DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14152

Sălaj Memorial Book

Sefer Yehude Salaź-Siladi

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Sefer Yehude Salaź-Siladi.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Va'ad Yehude Siladi be-Yiśra'el, 1989.
DESCRIPT	338, 414 p. : ill., ports., facsims., map ; 32 cm.
SUBJECT	Jews -- Romania -- Sălaj -- History.
	Sălaj (Romania) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Romania -- Sălaj.
ADD'L NAME	Gil'adi, David.
ADD'L TITLE	Salaj-Szilágy-Megye Zsidóságának Emlékkönyve

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר הזכרון

ליהודי סילאדי

שער הזכרון

לבני משפחה

הורים

אחים

אחיות

בנים

בנות

שארי־בשר

קרובים

שהלכו לעולמם

רשום בדף זה יקיריך שניספו בשואה או נפטרו

ופה ישמר זכרם לדורות אחרונים.

ספר

יהודי סאלאז׳-סילאדי

תולדותיהם, קהלותיהם, משפחותיהם
— בנין ופריחה, חורבן וקמילה —

בעריכת

דוד גלעדי

המוציא לאור

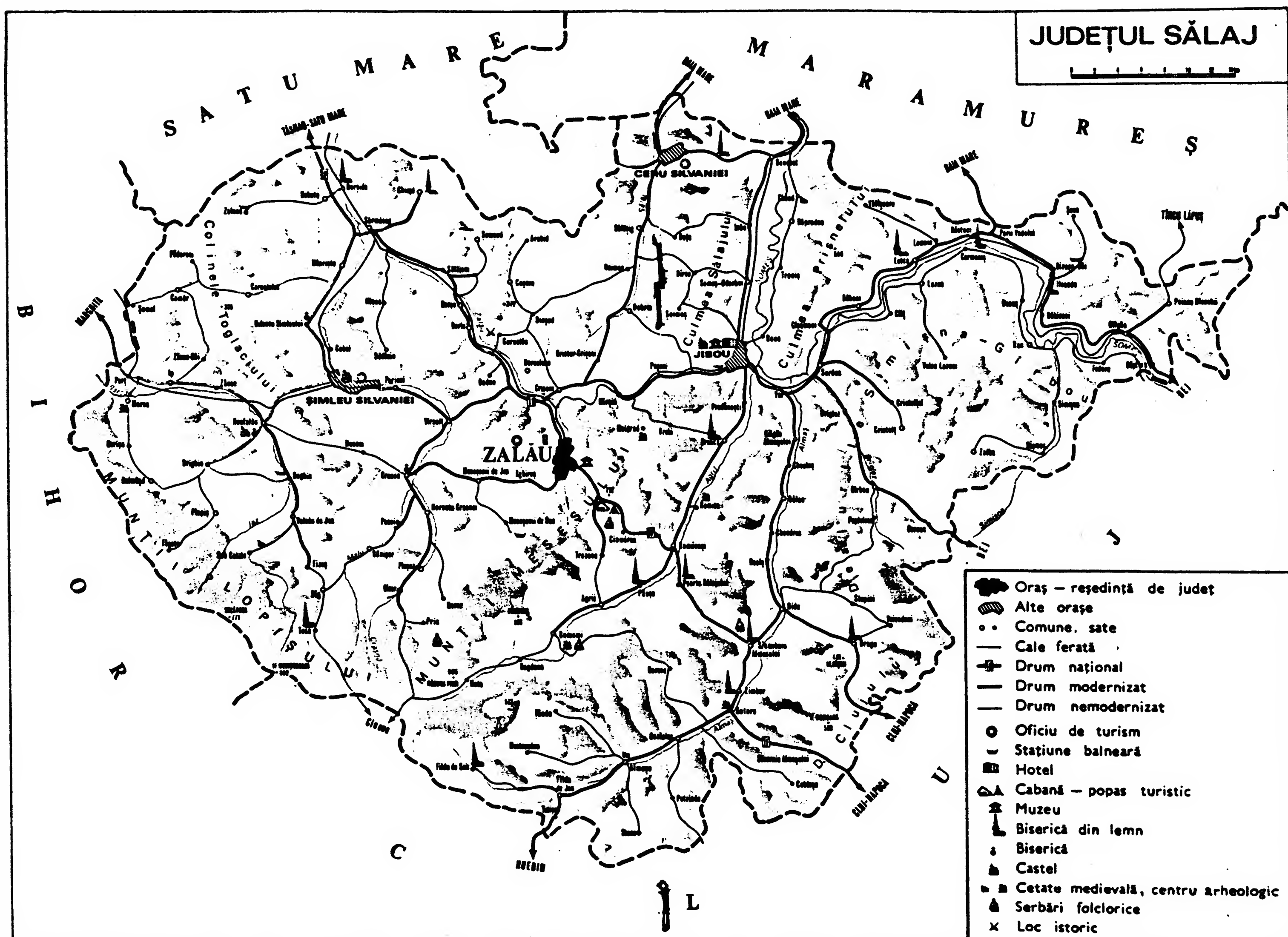
ועד יהודי סילאדי בישראל

תל-אביב, תשמ״ט

המען: צבי צ׳נגרי, חולון, רחוב השיטה 19/6

דפוס ליפא פרידמן בני־ברק, רח׳ רבי עקיבא 19, טל: 795550

מפת מחוז סאלאז׳—סילאדי

הערה: שם המחוז ברומנית הוא סאלאג׳ Salaj בהונגרית סילאדי Szilágy בספרות הרבנית מופיעות שתי צורות של השם — סילאדי וגם סילאג׳. גם בספר זה יש מי שמשתמש בצורה אחת ויש המשתמש בצורה האחרת (כגון רי״י כהן המעדיף את הכתיב: סילאג׳). כך יש הבדלים גם בכתיב שמות הקהלות, כגון: שאמלו, שימלו, ושומיו, או טשעה וצ׳ה, או ז׳יבו וזשיבוי או נאדיפאלו, נאג׳פאלו ונאשפאלאו, או קראסנה וקראסנא ועוד.

ועד המערכת וההוצאה לאור אומר דברי תודה

לידידנו יוצאי מחוזנו שסייעו ביד פתוחה להוצאת ספר זה, הלא הם:

עו״ד **אנדרי תורן** ומשפחות **תורן־טביוביץ,** ת״א — סאן־פאולו;

חיים יודוביץ, חולון;

דוד מוזש, תל־אביב;

משפחת **קארול קסוביץ,** ז״ל, ניו־יורק —

ואחרון־אחרון להכרת תודה מיוחדת —

יהודה־אימרה צ׳נגרי, ת״א־ניו־יורק — שמלבד תרומתו הגדולה סייע לנו גם בעצה טובה.

תוכן העניינים

דוד שן

הברכה האחרונה

במשך חייו בירך הרבי אינספור ברכות. ה„שולחן ערוך" קובע את המינימום ב־100 ברכות ליום. אך הוא עבר את כל הנורמות.

הגאון הקדוש מסילאדישומיו, בשמו המלא שלמה זלמן אהרנרייך, היה למדן גדול ביותר בדורו. אלוף התורה. מתוך הישיבה אשר בראשה עמד במשך יובל שנים, יצאו אלפי תלמידים, ביניהם גם כותב שורות אלה.

הפעם לא ידובר בברכות הרבות, אלא בברכה אחת ויחידה, אותה ברכה מיוחדת, בה הרבי שם נקודה בסוף חייו.

אך כהקדמה עלינו להפריך דעה כללית מוטעית. בדרך כלל חושבים, שתקופת השואה מתחילה בתפיסת השלטון על ידי המפלגה הנציונל־סוציאליסטית; לאמיתו, התחילה בשלהי הקיץ של שנת 70 למנין הנוצרים, באותו תשעה באב, כאשר חרבה ירושלים והמדינה של האומה היהודית חדלה להתקיים. אמנם היו בינתיים זמנים נסבלים ואפילו יפים — לפי מושגי הגלות — אמת, נכון. אך זמנים נסבלים עבור אחדים היו גם בגיטאות ואף במחנות הריכוז.

ההלכה רואה את ראשית תקופת השואה ב־9 באב ובהתאם לכך מצייד את האדם בהוראות מדויקות, בטכססטים של ברכות ותפילות; באם יקרה שעליו להקריב את עצמו, שלא יגיעו אליו הדברים כהפתעה. שיידע מה עליו לעשות.

רבי שמואל, בנו של רבי ברוך ממגנצה הזכור לעד — בעמוד ה־40 של יצירתו „תשבץ" (יצאה לאור בקרימונה ב־1556) מוסר בפירוט תקנות ההלכה לשעת קידוש השם, כלומר הקשורות במרטיריום. בהסתמכו על רבי מאיר מרוטנבורג, כותב המחבר את הקטע הבא, מלה במלה:

כאשר אדם מקריב את חייו למען קידוש השם — לא משנה מה שעושים לו, סוקלים, שורפים, תולים, או קוברים אותו חיים — איננו חש כאב כלל. הוכחה לכך המסורה, המכילה פעמיים את הביטוי „היכוני". „היכוני, פצעוני", ו„היכוני בל חליתי", דהיינו שעה שהיכו ופצעו אותי, לא נפגעתי, משמע לא הרגשתי כאב פיסי.

אך הרי אין אדם בעולם אשר לא יצעק מכאב, אפילו נכוותה רק אצבעו הקטנה. אינו מסוגל לשלוט בעצמו, ככל שירצה בכך. ואף על פי כן רבים מומתים בשריפה למען קידוש השם ופיהם נשאר אילם עד הסוף. לא משמיעים אפילו „וי"! וכך דברי האמונה העממית: „באם אדם מהתחלה מעלה את שמו הקדוש של אלהים, יכול להיות סמוך ובטוח, שיעמוד במבחן ולא יחוש כאב גופני".

תמונת רבינו הגאון מאור הגולה שר התורה והיראה כקש"ת מרן רבי שלמה זלמן עהרענרייך זצוק"ל הי"ד.
אב"ד ור"מ דק"ק שאמלויא תרכ"ג—תש"ד

יום שישי היה, י"א בסיון, לפי הלוח הכללי 2 ביוני 1944, כאשר הרכבת של גיטו סילאדישומיו נעצרה בתחנה של בירקנאו. באחד הקרונות היה הרב שלמה זלמן אהרנרייך, בן ה־81, שניהל ולימד את קהילתו במשך 44 שנים, איתו בניו, בנותיו, תלמידיו הנאמנים ביותר, כ־80 נפש.

בביח"ר ללבנים הושפל, הז'נדרמים ציוו לגזוז את זקנו ופיאותיו, ואם זה לא הספיק, שרפו לנגד עיניו את כתב היד של יצירתו בת שש הכרכים, „אם לבינה", עליה עבד במשך למעלה מ־50 שנה ואותה העדיף על כל אוצר עלי אדמות. הדרך הארוכה עינתה את גופו, אך ברדתו מהקרון, התאושש.

לא טיפח אשליות. ידע, שזהו קץ הדרך ושלפניו עוד מצווה גדולה ואחרונה: למות כראוי „על קידוש השם". כפי שאבותיו עשו לאורך 2000 שנה.

עוד הפעם העביר מבטו על משפחתו ותלמידיו. בתקיפותו הרגילה קרא לסדר את הבוכים והמייללים.

„עלינו להשלים עם רצונו של הקדוש ברוך הוא — אמר. עלינו לשמוח. אנו הולכים לקדש את שם אלהינו. לא כל אדם זוכה להקריב חייו למען שמו הקדוש".

ה„קנדים" בינתיים הפרידו בין הנשים והגברים ובראש התור החלה הסלקציה. הרבי ראה שלרשותו עוד זמן כלשהו, שלף מכיסו דף נייר — הטכסט של תפילת הוידוי, שחובר ע"י רבי אשר מפרנקפורט. בעוד מועד העלה אותו על הדף, כדי שיימצא לו בשעת הצורך. ביקש את הסובבים לומר אחריו את הטכסט.

לאחר התפילה העלה את זכרו של רבי עקיבא אשר הלך אל מותו בלב שמח, על כי ניתנה לו ההזדמנות להוכיח את אהבתו את השם בכל פירור מגופו. אחר מכן אמר את ברכתו האחרונה בחייו כדלקמן:

„ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר קידשנו במצוותיו וציוונו לאהוב את שמו הנורא, אשר היה הווה ויהיה ולקדש את שמו ברבים בלב שלם ובנפש חפצה. ברוך אתה ה' המקדש את שמך ברבים. שמע ישראל, ה' אלוהינו ה' אחד!"

אפילו לא הרגיש בכך, שתוך כך איזו יד כיוונה אותו שמאלה. והוא הלך, כפי שרגליו בנות 81 השנים יכלו לשאתו, לקראת גורלו...

מבין שמונה ילדיו של הרבי ניצלו שניים. ר' שייה, שחי בדרומה של טרנסילבניה ור' שמעון וולף, שהסתתר בוינה עם ניירות אריים. עם השחרור החל החיפוש אחר המטמון: האם שרדו כתבי היד של הרב הגדול, ואם כן, איפה הם נמצאים?

נתברר, שמורשתו הרוחנית — פרט ליצירה בת ששת הכרכים שנשרפה בביח"ר ללבנים — באורח פלאי כמעט, נותרה בשלמותה. למעלה מ־30 עבודות, ערוכות לדפוס! 8 כרכים של תשובות לשאלות, פירושים לספרי הרמב"ם ב־2 כרכים, דיוקים לתלמוד, דיוקים לשולחן ערוך, 4 כרכי פירושים לתורה, פירוש לתהילים, פירוש נוסף לחמש המגילות, 3 כרכי דרשות בבית הכנסת, 5 כרכים על החגים ועוד...

מפעל חייו של גאון. יבול של למעלה מ־60 שנות חיי יצירה קדושה.

בתמיכתם של יוצאי ס. שומיו ותלמידים הוקמה ועדה במטו־ה להוציא לאור את יצירות הרבי. שם המבצע: „מפעל קסת שלמה" — כתובתו: ירושלים, ת.ד. 152. העבודה מתנהלת לאט, מפני שבינתיים מתו שני בניו של הרבי, אבל גם בתנאים אלה הוצאו לאור חמשה כרכים מפוארים ובהדרגה יבוא תורם של שאר הכרכים.

התלמוד מתאר את רגעיהם האחרונים של חכמים יהודיים, שמתו מות קדושים (כנראה, לא סטאלין היה הראשון שציווה להוציא להורג סופרים, משוררים ואמנים יהודיים, הקדימה אותו רומא האדירה לפני כמעט אלפיים שנה)... תיאורים אלה הוכנסו למחזור התפילות ליום כיפור, כדי שבשעות חשבון הנפש נהרהר על הגורל היהודי.

הנה זה מה שניתן לקרוא על העלאתו על המוקד של רבי חנניה בן תרדיון:

„הובילוהו החוצה וכרכו אותו במגילת־קלף של תורה, הקימו מוקד מענפים והדליקו אש. הביאו ספוגי־צמר שנישרו במים והניחום על לבו, להאריך את גסיסתו. אמרה בתו של החכם: „אבי, האמנם עלי לראותך בכך? הזהו גורלך?" ענה החכם: „אילו נשרפתי בגפי, היה מצער אותי, אך מאחר שגם גליל התורה נשרף איתי, נחה דעתי. כי זה אשר יתבע עלבונה של תורה יתבע גם עלבוני שלי". אמרו לו תלמידיו: „מה אתה רואה?" ענה החכם: „גווילים בוערים אני רואה, אך האותיות מתעופפות באויר..."

רואה, אך האותיות מתעופפות באויר..."

רק גופי אדם וגוילי תורה נאכלים באש, האות חיה וקיימת. עדות לכך 30 כרכיו של שלמה אהרנרייך, אותיותיו חיות וממשיכות להשפיע גם לאחר שהגוף נשרף ואפרו נתפזר.

„נצח ישראל לא ישקר". נצח האות הוא סודו של נצח העם היהודי.

מבוא לספר סאלאז׳־סילאדי

בספר־זכרון זה כלולים הרבה פרטים ותיאורים על יהודי מחוז סאלאז׳־סילאדי, המהווים קווי מיתאר לגיאוגרפיה שלהם וקווי־יסוד לתולדותיהם וחייהם. והשאלה היא, האם יש בכל הדפים האלה גם קווי אופי שהם מיוחדים ליהודי וליהדות מחוז זה. דומה שהתשובה לשאלה זו לא יכולה להיות חד־משמעית, אפילו אם יש בכך יומרנות מפליגה. לכאורה, מהותם התרבותית־רוחנית לא היתה שונה מזו של יהודי יתר מחוזות טרנסילבניה בפרט או של יהודי הונגריה־משכבר בכלל.

אך ניתן קודם לכל לגלות שני „סימני היכר" ארגוניים־מימסדיים שבבחינה ראשונה בולטים לעין ויוצרים שוני כלשהו. האחד הוא, שמצד אחד היה ליהודי טרנסילבניה „כולל" משלהם ובנפרד, גם ליהודי סאלאז׳־סילאדי היה „כולל" משלהם — כאילו מדובר בשתי „מדינות" נפרדות: „כולל זיבנבערגן וסילאדי", תחת כותרת אחת, אבל עם שני השמות במודגש. משוער שסיבת הפרדה זו נבעה מחלוקה חדשה של מחוזות הונגריה בשנות ה־80 של המאה הקודמת כאשר מחוזנו, שהוא אזור־ספר בין שתי הטריטוריות, לא נכלל במדינת טרנסילבניה, אלא היה לישות מינהלית־פוליטית לעצמה בתווך בין הרשויות, בין הונגריה ובין טרנסילבניה. היהודים לא יכלו לעשות „שבת" לעצמם ולנהוג כאילו הפרדה מינהלית זו אינה קיימת. מאידך גיסא, ידוע, שנשיאות ה„כולל" היתה בידי משפחת פאנעט, יוצאי חלציו של ראש רבני טרנסילבניה ר׳ יחזקאל פאנעט (בעל „מראה יחזקאל") — שבכורו ר׳ חיים בצלאל, רבה של טשנד, היה בתקופתו, אם לא להלכה הרי למעשה רב המחוז ויש יסוד להנחה, שעם רבנות המחוז הועדה לו גם הנשיאות של כולל־סילאדי.

בכל־אופן, מבחינת הזיקה לירושלים עיה"ק היתה סאלאז׳־סילאדי ישות נפרדת ובירושלים הוקמו בתי־סילאדי בנפרד ועל כך אנו מביאים תעודות־עדויות בספר זה. ועוד שוני ארגוני־מימסדי היה במחוז: לא היתה פה אף קהלה אחת שלא השתייכה לאורטודוכסיה (אין זה אומר שכל יהודי המחוז מקטן ועד גדול הקפידו כולם על שמירת תרי"ג), בניגוד לציבורים יהודיים שגבלו עם מחוזנו, כגון במחוזות ביהור, קלוז׳ וסטמר — באוראדיא וקלוז׳ היו גם קהלות ניאלוגיות־רפורמיות ובסטמר וקראלי היו קהלות סטאטוס־קוו.

בין דפי הספר יש פרקים מרובים של פולקלור שהתעשרו בו חיי יהודי המחוז בכפריהם ועיירותיהם, פולקלור שנוצר במשך הדורות לפי ההווי שחיו בו ועל מבועיו. חוקרים שיידרשו לכך בוודאי ימצאו שנסיבות החיים וההווי של היהודים ביתר מחוזות טרנסילבניה נשאו אותו אופי עצמו ויצרו **אולי** אותו פולקלור עצמו. מוכסים חוכרי זכיונות, סוחרים בעודפי תבואה ופירות, בעלי מבשלות יי"ש וסוחרי יינות ומוזגים, אוספי גרוטאות ונוצות וסמרטוטים, סוחרי ירידים בבקר ובדים וסידקית, סנדלרים וחייטים וכו׳ — משלוחי־היד האופייניים שיהודים עסקו בהם, היו משותפים ליהודי המדינה כולה, גם ליהודי סאלאז׳. ועל רקע הווי כלכלי זה צמחה אחידות מהותם וזהותם, שותפויותיהם, יריבויותיהם, הווייתם, צביון חייהם.

דורש עיון: אם גם בקרב יהודי מחוזות אחרים היה „מנהג" שמספר עליו משה ליכטנשטיין (ראה פרקי־בוצ׳ום שלו בספר זה) על יהודי קהלתו סוחרי השזיפים והתפוחים שישבו בתענית ביום א׳ דסליחות ולא נטלו אוכל לפיהם עד

שנמנו וגמרו, קיימו וקיבלו, שאיש מהם לא ישלם יותר לבעלי הבוסתנים הגויים בעד היבולים ממה שהוסכם עליו באותו מעמד — וכך כל שנה ושנה. גם רש״ח ברנשטיין מספר על יהודים בני קהלתו קראסנה שקנו מדי שנה את יבולי התפוחים של „דרך המלך״, מהעצים שהיו נטועים בשולי הכבישים לאורך עשרות קילומטרים. והרב מצ׳ה רש״ז קליין ז״ל מונה בשמותיהם את היהודים הכפריים בגליל־הרבנות שלו, הם ונשותיהם, שהיו עובדי אדמה, הולכים אחרי צמד־הבקר הרתום למחרשה, מגדלים דגנים ופירות וירקות וחולבים פרותיהם — אכרים לכל דבר שציציותיהם מתנפנפות על ארבע־הכנפות. ויהודה זוסמן מטעים לנו טעמה של הוויה כפרית בתארו את השו״ב הנע־ונד קיץ וחורף מכפר לכפר בין בוגדנד לשמשון ובין סר לביקאצה. ותמונה זו חוזרת על עצמה גם באזוריה הנידחים האחרים של סאלאז׳, בהם יש גם שו״ב הרוכב על סוס בין הכפרים לשם עשיית מלאכתו מלאכת הקודש. היו שם מבראי יערות, משיטי רפסודות על הסאמוש, בעלי אחוזות גדולות וקטנות, מספר רב של בעלי טחנות־קמח ומסחטות־שמן ומכונות־דייש, וגם שענים שהתקינו שעוני־ענק בראשי המגדלים ופתחים יהודים שכיסו בפח את גגות הכנסיות.

אין ספק שדומה למלאכות אלה והוויה זו היה גם חלקם של יהודים במחוזות אחרים. אבל המחוזות ההם לא היו סאלאז׳־סילאדי והיהודים ההם לא היו בני מחוז זה. המקרים כשלעצמם, האפיזודות שנחקקו בזכרון המשותף של יהודי המחוז, הנוף בו התארעו הדברים, הנפשות הפועלות בהם, בתוך הקהלות, וההווי הכפרי, בהתכנסויות לתפלה של שבת במנין המשותף ליהודי כמה כפרים, על רקע אתרי העיירה או הכפר מסביב והבושם המיוחד העולה ממשפחותיהם, מקירבותיהן השבטיות־משפחתיות, מהחיתונים יחד, מסעודות שבת ויו״ט ושמחות, מסיפורים על קדמוניהם שוכני עפר שהיו אבות ראשונים מהם צמחו שושלות — צמח המיתוס הייחודי, צמחה הסאגה־האגדה הבלעדית. אלה כולם היו יוצרי ומרכיבי הצביון הנפרד לעצמו של יהודי סילאדי.

והרי היו כמה וכמה שושלות ששורשיהן היו עמוקים באדמת ונופי המחוז, משפחות־שושלות סילאדיות מדורות, גזעי עצים עתיקים ששלחו את ענפיהם לכל כיוון לעבר המון משפחות ברחבי המחוז ו...כמעט־כמעט הפכו את כל יהודי סילאדי למשפחה גדולה ורחבה אחת. ואין זו תפארת המליצה בלבד. אנו מוצאים הוכחות לכל זה במה שכלול בספר זה המוליך את החוטים הקושרים יחד עשרות ומאות משפחות של יהודי סאלאז׳־סילאדי על־ידי חיתונים מאזור לאזור, בין שומלו לצ׳ה, בין ז׳יבו לנאדיפאלו, בין כפריים רחוקים וקרובים. מי סופר וירשום מפי שרידי סאלאז׳ את סיפוריהם ללא־סוף־וגבול על ההווי, על הדמויות, על האנקדוטות, על אבות, דודים ודודות, על מעשיות ואגדות ועל אהבות ואיבות וכו׳ — ויהיה בידו אוצר עצום של פולקלור. היו חצרות בתי־הכנסת, היו לימודי הילדות ב„חדריס״ ובתי־ספר, היו הישיבות המעטירות (טשנד — הגדולה והמאורגנת ביותר בקרב ישיבות טרנסילבניה) ורבנים חשובים שהם עצמם וחצרותיהם ושושלותיהם היו מקור לא־אכזב של סיפורי מעשיות והתפעלויות והערצות.

יאמרו, כל זה היה גם במחוזות אחרים. אבל הגירסאות של יהודי סילאדי היו שונות, המקום והווייתו היו מצביון אחר, שעקבותיו בספר הזה.

ועוד יוצא מפרקי ספר זה, שיהודי המחוז שמנו גם בשיא מנינם לא יותר מרבבה ושליש־הרבבה נפשות, זכו לעושר רוחני בכמות ובאיכות שציבורים יהודיים אחרים במדינה לא זכו לו.

מחקרו של י׳ יוסף כהן המודפס בספר זה על חיי התורה במחוז סאלאז׳־סילאדי, מדגיש היטב עובדה זו כשהוא מעמיד את חיי הרוח והדת בסילאדי על

מפלס אחד עם אלה של הריכוזים היהודיים הגדולים שהיו במחוזות סטמר או ביהור שבכמות אוכלוסייתם היהודית עלו על סילאדי ארבעה־חמשה מונים. הוא מצביע במיוחד על שני רבניהן האחרונים של קהלות שימלוי וטשנד, רש״ז אהרנרייך ור״מ בריסק, הי״ד, שהיו פוסקי הלכה ומנהיגי רוח ההולכים ראשונה במלכות האורטודוכסיה בטרנסילביה ובקהלות מרחבי המדינה ותלמידי־חכמים שהתלבטו בשאלות דת ודין ובקושיות ש״ס והלכה, הביאו בפני שני גדולים אלה את שאלותיהם, אם לבירור הלכה ואם לפסיקה.

כשאנו מזכירים במבוא זה את מחקרו של י׳ י. כהן, כוונתנו היא להצביע על המקור ממנו ניתן ללמוד על גדולתם של רבני סילאדי וחלקם בחיי הדת והרוח בטרנסילבניה כולה — הפרטים מצויים שם ולא נרצה לפרטם כאן. אך נתעכב על שני פרטים שבעלי המחקרים (כגון כהן, הפרופ׳ אפרתי, הרב ש״ח ברנשטיין וכו׳) לא התגדרו בהם מסיבות השמורות אתם.

פרט אחד היא עובדה פשוטה: הרב הגאון משומלו רש״ז אהרנרייך זצ״ל השתוקק מאד לעלות לא״י, לעיה״ק ירושלים — לשם הוזמן לכהונה גדולה, לישב על כס הראב״ד של עדת היראים, אחרי פטירתו של המהרי״ח זוננפלד ז״ל. לא היה ציוני ח״ו, רחוק היה מזה וסלד מזה, אבל התבשם התבשמות גדולה מירושלים בעת שני ביקוריו בה בשנות ה־30. אך קהלתו שומלו מנעה ממנו להגשים חלומו זה, כי הרב רצה להושיב את בנו ר׳ חיים על כס הרבנות־שומלו והקהלה כבלה אותו בכבלי התנגדותה. פצעי אוהב היו אלה שפצעו אנשי שומלו את רבם הנערץ ולא נתנו לעצמם דו״ח באנוכיותם.

ופרט אחר שבעלי המחקרים הנ״ל לא עסקו בו (וגם מחבר ספר „טשנד״ ד״ר אברהם פוקס **כמעט** והתעלם ממנו) הוא התפקיד שמילא רבה של טשנד המהר״ם בריסק באחת המחלוקות הקשות והחמורות שפילגה את יהדות טרנסילבניה בראשית שנות ה־20, מחלוקת שהשלכותיה ההיסטוריות הטביעו את חותמן על חיי יהדות זו עד סוף ימי קיומה. והרי גם פרשה זו היא חלק מתולדות יהדות סאלאז׳־סילאדי ולא יתכן להתעלם ממנה.

גדול בישראל היה הרב מרדכי בריסק זצ״ל, פוסק ממדרגה ראשונה, תופס ישיבה שאין חשובה ממנה במדינה, משיב לעשרות ומאות שואליו מהמדינה ומחוץ למדינה. ומשום־כך, משום יוקרתו הגדולה בעולם הרבני הוא נתבקש בוודאי בשנת תרפ״א (אף שהיה אז מצעירי רבני המדינה) לעמוד בראש הרכב של דין־תורה בין הקהלה־האם בקלוז׳־קלאוזנבורג ובין עדת ה„ספרדים״ שם (שבראשה עמד האדמו״ר ר״ח האלברשטאם שליט״א) שיסדה קהלה נפרדת עם שחיטה נפרדת ושרותי דת משלה. סביב מחלוקת זו הופצו חוברות־גנות־והאשמות למכביר. הצד ההיסטורי הנוגע לספרנו, הוא הטיעון, שהועלה מצד ה„ספרדים״ על **ציוניותה** של הקהלה־האם בקלוז׳, שבגינה אין הם יכולים לדור אתה בכפיפה אחת. ופסיקת בית־הדין הסתמכה במודגש על טיעון זה (של ציוניות) כשהצדיקה את ה„ספרדים״ להקים קהלה משלהם, כדי לא להזדקק לשוחטיה ומקוואותיה של הקהלה־האם. יוצא לנו מזה שהציונות היא שהושבה על ספסל הנאשמים בפני הדין־תורה בטשנד. וגם זה שייך להיסטוריה של יהודי סאלאז׳־סילאדי (גם ראש רבני א״י הראי״ה קוק זצ״ל קם להגנת קהלת קלאוזנבורג ושלח איגרתו בענין זה מירושלים — ואין שומע לו), שבין גבולות מחוזם הוצאה פסיקה בשם התוה״ק בגנותה של הציונות וישוב א״י.

ביום ה'אזכרה' לחללי השואה ב־1984 הוחלט להוציא ספר־זכרון זה, שנועד לעסוק גם בתולדות יהודי מחוז סילאדי ולא רק בתיעוד ותיאור ימי האסון והחורבן של שנת 1944 — שאחריהם כל מה שנותר מיהדות זו הוא, רק זכרונות, בתי־קברות, מצוקות שבלב כל אחד מאתנו שנותרנו לפליטה. ובסופו של דבר, ישאר רק ספר זה לעדות לצאצאים ולכאורה רק עדות זו מצדיקה את פרסומו.

במשך חמש השנים מאז ההחלטה על הספר היו מצד אחד ספיקות בלב מבצעיה, אם ראוי היה לגשת למלאכה זו, מלווה בשאלה, למי אנו עמלים. כי סך־הכל מספר מזמיני הספר החותמים עליו אינו עולה על 130 וההכנסות מדמי־החתימה לא יכסו אף את שליש הוצאות העריכה, הוצאות התרגום מהונגרית לעברית ולהיפך, הדפסות, הפצת שאלונים, הוצאת חוברות לעדכון רשימות החללים, דמי דאר בארץ ובחו"ל וכו' — הוצאות שהסתכמו בכ־7000 ש"ח. ואלמלא אחדים מבני מחוזנו שנדב לבם להרים תרומות יותר גדולות — משפחות טביוביץ'־תורן, יודוביץ', קסוביץ', פישמן ומוזס, ואחרון־אחרון צ'נגרי — ספק אם היה עומד לרשותנו המימון לקניית נייר ולהדפסת הספר. ומאידך־גיסא היה הלחץ מצד אנשי סילאדי והיתה השאלה, מתי יופיע סוף־סוף הספר; השנים עוברות ואנו מזדקנים וגדל החשש, שמא לא נזכה לראותו עין בעין.

ועתה הנה, הספר לפניכם!

לאחר־מעשה תהיה בוודאי גם ביקורת, יגלו בו חסרונות והחסרות, לא כל ה„עובדות" ההיסטוריות ייראו כמדויקות, אלה שלא חשו צורך או מתוך אדישות ורפיון, לא החזירו שאלונים, יתהלכו עם טרוניות בלבם — מה נאמר להם, אם לא זה, שרק עד כאן הגיעה ידנו ויותר מזה לא יכולנו. לא עמד לצדנו חבר של היסטוריונים אנשי מדע וגם לא ארכיונים שניעזר בהם או נשאב מהם מידע רחב עד כמה שאפשר ובדוק עם דקדוקי הדייקנות של הפרטים ההיסטוריים. ונתברכנו רק בעזרתם של מעטים כאלה שלהם מגיעה התודה בראש־וראשונה, ה"ה ההיסטוריון והביבליוגרף יוסף י. כהן שכלולים פה מחקריו על חיי התורה במחוז סילאדי וכן על קשרי רבני המחוז עם העולם התורני בהתכתבויותיהם והיכללותם בספרי שו"ת בהם משתקפים חיי יום־יום של ציבור אנשי סילאדי במשך דורות. ולצדו פרופ' יעקב י. אפרתי, בן הרב מנאדיפאלו — ראש הקתידרה לתלמוד של אונ' בר־אילן — שמאמרו־מחקרו על קהלת מולדתו יכול להיחשב, בסקירה הכלולה בו, כמחקר היסטורי המשקף את תולדות יהודי סילאדי בכלל, כי ישנם בו המאפיינים של כל הקהלות של המחוז כולו.

בדרגה לא־פחותה של אמינות היסטורית ויסודיות מחקרית הן גם יתר הסקירות הכלולות בפרקי הספר. בהסתמכנו על תיעוד שעמד לרשותנו מארכיונו של הרב קליין ז"ל מסילאדי־צ'ה, חיברנו פרק על תולדות קהלה זו. זו סקירה מקיפה, המשתרעת על כ־60 שנה, דהיינו, עד סוף מלה"ע הראשונה ואחריה. והיא נעזרת כמקור ותיעוד מהימן: אותו מקור — הארכיון הנ"ל — עזר לנו גם בחיבור הפרק על ההווי בקרב יהודי הכפרים שמסביב לס'־צ'ה, על קשריהם המשפחתיים, הכלכליים, סכסוכיהם, התפשרויותיהם. ארכיון זה עזר לנו גם בעריכת הפרקים על קהלת ז'יבו ועל קהלת זילה — שהם לוקים בחסר מסוים, משקפים כמה אפיזודות ולא היסטוריה כוללת של קהלות אלה. ה„מנגנון" שעמד לרשות מערכת הספר, אנושי ומדעי כאחד, לא נתן בידנו את הכח לעשות יותר מזה. היה עלינו להסתפק — ולא היתה ברירה — במה שעמד לרשותנו. בעזרת ידידנו בן־מחוזנו יהושע וולברג, מעובדי הנהלת הסוה"י בירושלים, גויס החומר התיעודי הן מ„כולל זיבנברגן וסילאדי" והן מהארכיון הציוני, שבעזרתו יכולנו לצרף יחד את הפסיפס המגוון למדי של קשרי יהודי סילאדי עם ארץ־ישראל.

פרק זה מעיד, שעשרות מיהודי המחוז תרמו, כל אחד לפי יכולתו, להקמת „בתי זיבנברגן וסילאדי" בירושלים עיה"ק עי"ז שקנו „אקציות" (מניות) של ה„חברה" שיזמה והוציאה לפועל מפעל־בניה זה. עם רשימות שמות תורמים אלה נוסחה בעצם „מגילת יוחסין" לצאצאי אבותינו בסילאדי החיים אתנו, מגילה הקשורה בירושלים. כך נהגנו גם לגבי „התקופה הציונית", בהזכרת שמות הפעילים, התורמים לקרנות, מפיצי השקל הציוני, חברי ועדות הבחירות לקונגרס הציוני וכו' שגם הם צורפו ל„מגילת היוחסין" של חולמים ולוחמים למען גאולת עם ישראל מגלותו.

יתר פרקי הספר העוסקים בתולדות יהודי המחוז עד שנת השואה, יכולים להוות מקור עשיר ומהימן למדי להיסטוריונים שירצו בבוא הזמן להתגדר במחקריהם בפינה זו של הגיאוגרפיה והסוציולוגיה היהודית, כאשר עומדת לפניהם תמונה מגוונת של עובדות בצירוף תיאורי הווי של החיים היהודיים. נמנענו במכוון מלעסוק במה שקרוי „פולחן האישיות" שרבים מספרי־הזכרונות של שאר מחוזות חטאו בו. ברוח של היצמדות לעובדות כתב צבי (פרי) צ'נגרי את מחקרו רחב־הנשימה על קהלת סילאדי־שומלו בו הוא מעלה תחילה את התמונה ההיסטורית מראשית היווסדותה של הקהלה. ואחר־כך הוא מייחד את כתיבתו לשתי תקופות בהן הוא התנסה באופן אישי: החיים וההווי בקהלה זו בימי השלטון הרומני עד מלה"ע השניה ואחר־כך פרק הזמן של השלטון ההונגרי בראשית שנות ה־40 כאשר גם הוא עצמו התנסה בנשיאה בעול גורלם של יהודי עירו בה נולד וגדל — והוסיף לכך תיאור דעיכתה של קהלת שומלו כפי שחיה בצל החורבן וההרג אחרי המלחמה.

בה במדה נהנה ספר זה מתרומתו של הרב ר' שלמה חיים ברנשטיין, שמכתיבתו על קהלת קראסנה עולה ההתרשמות, כי הוא חי את חייה של קהלה זו באינטנסיביות ומסירות רבתי, הכיר בה כל איש ואשה, זקן ונער. הוא שאב בתיאוריו מהשורשים העמוקים שאבותיו ומשפחתו בדורות קודמים הורידו לקרקעה של קראסנה, שורשים וגם בדים לגובה ולרוחב. בכיוון זה הולך גם ר' משה ליכטנשטיין בכתבו על קהלת בוצ'ום בה נולד ובה שימשו בקודש אבותיו (אביו וסבו) כרבנים ויודע כל פרט מתולדותיה ומכיר כל אפיזודה מחייה ומודע לכל משפחה ולכל דמות שחיו ונעו בהווייתה — הן בבוצ'ום והן בכפרים מסביב לה. והפרק שכתב ומובא בספר, פורש לפנינו את יריעתה ההיסטורית של הקהלה ומירקם עלילת חייה.

את שאר־הרוח שכללנו בין דפי הספר הבאנו מדברי סופרים, מהתבשמותם של אלה מהווי חייהם של יהודי המחוז. כך הפרק מספרו האוטוביוגרפי של הסופר יהושע בר־יוסף, יליד צפת ובן של אם טרנסילבנית, פרק בו הוא מתאר את בילויי הקיץ שלו בכפר סאמוש־אוילאק ובז'יבו. את אמיתות תיאוריו ושרטוטי דמויותיו אפשר לזהות היטב דרך חויות שאנו עצמנו בני סילאדי חיוינו שם בילדותנו ובנערותנו. טעמה של דרמה סילאדית־יהודית אמיתית נותן לנו לטעום הסופר דוד שן בסיפורו „חליפה חדשה", סיפור הקושר קצוות בין שומלו לז'יבו, בין מימי הסאמוש והקראסנה (הסיפור תורגם לעברית בידי המשורר יעקב גת). הוצאנו מתהום הנשיה סיפור שנכתב במקורו בעברית — אמנם עברית ארכאית — בראשית המאה (כנראה ב־1901) בידי שמואל מנחם קליין יליד צ'ה, שהיה אז נער בן 17. „תמונה מחיי יהודי כפר" מחזירה אותנו להווי של תקופה, שנות ה־90 של המאה הקודמת, כאשר הופעת הרכבת בנופי סילאדי היתה המלה

האחרונה של הקומוניקציה המודרנית. לסוג זה של כתבים שייכות גם רשימותיו של ישראל וייס עם תיאורי הווי משומלו של נעוריו. ולכאן יש לשייך גם את זכרונות הילדות מקהלת צ׳ה של דוד גלעדי.

מובן מאליו שעל הספר כולו מוטבע חותם הטרגדיה של אלפי נפשות מישראל, זקנים וטף, גברים ונשים שהמולך העלה אותם על מזבח האש שטרפה אותם באושוויץ או הרגה אותם בשדות המוקשים של אוקראינה. מקהלות סילאדי נותרה רק — ההיסטוריה; בניני מוסדותיהן, בתי־כנסת ובתי־מדרשות ומקואות ותלמודי־תורה, נימחו מעל פני האדמה ולא הותירו מהם אפילו אם רק כדי להזכיר לאוכלוסיה הגויית ששכניה היהודים חיו שם אי־פעם, לפחות כדי להציק למצפונם כממנטו בולט מעל פני האדמה. אמנם כן, נותרו בתי־העלמין עם שוכני עפר תחת מצבותיהם שעם הזמן החולף יתכסו אזוב, יטו ראשן כלפי האדמה ויתכסו בה. עוד ניסע לעלות לקברי אבות, אבל הדור הזה (ושרידיו) שעודנו הולך לשם וממלמל על הקברים את צקון לחשו ושופך את דמעותיו, הולך וכלה, הולך ובלה. ונותרות רק האותיות הפורחות, פורחות ועולות מדפי ספר זה.

ביזמת הקונגרס היהודי העולמי נערך ב־1947, בשיתוף פעולה עם השלטונות הארציים והמקומיים, מיפקד של שארית הפליטה היהודית בצפון־טרנסילבניה, כולל מחוז סאלאז׳־סילאדי. תוצאות מיפקד זה הראו, כי במחוז היו אז 3369 נפשות יהודים. איך שנקרא או לא נקרא תוצאות מיפקד זה כפי שפורסמו, לא נסתדר אתן לא מבחינת ניפוחן כלפי מעלה ולא מבחינת חוסר הדיוק הארימטמטי שבהן. כל הצירופים והחיסורים משובשים וקל להניח שנציגי הקונגרס היהודי העולמי עצמם לא נטלו חלק בעבודת המיפקד, עבודת „שדה", שפוקדים מטעם הרשות עשוה. ורק הסבר אחד יכול להיות לשיבושים אלה: **מגמתיות פוליטית.** ב־1947 כבר לא רדפו את פושעי המלחמה מקרב ההונגרים ששיתפו את עצמם ברדיפת יהודים ובמלאכת ההשמדה. מגמת השלטון היתה כבר אז למשוך את הציבור הגדול של הונגרים בטרנסילבניה — אוכלוסיה של כשני מיליון — למרכבת הקומוניזם שהלך והתבסס, הלך וחיזק את אחיזתו ברסן השלטון. החיזור אחריהם נעשה על חשבון קרבנות השואה היהודים שהפשעים נגדם הלכו ונסלחו והעלו עליהם דוק של שיכחה.

אתה חוזר ובודק את הארימטמטיקה של מיפקד 1947 ואינך מסתדר בשום אופן עם תוצאותיה, שיבושיה. ברכבות הגירוש שיצאו במאי־יוני (סיון תש״ד) מגיטו שומיר־צ׳הי לאושוויץ, נמנו למעלה מ־8000 נפשות. והנה, ב־1947 מונה המיפקד כמעט כמחצית המספר הזה ולפחות 42 אחוז מהם שחזרו כביכול למקומותיהם!

מיפקד 1947 נתן הזדמנות לסטטיסטיקה השוואתית עם מיפקדים קודמים שנערכו במחוז סאלאז׳ — האחד ב־1930 בידי השלטון הרומני והשני ב־1941 בידי השלטון ההונגרי. בשני מיפקדים אלה גם יחד צוין מקומם של היהודים. בתוך אוכלוסיה כללית של 343,347 שמנה המחוז ב־1930 היו 13,754 יהודים. עקב מסירת צפון־טרנסילבניה לשלטון הונגרי ב־1940 התמעטה גם האוכלוסיה הכללית — רבבות רומנים העדיפו לעזוב ולעבור לטריטוריה רומנית שמעבר לגבול — והיא מנתה אז במחוז סאלאז׳ רק 283,650 נפש, התמעטות של כמעט 20 אחוז. במיפקד זה נמנו 10,582 יהודים וגם פה יש התמעטות ואפילו גדולה יותר מאשר באוכלוסיה הכללית — קרוב לשלושים אחוז. חלק ניכר מאלה עברו לפנים הונגריה, לערים הגדולות ולבירה בודפשט. הסיבה לכך היתה במדה לא קטנה הצרת פרנסתם של יהודים והלחץ הכלכלי הגדול שסבלו ממנו, יותר בערי

השדה ובכפרים מאשר בריכוזי האוכלוסיה הגדולים. אך נראה שבמיפקד של שנת 1941 לא נמנו גם מאות גברים בגיל הגיוס שרבים מהם כבר גויסו אז לפלוגות עבודה.

לפי המיפקד של 1930 היו במחוז סאלאז׳ 221 ישובים שחיו בהם יהודים ובתוכם — שתי הערים זאלאו ושימלאול־סילבניה (זילה ושומלו), העיירות צ׳הול, ז׳יבאו, טשנד, קראסנה, נאשפאלאו, בוצ׳ום וסופורול־דה־ז׳וס, שהיו מרכזי שלטון אזוריים (נפות). מכאן ששאר יהודי המחוז היו מפוזרים ב־213 כפרים ומאלה 79 כפרים שגרו בהם פחות ממנין יהודים. לעומת אלה היו 50 ישובים כפריים שבכל אחד מהם עלה מספר היהודים על שני מנינים ובתוך 18 מכפרים אלה היו מוסדות ומנגנונים מאורגנים — בתי־תפלה, חברות־קדישא, בתי־עלמין, מקוה־טהרה ושו״בים — כמו בקהלות־האם שרבניה סיפקו את הפסיקה ההלכתית וההנהגה הדתית. היו גם ישובים כפריים בהם ישבו קבע מורי הוראה, רבנים או דיינים, כגון אולמני (שיללמד), וולקאול־דה־ז׳וס (אלשר־ואלקו), הודוד (האדאד), איפ, פיר, סופורול־דה־ז׳וס (אלשר־סופור) ועוד. ראה תיאורו של יהודה זוסמן על השו״ב הכפרי שכיתת את רגליו קיץ וחורף בין בוגדנד ובאבצה ושאמשון ושאר כפרי הסביבה. תופעה כזו היתה נפוצה גם בשאר האזורים הכפריים של סאלאז׳ וראה על כך גם תיאוריו של יהושע וולברג. תיאורי ההווי של יהודי סילאדי וברובו הווי דתי, עולים כמעט מכל דף של ספר זה והמבקש למצאהו, ימצא הכל במקומו המיועד לו.

ידנו לא השיגה לחטט בארכיוני השלטון של מחוז סאלאז׳, בירת המחוז זאלאו (זילה) או בירות הנפות, כדי לעמוד על דיוקה של הגנאולוגיה היהודית במחוז זה. גם אילו נפתחו ארכיונים לפנינו, לא היו עומדים לרשותנו האמצעים הכספיים והמנגנונים המחקריים־מדעיים, כדי לצרף את התיעוד יחד וליצור על־פיו את התמונה ההיסטורית הכוללת. ב,,פנקס הקהלות״ של יד־ושם בו נתפרסם החומר על צפון־ טרנסילבניה, נמנו ממחוז סאלאז׳ 17 קהלות שרק בשבע מהן כיהנו רבנים על עמדם, ולפי המידע שריכז שם יוסף י. כהן, קהלות אלה — מלבד שתים מהן, טשנד ושומלו — התארגנו בדרך־כלל מאמצע המאה ה־19 ואילך, מועד שהיווה נקודת־מיפנה בחיי יהודי הונגריה כאשר רוחות שווי הזכויות התחילו כבר לנשב (לשווי זכויות זכו לפי החוק רק ב־1867) והיהודים שישבו עד אז בכפרים, כי במרכזי השלטון לא הירשו להם לגור, התחילו לזרום מהכפר לעיר ונוצר הצורך לייסד קהלות עם מוסדות ומנגנונים מסודרים שיספקו את צרכיהם הדתיים.

מיפקד שנערך ב־1880 ושמטרתו היתה לעמוד על שיעור יודעי קרוא־וכתוב באוכלוסיה של הונגריה, הקדיש תשומת־לב מיוחדת להתחלקות האוכלוסיה לפי ההשתייכות הדתית. ,,הצופה ליהודי הגר״ (Magyar-Zsidó Szemle) בשני שנתוניו הראשונים מ־1844 ו־1885 מונה תוצאות מיפקד זה בקרב יהודי 43 ישובים כפריים של מחוז סילאדי — קהלות גדולות יותר לא נזכרות בסקירה זו של החוקר ליפוט פאלוצי (האם היה יהודי? שמו לא נזכר בלכסיקון היהודי־הונגרי). מוזכר אמנם, שבעת המיפקד חיו במחוז זה 6964 יהודים, מתוכם רק 2993 יודעים קרוא־וכתוב. אבל החוקר קובל קובלנה מרה נגד עורכי המיפקד על שלא שאלו ודרשו, אם הנותרים יודעים קרוא־וכתוב בעברית או באידיש. הם התעניינו רק בידיעתם בשפה ההונגרית. בגירסה ההונגרית של פרק זה אנו מונים את שמות 43 הישובים הכפריים שהמחקר מתייחס אליהם וכן את מנין היהודים בכל כפר וכפר, בתוכם כפרים שהמספר הגדול של יהודיהם יכול להיות מוסבר רק בעובדה שתהליך האורבניזציה שלהם עוד לא הגיע לסיומו — אחרת אין

להבין הימצאותם של כ־80 יהודים בנאפראד, של כ־60 בסלסיג, של כ־55 בבאבני של כ־45 בבאיצה (מושובאניה) (Aranymezö), עוד בשנת 1880. והלא היהודים עסקו בדרך־כלל ברוכלות ובמסחר ופרנסתם התיסדה בפרט על הירידים השבועיים שנערכו במרכזי הנפות — מלבד אלה כמובן שהיו חוכרי המונופולין לממכר משקאות וטבק ומלח, שהיה אחד בכפר, ולא בכל כפר היתה „ארנדה" כזאת. אמנם כיוון שיהודים ישבו בכפרים במשך עשרות בשנים בתקופה שקדמה לזכיה בשווי זכויות אזרחי, היו מהם שהתבססו בכפריהם, חכרו אחוזות קטנות או גדולות, רכשו חלקות אדמה חקלאית שעיבדו בעצמם ובעזרת פועלים שכירים. והתמונה שאנו מקבלים מתשובות רבות לשאלונים בהן מתארים המשיבים את משפחותיהם כעוסקות בחקלאות — בצד עסקי מוזגים וקוני עודפי התבואה מהאכרים ו„אוספי ביצים" ומחזיקי מכונות־דיש — משקפת לרוב את המציאות לאמיתה (ראה גם תשובת הרב רש"ז קליין לד"ר לוי מז'יבו בנושא זה).

במחקרו על חיי התורה במחוז ס' מתייחס ר' יוסף י. כהן לכל המשמשים בקודש שהיו נפוצים במחוז. ורק לפי ההכרח נזכירם שוב כשאנו מצטטים להלן עובדות מה„ערכים" של 17 קהלות ס' שנדפסו בכרך „טרנסילבניה" של פנקס־הקהלות שמרביתם נכתבו בידי יוסף כהן עצמו. ונלך בעקבות ה„פנקס" לפי סדר הא"ב:

ב**אולמני** (שיללמד) היו ב־1920 — 102 נפשות יהודים וכעבור עשר שנים, ב־1930, היה מספרם 116. לפי ההנחה — ללא וודאות — חיו פה יהודים כבר בסוף המאה ה־18 (במקום אחר מזכיר י. י. כהן וגם אחרים מזכירים, כי באולמני נתגלו מצבות של יהודים מהמחצית הראשונה של המאה ה־17). הקהלה היתה כפופה לרבנות צ'ה ובסוף שנות ה־20 נבחר לכהן בה הרב צבי וייס זצ"ל (הי"ד), חתנו של הרב מצ'ה. בין יהודי הכפר היו חוכרי אחוזות וגם בעלי קרקעות משל עצמם. אחד המפרנסים החשובים היה יינו טביוביץ' שהקים בכפר תעשיית זכוכית; הוא היה גם ראש־הקהל האזורי. אולמני היה צומת של רכבות וגם של דרך המלך שעברה בעמק הנהר סומש בין צפון־מערב לדרום־מזרחה של טרנסיל־בניה, שנדודי יהודים עברו בה בכל הדורות.

ב**אקאש** (אקוש) היו לפי המיפקדים — ב־1920 — 118 נפשות יהודים, ב־1930 — 84, ב־1947 — 46 (יחד עם שרידי הכפרים מסביב). מוזכרות המשפחות נפתלי, גל, האחים וייס וב"צ פרץ, שהיו בעלי אחוזות ועסקו בסחר התבואה בהיקף רחב. ב"צ פרץ תמך בישיבת טשנד ביד רחבה והיה גם ממונה על כספי ר' מאיר־בעל־הנס.

ב**אריניש** (אגרהאט) היו לפי המיפקדים — ב־1920 — 92 נפשות יהודים, ב־1930 — 99, ב־1947 — 9. מוזכרות המשפחות למפל ופרידמן כבעלי אחוזות וסוחרי תבואה ובקר בהיקף רחב וכן משפחות וויינברגר ו־וולברג שראשיהן תלמידי־חכמים ומשכילים מובהקים ובעלי ספריות גדולות. ראה גם הפרק של יהושע וולברג על משפחתו וכן הפרק שלו על יהודי אולמני ואריניש והסביבה.

על קהלת **בוצ'ום** (ווארמזו) ראה הפרקים שנכתבו בידי ר' משה ליכטנשטיין.

ב**הודוד** התפקדו ב־1920 — 128 נפשות יהודים, ב־1930 — 102, ב־1947 — 30. פה מוזכרים בני משפחת בלאו שהיו חוכרי אחוזת הבארון וושלני בין שתי מלחמות העולם וגרו בארמונו. בהודוד היה מנין קבוע כבר בראשית המאה ה־19 והיו בה כל המוסדות הקהלתיים, חברה־קדישא, מקוה טהרה, בית־עלמין וכו'. השוחט האחרון היה ר' משה פישל גג והדיין היה ר' יוסף פיש הי"ד. הקהלה היתה תחת מרות הרב מצ'ה (ראה גם פרקי י. י. כהן על חיי התורה במחוז ס.).

ב**ואלקאול־דה־ז'וס** (אלשו־ואלקו) התפקדו ב־1920 — 106 נפשות יהודים,

ב־1930 — 96, ב־1947 — 45. יהודים בודדים חיו בכפר זה כבר בסוף המאה ה־18 וכמו בכל הישובים הכפריים, הם עסקו בחכירת זכיונות לייצור משקאות חריפים ומכירתם, כן חכרו אדמות ועסקו בסחר עודפי התוצרת החקלאית. מאמצע המאה ה־19 הפכו אחדים מהם לבעלי אחוזות אמידים, טחנות קמח ומסחטות שמן ובעלי מכונות חקלאיות. הקהלה היתה כפופה לרב מנאשפאלו (נאדיפאלו), עם מנין קבוע משנות ה־70 של המאה ה־19, עם בית־כנסת, מקוה, חברה־קדישא, תלמוד־תורה ושו״ב (ראה גם פרקיו של פרופ׳ אפרתי על נאשפאלו וסביבתה). במשך תקופה כיהן בקהלה זו גם רב, ה״ה ר׳ משה אהרן הורוביץ הי״ד, חתנו של הרב וייס מנאשפאלו.

ב־זאלאו (בירת המחוז זילה) התפקדו ב־1900 — 317 נפשות יהודים, ב־1910 — 415, ב־1920 — 552, ב־1930 — 429, ב־1941 — 394, ב־1947 — 47. שלטון עירוני עוין מנע מיהודים לגור בזילה ורק משנות ה־70 של המאה ה־19 היה בה מנין קבוע שהיה גרעין לקהלה שנוסדה ב־1880. מקוה־טהרה היה קיים כבר קודם לכן ועם התיסדות הקהלה בנו בית־כנסת ויסדו חברה־קדישא. קושי גדול בפרנסת היהודים היה יום־השוק השבועי שהתקיים בשבת ולא הועילו כל המאמצים להעתיקו ליום אחר. במיפקד של 1930 הצהירו מחצית יהודי זילה על יידיש כשפת האם. עד 1911 היתה קהלת זאלאו כפיפה לרבנות בסילאדי־צ׳ה ומאז התחילו מאמצים להינתק ולייסד רבנות נפרדת ובאופן פורמלי התחיל הרב אשר אנשל יונגרייז הי״ד לכהן כרב הקהלה בשנת 1915. בשנת 1942 גויסו 230 יהודי זאלאו לפלוגות עבודת־כפיה ונשלחו לחזית אוקראינה שם ניספו רובם (על ציונות בזאלאו ראה הפרק על התנועה הציונית במחוז ס.).

ב־ז׳יבאו (ז׳יבו) התפקדו ב־1920 — 369 נפשות יהודים, ב־1930 — 640, ב־1947 — 452 (כולל שרידי הכפרים ופליטי בסרביה ובוקובינה); עוד בסוף המאה ה־18 העניקו האצילים משפחות קארולי וושלני זכיונות ליהודים לעסוק בייצור משקאות חריפים והסחר בהם וכן הוחכרו להם אדמות לייצור חקלאי. אחדים רכשו אח״כ אדמות לבעלותם ומשפחת שטארק הקימה מפעל לייצור כוהל. מנין קבוע היה בז׳יבו עוד ב־1840 ואז נוסדו חברה־קדישא, מקוה ותלמוד־תורה והוקם בית־עלמין והיו שרותי שחיטה כשרה. ב־1911 הוקם בית־כנסת גדול ויפה ובשנות ה־20 הוקם בחצרו של ר׳ נחום שר בית־המדרש חסידי. הקהלה היתה כפופה לרבנות בסילאדי־צ׳ה ושימשו בה כמורי הוראה ר׳ שמעון גרוזינגר (חתנו של הרב קליין מצ׳ה, שלא על מנת לקבל שכר) וכן הדיין ר׳ משה פרנקל, הי״ד. מלבד שנים הנ״ל היו בקהלה עוד כמה ת״ח מובהקים, בין השאר ר׳ נפתלי יואל קליין (שהיגר לארה״ב), ר׳ יעקב וייס, ר׳ יהודה בינדר (חתנו של ר׳ אש״ב ינוביץ) ועוד. בראש הציונים בז׳יבו עמד הרופא ד״ר לאיוש לוי הי״ד, בעל פרסום ברחבי טרנסילבניה כלוחם הרעיון הציוני שיסד בז׳יבו גם הכשרה חלוצית (ראה הפרק על הציונות).

ב־נושפאלאו (סילאדי־נאדיפאלו) התפקדו ב־1920 — 202 נפשות יהודים, ב־1930 — 214, ב־1947 — 120 (יחד עם שרידי הכפרים ופליטים). לפי המסורת חיו פה יהודים עוד במאה ה־17 והיה שם שטח שכהנים לא עברו בו, כי נחשב למקום־קבורה יהודי מזמנים קדומים. מנין קבוע ראשון היה מראשית המאה ה־19 ומאז היה קיים גם מקוה־טהרה, בית־עלמין וכו׳. על רבני נ. ראה פרקיו של י. י. כהן ועל תולדות יהודי נ. ראה מחקרו של פרופ׳ י. י. אפרתי.

ב־סופורול־דה־ז׳וס (אלשר־סופור) התפקדו ב־1920 — 123 נפשות יהודים, ב־1930 — 118, ב־1947 — 14. הקהלה היתה כפופה לקהלת ורבני טשנד, היו בה בית־כנסת, מקוה, בית־עלמין, שו״ב קבוע ו„חדר״ עם כ־30 תלמידים. היו

בה כמה בעלי אחוזות וקרקעות אמידים, כמו משפחות טאוב, וייס, כ״ץ, וינקלר וגם טחנות הקמח ומסחטות השמן היו בידי יהודים. היו במקום שני רופאים יהודים, ד״ר בינדר וד״ר בנדק, רוקח יהודי, מנהל הדאר ומנהל בנק יהודי וגם בעלי מלאכה וחנוונים. בכפר־התאום **סופורול־דה־סוס** (פלשר־סופור) גרו ב־1941 — 82 יהודים, עם בית־כנסת, בית־עלמין, שו״ב קבוע. עד השלטון ההונגרי ב־1940 היה פה מזכיר השלטון הנפתי היהודי שנדור לאזאר.

ב־**סורדוק** התפקדו ב־1920 — 83 נפשות יהודים, ב־1930 — 125. יהודי ס. היו חקלאים אמידים, סוחרי תבואה ופירות ובקר והיו ביניהם מוזגים, בעלי אטליזים, בעלי חנויות כל־בו ומכולת וגם סנדלרים וחייטים. ס. נחשבה כקהלה מבוססת, כפופה לרב מסילאדי־צ׳ה, ובה מאמצע המאה ה־19 מנין קבוע עם בית־כנסת ומקוה, בית־עלמין ושו״ב ששירת את כל הסביבה הכפרית.

ב־**פיר** (סילאדי־פיר) התפקדו ב־1920 — 178 נפשות יהודים, ב־1930 — 147, ב־1947 — 62. בכפר זה חיו יהודים עוד משנות ה־70 של המאה ה־18 וקיבלו בו זכיונות לייצור יי״ש ומכירתו ולסחור בדגנים. סביבה זו הצטיינה בגני הפירות הגדולים וברשות היהודים היו שבע משרפות יי״ש בשותפויות. משפחות קנדל, צייגר ווייס היו בעלי אחוזות, סוחרי עצים ובעלי טחנות קמח ושמן; היו פה כ־8 סוחרי דגן ויינות, כ20 חנוונים ומוזגים וכן שני בעלי מלאכה.

זכורה לדראון־עולם עלילת הדם של הכפר פיר: ב־2 בפברואר 1791 נמצאה גופתו של נער בשם טאקאטש אנדרש סמוך לבית־המזיגה של היהודי אברהם שאלאמון. אשמת הרצח „הדתי״ הוטלה על המוזג שהעידו נגדו בבית־המשפט גם אשתו וילדו הקטן וכן עדים שסיפרו, כי ראו בליל הרצח את הרב משה אריה אסטרייכר מקראלי (נאדי־קארולי) ואת ר׳ אשר שמעון, מיהודי הסביבה, כשהם מתפללים על הגופה. גלב מקומי שהוציא את הגופה מהקבר, העיד, כי בדק את הגופה ומצא, כי הדם נמצץ ממנה מבלי שנשארו עליה סימני אלימות. חמשה יהודים נשפטו למות, אולם בערעור אצל ערכאה עליונה הם זוכו כשהתברר שלעדות הגלב לא היה שום יסוד ואילו העדות מאשתו וילדו של שאלאמון הוצאה על־ידי עינויים.

קהלת פיר היתה כפופה לרבנות טשנד (ראה ספר „טשנד״ בעריכת ד״ר אברהם פוקס וכן ראה פרקי י.י. כהן בספר זה). באמצע שנות ה־30 היו בפיר הכשרות־חלוצים של „השומר״ ובית״ר עם כמאה חלוצים שעבדו בשדות ובכרמי משפ׳ מושקוביץ. בגלל תגרה בין החלוצים ובין ז׳נדרמים, נעצרו כמה חלוצים וכן האפוטרופוס שלהם ר׳ שלמה שמעון, שנדרש לחסל את ההכשרה. אך לבסוף נרגעו הרוחות ורבים מהכשרה זו עלו ארצה עוד לפני מלה״ע השניה. עם נסיגת הצבא הרומני בספטמבר 1940 נכנסו כמה חיילים למשרפת היי״ש של יוסף כ״ץ והרגוהו ביריות.

ב־**צ׳הול סילבניה** (סילאדי־צ׳ה) התפקדו ב־1920 — 599 נפשות יהודים, ב־1930 — 553, ב־1941 — 531, ב־1947 — 200 (עם שרידי הכפרים ופליטים). מנין קבוע עם חברה־קדישא ומקוה־טהרה היו פה מ־1830. הקהלה היתה תחילה מסונפת לרבנות טשנד תחת הרה״ג ר׳ חיים בצלאל פאנט ז״ל. ב־1867 נבחר רב ראשון, ר׳ בצלאל פולאק, יליד פרשבורג, חתן הרב מוייצן (ואץ). לפי גירסה אחת הוא נפטר שלושה חדשים אחרי התמנותו כרב בצ׳ה ולפי גירסה אחרת כיהן בה כשנה וחצי. רבה השני של צ׳ה היה הרב משה קליין ז״ל שכיהן בה עשר שנים עד ט״ז אדר תר״מ (1880) כשנפטר צעיר בן 37. (על שאר תולדות קהלת צ׳ה ראה „פרקים מתולדות קהלת צ׳ה״ וכו׳). כאן עלינו לתקן מידע מוטעה שנתנו והתפרסם ב„פנקס הקהלות״ של יד־ושם ותיקון זה הוא לפי אינפורמציה,

שקיבלנו אחרי הופעת ה„פנקס", מפרופ' אלכסנדר שייבר ז"ל: ציר הפרלמנט מטעם אזור־הבחירות של צ׳ה בפרלמנט ההונגרי בין השנים 1875—1904 היה היהודי אמברוש נאמני (Naményi Ambrus) ולא הבארון בורנמיסה (Bornemissza) שנבחר רק ב־1905 כציר אזור־בחירות זה. (ולא נאמני זה, אלא אחיו הוא שהתנצר). לפי מידע מפי ר' רפאל קליין ז"ל, בנו של הרב מצ׳ה, לא הבארון בורנמיסה, אלא משפחת פוילאק, משפחה נוצרית עתירת־נכסים בצ׳ה, היא שהעמידה את המגרש לרשות הקהלה לבנות עליו את בית־הכנסת, ששעריו נפתחו ב־1901.

משלוחי־היד של יהודי צ׳ה התחלקו כדלהלן: 8 חנויות טקסטיל וסדקית, 10 מכולות וכלי־בית, 6 בתי מרזח, 7 סוחרי דגנים ופירות וביצים, 2 סוחרי עורות לעיבוד, 3 בעלי מחסני עצים לבנין והסקה, בעל בית־מלון ומסעדה אחד, סוחר אחד לנפט ודלק, חנות אחת לספרים ומכשירי כתיבה, 2 בנקאים, 9 חייטים, 3 סנדלרים, 2 זגגים, 2 שענים, 2 פחחים, 2 מסגרים, 2 סבלים, 4 בורסקים (ממשפחת הרשקוביץ), 1 נגר, 2 אופים, 4 תופרות, 2 יצרני מי סודה, 2 בעלי טחנות קמח ושמן, 1 דפוס, 3 רופאים, 5 עו"ד, 2 פקידי רשות, 2 בעלי אחוזות, 7 בעלי כרמים, 1 חקלאי זעיר, 1 ראב"ד, 1 דיין, 2 שוחטים, 3 מלמדים, 2 שמשים.

ב־**קראסנה** התפקדו בשנת 1920 — 451 נפשות יהודים, ב־1930 — 418, ב־1947 — 115. הקהלה התארגנה בשנות ה־20 של המאה ה־19 ואז הוקם גם בית־כנסת וכן מקוה־טהרה, חברה־קדישא ובית־עלמין. לקהלה היה פנקס־רישומי לידות, נשואין ופטירות עוד משנת 1838 ואילך והיא הפכה לקהלה מסודרת לדוגמה ומופת עם חברות ש"ס ומשניות, אולפני לימוד לדרדקי וישיבה לבני תשחורת ומוסדות צדקה וסעד וכו' ובה שורה של ת"ח ממשפחות מיוחסות, עד בעל „קונטרס הספקות" והתוסיו"ט ז"ל. היתה זו מהקהלות הקיצוניות בחרדיותן תחת הנהגת הרב הגאון ר' ברוך בנדיט ליכטנשטיין הי"ד, שסבר כי אין לתת זכות־בחירה בקהלה לבעלי נשים שלא גילחו ראשן או לחברי ארגונים ציוניים. 395 מתוך 418 יהודי ק. בשנת 1930 הצהירו על יידיש כעל שפתם. הרב הראשון של הקהלה היה הר"ר יהודה לייב לוינגר, תלמיד החת"ס, שעבר מפה לכהן כרב בקהלה באיה. הרב השני היה הר"ר יעקב משה שווארץ שעבר לכהן בקהלת קארוי (קראלי) ובמקומו בא חתנו הרב"ב ליכטנשטיין הי"ד שכיהן פה כ־60 שנה והיה בין קרבנות אושוויץ בגיל 90. (ראה פרקי ר' משה חיים ברנשטיין על קראסנה וכן הפרק על הציונות במחוז ס.).

ב־**שימלאול־סילבניה** (סילאדי־שומלו) התפקדו ב־1900 — 941 נפשות יהודים, ב־1910 — 1440, ב־1920 — 1580, 1930 — 1568, 1941 — 1496, 1947 — 440. קהלה זו, החשובה ביותר בכמות ובאיכות בין קהלות מחוז ס. לא נזכרה בין קהלות הונגריה עד אמצע המאה ה־18 ולא נתפקד בה אף יהודי עד אז. במסמך משנת 1696 מוזכר יהודי בן־בלי־שם שהוביל מלח ושלטון העיר דרש ממנו תשלום. אך קרוב לוודאי שבתוך העיר עצמה לא היו אז יהודים. ברשות הקהלה היו פנקסי רישומים ומיפקדים החל משנת 1800 וכבר אז עסקו בה יהודים במסחר זעיר, בישול משקאות ומכירתם. שומלו היתה עד שנות ה־70 של המאה ה־19 בירת מחוז קראסנה, עד שמחוז זה התבטל והעיר סופחה למחוז סאלאז' (סילאדי). זו התקופה בה התחילה תנופה כלכלית בקרב יהודי העיר, אחדים מהם רכשו נחלות חקלאיות גדולות, שדות וכרמים והקימו תעשיות של יין ומשקאות ומכירתם בסיטונות ופתחו באנקים ונכנסו למקצועות החופשיים. הקהלה התארגנה באופן סטאטוטרי בשנות ה־30 של המאה ה־19, ב־1850 נבנה בית־כנסת ראשון, בנוסף למקוה־טהרה ובית־עלמין וחברה־קדישא שפעלו

בקהלה מראשיתה. תקנון הקהלה נוסח מחדש ב־1891 לפי דוגמת תקנון קהלת גרויסוואַרדיין (אוראדיא) ובאותה שנה נפתח גם בית־ספר יסודי של הקהלה, שנתיים אחר־כך נחנך בית־הכנסת החדש והמפואר והקימו בתי מגורים לרב ולשאר משמשים בקודש וכן בנין להנהלת הקהלה עם אולם־מועצה רחב ידים.

על רבני שומלו ראה פרקי י. י. כהן על חיי התורה במחוז ס. ועל תולדות הקהלה ראה פרקיו של צבי (פרי) צ׳נגרי. כן ראה פרקים נפרדים על התנועה הציונית בשומלו. יוזכר במיוחד בית־הדפוס של משפחת היימליך (נוסד על־ידי ר׳ שלמה הלוי היימליך) שדפוסו הלועזי שירת את קהל העיר ואילו בדפוסו העברי נדפסו במרוצת קיומו כ־30 ספרים עבריים וגם ביידיש, גם ממחברים שמחוץ לשומלו.

נמנו לעיל במיוחד כמה קהלות, מהן החשובות ביותר ומהן פחות חשובות שהבלטתן באה, כדי ללמד מן הפרט על הכלל, מקהלות אלה לשאר מושבות היהודים במחוז ס. בעלות קווי האופי המשותפים לכולן — 221 ישובים, כפרים עם 2—3 משפחות ועד שומלו עם כ־1600 נפשות יהודיה. אילו נחקרו אילני היוחסין של כל משפחות סילאדי מחקר יסודי, היתה מתגלה תמונה של משפחה יהודית גדולה וענפה חובקת זו את זו מעל גדות הנהרות, לרגלי הרי המסש והמגורה, מצדי יער הודוד, בעמק נחל סילאדי — וולברגים, יאקאבים, יודוביצ׳ים, טביוביצ׳ים, הופמנים, הלרים, הירשפלדים, גולדפרבים וכו׳ והסתעפויותיהם ויוצאי חלציהם, מדור לדור, עד דור אחרון, דור עצוב וטראגי, דור של חורבן, של שרידים אודים מוצלים מאש התופת.

ואנו פה בארצנו כעוף האגדי הקם מאפרו ומטיל את ביציו מהן התבקעו ועלו אפרוחי התקוה, בני הגאולה ששמים יהבם בנותן התקוה והגאולה.

הנהגה דתית
וחיי התורה בקהלות סילאדי

י׳ יוסף כהן

חיי התורה במחוז סילאג׳

הקדמה: מיבנה ושיטת מחקרנו

עבודה זו, שנועדה להנציח את חיי התורה במחוז סילאג׳, ארבעה פרקים לה:

א) מבוא ודברי רקע היסטוריים לפרקים הבאים וסדר בחירת רבני הקהילות במחוז בסדר כרונולוגי.

ב) חכמי סילאג׳. תולדות הרבנים והמחברים בכל קהילה וקהילה ואיזכורם של אותם תלמידי החכמים שזכרם בא בספרי השאלות־ותשובות של חכמי הדורות. ליד שמו של כל רב השתדלנו לתת את תולדותיו בקיצור נמרץ, המקורות שבהם הועלה שמו וזכרו ורשימת ספרי השו״ת שבהם נזכר. בסוף הערך רשמנו רישום ביבליוגראפי ממצה את ספריו, במדה שנדפסו, תוך כדי הבלטת פרטים היסטוריים וביוגראפיים. שלא כדרך שנהגנו לגבי רבנים ומחברים, שלא פירטנו את הנושאים שהועלו בשו״ת, שכן ייחדנו פרק מיוחד (פרק ג) לנושאים ועניינים של סילאג׳ כפי שהם משתקפים בספרי השו״ת — הרי לגבי בעלי־הבתים רשמנו בחטף ובקצרה את העניין שלמענו פנה אל הרב (בדרך כלל היה זה רבו שבישיבתו למד). פעמים היה זה עניין של הלכה־למעשה שבה התלבט השואל כיצד לנהוג בחייו הפרטיים ופעמים היתה זו שאלה של עיון בלבד, כגון קושיא בש״ס ופוסקים הטעונה תירוץ, סתירה במקורות הדורשת יישוב וכל כיוצא באלה. כיון שבעלי־בתים אלה אינם ידועים בדרך כלל אלא בחוג מצומצם של מקומם, ראינו לנכון להוסיף פרטים ככל שהיה לאל ידינו. ולכן הוספנו להביא שורות אחדות או לפחות מלים אחדות מן העניין שהעסיק אותם ובכך להאיר במקצת את עולמם הפנימי של אותם בעלי־בתים. מאותו טעם עצמו הבאנו גם תמצית מקוצרת אך אופיינית מן התוארים שבהם הכתיר המשיב את השואל, שכן בתוארים אלה ניתן לפעמים לעמוד על מדת הערכת המשיב לשואל ויש בהם גם תוספת הארה לדמותו ולסגולותיו.

ג) סילאג׳ ועניניה בספרי השו״ת. בפרק זה הובא מבחר של נושאים ריאליים מן החיים בסילאג׳, מראשית המאה ה־19 ועד לאחר השואה, כפי שהועלו בספרי השו״ת. הנושאים הנדונים: הקהילה ועניניה, רבנות ויחסים בין־רבניים, ענייני שוחטים ומקוואות, חסידים וחסידות, בין יהודים לגוים, תיקונים בדת, ענייני אישות, גיטין וחליצה, עיגון ועגונות, חיי כלכלה, מלחמת העולם הראשונה, השואה וספיחיה ועוד.

ד) ר׳ עקיבא בלוי מקראסנא היה ידוע כ„אספן״ התשובות. אך פעלו של ר׳ עקיבא בלוי חורג מעבר לכל קנה־מידה מבחינת שכיחותו כמעט בכל ספרי השו״ת של חכמי דורו. כמאתיים וחמישים תשובות נכתבו אליו בידי רבני דורו. זהו שיא שכבראה איש לא עבר אותו. ראויים איפוא מעשיו של ר״ע בלוי כ„שואל״ לתיאור נפרד ולפרק מיוחד.

בכוונה תחילה פסחנו על גורם חשוב, ושמא החשוב ביותר, בחיי התורה בסילאג׳, והן הישיבות הרבות והגדולות במחוז (טאשנאד, שאמלוי, קראסנא, נאג׳־פאלו ועוד). לא כתבנו על הישיבות, שכן חיבור גדול וחשוב על ישיבות הונגריה (ובכללן כמובן ישיבות מחוז סילאג׳) הוקדש לכך בידי ד״ר אברהם פוקס.

העבודה הזאת היא ביסודו של דבר חלק מחיבור כולל על חיי התורה בכל טראנסילבניה, שזה שלושים שנה ושנה החילונו באיסוף חומר לחיבורו, ובעזרת הנותן ליעף כח הובא לידי גמר ואף נמסר לדפוס. ואף־על־פי־כן אין חלק זה דומה ממש לחיבור הכולל, לא רק מבחינת המבנה החיצוני, אלא השתנה לא מעט גם מבחינה מהותית. תוך כדי הכנת העבודה הזאת הוכנסו בה לא מעט נתונים ופרטים שמקומם לא יכירם בחיבור הכולל, וביחוד כל הפרטים הנוגעים לתלמידי החכמים בעלי־הבתים, שלא שימשו ברבנות ולא נשארו אחריהם חיבורים בדפוס.

א. דברי מבוא וסדר בחירת הרבנים במחוז סילאג׳

אין ספק שהיהודים הראשונים שהגיעו למחוז סילאג׳, בסוף המאה ה־18 ותחילת המאה ה־19, לא היו ברובם המכריע יודעי תורה. רובם ככולם אנשים פשוטים ותמימים היו, שמלבד ידיעות בסיסיות בעיקרי התורה והמצוות, לא היה בידיהם מטען רוחני. מותר לשער שבילדותם רכשו בדרך כלשהי — אם ב„חדר״ המסורתי ואם באמצעות הוריהם ומלמדי דרדקי — קריאת התפילה ופרקי תהלים, פסוקי חומש ורש״י וכיוצא באלה. אך לא למדו מן הסתם גמרא ותוספות ומכל שכן מפרשים ופוסקים. קרוב לוודאי, שבין עמי־הארץ הרבים, מצויים היו אי־פה ואי־שם גם כמה תלמידי חכמים ברמה של לימוד דף גמרא ואף של פסיקת הלכה מתוך השלחן ערוך ומפרשיו וקצוריו. למדנים אלה, שרמתם התורנית לא היתה מן הסתם גבוהה במיוחד, הם־הם שפקחו על חיי הדת של היהודים, שהיו מפוזרים על־פני המחוז כולו בכמאתיים ישובים כפריים. שכן, כידוע, עד אמצע המאה ה־19 לא היתה ליהודים דריסת־רגל בשלוש־ארבע הערים והעיירות שבמחוז. ידוע גם, ששלטונות הערים והעיירות נהנו מן הפריווילגיה המלכותית שלפיה זכאים היו לעכב את התישבות היהודים בערים שבתחום שליטתם. פיזורם של היהודים בכפרים, שבמרביתם התגוררו משפחה או שתים בלבד, הקשו עליהם את קיום מצוות הדת וביחוד מצוות הקשורות בחיי החברה והקהילה היהודית. רובם של יהודי המחוז, לא היה לאל ידם להתפלל במנין אלא לעתים רחוקות; נשים שהיו זקוקות לטבילה, טבלו בנהרות ובנחלים או — כגון בחדשי החורף — במקוואות טהרה המעטים שהיו קיימים ככל הנראה באי־אילו כפרים, שבהם היה ריכוז של יהודים גדול יחסית. מותר להניח.

שתלמידי החכמים הללו, ברובם או בחלקם, היו מופקדים על שמירת חיי הדת מכח תפקידם כשוחטים ומורי הוראה, שאף הם היו מפוזרים במחוז, כשכל אחד מבעלי התפקידים הללו חולש על מספר מסויים של כפרים, כשהשוחט היה פוקד אותם לעתים מזומנות, כדי להבטיח ליהודים בשר כשר. לצדם של בני התורה שפרנסתם ומשלח־יד הזקיקם לפקח על קיום מצוות הדת, היו מצויים ללא ספק מספר מועט של תלמידי חכמים, שלא על תורתם היתה פרנסתם, אלא התפרנסו ככל אחיהם הכפריים מעיסוקים ארציים, אך השפיעו על היהודים הכפריים בחיי התורה והדת. השפעתם היתה פעמים סבילה, מעצם היותם, ופעמים היתה זו השפעה פעילה, בהדרכה וביוזמה — איש איש לפי סגולותיו ותכונותיו האישיות. אם ניתן אולי לשער את מספר השוחטים (שרובם היו גם מורי הוראה בדינים והלכות לא מסובכים), שמספרם לא הגיע בוודאי אלא לבודדים, שניתן לספרם על אצבעות יד אחת או שתים, שכן היהודים במחוז מעטים ועניים היו ולא היה באפשרותם לקיים קיום כלכלי אלא מספר קטן של עוסקים במלאכת הקודש — הרי לגבי התלמידי החכמים הפרטיים אין בידינו שום אמת־מדה אף לשער את מספרם. כשם שאין אנו יודעים כלל מה היתה רמתם הלמדנית — האם היו ביניהם תלמידי חכמים מופלגים, או שרמת למדנותם בלטה רק על רקע מקומם ביחס לתושבי המקום, שרובם הגדול היו, כאמור, בורים ועמי הארץ.

מה שהעלנו עד כאן אינו מבוסס כלל מבחינה היסטורית־מדעית. אין בידינו שום מסמך או הוכחה אחרת כלשהי שיבססו את הנאמר. הדברים הם יותר פרי־השערה על יסוד ידיעות כלליות (אף הן מעורפלות למדי) על מצב חיי התורה בכל טראנסילבניה[1] במאות ה־17—18, שמחוז סילאג׳ היה חלק ממנה, אם כי לא תמיד חלק מינהלי. שכן, מחוז סילאג׳, מבחינה מינהלית, לא היה קיים כלל והוא נתהוה רק בשנת 1876, מצירופם של שני מחוזות סמוכים, אזור קראסנא ומחוז סולנוק האמצעי (Középszolnok) שמהם נתגבש לאחר מכן מחוז סילאג׳. מכל מקום קביעתו של ר׳ עקיבא איגר הראשון, באמצע המאה ה־18, במכתבו לרבה של קרולה, ר׳ מאיר יהודה אסטרייכר, ביחס למדינת הונגריה, וביחוד למחוזות שממזרח לנהר הדאנובה, ש,,המדינה משובשת בגסות״[2], כוחה יפה גם לאזור זה שבו אנו דנים.

החל בראשית המאה ה־19 מתחילה התמונה להתבהר במקצת וערפלי אי־הידיעה של המצב הרוחני והתרבותי־תורני במחוז סילאג׳ מתפזרים לאט־לאט. אם כי עדיין המעורפל מרובה לאין ערוך על הבהיר והנהיר. שמץ דבר על האוירה של חיי תורה בסילאג׳ בראשית המאה ה־19 מצוי בתיאורו המופלא של ר׳ שלמה זלמן קליין רבה של סילאג׳־צ׳ה בספרו ,,רבי שמעלקא״ (תל־אביב תשט״ז). בראשית הספר השכיל המחבר לצייר תמונה מרהיבה ממחוז ילדותו של סבו הגאון הנודע ר׳ שמעלקא מסעליש, מגדולי הרבנים בהונגריה וצדיק (לא חסידי) פועל ישועות, ששמו הלך לפניו ברחבי המדינה. אגב תיאור הנוף הפאסטוראלי של כפר־מולדתו אבער סאוואטש (בהונגרית Felsőszivágy וברומנית Asuajul-de-sus) בנפת סילאג׳־צ׳ה, שהיה כנראה מאוכלס יהודים בתקופה ההיא. מתיאור זה עולה שבכפר הזה נרקמו חיים יהודיים בראשית המאה ה־19, אם כי לאו דווקא חיים של תורה

ולימודה. אף אביו של ר׳ שמעלקא, ר׳ יוסף, לא היה תלמיד חכם במובן המקובל, אלא ,,איש פשוט בלתי מלומד בתלמוד. אמנם בתנ״ך היתה לו ידיעה ומנהג חייו היה בכל זה כמנהג צדיקים יען שהיו תהלוכותיו ביראת שמים גדולה. וכך היה מנהגו שבכל יום ויום היה מתפלל עד חצות היום בתפילות ותחנונים ואמירת תהלים ומעמדות... וגם היה רואה בדינים אשר היו לו בספר אחד, כמדומה לי שהיה לו שו״ע מן אותן הישנים שנאמר בהם רק הדין הפשוט בלא נושא כלים וזה היה מבין״[3]. נראה, שבזכות יראת השמים המופלגת של ר׳ יוסף זכה ונשא לאשה את הנערה פעסיל, קרובתו של הגאון והצדיק ר׳ שמעלקא מניקולסבורג (שעל שמו קרא ר׳ יוסף את בנו הנולד בשנת תקס״ה 1805). בכפר זה ובכפר סמוך, בנפאלאו (ברומנית Benefalau ולאחר מכן Benesat ובהונגרית Benedekfalva נתגדל ילד והנער שמעלקא עד לנישואיו, אף־על־פי שיצא ללמוד בישיבות קרובות כגון ניגרשט ואשוואר והפליג עד לאקנבאך, מ,,שבע הקהילות״ שבמערב המדינה ליד הגבול האוסטרי (היום בתחום אוסטריה). אבל בין הזמנים הגיע בן הישיבה החריף לבית אביו שבסילאג׳. הוי אומר, שבמחוז עצמו עדיין לא היו בתי־אולפנא לילדים בגיל לימוד גמרא, שלא לדבר על ישיבות. לכן נאלץ הילד שמעלקא לנדוד למקומות שמהוץ למחוז. נוף איזור מולדתו, על הריו ונהריו, יערותיו וגבעותיו ומיצר ה,,ציקו״ שלאורך נהר הסאמוש, הקסים את ר׳ שמעלקא קליין גם יובל שנים לאחר עזבו את המחוז ולאחר ששימש ברבנות במקומות שונים — באלקאן שבהונגריה, חוסט שבמאראמארוש וסעליש שבמחוז אוגוצ׳ה. כאשר חזר לנוף ילדותו בשנת תר״ך (1859), כדי להשתתף בנשואי בנו ר׳ משה קליין, שנשא אשה מכפר גאפראד, עצר את העגלה כדי להתבונן בנוף המעלה נשכחות מלפני חמישים שנה ושיתף בחוויה הנוסטאל־גית את בני משפחתו ומלוויו[4]; הצביע על המקומות שבהם השתובב כילד ועשה מעשי קונדס נועזים, שלא פעם היתה בהם משום סכנה[5]. מכל מקום, בכל הנוגע לענייננו, נראה שהמחוז כולו לא היה משופע בלומדי תורה בראשית המאה ה־19. נראה שחלק גדול מבני התורה, אם לא רובם, היו בדרגתו של ר׳ יוסף אביו של ר׳ שמעלקא ואילו רובם המכריע של יהודי המחוז לא הגיעו גם לדרגתו של ר׳ יוסף בלימוד התורה, אם כי יש להניח שרובם ככולם היו מסוגלים לקרוא ולהתפלל (אולי בשגיאות בתפלות לא שגרתיות ובקריאת פרקי תהלים), אך קרוב לוודאי שהיו מצויים גם תלמידי חכמים אחדים בדרגה כלשהי, שהיו מפוזרים בכפרי המחוז. ואשר לרבנים, ככל שידיעתנו מגעת לא שימש במחוז אף רב ברבנות בתקופה זו, סוף המאה ה־18 ותחילת המאה ה־19.

הרבנים הראשונים של מחוז סילאג׳ לא הגיעו אלא במחצית הראשונה של המאה ה־19, וכנראה לא לפני שנות העשרים. שלוש הקהילות הבאות היו הראשונות שבהן החלו לשמש רבנים: טאשנאד, קראסנא, שאמלוי. בסוף העשור הראשון של המאה ה־19 נותנת את דעתה קהילת טאשנאד להרכיב אלוף לראשה ובוהרת רב. רק שמו ידוע לנו, ר׳ יצחק אייזיק, שבשנת תקפ״ג (1823) כבר ישב בה. אולם פרטים אחרים, כגון מי היו אבותיו ורבותיו, מהיכן בא ומה היו סגולותיו, כל אלה מכוסים מאתנו עד היום הזה[6]. זה היה הרב הראשון הידוע לנו ששימש במחוז סילאג׳. רבה

השני של טאשנאד, הגאון הנודע ר׳ חיים בצלאל פאנט, בנו בכורו של רב המדינה, ר׳ יחזקאל פאנט בעל „מראה יחזקאל״, שהחל לשמש ברבנות בשנת תקצ״ד (1834), ידועים לנו תולדותיו ומעשיו, הודות לספרים שחיבר ושנדפסו ועדיין הולכים ונדפסים בידי צאצאיו [7]. גם תהילת כהונתו של הרב השני בטאשנאד קודמת לקבלת רב בקהילה הבאה, קראסנא, שרבה הראשון, ר׳ יהודה אריה לווינגר, נבחר בשנת ת״ר (1840) לערך [8]. הקהילה השלישית שבהרה לה רב היתה קהילת שאמלוי, שרבה הראשון, ר׳ בנימין הארטמאן, נבחר באמצע המאה, תר״י (1850) לערך.

בחמישים השנים הבאות, מאמצע המאה ועד סופה, לא נבחרו אלא עוד שני רבנים נוספים. קהילת נאג׳-פאלו החליטה לקרוא לר׳ מרדכי צבי שלזינגר [10] לשמש כרבה בשנת 1860 לערך וכעשר שנים לאחר מכן בא לשבת על כס הרבנות של קהילת סילאג׳-צ׳ה רבה הראשון, ר׳ משה קליין, אם כי נבחר שנים אחדות קודם לכן [11]. מתחילת המאה העשרים ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בוחרות עוד שתי קהילות את רבניהן — הקהילה הקטנה בוצ׳ום בוחרת בר׳ יחיאל מאיר פאנט [12] בשנת תרס״ו (1906) ושנים אחדות לאחר מכן, בוחרת גם העיר זילאה, עיר-המחוז אך רק יהודים מעטים בה [13], את רבה הראשון (והיחיד), ר׳ אשר אנשיל יונגרייז [14].

בין שתי מלחמות העולם הושבו רבנים בשלוש קהילות נוספות. השימוש במלה „הושבו״ מכוון, שכן רבנים אלה הושבו על כסאותיהם בידי הוריהם. באמצע שנות העשרים הושיב רבה של סילאג׳-צ׳ה את חתנו ר׳ צבי וייס לרבה של הקהילה הכפרית שיללמד; בסוף העשור הושיב רבה של שאמלוי את בנו ר׳ משה יהודה ארנרייך לרבה של הקהילה הזעירא שארמאשאג; ובשנת 1937 לערך הושיב רבה של נאג׳-פאלו את חתנו ר׳ משה אהרן הורביץ לרבה של קהילת וואלקוי. לפני כן היו הכפרים הללו בתחום הגליל הרבני של הרבנים הנזכרים. דבר הלמד מעניינו, שקהילות קטנות אלו הפכו להיות קהילות-אם לעצמן, והישובים הכפריים שבסבי-בותיהן שימשו עורף כפרי לקהילה החדשה והשתתפו בהחזקת הרב. תופעה זו של התפצלות הקהילות בטראנסילבניה כבר תוארה במקום אחר [15].

בשלוש קהילות במחוז סילאג׳ ישבו על מדין והורו הוראות איסור-והיתר במעמד דיינים או מורי הוראות ללא מעמד של „רב ראשי״, שכן הם היו כפופים לרבני קהילות-האם. בסדר כרונולוגי החלו לכהן רבנים אלה כדלקמן: בקהילת פיר שבגליל הרבנות של טאשנאד שימש כדיין ומורה הוראה ר׳ שלום וויינברגר [16] החל מסוף המאה ה-19; בקהילת האדאד שבגליל הרבני של סילאג׳-צ׳ה מילא תפקיד זה ר׳ יוסף אריה פיש [17] החל בראשית המאה העשרים ובקהילת זשיבוי (אף היא בגליל סילאג׳-צ׳ה) נתמנה לאחר מלחמת העולם הראשונה לדיין ומורה הוראה ר׳ משה פרנקל [18].

14 הקהילות שחכמיהן פורטו בפרק הבא, היו המאוכלסות במחוז וכולן — להוציא אחת (שארמאשאג) — מנו למעלה ממאה יהודים [19]. סדרנו אותן לפי גודל הקהילות, בסדר הבא. בסוגריים הוספנו את מספרי היהודים לפי מפקד 1920, שהיה המפקד הראשון לאחר שטראנסילבניה נמסרה לרשותה של רומניה, עם תום מלחמת העולם הראשונה [20]. שאמלוי (1580 יהודים), טאשנאד (823), סילאג׳-צ׳ה (599), זילאה (552), קראסנא (451), זשיבוי (369) [21], נאג׳-פאלו (202), פיר (178), האדאד (128), בוצ׳ום (117), וואלקוי (106), שיללמד (102), שארמאשאג (24).

מן הראוי להעמיד את מחוז סילאג ואת מעמדו ביחס לשאר מחוזות טראנסילבניה מבחינת דרגתו באשר לחיי התורה והיצירה. מתברר, שמתוך 22 מחוזות שהיוו את טראנסילבניה בעת צירופה לרומניה, ששה מחוזות היו מאוכלסים ביהודים במספר גדול יותר ממחוז סילאג׳, והם: מאראמארוש (36,535 יהודים), ביהור (29,082), סאטמאר (22,365), קלוזש (14,409), סאמוש (12,506), טמש (10,295), בעוד שבמחוז סילאג׳ לא נמנו ב-1920 אלא 9356 יהודים [22]. ומדרך הטבע, מעמדם של חיי רוח ויצירה עומד ביחס ישיר לגודל האוכלוסיה היהודית שבאותו מחוז. ואמנם נשמר יחס זה, בדרך כלל, גם בטראנ-סילבניה. אך מחוז סילאג׳ היה חריג. למרות שהאוכלוסיה היהודית לא מנתה אלא קרוב לרבבה, היו חיי הרוח והתורה והיצירה התורנית מפותחים בו יותר מאשר במחוזות שעלו עליו במספר היהודים. בסילאג׳ נוצרו איפוא ספרים תורניים בשיעור העולה על מחוזות כגון קלוזש וטמש, והשתווה, פחות או יותר, למחוז סאמוש, שגם בו פיכו חיי תורה ויצירה ערים. דבר הלמד מעניינו, שחיי היצירה בסילאג׳ לא הגיעו — ולא יכלו להגיע — לדרגת התפתחותם של המחוזות מאראמארוש, ביהור וסאטמאר, שבכל אחד מהם חיו יהודים במספרים העולים לפחות פי שלושה. גם הישוב היהודי במחוזות אלה ותיק יותר [23]. דבר נוסף שגרם אולי לשגשוגם של חיי יצירה בסילאג׳ הוא העובדה, שיהודי המחוז היו פזורים, כפי שכבר ראינו, על פני ישובים רבים ולא היו מרוכזים בעיר אחת שבמחוז, כפי שהיה במחוז קלוזש, לדוגמה, שרובם הגדול היו מרוכזים בעיר קלויזנבורג (10,633 יהודים) ומכל שכן מחוז טמש, שכמעט כל היהודים התגוררו בעיר טמשוואר (9368). מה שאין כן מחוז סילאג׳, שהיה בו איזון בין העיר שאמלוי, שבה התגורר אמנם מספר היהודים הגדול ביותר, אך לא יותר מ-1600, שהוא פחות מ-20% מכלל יהודי המחוז. היו, כאמור, ריכוזים נוספים של יהודים בעיירות שנמנו בפיסקה הקודמת. הפיזור הזה, שהרבה רבנים במחוז, הרבה מן הסתם גם יצירות תורניות [24].

הבה ונראה איפוא (בפרק הבא) מה תרמו חכמי הקהילות השונות במחוז סילאג׳ לחיי הרוח והיצירה התורנית של עם ישראל בכלל ושל יהודי טראנסילבניה בפרט. בכל קהילה הועלו שמותיהם ותולדותיהם של הרבנים בסדר כרונולוגי. לאחריהם יבואו הדיינים, המגידים ושאר נושאי משרה רבנית. לאחריהם מחברים שלא שימשו ברבנות. ליד כל שם רשמנו את המקורות הביוגראפיים שבהם הועלה זכרם [25]. לאחריהם ציון לספרי השו״ת שבהם נזכרו ובסוף את רשימת חיבוריהם. בסוף כל אלה ציינו את תלמידי החכמים, שלא שימשו ברבנות ולא היברו ספרים (ומכל מקום לא נדפסו), אך מצאנו את שמותיהם בספרי השו״ת השונים.

יודעים אנו גם יודעים, שבכך לא מיצינו כלל ועיקר את מצב לימוד התורה במחוז סילאג׳ ולא הגענו לחקר תנאי החיים התורניים של יהודי המחוז. ייתכן שבעבודה זו לא

* הרב בנימין הארטמאן היה תחילה רב בנאג׳-פאלו ומשם הלך לשאמלוי ובמקומו נבחר בנאג׳-פאלו ר׳ מרדכי צבי.

גלינו אלא אפס קצהו של קהל לומדי התורה בסילאג׳. וקרוב לוודאי, שאמנם כך הוא המצב, שכן בתוך רבבת היהודים שהתגוררו בסילאג׳ ב־1920, היו ללא ספק יהודים למאות, שהתורה ולימודה היו תמצית חייהם ועסקו בה בשעות הפנאי. כל אותם תלמידי החכמים הצנועים, שלמדו תורה מתוך הדחק בבחרותם בישיבות הרבות בטראנסילבניה ומחוצה לה והמיתו עצמם באהלי תורה גם לאחר נישואיהם, כשעול פרנסת משפחותיהם רבץ עליהם כענן, ואף־על־פי־כן קבעו עתים לתורה; מאות יהודים עסקו בתורה אם ברבים, בבתי־הכנסת ובבתי־המדרש, בשיעורי התורה שהתקיימו בהם על־ידי חברות ללימוד ואם בבתיהם ביחידות ובצוותא, בשעות הלילה ובהשכמת הבוקר. תלמידי חכמים אלה, בדרגות מדרגות שונות, ומהם מופלגים בתורה ובקיאים בכל מכמניה, לא הכריזו על תורתם ולא באו במגע ובמשא־ומתן של הלכה עם רבנים ולא הרצו בפניהם את קושיותיהם ופרכותיהם ולא הפגינו בפניהם את חידושיהם, אלא ניסו ליישב את קושיותיהם בינם לבין עצמם או עם חבריהם ללימודים ולהנות ממתיקות לימוד התורה ומהברקה שמוחם החריף הבריק תוך עיון ולימוד סוגיה או מסכת שנלמדה בסדר דפיה. ומעולם לא עלה על דעתם להעלות על הכתב את חידושיהם בקונטרסים ובמחברות. כל אלה, שבוודאי היו רוב לומדי התורה, לא יוצגו כאן לצערנו והם ישארו באלמוניותם, כשם שגם חייהם של רובם היו ספונים ורק קומץ של אנשי המקום הכירו את סגולותיהם.

ב. חכמי סילאג׳

שאמלוי

קהילת שאמלוי החלה להתארגן ככל הנראה בסוף המאה ה18. ברשות הקהילה מצויים היו רישומים ומפקדים החל משנת 1800 ואילך. נראה שהעובדה, ששני המחוזות קראסנא שמהם הורכב בשנת 1876 מחוז סילאג׳, היו שייכים עד 1741 לנסיכות טראנסילבניה, היתה בין הגורמים המכריעים לכך, שיהודים לא הורשו להתישב בשני מחוזות אלה. מכל מקום במפקדים של היהודים בהונגריה במאה ה־18 לא נפקדו יהודים בשני מחוזות אלה. כשהחלה התישבות יהודים בישובי המחוזות הללו, הרי היו אלה יהודים מגליציה. רבה הראשון של שאמלוי בא אף הוא, קרוב לוודאי, מגליציה. שמו היה

ר׳ בנימין הכהן הארטמאן

אין בידינו ידיעות עליו. לפי המשוער נבחר לרבה של שאמלוי בשנת תר״י (1850) לערך ושימש בה כעשר שנים, עד לפטירתו בשנת תר״ך (1860) לערך. אחד מתושבי העיר, שהיה תלמיד ר׳ הלל ליכטנשטיין, ערער על פסקו של ר׳ בנימין הארטמאן בעניין טעות בספר תורה. ר׳ הלל ל״ש נוזף באותו תלמיד על כך.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, ב, ג; אוצר הרבנים מס׳ 3685; Magy. Rabb. מס׳ 171. בכל המקורות הללו אין פרטים ביוגראפיים.

נזכר: תשובות בית הילל סי׳ נח.
לאחריו נבחר בנו

ר׳ חיים מאיר זאב הכהן הארטמאן

נולד בשנת תקצ״ו (1836). אין בידינו ידיעות היכן למד ומי היו רבותיו. נראה שלמד בישיבות בהונגריה. עם פטירת אביו נבחר למלא את מקומו, אולם לא האריך ימים. נפטר ביום יג אלול תרכ״ז (1867) טרם מלאו לו 32 שנה. רבה של הקהילה השכנה, טאשנאד, ר׳ חיים בצלאל פאנט, הספידוהו וההספד נדפס בספרו שו״ת דרך יבחר, בחלק הנקרא „שער תורת חיים״, דרוש ד. האגדה מספרת, שר׳ חיים מאיר זאב הכהן הארטמאן. נפטר בעטיה של הקפדת ר׳ חיים האלברשטאם מצאנז, אשר הרב משאמלוי סירב להנהיג בקהילתו את „היתר המכירה״ שהמציא הרב מצאנז למכונות לבישול יי״ש לגויים בשבת[26].

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, ח, כח; אוצר הרבנים מס׳ 6473 (ונפל בטעות שם מס׳ 13051א); Magy. Rabb. מס׳ 278 (ונכפל בטעות שם מס׳ 622). במקורות אלה סתירות בתאריך פטירתו.

נזכר: שו״ת דרך יבחר סי׳ לה, נט; שו״ת כתב סופר או״ח סי׳ פב; שו״ת דברי חיים חלק ב או״ח סי׳ כט; שו״ת שואל ומשיב מהדורא קמא חלק ג סי׳ נה.

עם פטירת ר׳ חיים מאיר זאב הארטמאן נשארה הרבנות בשאמלוי פנויה שנים אחדות, עד שנבחר רבה השלישי

ר׳ מרדכי ב״ר צבי הירש הלוי הורביץ

נולד בשנת תקפ״ט (1829) בעיירה ווארהאל, שבה שימש אביו אב״ד. בשנת תר״י (1850) לערך היה דיין בצ׳נגר. בשנת תר״ך (1860) לערך נבחר לרבה של האלמין. בשנת תר״ל (1870) לערך נבחר לרבה של שאמלוי. נפטר ביום ב אייר תרמ״ו (1886) בעיר ווינה והובא לקבורה בשאמלוי. נשאר אחריו חיבור גדול על ש״ס ושאלות ותשובות. בנו ר׳ צבי הירש הורביץ רבה של הרמאנשטאדט הכינו לדפוס ואף קבע לו את השם „השיב מרדכי״, אך לא עלה בידו להדפיסו.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, מ, פה; אוצר הרבנים מס׳ 13794; יקותיאל יהודה גרינוואלד, בשו״ת עין הבדלח, בשולי סי׳ מא (עמ׳ 90); Magy. Rabb. מס׳ 647/8 (והשלמות שם עמ׳ 141).

נזכר: שו״ת מהר״ם שיק יו״ד סי׳ כא; שו״ת אבני צדק (סיגט) חו״מ סי׳ ה; שו״ת שערי צדק או״ח סי׳ עז; יו״ד סי׳ קעט; שו״ת שבט סופר אה״ע סי׳ יח, כא; שו״ת דור רביעי חלק א סי׳ טז; שו״ת עין הבדלח סי׳ מא.

ספר פרשת מרדכי, כולל הלכות רבות ומודעה רבה למקואות, אזהרה רבה לשבת והתנהגות עשיית היין בהכשר... ועוד ניתוסף בו חידושי תורה אשר חנני החונן לאדם דעת וקראתיו בשם גדולת מרדכי, מאתי הצעיר והקטן מרדכי הלוי איש הורוויץ בלאאמ״ו הרב המה״ג הצדיק מו״ה צבי הלוי א״ה זצוקלל״ה רובץ תחת משא עם ה׳ פה ק״ק האלמין והגליל... אונגוואר, דפוס קארל יעגער, ושמו מרדכי־תרכ״ו. [2], סו, [2] עמ׳. 24 ס״מ. עם הסכמות ר׳ שמואל שמעלקא [קליין]

אב״ד סוליש; ר׳ מאיר פערלס אב״ד קראל, ב בלק תרכ״ה; ר׳ מנחם ב״ר מאיר א״ש אב״ד אונגוואר, ערב חג הסוכות תרכ״ו.

הספר בעברית וביידיש־דייטש עמוד מול עמוד ופעמים פסקה אחר פסקה.

דף מט־סה: גדולת מרדכי... חידושי תורתי... על סוגיות שונות במסכתות פסחים, כתובות, קדושין וחולין. מדף סה ואילך: יש תחת ידי חידושי תורה הרבה מאדוני אבי מורי ורבי... מוהר״ר צבי הירש הלוי איש הורוויץ זללה״ה שהיה אב״ד דק״ק ווארהאל והגליל... אמרתי לקיים מצות כיבוד אב להדפיס איזה גרגרין שיהיה למזכרת.

דפוס־צילום (ביחד עם שני ספרים אחרים): ירושלים תשל״ד.

כשנה וחצי לאחר פטירת ר׳ מרדכי הורביץ בחרה קהילת שאמלוי את רבה הרביעי

ר׳ משה (מאזעס) חיים ב״ר גרשון הלוי ליטש־רוזנבוים

נולד ביום יד מנחם־אב תרכ״ד (1864) בפרסבורג. אביו, ר׳ גרשון ליטש היה אב״ד טאליא שבהונגריה בעל שו״ת משיב דברים (שהובא לדפוס בידי בנו ר׳ מאזעס חיים). למד בישיבות ר׳ שאול ארנפלד בסיקס, ר׳ אלעזר לעוו באויהל ובעל שבט סופר בפרסבורג. חתן ר׳ פנחס חיים קליין אב״ד סעליש. שנים אחדות ישב בסעליש סמוך על שולחן חותנו ושימש ר״מ בישיבתו. בראשית שנת תרמ״ח (1887) נבחר לרבה של שאמלוי, בה שימש עשר שנים[27]. בחודש אלול תרנ״ז (1897) נבחר לרבה של קליינווארדיין שבהונגריה, תפקיד שהחזיק בו ארבעים וחמש שנה. נפטר ביום כח כסלו תש״ג (1942).

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, מ, רפג; אוצר הרבנים מס׳ 15406; גוטליב, אהלי שם, עמ׳ 284; שלמה רוזמן, ראשי גולת אריאל, חלק ג, עמ׳ רסט־רעב; אללגעמיינע יידישע צייטונג, 1897, גל׳ 117; Egyenlőség, 1887, גל׳ 48, עמ׳ 8; שם, 1888, גל׳ 7, עמ׳ 8; שם, 1897, גל׳ 38, עמ׳ 9.

נזכר: שו״ת משיב דברים (רק תשובות לשאמלוי) או״ח סי׳ ל, לא, מא, סה, פא, פב, פט, צ, קג, קנו, קעב; יו״ד סי׳ ט, סז, סח, צה, קו, קז, קסה, קצח, ר, רכג; שו״ת שבט סופר או״ח סי׳ לו.

צוואה של אדונינו מורינו ורבינו גאון עוזינו... הרב הגאון הגדול... מרן משה המכונה מאזעס חיים סג״ל ליטש ראזענבוים וצוקללה״ה הכ״מ... מלפנים אב״ד (עשר שנים) בק״ק ס׳ שומלויא יע״א ואח״כ אב״ד (מ״ה שנה) פק״ק קליינווארדיין והגליל יע״א ושם מנ״כ זי״ע אכי״ר. נולד י״ד מנחם אב תרכ״ד ועלה לשמים ביום ב׳ לסדר מקץ (כח כסלו) ד׳ דחנוכה תש״ג לפ״ק. קליינווארדיין, דפוס אברהם יצחק קליין, [תש״ג]. מהדורה זו לא ראינו. חזר ונדפס בסוף ספר אלה דברי שמואל מאת בנו ר׳ שמואל שמעלקא רוזנבוים, ירושלים תשכ״א, עמ׳ רצג־רצט.

ספר לחם רב שלם על סדור התפלה, פירושים ובאורים, דרושים וחידושים על אדני פז מיוסדים חדשים גם ישנים. חיברו וסידרו הרב הגאון הגדול... מוהר״ר משה המכונה מאזעס חיים סג״ל ליטש ראזענבוים... יו״ל בעזה״י ע״י נכדו ותלמידו פנחס סג״ל ליש ראזענבוים בלאמו״ר הרהגה״ק מהרש״ש הי״ד זצוק״ל מלפנים רב בק״ק קליינווארדיין וכעת בגענף. (ירושלים). 23, תתקכד עמ׳. 28 ס״מ.

עם שתי הסכמות חדשות למהדורה מורחבת זו מאת ר׳ שמואל עהרנפעלד אב״ד מאטערסדארף, ברוקלין, ה לך לך תשל״ד; ר׳ יקותיאל יהודה הלברשטאם האדמו״ר מקלויזנבורג, קרית צאנז (נתניה), ב ואתחנן תשל״ג. בראש הספר צילום השער של המהדורה הראשונה, קליינווארדיין תרפ״א, ושלושת הדפים שלאחריו (ההסכמות והקדמת המחבר).

בעמ׳ 11—20 הקדמת ר׳ פנחס רוזנבוים ובה מתולדות המחבר ובני משפחתו.

רבה החמישי והאחרון של שאמלוי היה

ר׳ שלמה זלמן ב״ר יעקב ארנרייך

נולד ביום ט תמוז תרכ״ג (1863) בבית סבו ר׳ אברהם יהודה הכהן שווארץ בעל „קול אריה" בעיר ברגסאס: בביתו התחנך ואצלו למד תורה עד לפטירת סבו (תרמ״ד 1883). באותה שנה נשא לאשה את בתו של ר׳ יוסף דוד הורביץ, בעל כרמים בעיירה החסידית ליסקא. לאחר שחותנו ירד מנכסיו העתיק את מגוריו לעיר סיקס ופתח שם חנות מכולת. בשל התמדתו בתורה הסיח דעתו מעסקי החנות ומצבו הכלכלי הלך ונתדלדל. בראשית תרנ״ד (1893) נבחר לרבה של קהילת בורשוד־צ׳אבא שבסלובאקיה. בחודש סיון תרנ״ט (1899) נבחר לרבה של שאמלוי וביום ג אלול הגיע למלא את כס הרבנות[28], עליה ישב 45 שנה. עלה על המוקד באושוויץ ביום יא סיון תש״ד (1944). בשאמלוי עמד בראש ישיבה של 50—60 תלמידים מובחרים מופלגים ומתמידים בתורה. ר׳ שלמה זלמן ארנרייך היה מגדולי הרבנים בדורו וגדול הרבנים בטראנסילבניה ואחד המחברים הפורים. חלק קטן מחיבוריו הדפיס בחייו. לאחר השואה נתגלו חיבוריו הרבים שהשאיר אחריו בכתב־יד המצטרפים לכשלושים כרכים: תשעה כרכים שאלות ותשובות, שני כרכים על ספר המאור, ששה כרכים על הש״ס והרמב״ם והשלחן ערוך, 14 כרכים חידושי אגדה ודרושים. ספר בן ששה כרכים על פרקי אבות („אם לבינה") נשרף לעיניו בגיטו שאמלוי בידי סרדיוט הונגרי.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, ש, קנג; גוטליב, אהלי שם, עמ׳ 265, אברהאם עמ׳ 91, 218; אללגעמיינע יידישע צייטונג, 1893, גל׳ 182; שם, 1899, גל׳ 117, 152, 157; אוצר הרבנים מס׳ 18739; אברהם פוקס, הישיבות בהונגריה, עמ׳ 411—420; אלה אזכרה, כרך ב, עמ׳ 218—227.

נזכר: שו״ת יד יצחק חלק א סי׳ קלז, קלח, קמ, קמא, קמד, קמה, קמו, קמט, קנ, קנד, קס, קסט, קעה, קפ; חלק ב סי׳ קלג קלד, רלח; שו״ת קול אריה סי׳ נו, נז; שו״ת נטע שורק יו״ד סי׳ מז, קה; אה״ע סי׳ יד; שו״ת פני מבין או״ח סי׳ ו, ז; שו״ת בית נפתלי סי׳ ב; שו״ת זכרון יהודה מהדורא תניינא סי׳ קצא; שו״ת לבושי מרדכי מהדורא קמא יו״ד סי׳ רח; מהדורא תניינא או״ח סי׳ קכז; אה״ע סי׳ י; שו״ת קב החיים סי׳ מג, פח; שו״ת יגל יעקב או״ח סי׳ מג; יו״ד סי׳ יט; שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ מו; חלק ב סי׳

יז; שו"ת משנה שכיר סי' כח; שו"ת מנחם משיב או"ח סי' ב; שו"ת צרי לנפש יפה סי' יט, מא, מג, מד; שו"ת תורת יקותיאל מהדורא קמא (הדפסה חדשה) סי' פט, צ; שו"ת מקדשי השם חלק ב סי' כא.

תשובות ממנו: שו"ת מקדשי השם חלק א סי' ט, מד, מח; חלק ב סי' עט.

שאלות ותשובות קול אריה מאת... הרב הגאון... מו"ה אברהם יהודה הכהן [שווארץ] זצלה"ה אשר הי' אבדק"ק בערעגסאז ובסוף ימיו בק"ק ה' מאד יע"א... הובא לביהד"פ ע"י נכד המחבר (שלמה זלמן עהרענרייך) כאשר בהקדמתו מדבר... סילאדי שאמלויא, דפוס שלמה הלוי היימליך, תרס"ד. [2], ט, קנג דף. 36 ס"מ.

בהקדמת ר' שלמה זלמן ארנרייך קוים ביוגראפיים קצרים של המחבר ולאחריה „פתח טוב", דברי דרוש ואגדה שאמר המחבר, אך הם נוסחו בידי רש"ז ארנרייך: „וזאת לדעת כי פתיחה הזאת מתחילתה ועד סופה אינה כתב יד ולשון רבינו ז"ל... שרבינו לא כתב שום דבר אגדה. רק אלה הדברים כאשר אמרם וכאלו הוא בעצמם כתבם".

הערותיו והוספותיו הרבים של רש"ז ארנרייך נדפסו בשולי העמודים. גם מפתחות הסימנים, הערות, תיקונים והשמטות חוברו בידי רש"ז ארנרייך.
אשר באזנינו שמענו ומה ששמעו בניו ותלמידיו מפיו הקדוש כאשר דרש ברבים והרהבתי בנפשי לכתוב בלשון רבינו ז"ל

דפוס־צילום מוקטן: ירושלים תשכ"ב; דפוס־צילום עם תוספות מכתב־יד רש"ז ארנרייך: ברוקלין תשכ"ז.

ספר **שאלות ותשובות לחם שלמה** חאו"ח... לברר וללבן סוגי' הש"ס ופוסקים להלכה ולפלפולא ומה שהוצאתי[!] לפני חכמי הדור והשבתי לחברים ולתלמידים ... שלמה זלמן עהרענרייך אבדק"ק שאמלויא ... שאמלויא, דפוס שלמה הלוי היימליך, תרפ"ד. ח, קצח דף. 34 ס"מ.

כולל קיט סימנים. בין הרבנים הנזכרים: ר' ישעיה זילברשטיין אב"ד וויצען, ר' נתנאל הכהן פריעד אב"ד אויוואראש, ר' אברהם יהושע פריינד אב"ד נאסאד, ר' מרדכי ליב ווינקלער אב"ד ה' מאד, אחי המחבר ר' חיים צבי עהרענרייך אב"ד ה' מאד, ר' שמעון בצלאל ניימאן מקראקא, ר' יואל טייטלבוים אב"ד אורשיווא, ר' חיים אלעזר שפירא אב"ד מונקאטש ועוד.

דפוס־צילום עם הוספות, מכתבים (מהם בפאקסימיל) ותולדות המחבר: ברוקלין תש"ל.

ספר **שאלות ותשובות לחם שלמה** חלק יורה דעה ... עד סוף הל' יי"נ [יין נסך] ... שימלעול סילוואניע, דפוס שלמה הלוי היימליך, והאם רובצת על האפרוחים־תרצ"ח. ד, רכה, [2] דף. 33 ס"מ.

בראש הספר פתיחה בשם „ערך לחם", דברי דרוש וחידושי אגדה. בסופה ברכה לקהילת שאמלוי בה הוא משמש ברבנות לט שנים „ועוד הוסיפו להראות לי אהבתם העזה כי בחרו בעודי לרב אב"ד שימלא מקומי לאחר אריכת ימי ושנותי את בני היקר בבת עיני הרה"ג וכו' מ' חיים נ"י".

כולל קנ סימנים. בין הרבנים הנזכרים: ר' אשר זעליג לאנדוי מאשפצין, ר' מנחם מענדל קירשבוים רב בפראנקפורט דמיין, ר' שלום מרדכי שווארדרון אב"ד ברעזאן, ר' צבי אריה יעקב מייזלש אב"ד לאסק, ר' יוזפא ראזענבערג אב"ד פ' לאדאן, ר' חיים מרדכי יעקב גאטליעב אב"ד מישקאלץ, ר' יהודה גרינפעלד אב"ד סעמיהאלי, ר' פנחס גרעהר באושפצין, ר' יעקב משולם גינצבורג אב"ד גורא האמאר.

ספר **שאלות ותשובות לחם שלמה** יורה דעה חלק ב ... מסי' קיז עד גמירא... ירושלים, מפעל „קסת שלמה", הועד להוצאת כתי"ק של מרן זיע"א, תשכ"ו. 8, ריז, [3] עמ'. 34 ס"מ.

כולל קכב סימנים. בין הרבנים הנזכרים: ר' שלמה אליעזר אלפנדרי זקן הגאונים בעיה"ק ירושלים, ר' חיים פריד אב"ד סענפעטער, ר' נתן נטע לאנדוי ראב"ד אושפצין, ר' אברהם יצחק גליק אב"ד טאלטשווא, ר' משה וויס אב"ד זאבאראוו.

ספר **שאלות ותשובות לחם שלמה** אבן העזר ... ירושלים, מפעל „קסת סופר", תשל"ז. [4/], קצח, [2] עמ'. 34 ס"מ. בתחילת הספר „אקדמות מילין" מאת בן המחבר, ר' שמעון זאב עהרענרייך, שנפטר תוך כדי ההדפסה (כח אדר א תשכ"ה). בהמשך ההקדמה מעלים בניו קוים לדמותו של רש"ז ארנרייך.

כולל ע סימנים. בין הרבנים הנזכרים: ר' שאול בראך אב"ד קראלע, ר' יואל וואלף גלאטשטיין אב"ד קיראיהעלמעץ, ר' יצחק יעקב וויס דומ"צ גראסווארדיין, ר' אשר אנשיל וויס אב"ד נאדיפאלו, ר' שאול עהרענפעלד אב"ד סיקסא, ר' אליעזר צוקער ראב"ד בערעגסאס, ר' חיים צוקער אב"ד האלאס, ר' זאב וואלף לייטער אב"ד פיטסבורג (אמעריקא), [ר' אריה ברודא] בעל מצפה אריה ראב"ד לבוב, ר' יואל כ"ץ אב"ד ערדעד, ר' ישראל פריינד אב"ד סאסרעגן, ר' שרגא צבי טעננבוים אב"ד טשאטה.

ספר **אבן העזר** הוא ספר **ראב"ן** חברו ... רבינו הגדול אליעזר ב"ר נתן ממגנצא ראש ישיבות ארץ אשכנז בדורם של הרשב"ם ורבינו תם זי"ע. נדפס בפראג בשנת ש"ע בלי סדרים ומלא שיבושים. ועתה נדפס מחדש ערוך ומסודר כראוי וגם מוגה ומתוקן היטב במראה מקומות והערות וחידושים וביאורים בשם **אבן שלמה** ממני ... שלמה זלמן עהרענרייך ... שאמלויא, דפוס שלמה הלוי היימליך, פתחת שקי ותאזרני שמחה־תרפ"ו. ח, שכט דף. 34 ס"מ.

מעבר לשער ההסכמות שנדפסו בדפוס הראשון, פראג ש"ע.
למהדורה זו נדפסה הסכמת ר' שמואל ענגיל מראדמישלא, קאשוי, אסרו חג של פסח תרפ"ו: „לפי דעתי אין מן הצורך שרב גדול כי"ב [כמותו ירבו בישראל] ידפיס הסכמות מרבני זמנינו כי ת"ל נתפרסם שמו בכל המדינות אף קודם שיצא לאור ספרו היקר ובפרט אחר שיצא לאור ... ונתקבל לרצון בעיניה כל חכמי דור". בתחילת הספר הקדמה ארוכה בשם „אבן הראשה", הכוללת חידושי אגדה והשקפות רש"ז ארנרייך בענייני השעה, כגון הציונות, השפה העברית, בתי־ספר וכיוצא בהם.

הטכסט של הראב"ן נדפס באותיות מרובעות והביאור „אבן שלמה" באותיות רש"י.

הספר נגמר בדפוס ביום כט אלול תרפ"ז.

דפוס־צילום בשני כרכים: ניו יורק תשי"ח. בסוף כרך ב הוספות מכתב־יד המחבר: חילופי תשובות בעניין הספר עם ר' יצחק קראפער מטאשנאד, ר' אפרים הלוי בילליטצער דומ"צ בעטלאן, תלמיד המחבר ר' אליעזר אויסלענדער מאוהעלי, ר' חיים שלמה הורביץ [טמשוואר?], ר' אברהם יהודה שפרייער מנירעדיהאז.

קונטרס **יקרא דחיי"ם**, דרוש הספד אשר קוננתי והספדתי

בבית הכנסת דקהילתינו הקדושה שאמלויא יע"א באסיפת רבים ושלמים בער"ח תמוז תרצ"ז לפ"ק על שני שרי צבאות ישראל ה"ה מופת דורינו הגאון הקדוש מ' חיים אלעזר שפירא אבדק"ק מונקאטש ועל אחי יחידי הגאון המפורסם ... מ' חיים צבי עהרענרייך אבדק"ק ה' מאד ... הק' שלמה זלמן עהרערייך אבדפ"ה ... שאמלויא, דפוס שלמה הלוי היימליך, תרצ"ז. [2], יד עמ'. 21 ס"מ.

רח"א שפירא נפטר בן סו שנה ביום ב סיון תרצ"ז ורח"צ ארנרייך בן סב שנה ביום יח כסלו תרצ"ז, אך „לא נודעתי מפטירתו עד למחרת שמיעת פטירת הגה"ק ממונקאטש".

דפוס-צילום בתו"ך שו"ת קב חיים, מהדורת ניו יארק תשל"א; שו"ת לחם שלמה על או"ח מהדורת ברוקלין תש"ל.

ספר **טיול בפרדס** חלק א, פירושים וביאורים בפסוקי תורה נביאים וכתובים ובדברי חז"ל בש"ס ומדרשים ... על פי פרד"ס ... מסודר על הכ"ב אותיות של התוה"ק בכל אות טו"ב אותיות לבד באות ת' יש ח"י אותיות וס"ה שע"ה אותיות כמנין שמי הק' שלמה זלמן עהרענרייך ... שימלעול סילוואניע, דפוס שלמה הלוי היימליך, ומלא ברכת־תרצ"ט. [2], קמז, ה דף. 24 ס"מ.

ספר **טיול בפרדס** מהדורא תנינא ... שאמלויא, דפוס שלמה הלוי היימליך, שבת שבות יעקב־ת"ש. [1], ה, קעב דף. 24 ס"מ.

בתחילת הספר הקדמה בשם „פתחא זוטא". בסופה: „אודה לאל עליון שהחייני וקיימני לראות ספרי טיול בפרדס השני יוצא מבית הדפוס אשר כמעשי בראשון כך מעשי בשני מלא דברי חכמה ... על הא"ב בשע"ה אותיות במספר שמי ושם אאזמו"ר זי"ע רבינו אברהם יהודה הכהן ... כי כל תורתי בזכותו ובכחו אשר האציל עלי אשר זכיתי להתגדל בביתו ולשמשו שנים הרבה בעזה"י ושמן שסך לי אמו"ז בילדותי אהני לי בזקנתי".

דפוס-צילום של שני הכרכים, עם תוספות מעטות: ברוקלין תשכ"ג.

ספר **רחמי האב** והרהגה"צ מוה"ר יעקב קטינא זצ"ל ... דומ"ץ דק"ק חוסט. עם הערות והוספות מהרב הגאון המפורסם מרן שלמה זלמן עהרענרייך זצ"ל הי"ד אבדק"ק שאמלוי ... ירושלים, הוצאת „המאמין", תשי"ח. עו, יב עמ'. 18 ס"מ.
ההוספות של רש"ז ארנרייך בשולי העמודים.

דפוס-צילום: ניו יורק [תשי"ט]. הוצאה נוספת ע"י נכד המחבר יושע מנחם גאנז מלפנים שו"ב וסופר סת"ם בק"ק זשיבא, רומעניען, כעת בלונדון: ירושלים תשל"ב.

ספר **אגרת הטיול השלם** ע"פ אלפא ביתא אשר חבר ... רבינו חיים ב"ר בצלאל זצלה"ה אבדק"ק פרידבורג ... אחי הגאון רבינו מהר"ל מפראג זצלה"ה ... ע"ד פרדס ... וכבר נדפס ספר זה כמה פעמים ועכשיו נתחדש אורו בשלימות מכת"י ישן נושן שמצאו במדינת אשכנז ... עם חידושים וביאורים נפלאים ... ע"ד פרד"ס ... וקרא ביאורו בשם ספר טיול בפרדס אשר היבר אאמו"ר ... הגאון הקדוש שר התורה ... מרן שלמה זלמן עהרענרייך זצלה"ה הי"ד ... והוספתי באיזהו מקומן ... איזה גרגרים מאותו הענין אני בנו ותלמידו יהושע עהרענרייך ממלא מקום אאמו"ר זצלה"ה כעת מתגורר בעיה"ק ירושלם תובב"א ... ירושלם תשי"ז. 24, רלב, 12 עמ'. 23 ס"מ.

עמ' 1—4: הקדמת בן המחבר ובה מתולדות רש"ז ארנרייך.

עמ' 15—24: הקדמת רש"ז ארנרייך החתומה ביום ב ויצא תש"ב. בסופה הוא מספר כיצד התגלגל לידו כתב־יד מספר אגרת הטיול ובו דברים שאין במהדורות הרגילות: „והיה קשה עלי לקבוע כל הדברים בפנים מכמה טעמים ע"כ קבעתי אותם ב"ה בסוף הספר". בעמ' רי—רכ נדפס „קונטרס המילואים".

הספר „טיול בפרדס" נדפס בשולי העמודים בשני טורים.

ספר **אבן שלמה** על התורה ... חדושי אגדה ודרושים נפלאים ... אשר השאיר אחריו ברכה ... הגאון האדיר ... שר התורה ... רבינו שלמה זלמן עהרנרייך זצוק"ל הי"ד ... חלק א—ד. ירושלים, הוצאת „קסת שלמה", תשכ"ג—תשל"ד. 24 ס"מ.
חלק א: בראשית. תשכ"ג. נו, ר, [8] עמ'.

עמ' ו—מ תולדות רבינו; עמ' מא—נד: אגרות קודש. כולל טו אגרות של המחבר בין השנים תרנ"ט—תרצ"ג (1899—1933). באגרת א דן רש"ז ארנרייך בדבר קבלת רבנות שאמלוי; אגרת ב לר' פנחס חיים טויב אב"ד ראזלא בענייני קבלה; אגרות ג—ד לנשיא הלשכה האורתודוכסית; אגרת ה נגד ר' משה שמואל גלאזנר אב"ד קלויזנבורג; אגרת ו לר' יוסף חיים זוננפלד בירושלים בעניין כולל אונגארן; אגרת ז לקהילת ברגסאס בעניין בחירת רב; אגרות ח—טו לר' ישעיה אשר זעליג מרגליות בירושלים בענייני העדה החרדית ודברי תורה וקבלה.

חלק ב: שמות. תש"ל. [15], רח עמ'. בתחילת הכרך „פתיחה" (מתוך דרשה לשבת הגדול תרצ"ה).
חלק ג: ויקרא—במדבר. תשל"א. רלט, [1] עמ'.
חלק ד: דברים. תשל"ד. [4], רכב, [2] עמ'.

ספר **המאור** לרבינו זרחיה הלוי זצ"ל ועליו יחנה ספר **מלחמת ה'** לרבינו משה בר נחמן זצ"ל. עם פירוש **מאורות שלמה** ובו שני ספרים נפתחים: שמן למאור ובשמים לשמן לרבינו שלמה זלמן עהרענרייך זצ"ל הי"ד ... ירושלים, מפעל „קסת שלמה", תשכ"ו. [28], תלב עמ'. 28 ס"מ.

28 העמודים הבלתי מסומנים כוללים הקדמת נכדי המחבר (בני ר' שמעון זאב ארנרייך), מבוא לתולדות רבותינו בעל המאור והרמב"ן מאת יעקב שמש, הקדמת ר' שלמה זלמן ארנרייך ועוד.

הפירוש „שמן למאור" בא „להאיר את דברי המאור זיע"א וגם ביאור על המלחמות יקרא בשם זה"; הביאור „בשמים לשמן" הוא ציצים ופרחים בפלפול וסברא ... בנוי ומיוסד על ביאורי שמן למאור".

שני הפירושים נדפסו בתחתית העמודים מתחת לטכסט של המאור ושל מלחמות ה'.

הגדה של פסח עם פירוש **אפיקומן** להנשר הגדול ... רבינו שמשון בר צמח זצוק"ל (הרשב"ץ) ופירוש **מצה שלמה** להגאון האדיר שר התורה רבי שלמה זלמן עהרענרייך זצוק"ל הי"ד ... ירושלם, מפעל „קסת שלמה", תשכ"ט. [2], קכח, [3] עמ'. 24 ס"מ.

ספר **דרשות לחם שלמה** על מועדים וזמנים שונים ... אשר איזן ... ודרש ברבים ... רבינו שלמה זלמן עהרענרייך זצוק"ל הי"ד ... הוצאתיו לאור בחמלת ה' עלי נכד המחבר יהושע כ"ץ אב"ד ור"מ דק"ק סאמבאטהעלי וכעת רב דקהל בית אשר

דסערדאהעלי פה ברוקלין ... ברוקלין תשל״ו. [2], נא, [3], שנב עמ׳. 29 ס״מ.

נא עמ׳ הראשונים כוללים הקדמה ובה מתולדות המחבר.

כולל קס דרשות, רובן נאמרו ונכתבו בין השנים תרצ״ב—תרצ״ד (1932—1934). ברוב הדרשות התיחסות לעניני שעה אקטואליים.

ספר אבני המקום, חידושי אגדה ודרושים נפלאים בדרך פרד״ס על פסוקי תנ״ך ומאמרי חז״ל ... מלאים חסידות ויראת שמים ... ונחלק לי״ב אבנים ... ירושלים, מפעל „קסת שלמה״, תשל״ס. [4], שנח, [2] עמ׳. 27 ס״מ.

במדור „אבן האופל״ הספדים על אמו ועל האדמו״ר מבעלזא, ר׳ יששכר בער רוקח.

ר׳ חיים ב״ר שלמה זלמן ארנרייך

את עיקרי תורתו קבל מאביו הגאון האב״ד שאמלוי וייתכן שלמד גם בישיבות אחרות. בשנת תרפ״ח (1928) נשא לאשה את בת אחותו וגיסו ר׳ אשר אנשיל כ״ץ רב בדונאסערדאהעלי. בשנת תרצ״ח (1938) לערך מונה בידי אביו לרב הצעיר שנועד, בבוא הזמן, לרשת את כס הרבנות. נספה בשואה.

מקור: שו״ת לחם שלמה יו״ד חלק א (ראה לעיל) וראה גם אבראהאם, עמ 218.

נזכר: שו״ת לחם שלמה יו״ד חלק א סי׳ יא; שו״ת לבושי מרדכי מהד׳ מישקולץ תרצ״ז סי׳ ריט.

בקהילת שאמלוי שימשו כמובן גם דיינים ומורי הוראה לצדם של רבני הקהילה. רובם אינם ידועים לנו [29]. נזכיר שנים מהם, שמצאנו את זכרם בכתובים.

ר׳ מרדכי שווארץ

מתלמידי החתם סופר. שנים רבות דיין ומורה הוראה בשאמלוי. ייתכן ששימש בה בהוראה לפני בוא רבה הראשון, ר׳ בנימין הארטמאן. היה פעיל בתלמוד תורה ופקח על המלמדים ובהן את התלמידים לעתים מזומנות, נפטר בגיל 84 בשנת תרנ״ח (1898).

מקור: אללגעמיינע יידישע צייטונג, 1898, גל׳ 60, 79, 80 [30].

ר׳ צבי דוב הלוי שנברגר

מתלמידי ר׳ מנחם א״ש מאונגוואר, אף הוא היה עשרות שנים דיין בשאמלו, נפטר בן 86 ביום כ׳ תשרי, (השנה לא צויינה במקור, כנראה בשנות העשרים).

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, צ, 1/סד; אוצר הרבנים מס׳ 17505; תולדות אנשי שם מאת ר׳ חנניא יו״ט ליפא ברוין, גראסווארדיין תש״ד, עמ׳ קעז.

נזכר: שו״ת לחם שלמה או״ח סי׳ יד; יו״ד חלק א סי׳ קלט; יו״ד חלק ב סי׳ א.

בשאמלוי ישבו בתקופות שונות כמה תלמידי חכמים ומחברי ספרים, שכנראה גם הורו הוראות איסור־והיתר אם כי לא על־פי מינוי רשמי־קהילתי, כגון

ר׳ יעקב שמואל אויסלנדר

תלמיד מובהק של ר׳ שלמה זלמן ארנרייך. חתן ר׳ נתן יחזקאל אב״ד לאדמיר שבסלובאקיה. שנים אחדות ישב בלאדמיר סמוך על שולחן חותנו. בשנות העשרים חזר לשאמלוי ועזר לרבו בניהול הישיבה. לאחר מכן השתקע בגרוסווארדיין והחזיק בה ישיבה קטנה. נספה בשואה.

נזכר: שו״ת לבושי מרדכי מהדורה תליתאה או״ח סי׳ לח; שו״ת לחם שלמה או״ח סי׳ לה; יו״ד חלק א סי׳ לז, פט; אה״ע סי׳ כג.

ספר בכורי ראשית ובו חידושים בש״ס ופוסקים שיש בהם חידוש קצת ועכ״ז קרובים לפשט אשר חנני החונן לאדם דעת ... מתוך עיון נמרץ ויגיעה רבה להבין עומק דברי חכז״ל ... הק׳ יעקב שמואל אויסלאנדער המתגורר כעת פה שאמלויא ... שאמלויא, דפוס שלמה הלוי היימליך, תרפ״ו 1926. [2], נב דף. 23 ס״מ.

עם הסכמות ר׳ שמואל ענגל האב״ד ראדמישלא, קאשויא, ה אייר תרפ״ו; ר׳ ישראל האגר האדמו״ר מוויז׳ניץ, גראס־ווארדיין, ב כי תבא תרפ״ב; ר׳ אברהם יהושע פריינד אב״ד נאסאד, יב ניסן תרפ״ב; רבו ר׳ שלמה זלמן עהרענרייך אב״ד שאמלויא, תענית אסתר תרפ״ב; ר׳ שאול בראך אב״ד קראלי, עש״ק ויקהל־פקודי תרפ״ב; ר׳ שמעון גרינפעלד אב״ד סעמיהאלי, ד סיון תרפ״ג.

נדה ושאלה בעניין רמ״ת.

חידושים על כמה מסוגיות הש״ס ובסופו ליקוטים על מסכת נדה ושאלה בענין רמ״ת.

ר׳ זאב וואלף הלוי טירנויאר

מתלמידיו החביבים של ר׳ יהודה גרינוואלד אב״ד סאטמאר והוא שהסמיכו להוראה. ישב בכמה מערי טראנסיל־בניה ובכללן שאמלוי, שבה שימש כנראה גם בהוראה. בשאמלוי ישב כנראה שנים אחדות עד תום מלחמת העולם הראשונה. בראשית שנות העשרים ישב בשאמקוט והיה גם רבה של המורוד שליד סאטמאר. בשנות השלושים עקר לרגאט ושימש ברבנות בעיר לעספיץ שבמולדובה ואחר כך בעיר שאץ שבבוקובינה. היה מתמיד גדול וביחוד התמחה בהלכות שבת. בשנת תש״ט (1949) עלה ארצה והתישב בצפת והתגורר בבית חתנו ר׳ אהרן לייפר האדמו״ר מנאדבורנה בצפת. בה נפטר בשנת תש״ך (1960) לערך.

נזכר: שו״ת זכרון יהודה מהדורא קמא סי׳ פ; שו״ת קרן לדוד סי׳ קכא; שו״ת לבושי מרדכי מהדורא תניינא או״ח סי׳ ז, מג [למעשה מב], נח; יו״ד סי׳ יט, צב, קג; שו״ת מהרש״ג חלק א סי׳ ס; שו״ת לחם שלמה יו״ד חלק א סי׳ צד.

ספר ט״ל אורות ח״א על הל׳ שבת ... על הט״ל מלאכות המפוזרים בהש״ע הל׳ שבת וגליתי מקור מקומן מהש״ס והמפרשים והש״ע ופוסקים ראשונים ואחרונים ... ממני שפל אנשים וחדל אישים האזו״ב. חלק א—ב. ירושלים תשט״ו—תשי״ח. 32 ס״מ.

חלק א: ירושלים, בסיוע מעין החכמה, פדות ורוחה־תשט״ו. [8], קעה עמ׳.

עם הסכמות ר׳ מרדכי ליב ווינקלער אב״ד מאד, ד פקודי תרפ״ז; ר׳ שאול בראך אב״ד קאשוי; ר׳ שלמה זלמן עהרענרייך

אב״ד שאמלוי (,,שאני מכירו לשעבר בעת שהי׳ דר פה בקהילתי ושם לילות כימים ... ושקד על התורה והעבודה ... כבר הסכימו על ידו הגאונים מאורי בית ישראל מראדמישלא וממאד״) ; ר׳ ישראל צבי ראטענבערג אב״ד קאסאני ; ר׳ חיים מרדכי [ראלער] אב״ד ניאמץ, בוקורעשט, יב מנחם אב תש״ה.

חלק ב: ירושלים תשי״ח. [4], קס עמ׳.

שני החלקים כוללים רק את י״א המלאכות שבפת: זורע, חורש, קוצר, מעמר, דש, זורה, בורר (חלק א) ; טוחן, מרקד, לש אופה, ומלאכת ההוצאה (חלק ב).

דפוס־צילום עם קצת הוספות בידי נכד המחבר, ר׳ משה מאיר לייפר: ירושלים תשמ״א.

ר׳ חיים שלמה ב״ר אלטר אליעזר הורביץ

נולד בשנת תרס״ה (1905) לערך. אביו היה בן ר׳ אהרן מבייטש בן ר׳ מאיר מדזיקוב בעל ,,אמרי נועם״. אמו היתה בת ר׳ משה יהודה ליב שפירא מסטריזוב. ר׳ חיים שלמה הורביץ היה חתן ר׳ רפאל גרוס אב״ד ברבשט שבמאראמארוש. שנים אחדות ישב בברבשט והיה מועמד לרבנות סיטשל הסמוכה. בשנים תרפ״ב—תרצ״ג (1922—1933) ישב בשאמלוי והורה שם הוראות איסור־והיתר. אחר כך אב״ד בישוב זאליזשא שליד מונקטש. בשנים תרצ״ו—תש״ח (1936—1948) ישב בעיר טמשוואר (פאבריק־שטאדט) כמורה הוראה וכעין אדמו״ר וכרב בבית־מדרש משלו. היגר לארצות הברית ושימש רב בבית־כנסת משלו בניו יורק ונודע שם כאדמו״ר מסטריזוב. נפטר שם ביום כז כסלו תשכ״ט (1968). ארונו הובא לקבורה בירושלים.

מקורות: מאיר וונדר, מאורי גליציה, כרך ב, עמ׳ 212 ; אנציקלופדיה לחסידות, ספרים, עמ׳ תרצ״ט—ת״ש.

ספר דרכי נועם על חמשה חומשי תורה. חלק ראשון, פירושים ומאמרים ... על פרשיות השבוע ... ובסופו ליקוטים וקונטרס שו״ת. נכתב ונסדר מאתי בעזהשי״ת חיים שלמה הורביץ מסטריזוב הרב אב״ד מזאליזשא (סמוך מונקאטש) בן לא״א הה״צ מו״ה אלטר אליעזר זצ״ל מבייטש בן כ״ק הגה״צ מו״ה אהרן הורוויץ זצ״ל אבד״ק בייטש בן מרן הגה״ק ציס״ע בעל אמרי נועם זצ״ל אבד״ק דזיקוב יצ״ו. ברוקלין תשט״ו. [4], קכח דף. 28 ס״מ.

עם הסכמות ר׳ משה דוד אסטרייכער אב״ד טשימפא, אראד, יג סיון תש״א ; ר׳ דוב בעריש ווידענפעלד אב״ד טשעבין, ירושלים, ד שבט תשט״ו ; ר׳ משה פיינשטיין, ניו יארק, ח״י שבט תשט״ו ; ר׳ יצחק צבי סופר אב״ד טעמעשוואר, ירושלים, כב טבת תשט״ו.

בהקדמתו מזכיר המחבר מקצת מאבותיו ורבותיו. ההקדמה נכתבה בטמשוואר־פאבריקשטאדט, טו בשבט תש״א.

מדף קיד ואילך: קונטרס שאלות ותשובות דרכי נועם. כולל יח סימנים שנכתבו בין השנים תרפ״ט—תשי״ט, בשאמלוי, זאליזשא, טמשוואר וברוקלין. בין הנזכרים בתשובות: ר׳ שלמה זלמן עהרענרייך אב״ד שאמלוי, ר׳ משה הורביץ בפרוביזונא, בנו הבחור רפאל [נספה בתאונת־מטוס בטיסה בין בוקארשט לפראג בשנת 1946], ר׳ יצחק אייזיק ראטה שר״ב בוזיאש, ר׳ משה דוד אסטרייכער אב״ד טשימפא באראד, ר׳ אליעזר האגער אב״ד וויז׳ניץ, השוחטים מטעמעשוואר־יאזעפשטאדט (ר׳ אריה גוטמאן ור׳ חיים אריה כהנא), ר׳ יצחק צבי סופר אב״ד טעמעשוואר, ר׳ גרשון האגער אב״ד טויסט בניו יארק, ר׳ מאיר איסר פרידמאן מקרעניץ בברוקלין. דומה, שהופיע גם חלק שני מספר דרכי נועם, אך לא עלה בידינו לראותו.

בעלי בתים משאמלוי שזכרם בא בספרי השו״ת

ר׳ אליהו הרצפלד

נולד בפרסבורג והיה תלמיד חביב של בעל כתב סופר. מסר לו את בנו הנער שמחה בונם, לימים ממלא מקומו ברבנות פרסבורג ובעל שבט סופר, שידריכו בלימוד גמרא ותוספות. בשנת תרכ״ו (1866) לערך נשא ר׳ אליהו הרצפלד אשה משאמלוי וישב בה כנראה כל ימי חייו. היה תלמיד חכם מוכר ועשיר. פעמים היה גם דורש ומשמיע דברי תורה ברבים. בשנת 1901 הספיד — יחד עם הרב — בחור ישיבה שנפטר (שמחה ליב בן הקצין ר׳ שמואל רוזנברגר)[31]. שתי תשובות השיב לו רבו:

שו״ת כתב סופר יו״ד סי׳ קיד (עש״ק וארא תרכ״ז): ,,תלמידי חביבי כבני הרב האברך מופלג בתורה ויראה טהורה מו״ה אלי׳ הערצפעלד בק״ק שאמלוי ... ולשמחת לבבי ראיתי כי שלום ושלוה וכל טוב אתך אין טוב אלא תורה ... ויהי׳ בית מכירך חותנך הנגיד היקר ברוך ממקור הברכות שובע שמחות נצח״. הנושא הנדון: ,,שאלתך בענין קבלת צדקה מן שר נכרי״, שפורט לקמן בפרק הבא[32]. נוסיף רק שמתוכן התשובה נראה שר׳ אליהו הרצפלד היה כבר, זמן קצר לאחר נישואיו, מפרנסי הקהילה ועסק כנראה בענייני התלמוד־תורה בשאמלוי.

שם סי׳ סה (ללא תאריך): ,,תלמידי חביבי בן עירי הרבני המופלג בתורה ויראה מו״ה אלי׳ הערצפעלד נ״י בק״ק שאמלוי״. בסיום התשובה: ,,הכ״ד רבך אוה״נ החפץ בהצלחתך וטובך״. התשובה עניינה ישוב על ,,מ״ש בישוב קושית ט״ז או״ח סי׳ תרע״ג ס״ק י׳ ״.

תשובה אחת השיב לו גם בעל שבט סופר או״ח סי׳ עט (ד ויקהל פקודי תרמ״ב): ,,ידידי אלוף נעורי הרבני המופלג מוכתר במעלות הקצין היקר ב״ע [בן עירי] מו״ה אלי׳ הערצפעלד נ״י אבן פינה בק״ק שאמלוי ... ושמחתי לדעת משלומו הטוב ועריבים עלי דברי ידידות של מע״כ שי׳ ״. גם תשובה זו אינה להלכה: ,,אשר קשה לו על דברי השעה״מ בסוגי׳ דמללה״נ [דמצוות לאו להנות ניתנו] ... כמ״כ טעה בדמיונו״.

ר׳ שמואל רוזנברגר (גם רוזנברג)

מתלמידי ר׳ שמואל ארנפלד בעל חתן סופר, שהשיב לו בעודו בחור: שו״ת חתן סופר סי׳ יג (יב תשרי תרל״ג): ,,אהובי תלמידי חביב נפשי הבחור המופלא ומופלג ירא ד׳ מאד מו״ה שמואל ראזענבערג נ״י מעיר שאמלוי. יקרתך הגיעני עם ג׳ בדי הדס ואלפי תודות עבור הטרחתך ומלאת רצוני כי במקום מצוה ומכ״ש מצוה יקרה כזו אין כסף נחשב למאומה״[33]. גם תשובה זו בשקלא־וטריא: ,,וע״ד קושיתך בקדושים דף יב״.

עשרות שנים לאחר מכן, משיב לו רבה האחרון של שאמלוי: שו״ת לחם שלמה או״ח סי׳ צח: ,,נשאלתי מכבוד

ידידי האהוב הרבני הנגיד הנכבד המושלם חו״ב יראת ה׳ אוצרו מו״ה שמואל ראזענבערגער נ״י מפה לבאר לו דברי המג״א והחק יעקב בריש סי׳ תצד וזה אשר השבתי לו״. בסוף התשובה: „ידידו קשור באהבתו״ [34].

ר׳ אליהו שיק

היה מלמד בתלמוד תורה בשאמלוי. באחת הידיעות על התלמוד תורה מועלה על נס כישוריו הפדגוגיים של ר׳ אליהו שיק [35]. תשובה אליו מאת קרובו, ר׳ שלמה צבי שיק רבה של קארצאג: תשובות רשב״ן או״ח סי׳ נז (חנוכה תרמ״ג): „לשאר בשרי הרבני המופלג בתורה וביראה טהורה מו״ה אלי׳ שיק יחי׳ מורה ילדים בק״ק שאמלויא״. כל התשובה עוסקת בביאורים על פירוש רש״י על התורה במקומות שונים. התשובה איפוא דנה בעיסוקו המקצועי של השואל, החייב לבאר לתלמידיו את הפשט הנכון.

ר׳ ישראל שטרן

אין בידינו ידיעות עליו ועל מעמדו בקהילה. אף הוא השיב לו ר׳ שלמה צבי שיק: שם סי׳ קמא (ד וארא תר״ס). גם מנוסח התואר אין לדעת דבר. הפניה היא „מו״ה ישראל שטערן נ״י בק״ק שאמלויא״ בלבד. פתיחת התשובה מוסיפה פרט ביוגראפי: „מכתבו אשר בו הזכיר את מר חמיו הרב הצדיק ר׳ גרשון ז״ל מקעטשקעמעט שהי׳ ממכירי קבלתי בשמחה והנני ממהר להשיב בהדין חוק חדש שיצא משר קולטוסמיניסטער יר״ה שיש לחוש הרבה חששות ... ביקש לדעת המקור ממנהג לזלף ביין במציצה שלא הוזכר בפוסקים״ [36].

הבחור יוסף שלום שווארץ

תלמיד ישיבת צ׳נגר שנוהלה בידי הרב ר׳ אברהם יונגרייז (נפטר יט סיון תרס״ד). נראה שהיה מקורב מאד לרבו ובן־בית אצלו, והיה כנראה חריף ובקי. כאשר נתעוררה בצ׳נגר השאלה של מכירת נקניק טריפה בחנויות של יהודים, פנה ר׳ אברהם יונגרייז לחותנו הגאון הנודע ר׳ אברהם יצחק גליק אב״ד טאלטשווא, כדת מה לעשות להלכה ולמעשה. הבחור יוסף שלום שווארץ משאמלוי ביקש רשות מאת הגאון מטאלטשווא להביע את חידושיו בקשר לעניין:

שו״ת יד יצחק חלק א סי׳ כא (ללא תאריך [37]): „להב׳ המופלג חו״ש כ״ה יוסף שלום שווארץ נ״י משאמלויא בק״ק טשענגער. אודות אשר שאל הלכה למעשה בדבר מכירת הסילאמי בחניות ישראל ונעשה מבשר טריפה כאשר עורר ע״ז חתני יד״נ הרב הגאון מהר״א נ״י אב״ד דשם והציע מעל׳ לפני פלפולו בזה ומבקש ממני להודיע דעתי בזה״. המשך המשא ומתן ההלכתי שם סי׳ כב: „תשובה עמ״ש להשיגו כמ״ש לתרץ קושית האחרונים ז״ל״.

כל הנזכרים בספרי השו״ת שהובאו עד כה חיו במפנה המאה ה־19 וראשית המאה העשרים. מאז ואילך, ואף בין שתי מלחמות העולם, לא מצאנו אלא תשובה אחת לשאמלוי [38]

הבחור יצחק אייזיק ווייס

שו״ת מהר״ם בריסק חלק ג סי׳ ד: אהו׳ חביבי הב׳ כארזים חו״ב יראת ד׳ תאיר פניו מוה״ר יצחק אייזיק ווייס שיחי׳ בק״ק שאמלוי״. השאלה נוגעת לאנשים המשרתים בגדוד עבודה של הצבא ההונגרי במלחמת העולם השניה. העניין יפורט בפרק הבא.

ר׳ אברהם ב״ר ישראל ברנאט

נולד במארגרטן בשנת תר״ע (1910). אביו היה תלמיד חכם ידוע בסביבתו. תלמיד ר׳ יהודה רוזנר בישיבת סעקעלהיד ור׳ יואל טייטלבוים בקרולה. התנהג בחסידות. מגיל בר־מצוה לא עבר עליו יום ללא טבילה במקוה. לפני השואה ישב בשאמלוי והדפיס שם ספר על הבעש״ט. לאחר השואה, שבה שיכל את אשתו וחמשת ילדיו חזר לשאמלוי והמשיך בהדפסת ספר שהחל בהדפסתו לפני השואה בידי השוחט משאמלוי. עלה ארצה בשנת 1956 והמשיך בהדפסת ספרי יראים וחסידות לאחר תאונת־דרכים חלה בשיתוק וסבל יסורים כשנה. נפטר ביום יז מרהשון תשל״ז (1976).

מקור: שרה ברנט, ר׳ אברהם נתן ברנט ז״ל — שלושים לפטירתו. שערים, יז כסלו תשל״ז (9.12.76).

גדולת רבינו ישראל בעל שם טוב זי״ע, אשר לקטתי מספה״ק וממקורות נאמנים ואשר שמעתי מפי סופרים ומגידי אמת. והלקתים לחמש שערים: שאר א) מס׳ שבחי בעש״ט ... שער ב) מס׳ אמונת צדיקים אשר בשם קהל חסידים החדש יכונה, שער ג) מס׳ מפעלות צדיקים ... שער ד) מספר ספורי יעקב ח״א, שער ה) מאמרים וח״ת וסיפורים אחרים. בסופו הדפסתי אגרות קודש של הבעש״ט [מהגניזה החרסונית] ... הק׳ אברהם נתן בערנאטה ... סי׳ שאמלויא, דפוס שלמה הלוי היימליך, תש״א. [12], 103, [1] עמ׳. 23 ס״מ.

עם הסכמות ר׳ שלמה זלמן עהרענרייך אב״ד שאמלויא, א עקב תש״א; ר׳ יהודה סג״ל ראזנער אב״ד סעקעלהיד, ד תבא תש״א; ר׳ חיים עהרענרייך רב הצעיר בשאמלויא; ר׳ אשר אנשיל ווייס אב״ד ס׳ נאדיפאלו.

נדפס מחדש: ירושלים תשי״ט. קח עמ׳.

ספר קול אליהו, כולל ביאורים יקרים ונחמדים ... פירושים ופשטים ... אשר יצאו מפה גדול וקדוש ... מרנא ורבנא אליהו זצללה״ה מווילנא ... אשר נלקטו ונדפסו מכמה מאות ספרים ישנים ... ספר הלזה התחיל להדפיס מחדש הה״ג המנוח מו״ה יקותיאל יהודא אדלער שו״ב דפה זצ״ל ולא זכה לגמרו מחמת שנקטף ע״י הארורים ונהרג על קידוש השם באישעוויטץ. ועתה קם להדפיסו ולגמרו מחדש מו״ה אברהם נתן בערנאטה נ״י מפה קהילתינו שאמלויא יע״א. שאמלויא, דפוס הב׳ אברהם שמעון היימליך, תש״ח. [1], נו דף. 23 ס״מ.

עם הסכמת ר׳ יהושע עהרענרייך אב״ד שאמלויא, ב נח תש״ח.

מן הספרים העברים הבודדים שנדפסו בטראנסילבניה לאחר השואה.

טאשנאד

קהילת טאשנאד נוסדה ככל הנראה לפני קהילת שאמלוי. מכל מקום, לפי המסורת של אנשי הקהילה, שהיתה רווחת עוד בשנות העשרים, שימש בטאשנאד רב לפני 1823. רק שמו ידוע — ר׳ יצחק אייזיק — ומעבר לכך אין עליו ידיעות נוספות[39]. נראה שגם מצבתו — במידה שנטמן בטאשנאד — לא נשתמרה. לאחריו שימשו בטאשנאד ארבעה הרבנים הבאים:

ר׳ חיים בצלאל ב״ר יחזקאל פאנט

נולד בעיר ביליץ שבשלזיה ביום כג סיון תקס״ג (1803). בנו בכורו של רב המדינה בעל „מראה יחזקאל". תלמיד בעל חתם סופר, שהחשיב מאד את שכלו הצח והישר והעריך את התמדתו היתירה. בשנת תקפ״ג (1823) נשא לאשה את בת הגביר ר׳ ליבוש ניילנדר מן הישוב אלפאר שליד סנטוב. עשר שנים היה סמוך על שולחן הותנו. בשנת תקצ״ד (1834) נבחר לרבה של טאשנאד וכל מחוז סולנוק הפנימית. שימש ברבנות כארבעים שנה. נפטר ביום יט ניסן תרל״ד (1874).

נספד: ספר תורת משה נתן מאת ר׳ משה נתן יונגרייז, מונקאשט תרנ״ו, דף עג ע״ב.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, ח, כ; אוצר הרבנים מס׳ 6236; אברהם פוקס, הישיבות בהונגריה, עמ׳ 27—35; קונטרס בית צדיק אות א; אנציקלופדיה לחסידות, ספרים, עמ׳ תרמח—תרמט; דער איד, ניו יורק, יד אייר תשט״ו; מס׳ 270 .Magy. Rabb.

נזכר: שו״ת מראה יחזקאל סי׳ מד, נח, עח, צב, קטו, קלד, קסב; שו״ת שערי צדק או״ח סי׳ עג, עד; יו״ד סי׳ קנד, קצה, קצו, רז; שו״ת אבני צדק (דעש) סי׳ כב, כה, כו, פד, צח, קג, קיג, קלז.

ספר **דרך יבחר**, כולל שו״ת וח״ת על סוגיות הש״ס ... מכבוד אאמ״ו הרב הגאון אמתי ... מו״ה חיים בצלאל פאנעט זצ״ל שהי׳ אב״ד דק״ק טאשנאד והגליל יע״א קרוב לארבעים שנה בן לאותו צדיק ... בעהמ״ח ספרי מראה יחזקאל ... ובראש הספר יבא חבור „תולדות רבינו יחזקאל" ... וקורות ימי חייו אשר אסף ולקט וחבר לאחדים חתנו ... מו״ה ישכר דוב פריעדמאן נ״י. הובא לבית הדפוס ע״י בנו ותלמידו ... אשר שמואל פאנעט ראב״ד דק״ק הידאלמאש והגליל יע״א. מונקאטש, דפוס בלייער עט קאהן, שערי חכמה־תרנ״ג[1] 1894. [12], קכ דף. 33 ס״מ.

עשרה מתוך 12 הדפים הבלתי מסומנים בראש הספר כוללים תולדות בעל מראה יחזקאל מאת חתן בן המחבר, ר׳ יששכר דוב פרידמאן (לאחר מכן רב בקיראי־דארוץ ובקרולה), מלווים בתעודות ומכתבים.

הספר מחולק לחמשה שערים: רוב הספר (דף א—סה) כולל שאלות ותשובות ובו פ סימנים ונקרא „שער התשובה"; דף סה—עה כוללים חידושים על סוגיות בש״ס ונקרא „שער התערובות"; דף עה—פח כוללים חידושים בסוגית „איסור חל על איסור" ונקרא „שער הכולל"; דף פח—קג כוללים לב דרשות והספדים ונקרא „שער תורת חיים"; דף קיג—קיח כוללים בירורי הלכה בדיני נאמנות באיסורים ונקרא „יד אמונה". החיבור האחרון נכתב בימי נעוריו.

„שער תורת חיים" כולל הספדים על ר׳ משה טייטלבוים אב״ד אויהעלי, ר׳ אברהם דוד (בטעות נדפס חיים דוד) אב״ד בוטשאטש, ר׳ צבי אלימלך שפירא אב״ד דינוב, ר׳ עזריאל אב״ד מונקאטש, אבי המחבר ר׳ יחזקאל פאנעט אב״ד קארלסבורג ומדינת זיבענבירגן, חותן המחבר ר׳ אריה ליבוש ב״ר דוד ניילענדער, ר׳ חיים מאיר זאב [הארטמאן] אב״ד שאמלוי. בסופו „נעילת שערים" מאת בן המחבר, ר׳ אשר שמואל פאנט, ובו שני הספדים: על אביו המחבר ועל אמו מרת שרה אסתר בלומא.

הרבנים הנזכרים בשו״ת: ר׳ הלל ליכטנשטיין אב״ד סיקס, ר׳ מאיר א״ש אב״ד אונגוואר, אחיו ר׳ מנחם מענדל פאנעט אב״ד אורישור ודעש (אליו יש 22 תשובות), בנו ר׳ אשר שמואל פאנעט אב״ד הידאלמאש, אביו ר׳ יחזקאל פאנעט, ר׳ חיים מאיר זאב [הארטמאן] אב״ד שאמלוי, ר׳ משה פירסט אב״ד מאראש־וואשארהעלי, ר׳ משה קליין אב״ד סילאדי טשעה, ר׳ אשר אנשיל הלוי [יונגרייז] אב״ד טשענגער, ר׳ ירמיה לעוו אב״ד אויהעלי.

פרטים נוספים על שו״ת דרך יבחר ותוכנו ראה י׳ יוסף כהן, תשובותיהם של רבני טראנסילבניה במאה התשע־עשרה, מקורות וקורות, עמ׳ 323—328.

ספר **ים הרחב** על מסכת גיטין אשר השאיר אחריו ברכה כ״ק אא״ז הרב הגאון המובהק ... מוה״ר חיים בצלאל פאנעטה זצוקללה״ה שהי׳ אבדק״ק טאשנאד ... כרך ראשון — עד פרק רביעי. הוצאתי לאור ... נכדו ... אשר שמואל הכהן כ״ץ הרב דק״ק זשיבוי תצ״ו ... ברוקלין תשל״א. סג, [1], קנח, [7] עמ׳. 32 ס״מ.

עם הסכמות ר׳ יונתן שטייף ראב״ד בודאפעסט, ברוקלין, ה קרח תשי״ג; ר׳ אברהם שלמה כ״ץ אב״ד ריסקוועז, ברוקלין, ב קרח תשי״ג; ר׳ יוסף משה מייזליש אב״ד מארוש־אויוואר, ברוקלין, ג בהר־בחקותי תשי״ג.

עם הקדמת נכד המחבר, ר׳ אשר שמואל ב״ר פנחס יהודה כ״ץ, המביא לבית־הדפוס.

בעמ׳ ט—נח מהספירה הראשונה: תולדות רבינו יחזקאל שנדפס בשו״ת דרך יבחר, עם הוספות והערות רבות, מאת ר׳ אברהם מאיר איזראעל; בעמ׳ נט—סג: קונטרס בית אבות, תולדות המחבר, תולדות בנו ר׳ אשר שמואל, חתנו ר׳ יששכר דוב פרידמאן וחתן הקודם ר׳ פנחס יהודה כ״ץ.

ספר **תהלים** ... עם פירוש **אוצר החיים** מאת כבוד קדושת אא״ז הרב הגאון הקדוש רבן של ישראל ... מוה״ר חיים בצלאל פאנעטה זי״ע ועכ״י אב״ד טאשנאד והגליל ... ערכתיו וסדרתיו לשנת המאה לפטירתו ... הנכד הקטן והצעיר אברהם מאיר איזרעל... ברוקלין תשל״ה. [9], 150 עמ׳. 26 ס״מ.

הפירוש לוקט מתוך ספרו דרך יבחר („שער תורת היים") וגם מתוך כתבי־יד המחבר.

שלשה ספרים נפתחים: **ים הרחב** על מסכת חולין; **אוצר חיים**, דרושים על פרשיות השבוע על בראשית שמות אשר השאיר אחריו ... הרב הגאון ... מו״ה חיים בצלאל פאנעטה זצ״ל ... **דברות אש**, דרושים לברית מילה מסודרים על סדר פרשיות התורה ונספח לזה מילי דהספדא, חי׳ סוגי׳ ושו״ת אשר השאיר אחריו ברכה בנו הרב הגאון מו״ה אשר שמואל

זצ"ל אבדק"ק הידאלמאש. יו"ל ע"י נינם ונכדם הר' אשר שמואל פנט ירושלים ... [ירושלים תשמ"ו]. [12], רנג, עו. [10] עמ'. 30 ס"מ.

עם הסכמת ר' חיים הלברשטאם אב"ד צאנז בצילום מכתב־יד, עש"ק בא תרל"ה; ועם הסכמת ר' יצחק יעקב ווייס אב"ד העדה החרדית בירושלים, ער"ח סיון תשמ"ה.

עם הקדמת המו"ל ר' אשר שמואל פאנט מירושלים ובה מתולדות המחברים.

עד עמ' קסח: ים הרחב על מסכת חולין; עמ' קסט—רנג: אוצר חיים על התורה, בראשית ושמות.

עו העמ' שבספריה השניה הם חיבורו של ר' אשר שמואל פאנט אב"ד הידאלמאש.

לאחר פטירת ר' חיים בצלאל פאנט ציפה בנו ר' אשר שמואל שהקהילה תבחר בו למלא את מקום אביו. לשם כך נסע אל ר' חיים האלברשטאם מצאנז, שציידו במכתב המלצה אל קהילת טאשנאד שבו מעיד עליו „שהוא ירא ד' וגם שמעתי שהוא מופלג וחרוץ בתורה ... אתפלא מאד מדוע תעלימו עיניכם ולא תשגיחו על בנו הרב הנ"ל שהוא במצור ובמצוק ואין איש שם על לב מהיכן ירק זה חי ... ואקוה כי זכות אבותיו יעמוד לו ולא יוכשל בדבר הוראה ... ותחוסו גם על כבוד דודו הרב הגאון האב"ד דק' דעש. ואם ככה תעשו לו בודאי יברך ד' אתכם"[40]. הקהילה לא קבלה את המלצת האדמו"ר מצאנז ובחרה בשנת תרל"ו את

ר' שלמה ב"ר שרגא הכהן רוזנברג

נולד בשנת תר"א (1841) בעיירה באנאוצע שבסלובאקיה. למד בישיבות ר' ירמיה לעוו באויהל, ר' אהרן גרינברג במיהאלוויץ ור' מנחם א"ש באונגוואר. בשנת תרל"א (1871) נבחר לרבה של גינז. בשנת תרל"ו (1876) נבחר כאמור לרבה של טאשנאד. נפטר בבודאפשט ביום כא חשון תרנ"ח (1897). ארונו הובא לקבורה בטאשנאד.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, ש, 1/מב; אוצר הרבנים מס' 18631; אברהם פוקס, טאשנד, עמ' 36—39; Zsidó Híradó, 1897, גל' 40, עמ' 8.

נזכר: שו"ת שערי צדק או"ח סי' קכט; יו"ד סי' לה, קעב, קעג; שו"ת אבני צדק (דעש) סי' ל, פט; שו"ת קול אריה סי' לט; שו"ת מהריא"ץ יו"ד סי' עג; בית שערים יו"ד סי' שנ; שו"ת שבט סופר או"ח סי' נח.

ספר משפט גלוי לגלות לעין כל כזבי המחברת „דברי שלום ואמת" או „גוטאכטליכער בעריכט" אשר יצאה מרוח הרב במקהלת אובן ישן אודות עשק היהודים בעיר קאשוי מאתי הצעיר באלפי ישראל שלמה הכהן ראזענבערג. אונגוואר, דפוס אלמנת קארל יעגר, 1868. [2], 31 עמ'. 18 ס"מ.

דברי־פולמוס נגד הרב מאלט־אופן [ר' מרדכי עמרם הירש], שיצא לערער על פסק בית־הדין בעניין בית־הכנסת בעיר קאשוי, שנבנה בצורה חריגה. אגב כך מברר המחבר את השקפת הרבנים האורתודוכסים בעניינים אחרים שעמדו אז על הפרק.

בשעה שנדפס חיבורו זה עדיין לא שימש ר' שלמה רוזנברג ברבנות. ב„פתח דבר" הוא רומז על כך: „תפארת השם עוד לא נפלה בגורלי ועוד לא באתי באנשים לנחול לי יד וכבוד בשערים".

חידושי הרשב"ש החדש, כולל ג' חלקים. חלק א: ביאור רחב על מסכת חולין, גיטין וקידושים ועוד; חלק ב: חידושים וביאורים על הרבה סוגיות הש"ס; חלק ג: חידושי הלכה ודרושים אגדה בהשקפת היהדות ... מופיע בפעם הראשונה מתוך עצם כתב־ידו. חלק ראשון. יצא לאור ע"י נכד המחבר שלמה הכהן רוזנבערג רב דקהל „אוהב צדק" ביונקרס, ניו יורק. ניו יורק תשכ"א. שסו עמ'. 32 ס"מ.

עם הקדמת נכד המחבר ובה מתולדות המחבר.

רבה השלישי של טאשנאד שוב לא היה בנו של הרב המנוח, אם כי בנו ר' שרגא רוזנברג היה מועמד ולפי אחת הידיעות אף נבחר לרב. בעקבות זאת פרצו מהומות בין אנשי הקהילה. לאחר פסק־דין של חמשה רבנים הוחלט למסור את הרבנות בטאשנאד לידי צעיר מוכשר שישא את בת הרב[41] וכך נבחר

ר' שמואל ב"ר יוסף הלוי ארנגרובר

נולד בשנת תרל"ה (1875) לערך בעיר פאקש. אביו היה מחשובי הבעלי־בתים. תלמיד בעל שבט סופר בפרסבורג. לאחר שנשא בשנת תרנ"ט (1899) את בתו של הרב המנוח מטאשנאד, נבחר ר' שמואל ארנגרובר לרבה של טאשנאד. נפטר בדמי ימיו בשנת תר"ף (1920) בן 45.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, ש, קסג; גוטליב, אהלי שם, עמ' 409; אללגעמיינע יידישע צייטונג, 1899, גל' 57, 99; אברהם פוקס, טאשנד, עמ' 44—49; אוצר הרבנים מס' 19302; ר' שמחה בונם דוד סופר, מזכרת פאקש, חלק ג, עמ' 54—58.

נזכר: שו"ת יד יצחק חלק ג סי' פה.

עם פטירת ר' שמואל ארנגרובר שוב נקלעה קהילת טאשנאד למערבולת של מאבק וחילוקי דעות ביחס לבחירת רב. המחלוקת שככה כאשר נבחר רבה האחרון

ר' מרדכי ב"ר יהושע בריסק

נולד בעיירה טיסה־דאדא בשנת תרמ"ז (1887), בה שימש אביו רב. תלמיד הגאון ר' מרדכי ליב וינקלר אב"ד מאד בעל „לבושי מרדכי". בגיל עשרים נשא לאשה את בתו של ר' שמואל זלמן וויינברגר אב"ד מארגרטן ונתמנה בה לדיין. בשנת 1920 נבחר לרבה של טאשנאד. כאן הקים ישיבה גדולה שלמדו בה מאות תלמידים והתפתחה לגדולה שבישיבות טראנסילבניה. נספה בשואה.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, מ, רמא; אוצר הרבנים מס' 13760; גוטליב, אהלי שם, עמ' 253; אברהם פוקס, טאשנד, עמ' 45—107; הנ"ל, הישיבות בהונגריה, עמ' 380—397; אלה אזכרה, כרך ב, עמ' 73—80; אבראהאם, עמ' 160; דער איד, ניו יורק, כט סיון תש"ך.

נזכר: שו"ת יד יצחק חלק ג סי' רצז, רצח, שלד; שו"ת פרי השדה חלק ג סי' עח; שו"ת זכרון יהודה מהדורא תניינא סי' ג; שו"ת לבושי מרדכי מהדורא קמא או"ח סי' עו, רנו; יו"ד סי' קח, רט; חו"מ סי' יב; מהדורא תניינא יו"ד סי' קמ; מהדורת מישקולץ תרצ"ז סי' קלא, קלב; שו"ת לחם שלמה או"ח סי' טו, טז; יו"ד חלק ב סי' ב, פז; שו"ת אבן יקרה

מהדורא תליתאה סי׳ ו, יט; שו״ת מחזה אברהם סי׳ ק; שו״ת דברי יואל חלק א סי׳ לו.

תשובה ממנו: ירושת פליטה סי׳ כ.

שאלות ותשובות מהריא״ץ שופבורג אשר איזן וחיקר ... יהושע אהרן צבי זצוקל״ה אבד״ק מארגרעטען ... עם הגהות והערות אשר נדפס בסוף הספר ע״י בעל נכד[ת] המחבר ... מרדכי בריסק דומ״ץ. מארגרעטען, דפוס יצחק אייזיק פאללאק, תרע״ג. [10], קיז, [1] דף. 36 ס״מ.

מדף קא ואילך (עם שער מיוחד): הגהות והערות בנין יהושע מאת ר׳ מרדכי בריסק.

ספר **שו״ת מהר״ם בריסק** על ד׳ חלקי שו״ע מכ״ק מו״ה ... מוהר״ר מרדכי בריסק שליט״א. הוצאתי לאור ... שמואל הקטן גרינבערג חתן המחבר. חלק ראשון. טאשנאד, דפוס לעווינגער, תרצ״ט. [2], קמו דף. 33 ס״מ.

ספר **שו״ת מהר״ם בריסק** ... חלק שני. טאשנאד, דפוס לעווינגער, תש״ב. [2], קג דף. 33 ס״מ.

חלק ג הוחל בהדפסתו בשנת תש״ד, אך שואת יהודי הונגריה הפסיקה את ההדפסה בסי׳ לז.

שלושת החלקים יחד נדפסו בדפוס־צילום: ניו יורק תשכ״ג, בהוספות סי׳ לח—מד בחלק ג, שנדפסו מתוך כתב־יד.

על שו״ת מהר״ם בריסק כתב בפרוטרוט אברהם פוקס, טאשנד, עמ׳ 79—92: שמות השואלים, מבנה התשובה ואופיה, חיי כלכלה, יחסו לקהילת הניאולוגים ושטאטוסקוו, רמזים על גזירות. לא ראינו איפוא צורך לחזור על הדברים גם כאן. בסך־הכל כוללים שלושת החלקים 280 סימנים.

דיינים ומגידים בטאשנאד

ר׳ אברהם שלום ירוחם ב״ר משה זאב פרידמאן

מוצאו מליסקא, העיירה החסידית בהונגריה. מתלמידי ר׳ יהודה גרינוואלד בסאטמאר. בראשית המאה שימש מלמד בטאשנאד. כשנוסד בית־המדרש החסידי בטאשנאד בידי חסידי סיגט, הועמד בראשו ושימש גם כדיין. לאחר מלחמת העולם הראשונה נבחר לרבה של העיירה טורץ שבמחוז אוגוצ׳ה ליד סאטמאר. נספה בשואה.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר (תש״א); אוצר הרבנים מס׳ 1392; אבראהאם, עמ׳ 218; אברהם פוקס, טאשנד, עמ׳ 108.

נזכר: שו״ת זכרון יהודה מהדורא קמא סי׳ מד; מהדורא תניינא סי׳ כב, נא, נג, קכג; שו״ת עצי חיים או״ח סי׳ כא; אה״ע סי׳ יב.

ר׳ שמואל ב״ר יצחק מנחם גרינברג

נולד בעיר מאקאווע בשנת תרע״ה (1915). אביו היה סוחר ותלמיד חכם. תלמיד הביב של ר׳ מרדכי ליב ווינקלר בעל „לבושי מרדכי". בשנת תרצ״ד (1934) נשא לאשה את בת ר׳ מרדכי בריסק אב״ד טאשנאד ונתמנה שם לדיין. היה ידוע כעילוי. היה בקי מופלא בספרי השו״ת וביחוד בספרי החתם סופר שידעם בעל־פה. הוא הו״ל את שו״ת מהר״ם בריסק לחותנו וצירף אליהם את הגהותיו. אלה אינן מבטאות אלא מקצת מגדולתו בתורה. נספה בשואה.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר (תש״א); אבראהאם, עמ׳ 216; אוצר הרבנים מס׳ 19088; אברהם פוקס, טאשנד, עמ׳ 113—117.

נזכר: שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ ק; שו״ת אפרקסתא דעניא סי׳ קעה.

ר׳ חיים אלעזר ב״ר שלמה טייטלבוים

אביו, שהיה בן ר׳ יעקב יוקל אב״ד ברבשט, גורליץ וזאלאווע, ישב בסטריזוב שבגליציה. חתן ר׳ רפאל גרוס אב״ד ברבשט. בשנת תרפ״ב (1922) התישב בטאשנאד ועמד בראש בית־המדרש החסידי של חסידי סיגט־סאטמאר. שימש בה גם דיין ומורה הוראה. בשנת תרצ״ט (1939) העתיק את מושבו לגרוסווארדיין ואת מקומו בטאשנאד מילא חתנו ר׳ משה ליב לייכטאג (ראה לקמן). בקיץ 1941 גורש לפולין ונרצח ליד קאמניץ־פודולסק בשבת פרשת מטות־מסעי תש״א.

מקור: אברהם פוקס, טאשנד, עמ׳ 108—110.

נזכר: שו״ת עצי חיים יו״ד סי׳ ז; שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ קמה.

ר׳ משה ליב ב״ר אליהו לייכטאג

אביו היה דיין בסאטמאר. חתן ר׳ חיים אלעזר טייטלבוים דיין בטאשנאד. לאחר נשואיו נתמנה לדיין בטאשנאד במקום חותנו, שקבע את מושבו בגרוסווארדיין. נספה בשואה.

מקור: אברהם פוקס, טאשנד, עמ׳ 110.

ר׳ יצחק ב״ר מנחם קראפר

מוצאו מחוסט שבמאראמארוש הצ׳כית. תלמיד בעל ערוגת הבשם בחוסט ובעל עצי חיים בסיגט. ישב כתלמיד חכם פרטי בעיר דעש. בשנת תרפ״ב (1922) יסד בדעש את חברת „מחזיקי תורה", שבמסגרתה יוהדו חדרים נפרדים לילדי החסידים. ליד מוסד זה היה גם בית־מדרש חסידי, שבראשו עמד ר׳ יצחק קראפר. בראשית שנות השלושים קבע את מושבו בטאשנאד והתפרנס מבית־חרושת לספירט וחומץ. היה למדן חריף ודרשן מעולה. חיבר ספר בשם „שדה יצחק", שנשאר כנראה בכתובים. נספה בשואה.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר (תש״א); אברהם פוקס, טאשנד, עמ׳ 189; Z. Singer: Volt egyszer egy Dés, p. 80

נזכר: שו״ת עצי חיים יו״ד סי׳ כו; שו״ת לחם שלמה אה״ע סי׳ סט; שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ ו, פד, קכד; חלק ב סי׳ יח, יט, מב, מג, מד, מה, מו, צה; חלק ג סי׳ יב, יג; שו״ת מהרי״ץ דושינסקי סי׳ קנ; שו״ת חסד יהושע מהדורא קמא סי׳ יט; שו״ת מקדשי השם חלק ב סי׳ ח.

תלמידי חכמים אחרים שזכרם עלה בספרי השו״ת:

ר׳ אברהם ליב טסלר

השוחט האחרון בטאשנאד. ראה עליו בספר טאשנאד עמ׳ 119 (שם גם תמונתו). שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ ס: „הרבני המופלג בקי נפלא מו״ה אברהם ליב טעסלער נ״י שו״ב מומחה פה ק״ק. בדבר שאלתו באותיות שעטנ״ז ג״ץ שצריכין שלשה זיונים אם הזיונים אינם כתיקונן ... מה דין הס״ת".

שם חלק ג סי׳ כו: „בדבר שאלת בנו הב׳ המופלג ושנון כה״ר אליעזר יצחק נ״י שכבדוהו לתקוע בימי אלול אחר שגמרו הציבור תפילתן אבל הוא הי׳ עומד באמצע תפלתו בין ברכה ראשונה לשני׳ לפני ק״ש ושאל אם רשאי להפסיק לכבוד הציבור״.

ר׳ אברהם ניימאן

שימש כשוחט באחת מקהילות טראנסילבניה. בטאשנאד היה מלמד ולאחר שפרש מהוראה ישב ועסק בתורה בהתמדה. סיים את הש״ס פעמים אחדות. נזכר בספר טאשנאד עמ׳ 180. שם סי׳ מט: „כבוד ידידי הרב המופלג הישיש הצדיק כקש״ת מו״ה אברהם ניימאנן נ״י אבן פנה בעירנו ... ואשיבו בקיצור נמרץ ביומא ד׳ לז ע״א״.

ר׳ דוד פארקאש

תלמיד חכם מפולפל. תמונתו בספר טאשנאד עמ׳ 132. שם סי׳ לט: „אהו׳ הביבי הרבני החרוץ מחודד ומפולפל בפלפלא חריפתא מו״ה דוד פארקאש נ״י פק״ק. באחד ששכר בית מראובן ובתוכו הנות אשר משם מפרנס ביתו ושמעין רוצה לקנות בית הנ״ל עם החנות, אם יש בכוח השוכר הראשון למחות ביד שמעון מצד שהוא מוחזק בו והוא ג״כ רוצה לקנותו״.

ר׳ יהודה ליב ב״ר יצחק פרנקל

אביו היה תלמיד חכם גדול וחסיד ידוע בטאשנאד. ראה עליו בספר טאשנאד עמ׳ 184—185 (וצילום מצבתו שם עמ׳ 130). גם הבן ר׳ ליב פרנקל הלך בדרכי אביו. לאחר השואה, שבה שיכל את אשתו וילדיו, בנה ביתו מחדש ונשא את בתו של החסיד הידוע ר׳ מענדל קלרמאן מסאמוש־אויוואר. מתגורר כיום בבלגיה. שם חלק ב סי׳ צט: אהובי הרבני הנגיד החסיד המופלג מוה״ר יודא ליב פראנקעל בן לאותו צדיק עשה חסד לאלפים מוה״ר יצחק זל״ה. בדבר אשר שאלתני בהיות שבנך הילד יגיע לשלש שנים ביום ר״ח אלול והמנהג אצל חסידים ואנשי מעשה לגלח השערות באותו יום להניח פאות הראש ... והיות שבצוואת רבינו יודא החסיד ז״ל אות נו נאמר לא יגלח אדם הראש ולא הזקן בר״ח לכן נפשך לשאול הגיע אם תאחר או תקדים התגלחת״.

ר׳ יהודה הלוי

הוא ר׳ לייביש לוינגר המדפיס. שם חלק א סי׳ קכא: „יד״נ הגדול בתורה החכם השלם חריף עצום מוה״ר יהודא הלוי אב״י פק״ק. בדבר אשר כיבדו אבל ב״מ להתפלל ערבית והי׳ ברצונו לומר סליחות באשמורת אח״כ ואני ציויתי להש״ץ קבוע שיאמר סליחות ולפ״ד כ״ת הוא נגד דברי המג״א״.

ר׳ ברוך קאפל

בעל טחנה להפקת שמן. תלמיד חכם בעל זכרון נפלא. הגיה את ספרו של מהר״ם בריסק. ראה עליו בספר טאשנאד עמ׳ 188. שם חלק א סי׳ כה: „אהובי הרה״ח המופלג בקי נפלא הפלא ופלא מו״ה ברוך קאפל נ״י בן הרב החסיד האמיתי מוה״ר מאיר שלמה ז״ל. ע״ד שאלתו באיש אחד שנדר נרות לבית המדרש ולא פירש סך נרות שנדר כמה צריך ליתן. לענ״ד סגי שיתן שני נרות הנהוג להדליק לפני העמוד בעת התפלה. ואפרש לו שיחתי בזה״.

סילאג׳־צ׳ה

בקהילה היו קיימים רישומים ומפקדי אוכלוסין החל משנת 1800. היהודים הראשונים הגיעו איפוא אל העיירה בסוף המאה ה־18. הקהילה התארגנה כנראה בשנות השלושים של המאה ה־19. אליה היו מסונפים עשרות ישובים וכפרים. רבה הראשון היה:

ר׳ בצלאל פולאק

נולד בפרסבורג בשנת תקצ״ח (1838). מתלמידי ר׳ עזריאל הילדסהיימר באייזנשטאדט. בחודש חשון תרכ״ב (1861) נשא את בתו של ר׳ אשר אנשיל ניימאן אב״ד ווייצן. כשנתיים היה סמוך על שולחן חותנו. לאחר שחותנו עלה ארצה (אלול תרכ״ג) נבחר ר׳ בצלאל פולאק לרבה הראשון של סילאג׳־צ׳ה, אך נפטר כעבור שלושה חדשים. אלמנתו עלתה לירושלים ונישאה שנית.

מקורות: דוד צבי ניימאן, הגאון שנשכח, ירושלים תשמ״ב, עמ׳ 82; רבי שמעלקא, עמ׳ 82—83.

הרב הראשון למעשה היה:

ר׳ משה ב״ר שמואל שמעלקא קליין

נולד ביום ג אדר תר״ג (1843) בעיירה באלקאן׳ שבהונ־גריה, בה שימש באותה שעה אביו כרב, שנודע לאחר מכן כהגאון ר׳ שמעלקא מסעליש. בן שמונה שנים כבר למד באופן עצמאי את הסוגיות החמורות שבש״ס. כבן עשר שלחו אביו, יחד עם הסידים מחוסט (בה שימש אז ר׳ שמעלקא כרב) לבקר את הגאון האדמו״ר בעל דברי חיים בצאנז. הרב מצאנז העמידו על כסא והילד משה אמר פלפול חריף בשם אביו. למד בישיבת בעל „קול אריה״ במאד ור׳ ירמיה לעוו באויהל. בן יז נשתדך עם בתו של הגביר ר׳ מענדל דייטש מן הכפר נאפראד שליד זשיבוי (שהיה גם מחותנו של בעל כתב סופר, שכן בנו ר׳ רפאל דייטש נשא את בתו של בעל כתב סופר). לאחר האירוסין נסע ר׳ משה קליין ללמוד בישיבת הכתב סופר בפרסבורג. ביום יד חשון תר״ך (1859) התקיימו הנשואין. לאחר נשואיו ישב בסעליש (על חשבון הותנו) ולמד במחיצת אביו. לאחר מכן ישב בנאפראד ואשתו עסקה במסחר והוא ישב ועסק בתורה. בשנת תרכ״ח (1868) נבחר לרבה של סילאג׳־צ׳ה הסמוכה. אך לא החל למלא את התפקיד אלא כעבור שנתיים. נפטר בדמי ימיו בן 37 ביום טז אדר תר״ם (1880).

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, מ, קעה; אוצר הרבנים מס׳ 15095; ר׳ שלמה זלמן קליין, רב שמעלקא, תל־אביב תשט״ז, עמ׳ 74—104; אלה אזכרה, כרך ה, עמ׳ 237.

נזכר: שו״ת דרך יבחר סי׳ נד.

מילא את מקומו בנו:

ר׳ שלמה זלמן ב״ר משה קליין

נולד ביום כט שבט תרכ״ב (1862) בעיר סעליש, ב״ה שימש ברבנות סבו הגאון ר׳ שמעלקא ובה ישב אז אביו ולמד תורה. למד בישיבת דודו ר׳ פנחס חיים קליין בסעליש. בשנת תר״ם (1880), כשנפטר עליו אביו, החליטה קהילת סילאג׳-צ׳ה שהבחור בן הי״ח ימלא את מקומו. לאחר שנשא לאשה את בתו של ר׳ יקותיאל שווארץ אב״ד מאנאשטור, החל לשמש ברבנות גם למעשה וישב על כס ההוראה למעלה מששים שנה. נפטר בשיבה טובה ביום ט׳ חשון תש״ג (1942). הניח אחריו ארגז מלא כתבים, שנשתמרו בדרך פלא לאחר השואה והם מונחים בבית בנו דוד גלעדי בתל־אביב.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, ש, 1/קנד; אוצר הרבנים מס׳ 18801; אלה אזכרה, כרך ה, עמ׳ 234—238.

נזכר: שו״ת יד רמה חלק ב סי׳ כג, מז, נא, סו; שו״ת זכרון יהודה מהדורא קמא סי׳ מח, מט; מהדורא תניינא סי׳ יג; שו״ת קרן לדוד סי׳ סו; שו״ת לבושי מרדכי מהדורא קמא יו״ד סי׳ קפג; מהדורא תניינא יו״ד סי׳ כג; שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ לג; שו״ת מהרי״ץ דושינסקי סי׳ קמה.

ספר **תקנת עגונות** של מלחמת העולם [הראשונה] אשר הניח אחריו ברכה הרהגה״צ מו״ה ר׳ שלמה זלמן קליין זצ״ל שהי׳ ראב״ד בקהל סילאדיטשעה והגליל תע״א. יוצא לאור עם קצת הוספות על ידי בנו יקותיאל קליין ... בודפשט, דפוס האחים געווירץ, תש״ו. 85, [1] עמ׳. 20 ס״מ.

הספר נכתב כתריסר שנים לאחר תום מלחמת העולם הראשונה, לאחר שנוכח המחבר שרבני הדור לא טיפלו בעגונות המלחמה בצורה מאורגנת וכוללת. בן המחבר הדפיס את הספר לאחר השואה כדי שישמש בסיס גם להתרת עגונות השואה.

רבי שמעלקא, סיפור תולדותיו של רב גאון, [מאת] הרב שלמה ז. קליין. (עריכה והערות ד. גלעדי). תל־אביב, ד. דויד, תשט״ז. 127 עמ׳. 22 ס״מ.

הספר מחולק לשני חלקים: חלק א על תולדות סבו רבי שמעלקא וספר ב על אביו ר׳ משה קליין. עם הקדמה והערות מאת המהדיר דוד גלעדי, בן המחבר. עם תמונות ר׳ שמעלקא והמחבר.

לעת זקנתו הסתלק רש״ז קליין מן הרבנות ומסר את התפקיד לחתנו:

ר׳ יוסף שמואל ב״ר שמעון ליכטנשטיין

אביו היה אב״ד לכניץ. למד בישיבת סבו ר׳ ברוך בענדיט ליכטנשטיין בקראסנא. בשנת תר״ץ (1930) לערך נשא לאשה את בתו של ר׳ שלמה זלמן קליין אב״ד סילאג׳-צ׳ה. באמצע שנות השלושים פרש רש״ז קליין, כאמור מן הרבנות והעבירה לחתנו הצעיר ר׳ יוסף שמואל ל״ש. נספה בשואה.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר (תש״א); אוצר הרבנים מס׳ 8980 [בשני המקומות בטעות: יוסף שאול, אך באוצר הרבנים מס׳ 8999: יוסף שמואל].

נזכר: שו״ת שמן המאור לאביו סי׳ נט, עו, עז.

בין שתי מלחמות העולם התגורר בסילאג׳-צ׳ה תלמיד חכם פרטי שלא שימש ברבנות.

ר׳ שלמה זלמן ב״ר אלעזר קליין

נולד בשנת תר״ל (1870) בסאטמאר או באחד הישובים הקרובים. למד בתלמוד תורה של סאטמאר, אחר כך למד בישיבת ר׳ שלמה זלמן ארנרייך בשאמלוי ובישיבת בעל ערוגת הבשם. לאחר נשואיו ישב בכפר באסשט שליד סילאג׳-צ׳ה והיה שם שו״ב (בעליו של בית־מרזח וחנות?) רוב הזמן עסק בתורה ואשתו ניהלה את העסק. עם תום מלחמת העולם הראשונה, כאשר חוזרי המלחמה בזזו את רכושו, עזב את הכפר וקבע מושבו בסילאג׳-צ׳ה. גם כאן הקדיש את רוב זמנו ללימוד התורה. נספה בשואה. בנו ר׳ אלעזר קליין, שהיה לאחר השואה דיין בעיר מארגרטן ולאחר שעלה ארצה ישב במושב החרדי כפר גדעון ולאחר מכן רב התאחדות החרדים בבאר־שבע, הדפיס את חיבורי אביו, יחד עם חיבוריו (לפי מקור אחר: מבאסשט עבר לגור בשאמלוי ובסוף מלה״ע א׳ חזר לצ׳ה — המהדיר).

מקור: תכתב זאת לדור אחרון, בראש ספר אוצר הפירושים ילקוט אלעזר למסכת ביצה, מאת ר׳ אלעזר קליין, ירושלים תשל״ג, עמ׳ 28.

ספר **זכרון שלמה** על התורה (בראשית, שמות, ויקרא). דברים היוצאים מהלב ... לעבודת הבורא ... להורות לעם ד׳ דרך החיים שהשאיר אחריו בכתב יד אאמו״ר הגה״צ ... רבי שלמה זלמן בן מוהר״ר אלעזר קליין (מבסעשטי־סילאדי־טשעה, טרנסילבני׳) הי״ד עלה באש השמימה ... על קדוש השם באושביץ בשנת ה׳ תש״ד ולכבוד אבותי ובני ביתי הי״ד הוספתי לדבריו הקדושים את דברי המעטים בשם **כיבוד אב** [מאת] בנו הצעיר אוד מוצל מאש אלעזר קליין, כפר גדעון, עמק יזרעאל, ארץ ישראל, מלפנים דומ״ץ דק״ק מרגרעטין יצ״ו. ירושלים לזכר לאבי הקדוש־תשט״ו. 32, קצב עמ׳. 24 ס״מ.

עם הסכמות בית־הדין של העדה החרדית בירושלים: ר׳ פנחס עפשטיין, ר׳ ישראל יצחק הלוי רייזעמאן, ר׳ דוד הלוי יונגרייז, כד אייר תשט״ו; ר׳ דוד שפרבר אב״ד בראשוי, ירושלים, ר״ח ניסן תשט״ו; ר׳ הילל ליכטנשטיין הרב מקראסנא, ברוקלין, ג וישב תשט״ו.

הספר „זכרון שלמה" מעל לקו ומתחתיו ספר „כיבוד אב".

בסוף הספר: אלה מזבחות זכור! קהלות הקודש שמסרו נפשם על קדושת השם בשנת התש״ד (בסביבה שלנו): שימלוי, קראסנא, ניגרשטי, סילאדי־טשעה, מרגרעטן, קראלי, האלמין, סעקעליהיד, טאשנאד, דעש.

ספר **קרית ארבע היא** „חברון", חיבורי הדל על בראשית שמות ויקרא; זכרון שלמה חלק שני על במדבר דברים מאבי מו״ר הק׳ [ר׳ שלמה זלמן קליין] הי״ד. **כיבוד אב** חלק שני, במדבר דברים, אשר חנן ה׳ אותי... אלעזר קליין אב״ד דהתאחדות קהלות היראים ור״מ בישיבת „בית הלל" פה עיר האבות הקדושים באר שבע. (ירושלים) לזכר הקדושים־תשכ״ב. 32, קיב, קח, [3] עמ׳. 24 ס״מ.

קח עמ׳ האחרונים כוללים ספר „זכרון שלמה" ו„כיבוד אב" לבמדבר ודברים.

מהדורה שניה בדפוס־צילום (עם הוספות מעטות) בכרך אחד: באר שבע תש״ל.

תלמיד חכם אחר בסילאג׳-צ׳ה, שמצאנו זכרו בשו״ת הוא:

ר׳ חיים ווידר

תלמיד ר׳ אליעזר דוד גרינוואלד, שהשיב לו שתי תשובות בעניינים של הלכה ולמעשה בדברים שהמקום והזמן גרמם. שו״ת קרן לדוד סי׳ טז: „אהובי תלמידי הרבני המופלג בתוי״ש חו״ב מו״ה חיים וויעדער נ״י בק״ק ס׳ טשעה. ע״ד שאלתך אשר נסתפקת במה שאירע כמה פעמים במקומכם ושכיח הרבה בישובים שהאנשים ההולכים אל בית התפלה המה מעט ועומדים רוב מנין להתפלל בצירוף אנשים שכבר התפללו ומזדמן כ״פ שהאנשים שנצטרפו לעשרה לא רצו להמתין עד גמר התפלה והלכו באמצע תפלת לחש ושוב באו אנשים אחרים והשלימו המנין אם נכון להתפלל שמ״ע בקו״ר מאחר שלא הי׳ בגמר תפלת לחש עשרה״. שם סי׳ קב: „ע״ד אשר שאלת בעתים הללו אשר כל אחד צריך להיות לו פאטאגראפיע לצורך נסיעתו למרחקים ובפרט לאלו שעומדים על הפקודים ... ונזדמן שאחד אשר הי׳ לו לעמוד על המבחן בש״ק לא הי׳ לו פאטאגראפיע אם רשאי לעמוד בשבת נגד המחנה כשהאומן הפאטאגראף בלא״ה עוסק במלאכתו ואינו מעמיד המכונה לצורכו לבד רק לצורך גוי העומד ג״כ שם בעת ההיא עבור זה״.

קראסנא

היהודים הראשונים הגיעו לכאן, כמו לרוב ישובי סילאג׳, בסוף המאה ה־18. הקהילה החלה להתארגן בשנות העשרים של המאה ה־19. רישומי הקהילה נשתמרו משנת 1838 ואילך. רבה הראשון היה:

ר׳ יהודה אריה ב״ר מרדכי הלוי לוינגר

נולד בשנת תקע״ד (1814) לערך בבאניהאד. הוריו נפטרו עליו בינקותו. נתגדל אצל אחי אמו ר׳ יצחק דייטש בבאניהאד. תלמיד ר׳ פנחס ליב פרידמן בקאמארן, ר׳ קופל חריף בוורבוי, ר׳ צבי הירש הלר בעל טיב גיטין ובסוף בישיבת בעל התם סופר. נשא לאשה את בתו של הנגיד ר׳ יצחק שמעון פרידמאן. אשתו עסקה בצרכי הפרנסה והוא ישב ועסק בתורה ובכתיבת חיבוריו. אחד החיבורים היה חידושים על שלחן ערוך אורח חיים שהחזיק מאה גליונות. בשנת תרט״ו (1855) חשך עליו עולמו בפטירת אשת נעוריו ונשאר בעירום ובחוסר כל, מטופל בשתי תינוקות. באין ברירה קבל על עצמו עול הרבנות בקראסנא. הוא היה ככל הנראה רבה הראשון. אך לא ארכו לו הימים בקראסנא ומטעמים שאינם ידועים לנו עזב את הרבנות וקבע מושבו בעיר באיא שבהונגריה. נפטר בשנת תרל״ז (1877) לערך.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, ל, ל; אוצר הרבנים מס׳ 7316; כתב זאת זכרון, עמ׳ 101.

ספר **אורחות חיים** על שו״ע אורח חיים, ביאורים ותיקונים ... הלכה ברורה ... אשר הנה והנה מפוזרים בגדולי פוסקים ראשונים ואחרונים גם רובי מנהגים ... מאמ״ו הגאון האמיתי רשכבה״ג מוהר״ר משה סופר זצוק״ל בעה״מ חתם סופר ... מה שאספתי ולקטתי ... יהודה אריה בן לא״א הצדיק מהו׳ מרדכי לעווינגער זצוק״ל וזה חלק ראשון מארבעה חלקים ... וויען ברכות־תרכ״ח. 12 עמ׳, כח דף. 18 ס״מ.

עם הסכמות ר׳ אלעזר הלוי איש הורביץ אב״ד וויען, י אלול תרכ״ז; ר׳ אשר אנשיל יונגרייז אב״ד טשענגער, ה בהר תרי״ז; ר׳ מאיר פערלס אב״ד קראלע, יח סיון תרכ״א; ר׳ יהושע אהרן צבי וויינבערגער אב״ד מארגרעטן, ז אדר א תרכ״ד.

בהקדמתו הראשונה מספר המחבר מקצת מקורותיו. הספר הוא חלק זעיר מחיבורו הגדול על שו״ע או״ח ומחמת חסרון כיס אין בידו להדפיסו.

לאחר ההקדמה השלישית דרוש לשבת הגדול „שדרשתי בק״ק קראסנא בשנת תרי״ז כשהייתי אב״ד שם״.

נדפס שוב באופן חלקי (עד סימן לב בלבד) על־ידי בן המחבר, ר׳ יצחק שלום לוינגר, ירושלים תרצ״ז; דפוס־צילום: ניו יורק [תשכ״ב לערך]; נין המחבר, ר׳ שמואל לוינגר, צילם את השער ואת ההסכמות והדפיס בשכפול את הפתיחה: ירושלים תשל״ד לערך].

ר׳ יצחק שלום לוינגר הדפיס קונטרס קטן: משה אמת ותורתו אמת ... חידושי תורה ומנהגים מהגאון ... חתם סופר המובאים בספר אורחות חיים ... ירושלים (תש״ב). [24] עמ׳.

ספר **שאגת אריה** ... דברי אגדה מאמ״ו הגאון החסיד מהו׳ צבי הירש חריף העללער זצ״ל. ודברי מוסר שכתבתי בלב נשבר ונדכא בפרישות והתבודדות ... העניו והשפל באלפי ישראל מבית לוי יודא אריה בה״ג מהו׳ מרדכי זצ״ל בעה״מ ספר אורחות חיים על שו״ע מילדי ק״ק ב״ה [באניהאד] ולע״ע בק״ק בייאה ... וויען, דפוס יאזעף האלצווארטה, תרכ״ח. כד דף. 18 ס״מ.

עם הסכמת ר׳ ירמיה ב״ר בנימין [לעוו] אב״ד אוהעל, ערב ר״ח מנחם אב תרכ״ח.

רק דף וחצי (דף ב ע״א — ג ע״א) דברי אגדה מרבו ר׳ צבי הלר. שאר הספר כולל דברי מוסר בעשרים ושנים פרקים, לפי סדר א״ב. בסוף הספר (דף כג ע״ב): דברי אגדה מאמ״ו הגאון מהו׳ קאפל חריף זצ״ל. בדף האחרון: מה שדרשתי בשנת תרכ״ד בעיר מולדתי בק״ק באנהארד.

נדפס מחדש פעם שניה בידי בן המחבר ר׳ [יצחק] אייזיק שלום לעווינגעד ונין המחבר ר׳ שמואל לעווינגער: ירושלים תשי״ב.

ספר **בן משכיל** מהרב הגאון הצדיק כש״ת מו״ה יודא ליב לעווינגער ז״ל שהי׳ אבדק״ק ס׳ קראסנא יע״א ומנוחתו כבוד בק׳ באיא יע״א (פאקש תרס״ה). דפים כו—לז.

נדפס בתוך ספר בן מלך ונזיר ... אין דייטשער שפראכע איבערזעצט אונד ערקלערט ממני הק׳ יהודא כהן קרויס רב בק״ק לאקענבאך. פאקש תרס״ה.

גם ספר „בן משכיל״ הוא ביידיש־דייטש. נדפס שוב בעיבוד ליידיש המדוברת היום בידי נין המחבר ר׳ שמואל לעווינגער: ניו יארק תשכ״ט.

לאחר שעזב ר׳ יהודה אריה לווינגר את קראסנא נבחר במקומו:

ר׳ יעקב משה בן הר״י[?] שווארץ

מתלמידי ר׳ אברהם שאג־צוובנר אב״ד קוברסדורף, שעלה ארצה ונפטר בירושלים. בשנת תר״ך (1860) לערך נבחר

לרבה של קראסנא ושימש בה כעשרים שנה. בשנת תרמ״א (1881), לאחר שבעיר קרולה נתפלגה הקהילה ונוסדה בה קהילה אורתודוכסית, נבחר ר׳ יעקב משה שווארץ לרבה הראשון של הקהילה. התנהג בחסידות והיה מקורב אל שני האדמו״רים הגדולים בטראנסילבניה, ר׳ יקותיאל יהודה טייטלבוים בסיגט ור׳ מנחם מענדל פאנט בדעש. נפטר ביום יא (וי״א יב) ניסן תרס״ח (1908).

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, י, קעט; אוצר הרבנים מס׳ 10256; Magy. Rabb. מס׳ 334.

נזכר: שו״ת אהל אברהם (שאג) סי׳ כא, מד, מו; שו״ת אבני צדק (סיגט) יו״ד סי׳ נג; שו״ת שערי צדק יו״ד סי׳ צ, קלח; שו״ת אבני צדק (דעש) סי׳ יח; שו״ת מהריא״ץ או״ח סי׳ כד; יו״ד סי׳ א, י, יט, צד, צה; שו״ת בית שערים יו״ד סי׳ שפט.

עם העתקת מושבו לעיר קרולה נבחר לרבה של קראסנא חתנו:

ר׳ ברוך בענדיט ב״ר יעקב קופל ליכטנשטיין

נולד בשנת תרי״ח (1858). אביו היה רבה של בעטלען. תלמיד ר׳ מנחם מענדל פאנט בדעש ור׳ אברהם ישׂשכר לייכטאג בהוניאד. חתן ר׳ יעקב משה שווארץ אב״ד קראסנא. בשנת תרמ״א (1881) נבחר לרבה של קראסנא, תפקיד שהחזיק בו למעלה מששים שנה. נסע לצדיקי הדור, אדמו״רי בעלזא, סיגט, מונקאטש, טשורטקוב, שינאווא ועוד. היה ידוע כאחד הרבנים השומרים בקנאות על חומת הדת. רוב הזמן עמד בראש ישיבה שמנתה 50—60 תלמידים. נספה בשואה בן 86.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, ב, לד; אוצר הרבנים מס׳ 4201; גוטליב, אהלי שם, עמ׳ 284; אברהם פוקס, הישיבות בהונגריה, עמ׳ 454—456; אלה אזכרה, כרך ו, עמ׳ 142—145; שלמה רוזמן, ראשי גולת ישראל, חלק ג, עמ׳ עד—פג.

נזכר: שו״ת שערי צדק או״ח סי׳ לו; שו״ת מהריא״ץ או״ח סי׳ כב, מד; שו״ת יד רמה חלק א סי׳ קכ; שו״ת שמן המאור לבנו סי׳ פז.

לעת זקנותו בחר כ„רב צעיר״ וממלא מקומו בבנו:

ר׳ הלל ב״ר ברוך בענדיט ליכטנשטיין

נולד בשנת תר״ס (1900) כבן הצעיר של הרב מקראסנא. למד בבית אביו ובישיבתו. חתן הגאון הנודע ר׳ שלמה זלמן ארנרייך אב״ד שאמלוי. כל ימיו ישב במחיצת אביו. בשנת תרצ״ח (1938) בחר בו אביו לממלא מקומו, הכתירו ל„רב הצעיר״ ומסר לו את ניהול הישיבה. הובל לאושוויץ מגיטו שאמלוי. לאחר השחרור התישב במחנה העקורים בעיר לאנדסברג. גם שם ניהל ישיבה שבה למדו בני שארית הפליטה. משם עבר לפאריס. לאחר מכן עבר לארצות הברית וקבע את מושבו ברובע וויליאמסבורג שבברוקלין. מסביבו התרכז חוג „קהל עדת קראסנא״, שבמסגרתו פעלו בית־מדרש, ישיבה, תלמוד תורה ומוסדות קהילתיים אחרים. כל ימיו היה בן נאמן לאביו ולמשפחתו ולדמותו של ר׳ הלל ל״ש מקולומיאה, שעל שמו נקרא. התבלט כאחד הרבנים הקיצוניים בקנאותו נגד כל שמץ של חידוש, וביחוד נגד הציונות ומדינת ישראל. נפטר ביום כ תמוז תשל״ט (1979).

מקורות: עולת החודש, ברוקלין, שנה ג (תשל״ט), קונטרס לה, עמ׳ תקמא; שלמה רוזמן, ראשי גולת אריאל, חלק ג, עמ׳ פג—פט.

נזכר: שו״ת לחם שלמה יו״ד חלק א סי׳ קיד; חלק ב סי׳ כד, קיא, קיב; שו״ת שמן למאור סי׳ מז, ס, סא, סג; חו״מ סי׳ כו; שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ נג, קכז; חלק ג סי׳ א.

קונטרס כונת הלב, בו יבואר דין איסור חלב שחלבו נכרי ואין ישראל רואהו. ובהקדמה דברי אגדה והתעוררות למנוע תיעבות מבתי בני ישראל להנצל ממכשולים רבים ר״ל כלול עם סיפורים אמיתים מגדולים וצדיקים מה ששמעתי מאבותי ז״ל. ערוך מאתי הק׳ הילל ליכטענשטיין בלאאמו״ר הגה״צ מוה״ר ברוך בענדיט זצוק״ל הי״ד הרב מקראסנא. ניו יארק (1955). [28], סז, [1] עמ׳. 23 ס״מ.

בהקדמה סיפורים מצדיקים וגאוני הדור הקודם, כפי שקבל המחבר מאביו ומחותנו.

ספר שו״ת כונת הלב, תשו[בות] וביאורים בענינים דשייכי לאו״ח ויו״ד אשר הכינותי בענייי בחמלת ה׳ עלי אני הק׳ הילל ל״ש ... ניו יארק [תשל״ג?]. [5], קלו דף; [28], סז, [6] עמ׳. 29 ס״מ.

כולל ששים סימנים (או״ח לה סימנים, יו״ד כה סימנים). שמות השואלים נשמטו.

ספירת העמודים האחרונה כוללת קונטרס כונת הלב הנ״ל בדפוס־צילום מוגדל.

בקראסנא היה ריכוז יפה של תלמידי חכמים, שבחלקם נזכרים בספרי השו״ת של רבני הדור. אחד הבולטים בהם היה:

ר׳ חיים יוסף דוב ב״ר יחיאל כהנא־הלר

אביו ר׳ יחיאל היה אב״ד סאלקא שבהונגריה והיה בנו של בעל קונטרס הספיקות מסיגט. ר׳ חיים יוסף דוב לא שימש ברבנות, אף־על־פי שהיה גדול בתורה ובהיותו בן יח עטרו בעל מראה יחזקאל בעטרת „מורינו״. ישב כל ימיו בקראסנא כסוחר אמיד. בקונטרס „מקור דמעה״ מאת נכדו ר׳ גרשון שטרן (פאקש תרנ״א, דף ז) מובאים דברי תורה בשמו. הוא זכה לשני התנים גדולי תורה ידועים, הגאון הנודע ר׳ עמרם בלום בעל „בית שערים״ והגאון ר׳ משה נתן יונגרייז בעל „תורת משה נתן״. נפטר בשנת תר״ן (1890).

מקורות: נפתלי בן־מנחם, מספרות ישראל באונגאריה, עמ׳ 305—306; אוצר הרבנים מס׳ 6383.

נזכר: שו״ת מראה יחזקאל סי׳ קכה; שו״ת אבני צדק (סיגט) או״ח סי׳ סד; שו״ת שערי צדק או״ח סי׳ קי; שו״ת מהריא״ץ או״ח סי׳ יט; שו״ת בית שערים או״ח סי׳ כו, קנא, שכח, שעב; שו״ת מנוחת משה סי׳ ע, עג, עז.

בקראסנא התגורר גם:

ר׳ מנחם מענדל ב״ר יוסף שלמה אקשטיין

נולד בשנת תרמ״ד (1884) בסיגט, בה שימש כמגיד־מישרים. אחר כך ישב בקראסנא. אביו ר׳ יוסף שלמה ב״ר

יצחק אייזיק אלימלך אב״ד דוקלא היה בן־אחותו של ר׳ צבי אלימלך שפירא מדינוב בעל „בני יששכר״. ר׳ מנחם מענדל אקשטיין היה מתלמידי ר׳ משה גרינוואלד בחוסט. לאחר מלחמת העולם הראשונה היגר לארצות הברית ושימש ברבנות בערים קליוולנד וניו יורק. נפטר בשנות הששים.

מקורות: גוטליב, אהלי שם, עמ׳ 284; נפתלי בן־מנחם, מספרות ישראל באונגאריה, עמ׳ 248.

נזכר: שו״ת אבני זכרון חלק ב סי׳ סז.

ספר יצירה, כולל כל מקום בש״ס ראשונים ואחרונים שנזכר שם הענין בריאה עי״ס [על ידי ספר] יצירה ולברר אי אמתת הס׳ נפלאות מהר״ל הנדפס כעת ומייחסו להג״מ יצחק כ״ץ. סיגעט (תר״ע). 15, [1] עמ׳. 19 ס״מ.

בתחילת הספר שני מכתבים למחבר: מאת ר׳ יקותיאל יהודה גרינוואלד, סיגעט, עש״ק ויקהל תר״ע; ר׳ אברהם סג״ל איטינגא יכונה עטטינגער, דוקלא.

במבוא הקצר כותב המחבר נגד ספרו של ר׳ יהודה יודל רוזנברג (ללא הזכרת שמו) „נפלאות מהר״ל״ (פיעטרקוב תרס״ט), המיוחס לר׳ יצחק כ״ץ חתן מהר״ל מפראג, „והכל הוא שקר וכזב. אין כאן לא כת״י ולא אותות ומופתים אבל יש כאן גולם וכדי בזיון וקצף בימינו אלה לחפש שקרים וכזבים לפרסם בישראל ולתלות באילן גדול״.

גוף הקונטרס הוא ליקוט מקורות על עניין בריאת גולם־אדם על־ידי ספר יצירה. לאחר מכן הוא בוחן את ספר נפלאות מהר״ל לאור המקורות ומסיק שכל הספר מזויף.

קונטרס **בכי תמרורים**, סנסן אחד מהחיבור בכי תמרורים הכולל הספדים על גדולי וצדיקי הדור מאת מנחם מענדל עקשטיין רב בעיר קליוולאנד. מספד אשר אמרתי בתוך קהל עם ועדה ביום יא אייר תרפ״ו לפ״ק בבית הכנסת עץ חיים אנשי אונגארן בעיר הויארק הגדולה על פטירת הרב הגאון הגדול ... מו״ה הלל הכהן המכונה ד״ר קליין זצ״ל. נדפס בחמישים אכסמפלרים. טארנא, סלאוואקיי, דפוס יהושע יהודה גלאנץ, תרפ״ט. 19 עמ׳. 15 ס״מ.

עמ׳ 6: לזכר עולם ה״ה כבוד אאמו״ר הרב הגדול בתורה צדיק תמים וכו׳ כקש״ת מו״ה יוסף שלמה עקשטיין זצ״ל שנו״נ [שנפטר ונקבר] בעיר הערמאנשטאדט במדינת רומעניען החדשה ב׳ לחודש אלול תר״פ לפ״ק. וכבוד אמי מורתי ... מרת חוה נבג״מ שנו״נ בעיר נויארק ב׳ דר״ח תמוז תרפ״ו לפ״ק.

בתוך ההספד (עמ׳ 15): בל אוכל התאפק מלהזכיר פה את פטירת הגאון הצדיק מרן חיים צבי טייטעלבוים זצ״ל האבדק״ק סיגעט במדינת רומעניען החדשה, אשר הייתי אחד מידידיו ובאי ביתו ואף גם פה בארצות הברית קבלתי ממנו מכתבים מלא ידידות ואהבה — אשר נפטר פתאום בן מ״ו שנה ... ומה שהיה הד״ר קליין פה בארצות הברית היה הגאון הצדיק האבדק״ק סיגעט ביוראפ.

תלמידי חכמים אחרים בקראסנא שזכרם בא בספרי השו״ת. א) לפני מלחמת העולם הראשונה:

ר׳ יצחק צבי בן רבקה[42]. תשובות בית הילל (ח״י מנחם אב תרל״ג): „לידידי מאז התורני והרבני המופלג בתורה וביראה מו״ה יצחק צבי בן רבקה נ״י מישוב קראסנע (כעת בישוב הוניאד). על דבר הקמיע אשר שאל ממני, אין דרכי להשתמש באלה כי אצלי הקמיע היותר מומחה היא מחז״ל תשובה ותפלה וצדקה ... ועתה הנני שולח לו קמיע מה שמצאתי בספר אחד״.

ר׳ פנחס קורלאנדר. אין אנו יודעים עליו כלום. לפי שם משפחתו נראה שהיה ממשפחת הרבנים לבית קורלאנדר, שהיו גם גבירים אדירים בעיר גרוסווארדיין ובמקומות אחרים. שו״ת לבושי מרדכי מהדורא קמא או״ח סי׳ כ (ג תבא תרמ״ו): „ידידי הרבני החו״ב מופלג בתורה מו״ה פנחס קורלאנדער נ״י מק״ק קראסנא. בדבר אשר מסתפק לענין צירוף קטן בקריאת התורה״.

שם יו״ד סי׳ כז (ד כ״ת[?][43] תרמ״ו): „חביבי הרבני החריף ובקי מו״ה פנחס קורלאנדער נ״י. מע״כ הציע לפני דבר חדש בשאלת כוי ובופל לענין דין בכור"[44].

ר׳ יהודה כהנא ליברמאן, נכדו של ר׳ משה כהנא־הלר ואחיו של ר׳ חיים יוסף דב — תלמיד חכם וגביר ומראשי הקהילה בקראסנא. מתלמידי ר׳ עמרם בלום. שו״ת בית שערים או״ח סי׳ רז (ד תצא תרנ״ד): „אהובי תלמידי הרבני הקצין מו״ה יודא נ״י ליעבערמאנן בס׳ קראסנא. בענין הכשר היורה שבשלו יי״ש של חמץ אשר הרב אמר שתעשה כמ״ש בחת״ס או״ח סי׳ קך להגעיל תחילה במי אפר שקורין לויג״. נזכר בשו״ת בית־הלל בשם יהודה כהנא.

ר׳ משה נחמן כהנא־הלר. בן ר׳ חיים יוסף דוב כהנא־הלר הנ״ל. גם הוא גביר ומפרנסי הקהילה. שו״ת בית שערים יו״ד סי׳ שפד (א תבא תר״ס): „אהובי גיסי הרבני הנגיד כהן מיוחס מו״ה משה נחמן כהנא נ״י העללער בק״ק קראסנא. אשר שאל כמה כתרים אני מצוה לתת בפדיון הבן״.

ר׳ ישראל ברנשטיין. מנגידי העיירה ומפרנסי הקהילה. בעל בית חרושת ללבנים. נפטר בשנת תרפ״ב (1922)[45]. בעניין בית החרושת ללבנים שלוש תשובות אליו: שו״ת מהרש״ג חלק א או״ח סי׳ יא (תרס״ט): „ידידי הרבני המופלג חו״ב מו״ה ישראל בערנשטיין נ״י בקראסנא. בדבר מי שיש לו עסק לשרוף לבנים הנצרכים לבנינים ... שכל הפועלים העוסקים במלאכה מקבלים שכרם רק בקבלנות ... והם אינם רוצים לקבל המלאכה זולת אם יניחו להם לעשות מלאכתם גם ביום ש״ק ושואל מעכ״ת חוו״ד אם רשאים להניחם או לא״.

שו״ת לבושי מרדכי מהדורא קמא או״ח סי׳ מ (ד נצבים תרס״ט): „בעובדא כי מעלתו הי׳ שותפות עם נכרי במעשה מלאכת לבנים ורעפים שרופים ... היאך יעשה בדרך נכון לענין שביתת ש״ק״.

שו״ת מהרש״ג חלק א או״ח סי׳ מא (תרע״ב): „ע״ד אשר השבתי לו חוו״ד זה ערך שלשה שנים להתיר לעשות ולשרוף לבנים ע״י עכו״ם בקבלנות בש״ק ... ועתה ראה מעכ״ת בס׳ שו״ת ערוגת הבשם ... הנדפס מחדש ..."[46] לא מהני שום היתר אפילו קבלנות״.

רבו ר׳ נתנאל הכהן פריד אב״ד אויווארוש משיב לו על קושייתו בתוספות פסחים כד ע״ב: שו״ת פני מבין יו״ד סי׳ קצה (ללא תאריך)[47].

התשובה האחרונה לר׳ ישראל ברנשטיין נכתבה כנראה זמן קצר לפני פטירתו: שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ נב: „כבוד ידנ״פ מחו׳ הרב החריף ובקי גדול בתורה וביראה טהורה מוה״ר ישראל בערנשטיין (נ״י) ע״ה. על דברי המהרש״א בכתובות ד׳ פד ע״א״.

ר׳ יוסף דוב הכהן ליברמאן. בנו של ר׳ שמואל אחיו של ר׳ יהודה ליברמאן הנזכר[48]. מתוכן תשובה אחת נראה שאביו ר׳ שמואל היה מקורב לשלטונות ושמא היה פקיד באחת הרשויות. שתי התשובות דלקמן נכתבו אליו מרבו ר׳ שמעון גרינפלד בהיותו עדיין בחור: שו״ת מהרש״ג חלק א יו״ד סי׳ עב (תרע״ג): „אהובי תלמידי הב׳ המופלג חו״ש יוסף דוב הכהן ליבערמאנן מקראסנא. אשר הקשית על הב״י ביו״ד ריש סי׳ רא״.

בסוף התשובה: „ואתה אהובי תלמידי חזק ואמץ בתורת ד׳ דברי רבך הדו״ש וש״ת״.

שם חלק ב סי׳ ריד (אדר תרע״ז): „במה דמבואר ביו״ד סי׳ שצ לענין גילוח למי שהוא אבל על אביו ואמו דצריך להמתין עד שיגעו בו חביריו ... ומה ששאלת אם בעינן דוקא גערת חברים או די בגערת שרים כיון דאביך יושב בין השרים דגם שרים נקראים חברים כל שאומנתו לישב אצלם״.

ב) בין שתי מלחמות העולם. רובם צאצאים לאלה הנזכרים לעיל. נתחיל במשפחת ברנשטיין. ארבעה אחים, כולם תלמידי חכמים חריפים ותלמידי הרב מטאשנאד:

ר׳ שרגא צבי ברנשטיין. נספה בשואה. שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ עד: „אהובי הרבני הו״ב טובא מוהר״ר שרגא צבי בערנשטיין אבן ספיר בק״ק קראסנא. בדבר שאלתך באנשי הצבא אשר נוסעים ממקום למקום אף ביום הש״ק אם מותר להם ליתן בתוך השק ... את התפילין״, שיובא ביתר הרחבה בפרק הבא[49].

שם סי׳ עה: „בענין מה שנתעוררת עמש״כ בחיבורי ח״א סי׳ יב להקשות על הב״י״.

ר׳ שמעון אלעזר ברנשטיין. עלה ארצה בשנת תשכ״ב (1962). שימש ר״מ בישיבת סאטמאר בבני ברק. נפטר בן 69 ביום ח אייר תש״ם[50]

שם חלק א סי׳ כח: „אהובי חביבי הב׳ החתן מוה״ר שמעון אלעזר בערנשטיין. ,...וע״ד קושיתך על הכס״מ בפ׳ טו״ב מה׳ מאכלות אסורות״.

שו״ת מנחם משיב יו״ד סי׳ ד: „להב׳ החריף החרו״ץ ושנון מו״ה שמעון אלעזר בערנשטיין נ״י בק״ק קראסנע. ע״ד קושיתך בגמ׳ חולין כז ע״א״.

ר׳ נפתלי הירצקא ברנשטיין. מתלמידי החביבים של מהר״ם בריסק. כבר לפני השואה היה מפרנסי הקהילה הצעירים. לאחר השואה ממנהיגי שארית הפליטה בקראסנא. לאחר מכן היגר לארצות הברית ומשמש שם ר״מ וטוען רבני.

שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ קלח: „אהו׳ חביבי חריף עצום ובקי נפלא עושה פלא מו״ה נפתלי הערצקא בערנשטיין בק״ק קראסנא... ושמחתי כי ב״ה תוחלתך לא נכזבה והנני רואה לימודך בשכל צח יורד לעומק הענין והנני לתשובה בדבר הערתך במה שכתבתי בתשובה אחת להקשות על הב״ח יו״ד סי׳ נז״. שם סי׳ קלט: לה בענין הנ״ל.

שם חלק ב סי׳ לו: „בנדון מרכבת משא לאסט־אויטא שמצד חוק המדינה לא יקבל ישראל רשיון על עסק זה רק בשותפות עכו״ם ... ומצדק אתה רוצה שישבות בש״ק רק העכו״ם ממאן בדבר באשר הוא חושש שיאבד זכותו מצד הממשלה וע״כ עובד עבודתו גם בשב״ק ושאלת אם מותר לך ליהנות ממה שירויח העכו״ם בשב״ק. ואתה בחכמתך בררת בשאלתך שאלת חכם תשובה בצדה להיתר ומאד נהניתי מדבריך האמורים בהשכל ודעת״. שם סי. לז: בענין הנ״ל.

שם סי׳ לח: „ע״ד קושיתך על מה שהבאתי בחיבורי ח״א סי׳ ס בחסרו התגין מהס״ת שהוא פסול״[51].

שם חלק ג סי׳ ז: „בדבר מי ששכח יעלה ויבא בר״ח בתפלת שחרית ונזכר אחר תפלת מוסף״.

ר׳ שלמה חיים ברנשטיין. תלמיד חכם ידוע וראש כולל מאקאווא בבני ברק, היה רבה האחרון של קראסנא אחרי המלחמה. שנים רבות עסקן חינוכי בבתי חינוך דתיים, שעמד בראשם. אף הוא תלמיד חביב למהר״ם בריסק, עד שאירס לו את בתו הצעירה. בעטיה של השואה לא הגיעו לידי נישואין. לפני מהר״ם בריסק היה תלמידו של ר׳ שמעון גרינפלד אב״ד סעמיהאלי.

שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ פח: „אהו׳ הב׳ כהלכה חריף ושנון מו״ה שלמה חיים בערנשטיין בק״ק קראסנא. בנדון עכו״ם שמכר שזיפים לישראל ואחר שלקחה ישראל אמר המוכר במלפ״ת [במסיח לפי תומו] שיש בה שזיפים של ערלה והשזיפים מונחים בכדים למען עשות מהם יין שרף ... אם העכו״ם נאמן לאסור מאחר שכפי שאתם מכירים אותו אינו רגיל לשקר״.

שם חלק ג סי׳ לח: „כבוד אהובי המיל״ח [המיועד להיות חתני] מו״ה שלמה חיים בערנשטיין בק״ק קראסנא. בדבר הבתים של תפילין שעושים לצרכך נוכחת לדעת שאחר שמוציאים הבתים מהדפוס נשארים עליהם ב׳ או ג׳ קמטים דקים מאד וכדי ליפותם ולהחליקם סותמים הקמטים בטיח הנעשה מפסולת הגווילין״.

שם סי׳ לט: „בדבר שאלתך בחדר הנקרא באדעצימער שיש בו אמבטי לרחיצה ורוחצין בו לפרקים אנשי הבית ... אם יש היתר ליטול את הידים באותו החדר לאכילת פת, לתפלה וכדומה ואם מותר לברך שם ברכת ענט״י ואשר יצר״.

ר׳ הלל יהודה ב״ר שמואל זלמן וויינברגר

אביו היה רבה של מארגרטן. חתן ר׳ יהודה ליברמאן מקראסנא הנזכר לעיל. ישב בקראסנא ועסק במסחר. ארבע תשובות אליו נדפסו בשו״ת מהר״ם בריסק מאת גיסו:

חלק א סי׳ יט: „אהובי גיסי חביבי החריף ובקי טובא מו״ה הלל יודא וויינבערגער הי״ו אבן יקר בק״ק קראסנא. בראובן ושמעון שותפים ביורה שמבשלים יי״ש שזיפים וכאלה ובעת הבציר הם שותפים ממש ואחרי כלות בישול הסחורה הקנוי׳ בשותפות אינו עובד בהיורה רק ראובן ומשלם שכירות לשמעון עבור חלקו בהיורה״.

שם סי׳ צג: „ע״ד שאלתך באשה מעוברת שיש לה מכה באו״מ״.

שם חלק ב סי׳ עא: „על שאלתך בכלה וחמותה ששמותיהן שוין אך לא לגמרי כי שם האחת היא שרה והשני׳ חי׳ שרה אם יש קפידא״.

שם חלק ג סי׳ מד: „בדבר ראובן שמכר לשמעון שמן אינו מזוקק ראה אהל למלאכת הקיטור שמוליך הריחיים בסך ידוע אשר בזה נכלל מס המדינה ... ועתה נודע לו שסוחרים אחרים מוכרים לבעלי הריחיים שמן בהנחת המס ונתאנה ותובע אונאתו״.

ר׳ אהרן פרקש. ת״ח מנכבדי הקהילה, נזכר תשובות מהר״ם בריסק ח״א סי׳ קי״א מלמפתח רבא מזלא טבא מאלקי טבא לגברא טבא וכו׳ חתן תמים ירא ושלם מופלג בתורה״, היקשה על דברי התוספות בחולין דף ח׳ ע״ב.

ר׳ יצחק ט״ב [טייטלבוים? טננבוים?]

תלמיד חכם מקראסנא שגם שמו המלא אינו ידוע לנו. שו״ת שם משמעון יו״ד סי׳ ז (תרפ״ח): „להתו[רני] המופלג החרוץ וכו׳ מו״ה יצחק ט״ב נ״י בעיר קראסנא. נשאלתי לחוו״ד ע״ד הש״ך ביו״ד סי׳ כט״.

ר׳ עקיבא בלוי. נזכר בספרי שו״ת רבים.

זילאה

עיר־המחוז של סילאג׳. עיר הונגרית זו היתה עויינת ליהודים ועשתה כל מה שבידה כדי למנוע התישבותם של יהודים בתחומה. ואמנם, עד לאחר דיכוי המרד ההונגרי בשנת 1849 לא היתה בעיר דריסת־רגל ליהודים. גם לאחר מכן, כשפקעה זכותם של השלטונות העירוניים למנוע התישבות יהודים, התחכמו שלטונות העיר ולא חסכו כל מאמץ כדי להכשיל במדת האפשר כניסת יהודים לעיר. אחת הדרכים לכך היתה קביעת יום השוק השבועי לשבת. אין פלא איפוא שרק יהודים מעטים התגוררו בה ויהודים שומרי תורה היו מיעוט באוכלוסיה היהודית. מעולם לא עלה אחוז היהודים בעיר על 5.8%. הנסיון הראשון למנות שוחט ומורה הוראה היה בשנת 1891, כאשר פרסמה הקהילה מכרז למשרה זו[52]. רק בשנת תר״ע (1910) נבחר רבה הראשון (והיחיד) של זילאה. בחירת הרב היתה כרוכה במחלוקת, שכן רב הגליל, שישב בסילאג׳־צ׳ה התנגד לבחירתו של:

ר׳ אשר אנשיל ב״ר מרדכי הלוי יונגרייז

אביו ר׳ מרדכי היה בן ר׳ שרגא פייש יונגרייז אב״ד טשעטשע, אחיו של הגאון והצדיק הנודע מצ׳נגר, ר׳ אשר אנשיל יונגרייז בעל „מנוחת אשר״. בראשית המאה נשא לאשה את בתו של הגביר והלמדן ר׳ אברהם פולאק מהרמאנשטאדט (שהיה אחיו של ר׳ שמעון פולאק בעל „שם משמעון״ מבעלעניעש). בשנת תר״ע (1910) נבחר לאב״ד בעיר זילאה. נספה בשואה.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, א, רעו; אבראהאם, עמ׳ 217; אוצר הרבנים מס׳ 3563.

נזכר: שו״ת יד יצחק חלק ג סי׳ סו, רעז; שו״ת שם משמעון או״ח סי׳ יט; שו״ת בינת יששכר יו״ד סי׳ כב.

מצאנו רק שני תלמידי חכמים מזילאה בספרי שו״ת:

ר׳ ברוך אילאוויטש, מתלמידי ר׳ אליעזר דוד גרינוואלד.

שו״ת קרן לדוד סי׳ קג: „אהובי תלמידי האברך המופלג בתורה יו״ש מו״ה ברוך אילאוויטש. אודות אשר עשיתם תקנה למיגדר מילתא ... ע״י שיום השוק הוא ביום ש״ק והרבה בעו״ה אשר לא עמדו בנסיון והפקירו את קדושת השבת בעבור בצע ממון ... ועשיתם תקנה שלא ילך לאיש כזה לשום דבר אחוה וריעות או שמחה. הטבתם לראות ומחלקכם יהי׳ חלקי ... מאוד תמהני במה שכתבת שיש אנשים בין הכשרים אשר לא רצו לקבל עליהם תקנה זו בטענה שלא היו באותו מעמד. תמה תמה אקרא אם הם בכלל כשרים״.

שם סי׳ קלט: „ע״ד הערותיך במה דקשה לך למה אין עושין ספיקא דיומא בספה״ע [בספירת העומר]״.

ר׳ פייש ב״ר אשר אנשיל יונגרייז, בן הרב מזילאה.

שו״ת שם משמעון יו״ד סי׳ כז (ב וישב תרפ״ט): „אהו׳ ש״ב הרבני המופלג בתו״י יניק וחכים טובא מו״ה פייש יונגרייז בן הרה״ג האב״ד דק״ק זילאה ... ומה שהערת בדבר המנהג של הרבנים לחתום א״ע בלשון חונה פה״.

זשיבוי

בעיירה זו התישבו יהודים כבר בסוף המאה ה־18 או ראשית המאה ה־19. היהודים הראשונים היו בחסותם של הגראפים לבית קארוי, שהעניקו לכמה יהודים זכיונות לבישול משקאות חריפים ולהחזקת בתי מזיגה. לאחר מכן חכרו יהודים שדות, כרמים ויערות. הקהילה התארגנה בשנות הארבעים של המאה ה־19 ובמרוצת הזמן התרבו היהודים. בשנות השלושים הגיעו לכדי 18.5% מכלל האוכלוסיה. יהודי זשיבוי, שלא כיהודי זילאה היו ברובם שומרי תורה. רובם המכריע (502 מתוך 640) הצהירו על שפת יידיש כשפת אם). אך גם בה לא היו חיי תורה מפותחים. מעולם לא היה רב לקהילה, שכן הקהילה היתה בגליל הרבנות של סילאג׳־צ׳ה. שנים מסויימות מילא תפקיד של מורה הוראה ורועה רוחני שלא על מנת לקבל פרס:

ר׳ שמעון גרוזינגר

חתן ר׳ שלמה זלמן קליין אב״ד סילאג׳־צ׳ה. היה בעל בית חרושת לחומץ בזשיבוי וכאמור מילא גם תפקידים רבניים. נספה בשואה.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, ש, 1/קפ; אוצר הרבנים מס׳ 19834.

נזכר: שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ פט; חלק ג׳ סי׳ לג, מג.

בשנות העשרים נתקבל בקהילה דיין ומורה הוראה:

ר׳ משה ב״ר יהושע פרנקל

חתן ר׳ שלום ווידר אב״ד נירדהאזה בעל שו״ת „משמיע שלום״. נספה בשואה ביום י״ח סיון תש״ד (1944).

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר (תש״א); אוצר הרבנים מס׳ 15062; הקדמת שו״ת משמיע שלום, ברוקלין תשל״א.

בספרי שו״ת מצאנו שני תלמידי חכמים מזשיבוי:

ר׳ נפתלי קליין, מתלמידי ר׳ נתנאל הכהן פריד אב״ד אויווארוש:

שו״ת פני מבין יו״ד סי׳ קיד (עש״ק בשלח תרס״ט): „תלמידי החריף מו״ה נפתלי קליין נ״י בזשיבוי. כמו רגע הגיעני מכתבך ואחישה להשיב לך לאפרושי מאיסורא. ע״ד שאלתך קהל ישראל רוצים לעשות צורת אדם בולטת ומקבצין מעות ע״ז אי שרי״ [53].

בסוף שנות השלושים התישב בזשיבוי אחד מתלמידי הרב מטאשנאד:

ר׳ יהודה הכהן בינדר. נשא לאשה את בתו של אחד הסוחרים האמידים, ר׳ אברהם שמואל בנימין ינוביץ ז״ל, ועזר עמו בעסקיו. בשואה שיכל את אשתו וילדיו. חי כיום בארצות הברית.

שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ ג: „יהודא יודוך אחיך בטוב לבך ומעשיך כבוד אהובי הרבני המופלג ומפואר ירא ה׳ מנוער נדיב נדיבות אהב מוה״ר יהודא הכהן בינדער הי״ו אבן יקר בק״ק זשיבויא. בדבר שאלתך שיזדמן לך הרבה פעמים אחרי סגירת הדואר בעש״ק ענינים נחוצים הנצרכים להשתלח לבי דואר היותר ראשונה ואי אפשר למסור המכתבים לבי דואר קודם כניסת ש״ק ושאלתני אם יש למצוא איזה אופן היתר למסור המכתב לעכו״ם קודם ש״ק והוא יתנהו על הדואר בש״ק רעקאמאנדריט [רשום] ואם לא יותר הדבר תפסיד הרבה ע״י אחירת האיגרת״.

שם סי׳ כח: „...היות שהנך קשור בעבותות אהבה לישיבתנו ואתה עוסק בתמיכתה לקחתי לי מועד להשיב על אתר ... בהיות שאתה רגיל להתפלל בנוסח ספרד מטל ילדותך ובעירכם מתפללים בביהכ״נ בנוסח אשכנז וחפץ אתה לדעת האיך להתנהג הן בהיותך מתפלל לפני התיבה ... והן בהיותך מתפלל עם הציבור״. פרטים נוספים בשאלה זו בפרק הבא.

שם סי׳ כט: „בדבר מנהג העולם שאין הולכין להתפלל על קברי אבות תוך י״ב חודש והיות שאחר רוצה להעמיד מצבה על קבר אביו בתוך יב״ח ושאל אם יש לו להתפלל שם על הקבר כנהוג בימי רצון״.

שם סי׳ ל: „באיש אחד שנשבע שלא ישחק בקלפים הנקרא קארטען ... ומחמת איזה סיבה אירע לו שעבר על שבועתו ועתה רוצה בתשובה ... מה יעשה ויתכפר״.

שם סי׳ צח: „באשר שבנך הילד שיחי׳ חלש המזג וזוגתך תחי׳ רוצית לגלח שערות ראשו כי כבדים עליו בימי הקיץ ... ואתה בדעתך להמתין עד אשר יעבור על הילד שלש שנים רצופות כמנהג ישראל סבא, אבל אם דעתי מסכמת לגלחו מקודם אינך רוצה ללחום עם זוגתך״.

שם חלק ג סי׳ ח: „שאלתני היות שנפלו תפילין שלך ארצה כמה צריך אתה ליתן לקופת ר״מ בעל הנס״.

שם סי׳ ט: „בדבר שאלתך באחד שחשב בלבו ליתן סך מסיים לצדקה ולא הוציא הדבר בפיו ועתה רוצה לחזור בו אם רשאי״.

שם סי׳ לב: „בדבר שאלתך בהיות שהנהלת ביתך הוא ביחד עם הנהלת בית חמיך שיחי׳ והיות שמצוה להדר שהנשים יפרישו חלה מן העיסה בכל עש״ק הי׳ המנהג ביניהן ללוש שני מיני עיסות ... ומעיסה אחת היתה מפרשת חמותך ומאחת זוגתך ... ועתה שנשתנו העתים ואין למצוא סולת ... וממילא עושים את הכל מן קמח אחד ... ושאלת האם נכון לחלק העיסה״.

נאג׳־פאלו

לפי מסורת מקומית התגוררו יהודים בכפר בזמנים קדומים ואף הצביעו על בית־עלמין יהודי עתיק. אולם במפקדי היהודים של המאה ה־18 לא נתפקד אף יהודי בנאג׳־פאלו. אם אמנם יש ממש במסורת, הרי עזבו היהודים את נאג־פאלו עם גירוש התורכים, במאה ה־17. גם כאן החל (או נתחדש) הישוב היהודי בסוף המאה ה־18 או תחילת המאה ה־19 והקהילה התארגנה סמוך לכך. גם בחירת רב אירעה כאן בתקופה קדומה יחסית. הרב הראשון הידוע לנו היה:

ר׳ מרדכי צבי שלזינגר

נולד בעיר קאדלסדורף. שימש תחילה דיין בלאקנבאך. בשנת תר״ך (1860) לערך נבחר לרבה של נאג׳־פאלו ושימש בה שלושים ושבע שנים. נפטר ביום יז כסלו תרנ״ז (1896).

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, מ׳ קכ (ותיקונים ב„אבני צדק״ שם); אוצר הרבנים מס׳ 14245; אבראהאם, עמ׳ 91; Magy. Rabb. מס׳ 653.

נזכר: שו״ת דברי חיים חלק ב אה״ע סי׳ סד; שו״ת שואל ומשיב מהדורה תליתאה חלק א סי׳ ר; שו״ת בסוף ספר מנוחת אשר חלק ב סי׳ יז; שו״ת שערי צדק או״ח סי׳ ה; שו״ת מהריא״ץ או״ח סי׳ עז; שו״ת אהל אברהם (שאג) סי׳ יא, כז, נה, נו, סב.

מילא את מקומו חתנו:

ר׳ מנחם צבי ב״ר חיים אהרן רוזנבורג

נולד בשנת תרכ״ט (1869). אביו היה תלמיד חכם ידוע בעיר באלשא־ג׳ארמאט שבהונגריה. תלמיד מובהק של דודו הגאון המפורסם ר׳ יוסף יוזפא רוזנבורג אב״ד פישפיק־לאדאן׳ בעל „יד יוסף״ ו„דברי יוסף״. בשנת תרנ״א (1891) נשא לאשה את בתו של ר׳ מרדכי צבי שלזינגר. חותנו מסר לו את ניהול הישיבה בנאג׳־פאלו (על כך נדפסה ידיעה באחד העתונים היהודים). לאחר פטירת חותנו נבחר למלא את מקומו. לאחר פטירת אשתו נשא את בת גיסו ר׳ צבי שווארץ. נפטר בדמי ימיו בן 42 ביום יט ניסן תרע״א (1911) בגרוסווארדיין. ארונו הובא לקבורה לנאג׳־פאלו.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, מ, סה; אוצר הרבנים מס׳ 13611; אללגעמיינע יידישע צייטונג, 1893, גל׳ 12; שם, 1896, גל׳ 25; ספר שמן למנחה מאת ר׳ אשר אנשיל ווייס, ירושלים תשכ״ט, במבוא הספר.

נזכר: שו״ת בית שערים או״ח סי׳ נו; יו״ד סי׳ קצז; שו״ת יד רמה חלק א סי׳ קלא; שו״ת מהרשד״ה סי׳ מ, נג; שו״ת ערוגת הבשם יו״ד סי׳ רלב.

ספר זכרון מנחם, כולל דברי אגדה ... על מקראי קודש ומאמרי חז״ל ודרשות למועדים ... מלא מוסר ויראת השם הנובעים מבאר מים חיים ה״ה הרב הה״ג המפורסם בצדקתו וביקראתו ... פה מפיק מרגליות ... מהור״ר מנחם צבי ראזענבורג

זצללה"ה אבדק"ק סילאדי נאדיפאלו והגליל יצ"ו. יצא לאור ע"י חותנו מה"ו צבי שווארץ שליט"א מגיד משרים בק"ק באלאשא־יארמאט יצ"ו. מונקאטש, דפוס שמואל זנוויל כהנא וחתנו עוזר הכהן פריעד, תרע"ג. [4], קלו דף. 25 ס"מ.

עם הסכמות ר' יוסף ישראל דייטש אב"ד באלשא דיארמאט, ה וישב תרע"ג; ר' ישעיה זילבערשטיין אב"ד וואיצען, עש"ק ויצא תרע"ג.

עם הקדמת המו"ל ר' צבי שווארץ שהיה גיסו (בעל אחותו) וחותנו מזיווג שני, ובה מקצת מתולדות המחבר. בהקדמה נזכרים עשרה יתומים שהשאיר אחריו, חלקם ילדיו מאשתו הראשונה, חלקם ילדי אשתו מבעלה הראשון וחלקם ילדיהם המשותפים.

בתחילת הספר דרשה לשלום המלך משנת תרס"ז (1907), כשמלאו ארבעים שנה „מעת אשר ניתן כתר מלכות מדינתנו על ראש מלכנו האדיר פראנץ יאזעף הראשון יר"ה".

בדפים מו—מט (פרשת יתרו): דרשה ... בעת אשר הועמס על שכמי עול הרבנות לשרת בקודש פה נאדיפאלו ... יום ה' פ' יתרו חמשה עשר בשבט דהאי שתא תרנ"ו לפ"ק.

בדפים ק—קכט: דרשות למועדים. בדף קכא ע"א: דרוש ליום ב' דשבועות לעורר על השערורי' של ריקודין ומחולות [מעורבים] אשר נדמה בעיני העולם להיתר בעו"ה.

מדף קל ואילך הספדים על הצדיק משיניווע [ר' יחזקאל שרגא האלברשטאם], על פטירת הצדיקים הקדושים מטשארטקאוו וסיגעט „ועוד שני גדולים" [ששמם לא פורש].

רבה האחרון של נאג'פאלו היה:

ר' אשר אנשיל ב"ר משה שלמה ווייס

נולד ביום ד בניסן תרמ"ב (1882) בכפר רקוביץ שליד סעליש. אביו היה בעל אחוזה ותלמיד חכם גדול. ראה שו"ת אבני צדק סי' קמח. לאחר הבר־מצוה למד ר' אנשיל בישיבת ר' משה גרינוואלד בעל „ערוגת הבשם". לאחר מכן למד בישיבת פרסבורג ולאחרונה למד בישיבת גיסו (בעל אחותו) ר' שמואל זלמן וויינברגר אב"ד מארגרטן. בראש חודש טבת תרס"ב (1901) נשא את בתו של ר' יעקב אב"ד נאדאודוואר. מנשואיו אלה נולדו לו ארבעה ילדים. ישב בעיר אויהל ולימד תלמידים מחוננים. כאן מתה עליו אשתו בשנת תרע"א (1911) ונשאר מטופל בשלושה ילדים קטנים (בת אחת מתה שלושה שבועות לאחר לידתה). בשנת תרע"ג (1913) נשא את אלמנתו של הרב מנאג'פאלו, ר' מנחם צבי רוזנבורג, שנפטר בדמי ימיו והשאיר אחריו עשרה יתומים. עם נישואיו עברה רבנות נאג'פאלו לידי ר' אשר אנשיל ווייס. מנישואיו אלה נולדו לו שמונה ילדים. בסך־הכל היו מספר ילדיו שלו, של הרבנית ושל בעלה הראשון, עשרים ואחד. ר' אנשיל ווייס דאג לכל הילדים במידה שווה ודאג לחיתונם כיאות. מלבד גדולתו בתורה, כאחד מגאוניה הבולטים של המדינה, היה ר' אנשיל ווייס גם חובב ספרים עתיקים ויקרי מציאות, והוציא על רכישתם למעלה מיכלתו. אצר בזכרונו המופלא גם ידיעות ביבליוגראפיות מפליגות. נספה בשואה. חלק מכתביו שרדו.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, א, רסז; אוצר הרבנים מס' 3555.

נזכר: שו"ת יד יצחק חלק ב סי' עג, צג, קמ; שו"ת שם משמעון או"ח סי' כא; חו"מ סי' יא; שו"ת לחם שלמה אה"ע סי' יא; שו"ת מהר"ם בריסק חלק ב סי' סז; שו"ת מנחם משיב אה"ע סי' ו; שו"ת חמדת שאול חלק א סי' מט; שו"ת שאלת שלמה חלק א סי' ה, ו; שו"ת איתן אריה סי' י (בסוף התשובה). שו"ת אפרסקתא דעניא סי' כא.

ספר שמן למנחה על סוגיות הש"ס מאת הרב הגאון הצדיק ... ר' אשר אנשיל ווייס הי"ד זי"ע שהיה אבדק"ק ס' נאדיפאלו והגליל בטרנסילבניה ... עם ההערות „לבונה למנחה" כמבואר במבוא. ירושלם תשכ"ט. 38, [2], קס עמ'. 34 ס"מ.

עם הסכמות ר' דוד הלוי יונגרייז מביד"צ של העדה החרדית בירושלים, אלול תשכ"ח; ר' יוסף אדלר אב"ד טורדא, ירושלים, יב טבת תשכ"ט; ר' שלמה זלמן אויערבאך ראש ישיבת קול תורה, ירושלים, טו"ב טבת תשכ"ט; ועם מכתב מאת חתן המחבר ר' שלמה זלמן פרידמאן אב"ד טענקע רב בברוקלין ומכתב מאת אחי המחבר ר' ישראל ווייס שהיה ראש הקהל בקלויזנבורג.

בעמ' 9—32 מבוא מפורט לתולדות המחבר, מאת בני המחבר.

הספר כולל עא סימנים.

בשנות השבעים והשמונים של המאה ה־19 מצאנו בספרי שו"ת שני תלמידי חכמים מנאג'פאלו:

ר' בער צווובנר. בנו של הגאון הנודע ר' אברהם שאג־צוובנר רבה של קוברסדורף, שעלה ארצה.

שו"ת שערי צדק יו"ד סי' קלב: „להרבני המופלג חו"ש מו"ה בער צוועבנר נ"י מנאדפאלא. ראיתי סברתו ישרה אשר בא ליישב מה דק"ל בנדה ס"ג ע"ב".

שו"ת אבני צדק (דעש) סי' קכב: „להרבני המופלג וכו' מו"ה בער צוועבנער בהגאון מו"ה אברהם אבדק"ק קאבעלס־דארף. בעובדא דהוי בסידור הג"פ [הגט פטורין] שהי' ע"י שליח והאשה לא היתה בעיר ואעפי"כ נכתב העומדת היום. לענין דינא כבר נודע למעלתו חומר האיסור וקשה לחפש צד היתר אפילו בדיעבד".

ר' בנימין

שו"ת מהריאץ או"ה סי' טו (כג לספירה תרמ"ז): „הרבני המופלג בתורה ויראה כש"ת מו"ה בנימין נ"י בק"ק נאדיפאלא. וע"ד אשר נסתפק אודות הישראל באנשי הצבא אשר מוכרחים לאכול נבילות וטריפות אם מחויבים לברך תחלה וסוף".

בין שתי מלחמות העולם לא מצאנו אלא את:

הב' יעקב אליהו ווייס בן הרב מנאג'פאלו ומבחירי התלמידים של מהר"ם בריסק. היום הוא ידוע כפרופ' יעקב אליהו אפרתי, מרצה בכיר לתלמוד ולספרות הסבוראים באוניברסיטת בר־אילן. חוקר פורה ומחבר מחקרים חשובים, כגון „תקופת הסבוראים וספרותה בבבל וארץ ישראל" (פתח־תקוה — ירושלים תשל"ג), הפותח אפקים חדשים לתקופה מעומעמת בתולדות ישראל. שתי התשובות שרבו מטאשנאד השיב לו דנות בשאלות שמלחמת העולם גרמן.

שו"ת מהר"ם בריסק חלק ב סי' סג: „אהובי ש"ב הב' החו"ב מו"ה יעקב אלי' ווייס בן הגאון המפורסם האב"ד

נאדיפאלו. בדבר שאלתך באלה הימים אשר אי אפשר לצאת החוצה בלי כתב תעודה".

שם חלק ג סי' ה: „אהו' חביבי חמדת לבי ש"ב הב' החו"ב טובא מו"ה יעקב אלי' ווייס הי"ו. בדבר הקאווע שחור שמבשלים לאנשי הצבא ביורה המיוחדת לזה". שני הנושאים באים בהרחבה בפרק הבא.

פיר

כפר זה התפרסם בעלילת הדם שהתרחשה בו בשנת 1791. מכאן שבשנות השמונים של המאה ה־18 כבר ישבו בו לפחות יהודים אחדים. הקהילה היתה מסונפת לטאשנאד הסמוכה ולגליל הרבנות שלה. שימשו בה מורי הוראה. הידועים לנו:

ר' שלום ב"ר פנחס וויינברגר

אביו היה אב"ד ניגרשט שליד האלמין. כמה שנים שימש מורה הוראה בישוב פיר. בשנת תרס"ה (1905) קבע את מושבו בבודאפשט ושימש בה מגיד ורב באחד מבתי־המדרש. בה נפטר ביום יב טבת תרצ"ד (1933).

מקור: אוצר הרבנים מס' 18146.

ר' אלכסנדר זושא שיק

נולד בשנת תר"ם (1880). תלמיד ר' אברהם יצחק גליק בטאלטשווא, ר' יהודה גרינפלד בסעמיהאי ור' יהושע ברוך רייניץ בטשעטשאוויץ. חתן ר' אליעזר מאיר שיפמאן, דיין באויברווישווה ורבה של ניר־לוגאש. בשנת תר"ע (1910) לערך התישב בפיר ושימש בה בהוראה. נספה בשואה ביום טו סיון תש"ד (1944).

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר החדש (תרצ"ה), מס' 23; ספר אם לבינה מאת חותנו ר' אליעזר מאיר שיפמאן, הקדמת המחבר; ספר מנחת זאב מאת בנו ר' מנחם זאב שיק, ברוקלין תשל"ו, הקדמה, עמ' ג—ד, שנז.

נזכר: שו"ת קרן לדוד סי' קכ (בטעות נדפס שם: אביגדור זושא); שו"ת מהרש"ג חלק א או"ח סי' מב, נח; יו"ד סי' לט; חלק ב סי' לא.

לא אתרנו יהודים מפיר שזכרם עלה בשו"ת.

האדאד

יהודי הכפר הראשונים (בסוף המאה ה־18) היו בחסותם של אדוני המקום, הבארונים לבית וושליני' (Wesselényi) שהעסיקום בשדותיהם ובמפעליהם. הקהילה היתה מסונפת לסילאגי־צ'ה. שימשו בה מורי הוראה:

ר' משולם ווייס

מתלמידי בעל ייטב לב בסיגט. ישב בהאדאד, אך לא ברור אם בתפקיד רבני כלשהו. נפטר בנעוריו, כנראה בשנות השמונים של המאה ה־19. השאיר אחריו כתבים ובהם קונטרס על מסכת גיטין[54].

ר' יוסף אריה ב"ר צבי אלימלך פיש

נולד בשנת תרל"ה (1875) לערך בכפר מאסיף שבמאראַ־מארוש. אביו היה מגזע ר' חיים צאנזר ראש חכמי קלויז הידוע בעיר ברודי שבגליציה. היה דודו של הצדיק הידוע ר' אליעזר פיש מביקסאד. התיתם בגיל צעיר. תלמיד בעל קדושת יום טוב בסיגט והוא שהסמיכו להוראה בשנת תרנ"ז (1897). נשא לאשה את בתו של החסיד ר' יוזפא יואל מלאפוש. זמן קצר לאחר נשואיו קבע מושבו בהאדאד ושימש בה בהוראה וכן בכפר הסמוך שאמשון. נספה בשואה.

נזכר: שו"ת עצי חיים יו"ד סי' יח; שו"ת לחם שלמה יו"ד חלק ב סי' עד.

ספר דברי יוסף על חמשה חומשי תורה ... אשר דברתי במקהלות בפשטי המקראות וטעמי מסורות ומדרשי חכז"ל ... הצעיר באלפי ישראל יוסף ארי' פיש חו"פ ק"ק האדאד, שאמשון והגלילות. סאטמארנעמעטי, דפוס מאיר ליב הירש, תש"ב. [2], צ דף. 26 ס"מ.

בהקדמתו מוסר המחבר פרטים ביוגראפיים מעטים על עצמו. הדפיס בה העתק כתב־הסמיכה מאת רבו בעל קדושת יום טוב מיום ג נשא תרנ"ז.

ר' משה פישל ב"ר שלמה ווג

שוחט בהאדאד בין שתי מלחמות העולם. גם אביו היה שוחט (בעיר שסבורג) וגם סבו, ר' בן ציון ווג (בגרוסווארדיין). מוצא המשפחה כנראה ממאראמארוש. נספה כנראה בשואה.

ספר קהלת משה, כולל דיני קריאת התורה וסדר הקריאה לכל השנה עפ"י פסקי ספר שלחן ערוך או"ח מג"א ושאר ספרי פוסקים, עם טעמים ומנהגים לקריאת התורה וההפטרות הנקרא בשם ילקוט המנהגים ... מלוקט ומסודר ע"י הצעיר הק' משה פישל וועגה שו"ב דק"ק האדאד יע"א. ונלוה אליו קונטרס דברים ערבים על דיני וסדר ברכת החודש וכוונותיה ... מהרב ... שלמה זלמן ליכטענשטיין ראב"ד דק"ק בעטלאן ... אראדעא, דפוס אברהם יצחק פריעדמאנן, (תרצ"ח). לט, [1] דף. 20 ס"מ.

עם הסכמות ר' בנימין פוקס, גראסווארדיין, עש"ק בא תרצ"ג; ר' שלמה זלמן ליכטענשטיין, בעטלאן, ג בא תרצ"ג; ר' יוסף שמואל ליכטענשטיין אב"ד סילאדי־טשעה, ה וישלח תרצ"ח; ר' פינחס הלוי הורביץ דיין בגראסווארדיין, ד דחנוכה תרצ"ג (עם הוספה מאת נכדו ר' אברהם דוד הורביץ).

הקונטרס „דברים ערבים" בראש החיבור (דפים ד—ז).

בוטשום

קהילה כפרית קטנה זו היתה מרכז לכמה מכפרי הסביבה. ישבו בה כמה תלמידי חכמים ו„מוקירי רבנן" שהיו גם גבירים, כגון משפחת לב, שהשיאה את בנותיה לרבנים (ר' משה שמואל גלאזנר רבה של קלויזנבורג היה חתנו של אחד ממשפחה זו). רבה הראשון היה:

ר' יחיאל מאיר ב"ר אשר שמואל פאנט

נולד בשנת תר"ך (1860). אביו היה אב"ד הידאלמאש.

למד בישיבת דודו־זקנו ר׳ מנחם מענדל פאנט בדעש ובישיבת בעל חתן סופר במאטרסדורף. בשנת תרמ״א (1881) נשא לאשה את בתו של הגביר הנודע ר׳ אלימלך רוזנפלד, בעל אחוזה בכפר סעפלאק, „אספן החתנים״ (כל חתניו היו רבנים). בזיווג שני היה חתן גיסו ר׳ משה סופר בן בעל כתב סופר (אף הוא חתן ר׳ אלימלך רוזנפלד). בשנת תרס״ו (1906) נבחר לרבה של בוטשום והחזיק בה ישיבה. בשנת תרס״ט (1909), לאחר פטירת אביו, נתמנה למלא את מקום אביו כאב״ד הידאלמאש. נפטר ביום ד אדר תש״ד (1944), ימים ספורים לפני הכיבוש הנאצי.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, י, 1/שמח; אוצר הרבנים מס׳ 9229; גוטליב, אהלי שם, עמ׳ 234; אבראהאם, עמ׳ 90, 160 (שם גם תמונתו); קונטרס בית צדיק אות כב.

רבנות בוטשום היתה פנויה כשלוש שנים. הפתרון נמצא כאשר בת הרב נישאה אל:

ר׳ חיים צבי ב״ר ברוך בענדיט ליכטנשטיין

נולד בשנת תרמ״ח (1888). אביו היה אב״ד קראסנא. למד כנראה אצל אביו. בשנת תרע״א (1911) נשא לאשה את בתו של ר׳ יחיאל מאיר פאנט ונבחר למלא מקום חותנו כרבה של בוטשום. שימש בה ברבנות שלושים ושלוש שנה. נספה בשואה.

מקורות: שם הגדולים מארץ הגר, ח, נח; אוצר הרבנים מס׳ 6558; גוטליב, אהלי שם, עמ׳ 401; קונטרס בית צדיק אות נה.

נזכר: שו״ת לבושי מרדכי מהדורא קמא יו״ד סי׳ קיח; שו״ת שמן המאור מאת אחיו סי׳ ה, פא, פב, פט, קיד, קיח, קלא; שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ פו.

מצאנו שלושה תלמידי חכמים מבוטשום בספרי השו״ת, אחד בשנות השבעים של המאה ה־19, אחד מתחילת המאה הנוכחית ואחד בין שתי מלחמות העולם — שנים מהם ממשפחת לב[55].

ר׳ אלעזר

תשובות בית הילל סי׳ יח (ל״ו למב״י תרל״ד): „לידידי התורני הגביר המפורסם מוקיר רבנן מו״ה אלעזר נ״י מבוטשום. תורה צותה ואמרה הוכח תוכיח את עמיתיך מכש״כ מעכ״ת נ״י שהוא ממכירי וממיודעי מאז ומקדם וחפץ אני בטובתו ... שמוע שמעתי צעקת דל ודמעתו על לחיו ... הב׳ היתום מאו״א [מאב ואם] כ״ה משה ארי׳ נ״י בן אחיו המנוח ... אל תגזול דל כי ד׳ יריב ריבם״.

ר׳ ליב לב

שו״ת יד רמה חלק ב סי׳ פ (כ״ג למב״י תרס״ב): „ידידי הרבני המופלג ירא השם הנגיד מו״ה ליב לאב נ״י [בוטשום]. הנה ביום א״ח של פסח העבר היה פה אצלני מר גיסו ידידי הרב הגאון דק״ק קלויזענבורג [ר׳ משה שמואל גלאזנר] נ״י והציע לפני דו״ד [דין ודברים] אשר יש לו עם מע״כ אודות הס״ת אשר השאיר אביו חורגו הרבני המנוח מו״ה אברהם ראפאפארט ע״ה בשאמבאר עפ״י הצוואה אשר עשה עוד בשנת תרנ״ג ... הספרים שלי ינתנו לבית המדר״ש של מו״ה אברהם פילעפ ... וטוען מע״כ נ״י שזה הס״ת ... צריך לתנו לבית המדרש של ר׳ אברהם פילעפ נ״י לבוטשום וגיסו הרב נ״י טוען ... שלא היה כוונת המצווה מעולם על הס״ת״.

ר׳ עקיבא לב

שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ מז: „אהו׳ חביבי איש כלבבי המופלג ירא וחרד לדבר ד׳ מוה״ר עקיבא לב בק״ק בוטשום ... ובדבר שאלתך שזוגתך תחי׳ הדליקה נרות כראוי בערב שבת קודש וכבתה נר א׳ ושמעת שהמנהג להוסיף נר א׳ לענ״ד אין למנהג זה שום מקור״.

וואלקוי

בגליל הרבנות של נאג׳פאלו. בשנת 1938 הושיב ר׳ אשר אנשיל ווייס לרבה של וואלקוי את:

ר׳ משה אהרן הורביץ

חתנו של ר׳ אשר אנשיל ווייס אב״ד נאג׳פאלו. בחודש אייר תרצ״ח (1938) נתמנה על־ידי חותנו לרבה של קהילת וואלקוי. בשנת תש״ב (1942) נבחר לרבו של בית־הכנסת „הפולני״ בבודאפשט. נספה בשואה.

מקורות: ספר שמן למנחה מאת ר׳ אשר אנשיל ווייס, ירושלים תשכ״ט, מבוא, עמ׳ 23; לקט ששנ״ה, סאטמאר, תרצ״ח, גל׳ ח; Hoemesz 20.5.1938.

נזכר: שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ סו.

בראשית המאה ישב בוואלקוי כשנתיים „אספן״ התשובות הנודע ר׳ **עקיבא בלוי**, שכ־250 תשובות בספרי רבני דורו הופנו אליו. בשבתו בוואלקוי סמוך על שולחן חותנו, ר׳ אהרן צבי פריד, קבל ר׳ עקיבא בלוי כעשרים תשובות.

תשובה אחת מצאנו לשוחט הקהילה:

ר׳ אברהם ברוינשטיין

שו״ת לחם שלמה או״ח סי׳ מט: „ידידי הרבני המופלג בתורה ויראה מו״ה אברהם ברוינשטיין נ״י שו״ב בק׳ וואלקוי. ע״ד איש א׳ משם בנה ביתו בלא חילול שב״ק אך בעת כלות בנין הבית במלאכת הטיח ... מסרו לפועלים א״י בקבלנות ועבדו ג׳ שבתות ומעכ״ת הוכיחו על פניו והתנצל שלא רצו לנוח בשבת בשום אופן והי׳ מוכרח להסכים שיעשו בשב״ק ואמנם הוא מתחרט ובא לבקש לסדר לו תשובה על חטאו...״ בסוף התשובה: „נראה להורות שיתענה ג׳ ימים שני וחמישי ושני ... ואמנם אני מונע א״ע לסדר תשובה לאחר כי בעוה״ר לא זכיתי לבי לכן עצתי שישאל צדיק הדור ויכול להראות לו מכתבי זה״.

שיללמד

כפר שהיה מסונף לקהילת סילאג׳־צ׳ה. בשנות השלושים הושיב ר׳ שלמה זלמן קליין לרבה של שיללמד את:

ר׳ צבי ב״ר יוסף ווייס

אביו ר׳ יוסף שהיה בן ר׳ משה ווייס רבה של לאפוש, היה רבה של טשיסנא שבגליציה ולאחר מכן רבה של זבורוב שבסלובקיה. חתן ר׳ שלמה זלמן קליין אב״ד סילאג׳-צ׳ה, שהושיב, כאמור, את חתנו ר׳ צבי ווייס לרבה של שיללמד. נפטר זמן קצר לאחר השואה בעקבות התלאות שמצאוהו (?)

מקור: מאורי גליציה, כרך ב, עמ׳ 862.

לאחר השואה ישב בשיללמד כמורה הוראה ר׳ מנחם מענדל מארק, שעסק באיסוף גביית-עדות משרידי השואה על גורל הגברים והנשים שניספו כדי להתיר את העגונות: שו״ת מספר הסופר חלק ב סי׳ כד: „היות בכפרים קטנים שהשו״ב עושה גביית עדות על הבעל שמת במחנה או על האשה שהלכה לצד שמאל״, שפרטי השאלה יבואו בפרק הבא.

שארמאשאג

כפר שקהילתו הקטנה היתה מסונפת לקהילת שאמלוי. בשנות השלושים הושיב ר׳ שלמה זלמן ארנרייך לרבה של שארמאשאג, שהיתה מרכז לכמה כפרים בסביבה, את בנו:

ר׳ משה יהודה ב״ר שלמה זלמן ארנרייך

אביו היה רבה של שאמלוי. חתן ר׳ שאול רוזנברג אב״ד ראצפרט. קודם שימש כדיין בשאמלוי. לאחר מכן הושיבו אביו לרבה של שארמאשאג וגליל שאמלוי. נספה בשואה.

מקור: אוצר הרבנים מס׳ 14999 (ונכפל שם בטעות במס׳ 15422).

נזכר: שו״ת לחם שלמה או״ח סי׳ פז, צב; יו״ד חלק ב סי׳ מ, קז; שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ נג.

סופור

שני כפרים סמוכים, סופור העליונה וסופור התחתונה, ובשניהם יהודים מעטים בלבד. לא ידוע לנו על רב ששימש בכפרים הללו, שהיו בגליל הרבני של טאשנאד, אך מצאנו בסופור התחתונה ארבעה תלמידי חכמים שבאו במשא ומתן של הלכה עם רבני הדור. שנים מהם השוחטים של סופור.

ר׳ מרדכי מנחם גרין, שו״ב בסופור. לאחר מכן שוחט במקומות אחרים בטראנסילבניה.

שו״ת תורת יקותיאל מהדורא קמא סי׳ כג: „לאהו׳ ידי״נ הרבני המו״מ בתוי״ש החסיד מחו׳ מו״ה מרדכי מנחם גרין נ״י שו״ב בישוב סאפאר. בראש חודש שחולצין התפילין קודם מוסף ואירע בו מילה ... אם יחזרו ויניחו התפילין לאחר מוסף כדי שבשעת מילה יהי׳ עליכם התפילין״.

ר׳ חיים ווייס

שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ כא: „כבוד הרבני החריף מוה״ר חיים ווייס נ״י אבן יקרה בק׳ סאפאר. בדבר ש״ץ שאינו מתענה אם יתפלל לפני התיבה״.

ר׳ מנחם ווייס שוחט בסופור

שם סי׳ ק: „כבוד אהובי החו״ב וגריס באורייתא מוה״ר מנחם ווייס שו״ב מומחה ומובהק בק׳ סאפאר. בדבר קטנה אשר לא חננה ה׳ בבינה וגם אשתקל מילולה וכפי אמירת רופאים מומחים יש איזה תקוה להרכיש לה קצת דיבור ובינה כאשר יתנוה במוסד המוכשר ללמדה דעת ומזימה אבל המוסד הוא במקום אשר אי אפשר בשום אופן להברותה במאכלים כשרים אם יש איזה אופן להתיר לתתה במוסד הלזה״.

שם סי׳ קכו: „בדבר שאלתו ששחט תרנגולת ולא הי׳ ניכר רוב הנשחט רק לאחר מדידה ... אם יש להכשיר בכי האי גוונא״.

ר׳ יצחק אשר מילר

שם חלק ב סי׳ כז: „אהובי האברך החו״ב טובא יראת ה׳ תאיר פניו מוה״ר יצחק אשר מיללער נ״י אבן יקרה בק״ק אלשא סאפאר. בנדון בר אווזות שהיו בחדר גדול לערך ד׳ מעטער על ד׳ מעטער ... ופעם אחת בבקר מצאו שלשה הסרים וא׳ נקטע ראשו ואחד נתחבל וניקר עינו והשאר שלמים וקול צווחה לא נשמע״.

הערות לפרקים א—ב

1. ראה מש״כ במבוא למאמרי „תשובותיהם של חכמי טראנסילבניה במאה ה־19, מקורות וקורות, עמ׳ 309—311.
2. ספר משנת דר׳ עקיבא, פיורדא תקמ״א, דף ק—קא. וראה מאמרי, חיי התורה בהונגריה בפרוס החסידות, מוריה, שנה יד (תשמ״ו), גליון ה—ח, עמ׳ קסט.
3. „רבי שמעלקא״, עמ׳ 9—10. עצם הזדקקותו של ר׳ יוסף לפסיקה יש בו ללמדנו שיהודים מסוגו, שידיעותיו בגמרא ופוסקים היתה מוגבלת מאד, הם שהורו הוראות איסור-והיתר לעצמם וכנראה גם לאחרים.
4. שם, עמ׳ 81.
5. על מעשי משובה של הילד שמעלקא, שם, עמ׳ 12—15.
6. ראה אברהם פוקס, טאשנאד, עמ׳ 27.
7. תולדותיו ראה לקמן בערך „טאשנאד״.
8. את תולדותיו וספריו ראה לקמן בערך „קראסנא״
9. ראה לקמן בערך „שאמלוי״.
10. ראה לקמן בערך „נאג׳פאלו״.
11. ראה לקמן בערך „סילאג׳-צ׳ה״.
12. ראה לקמן בערך „בוטשום״.
13. בעיר המחוז לא ישבו יהודים אלא משנת 1850 ואילך. שלטונות העיר הצרו את צעדי היהודים מלהתישב בה. ראה לקמן בערך „זילאה״.
14. ראה לקמן בערך „זילאה״.
15. במבוא לספר „חכמי טראנסילבניה״ (בדפוס).
16. ראה בערך „פיר״.
17. ראה בערך „האדאד״.
18. ראה בערך „זשיבוי״.
19. עוד שני כפרים מנו במפקד של 1930 מאה יהודים ויותר, אך לא זכו לשימושו של רב בקהילותיהם, אם משום קרבתם

לקהילות שבהן שימש רב ואם משום שלא היה בכוחם להחזיק רב. כפרים אלה הם סורדוק (125 יהודים) ואלשוי־סופור (118 יהודים). בתשעה כפרים התגוררו 51—99 יהודים וברובם הגדול היו קיימים מוסדות קהילתיים כלשהם, כגון בית־תפלה קבוע, מקוה־טהרה, בית־עלמין ובחלק מהם שימשו גם שוחטים. והם: אריניש (99 יהודים), באבן (87), אקאש (84), פעלשא־סופור (73), קאמאר (71), בובוטה (65), סאנטו (62), איפ (58), באסשט (55). שאר היהודים היו מפוזרים בכ־180 כפרים וישובים קטנים.

20. בקהילת טאשנאד צוינו מספר היהודים לפי המפקד של 1930, שכן המספר שנרשם ב־1920 (371 יהודים) משובש כנראה.

21. בעשור הראשון שלאחר מלחמת העולם הוכפל כמעט הישוב היהודי בזשיבוי ובשנת 1930 נמנו בה 640 יהודים.

22. המחוזות האחרים בסדר גודל האוכלוסיה היהודית: אראד (7822 יהודים), מארוש (7551), נאסוד (6856), הוניאד (4656), סוורין (3765), אלבא (3562), טורדה (2569), צ'יק (1861), טארנאווה מיקה (1785), בראשוב (1560), סיביאו (1460), אודווארהי (1025). בשלושה מחוזות היו פחות מאלף יהודים: טארנאווה מארה (960), הארום־סעק (848), פוגאראש (560).

23. אף־על־פי שגם במחוזות טמש, אראד וסוורין החלה התישבות יהודית בזמנים קודמים בהרבה מאשר במחוז סילאג', אך היו אלה מחוזות הריפורמה הדתית מיסודו של אהרן חורין, שכלתה בהם כל המשך של יצירה עברית תורנית וההתפתחות נבלמה בהם כבר בראשיתה של המאה ה־19. רק בתחילת המאה העשרים החלו לשוב אליהם רבנים ומחברים של ספרים תורניים.

24. מצב מעין זה שרר גם במחוז סאמוש, שבעיר המחוז דעש, לא התגוררו אלא כשליש ממספר יהודי המחוז (3360 יהודים), ולצדה היו קיימות קהילות הגונות בעיירות כגון סאמוש־אויוואר (1037), לאפוש (689), בעטלען (671), רטיאג (473), אילאנדה (308) ועוד. לא יפלא איפוא שמצב היצירה התורנית במחוז סאמוש היה דומה לזה שבמחוז סילאג'.

25. במקרים שתולדות המחבר עולה מתוך ספריו הוא, לא צוין הספר כמקור, שכן הספר רשום בערכו של אותו מחבר והעובדה ששימש מקור ביוגראפי עולה מאליה.

26. ואמנם בשו"ת דברי חיים חלק ב או"ח סי' כט (משנת תרכ"ז) בתשובה להרב משאמלוי נימה של רוגז וקוצר רוח. התשובה מסתיימת במלים: „המעיין היטב בדבריו יראה שלא דיבר נכונה בכמה דברים אך מה לי לפלפולו, ההיתר הוא ברור והסכימו כמה גדולי המדינה ... ונא מאד שלא יטריד אותי עוד בזה כי לא יקוה על תשובתו דבר". וראה לקמן בפרק ג, הערות 6—7.

27. על בחירת ר' מאזעס חיים ליטש־רוזנבוים לרבה של שאמלוי נדפסו ידיעות הן בעתון האורתודוכסי „אללגעמיינע יידישע צייטונג" (גל' 117) והן בבטאונם של הניאולוגים Egyenlőség (גל' 48, עמ' 8). על קבלת הפנים שערכו לו אנשי הקהילה בכפר סמוך, שאליו הגיעו בכ־60 עגלות (שם, 1888, גל' 7, עמ' 8); לרב הוצעו כסאות הרבנות בקהילות פאפא ודברצין אך סירב. כאות הוקרה בנתה לו הקהילה דירה מרווחת (שם, 1891, גל' 24, עמ' 9—10); משכורתו של הרב הועלתה ב־200 פורינט לשנה (שם, 1894, גל' 5, עמ' 11); בראש מקבלי פניו של ראש ממשלת הונגריה עמד הרב רוזנבוים וראש הממשלה ענה במלים חמות לברכת הרב (שם, 1895, גל' 37/38, עמ' 9); על בחירתו לרבה של קליינוואראדיין (שם, 1897, גל' 38, עמ' 9).

28. על בחירת ר' שלמה זלמן ארנרייך לרבה של שאמלוי ב־19 ביוני 1899, ידיעה ב„אללגעמיינע יידישע צייטונג", גל' 117; על הגיעו למלא את התפקיד, שם, 1899, גל' 152, 154; גם ב־ Egyenlőség (1899, גל' 26, עמ' 12) ידיעה על בחירת רש"ז ארנרייך לרבה של שאמלוי, אך שמו נשתבש לעמנואל רייך. כפי שמוסר כותב תולדותיו פיטר רש"ז ארנרייך את השוחט שלא מצא חן בעיניו. ואמנם כמה מכרזים למשרת שוחט בשאמלוי נתפרסמו ב„אללגעמיינע יידישע צייטונג" סמוך לבואו (שם, 1899, גל' 238; 1900, גל' 105 ועוד).

29. שלוש הידיעות על ר' מרדכי שווארץ מודיעות על הבחינות שערך בתלמוד תורה העומד על רמה גבוהה (גל' 60); על פטירתו בגיל 84 (גל' 79); שהיה מתלמידי החתם סופר ושהשאיר אחריו מאות תלמידים (גל' 80). מהידיעה האחרונה מסתבר שר' מרדכי שווארץ ניהל ישיבה בשאמלוי או שלימד בתלמוד תורה טרם היותו דיין.

30. בידיעה בעתון Egyenlőség (1891, גל' 42 עמ' 12) נזכרים שני דיינים בשאמלוי, ר' יצחק הרצפלד ואחד בשם קארויי הורביץ. לא מצאנו את זכרם במקום אחר.

31. אללגעמיינע יידישע צייטונג, 1901, גל' 169.

32. ראה לקמן בפרק הדן בעניינים היסטוריים בסילאג' בספרי השו"ת.

33. נראה שההדסים עלו סכום כסף ניכר ור' שמואל ארנפלד מפיס את דעתו של התלמיד שלא תרע בעיניו ההוצאה הכספית. לא ברור מי שילם את מחיר ההדסים, הרב או התלמיד.

34. ראויה לתשומת לב ההדגשה המיוחדת על יראת השמים של השואל, הן בתשובת רבו בעל חתן סופר, בהיותו עדיין בחור והן של הרב משאמלוי, כשר"ש רוזנברגר היה כבר בעל בעמיו („הנגיד הנכבד המושלם") וכנראה מראשי הקהילה. נראה שהיה מידידיו האינטימיים של הרב, כפי שמעידה החתימה „ידידו קשור באהבתו". קרוב לוודאי שהבחור שמחה ליב שנספד בשנת 1901 (הערה 31) היה בנו של ר' שמואל רוזנברגר דנן.

35. אללגעמיינע יידישע צייטונג, 1898, גל' 60.

36. לפי הענין נראה שהחק החדש של שר הדתות ההונגרי נגע לענין המציצה בפה, שהתנגדו לה החוגים הניאולוגים בהונגריה.

37. כיון שר' אברהם יונגרייז נפטר בשנת תרס"ד (1904) וכיון שחלק א משו"ת יד יצחק נדפס כבר בשנת תרס"ב (1902), הרי מדובר בסוף המאה ה־19 ולכל היותר בשנה הראשונה של המאה העשרים.

38. מותר אולי להניח שהיו בעלי־בתים נוספים בשאמלוי שרבני הדור השיבו להם תשובות, אך כיון ששם המקום לא צויין לא אותרו.

39. אברהם פוקס, טאשנד, ירושלים תשל"ד, עמ' 27 (בעקבות M. Zs Lexikon עמ' 884).

40. המכתב פורסם בפאקסימיל בכת"ע „האהל" (ערלוי), שנה טז עמ' עח (ומשם בספרו של פוקס, טאשנד, עמ' 32—33). ר' אשר שמואל פאנט נבחר לאחר מכן לרבה של הידאלמאש.

41. בספר טאשנאד פרטים על המחלוקת בעניין הרבנות בטאשנאד, ראה שם עמ' 38—39 והערות 25—33 וכן צילומים מתוך העתון

אללגעמיינע יידישע צייטונג בשנים 1898—1899 המודיעים על המחלוקת. ר' שרגא רוזנברג נבחר לאחר מכן לרבה של הקהילה האורתודוכסית בקליוולנד שבארצות־הברית.

42. כפי השערתו של ר' שלמה חיים ברנשטיין היה שם משפחתו גולדשטיין ?

43. אין בידינו לפענח הראשי תיבות. אם הכוונה לפרשת כי תבא, הרי נכתבה תשובה זו יום אחד לאחר התשובה הקודמת. אך ייתכן גם „כי תצא" או „כי תשא".

44. מתוכן התוארים נראה שר' פנחס קורלאנדר היה תלמיד חכם אך לא אדם אמיד, שכן לא הוכתר כ„נגיד" „קצין" וכיוצא בהם, שנהגו להכתיר אנשים אמידים.

45. מפי הרב שלמה חיים ברנשטיין.

46. שו"ת ערוגת הבשם או"ח נדפס בסוואליווע תרע"ד.

47. כיון שרבו פונה אליו בלשון „לתלמידי האברך", נראה שהתשובה נכתבה בשנות השבעים או השמונים.

48. גם ידיעה זו מפי רש"ח ברנשטיין הנ"ל (הערה 45).

49. קרוב לוודאי שהשואל שאל את השאלה מתוך התנסות אישית בשרות העבודה של הצבא ההונגרי.

50. מפי אחיו יבל"א ר' שלמה חיים ברנשטיין.

51. תשובה זו נזכרה למעלה והיא נכתבה לר' אברהם ליב טסלר השוחט בטאשנאד.

52. המכרז נתפרסם ב־Egyenlőség 1891, גל' 11, עמ' 19, בחתימת ראש הקהל שמואל פרידמאן.

53. מתוכן התשובה לא ברור באיזה פסל מדובר. קרוב לוודאי שהקהילה חשבה להקים פסל של אחד מגדולי המדינה שהיה אוהד יהודים, ברוח הפטריוטיזם, שהיתה רווחת מאד באותם ימים בחוגים רחבים של יהודי הונגריה.

54. הנתונים על־פי תולדות אנשי שם, עמ' כב, בערך בנו, ר' חיים יהודה ווייס, ששימש ברבנות בכמה מקהילות הונגריה ובסוף ימיו היה רבה של קהילת „אהבת שלום" בקליוולנד.

55. לא מן הנמנע שגם ר' אלעזר מבוטשום בתשובות בית הלל היה ממשפחה זו.

יוסף כהן

יהודי סילאג׳ בספרי שאלות ותשובות

ספרי השאלות-ותשובות (שו״ת) הם כידוע מאגר בלתי נדלה ומקור לא אכזב להכרת תנאי חייהם של היהודים בתקופות ובמקומות שבהם חיו ופעלו מחבריהם. לרוב התשובות, ובוודאי לחלק ניכר מהן, חשיבות גדולה לעניין זה, ואף לאלו, שלכאורה אין בהן אלא משא-ומתן של הלכה, חידושים וביאורים בסוגיות הש״ס ובמפרשיו, שלאחריהם ובסיומם בא פסק-הלכה בעניין הנשאל. שלושה מחכמי סילאג׳ היו בין המחברים ספרי שאלות ותשובות — בשליש האמצעי של המאה ה-19 היה זה רבה של טאשנאד, ר׳ חיים בצלאל פאנט, בספרו שו״ת דרך יבחר; בדור האחרון שלפני השואה היו אלה ר׳ שלמה זלמן ארנרייך רבה של שאמלוי בספרו שו״ת להם שלמה, שלעת-עתה הופיעו ארבעה כרכים; וספר שו״ת מהר״ם בריסק (ג חלקים), מאת רבה האחרון של טאשנאד, ר׳ מרדכי בריסק. ואמנם מצויים בשלושת הספרים הללו תיאורים מרתקים ממציאות חייהם של יהודים במדינה ומחוצה לה — שכן גם שואלים מחוץ לטראנסילבניה נזקקו להם — בקשת רחבה של נושאים ועניינים בתחומי חיים רבים ושונים. בין התשובות שבספרים הללו גם כאלה שתחום התרחשותן בקרבתם הגאוגראפית המידית — מחוז סילאג׳. אין צריך לומר שעשינו שימוש בהם, כפי שיבואר בהמשך הדברים. אך בכך לא סגי, שהרי גם בספרי השו״ת שמחוץ למחוז ואף באלה שמחוץ לטראנסילבניה ניתן למצוא תשובות שעניינן הייהם של יהודי סילאג׳. פרק זה מנסה איפוא לדלות אירועים שונים בחייהם של יהודי סילאג׳, כפי שבאו לידי ביטוי בספרי השו״ת. עלינו לציין מראש שאין כאן אלא **מבחר** של נושאים ועניינים. חלקנו את הדברים לפי נושאים. כיוון שהתשובה הראשונה לסילאג׳ עוסקת בתחום הכלכלי, נפתח בה.

חיי כלכלה

דומה, שהתשובה הראשונה לסילאג׳ נכתבה בשנת תקצ״ד (1833) בידי רב המדינה, הגאון ר׳ יחזקאל פאנט, בקשר ליין כשר שיהודים עשו בכפר סמוך לשאמלוי. תוך כדי הובלת היין קרו תקלות בשמירת היין: „בענין היינות שנעשו בכפר א׳ סמוך לשאמלויא וגם נחתמו ע״י ישראל בחותמות כדת ואח״כ הוליכום ע״י נכרים בלי שמירה ובבואם על הר מעסיש נשתברו העגלות והוצרכו להוריד החביות ועי״כ נתקלקלו החתימות ... וההחביות הי׳ חסרים כדרך כל הארץ כשהיין תוסס״[1]. תשובה זו יש בה להוכיח, בין היתר, שיהודי סילאג׳ השכילו לנצל את הנתונים החקלאיים של המחוז לפרנסתם, זמן לא רב לאחר התישבותם במקום[2].

עם דיכוי המרד ההונגרי של 1848 יצאו גם יהודי המדינה למרחב כלכלי, כאשר יהודים הורשו לחכור (ובמקרים מסויימים גם לרכוש) אדמה חקלאית. בדרך כלל היו אלה אדמותיהם של האצולה ההונגרית הכפרית (הג׳נטרי). אצילים אלה הלכו ונתנוונו מבחינה משקית וכלכלית בשל חיי המותרות וההוללות שלהם. חכירת אדמותיהם בידי יהודים בעלי יוזמה ומעוף היתה לתועלת לשני הצדדים. לפני 1848 עובדו האדמות בידי צמיתים, שחוייבו לעבוד מכסת ימים קבועה באדמות האצילים. סידור זה, כשיהודים היו למעשה, אם כי לא להלכה, אדוני השדות, והצמיתים עבדו גם בשבתות, הביא אתו בעיות הלכתיות קשות של שמירת שבת ומועדים כהלכתה. במחוז סילאג׳ לא מצאנו אף תשובה המתיחסת לתקופה שבה היה עדיין חוק הצמיתים בתוקף, אף-על-פי שאין ספק שהיה קיים נוהג זה גם בו כמו בשאר חלקי טראנסילבניה[3]. עם ביטול חוק הצמיתים בשנת 1848 נשתנה המצב. כבר באותה שנה עלתה השאלה: „כי חדשות מקרוב באו אשר עובדי האדמה האיכרים נעשו חפשי מאדוניהם ואינם צריכים לעבוד להשרים. והנה היהודים המחזיקים כפרים, שדות ועבודה רבה הוכרחו לקנות שוורים ולשכור משרתים שיעבדו את האדמה אשר להם בשכירות מן השרים. ושאלו מקצת מחזיקי אורענדיס מה יעשו ביום השבת. כי אם המשרתים והשוורים ינוחו ביום השבת ולאחריו ביום א׳ יהי׳ להם הפסד מרובה ובפרט כי העבודה רבה והמשרתים מועטים וצריכים להיות זריזים לעבוד מידי יום ביומו ... ע״כ באו בעלי בתים בשאלתם אולי אפשר למצוא להם דרך היתר שלא יכשלו באיסור חלול שבת, כי בשום אופן אי אפשר שיצייתו שינוחו״ — נשאל רבה של טאשנאד, ר׳ חיים בצלאל פאנט. אין המשיב נוקב בשם האיש או הישוב שאליהם נועדה התשובה. נראה ברור, שהשאלה לא עלתה מאיש מסויים, אלא היתה שאלה כללית של כמה „בעלי בתים שבאו בשאלתם״, שנגעה למעשה לכל החוכרים במחוז עצמו ומחוצה לו. ר׳ חיים בצלאל פאנט מכיר בחשיבות הבעיה: „ודאי חיוב גדול לחדש להם היתר כדי להציל אותם מאיסור דאורייתא״. כלומר, המציאות בשטח מכתיבה את הצורך להמציא היתר, ולפחות היתר דחוק כדי שלא יכשלו באיסור דאורייתא. ואמנם טורח המשיב בדרכי משא-ומתן ובירורים בלתי נלאים בסבך ההלכה המסובכת הזאת למצוא פתרון: „הדרך היתר שימכרו הבהמות להפקיד שיש להם ויזקפו המעות [שהפקיד חייב ליהודי תמורת הבהמות] כמלוה עוד זמן ידוע״. ההיתר שמצא הרב מטאשנאד הוא חדש מדי ואולי אף נועז מכדי שיופעל מיד. התשובה אינה אלא בירור הלכתי ששלח לעיונו ואישורו של ר׳ מאיר א״ש רבה של אונגוואר, מעמודי ההוראה בהונגריה בדור שלאחר החתם סופר, שעל תלמידיו הוא נמנה עוד מתקופת רבנותו במאטרסדורף. הרב מטאשנאד, גדול ככל שיהיה בתורה ובפסיקה, אין סמכותו ההלכתית מוכרת אלא במקומו ובסביבתו, והוא נרתע מלקבל על עצמו את מלוא האחריות. היתרו אינו אלא בגדר הצעה להלכה ולא למעשה, שכן „למעשה מסתפינא להורות רק אם יסכים

כהד"ג הרמה נ"י" — הוא מסיים את תשובתו־בירורו לר' מאיר א"ש, „כי יראתי פן ח"ו נפיק מיני' חורבה. וכעת בדור הזה צריכים ביותר לעשות סייג וגדר לתוה"ק"[4]. לפנינו אחד הגילויים הראשונים של „היתר המכירה", שהלך והשתרש בדור הבא, כפי שיבואר מיד.

חכירת קרקעות ולאחר מכן גם קנייתם בידי יהודים הלך ונפוץ בין יהודי טראנסילבניה בכלל ובכללם במחוז סילאג'. הרבנים נאלצו לנקוט עמדה — בעד או נגד — בשאלת היתר המכירה של הקרקע והמשק החקלאי, בהמות העבודה והמכונות החקלאיות. שכן השאלה הפכה להיות דחופה ואף בוערת. הרבנים היו מחולקים בשאלה זו במשך כדור שלם. סוגיה זו הוארה לאחרונה בצורה מזהירה בספרו של פרופ' יעקב כ"ץ, גוי של שבת (ירושלים תשמ"ד)[5]. גלגולי היתר, תומכיו ומתנגדיו הועלו על־ידו הן מצדו ההלכתי והן מצד האילוצים הכלכליים־חברתיים ותנאי חייהם של היהודים במקומות ובארצות השונים. בעיר שאמלוי, נתבקש ההיתר בחורף 1866, לא למפעל חקלאי אלא למכונות של זיקוק יי"ש, שהיו בבעלותם של יהודים. הפעלת המפעל ברשיון השלטונות היתה כרוכה בתנאים ותקנות ממשלתיים: „והחוק ניתן שישלמו בעד הרשיון ... בפעם אחת על כמה חדשים בין יעשו בשבת או יו"ט ישבתו". כלומר, ההיטל בעד הרשיון היה גלובאלי ולא היה תלוי בכמות ההפקה, ולכן אם ישבתו המכונות בשבת יש בכך משום הפסד מרובה וגם לא יוכלו לעמוד בתחרות עם המפעלים של גויים. רבה של שאמלוי, ר' חיים מאיר זאב הארטמאן, פונה איפוא אל שני עמודי ההוראה בגליציה, ר' יוסף שאול נתנזון רבה של למברג ור' חיים האלברשטאם רבה של צאנז, שהיה גם אדמו"ר לאלפי חסידים ומהם גם בטראנסילבניה. הראשון מזכיר בתשובתו את היתרו של „אחד המורים", קרוב לוודאי ר' חיים האלברשטאם, ש„המציא תקנה" למכור את המפעל לגוי כל ערב שבת[6]. בתשובתו של ר"ח האלברשטאם לרב משאמלוי הוא מספר על התלבטויותיו בעניין זה: „והנה ידע כ"ת שמאד הי' קשה בעיני להתיר וכמה שנים שגדולי מדינתנו התירו ובגלילותינו לא הותר הדבר כמה שנים. וכל ההתרים לא ישרו בעיני מחמת מראית עין ... ובפרט שהוא לצחוק בעיני הגוים ... אך לאחר רואי שבאים לאיסור חשש שביתת בהמתו ולכמה איסורי דאורייתא וגם ההפסד הוא גדול, כעת אמרתי אל לבי להתיר ע"י איזה אופן שאין חשש במכירה כלל". הרב השואל היה כנראה מן המחמירים וברוח זו כתב את שאלתו. הרב מצאנז מתווכח עם השואל שמורגשת בו נימה של קוצר רוח ותרעומת: „אך מה לי לפלפולו, ההיתר הוא ברור והסכימו כמה גדולי המדינה בזה". יחד עם זאת אין האדמו"ר אומר קבלו דעתי: „אך אם גדולי אונגארין עומדים לגדור פרצה ואולי ח"ו יבוא לידי חילול השם מבוקשי להזהיר אנשי גלילותיו בשמי שח"ו לסמוך על ההיתר שלי כי אין לזה רק מקומו ושעתו. ואם חכמי המדינה רואין לאסור אליהם תשמעו. וכן כתבתי בזה לאיזה גליל באונגארין". סיום התשובה הוא שוב בנימה של רוגז, כדי לשים קץ לוויכוח ההלכתי: „ונא מאד שלא יטריד אותי עוד בזה כי לא יקוה על תשובתי דבר ... והיה בזה שלום"[7].

גם בקראסנא התעוררו בעיות דומות. רב העיירה, ר' יעקב משה שווארץ, שואל את רבה של מארגרטן, ר' יהושע אהרן צבי וויינברגר, אודות „ישראל שיש לו שדה ובהמות עם עכו"ם בשותפות מה דינו בש"ק"[8]. השאלה נשאלה כנראה בסוף שנות השבעים או תחילת שנות השמונים של המאה ה־19. ושנים אחדות לאחר מכן — בשנת 1885 — שואל ר' חיים יוסף דוב כהנא־הלר מקראסנא, שהיה נגיד, תלמיד חכם ויחסן, את מהריא"ץ ממארגרטן, „אודות איש אחד" — השואל עצמו? — „שיש לו דרעשמאשין [מכונת דייש] הנודש ע"י סוסים מה דינו ביום ש"ק, אם רשאי להניח לנכרים לדוש בו תבואה בש"ק". כיון שמהריא"ץ אימץ, תוך היסוסים, את היתרו של האדמו"ר מצאנז, כפי שהוא כותב באחת מתשובותיו: „הנה גם אנכי שמעתי זה כמה שנים מההיתר של הגאון הקדוש אבדק"ק צאנז שליט"א אולם לא ראיתיו עד הנה"[9], הוא מתיר — בצורה מהוססת — גם לשואל זה, אך רק אם הדבר כרוך בהפסד מרובה, אבל „בשביל הפסד מועט אין אני מסכים להתיר"[10]. חמש שנים לאחר מכן, בשנת 1890, מריץ רבה של קראסנא — בינתיים עלה על כס הרבנות בקראסנא ר' ברוך בענדיט ליכטנשטיין — שאלה דומה למהריא"ץ, „באחד שעשה שותפות עם עכו"ם אפאראד [כנראה מכונות חקלאיות] וגם בבהמות מה דינם בש"ק"[11]. מכל מקום, שלוש השאלות מישוב אחד, שנשאלו אמנם בהפרש של כעשרים שנה, מוכיחות ללא ספק שבקראסנא היתה קיימת פעילות ערה למדי של היהודים במשק החקלאי שנעזרה במיכון חדיש יחסית לאותם ימים.

בראשית המאה העשרים שואל רבה של נאג'פאלו, ר' מנחם צבי רוזנבורג, מאת ר' משה גרינוואלד מחוסט „על דבר אחב"י [אחינו בני ישראל] שיש להם כרמים וע"י החרבות אשר נעשו לפני איזה שנים על ידי תולעת הכרם המציאו חדשות ומרכיבין הזמורות באמעריקאנישע רעבעז [גפן אמריקאית]. השאלה היא אם הרכבה זו מותרת לישראל ואין בה משום כלאים"[12]. תשובה זו מוכיחה שני דברים. שיהודים היו בעליהם של כרמים ושהם השתמשו בהמצאות חדשות כדי להדביר את מזיקי הכרם. בסוף המאה ה־19 אנו יודעים על יהודי משאמלוי שהתפרנס כקבלן לסלילת דרכים. ליהודי היו עגלות וסוסים שבהם הוביל אבנים לצורך הסלילה. בשרותו עבד פועל נכרי „והנכרי עושה בש"ק מלאכה בביתו וחצרו וגם הולך על העגלה והסוסים בדרך ומוליך בהם אבנים ממקום למקום והכל בלי צווי הישראלי". נשאלת איפוא השאלה כלום מותר לו לבעל המפעל היהודי ליהנות מעבודתו של הפועל הגוי בשבת. רבה של העיר, ר' מאוזס חיים ליטש־רוזנבוים פנה בשאלה זו אל אביו, בסתיו 1889[13].

הקהילה ומוסדותיה, שחיטה ושוחטים

הקהילות בסילאג' נוסדו ברובן, כפי שראינו בפרק הקודם, בשני השלישים הראשונים של המאה ה־19. פירושו המעשי של ייסוד קהילה בישראל הוא, התארגנותם של לפחות עשרה מבוגרים מישראל, שהם מהוים „מנין" לתפילה בציבור ולכל דבר שבקדושה. לשם כך מיחדים בית או חדר לתפילה. זהו הגרעין לקהילה, ואם תמצא לומר „קהילה" בזעיר־אנפין. כאשר חברי הקהילה הולכים ומתרבים וחדר־התפילה צר מהכיל את ציבור המתפללים בונים בית־כנסת קבוע, בדרך כלל במבנה מרשים ויחודי. לקהילה ראויה לשמה גם מבנים

ומוסדות אחרים, החשוב בהם (ומבחינה מסוימת אף יותר מבית־כנסת) הוא מקוה־טהרה, שהוא היסוד לטהרת המשפחה. מוסד שלישי חיוני הוא בית־עלמין, שבו מובאים למנוחה אחרונה חברי הקהילה שהלכו לעולמם. בקהילות קטנות לא שימשו רבנים, אולם במרביתן שרתו שוחטים, שמילאו בדרך כלל גם תפקידים רבניים, כגון הוראות איסור־והיתר של מקרים לא־מסובכים, עריכת חופה וקידושין ותפקידים אחרים. לא מצאנו אף תשובה הדנה בעניין מקוואות ובתי־עלמין בסילאג׳. כנראה משום שהקמתם לא היתה כרוכה בשאלות הלכתיות לא־שגרתיות שהצריכו שאלת חכם. אך מצאנו שאלות אחדות בענייני בית־הכנסת, בתי־מדרש ושוחטים.

בתי כנסת

הקמתו של בית־כנסת חדש לא גררה אחריה משא־ומתן של הלכה בספרי השו״ת שהיו למראה עינינו, אלא במקרה אחד ויחיד — בשעה שהוקם בית־הכנסת של זשיבוי, בראשית המאה העשרים. אין זאת אלא שייסודם והקמתם של בתי הכנסת בשאל קהילות סילאג׳, לא היו בהם עניינים חריגים ולא נתעוררו לגביהם בעיות ושאלות שתבעו את פתרונן. מה היתה הבעיה בזשיבוי? כשנגשו לבנות את בית הכנסת הוכנה כמובן תכנית בידי אדריכל, כמקובל. אך בשעה שעבודת הבנין היתה בעיצומה, נוכחו לדעת שיצטרכו לשנות את המבנה „ועבור שהוצרכו להאריך את כתלי ביהכנ״ס לארכו יותר ממה שהי׳ מוסכם מעיקרא ... והוצרכו לעשות שני עמודים באמצע ביהכנ״ס. וליתן הידור לאותם עמודים רוצה לעשות מלמעלה על העמודים איזה קערירות שקורין געוועלבנוג״. דהיינו כדי ליפות את העמודים שבנו בתוך בית הכנסת החליטו לשוות להם צורה של קיעור. כאן התעוררו היסודות החרדים, שהיו ערים לצורתם של בתי הכנסת של הניאולוגים, שנבנו בצורה חדשנית מעין צורתם של הכנסיות הנוצריות. טענתם היתה שהעמודים הללו „דומים עי״ז לאיזה תמונה שבבנין בית תפלה שלהם של איזה מהדתות ... בפרט שהוא דבר חדש בביהכנ״ס לעשות כזה״. רבה של סילאג׳־צ׳ה, ר׳ שלמה זלמן קליין, שגם העיר זשיבוי היתה בגליל הרבנות שלו, שואל את ר׳ יהודה גרינוואלד, כדת מה לעשות בעמודים אלה. לעניין זה הקדיש המשיב שתי תשובות. בראשונה מבקש ר׳ יהודה גרינוואלד לשנות „באיזה אופן ותמונה אחרת אם יוכלו להמציאו ולא לעשות כמעשיהם״. לאחר שהרב השואל הבהיר את העניין הבהרה נוספת, שהדבר לא ניתן, כותב המשיב שאם הקימור הנדון „משונה הרבה מתמונת הגוועלבונג שם בבית תפלת של הא״י [האינם יהודים] ואם הדבר כן יש לכאורה מקום להתיר ... אבל אם אין שינוי ניכר הנני מושך ידי מזה אבל גם לא אתנגד״ [14]. ר׳ יהודה גרינוואלד העביר איפוא את האחריות על שכמו של הרב השואל.

הערת המהדיר: שאלת צורת מיבנה ביהכנ״ס בחוץ ובפנים עורר רב הגליל רש״ז קליין אחרי שנשלחה לו תכנית הבנין, במכתב ששלח בשנת תרע״א לר׳ נפתלי יואל קליין בזשיבוי — הרב פסל שפתחי הכניסה לגברים ולנשים יהיו באותו צד עצמו וכן אסר על מעין בליטה שרצו להוסיף לקיר חיצוני. על הקשתות בפנים ביהכנ״ס היפנה שאלות לר׳ יודא ג׳יוו מסטמר ועוד גדולי הדור, גם לרבה של פרשבורג. כל זה היה בשנת תרע״א.

ומבנין בית־כנסת להרחבת הבנין. הדבר היה בשנת 1890 בעיר שאמלוי, כאשר יהודי העיר הלכו ונתרבו בקצב מואץ, ובית־הכנסת הקטן היה „צר וקטן וצריכין להרחיב הבנין״. הלכה רווחת בישראל שאין סותרים בית־הכנסת הישן לפני שבונים את בית־הכנסת החדש [15]. בעיר שאמלוי אי־אפשר היה לקיים הלכה זו כלשונה, שכן כדי להרחיב את בית־הכנסת הייבים היו לסתור את הקיים, לפחות בחלקו. רב העיר, ר׳ מאזעס חיים ליטש־רוזנבוים, פנה אל אביו, אך הוא לא מצא מקום להתיר. אחד הדברים שעמדו בדרכו היתה העובדה, שבית־הכנסת הקיים עדיין במצב מניח את הדעת, ואחד התנאים של היתר סתירת בית־כנסת כשהוא במצב רעוע, אולם בית־כנסת „שאין בו תיוהא [רעוע] קשה למצוא היתר ברור לענ״ד״ — כותב המשיב לבנו. כשנה וחצי לאחר מכן — בינתיים החריפה הבעיה, שכן הקהילה היתה בתהליך של צמיחה בלתי פוסקת — מצא הרב המשיב עצה לפתרון הבעיה: „שיבנו מתחילה החדשה ואחרי שכבר יהי׳ נבנה חצי בנין החדש אז יסתרו הישנה״ [16].

בישוב פיר נשרף גג בית־הכנסת ובעת שיקום בית־הכנסת עלה בדעת הפרנסים להקטין את שטח בית־הכנסת ועל חשבונו להגדיל את ה„פאליש״ (הפרוזדור), שבו מתפללים בימות החול וכך יוגדל גם שטח עזרת הנשים, שמעל לתקרת הפאליש. השאלה היא, כיון שקדושת בית־הכנסת גדולה מזו של הפאליש ושל עזרת הנשים, הרי תהיה משום הורדה בקדושת אותו חלק שיצורף לפאליש. את השאלה העלה בשנת 1913 הדיין ר׳ אלכסנדר זושא שיק והביאה בפני ר׳ שמעון גרינפלד רבה של סעמיהאי. המשיב מתיר את השינוי בתנאי שימכרו מכירה פורמאלית את קירות בית־הכנסת כדי להפקיעם מקדושתם [17].

ברוב הקהילות הקפידו שלא להעמיד תנור בתוך בית־הכנסת פנימה. בימי החורף היו מתפללים ב„פאליש״ או שהתפללו בבית־הכנסת על אף הקור העז. בקהילת נאג׳פאלו פרצה מחלוקת על רקע זה. הרב ר׳ מנחם צבי רוזנבורג שאל בשנת 1904 את ר׳ עמרם בלום כיצד לנהוג: „ואשר נועץ עמי אם להעמיד תנור ברזל בביהכ״נ ... ידע אהובי כי אני שונא חדשות. ומזקנים נתבונן ומנהג ישראל תורה הוא. ואם עשו כן באיזה מקומות בקדשים אין למדים מן הלמד״ [18]. אותה שאלה עצמה התעוררה שוב כעבור כשלושים שנה בקהילת סילאג׳־צ׳ה, שרבה, ר׳ שלמה זלמן קליין בפנייתו לר׳ מרדכי בריסק אינו מתפעל מאיסורו של ר׳ עמרם בלום. לדעתו „אין שום חשש להעמיד תנור של ברזל בביהכ״נ למען החם ביהכ״נ בימי הקור והשיג ע״ד שו״ת בית שערים סי׳ נו שחיפש ומצא טעמים לאסור״ [19].

הערת המהדיר: היתה זו התכתבות לשם בירור הלכה בלבד ולא הלכה למעשה. בסילג׳־צ׳ה לא היה תנור בביהכנ״ס ולא היתה כוונה להכניס תנור. בחורף התפללו בבנין נפרד וגם בפאליש.

ומבנין בית הכנסת לתפלה בבית־הכנסת. ידוע שבכל רחבי טרנסילבניה (להוציא חבל מאראמארוש) התפללו בבית־הכנסת הקהילתי בנוסח אשכנז. אף־על־פי שהיסוד החסידי ביהדות טרנסילבניה היה בסימן עליה מתמיד ורצוף מאז אמצע המאה ה־19 ועד לשנות השואה, לעולם לא הגיע לכדי רוב באוכלוסיה, לרבות בישובים החרדיים שבמדינה.

במקומות רבים נוסדו בתי־מדרש ובתי־תפלה מיוחדים בהם התפללו היסודות החסידים והנוהרים אחריהם. נסיון לשנות את נוסח התפלה בבית־כנסת רשמי של הקהילה מצאנו בקראסנא בשנת 1924. אך הנסיון נבלם מיד בידי רוב אנשי הקהילה, שהתנגדו לשינוי התנגדות עזה. חמש תשובות מצאנו בעניין זה, ארבע מהן נכתבו לר׳ עקיבא בלוי (עליו ועל מאות התשובות שהריצו אליו רבני הדור, ייחדנו פרק נפרד).

נביא איפוא את עיקרי הדברים בניסוחו התמציתי של ר׳ יהודה ליב צירלסון רבה של קשינוב וחבל בסראביה: „בנדון מה שעד הלום היה המנהג בבית הכנסת וגם שאר מנהגי ותהלוכות הקהילה בנוסח אשכנז. וזה זמן אשר קמו איזה אנשים אשר הם יראים וחרדים לדבר ה׳ ... והלכו להם ועשו מנין מיוחד בבית המדרש של קהל והתפללו שם בנוסח שלהם בנוסח ספרד וכו׳ ונצמח מזה מחלוקת ופרוד לבבות. ולמען להעמיד ולתווך את השלום עמדו טובי הקהילה ועשו פשרה ... שישנו נוסח התפלה גם בבית הכנסת ... לנוסח ספרד ויבואו כל בני הקהילה להתפלל יחד ... וכעת קמו צד האשכנזים שבקהילתנו נגד הפשרה הנ״ל באמרם שהם רוב מנין ורוב בנין ואספו חתימות לבטל הפשרה. ובאמת הם כפלי כפלים נגד צד הספרדים״ [20]. בתשובת ר׳ שמעון גרינפלד נוסחה השאלה ונותחה לשלושה סעיפים: „א) אם מותר לשנות נוסח התפלה מאשכנז לנוסח האריז״ל שקורין העם נוסח ספרד; ב) אם טובי העיר כדין עשו במה שהסכימו לשנות לנוסח האריז״ל מבלי שאלה לבני העיר; ג) אם רוב הקהל יכולים לכוף את המיעוט שיתפללו עמהם בצוותא חדא בנוסח אשכנז״ [21]

בתשובת ר׳ מרדכי ליב ווינקלר נזכר פרט היסטורי, שקהילת קראסנא נוסדה לפני „יותר משמונים שנה״, דהיינו בשנת 1844 לערך. וכן שפרידת ה„ספרדים״ „לא הוטב בעיני הגה״צ אב״ד נ״י [ר׳ ברוך בענדיט ליכטנשטיין] ... וכן בעיני הקהל לא הוטב פרידה זו ע״כ התאספו אקרו״ט וגמרו להתפלל יחדיו בביהכ״נ בנוסח ספרד״ [22]. ר׳ אליעזר דוד גרינוואלד מתייחס גם לצד הכספי שבסיכסוך: „אם תמצי לומר שיתפללו בעלי הספרד בביהמ״ד בפני עצמם אם רשות ביד רו״ט הקהל להטיל עליהם מס להשלים מה שנתמעט עי״ז הכנסת ביהכ״נ ממכירת העליות ונדרים ונדבות״ [23].

כל חמשה המשיבים הגיעו לכלל דעה אחת לגבי כל שלושת הסעיפים: א) אין בהחלט ראשי הקהל לשנות את נוסח התפילה בבית הכנסת ממש, כיון שהוא נגד רצונם של רוב אנשי הקהילה; ב) מותר ליחידים להתפלל בנוסח ספרד בבית־מדרש משלהם; ג) אין רוב הקהל יכול לכוף את המיעוט להתפלל עם הרוב בבית־הכנסת בנוסח אשכנז. ואשר לצד הכספי מוסיף ר׳ אליעזר דוד גרינוואלד: „ודאי מחויבים כל בני הקהילה לסייע לכל צרכי הקהילה וגם לצרכי ביהכ״נ כל אחד לפי ערך מהמגיע אליו ואף שאינם מתפללים שם ... אלא דלהטיל מס עליהם לבד להשלים מה שחסרו ההכנסות ... לא נכון כלל לעשות כן ... ולעומת זה אין לאנשי בית המדרש יפוי זכות ע״י שצריכין הוצאות לביהמ״ד רק מחויבין גם המה לשלם כ״א לפי ערכו לכל צרכי הקהילה וביהכ״נ כשאר אנשי העיר״. רוב המשיבים מדגישים שאין הכרעותיהם בתוקף אלא אם כן יסכים להם הרב מרא דאתרא.

ובאותו עניין היא גם שאלתו של ר׳ יהודה הכהן בינדר מעיר זשיבוי מאת רבו ר׳ מרדכי בריסק. השאלה מתחלקת לשתיים, אישית וציבורית. השאלה הנוגעת לשואל אישית היא „בהיות שאתה רגיל להתפלל בנוסח ספרד מטל ילדותך ובעירכם מתפללים בביהכ״נ בנוסח אשכנז וחפץ אתה לדעת האיך להתנהג הן בהיותך מתפלל לפני התיבה באמירת קדיש אם מותר להוסיף התיבות שמוסיפים הספרדים והן בהיותך מתפלל עם הציבור שלא לפני התיבה״. ומה שנוגע לציבור, השאלה עדיין אינה אקטואלית, אך עשויה להיות מעשית בעתיד: „אם כשיצטרפו עשרה הנוהגים להתפלל בנוסח ספרד אם מותר לאותן עשרה לעשות מנין מיוחד בביהכ״נ או בפרוזדור ולהתפלל כל התפלה כמנהג ספרד״. בתשובתו מעלה מהר״ם בריסק זכרונות מימי עלומיו בעיר מארגרטן, כשהיה סמוך על שולחן חותנו, ר׳ שמואל זלמן וויינברגר, רב הקהילה: „ודכירנא כשהי׳ הגה״ק משאנאווא [ר׳ משה האלברשטאם] ז״ל במארגרעטען בשנת תרס״ט [1909] ונתאספו אנשים למאות ממקומות קרובות ורחוקות והחליטו עם מו״ח הגאוה״צ ז״ל שיתפללו האשכנזים מקודם בביהכ״נ כמנהגם ואח״כ יתפללו בביהכ״נ המנין של הגאוה״ק בנוסח ספרד״. ואשר לשאלה הקונקרטית כיצד והיכן יתקיים המנין החסידי: „לדעתי כפי שאני מכיר את מהות ודעות של ההמונים נכון יותר שתתפללו בפרוזדור הנקרא פאליש שהרבה מההמוניים יחשבו שקדושת ביהכ״נ יתחלל כשיאמרו שם קדושת כתר או נקדישך. וגדול השלום״ [24].

שחיטה ושוחטים

שוחט הקהילה הוא מעמודי התווך של החיים הדתיים. הוא מופקד על כשרות המטבח היהודי. אם יש פגם בשחיטתו הרי הוא מאכיל נבילות לבני קהילתו. כבר הקדמונים קבעו שהשוחט חייב להיות „ירא ה׳ מרבים״ וכך נקבע גם בשלחן ערוך שהשוחט „צריך ישוב הדעת ויראת שמים לבדיקת הסכין״ [25]. לא יפלא איפוא שהרב דקדק עם השוחט שבפיקוחו, שהכל יבוצע על הצד הטוב ביותר. נביא תשובות אחדות הדנות בענייני שוחטים בסילאג׳, בסדר כרונולוגי.

בשנת 1863 נתערערה חזקת הכשרות של השוחט בקראסנא, „אשר מצאו ב׳ אנשים אחריו סירכא״. השוחט הכחיש את הדבר וטען כי האנשים הללו „שונאים לו מתמול שלשום ובלי ספק או שעשה השוחט האחר סירכא כדי להעליל עליו או שנעשית מעצמו אחר כך״. ר׳ יעקב משה שווארץ שואל את מהריא״ץ ממארגרטן מה דינו של השוחט. המשיב דוחה את טענת השוחט, שכן אין להחשיד יהודים שמחמת שנאה עשו סירכא מלאכותית בידים. אך כיון שאינו מכיר אישית את השוחט הוא מטיל את ההכרעה על הרב השואל „אם לקנסו ולהעבירו או לא. ועכ״פ יזהירו ויקבל עליו בפני ג׳ חכמים להיות זהיר מכאן ולהבא בזריזות נמרץ״ [26].

רבה של שאמלוי, ר׳ מרדכי הורביץ, לא היה לו אימון מלא בכישוריו של השוחט שלו להעמיד סכין של שחיטה כהלכתה ולכן „התנה עמו הרב שיראה לפניו סכינו קודם שחיטה ואחר שחיטה בכל יום ויום. ואח״כ וויתר לו הרב שדי במה שיראה סכינו לכל הפחות מדי שבוע בשבוע ... ואינו מקיים התנאי ואינו חושש לדברי הרב מה דינו של השו״ב

הזה על העבר ועל להבא". השאלה נשאלה מאת מהר"ם שיק, כנראה בשנות השבעים של המאה ה־19 [27].

את סרחונו של השוחט מטאשנאד, כנראה בראשית המאה, ניתן להגדיר כעבירה אדמיניסטראטיבית. קהילת טאשנאד התקינה שלא לקנות בשר אלא „מאותן מקולין אשר בנו הקהל בחצר בית הכנסת", שהוא תחת השגחת הרב. והנה השוחט עצמו עבר על תקנה זו וקנה בשר מאיטליז שאינו בהשגחת הרב והקהילה (כנראה בשר שהובא מחוץ לעיירה שהוגדר במונח „שחיטת חוץ"). כששוחט נקרא להבהיר את פשר מעשיו התנצל, שעשה זאת פעם אחת בלבד ועשה כן משום שבאיטליז של הקהל לא היה באותו יום בשר „חלק". רבה של טאשנאד, ששמו לא פורש; פנה לר' יהודה גרינוואלד בבקשת עצה והלכה כיצד לנהוג בשוחט זה. המשיב מתיחס בחומרה רבה למדי למעשה השוחט ומוצא שעבר שלוש עבירות: א) השוחט פקר נגד המרא דאתרא ועל כך הוא חייב נידוי; ב) עבר על תקנת הקהל; ג) כיון שעשה את המעשה בפרהסיא „נתן מכשול לאחרים ואין לך חילול השם גדול מזה". ועל כן יש לקנוס אותו ולהעבירו מתפקידו לפחות לחודש ימים ואחר כך „יתוודה ברבים והרב נ"י יושיב בית דין וינסהו מחדש בעניני שו"ב ויעמידהו על חזקתו הראשונה ... ושב ורפא לו" [28].

מסוג אחר היה המעשה שעשה השוחט של הכפר רונא [29] שבתחום הגליל של הרב מסילאג'־צ'ה. עוונו של השוחט לא בוצע במסגרת תפקידיו המקצועיים. אדרבה, השוחט חרג ממסגרתו ונטל על עצמו תפקידים, שרק רב מוסמך ומוכר לגדול בתורה ובהלכה רשאי לעסוק בהם. בשנת 1904 סידר השוחט גט לאחד מתושבי הכפר בצירוף בית־דין מאולתר שהרכיב לשם כך. מובן מאליו, שהרב לא היה יכול לעבור לסדר היום על פרצה זו בחומת הדת והסמכות הרבנית, והרב פנה אל ר' משה הרש פוקס רבה של גרוסווארדיין, כדת מה לעשות לשוחט זה, שחרג מסמכותו בצורה בוטה כל כך. המשיב רואה את הדבר בחומרה יתירה: „ונשתוממתי על המראה איך גברה בעוה"ר האפרקותא עד כי נמצא בגליל שלו ג' רועי בקר אשר החציפו לסדר גט בגבולו בכפר אשר מעולם לא סדרו שם גט ... והעיקר שכתבו שם המקום כפי העולה על רוחם. השם אשר נשתקע לגמרי כתבו לעיקר והשם העיקר כתבו דמתקריא וכתבוה בטעות גמור „רוינא" תמורת „ראנא" ... דפשוט דגט זה שנסדר ע"י אנשים אשר ידועים לאינם בקיאים בטיב גיטין פסול אפילו בדיעבד אפילו אם היה נכתב כהוגן". פרט להריגה זו מסמכותו, לא היה בשוחט פגם, הוא „בר אוריין ומומחה בשו"ב ומתנהג מעודו ביראת שמים כראוי לשו"ב". אך אין דבר זה גורע מחומרת המעשה שעשה אולי בתום־לב ובכוונה טובה. השוחט התנצל שהדבר היה בגלל חשש עיגון. אך המשיב דוחה טענה זו מכל וכל: „תמה אני איך העיז פניו כל כך לסדר גט. וכל דברי התנצלותו שהיה חשש עיגון המה הבל כי מה לשו"ב בזה. היה לו לומר אין זה ברשותי ואם הדבר נחוץ הלא יש לנו רב והוא יעשה המוטל עליו עפ"י הדין וכתורה יעשה. ואפילו ת"ח גדולים בורחים מזה ככל האפשר ואינם רוצים לקבל על עצמם אחריות בדבר חמור כזה להתיר אשת איש לעלמא ... אבל שיכניס אדם ירא שמים עצמו לדבר זה לסדר גט במה שאינו מוטל עליו ולא בר הכי הוא ... וא"כ איך מלאו לבו של שו"ב לסדר גט כזה משום דמיונו דהוי שעת הדחק ועיגון ולא אדון הוא בדבר ... אבל הכניס עצמו בשאט נפש בחציפות יתירה וקלות הדעת נמבזה בלא ספק בשביל בצע כסף ... בודאי היה מהראוי שמעכת"ה נ"י היה מעבירו מלשחוט עד אשר ישבו בד"צ וידיינו לדיני' ויפה ערערו היראים דשם". בתשובתו מבצבצת מעין תרעומת על הרב של סילאג'־צ'ה שאינו ממצה את הדין עם השוחט: „אך לבי אומר לי שמעכת"ה נ"י אחז במדת החסד אשר היא לו למנה מאבותיו הקדושים זי"ע וחס על האי גברא וטפלי התלויים ביה". סיבה נוספת לקולת עונשו של השוחט: „וגם בהיות השו"ב פגע גם בכבוד מעכת"ה נ"י ... והעיז פניו לסדר גט בלתי ידיעתו ואם היה יוצא נגדו במדת הדין הוי מתחזיא בעיני ההמון שלכבוד עצמו הוא מעניש את השוחט העני לכן נתרשל בזה, אבל בודאי בדין הוא שיקבל השוחט את דינו הראוי לו בשביל הנבלה הזאת". בסיכום כותב רמ"ה פוקס: „יש לשתף מדת החסד עם מדת הדין והיושר שלא להעבירו לחלוטין אבל עכ"פ לזמן קצר ... ראוי לקונסו שלא ישחוט בלי עומד על גבו ... למען ישמעו ויראו ולא יזידון עוד" [30].

כעבור שלושים שנה ומעלה שוב היה לרבה של סילאג'־צ'ה דין־ודברים עם שוחט שבגלילו, והפעם עם השוחט שבכפר האדאד. פרטי הסיכסוך אינם ברורים, אך ברורה העובדה שהשוחט, שהיה כנראה מחסידי סאטמאר, התריס נגד הרב. בתגובה על כך אסר הרב את שחיטת השוחט. השוחט התלונן בפני ר' יואל טייטלבוים על הרב שלו. ר"י טייטלבוים שיגר מכתב לשוחט מהאדאד שבו הוא אוסר על שוחטים אחרים להסיג את גבול השוחט מהאדאד. רבה של סילאג'־צ'ה „התמרמר" על כך במכתבו לאדמו"ר מסאטמאר. והוא משיב לו כדלקמן: „אשיב לו על מכתבו הראשון שהתמרמר עלי שנתתי איזה שורות להשו"ב [מהאדאד] שלא להשיג גבולו ... לפי מה שראיתי את מכתבו להשו"ב וז"ל שם שטען ששמע שהתריס כנגד הרב נ"י שחיטתו אסורה ... וזה וודאי שאין לאסור שו"ב לחלוטין ע"י שהתריס נגד הרב נ"י אלא צריך לקונסו או להעבירו אל איזה זמן ולהזהירו שלא יעשה עוד כזאת ... חוץ לזה עיקר היסוד שבניתי דברי הי' על מה שכתבו אליו הה"ג מבאניע ומטאשנאד ... שישבו כסאות למשפט בהאדאד עם כת"ה נ"י ושמעו טענות כל הצדדים ... והם כתבו אליו ... אשר כת"ה נ"י א"א לו לדון כלל בעניני השו"ב בהאדאד כי הוא נוגע בדבר ... וא"א לאסור השו"ב אלא ע"י ביד"צ אחר שאינם נוגעים ... ובוודאי אם הביד"צ יגבו עדות בפניו שאמר דברים כאלה ח"ו אין ספק שיקנסו אותו ויזהירו אותו על ככה ... ויכריחו אותו לפייסו בכל מיני פיוסין. ובאמת גם אנכי אמרתי להשו"ב שמחויב לילך ולפייס אותו ולקבל עליו איזה קנס אם ביזה אותו כאשר כתבתי לו כן במכתבי שע"י השו"ב מסילאדטשעה. ואך השו"ב אמר לי שכת"ה מכריחו להיות גם מורה הוראה מה שלא הגיע לדבר זה מעולם ובזה לא יוכל לקבל דבריו. ונפלאתי מאד על זה דאיך אפשר להכריח תלמיד שלא הגיע להוראה להיות גם מורה הוראה ... ומבלעדי זאת כל הרבנים היראים מתרעמים עליו מאד ... אשר כ"ת נ"י מונע מלקיים הפס"ד הנעשה שם בהאדאד מהבי"ד הנבחר משני הצדדים כדת וכהלכה כאשר כתב אלי הה"ג השליש נ"י מבאניע ... גם אנשי האדאד מתרצים עצמם במה שאינם מקיימים הפס"ד

אשר כ"ת אמר להם שלא לקיים ... ונראה בעליל כי העביר על המדה בתהלוכת ענין האדאד וגם ענין השו"ב מסתעף מזה. וכפי הנראה גם זה שמבקש מהשו"ב להיות מורה הוראה הוא לרדוף את הרב המו"ץ נ"י שבשם נגד הפס"ד" [31]. במכתב נוסף באותו עניין: „...דמה שכתב עוד בדברי הפס"ד שמענין הדיין וכת"ה נ"י האריך לבאר שהפס"ד בטל, אבל התוה"ק אמרה אחרי רבים להטות ... והנה קהל האדאד מלבד שלא קיימו הפס"ד כדת וכהלכה, עוד הוסיפו חטא על פשע ונתנו הדבר לערכאות אשר ע"ז בוודאי אין שום היתר" [32]

ענייני אישות

(גיטין וקידושין, עגונות)

בענייני קידושין לא מצאנו אלא תשובת ר' חיים בצלאל פאנט לר' משה קליין רבה של סילאג'-צ'ה בעניין קידושי-שחוק שאירע בקהילתו, כנראה בראשית שנות השבעים של המאה ה-19, כאשר בחור קידש בתולה בדרך של היתול ומעשי קונדס [33]. ההלכה מתיחסת ברצינות ובחומרה למעשים מסוג זה. עליה לברר את מידת ההיתול ושמא לא היה הדבר בצחוק אלא על פני הדברים; שמא נעשה מעשה הקידושין מרצונה של הבחורה. עליה גם לברר את מעשה הקידושין לגופו, מתחילתו ועד סופו, אם אמר המקדש את המשפט „הרי את" וכו' בשלימותו. האם הטבעת או החפץ שבו קידש היה של המקדש ומה שויו; האם ראו את המעשה שני עדים כשרים. ספרי השו"ת מלאים בתיאורים ופעמים נלוית לשאלה גביית-עדות מפורטת מעין פרוטוקול מפורט של העדויות בלשונם ממש וביידיש-דייטש. אך כאמור, לא נתקלנו במעשה כזה שאירע בסילאג'-צ'ה או באחד מישובי הגליל שלה [34]. ענייני גיטין בסילאג' נזכרים בספרי שו"ת לעתים תכופות יותר. נתחיל בגט שנסדר בשנת 1873 בעיר הרמאנשטאדט, המתקשר לסילאג' בכך, שאת ה„י"ג פסולים" שמצא בגט היה רבה של שאמלוי, ר' מרדכי הורביץ, אליו הצטרפו רבנים אחרים. עניין הגט מהרמאנשטאדט, שסודר בידי ר' זאב וואלף הלוי רוזנבלי, רבה של ס"ט מארטון, הפך לפולמוס רבני סוער, שהסעיר את טרנסילבניה והיו מעורבים בו רבים מרבני המדינה ובראשם מהר"ם שיק, שהצטרפו לפסילת הגט. מצד מכשירי הגט עמדו רבה של גרוסווארדיין, ר' יצחק אהרן לאנדסברג והגאון מגליציה, ר' יוסף שאול נתנזון [35].

לא נביא כאן ענייני גיטין שהנדון בהם הוא הצד ההלכתי הטהור, ללא השלכות היסטוריות, או שהנקודות ההיסטוריות טעונות פענוח וגילוי. נביא שני מקרים של קביעת שמות של מקומות בסילאג'. על סמך קביעת רב המדינה, ר' יחזקאל פאנט, סודרו גיטין בכמה מישובי סילאג'. בשנת 1853 כותב ר' חיים בצלאל פאנט (בנו של רב המדינה): „הנה בעיר טאשנאד כשבאתי לכאן מצאתי טופס גט אשר סידר אאמו"ו הגאון זלה"ה והי' בו שתי נהרות, פושפיקרעט פאטאק ונהר מיקא פאטאק ועל מי מעינות וע"ז סמכתי אף אני ... אבל אחר שנודע לי מוצא ומבוא העיר ראיתי שנהר פושפיקרעט פאטאק הוא באמת בתוך העיר ... אבל נהר מיקא פאטאק הוא חוץ לעיבורה של עיר קרוב לתחום שבת. גם אין מסתפקין ממנו כל עיקר ועוד שהוא נחל קטן אורח ברגליו יעבור וכמה פעמים יחרב ויבש וא"כ אין ראוי להזכירו בגט ... מכאן ולהבא דעתי נוטה שלא לכתוב כאן מיקא פאטאק" [36]. הדבר היה אולי קצת נועז וביחוד כיון שהיה נגד דעת אביו, הוא מבקש את הסכמת אחיו הצעיר, ר' מנחם מענדל פאנט רבה של אור-שור [37].

גם שמה של שאמלוי נקבעה כתיבתו בגט על-פי הכרעת רב המדינה. והוא הכריע לכתוב רק את השם שיהודים קראו לה ולא כפי שקראו לה ההונגרים Sz. Somlyó והרומנים Simlcul-Silvanici בשנת 1863 לא היה בטוח רב העיר, ר' חיים מאיר זאב הארטמאן, אם אמנם כך היתה קביעתו של רב המדינה ולכן הוא פונה אל בנו הבכור ושואל „אם לכתוב שם ישראל לבד בגט דהיינו שאמלויא לפי שבלשון הא"י [האינם יהודים] נקרא קצת בשם אחר כפי לשונם". בתשובתו מרגיע ר' חיים בצלאל פאנט את הרב השואל והוא מספר: „נהירנא כשבאתי למחוז זה הייתי בצוותא חדא עם אאמ"ו זצ"ל בעיר שאמלויא ואאמ"ו סידר שם גט לר' שמחה ליב. ואחר פטירת אאמ"ו זצ"ל מצאתי גט זה בתוך אמתחת הכתבים ולא הי' כתוב בו רק שם העיר בשם שקוראין הישראל שאמלויא ונתתיו לקרו"ט דשם למען יהי' להם לראי' לעתיד איך לכתוב שם העיר בגט" [38]. האם פירוש הדבר, שכשלושים שנה לא סודר גט בשאמלוי? שהרי ר' חיים בצלאל פאנט הגיע למחוז סילאג' בשנת 1834 ואז סידר אביו את הגט לר' שמחה ליב ורק בשנת 1863 נתעוררה השאלה כיצד לכתוב את שם העיר בגט!

כשפרצה המלחמה בין אוסטריה לפרוסיה בשנת 1866, גויסו כמובן גם יהודים להשתתף בה ולהלחם לצד אוסטריה-הונגריה. בין המגויסים היה גם הירשל מן הכפר באגאש [39] שליד נאג'פאלו ונרשם בדפתראות הצבא בשם איזשאק פערענץ. מגביית-העדות שנגבתה בבית-הדין של נאג'פאלו ביום ח אייר תרכ"ז (1867) מתברר, שהירשל באגאשער נפצע פצעי מוות בשדה הקרב מכדור תותח. העד, חברו ליחידה, היה משוכנע שהירשל מת במקום בו נפגע, אך לא היה סיפק בידו לבדקו בדיקה מדוקדקת בשל לחץ הקרב, „והוצרכו לברוח משם ונסו דרך מקום שהי' שם המלחמה מקודם וראה פ[לוני, כלומר ההרוג] הנ"ל מונח מת ודומה כמו מת מכמה ימים". כלומר, לאחר שנסוגו ממקום המערכה, חזרו לאותו מקום כעבור ימים אחדים, והמת עדיין היה מונח במקום נפלו. ר' מרדכי הירש שלזינגר רבה של נאג'פאלו, פנה לכמה מגדולי ההוראה כדי להתיר את אשת הנופל מעיגונה. ר' חיים האלברשטאם מצאנז נוטה להתיר אך „איני פוסק למעשה עד שיציע הענין בפני גדול הדור אמתי שראוי לסמוך עליו". אגב תשובתו מסתייג האדמו"ר מצאנז מפסקו של הגאון ר' מאיר א"ש מאונגוואר „דחייש לעדות בעל מלחמה שהוא פסול" לעדות — וממילא גם עדותו של העד דנן פסולה. „תמה אני" — ממשיך בעל דברי חיים — „וכי בא להחזיק סתם בעל מלחמה לרשעים מהמת שרובם רשעים וזה לא שמענו בשום מקום ... ויותר יש לנו לחוש להכת החדשה האפיקורסים דשם", כלומר אנשי הריפורמה והמתקנים [40]. ר' מרדכי הירש שלזינגר פונה איפוא לגאון גליצאי שני, ר' יוסף שאול נתנזון, המתיחס לדברי הראשון: „ראיתי מ"ש ש"ב הגאון הצדיק מצאנז נ"י". ואף-על-פי

שחולק עליו בפרט מסויים, גם הוא מצדד להתיר את העגונה, אך כיוון שהמקרה היה כנראה חמור ומסובך, אף הוא אינו סומך על עצמו בלבד, ולא כהרגלו ברוב התשובות, שהן חותכות ומכריעות, גם הוא מסיים את תשובתו במלים: „ובכל זאת אין אני סומך על זה עד ישאל לגדול אחד"[41]. השואל פונה איפוא לשנים מגדולי הרבנים בהונגריה עצמה, לר' אשר אנשיל יונגרייז רבה של צ'ינגר[42] ולר' אברהם שאג-צוובנר רבה של קוברסדורף[43]. וכך קיבלה אלמנת המלחמה מבאגאש היתר נישואין[44].

עלינו לקפוץ על פני כיובל שנים, כדי להגיע לעגונת מלחמה אחרת, מלחמת העולם הראשונה, שהתגוררה בכפר דירטעלעק שבגליל שאמלוי. בעלה ר' דוד צבי גרוס נפל במלחמה באיטליה ביום 12 ביולי 1915. רק עשר שנים לאחר נפילתו, בשנת 1925, נערכה גבית-עדות בעיר שאמלוי, ביום כח ניסן תרפ"ה, שבה העידו עדי ראיה שר' דוד צבי גרוס „נפטר ומת ע"י קנה שרפה שמצאו במלחמה במדינת איטאליען [בשנת] 1915 למספרם". נראה, שהאלמנה לא היתה מעוניינת בהיתר נשואין ולכן לא פנתה אל הרב משאמלוי עד עתה. מכל מקום, ר' שלמה זלמן ארנרייך, שהתחמק מהיתרי עגונות, שלא התגוררו בעירו ובגלילו, לא סמך על הכרעתו בלבד. הוא אמנם בירר את ההיתר בתשובה ארוכה ומסיק „נלע"ד שהעגונה ריזל בת ר' יעקב הנ"ל מותרת להנשא לעלמא", אך סייג את ההיתר בתנאי „אם יסכים עמי א' מגדולי הדור או מטעמא דידי או מטעמא אחרינא אז אשב בב"ד של ג' ונתירה ברצ"ה". בשולי התשובה הוסיף לאחר מכן: „ידי"נ הגאון פאה"ד מו"ה מרדכי ליב ווינקלר אבדק"ק מאד שליט"א הסכים על היתר זה בעז"ה והתרנו אותה בב"ד של שלשה"[45]. רבה של מאד אכן התיר את העגונה ללא היסוס, שכן אין הרב משאמלוי זקוק להסכמתו „כי ברב גדולתו ביאר באורך ורוחב צדדי ההיתר א"ג [אל נכון]"[46].

בין חרדים לנאורים ובין יהודים לגוים

בכל מחוז סילאג' לא היתה אף קהילה לא-אורתודוכסית. כאשר התפלגה יהדות הונגריה (וטרנסילבניה בכללה), בעקבות הקונגרס של יהודי הונגריה בשנת 1869, הזדהו כל קהילות ישראל בסילאג' עם המחנה האורתודוכסי. כנראה שלא קדם לה להזדהות זאת שום מאבק ציבורי. ומכל מקום, מאבק כזה, אם היה, לא חרג מן המסגרת המקומית ולא מצא את רישומו בתולדות יהודי המחוז. אחד משלבי ההכנה לפילוג היה כנס הרבנים בחודש כסלו תרכ"ו (1865) בעיר מיהאלוביץ שבסלובאקיה. בסיכום הדיונים פורסם „פסק בית-דין", שבו נגזרו איסורים שונים בחיי הפרט והכלל של יהודי הונגריה[47]. יוזם הכנס ורוח החיה בו היה ר' הלל ליכטנשטיין, שהיה אז רבה של סיקס. הוא הריץ מכתב-חוזר לרבני המדינה ובו הזמנה לכנס וסעיפי ההצעות לדיון בכנס. ר' חיים בצלאל פאנט, בתשובתו לר' הלל ל"ש, מגיב על החוזר: „וב"ה אשר לא השבית לנו איש גודר גדר ועומד בפרץ בפני חורשי און ... ועתה קם מעכ"ה לקנא קנאת ה' להכות בשבט פיו את האנשים הרשעים האלה להחזיר עטרה ליושנה". לאחר מכן מתיחס הכותב לסעיפי הצעות-ההחלטה: „ומ"ש באות א' שלא לדרוש בלשון העמים זה א"צ לפנים כי הדבר מובן מאליו שכל הדורש לרבים צריך שידבר בלשון עמו שישמעו השומעים ויבינו אותה ... בלשון יהודית ... שממש רוב העיר אינם מבינים לשון דייטש הצח". והוא מסיים: „וסוף הדבר אני מסכים עמו אם ה' יהי' עמו לאשר חילו לבטל מנהגים שהם שלא כדת"[48].

באותה שנה כותב רח"ב פאנט מכתב נוסף בעניין זה והפעם אל ר' ירמיה לעוו רבה של אויהל. במכתב הוא מודיע שגם הוא ישתתף בכנס: „וגם אנכי הצעיר באלפי ישראל על משמרתי אעמודה לבוא אל הכנסי' לשם שמים ... להמתיק סוד נגד פריצי עמנו". הדגש במכתב זה הוא ה„סעמינאריום", כלומר בית-המדרש לרבנים שהחוגים הנאורים תכננו להקים בבודאפשט. אם דבר זה יבוצע „לא יבצר מהם אשר יזמו לעשות לשכח תורה מישראל ח"ו ... כי רבים עתה עמי הארץ אשר מכונים בשם רב או פרעדיגער ואינם יודעים צורתא דשמעתא ואין להם יד בש"ס ופוסקים וריקים מכל"[49].

מצאנו עוד תשובה אחת בלבד הדנה בעניינים אלה, מערב סוכות תרנ"ג (1892). בינתיים קם הפילוג והיה ובית ישראל בהונגריה נתפלג לשני מחנות, שהתגבשו ועוצבו. אך מה שלא היה אולי צפוי מראש הוא התהוותו של מחנה שלישי — של הבלתי מזדהים, הידועים בשם סטאטוסקוו. היחס לקהילות-ביניים אלה היה תחילה מהוסס ובלתי ברור. עד שחרצו רבני הונגריה, ובראשם מהר"ם שיק, את דינם לשבט והכריזו עליהם שדינם כדין הניאולוגים. הלכה זו הלכה והתחזקה בשנים הבאות ואף רבנים שהיו גדולים בתורה ושומרים על קלה כחמורה וגם קהילותיהם התנהלו לפי דיני השלחן ערוך, נכללו בגדר זה. הדבר מוכח גם מתשובתו של ר' משה הרש פוקס רבה של גרוסווארדיין לר' ברוך בענדיט ליכטנשטיין רבה של קראסנא. לקראסנא נזדמן רב של קהילת סטאטוסקוו, ששמו לא פורש כמובן, אך ברור מן העניין שהיה גדול בתורה ובמעשים טובים, שנתכבד לעלות לתורה. השאלה היא אם רב כזה זכאי לכיבודים הנהוגים לרב: „אם נכון לנו מצד הדין לקרוא ראבבינער של שטאטוסקווא-געמיינדע בשם ,מורה מורנו' בשעת קריאת התורה כנהוג לקרוא לרב ומורה הוראה בישראל". הרב מקראסנא, שהיה ידוע כאחד הרבנים הקנאים בטרנסילבניה, פסק שאין רב זה זכאי לתואר רבני זה. גם המשיב, הרב מגרוסווארדיין, שלא נחשב לרב קנאי, תמה על שאלתו של הרב השואל (שהיתה כמובן שאלה ריטורית בלבד ומגמתה לקבל אישור וגיבוי לפסקו דווקא מצד רב הנחשב כמתון): „וכי זו שאלה? בלי ספק שלא יאות לו שם הכבוד הזה". הוא לא זכאי ל„שם כבוד" זה גם אם הוא אישית מתנהג כרב אורתודוכסי וגם קהילתו כך: „ואם אמר יאמר האומר הרוצה להתעקש הרי הוא הולך בדרך אשר דרכו בו אבותינו מעולם ובקהילתו הכל הוא עפ"י השו"ע למה נאמר עליו שהוא אינו הולך בדרך טובה? אני אומר סמיות עין יש כאן, שקר מוחלט הוא, לא זה הדרך שדרכו בו אבותינו ... רוב הרבנים המובהקים אשר במדינה המה הורו לנו כי בעת ובעונה הזאת החיוב על כל איש ישראלי ... לקבל עליו חוקי הארטהאדאקסען וכל הפורש מהם הוא ממאן לילך בארחות צדיקים ... לכן יפה עשה מעכ"ת נ"י ויפה הורה"[50].

ומיחסים בין מחנה למחנה בתוך המחנה פנימה אל יחסים בין יהודים לשאינם יהודים. כידוע, נצטיינו יובל השנים (כמעט) 1867, שנת ההפשרה ביחסים שבין אוסטריה להונגריה, ועד לשנת 1914, שבה פרצה מלחמת העולם הראשונה, כשנים של יחסים תקינים בין יהודים לגויים ואף — בחלקים ניכרים של המדינה — כיחסים ידידותיים. כך היו הדברים על פני השטח לפחות ולגבי היחסים במישור הרשמי והממסדי של השלטונות. עדות ליחסים כאלה היא תשובת בעל כתב סופר מאותה שנה ממש, לתלמידו ובן עירו, ר' אליהו הערצפעלד, שישב בשאמלוי כאברך צעיר. נראה, שהאברך בן הטובים נתכבד מהנהלת הקהילה לעמוד בראש התלמוד־תורה שנוסד בשאמלוי סמוך לכך. השאלה היא „בענין קבלת צדקה מן שר נכרי אשר לא מבני ישראל הוא". השר, כנראה מושל המחוז, או אציל מקומי, ביקש לתרום סכום כסף לתלמוד תורה שהוקם בקהילה. הרב המשיב זהיר ביותר בתשובתו. בשקלא־וטריא הוא מברר את הדברים לגופם כפי שהם עולים מן המקורות ללא התיחסות ישירה לשאלה הקונקרטית. לאחר הבירור ההלכתי המנותק לכאורה מן השאלה מוסיף בעל כתב סופר את המשפט „מכל מה שכתבתי תוכל לדון בנדון שלפניך אחר העיון בדברינו". מדבריו משתמע אמנם שיש מקום לקבל את הצדקה המוצעת. ובאשר „לפרסם נדבת השר ע"י עלי צייטונג ולתת לו הודיה", האם אין בכך משום „מקבל צדקה בפרהסיא" מן הגוי, שאינו רצוי מבחינת ההלכה, דעתו של הכתב סופר, שקבלת צדקה מן הגוי בפרהסיא אסורה משום חילול השם, אך בנדון זה „אין בקבלה זו בזיון וקלון לעם ד', אדרבה לכבוד הוא בפני המונים". אך כדי שלא יתעורר הרושם שיהודים יזמו את התרומה, מבקש המשיב „לכתוב שנתן מרצונו בלי שבקשו מאתו להלביש במעותיו נערים ערומים שלא יהי' נשמע לת"ת ללמוד וד"ל". כלומר, כדי למנוע חילול השם, כאילו גוי תורם במישרין למען לימוד תורה ואין יהודים מסוגלים לשלם מכיסם את שכר המלמדים, יש להדגיש במפורש שהתרומה נועדה להלבשת „נערים ערומים" ללא כל קשר לתלמוד תורה. והדבר גם מרומז בראשי התיבות „וד"ל"[51].

בעל כתב סופר קשור לעיר שאמלוי גם מצד אחר, מצדו של איסוף מעות ארץ־ישראל — לפיכך נסמיך את התשובה הבאה לכאן, אף־על־פי שמצד העניין אין קשר בין שתי התשובות. בסוף 1871 הריץ ר' מנחם מענדל פאנט מכתב חריף לבעל כתב סופר בדבר כסף רמבע"ן המקובץ בעיר שאמלוי וסביבתה. רבה של פרסבורג ציווה לגבאי הכולל, ר' חיים צבי ירוחם, שכסף המקובץ בשאמלוי ישלח אליו או להרב דאונגוואר. שני הרבנים האלה היו נשיאי כולל אונגארן. על כך מגיב רמ"מ פאנט בחריפות: „ונשתוממתי על המראה פה קדוש יאמר דבר זה. דמצוה אשר החזקתי בעיר הנ"ל יותר מעשרים שנה. עד כה נשלח המעות הנ"ל לידי ... ועתה פתאום יקחו המצוה הנ"ל מחזקתי ... כי באמת הי' עיר שאמלוי והגליל בכלל מדינות זיבענבירגען לכל דבר רק זה איזה שנים אשר מטעמי המלך יר"ה צירפו למדינת אונגארין ... וע"כ אחרי הסתלקות אאמ"ו הגאון זצל"ה אשר הי' רב המדינה גם בגליל הנ"ל מאז ועד עתה שלחו מכל המקומות המדינה זו כל מעות רמבה"נ לידי ותלי"ת יש לי הורמנא ע"ז. וגם אחר שהמלך יר"ה צירף גליל שאמלוי לאונגארין אעפ"כ בענין מעות רמבה"נ לא הי' שינוי וכאז כן עד עתה שלחו שקלי הקודש הנ"ל לידי גם מעיר שאמלוי ... ע"כ בקשתי מכבוד הדר"ג נ"י למחול אלף פעמים ולהשיב באגרת לשאמלוי שלא ישנו מהחזקה דמעיקרא הנ"ל בפרט כי בכה"ג יגדל צעקת לגימא מעניי אה"ק אותן שכבר הוחזקו בשקלי הקודש דרמבה"נ ממקומות הנ"ל ... והנני עומד ומצפה בצדקת הדר"ג נ"י שיותן מקום לדברי הנאמרים באמת"[52].

בימי השואה ולאחריה

ב־30 לאוגוסט 1940 הכתיב היטלר („תכתיב וינה") להחזיר את טרנסילבניה הצפונית לרשותה של הונגריה. בחלק זה התגוררו כ־150,000 יהודים (בטרנסילבניה הדרומית שנשארה ברשות רומניה נותרו כ־50,000 יהודים בלבד). בכך החל שלבה הראשון של שואת יהודי טרנסילבניה, כחלק משואת יהודי הונגריה. הבה ונראה איפוא אלו בעיות התעוררו בסילאג' בתקופה איומה וטראגית זאת, עד לחיסול הסופי שהתרחש בראשית הקיץ 1944, עם הגירוש לאושוויץ. אחת הגזירות הראשונות של השלטון ההונגרי היתה חובת נשיאת תעודת־זהות. למעשה, היתה קיימת חובה זו גם בשנים האחרונות של השלטון הרומני, אך אז עדיין לא היתה הקפדה חמורה על כך ויהודים שנתפסו בשבת ללא תעודת־זהות „הסתדרו" בדרך כלל עם השוטרים הרומנים, אם בשכנוע בלבד ואם בתוספת „מתן־יד". אולם בעלי התפקידים בשלטון ההונגרי הקפידו על כך הקפדה יתירה. הבחור יעקב אליהו וייס[53], בנו של הרב מנאג'פאלו שואל את רבו ושאר־בשרו ר' מרדכי בריסק, כיצד לנהוג „באלה הימים אשר אי אפשר לצאת החוצה בלי כתב תעודה מה לעשות ביום ש"ק בעיר אשר אין בה תיקון עירובין כי בלא זה אי אפשר בשום אופן ללכת לבתי כנסיות ובתי מדרשות ... אם אפשר לתת התעודה לעגעטעמאטיאן תחת הכובע למען תהי' הוצאה שלא כדרכה והארכת בזה". המשיב מקדיש לשאלה שלושה סימנים בספרו ומאריך לברר את העניין מכל צדדיו ובא לידי מסקנה: „ואף דאין זה ברור שהממונים יבקשו ברחובות ובשוקים הלעגעטעמאציע אבל מכיון שאם לא נתיר ... לא ילכו למנין ולא יתפללו בציבור ... יש מקום להתיר בתנאי שלא ילכו לטייל ברחובות שלא בזמן התפלה"[54]. גם אבי השואל, ר' אשר אנשיל וייס, „האריך בבקיאות נפלא לחפש שערי היתר בשלשה טעמים לשבח"[55].

גזירה אחרת, קשה מן הקודמת ללא שיעור, שהיתה ללא נשוא לאלה שנגזרה עליהם ולבני משפחותיהם — גיוסם של אלפי יהודים מטרנסילבניה בשנת 1942 לפלוגות־העבודה. רובם הגדול של מגויסי 1942 נשלחו לאוקראינה והומתו שם במיתות שונות ומשונות לאחר עינויים אכזריים. בין המשרתים בפלוגות־העבודה היו רבים משלומי אמוני ישראל, ששמרו גם בתנאים בלתי אנושיים על קלה כבחמורה, לא התגאלו בפת־בג הצבא והשתדלו לשמור את השבת בכל מה שנוגע לצרכיהם הפרטיים במסירות־נפש שלא על דרך המליצה וההגזמה — כפי שעולה מכמה שאלות שהמגויסים שאלו את רבותיהם. הבחור יעקב אליהו וויס הנזכר שואל שוב מרבו „בדבר הקאווע שחור שמבשלים לאנשי הצבא ביורה המיוחדת

לזה ומבשלים בהיורה גם בשב"ק אם נאסרה היורה ע"י הבישול בשב"ק ואם מותר לבעל נפש מאנשי הצבא לשתותה". לפני בירור ההלכה מקדים המשיב ואומר — בוודאי מטעמי זהירות מעינא בישא — „בריש מילין אומר לך כי מצוה עלינו מהתורה והנביאים לשמור ציווי שרי המדינה וכו' אבל תורה היא ונלמוד וללמד אני צריך במקום שאין פקודה לשתות החמין הללו". ובמסקנתו הוא מכריע: „תבנא לדינא דהקאווי שמבשלים אחר מעת לעת מבישול בשבת שרי אף לכתחילה". ובסוף התשובה: „וידוע בשם הצדיקים הקדושים זי"ע שהבטיחו לנו שבזכות אנשי חיל ישראל נזכה לגאולה שלמה ... איך לא ישא הקב"ה פנים לישראל אשר דמעם שקוים ומרוב הלחץ זה הדחק עיניהם מנהירות לעיין בדברי תורה" [56].

ר' יצחק קראפר מטאשנאד שאל את ר' יעקב אלימלך פאנט רבה של דעש בחורף 1944, „היות שבמקום אחד גזרו על היהודים עובדי הצבא שלא יניחו תפילין רק ישלחום ואם ימצאו אחר החיפוש באמתחותיהם תפילין אצלם אז ישרפו התפילין ... אמנם הרבה חרדים לבם מלהיות בכלל קרקפתא דלא מנח תפילין ומחזיקין התפילין אצלם למרות הגזירה ... אם מותר לגרום בזיון גדול כל כך שאחר כך יבואו התפילין לידי שריפה רח"ל". המשיב פוסק, שאין זה בכלל גרמא ומותר להחזיק התפילין, אף אם קיים החשש שהרשעים ישרפו אותן [57].

תשובות אחדות בהלכות שבת בתנאים המחרידים. מהר"ם בריסק נשאל מר' שרגא צבי ברנשטיין מקראסנא „באנשי הצבא אשר נוסעים ממקום למקום אף ביום הש"ק אם מותר להם ליתן בתוך השק שבו מונחים שאר החפצים הנחוצים מחוק המלכות, את התפילין. כי אם נאסור להם לשאת את התפילין עמהם יארע להם הרבה פעמים שלא יוכלו לקיים מצות תפילין". המשיב מסיק להיתר ומסיים: „כ"ז כתבתי למען למוד זכות על אנשי הצבא היראים והשלמים אשר נושאים עמהם התפילין באופן הנ"ל. ואחרי [כן] ... בא למחנתינו תלמיד ישיבתינו אברהם לייב וויינבערגער נ"י והביא לנו מטעמים ספר היקר מחנה ישראל להגאון בעל חפץ חיים ז"ל ובו כתוב לאמר שלכתחלה יתפור התפילין בבגדו בערב שבת ובדיעבד ... יש לסמוך בשעת הדחק על ההיתר שיניחם בתוך שאר החפצים" [58].

מעניין הילול שבת היא גם שאלתו של הבחור יצחק אייזיק וויס משאמלוי: „באיש א' מאנשי הצבא אשר יש לו כאב שיניים ועינים ונהוג בלגיון החונים סמוך לעיר הבירה שבכל יום שב"ק מניחים את כל הכואבים לילך אל הרופאים ומוליכים אותם ע"י מסילת הברזל. ושאל היות שעבודת אנשי הצבא היא חפירת אדמה וכיו"ב מל"ט מלאכות דאורייתא וא"כ יותר נכון ... לילך לעיר הבירה מלהשאר בתהנה ביום השב"ק, או דילמא כיון דעבודה שעובדים מדינא דמלכותא אף שהיא דאורייתא קיל יותר כיון שהוא באונס אבל ההליכה במרכבה הוא ברצון ושאלת כדת מה לעשות". המשיב מכריע ש„לענ"ד ודאי יותר נכון לילך במרכבת הקיטור אל הרופא מלחלל שבת באונס כל היום לעבוד בל"ט מלאכות" [59].

כבר נוכחנו לדעת שר' שלמה זלמן ארנרייך היה מ„יראי ההוראה" בכל הנוגע להיתר עגונות והיה משתמט מלעסוק בכך עד כמה שניתן לו. קו זה מתגלה גם במקרהו הטראגי של נח יוחנן (נאנדור) זעלצער מעיר סאסרגן, שעל מותו היתה עדות ברורה. נאנדור זלצר גויס בשנת 1941 ונשלח לאוקראינה. בחורף הקר שם קפאו ידיו ורגליו. הוכנס לבית חולים צבאי בעיר קורסק וב־4 בפברואר הועבר ללמברג. במצב אנוש הוחזר להונגריה והועבר לבית־החולים הצבאי שבעיר דברצין ובו מת ביום 14 בפברואר 1942. גופתו נמסרה לחברה קדישא בדברצין ובה נקבר. בית־הדין בדברצין גבה עדות כדין. גם בית־הדין של סאסרגן גבה עדות על תהליך פציעתו ופטירתו של זלצר. רבה של סאסרגן, ר' ישראל פריינד, פנה אל ר' שלמה זלמן ארנרייך, כדי להתיר את אשתו לאה להנשא. לא ברור אם אמנם היה בדעתה להנשא או, מה שמתקבל יותר על הדעת, שהאשה רצתה להצטייד בהיתר לעתיד לבוא וגם כדי שאפשר יהיה לקיים דיני אבלות ואמירת קדיש. מכל מקום ההיתר ניתן ללא כל קושי, שכן העובדות היו ברורות. ואף־על־פי־כן הכניס הרב משאמלוי סייג אחד להיתרו: „אבל לולי שתמתין י"ב הודש מיום שיהי' שקט ומנוחה בעולם אין אני מסכים בשום אופן להתיר". וכל־כך למה? דעתו של הרב משאמלוי היה שגם במקרים שההיתר ברור יש לחכות שנה לאחר תום המלחמה, גזירה שלא להתיר שום עיגונא עתה בלתי אם תמתין יב"ח [יב חודש] אחר שקיטת המלחמה כי שמענו וראינו כמה פעמים משום מקרים שמהם עלולה לצאת תקלה: „ודעתי בלאו הכי שהעידו מהקאמאנדע ומרו"ק [רויטען קרייץ־הצלב האדום] שמת ונקבר ובא לביתו חי". בתשובה אחרת חוזר שוב ר' שלמה זלמן ארנרייך על סייג זה: „ואני על משמרתי אעמודה להמתין כמ"ש בתשובתי זולת ע"י אסיפת חכמי ישראל להתייעץ יחד בזה כי יכול לבוא לידי מכשולות רבות אם ישמעו שהתירו לאחת מיד" [60].

מצאנו תשובה נוספת שמטרתה להתיר אשה מכבלי עיגון, „אשר בעלה שבק חיים ... במדינת אוקרייאנא והושיבו בד"צ ועד אחד העיד לפני הב"ד באופן שיכולין להתיר את האלמנה להנשא לאיש, רק דא עקא שבישיבת הב"ד לא השגיחו שיהי' כדת של תורה, דהיינו שבתוך הב"ד היו שנים שקרובים זה לזה ... ואי אפשר לתקן הדבר ... כי העד המעיד כבר חלף הלך לו". השאלה הובאה בפני ר' מרדכי בריסק על־ידי ר' שמעון גרוזינגר מזשיבוי, שבה כנראה הוגבתה העדות. המשיב מוצא תקנה. בית־הדין אמנם פסול כיון שבהרכבו ישבו קרובי־משפחה, אך „לא נתבטל כחם מלהיות עדים בדבר וא"כ יכולים להושיב ב"ד של שלושה כשרים ולשמוע דבר הב"ד הראשון ... ויש בכח הב"ד השני להתיר האשה ... אבל עכ"פ הבנים יכולים לומר קדיש בכי האי גוונא ... אחרי שנתברר מיתת אביהם" [61].

לאחר השואה, שבה נספו רובם המכריע של רבני טרנסילבניה הצפונית, ובכללם מחוז סילאג', ראו עצמם רבני טרנסילבניה הדרומית, שגורלם שפר עליהם ונמלטו מן הגירוש ומן ההשמדה, אחראים לגורלם של העגונים והעגונות של השואה. בחודש תמוז תש"ה (1945) נתכנסה בעיר אראד אסיפת־רבנים מכל רומניה לדון במצבם ההלכתי של העגונים והעגונות. אחד היוזמים של אסיפה זאת היה ר' יצחק יעקב וויס ראב"ד של גרוסווארדיין לאחר השואה (היום רבה של העדה החרדית בירושלים), שהוציא מכתב־חוזר ל„רבנים

הגדולים" זמן קצר לאחר אסיפת הרבנים: „ע"ד אשר נדרשתי מכם לגלות לכם טעמי ונמוקי במה שנוגע להיתר עגונים ועגונות אשר הייתי המציע הראשון לפני אסיפת הרבנים הארטה' מכל מדינת רומעניען בק"ק אראד יצ"ו בין המצרים שנה שעברה תש"ה לפ"ק. הנה אז היה הנדון במה שנוגע לשאלת האנשים לבד". כלומר, בשלב הראשון דנו הרבנים רק בהיתרם של העגונים הגברים, שכן מצבם האישי קל לאין ערוך, באשר רובצת עליהם רק הפקעת האיסור של „חרם דרבינו גרשון" של נשיאת יותר מאשה אחת. אך על העגונות הנשים רובץ האיסור החמור של חשש אשת-איש. דבר הלמד מעניינו שהרבנים לא יכלו להשהות את היתר העגונות לזמן רב, שכן היתה זאת בעיה דוחקת התובעת את פתרונה הדחוף. ואכן „כעבור איזה זמן ראינו נחוצת השעה" — כותב הרב ווייס בחוזר שלו לרבנים — ו„יש לדאוג גם בעד אחיותינו בנות ישראל האומללות וגם במה שנוגע לענין אחות אשה אשר רבים דוחקים עלינו להתירם"[62]. בעצה אחת עם רבנים אחרים ותוך משא-ומתן של הלכה בינו ובין הגאון מניאמץ, ר' חיים מרדכי רולר ור' יצחק צבי סופר רבה של טמשוואר[63] ורבנים אחרים הותרו עגונות השואה בטרנסילבניה. בספריהם של ר' יצחק יעקב ווייס ור' יצחק צבי סופר בירורים הלכתיים של עגונות רבות תוך תיאורים מחרידים של הטראגדיות המזעזעות[64]. אין צריך לומר שמקרים אלה אינם אלא המקרים המסובכים שתבעו בירור הלכתי מעמיק ולעתים נועז. רבים מהם לאין שיעור ההיתרים שניתנו לעגונות שלא היו כרוכים בבירורים ועיונים ולפיכך לא מצאו את רישומם בספרי השו"ת.

רבני טרנסילבניה שלאחר השואה הקימו מנגנון מסועף של גביות-עדויות משרידי השואה ונפרשה רשת רחבה של גובי עדויות ברחבי החלק הצפוני של טרנסילבניה. הגובים היו בדרך כלל שוחטים ויודעי ספר שהוכשרו למלאכתם. מן העניין להביא את שאלתו של ר' מנחם מענדל מארק, מורה הוראה בישוב שיללמד (אולמען) לאחר השואה, שבה הוא מבקש את הדרכתו של הרב יצחק צבי סופר מטמשוואר בקשר לאיסוף ורישום גביות-העדויות: „היות בכפרים קטנים שהשו"ב עושה גביית עדות על הבעל שמת במחנה או על האשה שהלכה לצד שמאל [כלומר לכבשן האש] ועל יסוד העדות שנגבה על ידו נותן הבי"ד היתר לבעל לישא אשה או להאשה שתנשא לכתחילה, ויען כי לפעמים קשה הדבר להמציא [כלומר למצוא] בכפר עוד ב' כשרים לקבל העדות בשלושה ע"כ שואל מעכ"ת אם החיוב עליו לטרוח ולהשתדל שתהיה הגביית עדות בשלושה או די לכתחילה אם השו"ב לבדו מקבל העדות". בתשובתו מדריך הרב מטמשוואר את מורה ההוראה הכפרי מסילאג', „דלקבל עדות על הבעל צריך להשתדל גם בכפרים קטנים שיהיה במותב תלתא ... ובדיעבד אם נגבה עדות שלא בפני שלושה ג"כ מהני דבכי האי גוונא יש לסמוך על החלקת מחוקק"[65].

התשובה האחרונה הקשורה למחוז סילאג' נכתבה בקיץ 1961. מדובר בה בעורך-דין יהודי בעיר זילאה, שאשתו עלתה לארץ-ישראל ומתגוררת בחיפה. כדי לשחררה ניאות הבעל לשלוח גט לאשתו. רבה האחרון של גרוסווארדיין, ר' משה זאב פולאק, סידר את הגט ושלח אותו לחיפה. תוך כדי כך הגיע מבית-הדין של חיפה נתוני השמות של הבעל והאשה והם שונים במקצת מאלה שנכתבו בגט הנשלח כבר. הרב פולאק שואל איפוא את הרב ווייס (אז רב בעיר מאנטשסטר) אם הגט הנשלח כשר בדיעבד או שיש לשלוח גט שני[66].

הערות

1. שו"ת מראה יחזקאל סי' קנד (ו טבת תקצ"ד), קנה (טו טבת תקצ"ד).
2. גם במקומות אחרים בטרנסילבניה עסקו בשליש השני של המאה ה-19 בייצור יין כשר. שמונה תשובות רצופות בשו"ת מראה יחזקאל דנות בעניין זה בכמה מישובי טרנסילבניה (שם סי' קנג—קס בשנים תקצ"ד—תקצ"ה).
3. מצאנו תשובת בעל מראה יחזקאל לבנו, ר' יצחק משה פאנט, שהתגורר בכפר ליד ביסטריץ ועסק בחקלאות „בנידון האורענדעס של הגוטר [האחוזות] אם מותר לישראל להניח לעבוד עבודתו בשבת ע"י הערלים העבדים של הגוט אשר נקצב להם כמה ימים יעבדו כל אחד ואחד במשך השנה" (שם סי' ד, ללא תאריך, אך כנראה בשנות השלושים-הארבעים של המאה ה-19).
4. שו"ת דרך יבחר סי' ג (ד מנחם אב תר"ח). את תגובתו של ר' מאיר א"ש לא מצאנו בספרו שו"ת אמרי אש.
5. עמ' 123—165.
6. שו"ת שואל ומשיב מהדורא קמא חלק ג סי' נה (ללא תאריך).
7. שו"ת דברי חיים חלק ב או"ח סי' כט (ה ויגש תרכ"ז).
8. שו"ת מהריא"ץ או"ח סי' כד (ללא תאריך, אך כיון שרי"מ שווארץ עבר לקרולה בשנת 1881, הרי נשאלה השאלה קודם לכן).
9. שם או"ח סי' כג (ג לך לך תרכ"ז). בהמשך התשובה הוא מסיק שאם „יראו כי יכול לבוא ע"י כך לאיסור חמור מזה ודאי יש לצדד ולהתיר באופן שיתפרסם לכל באי שער עירו כי יש לעכו"ם חלק בו".
10. שם סי' יט (עש"ק עקב תרמ"ה).
11. שם סי' כב (ד דחנוכה תרנ"א).
12. שו"ת ערוגת הבשם יו"ד סי' רלב (ללא תאריך, אך בין השנים 1896—1911, שבהן שימש השואל ברבנות בכפר זה).
13. שו"ת משיב דברים או"ח סי' סה (צום גדליה תר"ן).
14. שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' מח—מט (שתיהן ללא תאריך).
15. מסכת מגילה כו ע"ב; רמב"ם הלכות תפלה פרק יא הלכה יב; טור ושו"ע או"ח סי' קנב סעיף א.
16. שו"ת משיב דברים או"ח סי' ל (ג דסליחות תר"ן), סי' לא (יג ניסן תרנ"ב). ההיתר הוא עפ"י שו"ת אבני צדק סי' י, שניתן להרחבת בית-המדרש בעיירה בורשה שבמאראמארוש.
17. שו"ת מהרש"ג חלק א או"ח סי' נח (תרע"ג).
18. שו"ת בית שערים או"ח סי' נו (עש"ק שמות תרס"ד).
18. שו"ת בית שערים או"ח סי' נו (עש"ק שמות תרס"ד).
19. שו"ת מהר"ם בריסק חלק ב סי' לג (ללא תאריך, כנראה בשנות ה-30). מן העניין לציין שהגאון הנודע ר' שמואל ענגל בתשובתו להרב מאויברווישווה, ר' מנחם הגר, משנת 1926, מחמיר אף הוא והוא רואה בכך משהו ריפורמי: „קשה להתיר לעשות תנור להחם בו כיון שלא נהגו כן בשום ביהכנ"ס להעמיד בו תנורים הוי כעין תשמיש של גנאי ... וכבר אמר

מרן החת״ס ז״ל החדש אסור מן התורה בכל מקום״ (שו״ת מהר״ש ענגל חלק ז סי׳ קס, ד ויחי תרפ״ו).

20. שו״ת מקדשי השם חלק ב סי׳ נג (א אלול תרפ״ד).

21. שו״ת מהרש״ג חלק ב סי׳ סז (תרפ״ד); שו״ת עצי חיים או״ח סי׳ ח (ללא תאריך).

22. שו״ת לבושי מרדכי מהדורא תניינא יו״ד סי׳ קמה (ללא תאריך).

23. שו״ת קרן לדוד סי׳ כ (ללא תאריך). כותרתה של תשובה זו אינה לר׳ עקיבא בלוי אלא ל,,אקרו״ט עדת ישורון דק״ק קראסנא״.

24. שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ כח (ללא תאריך. כיון שהותנו של המשיב נזכר בברכת המתים, הרי נכתבה התשובה לאחר תרצ״ד 1934, שבה נפטר ר׳ שמואל זלמן וויינברגר).

25. שלחן ערוך יורה דעה סי׳ יח סעיף יז.

26. שו״ת מהריא״ץ יו״ד סי׳ א (עש״ק תולדות תרכ״ד).

27. שו״ת מהר״ם שיק יו״ד סי׳ כא (ללא תאריך, אך לא יאוחר משנת תרל״ט 1879, שבה נפטר המשיב).

28. שו״ת זכרון יהודה חלק ב סי׳ ג (ללא תאריך). כאמור, לא נזכר שם הרב. אם הכוונה לר׳ שלמה רוזנברג שנפטר בשנת 1897, הרי קרה המעשה בשנות התשעים, אולם קרוב לוודאי שהשאלה נשאלה כשר׳ יהודה גרינוואלד כבר היה רבה של סאטמאר, החל בשנת 1898. ואם כן השואל הוא ר׳ שמואל ארנגרובר, שהיה רבה של טאשנאד בשנים 1899—1919.

29. Rona ובהונגרית Szilágy Róna שליד העיר זשיבוי. בשנת 1920 התגוררו בו ששה יהודים (נפש) בלבד.

30. שו״ת יד רמה חלק ב סי׳ מז (א שמות תרס״ד).

31. שו״ת דברי יואל חלק א סי׳ קמח (ללא תאריך). המו״ץ של האדאד הנזכר כאן הוא בוודאי ר׳ יוסף אריה פיש בעל ספר דברי יוסף.

32. שם סי׳ קמט. שמו של הרב מסילאג׳-צ׳ה וגם שם המקום לא פורשו בתשובה אלא ,,הרב הגאון בנש״ק מ׳ האב״ד דק״ק״ ותו לא. מן העניין ברור שמדובר בקהילה זו וברבה ר׳ שלמה זלמן קליין. לא נראה, שהכוונה לממלא מקומו וחתנו, ר׳ יוסף שמואל ליכטנשטיין, שהרבנות בסילאג׳-צ׳ה נמסרה לו בידי חותנו בסוף שנות השלושים.

33. שו״ת דרך יבחר סי׳ נד (ללא תאריך, אך כיון שר׳ משה קליין החל לשמש ברבנות בשנת 1869 והמשיב נפטר בשנת 1874, הרי אירע המעשה בין השנים הללו).

34. במקומות אחרים בטרנסילבניה מצאנו מעשים דומים בתקופה זו, בהאלמין (שו״ת מהר״ם שיק אה״ע סי׳ עד משנת תרל״ז) ובהידאלמאש (שו״ת דרך יבחר סי׳ נה).

35. ר׳ זאב וואלף רוזנבלי הדפיס בעניין זה את הקונטרס ,,מלחמת חובה״ (תרל״ג). שו״ת בענין זה: שו״ת מהר״ם שיק אה״ע סי׳ קלא, קלב; שו״ת שואל ומשיב מהדורא רביעאה חלק ג סי׳ מו; שו״ת רשב״ן אה״ע סי׳ קעג. נראה שר׳ מרדכי הורביץ משאמלוי הדפיס קונטרס בשם ,,עת לדבר״, שבו בירר את עמדתו, אך לא הגיע לידינו.

36. שו״ת דרך יבחר סי׳ נז(תרי״ג).

37. שם סי׳ נה (ג אייר תרי״ג); תשובת אחיו: שו״ת אבני צדק סי׳ קיג (ללא תאריך).

38. שם סי׳ נט (כז שבט תרכ״ג).

39. Boghis ובהונגרית Szilágy Bagos ב־1920 התגוררו בו 34 יהודים (נפש).

40. שו״ת דברי חיים חלק ב אה״ע סי׳ סד (ד בחוקותי תר״ל).

41. שו״ת שואל ומשיב מהדורא קמא חלק א סי׳ ק (ללא תאריך).

42. שו״ת שבסוף ספר מנוחת אשר חלק ב סי׳ יז (ללא תאריך).

43. שו״ת אהל אברהם סי׳ נה—נו (ללא תאריך).

44. עגונה אחרת ממלחמת אוסטריה־פרוסיה היתה ויטיא רעכל בת שלמה מכפר שימונזא שליד דעש, שענייננה נדון על־ידי ר׳ מנחם מענדל פאנט ואחיו ר׳ חיים בצלאל, ר׳ שמואל ארנפלד רבה של בעטלען, בעל כתב סופר פרסבורג ובעל דברי חיים מצאנז. ראה שו״ת אבני צדק סי׳ מה—מו; שו״ת דרך יבחר סי׳ מו—מז; שו״ת כתב סופר אה״ע סי׳ כח; שו״ת דברי חיים חלק ב אה״ע סי׳ צח (חלקן ללא תאריך וחלקן משנת תרכ״ז).

45. שו״ת לחם שלמה אה״ע סי׳ א (ללא תאריך).

46. שו״ת לבושי מרדכי מהדורא תניינא אה״ע סי׳ י (ללא תאריך).

47. על פסק־דין מיהאלוביץ ראה מאמרו של נתנאל קצבורג, פרקים בתולדות החברה היהודית מוקדשים לפרופ׳ יעקב כ״ץ (ירושלים תש״ם), עמ׳ רעג—רפו.

48. שו״ת דרך יבחר סי׳ א (ד מנחם אב תרכ״ה).

49. שם סי׳ פ (תרכ״ה ללא ציון היום). וראה מש״כ ב,,מקורות וקורות״, עמ׳ 325—326, שם הבאתי מובאות נוספות משתי התשובות.

50. שו״ת יד רמה חלק א סי׳ קכ (ערב סוכות תרנ״ג). מן הראוי לציין שעל עצם קריאתו לעלות לתורה לא היו כנראה עוררין ומכל מקום העניין לא נדון בתשובה.

51. שו״ת כתב סופר יו״ד סי׳ קיב (עש״ק וארא תרכ״ז).

52. שו״ת משפט צדק סי׳ י (עש״ק לך לך תרל״ב). ספק אם בעל כתב סופר הספיק לענות למכתב זה, שכן הוא נפטר כחודשיים לאחר תאריך כתיבתו (ביום יב טבת תרל״ב).

53. היום פרופ׳ יעקב אליהו אפרתי מאוניברסיטת בן־אילן.

54. שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ סג—סה (ללא תאריך וכן בכל הציונים לספר זה).

55. שם סי׳ סז. מאוחר יותר נזקק שוב הרב מטאשנאד לעניין זה, לשאלתו של ר׳ חיים אלתר פאנט מרבני באניא, ,,וכבר נשאלתי בזה והארכתי בעזהשי״ת בביאור השיטות דשבות ושבות דשבות״ (שם חלק ג סי׳ י) וראה גם שו״ת באר צבי סי׳ ו, שהשאלה התעוררה גם בטרנסילבניה הדרומית.

56. שו״ת מהר״ם בריסק חלק ג סי׳ ה.

57. שו״ת מקדשי השם חלק ב סי׳ ח (מוש״ק ויחי תש״ד).

58. שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ עג [צ״ל עד. סימן עג הוכפל בטעות].

59. שם חלק ג סי׳ ד.

60. שו״ת לחם שלמה אה״ע סי׳ מו, מז (עש״ק וישב תש״ד), מח.

61. שו״ת מהר״ם בריסק חלק ג סי׳ מג.

62. שו״ת מנחת יצחק חלק א סי׳ א [תש״ו].

63. שם סי׳ ב—ד (תשובותיהם של ר׳ חיים מרדכי רולר ור׳ יצחק צבי סופר).

64. ראה לדוגמה שו״ת מנחת יצחק חלק א סי׳ צב—צט; חלק ב סי׳ סב; שו״ת מספר הסופר חלק ב סי׳ ב—כג.

65. שו״ת מספר הסופר חלק ב סי׳ כד (ללא תאריך).

66. שו״ת מנחת יצחק חלק סי׳ קכב (כג אלול תשכ״א).

יוסף י. כהן

ר׳ עקיבא בלאו מקראסנא — „אספן" התשובות

המעיין בספרי שאלות ותשובות של חכמי הונגריה וטרנסילבניה, שנדפסו וחוברו בשני הדורות האחרונים שלפני השואה, חזקה עליו שיזדקר לעיניו שמו של „החריף והבקי", „החרוץ והשנון", „הנגיד והקצין המפורסם לשבח ולתהלה" — ותוארים רבים אחרים כהם וכיוצא בהם — ר׳ עקיבא בלאו, „אבן יקרה" ו„מכבד את מקומו" בק"ק קראסנא. אין כמעט ספר שו"ת שהובר במהלך המאה הזאת בתחומה של יהדות הונגריה, ששמו של ר׳ עקיבא בלאו לא יזכר בו.

ר׳ עקיבא בלאו נולד בעיר פאקש בשנת תרמ"ג (1883) [1] לאביו ר׳ ברוך בלאו, תלמיד חכם גדול, נגיד וגביר ומדקדק במצוות עד לאחת, הידוע כצדיק בדרכיו וחסיד במעשיו. ר׳ ברוך היה חתן הגביר והלמדן מנייטרא ר׳ עקיבא קליין, שדברי תורתו נשתמרו בכתובים והיו ברשות נכדו ר׳ עקיבא בלאו בקראסנא. בזיווג שני נשא ר׳ ברוך בלאו את בתו של ר׳ יעקב ליב שטראסר שהיה חתן בעל כתב סופר. שלושה מגדולי הרבנים בהונגריה היו רבותיו של ר׳ עקיבא בלאו: בילדותו למד בעיר-מולדתו בישיבת ר׳ אליעזר זוסמן סופר אב"ד פאקש בעל „ילקוט אליעזר" ועוד (נפטר ערב יום הכפורים תרס"ג); שנים אחדות למד בישיבת בעל שבט סופר בפרסבורג (נפטר טו כסלו תרס"ז); נראה, שרבו המובהק היה ר׳ יהודה גרינוואלד בסאטמאר, שבישיבתו למד עד קרוב לאירוסיו בשנת תרס"ו (1906) בגיל עשרים ושלוש. בפאקש התידד עם „רעו כאח לו" הבחור מנחם סופר, נכד הרב, לימים רבה של מארוש-וואשארהי ומגדולי הרבנים בטרנ־סילבניה בעל „מנחם משיב"; בישיבת פרסבורג התידד עם בן הרב, ר׳ עקיבא סופר, לימים ממלא מקום אביו ברבנות פרסבורג בעל „דעת סופר".

לאחר שגמר ר׳ עקיבא בלאו את חוק לימודיו בישיבת סאטמאר, הגיע אליה בעל אחוזה עשיר מכפר וואלקוי שבמחוז סילאג׳ ופנה אל ר׳ יהודה גרינוואלד, שימליץ על אחד מבחירי תלמידיו כחתן לבתו. ר"י גרינוואלד הצביע על תלמידו עקיבא בלאו כחתן הולם ומתאים מכל הבחינות: תלמיד חכם מפולפל, נצר לרבנים, ספרא רבא, בן נגיד ויפה תואר. גם המחותן מוואלקוי, ר׳ אהרן צבי פריד, היה כנראה בר־אוריין, אם לא למדן מופלג, עשיר מופלג ונכד ר׳ אהרן צבי פריד, רבה הראשון של קהילת מארגרטן. ואכן היה זה שידוך מוצלח משני הצדדים. נישואיו של ר׳ עקיבא בלאו עם בת ר׳ אהרן צבי פריד מוואלקוי התקיימו כנראה בסוף שנת תרס"ו או תחילת תרס"ז (1906). כשנתיים ישב בכפר וואלקוי סמוך על שולחן חותנו והתבונן בדרכי חותנו בניהול אחוזתו רחבת־הידים ודרכי העבודה בשדה, בכרם ובמשק החקלאי. המשק החקלאי לא היה זר לאברך הצעיר, שכן גם אביו, ר׳ ברוך בלאו, שעסק אמנם בעיקר במסחר ובענף הכספים והבנקאות, אך בתקופה מסויימת היה גם בעל חוה לגידול בקר וסיפק חלב לעיר מישקולץ. אולם אחוזה בהיקף ובגודל שהיתה בבעלות חותנו, וכנראה גם במגוון המוצרים החקלאיים ובמשק החי והפועלים הרבים שעבדו באחוזה — כל אלה צריכים היו לימוד, הן מן הצד החקלאי־מקצועי והן מהצד המשקי־ניהולי. אין צריך לומר, שר׳ עקיבא בלאו, בעל המוח החריף וכשרון המעשה, למד מהר וביסודיות את הטעון לימוד. בנדוניה הנדיבה (לפי הנאמר לי, כעשרת אלפי קרונה — סכום עתק בימים ההם) חכר ר׳ עקיבא בלאו את אחוזתו של הבארון ג׳רפי (Györffi) מקראסנא בשנת תרס"ט (1909). מכאן ואילך נודע ר׳ עקיבא בעולם התורה והרבנות, לא רק כחריף ובקי טובא, חרוץ ושנון, שכל הספרות התורנית, ראשונים ואחרונים, פתוחים לפניו, אלא גם כגביר ונגיד, „קצין ומושל" וכדומה בתוארים רבניים לאנשים מסוגו.

לאחר מלחמת העולם הראשונה (כנראה בשנת 1921) נאלץ ר"ע בלאו להחזיר את האחוזה לבעליה, שכן בניו של הבארון לקחוה לרשותם. יוצאי קראסנא לא ידעו להגדיר במדויק מה היו עיסוקיו של ר"ע בין שתי מלחמות העולם. לפי השערתם התפרנס מהלוואות שהלווה את כספו ובעסקי מטבע וכדומה. מכל מקום היתה ירידה תלולה ברמת חייו, אם כי התפרנס בכבוד וכנראה לא ידע מחסור. היה מעורה בחיי הקהילה ורוב הזמן היה מפרנסיה ותקופה מסויימת אף היה ראש הקהל. לר"ע בלאו נולדו בן ובת. בנו היה ר׳ יצחק ליב, אף הוא תלמיד חכם מפולפל, שאביו מביא בשמו חידושים ויישובים החל משנת תרפ"ח (1928) ואילך. ר׳ עקיבא בלאו עלה על המוקד באושוויץ בחודש סיון תש"ד.

ר׳ עקיבא בלאו נזכר בספרי השו"ת של חכמי דורו כ־250 פעמים. בכך שבר את שיא השיאים מבחינת היקף התשובות שנכתבו אליו. עד כמה שידיעתי מגעת — כמי שספרי שו"ת רבים מכל התקופות ומכל המקומות היו למראה עיניו — לא היה איש, רב יושב על מדין או בעל־בית, שכמות התשובות שהופנו אליו יגיעו למספר מדהים כזה. תשובות אלה נדפסו בשלושים וחמשה הספרים הבאים, רובם ככולם ממחברים שישבו בתחום יהדות הונגריה ובחלקם הקטן מרבני גליציה ועוד.

ספרי שו"ת מרבני הונגריה (כולל סלובאקיה):

1) שו"ת יד יצחק, ר׳ אברהם יצחק גליק אב"ד טאלטשווא, חלק ג, סאטמאר תרס"ט, סי׳ רנה, רסו, רעד, רעו, רפב, רפו, רפז, רפט, רצב, רצג, רצד, שה [2].

2) שו"ת לבושי מרדכי, ר׳ מרדכי ליב ווינקלר אב"ד ה׳ מאד, מהדורא קמא, או"ח, טאלטשווא תרע"ב, סי׳ עה, פח (תר"ע), קלד (תרס"ו); יו"ד, טאלטשווא תרע"ב, סי׳ כג, ס (תרע"א), סט (תרע"א), צג (תרע"א), קטז (תר"ע), קכט, ריב (תרס"ט), רכ (תרע"א): חו"מ, סוואליוע

תרע״ג, סי׳ ו (תרע״א); מהדורא תניינא, או״ח, בודאפעשט תרפ״ב, סי׳ ג, ד, לד (תרע״ח), מדף מה, מו, נ, עא, קיט, קכג, קסח, קעה; יו״ד, בודאפעשט תרפ״ד, סי׳ ע, קמה, קמו, קס; אה״ע, בודאפעשט תרפ״ח, סי׳ נט, עה; חו״מ, בודאפעשט תרפ״ח, סי׳ יט; מהדורא תליתאי, בודאפעשט תרפ״ח, או״ח סי׳ מט, נב; יו״ד סי׳ לה, מב, מח; המהדורה האחרונה, מישקאלץ תרצ״ז, סי׳ כה (תרפ״ז), עא (תרע״ז), עב, עג, צט (תרע״ג), קיג (תרע״ה), קלה (תרפ״ד), קמו (תרע״ז), קסד (תרפ״ג), קסה (תרפ״ח), קסו (תרפ״ח) [3].

3) שו״ת פני מבין, ר׳ נתנאל הכהן פריד אב״ד באלמאז־איוואראש, או״ח, מונקאטש תרע״ג, סי׳ כד, קמ, קנב (תרס״ה), קפז, ריא; יו״ד, מונקאטש תרע״ד, סי׳ ט, י, כה, נ, סט (תר״ע), עו, פו, קא (תרס״ט), קיח, קכט, קפד, רב, רג, רו, רכד, רכע, רסז, רע (תרס״ט), שכא [4].

4) שו״ת מהרש״ג, ר׳ שמעון גרינפלד אב״ד סעמיהאלי, חלק א או״ח ויו״ד, ווראנוב תרצ״א, או״ח סי׳ כ (תר״ע), כו (תר״ע), כח (תרע״א), נו (תרע״ג); יו״ד סי׳ י (תר״ע), יב (תר״ע, לו (תרע״ב), נז (תרע״ג סג (תרע״ג), עג (תרע״ג); חלק ב, ירושלים תשכ״א, סי׳ ב (תרע״ד), ט (תרע״ד, י (תרע״ה), יב (תרע״ה), יט (תרע״ו) סז (תרפ״ב), עא (תרפ״ג), עד (תרפ״ד) פה (תרפ״ה); חלק ג, ירושלים תשד״מ, סי׳ ג, ד, יט, כט (תרס״ח), מז (תרס״ח), ס, סט, ע (תרס״ט), עא (תרס״ח), עד (תר״ץ), פב, פה, קיא (תרס״ח), קיב (תרע״א), קטז [5].

5) שו״ת דעת סופר, ר׳ עקיבא סופר אב״ד פרסבורג, חלק א־ב, ירושלים תשכ״ה, או״ח סי׳ כו (תרע״ו), סו, סז תר״ע), פב (תרפ״ב), קט (תרפ״ה); יו״ד סי׳ לא (תרפ״ו), מ (תרצ״ב), סז (תרפ״ד), עד (תרפ״ז), פ, פו (תרצ״ב), קא.

6) שו״ת מי יהודה, ר׳ יהודה אלטמאן אב״ד מעזא־צ׳את, חלק א (או״ח), באקאני תרצ״ד, סי׳ כח (תרס״ה); חלק ב (יו״ד), מישקאלץ תש״ג, סי׳ נג (תרס״ה), נז (תרצ״ו) [מבן המחבר].

7) שו״ת ערוגת הבשם, ר׳ משה גרינוואלד אב״ד חוסט, או״ח, סואליווע תרע״ד, סי׳ קעא.

8) שו״ת בית שערים, ר׳ עמרם בלום אב״ד בערעטיר־אויפאלו, או״ח, מונקאטש תרס״ט, סי׳ רו (תרס״ד).

9) שו״ת פרי השדה, ר׳ אליעזר דייטש אב״ד באניהאד, חלק ב, פאקש תרס״ט, סי׳ עו (תרס״ה) [6].

10) שו״ת קול יהודה, ר׳ יהודה גרינפלד אב״ד סעמיהאלי (נדפס בראש שו״ת מהרש״ג חלק ג לבנו), ירושלים תשד״מ, סי׳ כז (תרס״ו), מד (תרס״ד), נט (תרס״א).

11) שו״ת חמדת שאול, ר׳ שאול רוזנברג אב״ד ראצפרטא, חלק א, ירושלים תשכ״ט, סי׳ ה (תרפ״ד), ו (תרפ״ד), יד (תרפ״ה), טו (תרפ״ו), טז (תרפ״ו), כב (תרפ״ו), כג (תרפ״ו), כד (תרפ״ו), כט (תרפ״ח), ל (תרפ״ח), לה (תרפ״ד), לו (תרצ״א), מ (תרצ״א), מה (תרפ״ז), נו (תרפ״ז); חלק ב, ירושלים סי׳ נה, סב (תרפ״ה), סה (תרפ״ו), סז (תרפ״ה) [7].

12) שו״ת מהר״מ ברודא, ר׳ מרדכי ברודא אב״ד מיאווא, מונקאטש תרס״ח, בסוף הספר [התשובה מאת ר׳ עקיבא הכהן שטראסר אב״ד טאקאי, גיסו של ר׳ ברוך בלאו].

13) שו״ת אבני שהם, ר׳ אברהם יוסף גרינוואלד אב״ד חוסט אונגוואר, אונגוואר תרצ״ט, סי׳ טו, לה (תרפ״ד).

14) שו״ת בנין דוד, ר׳ דוד דוב מייזליש אב״ד קהל החסידים באויהעל, אוהעלי תרצ״ב, סי׳ מג.

15) שו״ת חשב סופר, ר׳ אברהם שמואל בנימין (ב״ר עקיבא) סופר אב״ד פרסבורג בירושלים, ירושלים תשכ״ז, סי׳ א (תרצ״ז), ז (תרצ״ג).

16) שו״ת חסד יהושע, ר׳ יהושע גרינוואלד אב״ד חוסט, [מהדורא קמא], ניו יארק תש״ח, סי׳ ט (תרצ״ט) [8].

17) שו״ת יד סופר, ר׳ משה (ב״ר שמעון) סופר ראב״ד ערלוי, בודאפשט תש״ט, סי׳ כט (תש״א).

18) שו״ת וחידושי מהר״י שטייף, ר׳ יונתן שטייף ראב״ד בודאפשט, ברוקלין תשכ״ח, סי׳ רמב (תש״ב).

19) שו״ת חיים ברצונו, ר׳ משה חיים גרינפלד אב״ד סענפע־טער, ירושלים תשמ״ב, סי׳ לא (תש״ב), מד (תש״ב).

ספרי שו״ת מרבני טרנסילבניה:

20) שו״ת זכרון יהודה, ר׳ יהודה גרינוואלד אב״ד סאטמאר, חלק א, בודאפעשט תרפ״ג, סי׳ קיח (תרע״ג), קיט (תרע״ה), קכו (תרס״ט), קמח (תרס״ט), קעג (תרס״ט); חלק ב, ש.א. אוהעל תרפ״ח, סי׳ עח (תרס״ז), קמד, קעה, ריג, ריח, רן (תרע״ד) [9].

21) שו״ת יד רמה, ר׳ משה הרש פוקס אב״ד גרוסווארדיין, אראדעא ת״ש, חלק א סי׳ קב (תרס״ג) [10].

22) שו״ת עצי חיים, ר׳ חיים צבי טייטלבוים אב״ד סיגט, סיגעט תרצ״ט, או״ח סי׳ ה (תרפ״ג), ח; יו״ד סי׳ כח (תרפ״ב).

23) שו״ת שם משמעון, ר׳ שמעון פולאק אב״ד בעלעניעש, סעאיני תרצ״ב, או״ח סי׳ יא (תרפ״ו).

24) שו״ת קרן לדוד, ר׳ אליעזר דוד גרינוואלד אב״ד סאטמאר, סאטמאר תרפ״ט, סי׳ ז, יד, קלה, קלו, קלז, קלח, קמו, קנב, קנג, קס, קסא, קע [11].

25) שו״ת משפטיך ליעקב, ר׳ יעקב יחזקיה גרינוואלד אב״ד הוניאד ופאפא, ברוקלין תשל״ז, או״ח סי׳ ב, כח, מח; יו״ד סי׳ כז, לח (תרצ״א), מב, סח [12].

26) שו״ת לחם שלמה, ר׳ שלמה זלמן ארנרייך אב״ד שאמלוי, או״ח, שאמלוי תרפ״ד, סי׳ יד, נח; יו״ד חלק ב, ירושלים תשכ״ו, סי׳ ז [13].

27) שו״ת מהר״ם בריסק, ר׳ מרדכי בריסק אב״ד טאשנאד, חלק א, טאשנאד תרצ״ט; חלק ב, שם תש״ב; חלק ג, [שם תש״ד — לא נגמר בדפוס] (צילום ג החלקים בכרך אחד עם הוספות: ניו יורק תשכ״ג), חלק א סי׳ יב, מג, סז, סח, סט; חלק ב סי׳ ט, י, נד.

28) שו״ת בתוך ספר ילקוט הגרשוני על אגדות הש״ס, ר׳ גרשון שטרן אב״ד מארוש-לודאש, חלק ב, בערעגסאס תרפ״ה, סי׳ ג; חלק ג, קלווש תרפ״ז, סי׳ כ, כא, כב (תרפ״ז).

29) שו״ת אפרקסתא דעניא, ר׳ דוד שפרבר אב״ד בראשוב, סאטמאר ת״ש, סי׳ כה, כז, ס (תרפ״ז), ק, קכב, קנ, קנט.

30) שו״ת מנחם משיב, ר׳ מנחם סופר אב״ד מארוש-וואשארהי, ירושלים תשל״ג, או״ח סי׳ סד (תש״ב), ע, עא (תרצ״א), עג; יו״ד סי׳ לא (תרע״ח); חו״מ סי׳ ג (תרצ״ח) [14].

31) שו״ת דברי יואל, ר׳ יואל טייטלבוים אב״ד קרולה וסאטמאר, חלק א, ברוקלין תשמ״ב, סי׳ ו, ס [15].

שו״ת של רבני גליציה, אוסטריה ובסראביה:

32) שו״ת מהרש״ם, ר׳ שלום מרדכי הכהן שוואדרון אב״ד ברעזאן, חלק ה, סעאיני תרפ״ו, סי׳ פג [16].

33) שו״ת ברכת חיים, ר׳ חיים יצחק ירוחם אב״ד אלטשטאדט (סמבור ישן), [ניו יורק] תשט״ז, סי׳ יד (תרצ״א), יח (תרצ״ב), ל (תרצ״א), פב (תרצ״ב) [17].

34) שו״ת מקדשי השם, ר׳ צבי הירש מייזליש דומ״צ ווייצן (עורך ומהדיר), חלק א, שיקאגא תשט״ו, סי׳ נט (תרפ״ו) [18]; חלק ב, ברוקלין תשכ״ז, סי׳ נג (תרפ״ד), נה (תרפ״ז) [19], סו (תרצ״ו) [20].

35) שו״ת חזון ישעיה, ר׳ ישעיה פירסט רב בווינה, ברוקלין תשמ״ו, סי׳ לג, לד, לה, לו, לז, לח.

התשובות לתקופותיהן

התשובה הראשונה לר׳ עקיבא בלאו נכתבה ביום ה נח תרס״א (1900), בטרם מלאו לו יח שנה ולמד כנראה אז בישיבת ר׳ יהודה גרינוואלד בסאטמאר. כותב התשובה, הגאון ר׳ יהודה גרינפלד, לא שיער כנראה, שכותב השאלה, „המופלא בתורה וביראה ותיק ומושלם ונעלה״ אינו אלא בחור בן 18. אף-על-פי שהכיר את אבי השואל, „ידידי הרבני המופלג הגביר מו״ה ברוך נ״י״. השאלה היא מעשית והיא אכן נוגעת לאביו ר׳ ברוך, שנתכבד „להיות מוהל אצל ישראל שנשא נכרית ונולד לו בן הימנה והוא מבקש למולו וגם בדעת אשתו לשוב לדת ישראל ולהתגייר״. ונשאלת השאלה אם מן הראוי לו ליהודי מכובד מסוג ר׳ ברוך להיזקק לדבר מעין זה. אין זאת אלא שהשאלה נוסחה בידי הבחור עקיבא כבקי ורגיל ונתמכה על מקורות התלמוד ובספרי ההלכה והשו״ת ולא העלה המשיב על דעתו שבן ידידו אינו אל בחור. ייתכן שר׳ יהודה גרינפלד לא הכיר אישית את ר׳ ברוך בלאו, אולם בוודאי שמע את שמעו ומכאן הכינוי „ידידי״ לר׳ ברוך בלאו, ששמו הלך לפניו ברחבי המדינה כגביר וכנראה כעסקן ציבורי וכן בזכות נישואיו עם נכדת הכתב סופר.

בשנה שלאחריה, תרס״ב (1901—1902), לא מצאנו אף תשובה אחת לבחור עקיבא בלאו, אם כי ייתכן גם ייתכן, שבין התשובות שאין תאריך בצדן, ישנה גם תשובה (או תשובות) שנכתבה בשנת תרס״ב. בשנים תרס״ג—תרס״ו (1903—1906) אנו מוצאים שמונה תשובות לר״ע בלאו (שכאמור, אין ספק שמספרן גדול יותר, אם נקח בחשבון את התשובות שנשמטו מהן התאריכים) ורק בשלוש מהן נאמר שהשואל הוא בחור ואילו באחרות נכתבו תוארים כגון „האברך״, „הרבני״ וכדומה. אין זאת אלא שהמשיבים ר׳ משה הרש פוקס מגרוסווארדיין, ר׳ עמרם בלום מברטיו-אויפאלו, ר׳ נתנאל הכהן פריד מאויוואראש ור׳ מרדכי ליב ווינקלר ממאד לא הכירו את מצבו האישי של השואל, אף אם הכירו את אביו וידעו את מוצאו. מה שאין כן ר׳ יהודה אלטמאן ממעזא-צ׳את ור׳ אליעזר דייטש מן העיר הסמוכה באניהאד, שידעו והכירו אישית את השואל ובתשובותיהם נזכר אמנם השואל כ„בחור״. עד לחתונתו קבל ר״ע בלאו לפחות שלוש עשרה תשובות, מאת עשרה הרבנים הבאים, כולם גאונים ידועים ומגדולי הרבנים: מהר״ם מברעזאן, ר׳ משה הרש פוקס, ר׳ עמרם בלום, ר׳ אברהם יצחק גליק, ר׳ אליעזר דייטש, ר׳ מרדכי לייב ווינקלר, ר׳ יהודה גרינפלד, ר׳ משה גרינוואלד, ר׳ נתנאל הכהן פריד ור׳ יהודה אלטמאן.

מטבע הדברים, שאחרי נישואיו וקבלת עול הפרנסה, ומה גם ניהול משק חקלאי גדול על בעיותיו ומורכבותו, השגחה על פועלים ופקידים, תרד, ולו במקצת, רמת חליפת-המכתבים בינו ובין רבני הדור. אך לא אצל איש כר׳ עקיבא בלאו. נראה ברור, שר״ע בלאו עשה את עיסוקיו הארציים (פשוטו כמשמעו, שכן עסק בארציות — כלומר חקלאות) ארעי ואת לימודיו העיוניים, תוך כדי בירורים הלכתיים, אם הלכה למעשה ואם (ועל-פי רוב) לפלפולא בעלמא, עיקר. לא זו בלבד, שקצב התכתבותו עם רבני המדינה לא פחת, אלא אדרבה, הלך והתעצם. תוך ארבע השנים שלאחר נישואיו ועד תום העשור הראשון, תרס״ז—תר״ע (1907—1910), הריצו אליו חכמי הדור לפחות 55 תשובות חדשות [21]. הוי אומר, שתוך ארבע שנים שלאחר נישואיו, קיבל ר״ע בלאו תשובות בכמות העולה פי ארבעה ממספר התשובות שהושבו לו בשש שנות בחרותו ואירוסיו.

בעשור הבא, תרע״א תר״ף (1920—1921), ניתן לאתר לפחות 80 תשובות לר״ע בלאו [22], דהיינו ממוצע של שמונה תשובות לכל שנה. מן הראוי להזכיר, שבעשור זה התחוללה מלחמת העולם הראשונה, שהביאה אסונות כבדים על הונגריה ותושביה והיהודים בכללם. תוך ארבע השנים של המלחמה (1918—1941) נכתבו כעשרים תשובות לר״ע, חמש תשובות לכל אחת משנות המלחמה. אין לדעת, אם הירידה בקצב התכתבות היא ב„אשמת״ השואל, כלומר שר״ע האיט את הקצב, או שמא — מה שמתקבל יותר על דעתנו — לא כל הרבנים השיבו לו בשנים קשות אלה, וביחוד לא בשאלות של בירורים עיוניים וקושיות ופרכות, שכן גם הרבנים, לא תמיד יכלו לצמצם את מעייניהם בשאלות שלא היו להלכה

ולמעשה בימים טרופים אלה. רמזים על כך, פעמים אף במלים מפורשות, מצאנו בכמה מן התשובות שנכתבו בשנות המלחמה[23]. ואמנם כמה מן התשובות של שנים אלה דנות בעניינים מעשיים הטעונים פתרון מידי ומהן תשובות הנוגעות למלחמה והשלכותיה על הציבור היהודי, כפי שיבואר לקמן.

בעשור הראשון שלאחר מלחמת העולם הראשונה, תרפ״א—תר״ץ (1921—1930), אתרנו כששים תשובות לר״ע בלאו[24] — ירידה קלה בפוריות השואל והמשיבים לעומת העשור הקודם, אך עדיין מספר מרשים של שש תשובות לשנה בממוצע. ואילו בעשור האחרון שלפני השואה, תרצ״א—ת״ש (1931—1940), מסתמנת ירידה חדה בקצב השאלות שבהן „הציף״ ר״ע את רבני המדינה. בעשור זה לא מצאנו אלא 32 תשובות אליו[25]. אין זאת אלא, שר״ע בלאו היה טרוד בעשר השנים הללו על המחיה עול הכלכלה, שכן מצבו הכלכלי לא היה כלפנים[26]. נראה, שמאז סוף שנות העשרים ותחילת שנות השלושים נפגע גם ר״ע בלאו במשבר העולמי כרבים בכל העולם, וביחוד ברומניה בעלת המשטר המושחת והרווי שנאת ישראל, ופשוט לא היה לו פנאי ואולי אף לא מנוחת הנפש הדרושה לשעשועי דאורייתא. מצבו הכלכלי, שכנראה לא היה שפיר, נתן את אותותיו גם על מצב רוחו ורק כשנפשו היתה טובה עליו לקח את עטו בידו כדי לבוא בדברים ולהשתעשע עם חכמי המדינה. ועתים של מנוחת נפש ולימוד וחקירה בדעה צלולה הפכו להיות נדירות יותר ויותר בחייו של ר״ע בלאו[72]. בשנות השואה, שבה עלה על המוקד גם ר״ע, לא נמענו אליו אלא חמש תשובות — אחת משנת תש״א וארבע משנת תש״ב. התשובה האחרונה לר״ע בלאו נכתבה ביום א אמור תש״ב בידי ר׳ משה חיים גרינפלד אב״ד סענפעטער[28]. בשתי השנים תש״ג—תש״ד שבת כנראה עטו של ר׳ עקיבא בלאו כליל, שכן חושך כסה ארץ ועלטת השואה כבר פרסה את עגניה הקודרים בכל מדינות אירופה הכבושה, והתקרבה גם אל הונגריה.

תוכן התשובות

עד כאן המסגרת החיצונית בפעלו של השואל החרוץ ר׳ עקיבא בלאו. כאן איפוא המקום לבחון את התשובות לגופם של דברים ולראות מה הן השאלות שהעסיקו את מוחו ולבו של השואל ומהן הבעיות שהטרידו את מנוחתו ואת מוחו השנון שבהן שיתף עשרות מחכמי הדור, כדי לתרץ את קושיותיו ופרכותיו, לישב את הסתירות שמצא, לפענח צפונות ולפרק הויות, לשדד מעמקים ולישר הדורים וכמובן להורות את הדרך בשאלות מעשיות להלכה ולמעשה.

חלק ניכר מאד מן התשובות אל ר״ע בלאו — לפחות מאה, שהן כארבעים אחוז מכלל התשובות — עניינן פלפולים וישובי קושיות בלבד. במסגרת זו לא נוכל להתעכב עליהן אף לא בחטף. אך נדלה מהן כמה ביטוים אישיים של המשיבים, שיש בהם כדי להוסיף קו להערכה שרחשו לר״ע בלאו, ללמדנותו ולדרכו במבנה השאלה והצעתה, שהיתה תמיד בבחינת „שאלת חכם חצי תשובה״. בעשרות תשובות מבטאים המשיבים את הערכתם הרבה לשואל. נביא אחדים מביטוים אלה. ר׳ נתנאל הכהן פריד כותב: „מדברותיו הנחמדים הגיעו עדי ושמחתי לחזות כי תוה״ק הוא שעשועיו לזאת באתי להשתעשע בדברותיו״[29]. ובדומה לכך: „מדברותיו הנחמדים בדעת ובחכמה נאפדים ושמחתי לחזות תורתו״[30]. ודברי עידוד כגון „שמחתי באמרותיו היקרים כי במו ראיתי כי אהבת תוה״ק תוקד על מזבח לבבו וכן יראה וכן יוסיף״[31]. גם גאון כר׳ מרדכי ליב ווינלקר לא הסתיר את הערכתו לר״ע. בתגובה לקושיה חריפה של השואל הוא כותב: „ראיתי מ״ש איש קשה כברזל״[32] ובמקום אחר: „יק״מ כת״ה [יקרת מעלת כבוד תורתו הרם] בא לידי ומצאתי בו את שאהבה נפשי אהבת תורה מעולפת ספירים בחידודי ולבוני״[33]; „ראיתי כי דבריו נכונים מאד לתרץ הסוגיה על מכונו״[34]. גם הגאון ר׳ שמעון גרינפלד הידוע בדיבור הישיר שלו, וכפי שנראה לקמן לא חסך מר״ע בלאו את שבט לשונו בדיבורים קשים, מביע את הערכתו בזה״ל: „קבלתי את מכתבו המלא חכמה ודעת והאמת אגיד כי דבריו ישרו בעיני מאד כי נאמרים בהשכל ודעת בעומק העיון לא כדרכן של כמה לומדים הבונים בנין שוא ותפל על קו תוהו ואבני בוהו אבל דרך מעכת״ה נ״י הוא דרך הראוי והנכון... הגם דאית ליה פירכא למקצת דבריו עכ״ז הדברים ראויים למי שאמרם״[35].

כיוצא בכך גאוני המדינה בדור שלפני השואה, מפליאים אף הם לשבח את דרך לימודו של השואל הפורה. הגאון משאמלוי, שדרכו לא היתה בסגנון מתמוגג מבטא את הערכתו בשתי מלים — „נהניתי מפלפולו״ — המקפלות בתוכן הערכה רבה[36]. ובדיבור מפורש יותר בתשובותיהם של שאר גאוני טרנסילבניה, כגון מהר״ם בריסק, המתנצל על איחור תשובתו, „לא מפני שקל כבודו הרם בעיני כי יודע אני להעריך ערכו הרב אשר עוסק בהוויות אביי ורבא בעתים הללו אשר בעוה״ר הבעלי בתים משליכים מעליהם עול התוה״ק ואפילו הלומדים אינם מעמיקים ללמוד בעיון... וכ״ת [הוא] מהשרידים אשר כל מגמתו וחפצו למשקל ולמטרי ולברר הלכות עמוקות״[37]. ובסגנון דומה בתשובה אחרת: „ומה מאד אשמח לשרידים אשר ד׳ קורא כי לא אלמן ישראל והתוה״ק מצאה קן גם אצל בע״ב אשר טרודים בעסקם״. גם ר׳ דוד שפרבר אינו מסתיר את התפעלותו מכשרונו של השואל: „לקחתי מועד להשיב תשובה מאדָה על יקרתו המלאה... בסברות ישרות... אשר נפשי תתענג על דבריו היקרים בין בעיקר ענינם בין בסדורם היפה אף נעים״[39]. ר׳ יונתן שטייף קורא בפליאה „והשתוממתי על גודל בקיאותו״[40] — עדותו של מומחה, שכן ידוע המשיב כאחד הרבנים הבקיאים המופלאים בדורו בכל ספרי הראשונים והאחרונים. ואילו ר׳ שאול רוזנברג רבה של ראצפרט מתפעל אף הוא, כרבה של טאשנאד, מן התופעה המרנינה, שבעל־בית מוחזק גביר ו„טרוד בפועליו שוקד על דברי תורה״ ומקדיש את זמנו לתורה „ולחדש חידושים נאים ומתוקנים כן ירבה וכן יפרוץ. ע״כ חשתי להשיבו מפני הכבוד המגיע לו״[41]. אלה הם מבחר מיצג בלבד מדברי הערכה הזרועים בתשובות רבות לר״ע בלאו.

מכמה וכמה תשובות עולה, אם במפורש ואם מכללא, שלולא ההערכה והכבוד שרחשו המשיבים לשואל, הן כתלמיד חכם פורה מאד ביצירתו וחקירותיו הלמדניות והן כגביר ובעל מעמד וביחוד כנצר מגזע רבנים וגדולים — לא היו נזקקים לשאלותיו ולא היו משיבים לו וביחוד לשאלות הדנות בשקלא־וטריא ופלפולים. שכן רוב הרבנים היו טרודים בקהילותיהם בפסיקת איסור־והיתר ודיני־תורה בענייני

ממונות; רבים מהם — אם לא רובם — לימדו שיעורים בישיבותיהם; רובם היו עסוקים גם בענייני ציבור, מקומיים וארציים. לא בכל עת היו הרבנים פנויים, פיזית ונפשית, להיענות לאתגר הלמדני שהציב בפניהם ר״ע בלאו בחקירותיו המעמיקות ובפרכיותיו הבלתי נלאות. כשהשואל פנה אליהם בדבר הנוגע להלכה למעשה מצאו עצמם הנשאלים מחויבים להשיב כדת של תורה, אך לא על סתירות וקושיות על המקורות ומפרשיהם. לא יפלא איפוא, שלא על כל מכתביו נענה ר״ע בלאו. ואילו ר״ע לא היה שואל ביישן כלל ולא נרתע מלהריץ מכתבים פעמים רבות והיה תובע בתוקף של נגיד ויחסן להשיב לו. לא פעם מבצבצת מבין שורות הפתיחה של תשובה הדילמה של הרבנים הנשאלים. שכן, מצד אחד, רחשו לשואל הבלתי נלאה כבוד והערצה על עצם התופעה של גביר־למדן־פלפלן־חדשן־חקרן, שעטו בידו וכנראה בעל סגנון רבני מעולה ורהוט ואף, כפי שכבר ראינו, בנה את פלפוליו וחידושיו בצורה הגיונית ומרתקת; מצד שני, לא תמיד היו הנשאלים במצב רוח של „שחיה" ו„צלילה" למעמקי ים התלמוד, מפרשיו ומפורשי מפורשיו, שמאמץ רוחני לא קל היה כרוך בדבר. אין איפוא פלא, שפעמים פסחו הנשאלים על חלק ממכתביו של ר״ע בלאו ולא השיבו. רק עקשנותו של השואל „הכניעה" את הרבנים להשיב לו, אם לא על המכתב הראשון — על המכתבים הבאים אחריו, תוך כדי התנצלות על מכתבים שלא נענו.

הבוטה בין הרבנים בעניין שאלותיו של ר״ע בלאו בעניינים לא מעשיים היה ללא ספק ר׳ שמעון גרינפלד שבדיבורו הישיר והלא־דיפלומאטי, הוא פונה אל השואל בטון נרגז קמעה: „והנה דמיתי שלא להשיבו כי לא נפניתי להשיב על פלפולים שאינם להלכה למעשה ויהיה לו אשר לו, אך אמרתי להשיבו אך הפעם מפני הכבוד, אך אבקשהו שלא יטרידנו יותר עם פלפולים... שטרוד אני בלימוד עם התלמידים וגם בעניינים של הלכה למעשה ולא אוכל להשיב בעניינים אחרים"[42]. ובלשון דומה בתשובה משנות המלחמה: „ובאמת הקשה לשאול ממני לשים עיוני בדברי פלפול אשר כמעט אינו נוגע לדינא... ובפרט בעתים הללו אשר כשל כח הסבל מלסבול הצרות הגדולות וראשי בל עמי ומ״מ לכבודו מוכרח אני להשיב איזה דבר". ובסיום התשובה: „כתבתי מעט בשביל כבודו לחבב לומדי תורה"[43]. הרי שני הצדדים של הדילמה, מצד אחד „ראשי בל עמי" לעסוק בעניינים שאינם נוגעים להלכה"[44], אך מצד שני החובה „לחבב לומדי תורה". גם נשאלים אחרים השיבו לפעמים ברוח זו, אם כי במלים מצועפות יותר ובלשון מעודנת. לא ראינו צורך להלאות את הקורא בדוגמאות[45].

נראה ברור, שהתיחסותם של הרבנים, רובם ככולם מגדולי הדור, אל ר״ע בלאו, שהיתה, למרות סימנים של קוצר רוח של כמה מהם, במקרים אחדים, התיחסות של כבוד והערצה וחיבה אישית[46] נבעה בסופו של דבר מתכונותיו וסגולותיו האישיות של השואל ומכוח עקשנותו, בחינת „תורה היא וללמוד אני צריך". אך אין גם ספק בדבר, שלולא „זכות אבות", כנצר ממשפחת רבנים, רבות מן התשובות שנדפסו בספרי השו״ת לא היו רואות אור. מכל מקום, נראה שתחילת דרכו כשואל, בהיותו בחור צעיר, והענותם של הנשאלים, היתה במידה רבה בזכות אביו. כבר בתשובה הראשונה משנת תרס״א (1901), אביו הוא שסלל לו את הדרך, שכן היא נגעה לאביו, כאמור למעלה[47]. וכן רובן של התשובות הראשונות, בשנים תרס״א—תרס״ה, נזכר שם אביו, אם כאשר השאלה שנשאלה היתה בקשר לעיסקא שאביו עסק בה[48], או שהמשיב מסיים את תשובתו בשאילת שלום לאביו[49]; או שהמשיב כותב במפורש ש„אני עמל הטרדות אבל לכבודו ולכבוד מר אביו וכבוד התורה כי רב" הוא רואה עצמו מחויב להשיב[50]. מצאנו גם תשובות משותפות לאב ולבן מאת בעל ערוגת הבשם, שאמנם אין תאריך בצדה, אך מסתבר שנכתבה אף היא בשנת תרס״ה לערך[51], ומאת ר׳ יהודה גרינפלד משנת תרס״ד[52]. מצאנו גם התיחסות לקושיה שר״ע בלאו שאל בשם אביו בחייו מאת ר׳ אברהם יצחק גליק: „ומ״ש להק[שות] בשם מר אביו הרבני המופלג הצדיק נ״י"[53]. שם אביו צוין גם בכמה מכותרות התשובות, בחייו[54] ורובם לאחר פטירתו[55].

גם זקנו, אב אמו וחותנו (הראשון) של ר׳ ברוך בלאו, ר׳ עקיבא קליין מנייטרא, אף הוא תלמיד חכם מובהק וגביר ידוע, מילא תפקיד נכבד בשאלותיו של ר״ע בלאו ובתשובת המשיבים. ברשותו היו כתבי־יד מחידושיו של ר״ע קליין, מהם דלה ר״ע ושאב חידושים, קושיות ופירכות והביאם בפני הרבנים בשם אומרם וביקש את תגובותיהם. בכמה וכמה תשובות אמנם מצאנו תגובות לדברי ר״ע קליין[56]. כן מצאנו חידושים שמביא ר״ע בלאו בשם רבו מפאקש, ר׳ זוסמן סופר[57].

את התשובות המעשיות להלכה למעשה, אי אלו שנראות מעשיות על פני הדברים, ניתן לחלק לשלושה מישורים: א) עניינים שבהנהגה אישית של ר״ע בלאו בשמירת מצוות, במנהגים, חומרות וסייגים; ב) שאלות הנובעות מעיסוקיו הכלכליים והמסחריים; ג) ענייני ציבור.

הנהגה אישית

ר׳ עקיבא בלאו קיבל כמה וכמה הנהגות טובות מאת אביו, שאימצן לעצמו ונהג בהן כל ימי חייו, כפי שנראה לקמן. אחת מהנהגות האלה היתה השתדלותו להכניס ילדי ישראל לבריתו של אברהם אבינו ע״ה, להיות מוהל (כמובן שלעמלק״פ). גם את בנו יחידו, שנולד כנראה בשנת תרס״ט (1909), הכניס בעצמו בבריתו של אאע״ה. כיון שלא היה מוהל מומחה ומקצועי, אירע לפעמים שלא התך את כל הערלה ובעקבות כך התעוררו שאלות הלכתיות. הראשונה היתה כנראה אצל בנו, „שמל אותו מעכ״ת בעצמו אמנם לא חתך כל צרכו מעור הערלה" — נשאל המהרש״ג שנים אחדות לאחר המעשה, האם וכיצד לתקן את הדבר[58]. שאלה דומה שואל ר״ע בלוי את ר׳ עקיבא סופר כעשרים שנה ויותר לאחר מכן, בשנת תרצ״ב (1931), „בענין קטן שנימול על ידו ומחמת איזה סיבה לא עשה חיתוך גדול כרגיל ועתה הילד כבר עבר שנה ולפעמים יורד עור הערלה ומכסה העטרה"[59]. ועשר שנה קודם לכן הוא שואל ממש אותה שאלה מאת רבה של סיגט, ר׳ חיים צבי טייטלבוים: „בקטן שנימול ע״י מעכת״ה ואחר רבות הימים ראה שנשאר מבשר הערלה"[60], ואילו בשנת תרפ״ח (1927) באה השאלה בצורה סתמית ולא נזכר בה אלא „שכמה פעמים המוהלים עושים חיתוך קטן

ורק ע״י הפריעה נדחק גם עור הערלה למטה ונתגלה העטרה״ [61]. את מהר״ם בריסק הוא שואל בדבר ,,אשר כ״ת הוא מוהל זה כמה שנים ולכשיזדמן מילה בש״ק גומר המצוה בעצמו כאשר נהג מר אביו הצדיק ז״ל ועתה... רוצה לשנות מנהגו ולכבד מצות פריעה לאחר ושאל אי יאות למיעבד הכי״ [62]. את השאלה אם מן הראוי ששני מוהלים ימולו בשבת כבר שאל את רבו מסאטמאר בשנת תרס״ט (1909), כנראה עם לידת בנו, אך בצורה סתמית ולא נזכר שמדובר בבנו [63] לידת בנו נזכרת גם בתשובתו של ר׳ נתנאל פריד, אך לא בקשר למילתו אלא בדבר זמן פדיונו [64].

כיליד גליל העליון שבהונגריה נוהג היה ר״ע בלאו כמנהג אשכנז, וכן ראה אצל אבותיו ורבותיו. אך בקראסנא, ,,שרוב אנשי מקומו אם כי מתפללין בנוסח אשכנז עכ״ז אין מניחים תפילין בחול המועד ובתוכם גם הרב אב״ד נ״י. אמנם מעלתו מורגל מאביו ז״ל להניח ונמצאים שם עוד אנשים שמניחים תפילין ומתפללים יחד ושאל אם אין בזה משום איסור לא תתגודדו״ [65] — הוא שואל את מהרש״ג. שאלה זו שאל גם מאת בעל לבושי מרדכי [66]. משתי התשובות נראה, שלא עלה בדעתו של ר״ע בלאו לשנות את מנהגו ולהפסיק להניח תפילין בחול המועד, ולא על כך היתה השאלה, אלא אם הדבר אין בו חשש של ,,לא תתגודדו״. שכן, מנהגי אביו היו חביבים עליו ולא סטה מהם אף במחיר היותו חריג בסביבתו בקראסנא, שבה רק האנשים הפשוטים ועמי הארץ הניחו תפילין בחול המועד [67]. כך הלך בעקבות אביו ולא אכל בשבת תבשיל שהוחם בשבת. רק בשנים האחרונות, קרוב לסוף דרכו, כאשר חש בקיבתו והרופאים אסרו עליו אכילת חמין שהוטמן מערב שבת, פונה ר״ע בלאו לכמה מרבני דורו, ומבקש את היתרם [68]. כיוצא בכך, עישון סיגריות ביום טוב, שר״ע בלוי נמנע מכך משום שגם אביו החמיר על עצמו. בשנות השלושים הוא מבקש התרה למנהג טוב זה, שכמוהו כנדר. בתשובת ר׳ שאול רוזנברג נאמר: ,,אחרי שנהג עד עתה שלא לעשן טאבאק ביו״ט כאשר ראה שנהג גם אביו זצ״ל ועתה הרגיש שצריך לאותו דבר מאד... אם מותר לו לעשן ביו״ט ע״י התרה״. והמשיב מחדד את השאלה: ,,האם מחוייב לנהוג חומרא זו ג״כ ואפילו התרה אין לו״ [69]. לעומת זאת סובר הגאון ר׳ חיים יצחק ירוחם בפשיטות שהתרה מועילה ,,וישאל על המנהג ויתירו״ [70]. מנהג נוסף שנהג כאביו — שרווח למעשה בכל סביבתו בגליל העליון — שבקידוש ליל שבת אמר ויכולו מעומד ואילו את ברכת היין והקידוש אמר בישיבה, דבר שהיה חריג בקראסנא ובכל טרנסילבניה, שבה נהוג היה לומר גם את הקידוש בעמידה. בשאלו על כך את רמ״ל ווינקלר הוא מעודדו להמשיך במנהגו, שכן ,,נהגו רבותינו וכן אני נוהג מקדמת דנא״ [71].

כאשר נפטר אביו בשנת תרע״א (1911) נתעוררו אצל ר״ע בלאו כמה שאלות של נוהג, שהביאן, כמובן, בפני רבני הדור. רצונו היה לייסד קרן קיימת לזכר ולעילוי נשמת אביו (את טיבה אינו מפרש) ונשאלת השאלה אם מותר לו להכניס לקרן זו גם חלק ממעות המעשר שהפריש לצדקה מרווחי עסקיו [72]. המשיבים בעניין זה היו מהרש״ג ור׳ עקיבא סופר מפרסבורג [73]. שאלה אחרת היתה אם מותר לו ולאחיו להתפלל לפני התיבה בשבת בשנת האבל פסוקי דזמרה [74]. וכן אם מותר להם להתפלל ולומר קדיש יב חודש (ולא יא חודש כנהוג) [75] עצם הצגת השאלות הללו מוכיח על אהבה מיוחדת והערצה בלתי רגילה שחש הבן לאביו. גם השאלה הבאה יש בה להוסיף קו בכיוון זה: ,,בענין התפילין שירש מאביו ז״ל אשר מחמת יושנם כהו האותיות במקצת ונוטים קצת לאדמימות ולפי שהם חביבים בעיניו רצונו להניחם אחר שיעביר עליהם קולמוס לחדש אורם כראשונה והאריך בביאור הדברים להקל״ [76].

כל יהודי ירא וחרד משתדל לאכול בפסח מצה שמורה. ויש שאינם אוכלים כל הפסח אלא מצה שמורה. כך נהג כמובן גם ר״ע בלאו ובעקבות אביו נהג ,,לשמור את החטים מזמן קצירה״, כנאמר בשו״ת לבושי מרדכי [77]. ואכן הקפיד ר״ע לשמור מצוה זו מתוך מסירות נפש על הצד הטוב ביותר. כעשר תשובות קיבל ר״ע בלאו שעניינן חטים שנשמרו לשם מצה שמורה ההל מתקופת אברכותו המוקדמת. שלוש תשובות דנו בשק של חטים שנפל לארץ ובסמוך היתה צואת תרנגולין, ואמנם היה רישומה של הצואה על השק מבחוץ אך הלחלוחית לא חדרה מעבר לשק, מה דינה של חיטה זו. על כך השיבו לו רבו ר׳ יהודה גרינוואלד, בעל לבושי מרדכי ור׳ עקיבא סופר [78]. ארבע שנים לאחר מכן, בשנת תרע״ג (1913), שהיתה שנה גשומה, נתגלו בחטים שנקצרו לשם מצה שמורה הרבה ,,חטים מצומחים״ ונשאלה השאלה אם חייבים להרחיק את החטים הללו לפני הטחינה ואם ההרחקה מועילה. גם לעניין זה הקדיש ר״ע בלאו כמה וכמה שאלות לרבני הדור ומצאנו ארבע תשובות הדנות בענין זה, אחת מהן שוב מרבו מסאטמאר [79]. שלוש תשובות דנות בחטים שנשתמרו למצת מצוה וכשפתחו את השקים הורגש ריח עיפוש מתוך ההטים וכידוע העיפוש מקורו בלחלוחית. מה דינם איפוא של חטים אלה — ,,אי חשובין שמירה״ [80].

עובדת נוהגו של ר״ע בלאו להדר במצוות ניתנת ללמוד גם משאלותיו בדבר החלפת מזוזותיו בדירתו בשנת תרע״ג (1913), לאחר שרכש מזוזות מהודרות יותר, שנכתבו בידי סופר מומחה ומפורסם מארץ־ישראל. השאלה היא אם מותר להסיר את המזוזות הישנות ואם כן ,,אם צריך לברך בעת שיקבע המזוזות החדשות״. ר״ע בלאו שאל בוודאי כמה וכמה רבנים את השאלה. ארבעה מהם נענו והשיבו לו את פסקם [81].

הבה נלקט עוד עניינים אחדים שבתחום ההתנהגות האישית, אף־על־פי שאין וודאות שהשאלות שהריץ ר״ע יסודן במעשים שאירעו בפועל ולא בשאלות היפותטיות, שנוסחו בלשון מעשים שהיו. שאלה כזאת היא משנת תר״ע (1910) בה שואל את מהרש״ג בעניין הפרשת חלה ביום טוב, לאחר ,,שזוגתו שכחה בערב יו״ט העבר להפריש חלה ונזכרה ביו״ט והפרישה ביו״ט בברכה והמתינה מלשרוף עד מוצאי יו״ט ושאל אם כדין עשתה זוגתו״. לאחר ניתוח המקרה בא המשיב לידי מסקנה ברורה ,,שלפי אשר אדמה לא אירע המעשה על האופן שכתב מעכ״ת נ״י... ושאלת מעכ״ת נ״י אינו רק להתלמד״ [82]. שאלות דומות המוצגות כמעשה שאירע במציאות בעוד שאינו אלא פרי המצאת השואל, פזורות ללא ספק בין מאות השאלות שהריץ ר״ע בלאו לחכמי המדינה ורבניה הגדולים, אך אין בידינו — וגם לא נסינו במיוחד — להבחין ביניהן [83]. אך השאלה הבאה מקורה, קרוב לוודאי, בקרקע המציאות. כבעל בעמיו וכבעל דירה מפוארת, התקין ר״ע בלאו בדירתו סוכה בנויה המצוידת עם גג. הניתן להסגר

בשעת ירידת גשמים. השאלה שהעסיקה אותו היתה „בדבר שבאמצע הסעודה בחג הסוכות ירדו גשמים כל כך שהוכרחו לסגור דלתי הסוכה... ושוב קרוב לסוף הסעודה פסקו הגשמים ושוב פתח הדלתות... אם מחויב לברך שנית לישב בסוכה שדעתו שצריך לברך מחדש". שאלה זו „גלגל" ר"ע בלאו לפחות שתים עשרה שנה ונתקבלו עליה חמש תשובות, בין השנים תרע"ב—תרפ"ה[84].

גם השאלה הבאה אין ספק שהמציאות הולידתה. מעשה באחותו של ר"ע בלאו, שבעלה חלה במחלה מסוכנת. בצר לה נדרה האשה שני נדרים: א) אם בעלה יקום מחליו היא מקבלת על עצמה לצום יום אחד בשבוע במשך שנה; ב) את שמלת חופתה שלה ממשי טהור ויקר היא מנדבת לצורך מעיל לספר תורה. נתמזל מזלה ובעלה אמנם קם מרעש דוי והחלים והשאלה שנשאלה, האם ניתן להתיר את נדרה הראשון, כיון שהאשה חלשה והתענית תזיק לבריאותה. ואשר לנדר השני, הרי האשה מוכנה ברצון לקיימו, אך האם מותר להשתמש בשמלה זו לתשמיש של קדושה. מובן, שאחיה ר"ע בלאו היה לה לפה בשאלות אלו ואף זכה לארבע תשובות, אם בשתי השאלות ואם באחת מהן, בשנים תרפ"ה—תרפ"ז[85].

כעשר שנים „גלגל" ר"ע בלאו שאלה שהעיקה עליו ונגעה לביתו ודירתו. מדובר „באילן מוילבער בוים [עץ תותים] שישראל אינם אוכלים פירותיו מפני הכנימה והוא אילן זקן שחציו נתייבש וחציו מזיק לביתו ומתיירא שלא יפול על הבית אם יש להתיר לקוצצו". לא פחות משש תשובות נדפסו בענין זה, בין השנים תרפ"ז—תרצ"ו, שלוש מהן מאת רבנים שישבו מחוץ להונגריה וטרנסילבניה[86]. ומכאן לשאלה הדנה באחד מרהיטי ביתו של ר"ע בלאו. ארון הספרים שלו נעשה צר מהכיל את ספריו והחליף אותו בארון חדש. הוא מריץ איפוא שאלות לכמה מן הרבנים מה דינו של ארון הספרים הישן, „אי שרי לשנות את הראשון לחול". שתי תשובות הושבו לו בענין זה, בהפרש של לפחות שלוש שנים, וקרוב לוודאי בהפרש רב יותר[87]. ומרהיטי הבית לברכת הבית, כלומר לברכת „שהחיינו" על פרי חדש. בשנת תרע"ו ערך ר"ע בלאו קונטרס מקיף על שאלת קדימת הברכות, אם להקדים את ברכת הפרי לברכת שהחיינו או להיפך. על קונטרס זה הגיעו אליו שלוש תגובות[88]. ובענין זה, אם יש לברך ברכת שהחיינו על מצוה שמקיימים בפעם הראשונה[89], ואם יש לברך שהחיינו על אתרוג מטוגן, שכן כבר ברכו עליו בסוכות בשעת קיום מצות ארבעת המינים[90]. ואם בענייני אכילה עסקינן, נזכיר גם את ענין אכילת בשר בתשעת הימים, כאשר הוא משיירי סעודת שבת, המובא להיתר בספר בני יששכר „בשם גדולים וצדיקים"[91]. ומהנהגת הבית לעקרת הבית, כמה שאלות נשים בהלכות נדה. באשה מעוברת שהיא, כידוע, בחזקת מסולקת מדמים והרגישה זיבת דבר לח במראה כשר[92]. וכן בענייני טבילת נשים, בדבר זמנה ובדבר חציצה בטבילה[93]. שתי השאלות שרק רב ופוסק מובהק מזדקק להן ולא בעל־בית, יהא פרסומו כתלמיד חכם, למדן וחדשן, גדול כאשר יהא. אין איפוא ספק שהתשובות הושבו להלכה ולא למעשה, אם כי בגוף התשובות אין הדבר בא לידי ביטוי..

להלכה ולא למעשה היא גם השאלה הבאה, משנות מלחמת העולם הראשונה, הדנה ביוצאים למלחמה והם עלולים להשאיר את נשותיהם עגונות או זקוקות ליבום וחליצה. לפיכך הועלתה הצעה, שכל היוצא למלחמה יכתוב גט־כריתות לאשתו ויתנה תנאי, שהגט לא יחול אלא בתנאים מסויימים. קשה להבין, כיצד השיבו שני הגאונים, ר' מרדכי ליב ווינקלר ור' שמעון גרינפלד, לר"ע בלאו, בעניין כזה, שאין צריך לומר, שלא היה בשום פנים ואופן צד בדבר, שרק פוסקי הדור המובהקים בידם להכריע. מכל מקום בעל לבושי מרדכי מתיחס אל השואל כאילו היה עמיתו ושוה־ערך לו מבחינת המעמד: „ע"ד גט פטורין משדי המלחמה... האם יש למנות הכו"ח [הכותב והחותם] וכן שליח הנתינה ע"י כתב". כלומר, האם החייל הנמצא בחזית יכול למנות את השליח לכתיבת הגט ונתינתו על־ידי כתב בלבד. בהמשך דבריו מספר המשיב ש„מעולם מנעתי עצמי מלסדר ג"פ כי בעוה"ר איני בקי כדבעי... ואיני משיב להלכה למעשה רק כמעיר... ועכ"פ לענ"ד לא יגרש על תנאי... רק ע"י משכנות והבטחות להחזיר אליו [את האשה] לעת מועד אשר ישוב בעהי"ת כי כן ראיתי בימי בחורי בזמן מלחמת אשכנז ועסטרייך אשר הייתי עומד ומשמש פני מ"ו הגאון המובהק מגרוו"ד זצ"ל ודבר על לב הבעל כנ"ל שיגרש בלא תנאי מלבד אם הוא כהן שא"א בענין אחר וכיוצא בזה"[94]. ר' שמעון גרינפלד אמנם מסתייג מלהשיב על ענין זה, אך לא משום שהשואל אינו מוסמך לדון בכך, אלא החסרון במשיב, „כי אין בכחי להכריע בענין זה כלל". ואכן בתחילה הוא כותב „והקשה לשאול ממני לכתוב לו חוו"ד בדבר ענין חמור אשר נמסר רק לגדולים ומה כחי לומר בזה"[95]. מתקופת המלחמה היא גם שאלתו „אודות שמן שנעשה מחרצנים וכעת השמן ביוקר... ויש לחוש שנעשה מחרצנים של יין נסך"[96]. וכן השאלה בדבר בעלי מלחמה „אשר בשדה המערכה כמה פעמים אנוסים לאכול דברים אסורים מהו לענין ברכה"[97].

חקלאות ומשק כלכלי

פעילותו הכלכלית של ר' עקיבא בלאו החלה בשנת תרס"ג (1903), בהיותו בן עשרים, טרם אירוסיו. באותה שנה משיב לו ר' משה הרש פוקס לשאלה „האם מותר לפסוק על פירות עם ישראל וליתן לו דמים ולקנות ממנו תבואה במוקדם". כלומר, האם אין משום רבית בעיסקא שקונה התוצרת החקלאית בטרם צמיחתה, מסלק את הכסף מראש. את השאלה שאל ר"ע בלאו „בשם מר אביו ידינ"פ הגביר הנכבד צדיק תמים נ"י"[98]. אין בידינו אם היתה זאת עיסקתו הבלבדית של האב, או שגם ר"ע בלאו היה מעורב בה באיפן מעשי ולא רק מבחינת ניסוח השאלה והמו"מ של הלכה הנלוים אליה. אולם העיסקה שנעשתה כשבעה חדשים לאחר מכן, אין ספק שלר"ע בלאו היתה בה מעורבות אישית וכנראה גם שותפות. גם שאלה זו עניינה הלכות רבית ונביאה בלשונו של ר' יהודה גרינפלד, אף־על־פי שממנה אין הוכחה שגם לבן היה חלק בעיסקא. התשובה נמענה ל„נגיד וקצין ויר"א מו"ה ברוך בלויא נ"י ולבנו הבחור המופלג בתורה הרוץ ושנון מו"ה עקיבא נ"י". מפתיחת התשובה נראה לכאורה שהעיסקא היא של ר' ברוך בלבד, שכן נאמר בה: „אודות אשר בדעת מעלתו לעשות לעצמו עסק... שהוא ישליש מעות או ווערט פאפיר [ניירות ערך] באיזה באנק בפעסט וילוה עליהם כסף בבאנק הזה ואחר זה ילוה לאחרים ממעות הזה על פי היתר

עיסקא וירויח איזה פראצענט מהוועכסלען [שטרות חוב] שיתנו לו הלווין ישליש בבאנק ויחתום שמו בתורת זשאראנט [ערב]"[99]. אך מן התשובה המקבילה באותו ענין מאת ר' נתנאל פריד, שבה לא נזכר אביו ר' ברוך כלל, נראה שמבצע הפעולה הפינאנסית היה ר"ע[100] גם תשובתו של מהרש"ם מברעזאן, „אם מותר שיקח הלואה מהבאנק בעיר פעסט ולחזור ולהלוות לאחרים בהיתר עיסקא", נכתבה לר"ע בלאו בלבד[101]. והוא הדין תשובת ר' מרדכי ליב ווינקלר באותו ענין עצמו[102]. נראה איפוא, שמבצע העיסקא (וקרוב לוודאי גם הוגה הרעיון) היה ר"ע בלאו, אך הכסף היה של אביו, שכן לבחור עקיבא עדיין לא היה כסף משלו. בשנה זו, כנראה, סיים ר"ע את לימודיו בישיבת ר"י גרינוואלד והחל להיכנס לעולם המעשה, כהכנה לקראת הנישואין, שעמדו בוודאי על הפרק[103]. מותר להניח, שעיסקא זו — שאין אנו יודעים אם אמנם יצאה לפועל — היתה הראשונה, או מן הראשונות, בתולדות ר"ע בלאו. תשובה נוספת שעניינה הלכות רבית הושבה לר"ע בשנת תרע"א (1911), כשכבר ישב בקראסנא. אין לדעת, אם היתה זאת תשובה על שאלה מעשית או תיאורטית בלבד. התשובה נוסחה בצורה כוללת: „מה שנוהגים הסוחרים שקונים בהקפה בח"כ [חילוף כתב־שטר התחייבות] ליד המוכר ועם הזשירא [הערבות] שלו הולך לבאנק ולווה עד"ז ברבית והאחריות על המוכר"[104].

מצאנו תשובות נוספות להבחור עקיבא בלאו, שעניינן פעילות כלכלית ומשקית. כגון שתי תשובות משנת תרס"ה, שעניינן מלאכת שבת של גוי: „בענין אומן גוי אם מותר לו לעשות מלאכה בשבת לישראל היכא שאין הישראל מרויח על ידי זה"[105]. ובענין היתר השכרת בית מזיגה בשבת לגוי[106]. קשה לדעת אם לשתי השאלות הללו היו להן יסוד מציאותי בחיי המסחר של משפחת בלאו — האב והבן — או שאינן אלא שאלות „להתלמד" ונוסחו בידי השואל, כיון שמצא בסיס איתן להפגין את המצאותיו וחידושיו בחריפות ובקיאות, שכל־כך הצטיין בהם.

תמהים אנו מהו היסוד המעשי בשאלה הבאה: פועלים עובדי האדמה מקבלים שכרם „חלק ידוע בתבואת השדה וסכום כסף מזומן וגם משקל קצוב בשר ושומן חזיר", ונשאלת השאלה האם מותר לו לישראל לספק לפועלים הנכרים את בשר החזיר בידים. מהות השאלה ותוכנה, יש בהם לכאורה יסוד מציאותי מוצק שאין לפקפק בו. הקושי הוא, ששאלה זו עלתה כשאלה מתמשכת בגבולות של שבע שנים, החל בשנת תרס"ה (1905), שבה עדיין ישב ר"ע בלאו סמוך על שולחן אביו, נמשכה בשנת תרס"ח (1908), שבה ישב בכפר וואלקוי סמוך על שולחן חותנו וכלה בשנת תרע"א (1911), שבה כבר עמד ברשות עצמו בעיירה קראסנא, כחוכר אחוזת הבארון המקומי, ובמשך הזמן הזה קיבל שש תשובות על שאלה זו[107]. ובאמת עסק ר"ע בלוי בעבודות של חקלאות בכל שלושה מקומות הללו, אך כלום בכל המקומות הללו רווח אותו נוהג של תשלום בשר חזיר לפועלים החקלאיים כחלק משכרם? על עובדת היותה שאלה ריאלית ניתן אולי ללמוד מן הסייגים שסייג ר' יהודה גרינוואלד את תשובתו: „הנה באמת קשה עלי לכתוב דעתי בענין שכתבת כל עת שאיני יודע מה שהורה בזה מארי' דאתרי' הגאב"ד דשם נ"י".

והרי אם כל השאלה אינה אלא לפלפולא ולא להלכה ולמעשה אין מקום לסייג זה[108].

גם בענין עבודות שדה בחול המועד, הריץ ר"ע בלאו שאלות אל חכמי הדור מכל שלושה הישובים שבהם ישב ועסק בחקלאות. שתי תשובות נכתבו אליו לפאקש, בהפרש של יום, בשנת תרס"ו (1905) ועניינן אחד: „אודות שבשנה זו נתאחר על פי סיבה עבודת האדמה וימי החורף ממשמשין ובאין אם מותר לחרוש ולזרוע בחול המועד כי יש לחוש שיבא לידי הפסד פן לא יהיה העת מוכשר לעבודה זו אחר חוה"מ... אם נקרא דבר האבד"[109]. בשבתו בוואלקוי משיב לו רבו מסאטמאר „בענין מלאכת הוה"מ בשדות. בזה נאמר אל תצדק הרבה כי אם הוא באמת דבר האבוד למה יחמיר... בשנה זו הכל יודעים שהוא דבר האבוד"[110]. ובשנת תרע"ה (1915) משיב לו ר' שמעון גרינפלד לקראסנא „אודות חרישה וזריעה בחול המועד"[111]. נראה, שכל ארבע התשובות הללו יסודן בצרכי המשק החקלאי של ר"ע בלוי (שתי התשובות הראשונות במשק החקלאי של אביו).

לצד העבודות החקלאיות בגוף הקרקע טיפח ר"ע בלאו באחוזתו גם משק חי, בהמות עבודה ופרות חולבות. שלוש תשובות דנות במכירת בהמה מבכרת כדי להפקיע קדושת בכורה מן הולד, כולן כנראה משנת תרס"ט (1909). והשאלה היא כיצד ניתן לגוי לקנות את המבכרת, כאשר היא נמצאת רחוק מן העיר באפר שבו רועות הבהמות, „כי אין שם רשות של עכו"ם וגם סימטא ליכא רק הכל רשות של ישראל אם יש לסמוך על קנין אגב", דהיינו שהישראל ימכור לגוי קרקע ואגב הקרקע יקנה גם את הבהמה[112]. ועוד שתי תשובות בענין בכור: „בדבר בכור שהומם במום עובר אם מותר לומר לגוי שיעשה בו מום קבוע"[113]. ו„בדבר ישראל שלא מכר פרה מבכרת וילדה בכור אי מחויב הכהן לקבלו"[114]. הרקע לשאלות אלו בוודאי שהוא ריאלי ומציאותי, אך באשר לשאלות הספציפיות קשה לקבוע.

חכירת אהוזתו של הבארון ג'רפי גררה אחריה כמה בעיות הלכתיות. כשנודע לר' נתנאל פריד שר"ע בלאו חכר את אחוזת הבארון, מיהר לברכו: „מזלא טבא על השדות... ויעשה חיל לכבוד תוה"ק שיראו כל עמי הארץ כי גם איש תושי' יברך ה' בעושר וידעו להוקיר ולחבב תלמידי חכמים"[115]. לחכירת האחוזה נלוה תנאי: „אודות שהאדון שהשכיר לו את הגוט [האחוזה] עם כל הווירטהשאפט [משק חקלאי] התנה עמו שאין לו רשות להשכיר לאחר ואם כן איך יתנהג בפסח"[116]. כלומר כיצד ימכור את החמץ בפסח, שנמצא למעשה ברשותו, אך תנאי החכירה מגבילים אותו מלמכור. תנאי החכירה הקנו לו לר"ע בלאו זכות לחטוב עצים ביער הבארון, בשיעור של שני יאך [מדת־קרקע] לשנה. עד שנת תרע"ג נעשתה החטיבה בידי פועלי הבארון. אך בשנת תרע"ד היו הפועלים עסוקים במלאכת השדה ועל ר"ע בלאו היה לשכור פועלים וכאן נתעוררה הבעיה של מלאכת שבת לצורך ישראל, שכן הוטבי העצים קבלו את העבודה בקבלנות, „כי כן המנהג במלאכה זו והערלים רוצים לעבוד גם בשבת". מצד זה ניתן היה למצוא היתר שכן בקבלנות הגוי עובד על דעת עצמו ואין ליהודי שום הנאה ממלאכת השבת של הגוי. אך מצד שני נמצא היער בתוך התחום של העיר ויש אולי חשש של מראית עין. שלוש תשובות דנות בענין זה[117].

נראה, שר״ע בלאו סחר גם ביין ושמא גידל ענבים באחוזתו לשם עשיית יין. מכל מקום מצאנו שתי תשובות הדנות בנוהג של „סוחרי יין להיות טועמים ופולטים ביינות של גוי״. האם „מותר לטעום ולפלוט ביין נסך ובשאר איסורי דרבנן״ [118]. וכחמש עשרה שנה לאחר מכן שואל ר״ע שוב בעניין יין נסך ותוהה מה מקור ההיתר להשתמש ב„וויינשטיין״ (חומצת־יין) לבישול ותיבול מאכלים ומשקאות, אף־על־פי שהם מיוצרים „מיין הנקרש והעולם נהגו בו היתר... הגם שמקורו מיין נסך״ [119].

ענייני ציבור

המישור השלישי בחייו של ר׳ עקיבא בלאו, פעילותו הציבורית, בא לידי ביטוי בשיעור מועט יותר מאשר שני המישורים הקודמים — ההנהגה האישית והפעילות הכלכלית. עם הגיעו לקהילת וואלקוי הקטנה בשנת תרס״ז (1907) בלט בה האברך המוכשר בתכונותיו היחודיות ובסגולותיו הנדירות. מותר לשער שהאברך התחבב על אנשי הכפר הפשוטים והתמימים ואין ספק שטבע את רישומו על חיי הקהילה הקטנה, שלא היה בה רב או יושב על מדין. מצאנו שתי תשובות אליו לוואלקוי שיש בהן אולי להוכיח שבזמן הקצר שישב בכפר, נתבקש על־ידי אנשי הקהילה — ועל דעת חותנו הגביר — להיות להם לפה בכמה עניינים הלכתיים. עם נישואיו לבת הגביר ומגוריו במקום ולימודיו מתוך הרווחה ודבר הלמד מענינו — התכתבותו עם גדולי הרבנים, מביע אחד ממשיביו, ר׳ נתנאל הכהן פריד, את סיפוקו ושמחתו „כי מצא מנוחה לישב בד׳ אמות של הלכה בבית נאמן לה׳ ולתורתו ויהיה מכירו ברוך״, לפני שהוא משיב לגופו של דבר, לחידושי התורה שהציע לפניו בסוגיא דחרצן (מסכת שבועות כב ע״ב) [120].

אחת התשובות שנשלחה לר״ע לוואלקוי דנה בענין ציבורי הנוגע לקהילה הקטנה, ועניינה עצם היותה קהילה קטנה: „כי במקומו רוב פעמים ליכא עשרה בני ישראל גדולים, אם מותר לצרף לומר קדושה וברכו בצירוף קטן״ [121]. בתשובה לא צוין שהשואל יושב בוואלקוי [122], אך עצם הצגת השאלה מוכיח זאת, שכן בעיירה קראסנא לא ייתכן מצב של מחסור במנין, שהרי ישבו בה כמה מאות נפשות מישראל [123]. ר״ע בלאו היה איפוא לפה לבני הכפר — בין שנתבקש לכך על־ידיהם ובין שהציג את השאלה ביזמתו הוא. סמוך לכך הוא שואל את ר׳ שמעון גרינפלד „בדבר אשר השו״ב בא בשאלה אודות עגלים שיש להסתפק אם הם בני שנה לענין מיעוך ומשמוש ביש איזה סירכא ואם יש לסמוך על הכתב שנותנין בערכאות״ [124]. השאלה היא, שעגלים רכים בני פחות משנה, דינם שונה מבהינת בדיקת הריאה והסרת סירכא מעגלים מבוגרים יותר. במלים „השו״ב בא בשאלה״ משום הוכחה שר״ע בלאו שימש בוואלקוי, אם לא מורה הוראה בפועל, מעין מורה הוראה ועל־כל־פנים גורם שהתיעצו בו כתלמיד חכם ובקי בכל ספרות הפוסקים וביחוד כאדם שיש לו מהלכין בין רוב רבני המדינה.

כבר נאמר בפתח הדברים, שר״ע בלוי היה ממנהיגי הקהילה בקראסנא ופעמים אף נבחר לראש הקהל. בשנת תרפ״ד (1924), לא עמד כנראה בראש הקהילה ואף־על־פי־כן היה הציר שסביבו סבבה ונדונה ולובנה תסיסה רבה בקהילה בעקבות נסיון לשנות את נוסח התפילה בבית־הכנסת מנוסח אשכנז לנוסח ספרד [125]. חמש תשובות בענין זה הושבו לקראסנא — אחת מר׳ יהודה ליב צירלסון מקשינוב [126] וארבע תשובות מרבני הונגריה וטרנסילבניה [127].

ענין ציבורי במקצת גם בשתי התשובות הבאות הדנות בדבר „שאלתך אחד שנשא בת רב מפורסם ובתור נדן נתמנה מקהל לדיין ומורה והתחייבו ליתן לו שכירות ודירה ושארי הכנסות... אם מגיע מזה שכר שדכנות [128]. מתוכנה של תשובה זו ניתן לשער שר״ע בלאו עצמו היה השדכן והשאלה נוגעת לו עצמו. מן התשובה השניה מסתבר שאין הדבר כן: מהר״ם בריסק בתשובתו לענין זה עצמו כותב בראשית דבריו, שלמען האמת אין לו להשיב לצד אחד בלבד „כי שמוע בין אחיכם כתיב ואין להשיב לצד השואל שלא בפני הצד שכנגדו״. הוא משיב רק משום ש„ידענא ביה ברום כ״ת הרמה שוודאי אין שאלה זו נוגע לו לעצמו, ע״כ הנני בזה לומר חוו״ד״ [129].

נחתום את הדברים מעין הפתיחה. כשם שר״ע בלאו נפתח לו פתח לפתחם של גדולי הרבנים לא במעט בזכות אביו, ר׳ ברוך בלאו, כך ניסה לדחוף את בנו יחידו, ר׳ יצחק ליב בלאו, ולהוציא את שמעו בפני רבני דורו. בשבע תשובות מצאנו תגובות לחידושיו של ר׳ יצחק ליב בלאו, החל משנת תרפ״ה (1928) בהיותו בן עשרים, אך לא מצאנו אלא תשובה אחת שנכתבה במישרין אליו. אביו הוא שהעלה את חידושי בנו וביקש את תגובת המשיבים [130]. נראה, שהבן לא הלך בזאת בעקבות אביו ולא חיפש קשרים עם רבני הדור, שלא כולם ששו להשיב על פלפולים, אך „אם יקרו בעיניהם״, כפי שנאמר בתשובה היחידה שנשלחה אליו [131].

הערות

1 הריני מודה להרב שלמה חיים ברנשטיין איש קראסנא, שהאיר את עיני בכמה פרטים באישיותו של ר׳ עקיבא בלאו ותולדות חייו. על אביו ר׳ ברוך בלאו מצאתי משפטים אחדים בלבד בספר „מזכרת פאקש״ מאת ר׳ שמחה בונם דוד סופר, חלק ג (תשל״ג), עמ׳ 64.

2 כל 12 התשובות נדפסו ללא תאריכים. כיון שהספר נדפס בשנת תרס״ט ואף המחבר נפטר באותה שנה, הרי נכתבו התשובות בין השנים תרס״א—תרס״ט (101—1909). רובן נכתבו בתקופת בחרותו של ר״ע בלאו, או בתקופת אירוסיו, כפי שצוין ברוב התשובות ורק במיעוטן תואר „הרבני המופלג״ (סי׳ רנה, רסו, שה).

3 בארבע המהדורות של שו״ת לבושי מרדכי נדפסו כמות התשובות הגדולה ביותר לר״ע בלאו, 47 תשובות. רק ב־19 מהן נדפסו תאריכי הכתיבה (תרס״ו—תרפ״ח). בתשובות אחדות ניתן לעמוד על זמן הכתיבה בקירוב, לפי תשובות מקבילות בספרים אחרים, בהן נדפסו התאריכים.

4 מתוך 24 התשובות לר״ע נרשמו תאריכים בארבע תשובות בלבד. גם האחרות לא נכתבו לאחר שנות תרע״ג־תרע״ד, שבהן נדפסו שני חלקי הספר.

5 רובן של 34 התשובות תאריכן בצדן. כמה תשובות שאין בהן תאריך נכתבו בשנות מלחמת העולם הראשונה כפי שמובן מתוכנן.

6 העובדה שר' אליעזר דייטש, שהיה רבה של באניהאד הקרובה לפאקש, לא השיב לו אלא תשובה אחת, אומרת דרשני ואין בידי לישב את התמיהה. שכן ר"א דייטש לא נפטר אלא בסוף תרע"ו (כט אלול) ועד אז הספיק ר"ע בלאו לאסוף קרוב למאה תשובות. התמיהה תגדל אם נזכיר שר"א דייטש הכיר והוקיר את אביו, ר' ברוך בלאו, שבשולי התשובה מוסיף „והנני דו"ש בשלום מר אביו ידינ"פ הרבני ה"ה ברוך נ"י".

7 יש לשים לב ש־16 מתוך 19 התשובות של ר' שאול רוזנברג נכתבו תוך חמש השנים תרפ"ד—תרפ"ח ורק שתים נכתבו בשנת תרצ"א (בתשובה אחת לא צוין התאריך).

8 את שו"ת חסד יהושע מהדורא תליתאה לא עלה בידי לראות. ייתכן איפוא שיש גם בו תשובה (או תשובות) לר"ע.

9 כאמור היה ר' יהודה גרינוואלד רבו המובהק ור"ע בלאו היה לו „תלמיד אהוב וחביב" וכן „תלמיד חשוב ונכבד" כנאמר ברוב התשובות. כל התשובות (במידה שהתאריך צוין) נכתבו כבר בתקופת קראסנא.

10 רבה של גרוסווארדיין אף הוא היה ממוקירי אביו „ידינ"פ הגביר הנכבד צדיק תמים נ"י" ו„שמחתי לראות שתורה מחזרת לאכסניא שלה", ואף־לעפ־כן זו התשובה הבודדה שהשיב לר"ע בלאו, למרות שחי עוד כשמונה שנים (נפטר ר"ח תמוז תרע"א).

11 כל 12 התשובות — כמוהן ככל התשובות בשו"ת קרן לדוד — אין תאריך בצדן. כולן נכתבו בתקופת קראסנא ולא יאוחר משנת תרפ"ח, שבה נפטר (ר"ח סיון).

12 ברוב התשובות מפליג ר' יעקב יחזקיה גרינוואלד בשבח ר"ע בלאו, כגון „גדול בתורה ומהולל בתשבחות", „מפורסם לשם ולתהלה" וכדומה.

13 גם גאון זה, מגדולי גאוני הדור, מתיחס לר"ע בלאו בכבוד הראוי ומכתירו כ„הרבני החריף ובקי נכבד ומפואר".

14 כאמור היה מיודד ר"ע בלאו עם ר' מנחם סופר מגיל הילדות. בתשובה אחת (יו"ד סי' לא) נאמר: „לנפש יקרה זכה וברורה רעי כאח לי". גם בתשובות האחרות פניות ידידותיות מלבד תוארים רמים כגון הרב המאוה"ג.

15 גם ר' יואל טייטלבוים מכתירו כ„ידידי הרב החריף ובקי טובא גדול בתורה ויראת ה' אוצרו הנגיד המפואר לשם ולתהלה" (סי' ס). אין תאריך בתשובה, אך המשיב מזכיר שזה עתה הגיע לשבת על כס הרבנות באורשיווה. התשובה נכתבה איפוא בשנת תרע"א.

16 מהרש"ם מברעזאן לא הכיר קרוב לוודאי, את ר"ע בלאו. הוא מכתירו כ„המופלג חו"ש בק' פאקש". התשובה נכתבה כנראה בשנת תרס"ו.

17 בתשובתו הראשונה (סי' יד, ב תצוה תרצ"ו) כותב לו ר' חיים יצחק ירוחם, „לא ידעתי אכנהו ממכתבו ניכר שהוא גדול בתורה". בשלוש התשובות הבאות, לאחר שעמד על טיבו ויחוסו, הוא פונה אליו כ„ידידי הרב הגדול היחסן הנגיד נגידות ידבר החריף ובקי בכל חדרי תורה המפורסם לשם ולתהלה".

18 התשובה היא מאת ר' שמואל דוד הלוי אונגאר אב"ד נייטרא (ב קדושים תרפ"ו) ותוארו: „הרבני היקר ומאד נעלה גדול בתורה וביראה חריף ובקי טובא קולע אל השערה מרגניתא טבא פאר והדר".

19 שתי התשובות סי' נג (א אלול תרפ"ד) וסי' נה (ג אייר תרפ"ז) הן מאת ר' יהודה ליב צירלסון אב"ד קישינוב. בהערה לסי' נה כותב עורך הספר, ר' צבי הירש מייזליש: „והנה ידידי הרב השואל הי"ד היה בעה"ב והיה נמנה בין הנגידים המפורסמים והיה גדול בתורה וביראה ודרכו היה לכתוב תמיד לגדולי הדור בענינים שונים להלכה ולפלפולא והיה לו חליפת מכתבים כמעט עם רוב רבנים גאוני הדור ובשנת תש"א בעת שהתחלתי להדפיס בוויצען ספרי שו"ת מקדשי השם ח"א, שלח לי הה"ג השואל קרוב לחמישים תשובות מהרבנים הגאונים שהיו אז כבר בין הקדושים שנהרגו על קדה"ש ע"י הרוצחים הארורים ימ"ש... ובתוכם גם כמה תשובות על השאלה הנ"ל ואחד מהם מה שהשיב לו הגאון האדיר מאלטשטאדט ז"ל הי"ד והיא לו נדפסה כעת בספרו ברכת חיים סי' ח"י שיצא לאור בנויארק".

20 התשובה מאת ר' ישעיה פירסט אב"ד קהל היראים שיף־שול בווינה (עש"ק בהעלתך תרצ"ו).

21 הגענו אל מספר זה כדלקמן. 21 תשובות, שלגביהן אין ספק שנכתבו בין השנים תרס"ז—תר"ע. עוד כ־34 תשובות, נכתבו קרוב לוודאי תוך ארבע שנים אלה.

22 מהן כ־40 תשובות ששנת כתיבתן וודאית ו־40 תשובות משוערות שנכתבו בעשור זה.

23 מהרש"ג כותב לו בתשובה לשאלה מעשית: „ולאיש כמוני אשר יושב על כסא ההוראה נחוץ יותר לעיין בענינים היותר חמורים ונחוצים... בפרט בימים הללו ימים של צער" (חלק ג סי' ג); ובתשובה אחרת: „ימחל לי מעכ"ת שלא אוכל להשיבו בזה יותר מחמת צער העולם אשר אנשים חשובים בני חמישים מוכרחים בעוה"ר לעזוב ב"ב וללכת למקום סכנה" (שם סי' ד). וכן בכמה תשובות אחרות (שם סי' ס, פב, פה; ח"ב סי' ט, י ועוד). בתשובה אחת נאמר במפורש: „ומה כחי לומר בזה ובפרט בעת הזאת אשר היא עת צרה ליעקב והדוחק והצער אשר לאחינו ב"י בחרב ובשבי ובגלות וברעב לקחו ממני כמעט כח ההבנה ורק מפני שמעכ"ת דוחק עלי הנני מוכרח להשיבו רק מפני הכבוד (שם ח"ג סי' פה).

מה שאין כן ר' מרדכי ליב ווינקלר משיב לו בשנים תרע"ה—תרע"ח כמה תשובות שעניינן חידושים ופלפולים בלבד (כגון שו"ת לבושי מרדכי מהדורת מישקאלץ תרצ"ז סי' עא, עב עג, קיג, קיד, קמו ועוד).

24 מהן 42 תשובות שתאריכיהן בצדן. בשנים תרפ"א ותרפ"ט לא מצאנו אף תשובה לר"ע בלאו. אין ספק שבין התשובות שתאריכיהן לא צוינו נכתבו אחדות בשתי השנים הללו.

25 מהן 17 תשובות שתאריכיהן מפורש והשאר מכללא ומהמשוער. בשנים תרצ"ה, תרצ"ז ות"ש לא מצאנו אף תשובה (ראה ההערה הקודמת).

26 עדות לכך מצאתי גם בשיחתי עם הרב ברנשטיין, שהכיר את ר"ע בלאו אישית כל השנים ולא היה בידו להגדיר במדויק את עיסוקו בשנות השלושים והארבעים, אלא בצורה מהוססת.

27 גם ממיון התשובות לפי שנות העשור ניתן אולי לעמוד על מצבו הנפשי ההולך ומתדרדר, שכן 13 (מתוך 17) התשובות המתוארכות נכתבו במחצית הראשונה של העשור ואילו בסוף העשור (תרצ"ו—ת"ש) לא נכתבו אליו אלא ארבע תשובות.

28 שו"ת חיים ברצונו סי' לא וסי' מד (תשובה אחת שנחלקה לשתיים, כפי שמעיר המביא לבית־הדפוס).

29 שו״ת פני מבין או״ח סי׳ קיא.

30 שם יו״ד סי׳ כה (ג ויצא תרע״א) וביטויים דומים שם סי׳ סט (א בשלח תר״ע).

31 שם סי׳ פו.

32 שו״ת לבושי מרדכי מהד״ת או״ח סי׳ קסח. ראה מסכת מנחות צה ע״ב: הקשה אדם קשה שהוא קשה כברזל ומנו רב ששת (רש״י: חכם ומחודד לחתך הלכה כברזל).

33 שם יו״ד סי׳ קס.

34 שם חו״מ סי׳ יט ובדומה לכך במקומות נוספים (כגון מהדורת מישקאלץ תרצ״ז סי׳ עב ועוד).

35 שו״ת מהרש״ג חלק ג סי׳ קיא (ב תולדות תרס״ח). ר״ע בלאו היה אז אברך צעיר כשנה לאחר נשואיו.

36 שו״ת לחם שלמה או״ח סי׳ יד.

37 שו״ת מהר״ם בריסק חלק ב סי׳ ט (נראה שהתשובה נכתבה בשנת תש״א, לאחר שטראנסילבניה הצפונית צורפה להונגריה).

38 שם חלק א סי׳ מג.

39 שו״ת אפרסקתא דעניא סי׳ ס.

40 שו״ת וחידושי מהר״י שטייף סי׳ רמב (עש״ק תרומה תש״ב).

41 שו״ת חמדת שאול חלק א סי׳ ה (ג חיי תרפ״ד). וביטויים כגון „פלפול נאה״ וכדומה שם סי׳ טו, טז, נו; חלק ב סי׳ סה, סז ועוד.

42 שו״ת מהרש״ג חלק ג סי׳ קיב (ב בא תרע״א).

43 שם סי׳ קטז. התשובה ללא תאריך אך תכנה מעיד שנכתבה בשנות המלחמה. בסוף התשובה מבקש מהרש״ג: ואם יהיה באפשרי שישלח לי מעט קמח שמורה כמו בשנה שעברה.

44 מהרש״ג התרעם לפעמים גם על שאלות מעשיות, שאינן מעיקרי ההלכה. כגון בענין ברכת שהחיינו לפרי חדש האם להקדים את „שהחיינו״ לברכת הפרי (חלק ג סי׳ ג); וכגון אם נכון להזכיר את הנפטרים בהזכרת נשמות יחד או להזכיר כל נפטר בפני עצמו עם תפלת אל מלא רחמים לכל אחד: „אבקשהו שלא יטרידני יותר בענינים כאלה אשר הם לא מעיקרא דדינא. וגם עתה לא השבתי אלא בשביל שהבנתי שענין כזה יכול לגרום מחלוקת בקהלה״ (שם סי׳ עד חשון תר״ץ).

45 ראה למשל שו״ת פני מבין יו״ד סי׳ עו; שו״ת לבושי מרדכי מהדו״ק חו״מ סי׳ ו; הוצאת מישקאלץ תרצ״ז סי׳ קסו; שו״ת משפטיך ליעקב או״ח סי׳ מח; יו״ד סי׳ כז, סח; שו״ת חמדת שאול חלק א סי׳ ה ועוד תשובות אחדות.

46 ביטויים של אהבה וחיבה אישית אל ר״ע מצאנו בכמה תשובות כגון „לאהבתו לקחתי מועד להשיב בקוצר אמרים״ (שו״ת פני מבין או״ח סי׳ קמ); או סיום תשובתו של ר׳ שלמה זלמן ארנרייך: „כ״ז אמרתי להשתעשע עם כ״ת מע״כ ידידי נ״י והנני או״נ״ (שו״ת לחם שלמה יו״ד ח״ב סי׳ ז); וכן „למען תת אות אהבה הנני להשתעשע בקצת דברי תורתו״ (שו״ת מהר״ם בריסק ח״א סי׳ סט) ועוד הרבה.

47 שו״ת קול יהודה סי׳ נט, בענין מילת ילד שנולד מנכרית, כמבואר לעיל.

48 שו״ת יד רמה חלק א סי׳ קב (ד שלח תרס״ג).

49 שו״ת פרי השדה חלק ב סי׳ עו (פורים קטן תרס״ה).

50 שו״ת מי יהודה יו״ד סי׳ נג (עש״ק עקב תרס״ה).

51 שו״ת ערוגות הבשם יו״ד סי׳ קעא.

52 שו״ת קול יהודה סי׳ מד (ד שמות תרס״ד).

53 שו״ת יד יצחק חלק ג סי׳ רנה.

54 שו״ת זכרון יהודה חלק ב סי׳ ריח: „תלמידא חביבא ויקירא הבחור המופלג... בן יקיר לדינ״פ חביבי מחו׳ הרבני הנגיד... המפורסם ביראתו וצדקתו מו״ה ברוך בלויא נ״י; שו״ת פני מבין יו״ד סי׳ רב: בן יקיר לי״נ הרבני החו״ב דגול מרבבה מחו׳ מו״ה ברוך נ״י״.

55 שם סי׳ רג; שכא; שו״ת לבושי מרדכי מהד״ת או״ח סי׳ קכג ועוד הרבה.

56 שו״ת זכרון יהודה חלק ב סי׳ ריח; שו״ת לבושי מרדכי מהד״ת חו״מ סי׳ יט; מהד׳ מישקאלץ סי׳ עא, צט (ה פנחס תרע״ג); שו״ת קרן לדוד סי׳ קלה; שו״ת מהרש״ג חלק ב סי׳ יט (תרע״ו); שו״ת דעת סופר או״ח סי׳ פב (ל למב״י תרפ״ב).

57 שו״ת לבושי מרדכי מהד׳ תליתאה יו״ד סי׳ מח; שו״ת מהרש״ג חלק א יו״ד סי׳ סג (תרע״ג); שו״ת מנחם משיב או״ח סי׳ עא (יג ניסן תרצ״א), עג.

58 שו״ת מהרש״ג חלק ג סי׳ ס. התשובה ללא תאריך, אך כיון שבסיומה כותב מהרש״ג „ומחמת פיזור הנפש בעתים הללו לא יכולתי לעיין יותר״, נראה שהיא נכתבה בשנות המלחמה, כאשר בנו היה בן חמש—שש.

59 שו״ת דעת סופר יו״ד סי׳ פו (א לך לך תרצ״ב).

60 שו״ת עצי חיים יו״ד סי׳ כח (ג צו תרפ״ב). גם בשו״ת לבושי מרדכי מהד׳ תליתאה יו״ד סי׳ לה נדון ענין „העטרה מיקרי מהחוט המקיף עד סוף האבר״.

61 שו״ת חמדת שאול חלק א סי׳ כד (עש״ק לך תרפ״ח).

62 שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ יב.

63 שו״ת זכרון יהודה חלק א סי׳ קעג (ב דר״ח אייר תרס״ט). וכן שו״ת לבושי מרדכי מהד״ת או״ח סי׳ קיט: „ע״ד ב׳ מוהלים בשבת א׳ חותך וא׳ פורע״.

64 שו״ת פני מבין יו״ד סי׳ רכד.

65 שו״ת מהרש״ג חלק ב סי׳ יב (תרע״ה).

66 שו״ת לבושי מרדכי מהד״ת או״ח סי׳ קכג. את ר׳ אברהם יצחק גליק שאל גם על עצם הנחת תפילין בחול המועד ותגובתו: „ואני תמה איך יבקש כזאת וכי בידי להכריע בין הרים גדולים שהיא מחלוקת ראשונים ז״ל ואכתוב רק איזה הערות״. שאלה זאת נשאלה כעשר שנים קודם לכן, שכן בתשובה נזכרת קושיה בשם „רבו הגאון מפרסבורג נ״י״ ובעל שבט סופר נפטר כבר בשנת תרס״ז. בשנת תרפ״ג שוב שאל את בעל עצי חיים (או״ח סי׳ ה) בענין ש„בקהלתו יש אנשים מחזיקים במנהגם להניח תפילין בחול המועד״.

67 לעומת זאת נהג ר״ע בלאו להניח תפילין דר״ת, וכנראה שגם אביו נהג כך, שכן חכמי הונגריה, גם הנוהגים במנהגי אשכנז, הניחו תפילין דר״ת. שר״ע בלאו הניח תפילין דר״ת מוכח משו״ת משפטיך ליעקב או״ח סי׳ ב: „ע״ד שאירע לו שטעה ובירך על תפילין דר״ת... אם יברך עוד הפעם על של רש״י״.

68 חברו מנוער ר׳ מנחם סופר, משיב לו: „היות שזה שנים עשיריות שנהגת שלא לאכול תבשיל שנתחמם בשב״ק וכן נהג אביך הצדיק ז״ל ועתה על פי ציווי הרופאים צריך אתה לשנות מנהגיך״ (שו״ת מנחם משיב או״ח סי׳ סד — א בשלח תש״ב); מאותה תקופה כנראה גם תשובתו של מהר״ם בריסק (ח״ב סי׳ נד): „ובדבר שאלתו איך ינהג בש״ק שהרופאים החליטו שצריך לזהר מחמין הטמונים מעש״ק וכ״ת היה נזהר עד עתה מחמין שנתחממו ביום ש״ק ע״י עכו״ם... יען שמר

אביון זצ"ל היה מחמיר בזה" ;ר' יונתן שטייף מתיר לו בפשיטות: „פשוט שבמקום קצת חולי אפילו אביו לא היה מחמיר לעצמו אם בן אין בזה כלל משום אל תטוש תורת אמך" (שו"ת מהר"י שטייף סי' רמב — עש"ק תרומה תש"ב).

69 שו"ת חמדת שאול חלק א סי' מ (עש"ק נח תרצ"א).

70 שו"ת ברכת חיים סי' ל (טו"ב למב"י תרצ"א). כאן לא נזכר במפורש ענין העישון ביום טוב, אך אין ספק שלכך הכוונה במש"כ „ועי"ד השאלה ב ישאל על המנהג ויתירו".

71 שו"ת לבושי מרדכי מהד"ת או"ח סי' ג. נראה, שבעיר מאד, מקום כהונתו של המשיב, נהגו לקדש בעמידה כמו שנהגו בגליל התחתון של הונגריה.

72 בשתי תשובות דנים המשיבים לר"ע בלוי אם מעשר כספים בזמן הזה דאורייתא. ר"י גרינוואלד בשו"ת זכרון יהודה חלק ב סי' עח (כג למב"י תרס"ז) ושו"ת לבושי מרדכי מהד' תליתאה יו"ד סי' מח. נראה שלבירורים אלה יסוד מציאותי ואכן החל בשנת תרס"ז (1907) נהג ר"ע בלאו להפריש מעשר מרווחיו.

73 שו"ת מהרש"ג חלק א יו"ד סי' לו (תרע"ב); שו"ת דעת סופר יו"ד סי' פ.

74 שו"ת זכרון יהודה חלק ב סי' ריג; שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ק יו"ד סי' רכ (ה קרח תרע"א).

75 שו"ת זכרון יהודה חלק ב סי' קעה.

76 שו"ת קרן לדוד סי' ז; דברי יואל חלק א סי' ו. כאן לא נאמר שהתפילין נפלו לו בירושה מאביו, אך נזכר שהתפילין חביבות בעיניו.

77 שו"ת לבושי מרדכי מהד"ת יו"ד סי' קמו.

78 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' קכו (ה אדר תרס"ט); ושנה לאחריה בשו"ת לבושי מרדכי מהדו"ק או"ח סי' פח (ח ניסן תר"ע) ובשו"ת דעת סופר או"ח סי' סג (ג ויקרא תר"ע). נראה שהמעשה אירע בשנת תרס"ט, אך חזר ובירר אותה שנה לאחריה, אך שכבר לא היתה אקטואלית. מצאנו בירורים כאלה גם במקרים אחרים. ראה לקמן ענין גדיעת האילן, למשל וראה גם לקמן הערה 80.

79 שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' קיח (ד ניסן תרע"ג); שו"ת מהרש"ג חלק א או"ח סי' נו (תרע"ג); שו"ת פני מבין יו"ד סי' רסז; שו"ת לבושי מרדכי מהד"ת יו"ד סי' קמו. אגב, ר' יהודה גרינוואלד מברכו בפתיחת התשובה בברכת מזל טוב, ללא הזכרת מהות השמחה. נראה שבפרק זה נולדה בתו של ר"ע בלאו.

80 שו"ת מהרש"ג חלק ב סי' ט (תרע"ד); שו"ת זכרון יהודה חלק א סי' קיט (ז ניסן תרע"ה); שו"ת דעת סופר או"ח סי' סו. גם כאן סדר הזמנים תמוה. מהרש"ג כותב לו: „הנה באמת אין לי פנאי לעיין עתה בזה הדין וכבר יש למע"כ היתר עליהם מהגאון בעל ערוגת הבשם ז"ל ולהבדיל לחיים מרבו הגאון מסאטמאר נ"י ושוב א"צ לדידי". והנה בעל ערוגת הבשם כבר נפטר בשנת תר"ע (ז אב) ואילו רבו מסאטמאר לא השיב לו אלא כשנה לאחריה. אין זאת אלא שר"ע שאל את בעל ערוגת הבשם לפני פטירתו, כשהשאלה היתה אקטואלית ולאחר מכן שאל את מהרש"ג, אף־על־פי שהיא כבר לא היתה אקטואלית משום סקרנות ולשם לימוד גרידא. ואילו תשובת רבו ר"י גרינוואלד היתה לפני תשובת מהרש"ג (והתאריך השתבש בדפוס). אגב, ר"י גרינוואלד מתחיל את תשובתו בהסתייגות: „וראוי היה שלא להשיב בדבר שצריך לשאול את פה מארי דאתרי' הגאון אב"ד דשם נ"י אמנם יען שכותב כמ"ע במכתבך השני דכבוד הג' אב"ד נ"י תולה הדבר בי הנני בזה להשיב במעט דברים".

81 שו"ת מהרש"ג חלק א יו"ד סי' נז (תרע"ג); שו"ת פני מבין יו"ד סי' רו; שו"ת לבושי מרדכי מהד' תליתאה יו"ד סי' מב; שו"ת דעת סופר יו"ד סי' קא.

82 שו"ת מהרש"ג חלק א או"ח סי' נו (תר"ע).

83 ושמא התחכם ר"ע בלאו כדרכו בשאלות אחרות, בהצגת השאלה כשאלה מעשית, לאחר שנוכח לדעת, שעל חידושים ופלפולים אין הרבנים ששים להשיב?

84 התשובה הראשונה בענין זה נדפסה בשו"ת פני מבין או"ח סי' ריא. אין בה תאריך, אך כיון שהספר נדפס בשנת תרע"ג, הרי נשאלה השאלה בתרע"ב לערך (ושמא אף קודם לכן). תשובות נוספות: שו"ת קרן לדוד סי' קנג; שו"ת לבושי מרדכי מהד' תליתאה או"ח סי' נב; שו"ת מהרש"ג חלק ב סי' ע"א (תרפ"ג); שו"ת דעת סופר או"ח סי' קט (ג ברכה תרפ"ה).

85 שו"ת לבושי מרדכי מהד' תליתאה יו"ד סי' מב; שו"ת דעת סופר יו"ד סי' עד (יב אדר ב תרפ"ז); שו"ת שם משמעון או"ח סי' יא (א במדבר תרפ"ו); שו"ת חמדת שאול חלק א סי' יד (עש"ק שופטים תרפ"ה). בשו"ת דעת סופר נזכר שמדובר באחותו של ר"ע בלאו.

86 שו"ת לבושי מרדכי מישקאלץ תרצ"ז סי' כה (טז למב"י תרפ"ז); שו"ת מקדשי השם חלק ב סי' נה (ג אייר תרפ"ז) מאת ר' יהודה ליב צירלסון; שו"ת משפטיך ליעקב יו"ד סי' לח (תענית אסתר תרצ"א); שו"ת חמדת שאול חלק א סי' לו (ד וארא תרצ"א); שו"ת ברכת חיים סי' יח (כח למב"י תרצ"ב); שו"ת מקדשי השם חלק ב סי' סו (עש"ק בהעלתך תרצ"ו) מאת ר' ישעיה פירסט מווינה. הציטוט בפנים לפי שו"ת חמדת שאול.

87 שו"ת קרן לדוד סי' קע; שו"ת ברכת חיים סי' ל (טו"ב למב"י תרצ"א). התשובה הראשונה ללא תאריך, אך כיון שבעל קרן לדוד נפטר בשנת תרפ"ח (ר"ח סיון), הרי לא נכתבה לאחר תאריך זה.

88 שו"ת דעת סופר או"ח סי' כו (ג פקודי תרע"ו); שו"ת מהרש"ג חלק ג סי' ג; שו"ת לבושי מרדכי מהד"ת או"ח סי' ג.

89 שו"ת מהרש"ג חלק ג סי' ד.

90 שו"ת לבושי מרדכי מהד"ת או"ח סי' מד.

91 שו"ת לבושי מרדכי מהד' תליתאה או"ח סי' מט; שו"ת קרן לדוד סי' קמו.

92 שו"ת מהרש"ג חלק א יו"ד סי' י (תר"ע); שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ק יו"ד סי' קטז (ב בשלח תר"ע); שו"ת דברי יואל חלק א סי' ס.

93 שו"ת לבושי מרדכי מהדו"ק יו"ד סי' קכט; שו"ת דעת סופר יו"ד סי' סז (א יתרו תרפ"ד).

94 שו"ת לבושי מרדכי מהד"ת אה"ע סי' נט.

95 שו"ת מהרש"ג חלק ג סי' פה.

96 שו"ת מנחם משיב יו"ד סי' לא (עש"ק בשלח תרע"ח).

97 שו"ת לבושי מרדכי מהד"ת או"ח סי' לד (ה תרומה תרע"ח).

98 שו"ת יד רמה חלק א סי' קב (ד שלח תרס"ג).

99 שו"ת קול יהודה סי' מד (ד שמות תרס"ד).

100 שו״ת פני מבין יו״ד סי׳ קכט.
101 שו״ת מהרש״ם חלק ה סי׳ פג.
102 שו״ת לבושי מרדכי מהד״ת יו״ד סי׳ ע.
103 יש להניח שבשנים תרס״ג—תרס״ד הוחל לדבר בו נכבדות והוצעו לו שידוכים. ייתכן שאף השידוך עם בתו של ר׳ אהרן צבי פריד מוואלקוי, כבר החל להרקם באותה שנה.
104 שו״ת לבושי מרדכי מהדו״ק יו״ד סי׳ צג (ה שמות תרע״א).
105 שו״ת פרי השדה חלק ב סי׳ עו (פורים קטן תרס״ה).
106 שו״ת מי יהודה או״ח סי׳ כח (עש״ק ראה תרס״ה).
107 התשובות לפי סדר הזמנים: שו״ת מי יהודה יו״ד סי׳ נג (עש״ק עקב תרס״ה). כאן נזכר גם אביו; שו״ת מהרש״ג חלק ג סי׳ מז (ג שלח תרס״ח); תשובת גיס אביו, ר׳ יעקב ליב שטראסר, בסוף ספר חדושי ושו״ת מהר״ם ברודא, מונקאטש תרס״ח (התשובה נכתבה איפוא לא מאוחר משנת הדפסת הספר); שו״ת פני מבין יו״ד סי׳ קא (א מו״מ תרס״ט); שו״ת לבושי מרדכי מהדו״ק יו״ד סי׳ סט (ג פנחס תרע״א); שו״ת זכרון יהודה חלק ב סי׳ קמד.
108 אלא אם נאמר שר״ע בלאו הציג את השאלה כמעשית למרות שלא היתה כזאת. והדבר אינו רחוק מלהתקבל על הדעת.
109 שו״ת קול יהודה סי׳ כז (יב תשרי תרס״ו); שו״ת לבושי מרדכי מהדו״ק או״ח סי׳ קלד (יג תשרי תרס״ו). כאן מפורשת סיבת האיחור שהיתה עצירת גשמים.
110 שו״ת זכרון יהודה חלק א סי׳ קמח (יא ניסן תרס״ט). ר״ע בלאו עזב את וואלקוי כנראה מיד לאחר הפסח, שכן בתשובה מיום ב דר״ח אייר תרס״ט נזכרת כבר קראסנא כמקום מושבו (שם סי׳ קעג).
111 שו״ת מהרש״ג חלק ב סי׳ י (תרע״ה).
112 שם חלק ג סי׳ ע (ב מטות תרס״ט). המשיב, כפי שכבר ראינו, התיחס אל ר״ע בלאו בדיבור ישיר ופעמים בוטה, מודה בתשובתו ש„מעכ״ת פלפל בחכמה ונהניתי מאד מדבריו כי ראיתיו מפלפל בחכמה בסברה ישרה״; שו״ת לבושי מרדכי מהדו״ק יו״ד סי׳ ריב (ו תצא תרס״ט); שו״ת פני מבין יו״ד סי׳ רכז.
113 שו״ת מהרש״ג חלק ג סי׳ עא (ב שמות תרס״ח).
114 שם סי׳ סט.
115 שו״ת פני מבין יו״ד סי׳ רכז.
116 שו״ת מהרש״ג חלק א או״ח סי׳ נו (תרע״ג).
117 שו״ת זכרון יהודה חלק ב סי׳ רג (ב דר״ח אדר תרע״ד); שו״ת מהרש״ג חלק ב סי׳ ב (תרע״ד); שו״ת לבושי מרדכי מהד״ת או״ח סי׳ עא.
118 שו״ת לבושי מרדכי מהדו״ק יו״ד סי׳ ס (ד תולדות תרע״א); שו״ת מהרש״ג חלק א יו״ד סי׳ יב (תר״ע); המלים המוצוטטות משתי התשובות.
119 שו״ת חמדת שאול חלק א סי׳ כג (ד פנחס תרפ״ו); שו״ת ברכת חיים סי׳ יד (ב תצוה תרצ״א); שו״ת דעת סופר יו״ד סי׳ מ (א שמיני תרצ״ב).
120 שו״ת פני מבין יו״ד סי׳ נ. המשיב לא הכיר כנראה אישית את חותנו הגביר, שהיה ככל הנראה גם בר־אורין, ומכל מקום היה בר־אבהן — נכד ר׳ אהרן צבי פריד מראשוני הרבנים בטרנסילבניה ורבה הראשון של העיר מארגרטן. שאם לא כן היה בוודאי מוסיף ר׳ נתנאל פריד מלים אחדות גם לחותנו.
121 שם או״ח סי׳ כד.
122 לאמיתו של דבר, באף אחת מן התשובות שנשלחו לוואלקוי לא נזכר שם המקום, אף־על־פי שנשלחו אליו לשם לפחות עשר תשובות.
123 לכאורה הדבר נכון גם לגבי הכפר וואלקוי, שגם בו ישבו (בשנת 1920 כמאה יהודים (נפש), מספר שיש בו לספק „עשרה בני ישראל גדולים״ לשם הרכבת מנין. נראה, שחלק מיהודי הכפר מצאו את פרנסתם מחוץ למקום ולא שהו בכפר אלא בשבתות. על הכפר וואלקוי ראה „פנקס הקהילות״, רומניה כרך ב, עמ׳ 132.
124 שו״ת מהרש״ג חלק ג סי׳ כט (לא למב״י תרס״ח). כפי שכבר ראינו שהה ר״ע בלאו בשנת תרס״ח בוואלקוי.
125 ביתר הרחבה ופירוט על מאורע זה כתבנו למעלה בפרק הדן בעניינים היסטוריים בספרי השו״ת.
126 שו״ת מקדשי השם חלק ב סי׳ נג (א אלול תרפ״ד).
127 תשובת ר׳ חיים צבי טייטלבוים, שו״ת עצי חיים או״ח סי׳ ח; תשובת ר׳ מרדכי ליב ווינקלר, שו״ת לבושי מרדכי מהד״ת יו״ד סי׳ קמה; תשובת מהרש״ג חלק ב סי׳ סז (תרפ״ד),; תשובת ר׳ אליעזר דוד גרינוואלד נשלחה ל„אקרו״ט עדת ישורון דק״ק קראסנא״ ולא לר״ע בלאו; שו״ת קרן לדוד סי׳ כ.
128 שו״ת מנחם משיב חו״מ סי׳ ג (עש״ק בראשית תרצ״ח).
129 שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ סז. ושמא גם שאלה זו לא נולדה על קרקע המציאות ור״ע המציאה כדי „להתלמד״ ובעיקר כדי לתלות בה את חידושיו?
130 בתשובות דלקמן נזכרים חידושי הבן וקושיותיו: הוכתר „חריף״, „קנקן חדש מלא ישן״ „המשכיל״ ו„בן יקיר״: „שו״ת חמדת שאול חלק א סי׳ ל (ה שלח תרפ״ח); שם סי׳ לו (ד וארא תרצ״א); שו״ת ברכת חיים סי׳ ל (טו״ב למב״י תרצ״א); שם סי׳ פב (ג נצבים וילך תרצ״ב); שו״ת מהר״ם בריסק חלק א סי׳ סח; שו״ת חשב סופר סי׳ ז (כד תמוז תרצ״ג); שו״ת חיים ברצונו סי׳ מד (א אמור תש״ב).
131 התשובה היחידה אל הבן היא מאת ר׳ חיים יצחק ירוחם, שו״ת ברכת חיים סי׳ י (א תולדות תרצ״ג): „להבחור כארזים הרב החו״ב ונדיב לב בנשגו״ק מו״ה יצחק ליב בלוי קראסנא״. בראשית התשובה נאמר: „כבר כתבתי לכ׳ נ״י שאין הזמן מסכים עמדי להשיב על פלפולים אם אמנם יקרו בעיני מאד. אמנם לאהבתו (גם בלתי הכרה) הנני להורותו הישרה״.

פרופ׳ יעקב א. אפרתי

רבה האחרון של נאדיפאלו והגליל משנת תרע״ג עד תש״ד

ר׳ אשר אנשיל ב״ר משה שלמה ווייס

נולד ד׳ בניסן תרמ״ב לאביו הנגיד הרב ר׳ משה שלמה בישוב הקרוי ראקוביץ במחוז אוגוצ׳ה שברוסיה הקרפטית (אז חלק מן הממלכה האוסטרו-אונגארית) ולאמו מ׳ חנה לבית ברגר.

ביתו של ר׳ משה שלמה היה מפורסם בכל המחוז בשל מעשי הצדקה והחסד של בעליו, שהיה גדול בתורה כאחד הרבנים החשובים, למדן מופלג, תופס ישיבה על חשבונו, מכניס אורחים ועתיר נכסים.

ר׳ משה שלמה למד אצל ר׳ שמואל שמעלקא קליין ז״ל בעל מחבר ספר „צרור החיים״, ששימש ברבנות בכמה קהילות קדושות, ונקרא בפי העם בעיקר על שם הרבנות האחרונה „ר׳ שמעלקא מסעליש״. על פי עצת רבו נסע ללמוד אל ר׳ אהרן דוד דייטש ז״ל לבאלאשא-דיארמאט, בעל מחבר ספר „גורן דוד״, אבל אחרי כשנה וחצי חזר אל רבו הראשון, כי בו דבק ובדרך לימודו המהוללת, ולא היה יכול להיפרד ממנו עוד. שני רבותיו אלה הכתירוהו בכתרי הכבוד שהיו נהוגים בימים ההם, תחילה בתואר „החבר״ ואחר כך, כשהתעלה עוד במעלות התורה והחכמה, וידע להסיק שמעתתא אליבא דהלכתא — בתואר „מורנו״. ואמנם כך כתב מורו הגאון מסעליש בכתב הסמיכה שנתן בידו:

„היות תלמידי הב׳ המופלג החרוץ והשנון זית רענן י״א (ירא אל-הים) כ״ה (כבוד הרב) משה שלמה בן החבר צבי נ״י (נרו יאיר) הלומד פה בבית המדרש שלנו מצא כדי מדתו, מדת חכמים, בים התלמוד למשקיל ולמטרי בהוויות דאביי ורבא [1], לברר וללבן שמעתתא אליבא דהלכתא, ולצלול במים אדירים, ולהעלות מרגניתא דלית לה טימא [2] על כן אמרתי לעטרו ולעטרו בעטרת תפארת ההוגים בתורת ה׳ לשמה, למען לא יהיו כל אפין שווין אפי זוטרי לגבי אפי רברבי [3], ולקרותו בשם בעליותיו לתורה ולתעודה לכל דבר שבקדושה בשם הבחור מורנו הרב משה שלמה ב״ר צבי נ״י, ליתן כבוד ופאר לתורה. כ״ז (כל זה) באתי בעבור הגדיל כבוד התורה ולומדיה, ויגדיל תורה ויראה. יום א׳ פ׳ שמיני תרכ״ג פק״ק סוליש. נאום שמואל שמעלקי הקטן״.

ואמנם שימש ר׳ משה שלמה כמורה הוראות בראקוביץ שלא על מנת לקבל פרס. ואחד מגדולי הרבנים, שהתיעץ בו בשאלה הלכתית, מכנה אותו בתואר „הרב״ ופותח את תשובתו אליו במילים: „שאלת חכם חצי תשובה״.

שלושה עשר ילדים ילדה הגבירה חנה לבעלה ומהם נשארו בחיים שמונה [5], והאחד המיוחד בין האחים היה „אשר אנשיל״ או כפי שכינוהו בשם החיבה „אנטשיל״. הוא היחיד שהגיע להוראה ושימש כרב אב בית דין בישראל ואף חיבר כמה ספרים, האחד נדפס כבר [6] ואחרים יצאו לאור בקרוב.

את ראשית חינוכו קיבל בבית הגדול של אביו הרב הנגיד שהיה ספוג תורה וגמילות חסדים, והתבלט כבר בציערותו, בשנות חייו הראשונות ממש, בכשרונותיו המזהירים, בסגולותיו הנפשיות הנדירות, ובשקדנותו המפליאה.

גן ילדים ותכנית לימודים לפי גילים וכתות לא היו עדיין באותם הימים. הילדים הרכים בגיל הגן נשלחו ל„חדר״. ושם סיפרו להם המלמדים את סיפורי התורה מתובלים באגדות חז״ל, ולימדו אותם להכיר את אותיות הא״ב, להבדיל בין ד׳ לר׳, בין מ״ם לסמך, בין שין ימנית לשמאלית ועוד כהנה וכהנה. רוב הזמן שיחקו הילדים בינם לבין עצמם. ילדים מחוננים מאידך סיימו את הלימוד הבסיסי הזה מהר, וצורפו אל הילדים הגדולים יותר, שלמדו כבר לצרף את האותיות למילים ואת המילים למשפטים, ואף לתרגם את המילים העבריות של הסידור והחומש, לשפה המדוברת .כאשר השכיל הילד ללמוד כל זה, צורף אל גדולים יותר וכן הלאה.

על „אנטשיל״ סיפרו שכאשר היה בן שלש ולמד כבר לצרף את האותיות למילים, גילה בבית אביו את ספר ה„צאנה וראנה״ של אמו וישב באחד מימי הפגרה במקום כל שהוא באחד המחסנים שבחצר וקרא בו בהתרכזות רבה כל כך עד ששכח לבוא אל ארוחת הצהרים. וכאשר לא בא אל הלחם, התחילו לחפש אחריו עד שמצאוהו מכורבל במעילו ליד הצאנה-וראנה, וכאשר שאלוהו מדוע לא ענה כאשר חיפשו אחריו, השיב, שבכלל לא שמע שמחפשים אחריו או שקוראים בשמו. בשעות הפנאי הוסיף לקרוא בו עד שגמר אותו וידע את תכנו מתחילה ועד סוף, בגיל ארבע כבר קרא ללא ניקוד, וגילה אגב סקרנות בספריית אביו, את ספרי הי״ד החזקה ואת ספר הטורים. ומצא שיש שם הרבה דברים שהוא מבין בכחות עצמו, מבלי שיהיה צורך שהמלמד יתרגם לו את הדברים ליידיש. והתחיל ללמוד את כל אשר הבין מתוכם. כאשר צורף בגיל חמש אל התלמידים שלמדו כבר „גמרא״, גילה אף שם את פסקי התוספות ולמד אותם. והפליא גם את אביו הלמדן המובהק בבקיאותו בפסקי התוספות במסכתות גדולות בש״ס.

כאשר התחתן ר׳ משה שלמה עם הרב ממרגרטן (הוא הגאון המפורסם בדורו ר׳ יהושע אהרן צבי ויינברגער זצ״ל, תלמיד חביב של החת״ם סופר, וידוע בעיקר בשם מהריא״ץ על שם ספרו שו״ת מהריא״ץ. שנדפס עשרים ואחת שנים אחרי פטירתו) בשנת תרע״ז (בנו של הרב, הבחור החו״ב שמואל זלמן נשא את בתו המושלמת חנה בת ר׳ משה שלמה), ביקר הרב ממרגרטן בפעם הראשונה ברקוביץ ודרש שם בבית הכנסת דרשה ארוכה באגדה ובפלפול, שזקני הכפר סיפרו אודותיה נפלאות. הילד אנטשיל היה בסך הכל בן חמש ואף הוא עמד תקוע במקומו והקשיב לדברי הרב הגדול. אחרי

הדרשה, כאשר ישבו בסעודת היום, שאל ר' משה שלמה את בנו הקטן, „נו אנטשיל, האם הבנת את הדרשה של ,רבינו' " ? והשיב, שהוא מצטער מאד על שלא לימדו אותו את הסוגיא שעליה דרש הרבי, ועל כן לא הבין את אשר חידש בה, כי מתוך דברי הרבי בדרשה אמנם הבין שהוא חידש בה חידושים גדולים. „לא לכך התכוונתי" אמר אביו, „התכוונתי אם הבנת את אשר דרש בסדרת השבוע". ואז השיב: „את אשר דרש הרבי בסדרת השבוע הבנתי". „האם יודע אתה לחזור על דבר אחד מכל אותם הדברים ששמענו" חזר אביו לשאול. ועל כך השיב, „אני חושב, שאני יודע לחזור על כל מה שהרבי אמר". כאן השתתקו כולם. ואביו אמר לו, „נו אנטשיל, אדרבה, נשמע מה שאתה זוכר". והילד התחיל לדרוש ועבר מעניין לעניין ומסר בלשונו, את אשר שמע מפי הרב בבית הכנסת. והתפלאו כל הנוכחים על הדבר הזה. וביותר הפליא את הרב המחותן שכלו הבהיר של הילד המחונן של מחותנו החדש.

שלוש שנים אחר כך, בשנת תר"ן, ביקר הרב ממרגרטן ברקוביץ בפעם השנייה והאחרונה. כלתו חנה ילדה את בנה הראשון לבעלה האברך. והסב, הרב ממרגרטן, נתכבד בסנדקאות. הבת הבכורה גיטל נולדה שנה קודם לכן. שמו של הנכד החדש נקרא יעקב דוב (בער) על שם חמיו ז"ל. הפעם כבר הקדיש הרב מזמנו לילד „אנטשיל" ובחן אותו בכמה סוגיות שלמד באותו חורף. גם בשבת זו, דרש הרב בבית הכנסת, השבת היתה שבת „זכור", החורף היה ארוך, בעל שני אדרי"ם, ואף דרשתו של הרב היתה ארוכה, ולמרות הקור לא עזב איש את מקומו בבית הכנסת, כל רקוביץ היתה בבית הכנסת אנשים נשים וטף באו, לשמוע את הדרשה ואת הקריאה בתורה.

בפעם הזאת כבר למד אנטשיל גם את הסוגיא, והבין יפה גם את חלק הפלפולי של הדרשה. אבל הרב הפתיעו בשאלה שלא מעניין הפלפול, אלא מתוך האוירה הפורימית שניתן היה כבר להריחה באוירה של רקוביץ. וכך שאל: „האם אתה יכול לתת טעם לדבר מדוע אין מבדילים במוצאי פורים, הרי כתוב במגילה: „על כן היהודים הפרזים היושבים בערי הפרזות עושים את יום ארבעה עשר לחודש אדר שמחה ומשתה ויום טוב". ואם „יום טוב", הרי שיש צורך בקידוש ובהבדלה. מילא באשר לקידוש. היינו מדוע אין מקדשים על הכוס אחרי תענית אסתר יש להבין, אבל מדוע אין מבדילים במוצאי פורים.

חשב הילד קצת ואמר, שהדבר הזה נרמז ממש בסדרת השבוע, בשבת ההיא קראו בתורה בפ' ויקרא, שהיא פרשת קרבנות. והרב תמה ושאל: „והיכן מצאת רמז לכך בסדרה ? — בפסוק „ומלק את ראשו, ולא יבדיל" (ויקרא ה, ח) ענה הילד, ופירש מיד את כוונתו, שכאן נרמז הדבר שכאשר מולקים את ראשו של עמלק, היינו בפורים, אין מבדילים.

תשובתו הספונטאנית של הילד, שיש בה גם חריפות רבה וגם אילתור דרשני נפלא, הפליאה את השומעים, אבל הילד עצמו, לא התפעל מחידושו, כי ידע היטב, שאין זו אלא בדיחה, שהיתה יפה לשעתה, שהרי הבין שאף השאלה של הרב לא באה אלא לחידודא בעלמא. אבל הרב ממרגטן הכיר שהילד נועד לגדולות, ואמנם כך גם אמר למחותנו, שלא יהיו ימים מרובים והילד הזה יהיה מורה הוראות בישראל, ושהוא מוכן לקבל אותו לישיבתו הגדולה מיד אחרי הבר מצוה.

אבל לא זכה ללמוד אצל המהריא"ץ ז"ל, כי הרב נפטר בשנת תרנ"ב והיה בסך הכל בן עשר שנים. אבל זכה להתידד מאד עם בנו הרב האברך ר' שמואל זלמן, שהיה בר אבהן ובר אוריין, מוכשר מאד ומתמיד גדול. במשך חמש השנים שהיה סמוך על שולחן חותנו ברקוביץ עלה ונתעלה, עד שהפך לגדול בתורה ממש, ואחרי פטירת אביו הגאון הנ"ל, נבחר הוא למלא את מקומו. הרבה מחידושי התורה שחידש הרב האברך באותן השנים השמיע תחילה לגיסו היניק והחכם, והוא יכול היה לחזור על חידושים אלה, גם אחרי הרבה שנים. ידידות נעורים זו שנקשרה ביניהם ברקוביץ נמשכה לאורך ימים, וכאשר הגדיל למד תקופה מסויימת גם במרגרטן, והרב רגיל היה לכנותו בשם „ארון הספרים שלי" בשל בקיאותו הגדולה בש"ס ובפוסקים, בספרי הלכה ואגדה, בראשונים ובאחרונים.

את היצירה הספרותית הראשונה כתב בגיל שש. תכנה, סיפור תוכנן של פרשיות השבוע בחרוזים. ואמנם גדול היה כחו גם בשירה ובפיוט, אם כי לא התעסק בהם ממש. כאשר הגיע לגיל המצוות נסע ללמוד לישיבתו הגדולה והמפורסמת של ר' משה גרינוולד שהיה אבדק"ק חוסט, ואחרי כמה זמנים הגיע לפרסבורג לישיבת ר' שמחה בונם סופר, הקרוי על שם ספרו „שבט סופר" ולאחרונה הגיע למרגרטן אל גיסו הגאון האברך. ואז יצא כבר שמו כעילוי בתורה ובמידות. במרגרטן התחיל להעלות את חידושיו על ספר, וחלק מהם נדפסו בספר „שמן למנחה", שי"ל בירושלים, תשכ"ט.

היה זה טבעי ביותר שיציעו לו שידוכים עם בת רב גדול ומפורסם, כדי שיוכל לשבת באהלה של תורה עוד כמה שנים, ולקבל בסוף משרת רב באחת הקהילות. ואמנם כאשר הגיע לגיל „שמונה עשרה לחופה" הוצף בהצעות נישואים, אבל לא השתדך באותה שנה בגלל אבלו על אביו, שנפטר בשנת תר"ס. רק במלאת שנת האבל אירס את בתו של הרב ר' יעקב שיק מנאדאודוואר (שהיה חתנו של הרב ר' אשר אנשיל יונגרייז, הרבי מטשענגער) הנערה מרים ייטל היתה בת גדולים ומיוחסת גם מצד עצמה, משכילה מאד לפי המושגים של הימים ההם — ואמנם הבטיח הרב לפרנסו על שולחנו עד שימצא בעבורו פרנסה לפי כבודו, והכוונה היתה, שימצא איזו שהיא „רבנות" ראויה, שתקבל אותו לרב אב"ד.

אבל לא עברו לו שנתיים שם, וכאשר הרגיש שלמד כל מה שניתן היה ללמוד אצל חמיו, שהיה רב גדול בתורה ובחכמה, קיבל על עצמו להורות בתלמוד־תורה באוהעלי, שהיתה אז עיר חשובה מלאה חכמים חריפים ובקיאים, חסידים ואנשי מעשה, והשתלב יפה בעבודת הקודש שם. כל הימים הזכיר בגעגועים את ימי אוהעלי המאושרים.

תלמידיו היו מעל גיל הבר־מצוה חרוצים ונבונים ביותר, שמנה וסלתה של יהדות אוהעלי באותם הימים, שהכינו כבר את הסוגיא התלמודית עפ"י פירושי רש"י ותוספות בכחות עצמם, והוא הכין להם את הדרך לסכם את שיטותיהם של גדולי הראשונים והאחרונים.

כאן מצא כמה אברכים עילויים, חתנים צעירים לגבירים תלמידי חכמים, שדבקו לחבורה מיוחדת, וברבות הימים נתפרסמו כגאוני הדור. בבית חמיו למד את הצד המעשי

של הרבנות כגון סידור קידושין, גיטין וחליצות, לדון בין אדם לחבירו. וכאן הגיע גם אל תורת הסוד והח"ן ואל כתבי האר"י ז"ל. מכאן נסע אל האדמור"ים הגדולים ממונקאטש ומסיגוט, שהיו גם גאוני תורה, וזכה לקירבה מיוחדת, וכן נסע לברר ענייני הלכה שונים אל שנים מגדולי הונגריה בימים ההם, שהיו פוסקי הלכה מובהקים והם ר' אברהם יצחק גליקק, אב"ד ק"ק טולטשאווע ור' מרדכי ליב ווינקלער אבדק"ק מאד זצ"ל.

ימי אוהעלי המאושרים לא ארכו, כי בשנת תרע"א בהיותו בן עשרים ותשע נפטרה עליו אשתו בדמי ימיה, לא עלינו, ונשאר עם שלושה ילדים קטנים, כאשר הקטן שביניהם עדיין תינוק בחיתוליו.

באותה שנה בג' דחוהמ"פ נפטר הרב ר' מנחם צבי רוזנברג שהיה אב"ד דק"ק נאדיפאלו והגליל, והרבנית הצעירה, שהיתה אשתו השנייה, נשארה עם עשרה יתומים קטנים, חמשה מאשתו הראשונה שהיו עכשיו מיותמים מאב ומאם, וחמשה שהיא ילדה לו ואלה היו יתומים מאב. נאדיפאלו סמוכה למרגרטן, שתי הרבנויות גובלות זו בזו. הידיעה על שתי הטרגדיות הוליכה בסוף לכך, שטובי קהל נאדיפאלו והגליל, קבלו את הרב ר' אשר אנשיל לרב אב"ד, אחרי שהרב האלמן הסכים לשאת את הרבנית האלמנה לאשה כדמו"י.

בנישואים אלה מצאו סוף-סוף את אשרם וחיו יחד למעלה משלשים ואחת שנים, יחד גידלו את כל שלשה-עשר היתומים והשיאו אותם בכבוד, עד שגורשו לאושוויץ, והומתו שם יחד עם רוב יהודי הקהילה והגליל.

ראויה הקהילה הזאת שנציב לה מצבת כבוד על ידי הצבת צילום „מכתב הרבנות", או „הקונסוס" כפי שנקרא בלועזית, שנתנו בידי הרב האברך, אחרי שנבחר על ידם לכהן כרב ראשי בקהילה ובגליל.

כתב הרבנות ניזוק קשה בימי השואה. אחרי גירוש היהודים מנ"פ, הוציאו הצוררים את כל ספרי הרב ואת כתביו הרבים מביתו לחצר אחורית ושם נרטבו ונרקבו בחלקם. אחרי השואה הציל בן הרב מר אברהם יהושע אפרתי (כיום ברמת גן) את אשר שרד, ארז אותם ושלח אותם ארצה. ובין שאר הכתבים שנחתמו בחותמת השואה נמצא גם הקונסוס, כמות שהוא לפנינו:

על כתב הרבנות „הקונסוס" (הכל בדעה אחת) שתי חותמות הרשמיות של רבנות נאדיפאלו ושל ההנהלה הגלילית.

הערות לכתב הרבנות

כתב הרבנות נכתם בכתם דיו הרבה שנים לפני השואה, אבל ניתן לקרוא את הכתוב מתחת לכתם, כי הדיו שבו נכתב כתב-הרבנות כהה יותר מן הדיו שהכתים ברבות הימים את כתב הרבנות. לא כן באשר לחלק שנשחת בגלל הרטיבות והרקבון. ברם ניתן להשלים כמעט את כל החסר, פרט לכמה תארים בשורה השלישית בחלק הראשון, המהוה כתפארת הפתיחה, ואינו פוגם אפוא בכתב הרבנות עצמו.

את התאריך הכפול והסותר זה את זה, לכאורה, יש להבין כך. ביום ג' פ' משפטים תרע"ג, הוחלט באסיפת הנבחרים של הרבנות — נ"פ והגליל — לבחור את הרב בתנאים המפורטים בכתב הרבנות. את הנוסח שנכתב ככל הנראה בכ"י קורסיבי מסרו לסופר אומן, שיכתוב אותו בכ"י אומנותי, והסופר סיים את מלאכתו בפ' פנחס, היינו בחודש תמוז תרע"ג, והוא שקבע את התאריך לסדר „והיתה לו ולזרעו אחריו ברית כהונת עולם". יתכן אפוא שכמה משיבושי הלשון הנמצאים בו יש לזקוף על חשבון הסופר (כדוגמת המלה „שנמכרו" במקום „שימכרו" בשורה השלש העשרה) אם כי יתכן שכמה מהם מצא בכ"י המקורי.

בכל אופן נחשב כת"י זה ככתב היד המקורי, והוא נחתם על ידי ראשי הקהילות. שלש החתימות הראשונות הן של אנשי וואלקוי, ששימשו כראשי הרבנות (הקהלה והגליל) באותם הימים, שלשת האמצעיים הם של אנשי נ"פ, ושנים האחרונים הם ראשי קהילת קעמער. ובסופו שתי החותמות הרשמיות של הרבנות ושל ההנהלה הגלילית.

מתוך כתב הרבנות הנ"ל ניתן ללמוד על רמתם האינטלקטואלית הגבוהה של מחבריו. כי לא זאת בלבד שהביעו יפה את אופיה של המשרה רבת האנפין שניתנה על שכמו של הרב, לצד המליצות הנאות המלוות את תנאי ההסכם, אלא אף נמנעו מלהזכיר את עניין הנישואים עם הרבנית, שהרי עניין זה הוא עניין אישי, שאינו נוגע לראשי הקהילה, ורק מי שידע על כך, יכול למצוא רמז דק במשפט „וקבלו למטה מה שקיימו למעלה".

הוא הדבר שאמרנו, ראויה קהילה קדושה זו, שנציב לה מצבת כבוד על ידי הנצחת מסמך נדיר זה. וראוי היה הרב האברך לאמון שנתנו בו.

זקני נ"פ ידעו לספר, שכאשר הגיע הרב לשבת על כס הרבנות יצאו אנשי הקהילה להקביל את פניו לתחנת הרכבת, אנשים נשים וטף יצאו, וחיכו לו עם תזמורת. וכאשר ליוו אותו עד ביתו, נכנס לבית הכנסת, שביתו עמד בסמוך לו, ואחריו נכנס כל הקהל כולו, ובמעמד החגיגי ההוא פתח את ארון הקודש, ואמר, שהוא מקבל על עצמו להיות אב ליתומיו של הרב המנוח ז"ל, ובעזהי"ת ידאג להם כפי שידאג לבניו הוא. המעמד ההוא לא נשכח מלבותיהם של אנשי הקהילה. ואמנם קיים את הבטחתו, והודה לה' בחתונתה של בת הזקונים של הרב המנוח ז"ל על שעזר לו להשלים את המלאכה שקיבל עליו.

ראשית דאגתו היתה להקים את ה„ישיבה" מחדש, שנתדלדלה מאד אחרי פטירתו של הרב הקודם ז"ל, ותוך זמן קצר פסקה לגמרי, הרב האברך נתן אפוא את דעתו להעמיד את הישיבה על תילה, ואמנם הצליח להרחיב את הישיבה, ושמה נתפרסם בשל התמדתו והתמדת תלמידיו.

ההרחבה והגידול באו לידי ביטוי בכל, ולא רק בישיבתו המשוקמת, שלמדו בה מעתה מספר רב יותר של תלמידים, שבאו אחריו ממרחקים, אלא בעיקר בחדר הספרים שלו, או כפי שכינוהו שם „בית המדרש של הרבי".

בימי הרב המנוח ז"ל היו בבית המדרש שני ארונות קיר, ובתוכם כל אוצר הספרים הנחוצים לרב בישראל, כדי שיוכל להורות הלכה ולדרוש באגדה לבני עדתו. היה שם תנ"ך „מקראות גדולות", מדרשים, ש"ס, רמב"ם טוש"ע, ספרי שו"ת ועוד. אבל מעתה נתמלאו כל קירות החדר בספרים בכל מקצועות התורה. אוצר הספרים שלו הכיל לאחרונה כאלפיים ספר, וביניהם משל מחברים ספרדיים, כגון ספרי ר' דוד פארדו, ור' חיים פאלאג'י ואחרים. רעבונו לספרים לא ידע

שבעה. וכאשר רכש ספר חדש, קרא בו מראשו עד סופו. ובזכרונו הנפלא קלט את כולו. כולל הפרטים הביוגרפיים שמחברי ספרים כתבו בהקדמותיהם, והפרטים הביבליוגרפיים, כגון שנת הדפסת הספר, ומקום הדפסתו, וסוג הנייר ותבניתו ועוד. ואין צריך לומר את עיקרו ואת סגנונו המיוחד של המחבר. ואחרי שקבע את מקומו בארון הספרים, ידע לשלוף אותו בשעת הצורך גם בחשכה.

לא עברו שנים מרובות עד שנתפרסם בין הרבנים כאחד המומחים בדיני אישות, ופנו אליו בענייני התרת עגונות. כזכור, הגיע לנ״פ בשנת תרע״ג ובשנה שלאחריה פרצה מלחמת העולם הראשונה, עם כל המוראות בדבר בעלים שנתגייסו ונעלמו עקבותיהם. הוא עצמו דאג לכך, שכל המגוייסים יכתבו גט פטורין לנשותיהם, לפני צאתם למלחמה. אבל לא כל הרבנים דאגו לכך מתחילה. כמו כן פנו אליו כאשר היה צורך להתיר אדם מכבלי עיגון. ומצינו באחד מן היתרים (היינו באחד מבירורי הלכה, שנשלחו למאה רבנים, ובהם הנימוקים ההלכתיים, מדוע יש להתיר לאדם נשוי מסויים לשאת אשה שנייה, בהתאם לחרם דרבינו גרשום) ששלח לרבנים משלוש ארצות, שהרבנים הגאונים המפורסמים ר׳ שלמה זלמן אוללמאנן אבדק״ק ביסטריץ (שהיה אז נשיא הלשכה האורטודוכסית של קהילות טרנ־סילוואניה) ור׳ שאול בראך מנייטרא אבדק״ק קאשיצע, המפורסם בשל חיבוריו הרבים שחיבר, מבקשים ממנו שיזדקק לאותו עניין, כי מצוה גדולה היא להציל את האיש מכבלי העיגון.

במשך שנים מועטות הפך הרב מנ״פ לכתובת ידועה ובטוחה בכל נושא ציבורי, מעבר לנושאים השוטפים בקהילתו הנזכרים בכתב הרבנות הנ״ל. קהילות מסוכסכות פנו אליו לדין תורה, או נבחר על ידי הלשכה האורטודוכסית המרכזית לדון בין היריבים, וישב בדין יחד עם רבנים מפורסמים שבין שתי מלחמות העולם. בשל היותו בעל תפיסה משפטית־הלכתית נדירה, ובעל עט סופרים מהיר, נתכבד הוא על ידי חביריו לנסח את פסקי הדין, שיצאו להם מוניטין במדינה.

וכשם שעסק בנושאים הלכתיים־מעשיים, כך עסק גם בתורת הח״ן והסוד. בדרך נס ממש, נשתמר בין הכתבים המעטים, שניצלו אחרי השואה, צרור מכתבים שכתב לו הגאון המקובל ר׳ פנחס חיים טויב, האדמו״ר מראזלא (סבו של האדמו״ר מקאליב של ימינו) שהתגורר בשנות המלחמה ואחריהן במארגרעטן הסמוכה לנ״פ. הרב הנ״ל היה ידוע כגאון גדול בנגלה ובנסתר והמכתבים ההם מלאים רמזים על דרך הסוד על פי כתבי האר״י ז״ל.

במכתב אחד שכתב לו ביום ה׳ עשי״ת בשנת תרע״ז הוא פותח את מכתבו במילים אלה:

השוכן שמים יגמור לחיים כבוד ידיד עליון
הרב הגאון הצדיק, החריף החסיד העניו
דובר בשפה ברורה, משנתו לו סדורה גדול ומהולל
בתשבחות כקש״ת מו״ה אשר אנטשיל שליט״א
האבד״ק נאדיפאלו יצ״ו.

אחר נאחז בשבח בקרניו נעימות עוז ימינו ברך לקחתי וברך לו אשיבנה ומה מאד נעמו אמרותיו הנכבדים והטהורים וכו׳.

בהמשך עניינים נשגבים מתורת הסוד והחן שדנו ביניהם. והרב מסיים:

אחי אחי ידידות נפשינו הרבה מאד יכולתי להאריך בזה הענין אך אין לי כח עכשיו לבוא בארוכה בזה ויעזור השי״ת לחיים ולשלום אטייל בזה בארוכה להראות בזה אהבתי אליו.

דברי יד״נ אוהבו הנאמן המברכו בגמר טוב חותם חיים ברכה ושלום.

לגמר חתימה טובה ולתשובה שלמה במהרה
הק׳ פינחס חיים בן הינדא טשמפא

במכתב אחר דן אתו בדברי הזוה״ק (הזוהר הקדוש) פ׳ פנחס דף רלג ע״ב ומעתיק שם מ„תליסר עלין״ — ואילך וגם המוקף בדפוסים שלנו בסוגריים, ומוסיף שם:

„בדפוס ווילנא יש כאן שורה מסובבת בשני חצאי לבנה, אבל בדפוס סלאוויטא שהם המדוייקים כמפורסם אין שום סיבוב כאן וכן כל רבותינו הקדושים מפרשי הזוה״ק גורסים כן כמו בדפוס סלאוויטא כנ״ל. וזה אני מודיע לו לכת״ה באם ילמוד זוה״ק דפוס ווילנא ויראה בכמה מקומות גירסות משונות או סיבובים בחצאי לבנה לא יאמין להם כי הבעלי הגה״ה בדפוס ווילנא הם חכמי ליטא שהם הליטוואקין, כנודע ומפורסים, רק יאמין לגירסות דדפוס סלאוויטא שהמגיהים והמדפיסים היו צדיקים וקדושים מפורסמים כנודע בני רבינו הקדוש מרן ר׳ פינחס מקאָריץ ז״ל תלמידו של רבינו הקדוש הבעש״ט ז״ל״.

כמובן שאין בידינו להכריע בין הדפוסים השונים, ברם עובדא היא שדפוסי ווילנא נתקבלו במשך הזמן כדפוסים מדוייקים, ודפוסי סלאוויטא אזלו, ואינם נדפסים עוד. ושמא יעוררו דברי הצדיק הנ״ל את המעוניינים וישתדלו לצלם את הזוהר דפוס סלאוויטא. בכל אופן יש הרבה מן הצדק בדברי הצדיק. ומצינו גם בשסי״ן שלנו שהם צלומים של ש״ס ווילנא, שיש מקומות עם סוגריים עגולים, שהם סימן למחיקה, או סוגריים מרובעים, סימן להוספה, שהם לא מדוייקים בכל מקום, ויש לברר בכל מקום את הגירסא המקורית. ואכמ״ל בזה. אבל אין להשוות עכ״פ את ש״ס סלאוויטא עם ש״ס ווילנא גם מבחינת הדיוק. ובכל אופן אין להניח שהדפסת או צילום דפוס סלאוויטא יהי׳ רווחי, וכל מה שנאמר לעיל הוא ביחס להדפסת הזוהר בלבד.

הרב מראזלא ז״ל ורבנים אחרים שהתכתבו עם הרב ז״ל מתארים אותו בתארים גדולים מאד. כמובן, שאין אנו ראויים לדון בהם, אבל מן הראוי שנשים לב לתאר „העניו״ החוזר מדי פעם אצל כל מי שהכיר אותו. על ענוותנותו הגדולה מספר כל מי שהכיר אותו, ואולי יש בהם כדי למלא ספר שלם. נסתפק כאן בשני סיפורים שעליהם מספרים וחוזרים ומספרים שנים מזקני דורנו, שהיו בשעת מעשה בחורים צעירים, והדברים נשארו חקוקים בזכרונם עד היום.

ר׳ וואלף קאסוביץ מספר שכאשר למד בנאדיפאלו בחדר, לפני הבר מצוה, התארח בשבתות אצל הרבי, והרבי היה רגיל ללוות אותו בליל שבת עד האכסניא, כדי לשמור עליו שלא יתנכלו לו בדרך. וכך מספר הוא, כיצד ניהל הרבי שיחה עם אחד מפשוטי העם שהיה גם עני בדעת. הרבי שאל והשיב על שאלותיו, כשם שהתעניין בדברי בעל הבית הנכבד ביותר.

הסכמת הרב הגאון הצדיק המפורסם אב"ד דק"ק שאמלויא שליט"א

ב"ה

הן הרבני המופלג החו"ש מו"ה שאול גאלדשטיין מעיר גר"וו נ"י עלה עליו רוח טהרה להוציא לאור ספר הנפלא והקדוש מגיני שלמה על ש"ס מהגרשכבה"ג תנא אלקי רבינו יהושע אבדק"ק קראקא זי"ע, בעהמ"ח שו"ת פני יהושע רבו של הש"ך זי"ע, ויען כי הספר כבר אינו בנמצא והוא ספר. נצרך מאוד ראוי להחזיק לו טובה כי מדפיסו בהגהה מדויקת ועל נייר יפה ואותיות מצהירות ומצוה רבה לקנות ממנו הספר הקדוש במחיר אשר ישית עליו ונוצר תאינה יאכל פריה ואסור להשיג גבולו ולהדפיסו משך עשר שנים מעת צאתו מבית הדפוס, וזכות המחבר הקדוש (אשר זכיתי להיות אצל קברו) יגין באלף המגן על כל ישראל שיושעו משמי מרום בישועת עולמים ותחזנה עינינו בשמחת כל ישראל בעגובז"ק, דברי הכותב לכבוד קדושת הספר היקר.

היום יום א' לס' הלוך ונסוע הנגבה, תש"ד לפ"ק פה שאמלויא יע"א.

הסכמת הרב הגאון הצדיק המפורסם אב"ר דק"ק גאלאנטא שליט"א

בעזהי"ת

הספר הגדול בענקים כולו מחמדים וממתקים מגיני שלמה מרבן של רבותינו מאורי הגולה בעל תשו' פני יושע זצוקללה"ה הוא חזון יקר בזמנינו כמטמונים יחפשוהו ולא נמצא אחד בעיר ושנים במשפחה, וכל לומדי גפ"ת מתאוים לדבריו הקדושים, ומה גם כי דברי נכדו הגאוה"ק בספר פני יושע על מסכתות אינם מובנים בהרבה מקומות בלתי עיון בספר מגיני שלמה כאשר צוה לעיין עליהם, לכן עלינו לשבח לכבוד ידידי הרבני המופלג בתורה ויראה חו"ש מו"ה שאול גאלדשטיין נ"י מק"ק גרוו"ד, אשרי חלקו שמן השמים זיכו אותו ברעיון יקר להדפיסו מחדש בדפוס נאה לזכות הרבים, והנה מן הראוי שנוצר תאינה יאכל פריו ומכ"ש שלא יזוקו שלוחי מצוה כבוד ידידי הנ"ל אשר הרבה מעות שוקע בבנין הנעלה הזה, גלל כן אם רבותינו גדולי דורינו שליט"א מסכימים גם אנכי אבוא אחריהם למלאות דבריהם להזהיר באזהרה חמורה שלא יהין איש להדפיס ספר הזה עד עבור עשרה שנים מיום שיצא לאור הספר הקדוש הזה בעזהי"ת, ורבותיגו הקדושים אשר העירו עינינו בתורתינו הקדושה, יתחננו בבקשה ויעתירו במדה גדושה להתגולל עלינו רחמי שמים שנצא מחשיכה לאורה משעבוד לגאולה במהרה בימינו, כעתירת כל אחינו בית ישראל המחכים בבנין אריאל בב"א.

הכוה"ח גאלאנטא יע"א ג' עלה נעלה תש"ג לפ"ק.

הסכמת הרב הגאון הצדיק המפורסם אב"ד דק"ק ס' נאדיפאלו שליט"א

בעזהי"ת

נודע ביהודא ובישראל גדול שמו של רשכבה"ג ומופת דורו דור דיעה רבינו יהושע זצוק"ל זי"ע בעהמ"ח שו"ת פני יהושע ומגיני שלמה, אשר הי' אב"ד ור"מ בכו"כ קהילות קדושות, לאחר פטירת הקדוש מגלה עמוקות זי"ע נתקבל לאב"ד ור"מ דק"ק קראקא משנת שצ"ט עד שנת ת"ח, והי' שמה יחד עם הב"ח ותוס' יו"ט, וזכה שכמעט כל גדולי הדור ובתוכם רבינו הש"ך הי' תלמידיו, וזכה לגזע קודש כנודע, וגודל קדושתו נודעת שהקדוש רבינו שמשון אוסטראפאליא הי"ד הי' לו עמו חליפות מכתבים בחכמת הקבלה, וכדאיתא בדן ידין דפוס אמשטרדם, ויקר תפארת ספר הקדוש מגיני שלמה נודע למשגב וכל גדולי הדורות מאז עד עתה שתו בצמא את דברי קדשו, והגם שנדפס כמה פעמים מ"מ אינו בנמצא כלל, והנה לכל זמן ועת לכל חפץ אפילו חפצי שמים במשמע, והמוכ"ז הרבני המופלג חו"ש יו"ש מתעסק בקדשים ה"נ מוה"ר שאול גאלדשטיין נ"י מגרוו"ד טרח ויגע להדפיסו מחדש על נייר יפה והגה מדויקת עין ראתה ותעידה זכאה חולקי' קמי' מלכא קדישא, וכל מי אשר לו אהבת התורה בקרבו ישיש ויגיל על אשר נזכה לראות הספר הנכבד כליל בהדרו, וגדולי הדור שליט"א גדרו גדר שלא להדפיס הספר עד עשר שנים, למען יראה המוכ"ז ברכה בעמלו, ואני איני כדאי לאיצטרופא ובאתי רק להלל להשי"ת אשר שלח לנו גואל להדש זיו הספר הנכבד הלזה למשוש כל ישרי לב ואוהבי תורה, וישים חלקינו עמהם, זכות המחבר הקדוש, יגן בעד כל המחייעים להמו"ל, ונזכה לישועה בכלל כל ישראל כעתירת המחכה לרחמי שמים ולבגצבבא"ס.

ג' חשון ב' והי' ברכה ישוע"ה קרוב"ה, ס' נאדיפאלו יע"א.

ר׳ וואלף הזכיר גם שמות, אבל מחמת כבודו של האחד, לא אזכיר רק את המכובד, שהיה ר׳ בנימין אוללמאן מוואלקוי, ראש הקהל, עתיר נכסים, יחסן ותלמיד חכם גדול. הרבי, כך מספר ר׳ וואלף, התיחס לאותו כפרי שהיה פשוט בתכלית הפשטות, שלא היתה בו לא תורה ולא חכמה, כפי שהתיחס אל ר׳ בנימין אוללמאן, הושיב אותו, והתענין בשלומו ובשלום בני ביתו, במשקו הדל, ושמע בסבלנות רבה את סיפוריו.

בפי הרב ר׳ שלמה חיים ברנשטיין סיפור שונה. מעשה שהיה, הרב מנ״פ הוזמן לקראסנא לברית מילה, בהזדמנות מסויימת, וישב בסעודת מצוה עם בעלי הבתים החשובים של המקום, וביניהם תלמידי חכמים מובהקים, חסידים ואנשי מעשה. ברובם חסידים שנסעו אל אדמורי״ם, וכמנהג אצל שולחן האדמו״ר רגילים היו לקבל (או לחטוף) שיריים מסעודתו של הרבי. היות והרב מנ״פ היה מפורסם לא רק כגאון בתורה, אלא גם כצדיק תמים, וידידו וחביבו של הרב הישיש ר׳ ברוך בענדיט אב״ד דמתא, חיכו שיחלק אף הוא משיירי סעודתו לנוכחים. כשהרגיש הרב בכך, אמר להם, רבותי, הבה נעשה הסכם בינינו, אני אלך מסביב לשולחן ואקח כדי כף אחת מצלחתו של כל אחד מכם, ונצא מורווחים כולנו, אני אאסוף בצלחתי כדי שביעה ואתם תהנו מצלחת מלאה „שיריים״. הוא חשב ליוהרה להתנהג כאחד האדמורי״ם, גם כאשר ביקשו אותו לכך.

ענוותנותו באה לידי ביטוי גם בכתביו. כאשר השיב על שאלותיהם או כאשר תירץ את קושיותיהם של אברכים שהיו פונים אליו, מעולם לא דחה את דברי הזולת בזלזול, או בצורה בוטה, אלא השתדל לדון בסברותיהם באורך רוח, וגם אם לא הסכים עמהם, החמיא להם בכמה דברי עידוד.

עם חורבן הקהילות היהודיות הגדולות בפולין ובליטא התחילו להדפיס בהונגריה ספרים שאזלו מן השוק, ואי אפשר היה להשיגם עוד. המו״ל שחשש מפני התחרות פנה אל הרבנים שנחשבו כגדולי ישראל וביקשם שיתנו את הסכמתם על הספר, ויאסרו על אחרים להשיג את גבולם, תוך שנים מספר. כמה מן הספרים יצאו לאור, ובהם הסכמותיהם של גדולי הדור האחרון. והנה מוצאים אנו ביניהם גם את הסכמתו של הרב מנ״פ. אבל אגב השוואת הסכמתו להסכמותיהם של הרבנים האחרים ניכרת ענוותנותו.

וכך הוא כותב בהסכמתו על ספר מגיני שלמה, שמחברו היה רב אב״ד קראקא בשנים שצ״ט—ת״ח, ונחשב כאחד מן הספרים הקלאסיים שנתחברו על ידי גדולי האחרונים. הוא פותח כמובן מאליו על גדולתו של המחבר ועל חשיבותו של הספר, אבל מעניין אותנו במיוחד מה שהוא כותב על המו״ל, ואלה דבריו:

והמוכ״ז הרבני המופלג חו״ש יו״ש מתעסק בקדשים ה״נ מוה״ר שאול גולדשטיין נ״י מגרווו״ד, טרח ויגע להדפיסו מחדש על נייר יפה והגהה מדוייקת, עין ראתה ותיעדה, זכאה חולקי׳ קמי׳ מלכא קדישא, וכל מי אשר לו אהבת התורה בקרבו ישיש ויגיל על אשר נזכה לראות הספר הנכבד כליל בהדרו, וגדולי הדור שליט״א גדרו גדר שלא להדפיס הספר עד עשר שנים, למען יראה המוכ״ז ברכה בעמלו. ואני איני כדאי לאיצטרופא, ובאתי רק להלל להשי״ת אשר שלח לנו גואל לחדש זיו הספר הנכבד הלזה למשוש כל ישרי לב ואוהבי תורה, וישים חלקינו עמהם, זכות המחבר הקדוש יגן בעד כל המסייעים להמו״ל. ונזכה לישועה בכלל כל ישראל. כעתירת המחכה לרחמי שמים ולבגצבבא״ס ג׳ חשון ב׳ והי׳ ברכה ישועה״ה קרוב״ה (תש״ד — המהדיר) ס׳ נאדיפאלו יע״א.

בשנים האחרונות ההן נחשב כבר כאחד מבין גדולי הרבנים בעולם היהודי, שהרי נשא ונתן עם חכמי ישראל המפורסמים. על ההיתרים שלו חתמו אבות בתי דין המפורסמים ביותר של ירושלים, צרנוביץ, שאלוניקי, פרסבורג ועוד. אבל הוא עדיין חשב שאינו כדאי להצטרף לחכמי דורו, ולא בא רק להלל להשי״ת אשר שלח לנו גואל לחדש זיו הספר וכו׳. אגב דבריו שם בא לידי ביטוי אהבתו העזה לספרים, ספרי גדולי ישראל מן הדורות הקודמים. ואמנם זה היה חלק מאישיותו, ענוותן כהלל, עם אהבה יוקדת לקדשי ישראל, ומוכן ומזומן להענות לכל קריאה בכיוון זה.

ונסיים בפסקא אחת מתוך המבוא לספר „שמן למנחה״ שי״ל ע״י בניו וחתניו, בירושלים תשכ״ט, ובה תיאור יחסו לתלמידי חכמים.

„לעתים די קרובות באו אליו תלמידי חכמים צעירים מופלגים בתורה להבחן אצלו ולקבל ממנו רשות לדון ולהורות. כאשר מצא שהאברך יודע יפה את ההלכות והוא גם יודע לדמות מלתא למלתא, היינו ללמוד את הסתום מן המפורש בסברא ישרה, וניכר בו שהוא ירא שמים, היה כותב לו „כתב סמיכה״ בכל לבו, ונתן לו את ה„הורמנא״ לדון ולהורות ללא כל הסתייגות. אבל אם המועמד היה עדיין רווק, אף אם ידע יפה את ההלכות, אם כי נתן אף לו כתב סמיכה, אבל כתב במפורש את ההסתייגות, שהתוקף יחול אחרי שישא אשה וילמד תורה בטהרה. אבל גם כאשר נכשל המועמד, לא נתן לו לצאת בפחי נפש ואף הוא קיבל ממנו מכתב לאמר, שהנה פנה אליו האברך המוכ״ז ושוחח אתו הרבה, ומצא שאמנם ידוע לו חלק גדול מן החומר, ומכאן שאם יתמיד הלאה ויעמול בתורה, יגיע להוראה אי״ה. והיה אף בכך משום עידוד רב, שהנה קיבל כתב הערכה מן הרב מנ״פ.

המועמדים לקבלת הסמיכה, (או ה„קבלה״ לשחיטה וכדומה) נתקבלו על ידו בחביבות יוצאת מן הכלל ובטבעיות כל כך, עד שהנבחן הרגיש את עצמו מיד כאחד מבני הבית, ובאוירה ביתית התנהלה כל הבחינה. השאלות נוסחו תמיד בפשטות ובבהירות, כדי שהנבחן לא יצטרך להסס כלל.

את אשר כתבו במבוא לספר „שמן למנחה״, מתאשר מתוך שני „כתבי סמיכה״ שנכתבו בשעתם ע״י הרב עצמו. האגרות נשתמרו על ידי בעליהם, שניצלו מן השואה ועלו ארצה. ומהם או מיורשיהם קיבלו את הצילומים האלה.

בעזהשית

אשר אנשיל ווייס

אבדק"ק

סילאדי נאדיפאלו

והגליל יע"א

NUŞFĂLAU

Jud. Sălaj.

[illegible]

בעזהשית

אשר אנשיל ווייס

אביד דקק

סילאדי נאדיפאלו

והגליל יע"א

NUŞFĂLAU

Jud. Sălaj.

Nuşfălau, ...

[illegible]

אבדק"ק סילאדי נאדיפאלו והגליל יע"א

1921/1-9

משה ליכטנשטיין

קהילת בוצ׳ום ובית אבי הרב

רומנים ויהודים קראו לה בוצ׳ום (Bucium) יותר מכפר, פחות מעיר. מבחינת המציאות בקהילה היהודית הלם אותה יותר השם ההונגרי של המקום: ווארמזו (Vármező) היינו, שדה המצודה. בין גבולותיה היו שתי מצודות, ארמונות עתיקים רחבי מידות, ששתי המשפחות העשירות של הקהילה התגוררו בהם, משפחת לב (Löb) ומשפחת פילפ (Fülöp) בארמונה של זו האחרונה היה עד 1928 גם בית־הכנסת — באותה שנה נחנך בית־כנסת חדש, בנין בפני עצמו, לקהילה שקטנה היתה, אך רבים בה הלומדים, תלמידי־חכמים ובדרך־כלל חניכי ישיבת פרשבורג המעטירה, הולכים בדרכי נוסח „אשכנז".

אבי, הרב ר' חיים־צבי ליכטנשטיין היה השני למנין הרבנים — והאחרון לדאבון הלב — בבוצ׳ום. קדם לו חמיו, סבי מצד אמו הרב יחיאל מאיר פאנעט — שני שמות־משפחה החרותים על לוח תולדות המנהיגות הדתית בהונגריה משכבר וביחוד בטרנסילבניה. מצד אחד ר' יחזקאל פאנעט, בעל „מראה יחזקאל" כפי שנקרא מי שהיה רב המדינה ומצד שני ר' הלל ליכטנשטיין, יליד הונגריה, שימש ברבנות במקומות שונים בהונגריה, אך בסופו של דבר היה ידוע בכינוי „רב הלל מקולומייא" על שם העיירה הגליצאית בה היה רב ומשם הפיץ קרנו על רבים משני צדי הגבול, שראו בו אדמו"ר וצדיק. אבי רכש עיקר תלמודו אצל הרב מחוסט בעל „ערוגות הבושם" (ר' משה גרינוולד). וכאן אני מוצא לנחוץ להזכיר מעשה בלתי־שכיח בקרב הלומדים הצעירים בתקופת לימודיו — הוא בילה שנתיים, 1908—09, בירושלים, אצל דודנו של אביו, ר' עקיבא יוסף שלזינגר, שהיה חתנו של ר' הלל מקולומיא ולמד מתורת עיר הקודש. בבקשו תורה הוא התגלגל גם לוינה שם יצק מים על ידי דודו מצד אמו, הרב גדליה שוורץ. סתירות וניגודים קיצוניים במשפחה אחת — ר' עקיבא יוסף שהטיף בלהט לישוב ארץ־ישראל מצד אחד וסבי, אביו של אבי, הרב ברוך בנדיט ליכטנשטיין מקראסנה, שהיה ממתנגדי הציונות הקנאים להכרית. ובקשר לכך אזכיר שכאשר זכיתי ברשיון־עליה (סרטיפיקאט) ארצה ב־1938 ונסעתי לסבי ר' ברוך בנדיט להיפרד ממנו, הוא לא נתן לי את ברכתו ואסר עלי את העליה ארצה, שמא אתפקר בה. הייתי נאלץ להחזיר את הסרטיפיקאט, כדי לאפשר לזולתי להשתמש בו.

מאבי הרב, בנו של סבי הקנאי, לא שמעתי מעולם דברי גנאי נגד הציונות. ואולי היה זה בהשפעת שהותו בירושלים זמן ממושך. נעורי אבי הרב לא היו נעדרי הרפתקאות. כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה, היו רבנים פטורים מגיוס. מאחוריו היו לימודים מהוסט ועד ירושלים ועד וינה, אבל תעודת סמיכות טרם היתה לו והוא גויס ונשלח לחזית הסרבית ועד מהרה נפל בשבי. תחילה היה במחנה שבויים באי אנסינרה שבטריטוריה אלבנית, אחר־כך התגלגל למחנה שבויים בצרפת. המלחמה פרצה ב־1914, אך לאמי נודע על מקום־הימצאותו רק ב־1916 והיא שלחה לו את תעודותיו כרב באמצעות הצלב־האדום ואז שחררוהו משביו והתיחסו אליו כאל קצין. אך חזר לביתו רק ב־1920, אחרי גמר כל ועידות השלום בהן התחייבו הרומנים להעניק למיעוטים שויון־זכויות מלא. ידיעתו את השפה הצרפתית על כל מכמניה מזכירה לי אפיזודה מילדותי, מעת ביקורו של הבישוף הרומני הוסו בבוצ׳ום. בין שאר ראשי העדות הדתיות היה גם אבי ז"ל שקידם את פני הבישוף, אך כיוון שאבי לא ידע רומנית, הוא נשא את דברי ברכתו לכבוד האורח בצרפתית בה הדהים את כל הסובבים — רב אדוק בעל זקן ופיאות בעיירה נידחת נושא דברים בשפת וולטר ורוסו!

המאזן המעציב

ארבעה ילדים היינו בבית: אחותי הבכורה קריינדל שנישאה למשה ממשפחת לב והיא ניספתה יחד עם חמשת ילדיה — בעלה ניצל ועלה ארצה אחרי המלחמה; אחותי השניה זיסל שהיתה נשואה לאלימלך פאנעט (ניספה באושוויץ) ניצלה — לא היו לה ילדים — וחזרה מגיא ההריגה. אחי הצעיר אשר־שמואל נורה ונהרג בעת שהניח תפילין, דבר שמעניו אסרו עליו ועל חבריו עובדי הכפיה. כמה וכמה תלאות קשות ומרות עברתי עד שובי מלוע המות שאיים שוב ושוב לבלעני.

פלוגת העבודה בה שירתתי, נשלחה לאוקראינה שרבבות אחי לגורל לא חזרו ממנה. התחלנו להיסוג משם ב־1944 כשהצבא ההונגרי יחד עם הגרמנים נהדף משם ונדד מובס אחורה. אותה שנה היינו עוד כמה חדשים בטלומץ אשר בפולין וכאשר בחודש אוגוסט הבקיעו הרוסים את החזית, ברחו ההונגרים כל עוד נפשם בם וגם אנו, עובדי הכפיה, ברחנו אתם ולא נעצרנו עד העיר חוסט שבמערבם של הקרפטים. שלושה חברים יחד, ברחנו מהפלוגה והסתתרנו בתוך בית, אך עד מהרה תפסו אותנו משמרות הונגריים שניסו לקחתנו אתם. שוב הצלחנו להתחמק וביקשנו מקלט בביתו של כפרי, אך הוא פחד לעורו וגירשנו חוצה, לתוך הלילה. בחצר היה הגורן המלא חציר וקש ועלינו לראש הערימות להסתתר שם. עוד באותו לילה הלך רעש של מלחמה ויריות והתקרב ובבוקר מצאנו לפנינו חיילי הצבא האדום שכבשו את המקום. מצבנו הפיזי הירוד העיד בנו ולמרות כן כלאו אותנו והתיחסו אלינו כאל שבויים. אך זכינו לפחות במזון מידם להחיות את נפשנו. כעבור כמה ימים אמרו לנו שאנו חופשים מהשבי ורשאים ללכת לכל כיוון כחפצנו. התקבצנו כ־15 בחורים יהודים כדי לצאת בכיוון לבתינו, בטרנסילבניה, אך אחד מחברינו יעץ שנבקש תעודת־שחרור כתובה וחתומה, שהמשמרות בדרך לא יוכלו להתנכל לנו ולעכב בעדנו. ראינו בדרך חיילת רוסית במדים המכוונת את כלי־הרכב בעזרת דגליה ואליה ניגשנו לשאול היכן משיגים את המיסמך שרצינו לקבל. היא אמרה לנו לחכות, לשבת בצדי הדרך ולחכות. חיכינו — עד שסאת התלאות גדשה שוב. באה משאית צבאית והועלינו עליה ונלקחנו למחנה שבויים בשטח פולין; אף לא

ידענו היכן אנחנו. כשבויי צבא האויב הפליאו גם את מכותינו ויותר מכולם הוכיתי אני בגין „המראה הגרמני" שלי למרות שהייתי רק עור ועצמות.

קצין יהודי מהצבא האדום שהיה פעיל בין השבויים מהטריטוריות הצ׳כיות — סלובקיה, קרפטו־רוס ועוד — כשמוטל עליו לגייס מתנדבים ליחידות־שחרור צ׳כיות, עשה כמיטב יכולתו כדי למנוע שילוחנו למחנות שבויים בפנים רוסיה. הוא שמר עלינו וסיפק צרכינו. אבל לבסוף אמר שעלינו להיות מוכנים ללכת בשבי. הוא ניחמנו שלא נורא הדבר ובל נחפז ללכת הביתה — אין בבית נפש חיה... הוא ידע כבר את האמת הנוראה.

במחנה שהיינו בו, תרו אחרי כל מיני בעלי מקצוע ויום אחד חיפשו רוקחים. חייל יהודי מהצבא האדום האיץ בי ובעוד שלשה מחברי שנלך ונאמר שרוקחים אנחנו — הוא הקים אותנו ודחפנו בכח ללכת ולהתיצב. ואכן תפקיד זה מילאנו בקלות בשבתנו על עגלה רתומה לסוסים של הצלב־האדום הרוסי בה נסענו ממקום למקום ואיפה שהיה בית־מרקחת, פרצנו את דלתותיו והעמסנו על העגלה את כל התרופות והסמים שמצאנו על המדפים ובמגרות.

במסעות אלה של „רוקחות" הגענו יום אחד לכפר בשם פרצ׳ני (Perecsény) בו נתקלנו ביהודים מקומיים שיצאו ממקומות המיסתור. הם יעצונו לפשוט את הבגדים שהרוסים הלבישונו בהם וללבוש בגדים אזרחיים שיספקו לנו ולערוק. שמענו בעצתם. ומאז ואילך כיוונו צעדינו לעבר אזורי מושבותינו, לבתי הורינו, מעולם לא בדרך־המלך, אלא בצדי דרכים, בשבילי שדות ויערות.

הייתי אז בן 22, שנתיים וחצי הרחק מהבית, מזה שנה וחצי באוקראינה ופולין. היה אוקטובר 1944, הרי הקרפטים היו כבר נקיים מגרמנים ובני בריתם והמלחמה היתה נטושה על שחרור בודפשט. גשרי הנהר טיסה שפנינו היו לעברו השני, היו הרוסים ומימי הנהר גואים. יומיים הלכנו לאורך הנהר כדי למצוא מעבר ולבסוף נתקלנו בצוענים בעל סירה שהעבירונו. קבוצתנו כללה יהודים וגם רומנים, עובדי כפיה כמונו שגויסו על־ידי ההונגרים. בהלמין נפרדו מעלינו כל יתר היהודים ואני המשכתי ללכת עם הנותרים עד העיירה ווראלי (סינרוואראַליה) שם איכסנה אותנו אשה כפרית שנתנה לנו אוכל ואני עליתי לעליית־השחת ללינת לילה. בלילה באה אלי האשה בלאט ויעצה לי להסתלק מן החבורה ולברוח, כי התרשמה משיחותיהם שזוממים לפגוע בי. הסתלקתי כל עוד נפשי בי באישון לילה ובלכתי בשדות ראיתי אור מרחוק וכיוונתי אליו את צעדי וכך הגעתי לכפר בשם קומרזן. אנשי הבית שדפקתי על דלתו, הכירו בי שיהודי אני וגילו לי שיש שם עוד יהודי שהצליח להסתתר ולא הוגלה וגורש. יהודי זה שמח לקראתי כנודד במדבר המגלה עוד נפש חיה בשממה. הוא הפציר בי שאישאר אצלו ואם יזכה שאחת מבנותיו תחזור חיים, הוא ירצה בי כחתנו. נדמה לי ששמו היה פוקס; כל חפצי היה לחזור לבית הורי כשלבי בין יאוש ותקוה. האיש ציידני באוכל וכסף והמשכתי בדרכי. הגעתי לז׳יבו שם היה לי מכר הונגרי שאחותו התגוררה בבוצ׳ום ופגשתיו אצלה. הוא היה אותה שנה בבוצ׳ום ויכול היה לדווח לי על בית הורי ששתי פקידות השתכנו בו. חשבתי עליהן בחמת זעם וכל מחשבתי היתה אז, להרוג אותן. אחרי ז׳יבו הגעתי לקיקש ומצאתי שם את בנו של השו"ב ווכסלר, שהיה שחום־עור והסתפח על צוענים נודדים והיה כאחד מהם במראהו ובלשון־דיבורו הצוענית וכך ניצל מגירוש ותלאות, שעברו על שאר היהודים. הוא האכילני ונתן לי כסף והמשכתי דרכי הביתה.

בית אבותי השומם

מצאתי את בית הורי הרוס מפגזים שפגעו בו ובבית־המדרש הסמוך לו בו למד ולימד אבי ובו התפלל. איך־שהוא שיפצתי לי חדר בבית למגורים. אך כמה ימים אחרי שובי חליתי קשה וחומי טיפס ועלה. לפני הגירוש לגיטאות היו רופאים יהודים בכפר, עתה אף לא רופא אחד. השכנים מסביב לא ידעו איך ובמה לעזור לי במחלתי. לבסוף נודע דבר שובי ומחלתי לאיש בשם סילביו פאפיריו, רומני שנחשב מאז ומעולם כידיד היהודים, חסיד אומות העולם — שכאשר בנו את בית־הכנסת, הוא תרם סכום לבניינו (והיתה שאלה הלכתית, איך לא להשתמש בכספו לעצם בנין מקדש־המעט, אף שהתרומה נתקבלה ממנו). אשתו של זה היתה בנעוריה אחות בית־חולים. הזוג העביר אותי לביתו וטיפל בי במסירות עד שהעמידוני על רגלי.

פאפיריו בעל בוסתני פירות היה והיה מוכר ליהודים מפירות גניו. בהתקרב חג הפסח חילק תפוחים לעניים יהודים חנם. ואת אלה מהיהודים שקנו ממנו תפוחים, היה מזמין ואומר, שיביאו אתם את סכיניהם כשר של פסח, כדי להרחיק את הרקבון מהפירות הפגועים שלא ישלמו בעד החלקים הרקובים ושהנותר יהיה להם כשר לאכילה בחג. האיש הזה, סילביו פאפיריו חי עד גיל 94 וכשמת בשנת 1985, שלחה לי אשתו הודעת־אבל במסגרת שחורה, כפי שזה מקובל אצל הגויים — ומובן ששלחתי לה מכתב־תנחומים מירושלים.

אגב, בקשר למחלתי, אוסיף, שלפני מלה"ע השניה היו הרופאים בבוצ׳ום יהודים, ששנים מהם עולים בזכרוני. האחד היה ד"ר שלומון ברגר שהגיע לעיירתנו מבודפשט, יהודי תלמיד־חכם שהיה מבקר מפעם לפעם אצל אבי הרב והיו לומדים יחד דף־גמרא. אבל האיש היה אפיקורוס גמור, לא קיים מצוות וכאשר רצה פעם אבי להחזיר לו ביקור, הוא התנצל על סירובו באמרו, כי בדיוק אז נחרו אצלו חזיר ואפילו המנעול של דלת־ביתו הוא טרף... בגיל גימלאות העתיק ד"ר ברגר את מגוריו לקלוז׳ ובעת הגירוש לגיטאות היה מדיירי בית־אבות יהודי שאת השוכנים בו „שכחו" לגרש לגיטו וכך ניצלו כ־70 מזקני קלוז׳. אחרי המלחמה עלה ד"ר ברגר ארצה ופה תיעתע בו גורלו — בגיל 80 הוא נדרס למות על־ידי מכונית בנתניה. אחרי שרופא זה עזב את בוצ׳ום, בא רופא יהודי אחר במקומו, ד"ר דז׳ה יעקובוביץ׳, שגם אותו ראו בבית־הכנסת רק פעם בשנה, ביום־הכיפורים — וביום הזה בא בבוקר ולא יצא מבין כתליו עד אחרי תפילת־נעילה.

הייתי מהראשונים החוזרים לבוצ׳ום מגיא ההריגה ואחרי התחילו להתלקט ולבוא עוד שרידים, ניצולי המחנות־לעבודת־כפיה ואחרים שמצאו מקלט בעיר הבירה בודפשט, בה הסתתרו עד השחרור. בקיץ 1945 חזרו גם שלוש נשים מניצולי

אושוויץ ולבסוף בספטמבר חזרה אסתר לבית לב, שנותרה יחידה ממשפחתה — בדידות שגינו קירבה אותנו זה לזו והיא היתה לאשתי. היינו מיודדים גם לפני גיוסי שלי וגירושה שלה לגיטו וזה גם על בסיס הקירבה בין משפחותינו, מצד אחד אבי הרב ומצד שני, אביה ראש־הקהילה. נסענו בדצמבר 1945 לבית אחותי זיסל — שכאמור ניצלה ושבה מאושוויץ — שהתגוררה בביסטריצה, כדי לערוך שם את החופה. היו שלוש חופות בבת אחת, שלושה זוגות של ניצולי שואה שאת קידושיהם ערך הרב שפיץ, שירש את הרבנות בביסטריצה מחותנו הרב אולמן. לחופה השאיל לי הרב שפיץ אחד ממעיליו הארוכים עליו לבשתי את הקיטל — את החליפה שעמדתי ללבוש לחופתי, השאלתי קודם־לכן לידיד למען שילבש אותה לחופתו. אך עקב שיבושי הדרכים בחורף הקשה לא הגיעה החבילה עם החליפה לעת חופתי מהעיר רטיאג שם התחתן ידידי. בחתונה המשולשת היו כשלושים איש ואשה, כולנו ניצולי מחנות שרק זה עתה חמקו מציפרני המות והאימים. בביסטריצה היתה כבר אז קהילה די גדולה שלפחות את תזונתה קיבלה ממטבח קהילתי, מטבח של קומונה.

רק הרב שפיץ עצמו לא היה מיוצאי המחנות. הוא הסתתר בביתו של לא־יהודי באזור כפרי סמוך לביסטריצה ושמועה התהלכה, כי בתו של הגוי שהסתיר אותו, התאהבה בו, גבר יפה להפליא, אהבה עזה. וגם כשאשתו של הרב חזרה מהגירוש, המאוהבת בו לא הירפתה ממנו והרומן בא לסיומו בדי קשיים.

רצחו ורצו לרשת

בשובי לבוצ׳ום, מצאתי במשרדי המועצה המקומית רשימת היהודים שגורשו מהקהילה לגיטו — רשימה של 132 נפשות, זקנים, גדולים וקטנים. תאריך הגירוש לגיטו בשומלו־צ׳הי היה ב־5 במאי 1944. הגברים היו אז כולם במחנות לעבודת כפיה, אני עצמי הייתי באוקראינה. עם נשואי עם אסתר לב, בתו של ר׳ יחזקאל — שהיה דודו של גיסי משה שלא חזר לבוצ׳ום, אלא עלה ממחנה דכאו ישר ארצה אחרי שנודע לו על היספות משפחתו (אחותי קריינדל וילדיה) — נוצר קשר כפול עם משפחה זו. חותני ר׳ יחזקאל היה בעל טחנת־קמח בבוצ׳ום ואחרי נשואי עם בתו החלטתי לשפץ את הטחנה ולהפעילה מחדש. אבל אחד מתושבי העיר, הונגרי בשם באלינט, טען, שהטחנה עברה לחזקתו והוא הראה שטר־מכר חתום בידי חותני. היו לי כל הסיבות לפקפק בחוקיותו של שטר־מכר זה, בהכירי את דרכי הסחיטה בהן השתלטו על נכסי יהודים בימי השלטון ההונגרי.

חותני ר׳ יחזקאל לקח לו את באלינט זה כ„שותף למראית־עין" בטחנה שלו אחרי שיצא חוק שאסר על יהודים לעסוק במשלוחי־יד מסוימים ולהחזיק באמצעי ייצור. היה לי חשד ששטר־המכר שבידו הוא השיג באיומים וסחיטה ואת החשד הזה אישר ידידנו סילביו פאפיריו שסיפר, כי באלינט העליל על חותני שהוא נכנס בלילה לטחנה וגנב משם שק־קמח — ולפי החוקים הדראקוניים ששלטו אז, בימי מלחמה, היה צפוי חותני על „פשע" כזה לעונש חמור ואפילו לעונש־מות. באלינט ניצל את הפחד והאימה שנפלו על חותני והחתימהו על שטר־המכר שעותק ממנו מסר לידי הנוטריון המקומי שחתם עליו בתור עד.

בבואי לבקש את מפתחות הטחנה ממשפחת באלינט, אותו עצמו לא מצאתי בבית. ואילו אשתו פרשה לפני את שטר־המכר כדי להוכיח שהבעלות עברה לרשותם. הוצאתי מידה את החוזה והלכתי להתיעץ עם סילביו פאפיריו ואז גילה לי זה ממה ששמע מתושבי המקום על „חוזה" זה כביכול בין חותני ובין באלינט. גם הנוטריון בשם נאדי אלברט שחתם כעד ושהעותק היה בידו, היה עוד אז תושב בוצ׳ום. ומשפחת באלינט הסתמכה על העותק שבידו ועל עדותו. אבל לנוטריון זה היתה קופה של שרצים מאחוריו מימי השלטון ההונגרי ועל קופה זו היתה עדות כתובה בידי.

אחרי השתלטות ההונגרים על האזור ב־1940 באו גם לבוצ׳ום כמו למקומות אחרים פקידי „המחלקה לביקורת של נתינים זרים" לבדיקת נתינותם של התושבים היהודים. ואז שלח הנוטריון אלברט נאדי הודעה בכתב לאבי הרב בה דרש לצוות על בני עדתו להתיצב לביקורת פקידים אלה. הודעה זו הטמנתי בביתנו במחשבה ותקוה שיבוא מועד להשתמש בה נגד מנסחה הנוטריון. זו היתה לשון ההודעה:

„אחי היהודי פרנץ (אבי נקרא בשם זה בתעודת־הזהות שלו), עליך להביא אתך את כל יהודיך המלוכלכים מלאי הכנים ואל תשכח להביא אתך גם את... (הוא מנה שורה של יהודים בעלי כינויי גנאי) ותתיצבו ביום ב׳ בשעה 4 אחה"צ..." באותה התיצבות הצביע על שני יהודים תושבי המקום ואמר ש„את שני הנוודים האלה צריך לגרש" ואמנם גירשו אותם דרך הגבול לרומניה.

הלכתי לביתו של הנוטריון ומצאתי שוב שם רק את האשה. הזכרתי לה את שני המגורשים לפי הלשנה של בעלה ואמרתי שהם נרצחו בגלל בעלה ומה היה, לו קראתי עתה לחיילים הרוסים החונים בבוצ׳ום ומספר להם על המקרה ואומר להם שיקחו את בתם כעונש על מה שעוללו. אשת הנוטריון מיהרה והושיטה לי את עותק שטר־המכר שקרעתי לגזרים לעיניה.

התחלתי לשפץ את הטחנה ולהפעילה ועד מהרה הביאו האכרים את דגנם לטחון בה. כמובן, גם טחנה זו היתה אשליית שוא. עוד שנה, עוד שנתיים ומפעלים כאלה הולאמו על־ידי המשטר הקומוניסטי. ורק חלום־שוא היה שיש ליהודים הישארות גם במשטר זה.

קהילת בוצ׳ום היתה ואיננה, היא חלק מן העבר הטראגי של יהודי אירופה. עד השואה היו בה כשלושים משפחות, עם כל הפונקציות והמוסדות של קהילה מסודרת, רב, שו"ב, בית־כנסת שהוקם רק בשנות ה־20, חברה־קדישא, מקוה־טהרה וגם בית־מדרש ממנו עלה קול תורה ולימוד. וכמובן „חדרים" לחינוך הילדים על ברכי התורה והמצוות. למחוז־הרבני של בוצ׳ום נספחו גם ישובים אחרים, כגון צ׳וצ׳ה אונגוראש, פאושה, אגריש, קיקישה, קקיש ורומיטה Csucsa, Alsóegregy, Szilágy-Pósa, Felsőegregy, Alsó-Kékes, Felső-Kékes, Romita.

בכל אחד ממקומות אלה היו משבע עד עשר משפחות ובאחדים מהם היו גם שו"בים, כגון ר׳ מנחם קליין בצ׳וצ׳ה, ר׳ ירוחם קליין פאושה, ר׳ הלל שטוקהאמר בקקיש והשו"ב

וכסלר ברומיטה — איך התפרנסו על מעט קהלם, לאלהי הרחמים והחידות פתרונים.

בקהילת בוצ׳ום עצמה היו חיים יהודיים תוססים. רבות מהמשפחות התקיימו על שרותים ועל קשרי מסחר עם שני ראשי העדה העשירים, משפחות לב ופילפ, שהיו בעלות אחוזות וטירות ועסקו במסחר התוצרת החקלאית ויבולי הפירות. משפחת ר׳ יהודה לב החזיקה כמעט בשלושים אחוזים מאדמות הכפר. האיש היה נדבן גדול, דאג לקהילה וצרכיה והחזיק על חשבונו חלק גדול מהישיבה המקומית שאבי הרב עמד בראשה. הוא היה חסיד בלז ומוקיר אדמו״רים שאחדים מהם שברחו מגליציה בימי מלה״ע הראשונה, התאכסנו בטירתו תקופות ארוכות. היו לו עשרה ילדים, מהם ששה בנים, כולם תלמידי־חכמים מובהקים — מצאצאיו הישירים אף אחד לא ניצל, רק שנים מנכדיו ושתים מנכדותיו ניצלו. בין נכדי לב היו מבחירי תלמידי ישיבת טשנד, של המהר״ם בריסק. אחד מהם, עקיבא, ניסה לברוח לרומניה, אבל הוא נורה ונרצח ליד ז׳יבו.

הגב׳ פילפ היתה אחותו של ר׳ יהודה לב. בני בוצ׳ום תהו על גורל בעלה שנעלם לפני זמן רב מהקהילה ולא נודעו עקבותיו. היא התגוררה בטירה שניה בכפר שאיכסנה בשעתו גם את בית־הכנסת, עד שנבנה בית־הכנסת החדש בשנות ה־20. היו לה שתי בנות שבאו בקשרי חיתון עם גדולים וחשובים. האחת נישאה לבנו של ר׳ קופל רייך, רב־המדינה האורתודוכסי בהונגריה — בן שהיה לרבה של קהילת מדיאש (Szászmedgyes), הבת השניה נישאה לבנו של ראש־בית־הדין של קהילת פרשבורג ר׳ אבא הרצל. הזוג נשאר בבוצ׳ום כמה שנים, כשבן הראב״ד ניסה כוחו בניהול משק חקלאי ויצא מנסיון זה בשן ועין, עני ודל. הוא עזב וחזר לפרשבורג עיר הולדתו.

מההווי היהודי של בוצ׳ום

פרנסת יהודי בוצ׳ום והסביבה היתה כמו בכל הקהילות ברחבי טרנסילבניה. הודות לבוסתני השזיפים הרבים עסקו אחדים בזיקוק יי״ש מפרי זה. והיו גם בעלי אדמות ומשקים חקלאיים, כגון משפחות לוי, פייגנבאום, גרינפלד. היו בעלי חנויות, כגון משפחות גרוסמן, גוטמן, יודוביץ׳, יוז׳ף ועוד. יהודי בשם רוט היה בעל אכסניית־אורחים ובית־מרזח בצדה. משפחת בינדר עסקה במסחר דגנים והחזיקה גם בחנות מכולת. והיו בעלי מלאכה: החייט גרוסמן, מייצר הרעפים גרהרט, אופה העוגות לימי השוק גב׳ קירשנבאום, יצרן כובעי הקש לאכרים פרקש, המכונאים ניכטבורג ושן, התופרת גב׳ פרנקוביץ׳. וכן בעל מכונת־דייש בשם שאלאמון, סוחר העופות רוט, סוחר הביצים שפיצר. היה גם בעל עגלה להובלת משאות ונוסעים בשם פרנקוביץ׳.

מעשה שהיה בפרנקוביץ׳ ובדרגת סמל שזכה בה בעת שרותו בצבא הרומני בגדוד של „ציידי הרים״ בעיר סינאיה, ששם היה הארמון המלכותי. גדוד זה הוצב שם למשמר הארמון וכשפרנקוביץ׳ פסע הלוך ושוב על משמרתו, נפתח החלון והמלכה מריה הוציאה ראשה וקראה לחייל לבוא מהר לעזרתה.

„בעלותי למעלה — סיפר לאנשי בוצ׳ום — ביקשה המלכה שאשכיב על המיטה את בעלה המלך פרדיננד, שהיה שיכור והשתולל בשכרותו. האלך להרביץ למלך, האפיל אותו בכח? הייתי אובד עצות. לבסוף בא לי רעיון — ניגשתי ואחזתי בזקנו וכך משכתיו על המיטה והשכבתיו ולא יכול היה עוד לקום. המלכה היתה אסירת תודה על השרות הטוב שעשיתי לה והיא ציוותה שיעלו אותי לדרגת סמל בעד העזרה שהגשתי לה״.

כך סיפר פרנקוביץ׳. אבל זה היה רק אחד מני רבים מסיפורי הפולקלור של בוצ׳ום. במשך שבועות היו לחישות בקרב היהודים שראו נרות דולקים בלילות־שבת דרך חלון ביתה של הגב׳ פילפ שעמד בשממונו ובהזנחתו אחרי מותה; היא חוזרת כל ליל־שבת ומדליקה את נרותיה — התלחשו ביראה גדולה. בסוף לא התאפקו וסיפרו על החידה גם לאבי הרב שהתיחס לסיפורים כלתעתועי דמיון. הוא נענה לבסוף להפצרות והלך לראות את החזיון התמוה, במו עיניו. ואמנם בבואו לשם בליל־שבת עם חבורה, נכנס בשער שממנו הובילה שדרה עם עצים גבוהים משני צדדיה ומהחלון בקצה השדרה פנימה השתקף אור שכאילו בא מפנים הבית. כשהחבורה הגיעה עד הבית, התברר שבחלון משתקף האור הגדול של בית־הטויה הסמוך שהיה כולו מואר ובו עסקו בנות האכרים מדי יום ששי בערב בטוויית חוטי צמר ופשתן.

בנין זה נקנה אחר־כך על־ידי נכרי שהרס אותו, כדי לבנות שם בנין חדש. הוא הרס את כל הבנין העתיק — מלבד את קיר־המזרח שארון־הקודש היה צמוד אליו. בקיר זה פחד לגעת.

לפולקלור של בוצ׳ום והסביבה שייך גם סיפורו של האיש איז׳אק שהתגורר בכפר קטן וסמוך בשם בודיא (Szilágy-bogya). בכפר זה התגוררו ארבע משפחות יהודיות, ביניהן זו של ר׳ יעקב שפיצר, יהודי חסיד שכל בוקר בקיץ ובחורף טבל במקוה והיה בא לפעמים לתפילת־שחרית כשזקנו קפוא. בכפר זה היה אדם בשם איז׳אק שחי את כל חייו עד זיקנה ושיבה כגוי ונכרי, הוא חי בודד בלי אשה ומשפחה ולא התחבר בחיי חברה, לא הלך לכנסיה. בגיל כבן 70 הלך איז׳אק אל היהודי שפיצר והתוודה שמוצאו מיהודים והוא רוצה למות כיהודי. הבדיקה העלתה שהוא נימול ומחקירה ודרישה התברר שהוא הגיע לסביבה כילד קטן עם הורים שהיו עניים מרודים, שנדדו ממקום למקום. הוא הלה במחלה קשה והוריו נטשוהו כלאחר יאוש מהחלמתו. לא ראה עוד את הוריו לעולם. האנשים שאספוהו, גידלוהו והוא למד נגרות. עתה אחת שאיפתו, לחזור לחיק היהדות ולמות כיהודי.

התחילו ללמדו דינים, רשמו לו את הברכות הנהוגות על דפי נייר באותיות לטיניות ומשפחת לב הקצתה לו חדר בביתה ולפרנסתו עסק בתיקון רהיטים אצל משפחות יהודיות. אחרי שובו לחיק היהדות הוא עוד חי בבוצ׳ום כמה שנים. ובאחד מלילות שבת בא לבית־הכנסת לתפלה ורק עבר את הסף ונפל ומת מיתת נשיקה. כל אנשי הקהילה ליווהו למחרת השבת לקבר ישראל.

משה ליכטנשטיין

קהילת בוצ׳ום והגליל

ב.

ניתן לשער שההווי היהודי גם במקומות אחרים היה כמו בבוצ׳ום. אבל אנחנו בני המקום ייחסנו לקהילתנו סגולות המבדילות ומייחדות אותה משאר הקהילות. קראנו לה „א״י הקטנה״, מין מקום קדוש בזעיר אנפין, כפי שיהודי המקום תיארו לעצמם את ארץ הקודש שהוד של קדושה מרחף עליה, כמו למשל על ירושלים שהעלינוה בדמיוננו. בחודש אלול אפשר היה למשש את הקדושה כשבימי הסליחות התאספו לבוצ׳ום מכל הסביבה, כדי לומר יחד את „קומי רוני בלילה״ בדחילו ורחימו כשהארכובות דו אל דו נוקשות מיראה. ואבי עולה לבמה ופותח באותן מלים מדי שנה בשנה: אחי ורעי, נשים צדקניות... — הן המלים שגם סבי הרב מקראסנה רב״ב ליכטנשטיין זצ״ל פתח בהן את דרשותיו בימי הסליחות. ומתחילתה עד סופה של דרשת אבי הרב נתלוו הדברים בבכי והתיפחות וביחוד מעזרת הנשים.

בין יהודי ב. היו לא מעט תלמידי־חכמים, תלמידי פרשבורג המעטירה שברבות הימים נהיו חלקם לחסידים וחבשו שטריימלים לראשם. והם ביחד עם פשוטי העם געו בבכי בשפכם שיחם בפני קונם והכינו את עצמם לקראת יום־הדין.

מנהג המקום היה שביום א׳ דסליחות שצמו בו עד מחצית היום, נאספו כל בעלי משרפות היי״ש, כדי להסכים ביניהם על המחירים שישלמו בעד השזיפים שעונת קטיפם היתה בסתיו — כי אזור מורדות הררי המסש היה מלא גני שזיפים. ואבי הרב שהיה עם המתאספים, עמד על כך שלא יתפזרו עד שקם ההסכם ביניהם. ולפעמים נמשכו הדיונים עד שעה מאוחרת אחה״צ וגם התענית שהציקה הפכה לגורם לגמור ולהגיע לעמק השוה. לשבחם של מזקקי היי״ש בבוצ׳ום ייאמר שלפחות עד אחרי החגים הם קיימו מה שקיבלו עליהם באסיפתם ביום א׳ דסליחות.

הדמויות לפי התנהגותן בימי הסליחות והרחמים עומדות לפני עד היום. כך ר׳ עקיבא לב שאני רואה אותו על סף ביהכנ״ס נכנס ונרתע אחורה, נכנס שוב ונרתע ונסוג, עד שהתמהים שאלוהו על מעשהו והוא ענה: איך אני בעל חטאים יכול להיכנס ולעמוד לפני בוראי לוקה בחטאי. ועודני תוהה על הוותו של ר׳ עקיבא זה שנורה ונרצח ליד ז׳יבו ואף לקבר ישראל לא הגיע. גם אחיו, ר׳ שלמה יואל לב נרצח בשדות השלג של אוקראינה וגם דודם ר׳ יחזקאל לב שלמדן גדול היה, נרצח על־ידי הגרמנים יומיים בלבד לפני שחרור המחנה בו היה עצור. גם אשתו חיה וילדיהם יהודה, מרדכי, יואב ובילה וכן גיסתו היו למאכולת האש.

מנהגי הלימוד בבוצ׳ום היו, שלמדו גפ״ת עם המהרש״א אחרי תפילת מעריב כשהרב מנהיג את השיעור. והיתה דרשת שבת־הגדול עם שקלא־וטריא על סוגיא מסוגיות הש״ס בתחילתה. ודרשת יוהכ״פ התחילה תמיד במלים „כי יינטו צללי הערב״ (ירמיה ו׳4) ורעד עבר בנו בהישמע הפסוק מהנביא עמוס, „אם ייתקע שופר בעיר״ בו פתח אבי דרשת רשה״ש מדי שנה בשנה. ממנהגי המקום היה שבהתקרב שמחת־תורה היו הבנות הרווקות שוזרות זרי פרחים כדי לשימם על ראש ספרי התורה, כסגולה לשידוכין. בימי פורים שלחו כמובן כולם לכולם משלוח־מנות, בעוד בשושן־פורים הלכה חבורה בראשות ר׳ יצחק יודוביץ׳, שהפליא לנגן על כנור, מבית לבית ובקול מנגנים אספו ממתקים ומעדנים „לכבוד התורה״, דהיינו לחגיגת סיום סדר מסדרי המשניות שנערכה שנה בשנה בערבו של שושן־פורים. ההזדמנות נוצלה גם לאסוף כספים לקמחא דפסחא, למצות וצרכי חג לעניים.

על יצחק יודוביץ׳ זה סיפרו בעיירתנו, כי אמו ילדה אותו כשהיא היתה כבר בת 50. בין הרביים שמצאו מקום־מקלט בבוצ׳ום אחרי מלה״ע הראשונה היה רבי אחד שסבל מהתקפי זעם. ופעם אחת היכה כל מי שניקרה בדרכו וביניהם גם בני משפחת יודוביץ׳. נשות המשפחה שראוהו עובר ברחוב נזפו בו בצעקות רמות והוא ניסה להסות אותן והן המשיכו לצעוק. אז פנה לאם המשפחה ואמר לה שאם תחדל מצעקותיה, הוא מבטיח לה שכעת חיה תלד בן. ואמנם לעת חיה ילדה את יצחק והיא היתה כבר בת 50 וכמו שרה אמנו נתנה שם לבנה לפי הצחוק של לידה מאוחרת זו. כשהיינו נוסעים לקלוז׳ הבירה, היה ביתו של גולדנר, גיסו של יודוביץ׳ הנ״ל, לאכסניה לכל באי בוצ׳ום. גולדנר זה היה טכנאי שיניים וכל פעם שביקר בבוצ׳ום, היה עוקר באצבעותיו שיני החלב המתנדנדות של הילדים. אבל ברכות הימים חדל ממשלוח־יד זה ובקלוז׳ עסק בהוראה.

ואם כבר התחלתי במשפחה אחת במשפחות המקום, אמשיך באחרות. ר׳ הרש לייב בינדר היה בעל מלאכות רבות ומעט ברכות, היה זגג, בעל מכולת, סוחר תבואה ובסופו היה עני מרוד עוסק במלמדות. אך למרות עוניו הצליח לגדל בנים תלמידי־חכמים, אחד היה רב באוראדיא, שני היה עוזר לפרקליט בשומלו, בן ת״ח ר׳ יהודה בינדר היה מתלמידיו החביבים של המהר״ם בריסק מטשנד שבספר השו״ת שלו פירסם כמה תשובות לר״י בינדר. הוא נשא לאשה את בתו של ר׳ שמואל ינוביץ מז׳יבו והצליח בעסקיו ועזר הרבה בידו הפתוחה לצדקה. כאשר רבים מבני בוצ׳ום גויסו לגדודי עבודה ושולחו למרכז הגיוס בעיר באניה, בא ר׳ יהודה לבקרם וקנה לכל אחד מהם זוג־נעליים. הוא ניצל והיגר לארה״ב, שם נפטר.

לר׳ אלימלך דוד רוט היו בנים בארה״ב שתמכו בו ביד רחבה והוא עם בנו אברהם הפכו למעין מוסד לאשראי לקהילתנו. אשת ר׳ אלימלך־דוד, רחל, היתה תורמת כל ימי חייה נרות ויין לקידוש לבית־הכנסת. הבן בנימין היה מלמדני בוצ׳ום המובהקים. הוא נהרג בשואה.

כבר הזכרנו קודם את ר׳ חנוך פרנקוביץ׳ בעל־העגלה,

שהיה יחד עם זה איש יודע ספר. בביתו הסתופפו הוא ואמו ואשתו ותשעה ילדיו והיה מתלונן תמיד בפני אבי הרב על קשיי פרנסתו שהוא צריך להאכיל „17 נפשות" שבכלל מספרן הכניס גם את הסוסים והפרה והעגל... מצוה חביבה עליו היתה, לגולל את ספרי־התורה בבית־הכנסת. זה היה הזכיון המיוחד שלו. כולם, כל משפחתו עמו יחד נספו בשואה. גם ר' **אליעזר לייבוביץ'** יצרן החומץ, הוא ואשתו ותשעה ילדיו, כולם נספו. ממשפחת **מנחם צייזלר** מהכפר בוגדנה (Bogdana-Kásapatak) חזרו שלושה בנים מהגירוש ואילו ראש המשפחה ואשתו ושתי בנות היו למאכולת הכבשנים. איש ירא־שמים מאותו כפר, ר' **דב וייס**, הותיר אחריו רק בן אחד שנשאר בחיים. הוא ואשתו ו־3 ילדיהם וחותנו ר' שאול לוי ואשתו, ניספו כולם. גם ר' **יקל וייס** מהכפר אגריש שבעל אחוזה היה ותמך בישיבה ולומדיה, ניספה יחד עם אשתו ושלושת ילדיהם. ר' יקל זה כשהיה מביא כספי התמיכה לאבי הרב, היה אומר שאלה כספי הביטוח שלו נגד ברד ובכל מקרה כזה היה אבא מאיץ בו שיפנה גם לחברת־ביטוח ויוציא פוליסה נגד נזקי הברד — כי אין סומכים על הנס... ממשפחה שראשה היה נקרא **שימון בונדי**, ניספו הוא ואשתו וחמותו וגיסו — שנים מילדיהם ניצלו. למשפחה זו היתה גם בת בבודפשט והיא נתפסה ברחוב על־ידי כנופיית אנשי צלב־החץ הנאצים־הונגרים. אחד מאנשי הכנופיה ביקש שימסרוה לידיו והוא יגמור אתה. בצעקות דחף אותה לסימטה צדדית ושם האיץ בה לברוח, להתנדף. כפי שסיפרה אחר־כך, היא פחדה שמא הוא מאיץ בה לרוץ מהמקום רק כדי שיוכל לירות בה כבורחת. לבסוף גירש אותה במכות ובדחיפות, הוא ירה באויר ותוך כדי כך גילה לה שהוא יהודי, מעמיר פני נאצי לצורך הצלה.

גם ממשפחת **גרהרדט** לא חזרה נפש חיה. משפחה זו עסקה בייבוש פירות. הוא ואשתו ובתם וחתנם יואל אלפנט, כולם ניספו. ממשפחתו של ר' **שלמה שפיצר**, יהודי בר־אורין, שמוצאו היה מהאידו־נאנאש (Hajdunánás), חזרו שלושה בנים. הוא ואשתו ושנים מילדיהם ניספו. ר' **משה גרוסמן** היה ת"ח ואיש־צדיק במעשיו, פה עסק בזיקוק יי"ש ופה במלמדות, לפי מה שגלגל הגורל העלה והוריד. בן ובת חזרו מהגירוש ואילו הוא ואשתו ושלושה מילדיהם ניספו. אחיו **יחזקאל גרוסמן** היה ידוע במקומנו כ„החייט האילם". ומעשה היה שבשנת 1928 כשהיו פרעות בטרנסילבניה וסטודנטים ממשמר־הברזל השתוללו, התנפל פורע כזה על אביו של החייט ותלש את זקנו. הבן האילם שראה את המעשה, התנפל על הפורע בחמת זעם והתחיל לחנקו וזה כבר הכחיל ואנשים חילצוהו מבין האצבעות הלופתות ברגע האחרון. החייט האילם ואשתו וחמשת ילדיהם כולם ניספו. **אלמנת ר' שמואל רוזנברג** וארבעה מילדיה היו למאכולת הכבשנים. הבן שמעון היה בגדוד לעבודת כפיה בבודפשט וכשיחידתו עברה בסך ברחובות הבירה, הוא ניסה לחמוק מבין השורות ולהיכנס לקונסוליה השוודית — ירו בו והרגוהו במקום. הבן משה נפצע קשה בשריפת מחנה דורושיץ באוקראינה שההונגרים העלוהו באש על מאות עצוריו היהודים מעובדי הכפיה — אבל הוא ניצל וחזר מהגירוש. השו"ב ר' **וולף פישמן** נשאר בחיים — אשתו ושבעה ילדיהם ניספו. בין הניספים מקהילת בוצ'ום היו גם **פרנה** ורוז'י **דויטש** וכן בעל המכולת **הרמן** **יוז'ף** ואשתו ומשפחת **ברל שפיצר** עם אשה וארבעה ילדים ובעל מכונת־הדייש **יוסף שלומון** ואשתו ושלושת ילדיהם וכן ר' **פרץ אמסל** (ת"ח גדול ואיש ירא והרד) ואשתו רייזל ושלושת ילדיהם. כן משפ' **עזריאל רוטשילד** מהכפר אגריש, בעל ואשה ושלושת ילדיהם, כולם ניספו. כל משפחת **שמואל שטסל** ניספתה, משפחת **יחזקאל ניכטנברג**, הבעל והאשה וארבעת ילדיהם כולם ניספו.

ממשפחת ר' **יצחק זילברשטיין** ניספו הוא ובת אחת ואילו אשתו ובת שניה חזרו מהגירוש. אשתו של **אברהם רוט** ואביו ושלושה ילדים היו למאכולת הכבשנים. הוא עצמו שהיה בגדוד־עבודה באוקראינה, שוחרר מהגיוס ב־1944 אולם כעבור ארבעה שבועות גורש יחד עם כל יהודי בוצ'ום לאושוויץ. גם משם ניצל ואחרי המלחמה עלה לישראל. הוא נפטר בירושלים ושם מקום קבורתו. ממשפחת ר' **יוסף לב** ניספו הוא עצמו ואשתו וששה ילדיהם וכן אחיו יהושע ואשתו של זה — נשארה בחיים רק בת אחת של ר' יוסף שהסתתרה בבודפשט ומשם היא עלתה ארצה ומתגוררת היום בבני־ברק. **יעקב הרש גוטמן** ניצל הודות לבריחתו מגדוד־עבודה ומקלט שמצא ב„בית מוגן" של שגרירות זרה בבודפשט. אשתו ואמו וילדם ניספו. האחים **צבי ויוסף פרנקל** ניצלו — אשת צבי וילדו ניספו. ממשפ' **יעקב שפיצר** חזר בחיים רק אבי המשפחה. אשתו וחתנם יעקב גרינפלד ואשתו, בת שפיצר, וששת ילדיהם היו למאכולת האש. רק בן אחד, לוצי, חזר ממשפ' אלמנת **מישו וייס** ממנה ניספו שלושה בנים ומשפחותיהם. לוצי וייס הוא תושב פתח־תקוה. ממשפחת **מרטון** מהכפר אגריש חזרה מהגירוש רק בת אחת; ראש המשפחה ואשתו ושני ילדים ניספו. ממשפחת **יחזקאל רוזנברג** מהכפר פוסטה חזרה רק בת אחת והיא תושבת ישראל. הבן אברהם שהיה מגויס לעבודת כפיה בפלוגת העבודה 10/4, מת מרעב ומאפיסת כוחות. אבי המשפחה ואשתו גם הם ניספו. ממשפחת **שטרן** מהכפר פושה נותר בחיים רק בן אחד ושמו בלה (Béla). אליעזר הרש מהכפר פושה (גיסו של הרב גלזנר מקלאיזנבורג) שהיה מספק חיטה שמורה לכל יהודי הסביבה והיה נדבן מחזיק ישיבות, ניצל עם כל משפחתו, עם אשתו, בנו ובתו שניצלו ברכבת של קאסטנר — היגרו אחרי המלחמה לאוסטרליה. זו היתה המשפחה היחידה מבוצ'ום שניצלה כולה.

אבי הרב והנהגתו הרוחנית

על אופן הנהגתו את הרבנות של אבי הרב ר' חיים־צבי ליכטנשטיין זצ"ל וכן על דרכו בקודש ונימוסיו האישיים אפשר לספר הרבה, אולי אף למלא ספר שלם. אבל מסגרת מצומצמת זו של ספר־זכרון ליהודי המחוז כולו אינה נועדה לכך. רק טבעי הוא שבן נוהה אחרי אב כזה ומקצת מארחו־ורבעו לא יסתיר.

אבי, זכר קדוש לברכה, מיעט להשתתף בועידות של רבנים ולא התערב במחלוקות שהסעירו את יהדות טרנסילבניה בין שתי מלחמות העולם. הוא לא נסע לאדמו"רים, כי למעשה הוא היה חסיד של כל יהודי טוב לפי אמות־המידה של המתינות שאפיינה אותו. הוא היסה כל מי ממחנה זה או אחר שרצה לדבר סרה ביריבים. על עולמו הפנימי העידה למשל העובדה שהיה לומד כל השנים מסכת חגיגה, חוזר

וללמוד ושינגה בעל־פה שיוכל להתיצב לפני בוראו בבוא יומו להסתלק מן העולם כשמסכת אחת כולה שגורה בפיו. כאשר קמה ממשלת הרשעה של גוגה־קוזה בשנת 1937 עם גזירותיה נגד היהודים, הוא התחיל ללמוד מסכת זבחים ושידל אנשי קהילתו ללמוד אתו מסכת זו, כי האמין באמונה שלמה שהגאולה קרבה ובאה ויש לקנות בקיאות בסדרי העבודה בבית־המקדש.

תוך כדי כך לא הזניח את תפקידיו כמנהיג רוחני לעדתו. מדי שנה היה נוסע לבירת המחוז זילה, כדי להשביע מטעם הרשות הצבאית את הטירונים היהודים בטקס ההשבעה של הטירונים. הוא מילא פה תפקיד שהרב יונגרייז מזילה לא יכול היה למלא מהעדר ידיעתו את השפה הרומנית. על יושרו התמים — ואולי המוגזם לפי הנסיבות — יעיד, שהוא לא הסכים, כמנהל המטריקול (פנקס הלידות, הנשואין והפטירות) של הקהילה, להיעתר לשידולים להוציא תעודות מזויפות למבקשי תעודות כאלה שרצו להוכיח שהם ילידי המקום או נישאו או אבותיהם נפטרו בו.

מצב היהודים החמיר ככל שהשפעתו של הצורר מגרמניה גברה גם ברומניה. היה בבוצ׳ום מורה בן המקום שנטש את משרתו והפך לתועמלן של משמר־הברזל האנטישמי. והנה ביום אחד בשנת 1938 הוא מופיע בעיירתנו בראש עשרות חוליגנים והיה חשש גדול וחרדה גדולה מפרעות. אחרי התיעצות של ראשי הקהילה החליטו לשגר משלחת לבית הוריו של האיש, כדי לנסות ולהשפיע ולמנוע התנפלויות. מצאו אותו בבית הוריו והוא הרגיע ואמר שאין כלל בכוונתו לערוך פוגרומים או להתנכל פיזית ליהודים. מאנשי המשלחת סחט רק הבטחה אחת שגם יהודים ישתתפו באסיפת־עם שהוא מתכוון לערוך ביום השוק השבועי של יום ה׳. הוא נאם מהמרפסת של הבית בן שתי־הקומות היחידי שעמד בככר השוק וערך מין רטוריקה של שאלות־ותשובות שכיוון כלפי היהודים. של מי המדינה הזאת ? של הרומנים ! ילכו להם לכן היהודים לפלשתינה. של מי החנויות והעסקים מסביב ? של היהודים ! בקושי תמצא לא־יהודי בין בעליהם. האם זה צודק ? האם זה יכול להימשך כך ? שאלות־ותשובות לפי כל כללי הדיאלקטיקה החומרנית. אבל העיקר היה שמהסיוט והפחדים נפטרו היהודים ללא פגע ונדמה היה להם שהצללים חלפו ופגו. אנו יודעים היום שהאמת היתה שונה לחלוטין.

שעת האמת המרה

האמת היתה שונה. בספטמבר 1940 — על־פי החלטת וינה — נכנס הצבא ההונגרי לבוצ׳ום. היתה שעת אחה״צ. וליחידת ההוסארים הגישו הנשים והנערות, ביניהן גם יהודיות, פרחים, פירות, עוגות. כעבור זמן קצר קפצו הרוכבים על סוסיהם והסתלקו מהעיירה. אח״כ נודע שהם מיהרו לכפר ארדגקוט (Treznea-Ördögkut) כדי לסלק שם חשבון־דמים. בכפר זה היה אציל הונגרי בשם באיי (Baji) שנזכר עתה, כי בשנת 1919 כשטרנסילבניה נמסרה לשלטון רומני, שדדו הכפריים הרומנים את ארמונו. עתה הגיעה לו שעת נקם ושילם וביקש לכך את עזרתו של הצבא ההונגרי שזה עתה נכנס לאזור. הם המציאו מהר גם עילה ועלילה, שהנה, כאשר נכנסו לכפר, ירתה עליהם בת הכומר הרומני מראש מגדל הכנסיה. בכפר נרצחו תוך כדי התעללויות יותר ממאה נפש, זקנים, נשים וטף וביניהם גם שבעה יהודים. למחרת הטבח חזרו לבוצ׳ום שני יהודים, אחד בשם שפיצר ואחד בשם רוט, שהיו מוכים וחבולים וזבי דם והם סיפרו שבדרכם חזרה מזילה לבוצ׳ום רצו לירות גם בהם. אבל רוט, שזכר את מילות ולחן ההמנון ההונגרי, התחיל לשיר את ההמנון באזני שוביהם. ועל־ידי־כך ניצלו השניים.

רק כעבור כמה ימים התירו לאנשי חברה־קדישא לקבור את מתי ארדגקוט — מצאו שם אשה בשם ברקוביץ ושני נכדיה מוטלים הרוגים מתחת למיטה בביתם וכן מצאו נער ונערה יהודים מבני הוניאד שהיו בטיול בסביבה ומצאו את מותם ליד המזבח בכנסיה הרומנית. קדושת המקום לא הפריעה לצמאי הדם ההונגרים. גם לא קדושת בית־הכנסת בבוצ׳ום שחיילים חדרו לתוכו בעצם יום־הקדוש יוכ״פ ולשם התעללות וצחוק אילצו מתפללים לכבות את הנרות. בביתנו התאכסן קצין הונגרי שאבי הרב התלונן בפניו על המעשה והוא הבטיח להעניש את האשמים, אך לא נודע אם עשה כן. היה זה קצין בדרגת רב־סרן ששאל פעם אם יש בביתנו ספרים בהונגרית. היו כאלה בעליית־הגג והורדתי משם אחדים וביניהם גם את ספרו של הסופר היהודי־קומוניסטי שנדור בן־עמי. אבי התחלחל כששמע על כך, כי הוא ידע שהמחבר מחרף ומגדף בספר זה את משטר הורטי בהונגריה. אבל לא היו למעשה שום הדים מפי הקצין. ואולי לא קרא כלל את הספר.

ערב כניסת ההונגרים עוד דימו הרומנים בנפשם שהם יוכלו לעמוד מול הצו שיצא מוינה, מפי היטלר ומוסוליני (ולמעשה מפי ריבנטרופ וצ׳יאנו). הרומנים החליטו לחפור תעלות, להקים מכשולי טנקים וכו׳. לעבודה זו גייסו גם יהודים. אבל בתיווך יהודי שהתלווה לצבא הרומני ניתנו מדי פעם שלמונים למפקד הצבאי ויהודי בוצ׳ום נחלצו מצרה זו. את כניסת הצבא ההונגרי והטרגדיה שבאה בעקבותיה אי־אפשר היה עוד למנוע — על כל שמי חיינו נפרש צל גדול, צלו של המות.

שושנה בביץ׳

על אבי הרב ועל קהליתו

יש משהו מעציב בכך שאין ידי משגת להתמודד בכתב עם מה שלבי חש ורוחש בבואי לתאר את דמותו של אבי שהיה רב בקהילה קטנה על שפת הנהר סמוש, יותר כפר מאשר עיירה בצומת מסילת־הברזל בין קלוז׳ ובין סטמר. לא כבת אני אומרת, אלא כרבים אחרים שהיו כרוכים אחריו, שהוא היה דמות אגדית וביחוד הודות לקרינה האנושית שהפיץ מסביב. האהבה ליהודים ולבני־אדם בכלל היתה תכונתו השורשית, היא היתה כוחו גם כמנהיג רוחני לעדתו וכאב לילדיו. לא היו בדבריו לא נזיפה, לא הטפה, לא תוכחה, בין בעמדו בפני עדתו ובין כראש משפחתנו — רק דוגמתו האישית היא שחינכה, מוסריותו היא שהנהיגה, חיוכו הטוב הוא שמנע סטיה מדרכי יהדות ואנושיות האמיתיות.

אבי הרב צבי וייס נולד בשנת 1900 בזבורוב (Zboró) שבצ׳כוסלובקיה, על גבול פולין, לאביו הרה״ג ר׳ יוסף וייס זצ״ל שהיה רבה של זבורוב ולאמו רחל. מריחוק גיאוגרפי גדול למדי הוא „התגלגל״ לעיירה טרנסילבנית קטנה, סילאדי־צ׳ה, כדי לשאת את אמי חנה לאשה. גם שידוך זה קם מכוח האהבה. אבי היה תלמידו המובהק של דודי הרב מנחם קליין ז״ל שתחילה היה רב בעיירה סלובקית שכולה יהודים ושמה שבש־קלמש (Sebes-Kellemes) ואחר־כך בעיר גאלסק׳ (סצ׳ובצה) ובשני המקומות הוא החזיק ישיבה ונהרו אליו תלמידים. אבי היה תלמידו המועדף על כולם של דודי עד כדי ידידות בין רב ותלמידו. והתלמיד למד אצל רבו לא רק ש״ס ופוסקים עד שהגיע לסמיכות מידו, אלא נדבק גם בהליכותיו של רבו, היה בעל דקדוק ואמן שפת הקודש כרבו, נכנס בבית רבו גם לכמוסי הליכות־עולם, משירת רבי יהודה הלוי ועד הקלסיקונים הגרמניים. וקשרים אלה בל־יינתקו העלו בלב דודי את הרעיון לשדך לתלמידו האהוב את אחותו, אמי חנה.

אחרי החתונה שנערכה בצ׳ה, הוצעה „נדוניה״ לאבי — הרבנות בשיללמד (אולמני — (Ulmeni) שהיתה שייכת קודם־לכן לשיפוט הרבני של סבי הרב שלמה זלמן קליין, בצירוף עוד כמה קהילות קטנות שהיו בהן „מנינים״ קבועים או שישבו בהן כמה משפחות יהודיות. לא היתה זו „נדוניה״ שהבטיחה פרנסה ברווחה, אבל הורי הצליחו למלא את הכלי הדל הזה בתוכן שהבטיח עושר רוחני וביתנו הפך למופת של מסתפקים במועט שהשכינה שורה עליו. הריחוק הגיאוגרפי, ממנו הגיע אבי לסביבתו החדשה, היה בו גם משום ריחוק מנטאלי, עולם יהודי ולא־יהודי אחר וזר לו, עם שפות מדוברות שלא ידע אותן (רומנית והונגרית) וגם היידיש שבפי היהודים היתה שונה מזו שהיה רגיל בה, שלא לדבר על ארחם־ורבעם ומנהגיהם של בני המקום. אבל נוחותו לבריות היתה מקור הסתגלותו המהירה; ביקשו את ידידותו ולרוב הסתגלו אליו.

אני זוכרת אותו מילדותי כמי שלומד, לומד הרבה, כשדף הגמרא פתוח תמיד לפניו. הספר נשאר על שולחנו גם כשבאו אליו לבקש את פסיקתו בדיני איסור־והיתר, כשהביאו בפניו מריבות בין שותפים לעסקים או בין נצים בעניני כבוד. אורך הרוח שלו לא ידע גבול כלפי בני אדם וכלפי כל־כך הרבה ענינים של מה־בכך שביקשו את הכרעתו עליהם. לעולם לא קנאות או אי־סובלנות כלפי תועים, תמיד הושטת יד עוזרת לחלשים ונופלים. מידות אלה היו האמצעים גם בתוך ביתו, כלפי ילדיו. יכולה כמובן לעלות השאלה גם בלב הכותב כמו בלב הקורא שמא יש כאן אידיאליזציה של אב שהשנים הרבות מאז נעקר מאתנו ביד אכזרית של רוצחי העם היהודי, העלו עליו הילה של קדוש מעונה — והגעגועים אליו והצער עליו עושים מה שהמציאות לא היתה עושה אילו היה חי אתנו. לא, אין לי געגועים לאבי, אין לי צער על אבי. רגשות אלה אין בהם כדי להתמודד עם מימדי העוול שנעשה לו ולמיליוני הקרבנות דומיו. וככל שאני נזכרת בו, בפשטות אנושיותו המפכה ממנו כמי מעיין צלולים וטהורים, רק רגש אחד גואה בי, זה רגש־הרצון לזעוק מול העוול.

הזכרונות מחזירים אותי לביתנו בשיללמד. שנות ה־30, שנות ה־40. הורים ושמונה ילדים. אבי בהיר־השער עם עינים חומות, אמי ששערותיה היו כהות יותר תחת כיסוי־הראש, עם עיני התכלת. עשרה פיות מבקשי לחם מידי האם המפליאה לעשות בכלכלת משפחתה מההכנסה של רב במקום־ישוב קטן. מנדי הבכור — שנקרא על שם דודי, רבו של אבי, שנפטר טרם מלאו לו חמישים שנה — ואני השניה. אחרי: שולה, יוסי, רחל, יעקב, לאה, גדליה. מצוק העתים גרם שהיינו נתלים במוצא פיו של אבי. ולא רק אנחנו, אלא גם אחרים, יהודי המקום והסביבה, היו באים לביתנו כמו צליינים ההולכים למקום קדוש, עם יגונם וחרדתם. הזמנים היו קשים והצעירים ביחוד היו אובדי דרך, לא ראו עתיד בפניהם. והוא הפך ממש לאביהם, לדמות מנחה שהכל נאחזים בה. הוא עודדם ללימודי קודש, למד אתם, פתח לפניהם נתיבות ליהדות ובמדה שרצו בכך, לא הסיט אותם גם מלימודי חול. זוכרתני את כתות הלימוד שקיים בביתנו בהן השתתפו צעירים רבים משיללמד והסביבה וגם מישובים מרוחקים. רבים מהצעירים נטו אז לקומוניזם וגם להם היטה אוזן ונכנס אתם בדברים ובלבד שלא להרחיק אותם. הוא ניסה לשכנעם שזו לא הדרך — כי הדרך בעיניו היתה הציונות, היא היתה משאת נפשו, לה הטיף ועליה חלם. אותנו, ילדיו, לימד עברית בתקוה שיבוא יום ונגשים את החלום ונעשה שימוש בשפה. הוא רכש לב רבים מהצעירים ושאר אנשי קהילתו לציונות ואולי בזכות זו עלו ארצה רבים משארית הפליטה אחרי המלחמה.

גם לא־יהודים היו מבאי ביתנו. ומוזרה ומפליאה היתה

הידידות בין אבי הרב ובין כהן־הדת הפרוטסטנטי, ההונגרי אנדרי טופשוני. היו יושבים יחד שעות על גבי שעות ומשוחחים ביניהם על כבשונו של עולם רוחני, על תיאולוגיה ופילוסופיה. והיו גם מטיילים יחד לאורך הרחוב הלוך ושוב, שתי דמויות כה מנוגדות משני עולמות כה שונים. ואמנם דרכו של אבי ודעותיו ונימוסיו לא היו מקובלים על הכל והיו שחלקו עליו ועל קשריו עם הצעירים, עם דמויות שמעבר

הרבנית חנה וייס נ"ע

לתחום היהודי. לא ראו בעין יפה הטפותיו לציונות וידו הרכה כלפי צעירים מרדנים. אבל הוא לא שעה למתנגדיו. לנו בבית פנימה היה אב ומורה, לא קפדן, אף השתובב אתנו מדי פעם, יצא אתנו לטיולים בחיק הטבע, הרגילנו לעבוד בגינת הירק והראה דוגמה אישית, עם הקטנים שיחק במחבואים. ואת הספר הראשון לקריאה קיבלתי מידיו. ורק בדבר אחד הקפיד אתנו, שנקיים המצוות, ושנהיה תלמידים חרוצים ולא נזניח את שיעורי הבית. וכשהגיע תור לימודנו בבית־הספר, של ספרות וענפי הטבע ושפה לטינית, הוא היה לנו לעזר רב.

אבי הרב נלקח לאושוויץ כשהיה בן 44, אחי הבכור מנדי נלקח לאושוויץ כשהיה בן 18. שם נקפד פתיל חייהם. פשטות מחרידה יש בהעלאת עובדה זו על הכתב. הפתיל שניתק היה פתילו של עם שלם.

בקהילת שיללמד — אולמני בשמה הרומני — על שפת הנהר סמוש התגוררו כשלושים משפחות יהודיות. דרך המלך מצפון־מערב לדרום־מזרח חצתה את העיירה שלפי תאריכי מצבות בבית־הקברות היהודי, לא פסק בה הישוב היהודי במשך 300 שנה לפחות, מראשית המאה ה־17 ועד אמצע המאה ה־20, דהיינו עד 1944, שנת השואה. מי יוכל לגולל את היריעה ההיסטורית ולגלות תחתיה את נדודי היהודים על דרך־מלך זו לאורך הנהר ממערב למזרח ולהיפך, בשאתם אתם את תקוותיהם למידרס בטוח תחת רגליהם. גם מידרס זה והכל, חלום־שוא היה.

כבקהילות אחרות, גם בשיללמד היה חתך מסוים מאד של אמצעי הקיום היהודיים. הם היו בעלי חנויות המכולת, סוחרי התבואה, חנויות הטקסטיל, סוחרי עצים וקרשים, חייטים, סנדלרים, נגרים, השען, הסמרטוטר, אופה הבייגלך ועוגות־הדבש הצבעוניות, תופרות וקצבים וסוחרי הבקר. גם „גביר" היה בעיירה, יינו טביוביץ, בעל מפעל לייצור זכוכית שניצל לשם כך את החול שעל שפת הנהר והוא פירנס מלבד פועליו גם כמה משפחות יהודיות, ביניהן גם שתי משפחות של פליטי שואה מפולין — ולא אדע מה היה גורלן כשמגל ההשמדה הגיע גם למקומנו. כמה מהמשפחות היו קשורות יחדיו בקשרי דם וקירבה, כגון שלוש משפחות יאקאב שראשיהן אחים היו, שתי משפחות הנר, שתי משפחות טביוביץ', שלוש משפחות הובר וכן הלאה.

בסימטה בין שתי כנסיות שירדה אל הנהר היו מגורי משפחתי, משפחתו של הרב. קטן היה הבית, רק שלושה חדרים ומטבח ובחדר המגורים שהיו בו כמה מיטות, ניצב באמצע שולחן גדול שסביבו התנהלו חיי משפחתנו וגם חיי הקהילה כולה. סביב שולחן זה למדו גמרא אבי ותלמידיו, עליו היו ארוחותינו, עליו עשינו את שיעורי בית־הספר, אליו הסבו בעלי הדין שבאו להתדיין על מריבותיהם ועל סכסוכיהם העסקיים, פה דנו בבעיות הלוחצות של הקהילה כולה, על היהודים כולם. בעיות אלה לא היו כנראה כה חריפות, אם הן לא עולות בזכרוני אחת־אחת. המיפנה הקשה התחולל ב־1940 כשהיטלר־מוסוליני החליטו בוינה „להחזיר" לשלטון הונגרי את צפון־טרנסילבניה שגם קהילתנו הקטנה היא חלק ממנה. היהודים ציפו לבוא שלטון חדש זה באשליות גדולות — הזקנים זכרו את ימי החסד של שלטון הונגרי תחת ההבסבורגים עד 1919, כשהריבונות עברה לרומניה. יהודי הקהילה היו דוברי הונגרית והתרבות ההונגרית נראתה עדיפה בעיניהם והנצו בלבם ניצני פטריוטיזם הונגרי וגם מבחינה כלכלית ראו שנפתחים לפניהם מרחבי המערב עם אפשרויות גדולות יותר. אולם עד מהרה נגוזו האשליות ולא גאולה אל הגליה וגזירות קשות הביאו אתם ההונגרים בני הברית של היטלר ומוסוליני.

בבוא השלטון ההונגרי הייתי ילדה קטנה על סף בת־מצוה ורק לאט התבהר לי ששלטון זה הוא ראשית אסונה של משפחתי. מוצאו של אבי הרב היה מצ'כוסלובקיה וגם עד 1940, בימי השלטון הרומני, הוא נאלץ מדי שנה לחדש את רשיון־השהייה שלו כנתין זר. הוא הסתדר בלי בעיות עם ראש הז'נדרמריה המקומית שקיבל את המתת שלו והניח לאבי ולא הטרידו. אך מהרגע שההונגרים הציבו רגל בתוכנו, הם לא הסכימו לתת לאבי זכות של תושב וירדו לחייו בלא רחמים, גירשוהו שוב ומחדש לסלובקיה ובאותן שנות ה־40 זכורים לי חודשים רבים בלי אבא בבית. בתקופה זו התגלתה אמא במלוא כוחה הנפשי כשלא נרתעה משום קושי ומשום השפלה ובלבד להחזיר את אבא הביתה ולהשיג לו רשיון־שהייה במקום בו התגורר למעשה כבר כחמש־עשרה שנה. הוא היה חוזר לזמן־מה ושוב מגרשים אותו וחוזר חלילה. ותוך כדי כך כל העול של כלכלת המשפחה על כתפיה החלשות של אמא, אשה רזה ושברירית וקטנה שזיק התקוה לא סר מעיניה הכחולות ולא סרה האמונה באל הטוב שיהיה לה לעזר. היא האמינה שתוכל לפרוץ את חומת הרשע. היא שאבה כוח גם מאנשי הקהילה וממשפחתה מבית הוריה שהיו מסביב שעמדו לימינה בעת צרה.

למרות שאבא לא יכול היה למלא את תפקידו כמנהיג

רוחני של הקהילה וכפוסק הלכות בשאלות שצצו כל יום ויום, בגלל הגליותיו התכופות, הקהילה לא הפקירה את משפחתו והקשיים הגדולים לא דיכאו את רוחה של אמי. את אמונתה העמוקה היא הצליחה לנטוע גם בנו, ילדיה, שהיינו מפוחדים למדי מהרדיפות שאבי סבל מהן.

אמא היתה נוהגת לספר לנו סיפורים לעת לילה בעלותנו למיטותינו. היו אלה סיפורים שלא שמעה אותם ולא קראה אותם בספרים, אלא היא המציאה בכח דמיונה, כל פעם סיפורים שלא היו ולא נבראו, סיפורים אופטימיים מלאי תקוה וכולם עם סוף טוב. לא חסרו בסיפורים אלה דמויות מעולם האגדות, נסיכים ונסיכות מארצות רחוקות בהן היתה שורה אהבה בין בני אדם ולא היה אדם לאדם זאב טורף — כפי שראינו אז מסביב. אהבנו שעות-ערב אלה ומבוקר עד לילה ציפינו להן ולא נלאינו מלהקשיב, מלהירגע למשמעם והתאמצנו לא להירדם מחשש הפסד של מלה שהיתה הסיום הטוב. סיפורים אלה היפרו את חלומותינו בלילות.

בפרקי הזמן שאבא היה בבית, התמלא הבית פעילות, כולו תסיסה, אנשים נכנסו ויצאו, זקנים וצעירים באו. הלא תקופת שלטון ההונגרים לא הוסיפה סיכויים גדולים בלב. ההונגרים נלחמו לצדו של היטלר ומה הטוב שיכולנו לצפות מהם. אך אבי לא נשבר, כמנהיג העדה הוא לא יכול היה להישבר ובני עדתו היו זקוקים לחמימות שהוא הפיץ מסביב. אנו הילדים לא הבנו כמובן את המתרחש, היה משהו עמום בתוכנו שלא היינו מסוגלים לוודא מהותו, פחד ותקוה גם יחד. המצב החדש של השלטון ההונגרי יצר חויות משלו. עיירתנו שכנה על עורק-רכבות ראשי שהצבא הגרמני הוסע עליו הלוך ושוב. ולנו לילדים מנהג היה ללכת לתחנת הרכבת, כדי לראות את הרכבות העמוסות חיילים וציוד צבאי ולרוץ אחרי הרכבות, לנפנף לחיילים והם היו גומלים לנו בזריקת ממתקים. לסוג זה של חויות היתה שייכת גם נוכחותם של מגויסים יהודים ל„שרות עבודה" (את היהודים לא גייסו כידוע לצבא הסדיר, אלא נתנו להם כובע צבאי לחבוש על ראשם והם עבדו למעשה עבודת כפיה, לבושים בגדים מהבית, למען „המאמץ הלאומי"), עליהם הוטל תחזוקת פסי הרכבת. פלוגות שלימות כאלה היו גם בסביבותינו, הם באו מכל שטחי הונגריה ומכל שכבות הציבור היהודי. איפה יכלו למצוא מעט נוחם אם לא בביתו של הרב? רבים מהם היו גם בני תורה שפתחו את ספרי הש"ס כדי ללמוד ובפרקי הזמן שאבא היה בבית, הפך הבית ממש לאולפן של תורה כשישבו צפופים ליד השולחן הגדול וקול לימוד עלה מסביב. הבית היה הומה ביום ובלילה ולא היתה שעת מנוחה, שעות השינה התקצרו לכולנו. ואמא כבר ידעה מראש מה יקרה בבוקרי השבתות כשאבא חוזר מבית-הכנסת ושובל שלם של אנשים מ„פלוגות העבודה" נגרר אחריו. הם היו יושבים אתנו בסעודת השבת, על צלחות החמין ומלווה בזמירות, יושבים היו עד חשיכה, משוחחים, מנהלים פלפולים, שרים ומחליפים דברי תורה — ומאוששים לפחות בנפשם שבים למחנותיהם לקראת שבוע נוסף של עבודה מפרכת. הבית הקטן על שלושה חדריו הפך לפעמים גם למרפאה לחולים שביניהם, כשאמא היתה סועדת אותם בתרופות ובמרק חם.

השנים עד 1944 תחת השלטון ההונגרי טרם בישרו את האימים המתקרבים ובאים. נקלעו אלינו גם פליטים מפולין וגרמניה וסלובקיה ובפיהם סיפורי זוועה. היו אלה צללי אדם, עניים מרודים שעברו בעיירות וכפרים וביקשו לחם לפיהם להחיות נפשם וחלקי לבוש לכסות את גופם. ולא האמינו לסיפוריהם שראו בהם אמצעי לעורר השתתפות בצערם ולהגדיל במתת שביקשו מידי נדיבים. במטושטש עודני רואה לפני אחדים מהם, אבל אותנו הילדים היו מרחיקים מהחדר שלא נשמע מה שהם מספרים. שמענו לחישות וקטעי שמועות ומה היו אלה אם לא סיפורי עליזה עם הזאב הטורף ביער. דומה שגם המבוגרים אמרו לעצמם, ש„אצלנו זה לא יכול לקרות", ההונגרים שאין מכבדי חוק כמוהם, לא ירשו שדברים כאלה יקרו בתוכם.

והלא אבי הרב היה מטייל הלוך-ושוב בערבי הקיץ גם באותן שנות ה־40 עם הכומר הפרוטסטנטי ההונגרי וחזיון יוצא-דופן זה לא חדל גם אז. הרב במעילו השחור הארוך וכובע-הפלוש רחב השוליים על ראשו והכומר, בשני ראשים גבוה ממנו, מהלכים כשני צללים ברחוב החשוך, הלא-מואר, משוחחים ארוכות ולפעמים זה ולפעמים זה מנופף יד להדגשה. כומר הונגרי ורב-חסר-מולדת, בעת מלחמה נוראה שהניפה כורת על העם היהודי, משלבים לפעמים זרוע בזרוע. מה היה נושא שיחותיהם הממושכות, לא אדע, אבא לא סיפר. אך נראה שהיתה ידידות גדולה ביניהם.

הפליטים שבאו, סיפרו על נוראות שאוזן לא שמעה ולב לא קלט, לא קלט בשום אופן, לא רצה לקלוט. והנה הגיע אפריל 1944 שהפך את הזוועות הרחוקות למציאות הוויתנו. ההכנות לחג הפסח היו כמו בכל השנים, אפיית מצות, קירצוף כל פינה בבית, פיטום תרנגולות ואווזים, קדחת החג המתקרב. האביב הקדים להגיע אותה שנה, היה לבלוב מוקדם ופריחה. קיבלתי לחג לבוש כחול משני חלקים כמו מדי מלחים, גם לאחי ואחיותי תפרו מלבושים חדשים. גם נעלי-לכה שחורות חדשות הנעילוני, כמו בכל השנים קודם-לכן. הכל כרגיל, ללא שום סימנים מבשרי רע.

ממש בהתקרב החג, ימים ספורים לפניו, עובר כרוז העיירה ומתופף ומכריז שמיום המחרת ואילך על כל היהודים לענוד מגן-דוד צהוב על בגדם, טלאי בצורת מגן-דוד. אנו הילדים לא הבנו בדיוק, מה משמעות הצו הזה ולא ראינו בטלאי הצהוב עונש או גזירה. אך האוירה הלכה ונעכרה; עוד הלכנו לבית-הספר, אבל ילדי הגויים לא עוד התיחסו אלינו כתמול-שלשום. וגם אז לא ייחסנו לדבר את החומרה הראויה לו.

לא אשכח לעולם את ליל-הסדר של שנת 1944 על שולחן אבא-אמא. כל שנה היו אורחים בלילה הזה, אבל אותה שנה היה צפוף בבית, בקושי נמצא מקום לכל הבאים. פני אבא היו משולהבים ודברי ההגדה יצאו מפיו בכוונה גדולה ומיוחדת והוא האריך והאריך ופירש וגילגל את הפסוקים בפיו כמו מטעמים שאין ממהרים לבלוע. אחי הבכור מנדי שלא העיז מעולם לעשן בנוכחות אבא, ביקש מאבי סיגריה והוא נענה לו והירשה לו לעשן ליד שולחן החג, שאפשר לומר, כי רוח של נועם היתה שורה עליו באותו לילה. המשכנו להסב לשולחן גם אחרי חצות הלילה, כאילו לא רצינו להיפרד ממשהו ששעת פרידה הגיעה לו, שעת

פרידה מליל-הסדר האחרון למשפחה שכולה עוד היתה שם יחד.

ההתרגשות ליוותה אותנו גם למיטות. אם נרדמתי או לא, לא אדע או שהדפיקות בדלת באישון לילה העירוני. אבא שאל, מי שם וקול ענה מבחוץ: משטרה. הוא פתח והם נכנסו והיו אדיבים. הם אמרו שיש להם הוראות לקחת את המשפחה ולהעבירה ברכבת לבירת המחוז. לשאלת אבא ענו שעליהם לבצע את הפקודה מיד ובלי שהיות ובלי לחכות עד מוצאי החג. לבשנו כולנו את בגדי החג שהיו על הכסאות ליד המיטות — ובמקום לצעוד אל בית-הכנסת כולנו יחד ביום-חג זה, צעדנו אל תחנת הרכבת.

הופתענו לראות עם רב שהתאסף ליד הבית, יהודים ולא-יהודים. והנה התמונה: הרב ומשפחתו צועדים לתחנת הרכבת ואחריהם כל בני הקהילה ושכנים ומכרים שלא מבני ברית, כולם היו שם. אבי ואמי בחזותם המיוחדת וילדיהם אתם עולים לרכבת ביום חג כדי לנסוע אל הבלתי נודע. איך פשטה השמועה ממקום למקום, לא אדע, אבל בכל תחנה חיכו לנו יהודים ונופפו לנו, כאילו לטיול יצאנו. בבירת המחוז, העיר זילה, הוכנסנו לבית המעצר העירוני. אמי והילדים הקטנים בנפרד, אבי ואחי הבכור בנפרד והקשר היחיד היה קשר-עין, אנו בקומה השניה והם בקומה התחתית. ראינום גם כשהוציאו אותם עם שאר האסירים לטיול בחצר. צפוף היה בבית-הכלא, כי יהודים רבים נעצרו ברחבי המחוז באותו חג-פסח. אנו היינו הילדים היחידים והיחס אלינו היה טוב למדי. ההרגשה היתה שכולאינו לא ידעו בעצם מה לעשות בנו ולשם מה הובאנו לשם. ואמנם כעבור זמן קצר הועברנו מזילה לבית-הסוהר של בירת טרנסילבניה הצפונית, קולוז'וואר (קלוז' — קלאוזנבורג) ומשם שוב תחת משמר לבית-מעצר בבירה בודפשט. אבא ומנדי בכור ילדיו הופרדו ואנו עם אמא ויתר ילדיה היינו באגף הנשים, עם פרוצות ושאר מיני פושעות שמתוך חוש של אמהות מצאו בנו מטרה לנטיות הטבעיות, להיטיב אתנו, לפנק אותנו, לשחק ולעזור בכל האפשר בנסיבות הנתונות. אך גם משם הוגלינו שוב כעבור זמן לא רב והפעם למחנה קישטרצ'ה, מחנה המעצר ליהודים הראשון מסוגו בהונגריה, ששוכן בבית-חרושת ללבנים נטוש. היה קיץ ולפחות מפגעי מזג האויר לא סבלנו וגם תנאי המעצר היו בתחילה נסבלים, האוכל, תנאי ההיגיינה. וכל יום היה כקודמו, שיגרה של מציאות עגומה שכל רגע בה קשה הוא ולמרות כן חשבון הזמן נעשה כה מטושטש. ולא אזכור כמה זמן היינו שם. היתה שם אפילו התארגנות של נוער ציוני שניסה לנסוך תקוות בנשמות. לאוכל הכשר דאגה הנהלת הקהילה בבודפשט והיא שסיפקה גם כלי מיטה ושמיכות וספרים לקריאה וצעצועים לילדים.

יום אחד נודע שרוצים ליטול את הילדים ולהעבירם לבית-יתומים בבודפשט. אך אמי לא הסכימה להיפרד מעל ילדיה הקטנים ורק אני ואחותי השניה בסדר הגיל אחרי מצאנו שם איכסון. אמא וחמשת ילדיה הקטנים נשארו בקישטרצ'ה. שתינו לא שמענו מאז ואילך על אבא ואחי מנדי, לא ראינו אותם עוד לעולם.

במחנה קישטרצ'ה היה רגיל לבקר ד"ר רז'ו קאסטנר — זה קאסטנר שנרצח בישראל — והוא שהשתדל בין השאר גם למען העברת אמא וילדיה הקטנים למחנה ברחוב-קולומבוס בבירה, מחנה של חוסים יהודים תחת כנפי קונסוליות שונות בו רוכזו גם אלה שעמדו לצאת לשווייץ ברכבת של ניצולים. קאסטנר הבטיח לאמא לאתר גם את אבי ואחי ולהביאם לבודפשט. במחנה קולומבוס פגשנו גם את דודי מקלוז' הרב אליהו קליין שהיה ממנהיגי הציונים-הדתיים בטרנסילבניה ששתים מבנותיו היו כבר אז בארץ-ישראל — שגם הוא ואשתו ובתו עמדו אף הם להצטרף לניצולי הרכבת. לא עלינו לרכבת זו, כי קיננה בנו התקוה שאבי ואחי יאותרו ויבואו לבודפשט וניסע יחד ברכבת אחרת, שלא יצאה לעולם לדרך.

תקופה מסוימת עוד שהינו במחנה-קולומבוס, אולם אחרי שהגרמנים הסירו את השמירה ממחנה זה ואנשי צלב-החץ ההונגרים התחילו במעשי רצח והתעללות מסביב, העדיפו רבים לעבור לגיטו. אני ואחותי שיינדי (שולה), לא עברנו לגיטו. בחורים מהמחתרת הציונית ציידו אותנו בניירות אריים כפליטות הונגריות שברחנו לבירה מלפני הגייסות הרוסיים — והפכנו לקתוליות אדוקות לכל דבר. אמנו האמיצה והידענית ציידה אותנו בידע על כללים ומנהגים נוצריים והלכנו לכנסיה לכרוע ברך ולהתפלל. אז כבר שימש אחינו הצעיר יוסי בלונדי בהיר עינים ובעל חזות גויית שרק זה עתה מלאו לו שלוש-עשרה, כ"רץ" של המחתרת בין קצוות העיר.

הנה אני כותבת על לוח את זכרה של אמי — שנפטרה בארץ בגיל 79 — ובראש הלוח אני חורתת: חנה ושבעה ילדיה. אבל לא כמו אותה חנה מהאגדה שקידשה את השם על-ידי המות, אמי חנה קידשה את השם על-ידי החיים. היא, הרזה, השברירית, סמוקת הלחיים, יפה כמו שמש וירח גם יחד, בת רב חרד לדבר ה', צאצאתם של רבנים דור אחר דור עד מעבי תולדות משפחתנו — ראתה בחיים דבר שבקדושה מכל הקדשים. גם היא הצטיידה בניירות אריים, לה ולארבעת ילדיה הקטנים שהיו עמה; היא הפכה לאשת אורבאן יאנוש — ועזבה את הגיטו ונענתה להצעה, לשמש כטבחית בלב לבה של הנצרות, בבית-יתומים של הכנסיה הקתולית, זו מקור השנאה והשיטנה נגד יהודים מאז ומעולם. בטבורה של הבירה היה בית-יתומים זה. היא לימדה את ילדיה הקטנים איך להתנהג, הזהירה אותם מכל שגיאה ומכל פליטת-פה, שיננה אתם תפילות נוצריות — שידעה מנעוריה מימי לימודיה עם חברותיה הנוצריות-קתוליות. עוד מהתקופה כשכל יום-לימוד התחיל בהמנון ובתפלות. היא התאקלמה יפה בבית-היתומים, כבשה לעצמה מעמד של מבשלת מוכשרה שידעה להכין גם מעדנים שטעמו לחיך אם-הבית שאת אמונה רכשה עד מהרה.

מקום-מגורים עם ילדיה נתנו לה בדירת עליית-הגג וכיוון שילדיה היו עוד קטנים למדי, מנעה מהם וביחוד מהבנים, להתערב עם שאר ילדי המוסד, כדי לא להיחשף. בימי א' בשבוע היתה הולכת עם ילדיה לכנסיה ונהגה כנוצריה אדוקה. והרי אין ספק שלכך היו דרושים אומץ ותושיה עילאיים, יום אחר יום, שבוע אחר שבוע, חודש אחר חודש —

עד ינואר 1945, כשהרוסים כבשו את הבירה ההונגרית והאבן הכבדה של המועקה והחרדה ירדה מלבה.

אך התלאות לא הגיעו גם אז לקצן. עם בוא האביב החליטה לקבץ את המשפחה יחד ולצאת לדרך, חזרה למחוז מולדתה שחזר שוב לריבונות רומנית. בודפשט היתה עיי חרבות, מתים התגוללו ברחובות, לכלוך וצחנה כיסו את העיר והאנדרלמוסיה שלטה בכל. היא אספה אותנו כדי לצאת לדרך, בתקוה שגם אבי ואחי יחזרו למקומנו הקודם, גם שאר בני המשפחה שהיתה קשורה אליהם בעבותות אהבה. התחלנו לנוע לאורך פסי הרכבת בכיוון מזרחה, פה ושם זכינו ל„טרמפ״, אבל מרחקים גדולים עשינו ברגל — הלכנו והלכנו ללא קץ וסוף, שלשה חדשים עברו עד שהגענו למחוז חפצנו, בתקות השוא שעוד נראה את אבא ואת אחי, את סבתי, את הדודות וילדיהן ובעליהן — שכולם, כולם עלו באש ועשן. לאט-לאט התקבצה שארית הפליטה ורק אז נודע גודל האסון והשבר, גודל שברון הלב.

אמי הפכה לאם לשארית-פליטה זו שהתקבצה ובאה, אודים מוצלים מאושוויץ ומשאר מחנות המות, מהמחנות לעבודת-כפיה, שברי כלי אנושיים. אך צעירים היו רובם וחפץ וכורח החיים אוששו אותם והחזירו להם צלם אנוש. היא, אמי, בתושייתה הרבתי, עזרה להם בתהליך ההתאוששות, סייעה בידם להשתקם. כל הפגישות, כל הבכי, כל השמחות היו מתחת קורת ביתה, אצלה התנקזו הצער והיאוש. חתונות ושמחות-אירוסין התנהלו בביתנו, תחת כנפיה קמו זיווגים והיא שהכינה את המאפים המסורתיים לסעודות של ברית לנולדים. היא נטרה את בדק ביתה בתקוה שיום יבוא כשבעל-נעוריה ובנה בכורה גם הם יהיו בין החוזרים מאחוזות המות. הם לא חזרו לעולם.

גבר היאוש על התקוה, כי היו עדויות על היספות יקירינו. ומשנתרבו העדויות, ידעה והחליטה אמי בנפשה, שאין לנו עוד הישארות בגיא הצלמות. שתי הבנות הגדולות, הקדמנו לצאת ולעלות ארצה ותקענו יתד בקבוצת-שילר. בעקבות צאתנו אספה אמי מעט מטלטליה וחמשת הילדים אשר אתה ונסעה לעיר הנמל קונסטנצה, מתוך בטחון גמור שמשם הדרך פתוחה לעליה ארצה. היתה שנת 1947, עוד טרם מדינה. המשפחה עלתה על אניה רעועה שהביאה אותה לבסוף למחנה-מעצר בריטי בקפריסין בו בילו עוד שמונה חדשים, עד שהתגשם הבלתי צפוי, הבלתי אפשרי — לעלות לחופה של ארץ שהיא ארץ ומדינה חופשית של יהודים.

יתכן שסופר בעל נפש פיוטית ובעל יכולת לשונית יותר עשירה היה כותב את סיפורה של „חנה ושבעה בניה״ בנופכי לשון יותר מפליגים הולמי גודל העלילה. הרי זה כמו סיפורה של סירה קטנה המיטלטלת על ים גועש של מים זדונים העומדים לבלעה. כה רבות היו סירות כאלה שנבלעו וירדו תהומות, כה מעטות היו דומות לזו שלי שניצל. וטוב חלקי עמי שיכולתי לפחות לרשום על נייר קורות סירה אחת כזאת שהייתי מנת חלקה.

פרקים היסטוריים

יהודים במונוגרפיה של מחוז סילאדי

„המונוגרפיה של מחוז סילאדי", חיבורו של ד"ר מור פטרי (Dr. Petri Mór) מראשית המאה ה־20, המשתרע על ששה כרכים עבים, מביא ברצף כרונולוגי את התיעוד ההיסטורי של המחוז, לא פוסח על שום שם ממלך עד עבד ועל שום ארוע מגדול ועד קטן, שאת עקבותיהם מצא במקורות הרבים של ארכיונים ציבוריים ופרטיים. בגשתנו לעבודה על ספר־זכרון זה ליהודי המחוז, לא היתה המונוגרפיה הנ"ל לפנינו ורק לקראת סיום מלאכתנו בעריכת הספר הגיעו לידינו העתקי־צילום מפרקי המונוגרפיה על אחדים מהישובים החשובים יותר של סילאדי, בהם היו קהלות יהודיות גדולות לפי השיעור. לצערנו לא עלה בידנו לעיין במונוגרפיה עצמה — שכרכיה נמצאים בספריה הלאומית ע"ש סצ'ני בבודפשט — ולגלות בה ולדלות ממנה את החומר המתיחס ליהודים ברחבי המחוז וביחוד בכפרים הרבים שעד אמצע המאה הקודמת הם שהיו מקומות־מגורי היהודים. כפי שיכולנו להיווכח, עשה לו ד"ר פטרי שיטה, שבסוף כל „ערך" של כפר או עיר הוא מפרט את הרכב האוכלוסיה לפי שני כללים, האחד, לפי שפת־הדיבור (הונגרית, רומנית וכו') והשני, לפי השתייכות דתית — וכאן המפתח גם לדמוגרפיה היהודית במחוז סילאדי.

לפי החומר שבידנו ממקור זה, נמנה פה כמה פרטים עובדתיים, בלי היכולת ללמוד מהם לימוד יותר מעמיק על קדמוניות היהודים ותולדותיהם במחוז זה. ונלך מישוב לישוב לפי מה שה„ערך" שלו מזכיר יהודים או מתיחס אליהם.

שומלו

המחבר ד"ר פטרי מצטט מכרוניקה עתיקה משנת 1753 על כבודו של מקום זה:

„שומלו היא העיר הראשית של כל האזור, היא בבעלות של בעלי המצודה, נופה יפה וכבודה הגדול הוא, שממנה יצאו בני שושלת באטורי, נסיכי טרנסילבניה ומלכי פולין... מפה יצאו גם בני שושלת סילאדי, שהמפורסמת ביותר מהם היתה ארז'בט, אמו של מלך הונגריה מאטיאש" (המאה ה־15).

כך בעל הכרוניקה מהמאה ה־18. מסוף אותה מאה (1790) מובאת במונוגרפיה רשימה שמית ארוכה של משלמי מסים בעיר שומלו. הרשימה נוקבת גם במעמדם החברתי של נשומים אלה (אצילים, כהני דת, ארמנים, צוענים, זרים) ובתוך הרשימה גם חמשה יהודים לפי שמותיהם וסכום־המס המוטל עליהם. ואלה הם: מאיר מיהאי (4 זהובים ו־38 אג'), דויד גרגלי (4 זהובים 38 אג'), אשת שמעון יעקב (3 זה' 11 אג'), פרקש מרטון (3 זה' 36 אג') ואילו יונה שמואל רק 30 אגורות.

מ־1847 — עשרים שנה לפני הענקת שווי זכויות ליהודי הונגריה — מצוטטת שוב רשימה ארוכה של משלמי מסים בשומלו שבה מפורטים היהודים בנפרד. מגודל סכום־המס על כל אחד ניתן להסיק על מעמדו הכלכלי. ואלה הם היהודים: וייס קלמן 4 זה', הרשלי פרנץ 8 זה', פיסקאש לורינץ 6 זה', לורינץ דויד 18 זה', ברגר הרמן 9 זה', פוריס יוז'ף 6 זה', לורינץ י. לאיוש 13 זה' 24 אג', גשפר פרקש 6 זה', לורינץ ד. פרקש 10 זה' 24 אג', פרקש יאנוש 6 זה', אוטשו יאנוש 6 זה' 30 אג', דויד שמואל 18 אג', רוזנפלד ברנט 6 זה', הרמן דויד 6 זה', ברנט מרטון 18 אג', לורינץ איז'ק 8 זה', אברהם לורנץ 4 זה', מלמד־חזן (אין שם!) 6 זה', דויד לורינץ 6 זה', קראוס קארול 11 זה', ברוד הרמן 6 זה', וולנשטיין יוז'ף 6 זה', גרוס מיהאי 9 זה', קראוס אדולף 6 זה', האלמנה זינגר גרגרלינה 12 אג', אשת יאקאב אברהם 12 אג'.

מלבד 26 אלה המוזכרים כיהודים, יש ברשימת משלמי המסים משנת 1847 לפחות עוד חמשה שמות של אנשים הידועים כקדמוני בתי־אבות יהודיים בשומלו. כך צ'נגרי מיהאי 7 זה' 54 אג', הרמן מיהאי 1 זה' 43 אג', קלר רוברט 4 זה', אשת איז'ק שנדור 7 זה' 35 אג' ויאקאב יוז'ף 3 זה'.

מובאת עוד רשימה מכעבור עשר שנים, 1848, שנת המרידה הגדולה נגד ההבסבורגים בהונגריה — רשימה של החזר־כספים לתושבי שומלו שארחו בביתם או בחצרותיהם אנשי צבא. שמות היהודים פה כבר מוכרים לנו מהרשימה הקודמת: יאקאב לורינץ, הרמן דויד, לורינץ דויד, לורינץ דודי וכן העגלון היהודי לאיוש.

מי יחקור ויידע אם אמנם נפלו גיבורים יהודים משומלו על מזבח המרד ההונגרי הגדול ההוא? כי בין הנופלים היו: קלר רוברט מפקד פלוגה וקליין שמואל מפקד כתה — ולא צוין ליד שמותיהם שיהודים היו.

לפי מיפקד משנת 1890 מנו היהודים 838 נפשות מתוך אוכלוסיה של 4548 בעיר שומלו. וכעבור עשור אנו מוצאים כמה יהודים בין חברי מועצת העיר בזכות היותם „וירליסטים" וכמשלמי המסים הגבוהים ביותר. ואלה הם: יונש גולדגלנץ, שמואל פוריס, ד"ר יעקב לאנג, אדן פרקש, שמואל בריל, קלמן ויינברגר, איגנץ פרנקוביץ, איגנץ וייס, לאיוש רוט. בצד אלה יושבים במועצה יהודים שנבחרו על־ידי כלל התושבים: ליפוט צובל, יוז'ף לאנג, קארול בריל, סטפן שנשטיין (?) גם בכהונות העירוניות יש יהודים בתקופה זו של שיא הליברליזם והחרות, שנת 1901: הרופא העירוני הוא ד"ר איגנץ קליין ופקיד ההוצאה־לפועל העירוני הוא זיגמונד סלאווץ.

במונוגרפיה נדפסו גם צילומי מקדשי־המעט היהודיים ובתוכם, כמובן, בית־הכנסת היפה והמרשים של שומלו.

עד כאן על יהודי שומלו, שאת תולדותיה מונה המונוגרפיה מאז שנת 1251 ואילך.

סילאדי־צ'ה

ואילו את תולדותיה של סילאדי־צ'ה מונה המונוגרפיה מאז שנת 1405 ואילך וגם היא כקודמתה היה לה בזמנים קדומים מעמד של עיר ששכנה לרגלי מצודה מפורסמת.

המצודה נמחקה מעל פני האדמה ועל אתרה הוקם ארמונה של משפחת הבארון בורנמיסה. גם לארמון זה יש צד יהודי — חוכר אחוזות הבארון בשנות ה־20 של המאה הזאת היה היהודי יצחק בלאייר והוא ומשפחתו התגוררו בארמון זה. באחד מאגפי הבנין התגורר גם יהודי אחר, בשם מוריץ הופמן, שתוך עיסוקו בניהול האחוזה הוא התעוור כתוצאה מתאונת רכיבה על סוס.

ה„ערך" הזה אינו מזכיר אף יהודי אחד בשמו ומביא רק צילום של בית־הכנסת תוך הזכרת העובדה ש„היהודים בנו לא־מזמן בית־כנסת מפואר". מוזר הדבר שבעוד שלפי ספר כנסייתי משנת 1842 לא היה בין 3643 תושבי צ׳ה אף יהודי אחד, הרי לפי מה שהמונוגרפיה מביאה ממקור אחר (משנתון של הכנסיה הקתולית), היו בשנת 1847 בתוך אוכלוסיה של 3603 נפשות 35 נפשות יהודים. ועל התפתחות הקהלה היהודית וגידולה המספרי (בסילאדי־צ׳ה) מעידה הקפיצה הגדולה שעשתה תוך ארבעים שנה בערך: הקהלה מנתה ב־1890 פי עשרה יותר נפשות — 324 — בתוך אוכלוסיה כללית שהצטמקה במרוצת שנים אלה מ־3642 ל־2736 נפשות.

ז׳יבו

המונוגרפיה מונה את תולדות ישוב זה משנת 1205 ואילך. הנה פה מצודתה של משפחת האצולה וושלני בעלת הנטיות הליברליות שגדול בניה מיקלוש אירח בביתו בז׳יבו ב־1845 את האישים שסללו את הדרך להסכמה והתפייסות ההונגרית עם בית־המלוכה ההאבסבורגית, וביניהם פרנץ דיאק, אבי החוק לשויון־זכויות ליהודים.

גם ב„ערך" על ז׳יבו אין התיחסות ליהודי כלשהו לפי שמו. על הרכב האוכלוסיה מובא פירוט רק משנת 1870 וכדלהלן: קתולים־רומיים 207, קתולים־יונים 391, אוונגלים־רפורמיים 1389, אוניטרים 3, **יהודים 289**. ס״ה אוכלוסיית ז׳יבו בשנה ההיא: 2279 נפשות.

קרסנה

גם את תולדותיה של קרסנה מונה המונוגרפיה משנת 1205 ואילך ומוזכר ששם המקום בא משם הנהר ושם הנהר מקורו סלאבי: יופי.

גם בפרק זה ההתיחסות ליהודים היא סטאטיסטית בלבד ורק משנת 1890, כאשר בתוך אוכלוסיה כללית של 3281 נפשות היו 198 יהודים.

זילה

היא בירת מחוז סילאדי, לה מקדישה המונוגרפיה פרק רחב ביותר — וליהודים שבעיר רק מעט מקום, היא האירה להם פנים הרבה פחות מאשר שומלו, למשל. בשנת 1869 אנו מוצאים רק 50 יהודים בתוך אוכלוסיה של 6500. ואף

מצבת קלונימוס צבי בן כ״ה משה
בחלקת 21 קדושי תרע״ט בכפר פארקאשה

בסוף המאה ה־19 — דהיינו, בשנת 1890 — יש בה רק 201 יהודים, פחות מאשר בז׳יבו (289) או בצ׳ה (324) ולפי השיעור גם פחות מאשר בקרסנה.

אך בפרק על זילה מופיעים כמה יהודים לפי שמותיהם כנמנים על מועצת העיר. בין ה„וירליסטים" (ותיקים בעלי זכויות־יתר) מוצאים את שמואל פרידמן ואת גוסטב אונגר שכיהנו במועצת העיר כבר בשנת 1876. בתולדות העיר מופיע גם שמו של דוד מוזס שהיה בעל טחנת הקמח בשנת 1854. והאם שמואל שוורץ, שהיה חבר ה„סנאט" העירוני בשנת 1839 — יהודי היה? כותיקים, משלמי מסים גבוהים היו בשנת 1900 חברי מועצת העיר היהודים הבאים: זיגמונד ברויאר, שמואל פרידמן, איז׳ק יעקבפי, מרטון רוזנבאום, שאמו (שמואל) שרש, גוסטב אונגר. בין הנבחרים למועצה בבחירות הכלליות היה אז היהודי יוסף גולדברגר.

קהלת **טשנד** אינה כלולה בספר־זכרון זה, כי הוקדש לה ספר נפרד בעריכת ד״ר אברהם פוקס. אך נזכיר שבפרק על טשנד במונוגרפיה הנדונה מופיעים היהודים איז׳ק אברהם, מוזש אהרון, וון מיהאי, ברנר שמעון, יעקב דויד ואהרן יעקב ברשימת משלמי המסים בשנת 1797. כעבור תשעים שנה בערך, מונים כמה יהודים בין חברי מועצת העיריה: הרופא ד״ר לדרר, פרנץ לוינגר, שלמה נוימן, נוטי איגנץ, פרנקוביץ איגנץ.

צבי־פרנץ צ׳נגרי

מבט לאחור על קהילת שומיו

יהודים ומוסדותיהם במחוז סאלאג׳־סילאדי

— סקירה היסטורית —

קיום חיים יהודיים באזור עשיר ומעניין זה במחוז סאלאג׳־סילאדי הינו בעל עבר של מאות בשנים. העדות הכתובה הראשונה על אודות יהודים שחיו כאן, מקורה בימי הביניים. אך לדעתי יהודים חיו במקום, במפוזר, כבר בתקופת הרומאים.

במנוסתם מרדיפות האינקוויזיציה הספרדית, הגיעו פליטים גם לפארתיום, חלקה המערבי של טרנסילוואניה ותוך קשיים מרובים היכו שורש כאן, בשולי אירופה. כך, שכאשר בהונגריה נכנס לתוקפו חוק הקובע את זכות היהודים להתיישב בכל שטחי המדינה, הגיעו תריסרי בקשות בכתב אל הראשות „רמת המעלה" בכפרים שבסילאדישאג, „שתותר אפשרות להתגורר בתוך העיר או הכפר, על פי סעיף 29 משנת 1840". אל הבקשה היה על הפונה לצרף לפחות שני כתבי־אישור על התנהגות טובה.

כעבור שנים אחדות החלו לצמוח חיים יהודיים מאורגנים ביישובי המחוז. היהודים התיישבו בעיקר בכפרים, השיגו זכיון לבית־מרזח ועסקו בבישול משקאות חריפים. אך ידם היתה גם בסחר־בהמות, פירות ותבואה, פתחו חנויות־מכולת כפריות, אשר שיפרו את אספקת המיצרכים לכפרים.

קניית התבואות ומכירתן לא היו פעולות פשוטות, דרשו טירחה וסידורים רבים, שלא לדבר על קשרים עם רמי השלטון. ופירוש הדבר היה, קשרים עם רבי העיר. וכך יותר ויותר יהודים ביקשו רשות להתיישב בעיר. עם גידול מספרם, גדלה גם השפעתם. נוצרו בתי מימכר, בתי מלאכה ומוסדות פיננסיים יהודיים. אלה האחרונים הילוו כספים לרכישת סחורות, להקמת חנויות ובתי מלאכה.

נוכחותה של יהדות סאלאג׳ ניכרת כמעט בכל ענפי הכלכלה, למעט אומנות הכנת המגפיים, בהיותה בעיקרה ענף תעשייתי לנוצרים בלבד. גם לאחר ביטול ה־„צך" (אגוד ענפי) בכל שאר המקצועות — „צך אומני המגפיים" נשאר על כנו והמשיך לפעול ולא התיר כניסת יהודים לשורותיו. עם זאת נמצא בסאלאג׳, פה ושם גם אומן־מגפיים יהודי, שעלה במומחיותו המקצועית על האומנים הלא־יהודיים ולכן היה מבוקש.

האוכלוסיה היהודית, חלוצת ההתישבות בסאלאג׳ תוגברה לפני מלחמת העולם הראשונה, אך בעיקר אחריה, במשפחות יהודים שנמלטו מגלילות פולין, מגליציה. יהודים מסורתיים אלה, חדורי השקפה אורתודוכסית עמוקה ובתחומים רבים בעלי מנטליות שונה, הסתגלו עד מהרה לחיי המקום, אולם זמן רב עבר עד שנתקבלו סופית בקהילות.

בכלכלה המתאוששת שלאחר מלחמת העולם הראשונה, הלכה וגברה חשיבות תפקידם של הסוחרים היהודיים העוסקים בסחר חליפין, אשר תמורת היבולים הכניסו לכפרים שפיגרו אחרי חידושי הזמן, רבות מתוצרתה של תעשיית המאה העשרים, ובכך הקלו על חיי הכפר החדגוניים והפכו אותם ליפים ומעניינים יותר.

בעסקי החליפין מילאו תפקיד נכבד מאד הירידים הרגילים שנערכו מדי שבוע והירידים הגדולים שהקיפו אזורים רחבים ומשכו קהל גם מרחוק. כל יריד גדול היווה מאורע משמעותי בחיי הכלכלה ואפילו בחיי החברה המקומיים. היהודים גילו מיד את האפשרויות שירידים אלה זימנו. הביקור ביריד השבועי, היה בראש וראשונה אינטרס כלכלי הן עבור האכר והן עבור דוכנאי היריד היהודיים, אך בו בזמן היה זה גם שינוי־סביבה מעניין. ירידים אלה הפגישו את האנשים, בחורים עם בחורות, ידידים ותיקים, שלא נתראו זה כבר. המאפיין את הירידים האלה היה מצב הרוח הטוב, אכילה־שתיה, סיפורי אנקדוטות, מעשיות ציוריות עברו מאיש לאיש. הדובשנית, עוגת־הלב המכילה ראי, ביטאו את האוירה, סימלו את הרגשות. אך אנשי סילאדישאג הלכו עם כל המשפחה רק לירידים הגדולים, שנערכו רק פעמיים בשנה. זאת היתה מסורת אצלם. ליריד השבועי הסדיר בא רק הגבר, או האשה שמכרו ירקות, שמנת, ביצים ופירות. אך אלה היו מוכרים לעת־מצוא בלבד, אכרים המוכרים תוצרתם ולא סוחרים בסיטונות. לא ברור מדוע, אך עובדה, שיום שישי היה עבור היהודים יום היריד המוצלח וכמסתבר, השבת היתה יום־השוק הגרוע ביותר. ליום השוק היתה השפעה מכריעה, שהתבטאה גם במיקום האוכלוסיה היהודית במחוז.

לדוגמא, זילה, שהיתה המרכז כבירת מחוז ובתור כזו נקודת־משיכה ראשונה במעלה עבור היהודים — בעטיו של יום היריד השבועי שלה שקויימה בשבת, לא היתה למקום־ישוב חשוב ליהודים. עקב כך מספר היהודים בזילה נשאר זעום ולא גדל וגם חייה הכלכליים עמדו במקום. כתוצאה מכך נוצר מצב היסטורי־כלכלי תמוה, שלא זילה, אלא סילאדישומיו היתה מרכזה הכלכלי בפועל של סילאדישאג. חשיבותה של זילה נשארה מאחור. יתירה מזו, ז׳יבו, טשנד, או סילאדיציה, בתוכן היריד השבועי לא נערך בשבת, גילגלו מחזור מסחרי גדול בהרבה מזה של זילה המנומנמת. מובן שבתופעה זו הבחינו לא רק היהודים, אלא גם השלטונות של כל הזמנים. כך, שקביעת יום היריד ביישובים השונים היתה לאמצעי סחיטה בידי המפלגות, האינטרסים הפוליטיים והרשויות. לא פעם „העבירו את יום היריד" לשבת, בכדי לתמרן את היהודים למצב של תלות. אך כמעט בכל מקרה הצליחו להחזיר את ה„סטטוס קוו" ולהשאיר את יום היריד המקורי. זילה לבדה נשארה יוצאת דופן עד הסוף.

✶

חילופי השלטון מהונגרי לרומני אחרי מלה"ע הראשונה לא נתקבלו על ידי יהדות מחוז סאלאג׳ בהתפרצות של

שמחה. יהודים חוששים תמיד — ובצדק — מפני שינויים. עבורם הביאו התהפוכות לעתים רחוקות למשהו טוב ויציב. גם את מערכת השלטון החדשה קיבלו באי־אימון ניכר. במיוחד יהודים חסידי ההתבוללות, שכבר חשבו עצמם להונגרים „שורשיים", עד כדי כך, שהסתובבו בחוגי הלאומנים הקיצוניים ביותר וסירבו, במלוא מובן המילה, לקבל את המצב החדש ולהסתגל למציאות שנתהוותה — לא ביצעו את הוראות השלטון הרומני. כך למשל לא המירו את הכתר (המטבע) ההונגרי ב־ליי הרומני, כי לא האמינו באורך ימיו של ה„כיבוש", בדומה למרבית ההונגרים.

בינתיים, במקביל לקונסולידציה, עלה ערך הליי והיה ליציב, בעוד ערכה של המטבע ההונגרית ירד פלאים.

אחד המרתקים והמלבבים מסיפורי סילאדישאג מתקשר לפרשת משבר המטבע. והוא מעניין במיוחד, מפני שגיבורו הראשי היה לא אחר מאשר זה, שעתיד להיות מפיק הסרטים בעל הפירסום העולמי, ג'ו פסטרנאק. אביו, ר' אלתר — כך היה נקרא בציבור והנוצרים קראו לו האדון אלתר — היה שמש בשומיו ובד בבד איש ציבור, אחד מבעלי ההשפעה הגדולים ביותר. ועוד נחזור לכך. בנו, בעל המזג ההרפתקני, התחיל בקריירה הכלכלית שלו לא ב„מיבצע המרת הכתר", אלא ב„עיסקת הראזול". ה„ראזול", כידוע, אבקת גילוח, שיהודים אדוקים משתמשים בו, כי הכתוב אוסר על גילוח בתער. פסטרנאק הצעיר „ייצג" את בית החרושת לראזול, אולם המכירות היו מזעריות ביותר. הלך ושילם לידידיו, חבריו לחדר, שיעברו על כל החנויות, בהן עוד לא ביקר, או שלא הגישו הזמנה משמעותית ויבקשו כמות גדולה למדי מהסחורה האמורה, בהפיצם שמועות, שבקרוב אי־אפשר יהיה להשיגה. החנוונים הגיבו ברגישות ניכרת על הביקוש הרב ועל שמועות השוא. קנו מג'ו בשיעורים ענקיים את הסחורה שהצטברה עקב כך אצלם כאבן שאין לה הופכין.

כי מי יכול לנצל כמויות כאלה של ראזול בכפרי סאלאג' הקטנים, שבנו הצעיר של אלתר, דהיינו ג'ו פסטרנאק הלביש עליהם ?!

רציני יותר מזה — ומתעלולים אחרים — היה „מבצע־הכתר" (המטבע ההונגרית) של הגבר בעל המוניטין העולמי לעתיד. הכתרים היו מונחים אצל האנשים בסכומי עתק. עליהם היה למוסרם לרשות השלטונות, או ל„המרה", אשר לאמיתו לא היתה אלא החתמת שטרי הכתר בחותמת השלטון הרומני. בכך פחת שוויו לכדי עשירית ערכו הנומינלי. ג'ו נסע לבודפשט, כשבכיסו שטר כתר מוחתם כזה ושם, בסיועו של עובד דפוס, הכין „חותמת רומנית רשמית" וחזר לשומיו. כאן, בסודיות מירבית הציע לאחד הסוחרים היהודיים, שבזכות קשריו הטובים יסדר אצל השלטונות הרומניים, שייאותו להחתים את הכתר גם לאחר התאריך הנקוב. ועם כי האמון לא היה מלא — אם נתבטא בעדינות — לסוחר כבר לא היה מה להפסיד ומסר את הכסף. למרבה הפתעתו קיבל חזרה בשלמותו את סכום הכתרים המוחתמים. שילם את האחוזים, עליהם הוסכם מראש, ובהתאם למנהג היהודי הטוב, „בסתר" סיפר הסוחר לידידיו ולקרובי משפחתו את פרטי „העיסקה". כך שהמעוניינים קבלו את המידע ללא שהיות. הכסף זרם אל פסטרנאק כמו מים.

„עסקי הכתר" שיגשגו באורח מזהיר עד אשר בדרך מקרה הפתיעו את ג'ו בעליית־הגג של בית הכנסת, בעיצומה של עבודה. פרצה שערוריה, אך כיוון שהכל היו מעוניינים להשתיק את הענין, הצעיר יצא מן הבוץ ללא פגע. אולם היה עליו להיעלם מהשטח. מספרים, שעם הכסף שהרוויח מ„עיסקת־הכתר", יצא לדרכו לברלין, שם הפך למפיק של מפעל הסרטים „אופה" ומשם אחר כך לאמריקה.

אלמלא „החתמת הכתר", אולי לעולם לא היה ג'ו פסטרנאק למפיק בעל שם עולמי, חלוץ ייצור הסרטים הנערץ, דמות הוליוודית אגדית.

אבל נחזור לסילאדישומיו שאחרי מלחמת העולם הראשונה.

היהודים התחילו להתרגל לאופן ניהול הענינים על ידי השלטונות הרומניים, למדו את הרגליהם, הכירו את מנטליותם. בכסף אפשר היה לסלק הרבה קשיים בבוקרשט, אומנם היתה רחוקה יותר מבודפשט, אך הטיפול בענינים היה שם קל יותר.

עם חילופי השלטון נולדה בעיה חדשה וחמורה בטרנ־סילבניה: הבעיה הלאומית. ביתר דיוק, הבעיה הלאומית ההונגרית והיהודית. החרפת הבעיות הללו חלה יחד עם התלקחות הלאומיות בין עמי המדינה. התעוררות זו פשטה גם בקרב היהדות. הרעיון הלאומי דפק גם על שער בתי יהודי שומיו, תחילה ללא תוצאה מרחיקת לכת. התקבלות האידיאה החדשה על דעת הכלל הוכחה כתהליך איטי, וכמה סיבות היו לכך. רבה הראשי של קהילת שומיו, הרב זלמן שלמה אהרנרייך זצ"ל — שמו יצא לתהילה כגדול גאוני הדור בארץ כולה ואשר מת באושוויץ על קידוש השם — נקט עמדה שלילית כלפי רעיונות הלאומיות והציונות וזה השפיעה השפעה מכרעת על המאמינים.

המשבר העולמי של שנות 1929—1932 פגע קשות גם בחלק זה של העולם. ובראש וראשונה ביהודים, שקיומם היה מותנה במגמת התהליכים הכלכליים והפיננסיים ומהלומה קשה ביותר ספגו אנשי שומיו. כאן כדאי להוסיף, שהרכבם החברתי והשקפת עולמם של אנשי קהילת שומיו היו שונים באורח ניכר משל שאר הערים והכפרים. בשומיו לא היה יהודי־דז'נטרי השואף לחקות את הפריץ ההונגרי בניהול חייו ובתפיסתו את העולם. כאן לא היו יהודים בעלי ארמונות וגם חרשתנים גדולים לא היו. ואף כי חיו גם כאן כבכל מקום, יהודים עשירים ועניים, הפער ביניהם לא היה בלתי ניתן לגישור. הדל ביותר היה נכנס ויוצא אצל העשיר ביותר. גם היחסים בין יהודים לנוצרים נקבעו על פי איזה חוק בלתי כתוב. היו אלה חיים בשלום זה לצד זה — כך ניתן לכנותם — עד לכניסת הכוחות ההונגריים ב־1940, אך לא „חיי יחד". המחיצות נשארו לאורך כל הזמן.

בין יהודים אדוקים לבין חילוניים היו אמנם הבדלי תפיסה, אך דבר זה לעולם לא מצא ביטוי קיצוני, בייחוד לא „כלפי חוץ", כלפי החברה הנוצרית. דבר הבדלי הדעות היה נחשב ל„ענין פנימי" לחלוטין.

המשבר הכלכלי החמור אחרי 1929 קירב עוד יותר את היהודים זה לזה. בשעת צרה גדולה היו סולידריים. ולכן תפקידי הקהילה גדלו אף הם. להלן מרכזי פעילותו של מוסד חשוב זה:

1. בית הכנסת הגדול (היו עוד שלושה בתי כנסת פרטיים: אחד של וייס, אחד של לבבר ואחד של היימליך).
2. בית כנסת חסידי (קלוז) ובית־כנסת „פועלי צדק" של בעלי מלאכה.
3. בית־ספר יסודי (בנים ובנות).
4. תלמוד תורה.
5. חברא קדישא.
6. מיקווה.
7. ארגון נשים.
8. בית־מיטבחיים כשר.

בית הכנסת הגדול, בית הכנסת החסידי, בית הספר היסודי והמיקווה פעלו תחת הנהגתה הישירה של הקהילה. תלמוד־תורה, חברא־קדישא כמו כן ארגון הנשים, ניהלו את פעילותם לפי תקנות נפרדות שלהם. בנוסף התקיימו אגודות של „גמילות־חסד", אך היו אלה התאגדויות־ארעי, שפעלו ללא תקנון וכללו נאמני בתי־כנסת. גוף יציב יותר של גמילות־חסד נוסד בבית הכנסת החסידי, שזיכה את המתפללים שם במענקים והלוואות מיוחדים. עלי להזכיר כאן עובדה חשובה, שחסידי שומיו מעולם לא חתרו לקראת פרישה ולא העסיקו שוחט משלהם. נהגו תמיד בנאמנות מופתית והסתגלו בצורה מושלמת לחיי הקהילה. אך מילוי צרכי בית הכנסת החסידי היה מוטל על הקהילה.

מאידך, התירו להם הכנסות נפרדות ממכירת „עליות" לתורה. אוסיף גם זאת, שבקהילתנו, כל העולים לתורה היו חייבים ב־3 „מי שבירך" וניתן היה לתרום רק עבור מוסדות שנקבעו על ידי הקהילה. גם את סדר הקדימויות וההעדפות קבעה הקהילה, על פי דחיפותן. ניתן היה לערער עליו ולשנותו ברוב קולות של מצביעים. לאחר שלושת ה„מי שבירך", העולה לתורה יכול היה לתרום לפי בחירתו לכל מוסד שאושר, כל סכום שהוא, באופן בלתי תלוי ממה שתרם למוסדות „חובה". אבל לא נתאפשר לו לתרום למוסדות „אסורים", כגון לקרן־קיימת. ולא רק בבית־הכנסת הגדול, אלא בכל שאר בתי הכנסת גם יחד. היה זה חוק בלתי כתוב, שאינני חושב, שמישהו אי־פעם עבר עליו. כיבדנו את חוקי הקהילה, עזרנו לקיימם ושמרנו עליהם.

ודאי שהיה מעניין להביא כאן את רשימת כל האישים המנהיגים של הקהילה, אך פרטים רבים מאותו פרק־זמן נשמטו מזכרוני ואין בידי לחתור לדיוק מלא. אבל את המיכניזם של מוסד הקהילה הכרתי היטב ואנסה לתארו.

הקהילה, בהיותה אורתודוכסית, קבעה את כללי פעילותה על־פי תקנון ארגון הקהלות האורתודוכסי הארצי וכללים אלה היו טעונים אישור ממשלתי. לפי התקנון, הפורום הגבוה ביותר של הקהלה היתה האסיפה הכללית. במסגרתה נבחר בבחירות חשאיות גוף, הנקרא הגוף הנבחר (אם זכרוני אינו מטעני, בעלת 21 חברים). ונבחרה גם ההנהגה המצומצמת, כלומר נשיא, סגן־נשיא, גזבר ושני גבאים.

לכל איש המשלם מס־הקהלה, היתה הזכות לבחור וגם להיבחר. תפקיד הטלת המסים בוצע על ידי ועדה בת 5 חברים. אליה צירפו בדרך כלל 2—3 חברי־חוץ „אופוזציוניים", כדי להבטיח, שהוועדה תפעל ללא פניות אישיות. אפשר היה גם לערער על החלטתם. את גובה המס קבעו בהתאם להכנסתו, רכושו ועול משפחתו וקרוביו המוטל עליו. תמיד התחשבו במי שתומך בקרובים עניים.

ברוח תקנות היסוד מ־1870—1880, היו בקהלה „וירי־ליסטים" (אלה, ששילמו מס כה גבוה, שעצם הסכום הניגבה מהם, הבטיח אוטומטית את השתתפותם בהנהלת הקהלה). באופן מעשי, זה התבצע כך, שלאחר הטלת המסים הרגילים, החליטו על סכום, שהיה גבוה ב־80—100 אחוז מן המס המכסימלי. מי ששילם מרצונו סכום זה, היה לוירילִיסט. לפי מה שאני זוכר, גם חמשת משלמי המס הגבוה ביותר היו וירליסטים. מן הפרקטיקה התברר, שהעשירים ביותר נבחרו תמיד, כך שלא היה צורך להפעיל את „סעיף הוירריליסטים". היה עורך־דין אחד, ששילם בקביעות, מרצונו, את הסכום ההוא.

את הענינים המעשיים ניהלו הנשיא או סגנו, הגזבר והגבאי, בהתאם עם העקרונות שנתקבלו על ידי הנבחרים.

וכאן עלי לחזור אל תפקידו המיוחד, שמילא אביו של פסטרנאק, בחיי קהלת סילאדישומיו. הוא היה תופעה חד־פעמית, חסרת תקדים!

תפקידו הרשמי היה של ר' אלתר שמש, דהיינו שרת בית הכנסת. אך בלי כל הבדל מי היה נשיא הקהילה, ראש חברה קדישא, או ראש תלמוד־תורה — דעתו של ר' אלתר היתה מכריעה בכל נושא. אפילו זכות בחירה לא היתה לו, אך מלה שלו היתה בעלת משקל רציני ביותר, בהיותו איש בעל שכל חריף, אינטליגנטי, עשיר־נסיון וחסר פניות, הקולע תמיד למטרה. ר' אלתר היה מתייצב ללא מורא ומביע דעתו, גם במקרה שנשיא הקהלה, או הרבי עצמו היו בדעה אחרת. עד כמה שהדבר נשמע תמוה, ר' אלתר היה מנהיגה בכל הזמנים של קהילת שומיו. הוא לא נכלל אפילו בין הפקידים גדולי היחוס והדרגה, מפני שבקושי היה לו תואר כלשהו. שליטתו היתה רבה מאד. כל נשיא סבר, שההחלטה בידו, אך למעשה רק הביא לידי מימוש את רעיונו־יוזמתו של ר' אלתר. אדם יחיד במינו יצר מצב יוצא דופן זה.

קהילת שומיו ושרותיה

קהילת שומיו ניתנה לחלק לשלוש קבוצות־גיל: לזקנים שדברם נשמע בכבוד, אך ברוב המקרים לא התחשבו בדעתם; בני הגיל הבינוני שהנהיגו בפועל את הקהילה ולצעירים, המשתדלים לחדור לשיכבה השליטה.

אני רואה אותם ממש לפני — את צייזלר, מבין הזקנים, שהיה מנהל הבנק־הכלכלי וכאשר בעת המשבר הכלכלי הגדול, הבנק התמוטט וכל פקדונותיהם של היהודים דלי האמצעים ירדו לטמיון, הוא חלה ממש מאותה פשיטת רגל. מיום אחד למשנהו אפסו כוחותיו. מובן, שרכילאים דיברו מאחוריו, שרק מעמיד פני חולה, אך לא כך היה. ביום שבת אחד דידה כמסוחרר, שטוף זיעה, לבית הכנסת ונראה שקיצו קרוב. לא היה מסוגל לשאת את המחשבה, שאותם יהודים עניים שבטחו בו, הפסידו כספם ושהוא הנחיל להם מפח נפש כזה. הוא מת כעבור זמן קצר.

דמות מרשימה נוספת היה בנדק הזקן, שממש ארב לשנייה, בה ספר התורה מוכנס לארון הקודש, כדי שיוכל לצעוק ראשון „ובנוחו יאמר".

אם היה נדמה לצ'נגרי הזקן שהרעש גדול מדי, קפץ הוא לפתע על רגליו, דפק על השטנדר ושאג: אם לא יהיה

שקט, ברגע זה אני עובר להתפלל בקלויז (בית הכנסת של החסידים) — מה שבעיניו היה זהה להשתמדות.

או ארנולד וייס, שהיה מגלף ידיות להראות בה את השורות על קלף ספר התורה בשעה קריאה. הוא היה נוהג לומר, שאלוהים לא ברא את האווז כהלכה, מפני שהוא יותר מדי בשביל אדם אחד ופחות מדי בשביל שניים.

נראה עתה, אילו חובות כספיים רבצו על קהילתנו.

— הפעלת המיקווה יצאה תמיד בהפסד. והיה צורך לכסות את החסר;
— קיום בתי־הספר היה מוטל על הקהילה;
— עליה היה לסבסד גם את „תלמוד תורה";
— מתן סובסידיה לחברה קדישא;
— עליה היה לקיים את בית הכנסת;
— היא שילמה סכומי כסף לסיוע וסעד;
— הפעלת בית־המטבחיים עלתה כסף;
— מימנה גם את אפיית המצות.

לשם הפעלת המיקוות נזקקו למכונאי־תחזוקה ובתפקיד זה העסיקו מסיק־דוודים בעל רשיון מקצועי. בית המרחץ היה חייב לעמוד גם לרשות הלא־יהודים, כי העיריה התירה את הקמתו רק בתנאי זה. דוד גדול סיפק מים חמים עבור 20 אמבטיות. לבית המרחץ היה כמובן גם אגף לנשים. ועוד היתה שם מיקווה משותפת שענתה על הדרישה ההלכתית. בשעות העומס ארבעה אנשים דאגו לשירות תקין.

סביב בניית המיקווה בזמנו, התחוללו ויכוחים סוערים, אשר כמעט ופילגו את הקהילה לשניים. המיקווה, על פי התוכנית המקורית היה צריך לפעול כבית מרחץ מוסק בקיטור. ברגע האחרון פסל הרבי את התוכנית. והיה מזה ריב, פולמוס, ויכוח סוער. לדעת הרבי, המודרניות המופרזת מנוגדת להוראות הדת, והמיקווה לא ימלא תפקידו כיאות. וכך פעלו רק אמבטיות מחוממות ומרחץ־קיטור משותף לא. בשל כך היה הפסד בהפעלת המיקווה. דוד הקיטור בתנאים אלה היה גדול מדי, כוח העבודה עלה ביוקר, לעומת זה דמי הכניסה היו נמוכים. כך קרה שבעצם הקהילה קיימה את בית־המרחץ העירוני עבור כל הציבור כולו.

כסף רב עלתה החזקת שני בתי הספר היסודיים לבנים ובנות. מובן, שמלבד תיחזוק הבנין, היה צריך לשלם משכורת למורים. חוץ מהמורים (שניים—שניים) היה מורה נוסף בבית־הספר של הבנים לענייני דת ואמונה.

התלמוד־תורה בעצם מילא את מקום ה„חדר" ומיסד אותו. כאן עסקו ביסודות לימודי היהדות בלבד וכמובן בהוראת התלמוד. רבים מבין הגברים של סילאדישאג טעמו כאן לראשונה מיופיו של הכתוב והחלו ללכת בדרכי האמונה. המצטיינים בתלמוד־תורה הגיעו מאוחר יותר לישיבות והיו לבעלי ידיעה. לתלמוד־תורה היה בנין משלו, שבחלק ממנו התגורר המתחזק בעוד את המרתף והמחסן השכירו.

מטבע הדברים מילאה החברה קדישא תפקיד חשוב. היא עסקה בקבורת המתים, אך בו בזמן עסקה גם בפעילות סוציאלית ולא רק דתית, במתן סעד למשפחות שנותרו ללא מפרנס. הכנסותיה נתקבלו ממקורות שונים: מדמי חברות, מתרומות עולים לתורה, ממכירת חלקות־קבר, משכר הצבת מצבות וכדומה. לחברי החברה קדישא היתה זכות למקום קבורה. התשלומים נקבעו מראש, אסור היה לדרוש כסף נוסף, אלא אם כן סירבה המשפחה לקבל את המקום המוצע ע"י החברה קדישא והעלתה דרישה מיוחדת. על כגון אלה היה עליה לשלם מחיר מפולפל. ועדה מיוחדת קבעה את דמי מקום הקבר, שנבחר ע"י המשפחה ואת התשלום הנוסף.

קרוביו של נפטר, שבמשך חייו לא היה חבר החברה קדישא, מצאו עצמם במצב בלתי נעים. החלו עמידה על המקח והתנצחויות ממושכות. דעת הציבור היתה, שעבור מי שהוציא עצמו בחייו מעול החובות, על בני משפחתו לשלם את הפיגור בתשלום דמי החברות.

החברה קדישא לא היה מוסד חסר אמצעים. חוקי הקיום כוללים גם את המות וקבורת המת עולה כסף. החברה קדישא, בהתאם לגובה הכנסותיה, קיבלה עליה לסייע לאנשים הנזקקים לכך. היא העניקה — בעיקר לעובדי הקהילה — מענקים מיוחדים לעזרה. אך היא כיסתה גם את הוצאות הרופא והתרופות עבור החולים שהיו זקוקים לכך. עובדה — היכולה לעורר פליאה — שמצבו הכלכלי של מוסד זה היה טוב יותר משל הקהילה, יותר הכנסות ופחות חובות. לא פעם הילוותה החברה קדישא כסף לקהילה ואחר־כך או שקיבלה אותו חזרה — או שלא.

בעיה נוספת, שהביאה לעתים קרובות למחלוקת: איזו מצבה להקים עבור הנפטר. הרב הראשי ז"ל דבק בעיקרון, שאסור להקים מצבה יקרה ששוויו עולה על 5000 ליי. אם מישהו רוצה להנציח זכרו של יקירו בצורה ראויה — אמר הרבי — שיקים לו זכר על ידי תמיכה במוסדות הקהילה השונים. זה יהיה שווה יותר מעמוד־השייש היקר ביותר — הכריז. „לפחות בבית הקברות שנהיה שווים!"

החזקת בית הכנסת לא עלתה יותר מדי. בית המטבחיים הכניס כסף, כיוון שלא היה בית יהודי בסילאדישומיו, אשר לא כיבד את כללי הכשרות. כל אחד, ואפילו זה שלא ניהל בביתו מטבח כשר, שלח לבית־המטבחיים היהודי הכשר את העופות לשחיטה. פעולת השחיטה נעשתה על ידי השוחט לשביעות רצונם או למשמע תלונותיהם של הלקוחות.

כל אימת שאחד הקרובים בא להתארח והביא איתו מן הסתם שתי תרנגולות שחוטות, מארחו מסילאדישומיו סבר, שמחובתו להשמיד שתי תוויות „גבלה" (פתק המקנה לבעליו זכות־שחיטה), כדי שלא לגרום נזק לקהילה. כיום זה נראה מוזר, אך באותם הימים היה המנהג חזק יותר מכל חוק.

אבל היהודים קיימו לא רק את החוקים הדתיים, אלא גם את החילוניים. למשל צ׳גרי הזקן („חובש כובע־פלדה" — כפי שהוא נקרא בפי הבריות מקפדנותו על קיום התקנות — מדי שולחו מכתב בידי נהג אוטובוס לזילה, קנה על המקום והשמיד בולי דאר בשווי הדרוש. כי הרי אסור שהדואר יינזק. אותן הינם. אך כיוון שמשפחות מרובות ילדים עלו במספרן זו היתה רוח המונרכיה האוסטרו־הונגרית הישנה.

גורם כלכלי חשוב אחר היה אפיית המצות. כמובן הקהילה נמצאה בעמדת מונופול. אפיית המצות — ככל שידוע לי — לא היה בה כדי להביא רווחים, עם זאת מילאה תפקיד חשוב כמווסת חברתי. כי את מחיר המצוה קבעה הקהילה על פי דרגת ההכנסות של כל אחד ולפי גובה מס־הקהילה ששולם. היה מי שקנה ביוקר את המצות והיו שקיבלו

על האמידות, הקהילה סיימה לא פעם במאזן שלילי את עיסקת המצות, בהגשימה את תפקידה הדתי והסוציאלי.

המצות חולקו מתוך מחסן מרכזי תחת השגחתו של ר' אלתר והוא, בהכירו היטב את האנשים ומצבו הכלכלי של כל אחד ואחד — שיפר מעט את החלוקה הצודקת. הוא נתן מן האיכות הטובה יותר. היו גם מחאות והוא גונה ע"י ההנהגה, אך בזה הענין נגמר. לזקן היתה תפיסה משלו בנוגע להוק ולפיה פעל. ועל כך לא ניתן היה לערער.

כאמור, הקהילה לא היתה עשירה. את מרבית ההכנסות כילו משכורות העובדים, כלומר: הרב הראשי, ממלא-המקום הרב-דיין, שוחטים (אחד מהם מילא בשעת הצורך את תפקיד החזן), משגיח, שעיקר פעולתו היה לפקח על כשרות בשר הבקר, מזכיר הקהילה, שמש בית הכנסת ואשה מנקה.

יתר התפקידים היו משרות-כבוד, להם נבחרו ברוב המקרים זקנים, שיכלו להרשות לעצמם למלא תפקידים אלה ללא תשלום. אט-אט נתגבשה קבוצה, שחבריה ניהלו לסירוגין את עניני הקהילה. כפי שאני זוכר, נכללו בקבוצה הזאת: ד"ר שמו קלר, ד"ר וילמוש שמואל, שנדור שמואל, ארנולד וייס, ארנולד לבבר, איגנץ פרקש, לזר מוזש, הרמן מוזש, שלמון הירש, שמואל אנגל, שלמון פייגר, מיהאי צ'נגרי, וייס בעל ה„בזר", וייס הנחושתן, ד"ר שנדור סקלי, פרנץ ברוד, ד"ר שמו וייס.

לתלמוד-תורה ולחברה קדישא לא היתה הנהלה כה גדולה. לפי זכרוני מיהאי צ'נגרי ניהל את החברה קדישא ושלמון פייגר ושמואל אנגל עסקו חליפות בתלמוד-תורה.

בערך כזה היה חתך חיי הקהילה אחר מלחמת העולם הראשונה עד לתחילת שנות ה־30.

כיבושי ההיטלריזם במרחב האירופי התחילו להשפיע גם על רומניה. גליהם העכורים הגיעו לסילאדישאג שלנו וגרמו לשינויים הן במישור הכלכלי והן במישור התרבותי.

הדגמה ממחישה למתן הכשר חברתי ופוליטי לאנטישמיות קרתה בשומיו. יוליו מאניו, ראש ממשלת רומניה לשעבר, נחשב גם בעיני שונאיו לדמוקרט ולפטריוט גדול. ולכן כל המדינה קיבלה בהשתוממות והיהודים בתדהמה את נאומו האנטישמי הידוע לשמצה, שנשא בעיר סיביו, בו התריע נגד מצב המסחר, אשר — לפי דבריו, נמצא כמעט כולו בידים יהודיות. איש לא ציפה להכרזה כזאת מפי מאניו. אך היו דברים, שקדמו לכך. מאניו, שמשקו וכרמיו היו בבאדאצ'ון בקרבת שומיו, היה לקוח של סוחר סיטונאי למוצרי ברזל ודברי מכולת, שמואל אנגל משומיו. והיה מקרה שביום חג, אולי שבת, כשליד בית-הכנסת הופיע הרכב של אנגל וביקש מהשוהים בחוץ, שיקראו לשמואל אנגל. הבחנו מהרחוב שלפני השער הגדול של עסקו של אנגל — שהיה סגור — עומדת עגלה רתומה לסוסים. התברר אחר כך שזו היתה שייכת למאניו. העגלון נשלח לערוך קניות, אך בהיות יום חג, לא הסכימה אשת אנגל לתת לפתוח את השער ולהוציא סחורה. לכן באו לחפש את הבעל בבית הכנסת. אנגל נטה לשרת את הלקוח רם-המעלה והוא ובניו ניסו לשכנע את האשה. אך האשה סירבה וחזרה על דרישתה, שיבואו ביום ראשון. כל דברי השידול לא עזרו והעגלה חזרה ריקה כלעומת שבאה. כך התחיל הענין.

ממשלת קוזה-גוגה האנטישמית שעלתה לשלטון ב־1937, לא האריכה ימים, אולם הותירה השפעה הרסנית על חיינו היומיומיים. האנטישמיות היתה למדיניות הממשלה. וכמו תמיד, הנחשול האנטישמי פגע בראש וראשונה ביהודים הפשוטים. גם אצלנו הלך וגדל מספר הזקוקים לעזרה. המשאבים הקודמים כבר לא הספיקו. ואז התחילו להתארגן צעירי הקהילה: נגדור פרידמן, ניוסי לבבר, עזרא וייס, מיקלוש מרמושטיין, בלה רוזנברג, פרנץ צ'נגרי ומוישי שטרן. אחדים מתוכם, רוזנברג, פרידמן, לבבר ושטרן, כבר הכירו את העבודה הקהלתית, והם בחרו בצוות שקראו לו „ועדה סוציאלית" (היו מי שכינו אותה „ועדה סוציאליסטית", מפני שמרבית חבריה דגלה בהשקפה סוציאליסטית). מטרתם היתה להמציא את המימון המכסה את צורכיהם המינימליים של הנצרכים. בכך פסקה ה„התרמה הפרטית" וגם החלוקה הבלתי צודקת.

הועדה הסוציאלית, בניגוד לנהוג עד כה, קודם כל ערכה מחקר וסקר, כדי לאמוד את המצב ורק לנזקקים באמת אישרה את התמיכה. היא טיפלה לא במגישי בקשה, כי אם בראש וראשונה בשרויים במצוקה. צוות של שני אנשים ביצע את הסקר והגיש את הצעותיו.

עקרון יעיל נוסף של הוועדה היה, שאת הסיעוד יש לממש לא בכסף, אלא בחלוקת **מצרכים**. כל יום חמישי חילקו ממחסן מרכזי קמח, שמן, שעועית, תפוחי אדמה, בשר. שיטה זו הוכחה כמועילה מאד, בהבטיחה את תנאיי הקיום הבסיסיים.

את הבשר ניתן היה לקבל לפי פתק באטליז הכשר. האטליזים היו רכוש הקהילה שהשכירה אותם ורק מבחינת כשרות המשיכה לפקח עליהם ולא התערבה בניהולם המסחרי. הפיקוח נעשה בידי משגיח, שנטל שכר מן הקהילה. עם זאת הקהילה „המליצה" על מחירי השיווק ואלה נתקבלו תמיד. לפי התקנון על הקצבים היה לשכור את החנויות על פי מיכרז, אך למעשה חוכרי האטליזים לא התחלפו והיתה להם „חזקה" על המקום שעברה בירושה. את הצעות הקהילה קיבלו תמיד בהיותם מודעים לכך שהקהילה רשאית בכל עת לערוך מיכרז.

ערך רב היה גם לכך, שהוועדה הסוציאלית חיפשה מקומות עבודה לנזקקים, דביקה בסיסמה הישנה, ש„אין לגדל שנוררים". לכל מובטל כשיר לעבודה השתדלו למצוא תעסוקה, בבקשם מהציבור היהודי לתת ידם לענין. והעסיקו — לא בכל מקרה ברצון — את האנשים המוצעים מהוועדה.

הוועדה קנתה עשרה „חמורים", שם של אביזר המשמש לחטיבת עצים ידנית, ומסרה אותם לרשות מחפשי העבודה. בעזרת „חמור" זה חטבו את עצי ההסקה של משפחות עשירות בחצר ביתם. בדרך זו זכו לצלחת תבשיל חם וגם בכסף כלשהו תמורת עבודתם.

קשה מזה היתה העסקתם של הסרי הפרנסה בכרם וביקב. עיסוק זה מצריך ידע מקצועי ובעלי הכרמים קיבלו לעבודה רק אנשים מיומנים. חברי הוועדה שימשו גם כאן דוגמה: הם העסיקו ראשונים את העובדים היהודיים, הדריכו אותם אישית בעבודתם ובנסיון המעשי התברר, שבמשך ימים ספורים רכשו את סודות אומנותם, עד אשר לא נפלו במאומה מעמיתיהם הוותיקים בעבודות הכרם.

העובדים המקצועיים היו ברובם צעירים אידיאליסטים

שפניהם היו לא״י, וששאפו להוכיח, כי היהודים מוכשרים גם לעבודות מסוג זה. ודאי חשבו גם על התועלת שיראו במקצוע, בעלותם למולדתם החדשה. אז כבר התכוננו לעליה והתחילו להבין, שבסילאדישאג אין להם עוד מה לחפש ועליהם לבנות את עתידם בארץ־ישראל.

משראו בעלי כרם נוצרים, שעמיתיהם היהודיים מעסיקים פועלים יהודיים, סיפקו גם הם עבודה לצעירים האלה. והוועדה הגניבה תמיד לתוך קבוצת המיומנים גם כמה ירוקים במקצוע. וכך נוצר במרוצת הזמן במסגרת הוועדה אגף לתעסוקה.

למרות חוסר האמון של הנוצרים, יותר ויותר צעירים יהודים קיבלו עבודה וזה היה נצחון מוסרי וחומרי ניכר עבור הקהילה. בנוסף להישג זה, הודות לחוג החרוץ בעל ההכרה וברוך חוש סוציאלי מפותח, גם אסוף התרומות נעשה באופן מאורגן, כדי שהעשירים יתנו סכום גדול יותר מאשר בעלי ההכנסה הצנועה.

בדברנו על מעשי הוועדה, עלינו להבליט את פעילותו של עזרא וייס, אשר טרח אישית בחלוקת המזון ופעמים רבות הוביל בעצמו בעגלת־יד את המצרכים למקום החלוקה.

במשך קרוב לשנה וחצי עבדו חברי הוועדה בהצלחה עולה וגוברת, כאשר כהערכה להישגיהם נתקבלו להנהגת הקהילה. עובדה זו הוסיפה משקל לעבודתם וערכה המעשי היה, שהגבייה נערכה ביתר קלות ולא פעם הגיעה תרומה בהתנדבות (קמח, שמן, וכו׳) מאת יהודי הסביבה שבאו ליריד. עבודת הוועדה לא היתה פטורה משיבושים, פרצו ויכוחים לעתים ואפילו טפלו אשמה על אחדים מחבריה. אך כל זה לא גרע מחשיבות פועלם.

בעיה יותר קשה היתה, שמחודש לחודש גדל מספר הנזקקים. טחנות המדיניות האנטישמית טחנו לאט אבל בבטחה. גם תוצאות המשבר הכלכלי לא נעלמו במהרה. ומי היו הסובלים העקריים מקשיי הכלכלה? ברור שהיהודים העניים. הם פוטרו ראשונים.

מאין תקח הוועדה כסף, כאשר המשאבים הולכים ומידלדלים, זאת הפכה לבעיה הבוערת ביותר. הקהילה נרתמה לעזרת הוועדה, העניקה הלוואות, העלתה את דמי השתתפותה מ־20 ל־50 אחוז. הציבור היהודי לא נטש את הנתונים במצוקה ועזר להם. אכן, יהדות סילאדישאג הפגינה לאורך כל קיומה התנהגות למופת לגבי בני העדה שלה. ובכך נתנה עדות מרשימה כזאת של הערבות ההדדית היהודית, שלא נמצאה דוגמתה בארץ כולה. העובדה, שהנהגת הקהילה ונבחריה הצביעו בחיוב על הפניית מחצית מהכנסות המסים למטרות סוציאליות, היתה החלטה ללא אח ורע. אף לא אחת משאר הקהילות יכלה להתגאות בגישה אנושית כזאת.

ניהול הקהילה לא היתה עבודה של מה בכך. להיות נשיא קהילה ב־1939 היה כבוד גדול, אך היה כרוך בטירחה עצומה. הטרדות השלטון לא פסקו. האשמות־שוא חדשות לבקרים הועלו נגד הקהילה: בית המטבחיים שוכן קרוב מדי לרובע המגורים, האטליזים אינם נקיים דיים, בית הספר אינו נוהג לפי הוראות משרד התרבות. התנכלו בכול. ועל מי היה להזים את כל הבדותות הללו? בראש וראשונה על הנשיא בפועל. אותה שנה, במהלך בחירות סוערות נבחר ד״ר וילמוש שמואל לנשיא; כממלא מקומו, בתור חבר הוועדה הסוציאלית, נבחר כותב שורות אלה. הבחירות נסתיימו יפה והיה נדמה, שהכל כשורה. ואז פרץ פתאום משבר בלתי צפוי: ד״ר וילמוש שמואל התפטר מתפקידו. לאחר ויכוח ממושך בחרו בד״ר שמו קלר במקומו, אך הוא הודיע שאין ביכולתו וגם אינו רוצה לקחת חלק פעיל במעשי הנהגה בעלת אחריות כבדה כזאת ומקבל את תפקיד הנשיאות רק כתואר פורמלי.

לפיכך, ניהול הענינים בפועל, כלומר ה„שלטון״ עבר — דרך סגן הנשיא — לידי הצעירים. ובכך לא רק שההנהגה תוגברה בכוחות צעירים ורעננים, אלא אף סגנון פעילותה השתנה. עבדו ביתר דינמיות ויעילות, מבלי אף לבטל את כבודה של המשמרת הותיקה ויחד עמה פעלו יד ביד בכל המיגזרים. מאידך יש להזכיר, שגם הזקנים נהגו כבוד כלפי המנהיגים הצעירים.

צעירים כבחירי הקהילה

בני הקהילה היו איתנים בדעתם, שכל מחווה של כבוד מגיעה לנשיאות החדשה וזה הביך לא מעט את ה„צעירים״. לדוגמה, בשעת ההקפות בשמחת תורה, ספר התורה הראשון היה מגיע לרבי, אחריו לנשיא הקהילה, לסגנו, לגזבר, וכו׳. הרגשה מוזרה ביותר היתה עבור כולנו, שכיבדו אותנו בכבוד התורה לפני הורינו. היינו מוותרים על כך ברצון, אולם ה„זקנים״ הודיעו בהחלטיות: זוהי זכותכם ועליכם לקבלה.

מי שמכיר את המנהגים האלה, שבמרוצת הימים היו לחוקים, יבין בנקל את משמעותם. עבור הבקיאים פחות אנסה לתאר את אווירת הימים ההם.

בשמחת תורה מקיימים פעמיים הקפות. בערב שמחת תורה בתפילת מעריב ולמחרת אחר תפילת שחרית. בסילאדי־שומיו, כמו בקהילות רבות בטרנסילבניה, ההקפות של הערב היו זכותה של החברה קדישא ואלה שלמחרת — של הקהילה. אבל ההקפה החשובה היתה זו של הערב, כאשר בבית־הכנסת הגדול ריכזו את כל ספרי התורה שניתן למצוא בעיר, כדי שיתאפשר לזכות כמה שיותר חברי קהילה בכבוד הזה. ואמנם באותה שנת ת״ש הכל הופיעו בתפלת הערב. ולא רק המתפללים כסדרם בבית־הכנסת הגדול, אלא גם אנשי שאר בתי הכנסת, כל אלה, שלקחו בחשבון, כי גם להם סיכוי לחבוק ספר־תורה בעת ההקפות. יתירה מזו, נכחו אף מהסוג הנקרא „יומכיפורניקים״, שציפו כי יקראו בשמם ויתבקשו לקחת חלק בהקפות.

בשבע ההקפות, כל כמה שמוקדם יותר ייקרא האיש להצטרף, כבודו גדול יותר. כל שנה היו מקרים, שאנשים נפגעו ונעלבו, מפני שכל אחד חישב כבר כמה שבועות לפני המועד, מה יהיה תורו בהקפות. ראשי הקהילה עבדו נמרצות על הרכבת הרשימה, על־מנת להבטיח תור מניח את הדעת ככל האפשר. אולם תמיד נתגלו סיבוכים שאין לחזותם מראש. מישהו במפתיע לא יכול לבוא, או להיפך, פתאום צץ איזה אורח מכובד. במקרה כזה הופרע סדר התור ונדחה קדימה או אחורה. אם הדחיה קרתה באותה הקפה עצמה, מילא, לא נורא. אולם אם בגלל השינוי מישהו נדחק להקפה מאוחרת — היה אסון. בעיה היתה, גם כשתור מישהו הוקדם ושובץ להקפה

קודמת, מפני שהאחרים ראו בכך טיפול בלתי הוגן, שבר המזל הקדים אותם. כיום קשה להבין זאת. אך בזמן ההוא הטקס של שמחת־תורה היה מאורע חברתי בשומיו ובמשך כמה חודשים לאחריו עדיין התווכחו עליו, כל אחד לפי שביעות רצונו, או אכזבתו מהמיקום לו זכה. בנושא עסקו כה הרבה, עד שאפילו חלק מהנוצרים נעשו בקיאים והביעו דעתם.

כאמור, ההקפות של הערב היו בידי החברה קדישא. הנימוס חייב, שהחברה קדישא תכבד לראשונה אחרי הרב את נשיא הקהילה וחברי ההנהגה, בכבוד התורה. לעומתה למחרת כיבדה הקהילה את אנשי החברה קדישא, נשיאה וחברי הנהגתה. אך היות שהארוע הראשי היה גם בשנה הנ"ל בערב, שעה שכל יהודי היה נוכח עם אשתו וילדיו, ואפילו נוצרים באו — זכו למעשה ה„צעירים" בפעם הראשונה להכרה בזכות הראשונות, ודבר זה עורר בהם רגשות מעורבים.

משונה ביותר היה עבורנו, שאנו צועדים לפני זקנינו והורינו בשורה והכל מביטים בנו, צעירים, בני 23—27. אך כיוון שזה היה מנהג קדום, קיימנו אותו. ויש להודות, היינו גאים מאד. הרי מקום בולט כזה בטכסי בית־הכנסת היה נחשב בעיני כל יהודי ככבוד ממדריגה ראשונה. ולא אחת קרה, שחברי הקהילה הקריבו הרבה ממון כדי שיקדמו אותם, כלומר שיקראו אותם להקפה לפני האחרים. יהודים החשיבו ביותר תמיד את ההכרה מצד החברה, בה חיו.

אנו, הצעירים כמסתבר, השתדלנו לגמול על פי דרכנו לבני הדור הקודם על מאמציהם ועל רצונם הטוב כלפינו וכדי להצדיק את אמונם, עבדנו הרבה והשגנו תוצאות אף במצב ההולך ומחמיר, ברצותנו למלא תפקידנו. המשך הסיוע לנזקקים והגברתו, היתה המשימה הדחופה כעת.

בהיות הקופה מרוכזת בידי הוועדה הסוציאלית, יכולנו להגיש לאלתר את הסכום הדרוש ללא שלבים בירוקרטיים מסורבלים. הייתי משקר, לו אמרתי, שהקופה היתה מלאה כל הזמן ושכל חבר־קהילה שילם תמיד את חובותיו. אך השתדלנו למצוא פתרון לקשיים ולהיענות לבקשות העזרה הדחופות והמוצדקות ביותר.

רק בסוגריים אוסיף כאן שהחוק ההונגרי, שהופעל לאחר מכן, הקל עבורנו את גביית הכספים, כי הגביה הועברה לטיפול ממשלתי. המשרד להוצאה לפועל ביצע גם את התפקיד הזה.

מבחינה זו הוקל לנו, כלומר לוועדה הסוציאלית. אך רק מבחינה זו. נטלנו את הסכום השלם וזה כיסה את ההוצאות השוטפות, לא נאלצנו להתרוצץ. מי היה מאמין, שכל זה ימיו ספורים. המצב הנורמלי נתהפך כעבור זמן קצר ונבלע בטרגדיה. עובדה, ששינוי המשטר וכיבוש צפון־טרנסילבניה בידי הונגרים (1940) הביאו אכזבה נוראה והשפלה רבה עבורנו כבר מהתחלה.

קבלת הפנים הרשמית לשלטון ההונגרי נערכה על פי הצעתה־הוראתה של המפקדה הצבאית. חוייבו להיות נוכחים בה הנהגת הקהילה כולה וכל נבחריה. כמו כן מחוייבים היינו לענוד את הסמל האדום־לבן־ירוק על דש מעילינו. לאחר המתנה של חצי שעה ויותר, לא מפקד העיר, או איזו אישיות הונגרית חשובה הופיעו, אלא קצין משטרה. זה היה סימן רע, חשנו, שמשהו עומד לקרות. היה זה צלה המקדים של הטרגדיה.

כעבור כמה ימים עצרו 40 יהודים ו־40 רומנים וליוו אותם לבירת המחוז זילה ברגל. לחינם הציעו משאיות להובלתם, המפקדה ההונגרית דחתה את ההצעה. היה עליהם ללכת ברגל דרך רמת־ווארשוצי. רמז מנבא רעות. שם ירו למוות ימים אחדים קודם לכן רומני בשם אולטינאו ואת מושקוביץ' היהודי, שגם הוא ושני בניו הוזמנו לזילה (אחד מבניו נמלט עם כדור ברגלו). בהלה פשטה בקרבנו ואחוזי חרדה לחיי האנשים שנשלחו לזילה המתנו לבאות. פחדנו שתוך כדי דרכם יחסלו אותם. למזל זה לא קרה ונדמה לי שזה היה גורם אז לתגובה הריפה מאד.

וכאן יש להזכיר את האיש קובלוש, כומר פרוטסטנטי מזילה שהתייצב באומץ לב לצדם של המובלים וזה עזר בהרבה. הוא מחה על המעשה והתערב למען שחרורם ולבסוף כולם חזרו הביתה, אמנם לא בבת אחת ולא פטורים מזעזועי התרגשות. נדמה היה שהפעולה נועדה להפחדה ראשונית, כי ה„אקציה" הממשית היתה כבר בתוכנית.

ליהודים אין נתינות

אחת הגזירות החמורות ביותר של השלטון ההונגרי היתה הפקודה שדרשה מיהודים את הוכחות הזכאות לנתינות: כל יהודי היה חייב להוכיח שהוא נולד בשטח שנתפס על ידי ההונגרים וחי בו מאז ומתמיד וגם אבותיו התגוררו זה מאות בשנים בהונגריה. עליהם היה להגיש תעודות על כך למשרד הפנים, שם קבעו, אם הם רשאים לנתינות.

לביצוע התקנה הקימו את המשרד לביקורת זרים. סוכניו יצאו לכל יישוב, הזמינו את היהודים לביקורת, אם אמנם יש בידם תעודות המוכיחות את נתינותם. תעודות מסוג זה כמובן כלל לא היו בידיהם. אז גזרו עליהם קנס כספי ניכר שהיו חייבים לשלם בו במקום ועד לזימונם הבא נתנו דחייה להשגת התעודות.

התברר, שאישורים מסויימים מהשלטון המקומי מאפשרים הגשת בקשות־נתינות למשרדה פנים, שם הבקשה נרשמת. והצגת מספר הרישום פטרה את האנשים מהטרדות נוספות של המשרד הנ"ל.

לאלה שהתגוררו זמן ממושך בסילאדישומיו, לא היו קשיים מיוחדים בהשגת התעודות, אבל עם זאת בכל מקרה נזקקו לעורך דין. אחר מלחמת העולם הראשונה ואף לפניה התיישבו אנשי גליציה רבים בסילאדישומיו. מצב של אלה היה חמור במיוחד. לאחדים מהם כלל לא היתה תעודת לידה, אשר על פיה ניתן להגיש את הבקשה על בסיס חוקי. אבל אפילו היתה ברשותם תעודת הלידה, הענין לא היה חלק. לא כל אחד היה מסוגל לעמוד בהוצאות הטיפול בתהליך. קבלתי על עצמי את המשימה הזאת עם עוד מספר מתנדבים. לעזרה גדולה היה לנו עו"ד ד"ר שנדור סקלי, שבערבים ביקרתי אצלו והוא הורה לי את הדרך להשגת הניירות, ללא תשלום.

לעזרה גדולה מאד היתה לנו פקידה הונגריה, שעבדה בעיריה. שמה היום: פודור. כל תעודה קיבלה ללא הערה.

סיפקה לנו עצות מעשיות ומסרה לנו מידע על כל הוראה חדשה, שהוצאה בסודיות גמורה.

ראוי להערכה גדולה גם בנו של הרב הראשי, ר׳ חיים הי״ד, אשר כמעט כל יום לפני־הצהריים בא אלי אחר התפילה והביא עימו את הספר בו נרשמו הלידות במשרד הרבנות — פרט, אשר לעתים קרובות היווה יסוד יחיד להכנת התעודות. היות שעד לשנת 1896 הכנסיות והרבנות ניהלו את ספרי הלידה, את לידתם בהונגריה של הדור הקשיש ניתן היה להוכיח בעזרת הרישום של הרבנות. מיבצע חשוב ביותר היה זה, חיוני להצלת נפשות, וכרוך בטירחה רבה, אך בנו של הרב, ר׳ חיים, לא חס על זמנו. אם הדבר היה נחוץ, עבד במשך ימים שלמים בהיפושים אחר שם זה או אחר.

הגיוסים לעבודת כפיה.

ב־1942 התחיל גיוס היהודים לעבודת כפייה. היינו תמימים בחושבנו, כי מדובר רק בשירות של ששה שבועות אי־שם בתחומי הונגריה. מי תיאר לו, ששולחים אותם לערבות השלג ברוסיה — למות. היה גם כזה שהצליח לשרוד ולהישאר בחיים, והיו כאלה, שעבורם אותם „ששה שבועות" נמשכו עד לאביב 1945 והגיעו חזרה אף מאוחר מזה. ורבים רבים אבדו.

חלק גדול של הגיוסים לא נעשה לפי החוק, אלא היו תוצאה של רשעות, של הלשנות. גייסו גם את מנהיגי הקהילה וחברי הוועדה הסוציאלית. מתוכם רק את לבבר השאירו בבית, כי היה נכה, ואת נגדור פרידמן, שהצליח בדרך כלשהי לסדר את שחרורו.

ההונגרים המקומיים לא החמיצו שום הזדמנות ושיגרו אין ספור „המלצות" למפקדה. כך קיבל צו־גיוס למשל בימבי שרייבר, שהיה בסך־הכל בן 16. מי יודע נקמתו של מי צירפה את שמו לאותה רשימה, שאפילו ביקורת לא עברה, אחרת היו רואים, שמדובר בילד.

על החודשים שקדמו לריכוז היהודים בגיטו ועל זוועות הדיפורטציה, מביא ספר זה דיווחם של אחרים. לכן אמשיך בשנים שלאחר תקופת השואה, שנות השלום הראשונות כאשר החלו שוב לצמוח חיים יהודיים בסילאדישאג.

אחרי החורבן

אט מאד החלו לחזור ולהתקבץ הניצולים, רובם מעבודת הכפיה. השתדלו לקבל חזרה את מטלטלי היהודים הגזולים, ריכזו אותם בתוך מחסן וחילקו אותם לפי הצורך לשבים חסרי כל. בתקופה זו, הניצולים ממוות, החוזרים לחיים, טרם התרגלו מחדש לרכוש פרטי, גרו וסעדו יחדיו, לא רשמו למי שייכים החפצים שחולקו לניצולים מרכושם של אלה שעדיין לא חזרו.

גם את פושעי המלחמה השתדלו לחשוף ולהעניש ולנקום בהם את הזוועות שעשו, ובמקרים רבים ביתר יעילות משעשה זאת בית־הדין העממי שהוקם מאוחר יותר.

באוגוסט 1945, לאחר השחרור, חזרה קבוצה כבת 20 נפשות ממחנות שונים, מעבודת כפיה, בתוכה גם אני, כמו פעילים נוספים אחרים מהוועדה הסוציאלית לשעבר.

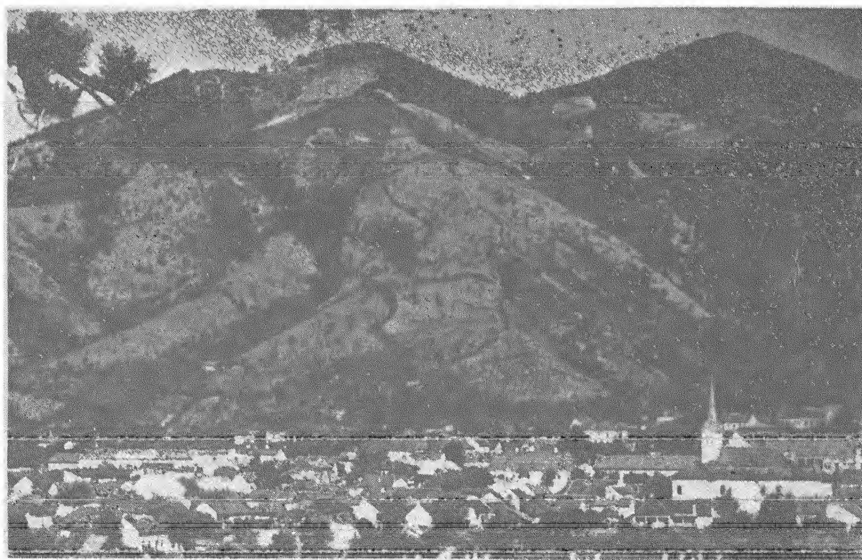
אז כבר היתה קיימת מה שנקרא „הוועדה הדמוקרטית היהודית", סביבה נתקבצו החוזרים מגורשים או עובדי כפיה לשעבר, שזה חודשים היו כבר בבית, מהם שכבר עסקו במסחר ואחדים מהם השיגו הכנסה רצינית.

אלה לא היו מאורגנים, לאט־לאט התרחקו מהציבור, בנסותם לפתור את בעיותיהם כיחידים. בקבוצת החוזרים החדשה היו מנהיגים בעלי ניסיון, שכבר לפני כן פעלו בהצלחה בקהילה וכעת השתיתו את החיים הציבוריים על יסודות חדשים. היו אלה בעלי מחשבה דינמית, מוכנים לפעול, שהחיו תוכניות שנתגבשו בעת היותם יחד במשך זמן ממושך.

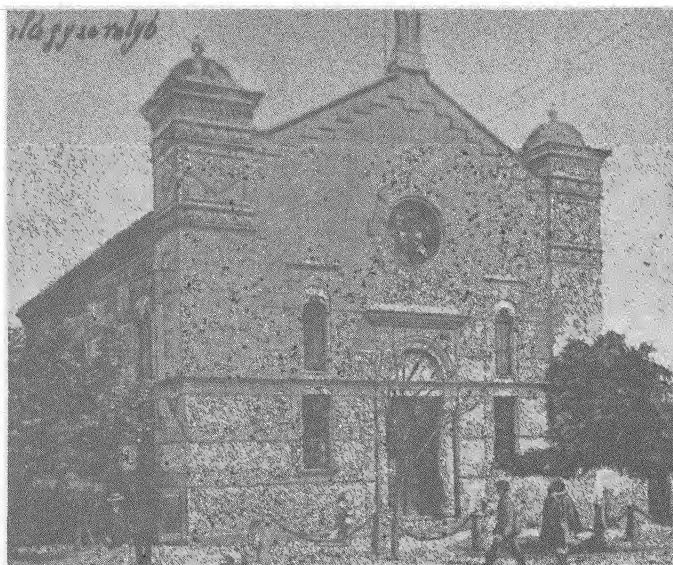
בהתאספם לראשונה הועלו המשימות הבאות על הפרק:

1. גילוי פושעי המלחמה והעמדתם לדין;
2. החזרת דירות היהודים;
3. השבת הרכוש היהודי לבעליו החוקיים;
4. שמירת הרכוש היהודי עבור בעליו שעודם רחוקים;
5. מציאת היורשים הרחוקים, טיפול בהליכים המשפטיים, הכרוכים בקבלת הרכוש;
6. נקיטת עמדה וקו התנהגות כלפי האוכלוסיה הנוצרית ההונגרית;
7. פתרון בעיות אקטואליות, כגון ארגון הקהילה לפי התנאים שהשתנו, תיקונם והפעלתם מחדש של המקוה ובית־הכנסת, החזרת בנינים ציבוריים (בית הספר וכו׳) לבעלות הקהילה.

על־מנת לפתור את הבעיות הנ"ל, חלק מהיהודים היה חייב להתקבל למפלגה הקומוניסטית, שגם מבחינת עקרונותיה המוצהרים היתה הקרובה ביותר אלינו. בדרך זו חשבנו למצוא אפשרות להשגת שויון־זכויות, שמעולם לא ניתן לנו. סיבה אחרת היתה, שהונגרים בעלי עבר פאשיסטי, או בעלי מנטליות נאצית, השתדלו אף הם לחדור למפלגה הקומוניסטית וכבר היוו בה רוב גדול שבו ניתן היה להרגיש. למשל, הם רצו „להלאים" את ביתו של ד"ר שמו קלר, שבנו ניצל, אך לא חזר. התכוונו להקים בו גן ילדים, בעוד הפאשיסט יושקה ברנדט — שנשפט על ידי בית הדין העממי כפושע מלחמה — היה רובץ כבלתי נשוי בדירה דומה בשטח־דיור ענקי. כך מסתברת כניסתם של יהודים רבים, בשיעור גבוה ממספרם, למפלגה הקומוניסטית, דבר שנתקבל בשמחה על ידי דז׳ו נאג׳, חרף התנגדותו העיקשת של בא כוח הונגרי מוועדת המפלגה המחוזית. מזכירה החדש של „הוועדה הדמוקרטית" נהיה עזרא וייס. וכבר היתה לנו השפעה במפלגה וניגשנו ברצינות להתארגנות על הרקע החדש. לא הקימונו קולקטיב, החזרנו את כל אחד לדירתו שלו, אך הצלחנו להחדיר לכלל ציבורנו רוח שותפות מופתית. חילוניים מוחלטים תמכו בקהילה בהחזקת המקוה, או בתשלום שכר השוחט, כפי שאדוקים קיצוניים לא הוציאו עצמם מההשתתפות בהקמת מגרש כדורגל. ד"ר בבא שפטר, פוליטרוק החטיבה ע"ש טודור ולדימירסקו (חטיבה רומנית שלחמה במסגרת הצבא הסובייטי) חזר אלינו לכמה שבועות. הידע והאוטוריטה שלו סייעו בידינו לנהל את עניינינו בצורה מאורגנת. לראשונה היה עלינו להתחיל בהליכים משפטיים על הירושות. ייאמר לשבחו של החוק הרומני, שבנושא זה היה לעזרה עצומה עבורנו אחד החוקים, שחקקו במיוחד לפתרון בעיית המגורשים. חוק זה קבע, שמותם של קורבנות הדיפורטציה שיש ביניהם

הרי מוגורה שעל יד שילמוי (התמונה מגבי אנגל)

שימלוי — סילאגי שאמלוי

בית־הכנסת הגדול בשומיו־שימלו

משמאל: ארון הקודש אחרי החורבן

בית־הספר היהודי בשומיו־שימלו

הבדלי גיל או מין, יש להתייחס אליו כאל מיתה בעת ובעונה אחת. לפי החוק הכללי, במקרה אסון, כשאב ובנו ניספו בתאונת דרכים, נחשב תמיד ראשון מותו של המבוגר. פירוש הדבר, כי הבן יורש את רכוש אביו, ובהתאם לכך יש לנהל את הליכי הירושה. קשיים שאין לתארם היה גורם ניהול משפטי הירושה, כשבמקרים רבים הופיע יורש ממדריגה חמישית בלבד, והיה עלינו, בשמם של כל הקודמים לו לנהל הליכים נפרדים עבור כל אחד מהם, לתעד את מידת קירבתם, את מקומם בתור לפי גיל הנפטרים וכו׳.

את הליכי הירושה ניהל ד״ר בבא שפטר. כשעלה בידינו לקבוע את זכות הירושה, החלו הויכוחים בין היורשים לבין עצמם. אז הוקם בית־דין נבחר על בסיס זבל״א במסגרת „הוועדה הדמוקרטית" שעשרת חבריה חקרו את המקרים השנויים במחלוקת. כל אחד מהצדדים בחר לו שופט אחד מתוך העשרה ושני השופטים בחרו יושב ראש. ברוב המקרים ד״ר שפטר היה היושב־ראש, ועזרא ואנוכי היינו השופטים. הדיונים נמשכו לפעמים עד לשעות המאוחרות של הלילה. אך אף פעם לא קרה, שהצדדים לא קבלו את החלטת בית־הדין הנבחר. מוסד זה, שהוקם על ידינו, הכריע גם בחילוקי דעות מסחריים ובמקרים רבים לא רק בסכסוכי יהודים בינם לבין עצמם, אלא גם בויכוחים שבין יהודים לנוצרים.

לפיסגת פעילותו הגיע בית־דין זה, כאשר סאבו, שהתעלל בחניכי ה„לבנטה" (ארגון נוער טרום־צבאי) היהודיים — שלח לנו ממחבואו הודעה, שבאם נקבל על עצמנו את תפקיד השפיטה ולא נמסור אותו לבית־הדין העממי, יתייצב מרצונו בפני בית־דיננו. הכרעתנו היתה שנקבל אותו. המשפט, השמעת עדי התביעה וההגנה ארכו ימים שלמים. הנאשם היה חופשי לבחור סניגור. ובית־הדין שלנו גזר את דינו כך:

על הנאשם נגזר למשך שנה איסור יציאה ממקום מגוריו ובכל יום ראשון אחר הצהריים, כשפארק העיר הנקרא פארק־המבצר, מלא מטיילים, עליו לעבוד בו במשך ארבע שעות בטיפול בגן ולחזור לביתו ישר ולא לעוזבו. אביו היה בעל בית־חרושת ללבנים ובעונש בנו נכלל לספק כמות מסויימת של לבנים אשר עליו היה להוביל לשיקום חדרי ההלבשה של המקוה ומגרש הכדורגל. הנשפט קיים בקפדנות את גזר־הדין על פרטי פרטיו.

היתה זו הצלחה מוסרית בעלת משמעות בלתי רגילה עבורנו. כל כוח שלטון לא עמד מאחורינו, לא הפעלנו לחץ על איש, בעיר כולה ישבו אז כ־100 משפחות יהודיות ובכל זאת, קומץ אנשים זה יכול היה להשיג לעצמו יוקרה כזאת!

בנוגע לפושעי מלחמה קבלנו את העקרון שלהענשתם מיועד אך ורק בית־הדין העממי. תפקידנו הצטמצם להשתתפות בחיפוש אחר הפושעים והעמדתם לדין.

את עמדתנו כלפי האוכלוסיה ההונגרית איפיינה ההימנעות מהכללות. מי שלא היה פאשיסט ומושיט לנו יד, נקבל את התקרבותו, אך אנו לא ניזום דבר. עבור מספר אנשים היה ענין מפתה לשבת ולשתות יחד עם דז׳נטרי כלשהו, אליו לפני כן לא בא בחשבון אפילו להתקרב, אך בהדגשת כבודנו וגאוותנו העצמית מנענו את התופעות המשפילות הללו. חלק מההונגרים הפגין יחס חיובי, היו שהביעו בפומבי צער על מה שקרה, אך לרוב רק למראית עין. בעומק נפשם לא יכלו לעכל, שאחדים חזרו ממסע־המוות, הם לא לקחו בחשבון, שעלול לקרות כדבר הזה ובקושי נכנעו למציאות. בינם לבין עצמם: חבל היה להם על שובו של יהודי אחד אפילו. היינו מודעים לכך, בהיותנו ערים לתופעות האוירה הכללית, שמבחינתנו היו קלות להבחנה.

פליטי אתמול מושיעים היום

מלבד זה נתעוררו בעיות חדשות רבות. אחת מהן היתה, לדאוג לסידור הילדים היתומים פליטי קהילת יאסי. פתחו במיבצע ארצי למען סידור הילדים אצל משפחות, עד אשר תתארגן עלייתם ארצה. בענין ילדים אלה הגיע שליח גם לשומיו. הכרזנו על אסיפה בבית־הספר והשליח תיאר את מצב היתומים, בהמליצו על אימוץ ילד אחד על־ידי כל משפחה. הנאספים קיבלו את ההצעה ללא התנגדות, אשר לה הסכימו גם אלה שלא נכחו באסיפה. מאה משפחות יהודיות היו בעיר — וקבלנו על עצמנו החזקת מאה ילדים יתומים.

ואמנם כמספר הזה הגיעו. משפחה יחידה נמצאה שלא קיבלה עליה ילד ומשנודע הדבר, מיד הופיעה משפחה אחרת וקלטה שני ילדים. כך כולם מצאו בית. למעשה הזה לא היתה דוגמה בכל רומניה. היינו מתגאים בכך, שאנו, מגורשים בזויים של אתמול, היום כבר מסוגלים לעזור לזולתנו.

אחרי זה התעוררה שאלת המשפחות היהודיות שברחו מבוקובינה. אותו שטח היה כבר שייך לברית המועצות, אך השלטונות שם, בהתחשב בסיבות מסויימות, הירשו למספר משפחות לעבור לרומניה. קהילתנו קיבלה על עצמה גם מהם כ־35 משפחות.

הם הגיעו ביום שישי אחר הצהריים מאובקים ומלוכלכים, עם כל מיני חפצים עלובים. העברנו אותם לחצר בית הספר, המקוה היה כבר מוסק, בחצר תבשיל חם, חלה טריה. התרחצו, אכלו ושבעו וכל אחד הסתדר בדירה, שכתליה סויידו זה עתה. לא היה זה ארמון, אך הם העריכוהו כי ראו, שכמעט כל הציבור היהודי מסתובב סביבם ומשתף פעולה למענם. בשבת עדיין סעדו על שולחן משפחותינו, אך כבר ביום ראשון יצאו לחפש עבודה. אנשים חרוצים מאד היו, לא רצו לגרום טירחה לאף אחד. כולם עלו אח״כ ארצה ללא יוצא מן הכלל בעזרת השלטונות הרומניים, עליה בלתי ליגלית, כי ישראל עדיין לא היתה מדינה.

גם הקהילה פעלה כבר ונוסדה קבוצה מקומית של „הועד העממי היהודי", שהיה יצירתו של המשטר החדש. היהודים שחזרו, השתדלו לנצל מסגרות אלה כדי להניע את גלגלי הקיום החברתי של היהודים, להעמיד למשפט את פושעי המלחמה, להציל את הרכוש היהודי שעוד ניתן לגלות, כלי בית, בגדים, חפצי־מזכרת, תשמישי קדושה.

המסע נגד פושעי מלחמה

בזמן הזה נערכה הענשתם האישית של הפושעים, שהתמצתה בכך, שהרביצו להם מכות, או הגישו נגדם תלונה למשטרה. אז עדיין לא הונהג ההליך הרשמי הפוקד עליהם את עוונם.

הועד העממי היהודי היה מסגרת מתאימה לסיכול המכשו־לים העומדים בדרך ההתחלה החדשה. פעילי ציבור מנוסים

קבלו לידם את ההנהגה והצליחו לבצע כמה וכמה פעולות מועילות. בחיפוש אחרי פושעי מלחמה השיגו הישגים מרשימים, מצאו מספר פושעים ומסרו אותם לבית הדין העממי, מצאו את ההוכחות והעדים, והשתדלו לפקח על מהלך המשפט, אשר האשמים בסיוע כנופיית מרעיהם ניסו להכשיל לעתים קרובות. גם זאת היתה מלחמה קשה. הרי עצם הרכבו של בית-הדין לא נוצר על-מנת להבין את הפשעים המחרידים. „המפלגות ההיסטוריות", בדומה למפלגה הסוציאל דמוקרטית והקומוניסטית, חתרו לפופולריות. ואכן, לא היה דבר פופולרי מדי עניין הענשת האשמים. באורח מוזר ביותר, דוקא לצד המעונין ביותר, לקהילה היהודית, לא היה ייצוג בין חברי בית-הדין. הם דחו את קבלת היהודים בתואנה, ש„הועד העממי" איננו מפלגה ורק מפלגות רשאיות לייצוג במסגרת בית-הדין העממי. מובן שכך לא אחד מהפורעים הצליח להתחמק מהעונש על מעשיו הנפשעים.

אבל הורינו, אחינו, קרובינו, אבדו. כולם! ורק טבעי שאנו לא נתנו להונגרים להשבית את עבודת הצדק. כשניסו לעשות „סבוטז'ה", השיבונו מלחמה שערה.

נזכיר למשל שבמהלך משפטו של אחד מפושעי המלחמה בקלוז' קנו הפשיסטים את כל כרטיסי האוטובוסים, כדי שהעדים לא יוכלו להגיע לדיון בעתו, בעוד לעדי ההגנה ההונגריים היה מקום באוטובוסים בשפע. מיד הבנו, כי מטרת התמרון היא לחבל במשפט. פאלי ויינברגר, שהיה הפעיל שבחבורה, השיג אופנוע ישן ומשומש, אך ניתן להפעלה ויחד עם זליג ועם כותב שורות אלה, פרי צ'נגרי, החלטנו לנסוע לקלוז'. הדיון כבר עמד בעיצומו ועדי ההגנה, דהיינו השותפים לפשע, כבר צהלו משמחה, ששוב הערימו על היהודים בתחבולתם. בכניסתנו לאולם שלף פאלי את פנקסו ורשם בו את שמות הנוכחים. צ'נגרי ניגש אל התובע וסיפר לו מה שקרה. התובע הודיע על כך לבית-הדין, שגבה עדות משלושתנו. לבסוף הוחלט לתת אפשרות לעדי התביעה לגולל את מעשי הנבלה שנעשו. בתאריך החדש, להפתעתו הגדולה של בית הדין, עדי ההגנה לא הופיעו כלל. הם פחדו ונבהלו. הצדק ניצח, אך היה עלינו להיאבק למענו. שום דבר לא יכולנו להשיג בלי מאבק. לחינם השמיעו את הסיסמה שהשלטון הוא בידי היהודים, זה היה רק למראית עין. הכוחות הפאשיסטיים, השרידים ההיטלראיים, עדיין היו חזקים מאד.

הסיפור הנ"ל רק מדגים את המערכה, שעלינו היה לנהל עבור עשיית צדק.

השגינו הבולטים ביותר במציאת הפושעים והעמדתם לדין: תפיסתם של שני הארכי-מנוולים, יושקה לאזר, ומפקד הגיטו, קראסנאי. לאזר הובא הביתה מבודפשט וקראסנאי — ממוסקבה! אני סבור, שכדאי לספר את פרטי תפיסתו של הפושע המפלצתי קראסנאי.

מסע צייד על פושע

קראסנאי היה ראש השלטון הנפתי בימי ההונגרים מ־1940 ואילך, ימני קיצוני ו„מהימן" כל כך על המשטר שמשרד הפנים ההונגרי הפקיד בידיו את ארגון הגיטו בסילאדישומיו ומינה אותו למפקדו. בגיטו שומיו הושלטו תנאים גרועים ביותר והתעללו באכזריות ביהודים. קראסנאי היה אחראי במדה רבה ליחס הסאדיסטי הבלתי-אנושי בגיטו זה ועל ההתעללויות בו. טבעי לכן, ששארית הפליטה עשתה כל שביכולתה, כדי לעצור ולמסור למשפט את הרוצח הסדיסטי הזה. אך לא ידענו לאן הוא נסחף, לאן נמלט. התעניינו, חקרנו, זה אמר שברח מן הארץ ואחר העיד שמת. איש לא ידע עליו שום פרט ודאי, אך לא חדלנו לחפש. יום אחד פשטה שמועה, שמישהו ראה אותו במחנה-הסגר הרחק-הרחק בפוקשני (מולדובה). באורח מקרי פגשנו שבוי משוחרר, שסיפר גם לנו, כי ראה במו עיניו את קראסנאי במחנה.

שיגרנו מברק על הגילוי לבית-הדין העממי ובו בזמן התחלנו להרהר, מה נוכל אנחנו לעשות כדי שייתפס. דעתנו נחרדה למחשבה שאולי יצליח לחמוק. ביום ראשון של סוכות — בסתיו 1945 — בתוך בית-הכנסת עלה בלבי הרעיון, שאנו עצמנו נתחיל לרדוף אחרי הרוצח. מה יקרה אם אסע לפוקשני? המקום אמנם מרוחק, אך אין זה בלתי אפשרי לבצע את המירדף הזה. החלטנו, שנשתמש במכוניתו של יומי ברקוביץ' למסע (ברכבת היה כמעט חסר סיכוי להגיע אל העיר הרחוקה הזאת) ושכל אחד יתן קצת כסף לכיסוי הוצאות. נסענו עם שנדור פישמן לזילה, כדי לצוד את לבו של מיקשה ווארנאי, שהיה מפקדו של המוסד לביטחון המדינה במקום, שיצטרף לנסיעתנו ובכך נוסיף גושפנקה רשמית לענין.

לא בנקל שיכנענו אותו. הוא טען שזה ענין לשלטונות ולא לאזרחים. אך לא סירב להילוות אלינו לקלוז' כדי לגשת לבית-הדין שם ולהתייעץ עם התובע. וכך קרה. בקלוז' הצלחנו להתקבל אצל תובע בעל נחישות-דעת על נושא פושעי המלחמה, שהבין במה מדובר ומילא עבורנו מכתב-לווי רשמי. אם כך, גם ווארנאי בא איתנו. לא היתה משימה קלה. אך בערה בנו אש הנקמה לשים ידנו על אותו פושע-מלחמה סדיסטי שהתעלל בהורינו ומשפחותינו.

איגרת ההרשאה היתה בידינו, כעת עלינו רק למצוא את קראסנאי!

אולם התברר, שהוא נעלם מפוקשני. התקשרנו עם ראשי המפלגה הקומוניסטית במקום וגם עם מפקד מחנה השבויים בו שהה הפושע. המפקד גילה רצון טוב והבנה לענינינו, אך לא יכול היה להסגיר לידינו את קראסנאי.

מתוך רשימת השמות של המחנה התברר, שהוא היה שם במשך כמה שבועות, אך כמה ימים לפני בואנו נכלל במשלוח לברית-המועצות. הענין נראה חסר סיכוי. באותו זמן נשלחו אלפים ורבבות מזרחה, מי יודע לאן? מי זה מנהל רישום כזה? כיצד נגלה את עקבותיו בארץ הענקית ההיא?

המפקד, לאחר ששמע במי מדובר ושקראסנאי נשפט למוות בהעדרו בידי בית-דין העם, כינס את סגל פקודיו להתיעצות והבטיח, שאם רק יימצא קצה החוט, יטפל בדבר ויסגיר לידינו את הרוצח.

לא טיפחנו תקוות גדולות. כיצד ימצא גרגיר בתוך ים החולות? חשנו שרק עבורנו יש חשיבות לקראסנאי ועכלנו חמוצי פנים את הכשלון.

מצפון מציק וחרטה ייסרו אותנו על שלא יצאנו בעוד

מועד בעקבותיו מדוע התמהמהנו והשהינו את חיפושנו? עובדה היא: אילו הגענו מעט קודם, הכל היה מסתדר פשוט וחלק. הוכחות, גזר דין, מכתב המלצה, הכל היה בידינו ויכול היה להיות בידינו גם קראסנאי.

ביום חג המולד קבלנו הודעה מבית־דין העם, שפושע המלחמה המבוקש קראסנאי נתפס והוסגר לרומניה ואף הגיע כבר לקלוז' שם הוא כלוא בבית־הסוהר. הידיעה נדמתה כתעתוע־דמיון. ברגעים הראשונים אף לא האמנו באמיתותה. הייתכן ששלטונות־פנים כשלטונות־חוץ יעזרו לנו באמנות כזאת?

הידיעה התאמתה ועוררה הדים עצומים לא רק בקרב היהודים, כי גם בחוגי הנוצרים בסילאדישאג. עשיית הצדק גברה על מכשיליה. חשנו שגם זהו חלק משחרורנו ואיננו המפסידנים הנצחיים, רדופי הגורל חסרי התקנה. ונצחון זה הוא פרי המאבק שלנו, של היהודים.

הפושעים שטרם הובאו בפני בית־דין והסתתרו אי־שם, שמעו זאת נחרדים: הנה, ידם של היהודים מגיעה רחוק, עד למוסקבה! מפני ששם הורידו אותו מהרכבת. האוכלוסיה ההונגרית בסילאדישאג — פרט לכמה יוצאים מהכלל — „החזיקה אצבעות" לקראסנאי והיתה רואה בעין יפה לו התחמק, כפושעים רבים אחרים.

עוד רק זאת על הסוגיה: כמה חברים נסענו ללא שהיות לקלוז' וביקשנו רשות, להטיח בפניו אישית את מעשי הזוועה שעולל. פנים אל פנים רצינו לעמוד מול רוצח הורינו, קרובינו, ילדינו. הפגישה דמתה לסצינה מתוך מחזה אבסורדי. הוא איננו מרגיש אשמה — טען, לא עשה דבר אחר מלבד מילוי פקודות מגבוה, הנוסחה המוכרת היטב.

בין השאר פנה אלינו כך:

אבקש את סליחת האדונים, אך מתנהגים כמו הכלב שהושלך בו אבן והכלב, במקום להתקיף את מיידה האבן, מתנפל בזעם על האבן..."

לכך השיב התובע מוראַרו כך:

„אתה טועה, קראסנאי, אנו נמצא גם את מי שיידה את האבנים, אך נשמיד גם את האבן עצמה, לבל יימצא שוב מטורף, השואף לנצל את האבן המרושעת, כדי לפצוע בה אנשים חפים מפשע".

ההמשך התנהל כמקובל: דיוני בית־דין מלאי התרגשות, הוכחת האשמה ללא צל של ספק. היות שברומניה לא היה אז עונש מוות, הוא נידון למאסר עולם, שפירושו 30 שנות כלא. מאז וודאי השתחרר כבר ונהנה מזיקנה שלוה, אולי אף זוכה לפנסיה, הרי היה פקיד־ממשלה בכיר.

לפעמים אני חושב, שאלמלא הבאנו והחזרנו אותו היה מתנסה שם בתלאות גדולות מזה. הרי מחצית השבויים לא חזרה כלל. על כל פנים, שמחת הנצחון המהולה בתוגה — היתה שלנו.

עברו רק שנים אחדות והתברר, שמשטר חדש זה איננו זקוק ליהודים ולפי ההשקפה הדוגלת במלחמת המעמדות, ניתן לנשל כמעט כל יהודי ממקום עבודתו, מחיים ציבוריים, מאפשרויות הפרנסה הדלות. בערך מאה משפחות (כ־200 נפש, כולל הסביבה) חזרו לסילאדישומיו, בכוונה להסתגל מחדש. אולם לא ניתן להם להגיע למנוחה.

ובאופן טבעי, יותר ויותר יהודים היפנו מבטם לעבר ישראל. התחילה עליה ליגלית ובלתי ליגלית. קהילת שומיו פחתה, התכווצה, איבדה מחשיבותה מיום ליום. הקהילה פעלה משהו למען היהדות. ראש העדה אלדר איזאק — יצויין לשבחו — השתדל למלא אחר הוראות המפלגה, תוך ערנות לגבי האינטרסים שלנו.

משנה לשנה נותרו פחות יהודים בסילאדישומיו. חלקם הצליח לעלות מוקדם, אחדים עברו עוד טלטולים ממקום למקום טרם עלו. רובנו לא יכולנו לשאת החיים בבית הקברות. וכך דעך שם הכל וגווע לאט — ומרכז יהודי מפואר ומפורסם משכבר חדל להתקיים. בסילאדישומיו יש היום יהודים רק בבית־העלמין.

רוב הנותרים חי כיום בישראל. כאן מצאו מרגוע, תקוה לחייהם, אמון במחר בטוח יותר. כאן במולדת הישנה־חדשה הם בפעם הראשונה באמת בבית.

חתונה ראשונה בשומלו — אחרי השואה

ישראל וייס

שומיו — מראשית עד אחרית

עיירה קטנה ובה אנשים קטנים וחלומות גדולים שאינם מתגשמים לעולם. מסגרתה של עיירה מטביעה את חותמה בכל.

שימליאול-סילבניה (בהמשך בקיצור: שומיו).

צל המאגורה מוטל על הסמטאות המתפתלות, העולות־ויורדות שלרגלי ההר, פעמים בקדרות מנוכרת, פעמים כחסות מגינה, אך לעולם כמתריס כנגד שאפתנות השוא. גאה נשקף ההר ממרומיו על בתיה הפזורים של העיירה, בדמותו עצמו לאולימפוס.

שומיו. העיירה, בה חולפות עשרות בשנים מבלי שיקרה בהן דבר הראוי להירשם. אף ההיסטוריה דילגה בחפזון על מאות שנותיה, על־מנת למצוא מרחב להתפתחותה במקום אחר. אני מטיל ספק אפילו בכך, שאותו מבצר־באטורי המשרה אוירת הוד־קדומים, הריח אי־פעם אבק שריפה.

הסנסציה הרעשנית ביותר שבין שתי מלחמות העולם היתה היבחרותה של אוה ספלונצאי למלכת היופי בהונגריה בשנות השלושים. נחמה פורתא, שמי הקראסנה הזורמים כאן, מרהיבים עוז לצאת מגדרם מדי פעם, בעת הפשרת שלגים. במותחו בגאווה את גדותיו, שנגזרו צרות מדי, מאותת הוא ליושבי העיירה, שראוי הוא ליותר מאשר להוות מי־אפסיים, מירבץ לעדת־ג׳מוסים. תוך כדי זעמו, או תאוות הגדלות שלו, מסוגל להתפרץ, לשטוף ולסחוף עימו גשרים ובתים. במקרים כאלה כל העיירה נזעקת ומביטה בחרדה בהרס חסר התכלית. אבל לכל הפחות מתרחש משהו.

ובכל זאת, עבורנו, שנולדנו בה, היוותה שומיו עולם ומלואו. שם רחצה אותנו המילדת, שם לקח אותנו אבינו לסליחות עם שחר מקפיא, כששפתינו מתעקמות לבכי (הו, מי זה חשב אז, שהדמעות האמיתיות תבואנה רק אחר כן)!

והגיעו גם הנשיקות. נשיקות־נעורים מתוקות! שם, באפלוליתו המבורכת של רחוב הרפורמיים.

עבורנו שומיו היה העולם כולו. עולם שלם הכילה העיירה הזאת. היו בה עניים ועשירים, משוגעים וחכמים, מנזר ובית־זונות, בית־מרזח ובית־תרבות. וגם אנחנו היינו בה, אנו, היהודים. והיינו בכל מקום ומעורבים בכל. שומיו שלפני המלחמה מנתה 400 משפחות יהודיות, אולם קהילה קטנה זו סיפקה את כל סוגי האנשים. היו בה דתיים וכופרים. כאלה שביקרו יום־יום בבית הכנסת וכאלה שהעדיפו לבקר בבית הקפה „קישמדבה״ (הדובה הקטנה), רבים שקועים היו בים התלמוד בזמנם הפנוי, אחרים לא היה איכפת להם לצעוד כ־„עמי־הארץ״ לקראת העולם הבא. עיירה זו נתברכה בקהילה מעין זו, אשר בה השמש מכובד יותר מראש הקהל, אשר בית הכנסת שלה נעול בשרשרת, לרב אין מתנגדים ובית הקברות היהודי נשמר בידי גוי מקדמת דנא, ואותה משפחה ממלאת תפקיד זה עד ימינו.

מי יוכל להעלות את כל שהיה עוד ושבעקבות הנאציזם נגרף ונשטף בסופה.

העיירה, בה לא קרה כלום. מדוע איפוא חוזרים לשם זכרונותינו כל הזמן? מה היה בה, שרק שם הרגשתי בבית, הגם שבקושי התגוררתי שנים אחדות בקירבה? מדוע רק שם גידלתי שורשים במשך עשרים שנותי הראשונות?.

עבור כל אחד חשובים ביותר הדברים החיים בזכרונו, אשר אותם חווה בעצמו בגופו בעיר הולדתו. אוותר על הסקירה ההיסטורית שאניחה להיסטוריונים: שיעשו מלאכתם באין מפריע. עם זאת, ספר־זכרון כזה שהקורא מחזיק בידו, מצדיק, שנדפדף חזרה מאות אחדות בשנים בתולדותיה של שומיו.

אנו, בבואנו לעולם, כבר חיכה לנו בית ההורים, בית הספר, בית הכנסת, הרחובות, הבאר, גשר הברזל. דברים רבים קיבלנו מן המוכן. ויכולנו להוסיף הרבה על הדברים שאבותינו ואבות־אבותינו בנו ויצרו שם, אלמלא חדלה קהילת שומיו להתקיים, כבמחי יד, שעה שהקטסטרופה הזוועתית פקדה אותה ומחתה קהילה בת מאות שנים מעל פני האדמה.

נחזור מעט אל העבר ונראה, מי היו היהודים הראשונים, שקבעו מזוזות על משקופי ביתם, מי ומתי יסדו את הקהילה, שבמרוצת השנים היתה לפאר יהדות טרנסילבניה, מי בנו את בית־הכנסת הגדול. בקצרה: מתי אמר יהודי לראשונה: „נו איך בין דאך א שימלואר ייד״.

סביר שהיהודים הראשונים שהתישבו בשומיו, הגיעו אליה מגליציה. העדות הכתובה הראשונה, המזכירה הימצאות יהודי בשומיו, היא משנת 1696, כאשר המקום שימש כעיר המחוז של קראסנה. השם לא מופיע בכתב, אך הוא מאשר, כי היהודי שילם את דמי המלח שחולק. כיוון שבארכיון הקהילה נמצאו רשומים רק החל משנת 1800, ניתן לשער, שאז התחילה התישבות משמעותית של יהודים. אין בידנו אלא להסיק מהנתונים ששרדו על יהודים באותו מחוז, באשר עיסוקם לא היה שונה משל אלה: מסחר זעיר, ייצור יין־שרוף ועסקי מכר היו פרנסתם. כעבור 70—80 שנה התמונה ברורה יותר. בעקבות התנופה הכלכלית, גדל מספר היהודים ועיסוקיהם נעשו מגוונים יותר.

הקהילה נוסדה ב־1830. כעבור 20 שנה נבנה בית הכנסת הראשון, הוקם מקוה, אורגנה חברה קדישא, נפתח בית־ספר יסודי חדש. מועד חנוכת בית־הכנסת הגדול והמפואר היה בשנת 1893. עבודת הבניה של הקהילה לא נסתיימה בכך. נבנו בתי תפילה קטנים וגדולים (4 נוסח אשכנז, 2 נוסח ספרד), מגורי הרבי, משרד הקהילה. בקהילה פעלו ארגונים סוציאליים רבים. בתלמוד־תורה למד כל ילד יהודי משומיו.

רבנים ששמם יצא לתהילה נתחלפו כאן במשך השנים. פתח בשרשרת ר׳ בנימין הכהן הרטמן, שנתמנה לכהונת רב הקהילה באמצע המאה ה־19. לאחר מותו נכנס במקומו בנו, ר׳ חיים זאב הכהן, אשר מת בעודו צעיר ב־1867. לאחר 3 שנות „יתמות" בחרו המנהיגים במרדכי הלוי הורוביץ, רבה של העיירה האלמי. לצד פועלו כרב, חיבר ספר המכיל פסקי־דין הלכתיים וניהל ישיבה. מבין תלמידיו יצא ר׳ יהודה (ליוש) בלאו, מנהל הסימינר לרבנים בבודפשט ועורכו הראשי של כתב־עת מדעי בשם „מדיאר ז׳ידו סמלה", שאת מוספו בשפה העברית ערך בעצמו. בעקבותיו בא ר׳ משה חיים סגל רוזנבאום, אשר בתום עשר שנות כהונתו עבר לקליינוורדיין שבהונגריה.

ב־1899 נבחר לרבה של הקהילה ר׳ שלמה זלמן אהרנרייך, אשר שירת את קהילת שומיו במשך 45 שנה. לפעילותו הברוכה שמה קץ השואה כאשר בן 84 נלקח למחנה ההשמדה. נחשב לבולט ביותר בין תלמידי החכמים של טרנסילבניה והונגריה, מחברם של ספרי הלכה רבים ושל פירושים וספרי שו״ת. לישיבה שנוהלה על ידו הגיעו תלמידים גם ממקומות מרוחקים ומספרם נע בין 60 ל־80 מדי שנה.

בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה הגיעה יהדות שומיו לשיא פריחתה. כ־100 שנה לאחר היווסדה מנתה הקהילה 941 נפשות, שהיווה 16.7% מכלל התושבים. כעבור 10 שנים גדל מספרם לכדי 1440 (20.9%) ובשנת 1920 ל־1580 נפש (קרוב לרבע מכלל האוכלוסיה, 23.5%). בתקופה זו נתפרסמו אישים אחדים משומיו גם מחוץ לגבולותיה. את שמו של בדה יוב (Bede Jób) הכירו הקוראים תחילה מתוך טורי העתונים של טרנסילבניה ומאוחר יותר כעורכו הראשי של „פשטי הירלאפ", בו פירסם לעתים קרובות מאמר ראשי. כמוהו גם אלברט פרקש (Albert Farkas) נודע כעתונאי ופובליציסט. פירסם שירים בעלי נושאים תנ״כיים וכיהן כמזכיר במרכז הקהילות האורתודוכסיות בבודפשט.

את התקופה שבין שתי מלחמות העולם מאפיינת הדריכה במקום. בעטיו של שינוי השלטון מהונגרי לרומני איבדו הסוחרים — ובפרט הסיטונאים העוסקים במשקאות חריפים, את שוקיהם הקודמים. הנסיגה הכלכלית הראתה אותותיה גם במנין הנפשות של קהילת שומיו. משנות ה־20 עד 1941 על־פי נתוני מיפקד התושבים דאז אפשר להבחין בנסיגה איטית: מס׳ היהודים יורד עד 1246 נפשות, כלומר לכ־16.5% מכלל האוכלוסיה. אך החיים אינם נעצרים ויהודי הקהילה רוצים לחיות וליצור.

בשנות ה־20 המאוחרות, כאשר מתוך 400 המשפחות היהודיות 257 משלמות מס קהילתי, חלוקת יהודי שומיו על פי ענפי התעסוקה שלהם היתה כדלקמן: 2 סוחרים סיטונאיים, 18 חקלאים, 13 מורים, 90 סוחרים קמעונאים, 11 עורכי־דין, 2 עובדי ציבור, 47 פועלים, תעשיין 1, 6 רופאים, 30 פקידים, 2 קבלנים, 80 עובדי תעשיה, מהנדס 1, עתונאי 1 ו־25 ללא עיסוק קבוע.

בבואי למנות שמותיהם של אישים מוכרים מהתקופה ההיא, מודע אני לכך, שבני דורי החיים אתנו ימצאו שהחסרתי אחדים מהם. הסיבה לכך נעוצה בדלות המקורות הכתובים. ומה שקיים, אף הוא מסתיים בסוף שנות ה־20. אך אנו מקווים שאחרים ישלימו את הרשימה בנתוניהם.

איזידור שכטר הקים בית־מלאכה לבורסקאות ולעיבוד עורות שהעסיק 40 עובדים; **אדולף כהן** בנה בית־חרושת לחומץ, **האחים קלרמן** יסדו בית־חרושת למוצרי עור ופרוות; **איגנץ פרנקוביטש** ייסד חברה מסחרית; ד״ר **קלר שאמו, גב׳ וייסברגר, ז׳יגמונד בריל, שמואל בריל, דוד מיליצר וליוש מיליצר** הקימו משקי חקלאות מודרניים. קלר שאמו פעל גם כעורך־דין ואף כתב ספר על נושאים משפטיים, היה בעל ספריה גדולה ואוסף־תמונות יקרות ערך.

מרביתה של הקהילה היתה נאמנה למסורת והיו בה מספר לא־מועט של בקיאים בתלמוד מהם שפרסמו ספרים בנושאי הלכה ובשאר נושאים. תלמיד חכם דגול היה ר׳ יעקב אריה־לייב פרנקל, מחברם של ארבעה ספרים (ביניהם שניים בעלי 2 כרכים), בהם עוסק בבעיות הלכה וקבלה ובמאמרי חז״ל. מחבר אחר, ר׳ יעקב שמואל אוסלנדר, שחי זמן־מה בשומיו, חיבר ביאורים חדשניים על גדולי תלמוד והלכה ומישנתם. לאחר עוזבו את שומיו, ניהל ישיבה קטנה ב־ואראד. הוא ניספה בשואה. מוכרים היו עוד ר׳ חיים שלמה הורוביץ, זאב וולף טירנאואר, דיין הקהילה שמת בצפת אחר המלחמה, ר׳ אברהם נתן ברנט, שכתב מסה על הבעל־שם־טוב, ניצל בעת השואה ואחרי־כן עלה ארצה.

הדפסת יצירות המחברים היתה מוטלת על שלמה הלוי היימליך. כ־30 ספרים בעברית נדפסו בבית־הדפוס שלו ואחד ביידיש. ספרים אלה הצטיינו גם בחיצוניותם האסתטית. יורשיו חידשו את העבודה בבית הדפוס אחרי מלה״ע השניה, אולם הוציאו לאור רק ספר אחד בעברית עד עלייתם ארצה.

הזכרנו כבר שרובה של קהילת שומיו היה שומר מסורת. במיפקד התושבים של שנת 1930 הצהירו 1170 תושבים יהודים שהיידיש היא שפת אמם. אין ספק שעל־כך השפיע השפעה גדולה הרב הגדול במעלות — ר׳ שלמה זלמן. עמדתו האנטי־ציונית היתה מפורסמת ולא אחת יכולנו לשמוע הטפותיו בנדון מעל תיבת הדרשות בהן גינה את הארגונים הציוניים.

באוירה זו לא ייפלא הדבר שבעיר כמעט ולא הורגשה התארגנות ציונית. ארגון הנערות הציוניות „אביבה" הוקם ב־1924 ולה 10 חברות. כסנונית ראשונה, „אביבה" לא עשתה אביב, לא משכה חברות חדשות ופעלה רק מעט מזעיר. לא זכתה להצלחה יתרה גם תנועת הנערים „בריסיה" וכן מאוחר יותר סניף המזרחי — ורק ב־1933 השיגה תנועת „ביתר" 50 חבריה. וז״כל האחרים גם יחד לא היה מספר כזה של חברים.

על השנים שקדמו לגזירת הגיטאות אין לנו נתונים מספריים. ידוע לנו רק שההונגרים היגלו ב־1941 כמה משפחות יהודיות משומיו בטענה שהם חסרי נתינות. רבים מהגברים גויסו למחנות עבודה ובמאי 1944 ריכזו את אוכלוסייתה היהודית של העיר בבית־הספר היהודי ובבנינים סביב לבית־החרושת לכוהל של ויינברגר.

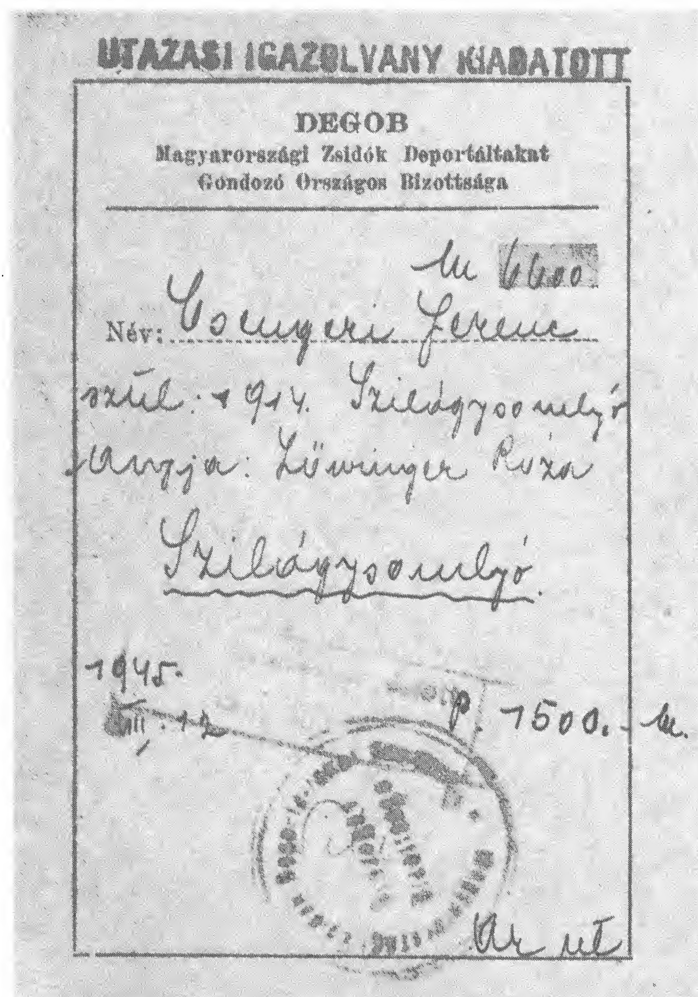
אחרי כן נוהלו חקירות תוך עינויים אכזריים בכדי לסחוט כספים וחפצי ערך. לאחר זמן קצר הוציאו את הקורבנות לבית־החרושת ללבנים של הכפר השכן צ׳הייו (שומיו־צ׳הי) יחד עם אלפי היהודים תושבי מחוז סילאדי. את ה„העברה" ליוו בסך הכל קצין גרמני וחייל אחד. את השלטון ההונגרי

ייצג בגטו קראסנאי לסלו, מושל נפתי, ארור יהיה שמו וזכרו. לפי השוואות במבט אחורה, גיטו שומיו היה מן האכזריים ביותר במדינה. במקומות אחרים ביצעו מעשים ברבריים על־מנת לגלות דברי ערך מוסתרים. קראסנאי ותלייניו התעללו בקורבנותיהם ללא כל מטרה, רק כדי לספק את סטיותיהם הסדיסטיות על גבי יהודים חסרי המגן. היה מתפרץ רוכב על סוסו לתוך הגיטו, כדי למוטט את האוהלים המאולתרים מעל ראשי היהודים, שהקימו אותם, להגן על נשיהם וילדיהם מפגיעת מזג האויר. על דעת עצמו אסר על תפילה, החרים תשמישי קדושה, טלית, תפילין, ספרי תפילה. כאשר „תפס״ את הרב הראשי אהרנרייך מתפלל עטוף בטליתו, ציווה לקושרו אל עץ, רק בהונות רגליו יכלו לגעת בקרקע. עת שחררוהו מחבליו, התעלף נטול הכרה. השרץ הטמא הזה שנקרא קראסנאי אף התפאר במעשי „גבורה״ אלה בפני מרעיו ובאורגיות שערך למענם אילץ נערות יהודיות להגיש את המאכלים כשהן ערומות. אחת מהנאותיו הבהמיות היתה לצלם נשים שאנוסות היו לעשות צרכיהן תחת כיפת השמיים, מחוסר שרותים. זקוקים היינו לעטו של דנטה כדי לתאר את מעלליו השטניים של קראסנאי זה. וכוזב הוא הביטוי: „קיבל את העונש המגיע לו״. קראסנאי נידון למוות בידי בית־הדין העממי, אך לא הוצא להורג. ב־1946 נידונו שני שותפיו לפשע, לאזר יוז׳ף וסיקלה אישטוואן, כל אחד ל־30 שנות מאסר. בושה וחרפה אפילו להעלות על הכתב: שני התליינים ישבו 31 שנים וקיבלו חנינה.

מעטים בלבד הצליחו להימלט מהגיטו: התנהגותם העוינת של התושבים מנעה כמעט כל אפשרות לבריחה. דוגמה לכך המקרה של קבוצת הצעירים, שניסו להימלט ליער הסמוך לגיטו. המקומיים מיהרו ומסרו את הדבר לז׳נדרמים. רק יחיאל קרפל לבדו זכה לברוח מפניהם. טוב יותר היה מזלו של ויינברגר פאל, שברח עם עוד 5 נערים: אכרים רומניים הסתירו אותם עד לשחרור.

80 אחוז מאסירי גיטו שומיו נרצחו במחנות הריכוז. גם מאלה ששרדו, לא כולם חזרו לשומיו. לעומתם אחדים, שארית הפליטה של הכפרים הסמוכים, הלכו והתישבו בה. ב־1947 מנתה קהילת שומיו 440 יהודים, שהשתדלו לבנות חיי קהילה חדשים מהריסותיהם. בית הכנסת כמעט לא נפגע וציידוהו בריהוט חדש. כרב בחרו לעצמם את בנו של הרב הראשי ז״ל, ר׳ יהושע אהרנרייך. אולם החוזרים לא היו מסוגלים להוריד שורשים בקרקע השפלתם ופורענויותיהם. אט אט נתפזרו, זה לעיר אחרת, זה אל מעבר לגבול. רובם הגדול עלה ארצה, אך רבים מצאו דרכם גם לכיוון יבשת אמריקה.

כותב שורות אלה ביקר ברחובות העיר לפני 8 שנים. לפי המידע של הזמן ההוא, חיו אז 1—2 יהודים בעיר. ובזה רשאים אנו לשים נקודה לקץ תולדותיה של קהילה פורחת.

UTAZASI IGAZOLVANY KIADATOTT

DEGOB
Magyarországi Zsidók Deportáltakat
Gondozó Országos Bizottsága

Név: Csengeri Ferenc

szül: 1914. Szilágysomlyó

Anyja: Löwinger Róza

Szilágysomlyó

1945

P. 7500.-

420

Ausweis — Certification.

Herr / Mister: Csengeri Francisc

geb. am / born: 7. 1. 1914 in / at: Szilágysomlyó

zuletzt wohnhaft / last domicile: Simleul-Silvaniei

Roumanian

wurde vom 20. 4. 1945 bis 5. 5. 1945 in nationalsozialistischen Konzentrationslagern gefangen gehalten und vom Konzentrationslager Mauthausen in Freiheit gesetzt.

was kept in captivity from 20. 4. 1945 *to* 5. 5. 1945 *in Nazi-German concentration camps and was liberated from the concentration camp of Mauthausen.*

Unterschriften und Stempel / *signatures and stamps*

Lagerkomitee / *Camp Committee*

Lagerkommandant / *Camp commandant*

Camp Commandant

Mauthausen, am 10 JUNI 1945

1795 45

Provisional identification card for civilian internee of Mauthausen.

Vorläufige Identitätskarte für Mauthausen, Gruppe Zivilinternierte.

Current number / *Laufende Nr.*:

Internee number / *Häftlings-Nr.*: 0

Family name / *Familienname*: Csengeri

Christian name / *Vorname*: Francisc

Born / *geboren*: 7. 1. 1914 at / *in*: Szilágysomlyó

Nationality / *Nationalität*: Roumanian

Adress / *Adresse*: Simleul-Silvaniei, România

D.E.G.O.B. 1100 VIII 12

Fingerprint: / *Fingerabdruck*

Signature: / *Unterschrift*: Csengeri Francisc

Mauthausen, am 9 JUNI 1945

A.E.F. D.P. REGISTRATION RECORD

(1) Registration No. G060P6659

Original ☐ Duplicate ☑

For coding purposes: A. B. C. D. E. F. G. H. I. J.

(2) Family Name / Other Given Names: GOLDNER ROZALIA

(3) Sex: M. ☐ F. ☑

(4) Marital Status: Single ☐ Married ☑ Widowed ☐ Divorced ☐

(5) Claimed Nationality: ROUMANIAN YEW.

(6) Birthdate / Birthplace / Province / Country: 6. OKT. 925 KRASNA ROUMANIA

(7) Religion (Optional): YEW.

(8) Number of Accompanying Family Members:

(9) Number of Dependents:

(10) Full Name of Father: FISCHER DÁVID

(11) Full Maiden Name of Mother: WEIL HANI

(12) Desired Destination (City or Village / Province / Country): TOPLITA – ROUMANIA

(13) Last Permanent Residence or Residence January 1, 1938 (City or Village / Province / Country): TOPLITA-ROUMANIA

(14) Usual Trade, Occupation or Profession: HOUSE-HOLD

(15) Performed in What Kind of Establishment:

(16) Other Trades or Occupations:

(17) Languages Spoken in Order of Fluency: a. Roumanian, b. Hungarian c.

(18) Do You Claim to be a Prisoner of War: Yes ☐ No ☑

(19) Amount and Kind of Currency in your Possession:

(20) Signature of Registrant: GOLDNER ROZÁLIA

(21) Signature of Registrar: ERDŐS ISTVÁN Date: 2. Jun. 94[5]

Assembly Center No.

(22) Destination or Reception Center:

(23) Code for Issue	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28

Name or Number / City or Village / Province / Country

(24) Remarks

DP-2

16-30761-1

שלמה חיים ברנשטיין

תולדות קראסנה בראי משפחותיה

לקראת אמצע המאה ה־19, בערך בשנת ת"ר (1840), התישבו בקראסנה שלשה אחים ממשפחת הלר־כהנא, בניו של הרב יחיאל כהנא אב"ד בקהילת מטה־סלקה. ר' יחיאל ז"ל היה בנו הבכור של הרב יהודה כהנא, בעל „קונטרס הספיקות" וכו', שבעשרים שנות חייו האחרונות היה רבה של מרמרוש־סיגט. הוא נפטר ביום כ"ז ניסן תקע"ט והותיר אחריו עץ עבות שפאריו פיארו את יהדות הונגריה וגם גליציה, כך ענפי כהנא וכך ענפי הלר. נראה שבנו יחיאל שהיה הראשון שהסב את שמו להלר, התכוון לרמוז בכך להתיחסות המשפחה לבעל תוספות־יו"ט (ר' יום־טוב ליפמן הלר). שלושת בניו הנ"ל של ר' יחיאל הגיעו לקראסנה כבר עם השם הלר. המבוגר בשלושת הבנים ששמו היה חיים־יוסף־דב, התחיל דרכו בקראסנה בחכירת אחוזה מאציל מקומי ולפי כל הסימנים דרכו צלחה לו ועשה עושר וגם כבוד לא חסר לו בקרב בני המקום, בהיותו גם למדן מופלג. עובדה זו מוכחת בתשובות המובאות בספרי שו"ת של גדולי הדור מפניותיו אליהם. למדנותו ועושרו החומרי גרמו כנראה לכך שהביא לביתו שני חתנים גדולי תורה, האחד ר' עמרם בלום בעל שו"ת „בית שערים" (תחילה רב בה' מאד אח"כ בחוסט ואח"כ רב בברטיו־אויפאלו). Berettyo-ujfalu והשני ר' משה נתן־נטע יונגרייז שהיה רב בטיסה־פירד, בעמ"ח „מנוחת משה" ו„תורת משה נתן". אחד מצאצאיו של זה האחרון שהיה ידוע בדורנו, היה הרב משה נתן למברגר ז"ל, רבה האחרון של קהילת מאקו בהונגריה שנפטר בשנת תשמ"ד בקרית־אתא (אחיו של זה הוא הרב יהודה למברגר, היה רב בקהילת סרנץ', חתנו של הרב פולק משם).

שמו של השני משלושת האחים הלר שהתישבו בקראסנה היה ר' משה שהיה בעל מכולת. הוא היה נוטה לחסידות וגם חתנים לקח לו מכת החסידים והם שהכניסו רוח זו לקראסנה. השלישי משלושת האחים מראשוני קראסנה היה ר' יהודה ושמו כשם סבו הרב בסיגט. ממנו הסתעפו כמה וכמה משושלת כהנא וקודם־כל על־ידי חתנו ר' שמואל זנוויל כהנא שהיה דומ"צ בקהילת מונקץ' וממניחי היסוד למלאכת הדפוס בעיר זו (הפירמה כהנא את פריד) שרבים הספרים שיצאו ממכבשיה.

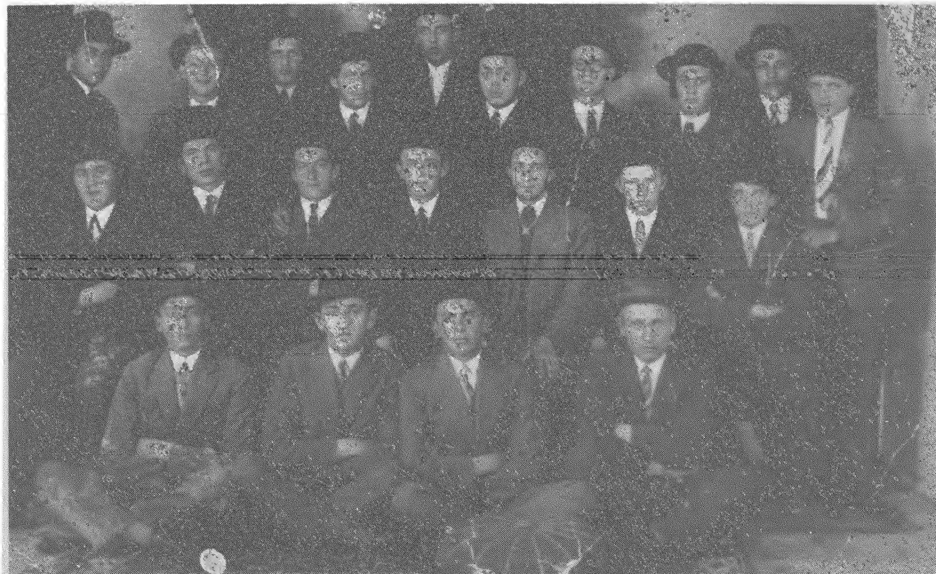
חלק ניכר מצאצאי שלושת האחים נותר יושב בקהילת קראסנה. והם היו משבט הכהנים. וכשעלו לדוכן לברכת כהנים בימי חג ומועד, ניכר היה גודל שבט זה וכאילו שלושת־רבעי בני הקהילה עלו לדוכן.

בראשיתה של קהילת קראסנה כששלושת האחים הגיעו לשם, היה רבה של הקהילה הו"ב לוינגר ששימש במשרתו עשר שנים בלבד, עד תר"י (בין השנים 1840—50) כשנבחר להיות רבה של קהילת באיה (Baja) וסימנים מראים ששנים אחדות לא נתמלאה המשרה ור' חיים־יוסף־דב הנ"ל, הבכור בשלושת האחים הלר, שימש כמורה־הוראה ומסדר קידושין כשהוסמך לכך מטעם רב המדינה ר' יחזקאל פאנט, בעל „מראה יחזקאל". כמשוער, בשנות ה־60 של המאה הקודמת נתקבל ר' משה יעקב שוורץ כרב של קהילת קראסנה; אח"כ שימש כרב אורתודוכסי ראשון בקהילת קראלי (רבה של קהילה זו, ר' מאיר פרלס, נשאר „נייטרלי" בעת התפלגות קהילות הונגריה ב־1869 ולא הצטרף ללשכה האורתודכסית) לשם עבר בשנת 1886.

ר' מ"י שוורץ השאיר בקראסנה את חתנו ר' ברוך בנדיט ליכטנשטיין שישמש כרב ליהודי קראסנה, אבל בני ק. עמדו זמן ניכר במריים ולא שמו את נזר הרבנות על ראשו. הרב ל"ש היה אז ס"ה בן 28 ומלבד שהיה צעיר מדי בשביל קהילה ובה ת"ח אדירים, היה גם לוקה בדיבורו. וסיפרו זקני ק. שבאותה תקופה, במקום לכנותו בשם „רב" כינוהו בשם „ר' בנדיט". הרב עצמו סיפר ברבות הימים, כי פחד למדני ק. היה עליו וביחוד של בכור משפ' הלר, ר' חיים־יוסף־דב. הסרבנות כלפי ר' ב"ב ל"ש באה לקצה עם ביקורו של ר' הלל ל"ש (שהיה דודו של רב"ב, אחי אביו ר' קופל ל"ש). עקבות לביקור זה ולהשתדלותו למען בן־אחיו יש בספר „בית הלל" בו מובא העתק מכתב ממנו לראש־הקהילה דאז ר' יהודה כהנא־ליברמן בו הוא מתאר גודל העונש על כינוי רב המקום מרא דאתרא בשמו, ר' בנדיט. ואמנם רה"ק החליט לבחור ברב ב"ב ליכטנשטיין לרב הקהילה, אלא שבקראסנה עצמה לא הצליח להשיג הסכמת הרוב לבחירה זו. ועל־כן הוא סובב בין יהודי הכפרים — כ־40 במספר — שהיו שייכים לגליל־הרבנות של ק. והחתים אותם על הסכמה לבחירה זו וכך השיג רוב לבחירה. ר' ברוך בנדיט ל"ש הי"ד שימש בכהונה ששים שנה ובגיל 87 הלך עם בני קהילתו המגורשים לאושוויץ.

לרב"ב ל"ש היו עשרה צאצאים, חמשה בנים וחמש בנות וכולם, בניו וחתניו, זכו לאיצטלה. צעיר בניו, ר' הלל, שנולד ב־1900, נשאר בבית אביו כמי שנועד לשמש מ"מ אביו. ר' הלל נשא לאשה את בתו של ר' ש"ז אהרנרייך הי"ד, רבה של שימלוי. הוא שימש ליד אביו בעבודת הקודש, פתח ישיבה בקראסנה ב־1920 ועמד כר"מ בראשה עד שהרשות ניתנה, ב־1944, השנה בה עלה הכורת על כל מה שבשם יהודי ייקרא. לר' הלל לא היו צאצאים מנשואיו עד לכתו לאושוויץ. בשידולי אביו הסכימה הקהילה לבחור בו כיורש אביו על כס הרבנות.

כניצול מהכבשן חזר ר' הלל ל"ש תחילה לגרוסוורדיין (אוראדיאה) בדרכו לקראסנה. מספרים שהוא עשה לעצמו סימן לפי מה שיכנהו הראשון מבני ק. שיפגוש בדרכו — אם יכנהו בשם „רב" הוא יחזור ויישב בקראסנה ואם יכנהו בשם „ר' הלל" לא יתיישב בו. ונראה שלפי סימן זה הוא חזר לק. ולא נשאר בה אלא כמה חדשים בלבד. הוא שהה אח"כ זמן־מה בגרמניה וכן בצרפת ומשם היגר לארה"ב. הכל שיבחוהו על אורח התנהגותו בגיא הצלמות באושוויץ,

בחורים מישיבת קראסנה

תפארת בחורים — תרצ"ד

תלמידים מקראסנה בישיבת טשנד:

שורה א' (מימין לשמאל) — שלמה חיים בן ר' צבי ליברמן, משה גולדשטיין, הרצקא הלר; שורה ב' — דוד שוורץ, שמעיה פישמן, שלמה חיים ברנשטיין; שורה ג' — שמעון רוזנברג, צבי ליברמן, שלמה חיים בן ר' מרדכי ליברמן

מנדל קליין — ראש הקהלה של קראסנה

על גודל צדקותו. בניו-יורק הוא יסד קהילה בשם „קהל קראסנה" שגדלה והפכה לגדולה מכל קהילת ק. בכל הדורות.

שני רבני ק. ממשפחת ל"ש היו ידועים בגודל קנאותם ובקיצוניות התנגדותם לציונות — למרות שבמשפחה זו בדורות קודמים היו נוהים חשובים אחר רעיון חיבת ציון כגון ר' הלל ל"ש הא', תלמידו של החת"ס שכידוע ראה הצלה מהתבוללות בעליה לא"י וכגון חתנו של ר' הלל, הרב עקיבא-יוסף שלזינגר, תלמידו של הכתב-סופר, שעלה ארצה בשנת 1870 וחרת על דגלו „עטרה ליושנה", חזרה לשפת לשון-קודש, לעבודת אדמה וכו' וכן כמה אחרים ממשפחה זו — כגון ר' פנחס, הרב ממוץ' — שעלו ארצה עוד בשנות ה-20.

הרב שלמה-חיים ברנשטיין נבחר אחרי עזיבתו של ר' הלל לארה"ב להיות רבה של ק., אך הקהילה התרוקנה מהר מהשרידים שחזרו אליה ופניו של הרב ברנשטיין כמו של רבים מהם, היו לארץ-ישראל. בעת הגירוש לגיטו אבדו לו ה„הורמנות" שזכה בהן מרבותיו ועל-כן ביקש הסכמתו של ר' הלל — שאז עוד ישב בצרפת — והוא אמנם שלח לו. על גודל קנאותו יעיד שהוא היתנה עמו שאם אחרי עלייתו ארצה יעבור לשמש במוסדות ציוניים, הרי הסמכתו בטלה ומבוטלת. בארץ היתה לו נגיעה לציונות כשיסד בי"ס בקרית-יובל בעל מגמה „ציונית", בפועל היה זה בי"ס של הזרם הרביעי, קרי זרם האגודה. אבל להסמכתו להוראה בתור רב לא היתה עוד משמעות. בהיותו בשליחות מטעם הסוה"י בברזיל הגיע גם לניו-יורק וביקר בבית-מדרשו וכ„ציוני" ביקשו — לא לעבור לפני התיבה. הרב של „קהל קראסנה" העדיף שבן קראסנה כמוהו ילך להתפלל בק"ק סטמר אשר בויליאמסבורג מאשר בין כתליו. ר' הלל נשא אשה שניה, אלמנת אחד בשם שפיצר ולה שתי בנות ובן שהסבו את שמם לליכטנשטיין וגם מאשה זו הוא לא העמיד בנים. הוא נפטר בשנת 1979 למניינם. ורבו של „קהל קראסנה" בניו-יורק היום הוא ר' יחיאל-מיכל פריד, בנו של ר' עוזר פריד, מהכהנים רבני ב' אויוורוש.

אבל נשוב לקראסנה המקורית שהתלקטו אליה שרידים מוצלים מאש אחרי מלה"ע השניה. בעל טורים אלה, ש"ח ברנשטיין, נשא תואר רב עוד מלפני השואה. מטעמי פטור משרות צבאי היה רב בית-המדרש החסידי עוד מ-1938 ואילך. מסוף 1944 רב דמתא עד סוף 1950, עד העליה ארצה. אביו ז"ל היה יליד דברצן, בנו של הדומ"צ שם. המשפחה התיחסה דור אחר דור לר' לייבוש ברנשטיין ששימש כרב המדינה בגליציה ומושבו בלמברג — כהונה שהוקמה והוכרה מטעם המלוכה. אביו של זה היה ר' דב בריש באב"ד (בן אב-בית-דין) והוא גם צירוף ראשי-תיבות של „ברנשטיין בן דב" (תרגום „ברנשטיין" לעברית הוא: אבן-דב).

באמצע המאה ה-19, עם זרם ההגירה של יהודי גליציה להונגריה, הגיעו מהם גם לקראסנה שהיתה אז בארץ הגר — כפי שנקראת הונגריה בספרות הרבנית — ואחד הבולטים בהם היה ר' הרש (שרגא-צבי) גרין יליד ז'יקוב שהגיע לקראסנה עם אשתו וחלק מילדיו כשילדים נוספים נולדו להם כבר בק. הוא פתח בית-מזיגה ועסק גם בייצור יי"ש והצליח בפרנסתו. אמרו עליו שהוא היה יותר חסיד מאשר למדן. השתדכותו עם משפחת הלר המיוחסת אף היא מעידה על הצלחתו בעושר וגדולה. ומעיד על כך גם האופן בו הנהיג את משפחתו יוצאי חלציו. כל פעם שהשיא בן או בת, הוא בנה לזוג בית בעל מידות וביסס לזוג גם עסק להתפרנס ממנו. הבתים היפים בקראסנה היו רובם מיצירי כפיו של ר' הרש גרין.

משפחה ענפה אחרת בקראסנה היתה משפחת וולדמן שאבותיה הגיעו מסטרופקוב סלובקיה, אז הונגריה על גבול גליציה. הראשון במשפחה זו, ר' הרש, שימש כשו"ב ואילו בנו ר' משה לייב שעשה חיל, שימש שנים רבות כראש-הקהילה. ואכן, ג' משפחות אלה — הלר, גרין וולדמן — היוו מעין עמוד התווך של קהילת קראסנה. הם יסדו את כל החברות המקובלות בקהילות בגולה, כגון חברה-קדישא, חברת ש"ס וחברת משניות, קופת „אהבת חסד" לגמילת חסדים ומתן בסתר. חלק מחברות אלה כבר עמדו על תלן כאשר רבה השני של ק. ר' יעקב משה שוורץ חתם בשם קהילה זו על הצהרת ההתיסדות של ארגון הקהילות האורתודוכסיות בהונגריה בתרכ"ט (1869 — לשכת הארגון הוקמה כעבור שנתיים). כבר הזכרנו שר' יעקב משה זה עבר להיות רב בקראלי וכאן המקום לציין שבקראסנה עצמה לא נפטר אף רב אחד ואין בבית-העלמין ציון של רב.

שתי משפחות הן שהטביעו את חותמן על קהילת ק. במשך דורות והן — משפחות הלר וליברמן. האמצעי משלושת ההלרים שהגיעו לקראסנה, ר' משה, השיא את בתו אסתר לר' שלמה חיים הכהן ליברמן שאחד מבניו, ר' יהודה (שחתם את שמו: יהודה כהנא-ליברמן), היה תלמיד-חכם מובהק ובעת חלדו נשא לאשה את בתו של ר' צבי-הרש גרין הנ"ל. הוא גם התברך בעשרו של חותנו, היה בעל בית-מזיגה, בעל משרפות יי"ש וסוחר משקאות בסיטונות. הוא היה גם מוכסן הנפה כחוכר גביית המכס מבאי הירידים לקראסנה. על למדנותו מעידה העובדה שהיה גם הדורש בפני הציבור ומגיד השיעורים במשך כארבעים שנה — בהיות הרב דמתא רב"ב ל"ש כבד פה וכבד לשון. למרות היותו סוחר והיו לו מתחרים בתוך הקהילה, לא ערערו עליו ולא הימרו את פיו. בכמה מחזורים שימש גם כראש הקהילה שהיתה קהילה „מתנגדת" והוא הלא נטה לחסידות והיה הולך לחלות פני אדמו"רים ולבו היה בוודאי עם כת החסידים שבקראסנה. למרות כן הוא התנגד להקמת בית-תפילה-ולימוד חסידי בו יתפללו נוסח „ספרד" ועד 1922 הוא הצליח לעכב תהליך זה. בשנה זו הוקם ה„קלויז" בק. ובין מקימיו היו גם בניו של ר' יהודה. הוא עצמו, יחד עם הרב שנוסח „ספרד" היה שגור בפיו, נשארו ממתפללי בית-הכנסת הגדול (בספר „כוונת הלב" של ר' הלל ל"ש הוא מספר על אביו רב"ב ל"ש שבימי חייו נסע ח"י פעמים לחג-השבועות אל האדמו"ר האמצעי מבלז). ר' יהודה כהנא-ליברמן עמד לצדו של רב הקהילה לא רק בנוסח התפלה, אלא גם בענינים בהם הרב לא צדק. מרא דאתרא הוא מרא דאתרא וצריך לציית לו. אולי מהיותו גמגמן היה הרב נתפס לעתים לכעס גדול והיה גם קיצוני בקנאותו, מה שקילקל לפעמים את השורה. אבל כיוון שר' יהודה נשמע לו, הושפעו גם אחרים ממנו ונכנעו למרות הרב.

לר' יהודה כהנא-ליברמן היו שמונה ילדים וששה מהם התישבו בקראסנה. והם היוו מקור-השפעה על האוירה ששררה בקהילה. במקביל לר' יהודה היה מעמודי התווך של הקהילה

גם ר' משה־לייב וולדמן ששימש לחילופין כראש הקהילה והיה גבאי ח"ק תמיד כל ימי חייו. היה טיפוס שונה מר' יהודה, מראשי כת החסידים ומייסדי ה„קלויז" שלא הסכים לכל מה שהרב ציווה והלך בדרכו, דרך החסידות. צאצאיו נותרו כולם בק. מסוג של סוחרים שוקדים על מסחרם ויחד עם זה יוצאי ישיבות למדנים שהשפעתם היתה גדולה על קהילת ק. והיו ידועים כבעלי־צדקה תומכי עניים. אחד מחתניו של וולדמן היה בנו של ר' יהודה הנ"ל וכך התקשרו שתי המשפחות יחדיו. ר' שמואל מרדכי כהנא־ליברמן התרכז בעשיה למען החינוך, היה ראש גבאי התלמוד־תורה ודאג לבניית „חדרים". אחרי בנותו בנין חדש לת"ת, הפך הבנין הישן לבית־מאפה למצות. בחצר זו היתה גם דירתו של שמש הקהילה. הבנין החדש נחנך בשנת 1938 וכעבור שנתיים, ב־1940 עברה צפון־טרנסילבניה וקראסנה בתוכה לשלטון הונגרי והתחילו הגזירות על היהודים שסופן גירוש לאושוויץ. השלטונות הכריחו אז להוציא את ילדי היהודים מבתי־הספר הממלכתיים ועל־כן הקימו בית־ספר נפרד לילדי היהודים ששוכן בבנין הת"ת החדש. הת"ת עצמו חזר לשכון בבנין הישן.

בקראסנה היה בית־כנסת גדול בנין־מידות נאה. בנייתו קשורה בשושלת בני גרין, צאצאי אותו ר' צבי־הרש שהגיע לק. באמצע המאה ה־19. ר' הרש עצמו בבואו לק. מצא בה בנין עלוב ששימש כבית־כנסת. כפי שהיה בעל יוזמה במסחר היה כנראה בעל יוזמה גם בעניני הקהילה שאירגן את חבריה לבנות בית־כנסת חדש וראוי לשמו שנחנך בשנות ה־70 של המאה הקודמת, עם עליית עזרת נשים כנהוג. אך במשך השנים מאז גדל ציבור המתפללים, מקדש־המעט שבנה היה צר מהכיל. וממשפחתו של ר' הרש יצאה שוב היוזמה להקים בית־כנסת בעל מידות מתאים לצרכים. חתנו של הנ"ל, ברוך אפשטיין היה היוזם והמאיץ והוקם ביכנ"ס מהודר עם כ־150 מקומות־ישיבה וכמספר הזה בעזרת־הנשים שחנוכתו החגיגית היתה בשנת 1911. בביכהנ"ס הישן התמקמו כתות הת"ת וגם מניני תפלה בחורף הודות להסקה שהיתה בו. שני בנינים אלה עמדו על תלם עד אחרי השואה, יחד עם בנין ביהמד"ר החסידי שהקמתו היא פרשיה כשלעצמה.

כאשר כת החסידים התיסדה, פלשו הנמנים עליה לבנין ביהכנ"ס הישן ועשו בו תפלתם ולימודם. אך כעבור שנה נאלצו לפנות את הבנין עפ"י פסק של דין־תורה אליו הוזמנו על־ידי ראשי קהילת ק. הם היו נאלצים לבנות לעצמם בנין נפרד בחצרו של ר' משה־לייב וולדמן שהעמיד לרשותם את השטח לכך. כל שלושת מקדשי־מעט אלה עמדו כאמור על תלם גם אחרי השואה ובימי הגירושים לגיטאות אחסנו בתוכם מטלטלים שהוחרמו מידי היהודים. רבים ממטלטלים אלה נגנבו וכאשר השרידים חזרו לק. מצאו רק שיירים ובתוכם גם קרעי ספרי־תורה שגווילי אחדים מהם חוברו שוב יחדיו ותוקנו.

בחצר ביהכנ"ס הישן היה המקוה־טהרה שתחילתו כתחילת הקהילה עצמה, אך עבר גלגולים שונים. בחצר בנין־המקוה היו גם מגורי שמש הקהילה שבמרוצת הימים פונה משם וניצלו את דירת השמש והרחיבו את השטח מסביב והקימו מקוה רחב ידיים וסביב לו אמבטיות בולטות בגובה מבטון (ולא משוקעות שלא ייחשבו כראויות לטבילה) כשהסקת המים הוא בקיטור.

על התייסדות קהילת קראסנה מאוחר יותר משאר קהילות אחרות במחוז סילאדי תעיד העובדה, שהמצבה המוקדמת ביותר היא משנות ה־40 של המאה הקודמת. בקהילת נאדיפאלו למשל, המרוחקת שמונה ק"מ בלבד מק. יש רישומים בפנקס המטריקולה (רישום לידות שנוהל על־ידי ראשי הדתות בהונגריה עד 1896, כשהוחלט על הפרדה בין דת ומדינה) עשרות שנים לפני רישום הלידה היהודית הראשונה בקראסנה. ספרי רישום אלה של הקהילה — הנמצאים היום בהחזקת השלטון המקומי בק. — שימשו בימי השלטון ההונגרי בשנות ה־40, בימי הגזירות והגירושים, כהוכחה לפני השלטון, שיהודי פלוני־אלמוני היה נתין ואזרח מקדמת דנא.

כשהמצוקה גברה על סף הגירושים לגיטאות ולמחנות, התעורר הצורך לבחור נציג לקהילה הדובר בשפת השלטון החדש ההונגרי ובקי בנימוסיו. אז נבחר לראש־הקהילה ר' הרצקה ברנשטיין (אחי כותב טורים אלה) שהיה אז ס"ה בן 32, משכיל אוטודידאקט ויחד עם זה תלמיד־חכם מובהק. הוא שהגיע להסכמה עם השלטונות על הקמת בי"ס עממי לילדי היהודים שגורשו מבתי־הספר הממלכתיים שלא „יטמאו" את גזע־האדונים ההונגרי, תוך לימוד עם ילדי הגויים יחד. הוא היה רה"ק עד חודש מרץ 1944 כשגויס לעבודת כפיה. הוא שירת בעיר גרוסוורדיין (אוראדיא ברומנית) ועם שחרור העיר הזאת באוקטובר 1944 על־ידי הצבא הסובייטי, גם הוא השתחרר וחזר לקראסנה. פתלתלות הזמן גרמה שר' הרצקה הצטרף למפלגה הקומוניסטית וכשרונותיו גרמו שהוא הפך לפקיד שני במעלה של השלטון וניצל את הרשות שבידו להעמיד למשפט את אלה מבני המקום הגויים שלקחו חלק ברדיפת יהודים בימי השלטון ההונגרי. כיוון שהיה שומר מצוות, הוא סולק מתפקידו וחברותו במפלגה עוד ב־1948 ומאז ואילך עד 1954 היה מנהל חשבונות במפעלים שהולאמו ותוך כדי כך שימש גם כראש הקהילה כשאחיו, כותב טורים אלה, היה רב הקהילה.

לאפיזודה אחת מימי השלטון ההונגרי ראוי לחזור, לשבחו של חסיד־אומות־העולם שלא נפסח עליו. כנ"ל, היה ר' הרצקה באותן שנים ראש־הקהילה ושום ישיבה של ועד הקהילה אסור היה לה להתקיים בלי נוכחות נציגות השלטון שבראשו עמד קצין המחוז ואתו שני סגנים. אחד הסגנים היה הבארון דייורפי מאצילי המקום ההונגרים מדורות. הוא בא לישיבות הקהילה לבדו בלי מלווים שעלולים היו להציק. עת שר' הרצקה היה כבר בעבודת־כפיה ומלבושיו התרפטו עליו, הוא שלח בחשאי מכתב לדייורפי וביקשו להיכנס לביתו — שהיה נעול וחתום בחותמת־שעווה כבית כל שאר היהודים שגורשו מק. — וליטול ולשלוח לו חבילת בגדים ואכן החבילה הגיעה למקום שרותו של ר' הרצקה ועליה שם השולח. זה הרשים את הקצין מפקד פלוגת העבודה שמסר את החבילה למוען בלי עיכוב.

בין פסח לשבועות שנת תש"ד הגיעו הימים האפלים של חיסול קהילת קראסנה וגירוש יהודיה, 430 נפשות, זקנים,

נשים וטף, לגיטו בשימלוי שם רוכזו יהודי מחוז סילאדי לקראת הסעתם לסופם המר באושוויץ. גם יהודי הכפרים סביב ק. רוכזו בה לקראת הגירוש, ערב חג השבועות. במנין הנ"ל לא נכללו כמאה גברים שהיו בעת הריכוז בגיטו והשילוח לאושוויץ במחנות לעבודת כפיה, מהם מזה שנים, מי בשדות המוקשים באוקראינה ומי בפלוגות עבודה בין גבולות הונגריה. בנפת ק. היו כ־600 נפשות יהודים ואחרי המלחמה חזרו אליה כמאה שרידים מוצלים מאש הגיהנום. כרב הקהילה אחרי המלחמה סידר הרב ש"ח בש"ט קידושין לכמאה זוגות — וגם בנאדיפאלו ובזילה בהן לא היו עוד רבנים. אשר לעגונות, הרי בעת שהותו הקצרה של הרב הלל ליכטנשטיין אחרי המלחמה בקראסנה, הוא דאג לפתור בעייתן והיה נודע כמומחה לענייני עגונות. וכמי שהיה באושוויץ, הוא ידע מבשרו את שהתרחש בה וביסס את פסקיו על העגונות לפי מציאות זו שהכיר.

היו כמה בעיות, חשובות פחות או יותר, שהיו זקוקות לפתרון אחרי המלחמה. כלי בית של יהודים היו מונחים בארגזים בבנין בית־הכנסת. חיילים רוסים פרצו ארגזים אלה והשתמשו בכלים ותושבי המקום שדדו מהם. אלה נקראו על־ידי הכרוז המקומי להחזיר את השוד ומה שהחזירו, היתה עליו שאלת כשרות ובייחוד על כלי חרסינה. ונמצאו דרכי היתר להכשירם. במצבור בבית־הכנסת היו תפילין, בגדים וכו׳ ומי שזיהה את תפיליו לקח משלו ומי שלא זיהה, לקח מה שנזדמן. והיו גם תביעות לדין־תורה על בגדים, על מעילי פרווה של נשים — ענינים של מה־בכך לכאורה שבתוך הריקנות האיומה של משפחות קטועות וכתושות, אפילו לא אחד במשפחה, יצרו מציאות חדשה.

עשרים שנה אחרי השואה, אחרי הימים המרים של שנת 1944, לא היתה כבר אף נפש יהודית אחת בקראסנה. רובם־כולם עלו לישראל ואחרון שבהם בשנת 1964. אחת שנישאה לגוי אף היא עלתה ארצה עם בעלה הנכרי. כיון שצאצאים אין להם בעיות של חינוך ילדיהם. הוא נשאר אפוא בגויותו והיא ביהדותה.

ר׳ זאב כהנא הלר — גזבר הקהילה, נכד התוס׳ יו"ט

אשתו — נכדת הרב נפתלי הרצקא אב"ד רצפלד

קהילת סילאדי־נאדיפאלו והגליל

סילאדי־נאדיפאלו והגליל הוא שמה המלא של קהילה קדושה זו, שאני בא לכתוב אודותיה. משמעו של השם המורכב הזה הוא: „ס׳ נאדיפלו״ = „כפר גדול במחוז סילאדי״, „והגליל״ — בצירוף כפרי הסביבה או יותר נכון, האוכלוסיה היהודית שגרו באותם הכפרים שמסביב לו, וביחד היוו את הרבנות של נ״פ.

שמותיהם של הכפר והמחוז נשתנו כמובן עם שינוי הריבונות על חבל ארץ זה. ונקראו תחת השלטון הרומני בשם „נושפאלאו״ (או סאטו מארע אין סאלאג״) אבל השם העברי „הגליל״, שבא להגדיר את שייכות יהודי הסביבה לקהילת האם, נשאר קיים גם עם שינוי הריבונויות, כי השם העברי הנוסף, שבא להביע ענין יהודי פנימי, לא נשתנה עם השינויים המדיניים של המחוז.

הכפר הגדול והכפרים שמסביב לו הם, כאמור, חלק ממחוז „סילאדי״, והמחוז חלק ממדינת טרנסילבניה, (ואף זו נקראה בכמה שמות נוספים: כגון זיבנברגן, ארדיאל, ארדי) שהיא כיום חלק מרומניה. יש לה לטרנסילבניה היסטוריה משלה, כי היתה בעבר הרחוק מדינה עצמאית, ולימים הפכה להיות חלק מהונגריה. אחרי מלחמת העולם הראשונה נספחה לרומניה. ואילו בשנת ת״ש, 1490, חילקוה מעצמות הציר (גרמניה־איטליה־יפן) בין רומניה להונגריה. עם חלוקתה חזר מחוז „סילאדי״ עם מחוזות אחרים להונגריה, ואחרי מלחמת העולם השניה, חזרו מחוזות אלה שוב לרומניה.

בימי השואה הנוראים של יהדות הונגריה, היינו בשנת תש״ד (1944) היתה חרב המרצחים נטויה על שני חלקיה של טרנסילבניה, אבל היו אלה ההונגרים ששיתפו פעולה עם הצורר הנאצי בנושא השמדתם הפיסי של היהודים. וכך קרה שרק מן החלק הטרנסילבני שנפל בחלקם, גורשו והושמדו רוב התושבים היהודיים, ואילו מן החלק הרומני לא גורשו ולא הושמדו, את אי שיתוף הפעולה של הרומנים בנושא זה יש לזכור ולהזכיר.

האוכלוסיה הכללית במחוז סילאדי, בדומה לשאר המחוזות בטרנסילבניה, היתה מורכבת מבני לאומים שונים, כולם „בני מיעוטים״, היו שם ארמנים, גרמנים, סלובקים, סאקסים, סרבים, צוענים, קרואטים ושוואבים. אבל שני הלאומים הגדולים היו ההונגרים והרומנים, ובין אלה היתה קיימת, ועדיין קיימת, יריבות עקשנית על הריבונות.

מובן מאליו, שאף ההשתייכות הדתית של האוכלוסיה הלא־יהודית לא היתה אחידה, היו בה קתולים רומיים וקתולים יווניים, ויוונים מזרחיים, ולעומתם רפורמים שונים, אוונגלים ולותרנים. ולכל או״א כנסיה משלה. אבל היו גם כאלה שהגדירו עצמם כאוניטרים, היינו כמאמינים באל אחד, שנמנעו מלהיכנס לכנסיות בשל הפסלים והתמונות הקדושים, שהם כפרו בהם. והיו כאלה שהגדירו עצמם כ„מאמינים״ סתם, או כ„חסידים״, והתאספו בימי ראשון בבתים מיוחדים ושמעו שם מפי אחד משלהם הקראות מתוך התנ״ך. והיו בטרנסילבניה גם „שומרי שבת״, שהרגישו עצמם קרובים יותר אל אמונתם של היהודים מאשר של הנוצרים על כתותיהם השונות. ויש עוד להוסיף, שהיו בטרנסילבניה גם כפרים שלמים שהתגיירו, בראשית המאה הזאת.

בתוך האוכלוסיה הרב־לאומית הזאת לא היינו אף אנו היהודים יוצאי דופן .האוכלוסיה שמרה על החוק, ובין האנשים היתה קיימת הבנה וסובלנות. היהודים זכו דרך כלל לכבוד יתר בשל השכלתם הרחבה, כי הם דיברו בכמה שפות, הכירו לדוגמא את הסלובקית אם ישבו בכפר סלובקי והכירו גם את לשון המדינה, הונגרית או רומנית, עפי״ר את שתיהן מלבד יידיש ועברית, היינו את לשון התנ״ך והתפילות, ובעיקר רכשו את אימון האוכלוסיה, בשל הליכותיהם הנאות, ובשל העזרה המוראלית והחומרית שהגישו לשכניהם חנם אין כסף. היתה אי־הבנה כל שהיא בין הגוי השכן (יהיה בן לאום שיהיה) לבין השלטונות, פנה אל שכנו היהודי לעצה והדרכה ולפעמים שימש לו גם פה ומליץ טוב. עד שהענין הסתדר לטובת כל הצדדים.

היהודים היו מקובלים גם בין בני שני הלאומים העיקריים בטרנסילבניה, היינו בין ההונגרים והרומנים. כי אף הם נזדקקו לפעמים לעזרתם ולהדרכתם, ההונגרים יותר בימי השלטון הרומני, והרומנים יותר בימי השלטון ההונגרי. אבל אף בימי שלטונם השתדלו למשוך את היהודים לצדם, כי ככל שהמיעוט היהודי, אחד מן הבולטים והחשובים בין המיעוטים הרבים, יהיה לצדם, יגדל סיכויהם לשמור על ריבונותם בטרנסילבניה.

במחוז סילאדי לא היתה אוכלוסיה יהודית גדולה או צפופה ברחוב היהודים. עד כמה שידוע לי לא היה במחוז הזה „רחוב של יהודים״ בכלל. לפי מנין התושבים משנת 1941 חיו בכל המחוז, ערים עיירות וכפרים בסך הכל מאתים ושמונים ושלשה אלף וחמש מאות ושישים נפשות, ומתוכן היו בסך הכל, עשרת אלפים חמש מאות ושמונים ושתים נפשות יהודיות, היינו 2.68 אחוזים מכלל התושבים, ואלה היו בשכנות קרובה עם לא יהודים.

קיבוצים יהודים, גדולים יחסית, נמצאו בערים ובעיירות, ובהן היו גם בתי כנסיות גדולים ובנויים לתפארה, בתי מדרשות, ובכמה מהם היה גם בית־דפוס יהודי, ובהן כיהנו רבנים גדולים וחשובים, דיינים מומחים, שוחטים יר״א ומלמדי תינוקות. ובקיצור, פיכו בהן חיי קהילה מלאים. שאר האוכלוסיה היהודית היתה מפוזרת בתוך כארבע מאות כפרים.

נאדיפאלו היה מבחינה זו היוצא מן הכלל. כי נאדיפאלו לא היה אלא אחד הכפרים במחוז, ולא מן הגדולים ביותר, אבל בו חיו מספר יהודים רב יותר מאשר בכפרים הגדולים ממנו. וכך קרה שנאדיפאלו והגליל נחשבו בין הקהילות החשובות במחוז. ואמנם היו בנ״פ כל המוסדות שהיו בקהילות קדושות. היתה בה רבנות, שהשתרעה על סני שטח רחב.

שלשים ואחד כפרים, ורק אחד מהם היה ריק לגמרי מיהודים. היה בה בית־כנסת יפה, בית־מדרש, בית ספר („חדר" לבנים), נבחרים, גבאי הקהילה, גבאי תלמוד־תורה, גבאי חברה מקוה טהרה ובית־עולם. הקהילה והמוסדות התנהלו ע"י גבאים משניות (ש"ס) וגבאי חברה קדושה. היו בה שוחטים, מלמדי תינוקות (מדרדקי עד גמרא) משמש בקודש ועל כולם רב אב־בית־דין שפקח על כל הנעשה בכל הכפרים שהיו כפופים למרותו, שהורה הוראות באיסור והיתר, דן בין אדם לחבירו ובין איש לאשתו, דרש ולימד, הטיף וחינך, ואף עמד בראש ישיבה גדולה, ודאג לצרכי תלמידיו הגשמיים והרוחניים.

לפי מסורת של זקני הדור הקודם, התגוררו יהודים בכפר בזמנים קדומים. ואמנם היה מקום ידוע (באחוזתו של האציל בויוצקי) שהכהנים נמנעו מלעבור שם, כי לפי המסורת היה שם בית קברות יהודי מקדמת דנא. מסורת זו קיבל אישור מלא ע"י מצבה יהודית אחת שנתגלתה שם ע"י תושב המקום, לא יהודי, שאף טרח להביאה אל בית הרב ומסרה בכבוד מבלי לבקש שכר טירחה. מאידך מתברר שבמיפקד התושבים של שנות ה־20, ה־30 וה־40 של המאה ה־18 לא נתפקד אף יהודי אחד בנ"פ. ומתוך כך משער מ' יוסף כהן שהיהודים עזבו את המקום עם גירוש התורכים במאה ה־17. והישוב היהודי לא נתחדש אלא בסוף המאה ה־18, או בראשית ה־19. כיליד של אותו הכפר, הייתי מניח שהעזיבה נגרמה כתוצאה מאסון טבע, כי גם על אסונות כאלה התהלכו שמועות שונות. ואסון כבד כזה היה ידוע היטב כתוצאה מהצפת הנהר בערעטיו

נהר זה שזרם לאיטו בימי הקיץ ושימש מקום רחצה נוח, הפך בימי האביב עם הפשרת השלגים לנהר גדול ומאיים, שזרם בכח אדיר. ויש שעלה על גדותיו והעמיד את כל הכפרים שמסביב לו בסכנה. שעת סכנה כזו זכורה לי היטב באחת משנות השלושים למאה הזאת, כשהנהר עלה והציף כמעט את הכפר כולו. אסון טבע כזה היה מסביר את עזיבת המקום בזמן קדום.

ברם יתכן מאד שהיישוב היהודי התחיל באמת רק בסוף המאה השמונה עשרה, שהרי כל העדות בדבר קיומו של בית־קברות יהודי קדום, אינו אומר למעשה, אלא שהיה קיים בית־קברות יהודי לפני זה ששימש את הקהילה בתקופה האחרונה. ובית הקברות האחרון לא שימש את הקהילה רק מסוף המאה הי"ט, הוה אומר, שהראשון שנשכח בינתיים ונודע רק מתוך מסורת מפי הזקנים, כאמור, אמנם שימש במשך כמאה שנים את בני הקהילה, היינו מסוף המאה ה־18 עד סוף המאה ה־19. ואף המצבה שנמצאה שם לא היתה קדומה מן המאה ה־18.

מניין הגיעו היהודים הראשונים לנ"פ? גם על שאלה זו אין בידינו תשובה ברורה. השערתו של יו"כ שהגיעו מגליציה היא אמנם סבירה, אבל אין לכך הוכחות כל שהן. השמות של המשפחות הותיקות מאמצע המאה הקודמת היו, אולמאן, בומאהל, גליק, וייס, וויינריב, נוסבאום, סאלאויץ, קאסוביץ, רוזנבאום, רוזנפלד, רוטשילד ושטיינר. אינני יודע אם ניתן ללמוד מתוכם משהו לענייננו, שהרי שמות־משפחה כאלה היו קיימים גם במערב הונגריה ואף באוסטריה וגרמניה. מן הדיאלקט היידי שהיה שגור בפי יהודי סילאדי ובתוכם יהודי נ"פ והסביבה, הותיקים, לא נשמע עכ"פ צליל גליצאי.

הרבנים הראשונים, שיש לנו ידיעה ברורה עליהם באו לשם עכ"פ מהונגריה המערבית הקרובה לאוסטריה. ר' מרדכי צבי שלזינגר, הרב הראשון שכיהן ברבנות נ"פ כ־35 שנים משנת תר"כ—1860 עד תרנ"ה—1895 נפטר שם ונטמן בבית הקברות האחרון ומצבתו קיימת שם עד היום, בא מקוברסדורף (אחת משבע הקהילות) והיה תלמידו של ר' מרדכי בנט מניקלשבורג. הרב השני הרב ר' מנחם צבי רוזנבורג בא לנ"פ מב' דיארמאט, והיה בן למשפחה שנקראה ע"ש העיר רוזנבורג שבגרמניה שמשם הגיעה לדיארמאט. ומתוך כך דומני שניתן לשער שיהודי נ"פ כמו יהודי ס' הותיקים באו מסביבת מורביה ובוהמיה והגרו משם בגלל פגיעתה של בית הבסבורג ביהודים באמצע המאה ה־18 (הערת המהדיר: בשנת 1745 הוציאה הקיסרית מריה־תרזיה צו לגירוש היהודים ממורביה ובוהמיה). ולכך יש למצוא סימוכין גם בדיאלקט היידי של יהודי סילאדי. כעין סניף לכך הסיפור ששמעתי כמה פעמים מידידי ר' זאב קאסוביץ שאמר בשם ה„רבי" (התואר „רבי" סתם מתייחס לרב ר' אשר אנשיל ווייס, הרב האחרון בנ"פ, שלא זכה להסתלק מן העולם בנ"פ, אלא באחד מתאי הגאזים באושוויץ, הי"ד) שחיפש ומצא שמשפחתם הגיעה לשם מפראג או מסביבתה, ומתייחסים לרב ששימש כדיין בפראג.

מה היה מספר היהודים בנ"פ והגליל לפני השואה? ואלו בני הכפרים נחשבו כחברים בקהילת האם? וכיצד פעלה רבנות זו שחבריה היו פזורים במרחקים גדולים זה מזה, בתנאי התחבורה ההם?

ממיפקד התושבים משנת 1941, שנזכר כבר לעיל יוצא, שבנ"פ והגליל היו אז שבע מאות ושמונים נפשות יהודיות. ואלה הם שמות הכפרים ומספר הנפשות בכל כפר לפי סדר א"ב. בקהילת האם (214), איפ (58), אליוש (8), באגוש (16), בורזאש (9) בירגזד (14) דריג'ו (8) דיאמאלטשעניעש היא פלופיש (30) דוא (11) האלמושד (39) היטן (ה' פאטאק) (10) היטן (מ' פאטאק) (16) הוססואסא (—) וואלקויא (עילית) (7) וואלקויא (תחתית) (96) ווארואליא (9) זאוואני (22) טשערעטע (11) יאז (15) לצ'מר (11) מארקא סק (18) סעק (עילית ותחתית) (22) פורץ (12) פיזועש (6) קאזנאטש (עילית) (6) קאזנאטש (תחתית) (16) קעמער (71) קרסטלק (7) קרשטלק (11) שומאלי (17).

וואלקוי וקעמער

מיד בסקירה הראשונה מתברר שהיו בגליל שני כפרים שבהם היה מספר היהודים גדול בהרבה מאשר בכפרים האחרים. ואמנם בשני הכפרים האלה וואלקוי (תחתית) או וואלקוי (סתם) כפי שנקראה בפי הבריות, ובקעמער, היו גם חיי קהילה מאורגנים, היה בהם בית כנסת יפה, מקוה טהרה ובית מועד לכל חי, וכיהנו בהם שו"ב ש"ץ ומו"צ, מלמד תינוקות ומשמש בקודש וגבאים שעסקו בצרכי צבור באמונה.

שני הישובים האלה זכו על יתר הישובים גם בכך שהרב אב"ד היה יוצא אליהם פעם בשנה באופן מיוחד, ובהזדמנות זו גם פיקח ובירר כל הקשור בחיי הקהילה, והיו שבתות בהן שבת בהם ודרש בבית הכנסת בעניני דיומא. בוואלקוי שבת בשבת הגדול, ובקעמער בשבת האחרונה של השנה שלפני הסליחות. שנים מילידי וואלקוי, הלא הם ר' דוד

ברונשטיין מירושלים ור' דוב שכטר מבני־ברק זוכרים עד היום את טעמן של השבתות ההן. וכן מזכיר ר' יחזקאל ווייס מילידי קעמער, הגר היום בבית־וגן שבירושלים, את השבתות כאשר הרבי שבת אצלם.

בשבתות אלה נאספו גם בני הסביבה הכפרית לשמוע וללמוד, ובהזדמנות זו שאלו, התיעצו ואף פתחו את סגור לבם, ושפכו בפניו את אשר העיק על לבם. ויש שבאו להתברך מברכותיו.

וואלקוי היתה יתירה על קעמער לא רק מבחינה מספרית אלא אף מבחינה הרמה האינטלקטואלית־הלמדנית. יתרונו של וואלקוי בא לידי ביטוי גם בהכנות שתלמידי החכמים שבו, הכינו את עצמם לקראת המאורע השנתי הזה. בוואלקוי היה קיבוץ של תלמידי חכמים וביניהם חריפים ובקיאים. וכאשר הרב אב"ד הודיע להם בסביבות פורים באיזו סוגיא הוא ידרוש בשה"ג התכוננו יפה באותה סוגיא, למדו את הסוגיא עם רש"י, תוספות, ראשונים ואחרונים, כדי שיהיו מוכנים היטב לדרשת הרב, ואף הרב שינס את מתניו היטב, ובירר לעצמו את כל הקשור באותה סוגיא. הדרשה ארכה כמה שעות, לפעמים ארבע שעות ויותר, וחלק גדול ממנה הוקדש לבירור הסוגיא והשיטות השונות בפלפול ובסברא. תלמידי החכמים המובהקים הקשו, חקרו ופלפלו עם הרב בתוך הדרשה עצמה. בסעודות שבת נתקבצו לבית ר' שמואל מרדכי מרמורשטיין הי"ד שאירח את הרב ואת בניו הגדולים שנתלוו אליו לשמשו, וגם להכיר את תלמידי החכמים שבגליל, ובהן שמעו דברי תורה ערבים על אוזן שומעת, שיחות חכמים, מדברי צדיקים וגדולי ישראל. כי הרב היה גם איש שיחה נעים ביותר.

אנשי וואלקוי ידעו לספר, שהרבי נמנע מלשוחח עם תלמידי החכמים דשם בנושא הקשור בסוגיא לפני הדרשה משום מעשה שהיה. בשנה הראשונה לכהונתו כאב"ד נ"פ והגליל התאספו חכמי וואלקוי לשולחנו בסעודת ליל שבת, והתחילו מתפלפלים בסוגיא שנלמדה לשבת הגדול, ואגב הפלפול התברר לו שכל הדרשה, היינו כל הפלפול שעמד לדרוש ברבים למחרת, הופרכה. והרבי יגע ועמל כל הלילה באותה סוגיא ואמנם בנה פלפול אחר ושילב אותו בתוך הדרשה. והדרשה אמנם היתה לשיחה בפי החכמים דשם כמפליאה בתיכונה הנפלאה, ובעניינה דברים בעתם. לפי דברי הרבי — כך מספרים בני וואלקוי — קרה לו פשוט נס, שהצליח לחדש חידושים נפלאים כ"כ באותו הלילה. אבל מכיון שאין סומכים על הנס, קיבל על עצמו, לשוחח עם הלמדנים דשם בענייני הסוגיא אחרי הדרשה ולא לפניה.

באותם הימים עמדו ר' פנחס הולצר ור' בנימין אולמאן בראש הלמדנים, לא רק בוואלקוי אלא ברבנות כולה. זכו הלמדנים הנ"ל ומלאכתם נעשתה ע"י אחרים, והם הקדישו את זמנם ללימוד תורה.

קעמער לא הגיע לרמה דומה. בקעמער לא נתיישבו ת"ח מובהקים, ודרשת הרב לא הכילה חידושי תורה הקשורים בסוגיא הלכתית. הדרשה היתה באגדה בעיקר, ובה שילב את דברי המוסר והעידוד בנושאים שעמדו על הפרק. בקעמער התאכסן בבית ר' יעקב שמואל ווייס שהיה השו"ב הש"ץ והמו"ץ בכפר ובסביבה, ובניו היו תלמידים נאמנים לרב בנ"פ.

הכפרים איפ והאלמושד החזיקו אף הם שו"ב י"ש, ומלמד תינוקות, ר' מרדכי פרידמן, ששירת את איפ ואת סביבתו והגיע עד פורץ. ואילו ר' עזרא שירת את הלמושד והגיע לכל כפרי הסביבה וגם לרחוקים ביותר. גם באיפ וגם בהאלמושד היו בע"ב תלמידי חכמים שלימדו את בניהם, וכשהגיעו למצוות שלחו אותם לישיבה הגדולה, לטאשנאד או לשאמלוי. ר' מרדכי פרידמן היה גם דרשן ובעל שיחה, והיו רגילים להתאסף במקום התפילה שליד ביתו לסעודה שלישית, שבה היה אומר דברי תורה. ר' עזרא לא היה בעל שיחה, אבל היה ירא שמים מרבים. והרב אמר לא פעם עליו שהוא צדיק, הי"ד.

בכפרים אליוש, ודיעמעלטשעגעש (הוא פלופיש), זאוואני, מ' פאטאק, מארקא, סיק (עלית ותחתית) לא היה בית כנסת, אבל אירגנו מנין בשבתות ובמועדי ישראל בחדר מרווח באחד הבתים, ולכבוד גדול נחשב לארח את המנין, ועפי"ר עברה החזקה על כך מאבות לבנים. למניינים אלה הצטרפו גם בני היישובים הסמוכים, ולפעמים נתבקשו תלמידים מישיבת הרב מנ"פ לבוא לשם ולהשלים מנין ולעתים אף למלאות תפקידים של בעלי קריאה ותפילה.

מן הראוי שנקדיש כמה דברי הערכה לכפריים אלה, שמדובר בהם בסקירה זו. הכפריים האלה היו אנשים משכילים דרך כלל, שקראו וכתבו בכמה שפות, עפי"ר 4—5 שפות. דיברו את שפות הלאומים שבתוכם ישבו כאחד מבני הלאומים עצמם, הונגרית רומנית וסלובקית, הכירו היטב את חוקי המדינה והיתה להם ידיעה טובה בשולחן הערוך ובקיצור שו"ע, שהוא היה „המשנה הברורה" באותם הימים. האנשים האלה ניהלו עסקים, ניהלו פנקסים ומילאו תפקידים צבוריים בכפר שבו חיו ובקהילה שאליה שייכו. לעתים קרובות נבחרו גם לראשות הקהילה. על פי רוב היו אלה יוצאי ישיבות שונות ובנים להורים תלמידי חכמים, שהשתדלו להקנות להם השכלה יהודית וכללית על ידי מורים פרטיים, שהחזיקו בכפר, עד שהנערים והנערות הגיעו לגיל המצוות. ואחר כך נשלחו הבנים לישיבות נבחרות, עד שהתבגרו והיו לאנשים. בישיבות הגדולות באו במגע הדוק עם מאות בחורים מכל טרנסילבניה והאופק שלהם נתרחב הרבה מעבר לכפרם.

במנין עד שני מניינים של בעלי בתים היו כמה מועמדים לשלוחי צבור וקריאה בתורה, לא רק בשבתות הרגילות, אלא אף בימים טובים והנוראים. את לשון הסידור והחומש הבינו, את הלחנים ידעו, הנוסח היה שגור על פיהם ואת מנהגי בית הכנסת הכירו (ויש שהגיעו לתואר „מורנו" שהוא כעין „סמיכה לרבנות" בימינו). כמה מהם עשו חיל במסחר, בתעשיית היין ומשקאות חריפים ואף בייצוא, ויש ששימשו בפקידות הממשלתית, ועשו חיל גם בה.

ומאידך היו שם גם כפריים ממש שלא הגיעו לידי השכלה כלל, לא ליהודית ולא לכללית, אבל אף אלו ידעו לקרוא בסידור על כל פנים ולהתפלל ולקרוא ב„צאנה וראנה". אנאלפבתיות ממש לא היתה בין היהודים. תואר „מורנו" לא ניתן אלא לתלמידי חכמים ואף את התואר „החבר" שקלו היטב מי ראוי לו, אבל את התואר „רב" לפני השם קיבל כל אדם נשוי. אם היה לו זקן ובא לבית הכנסת במועדים הקבועים (יום־יום במקומות שהיו בהם ביכ"נ ובשבתות ומועדים במקומות האחרים). התואר רב או „רבי" לפני השם שימש ביידיש המדוברת שם, במקום „מר" או „דוד" המקובל בעברית בימינו כאן.

את שני הקצוות של קשת ההשכלה שבין אנשי הגליל

מתאר ר' זאב קאסוביץ, המספר הרבה על הרבי מנאדיפאלו, (ה„רבי" סתם היה התואר הבלעדי של הרב אב"ד בפי בעלי הבתים) בערך־כך: „הרבי קיבל את כל אנשי הגליל במאור פנים ושוחח עם כל אחד ואחד בענייניו לפי דרגתו והשכלתו, ואי אפשר היה להבחין בין יחסו לזה לבין יחסו לזה — בין התייחסותו לר' בנימין אולמאן, הנגיד היחסן, שהיה גדול בתורה, בחכמה ובמעש"ט ושימש גם כראש הקהל, לבין התייחסותו לר' וואלף או לר' לייב מהוסואסו (השמות בדויים) שהיה מחוסר השכלה לחלוטין — עם זה שוחח בלמדנות ברמה גבוהה ובענייני הצבור והקהילה ועם זה על תנובת הפרה והעז שעליה סיפר". הוא הדבר אשר אמרנו, לא כל אחד היה בעל תואר „מורנו", אבל היו כאלה במספר ניכר באופן יחסי, זכר כולם לברכה.

כיצד פעלה קהילה זו, קרי נ"פ והגליל, שחבריה היו פזורים בכפרים רבים שהיו רחוקים זה מזה?

כאמור, נאלץ כל יישוב ויישוב לדאוג לצרכיו הדתיים המידיים בכוחותיו הוא. כך באשר לחינוך היהודי, יתר על החינוך הכללי שניתן על ידי הממשלה, כחינוך חובה; וכך באשר לבשר כשר ותפילה בצבור. כל יישוב השתדל אפוא לפי כוחו להחזיק מלמד תינוקות לבניו ולבנותיו הקטנים עד שהגיעו לגיל המצוות, שלימד אותם חומש ורש"י ולכתוב מימין לשמאל, וכמובן בראש וראשונה להקנות להם ערכי היהדות לפי הבנתם. וכן השתדל כל יישוב להיות קשור אל השוחט הקרוב ביותר. בגליל פעלו ארבעה שוחטים, במרחקים סבירים אחד מן השני: בוואלקוי, בקעמער, בהאלמושד ובאיפ. כל יישוב שלא היה שם שוחט, קשור היה באחד מאלה ושלח אליו את העוף, הגדי או הכבש לשחיטה, ויש שהזמין את השוחט לבוא לשם פעם בשבוע. ובשבתות ובמועדי ישראל נאלץ כל יהודי ללכת אל המקום הקרוב ביותר — אם היה המקום בתוך תחום שבת, או על ידי עירוב אם היה מחוץ לתחום — שבו היה בית תפילה וספר תורה, להתפלל עם מנין ולפגוש את אחיו בני אמונתו. השמירה על היהדות לא היתה קלה ונוחה, אבל התאמצו והחזיקו בה, במסירות נפש, ואף הצליחו לשמור עליה.

הגליל כולו, היינו כל היישובים ביחד, דאג למוסד הקהילה המרכזי, קרי ה„רבנות", וזו דאגה לצרכי היישובים, הרוחניים, העונתיים והמיוחדים. הצרכים העונתיים הם, קמח שמירה למצות כשרות למהדרין לפסח, וארבעה מינים לסוכות. בימים אלה באו בני היישוב לנ"פ, ושאלו את השאלות הקשורות באותם חגים. הצרכים המיוחדים היו קשורים, בהכנסת בן לבריתו של אברהם אבינו ע"ה, באירושי הבנים והבנות, בסידור קידושין וכדומה. ובמקרים מיוחדים אלה הגיע הרב אב"ד ליישובים הנידחים והרחוקים ביותר. מתוך פנקס שבו רשם את כל הילדים שנימולו על ידו ניתן לשחזר כמה וכמה פרטים במירב הדיוק. היו כמובן ענינים מענינים שונים שבהם נעזרו בני היישובים ברב, כגון בהכשרים על היין ועל שאר המשקאות שיצרו, מכתבי המלצה שנזקקו להם כאשר נאלצו להופיע במקומות שלא הכירו אותם. מכתבי המלצה מן הרב אב"ד פתח בפניהם תמיד את הדלתות לבית הרב האחר. הרבנות היתה ממונה גם על רישום התושבים היהודיים, לידות ופטירות, עד סוף המאה הי"ט (1896), ויש שאחד התושבים נזקק לתעודת לידה, לאשר את אזרחותו, וכך פנה שוב אל הרבנות שהנפיקה את התעודה המתאימה. ובקיצור, הרבנות היתה ראשו ולבו של הגליל, והרב שעמד בראשה, נשמת אפו.

מדי שנה בשנה נתאספו בני הגליל לבית הקהילה בנ"פ לאסיפה כללית ובחרו מתוכם את ראשי הקהילה ואת הועדות השונות. באסיפות אלה מסר ראש הקהל דו"ח שנתי לחברי היישובים. כל הפעולות וההחלטות נרשמו בפנקס הקהילה בלשון המדינה כפרוטוקול (=פרטי כל) ואלו היו מוכרות גם ע"י השלטונות. ראשי הקהילה והועדות השונות טיפלו אחר־כך בצרכי הרבנות השונים. אחת הועדות החשובות ביותר היתה זו של הכספים, שהיתה צריכה לגייס את המשאבים להחזקת הרבנות. ולשם כך היתה ועדת השומא וההערכה, שהטילה מסים על בני הגליל, לפי יכלתו של כל או"א. ליד ראשי הקהל פעלה ועדת ערעורים, שבפניה ניתן לערער על השומא, לשם הערכה שנייה.

אם כי התקיימה האסיפה הכללית בקהילת האם, בבית הקהילה שליד בית הכנסת, בנאדיפאלו, הרי לאנשי נ"פ עצמם לא היתה זכות בחירה בה. הרבנות ישבה בנ"פ, וראשיה היו מן הגליל, לנ"פ עצמו היו כאמור מוסדות משלו, והוא החזיק אותם בכחותיו הוא.

האסיפה הכללית היתה עפי"ר המאורע המרכזי בחיי הקהילה, כי אליה הגיעו בני הכפרים הקרובים והרחוקים. באופן טבעי נוצרו בגליל ארבעה אזורים, על פי קרבתם אל הכפרים שמנין התושבים היהודיים הגיע לכמה מניינים, שאיפשר להם להחזיק גם שוחט ומו"צ, והם וואלקוי, קעמער, איפ והאלמושד. וכל אחד מהם היה מעוניין שראשי הקהל (ראה"ק השני) יהיה משלהם. והיות והבחירות היו דמוקרטיות, הרי השתדל כל מי שהיה מעוניין במשרה חשובה זו, להביא אתו מספר בוחרים גדול ככל האפשר, תומכים שיעשו לו תעמולה, כדי שגם בני האזורים האחרים יצביעו בעדו. מלחמת הבחירות הסתיימה בו ביום, ורק במקרים קשים הכריזו על אסיפה כללית שנייה. ומכאן ואילך נכנסו ראשי הקהל והועדות לפעולה. בין ראשי הקהילה שנבחרו כמה פעמים היו, ר' בנימין אולמאן מוואלקוי, פריימן מאיפ, ר' שמעלקי מוזש מפורץ, ויינרב מקעמער, ר' יעקב ארון מאליוש, ור' יעקב קאסוביץ מפלופיש.

כשם שהתחרו בני הגליל על ראשות הקהילה, שלעתים היתה ההתחרות קשה וחריפה, כך התחרו גם אנשי הכפרים הגדולים ביניהם על הגבאות, מי יהיה הגבאי (הראשון) ומי יהיה משנהו. בנ"פ היו כאמור כמה מוסדות, וגבאי כל מוסד נבחר בזמן קבוע בשנה. ביום א' פ' נח נבחרו גבאי הקהל, בליל הושענא רבה גבאי ח"ק ובפ' תולדות גבאי תלמוד־תורה. גבאי הקהל דאגו לסדרי ביהכ"נ ולמקוה, גבאי ת"ת לתקציבי המלמדים והחדר, וגבאי הח"ק לאחזקת „בית העולם" ולסדרי קבורה מתוקנים לפי מנהגי ישראל. גבאי הח"ק אף ערכו סעודה לאנשי הקהל בשבעה באדר, ובליל הוש"ר חילקו נרות הבדלה לסימן טוב.

ואף כאן היתה התחרות בין בעלי הבתים על הגבאות. ההתחרות היתה על פי רוב בין המקומיים (ילידי המקום) ובין אלה שנוספו עליהם (חתנים מבחוץ שנשאו מבנות המקום). לפעמים התחרה על הגבאות גם מתיישב שמקרוב בא, היינו בעה"ב שהתיישב בנ"פ אחרי מלחמת העולם

הראשונה, כאשר חישב ומצא שיהיו לו מספר תומכים מספיק כדי להיבחר כגבאי הראשון של הקהילה, כי הבחירות היו דמוקרטיות וחשאיות. אבל דרך כלל ניצחו המקומיים בהתחרות זו. והיה זה ר׳ רפאל זילברשטיין שנבחר לגבאי הראשון כמה פעמים בזו אחר זו, אבל האופוזיציה היתה אף היא רצינית, וביקרה את מעשי הגבאים על מחדליהם. ליד הגבאים פעל גם רואה חשבון, שבדק את ההוצאות וההכנסות, וחתם על דיווחיהם.

בעל־בית שלא היה יליד המקום ממש, אלא חתן המקום, הצליח להיבחר לגבאות בת״ת או בח״ק, ולפעמים כמשנה (גבאי שני) או רואה חשבון, כמו ר׳ אברהם גולדשטיין ששימש כגבאי שני, שהיה חתנו של ר׳ יחזקאל סאלאווץ, ור׳ אהרן צבי בארמינקא הי״ד חתנו של ר׳ יעקב שלום שטיינר ור׳ מרדכי רובינשטיין הי״ד התנו של ר׳ אליעזר גרינשטיין הי״ד. אבל לגבאות הראשית של הקהילה נבחר ר׳ רפאל זילברשטיין הנ״ל עד השואה ממש.

כפי שניתן לשער היו גם התנצחויות בין המועמדים ותומכיהם לפני הבחירות, ביום הבחירות וגם לאחריו. האופו־זיציה חיפשה תמיד אחרי מחדלים, כדי להוקיע את הגבאים ברבים, והגיעו הדברים לעתים לידי צעקות והטחת עלבונות, אבל בדרך כלל נרגעו הרוחות, וכל אחד מהם המשיך לעסוק במלאכתו הוא, והעבודה היתה רבה וקשה, ועניני הקהילה נידונו ברבים באמת, רק בשבתות ובימי מועד, ולא עשו מהם ענין לענות בהם כל יום.

האמת ניתנת להיאמר, שההתחרות על הכיבודים בקהילה ובבית הכנסת לא היתה תמיד הסיבה היחידה לריריבויות שהיו פורצות מדי פעם. היתה להתפרצויות גם סיבה כלכלית. בימי האסיף והבציר עצרו יין והפיקו י״ש מן השזיפים (שליבוביץ) והיתה קיימת התחרות רצינית מאד בין היצרנים בנ״פ מזה ובגליל מזה, אבל גם בין היצרנים בנ״פ בינם לבין עצמם. מדי שנה בשנה התאספו היצרנים הגדולים אצל הרב וקבעו את המחירים לסוגי הפירות השונים. והסכימו מדי פעם בפעם שלא להפקיע את המחירים ולשמור על המשקלות ואיפות. ההסכמים נחתמו והושלשו בידי הרב אב״ד. כאשר נודע על הפרת ההסכם ע״י מישהו, תבעו את המפר לדין אל הרב והנתבע הסביר את המקרה, או הכחיש את הדיבה וכדומה.

באחד משנות השלושים קרה המקרה הטראומטי, שעליו ברצוני לספר בקצרה. השנה היתה שנת ברכה והתנובה היתה גבוהה במיוחד. היצרנים הכינו את המיכלים הגדולים שלתוכם אספו את השזיפים לתסיסה. והנה באמצע העונה, עונת הבאת השזיפים אל היצרנים, שמע אחד מהם ששכנו העלה את המחיר (הקניה). והשמועה הזאת הסבירה לו מדוע מוליכים האכרים את פירותיהם אליו. הלך גם הוא והעלה את המחיר עוד יותר. ובמקום להגיש תלונה נגד השכן שהפר לדעתו את תנאי ההסכם, התחילה התחרות פרועה ביניהם, על רקע זה פרצה מריבה קולנית ביניהם בבית הכנסת, מלווים בדברי עלבון חריפים והגיעו מאלימות דברים לתגרות ידים בבית הכנסת. אנשי הקהילה היו המומים מן המעשה המביש. ומכיוון שאחד מהם נפצע אגב ההתגוששות, היה חשש להתערבותה של המשטרה (הז׳נדרמריה) המקומית. הנושא הובא כמובן אל הרב. והרב החליט שיש להביא את כל הענין בפני בית־דין של שלשה רבנים, כאשר כל צד יבחור רב אחד מרבני הסביבה שייצג אותו, ושלשתם יוציאו את הדין לאור, אחרי שהיו עדים במקום, שהעידו לטובת שני הצדדים והיה צורך לחקור את העדים, כדי להוציא את האמת לאמיתה. הנפצע טען, שהותקף ע״י היריב, ללא התגרות מצדו, אלא היריב וכמה מאנשיו התנפלו עליו והיכוהו. ואילו הנתבע טען, שלא כך היה המעשה אלא התובע הוא שהתחיל להלום באגרופיו והוא שסטר לו בפניו. והאנשים נחלצו לעזור לו משלא חדל, להכותו.

על מדוכה זו ישבו שלשה רבנים, ר׳ יחיאל טויב ז״ל ממרגרטן (אביו של האדמו״ר מקאליב של ימינו) מצד התובע, והרב ר׳ שלמה זלמן ערנרייך הי״ד אבדק״ק שאמלוי מצד הנתבע והרב אב״ד המקומי. הרבנים שמעו את דברי היריבים, חקרו את עדיהם והשתדלו להחזיר את הסדר על כנו. היה זה המקרה האחד והיחיד שהמריבה המילולית הגיעה לאלימות של ממש. דרך כלל התנהלו הדברים מתוך הבנה ושיתוף פעולה ואם היו דברי ריבות, הם סודרו ע״י הרב המקומי.

יש להזכיר בין השאר את מוסדות הצדקה של נשי נאדיפאלו. ארגון זה דאג לעניינים שכל כולם גמילות חסדים ועזרה לנזקקים כאן שיתפו פעולה ביניהן גם נשי היריבים. ארגון זה לא עסק בפוליטיקה של הקהילה כלל. בראש הארגון עמדה הרבנית הי״ד והיא ניהלה אותו בנועם וביעילות רבה ועל ידיה עזרו הגב׳ קארא ועוד כמה מתנדבות. גב׳ קארא היתה הקופאית וההחלטות נתקבלו בו באורח דמוקרטי.

ביום מן הימים העלתה אחת החברות העיקריות בארגון להפוך אותו כסניף לארגון „ויצו״, והיו כמה תומכות נלהבות בהצעתה מטעמים מובנים, אבל הרב הי״ד התנגד לכך בחריפות. הוא סבר שכל כספי הארגון יוצאו לעניי המקום בלבד וההצעה הוסרה מן הפרק. ר׳ מנחם גולדשטיין הי״ו מתושבי ירושלים זוכר את אשר דרש הרב בהזדמנות זו, ואין כאן המקום להאריך בזה.

יש עוד להזכיר לטובה את נציגי הקהילה, שנבחרו מטעמה לייצג אותה במועצת הכפר, שם שמרו על האינטרסים של אנשי הקהילה היהודית והגנו ביושר ובאומץ לב, בכל מקרה שניסו לקפח אותם. במשך שנים יצגו את הקהילה היהודית ר׳ יוסף העכט ור׳ רפאל זילברשטיין. והיה זה ר׳ יוסף העכט בעיקר שנלחם באנטישמיים שהיו במועצה ההיא ללא חת, וממנו חרדו גם הגויים. ואמנם נאסר ר׳ יוסף הי״ד מיד בראשית ההכנות להקמת הגיטו, וזה היה המעשה הדרסטי הגלוי הראשון נגד היהודים לפני הגלייתם להשמדה, הי״ד.

האוכלוסיה הכפרית בנ״פ והגליל היתה שמרנית מאד, שומרת חוק ומסורת, עובדים חרוצים ואוהבי שלום. ואף היהודים שמרניים ומסורתיים היו ועסוקים אף הם במלאכתם. דבר זה אודות היהודים צריך להיאמר, כי לא היהודים כפריים. הכפריים ילידי נ״פ והסביבה לא הושפעו מהשפעות חיצוניות, או מהפכניות. יש מהם שלא עזבו את הכפר מעולם, נולדו, עבדו ומתו במקום. יום יום ראו את זריחת השמש במזרח ואת שקיעתה במערב, היום היה קודש לעבודה והלילה למנוחה. מתוך כך הסיקו ממילא את המסקנה שהנה יושבים הם על טבור הארץ. והארץ ההיא נתנה את יבולה בשפע ולא היתה להם שום עילה לעזוב אותה. לא כן היהודים, גם ילדי המקום, שעשו שם חיל, הגיעו למקומות אחרים,

הגיעו לערי הסביבה ואף למרחקים גדולים יותר. וראו איפוא הרבה יותר מן הכפרי שהיה עובד חרוץ ועובד את אדמתו מבוקר עד ערב וטיפל במשקו שלו במסירות ובנאמנות. יש איפוא לומר, שאפקם הרחב של היהודים והשכלתם הרחבה, שהיו גדולים לאין שיעור מזה של הכפריים, לא העביר אותם על דתם ועל אמונתם. היהודים היו שומרי תורה ומצוות וחיו את חייהם הם עפ״י חוקי השו״ע בנוסף על חוקי המדינה ומנהגי המקום. כאשר היו להם שאלות מעשיות, פנו כמובן אל הרב. אבל גם בענייני ספקות באמונות ודעות פנו אליו. וחזקה על הרב שידע להאציל מרוחו על בני עדתו.

כך התנהלו העניינים על מי מנוחות דור אחר דור, ואף אחר מלה״ע הראשונה, אחרי שנתבלבלו כל הדעות ונתערערו כל המוסכמות, ואף השלטון עבר מן ההונגרים אל הרומנים, עם כל המשתמע מכך, חזרו החיים למסלולם הרגיל. האוכלוסיה נשארה במקום, השמים מעל והאדמה מתחת לא נמחו, האיכר המשיך לדאוג למשקו, ימי המלחמה עברו וחזרו לימי שלום. וכשם שהאוכלוסיה נשארה במקום כך גם החוקים והמנהגים, ואף התורה והשו״ע, הגמרא ורש״י נשארו יציבים.

הגברים שחזרו מן החזיתות סיפרו אמנם סיפורי זוועות מן המלחמה ויש שסיפרו מעשי גבורות ואף נפלאות מן העולם הגדול שראו עיניהם מחוץ לגבולות המדינה, כמו כן סיפרו על שינויים ומהפכות וכו׳. אבל הזקנים והנוער, הנשים והטף שלא השתתפו במלחמה, היו הרוב הגדול והקובע והם ספק האמינו ספק לא האמינו. וכמובן אף המשטר עשה את שלו והשתדל לשמור על סטטוס קוו בענינים האזרחיים.

ר׳ יוסף ווייס שנקרא בפי הבריות יושקה בצ״י (הדוד יושקה) שירת בצבא המשותף (מדובר במלחמת העולם הראשונה) של הגרמנים וההונגרים ונשלח יחד עם הגדוד לעזור לתורכים וכך הגיע למזרח הקרוב, עד פלשתינה, שירת בחיל הרפואה וחזר משם רופא למחצה, הכיר צמחי רפואה ועסק בפיסיותרפיה. והוא אף סיפר הרבה, כי אוהב שיחה היה. אבל לא היה בעל השפעה, הזקנים נדו לו והנוער לא התיחס אל סיפוריו. וכך התהלך בנ״פ גלמוד, אחר שגם אשתו נתגרשה ממנו.

ר׳ פתחיה סולוויץ (סחיא בצ״י) נלחם בחזית האיטלקית שם איבד עין אחת, נלקח בשבי וחזר, נשא אשה והקים משפחה. איש ישר היה, הירבה לומר תהילים, וסיפר אף הוא בין השאר שבאיטליה ראה דגים גדולים, גדולים מן העגלים שנמכרים באטליז. אבל הנערים המקומיים שלא ראו דגים גדולים מאלו שנצודו בנהר בערעטיא, קיבלו את דבריו כהגזמה. בימי שלום התפרנס מרוכלות. ויש שהסיע אנשים ממקום למקום בעגלתו בשכר. לא הם ולא הצעירים האחרים שחזרו אחרי המלחמה לא שימשו מקור לקנאה. והנוער לא מצא אותם ראויים לחיקוי. הנוער התחנך בבית הספר והנוער היהודי למד בנוסף על כך בחדר, בישיבה הקטנה, או למד מקצוע כלשהוא, נגרות, סנדלרות וכו׳, והשתדלו לקיים את עצמם ואת משפחותיהם בכבוד. החיים חזרו אפוא לאט־לאט למסלולם מתמול שלשום.

מפנה משמעותי בא לנ״פ בשנות העשרים הראשונות כאשר הגיעה התעשייה למקום. חברה בינלאומית גדולה בשם „רוש ודורבוש״ הקימה מפעל גדול בשלהי הכפר, סמוך לתחנת הרכבת, שנקרא בלשון המקום טלפ (היינו, האתר). המפעל עסק בבירוא יערות, ובעיבוד העצים לצרכי תעשייה ויצוא.

היערות היו בגליל, די רחוקים מנ״פ עצמה, אבל בנ״פ היתה מסילת הברזל הקרובה ביותר, ועל כן נבחר האתר בנ״פ עצמה. ביערות עבדו עפ״י רוב סלובקים מכפרי הסביבה, הם כרתו את העצים, והכינו את גזעיהם למשלוח אל המפעל. את העצים שלא הצליחו לכל מלאכה, מיינו לפני המשלוח, הן להסקה והן לתעשיית פחם־העצים. גם בתעשייה זו עסקו דרך כלל הסלובקים.

המפעל בנה מסילת ברזל צרה והפעילה רכבת פרטית להובלת גזעי העצים אל המפעל. נהגי הקטרים והצוותות היו עפי״ר הונגרים ורומנים וכך הגיעו אל המנסרה האדירה שפעלה בכח הקיטור. כאן מוינו העצים בקפידה לפי סוגיהם ונוסרו ללוחות בהתאם לצרכי המפעל, מהם לאדנים לפסי רכבת, עצים לריהוט ומהם לבנין ולכל עבודה. פועלים רבים עבדו ליד המכונות, שנסרו את הלוחות עפ״י דרישת הקניינים השונים, ומכאן יצאו אל המכונות העדינות יותר שהמשיכו בעיצוב לצורך הקונים, בתוך המדינה ומחוצה לה — הקניינים הגדולים היו הונגריה וגרמניה.

המכונאים וציבור גדול של נפחים, נגרים וטכנאים, ששקדו על התיקונים של המכונות, היו הונגרים בעיקר, אבל גם רומנים. היות והאוכלוסיה המקומית היתה הונגרית בעיקר, הרי היו אלה הרוב הגדול באוכלוסיה זו. המהנדסים ורבי־המכונאים היו צרפתים וגרמנים ואילו מנהלי המפעל יהודים.

ליד המנסרה הגדולה עמד רוזנפלד עם ציבור גדול של מנהלי עבודה לא יהודים, במזכירות ישבו זילברשטיין וקארטון עם צוות מזכירים ומזכירות, המנהל הכללי היה סקס בצ״י, ואילו בעל הקנטינה היה שווארץ.

המהנדסים, המכונאים ומנהלי העבודה והאדמיניסטראציה שוכנו בבתי עץ, בקרבת המפעל, שנבנו ע״י המפעל. והמפעל (הטלפ) הפך למעין רשות בפני עצמו, מבחינה חברתית על כל פנים, אם כי מבחינה אדמיניסטרטיבית היה חלק מנ״פ. גם היהודים שעבדו בניהול המפעל, אם כי לא היו שומרי שבת, שהרי פעל המפעל ההוא יומם ולילה וגם בימי ראשון והחגאות לא חדל לפעול, הרי נזקקו לשוחט המקומי, לבית כנסת בשלש רגלים ובימים הנוראים, כי זאת לדעת, שכל אדם שכיבד את עצמו, היה צריך להיות שייך לדת מן הדתות, ואדם בלי דת נחשד בהשתייכות למפלגה שהיתה מחוץ לחוק באותם הימים.

במשך השנים נקשרו קשרים טובים בין אנשי הטלפ לבין האינטלקטואלים שבנ״פ וכן בין קומץ היהודים המשכילים שעבדו בהנהלת המפעל ההוא לבין פני העדה היהודית. ובמיוחד יש להזכיר את סקס בצ״י ואת קארטון בצ״י, שהשתדלו לשמור על קשרים טובים עם בית הרב ועם באי בית הכנסת. בשנים הראשונות, היינו כאשר המפעל היה בראשיתו, גר סקס בשכנותם של בית הכנסת ובית הרב, באחת הדירות שבארמון הבארון. ואביו הזקן של סקס בצ״י בא לבית הכנסת יום יום ונקשרו קשרי ידידות בינם לבין בית הרב. אבל גם אחרי פטירת הזקן, כאשר המשפחה עברה מן הכפר אל אחד ממיבני האתר ההוא, נשמרה הידידות.

מנהל המפעל תמך במוסדות הכפר, בפקידות ובבתי הספר ביד נדיבה, בעצי הסקה בעיקר, שחילק מן השאריות ומן

הנסורת שנצטברו שם. ואף ה„חדר" היהודי ובית הכנסת נהנו מהם. לימים, בשנות השלשים המוקדמות, אף בנה בהתנדבות בית בן חדר גדול בחצר ביהכ"נ לשימוש הקהילה וישיבת הרב, בית זה שימש גם כסוכה בחג, ולכן נקרא בפי אנשי המקום ה„סוכה". החלק הארי של הבית היה מכוסה בגג של פח, שהיה מותקן על צירים, וניתן היה לפתחו ולסגרו. לקראת חג הסוכות פתחו את הדלתות הכבדות מעל הבית וסוככו אותו בסכך כשר, וקישטו אותו לכבוד החג. על שום זה נקרא בשם „סוכה" כל הימים. אחרי החג סגרו את הדלתות והבנין שימש בית מדרש, שבו לימד הרב את תלמידיו. [כאשר ירדו גשמים בחג, סגרו את הדלתות עד שפסקו].

בית זה (או „הסוכה") שימש שימוש רב תכליתי את בני הקהילה וגם את בית הרב. כאמור, שימש המקום כבית מדרש לתורה, למקום תפילה לבחורים בשבתות, ובית ועד לעת מצוא לאנשי הקהילה והגליל ואף מקום לינה לבני הרב או לאורחים שנזדמנו לביתו.

המפעל השפיע השפעה גדולה על נ"פ היהודית והלא־יהודית כאחד. המפעל סיפק עבודה בשפע לבני הכפר וכל מי שהיה מעוניין לעבוד, מצא עבודה במפעל. המפעל תמך כאמור במוסדות הכפר. יחד עם זה נוצר בנ"פ צבור של פועלי ייצור, שהרויחו את לחמם ליד מכונות ומהם מכונאים ומסגרים שקיבלו משכורות, וכך חדרה גם ההשפעה הסוציא־ליסטית לתוך החברה הכפרית השמרנית.

ההשפעה לא היתה אמנם גדולה, כי האוכלוסיה היתה חקלאית בעיקרה, אבל נשמעו פה ושם גם דעות חדשניות בין בעלי המלאכה בעיקר. גם בקהילה היהודית נתפסו כמה צעירים ומבוגרים לציונות ולסוציאליזם, כמה מהם למדו מקצוע וכבעלי מקצוע לא הרגישו עצמם חייבים בכל סעיפי השו"ע.

הציונות בנ"פ והגליל

כפי שמתברר, לא הכתה הציונות שרשים בקהילה זו. פעילות ציונית מסויימת באה לידי ביטוי ע"י מכירת שקלים, והמספרים אינם משמעותיים. בשנת 1938 נמכרו שלשים־ואחד שקלים וכעבור שנה שלשים ושבעה.

בשנות העשרים היתה הציונות תנועה חדשנית וחילונית בעיקר. ומכאן שבני טרנסילבניה לא התלהבו ממנה. הרבנים התנגדו לה, הרפורמיים ראו עצמם קשורים בתרבות ההונגרית והגרמנית, והרעיון על החלפתה בתרבות מזרחית, תנכי"ת, לא קסמה להם. ומה גם שכל הרעיון של שיבה לציון היה זר להם (החלפת לשון, כתיבה מימין לשמאל ועוד). הרבנים האורטודוקסיים מאידך, ראו בה תנועה חילונית המובילה לרפורמה חדשה ולתרבות חילונית בלבוש עברי ובאותיות קדושות. ומפניה היו צריכים להתרחק יותר מאשר מן הרפורמה הגויית, שאף היא היתה מוחרמת מכבר. „סילאדי", כאמור, היתה שמרנית, בכל סילאדי לא היתה קהילה רפורמית אחת, ומכאן גם הרתיעה מן הציונות.

השליחים שהגיעו מארץ ישראל, היו יכולים להשפיע על היהדות המסורתית הזאת, אילו היו דתיים ושומרי מסורת. אבל אלו שהגיעו לשם היו חילוניים לכל דבר, חיללו שבת בפרהסיא וסעדו במסעדות לא יהודיות והדגימו בכל מעשיהם את הניכור לדת ישראל וזלזול ביהדות להכעיס. למזלם הם ולמזלם של בני נ"פ והגליל, לא הגיעו לשם ועשו את התעמולה הציונית בערים הגדולות בעיקר. תמיכה כספית בקרנות הציוניות נחשבה ממילא כתמיכה בחילול שבת וקדשי ישראל, ואכילת חזיר. שליחי ציון אלה, במקום לעשות נפשות לציון, עוררו את היהדות האורטודוקסית למלחמת תנופה בכל הרעיון הציוני.

נוסף לכל זה היה חשש סביר, שכל מי שיתחיל לתרום לקרנות אלה יפסיק לתרום לקופת ר' מאיר בעל הנס, שהיתה קודש במשך דורות לתמיכה בשומרי החומות של הערים הקדושות שבא"י. אל יתפלא אפוא החוקר העוסק בנושא זה, אם ימצא בספרי הרבנים של טרנסילבניה וסילאדי ובדרשותיהם דברים חריפים נגד הציונות.

בשנות השלושים בא בכל זאת מפנה מסויים גם בנושא זה. והיו גורמים רבים לכך. הגורם המדיני מחד, וגורמים נוספים מאידך. הרומנים שלטו כבר במדינה זו למעלה מעשר שנים וביססו יותר ויותר את שליטתם בה, הלשון והתרבות ההונגריים, שהיהודים היו אמונים עליהן, נמצאו בנסיגה. זאת ועוד, הרומנים לא הסתכלו בעין יפה בדבקותם של היהודים בתרבות ההונגרית והוצע ליהודים להצביע למפלגה יהודית, שבינתיים היתה יהודית־ציונית, כדי להרחיקם גם בדרך זו מן ההזדהות בתרבות ההונגרית. שני העתונים היהודיים בשפה ההונגרית האוי קלט (המזרח החדש) הניפונק Népünk (=עמנו) והעתונים שהופיעו גם בשפת יידיש, עשו תעמולה טובה לציונות, ע"י עצם העובדה שהביאו חדשות מארץ ישראל וסיפרו על החיים המתחדשים שם, על הקמת יישובים חדשים, ועל המגינים־השומרים היהודים הרוכבים על הסוסים וכו'. עבודת האדמה של יהודים היתה קרובה מאד לבני הכפרים האלה והגעגועים לעצמאות מדינית משלנו, היו אף הם גורמים לדבר — עמי ארצות אחרים, צ'כים, סרבים, קרואטים ורומנים זכו במדינה משלהם, מדוע נהיה אנחנו נחותים מהם?

כל הגורמים האלה החלישו את ההתנגדות, שהיתה חריפה במיוחד קודם לכן. כאשר נודע על עלייתם של יהודים דתיים מפולין ומארצות אחרות, דרך „אגודת ישראל", נחלשה ההתנגדות עוד יותר. אם כי חלק מן הרבנים האורטודקסיים כרכו גם את האגודאים עם הציוניים החילוניים ועשו מהם אגודה אחת שמטרתה לקעקע את דת ישראל ואת אמונתו. אבל היה גם חלק לא מבוטל, שלא הסכים להחרים את אגודת־ישראל שגדולי ישראל בפולין ובליטה תמכו בה בגלוי.

בגליל נ"פ השפיעו שני גורמים פנימיים נוספים לטובת הציונות — הראשון שבהם היה המפנה בהשקפת עולמם של בני הכפרים בהשפעת התעשייה שפלשה למקום. כאשר חלק מן הצעירים נמשך אחרי הרעיונות הסוציאליסטיים, נפתח כאילו מאליו פתח לרעיון הציוני, שהיה קשור יותר ללבם של תושבי הכפרים היהודיים. הגורם השני היה ביקורו של רבם הנערץ בארץ ישראל בשנת תרפ"ח, שלא פסק מאז לספר בשבחה, והוא ידע להבדיל יפה בין קודש לחול. ואמנם מאותה שנה לא פסק מלתכנן את עלייתו, ואת עליית ב"ב לא"י, אלא שהיו גורמים מגורמים שונים, שעיכבוהו ולדאבון הלב, לא הגיעו אלא השרידים ששרדו אחרי השואה.

ובאשר לסוציאליסטים, שני צעירים בלטו ביניהם האחד היה מנדל שטרן (נגר) והשני עזריאל איזראעל (זרילו) (סנדלר), שהיו בעלי תודעה פועלית במיוחד ולפי המשוער היו חברים רשומים במפלגה הקומוניסטית (שהיתה מחוץ לחוק) בעיר הקרובה. כי עם החזרת טרנסילבניה לרומניה (אחרי המלחמה והשואה) תפסו שניהם מקום בראש ועסקו גם בחינוך ההמונים וכו'.

מנדל (הנגר) וזרילו (הסנדלר) היו ראשי המדברים בכל מקום ומילאו תפקידים בכירים וחשובים בנ"פ והגליל. מנדל נפטר אחרי מחלה ממארת בראשית שנות החמישים. ואילו זרילו החזיק מעמד בנ"פ כיהודי בודד, גם אחרי שהורידוהו מגדולתו במפלגה, וחזר אל ספסל הסנדלרים. בשנות השבעים המאוחרות עלה סוף־סוף אף הוא ארצה.

נ"פ תחת השלטון ההונגרי עד השואה ואחריה

זמן לא רב אחרי צירופה של טרנסילבניה הצפונית וסילאדי בתוכה להונגריה התחילו ימי הרעה. השלטונות ההונגריים החלו לחוקק את החוקים הידועים לשמצה נגד המיעוט היהודי. ניתן להוכיח שהיהודים היו מעורים יותר בתרבות ההונגרית ונאמנים יותר לכתר ההונגרי (או למלכות שלה) מאשר כל המיעוטים האחרים שהיו בטרנסילבניה. ולמרות זאת נתן השלטון ההונגרי את ידו לכל אותן הזוועות ולאחרונה והאיומה שבהן — ההשמדה. הכל נעשה על פי החוק והפקודות של השלטון. עפ"י החוק היהודי (כפי שהם קראו לחוקים שחוקקו במפורש נגדם) אי אפשר היה להעסיק יהודים במשרות ממשלתיות וכל היהודים ששימשו במשרות כאלה פוטרו תוך תקופה קצרה. יהודים הוכרזו כבלתי נאמנים ועל כן לא גויסו עוד לצבא, אלא לפלוגות עבודה במסגרת הצבא. הגבילו אותם מלשמש בתפקידים בכירים במפעלי התעשייה, ומפעלי תעשייה שהם עצמם הקימו ופיתחו, הולאמו; מן ההגוונים שללו את רשיונותיהם וחייבו אותם לשתף הונגרים בעסקיהם, יהודים נכלאו ללא עוול בכפם ונשלחו לאוקראינה בפלוגות עונשין. יש שהושלכו יהודים מרכבות על ידי חבורות אנטישמיות שנקלעו בדרכם.

המצב הלך ורע משנה לשנה, בשנת ארבעים וארבע (תש"ד) ב־19 במרץ עם כניסת הצבא הגרמני להונגריה, הפכו חייהם של היהודים לסיוט ממש. חוקים דרקוניים נגד היקודים הופיעו בזה אחר זה, מנעו מהם כרטיסי מזון, חייבו אותם לשאת הטלאי הצהוב בצורת כוכב משושה, אסרו עליהם את הנסיעה ממקום למקום, הגבירו את התעמולה האנטישמית ברדיו ובעתונות, לימדו את הנוער שירי לעג וקלס כלפי היהודים, העלילו עלילות הדשים לבקרים, חידשו עלילות ישנות מצליבת ישו ועד עלילות דם, מן התקופה המודרנית — עד שהפקירו את דמם לפורעים. וכל מי שרצה לפגוע בהם היה יכול לפגוע בגופם וברכושם, מבלי לתבוע את הפורעים לדין ומבלי לקבל תלונה על מעשי חוליגנים. ובסוף הועמדו כל היהודים מחוץ לחוק. המוסדות הממשלתיים והציבוריים לא הכירו בהם כאזרחי המדינה ומעתה לא נותר אלא ריכוזם בגיטאות ושילוחם אל מחנות המות בפולין.

מועצת היהודים שהוקמה בבודפשט נאלצה לשתף פעולה עם השלטון הגרמני־הונגרי, ושלחו חוזרים לקהילות השונות חתומים בידי נשיאי שתי הקהילות הגדולות, האורטודוקסית והרפורמית (הנאולוגית — כפי שנקראה בהונגריה), להישמע להוקים ולמלא אחרי הפקודות.

יחד עם כל אלה איימו באיומים המורים על האוכלוסיה המקומית נגד כל איש או אשה שיתפתו ע"י יהודים לתת להם או לרכוש מחסה, ומי שייתפס, יילקה בככר הכפר או אף ייתלה שם. ומאידך הבטיחו פרס גבוה לכל האזרחים הישרים שיגלו על מזימות כאלה.

לא הותירו אפוא כל ברירה אחרת אלא להיכנס אל הגיטו, כי שם יהיו לפחות בינם לבין עצמם. את המטרה לריכוז בגיטאות לא גילו כמובן, אדרבה, הופצו שמועות, ממקורות מוסמכים ביותר, שעומדים להישלח לעבודה בתוך הונגריה. יחד עם זה הדליפו כמה מידידי היהודים, על המזימה לגרשם לפולין. ומיהודי פולין שמצאו מקלט בהונגריה שמעו את הנעשה שם.

קשה לתאר את האימה של הימים ההם, שמועה רודפת שמועה, כאן עצרו יהודים נכבדים ללא משפט ונעלמו עקבותיהם, כאן תפסו יהודים שלא ענדו את הטלאי הצהוב, אחרים נתפסו בנסעם ממקום למקום ללא רשיון מיוחד. הפחד היה גדול והיאוש אחז בכל קצות העם, רבנים, ראשי קהל, אינטלקטואלים. והמון בית ישראל התהלכו אובדי עצות. והיו כמובן גם אופטימיסטים מושבעים. הפוליטיקאים סברו שהנה הרוסים מתקדמים במזרח ועוד מעט יגרשו את הגרמנים מהונגריה. ובעלי האמונה שמו את בטחונם בה' והיפלא מה' להציל אותם, ואפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל יתיאש מן הרחמים.

כמאה אלף צעירים גויסו לפלוגות עבודה במסגרת הצבא, חלקם נשלחו לחזית הרוסית ושימשו שם כח־עבודה לצבא, לחפירות, לסבלות ולעבודות טכניות שונות. וחלקם עבדו עבודות שונות בהונגריה עצמה, מסלילת כבישים וחפירת מנהרות עד בירוא יערות והרחבת התקשורת ע"י הנחות כבלי טלפון וכדומה. ואם התחשבו קודם לכן במידה מסויימת בזכויותיהם כחיילים, הרי מעתה נשללו מהם הזכויות האלה.

וחובה עלינו להזכיר את האוכלוסיה הכללית לטובה (בנ"פ? — המהדיר), שעל אף כל התעמולה הארסית נגד היהודים והתרת דמם, לא פגעו בשכניהם היהודים. היו כמובן גם כאלה ששמחו לאידם, כי הקנאה והשנאה בערה בהם, אבל היו גם כאלה שהיו מוכנים להסתכן והציעו להם מחסה על אף כל האיומים שהשלטונות איימו עליהם. ואזכיר שמותיהם של שני אנשים שהכרתי אותם, והעדות עליהם נמסרו לי מפי יהודים שניצלו מן השואה. ואין ספק בלבי שהיו עוד אחרים כמותם, ביניהם גם הונגרים וגם רומנים. היות ונאדי־פאלו היה כפר הונגרי הרי שאף אלה שאזכיר בשמותיהם, הונגרים היו. האחד היה ראש הכפר קודם לכן ומכיון שלא היה מוכן לשתף פעולה עם גירוש היהודים וחוקי החנק, התפטר מתפקידו. וכלפי מושל המחוז טען, הכיצד אמנע מזון מאונגר אבריש (יהודי, שאזכיר אותו עוד אחר כך) ששירת יחד אתי במלחמת העולם הראשונה ואתן לצוענִי פלוני שהשתמט במשך כל השנים מלשרת בצבא? כל עוד יהיה לי לחם לאכול, אתן גם לאונגר אבריש. שם האיש הוא סבו בלינט. שמו של השני

הוא בולז׳ ינוש. הוא סיפק חלב לבית הרב למעלה משלושים שנה והכיר היטב את בני הבית, שהרי במשך הזמן היו נוכחים בעת החליבה. ובא אל בית הרב וסיפר שהנה עומדים לגרש את היהודים לגיטו, והוא מציע מחסה בטוח לכל בני הבית עד יעבור זעם. וכמוהם היו עוד.

מדוע לא קיבלו את ההצעות האלה? יתכן שפחדו מפני מלשינים ודילטורים, ואין ספק שנמצאו גם כאלה, שהיו מוכנים לגלות אזרחות טובה ולהפליל אוהדי בני אדם אלה, כדי לזכות בפרס כל שהוא. אבל אחותי בלומה אפרתי, בת הרב, מספרת שאבא כעס מאד עליה על שהציעה לקבל את הצעתו של בולז׳. „כיצד אשא פני אל בני קהילתי״, אמר, „אם אעלם מביניהם אחרי שעודדתי אותם כל הזמן והפחתי בהם בטחון והבטחתי להם ש,הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל׳. עלי להיות עם צאני״. ואמנם ליווה אותם עד דרכם האחרונה ויחד אתם עלתה נשמתו למרומים.

על הגיטו ועל הגירוש נכתב כבר על ידי אלה שהיו עדים חיים, ועל כן אדלג על פרק זה.

אחרי השואה הנוראה התלקטו השרידים שהצליחו להימלט מפלוגות העבודה השונות. תחילה הגיעו אלה שעבדו בתוך הונגריה ואח״כ גם בודדים שחזרו יחד עם הצבא ההונגרי הנסוג מן החזית הרוסית. על הצלת המעטים ניתן לספר סיפורים מסמרי שערות, שהרי דרך כלל ירו השוטרים הצבאיים בכל חייל, או יהודי שהיה מגוייס במסגרת צבא העבודה, שניסה להסתתר או להתחמק כדי ליפול בשבי הרוסים, או אף באלה שפיגרו ללכת עם הנסוגים.

היהודי הראשון שהגיע לנ״פ אחרי השואה היה אחי אברהם יהושע. הוא שוחרר בדרך נס בגרוסוורדיין, בכ״ה תשרי תש״ה, היינו פחות מחמשה חדשים אחרי הגירוש מן הגיטו שבשמאלוי. הוא גוייס לצבא העבודה קרוב לפסח, כאשר הגרמנים כבשו כבר את הונגריה, ועבד בפלוגת הצלה שלאחר הפצצות מטוסים. תפקידם היה לתקן את מסילות הברזל אחרי כל הפצצה. וכאשר לא היו הפצצות, היינו בין הפצצה להפצצה, היו מעסיקים אותם בפינוי הגיטו שבגרוסוור־דיין אחרי הגירוש. מן הימים ההם הוא מספר, שמצאו בונקרים עם יהודים בתוך הגיטו ואת אלה הצליחו להגניב החוצה, ובין השאר מצאו את משפחת הרבי מוויז׳ניץ ואת ספר התורה שלו. אחד המגוייסים בשם יוסף שטיינמץ העלה את סה״ת ארצה ומסרו לרבי שהגיע לא״י לפניו. מפקדם היה הונגרי זקן בשם דיאק פרנץ בעל דרגת סגן ולידו צוות של מפקדים זוטרים, אף הם מן המיליציה שגויסו בשלהי המלחמה. כאשר עמדו הרוסים בשערי העיר, כינס את הפלוגה ואמר להם, הנה הרוסים עומדים לכבוש את העיר והוא נפרד מהם, כי לא יסוג עם הצבא, והוא ממנה את הצוות הזוטר שיוליך אותם יחד עם הצבא הנסוג. הוא וחבריו החליטו לא לסגת, והצליחו לפרק את נשקם של אנשי הצוות, וחיכו בשקט לבוא הרוסים. אחרי כניסת הרוסים ניגשו למפקדה הרוסית והציעו את עצמם לעזור להם, ככל שיידרשו. למזלם פגשו שם אלוף שהיה יהודי, שאמר להם ביידיש, ראשית כל, הסירו את הסרט הצהוב ממעיליכם, שנית, עם הגרמנים אנחנו כבר נסתדר בלי עזרתכם. ואתם השתדלו להגיע לפלסטינה מהר ככל האפשר ותדעו שהרוסים אינם מחבבים את היהודים כל כך. ואף אני אשתדל להגיע לשם. זה הוא אחד מן הסיפורים המוצלחים. אבל יש שקפצו מבתים בוערים שהמשטרה הצבאית הציתה על מסרבי הנסיגה וירו בהם, וניצלו אלה שהכדורים לא פגעו בהם.

אחרי השחרור נסע אחי לאראד שהיתה בחלק הרומני של טרנסילבניה. באראד היתה קיהלה יהודית מסודרת ומאורגנת, שניצלה ממש ברגע האחרון מלהישלח למחנות המות. כי בשלהי המלחמה כבש הצבא ההונגרי את אראד וריכז את היהודים בגיטו שהקימו שם.

יהודי אראד עזרו הרבה לניצולים שהגיעו לשם, אבל לו, לאברהם יהושע היתה סיבה אישית להגיע לאראד. היה לו שם גיס, הלא הוא הרב מטנקע שנאלץ לעזוב את טנקע בשל קרבתה לגבול ההונגרי — כידוע פינו הרומנים את היהודים מן הכפרים והעיירות מאזור הספר, לתוך הערים. וכך עשה את דרכו לשם תחילה. באראד פגש את ידידו הב׳ שלמה חיים ברנשטיין מקראסנא, שאף הוא נסע לאראד אחרי השיחרור והחליטו ללכת יחד לנ״פ ולקראסנא. בדרך עברו במרגרטן ומצאו שם את ר׳ משה שפיץ ואת גיסו משה יוחנן, שקיבלו מחסה בביתו של רומני אחד ולא נשלחו עם הגיטו להשמדה. ומשם המשיכו ברגל, במרקאסק מצאו את מנדלי גרינשטיין שהתחיל לשקם את החנות של המשפחה, ולפנות ערב הגיעו לנ״פ ולנו בביתו של בולז׳ יאנוש בלילה ההוא. ומפיו שמעו את אשר קרה לבני נ״פ ולבית אבינו בכלל. בין השאר סיפר שקיבל בגדים וחפצים שונים כדי להחביאם, אבל אחרי האיומים החוזרים ונשנים על כל מי שהחביא רכוש יהודי, לקח אותם ומסר אותם לשלטונות (ומי יודע כיצד היה פועל אותו גוי טוב אילו הסתיר נפשות מבית הרב, כפי שהציע לעשות לפני הגירוש? בכל אופן, גרם על ידי מסירת החפצים לשלטונות רעה גדולה, כי השלטונות בנ״פ הודיעו למפקד הגיטו, וזה ציוה לחקור את הרב, והיות והוא הכחיש את הדבר, כדי שלא להפליל את הגוי הטוב, הוכה קשות וחיבלו בכל גופו).

למחרת עזר לו שלמה חיים הנ״ל לאסוף את כתבי ידיו של אבינו הרב שהיו מונחים בערימת אשפה בחצר. ואחר כך החליט ש״ח להמשיך לקראסנא. ואילו בולאז׳ הנ״ל עזר לו למחרת לאסוף את הספרים ולארוז אותם בארגזים. הבית היה ריק ובבית הכנסת התגלגלו יריעות קרועות מספרי התורה, הדלתות היו פרוצות והמקום שימש כדיר לכבשים לכפרי הסביבה בדרכם אל העיר.

אחרי ימים ספורים, אחרי שאסף את הספרים — כי היתה לרב ספרייה גדולה — ומינה את בולז׳ לשומר עליהם, נסע לטמשוואר אל אחיו הגדול מאיר, שחי שם (ברומניה) בתקופה ההונגרית הזאת וכך ניצל הוא ומשפחתו. את החורף בילה שם ולא חזר לנ״פ אלא כדי לשלוח את הספרים לארץ ישראל דרך קונסטנצה. כאשר חזר לנ״פ בפעם השנייה מצא כבר קיבוץ קטן של חוזרים, אבל מתוך שלא שהה שם זמן רב, אינו נזכר בכל אחד מהם, פרט לעובדה, שבינתיים הגיע לשם ר׳ הרש פרידמן בנו של ר׳ וואלף, שהיה שוחט בבראטקא (רומניה). ככל הנראה ניסו לארגן את הקהילה היהודית מחדש, והדבר הראשון שהשתדלו לעשות, היה, להקים לעצמם בית כשר.

על תקופת ביניים זו, היינו, מאחרי שיחרור הניצולים ע״י הרוסים עד בואו של ר׳ הרש פרידמן לנ״פ לשמש להם

כשו״ב ש״צ ומ״צ, מספר ר׳ זאב (וואלוויש) קאסוביץ, שחזר מן החזית הרוסית יחד עם הצבא ההונגרי הנסוג. וכך מתחיל ר׳ זאב את סיפורו: הייתי בטוח בהבטחתו של הרבי, שהבטיח לי לפני יציאתו לחזית שאשוב בריא ושלם. וכך אמר לי: וואלוויש איך שפיר אז דוא וועסט צוריקקימען געזונטער הייט (וואלוויש אני מרגיש שתחזור משם בריא ושלם). הבטחה זו, כך הוא מספר וחוזר ומספר, נתנה לו את הכוח הפיסי והנפשי לעמוד בכל הצרות הצרורות שעברו עליו, שרבו מלספר.

הוא מצא בנ״פ כמנין יהודים שהתדרדרו מבחינה רוחנית מאד. מצבם הרוחני היה דומה למצבם של יריעות ספרי התורה הקרועים שנתגלגלו בבית הכנסת שתוארו לעיל. בשם הנפח, לנג׳ל קארולי, שחי בשכנותו של הרב ושהיה מיודד עם בניו שעברו בילדותם מול הנפחיה אל החדר, ודובב אותם לעתים — הוא מספר, שהוא שאל אותו בתמיהה, מה היה אומר ווייס אוסקאר הזקן — כך כינה את הרב — אילו ראה את התנהגותה המבישה של צאן מרעיתו?

הגויים לא תפסו את גודל האסון שירד על יהודי המקום ולא יכלו לתאר את השפעתו ההורסת מבחינה יהודית רוחנית. בכל אופן ממשיך וואלוויש לספר, שהוא עצמו החליט להימנע ממאכלים אסורים, מיום ההוא ואילך, היינו מן היום שחזר בריא ושלם לנ״פ. חבריו אמנם הסבירו לו שאחרי כל מה שקרה, התברר להם שאין דין ואין דיין ואם שרפו את הרבי שלהם ואת הוריהם וחיללו את כל קדשי ישראל, אין להם עוד לקוות לעזרה מלמעלה. אבל הוא לא נתפתה להם וחשב רק על דבר אחד. אילו ראה אותו הרבי לאכול בשר פיגול, היה ודאי שואל: „גם אתה וואלוויש״? „גם אתה בין הבוגדים״? בכל אופן בהשפעתו על החברים, שבסופו של דבר לא היה מדובר במומרים להכעיס אלא בחבורה מיואשת, שלא היתה להם כל תכלית או תקווה, השפיע כנראה על ר׳ הרש פרידמן שישאר אתם וניסו איך שהוא לשקם את הקהילה, או יותר נכון, לשקם את עצמם במסגרת הקהילה.

באותם הימים היו מנדל שטרן ועזריאל איזראעל, מראשי המדברים בכל הקשור בענייני הכפר, כי הם היו חברי המפלגה הקומוניסטית מלפני הכיבוש ההונגארי, ובנושא הקהילה לא התעניינו במיוחד.

אבל הימים לא ארכו והשרידים התחילו לעזוב את נ״פ אחד־אחד ותוך זמן מועט עזבו את נ״פ ואת סביבתו. תחילה ניסו את מזלם בערי הסביבה ומאוחר יותר היגרו משם, רובם עלו לא״י וחלק הגיע לארה״ב ולמדינות אחרות.

פרקים מתולדות קהילת צ׳ה

בדרך־כלל קראנו לקהילתנו בשם קהילת צ׳ה שהוא קיצור השם המלא גם ברומנית (צ׳הול־סילוניה) וגם בהונגרית (סילאדי־צ׳ה) — הדבר חל כמובן על העיירה כולה ולא רק על הקהילה היהודית. גם קהילה זו היתה במשך רוב שנות קיומה תחת שלטון הונגרי ורק כ־21 שנה מקיומה היתה בריבונות רומנית ולכן גם היא נמנתה על מה שקרוי „יהדות הונגריה", מבחינת מורשתה, תקנותיה, המיבנה הקהילתי שלה, זיקתה למסורת ומסגרות דתיות־הלכתיות וארגוניות, שעוצבו במשך דורות על־ידי העומדים ראשונה במנהיגות הרבנית של יהדות זו. כמו מרבית הקהילות היהודיות ממימדיה של צ׳ה בחבל־ארץ זה, גם היא הפכה לקהילה מאורגנת במחצית השניה של המאה ה־19, אחרי מלחמת השחרור ההונגרית נגד ההאבסבורגים, כשרוחות האמנציפציה התחילו מנשבות ובישרו את מיסודה של זו ומתן שויון־זכויות מלא גם ליהודים. כידוע, האמנציפציה ליהודים עוגנה בספר החוקים של הונגריה בשנת 1868 והנה, ממש באותה שנה מינתה קהילת צ׳ה את רבה הראשון. על מינוי זה אנו למדים לדעת מספרו של רבה השלישי של צ׳ה, הרב שלמה־זלמן קליין ז״ל, ספר בשם „רבי שמעלקא", המזכיר את הרב בצלאל פולאק ז״ל כרב ראשון בקהילה זו שנבחר למשרתו בשנת תרכ״ז. הרב פולאק, יליד פרשבורג, בנו של הדיין בקהילה עתיקה זו הרב משה פולאק, בא כנראה לצ׳ה מבודפשט הבירה שבסמוך לה, בעיר ואץ (וייצן לפי העגה היהודית) היה חותנו, הרב לוינגר, רב הקהילה. בבודפשט התרכז כבר אז מידע על המתרחש גם בקהילות הנידחות ביותר בהונגריה ועל סמך המידע שקהילת צ׳ה מחפשת רב, הציג הרב בצלאל פולאק את מועמדותו ונבחר. לפי מה שהרב קליין כותב בספרו, שימש הרב פולאק כמה חודשים בלבד בכהונתו בקהילת צ׳ה והוא חלה במחלה ממנה לא קם (ומסופר שם שאנשי צ׳ה אספו כסף לטובת האלמנה וילדיה שאחרי מות ראש המשפחה הם עלו לארץ־ישראל). לפי גירסה אחרת שמצאנו בדרשה שנשא הרב קליין בשנת תרנ״ט (1899), שימש הרב פולאק שנתיים וחצי בכהונתו כרב קהילת צ׳ה, טרם שהסתלק לעולמו.

אין ידע על כך, אם היו ומי היו משרתי הקודש בקהילת צ׳ה לפני בחירתו של הרב פולאק הנ״ל. ידוע שגם קהילה זו היתה שייכת אז לאזור הרבני של טאשנאד בה שימש בקודש הרב חיים בצלאל פאנעט ז״ל, בנו של הרב הכולל של קהילות טרנסילבניה, הרב יחזקאל פאנעט (בעל „מראה יחזקאל"). ואמנם הרב פאנעט זימן לפניו את הרב פולאק ונזף בו על „הסגת גבול", על שנטל את המשרה בלי לבקש את רשותו — כך מסופר בגירסתו של צאצא לבית פאנעט, הרב שמואל פאנעט מירושלים שאביו שימש בקודש ברבנות של הידאלמאש. שנת תרכ״ז (1868) היא על־כל־פנים שנת מיפנה בתולדות קהילת צ׳ה שאותה שנה היא מיסדה את עצמה, בחרה רב וגם חנכה את בית־הכנסת הראשון שהקימה.

בהסתמך על התיעוד המקורי שיש בידנו מארכיונו של הרב ש״ז קליין ב״ר משה הנ״ל, היו בצ׳ה באמצע המאה ה־19 כארבעים בתי־אב יהודיים, אך הקהילה לא פעלה כקהילה מאורגנת טרם שניתן שויון־זכויות ליהודים, דהיינו, לפני 1868, שנת האמנציפציה, שקדם לה בשנה אחת בלבד כינון המונרכיה האוסטרו־הונגרית על־פי הסכם־הפשרה בין שתי המדינות התאומות משנת 1867. בית־הכנסת הראשון הוקם על מגרש שחלק ממנו שימש בעשור האחרון של המאה ה־19 להקמת בית־הכנסת החדש שבנינו הסתיים ב־1899. דבר זה מוכח מההתכתבות שניהל הרב ש״ז קליין עם גדולי הרבנים במדינה על שאלת היתר להריסת בית־הכנסת הישן כדי לבנות על מקומו את בית־הכנסת החדש. התכתבות זו ראינו במו עינינו, אבל לצערנו נעלם כתב־היד בין האצבעות של חומדי כתבי־יד ישנים. לפי סיפורי אנשי הקהילה מדורות מאוחרים, נתרם המגרש לבית־הכנסת ולבניני הקהילה מסביב על־ידי הבארון בורנמיסה והודות לכך תמכו היהודים בבחירתו לפרלמנט ההונגרי. עודני זוכר מילדותי את הבארון בעל הקומה הגבוהה ודק הגיזרה שהיה מכופף ראשו כדי להיכנס בפתח ביתו של הרב קליין ז״ל — ונראה שערך ביקוריו אלה אצל הרב בהתקרב מועד הבחירות. אבל זה היה כבר בשנות ה־10—20 של המאה הזאת. את גירסת תרומתו של הבארון סותרת העובדה שהבארון בורנמיסה נבחר בפעם הראשונה לייצג את צ׳ה בפרלמנט רק בשנת 1905, אחרי מותו של אמברוש נאמני (Naményi Ambrus) היהודי שייצג את אזור־הבחירה של צ׳ה בפרלמנט ההונגרי במשך שלושים שנה, מ־1875 עד 1905, כשנפטר לעולמו. הודות לאמברוש נאמני, עורך עתון מבודפשט וציר בפרלמנט מטעם מפלגת הבלתי־תלויים, זכתה צ׳ה לכמה מפעלי קידמה. בהשתדלותו נבנה בית־הספר התיכון המרשים בארכיטקטורה שלו, ה„פולגארי" (שהפך אחרי מלה״ע הראשונה לבית־ספר מקצועי) שפתח את שעריו בשנת 1902. גם הבנין המפואר של בית־המשפט וזה של העיריה נבנו ביזמתו של נאמני וכנראה הוא שתרם גם להקמת בית־הכנסת. הודות לו ריצפו את הככר המרכזית כולה באבני גיר והתקינו מה שהיה קרוי „המדרכה החלקה" ובאמצע הככר הותקנה הבאר הארטזית בצורת פונטאנה עם ארבעה ברזיה ששפעו מים חיים יומם ולילה.

על נאמני כמיטיבה של העיירה סופר, שכל פעם שהוא ביקר באזור הבחירות שלו, הוא התיעץ עם הרב קליין, מה יוכל לעשות לטובת העיירה שיהיה בו כדי לסייע לבחירתו. פעם תיאר הרב בפניו מצב עגום, שהנה, בכל חצרות האכרים יש בארות האוספות מימיהן מהשכבות העליונות של הקרקע. אך מים אלה דלוחים הם ביחוד בחדשי הקיץ, בגלל קירבת הרפתות והאורוות אליהן והם גורמים למחלות, לתחלואה של

שחפת וחולי מעיים. אם המועמד יגאל את האוכלוסיה ממחלות אלה על־ידי התקנת בארות ארטזיות עם מי שתיה טובים ומבריאים, הבוחרים בוודאי יתמכו בו. ואמנם ה„מועמד" גרם לכך שחפרו בתחתית ההר ומצאו מעינות מים־חיים שופעים והקימו פונטאנה שחיברוה בצנורות למעיינות. במשך עשרות שנים היתה ההליכה עם דליים אל הפונטאנה כדי למלאותם במים הארטזיים להשקאת אדם ובהמה — מההווי היומיומי של צ'ה. באר ארטזית נוספת נחפרה אחר־כך בחצר בניני הקהילה היהודית על מעיין שופע שהיה בו־במקום ומה שקרוי „מגדל המים" מבטון, שוקע בתוך הקרקע עמוק־עמוק, כדי שמקוה־הטהרה יהיה ניזון ישר ממימי המעיין. מפה היתה אספקת המים לשתיה לתושבי הסביבה שבחלק העלי של צ'ה.

אבל הקדמנו כאן מאוחר למוקדם ורק כדי לספר על התועלת שהפיקה האוכלוסיה מיזמותיו של נבחרה היהודי לפרלמנט ההונגרי. שנה אחרי מות הרב בצלאל פולאק ז"ל בחרה קהילת צ'ה את הרב משה קליין ז"ל לרבה. מהדברים שנכתבו על בחירה זו יוצא, שהרב חיים בצלאל פאנעט מטאשנאד שהיה באותה תקופה הרב של כל יהודי מחוז סילאדי, נתן את הסכמתו לבחירתו של הרב קליין. החלק של מחוז סילאדי בו היו טאשנאד וגם צ'ה וגם זילה, היה נקרא אז, באמצע המאה הקודמת, בשם מחוז קוזפ־סולנוק (Közép-Szolnok) והיה שייך כולו להרב פאנעט מטאשנאד כ„גליל" קהילתי. ולכן היה הוא בעל־החזקה שבידו היתה הזכות להקצות מממלכתו הרבנית לאחרים. חזקה זו קיבל הרב מטאשנאד מאביו ר' יחזקאל שהיה רב־המדינה שהפריד את סילאדי מזיבנבֿרגן ועשה את סילאדי ככולל נפרד לגבי כספי רבי־מאיר־בעל־הנס — ועל שטח טרנסילבניה (זיבנבֿרגן) היו על־כן שלושה כוללים של שלוש „מדינות" וכוללים אלה היו נקראים: „כולל זיבנבֿרגן, סילאדי וקיוואר", כאשר אחרי פטירת ר' יחזקאל היתה נשיאות הכוללים בידי צאצאיו, תחילה בידי בנו רבי מנדל פאנעט ז"ל מהעיר דז' ובהמשך בידי יוצאי חלציו של זה. הגירסה הנפוצה היתה שחותנו של הרב משה קליין, בעל אחוזה עשיר מהכפר נאפראד, ר' מנדל דייטש, קנה את רבנות צ'ה והגליל בכסף טבין ותקילין מידי הרב של טאשנאד בשביל חתנו הרב קליין. יהודי כפרי זה שאף כנראה לגדולות: בנו רפאל דייטש נשא לאשה את בתו של מנהיג יהודי הונגריה דאז ר' אברהם שמואל בנימין שרייבר (או כפי שנקרא: הכתב־סופר) ובתו שרה שיינדל נישאה להרב משה קליין, בנו של מנהיג אחר של יהודי הונגריה דאז, רבי שמעלקא קליין מסליש.

הרב משה קליין לא מיהר לתפוס את כסא הרבנות בצ'ה — שעל אזור שיפוטה הרבני נמנו אז גם זילה, ז'יבו, האדאד ועשרות הכפרים מסביב — והסיבה לרתיעתו היתה המהלוקת הגדולה שהיתה אז (1869) בקרב יהודי הונגריה שעמדו על סף הקונגרס ההיסטורי ממנו פרשו האורתודוכסים והקימו את ארגונם ומוסדותיהם הנפרדים. גם באזור הרבני („הגליל") של צ'ה היו אז בחירות של צירים שייצגו את יהודי האזור בקונגרס הארצי, בחירות שהתקיימו בהאדאד — שגודל הקהילה בה היתה אז כגודל הקהילה בצ'ה — והשתתפו בהן נציגי ישובים שהיו בהם „מנינים" קבועים. בין המועמדים היו גם כאלה שצידדו ברפורמות והיו ממתנגדי הרב קליין ולא תמכו בבחירתו לרבנות של צ'ה והגליל. מוזכר בספר „רבי שמעלקא" שאחד ממצדדי הרפורמות היה קרוב־משפחה של הרב קליין מצד אמו. הרב משה קליין ערך מסע בכפרים ובעיירות למען בחירת צירים לקונגרס שיתמכו בזרם השמרני, האנטי־רפורמי (אז עוד טרם היה קיים המונח „אורתודוכס"). ואמנם בהאדאד נבחר „ציר היראים" ר' יעקב ורטהיימר מהכפר אגרשפאטאק, אלא שבחירה זו ותעמולת הרב בעדה עוררו עליו זעם מתנגדיו שהיוו כנראה גוש ניכר בין באי אסיפת הבוחרים בהאדאד. ועל המתנגדים נמנו גם אחדים מאנשי צ'ה. ועל כן לא מיהר הרב קליין לתפוס את כהונתו בצ'ה.

הרב השני של צ'ה

הרב משה קליין ז"ל היה רב של קהילת צ'ה והגליל אחת־עשרה שנה בלבד, עד שנת תר"מ (1880) כשנפטר והוא בן 37 שנים בלבד. כפי שבנו כותב עליו, הוא היה נוהג „מנהג אשכנז" בנוסח התפלה כאביו ר' שמעלקא, אך בעוד הרב מסליש היה אומר תפילותיו בחופזה „כדי שהיצר־הרע לא יתערב בתפילתו ולא יבלבל כוונותיו", הרי בנו משה היה מתפלל „במתינות גדולה, מלה במלה, עד שכל אות היתה אות בפני עצמה והיתה תפילתו בקול נעים ובהתלהבות גדולה שכל אדם ששומע באה בלבו התעוררות גדולה". ומסופר עליו עוד שהוא הקים בצ'ה ישיבה והיה לומד עם תלמידיו שיעורים כסדרם ושיעורים מחוץ למנין („טפלים") ובין תלמידי הישיבה היו גם כאלה שבאו מרחוק, ממחוזות סטמר, אוגוצ'ה, ברג, מרמורוש וטרנסילבניה ולא רק מהסביבה הקרובה לצ'ה. על דרך לימודו מסופר עוד שלמדו בישיבתו לא רק גמרא ותוספות ומפורשים, אלא גם חומש עם רש"י ונ"ך „ולבד מכל הנ"ל היו נועדים כל אנשי העיר מדי שבת בשבתו וכל יו"ט לאחר חצות היום לשמוע ממנו דברי תורה ולזמר שירות ותשבחות קבל נורא תהלות... והיה לומד כל המדרש־רבא ביום שבת־קודש וגם ראה (קרא) בספר הזוהר־הקדוש ודרש בכל סעודה ג' דברי אגדה וחידש חידושים על הסוגיות שלמד".

נראה שעד בחירתו של הרב משה קליין לא היו לקהילת צ'ה יסודות ארגוניים מסודרים ומעוגנים בתקנות. מצבות בבית־העלמין מעידות על הימצאות יהודים בצ'ה עוד בסוף המאה ה־18 ואולי גם לפני כן. מכאן ראיה שהיו במקום „מתעסקים" בטהרה ובקבורה כדת וכדין. אך לא היתה חברה־קדישא ממוסדת והקהילה עצמה התנהלה ללא תקנות כתובות ומאושרות כחוק. לפי יזמת הרב משה קליין חיברו תקנות לקהילה ויסדו חברה־קדישא והוא שהנהיג שבני הקהילה והגליל יתדיינו על חילוקי דעות עסקיים ואישיים בפני בית־דין־צדק רבני שהקים. הוא הנהיג גם סדרי החובות המוטלות על הרב מנהיג העדה ולפי סדרים אלה שנקבעו בשנות ה־70 של המאהה קודמת, נהג גם בנו הרב שלמה־זלמן קליין ז"ל שישב אחריו על כסא הרבנות במשך 59 שנה, עד תש"ב (1942). סדרים אלה היו, שהרב היה עובר לפני התיבה בג' תפילות של השנה, דהיינו, תפילת נעילה ביוהכ"פ, תפילת גשם בחג שמיני־עצרת ותפילת טל ביום א' דפסח. וכן היה נושא דרשותיו בליל א' דסליחות קודם תפילת שמע־קולנו,

בא׳ דראש-השנה קודם תקיעת שופר, בשבת-שובה, בליל יוכ״פ אחר תפילת כל-נדרי וכן בשבת-הגדול.

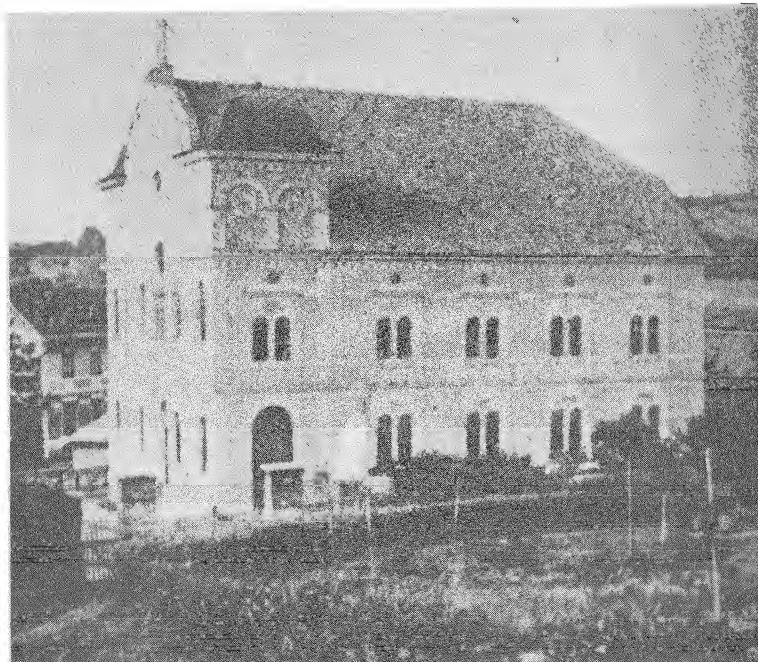
הרב עשה לעצמו מנהג של קבע לבלות שבתות מסוימות של השנה בקהילות או ,,מנינים״ שנמנו על אזור שיפוטו (,,הגליל״), כך בשבת-חנוכה בז׳יבו, בשבת-נחמו בנאפראד בשבת-בראשית בבאסשט, בשבת-שירה באולמני-שיללמד, בסליחות של י״ג מידות היה דורש בהאדאד בה היה מבלה כמה שבתות בשנה בגלל היותה קהילה חשובה במנין עד שנות ה־20 של מאה זו כשרבים מקהילה זו נדדו למרכזים עירוניים וגם לצ׳ה, כגון משפ׳ בלאו על ענפיה, משפ׳ גולדפרב, משפ׳ קסטנבאום, משפ׳ גרינוולד ואחרים. למעשה השלים ר׳ משה קליין לארגן את קהילת צ׳ה והישובים הנספחים אליה, לפי סעיפי תקנון כתובים בספר, רק בשנת תר״ל (1870). ומאז ואילך הם נקראו בשם ,,קהילה קדושה סילאדי-צ׳ה והגליל״, אחרי שארגון אזורי זה הצטרף לאגוד הקהילות האורתודוכסיות שהוקם בבודפשט אותה שנה. הודות להצטרפות זו נהנתה גם ק״ק צ׳ה והגליל מהאוטונומיה שהמדינה העניקה לאגוד זה ולכל הקהילות שהצטרפו אליו. גם ק״ק צ׳ה והגליל הפכה לגוף מוכר וייצוגי כלפי השלטון ואת הפריבילגיה הזאת הביא לה הרב קליין יחד עם ר׳ יעקב וורטהיימר שייצגו את יהודי האזור תחילה בקונגרס ואחר-כך ב,,אסיפת היראים״ בבודפשט. בשובו מאסיפה זו אסף הרב קליין חתימות של כל יהודי האזור על הסכמתם להצטרפות לאגוד הקהילות האורתודוכסיות. וכפי שמסופר בספר ,,רבי שמעלקא״: ,,ונעשו כולם אגודה אחת לאחד הגליל הרבני בקהילה-קדושה סילאדי-צ׳ה ועשו תקנות של הגליל כולו בלשון המדינה ושלחו אותן לידי ועדת הביצוע של האור־תודוכסים עירה בודפשט והם קיימו מטעם המלך תקנות אלה שגם היום הזה הן בתוקפן בעניני הקהילה והגליל ונתקיימו בשנת ה׳תרל״ג ולמספרם 1873 ועל-ידי התיסדות וקיום האורגאניזאטיאנס-שטאטוט (תקנות הארגון) היה לו לכ״ק אבי ז״ל חומה בצורה להקים הדת על תלה״ — כותב רש״ז קליין בספרו על תולדות קהילת צ׳ה והגליל (בספר ,,רבי שמעלקא״ שנדפס בתל-אביב בשנת תשט״ז, 1956). עוד מסופר על רבי משה קליין ז״ל שהוא התמיד בניהול הישיבה ובביסוס לימודי קודש בקהילתו שהביא לה מלמדים מעולים ממרחקים, את מו״ה מרדכי יהודה ז״ל ואת מוה״ר צבי אלימלך הכהן ביין ז״ל (שגם המחבר עצמו למד אצלו בילדותו; אחרי שהמחבר נבחר לרב הקהילה במקום אביו שנפטר צעיר, נמנה ר׳ צבי אלימלך הנ״ל על בית-הדין הרבני כאחד הדיינים) והיה גורם לכך שאנשי הקהילה והאזור ישלחו את בניהם ללמוד בת״ת ובישיבות.

לרב משה קליין היתה באחת-עשרה שנות כהונתו בצ׳ה העצמאות ואי-התלות הכלכלית הדרושה, כדי להיות מנהיג דתי החותר למטרות מסוימות ומגשימן, בלי להתחשב במתנגדים והתנגדויות. פרנסה לא חסרה לו, כי מלבד שירש מחותנו ר׳ מנדל דייטש 4000 גולדן-זהב, היה לו גם כסף משלו מעסקי משקאות שהיו לו בנאפראד שנוהלו על-ידי אשתו, בעוד הוא ישב על התורה ועל העבודה. הכספים שירש מחותנו הושקעו בקניית חלקות-ענבים בצ׳ה וכן בעסקי ממונות שהרבנית ניהלה עם יהודים וגם עם לא-יהודים כשהכספים ניתנו כמקדמות על יבולי הדגנים והקטניות שנקנו מראש כשעודם בקמה — ,,כפי שראתה אצל אביה ר׳ מנדל. ובמעמד ובמצב הנחמד הזה היה חי כ״ק אדוני אבי ז״ל בקהילתו ובמשפחתו, שלם בגופו, שלם בממונו ושלם בתורתו, לא היה מטיל עול על הקהילה כנגד רצונה וגם לא היה צריך לזה עד שנת תרל״ו (1876)״ — כותב הבן רבי שלמה בהמשך. לאחר מכן באו שנים רעות על האזור הזה ומקבלי ההלואות והמקדמות לא החזירו את הכספים ולא סיפקו את היבולים. ואז נפל על הרב עול הפרנסה והוא התחיל לסחור באתרוגים והיה עובר בקרב יהודי אזור שיפוטו כדי שהסרים למרותו יתחייבו לשלם את משכורתו. בכל כפר שהגיע לשם, ,,איזן וחקר ותיקן״ וקבע שכל ישוב שהיה לו ,,מנין״ ישלם לרב ,,דמי מנין״ ד׳ זהובים לשנה. בשנת תר״מ (1880) אחרי חג הסוכות כינסו ראשי הקהילה והאזור (הגליל) הרבני אסיפה כללית בה קצבו לרב בפעם הראשונה משכורת שהיה בה ,,די כדי לפרנס את בני ביתו ועכ״פ בצמצום״ וסידרו שהכסף נשלח מדי חודש בחדשו לראש-הקהילה והוא ריכז בידיו סכום כדי תשלום המשכורת. השכר השנתי נקבע ב־700 ,,זהוב כסף״ מלבד שמונים ז״כ לשכר-דירה. והיו גם הכנסות אחרות כגון מחתונות, בריתות, הספדים וכו׳.

רבה השני של צ׳ה והגליל ר׳ משה קליין ז״ל נפטר בן 37 שנה ביום ט״ז אדר תר״מ (1880). נותרו אחריו שבעה בנים ובנות: הבכור אברהם (שהיה מזכיר הקהילה בצ׳ה עד סוף ימיו), שלמה-זלמן, יוסף, הדסה, חיה, אסתר, שמואל — ואחרי מות האב נולד עוד בן, משה, שנקרא על שם אביו ז״ל.

הבשורה המרה על מות אביו מצאה את הבן שלמה זלמן בעיר סליש (N. Szöllős) שם למד בישיבת דודו אחי אביו, הרב פנחס-חיים קליין ז״ל. משם יצאו בעגלות ללויה וכשהגיעו למבואות צ׳ה, חיכו שם אנשי הקהילה לשיירה והם ניגשו לעגלתו של הבן שלמה ובירכוהו וקראו אליו, ,,מזל טוב, מזל טוב, רבנו ר׳ שלמה זלמן״. מכאן ראיה שעם מות אביו כבר היתה כוונה אצל אנשי קהילת צ׳ה או לפחות חלק מהם לבחור בו כיורש האב על כס הרבנות. אולם שלמה היה אז בן 19 בלבד (נולד בשנת תרכ״א, 1861) ובחירתו הפורמלית להיות רבה של הקהילה והגליל נעשתה רק כעבור שלוש שנים, דהיינו ביום א׳ פרשת בהר תרמ״ג (13.5.1883). מהפרוטוקול מישיבת הנהלת הקהילה בה השתתפו גם נציגי שאר כפרים ועיירות שהשתייכו לרבנות של צ׳ה, אנו למדים, מי היו חברי הגוף הבוחר הזה. התואר ,,ראש הקהל״ לא היה קיים אז בכלל והראשון בין טובי הקהילה נקרא ,,גבאי צדקה״. ובכן, גבאי הצדקה של קהילת צ׳ה והגליל היה ב־1883 אחד בשם משה רייך שהיה אבי משפחת רייך עתירת הנכסים והעסקים. מלבדו היו עוד בגוף הבוחר ר׳ לייב (ליפוט) גרוס, ר׳ שמשון שטרן, ר׳ דב-בר (ברנט) ליבוביץ׳, ר׳ שלמה רייך, ר׳ צבי דייטש, ר׳ יוסף ישעיהו גליק, ר׳ משה יודוביץ׳, ר׳ יוסף פורייס, ר׳ לייב רייך, ר׳ זלמן בראון, ר׳ אברהם יצחק קסטנבאום, ר׳ יעקב פריש, ר׳ מרדכי ליפע ור׳ קלמן קליין. מרשימה זו עולה שאת הקהילות מחוץ לצ׳ה ייצגו: משה יודוביץ׳ מנאפראד, יוסף פורייס מזילה, זלמן בראון מאגראהאט, יעקב פריש מדישהאזה קסטנבאום וליפע מהאדאד וקלמן קליין מז׳יבו.

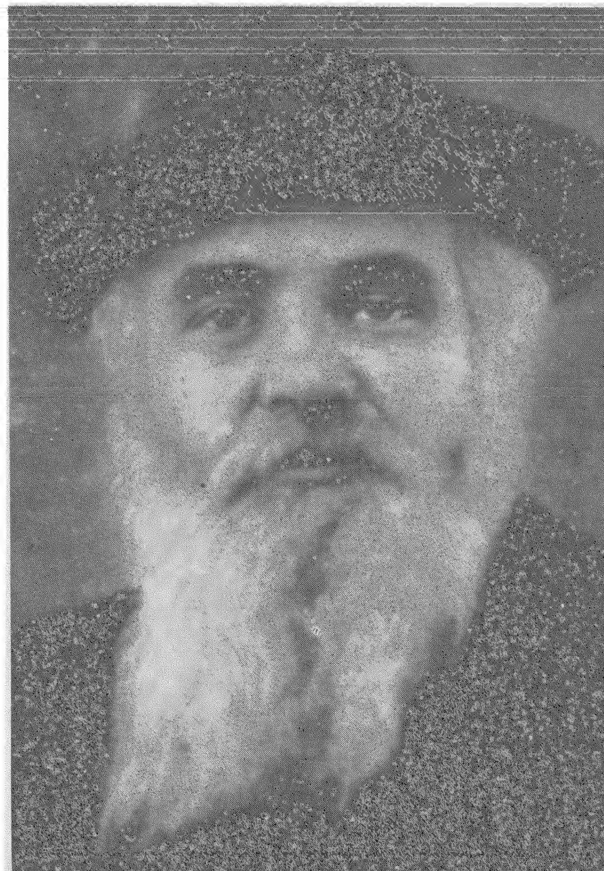
פרוטוקול הישיבה מגלה שבחירתו של ר׳ שלמה זלמן

סילאג׳י־צ׳ה

הרחוב הראשי ובראשו בית־הכנסת

הרב של ס־צ׳ה והגליל — רבי שלמה זלמן קליין ז״ל

הרבנית פייגא־פאני הי״ד מס׳־צ׳ה

קליין להיות רבה של צ'ה והגליל נעשתה לשלוש שנים בלבד והוא „נבחר ברוב קולות", משמע שלא כולם הסכימו לבחירתו. נאמר שם במפורש שבגמר ג' שנים חופשית הקהילה לבחור ברב אחר והיא רואה את עצמה פטורה מלשלם פיצויים כלשהם לרש"ז קליין אם לא ייבחר מחדש. נקבעה לו משכורת חודשית של 8 (!) פורינט וכן השתתפות בשכר־הדירה בסך 60 פורינט לשנה כל זמן שהקהילה לא תוכל להעמיד לרשותו דירה. קביעות במשרתו ניתנה לרב קליין רק בשנת 1889 (תרמ"ט) והוא עצמו מנה את שנות כהונתו בצ'ה רק משנה זו ואילך. הוא שימש למעשה כרב הקהילה במשך 59 שנים, עד פטירתו בט' חשון תש"ב.

בין השמות המוזכרים בפרוטוקול בחירתו של הרב כנ"ל יש כאלה שהפכו ל„שמות היסטוריים" בתולדות ק"ק צ'ה והגליל. משה (מור) רייך ובנו אברהם (אדולף) רייך אחריו כיהנו כמה פעמים במשרת ראש־הקהל. גם לייב (ליפוט) גרוס, בעל המונופול בצ'ה על מכירת טבק וגפרורים, היה ראש־הקהל עוד במאה הקודמת ובכהונה זו שימש גם חתנו, עו"הד ד"ר אנטל סאס. מר' דב־בר ליבוביץ', שהתעשר ממלאכת עשיית מגפיים, הסתעפה משפחה שתפסה מקום חשוב בחיי החברה והעשיה, בתו האחת נישאה לר' יוסף הופמן שהיה מנהל אחוזותיו של הבארון בורנמיסה, שני בני ליבוביץ, יינו והרמן, היו סוחרים מכובדים, בת אחרת נישאה לעו"ד ד"ר שאמו קרטס (אביו של זה, נוטריון כפרי בשם קליין, היה דודנו של הרב קליין מצ'ה). צבי דייטש המוזכר בפרוטוקול העתיק את מגוריו מצ'ה לסטמר ואין לשייכו למשפחת דייטש המסועפת שפרחה ושיגשגה בצ'ה מאז ראשית המאה ה־20. ועוד נפגוש גם שאר השמות מהפרוטוקול ההיסטורי הנ"ל בהמשך הרצאת הדברים על תולדות קהילת צ'ה ונספחיה.

כאמור לעיל, הרב שלמה זלמן קליין נבחר (בחירה זמנית) לרשת את מקום אביו בשנת תרמ"ג (1883) כשהיה בן 22 בלבד. העובדה שלא נבחר פה אחד ותחילה רק לשלוש שנים, מעידה שהיתה גם התנגדות לבחירתו והיה מיעוט אופוזיציוני נגדו. הוא רמז בכמה דרשות שנשא בבית־הכנסת בצ'ה במרוצת השנים על מתנגדיו אלה ועל כך שאופוזיציה זו עברה אליו מימי כהונת אביו — האנשים שהיו נגד אביו, היו גם נגדו. אין הוא נוקב בשמות, אבל היו סיפורים על כך במשפחת הרב שלרבי משה קליין, חתנו של ר' מנדל דייטש בעל האחוזה העשיר מנאפראד, היו תביעות כספיות מכמה משפחות מאנשי קהילתו שהילווה להן כספים — שלא הוחזרו ומשום כך שמרו טינה בלבן כלפי הלווה... אך בדרשות הנ"ל נאמר עוד שבין המתנגדים היו אנשים שדגלו ברעיונות יותר „נאורים" והם היו נגד ההצטרפות של קהילת צ'ה לאגוד הקהילות האורתודוכסיות. זו לא היתה אופוזיציה סבילה, אלא להיפך — היא מיררה את חיי הרב שלמה קליין בנעוריו. לקהילה היה שוחט זקן (ששמו היה ר' משה וחסר שם־משפחתו מהכתובים, אבל הרב כותב עליו בנימה של כבוד) שלדעת הרב אסור היה לו להמשיך לשמש בתפקידו בגלל חולשת זיקנה. ולכן הוא מינה שוחט צעיר במקומו. מתנגדי הרב הוציאו על הרב דיבה שהוא מכר את משרת השוחט בכסף. בדרשה על החלפת השוחטים בשנת תרנ"א (1891) ממשיל הרב משל על אב שהזהיר את בניו לא להתקרב לגשר שעל הנהר סילאדי בעת גשמים ושטפון, כי אחד מעמודי הגשר נשבר ויש סכנת־חיים למי שעובר עליו. הבנים פוגשים אדם זר ברחוב האומר להם לא להאמין לאביהם, המונע מהם מלהתקרב לגשר, רק משום שהטמין אוצר מתחת לגשר וחושש שבניו יגלו את האוצר הזה. הבנים חוזרים אל אביהם ומחרפים ומגדפים אותו ומחליטים לצאת לגשר כדי לגלות שם את המטמון. הם ניצולים רק בנס כשהגשר מתמוטט וכמובן, אוצר לא מצאו שם. בשובם לבית אביהם, הם מבקשים סליחה ומחילה על ששמעו בקולו של זר מסית ומדיח ולא בקול אביהם אוהבם. סיפור זה שבדרשה הוא המשל ואילו הנמשל הוא: הגשר הרעוע הוא בשחיטתו של שו"ב שידו רועדת מזיקנה והוא כבר שכח גם את הדינים. ואילו האב הוא הרב עצמו, הבנים הם אנשי הקהילה ששמעו בקול מסיתים ולא בקול האב־הרב שהזהירם על הסכנה. רק באיחור נוכחו לדעת שאזהרת „אביהם" היתה לה על מה להתבסס והם ניצלו מתקלה חמורה.

הרב שלמה קליין ביסס אחר־כך את מעמדו בקרב בני קהילתו ואחרי תקופה מסוימת התחילו כולם סרים למשמעתו ורוב שנותיו בילה על משמרתו כשהוא מקובל ואהוב על כולם, מקטן ועד גדול. הסגולה העקרית שלו היתה — אהבת ישראל (ולמעשה, אהבת כל הנברא בצלם אנוש) וכל פניה אל קהלו מעל הבמה הוא פתח ב„מיינע טייערע יידישע קינדער" (בני ישראלי היקרים שלי). הודות לתכונה זו שבלטה בין יתר סגולותיו כמנהיג ורועה רוחני, גמלו לו באהבה כגמולו. התפתחות קהילת צ'ה והגליל ומוסדותיהם קשורה במדה מכרעת בהנהגתו של ר' שלמה קליין שהעלה את הקירות והחומות על היסודות שאביו התחיל לצקת ולא הספיק מקוצר חייו להשלים. קהילת צ'ה כמרכז לאזור רחב ובה גם בירת מחוז סילאדי — העיר זילה (שנמנתה על „גליל צ'ה" עד 1911) והעיירות ז'יבו, האדאד, אולמני, סורדוק, אריניש וכן כפרים עם „מנינים" קבועים כנאפראד, אודורהיי, באיצה, סלסג, ביססט, ביקאצה, דיורטלק, קרסטור, גרצ'ן ועוד עשרות כפרים בהם התגוררו 2—3 משפחות יהודיות — שלטה במדה מסוימת וקבעה את צביון החיים היהודיים ובעיקר באמצעות מרותו של הרב, שמינה את השוחטים ופיקח עליהם, שזירז להקמת מקואות, שפסק בעניני אישות וכו'. אך באו אל הרב לא רק לשם הצרכים הדתיים ושאלות בעניני איסור־והיתר, אלא גם כדי לשתפו בשמחותיהם ולתנות את מצוקותיהם ולהידרש לעזרתו בישוב סכסוכים עסקיים ביניהם.

מדרשה שנשא בשבת פרשת בלק תרמ"ט (1889) בבית־הכנסת בצ'ה מתברר למעלה מכל ספק, שלמרות היותו אז בן 28 בלבד וחמש שנים אחרי בחירתו ה„ארעית", הוא היה כבר בטוח במעמדו בקרב בני קהילתו ובוודאי בקרב הרוב ביניהם. דרשה זו הוא נשא שבוע אחרי שובו מביקור בקראסנה, בה בילה את שבת פ' קורח במחיצתו של הרב המפורסם לתהילה ר' הלל ליכטנשטיין ז"ל (רבי הלל מקולומיאה). בדרשה זו הוא סיפר על החויה הגדולה שנפלה בחלקו, להיות במחיצתו של ת"ח מפורסם ורב שאש קנאת הדת בוערת בעצמותיו. ונראה שבהשפעת מיפגש זה עם גדול הדור הוא רומז על הצורך לבנות בית־כנסת חדש בצ'ה.

הרב קליין חוזר על דרישתו זו כמה וכמה פעמים. כך למשל בדרשה שנשא בשבת־שובה תר״נ (1890) כאשר את הצורך בבית־כנסת חדש הוא כבר מעלה כתביעה נמרצת. הוא רומז בדרשה זו גם על העוררין נגדו ועל הריב בין תומכיו ומתנגדיו בקהילת צ׳ה כשהוא אומר: „...ואין בזה שום תכלית שבני ישראל יהיו במחלוקת זה עם זה ובפרט לחלוק על רב ומרא דאתרא בענין אשר הוא עומד לשמור על זה, על שחיטה כדין והחלפת שוחטים. ואם אותם האנשים אשר הם חשובי הקהל רוצים להראות את גודל תוקפם וגבורתם, יש תלי״ת (תודה לאל יתברך) בקהילתנו דברים אשר צריכים תיקון, ,לרומם את בית אלקינו ולהעמיד חורבותיה׳. הלא בית־הכנסת שלנו צר הוא במאד ונראה כמו חורבה. קומו נא יחד ותיבנו את בית ד׳ באגודה אחת וגם אני אסייע לכם לפי כוחי ולא נישאר אחור משאר קהילות קדושות בענין זה ואסיים במה שפתחתי: ,האזינו השמים׳, זה אותם אשר הם בבחינת שמים העומדים על ראש העדה והם המנהלים, ,ואדברה׳ עמם דברים שיקומו וירוממו את בית אלקינו ולא ח״ו לחלל את השם. וממילא ,ותשמע הארץ׳, הם העומדים מתחת, ,אמרי פי׳, משמע אמרי החכם. ובזכות זו הקב״ה ייטיב לנו החתימה...״ ארבע שנים אחרי הדרשה הנ״ל ושוב בשבת־שובה והפעם בשנת תרנ״ד (1894), אנו למדים מדרשת הרב, שקהילת צ׳ה ההולכת וגדלה במנינה, אכן החליטה לבנות ביכנ״ס חדש. והמלאכה כבר נעשית במרץ ומסירות. והתוצאות באו לעולם בשנת תרנ״ט (1899) כאשר הבנין המפואר והמרשים, אחד מבתי הכנסיות היפים ביותר בעיירות ממימדיה של צ׳ה בטרנסילבניה, כבר עומד על תלו. וכבר אותה שנה, בי״ב באלול תרנ״ט מעבירים את ספרי התורה מבית־הכנסת הישן לחדש — כפי שנודע מדרשת הרב לכבוד ארוע זה. אבל חנוכת בית־הכנסת כדת וכדין מתמהמהת עוד שנתיים, עד שמשלימים גם את הבינוי הפנימי העשוי למעשה בקווים אמפיריים ישרים, עם עמודי ברזל מסוגננים בעלי כותרות זהב, התומכים את עזרת הנשים. תקרת בית־הכנסת פנימה היתה עשויה צבע תכלת־אפרורי כפית השמים בשכוכבי זהב מכסים אותם ועל הקירות היו סמלי י״ב שבטי ישראל וכן כמה מחיות הקודש, כפיר ונשר ולביא וצבי וכו׳. בשנתיים אלה רקמו גם שתי הפרוכות, אחת אדומה מתנת ראש־הקהל דאז ליפוט גרוס ואחת לבנה, מתנת אברהם (אדולף) רייך והעלו כותנות משי וקטיפה על ספרי־התורה והוסיפו להם קישוטי כסף. כך התכוננו ליום הגדול של חנוכת בית־הכנסת החגיגית. לכבוד המאורע, חנוכת הבית החגיגית, „בנוכחות רבנים וצדיקים״ (לא נקבו שמותיהם בתיעוד), שנערך בשבת פ׳ נשא, י״ד סיון תרס״א (1901), נשא הרב קליין את משלו, משל הלקוח מהווי החיים הכלל־אנושיים. וזה המשל: פרופסור עורך בחינה לתלמידיו והוא מזמין ליום הבחינה עמיתים, אנשי שם ידועים והוא משבח באזניהם את תלמידיו ומהללם עד מאד. התלמידים מוכי תמהון הם, כי הלא הפרופסור שלהם החמיר אתם כל השנים והיה מייסר אותם בשוטי לשונו החריפה. הם שואלים את מורם על השינוי התמוה הזה שחל ביחסו אליהם והפרופסור עונה ואומר להם: כל השנים הייתי קפדן גדול כלפיכם והטלתי עליכם משמעת חמורה, כי רציתי שתתמסרו ללימודיכם בכל כוחכם ומאודכם. אבל עתה, משהושגו התוצאות הטובות וגמרתם את לימודיכם בכי טוב, הגיעה שעת הגמול הטוב, שעת התשבחות, שעת האושר.

את המשל על הפרופסור ותלמידיו ממשיל למעשה הרב על עצמו ועל בני קהילתו שהיה קפדן כלפיהם ולא חסך מהם את שבט מוסרו ותוכחתו. ועתה הנה התוצאות הטובות, תלמידיו בני קהילתו למדו לקחי מוסרו והם פיארו וקילסו בבנין ביהכנ״ס החדש והמרשים את שם שמים ושם ישראל. הקימו מקדש־מעט זה שבנים ובני־בנים יתפללו בו, ובאי שעריו עד דורות אחרונים יזכרו את מעשי אבותיהם שטרחו ועמלו והקריבו מכספם ואונם כדי להקימו — לצערנו, דברים אלה כנבואה לא התקיימו, ,דורות אחרונים׳ לא זכו להתפלל בבית־כנסת זה שנמכר לסוחרי חומרי־בנין משומשים ונהרס, כדי להקים במקומו את בנין המפלגה הקומוניסטית בצ׳ה...

מוסדות וארגונים, תפלה ולימוד

מהתיעוד שבידנו, מכתבי יד מקוריים מארכיונו של הרב שלמה־זלמן קליין, אפשר לעמוד על הווי החיים היהודיים בצ׳ה והגליל לפני 100—80 שנה ולאחר־מכן. בתרנ״א (1891) מייסדים חברות ללימודי תנ״ך, משניות וגמרא עם מפורשים — כחברות לפי השיטה המקובלת ברחבי העולם היהודי, תוך לימוד בצוותא וגם לפי חלוקת המסכתות בין הלומדים. אין עדות או תיעוד, מי היו „למדני״ צ׳ה בתרנ״א שאפשר היה לחלק ביניהם מסכתות הש״ס. אין להתיימר שבתקופה יותר מאוחרת הצטיינה צ׳ה כמקום של תורה ושל לומדים ולמדנים. בניגוד לאביו ר׳ משה, הבן שלמה־זלמן לא הקים ישיבה ולא הביא תלמידים מרחוק. אמנם היו שנים בהן למדו כמה בחורים במחיצתו, לפעמים תריסר ולפעמים רק חצי־תריסר שהיו בעיקר בני עניים מהסביבה שהצטיינו כתלמידים ב„חדרים״.

הרב ש״ז קליין שגדל בצ׳ה מילדותו (נולד בסליש) ומשפחות אביו ואמו גם יחד חיו באזור זה עשרות בשנים, החל מראשית המאה ה־19, הכיר כמעט כל יהודי מהעיירות והכפרים היכרות אישית, אותם ואת אבותיהם ואת קשרי המשפחה והחיתון ביניהם ואת עיסוקיהם. ומכח קירבה זו אליהם היתה השפעתו מרובה על ארחות חייהם והווייתם היהודית. הוא ידע להשפיע על אבות שימשיכו לתת חינוך יהודי לבנים שהצטיינו בלימודי קודש. כפי שכתבנו לעיל, אין בידנו תשובה לשאלה, מי היו הלומדים והלמדנים שאתם ולמענם הקים בתרנ״א את החברות למקרא ומישנה וגמרא. אבל יש תשובה לשאלה, מי היו התורמים כשהקים כעשר שנים לאחר מכן בתרס״ב (1902) חברה לתמיכה בתלמוד־תורה המקומי. על פיסת נייר רשם את שמות התורמים והסכום שתרמו שהיה צריך להבטיח תשלום דמי הלימוד בת״ת לבני עניים שלא היה ביד הוריהם לשלם. והנה רשימת התורמים: ר׳ שלום אליעזר גרוס תורם 18 כתרים, כסכום הזה נותן גם ר׳ יהוה כ״ץ, גם ר׳ צבי אלימלך דייטש, גם המלמד עצמו ר׳ צבי אלימלך הכהן ביין (שאשתו רוזה היתה המורה לא״ב ותפילה וכן לשפה הגרמנית לבנות), 9 כתרים תרם הרב עצמו וכסכום הזה גם השו״ב ר׳ אשר אנשל שרייבר וכן המורה לדת בבית־הספר הממלכתי ר׳ דוד דויד, כך גם ר׳ שמואל צבי גוטדינר וכן ר׳ לייב הופמן. בין התורמים ובסכומים שלא נקבו היו עוד ר׳ יחיאל צבי יאקאב, ר׳ אשר

אנשל פורייס (שאז היה תושב הכפר דיורטלק ואח״כ עבר עם משפחתו לצ׳ה), ר׳ יצחק קרמר (שהיה בעל חנות לספרים ונייר שמכר גם גלויות מצוירות בצבע מבניני ציבור בצ׳ה וכך הנציח גם את בנין בית־הכנסת כשבנו משה־חיים מצולם שם כשהוא ניצב על המדרגות. הבן היחיד הזה של קרמר, מוריץ, עלה לארץ־ישראל בשנת 1921 והיה במשך שנים מנהל החברות המסחריות של מאיר דיזנגוף, ראש־העיר הראשון של תל־אביב). אחרון התורמים לת״ת היה ר׳ משה לוי, סוחר הקמח. מנדרים בבית־הכנסת בשעת עליה לתורה לטובת הת״ת נתקבלו 27 כתרים ובסך־הכל נאספו אז 175 כתרים — כדי לאפשר לבני עניים ללמוד תורה.

על משטר החסד בו חיו היהודים בסוף המאה הקודמת בקיסרות האוסטרו־הונגרית אפשר ללמוד מטיוטה של מכתב בהונגרית בכתב־ידו של הרב קליין, המופנה „לכבוד המיניסטר רב החסד״ בתאריך 19 ביוני 1891 (לא נדע אם מדובר במיניסטר הפנים או בשר המסחר־והתעשיה). במכתב זה מתבקש המיניסטר להתיר ליהודים לפתוח את חנויותיהם בימי א׳ בשבוע, כיוון שאסור להם בציווי דתם לפתוח את עסקיהם בשבתות ואין זה צודק שבניגוד לבעלי עסקים לא־יהודים הם ישבתו מפרנסתם שני ימים בשבוע. בעצם הפניה הזאת יש משום עדות על המשטר הליברלי שהיה קיים בתקופה ההיא, כעשרים וכמה שנים אחרי „ההתפשרות״ (1867) בין אוסטריה והונגריה ואחרי שהיהודים זכו בשויון־זכויות. אמנם היו מקרים בהם המשטר הליברלי היה בבחינת אליה וקוץ בה לגבי היהודים. ב־1901 נפתח בי״ס תיכון ממלכתי („פולגארי״) בצ׳ה שבשנתו הראשונה שימש בו כמורה לדת היהודית אחד בשם גרשון צ׳רהאטי. היהודים היו הראשונים שמיהרו לרשום את בניהם בבית־ספר זה. והרב מביע באחת מדרשותיו מורת־רוח מכך שהורים יהודים כה מיהרו לשלוח בניהם ובנותיהם לביה״ס הזה וביניהם גם מיעוטי יכולת. והוא מבטא גודל חרדתו שכתוצאה מכך יזניחו את לימודי תורת ישראל. הרב מעמיד בפני ההורים את דוגמת אבותיהם שראשית דאגתם היתה, ללמד את בניהם — אנשי קהילתו דהיום — תורה ויראה ומצוות. אין בלהיטות ללימודי חול משום קידמה בעיניו, אלא משום רגרסיה, הליכה אחורה, ירידה מדרך האבות. אבל אחרי שהמורה לדת צ׳רהאטי עזב את צ׳ה, הביא הרב למינויו של ר׳ דוד דויד במקומו. אולם המורה דויד מת מיתה חטופה כעבור שנה ואז קיבל על עצמו הרב עצמו לשמש כמורה לדת בבתי־הספר הממלכתיים, מלאכה שעסק בה עד זיקנה ושיבה. למכלול זה שייך גם מכתבו של הרב חריף הביטוי (בהונגרית) ששלח לראש מינהל המחוז בשם זילאהי־קיש לאסלו בתאריך 10 באוקטובר 1904 ובו מחאה על התערבותו של זה בנושא שאיננו בסמכותו, דהיינו, אורך זמן הלימוד מדי יום בתלמוד־תורה המקומי. הרב מביע דעתו שהתערבות זו סותרת את פקודת־החוק לפיה החינוך הדתי הוא בסמכותן הבלעדית של הכנסיות השונות במדינה שהן אוטונומיות בסמכויותיהן ומאוטונומיה זו נהנית גם הדת היהודית. הוא רואה בהתערבות זו תוצאה של הלשנה שכאילו יש פה פגיעה בבריאות התלמידים. כוונת המלשינים היא לא להיטיב עם התלמידים — כדברי המכתב — אלא רק להרגיז ולהתנכל לחינוך הדתי היהודי — קובע הרב במחאתו.

ועוד באותו ענין: כפי שהזכרנו, היתה בצ׳ה גם מורה־אשה לחינוך הדתי של הבנות, בגן הילדים כמו בבתי־הספר היסודיים הממלכתיים — הלא היא רוזה ביין, אשתו של המלמד ר׳ צבי אלימלך ביין. היא לימדה תחילה בגן־הילדים בלבד. ויש לפנינו מכתב בו פונה הרב למנהל בית־ספר היסודי, למנותה לתפקיד המורה לדת היהודית לבנות בבית־ספרו.

ניגון למכירת טבק

בעת בחירתו של הרש״ז קליין בחירה זמנית למשרת הרב בצ׳ה ב־1883 היה „גבאי הצדקה״ (ראש הקהל) ר׳ משה רייך. כעבור חמש שנים, ב־1888, אנו מוצאים בכהונה זו את ר׳ שלום אליעזר גרוס (שהיה נקרא גם לייב גרוס וכן ליפוט) אלא שהוא לא עוד „גבאי״ אלא ראש־הקהל במלוא התואר. כבעל המונופול לטבק וגפרורים הוא היה חייב לנהל עסק פתוח גם בשבתות. איך פתר בעיה חמורה זו בין חילול ושמירת שבת, על כך מספר הפולקלור של צ׳ה בפזמון הנאמר בניגון של שנים־מקרא־ואחד־תרגום של פרשת השבוע. גרוס היה יושב בשבתות בחנות ועובר בניגון על „הסידרה״ השבועית וכאשר נכנס לקוח לחנות, היה אומר לו בקול הניגון, האינך יודע שהיום שבת? תניח את חמש האגורות וקח לך את הטבק. והיה ממשיך לעבור על פרשת השבוע בקול הניגון. באפריל 1888 פונה הרב במכתב אל גרוס ומבקש לכנס אסיפה כללית של הקהילה לשם קביעת גובה שכרו. ההדגשה במכתב היא בעיקר על כך שהמשכורת תשולם מראש מדי שלושה חודשים ושלא יהיה פיגור בתשלום. מכאן ניתן להסיק שהקהילה לא דייקה בתשלום שכרו של הרב ושמירת מועדיו. במכתב זה כמו במכתב אחר כעבור כמה שנים עם אותה תביעה עצמה, ההדגשה היא על אי־פיגור בתשלום שכרו. אין הרב דורש העלאת שכר, למרות שלא רק עול פרנסת משפחתו על כתפיו, אלא הוא צריך לפרנס גם את אחיו ואחיותיו היתומים. אבל גם אם מסתפקים במועט, „איך אפשר לחיות גם בצמצום ובחשבון כשאין המשכורת משולמת במועדה״.

ממרחק של מאה שנה נראה הווי חייה של קהילה קטנה כצ׳ה בפינה נידחת של הקיסרות האוסטרו־הונגרית כתופעה מוזרה מפלאניטה אחרת. הנה, ב־1889, מתכנס הקהל כולו מגדול ועד קטן בבית־הכנסת כדי לשמוע מפי הרב „מיספד מר״ על מותו של יורש־העצר רודולף — שהתאבד יחד עם אהובתו מריה וצ׳רה — ולפנינו כתב־היד של ההספד, ארבעה עמודי פוליו באידיש־דייטש קלאסי ובאותיות קטנות וצפופות. כמובן, שומעי המיספד המר לא חשו שכבר אז התחילה האדמה רועדת מתחת לקיסרות האדירה. הקהילה היתה במלוא תנופת התפתחותה, כבר חשבו על הקמת בית־כנסת חדש, כעבור 11 שנה, דהיינו ב־18 באוגוסט 1900, נשא הרב דרשה קבל עם ועדה לכבוד יום הולדתו ה־70 של הקיסר האוסטרי והמלך ההונגרי פראנץ יוזף וכנאמר שם, „השליט החסיד שרוב ימי מלכותו היו בבחינת תקופה של איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו... כמעט כל יום ויום עושה המלך נ״י לטובת עמיו החוסים בצל כתרו וחטרו, בכל יום ויום הוא חותם את שמו על סעיף חדש של משפטי וציוויי המדינה המיוסדים על דבר החרות ואהבה ואחוה וריעות שבין אנשים

של אומות ואמונות שונות; ומאחר שכן הדבר, מחויבים אנו ליתן תודה לד׳ על אשר קיים לנו את המלך הזה עד היום הזה ונעתיר מד׳ על להבא״.

מסימני תקופה ליברלית זו הוא שויון פורמלי ובוודאי גם מהותי של המימסד הדתי היהודי עם מימסדי שאר הדתות. לאי־תלותו של הרב (ולהבדיל, כהן־דת אחר) מקהילתו מוסיפה העובדה, שהוא מקבל חלק ממשכורתו מקופת המדינה והרב מקבל למשל מדי שנה הודעה בכתב ממנהלי בתי־הספר הממלכתיים על מועד פתיחת שנת הלימודים ועל דרכי ההרשמה ללימודי חובה אלה. כראש המימסד הדתי היהודי באזור הוא מקיים את הקשר עם המשרדים הממשלתיים המקומיים והאזוריים, מנהל מסע לביטול יום־השוק השבועי בזילה בירת המחוז בשבתות והעברתו ליום אחר בשבוע, מגיב לכל פגיעה או נסיון של פגיעה באורח החיים הדתי של יהודים. משגר למשל מכתב־מחאה חריף לראש המינהל הנפתי על שקברו בן דת אחרת, צוענֵי נווד, בבית־הקברות היהודי בכפר דישהאזה. ויש במכתב הדגשה שבית־קברות יהודי זה קיים מזה דורות. העתק מכתב זה בידנו, אבל אין לנו ידיעה על תוצאות המחאה והתביעה להעביר את הצוענִי למקום־קבורה אחר.

אך יצוין שגם במלוא פריחת הליברליזם לגבי היהודים במונרכיה האוסטרו־הונגרית של סוף המאה הקודמת וראשית המאה הזאת, חי הציבור היהודי יותר כלפי פנים מאשר כלפי חוץ. ועל הרבה ענינים שבתוך העדה פנימה יש לתת את הדעת כדי להבין את התהליכים ההיסטוריים של התפתחותה. עניני פרנסה, שותפויות, חילוקי דעות על רקע עסקי, או אף משפחתי, קידושין ולידות וגטין וירושות — משתקפים בשורה של „דיני תורה״ המתנהלים לפני הרב ובית־דינו. את אלה נפרט בפרק נפרד בו נציג כמובן מאליו גם את „הנפשות הפועלות״ שגם הן מעניינות מבחינת ההיסטוריה של יהודי סילאדי. להווי החיים הפנימיים של יהודים שייכת גם אי־ההינתקות מציון וירושלים שלא נשכחו מלב גם תוך כדי שבתם איש תחת גפנו ותאנתו בהונגריה... מעידים על כך תדפיסים מצולמים בספר זה של דפי כולל זיבנבערגן וסילאדי עם שמות תורמי סילאדי ותרומותיהם, ביניהם כאלה שתרמו אלפי כתרים לבנין דירה שלימה, חצי דירה או שליש ורבע מ„הקדשי״ עיר הקודש ירושלים; יהודים פשוטים מכפרים נידחים, שהעלו את ירושלים על ראש רווחתם. ובפרק נפרד נתאר גם את הפעילות הציונית במחוז סילאדי, שלא היתה ניכרת במיוחד (שלושה מרבני הקהילות החשובות ביותר בסילאדי, שימלוי, טאשנאד וקראסנה, היו מהדוברים הראשיים של מתנגדי הציונות בטרנסילבניה), אבל יחידי סגולה שהשתתפו בה, ראויים להירשם בספר זה.

על קשרים עם ציון וירושלים יעידו שתי אפיזודות הקשורות ברבה של צ׳ה. בין כתביו מצאנו דברים שהעלה על ביקורו בצ׳ה של אורח מצפת בראשית המאה. וכך הוא כותב בראש הדף:

ב״ה, זמר אל״ף־בי״ת מבעל־שם־טוב הקדוש ז״ל אשר שמעתי מאת הרבני הצדיק מו״ה שלמה זלמן סגי נהור קלינגער נ״י מעיה״ק צפת תב״א, במוצאי שבת קודש פרשת שופטים ה׳תרס״ב (1902), ליל ה׳ אלול״. ובהמשך נרשמה הגירסה המחורזת בשפת אידיש של הפזמון „אדיר בעליונים״ פסוק בפסוק. ביקורו של רש״ז קלינגר מצפת לא היה כנראה מקרה בודד בצ׳ה אלא חוליה בשרשרת של קשרים עם ארץ־הקודש. עוד בשנת תרמ״ז (1887) מפרסם הרב קליין „קול קורא״ לאנשי קהילתו, לקנות „פתקי גורל״ להגרלת ספרון מעוצב יפה שנשלח אליו מבית־מושב־זקנים בירושלים ובין דפיו פרחים מיובשים מפרחי ארץ הקודש. המוען למשלוח זה שהוא הרב, מתבקש לשלוח עשרה כתרים תמורת הספרון. והוא מוצא פתרון להשגת התמורה על־ידי הגרלתו, כשכל „מספר״ עולה 20 העלער (אגורות) ומופצים ס״ה 50 מספרים כדי להשיג את עשרת הכתרים. מישהו יזכה בוודאי בספרון הנחמד ואת אלה שלא יזכו בו מנחם הרב במצוה שיזכו בה שהיא „החזקת הארץ הקדושה״ ו„החזקת ידי עניים זקנים״ בה.

מלחמת העולם הראשונה

ימיה הטובים של קהילת צ׳ה — שאפשר לכנותם ממרחק הזמן שעבר מאז כימים אידיליים — נמשכו עד ראשית מלחמת העולם הראשונה שהיתה סף של זעזועים עם רגיעות מעטות בלבד במרוצתם. למלחמה גויסו קרוב ל־60 מבני הקהילה שמנתה אז לא יותר ממאה משפחות. חמשה מהמגויסים מתו „מות גיבורים״, ביניהם הלל, בנו של המלמד ביין ולאיוש, בנו של גוטמן בעל בית־המלון המקומי, שעל גבורתם זכו באותות ההצטיינות הגבוהים ביותר. אחדים חזרו נכים, אחרים נאנקו בשבי הרוסי במשך שנים. בין נכי המלחמה היו גם שני בניו של הרב, יקותיאל שנפגע בכויות קשות בחזית הסרבית כבר בשבועות הראשונים של המלחמה ורפאל שרגלו הימנית התקצרה כתוצאה מפגיעת פגז בחזית הרוסית (בקרב המפורסם על ברסט־ליטובסק) וצלע כל ימי חייו. שניהם נפטרו בארץ. בין הנופלים במלחמה היה גם ד״ר שמואל, חתנו של רה״ק אברהם רייך.

המלחמה הביאה בכנפיה שינויים בחיי קהילת צ׳ה, כשהתחילו לבקר בה דמויות חסידיות, אדמו״רים נודדים, שברחו מגליציה עקב פלישת הצבא הרוסי. היו אלה הסנוניות הראשונות של חדירת החסידות לעיירותינו הנידחות, כמאתיים שנה אחרי הופעת הבעש״ט ותלמידיו מהעבר השני של הקרפטים. בא הרבי משיניבה והרבי מזידיטשויב והרבי מנדוורנה ואחרים. ואחר־כך באה כת החסידים שהתמקמה באחת החצרות ליד משרד הדאר. ויהודי שבוי מהצבא הרוסי לקח לו לאשה אחת מבנות הכפר מוטוש שליד צ׳ה ונשאר לגור בכפר. ובן הבורסקי הרשקוביץ׳ לקח לו לאשה פליטה יהודיה מביאליסטוק הרחוקה. והמלחמה הביאה בכנפיה גם את ההתעוררות הציונית שהופעתה הפומבית הראשונה בצ׳ה היתה בחג החנוכה של שנת תרע״ט (שלהי 1918) בבית־התפלה הפרטי שבחצר האחורית של משפחת הרשקוביץ׳ סוחר הברזל וכלי־העבודה. המנצח על החגיגה היה בנו של הרב, יקותיאל, והמנגן בה בכנור משירי ציון וירושלים היה מוריץ קרמר שהיה ממיסדי ארגון הסטודנטים הציוני „מכביאה״ בבודפשט. בני הרשקוביץ׳ זה, אלמר, לאיוש ויוז׳י, גם הם נתפסו לרעיון הציוני והם שארגנו את החגיגה. הודות לתמיכתו שבשתיקה — או לפחות אי התנגדותו — של הרב קליין. בהתארגנות הציונית, הפכה קהילת צ׳ה במרוצת השנים לאחד

ממבצרי הציונות הדתית בטרנסילבניה כשרוב בני הנוער, בחורים ובחורות נמנו עליה. ובלי ספק הודות לכך ויותר מאשר מכל קהילה אחרת עלו ארצה מצ׳ה וסביבתה כשלושים נפש עד תחילת מלה״ע השניה. ונמנה אותם בשמותיהם כחלוצים העוברים לפני המחנה: מוריץ קרמר (עלה ב־1921), דוד כ״ץ (עלה ב־1925), נתן־נטע קליין (עלה ב־1927 אך חזר וירד וניספה בשואה), שני האחים הירשפלד, דוד נתן (עלו ב־1933 כחלוצי תורה־ועבודה; נתן נפל ב־1938, שירת בפלוגות הלילה של וינגייט), בן ובת וארבעה נכדים של הרב קליין (דוד, מינדי, יואל, שמואל, יקותיאל, שושנה), שני האחים פרנץ, ינו ואברהם, חלוצי תורה־ועבודה, משפחת גרוס מהכפר הורוואט שליד צ׳ה — ארבע נפשות, משפחת גרוס מצ׳ה, 6 נפשות, אימרה רוזנפלד ומשה קליין (עלו 1939) ממתנדבי הבריגדה היהודית במלה״ע השניה, חלוץ תו״ע יהודה זוסמן מהכפר בוגדאנד, אח ואחות ממשפחת נוסבכר (אהרן ושרה, 1933, 1939), הרקוביץ מהאדאד(בערך 1935), אח ואחות ממשפחת שטרן.

מלחמת העולם הראשונה הסתיימה כידוע במהפכה ובמשטר הקומוניסטי בן מאה הימים שבראשו עמד יליד צ׳ה, בלה קון היהודי, בנו של הנוטריון הנפתי. גם בצ׳ה וסביבתה היו „משמרות אדומים״ עם סמל הכפתור האדום על כובעיהם. אך הפלוגה שבראשה עמדו הקפטן פוילאק, בן לאחת המשפחות העשירות בצ׳ה והסגן סקלי מז׳יבו והדגלן רפאל קליין (בנו של הרב), לא שאבה השראתה מבן עירם המפורסם קון. התפקיד שהפלוגה מילאה היה, לשמור על סדר ומשטר בסביבה כולה לאורך הנהר סמוש ולתפוס ולהעניש שודדים שהתרבו והתנכלו ליהודים בפרט. פעילות פלוגה זו נמשכה עד ערב פורים תרע״ט (1919) כשהצבא הרומני הופיע ועבר בסך לאורך הרחוב הראשי של צ׳ה. היו גם בין היהודים שראו בהופעת הצבא הרומני והשתלטותו אפיזודה חולפת. היה זה עלבון לפטריוטיזם ההונגרי שלהם. בין פורים לפסח עוד נשמע מרחוק, מכיוון האדאד ומערבה, רעם התותחים בקרב שהתנהל בין הצבא הרומני הכובש ובין הצבא ההונגרי המובס ונסוג. אש־תותחים זו עוררה אשליות בין תמימים כמו האחים בלה ווילי, בני „הרשקוביץ האמריקני״ שטיפסו באחד הלילות לראש מגדל הקידוח של הבאר הארטזית שבחצר האחורית של בניני הקהילה ותלו עליו את הדגל ההונגרי. הם נתפסו והולקו מלקות 25 (זה היה מנין המלקות הרומני) ובהקדם האפשרי עזבו את צ׳ה והיגרו לארה״ב אל אביהם, שהוא עצמו חזר מההגירה לצ׳ה וסיים בה את חייו.

21 הרוגי מלכות

לשרשרת הזעזועים הקשים של החילופים משלטון הונגרי לשלטון רומני נתוספה הטרגדיה שפקדה ערב־פסח תרע״ט (1919) את יהודי חמשה כפרים בסמוך לצ׳ה שעקב עלילה שכאילו הם משתפים פעולה עם הכוחות ההונגריים הנסוגים, הועמדו 21 גברים מהם בפני כיתת יורים רומנית והומתו. היו אלה הגברים היהודים הבוגרים של הכפרים סיוואדי העלי והתחתי, ברקסו העלי והתחתי ופרקשסו. חלקת הקברים בבית־העלמין היהודי בפרקשסו בה הם טמונים, נקראת עד היום „קברי הירויים״ ועל המצבות חרותות קינה וזעקה על נפילתם „לפני בני עוולה״. בשעה שהתחוללה טרגדיה זו היו גם יהודים בכפרים אחרים בסביבה עצורים כתוצאה מאותה עלילה והיה חשש וחרדה לחייהם. בסיטואציה מאיימת זו ראה הרב מרא דאתרא חובה לעצמו לנסות ולמנוע הרג נוסף ובחול־המועד־פסח הוא שכר כרכרת־סוסים ונסע לכפר ביססט בו התגורר מי שנחשב מנהיג התנועה הלאומית הרומנית בימי השלטון ההונגרי, גיאורגה פופ דה־בססטי, כדי לבקש את התערבותו הדחופה. הרב קליין היה רגיל לקחת אתו לכל מסעותיו הקצרים או הארוכים את אחד מבניו והפעם נסע אתו צעיר בניו, דוד, שהיה אז בן 11 בלבד — כי שאר בניו שהיו אתו בבית, העדיפו להסתתר בשעת סכנה כזו. הרב ניסה את כוחו לדבר רומנית עם מארחו, אך אשתו של זה התערבה ועודדה את הרב לדבר הונגרית שהיה לו יותר קל להתבטא בה. הדברים נאמרו באיפוק רב אך לא בלי שיזלגו דמעות מעיני הדובר שהתחנן על התערבות מהירה כדי להציל נפשות. כמי שהיה בקי במירקם הפוליטי הבינלאומי שגרם לצבא הרומני להשתלט על טרנסילבניה, הזכיר הרב קליין למארחו את ההתחייבויות שרומניה קיבלה על עצמה להבטחת שלומם ובטחונם של האוכלוסים וגם של היהודים. הפוליטיקאי הרומני, גבוה ורזה בעל הדרת השיבה, שהאזין לדברי הרב בעמידה, נראה מזועזע ונרגש מהפרטים על הרציחות ששמע מפי הרב והוא הבטיח לשגר מיד שליחים לכל הכפרים בסביבה, כדי לוודא שעצורים יהודים, אם ישנם כאלה, ישוחררו. לפי הידיעות שהגיעו אחר־כך לבית הרב, שליחו של המנהיג הרומני היה כומר יווני־קתולי שסבב בכפרים. ונשאר בזכרון מהימים ההם שמו של רוזנבלום, יהודי מהכפר טמששטי, שהוצא ממש מידי החיילים שהוליכוהו להמתה. היו עוד שני יהודים מהעיירה האדאד שנאשמו בשיתוף־פעולה עם הצבא ההונגרי והם הובלו לעיר סטמר להעמדה בפני משפט צבאי, אך גם הם שוחררו לבסוף בלי פגיעה.

להווי המשובש של בין־הרשויות שייכת החויה שהיתה ליהודי צ׳ה באותו חג־פסח תרע״ט. עם הצבא הרומני שהופיע בצ׳ה בין פורים לפסח באו גם יהודים רבים לובשי מדים שהוזמנו לליל החג לבתי היהודים המקומיים. גם ליד שולחנו של הרב היה כמנין לובשי מדים בליל הסדר והם השמיעו ניגונים אחרים ממה שהיהודי ה„הונגרי״ היה רגיל בהם, הם דיברו שפה „יהודית״ אחרת והרגליהם היו שונים. כמה וכמה ניגונים שבני ובנות המקום למדו מפיהם, הזכירו גם אחרי שנים את הפסח הזה שבילו בצ׳ה — פסח קשה בחרדותיו ובאימתו כשהיה פחד גדול שמא הרציחות יתפשטו וייהפכו לטבח. ימים אחדים אחרי ביקור הרב קליין אצל גיאורגה פופ דה־בססטי בא לביקור בבית הרב אחיינו של המנהיג הרומני, ד״ר אלכסנדר פופ, שהיה עורך־דין בצ׳ה והודיע לרב, כי דודו מינהו למקשר בין הצבא הרומני ובין הרב והוא יטפל בכל תלונה של יהודים — אם תהיה כזאת — על חריגות בהתנהגות אנשי הצבא נגדם.

ההסתגלות לשלטון הרומני לא היתה חלקה. היו פקידי רשות בין היהודים שסירבו להישבע אמונים לשלטון החדש ויתרו על משרתם ובלבד שלא ייחשבו כבלתי־נאמנים למלכות הונגריה. בסתר לבם הניחו שהשלטון הרומני בטרנסילבניה הוא דבר חולף וכאשר הכל ישוב לקדמותו, יידעו להעריך

את הלויאליות שלהם. נזכיר למשל את ר' מרדכי מרקוביץ' שהיה מנהל הדאר בכפר ביסשט שויתר על משרתו ולא נשבע אמונים לריבונות הרומנית — יהודי דתי יודע ספר וחכם עתיק, שקרני המזבח היו לו הלויאליות ולא „הכיר" בשלטון הרומני. עקב התחלפות השלטון היתה נדידה של יהודים ממקום למקום, כפריים חשו יתר בטחון בקיבוצים יהודיים גדולים יותר. כך עברו לצ'ה אחרי מלה"ע הראשונה משפחות בלאו מהאדאד, זילברגר מדיורטלק, קליין מנאדאשד ואחרים, משפחות ענפות שמכרו את נכסיהן בכפרים והצליחו כעבור שנים מעטות בלבד לכבוש לעצמן מעמד כלכלי וחברתי איתן בצ'ה. משפחת פרנקל שעברה לצ'ה מהכפר ביקאז, רכשה אחת משתי טחנות הקמח שהיו בצ'ה מידי המשפחה ההונגרית פוילאק (שם כ"כ לא־הונגרי!) שעקרה להונגריה אחרי השתלטות הרומנים. את ביתה הגדול והמרווח של משפחת פוילאק רכש ראש כת החסידים שקמה בצ'ה ר' שלמה־זלמן קליין הי"ד (שמו היה כשם הרב המקומי) שהיה פעם שו"ב בביסשטי משם עבר לגור בשימלוי ואחרי המלחמה התישב עם משפחתו בצ'ה. משפחות של כפריים אלה לשעבר מילאו תפקידים חברתיים חשובים בקהילת צ'ה, כמובן גם הודות למעמדם הכלכלי החשוב. הזילברגרים היו שותפי הפירמה רייך בסחר ויצוא דגנים ופירות וביצים. היו להם גם דעות חריגות שלא היו להן מהלכים בציבור היהודי השמרן — הם היו ציונים. ומשה (מיקלוש) זילברגר היה בו בזמן ראש־הקהל וגם נשיא המזרחי המקומי ומובן מאליו שבבית־הכנסת בצ'ה היה מקובל לנדור לקרנות הלאומיות וביחוד לקק"ל. גם דודנו ליפוט (נפטר בישראל) היה מעסקני המזרחי. ואחיו של משה, לייב (לאיוש) היה יו"ר ארגון צעירי־מזרחי המקומי — תפקיד שהתחלף בו עם בן יהודי כפרי אחר שהתמקם בצ'ה, בעל טחנת הקמח פרנקל שכל משפחתו, בניו ובנותיו, היו פעילים ציונים והבכור, מיקלוש פרנקל, היה גם הוא יו"ר צעירי־מזרחי. השו"ב לשעבר רש"ז קליין שהיה גם הוא מהחדשים שזה מקרוב באו לצ'ה, ביסס בעיירה את כת החסידים שסרה למשמעת הסיגטאית־סטמרית ושהקימה לעצמה מקום־תפילה משלה. כת זו ריכזה בקרבה כמה למדנים בולטים מהעיירה ועיקרה היה יותר בלימוד בצוותא מאשר בכללים ומנהגים החורגים מההווי המקובל. הם לא היו זורעי מחלוקות ומדנים וסרו בכל למרות המרא־דאתרא ופסיקותיו ו„חלקו" עליו רק בנוסח־התפילה הספרדי שסיגלו לעצמם. הלמדנים שבקרב כת זו היו בעיקר הצעירים ולא זקניה; דור צעיר של בנים וחתנים בוגרי ישיבות טרנסילבניה.

מקור של למדנות

במקום זה ראוי להזכיר מה היה המקור הראשוני ממנו שאב הדור הצעיר את יסודות לימודיו היהודיים ובמקרים אחדים את למדנותו. היה בצ'ה מלמד גפ"ת, ר' צבי (הרש) יעקב קאופמן חריף ובקי (שהרב דמתא שיתפהו בבית־דינו) ששימש במלאכתו הקשה במשך עשרות בשנים. עול כבד של משפחה גדולה היה על שכמו ופרנסתו היתה דחוקה עד למאד ומשום־כך לא תמיד חי בשלום עם ראשי הקהל והורי תלמידיו. אבל מתחת ידו יצאו חניכים מצטיינים בידיעת ש"ס ומפרשיו, כשרים להמשיך בלימודיהם בישיבות החשובות ביותר. מ„חדרו" של ר' הרש־יעקב יצאו דורות של יודעי נתיבות בלימוד ששערים למדרגות גבוהות יותר היו פתוחים לפניהם. ולראיה ועדות נזכיר שמות אלה מתלמידיו שהיו בני דורו של כותב טורים אלה:

קודם־כל שני בניו של קאופמן עצמו, ר' יוסף־אריה (לייב) — שהיה מלמד גפ"ת בבני־ברק ובה נפטר — וכן ר' חנניה יו"ט ליפא שחי כשלושה עשורים בפתח־תקוה ובה נפטר. ועליהם נוסיף את החריף והבקי בתלמידיו ר' מרדכי יעקובוביץ' ואת אחיו ר' אברהם (שהיה בעצמו מלמד גפ"ת בצ'ה סמוך לשואה שבה ניספה), האחים שפיצר חיים ואהרן, משה שרייבר בנו יחידו של השו"ב ר' אשר־אנשל שרייבר שהוא ובני ביתו כולם ניספו בשואה, אלעזר קליין (שהיה רב העדה החרדית בבאר־שבע בה נפטר לעולמו), אהרן נוסבכר (הוא אהרן נחלון מקיבוץ שדה־אליהו, ת"ח מובהק וחוקר המשפט העברי), שני בניו של ר' חיים צבי פולאצ'ק ששמם נשכח מאתנו, האחים אשר ויהודה טביוביץ' (האחרון נפטר בישראל, היה מעובדי בית־החולים בבאר־יעקב) וכן בנו דוד ונכדו יואל של הרב דמתא רש"ז קליין — ובוודאי עוד אחרים ששכחנום — אלה כולם המשיכו את לימודיהם בישיבות בהן קנו תורה ודעת, אחרי הכשרתם ב„חדרו" של ר' הרש־יעקב. מלמד נפלא זה סתר במזגו את המימרה „אין קפדן מלמד", כי היה קפדן ושבע רוגז. כל בוקר התחיל את סדר יומו בהשמעת דברי כיבושין ומוסר לתלמידיו, הוא לימדם בהתמדה גם חומש ורש"י ונ"ך ופירוש המלים וכך הפכם לבעלי מהלכים בלשון הקודש, מהלכים שלשמם נעזר בספר ישעיהו האהוב עליו. תוך כדי לימודים אצלו במשך מספר שנים מועט למדי קנו תלמידיו ידע יסודי בלימוד גמרא, בשיטת השקלא־וטריא לפי מסכתות כגון ברכות ובבא־מציעא, חולין ובבא־קמא — שהיוו מבוא להמשך לימודיהם. מדי שבוע ביום ה' אחה"צ היו שעות של בחינה בנוכחות הרב דמתא שהעריך מאד את מאמציו והישגיו של ר' הרש־יעקב וראה גם בעניו אך לא יכול היה להושיעו, בגלל היחסים הקשים ששררו בין המלמד ובין בעלי־הבתים. כל מה שיכול היה לעשות למענו, היה, שנתן לו ולמשפחתו דיור חנם בקומת הקרקע של ביתו שהיה רכוש הרב ולא רכוש הקהילה.

זכורה התמונה — שהיא כמו ציור מציוריו של איזידור קאופמן על ההווי של לומדי תורה בהונגריה — כשהרב היה יושב בפלוש של בית־הכנסת מדי יום אחה"צ עם ר' אהרן־בר ה„דיין" (דיין לפי תואר של למדנות ולא של כהונה בשכר), ר' הרש־יעקב הנ"ל, ר' חיים־צבי פולאצ'ק, ר' גדליה ברגפלד, ר' אשר־אנשל שרייבר, ר' דוד בראון, ר' יוסף־לייב יאקאב, ר' אשר־אנשל פייאר (העולים בזכרון ואחרים שנשכחו) ועם „גדיי" הצאן שהיקשו וחידדו — והיו לומדים יחד מסכתא אחרי מסכתא שנה אחר שנה, עם „סיומים" קטנים לקראת ה„סיום" הגדול של הש"ס כולו כשניגון הלימוד מילא את החלל. ומילאו את החלל גם הפילפולים עם חילופי גירסות ופירושים רעשניים ומי מלבדם הבינם, מי מלבדם ירדו לסוד גליהם הסוערים. ומדי שבת אחה"צ לעת קיץ התכנסו שם פשוטי העם להאזין ללקחים הנעלים של מסכת אבות, מלווים בהסברים על אבות אלה בזוגות, כל זוג של תנאים עם מוסריו, עם מה שקרוי האתיקה של עם עתיק

יומין לפיה כלכלו יהודי צ׳ה את מעשיהם וחייהם יום־יום — יהודים נפלאים, בזמן כשכל בית־אב עמד על תלו, כל אחד הכיר את כל אחד על קטניו וגדוליו, על אבות וזקניהם, על אבות ובניהם ובנותיהם וספר היוחסין של כל אחד היה פתוח ואין בו פסול ופגם.

הרב שלמה־זלמן קליין ב״ר משה ז״ל (לא לערבב עם ר׳ שלמה־זלמן קליין ב״ר אלעזר שהיה ראש כת החסידים בצ׳ה) ישב על כסא הרבנות בצ׳ה במשך כ־52 שנה, עד 1935 בערך, כשמסר את משרתו לחתנו ר׳ יוסף שמואל ליכטנשטיין. הוא עצמו, הרב קליין, עבר אז עם אשתו הרבנית פייגא הי״ד לגור בז׳יבו שקהילתה נמנתה אף היא על אזור־שיפוטו הרבני. הוא נפטר בבית־החולים בקלויזנבורג בט׳ חשון תש״ג והובא לקבורה בצ׳ה בסמוך לקבר הוריו, הרב משה קליין ז״ל והרבנית שרה־שיינדל נ״ע. מקצת שבחי רש״ז קליין חרותים באבן המצבה שעל קברו ויש באבן זו גם חלל להדליק בו נר לזכרו.

אשר לר׳ שלמה־זלמן קליין ב״ר אלעזר, שהיה ראש כת החסידים בצ׳ה, עלינו עוד להזכיר, שהוא היה מפעילי חברת־משניות המקומית. חברה זו שהתקיימה משנת תרע״ח (1918) עד תרצ״ג (1933), נוסדה לפני שרש״ז בר׳ אלעזר התישב בצ׳ה, אבל מרגע שבא הוא היה מפעיליה. מדי שנה חילקו את ששה סדרי המישנה ללימוד בין חברי חברת המשניות ולפעמים בגלל ריבוי החברים נתנו „סדר״ אחד לשנים־שלושה חברים. חבריה היו ברובם מתפללי נוסח אשכנז ואעפי״כ סופה של חברת המשניות היה שהיא שימשה בסיס ליסוד כת החסידים בצ׳ה ולהקמת בית־תפילה נפרד שלה. ועל כך קמה מחלוקת שגרמה להתפרקות חברת המשניות. הבסיס החומרי של חברת המשניות היה, שמשפחות שילמו בעד לימוד משניות לעליית־נשמה של נפטריהן — וגובה התשלומים היה לפי המעמד הכלכלי של המשפחות.

פנקס חברת המשניות של צ׳ה התגלגל איך־שהוא לישראל והוא נמכר במכירה פומבית של חברת „יודאיקה״ הירושלמית באביב תשמ״ח (1988) בסכום של 1800 דולר.

נרות הזכרון על קברי שוכני עפר בבית־הקברות היהודי בצ׳ה נדירים הם ועוד מעט ולא יהיה עוד מי שיפקוד שם את הקברים. בית־הכנסת היפה קיים אף הוא רק בזכרון השרידים שנותרו לפליטה ונדדו למרחקים — הבנין נהרס, קירותיו הושמו לעפר ורק ההלך הבא ממרחקים ושם אזניו כאפרכסת, מדמה לשמוע בחלל שמי צ׳ה את „קומו רונו בלילה״ או את „תפילה לעני כי יעטוף״ ולבו מתכווץ בקרבו ופיו מתמלא חמצמצות ועיניו ירדו מים כי אין לו מנחם.

שלוש בנות בלאו
ברקע — בית־הכנסת של צ׳ה

מחופשי פורים בצ׳ה, שנות ה־20

פרק מתולדות קהילת ז׳יבו

עד שנת תרע"א (1911) היתה כמעט מחציתו של מחוז סילאדי תחת מרות הרבנות של קהילת סילאדי־צ׳ה (Szilágycseh) והאזור היה נקרא בשם „סילאדי־צ׳ה והגליל" — עליו נמנו קהילת בירת המחוז זילה (זאלאו), קהילת ז׳יבו וכן עיירות קטנות יותר, כגון האדאד, אולמני (בהונגרית: שיללמד), אריניש (בהונגרית: אגרהאט), ביססט (בהונגרית: אילשפאלווה), סלסג, נאפראד, באיצה (בהונגרית: מושר־באניה) וכו׳, בהן היו מנינים קבועים עם בתי־כנסת בנויים וכן מקוואות, שוחטים ועוד. היו אלה לרוב קהילות שמבחינה גיאוגרפית היו שרויות סמוך לחופי הנהר סומש — ורק זאלאו מרוחקת מנהר זה. ב־1911 פרשה קהילת זילה־זאלאו מהגליל הרבני הזה ומינתה לעצמה רב משלה, הרב אשר־אנשל יונגרייז הי"ד שנכנס לכהונתו ב־1915 (על פרישה זו ייוחד פרק נפרד בספרנו). אחת מקהילות אלה — ז׳יבו — מנתה במשך כל השנים מספר נפשות יהודיות לפחות כמספר הנפשות בקהילת־האם סילאדי־צ׳ה (צד"י סגולה, ולשם קיצור צ׳ה) ובסוף ימיה אף גדלה בכמאה נפשות יותר (כ־650) מאשר קהילת האם. כיהן בה דרך־קבע גם דומ"ץ, ר׳ משה פרנקל הי"ד. ודחיפה יותר גדולה להתפתחותה נתן השלטון הרומני משנת 1919 ואילך — כאשר טרנסילבניה עברה משלטון הונגרי לרומני — שהיה מעונין לטפח ישוב זה כמרכז נפתי לאזור בעל אוכלוסיה רומנית ברובו. על העדר טיפוח כזה קודם־לכן, תחת השלטון ההונגרי, תעיד העובדה, שגם הקמת מוסדות הקהילה היהודית בז׳יבו פיגרה אחרי קהילת האם צ׳ה שכבר בשנת תרנ"ח (1898) עמד בה בית־כנסת חדש בנוי לתפארת על תלו, בעוד בז׳יבו עמד בית־הכנסת בבניינו רק בשנת תרע"א (1911) ואין לנו עדות (בכתב, לפחות), אם באותה שנה או זמן־מה לאחר־מכן נחנך בית־כנסת זה. אבל יש לנו עדות בכתב על חילוקי דעות בנוגע ל„תבנית" בית־הכנסת שעמד להיות מוקם.

עדות זו היא מכתבו של רב הגליל רש"ז קליין הנושא את התאריך ג׳ פרשת במדבר תרע"א (1911) אל ר׳ נפתלי יואל קליין מחשובי קהילת ז׳יבו באותה תקופה (נפתלי יואל קליין היגר בשנות ה־20 לארה"ב ושימש שם ברבנות עד סוף ימיו ואחד מבניו הפך לסופר ידוע באמריקה). ר׳ ני"ק היה תלמיד־חכם מובהק, חתן דודניתו של רב הגליל, גיילא אשת ר׳ משה יודוביץ׳ מנאפראד. במכתב הנ"ל קובל רב הגליל על שני ליקויים ב„תבנית" או תכנית בית־הכנסת שיש בהם לדעתו משום חוקת־הגוי. וראוי לצטט פה קטע אחד לפחות ממכתב זה:

„...הנה אודיע לכ׳ ידידי שארי ששלחו (לי) מאת הקהל דשם את התבנית של בית־הכנסת שנבנה עתה שם ואני מצאתי שני חסרונות גדולים הצריכים תיקון, האחד ששׂמו את פתחי עזרת הנשים בשורה ובצד אחד עם פתח בית־הכנסת של האנשים וכזה אין מוצאים בשום בית־כנסת כשר שבמדינה וחוץ למדינה. והשני, שעשו פארשפרונג מאיזה אמות (מעין מיבנה הבולט מחוץ לקיר החיצוני של הבנין — המעתיק) והוא גם־כן אסור יען דהווה־ליה חוקת הגוי, כי ידוע אשר ברובי הקירכען (כנסיות — המעתיק) שלהם יש פארשפרונג כמו זה וכן ראיתי בעיני צורות הבתי־עבודה־זרה של הרומיים והיוונים שהיה להם גם־כן ביתן כמו זה. ומפורש ביורה־דעה סימן קע"ח סעיף א׳ שאסור לבנות היכלות ובתים כבתי ע"ז (עבודה זרה — המעתיק) וכן באמת לא ראינו מי שבנה כך ביכנ"ס כשר מה גם שבנודע־ביהודה תניינא חלק או"ח תשובה י"ח כתב „שבכל הפוסקים הראשונים ובשני התלמודים לא ראינו כל תמונה שיהיה לבית־הכנסת תמונה (הכוונה לצורה — המעתיק) מיוחדת". כל זה לא דובר רק שאי־אפשר לומר שביכנ"ס צריך שיבנו אותו דוקא בתמונה של ד׳ צלעות (קירות — המעתיק) או כיוצא־בזה, אולם לעשות תמונת ביכנ"ס („תמונה" הכוונה כאן ל־תבנית — המעתיק) כעין בתי ע"ז זהו בוודאי אסור מדאורייתא מפני בחוקותיהם לא תלכו. ואפילו אם אינו דומה רק במקצת, גם־כן אסור, כי באמת קיימא־לן חצי שיעור אסור מן התורה. וכי ישאל אם־כן, באיזה אופן נבנה ביכנ"ס שלא יהיה לו שום דמיון לבתי ע"ז, הלא עכ"פ דומה במקצת (על־ידי־זה) שיש לו כתלים וכיוצא־בזה, על זה אומר, שהאמת היא כן שאי־אפשר לנו לצאת מספק איסור זה רק אם נחזיק מנהג אבותינו בידינו שלא לשנות ולחדש שום דבר חדש כגון מגדלים וכיוצא־באלה. ורע עלי באמת המעשה הזה מה שאין נזהרין גם בזה אפילו בקהילות כשרות. כללו של דבר, ימחול־נא לדבר על לב ראש־הקהל נ"י שיתקנו ב׳ דברים הנ"ל, כי באמת צר לי מאד שלמה לא הראו לי תבנית הלז קודם כל ההתחלה, כי למה יבואו גם בבנין ביכנ"ס מקדש מעט לזה... כמו שעשו בהמקוה אשר נבנתה מתחילה בלי שום ידיעתי באופן צר בלתי מרווח. ועל מלאכת ביהכנ"ס הפנימית אבקש גם־כן להודיע לי הכל זמן רב קודם ההתחלה כדי שאוכל להשגיח בעין פקיחא שיהיה הכל באופן הכשר והישר בלי שום פקפוק".

עד כאן קטע המכתב הנוגע לבנין בית־הכנסת בז׳יבו שכנראה, בגלל המרחק של כ־30 ק"מ מקהילת־האם ובתקופה בה היו קשרי טלפון רק בין בתי־הדאר והתחבורה היתה ברכבת או בכרכרות — התקשורת בינה ובין רב־הגליל לא היתה תקינה ותכופה די הצורך. גם בקטע־המכתב הנ"ל יש רמז ש„ארחי פרחי" מסוימים קלקלו את השורה בנושא זה. ליקויי תקשורת אלה גרמו כנראה להתכתבות בין הרב ובין רבנים אחרים בנושא זה, דהיינו, בנין בית־הכנסת בז׳יבו.

דף בכתב־ידו של הרב ש"ז קליין ז"ל שהוא טיוטה למכתב ששלח לאחד מעמיתיו הרבנים מעיד על התכתבות זו. זהו דף בודד מקוטע מראשיתו ומסופו ולכן חסר שם המוען שהוא כנראה מגדולי רבני הונגריה דאז, לפי שאפשר לנחש מכינויי התואר המופלגים: הדרג"ק, דהיינו: הדרת גאון קדשו. (יש להניח שמדובר ברה"ג ר׳ יודא גרינוולד,

זכר עולם
לקדושי קהילת
ז'יבוי
ZSIBO והסביבה הי"ד JIBOU
JUDETUL SALAJ. ES VIDEKE SZILAGY MEGYE
שנהרגו נשרפו הושמדו ונקברו
חיים ע"י הנאצים הגרמנים
ועוזריהם ימ"ש
זכרם הקדוש לא ימוש מקרבנו לנצח
יום הזכרון י"א-ר"ד י"ז-סיון תנצב"ה
מנציחים יוצאי ושרידי ז'יבוי בישראל ובתפוצות

רבה של קהילת סטמר — שבתשובותיו יש התיחסות לנושא זה של בנין ביהכנ״ס בז׳יבו — ראה בספר זה מאמרו של ר׳ י״י כהן על „יהודי סילאדי בספרי שו״ת״). כותב המכתב נוגע כאן בשאלת החיזוק הפנימי של בנין בית־הכנסת בעמודים ועל העמודים „געוועלבונגען״, דהיינו, קשתות. וכך הוא כותב בין השאר:

„...דבר זה הוא ,מנהג ישוב העולם׳ לחזק הבנין בעמודים וליתן פאר והדר להבנין ע״י געוועלבונגען, אין זה בכלל בחוקותיהם לא תלכו, כיוון (רק משום) שגם לעכו״ם יש כן. וכל זה לא כתבתי רק להלכה לענ״ד, אמנם למעשה אין רצוני לסור ממה שכתב כבוד הדג״ק נ״י שצריכין לעשות איזה שינוי בגעוועלבונגען אלה, אבל יען שכ׳ לא כתב בפירוש איזה שינוי ואני כתבתי לכבודו מה שכתב אלי כבוד הה״ג ראב״ד דק״ק פרעסבורג שיסירו הגוועלבונג האמצעי ואז לדעתו בוודאי יצאה ק״ק זשיבוי ידי חובתה בדבר זה, דהא באמת ראיתי אני בית־הכנסת במ׳ לאפאש שכולו עומד על עמודים וגעוועלבונגען וכן אמרו לי אנשים בטוחים שבק״ק חוסט הבית־הכנסת ג״כ עומד על עמודים וגעוועלבונגען, א״כ אם יסירו הגעוועלבונג האמצעי, לדעתי יצאו ידי חובתן, לכן אבקש אשר גם כבוד הדג״ק יסכים גם־כן לתיקון זה ואבקש תשובתו הרמה תיכף ומיד יען כי הדבר נחוץ לדעת, כדי שיתקנו...״

הרב קליין מביא כאן ראיות למגמה הציוויליזטורית הקיימת בתוך ההלכה היהודית כשהוא מביא את הביטוי „מנהג ישוב העולם״ וכדי להבהיר נושא זה ביתר שאת, נצטט מדבריו באמרו ש„בדברים השייכים אל מנהג ישוב העולם וחיי בני אדם לא נאמר לאו זה דבחוקותיהם לא תלכו ורק בדברים (ה)משנים ממנהג ישוב העולם״. לו היו נוהגים בניגוד לכלל זה, לא יכלו בכלל לבנות בתי־כנסת שהם בית־תפלה ליהודים רק משום שגם גויים בונים להם בתי־תפלה משלהם לפי אמונתם ומחשש שיש כאן משום חוקת הגוי. וכותב המכתב חוזר גם בפניה זו למוען האלמוני שהוא מכנהו בתואר הדג״ק ומציע לשנות בתוך פנים בית־הכנסת בז׳יבו שינוי קטן לכאורה, דהיינו, להסיר את הקשת האמצעית שבתוך הבנין פנימה והוא סבור שאי־אפשר בכלל לבנות בית־כנסת בלי עמודים וקשתות והעיקר בעיניו הוא שגם בענין זה לא יהיה משום שינוי ממנהג כלל ישראל במה שנוגע לבנין מקדשי מעט.

מהתכתבות זו אנו למדים ששאלת תבנית ביהכנ״ס בז׳יבו עלתה לפני גדולי הדור שנתנו את דעתם עליה, מצד אחד הראב״ד של פרסבורג — באותה תקופה היה זה ה„שבט סופר״ — ומצד שני הרב המכונה „הדג״ק״ שאולי היה זה היטב־לב רבה של סיגט או שמא רבה של מונקאטש שהיו מאנשי ז׳יבו שנהו אחריהם וביניהם גם הדומ״ץ הרב משה פרנקל שהיה חסיד מונקאטש.

(כאמור: ר׳ י. י. כהן מזהה את המוען ברב יהודה גרינוולד, רבה של סטמר דאז. התכתבות זו נוגדת דעתו של כהן, שנושא ביהכנ״ס בז׳יבו עלה על הפרק ביוזמת ה„יראים״ שלא היו קיימים כלל באותה תקופה בז׳יבו — המהדיר).

בין כתבי־היד שנותרו בידנו מאת רב־הגליל רש״ז קליין ז״ל יש אחדים המתייחסים לקהילת ז׳יבו ובכללם טיוטות של דרשות שנשא בקהילה זו לפחות פעמיים בשנה, וכרגיל מדי שנה בשבת־חנוכה וכן באחת משבתות הקיץ. אך היה מבקר בז׳יבו לעתים תכופות יותר ביחוד בשנים בהן גר בעיר זו בנו בכורו הרב משה ז״ל (היגר בשנות ה־20 לארה״ב והיה רב באחת מקהילות רובע ברונקס בניו־יורק עד פטירתו בסוף שנות ה־40) שנשא לאשה את מרים לבית ינוביץ מבנות ז׳יבו. יש בין הכתבים המעידים על בעיות הלכה שהתעוררו בקהילה זו תוך התייחסות להווי ששרר בה. ולמשל, תשובה לשאלה, אם מותר ליהודי בעל אכסניית אורחים (מלון) להעסיק אשה קופאית מהסוג המכונה „קאסירריץ״ שבעצם כינויה כך היה טעם לגנאי ורמז לכך שעיסוקה האמיתי היה שונה לגמרי. תשובת הרב יכלה להיות רק אחת, שאם זו ממלאת תפקיד של „פיתוי לזימה״ ואפילו של אורחים שלא מבני ברית, אסורה העסקתה בתכלית האיסור. או שאלה אחרת של בעל הזכיון היהודי על סוסים ורכבם שהיו מובילים את שקי הדאר מדי יום ביומו וגם בשבתות אל ומאת תחנת הרכבת כשהרכב עצמו אינו יהודי. בנושא זה כרוך סבך הלכתי ולכן יש לצטט מדברי תשובתו של הרב:

„ועל־דבר השאלה בענין הסוסים ועגלות הלא כתבתי פעם אחת לבעל אכסניא אחד מה שיעשה ואם עשה כן טוב לו שאז בוודאי לא חילל השבת. ואם לא עשה כן ורוצה לחזור בתשובה, יעשה כן מהיום והלאה, דהיינו שימכור את הסוסים עם העגלות להנכרי במכירה גמורה בפני עדים ובהקונטראקט (החוזה) ישים העגלות והסוסים לאפותקא דהיינו זיכערשטעלונג (ערבויות, בטחונות) שכל זמן אשר לא ישלם הערל את הממון, אסור לו למכור הסוסים והעגלות בלי ידיעתו של היהודי וכן מתנה עמו בקונטראקט הלז שכל זמן אשר לא ישלם דמי המקח אזי כל הממון אשר ייגבה ע״י הסוסים יבוא לידי היהודי וחלק אחד, דהיינו כסכום שמשלם להקוטשער (הרכב) שלו המוליך הסוסים יתן לו דהיינו להקוטשער שמכר לו הנ״ל על כל חודש וחודש וכן מקום המושכר להיהודי ששם העגלות והסוסים יהא מושכר בקונטראקט הלז להקוטשער, אמנם לא יהיה בחצרו (של היהודי — המעתיק) רק בחצר אחר מפני מראית עין. וכל זה אם אמת כן הדבר שיצוו להיהודי ע״י צווי האדון השטוהלריכטער (מושל מטעם המדינה — המעתיק) לשלוח העגלה בכל הימים על הבאהן (הרכבת) וכיו״ב, אמנם אם אפשר לו דהיינו שאין הכרח מצד האדון הנ״ל אזי אשרי לו ולבניו אחריו אם לא יחזור אחרי שום היתר ונותן השבת יתן לו בזכות זה ברכה והצלחה. והיתר הנ״ל הוא ע״פ היתר הב׳ שמבואר בשו״ע או״ח סי׳ רמ״ו סעיף ה׳ וברמ״א שם ובמג״א שם ס״ק ט״ז שאם המשרת אינו אלא ליסע הסוסים דהיינו קוטשער מותר למכור לו...״

בהמשך הדברים מוסיף הרב לבאר שאלה זו מבחינת ההלכה כשהוא מצטט דעה נגדית מטעם הבאר־היטב המצטט דברי הב״ח (כנ״ל ס״ק י״ב) וזה לשונו: „ואלו שיש להם עגלות וסוסים ומוליכין משאות בשבת בשכר ומוכרין בכוונה לעכו״ם כדי להפקיע איסור שבת עוברים על דברי חכמים וראוי לקונסם, ע״כ״. ולא פה המקום להיכנס לסבך השאלות ההלכתיות שהרב מגולל בתשובתו, כי כל כוונתנו בהרצאת הדברים היא להצביע על הווי מסוים שקהילת ז׳יבו היתה שרויה בו לפני שמונים שנה. הרב חוזר אחרי ביאוריו

וציטוטיו מפוסקי ההלכה לפסיקתו הוא ואומר: „אולם אם עושה קונטראקט בפני עדים שישנם כאן המוכר והלוקח וב׳ עדים וכל היכא דישנו ג׳ יתפרסם הדבר וליכא שוב משום מראית עין" — ועיקר הכוונה היא למנוע אפילו מראית־העין כאילו בעל הסוסים והעגלות היהודי מחלל שבת הוא.

מהכתובים בעניני ז׳יבו עולים גם שאר דברים, כגון מקרה של מיתה חטופה של איש־ז׳יבו בבית־המרחץ של זאלאו שלא היו בבגדי האיש ניירות לזיהוי והוא הובא שם לקבר־ישראל. ועלה מכך סבך של בירורים וגביית עדויות לצורך שחרור אלמנתו מעגינותה. ואחת הפרשיות הקשות ביותר בתולדות הקהילה בעת ההיא, לפני שמונים שנה, היתה המחלוקת סביב השו״ב המקומי ר׳ יודא מושקוביץ ז״ל שאחדים מהקהילה רצו לפסלו ובגלל כך היו האשמות והאשמות־נגדיות. הפרשה התחילה עוד בשנת תרס״א (1901), כפי שיוצא ממכתבו של הרב אל ראש־הקהל דאז ר׳ שאול ירמיה יודוביץ׳ בדבר כשרות הכלים בבתי היהודים בהם שמרו שומן־אווזים מבעלי־כנף שנשחטו בידי תלמידי השו״ב הנ״ל שלמדו אצלו שחיטה־ובדיקה והם שחטו שלא בנוכחותו (ולפי הביטוי ההלכתי: לא עומד על גבם). המכתב הנ״ל נושא אמנם את התאריך ב׳ פ׳ עקב תרס״ד, אבל מתייחס לשחיטה הנ״ל שהיתה שלש שנים קודם לכן. גביית העדויות מצד מאשימיו ומסנגריו של השו״ב משתרעת על כארבעה עמודי־פוליו כתובים צפופים בכתב־ידו הזעיר אך הברור למדי של הרב עצמו, ביידיש ובעברית. ואין טעם להרצות את הדברים בפרוטרוט. אבל לצורך ההיסטוריה נזכיר את „הנפשות הפועלות", את ר׳ נחום שעהר ז״ל שהכניס את דרכי החסידות לז׳יבו והקים בה, בתוך חצר ביתו פנימה, בית־תפלה חסידי והוא היה ראש המתלוננים על השו״ב. העד השני נגד השו״ב היה ר׳ מאיר דוד מאנדל. וגם עדות מרחוק באה, של ר׳ מתתיהו שולומון מהעיר הידאלמאש. וכן עדות של ר׳ טוביה לערמן ושל ר׳ יצחק מרדכי גרינהוט, של ר׳ שמשון ברנאט, של מ״ר צבי גרוס וכן של השו״ב של סורדוק מ״ר אברהם וועג ושל הקצב ר׳ משה זאב הערש, של ר׳ דב שווימר ושל ר׳ מרדכי רוטשילד. גביית עדויות זו נעשתה בז׳יבו ביום כ״ב אדר תרס״ד וכנאמר: „גביית עדות הלזה נעשה לפנינו... ואשרנו וקיימנו הכל כדחזי" וחתומים חברי בי״ד הק׳ שלמה זלמן קליין הרב דפה והגליל, הק׳ אהרן דב יאקאב, הק׳ צבי סג״ל מארקוביטש. אחרי גביית העדות עשה בית־הדין בחינה לתלמידיו של השו״ב ר׳ יודא מושקוביץ׳ אם אמנם יודעים דיני שחיטה ובדיקת הריאה הלכה למעשה. ופסק־הדין של בית־דין זה היה ש„דבר השו״ב מו״ה יהודה מאשקאוויטש מזשיבא יוצע בפני כבוד הרב הגאון דק״ק סעליש ובפני כבוד הרב הגאון דק״ק סאטמאר יע״א וכאשר יורו כן יעשה הן להיתר והן לאיסור (כאן חתימות חברי ביה״ד) והשו״ב בחר מצדו את הרב הגאון דק״ק ווישעווע דהיינו שישאלו גם אותו והבי״ד מרוצה לזה".

בהמשך לכך בא סיכום העדויות והעמדתן זו מול זו, עדות מול עדות, ראיה מול ראיה והסתמכות על פוסקי הלכה בדבר השאלות שהתעוררו — סיכום שנעשה בידי הרב עצמו שבסופו הוא מביע את דעתו שאין לפסול את השו״ב ר׳ יהודה מכהונתו, הוא סיכום שהרב מפנה כלפי שלושת עמיתיו, הרבנים מסעליש, מסאטמאר ומווישעווע (הרה״ג ר׳ פנחס חיים קליין, הרה״ג ר׳ יודא גרינוולד והרה״ג ר״י קינצליכר) שנתבקשו לפסוק פסיקה סופית.

אך הפרשה הסעירה כנראה את קהילת ז׳יבו עוד שנים רבות. ועל כך מעידה פניה נוספת מצד הרב רש״ז קליין ז״ל (ולפנינו טיוטת המכתב) ביום ב׳ לסדר ויקרא התרע״א „לכבד הה״ג דק״ק באניא ודק״ק נ׳ קארולי ודק״ק בעסטערצע יע״א" שנתבקשו להוות בית־דין לפסיקה סופית שהצדדים מתחייבים מראש לקבל פסיקתו „בפה אחד הן לאיסור והן להיתר וגם יתנו כתב על זה אשר א״א להתחרט עליו".

רק בני ז׳יבו וזקניהם החיים עוד אתנו וניצלו מהשריפה הגדולה, יוכלו לספר על סיומה של אותה מחלוקת לכאן או לכאן, כי בכתובים לא נותרה עדות על הסיום.

במחוז ס׳ילאדי כמו בוודאי גם במחוזות אחרים, התגלעו לעתים חילוקי דעות בין שו״בי הכפרים ובין בעלי־הבתים וזה היה מקור של מחלוקות תכופות. מצב זה נבע כפי הנראה מהעובדה, שהשו״בים היו נושאי המשרה הדתית החשובה ביותר בכפרים ובעיירות הנידחים כשמרות הרבנים היתה רחוקה מהם ריחוק פיזי. ונזכיר פה מקרים אחדים מסוג זה בכפרי המחוז שעל הנהר סומש.

בכפר ביססט (אילשפלווה) החליטה הקהילה — והיו שם כשני מניני בעלי־בתים — בתרס״ט להדיח את השו״ב מכהונתו. לפי פרוטוקול ההדחה הנמצא בידנו, הסיבה להדחתו שהועלתה נגדו היתה „מקרים חוזרים של התנהגות לא־צודקת ולא־הגונה" וכפי הנראה הכוונה היא שהשו״ב שלח ידו גם במסחר והתחרה בסוחרי המקום. את פרוטוקול ההדחה העבירו לידיעתו של המרא־דאתרא בצ׳ה, שרשם על צדו השני של הדף: „יען שהשו״ב הנ״ל קובל לפני אשר שלא כדת הכריזו על הסרתו מאומנותו, לזאת א״א לו לקבל לידיעתו את ההכרזה של הסרה מאומנותו זאת עד שיעמידו בי״ד בזבל״א וזבל״א". אין הוכחה כתובה שאמנם נערכה בוררות, אבל השו״ב עזב את המקום ועבר לעבוד באומנותו בעיר שימלוי ומשפחתו באה שם בקשרי חיתון עם משפחה מיוחסת מבני העיר. אחרי מלחמת העולם ה־1 חזרה המשפחה והתישבה בצ׳ה וראש המשפחה היה בה לסוחר אמיד שהתישב באחד מבתי המדות במקום בו הפך במרוצת השנים גם לראש כת החסידים לה הקים בית־תפלה משלה (ראה הפרק „על נהרות סמוש וסילאדי").

גם בכפר סאוואץ׳ הדיחו אנשי הקהלה את השו״ב ממשרתו בנימוק המפורש והמפורט, שהוא קם להם כמתחרה בעסקי יי״ש ושאר ענפי מסחר שעסק בהם. אך עד כמה יגעים היו עניני שו״בים בכפרים הנידחים, על כך יעיד מכתבו של אחד מהם לרב מרא־דאתרא, מכתב שיש בו כמה פרטים נוגעים ללב יחד עם קובלנה מוסתרת ומרה כלפי הרב:

„מכתבו הנעלה הגיע לנכון וגם לא יעלה על דעת שום אדם לחשוב עלי ח״ו לעבור על ציוויי אדמו״ר. ואעפי״כ ימחול לי אם תמוה הוא מפני מה יהיה תפלתו של ר׳ מאיר דוד רצויה יותר מתפלתי ואפשר שיש לו מליצים הרבה. ואני אומר, יהיה ממליץ עלי ישרתי וכוונתי הטובה, שאם גמלתי רע ח״ו, ירדוף אויב נפשי וכו׳. ושכתב מע״כ לי שיש לרחם ולחונן דל ואביון. ימחול א״כ אדמו״ר לשאול ולחקור אחרי, כי אני יותר דל ואביון מכמוהו רק שאין

מדתי לבכות ולהתאונן בפני כל. יש לי בת חולנית זה תשע שנים שלא פסקו הרפואות מביתי וחרגה על רגליה וזבה תמיד ואשתי תחי׳ באופן אחר ר״ל חולה, צריכה ללכת לקליניקה, רק ההוצאות עכבוה ותמיד מדי יום ביומו עטפה בכל צרה ורפה היא כ״כ שאין לה כח לדבר בקול כמקדם — ומה יש לרחם על ר׳ מאיר דוד יותר מעלי? העסקים שלי! אני אפשי ורוצה ליתן לו כל העסקים בעד מחיר קטן ואז אני אשנה מקום. יתן לי רק 500 ז״כ בעד עסק הסאדאמאשין ובעד בנינים וביתי ג״כ 500 ז״כ והווה רק חצי שווים ואני אשלם כל חובותי וישאר גם לי 300 ז״כ. ואחזור לעניני הראשון שכתב מע״כ שלא אלך לשחוט בכפר קערעסטור ובאמת אבדה חזקתי משם ולא אלך. ואם כל זה לא ירצו לשחוט אצלו וישלחו לשחוט אצלי פה לביתי, יהיה מותר לי לשחוט להם? או לא? כי ידוע היה למע״כ בהיותו פה על ש״ק למנוע אותי מלילך לקערעסטור, מה אמרו? אנו משלמים לר׳ מאיר דוד ג׳ ז״כ ושלא יבוא לשחוט ולי ישלמו ג׳ ז״כ שאלך לשחוט להם — ובהקיץ שעבר מה דכתב להם מע״כ שאם ירצו לשחוט אזי אצל ר׳ מאיר דוד ולא רצו בשום אופן. וכי חזקתי אבדה משם(?). ואותי ניסה מע״כ בדיני שו״ב ובהשחזת(,) סכין ומצא כראוי ומפני מה ידו על העליונה? ולי לא נתנו שום מעות חזקה מאז שהיה מע״כ מעביר אותי משחיטתי ולא מעות רחמנות או מעות פטרנות או פשרנות ואותי היה מעביר משחיטתי כך בעוד (עד?) שיבוא תשובה מהגאונים ובא לטוב והדרי׳ חזקתי. אולם אשים כפי על פי — שאין לדבר בפני מי שביכלתו לעשות כפי רצונו וח״ו השופט כל הגדול לא יעשה משפט — כי מפי מע״כ לא תצא (יצא) — ע״כ אתן בעפר פי ואיחל לתשובתו הנכונה — אפנה ידידו הנכנע, קטן יעקב ודל ידוע חולי נבזה וחדל״.

המכתב הנ״ל הוא משנת תר״ע, יום ב׳ פרשת אחרי־מות — קדושים. יש בידנו גם מכתב אחר בעניני שו״בים, שונה בתוכנו וגם הוא נוגע ללב. הכותב מתחנן ומפציר שהרב מצ׳ה ישפיע על חתנו של האיש — שאשתו, בתו של האיש, מנהלת נגדו תהליכי גירושין אצל הערכאות — לחזור בו מכוונתו לעסוק באומנות השחיטה שהיא סולדת ממנה עד כדי כך שאין היא מסוגלת לחיות אתו יחד. ואם יחזור בו מאומנות זו, היא תחזור אליו לחיות אתו כדת וכדין. וכך כותב אבי האשה בין השאר:

,,נא ונא ואין נא אלא בקשה, ימחול אד׳ להאציל עלי מטובו וחסדו כאשר לא ימנענו מכל מבקשי פניו, לדבר על לב חתני הרבני נ״י להניח מאומנות הלזה ועל רוב צדקתו וענוותנותו על גודל השלום תתמוך נפשי נפש הנכאה והנדכאה שיעשה ויטריח לדבר על לב חתני הרבני נ״י ובוודאי יהיה ה׳ בעזרו להמציא לו פרנסה אחרת בלעדי אומנות השחיטה אשר בנפשו יביא לחמו... והנה אכפיל בקשתי עוד הפעם למלאות דברי הנ״ל ואסיים בברכת כהן הדיוט יהי ביתו שלום וכל אשר לו שלום וינוב בשיבה טובה עד ביאת גואל צדק כאוות נפשו הטוב ונפש ידידו הזובח לו תודה במוקדם (מראש) לחוס על כבוד ביתי וכבודי השפל...״ מכתב זה חציו יידיש וחציו עברית מסתיים בתוספת אחרי החתימה: ,,נא יסלח על כתבי של כסדרו כפי הראוי למעכ״ת נ״י כי זקנתי וחולשתי הכריחתני לכך...״

עת התכנסה אסיפה כללית של נציגי קהילות הגליל — עיירות וכפרים — בשנת תרס״א בצ׳ה, כדי לנסח את תקנות הארגון הגלילי (תחת נשיאותו של ר׳ שמשון שטרן ז״ל מצ׳ה), פנה הרב מרא־דאתרא במכתב לאסיפה זו ובו הערותיו לגבי סעיפים אחדים בתקנות הנוגעים למשרתו ולמשכורתו. אך הוא התעכב במיוחד על הסעיפים הנוגעים לכללי מינוי השוחטים בסביבה, כי ,,מטרה קדושה היא שבכל האזור ימונו שוחטים ישרי דרך, יראים ושלמים... ובכל אופן, אם התקנות יאושרו, כל בקשתי היא באשר לסעיפים הנוגעים לשוחטים, שהם ייכתבו ביידיש וגם בהונגרית, כפי שזה היה בטיוטה הראשונה של התקנות״. ויש להעיר שהצורך לרשום פרוטוקו־לים גם בהונגרית נבע מהחובה להגיש תקנות אלה לאשור השלטונות נוכח העובדה שהקהילות היהודיות היו גוף אוטונומי מוכר על־ידי הממשלה (כמו ארגוני הכנסיות הנוצריות) וכל אקט כזה הובא לידיעת השלטון שהקציב כספים גם להחזקת הקהילות (וגם משכורת הרבנים שולמה בחלקה מקופת המדינה).

ידוע שהתקנות הנ״ל אמנם אושרו, אבל תוכנן לא ידוע לנו ואולי עותקן שמור — או לא שמור — בארכיון השלטון המקומי בצ׳ה עד היום הזה.

פרק מתולדות קהילת זילה

מתיעוד הנמצא בידנו ניתן לקבוע בוודאות, שקהילת זילה (Zilah) בירת מחוז סאלאג' (סילאדי) נמנתה, לפחות מבחינה פורמלית, עד שנת תרע״ה (1915) על הקהילות במחוז זה שהיו תחת מרותו של הראב״ד שמקום מושבו היה בצ'הול-סילבניה (סילאדי-צ'ה) — הרב שלמה זלמן קליין ז״ל שנבחר לרב הגליל-הרבני ב-1883 ולפניו אביו הרב משה קליין ז״ל שכיהן במשרה זו בין השנים 1880—1869 והוא נפטר צעיר, בן 37 בלבד. בשנת 1915 התחילה כהונתו הפורמלית של הרב ר' אשר אנשל יונגרייז הי״ד כרב מרא דאתרא של זילה, אף שיש להניח שבחירתו יצאה לפועל עוד לפני כן, כאשר הקהילה עשתה צעדים ראשונים להינתק מצ'ה עוד בשנת 1910 ולהקים לה רבנות עצמאית. על תהליך זה מעידים שני דוקומנטים בכתב-ידו של הרב ש״ז קליין, שראה בבחירת הרב יונגרייז מעשה של הסגת-גבול והפקעת זכויותיו על הרבנות בזילה. אחד מדוקומנטים אלה הוא „מכתב איסור על עיר זילה" הנושא את התאריך יום ג' פ' צו תרע״ה והשני הוא מכתב-פניה „לכבוד הרבנים הגאונים הצדיקים והגדולים היושבים על כסא הרבנות הקב״ה יאריך ימיהם בכל אתר ואתר מושבותם", מהם מבקש הרב קליין הסכמה לאיסור שהוציא על קהילה זילה, „אחרי שכבר ערכתי פראטעסט (מחאה) אל הקאנצעלייא (לשכת מרכז הקהילות) שלנו ואל הקולטוסמיניסטער (שר הדתות) ירום הודם נגד הבחירה הלזו", דהיינו נגד בחירת הרב יונגרייז כרב הקהילה, „ועתה הגם שהפראטעסט עוד תלוי ועומד, הרב יאנגרייז חש מהר לבוז בז ובא עירה זילה, לזאת אבקש מכבוד הד״ג, נא ונא יחושו מהר להציל העשוק מיד עושקו ולכתוב לידי הסכמה על האיסור הלזה הלוטה פה..." גם פניה זו אל הרבנים נושא אותו תאריך, דהיינו יום ג' לסדר צו תרע״ה, שלהי חורף 1915, כשהרב יונגרייז כבר ישב על כסא הרבנות בזילה.

האיסור הנ״ל גם נדפס בדפוס והופץ בין הרבנים והקהילות. אך אין תיעוד על כך, מה היתה תגובת הרבנים לאיסור וגם לא היו הדים יותר מאוחרים למחלוקת הזאת שלא נוהלה ביד רמה — הרב קליין היה בעל מזג מתון, לא איש-מלחמות ועקף מחלוקות. ומלבד זה, הרב יונגרייז נמנה על אחת השושלות הרבניות החשובות בהונגריה ובוודאי גם כבוד משפחתו היה לנגד עיני הרבנים שלא מיהרו להוציא עליו איסורים.

לפי שאר התיעוד שבידנו התחיל תהליך היפרדותה של קהילת זילה מעל צ'ה כבר כחמש שנים לפני כן. ביום ה' לפרשת ויחי תר״ע (1910) שלח ראש קהילת זילה דאז ר' דוד זאב פריד ז״ל מכתב לראב״ד רש״ז קליין — מכתב בשפת יידיש-דייטש יפה ונכונה שהמלים העבריות השלובות בו מעידות על כותבו שהיה בר-אורין — ובו הוא מודיע שהנהלת הקהילה החליטה למנות לה רב משלה מאחר שהקהילה „שואפת מזה שנים ליהפך לקהילה עצמאית ולמען מטרה זו פנתה הקהילה אל שר הדתות (קולטוסמיניסטער) לקבל את אשורו לכך. ואמנם קיבלנו אשור לפני כמה שבועות בליווי התנאי שתוך חדשיים תבחר לה הקהילה רב משלה". בהמשך מכתבו מוסר ראש הקהילה רד״ז פריד, שהנהלת הקהילה אכן החליטה, על סמך אשור שר הדתות, למנות לה רב שדעת הקהילה תהיה נוחה הימנו והיא תשלם לו 1000—800 כתרים משכורת שנתית, נוסף על שכרו כמורה לדת בבתי-הספר ושאר הכנסות שרבנים נהנין מהן. אך כיוון שהקהילה תצטרך לשלם פיצויים לש״ץ מ״ץ ר' משה שאלאמאן, „כדי שלא ייצא בידים ריקות", הרי על הרב שייבחר יוטל להעמיד לרשות הקהילה סך 4000 כתרים לצורך זה.

מהמשך המכתב עולה שהנהלת הקהילה מינתה ועדה בת שלושה חברים עליה הוטל להוציא לפועל את ההחלטה להפוך את קהילת זילה לקהילה עצמאית. וכותב המכתב שואל את הרב קליין, אם הוא יאות לעזור לקהילה במימוש החלטתה הנ״ל, לפי תכנית שכותב המכתב יחד עם ה' טרנר הביאו בפני הרב כאשר ביקרו אצלו בצ'ה.

„בה בעת אנו כותבים ,לבנו היקר והנעלה' לקלאוזנבורג ונצפה שגם כבוד מעלתו ייצור קשר עם בנו הנ״ל וככל האפשר יקבע לנו מועד באחד מימי השבוע הבא כדי לשוחח על הנושא פנים אל פנים".

ראש הקהילה מדגיש שוב בסיפא של מכתבו שפנייתו זו היא בשם ועדת השלושה וחותם בעברית כ„מוקירו ומכבדו כערכו הרם". גם ממכתב זה וגם מתיעוד אחר שהיה לפנינו ושהלך לאיבוד, יוצא, שהכוונה הראשונית של קהילת זילה היתה לא להפקיע את הרב קליין מחזקתו כמרא דאתרא. והמשרה הוצעה תחילה לבנו של הרב, הלא הוא הרב שמואל מנחם קליין ז״ל שהיה תחילה רב של קהילת שבש-קלמש ובהמשך היה רב בסצ'ובצה (גאלסץ'). בתר״ע (1910) כשחליפת-מכתבים הנ״ל התנהלה, הסתופף עדיין רש״מ קליין בבית חותנו הרב משה שמואל גלאזנר זצ״ל, רבה של קלאוזנבורג.

בתשובה למכתב הנ״ל של רשה״ק דזילה כותב רש״ז קליין שהוא כבר התקשר עם בנו הנ״ל ועתה הוא ישלח לו מכתב נוסף על סמך ההצעה שקיבל. הוא מזמין אליו את רשה״ק של זילה ומלוויו ליום ב' פרשת וארא, „לכבדני בנוכחותם". יכלו להיות שני גורמים שמנעו מהרב קליין להסכים להצעת קהילת זילה: האחד — שהרב קליין היה מטופל במשפחה גדולה שלא חיתה ברווחה והיתה רחוקה ממנו האפשרות לשלם 4000 כתרים לקהילת זילה בעד משרת הרבנות לבנו. והגורם השני היה בוודאי עקרוני: זכויות שהיו בידי הרב לא ראה לפניו סיבה לקנותן בכסף.

המיפגש ביום ב' פרשת וארא תר״ע אמנם התקיים בצ'ה, אך על תוצאותיו והמו״מ שהתנהל בנושא זה אין תיעוד נוסף. ואין לנו ידיעות על שהתרחש בין קהילת זילה ובין

הרב קליין במשך חמש השנים מ־1910 עד 1915, כשקהילת זילה ניתקה עצמה מהגליל־הרבני של סילאדי־צ'ה והכריזה על עצמה כקהילה עצמאית עם רב משלה, הרב יונגרייז, ששימש ברבנות זילה עד סוף המר של הקהילה בימי השואה.

מיחסי הרב קליין עם קהילת זילה בתקופה מוקדמת יותר אנו למדים מכתבי־יד שנותרו אחרי הרב. מדרשה שנשא בזילה בשבת פ' נח, שבת פרשת החודש מרחשון תרס"ג (1903) אנו למדים, כי „היצר הטוב אמר לנפשי, היות שעיר זילה היא הישוב היותר גדול שבגליל שלך אשר יושבים בתוכו כמו ששים ושבעים בעלי־בתים, על כן החיוב אשר תלך עיר זילה לכל הפחות פעם אחד בשנה על שבת קודש כדי שתאמר להם דברי מוסר", — משמע שבראשית המאה היתה קהילה זו הגדולה במניינה בין ישובי הגליל־הרבני. את אופייה המיוחד של קהילה זו בין שאר קהילות סילאדי קבעה העובדה, שיום־השוק השבועי בזילה היה ביום השבת ורבים מיהודיה לא נמנעו מלפתוח את עסקיהם ביומא דשוקא שנתן חלק ניכר מפרנסתם. בשבת הנ"ל בא הרב קליין לזילה לדרוש לפני הקהילה, כי שמועה שמע שעומדים להעתיק את יום השוק משבת ליום ד' בשבוע. והוא נושא את משלו:

„היה פעם אדם חבוש בבית האסורים וידיו אסורים בכבלי ברזל. ויהי כקרב יום חרותו מבית הכלא ויתירו את מאסרו מעל ידיו כמו שניים או שלושה שבועות קודם אשר יצא לחופשי. וכבוא אליו בימים של שמחה אלו שומר הסוהר ויאמר לו שיראה אשר יהיה בוודאי איש נאמן בצאתו חופשי ויתנהג בדרך הישר והטוב כיאות לכל איש נאמן. וידבר אל לבו כן יום־יום. אכן פעם שאל החבוש את שומר הסוהר: שאלה יש לי אליך על מעשיך עמדי. הנה עד היום הייתי מובדל ומופרש מחברת בני אדם, מבוזה בכל מיני בזיונות, אסיר בכבלי ברזל ואתה באת זה כמה שנים לבית־אסורי וראית אותי ולא דיברת מאומה והיום כאשר קרב קץ חרפתי, כאשר הסירו מעלי את הכבלים, כאשר קרב הזמן אשר גם אני אהיה כאחד מן חברת בני אדם החפשים, כאשר כבר קיבלתי עונש חטאי ומרודי וכבר נזדככתי מטינוף החטא, למה תאמר לי עתה מוסר דבריך ועד הנה שתיקה היתה לך. ויען שומר הסוהר ויאמר אליו, דע נא, עד היום אשר ידיך אסורות היו והיית רחוק מחברת בני אדם, מה היה לי לומר לך, שלא תעשה הרע? הלא אי־אפשר היה לך זה, הלא ידיך אסורות היו ורגליך כנחושתיים ואתה כולך חבוש בחדר קטן של בית הסוהר. אכן עתה, כאשר קרב קצך, קץ גלותך ואסירותך, כאשר קרובה עת חופשתך אשר גם אתה תחזור בין הבריות ויהי לאל ידך לחזור לדרך הרע, אני אומר לך ומשים אל לבך לבל תעשה הרע".

עד כאן משלו של הרב ובהמשך הנמשל שהוא מפנה כלפי עצמו:

„כן עשה גם אתה. הנה עד הנה היו ידי אנשי זילה אסורות שהיה יום השוק ביום השבת קודש ועל כרחם אם היו רוצים לחפש איזה ממון היו מוכרחים לחלל שבת, הגם שאין זה תירוץ, מכל־מקום הבעל־דבר בנקל גדול היה יכול ליתן במאסר ידם, למשוך אותם לזה שיחללו את שבת הקודש. אכן היום כאשר קרב קץ הזמן אשר השבת יהיה חפשי מיומא דשוקא ולא יהיו עוד יהודי זילה בידים אסורות שיחללו שבת — לך אמור להם עתה, שיהיו אנשים צדיקים יראי השם ויקיימו את השבת..."

דרשה זו ודרשות דומות של הרב קליין בזילה הוקדשו לרוב לשאלת שמירת השבת כעיקרה של האמונה והדברים היו קשים ומרים. השמועה שהוזכרה כנ"ל על העתקת יום השוק משבת ליום אחר לא התאמתה אז ולא אחרי־כן. כבר בשבת פרשת שקלים שנת תרמ"ט (1889) נושא הרב קליין את דברו בפני קהל זילה על „מחלה קשה זו" וגם אז כממשיל משל על־פי הרמב"ם בהלכות דעות, „חולי הגוף טועמים המר מתוק ומתוק מר", כך בני אדם שנפשותיהם חולות, מתאווים ואוהבים הדעות הרעות ושונאים הדרך הטובה... הברירה נתונה לרופא לתת לחולה סם מרפא שיגרום לו אמנם כאבים איומים, אבל הוא יבריא ויחלים, או לא לתת לו את סם המרפא והוא ימות בלי כאבים. בידי הרב הרואה את עצמו כרופא הנפש יש סם מרפא מכאיב מאד שהוא מציע ליהודי זילה והם יחלימו ממנו ויחיו.

הרב דורש לפני הקהל כדרך הדרשנים, עם פסוקי תנ"ך ואימרות חז"ל ומשמיע דברי תוכחה ומוסר, מהם משתמע שהיו בקרב יהודי העיר עוד בסוף שנות ה־80 של המאה הקודמת שהתכוונו להכריז על הקהילה כקהילת סטאטוס־קוו. ונגד כוונות אלה הוא הרים את קולו. אבל כתב־היד של הדרשה הנ"ל נקטע מקץ המשפט הבא:

„ואם לא תועיל ח"ו הרפואה הלזה, אהיה מוכרח ליתן לכם רפואה היותר חמורה והוא זה, רבותי! שמעו נא אלי וחיו..."

מאחת מדרשות הרב קליין ז"ל נודע לנו תאריך חנוכת בית־הכנסת הגדול שנבנה בזילה: „דרשה מה שאמרתי בק"ק זילה ביום שבת קודש שני דחנוכה ה'תרס"ה ליצירה בביהכנ"ס החדשה" — היא שנת 1905 למניינם. באותה הזדמנות חגגו גם חנוכת מקוה־טהרה חדש שנבנה בזילה. הרב מדבר על נס חנוכה:

„וגם אתם תודו לי שנעשה נס כזה בזמן הזה... העיר זילה ששמה לא טוב בדבר היהדות, שאינם מתנהגים היהודים אשר בתוך העיר כדת יהודית ובפרט בדבר חילול שבת קודש שיומא דשוקא שבשבת גורם ואינם יכולים לעמוד בנסיון הזה כולם... והאמת היא שממנהיגי הקהל שיחי' ישנם אשר אינם עומדים כלל על רגל דת יהודית המעשית, שאינם מקיימים מצוות השם כלל וכלל לא. ובכ"ז מה שאני רואה שמנהיגים אלו עם הקהל שיחי' בנו ביהכנ"ס ומקוה לט"נ על הצד הכשר והתורה הקדושה. מאין לקחו... שעשו דברים טובים וכשרים כאלה? התשובה על שאלה זאת היא: ומנותר קנקנים נעשה נס לשושנים — אעפ"י שחטא, ישראל הוא, ונשאר בו ובהם מן אותו שמן טהור, מן אותו אש אהבת דתו ואמונתו אשר א"א שישתקע (שיעלם) לעולם. והגם שמן המנהיגים ישנם אשר כבר לא קיימו מצוות השי"ת, מכל מקום נשאר בהם מאותו שמן הטהור, מן אותו להב הבוער בקרב כל אחד מישראל והוא אהבת עמו ודתו ואף שאינם עומדים על רגל היהדות והרחיקו נדוד מאצלה, אמנם כפעם בפעם אשר הם נמשכים מרעש העולם וחושבים במקום ובזמן בודד (הכוונה: בבדידותם) — הלא יהודי אנוכי מזרע קודש אברהם יצחק ויעקב, מן עם ד' אשר זה יותר מג' אלפי שנים שלוחמים בעד טהרת הדת וטהרת המוסר, מן

עם קודש אלה מחצבתי... בלב המנהיגים ובלב העם נעשה נס לשושנים, לכלל עם ישראל דק״ק זילה ונבנו בית הכנסת ומקוה לטהרת נשים בק״ק זילה...״

הרב קורא למלא את מקדש המעט החדש תוכן, שילמדו בו תורה, שיקרבו אליו תלמידי חכמים שיורו קיום המצוות. ורמז יש בדברי הדרשה על הצורך לאפשר ליהודים יודעי תורה ואדוקים במצוות הנמצאים לרוב בכפרים ובקהילות הסמוכות לבירת המחוז העיר זילה, להתישב בעיר ולהגביר את אופייה הדתי של הקהילה.

הקריאה הנ״ל הושמעה עשר שנים לפני שקהילת זילה הפכה לקהילה עצמאית. הרב אשר אנשל יונגרייז ז״ל שכיהן בה קרוב לשלושים שנה, בא לכהן בה כבקהילה הנמנית על ארגון הקהילות האורתודוכסיות, תחילה בהונגריה ואחר־כך ברומניה. שרותי הדת בקהילה — שחיטה, מקואות, מנהגי תפלה וכו׳ — היו מקובלים גם על מקפידים אם גם לא על מהדרים. ומספר חברי הקהילה החרדים גדל ביחוד משנות ה־20 ואילך והיה זה צורך חיוני ששרותי הקהילה יהיו מקובלים גם על היהודים הרבים מכל המחוז, בה נזקקו למשרדים ממשלתיים ולבתי משפט בסידור ענייניהם. אמנם יום השוק השבועי הוסיף להיות בשבת. אותם מיהודי העיר שכאבו את הדבר הזה, עשו במשך כל השנים מאמצים והשתדלויות לביטול גזירה זו. השתדלויות אלה נשאו פרי למשך תקופה קצרה, במחצית השניה של שנות ה־20 כשהרב יונגרייז רתם גורמים בעלי השפעה במדינה (ברומניה) להשגת מטרה זו. אבל לפי מה שבן העיר אברהם (אדמונד) בלונדר רומז ברשימתו בספר הזה, היתה גם הזנחה מכוונת מצד אחדים מותיקי הקהילה שראו בביטול יום־השוק בשבת פתח לנדידת יהודים כפריים לתוך העיר, יהודים בעלי חיצוניות ואורח־חיים שונים משלהם והם היו משנים את אופי הקהילה ומטביעים עליה חותם שונה מאשר בעבר.

הגורל המר שהביא כליה על קהילת זילה כמו על קהילות אחרות בכל אתר ואתר, לא הבדיל בין יהודי ליהודי ואפילו לא בין יהודים ובין כמה מומרים שחיו בזילה שהמפורסמים בהם היו בני משפחת יאקאבפי. הצאצא האחרון ממשפחה זו שניצל מהשואה וחזר אחרי המלחמה לזילה, התקיימה בו המימרא, אעפ״י שחטא ישראל הוא. הוא הכיר בכך וחזר לחיק היהדות, כמה עשורים אחרי שאחד מאבותיו המיר ונטש את דת אבותיו.

על נהרות סמוש וסילאדי

שותפויות, סכסוכי־מסחר, משפטים, בוררויות

רבים מיוצאי מחוז סילאדי החיים אתנו, ימצאו בוודאי ענין בשורה של פסקי־דין ובירורים משפטיים שתיעודם המקורי נמצא בידי מערכת ספר־הזכרון ליהודי סילאדי. תיעוד זה מתייחס בעיקר ליהודי האזור שלאורך הנהרות סמוש וסילאדי ובפרט ליהודים כפריים. ונלמד מהניירות הישנים במה הם עסקו ועל מה נחלקו הדעות ביניהם, על השותפויות העסקיות, התקשרויות וסכסוכים, עניני אישות, גירושים ועזבונות וירושות וגם מחלוקות בקהילות הקטנות וביחוד בנוגע לשוחטים שייצגו למעשה את „השולחן ערוך" בין היהודים הכפריים והם היו המוקד של החיים הדתיים והיו שנהו אחריהם ואחרים שערערו עליהם וקמו נגד סמכותם. יש בתעודות אלה הרבה שמות של אבות ואבי־אבות מלפני שמונים ותשעים שנה, שהצאצאים מהיום יזהו בהם את אבותיהם הקדומים. התיעוד הוא מעזבונו הארכיוני של הרב שלמה זלמן קליין ז"ל מסילאדי־צ'ה. אלה הם בירורים בפני בית־דינו של הרב והאופי שלהם הוא של בוררויות או „פשרות", מנוסחים בצורה כזאת שיהיה להם תוקף גם אצל הערכאות המשפטיות של המדינה, במקרה שהצדדים המעורבים ימצאו לנכון להביא את הסכסוכים בפניהן. כלפי פנים, בתוך העדה, הכרעות בית־הדין הרבני נושאות אופי של „דין תורה" שפסיקתו היתה עדיפה בעיני בעלי הדין, וכנראה גם מבחינה מעשית. הם העדיפו את בית־דינו של הרב על פני הערכאות, ראשית כיוון שבית־דין זה היה יותר בקי בסוגי המסחר והשותפויות ואופי וקשרי העוסקים בהם. ושנית, משום שההתדיינות בבתי־המשפט הממשלתיים היתה כרוכה בעינוי־דין, בתהליכים ממושכים ובהוצאות רבות לעורכי־דין ואגרות.

לא נקפיד במוקדם ומאוחר לפי לוח השנים של דיני־תורה אלה, כי הלא לא הכרונולוגיה, אלא התוכן ואופי הדברים הם החשובים פה ומהם נלמד על פרנסותיהם ועסקיהם ויחסי השותפות של אבותינו בסילאדי — ביניהם דברים שבמקרים אחדים מתייחסים לפרנסות אופייניות של יהודים בתקופה ההיא, לפני מאה שנה ופחות, כגון עסקי מונופולין, זכויות למכירת משקאות וייצורם, טבק ומלח וחכירת זכיונות בכפרים — שכמונופולין ממשלתי היו יהודים בין חוכריו השכיחים. והנה מקרה ראשון מסוג זה:

חוזה הכתוב אידיש בכתב־ידו של הרב קליין, מיום ה' פרשת שמות שנת תרנ"ו (1896), בין ר' מנחם גליק ובין ר' ישעיהו פריש על מכירת ה„רעגאל" („החכירה") בכפר דישהאזה (Désháza) ששניהם היו אז תושביו (פריש עבר אחר־כך לגור בסילאדי־צ'ה ובנו היה יעקב פריש ונכדו שנדור פריש, בעל חנות כל־בו והנין הוא הרוקח לאסלו פריש, תושב תל־אביב). מהסעיף הראשון של החוזה יוצא שר' מנחם גליק חכר את המונופולין ושילם בעדו מחיר שנאמד גבוה מדי. ולכן הוא עומד לבטל את החכירה והצדדים מסכימים ביניהם לעשות את החכירה בשותפות. בהמשך החוזה נאמר שאם צד שלישי יצליח להכור את הזכיון, מתחייב כל אחד משני המתקשרים בחוזה לא לחכור בתי־מזיגה או חנויות לשאר סוג' הזכיון לו עצמו, אלא רק בשותפות. ורק בשותפות יקבלו לידיהם את ה„רעגאל" גם בחכירת־מישנה. לפי הסעיף השלישי מפקיד כל אחד משני חותמי החוזה בידי הרב שטר על סך 150 גולדן (זהובים) והרב רשאי למסור לפי ראות עיניו את השטר לאותו צד מהצדדים שלדעתו נפגע מאי־קיום החוזה ואי־עמידה בהתחייבויותיו על־ידי הצד שכנגד והנפגע זכאי לגבות את תמורת השטר בהתאם להוראות חוזה זה. לבסוף סעיף 4: „אם ה„אראר" (דהיינו הרשות הממונה על הזכיון) לא יסכים לביטול החכירה מצד החוכר, הלא הוא ר' מנחם גליק, כי אז חוזה זה בין הצדדים בטל ומבוטל".

להתחייבות הכתובה של הצדדים שהופיעו ל„דין תורה" היה בדרך־כלל נוסח אחיד בו התחייבו מראש לקבל עליהם את פסיקתו של בית־הדין הרבני או את פסק־דין הבוררות שלו, ללא זכות ערעור עליו. וכיוון שהנוסח היה אחיד, לא נחזור ונצטטו בכל המקרים שנגולל להלן, אלא נביא את הנוסח רק פעם אחת והוא הדוגמה החוזרת על עצמה בכל הפעמים:

„אנו החתומים מטה מתחייבים כלפי הדיינים הרב מו"ה שלמה זלמן קליין מס' טשעה, מו"ה צבי אלימלך הכהן (הוא רצ"א ביין שהיה מלמד גפ"ת בצ'ה) ומו"ה יוסף ישעיהו גליק מס'טשעה, לקבל על עצמנו פסיקתם בענינינו ומה שהדיינים הנ"ל יפסקו או ימצאו לצודק, אנו מתחייבים לקיים בלי שום התנגדות או טיעון לאחר מעשה. נעשה ס' טשעה ב' דר"ח אייר תרנ"ז (1897) לפ"ק פק"ק ס' טשעה יע"א — משה יודוביץ', יהודה יצחק פוירשטיין". משלוש השורות מעל חתימת הדיינים מתברר שלר' משה יודוביץ' היתה תביעה מר' י"י פוירשטיין על שני סכומים בסך 50 ו־30 גולדן (זהובים), אלא שהתובע חזר בו מתביעתו ולכן לא היה צורך בפסיקת בית־הדין ולא התקיים שום בירור שממנו אפשר היה לנחש על מה ולמה היתה תביעה זו. הצדדים, יודוביץ' ופוירשטיין, היו שניהם תושבי הכפר נאפראד (Náprád) שמעבר לנהר סמוש ואבותיהם וצאצאיהם התגוררו בכפר זה במשך דורות. נציין שנוסח ההתחייבות הזה שלפנינו לוקה בחסר, כי בדרך־כלל כוללות התחייבויות אלה גם סעיף המתייחס לפשרה שבית־הדין רשאי להציע ובעלי־הדין חייבים לקבל על עצמם.

המקרה דלהלן מגולל בקצרה מחלוקת בין גבאי קהילת האדא (Hadad). בשנת תרנ"א (1891) היתה מריבה בין גבאי ק"ק האדאד על השאלה, מי מהם רשאי להחזיק אצלו את פנקסי הקהילה. זה יוצא מפסק־דין תחתיו התומים הראב"ד רש"ז קליין וחברי בית־דינו ר' אברהם יוסף קליין ור' אלכסנדר גולדשטיין שו"ב. נוסח פסה"ד הוא:

„אנחנו ח"מ פסקנו הדין שכהר"ר דוד יצחק יאקאב

חייב לשלם להקהל השלושה זהובים בעבור ההוצאה שהוציא להאדוואקאט (עורך-הדין) שיתן דבריו בפלילים אשר עשה להגבאי כהר"ר אריה לייב מרקוביץ' מפה, שלקח ממנו פנקסי הקהל בלי שום רשות. וכהר"ר אריה לייב חייב למשוך את המשפט אחור מבית המשפט. דברי הבאים עה"ח (על החתום) א' בהר תרנ"א לפ"ק ק"ק האדאד יעא". ובהמשך לזה יש התחייבות חתומה ע"י אריה לייב מרקוביץ', גבאי הצדקה, לבטל את המשפט נגד ר' דוד יאקאב על שלקח ממנו את פנקסי הקהילה, אחרי שזה ישלם את ג' הזהובים, „והכל חייב לקרות כפי שנקבע לעיל", דהיינו, בפסק-הדין.

מקרה זה על מריבה בין גבאים על החזקת פנקסי הקהילה מעיד בכל-אופן שבקהילת האדאד התנהלו בסוף המאה הקודמת חיי קהילה מסודרים ובפנקסים אלה נרשמו פרוטוקולים של ישיבות הנהלת הקהילה. קהילת האדאד היתה מהקדמוניות באזור זה והיא מנתה עשרות משפחות ורק משזכתה סילאדי-צ'ה לקו מסילת-הברזל שחיברה אותה לרשת מסילת הברזל של עמק הסמוש, התחילו יהודי האדאד להעתיק את מגוריהם לצ'ה. יש בידנו כתב-יד של סיפור בעברית שנכתב בראשית המאה (ב-1905 בערך), סיפור עם עלילה הקשורה בהתקנת מסילת-הברזל לצ'ה ושמחברו הוא שמואל-מנחם קליין, בנו של רש"ז קליין — ממנו ניתן לנחש שצ'ה חוברה לרשת מסילות הברזל בסוף המאה ה-19. כמובן, מועד חיבור הסיפור אינו בהכרח הוכחה על מועד חיבור צ'ה לרשת.

הנה תביעה כספית בין שתי נשים ממשפחת גולדנברג שאחת מהן התגוררה בכפר בנדק-פאלווה, בעוד מקום מגורי השניה אינו מוזכר בדין-ודברים. ישב בית-דין בראשות הראב"ד, עם הדיינים ר' יהושע בירך וואהלברג והשו"ב ר' אבא דוד כ"ץ הרשקוביץ', שני האחרונים משיללמד — הראשון תלמיד-חכם מובהק ומכובד שדורות של תלמידי-חכמים ומשכילים יצאו מבין חלציו והשני, שגם אליו התייחס הרב בכבוד ובחיבה משום היותו מקובל עליו כתלמיד-חכם ובר-אורין. האשה ציפרל גולדנברג תבעה מהאשה פערל גולדנברג (האחרונה מבנדק-פאלווה — Benedekfalva) סך מאתיים זהובים תמורת דמי-שכירות (כנראה של בית) שהשכירה לבת הנתבעת. בית-הדין פסק לזכות התובעת רק מאה ולא מאתיים זהובים. הנתבעת היתה כנראה סוחרת-רוכלת שהציגה את מרכולתה בירידים. על כך מעידה קביעת מועדי התשלומים בשני שיעורין: 50 זהובים היא תשלם ב-12 ביוני (1901) ביום היריד בשיללמד ואת 50 הזהובים הנותרים תסלק ביום-יריד שני בשיללמד, ב-27 באוגוסט אותה שנה. התאריך העברי של פסה"ד הוא א' פרשת במדבר תרס"א — אך צויין גם התאריך הלועזי ובהונגרית: Szilágycseh, 1901 május 12. בעלות הדין חתמו בעברית.

לא נדע בדיוק מה היו הדין-ודברים בין שני מכובדי ס' צ'ה ר' אברהם פריד השען והתכשיטן (שהיה בכמה תקופות גם גבאי בית-הכנסת במקום) ובין ר' אברהם הרשקוביץ'. ולא נדע אם זה היה אברהם הרשקוביץ (אדולף) הבורסקי ובעל בית-החרושת לעורות ונעליים, שהיה תקופה מסוימת גם ראש הקהילה. היה כנראה דין-תורה ביניהם, אבל רישום על בירורי בד"צ לא נותר ונשאר רק דף נייר בכתב-ידו של הראב"ד על כל מיני תביעות בין השנים. הרשקוביץ' תובע מפריד 61 כתרים ו-20 הלר (אגורות) ואילו פריד תובע מהרשקוביץ' 153 כתרים ו-80 הלר. על הדף מופיעים כמה וכמה שמות וכן פריטים שונים. פריד מכר מערכת סכו"ם בעד 24 כתרים לפלמונית (שמה משובש), הוא מכר שרשרת זהב לאיש בשם מוזש מרטון מהכפר הוסופאלו שמעבר לנהר סמוש בעד 86 זהובים וקיבל דמי קדימה בסך 50 זהובים, הוא מכר לגב' גולדשטיין זוג פמוטים ומערכת מזלגות, הוא מכר לאשת איזידור הירש מהעיירה שומקוט שעון ושרשרת זהב לגבר וכן מכר סחורות אחרות לאיש בשם קליין מהכפר ניירש שמעבר לנהר. ומוזכרים גם קונים אחרים של פריד, כגון אחד בשם האראוס מצ'ה (היתה משפחה ארמנית בשם זה בצ'ה), אשת קיש פרנץ, פרנץ טוט, שארי באשה — שלושת האחרונים אף הם מצ'ה. האם היה ר' אברהם הרשקוביץ' הנידון סוכן-מכירות של ר' אברהם פריד בעת ההיא? — זו השאלה העולה מהתחשבנות בין השניים על דמי תיווך שהרשקוביץ' תובע ועל מקדמות ותשלומים לשיעורין שקיבל מהקונים, שמהם נבעו חילוקי הדעות והתביעות הכספיות ההדדיות ביניהם. אנו יכולים רק לנחש לפי כתב-היד שעל הדף, כי סכסוך זה הובא להכרעת הרב בעשור הראשון של המאה ה-20 — כי זה היה אופי כתב-ידו בזמן ההוא, כתב-יד שהשתנה מתקופה לתקופה לפי גילו של הרב. אם היתה הכרעה של בד"צ או הכרעת בורר יחיד ובמקרה זה הרב עצמו — עובדה זו אין הרישומים על דף-הנייר מגלים.

פרשה סבוכה של תביעות ותביעות-נגדיות הובאה בפני בד"צ בצ'ה ביום ג' פרשת בהר-בחוקותי תרנ"ב (וכתוב התאריך גם בהונגרית: 17 május 1892). „במותב תלתא בי דינא כחדא הוינא", שישבו יחד הראב"ד קליין וכן „הרבני מו"ה צבי אלימלך הכהן (ביין) והרבני מו"ה (יחיאל) מנחם-מנדל גליק" — (בשם מנחם גליק נתקלנו כבר כנ"ל בחוזה בינו ובין ר' ישעיהו פריש) — כשבעלי-הדין היו מצד אחד מו"ה פתחיה דב שווארץ שייצג את אשתו מרת שרה שיינדל תי' לבית וייס, שפרשה משותפות לחכירה הזכיון למשקאות ושאר סחורות-מונופולין שהיתה לה עם אחיה כהר"ר יעקב אריה וייס נ"י והיא חשדה בו, שבשלוש השנים האחרונות של השותפות שעברה אליהם מהוריהם, הוא העלים ממנה כספים מהרווחים. ר' פתחיה דב מגולל בפני בית-הדין את מהלך העסקים המשותפים עם הנתבע ומזכיר שהנתבע התם בשעתו לפני הראב"ד על התחייבות הנקראת בלשון דין התורה בשם „שבועת שותפות" ועתה הוא דורש שהנתבע יקיים התחייבות זו ויישבע בפני בית-הדין, שהוא לא העלים כספים מהרווחים ונהג ביושר. בדין-תורה זה עצמו מגישים תביעה נגדית נגד ר' פתחיה דב שווארץ (שהיה ידוע כבר-אוריין ומשכיל, במשך תקופה ארוכה היה גבאי-צדקה, דהיינו ראש-הקהילה בק"ק ביסשט ועמד גם בראש הקהילה האזורית) גיסו הנ"ל ר' יעקב אריה וייס ושני שותפיו החדשים לזכיון, כהר"ר נטע עוזר מרקוביץ' וכמהור"ר אהרן יהודא בלוי, על עסקים משותפים במסחר היינות. בעלי-הדין האלה הם כולם מהכפר ביסשט (כשם הכפר בפי רומנים ויהודים; בהונגרית: Sz. Illésfalva) בו היתה קהילה מסודרת מאמצע המאה ה-19 ועד השואה, עם בית-כנסת ומקוה-טהרה וחברה-קדישא ושו"ב שעשה מלאכתו גם בכפרי הסביבה. רוב אנשי הקהילה

שמנתה למעלה משני מניני בעלי־בתים, היו יודעי דת ודין יראים והם היו בעלי רכוש ועסקי דגנים ופירות ויינות. במידת ידיעותיהם באותיות הקטנות אפשר להבחין לפי התוארים שגם בעלי־הדין שלפנינו זוכים בהם: מו״ה, כהר״ר, מוהר״ר, הרבני וכו׳. בדין־תורה זה משתרעים טיעוני הצדדים טיעון מול טיעון על שבעה עמודים ואילו פסק־הדין המסכם את הטיעונים זה מול זה, תופס שני עמודים בכתב צפוף בכתב־ידו של הראב״ד. אין טעם להתעכב על הפרטים ורק זאת נציין שר׳ פתחיה דב שווארץ הפסיד בתביעות נגד בעלי־דינו כולם.

בשמו של ר׳ פתחיה דב שווארץ אנו נתקלים עוד כמה וכמה פעמים אם כתובע ואם כנתבע וגם כבורר. הנה אנו מוצאים אותו כחבר בית־דין תחת נשיאותו של הראב״ד, ממלא תפקיד של דיין יחד עם ר׳ אליעזר וייס, בדין־תורה שהתקיים בכפר ביסשט ביום א׳ פרשת ניצבים־וילך, י״ט ימים לחודש אלול תרס״ט (1909) כשבעלי־הדין הם ר׳ דוד הופמן ור׳ יעקב אריה וייס — אותו ר׳ יעקב אריה שנגדו ניהל ר׳ פתחיה דב תביעה 17 שנים לפני כן, בשנת 1892. הפעם נקרא בית־הדין בשם „בית־דין לבוררות״, שידעסגעריכט בלע״ז ולא ביד״צ. כי אילו היה מדובר בדין־תורה לא יכול היה ר׳ פתחיה־דב להיות דיין, בהיותו גיסו של ר׳ יעקב אריה. נראה שדוד הופמן הסכים שהגיס יהיה בורר. לפי החלטת הבוררות הוטל על ר׳ יעקב אריה לשלם לר׳ דוד (שהיה מעשירי ביסשט, בעל אחוזה ועסקי מסחר) 45 כתרים ו־84 הלר „ואין לאחרון עוד שום תביעה נגד הראשון״. יש להם עוד תביעה משותפת „מהערל יאנוש בעטא על ארבעה מטרים־מעוקבים ו־60 ק״ג עצים שעליהם להשתוות על כך ביניהם. ואם חוב זה לא יוכל להיגבות, חצי ההפסד הוא על ר׳ דוד״.

ר׳ פתחיה דב מוזכר גם בעניני קהילת ביסשט היגעים בהם עסק כגבאי־צדקה, דהיינו כראש הקהילה. מהעתק פרוטוקול של אסיפת בעלי זכות הבחירה של קהילת ביסשט שנערכה במוצ״ש פ׳ משפטים תרס״ח, 20 בפברואר 1909, מתברר מי היו הזכאים להשתתף באסיפה זו ולהחליט על עניני הקהילה. השמות המוזכרים בפרוטוקול הם (עם תוארי הכבוד): מו״ה פתחיה דב שווארץ גבאי־צדקה, מו״ה מתתיהו ירוחם וייס, מו״ה מרדכי מרקוביץ׳ (שהיה מנהל משרד הדאר בכפר עד 1919 כשעבר לגור עם משפחתו בצ׳ה), מו״ה יעקב אריה וייס, מו״ה מנחם ציון שמעון, כ״ה דוד הופמן, כ״ה יחיאל וייס, כ״ה יצחק אייזיק קלפנר (חייט בגדי אכרים שגם הוא עבר לגור בצ׳ה בתום מלה״ע הראשונה), כ״ה אליעזר וייס, כ״ה פסח מרקוביץ׳, מו״ה חיים מרדכי דויד. האסיפה מינתה את ר׳ מרדכי סג״ל מרקוביץ׳ כרושם הפרוטוקול ועליו נוספו שלושה, ר׳ פתחיה דב, ר׳ יצחק אייזיק ור׳ מתתיהו ירוחם שיאשרו בחתימת ידם את נכונות הפרוטוקול. יש להניח שההעתק הנמצא בידנו כתוב בכתב־ידו של ר׳ מרדכי סג״ל מרקוביץ׳. בעמוד האחורי של הדף נרשם בכתב־ידו של גבאי הצדקה: „ביסעשט יע״א ג׳ לסדר תרומה ה׳תרס״ט — לכבוד הרב המאור הגדול שלשלת היוחסין הרב אב״ד מקהילתנו והגליל מו״ה שלמה זלמן קליין שליט״א — אחדשה״ט (ומכאן ואילך ביידיש) אני שולח ההחלטה הזו של קהילתנו לתשומת לבך, בברכה ורגשי כבוד נעלים הק׳ פתחיה דב שווארץ ג״צ (גבאי צדקה)״. על המכתב מתנוסס המיספור: „4 ה׳תרס״ט״ ובצד החתימה חותמת הגומי המעוטרת של קהילת ביסשט: „קהילת עדת ישורון בסעשט״ בעברית בתוך מסגרת מלבנית החוצה אזונית את אמצע החותמת והורגת ממעגל ההותמת לצדדים. ואילו בתוך פנים המעגל האליפטי מסביב שם הקהילה בהונגרית: Az Illésfalvi Autonom Orthodox Izraelita Hitközség pecsétje בעמוד אחורי זה מתחת למכתב הנ״ל נמצאת תשובת הרב וזו לשונה: „יען שהשו״ב הנ״ל קובל לפני אשר שלא כדת הכריזו לו הסרתו מאומנותו, לזאת א״א לי לקבל לידיעתי את ההכרזה של ההסרה מאומנותו זאת עד שיעמידו לבי״ד בזבל״א וזבל״א״. תשובה זו של הרב כבר רומזת על הנושא בו עסקו בישיבה הנידונה אנשי קהילת ביסשט, שהחליטו לפטר את השוחט של קהילתם תוך שלושה חודשים מתאריך אסיפתם והסיבה להחלטה היא: „הגבאי ורבים מחברי הקהילה התלוננו על מקרים רבים של התנהגות השו״ב לא לפי כללי הצדק וההגינות״. ההחלטה נתקבלה ברוב קולות ורק שלושה מהנוכחים, חיים מרדכי דויד, יעקב אריה וייס ומנחם־ציון שמעון היו בדעה שיש לתבוע תחילה את השוחט לדין־תורה „על מעשיו הבלתי צודקים״. כפי שראינו, עם דעת מיעוט זו הסכים גם הראב״ד שציווה להביא את הסכסוך בפני בוררים. אם פיענחנו נכונה את התאריך שעל הפרוטוקול בכתב־יד משובש, הרי ביום י״ג לחודש אדר תרס״ט (1909) התקיים הבירור בביסשט בין הקהילה והשו״ב כשבית־הדין מורכב משלושה רבנים: רב הגליל שלמה זלמן קליין כאב בית־הדין ואתו הרבנים ר׳ יחזקאל בנעט, רבה של סאיני (Szinérváralja) והרב משה י. לוינגר, רבה של פאנצלצ׳ה (Páncélcseh) מפסק־הדין אנו למדים, כי לשו״ב היה סכסוך לא רק עם הקהילה, אלא גם עם הראב״ד שלמרותו היה כפוף. כי נאמר שם: „על דבר השו״ב, הנה בהסכמת הראב״ד הגאב״ד דס׳ טשעה שליט״א מרא דאתרא הננו מסכימים שישאר על כנו, ברם יפייס את הגאון הנ״ל בפיוס ממש ובדמעה ויזהר שלא יתאכזר עוד ולא יעורר מחלוקת כלל ואם ח״ו יבצבץ עוד הפעם נגד הגאב״ד נ״י, יאסרנו (!). וגם יפייס את הבעלי־בתים במה שחטא נגדם. ונגד זה יניחוהו הגבאי והקהל להתפלל לפני התיבה גם בחול ושיו״ט (שבת ויום־טוב) ומועדים וראש־השנה ויוהכ״פ וגם יתנו לו ט״ו זהובים בעד שהרית כמו שקיבל קודם המחלוקת. הזכרת נשמות הוא חזקתו של ר׳ פסח־בער (פתחיה דב שווארץ) נ״י, כל הקהל יפייסו זה את זה באמת ולא בצחוק. באפיית המצות גם־כן יעשה השו״ב ברחמנות ולא באכזריות ולא ידחה את עניי עירו. כל איש יזהיר את אשתו ויבקשנה שלא תסיטנהו לבעלה מהשלום וגם הן יפייסו זו את זו״. חתומים כנ״ל: הק׳ שלמה זלמן קליין הרב דפה, יחזקאל בנעט, משה יצחק לוינגר. ונכתב בצד בתוספת לפסק־הדין: „ואם הקהל ימאנו השו״ב, הרשות בידם להעבירו מר״ח סיון תרס״ט הבע״ל ועד עת ההוא ישאר על כנו והקהל מחויבים ליתן לו שלוש מאות כתרים אבפערטיגונג (פיצויי פיטורין) ועד שישלמו אסור לשו״ב אחר לבוא לכאן. אחר־כך כשישלמו לו יהיה אסור לו לשחוט כאן אפילו עוף קטן, תיכף כשיקבל שלוש מאות הכתרים אבפערטיגונג״. ושוב חתומים שלושת הרבנים הנ״ל חברי ביה״ד.

היו ליהודי ביססט גם נושאים אחרים לענות בהם. ומתוספת לפירוט בכתב של בורורויות עסקיות שהיו בין כמה מאנשי הקהילה באותה תקופה מתגלה שגבאי־הצדקה (דהיינו, ראש הקהל) נתן לבסוף לשו״ב ר׳ שלמה זלמן קליין (שמו היה כשם הרב אב״ד) אלף זהובים כפיצויי פיטורין ובלבד שיעזוב את משרתו וגם שלושה מאנשי הקהילה שהתנגדו לפיטוריו, חויבו לשאת בחלקם בפיצויים אלה ששולמו לשו״ב. הקובלנה נגד השו״ב נבעה לא רק מכך שהוא „החציף פנים״ כלפי אנשי הקהילה, אלא גם מכך שבצד אומנותו כשוחט הוא עסק גם במסחר והתחרה בעסקי אנשי הקהילה. במשך למעלה מעשר שנים חיו השוחט הנ״ל ומשפחתו בשימלוי בה באה בתו הבכורה בקשרי נישואין עם בן למשפחת הירשפלד המכובדת. אחרי מלה״ע הראשונה עבר ר׳ שלמה זלמן ב״ר אלעזר עם משפחתו לגור בס׳ צ׳ה כשחזר לסביבתו הקודמת כאדם אמיד שקנה את אחד הבתים היפים והמרווחים ביותר בעיר והוא הפך גם למנהיג כת החסידים של צ׳ה והיה מכובד על הכל.

נראה שבין יהודי ביססט היו שותפויות עסקיות מסובכות שהצריכו בירורים ובוררויות ודיני־תורה. הדבר מתברר מפסק־דין של ההרכב הרבני הנ״ל שעיקר דיוניו היה לאו דוקא מקרהו של השוחט. מהצעת פשרה כתובה ביידיש בכתב־ידו של ר׳ פתחיה דב שווארץ (המכונה גם ר׳ פסח בער) והמשתרעת על עמוד־פוליו צפוף־שורות, יוצא, שבינו ובין ר׳ מנחם־ציון שמעון ור׳ יחיאל וייס היו שותפויות במחסני עצים להסקה וקרשים לבנין ומסחר בכוהל בסיטונות ועל שותפויות אלה התעוררו חילוקי דעות ביניהם והוטחו גם עלבונות וחשדות הדדיים שהצדדים הגישו או התכוונו להגיש עליהם תביעות משפטיות לערכאות (ככתוב: קרימינאל פראצעסע). בפשרה מציע שווארץ שהשותפים ייפרדו זה מזה וכל אחד ינהל את מחסני ועסקי העצים שלו בנפרד ואיש מהם לא יחויב עוד למסור דו״ח עסקי לרעהו, בתנאי שיקבעו בהבנה הדדית את גובה המחירים ללקוחות ולא יתחרו עוד זה בזה. ואם מישהו מהם יפר הסכם זה, ישלם בהפרה ראשונה קנס לרעהו בסך עשרה כתרים, בהפרה שניה קנס בסך 20 כתרים ופעמים נוספות יוסיף כל פעם עשרה־עשרה כתרים, כפיצוי על הנזק שהוא גורם לרעהו על התחרות לא־הוגנת — כל זה בתנאי שהוכח למעלה מכל ספק שאמנם גרם לתחרות לא־הוגנת. ואשר לעסקי המשקאות, אין איש מהם רשאי למכור יותר בזול ובחוזק יותר גדול של היי״ש ממה שהצדדים הסכימו עליהם. וגם על עסקים אלה חלים הקנסות כפיצויים על נזק כפי שנקבע בסעיף א׳. בסעיף ג׳ של הצעת הפשרה מוצע שר׳ מנחם־ציון לא יפתח עסק אחר וחדש בביססט נוסף על אלה שכבר יש לו, דהיינו, המחסן לעצי הסקה וכן המסחר הסיטוני בכוהל שמכירתו מוגבלת ל־5 ליטר לערל (לא־יהודי). ואם מזדמן לו עסק חדש שיתר שותפיו לא עוסקים בו, עליו החובה להידבר עם השותפים כדי שלא ייגרם להם הפסד מהעסק החדש שיקים. וגם שותפיו מתחייבים לא ליזום עיסוק בסחורות אחרות, (כגון מסחר בדבש) ושלושתם לא יקימו מחסן לקרשים נוסף לזה שבבעלותו של ר׳ יחיאל וייס ולא שום עסק אחר, בלי להידבר תחילה עם כולם יחד. סעיף נוסף בהצעת הפשרה עומד לחייב את כל יהודי ביססט, גם את אלה שהתנגדו לפיטורי השוחט (כגון ר׳ מנחם־ציון, ר׳ יעקב אריה וייס ור׳ חיים־מרדכי דויד) שישאו באופן שוה בתשלום הפיצויים לשוחט. מכאן ראיה שכריכת הענינים המסחריים בין השותפים עם נושאי פיטורי השוחט היא סוגיה אחת שגבאי־הצדקה ראה צורך לכרוך אותם יחד בהצעת הפשרה שהעלה. ובהמשך הצעת הפשרה נאמר שפיצויי השוחט יהיו אלף זהובים ולא 300, כפי שפסה״ד הרבני קבע, כי המנסח לא ראה לפניו דרך אחרת כדי להבטיח שהשו״ב יסתלק ממשרתו בביססט. בהצעת הפשרה מוצעות גם סנקציות אחרות. ר׳ פתחיה דב עומד לבטל את התביעה שהגיש לערכאות נגד ר׳ מנחם־ציון, אך התנאי לכך הוא שזה האחרון שהעליבהו, ישלם קנס בסך 600 כתרים (!), אם לא יקיים את החל עליו מכוח פשרה זו. גם ר׳ מנחם־ציון עומד להגיש תביעה לערכאות נגד ר׳ פתחיה דב וגם זה האחרון מקבל עליו לשלם קנס בסך 600 כתרים אם לא יקיים את המוטל עליו מכוח הפשרה. גם על ר׳ יחיאל וייס מוטלת אותה חובה.

להצעת הפשרה הנ״ל יש המשך בכתב־ידו של הראב״ד ומתוספת זו מתברר ששלושת השותפים התאגדו למעשה בחברה מסחרית משותפת. נאמר בתוספת שאם אחד מהשלושה יזום הקמת עסק חדש משלו, הוא חייב למסור על כך הודעה ל„חברה״ והודעה כזו יהיה בה משום איסור על שני השותפים האחרים להקים אותו עסק או מסוגו, או אף להעביר מידע לאחרים על כוונת היזום ומי שיעבור על „נקודה״ זו ישלם 400 כתרים פיצויים לניזוק.

הצעת הפשרה הנ״ל מצד ר׳ פתחיה דב שווארץ לא השיגה את מטרתה. אמנם הוא עצמו ור׳ מנחם־ציון שמעון חתמו עליה, אך חסרה חתימתו של ר׳ יחיאל וייס. ומכאן שהוא לא נתן הסכמתו לפשרה המוצעת ולכן היא לא יצאה לפועל. ואי־הסכמתו של וייס היא הסיבה שהסכסוך בין שלושת השותפים הובא להכרעת בית־דין רבני בהשתתפות הראב״ד ר׳ שלמה זלמן קליין (בן הרב ר׳ משה) מס׳ צ׳ה, הרב ר׳ יחזקאל בנעט מווארהל והרב ר׳ משה יצחק לוינגר מפאנצלצ׳ה. לפי פסק־הדין של ביה״ד הרבני, שלושת הנצים הנ״ל מצווים להיות שותפים שווים בסחר המשקאות, עליהם לקנות את היי״ש בחבית במחיר 40 או 44 זהובים ולהתחלק שוה בשוה, שליש לכל אחד, ברווחים. ר׳ מנחם־ציון מצווה לפי פסה״ד לחדול ממסחר בקרשים שהוא זכותו הבלעדית של ר׳ יחיאל וייס. סעיף זה מנוסח כך בפסה״ד: „ר׳ מנחם־ציון יחדל לסחור בקרשים ור׳ יחיאל יקנה ממנו את הקרשים ואת השיפפען (הספינות שבהן השיטו כנראה את הקרשים) בדמי הקרן של הקרשים והעץ שבו (הכוונה למטרים־מעוקבים). ור׳ יחיאל יתן בכל שנה 50 פורינט תמורת המסחר בקרשים אשר יחדל (ר׳ מנחם־ציון) לסחור עוד״. אבל מותר לכל שותף למכור יי״ש בקמעונות בכוסות והריווח על זה יהיה לכל אחד ואחד כשכר לעמלו. פסה״ד אוסר על השותפים להתחרות זה בזה, כגון למכור יי״ש חזק יותר משל שותפו. ונאמר שם: „ראה אלקים עד ביני ובינך מי שיתברר עליו שמכר בזול מהשער, ישלם קנס לקופת הקהל חמישים קראנען

(כתרים) בכל פעם". למעשה משחרר פסה"ד את ר' יחיאל וייס מהשותפות כולה ואם אמנם ירצה בכך, עליו יהיה לשלם לר' מנחם-ציון מאה זהובים שהם מאתיים כתרים לשנה. וכשישלם ר' יחיאל את מאת הזהובים, יפסיק ר' מנחם-ציון את הסחר שלו בעצים. פסה"ד גם קובע שר' יחיאל יתן את הכסף בארבעה תשלומים מדי שלושה חדשים. ומשנתן את התשלום הראשון יחדל רמ"צ לסחור בעצים, אחרי שר' יחיאל גם סילק את מחיר העצים והספינות.

חילוקי הדעות העסקיים בין יהודי ביססט הקיפו לא רק את שלושת השותפים הנ"ל. זה מתברר מהזכרת שמו של אחד בשם „ר' מרדכי" (בביססט היה רק אחד בשם כזה והוא ר' מרדכי סג"ל מרקוביץ') שהיה מנהל הדאר המקומי ולמרבה הפלא גם לו הקציב ביה"ד ריווח מעסקי המשקאות. בתוספת לפסה"ד נאמר עוד: „גם פסקנו שר' יעקב אריה (וייס) ישלם לר' מתתיהו (הוא ר' מתתיהו ירוחם וייס) מאה וחמישים זהובים שהם שלוש מאות קראנען ובזה נפטר ר' יעקב אריה מתביעתו לגמרי, אם הנ"ל ישלמו עד ג' חדשים. זה נמשך על פסק הגה"צ מבעטלען נ"י" (הגה"צ מבעטלען הנזכר כאן היה ר' יהודה ליכטנשטיין). אפשר ללמוד מכך שיהודי ביססט כבר שטחו את סכסוכיהם העסקיים גם לפני הרב מבעטלען (ברומנית: בקלאן) והוא פסק מה שפסק, אבל דעתם לא נחה והמשיכו ביזמות משפטיות זה נגד זה. אין לנו תיעוד על כך אם נחה סוף-סוף דעתם והמחלוקת פסקה אחרי פסה"ד אשר לפנינו, תחתיו חתומים בהתימת-ידם הרב מרא דאתרא רש"ז קליין, הרב דווראהל ר' יחזקאל בנעט והרב דפנצלצ'ה ר' משה יצחק לוינגר, „אור ליום כ"ג אדר תרס"ט לפ"ק פ"ק (פה קהלת) באסעשט המכונה איללעשפאלווא".

על ניירות אלה יש גם הקליגרפיות היפות של פ"ד שווארץ ושל מרדכי סג"ל מרקוביץ' בשפת אידיש נכונה.

במשפט שהתנהל לפני בית-דינו של הראב"ד ואתו דייניו מו"ה אברהם שמואל לוניגר ומו"ה יעקב יהודה שר בס' צ'ה, ביום א' פרשת פנחס תרמ"ח (ונכתב גם התאריך הלועזי בכתב הונגרי: 24 ביוני 1888) התדיינו ר' צבי פרנקל ור' משה לוי על עניני הזכיון שהיו שותפים בו. מדובר כנראה בזכיון למכירת משקאות ושאר סחורות מונופולין בכפר קארניע (Somfalu) אם לשפוט לפי הספד כתוב על ר' צבי פרנקל שנפטר בכפר הנ"ל בשנת תרע"א — 1911. בפסה"ד נאמר שאם צד מהצדדים לא יציית לפסיקה או לפשרה מטעם ביה"ד הוא ישלם קנס בסך 50 זהובים. על ר' צבי פרנקל הוטל לתת תוך שמונה ימים מיום הפסיקה תקיעת-כף שהוא סילק את כל שהגיע לשותפו ממסחר היינות עד 4 באפריל אותה שנה. אם יתן תקיעת-כף על כך, הרי ההתחשבנות החדשה תתחיל שוב מתאריך זה ואילך, היינו מ-4 באפריל 1888. אם לא יתן תקיעת-כף, עליו יהיה לערוך בירור החשבונות עם שותפו הנ"ל, ר' משה לוי, החל מתאריך 12 בפברואר ועד תאריך מתן פסה"ד, דהיינו ה-24 ביוני 1888. ושוב גם בסוף פסה"ד נכתב המקום, ס"-צ'ה והתאריך הלועזי — אולי כדי להדגיש שוב את תוקפו החוקי של פס"ד כזה גם בפני הערכאות.

לפני ביה"ד בהרכב הראב"ד והדיינים מו"ה משה גרוספלד ומו"ה יצחק פרקש — שניהם מהכפר סלסג — Szélszeg — הופיעו ביום ה' פרשת אומר תרנ"ט (1899) בעלי הדין מו"ה ישראל יעקב גולדנברג ור' מיכאל לוי על ריב שהיה ביניהם בגלל התחרות עסקית וכנראה לא-הוגנת — כי סתם התחרות ביושר היתה מקובלת. ביה"ד לא פסק במחלוקת, אלא הביא את הצדדים לכלל פשרה, לפיה ישלם גולדנברג ללוי פיצוי בסך 23 זהובים ו-31 הלר „ומכאן ואילך אין להם בענין זה שום תביעה זה נגד זה" — כנאמר בסיכום הכתוב. ולא מוברר כלל מה היתה מהות התביעה ועל מה שילם גולדנברג ללוי את הפיצוי.

עסקי שטרות

ר' חיים בראון (מיהאי) מהכפר אגרהאט (אריניש ברומנית Arinis-Égerhát) היה מעמודי התווך של הקהילה הקטנה והמאורגנת היטב שהיתה במקום, הוא בלט בקומתו הגבוהה וגופו הכבד ובסברו הידידותי — ובדלתות ביתו הפתוחות בפני אוכלים על שולחנו ומבקשים עזרתו. חתנו ר' שמואל וויינברגר, בן למשפחת רבנים ידועה, היה הוא עצמו ת"ח מובהק ומשכיל וציוני נלהב שארון הספרים שלו היה גדוש ספרי קודש עתיקים עליהם הוציא כספו אף למעלה מכחותיו. בנו יחידו בן טיפוחיו משה ושלוש הבנות היפהפיות שאביהן קרא להן „בנות ציון" — כולם, המשפחה כולה, היו למאכולת הכבשנים. שמו של ר' **חיים בראון** מוזכר בפסק-דינו של הראב"ד קליין בשבתו כדן יחיד בדין-ודברים שהיו לו עם מו"ה **אברהם שטסל** מהעיר מאדיאר-לאפוש (Magyarlápos), פס"ד שהוצא ביום ג' פרשת משפטים, כ"ז לחודש שבט תרס"ב (1902). בידי ר' חיים היו שטרות של ר' **אברהם שטסל** וזה האחרון טען שהוא פרע את השטרות האלה, שלא בפני עדים. לפי פסה"ד אין טענה זו מתקבלת על הדעת, כי „המנהג הוא עד כאן שאם אדם פורע שטר כזה, או שמבקש שובר (קבלה) או שמקרע את השטר". אבל שטסל עומד על כך ששילם את כל חובו — ואילו בראון עומד על שלו ששטסל שילם לו רק רבית ולא את הקרן. בידי בראון יש שלושה שטרות בחתימתו של שטסל, אחד על 400 זהובים ושנים על מאה זהובים כל אחד. ויש ביניהם ריב גם על סך 105 זהובים דמי ביטוח של העסקים המשותפים שלא התברר מהותם מפסה"ד, השוקל את האפשרות שר' חיים יישבע שבועה „כעין דאוריתא" על זה שטענתו אמת וכן יישבע ר' חיים „שבועת הסת" (כך נקראת במשפט העברי שבועה של כופר בכל, כל התביעה נגדו) „על זה שמו"ה אברהם שטסל לא שילם לו יותר על דמי חובו לעולם, דהיינו על זה שאינו אמת מה שר' אברהם טען שר' חיים חייב לר' אברהם שטסל, כדין כופר הכל המבואר בס' פ"ז לחושן המשפט". הקיצור: „אם העדים יעידו כמו"ה אברהם (משמע כפי שר' אברהם טוען), חייב ר' חיים לשלם לר' אברהם בניכוי ההוצאות. ואם לאו, מחויב ר' חיים לישבע שבועת הסת... ונפטר". מנוסח פסה"ד לא יוצא מה העידו העדים שהיו שלושה: פרץ גולדשטיין, עזריאל הרשקוביץ' ואליעזר טעלטשער. וגם לא נאמר אם ר' חיים בראון אמנם הצטרך להישבע שבועת הסת או לאו.

מנהגי סילאדי היו כמנהגי שאר קהילות הקודש בכל אתר ואתר — **דמי שדכנות היתה חובה לשלם. השדכן היה אחד**

בשם ר׳ אלימלך שטרן והמשודך היה (הוא עצמו או בנו או בתו) ר׳ יהודא אריה שאלאמון. בשנת תרנ״ט (1899) ישבו על מדין ר׳ דב־בר ליבוביץ׳ ור׳ יעקב יהודה יאקאב בראשות הראב״ד קליין ופסקו שעל שאלאמון לשלם לשטרן סך 11 זהובים דמי שדכנות „ומלבד זה אין להם שום תביעה זה נגד זה בענין הזה״.

מפסיקה אחרת משנת 1908 מוברר שלפחות בראשית המאה ה־20 אם לא לפני כן היו כבר מהגרים מסילאדי לארצות־הברית של אמריקה. ולא זו בלבד אלא מנהג העולם חד הוא: פלוני שלח גט מניו־יורק לאשתו בס׳־צ׳ה וישב בי״ד של שלשה כדי להתיר לאשה על סמך הגט שבעלה שלח לה, להינשא שנית. וזה נוסח פסיקת בית־הדין שהיה מורכב מהראב״ד קליין ור׳ צבי אלימלך הכהן ביין ור׳ אשר אנשל שרייבר שו״ב: „במיתב תלתא בי דינא דהוינא כחדא באה לפנינו האשה מ׳ שרה רבקה המכונה רעגינא בת אברהם יעקב הלוי אשר קיבלה הגט ששלח לה בעלה משה המכונה מוריץ בן יצחק מנעוויארק, כ״א ימים לירח אדר שני שנת ה׳תרס״ח פק״ק עירנו ס׳ טשעה יע״א והשבענו אז אותה שבל תינשא לאיש עד שיתירו לה הבי״ד דידן לינשא ואנחנו תלינו הדבר בהסכמת היתרא דהאי גיטא מן רב גדול מפורסם ועכשיו שבאה ההסכמה מכבוד הה״ג מו״ה משה הרש פוכס מגראסוואַרדיין, אנחנו בי״ד החתומים למטה מתירים לאשה הנ״ל שתישא לכל גבר דיתרצה בווין ואיש לא ימחה בה מן יום כ״ה לירח סיון דשנה זו ולהלן ומתירין לה השבועה הנ״ל. נעשה ונגמר י״ט ימים לירח סיון שנת ה׳תרס״ח לב״ע פק״ק ס׳ טשעה יע״א״.

קנס על עלבונות

וסדנא דארעא חד הוא גם בענין עלבונות ותביעות בגללם. בגלל התמורה של שרשרת זהב שנקנתה מהשען והצורף הידוע מצ׳ה ר׳ אברהם אדולף פריד שלא סולקה ובגלל עלבונות שהטיחו נגדו התנהל דין־תורה בפני הדיינים הרב דמתא רש״ז קליין וכ״ה שמשון שטרן ומו״ה יודא כ״ץ. השתלשלות הדברים מתגלה מפסה״ד בו נפסק שאין לפריד שום זכות לתביעה נגד אשת ר׳ שמואל משה הרשקוביץ׳ בגין שרשרת זהב שאחיה ממשפחת ולטמן קנה אצל פריד באמצעות אביהם ר׳ יצחק יוסף ולטמן (שהוא גם אביה של האשה הנ״ל). מפסה״ד מתברר עוד שפריד הגיש תביעה בערכאות נגד ולטמן ונאמר להלן שאם שמואל משה הרשקוביץ׳ מביע משאלה ורוצה שפריד יבטל את התביעה נגד חותנו ולטמן, כי אז עליו לתת ערבות על סילוק החוב במחיר השרשרת תוך שנה לידי פריד. ואם הרשקוביץ׳ אמנם יתן את הערבות, כי אז על פריד לבטל את התביעה בערכאות. אם הרשקוביץ׳ לא יתן את הערבות, מתיר ביה״ד לפריד להמשיך במשפט נגד ולטמן. יחד עם זה וכנראה מתוך הסכמת הצדדים, מוטל על פריד לבטל את התביעה שהגיש נגד הרשקוביץ׳ על העלבונות שזה הטיח בו ובתמורה לכך ישלם הרשקוביץ׳ לידי הרב סך חמשה זהובים לטובת עניים.

פריד והרשקוביץ׳ היו, כזכור לזקני שרידי צ׳ה, שכנים, חנות ליד חנות בככר הראשית — השענות והצורפות של פריד בבנין העיריה ולידה „החנות המעורבת״ של הרשקוביץ׳.

אבל גם זקני שרידי צ׳ה לא יזכרו שהיתה אי־פעם משפחה בשם ולטמן בקהילתם.

מה הוא אחוז האבק והפסולת המותרים להימצא בחיטה העוברת מיד ליד בין סוחרי דגנים — גם על שאלה זו יש הכרעת בית־דין משנת 1911. ישבו בדין הרב דמתא ואתו ר׳ צבי יעקב קאופמן, מלמד הגפ״ת ות״ח חריף ובקי ור׳ צבי הופמן. החלטת ביה״ד היא שאם אחוז האבק והפסולת הוא פחות מששה אחוזים, כי אז אין לו לר׳ שמשון שטרנברגר (הקונה את החיטה) שום תביעה נגד המוכר ר׳ שמחה דויד. אבל אם השיעור הוא ששה אחוזים מלאים, כי אז על ר׳ שמחה דויד לשלם הפרשים לקונה. ואם השיעור הוא למעלה משששה אחוזים, כי אז העסק בטל ומבוטל ו„כל המקח אינו קיים״ ושמשון שטרנברגר יכול להחזיר את החיטה למוכר. בית־הדין ממנה מומחה, את סוחר התבואות והקמח מס׳־צ׳ה ר׳ משה לוי, שיבדוק את החיטה הנמצאת בעיר נאדי־באניא (Nagybánya) ויחוה עליה את דעתו. פסה״ד ניתן ביום כ״ג לחודש שבט תרע״א, 21 בפברואר 1911.

שוחט רוכב על סוס

פרט המלמד על כלל ההווי הכפרי והחיים הדתיים בכפרים שמתחת להר הביק (Bükk) שבין נחל סילאדי והנהר סמוש הוא, שלכפרים אלה היה שוחט־ובודק רוכב על סוס עליו היה סובב והולך כדי לשחוט פה עוף כלשהו ושם עגל. שוחט כזה היה בראשית המאה ה־20 ששירת בחלפו את הכפרים סאווטש תחתי ועלי, באראס תחתי ועלי, פארקאשא וגארדאני (Alsó és Felső-Szivágy, Alsó és Felső-Berek szó, Farkasasszó, Gardány) שמו היה ר׳ יוסף יצחק (שם משפחה חסר מהרשומים). כמה מיהודי כפרים אלה לא שבעו ממנו נחת ולכן פנו לרב הגליל רש״ז קליין ודרשו לאסור את שחיטתו ולהעבירו ממלאכתו. מפנייתם אל הרב בשנת 1910 על דף־נייר כתוב בשפת אידיש טובה ובקליגרפיה די נאה אנו מתוודעים לשמות יהודים כפריים אלה שהם: אברהם שווארץ, משה ישראל אברהם, צבי הרמן קראוס, יעקב פירסט, שמואל לוי, יוסף יאקאב, זכריה רוטשילד, אליעזר וייס, יחיאל יאקאב, משה שאלאמון, אפרים רפפורט, מרדכי הופמן, מנשה אברהם, דוד אברהם, משה איזראל וצבי רפפורט. הפרשה התחילה בפנייתם של מנשה אברהם, משה ישראל אברהם, שמואל לוי, משה שאלאמון ואפרים רפפורט אל הרב, לאסור את שחיטתו של השו״ב הנ״ל — כי הוא שוחט במצב של שכרות ומלבד זה הוא כבר זקן ואינו כשיר בעיניהם לאומנותו והוא גם לוקה בעיניו וכו׳. הם טוענים שהשו״ב כבר נפסל גם בעבר בגלל שכרות. והנה, במוצ״ש פרשת בא תר״ע עורך הרב גביית עדויות, עדויות המאשימים מול עדותו של השו״ב ר׳ יוסף יצחק. הרב רושם תחילה את הצד ההלכתי לשאלת גביית העדות לעת לילה. ובהמשך יוצא מפי הדוברים, שגם אחדים מאלה שחתמו על התלונה נגד השוחט, לא היו בטוחים כלל שההאשמות נכונות ואם אמנם השוחט שחט במצב של שכרות. אבל על הנסיבות בהן עשה השוחט את מלאכתו בסובבו בין הכפרים אפשר ללמוד מהאשמתו של העד אברהם שווארץ האומר שראה את השוחט רוכב על סוסו שעה שהוא ואחרים כבר היו ביום ערב חג הסוכות

בדרך לתפילת מנחה ואחר־כך הגיע השוחט לבית־הכנסת אחרי תפילת מנחה כשכבר היו אפילו כוכבים בשמים. האשמה זו היתה בה למעשה כדי להחליש את הטענות נגדו על שכרות, עוורון, זיקנה, כי היאך היה יכול לנדוד בין הכפרים במצב כזה רוכב על סוסו. על ההווי הכפרי בפינה נידחת זו מעידה גם הקנאה שביצבצה מפי אחד העדים שקבל על השוחט, למה הוא הולך לשחוט קודם אצל פלוני ולא אצל נותן העדות תחילה. עולה מהעדויות גם שאלה גסטרונומית של איסור־והיתר, שהנה — השוחט התיר לאכול מאכלי חלב אחרי שאכלו לחם־תירס שנאפה בתבנית שנמרחה בשומן אווזים... כותב התלונה הוא מנשה אברהם ונראה מכתב־ידו וסגנונו שזה היה איש שידע להתבטא יפה וגם כתיבתו נראית כשל מי שבקי ורגיל בכתיבה שוטפת באידיש. ואף עולה עליו דוד אברהם — כפי הנראה קרובו של הנ"ל — שניהל באותה שפה את הפרוטוקול של גביית העדויות שהתנהלה תחת השגחתו של הרב, גם כל מלה או ביטוי בלשון־הקודש כתובים בדקדוק נכון. הוא, דוד אברהם, גם „איש נכון", האומר בעדותו כי היה הראשון שהגיש תלונה בכתב נגד השוחט, אלא שהוא עשה כן אחרי שאחרים דרשו זאת ממנו ולחצו עליו. אולם אין הוא יכול ואין הוא רוצה להוכיח שראה את השוחט שיכור בעת שחיטתו. בפס"ד מנומק המסתמך על כמה מהפוסקים הידועים — הרמ"א, התוס"י, הש"ך וחושן־משפט טורי זהב וכו' אין הרב רואה סיבה לפסול את השו"ב ר' יוסף יצחק מאומנותו, למרות שאמנם הוא כבר הטיל עליו איסור בעבר ואז הוא התחייב שלא ישתה עוד שום משקה משכר במשך שלוש שנים ורק על סמך התחייבות זו הותרה שחיטתו מחדש. גם ההיתר שהרב נותן לו במעמד זה מותנה בהיגמלותו משתיית אלכוהל. ועליו להיבדק בדיקה רפואית על בריאותו וכשירותו ולעמוד לבחינה מחודשת בפני הרב בדיני שחיטה ולהגיש את חלפיו לבדיקה. הכל כשר וישר? אך נראה שהיהודים הכפריים השיגו בסוף את מבוקשם ור' יוסף יצחק פוטר ממשרתו. כך יוצא מדף־נייר בכתב־ידו של דוד אברהם הנ"ל המגולל תוצאה של דין־תורה שנערך בפני הרב רש"ז קליין ביום 9 ביולי 1910 (בלי תאריך עברי!) — לפיה מתחייב ר' יוסף יצחק, „השוחט של אינטער־בארסא לשעבר", לבטל את התביעות המשפטיות שניהל עד התאריך הנ"ל ושהוצאותיהן חלות עליו ואילו יהודי הכפרים אותם שירת בקודש, יסלקו לידיו מניה־וביה שלוש־מאות כתרים, לפי החלוקה הבאה שישאו בה: בארסא תחתי 90 כתרים, בארסא עלי 60 כתרים, סאוואטש עלי 50 כתרים, סאוואטש תחתי 30 כתרים, גארדאני 50 כתרים ור' מרדכי הופמן 20 כתרים. חלוקה זו יכולה להעיד על גודל מנין היהודים בכל כפר וכפר ועל יכולתם הכספית של כפריים אלה, מי עני ומי עשיר יותר. מריבה זו היתה כאמור בשנת 1910. שמונה שנים לאחר מכן, ערב פסח תרע"ט (1919) הוצאו להורג ביריה כל הגברים היהודים בכפרים אלה (מלבד בגארדאני) על־ידי כיתות יורים של הצבא הרומני על סמך הלשנה ועלילה שהקרבנות ריגלו ושיתפו פעולה עם הצבא ההונגרי הנסוג. היה זה באותו מומנט היסטורי כשלפי החלטת מעצמות המערב (האנטאנט) עברה טרנסילבניה משלטון הונגרי לשלטון רומני.

על הלואה לרב מאנטרדם

פסק־דין שהוציא בית־דינו של הראב"ד רש"ז קליין כשאתו דיינים ר' צבי יעקב קאופמן (מלמד הגפ"ת המפורסם לתהלה של צ'ה שקפדנותו סתרה את המימרה: אין קפדן מלמד) ור' חיים צבי פולאצ'ק (סוחר בביגוד לאכרים, ת"ח ואיש חסיד) עסק באישים חשובים בקנה־מדה ארצי: האחד היה ר' שלמה יודוביץ' מהכפר נאפראד שהיה חתנו של נשיא כולל זיבנבורגן האדמו"ר ר' יחזקאל פאנעט מהעיר דז' והשני היה ר' משה יוסף פריינד מהעיירה ראדנא, חתנו של ראש קנאי המדינה הרב אברהם יהושע פריינד, רבה של נאסאוד (שנקראה בפי היהודים: אנטרדאם). פסק־הדין נושא את התאריך יום ג' לסדר קרח, כ"ג ימים לחודש סיון ה'תרע"ב (1912 למנינם). הבירור סבב סביב שטר על סך 600 כתרים שהיה כיסוי להלוואה שהרב מנאסאוד לווה לשם מטרה סמויה שלא פורשה. התובע בדין־תורה זה היה ר' משה יוסף פריינד והנתבע היה ר' שלמה יודוביץ'. על השטר חתמו כערבים ר' מרדכי יודוביץ' — אביו של ר' שלמה הנתבע — ועוד שלושה מהעיר דז', ר' ברוך אברהם בינדיגר, ר' שאול הנדלר ור' סנדר וירצבורגר. השטר היה מופקד בידיו של ר' שלמה יודוביץ' ככיסוי להלוואה של 600 הכתרים שלקח התובע ר' משה יוסף פריינד לצרכי חותנו מהבאנק בדז'. ר' משה יוסף התחיל לסלק את החוב והוא כבר סילק 264 כתרים ו־67 הלר (אגורות) ולא יסף. זמן מסוים וניכר אחרי הפסקת התשלומים מצד ר' משה יוסף הפקיד ר' שלמה את השטר לגוביינא ב„קופה" (קאסע) בז'יבו וכנראה מדובר בקופת בית־המשפט שהיתה מופקדת על גוביינא כזה. ועקב ההוצאות והרבית תפח הסכום שנותר לסילוק והגיע לכדי 345 כתרים ו־75 אגורות. תבע פריינד את יודוביץ' לדין־תורה וטען בפני ביה"ד הנ"ל בצ'ה שלא היתה רשות לר' שלמה להגיש את השטר לגוביינא באשר אביו של ר' שלמה, ר' מרדכי יודוביץ', יחד עם יתר שלושת הערבים החתומים על השטר, אחראים כמוהו לשטר במדה שוה. והוסיף לטעון שהנ"ל התחייבו לסלק את סכום החוב באופן שוה אתו. אך בית־הדין העלה פקפוקים כלפי טיעוניו וההגיון שבהם. אילו היה כך שארבעת הערבים התחייבו לסלק את החוב שוה בשוה, כי אז התובע ר' משה יוסף לא היה מתחיל כלל לסלק תשלומים על חשבון ההלואה. ונראה שהיתה רוח אחרת אתו אחרי שכבר סילק את מחצית החוב לבאנק. הנתבע ר' שלמה טען בפני ביה"ד שהתובע ר' משה יוסף הבטיחו הרבה פעמים שישלם לבדו את ההלואה והוא לא קיים הבטחותיו ולכן מסר הוא, ר' שלמה, את השטר לגוביינא. ר' שלמה יודוביץ' נתן לפי דרישת ביה"ד תקיעת־כף שאמנם כך השתלשלו הענינים. וקבע ביה"ד שהאומדן (ההשערה) שאלה הם פני הדברים, הפך „ונעשה לנו אומדנא דמוכח" ולכן פסק שאין לר' משה יוסף פריינד „שום תביעה לא ממון ולא הוצאות על ר' שלמה הנתבע הנ"ל". ראיה נוספת מונה ביה"ד על חפותו של ר' שלמה יודוביץ' והיא — מכתב ששלח הרב מנאסאוד לר' מרדכי יודוביץ' ממנו מתברר שחתנו של הרב, רי"מ פריינד ידע שעליו „לסדר את השטר הלז".

המוזכרים בדין־תורה זה היו מהאליטה של היהדות האורתודוכסית בטרנסילבניה בראשית המאה. הרב של אנטרדאם ר׳ אברהם יהושע פריינד התפרסם גם במחלוקת שעורר בעיר קלאוזנבורג כשפסל את המקוה שהותקן שם בהשגחתו של המרא דאתרא ר׳ משה שמואל גלזנר ועל מחלוקת זו נתנו את דעתם בכתב בעד ונגד גדולי הרבנים בהונגריה וגם בפולין. הוא חזר על אותו מעשה גם בסטמר, אלא שהרב מרא דאתרא בעת ההיא ר׳ יודא גרינוולד — שגם הוא כר׳ משה שמואל גלזנר היה נכד החת״ס — כששמע על כך, הוא ציווה על שמשו לשכור עגלה וללכת לאכסנייתו של הרב פריינד ולצוות עליו בשמו שיעזוב מיד את העיר. היו אלה למעשה מחלוקות לשם שמים שנחלקו על־פי השיטות של בנין מקואות, שיטת „אשכנזים" מאסכולת החת״ס ושיטת „ספרדים" מאסכולת ר׳ חיים מצאנז, בעל „דברי חיים". ר׳ מרדכי יודוביץ׳ הנ״ל המוזכר בפסה״ד כ„הנגיד מנאפראדה", היה מחותנן של שושלות רבניות ידועות, ובנו שלמה הנ״ל נשא לאשה את בתו של הרב פאנעט מדז׳.

שרידי קהילת צ׳ה החיים עוד אתנו אינם זוכרים שחי אי־פעם בקהילתם זוג בשם גוטדינר. איש בשם מו״ה ר׳ שמואל צבי גוטדינר מוזכר בדין־תורה שהיה בינו ובין אשתו על גורל ילדיהם ועל חלוקת רכושם, משהחליטו להתגרש. בית־דין של חמשה ישב על המדוכה, בראשות הראב״ד ואתו נכבדי העדה מו״ה שלום אליעזר גרוס, מוה״ר גדליה ברגפלד, מו״ה אברהם פריד, מו״ה אשר אנשל פייאר — כולם זכו בתואר, הגם שת״ח מובהק הוגה בש״ס ופוסקים יומם ולילה היה ר׳ גדליה ברגפלד בלבד. הרכב רחב זה נקרא להתיר סבך של גירושים, הוא כאמור שמואל צבי והיא לאה־לאונה לבית רוזנברג. ביה״ד פוסק שעל הבעל לשלם מיד לאשתו 300 זהובים. אך כיוון שאין לאיש כסף במזומנים, הרי עליו להעביר לבעלות אשתו את מושבו הקבוע בבית־הכנסת ששוויו נקבע לפי מה ששילם בעדו בעת חנוכת בית־הכנסת שבע שנים לפני הגירושים. והיא תבחר בחנותו ותקח ממנה סחורות בגודל הסכום שישאר עוד חייב לפי מחיר הקניה של הסחורה. להלן נאמר בפסה״ד ששני הילדים הקטנים יותר, הילד אליהו והילדה רבקה, ישארו בחזקת האם שתזין אותם ותגדל אותם. ואילו שני הילדים הגדולים יותר, הבן שלמה והבן פנחס אריה, יעברו לרשות האב „שיזין אותם ויגדלם". ואין לאשה שום תביעה על מזונות בעד שני הילדים שתחזיק בהם. פסה״ד מצווה גם על חלוקת המטלטלין: הבעל יקח מיטת־ברזל של ילדים וכן מיטה מעץ לא־צבועה, ספה, שני כסאות, את השולחן שקנה ומכלי המיטה יקבל אותם פריטים שהוא קנה, נוסף על שמיכת־נוצות לילדים. כן יוכל ליטול אתו שלוש צלחות, שלוש מערכות סכו״ם וקערה אחת. שאר המטלטלין הם רכוש האשה. את כל הרכוש בכסף ובשווה־כסף שהם רכוש האשה חייב הבעל להפקיד בידי שליש ור׳ שמואל צבי וזוגתו מחויבים כבר למחרת מתן פסה״ד לפתוח בביה״ד הממשלתי (Törvényszék) כפי שכתוב באותיות עבריות) את הליכי הגירושים האזרחיים וכבר ביום ג׳ בשבוע לנסוע לווראהל (Sz. Váralja) כדי לסדר את הגט לפי דיני ישראל (בצ׳ה לא סידרו גטין). ומהרגע שהגט סודר, על השליש למסור לידי האשה את המטלטלין והחפצים שנפסקו לה. לפי סעיף אחר, כל הוצאות הגירושין והגט הן על הבעל ר׳ שמואל צבי גוטדינר הנ״ל. סעיף זה רומז אולי שיזום הגירושין והגט או האשם בהם היה הבעל ולכן היה עליו לשאת בהוצאות כולן. ביה״ד מינה את ר׳ גדליה ברגפלד כשליש (צד שלישי). מסעיף נוסף בפסה״ד ניתן לשער שהליכי גירושין יכלו להימשך באותה תקופה גם שנה ויותר. האשה נתנה ערבויות לבעלה ונאמר שם שאם ההליכים יימשכו למעלה משנה, הרי מקץ שנה אחת אין היא חייבת עוד לקיים את הערבויות כלפיו. פס״ד זה ניתן בצ׳ה ביום א׳ דסליחות ה׳תרס״ח, 20 בספטמבר 1908. לא מתברר למה הזוג גוטדינר התגרש, מה טענו בני הזוג בשעת הבירור וגם לא נודע לנו, מי היה ר׳ שמואל צבי גוטדינר ומי היתה אשתו לאה־לאונה לבית רוזנברג.

גם לא נדע לעולם, אם הזוג מהאדאד בו מדובר להלן, נפרד או לא נפרד עקב הדרישה לגט שהגיש הבעל. ונזכיר את בני הזוג רק לפי ראשי־תיבות של שמותיהם שמא צאצאיהם חיים עוד אתנו. ביום א׳ דר״ח סיון תרס״ד (1904) פנה הבעל א״ש בן ר׳ משה ש. לראב״ד של צ׳ה בזו התלונה: „לפני שנתיים נשאתי לאשה את הנערה ר. בת ר׳ ליב ב. מהאדאד וארבעה שבועות אחרי החתונה היא נתקפה במחלת הנפילה. נבהלתי מאד, כי לא ידעתי שהיא סובלת ממחלה זו". חותנתו אמרה לו שזה מה שעשה לה גרם למחלתה. אך נודע לו מפי אנשים אחרים וגם אבי אשתו הודה בפניו שהיא היתה חולה במחלה זו עוד לפני הנישואים. הוא מנסה הכל, אבל שום דבר לא עוזר. על־כן מצהיר ומודיע א״ש הנ״ל שאין הוא יכול ורוצה לחיות עוד ביחד עם אשתו בשום אופן ופנים. המחלה תוקפת אותה מדי 4—5 שבועות. הוא הזמין את אשתו כבר ארבע פעמים להתיצב לדין־תורה, אבל היא לא הופיעה ולכן הוא מבקש להשתחרר על־ידי גט פיטורין. והנה ביום א׳ דר״ח תמוז שהוא ל׳ דחודש סיון תרס״ד מופיע הזוג, בעל ואשתו, בפני בי״ד בהרכב הראב״ד ואתו ר׳ אליעזר וייל, מהמלמדים הותיקים של צ׳ה ור׳ שמחה לייב (ששם משפחתו א״א היה לפענח מהכתב) והבעל חוזר על טיעוניו בדבר מחלת אשתו ואילו האשה כופרת במחלה זו ודורשת להיבדק על־ידי רופאים מומחים; היא סובלת רק מכאבי־ראש שכתוצאה מהם היא נתקפת בסחרחורות לכמה רגעים בלבד. אין היא מסכימה לקבל גט מבעלה. והנה פסה״ד כתבו וכלשונו: „בנדון דין ודברים שבין איש ואשתו הנ״ל פסקנו ההלכה שהבעל כ״ה רא״ש הנ״ל מחויב לברר או ע״י ב׳ עדים כשרים או ע״י רופאים מומחים באופן שיהיה הדבר מבורר בלא שום ספק כלל בעיני הב״ד אם החולי של אשתו הוא הנכפא ר״ל ואם מחויבת האשה הנ״ל לקבל גט בלי שום עיכוב כלל והבעל מחויב לברר הדבר בתוך ב׳ חדשים והאשה מחויבת לעמוד אצל הרופאים שהבעל רוצה חוץ מהרופא מערדא־סאדא (Erdőszáda) ואם החולי איננו החולי הנכפא ר״ל מחויב לדור עמה". אפשר רק לנחש שהבעל הדורש גט היה מקהילת ערדא־סאדא הנ״ל ולכן נפסל הרופא משם לחוות דעת על מחלת האשה.

בשנת תרס"ח (1909) שכרו שני בעלי־בתים מצ'ה מורה פרטי ששמו היה אברהם כ"ץ, שילמד את ילדיהם בבתיהם וישגיח על חינוכם. מאחר ששוכרי המורה לא היו שבעי רצון מתוצאות הוראתו, הם רצו לפטרו ולשלחו „באמצע הזמן" בלי לשלם לו את המגיע לו. המורה הזמין את מעסיקיו לדין־תורה שישב בהרכב הראב"ד ואתו השו"ב ר' אשר אנשל שרייבר והשמש ר' דוד בראון (שהיה בר־אורין, מורה לבנות בלימודי קודש ובעל־שחרית נעים זמירות בשבתות וחגים; חיילים הונגריים שהתחזו כשיכורים, הרגוהו בשנת 1940 ברחוב סמוך לביתו בקתות רוביהם, הי"ד). בית־הדין פסק שעל הנתבעים, ר' יחזקאל דב קסטנבאום ור' שלמה (שאת שם משפחתו א"א לפענח בכתובים), לשלם סך 12 זהובים פיצויי פיטורין. אם יסרבו לשלם, כי אז עליהם להוכיח באמצעות „שני עדים כשרים ובראיה ברורה" שהמורה לא מילא אחרי התחייבויותיו, לא לימד את הילדים להתפלל, לומר קריאת־שמע על המיטה וכו'. גם ברירה אחרת ניתנת לנתבעים, להעמיד את ילדיהם לבחינה. ואם ביה"ד יווכח שהמורה מילא את תפקידו במדה מספקת, אז על מעסיקיו להחזיקו עד סוף הזמן. אם לאו — דהיינו, העדים או הבחינה הוכיחו נכונות טיעוני המעסיקים — אזי הוא יפוטר ללא שהיות. פסה"ד ניתן ביום ט' תמוז תרס"ט, 28 ביוני 1909 למנינם.

מה היתה הסחורה שהצריכה כה הרבה חוטים לקשירה, אם קרשים או בקר שהובלו בקרונות רכבת, חוטים עליהם ועל כמותם נחלקו הדעות בין בעלי־הדין ר' משה שמעון מהישוב פוסטא־פנטלה (Puszta-Pentele) ובין ר' יצחק אייזיק שטרן מאגרהאט (Égerhát) — לשאלה זו לא מצאנו תשובה ברורה בדין־ודברים שנרשמו במהלך דין־תורה ביניהם באגרהאט ביום י"ז טבת תרס"ח, 22 בדצמבר 1907 בפני בי"ד בהרכב הראב"ד וכן מו"ה יוסף קליין וכ"ה פרץ גולדשטיין, האחרונים שניהם תושבי המקום. שמעון תבע לדין את שטרן על כמות חבלי הקשירה שהשתמש בה ועל הפרשי סכומים עליהם הגיש חשבון לשותפו. טיעוני הצדדים לא נרשמו ורק מפסה"ד אפשר לעמוד עליהם. בפסה"ד נאמר שלגבי הסכום של 99 וחצי זהובים ששטרן תובע במחיר החוטים לקשירת או אריזת הסחורה בתוך ארבעה וחצי קרונות רכבת, יש לברר את הדבר לפי חוות־דעת של מומחים שיגידו כמה חוטי קשירה דרושים לכל קרון וקרון. ואם יוכח, כי 37 ק"ג חוטי הקשירה ששטרן מסר לידי שמעון יחד עם 22 ק"ג החוטים ששמעון עצמו הביא משלו הספיקו לאריזת או קשירת כל הכמות של 4 וחצי קרונות, כי אז יש לנכות מהסכום הנ"ל (של 99 וחצי זהובים) את הסך של 76 זהובים שעל שטרן להחזיר לשמעון. זה כמובן אחרי ובהתאם לחוות הדעת של המומחים. מהמשך פסה"ד יש להבין שהסחורה שמדובר בה נמכרה על־ידי שטרן לשמעון ושטרן דרש שגם בעד אריזת שנים וחצי הקרונות האחרונים ישלם לו שמעון שנים־וחצי זהובים למטר־מעוקב. שמעון טען לעומת זה שההסכם היה על 2 ורבע זהובים לממ"ע בעד כל הסחורה. על טיעון זה של שמעון הוא נתחייב על־ידי ביה"ד לתת תוך שבוע ימים תקיעת־כף לראב"ד לחיזוק טענתו. בין בעלי הדין היו גם חילוקי דעות על כמות הסחורה שהכיל כל קרון, אם מאה או 102 מטר־מעוקב. ואולי משום שהסחורה נמדדה לפי מטרים־מעוקבים, יש להסיק שהמדובר בקרשים ולא בבקר. כמויות אלה של סחורות מעידות על היקף הסחר שניהלו יהודי סילאדי בתקופה שלפני מלה"ע הראשונה כשהקיסרות האוסטרו־הונגרית היתה פתוחה לפניהם. עם מעבר האזור לשלטון רומני נשארה בו רק פירמה אחת שניהלה עסקי יצוא למרחקים, זו הפירמה של רייך ושותפיו בצ'ה לסחר בדגנים, פירות וביצים. באזור זה שבין נחל סילאדי ונהר סמוש היתה מאז ומעולם חרושת זכוכית שחומר גלם שימשו לה החולות שעל שפת הנהר סמוש, אלא שחרושת זו היתה מוגבלת ופרימיטיבית. בשנות ה־20 הקים יינו טביוביץ' — שהיה תקופה ממושכת ראש־הקהל של הגליל הרבני — תעשיית זכוכית מודרנית בשיללמד (Ulmeni-Sülelmed) שפירנסה משפחות רבות, גם יהודיות ותוצרתה נמכרה רק בין גבולות רומניה.

יש לפנינו פס"ד של הראב"ד רש"ז קליין מצ'ה כפוסק יחיד שאת תרגומו הוא רשם בכתב־ידו גם בהונגרית, מהתאריך כ"ד כסלו ה'תר"ע, 7 בדצמבר 1909 למנינם. הפסיקה נוגעת לאחריות להחזקתם של ארבעה יתומים ולבעלות על רכוש שנותר אחרי אביהם שנפטר, הלא הוא יעקב מאיר איז'אק, בנו של ר' יוסף וחתנו של ר' מרדכי גולדנברג. הבוררות התקיימה בס' צ'ה, אבל הצדדים היו כנראה תושבי הכפר סלסיג (Szélszeg). נראה שהאלמנה עמדה להינשא שנית וילדיה היו לה למכשול. רק מצב־דברים זה יכול להסביר את החלטת הרב, למסור את החזקת הילדים, אחד לאבי האשה ר' מרדכי גולדנברג, שני לאחיה יצחק, שלישי לגיסה יצחק קאופמן ורביעי לסב מצד האב ר' יוסף איז'אק. אשר לבית שהיה שייך לאביו, הבורר נותן מקום לטיעון שבבית זה בו מתגוררת האשה ושנבנה על־ידי הבעל המנוח על מגרש התגוררה האשה ומשפחתה יותר משלוש שנים טרם מות הבעל ולכן יש לה ולמשפחתה חזקה על הבית והיא זכאית לגור בבית זה עד נשואיה. אך אחרי נשואיה לא תהיה לה שום חזקה על הבית שיעבור לבעלות היתומים ויש אז להשכיר את הבית ואת הרפת שבחצרו לזכותם עד שיגדלו — אך לא את דיר האווזים שהיה כנראה שייך ליוסף איז'אק, אבי הנפטר. אם אפשר יהיה למכור את כל הנדל"ן במחיר טוב, הרי את המכירה יש לעשות „בידיעת הרב דק"ק סי' טשעה ואת הכסף יש להפקיד לטובת היתומים בקופת הבאנק" ואת כתב ההתחייבות שר' יוסף יצחק איז'אק יקבל מכלתו האלמנה ימסור במקרה זה לידי הרב הנ"ל שישמידנו.

פסק־דין שניתן ביום ג' פרשת כי־תבא י"ב ימים לירח אלול ה'תרס"ה לפ"ק (1905) מטעם בי"ד של שלשה, הראב"ד ואתו ר' צבי מרקוביץ' וכה"ר אליעזר וייל (שהיה מלמד הדרדקי החביב על הכל בצ'ה) נוגע למניעת התחרות בלתי הוגנת בין סוחרים בפריים, „בענין המסחר בכפר בביצים, נפט, חומץ וכו'" — אך שם הכפר לא ננקב. בעלי־הדין היו ר' ממתיה' גוטליב — שאחרי מלה"ע הראשונה התישב בצ'ה בה קנה לו בית גדול — ור' מרדכי פנחס ברגר. מהכתובים עולה ששנים אלה היו גיסים. על גוטליב אוסר ביה"ד „למזוג יי"ש בחשאי ובהסתר" ואילו על ברגר נאסר לעסוק בסחר נפט, חומץ וכדומה, אך מותר לו למכור גפרורים ללקוחות

„השותים אצלו או קונים אצלו טבק". על ברגר גם נאסר לסובב בין בתי הכפר ולקנות ביצים, מלבד ביצים שמביאים לו למכירה לביתו אותן הוא מחויב למכור אח"כ לגוטליב במחיר כפי שמשלמים „לסוחרים קטנים". מי מהצדדים יעבור על פס"ד בוררות זה, חייב יהיה לשלם קנס בסך 50 זהובים לידי הרב דק"ק צ'ה למטרת „דבר טוב", ונאמר להלן ש„אין לצדדים אחריות לאחיות ולגיסות ולכל צד הרשות להגן על זכויותיו גם על־ידי פניה לערכאות". מפסה"ד יוצא עכ"פ שהגיסים היו בכפר המסוים חוכרי הזכיון למכירת כוהל, טבק וגפרורים והם עסקו גם בסחר ביצים.

אי־פעם היתה בס' צ'ה מחלוקת בין ראשי הקהילה על תפקידי ראשות הקהל והגבאות. מהדף בכתב־ידו של הראב"ד מתברר, מי היו אלה שבאמצעותם הוא ניסה ליישב את המחלוקת. הוא הזמין אליו את „הקצינים הנגידים אקרו"ט (ראשי תיבות של: אנשי קהילה רבים וטובים) דפק"ק סי' טשעה יע"א", כ"ה ברוך ליכטמן, כ"ה יצחק קרמר, כ"ה משה דוידוביץ' (היה בן־אחותו של הרב) כ"ה אהרן יעקובוביץ' וכ"ה אברהם צבי שטרן וכן את מזכיר הקהילה „הרבני המופלג מו"ה אברהם קליין" (היה האח הבכור של הרב). וכה נאמר בהזמנה: „בענין המאבקים על תפקידי הגבאי וראש־הקהילה מוזמנים הנ"ל להופיע בפני ביום ד' פ' שלח, משמע מחר בשעה 7 אחה"צ, כדי להסדיר את הענינים במדת האפשר בדרכי שלום. ומזכיר הקהילה מתבקש להביא אתו את פנקס הקהילה ואת תקנות הקהילה". השנה לא ננקבה בהזמנה. גם מתחת נוסח ההזמנה שורת השמות של המוזמנים אחד אחרי השני. שלושה מהם, ליכטמן, קרמר ודוידוביץ', רושמים בהונגרית את המלה „ראיתי", יעקבוביץ' רושם אותו דבר באידיש ושנים האחרים, שטרן וקליין, חותמים את שמם בעברית. האם באותו מעמד הצליח הרב להשכין שלום בין הניצים, זו שאלה שרק שר ההיסטוריה של קהילת צ'ה היה יכול לתת תשובה עליה. אלא שפנקסיו נעלמו ואינם עוד ולא נדע לעולם מה רשם בהם בשעתו. אך את בעלי הריב ראינו שנים רבות כשהם חיים בשלום וריעות ביניהם. גבאים באו והלכו, ראשי הקהל התחלפו מדי שנה או מדי כמה שנים ובעת החילופין רעדו כל פעם עמודי הספים, אך מה היו רעידות אלה לעומת הרעש שקבר תחתיו את הכל, את הקהילה ואת כל יהודיה, כפריים ועירוניים, כולם.

האומר לירושלם תושב ולערי יהודא תבוננה וחרבותי׳ אקומם וישב עמי בנוה שלום ובמושכנות מובטחים ובמנוחות שאננות, (ישעי׳ לב׳ יח׳)

התקנות ואופני פרטי הנהגות מהחברה בנין בתי מחסה לעניי כולל זיעבענבירגען וסילאדי הי״ו!

א׳] הבתים יחלק בנומערן וכפי הפלאן שבידינו יעמוד 18 נומערן על שטח נחלתינו, ועוד 5 בתים יחידים, וככה יבנה הבתים בגובה היינו בית ועלי׳ על גביו, ויעלה מספר הנומערן והבתים יחידים לששה וארבעים בתים מרווחים היינו 36 נומערן שלמים, 10 בתים יחידים, [זולת הבתים הנדרש לצרכי רבים כמו בית הכנסת ובית טבילה וכדומה] וז:

ב׳] כל נומער יכלול בו בית לפנים מבית החלונה קטנה מדתו 4 אמות אורך על 6 אמות רוחב, הפנימית 7 אמות אורך על 6 אמות רוחב, לפני הבתים 4 אמות פנוי לחצר הבית, ובית תבשיל וביהכ״ס של כבוד ולפני החלונות שטח פנוי ½ 8 אמות בעד כל נומער למען שהאויר תהא זך ללול ובריא:

ג׳] הבונה אשר יבנה הבתים הנהו מהנדס׳ [ארכיטעק] מבני עמנו מר בן ציון גינו הי״ו מיושבי עיה״ק ירושלם תובב״א:

ד׳] הבתים יבואו מקומם בנומערן, לציין ולהרשים נדבת קוני שטרות המניות (אקציען) על איזה בית נכנס כספו ונדבת לבו:

ה׳] יען שכל לבבות אחב״י חפצם ותשוקתם באהבה לזכות באדמות הקדש ולקחת חלק בחברתנו, אך אין יד כל אדם משגת לזה, ע״כ עשינו מחלקות שונות לטובת החברה והחברים שיהי׳ שוה לכל איש ואיש כהשג ידו וברכת ה הטובה אשר עליו:

1 מחלקה ראשונה מי שנדב עבור בנין נומער שלם כנז״ל בסעי׳ ב׳ עבור כל זאת על הנודב לשלם לקופת החברה בנין בתים שלשה אלפים קראנען 3000 Kr,

II מחלקה שני׳ מי שינדב לבנין, שני שליש ⅔ נומער עליו לשלם שני אלפים קראן Kr. 2000

III מחלקה שלישית מי שינדב לבנין, שליש נומער ⅓ עליו לשלם אלף קראן Kr. 1000

IIII מחלקה רביעית מי שינדב לבנין, חלקת חמשה עשר נומער עליו לשלם מאתים קראן Kr. 200

ו׳] עבור הארבעה מחלקות הנז׳ ערכנו שטרי מניות (אקציען) שהנם ביד הרב המשתדל נ״י ומי שביכלתו לשלם השטר מני׳ אשר יקנה בפעם אחת בטח שכרו כפול, ועכ״פ לא יאוחר זמן התשלומין מג׳ פרקים בג׳ שנים רצופין זה אחר זה:

ז׳] בכדי שיזכה כל מי שלבו חפץ לבוא בברית חברתנו גם אלו האנשים אשר גם מקנה השטרי קנין מהמחלקה הרביעית כבד עליהם, עוד זאת למען לתת לכסף מולא עבור ההוצאות על ענייני הצבור לצרכי רבים כמו בית מקדש מעט לתורה ולתפלה, בית טבילה וכדומה, בורות מים כו׳, עשינו שטרי קנין מכירה קיימת על אדמת וקרקע נחלתנו כפי השטרי קנין שתי׳ שדרל״נו הרב המשתדל נ״י, גם זאת יפרד והי׳ לשלשה ראשים:

1 שטר מקנה דא׳ קרקע במחיר 40 קראן, 2 שטרי מקנה שמונה אמות קרקע במחיר 80 קראן 3 ארבעה שטרי מקנה ששה עשר אמות קרקע במחיר 160 קראן:

ח׳] תשלומי שטרי הקנין מהקרקע יהי׳ בשני פרקים היינו בעת הקנין יותן מחצית מחיר השטר קנין 20 קראן, ומחצה השני׳ אחר עבור חצי שנה מעת לקחו השטר קנין:

דף א׳ מתקנות לבנין בתי מחסה של כולל זיעבענבירגען וסילאדי.

יהודי סילאדי — וארץ ישראל

יהודי סילאדי כמו בוודאי גם אחיהם ממחוזות אחרים בטרנסילבניה, קיימו לפי סימנים והוכחות מובהקים את „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני" בזמנים קדומים כבזמנים החדשים, אם באמצעות תרומות ל„כולל סילאדי" (השם המלא: „כולל זיבענברגן וסילאדי") ולאחר־מכן גם לקרנות הציוניות וכן גם באופנים אחרים. לכותב שורות אלה ידועים לפחות שני מקרים של עליה לארץ־ישראל מהאזור שבין הנהרות סילאדי וסמוש עוד במאה ה־19. אחד מהם הוא עלייתם לירושלים של אלמנת הרב הראשון של צ׳ה ושני ילדיה בשנות ה־60 של אותה מאה. ומקרה אחר הוא עלייתה של נערה לירושלים, כנראה בשנות ה־70 ולפי מה שסופר, הסיבה לכך היתה: אכזבה מרה מחתן שנטש אותה. רק הסיפור עליה היה נפוץ בין יהודים כפריים, אך שמה לא נודע.

שליחים מטעם הכוללים וקופת רבי־מאיר־בעל־הנס היו מבקרים בעיירות וכפרי המחוז לפני שנים רבות. והיו גבאים וגובים מקומיים שהיו מתרימים מטעם נשיאות הכולל ששכנה כבוד בעיר דז׳ בראשותם של בני שושלת פאנעט. על פעילות זו אין לנו תיעוד מדז׳ עצמה שהלך לאיבוד בימי המלחמה והשואה. גם חלק מגנזך כולל זיבענברגן וסילאדי בירושלים שהיה שמור בבנין סמוך למעבר־מנדלבאום, נפגע בימי הקרבות של מלחמת השחרור. אך גם ממה שנותר מגנזך זה נשארו לפליטה דפים המתיחסים ליהודי סילאדי שיש בהם משום מתן כבוד לזכרם.

יש גם רישום בכתב על ביקורו של שד"ר מעיה"ק צפת ממשפחת קלינגר בצ׳ה לפני 80 שנה ויש להניח שהוא ביקר גם בישובים אחרים במחוז ולא רק פעם אחת. היה קשר גם עם מוסדות סעד אחרים בארץ־ישראל ולא רק עם הכוללים, כגון בית־זקנים בירושלים שלפי התיעוד אשר בידנו שלח לפני קרוב ל־90 שנה חוברת עם פרחי ארץ הקודש מיובשים בין דפיה וביקש בעדה תרומה של עשרה כתרים, חוברת שהוגרלה בין יהודי צ׳ה. חוברות דומות בוודאי נשלחו גם לקהילות אחרות במחוז סילאדי. אם היה קשר כזה, משמע שזה לא היה קשר חד־פעמי.

נשיאות כולל זיבנברגן בירושלים ציינה את מחוז סילאדי כחטיבה נפרדת ועצמאית, כ„מדינה" בפני עצמה. הסיבה נעוצה בכך שרב המדינה רבי יחזקאל פאנעט ז"ל שהיה נשיא הכולל בטרנסילבניה, היקצה את מחוז סילאדי לבנו ר׳ חיים בצלאל פאנעט ז"ל להיות בו הרב של המחוז כשמושבו בטשנד והפריש לו גם מנשיאותו על הקופה. גם מה שנותר בגנזך הכולל בירושלים לפליטה יש משום עדות שיהודי סילאדי שמרו בלבם פינה מיוחדת לירושלים ותרמו לסיעוד עניי עיר הקודש וחיזוק מוסדותיה. בראשית המאה ה־20 ערך הכולל התרמה מיוחדת לבנין בתי זיבענברגן וסילאדי בירושלים. התרמה זו נקראה „רכישת מניות" (אקציע) — והתרומות המצופות נעו בין 20 ל־3000 כתרים (קראנען). לפי הפרוספקט שהופץ, מי שתרם 3000 כתרים, רכש בסכום זה דירה שלימה בבתי זיבנברגן וסילאדי, בה יוכל לגור אם יעלה ארצה. ואם לא יעלה לגור בירושלים, שמורות לו זכויות שונות מהסוג הנ"ל, בהתאם לגודל תרומתם. גואל. גם לתורמים פחות, לפי מה שירבו או ימעיטו, שמורות זכויות שונות מהסוג הנ"ל, בהתאם לגודל תרומתו.

לפי התיעוד שכולל סילאדי בירושלים העמיד לרשותנו, היו בין יהודי סילאדי אחדים שהעמידו את ירושלים בראש מאווייהם ותרמו למענה סכומים מירביים. איש כזה היה ר׳ דב בן ר׳ זבולון גרינבאום (Grünbaum Bernát) מהכפר ביקאצה (Bikácza) שרכש „בית שלם" מבתי כולל סילאדי בירושלים, בתרומה של 3000 כתרים. הוא תרם את התרומה בשמו ובשם אמו צ׳ארנה ובשם אשתו ייטל בת ר׳ דב ומרת פרימט. מהרישום בפנקס הכולל יוצא שאת ההתחייבות קיבל גרינבאום על עצמו בשנת תרס"ט (1909) והוא השלים את סילוק התחייבותו על 3000 הכתרים בשנת תרע"ו (1916). ועוד רשום על הדף שר׳ דב גרינבאום הלך לעולמו בכ"ד אייר תרפ"ד (1924) בכפר מושבו ביקאצה. תרומה גדולה אחרת של 1000 (אלף) כתרים היתה מצד ר׳ שמשון דייטש (Deutsch Simon) יליד הכפר נאפראד שהיה דודו של הרב ש"ז קליין מצ׳ה מצד אמו. ר׳ שמשון התגורר בעת מתן תרומתו בכפר ליד נאדי־באניה, מחוץ למחוז סילאדי, אבל רצה כנראה לתמוך בהקמת בתי סילאדי בירושלים ולכן נרשמה תרומתו בפנקס כולל־סילאדי. היה עוד מקרה של תרומה של אלף כתרים מצד יהודי כפרי בסילאדי שהיתנה תנאי ב„חוזה", לפיו התחייב כולל סילאדי, נוסף על התנאים הנקובים בתקנות, „ללמוד משניות בכנופיא בבי עשרה (דהיינו במנין של עשרה אנשים) במשך השלושים" אחרי פטירת התורם. תורם זה היה ר׳ בנימין ב"ר אברהם משה וחנה קאופמן (Kaufmann Béni) מְסילאדי־ניירש שליד האדאד. יהכוונה כנראה לכפר ניירשיד (Nyirsid).

מכל התרומות הגדולות מעניינת במיוחד תרומה במסגרת של צוואה המורישה לכולל סילאדי סך שלושת אלפים כתרים, מצד זאב דב ב"ר אהרן הכהן פייגנבאום מבוצום (Bucsom — Vármező) ואשתו רחל בת ר׳ מאיר. על דף נפרד צוין שהתורם נפטר ביום כ"א אייר תרע"ד (1914) ואשתו נפטרה ביום ד׳ אדר תרע"ד (1914) — שניהם נפטרו בהפרש של חדשיים. ר׳ זאב דב מצווה ואומר: „שבוודאי לא יספיד אותי שום רב ושום איש וגם על המצבה לא ירשום לי שום שבח, רק השם בלבד... אחרי פטירתי יש לשלוח שש־מאות זהוב כסף לאה"ק לצורך קנין בתים ואח"כ בכל שנה ושנה לאה"ק שלוש מאות זהו"כ עד משך ג׳ שנים עד השלמת חמישה־עשר מאות זהו"כ (כל זהוב־כסף שוויו היה שני כתרים)... ויכתוב להם ג"כ אם יזכה ידידי הטוב מו"ה ישראל מאיר שו"ב וואלדמאן דפה לעלות לאה"ק, הוא, קודם לכל אדם ידור בתוך ביתי כל ימי חייו וחיי זוגתו היקרה מרת פריידא־תרצה, ועל זה מחיר הבית, היינו החמישה־עשר מאות זהו"כ. אני משעבד כל נכסי ומטלטלין מעכשיו ולאחר מותי ואני מזכה עניי ארץ ע"י ידידי הטוב

ב"ה. כולל זיבענבירגען וסילאדי בעיה"ק ירושלם תובב"א

במזומן		שטרות	ה"ה הנולד ח' [illegible]	בשנת	דף	מספר ח-צוף

№ 279

[illegible]

א [illegible]

ב [illegible]

[illegible]

ג [illegible]

ד [illegible]

ה [illegible]

ו [illegible]

ז [illegible]

[illegible]

שם זאב דוב בן אהרן הכהן ע"ה נפטר ט' אייר תשי"ד [illegible] ווארמיזא

שם אשת רחל בת מאיר " נפטרה ד' אדר "

[illegible]

[illegible]

צוואת ר' זאב דוב פייגנבאום מבוצ'ום (ווארמזה) לזכות כולל סילאדי לבנות בית בירושלים.

ב"ה. כולל זיבענבירגען וסילאדי בעיה"ק ירושלם תובב"א

לזכרון	במזומן			שטרות		הדה	בשנת	דף	מספר הרצוף
	נהנה	מניע	פרע בחובו	נרוש	במחיר				

בה' כי חוק בריחי שערך ברך בניך בקרבך, לפרט. ידיו רב לו ועזר מצריו תהיה. לסדר. מ' איגען יע"א

שלמא רבא מן שמיא וחיים טובים ואריכין וגמר חתמה טובה לאלתר למעלות כבוד קדוש טובי ומנהלי כולל

זיבענביאגען וסילאדי באה"ק ארה"ה, תובב"א.

את חטאי אני מזכיר היום. דהיינו בהמחלל את המועדות. רק הפוקחי נפשות עם ה' אלקי' יעקב העוסקים מדי יום ביומו על התורה

ועל העבודה, ועיני כל אליכם ישברו לתת את אכלם להם בעתם. הוכחתי לטפות באדם כי יקריב קרבן לה'. על אחת כמה

וכמה אם עלה קרבנו. ועכשיו הנני באתי לכלל עשה. הנה התרני הנגיד והקצין כה"ר שמשון בן חוה נדר ונדב בכל

טגת לבו הטוב יה' ממועש נ' סך אלף אחד כתרים לטובת חיזוק ת"ת. ולעזר בקור חולים. שיהי לקרן קימת.

באופן ובתנאי שאחר התהלכות נשמתו הטהורה לאמר אחריו קדיש. וגם משניות בכל יום אם שמו הנ"ל -

ועכשיו הנה זה - עימתל' מעלות כבוד קדושי' טובי ומנהלי' כולל הנ"ל. שישלחו לו תיכף ומיד פאסט טשעקן משם.

כל האלף כתרים לא בבת אחת הוא שלח רק לחלקים. ועכשיו ברצונו לשלח סך מאה כתרים. ובמשך שני ירחים איה'

סך מאה כתרים. וכן עד גמורה. ומה גם מה. מאחר שהנגיד והקצין כה"ר שמשון בן חוה הנ"ל הוא זקן ושבע ימים ת"ל.

חושק הוא שאחרי בלתו היו תהיה לו עדנה שלא יאיחר לשלם את נדרו ואת נדבתו אשר נדר ונדב ברצונו ובלבו הטוב. יה'?

ולזה עשה פיג! וחק ומשפט. דהיינו שצוה בצוואתו כתב וחתם לבניו א. כה"ר מתתי'ה. ב' כה"ר משה אהרן. ג. כה"ר

אברהם שמעון יה' נ'. בני האשה מ' העניע ע"ה. וואה גמורה, איך אם ישאר מהסך הנ"ל אחר פטירתו בלי תשלומין ואין חליק בין רב

למעט. הכל הוא באחריותם. ועליהם הוא מוטל לשלח את דמי נדר אביהם ~~עד~~ כל המותר בבת אחת עד פריטה אחרונה ~~מלואת כל~~ הסך הנ"ל

נא אל תשוביני רקם, כי אם קבלה אחת על מאה כתרים וגם כן כמה פאפט טשעקי'. דברי המדבר

לכבוד הת"ת, תורתינו הקדושה ולכבוד פקוחי הנפשות בקורי החולים. ש"י באמת ובתמים. ב' ג' דחוה"מ סכות תרע"ד לפק'

Deutsch Simon — וזי הוא חתימת כתב ידו

אני הק' בנימין בן שרה גבאי ומאסף צקלי הקודש רמב"ן שו"ב

תרומת ר' שמשון דייטש לכולל סילאדי לחיזוק ת"ת ולעזר ביקור חולים.

ב"ה. כולל זיבענבירגען וסילאדי בעיה"ק ירושלם תובב"א

Goldfarb Ferencz Hadad

	200
K 10	20
	185
	100
	50
	30
	200 / 200

Grünbaum Bernát Bikácza új Hadad

	3,000
K 185	
K 145	40
K 185	185
	145
	185
	185
	185
	370
	370
	185
	185
	185
	400
	2620
	380

No 13

דף התרומות של ר' צבי ב"ר יודא גולדפרב מקהלת הודוד
ושל ר' דוב ב"ר זבולון גרינבאום מהכפר ביקוצה
בשנת תרס"ט (1909) לכולל סילאדי בעיה"ק ירושלים תובב"א.

מו"ה ישראל מאיר שו"ב דפה, כי הוא הגובה מעות א"י זה איזה שנים וידו כיד עניי אה"ק". בצוואה גם נאמר שר' זאב דב תורם את ספר־התורה שלו לקהל בוצ'ום, „על אופן זה שיקיימו הי"צ (יאהרצייט — יום הפטירה) שלי וגם בכל הזכרת נשמות יתפלל עבורי אמ"ר (אל מלא רחמים)". הצוואה נרשמה מפי הנדבן כאשר היה כבר על מיטת חליו סמוך למותו, ביום ב' לס' משפטים תרע"ד לפ"ק (1914) וחתימתו של השו"ב ר' ישראל מאיר המוזכר כמופקד על קיום הצוואה מתחת לצוואה מעידה, שהוא־הוא שהעלה את הצוואה על הנייר. ועוד ניתן להבין שר' ישראל מאיר שו"ב וואלדמאן התכונן לעלות לארץ־ישראל יחד עם משפחתו וכספי העזבון היו אמורים להעמיד לרשותו בית־מגורים בירושלים.

מלבד התורמים הנ"ל רשומים על דפי כולל זיבנברגן וסילאדי תורמים רבים ממחוז סילאדי שנענו לקריאה לעזור להקמת הבנינים בירושלים. וראוי שנעלה את שמות כולם לזכרון:

ר' צבי יודא גולדפרב מהאדאד (Goldfarb Ferenc, Hadad); ר' יוסף ב"ר יצחק משה פאנעט מטשנד (Paneth József, Tasnád); ר' משה יוסף בלאו (Blau József) מהאדאד שעבר אח"כ לגור בצ'ה; ר' יודא ב"ר יוסף גרוס, צ'ה (Grosz Lipót) שהיה במשך שנים ראש הקהלה; ר' יוסף ב"ר גרשון הרצפלד (Herczfeld József) משומלו; ר' יעקב נוסבאום (Nuszbaum Jakab) משומלו; ר' זאב האופט מטשנד (Haupt Farkas); ר' יצחק ב"ר משה פרנקל מטשנד (Frenkel Ignátz); ר' אברהם ב"ר דוד לאזאר (Lázár Albert) מצ'ה; ר' שמעון ב"ר שמואל ווייס מהאדאד; ר' ישראל אשר בן רבקה פרנקל מבאבצה (Frenkel Izidor, Bábcza) שהיה אח"כ בעל טחנת קמח בצ'ה; ר' דב ב"ר חיים (Lax Bernát, Egerhát) (Weisz Herman, Zsibó) ד"ר שאמו קלר (Dr. Keller Samu) משומלו; ר' אברהם ב"ר משה אליהו כהן (Kohn Adolf) משומלו; בריינדל אשת ר' לייב הרץ (Hercz Józsefné) משומלו; ר' יצחק משה ב"ר אברהם זילברמן מדרז'ידה (Zilberman Ignátz, Nagy-Derzsida) ר' דוד צבי ב"ר משה אליהו גרוס מדיורטלק (Grosz Dávid, Somlyó-Györtelek); ר' יודא לייב רוזנברג משורמושאג (Rosenberg Lajos, Sarmaság); ר' יודא אלעזר ב"ר רפאל גולדשטיין מנאפראד (Goldstein Jenö, Náprád); ר' אהרן יודא ב"ר יוסף יוחנן ווייס (Weisz Arnold) משומלו; ר' יודא כהנא ב"ר שלמה חיים ליברמן (Liebermann Jónás) מקראסנה; ר' שמעון כהנא ב"ר יודא ליברמן (Liebermann Simon) מקראסנה; ר' יוסף ב"ר יודא לב (Löb József) מקראסנה;

ר' משה אריה ב"ר צבי וולדמן (Waldmann Lajos) מקראסנה; ר' יעקב ב"ר מרדכי יודא מנצל מקראסנה: (Menczel Jakab) ר' שמעון אברהם ב"ר משה, בלי שם משפחה, מאלשו טרנצלי (Alsó-Terneczely); מרת קיילא אשת מוהר"ר משה יודוביץ', נאפראד (Judovits Mózesné); ר' יודא ב"ר דב פרקש מקד (Farkas József, Köd); ר' גרשון ב"ר מנחם משה (Mendelson Gers, Antos); מנדלסון מאנטוש; ר' מנחם הירש (Hirsch Manó, Korond); מקורונד; ר' יצחק קלרמן (Klorman I.) משומלו; יאקאב לאיוש (Jakab Lajos) מזילאה; מרת גיטל בת פריידל רוזנברג (Rosenberg Gitel) משומלו; פרידמן איזידור מפ.־ראקוש (Friedmann Izidor, Felsö-Rákos); מרת אסתר חיה ב"ר יהודה לייב ווייס (Weisz Simonné) משומלו; ר' יחיאל בן אסתר ווייס מבסטש (Weisz Herman, Szilágy Illésfalva); ר' אשר דוד למפל (Lampel Dávid, Benedekfalva); מבנדק־פאלווה; ר' יצחק משה ב"ר אברהם זילברמן (Zilberman Ignátz, Nagy-Derzsida); ר' יהודה קרמר מדברני (Krémer József, Debreny); ר' שרגא בראון (Braun Mózes, Vérvölgy); ר' שמעון לוסטיג מ־ Lele; ר' חיים נוסבכר מוולצ'ק (Nuszbecher Chaim, Völcsök); ר' אהרן פרקש (Farkas Áron, Bogdánháza); ר' חיים קורנהאוזר (Kornhauser Mihály, Keczel); מקצל; ר' דוד כ"ץ מ־ (Katz Dávid, Nagydoba); אלברט כהן (Kohn Albert, Egrespatak); ר' משה שמעון (Simon Moritz, Vaskapu); ר' משה ווייס (Weisz Izidor, Felsőegregy); ר' וולף אלברט (Albert Farkas, Felsőegregy); ר' זאב ב"ר צבי יאקאב (Jakab Ferencz és neje, Bogdánháza); ר' משה פיירוורגר (Feuerwerger Moritz) מזיבו; ר' דוד צבי סג"ל הירש (Hirsch Dávid, Vaskapu); ר' משה לייב פרקש (Farkas Mózes) וכן ר' שלמה בן לאה פרקש (Farkas Salamon, Hadad-Györtelek); ר' אריה לייב לב (Löb Lajos, Vármező); ר' אברהם פיליפ (Fülöp Albert, Vármező); ר' אברהם שלמה יקותיאל במו"ה פנחס לרמאן (Lerman Adolf, Görcsön) שתרם 500 כתרים; ר' זאב גולדגלנץ בן שיינדל (Goldglansz Farkas, Szilágyszeg) שתרם 400 כתרים; ר' יצחק בנימין בן לאה פרקש (Farkas Ignátz, Hadad-Györtelek); ר' אהרן בן מרים קליין (Klein Áron, Egregy-Pósa); ר' משה בן שכנא מרקוביץ (Markovits Mór) מהאדאד; ר' משה יוסף ב"ר מנשה רייזמן (Reismann József) מהאדאד שתרם 400 כתרים; האחים ר' דב ור' חיים צ'נגרי (Csengeri Mihály) משומלו שתרומתם בסך 4000 ליי נתרמה כבר בתרפ"ח.

אלה לא היו כל התרומות לכולל סילאדי שבאו מגולת סילאדי. כי כאמור, חלק מספרי החשבון של הכולל בירושלים אבד בימי מלחמת השחרור.

שתי קצוות לתנועה הציונית במחוז סילאדי, האחת בראשית השלטון הרומני והשניה בשנת 1940, כאשר טרנסילבניה עברה לשלטון הונגרי. היא גאתה ופרחה בראשית שנות ה־20 ועל כך מצביע תיעוד שיש בידנו מהארכיון הציוני בירושלים ושוב גאתה ופרחה בסוף שנות ה־30. אלה שני פרקי זמן בהם היה ביקוש לציונות יותר מאשר ב־16 השנים שבין שתי קצוות אלה. בוודאי כך היה גם במחוזות אחרים ברחבי המדינה. ב־1923 נערכו לראשונה אחרי מלחמת העולם הראשונה בחירות לקונגרס הציוני בטרנסילבניה ומהתיעוד על בחירות אלה משתקף היטב שהיתה אז עדנה לתנועה הציונית גם בסילאדי. היו לכך גורמים שנבעו מהעובדה, שיהודי טרנסילבניה וסילאדי בתוכה שחיו מאז ומעולם תחת שלטון הונגרי ודיברו לרוב הונגרית והתרגלו להיות פטריוטים הונגרים תחת שלטון החסד ההבסבורגי, הועמדו אחרי 1919 בבוא השלטון הרומני, בפני מצב מביך כפול ומכופל — לא עוד הונגריות, לקהילות לא עוד זיקה למרכזן בבודפשט, לרבנים שהיו רובם ככולם מהאסכולה האורתודוכסית ההונגרית, לא עוד קשר עם לשכת המרכז בבודפשט. וסחר היהודים שהתנהל קודם לכן בכיוון לבודפשט ולוינה (משלוח פירות, דגנים, עצים, בקר וצאן ויינות וביצים) נסוג אחור. ובגלל נסיגה זו נתקפחו פרנסות יהודיות רבות אחרי מלחמת־העולם הראשונה בסילאדי כמו בכל טרנסילבניה. רק כעבור שנים מצאו הסוחרים והיצרנים היהודים נתיבים חדשים לסחורתם ומוצריהם בתוך מערכת הכלכלה הרומנית. כזה היה המצב גם בסילאדי.

בתוך מבוכה זו והעדר כיוון היו לציונות השפעה וקסם על חלק ניכר מהציבור היהודי. אך הציונות שאבה את גיאותה בראשית שנות ה־20 גם מתוך עצמה. היו אלה „ימות המשיח" אחרי בשורת הצהרת־בלפור על בית־לאומי ליהודים. עיני יהודים נצנצו מתקוות גאולה קרובה. וממרכז „ההתאחדות הלאומית היהודית" בטרנסילבניה שמושבה היה אז בקלוז' ובידיה היה ניהול עניני התנועה הציונית (המרכז עבר אח"כ לטימישוארה) נשלחו ב־1923 להפצה במחוז סילאדי 1910 שקלים ציוניים. לפי דו"ח בארכיון הציוני נמכרו אמנם מתוך אלה רק 600 שקלים, אבל שיעור זה של הפרש היה גם במקומות אחרים, כך בעיר אורדיא למשל, בה התגוררו יהודים כפליים ויותר ממספר היהודים בכל מחוז סילאדי, נשלחו להפצה אלפיים טפסי שקלים, אך נמכרו רק 673 שקל. משלוח שקלים למכירה לישובים רבים במחוז סילאדי מעיד, כי בכל המקומות האלה היו פעילים ציונים ששימשו מוענים

Mellékelendö a jegyzökönyvhöz.

Az 1931 junius 7-én d.e.10 órakor megtartott cionista kongreszusi delegatus választások alkalmával a következö sékelfizetök adták le szavazatukat:

Silberger Lajos, Jakab Zoltán, Frenkel Miklós, Herskovits Lenke, Mátyás Vilmos, Stern Sándor, Dr. László Sándor, Schuls Jolán, Hoffmann Ignác, Farkas József, Rubinstein Simon, Klein Teréz, Klein Ráchel, Dr. Rosenfeld Salamon, Dr. Rosenfeld Salamonné, Königstein Irén, Grossz Mihály, Silberger Ignác, Mátyás Lajos, Klein Márton, Blau Mündi, Fried József, Dr. Szász Antal, Dr. Szász Antalné, Lichtmann Gizi, Königstein Lajos, Goldberger Adolf, Silberger Miklós, Silberger Miklósné, Goldfarb Jenö, Goldfarb Ilonka, Goldfarb József, Silberger Lipót, József Antal, Mégai Jolán, Dávid József, Markovits Zoltán, Scher Böske, özv. Lebovits Jenöné, Deutsch Gyula, Deutsch József, Blau Dezsö, Dr. Frenkel Mór, Melchner Béláné, Kesztenbaum Márton, Farkas Izidor, Blau Árminné, Blau Ármin, Frenkel Helén, Dr. Salamon Miksa, Dr. Salamon Miksáné, Grünwald Lenke, Friss Sándor, Hoffmann József, Grünwald Mór, Farkas Adolf, Róth és Pollák, Tevjovits Rózsi, Lebovits Hermann, Salamon Mariska, Fogel Szeréna, Róth Márton, Deutsch Vilmos, Schreiber Jolán, Blau Boris, Markovits Dezsö, Rosuncveig Béla, Havas Endre, Róth Elemér, Jakabovits Miksa.

רשימת הבוחרים לקונגרס הציוני ב־1931 בקהלת צ'הול־סילבניה (סילאדי־צ'ה).

למשלוח ולהפצה. רשימת קהילות סילאדי בהן הופצו שקלים ב־1923 הן:

Alsóvalkó, Alsóvárca, Alsószopor, Égerhát, Egregypósa, Felsőszopor, Gyümölcsénes, Ipp, Krasznahorvát, Korond, Kusaly, Lemény, Magyarkeczel, Pósa, Szilágysomlyó, Kraszna, Szurdok, Szilágycseh, Sülelmed, Szamosudvarhely, Szilágyborzás, Szilágylampért, Tasnád, Zilah, Zsibó.

לגבי סילאדי יש לציין ולהדגיש את העובדה, שאחד מראשי התנועה הציונית בטרנסילבניה בשנות ה־20 היה יעקב טרנר (Terner Jakab) מזילאה. הוא היה אחד מ־12 המועמדים בבחירות לצירי הקונגרס הציוני ה־13 שהתקיים אותה שנה. הוא לא זכה בדי קולות כדי להיבחר — בסילאדי עצמו קיבל רק 7 קולות, כולם מקראסנה. שאר התומכים בבחירתו היו בעיר דז׳ (112 קולות), בסמוש־איוואר (10), בבטלן (1) ובטרגו־מורש (2). טרנר נמנה על הועד־הפועל־הציוני בטרנסילבניה עליו נמנו עוד אחדים מסילאדי: משה קליין (בנו בכורו של הרב מצ׳ה) שייצג את ז׳יבו, ד״ר אדה מרגליות מזילאה, ד״ר אנטל סאס מצ׳ה, זיגמוד בראונשטיין מדיומולצ׳נש (Gyümölcsénes) יינו רוטשילד ממאד.־וואלקו, יעקב וייס מז׳יבו, ד״ר יוסף הלר מזילאה, אדה האדינגר מזילאה, אינג׳ אברהם אלכסנדר משומלו, ד״ר אלפרד שורש מסורדוק, ד״ר לודוויג מרקוביץ׳ מזילאה, ד״ר בלה לב מקראסנה, לודוויג וולדמן מקראסנה, שמואל וייגברגר מאגרהאט, וולף־וילהלם וולברג משיללמד. היה זה ייצוג רחב ומכובד מאד של יהודי סילאדי בגוף ה„פרלמנטרי״ של התנועה הציונית והוא מעיד כמאה עדים על ההתעוררות שהקיפה את הקהילות ויושביהן.

כעבור שנה, ב־1924, נמצאים ברשימת חברי הועה״פ הציוני בטרנסילבניה נציגים נוספים מסילאדי והם: גב׳ פישר (Fischer Józefné) מטשנד, ד״ר לאיוש לוי מז׳יבו — שפירסם מאמרים על נושאים ציוניים ויהודיים־כלליים ב„אוי קלט״ והקים הכשרה לחלוצים ליד ז׳יבו — וכן ד״ר שלומון רוזנפלד מצ׳ה וד״ר וילמוש שמואל משומלו. גידול הנציגות של יהודי סילאדי בגוף מרכזי זה מעיד אולי, למי שירצה לפרש את זה כך, על גיאות הפעילות הציונית במחוז באותה תקופה.

אין תיעוד על השתתפות ציוני סילאדי רוכשי השקלים בבחירות לקונגרסים הציוניים ה־14 וה־15 בשנים 1925 ו־1927 — אך מהעדר תיעוד אין ללמוד על אי־השתתפותם. כי יש דיווח בכתב מ־1926 על סניפים פעילים של תנועות הנוער אביבה־בריסיה בכמה קהילות בסילאדי. בדו״ח שנתי של מרכז התנועות האלה מתאריך 7.11.26 מוזכרים סניפים בז׳יבו, זילאה, קראסנה, טשנד ושומלו. אלה היו סניפים פעילים והראיה, שסניפים אלה העבירו למרכז את השתתפותם הכספית בקרן התרבות של המרכז. סכומי השתתפות סניפים אלה בסילאדי לא היו קטנים מהסכומים ששלחו מערים שהיו ידועות כ„ערים ציוניות״, כגון טמשוואר, דז׳ ועוד. סניפי סילאדי השתתפו כספית גם בתקציב השנתי של מרכז התנועות אביבה־בריסיה.

העובדה שמצאנו דיווח בכתב על השתתפות רוכשי השקל הציוני בבחירות לקונגרס הציוני רק בשני מקומות בסילאדי בשנת 1929 (הקונגרס ה־16) — צ׳ה וטשנד — אינה בהכרח עדות שבקהילות אחרות במחוז לא היתה השתתפות בבחירות אלה. בצ׳ה הצביעו אז 46 רוכשי שקלים, מהם ניתנו 20 קולות לרשימה משותפת של המזרחי והציונים־הכלליים, 20 קולות לרשימת אביבה־בריסיה ו־6 קולות ל„התאחדות״. על פרוטוקול הבחירות חתומים אילונה שרייבר (בתו של השו״ב המקומי), זולטן מרקוביץ׳ ומיהאי בק — זה האחרון מז׳יבו שנשלח לפקח על כשרות הבחירות. בטשנד היו אז רק 16 בעלי זכות־בחירה ורק 11 השתמשו בזכותם זו והצביעו כולם בעד רשימת אביבה־בריסיה. על הפרוטוקול בטשנד חתומים ד״ר לאיוש פישר והגב׳ רנה אהרנגרובר. ההצבעה בטשנד היתה חלק מנימוקי ערעור שהגישה רשימת אביבה־בריסיה נגד סדרי הבחירות בכל טרנסילבניה — בערעור נאמר שבין השאר גם 11 הקולות בטשנד לא נלקחו בחשבון בסיכום תוצאות הבחירות הארצי.

משנת 1931 כשנערכו הבחירות לקונגרס הציוני ה־17, יש תיעוד רק על מקום אחד בסילאדי בו היתה הצבעה והמקום הזה הוא צ׳ה. אך העדר דיווח מקהילות אחרות בסילאדי אינו מעיד על העדר בחירות. ההצבעה בצ׳ה היתה ב־7 ביוני 1931 והשתתפו בה 70 רוכשי השקל הציוני, גם בעלי שקלים מהאדאד ומבסשט (איליש־פלווה). מ־70 אלה ניתנו 40 קולות לרשימת המזרחי כשמועמד רשימה זו בטרנסילבניה היה אותה שנה הרב מ.ד. גרוס מירושלים, מחבר „אוצר האגדה״ — ו־30 קולות ניתנו לרשימת אביבה־בריסיה שמועמדה היה ד״ר חיים וייסבורג, מראשוני מחולליה של התנועה הציונית בטרנסילבניה, שהיה כבר אז תושב תל־אביב, בה יש רחוב על שמו. בועדת הבחירות המקומית בצ׳ה השתתפו זולטן יאקאב, מיקשה יאקאבוביץ׳ (ת״ח מובהק חריף ובקי), לאיוש זילברגר, הלן פרנקל ואירן קניגשטיין. על הזימון לקלפי נמצאת רשימה שמית של כל שוקלי השקל הציוני שכל אחד מהם חתם לעדות ולאשור שראה את ההזמנה לבחירות. שבעים שמות, שבעים שוקלי השקל הציוני, שמהם 55 ניספו בשואה. על בחירות אלה היה ערעור בגלל הפגם שלשושה מהשקלים נרכשו על־ידי הסניף המקומי של צעירי־צעירות־מזרחי שראשיו הצביעו אתם. אבל הערעור נדחה יל־ידי ועדת הבחירות המרכזית ותוצאות הבחירות בצ׳ה לא נפסלו.

מהתיעוד שבארכיון הציוני אנו מקבלים תמונה לקויה וחסרה על הפעילות הציונית במחוז סילאדי. איך זה יתכן שהיו בחירות רק בצ׳ה ולא במקומות אחרים? הלא שנתיים לאחר־מכן, בשנת 1933, השתתפו בבחירות לקונגרס הציוני ה־18 רוכשי השקל גם בקהילות ז׳יבו (23 בוחרים), זילאה (20 בוחרים), טשנד (24 בוחרים), ולבסוף שוב צ׳ה (92 בוחרים). ויש להניח שהיו אותה שנה בחירות גם בשומלו. למסקנה זו ניתן להגיע על־פי העובדה, שבועד־הפועל־הציוני הארצי היה חבר משומלו באישיותו של ד״ר וילמוש שמואל, יחד עם חברים אחרים מקהילות סילאדי, כגון ד״ר לוי מז׳יבו, ד״ר ש. רוזנפלד מצ׳ה ויעקב טרנר מזילאה. בעיר המחוז זילאה היה בשנות ה־30 סניף פעיל לתנועת „השומר״ שבראשו עמדה רחל ברגר. בזילאה ניתנו ב־1933 כל הקולות, 20 במספר, לרשימת ארץ־ישראל העובדת בראשותו של פרנץ ימבור ועל פרוטוקול הבחירות בעיר זו חתומים קארל עמנואל

MEGHIVÓ.

Alulirott helyi választási bizottság elnöke ezennel meghivja a helyi és hododi sékelfizetöket a f.hó 7-én a Ceirá és Ceiroth Mizrachi csoport helyiségében d.e.10 órakor kezdödö a cionista XVII.világkongreszusra szóló delegatus választásra.

Kérjük a sékelfizetöket,hogy az ügy fontosságára tekintettel teljes számban megjelenni sziveskedjenek.

Cehulsilvaniei,1931 junius 2.

Jkv.vezetö: | Elnök:

Sékelfizetök:

Blau Árminné
Blau Nendi
Blau Boris
Blau Ármin
Deutsch Gyula
Deutsch József
Dávid József
Deutsch Vilmos
Farkas Izidor
Farkas Adolf
Farkas József
Frenkel Miklós
Friss Sándor
Frenkel Helén
Fried József
Grünwald Mór
Grünwald Lenke
Grósz Mihály
Havas Endre
Goldberger Adolf
Hersmkovits Lenke
Hoffmann Ignác
Hoffmann József
Róth Elemér
Rósunceig Béla
Lichtman Giza
Silberger Lajos
Stern Sándor
Schuls Jolán
Silberger Ignác
Silberger Lipót
Salamon Mariska

Jakabovits Miksa
József Antal
Jakab Zoltán
Klein Teréz
Klein Rachel
Klein Márton
Kesztenbaum Márton
Königstein Lajos
Königstein Irén
Lebovits Hermann
özv.Lebovits Jenőné
Mégai Jolán
Markovits Dezsö
Mátyás Vilmos
Mátyás Lajos
Markovits Zoltán
Dr.László Sándor
Rubinstein Simi
Róth és Pollák
Róth Márton
Dr.Rosenfeld Salamon
Dr.Rosenfeld Salamonné
Dr.Salamon Miksa
Salamon Miksáné
Szász Antal Dr.
Szász Antalné.
Silberger Miklós
Silberger Miklósné
Scher Böske
Schreiber Jolán
Tevjovits Rózsi

רוכשי השקל הציוני בשנת 1931 בקהלת ס״-צ׳ה מאשרים בחתימתם קבלת ההזמנה להשתתף בבחירות לקונגרס הציוני.

(יו"ר), אדן בלונדר ובלה בלאו. בצ'ה ניתנו הפעם 86 קולות למזרחי ו־6 קולות לרשימת הרביזיוניסטים — משמע שתוך שנתיים השתנו הנאמנויות הפוליטיות מהקצה אל הקצה. תנועת אביבה־בריסיה שקיבלה בצ'ה ב־1931 30 קולות, לא קיבלה ב־1933 אף קול אחד. על הפרוטוקול בצ'ה חתומים

האחים דוד (משמאל) ונתן הירשפלד מצ'ה
עלו ארצה כחלוצים ב־1933
נתן נפל בפלוגות הלילה של וינגייט, דוד היה מפקד הקלט בקריה
בדרגת סא"ל

וילמוש־זאב דויטש, יו"ר הקלפי (ניספה בפלוגת עבודה באוקראינה), חיים גרוס (שעלה ארצה עוד ב־1935 ונפטר בה) ומיקלוש פרנקל. בטשנד הצביעו כאמור 24 מחזיקי השקל הציוני שכולם נתנו את קולם לרשימה המאוחדת של ציונים־כלליים — אביבה־בריסיה — הנוער הציוני. על הפרוטוקול חתומים בטשנד א. פרידמן (יו"ר הקלפי), יינו קראוס, קלמן דויד (?) ולוי מינדי (?). בז'יבו התחלקו הקולות בין שלוש רשימות: המזרחי 3 קולות, א"י העובדת 15 קולות והרשימה המאוחדת כנ"ל 5 קולות — ס"ה 23. על הפרוטוקול חתומים ד"ר לאיוש לוי (יו"ר הקלפי), אמיל ינוביץ ושלישי ששמו לא ניתן לפענוח — אולי הוא מרטון פרידמן?

על התקופה שבין 1933 ו־1939 אין תיעוד בקשר לפעילות הציונית בסילאדי, בארכיון הציוני. אך השרידים יעידו, כי בשש שנים אלה הגיעה פעילות זו לשיאים שלא היו לפני כן. בז'יבו הוקמה חוות הכשרה לחלוצים, מצ'ה יצאו כתריסר צעירים וצעירות להכשרות חלוציות לקראת עליה לארץ־ישראל. וגם מזילאה, קראסנה, סופור ושומלו הצטרפו בני נוער לתנועה החלוצית שהוליכה בסופו של דבר לעלייתם ארצה.

שיאי הפעילות הציונית

הציונות בקהילות סילאדי הגיעה לשיא הפעילות בשנת 1939. והיו לכך בוודאי גם סיבות חיצוניות, כגון הרעת מצבם הפוליטי והכלכלי של היהודים וחששות מהסכנות שארבו ליהודים מעבר לכותל. עדות להתעוררות יש לראות בהשתתפות הרחבה של קהילות סילאדי בבחירות לקונגרס הציוני ה־21 שנערכו ביולי 1939. הנה, גם בכפר כמו אריניש (אגרהאט) יש מחזיקי 40 שקלים מהם מצביעים 38 איש ואשה, 37 לזכות רשימת הציונים־הכלליים ו־1 לזכות א"י העובדת. בצ'ה יחד עם אולמני (שיללמד) יש 145 מחזיקי שקלים מהם משתמשים 130 בזכותם להצביע והקולות ניתנו: 15 לציונים־הכלליים, 91 למזרחי, 17 לא"י העובדת ו־7 קולות למפלגת המדינה היהודית. בז'יבו יחד עם סורדוק יש 111 בעלי שקלים, שמהם מצביעים 106 — 24 לציונים־הכלליים, 41 למזרחי ו־41 לא"י העובדת. חלוקה זו של הקולות בז'יבו משקפת היטב את השפעת שלושת האישים המקומיים שעמדו בראש שלושת המחנות — בראש א"י העובדת עמד ד"ר לאיוש לוי,

בראש המזרחי עמד יהודי ת״ח וציוני־דתי מימים־ימימה ר׳ יעקב וייס ובראש הציונים־הכלליים עמד אמיל ינוביץ, איש־ציוני מנעוריו. בקראסנה היו ב־1939 בעלי 29 שקלים, מהם הצביעו אז 2 בעד הצ״כ, 12 בעד א״י העובדת ו־15 בעד תורה־ומלאכה שבראש רשימתה הארצית עמד יהודה מאירוביץ׳ מדו׳, איש דתי סופר והוגה שהיה ממניחי היסוד של הציונות בטרנסילבניה. בנאדיפאלו היו ב־1939 37 שוקלי השקל הציוני שכולם ניצלו את זכותם להצביע — מהם 20 לצ״כ, 8 למזרחי ו־9 לא״י העובדת. בסופור תחתית (אלשו־סופור) היו בעלי 23 שקלים שכולם הצביעו בעד רשימת א״י העובדת. בטשנד יחד עם אקוש היו 70 בעלי שקלים שכולם הלכו לקלפי והצביעו, מהם 42 בעד הצ״כ ו־28 בעד א״י העובדת. בזילאה יחד עם שאמשוד (שאמשון) היו 54 בעלי שקלים שכולם הלכו לקלפי, מהם הצביעו 36 בעד הצ״כ ו־18 בעד א״י העובדת.

ריבוי ההצבעה בעד א״י העובדת בסילאדי כמו ברחבי טרנסילבניה מוסברת באישיותו של פרנץ ימכור, עורך „אוי קלט״ ובעל השפעה עצומה על קוראי עתון זה, שעמד בראש הרשימה הזאת.

מבט ממרחק של הזמן שעבר מאז 1939 כשהיתה ההצבעה האחרונה לקונגרס הציוני בפרוס מלה״ע השניה, מצדיק למנות את הפעילים במחוז סילאדי סביב לבחירות אלה. שמות אלה הפכו מאז ליקרים לכולנו. הבחירות התקיימו בכל המקומות ב־16 ביולי 1939. בז׳יבו חתומים על הפרוטוקול: לאופולד וייס, אשת ד״ר לאיוש לוי ומיהאי בק. בזילאה חתומים על הפרוטוקול: קארל עמנואל כיו״ר, פרנציס רוט, לאסלו וייס ופרנץ מרקוביץ׳. על הפרוטוקול בשומלו (שאין פירוט של תוצאות הבחירות והתחלקות ההצבעה בה) חתומים: ד״ר אלכסנדר סקלי כיו״ר, וכן מיקלוש מרמורשטיין, בלה לוסטיג וארנו מוזש. על הפרוטוקול באריניש (אגרהאט) חתומים אדמונד ויינברגר כיו״ר, אלכסנדר מן, ניקולא קולב ואויגן גרוס. על הפרוטוקול בצ׳ה חתומים: מיקלוש (משה) זילברגר כיו״ר — הוא היה גם ראש־הקהילה — וכן גבריאל בורגידה, ארנו שטרן וארנסט דייטש. על הפרוטוקול בקראסנה חתומים: י. לגמאן כיו״ר, אשת ד״ר ארנו שמואל, אמריק קליין וקארול בלאו.

שנה לאחר מכן, ב־1940, היתה כבר טרנסילבניה הצפונית וסילאדי בתוכה תחת שלטון הונגרי, שלטון של גזירות וטרור נגד היהודים שהסתיים בשילוח היהודים

נתן הירשפלד מצ׳ה
חייל בפלוגות הלילה של אורד וינגייט נפל בשנת תרצ״ח

חלוצות דתיות 1932 בהכשרה בסיגט

ליד האניה לקראת העליה לא״י בפברואר 1934 — בין העולים הזוג גלעדי מצ׳ה, הזוג הופמן מסופור, הזוג מילר־וייס מז׳יבו, הזוג פינקלשטיין משומלו

מחנה קיץ של בני־עקיבא במרחצאות פליקס, 1932 — בין הנוכחים: דוד פינקלשטיין משומלו, שמואל קליין וחיים גרוס מצ׳ה, יהודה זוסמן מבוגדנד

קבוצת עולים לא״י 1933 ובתוכה שמואל קליין מצ׳ה ודוד פינקלשטיין משומלו

למשרפות אושוויץ. מהר אחרי כינונו התנכל שלטון זה גם לפעילות הציונית, עד שלבסוף אסר אותה לחלוטין.

מהתקופה שלפני ההשתלטות ההונגרית יש עוד להזכיר את פעילות הקרנות הציוניות במחוז סילאדי שיש בה כדי לשקף זוית אחרת של פעילות זו שהיתה כרוכה בתרומות כספיות ומתן קרבן כספי להזדהות עם מטרות הציונות ובנין ארץ־ישראל. לאחדים מאתנו זכורים שד״רי הקרנות שהתחילו לבקר גם בקהילות סילאדי עוד בראשית שנות ה־20, כגון אוטו תבלס, לבנון, יצחק הכט, רחל קלומפוס, ש.ז. שרגאי וכו׳ שהקהל האיר להם פנים, למי פחות ולמי יותר.

הדפים שהצהיבו מספרים על ערבי־זכרון חגיגיים לבנימין־זאב הרצל שנערכו בשנות ה־20 בקהילות כמו שומלו, טשנד, קראסנה, זילאה וכו׳. ומי שזוכר ארועים אלה, יודע, שהם היו קשורים בפעילות למען הקק״ל, היו שלובות בהם הפצת קופסאות הקק״ל והרקתן ובציונים לשבח לאלה שהגדילו לעשות בעבודה התנדבותית זו. בכל קהילה היה כרגיל גם עסקן־מתנדב, „מורשה״ שריכז בידיו את הפעולות למען הקרן ולא רק בקהילות מרכזיות, אלא גם בכפרים. נזכיר לדוגמה את ההתמדה בה עסק בעבודה זו — שכנראה היתה עבודת קודש בעיניו — הנוטריון הכפרי מבוגדאנד בלה פקטה — גיסם של שני עורכי־דין ידועים במדינה, ד״ר יינו קרטס וד״ר שאמו קרטס — שטרח להכניס את הקופסה הכחולה לכל בית יהודי בכפרו והקופסה שלו עצמו היתה תמיד מלאה וגדושה במשך כל השנים. מי יוכל לפענח חידת נפשו ההומיה למען ציון של נוטריון כפרי זה — את פיו לא נוכל עוד לשאול. בין המתמידים המסורים לקק״ל היה גם נוטריון כפרי אחר, אבא סקלי, נוטריון נפתי בדאביון שהיה ברבות הימים נוטריון מחוזי בזילאה (הוא ואשתו שהיתה ממשפחת יודוביץ׳ בנאפראד, ניספו בשואה). אבא סקלי, דמות מרשימה בחיצוניותה, היה איש שומר מצוות, הלך כל בוקר לתפלה בציבור טרם לכתו למשרדו שלא נעדר ממנו גם בשבתות, אך ידוע היה שלא הרים עט בשבת לחללה — שלח את ילדיו לעלות ארצה. בנו משה ז״ל היה ממיסדי קיבוץ דן ובנו יהושע ז״ל היה ממייסדי קיבוץ עברון וגם בתו בורישקה עלתה ארצה עוד בשנות ה־30 והיא חיה בחיפה. מי יוכל לבאר את זיקתם של פקידי רשות אלה ודומיהם (הנוטריון אלמר רוט מצ׳ה, הנוטריון אלכסנדר כ״ץ מבשהאזה וכו׳) לציונות? הם היו נאמני הקרנות הציוניות, הפיצו את השקל הציוני וחלמו בבדידותם הכפרית, אולי חלמו על רשות יהודית שיזכו לשרתה.

מורשי קק״ל

במחוז סילאדי אנו נתקלים בשנות ה־20 וה־30 כמורשי הקק״ל בשמם של עמליה מרגולית מזילאה, אמיל ינוביץ מז׳יבו, ד״ר וילמוש שמואל משומלו, אסתר קרמר מצ׳ה, ד״ר שאמו ויגנר מסורדוק, לאיוש מאטיאש מאולמני (שיללמד), פרנץ גל מאקוש, מיהאי בראון מאגרהאט, ארז׳יקה פצ׳י מבאבני (Babeni) שנדור מאנדל משאמשון, יוסף מפארקאשה (פארקאש־אסו), וילמוש וייס מפלשו־סופור, אדה קליין מפלשו־סופור, אשת יוסף פישר מטשנד, בלה לב ומיקשה פדיוורש (Fegyveres) מקראסנה, אשת אברהם צודיק מקורונד, יינו קארא וגם ואידה קאמאראש (?) מנאדיפאלו ואשת דוד מיליצר, גם היא משומלו. אבל הפעילות למען הקרנות הציוניות מקיפה גם מקומות אחרים בהם אין מורשה מסוים. מוזכרת הרקת קופסאות הקק״ל גם בשורמושאג, בובוטה, באיצה, נאפראד וקד, סר, אגרש, נאדי־שארמאש, אלשו־ואלקו.

מדו״חות הקק״ל ניתן ליצור גם תמונה דמוגרפית של קהילות סילאדי, מספר הנפשות בכל קהילה, סיכום התוצאות הכספיות של מגביות הקק״ל וקרן־היסוד בכל מקום ומקום וגודל ממוצע של התרומות לנפש בכל קהילה. סיכום התוצאות מראה את מיקומן של קהילות סילאדי ברשימת התוצאות הכספיות בכל טרנסילבניה — מיקום שנעשה לפי דירוג מספרי בשנים 26—1925. ונמנה כמה דוגמאות: הכפר בוגדאנד (כפרו של הנוטריון פקטה!) נמצא בראש רשימת קהילות סילאדי, במקום ה־26 בכל טרנסילבניה, אולמני במקום ה־99, זילאה במקום ה־114, סורדוק במקום ה־129, בובוטה במקום ה־141, צ׳ה במקום ה־255, ז׳יבו במקום ה־258, שומלו במקום ה־356 וכו׳. ובהתחשב בעובדה שהרשימה כללה קרוב ל־600 מקומות, אין קהילות סילאדי צריכות להתבייש. ברחבי המחוז היו אז, באמצע שנות ה־20, עשרים־ושלוש קהילות גדולות וקטנות שקופסאות הקק״ל ושד״ריה הגיעו אליהן וב־370 בתים בסילאדי שילשלו חולמי ציון פרוטותיהם לתוך קופסאות אלה. כה מצער שרק מעטים מחולמים אלה הגיעו לארץ־ישראל בעקבות פרוטותיהם.

כידוע, נשאה הפעילות למען קרן־היסוד אופי שונה מזה שלמען קק״ל. שד״רי ומתרימי קרן־היסוד כיוונו את פעילותם, את המגביות, כלפי בעלי היכולת ובדרך־כלל אל מתי מעט מחשובי הקהילות, שנרתמו לתרומות ולהתחייבויות על תרומות שנתיות. אין בידנו פירוט התוצאות משנה לשנה, אך דפי שתי שנים, 1929 ו־1930, יעידו גם על שנים אחרות. תורמים בצ׳ה העלו בשנת 1929 — 53,400 ליי, בשומלו 44,000 ליי, בטשנד 18,800 ליי, בזילה 26,400 ליי — שאין תוצאות מז׳יבו, קהילה ציונית חשובה, אין זו ראיה שהיא לא תרמה למגבית קה״י אותה שנה. ובוודאי גם בקהילות אחרות בסילאדי היו תרומות. מדו״ח משנת 1930 יוצא ששליחי קה״י גב׳ קרטס וזיגמונד בלום ערכו אותה שנה את מגבית קה״י בקהילות שומלו, צ׳ה, זילאה, ז׳יבו, טשנד וסורדוק ותוצאות המגבית מראות על היחלשות הנכונות לתרום. אותה שנה, 1930, נתרמו הסכומים דלהלן: צ׳ה — 23,200 ליי, ז׳יבו 6540 ליי, שומלו 6500 ליי, סורדוק 5200 ליי, טשנד 6150 ליי, זילאה 5150 ליי.

שנת 1930 היתה אמצעה של תקופת עשרים השנים שיהודי טרנסילבניה וקהילות סילאדי בתוכם היו נעים ומתנודדים בין הקצוות, בין יציבויות ארעיות וזעזועים חדשים לבקרים. לפי גודל האשליות היה מיעוט הזיקות לארץ־ישראל כארץ של תקוה ועתיד, לפי גודל האכזבות והפחדים היה גודלה של זיקה זו. אבא סקלי הי״ד שלח בכל אופן את בניו לארץ־ישראל להקים בה קיבוצים. מכפרו של בלה פקטה יצאו חלוצים להכשרה ולעליה. לדב גרינבאום מביקאצה, לשמשון־שמעון דייטש מנאפראד ולזאב־דב פייגנבאום מבוצ׳ום יש „בתים״ בכולל־סילאדי בירושלים — וכן לכל שורת הנלווים אליהם ששמם רשום לזכרון־עולם על חומות ירושלים.

M E G H I V ó.

Alulirott helyi választási bizottság elnöke ezennel meghivja a hododi és båsegti sékelfizetőket a f.hó 7-én a Ceiré és Ceiroth Mizrachi csoport helyiségében d.e.10. órakor kezdődő a cionista XVII. világkongreszusra szóló delegatus választásra.

Kérjük a sékelfizetőket,hogy az ügy fontosságára tekintettel teljes számban megjelenni sziveskedjenek.

Cehulsilvaniei,1931 junius 2.

Jkv.vezető: Yakobovits

Elnök: Jakobovits Miksa

Sékelfizetők:

Blau Dezső Láttam

Golfarb Jenő Láttam

Dr.Frenkel Mór Láttam

Fógel Szeréna,Båsegti. Láttam

Golfarb Ilonka Láttam

Golfarb József [signature]

Melohner Béláné Láttam

J e g y z ő k ö n y v.

felvétetett..Cehul-Silvaniei... választási községben,1931 junius 7.-én a bázeli XVII.cionista kongresszus ~~delegátusválasztásairól~~.A választás meg lett hirdetve a meghivó utján.utján /a helyi viszonyoknak megfelelően/ 1931 junius 2án /dátum/.A szavazás Mizrachi csoport helyiségben folyt le a listák megbizottainak jelenlétében./Mellékelve az ujság egy példánya,amelyben a meghirdetés történt,illetve a meghivó egy példánya/

A helyi sékelfizetők száma.70.....ebből leszavazott..40....sékelfizető,akiknek névsorát jelen jegyzőkönyvhöz mellékeljük.Érvényes szavazatok száma.40......,megsemmisitett szavazatok száma.........

Idegen szavazatok száma.........,amelyeket zárt boritékben az illetők sékelével együtt mellékelten beküldünk.

A szavazás órakor d.e.10.. kezdődött és.13....végződött./~~Megszakitás~~ a választási instrukcio értelmében nem volt megengedve/.

A leadott érvényes szavazatok igy oszlottak meg:

I.Mizrachi-A.D.Gross lista .42..... szavazat,

II.Aviva-Barissia-Weissburg..38.... "

III.Cionista-Revizionista-Jabotinsky lista .... "

IV.Klalcionista-Vermes lista......... "

V.Dolgozó Erec Jiszrael blokkja-Dr.Szőnyi lista .... "

Az érvényes szavazólapokat mellékeljük jelen jegyzőkönyvhöz.Alulirottak igazoljuk,hogy a választás szabályszerüen folyt le.

K.m.f.

A. Cehul-Silvaniei választási bizottság.

2 példány Timisoarara.

1 példány a HVB-nál marad.

Jakobovits Miksa elnök.

Nuntáska......I.sz.lista,

...................II." "

...................III. "

A helyicsoport pecsétje.

...................IV. "

...................V. "

צבי צ׳נגרי

כורמים, יצרני יי״ש וסוחרי יין במחוז סילאדי

יהודי מחוז סילאדי היו מיוצגים בכל ענפי הכלכלה, משלוחי־היד והמקצועות, היו ביניהם גם נפחים, סבלים, חוטבי עצים ועגלונים ורק בפקידות הממשלתית היו מיוצגים למזער ובעיקר כנוטריונים כפריים או נפתיים וכמייצגי השלטון באזורים חקלאיים. אך היו ענפים שכל־כולם היו בידי יהודים, כך למשל העיסוק בסחר הפירות, היינות ושאר משקאות חריפים, שבחלקם גם ייצורם היה בידיהם. וכבר מספר משה ליכטנשטיין בדיווחו על קהלת בוצ׳ום על האופן בו התארגנו סוחרי השזיפים ביום א׳ דסליחות לקראת קניית היבול אצל המגדלים.

אבל עיקר סחר הפירות התרכז ביבולי התפוחים שנקטפו מהעצים לאורך כבישי המחוז. וכבר שר המשורר בן המחוז על הנופים שם, גבעות־גבעות, הרים־הרים, שלשם ניקוז המים היורדים מהם היו תעלות חוגרות את דרכי המלך, כדי למנוע הצפתן. ולמקרה שעלה פלס המים וכיסה גם את הכביש, נטעו עצים בשוליו, כדי לשמש סימון לעגלונים — כי הלא דרכי מלך אלה נכבשו עוד בימי שלוט הסוסים בדרכים. לניצול שוליים אלה למטרה משקית, נטעו עליהם עצי תפוחים לרוב (ופה ושם גם עצי תות), שיבוליהם היו רכוש המלכות והיבולים נמכרו כל שנה במיכרז.

זכיון בניית גשרי דרכי־המלך היה בדרך־כלל בידי יהודים שעסקו גם בתחזוקתם (בתקופתי היה הזכיון בידי משפחת גולדגלנץ) וכיוון שגם עצי הפרי וגם הטיפול בכבישים היו בידי אותה מחלקה ממשלתית עצמה, הרי נעשתה כאן תמיד עיסקת־חבילה: מי שתיחזק את הגשרים, זכה בדרך־כלל גם במיכרז לקניית יבול התפוחים. את התפוחים קנו על „הרגליים״, לפי אומדן היבול על העצים טרם קטיף, לפי קטעים של הכביש — למשל, הקטע שבין שומלו ובין וארשולץ וכן הלאה. הקונה העמיד שומרים נגד עוברי אורח גנבים, עד גמר הקטיף.

הפרי מוין והמשובח שבו נמכר בערים הגדולות ואילו השאר הלך לידי מבשלי היי״ש שבסביבה. היו רק מעט בוסתנים מהם כדאי היה לסוחרים לקנות את הפרי אם לשם מכירה מחדש ואם לייצור יי״ש. המגדלים הזעירים מכרו בעצמם את יבוליהם בשווקים, או לקונים עירוניים. לא גדלו כאן מיני תפוחים שהיו ראויים ליצוא לארצות־חוץ ורק באותו אזור של המחוז שהשתרע לאורך הנהר סמוש, היו יבולי תפוחים שסוחרים יהודים כיוונו ליצוא.

היה קשר בין ענף זה ובין הענף לפיטום בקר לשם מסחר ויצוא. פיטום הבקר נעשה בדרך־כלל כנספח לבתי־החרושת לכוהל שהיו לרוב בבעלות יהודית. תהליך ייצור הכוהל היה כרוך בהתססת דגנים, תירס או שעורה. ואחרי הזיקוק והפקת המשקה, נותר בדוודים המשקע בכמות גדולה בו פיטמו את הבהמות אותן ייצאו בדרך־כלל לאוסטריה וגרמניה. יצוא בקר מפוטם היה תמיד בידי סוחרים יהודים, גם אם יצרן הכוהל עצמו לא היה יהודי. ובדרך־כלל גם הקונים, יבואנים באותן ארצות, היו יהודים — וכך התנהל סחר זה גם באותן תקופות כשהשלטון הכביד בגזירותיו על סחר יהודי זה והסוחרים פעלו באמצעות מתווכי־קש לא־יהודים. חזה־הבקר השמן היה בזמן ההוא סחורה מבוקשת והגיע גם לסירי החמין של שבת על שולחנות יהודיים — ומי אם לא ראש־הקהלה היה זוכה בזכות־היתר לקבל ממנו נתח שמן.

✶ ✶ ✶

זה היה אמנם ענף ׳יהודי׳, אבל הוא פירנס רק מעטים. שונה היה המצב בענף היין והיי״ש, שכלל שלשה שלבים: א. הייצור, דהיינו הדאגה לגידולי הכרמים וגני הפירות והקטיף ואיסוף היבולים; ב. הפקת המשקאות עצמם על־ידי דריכת וסחיטת הענבים, איחסון התירוש והתססתו וכן התססת הפירות השלימים — תפוחים, שזיפים — לקראת בישולם וזיקוקם; ג. המסחר במשקאות אלה.

הכורמים היו בדרך־כלל לא־יהודים. אמנם היו במחוזנו גם בעלי כרמים יהודים במספר ניכר, מהם שראו בכך כתובת „מעמדם״ ומהם שעסקו בענף כתוספת לפרנסתם — אבל רוב הענף היה בידי גויים. לעומת זה ייצור המשקאות היה ברובו בידי יהודים. הסוחר היהודי קנה את התירוש, לפי איכותו או לפי סוג ומין הענבים והקובע היה תכולת הסוכר שנמדדה ממדגמי התירוש. סחר היין במחוז סילאדי התחלק לשני אזורים, האחד שהשתרע בין בירת המחוז זילה ובין הכפר שאמשון ושימש את סוחרי זילה־צ׳ה־ז׳יבו שעסקו פה אך מעט בייצור יינות כשר־של־פסח — כך למשל משפחת שאלאמון מז׳יבו ומשפחות קליין ובלאו מצ׳ה וכן וייס מבאסשט ליד צ׳ה. הם ריכזו כמויות ובמרוצת השנה עד הבציר הבא מכרו את המשקאות למוזגים קרוב ורחוק.

באזור זה ובפרט בשאמשון — בו יצרו יין משובח — התפתחה צורת מסחר מיוחדת, כאשר הכורמים, אכרים בעלי חלקות קטנות, העלו את חביות היין על עגלותיהם ונדדו למרחקים, עד לבה של טרנסילבניה ומכרו את מרכולתם למוזגים ולמסעדנים כיין מייצור עצמי, טבעי, שלא עבר שום „טיפולים״ וזיופים וכך השיגו מחירים טובים. משגמרו למכור יינם מייצור עצמי, הם הופיעו מדי שבוע אצל סוחרי היין הסיטונאים בשומלו, האחים היהודים צ׳נגרי או האחים היהודים פייגר ומילאו את חביותיהם ושוב נדדו ומכרו גם יין זה כבא ישר מכרמיהם שלהם.

אזור ייצור היין והסחר בו החשוב יותר במחוז סילאדי היה בשומלו והעוסקים בו היו בעיקר שתי הפירמות בסיטונות, האחים מיהאי וברטולון צ׳נגרי וכן האחים שאלאמון ומווש פייגר, הראשונה נוסדה בערך בשנת 1880 על־ידי מרטון צ׳נגרי והשניה מקץ מלה״ע הראשונה, כשמשפחת פייגר שנמלטה מגליציה מאימי המלחמה, התישבה בשומלו.

שתי פירמות אלה שלטו על סחר היינות של אזור רחב בחלק הצפוני־מערבי של מחוז סילאדי — בו גדלו יינות טובים (המפורסמים שבהם היו יינות באדאצ׳ון־דיורטלק־אוילאק). יד סוחרים אלה הגיעה גם מעבר לאזור, גם למרגיטה

שמעבר לגבול המחוז ואף ל„ממלכה הישנה" של רומניה ולאזור באנאט — כך עשו שתי הפירמות יד אחת גם במגמה לדחוק את המתחרים מהשוק. הם קנו את היבול עוד לפני הבציר כשאפשר היה כבר לעשות אומדן של כמות ואיכות ובמקרים רבים אף מימנו את הוצאות הגידול והייצור. אצל הכורמים הגדולים קנו את היבול לשם ייצור יין כשר של פסח.

לשם ייצור יינות כשרים וביחוד של פסח הועסקו קבוצות של יהודים, אם כשכירי יום ואם בקבלנות, לפי כמות התירוש שהפיקו. משנקבו בתאריך הבציר, הופיעו קבוצות אלה בכרמים ליד היקבים, 'הכשירו' את הכלים, כגון את מכבש־הסחיטה, החביות ושאר כלי העבודה. הבוצרים הביאו את הענבים על מיכלי־הגב ומסרום לידי יהודים אלה שעשו עבודת הגת, הסחיטה, ההרקה לחביות וכו'. לבוצרים, שהיו שכירי בעל הכרם, אסור היה לגשת ליקב ולמרתף החביות שם; המפתחות היו בידי הסוחר היהודי שקנה את היבול ובעל הכרם עצמו נכנס ליקב רק בנוכחות הקונה או איש־אמונו היהודי ולא נוגע בשום חבית או מיכל מאיסור נסך. קנו יבול גם מכורמים קטנים, אם משום הטיב המעולה של ענביו ואם לא היה יקב ומרתף בכרמו, הוא הביא את התוצרת בצורת תירוש אל הסוחר היהודי. בשעת ההובלה חסמו את פתחי החביות בצרורי קש ולא בפקקים, כי סתימה מוחלטת עלולה היתה לגרום לפיצוץ החביות מהגאזים של התירוש התוסס — ומוכן שאת ההובלה ליוו יהודים, בדרך־כלל בחורי ישיבה שבעונת הבציר הרוויחו כדי רוב צרכיהם למשך שנה — כי הלא הוצאות מזון לא היו להם, הם אכלו „ימים" אצל יהודים נדיבים. לא כל תלמיד־ישיבה נמצא ראוי לתפקיד זה, שמי שמילאהו, היה מהיראים שבחבורה.

היינות נמכרו אחר־כך לבעלי בתי־מזיגה ומסעדות במקום ובסביבה וכן בערים הגדולות אף במרחקים. היינות שנועדו לחג הפסח נמכרו לקמעונאים יהודים שהחשיבו גם את האיכות ובפרט את מהימנותו של הסיטונאי על כשרות ייניו והמחיר היה בהתאם לזה. סוחרים אלה לא נזקקו לחותמות של כשרות, אף־על־פי־כן צירפו תעודה של הרב המקומי שזכה כך לתוספת הכנסות שהיה זקוק לה לצרכי החג המרובים.

עסקי היי"ש היו שונים מעסקי היין. מגדלי הפירות היו בדרך־כלל חקלאים זעירים, אכרים כפריים במספר רב, רובם הגדול לא־יהודים (90%) למאות. וגם הקונים היו מרובים, באזורי גידול השזיפים היה בכל כפר יהודי בעל־חזקה לקניית יבולי הפירות והיו מקומות יותר גדולים בהם היו שנים ואף יותר בעלי־חזקה כאלה — שכניסה ל„שטח" שלהם היתה בבחינת הסגת גבול. את חזקתם חיזקו בזה שעל־פי אומדן מוקדם ועוד הפירות על העצים, באו לידי הסכם עם המגדל על המחיר (הנסיון הוכיח שהאומדן היה תמיד נכון) — אבל היו לעתים נסיונות להערים על המוכר. העברת הפרי נעשתה בכלי בן 50 ליטר והקונים השתדלו להתקין מיכלים שקלטו לפעמים 55—60 ליטר ואף יותר. מעשי רמיה אלה גרמו שגם החקלאים התארגנו בסוף והופיעו בבוסתניהם עם המיכלים שלהם ורק בהם היו מוכנים למכור יבוליהם.

אבל היו אזורים — כגון בכפרים באן, סוב־צטאטה ועוד, שהיושר המסחרי היה כלל מקובל ולא־יעבור, האיפות והמידות היו מדויקות. הקונים היהודים היו מעונינים פה בכללי יושר אלה, כי הפרי באזור זה היה משובח ונועד לבישול יי"ש כשר לפסח, יי"ש־שזיפים מפורסם בטיבו. בעד יי"ש כזה השיגו מחירים גבוהים והודות לכך יכלו לעמוד בהתחרות גם אם שילמו בעד הפרי מחיר גבוה יותר. היה זה „אינטרס יהודי" לנהוג ביושר ואף לנקוט באמצעים לחיסול שיטות הרמיה, כשהשיגו מהשלטונות צו להתיר את הסחר בפירות רק לפי משקל ולא לפי נפח, על מאזנים שאושרו ונחתמו על־ידי השלטון ועם משקלות מוטבעות בחותם. מחירי הפרי היו ידועים מעונה לעונה ואם מישהו „עבד" במאזני ומשקלות רמיה, מעשה פלילי כזה היה כבר ענין למשטרה ובתי־המשפט (בין הסוחרים היו גם מתנגדים להסדר זה). ואם הגיעה ידיעה לשלטון על פלוני־אלמוני שזייף או רימה, אי־אפשר היה עוד להסתדר „בינינו לבין עצמנו".

לסוחרים־קונים היו מיכלים משלהם, מיני חביות פתוחות, בהם אספו את השזיפים כפי שנקטפו (היו עושים יי"ש גם מתפוחים, אגסים, קליפות־הענבים ושמרים — משקע היין — אך בכמויות קטנות יותר) והפרי הדחוס יחד התחיל כעבור זמן מסוים לתסוס ואחר־כך הועבר לתהליך הזיקוק־בישול. מזה קם והיה יי"ש־סילאדי המפורסם. לא היה זה ייצור חרושתי, אלא בישול בקלחות קטנות, בישול של המגדל, לכאורה. לכל יצרן קמעונאי כזה היו כמה קלחות ואף שאת רוב הפרי הוא קנה, הרי חלק ממנו בא מגן־הפירות שלו עצמו וכך הבטיח שהוא ייחשב כמגדל המזקק את יבולו ומוכר יי"ש מתוצרת עצמית, מה שפטר אותו עד כמות מסוימת מתשלום בלו לקופת המדינה.

העיסוק הזה של בישול יי"ש־שזיפים באזורי סילאדי נתן פרנסה לרבים מיהודי המחוז שככל שהצליחו להבטיח לעצמם מעמד של מגדלי פרי המבשלים ממנו יי"ש, גם הצליחו להימנע מתשלום מסים — כי על משקאות חריפים היו מסים גבוהים. כשהתחילה עונת הקלחות הקטנות, בא נציג שלטון־המס וקבע, כמה מחזורי־בישול יש בהספקה של כל קלחת במשך 24 שעות. בעל הקלחת הודיע מראש על מועד התחלת הבישול ולפי גודל הקלחת והספקה נקבע גובה המיסוי מעת־לעת. בין היצרן ובין נציג השלטון התנהל בדרך־כלל ויכוח מורט עצבים על גודל המיכסה, אך היה מקובל שבכל מעת־לעת היה ההספק 8 בישולים. למעשה ההספק היה גדול מזה.

באזור היו ידועים מבשלי יי"ש בעלי שיאים גבוהים ונמוכים. כך למשל האיש היהודי הרמן מהכפר ואלקו הגיע לשיא של 24 בישולים תוך 24 שעות. לעומתו השיג שכטר מהכפר סובצטאטה (ואראליה) הספק מינימלי של 8 בישולים בלבד ב־24 שעות. כמובן, מירוץ זה התבטא גם בטיב היי"ש שזה או זה הוציא מקלחותיו.

בחרושת פרובינציאלית זו של ייצור היי"ש מילא תפקיד חשוב חרש הנחושת משומלו, שלמה וייס, שכינוהו בשם „מלך הנחושת" (וכיאה למלך, היו לו בית־תפלה משלו ומקוה־טהרה משלו בביתו). הוא היה יצרן הקלחות למאות בשביל כל מבשלי היי"ש במחוז, הוא התקין, הוא תיקן והוא עיצב, הכל לפי הזמנה. אפשר היה להזמין אצלו קלחות המבשלות מהר ואחרות, אטיות, המוציאות יי"ש מעולה.

הסיטונאים היהודים הם שקנו את המשקאות מבעלי הקלחות והם שהפיצוהו לקרוב ולרחוק — האחים צ׳נגרי משומלו, הפירמות קליין וולדמן מקרסנה, הסיטונאי שאלאמון מז׳יבו, קליין ובלאו מצ׳ה ועוד. היו עונות שסיטונאי המחוז ראו צורך להתאחד ולפעול יחד נוכח סכנה שקמה עליהם מצד מתחרים מבחוץ.

מסחר זה התנהל לפי נוהגים שהתגבשו במשך שנים רבות. היצרנים הקטנים היו מוכרים כמויות עוד לפני העונה, כדי להבטיח לעצמם מימון ואת הכמויות שנותרו אחרי הזיקוק, החזיקו ברשותם ומכרו לפי כללי ביקוש-והיצע. מחירי יי״ש כשר של פסח היו כרגיל גבוהים יותר וגובה המחיר היה תלוי גם ממהימנות המוכר מבחינת הכשרות. היו קלחות בהן לא בישלו לעולם יי״ש שאינו כשר של פסח והיו אחרות שבישלו בהן גם יי״ש לכל ימות השנה ולבישולים המיוחדים לפסח היו „מכשירים" אותן, כמובן, לפי כל ציווי השולחן-ערוך. הבדלים אלה קבעו אם היי״ש הוא למהדרין או לא; לפי זה גם מחירו.

הסיטונאים הפיצו סחורה מבוקשת זו בכל רחבי המדינה ויי״ש-סילאדי הגיע במשך שנים גם לארה״ב, באמצעות הפירמה היהודית באומל-שטיינר מהעיר הטרנסילבנית לוגוש. קשר מסחרי זה נוצר עוד בימי ה„פרוהיבישן" (איסור הפצת משקאות חריפים בארה״ב) כאשר השלטון שם התיר מכירת יי״ש כשר לפסח בבקבוקים, „לשם מטרות דתיות". הפירמה מלוגוש יצרה התקשרות עם האחים צ׳נגרי משומלו לאספקה בלעדית של יי״ש-סילאדי. וכשהיתה שנה בה לא היו כלל יבולי שזיפים, הלכו האחים צ׳נגרי לאזור העיר פיטשט בממלכה הישנה (רומניה שלפני מלה״ע הראשונה) עם צוותים יהודים מסילאדי ובישלו שם את היי״ש לפסח.

היצוא לארה״ב איפשר לייצר גם בממלכה הישנה יי״ש של 50 מעלות-חוזק — מה שהחוק אסר שם למעשה, כי החוזק נקבע ב־40 מעלות בלבד. החוזק של 50 מעלות היה מותר בהונגריה וגם בטרנסילבניה שסופחה לרומניה ב־1919 משלטון הונגרי. זה היה הכלל גם בבוקובינה שנמנתה לפני־כן לקיסרות האוסטרו-הונגרית ועברה לשלטון רומני. מהבק־בוקים שנועדו ליצוא לארה״ב נכנסו למחזור גם ברומניה עצמה וכך נוצר מקור מידי של מימון.

לא כל היי״ש של סילאדי היה שוה בטיבו, טיב שהיה תלוי גם בתהליך הזיקוק וגם מטיב וסוג השזיפים ושאר הפירות. השזיף המעולה עם תכולת סוכר גבוהה היה הסוג שנקרא „בסטרצה" השחור. וככל שהיי״ש היה קר יותר בתום תהליך הבישול והזיקוק, היה מטיב מעולה יותר. מזיקוק שנעשה ב„שיטה הקרה" נתקבל יי״ש-השזיפים ׳הכחול׳ (שלא היה כחול כלל) בטעם חרצני השיזף, המעולה והמפורסם מיי״שי סילאדי, שדומה לו נוצר רק בבוסניה שביוגוסלביה. מכירה וקניה נעשו בנוכחות אישית של הצדדים והמחיר נקבע כמובן לפי כמות ואיכות. לפי ההיכרות רבת שנים בין הצדדים, היו קונים שסמכו על המוכר ולא באו באופן אישי לקבל את הסחורה שנשלחה אליהם למרחקים.

והנה, האיש שכטר מהכפר סובצטאטה (ואראליה), דרש מחיר יותר גבוה כשהקונה לא בא בעצמו לקבל לידיו את הסחורה. הוא טען שאם הקונה אינו נוכח, אינו מודד את הכמות (והאיכות), כי אז עליו להרבות בכמות, כדי להיות בטוח שלא קיפח את הלקוח...

ר׳ שלום וייס, רוקע (מלך) הנחושת משומלו

ג'ו פסטרנק

הייתי שמש בית־הכנסת בשומלו

כשליח „מעריב" בארה"ב ב־1955 הגעתי גם לביתו של ה„לנדסמן" המפורסם שלנו בהוליווד, ג'ו פסטרנק, שעל שולחנו במשרדי מטרו־גולדווין־מאיר מצאתי צילום גדול של אביו בעל הזקן והפיאות. הוא הציגני לכמה „הונגרים" מפורסמים, כמו מייקל קרטיס, לסלו ודנאי, ניקולס ברודסקי ועוד וגם לליאופולד סטוקובסקי שהזדמן לשם (שהלחין כמה מסרטיו); הייתי אורחו בביתו ובבריכת השחיה שלו; אירחני בנשף של כל כוכבי הוליווד במועדון 'סירוס' המפורסם — כשהוא עצמו לא בא לנשף, כי הציגו שם פרודיה על סרטי פסטרנק. כשנפרדנו אחרי כמה ימי בילויים אתו, עם אחיותיו, עם האחיות של ברודסקי — הוא העיר בפליאה: אתה התקלקלת שם בישראל; לא היה עוד איש־סילאדי שבא אלי שלא ביקש ממני איזושהי הלואה קטנה... כעבור שנה, ב־1956, הוא שלח לי את ספרו האוטוביוגרפי בשם „קלות בדרך קשה", ממנו תרגמתי את הקטעים דלהלן.
דוד גלעדי

אבי היה השמש של בית־הכנסת בעיר סילאדי־שומלו, בעלת האוכלוסיה של 7500 נפש שהיתה מחולקת באופן שוה כמעט בין קתולים, פרוטסטנטים ויהודים. עיר יפה היא זאת, משתרעת בין גבעות ירוקות, על חוף נהר מים קרים השוטפים רחבים בתוך הגיא. אבי היה אדם חשוב בעיר, הוא שפתח (את דלתי) בית־הכנסת בבוקר ונעלן לעת לילה ודאג לכל הצרכים הקטנים של חתונות, לויות, בריתות. היה איש גבוה עם עינים כחולות בהירות ושערות אדמדמות, היה לו זקן ארוך צומח חופשי והיה בעל הליכות מתונות. לא שמעתיו מעולם אומר מלה קשה על מישהו ובטוחני שגם לא היתה לו דעה קשה על מאן־דהוא...

...יתכן שהייתי ממשיך במסחר הדגים עד אין סוף (הערה: בו עסק ג'ו בנערותו הרכה בשומלו), אבל קרה משהו ששינה את כל חיינו. איש בשם פרינציפ רצח את הארכידוכס פרנץ פרדיננד, יורש העצר של הקיסרות האוסטרו־הונגרית ופרצה מלחמת־העולם הראשונה. האכרים הפסיקו להביא את תוצרתם לשוק ולא נמצאו עוד דגים לסחור בהם.

באחד הימים בא לובש מדים לעיירתנו, הגברים הועמדו בשורה ומי שנראה ראוי לשרת בצבא, גויס ונקרא להתיצב. אבי, גבוה וזקוף, היה בין הראשונים שנבחרו. ולא נחשב כלל שהיו לו אשה וששה ילדים לפרנס. אותם לא החשיבו כלל וגם לא שאלו, מי יאכיל אותם ומה יקרה להם בהעדרו. הוא גויס וזהו זה.

כעבור ימים אחדים זימן אותי אבי למטבח, נעל את הדלת, ברצותו להיות רק אתי. לא על עצמי אני חושב — אמר — כשאני עומד לבקש אותך להביא קרבן גדול... נער בגילך הולך כרגיל לבית־הספר או ללמוד מקצוע — המשיך — כי אם אין לך מקצוע, לא תוכל לפרנס את עצמך ועתידך ללא סיכוי. ומה שאני מבקשך עכשיו, הוא, שתוותר על סיכוי זה.

הענין שלשמו הוא התייחד אתי, היתה נכונות הקהלה להמשיך לפרנס את המשפחה, אם מישהו מהמשפחה ימשיך למלא את תפקידי השמש — מה ששילמו לאבי יוסיפו לשלם כך גם בהעדרו. אבי הסביר, שבצד תפקיד זה אי־אפשר לעסוק בדברים אחרים, הוא מצריך את כל שעות היום. סברתו היא, שזו הזדמנות ללמוד משלוח־יד מסוים, כי המלחמה עלולה להימשך שנים ולעת שיחזור, כבר יהיה מאוחר בשבילי ללמוד מלאכה כלשהי.

ג'ו פסטרנק בן 12, בתפקיד שמש בית ־הכנסת בשומלו במקום אביו שגויס למלחמת 1914

„דאגה זו נשאיר לאחר־כך", אמרתי לו.

כך הפכתי להיות שמש. שכרו של אבי היה כעשרה דולר בערך לחודש. התמסרתי לתפקידי בדחילו־ורחימו, ניהלתי את הפנקס, פתחתי את בית־הכנסת עם שחר ונעלתיו

לעת לילה. וחייתי באשליה שהכל מתנהל כדבעי. אבל לא כך היה הדבר.

פעם בערב־שבת הגעתי הביתה ומצאתי את אמי בוכיה. שאלתיה, מה הסיבה. והיא אמרה שלא העלתה מעולם על דעתה שיבוא אי־פעם ערב־שבת ולא תהיה חלה על השולחן...

...קמח לבן היה אז יקר מאד, מחירי כל המיצרכים המריאו אל על והכסף שהבאתי הביתה, הספיק בקושי להאכיל את המשפחה ובוודאי לא הספיק לחלה (לבנה).

חכי מעט — אמרתי. הלכתי מן הבית וכעבור שעה כשחזרתי, הוצאתי חלה מעטיפה ושמתיה על השולחן במקום שם אבי ישב כרגיל. איך השגת אותה — שאלה אמי — והשיבותי לה: השגתי. אמי בחנה אותי במבטה במשך זמן, אחר־כך קמה וניגשה אלי וחיבקה אותי ואמרה: בני, אתה, לא תלך לאיבוד לעולם.

איך השגתי את החלה, לא גליתי לה לעולם. הלכתי לאיש מאנשי הקהלה שהיה ידוע כעשיר ביותר מכולם וסיפרתי לו על מה שקרה והוא נטל את החלה מעל שולחנו ונתן לי. היועצים הפינגסיים והסוכנים שלי המנסים כל הזמן לקשור את ידי ולמנוע מלהלוות כסף לידידים, מקרה כנ״ל צריך לשמש להם דוגמה למה אני עושה מה שאני עושה. ניתן ללמוד מפה את מוסר ההשכל שלי.

מיטיבי זה לימדני דברים שלא שכחתי. הוא אמר לי: שמעתי אותך בשוק (פסטרנק מספר בפרק אחר שכנער הוא שימש כרוז מזמר ביום השוק השבועי בשרות סוחרים שונים) וראיתיך איך ניהלת את העסקים שלך (במסחר הדגים) ולמה לא תנסה להיות חרוץ גם כשמש כמו במסחר?

הרהרתי בדבריו חזור והרהר. והרי לא נתתי לאמי להתאכזב ממני באשר לחלה של ליל השבת. אך במצב בו המחירים הולכים ועולים ואילו שכרי נשאר קבוע ולא משתנה, ספק אם אוכל להביא לה עוד חלה.

כשהייתי עושה את הסידורים לקראת חופה־וקדושין או לקראת טכס הברית, היה מקובל שגם אני כשמש אקבל כמה פרוטות מזעריות. אמרתי לעצמי, למה לא אוכל לעשות את מלאכתי בצורה כזאת שאשיג הכרת־תודה יותר נדיבה. אבל איך? ידעתי שבאי שמחות אלה לבם נעשה גס בהן משום שהטכסים נמשכו יותר מדי זמן והם שלשלו לי מטבע רק כלאחר יד ... המבחן הראשון שלי היה טכס חופה־וקדושין, כשהחלטתי שתהיה זו החתונה היפה ביותר שהיתה אי־פעם בעיירה שלנו. צעד ראשון עשיתי עוד לפני החופה, בבוא אבי הכלה, כשזימרתי באזניו שלא ראיתי מעולם כלה יפה מזו. ואילו באזני אבי החתן השמעתי תשבחותיו של בנו נער החמד. ביום החתונה אמרתי לאמהות הזוג הצעיר, מה יפים הם צאצאיהם ומה גדול המזל בקשר בל־יינתק זה שנוצר ביניהם. והצדדים התחילו להיות משוכנעים שאין זו חתונה ככל החתונות. כי הנה השמש הצעיר שיש לו נסיון רב בעסקי חתונות, ממש מוקסם מהקורה עתה לעיניו. על כל בני המשפחות השתלטה הרגשה טובה ונוצרה אוירה טובה במשך כל הארוע.

אכן יפה, אכן טוב. מעתה היה עלי לדאוג לפרטי ההליכים. הרבי שלנו לא ידע הרבה בין ימינו לשמאלו, בין כמות ואיכות. ובאשר זה היה ארוע רציני, רגיל היה להקנות לו חגיגיות רבה תוך אריכות יתירה. לחשתי לו, כי יש להחיש את הדברים באשר הזוג עלול לאחר את הרכבת. וכי אפשר להשו ־ט משהו — מחה. רק הפעם הזאת — הפצרתי בו. וטכי החופה עבר בחצי הזמן מהרגיל ובעלי השמחה במקום שנפ ו תנקע מיגיעה, הם עוד נישאו על כנפי האוירה הטובה שיצר י. שני האבות וגם הסבים חיפשו אחרי ושלשלו לידי מתן לשהו. כולם נמנו וגמרו שהיתה זו חתונה יפה מאין כמוה אפילו הרב פנה אלי ואמר שזו אולי „דרך יותר טובה" לעשו ' את הדברים.

נ „מפיק" בתור שמש לא הייתי כל־כך מוצלח באשר ללויות. אבל כבר התוודיתי, כי אין לי נטיות לעבר הטרגדיות. אך כאשר נערכו טכסי מילה, הרי, אם מותר לומר כך, הייתי איש־בידור מובהק. בחרתי את ההזדמנויות לומר לאנשים הנכונים את הערתי על „התינוק היפה כל־כך!" ובקול צלול ורם, כשהיו יחדיו הורים והורי־הורים (ואם אפשר, גם הורי הורי־הורים) שישמעו ויתענגו. כולם נהנו וזהרו. וכרגיל היה שם אחד מחברי שעקב אחריהם והיה מוסיף ואומר ומכוון דבריו אלי, „וכי מה חשבת? הרי הוא דומה לגמרי לאמא שלו". ואם היתה זו משפחה בעלת־יכולת, היה שם כרגיל עוד שחקן אחד מצוותי שגילה דעתו שהתינוק דומה דוקא לאביו. כך נגרם אושר לכולם. זה עלה לי אמנם מטבע אחת או שתים, אבל הבימוי היה שוה את ערכו, את המתת הגדול יותר שקיבלתי.

בימבי ושמולי שרייבר, גיורי ובנדי יעקוב, אנצ' שמואל.

ג'ו פסטרנק והשחקנית לנה טרנר

אמנם כן, הייתי מהמשופשפים. ואל תדונו אותי. ומה שאוסיף הוא: מאז שהתחלתי במעשים אלה, אמי לא הזילה עוד דמעות בהסבה לשולחן של ליל השבת.

* * *

בפרק אחר מזכרונותיו מגולל ג'ו פסטרנק פרשת ביקורו האחרון בשומלו אצל אביו (אמו כבר לא היתה בין החיים) ואחותו הלן. היתה זו פרידתו מאירופה בת ניהל במשך שמונה

שנים — בעיקר בברלין ואחרי עליית הנאצים לשלטון, בבודפשט — את אולפני "יוניברסל" בשליחות חברה אמריקנית זו. השנה היתה 1936. וכך הוא כותב:

המברק שידעתי שצריך לבוא, אכן הגיע באחד הימים ונאמר בו: „בגמר ההפקה המיוצרת עתה אתה מצווה להפסיק כל ייצור באירופה ולחזור לארה"ב".

נותר לי רק דבר אחד לעשותו.

נסעתי הביתה לראות את אבי. אמי מתה כבר שנים אחדות קודם לכן. טובה היתה בלבי הידיעה שנעשה למענה הכל מה שאפשר היה לעשות. מה שרציתי עכשיו היה, שאבי ואחותי הלן ובעלה וילדיהם יבואו לאמריקה.

אבי הזדקן אמנם, אבל היה עדיין במיטב אונו. ועדיין היה גאה על תפקידו כשמש של בית־הכנסת וכמשגיח על הארועים הדתיים של הקהלה כולה. נסיתי ליידע אותו על מה שראו עיני בגרמניה ולהמחיש את פחדי ממלחמה העלולה להתחולל. בוא לאמריקה, אבא — אמרתי לו — ותתחיל שם חיים חדשים.

אמי, סבתך, היא עדיין אתנו — אמר — והצווי אומר, כבד את אביך ואת אמך. אם אנטוש אותה עכשיו לעת זיקנה, האכבד אותה בזה? לא, עלי להישאר בקירבתה.

טענתי שנוכל לקחת גם אותה אתנו. הוא נד ראשו בשלילה.

„מלבד זה — הוסיף — אם לא היגרתי לפני שנים, לא יהיה מן החכמה לעשות זאת עכשיו, אחרי שהזדקנתי. אני שייך לכאן, בין האנשים שלי, בעיר הזאת, בקהלה הזאת, בעולם שלי. ביקרתי אצלך בבודפשט ומה שראיתי שם, היה זר ומוזר בשבילי. לא אוציא עליך משפט לשלילה ולא אאשים אותך. אבל זקנתי ולא אוכל עוד להצמיח שורשים חדשים. ומלבד זה, מלבד זה, נעים לי כאן. ואל תדונני על שאני רוצה להישאר".

אחותי הלן, היחידה מבין הילדים שלא עזבה את הבית, גם היא היתה בדעה שעליה להישאר. היתה לה המשפחה שלה ונתנה ביטוי לדעתה, שאבינו שכה אהב את משפחתו, ירגיש עצמו אבוד וגלמוד, אם גם היא תעזוב. היא התחננה, לא להאיץ בה.

כהרגלו בעבר, אבי ליווה אותי לתחנת הרכבת. היתה זו אותה רכבת עצמה (שכרגיל נסעתי בה) שהפליגה בחצות הלילה. באפלולית הלילה נראה אבי כמי שנגעה בו יד השנים שחלפו. ידענו שנינו על מעט הסיכוי שעוד נתראה אי־פעם. אבי השמיע רק מעט דברים ואילו אני, בנסותי לומר משהו, המלים נתקעו בגרוני.

מאז הרהרתי שוב ושוב בפרידה זו שלנו שאחריה לא עוד התראיתי עם אבי לעולם. גם אחרי פרוץ המלחמה הוא עוד היה בחיים ומכספים ששלחתי לו קיבלתי הודעות גביה, אך היו לי סיבות לחשד שהם לא הגיעו לידיו לעולם. אבי ואחותי הלן ובעלה וששת ילדיהם הקטנים וכארבעים מבני משפחתי, כמו גם מורי הזקן שורץ, נלקחו כולם על־ידי הגרמנים והושמדו במחנות המות שלהם. אני בטוח שדבריו האחרונים של אבי, כמו דברי יהודים צדיקים אחרים, היו דברי תפלה ורחמים על מעניהם. כזה אדם הוא היה.

משה שמואלי

ז׳יבו בין שתי המלחמות

בנסותך לצרף יחד ממרחק השנים את חלקי התמונה של קהלת ז׳יבו כפי שהיתה בין שתי מלחמות העולם, הרי זה כמו ליטול חלקיו של כלי שנשבר ולנסות להדביקם יחדיו. הרבה מן החלקים הלכו לאיבוד בתהום השיכחה ולא יעזור שום מאמץ למצוא אותם בסבך פיתולי המוח האנושי שהזיקנה עייפה אותו.

המראה הויזואלי של המקום משתרע לפני, מתחנת הרכבת ולאורך הרחוב הראשי החוצה את העיירה בואך סמוש־אודווארהיי, עד ביתה הגדול ואחוזתה של משפחת ירמיאש והלאה מזה. הלכת שופי ברחוב הזה שכולו מישור, מדרום לצפון, כשמצד אחד אי־שם מעבר לגנים ולשדות הולך הנהר גם־כן באותו כיוון ומצד השני, מטפסות גבעות נמוכות עם בוסתני פירות, רחובות וסמטאות צרים, בתים קטנים מאחורי גדרות, בוץ עד הקרסוליים בימי גשמים, אבק בימי קיץ. ואי־שם מעבר לארובה של בית־החרושת לספירט מסתתרת תזכורת של ימים עברו — הארמון של משפחת הרוזן טלקי, שהיתה השליטה של ז׳יבו כשכל השטח מסביב היה אחוזתה. ברשותה והרשאתה של משפחה זו באו יהודים אחדים בראשית המאה ה־19 לתקוע יתד בז׳יבו, מי כחוכר זכיונות לסחור בסחורות מונופולין ומי כמוכס של ירידים וכו׳.

אפשר רק לנחש — ובוודאי יש על כך תיעוד בארכיון של ז׳יבו — מי היו חוכרים ומוכסים אלה, המשפחות ׳המיסדות׳ של הקהלה, שכבר בשנות ה־40 של המאה הקודמת (לפני 150 שנה) התפללו בה ב׳מנין׳, חפרו להם מקוה־טהרה ועסקו בה במאורגן בהלויית המת, דהיינו, יסדו חברא־קדישא. ידענו בז׳יבו, שמשפחות מינדסנט, וייצנר, כהנר, רוטשילד, האוזר, בק, יאקאב, יודוביץ׳ — ומי זוכר, מי עוד? — היו ה׳אוטוכ־טונים׳ ששורשיהם במקום היו בעומק של דורות. גם לרובם של אלה היו קרובים ובני משפחה גם בכפרי הסביבה, מה שמוכיח, שהאבות התלקטו מהכפרים ובאו לגור בז׳יבו. כך למשל הרופא ד״ר וייצנר שקרוביו התגוררו מעבר לנהר, בנאפראד. מכפר זה באו גם היודוביצ׳ים, שאחד מהם היה ראש הקהלה כבר בסוף המאה ה־19. היו יאקאבים רבים במחוז סילאדי, ששנים מהם מילאו תפקידים חשובים בז׳יבו — אחד היה מנהל המשק של הרוזן טלקי (יאקאב ארנו), השני (פרי) היה מנהל הבאנק המקומי. משפחת מינדסנט חכרה תחילה את בית־החרושת לספירט מבעל האחוזה (ואח״כ עסקה בנוזלים יותר „מודרניים״, בנפט ובנזין), וראש המשפחה מילא כמה פעמים גם את תפקיד ראש־הקהלה. משפחות ותיקים אלה גם התחתנו זו בזו, בת מינדסנט נישאה לבן ד״ר וייצנר. והיו עוד נישואי ׳אצולה׳ מסוג זה. בז׳יבו כיהן כבר בשנות ה־80 של המאה הקודמת נוטריון ממשלתי יהודי בשם גרוס, שבנו — שתירגם את שם־המשפחה להונגרית: נאדי — היה נוטריון ציבורי בצ׳ה (ד״ר נאדי רז׳ו) שנשא לאשה את גיזלה פיליפ, בת ת״ח ובעל־אחוזה מסביבת ז׳יבו.

אני מוצא לנחוץ להזכיר התקשרויות־חיתון אלה בין משפחות מקומיות או סמוכות זו לזו בסביבה הגיאוגרפית, כי הן מצביעות על תהליך ההתגבשות של יהדות המחוז במרוצת הדורות — כנפרדת לעצמה. משפחות לעשרות ואולי למאות יצרו ביניהן קשרי חיתון בין גבולות המחוז עצמו.

ההתפתחות הגדולה של הקהלה היהודית בז׳יבו התחילה למעשה רק מקץ מלחמת העולם הראשונה. המקום שימש כצומת־רכבות בו נפגשו הקווים של עמק הסמוש ושל הרכבת שהוליכה לעבר בירת המחוז זילה ולעומק המחוז עד שומלו ועד המחוז הסמוך ביהאר, בואך הקהלה היהודית הגדולה ביותר בטרנסילבניה, אוראדיא. על סף מלה״ע השניה כבר היתה קהלת ז׳יבו השניה בגודלה במנין נפשותיה, במחוז כולו, אחרי שומלו.

השלטון הרומני שבא לכאן ב־1919, היה מעונין בפיתוח המקום כשמיד אחרי בואו עודד כפריים רומנים להעתיק מגוריהם לעיירה זו. ההינטרלנד החקלאי הרחב, סמיכות מיכרות הפחם, רשת מסילות הברזל וכו׳, היוו בסיס משקי לתכניות לחזק את היסוד הרומני באוכלוסיה המקומית. ורק מובן מאליו שסיכויי התפתחות זו משכו גם יהודים רבים מהסביבה לעבור לז׳יבו, לבסס בה את פרנסתם. באו יהודים מקרוב וגם מרחוק.

כך למשל משפחת ינוביץ על שני ענפיה: ר׳ אברהם שמואל בנימין (שאמו), סוחר הדגנים והפירות, עבר לז׳יבו בסוף מלה״ע א׳ מהכפר ווראיו, בעוד דודנו אמיל, בעל בית־המלאכה לזגגות ומיסגור תמונות, העתיק לפה מהכפר הוסורב (רסטולץ׳), בו עסק אביו בניהול משק של בעל־אחוזה מקומי. שני ינוביצים אלה התחלפו ביניהם במרוצת השנים גם בנשיאות קהלת ז׳יבו. למשפחת בק, הותיקה בז׳יבו, היו שורשים בכפר קקיש (קטושמזו) הסמוך לה. וזה חלק מההווי היהודי שבן משפחת ינוביץ ש׳מזה מקרוב בא׳, נשא לאשה בת משפחת בק שהיתה ותיקה במקום. גם משפחת קליין היתה ותיקה בז׳יבו וגם אתה באו הינוביצים בקשרי חיתון פעמיים. משפחת שאלאמון ביססה את מעמדה בענף של יינות ויי״ש שהקיף את כל טרנסילבניה — גם משפחה זו העתיקה את מקומה לז׳יבו מאחד מכפרי הסביבה אחרי 1918. גם למשפחת לרמאן היו שורשים כפריים מהסביבה והיא כבשה לה מקום נכבד בתוך הקהלה, כך גם למשפחת מאטיאש שהיתה ותיקה במקום (בתיעודי הקהלה היא מוזכרת כבר בראשית המאה) היו ענפים בכפרים קרובים ורחוקים בתחומי המחוז.

לפי השמות — ולא מידיעה ברורה — ניתן לנחש, שמשפחות סלפטר וקומורניק הגיעו לז׳יבו ממרחקים, אולי ממרמורוש ואולי מגליציה. ראש בית־האב קומורניק שביסס את מעמדו בז׳יבו, היה במשך תקופה גם גבאי בית־הכנסת הגדול ואם זכרוני אינו מטעני, גם ראש־הקהלה. על אלה שמרחוק באו נמנית גם משפחת ר׳ יעקב וייס שהגיעה לז׳יבו מגליציה והודות לראש־המשפחה, תלמיד־חכם מובהק ואוהב ציון בגלוי ובסתר, היא כבשה לה מקום מרכזי בחיי הציבור. כתלמיד־חכם בעל סמיכות לרבנות, ירא וקפדן, היה ידוע גם ר׳ שמעון גרוזינגר — חתנו של הרב מסילאדי־צ׳ה — שפרנסתו היתה על ייצור הומץ. הוא ומשפחתו הגיעו לז׳יבו תוך כדי מלה״ע הראשונה. בין שתי המלחמות ביססה את מעמדה גם משפחת ווכסלר וראשה ר׳ דב (ברנט), שהעלה ענפים על שורשיו, עם חתנים ת״ח ידועים, כגון ר׳ ישראל־זאב וולברג ור׳ שאול שוורץ (ואם זכרוני אינו מטעני, לווכסלרים התיחסו גם משפחות ווג ופויארוורקר). אגב, עם

השם פויארוורקר אנו נפגשים בז׳יבו כבר בראשית המאה ה־20, בתיעוד שנותר מאז.

בצד משפחת ינוביץ עסקה בסחר הדגנים והפירות גם משפחת פרוינדליך, בעל טחנת הקמח הגדולה בכפר פרודינשט הסמוך לז׳יבו. על היקף סחר זה גם ליצוא וגם לאספקה לטחנות־קמח בפנים המדינה יעיד, שמשלוחי הדגנים בלבד היו מצד כל משפחה כמאה קרונות בכל עונה.

בז׳יבו היה רופא יהודי מפורסם בשם ד״ר שטיינר שחולים באו אליו כמעט מכל רחבי טרנסילבניה. ובין שתי המלחמות התיישב בז׳יבו גם הרופא ד״ר לאיוש לוי שמוצאו היה מכפר במחוז סילאדי בשם סלסג. פרסומו הלך לפניו כציוני וכמי שפירסם מאמרים בעלי הגות עמוקה על נושאים יהודיים וציוניים ביומון „אוי קלט״. הוא גם יסד הכשרה לחלוצים בעיירה, לקראת עלייתם לארץ־ישראל. ד״ר לוי היה ראש־הקהל האחרון של ז׳יבו, עד אביב 1944 כשהוא, יחד עם כל בני הקהלה גורשו לאושוויץ. הוא מצא את מותו במחנה אבנזה. השופט ד״ר גוזה אדן היה אף הוא ממשפחה יהודית ותיקה ממחוז סילאדי — הוא כמו אחיו הרופא־הוטרינר מבאגיה וכמו עורך־הדין ד״ר גוזה שנדור (שהתנצר), היו בניו של לאיוש גולדשטיין מהכפר סמוש־אוילאק, חוכר ובעל־אחוזה. היתה לגולדשטיין גם בת, אשת עוה״ד ד״ר לאסלו שנדור מצ׳ה.

עד כמה שידוע לי, בין המשפחות שנמנו על ותיקות הקהלה עוד מלפני מלה״ע א׳ היו גם משפחות גולד (גולד הקצב, גולד האופה), משפחת שטרק, משפחת הרשקוביץ הבורסקי, סובל הטקסטילאי, פיליפ הקונדיטור, פלקוביץ בעל בית־המזיגה (שמוצאו מהכפר גורוסלו הסמוך לז׳יבו), וכן משפחות גולדברגר ומרקוביץ שהחזיקו מחסני טקסטיל בז׳יבו.

* * *

פרק מיוחד צריך להקדיש לר׳ נחום שר, ראש כת החסידים בז׳יבו, שנולד בסילאדי־צ׳ה לאביו עובד־הדאר שגם אחיו המשיך שם בתפקיד זה. ר׳ נחום שהיה סוחר בסמרטוטים ועסק גם ביצוא פירות, הקים בית־מדרש בחצר ביתו ובאחד ממחסניו — כך סיפרו בז׳יבו — היתה אבן־מצבה חקוקה אותיות שהוא ציוה להקימה על קברו בבוא שעתו. קפדנותו עם שולחנו הכשר הביאתהו לחילוקי־דעות קשים עם אנשי הקהלה, בסמכו רק על שו״ב שהיה מקובל עליו. ועד כדי כך שעל שו״ב זה סמך את ידו האדמו״ר מסטמר ר׳ יואל טייטלבוים — לפי בקשתו ובניגוד לדעת הדומ״ץ הר״ר משה פרנקל שפסל שחיטת שו״ב זה. היה זה רק אחד מפרקי המחלוקות על שו״בי ז׳יבו שליוו את חיי הקהלה כמעט מראשית עד אחרית, עד הסוף המר.

אם זכרוני אינו מטעני, גם בעלי החנות לקונפקציה, האחים קירשנר, באו לז׳יבו מהכפר גורוסלו שמעבר לנהר. הקירשנרים היו משפחה מסועפת ולה ענפים ברחבי מחוז סילאדי. ואולי יתקנו אותי באמרי, כי משפחתו של עוה״ד ד״ר הולאס מוצאה מהכפר באיצה והוא החליף את שמו הרשקוביץ לשם ההונגרי הולאס.

היו בז׳יבו כמה וכמה בעלי־מלאכה יהודים, סנדלרים (ברגר, ברנט, בק, מיהאי, הרשקוביץ), חייטים (פיליפ, גלר, פישר, דייטש, התופרות ממשפחת ברנט), אופים (גולד, לזר, רוזנברג, פיליפ הקונדיטור), הפחח הופמן, פרקש העגלון, וידר־וג מדפיסים, מאיר הספר, פריד השען, פרידמן יצרן מי־הסודה ועוד — משלוחי־יד אופייניים ליהודים ברחבי המדינה. וכמו במקומות אחרים בעיירות דומות לה, החזיקו יהודים באכסניית־אורחים גם בז׳יבו (משפחת גולדברגר) ומעין מסעדה היתה בבעלות משפחת סלפטר שהתפרנסה מסוחרים וכפריים יהודים שנזקקו לשולחן כשר ביום־השוק השבועי או בירידים הגדולים פעם־פעמיים בשנה. המקום נקרא „בודגה״ שבה נמכרו גם נקניקים ובשרים מעושנים גם למקומיים בכל ימות השנה. על הירידים השבועיים וה„גדולים״ היתה פרנסת יהודים רבים, בעלי חנויות ברחוב הראשי לטקסטילים וחוטי כותנה, כלי־עבודה ומוצרי ברזל, מוזגים, סוחרי בקר ועורות, סמרטוטרים (שר, האוזר, מאטיאש ועוד), מהם שהציגו סחורותיהם לא רק בחנויותיהם, אלא גם בדוכנים תחת יריעות־אהלים שהעמידו בככר ששימשה אתר לשוק. היו מהם שהיו בעלי עגלות־מקומרות ונדדו גם למקומות אחרים, לירידים, לסחור במרכולתם. מנהגי סחר אלה היו נפוצים בקרב יהודים גם במקומות אחרים ברחבי המחוז ובטרנסילבניה כולה ולא היו ייחודיים לז׳יבו בלבד.

והיינו שווים במנהגינו למקומות אחרים, לקהלות קטנות דומות לשלנו, גם בהווי שנוצר סביב בית־הכנסת, כשרוב הקהל היה בא להתפלל מדי בוקר ב„השכמה״ והקדים, כדי לפתוח את עסקיו בעוד מועד. היו גם מניני „בטלנים״ יותר מאוחר שגם נכבדי העדה, המבוססים ואלה שרצו להפגין מבוססות, השתתפו בהם. כמובן, שבת היתה קודש לא רק לקדושתה, אלא גם לנינוחות חברתית, לשיחה בטלה בחצר או בפלוש או אף — יסלח לנו זכרונם לברכה — בשעת התפלה, בשעת קריאת התורה. הרב מרא דאתרא בא לגור במקומנו רק לעת זיקנה, בשנים האחרונות לחייו והמנהיג הרוחני־דתי של קהלתנו היה הדיין ר׳ משה פרנקל, איש נאה בעל הדרת־פנים ובעל הליכות תקיפות, שהאכילוהו לא־מעט מרורים מצדדים שונים וביחוד מצד כת החסידים שערערה על מרותו — הגם שגם הוא נטה לחסידות, אבל לא לזו שחסידי ז׳יבו נהו אחריה. בחצר בית־הכנסת היו מגורי כלי־הקודש, הדיין, השוחט ר׳ משה־יוסף רוטנר, השמש מילר, שם היה גם ה„חדר״ ואולם־הישיבות של י״א האנשים, כפי שנקראה ההנהלה הנבחרת של הקהלה. כמנהג גוברין יהודאין, הפילוגים גרמו גם להתפצלות מערכת החינוך היהודית ולהקמת „הדר״ נפרד לילדי החסידים. המחלוקות היו חלק מחיי הציבור, שמצא בהן את שעשועיו — ושוב סליחה מזכרונם לברכה.

* * *

„תמונה״ היסטורית זו של קהלת ז׳יבו ציירתי כמיטב כח־הזכרון שלי, לפי מה שדמויות והווי, אתרים ואפיזודות צצו ועלו בו. סיפרתי עליהם לפי הכלל ש„במקום שאין איש, השתדל להיות איש״. יש בוודאי טעויות רבות, אחדים נשכחו, אחרים הוזכרו שגויים ומעוותים בתפקידיהם, עיסוקיהם, מקומם בציבור. אבל מילאתי אחרי בקשת מערכת „ספר הזכרון״ כמיטב יכולתי, אחרי שנודע לי, ששנים מאנשי ז׳יבו שכתבו פרקי־זכרונות לספר זה, התחרטו וביקשו להחזיר להם את כתוביהם. וגם אם הכתובים לעיל ייראו לאחדים משרידי ז׳יבו כשגויים, שר ההיסטוריה לא היה סולח לוא דפי ז׳יבו בספר הזה היו נשארים ריקים.

משומלו יצאה האורטודוכסיה לכיבושיה

על אלברט פרקש, יליד שימלוי — כפי שסתם־יהודים קוראים לשומיו — היו אומרים, שהוא ההתגלמות האישית בגוף אחד של האורטודוכסיה בהונגריה והוא עשה יותר מכל אישיות רבנית או דתית אחרת — גדולי תורה ואדירי כח — להתבדלותה של היהדות היראה, שלומי אמוני ישראל, מעל ה„קונגרס" שהתכנס ב־1867 ושמטרתו היתה להניח את היסודות הארגוניים של הקונפסיה היהודית כ„כנסיה" אוטונומית שאי־תלותה בשלטון הובטחת על־ידי החוק לשויון־זכויות, כמו לשאר הדתות. הפרישה מה„קונגרס" של האורטודוכסים היא פרק ידוע בהיסטוריה של יהדות הונגריה ולא נחזור לפרטו כאן. אותנו מעניינת במקרה זה אישיותו של אלברט פרקש, יליד מחוז סילאדי, שהפך למנהיג של האורטודוכסיה במדינה כולה.

מסופר עליו שהוא נולד בשימלוי ב־1 באוגוסט 1842 כבן למשפחה ותיקה ושאביו היה חוכר אחוזתו של הרוזן אסטרהאזי בעיר־השדה דיאלו. מה היא „תורה עם דרך־ארץ" כפי שגרסו בישיבת החת"ס בפרשבורג, נלמד מדרך־חייו של פרקש. תחילה הוא נשלח ללמוד בגימנסיה הממשלתית בקלאוזנבורג (קלוז׳־קולוז׳ואר) ואחר־כך גמר לימודי משפטים בבודפשט. אך כיוון שבאותה תקופה — שנקראה תקופת־באך ע"ש הקאנצלר האוסטרי ששלט בשנים טרם ההסכמה בין אוסטריה והונגריה — השלטון לא האיר פנים למשפטנים יהודים, הוא לא המשיך בקאריירה משפטית, אלא מהאוני־ברסיטה הלך פרקש ישר לפרשבורג ללמוד בישיבתה המהוללת ורצה להגיע לאיצטלה של רב. להלן נכתב בתולדות חייו, שהוא עוד המשיך בלימודי משפטים גם בוינה, עד שלבסוף בשנת 1865 חזר לבודפשט.

תוך כדי לימודי משפטים באוניברסיטאות הוא רכש השכלה רחבה גם בספרות וגברו בו נטיות למשוך בעט סופרים. אחרי שובו להונגריה הוא פירסם מאמרים בעתונים פטריוטיים הונגריים — מהעתונים החשובים ביותר של הבירה — שנתנו מקום בטוריהם גם לשיריו מלאי התלהבות פטריוטית. באחד משיריו בשם „שמשון ודלילה" הוא נתן ביטוי לאכזבתו הגדולה על שהשאיפות הלאומיות ההונגריות לא התגשמו ונחלו מפלה עם דיכוי מהפכת 1848 של קושוט.

היתה זו תקופה של פעילות ספרותית ענפה של פרקש. הוא תירגם להונגרית את מחקרו של גרוינוס על מחזהו של שקספיר „המלט" וכן את חיבורו של הרוזן לסלו טלקי על כשלון מהפכת 1848 עקב ההתערבות הרוסית לצדם של האוסטרים. אלברט פרקש, יליד משפחה חרדית משימלוי, הרחיק לכת עד הקלסיקאי הצרפתי ראסין שתירגם את מחזהו „פדרה" וכן עד הקלסיקאי הגרמני וילאנד שתירגם את מחזהו „אבדריטן" להונגרית. ועוד הוציא אנתולוגיה של משוררות הונגריות („הכנור ההונגרי"), אוסף של אנקדוטות, ספר על הפרלמנט ההונגרי ובמשך תקופה קצרה היה גם עורך ראשי של עתון יומי בבודפשט.

כל זה אשר לפעילותו הספרותית־עתונאית עוד טרם שנכנס כפעיל בחיי הציבור הדתי־היהודי.

לפרקש אלברט „היה חלק ארי בתנועה להשגת שויון־זכויות ליהודי הונגריה — נכתב בתולדותיו — והוא שפעל ברחבי המדינה לארגונה של היהדות הדתית ופעילותו היא שגרמה שהפרלמנט ההונגרי אישר את החוק שקבע, כי תקנות ה„קונגרס" של כלל־יהדות הונגריה אינן חלות על האורטו־דוכסים המהווים ארגון נפרד לעצמו. פרקש הוא שעיבד את התקנות הנפרדות של האורטודוכסיה והוא שהרכיב גם את הועדה הארצית שהיתה היסוד ללשכה המרכזית של האורטו־דוכסיה בהונגריה.

לזכותו של פרקש נרשמה גם ההחלטה שהלשכה הארצית של האורטודוכסיה תנהיג את השפה ההונגרית כשפת המגע שלה עם השלטון וכן בהתכתבויותיה הרשמיות. הודות לו קמה גם הרבנות והקהלה האורטודוכסית (קהל יראים) בבודפשט הבירה שמאז ואילך היה גם מזכירה. בו בזמן הוא שימש גם בתפקיד ניהולי של עירית הבירה בין השנים 1873 ו־1886.

ועוד יש להוסיף, שגם בעטו לחם למען היהדות הדתית, כאשר הקים את השבועון „מאדיאר ז׳ידו" (היהודי ההונגרי) ב־1867, השנה בה נאבקה יהדות הונגריה של שויון זכויותיה וגם השיגתהו.

אין לנו ידיעות על ילדותו ונעוריו של אלברט פרקש בשומיו — שבתקופת שחר נעוריו התארגנה בה הקהלה לראשונה ושימש בה כרב, הרה"ג ר׳ בנימין הרטמן ז"ל. הרב הרטמן היה אישיות דגולה וגם פעילה, בתקופתו הקימה הקהלה את בנין בית־הכנסת הראשון שלה והניחה את היסודות למוסדותיה האחרים. היה לו לפרקש ממי ללמוד מנהיגות, אבל את ההשפעה האורטודוכסית ספג בוודאי יותר מכל מתקופת לימודיו בישיבת פרשבורג המעטירה.

יהודה זוסמן

יהודי כפרים למשפחותיהם

אבי בנימין זוסמן וכן אחותו, נתיתמו מאביהם בגיל צעיר מאד. אבי אף לא זכה להכיר את אביו ששמו היה יהודה כשמי. אמם, סבתי, גידלה אותם בוודאי בקשיים גדולים. לא ידוע לנו, לצאצאיו, דבר על נערותו והתבגרותו של אבינו. אינני זוכר שדיברנו על נושא זה אי־פעם בבית. לפי השערתי התחתנו הורי בשנת 1914, ערב פרוץ מלה"ע הראשונה. הוא השתתף במלחמה בצבא האוסטרו־הונגרי ונלקח בשבי על־ידי הרוסים. העדרו מהבית שנים אחדות גרם כמובן קשיי קיום. אבל אמי היתה בקיאה במלאכת התפירה והיא תפרה לכפריות וכך קיימה את עצמה ואותי, שנולדתי ב־1915.

אבי חזר מהשבי אחרי המלחמה ולפי מה שאני זוכר, הוא הועסק במשך כמה שנים בצרכניה של הכפר. אחר־כך פתחו הורי חנות משלהם, מין כל־בו קטן בו אפשר היה לרכוש כל מה שהכפריים היו זקוקים לו, צרכי מכולת, מלח, נפט, טבק וסיגריות, טקסטילים, כלי מטבח, מוצרי ברזל, מסמרים, חישוקים לעגלות. למשפחה היה גם כרם קטן, מעט שטחי אדמה חקלאית שעובדו והניבו. וחוץ מזה, הורי היו קונים מהאכרים גם עודפי הייצור החקלאי (כפי שעשו גם יהודים אחרים) שהיו מוכרים אחר־כך לסוחרים הסיטונאים. מכירת חוטי כותנה היתה גם־כן מעיסוקם, כי נשי האכרים היו אורגים אריגת־בית כל מיני בדים לצרכי ביתם.

היה לנו גם אטליז שהבשר מתוכו נמכר גם ובפרט לכפריים הלא־יהודים — הם אכלו בשר משחיטה כשרה. שוחט היה בא אלינו פעם בשבוע בחורף ופעמיים בשבוע בקיץ — ביום חמישי, כשנשחטו גם עופות. הלקוחות הלא־יהודים רכשו כמובן את הבשר לשבתם שלהם, דהיינו ליום א' בשבוע. וכיוון שמשחיטת יום ה' אי־אפשר היה לשמור את הבשר טרי ובריא עד יום א', בחודשי הקיץ החמים, לכן בא השוחט בחודשים אלה לכפרנו גם במוצאי־שבתות לשחיטת בקר, עגל מגודל כלשהו. השו"ב עשה את מלאכתו גם בכפרים אחרים בסביבה והיה הולך ברגל ממקום למקום, בחום הקיץ ובכפור החורף — והכפרים היו שמשון, סר, בוגדנד, באבצו, קוושד ועוד, על דרכים לא־סלולות, באבק, בבוץ, בשלג.

עובדה ידועה היא, שעד המחצית השניה של המאה ה־19 ועד שניתן שיוון־זכויות ליהודים, הם התישבו בעיקר בכפרים והיו מהם שמשפחותיהם התגוררו במשך דורות בכפריהן. ואורח־החיים של היהודים הכפריים, מנהגיהם, מסורותיהם, היו מגובשים זה מכבר. אין צורך לומר שרק אורח־החיים הדתי יכול היה לשמור על דמותם והליכותיהם, מאב לבן וכן הלאה. ה„מנין" בשבתות היה מורכב אצלנו מיהודי שני כפרים, בוגדנד ובאבצו, פעם אצלנו בבוגדנד ופעם אצלם בבאבצו, כדי למנוע כנראה קנאה. כל ימות השנה לא היו קשיים בקיום ה„הליכה" לתפלה מכפר לכפר; אם אפשר לומר כך, זה היה עונג־השבת שלנו, להיפגש שוב יחד מדי שבת בשבתו. ימי התשובה והסליחות עטו אופי אחר, התפלה באשמורת השניה, כשהגיעו משפחות־משפחות על העגלות רתומות לסוסים ועוד הלילה גדול. והוסיף לזה ייחודו של יום־הכיפורים כאשר בליל כל־נדרי לא חזרו הכפריים, גברים ונשים, זקנים וטף, למקומותיהם אחרי התפלה, אלא עשו את הלילה אצל משפחות מהכפר השכן. וזוכרני את החויה מימי הילדות כאשר פרשו מצעים על הרצפות והיה ריב בין הילדים, מי מהם יזכה לישון על מצעים אלה. ביתנו היה פתוח לכל מי שבא בין שעריו, אף שלא עושר חומרי אפיין את הפתיחות הזאת. כך היה אז גם בין יהודים פחות עשירים מאתנו. קרובים ורחוקים באו וגם מקבצי נדבות, גם למקום הזה הרחוק מדרך המלך, כי ידעו שהבית והיד פתוחים והפנים מאירות והנדבה תהיה לא למטה מהיכולת.

איך הגעתי מכפר נידח זה לציונות, להכשרה, לעליה לארץ־ישראל? הציונות התבטאה אצל ההורים כמו אצל רוב היהודים תמימי הדרך, בכמיהה לצאת מהגלות ולהיגאל, לעלות לארץ־ישראל. בביתנו קראו עתון יהודי, היתה בו קופסה של הקק"ל ואמא לא שכחה אף פעם ביום ששי, לפני הדלקת נרות, לשלשל לקופסה זו את פרוטותיה. ויותר מזה: עת הזדמנו אורחים לביתנו, הושטנו גם להם את הקופסה והתרמנו אותם למטרה זו. בחור אחד בשם לקס היה בא מדי פעם בפעם לרוקן את הקופסאות, שלנו ושל אחרים בכפרים. ועד כמה שאני זוכר, הוא היה מאד מרוצה מתכולת קופסתנו הכחולה שהיתה לפחות שוה אם לא עלתה על זו של האחרות.

הייתי הבכור במשפחה וראשון לדאגת ההורים להבטיח את עתידי. לא היה ביכולתם לשלוח אותי להמשך לימודים בבתי־ספר גבוהים ושלחוני לכן ללמוד מלאכת הרפדות. כך הגעתי לעיר קראלי (Nagykároly) ובה קהלה גדולה של יהודים (ואפילו שתי קהלות, של חרדים ושל ליברלים, מה שנקרא שם סטאטוס־קוו) שם ציפו לי שלוש שנים של חניכות. פעם בשבוע למדתי בקורסים להשכלה כללית בבית־הספר המקצועי וכך הרחבתי דעת. בקראלי היו פעילות כל תנועות הנוער הציוניות שמכולן בחרתי לבסוף את בני־עקיבא. גם זו היתה הרחבת דעת חשובה בשבילי, לעסוק בסניף של בני־עקיבא בשיעורים לעברית, להשתתף בשירה בציבור, לשמוע הרצאות על תולדות הציונות, לעסוק בספורט. אחרי שלוש שנות חניכותי המקצועית, בערך בגיל 17, הגעתי להכשרה חלוצית בעיר טרגו־מורש, בשדות הסלק ובגינות הירק שליד העיר. לא אזכור למה נפלה עלי הבחירה בבני־עקיבא להיות חלוץ ומועמד לעלות ארצה. רק אזכור שהורי לא התלהבו מהרעיון שבכורם ינדוד למרחקים ולבה של אם לא היה שקט. אבל בבית דובר על כך שאני עולה ארצה כחלוץ לפני המשפחה שאפלס לה את הדרך לבוא בעקבותי.

עליתי בשנת 1935 וכעלם צעיר ללא נסיון־חיים, הנסיבות

טלטלוני ללא כיוון, בין קשיים אישיים ובין החשש, לייעץ למשפחתי לבוא אחרי כשהורי כבר בגיל די מתקדם ואתם 5 ילדים, ארבעה בנים ובת. הדברים התפתחו אחר־כך כפי שהתפתחו, לפי הנסיון המר שגם אחרים התנסו בו.

✶

אחי חיים הנמצא בארץ, ניצל הודות למקרה מסוים. הוא היה מגויס למחנה־עבודה וביחידתו היה פעיל קומוניסטי שהפיץ את רעיונותיו בקרב חבריו. אחי הסתפח עליו והוא נאסר לבסוף יחד עם חבריו לקבוצה וכולם נכלאו בבית־הכלא המפורסם לשמצה של ואץ (Vác). אחי היה כלוא שם במשך שנה וחצי ואחרי ששוחרר, הוחזר ליחידה של עובדי כפיה ועם יחידה זו שהיתה כולה יהודים מטרנסילווניה, הוא הגיע לפולין. ויד ההשגחה היתה בהצלתו והישארותו בחיים. אחותי שרה גורשה יחד עם כל הנותרים במשפחה לאושוויץ ורק היא ניצלה, אחרי עינויים ויסורים רבים ונדמה שכל שאר יקירי — ההורים ועוד שני אחים — שולחו מיד בהגיעם לאושוויץ לתוך תאי הגאז, לתוך המות. אחי ואחותי עלו ארצה, הקימו בה משפחות וזכו לראות בנים ובני־בנים. ועל אף האסונות שפקדונו, שרשרת משפחתנו נמשכת.

✶

בכפרנו **בוגדנד** חיו כאמור עוד שתי משפחות יהודיות.

אחת מהן היתה משפחת שוורץ. אבי המשפחה היה יהודי בעל הדרת זקן ובר־אורין. פרנסת המשפחה היתה על בית־מזיגה וייצור יינות וכן על זיקוק יי״ש. גם הוא היה קונה ומוכר עודפי תוצרת חקלאית. עיסוקו של שוורץ במשרפת היי״ש שהיתה עיקר פרנסתו, גרם לו לא אחת קשיים. שלטונות המכס השגיחו על ייצור הכוהל בקפדנות ואם נתפסו משלוחים לא לפי המוצהר בתעודות־המשלוח, היה הדבר כרוך בקנסות, בשוחד, לפעמים גם במאסר.

במשפחת שוורץ היו חמשה ילדים, 3 בנים ושתי בנות. הבת הבכורה נישאה לבן־ישיבה שצורף לעסק המשפחתי. גם הבן הבכור היה כבר נשוי ואב לכמה ילדים, כאשר פקדה הטרגדיה את יהודי טרנסילווניה, עם השילוח לאושוויץ. מכל המשפחה הזאת ניצל רק הבכור אברהם, שאחרי המלחמה התחתן שוב והוא עלה ארצה עם משפחתו והתיישב בירושלים. הוא אב לילדים וסב לנכדים.

המשפחה היהודית השלישית בכפר היתה משפחתו של הנוטריון פקטה (Fekete). הנוטריון כפקיד הרשות היה מכובד על הבריות, גם על לא־יהודים במקרה זה. מר פקטה היה ציוני נלהב, לביתו הגיע מדי יום היומון הציוני „אוי קלט״ שמביתו התגלגל גם לביתנו. קופסת הקק״ל בביתו היתה תמיד מלאה ועד כמה שזכור לי, הוא התרים גם יהודים אחרים, שנזקקו לשרותיו, לקרנות הציוניות. בכורו בלה (Béla) למד רפואה בצרפת ונשאר להתגורר בארץ זו, אלא שהוא ניספה יחד עם שאר מגורשי צרפת באושוויץ. בנו השני ג׳ורג׳ למד משפטים ולא ידוע לי, מה עלה בגורלו. בהגיעו לגיל הגימלאות, עבר פקטה עם משפחתו לשומלו ואבי המשפחה נפטר שם עוד טרם מלחמה. אלמנתו היתה בין המגורשים שניספו.

באבצו (Bábca) היה הכפר הסמוך לכפרנו וכפי שתיארתי לעיל, יהודי שני כפרים אלה, בוגדנד ובאבצו, קיימו מנין משותף בשבתות וחגים.

אחת המשפחות היהודיות בבאבצו היתה זו של **איזידור וייס**, הורים, 4 בנים ו־3 בנות. היתה להם חנות קטנה והיו להם מעט אדמות שעיבדו ועסקו גם בשאר סוגי מסחר. בעת המלחמה היה כבר הבן הבכור נשוי ולזוג שלושה ילדים. ממשפחה זו אף אחד לא ניצל ולא חזר.

משפחה אחרת בבאבצו היתה זו של **איזידור גליק** — הורים ובת שהיתה נשואה ולזוג גם ילדים, **לא** חזרו מהגירוש. הבן יינו ניצל וחזר ואחר־כך עלה ארצה והקים בה משפחה.

מהכפר קורונד (Korond) זכורה לי משפחה אחת בלבד, של **האלמנה וייס**, אם לחמשה בנים ושלוש בנות. למשפחה זו היה בית־מזיגה ועליו פרנסתה. אחת הבנות ושלושה בנים היו נשואים ובעלי משפחות, נשים וילדים, עוד לפני הגירוש לאושוויץ. ממשפחה זו ניצלו שני בנים ושתי בנות שעלו והגיעו ארצה כשכולם כבר בעלי משפחות.

בישוב **סופוריל־דה־ז׳וס** (Supurul-de-jos) היתה קהלה יהודית די גדולה. היא לא היתה בשכנותנו הסמוכה, אבל אני מזכיר אותה בגין האחים **אנדרי ומיכאל טאוב** שעיסוקם תרם תרומה חשובה לכלכלת הסביבה: היתה להם טחנת־קמח גדולה ומודרנית שסיפקה שרותיה לאזור חקלאי נרחב. הם היו אנשים אמידים שעסקו גם בחקלאות. בישוב **סופוריל־דה־סוס** (S. de sus) בו היה גר סבי ז״ל, היו אב (יעקב) ובן (יינו) שעסקו בנפחות, מקצוע נדיר בקרב יהודים. נדמה לי שהבן ניצל ועלה ארצה והוא גר באשקלון. בישוב זה התגוררה גם **משפחת קניגשטיין**, הורים ומספר בנים, בעלי אדמות חקלאיות נרחבות ועדרי בקר וצאן והם זכו לכינוי: בעלי אחוזה. העבודה החקלאית שנעזרו בה באריסים, היתה עיקר עיסוקם. היתה להם גם מכונת־דייש שהופעלה על־ידי דוד־קיטור ואחרי שגמרו את הדייש בשדותיהם, עברו עם המכונה בכפרים כדי לדוש את תבואות האכרים. באחד הקיצים בו עבד בכפרנו בוגדנד וכל דגני הכפריים רוכזו ליד המכונה, פרצה שריפה וכל היבול של הכפריים עלה באש. בעל המכונה נמלט עם עור שיניו מזעמם של האכרים. כשנרגעו הרוחות, הגיעה משפחת קניגשטיין להסכם עם הניזוקים על הפיצויים ששולמו להם.

מכפר **קוושד** (Kövesd) זכורה לי משפחת איז׳אק מוריץ שהיה בעל טחנת־קמח ובעל אדמות חקלאיות שעיבד אותן. ממשפחה זו נותרו בחיים שתי בנות שהיגרו אחרי המלחמה לארה״ב. בכפר זה היתה גם משפחת **משה לב** (Löb) שעסק בחקלאות והיתה לו גם מכונת דייש. משלושת ילדי המשפחה חזר רק בן אחד, משה, שהקים משפחה אחרי המלחמה. בקוושד חיתה גם **האלמנה ברגר** ואתה שתי בנותיה הרווקות שבטיפולן היתה המקווה. בנה התגורר עם אשתו ושלושת ילדיו מחוץ לקוושד. ממשפחה זו לא נותרה נפש חיה.

בכפר **בלה** (Balla) התגורר **ד״ר צ׳ילאג** (שטרן) ומשפחתו (ד״ר צ׳ילאג היה גיסו של הנוטריון פקטה). ראש המשפחה חזר לבדו מהגירוש; כל בני ביתו ניספו.

בכפר **נאדושד** (Kádasd) התגוררו **ברוך קליין** ובניו ובנותיו שכולם נישאו והקימו משפחות עוד לפני המלחמה.

וכולם אבדו בשואה, מלבד בן אחד, מוריץ, שחזר מהגירוש והקים משפחה ואחר־כך היגר לארה״ב.

הדאד (Hadad) היתה קהלה מרכזית בסביבתנו עם כשלושים משפחות יהודיות שלא את כולן אזכור. ואמנה את אלה שאזכור:

משפ׳ **גולדברג אדי**, עם 4 בנים ו־5 בנות שמכולם רק בן אחד, משה, חזר מהגירוש והוא עלה ארצה וחי בישראל. משפ׳ **אלינגר** (Elinger) ראש־המשפחה היה סנדלר והי׳ה גם בעל הזכיון על המסחר במלח. למשפחה היו ארבע בנות — ממשפחה זו לא נותרה בחיים אף נפש אחת. האלמנה **גולדפרב** (Goldfarb) — מילדיה ניצלו בנה **יינו** ובתה **לילי** שעלו ארצה. משפחת **מרקוביץ** היתה בעלת בית־מזיגה למשקאות. לא ידוע לי מה עלה בגורלה. משפחת **הרשקוביץ׳** בעלת המאפיה — לא ידוע לי מה עלה בגורלה. משפ׳ **דיין** ולה כמה ילדים; האב היה השו״ב והמשפחה החזיקה גם במקוה. אחד מחתני המשפחה שימש כבעל־תפלה בימים־הנוראים בכפרנו, בוגדנד. ממשפחה זו חזר מהגירוש הבן הצעיר ביותר, שנשא לאשה אחרי המלחמה נוצריה שהתגיירה ונעשתה ליהודיה מסורה. מהדאד יש להזכיר במיוחד שתי המשפחות בשם **בלאו** — האחת משפחתו של **דויד בלאו** שהחזיקה בחכירה את אחוזתו של הברון וושלני (Wesselényi) עם הרבה אדמות חקלאיות ומטעים ועדרי בקר וצאן. המשפחה התגוררה בטירתו של בעל האחוזה והיתה יוצאת למסעותיה עם כרכרה רתומה לארבעה סוסים אבירים, עם סמל האצולה. הבת **עדית** (Edith) ניצלה וגרה עם בעלה בת״א. למשפחת **זיגה בלאו** היו 8 בנים ו־2 בנות, מהם חזרו רק בן אחד ובת אחת שהקימו משפחות אחרי המלחמה.

הדאד היתה מפורסמת בשוק הבהמות שלה שנערך פעם בחודש ובו החליפו בעלים מספר רב של בעלי־חיים. לשוק זה הגיעו גם סוחרים מרחוק וביניהם גם יהודים רבים שעסקו במסחר הבקר.

בכפר **קלנצה** (Kelence) התגוררה משפחת **פרנק** שהיתה קרובת משפחתנו מצד אמי. הבת רגינה שהיתה נשואה עם ילדים וכן הבת אסתר — לא חזרו מהגירוש. הבן שמואל שניצל, עלה ארצה ונפטר בה. בת שלישית, מילי, ובנה עם משפחתו, עלו ארצה אחרי המלחמה והם כולם תושבי ערד.

אלה המקומות שנחקקו בזכרון ואלה הנפשות שנזכור לעולם, עד נשימת אפנו האחרונה. מדבר־שממה גדול נותר שם מאחורינו שיד אכזרית הכחידה בו את הכל.

אימרה וולנר

תלמידים יהודיים בגימנסיית שומיו

הגימנסיה הממלכתית בשומיו, אשר בין שתי מלחמות העולם היתה רומנית ונשאה את שמו של „סימיון ברנוטיו", נמצאת בדרך לכפר באדאצ׳וני ומספר צעדים ממנה סביבה כפרית מובהקת. מאחורי מוסד חינוכי זה, כמו ברבות מעיירותיה של טרנסילוואניה, מתחילה ראשיתו של הכפר. כי 95 אחוז מתלמידי הגימנסיה סיפקו הכפרים הסובבים, לא העיר עצמה, הגם שיכלה לבדה למלא תלמידים את בית הספר. מעניינת גם חלוקתם של התלמידים על־פי לאומיותם. בכתתנו למדו 19 תלמידים. יאנוש פישר, לסלו ליכטנשטיין, ארני לייב, יאנוש נואה ואני היינו תלמידים יהודיים. ליריניי פרנצ׳יק, גוסטב דובוש, רוזליה קרקש, ליוש קוזמה וגאבור שבשטיין היו הונגרים ותשעה מחברי כיתתנו היו רומנים.

אווירה לאומנית מרוסנת ובעיקרה אנטישמית שלטה בבית הספר. והעובדה שלא היו על רקע זה הפרעות מיוחדות, נתאפשרה הודות למנהלו הנאור של בית הספר ד״ר אוסיאן יואן, כמו כן למורה לצרפתית רובר דה סינפ. גיולה ריינר מורה לפיסיקה ולכימיה, לגיורג דנש האוסליך מורה לגרמנית ולאישטוואן שרנקו, מורה לציור, אשר כולם היו אנשי מיעוטים. אפילו ממשלת גוגה הלאומנית־אנטישמית (1937) לא יכלה להפר מצב זה.

מורה יהודי יחיד היה לנו, ד״ר שמואל מרקוביץ׳, שבצד הוראת הביולוגיה היה גם רופאו של בית הספר. לפנים היה רופא־מפקח על ההיגיינה הציבורית בעיר. ונראה שמכך נבעה דייקנותו המפליגה, שהתבטאה הן בזמן התחלת שיעוריו והן בכל מעשיו האחרים, דבר שאין לראותו אצל יתר המורים. הוא היה גם רופא הפנימייה בת מאתיים התלמידים, ולא נמצאה בעיה בריאותית שלא פתר אותה לשביעות רצון כולם. ההוראה התנהלה ברמה גבוהה, מפני שלימדו מורים מצויינים. התלמידים היהודיים בכל הכיתות הצטיינו ועלו בדרך כלל בהרבה על חבריהם לכיתה. כדוגמה אזכיר את גיורי גולדברגר, בנו של ד״ר אמיל גולדברגר, רופא מחוזי לשעבר ממארגיטה, או את שנדור (שוורץ) פיליפ, בנו של הגוטריון מ־ללה (Lele) שסיימו ב־1936, את ארני לייב, תלמיד כיתתנו המחונן ביותר, אשר עבר את מבחן הבגרות ב־1938, כשכל ציוניו 9. גם בחוגי ההשתלמות הוולונטריים עמדו בראש תלמידים יהודיים, אולם מכך לא ראו נחת לא הם ולא שאר התלמידים היהודיים — זה עוד החריף את העויינות כלפיהם.

התלמידים היהודיים לא נהגו לבלות מחוץ לבית הספר בחברת צעירים נוצריים. אמנם שיחקו פינג־פונג במועדון הכנסייה הפרוטסטנטית ובמועדון הקתולי השתתפו בריקודים, אך בכל מקום היוו קבוצה סגורה.

על אף כל זה אין לומר שהתלמידים חיו חיים יהודיים, לאומיים או דתיים, אינטנסיביים: לא התארגנות ציונית, לא ביקור סדיר בבית הכנסת לא איפיינו את הגימנסיסטים. בשבתות היה עליהם לבקר בבית הספר, ורק לחגים החשובים קיבלו פטור מהלימודים. הורים כפריים יכלו להשפיע על ילדיהם מרוחם הדתית רק בכך, שמסרו אותם לגור־לסעוד אצל משפחות מסורתיות.

אני גרתי למשל בביתו של מוזש גליק, לבעל הבית שלי קראו מוישי באצ׳י, היה מוכר באיטליז הכשר של הקהילה. אחדים גרו אצל ה־למפלים, משפחה חסידית, בבנין המבצר, אחרים אצל הפסטרנקים ברחוב הרומני, אצל אותו פסטרנאק שהיה שמש בית־הכנסת הגדול ובנו נהיה מפיק סרטים מפורסם באמריקה. כרבים אחרים, גם לסלו ליכטנשטיין התגורר אצל קרובים. היה יתרון ניכר עבורנו שלא היינו בפנימיה, כי יכולנו להיות יחד באין מפריע מחוץ לבית הספר. תלמידים מקומיים, כמו אישטוואן קלר, אירגנו מיפגשים, בהם השתתפו תלמידי תיכון יהודיים בלבד. אך אם לא יכולנו ללכת לשום משפחה, נפגשנו במבצר, או עלינו על הר פופוש והלכנו ברגל אל נהר הקראסנה הביצתית, או נכנסנו לקונדיטוריית גלינק, שם נמצאו תמיד תלמידים יהודיים, איתם יכולנו לשחק שחמט. ואם לפעמים בימי חג הלכנו לבית־הכנסת, שם תמיד נתקבלנו באחווה ובהמימות.

גיל הילדות והנעורים הוא יפה להפליא בכל מקום בעולם. התיכוניסטים של שומיו לא העלו בדעתם את גחלת השנאה הלוחשת תחת האפר, שהציתה ושרפה את בית הוריהם שלהם כמו את ביתם הלבבי של מארחיהם הטובים.

ליוש מיטלמן

גלגולים ציוניים בשומיו

באמצע קיץ שנת 1933 או 1934, בנו הצעיר ביותר של מר רוזנר — סוכן־פיס לשעבר — בשם אנדור, חזר מסטמר (שם למד מקצוע) לחופש קיץ.

הייתי חברו למשחק מימי הילדות, יחד בעטנו בכדור. ולכן הזדרז להתחלק אתי בחוויותיו בסטמר: הוא כבר איננו מבלה את זמנו הפנוי על מגרש הכדורגל, אלא בארגון ועוד בארגון ציוני. לראשונה שמעתי אז מפיו על קיום דבר כזה. ביקשתי שיסביר לי מה זה. מעט מאד ידע לספר, ומחוסר נסיון ממושך בנושא. על הענין סיפרתי לפאלי שטרן אותו הכרתי לפני כן אצל שטיינשניידר אליו הלכנו בשבתות לפני הצהריים להתפלל. את שטרן חשבתי למספיק נבון לדון עימו בענין שרוזנר סיפר. דיווחתי לו בשבת אחר התפילה. הוא רצה לשמוע פרטים מפיו של רוזנר, אך עקרונית היה מוכן לשתף פעולה בהתארגנות.

הלכנו אל רוזנר הקטן, שתיאר גם בפניו את פעילותו בת השנה בארגון שבסטמר. לא התלבטנו הרבה, אלא על המקום החלטנו לגייס עוד בו ביום את הנוער בני גילנו בסילאדישומיו, לטיול אל מקום הנקרא „עצי המישפט". בשעה שתיים אחר הצהריים נפגשנו 15—16 נערים בגן המבצר, משם המשכנו דרך רחוב צ׳ארגו למקום המיפגש.

היות שהיכרנו את התנגדותו החריפה של הרב הראשי אהרנרייך ז״ל נגד הציונות ואת השפעתו הגדולה על ההורים, הרי מתוך זהירות הזמנו את הנערים רק לטיול. את מטרתו האמיתית של טיולנו גילינו רק כאשר הגענו אל „עצי המשפט". והנה החבורה הסכימה פה אחד להקמת אירגון ציוני.

אמנה כאן שמותיהם של אלה שעדיין זכורים לי לאחר 43 שנים: אנדור רוזנר, יוזם העניין, ז״ל; פאל שטרן, ז״ל; יוסי פסטרנאק (לוס אנג׳לס); אולמן גיולה (אוסטרליה); גידי צ׳נגרי ז״ל; שולי צ׳נגרי ז״ל; מיקו הנשל (ניו־יורק); בנדי גרוס (טורונטו); ינו ליכטמן (איזור תל־אביב); זולטן הרשקוביץ (היה בבראשוב); לוצי גרוסמן (איזור תל־אביב); ואנוכי, ליוש מיטלמן (פתח תקוה).

רובם הגדול של הנערים המשתתפים היו שומרי שבת ומבקרים בבית הכנסת, כמוני. לכן הצעתי יחד עם בני צ׳נגרי לייסד אירגון בעל גוון דתי. הכרעתנו היתה להשתייך ל„מזרחי". מייד בחרנו בהנהלה והסמכנו את פאלי שטרן וגיולה אולמן לבוא בקשרים עם המרכז שב—מארוש־וואשרהיי לבקש הוראות ותקנות־יסוד.

הערת המערכת: מרכזי המזרחי וצעירי־מזרחי היו באותה תקופה בסיגט ולא בוואשרהיי ונראה שכח־הזכרון בגד במחבר.

כעבור זמן הגיע מכתב מהמרכז ששיגר לנו חוזר מודפס, אך את בקשתנו להוראות אפילו לא הזכירו. לכן במשך 2—3 שבועות לא התקדם כלום, מפני שלא היה לנו מושג מה עלינו לעשות. כדי לקיים את פגישותינו, שכרנו חדר אצל גב׳ קליין, אשת הקצב. פעולתנו המשמעותית הראשונה היתה, לפנות אל פרנץ צ׳נגרי, שזה לא מכבר חזר מהישיבה שבברטיסלבה ולבקשו להרצות לנו בקצרה על רעיון הציונות, אותו הוא הכיר שם. הוא נענה לבקשתנו ובהגיעו בירך אותנו ב„שבת שלום". אני סבור, שרובם של הנוכחים שמע אז לראשונה את הברכה השבתית הזאת.

אחרי ששירטט לנו את מושגי היסוד של הציונות בקצרה, הוא הירצה על השקפות ארגון „תורה ועבודה" ששייך לתנועת המזרחי. אחרי כן קרא לנו ותירגם להונגרית את ההפטרה השבועית, „חזון ישעיהו" בשבת שלפני תשעה באב, שבת־חזון.

„להתראות בשבת הבאה" — אמר צ׳נגרי כשנפרד מאתנו.

למרבה הצער, בשבת הבאה כבר לא ניתן לו להופיע במיפגשנו, לאחר שנתגלה דבר הרצאתו בחוג הציוני והגיע לאוזני הרב הראשי, הוא הזהיר את מיהאי צ׳נגרי, אביו של פרנץ כי באם בנו ימשיך להשתתף בפגישות הציוניות, יטיל „איסור" על עסקו. למיהאי צ׳נגרי היה בית מימכר בסיטונאות ליין ולמשקאות חריפים וניתן לשער התוצאות אם הרבי אוסר על נאמניו לעשות עמו עסקים. כך שפרנץ צ׳נגרי לא היה יכול לקחת חלק באסיפותינו הבאות. לא נמצא בינינו אף אחד, אשר על־פי ידיעותיו היה מתאים לפעול כמנהיג והמרכז לא סייע בידינו בצורה יעילה, ולכן פגישותינו היו נטולות תוכן אידיאי.

אולם אז הגיעו לכמה ימי הופשה ארבעה חלוצים מבני שומיו, מסיגט מקום הכשרתם: ליבצ׳ו מרקוביץ׳ מתנועת המזרחי ודז׳ו רוזנברג, ארנו יקב ודז׳ו מיטלמן מתנועת „ביתר".

ברור, שהופעת הארבעה בשומיו באותו זמן, עוררה הדים רחבים ביותר.

הם ניצלו את יום השבת כדי לספר לידידים ולמכרים במיפגשים אקראיים על החיים החלוציים, על תוכניות ההכשרה ועל המטרה העיקרית: העליה. וכך, גם בחוגי המבוגרים נוצרו מחשבות על התארגנות ציונית. כמובן התקשו להחליט, כי חלק מהמבוגרים הנוטים לפעול, הציע את המזרחי, היות שלפני כמה שבועות נוסדה קבוצת נוער ציוני־דתי בת 15—16 חברים. החלוצים הבינו שכאן הזדמנות נדירה ולחצו עליהם, שלא להשהות את הקמת האירגון המקומי.

הרוב הגדול לא היה חסיד תנועת המזרחי, לא היו דתיים ברגשותיהם ולא היו נענים לדרישות התנועה: שמירה קפדנית של השבת וחוקי הלכה שנתבעו לקיימם.

שלושת חברי „ביתר" הקסימו את הנוכחים בשירי מולדת יפים, בנאומים מלהיבים, כך שלבסוף הרוב החליט להקים אירגון ביתרי. עד מהרה נבחרו אנשי ההנהגה הבאים:

מיקלוש מרמושטיין, נשיא, וילמוש מיטלמן סגן נשיא וחברי ההנהלה: איז׳ו ברקוביץ׳, מוישי שטרן, גיולה לאזר (אלה שנשמרו בזכרוני).

קבוצתנו בת ה־15—16 שבחרה במזרחי, המתינה עוד מספר שבועות לעזרתו של המרכז ואחר מכן הצטרפה אף היא לביתר, שמניין חבריה בשומיו הגיע תוך זמן קצר ל־100.

אזכיר כאן את שני המישורים העיקריים של פעילותם:

א) שיעורי עברית בניהולו של וילמוש מיטלמן שהתנהלו בכמה קבוצות. החברים כולם השתתפו בהם, גברים, נשים, נערים, נערות. ואזכיר במיוחד אחדות מהבנות בשמן: בנות הירש סוחר התבואות, בנות אולמן, בנות ברוד ועוד. למדנו מתוך ספר „שפת־אמת" והגענו להישגים טובים.

צ) פעילות עבור ק.ק.ל. — הצבת קופסות כחולות והרקתן. מילאתי תפקיד זה יחד עם גרינפלד אלברט.

הארגון פעל בבניין שבכניסה לגן המבצר, מיבנה שהיה בבעלות איזידור רוט, שם קיימנו אסיפות ושיעורי עברית. הארגון דאג לאפשרויות בילוי עבור הנוער. שכרנו מועדון מול הבנק הלאומי ליד לשכת המס, ריהטנו אותו, הכנסנו שולחן פינג־פונג, מערכות שחמט ודומינו. החברים יכלו לשהות במועדון בכל שעות היום, ללא תשלום.

חיינו התרבותיים פרחו. אירגון מקביל לשלנו פעל בסילאדיצ׳ה, משם אני זוכר שלושה אחים ברקוביץ׳, שעלו ארצה וחיים בחיפה, אחד מהם ליוש, עיסוקו בעבר חייטות. פעם אחת קיבל אירגוננו הזמנה לביקור בסילאדיצ׳ה לערב חנוכה עם תוכניות וריקודים. את עיסוקנו בתכנית (אחר הצהריים) איני זוכר כבר, אך היינו לפחות 30 משתתפים משומיו בחגיגה. גם אנו הזמנו אותם והם אף באו לשומיו.

מזכירותנו הזמינה גם את פרנץ צ׳נגרי לקבלת הפנים, אם כי לא היה חבר בארגוננו. הוא נשא את נאום הברכה בשפה העברית, בירך את אורחינו מסילאדיצ׳ה ב„ברוכים הבאים". עולה בזכרוני, שהזכיר בהרצאתו את הרמב"ם, אך את השאר שכחתי.

פעילות הארגון לא האריכה ימים. בערב חורפי אחד כשקבוצה בת 20—25 חברים התאספה לשיעור העברית, תפסה המשטרה את הבנין. עצרו את כולם וליוו אותם למשטרה, בה בילו את הלילה. אם זכרוני לא מטעני, נתפסו בגלל „חשד להתארגנות סודית, ללא רשיון". כדליקת קוצים התפשטה הידיעה בעיר. פחד אחז בחברי הארגון ובייחוד בהוריהם. והפגישות נפסקו ובהיעדר פעילות התפורר אותו ארגון „ביתר" שהחל בתנופה גדולה למדי.

לאחר השואה ב־1945 הוקמה בשומיו תנועת „איחוד" וחזרנו גם לעבודת הקרן הקיימת. הצבנו קופסאות בכל בית יהודי שהסכים לקבל אותן. בהרקת הקופסאות עזרה בז׳ פישל (שמואל) ואשת הרמוש פרנקוביץ׳ תוך שיתוף פעולה עם יוז׳ף ברקוביץ׳, הממונה על הקרן הקיימת מטעם המזרחי. מדי חודש בחודשו מסרנו את הכסף שנאסף לנציג המקומי של הברית הלאומית היהודית. תחילה בלה רוזנברג, אחריו וילמוש לבבר היה הנציג. הם העבירו באופן סדיר את הכסף למרכז הברית היהודית הלאומית בטמשוואר.

בעת היווסדו של ה„איחוד" מילא מונדי ווייס — כעת חבר קיבוץ מעגן — את תפקיד המזכיר, ולאחר עלייתו המשיך שווארץ מרפא השיניים, וכשזה עזב את העיר, המשיך ד"ר פוקס. כשזה האחרון חלה, הוטל עלי התפקיד, בו כיהנתי עד לאיסור פעולתם של האירגונים הציוניים.

אחרי המלחמה גם הקהילה לקחה חלק משמעותי בפעילויות הציוניות. חבל מולדבה ברומניה היה שטח מוכה בצורת ב־1946—1947. וכדי להקל על מצב הרעב כיוונו לשומיו 30—40 ילדים יהודים, רובם יתומים. את הילדים בני 6—12 שיכנו אצל משפחות בשומיו, שמילאו את כל צרכיהם. איני בטוח האם ארגון־הגג של הקהילות או ה„אגודה" טיפל בגורל הילדים, אך אני זוכר, שפעילים אגודאיים, בתוכם הנריך וייס, דאגו למציאת בית לילדים. מאוחר יותר, במסגרת עליית הנוער ובסיועם של עזרא וייס, מזכיר הקהילה דאז ושל פרנץ צ׳נגרי, נשלחו ארצה היתומים ששרדו במחנות וחזרו לשומיו וכמו־כן ילדי מולדבה.

בעת ההיא כיוונו לעירנו כ־20—25 משפחות יהודיות מבוקובינה שחזרו מרוסיה כריפטריאנטים, בתוכם זקנים וטף. הנהגת הקהילה החליטה על הקמת מטבח ציבורי במימון הג׳וינט, בבנין בית־הספר היהודי לשעבר, עבור כל הנזקקים המקומיים והבוקובינאיים. מלבד מימון מטבח ציבורי זה, סיפק הג׳וינט כמות גדולה של מזון: סוכר, קפה, תה, שימורים, בצד משלוחי בגדים, שרבים ראו ברכה מהם. חלוקת המשלוחים ורישומם דרשו עבודה מנהלית רבה בשפה רומנית, כי מרכז הקהילות בבוקרשט תבע דיווח סדיר, ספירת מלאי, רשימות שמות וכמויות מדוייקות.

אחרי שהמפלגה הקומוניסטית העבירה את עזרא וייס, מזכיר הקהילה, לזילה, לתפקיד חשוב. ביקרו אצלי רוטנר וארנו לגמן על דעת הנהגת הקהילה (כפי שזכור לי) וביקשו שאקבל על עצמי את תפקיד המזכיר, כי כידוע להם אני שולט יפה בשפה הרומנית. הסכמתי לבקשתם ובצד ניהול העסק שבינתיים הקימותי בשיתוף עם זולי לגמן, ביצעתי גם את התפקיד הזה.

אז עדיין פעלו הארגונים הציוניים באופן חוקי. למשלוחי המצות של הג׳וינט לפני פסח, צירף מרכז הקהילות בבוקרשט מכתב־חוזר.

גרתי אז בדירה הגדולה של נוסבאום, יצרן הסודה. באחת מישיבות ההנהלה הצעתי לקהילה את אחד מחדרי כמשרד ללא תשלום, לנוחותי — כדי שאוכל לעשות עבודתי הציבורית ביתר קלות. בהסכמת ההנהלה העברתי אליו את הציוד והריהוט הנחוצים: שולחן כתיבה, מכונת כתיבה, כסאות אחדים, המסמכים וקופסת ק.ק.ל. אותה ירשתי מקודמי יחד עם הריהוט. הקופסה, בהיסח הדעת, נשארה על שולחני.

בענין דחוף כלשהו זימנתי את הנהלת הקהילה לישיבה ואחד מחברי ההנהלה, שהיה גם חבר המפלגה הקומוניסטית, נכנס לחדר המשרד וראה את הקופסה על השולחן וללא מילה הסתובב, טרק אחריו את הדלת ובחוץ הקים צעקה — שאנו עוסקים בתעמולה ציונית במשרד הקהילה. מיד רץ לסניף המפלגה ודרש את פיטורי המידי מכהונתי כמזכיר הקהילה. לא הייתי חבר מפלגה, לכן לא קראו לי לבירור, אך את נשיא הקהילה, אלדר איז׳ק ז"ל, הזמינו (כחבר מפלגה) ותבעו ממנו את החלפתי. אלא שהוא לא נכנע. ההיפך, שיכנע אותם על חשיבותה של העבודה הקהילתית, שיבח את עבודתי כמזכיר ואישית קיבל על עצמו אחריות על פעולותי. וכך נשארתי בתפקידי.

מאוחר יותר, בסוף 1948, כשהקימו חנות־טכסטיל ממשלתית, מינו את מיקלוש הנשל כמנהל. באותו זמן הוא

הגיע חזרה מהשבי הרוסי ומייד התמסר לארגון החנות הממשלתית. כרבים אחרים, גם אני הגשתי בקשה להתקבל, הייתי איש מקצוע וחנותי הפרטית כבר הלכה ונתחסלה, הרי אנשים פרטיים כבר לא יכלו להשיג סחורה.

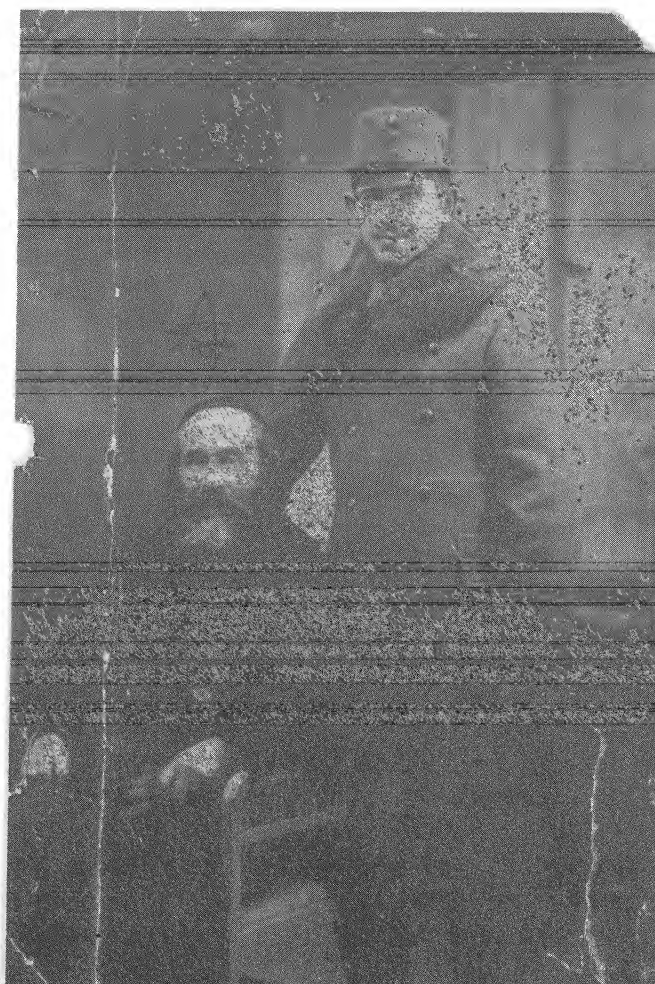
כל מי שחי לאחר 1945 ברומניה הקומוניסטית, יודע, שעל מנת להעסיק מישהו בחנות ממשלתית, היתה דרושה המלצת המפלגה. אך המפלגה לא אישרה את קבלתי. הנימוק: הייתי ציוני והיו לי „חטאים" נוספים, היתה לי חנות עצמאית, אבי היה קפיטליסט, בעל בית־מרזח וחנות ובעל משרפת־יי"ש ומכונת־דייש וכו'. כל זה היווה מכשול קשה אך עווני העיקרי היה היותי ציוני.

על כל אלה לא ידעתי. הנשל שהוצע לתפקיד מנהל נסע לזילה, אל המזכיר הראשי של המחוז, בבקשה למנות אותי, ליוש מיטלמן, כעובד. אם לא מאשרים את העסקתי בחנות הממשלתית, אז גם הוא אינו מקבל על עצמו את תפקיד המנהל. הודות לתנאי זה שלו נתקבלתי לחנות הממשלתית.

הזכרתי כל זה בקשר לפעילותי הציונית. ורציתי להדגיש במיוחד את התייצבותם למעני של שני אנשים אמיצים: אלדר איז'ק, נשיא הקהילה דאז ומיקלוש הנשל, מנהלה לשעבר של חנות הטכסטיל הממשלתית. בחנות הממשלתית פעלתי במשך 11 שנים בתפקידים שונים, עד 1959, כשנאסרתי באשמת הפצת תעמולה ציונית.

חמישה מחברי שילמו מחיר יקר עבור הפעילות הציונית. תחילה נעצר מגדל פייגר. כעבור חצי שנה, ב־19 באוגוסט 1959, ערכו אנשי ביטחון (סקוריטטה) חיפוש בביתם ואסרו את יוז'ף ברקוביץ', בידו רוזנברג, ואותי, ליוש מיטלמן, כשמאשימים אותנו בהפצת תעמולה ציונית. החמישי, רודולף וייס, נתבקש כעבור כמה שבועות לחתום על גילוי־דעת נגד ארבעתנו על שעסקנו בתעמולה ציונית. ומפני שסירב לחתום על כך, בניגוד לאנשים אחרים שכן חתמו, — נעצר אף הוא. לשוא הוזהר שגורל קשה מצפה לו, למרות זאת חשף עצמו לתוצאות, כשעליו היה להשאיר מאחוריו את אשתו החולה עם שני ילדים קטנים. כל הכבוד לאדם ישר בלתי רגיל זה!

את העונש שנגזר עלינו בילינו בבתי הכלא. השתחררנו בספטמבר 1960. מנהל הכלא שאסף אותנו בחדר נפרד, היינו כ־30 איש — קרא בפנינו את מיברק החנינה של נשיא רומניה מאורר. קיבלנו היתר יציאה בו במקום כל אחד על שמו ותוך 24 שעות היה עלינו לעזוב את המדינה.

הר"ר זכריה ליבוביץ ז"ל, דומ"צ ושו"ב ומוהל בסופור, הכניס כ־400 בנים לבריתו של אאע"ה, למדן ומרביץ תורה כל חייו
בתמונה גם חתנו ר' בנימין אהרן זוסמן (כחייל במלה"ע א')מבוגדנד

דברי פולמוס על ספר מז׳יבו

ד״ר ליוש לוי מז׳יבו פירסם ספר בהונגרית שתרגום שמו הוא „עם הארץ״. רב הגליל ר׳ שלמה ז. קליין ז״ל — בן 76 היה אז — שלח תגובה חריפה במכתב לד״ר לוי. להלן תוכן מכתבו של הרב — עם השמטות קלות בתרגומו העברי.

„ז׳יבו, ה־4 בפברואר 1936.

אדוני הד״ר היקר! עיינתי בספרך „עם הארץ״ ומסרתי לאדוני הד״ר גם בעל פה, שיש לי טענות (חמורות מאד) נגד ספר זה וכעת אני מוסר לך אותן בכתב. אולם לפני הכל עלי להודיע, שלא נגד מטרותיו המוצהרות של ספרך יש לי טענות, הרי גם שאיפתי היא שאותן מטרות תושגנה (ובכך נוקט הרב קליין עמדה חיובית לגבי ההכשרה החלוצית שהרופא יסד ואולי גם לגבי הציונות), אני טוען רק נגד אותן טעויות חמורות, שמצאתי בהנמקת קביעותיך.

בפרק המתחיל בעמוד 8 ומסתיים ב־9, בשם „המישגה הגדול של היהדות״ מטיח אדוני האשמות כבדות כלפי עמו, בפרהסיה, בדברים נטולי כל בסיס היסטורי. אדוני מהין לטעון, שנדידתנו בת 1800 השנים אירעה מרצוננו החופשי בלבד, מפני שלא אהבנו את עבודת האדמה ונטשנו את ארצות התרבות, בכדי לעלות לגדולה בקרב עמים מפגרים. כיצד אפשר לטעון דברים כאלה, אדוני הד״ר? האם אדוני אינו מכיר את קורות היהודים? לא קרא את „דברי ימי ישראל״ לגרץ? האין לאדוני כל ידיעה על כך, שבימי הביניים ישבו רוב היהודים בארצות צרפת, פורטוגל, איטליה ואנגליה וכיצד הושמדו שם בחלקם הגדול? אולי מרצונם החופשי, כפי שאדוני אומר? להד״ם! אבותינו הושמדו בשל הברבריות ואי־הסובלנות הדתית.

האינקוויזיציה הספרדית העלתה אותם על המוקד בגלל דתם ולבסוף גירשו אותם את כל היהודים, שסירבו לעבוד לדת הקתולית. וגדולה מזו היתה ברבריות הטיאוטונים שברשעותם ללא תקדים טבחו את אבותינו בגלל דתם, ללא רחם, הרסו את קהילותיהם הגדולות, כגון שפייר, מאינץ, וורמס, ורצחו את עמנו. מצרפת גורשו פעמיים ונתקבלו חזרה פעמיים עד לגירושם הסופי. וכך קרה גם באנגליה. כלומר, לא מרצונם החופשי עזבו את ארצות התרבות (אשר לאמיתו נהיו לארצות תרבות רק בתקופה המודרנית, בעוד שבימי הביניים היו ארצות ברבריות), אלא הרדיפות אילצו אותם לחפש מקלט במדינות, אשר בהן המעמד השליט והעם (היו) סובלניים יותר וכך נדחקו ההמונים היהודיים צפונה (לכיוון פולין ואוקראינה) ומזרחה (הונגריה וטורקיה). אך לא מרצונם הטוב עזבו את מקום מולדתם, בחפץ לב היו ממשיכים לשבת ליד קברות אבותיהם ואהבו את ארץ מגוריהם, בה ישבו במשך אלף שנה; עזבו את הארץ בוכים ונוטשים קברי אבותיהם סופדים (ונראה שדבר דומה התרחש בארצות אחרות, אף שזה לא מופיע בכרוניקה).

וכעת, אדוני הד״ר, הבה ונראה מהי האמת בדבר הימנעותם של היהודים לאורך 1800 שנות גלותם מהעיסוק בחקלאות. באמצע אותן 1800 שנים הם באמת לא יכלו לעסוק בה ולא מפני שסלדו ממנה, אלא מפני שתקופה זו חלה על ימי הביניים האיומים והברבריים, כאשר היהודים באירופה הורחקו לא רק מרכשית אדמות, אלא אף נאסר עליהם לעסוק במלאכה ובמסחר רגילים באלה המכונות „מדינות התרבות״ — ולא בשל סלידתם מעבודת אדמה.

ובנוגע לתקופה הראשונה והאחרונה של אותן 1800 שנים, נוכל להוכיח בעובדות היסטוריות, כבעדויות אישיות, כי יהודים עסקו ועוסקים בחקלאות.

על התקופה הראשונה מספר לנו התלמוד, שגם לאחר שהרומאים החריבו את בית המקדש, הרסו את המדינה היהודית וסילקו את היהודים מירושלים, למרות כל אלה, נותרו בארץ יהודים רבים במשך כ־500—600 שנה, שהאדמות ברובן נשארו בידיהם והם עסקו בחקלאות. יתירה מזו, רבינו הקדוש, רבי יהודה הנשיא, עורך המישנה, היה בעל האדמות העשיר ביותר בארץ הקודש והוא האכיל מאסמיו את הרעבים בשנת רעב אחת. ורק מאוחר יותר, בהיות הארץ תחת שלטון קיסרי ביזנץ, (רק) אז החלו הרדיפות מטעם הקיסר היווני, דחקו את רגלי היהודים מבעלות על קרקעות, ונרדפותם בתוך ארצם הם הגיעה למימדים כאלה, שמוכרחים היו בלב דואב לעזוב את מולדתם לגמרי (נא להבין, לא מרצונם הטוב).

התלמוד ממשיך ומספר, כי לא רק בארצם, אלא גם מחוץ לארצם, דהיינו בגלות, לאחר חורבן בית המקדש, עסקו יהודים בקנה מידה גדול בחקלאות. הכוונה לבבל, שם תחת שלטון המלכים הפרתיים, ברובם אוהבי בריות, התגוררו מאות אלפי יהודים, שמרביתם היו חקלאים (בני־בגי — אנשי חוות) ששילמו מינדה למלכים הפרתיים בזכות השימוש באדמה... (במקום זה חסרים העמודים 7—8 של כתב היד) ...כשוכר קרקע באחוזת וישקי (הערה שולית: סבי היה יליד דובוקה, וסבתי ילידת אילוצ׳ו). פעם פגשתי ב־מונו — כפר בסילאדי־שאג — את אדון ז׳יגמונד וישקי, אשר היה שופט בזילה ובתור שושבין ליווה את יוז׳ף קיש, נוטריון מווירוולג׳ למונו, לחתונתו. והוא סיפר לי, שאביו לימד את סבי להתמצא בעניני משק חקלאי. ב־1848. בתקופה שלאחר האמנציפציה הוא מתגורר בנאפראד, כבר כבעל אחוזה גדולה. (בשורות אלה מדווח כותב המכתב על סבו מצד אמו ר׳ מנדל דויטש בעל עוסק במשק חקלאי). ואין זה מקרה חריג. כי בכל הונגריה וטרנסילבניה קמו משקים בבעלות יהודים וכמעט בכל כפר גרו יהודים בעלי משקים קטנים ועבדו ועובדים את האדמה.

ואולי שכח אדוני הד״ר את התנאים בכפר הולדתו, סלסג. ישי מוזש, אשר מפשיל שרוולו ומזיע בשדה, באוחזו בקרנות המחרשה — האם לא עסק בחקלאות? וכך מוזש גרוספלד ואיז׳ק גולדנברג. וכך בכל כפרי בוקאליה (Bükkalja) עד היום. וכך בהאדימשלאפוש, בקולציר, וכו׳ (בכפרים אלה מעבר לסאמוש גרו קרובי כותב המכתב, משפחות שלאמון ודויטש, שהיו חקלאים, אך הוא אינו מזכיר אותם בשמותיהם) וכך בכל רחבי טרנסילבניה. וייתכן מאד, שאפילו אביו מולידו, אף הוא עסק פעם במשק חקלאי, (אך) מכל אלה אדוני הד״ר מעלים עין. ואולי אדוני הד״ר

Tiban, 1736. febr. 4

Kedves Dr. úr!

Az ön „Buhamerec" (földmüvelő) könyvét áttanulmá-
nyoztam. Dr. úrnak szóban is megmondtam, hogy
kifogásaim vannak (de nagyon nagyok) azon
könyve ellen, s most írásban közlöm önnel
azokat. Mindenek előtt azonban kijelentem,
hogy nem a könyvnek kitűzött célja ellen
vannak kifogásaim, mert az új könnyí-
gom. az; vajha sikerülne a cél, mellé
csatolt az okadatolásaiban talált nagy
tévedések ellen vannak: ~~vannak~~ igazi ki-
fogásaim.

Ott van a nyolcadik oldalon kezdő és
a 9. oldalon végződő „A zsidóság nagy
tévedése" című cikk, melyben ön dr.
nem szívesen vádolja a gyökér-
nemzség előtt a saját népét minden
történelmi alapot nélkülöző dolgok-
kal. Ön dr. nem mert állítani
hogy a 1800 évi vándorlásunk csupán
pusztán tunyaságból, történt mert nem szerettük
a földművelést el hagytuk a kultúrát

אינו מסכים לכנות כאכר ז.א. חקלאי, רק את מי שלובש מכנסי בד רחבי שוליים — ובכן, גם האכרים המערביים אינם לובשים מכנסי בד כאלה, כי אם בגדים רגילים! זהו הרושם, אדוני הד"ר, בדבר סלידת היהודים מעבודת האדמה, בתקופה האחרונה של אותן 1800 שנים, עליה דיברת. ושמא אהבתם לאדמה מתבררת כאן, כי אל לך, אדוני הד"ר להאמין, שעובדי האדמה (היהודים) ברומניה דהיום הם כולם מנהלי משק איסטניסים, המעבדים את אדמותיהם בידי לא יהודים בלבד. אין זה האמת. ידוע לי מנסיון ומתוך ראייה במו עיני, שבסילאדי־סיפלאק (שאמו קליין), בבארסאו־ברקסו (יאקאב), בנאטיג־נאדיסג (יאקאב), בהורוואט (קלמן לוי) בבאסשט־אילשפאלווה (וייס והופמן) בבאיצה־מושובאניה (יוז'ף ומוזש פרנץ), באגרהאט (האחים לאקס) בטאמאשאשטי־אגרבדי (רוזנבלום) וכן הלאה, כמעט בכל כפר שבמחוז רבנותי, החקלאי היהודי עובד גם בגופו את אדמתו. אך זהו המצב לא רק אצלי, אלא בכל טרנסילבניה בקרב אחינו המתגוררים בכפרים.

עכשיו תוכל לשאול, אדוני הד"ר רק זאת: מדוע אם כן היהודים אינם מיוצגים אצלנו בחקלאות, כמו האוכלוסיה הלא־יהודית ומדוע הציבור היהודי, ברובו הגדול, עוסק במלאכה ובמסחר. מצב זה אף הוא תולדה של השתלשלות היסטורית. לפני האמנציפציה של היהודים, העניק המלך את אחוזותיו לאצילים בעלי השררה... (כאן שוב חסרים מהכתב העמודים 12, 13, 14, 15) ...כך יש לי השגות כבדות־משקל על ספרך הנכבד. בעמוד 9 אתה מתפאר בארבעה גננים בולגריים, אותם חינכת וסייעת בידם להשיג פרנסה. ובכן היה זה דבר חיובי מאד ומגיע לאדוני הד"ר יישר־כוח, כי כפי ששמעתי, בחורים אלה, מלבד היותם גננים מוצלחים, גם יהודים טובים המה, שומרי שבת ומתפללים יום־יום. זהו הישג ראוי לשבח ועל כך יבוא אדוני על הברכה יחד עם משפחתו.

לעומת זה, דברי הקיטרוג על הנשים היהודיות בעמוד 8, לא יכלו לשאת חן בעיני בשום אופן. כי אדוני מתבטא שם כך — בעשותו שוב פעם הכללות: ,והאשה היהודיה אינה יכולה לתאר לעצמה, כיצד ניתן בידיים ובציפורניים מטופחות לדלל ולנכש עשבים וכיצד היא יכולה להיות אשת חברה, שעה שעליה לחלוב את הפרות ברפת׳. נמצא, שכפי שאדוני מציג בפנינו את האשה היהודיה, היא לא מדללת, לא מנכשת ולא חולבת פרות, בשל עשותה מניקור לידיה. האם זה באמת כך, אדוני הד"ר? הלכל אשה יהודית ידיים מטופחות כאלה? וכל הנשים היהודיות אינן מנכשות, מדללות או חולבות? האם אדוני שכח את אמו ז"ל, שעשתה את כל אלה, ניכשה, עישבה בגנה וגם חלבה פרה ברפת שלה?

וכמה מאות יהודיות ישנן בסביבתנו, העושות יום יום את העבודות הללו, וכך זה בכל טרנסילבניה. ואם בעלות הידיים המטופחות אינן עוסקות באותן עבודות בשדה, אין בכך כלום, הרי גם האדוניות הנוצריות המכובדות אינן עוסקות בהן. אדוני הד"ר כתב את הספר הזה כך, כאילו אינו עצמו יליד הכפר, אלא כאחד שנולד בתוך גיטו של אמסטרדם או וארשה, שלא ראה מימיו יהודי או יהודיה לעסוק בחקלאות או בגננות. הלא יזכור אדוני הד"ר, שבסלסג (כפר הולדתו של ד"ר לוי) כמעט כל אשה יהודית עבדה בגן, ניכשה, דיללה, חלבה פרות. והמאות על גבי מאות שבסביבתנו והאלפים הרבים שברחבי טרנסילבניה, הטורחות מדי יום ביומו בעבודות אלה!

וכאן עוד טענה מוזרה ומעוררת תמיהה, באשר... [כאן שוב לוקה בחסר המכתב] לשקם אותה בפלשתינה. זה יכול היה להתבצע על נקלה אחר סיום המלחמה. כי אז הערבים ביקשו את חרותם על ידי המעצמות המנצחות. ביכולתן של המעצמות היה לומר כך לערבים: אנו משחררים אתכם, אבל בתנאי שאת פלשתינה משני עברי הירדן הניחו לאחיכם לגזע, על מנת להקים מחדש את מדינת היהודים. הדבר היה מסתייע, אולם הוא לא קרה.

המעצמות המנצחות סמכו ידן על כינון בית לאומי יהודי בפלשתינה, תחת חסות אנגליה, כמעצמה מנדטורית. ולמה לא מדינה יהודית? כי המצפון הנוצרי לא יכול להרשות למעצמות, שמקום הולדתו של גואלם, הגולגולתא שלו ומקום קבורתו יימצאו בארץ היהודים. זה קרה בימינו, לנגד עינינו בעולם התרבותי. כיצד ניתן לתאר, אדוני הד"ר, שבעידן החשוך, של טרם־ציוויליזציה, בו שלטו ברבריות ואי־סובלנות דתית שליטה ללא סייג, אפשרי היה להקים מחדש את המדינה היהודית. הרי היו אוכלים את בשר אחינו חיים, עמי העולם הנוצרי והמוסלמי כאחד. ומכל זה אפשר להסיק, שצדקו חכמינו, באומרם את המשפט: „חכמים, היזהרו בדבריכם". וזה תקף גם לגבי אדוני הד"ר, כי באם רצונו להביע דעה על עמו שחי בימי הביניים, אסור היה לו לעשות זאת בטרם חקר ביסודיות את תולדות היהודים, וחייב היה להימנע מלכתוב ספר על פי רעיונותיו בלבד.

ומכל זה ניתן להגיע למסקנה נוספת, שאפילו בתקופה המודרנית האחרונה של ימינו, בלתי אפשרי היה להגשים את הקמת המדינה היהודית העצמאית על אדמת אבותינו, דבר המוכיח, שאת עצמאותנו היהודית הארצישראלית ישיב רק שליח האלוהים הקדוש, הוא מלך המשיח, יחד עם השלום העולמי. כי הרי, אדוני הד"ר, לאחר סיום מלחמת העולם, משהשתררה רגיעה בעולם, התאמצו המעצמות להשכין שלום לצמיתות ולמטרה זו הקימו את חבר הלאומים בז'נבה. ואיפה השלום? נערכו מלחמות מאז במקומות רבים, וגם כרגע מתחוללת מלחמה גדולה. יוצא, שהשלום הנצחי יקום רק כיצירה אלוהית".

ה ע ר ה מאת דוד גלעדי, בנו של הרב קליין, כותב המכתב:

אבי הטוב והרחום, שכתב את השורות הנ"ל — כאשר ב־1933 עלה היטלר לשלטון בגרמניה, קרע את בגדו, ישב על הארץ ושפך דמעות, לקראת גורל אפשרי שלא ניתן לחזותו מראש. ציפה למלך המשיח יחד עם השלום העולמי, באשר שני הדברים התמזגו אצלו. אך בניגוד לרבנים רבים, חבריו ליעוד, לא התנגד לעבודת הבנין בארץ־ישראל ולחלוציה. ציפייתו למשיח וחיבתו לציון יכלו להתקיים אצלו זו בצד זו.

במכתבו זה התכוון להגן על כבוד היהדות ובהתאם לכך יש לפרשו.

שבטי סילאדי ומשפחותיו

יהושע ולברג

משפחתי — אבות ובנים

סבי ר׳ יהושע בירך היה בנו של ר׳ יוסף וואהלבערג, שוחט וחזן בקליינוורדיין (Kisvárda)ידיד נעורים של הרב ר׳ משה (מאזעס) חיים ליטש-רוזנבאום, בעל מחבר ספר „לחם רב״, רבה של הקהילה. סבי נשא לאשה את דבורה בתו של ר׳ יהושע זליג זאובר מבוצ׳ום (ע״י שומקוט), מתלמידיו המובהקים של „הכתב סופר״. עשר שנים תמימות למד ר׳ יהושע זליג תורה אצל „הכתב סופר״ וגם לאחר מכן לא פסק פומיה מגירסא. את עול הפרנסה השאיר על אשתו והוא למד תורה כל היום וגם לא יכבה בלילה נרו. הוא אהב ללמוד בקול רם, ובצורה זו נקלטה תורה גם אצל בנותיו והן הפכו מבנות תלמיד-חכם לתלמידות-חכם בזכות עצמן.

כש„הכתב סופר״ ביקר באזור — חיתן את בתו לרפאל, בנו של ר׳ מנדל דייטש, בעל-אחוזה בנאפראד שבסביבתנו — הוא ביקש שיביאו לפניו את האשה שילדה בן כמותו, את אמו של ר׳ יהושע זליג. כשנפטר מהעולם בשיבה טובה בגיל 92, אמרו עליו בהספד, שידע ששה סדרי משנה בעל-פה, היה בקי בש״ס ופוסקים ולא עוד אלא שידע גם „עברי״.

הזוג וואהלבערג התיישב בשיללמד במחצית השניה של המאה ה-19, שם נולדו להם שלושה בנים ושלוש בנות. מקום מיוחד תפסה משפחת וואהלבערג בקהילה זו גם בשל העובדה שכל בניה היו למודי ה׳.

הבית הגדול של סבי עמד בצורת ד׳ בפינת שני רחובות במרכז הכפר. צלע אחת תפסה החנות שיכולת לקנות בה הכול: מצרכי מזון, כלי בית, חומרי בניין, כלי עבודה, סדקית, טבק, משקאות חריפים, נפט ועוד. בצלע אחרת היתה דירת המגורים, מחסן סחורות וחדר גדול מצויד בגלגל עצום אשר בעזרתו יכולת לפתוח את הגג ולהופכו לסוכה. בצד המערבי היה בניין נוסף ששימש כרפת לפרות וכמתבן. באמצע מאחורי הבנין חצר פנימית אשר במרכזה באר, ממנה שאבו מים בעזרת שרשרת כרוכה על גלגל. בחצר „חיצונית״ עמד לול לעופות מאחוריו מחסן לחומרי בניין. בצד המזרחי של הבית היה גן גדול לירקות וגן גדול עוד יותר לפירות.

בבית הזה גדלו ששת הילדים לתורה, לחופה ולמעשים טובים. הפרנסה היתה בכבוד. כשהיה צורך לצמצם בהוצאות — זה אף פעם לא בא על חשבון חינוך הילדים. תלמוד תורה היה כנגד כולם.

הכנסת אורחים וגמילות חסדים היו חלק מאורח-החיים שהיה נהוג בבית. אורח-חיים זה היה מורכב מלימוד תורה, מקיום מצוות-עשה והימנעות ממצוות לא-תעשה, מתפילה וצדקה.

גם ההגינות היתה חלק מאורח החיים בבית. שמרו בקפדנות וחינכו את הילדים לשמור על מצוות שבין אדם לחברו: לא לרמות, לא להונות במידה ובמשקל; בדיבורים — לא לרכל, לא לדבר לשון-הרע ולרחק מדבר שקר.

ר׳ יהושע בירך נפטר בגיל צעיר מהתקף לב והוא אז בן 52 והובא לקבורה ביום י״ג בסיון תרפ״ב בשיללמד.

ייטל אירמה היתה הצעירה בין הילדים, בחורה קטנה נחמדה ומלאת חן. היה לה קול ערב ובפתחה את פיה בשירה, היה תענוג לשמוע. היא נישאה לר׳ פנחס ויזל מבאבוני.

הזוג הצעיר ר׳ פנחס ואשתו אירמה נשארו בבית ועזרו לאמא דבורה לנהל את העסק ואת משק הבית. דבורה היתה חכמה מאד והיא שפטה את הבית. גם בהיות בעלה בחיים ניהלה היא את העסק, בעוד הוא מתמסר ללימודו ומלמד את הילדים. בחוכמתה הרבה ידעה ליצור מצב של דו-קיום בשלום עם חתנה שהיה כל כך שונה מכל מה שהיא ומשפחתה היו רגילים לו. ר׳ פנחס היה ענק יפה-תואר, חסיד של הרבי מסאטמר, תלמיד חכם, פראי בהתנהגותו, קיצוני בדעותיו, מתווכח בהתלהבות, ויודע תמיד והכל יותר טוב מכל אדם אחר, השולל את זכות קיומה העצמי של האשה ובוודאי את זכותה להביע דעה בענייני תורה. ולעומתו חמתו, האשה נמוכת-הקומה, „האשכנזיה״, המתונה, בתו של ר׳ יהושע זליג זאובר, ששמעה תורה מפי אביה ושהיתה אם לשלושה בנים תלמידי חכמים ואהובים על הבריות, כולם מבית הספר של „טוב תורה עם דרך ארץ״.

שניהם היו טיפוסים דומיננטיים ובמידה מסוימת אף התחרו ביניהם על ניהול הבית. היו ביניהם ויכוחים סוערים גם על דברי תורה וגם על השקפות עולם, אך שניהם ידעו לשמור על הגבול ולא לעבור אותו. כשהיה נדמה לר׳ פנחס שביטוי זה או אחר עלול לפגוע, מיד ביקש סליחה, מבלי לחזור בו מדעותיו. מרת דבורה שמרה על ההגמוניה בבית כל זמן שהיתה מעוניית בה.

בפסח ובסוכות מתאספים היו כל הילדים והנכדים בבית, סבתי ישבה בראש השולחן ועל פיה יישק דבר. רק לעת זקנה, כשילדיו של ר׳ פנחס גדלו וכוחה נחלש, הסכימה לוותר על השלטון בבית לטובת חתנה.

לזוג ויזל נולדו ארבעה ילדים: יהושע בירך, אשר זליג, דוד ואלישבע, כולם ביחד — האם הזקנה, הבת, החתן והילדים נלקחו לאושוויץ ואיש מהם לא חזר משם.

אסתר לבית וואהלבערג נישאה לרבי שמואל וויינברגר מדעש. היו להם שני ילדים יוסף ורייזה-ביילה. ר׳ שמואל וויינברגר נפטר בגיל צעיר והאלמנה נישאה מחדש לר׳ אלכסנדר שטראססער, בנו של הרב מטוקאי, ממשפחת „הכתב סופר״. היא ילדה גם לו שתי בנות, את מלכה ואת שבע-רבקה. המשפחה התגוררה בסאטמר עד שנלקחה למחנות. רק הבן הבכור יוסף ניצל. הוא עלה לארץ והתיישב בירושלים.

בריינדל לבית וואהלבערג נישאה לר׳ אהרן יהודה נאדלר מפלשובניה (Felsőbánya). הם היגרו לארצות-

דבורה לבית זאובר — אשת ר׳ יהושע בירך

ר׳ יהושע בירך ווהלברג מאולמני—שיללמד

בריינדל ווהלברג נשואה נאדלר

בנם ר׳ אברהם זאב ווהלברג

הברית ושם כיהן ר׳ אהרן יהודה כש״ץ מ״ץ בקהילת סקרנטון בפנסילבניה. ילדיהם אלישבע, ליבה וסידני גרים בארה״ב, ואילו הבן הבכור יהושע בירך נאדלר עלה ארצה עם משפחתו, גר ברחובות ומרצה באוניברסיטת בר־אילן. בנם **מיכאל** ז״ל, תלמיד ישיבת **נתיב מאיר** בירושלים, נרצח בעת שרותו בצה״ל ע״י מחבלים ברמת הגולן בצורה אכזרית והובא לקבורות בבית־הקברות הצבאי בהר הרצל בירושלים.

ר׳ **צבי** (הערשל) וואהלבערג למד בישיבות בוויצאן אצל בע״מ ספר „מעשי למלך״, בשומלו בישיבת רש״ז אהרנרייך, בגלנטה אצל הרב דושינסקי ובפרסבורג אצל ר׳ עקיבא סופר. הוא נשא לאשה את מרים בת ר׳ אברהם שמואל בנימין יאנוביץ מז׳יבו והתיישב זמן־מה בז׳יבו. כשפקיד הרשות הרומני פגע בו על רקע יהדותו, הסיק את המסקנה שהמקום הזה איננו מקום־מגורים בטוח ליהודי והיגר לארה״ב. בהיותו תלמיד־חכם עצום וירא שמיים, לא מצא באותה תקופה באהר״ב שחיטה שהיה יכול לסמוך עליה; על כן למד שחיטה דקה לצורך עצמו. ר׳ צבי עבד קשה לפרנסתו כזגג. ארבע שנים חסך מספיק כסף לשלוח כרטיס לאשתו והיא הצטרפה אליו.

בניו יורק הקים ר׳ צבי בית לתפארת שהפך למרכז לכל מחוסרי בית ו„לכותל מערבי״ לכל מי שנזקק לו. הוא אהב מאד את אמריקה ואת חופש הפרט בה. לימים התפאר שבמשך כל שנות חייו באמריקה איש לא ביקש ממנו להציג תעודת זהות. הוא היה נציג של „כולל שומרי החומות״ בארה״ב ועזר הרבה לעניי ארץ ישראל וגם לעניי מולדתו הישנה, קרובים ורחוקים. בתקופת השואה ניסה להציל את משפחתו ולא עלה הדבר בידו, על אף שהצליח להציל יהודים אחרים רבים שאינם מבני משפחתו. צדקתו ויושרו היו ללא גבול. פעם ביקרתי במשרדו וביקשתי רשות להשתמש בטלפון לשיחות מקומיות. קבלתי רשות בתנאי שארשום כל שיחה. בסוף היום שאל כמה שיחות פרטיות נהלתי. אמרתי לו: שלוש. הוא הוציא את ארנקו, שילם למזכירה 5 סנט בעבור כל שיחה וביקש ממנה קבלה, כשראה את תמיהתי אמר לי: אינני רוצה שיגידו עלי, כשאגיע לעולם האמת שמעלתי בהקדש.

לאחר המלחמה הוא הוציא לארה״ב רבים מבני המשפחה ששרדו מהשואה ונתן להם בית. ר׳ צבי נפטר בשיבה טובה בגיל 86 וכעבור ארבע שנים נפטרה גם רעייתו מרים והם טמונים בבית הקברות של הח״ק „עץ חיים״ בניו ג׳רסי השייך לקהילת „עץ חיים״, אשר למענה טרח ועשה הרבה בימי חייו. שתי בנותיו שבע וחיה נשואות וגרות בארה״ב.

ר׳ ישראל שלמה (איזידור) וואהלבערג

דודי, אחיו של אבי, ר׳ ישראל שלמה (איזידור) וואהלבערג למד בישיבות גלנטה ופרסבורג ונשא לאשה את אסתר בת ר׳ ברוך ווכסלר מז׳יבו. הוא התיישב בז׳יבו ופתח חנות לדברי מתכת וצרכי בנייה. ביתו היה פתוח לרווחה, עסק בצרכי ציבור באמונה והיה במשך שנים ראש הקהילה בז׳יבו. בתוקף תפקידו זה נבחר ללשכה הארצית של האורטודוקסיים ברומניה. כבני וואהלבערג כולם היה ידוע כאוהב שלום ורודף שלום ומשכין שלום בין הקהילה למשרתיה בקודש, בצורה שהצליח לפייס את דעת כולם ולהביאם לעמק השווה.

הגיע לאושוויץ ביום י״ג בסיון, ביום בו היה יום־הזכרון של אביו ר׳ יהושע בירך ז״ל והוא הספיק להתפלל ולאמר קדיש אחרי אביו, לפני היכנסו לתא הגאזים.

שלושת ילדיו ניצלו מהשואה. אחד מהם, יהושע בירך, יצא מהמחנות במצב של בריאות לקוייה, הקים משפחה בארצות־הברית, אך נפטר בגיל צעיר והועבר למנוחת עולמים בהר המנוחות בירושלים. בנו ר׳ יעקב־נתן ובתו שבע (ברגר), יבדלו לחיים טובים, גרים בארצות־הברית.

בית הורי

אבי מורי ורבי ר׳ **אברהם זאב** (ווילי) וואהלבערג ז״ל היה צעיר הבנים. הוא נולד בשיללמד בשנת 1896 ולמד בבית־הספר העממי המקומי ובמקביל ב„חדר״. את יסודות התורה קיבל מאביו ר׳ יהושע בירך ז״ל. בהגיעו לגיל בר־מצווה נשלח לישיבה בסילאדי־שומלו, שם למד כשנתיים אצל הרה״ג ר׳ שלמה זלמן אהרנרייך זצ״ל, בע״מ ס׳ „לחם שלמה״. לאחר מכן נסע לקליינווורדיין ולמד כשלוש שנים אצל הרב ר׳ משה חיים (מאזעס) ליטש־רוזנבאום זצ״ל, בע״מ ס׳ „לחם רב״ ומשם עבר לפרסבורג ללמוד בישיבת הרב עקיבא סופר זצ״ל, בע״מ ס׳ „דעת סופר״. הוא למד בהתמדה עצומה ושם לילות כימים בלימודו.

לכל אחד מרבותיו היתה דרך משלו להקנות תורה ויראת־שמיים. אבי ז״ל למד מדרכיהם והיה תמיד מוסיף והולך, מבלי לנטוש את המוקדם מפני המאוחר. בשומלו למד תורה מתוך דבקות חסידית, בקליינוורדיין מתוך התעמקות „אשכנזית״ ובפרסבורג למד, כי „טוב תורה עם דרך ארץ״. כל מלמדיו יחד הטביעו את חותמם על תדמיתו היפה כתלמיד חכם, משכיל, ירא שמיים, מעורב בדעת עם הבריות ואהוב עליהם.

בפרסבורג הוא הוסיף מן החול אל הקודש וגמר גם את ביה״ס התיכון למסחר שהיה קשור אל הישיבה, קיבל תעודת בגרות והוסמך כמנהל חשבונות. בתום לימודיו חזר לשיללמד ושימש תקופת־מה כנוטריון של הכפר. זה היה מעין נציג של השלטון המרכזי במועצה המקומית והוא קיבל על עצמו את התפקיד כשרות אזרחי במקום שרות צבאי, באותו זמן, בשנת תרפ״ב (1921), נפטר אביו ר׳ יהושע בירך ז״ל והוא נרתם גם לעזור לאמו בניהול החנות.

בשנת 1923 נשא לאשה את בלומה בת ר׳ יוסף דוכס מניגרילשט, נינה של ר׳ יוסף דוכס שהיה מגיד מישרים בעיר פרסבורג, בקהילת „תפארת בחורים״ ובקהילת „תמימי דרך״ בתקופת החתם־סופר זצ״ל.

משפחת דוכס היתה משפחה מיוחסת, שאילן היוחסין שלה נמשך מדון יצחק אברבנאל (מכאן השם דוכס). היתה זאת משפחה אריסטוקרטית שנתקיימו בה תורה וגדולה במקום אחד, יראת שמיים ויראת חטא נוסח פרסבורג.

אבי ר׳ אברהם זאב ז״ל היה קשור אל כל רבותיו עד יומו האחרון. בברכת מזל־טוב הלבבית שכתב הרב מפרסבורג למשפחת דוכס לנישואי בתה עם תלמידו האהוב משיללמד (אשר „כשמו כן הוא, ההר הטוב הזה״), הוא הכתיר את החתן בתואר „מורינו״ בכתב מיוחד לאמור: „ייקרא לעלות

בנם ר׳ צבי הרש, אשתו מרים לבית ינוביץ
ובנותיהם אלישבע וחיה — (ניו־יורק)

בנם ר׳ ישראל שלמה, אשתו אסתר לבית ווכסלר מז׳יבו
וילדיהם יעקב־נתן, יהושע בירך ואלישבע

בלומה לבית דוכס אשת זאב, וילדיה יהושע מנחם והתינוקת

ר׳ פנחס ויזל ורעיתו ייטל־אטל לבית ווהלברג

לתורה ולכל דבר שבקדושה בשם מורינו ר' אברהם זאב בן ר' יהושע בירך". כתב בנוסח דומה קיבל אבי ז"ל גם מהרב רוזנבאום זצ"ל מקליינוורדיין.

משפחת דוכס עסקה בתעשיית הספירט וגם אבי ז"ל קנה חלק מבית-חרושת לספירט קודם בטרזניא ע"י זילה וישב במקום כשנה מיד אחרי נשואיו. שם נולדתי אני, בנם בכורם, בשנת 1924. בשנה שלאחריה גרנו בסנפאל, שם נולד אחי מנחם ז"ל. בסוף אותה שנה קנה סמוך לבית הוריו חווה חקלאית בשם רוג'ינה, בין הכפרים אסואז'ול-דה-ז'וס לבין אגרהאט. בחווה היו 52 הקטרים אדמה חקלאית, בתי מגורים, מבנים חקלאיים ובמרכזו בית-חרושת לספירט.

משפחתנו חיה כשלוש שנים באחד הבתים האלה עד שעברנו לאגרהאט, שם שכרנו חצי חווילה שנבנתה על-ידי משפחת למפל. למפל היה נוטריון באגרהאט ולאחר פטירתו קנתה משפחת פרנקל את הארמון ואת האחוזה שמסביבו. הארמון היה מוקף גן ורדים גדול, חצר גדולה עם מיבנים חקלאיים, מוסך לכרכרה, אורווה לסוסים, רפת לפרות, מתבן, בתי-מגורים למשרתים, בתי-מלאכה וטחנת קמח גדולה, אשר בזכותה אכלו לחם כל תושבי הכפר והכפרים שבסביבה.

גרנו בבנין זה בשכירות, כי מטעמים עקרוניים לא רצה אבי ז"ל לקנות דירה בגולה, באומרו שדירת-קבע יקנה לעצמו רק בארץ-ישראל. מהבית הזה היה הולך אבי ז"ל יום-יום כמעט תמיד ברגל לבית-החרושת, מרחק של כחמישה קילומטר, לנהל את עסקיו. הוא אהב לטייל ברגל כשם שאהב לעבוד בגינה ולעסוק בעבודת כפיים. בבית הזה היה לו חדר-עבודה גדול, מופרד מיתר אזורי-המגורים ובחדר — שולחן-כתיבה, ספה, ספריה גדולה עם ספרי קודש וספרי חול בעברית, יידיש, גרמנית והונגרית, שפות שאבי ז"ל שלט בהן. בביתנו היה טלפון עם קו אחד למרכזיה של הדואר וקו אחד פרטי ישיר לבית-החרושת וכן רדיו שפעל על מצבר. הטלפון והרדיו היו אז בגדר חידוש ולא היו עדיין נפוצים באזורנו.

היו אלה שבע שנות השובע שלנו. העסקים פרחו ואבי העתיק לבית הזה את כל הטוב שלמד בבית הוריו ומרבותיו.

במשך שנים אלה היה לנו מורה פרטי ר' יעקב-שמחה לנגסנר החי כיום בחדרה שהיה גר עימנו בבית, שלימדנו תורה עם תרגום לגרמנית. קצת יותר מאוחר התחלנו ללמוד גם עברית. המורה לעברית היה ר' משה קליין ז"ל, אחיו של הרב מסילאדי-צ"ה, שלימד אותנו לפי שיטת משה ראטה.

לצורך הכתיבה על בית הורי פניתי אל ר' יעקב1שמחה ושאלתיו מה זכור לו מבית אבי ז"ל. הוא כותב לי בין היתר:

„אבא שלך היה אדם מיוחד במינו, תלמיד-חכם גדול בקי בש"ס ופוסקים, דרשן מצויין, מופיע בכל הארועים כגון חתונות, בר-מצווה, ברית מילה, הספדים. למד גמרא בעיון רב. היו זמנים שהיה קם בשעה שלוש לפנות בוקר והעיר גם אותי ולמדנו גמרא עד שעה 6—7 בבוקר והוא אמר לי שביום כזה הוא מרגיש הכי טוב".

אני זוכר את אבי ז"ל תמיד עם ספר ביד, בלכתו בדרך, בשכבו ובקומו ואפילו כשאכל לבדו, היה קורא בשעת האוכל וקרא כל ספר שהגיע לידו. יום-יום היה מקדיש זמן גם לקריאת ספרי מוסר, אהב במיוחד לקרוא את „חובת הלבבות" לרבנו בחיי בן ר' יוסף הספרדי, את „פלא יועץ" לר' אליעזר בן ר' יצחק פאפו, את „מנורת המאור" לר' יצחק אבוהב הספרדי ואת „מסילת ישרים" לרבנו משה חיים לוצטו. היה נוהג ללמוד בקול רם, כדי להשמיע לאוזניו מה שהוציא מפיו. ועשה זאת לעתים קרובות גם סמוך לחדר השינה של הילדים, כדי שהמנגינה הנעימה של הגמרא תחדור לאוזני ילדיו ושהם יתעוררו לקול התורה.

אמא ז"ל לא תמיד הסכימה לשיטה זו, אבל הוא היה מביא ראייה לנכונותה באומרו לה: „התורה ניתנת בקולות" או „אין דברי תורה מתקיימים אלא אצל מי שממית את עצמו עליה" שנאמר „זאת התורה אדם כי ימות באוהל". אבא ז"ל היה משתמש בכלל בלשון חז"ל ומפיהם היה חי. לכל דבר היתה לו הוכחה מפסוק או ממאמר חז"ל, בהם מצא תמצית של תרבות הדורות וביטוי של אמיתות נצחיות. הוא ערך נסיעות רבות בארץ ובחו"ל ומכל מקום הביא הביתה שלל של ספרים ולא הניח ספר מידו לפני שקרא אותו. מתוך יחס של כבוד וחיבה לספרים היה נותן כל ספר לכריכה נאה ולפעמים היה כורך-ספרים יושב במשך שבועות בביתנו כדי לכרוך את הספרים החדשים שנרכשו.

ממשיך ר' יעקב-שמחה במכתבו אלי: „היה לו סוכן יהודי שהסתובב בעיירות הסמוכות ואסף בשבילו ספרים. לימים קנה אביך ליהודי זה סוס ועגלה כדי שלא יצטרך לסחוב את הספרים בידיים. יהודי זה התפרנס בכבוד ממסחר ספרים זה. אביך עשה זאת בין היתר גם כדי לפרנסו. בכלל היה פזרן בענייני צדקה. אם הזמינו אותו לברית-מילה כסנדק או לחתונה כשושבין, היה נוהג לכסות את כל הוצאות השמחה. כשהיה סכסוך משפחתי בין מחותנים בענייני נדוניה, היה משלים את הסכום שהיווה את הסכסוך ואפילו כשהיה מדובר בכסף רב. בסילאדי-צ"ה נתן הוראה למאפיה לתת חלות לשבת על חשבונו לכל מי שיבקש. הוראה דומה נתן לאטליז לתת בשר לשבת על חשבונו לכל המבקשים".

כלל נקט בידו: כל הפושט יד נותנים לו ובעין יפה.

בענייני צדקה היתה אמא ז"ל עזר כנגדו. היא פתחה את ביתה לרווחה בפני אורחים וגם בפני „אורחים" שהיו פוקדים את הכפר לפעמים באופן מיוחד בגללנו. „אורחים" אלה היו שובתים אצלנו, אוכלים ולנים. ולא פעם השאירו לנו מזכרות לא כל כך נעימות או שלקחו אתם מזכרות נעימות. אבל זה לא מנע מהורי לארחם בכל הכבוד והנדיבות הראויים ונוסף לצידה-לדרך שקיבלו מאמא ולנדבה הנדיבה שקיבלו מאבא, היו מקבלים גם בגדים ונעליים לעצמם ולבני ביתם. לפעמים אמא כיבסה במו ידיה את הלבנים שלהם וכשהיה נדמה לה שאבא לא נתן ל„אורח" זה או אחר נדבה ראויה, היתה רודפת אחריו מקצה הכפר אל קצהו ומוסיפה לו מתנת-יד תוך כדי בקשת סליחה ומחילה.

בבית הזה באגרהאט נולדו שתי אחיותי שנפטרו בקטנות — זלדה מתה בהיותה תינוקת ואלישבע בגיל 6. אלישבע היתה ילדה מוצלחת באופן מיוחד, הצטיינה ביופיה ובפקחותה והיתה בעלת קול נעים וידעה לשיר ולדקלם יפה. פטירתה הישרתה אבל כבד בבית וכתוצאה מכך אמא ז"ל חלתה מאד. היא נשלחה בליווי הסבתא דבורה למקומות הנופש היפים ביותר באירופה, כדי לשכוח את כאבה, אך היא מאנה להינחם.

כתוצאה מהאסון הזה עברנו דירה, עקרנו מהחווילה

היפה והנוחה ונכנסנו לדירה יותר צנועה במרכז הכפר, קרוב לבית־הכנסת. בדירה החדשה הזאת ילדה אמי שתי אחיות נוספות, את חיה ולאה והן השכיחו במקצת את כאבה של אמא ז״ל.

שלום הבית היה מושלם והבית התנהל לפי כל הכללים המקובלים בבית יהודי דתי ותרבותי. אמא היתה לאבא עזר־כנגד בכל הנוגע לניהול הבית, לחינוך הילדים ולחיים החברתיים. היא היתה אשה ענווה ויראה והקפידה מאד על קיום המצוות והאווירה הדתית בבית. היינו משפחה „אשכנזית", אבל אבא שמר על כמה מנהגים חסידיים אשר את חלקם ירש מאבותיו וחלקם מרבותיו, היה מתפלל כשראשו עטוף בטלית מעוטרת בעטרת כסף גדולה; הקפיד בקנאות להתפלל בנוסח אשכנז והיה מדקדק להתפלל בעיון רב. היה מניח תפילין של רבנו תם ונזהר שלא לאכול מצה שרויה בפסח, כמנהג אבותיו. בליל הסדר ובימים נוראים היה לובש קיטל, הוא נהג לעבור לפני התיבה בשבתות ובימים נוראים והתפלל בקול ערב, בהתלהבות ובכוונה גדולה, מורשת מסבו ר' יוסף ז״ל שהיה חזן ידוע בקליינוורדיין. אבא היה גם בעל תוקע מצוין. הוא ירד לעתים קרובות לטבול במקוה, על פי רוב במים קרים, מורשת שומלו. כל העניין הזה לקח לו לא יותר מחמש דקות, כי היה זריז בכל מעשיו.

לבושו והופעתו החיצונית היו אירופאיים, הוא לא נמנע מלבקר בראינוע ובתיאטרון ומקריאת ספרים חילוניים, קרא הרבה מאד והיה בקי היטב בספרות העולמית הקלאסית והמודרנית. בקיום המצוות היה קפדני עד כדי קנאות ואהב לשתף את בניו בהכנת המצוות כגון בבניית הסוכה, באפיית מצות לפסח, בבחירת ערבה לארבעת המינים וההושענות וכדומה. לא היה נוסע לאף אדמו״ר ולא השתייך לשום חצר, אך כשנזדמן למחיצתו של אדמו״ר כלשהו, היה חולק לו הכבוד הראוי. כששאלו אותו למי הוא שייך, או „הלנו אתה אם לצרינו", היה עונה, אני חסיד של הרבי מסיגלאדי־צ׳ה ר' שלמה זלמן קליין. וכולם ידעו שהוא מתכוון למעשה שהיה.

פעם אחת נתבקש הרב להביע דעתו בכתב בקשר למחלוקת שפרצה בין שתי חצרות חסידיים, כשכל אחת מהן ניסתה לגייס לעצמה תומכים של רבנים ידועי שם. אחת מהן הוציאה חוברת השמצה (פמפלט בלע״ז) כנגד השניה בשם „מלחמת מצווה החדשה" ושלחה את כתב־היד אל הרב ר' ש״ז קליין עם בקשה לצרף את „הסכמתו" ותמיכתו. הרב זצ״ל קרא את הכתוב וענה במשפט אחד: „לדעתי אין זו מלחמת מצוה ואפילו לא מלחמת רשות".

יחסי ידידות קרובים מאד היו בין אבי לבין הרב ר' ש״ז קליין ז״ל. הוא ביקר לפעמים אצלנו ואבא ביקר לעתים קרובות אצלו, דיבר עם הרב בגוף שלישי בהכנעה וביראת־כבוד וקרא לו „רבי" והרב, שהכירו מילדות, קרא לו בכינוי־חיבה בשמו הפרטי, וולבל.

יחסים טובים וחברתיים אלה היו קיימים גם בין אבי ובין בניו וחתניו של הרב — ר' רפאל, ר' צבי ווייס, הרב יוסף שמואל ליכטנשטיין, ר' שמעון גרוזינגר ז״ל, וייבדל לחיים טובים ר' דוד, שעלה ארצה ושלח לנו מדי פעם לט״ו בשבט חבילת פירות שנשתבחה בהם ארץ־ישראל וההזדמנות הזאת נוצלה כדי לספר בשבחה של א״י.

את מצוות כיבוד אב ואם קיים בכל לבבו ובכל נפשו. לוח־זכרון היה תלוי בבית על קיר מרכזי ועליו היה רשום באותיות גדולות שמו ותאריך פטירתו של אביו ר' יהושע בירך ז״ל ועל ידו תמונתו המוגדלת שממנה היה מסתכל בעיניים פקחיות על כל הנעשה בבית. כן היה רשום על הלוח כל מה שהיה רשום על מצבתו. הוא נהג לפקוד את קבר אביו ולהתפלל עליו.

אמו, סבתי, התארחה לעתים קרובות וממושכות והיחסים בינה לבין כלתה, אמי ז״ל, היו מצויינים. הוא השתדל לבקר אצל אמו פעם בשבוע לפחות. לעתים קרובות עשה את הדרך של כ־8 ק״מ ברגל והתייעץ אתה בכל ענייניו, כולל ענייני עסקים. פעם היא אמרה לו: מדוע אתה שואל אותי, הלוא אתה אדם מבוגר ויודע את ענייני העסקים שלך יותר טוב ממני? והוא ענה לה: אני בטוח, אמא, שאת תייעצי לי את העצה הנכונה ביותר ואז אזכה לא רק בעצה טובה אלא גם במצווה. בני משפחה אחרים אהבו אף הם להתארח בביתנו ואנחנו היינו מתארחים אצלם. היתה זאת משפחה גדולה, הומוגנית ומאוחדת, שבניה אהבו זה את זה וכשהיה צורך עזרו זה לזה.

נוסף לקרובי המשפחה ביקרו אצלנו גם ידידים של אבא, רבנים ובני הקהילה. קשרים חזקים של אהבת הבריות בכלל ואהבת ישראל בפרט קשרו את אבי אל כל יהודי הכפריים שבאזור. הודות למעמדו האישי, מידותיו הנעלות, חכמתו והגינותו ללא גבול ראו בו היהודים מעין „כותל המערבי" ובאו לשאול בעצתו ולבקש את עזרתו בעניינים שונים, עסקים, בעיות משפחתיות, שידוכים, הסתבכויות עם השלטונות, ייצוגם כ„בורר" בדין־תורה או סתם כדי לשפוך את לבם לפניו. אבא היה מקשיב להם קשב רב, יעץ ועזר לכל אדם כמיטב הבנתו, היה מנסח להם מכתבים לשלטונות, מפעיל קשרים, מזווג זיווגים ולעתים גם מלווה כספים. לימים יסד אבא באגרהאט חברה לגמילות־חסדים שכל חבר יכול היה לקבל ממנה הלוואה במהירות, ללא ריבית. הנהלת החברה ישבה בכל מוצאי־שבת כדי לאשר את הבקשות וההלוואות ניתנו בו במקום.

גם מסיבות־תה היו באגרהאט, בדרך כלל בחנוכה, אבל גם בהזדמנויות מיוחדות. ההכנסות היו קודש למטרה מסויימת, לפעמים לצדקה ולפעמים למטרה ציונית — לגאולת הקרקע מטעם הקרן קיימת לישראל או לאירוח אורח מיוחד.

כבר הזכרתי שאבא סירב לקנות דירת קבע בגולה מתוך ציפייה לגאולה. ציפייה זו באה לידי ביטוי גם בדרכים אחרות. לוח־מזרח היה תלוי על הקיר המזרחי של חדר המגורים בבית ועל הלוח תמונת הכותל המערבי. בימי בין המצרים (בין י״ז תמוז לט' באב) אבא היה עורך תיקון־חצות ובתשעה באב היה מתאבל הרבה על חורבן בית המקדש כדי שיזכה לראות בבניינו. הוא תמך בכל מפעל ציוני והשתתף בכנסים איזוריים וארציים ולפעמים גם כנואם מרכזי בהם. הוא טיפח את השפה העברית וסיגל לעצמו סגנון נהדר בשפה, בה ראה את המפתח לאוצר תרבות ישראל ודאג לכך שגם בניו ילמדו עברית. זאת מבלי להזניח את היידיש, כי גם בשפה זו מצא עניין. הוא קנה וקרא ספרים רבים ביידיש והקפיד על כך ששיחת החולין בבית תתנהל בשבתות ביידיש.

כך התנהלו החיים על מי מנוחות באגרהאט ובבית שלנו עד לשנת 1934 בערך. אז חל משבר במצבנו הכלכלי והעסק התמוטט לגמרי. ההסכם הבלתי־כתוב שהיה קיים בין השלטונות מעניקי הזכיון לבין תעשייני הספירט הופר באופן חד־צדדי על ידי השלטונות והדו־קיום בשלום שוב לא נסבל על־ידם. כתוצאה מכך התמוטטו רוב תעשיות הספירט ואף הוטלו עליהן קנסות כספיים כבדים, אשר הביאו לחיסול העסקים ולהת־מוטטותם הכלכלית.

התחילו עבורנו שבע השנים הרזות ואבא נפל מאיגרא רמא לבירא עמיקתא. המשכנו לגור באגרהאט עוד כשלוש שנים עד שנת 1937 (תוך נסיונות בלתי מוצלחים לסחור בסחורות שונות) ובאותה שנה עברנו לגור בסילאדי־צ׳ה, שם נכנס אבי ז״ל לשותפות בבית חרושת לייצור סבון. היה מרגש לראות איך כל החנוונים שבסביבה אשר נעזרו כל כך הרבה על ידי אבא, השתדלו לקנות הרבה סבון כדי לעזור לנו; אך גם העסק הזה לא עלה יפה, השותפים פירקו את השותפות ואבא הפסיד את שארית כספו. הגענו כמעט עד פת לחם.

ואולם אבא לא נפל ברוחו ואפילו שמר על ההומור הטוב שלו. כאב לו כמובן שלא היה ביכולתו לעשות צדקה כפי שהיה רגיל, ושאינו יכול להרשות לעצמו לעסוק בתחביב שלו, ברכישת ספרים; אך כלפי חוץ לא הראה שום סימנים של דיכאון ושיגרת החיים נמשכה. אני ואחי מנחם ז״ל למדנו שנה אחת אצל ר׳ שלמה זלמן בן ר׳ אלעזר קליין, תלמיד־חכם מובהק, שפרש מעבודתו ומסר את חנותו לבניו והקדיש את כל זמנו ללמד את בני בניו תורה. והודות ל„פרוטקציה״ הוא קיבל גם אותנו למתיבתא שלו. אחרי־כן למדנו שנה בישיבה של הרב יוסף שמואל ליכטנשטיין ז״ל, חתן הרב (באותה עת „הרב הצעיר״) ומי שמילא את מקומו אחריו ברבנות בסילאדי־צ׳ה.

במשך שנתיים גרנו בסילאדי־צ׳ה ובאותה תקופה הראה לנו אבא ז״ל שני דברים חשובים וחדשים בשבילנו — את החסידות ואת המזרחי. היה קיים בסילאדי־צ׳ה „קלויז״ חסידי. בקלויז זה התפללו חסידי סטמר שידם היתה לרוב על העליונה, אך גם חסידי בלז, ספינקע, צאנז ועוד. בערבי שבתות הלכנו לפעמים לקלויז הזה כדי לספוג קצת מהרזא דשבת ומאווירת ההתלהבות.

באותה תקופה היה גם אדמו״ר חסידי בשם יששכר בער (?) לייפר בסילאדי־צ׳ה משושלת נדבורנה שהיה „ידוע״ כבעל מופת. לפעמים הלכנו לשולחנו לסעודה־שלישית לשמוע מפיו את „סודות התורה״, ועם זאת — מאד נהנינו משירת „יה ריבון עולם״ שלו ובמיוחד מהחרוז „**ואפק ית עמך מגו גלותא**״ שחזר עליו עשרות פעמים עד שהערים נרדמו והישנים התעוררו.

בדרך כלל הלכנו לסעודה שלישית לביתו של הרב ר׳ ש״ז קליין זצ״ל (גם ראש החסידים שמו היה כשם הרב: רש״ז קליין) שהיה אומר דברי תורה מפרשת השבוע בשפה מובנת לנו, תורה אשר לא בשמיים היא; ובנו ר׳ רפאל ז״ל כיבד את ה׳ מגרונו והנעים עלינו את השולחן בקולו הנאה ובניגוניו המלבבים. גם היום, אחרי כחמישים שנה, מהדהדת באוזני המנגינה היפה.

בשבתות היינו מתפללים לעתים קרובות בבית־הכנסת של המזרחי שנוהל ע״י מר זילברגר ברוח הסיסמה „ארץ ישראל לעם ישראל על פי תורת ישראל״.

שנתיים גרנו בסילאדיצ׳ה. מבחינת הפרנסה היתה זאת התקופה העגומה ביותר הזכורה לי. בשנת 1939 הזמינה קבוצה של קרובי משפחה שהיו בעלי בית־חרושת לספירט בכפר נאג׳ינייריש (Nagynyires) את אבי ז״ל לעבוד אתה. רשמית מילא אבא שם את התפקיד של מנהל החשבונות, אך למעשה היה איש אמונם של כל השותפים שהתקשו להגיע לעמק השווה בינם לבין עצמם וכולם סמכו על יושרו והגינותו של אבא ונתנו בו את אמונם.

עברנו לגור בנאג׳ינירש, אבא, אמא, אחי מנחם, אחיותי חיה ולאה ואנוכי, ועמנו הספריה שמנתה כבר כאלפיים ספר. שוב היתה הפרנסה מצויה בבית, אמנם לא כמו בימי השפע באגרהאט אבל גם לא בצמצום. פרנסה בכבוד.

בכל התמורות שחלו במצבו לא פסק אבא מללמוד תורה ולקרוא ספרים. הוא והספרים היו מעין אחדות אחת ובעניין זה עמד במבחן העושר ובמבחן העוני. בתקופה זו הגיע אבא לגיל ארבעים, הוא גיל „בינה״ והתחיל להסתער בכל אוות נפשו על ספרי קבלה ופילוסופיה דתית. אז החל ללמוד בפעם הראשונה את ספר הזוהר, את מורה נבוכים להרמב״ם, את ספר אמונות ודעות לרבנו סעדיה גאון ואת ספר העיקרים לר׳ יוסף אלבו ועוד.

עד עתה נמנע אבא מלעיין בספרים האלה, אך כשהגיע לגיל ארבעים אמר: שנים רבות ציפיתי ליום שאוכל לעיין בספרים האלה, התגברתי על יצרי והתאפקתי, „עכשיו שבא לידי, לא אקיימנה?״ והוא שתה בצמאון רב את הדברים ונהנה מאד מתחום נוסף זה בתרבות ישראל.

הגירוש לאושוויץ

בשנת 1940 „שיחררו״ ההונגרים את צפון־טרנסילבניה ומצבם הפוליטי של היהודים התדרדר במהירות עד שהגיע לשפל הטראגי בשנת 1944. ביום 4.5.44 נעצרו כל יהודי נאג׳ינייריש והועברו לבית הספר המקומי. כעבור יומיים — לגטו נאג׳בניה (Nagybánya) וכעבור כחודש לאושוויץ.

באושוויץ הופרדה המשפחה; אמא ושתי אחיותי חיה ולאה ז״ל הופנו שמאלה; אבא, אחי מנחם ז״ל ואנוכי הופננו ימינה. עוד לפני ההפרדה הספיקו ההורים ז״ל להגיד שלום זה לזה ולבקש סליחה זה מזה, כי הרגישו אם־כי עדיין לא ידעו, שהפרידה הזאת היא סופית ונצחית.

כיסיו של אבי ז״ל היו מלאים ספרים בהוצאת כיס של חורב, ספרים שרכש בנסיעותיו. בכל פעם כשצווינו והוזהרנו לרוקן את כל כיסי בגדינו ולא לקחת אתנו מאומה, היה מניח ספר אחד על הערימה שנועדה לכך, לאחר שנפרד ממנו בנשיקה ובקשת מחילה. כשהושמעה האזהרה האחרונה, הוא נשאר עם ספר אחד שאותו קיווה להציל והביט בי כמבקש עצה. שאלתיו: „אבא, האם אינך יכול להיפרד מהספר הזה?״ „לא, בני״, ענה, „זה ספר העיקרים וכל עוד נשמתי בי, אינני רוצה להיפרד מהעיקרים וגם לא מהשרשים ואפילו לא מהענפים״. לקחתי ממנו בעדינות את הספר והנחתיו על יד הספרים האחרים. עשיתי מה שהוא לא היה מסוגל לעשות; נפרדתי במקומו מהעיקרים.

הובלנו לאחד הצריפים הרבים שהיו במחנה ביום י״א

בסיון. התאריך זכור לי, כי בי״ג בסיון היה לאבא יום הזכרון לפטירת אביו ז״ל ותוך חירוף נפש אסף סביבו מניין והתפלל תפילת לחש ואמר קדיש יתום, אולי בשם כל היהודים במחנה, שהיו כבר אותה שעה יתומים, כולל בניך אבי היתומים.

כבר בימים הראשונים לשהותנו באושוויץ חלה אבא בדלקת קרום הריאות וסבל מכאבים חזקים וחום גבוה. ניגשתי אתו ל„זקן הצריף״ וביקשנו עזרה רפואית. במקום תשובה הוא נתן לכל אחד מאיתנו שתי סטירות לחי חזקות וזה מה שהביא לתודעתנו המלאה את מהות המקום שבו אנו נמצאנו.

על הריסות וורשה

כעבור שבוע ימים הועברנו לוורשה. באותו מקום שהיה פעם הגיטו היה עתה מחנה ריכוז. יושבי המחנה הועסקו בפינוי הריסות הגיטו. חומרי בנייה בעלי ערך רב הוצאו מהמפולת — לבנים, עצים, מתכות וכו׳. כל סוג של חומר נצבר בערימה נפרדת וכל ערימה סודרה בגודל שווה ובשיטתיות, שיהיה אפשר לספור את מתכונת הלבנים ואת כמות העצים ועמודי המתכת. העבודה היתה קשה ומפרכת, התנאים איומים והיחס נורא. גרנו שלשתנו ביחד ויצאנו ביחד לעבודה.

מצב בריאותו של אבא הלך והתדרדר, רגליו התנפחו ושפתותיו נעשו מחוספסות מחום וכולו פצע וחבורה. השתדלנו, אחי ואני, לחפות עליו ולעשות גם את מיכסת העבודה שלו, אך עצם ההליכה למקום העבודה וחזרה למחנה היתה בשבילו קשה מנשוא.

ב„סדום״ זו מצאנו צדיק אחד שאבא התיידד אתו ממבט ראשון ור׳ משה גרוזינגר (הערת העורך: שמו לא יכול היה להיות משה, כי אביו של ר׳ שמעון היה: משה) שמו. הוא היה אחיו של ר׳ שמעון גרוזינגר, ת״ח ידוע בז״בו, ידיד אבי ז״ל אשר הוגלה עם הגולה של יהודי סלובקיה; וכאשר הגענו הוא היה כבר וותיק במחנה הזה. ואם־כי לא היה לו תפקיד רשמי, כולם התייחסו אליו בכבוד ודרך ארץ. הוא הכיר את כולם וכולם הכירו אותו. הוא דיבר עם הרופא וביקש שיאשפזו את אבא בבית־החולים של המחנה ואבא היה מאושפז שם במשך 3—2 שבועות. בתקופה זו „אירגן״ ר׳ משה לאבא תוספת לתזונה הדלה וביקר אצלו מדי פעם לפי האפשרויות. גם דאג לקשר בינו לבינינו.

בסוף יולי 1944 כשהצבא האדום התקרב לוורשה והגרמנים החליטו על פינוי המחנה, דאג ר׳ משה גרוזינגר לשחרורו של אבא מבית־החולים וזה היה לא פחות קשה מאשר אשפוזו. ביום ג׳ באב תש״ד, במיסדר הבוקר, הכריז קול במחנה: כל מי שאיננו מסוגל לצעוד ברגל 120 ק״מ, ייצא מהשורה ויתייצב במקום מסויים. מבלי להגיד מלה, יצא אבא וגרר את עצמו לעבר המקום המיועד. ר׳ משה גרוזינגר ספק את כפיו ונזף בנו: למה נתתם לו ללכת? באותו רגע מבלי לחשוב החלטנו אחי מנחם ואנוכי להצטרף אליו ורצנו לעבר הקבוצה של כ־400 החולים והחלשים שהיתה כבר סגורה ומוקפת שומרים, כשמפקח עליהם רופא — עציר.

גרוזינגר רדף אחרינו ואותת לרופא שלא יקבל אותנו ואמנם הרופא „נזף״ בנו בקול רם כדי שמפקד המיבצע איש ס.ס. שפקד עליו ישמע, באומרו: „אתם עצלנים ואינכם רוצים לעבוד, תסתלקו מכאן״, אולם המפקד התערב והחליט להרשות לאחי מנחם, שהיה נראה קטן, רזה וחלש, להצטרף לקבוצה ואותי גירש בהצלפת השוט שבידו.

בו ביום התחלנו בצעדה לעבר דכאו, היינו מהלכים ברחובות הצדדיים ובשולי הדרכים, כי הכבישים הסלולים היו תפוסים על ידי הצבא הגרמני הנסוג. רבים מאד מתו בדרך זו מעייפות, מצמא ומרעב, ממחלות וממכות ורבים נורו ע״י אנשי הס.ס. שליוו אותנו. מהקבוצה של כ־4000 איש שיצאו מוורשה, הגיעו לכל היותר כ־2500 איש, רובם נחלשו מאוד בדרך, חלו והיו במצב שקשה היה להכירם, כאילו קפצה עליהם זיקנה.

אבא ואחי מנחם ז״ל נשארו עם קבוצת החולים והחלשים בוורשה ולפי עדות נאמנה שקבלתי כעבור שנים מקרוב־משפחה, שנשאר שם עם קבוצה של 35 איש — אשר תפקידה היה להטעין את הציוד של הגרמנים על משאיות ולנקות את המחנה שלא יישאר שום שריד ושום זכר — החולים הועברו בו ביום לצריף ב„מחנה הישן״ ושם נורו כולם. המחזה שנתגלה שם לעיניו בראותו את צריף המוות ואת האנשים שזה עתה נרצחו ועדיין מבוססים בדמם, הוא מחזה אשר בלתי אפשרי לתארו.

בין הנרצחים זיהה הרבה ידידים ובתוכם את אבי ואת אחי מנחם ז״ל, אותו ואת בנו, ביום אחד. הם נקברו שם בקבר אחים, בבור גדול אותו חפרנו במו ידינו ימים ספורים לפגי פינוי המחנה, מבלי לדעת לאיזה מטרה נכרה הבור; ללמדך שהכל היה מתוכנן מראש בשיטה שבוצעה בדייקנות וביסודיות.

ומאז חרבו ערינו וכפרינו ואין עוד בהם לא בתי־כנסת ולא מי שבאים בתוכם להתפלל, לא רבנים ולא קהילות, לא שוחטים ולא שחיטה כשרה, לא מקוואות ולא מי שבאים להיטהר בהם, לא חדרים ולא תינוקות של בית רבן, לא מניין ולא בניין, וקול התורה של אבי זצ״ל איננו בוקע את חשכת הלילה ותפילתו איננה מתערבת בקריאת השכוי; כי אתה ה׳ אל מלא רחמים, ראה מה עוללת לנו, הרגת ביום אפך, טבחת ולא חמלת. יתגדל ויתקדש שמיה רבה.

משפחת טביוביץ׳ מקהלת גארדאני

לפי האגדות מִדור לדור והמסורת שבפי הנכדים, אבי המשפחה מוצאו מסרביה (יוגוסלביה). ויש לאגדות אלה על מה להסתמך, דהיינו על סידור־תפלה שנדפס בראשית המאה הקודמת בסרייבו שעל פנים שערו נרשמו תאריכי לידות של הילדים. אבי המשפחה שמו היה **טוביה**, לפי הרשום שם. אבל גם ספר זה כמו רבים מירושיו עלו בלהבות של מלה״ע השניה. שם־המשפחה **טביוביץ** בא מאב קדמון זה ו...מיוסף השני קיסר אוסטריה שציווה על יהודי הקיסרות בסוף המאה ה־18 להירשם לפי שמות־משפחה ולא לפי מה שהיה נהוג עד אז,(שכל אחד נקרא על שם אביו, פלוני בן משה ופלמוני בן אהרון וכו׳. היו צורות שונות לשם־משפחה זה, באגף אחד של המשפחה **טוביביץ**, (כמו למשל אצל אביה החורג של אוה טביוביץ) ובאגפים אחרים **טביוביץ** שנפוץ יותר, כי היה קל יותר לבטאו.

כמה מענפי המשפחה התאזרחו כבר בראשית המאה ה־19 במחוז סילאדי, כך למשל הסב אהרן זאב טביוביץ שכבר נולד בגארדאני שעל שפת הנהר סומש. הוא היה איש רב פעלים שביסס תחילה את עסקיו בכפר ואחר־כך הוסיף עליהם יערות ואדמות שרכש, לבסוף נשא אשה, את מלכה, בת למשפחת פרנץ בעלת המוניטין באזור, שאבותיה באו ממורביה וביניהם היה רבי ר׳ שמעלקא מסליש, מרבניה החשובים של הונגריה. לפי מסורת המשפחה, שפת אשכנז שבפי החתן גם היא עזרה לשידוך זה.

ר׳ אהרן זאב טביוביץ ואשתו מלכה לבית־פרנץ היו מכובדי הסביבה במסחרם ובבעלותם על חלקי יערות ואדמות חקלאיות. מנשואין אלה נולדו 11 ילדים שלפי סדר לידתם נמנה אותם כדלהלן:

1. **הבכור היה יוסף**, שפרש מוקדם מבית הוריו וכבר בשנים הראשונות של המאה ה־20 היתה לו חנות לבגדי קונפקציה בסטמר. הוא נשא לאשה את סרן, בתו של יוסף קולב, מותיקי הכורמים בסטמר־הדי. יוסף גויס במלה״ע הראשונה ועבר את כל חזיתותיה כרס״ר ובשובו הביתה ב־1918 היו על חזהו אותות־גבורה אחדים. הוא היה נאלץ אז להתחיל הכל מחדש ולבסס שוב את פרנסת משפחתו ופתח משרד לנסיעות והגירה וסוכנות שייצגה חברות־ספנות גדולות, כגון המבורג־אמריקן־ליין וקנדיאן־פסיפיק. היה איש בעל השקפות דתיות, חבר המזרחי וציוני מסור ואת בנו־בכורו אנדריי־בונדי שלח ללמוד בבית־הספר ששפת הלימוד בו היתה עברית, תחת הנהלתו של קלמן לבנקוף, מחנך עברי ששמו נודע בכל טרנסילבניה. על יוסף טביוביץ ואשתו סרן לבית קולב עברו כל חייהם בסטמר. מנשואיהם נולדו שלשה ילדים:

הבכור **אנדריי־בונדי**, יהודה בשמו העברי — בגמר לימודיו האוניברסיטאיים פתח בגיל 24 משרד־פרקליטות עצמאי (1938) שרבים בסטמר נזקקו לו וכעבור שנה נשא לאשה את אוה בת למשפחת מוזס מנאדי־באניה — שביתה היה פתוח לרווחה לכל נזקק וקשה־יום — ומנשואין אלה נולדה ז׳וז׳יקה (האם והילדה מצאו מותן בכבשני אושוויץ). הראשונים שגויסו לפלוגות לעבודת־כפיה אחרי שההונגרים תפסו — לפי הסכם־וינה הידוע לשמצה — את צפונה של טרנסילבניה, היו האינטלקטואלים היהודים. הפרקליט הצעיר סופח ליחידת סוללי מסילות־ברזל בה התענה במשך שלוש שנים שמקצן נכלא במחנה מאוטהאוזן ובגיא צלמות גינזקירכן — משם השתחרר ביום 9 במאי 1945, יום התבוסה הסופית של הגרמנים. הוא חזר לסטמר נחלש פיזית ושבור נפשית, שעל עיי החרבות של חייו התחיל הכל מחדש, כשפתח שוב את משרד הפרקליטות שלו וכעבור שנה נשא לאשה את מרתה־מרים (פטי) בת אינג׳ הופמן מקלוז׳, מי שהיתה אלופת הסייף של רומניה. מנשואיהם נולדו התאומות יהודית ותמר. אחרי עשר שנות מאבק זכתה המשפחה (1958) באשרת־יציאה ועליה ארצה ולאבי המשפחה נדרשו שוב שתי שנות מאמץ קשה עד שהשיג בישראל את רשיון־הפרקליטות שלו. והנה, זו הפעם השלישית, פתח שוב את משרדו שזכה לקליינטורה רחבה ותוך כדי כך השתלב בונדי טביוביץ — שעִיברת את שם משפחתו ל־תורן — בחיי החברה כאן והודות לפעילותו במסדר בני־ברית הוא נבחר כנשיא לשכת־נורדאו בתל־אביב. התאומות התחתנו ב־1971, יהודית לנחום מנקס ולהם נולד בן ב־1976 ששמו בישראל רם־אלכסנדר ואילו תמר נישאה למשה ספיר ולהם שני בנים, אלעד יליד 1974 ותומר יליד 1978, כולם תושבי ישראל.

בנו השני של יוסף טביוביץ, דוד (לסלו) שהיה סטודנט לכימיה באונ׳ קלוז׳, היה גם הוא בין המגורשים למחנות ולפי המידע שנתקבל, הוא מת יום אחד לפני שחרור מחנה־מלקי, מרעב ואפיסת כחות. היה גם בן שלישי, משה (מיקלוש) שמת עוד בילדותו בראשית שנות ה־20 בסטמר.

2. **משה** (מוריץ) היה בנו השני של אהרן־זאב טביוביץ — והוא היה משחר נעוריו מומחה לברוא יערות שכעצמאי קבע את מקום מושבו בכפר צ׳וצ׳ה וכאן נשא לאשה את דליה־זאלי (ארז׳י) ברקוביץ. נולדו להם שני בנים, יצחק (ארנו) שנפטר בילדותו ויוסף. כעבור 13 שנה חזרו למחוז סילאדי, לכפר דובה — גם משה ואשתו כמו שאר בני עמם, היו לקרבנות המולך הנאצי.

יוסף, בנו של משה, היגר מרומניה עוד בראשית שנות ה־30 ונעשה מעובדי צי הסוחר שהשנים עד סוף מלה״ע ה־2 עברו עליו על פני ימים ואוקינוסים וסוף המלחמה מצאהו בדרום־אפריקה — משם הגיע לא״י אחרי הרפתקאות ותלאות רבות ורק כדי להשתתף במלחמת השחרור שידיעותיו בספנות היו בה לתועלת רבה. עם אשתו שרה מצאו יפה את מקומם בקבוץ שער־העמקים — וכפועל־יוצא מחיבתו לים נטל לעצמו את השם: תורן — שבעקבותיו, אחדים מבני משפחתו סיגלו

לעצמם שם זה. לזוג נולדו ארבעה ילדים: חנן, דליה, משה וישראל. לבכור חנן ולאשתו חוה נולדו שתי בנות, קרן וחלית ושני בנים, אדר ויצהר; לדליה (בת יוסף ושרה) ובעלה אייל נולדו בת אחת ושלושה בנים: נירית, שי, רון ותוצר; למשה (בן יוסף ושרה) ואשתו ורה נולדו שתי בנות: נועה וטל.

3. **לאה-לנקה**, השלישית בין ילדי אהרן-זאב טביוביץ מגארדאני, נישאה בגיל 20 (1920) לפרקש פרידמן, שהיה בעל חברה גדולה להובלת משאות בסטמר, מפעילי הקהלה ותנועת המזרחי. לזוג נולדו שני בנים: ארנו (אמנון) יליד 1921 ויוסף, יליד 1922. ארנו השתתף בתנועת הנוער-הציוני משחר נעוריו, אך עוד טרם מלאו לו 20 שנה, הוא נלקח לעבודת כפיה וגם אחרי שוך הקרבות, נשבתה יחידתו על-ידי הרוסים וגם בשבי המשיך בעבודת פרך בידי שוביו. בדרך הרפתקאות וסכנות הגיע ארצה ב-1948 ופה המשיך לעבוד עבודה פיזית כדי לפרנס את עצמו, מהעדר אפשרות לעבוד במקצועו, הנהלת חשבונות. פה נשא לאשה ב-1950 את בת עירו מרים וייס מסטמר ותוך כמה שנים הקים חברה ליצוא-ויבוא שרכשה לעצמה שם ומוניטין בענף. לזוג אמנון ומרים תורן נולדו הבת אסתר (1951) והבן זאב (1955); אסתר נישאה למנשה בן-חיים ולהם שלשה ילדים: יוחאי (1981), רואי (1983) ואסף (1986). זאב (בן אמנון ומרים) נשא לאשה בגמר לימודיו ב-1987 את שמחת חי.

הבן השני של לאה-לנקה טביוביץ (אשת פרקש פרידמן), יוסף (סלומון) עבר אף הוא את מוראות המלחמה במחנות לעבודת כפיה וב-1948 היגר דרך קנדה לונצואלה שבבירתה קאראקאס הקים בשותפות מפעל לייצור קונפקציה. ב-1949 נשא לאשה את אליס שטיינר, אף היא מסטמר, ממשפחה ציונית ולפי המסורת המשפחתית של שני בני הזוג הם ממשיכים לעמוד במרכז התנועה הציונית בונצואלה. להם שתי בנות, יהודית-ג'ודי ילידת 1958, שנישאה לחוזה-אליאס פאראג' וילדי זוג זה הם התאומים אילנה ויצחק וכן הבן יואל-אברהם. הבת השניה של יוסף ואליס, ז'אקי, נישאה לארנסטו הירש ב-1987.

4. **חנה-הלן** (בתם של אהרן זאב ומלכה **טביוביץ**, הרביעית בשורה) נישאה בגיל צעיר מאד לבלה שמעון והם גרו בכפר זאזאר מעבר לנהר סומש. בכורם, מנחם שמעון, היה השריד היחידי ממשפחה זו אחרי מלה"ע ה-2. אחרי גמר לימודי משפטים באונ' קלוז' פתח משרד משלו, אך עד מהרה גויס לעבודת כפיה וחזר לעבוד בפרקליטות בנאדי-באניה שוב רק אחרי המלחמה. מיד אחרי נשואיו עם יהודית הם עלו ארצה ב-1950 ותוך זמן קצר השיג את רשיונו כמשפטן ונתקבל כשותף באחד ממשרדי עורכי-הדין החשובים ביותר בתל-אביב אותו ניהל עד פטירתו ב-1971. היה המיסד והיו"ר הראשון של קופת „חומה" להלוואות ללא-רבית לעולים חדשים הממשיכה פעילותה המבורכת עד היום. בנו יחידו **דב** שנולד ב-1952, נשא לאשה את לינדה הוכנברג ולזוג שני ילדים, דן (1974) ומתן (1980). ד"ר דב שמעון הוא רופא מומחה להשתלת לב שהשתלם בארה"ב ועובד ב„הדסה" ירושלים.

5. **יונה-יינו**, החמישי בשורה בין ילדי אהרן זאב ומלכה טביוביץ, נשאר נאמן למחוז ילדותו והקים את ביתו ופרנסתו בקירבת אמו שהתאלמנה. כמייסד תעשיית זכוכית בכפר שיללמד (אולמני) הוא יצר מקום-עבודה לרבים ונתן במפעלו מקלט לפליטי פולין שנסו על נפשם. יינו טביוביץ היה אישיות ציבורית חשובה ביותר בקרב יהודי סילאדי, כנשיא הקהלה האזורית-כפרית, הוא ניסח מחדש את תקנונה לפי צרכי השלטון הרומני. אשתו אסתר לבית נאש מהידאלמאש ילדה לו בן יחיד, אלפרד (1923) ושלושתם הוגלו לאושוויץ, משם חזר רק הבן, שבור בגופו וברוחו. משלא הצליח להקים את מפעל הזכוכית מהריסותיו, הוא היגר לברזיל, בה כבש לו תפקיד חשוב בחיי הכלכלה של סאו-פאולו. אשתו דוצי ילדה לו את הבת תמרה (נשואה פלצמן) ואת הבן תומאס — שכמו אביו, ידו פתוחה לתמיכת כל מטרה יהודית וציונית ראויה.

6. **אליהו-אמיל** שהיה ילדו השישי של אהרן זאב טביוביץ, גויס מבית-הוריו בגארדאני עם פרוץ מלה"ע ה-1 (1914) ונשלח עם הגייסות לחזית הצרפתית שם נפל בשבי ורק ב-1920 זכה לשחרור. שנה לאחר מכן נשא לאשה את אידוש, בת משפחת אידליץ מהכפר פלשקה סמוך לסטמר. מהמחלות שהביא מהמלחמה נפטר אליהו-אמיל עוד בשנת

יונה טביוביץ — נשיא הקהלה האזורית-כפרית
בעל ביח"ר לזכוכית בשיללמד

1926 ולא זכה לגדל את בתו חוה-אוה שנולדה אחרי מותו. אלמנתו נישאה בשנית לקרוב-רחוק של המשפחה בשם מוריץ טוביביץ' (ראה שוני האיות של השם: לא טביוביץ אלא טוביביץ!) שגידל את הילדה כבתו שלו. ממשפחה זו נותרה לפליטה אחרי אושוויץ רק אוה, שסמוך אחרי שובה לסטמר נישאה ללינדר שנדור ולזוג נולד ב-1946 הבן פטר. כעבור שנה היגרה המשפחה לונצואלה שם הקימה תעשיית קונפקציה עם שותפים. האב לינדר נקטף בדמי ימיו ואלמנתו נטלה על עצמה את עול העסק. אחרי אלמנות ממושכת נישאה אוה שוב לבן ס. האלפרט והם עברו לגור בלוס-אנג'לס ואילו פדרו (פטר) לינדר, בנה של אוה, מתגורר בסן-דיאגו.

7. **ישראל-איזידור**, ילדו השביעי של אהרן זאב טביוביץ, נולד אף הוא בגארדאני. עקב פטירתו המוקדמת של האב הוא נטל על עצמו לנהל את העסק הכפרי והחוה החקלאית, עד

שאחותו הצעירה, בת הזקונים ז׳ני, נישאה ונשארה בבית ההורים בגארדאני. איזידור עבר אז לשיללמד הסמוך שם הקים מפעל לקליעת נצרים. תוך תלאות מלה״ע השניה נשלח כעובד כפיה לחזית האוקראינית, שיחידתו עסקה שם תוך התאכזרות מצד ה„סגל״ בחפירת תעלות־מגן תחת אש תותחים והפזות הרוסים — שם הוא נפצע בעמוד השדרה. אחיו שנדור שהיה אתו, נשא אותו על גבו לרכבת פצועים של הצלב האדום בה הוא הגיע לבוקרשט. עד סוף המלחמה שכב בבית־חולים צבאי בבירה הרומנית ומשלא החלים, הוא חזר לשיללמד בדרגת נכות של 100%. האחות שטיפלה בו בבית־החולים, הצטרפה אליו — זו אנה שהיתה נאמנה אליו עד יום מותו.

8. **אלכסנדר־שנדור** היה צעיר בניו של אהרן זאב טביוביץ — הוא סיגל לעצמו מקצוע ברוא היערות בבית ההורים ועסק יחד עם איזידור בניהול משק ההורים ליד אמם האלמנה. בראשית שנות ה־30 הוא נשא לאשה את בת קורנרייך, סוחר העצים מבאניה והזוג עבר לגור בעיר דז׳ שם פתח שנדור מחסן עצים אותו ניהל עד שגויס ע״י ההונגרים לעבודת כפיה ונשלח לאוקראינה — שם הציל את אחיו איזידור, אך הוא עצמו חלה בטיפוס, נפל קרבן למעשה־אכזריות נודע לשמצה כאשר הקלגסים ההונגרים הציתו את בית־החולים על מאות מאושפזים יהודים שנשרפו בו חיים. אשתו ובתו הקטנה ניספו באושוויץ.

9. **שרה־סרן** היתה עוד בבית הוריה בגארדאני, כאשר אחותה הלן (חנה) מתה בשעת לידה והותירה אחריה שני יתומים קטנים, מנחם וארנו. לפי משאלת המשפחה ובהתאם למנהג עתיק, היא נישאה לגיסה אבי היתומים, שמעון בלה, וגידלה את ילדי אחותה בנאמנות של אם. היא ובעלה ניספו באושוויץ.

10. **רחל־רוזי** שהיתה העשירית בין ילדי אהרן זאב טביוביץ, עזבה את בית הוריה בגיל צעיר וביססה את קיומה כבירת טרנסילבניה, קלוז׳ — שם נישאה ומשם גם נשלחה לאושוויץ שהיתה בין קרבנותיה למיליונים.

11. **חוה־ז׳ני** היתה בת הזקונים לזוג טביוביץ מגארדאני — היא נשארה בבית הוריה וירשה את הבית ואת העסק ושם התגוררה עם בעלה וילדתם הקטנה עד אביב 1944, כאשר הזוג וילדתו גורשו לאושוויץ והיו לקרבנות כבשניה.

זהו סיכום סיפורה של משפחת טביוביץ מגארדאני מדור לדור עד הדור הטראגי האחרון. מצד האב — טביוביץ — יש עדויות, שמוצאו ממגורשי ספרד שהתגלגלו לבלקנים ומשם לעמק הנהר סומש בו בילו ארבעה דורות; ומצד האם — פרנץ — שמונה דורות שראשיתם בניקולשבורג שבמורביה (ראה הספר ׳רבי שמעלקא׳, חייו של רב גאון). אחרי השריפה ששרפה אושוויץ, נותרו שבעה חוטרים־נכדים מגזע הטביוביצים:

מנחם ז״ל, הבן של חנה־הלן; אנדרי־בונדי, הבן של יוסף; יוסף הבן של משה־מוריץ; אמנון ויוסף, הבנים של לאה־לנקה; אלפרד, הבן של יונה־יינו; אוה, הבת של אליהו־אמיל.

זהו המאזן העצוב, מאזן יהודי של דור השואה.

יוסף טביוביץ

פנינה חפר

זכרונות ילדות

חלפו 44 שנים מאז נפרדתי מנוף ילדותי, מהורים יקרים, אחים, אחיות, חברות, בית חם, קירות צמחים, פרחים, צבעים, צלילים, ריחות, שיחות ולחשושים, קולות, תפילות, חיוכים, דמעות, יאוש ותקוות.

בבואי עתה להעלות על הכתב משהו שהיה בימים ההם — אינני זקוקה לאמץ את זכרוני. התמונה כולה מושלמת והיא כאילו ניצבת לנגד עיני. ותמונה זו פושטת צורה ולובשת צורה בהתאם לנסיבות והלכי רוח.

בתוך מסגרת „התמונה" ניצב היה ביתנו, בית אבי הרב הגאון הי"ד — רב קהילת נאדיפאלו והגליל, ואמי יקירתי הצדקת הי"ד, עזר כנגד.

סביב דמותו של אבי הי"ד התנהלו חיי הקהילה, ונדמה לי ששום דבר לא נעלם מעיניו. לפניו הביאו היהודים את בעיותיהם. מהולדת תינוק ולאורך כל שנות גידולו וחינוכו, בר־מצוה, סדור קדושין ביום חתונתו ועד לדרכו האחרונה של יהודי, היה אבי שותף פעיל בהתרחשויות.

בפרוץ חילוקי דעות על רקע עסקי או השכנת שלום בין איש לאשתו, עניני שידוך ועוד בעיות־חיים של הקהילה הובאו לפניו לשם התיעצות. גם ממרחקים באו אליו לבקש „הסכמה" לספר שרב זה או אחר כתב בנושאים תורניים, דיני תורה לסוגיהם, אברך שבא להיבחן כדי לקבל סמיכה.

פירוט יתר בנושאים אלו כתובים בספר „שמן למנחה" (שרידים מכתבי יד של אבי זצ"ל), שהועלה על הכתב והוצא לאור בשנת תשכ"ט, ע"י אחי ובסיוע החתנים.

הזכרתי את הדברים כדי לתאר ולו במקצת את האוירה שוקקת החיים כמעט 24 שעות ביממה.

ביתנו ניצב ליד בית הכנסת, שער משותף היה לחצר בית הכנסת ולחצר ביתנו, שער־כניסה לבני אדם ושער גדול שנפתח לצורך כניסת עגלות וכרכרות, העגלות הביאו עצים להסקה, שקי חיטה לאפיית לחם ומצות ותפוחי אדמה; הכרכרות הביאו אורחים או אנשים שבאו מן הגליל לאסיפה שנתית או לארועים אחרים.

ביתנו נבנה בצורת ח. חצר ביתנו היתה מטופחת ביותר. אחרי הפשרת השלגים בעונת האביב, עיצב גנן את הערוגות ואח"כ טיפלה בגינה כמעט כל המשפחה, פרחי טבק, גרניום, קריזנטמות, אמנון ותמר. סביב הערוגות דשא וחלוקי אבנים. פרוזדור בצורת „ר" (ריש) הקיף את פנים הבית. שלשה עצי גפן טיפסו והטילו צל על הפרוזדור, גדר ירוקה ואדניות ובהן פרחי פטוניה טופחו בתשומת לב רבה ע"י אמי הי"ד ואחותי מרים הי"ד. מצד ימין, כאילו להשלים את צורת ה„ריש" ל„חית", עמדה הסוכה.

סוכה זו היתה רב־תכליתית: בימי השנה היא שימשה לחדר מגורים ומקום לימוד והכנת שעורים. בבוא חג הסוכות הורמו הגגות שהיו עשויים פח והחדר קושט במיטב הצבעים, מלאכת מחשבת. בין הסוכה לביתנו היה מטבח הקיץ ובסמוך אליו מקוה טהרה. מאחורי הסוכה גן־ירק ובצד שמאל עמד לול. שני עצי תיליה הזדקרו אל על. עצים אלה נותרו מאחוזת הברון באנפי שגבלה עם חצרנו. בצד ימין של הסוכה שני עצי לילך ושיח יסמין ובמרחק של כ־3—5 מ' ימינה עמד בית הכנסת. מאחורי בית הכנסת היה חדרון קטן שנקרא חדר חברה־קדישא. ולפני הכניסה הראשית לבית־הכנסת חצר ובה באר־מים.

תארתי אלה לפרטי פרטים, כי בחצר זאת התרחשו החיים היהודיים של ילדים ומבוגרים כאחד. בימי חול, בבוקר השכם נהרו לכאן יהודים לתפלת שחרית, לקראת ערב אחרי יום־עבודה באו לתפלת מנחה וערבית ובין מנחה לערבית התקיים שעור.

בשבתות לבשה החצר אוירה של חג. התפלה במנגינות מיוחדות לשבת וחג בקעו מבין חלונותיו הגדולים של בית־הכנסת. בשעות אחה"צ בשבת קיים אבי הרב שעור בפרקי אבות או נשא דרשה, בהתאם לחג הקרב. דרשת שבת־הגדול נשא אבי בכפר וולקו. כפר זה היה שייך לקהילת נאדיפאלו והגליל. בוולקו היתה קיימת קהילה יהודית יפה ומסודרת. בשבת הראשונה של חודש אלול התארח אבי בכפר קמר ונשא דרשה, גם שם היתה קהילה מאורגנת ויחסית גדולה.

נאדיפאלו והגליל מנו 31 כפרים. בימים הנוראים התאספו בבית־הכנסת כל היהודים, זקנים, צעירים, נשים וטף שומרי תורה ומצוות ואף כאלה שהקלו בשמירת מצוות — כולם, כולם. גם מן הכפרים הקרובים באו ומצאו מקום־לינה אצל אחינו בני ישראל בנאדיפאלו. את סלי האוכל לילדים הקטנים הניחו בסוכה שלנו. בהפסקה האכילו האמהות את צאצאיהן. בפסח היו מגיעים מן הכפרים הקרובים שההליכה ברגל נתאפשרה להם. לכל אחת משלש הרגלים נתלוה קשר מיוחד אל ביתנו — בית הרב.

האנשים היו מוזמנים ע"י אבי הרב לקידוש ובהכנת האירוח טרחה אמי בנפש חפצה, סייעו לאמי אחיותי הגדולות שרה, אסתר, מרים — כל אחת לפי יכולתה וכשרונותיה. אשה בשם הגב' גולדשטיין, שקראנו לה יהודית נני, עזרה אף היא. בחג השבועות הוזמנה כל הקהילה לקידוש שנערך גם הוא בסוכה הגדולה, הכיבוד היה, כיסוני גבינה.

בשמחת־תורה הזמין אבא, שהיה חתן־תורה, את כל הציבור לקידוש גדול. הכיבוד — מיטב עוגות „שטרודל" במילוי תפוחי־עץ, אגוזים או כרוב. ההכנות היו כרוכות במאמץ רב, בארגון ובעבודה,אבל הכל נעשה ע"י אמי והמסייעות לה. אנחנו, הילדים, חיכינו לארועים הללו בקוצר רוח, מתיחת הבצק לוותה בחרדת כלנו שמא ח"ו ייקרע. עזרנו בפיצוח אגוזים, קילוף תפוחי־עץ וניקוי עלי הכרוב.

בחצר הקדמית של בית־הכנסת נערכו החופות, נידונו בעיות בשיחות חולין של המבוגרים וכאן שיחקו הילדים היהודיים בשבתות וחגים.

בקצה הפרוזדור היו שלוש מדרגות שהובילו לחצר ומן הפרוזדור הקטן נפתחה דלת אל חדר אבי. ארבעת הקירות של החדר היו מכוסים בספרים, שולחן־כתיבה גדול עמד במרכז החדר מצופה בעור שחור ומסביב מסגרת־עץ חומה, שולחן־כתיבה נוסף בפינה ובו נעולים כתבי־יד חשובים, בפינה אחרת עמד אח. בימי החורף לא כבתה האש באח במשך 24 שעות ביממה. אחי למדו כאן בשעות הלילה ואבי מהשכם בבוקר ועד מאוחר בלילה. מלות הסוגיא ומנגינתה מהדהדים עדיין באזני ומרטיטים את נימי הנשמה. בחדר זה קיבל אבי קהל בשעות לפנה״צ ובערבים, כאן פסק בין ניצים עפ״י דין־תורה, בדיני ממונות ואישות — גירושין וחליצות, לאנשים שבאו בענינים אלה מכל קצות המדינה. אל אבי הרב זרמו מכתבים רבים מכל קצות הונגריה ומחוצה לה, וחילופי־מכתבים התקיימו גם עם רבנים מארץ־ישראל. בתור ילדה הבאתי את המכתבים מהדאר, לפעמים כמה עשרות ביום. שליחות זו היתה עבורנו הילדים חוויה יומיומית. חוויה אחרת לילדים היתה המבחן השבועי שערך אבי בימי חמישי. כל הילדים שלמדו בתלמוד־תורה, נבחנו בחומר שלמדו באותו שבוע, גם המבחן נערך בחדר הספרים. אוירת החדר הזה היתה אוירה של קדושה ושלוה והשראה של בטחון. בחדר זה בירך אבא אותנו, את ילדיו, בערב יוה״כ, לבוש לבן, בעינים דומעות ושפתותיו ממלמלות את מלות הברכה. אמא הי״ד אף היא לבושה לובן, ליותה את הברכות בעיניה וברחשי לבה. כולנו הרגשנו בטוחים ושלווים, חשבנו שאיש לא יוכל להתנכל לנו.

אוירה זו של בטחון ושלוה נתערערה באותו יום מר ונמהר כאשר המשטרה ההונגרית ביצעה בהתלהבות רבה את פקודת הגירוש נגד היהודים.

מן הספריה הגדולה לא הורשה אבי לקחת לדרכו האחרונה אפילו לא ספר אחד. הוא ביקש את החומש „חוק״ שלא מש ממנו במסעותיו הרבים. שליחי השטן, הז׳נדרמים ההונגרים, אמרו „התלמוד נאסר!״ והרגשת הבטחון הפכה להרגשת אין־אונים איומה, ואי־אפשר לבטא זאת במלים.

התנועה המתמדת של אנשים בתוך הבית ובעיותיהם, דאר, לימוד תורה ועוד השפיעו עלינו, הילדים, השפעה, שמצאה בטויה גם במשחקים שלנו: משחק נחמד היה „הדאר״ עם המכתבים מבית הרב שהיו פטורים מבולים בגלל היותם מכתבים רשמיים. אחי יהודה־מנחם ז״ל בתור ילד, בבואו לתת ביטוי לריב שפרץ בינו לבין חברו, כתב לו „גט כריתות״ בן 12 שורות „כדת וכדין״, זה במקום האמירה כיום „ברוגז ברוגז לעולם״. הפרוזדור הקטן לפני חדרו של אבא שימש מקום נחמד למשחק באגוזים, ב־5 אבנים, קלאס, משחקי כדורים, משחקי מחבואים ועוד. במשחקים הללו השתתפו כל ילדי הקהילה מכל הגילים.

בחדר הצמוד לחדרו של אבי היה חדר אורחים, כאן קיבלה אמי אורחות שהיו צד בבעיותיהם של הניצים. היא שימשה גם כמתורגמנית מהונגרית ליידיש, והאזינה באורך־רוח לשיחות הנשים. אמי הרבנית הרגיעה אותן בקולה הרגוע ובשכלה הטוב. ואמא היתה גם מוכנה להיות פרטנרית למשחק שחמט לנערה שעבורה זה היה כעין ריפוי בעיסוק.

אמי היתה יו״ר ארגון הנשים בקהלה. ארגון זה עסק בדאגה ועזרה לנצרכים. יהודי קשיש וגלמוד שהיה בקהילה, או נצרכים מכל סוג, זכו בטיפולו היעיל של ארגון הנשים, ושהחזיק גם דירה לעוברי אורח יהודיים, אחזקתה, נקיונה ומזונם של עוברי אורח אלה טופלו בדאגה רבה. שמה של הדירה היה „חדרי אורחים״. לא יצא יהודי רעב מנאדיפאלו. שותפות בולטות לאמי בעשיית חסד היו הגברות קולב, הכט, אונגר, הגב׳ זילברשטיין הקשישה, הגב׳ קארא ועוד.

חצרנו וחצר בית־הכנסת היו כעין מבצר ומגן לילדים היהודיים. מעבר לחצר הזאת — הרחוב שהיה עוין, היה מלא סכנות. גם בעתות רגיעה ספגנו עלבונות מילוליים. בהתקרב תקופת השואה, אחרי ה־19.3.44 — מנת חלקנו היו מכות, חבטות, ניפוץ שמשות, איומים, הפחדות וענידת טלאי צהוב. כל השנאה החבויה, כל החינוך לשנאת ישראל, פרצה כאש לבה באופן הטבעי ביותר. על עוינות בביה״ס כלפי ילדים יהודיים חשה אני מחוייבות לספר ולו פרט קטן אחד:

מורינו ומורותינו ברובם היו אנטישמים מושבעים (יוצאת מכל זה אחת — אותה אזכור לטובה). חלקם גילו שנאתם בגלוי, חלקם נמנעו מלהבליט. ותמהה אני היום כיצד היה אפשרי מה שקרה לנגד עינינו. המורה בכתה ה׳ הכתה ילד יהודי בהנאה סדיסטית, מרטה את פיאותיו והשפילה אותו עד עפר. על כל ניע של עפעף־הילדים איימה על כולנו. תלונה למנהל הושבה באיזו אמירה סתמית (הילד הזה שגדל נמצא בארץ, גר בנתניה).

הילדים היהודים היו ברובם התלמידים הטובים ובסוף שנת־הלימודים היו תופסים את המקומות הראשונים בחלוקת הפרסים. הייתי הצעירה בכתה והתלמידה המצטיינת, הישגי באו לי בקלות. מאוחר יותר הפסיקו את חלוקת הפרסים, כנראה מהסיבה, שהילדים היהודים לא יזכו בהם.

ביקור בביה״ס בחגי ישראל ובשבתות היה חובה. הבנים קיבלו שחרור עפ״י התערבותו של אבי הרב והמימסד הרבני הארצי ואף מעט שוחד. אך הבנות נאלצו לבקר בביה״ס בחגים ושבתות, אמנם היינו משוחררות מכתיבה וחילול־שבת מסוג אחר. חגי ישראל שנמשכו יומיים (ר״ה ויו״ט שני של גלויות) היו תמיד בגדר בעיה בגלל היעדרות.

לשיאים הגיעו התפרצויות הזעם הנוצרי הקדוש לפני חג המולד. סירבתי לשיר במקהלה שירי אמונה נוצריים ומורי למקהלה ירד לחיי. כאשר הסברתי לו שאנחנו היהודים איננו מאמינים במלות השירים הללו (על הולדתו של המשיח בבית לחם וכו׳), כינה אותי כופרת, קומוניסטית וכו׳ ובתור בת הרב, נתכניתי כמנהיגת הקבוצה היהודית הסרבנית — ואני אז בת 11.

מה מאושרת הייתי בירושלים, בתור תלמידה, שנים רבות אח״כ שהחגים שלי ושל מורי היו זהים, שבתותי הן שבתות מורי, חגי חגיהם. תחושת־אושר זאת של תלמידים במדינה ריבונית מנסה אני בכל הזדמנות להעביר לבנותי רחל, חנה ואביטל וכן לתלמידותי והמורות שבבית ספרי. כאשר יגדלו הנכדים, אשתדל לעשות זאת שוב ושוב. רק מי שחוותה בתור ילדה השפלה בגלל היותה יהודיה, מסוגלת להרגיש ולחוג כל יום מחדש את תחושת החרות בעוצמה כזאת, עד שדי לפזר פרורים ממנה לציבור התלמידים, כדי לחוש תחושת־חג יום־יום, כאן בארץ־ישראל היקרה שלי.

מתוך סביבה עוינת של ביה״ס וחברות גויות מקנאות

חזרנו הביתה לחממה המשפחתית היהודית רוויה בקול תורה, געגועים ותקוות לציון וירושלים.

אבי ביקר בארץ־ישראל וסיפוריו על הארץ השפיעו השפעה משמעותית על חינוכנו.

מן הבית הזה והאהבה ששרתה בו שאבנו כח גם בעתות צרה ואופל במחשכי מחנות ההשמדה.

על תולדות קהילת נאדיפאלו

ראשיתה של הקהילה במאה ה־19. עדות לכך בכתב היוו ספרי רישום התושבים. במאה ה־19 היה עדיין רישום התושבים במדינת טרנסילבניה, אז אוסטרו־הונגריה, בידי הרשות הדתית. אצל יהודים נערך הרישום בסמכותה ובאחריותה של הקהילה. ונאדיפאלו היא אחת מן הקהילות העתיקות ביותר בטרנסילבניה.

זכורים לי שלשה ספרים גדולים, דפיהם מנייר עבה ומשובח, שורות כחולות ושוליים אדומים, ספר אחד לרישום הלידות, ספר שני לרישום הנשואין והספר השלישי לרישום הנפטרים. הרישום נעשה בשפה ההונגרית בכתב ציורי יפה מאד. התאריך הקדום ביותר שזכור לי בספרים הללו היה 1821 והאחרון 1895. אז נחתם הספר והרישום עבר לרשות האזרחית, לבית המועצה.

ספר נוסף היה לאבי, בו רשם את שמות הילדים שנימולו על־ידו וכן את שמות בניו ובנותיו.

עוד זכור לי מסמך מתקופה זו של שנת 1821 ובו היה כתוב כי האציל הבארון (Bánffy) באנפי מרשה להקים בשולי אחוזתו בית־כנסת של יהודים ושחלקת האדמה עליה ייבנה בית הכנסת, עוברת לרשות היהודים. לא זכור לי הסכום שנקבע בשטר־מכר זה, אבל זכורה לי הלשון המיוחדת שנראתה לי משונה ועתיקה (בדיו חומה).

פרשה מיוחדת במינה היא גלוי הספרים הנ״ל anyakönyv — לעניני הילודים. בשנת 1940, אחרי הכיבוש ההונגרי מידי הרומנים, נדרשו היהודים להוכיח את אזרחותם ההונגרית משלשה דורות (כך זה היה גם לפני כן ב־1938 בימי הרומנים). יהודים מכל חלקי מדינת הונגריה הגיעו לנאדיפאלו, כדי למצוא עקבות ברישומי הקהילה היהודית בדבר אזרחותם של סבא, סבתא. כל רישום כזה זיכה את הצאצא בתעודה (תעודת לידה, נשואין או פטירה). וזה היה יקר־מציאות, כי זה הוכיח את ההיסטוריה המשפחתית על אדמת הונגריה. ברבות הימים נוכחנו, כי כל התעודות הללו לא הועילו ולא מנעו מן ההונגרים להושיט יד עזר לגרמנים בגירושם של כל האזרחים היהודיים, הנאמנים בשעתו לקיסר פרנץ יוזף — אף אם הוכח, כי מאות בשנים גרו על אדמת הונגריה.

היהודים שבאו מערים רחוקות, מבודפסט הבירה ועוד ערים אחרות, נתגלו כאנשים מכובדים, בעלי מקצועות חופשיים, תעשיינים וסוחרים.

גם המצבות בבית־העלמין יעידו על גיל הקהילה. בעקבות סיפורי הזכרונות לבנותי על נאדיפאלו, על משפחתי ועל היהודים הטובים שגרו בנאדיפאלו התעוררה סקרנותה של בתי הבכורה רחל וביחד עם בעלה נסעו בקיץ 1985 לסיור „בעקבות השורשים". בית הכנסת נהרס, יד הרשע שגירש את מתפלליו, לא חס על הקירות. מי שלא חס על הנפש, לא חס על האבנים.

אשה נוצריה, אשר בעלה הציע לנו מקלט בביתו, הדריכה את ילדי, הראתה את הבית בו גרנו ועוד מספר בתי יהודים. הם חזרו נרגשים לארצנו — ארץ־ישראל.

יהושע וולברג

כפריים בין ההר והנהר

קהילות שילמד, אגרהט והסביבה

הכפר אולמני (ברומנית) שילמד (הונגרית) שכן במרחק של כ־18 ק״מ מצ׳הול־סילבניה והיה מאוכלס בעיקר על־ידי רומנים בני הדת הקתולית־יונית, מעט קתולים־רומיים, הונגרים פרוטסטנטים וכ־40 משפחות יהודיות, שמנו כ־120 נפש. פרנסתם של הגויים היתה על החקלאות, מקצתם היו בעלי־מלאכה ופקידים נושאי משרות השררה ועוד כמה בעלי אחוזות ובעלי מקצועות חופשיים — רופא, נוטריון, רוקח ועוד.

היהודים התפרנסו ממסחר וממלאכה. קהילה זו קיימה במסירות נפש את כל המוסדות היהודיים המקובלים: שני בתי כנסת — באחד התפללו רק בחגים ובאחר בימי חול — בית־עלמין שנשתיירו בו מצבות עוד משנת 1620, מקוה טהרה, תלמוד־תורה, שוחט ורב.

במשך עשרות בשנים היתה הקהילה מסונפת לרב הראשי של האזור שמקום מושבו היה בצ׳הול־סילבניה, הרב ר׳ שלמה זלמן קליין זצ״ל, שהיה מבקר בשילמד בכמה שבתות בשנה, כדי לבלות עם צאן מרעיתו, לדרוש לפניהם ולדרוש מהם לחזור בתשובה ולנהוג בדרך הישרה, לחנך את ילדיהם לתורה ולמצוות. בהיותו נוטה לציונות, לא שכח מעולם להזכיר את ארץ־ישראל ואת חובת הציפיה לגאולה. נוסף לשבתות הקבועות היה „הרב הזקן״ מבקר בשילמד וביתר הכפרים באזור בכל עת כשהזדמנה לידו מצוה כלשהי — ברית־מילה (כי היה גם מוהל) או חתונה וכדומה.

לעת זיקנתו הוא מסר את הרבנות ב„שילמד והגליל״ לחתנו ר׳ צבי היורש וייס ז״ל, אך המשיך, אם כי לעתים יותר רחוקות, לבקר מדי פעם בשילמד אצל חתנו ובתו הרבנית חנה ונכדיו. הוא עשה זאת גם מתוך חיבה יתרה שרחש לבני הקהילה בהכירו כל אחד ואחד מהם ובאהבתו אותם כאילו היו כולם בניו. בביקוריו אלה אמנם עלה להפצרת הקהל, על הבמה ודרש בציבור, אך דרשתו היתה על־פי־רוב בדברי אגדה ולא הסכים לפסוק בשאלות הלכה.

לפי למדנותו, השכלתו הרחבה, כושר מנהיגותו, יכולתו הריטורית, חכמתו וחנו, היה הרב וייס ללא כל ספק יכול לכהן בתור רב בכל קהילה גדולה בעולם. הוא מאשר את התיזה הידועה, שמתקופת החתם־סופר ואילך התברכה הונגריה בקהילות קטנות עם רבנים גדולים. היה מטיף בחסד עליון ובטוב טעם ודעת וידע לעטוף מוסרו בפסוקים מתאימים ובמאמרי חז״ל, כשכל פסוק וכל מאמר מכוון אל המטרה שחיציו היו מכוונים אליה, מבלי שמישהו ירגיש כנגד מי נאמרו הדברים — זאת הודות לאמנותו להכליל דברים ולהסביר את העניינים המסובכים ביותר בצורה עממית ובנוסח שהלם את קהל שומעיו. הוא דיבר בהתלהבות שהיתה מספיקה לקהל גדול פי עשרה — וביחד עם זאת בתחינה וברחמים. הקהל היה ברובו מורכב מיהודים פשוטים תמימי דרך, דתיים איש־איש לפי מושגיו, יהודים של טלית ותפילין, אומרי תהילים, שומרי שבת, כולם חרוצים ועמלים קשה לפרנסתם.

כשאני מנסה לאמץ את זכרוני ולהעלות לנגד עיני את יהודי שילמד יושבים בבית־המדרש ומאזינים לדברי הרב, אזי „אלה אזכרה ונפשי עלי אשפוכה״, ואנסה לצייר את דמותם אחד אחד.

השוחט ר׳ מיכל הערש איינהורן, שהיה עומד כל היום ולומד גמרא — עשרה־עשרים דפים ליום. ממש תורה לשמה. רואה אני אותו מראה את חלפו לרב ומקבל תמיד מחמאה על שלא נמצא פגם בסכין. **בהם** (Böhm) **החייט ושני חתניו** ועוזריו **פיליפ ומרקוביץ**; **שני האחים הובר**, שניהם נגרים שבאו לידי הסכם שלא יתחרו ביניהם, האחד עבד בנגרות־בניין ובתיקון עגלות והשני בנגרות רהיטים; **בן־דודם הובר** נסע יו־יום משוק לשוק ומכר עוגות דבש וסוכר — גם העוגות וגם הצבע שעליהן מתוצרת עצמית — והיה מכריז ללא הרף: „ארבע עוגות בליי אחד ומי שאין לו כסף, יכול לשלם בביצים״, גם את הביצים היה מוכר ומרוויח גם עליהן כמה פרוטות. בימי הקיץ היה מוכר בשוק גם משקה מתוק ומרענן צהוב שהיה קורא לו „בירה תורכית״, גם זה מתוצרת עצמית. היה חוזר לביתו רק לשבתות; **ר׳ נטע קליין ואחיו ומשפחותיהם**, שותפים בבית החרושת לזכוכית; **וילי ברגר**, מנהל חשבונות של המפעל; **האלמנה פרידמן התופרת וילדיה**; **וואהל השען**; המשפחות **לוי, פרקש וברקוביץ — חנוונים**; **כ״ץ הכהן**, יצרן מי סודה, שלא הזניח שום הזדמנות להעיר הערה הומוריסטית; **ר׳ פייבל הירש ובניו**, סוחרי עצים וביצים; **האחים הנר**, בעלי אטליז כשר וגם בית־מרזח; **האחים מיהאלי**, סוחרים ביין ובמשקאות חריפים; **איגנץ יאקאב** הסנדלר שבנו גמר רפואה בפאריז; **ד״ר יאקאב פרי** עלה ארצה, עבד באשקלון שם גם נפטר; אחיו **יאקאב** בעל מחסן קרשים; **ר׳ דודיל החסיד**, שהיה מייצר בגדים לאכרים, בחורף וכובעי קש בקיץ ומכר את תוצרתו בשווקים שבסביבה; **מטיאש החנוני**; **ינו טביוביץ**, בעל בית חרושת לזכוכית, שהיה ראש הקהילה המקומית והאזורית; אחיו **איזידור** בעל בית מרזח; **ר׳ פנחס ויזל (הלוי)**, חסיד סאטמר ותלמיד חכם, שידע להתווכח בתוקפנות עם כל מי שהיתה לו דעה אחרת וכשלא הצליח לשכנע את יריבו, הצליח להכניעו. ואחרון אחרון — משפחתי, משפחת **וואהלבערג**, שעליה נרחיב את הדיבור בנפרד. **פל לזר** (Fell Lázár) בעל מכולת, שעבר לקהילה זו מהכפר ארדו (Szamos-Ardó); **לזר** (Lázár) — האופה; משפחת **חיימוביץ**, משפחה מרובת ילדים; משפחת **איינהורן**, סנדלרים.

הקהילה באגרהאט

באגרהאט (Arinis) היתה קיימת קהילה קטנה של כ־20 משפחות וקהילה קטנה זו קיימה את כל השרותים הקהילתיים

המקובלים: בית־כנסת, שוחט, מקווה, בית־עלמין, 'חדר', בית־מגורים לשוחט וגם לאלמנתו של השוחט הקודם שנפטר. הקהילה היתה שייכת לגליל של הרבנות בשיללמד ורבה של שיללמד הרב צבי ווייס היה מבקר במועדים קבועים באגרהאט לדרוש בפני הקהל, לפסוק בשאלות שהצטברו בין ביקור לביקור, לבדוק את סדרי הכשרות, לבחון את תלמידי החדר ואת מלמדיהם, לשבת בדין־תורה כדי להכריע בסכסוכים עסקיים, שהסתיימו בדרך כלל בפשרה. כן ביקר הרב בכפר לכל דבר מצווה כגון חתונה, ברית־מילה, בר מצווה או לוויה.

בביקוריו תמיד היה מתארח בבית הורי וכל ביקור כזה היה בשבילנו ארוע חגיגי. בשבתות כאלה היינו מזמינים את כל הקהל לקידוש.

השוחט באריניש היה ר' **משה זייף** ושם אשתו שפרה. ר' משה היה חסיד סאטמר, החסיד היחידי בכפר. כשנתקבל לעבודה, היתנו עמו שמותר לו לחבוש שטריימל רק בביתו אך לא בפומבי ואפילו לא בבית־כנסת. היו להם תשעה ילדים ועד היום אינני יכול להבין, איך היתה משפחה גדולה כזאת יכולה להתפרנס ממשכורת כה זעומה. ר' משה היה השוחט של כל הכפרים שהשתייכו ל„גליל" הרבנות של ר' צבי ווייס, חוץ משיללמד שהיה לה שוחט משלה. הלך ר' משה וכיתת את רגליו מכפר לכפר, הלך ברגל מפני שלא היתה תחבורה ציבורית מאורגנת. וגם במקום שהיתה תחבורה, העדיף את רגליו, כדי לחסוך בהוצאות הנסיעה.

ר' **שמואל וויינברגר** היה תלמיד־חכם ומשכיל וירא ה' וידיד טוב של אבי ז"ל. ביחד קבעו עתים לתורה ואחרי כל שיעור שיחקו שח־מט. בשעת המשחק היו משוחחים שיחת חולין של תלמידי חכמים. שניהם היו שחקנים מצויינים ומשחק אחד היה נמשך לפעמים שעות והיו גם מקרים שלא הספיקו לסיימו והמשכו נדחה לפגישה הבאה. המנצח במשחק היה המארח בשיעור הבא ולכן כל אחד השתדל להיות המנצח, עד שההסכם הזה בוטל באשמתו של כלב. ומעשה שהיה כך היה. השכן שלנו גידל כלב בחצר, כלב גדול אשר ממדיו הטילו אימה ופחד על כל מי שחשב להיכנס לחצר בלי רשות בעל־הבית. כשהכלב נבח, נשמע קולו מסוף הכפר ועד סופו.

ר' שמואל פחד מאד מהכלב וחדל בגללו מלבקר אצלנו. אבא הבטיח לו שזה כלב טוב ובכלל כלב אשר נובח איננו נושך; אבל ר' שמואל לא השתכנע והביא שני נימוקים כנגד ההבטחה הזאת. ראשית־כל אינני בטוח שהכלב מכיר את הכלל הזה, אמר. שנית, הכלב נברא על ידי הקב"ה עם תכונת נשיכה. אם הוא איננו נושך אותי, הרי שהוא עושה לי טובה ואני אינני מוכן לקבל טובה מכלב. מאז ואילך היה השיעור מתקיים בביתו של ר' שמואל, בין אם הוא ניצח בשח ובין אם הפסיד. היתה לו לר' שמואל חנות מכולת וכל־בו, אבל את ניהולו של החנות מסר לבנו ולבנותיו והוא עצמו למד תורה. הידידות בינו ובין אבא נמשכה עד יום מותו של ר' שמואל. גיסו ר' אלכסנדר בראון ירש את מקומו כחברו של אבא במשחקי השח, אבל לא בשעורי הגמרא.

משפחה גדולה היתה באגרהאט בשם **פרידמן**. אבי המשפחה ר' **אליהו פרידמן** היה בעל בית־מרזח והיו לו גם אדמות חקלאיות, הוא ובניו הכהנים ברכו את הקהל במועדים. שלושה מבניו ניצלו ועלו ארצה — משה גר בחדרה, ד"ר זליג פרידמן ברעננה ולייביש (שנפטר) התגורר בחדרה.

ר' **אברהם פרנקל** היה בעל הבית בו גרנו ובעל טחנת־הקמח המקומית. אחת משתי בנותיו, מרגיט פרנק, ניצלה מן השואה ועלתה לארץ והיא גרה בנצרת־עלית.

ר' דב ור' יוסף לאכס, שני אחים, בעלי אטליז כשר שהתחרו ביניהם על הלקוחות המעטים עד שהגיעו להסכם של תורנות, שבוע אחד היה שייך לר' דב והשבוע השני לר' יוסף.

קולב מיקלוש היה עובד במפעל שלנו לספירט כמנהל משק.

מטיאס דזיו היה משכיר את דירתו לאפיית מצות חודש לפני הפסח ואיש איננו יודע מה היה עושה במשך כל השנה.

ר' שבתאי פיליפ היה סנדלר, אב לבת יפה ולשלושה בנים. אבי היה הסנדק אצל צעיר בניו, דוד, שהוכנס בבריתו של אברהם אבינו בעיצומו של יום־הכפורים. בזכות זה קיבל מאבי את אחד הבתים בכפר רוג'ינה. דוד ואחיו אפרים ניצלו מן השואה, אך אינני יודע היכן הם נמצאים.

גרוס ינו וקלמן חייטים. שני האחים עברו לאגרהאט מהכפר אסואז'ול־דה־סוס לאחר הפוגרום שערכו שם הרומנים נגד היהודים בשנת 1919. הרומנים חשדו ביהודים שהם נשארו נאמנים להונגרים ולכן ערכו טבח בכמה כפרים והרגו 21 גברים יהודים וביניהם את אביהם של ינו וקלמן. קלמן נולד לאחר שאביו נרצח ולכן נקרא על שמו קלמן בן קלמן. הם עלו אחרי מלה"ע השניה לישראל.

מרת גולדה ובנותיה — היא היתה המיילדת של הכפר וגם האחראים למקווה.

גרו באגרהאט עוד כמה משפחות שמלבד שמותיהם אין פרטיהן זכורים לי והן: **גולד, שוורץ, יוסף יוסף, שרי פיליפ, איזראל ואחרים.**

יהודי הכפרים באזור

משפחות יהודיות גרו בכפרים רבים שבאיזור אגרהאט ושיללמד. היו כפרים שהתגוררה בהם משפחה אחת והיו כפרים שהתגוררו בהם משפחות אחדות, היו כפרים שהתקיים בהם מניין בשבתות, אם על־ידי יהודי הכפר עצמו או ע"י צירוף יהודים מן הכפרים הסמוכים.

כל הכפרים האלה היו קשורים עם קהילת האם אגרהאט ומסונפים לרבנות בשיללמד. כפרים אחרים שגרו בהם משפחות יהודיות בודדות היו מסונפים לקהילת־האם בשיללמד.

הכפרים האלה היו קשורים לקהילת שיללמד ומסונפים לרב צבי ווייס אשר ביקר בהם לעתים מזומנות לפי צרכי משרתו.

יהודי הכפרים נזקקו לשחיטתו של השוחט ר' משה זייף, אשר מקום מושבו היה באגרהאט ומשם ביקר במועדים קבועים בכפרים. לעתים היו שוכני הכפרים מביאים את התרנגולים, האווזים והברווזים המפוטמים לאגרהאט או לאחד הכפרים בעת שביקר בהם השוחט ר' משה ז"ל. כמעט כל יהודי הכפרים הללו היו שומרי שבת, אוכלי כשר, לובשי ציצית ומניחי תפילין, רבים מהם שמרו גם על טהרת משפחה. הם עמלו קשה לפרנסתם וקיימו את עצמם ביושר ובהגינות ומתאמצים לבוא לבית הכנסת בשבתות, כדי לקיים גם בדרך זו את הקשרים החברתיים והקהילתיים.

אחד משבטי סילאדי — יאקאב

בסוף המאה ה־18 תקע את יתדו בכפר סאוואטש־העלי (Felsőszivágy) — יהודי בשם ר׳ נתן יאקאב, שעשה מרחק רב מהעיר ניקולשבורג שבמורביה, עד שהגיע לכפר נידח זה בין הנחל סילאדי ובין הנהר סמוש. במרוצת כ־150 שנה הפכו צאצאיו של ר׳ נתן לשבט שלם שבאופן מובן מאליו לא כולם נשאו את השם יאקאב, כי על־ידי חיתונים ושינויי שם־המשפחה מסיבות שונות התגלגלו כמה מהצאצאים לשמות־משפחה שונים ומשונים, כגון פרנץ (פ׳ ור׳ סגולים), יוז׳ף, גרוס, הופמן, קליין, טביוביץ, שמעון, גליק, שלמון והירשפלד. ומי יוכל למנות את כולם. לדוגמה: אחד מנכדיו של ר׳ נתן בן־אחר־בן נוטל לעצמו את השם הופמן כשם־משפחה. ולמה הופמן? כי ר׳ משה בנו של ר׳ יוסף בנו של ר׳ נתן היה מנהל המשק של הברון בורנמיסה, דהיינו, איש החצר ואיש־חצר משמע הופמן בגרמנית. בדרך־כלל סיגלו לעצמם יהודי הקיסרות האוסטרו־הונגרית שמות גרמניים.

ונכד אחר של ר׳ נתן בן אחר בן נוטל לעצמו את השם קליין, כי היה סבור שנאה ליהודי להיות עניו, להיות קטן (קליין) — וקליין ראשון זה במשפחה הוא המפורסם ביותר בין צאצאי ר׳ נתן, הלא הוא ר׳ שמואל המכונה ר׳ שמעלקא מסעליש, מרבניה החשובים של הונגריה בתקופתו.

בתקופה בה הגיע ר׳ נתן לכפר הקטן במחוז סילאדי, נדדו הרבה מיהודי מורביה לטרנסילווניה, שמחוז זה, סילאדי, הוא על גבולה הצפוני־מערבי. הסיבה לכך היתה „יהודית" במובהק: הם לא יכלו לעמוד בגזירה שנגזרה עליהם עוד לפני מלוך הקיסרית מריה־תרזה, שבמשפחות יהודיות נאסר על יותר מבן אחד לשאת לו אשה. בטרנסילווניה — שלא כמו במורביה שהיתה תחת שלטון ישיר של הקיסרות — לגזירה זו לא היה תוקף, כי היא היתה נסיכות עצמאית בעלת שלטון עצמי וחוקים ליברליים משלה, גם לגבי היהודים. וזה למרות שגם טרנסילווניה סרה למרותה של הקיסרות במובנים רחבים למדי. על „הנדידה המורבית" של יהודים לחבל־ארץ זה תעיד העובדה, שגם רב־המדינה הראשון שבחרו להם היה איש־מורביה, ר׳ יחזקאל פאנעט (מחבר הספר „מראה יחזקאל") שאמנם נולד בשלזיה, אבל הוא הגיע לטרנסילווניה מרבנות במורביה.

בעת מלוך הקיסרית הנ״ל נגזרה גזירת גירוש טוטלית על יהודי בוהמיה ומורביה (1745) ורבים מהם נדדו מזרחה. היה זה גירוש לשם סחיטה — כעבור 2—3 שנים הורשו היהודים לחזור, בתנאי שישלמו מס־סובלנות (מס גולגולת) גבוה. רבים לא יכלו לשלם את המס והעדיפו להגר.

לפי המסורת שעברה מדור לדור בין צאצאיו של ר׳ נתן יאקאב, נקבעה שנת 1795 כשנת בואו לכפר סאוואטש־העלי. זהו תאריך סביר ומתקבל על הדעת, כי בכתובים אנו מוצאים כעובר עשר שנים את לידת נכדו הראשון, בן לבנו יוסף, בכפר סאוואטש־העלי ושמו בישראל נקרא שמואל, העתיד להיות רבי ר׳ שמעלקא מסליש (Nagyszöllős). זהו יוצא־חלציו הראשון של ר׳ נתן שנולד כבר בסילאדי, בכורם של בנו יוסף ואשתו פסל, נכדת אחותם של שני רבנים מפורסמים, ר׳ פנחס הלוי איש־הורביץ (הפלא״ה) שהיה רב בפרנקפורט ע״נ מיין ושל ר׳ שמעלקא מניקולשבורג — שאת שמו של זה האחרון קיבל ומשגדל, היה איש פלאי כמוהו. קשר־הנשואין בין יוסף בנו של נתן ובין פסל, נכדת אחותו של הרב מניקולשבורג, נרקם לפי הסימנים עוד במורביה. ואין זה אלא שבגלל הגזירה הנ״ל לא יכלו בני־הזוג לממש את נשואיהם בניקולשבורג עצמה ונשואים אלה יצאו כנראה לפועל כבר בהיותם בכפר סאוואטש, או במקום אחר בטרנסילווניה. מסופר בספר „רבי שמעלקא", שכאשר נולד בנם בכפר סאוואטש בשנת 1805, היו כבר בני הזוג תושבי הכפר שעסקו בו בכמה משלוחי־יד, כגון ייצור יי״ש בקלחת־נחושת וכן בהחזקת אטליז. ולפי המסופר שם, הבשר שנמכר באטליז היה כשר — משמע, שכבר בשנת 1805 היה בכפר זה שו״ב — שאולי שימש במלאכתו גם בכפרים אחרים בסביבה וזה יכול להעיד שהיו יהודים גם בכפרים האחרים בסביבה. על כך מעידות גם מצבות בבית־העלמין האזורי בכפר פארקאשה הסמוך לסאוואטש שהחרות עליהן נושא אף תאריכים מוקדמים יותר, מראשית המאה ה־18.

אמת ודמיון משמשים בערבוביה באגדות משפחתיות, אלא שהאגדות שסופרו בקרב צאצאי ר׳ נתן יאקאב עד דור אחרון, יש להן על מה להסתמך. אחת מהן מתיחסת לנסיבות שגרמו לבואו של ר׳ נתן לסאוואטש, כפר נידח בשולי היער הגדול ביק (או בוקק בצורתו העברית שמחברו של הספר ‚רבי שמעלקא׳ בחר בה). האגדה מספרת, שר׳ נתן ובנו יוסף — על שאר בני־משפחה אין הכתוב מדבר — עשו את דרכם הארוכה מניקולשבורג עד עמק הנהר סמוש בעגלת־צב (עגלה מכוסה בגג מקומר) רתומה לסוסים, בדרכם לטרנסילווניה. הם עשו חניית־לילה בפתח מיצר־ציקו במעלה הנהר, מיצר שהרים גבוהים ומיוערים מתרוממים בו משני צדי הנהר. ובחנותם שם פגש אותם הברון בורנמיסה שהיו לו כמה וכמה אחוזות בסביבה ואחת מהן בכפר סאוואטש. הברון שאל לאן פניהם מועדות והם אמרו שהם מחפשים מקום־ישוב לתקוע בו את יתדם. ואז הציע בעל האחוזה ההונגרי לר׳ נתן להתישב בכפר סאוואטש־עלי בו ימסור לו בהחכרה את זכיון זיקוק ומכירת היי״ש ושאר מוצרי מונופולין, טבק, מלח, גפרורים וכו׳. ר׳ נתן קיבל את ההצעה והתישב בכפר סאוואטש שגם צאצאיו אחריו היו חוכרי הזכיונות מהברון וענף אחד מהמשפחה — ענף הופמן — אף הפך לממונה על ניהול אחוזותיו של הברון.

ויש גם גירסה אחרת באגדות המשפחתיות שהיא בעלת צביון רומנטי, שאין הוכחות היסטוריות להסמיך אותה עליהן. אבל גם גירסה זו עברה מדור לדור, מבן לנכד, מנכד לנין, עד דור אחרון. על ר׳ יוסף בעלה של פסל, בת למשפחת רבנים ששושלתה מגיעה עד השל״ה הקדוש, נאמר בכתובים,

כי הוא לא היה למדן מצטיין ורוב שבחו הוא, שהיה ירא־שמים גדול שלא פשט את טליתו ותפיליו עד שעת הצהרים כשסיים גם אמירת כל ה„מעמדות" וספר־תהלים עד הסוף. והיאך זה נישאת מיוחסת זו ליהודי פשוט שכל יעודו בחיים הוא להיות מוכס בכפר נידח? לחידה מסוג זה יכול להיות רק פשר רומנטי. ולפי מה שהסאגה המשפחתית סיפרה, החוט בין בני הזוג נרקם עוד בהיותם בניקולשבורג והדבר לא היה לרוח משפחתה המיוחסת של פסל. וגם זו ובעיקר זו היתה הסיבה שר׳ נתן יצא לנדוד למרחקים עם בנו יוסף, כדי לממש את השידוך הזה. זהו סיפור יפה כשלעצמו וכמו סיפורים דומים לו, יופיו בכך שהוא אינו תלוי בתעודות היסטוריות או בעובדות כדי להוכיח את אמיתותו.

ר׳ יוסף מוזכר בתולדות המשפחה בכינוי „ר׳ יוסף סאוואצ׳ר", כי בכפר סאוואץ׳ הוא בילה את רוב שנות חייו. אשתו פסל ילדה עוד בת אחת והיא נפטרה צעירה לימים. ומנשואים שניים נולדו לו עוד ארבעה בנים ושלוש בנות, המוזכרים כולם בספר „רבי שמעלקא" כאחיו ואחיותיו של ר׳ שמעלקא מסליש מאב אחד ולא מאם אחת. כינויי בניו ובנותיו של ר׳ יוסף סאוואצ׳ר הם לפי המקומות בהם בילו את רוב ימיהם, כך ר׳ דוד מבורסה, ר׳ יחיאל ור׳ נתן מסאוואץ׳, ר׳ משה מווארצה, אסתר מבאיצה, פרל מחוסט ואיידל מקלאוזנבורג. רק שתים האחרונות נישאו למרחקים ואילו ארבעת הבנים ובת אחת מנשואיו השניים של ר׳ יוסף הקימו בתי־אב באותו אזור עצמו שבין הנחל סילאדי ובין הנהר סמוש.

השם יוסף חזר על עצמו במשפחה מדור לדור יותר מאשר השם נתן — לא היה ענף במשפחה דור אחר דור שלא היה בו השם יוסף. כי ר׳ יוסף היה למעשה אבי השבט, הוא היה השורש ממנו צמח עץ העבות. אשר לשם־המשפחה יאקאב, רק שלושה מחמשת בניו נתנו לו קיום ממושך מאב לבן לנכד לנין וכן הלאה. הבן הראשון מנשואיו לפסל הפך לקליין. בעוד בן אחר, משה, הנחיל לצאצאיו אחריו את שם־המשפחה הופמן, כי כאמור, ענף זה של המשפחה עסק בניהול עסקיו ואחוזותיו של הברון בורנמיסה, ענף של ה„חצר" שנקרא „איש החצר", דהיינו הופמן.

ר׳ דוד יאקאב מבורסה, ר׳ יחיאל יאקאב וכן ר׳ נתן יאקאב מסאוואץ׳ הותירו אחריהם את כל היאקאבים שהיו מרובים ואולי לעשרות, שניים, שילשים וריבעים, בכל קהילות סילאדי, בכפרים רבים. והגיעו מהם גם מעבר לגבול הרצועה הצרה שבין הנחל והנהר, גם לזייבו, גם לשומקוט, גם לסטמר, גם לבודפשט. מצאנו אותם גם בהספדים כתובים עליהם, גם על מצבות בבית־העלמין האזורי בכפר פארקאשה, שנים מהם גם בין ה„ירויים", כפי שנקראו אותם 21 גברים יהודים שהוצאו להורג בירייה ב־1919 על־ידי הצבא הרומני בגלל עלילה, שטפלו עליהם שהם ריגלו לטובת ההונגרים ונקברו שם בחלקת קדושים נפרדת.

בין צאצאיו של ר׳ נתן יאקאב זכור לנו מתקופתנו, במחצית הראשונה של המאה ה־20, ר׳ אהרן־דב יאקאב, המכונה „הדיין" — תואר־כבוד שניתן לו כלמדן גדול. גם בנו־יחידו אחריו ר׳ יוסף יאקאב, שהיה חנווני בצ׳ה, נחשב ללמדן והיה אהוב על הבריות כש״צ לעת מצוא. לכותב שורות אלה ניתן השם דוד על־פי שמו של ר׳ דוד מבורסה שהיה דודו של סבו. בתו תהילה שהיתה דודניתו של סבי וזכתה לאריכות ימים, היתה מכנה אותי בכינוי „אבי" אחרי שנשאתי לאשה את נכדתה לאה־הלן לבית יוז׳ף. בתה השניה של סבתא תהילה היתה שרה שנישאה לר׳ יוסף הירשפלד, חייט בגדי אכרים בצ׳ה, שענפי משפחתו הקיפו את כל מחוז סילאדי.

סימן־היכר בולט לרבים מצאצאי יאקאב היה הגון הבהיר של עורם, שערותיהם, עיניהם. כך היו רבים מהם, אך לא כולם. כך האחים גרוס מאגרהאט (שעלו ארצה והתגוררו בהרצליה) והבנים יוז׳ף מצ׳ה, שלפי צבע עיניהם הכחול־אפור אפשר היה לזהות את הקירבה המשפחתית ביניהם. קירבה זו ניכרה בין אבי הרב מצ׳ה ואחיו ובין משפחת הופמן יוצאת חלציו של ר׳ משה מווארצה — בהירי שערות, סמוקי לחיים, כחולי עינים. זה מה שקרוי גנים, והם היו כנראה חזקים ואותתו על הקירבה גם אחרי דורות. כי הלא אבי הרב ובן־דורו וגילו ר׳ יוסף הופמן מצ׳ה היו כבר מקירבה מרוחקת למדי, צאצאי סביהם, אחים שלא מאם אחת. ואח ואח ושבטו הנפרד ומי ימנה את כל הקליינים, עם גדול ורב יוצאי חלציו של ר׳ שמעלקא מסליש. ומי ימנה את כל ההופמנים יוצאי חלציו של ר׳ משה מווארצה, שהיו מהם בצ׳ה, באגרהאט, בבאיצה, בקרסנה, באוינמט, בסופור, באילשפלווה. עוד בנעורינו בשנות ה־20 היה נכדו של ר׳ משה, יוסף הופמן מצ׳ה מנהל אחוזותיו של הברון, בעוד אחיו אריה־לייב (לאיוש) היה סוחר יינות ומשקאות במקומנו. ההופמנים תפסו מקום נכבד בקהילות מסביב, הופמן מבסשט היה בעל־אחוזה, הופמן מאגרהאט עסק אף הוא בין השאר בייצור חקלאי. אחותם של יוסף ולאיוש הופמן נישאה להרמן שטרן שהיה בעל טחנת־קמח בצ׳ה. ואצל יוסף הופמן יש בן הנקרא משה (מוריץ — שעלה ארצה ונפטר פה) על־שם הסבא משה מווארצה. ובמשפחת שטרן נקרא בן אחד יוסף ובן שני משה (מוריץ שטרן — שעלה ארצה ונפטר פה) — להזכירך את האבות הקדומים. מנהג היה במשפחות אלה שבנים ובנות דודנים נישאו ביניהם. מוריץ שטרן נשא לאשה את דודניתו יוצי הופמן. ואילו רוז׳י, בתו של יוסף הופמן, נישאה לדודנה אינג׳ שנדור הופמן מאגרהאט. מנהג זה חוזר על עצמו גם בדור אחרון, כאשר מרתה הופמן, בתם של רוז׳י ושנדור הנ״ל, נישאת לעו״ד אנדרי תורן (טביוביץ׳) שהוא דודנה מדרגה שניה.

גם הטביוביצ׳ים הם צאצאים מגזע יאקאב מצד בתו של ר׳ יוסף מסאוואץ׳, אסתר, שנישאה לאברהם (?) פרנץ מהכפר באיצה. בתה של אסתר נישאה לאבי משפחת טביוביץ׳ בכפר גארדאן שעל הנהר סמוש. בכפר באיצה עצמו היו כמה וכמה פרנצים שהיו בעלי אחוזות עשירים. צאצא אחד לפחות בשם פרנץ המוכר לנו וחי אתנו, עמו״ש, הוא אברהם פרנץ מנהלל, שיחד עם אחיו ז״ל היו מהחלוצים הראשונים שעלו ארצה ממחוז סילאדי בשנות ה־30. בת אחרת של אסתר מבאיצה נישאה לר׳ מנחם־ציון שמעון מכפר בסביבות קהילת שומקוט שנכדו היה עו״ד ד״ר מנחם שמעון, פרקליט ידוע בתל־אביב שנפטר פה לפני כמה שנים. ממשפחה זו עלה ארצה (ונפטר בהיותו בביקור באזור מולדתו סילאדי) גם אינג׳ מרטון פרנץ, שהיה בשעתו שותפו של דודנו יינו טביוביץ׳ שמילא תפקיד היסטורי בחיי יהודי סילאדי לאורך

הנהר, בהיותו נשיא אזור־הקהילות, ערי־שדה וכפרים, בין שתי מלחמות העולם. הוא עיצב וחיזק את ארגון הקהילות וייצגם כלפי השלטונות והיה לעזר וסומך לרבנות הגלילית בה כיהנו למעשה קרוביו ממשפחת קליין, גם הם כמוהו צאצאים ישירים לר׳ נתן ור׳ יוסף יאקאב.

אין היד משגת למנות את כל היאקאבים. היו מהם מצד זה וגם מעבר לנהר, בז׳יבו, בקד, בשומקוט ואחד מהם אף הגיע לכהונת סגן־שר האוצר בממשלת רומניה במשטר הקומוניסטי. היאקאבים באו בקשרי חיתון גם עם משפחות אחרות, לא פחות ידועות וותיקות במחוז סילאדי. רבי שמעלקא מסליש חיתן את בנו משה — שהיה אח״כ הראב״ד של צ׳ה — עם בתו של ר׳ מנדל דויטש מהכפר נאפראד, שרה שיינדל. לזכותו של ר׳ מנדל יוזכר גם שבנו רפאל נשא לאשה את בתו של הכתב־סופר, רבה של פרשבורג. ואילו בנו האחר, שמשון, בא בקשרי חיתון באמצעות בתו הדסה עם בן ממשפחת ראפופורט, רבה של פאפא. לכפר נאפראד שהוזכרנו, נישאה נכדתו של רבי שמעלקא, קיילא, שהיתה אשתו של ר׳ משה יודוביץ׳ — בן למשפחה שיחוסה במחוז סילאדי חוזר אף הוא כמאתיים שנה אחורנית. אחיו של משה, שלמה יודוביץ, נשא לאשה את בתו של הרב מנחם־מנדל פאנעט מדז׳, נשיא כולל זיבנבירגן והממונה הארצי על קופת רמבעה״נ.

האגדה לבית יאקאב נקטעה בזעזוע הקטלני של שנת השואה, 1944. גורל אחד היה לאגדה זו עם אגדות של שבטי ישראל רבים, דומות לה, במחוזות קרובים ורחוקים. מנינו משבט יאקאב רק את אלה שזכרנו אותם מילדותנו ומנעורינו וממה שמצאנו עליהם בכתבי־יד צהובים מיושן. יש מהשרידים שבוודאי התעלמנו מהם, כי לא הכרנום, אותם ואת אבותיהם. ועל התעלמות זו יהיו להם לנוחם האבות הקדומים שאל שורשיהם הולכנו גם אותם.

שרה מילר-וייס

על משפחה אחת בז׳יבו

אתחיל באבי שכל בני עיירת-מולדתי ז׳יבו החיים אתנו, יודו, שהוא היה משכמו ומעלה ברוחניות, ת״ח שלא פסק פיו מלימוד ובעל הסמכה לרבנות. אבי יעקב וייס ז״ל נולד לפי המשוער בשנת 1868 בעיירה סוולווה שברוסיה-הקרפטית (סלובקיה) לאביו שמואל-צבי ולאמו רבקה-מרים (לבית רוזנברג) — להוריו היו 11 בנים ובנות.

עוד בהיותו רך בשנים וטרם מלאו 10, שלחו אביו עם מכתב לרב של עיר-המחוז מונקאץ׳ וזה הסכים לכללו בין תלמידי ישיבתו. מתמיד היה בנוסח הישן, כל ימי חייו למד ולימד והפיץ תורה.

לז׳יבו הגיע אבי עם משפחתו עם פרוץ מלה״ע הראשונה, כפליטים היו, חסרי כל. כשנולד אחי יוסף-מאיר בשנת 1918, אבינו עוד טרם חזר מהמלחמה, הוא היה מגויס כתותחן ולבסוף, בשובו הביתה, התותחנות גרמה שהיה כבד-שמיעה. גדלתי במחיצתו בעולם שכולו רק אמונה ועשירות הרוח. אם נשאלתי בילדותי על מקצוע אבי, באתי במבוכה. המקצוע? הוא היה כה יפה, גבוה וצנום, יחד עם זה עניו — וחכם ומשכיל, נדיב-לב ושומר מצוות. לעת-מצוא ישב בראש בתי-דינין ובוררויות, דיבר בשבע שפות, אך מקצוע אין! לבסוף מצאתי מענה: הוא מנהל חשבונות — אמרתי. כי הוא ניהל גם את ספרי החשבונות של בעל טחנת-קמח, איש תמים וישר ששמו היה: פריילך — ששותפיו התנכלו לנכסיו. שכרו היה, שק-קמח שהאיש הביא לנו ואמי אפתה מקמח זה לחם לשמונה ילדיה.

אבי נמנע מלעשות קרדום לחפור בו בהסמכתו לרבנות, „לא אעשה מזה כסף", היה אומר. אך כשהתעוררה שאלה כלשהי בעסקי כשרות ושאר דיני ישראל והדומ״ץ המקומי התקשה להכריע בה, היו מביאים אותה אל ר׳ יעקב להכרעה. ביתנו היה פתוח לכל דכפין, לכל מבקש עצה ותושיה ונחמה; לא שררה בו רווחה, אבל היתה בו רוממות הרוח והרבונו-של-עולם היה בכל פינה. וקיום מצוות: גמילות-חסדים עם מתן בסתר — עיסוק עדיף על יהודי כמוהו. כאשר הבנים, אחי, גדלו והוסיפו לפרנסת המשפחה, יכול היה אבי להתמסר לצרכי ציבור הנצרכים, אלמנות, יתומים. ועל כגון זה היתה אפיזודה שאני נזכרת בה:

היתה לנו חנות כל-בו בקמעונות. ולא הרחק מביתנו היתה חנותו של הסיטונאי מינדסנט שאבא היה קונה בה סחורה. פעם טעה מינדסנט, שזקן היה, בחשבון, לרעת עצמו. היה מדובר בסכום די גדול, כ-3000 ליי. בערב היה יושב אבי כרגיל על החשבונות וכאשר גילה את הטעות, קם ולבש מעילו ללכת אל מינדסנט. ולשוא היו הפצרות אמי שהשעה כבר מאוחרת — הוא יצא מהבית, העיר את הסוחר, כדי להעמידו על טעותו. טען האיש: רבי יעקב, מה החפזון? בשעה כה מאוחרת, בלילה קר כזה? והשיב לו אבי: חשבתי, כי תתעורר ותיזכר ותתמלא דאגה ורציתי שתישן שינתך בשלוה והשקט...

* * *

הייתי ילדה קטנה, אולי בת ארבע בלבד, כששאלתי את אבי: מה זה ומי זה אלהים ואיפה הוא. והוא אמר: אלהים, בתי? אלהים הוא בי ובך ובכל מקום. התקשיתי להבין את ההסבר. אך מקרה שקרה הבהיר לי את הדבר.

ביום חג-השבועות, יום יפה מלא שמש, הלכתי עם אחותי פירי לשחק בחוץ, לא הרחק מביתנו. והנה פתאום קדרו השמים ואור-היום החשיך וגשם התחיל לטפטף. קראתי לאחותי לחזור הביתה והיא סירבה. בשובי הביתה, התחיל יורד גשם עז והמים גאו עד כדי כך, שאת אחותי פירי היינו צריכים להכניס הביתה דרך החלון. „זה שבר-ענן" — אמר אבי. הנחל שעבר ליד ביתנו, התמלא מים במהירות עצומה והמים התחילו להציף גם את הבית. אבא העלה אותנו לעליית-הגג יחד עם שכנתנו ושני ילדיה והוא העלה לשם גם מזון ושמיכות. ומשמפלס המים הוסיף לגאות, התחיל להעלות בסיוע של אחי לאו גם את הספרים ושאר מטלטלים, כמה רהיטים, כלי-מיטה ועוד. בחוץ היה רעש אימים, הפרות המפוחדות געו, חיות הבית הקטנות נסחפו. ואבא עמד בראש הסולם ועודד אותנו בדברי הרגעה ובחיוך שלא מש מפניו. הרבה אחרי חצות הלילה הוא בישר לנו, כי הנה המים הולכים ושוככים ויורדים. ולעת בוקר השכיבנו במיטה לישון.

בהתעוררי לעת צהרים, השמש שוב האירה וכרכתי את ידי סביב צווארו של אבא ואמרתי, כמו מהארה פנימית, ש„עכשיו אני יודעת שיש אלהים — היכן שאתה נמצא, שם אלהים". והוא נשק לי והשיב: „אלוהים יהיה עמך תמיד, בתי הקטנה".

ואולי היתה זו נבואה, שליוותה את חיי על כל מסלולי. לנבואה זו שייכת העובדה, שכציוני, איש יהודי שעיניו היו תמיד לציון, לא מנע ממני להגשים רצון עלייתי ארצה.

כאשר מלאו לי 18 שנה, התיצבתי בפני אבא ואמרתי לו: דבר-נא עם אמא שתתן את הסכמתה לנסוע לפלשתינה... כעבור יום הוא קרא לי ואמר: שרה׳לה בתי, טוב הדבר שתסעי — אבל אל תשכחי את המוטל על בת יהודיה נאמנה... והוא תיאר לפני את ארץ-ישראל כפי שהיא חיה בלבו, את ירושלים, קבר רחל, מערת המכפלה ועוד. עליתי ארצה ב-1934 עלייה חלוצית.

ועודני מחזיקה מכתב מאבי, בו הוא מתאר את תכניתו לעלות ארצה יחד עם אמא. אבל הם לא זכו. סיפרו לי שראוהו באושוויץ, הולך זקוף לקראת המות. אגדה מלאה אור שסופה חושך וצלמות.

משפחת הנדלר־פל מהכפר באבן

כותב אברהם פל (פ״ה דגושה ופתוחה) על משפחתו ותולדותיה:

סבי יצחק הנדלר התישב בכפר באבן בסוף המאה ה־19 עם נשואיו עם בת הכפר, סבתי חנה לבית מנדל — והוא עסק בסחר עצים וברוא יערות. הורי נישאו ב־1919 וכעבור שנה נולדתי בעיר קלוז׳ בירת טרנסילבניה. גם ההורים עברו לגור כעבור שנתיים לכפר באבן (רומנית Babeni הונגרית Aranymező ופתחו בו חנות כל־בו. אבי היה בנעוריו טרם נשואיו תלמיד ישיבות פרשבורג, צעהלם וכן סטמר, אצל ר׳ אליעזר דוד גרינוולד. אחרי ׳הכשרה׳ כזאת רק מובן שהפך בכפר למעין מנהיג רוחני, בעל־תפלה, בעל־קורא, ראש הקהל. וכסוחר היה מכובד על הבריות על ישרו והגינותו.

הורי עבדו קשה כל ימי חייהם על פרנסתם, בתנאי כפר מהימים ההם, בלי חשמל, בלי מים זורמים בברזים, השאיבה היתה עם דליים מהבאר בחצר, בחורף מקפיא העצמות היו בעיות כביסה והסקה. כמי שהיה תלמיד בערים גדולות ורחוקות, הרגיל את עצמו אבי גם לעשות להנאתו וההורים היו נוסעים למקומות קייט ומרפא, כגון לקרסלבאד. וכמה חודשים לפני פרוץ מלה״ע השניה ערכו ביקור בארץ־ישראל כדי לקיים כיבוד אב־ואם, כי סבי ר׳ יהודה אריה פל וסבתי בילו את סוף חייהם בארץ הקודש. הורי שהו אז בארץ במשך חודשיים.

חיי היהודים בכפר התנהלו כמו במשפחה אחת, אם לשמחות או ליגונות ח״ו. חויה מיוחדת היתה של השותפות יחד באפיית המצות כל שנה, מהכשרת טחנת הקמח שעל הנהר ועד כל הדקדוקים אף לפנים משורת הדין ועד אפיית מצות־מצוה של ערב־פסח תוך שירות ותשבחות. ההליכות התנהלו בדרך־כלל בכל ימות השנה לפי המסורת מימים ימימה, תפלה במנין, מקוה־טהרה, חסש״א וכו׳. נשכרו מלמדים שדאגו לחינוך ילדים ונוער ובכפר ביקרו מפעם לפעם רבנים לדרוש ולפסוק, כך הרב פאנעט מאילנדה, הרב לווינגר מפאנצלצ׳ה, הדומ״ץ פרנקל מז׳יבו, גם הרב קליין מס׳־טשעה — ובדרך־כלל הם התאכסנו אצל הורי. ולעתים תדירות בא השו״ב וג מסורדוק שמאומנותו נהנתה כשרות המטבחים. בשבתות וחגים באו יהודים גם מכפרים אחרים להתפלל אתנו.

עד גיל 11 למדתי בכפר ב׳חדר׳ ובבית־הספר הממלכתי. אחר־כך נשלחתי ללמוד בקלאוזנבורג (קלוז׳) ולבסוף הגעתי לישיבתו של המהר״ם בריסק בטשנד — שם המשכתי עד 1940 כשהשלטון ההונגרי עשה את הלימודים שם לבלתי־אפשריים. כעבור שנה, ב־1941, גויסתי לפלוגה לעבודת־כפיה ועשינו כל מיני עבודות קשות בשביל הצבא ההונגרי, כשהעבירונו ממקום למקום ולקראת סוף המלחמה, לגליציה.

רק מתי מעט לא נגאלנו מפת־בג הצבא וקיימנו את נפשנו על תפ״א ועל חבילות ששלחו מהבית שהמשפחה המשיכה לשלוח עד שהיא עצמה שולחה לאושוויץ ב־1944. גם הטבח היהודי של יחידתנו דאג לאוכלי כשר במדה שיכול היה. בפסח תש״ד ערכנו סדר־פסח מהזכרון, בעל־פה וכמובן, יותר מכל היתה אז נוקבת השאלה „מה נשתנה...״ ישבנו בחצי־גורן עגול ולא היה משיב לשאלתנו. אותו פסח כל שבעת הימים נזונתי רק מתפ״א. עקב הקור העז והתנאים הקשים במחנה העבודה חליתי והעבירוני למעין בי״ח שדה, שם השיג אותנו הסכם־השלום (23.8.44) בין בריה״מ לרומניה וכן השיגתנו הודעת הפרישה מהמלחמה של שליט הונגריה הורטי (15.10.44) שלא הוגשמה וגרמה לאכזבה מרה.

מזל משונה היה זה כשיחידתנו קיבלה פקודה לזוז לעבר חזית המלחמה והופקד עלינו סמל שהובילנו למחנה־עבודה סמוך לחזית. התקדמנו והגענו עד לנהר טיסה שעל גבול רומניה־הונגריה — צלחנו את הנהר והסתתרנו בעזרת תושב מקומי במשך שבוע ימים, עד שהצבא הגרמני נסוג והצבא הרוסי בא בעקבותיו.

השלינו את עצמנו שבאה גאולה מידי צר ואויב. אבל הצבא המשחרר אסף אותנו, נטל מידנו כל דבר־ערך וגם אותנו היהודים צירפו לשבויים הגרמנים וההונגרים, כדי לשלחנו לסיביר, למחנות שבויים. נס היה שנתקלנו בקצין יהודי מהצבא האדום ששיחרר את כל היהודים ונתן להם לחזור הביתה. הביתה? היה כבר אוקטובר 1944, האסון היה לנגדנו במלוא ממדיו.

בפברואר 1945 נשאתי את רבקה לבית לוי לאשה, גם היא מניצולי אושוויץ. וב־15 במארס 1950 הגענו בשלום לחיפה. במשך שנה עבדתי בבנין, עוד שנה בחרושת ומשנת 1952 עד 1980 הייתי עובד רשות־הנמלים בחיפה, עד שיצאתי לגימלאות. שתי בנותינו, טובי (1953) ושלומית (1958) הן ילידות ארצנו.

משפחת פאל

אבא שלמה, אמא פייגא־רייזל

והבן הנער אברהם פאל — ליד הבית ב־באבן

הזוג פאל והסבתא, בהבראה בקארלסבאד

ר׳ דוד רוזנפלד מנאפראד

ר׳ דוד מנאפראד ועניי ירושלים

כולם הכירוהו כהתגלמות טוב-הלב שכל חייו היו קודש למטרה חשובה ששם לנגד עיניו, לעזור לכל נצרך — כי בלבו היו רחמים גדולים. אבי ר׳ דוד רוזנפלד היה בעל עסק כל-בו ובעל חוה חקלאית בכפר נאפראד, בעבר הנהר סמוש שבמחוז סאלאז׳. הוא היה נכדו של הגה״צ ר׳ אשר אנשל יונגרייז מקהלת צ׳נגר וצאצא לאיש מופת, ר׳ מאיר אלמאשער זצ״ל — הוא למד י״ג שנים בישיבת נאדאודוואר.

זוכרתני את הלילות בילדותי כשהתעוררתי מפעילותו של אבא אחרי יום-עבודה מפרך — הוא היה עסוק באריזת מצרכי מזון בתיבות-עץ אותם היה שולח לעיר הקודש ירושלים, להשקיט את הפיות הרעבים בה. המוען היה איש צדיק, רבי שמואל לוריא, שסיפרו עליו, כי היה יושב יומם ולילה על התורה ועל העבודה ולא היה ישן מעולם במיטה, אלא כשגברה עליו העייפות, היה מניח את ראשו על השולחן ומנמנם. הוא שחילק את משלוחי אבא בין עניי ירושלים בשנות הרעב של מלה״ע הראשונה (שכידוע, באותן שנים, היו קשרי דאר טובים בין מדינות הקיסרות האוסטרו-הונגרית ובין ארץ-ישראל). אבי ארז בתיבותיו קמח, סוכר, אורז, שמנים, קטניות וכו׳, מצרכים לא-צפויים לקלקול.

רק אנו בתוך ביתנו פנימה ידענו על פעילותו זו של אבא, על הושטת ידו הברוכה, הפתוחה, לכל נצרך ועל רגישותו המיוחדת לעניי ירושלים.

היתה לו גם אחות אלמנה בכפר עם ששה יתומים בביתה, שדאג לכל צרכיהם. גיסו הרב זלנפריינד שנפטר צעיר, היה ת״ח גדול, אבל לא איש-מעשה, גם בימי חייו לא היה בכחו לפרנס את משפחתו והעול היה על אבי ז״ל. גם דודי זלנפריינד הגיע ממרחק רב לכפר קטן זה במחוז סאלאז׳ — הוא היה מילידי העיר פאפא מעבר לדאנובה. את צרכי המזון לבית אחותו שלח אבא בעגלה, אבל כל בוקר, אחרי חליבת הפרות בחוותו הוא הביא בעצמו את החלב הטרי לילדי אחותו, כדי להאכילם לפני לכתם ללימודיהם.

ר׳ דוד רוזנפלד היה במשך שנים רבות ראש הקהלה הקטנה בנאפראד והוא התמסר באהבה לתפקידיו הציבוריים. כאשר השנים כבר העיקו על שכמיו, הפצרנו בו שיאיט את פעילותו, אבל הוא סירב והמשיך. הוא נפטר כשהיה בן 65 בלבד והשאיר את משפחתו הדואבת ואת בני קהלתו לאנחות.

גם הכומר הרומני ד״ר תיאודור בוהאצל ביקש לומר דברי הספד על קברו הפתוח של אבא, כי כפי שאמר — הלך אדם שלא רבים כמוהו בעולם לטוב לב ולעשיית אך טוב עם כולם. יהודים וגם לא-יהודים עמדו על קברו ובכו, יהא זכרו ברוך.

נחה טמבור

משפחת אנגל משומלו

את היסודות לבית אנגל בשומלו הניח שמואל אנגל בעת מלחמת העולם הראשונה, כאשר בא להתיישב בעיר עם אשתו ברטה (חיה-בריינדל) לבית קליין.

הם יסדו בעיר את אחת מחנויות הכל-בו הגדולות ביותר לצורכי מזון ולמוצרי ברזל ומסחרם התפתח ופרח. ביתם היה בית שאירח בחמימות את כל מי שבא בצל קורתו. היה מפורסם הדבר בטרנסילבניה כולה, שהפירמה אנגל היתה הפירמה היהודים היחידה שקיבלה מהשלטונות הרומניים רשיון להקים מחסנים למכירת נפט ובנזין בסיטונות בקירבת מסילות הברזל.

שמואל אנגל היה שנים רבות חבר הנהלה של הקהילה המקומית בשומלו והשתתף בצורה פעילה בכל אותם מוסדות ובכל אותן יוזמות ששירתו את צורכי הכלל היהודי. בתור שכזה הגיע לפעמים לידי התנגשויות עם השלטון הרומני כמו גם עם השלטון ההונגרי, כמגן אמיץ על האינטרסים היהודיים ועל נרדפים יהודיים וסיכן על ידי כך את חירותו האישית. עד סמוך לדפורטאציה היה אישיות מכובדת ומקובלת גם על החוגים הלא-יהודיים בעיר, וכזה היה הקשר האישי והידידותי שקיים מנעוריו עם יוליו מאניו שהיה נשיא מפלגת האיכרים הלאומית ומספר פעמים ראש-ממשלה ברומניה, שארמונו היה ב-באדאצ׳ון סמוך לשומלו.

אם המשפחה, ברטה, אירחה על שולחנה כל מי שהיה נתון במצוקה, ולפי הכלל של „מתן בסתר״ היא באה לעזרת אותם אנשים שהסתירו את מצבם הקשה והיא תמכה בהם בסתר. בביתם שלטה רוח דתית ואהבת הבריות וכך גידל הזוג אנגל גם את ילדיו ובני ביתו.

ילדיהם היו:

אנגל יולאן ובעלה וייס ינו וילדיהם, איבאן ואצ׳י — מצאו את מותם באושוויץ.

אנגל מיקשה ואנגל גיזה שמתו עוד לפני המלחמה כתוצאה ממחלות.

אנגל אילון נשואה גידאלי, מתה ב-1983 בירושלים כתוצאה ממחלה. בתה של זו, חיה-אניקו ובעלה, ד״ר פאול גובוזנסקי ושתי בנותיהם — מתגוררים באיטליה.

אנגל ארנו, שעבר את זוועות עבודות הכפייה באוקראינה וזכה לראות את סוף המלחמה, מתגורר עד היום באוראדיא (רומניה) שם הוא פעיל בצורכי ציבור.

אנגל רוזי׳ ובעלה, צ׳נגרי צבי-פרנץ וילדיהם ונכדיהם — ראה את הפרק עליהם בנפרד.

אנגל גבריאל (גבי) עובד כמהנדס לתאורה וחשמל במסגרת המשרד לשיכון בירושלים ובתור שכזה זכה פעמיים בפרס-קפלן מידי נשיא המדינה. לו ניתן הכבוד ב-1984 להדליק את אחד משש הלפידים ביום השואה. בנו שמואל — הנושא את שם סבו — הוא עובד מדעי באוניברסיטה העברית כשמומחיותו היא: הניצול המסחרי של המוח האלקטרוני.

דוד מוזס, תל־אביב

שורשים בקישדובה

קישדובה הוא כפר קטן במחוז סילאדי, בטרנסילבניה, בו היו לאבותי שורשים עמוקים כבר באמצע המאה ה־19 ושם ביקרתי אצל סבי וסבתי בהיותי ילד. שם־המשפחה היה: למפל. בכפרי המחוז מסביב ועריה היו כמה וכמה משפחות בשם הזה — למפל — אך לא חקרתי, אם לאבותי היה קשר אתם. ורק משמועה אני יודע, כי בספר אחד העוסק ביהודי סביבה זו, מסופר שהלמפלים באו לטרנסילבניה עם גל ההגירה של יהודי מורביה בסוף המאה ה־18 וראשית המאה ה־19.

לסבי למפל היה בית־מזיגה בקישדובה ולפי הסימנים, היה מעמדו הכלכלי איתן למדי. סבתי ילדה ששה, שבבוא פרקם נישאו והקימו משפחות ונדדו למקומות אחרים. הילדים היו לפי שמותיהם: אטלקה, האני, רוזה, ברטה, יינו ופישטה. מסילת חייהם — מסילה יהודית — התפתחה כדלהלן:

אטלקה נישאה לאיש בשם לאיוש שלומון, שהתגורר בזי׳בו ושם היה לו עסק לסחר ויצוא משקאות חריפים והמשפחה היתה מבוססת למדי. הם גידלו את חמשת ילדיהם לתורה ולתעודה. בתם בזי׳ נישאה לד״ר אדן גוזה שהיה שופט ממשלתי בזי׳בו ולזוג הזה היו שני ילדים. גם בתם נלי של בני־הזוג שלומון נישאה וילדה שניים. בת שלישית של שלומון, לוסי, היתה עוד רווקה.

כל אלה שמניתי לעיל ממשפחת שלומון, הורים, ילדים, נכדים — היו לקרבנות תאי הגאז באושוויץ.

שני הבנים של שלומון, שאני, שהיה מהנדס ועבד בשנות ה־40 בבוקרשט ופולי שלמד משפטים בפאריס, יצאו בשלום מהמלחמה וניצלו.

האני, הבת השניה של הזוג למפל, נישאה לאברהם ייגר, בעל אחוזה מזי׳בו. את שלוש בנותיהם, מרישקה, אירן ואולגה, גידלו בכבוד ושלושתן נישאו וגרו בבירה הטרנסילבנית קלוז׳־קולוז׳וואר, עם בעליהן וילדיהן.

אברהם ייגר ואשתו האני לבית־למפל ובנותיהם ונכדיהם, היו כולם לקרבנות השטן הנאצי — לא נותרה מהם נפש חיה.

רוז׳ה, הבת השלישית של הזוג למפל, נישאה לאחד בשם פרנץ וייס מקולוז׳וואר ומנשואים אלה נולדו שלושה בנים. הזוג וייס ובנם שאני, כלכלן במקצועו, נשוי ואב לשני ילדים — אלה כולם היו לקרבנות השואה.

לזוג וייס היו עוד שני בנים, גיולה ובונדי, שניהם מהנדסים שעבדו בבוקרשט, שם עברו את תקופת הסכנות של מלחמת־העולם ה־2 — והם ניצלו.

אמי **ברטה** — בתו הרביעית של הזוג למפל — התגוררה עם אבי, לאיוש מוזס, תחילה בעיר דז׳ ואח״כ בקולוז׳וואר. חמשת ילדיהם היו: דוצי, יינו, שאני, אנצי ודזיו (דוד). אמי ברטה, אחי שאני ואשתו פסי וכמו־כן גם אשתי ארז׳י וילדתנו הקטנה מריקה — היו למאכולת האש של כבשני אושוויץ. באותה עת, קיץ 1944, הייתי באוקראינה, כעובד־כפיה של ההונגרים ורק אחרי סבל רב ותלאות גדולות חזרתי משם אחרי המלחמה. אחותי אנצי ואחי יינו ומשפחותיהם היו ברומניה בשנות המלחמה, בעוד אחותי דוצי ובעלה איז׳ו ובתם יהודית היו באותה תקופה בשוייץ הנייטרלית — וזו היתה הצלתם.

צאצאי אמי, ברטה למפל (נשואה מוזס) שזכו לראות את קץ המלחמה, עלו כולם ארצה והשתלבו יפה בחיי המדינה וכולם ממלאים תפקידים חשובים ומועילים, מי בחיים האזרחיים ומי בצבא, לרווחת מדינתנו.

יינו, בן הזוג למפל מקישדובה, התגורר עם אשתו אטוש ושלושת בניהם בעיר סטמר, ערב מלה״ע ה־2. כמי שזכה באותות־גבורה במלה״ע הראשונה וגם כנכה־מלחמה, הוענק ליינו יחס מיוחד ולא גורש יחד עם שאר יהודי העיר, לגיטאות ולאושוויץ. יינו ואשתו ובנם מיקי חיו בבודפשט בתקופת הגירושים והדפורטציות. בנו של יינו, דיוסי, שנלקח לעבודת־כפיה על־ידי הצבא ההונגרי, נורה למות בשרירות אכזרית על־ידי חייל מהצוות. הבן בונדי עלה ארצה עוד בשנת 1939 והוא התגייס לבריגדה ונלחם באיטליה נגד הצבאות הנאציים. וכבר הזכרתי את מיקי, בנו של יינו — שהיה עם הוריו בבודפשט. מיקי־משה עלה אחר־כך ארצה והוא ממלא עתה תפקיד בכיר במנגנון הממשלתי.

ילדם הששי של הזוג למפל מקישדובה, הבן **פישטה**, נשא לאשה את בושקה הולו מקולוז׳וואר ולזוג נולד הבן גבי. פישטה עבר לפאריס ערב מלה״ע ה־2 ושם הצליח להינצל, בעוד אשתו בושקה ובנו גבי נכלאו בגיטו ושולחו לאושוויץ. בושקה נספתה שם, בעוד הבן גבי חזר מהגירוש חולה ומותש. אחרי המלחמה נסע גבי לפאריס בעקבות אביו, אך עד מהרה פנה ועלה ארצה והוא חי בישראל עם משפחתו, עם נכדיו.

הנה, העליתי תחילה את זכרם היפה של הורי אמי, הזוג למפל מקישדובה. וההמשך היה דיווח של עצב רב. ממעון שלו של יהודי כפרי יצאו צאצאים ובני־בני־צאצאים, מהם הגיעו 35 נפשות יקרות לבית־הקברות הגדול, גיא־הצלמות של המיליונים, באושוויץ.

יהיו מעט שורות אלה אות לזכרון ולאי־השיכחה.

משפחת השו״ב שרייבר

עד אחרית ימי אזכור את דמותו של השו״ב ר׳ אשר אנשל שרייבר וגם קולו, קול הבריטון העמוק והחם, יצלצל תמיד באזני, כל פעם בהיזכרי בו ומתחדד הכאב עליו ועל בני משפחתו נוכח העובדה, כי כולם־כולם היו למאכולת האש ולא נותר מהם נפש היה. אנו קוראים בספר הזה, בעדויות האישיות, איך כל אחד, שריד ופליט אוד מוצל מאש, מבכה את קרבנותיו ואיך הוא מוסיף גם דברי נחמה — איך הציפור האגדית קמה מאפרה ולשריד נולדו בנים ובני בנים וחוט השושלת הולך ונמשך. והזעקה רוצה להיקרע מן הלב, כשאתה נתקל במשפחות שהוכחדו עד אחרון הנפשות ואין מהן שריד שיתן עדות עליהן ורק אלה שיש זעקה כזו בלבם, יכולים לתתה.

המר הגורל עם משפחתו של ר׳ אשר אנשל שעליה זעקה זו. הוא היה שו״ב וש״ץ של מוספים בצ׳ה כנראה עוד מלפני מלחמת־העולם הראשונה, כי הלא זכרתיו מילדותי באותן שנים, איש מוצק ויפהפה, בעל זקן שחור, עינים שחורות, אף יווני ישר, דמות „הרצליאנית״ מובהקת — זה הדימוי ההולם להיצוניותו. מוצק היה גם באופיו כשומר קלה כחמורה ומסור למלאכתו מלאכת הקודש כשו״ב. וקווי אופי אלה התבטאו גם במסירותו לצרכי משפחתו שבנדון זה היה לדוגמה ולמופת לרבים. תפלתו הלמה את יופי האיש הזה, זכה היתה בהיגויה הנקי מכל סיג ונקיה מכל זיקה לחזנות מודרנית, מכל תג התנגן הניגון המסורתי של תפלה מכל הדורות שקולו היפה והחם נתן לה את האופי האישי, הכובש את הלבבות.

אך גם אם ניתן דוגמאות, לא יואיל — את האבדה הזאת אי־אפשר להחזיר בדוגמאות.

ארבע בנות ובן יחיד היו לזוג ר׳ אשר־אנשל ורוזה שרייבר — הבכורה ברטה נישאה ליהודי סוחר בשם קפש מנאדי־באניה שרק הוא נשאר בחיים ועד כמה שידוע לי, הוא עלה ארצה אחרי המלחמה עם בן מנשואים שניים (?). בתם השניה בוקי נישאה לבן משפחה ותיקה בצ׳ה, החייט גיולה דויטש שבנעוריו היה משורר, נער מקהלה, ליד חותנו לעתיד בימים־נוראים. הדויטשים כולם היו בעלי קולות יפים ונעימים, יודעי „אותיות קטנות״ שלעת מצוא גם עברו לפני התיבה, או היו עוזרים לידו של הש״ץ. הזוג דויטש וארבעה ילדיהם היו כולם קרבנות היטלר ימ״ש. הבת השלישית, פרי, נישאה לצייר בשם שטרנברג מאוראדיא ובין שתי המלחמות הם היגרו לצרפת, חיו בפאריס; זכרם אבד לעד. בת רביעית, הדס, שנקראה בפי כולנו הודי, נישאה לאריה (ליוש) זילברגר, יו״ר צעירי־מזרחי בצ׳ה וציוני נלהב, שעיסוקו היה במסחר הדגנים יחד עם אחיו. גם לזוג זה לא נותר זכר, גם לא ליוצאי חלציהם. כך גם הבן היחיד משה, איש יפהפה, ת״ח מובהק ויר״ש, שירש מאביו את קולו היפה — הוכחד עם אשתו וילדיו. הורים וילדים ונכדים כולם, מצאו את מותם באושוויץ. ואילן יפה שפיאר את הנוף, נעקר משורשיו.

עליהם ודומיהם נבכה, כי אין מנחם.

אימה חשכה –
ימי הכליון

דוד גלעדי

שלוש קינות

א. עתה אני יודע

שאלה שאלתי ותשובה מצאתי לה:
מה היה מחיר אמי —
מחיר אמי היה מאה מארק גרמני.
שאלה שאלתי ותשובה מצאתי לה:
מה היה מחיר אחותי —
מחיר אחותי היה מאה מארק גרמני.

אני עושה סוף־סוף על נייר
נשכח עם כתמי מי עיני שיבשו
את חשבון דלות ערכן
במחיר נשמת אפן,
במחיר נשימת אפן האחרונה.

אמי היתה ישישה קטנה, צנומה,
משתעלת, צולעת, צמוקת עור ועצמות
ואפילו שערות לא היו לה
לגזוז מראשה כדי למלא בהן
הכרים והשמיכות של ברלין.

והאחיות השתים,
האחת עיניה כחום האדמה
ולשניה כתכלת השמים
ולהן בנות כמוהן
לזו חמש וגם לזו חמש
והן כולן בריאות בשר
ושערותיהן ערמוניות וזהובות
ומחלפותיהן עבותות —
אפשר היה למלא בהן
כרים וכסתות למשפחות בלינץ ובמאינץ.

האין זה עוול שבעד כולן,
בעד אחיותי ועשר בנותיהן,
בעד נשמת אפן,
בעד נשימת אפן האחרונה
בעת שקלה המחנק
מברזי הרצח הגרמני

שילמו אותו מחיר
כמו בעד אמי עור ועצמות.
למי אפנה השאלה —
לנחום גולדמן המת
שלא ישיב לי תשובה,
לבן גוריון השוכן עפר
בחולות וחולם שם על עם
כחול הים וקולו נאלם,
את מי אשאל
על שש־מאות מיליון מארק
בעד ששה מיליון אמהות ואחיות.

את מי אשאל על מחיר שוה
בעד אמי, זקנה רצוצה, לבנה,
חיוורת, שותקת, תמיד שותקת
ובעד אחיותי ובנותיהן
שעורן היה גמיש ורענן דיו
כדי למתחו על תופי גרמניה
הנותנים את הקצב
למארשים המהוללים.

לא, לא, אינני בא בקובלנה
על מיעוט המחיר ששולם
לפי דלות ערכן בעיניהם,
דלות ערכנו —
דלות שהיתה מאז לעוד יותר דלה,
הרבה יותר דלה מאז.

כי אמרו שבמחיר
נשימת אפם האחרונה
קנינו לחם לפי טפנו
ודלק לרכב מלחמתנו
לגונן על ארצנו
ומחירם אז לא היה שוה יותר.

יבורך שמכן, אמי המעונה,
אחיותי המיוסרות
ועשר הבנות שלא ידעו
טעם חטאים מתוקים,

יבורך שמכן
על שהורשתן לנו
מארקים גרמניים
די לחם לפינו ולפי טפנו
ולהאביס רכב המלחמה.

קלח הזמן מאז קלח
המחנק לגרונן —
ואמי עומדת לנגדי על הבית
שבנתה ואחיותי גדלו בו
וילדיהן נולדו בו,
מול הקירות ששמטו נדבכיהם
וקרסו עמודיהם ונפל גגם,
מול הכרם שאמי נטעה גפניו
וטיפחה שריגיו ומול הגן
שאחיותי שתלו עציו ולא קטפו פירותיו
ומול הנייר עם כתמי מי עיני
שיבשו, על חשבון דלות ערכן.

ב. לאחותי פסי

לאחותי פסי היו חמש בנות
כולן זהובות שער וכחלילות עינים
רחל והניה ושרה ועוד שתים,
איך אזכור ואדע כל השמות.

עם אחותי פסי הלכו אותן השתים
שאת שמותן מחק הזמן
להן פערה פה להבת הכבשן
וקידמן המות לוהב העינים.

חמש־מאות ריעות היו באניה
לרחל והניה ושרה הזהובות
ששולחו על גלי רשע למצולות
לנפצן ולטבען — ולשברי תאניה...

...על אחותי פסי וחמש הבנות
זהובות השער וכחלילות העינים
שחצין שרפו באש וחצין טיבעו במים —
היופיע אי־פעם אל הנחמות.

ג. לאחותי רחל

להבה באש עלית אחותי רחל
דומן בגיא המות אחותי רחל
כוכב כבוי ברקיע אחותי רחל
יחד עם גוזליך אחותי רחל
שרופים באש אחותי רחל
אאטום לך לבי אחותי רחל
קולך לא אשמע אחותי רחל
שירת ילדותך אחותי רחל
אנקת „עזבתנו" אחותי רחל
בגרונך שותקת אחותי רחל
ארוץ אברח ממך אחותי רחל
אליט פני למראך אחותי רחל
ואומר אשם אני אחותי רחל
ולא שורפיך באש אחותי רחל
האש והמאכלת אחותי רחל
לי היו ערוכות אחותי רחל
ועל מזבחי אחותי רחל
עלית את קרבן אחותי רחל.

1967

שלמה חיים ברנשטיין

נר־נשמה לקדושי קראסנה

יעקב גולדשטיין היה נמנה על מנהיגי הקהילה ולעתים היה גם ראש־הקהל, היה מאמידי הציבור המקומי, בעל בית־חרושת לשמני מאכל, מהיחידים שבניו קבלו גם חינוך כללי ובדרך־כלל במוסדות מחוץ לעיר. רק שני בניו הקטנים מתוך כעשרה ילדיו למדו גם לימודי קודש, בישיבות. גם בניו וחתניו היו חרשתנים ואחד מבניו, ז׳יגה, הקים את רשת החשמל בעיירה צ׳וצ׳ה — בה היה כידוע ארמונו של המשורר הרומני אוקטביאן גוגה, לימים ראש־ממשלה לאומני־אנטישמי ברומניה (1937).

שלמה־שאנדור רוטשילד, יליד קראסנה, היגר כרווק עוד בשנת 1910 לארה״ב, אך חזר משם בתום מלחה״ע הא׳ בשנת 1920. הוא נכנס לשותפות בבית־החרושת של גולדשטיין שיחד הרחיבוהו למפעל גדול. גם הוא שימש כמנהיג הקהילה וגם הוא נהג כשותפו, בתתו לילדיו חינוך כללי. כל משפחת רוטשילד נספתה בשואה.

הלל יהודה ויינברגר היה בן הרב רש״ז ויינברגר ממרגרטן וחתנו של ר׳ יהודה כהנא־ליברמן מקראסנה. גם הוא היה אחד מעשירי ק. כסוחר בסמרטוטים וכנציג חברת הדלק „של״ במקום. הזוג היה חשוך בנים.

אהרן פרקש, יליד טרגו־מורש שהגיע לק. כחתנו של שמעון ליברמן. כבן 40 היה כשנלקח יחד עם אשתו ושבעה ילדיו (אחד נולד בגיטו) לאושוויץ — ומכולם לא נותרה נפש חיה.

יצחק אליהו גרוסמן, גם הוא אחד מחתניו של ר׳ יהודה כהנא־ליברמן שבא לק. מאויהל. היה בן אחותו של הרב יהושע בוקסבוים, רב בגלנטה שבסלובקיה. הוא ואשתו ועשרה צאצאיהם נלקחו לאושוויץ, מתוכם ניצלו שתי בנות ובן. הורי י״א גרוסמן ניצלו ועלו ארצה אחרי המלחמה.

אברהם ליברמן, בנו של ר׳ יהודה כהנא־ליברמן, ניהל את עסקי אביו והיה בעל משרפות יי״ש. הוא ואשתו ושנים מילדיהם ניספו. ארבעה מבניהם ניצלו — שניים מפלוגות עבודת־כפיה, אחד חזר מאושוויץ ואחד ניצל בבודפשט הבירה לשם ברח והתחזה שם בשם וזהות נכריים (גצ׳ה שאנדור) וכמשתייך לארגון הלאומני־אנטישמי „ניילאש״ (צלבי החץ). כשהגרמנים השתלטו על הונגריה ב־19 במרץ 1944, הוא הציג את עצמו כפליט הונגרי מרומניה והתקבל לעבודה כנהגו של קצין ושרת אישי שלו.

שרה ברנשטיין היתה בתו של רי״כ־ליברמן שהתאלמנה עוד ב־1922 מבעלה ר׳ ישראל ברנשטיין שנפטר מדלקת־ריאות. בעלה היה מוסמך לרבנות ומגדולי הלמדנים, אבל לא עסק בהוראה רבנית. היא נותרה באלמנותה עם ששה ילדים, הגדול בהם בגיל בר־מצוה והקטן תינוק בעריסה; גידלה את ילדיה על ברכי התורה ובניה כולם הגיעו לסמיכות. גם בתה היחידה נישאה לאברך ת״ח, רפאל שטיינר שגויס לעבודת כפיה ב־1942 ושנתיים אחרי־כן עוד נתן אות־חיים, אלא שנעלמו עקבותיו עד היום. אשתו ושני בניו ושתי בנותיו הוגלו לאושוויץ וניספו שם.

שמעון אלעזר ברנשטיין — בנם של הנ״ל. הוא נשא לאשה את יוטא לבית דויטש מהעיר ביסטריץ ב־1935, חמיו היה בעל חנות־נעליים, גויס לעבודת כפיה ב־1942 ונשלח לחזית האוקראינית שם נפל בשבי הרוסי ממנו חזר לק. רק ב־1946 — כדי לגלות שאשתו וילדיו ניספו באושוויץ. כעבור שנתיים נשא לאשה את גיסתו אחות אשתו שממנה לא היו לו ילדים. אחרי עלותו ארצה ב־1964 היה למגיד שיעורים בישיבת־סטמר בבני־ברק. נפטר בח׳ באייר תש״מ ואשתו נפטרה חצי שנה אחריו. מוזכר בשו״ת מהר״ם בריסק.

שרגא צבי ברנשטיין — בנם של ישראל ושרה הנ״ל — יליד תרע״ג (1913) נשא לאשה ב־1938 את בת ר׳ מאיר גרוס מעיר מרגרטן. לזוג היה בן יחיד. גויס לעבודת כפיה ב־1942 ושירת ביחידה בתוך גבולות הונגריה, מהיחידות שחסיד־אומות־העולם קולונל רביצקי מנע בתחבולות מלשלוח לחזית. אך בסופו של דבר היה מקרבנות המלחמה. אשתו ובנו ניספו באושוויץ. הרבה תשובות לו במהר״ם בריסק, כן הרבה לפרסם בירחון „לקט שמונה״.

שלמה חיים ברנשטיין — בנם של ישראל ושרה הנ״ל — למד רוב שנותיו אצל ר׳ מרדכי בריסק הי״ד רבה של טשנד והוסמך לרבנות בתרצ״ט ובשנת 1942 אירס את בת רבו. גויס באוקטובר אותה שנה לעבודת כפיה וכאשר שוחרר זמנית, הסתתר במקומות שונים והזר לגדודו רק במאי 1944 ובאוקטובר אותה שנה יצא לחופשי הודות לשחרור טרנסילבניה על־ידי צבאות רוסיה ורומניה.

יוסף ברנשטיין — גם הוא בנם של ישראל ושרה הנ״ל — יליד 1921 הסתתר ולא התגייס לגדודי העבודה שיהודים נלקחו אליהם. בשעת הגירוש לאושוויץ ב־1944 הוא הלך עם המגורשים והוא ניספה במחנה המות (ביום י״ג כסלו תש״ה).

שמעון ליברמן היה בנו הבכור של יהודה כהנא־ליברמן וככל צאצאיו של זה, היה הסיד סיגט־סטמר. היתה לו חנות מכולת בקראסנה, אבל עיקר עשרו בא לו ממסחר בתפוחים, ייצור יי״ש וסחר בזבל כימי וגם היה לו בית־מלאכה לכובעי קש. היה לעתים זוכה במיכרז מטעם שלטונות המחוז לקניית תפוחי־העץ מהעצים הנטועים לאורך כבישי המחוז. הוא ובני ביתו כולם ניספו בשואה — כך בתו אשת אהרן פרקש הנזכר לעיל עם שבעה ילדים יחד. הבן בשם משה נלקח לעבודת כפיה באוקראינה וניספה שם ואשתו של זה ושלשת ילדיו ניספו באושוויץ. בת ר׳ שמעון, לאה, אשת יעקב שנברג נפטרה כשנה אחרי נשואיה אחרי לידת בנה עוד בשנת 1936. הילד גדל בבית סבו וניספה יחד אתו באושוויץ. וזה היה הגורל המר גם של עוד שתי בנות של שמעון ליברמן: הבת אידל בת 18 והבת מלכה בת 16.

גליק יוסף חנווני מכולת ובעל מתפרה לכובעי קש, יליד כפר הורז שליד קראסנה שהוריו באו בשעתו להונגריה מגליציה. הוא עצמו היה תלמיד ישיבת פרשבורג וכנהוג בישיבה זו (שמייסדה היה החת״ס) של שילוב תורה עם דרך־ארץ, הביא משם גם תעודת בוגר בי״ס „פולגארי״ (מתאים לעשר כתות). משלושת בניו, שניים חיים בישראל. אברהם שהיה בעבודת כפיה באוקראינה, איבד את אשתו הראשונה, רבקה לבית לורינצי, וילדיהם באושוויץ. נשא אשה שניה, את צפורה אלברט והוא עם ילדיהם חיים בפתח־תקוה. בן אחר של יוסף גליק, יצחק, שהיה מגויס לעבודת כפיה במלחמה, נשא בשובו לאשה את פייגי לורינצי, אחות גיסתו שניספתה. אחרי עלייתם ארצה ב־1947 השתקעו בנתניה וגידלו שני בניהם, יוסף, ד״ר למיקרו־ביולוגיה ובנימין, הנדסאי, בוגר קרית־הנוער בבית־וגן, ירושלים.

זלמן לייב מאליק יליד מרמורוש שעבר לגור בקראסנה ב־1932, היה פרוון מצליח במלאכתו. היה איש חסיד שכך חינך גם את ילדיו, בית מלא ילדים — שמכולם רק שנים נותרו בחיים, בתו הבכורה חיה שנישאה לאלאדאר פרידמן, טכנאי־שיניים והם חיים ברמת־גן וכן בנו יוסף־אברהם המתגורר בבני־ברק.

יחזקאל גולדמן (ואשתו לבית מנצל) היה בעל מכולת וסוחר ברעפי גג — יליד קראסנה, בן לבריש גולדמן שצאצאיו התפזרו ברחבי טרנסילבניה ויחזקאל לבד נשאר בק. — אחת מבנותיו נישאה למנדל יליד העיירה יארה שעם חלוקת טרנסילבניה נשארה עיירה זו ברומניה. הבעל גורש מהונגריה לרומניה ואילו אשתו ובתו הקטנה נותרו בקראסנה. הוא התגנב בחזרה לשטח ההונגרי, לקלויזנבורג, לשם לקח גם אשתו ובתו. כולם ניספו בשואה.

יעקב מנצל חתנו של ר׳ אברהם גרין, היו לו כמה בנות ובן יחיד ששמו לייב החי בפתח־תקוה.

אברהם הלפרין היה מלמד תינוקות, חתנו של ר׳ ליפמן רוזנברג, אף הוא מלמד במשך עשרות שנים בק. משפחה מרובת ילדים. בנו של ר׳ אברהם, צבי ומשפחתו, ניספו בשואה. הבן יואל היה חזן מפורסם שעם חלוקת טרנסילבניה ב־1940 בין רומניה והונגריה, הוא מיהר לחזור מבוקרשט בירת רומניה לק. עם אשתו וילדיו, שגם הם ניספו. מכל צאצאי ר׳ אברהם הלפרין נותר בחיים רק הבן דב (שגם הוא איבד את אשתו וילדיו) שאחרי המלחמה היגר לאמריקה הדרומית ועלה משם ארצה בשנות ה־50. עם פטירתו בירושלים השאיר אחריו משפחה ענפה.

נפתלי הרצקה ברנשטיין — שהוזכר בתיאור המפורט של תולדות קראסנה — הוא בנם הבכור של ישראל ושרה ברנשטיין. הוא היה מהדמויות הציבוריות המרכזיות של קהילת ק. על סף השואה ואחרי השחרור. נשא לאשה את מרים פרקש מטרגו־מורש ועסק שם כמה שנים במסחר. ב־1938 חזר לקראסנה והתפרנס כבעל משאית להובלת סחורות. בצד הישגיו הגדולים בלימודי קודש רכש גם השכלה כללית, ועל למדנותו יעיד שהוא מוזכר בכמה תשובות של המהר״ם בריסק. ב־1941 נבחר לראש הקהילה והיה בעל קשרים ענפים עם השלטון אצלו עשה מאמצים להקל על הגזירות שניחתו על יהודי ק. אשתו ושלשת ילדיו, בת בגיל 10, בן בגיל 8 ובת בגיל 4, ניספו באושוויץ. הוא עצמו נלקח לעבודת כפיה ממנה השתחרר באוקטובר 1944 ואז חזר לק. מראשוני היהודים שנותרו בחיים וחזרו לשם. במשך שנתיים מילא תפקיד של סגן ראש השלטון האזורי, משרה ממנה פוטר בגבור יד הקומוניסטים בשלטון ברומניה. הוא התחתן שנית, עם בת דודו פייגה בת ר׳ שרגא צבי ליברמן. פעילותו הציבורית טרם המשטר הקומוניסטי גרמה שהעלילו עליו ועל אשתו ושניהם נידונו למאסר. הם ניפדו מהמאסר על־ידי הרב פורטוגל המכונה הרב מסקולני ובסוף 1960 הגיעו לוינה ומשם היגרו לארה״ב. הפך בברוקלין לטוען ובורר בדיני ממונות בבתי־דין רבניים ונהיה לאחד מגדולי הדיינים שם.

משה פישר מסנדלרי ק. שנשאר אחריו בן בשם צבי, נגר לפי מקצועו. צבי ואשתו עלו ארצה וגרו בירושלים שם נפטרו. בניהם הנשואים גרים בירושלים.

לאה סמרולוביץ, היתה גרושה מבעלה על שלא ילדה לו. היא גידלה את בת אחיה בשם רייזל ביסטריץ שנישאה לדב פסטינגר והם עלו ארצה ומתגוררים ברמת־השרון ולהם בן.

איסר ארנפלד ואשתו חנה — בעלי חנות לטקסטיל; היא היתה בתו של יצחק פרקש מק. — שני בניהם, משה ושמואל, שהיו מגויסי עבודת הכפיה, חזרו אחרי המלחמה. אשתו של משה וילדיהם ניספו באושוויץ. הוא התחתן שנית וניהל את ביהח״ר ללבנים של משפחתו, עד שהמפעל הולאם. בתשי״א עלה עם משפחתו ארצה ופתח חנות לקונפקציה בקרית־יובל, ירושלים, אך בשנות ה־70 ירד עם כל משפחתו ובתוכה ארבעה בניו לארה״ב. ההורים נפטרו שם אחרי זמן קצר ואילו בניהם גרים בארה״ב. הבן שמואל — בנם של איסר וחנה ארנפלד — עלה ארצה כרווק עוד בשנת 1950, התחתן והתגורר בירושלים בה נפטר בשנות ה־70.

זאב גליק היה בעל בית־מזיגה, אב לחמשה בנים ושתי בנות, מהם נותרו בחיים אחרי השואה שלשה בנים ושתי נכדות. אחד מבניו של זאב גליק היה שמואל שנשא לאשה את זלוטה בת יחיאל צבי כהנא־הלר עוד בשנת 1920. היא ילדה לו שתי בנות, חנה ושרה. ב־1923 בערך הסתבך שמואל גליק בחובות והיגר לארה״ב משם לא חזר עוד למשפחתו. אשתו פתחה חנות לטקסטיל ופירנסה את ביתה בכבוד. שתי בנותיה הנ״ל חזרו מן המחנות. האב נפטר בארה״ב בשנות ה־70. דב (בן זאב) גליק שנולד ב־1913, היה חרשתן וסוחר לפני השואה. הוא איבד את אשתו וילדיו בשואה שאחריה התחתן שנית ועלה ארצה בשנות ה־60 עם אשתו, שלוש בנותיו ושני בניו. כעבור כמה שנים ירדה כל המשפחה לארה״ב. מרדכי (בנו הצעיר של זאב) גליק, צלם במקצועו, חי בישראל.

דב פישר יליד העיירה האלמין התיישב בק. כרווק ופתח חנות לקונפקציה. הוא נשא לאשה בת ק., בתו של פייבל רוטשילד. משפחתו ניספתה בשואה ואילו הוא עצמו חזר משרות לעבודת כפיה ונשא אשה שניה, את חנה בת שמואל גליק. עלו לישראל ב־1950 ומתגוררים באשקלון.

גרשון אברהם יליד העיירה באנפי־הוניאד, נשא לאשה את שרה בת שמואל גליק והתישב בקראסנה. המשפחה עלתה ארצה בשנות ה־60 והתישבה באשקלון, בה נפטר גרשון. אלמנתו ובתה ושני בניה חיים בארץ, הבת ואחד הבנים הם רופאים במקצועם.

פייבל רוטשילד (ואשתו חנה) אחד האישים הפעילים

בחיי קהילת ק. והיה כמה פעמים גם ראש הקהילה. אשתו היתה בתו של ר' אברהם יצחק בנו של ר' שרגא צבי גרין, מראשוני ק. פייבל רוטשילד, בעל משרפות יי"ש, פתח את חנות הכל־בו הראשונה באזור. מכל צאצאיהם הרבים של משפ' רוטשילד נותר בחיים אחרי השואה רק הבן הבכור משה שאף הוא איבד את משפחתו והתחתן בנשואים שניים עם אידל אלברט מבאנפי־הוניאד. הזוג עלה ארצה ב־1947 דרך קפריסין והתיישב בישוב הגרמני לשעבר וילהלמה ליד לוד. הוא נרצח בידי מסתננים. מכל משפחת פייבל רוטשילד נותרה בחיים רק בתו היחידה.

שרגא צבי גרין בן ר' אברהם יצחק, בעל בית־מזיגה ומשרפות לזיקוק יי"ש — שתי בנותיו ובנו חיים בישראל.

עזריאל רוטשילד — אחיהם הבוגר של פייבל ושלמה — שהיה בארץ בשנות ה־20—30, חזר לרומניה והתישב בבוקרשט. אחרי השואה חזר לק. וניהל שם את עסקי אחיו שלמה עד שהולאמו. ב־1950 עלה שוב ארצה וצאצאיו חיים בישראל.

יודא צבי פרקש בן יצחק — הוא ובני ביתו ניספו כולם בשואה.

מרדכי שמואל באש — אשתו הראשונה בת פייבל רוטשילד וילדיהם ניספו באושוויץ. אחרי המלחמה נשא אשה שניה, רבקה בת שרגא צבי פישמן. בק. היתה לו חנות טקסטיל. עלה ארצה ב־1950 ואילו ב־1956 ירדה המשפחה לארה"ב. היה מגבאי ת"ת בקראסנה.

מנחם שטיינר, אשתו יהודית היתה בתו של הרב ר' שמעון אלעזר ברנשטיין, דומ"ץ בקהילת דברצן, אליו התיחסה משפחת ברנשטיין מקראסנה. מנחם שטיינר היה בעל טחנת קמח, צאצא למשפ' כהנא־הלר. מכל ילדיו נותר בחיים אחרי השואה רק בן אחד, שמעון אלעזר, שנפטר במלבורן שבאוסטרליה ב־1983 והובא לקבורה בהר הזיתים בירושלים. בנו הוא פרופסור למתמטיקה שימושית באונ' מלבורן.

משה אריה ולדמן שהיה הפעיל הראשי בעניני קהילת ק. במשך עשרות בשנים והיה גם נציג הקהילה בועידות של ארגון הקהילות האורתודוכסיות בטרנסילבניה — היה בעל כרמים ושדות ובתים. הוא הובל לגיטו בשימלוי לקראת השילוח לאושוויץ בגיל 75 כשהוא משותק ונטול הכרה. הוא נפטר בגיטו בל"ג בעומר תש"ד.

אהרן צבי נאה היה חתנו של ר' ליפמן רוזנברג ועסק במסחר בטקסטיל. אחרי שירד מנכסיו, עסק במשלוחי יד שונים, גם באפיית מצות — כדי לפרנס את משפחתו הענפה. נותרו אחריו שני בנים ובת החיים בישראל.

מרדכי בראך, חתנו של ר' משה אריה ולדמן, היה יצרן משחת־נעליים. בנו הבכור התגורר בירושלים משנת 1950 ובה נפטר בתשמ"ג. ארבע בנותיו של צבי בראך הנשואות מתגוררות עם משפחותיהן בירושלים. בן ובת היגרו מהמחנות לארה"ב.

יעקב מארק — סוחר, אחרי השואה נותר בחיים רק בנו זלמן שהיגר לארה"ב ומבקר לעתים בישראל אצל בנו, מהנדס בחברת־תדירן החי בהרצליה.

משפחת שודר — אלמנה שאחרי השואה נותר בחיים רק בנה זנוויל (זולי) משני בניה ובתה. זולי מתגורר ברחובות.

הלל אורגל, פחח לפי מקצועו — בנו נטע עלה ארצה בשנות ה־30 והיה מזכיר „הזרם הרביעי" בחינוך. הוא ירד לארה"ב בשנות ה־60 וחי שם.

יוסף יהודה לורינצי, פחח לפי מקצועו — בניו: מנשה מתגורר בבני־ברק, אברהם ומשה בירושלים ובתו פייגי אשת יצחק גליק בנתניה. לאברהם לורינצי תאומים שניצלו בינקותם בהיותם תאומים וחזרו מאושוויץ. הבן מהתאומים, מנשה, מתגורר בנתניה ואילו הבת לאה בארה"ב.

דוד מאיר ביסטריץ, שען במקצועו, נפטר כשנה לפני הגירוש לאושוויץ. אלמנתו וילדיו הוגלו לאושוויץ. שני בנים ושתי בנות ניצלו ופרט לבן יעקב, שאר הילדים חיים בישראל.

דוד צבי וייס שהיה עגלון — חי בארה"ב, בקרית־יואל אשר במונרו שהיא קהילת־סטמר.

אנשיל דוד פישר שנפטר בשנות ה־30, היה שרת הקהילה בק. עשרות בשנים. אחרי פטירתו המשיכו אלמנתו וילדיה בתפקידי האב. אחרי השואה נותרו בחיים בת בשם רייזי החיה בישראל ובן בשם חיים־צבי היה שוטר ברומניה. (עלה ארצה לפני כמה חדשים).

משפחת ברויד — אבי המשפחה עסק בסחר סמרטוטים. זו היתה משפחה מרובת ילדים, ממנה נותר בחיים הבן גרשון שעלה ארצה ונפטר בפתח־תקוה בשנת תשמ"ה. בת בשם מרגיט חיה בארה"ב.

שרגא צבי פישמן היה מפעילי הקהילה, נכדו, מצד אמו, של ר' שרגא צבי גרין, ממייסדי הקהילה בק. היה סוחר ביצים ונפטר עוד ב־1942. בניו ושתי בנותיו שנותרו בחיים אחרי השואה, עלו ארצה ב־1950. אחד הבנים, שמעיה ושתי הבנות, ירדו כעבור שש שנים לארה"ב. הבן משה שלא עלה ארצה, היגר לארה"ב משוודיה שם היה אחרי המלחמה. משפחה זו תרמה להקמת „קהל קראסנה" בניו־יורק־ברוקלין שהיא מהקהילות החשובות בחוגי החרדים שם. הבן השלישי אברהם, היגר ג"כ ישירות מן המחנות בגרמניה לארה"ב.

עקיבא בלאו, מן המיוחדים בקרב ראשי קהילת ק. שהיה יליד פאקש, עיר רחוקה על נהר הדאנובה משם הגיע לקראסנה על־ידי חיתון והיה חוכר אחוזת האציל המקומי. היה מפורסם בעולם התורני כמי שניהל התכתבות עם גדולי הרבנים גם מעבר לגבולות בעניני הלכה ובירור סוגיות התלמוד, ושמו מופיע בספרי שו"ת רבים. בנו, ר' יהודה לייב (שנשאר בחיים אחרי השואה) היה חתנו של רש"ז אולמן, רבה של ביסטריץ ולשעבר נשיא הלשכה האורתודוכסית בטרנסילבניה. ר' יהודה לייב נפטר בבני־ברק ב־1979 והותיר אחריו בן ובת מנישואין שניים אחרי שאיבד אשתו הראשונה וילדיו בשואה.

יחיאל הלר היה בן־בנו של ר' יוסף־דב מראשוני קהילת ק. — יחיאל נשא לאשה את בת דודו כתריאל הלר והיה סוחר במלח בסיטונות וכן ביי"ש ותפוחים. מכל משפחתו הענפה של יחיאל שאבדה בשואה נותר בחיים רק בן אחד, יעקי, החי בברוקלין. לפי השמועה נותרו גם נכד ונכדה מאחד מצאצאיו החיים בישראל (הבן בשם־משפחה מוזס, בחיפה?).

מנשה רוזנברג היה בעל מכולת, בנו של ליפמן רוזנברג. אחרי השואה נותרו בחיים בנו של מנשה, פייבוש, החי בברוקלין שבארה"ב ובת, אידל (שם משפחה?) שמהמחנות

הגיעה תחילה לברזיל ומשם עלתה ארצה עם בעלה לפני כמה שנים.

מרדכי נאה היה חתנו של מנשה רוזנברג הנ"ל. משפחתו מרובת הנפשות ניספתה באושוויץ. הוא מתגורר בברוקלין שבארה"ב.

יוזפא פרקש היה בנו של ר' יצחק הנ"ל והיה סוחר עורות וצרכי סנדלרות, שנים רבות גבאי ביהכנ"ס הגדול בק. אחרי השואה נותרו בחיים שתי בנותיו, אחת נשואה למשה פרלמוטר בבני־ברק והשניה לבן משפ' איז'אק משימלוי ומקום מגוריהם באילנית (סג'רה).

וייס ישראל דוב היה חתנו של ליפא רוזנברג, סנדלר. לי"ד וייס היתה חנות מכולת. היה מההולכים בדרכי החסידות. אשתו וילדיו ניספו באושוויץ ולמרות שלא היה מילידי ק. הוא חזר אליה אחרי השואה והתחתן שנית והוליד בן ובת. עלה ארצה ב־1950 וכאן נפטר ב־1984. אלמנתו וצאצאיו בירושלים.

לורינצי אברהם, יליד ק., שנת 1907, בן למשפחה ותיקה בק. — הוריו היו ר' יוסף־יהודה ובריינדל (לבית צימנט) ולהם עשרה ילדים שמהם ששה (יצחק־אייזיק, רחל אשת ארמין קראוס, שרה אשת מאיר גאנץ, פריידי, רבקה ומרדכי ומשפחותיהם) ניספו בשואה. ארבעה הנותרים הם: מנשה לורינצי שעלה ארצה עוד לפני מלחה"ע השניה ולו ששה צאצאים עם 42 נכדים ו־35 נינים בלע"ה; משה לורינצי שאיבד את אשתו הראשונה ו־3 ילדיו באושוויץ והוא, שניצל בגדוד־עבודה, התחתן שנית עם רבקה (לבית קלר) ולהם שני בנים ו־4 נכדים; פייגי, נישאה אחרי המלחמה ליצחק גליק ולהם 2 בנים ו־6 נכדים, גרים בנתניה; אברהם לורינצי הנ"ל היה נשוי עם בלה (לבית גולדשטיין) שאבדה בשואה, אבל תאומיהם בני ה־10, ליאה ומנשה, ניצלו לשם ניסויים רפואיים שערך ד"ר מנגלה הידוע לשמצה. ליאה נישאה ולה שני ילדים וששה נכדים ולבן מנשה שלשה ילדים ושלשה נכדים.

גיטה הלר לבית וייס מקהילת ראטון שליד קראסנה, ממשפחה ותיקה באזור. הוריה, מרטון וייס ושרה לבית קוש וכן אחיה שמואל, ניספו בשואה. נותרו בחיים שני אחיה ישראל ואברהם ואחותה, נשואה רוזנברג. אחרי המלחמה נישאה גיטה לבן משפחת הלר מק. (שנפטר בארץ בתשמ"ו). עלו ארצה ב־1964.

ארתור קליין מקהילת פלופיש שבין קראסנה ונאדיפאלו, בן למיהאי ולאורה (לבית בראונשטיין), משפחתו מצד אמו התגוררה מזה דורות במחוז סילאדי. ארתור מתגורר בונצואלה.

מאקסימיליאן קליין יליד ק. בנם של מנחם והרמין (לבית רוזנברג), איבד את הוריו ואת אחותו חיה רייזל (אווה) בשואה. המלחמה עברה עליו בגדוד לעבודת כפיה ממנו ערק והסתתר בעיר שופרון (קהילת יהודית היסטורית בטראנס־דאנוביה) בתנור ללבינת לבנים שלא היה בשימוש. משפחתו מצד אמו חיתה בק. מזה דורות, לאביו היתה חנות כל־בו (חנות „מעורב") והיה מטובי הקהילה בה מילא תפקידים שונים, גם ראש־הקהל לחליפין שהקדיש ממרצו ומכספו בבנין הת"ת המקומי. אמו היתה מפעילות ויצ"ו שהתארגן בק. בראשית שנות ה־30. מאקסמיליאן מתגורר בונצואלה.

משפחות שפיצר ווייינברגר שהיו בקשרי נשואין זו עם זו והראשון במשפ' שפיצר היה ר' שמואל אריה (אשתו היתה פרל לבית מנדל) שהיה שו"ב בקראסנה. שניהם טמונים בבית העלמין של ק. להם היו תשעה ילדים, מהם נפטרו ארבעה עוד לפני מלחה"ע השניה. הבת חנה נשואה למנדל עלתה ארצה ב־1949 ולהם בן ובת בארץ ובת אחת בארה"ב; הבת רחל, נשואה גינס, עלתה ארצה עם בעלה וחמש בנותיהם בעוד בת ששית מתגוררת בברזיל. הבכורה מבנות אלה, שרה־רבקה, היתה נשואה לד"ר משה ויינברגר, רבה של הקהילה הנאולוגית בקלוזנבורג (קלוז'), שהוא היום ממרצי ישיבה־יוניברסיטי בניו־יורק — היא נפטרה ב־1972 בניו־יורק; רייזל שפיצר ובעלה ר' שלמה ויינברגר ב"ר יצחק צבי, ניספו בשואה. אחד מבני זוג זה הוא משה ו. הנ"ל שהיה רב בקלוזנבורג, בן שני יצחק צבי גר בישראל, צעיר הבנים הלל מת בסידני אוסטרליה; צביה שטיין בת ר' שמואל אריה שפיצר הנ"ל נפטרה עוד ב־1938 בקלוזנבורג; בת נוספת של הנ"ל, אסתר שוורץ, שהתגוררה עם משפחתה בקיש־קורוש בהונגריה, ניספתה עם בעלה וארבעה ילדים בשואה — שני בנים חורגים ניצלו וחיים בבודפשט.

ילדי ת"ת קראסנה, תרצ"א

רוז'י צ'נגרי־אנגל

אם ותאומותיה בין חיים למוות

קשה לברר מתי בדיוק זה התחיל. עם כניסת ההונגרים ב־1940, או עם אותו „טיול" לזילה, עם ההאפלה, הדברים הרבים האחרים שהילכו אימים על כולנו. אתחיל ביוני 1942, כשבעלי וחבריו נלקחו לעבודת כפייה. הגיוס היה לא לפי גילאי שנה זו. כל מלשין הצביע על מישהו לפי ראות עיניו, לפי האינטרסים שלו והשלטונות הרכיבו את הקבוצות.

„חוגים יודעי דבר" ידעו ממקור מוסמך, שמדובר כביכול בשירות של ארבעה שבועות ושלא כדאי אף לאחד להוציא עצמו, כי בין כה וכה יהיה עליו לקיימו. לכן מוטב לעשותו ולהיפטר ממנו בקיץ, כי מי שלא יעשה כן, יהיה נתון להטרדה מתמדת. דובר ב־4 שבועות קצרים עד לאמצע אוגוסט.

נשארתי לבד, אשה בת 26 עם שתי ילדות בנות 4. הפסימיסטים — בפרשם את צורת הגיוס — חשדו וניבאו רעות. הם אף לא הסתירו דעתם ומי שיכול היה, הוציא עצמו מהשרות. בעלי התגייס. עד מהרה התברר, שהפסימיסטים צדקו והמתגייסים היו קורבנותיה של הטעייה מאורגנת. 214 יהודים מסילאדישאג נלקחו לאוקראינה, בכוונה, שלא יחזרו משם לעולם. זאת מסר לנו, לי ולבעלי, פרנץ סאבו, אכר מהכפר קימר, ששירת בדרגת טוראי־ראשון כמלווה, במחלקה של בעלי.

אלא שאנחנו האמנו לא לו, כי אם ל„קשרינו הטובים". אין לתאר את הפחד והחששות שנפלו עלי ועל שאר משפחות המובלים לאוקראינה. עד אשר — לאחר כמה שבועות — קבלנו את הגלויה הצבאית הירוקה הראשונה ובה המשפט הסטנדרטי: „אנו בריאים ומרגישים בטוב" וחתימה.

הייתי אחת מבנות המזל שקיבלו את הגלויה, כי רבים לא זכו. כל מי שכתב יותר מהמלים הנ"ל, קרעו את גלויתו לגזרים.

על הדאגה נוספו בעיות היומיום. היה קשה להשיג מזון, אפילו לחם או קמח. גם מה שנמכר על כרטיסי המזון, לא חולק באופן סדיר, כי לא היה מספיק. סוחרי שומיו, במקום להעדיף את הנשים שנותרו לבדן, ניצלו באופן סדיסטי את מצבן חסר ההגנה. נהגו בהן „לך ושוב" במשך שבועות, בנימוק שהסחורה אזלה.

השלטונות הירבו לערוך חיפושים בבתי היהודים. חיפשו מזון ואם מצאו, מנעו את כרטיס המזון. וזה במקרה הטוב, כי קרה, שהענין הוגדר כ„צבירת מזון", שהעונש המירבי עליה גירוש למחנה קישטארצ'ה.

בשעת עריכת קניות בשוק, נשמע על כל צעד ושעל, ש„היהודים קונים את הכל ובגללם אין להשיג כלום".

הונהגה האפלה. חובה היתה לכסות את השמשות בנייר כחול. לא ניתן להשיג די צורכו מהנייר הכחול, אך אפילו הצלחת לקנותו, חיפשו עילות שכביכול פה ושם מסתנן אור מהחלון, סיבה מספקת להטרדה. אחרי כן כבר נמצאו „הפטריוטים", שהלכו מדי יום ביומו להלשין לשלטונות על האור הנראה יוצא מפה ומשם ושהיהודים עושים זאת לבטח במזיד, על מנת לאותת בכך לאויב בשעת התקפה אוירית. חיינו בפחד מתמיד.

לחג המולד קיבלו חיילי החזית ומלווי מחנות עבודת הכפייה, חופשה. כמובן, אף יהודי לא קיבל דבר כזה. בעלי ואחרים שילמו למלווים שבחופשה ולחיילים, שימסרו ד"ש לבני ביתם. כמה מהם ניצלו את הדבר, כדי לסחוט ממשפחות עובדי הכפייה בביתם. נמצאו גם כאלה, שהודיעו, כי הביאו ידיעות מהם וגם „מוכנים לקחת עבורם כסף", בעוד שכלל לא פגשו את אותו עובד כפייה, שאת משפחתו ביקרו.

יום אחד הופיע אצל חותני פאפ לאצי, עושה הלבנים (לא צועני), שהיה בתפקיד מלווה וביקש ממנו סכום כה גדול, שחותני לא היה מוכן לשלם. אגב, הוא לא הביא אפילו אות אחת כתובה מבעלי. אחר כך בא אלי ואיים שאם לא אתן לו מבוקשו — „יסדר את בעלי". היות שלא היה בידי כסף, סיכמנו, שאקח את הסכום למקום מגוריו בדברצן. הגעתי לעיר בערב, לבדי כיתתי רגלי בחושך, ברפש, בשלוליות, עד לביקתתו שבשורת הצוענים. מקודם הכריח אותי להבטיח, שאבוא לבדי ואיש לא יידע על בואי. מסרתי לו את הכסף ותצלום אחד, אך בעלי לא קיבל ממנו דבר.

כך חיינו עד מרס 1944, כשהגרמנים נכנסו להונגריה. יצאה הוראה לשאת את הכוכב הצהוב. זה שינה את המצב לחלוטין. לפני כן חרדנו רק לשלום יקירינו שגורשו לאוקראינה, באשר במשך חודשים לא קיבלנו מהם סימן חיים. מפרפרים בין פחד לתקוה ארבנו לדוור, שמא הביא גלויה מהבעל או מהצלב האדום. כעת גם חיינו שלנו היו בסכנה. ניסינו לשגר מסר לאוקראינה, שישתדלו ליפול בשבי הרוסים. לא נודע אם הבינו את הרמזים שלנו; לא העזנו לאותת עצתנו בגלוי. מאוחר הגיעתנו האכזבה הגדולה, כי גורל הנופלים בשבי היה קשה משל אלה שעברו את כל הנסיגה; שבויים חזרו במספר קטן מהם, יחסית.

הגיעה שעתו של פקיד־השלטון המחוזי קראסנאי. נתן הוראה — בלתי חוקית — שיש לאסוף מהיהודים כל סדין, שמיכה, שקים וכלי נחושת. מתנדבים נמצאו די והותר, כדי למלא אחר ההוראה. סילאדישומיו היתה מצוינת במיוחד במשתפי פעולה. יום־יום באו לאסוף ולהחרים. וכאשר אזלו הסדינים, לקחו מפות שולחן, שטיחים, כסתות, כל קבוצת גזלנים החליטה על פי רצונה, מה בדעתה לקחת. חיפשו גם מזון, אך למי היה מזון בימים אלה. אם בכל זאת מצאו — לקחו הכל, „זה נחוץ לחיילים המסכנים בחזית" — אמרו.

היהודים השתדלו מה שפחות להיראות ברחוב. אם בכל זאת נאלצו לצאת, זה שפגש את קראסנאי, היה חייב להסיר כובעו, אשה כגבר היו חייבים לרדת מן המדרכה ולהתרחק בהקיפם אותו בקשת רחבה. ההונגרים הטובים ברחוב צחקו, לעגו ליהודים, חסרי בושה, כאילו לא הכירו אותם לפני כן.

שמואל אנגל ואשתו
ברטה

בעזהי״ת שימלעול־סילוואניעי. שנת תרצ״ו.

נתכבד לקרוא את מעכ״ה בקריאה של חיבה לכבדנו ולבוא יחד את ביתו ליטול חלק בשמחתינו ולשוש אתנו משוש בעת כלילת בנינו, הב״ח החתן מו״ה **צבי** נ״י, עם ב״ג הבתולה הכלה המהוללה מרת **מרים רחל** תחי׳, אשר תהי׳ בעזהי״ת למז״ט ובש״מ ביום א׳ לס׳ עקב, י״ד מנחם אב תרצ״ו (2. August 1936) בק״ק קלוזש בחצר ביהכנ״ס (Str. Paris 2.) בשעה ב׳ אחר הצהרים.

ברגשי כבוד ויקר

היים טשעגגערי
וזוגתו

שמואל זנוויל ענגעל
וזוגתו

Telegr. Adr: Mátyás Cluj, Regele Ferdinand 35

י״ד אב תרצ״ו — י״ג אב תשמ״ו

את מלאות יובל שנים לנשואי ההורים
סבתא וסבא מ.רחל וצבי צ׳נגרי נ״י
נחגוג בחוג המשפחה ביום שני 18.8.86
שעה 19.30 באולמי ״נפטון״ שד. העצמאות 67
מגדל נחום בת-ים

נשמח לראותכם בין אורחינו
הילדים והנכדים.

זה־כבר לא חשבו על יהודים כעל בני אדם כמותם, אלא כעל יצורים נחותים, שמותר לפגום בהם ללא חשש מעונש.

החלו להגיע שמועות על הקמת הגיטאות. השמועות היו למציאותיות מיום ליום ועלתה המחשבה לברוח לרומניה. אמי, שהיתה מאמינה גדולה ברבנים, נהגה לבקר באורדיא אצל הוויז'ניצאי ורבנים אחרים, קטנים ממנו, לבקש עצה ועזרה. כשכבר אסור היה על היהודים לנסוע ברכבות והידיעות הפכו מדאיגות ביותר, החליטה אמי, שיהיה מה שיהיה, היא הולכת אל הפורום הרבני הגבוה ביותר, אל הרבי מסטמר. לבושה בגדי אכרה הגיעה לשם. את משמעות הדרך הזאת יוכל לתפוס רק מי שהכיר את קשר הרכבת בין שומיו לסטמר. היא נכנסה לרבי ושאלה בעצתו, מה עליה לעשות. הרבי הרגיע אותה: „לכי יפה הביתה — עס וועט זיין גיט" הכל יהיה בסדר. בצאתה מהרבי ראתה על הבגדים את הכוכב הצהוב פרצה חזרה לחדר הרבי והתחננה בבכי, שייתן עצה, אולי בכל זאת יש לברוח. אבל הרבי חזר ואמר כקודם: „גיי אהיים מיין קינד, עס וועט אלעס זיין גיט". בהגיעה הביתה מסרה לנו את דברי הרבי. לא היתה רגועה, אך כבר חשבה פחות על הבריחה.

השלטונות חיפשו את חותני, שהסתתר אצלי במשך שבועות, כי אז כבר הוגלו יהודים רבים למחנות הסגר וחששנו, שבגלל זה מחפשים אחריו. אחד השכנים הבחין בו, לכן חותני חזר לביתו. הוא נכלא במשטרה יחד עם חותנתי.

גיסי בן ה־14 עבר אלי ובהשפעת המתרחש התכוננו לגיטו. כיוון שלא היה איפה לקנות, בעצמי תפרתי לילדים ולי תרמילי גב. ב־4 במאי עם שחר יצאו הז'נדרמים לאסוף את היהודים, בעזרתה הפעילה של האוכלוסיה האזרחית. אווירה חגיגית שרתה בקרב ההונגרים. החנויות לא נפתחו, חלק מהאזרחים סייע בביצוע הגירוש לגיטו, שמר, לבל יברח איש. אחרים, בחלונות או במדרכה השתעשעו, בשמחה גלויה לאיד וצחוק ברוטלי והערות לעג עלינו. הלכנו באמצע הדרך, בעקבותינו עגלות רתומות לשוורים. על העגלות היו החולים והזקנים שלא יכלו לעמוד על רגלם. מי שהתעלף, השליכו אותו על העגלה.

פסעתי יחד עם גיסי הקטן ושתי בנותי, כשראשי סחרחר עלי וריק ממחשבות. כשהוציאו אותנו מהדירה ונכנסנו לשורה, גבר בי רצון הקיום ונזכרתי, ששכחתי בפנים את המלח. בקשתי מהאזרח שעמד לסגור את הדירה (אלה שעזרו לז'נדרמים, היו מתנדבים וכלל לא צעירים), שייתן לשניה לחזור להוציא את המלח. הוא ענה כך: „לכאן כבר לעולם לא" ודחף אותי בגסות. כך נמנע ממני לקחת מעט מלח.

את היהודים הובילו לחצר בית־הספר, שם היה גם המקוה, כדי להשאיר אותם שם. כשהגענו, ראיתי שמכים את האנשים במקלות וצעקו שלא מוכנים להסריח את ידם ביהודים. ועוד ראיתי קבוצת יהודים דתיים, מזוקנים — עוטי טלית ותפילין, וודאי הוכרחו לכך — בעידוד הז'נדרמים, מתנדבים מכים אותם בשוטים ובמקלות, בועטים בהם, תוך חיקוי קולות תפילה. תליינים אלה נזהרו בקפדנות שלא לגעת בהם בכדי לא לטמא את טלפיהם ה„אריים".

בלילה, בחצר בית־הספר הותרו אימי התופת. לא מקום לאנשים, לא מים, לא שרותים. האנשים נדחפו בחושך, לחפש פיסת מקום, משתדלים להיזהר שלא לעשות צרכיהם על שכנם, בעוד השומרים משתעשעים תוך צחוק בהמי. וכל זאת כמה שעות לאחר גירושם מביתם החם!

למחרת בבוקר הוליכו אותנו בכיוון בית החרושת ללבנים של קליין אשר בשומיו־צ'הי, מרחק 4—5 ק"מ. כאן לא היתה כל אפשרות להסתדר. מקום מחסה היה רק תחת המבנים לייבוש הלבנים ובמשרפות. מיבנים אלה תוכננו להיות עד כמה שאפשר פתוחים לרוח, הרי שימשו לייבוש לבנים. גם המשרפות ניבנו פתוחות מכל ארבעת הצדדים, לשם הערימו את הלבנים המיועדות לשריפה שבהן סגרו את הפתחים, כך שכל צד היה פתוח עד לגובה 3—4 מטר. מחתיכות עץ וקרשים שנמצאו בשטח בית החרושת, ניסו האנשים להרכיב מעין סוכה כדי למצוא הגנה כלשהי. אחדים עשו אוהל מטליתם. אלה, שגורלם „שפר", נצטופפו במיבנים ובמשרפות, הנשארים בחוץ חיפשו מחסה באהלים המאולתרים.

עם תענוגותיו של קראסנאי, שופט עליון על גורלנו, נימנה המעשה שנהג לעשותו מדי פעם: במזג־אויר גשום, כשהאנשים טרחו לחזק את אוהלם ברוח הסוערת, היה בועט במיתקנים העלובים וצפה מדושן עונג, כיצד מנסים להקימם שוב, בתקוה, שכבר שבע התפרעויות ולא יהרוס אותם מחדש.

כיוון שאנשי שומיו הובאו ראשונים לגיטו הצלחנו להשיג מקום יחד עם ילדינו באחד המיבנים ובשמיכות שסחבנו על גבינו להכין לנו „אכסניה". למחרת בואנו התחילו לקחת את האנשים למפקדה שהוקמה בגיטו, שם במכות אכזריות ובאמצעי חקירה אחרים השתדלו לסחוט מהם מידע, לאן הסתירו את חפצי הערך שלהם. בין השאר הכריחו אותם לשתות דליים של חומץ מהול במים, הצליפו על כפות רגליהם, ערכו חיפושים בהפשיטם גברים ונשים. אצל נשים בדקו המיילדת העירונית ואשה בשם דוהא אירן, גם במקומות האינטימיים ביותר. גם אותי זימנו לחקירה ולחנם התחננתי, שאין לי כלום, בעלי זה שנתיים באוקראינה ואנוסה הייתי למכור כל דבר בעל־ערך שהיה ברשותי.

מה שעוד שרד מהתכשיטים שלי, היה עלי למסור לשלטונות. רצתי אל בגדי שהתגוללו על הקרקע והראיתי להם את רשימת הדברים, שהבנק הלאומי אישר את מסירתם. אפילו שעון הזהב של בעלי הופיע ברשימה, הגם שלא רציתי להיפרד ממנו בשום מחיר. בזמן האחרון הורי פירנסו אותי. לשוא התחננתי, הרביצו בי על ימין ועל שמאל, אך לא היה לי מה למסור להם.

כאן אציין, שאחר שובנו מצאנו רשימות רבות כאלה בדירות היהודים השדודות, בהן נרשמו בפרוטרוט כל התכשיטים שנמסרו, שם בעליהם וכתובתם המדוייקת ואזהרה הקובעת עונש חמור על העלמתם או על פרטים חסרים. את קבלת חפצי הערך אישר הבנק הלאומי, במתן קבלה.

כשהשליכו את אבי מהחקירה במפקדת המחנה, ידיו, רגליו, כל גופו היו נפוחים. מי שהודה באיזה דבר, ליוו אותו לדירתו לשעבר, או למקום המחבוא, כדי שיוציא משם את החפצים ואחר־כך שוב היכו אותו בתואנה, שהתכוון לגרום נזק לאומה ההונגרית.

כאמור, עוד לפני הקמת הגיטאות היה על כל יהודי למסור את חפצי הערך שברשותו לבנק הלאומי. מרבית

משפחת צ׳נגרי — הורים, ילדים, נכדים

צבי ורוז׳י ביום כלולותיהם

סבא וסבתא צ׳נגרי ונכדים

התאומות לפני הגירוש

רגעי השחרור באושוויץ — גם של רוז׳י ותאומותיה

האנשים מילאו אחר ההוראה. בכל זאת רבים מהם עונו, למרות שלא היה להם על מה להודות.

בינתיים העבירו את חותני וחותנתי מהמשטרה לגיטו. חקרו אותם בעינויים נוראים, ימים שלמים לא נתנו להם לאכול, גם מים כמעט ולא.

בגיטו לא היתה כל אספקת מזון ואנו, שהובלנו לשם ברגל, מעט מאד יכולנו לקחת איתנו. חיינו על נדבות שקיבלנו מאנשי הכפרים. אצלם הביקורת היתה פחות קפדנית, הובאו בכלי רכב ומצבם היה טוב משלנו.

מזעזע היה לראות את ההתעללות ברבה של הקהילה הרב אהרנרייך הזקן. קראסנאי העמיד אותו במרכז בית־החרושת ללבנים וציווה עליו לגזוז את זקנו. היה לו זקן יפה, לבן כשלג, מטופח תמיד. התחנן בבכי: „חייתי 82 שנים, מעולם לא נגעתי בזקני לא בתער ולא במספריים, נשאר שלם, כפי שצמח". קראסנאי לא האזין לו כלל. הרבי סירב לציית לפקודה. אז „השופט העליון" קרא לקצין מהס.ס. שכיוון את אקדחו על הרב וצעק עליו, מרוגז על שמטרידים אותו בדבר כזה. הרבי מלמל תפלה כלשהי והרים את שתי ידיו, כמי שנכנע ומרמורשטיין גזז את זקנו במכונת־ספרים. מראה איום היה לרבי ללא זקן, דמעותיו זלגו על לחיו החשוף, אך נשאר על עומדו, עד שקראסנאי והס.ס. הסתלקו. ורק אז הסכים, שילוו אותו למקומו, כשנתמך משני הצדדים. כלתה של הרבי ילדה שם, על הרצפה ועם תינוקה בזרועותיה הלכה אל תוך הגאז.

הרכבת לאושוויץ

לפני עלותנו לקרונות, דרשו שכל אחד ישאיר מאחור את מעילו העליון הארוך. הרבי היה לבוש קפוטה, לא היה לו מעיל קצר תחתיה ורצו לשולחו בחולצה היחידה שעל גופו. קמה התרוצצות גדולה עד שמצאו מחט ומעט חוט לבן, קיפלו את שולי הקפוטה ותפרו את הקפל בחיפזון, כך שהקפוטה עכשיו כבר נחשבה כמעיל קצר ודחפו אותו על הקרון.

עם עלותנו לרכבת שוב ערכו חיפוש, הפשיטו את האנשים ומי שאצלו מצאו משהו, שוב הרביצו בו מכות. כך קרה בין השאר גם לדודתי. האומללה רצה, כחצי מטורפת אל הז'נדרמים, עם תצלום בנה שחוסל באוקראינה ושאלה אותם אחד אחד: „ואת זאת רשאית אני לקחת?"

לקרונות (לפי הכתובת עליהם: 8 סוסים — 40 בני אדם) דחסו 70—80 אנשים, זקנים, ילדים, חולים, ללא אבחנה. לא היה שם לא מים ולא לחם.

מתוך ארבעה חלונות כיסו שניים בקרשים, את שני האחרים בחוטי תיל. הילדים התחננו ללחם וחותני, שלא יכול לשמוע זאת, התעלף. גם לעשיית צרכים לא היה כל כלי. לקחתי את סיר־הלילה של הילדים, קשור על צדי, בו השתמשו כולם בזה אחר זה, אם יכלו להתאפק עד בוא תורם. אחרי כן מסרו את הכלי מיד ליד, עד שהגיע אל העומדים אצל החלון, שיום ולילה היו בתפקיד, תמורת המקום הטוב שנפל בחלקם.

היה לי בקבוק עטוי נצרים מלא מים, אותו קבלתי ממכר כפרי, חמשה ליטר מים עבור 70 איש. באחת התחנות, בה נעצרה הרכבת, נאמר לנו, שבליווי האחראי לקרון נוכל לרדת להביא מים. גיסי, ינו וייס, קצין לשעבר בצבא ההונגרי שהפעם כיהן כ„מפקד" הקרון, ירד עם הכלי להביא מים. הברי „לבנטה" (ארגון נוער טרום־צבאי) שהיו בתחנה, רצו לקחת ממנו את בקבוק־הנצרים. הוא סירב למוסרו והם הקיפו אותו, בעטו בו ולנגד עיניו שברו את הכלי. אינני יודעת כיצד הגענו חיים לאושוויץ, אין בעולם בעל־חיים שיכול היה לשאת את הסבל שסבלנו.

במהלך הנסיעה בחן חותני כל תחנה ועד שלא הגענו לקושיצה, האמין כל הזמן, שלוקחים אותנו לעבודה למקום הקרוי קניירמיזו, הגם שבעקיפת דרך, כפי שהפיצו זאת בגיטו. העלו אותנו לרכבת הזאת בחג השבועות תש"ד — 1944, ולאחר חמשה ימים הגענו לאנשהו, בעת לילה. היה חושך, לא היה לנו מושג איפה אנחנו נמצאים, לא ראינו אפילו בנינים. עם שחר העתיקו את הרכבת לרמפה אחת וצרחו בגרמנית, שמהר־מהר לרדת מהקרונות.

הפטלינגים (אסירי מחנה) בבגדי פסים באו וצעקו לעברנו: „מטורפים, אידיוטים, למה באתם לכאן?" לא תפסנו את משמעות דבריהם, עדיין האמנו, שאנו מובלים לעבודה.

כשירדתי מהקרון, תוך שניה איבדתי מנגד עיני את כל משפחתי. רק זאת ראיתי, שמציבים את האנשים לשתי שורות נפרדות.

לפתע אני רואה שחותני יוצא מתוך השורה, וצועק אלי: „רוז'י, רוז'י, הם צועקים ,צווילינגה'..." אז אני קראתי בקול: „היר זינד צווילינגה!" מיד הגיע לשם ס.ס. אחד. הביט בי :בראותו שאני ירודה מאד ולרושם זה הוסיף ראשי הגזוז קרח — כי הרבי אמר בגיטו שנגזוז את שערותינו ואז נחזור הביתה — תלש את הילדים מידי ואותי שלח אל היתר. אך הילדים החלו לזעוק, לא רצו לעזוב את ידי בשום אופן וכך ה־ס.ס. התיר לי ללכת איתם. מאחרי בא נגדור פרידמן וכשראה שלוקחים אותי לחוד, אמר: „רוז'יקה, אינני יודע אם את עושה נכון, כשאת אומרת שהן תאומות". הוא חשד שוודאי יקרה משהו רע לאלה שהפרידו מההמון. לא העלה בדעתו, שדוקא ההיפך יקרה: ישמידו את הקבוצה הגדולה יותר.

הכניסו אותנו לבנין, הפשיטו לרחצה — העמידו אותנו תחת הטוש. עלי היה להסביר את קרחותי, כי חשבו שבגלל כינים גילחו את שערי. גזזו אמנם את השערות, אך במקום שזה יחזיר אותי לביתי, כמעט הוביל אותי לתאי הגאז. בעוד אנו ממתינים בשטח, מחוץ לתחום, באה קבוצת נשים ושאלה מאין באנו. היו קרחות, על רגלן נעלי עץ, החלוק על מותניהן חגור בשרוך, כך שאפילו לא עניתי להן. חשבתי שהן משוגעות. אך כשחזרו על שאלתן ונראו מדברות כאנשים שפויים, סיפרתי שהביאו אותנו מסילאדישומיו. הן סיפרו, שהן מסטמר ונמצאות כאן זה עשרה ימים.

מהמסדרון ליוו אותנו אנשי ס.ס. למחנה, ל„רביר" (חדר־חולים), שם נערכו הניסויים. נתנו משהו שהזכיר לחם, שחטפנו ואכלנו על המקום. אך להשתוממותנו הגדולה שום מזון אחר לא נתנו. בצהריים קיבלנו מין נוזל שעל פניו צפו תולעים. הילדים לא רצו לאכול אותו, אך הותיקים ניגשו ואמרו: כאן האוכל הוא כזה ומי שרוצה לשרוד או מקוה לשחרור, עליו לאכול הכל. בכיתי במשך ימים, שאני

רוצה לראות את בני משפחתי. אז „הנציגה" אמרה לאשה נוצריה, פולניה: לכי והראי לה את הוריה, אחיה וקרוביה.

הוציאה אותי מתוך הצריף, הצביעה על ארובה גדולה, שלהבת אדומה פרצה מתוכה כלפי השמיים ואמרה: „כאן עלו לשמיים הוריך. עליך לשמוח שיש לך תאומים ועוד יש לך סיכוי להשתחרר".

איבדתי את הכרתי והתעוררתי לכך, שאשה סוטרת על לחיי ואומרת: „את משוגעת? כאן אסור להתעלף, אסור לבכות, זה יכול לגרום לאובדנך. כאן חייבים להיות חזקים".

אז התכנסתי לתוך עצמי. שכבתי על הדרגש, לא היה בכוחי לחשוב דבר. שתי הילדות באו אלי, ניערו אותי. קמתי, כי חשבתי: עוד לי שתי ילדות, שעבורם עלי לחיות ולסבול.

בגיהנום של מנגלה

למחרת לקחו את שלושתנו למרפאה, נטלו דם מאיתנו, נתנו זריקות, הישוו את שערות הילדים, חלקי גופם ולבסוף לקחו טביעת אצבעות.

לאכול קבלנו גם בהמשך רק פרוסת לחם דקה ומרק עם תולעים. הילדים ביקשו לחם ולא היה לי מה לתת. נורא היה להביט בעיניהם המתחננות. חסרת אונים, מתגוששת עם עצמי, כח על־אנושי נדרש להחליט מה אעשה. אם אמסור להם גם את המנה שלי, אז, כפי שחברותי ללאגר הזהירו אותי אזהרה חמורה — אלך לאיבוד וילדי ישארו לבדם. רק מי שעבר את הגיהנום הזה יוכל להבין את הדילמה השטנית הזאת. בסוף בכל זאת נתתי להם את מרבית המנה שלי וחייתי על הנוזל המבהיל ההוא ועוד על מה שאספתי תוך סיכון חיי לפעמים, מהמזבלה של המטבח. כל אימת שהלכנו למרפאה, נפרדתי מכולם, כי לא ידעתי אם עתידה אני לחזור ולראותם.

לעתים קרובות נכנס גם מנגלה לפקח על הניסויים ותמיד התעניין. „וו זינד די צ׳נגרי־צווילינגה, די זינד די שנסטה צווילינגה!" — איפה תאומות־צ׳נגרי, הן התאומות הכי יפות. זה קרה גם ב־6 ביוני, כשחל יום ההולדת השביעי של הילדות, האימה בלבי הוכפלה מאה מונים, מפני שזוגות־תאומים רובם נעלמו והכל ידעו, שכ"ניסוי" אחרון מזריקים להם מנות רעל שוות, בכדי לקבוע אם המוות מתרחש אצל שניהם בזמן זהה. חרדת מות חרדתי, שמא מנגלה בחר גם אותן לניסוי האחרון.

פעם הכניסו שתי נשים בנות כ־25, האחות הוציאה מכיסה שתי אמפולות, הזריקה אותן להן אחר כך לקחו אותן, אמרו, אל מנגלה. איש לא ראה אותן עוד. פעם, לפני שלקחו דם מהילדים, נכנס מנגלה והזריק להן שתי זריקות. נראה שהיו מכאיבות ביותר, כי הילדות צרחו בקולי קולות ולא רצו לתת לקחת מהן דם. מנגלה גירש אותי מהחדר, אך הצצתי דרך סדק וראיתי, שהוא מכה אותן. התפרצתי, השתוללתי והתחננתי, שיעשה אתי מה שרוצה, אך שלילדות ייתן לחיות. תפסו אותי, הזריקו זריקה לתוך עורפי, אשר גרמה לאובדן הראייה שלי. מנגלה אמר: עכשיו את יכולה ללכת. בקושי כשלתי עד שהגעתי חזרה לצריף. הילדות הובילו אותי. שם איבדתי את הכרתי, חומי עלה ל־40 מעלות, וכך שכבתי במשך כ־10 ימים ללא הכרה. בינתיים המשיכו לקחת את הילדות לניסויים. אותי הפרטריטרין (הנציגה) החביאה לבל יראו אותי ויגזרו עלי סלקציית־השמדה.

ד"ר קניג, שערך ניסויים על משוגעים, רצה פעם לצוות להוביל אותי לגאז, אך בבלוק אמרו לו, שמנגלה עורך עלי ניסויים והוא בודק את התוצאות. וכך, הוא לא העז לגעת בי והשאיר אותי.

בעוד אני שוכבת ללא הכרה, הניחו לידי את מנת הלחם שלי, חשבו, שהילדות תקבלנה אותה. למרבה הצער אחרים גנבו את המנות הללו, כך שהילדות רעבו יותר מקודם.

כעבור 10 ימים חזרתי להכרה, אך כושר השמיעה אבד לי כמעט כליל. רופאה אחת אמרה לי, שקבלתי זריקה אשר גרמה לי לדלקת קרום המוח. בהיותי ברביר במשך שלושה חודשים, יום־יום היה עלי ללכת לנקות את חדר המתים. איומים היו אותם תלי־גוויות, המראה של הגופים המובאים בעודם זזים, שותתים דם, אבל זה איפשר לי להיות יחד עם הילדות ולא היתה בעיה להגיע אליהן עם מנת הלחם שלי.

* * *

אלא שיום אחד הודיעו שלוקחים אותנו מהרביר לבלוק אחר, כעבור שעה הפרידו אותי מהילדות. הן הגיעו לבלוק הילדים ואני לבלוק־עובדים. מיואשים היינו, שלא נוסיף להימצא יחדיו.

עלה בידי לתפוס מקום על הדרגש העליון, שם היו החלונות, היה יותר אור, גם האשפה לא נפלה על הפנים שלי. בלילה התעוררנו לרעש גדול, צווחות, צריחות. הבטתי בעד החלון וראיתי, שמשליכים על אוטו משא את החולים מהרביר, ערומים למחצה או עטופי סמרטוטים, כפי שמצאו אותם, מוזלמנים שירדו כדי דמויות־שלדים. עם שחר, כשנרגע הכל, הלכתי אל הצריף ממנו הביאו אותנו יום קודם, נפש חיה לא נמצאה שם, רק שמיכות ובלויי סחבות התגוללו על הרצפה. בדלת האחורית עברתי לבלוק שממול, שם הבלוקאלטסטה סיפרה תוך בכי, שבלילה לקחו את כולם לגאז. עתה ידעתי מדוע לא לקחו אותנו מהם: מנגלה עדיין זקוק לדם שלנו.

כעבור שלושה חודשים נלקחנו למרחק 10—15 ק"מ. לחפור תעלות במכוש. נעלי העץ שברגלינו נדבקו לבוץ כל הזמן. עם אור שחר קפצתי אל הילדות שהיו שם בנפרד בבלוק־ילדים, ודרך חור של עכברוש הושטתי להם את הלחם.

פחדתי מאד שלא אעמוד במאמץ העבודה ואז או שיורים בי, או שה־ס.ס. משסה בי את כלבו וזה יששע אותי לגזרים — כי כך עלה לאותם שכבר לא היו מסוגלים לעבוד. אולם סדר גרמני היה: את הגויה היה עלינו לסחוב חזרה למחנה, החשבון חייב להתאים.

בדרך לעבודה עברנו לפני הקרמטוריום, שם פגשנו את עובדי הקומנדו, עיניהם בלטו באופן לא־נורמלי, פניהם מעוותות, עד שממש פחדנו מהם. לא יכולנו לענות על שאלותיהם, כשחיפשו את קרוביהם.

בשעת העבודה אכלו ה־ס.ס. לנגד עינינו קדלי חזיר, תפוחי־יונתן אדומים, בצורה פרובוקטיווית. רבים מאתנו התעלפו מהמראה הזה. כעת עבדנו בחפירה כדי לחשוף

שורשי־גומי ולנקותם. הצלחתי לחמוק אל בין העצים שם ראיתי מין שורש בלתי מזוהה. חפרתי אותו, אך התברר, שזוהי חזרת־בר. תוך כדי עבודה נדקרה אצבעי, הזיהום העלה מוגלה, הפצע לא יכול להגליד בשל חוסר הויטמינים עקב התזונה הגרועה. כך היה עלי לעבוד, בפחד שמא יגלו את הדבר, עד שלבסוף רופאה אחת ריחמה עלי וטיפלה בפצע.

סתיו קר היה, אך אנו המשכנו לעבוד בחוץ, ברפש, עוטי סמרטוטים. היה עלינו להמשיך לתת דם. שעה שתורנו בא להתפקד, העברתי את לחמי אל הילדות, ששמו אותו לבוקר, אך קרה לא פעם, שהעכברוש אכל אותו מתחת לראשם. במקרה אחד בלילה, אפילו נשך את אצבע רגלה של ליאה.

פעם מצאתי ערימה גדולה של גזר ואמרתי לחברותי שאני מוכרחה לקחת מהם לילדות. לא רצו לתת לי, כי ה־ס.ס. במגדל הפיקוח משגיח ושזה כדור על בטוח. קרעתי עצמי מידיהם והתחלתי ללכת לעבר ערימת הגזר, לא יכולתי להתנגד לפיתוי. השומר כיוון עלי את נשקו ואמר: „אינך יודעת שאסור להתקרב לשם ואני חייב לירות בך בשל כך?" התחלתי לבכות ואמרתי, שאני רעבה נורא וכבר אינני יכולה יותר. הוא חמל עלי (גם דבר כזה קרה) ואמר: „טוב, לכי, קחי ממנו". מילאתי את סינורי, חזרתי אל חברותי, חילקתי ביניהם את הגזר, רק עבור הילדים שמרתי ממנו חלק.

באוקטובר שוב קבלתי אותה זריקה ממנגלה שגרמה לדלקת קרום המוח. שוב שכבתי חסרת הכרה עם חום גבוה, הילדות לא ידעו מה איתי, לא קבלו את מנת הלחם. לעולם לא גילו, מה חשבו באותם ימים.

לילה אחד חזרתי להכרתי וחשתי בתנועה חפוזה סביבי. הוסתרתי על הדרגש השלישי ומשם ראיתי, כיצד אשה אחת יולדת את ילדה על הרצפה. מהר לקחו ממנה את הוולד, דחסו משהו לתוך פיו, עטפו אותו בשמיכה ומיהרו אתו לחדר המתים. האשה המדממת הושכבה לידי, כדי להציל לפחות את חייה. המסכנה בכתה כל הזמן, שרוצה לראות את ילדה, רוצה לתת לו את שם הוריה, אם־כי המצב היה ברור לה.

כשיצאתי מחדר החולים, שוב נלקחתי לעבודה. הפעם עלינו היה לדחוף־למשוך עגלות ענקיות, עד אפיסת כוחותינו. היו עמוסות אשפה, חביות מלאות צואה.

ושוב היתה סלקציה, במקרים כאלה הוכרז על „בלוקשפרה", כלומר סגירת הצריפים, למנוע הסתלקותו של מישהו. את הרוב הוציאו, לקחו לקרימטוריום. גם אני הייתי בין המסולקים בסלקציה. בדרך לקרימטוריום, הפולניות שצעדו בשורות הראשונות, הפילו עצמן על האדמה, לא רצו לזוז. קלגסי ה־ס.ס. זינקו לשם עם כלביהם והצלחתי במהומה לברוח מהשורות האחרונות עם עוד כעשר חברות. באין אפשרות אחרת, רצתי למחראות והתכוונתי לקפוץ לתוכן. נערה אחת אחזה בי והושיבה אותי לידה ואמרה: שבי כאן לידינו בשקט, כאילו את עושה את צרכיך. נשארתי שם, עד שהקבוצה הלכה ואז חזרתי אל הבלוק שלי. כשפקידת המרפאה ראתה אותי, קראה אותי לחדרה: „נו תיכנסי, ארשום אותך שוב, אחת שחזרה מהעולם הבא". כך ניצלתי.

היה יום כיפור, צמנו ואז שמעתי שנערכת סלקציה של תאומים. אמרתי שאני פלגרין (אחות) וכך נתנו לי להיכנס לבלוק, ניגשתי אל הילדות, צבטתי את לחיין, כדי שיקבלו קצת צבע. הן נשארו שם, לא נכללו במסולקים.

זמן קצר אחרי כן היתה סלקציה נוספת מקרב העובדים. נלקחתי כמו השאר, ערומה, מתכסה בסחבותי לאפלפלאץ ושוב כיוונו אותי לשורות המובלים לגאז. כבר נתנסיתי במקרה דומה ושוב הצלחתי לברוח. פרצתי ללטרינה מחוץ לשימוש שהיתה נעולה ובמשך שעות עמדתי בצואה עד לברכיים, עד שהופסק החיפוש אחרי הנמלטים. תוך קשיים רבים הגעתי עד לבלוק שלי, שם חברותי אספו את כל כמות המים שניתנה למצוא, כדי שאוכל לרחוץ עצמי ולא למשוך עלי חשד.

ימים חלפו, כבר אנו בעיצומו של חורף קר ועדיין מובלים לעבודה בחוץ. שמנו על עצמנו כל פיסת סמרטוט שניתן למצוא בנסותנו להתגונן מפני הקור. היינו רעבים מאד — גם הילדות — והחלטנו יחד עם גברת גולדנטל: אין ברירה אלא להשיג מזון כלשהו. בחשאי התגנבנו עד למיזבלה של המטבח ועלה בידינו לאסוף מעט קליפות תפוחי אדמה קפואות ודלעת קפואה. מאושרים פנינו לחזור לבלוק שלנו, כאשר הבחינה בנו מפקחת על המטבח מה־ס.ס. ושפכה עלינו דלי מים קרים, אך לא שמה לב שיש אצלנו משהו. כך, כגלידי קרח, קפואות עד העצם הגענו לעבודה, חברותי טפחו על גופינו, כדי שה־ס.ס. לא ירגיש באיזה מצב אנחנו. בבלוק קיבלו את פנינו ב„בשורה" שמחר תהיה סלקציה. בשורת איוב זו נתאמתה ושוב כוונו אותי לצד שמאל. כבר לא הרגשתי חזקה דיי כדי ללכת עם הקבוצה ולברוח בדרך, הרי בקושי יכולתי ללכת וכל שכן לרוץ. אפשרות יחידה ראיתי בנסיון לחמוק לצד ימין. זה הצליח וחזרתי לבלוק עם האחרים. בהגיעי לשם אחזה בי רעדה, שלא פסקה רק כעבור שעות אחדות, חרף כל השתדלותן של חברותי ורעדה זו עד היום הזה חוזרת אצלי כל אימת שאני נתפסת להתרגשות חזקה. השרייברין (הפקידה) רשמה אותי מחדש, זו הפעם השלישית.

קור עז שלט, הוכנסתי ל„שונונג", אך כיוון שעוד יכולתי ללכת, שלחו אותי לאסוף בחוץ גרוטאות ברזל. עטופת סמרטוטים, ללא כפפות יצאתי. בחוץ הכל היה מכוסה שלג, הס.ס. הרביצו בנו במקלות־גומי, כי לא הצלחנו לאסוף את הכמות הנדרשת. היאוש היה עמוק ביותר, איבדנו כל תקוה.

במקרה פגשתי את רוז'י מוזש שנסכה בלבנו מעט חיים, ניצוץ של תוחלת, בידיעה שהרוסים מתקרבים ואם עד עכשיו יכולנו להחזיק מעמד, שנמשיך ולא נתייאש.

הניסויים נמשכו, איני תופסת כיצד הצליחו לסחוט עוד דם מגופינו. בבוקר חמקתי אל הילדות, עוד בטרם קמו, הוצאתי אותם להתרחץ, יהיה מזג האויר כאשר יהיה, יחד התרחצנו, סרקתי שערותיהן במסרק צפוף, כדי שלא יקבלו כינמת, כי בלאגר היתה זו סיבה מספקת לקחת אדם לגאז. הרעב ומתן הדם המתמידים דילדלו גם אותי, גם את הילדים. באשר יכולנו, אספנו יחד עם גברת גולדנטל קליפות תפוחי־אדמה קפואות ופסולת אחרת, בהם הזנו את הילדות. בהזדמנות אחת נודע לנערים הירשפלד וואלדמן משומיו מקום המצאי,

(כבני 16 יכלו להיות) והצליחו לשלוח אלי מזון כלשהו וכמה בגדים. לילדות שלחו כובעים שהיו עליהן גם כאשר השתחררו.

הייתי ממורמרת מאד, כח־השמיעה שלי נחלש, כוחותי אזלו וכבר בקושי יכולתי לעזור לילדות, חברותי ניחמו ועודדו אותי, עוד מעט נשתחרר אמרו, ואז הרופאים ירפאו אותי. לאחר השחרור באמת טיפלו בי, אך את כושר השמיעה שלי לא יכלו להחזיר לי.

סוף הגאולה לבוא

יום אחד אנו רואים, שהגרמנים אורזים, עוזבים את הלאגר בחפזון. המעטים שנשארו מהם, העמידו בשורה את ההפטלינ־גים, כדי להכין גם אותם לצאת לדרך. קור מקפיא שרר, בתי ליאה סבלה משלשול, בקושי עמדה על רגליה. הייתי במצב של יאוש גמור. שעה שערכו את השורות, מסר גרמני אחד את ההוראה, לפיה הילדים והחולים יכולים להישאר. אנו חזרנו מיד עם הילדות, אך חששנו לשוב לצריף והתחבאנו בקסרקטין של הס.ס. רבים עשו כמונו. הגרמני הלך ואנו נשארנו שם. הסתתרנו במשך יום והצלחנו להסיק את המקום, בהבעירנו באש את רהיטיהם ששברנו. כעת לא סבלנו מהקור, אך שמץ מזון לא עמד לרשותנו. למרות שגרמנים אחדים חזרו כל הזמן לחפש עריקים, יצאנו למחרת ממחבואנו. גילינו בור של תפוחי אדמה ובמכוש הוצאנו כמות מסויימת. עד למחסנים לא העזנו ללכת, כי עוד היו שם גרמנים ובינתיים מצאנו מזון.

בלילה פרצו להבות עד לב השמים מכיוון המחסן: הגרמנים הציתו אותו. השליכו אלומות־תבערה לתוך הצריפים, כדי להשמיד את המסתתרים בהם. למזלנו, האש לא הגיעה עדינו, השלג הרב עיכב את התפשטותה. גם המחסנים לא נשרפו כליל. למחרת נוכחנו לדעת, שאין עוד גרמנים שם ואנו חופשיים לצאת. התברר, שרבים נשארו והסתתרו במחנה. ההמון זרם אל המחסנים, פרצו אותם והסתערו על דברי המזון ברומסם ודורסם זה את זה. עם גברת גולדנטל השגנו ארגז של קוביות סוכר, אותו משכנו על־פני השלג עד הצריף, שם נתאספו הילדים שנותרו יתומים. חילקנו ביניהם את השלל והשאונו גם לילדינו. כעת היו לי כבר ארבע ילדות, כי אימצתי לי את שתי הבנות היתומות מרים ואסתר מוזש. החלטתי, שאם אזכה להשתחרר עם בנותי, אראה גם אותן כבנותי שלי ואביא אותן הביתה. כבר חשנו באוירת החופש, אך עדיין חששנו משיבה אפשרית של גרמנים.

ב־27 בינואר בשבת אחר הצהרים ראינו את החיילים הרוסיים מגיעים באוברולים לבנים, הם דפקו על דלתו של כל צריף, חיפשו גרמנים. לילדים נתנו מיד מעין ביסקוויט, שלא העזנו למסור להם, כי לא ידענו מה טיבו. מאושרים היינו, שמחנו בגלוי לשחרורנו. הרוסים הרגיעו אותנו, שבקרוב הולכים „הביתה".

יצאנו לחפש מכרים במחנה. לדאבוננו לא מצאנו רבים. נקלענו למתפרה, שם בעבודה חטופה תפרתי משהו דמוי שק קטן שמילאתי אותו חוטי תפירה. לאחר זמן, במשך נסיעותינו, תמיד יכולתי להחליף חוטים אלה בדברי מזון. מה שקבלנו מהרוסים, פחדתי לתת לילדים.

פרופסור מפראג, שהשתחרר אתנו, בדק את הילדות. סיפרתי לו שערכו בנו ניסויים, איזה מזון סופק להן, אילו ויטמינים ותמריצים קבלו בבית. הוא קבע, שהילדות בריאות, הודות למיטען שגופן הביא מהבית. אך כעת חייבים להזין אותן היטב. לכך נפתחה אפשרות רק כעבור חודשים, באוגוסט.

הרוסים עשו תמונות, צילמו סרט כאשר אנו יוצאים מהמחנה ליד גדר התייל. הבטיחו צילומים, אך לא קבלנו אותם לעולם. לפני שנתיים הצלחנו לקבל שני העתקים, עליהם גם אנו נראים. תמונות אלה הוקרנו גם על מסך הטלוויזיה.

כפי ששום עט סופרים לא מסוגל להמחיש את הסבל, ההשפלה, האימה והזוועה שהיו מנת חלקנו, כך לא יוכל לבטא גם את השמחה הגן־עדנית שליוותה את שחרורנו. שחרור כזה אירע אך ורק ליהודים.

כבר יכולנו לחפש מזון בגלוי, הגענו למחנה ס.ס. אחד, שם מצאנו שימורי כרוב חמוץ. זה היה הכל. אבל היו שם שמיכות וסדינים נהדרים, אותם הבאנו אל צריפנו. חיפשנו גפרורים וכך הגענו אל מטבח הרוסים. אלא שלא יכולנו לדבר אתם והחיילים הרוסיים לא הבינו מה אנחנו רוצים, ובמקום גפרורים הביאו ראש־חזיר, אותו קבלנו בחפץ לב.

בעוד אנו תרות אחרי מזון עם גברת גולדנטל, גברת כהן נשארה בצריף, לשמור על הילדות. בישלנו את ראש החזיר וכשהתחלנו לאכול, בתה של גברת כהן פתחה את פיה: „מאמיקה, אינץ עסמער חזיר". בנותיה של גברת כהן לא היו תאומות. זאת כמובן סיפרה לנו רק לאחר השחרור. בעת שהורידו את האנשים מהקרונות, גברת כהן שכבה חסרת הכרה ונשארה בפנים יחד עם בנותיה, שהבדל הגיל ביניהן היתה שנה. אסיר אחד לחש לה: „הגידי שהילדות תאומות". וכך ה־ס.ס. צירף אותן אל התאומים. עד הסוף הופיעו כתאומים, ומרת כהן שמעה פעם שהרופאים דיברו ביניהם כך: „אפילו בין תאומים מקרה נדיר הוא דמיון מושלם כזה".

טלטולי דרך הביתה

עתה היה עלי לדאוג לארבע ילדות. בצדי האחד (שכבנו על הרצפה) בנותי שלי ובצדי השני שתי בנות־מוזש הקטנות. זמן־מה נשארנו עוד באושוויץ, השתחררנו, אך לא היינו חופשיים. הרוסים שמרו על הסדר, לא הורשינו לעזוב את המחנה. אמרו שלוקחים אותנו הביתה, אך במקום זה העבירו אותנו לקטוביץ, שם שיכנו אותנו בתוך קסרקטין, מחוץ לעיר. אספקת המזון היתה דלה ביותר (גם של הרוסים עצמם) ותמיד היה עלינו למצוא תחבולה לברוח מהמחנה להשיג מזון כלשהו. הג'וינט כבר פעל במקום, אך לא הביא הרבה תועלת. יכולנו לקבל מרק בכמות מספקת, אך מטבח הג'וינט היה במרחק 6 קילומטרים ממקומנו ולא יכולנו להגיע שמה עם הילדות. וכבר נמשכו העסקים, המניפולציות היו בעיצומן: הג'וינט שלח מזון ובגדים בשבילנו, אך בני המקום חילקו ביניהם כמעט הכל. עבור ארבעת הביסקוויטים, שכל ילדה קיבלה, היה עלינו לחתום ב־10 מקומות.

כל זה לא הדאיג אותנו במיוחד, רצינו לחזור הביתה. בעיקר אלה, אשר בעליהן היו במחנות כפייה. קיוויתי שבשובי אוכל להתראות עם פרי. מקטוביץ הובאנו לצ'רנוביץ, כאן כבר

היו יהודים. חמקתי מהמחנה ויצאתי לקבץ נדבות. במקום בו ראיתי מזוזה, נכנסתי וקבלתי משהו צנוע. גם להם לא היה הרבה. דודה אחת של בנות־מוזש נמצאה כאן בצ׳רנוביץ ונודע לה על הימצאות הילדות במקום. הביאה מאה גרם סוכריות חמוצות ונעלמה במהירות, לבל אשאיר לה את הילדות.

מהרוסים קבלנו מין דג מלוח מיובש, אותו לא העזנו לתת לילדות ויחד עם מרת גולדנטל החלטנו ללכת לעיר ולהחליף את הדגים בדברי אוכל מתקבלים על הדעת, כי הזנת ארבע הילדות היתה למשימה קשה. הפטרול הרוסי תפס אותנו ומסר את שנינו לשומרים. כלאו אותנו. את הדג, שנמצא בתוך סל, עוד הספקנו למסור לחברה למחנה. אולם היתה אצלנו מטריה אותה השומר הרוסי חשב לנשק. בפנים בין הכלואים כבר היו כאלה שידעו רוסית והסבירו לחיילים למה משמשת המטריה. בינתיים חברותינו למחנה סיפרו למפקד המקום, שאסרו את אם התאומות. מייד הורה לשחררנו. נראה שידע היטב מדוע ברחנו אל העיר. גם להבא יצאנו העירה, כדי להשיג מעט שמנת בשוק, עבור הילדות.

למרות הבטחותיהם, גם מצ׳רנוביץ לא נתנו לנו ללכת הביתה, אלא לקחו אותנו למקום רחוק עוד יותר, לרוסיה הלבנה, שם נשארנו 6 שבועות. כאן כיבסנו עבור הגברים, שכבר השיגו כסף ושילמו בעד עבודתנו. מלבד זה כל נפש, כולל הילדים, קבלנו חצי חפיסת טבק שמכרנוה ומהתמורה פירנסנו את הילדות. הרחצה נשארה בעיה גם בהמשך, כיוון שרק קערה יחידה עמדה לרשותנו ובה היה עלינו לרחוץ את 4 הילדות שלי ואת שלושת ילדיה של מרת גולדנטל.

סבלותינו אמנם טרם הגיעו לקיצן, אך כבר לא ארבה סכנה לחיינו ולא השפילו אותנו. הרוסים השתדלו לעזור, קבלנו מהם איזו חולצה צבאית, ממנה תפרנו בגדים לילדים. עבור שתי בנות־מוזש, שהיו מעט גדולות יותר, הצלחנו איכשהו להשיג נעליים מתאימות, אך עבור ילדותי לא. תפרתי להן אנפילאות משמיכה, בהן הגיעו הביתה. יחד עם גברת גולדנטל נכנסנו לעבוד במטבח ואת המזון שנשאר אחר החלוקה, יכולנו לתת לילדים היתומים.

גם בהמשך נסענו בקרונות־בקר, כמובן בתנאים שאין להשוותם לאלה שבנסיעתנו לכיוון אושוויץ, אולם עדיין היה עלינו לטפל בעצמנו בחפצים ובמיטלטלים שסחבנו על גבינו. בצ׳רנוביץ באה לתחנה משפחה בשם טסלר וביקשה שכאשר נעלה לקרונות, נעיד, שהם שייכים לקבוצה. כמובן קבלנו על עצמנו זאת וכך הגענו יחד איתם לרומניה. לבסוף בסלוצק, לשם הובאנו מצ׳רנוביץ, נמסר לנו, שנוסעים הביתה. וידיעה זו התאמתה. נסענו במשך שבועיים ימים, מפני שכל רכבת, שבאה ממולנו, כלומר נסעה לרוסיה, קבלה עדיפות.

המזון היחידי שקבלנו, היה ה„שוצקי״: לחם מיובש, גזור לקוביות קטנות. התברר בינתיים שאת המזון שאושר עבורנו, המירו בוודקה. אבל חוטי התפירה הצילו. בכל תחנה ניתן היה להפיק תועלת מן האוצר הנדיר הזה. לפי התוכנית עלינו היה להגיע לאראד, שם היו צריכים להחזיקנו בהסגר של שבועות אחדים. רכבתנו חנתה באירשי, בקרבה ממשית לנאדיוואראד. למכרינו משם נודע הדבר והבריחו מהקרון את ארבע הילדות. הכניסו אותן לביתם, רחצו אותן ולראשונה השכיבו אותן במיטות על סדינים לבנים. אני נתקעתי ברכבת. חברי בעלי למחנה הכפייה, שכבר נמצאו בבית, בשומעם את מה שקרה, יצאו עם עגלה אל הרכבת, שיחדו את המפקד וכך בשעה אחת בלילה סוף־סוף יכולתי לומר, שאני חופשיה.

הילדות ישנו שינה עמוקה, כל הזמן הבטתי בהן, לא הייתי מסוגלת לגרוע עיני מהן. רק לפנות בוקר הצלחתי להירדם.

הכל הקיפו אותנו באהבה גדולה. אך נודע לי שבמקום מגורי לשעבר כבר אין לי אף אחד. נמסר לי, שלילדות־מוזש יש דודה עשירה בעיר. הלכתי אליה עם ארבע הילדות, סיפרתי לה שלי אין עדיין שום קרוב שחזר ושתקח אליה את הילדות של אחותה. היא סירבה. וכך יצאתי אתן לשומיו.

דירתנו היתה שדודה, מרוקנת. שבועיים נוספים ישנו כולנו על הרצפה. אז באה דודה אחרת של ילדות־מוזש מקלוז׳ ולקחתן, אך הילדות סירבו ללכת איתה. הם אמרו: „דודה צ׳גגרי היא האמא שלנו״. לא ידעתי מה אעשה. ידיד שלנו, יוסי לקס, יעץ, שלא להחזיק אצלי בשום אופן את הילדות, כי התברר, שיש להן רכוש ויגידו שאני מחזיקה אותן מהסיבה הזאת. כך הלכו עם דודתן. מאוחר יותר עלו לישראל וכיום, אחת מהן היה כאן, שניה באמריקה, כפי ששמעתי — כי אף אחת מהן לא מצאה לראוי לבקרני.

כעבור שבועיים חזר בעלי. הילדות הכירו אותו מיד, כי במחנה הצלחתי להסתיר אצלי צילום ובו הראיתי להן אותו לעתים קרובות. אז התחלנו בחיים חדשים.

תשעה חודשים לאחר מכן נולד לי בן, ברית־מילה ראשונה בשומיו לאחר הדיפורטציה. את הילדים נתנו ללמוד, הם בעלי דיפלומות כיום. בתום המתנה של 12 שנים, עלה בידינו לעלות לישראל ב־1960.

נשארתי נכה, שמיעתי לא חזרה אלי לעולם. אך נחמה מצאתי בשמונת נכדי, החיים כולם בישראל. ביניהם שני בנים תאומים. נכדי המבוגר ביותר מסיים השנה את לימודיו ברפואת שיניים, שלושה אחרים תלמידי האוניברסיטה לאחר שסיימו שרות צבאי. נכד אחד כעת בצבא ושלושת ילדיו של בני עדיין תלמידי בית הספר. היטלר לא ניצח.

זאב ברגר

הדרך הארוכה לגיהנום ובחזרה

אני יליד שומיו (Sz. Somlyó) משנת 1924, בן להורים — יצחק אייזיק הלוי ברגר ורחל לבית וייסברג. אבי נולד בכפר אוי־נמטי (Ujnémeti) ליד פלשוסופור (Felsőszopor) וגם אבי־אבא אברהם בן דוד ברגר נולד באותו כפר. אמי רחל בת דב יהודה וייסברג נולדה בהאלמין (Halmi) להורי היו שבעה ילדים, ארבעה בנים ושלוש בנות שאדוות תחילה עליהם ועל גורלם.

אחי הבכור דב יהודה שהיה נשוי, גויס לפלוגת עבודת־כפיה ונשלח עם הצבא ההונגרי לאוקראינה, משם לא חזר. נודע לי עליו שהוא היה האופה של המחנה והוא נשבה על־ידי הצבא האדום — עקבותיו נעלמו בשבי ועל גורלו שם לא נודע דבר. אשתו מרים עם תינוקה הוגלו לאושוויץ ושם ניספו.

אחותי לאה, לא־נשואה, עברה את תלאות המחנות ולא חזרה משם.

אחי שמואל שהיה רווק כשנלקח לעבודת כפיה על־ידי הצבא ההונגרי — הוא ניצל וחזר ונשא אשה ומהזיווג נולד בנם יצחק אייזיק. הגורל המתעתע גרם: אחי זה ניספה בתאונת דרכים.

אני הרביעי בין ילדי הורי.

אחותי אוה (Éva) רייזל, שהיתה רווקה בעת הגירוש לגיטו ולמחנות, ניצלה וחזרה. היא עלתה ארצה ב־1964 ונישאה לבעלה רפאל בנדק; כתובתם: קרית־אתא, רח' נורדאו 66.

אחי אליעזר דוד, יליד 1928, ניספה באושוויץ.

אחותי אסתר, ילידת 1931 או 1932, ניספתה באושוויץ.

גם הורי ניספו שם בגיא תאי המות והכבשנים. עם אבי היה לי עוד קשר במחנה בירקנאו ועל כך יסופר עוד להלן.

פסח תש״ד

בימי חג הפסח תש״ד (1944) עשו השלטונות ההונגריים את הצעדים הראשונים לקראת ריכוז יהודי מחוז סילאדי בגיטו. לשומלו שוגרו ראש־עיר חדש וכן מושל (Szolgabiró) שכפי שהתברר אחר־כך, תכלית שיגורם היתה אחת ויחידה: גירוש היהודים כולם מתינוק שבעריסה ועד זקן, בלי יוצא מן הכלל. את תפקיד התליין הטילו על המושל, בשם קרסנאי (Krasznai) שלצערי, השרידים לא השכילו אחרי המלחמה להשיג לו את העונש שהיה ראוי לו: מות בתליה. הוא נשפט לעשרים שנות מאסר בלבד. הנוער היהודי עד גיל הגיוס שירת אז ביחידות נפרדות של השרות הפארא־צבאי לוונטה (levente) ולנוער זה ניתנה הפקודה שבישרה את הבאות. הוטל על צעירים יהודים אלה לסלק את המוסדות היהודיים מהבבנינים ששכנו בהם. ועוד באותם ימים שמעה נערה יהודיה בשם ביילי מפי ראש־העיר שעומדים לרכז את היהודים בגיטאות. ומשפשטה השמועה, התחילו בבתים היהודיים להכין מזון, לבשל ולאפות, לקראת הגירוש לגיטו.

הונגרי אחד בשם מודאר (Madár) היה הממונה והמפקח על הריכוז בגיטו וביום הפקודה הוא הפיץ את הצו בשעה 5 בבוקר שעל היהודים לפנות תוך שעה אחת את בתיהם כשכל אחד לוקח אתו מטען של 20 ק״ג בלבד ועל כל משפחה להתיצב עם המטען ליד ביתה ולחכות.

שיירה של עגלות עברה בעיר מרחוב לרחוב ומבית לבית ועל העגלות הועמסו המטלטלים. ואנו הלכנו ברגל בעקבות העגלות. משפחתי ואני בתוכה אוכסנו תחילה בבנין התלמוד־תורה, יחד עם אחרים. וכך רוכזו יהודי העיר בבניני המוסדות היהודיים שרוקנו לפני־כן מרהיטיהם. הצו השני שיצא מלפני השלטון היה, ללכת לבנין בית־הספר היהודי ולמסור שם את התכשיטים. אני הייתי זה שהלכתי עם אמי למסור את תכשיטי משפחתי. ואמנם חלק גדול מהעדיים שהיו ברשותנו, מסרנו, בעוד חלק קטן הסתרנו ובשובנו אחרי המלחמה, מצאנו מה שהצלחנו להציל באופן כזה. היתה עין פקוחה על כל מעשינו בהיותנו שם, בבנין הת״ת. בין הגזירות היה איסור להניח תפילין ומי שנתפס בהתפללו כך, הוצב ליד הקיר והוכה מכות רצח.

זמן לא־רב אחרי ריכוזנו בבניני הקהילה הגיעו התליינים לידי מסקנה, שהימצאות היהודים בין קירות ותחת גג הבנינים לא משמשת את מטרותיהם. ואז הוחלט להקים את הגיטו בבניני וחצרות בית־החרושת לרעפים ולבנים, בישוב שליד העיר בשם שומלו־צ׳הי (Somlyó-Csehi) שהפך אחר־כך לגיטו של כל יהודי מחוז סילאדי. העבירונו לשם באחד מימי ו', ערב־שבת, חלק לתוך הבנינים פנימה וחלק לאהלים שהוקמו בחצרות — האהלים איכסנו ביחוד את היהודים שמחוץ לשומלו. להתנכלויות, לגזירות, הקשות אחת מהשניה, להתעללויות סאדיסטיות אחת גרועה מהשניה, לא היה קץ וגבול. בקהילות סילאדי היו הרבה יהודים מגודלי זקן ופיאות. ועליהם ציוו לגלח את תפארת זקנם ופיאותיהם. הרב משומלו ר' שלמה־זלמן אהרנרייך הי״ד ניסה תחילה לא לציית. אבל התליין קרסנאי ערך ביקורת ועבר מבנין לבנין ומאהל לאהל, לבדוק, אם צייתו לפקודתו. את זקנו של הרב גזזו עם כניסת השבת, תוך התעללות ותחת איום של נשק. הרב מלמל את ברכת „שלא עשני גוי" והוסיף „אשריך ישראל מי כמוך עם נושע בה'". בהיכנסנו לגיטו באותו יום, נטלו והחרימו את כל המטלטלין והשאירו בידינו רק את השמיכות. הוקמה מערכת מסוימת של סדרים וארגון, הוקם מטבח מרכזי עוד ביום ריכוזנו בגיטו שכבר בצהרים סיפק אוכל מבושל ומונו „שוטרים" יהודים שיפקחו על הסדר בתוך הגיטו פנימה, בעוד הז'נדרמים שומרים בחוץ ופוקחים עין מרחוק על המתרחש במחנה פנימה. למעשה כלל התבשיל צלחת־מרק בלבד ורק בשעת הצהרים. הוקמה גם מקלחת. בני הנוער שוגרו מדי יום לתוך העיר, לעבוד אצל התושבים הלא־יהודים בכל מיני עבודות. עלי הוטלו תפקידים בתוך הגיטו עצמו.

האיסור על תפלה וביחוד על הנחת תפילין נשאר בתוקפו גם בתוך הגיטו וביתר שאת וביתר חומרה, לא עוד מכות, אלא כפיתה כשהגוף תלוי על פרקי הידים המשורבבות לאחור. כך נשארו תלויים הנענשים במשך שעות, עד שהתעלפו. משאיבדו הכרתם, אוששו אותם ותלום מחדש. אחרי שהסאדיזם של המענים בא על סיפוקו, הגישו הרופאים היהודים שהיו במחנה עזרה ראשונה למעונים. שרות זה של עזרה רפואית נמשך במשך כל ימי הגיטו ועד הגירוש ברכבות בכיוון לאושוויץ.

כפי שציינתי, הז׳נדארמים קיימו את פיקוחם רק מרחוק מסביב לגיטו — מכל צד מסביב שמר רק ז׳אנדארם אחד. רבים מהצעירים הרהרו וגם טכסו עצה על בריחה. אחדים, לבם לא נתן להם להשאיר את משפחותיהם מאחור בתוך המצוקה הגדולה ואימת הסכנה שארבה להן, סכנה שאמנם איש לא שיער את טיבה. אבל הפיתוי משך, להיחלץ מהמלכודת האיומה. אפשרות הבריחה היתה או דרך הנהר קראסנה שתחם את הגיטו מצד אחד, או דרך נחל שהיה מצד שני ושמימיו כבר יבשו אז.

דוד פרל מהכפר **אונגוראש** הבריח לתוך הגיטו חמש מערכות בגדי אכרים והביא אתו גם תעודות מזויפות, בכוונה לארגן בריחה ראשונה. היו היסוסים, כי הלא שמועות הילכו בקרב הגיטו שאת כולנו רוצים להעביר לפנים הונגריה, נוכח התקרבות הצבא האדום שכבר חדר אז לשטח רומניה. השמועה היתה שהצעירים, בנים ובנות, ילכו לעבודה ואילו הזקנים ישגיחו על הילדים. בזה שהרעיבונו והתאכזרו לזקן וטף, טרם ראינו אותות מבשרי קץ. גם לא בכך שגם לא לבעלי חובת גיוס לעבודת כפיה במסגרת הצבא לא נתנו שוב לצאת מהגיטו. ואם מגויסים כאלה באו לחופשה וביקרו אצל משפחותיהם בגיטו, נעצרו בתוך הגיטו ולא הורשו עוד לחזור ליחידותיהם — עדיין מצאו לכך „הסברים" הגיוניים כביכול.

אבל התחילו בסופו של דבר להצטבר עדויות על הצפוי. מגויס כזה, אלימלך התנו של האופה יוסף ב"ש שבא לחופשה, סיפר שראה את יהודי העיר דז׳ כשהם מועלים על רכבת לתוך קרונות של בקר כשגם אשנבי הקרונות גדורים בחוטי תייל דוקרני. והלב נצבט מחרדה. נזכרנו במה שסיפרו פליטים שברחו מפולין והגיעו לאוראדיא — פליטים אלה נקראו בפי כל בשם „טמיר ונעלם" — כי עוסקים בארץ מוצאם בהשמדה המונית של יהודים. הם סיפרו ולא רצו להאמין להם. אחרי מה שסיפר אלימלך הנ"ל על מה שראה בדז׳ הבשילה בי ההחלטה לברוח מהגיטו. הלכתי לשאול את פי רבי הרב משומלו. עוד קודם לכן הביאו לו מבודפשט צו שחרור מהגיטו וכנראה הוצע לו להצטרף לרכבת הניצולים שעמדה לצאת לשוייץ בהשתדלותו של קאסטנר. אבל הרב לא הסכים להשתחרר ואמר שלא יעזוב את אנשי קהילתו לנפשם. גם הרב שמע מפי חתנו של ב"ש על יהודי דז׳ ובעוד שלפני כן התנגד לבריחות, הרי לאחר מכן אמר שכל אחד יעשה כרצונו. אצלי הכריעה לשלילת הבריחה העובדה, שבין ילדי הורי הייתי אני אז בגיטו, גדול-הבנים, ולבי לא השיאני לנטוש את המשפחה.

היו אחדים שברחו וגם הצליחו לעבור את הגבול לרומניה וכך ניצלו. מבין ארבעת האחים הירשפלד רק אחד, נטע, נתפס והוא עונה עד מות. גם חתנו של משגיח הקהילה נתפס והיה בין המגורשים לאושוויץ, אך ניצל. גם כשהיינו כבר בדרך לאושוויץ, הצליח אחד מאחינו לגורל לקפוץ ולברוח כשפתחו בתחנה אחת את הדלתות והוא ניצל — לא אזכור את שמו.

זעקות הנחקרים

אחדים מיהודי שומלו שהיו ידועים כאמידים או עשירים, היו נתונים לחקירות ולעינויי גוף מחרידים כשצעקותיהם עולות עד לב השמים, כשבלשים שתפקידם היה בכך, חקרו אחרי דברי-ערך, כסף ותכשיטים מוסתרים. מאלה זכורים לי ראשי משפחות פייגר, צ׳נגרי, כהן ואחרים וגם דומיהם מרחבי המחוז שהובאו לגיטו. מחזות האימים חזרו על עצמם עד צאת הטרנספורט הראשון לכיוון אושוויץ ביום ב׳ של חג השבועות. התפללנו במנין רק בהסתר, כששמירה בחוץ להזהיר על התקרבות זקיפים. העבודה בשבת היתה חובה כמו בימות חול ועל כך פיקחו ה„שוטרים" היהודים שהשגיחו גם על הנקיון ועל סדרי הבישול וחלוקת האוכל. ועל כולנו עינם הפקוחה של הז׳אנדארמים בעלי כובעי נוצות-התרנגול ומתנדבים חוליגנים הונגרים מבני העיר שומלו — ועל כולם גרמני אחד במדים שהיה נכנס מפעם לפעם לגיטו. ראש וראשון לחוליגנים המקומיים היה פועל-דפוס אחד בשם לאזאר שכל פעם בא בראש חוליגנים שגייס מבני העיר. פעם ערך כאילו חיפוש אחרי תכשיטים וזהב ולקח אתו בכח נערה כבת חמש-עשרה לספק בה את יצריו הבהמיים. הוא נתפס אחרי המלחמה וקיבל את עונשו.

רואה אני חובה לעצמי להעלות על הכתב מהתנסותי בימי הגיטו עם רבנו, רבה של העיר שומלו, ר׳ שלמה זלמן אהרנרייך זצ"ל. ביום הפורים של אותה שנה נתבשרו באי ביתו של רבנו מפי חתנו ר׳ יונה פוגל בידיעה שלא בישרה טובות, שהגרמנים כבשו את בודפשט ופרשו את שלטונם על הונגריה. ור׳ יונה הוסיף: „עתה אנו אבודים". הוא ידע מה שהוא מדבר, כי כמי שנסע רבות ברחבי העולם, נהירות היו לו ההתפתחויות הצפויות. אבל מיום אחד למשנהו היינו כבר במילכוד ולא יכולנו עוד לומר כפי שיהודי הונגריה היו רגילים לומר ש„אצלנו זה לא יכול לקרות". למעשה כבר סמכנו על זה שהגרמנים מובסים וקץ הישועה קרוב.

עוד מצלצל באזני הפסוק עליו דרש רבנו בשבת-הגדול אותה שנה, שנת השואה והאבדון: „היש... דורש את אלהים" (תהלים), פסוק שהיה מכוון בפי רבנו כלפי עולם אכזר. ומסקנתו היתה „אין דורש", אין עוד אף אחד מבין הגויים הדורש את האלקים, כי אין אלקים בלבם. היה זה על סף חג הפסח בו הוצאנו מבתינו והובלנו לגיטו. בראשית שנות ה־30 ביקר רבנו בארץ-ישראל והוצע לו משרת הראב"ד של העדה החרדית בירושלים. הוא סיפר על כך בשובו לשומלו, הוא סיפר על עיר הקודש, על מערת המכפלה, הוא נטה לקבל את המשרה, כהונת הקודש שהוצעה לו בירושלים. אבל אנשי קהילתו מנעו בעדו, הם לא הסכימו למנות תחתיו לרבם את בן הזקונים ר׳ חיים, בנו מאשתו השניה שמצא רמז בתרגום אונקלס לחפצו למנותו תחתיו — בן זקונים, היינו

בר חכים ליה. שני בניו, ר׳ משה ור׳ חיים הלכו אתו יחדיו לכבשן האש באחזם בו מימין ומשמאל, למרות שאת הבנים שלה רב־הטבחים מנגלה ימינה.

שבעים נפש מאנשי שומלו, מבני משפחתו ומנאמני ביתו הלכו עם רבנו יחד לכור עינויי תופת ומות, לחנק ושריפה. נפרדתי ממנו בטרם התרחק עם חבורתו שאליה רציתי להצטרף גם אני. ולחידה בעיני עד היום על שציווה להיפרד מעליו ועל שאמר לי: יקירי וולף, אני מבטיחך שאתה תחזור הביתה... אוי לאותו בית אליו חזרתי. ואוי לאותה דרך יסורים שעברתי עד שובי לעיר מולדתי שומלו.

✶

אבי יצחק אייזיק ז״ל היה מתלמידי ר׳ יודא גרינוולד, רבה של סטמר, מגזע החת״ס. בגיל 11 נכנס ללמוד אצלו והיה צעיר התלמידים בישיבתו. מי שהיה הר״מ בישיבה זו סיפר שכאשר התיצב הילד, העמידוהו כמובן לבחינה והציבו עליו בחור מבחירי התלמידים שישנן אתו את לימודו — אבל בגיל בר־מצוה כבר זכה מידי רבו בתואר „מורנו״. הוא התמיד בלימודיו בישיבות עד גיל 19. בהיותנו בגיטו שומלו מסר לי אבי את כתב־המורנו שלו שהחזיק אתו בחשאי. אך בהיותנו בקרונות־הגירוש לאושוויץ, ערכו הזקיפים ההונגרים שוב ושוב חיפושים, כדי לגלות דברי ערך. ולקחו גם תעודה זו. היינו שם צפופים יחד בקרונות אלה, ללא מזון וללא מים שגם את אלה מנעו ההונגרים מאתנו, גם את האויר לנשימה. בהגיע הרכבת לעיר קושיצה ששם עברנו מידי ההונגרים לידי מלווים גרמנים, ערכו ההונגרים חיפוש אחרון אצל כל אחד בתקוה למצוא מטמוניו מוסתרים. וכוס יסורי מסע זה עוד עברה על גדותיה גם אחר־כך. על כל קרון היה אחראי אחד משותפינו למסע ולגורל (בקרון שהוסעתי בו, היתה אחראית בתו של ב״ש האופה). באחת התחנות שנעצרנו בה, שמענו שמתמרנים את הקרונות ושמענו גם יריה. חשבנו שהנה הסוף הגיע ואמרנו וידוי. ממה ששמענו אחר־כך התברר, שלקרון בו היו השומרים הגרמנים מלווי הרכבת, ניתז מהצואה כשהריקו דלי־היציאות דרך האשנב של הקרון שלפניו. קצין גרמני עצר את הרכבת וניגש לקרון ופקד על האחראי על הקרון לקום ולהתיצב. האחראית היתה בת ממשפחת מאטיאש, או לפחות היא שקמה וקיבלה על עצמה את האחריות — היה זה הקרון בו היה גם הרב רשז״א — והיא הורדת ונורתה בו במקום.

מסע העינויים והאימים הסתיים באושוויץ וירדנו לככר הגדולה, בה היתה למלאך המות שליטה ללא מצרים. הנשים כוונו מיד שמאלה והגברים ימינה. ואחר־כך התחילה גם הסלקציה בין הגברים ואבי נשלח שמאלה ואני הלכתי אתו בלי להשגיח מה נרמז לי, אם ימינה או שמאלה. בלכתנו כך נתקלנו בשיירת יהודי סטמר והתגנבתי לטור שלהם ולקחתי מהם ככר־לחם. בשובי לטור שלנו, כבר לא מצאתי שם את אחי אליעזר דוד. המשכתי ללכת עם אבא ואכלנו מהלחם. ושוב עצרונו ופקדו „להוריד כובעים״ ומי שלא מיהר לציית, הפילו את הכובע מראשו. תוך כדי כך ראיתי שחברי הצעירים הולכים ימינה, כשאז בשעת מעשה לא הבנתי מה משמעות הדבר. משכתי את אבי אחרי ואמרתי לו, בוא נלך יחד עם חברי.

ליעדנו הגענו ביום ה׳ בשבוע בערב, כבר ראיתי שם את הסיסמה „ארבייט מאכט פריי״ וכן את הגדרות המחושמלות. אבל בלילה ההוא עוד החזירונו לקראקוב ורק למחרת הורדנו מהרכבת באושוויץ. גזזו את ראשינו, שלחונו להתנקות בבית־מרחץ ואיכסנונו בצריף יחד עם צוענים (ציגיינער בלוק). היה זה ביום ששי בשבוע. עוד באותו יום ביקר אצלנו, אצל החדשים שזה עתה הגיעו, יהודי ממוצא אוסטרי שאמר לנו: אם אתם רוצים לחיות, תאמרו שאתם בעלי מקצוע. עם יהודי־אוסטרי זה עוד נפגשנו הרבה פעמים. בשבת בבוקר ערכו את ה„אפעל״ (מיפקד) הראשון תחת ניצוחו של ראש הבלוק שיישר את שורותינו באכזריות ללא מעצורים. מאחורי היה יהודי שחזר מעבודת־כפיה באוקראינה, נדמה לי שזה היה חיים הלברשטאם, חתנו של הרב משומלו ובהכירו אותי, סיפר שהוא פגש באוקראינה את אחי דב־יהודה שעבד שם כאופה וברח אל הרוסים. הייתי שקוע בשמיעת הדברים ולא ער לנעשה מסביב. פתאום ראיתי שמפרידים את הצעירים ומציבים אותם בנפרד. שאלתי מה קורה ואמרו לי שהם הודיעו על עצמם שהם בעלי מקצוע. אבא ביקש ממני שלא אצטרף אליהם ולכן נשארתי אתו והזרתי לבלוק. צעירים אלה, בעלי המקצוע, שלחו למחנה אחר.

למחרת, ביום א׳ בבוקר הגיע הטרנספורט של יהודי ביסטריץ, ביניהם קרוב־משפחה. אותם איכסנו בבלוק במרחק קטן מאתנו וביום ב׳ בבוקר הלך אבא לבקר אצלו. תוך כדי היעדרו הוציאו את כולנו מהצריף ובחרו כמאה צעירים ואני בתוכם והסיעו אותנו משם. את אבי ז״ל לא זכיתי לראות שוב בחיים.

במשך זמן מסוים היינו אני ונכדו של הרב משומלו משרתיו של ראש המחנה אליו הובלנו. קשים היו תנאי חיינו והרעב לא חדל להציק. והייתי גונב מדי פעם ככר־לחם מהמלאי שתחת השגחתו של ראש המחנה שהיה סופר את הככרות והרגיש בגניבה. הוא התנפל עלי והאשימני בגניבה ואני העמדתי פנים כמי שאינו מבין על מה הוא מדבר. ידעתי בלבי שעל גניבה כזו משלמים לפעמים בחיים. ראש המחנה העמיד עלי את אלטר שטיינמץ כמתרגם מגרמנית בהעמידי פנים שאינני מבין שפה זו. תוך הדין־ודברים והעמדת הפנים מצאתי מיסתור בין האנשים שהצטופפו מסביב כשהאיש מחפש אחרי עם אקדח שלוף בידו. הוא קרא את כולם להתיצבות, אפעל בלע״ז ואני לא התיצבתי, אלא ברחתי וחיפשתי מיסתור בצריף מרוחק שם הסתתרתי עד יום ה׳ בשבוע. אז לקחו את כולנו והעלונו על קרונות־רכבת והעבירונו למחנה מרצבאכטאל, בתוך היער ומינו עלינו את אלטר שטיינמץ דובר הגרמנית — הוא למד בישיבת פראנקפורט — כראש המחנה המכונה „זקן המחנה״. שם נודע לי שאבי נלקח למחנה אחר, וולפסברג — משם הביא לי אחד בשם רוזנפלד מהעיירה שורמושאג סימן־חיים ממנו כתוב על נייר.

במחנה זה בתוך היער שהינו עד ספטמבר, כרתנו תחילה עצים להקמת המיבנים ואחר־כך עבדנו בעבודות אחרות ולי ניתן גם התפקיד להיות חובש המחנה. אבל בספטמבר אמרו שמחנה זה מתחסל וכל אחד יכול לבחור באחד משלושה מחנות שנקבו בשמם. בין אלה היה גם מחנה וולפסברג משם שלח אבי ידיעה על כליאתו שם. קויתי להתראות אתו שוב. האקלים נעשה סתוי והקור התחיל לחדור לעצמות. אבל

אסור היה באיסור גמור להתעטף בשמיכות ומי שנתפס, הולקה מכות נמרצות. בעת ביקורת כזו זרקתי מעלי את השמיכה והסתרתי אותה מתחת לגדר.

יצאה הכרזה במחנה שנוכח החורף המתקרב יכולים צעירים עד גיל 30 להתנדב לעבודה בבתי־חרושת. היתה זו הטעייה מעשה שטן. ההרשמה נמשכה עד מאוחר בלילה וגם אני התיצבתי. לא אדע למה ועל מה, ברגע האחרון התנחמתי בדעתי ונטלתי את שמיכתי מהמקום בו הסתרתיה והסתלקתי משורות המתנדבים. היה זה בניגוד לכל הגיון. אחר־כך נודע שמגויסים אלה כולם הועלו לקרונות והובלו הישר לתאי הגאז ולכבשנים. ואני שוב ניצלתי בדרך נס. עבדנו עוד כמה שבועות במקום שנשארנו, כשאלטר שטיינמץ נמצא עוד אתנו. כשמחנה זה התחסל, נפרדו דרכינו. כי אני בחרתי במחנה וולפסברג בו קוויתי למצוא את אבא. שם העבידונו על תיקון מסילות הברזל וסיפרו לי שאבא נמצא בבית־החולים. חיפשתיו בבית־החולים של המחנה והתברר שביום בואנו לשם, העבירוהו לבית־חולים אחר. אחר־כך נודע לי ממכר בשם דז'ו איז'אק שאושפז עם אבא יחד, שאבי נפטר בימי חג החנוכה ואיז'אק הביאו לקבורה.

במשך החורף עד פברואר 1945 שהיתי במחנה וולפסברג כשמעבידים אותנו בסלילת כבישים. יחד עם הקור האיום ועבודת הפרך והרעב שלא חדלו להציק, הציקה לי גם הרגשת חוסר־האונים, שהנה, הייתי בקירבת אבי היקר, בפסיעה בלבד ממנו ולא זכיתי לראותו שוב ולסעוד אותו. בפברואר כבר שמענו שהרוסים מתקרבים, אולי הגאולה קרובה. במחנה־עבודה זה עבדנו במסגרת ארגון־טודט, ארגון גרמני שהקים מפעלי בניה למען מאמץ המלחמה. גם מנהלי העבודה היו מטעם ארגון זה, שלמרות היותו ארגון קבלני, לא היטיב במיוחד עם עובדי הכפיה בשרותו. התידדתי עם חבר לגורל מהעיר אוראדיא ואמרנו לעצמנו שתוך כדי סדרי העבודה אפשר להסתתר בשעות היום ולהתיצב בערב למיפקד בלבד, כאילו עבדנו יחד עם כולם. ראינו בתים הנבנים בקצה היער עם מרתפים תחתם והיינו שנינו מתחמקים ומסתתרים במרתף אחד הבנינים והיינו מתיצבים בערבים למיפקד כשספרו את המצבת. במשך ימים אלה, כעשור של ימים שהצלחנו בהתחמקות זו, אכלנו סלק וכך השתקנו את רעבוננו. באחד הימים ראינו פתאום איש מארגון־טודט עומד עלינו ואקדחו שלוף בידו. לא עזר תירוצי שהנה חברי חלה ואני מטפל בו.

נזרקנו שנינו לבור הכלא בו החזיקונו שלושה ימים. בשעת ערב נלקחנו משם וכל עצורי המחנה הוצאו תחת פקודה להיות נוכחים בעת הוצאתנו להורג בתליה. על צווארו של חברי נכרך חבל־התליה ומפקד המחנה עצמו בעט בכסא עליו העמידוהו והוא מת בחנק תוך כדי פרפורים. בגשתו אלי, שאל מפקד המחנה, בן כמה אני ואמרתי לו שאני בן 19. התעוררו בו כנראה רחמים על חיי הצעירים והוא פטר אותי באמירה „איין בורש" (העלם הזה) ושיחרר אותי. כך תעתע הגורל לטובתי כל פעם מחדש, פעם ניצלתי על שלא הלכתי עם הצעירים, הפעם ניצלתי הודות לגילי הצעיר.

הצבא הסובייטי כבר פרץ לתוך שטח גרמניה. אבל הגרמנים לא חדלו מהתעללותם בנו, קרבנותיהם היהודים. מהמחנה בו שהינו הוציאונו והובילונו במסע רגלי מאומץ במשך למעלה משבועיים עד שטח צ'כיה. בדרך אכלנו בשר פגרי סוסים שצלינו והרווינו צמאוננו בשלג, כי גם מים לשתיה לא נתנו. בתוך גבולות צ'כיה העלו אותנו לרכבת לתוך קרונות פתוחים כשכל המזון היה ככר־לחם לחמישה איש. הרכבת עברה ליד מפעלי חרושת והפועלים זרקו לנו לתוך הקרונות כל מיני דברי אוכל, כשמלווינו הזקיפים הנאצים איימו עליהם בנשקם. הכיוון היה: הררי טירול. שכבנו בקרונות זה על גבי זה, גופות מעל גופות, כך קיווינו לחמם זה את זה. אך אלה שהיו למעלה, קפאו מקור. היינו כבר בשערי מחנה־המות מאוטהאוזן הידוע לשמצה, כשהיו בין מלווינו הנאצים שהתחילו לברוח. מתי מעט נשארנו מהמאות שהתחילו יחד אתנו את המסע. קיווינו שבמאוטהאוזן יהיה לפחות גג מעל ראשינו, אבל לא נתנו לנו להיכנס למחנה שהיה מלא עד אפס מקום. בפנים המחנה היה עוד השלטון בידי הנאצים. הובלנו משם למחנה אבנזעה (Ebensee), שכבנו שם על השלג באפיסת כוחות ושוב קפאו אנשים מהכפור. איך־שהוא הסתננתי פנימה לתוך המחנה. היו שם גם אחרים משומלו ואחרי שהכניסו אותנו לרחצה בבית־המרחץ, גירשו אותנו החוצה ערומים בלי בגדים לתוך השלג, לתוך הצפיפות, גוף ליד גוף ורק בשכיבה על הצד, כי לא היה מקום לשכב אפרקדן. אבנזעה היה מחנה המות לרוב צעירי שומלו וגם לאחרים מסילאדי. רק 7—8 מהם פגשתי שנשארו בחיים.

אבנזעה היה מחנה מעורב, בני כל העמים, יהודים מכל הארצות. פה פגשתי את דוד היימליך משומלו שסיפר על קורותיו וקורות שאר בני שומלו. גם על פני תהום תבוסתה של גרמניה לא חדלו בני השטן הגרמנים להתעלל בנו. עבדנו על תיקון מסילות הברזל שהופצצו כל הזמן על־ידי הטייסים האמריקנים. ליד העיר וולץ (Welz) מצאתי שקית עם שיבולת־שועל אותה לעסנו והיתה למזוננו. בחג הפסח לא אכלנו מהמזון שהוצע לנו, אלא לעסנו שעורה להחיות את נפשנו. בסחבנו את האדנים לתיקון המסילה, ראיתי רכבת שעברה ובה פליטים גרמנים בוכים. צחקתי להוותם ועל כך קיבלתי מכות מהזקיפים. רבים מהגרמנים ברחו אז. מרוב מפציצים שחגו מעל נעלם כחול השמים מעלינו. אחרי הפסח החליטו להחזיר אותנו מוולץ לאבנזעה. גופי הלך ונחלש ושחרור המחנה על־ידי האמריקנים מצא אותי על מיטת בית־חולים. חיים הבלרשטאם לא החזיק מעמד עד יום השחרור; הוא נפח את נשמתו יום אחד קודם לכן.

בבית־החולים בו שכבתי, עבדו שני רופאים משומלו, ד"ר בנדק וד"ר גל. היה כבר חודש מאי, אבל בלי ריחות האביב. החום היה גדול והריחות היו רעים ומחניקים. הרופאים פקדו פתאום לסגור את תריסי העץ שעל החלונות ולא ידענו מה היא הסיבה. בעבור חצי שעה נכנס אחד מהם וקרא:

„יהודים, שוחררנו!".

לא יכולתי לקום, לא יכולתי ללכת. אף שלא היו לי פצעים פתוחים על הרגל ועל הגוף כמו לאחרים. ב־5 בבוקר נכנס הטאנק האמריקני הראשון לתוך המחנה. הטאנק פרץ את מחסן מיצרכי המזון. הוציאו משם אורז ובשר־חזיר ובישלו ונתנו לכולם. אני לא אכלתי מהתבשיל הזה. אחרים התנפלו על האוכל ולא ידעו שובע ורבים, אלפים, שילמו בחייהם

על שמילאו את כרסם המצומק מרעב, נתקפו שלשולים וגוועו מהיותם בין־כך על סף גוויעה מרוב חולשה. נשארתי שוכב על מיטתי מכוסה בשמיכה ויללתי מכאבים. שקלתי אז סך־הכל 28 ק״ג. לקחוני משם לבית־הבראה גרמני ורצו להאכילני אוכל דיאטטי, אבל לא אכלתי, ולא יכולתי. שתיתי תה בלי סוכר, אחר־כך עם סוכר, אחר־כך ניזונתי ממרק. ורק כעבור 18 יום התחלתי להתרגל שוב לאוכל מוצק. הרבה מאכלים הציעו לי, אבל יכולתי „לאכול" אותם רק עם העינים. כעבור חודש כבר שקלתי 45 ק״ג.

משקמתי על רגלי, קיבלתי בסוף יוני 1945 תעודת־מסע ויצאתי לדרך לחזור הביתה. היינו חבורה שיצאנו יחד. אבל בוינה בה הלכנו לחורבה כלשהי כדי להחליף כח, נרדמתי יחברי נטשוני. מוינה נסעתי לעיר שופרון שבתוך גבולות הונגריה ושם אכלתי את הסעודה הכשרה הראשונה מזה שנה ומעלה. בגלל הכובע הגרמני שעל ראשי הסתבכתי עם חייל רוסי שרצה לשבות אותי. אמרתי לו שאני יהודי ושמחוסר כיסוי־ראש אחר חבשתי את הכובע הזה. הוא התוודע לי שגם הוא יהודי והחליף לי את הכובע שלא יהווה עוד סכנה בשבילי. אחרי ששהיתי שבוע בבודפשט, חזרתי משם לשומלו בסוף יולי. אחי שמואל — שניספה אח״כ בתאונת־דרכים — וכן אחותי רייזל כבר היו בבית. הם כמו רבים אחרים מאלה ששבו מוקדם יותר, היו יוצאים מדי יום לתחנת הרכבת, בתקוה שמהקרונות יירדו יקיריהם שחייהם נחסכו בשריפה הגדולה.

מרים פוקס

אותי הוציאו להורג

על הצבא ההונגרי העומד להיכנס לצפון־טרנסילוואניה שמעתי לראשונה מבעלה של הגברת ז'וז'ה שובא. הייתי עדיין קטנה, בת 12, עתונים לא קראתי, לרדיו לא האזנתי, ואפילו שמעתי ידיעות, לא הבנתי מאומה. אהבתי את האדמה, את השדה, את הגן שלנו, את פרתנו, את החיים הכפריים החופשיים. זה כבר ידעתי היטב, שאנו היהודים שונים ממשפחת שובא והאחרים והיתה לי הכרה, שגאוותנו היא שאנו משתייכים ליהדות. הורי היקרים היו בני מחוז סילאדי אנשי אמונה. גברת ז'וז'י — אני זוכרת היטב את מילותיה — בישרה בגאוה ש„מחר כבר יהיו כאן הבנים ההונגריים היקרים שלנו. הקץ לרומנים, לא יוסיפו לשלוט כאן, לחלק פקודות, לדכא אותנו".

מהר רצתי הביתה ובשמחה גדולה סיפרתי לאמי, שמחר יגיעו אלינו החיילים ההונגריים. אמי הביטה בי ארוכות וענתה בעצב: „לפי הרגשתי, להם זו שמחה, לנו יגון, ילדתי". בהיזכרי במשפט הזה, עדיין אני משתוממת, מדוע אותה אשה פשוטה חרדה כל כך מפני העתיד. הרי גם היהודים קיבלו את ההונגרים באמון או בתקווה מוסתרת. אמי אולי חשה אינסטינקטיבית בסופה המתקרבת.

למרבה הצער, הצדק היה עימה. לא עבר יום ופלישה צבאית זו המיטה אבל כבד על משפחתי. סבי, בהיותו אדם אדוק, ירא אלהים, הלך השכם בבוקר לכיוון בית הכנסת ובדרכו התקיפו אותו חיילים הונגריים והיכוהו מכות רצח, תלשו את זקנו וכשצנח ארצה, בעטו בפניו, בבטנו במגפיהם, עד אובדן הכרתו.

עדיין מצלצל באזני קולו המבוהל של הנער השכן בומבאש, כשהוא צועק לחצר שלנו: „מושי באצ'י (הדוד משה), צא מהר, מהר, כי מכים את דובד באצ'י ברחוב!"

אבי פרץ כמובן החוצה וגם אנו קפצנו ממיטתנו. אבי, כשהגיע לשם, מצא במקום רק את האספסוף מסביב לסבי חסר ההכרה. אחד השכנים עזר להכניס לבית את הזקן המעולף. איזה איש הגון, מלומד ובעל לב אוהב היה סבי! כמה ילדים יהודיים לימד קרוא וכתוב, תוך הקניית יסודות האמונה. איתן וחזק היה יחסית לגילו, שיניו היו בריאות כולן, נוצצו לבנות בהתחייכו. וחייך לעתים קרובות. איזה אדם יהודי יפה, איזה סב נעים היה!

מי לא הכיר את דובד באצ'י (הדוד דויד), ההולך עם מקלו הכפוף בידו לבית הכנסת, עובר ברחובות העיירה, או יושב בגן ליד ספר קדוש, עב־כרס... נדמה, מעולם לא פגע באדם במשך חייו, לא הרביץ לאיש, לא התנגח עם אדם כלשהו, היה ענו ושקט רך ואדיב, כפי שרק איש חכם מסוגל להיות.

ועתה התנפלו עליו ללא סיבה, רק בשל יהדותו. האמת היא שלא כל־כך הבנתי מה שקרה. עד כאן חייתי באשלייה, שמכות נותנים רק לרשעים, או שגזלנים מתקיפים אנשים בדרך כדי לשדוד את כספם. אך למה תקפו את הסבא שלי?

זאת היתה היכרות משפחתי עם „החיילים ההונגריים המשחררים שנודעו לתהילה". מי העלה בדעתו, שזה רק התחלה של הקטקליזמה.

סבי שכב ימים נטול הכרה במיטתו. ניסיתי לדובבו, אך לא יצא הגה מפיו. הרופא שהגיע באיחור רב, אמר, שמצבו חמור מאד.

התפללתי אל אלהים, שיציל את סבי. התחננתי לבורא עולם, שיחזירו לאיתנו, אל כוחותיו הקודמים. כל המשפחה ישבה סביבו, התפללה למענו. לדבר לא היה מסוגל, אך באחד מרגעי פכחונו רמז לאבי והצביע על עמוד בסידור התפילות. ה„קדיש" היה שם... דימעה אחת זלגה מעיניו העצומות והתגלגלה על פניו. עוד רצה להגיד משהו, אך כוחותיו לא עמדו לו לפתוח פיו. כעבור כמה רגעים ראשו צנח — והוא מת. אבי יילל, חיבק ונשק אותו. אני הרגשתי לא טוב והוציאו אותי מהחדר. הוא היה מתנו הראשון במשפחה בתקופת השואה. אלוהים אדירים! כמה וכמה באו בעקבותיו!

עברה שנה ועוד שנה. הלכה וגברה בי התחושה, מה קשה להיות יהודי, אפילו ילד יהודי. הורי רשמו אותי למתפרה, כדי ללמוד מקצוע. „מי יודע אלו זמנים יבואו, שיהיה משהו בידה" — היו אומרים. לבית־הספר נתקבלו רק ילדי היחסנים שאנו לא השתייכנו אליהם.

בדרכי הביתה מהמתפרה, פעמים רבות הציקו לי הנערים ולעגו לי, קראו לי „יהודיה מסריחה". וכאשר יצאה הגזירה לשאת את הכוכב הצהוב, יום־יום צעקו אחרי מלים גסות, מעליבות. והרי ידעו מי אני, שלא עשיתי נגדם עוול כלשהו אף פעם, ונגד איש בעולם לא פשעתי.

אם נשארתי עד שעה מאוחרת במתפרה, לא העזתי ללכת הביתה לבדי ואחיו של מדריכי — שהיה נער הגון — ליווה אותי עד ביתי, לבל יכו אותי חברי ארגון הנוער „לבנטה". עלי לספר, שמשפחת בעלי המתפרה ראקושי התנהגה איתנו בצורה הוגנת ביותר. נכון, נדיר מאד היה אדם מסוג זה בסביבתנו, אך נמצאו אחדים גם שם. כשאבי נלקח לעבודת כפייה וסבלנו מצוקה ורעב, משפחת ראקושי שלחה לנו שעועית, קמח־תירס ושמן. הם הצילו אותנו ממש מחרפת רעב וגם נפשנו ניזונה מהתנהגותם האנושית. לא אשכח לעולם את טוב לבם.

בשנים האלה גדלתי, נראתי בוגרת מכפי גילי וכבר לא הביטו בי כבילדה. הייתי מרישקה, הבת הגדולה במשפחת בראון. מעולם לא הייתי מתארת לי, שחיי תלויים במראי החיצוני. כי בשעת הסלקציה, כאשר מנגלה החליט מי יחיה ומי ימות, זה הציל אותי, שנראיתי מבוגרת יותר משהייתי במציאות. אילו הייתי כרבות אחרות, נערה צנומה, בת פני ילדה, היה שולח אותי לגאז מיד. אבל כך, בסלקציה הראשונה ניצלתי.

בבית חולים בקויבישב

1) גרינבוים לולי, אוראדא; 2) מן מגדה, מטה־סלקא; 3) גרינבוים בישקה, גרויסוורדיין;
4) אחות יהודיה מרוסיה; 5) פוקס מרישקה, סילאדי־צ׳ה.

1) פוקס מרישקה; 2) גרינבוים בישקה; 3) שורץ בבי, מטה־סלקה; 4) וקסלר לולו, צ׳אקי בורגו;
5) הופמן שרי, גרויסוורדיין; 6) גרינבוים לולי, גרוסוורדיין; 7) מן מגדה, מטה־סלקה;
8) וקסלר דודי, צ׳קיגורבו.

כבר בסוף 1943 ובתחילת 1944 הגיעו ידיעות מפחידות גם למחוזנו. דיברו, שלוקחים אותנו לעבודה, כלומר לעבודת כפייה. אחי הצעירים ממני, הלן, בלימה, יוז׳ף, לא תפסו במה מדובר, אך אני כבר הבנתי את חומרת המצב. רעדנו. אמי התמכרה לעבודה בגן, עשתה עצמה כמי שלא שמעה מאומה מהבשורות הרעות. גם אותנו, ילדיה, השתדלה למשוך לפעולות עישוב, לטיפול בעצי הפרי, לסילוק התולעים מהעצים ומשיחי הדמדמניות. אף נטעה עץ־אגוז באמצע חלקת הירקות. השתיל נקלט ובמשך עשרות השנים שעברו מאז, היה לאילן גדול, רחב צמרת. וכשראיתיו מחדש, פרצתי בבכי. הכל, הכל עלה בזכרוני: אחי שהושמדו, הורי שנרצחו, סבי שהוכה עד מוות, אותו ים של עינויים והשפלות.

אולי ברחבי כל סילאדיצ׳ה (Szilágycseh) לא נמצא עוד גן יפה כזה, מסודר ומטופח כשלנו. כל מי שישאלו ישיב כך. משני צדדיו השיחים; יפים במיוחד היו שיחי הדמדמניות. בשולי הגן מצד ימין 15 עצי שזיף ומישמש עמדו, כעין מסגרת. משמאל שיטחי הירק, למעלה עצי תפוח, אגס, אגוז. לא חסרו שם לא תות־שדה, לא פטל. אמי עלתה במומחיותה בגננות על האיכרים המיומנים והמנוסים ביותר. קשורה היתה לאדמה, כמו רבים אחרים בני סילאדי. בשקר טענו, שעבודת האדמה והגננות אינם עיסוק ליהודים, אנו בעבודתנו, בכל מהות חיינו הפרכנו אמונה טפלה זו.

אפילו מבודפשט באו להתפעל מגננו ומביתנו שהצטיין בהכנסת אורחים. אבל הסערה האיומה עקרה ותלשה הכל מן השורש, מתוך עדן גננו, צמח ואדם כאחד.

לא אשכח את ה־2 במאי 1944, כשהאזנתי לויכוח הנרגש בין אבי לאמי. הם לא רצו, שאנו הילדים נהיה נוכחים בו ולכן סרו הצידה למקום שקט. אך הייתי סקרנית, הרי כבר התבגרתי והבנתי דברים, והקשבתי מתוחה לכל מלה שלהם. בקולה של אמי הורגשו דמעותיה החנוקות: „דע לך מוישי, שאני לא זזה מכאן לשום מקום, אחיה כאן עם ילדי עד שיתנו לחיות ואם בכל זאת יתאמת מה שסיפרת, לא אלך, ארעיל את ילדי ואת עצמי ולא יקחו אותי מפה, זה ביתי, לא אלך לשום מקום, תבין זאת!". אבי התחנן, צעק, בכה. „אל תהיי ילדה קטנה, יוצי שלי — אמר — אם תהיינה צרות, הכי גרוע מה שיכול להיות שנסתתר בסביבה, לא ימצאו אתנו. בלאו הכי כמה זה ייקח, עוד חודשים אחדים והסכנה תחלוף"...

זמן רב המשיכו לדון, להתווכח, לריב, לא יכלו להגיע לידי החלטה.

רצתי בוכיה אל סבתא וכפי שנהגתי לגלות לה הכל, גם זאת סיפרתי לה בגלוי. כששמעה במה מדובר, פניה נתקדרו ואגלי דימעה ביצבצו מתוך עיניה. אמרה רק זאת: „זה סופנו, ילדתי. אם כך רצה האל, שיהא כך...".

ב־3 במאי בבוקר, נכנסו אצלנו שני ז׳נדרמים ואיתם מפקד ה„לבנטה" שובא שאניי (ארגון־נוער קדם־צבאי), ודרשו בתוקף שנמסור להם את דברי הערך שברשותנו: זהב, מכונת תפירה, כלי חרסינה, הכל. עם זאת הורו לארוז את חפצינו ההכרחיים ביותר — שלא יעלה משקלם על 40 קילו — כי לוקחים אותנו. כל המתרחש נדמה היה כלא מציאותי, זעזוע מחריד וזוועתי עבורנו. זכרו של אותו בוקר עדיין עולה מדי פעם כסיוט מעביר צמרמורת.

כעבור שעה העלו אותנו על עגלה והסיעו את כולנו לתחנת הרכבת. בכך נסתיימו למעשה חיינו במקום הולדתי והולדת אבותי. ועודני שומעת את קולו של אנדראש פוריש, בזמרו את שירו המחפיר: „סיר מפוצץ, ברזל סדוק על העגלה / מוישי ואשתו יושבים שם בצוותא — איזה יופי איזה כף!"

עבורם היה זה יופי ומקור שמחה. לא ניתן להאמין! הרי היינו השכנים הטובים ביותר עד אז, מעולם לא רבנו, לא התקוטטנו. ועתה, תחת לעזור לנו או לבכות ולהצטער על מר גורלנו — צוחקים ושרים שירי גידופים ושמחה לאיד. שמחו שיכלו לגנוב באופן חופשי, לשדוד, להתפרע, לגזול את מטלטליהם של זולתם, לחמוס את גננו.

בתחנה שררה אווירת בהלה ויאוש. לא ידענו לאן מובילים אותנו, איש לא אמר לנו זאת. לאחר המתנה ממושכת דחסו אותנו לתוך קרונות מצחינות ששימשו להובלת בהמות. נוצרים אחדים, בעלי אופי אנושי ניסו לעזור לנו, אך הז׳נדרמים גירשו אותם, או שניסו להכריח גם אותם לעלות לקרונות.

במשך ימים הסיעו אותנו. הרכבת עמדה יותר מאשר נסעה. לבסוף הגענו לגיטו, לאותו בית חרושת ללבנים, שהיה לביתנו המזוויע במשך קרוב לארבעה שבועות. הגשם הצליף בנו ללא רחם, רובבנו לנו תחת כיפת השמיים, רוח קרה נשבה, הזוהמה הלכה וגדלה, ונהר הקראסנה עברה על גדותיה וסחפה את אוהלינו, חפצינו נרטבו.

הז׳נדרמים התעללו ביהודים, על כל ענין של מה־בכך, היכו אותם, קשרו אותם אל עמוד. נאלצתי לראות את כבילתו של דוד גרינבאום, והעינויים שסבל. „חטאו" היה, שניסה להשיג מזון למשפחתו, כי רעבנו בצורה איומה, בתו, רוז׳יקה, שהיתה בת גילי בקירוב, בראותה כיצד מכים את אביה, זינקה אליו להגן או להציל, אך אלה הרביצו לנערה הצעירה, סטרו לה באכזריות כזאת, שמיד נשטפו פניה דם.

אחר זמן הגיעה ידיעה שימשיכו להובילנו הלאה, להוציא אותנו מהארץ. אחרי הפגע הרע של הגיטו, באה עכשיו צרת המסע הכפוי והחרדה מפניו.

ביום האחרון לחודש מאי או ב־1 ביוני לקחו אותנו. שוב ערכו חיפוש, היכו, עינו אותנו הז׳נדרמים ההונגריים, זהב ותכשיטים רצו. ואחרי כן נעלו עלינו את קרון המשא המלא עד אפס מקום ובתום דרך בלהות ארוכה הגענו לאושוויץ, ביתר דיוק לרמפה של בירקנאו. 4 ביוני, קבלת פנים תוך צעקות, נביחת כלבים, מכות. הפרידו בין גברים לנשים. ירדתי מהקרון יחד עם סבתה, שהיתה בת 85 והגיעה במצב של אפיסת כוחות. פלא שעוד חיתה. מאד אהבתי אותה, אשה טובת לב, חביבה ונחמדה. אכן שמרתי עליה ככל שיכולתי. אמי ירדה יחד עם שתי אחיותי הצעירות, חייק ובלימה; אחי הקטן, שהיה אז בן 9, הלך עם הגברים. אחז כבעוויות בידי אבי. לרגע אחד הבחנתי בהם, אחרי זה לא ראיתי אותם עוד. נעלמו כאילו בלעה אותם האדמה.

אז עדיין טרם ידעתי, מה העשן שם, במרחק...

עזרתי לסבתא, כי הוכתה במקל גומי בידי הס.ס. נסחבה לאט, שותתת דם. ואז קרעו אותי ממנה בעל כורחי ובן רגע שלחו אותה. למוות. אני נכנסתי לטור ארוך מאד של נשים.

כפי שהזכרתי, הייתי נערה גבוהה וחזקה. זה היה מזלי, לכן אני חיה. הס.ס. שעמד על בימה קטנה, לבוש מדים, הראה את הכיוון. במחנה פגשתי מכרים, כמו עדית טביוביטש מעיירתי שכבר גילחו את שער ראשה, בת דודי קרולה בראון ואחרים. רק שלשה ימים היינו באושוויץ, אחר כך הסיעו אותנו לעבודה בריגה, שם „סיווגו" אותנו מחדש. את קרולה בראון, הידי בלאו, אירן בלאו, לוצו בלאו, עדית טביוביטש ופרו בלייר לקחו לשפילנה. במקום שם נותרתי, לא היו לי מכרים. עבדתי עם שבויים פולניים, לטביים וצרפתיים. אך באוגוסט גם אותנו העבירו לשפילנה, ששם תוך קשיים וסיכון חיי חיפשתי ומצאתי כמה מבני מולדתי. ליד גדר התייל דיברתי איתם, אך נשי־ס.ס. הבחינו בכך, משכו אותי משם והרביצו לי כהוגן.

חברתי לשבי, אשה כבת 35, שדיברה הונגרית, ריחמה עלי מאד. טובת לב היתה, מלבבת, אם במקום אמי. חילקה עימי את מזונה וטיפלה בי, כי לבה כאב בצערה עלי. במהלך השיחות התגלה, שהיא קרובתי. שם אמי לפני נישואיה היה יולישקה גולדברגר. ידידתי החדשה היתה אחותו של גיסה. בכיתי תוך שמחה.

לא שהינו זמן רב במקום עבודה זה, רדפו אותנו הלאה, בתנאים מחרידים לדירברג ולגוטאו. עלינו היה לחפור תעלות־קשר בגשם, ברוח בקור. נורמה של יום שנקבעה עבורנו: קטע תעלה שאורכו שני מטר ועומקו מטר וחצי. שם בחוץ שוב פגשתי את בת דודי קרולה בראון. שמחנו מאד מאד זו לזו. הכל סברו שאחותי היא, נערה רזונת, קטנת־קומה היתה, זקוקה ביותר לעזרה. גנבתי עבורה דברי מזון, ניחמתי אותה. שתינו גלינו לשם מתוך משפחתנו הגדולה. מזלנו הפגיש אותנו עם גברת אלה קירשבלום, שקראנו לה „ניניוקה", שתמכה בנו באהבה גדולה, חילקה עמנו את מזונה, ניקתה אותנו מהכינים, החזיקה בנו את הנשמה.

עבדנו קשה, אך התקיימנו. כל מי שנחלש, נהיה רזה — אבד. לקחו אותו, ולא ראינו אותו עוד.

בינתיים התקרבה החזית. זה נודע לנו משמועות שנלחשו, בסתר שמחנו לו, ניצוץ של תקוה היה בו, אולי בכל זאת נישאר בחיים, נשתחרר. אך סיכוי רב לא היה לנו, פחדנו שמובילים אותנו הלאה או מוציאים אותנו להורג. שמענו וידענו, שזו דרכם של הס.ס. שעה שנאלצים לסגת.

ומה שחרדנו ממנו, בא עלינו.

ב־19 בינואר 1945 בבוקר השכם הקיפו אותנו חיילי הס.ס. והוציאו אותנו ליער בקרבת הכפר, שם הוצבו כבר מכונות הירייה מוכנות לירות. רדפו אותנו עד לפני מכונות הירייה ומיד פתחו עלינו באש.

אלה היו רגעיהם הזוועתיים ביותר של חיי! והישארותי בחיים היה נס שקשה להאמין כי התרחש. הרי הועדנו להרג ביסודיות גרמנית. במשך רגעים ארוכים ירו עלינו, קצרו את שורותינו. בן רגע נפלו כרעו הנשים. ההמון שנאסף שם מנה כ־5000 נפשות והרוצחים חיילי הס.ס. התיזו עלינו אש ללא הפוגה, איני יודעת מכמה מכונות ירייה, מקלעים, ואקדחים; ללא רחם משוללי כל רגש אנושי ביצעו את גזר־דין המוות שלנו.

כבר ברגע הראשון חשתי שכדור פגע ברגלי ומיד צנחתי ארצה, שם קיבלתי את הכדור הגרמני השני בראשי ואיבדתי את הכרתי.

כשהכרתי חזרה אלי, פלוגת התליינים כבר עזבה. הבטנו סביב לראות מה קרה לנו והתברר כי מתוך אלפי נפשות יהודיות נשארו בחיים 27, ואך ורק למקרה העיוור ניתן להודות על הינצלותנו.

במשך שישה ימים הייתי מרחפת בין חיים למוות, כשאיכרים מקומיים עזרו לי. לבסוף ב־22 בינואר 1945 הגיע הצבא האדום והציל אותנו סופית. את הנשים הפצועות קשה הובילו לבית חולים וגם אני נמניתי עמן.

ההרג ההמוני נערך ליד גוטאו והוכנסנו לבית החולים ב־דייצ'רלו. למזלנו פגשנו שם רופאים אנושיים טובי לב, אשר נודעו להם הקורות אותנו והשתדלו לרפא אותנו.

בפרק־זמן זה לא ידעתי דבר מהמתרחש, שכבתי חסרת הכרה, כי הפציעה היתה חמורה, חומי גבוה ביותר ונחלשתי בצורה איומה, הייתי קרובה למות. אך מי שניגזר לחיים, ההשגחה מצילה אותו מתוך המצבים הקשים ביותר.

פצעי כבר החלו להעלות ארוכה, כשלקיתי בטיפוס הראש והבטן. ושוב, ימים מספר שכבתי נטולת הכרה, אך התאוששתי גם ממחלה חמורה זו. אז התגלה, שרגלי האחת קפאה ולא הייתי מסוגלת ללכת. אך הודות להיותי צעירה ובעלת כח־חיות עצום, נשארתי חיה. בתחילת 1946 העבירו אותי לבית חולים ב־קויבישב ,שם הלכתי כבר עם קביים. בבית חולים זה פגשתי שוב את „ניניוקה" שלי, הדודה אלה היקרה והטובה, שאף היא ניצלה מההוצאה להורג, אך איבדה כל שיניה, וחלתה במחלת הנפילה. יום אחד העבירו אותה משם ויותר לא שמעתי עליה.

במשך שמונה חודשים הייתי בבית חולים בקויבישב וכבר התגעגעתי מאד הביתה. בסתר לבי קויתי, שאהובי חוזרים לסילאדיצ'ה, ושוב יהיה לנו בית.

אז עדיין לא ידעתי, שלאחר מחנות ההשמדה הגרמניים, עלינו לעבור גם את סבלות השבי הרוסי כתוספת. אומנם נכון, ריפאו אותי, החזירו אותי לחיים, אך לא התירו לי לחזור הביתה, כפי שגם אותם גברים יהודיים לא שיחררו, אשר ברחו מעבודת הכפייה אל הפרטיזנים; הרוסים כלאו אותם במחנה שבויים, שם רעבו והתענו לאחר כל הפורענויות. פגשנו גברים בסרביים ובוקובינאים, שכבר שנים היו בשבי ולא נתנו להם לחזור הביתה. אני נזכרת בגבר בשם ואכשטיין שנמלט כמה פעמים מהמחנה, אך הוחזר תמיד, ולבסוף נידון לגירוש של 10 שנים.

אנו הנערות והנשים, מיום ליום הלכה וגברה חוסר סבלנותנו. זה כבר מזמן היה שלום בכל אירופה ואנו התענינו בסבל חינם. בשום אופן לא יכולנו להבין מדוע אין מתירים לנו ללכת. ברגע שכבר האמנו כי רגע שיחרורנו קרוב מאד, העלו אותנו על רכבת שכיוונו אותה בכיוון הפוך, לסיביר. האמת היא, ששם לא הרעיבו אותנו וגם העבודה היתה נסבלת, אך בכל זאת חיינו במחנה, בכל זאת לא היינו אנשים חופשיים, לא יכולנו לחזור הביתה. חשבנו זאת לאי צדק משווע. הבנות שהיינו שם התיידדנו מאד ונוצר בינינו קשר לכל החיים וזה קיים עד היום.

סוף־סוף במרס 1947 הירשו לנו ללכת.

לכל אחד מאיתנו ציפה גורל שונה. לדוגמה: היו שתי אחיות מאורדיא (Oradea) עדית וקטי. לעדית אחר שובה, היה הכרח לקטוע רגל. היא היתה פקידה בבית החולים בעירתנו ואימם של שני ילדים ומתה במחלת הסרטן ב־1962. אחותה קטי חיה כאן בישראל. גורל מעניין היה ללילי שווארץ. בהיותה בת 12, מהזעזוע הגדול שעבר עליה היא נתעוורה. עצב הראייה שלה קיבל שיתוק. הכל חשבו שזה יימשך כך לעולם. אך ביום השחרור היא פקחה שוב את עיניה — וראתה! כיום היא אמן של שתי בנות וחיה בבני־ברק.

הנשים שהיינו יחד בשבי הרוסי, הבטחנו זו לזו שנערוך פגישה כל שנה ב־27 במרס. לא תמיד יכולנו לעמוד בהבטחתנו. החיים הערימו מכשולים רבים בפנינו.

גם אני חזרתי למקום הולדתי סילאדיציג׳ה, אך לא מצאתי שם את מקומי. ביתי הישן, המתוק, הפך לביתי „החורג" וב־1963 עלינו לישראל. ומהיום הראשון הרגשנו כאן בבית. התאקלמנו. לאחר הגיעי לארץ, פירסמתי מודעה בעיתון, שאני נמצאת כאן ומחפשת את חברותי לגורל. כעבור שלושה ימים הופיעה מגדה מאן ידידתי, שעלתה לכאן מ־מאטיסלקה (Mátészalka). בכינו—צחקנו תוך שמחתנו. מאז אנו נפגשים באופן סדיר. גם לה שני ילדים. ב־1966 הפתיעה אותנו ידידתנו לולו, שהיגרה לאמריקה. הייתי בעיצומו של ביקור אצל ידידתי מגדה והתבוננתי בצילומים הישנים, כאשר לפתע נכנסת לולו! הגיע לפגישה. איני צריכה לומר, שלא ישנו כל הלילה, העלינו את סיפורי פורענויותינו. מאז היא עזבה את אמריקה ועלתה ארצה והתיישבה סופית באשקלון. סוף־סוף גם היא הגיעה הביתה מהדרך הארוכה.

על חיינו כאן בארץ אינני צריכה לכתוב, הרי כולנו מכירים את מולדתנו, ביתנו. הארץ בה ראינו לראשונה את אור העולם — לאט־לאט אובדת בערפל המרחק והזמן. אני שמחה כל אימת שאני פוגשת מישהו מסילאדיציג׳ה, פעמים רבות עולים בזכרוני ימי ילדותי, אך כל זה כבר רחוק־רחוק. השרידים היהודים מקהילתנו, חיים כבר פה. שם לא נותר איש, רק הקברות — של אלה, אשר עוד זכו לקבר. מרביתם הגדול ניספתה באושוויץ, בשאר המחנות. זכרם יחיה רק בלבנו, ובלוחות השיש על כותלי בתי הכנסת.

חלקם הגדול של חיי אף הוא מאחורי כבר, אני חיה למען ילדי, נכדי. בתי ילדה בן, אשר קיבל את שם אבי.

מרישקה, בישקה, לולי, דוצי, בבי, מגדה, שרי, לולו.

פאול ויינברגר

הבריחה מהגיטו

בשנת 1944 חגגו את חגיגת קושוט (לזכר המרד ההונגרי 1848 נגד ההבסבורגים) בסילאדישומיו ב־19 במרס במקום ה־15 בו. באולם־התרבות המקומי הופיעו כל הכתות של הגימנסיה על סגל המורים שלה בהרכב מלא. אך בתום הנאום הראשון נוצרה מהומה על הבמה, התלחשויות נרגשות, התרוצצות. החגיגה הופרה ואותנו, התלמידים, שלחו הביתה.

ב־11 לפני הצהרים הגיעה הידיעה לשומיו: הגרמנים נכנסו לבודפשט.

כעבור ששה חודשים ייכנס הצבא הסובייטי לשומיו. אך בינתיים מושלים הגרמנים בבודפשט והשלטונות ההונגריים בשומיו יבצעו ללא היסוס את הוראות הממשלה החדשה, הפרו־גרמנית. אכן, עד מהרה מגיעות הוראות מדוייקות לריכוזה בגיטאות של יהדות שומיו וגירושה למחנות. היה שיתוף פעולה מופתי בין ראשי העיר לבין שלטונות המחוז.

ללא שהות מגיע קצין־גסטאפו גרמני לשומיו בליווי חייל שלו, בסך הכל שני גרמנים, אך די והותר בהם כדי לארגן גירושם של למעלה מ־8,000 יהודי מחוז סאלאג׳! ההונגרים המקומיים, גורמי שלטון, המשטרה, הז׳נדרמים, ארגון הנוער הטרום־צבאי וכל הציבור ההונגרי המקומי סייעו באופן פעיל, (או בפסיביות) לביצוע „הפתרון הסופי". ככל הידוע לי, איש בשומיו לא הרים קול בשעה ש־2,000 אזרחיה היהודיים של העיר הוגלו לבית המטבחיים...

עם פלישת הצבא הגרמני ב־19 במרס להונגריה, נחתם גורל היהדות שם. הטרגדיה מתקרבת באין מעצור גם לעבר סילאדישומיו. פסימיות, דיכאון נפשי ואפילו ההמתנה בחוסר מעשה למאורעות — היו מובנים לגמרי. אולם לי טרם מלאו אז 18 ובאינסטינקט של צעירים ביקשתי מהורי שנברח לרומניה. הגבול נמצא במרחק 50—60 ק"מ בלבד.

הכל הסתייגו מרעיוני זה. גם ברומניה חנו מחנות גרמניים ועד עתה גורל היהודים שם היה גרוע מבהונגריה. כולנו חשנו, שהעיקר הינו היכולת להחזיק מעמד. מיתקפת בנות־הברית על חופי היבשת היא ענין של ימים בלבד ואז הרייך הגרמני יתפורר. נשארנו אם כן דבוקים אל שידורי לונדון בהונגרית ובגרמנית וציפינו לחדשות על התמוטטותה של מכונת המלחמה הנאצית.

המיתקפה הנכספת על חוף נורמנדיה החלה ב־6 ביוני, ביום עלות הטרנספורט השלישי והאחרון מגיטו שומיו לקרונות המוות.

באפריל גזרו על תפירת הכוכב הצהוב. אחר כך בא היום הגורלי, ה־3 במאי. הגיטו הוקם בבית החרושת לכוהל של ויינברגר ובבתים הזעירים סביבו. יחד כ־10—12 בנינים, כולל בית החרושת המתפורר וכמה אורוות נטושות. גם את בנין המקוה סיפחו אל הגיטו. המקום לא הספיק ל־100 נפשות, אך דחסו לתוכו 2000. כל שטחו של הגיטו, בית החרושת לכוהל וסביבו הבתים הקטנים (פרט למקוה) היו רכוש משפחתנו. עובדה זו לא זיכתה את משפחתנו בשום פריבילגיה ואת הלילה בילתי בחברת אבי ועוד 50 איש על אחד הגגות, אמי ואחותי גם הן לא השיגו מקום לינה טוב יותר.

נשארנו כאן רק ללילה אחד. למחרת שוב ציוו עלינו להסתדר בשורות ובליווי ז׳נדרמים ושוטרים מזויינים העבירו אותנו לבית חרושת ללבנים בפתח העיירה, לשם גורשה תוך יום־יומיים כל אוכלוסייתה היהודית של המחוז, שמנתה למעלה מ־8000 נפש. מגיטו זה גורשו כולם לאושוויץ כעבור 3—4 שבועות.

אכסנייתנו החדשה היתה מיבנה־קרשים לייבוש לבנים פתוח מכל צדדיו, כך שכל הלילה רעדנו מקור.

הכניסה לגיטו פנתה אל הדרך המובילה לצ׳הי, המחנה השתרע בצורת מלבן בין הנהר קראסנה לבין הדרך, בכיוון צפון־דרום. סביב לכניסה עמדו כמה בנינים קטנים, משרדי בית החרושת ומחסניו. כעת הפכו למשרדי המחנה, למיפקדת הז׳נדרמים, למטבח הסגל ולמחסן המזונות. אחד הבנינים הקטנים סודר לבית חולים. במחנה היו כמה מישרפות־לבנים וצריפי ייבוש. לאלה האחרונים היו רק גגות ובאין קירות נשבו רוחות־מאי קרים והלילה היה בלתי נעים ביותר. ולא זו בלבד, כשהתעוררתי כששיני נוקשות מקור, הייתי גם שטוף מים, כי בהעדר כתלים נכנס הגשם בלא מעצור.

עצורי המחנה קיבלו מדי יום צלחת מרק חם ו־50—60 גרם לחם שחור. משפחות שויתרו על המרק, קיבלו 1—2 תפוחי אדמה, ובצל אחד, ויכלו בעצמם לבשל את הנוזל הדליל. רבים בחרו באפשרות הזאת, כי כך יכלו להכין אותו מרק דליל בכמות גדולה יותר. מיוצאי שומיו נלקח כמעט כל מזון שהביאו מהבית, אך מגורשי הכפרים הגיעו למחנה כשברשותם מעט יותר מזון. אלה ריחמו מדי פעם על הדחוקים ותרמו להם פרוסה או שתיים של נקניק מהבית, או 1—2 כוסות קמח, כדי אפיית פיתות. אולם גם מצרכי מזון אלה אזלו תוך ימים ספורים והרעב תפס מקומם.

המצב בדבר מי־שתיה לא היה טוב יותר. במרכז המחנה באר ובצידה בור לאגירת מים, ממנו השקו את הלבנים. מהבור הזה לקחו יושבי המחנה את מי השתייה. ויום־יומיים אחרי־כן סבל כבר כל אחד משלשול חזק. הרופאים היהודיים הסבו לא אחת תשומת־לבו של הרופא ההונגרי, ד"ר מולנר, לכך, שמי השתייה מזוהמים. ד"ר מולנר, שהיה רופאו האחראי של המחנה, לא עשה צעד כלשהו לתיקון המצב.

ממחנה סילאדישומיו נשלחו לאושוויץ בני אדם מורעבים וירודים בגופם וגורם זה משמעותו היתה עבור רבים: מות מידי, תאי גאזים.

מפקד המחנה היה טיפוס נתעב במיוחד, בעל כוונות זדון: קצין השלטון. קראסנאי. הז׳נדרמים שבפיקוחו מילאו בימים הראשונים את תפקידי השמירה מחוץ למחנה והם השגיחו גם על פנים המחנה. ימים ראשונים אלה היו הזוועתיים

ביותר. התעללו, התאכזרו, היכו את העצורים בקת הרובה, בשוט, ללא סיבה, קשרו למוט לחצאי ימים גברים ונשים והאומללים התעלפו במוקדם או במאוחר תחת השמש הקופחת. קראסנאי עצמו במכנסי רכיבה שעט הנה והנה בין קלגסיו ולעתים קרובות ציווה אישית לקשור אנשים אל העץ, לפעמים לקח פרגול והרביץ מדי פעם על גבם של קורבנותיו חסרי האונים.

קראסנאי נשפט אחר המלחמה, רופא המחנה ד״ר מולנר גם שילם בשנות כלא רבות. אך זה כבר לא היה יכול לעזור לקורבנות.

לאחר סיוטי הימים הראשונים הוצאו הז׳נדרמים בעלי נוצות התרנגול על כובעיהם משטח המחנה ותפקידם הוגבל לשמירה החיצונית, בעוד השלטת הסדר הפנימי הופקדה בידי קבוצת שוטרים קטנה, שהובאה משומיו. מפקדם, קפטן המשטרה ההונגרית באניאי, היה אנושי יחסית. באניאי זה, יחד עם שוטרי־עזר יהודיים מילא את תפקידו — למעט שניים־שלושה סכסוכים קטנים ובלתי משמעותיים — באוירה יותר רגועה וללא הטרדות.

לאחר תקופה של מצב פחות או יותר נסבל, נחתו עלינו פורענויות חדשות. מעיר המחוז זילה נשלחו אנשי בולשת למשימת „חקירת רכוש״ כפי שכונתה בפיהם. לפי רשימות שהוכנו מראש, הזמינו אחד־אחד את בעלי היכולת היהודיים, כפריים כעירוניים לחדר החקירות, שהפכוהו למרתף עינויים. כאן, על ידי מכות ובדרכי התעללות שונים אילצו אותם לגלות את המקום בו החביאו כסף או חפצי ערך.

אבי, תחת עינויי החקירה ציין אחדים מאתרי מחבוא אלה ששם הסתיר דברי ערך, אך לא יכלו להוציא מפיו, שגם אצל פלורה באצ׳י, משגיח על עובדי המשק הנאמן שלנו, גם ישנם תכשיטים מוסתרים משלנו. בכך הוא הגן בגבורה — לא על אותם 2—3 צמידי זהב, אלא על חיי פלורה באצ׳י, שאף היה ראוי לכל קורבן. מאוחר יותר היה לו תפקיד מכריע בהצלתי.

ב־4 במאי הגענו לבית החרושת ללבנים (הגירוש לגיטו התרחש יום קודם) והטרנספורט הראשון לאושוויץ יצא ב־29 במאי. רעיון הבריחה עלה לראשונה במועד כלשהו בין שני תאריכים אלה ולאחר דחיות אחדות מימשתי אותו בערבו של ה־2 ביוני. בריחתי שלי ושל אחותי ושל עוד 5—6 יושבי גיטו אחרים — נסיונות שהוכתרו בהצלחה — היא ההוכחה שהמשימה לא היתה בלתי אפשרית.

לשאלה מדוע לא ברחו נוספים, קשה להשיב תשובה חדמשמעית. אך בטרם אפתח בסיפור בריחתי, ברצוני לומר שהתמרדות מבטיחה־הצלחה והתנגדות בכוח לדפורטציה היתה דבר בלתי אפשרי. אך לא אוכל לומר שלא העליתי בדעתי, או שלפחות לרגעים לא העסיקה אותי המחשבה על מרד.

הגיטו נשמר על ידי 50—60 ז׳נדרמים וכ־20—30 שוטרים הונגריים בלבד, אבל בקסרקטין שעמד בצד הדרך המובילה לבדצ׳וני במרחק 3 קילומטרים, חנתה חטיבה הונגרית עם חיל פרשים ופלוגות תותחנים. ובאפריל הגיעו יחידות הונגריות חדשות לקסרקטין שבשומיו. בבנין הגימנסיה ובבנינים ציבוריים נוספים היו דחוסים חיילים הונגריים בתקופה זו.

מאידך, בגיטו לא נמצאו יהודים המוכשרים ללחימה. הגברים מעל 19—20 עד גיל 45—50 היו זה שנים במחנות עבודה ובגיטו לא היו גברים היודעים לאחוז בנשק. ונשק לא היה בכלל. גם אלו תיכננו התנגדות מקודם, בכל מחוז סילאדי לא נמצאו בידי היהודים יותר מ־10—20 רובי־צייד מיושנים.

הברירה שנותרה: לברוח. לא מעטים ניסו להימלט, אך איש מהם לא הצליח, לפחות כך היה ידוע לנו אז. אחר השחרור התברר שבריחתם של 4—5 איש הצליחה ויחד עם קבוצת ה־5 שלנו הצליחו 9—10 איש לברוח מהגיטו בסילאדי־שומיו.

את הבריחה תכננתי במשך שבועיים וכנקודת־יציאה מתאימה בחרתי במחסן בית־החולים ששוכן בשטח המטה של הגיטו. בעוד מחוץ למחנה ניצבו שומרים חמושים במירווח 50—60 מטר ביניהם, בסביבות המטה עמד בשער שומר אחד בלבד. השומר הקרוב אליו ביותר היה כ־80—90 מטר ממנו. שיערתי שבלילה אפל נטול ירח ובזחילה בעשב אוכל להגיע עד לדרך־צ׳הי, מבלי שירגישו בי ואם כבר חציתי את הדרך, אוכל להמשיך ולהתקדם בביטחון יחסי. חציית הדרך הבהירה המכוסה חלוקי אבנים, נחשבה כנקודת התורפה של תוכניתי.

יום אחד האיר לי המזל פנים. אוטו־משא צבאי הונגרי נתקע בשטח המחנה ולא ניתן היה להתניעו. הנהג חסר הניסיון האזין ברצון לעצתם של כמה נהגים יהודיים בעלי ותק במקצועם, שהקיפו ודחפו את המכונית, כדי להפעיל בכך את המנוע. הצעתי לדחוף את המכונית לדרך המלך שם ניתן יהיה ביתר קלות להכניסה לתנופה. בליווי 3—4 חיילים הונגריים חמושים, דחפנו — 4—5 גברים מהמחנה — את מכונית המשא מחוץ לגיטו, לכביש ושם אף הצלחנו לתדלק את המנוע.

לאחר מעצר של שלושה שבועות נמצאתי לראשונה לכמה רגעים מחוץ לשער. חברי ניצלו את ההזדמנות לקנות כמה דברי מזון מאיכרה שעברה שם, במחיר כמה פנגו, שהחביאו בביטנת בגדיהם. ואילו אני בדקתי אם צינור הבטון שבמרחק מטרים אחדים מן השער ועובר תחת הדרך — ומנקז את מי הגשב — רחב דיו, כדי שאדם יוכל להשתחל דרכו. מצאתי שקוטרו היה לפחות חצי מטר, פה ושם סתום למחצה בטיט ובבוץ, אך ללא ספק ניתן לזחול דרכו לצדה השני של הדרך.

בשובי למחנה הייתי כבר בטוח שמצאתי את הדרך לבריחה. ממחסן בית החולים עד לצינור הבטון אוכל לזחול כ־100—120 מטר בתוך העשב, יחסית בבטחון. לצידה השני של הדרך אני מגיע דרך צינור הבטון ולאחר זחילה של 100—200 מטר נוספים אהיה כבר בין הגבעות והכרמים הנמשכים לעבר נאדיפאלו.

שוחחתי על תוכניתי עם הורי וידידי, ולפחות מאה איש הכנסתי לסודי וניסיתי לשכנעם לברוח, אך אף אחד לא תמך ברעיוני. על עתיד גורלו של הגיטו היו דעות חלוקות, אך אלה ואלה עמדו על דעתם, שהבריחה היא חסרת סיכוי כמעט לחלוטין. יום לפני יציאת הטרנספורט הראשון הוכח לי מעל לכל ספק, שלא ל־„קניירמזו״ שבמערב הונגריה מוליכים את יושבי הגיטו, אלא לגרמניה, או לפולין.

הדבר קרה כך:

כבר ביום הראשון של כניסתנו לגיטו השגתי סרט „פקח היגיינה" על זרועי. „משרה" זו לא היתה כרוכה בשום יתרון, אך כמעט וכל עיסוק־חובה לא רבץ עלי, מלבד חפירת לטרינות בימים הראשונים. נתאפשר לי להסתובב בקירבת המטה ולרחרח. יום אחד חיפשו מתנדב לנקות את חדרו של של רס"ר הז'נדרמים. חיכיתי להזדמנות כזאת ומיד התנדבתי. תוך כדי עבודת הנקיון — שעה שאיש לא נמצא בקירבת מקום — ערכתי בדיקה במגירת שולחן־הכתיבה של הרס"ר ותוך שניות היה בידי המיסמך! הנה העדות! בלב הולם בחוזקה קראתי שוב ושוב את החוזר ובו הנחיות על סידרי שילוח הטרנספורטים. לפי הכתוב שם, היה על המשמר ההונגרי ללוות את הטרנספורט עד קושיצה. היה איפוא ברור, שמוציאים אותנו מן הארץ. אחר כך מוסרים אותנו לגרמנים. את הגילוי המדהים מסרתי לקרובי ולידידי. שוב הפצרתי בהם שיברחו ושוב, איש מהם לא העז להסתכן.

אני כבר גמרתי בלבי לא לחכות בחיבוק ידיים עד שיעלו אותי לקרון הגירוש.

בערבו של ה־2 ביוני נפלה ההכרעה ומימשתי את הבריחה. אז יצא הטרנספורט הראשון ובו מרבית יהודי שומיו ועל המשלוח השני היה לצאת למחרת. הייתי אמור להיכלל בטרנספורט השלישי עם הורי ואחותי. כ„פקח־היגיינה" השתייכתי לסגל השירותים ובהתאם להוראות עלינו היה לצאת עם המשלוח השלישי.

ב־9 בערב בשעה שהתכוננתי לחמוק ממחסן בית־החולים, דיברתי על לבה של מרתה שטרן, שעבדה במחסן, שבכל מקרה תודיע להורי על הצלחת בריחתי או באם חלילה נתפסתי, תמסור להם על כשלוני. מרתה שטרן היתה נערה מקסימה ואינטליגנטית במיוחד, מ־סילאדיצ'ה, עימה גם אני וגם אחותי פאלמה קשרנו קשרי ידידות עמוקים. למרבה הצער נשארה היא באושוויץ עם יתר אהובי לבנו.

מרתה היתה איתי עד לרגע יציאתי. בגשם שוטף נשתטחתי בעשב והתחלתי לזחול לכיוון דרך המלך. בהיותי קרוב עד כדי 40—50 מטר אל צינור הבטון, נעצרתי לכמה דקות לפקוח עין ולהקשיב. מעבר לשער המחנה נשמעה שיחה קולנית, ומכיוון הדרך נשמע הד טיפוף נעליים מסומרות. כבר התחלתי לחשוש, שגילו את בריחתי, אך הדהוד הנעליים התרחק. בזהירות המשכתי לזחול והגעתי אל צינור הבטון. בצאתי בצידו השני עוד זחלתי כ־80—100 מטר, אחר עמדתי על רגלי ובתוך ערוץ מכוסה סבך השיחים התקדמתי, כעת כבר בתחושת בטחון גוברת, לעבר הגבעות הסמוכות. בהגיעי עדיהן, תחילה ישבתי לפוש, הפעם לזמן ממושך יותר וערכתי את חשבון מצבי.

אכן, השלב הראשון של בריחתי הצליח. אם הכל יתנהל כשורה, בתום הליכה של 3—4 שעות אהיה כבר בחוה אצל פלורה באצ'י. מרתה שטרן תודיע שהצלחתי ולמחרת גם אני אשלח הודעה. קויתי שמעודדים מהצלחתי, רבים יילכו בעקבותי.

כיום, לאחר שנים רבות, אני חושב, שבלעדי רוח־הסתכנות של נעורים לא הייתי בורח, אלא הייתי ממשיך לצעוד לקראת גורל חסר חמלה. עשרות שנים ייסרו אותי נקיפות מצפון, על שהצלתי את עורי אני, בעוד אהובי נפשי ניספו. הצלחת בריחתי עודדה עוד ארבעה אנשים לברוח ובתוכם אחותי, פאלמה. הלואי והיו הולכים רבים יותר בדרכי.

ב־2 אחר חצות הגעתי אל בתיה הפנימיים של אחוזתנו. הכלבים כמעט ולא נבחו. נקשתי על חלון החדר, בו ישן פלורה באצ'י. העוד נמצא כאן מנהל משקנו הנאמן? או שמא פרצוף זר ועוין יתגלה לי בפתח?

לא היה עלי להמתין הרבה, פלורה באצ'י פתח את הדלת, לא דיבר, אף לא הדליק מנורה. משך אותי אל מיטתו והושיב אותי, ישב לידי, חיבק אותי ונשק לי ונתיפח חרש.

סיפרתי לו קורות בריחתי. לבקשתי הבטיח לי שעם העגלה המובילה בבוקר חלב לגיטו, ימסור עלי ידיעה להורי. בעגלה רתומה לסוסים הובילו צרכי מזון ולקחו יום־יום חלב מהמשק שלנו עבור בית החולים שבגיטו. מלבד שני הז'נדרמים באו גם 2—3 עובדים יהודיים. לעגלון היהודי העניק פלורה באצ'י יום־יום מכל טוב ולעתים גם למשפחתנו שלח דברי מזון. העגלון הזה מסר למחרת להורי שהגעתי לחווה.

כעבור יומיים, לאחר צאת הטרנספורט השני לאושוויץ, נמלטו אחותי ועוד שלושה בחורים צעירים מהמחנה והגיעו בשלום לחווה. יחד עם פאלמה ברח פריצי רוט מסביבות טשנד, יאנצ'י נוסבאום, בנו של יצרן הבירה משומיו, וארנו מוזש, אחיה של נלי לנגמן־מוזש המתגוררת בפתח־תקוה.

ארנו מוזש היה בעצם מגוייס כעובד־כפיה לחטיבה שחנתה ב־נאדיווארד ותוך סיכון בטחונו חזר הביתה לבקר את הוריו הוא עוכב בגיטו. בריחתו הצליחה והגיע בשלום לחוותנו, אך נתפס שוב בנסותו לעלות על הרכבת, כדי לחזור לחטיבתו. יחד עמו נאסר גם יאנצ'י נוסבאום. את שניהם העלו אחר כמה ימי חקירה על רכבת שהיתה בדרכה למחנות ההשמדה, אך בסלובקיה קפצו דרך החלון והצטרפו לפרטיזנים הסלובקיים. יאנצ'י נוסבאום חזר לשומיו לאחר תלאות ופורענויות, אולם עקבותיו של ארנו מוזש נעלמו בסלובקיה. מפריז הגיעה אלי הידיעה שיאנצ'י נוסבאום התאבד. הוא חזר לכאורה בריא ממערבולת הזוועות, אך לא היה מסוגל לחיות עם המחשבה שבני משפחתו ויהדות שומיו נכחדו.

לפריצי רוט, לפאלמה ולי עוד ציפתה שרשרת ארוכה של נסיונות קשים עד שחרורנו. פריצי הסתתר בבודפשט, פאלמה ואני ברומניה לשם נמלטנו לאחר נסיון כושל למצוא מקלט בבודפשט. החלטנו לעבור לרומניה והגענו שמה תוך הרפתקאות וטירדי־טרדות מורטות עצבים, על־מנת להמתין בכלא הרומני ל־23 באוגוסט 1944, כשרומניה פרשה מהמחנה הנאצי.

(כאן רוצה אני להביע את תודתי לביריקה לינדנפלד המתגוררת כעת בירושלים, אשר יחד עם אמה ז'יקי עזרה בשעתו לשלושתנו, לפאלמה, לפריצי ולי, בהסתתרותנו בבודפשט, תוך סיכון בטחונם).

כאשר בסתיו 1944 חזרתי לצפונה של טרנסילבניה שכבר שוחררה בידי הצבא הסובייטי, מצאתי בשומיו רק כתריסר שרידים.

בין הראשונים שחזרו היו ארנו ליבבער, מתיו קרטס, פאלי מיליצר, לאצי פישר, יאנקי פייגר, יוסי פייגר, זלמי

לגמן, לייצ׳י לגמן, מיקי יוז׳ף ופישמן הסנדלר. התחבקנו בשמחת ההתראות כאחים בני משפחה אחת. כיום לא אמצא מלים לבטא, איך שמחנו לכל אחד שחזר מצפורני המוות.

בתחילת קיץ 1945 החלו לשוב גם מפליטי מחנות המות והריכוז, גברים, נערות, נשים. חרף כל הטרגדיה הנוראה, התשוקה לחיים פיעמה בלב האנשים. נוצרו זיווגים חדשים. אימרה שמואל היה הראשון שנישא. התחתן עם אגי, נערה חביבה מאד מאראד. הם היו הזוג הראשון בשומיו אחרי המלחמה. מאוחר יותר נשא מיקי אליאש לאשה את רוחי אדלר היפהפיה. לאצי פישר לקח לו את בוז׳י שמואל לאשה, לייצ׳י מיטלמן גם הוא בין המתחתנים. ואפילו שאניי קרטס, הרווק המושבע, ייסד משפחה. והנה נולדו שוב גם ילדים יהודיים בשומיו. הראשון הגיע לביתם של אימרה שמואל ובת זוגו. אנשים חדשים באו, משפחות חדשות נוצרו. קהילת שומיו קמה לתחייה, על מנת שתתפזר שוב, סופית. הגורל היהודי סחף אותם הלאה.

חלקם הגדול מצא מרגוע במדינת היהודים העצמאית ישראל, אחדים בניו־יורק, בקנדה, בדרום־אמריקה. לפעמים, כשאני פוגש אותם ורואה את בניהם שגדלו, נכדיהם היפים והמתוקים, אני מרגיש שלמרות הכל היה כדאי להישאר בחיים ולראות איך קמו שרידים מעפר. וגם אני בתוכם, יחד עם אשתי וילדי, במולדת היהודים החופשית.

מרגיט הירשפלד

שתי אחיות בצעדת המוות

משכבשו ההונגרים את צפון־טרנסילוואניה ב־1940, יצאתי עם אחותי אסתר, בת הזקונים להורי, לבודפשט לחפש עבודה, כי בסביבתנו היה מיום ליום יותר קשה ליהודי למצוא מקור פרנסה. גרנו ברחוב וושליני בקצה הרובע היהודי של הבירה שם נמצאנו ב־19 במרס 1944, כשהגרמנים פלשו להונגריה. מחלון דירתנו ראינו כיצד מסלקים הגרמנים בכוח את האורחים ממלון־רויאל, גירשו אותם בפיז'מה לרחוב, מזוודותיהם ובגדיהם השליכו אחריהם דרך החלון. היה זה סימן מנבא אסון עבורנו, לגבי העתיד שאת זוועותיה לא העלינו אפילו בדמיונותינו הפסימיים ביותר.

אחרי כן כבר כמעט מדי יום ביומו באו ההוראות המדכאות נגד האוכלוסיה היהודית: כוכב צהוב, איסור יציאה לרחוב, צו שהותיר שעתיים לשהות בעיר לסידורי עניניהם. החוליגנים של בודפשט נהגו להשתעשע בהשלכת יהודים מתוך החשמלית הדוהרת ופגעו בהם אף בתוך הקרון השלישי, שם הותרה נסיעת יהודים באופן רישמי.

השגת דברי מזון היתה קשה שבעתיים בשל ההגבלה של שהייתנו בעיר. עד שהגענו למרכז המסחרי, כבר היה עלינו לרוץ הביתה. בבנין בו התגוררנו, ריכזו את היהודים באחת הקומות. על כל שירות ויהא הפחות ביותר, היה עלינו לקנות את חסדיו של האחראי על הבנין.

החלטתי שלא אשא את הכוכב הצהוב ואצא להשיג מזון רק במועד שעדיין יש סיכוי למצוא בשוק מן הסחורה המבוקשת. כך סובבתי במרכזים המסחריים וערכתי קניות גם עבור המשפחות היהודיות שגרו בבנין. היו ביניהם בעלי אמצעים, אשר שילמו עבור שירות זה ומן המזון חולק גם לחסרי־כל שבבית. חמקתי דרך השער האחורי, שם היתה לי הבנה עם סגן האחראי על הבית, שהיה סובלני יותר, העלים עין. המלשינה של הבית היתה אישתו של האחראי על הבנין, ממנה היה צריך להיזהר. בבית היה גר נוצרי אחד שהדריך אותי והצביע על נקודות הסכנה של מבצע הקניות שלי, יעץ לי לאן ומתי ללכת, ממי להיזהר, את מי ניתן לשחד, כדי שיעלים עין. כך תמיד יכולתי לחזור עם סלים מלאים ולעתים תוך העזה רבה הגעתי גם אל מחוץ לעיר, כדי להביא חלב לילדים ולתינוקות.

רק פעם אחת נקלעתי למצב מסוכן: אנשי צלב־החץ ששמרו בפתח המרכז המסחרי הכניסו אותי לחדר השמירה והאשימו אותי שאני הולכת לקניות בשעות האסורות ליהודים. החזיקו אותי שם פרק זמן, אך לא עשו דבר. כל הזמן שאלתי, מה בעצם רוצים, אך לא השיבו. לבסוף הבנתי, שעלי לרכוש את רצונם הטוב בכסף. שילמתי את השוחד ושחררו אותי. כך נודע לי שבפועל הדבר מתנהל בצורה כזאת.

אחרי כן הלכתי לקניות ביתר בטחון. הופעתי החיצונית לא גילתה את מוצאי, עיני בהירות, לפני אופי מונגולי־הונגרי, לא נראיתי יהודיה. בכל זאת תפסו אותי במקרה אחד של ביקורת כשביקשו את תעודותי והאשימו אותי באי־נשיאת הכוכב הצהוב. איכשהו הצלחתי לצאת מהענין במצבי המביך. אמרתי להם שבגלל אזעקה היה עלי להחליף בגדים בחפזון ולא היה לי זמן להעביר את הכוכב הצהוב.

איכשהו עברנו עם אחותי את הקיץ עד לתפיסת השלטון בידי סאלושי. באוקטובר דפקו הפורענויות על דלתנו. אלפי יהודים נתפסו והוגלו לכיוון הגבול האוסטרי. בצעדה זו הידועה לשימצה כצעדת־מות איבדו אלפים רבים את חייהם. גם אנו צעדנו בשורה. אחותי הקטנה, אסתר, היתה פחות חזקה, עלי היה לתמוך בה ולעודדה שתחזיק מעמד, לשמור שלא תיפול, כי מי שנופל מהשורה, דינו מות.

עברנו את הגבול ב־מושון־מאדיאראובאר, כשקבוצתנו בת למעלה מ־2000 נפש הופרדה מרבבות הצועדים וליד עיירה אוסטרית שיכנו אותנו במחנה צריפים ליכטנברג (או לאכסנברג?), בו השולט על חיים ומוות היה ס.ס. שארפירר אחד. עוטי סחבות, מורעבים, מיוגעים עד מוות, נגועי כינים, חסרי תקוה המתנו לגורלנו הוודאי. בכפור, בשלג התענינו, מופקרים לרעיונות הטירוף של התליין הס.ס. הסדיסטי. השארפירר בלש מעל גג בית המישרד, מי חוטא נגד הסדר שנקבע על ידו, ואוי לזה שייתפס בחריגה הפחותה ביותר. העונש הקל ביותר היה הצלפה בשוט. בפירורים גנובים, בתפוחי אדמה שסחבתי, החזקתי באחותי החלושה את הנשמה. וכשחלתה, בפחדי שמא יקחו אותה, הסתרתי אותה תחת השמיכה. תקותי היתה, שבהעדר תרופה לפחות המזון שהוספתי לה, יחזיר את כוחה ובריאותה. והצלחתי להחדיר בה מעט כוח וחיות.

יצוין שגם בין אנשי ה־ס.ס. נמצאו אחדים, שגילו סימני רגש אנושי. כאשר בסיורי שמירה עברו את המחנה, לפעמים הפילו כריך אחד, בזהירות, לבל ירגיש בדבר השארפירר. אנו בהסתר הרמנו את הסנדוויץ' שהכיל נקניק או גבינה צהובה. עלי להזכיר כאן גם את עזרתם של בני העיירה האוסטרית. האיכרים ונשותיהם בשעה שיצאו לשדה, לפעמים השליכו מזון מעל לגדר. השארפירר כיוון לא פעם עליהם את נשקו. ואפילו זה לא הרתיע אותם מרצונם לעזור לנו. ריחמו עלינו, המנודים המיסכנים.

במרס 1945, אולי בתחילת אפריל, השתחררנו. במחננו הופיע יחידי קצין סובייטי, רכוב על סוס לבן. „משיח" זה, בעל הסוס הלבן, היה יהודי וידע היטב מדוע בא אלינו. בין חברותינו לגורל היתה אשה ממוצא סלובאקי, שפנתה אליו ברוסית. אך הוא רצה לדבר איתנו ביידיש בלבד. מבין הבודפשטיים רק אני דיברתי בשפה זאת בצורה הטובה ביותר. הקצין מסר לנו שאנו חופשיים, וקרא לנו להזדרז כמה שניתן מהר להגיע הביתה, כי החזית קרובה ואנו עלולים להיפגע.

ידיעתי שפת יידיש — שפה בה דיברנו עם אבינו בבית — היתה לעזרתנו בשני מקרים נוספים. כעשר נשים היינו בקבוצה שהחלה לנוע לעבר הגבול ההונגרי. היו לנו צרות

צרורות בהיפגשנו עם חיילים רוסיים בדרך. אם מצאו אצלנו מזון, לקחוהו מאיתנו וסיכנו אותנו גם בתור נשים. ולכן השתדלנו להתרחק מדרך המלך, עברנו־כשלנו ביערות ושדות, ללא מזון או שתייה לכיוון ה„בית" שדימיינו לנו. פעם אפילו תעינו והתקדמנו בכיוון מסוכן, שם עדיין ניטשו קרבות. מרחוק הבחנו בחייל רוסי וברוב פחדנו נתחבאנו בתוך בור עמוק. שם מצא אותנו קצין רוסי, שכנראה ראה אותנו מרחוק ובהכירו את המציאות של הימים ההם, שיער, שאנו יכולים להיות יהודים בלבד. בדרכו כלוחם עבר את אירופה המזרחית וכבר הספיק לפגוש בפליטים יהודיים. גם קצין זה היה יהודי. גם הוא סירב לשוחח איתנו ברוסית בתירגומה של חברתנו מסלובאקיה. הוא דיבר אלינו ביידיש, כי רצה להיות בטוח בכך, שמצא ניצולות יהודיות.

סיפר שהשאיר את משפחתו בקייב וחושב עליה בחששות גדולים. יחד בכינו על מר גורלנו. אחר־כך הלך והביא מזון, לחם, נקניק, וודקה. הזהיר אותנו שהתקרבנו לחזית והסביר כיצד נוכל להגיע לגבול ההונגרי.

בקרבת הגבול, מתוך פונדק שבשולי הדרך בא אל אפינו ריח תבשילים מפתה ביותר. אלא שלא הירשו לנו להיכנס. יחד עם חברה ניסינו לחדור בכוח, אבל סגרו בפנינו את הכניסה. וכעת הופיע שוב המלאך הגואל בדמות קצין סובייטי נוסף, אשר דיבר אלינו גם כן ביידיש. ביקש אותנו לספר את תולדות פורענויותינו, אחר כך דיבר על משפחתו שהשאיר בבית, תוך חרדה על חייהם. באירופה — אמר — כבר אין קיום ליהודים.

הוא נכנס לאכסניה והוציא לנו אוכל חם בתוך סיר גדול. בהיפרדו מאיתנו, צייד אותנו בצידה לדרך.

לא הורשינו לעלות על הרכבות שנסעו מהגבול לתוך הונגריה. באחת התחנות, אולי בעיר גיור, טיפסנו על גג של קרון המוביל נפט בתוך שרשרת הקרונות. על גבי המיכל היה שטח ישר עליו השתטחנו, ויכולנו סוף־סוף למתוח את גופנו המיוגע. נהג הקטר הזהיר אותנו לא לקום על רגלינו באמצע הדרך, כי הגשרים תחתיהם עוברת הרכבת, מהווים סכנה לחיינו. כך שכבנו במשך יומיים על משטח הברזל הקר, עד שהגענו לבודפשט.

אשת האחראי לבית לא רצתה לתת לנו להיכנס למקום מגורינו לשעבר ורק לאחר שאיימנו עליה, הסכימה לכך. דירתנו נהרסה בהפצצה. שכנינו, זוג יהודים, שחזרו קודם, הזמינו אותנו לדירתם. ולא העזנו להיכנס, חששנו, שנדביק גם אותם בכינים. בילינו את הלילה במסדרון ולמחרת התייצבנו אצל הג'וינט, שם כבר החלו לטפל ביהודים החוזרים. עברנו חיטוי, קיבלנו בגדים חדשים, דברי מזון, כלי מיטה, ושכרו מקום מגורים עבורנו.

אבל אחותי הקטנה שוב חלתה בצורה חמורה, רגליה התנפחו מאד. רופא יהודי יחיד נותר בבית החולים היהודי, הוא טיפל בה. כל יום בא לבקרה, הביא תרופה, הזין אותה בסוכר־ענבים, עד שהגיעה לאיתנה והחלימה לחלוטין.

מבין רודפינו ומענינו זהינו אחדים ברחוב. עברנו את רחובות בודפשט בקבוצות, ואם נתקלנו בהם, הכינו אותם עד זוב דם. נקמה פורתא זאת עשינו בהם עבור כל הסבל, ההשפלה, עבור משפחתנו שנפלה קורבן לפשעיהם.

כשנודע לי גורל אהובינו שנשארו בסילאדיצ'ה, לא חזרתי לשם לעולם. לא עניין אותי ששדדו את ביתנו ושכנינו הטובים שמו ידם על מטלטלינו.

את אמי, אחותי הגדולה ובעלה עם ילדיהם לקחו ולא חזרו עוד. וגם אני נטשתי את המקום לצמיתות.

אברהם־אדן בלונדר

כאשר הרשע שלט בזילה

נשארתי בחיים למען לקיים מה שנאמר בספרי הקודש, „ויבוא הפליט" — כדי לספר, כדי לדורות.

חזרתי לעיר נעורי זילה, בירת מחוז סילאדי, באוקטובר 1945 — לאותה זילה שה„פתרון הסופי" רוקן אותה מיהודיה ולא היה לי עוד מה לחפש־לבקר בה, לא משפחה, לא ידיד, לא מודע.

הייתי שלוש שנים בשבי הרוסי והיה זה בגדר של נס שנשארתי בחיים אחרי אין־סוף תלאות ויסורים, רעב ומחלות, בשקלי 40 ק"ג לעומת 95 ששקלתי לפני כן. כמו רבים אחרים, נשארתי „במקרה" בחיים. ואוסיף גם הסבר והוכחה למקריות הישרדותי. עוד לפני שנפלתי בשבי הרוסי, הייתי עם פלוגת־העבודה עליה נמניתי אי־שם באוקראינה, שם סללנו כביש. וה„הונוודים" ההונגרים הגיבורים שבאו למאחורי הקווים כדי להצטייד במזון ושאר צרכים, ירו עלינו רק לשם בידור והצליחו לפגוע ברבים מאתנו. תוך כדי פרצי צחוק ולעג רמים הם צעקו ש„יהודים מסריחים אלה בין־כך לא יורשו לחזור עוד להונגריה" ומוטב שיחוסלו בהקדם.

היו זמנים שעוד הישלינו את עצמנו שהנה יש שלטון של חוק וסדר בהונגריה ובשם החוקיות הזאת קיבלנו על עצמנו להשיג תיעוד, כדי להוכיח את זכותנו לאזרחות. לפני שנת 1944 הייתי סוחר־טקסטיל בזילה (במשלוח־יד זה עסקתי גם פה בישראל עד פרישתי לגימלאות), העיר בה היו בני משפחתי תושבים ותיקים. יש הוכחות לכך שמשפחתו של אבי ישבה במחוז סילאדי במשך מאות בשנים, בכפר בשם צ'יזר וכן בכפר בויאן ליד העיירה קראסנה. על כך שמעתי מפי סבי מיהאי בלונדר, שנולד בבויאן בשנת 1837 ונפטר בזילה ב־1934 ושם הוא קבור בבית־הקברות היהודי. בתקופה בה נתבעו היהודים להוכיח את זכותם לאזרחות (1940) אחרי שההונגרים „נכנסו" לצפון־טרנסילבניה וגם אלינו, עבד בארכיון המחוז ידידי ורעי ויקטור דברצני והוא מצא בארכיון זה תעודה שהעידה, כי אבותי היו חוכרי אדמות באחוזתו של הרוזן בטלן עוד במאה ה־15. בתעודה זו הוזכרו אבותי הקדומים לפי שמותיהם, אבות וצאצאים. ואת הדוקומנט הזה מסרתי במקורו לשלטונות כאשור על קדמות שבתנו במקום ועל זכותנו כאזרחים. אבל מה כל זה עזר?!

לא עזרה גם העובדה שאבי שירת במלחמת־העולם הראשונה בחזית המלחמה כרס"ר והוא זכה באותות הצטיינות גבוהים על שחירף את נפשו למען המולדת ההונגרית. גם לפי חוקי שנות ה־40 היו אותות־ציון כאלה מזכים את נושאם ומשפחתו להיות משוחררים מצווי הגירוש שחלו על יהודים. אבל השלטונות ההונגריים בזילה לא הכירו בזכות־יתר זו ואבי וכל משפחתו שהיתה אתו ב־1944 שולחו לגיטו ומשם לאושוויץ. ואתם יחד כל יהודי זילה, זקנים וצעירים, נשים וטף.

לפי מיטב ידיעתי היו יהודי זילה תושבי המקום מקדמת דנא, דורות על גבי דורות. אני נולדתי בכפר מוצ'ויה באזור נפת שאמשון, שם חיינו עד 1920 כשהעתקנו את מגורנו לזילה. גם הורי אמי היו תושבי מחוז־סילאדי ותיקים — מאנדל שמואל וחיה נולדו וגדלו בשאמשון שם היו להם כרמי יין (יין שאמשון היה מפורסם בכל האזור) ומפעל לזיקוק יי"ש.

ליהודי זילה היתה בדרך־כלל נטיה ל„הונגריות" והיו ביניהם כאלה שחרגו מעבר לגבולות ההתבוללות. אבל היו שם גם ציונים פעילים ומעל כולם יעקב טרנר שהיה לו תפקיד מרכזי בתנועה הציונית בטרנסילבניה. טרנר נפטר עוד לפני תקופת השואה.

הייתי רחוק מזילה ב־1944, שנת הגירוש, רחוק בדרכי השאול והגיהנום. רק בשובי באוקטובר 1945, הועמדתי מול המציאות האיומה, פנים אל פנים — שאשתי וילדתי ושאר בני משפחתי יחד עם רוב נפשות 82 המשפחות היהודיות שחיו בזילה, שולחו לדרך ממנה לא ישובו עוד. זה אי־אפשר לשכוח, זה אי־אפשר לסלוח.

סבתא בלונדר עם נכדתה

חתונה בוילה — 1935

יושבים (מימין לשמאל): האבא בלונדר, הכלה סרנקה בלונדר ואמא בלונדר — מאחורי הכלה החתן ליוש ברגר. מאחורי האבא שני בניו, ארנו ואדן בלונדר, מאחורי האם, בנה איזידור ובנה וילמוש.

משרידי קהלת באבן בחתונה בישראל

גיולה שלמון

היחלצות מיקרית

אבי, יוז'ף שלמון היה בן 62 כשהובל עם אשתו לגירוש. היה סוחר עצים וחומרי בניין אמיד בסילאדיצ'ה. לפי ההוראות, על כל יהודי היה למסור לשילטונות ההונגריים את כל כספו ודברי הערך שברשותו, עוד לפני הגירוש, שתחנתו הראשונה היתה סילאדישומיו. הורי השאירו אצלם 30,000 פנגו (בשטרות), סכום, שהתכוונו לשולחו לנאדיבאניה, שם הייתי במחנה כפייה, כבן 22. מטרתם היתה להבטיח מעט רזרווה, בתקווה, שאוכל לתמוך גם בהם, אולי בחבילות, וכו' אם יתאפשר לשלוח אותן לגיטו.

ידוע היה להם, שהודות לחופש התנועה היחסי, לו זכיתי בתור „מומחה אומן לתנורים וקמינים" במיגזר הטכני של עובדי הכפייה, תחת פיקודו של תת־אלוף רביצקי, הנודע על פעולותיו הברוכות להצלת חיי יהודים רבים, נוכל לשמור על קשר כלשהו בינינו.

ב־2 במאי 1944, יום לפני הגירוש, קיבלתי רשות ו„פספורט" לביקור של יום אחד, לפי הוראה אישית מאת התת־אלוף רביצקי. משפחת איכרים מסביבות נאד'באניה, הציעה לשכן את הורי על הגג לאיחסון החציר, עד לקץ המלחמה, אשר — כך חשבנו — כבר לא רחוק. בהצעה זו ניסיתי לשכנע אותם לברוח. אולם כיוון שאיש לא העלה על דעתו את הדיפורטציה ותוצאותיה הזוועתיות, אבי המיסכן לא קיבל הצעה זאת, בנמקו את סירובו בכך ש„את מספר החודשים שנותרו מוטב לעבור בשומיו יחד עם הקרובים והמכרים", ולעת צורך יוכל לסמוך גם על העזרה מצדי.

לא כך קרה. אישתו השניה של אבי. גיזי, שאהבה מאד את אבי, ביקשה אותי שלא לקחת עמי את הכסף ההוא, כי שוטרים עלולים לחפש אצלי בשעת הזיהוי, ואם ימצאו אצלי את הכסף, זה יכול לגרום לאסון. היא תטמין אותו באדמה או תשרוף אותו. זה היה לילם האחרון בסילאדיצ'ה.

אבל היא לא יכלה לחפור ולהטמינו, כי באחד החדרים בביתנו היה מחסן־נשק של הצבא וליד הדלת היתה שמירה מתמדת. לכן שרפה את הכסף בתנור, וכדי שאבי לא יתרגז על העניין. היא לא סיפרה לאבי על כך. כשהשלטונות באו יותר מאוחר, אולי כעבור שבוע־שבועיים, כדי לסלק עוד כמה רהיטים שניתן להזיז, גילו, שבתנור יש כסף רב, שרוף חלקית בלבד. ובלשי הז'נדרמים הכניסו את אבי למחלקת החקירות והכו אותו מכות רצח. הוא לא יכול היה להגיד מאומה, מפני שבאמת לא ידע על כך דבר. גיזי גם להבא לא גילתה לו את הסוד, כבר לא היה כדאי. אך באופן בלתי צפוי שוב יצאו אליהם החוקרים ועינוהו עינויי תופת ולאחר מכן אבי כבר לא החלים. כך, חולה אנוש הובא לקרון־הבהמות המכוון כביכול ל־„גרמניה". לולא קרה כך, אולי שניהם יכלו לשרוד אפילו באושוויץ. כי אבי היה רק בן 62 ועוד אז בריא וחזק וגיזי היתה צעירה ממנו בכעשר שנים. בהגיעם למגלה בשעת הסלקציה, היא לא נטשה את בעלה שחלה, את אבי היקר המסכן. והלכה עימו שמאלה, לכיוון הכבשן. את קורותיהם שמעתי מהניצולים שעברו את תופת גיטו־שומיו ואושוויץ.

ביום לפני הגירוש כתב אבי את שורות הפרידה על גלויית דאר: „גיולה היקר! חיכיתי לך שתחזור הביתה, אך כפי הנראה לא יכולת לבוא. אין לי כוח לכתוב ארוכות, מחר אנו נוסעים למקום החדש, אני מבקש אותך, בני היקר, שמור על עצמך, התנהג כראוי, אם תהיה הזדמנות, אכתוב לך. מחבק ומנשק אותך אביך. יום 2 במאי 1944" — עבורי השורות הנ"ל, הנראות כבנליות, מהוות אוצר קדוש, שמור ביותר, מסר אחרון מאת הורה מושפל ומובל למוות, ללא עוול בכפיו, עבור בנו, מתומצת בשלושה משפטים אשר כל מלותיו קורנות אהבה של אב, דאגה והכוונה לדרך.

הישרדותי־הינצלותי אירעה הודות לשני מקרים עיקריים: כאשר בסתו 1943 גויסתי למחנה־עבודה צבאי בנאדיבאניה, מזג האויר נהיה קריר ורס"ר אחד חיפש תנורן מומחה בקרב המגוייסים. ראיתי שלא נמצא אף אחד כזה, והתייצבתי ואמרתי שאני תנורן מקצועי. בבית, במחסן הקרשים החזקנו גם אריחי־חרס עבור בניית תנורים להסקה, לכן היו לי מושגים כלשהם בנושא. הרס"ר שלח אותי לדירתו כדי שאתקן את תנורו שפלט עשן לתוך הדירה. לאחר שהצלחתי לתקנו וחזרתי לקסרקטין, סיפרו ה־„ותיקים" שעד אז היה למחנה תנורן קבוע שכבר השתחרר מהשרות. שפר גורלו של זה — סיפרו — מפני שכל הזמן היה בעיר ועבד בדירות הקצינים ורק ללילה חזר ללון. גם בקסרקטין הענקי היו 50—60 תנורים וגם אותם היה צריך לתחזק ולתקן לעתים קרובות.

קסרקטין זה היה מרכז כל צפון־טרנסילוואניה לגיוס לשירותי עבודה וממנו אורגנו ונשלחו היחידות לכיוונים שונים, ברובן לחזית הרוסית. כאן ישב ופעל כמפקד תת־אלוף אימרה רביצקי.

בשטח הקסרקטין פעלו בתי מלאכה שונים (חייטות, סנדלרות, מסגרות, צבעות, פחחות וכו'), בהם עבדו מי שנקראו „צוותי הנשארים במקום". אלה, אפילו היו מצורפים ליחידות ששולחו למקומות שונים, נשארו „זמנית" במרכז הגיוס.

העובדה שהצלחתי להישאר ב־נאדיבאניה עד לסיום המלחמה, הצילה בלי ספק את חיי, כי אנשי פלוגתי מתחו גדרי תייל בהרים מכוסי שלג בסלובקיה ופעמים רבות לא בא אל פיהם כל תבשיל חם במשך שבועות, לא היתה להם אפשרות להתרחץ, ורובם אבדו בטיפוס ובמחלות אחרות.

והיה מקרה שני בו אני תולה את הישרדותי: בסתיו 1944, כאשר הצבא הסובייטי התקדם לכיוון טרנסילוואניה

וכבר ללא מכשול משמעותי, המחנה שלנו החל לארוז ולהתכונן לנסיגה לעבר הונגריה. החרימו עגלות על סוסיהן ומי שהתייצב ואמר שידוע לנהוג בהם, היו לו סיכויים שלא ייאלץ ללכת ברגל בשעת הנסיגה. אני לא התייצבתי ליד העגלות כשהתחילו לנוע, בגלל שרציתי להישאר במקום עד שרק ניתן. כאשר העגלות התרחקו, הגיעה הידיעה על הכרזת הכניעה של הורטי, מושל הונגריה. השמחה היתה גדולה, כולנו עזבנו את הקסרקטין והתפזרנו בעיר. אך התברר ששמחתנו מוקדם מדי, כי סאלושי, מנהיג תנועת צלב־הקרס הנאצית עלה לשלטון. ופירסם ברדיו ועל גבי פלקטים, שכל מי שנטש את יחידתו ולא יחזור, ייחשב כעריק.

אני הצטרפתי לקבוצה בת 25—30 עובדי כפייה שערקו ולא חזרו. התקבצנו בתוך מינסרה וחסיד אומות העולם תת־אלוף רביצקי שלח אלינו כמה אנשי ליווי ממוצא טרנסילוואני על קציניהם, עגלה מלאה מזון־שימורים ודברי מאכל אחרים, בצירוף צו תנועה ליער שנמצא במרחק קילומטרים רבים מדרך המלך (הכפר ההררי בלידאר) „על מנת לחטוב עצי הסקה". שהינו שם כשבועיים ימים, עד אשר חיילי הצבא הסובייטי כבשו את נאדיבאניה וסביבותיה. בשבועות הראשונים אחרי השיחרור נפלו הרבה יהודים בשבי רוסי כעובדי מחנה כפייה לשעבר ורק כעבור שנים שוחררו.

תיארתי את הדברים הנ"ל, מפני שהסיבה השנייה שהביאה להצלתי היתה עובדה מקרית: שלא התייצבתי ליד העגלות בעת הנסיגה. אותם חברי למחנה, שבחרו מרצונם בדרך הנסיגה, היו באמצע המסע לקורבנות התקפה אוירית.

אין לי ידיעה על כך אם מישהו מהם נשאר בחיים.

Az 1939 IV. tc. alapján a leszármazás igazolásához bélyegmentes.

KERÜLETI RABBISÁG mint izr. anyakönyvi hivatal SZILÁGYCSEH

Ikt. sz. 14-941

Bizonyitvány!

Alólirott mint a szilágycsehi aut. izr. anyakönyvi hivatal anyakönyvvezető főrabbija hivatalos lelkiismerettel bizonyitom miszerint néhai Salamon József születésének éve 1820 körül Felsőszivágy községben volt.- Amit annál is inkább állithatok, mert ezen család ősidőktől fogva Felsőszivágy-i származású továbbá számos gyermekének születése ugyanott van bejegyezve.- Azontul mint 81 éves ember s mint 61 év óta működő főrabbi, összes hiveimnek származási körülményeit alaposan ismerem.-

Ezen bizonyitványt rendes anyakönyvi adatok hiányában, azoknak pótlásául adtam ki Salamon József szilágycsehi lakósnak, aki a fenti néh. Salamon Józsefnek unokája.-

Kelt: Szilágycsehben 1941 február 26.ikán

KERÜLETI RABBISÁG mint izr. anyakönyvi hivatal

[illegible]
anyakönyvvezető
főrabbi

תעודת לידה משנת 1820

בן סלומון

אקורדים אחרונים בז׳יבו

בין האישים הבולטים של קהלת ז׳יבו היה הרופא ד״ר לוי לאיוש, שהיה מעורה היטב בקרב אנשי המקום כמו בקרב יהודי הכפרים מסביב, גם כרופא שנזקקו לעזרתו וגם כמי שנולד באחד הכפרים הסמוכים, בסלסג (Szélszeg) שעל הנהר סמוש. חינוכו היהודי וידיעותיו ביהדות המקורית — כפי שהבינוה בדרך־כלל — היו אולי לקויים, אבל כבעל אינטלקט בולט וכאחת הדמויות המרכזיות בתנועה הציונית בטרנסילבניה (פירסם את מאמריו ביומון הציוני „אוי קלט״), הוא זכה להערכה בקרב אנשי הקהלה. ואולי משום־כך הוא נבחר לכהן כראש־הקהלה בסוף שנות ה־30 כשכבר נשתבשו סדרי השלטון ומצוקות רבות פקדו גם את יהודי העיירה ששמו בו את מבטחם, כי ידע לנווט את הקהלה בין המים הזדונים.

בשנת 1939 טרם ידעו יהודי צפון־טרנסילבניה וקהלת ז׳יבו בתוכם, כי כעבור שנה יעבור חבל־ארץ זה לשלטון הונגרי. ד״ר לוי עשה מאמץ להניח יסודות חדשים לחיי הקהלה, שידעה במשך שנים רבות תלאות רבות בגלל חילוקי דעות ששררו בתוכה שהתלקחו עד כדי מחלוקות ומריבות שנראה היה, כי אין לפשר בין המעורבים בהן. לכאורה היו אלה מחלוקות לשם־שמים, בין כת קטנה של חסידים ובין רוב הקהלה של „מתנגדים״ על עניני השוחטים והשחיטה הכשרה. כל צד התחפר בעמדותיו, בלי יכולת להזיז צד זה או אחר. והיו לכך השפעות הרסניות שבעלי רגש האחריות „הנייטרלים״ חיפשו להן תיקון. והם קיוו שהמפתח לתיקון המצב נמצא בידי הרופא ד״ר לוי בעל המעמד הרם בקרב יהודי המקום, שנבחר לראשות הקהלה, הגם שלא נחשב לאיש אורתודוכסי מובהק.

להלן יסופר על קטע אחד בלבד מפעילותו בתפקידו זה. הוא ראה לנכון להתחיל מן היסוד, מהנהגת דרכי חינוך יהודי שיענו לצרכי הפדגוגיה המסודרת וגם לתביעות ההורים שרצו לגדל את ילדיהם על ברכי תורה ודרך־ארץ — תוך תשומת־לב גם לתביעות שהשלטונות עשויים היו להציג או עלולים היו להתנכל לחינוך הקונפסיונלי, הדתי־היהודי. בעצה אחת עם ר׳ שמעון גרוזינגר ז״ל, שהיה תלמיד־חכם מובהק, מחניכי ישיבת־פרשבורג בה שולבו תורה־עם־דרך־ארץ, הובאה תחילה מחנכת מבוגרות הסמינר לגננות ומורות בצ׳רנוביץ. אבל זו איכזבה מהר את אנשי הקהלה בהתנהגותה שלא היתה לפי רוחם ולכן פוטרה. במקומה הובאה לז׳יבו שרה פינקלשטיין, בוגרת הסמינריון למורות „בית יעקב״ בצ׳רנוביץ מיסודה של אגודת־ישראל — שבמרוצת הזמן, עם נשואיה עם בן ז׳יבו, דוד בק, הפכה לידועה בשם שרה בק. גרוזינגר עצמו לא שלח את ילדיו לצקת מים על ידיה של גב׳ בק, שלמרות חינוכה האגודאי היא הצהירה בבואה שהיא ציונית והיא מתכוונת להנהיג את שיטת „עברית בעברית״ בהוראתה.

שרה בק התחילה לפעול בז׳יבו בשטח ההוראה בראשית שנת הלימודים 1939, עוד תחת השלטון הרומני. הקהלה לא הכירה עד אז לימודי יהדות על יסודות מודרניים, פדגוגיים. לא היה בנין לאכסן בו בית־ספר כזה, לא היו ספרי לימוד וההורים לא היו מודעים לתפקיד שמחנכת מלומדת עשויה למלא. היה צורך להתחיל הכל מבראשית, כי מי ידע עד אז בז׳יבו או בקהלות דומות לה על חינוך יסודות היהדות תחת שרביטה של פדגוגית מדופלמת.

הלימודים התנהלו בחדר־הישיבות של הנהלת הקהלה בחצר בית־הכנסת,חדר על 5—10 מטר שבו היה שולחן ארוך והמורה הוסיפה לריהוט ארבעה ספסלים ארוכים עליהם הושיבה את תלמידיה. בהעדר ספרי לימוד, היא השתמשה באמצעים ויזואליים, כגון מפת ארץ־ישראל שתלתה על הקיר וכן דגל רומניה יחד עם דגל כחול־לבן. והאמצעי העיקרי היה לוח שחור עליו כתבה המורה בגיר לבן אותיות עבריות שיום אחר יום חיברה אותן יחד למלים ומשפטים שהחדירה את משמעותם למוחות תלמידיה.

היתה כמובן „התקוממות״ אורטודוכסית נגד שיטת החינוך הציוני הזה, אבל המורה עצמה היתה אשה יראה ושלימה וחינוך תלמידיה היה לפי כל כללי הדקדוקים שדקדקו עם ילדי־דרדקי בקהלה אורטודוכסית. והישגיה ניכרו תוך זמן קצר ביותר, כי הודות לשיטת עברית־בעברית, תלמידיה לא רק למדו להתפלל, אלא גם הבינו מה הם מתפללים והתקדמותם גם בלימודי קודש הראו הישגים גדולים.

ב־1940 בא שלטון הונגרי במקום הרומני גם בז׳יבו והתהפכה הקערה על פיה. אך לקהלה היה מזל עם המורה שרה בק. הודות לידיעותיה גם בשפות ההונגרית והגרמנית היא נרתמה להוראה גם בבתי־הספר הממשלתיים המקומיים, כי רבים גם מההונגרים שחילופי השלטון זימנו להם הזדמנויות להתקדם בקאריירות שלהם, חינוכם היה לוקה בחסר והיא עזרה להם לקנות דעת במקצועות שונים. והיתה שאיפה מיוחדת לרכוש ידיעה בשפה הגרמנית והיא היתה מקור יחידי במקום להשיג שאיפה זו. הודות לכך היתה אולי פחות התנכלות מצד השלטון לחינוך הדתי היהודי מאשר במקומות אחרים.

הנהגתו של ד״ר לוי בקהלת ז׳יבו נתנה כבר קודם־לכן כיוון ציוני, כי עוד באמצע שנות ה־30 הוא הקים חות־הכשרה במקום, בה התמחו חלוצים לעתיד בעבודות חקלאיות וביחוד במקצוע גננות־הירק, תחת מדריכים בולגריים. היה חוג של ציונים מסביב שנתן לו עידוד, כגון אמיל ינוביץ המשכיל, בעל חנות למסגרות וזגגות. וכן מיהאי בק שהיה מעין „אישיות מרכזית״ בקרב הפעילים הציונים, שבבחירות לקונגרסים ציוניים ייצג באזור את ההסתדרות הציונית הארצית. והיה ר׳ יעקב וייס, ת״ח משכמו ומעלה ובעל סמכות בקרב הציבור הדתי (אחיו ר׳ דב־בר היה המנכ״ל הראשון של משרד הדתות בישראל אחרי קום המדינה), שבנו יוסף ובתו שרה עלו ארצה עוד בראשית שנות ה־30. ולצדו

של ד״ר לוי עמדה גם דמות מיוחדת במינה באזור זה, אבא סקלי — מיוחדת, כי היה שומר מצוות ויחד עם זה תפס כהונה חשובה במנגנון השלטון בהיותו קצין מחוז (מזכיר אזורי) בימי השלטון הרומני.

היה בז׳יבו „גרעין קשה״ של ציונות בתמיכת משפחות ינוביץ, שטרק, וייס, הרשקוביץ, בק, שוורץ וכו׳ — שהיו בעלי השפעה מכרעת במקום גם כבעלי מעמד כלכלי חזק. למתנגדים לא היתה תקוה לערער את השפעתם. את היסודות הניחו עוד בראשית שנות ה־20 הרב משה קליין ז״ל (שהיה אח״כ רב בארה״ב ושם נפטר) וכן הרב נפתלי יואל קליין (שגם הוא כיהן כרב בניו־יורק ושם נפטר) — שהביאו את הציונות לז׳יבו למרבה הפלא, ישר מישיבת פרשבורג בה למדו בנעוריהם. הראשון גר בז׳יבו בתוך משפחת ינוביץ ממנה נשא אשה ואילו השני גם הוא התחבר עם ז׳יבו על־ידי נשואין מבנות המקום, ממשפחת יודוביץ (ר׳ שאול ירמיה יודוביץ׳ היה ראש קהלת ז׳יבו במשך שנים רבות, עד אחרי מלה״ע הראשונה). ושוב עולה השם „קליין״ בארועים המאוח־רים של הקהלה, כאשר המורה שרה בק נוסעת בשנות ה־40 עם תלמידיה לקלויזנבורג־קלוז׳ כדי להעמידם למבחן בפני המורה־המחנך העברי, הרב אליהו ז״ל (נפטר בבאר־שבע בגיל 93), אחיו של ר׳ משה הנ״ל. התלמידים עמדו יפה בבחינה זו, הם דיברו עברית, סיפרו בשפה זו מה קראו בספרים, מה ראו בקולנע ועל טיוליהם בצוותא וכמעט ולא התקשו בשום ביטוי — ועוררו התפעלותו של המחנך הבוחן. והמורה שרה בק אומרת היום:

„על היותי כה שקדנית ולפעמים קפדנית, היו לי נקיפות מצפון כעבור זמן. מתוך ששים תלמידי בשנה השלישית לעבודת ההוראה שלי חזרו אחרי המלחמה, מן הגירוש, רק כ־5—6. ועד היום אינני סולחת לעצמי על שלא הייתי יותר נוחה אליהם ולמה לא הרשיתי להם לשחק יותר וליהנות מהחיים, שקופחו כה מהר. עד היום יש בלבי בקשת סליחה על כך״.

השלטון ההונגרי התחיל בשביל היהודים בתקוות, אך ככל שעבר יום אחר יום וככל שארך יותר שלטון זה, הוא הפך להם למפח־נפש. והסתיים בשבילם במאי 1944 בתהלוכה רבת היסורים אל תחנת הרכבת, כדי להעלותם על קרונות הבקר לשם העברתם לגיטו. הלכו בתהלוכה זו משפחות־משפחות, כל אחת עם צרורותיה, עם קמח בתוך מיכל, עם שומן־אווז בתוך צנצנת, עם כלי־מיטה קשורים יחד.

והנה צועדת בתוך תהלוכה עגומה זו דמותה הגאה של אם הינוביצים, אלמנתו של ר׳ אברהם־שמואל־בנימין — הדודה בריינדל, כפי שקראו לה — ובחיוך על פניה היא פונה כה וכה אל חלונות הבתים בהם הצטופפו גויי ז׳יבו ועקבו אחרי התהלוכה. היא חייכה כלפיהם וחזרה ואמרה, „להתראות, להתראות״.

תהלוכה זו של זקנים, נשים וטף — כי הגברים נעדרו, הם היו מגויסים לגדודי עבודת כפיה — היתה כבר אז, ברחובות העיירה, הגיהנום עצמו, השפלה והפיכת היהודים לאבק בו אדם לא יתחשב. מי יכול היה להעלות על הדעת שזה רק השער לגיהנום.

היו שם אנשים שהיה להם עוד קודם לכן מידע על הצפוי בסוף הדרך. אמיל ינוביץ, יהודה וייס, שולי שוורץ ואחרים היו מלחשים ולא העיזו לגלות לפיהם מה שלבם ידע, בוודאי לא באזני נשים וילדים קטנים. הגברים היו בעבודת כפיה, נפלו בשדות המוקשים של אוקראינה או נישבו על־ידי הרוסים, רוב האוכלוסיה היהודית רעבה ללחם, הם היו לחוצים מכל צד בגזירות ורדיפות — ומה יכול להיות עוד יותר גרוע? הנהגה רוחנית כבר לא היתה, הרב הזקן נפטר, הדיין איבד את כח רצונו, ד״ר לוי גויס עוד קודם לכן (הוא עונה עד מות במחנה אבנזה) ואיש לא נטל עוד יוזמה להנחות את הציבור.

בגיטו התפללה בריינדל ינוביץ הזקנה רק תפלה אחת: שלא יירד גשם בלילה, כדי שהילדים והתינוקות באהלים לא יירטבו ולא יחלו. כן, הגיטו, גיטו שומלו־צ׳הי! שם רוכזו כל יהודי מחוז סילאדי — עוד מדרגה לתוך התהום. התעללות הז׳נדרמים בעלי כובעי הנוצה לא ידעה רויה וכל מטרתם היתה, להשפיל, לדרוס, לא להותיר זיק של תקוה. אסרו להתפלל, ללבוש טלית ותפילין, גזזו את הזקנים ולא חדלו לגדף ולקלל נשים וזקנים בשפה הגסה ביותר — כי לא ידעו שפה אחרת. מי שנתפס מניח תפילין, קשרו ידיו מאחור ותלוהו בפרקי ידיו ומעינוי זה גם החזקים ביותר התעלפו. כך מצאו מגורשי ז׳יבו בוקר אחד את קורצ׳י קליין, שנתלה על רצועות התפילין אותן כרך כדי להתפלל. חלקם הגדול של מגורשי ז׳יבו יצאו מהגיטו ברכבת האחרונה — לאושוויץ, טרנספורט שלישי, כפי שמכנים את זה היום. זקנים וחולים היו ברכבת זו. ובאחד הקרונות אמא ינוביץ, בנותיה וילדיהן, האחים וולברג ועוד. היה צפוף מאד ללא מקום לזוז, הצעירים התחלפו בעמידה ואם ישבו, ישבו אחרים על ברכיהם. הקיא והצואה רוקנו דרך אשנבי הקרון. ועוד היו גם מפחי שומן־האווז שסחבו אתם ללא טעם ותכלית. למה ועל מה? הרכבת היתה עוצרת בתחנות רבות בהן חנו רכבות אחרות עם צבא גרמני. את שומן־האווז נתנו להם תמורת מיכלים עם מי שתיה, כדי שאפשר היה להשקות את הילדים ולהשקיט את בכיים.

סופו של המסע היה, תחנת הפתרון־הסופי. הזקנים והחולים ונשים עם ילדים קטנים נשלחו לכיוון אחד. גם אז לא ידעו בני ז׳יבו מה „הכיוון״ הזה. קצין גרמני שאל פה ושם בהונגרית, אולי כואב לכם משהו, רגל או גב ואם כן, תוכלו להצטרף לזקנים ולילדים. הלכו יחד שרה בק, חיה׳לה ינוביץ, בתה של דודה בריינדל ואוה ינוביץ, בתו של אמיל. ירד גשם ומרחוק נראו נערות מגולחות־שער שכיסו את ראשיהן בחצאית שלבשו. אלה בוודאי משוגעות, כי למשוגעות מגלחים את השערות — זו היתה ההשערה. כעבור חצי שעה גם הנערות מז׳יבו היו מגולחות־ראש. יבשות מצמא כאשר כל המים שיכלו להשיג במשך הנסיעה ברכבת, ניתנו לילדים — הן כרעו עתה על תעלת־בטון בה זרמו מים, כדי להשקיט את צמאונן וראו את עצמן משתקפות במים, ראו את עצמן ולא זיהו את עצמן — זרות היו לעצמן בראשיהן המגולחים.

מה שציפה להן היה, דחיפת קרונות מלאי אבנים, עבודת פרך שהתישה את כחותיהן. ותוך כדי דחיפת הקרונות קרתה תאונה לחיה׳לה ינוביץ שרגליה נלחצו בין שני קרונות.

רופאה־אסירה בבית־החולים, ד״ר שטיין, טיפלה בה, אך כעבור זמן הודיעה שלא תוכל להמשיך להחזיק אותה בין חוליה, כי אצל חיה׳לה נתגלה גם ליקוי בריאות ואין ברירה אלא להעבירה למחנה שטוטהוף. זה גרם לחרדה גדולה, כי היה ידוע שלחולים בשטוטהוף אין הרבה סיכוי להאריך ימים.

בנות ז׳יבו הועברו ממקום למקום בשלבים האחרונים של המלחמה וכך הגיעו גם לריגה בירת לטביה שם עבדו בגני ירק, מה שנתן להן אפשרות להחליף ירקות תמורת לחם עם כל מי שהיה מוכן להחליף, עם חיילים, עם אנשי המקום. פעילות „מסחרית״ זו הוסתרה כמובן מהגרמניות הממונות עליהן כקאפו, אף שהקאפו הראשית שהיתה מנהלת בית־זונות לפני המלחמה, ידעה והעלימה עין. הן השאירו מאחוריהן את אוה ינוביץ שאושפזה כשמצבה על סף גויעה, על סף המות. „מה תגידו לאבא על מותי, איך תספרו לו ?״ — שאלה כשחברותיה נפרדו ממנה, בשטוטהוף.

אך בלילה אחרי פרידה קשה זו שיחררו הרוסים את מחנה שטוטהוף וגם בית־החולים בתוכו בו שכבה אוה. והיא קיבלה טיפול רפואי מסור שהודות לו הבריאה. אחרי המלחמה היא היגרה לארה״ב והצטרפה לקרוביה שם.

הקבוצה הקטנה של בנות ז׳יבו שהיו בריגה ובשטוטהוף שם שוחררה, חזרה אחרי טלטולים על פני חורבות אירופה, „הביתה״. הביתה ? צללי אדם חזרו לבין חורבות, לבין צללי עיי חרבות. חזרו בתקוה למצוא את משפחתם ובז׳יבו התלקטו השרידים, נשים וגברים ממחנות ההשמדה ומפלוגות לעבודת כפיה. עוד ניסו לשקם את קהלת ז׳יבו, פתחו עסקים, אספו את המטלטלים השדודים, שיחקו תפקידי עסקנים וראשי קהלה. אך עד מהרה התברר שבגיא ההריגה אין להם תקוה. והתחילו להתפזר לכל עבר, עזבו אחד־אחד, רובם עלו ארצה ישראל, מיעוטם היגרו לארה״ב. ז׳יבו היהודית חיה היום רק בזכרונות השרידים שנותרו בחיים.

ישראל וייס

אחד בכפר, שנים במשפחה

ראטון Rátony ברומנית Ratin כפר של הונגרים ליד סילאג׳ קראסנא. ישבה בו משפחה יהודית אחת. בסוף המאה ה־19 הגיע לכפר יהודי בשם מיהאי (יעקב) קאוץ Kautz שמוצאו מהעיר קראקא שבגליציה. היה יהודי דתי שומר תורה ומצוות. קנה קרקעות והקים משק חקלאי מפותח בבעלותו גם בית־מרזח. היה מקובל מאד על אנשי הכפר שחבבוהו וכבדוהו על יושרו והגינותו. נפטר בשנת 1930. אחת מבנותיו עלתה ארצה עוד בשנות העשרים והצטרפה לקבוץ גנוסר.

אחת מבנותיו נישאה למרדכי צבי (מארטון) וייס, שבא מהכפר וואלקו Román-Valkó. הוא ניהל את המשק החקלאי שהורחב ופותח על־ידו, גם הוא זכה לאהדת אנשי הכפר. בשבתות ובחגים נכנס מארטון וייס לקראסנא להתפלל במנין. לשם כך התקינו עירוב־תחומין. ילדיו של וייס למדו בחדר ובישיבה המפורסמת של קראסנא. בכלל היו בני משפחת וייס חלק של קהילת קראסנא, שהיתה, כידוע, אחת הקהילות החרדיות ביותר בכל טרנסילבניה.

כשנכנסו ההונגרים לכפר בקיץ 1940 לא השתנה כמעט יחסם של אנשי הכפר למשפחה היהודית, פרט להגבלות הכלליות שהחוק הטיל על כלל היהודים במדינה. זמן קצר לאחר מכן החרימו השלטונות את בית־המרזח והגבילו את הפעילות במשק החקלאי. כתוצאה מכך סבלה משפחת וייס מקשיי פרנסה וקיום. במאי 1944 הועברה משפחת וייס למקום הריכוז בקראסנא ומשם הועברה לגיטו שאמלוי. מארטון וייס ואשתו הועלו על המוקד באושוויץ. מבין חמשה ילדיהם נשארו בחיים ארבעה (שלושה מהם עלו ארצה והקימו משפחות).

יצויין במקרה חריג, כמעט ללא תקדים, שביתו של וייס נשאר שלם עם כל תכולתו ואיש מאנשי הכפר לא נגע בו. כשחזרו בני וייס לכפר לאחר השואה, מצאו את הבית סגור וחתום בחותמת השלטון ההונגרי, בדיוק באותו מצב שהשאירו אותו. בהמות המשק חולקו בין כמה מאנשי הכפר והן הוחזרו לבעליהן.

בכפר סמוך צ׳רשה (Cserese) המצב היה עגום בהרבה, בכפר זה ישבה משפחת פריד, שאם־המשפחה היתה בתו של מיהאי קאוץ מראטון. כשהגיע ב־1940 הצבא ההונגרי לתחומי הכפר התפוצצה עגלה עמוסת תחמושת, מפקד היחידה ההונגרית הטיל את האשמה על הרומנים, תושבי הכפר, וכנקמה על המעשה(הרומנים הכחישו בכל תוקף שהיה להם יד במעשה) נרצחו בו במקום כשמונים רומנים. בהמשך למסע הנקמה נרצחו גם ארבעה מיהודי הכפר, שני בנים של משפחת פריד, ואב ובן ממשפחת זילברשטיין (שהיתה קרובה למשפחת פריד). רק ילד אחד כבן 13, שאף הוא נורה, נפצע קל וניצל מן הטבח. הגב׳ פריד, שהיתה אז אלמנה, הועמדה לדין בבית־המשפט המחוזי בעיר זילאה, על הוצאת דיבה והשחרת הצבא ההונגרי, שרצח את בניה. כומר רפורמאטי מזילאה, אדם הגון, התערב לטובתה וכך יצאה זכאי.

רשם י.י. כהן מפי ישראל וייס, נחלים

יהודית פרקש

סיפורי מהתחלה עד הסוף

למדתי תפירה אצל פרקו וייס בשומלו והשתחררתי מהחניכות באביב 1944 והבאתי הביתה מלאת אושר את 36 הפנגה שהיו שכרי הראשון. עדיין לא הייתי בת 17. בבואי הביתה מצאתי שמבשלים ואופים ולא שיערתי שאשמח זמן קצר ביותר בכסף שהרווחתי. למחרת לקחו ממני את הכסף יחד עם כל יתר הדברים. אותו יום שהבאתי את שכרי הראשון, עסקנו בטרדותינו עד שעה מאוחרת בלילה ואבי התחנן שאלך לישון, כי מי יודע אם עוד נזכה אי־פעם לישון בתוך מיטה. בשעה מאוחרת בלילה הגיעו יוסי לקס וגם הדוד דוידוביץ׳ המסכן, וכן מוישי וידר שהיה דודי. מביתנו הם עלו אל היערות, בתקווה שינצלו מהליכה לגיטו. אך כעבור כמה ימים בכל זאת חזרו, כיוון שחיפשו את המסתתרים וראש השלטון קראסנאי נתן פקודה כזאת (גם פושעים נחותי דרגה ממנו כבר תלו על עץ, אבל הוא יצא בעונש של כמה שנות מאסר בלבד). הוא היה מפקד הגיטו של יהודי סילאדי, שהיה הגיטו האיום ביותר. לקחו מאיתנו את כל צורכי המזון, צופפו אותנו בשטח בית־חרושת ללבנים שבו התנאים היו גרועים מאשר באושוויץ, שגם בה התנסיתי אחר־כך. תחבו לידינו כלי לקבלת מנות המזון, אבל למעשה הרעיבו אותנו. במחסן התקלקלו דברי האוכל ואנו לא קיבלנו מהם ורעבנו. לקחו אותנו לפעמים לעשות סדר במחסן הזה ואם הצלחנו לשים את ידנו על צנצנת קטנה של ריבה, עשו מזה תה לארוחת הבוקר כאשר טפטפו ריבה כדי כפית למים הרותחים בתוך כוס. עינויי גוף, מכות, כל מה שאי אפשר לתאר במילים, מה שרשעות יכולה להמציא, התרחש לנגד עינינו.

ביום הראשון של חג־השבועות פירסמו שנקום כולנו בשעה ארבע לפנות בוקר, כי למחרת יקחו אותנו למקום אחר. שוב ערכו חיפושים אצל כל אחד ואחד, שמא הסתיר משהו ואחר־כך לקחו אותנו אל יער האורנים של שומלו, שהיה כה יפה לפנים וכה הרבה שירה שרו עליו. כל אותו יום הושיבו אותנו תחת השמש הקופחת בלי מזון ושתיה ולקראת ערב הוליכו אותנו אל קרונות הבהמות, 70 בכל אחד. בדרך מצאתי מעט קמח בתוך שקית קרועה. מהמשפחה היינו שם חמשתינו עם שני ילדיו הקטנים של אבי מנישואיו השניים, מלכה׳לה ואברום׳לה, כבני 4—6. אמי היתה בתו של אליהו רוס האופה. וכאן אזכיר ששמה של סבתי ז״ל אינו זכור לי. לאמי היו עוד שני אחים בשם: יעקב וציון וכן אחות בשם זלדי. הבחורים היו בפלוגות לעבודת כפיה, הם לא היו עמנו.

בז׳ סיוון תש״ד שילחו אותנו אל תוך הבלתי ידוע, היה יום שני בשבוע. בקרון הבקר ישבתי ליד אחות אמי אשת אלק רוזנברג, ובקירבתי היו גם שנדור בלאו ואשתו — שמשבעת ילדיהם אף אחד לא חזר — קיבלנו מים ולחם כצידה לדרך וגם דלי לעשות צרכינו. הצפיפות היתה איומה, חום בלתי נסבל, רעב, זאת היתה הדרך. אמי ראתה שאני הולכת ומאבדת את ההכרה. הדודה שוורץ, בת משפחת היימליך שישבה בקרבתי, נתנה לי שני שיני שום וכמה פירורי לחם ומזה התאוששתי. ואז לקחה אמי — בתו של האופה — את מעט הקמח שמצאתי, עירבבה במעט מים ואת הבצק שעשתה בצורה כזאת, רידדה בין כפות ידיה ושמה את הבצק על נייר וקירבה אל החלון, ושם הבצק הזה התייבש. וזה היה באמת המצה שאנחנו ידענו עליה מיציאת מצרים, זה הבצק שלא החמיץ ובו האכילה אמי את הילדים וגם לי נתנה. המבוגרים, ביניהם סבתי, לא בא אוכל לפיהם והסבתא נראתה לי כמי שהשתבשה עליה דעתה, היא אמרה שהיא רוצה ללכת הביתה, חיפשה את הפתח וחיפשה את מיטתה. הדבר הזה עולה בזכרוני עד היום הזה, ואולי זו הסיבה שאנחנו כה רועדים לגורל נכדינו ולחייהם.

כאשר הרכבת עצרה סופית, הגיע דודי אימרה מרמורשטיין — שחזר למעשה לגיטו רק כדי שיוכל להיות יחד עם הוריו הקשישים — והביא לנו מעט לחם שקיבל מאנשי קלוז׳ שגם הטרנספורט שלהם הגיע באותו זמן ולהם לא חסרו דברי מזון כמו לנו. הפרידו אותי מעל הורי, עוד הספקתי לרוץ אליהם כדי לנשקם. מה ידענו מה יהיה גורלו של מישהו מאיתנו.

הגיעה הרחצה, גזיזת השערות, ההתכערות, עד כדי כך שלא עוד זיהינו זו את זו. שישה שבועות הייתי יחד עם אחותי מינצי, בסוף התקופה הזאת אמרו שתהיה סלקציה ויקחו את המתאימות לעבודה. הייתי רזה מאוד והפרידו אותי, סגרו אותי בבלוק־17, אך כאשר התהלוכה סודרה בשורה, התחמקנו מתוך הבלוק ושוב הייתי עם מינצי. שוב בא החיטוי ואחר־כך קיבלנו מרגרינה ודבש ועמדנו כל הלילה תחת כיפת השמים ולמחרת המשכנו לעמוד תחת השמש החמה. חיכו לתליין מנגלה שיעשה את הסלקציה. היינו מתוחות עד התפקעות עצבים, אך משום מה הוא לא הגיע וגם הרכבת לא הגיעה. בערב הכניסו אותנו למחנה הצוענים, איפה שלא היה מים וגם לא חשמל וגם לא ביוב. אחרי שנעשה חושך, ציוו עלינו להתפשט והוציאו אותנו שוב בכיוון לא ידוע.

יכולנו לחשוב רק על הכבשנים. אנשי האס.אס. החזיקו פנסים ביד ואם גילו שמישהו רצה להסתיר משהו, סטירות הלחי צלצלו בתוך החושך.

התהלוכה יצאה סוף־סוף לדרך, ותוך כדי כך חילקו בגדים ללבוש. יש מי שזכתה בשימלת תחרה, או בשימלת ערב לנשפים, הגבוהות קיבלו שמלות קצרות, הקטנות — ארוכות. אם הנסיבות לא היו כל כך מעציבות, יכולנו לחשוב שאנחנו הולכים לנשף פורים. עברו שוב ארבעה ימים ושוב חיטוי והנה הגיעו הקרונות „הגואלים". סך הכל היינו שם כ־1,500 ותהליך המיון היה כרוך במתחים בלתי נסבלים, כי הפרידו בין אימהות לבנות, בין אחיות, את זו שלחו לקבוצה אחת ואת האחרת לקרון אחר. היינו כ־500 שנשלחו יחד אתי לזלצוודל, ובהגיענו למטרתנו, קיבלנו כל אחת מיטה משלה,

מצע של קש ושמיכה דקה. היה גם כר והיה גם צלחת של אמאייל. אחותי רצתה ליטול צלחת פורצלן, אבל אמרתי לה שתוותר הפעם על חוש היופי שלה, כי החרסינה עלולה להישבר והיא תישאר ללא צלחת.

עבדנו במפעל לייצור תחמושת בשתי משמרות, כל משמרת בת 12 שעות. התזונה היתה דלה, העבודה היתה מאוד קשה, אבל שמחנו שיש לנו מקום־עבודה מסודר. עבדתי ליד שתי מכונות, הרימותי ארגזים כבדים, מילאתי אותם, הרקתי אותם. לבושי היה סך הכל לבוש תחתון, שמלה ומעיל ואם רצינו להתנקות, כיבסנו פעם את הקומבינזון ואז נשארתי בשמלה או שכיבסתי את השמלה ואז נשארתי רק במעיל, או שכיבסתי את המעיל ואז נשארתי עם מה שהיה עלי ללא המעיל. כאשר הגיע החורף, לא יכולנו עוד ליבש את בגדינו בחוץ, כיבסנו בהפסקות וייבשנו על הרדיאטורים, כי במחנה עצמו הברזים היו קפואים והתמלאו קרח ושם אי־אפשר היה לכבס.

בחלק השני של המחנה היו אוקראינים שגם אותם הביאו לעבוד במפעל, אבל הם לא היו עובדים ברצון ולכן לקחו אותם משם ומי יודע לאן. במקומם הביאו טרנספורטים חדשים של אסירות משלנו ומספרנו גדל לכדי 1,500 ואז איחדו את שני המחנות והסירו את החוטים המחושמלים. באביב התחילו האזעקות וראינו את תושבי המקום כשהם בורחים. אותנו הכניסו צפופים למקלטים וסגרו עלינו את הדלתות.

עלי להזכיר טרם שאשכח את אלה שהיו אתי שמה. כך שתי האחיות וויינברגר מהעיר מרגיטה, איטקו וטובי (עד כמה שידוע לי הן חיות עכשיו בגרמניה — האם גם זה יכול להיות אחרי מה שקרה ?). ערב ראש־השנה נטלה טובי תפוחי אדמה ורוקנה את הפנים, הכניסה שמן קיק וטבלה צמר־גפן וכך הדליקה כדי להאיר לנו את החג. שם בכינו על גורלנו, על גורל משפחותינו. איבי בליץ מהכפר נאשפאלו יצאה שם מדעתה לעינינו. היא אמרה לנו, טוב לכן, אתן עוד מסוגלות לבכות. היא עשתה אחר־כך דברים איומים שלא ישוערו, אבל היו לה גם רגעים מפוכחים ושאלה, למה אנו מפחדות מפניה. אחר־כך לקחו אותה ולא ראינו אותה יותר. היו איתנו גם שתי נשים הרות שמפקד המחנה הציג בפניהן שלוש אפשרויות: או לעשות הפלה מלאכותית — ברירה שאחת מהן הסכימה לה והניתוח כמעט עלה לה בחייה, או ללדת את הולד שיטלוהו ממנה, או האפשרות השלישית — להישלח למחנה ריכוז. האשה השניה ששמה היה ביילי טאוב, מהעיר מרגיטה (שהיתה אחותו של הרבי מקאלב החי כאן בארץ) בחרה באפשרות השלישית ושמענו אחר־כך, כי היא נשלחה לברגן־בלזן ושם היא ילדה את תינוקה, אך היא מתה שם עם תינוקה ביחד מרעב. לביילי טאוב היו עוד שתי אחיות בזלצוודל. אני מוצאת לנחוץ לציין שהרבי מקאלב אינו מזכיר אף פעם, כי הינו בנו של הרבי חיליק טאוב ממרגיטה, ולא שמעתי מעולם כי הוא עלה לקבר אבותיו שם. ביקרתי בביתם במרגיטה הרבה פעמים, וגם ישנתי אצלם, היה בביתם עוד ילד שהיה תמיד חולה ותמיד שכב במיטה שדפנותיה היו מורמים. איך יכול הרבי להתכחש לשורשיו ?

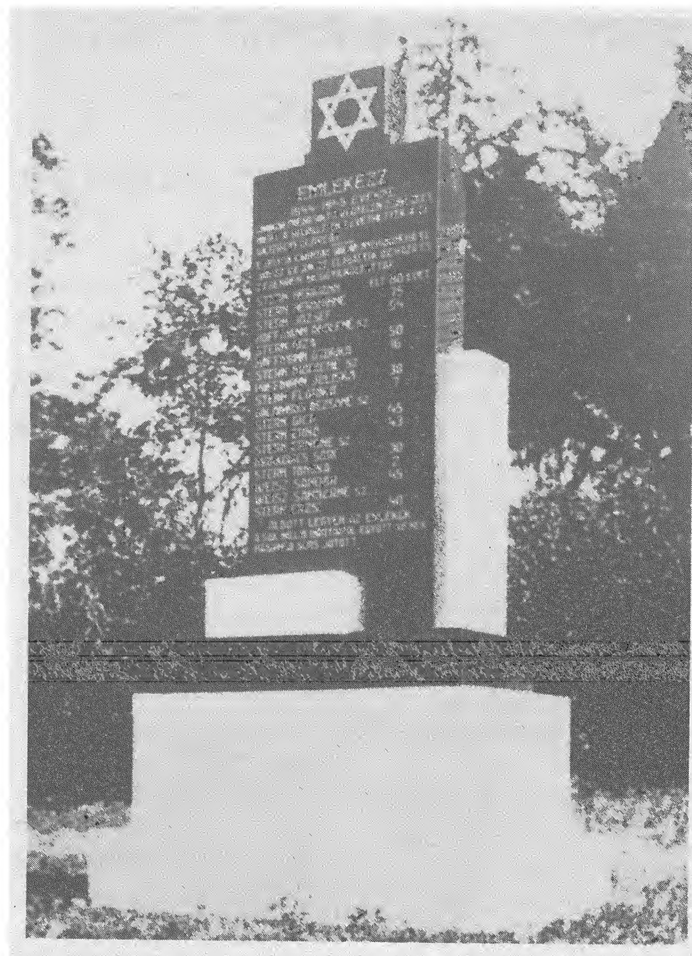
בהתקרב חג הפסח הופצץ המפעל שעבדנו בו, אך בשעת ההפצצה היינו במחנה המגורים. אחר־כך העסיקו אותנו בפינוי ההריסות ואם היתה אזעקה, שכבנו בשדות ועקבנו אחרי המטוסים שעברו מעלינו ובעקבותיהם נותרו הקרונות ההפוכים עם גלגליהם כלפי השמים. פעם אחרי שעקרו לי שן ולא הלכתי לעבודה, הופיעה אצלי צוענית ודיברה אלי הונגרית, אמרה, גברת צעירה, תני לי משהו לאכול, כי אני רעבה מאוד. שאלתיה איך הגיעה לשם, אמרה שהז׳נדרמים אמרו שצוענים ויהודים הם היינו הך.

ב־14 באפריל 1945, ביום שבת, הגיע יום השחרור. אחותי היתה אתי, היא סבלה אז מפורונקולוזה. כולם יצאו בהמונים ובצריחות, השתחררנו, השתחררנו! האמריקאים הגיעו! בשער המחנה עמד טנק והצוות אמר לנו שהם מהוורמארכט, מהצבא, והם רוצים למסור אותנו לידי משחררינו. היו סבלניות, אמרו. הקאפו של המטבח שהיה שנוא עלינו, רצה לנצל את המהומה ולברוח, אך גילינו את הדבר והזהרנו והוא נורה בנסיונו זה.

כל מי שרק יכול היה, יצא אל העיר, אני הלכתי למחלבה שבקרבת השער ושם מצאתי שמנת מתוקה ומהשמנת הזאת הבאתי כדי צלוחית אחת לאחותי החולה. מהשמנת הזאת לקחה גם רוזנפלד בושקה, שהיתה שם עם אחותה נושי. היתה איתנו גם רוז׳יקה, אשת קרול וייס ממרגיטה, שידעה אנגלית והלכנו שלושתנו עם איבי שוורץ, לעיר. חיילים הציעו לנו בשר צלוי, אבל לא נטלנו מהם. הם ראו שאנחנו רעבות ולכן נתנו לנו שוקולדה, שזיפים יבשים ושאר דברי מזון יותר קלים שלקחנו באושר רב. כעבור זמן איכסנו אותנו במחנה צבאי ליד שדה תעופה וגרתי יחד עם אחרות בחדר גדול, קיבלנו מזון משביע, אבל נזהרנו מהשגיאה של עצורי ברגן־בלזן שהתנפלו על האוכל ברעבתנות יתירה ובגלל זה רבים מהם מתו אחרי השיחרור. אצלנו האסון קרה עם האוקראינים שחדרו לתוך מחסן ושתו כוהל מפוגל ותוך כמה ימים 40 מהם מתו מהרעלה.

האמריקאים חילקו לנו בגדים, אחר־כך גם תפרנו לעצמנו שמלות מבדי המצנחים. מסרו את זלצוודל לרוסים, אך לבקשתנו העבירו אותנו לידי האמריקאים שמיקמו אותנו בברגן־בלזן. שם היה כבר רב צבאי שיחד עם החזן ערכו תפילות של לילות־שבת עם קידוש ובראש־חודש אלול הקימו מטבח כשר. בשבת, אחרי התפילה, הכריזו שירכזו את המשפחות ויעבירו אותן לארץ ישראל. אז ראיתי בפעם הראשונה הפגנה בחיי. את הרב רצו להכות. אנו רוצים לחזור הביתה, אמרו. כעבור זמן קצר הגיעו טיבי בראון ושאני איז׳אק מרומניה, הם תיארו בפנינו את המצב כפי שהוא ואחר־כך אירגנו שיירה של 250 והושיבו אותנו ברכבת־נוסעים רגילה. בהגיענו אל הקו בו שלטו הרוסים העבירו אותנו מרכבת הנוסעים לקרונות של בקר. אבל מה זה חשוב ? תוך כדי נסיעה באחת התחנות בא שאני איז׳אק והזהיר שצריך להיות בשקט, בל נרעיש, וסגר עלינו את הדלתות. הוא חרד לגורלנו בגלל רכבת של אנשי צבא שהיו בקרבתנו.

חזרתי לביתו של דודי משה וידר ז״ל לכפר ספלאק. הוא התחתן אחר כך עם אחותי וגרתי אצלם שנתיים. בספלאק נישאתי לארנה פרקש (אליהו ואהובה היו ההורים שלו). יש לנו שני בנים וכמה נכדים, אנחנו חיים במדינה יהודית וכיהודים, לפי הבנתנו הטובה.

גלעד בבית הקברות של ס׳״צ׳ה

משפחת וידר משומלו
מימין האב שמעון וידר, משמאל אשתו פאני
וילדיהם ישראל חיים הי״ד. וכן זולי, מינצי, פסי

השמות החרותים על לוח־הזכרון
בכניסה לבית העלמין
לקרבנות השואה בצהול־סילבניה — סילאדי־טשעה

אנדרה האוואש ואשתו
אהרן שווארץ ומשפחתו
יוסף פילופ ואשתו
אשת בורגר שנדור ובנה
ביילה אשת אברהם שאלאמאן
חיים ברוך בן שלמה פארקאש
אשתו חיה פארקאש
בתם שיינדל אסתר פארקאש
ישעיהו דייטש ומשפחתו
משפחת דוב ראזנפעלד
רחל לאה בערגפעלד
פאני גרינבאום
הרעיה איבאַי גרינבאום
רעזשי גרינבאום
קלארי גרינבאום
עווי גרינבאום
מרים רייזל גרינבאום
אליעזר זילבערגער וזו׳ הדס
דוד זילבערגער וזוג׳ ריזל וג׳ בנותם
מרים גרינוואלד
קלמן צבי גרינוואלד
אליהו גרינוואלד
מענדל גרינוואלד
וואלף גרינוואלד
יוסף צבי שאלאמאן וזוג׳
שלום שאלאמאן
יוסף משה בלויא
יצחק אייזיק בלויא
לאה בלויא
אהרן יהודא בלויא
מאטל בלויא
הינדא בלויא
עטא נוסבעכער
ברוך קליין וזוג׳ אסתר
גרוס מלכה חיה
ישעי׳ אלימלך קליין ומשפחתו
יצחק זאב זילבערגער וזוג׳ סימא
זרעם אבא, חוה גיטל, פאני
מלכה יאזשעף
חיים יאזשעף וזוג׳ אסתר
דוד יאזשעף
אברהם יאזשעף
אלי׳ אשר יאזשעף
מרים רחל דייטש
יענא האלפערט
משה יהודה לעווי ומשפחתו

קלמן לעווי ומשפחתו
צבי קליין וזוג׳ חנה ברכה
ישעי׳ אלימך קליין
מרדכי קליין
רבקה בת משולם אשת יעקב גאלדפארב
צבי בן יעקב גאלדפארב
אברהם יצחק בן יעקב גאלדפארב
איידל בת יעקב גאלדפארב
יהודה בן צבי גאלדפארב
חוה בת צבי גאלדפארב
רבקה בת צבי גאלדפארב
רחל בת צבי גאלדפארב
חיה בת צבי גאלדפארב
שרגא פייוול בן יוסף דוד הירש
זוגתו שרה חי׳ בת דוד
בתם רחל
מאטל אשת ישראל קאהן
עם ב׳ בניה
לאה בת משה
החסיד מוה״ר ישעי׳ ישראל בן מוה״ר
שלמה זלמן קליין
זוג׳ חי׳ רחל בת מוה״ר יעקב ארי׳
זרעם יהוד׳ אליעזר
פתחי׳
לאה
מרדכי בן אהרן יהוד׳ (או עוזר) בלויא ומשפחתו
חיים מרדכי ווייס
זוג׳ רחל
בתם בריינדעל לאה (?)
ניחא אשת אהרן יהוד׳ זילבערגער
שמואל דוד בן יהוד׳ זילבערגער
חי׳ לאה בת יהוד׳ זילבערגער
עמאליא רייך
בעללא רייך
זיסעאל אשת שמואל ווייס עם ג׳ בניה
נתן בלייער וזוג׳ רחל
רבקה אשת נטע עוזר ווייס
מתתי׳ מנחם בן נטע עוזר ווייס
שרה זיסל אשת מאיר ווייס
פערל בת מאיר ווייס
חיים מרדכי, מרדכי צבי, רחל, דינה לאה, בריינדעל, ברכה
שיינדל — בני יחיאל ווייס, באסעשט
יצחק אייזיק בר׳ יעקב קלעפנער
אהרן קלעפנער ומשפחתו
משפחת חיים קלעפנער
משפחת פנחס ישעי׳ קלעפנער

זאב דייטש ומשפחתו
יהודה קעניגשטיין ומשפחתו
החסיד מוה״ר ר׳ שלמה זלמן ב״ר אלעזר קליין, הי׳ זקן בא
בימים שם לילות כימים וכו׳
זוג׳ בריינדעל בת נטע עוזר
חיה אסתר אשת מתתי׳ה קליין
בניה מרדכי דוד בן מתתי׳ קליין
נטע עוזר בן מתתי׳ קליין
משולם בן אהרן יהודא בלויא ומשפחתו
שמחה בן ישראל חיים פאניאש ומשפחתו
שמאול בן מרדכי לאזאר ומשפחתו
אסתר באראש
בנותיה לאה באראש
שיינדל באראש
מרים באראש
אהרן יאקאבאוויטש ומשפחתו
אברהם יאקאבאוויטש ומשפחתו
משפחת משה יאקאבאוויטש
אהרן טעוויאוויטש ומשפחתו
טויבע קרעמער
חיה בעהם
חיים משה פערענץ ומשפחתו
משה זילבערגער ומשפחתו
אסתר מאזעש
זשעני מאזעש
באזשי מאזעש
לילי מאזעש
שארא הערשקאוויטש

משה גליק וזוגתו
שארי יאקאב
יחיאל יאקאב
הרב יוסף שמואל בן שמעון ליכטענשטיין
זוגתו הרבנית רחל לאה וחמשת ילדיהם
אשר אנשעל שרייבער שו״ב וזוג׳
אריה אהראנאוויטש שו״ב וזוג׳
יוסף אריה יאקאב וזוג׳
רבקה אשת אברהם הערשקאוויטש
משה בן אברהם הערשקאוויטש
דינה בת שמואל צבי
אברהם בן אלימלך
משולם בן אלימלך
יצחק בן שמואל צבי
גאלדע אשת שמואל צבי
אברהם בן יצחק
משפחת חיים יהוד׳ הערשקאוויטש
צבי הערש שטערן
זוג׳ לאה שטערן
יוסף שטערן
אליהו שטערן
שרה שטערן ובנה
שרה שטערן
שמחה אסתר שטערן
רבקה האפמאן
גיטל גאלאמבאש
אסתר ווייס
ישעי׳ שמואל ווייס ומשפחתו

לוח־זכרון לקדושי צ׳ה בכניסה לבית־העלמין

ריינו ליכטמן

מקומוניסט ליהודי

לאחר החלטת וינה שצירפה את צפון־טרנסילבניה להונגריה, אנו, יהודים ילידי 1919, היינו הראשונים שבמקום לשירות צבאי פעיל גוייסנו לעבודת כפיה. אימרה יוז'ף, אלדר קליין, ליצ'י גרוס, מישי בלאו, טיבור וייס ואנוכי, כולנו ילידי שומיו, יחד יצאנו ב־2 בדצמבר 1940 לנאדיבאניה להתייצב לפי צו גיוס. מכל חברי הנ"ל רק אני חזרתי ואין לי ידיעה על מישהו מהם שנשאר בחיים.

חזרתי לשומיו משבי רוסי בסוף 1945, שם נודע לי שהורי איגנאץ ועמליה ליכטמן גורשו לאושוויץ ולא חזרו. יחד איתם גורשו אחות אמי רגינה ובעלה וכן אחי אבי, על משפחותיהם. מתוך 15 מבוגרים במשפחתי רק שני דודי חזרו, ללא משפחותיהם.

כשנודעו לי מעשי הזוועה ותוצאותיהם המעציבות, מחשבה אחת ויחידה היתה בלבי: לנקום ברוצחים המתועבים, להשיב להם על פשעיהם המחרידים. בדומה הרגישו גם יתר יהודי שומיו, אשר שרדו מהשואה. לכן, רובם נרשם למפלגה הקומוניסטית, כי בעזרת תנועה זו קיווינו להגשים את מטרתנו.

רבים מפעילי המפלגה והמשרתים במשטרה ובמשרד לבטחון המדינה (סקוריטטה) עברו גם הם את סיבלות עבודת הכפיה או הדיפורטציה. אנחנו עבדנו בכנות וביושר בשרות המפלגה ובביצוע תוכניותיה, כי האמנו, שלא נהיה עוד אזרחים מדרגה שנייה, וסוף־סוף נזכה לשויון זכויות.

בזילה, בירת המחוז, היו חברי האקטיבה של המפלגה: בלה גולדברגר, לשעבר קומוניסט במחתרת, אלמר לווי, חבר הוועד וראש מחלקת התעמולה, שוני פיליפ (שווארץ) ראש מחלקת הכלכלה המחוזית של המפלגה ומזכיר הוועד המבקר של המפלגה, מוריץ שמואל, מנהל מחלקת הכספים של המפלגה המחוזית ולאחר מכן של מחלקתה הכלכלית, מיקו (פאזי קליין) שירת קודם באקטיבה של המפלגה ואחר־כך נעשה עורכו הראשי של היומון המחוזי, מאוחר יותר הוזמן לבוקרשט, שם כיהן כעורכו הראשי של עתון ארגון היצרנים והמשווקים עד לצאתו לגימלאות; איז'ק מנדי היה פעיל תחילה בוועד המפלגה המחוזי ואחרי כן בברית הנוער; ד"ר שנדור אורנשטיין היה מנהלו הכלכלי של ועד המפלגה המחוזי. יהודים רבים מילאו תפקידים ממשלתיים חשובים כמנהלי כלכלה ומדיניות ופונקציונרים מפלגתיים, לדוגמה, מיהאי ווארנאי היה ראש הסקוריטטה, המוסד לבטחון המדינה. בכוחות משותפים השתדלנו לצוד את הפושעים הנאציים, פורעי צלב־הקרס. ובעת־ובעונה אחת התאמצנו להניח יסודותיה של חברה צודקת גם עבורנו. עד לשנות ה־49—1950 היה נדמה לכולני, שאנו בדרך הנכונה, שהסיסמאות הופכות למציאות. אחר כך לאט־לאט סילקו את היהודים מהתפקידים ללא כחל וסרק.

המהלומה הראשונה הונחתה על היהודים, כאשר באורח פרובוקטיבי פורסם על גבי כרזות, שכל הרוצה להגר לישראל, יכול להירשם ויקבל היתר־יציאה. מרבית היהודים נרשמו, אך רק למעטים ביותר נתנו רשיון הגירה. מאידך, על השאר הוכרז כ„בלתי נאמנים" והוצאו מכל העמדות האחראיות. מאוחר יותר לא קידמו או לא מינו לתפקידים חשובים יהודים, באמתלה, שבתגובה על ההודעה הרשמית נרשמו להגירה לישראל.

אנו שכיהנו בתפקידים פוליטיים רציניים, לא נרשמנו אמנם, אך המקרה הביא אותנו להרהור מעמיק בענין, מצד אחד מפני שאי־האמון נתגלה גם כלפינו, ומצד שני, מפני שגם בין קרובינו היו כאלה שנרשמו.

בשלב שני של הרחקת היהודים החליט הוועד המרכזי על „תיקון ההרכב הלאומי של המנגנון המדיני והמפלגתי". בתירוץ זה סילקו מעמדות ממלכתיות ומפלגתיות את רובם המכריע של היהודים.

תכסיסים אלה עודדו את האנטישמיים שחשבו, כי הנה הגיע הזמן להבעת רגשותיהם ללא מעצור. האנטישמיות נתגלתה בשטחי חיים רבים, ברבגוניותה. הביעו דעה שרצוי, כי היהודים יירשמו לעליה והשתוממו על אלה שלא נרשמו. קדחת ההגירה אחזה בעיקר בצעירים שלא יכלו לעכל, כי מטפלים בהם כבמיעוט מאוס, כבאזרחים ממדרגה שנייה.

בנותי שאז היו בגיל 13 ו־14, פנו אלי בוקר אחד ושאלו: אבא, כמה זמן אתה מתכוון להחזיק אותנו כאן? הרי כל ההורים של חברי כיתתנו כבר נרשמו...

ביום בהיר אחד חזרה הילדה מבית־הספר והחידוש בפיה, שהמורה שאלה אותה מדוע אנו לא נרשמנו.

הרבה אנשים פנו אלי ושאלו מה מביא אותי ללכת משם. והתוודיתי על המניע העיקרי: הילדים! הם רוצים בכל מאודם לחיות בישראל, כיהודים. גם אני הכרתי בעובדה שנעשיתי שם מיותר והשלמתי עם זה בשתיקה, שאיש לא ייעלב אם אסתלק.

מעולם לא התחרטתי אפילו לדקה על שעליתי לישראל, כי חלום ילדי כאן התגשם.

א י ש י ם

בן הדומ"ץ מזילה

מיכאל שאלאמון על עצמו ועל דרך־חייו

נולדתי ב־6 בספטמבר 1897 בעיר הקטנה זילה שלרגלי ההר מסש, בה מילא אבי תחילה תפקיד של שו"ב וחזן ואח"כ תפקיד של דומ"ץ, בקהלה שלא מנתה יותר ממאה משפחות. שנות חיי הראשונות עברו בעיר זו ואליה קשורים כמה וכמה זכרונות נעימים. היתה זו עיר המחוז סילאדי שבניני הציבור שלה היקנו לה צביון מסוים של מטרופולין. בככר הראשית ניצב פסלו האדיר של הבארון וושלני עשוי בידי אמן מפורסם, יאנוש פדרוס ובאחת מפנות אותה ככר הקלוגיום הרפורמטי שגם משורר האומה אנדרי אדי גמר בו את לימודיו.

בגיל 12 הגעתי לבודפשט ואחרי גמר לימודי בבי"ס־פולגרי של הקהלה האורטודוכסית רכשתי לי תעודת מחנך בביהמד"ר למורים היהודי. במשך שנתיים למדתי פילוסופיה וספרות באונ' בודפשט, אך המשך לימודי נפסק עקב הנהגת „נומרוס קלאוזוס" באקדמיות ההונגריות (הגבלת מספר היהודים שהותרו ללמוד בהן). רבים מהסטודנטים היהודים עברו ללמוד בחו"ל תוך כדי קשיים רבים. לי לא היתה פתוחה האפשרות הזאת. עקב הנסיון האומלל של (בן סילאדי) בלה קון — להקים דיקטטורה קומוניסטית בהונגריה — וכשלונו של הרוזן קארולי להקים משטר ליברלי, פרץ הטרור הלבן במלוא עוזו עם בואו של הורטי לשלטון ויהודים לא־מעטים שילמו בחייהם תחת טרור זה. רציתי להישאר ליד משפחתי ועשיתי נסיון להשתלב בחיי הכלכלה, תחילה במסחר בדגנים, אחר־כך כסוחר טקסטילים ופתיחת עסק עצמאי.

בגיל 26 נשאתי לאשה בת של משפחת סוחרים ידועה שהיתה לי לעזר רב בבקיאותה בעניני מסחר. הטרור הלבן שכך, היתה תקופה מסוימת של פריחה כלכלית שנסכה בנו תקוות, אך אחרי כמה שנות קוניונקטורה כבר אפשר היה לחוש את שקיעת העקומה. וזה היה כרוך ברוחות הפוליטיות שהתחילו לנשוב באירופה, שמקורן בגרמניה וסופן בלבול הלבבות בקרב עמי היבשת. לוא התנבא אז מאן־דהוא בקרב יהודי הונגריה או בקרב אומה כלשהי ביבשת, שתוך עשור יקום רוצח מטורף שבסיוע הפאסיבי וגם הפעיל של „העולם המפוכח" יוביל ששה מיליון יהודים לטבח והשמדה, היו בוודאי כולאים אותו בבית משוגעים.

בתקופה משובשת זו היה העסק בעיקר בידי אשתי. עוד בגיל 17 נכבשתי בעת לימודי בביהמד"ר למורים מרעיונות הלאומיות היהודית ותוך כמה שנים היתה זו המגמה הבלעדית שכללה את מעשי. תחילה הצטרפתי לארגון „חשמוניאה", אחר־כך לארגון הסטודנטים „מכביאה" ולבסוף, כצעיר בעל רגש ואורח־חיים דתי, עברתי לפעילות בשורות המזרחי. באו אימי מלה"ע ה־2 ומפולין וצ'כוסלובקיה התחילו להגיע פליטי הרב לבודפשט שגם תוך כדי המלחמה עדיין היתה אי של תקוה והצלה. למען מטרה זו של מקלט והצלה הוקמה ועדה משותפת של הארגונים הציוניים שעמדתי בראשה כשתפקיד זה דרש כל עתותי, כל כחותי — למען רק להשיג חצי סרטיפיקט (רשיון־עליה) לארץ־ישראל, עליו נאבקו המפלגות בציפרניים. תוך כדי כך ערב גם יומה של יהדות הונגריה ועלה הכורת על גורלה. יהודי ערי השדה שולחו לאושוויץ תוך שיתוף־פעולה של השלטון ההונגרי ומעורבותן של כנופיות נאציות מקומיות וגורל זה היה צפוי גם ליהודי הבירה. ווזמנה לי ההשגחה להתיצב בראש אחד ממפעלי ההצלה החשובים ביותר בבודפשט הנצורה — זה הידוע תחת מושג „רחוב ואדאס". הרעיון בא ממשה קראוס ז"ל שהתידד איך־שהוא עם הקונסול השווייצרי לוץ, צדיק חסיד אומות העולם. מאמציו של הקונסול אצל השלטונות ההונגריים נמשכו שבועות והוא השקיע פה מיטב אמונתו האנושית, עד שלבסוף הושם השלט של שגרירות שוייץ על בית־הזכוכית של משפחת וייס ברחוב ואדאס וזה פתח בפנינו אפשרויות נרחבות ביותר למתן מקלט ומגן ליהודים הנרדפים. המיכסה המקורית היתה 7000 „תעודות שוייצריות" שנתנו חסות כלנתינים של אותה מדינה, אך מ־15 בנובמבר עד סוף דצמבר 1944 הוצאנו כבר, על דעת עצמנו, כששים אלף תעודות כאלה. חשבוננו היה, שהצבא האדום שכבר ניצב על אדמת הונגריה, על חופי הנהר טיסה, יגיע תוך זמן קצר עד בודפשט. אך לתדהמתנו וחרדתנו הם לא זזו במשך שבועות. והנאצים המקומיים, אנשי „צלב החץ" ההונגרי כבר חשדו שאנו מזייפים כמויות גדולות של תעודות ובכל מקום שמצאו יהודי מסתתר, שמו עליו את היד והוליכוהו לדאנובה שם פעלו כתות־היורים שלהם. כך נפלו אלפי יהודים קרבן לרצחנות ושאיפת־הדם שלהן שלא ידעה רויה. למאזן הדמים היה למרות כן גם צד חיובי, עם תעודות אלה ניצלו אלפים רבים וב„בית הזכוכית" עצמו ברחוב ואדאס ניצלו 3000 נפשות, ביניהן כ־700 בני נוער.

הבירה החרבה חזרה תוך קשיים עצומים לחיים תקינים כלשהם. אך נדמה לי, כי בקרב הקהלה היהודית היינו אנו הציונים הראשונים להתאוששות ופתחנו בפעילות קדחתנית למתן עזרה ומזור. מאתיים אלף היהודים שהתרכזו בבירה, מקומיים ורובם שנמלטו לכאן, החזיקו תחת מצור יומם־ולילה את המשרד של ההסתדרות הציונית ברחוב אראני יאנוש 29. הנשיא הראשון של ההסתדרות היה ד"ר אלברט גאייר ואילו אני מילאתי את תפקיד הנשיא מ־1946 עד 1948, הצטרפתי גם לועדה שהוקמה על־ידי הג'וינט. אך מה שהשגתי למען הקמת ההכשרות החלוציות, היה הודות לשיתוף הפעולה מצד המנהל גרג ז"ל והידידות שגילה כלפי טיבור וולדמן, שחי היום בארה"ב.

ב־1949 עליתי ארצה, תחילה ארגנתי הוצאת שבועון דתי בשפה ההונגרית בשם „א נפ" (העם) שלא הספיקו לי אמצעי להוציאו יותר משנתיים. לפי הזמנתו של ד"ר ארנסט מרטון ז"ל הצטרפתי ליומון „אוי קלט" בו עבדתי יותר משלושים שנה. בני היחידי, מהנדס לפי מקצועו, חי בשוייץ, בעוד בתו, האם המאושרת של חמשה „צברים", מצאה את מקומה בקיבוץ הדתי עין־צורים. עם פטירת אשתי נ"ע בשנה זו אחרי יסורים קשים, נותרתי בגיל 91 בבדידותי.

ד״ר לאיוש מרטון

דוד שן — או: דרך־חיים של ספרא וסייפא

דוד שן מגלם למעשה עולם שנדמה כי שקע ונעלם, עולמה של יהדות טרנסילבניה שהוא נמנה בה על דור ששילב תקופות. מזה הוא צמח, לזה הוא נתן ביטוי. צריך היה למצוא את כתביו באוספים השונים, את הגליונות הישנים של העתון „אוי קלט" על המדפים המעלים אבק, את דוחיו וכתבותיו על השכבות הנסתרות ביותר של העממיות היהודית, ממרומורש, מהכפרים הקטנים והנידחים בטרנסילבניה, מחצרות החסידים ששמרו על מסורותיהם גם בעולם הנוטה לחדשנות, ממאבקיהם של אנשים קטנים עם השלטון הרומני האדיר המנחית אגרופו פעמיים על היהודים: כעל קרבנות האנטי־שמיות לתקופותיה וגם כעל אנשים הנאשמים באירדנטה הונגרית.

היינו צריכים לסקור עתה אותה חברת בני אדם הקרויים „מבקשי אלהים לרגלי הקרפטים" על דפיו הראשונים של דוד שן, שקוראים נאמנים גילו אותם שוב גם פה בישראל, במהדורה חדשה. ולקרוא שוב על עמודי עתונים שהצהיבו, בגליונות „הארץ" ו„העולם" מ־1927, את הדיווחים והמאמרים שעלו מהטורים כזעקת שבר שטרם נשמעה עד אז מחוץ לגבולותינו, בקרב קוראי עברית, על הפוגרומים באוראדיא, באנפיהוניאד, קלוז׳, על ההשתוללות עקובה מדם של האנטי־שמיות הרומנית. ועל חיי יהודי העיירה בורשה (מרמורוש), על יסוריהם, על שריפת בתיהם, בתי־כנסיותיהם, על השריפה שקדמה לזו ששרפה את בית ישראל כולו באירופה. בריאליזם שרק הוא ידע ליצור בעטו העתונאי, יצר גם במישור זה משהו קיים ועומד בערכיו — במאמרים ודיווחים שבאופן טבעי קיומם הוא ליום אחד בלבד. ראוי היה לעלעל שוב במחקרו המציג זו פעם ראשונה בשפה ההונגרית את דרכה ההיסטורית של שפת אידיש. חוברת דקה זו מביאה את בשורת קיומה של ספרות אידיש במבצרה הנידחה, בהונגריה וטרנסילבניה. קוראי הונגרית המפונקים ידעו עד אז על כך מעט מאד, או שדיברו על כך בעיקום שפתיים ואף. מחקר זה הוא בבחינת האמנציפציה של תרבות אידיש בהונגריה.

כל הנ״ל מתיחס לתקופה בה דוד שן עוד חי ופעל בטרנסילבניה.

הוא נולד בהידאלמאש, עיירה בקצות הנופים הנידחים. באה מלחמת־העולם ה־1 והילד והנער חי וגדל בעיירה רחוקה אחרת, בז׳יבו של מחוז סילאדי, הוא בן של אב שגויס למלחמה ושל אם שעוזר לה בקשייה ובעזובתה. תוך כדי כך הולך ללמוד בישיבת שומלו בה קונה דעת תורה ויראה ובמחתרת עושה היכרות עם הספרות הכללית והיהודית, עם פולקלור ותולדות עמו, עם העולם החסידי.

מצויד בעושר הידע שרכש, הפך דוד שן למבשרם של חיי היהודים בטרנסילבניה. נדמה שלא היה ישוב יהודי גדול כקטן בנופים אלה שלא הגיע אליו, בבקשו „חומר" למאמריו וכתבותיו. ובכל מקום שהגיע אליו, עשה מאמץ לעקוב אחרי הפרטים הקטנים והגדולים של חיי יום־יום שממשבצותיהם עיצב את תמונת המציאות והפועל־יוצא. השפה ההונגרית בה ביטא את החויה ושהפכה ללבוש הלשוני של מאמריו, כתבותיו, ספריו, הצטיינה בססגוניותה, בהשפעתה החודרת, בעושר יסודותיה העממיים. ובו בזמן היא היתה תרגומו של עולם לשוני אחר, של העברית והאידיש. לדעת שן עצמו, רק בדרך זו של שילוב עולמות לשוניים ניתן להגיע לשכבות הרחבות של הקוראים היהודים ולעורר בהן תגובה והיענות — זה העושר הלשוני העשוי להעיר ולעורר.

סמוך לבואו ארצה מתחולל המיפנה הגורלי של ההיס־טוריה היהודית — תקומת מדינת ישראל. הרגלי חייו משכבו צומחים שוב, פושטים ולובשים את צורתם הישנה־החדשה. מתיסד פה שוב העתון „אוי קלט" ומתחיל פרק חדש בשיתוף הפעולה בינו ובין ד״ר מרטון, שיתוף־פעולה שהיו לו תקדימים עוד מתקופת טרנסילבניה. דוקא הניגודים בין שניהם יוצרים את הבסיס לעבודתם יחדיו — מבטו הרחב של מרטון לעבר גופי הפוליטיקה העולמית מול הפנמתו של שן כלפי העולם היהודי והעמדתו במקום ראשון בהתענינותו, עולם בו האלפא וגם האומגא הם היהדות עצמה. מדואליות זו צומח היסוד העקרוני של „אוי קלט" החדש.

שן יושב שוב ליד שולחן העריכה כמי שחידש נעוריו מימי היותו עתונאי צעיר בטרנסילבניה. הפצע העמוק מאושוויץ גורם ליסורים רבים, אך חויות היום־יום סוחפות ומסיחות ובעבודתו כעורך הוא לא רק מכוון, יחד עם מרטון, אלא ידו בכל קטע של עשיית העתון והוא מוליך על פני כל המכשולים. בכתיבתו צצה ההוכחה, שהעריכה לא החלישה את התענינותו בתהליכים העמוקים העוברים על העם היהודי בתקופה חדשה זו ובצמיחת רוחניות חדשה על קרקע האומה המתחדשת. הטור שלו „פרשת השבוע" הוא עדות לגילוייו ומסקנותיו, כי כתבי הקודש שהיו אהבת נעוריו, על מפרשיהם הישנים ופרשנותם החדשה, יכולים לשמש מקבילה ומקור מים חיים להזין בהם את המציאות דעכשיו.

חוייתו החדשה והמזעזעת היא משפט־אייכמן בירושלים. כמעט ולא מחמיץ אף אחת מישיבות בית־המשפט, הוא, אסיר אושוויץ לשעבר, יושב מול כלוב הזכוכית, מול הנאשם, כאיש הנהנה מחרותו על ספסל העתונאים. הוא עוקב ורושם, שוקל ומדווה, חווה ומגיב. ויוצר בתוך ספרות־אייכמן האדירה בכמות, אחת מסידרות הדיווחים העתונאיים החשובים ביותר, תחילה לעתונו ואחר־כך בצורת ספר. מגוללת פה הדרמה העצומה החובקת את אפלת ותהומות ימי השואה.

דוד שן לא טמן ידיו בחיקו גם כפובליציסט, כלוחם בעטו על דעותיו בעניני ציבור, בשאלות ברומה של הציבוריות הישראלית. הוא חקר ודרש בנושאים ומשעיצב דעתו, יצא למאבקיו. היו אלה מאבקים שעוררו הדים וגם התנגדויות, כי לא כולם היו בדעה אחת אתו. אך כל אחד ידע וחש, כי הקול שיצא מכיוונו היה קול מצפונו והכרתו העמוקה. הוא יצא גם לראות עולם רחב וגדול ומה שדיווח משם, השתלב יפה בעושר יצירתו כפי שהכרנוהו. נאמן לדרכו, תשומת־לבו התמקדה במיוחד ביהודים, בציבורים היהודיים הרחוקים ובהיבט מיוחד על יוצאי הונגריה שבתוכם.

נראה בעליל שיצירתו העתונאית והספרותית של דוד שן עשירה ורחבה היא. ולמעשה, היסוד היהודי, אהבת ההיסטוריה היהודית והתקוה הבלתי מעורערת בעתיד העם היהודי הם תמצית חייו, מקור ושורש לכל עשייתו הספרותית־עתונאית.

פרופ׳ כרמילי — איש הספרות והאמנות

זיקתו למחוז סילאדי היא באמצעות אמו שנולדה בקראסנה וסבו שהיה בקהלה זו שו״ב — הפרופסור בן ה־80 החי בניו־יורק, נולד הוא עצמו בבודפשט כבן למשפחה אדוקה במצוות. משפחתו נדדה כנראה ברחבי הונגריה של העת ההיא, כי ידיעות יסוד הוא רוכש בבית־הספר של קהלת אוראדיא (גרוסוואראדיין). אחר־כך אנו מוצאים אותו לומד בישיבת סטמר אצל ר׳ אליעזר דוד גרינוולד, בעל ׳קרן לדוד׳. מצויד בתורה ודעת, בש״ס ופוסקים, הוא ממשיך לימודיו בבית־המדרש לרבנים בבודפשט שהיה אז תחת הנהלתו של פרופ׳ יהודה (ליוש) בלאו (שרכש ידענותו הגדולה בש״ס ופוסקים בישיבת ס. שומלו). כאן הוסמך כרמילי־ויינברגר לרבנות ובאוניברסיטת בודפשט רכש תואר ד״ר על סמך מחקרו על „התנאים הסוציאליים של היהדות לאור התלמוד״ (1933). האינטלקט שלו וכושרו האוראטורי כבשו בלי ספק את לב אנשי הקהלה הנאולוגית בקלוז׳ שבחרה באיש הצעיר והיפה הזה לרבה הראשי. בבואו מבודפשט מצא בקלוז׳ ובטרנסילבניה בכלל „רוח יהודית״ אחרת מאשר בהונגריה — קהלתו עצמה היתה ברובה ציונית וכיוון שנשבו אותן רוחות גם בקהלה האורטודוכסית בעיר, לא היה קשה לשתף פעולה בין שתי הקהלות בכמה מישורים, בהנהגתו ובהבנתו הטובה. אנשי קהלתו נזקקו לשו״בים ולאטליזים של הקהלה האורטודוכסית, שיתפו ביניהן פעולה במישורים הסוציאליים, בהושטת עזרה להכשרות חלוציות וביחוד לזו של בני־עקיבא שהתמקמה בשולי העיר.

ההתפתחויות הפוליטיות קטעו את מנהיגותו בראש קהלת קלוז׳. על כושר מנהיגותו מעידה פעילותו בסיוע לפליטים יהודים שנקלעו לקלוז׳ במסעם בכיוון נמל קונסטנצה לעליה ארצה. הדבר היה כרוך בקשיים רבים בייחוד אחרי פרוץ מלה״ע ה־2 כשצפון־טרנסלבניה וקלוז׳ בתוכה עברה ב־1940 לשלטון הונגרי. הוא גייס אז מי שעתיד לקבל תואר „חסיד אומות העולם״ פרופ׳ שורבן, לפעולות ההצלה. גם ב־1944, אחרי שהנאצים השתלטו על הונגריה, הפעיל ד״ר ויינברגר את איש־הביניים הזה שהשיג מרומניה 1200 תעודות־זהות בלנקו (טפסים ריקים), כדי להעמיד לרשות יהודי קלוז׳ שהיו כבר כלואים בגיטו. אך להוותם, הטפסים הגיעו כשיהודי הגיטו כבר גורשו לאושוויץ. פרופ׳ ויינברגר החליט אז להגיע לא״י ויהי מה, כדי לזעוק ולהזעיק.

בארץ היה תחילה מנהל בי״ס דתי בעפולה, אח״כ מנהל בי״ס ביל״ו בת״א ואחרי קום המדינה נשלח ע״י משרד החוץ לשמש כקצין־עליה (קונסול) בבודפשט. מ־1957 עד פרישתו לפנסיה ב־1976 שימש בקתידרה בישיבה־יוניברסיטי של ניו־יורק כפרופסור למדעי היהדות במקצועות הלשון והספרות העברית. תוך כדי כך ניהל פעילות ספרותית ענפה, בפרסמו ספרים על „ספרא וסייפא — צנזורה וחרות הביטוי בתולדות היהדות״, „משוררים עברים בהונגריה״, „ספר הזכרון ליהודי קלוז׳־קולוזשוואר״, „מאה שנה לביהמד״ר לרבנים בבודפשט״ — ועל נושא חשוב בשטח האמנות האוניברסלית. ובעזרתו הוקמו מפעלי מחקר באונ׳ העברית, כגון „קרן פטמן״ ו„קרן רוזנפלד״. גם לעת זיקנתו, פרופ׳ כרמילי־ויינברגר מוסיף להיות אישיות מרכזית בקהליית יוצאי הונגריה היהודים בארה״ב.

ר׳ שמואל אריה שפיצר ז״ל

מרת פרל שפיצר ז״ל

ר׳ זאב גונס ואשתו רחל לבית שפיצר ז״ל

ר׳ שלמה וינברגר ואשתו ריזל לבית שפיצר הי״ד ומשפחתם

ר׳ אליהו מנדל ואשתו חנה לבית שפיצר ז״ל

ר׳ אליהו שטיין

ר׳ אליעזר שוורץ ואשתו אסתר לבית שפיצר הי״ד

ואשתו צביה לבית שפיצר ז״ל

ר׳ חיים שפיצר ז״ל ואשתו אסתר לבית טלצ׳ר

ר׳ אהרן שפיצר ואשתו ז״ל

פרופ׳ משה כרמילי־ויינברגר

על משפחתו

הסבא ר׳ שמואל אריה שפיצר ואשתו פרל לבית מנדל ז״ל התגוררו בסילאג׳־קראסנה. הוא היה שוחט ובודק במקום בזמן כהונתו של הרה״ג ר׳ ברוך בענדיט ליכטנשטיין (1883—1944) הי״ד. ר׳ שמואל אריה שפיצר מת בשנת 1912 ואשתו בשנות השלושים. שניהם הובאו לקבר ישראל בסילאג׳־קראסנה.

להם שלושה בנים ושש בנות:

1. אהרן־אנדור שפיצר היה גר בהידאלמאש ומת שם בשנות השלושים מבלי להשאיר ילדים.
2. חיים שפיצר היגר בשנת 1921 לארה״ב. מת בשנת 1980 בלונג־ביץ׳ (מדינת ניו־יורק). בת נשואה לו בג׳נבה (שוייצריה).
3. אלימלך שפיצר גויס במלחמת העולם הראשונה לצבא ההונגרי ונפל בגיל 21 בחזית האיטלקית.
4. יהודית (יידס) רוזנפלד לבית שפיצר מתה בבודפשט בשנת 1924. חמישה ילדים היו לה, מהם בן אחד מתגורר בארה״ב והשני בארץ.
5. חנה מנדל לבית שפיצר עלתה ארצה יחד עם בעלה בשנת 1949. בן ובת נמצאים בארץ ובת אחרת מתגוררת בארה״ב.
6. רחל גינס לבית שפיצר עלתה ארצה יחד עם בעלה וחמש בנותיהם (בת השישית היתה גרה בבראזיל). הבכורה שרה־רבקה היתה נשואה לד״ר משה ויינברגר (כרמילי), רב הקהלה הנאולוגית בקולוז׳וואר (קלוז׳, רומניה). היא שבקה חיים לכל חי בשנת 1972 בניו־יורק (ארה״ב).
7. רייזל וינברגר לבית שפיצר מתה מות קדושים יחד עם בעלה ר׳ שלמה בן ר׳ יצחק צבי הי״ד. שלושה בנים להם: משה כיהן כרב בקולוז׳וואר ואחרי כמה שנים בארץ ישראל, היגר לארה״ב ושימש שם כפרופסור בישיבה־יוניברסיטי. אחיו יצחק צבי גר בארץ והצעיר באחים הלל מת בסידני (אוסטרליה) בשנת 1980.
8. צביה שטיין לבית שפיצר מתה בקולוז׳וואר (קלוז׳) בשנת 1938.
9. אסתר שוורץ לבית שפיצר היתה גרה בקיש־קורוש (הונגריה). אם לארבעה ילדים ואם חורגת לשני בנים. מלבד שני אחרונים אלה הנמצאים בהונגריה, כולם מתו מות קדושים באושוויץ, הי״ד.

* * *

המחזאי נוטי קארול

המחזאי נוטי קארול, שזכה לקאריירה מזהירה בבירה ההונגרית בודפשט, נולד בטשנד ב־1892 (משפחתו התיחסה לפאנעטים, צאצאי רב המדינה בעל ,,מראה יחזקאל״). אביו שהיה פקיד ההוצאה לפועל של בתי־המשפט, שלחהו ללימודי משפטים לבירת טרנסילבניה קלוז׳ (אז קולוז׳וואר) וכאן הוא נקלע למחיצת סופרים ועתונאים ונשבה בקסם הספרות. הוא ויתר על קאריירה של משפטן ועד מהרה הפך לבעל טור מבוקש בעתון ,,קלטי אוישאג״ שעבד בו בסוף מלה״ע הראשונה. חוש ההומור שלו, כושר ההבחנה הדק, האופטימיות שלו — כל אלה סגולות טובות לסופר בראשית דרכו. ועד מהרה זכו סיפוריו ושרטוטי ההווי שלו לפופולריים.

קלוז׳ נעשתה קטנה וצרה למימדי כשרונו ושאיפותיו והוא מעתיק ב־1923 את מושבו לבודפשט. וזה היה בתקופה כאשר אשף ספרות הקאבארטים והמהתלות אנדרה נאדי רתם לזרם זה גדולי סופרי הבירה כמו יינו הלטאי (דודנו של ב. ז. הרצל) ופרידיש קארינטי. והנה, גם נוטי הפך לכוכב זוהר של הבמות הזעירות ומהתלותיו גולמו והוצגו על־ידי הכשרוניים ביותר של במות אלה וכתביו נדפסו מדי שבוע ב,,סינהאזי אלט״ (חיי הבמה). ההצלחה עודדה אותו ונסך בו אומץ לעבור לחיבור קומדיות כדי הצגה שלימה, תסריטים וגם ליברתים לאופרטות. מחזהו ,,ידיד הבית״ שכתב יחד עם בלה סנש — אביה של חנה סנש — הוצג ב־1928. את מחזהו ,,היפוליט השרת״ (ב־1931 הוסרט והוקרן בהצלחה) מציגים עד היום על במות הונגריה. אחרי כמה אופרטות שחיבר את תמליליהן, חיבר שורה של תסריטים. ידידו ועמיתו שטלה אדורין (סופר ,,הונגרי״ מצליח אף הוא סיפר לכותב שורות אלה שכל חייו הניח תפילין כל יום ויום; כמעט בן סילאדי אף הוא, יליד הידאלמאש) ליקט מיטב מהתלותיו של נוטי שיצאו ב־1958 בקובץ כמחוה לזכרו — אחרי מותו ב־28 במאי 1954.

הוריו, אחיו ואחיותיו של נוטי עברו לגור בסילאדי־צ׳ה אחרי מלה״ע ה־1 כשהאב נתמנה לראש ההוצאה־לפועל של בית־המשפט המקומי. האב היה ׳פיגורה׳ מצחיקה כמו הבן, הוא שעשע כל שבת אחה״צ את יהודי העיירה שהתכנסו ליד ביהכנ״ס לקראת צאת הכוכבים. משזכה בנו בכורו להצלחה כה כבירה בבודפשט, עברה המשפחה אף היא לבירה ההונגרית. גם בין אחיו היו בעלי כשרון אמנותי, אחד פסל, שני כנר מצוין. שני בני אחותו של נוטי, האחים בירו, עלו ארצה אחרי מרד 1956 בהונגריה. האחד היה ממנהלי חברת נייר חדרה בת״א והשני ממנהלי המכס ביפו.

יהודה צ׳נגרי — גם תורה וגם קמח

ה׳לנדסמן׳ שלנו יהודה (אימרה) צ׳נגרי, יליד שומלו, בן לראשי הקהלה, מגלם — לפי הביטוי העתיק — עושר וכבוד באיש אחד. הוא הקים באוניברסיטת ניו־יורק קתידרה לחקר השואה וזה מראה, עד כמה נושא כאוב זה קרוב ללבו. ולכן גם ספר־זכרון זה קרוב ללבו — כיליד מחוזנו, בן שומלו, שריד ופליט של משפחתו שנתנה את קרבנותיה למולך הנאצי כמו שאר בני המחוז, כמו כל העם היהודי. משפחתו בשומלו היתה שם־דבר, אביו סיטונאי יינות ומשקאות וחרשתן שרשתו היתה פרושה על כל המחוז; צ׳נגרי השחור — להבדיל מאחיו האדום — ר׳ חיים־מיהאי, היה מראשי הקהלה בשומלו ועיקר עיסוקו הציבורי היה בחברה־קדישא שעמד בראשה. והרי חברה קדישא עסקה לא רק בקבורת מתים, אלא גם ובפרט בסיעוד נצרכים ובמתן עזרה רפואית וקניית תרופות לחולים עניים — ומצוה זו נשא במיוחד על לבו. היה קפדן גדול בחינוך ילדיו לפי כללי האורטודוכסיה, הנאורה ויחד עם זה דקדקנית, ולאזון עמדה לצדו אם המשפחה רחל־רוזי׳, שבחכמתה ריככה את האוירה בבית, את היחס כלפי ילדיה והוסיפה גון לאור שהאיר את ביתה.

יהודה שנולד ב־1920, הקצין במקצת — לפי טעם אביו — כשהלך בגיל 15 ללמוד בישיבת סקליהיד „החרדית". זו היתה תגובת נער לגל אנטישמיות שפשה אז ברומניה — הבלטת מה שקרוי זהות. על הישגו בלימודים ועל נטיותיו המוקדמות ל„כלכלה" מעיד, שנתנו על שכמו ניהול ה„מנזה", מטבח התלמידים. זו היתה ההתחלה ל„קאריירה" המשקית שלו שהמשיך בה לאורך כל חייו עד היום וגם תוך כדי היותו במחנות־עבודה — על ידו העוזרת יתנו עדות חבריו לגורל שהיו אתו בשנים הקשות מנשוא. בשובו משם, מגיא ההריגה, מצא את עצמו מול עובדות מדכאות עד עפר, אבדן הורים ושני אחים במחנות המות. הוא ניסה לשקם את עסקי אביו, את מפעל החרושת בעיר המחוז זילה, שניהלו כבר לפני המלחמה. אבל המפעל הולאם עד מהרה ומסילאדי עשה את דרכו לבוקרשט הבירה, שם נתמנה מנהל המונופול הממשלתי לכוהל. ושם גם נשא לאשה, ב־1947, את באבי רחמות, ילידת בוקובינה, עזר כנגדו הנעימה. בבואם ארצה ב־1951, עסק יהודה בהכנסת עולי יוגוסלביה שהגורל זימנם לו במושב רשפון — תחנתו הראשונה בארץ — לסודות השפה העברית.

מרשפון לתל־אביב קצרה הדרך וקצרה הדרך גם לניהול חברת יבוא שבתפקיד זה בא במגע ראשון עם פנחס ספיר — שכבר אז הציע לו הצעות קוסמות. אך הוא העדיף אז לימודי משפטים וכלכלה באוניברסיטה ותוך כדי כך עסק לפרנסתו בניהול אדמיניסטרטיבי של העתון „אוי קלט". בתקופה זו היה היו״ר בפועל של התאחדות עולי הונגריה, נכנס ראשו ורובו לחיי החברה, עד מהרה נבחר לנשיא לשכת־נורדאו של בני־ברית. ופעילותו הציבורית הביאה אותו במגע עם שר האוצר דאז לוי אשכול ז״ל שמינהו כחבר בועדה שעסקה בעניני הפיצויים האישיים מגרמניה — בתור שכזה נסע עם הועדה לגרמניה (שטרם היו אתה יחסים דיפלומטיים) ובשליחות זו הוא ייצג את מבקשי הפיצויים יוצאי הונגריה, טרנסילבניה, סלובקיה ובאנאט. ההמשך הסביר היה — כמי שראשי המשק הישראלי גילו את כישוריו — מינויו למנכ״ל החברה לפיתוח התעשיה שהיתה בבעלות משותפת של מדינת ישראל, באנק שווייצרי ומשקיעים מדרום־אמריקה.

פ״נ

מ ופלג בתורה ויראה
ר יחו לא פג ונמק
ד בריו היו לחוקים
כ ל דת האורטודוקסים
י ראת ה׳ אוצרו
תלמיד חביב להגאון
בעל כתב סופר ז״ל
מו״הר מרדכי
טשענגערי
ב״ר אברהם ע״ה
נפטר בשב״ק כ״א סיון
תרפ״ח לפ״ק
בן ע״ד שנה
ת׳נ׳צ׳ב׳ה׳

העתק טקסט (קליגרפי)
של מצבת ר׳ מרדכי צ׳נגרי

היתה זו התקופה — שנות ה־60 — בה הניחו את היסודות לכלכלה המודרנית של ישראל. ומיודענו — יהודה צ׳נגרי — תרם את חלקו ביחוד לפיתוח תעשיית המתכות והאלקטרוניקה, בתתו ידו ועצתו ויזמתו להקמת כמה וכמה מפעלים חדשים ולשיקום כמה ישנים ועידכון כושר הייצור שלהם. הוא גייס משקיעים בחו״ל, בג׳נבה, פאריז, רומא ורתם ליזמות הפינאנסיות גם באנקים במזרח הרחוק. בניו־יורק הוא קיבל על עצמו את השיקום של מוסד כספי שפשט את הרגל ולכן מבלה שם את רוב זמנו, כשלא ויתר על ביתו גם בתל־אביב — וגם משום שבנו גיורא ואשתו דורי ושני ילדיהם וכן בתו דניאלה ובעלה דן ושני ילדיהם הם תושבי ישראל, כאן מולדתם. ולכן כאן גם מולדת ההורים.

השליט הקומוניסטי בלה קון

מי שהיה השליט הקומוניסטי של הונגריה במשך מאה יום, בלה קון, נולד בסילאדי־צ׳ה ב־1885. בני העיירה יכלו לראות את שמו במטריקולה של הרבנות המקומית כפי שנרשם בעת לידתו. אלמנתו כתבה עליו ספר ובפרק הראשון של ספר זה היא כופרת ברכילויות כאילו אביו של קון, שהיה נוטריון נפתי בצ׳ה, היה מכור לטיפה המרה. לפני שהמשפחה הגיעה לצ׳ה, היה ראש המשפחה נוטריון בכפר ללה (סגולים תחת הלמ״דים). לקון היו קרובי משפחה בסילאדי — משפחת כ״ץ מסילאדי־סג ומשפחת קרמר מצ׳ה. תולדות קרובים אלה מעידות שהיה זה שבט שלא השלים עם שיגרת החיים הפרובינציאליים. בכורו של ר׳ יצחק קרמר בעל חנות הספרים והנייר, משה־מוריץ היה ציוני מנעוריו והוא עלה ארצה כבר ב־1921. בנים של משפחת כ״ץ גם הם עלו ארצה מוקדם מאד, דוד ב־1926 ואחיו מרטון ב־1933.

בלה קון היה עתונאי בבודפשט ואח״כ בקולוזשוואר עם תום לימודי אוניברסיטה ואח״כ היה גם פקיד של קופת הביטוח לפועלים ולבסוף מנהלה של קופה זו. כבר אז התחיל בפעילותו המהפכנית. עם פרוץ מלה״ע ה־1 גויס ונשלח לחזית הרוסית שם נפל בשבי. מרוסיה הוא חזר להונגריה ב־1918 ומיד התחיל בפעילותו כתועמלן ופוליטיקאי קומו־ניסטי וכעורך „העתון האדום״ שיצא בבודפשט. כותבי תולדותיו בעת ההיא ייחסו לו ארגון הפגנות והתנגשויות עם המשטרה שכתוצאה מהן נפלו קרבנות רבים ברחובות הבירה. הוא נאסר והושלך לכלא ממנו השתחרר עם הכרזת הדיקטטורה הפרולטרית כשנתמנה לקומיסר לעניני חוץ ולמעשה הוא היה מנהיג דיקטטורה זו ושליטה של הונגריה במשטר קצר־ימים זה, שעם התמוטטותו הוא ברח לוינה ומשם לרוסיה. כעבור עשר שנים, ב־1928, הוא הופיע שוב בוינה תחת שם מושאל, אך זיהוהו ואסרוהו ושפטוהו למאסר. משם הוא גורש שוב לרוסיה ובימי טיהורי סטאלין הוצא להורג, ולא זכה לראות בהתגשמות חלומו של התבססות הקומוניזם בהונגריה אחרי מלה״ע ה־2.

פרנץ גאשפאר, בעל המסעות

רופא, סופר, בעל מסעות על פני ימים ואוקינוסים, אחת מהדמויות הססגוניות ביותר של יהדות הונגריה, היה איש־סילאדי פרנץ גאשפאר. הוא נולד בשומלו ב־1862 ושם קץ לחייו בבודפשט ב־1923. הוא למד רפואה בוינה ובגמר לימודיו נתמנה רופא בצי המלחמה של הקיסרות בו שירת שבע שנים. אך שבע שנים אלה לא הירוו את צמאונו להרפתקאות והוא הצטרף לצי הסוחר שבאניותיו ערך כמה פעמים מסעות לחמשה חלקי העולם. בגיל 45 קבע את מגוריו בבודפשט והפך לרופא־יועץ לביטוח סוציאלי של המיניסטריון למסחר ולבסוף היה ממונה על בית־החולים ע״ש פרנץ יוזף. את חויות מסעותיו הוא העלה על ספרים בתיאורים מרהיבים וספרים אלה הפכו למבוקשים מאד הודות למידע הפופולרי שהפיצו על ארצות וימים רחוקים. משמות ספריו עצמם אפשר להסיק על תוכנם: „ארבעים אלף מילין בספינות קיטור ומפרש״, „שבע שנים על הים״, „ימי האבירות של הספנות״, „מסע סביב העולם״ (ב־6 כרכים מאוירים), „דרכו של האדם הלבן״, „על פני ימים ואיים״. ופרט קטן לא נסתיר: פרנץ גאשפאר המיר את דתו.

זכרונות, דברי סופרים

דוד שן

חליפה חדשה

— אתה כבר מניח תפילין, נכון? — פנה אלי ר' דניל, הסמרטוטר הזקן.

— בהחלט, מאז החגים הגדולים.

— והאם חשבת כבר על תכלעס, שכן נכבד, מה לעשות מהנער?

השאלה כוונה אל אבא. דבריו של ר' דניל כבדי משקל היו, כי בהיותו כהן, הוא בירך את קהילת ז'יבו.

היה זה ליל שישי, בעת הפשרת שלגי מרס. טרחנו בהליכה הביתה מבית הכנסת. שלושתנו דישדשנו בבוץ. בנו הנשוי של ר' דניל וחתנו — סמרטוטרים אף הם — הלכו קדימה, כי הזקן סבל מקוצר נשימה, תכופות אחזו שיעול וקשתה עליו ההליכה.

— אני את שלי עשיתי, אמרתי את ה„ברוך שפטרני" — השיב אבא בקצרה.

לאחר אתנחתא ממושכת, בהגיענו לקטע האספלט שלפני בית המשפט המחוזי, הוסיף אבא והעיר:

— בכל זאת, אחרי פסח אכניס אותו כשוליה אל גולד, האופה.

המענה סיפק את סקרנותו של ר' דניל ולא התעניין עוד. אחר המפל הזעיר אמרנו גיצ'אבעס, הזקן המשיך בדרך־זילאה ואנו פנינו לדרך העפר, המובילה אל בית המטבחיים.

תוכניתו של אבא — ששמעתי אז לראשונה — הסעירה את רוחי. המאפיה של גולד עמדה בשוק, בשורת חנויות הגראף, בשכנות לכנסייה הפרוטסטנטית. גולד היה אדם מרושל, חסר שינה דרך קבע ובלתי מגולח תמיד. לא עישן סיגריות, אלא מכור היה לטבק לעיסה ונוזל חום היה נוטף מזוויות פיו. ואם פתח בדיבור — קילל. גרינהוט, בלשונו הבוטה היה מבהיר דעתו על ברוך גולד כך: „גולד? אדם א מנץ', קצ'קלה דריי דיך... גם זה בן־אדם..."

לא חשקתי לחלוטין במעמד של שוליה אצל גולד.

בשעת הליכתנו לא הוצאתי הגה, אך לאחר המרק נתמרדתי:

— אבא, אני אינני רוצה להיות שוליה אצל גולד.

— אז מה אתה רוצה? — הפנה ראשו אבא, מופתע.

— ללמוד. אהרון הולך לישיבה של שומיו, אלך איתו.

אבא לא רצה לשמוע על כך. „ווס ישיבה? וועו ישיבה?" האם אותו בזמנו נתנו ללמוד? בהיותו בן 13 נמסר כשוליה אצל סנדלר ב־רטג. ומה קרה לאחיו הקטן מוטל? גם הוא היה לשולייה אצל סנדלר.. ימי לקח לו לאשה את אחותו שרה? שלוימה האופה. „לא אכחיש, לו היה לי כסף, הייתי שולח אותך ללמוד בתיכון, או מכניס אותך לאיזה מקצוע יותר מכובד, נגיד רפדות, או דפוס. אבל אין בידי לתת כלום. אם תיקלט אצל גולד, אין לי כל דאגה לעתידך. אביון מכין תבשילו במים".

אמא התייצבה לצדי. הזמנים השתנו — אמרה. מי שרוצה ללמוד, שילמד. בחורי הישיבה נעזרים ב־„ימי ארוחה" ובדברים שונים. „אחי הקטן, יוסיל, גם למד בישיבה".

— כל הכבוד, גם זה זכה בפייס — ליגלג אבא — אושר כזה.. להיות שוחט עד סוף ימיך ב־קיראידארוץ.

אמא לא נשארה חייבת. „בחור ישיבה עושה שידוך טוב. הנה, ר' נוחם שער לקח רק בחורים עניים לבנותיו. האם אינם חיים חיי משפחה נהדרים?"

אבא השיב לה מנה אחת אפיים. תוך רגעים הפך הויכוח לריב. יותר ויותר נשמעו הביטויים „המשפחה שלי" ו„המשפחה שלך". אבא, ברצותו להציל את הפרסטיז'ה של ראש המשפחה, נעל את הויכוח באורח דיפלומטי, בתום הארוחה:

— תוכל ללכת לשומיו, אבל על אחריותך אתה.

זה היה פספורט, עימו רשאי הייתי ביום ראשון אחרי פסח לומר שלום לבית הורי.

הגעתי ל־ס. שומיו בחברת אהרון. לקחתי עמי את התיבה הצבאית של אבי ובה כל רכושי: זוג תפילין, סידור, שתי חולצות, שני זוגות תחתונים, שתי מטפחות וזוג חותלות. גם מזון היה בתיבה: כמה ביצים קשות, לחם, בצל ומלח.

הגם שאיש לא אמר זאת, היתה לנו תחושה, שכל עוד לא פגשנו את הרבי, איננו רשאים להתהלך בעיר אפילו פסיעה אחת.

בחצר בית הכנסת — שם התגורר הרבי, שם היה בית המדרש — בשעות הצהריים, היתה עשיית ההכרויות בעיצומה. ה„זמן" (סימסטר) טרם החל, והימים שנותרו נוצלו להתארג־נות. נערי המקום באו מתוך סקרנות.

במרפסת מקורה גג, רצופת קרשים המתנו לרגע התודעותנו לרבי. את כובעי האפור, שירד על אוזני וכיסה את מחצית פני, העליתי שוב ושוב על מצחי. סיפור היה לכובע הזה, הדודה שורה הביאה אותו תחילה מתנה לאבי, אך הוא סרב לחבוש אותו. הדודה שידלה אותו, שזהו כובע עדין ויקר, בורסלינו טהור, אך אבא לא הסכים לשאתו בכל הון שבעולם. „לא אעשה פורים מעצמי" — אמר בשמינית של גאווה. אחר הביט בי והוציא את הפקודה: „אתה תחבוש אותו".

מפתח חדר הכניסה יצא הרבי. ראיתי זוג עיניים מחייכות. ניגשתי ונשקתי את ידו.

— באתי אל הרבי כדי שאלמד.

אמרתי.

— דירה מצאת?

— עדיין לא.

— איפה תסעד?

— אשיג ימי־ארוחה.

הרבי קימט את מצחו. מבטו כאומר: מזל טוב, עוד דלפון אחד.

— מה למדת? — המשיך הרבי לשאול.

השאלה הביכה אותי. שמא עלי להגיד, שאבי סחב את

משפחתו ממקום למקום, כצוענִי נודד ושבשום מקום לא הצלחנו לתקוע יתד... שבחורף לא היו לי מגפיים ובשל כך לא יכולתי לבקר בחדר... ואולי אספר לו שבעת פרוץ המלחמה נמצאתי בסורדוק, המורה התגייס וזה שבא אחריו נלקח בידי הז׳נדרמים. השלישי — אף הוא משתמט כקודמו מהצבא — לקח אותנו לרחוץ בסאמוש, הילד פריינדליך נעלם תחת פני המים, הוא רצה להצילו וטבע אף הוא בנהר... או אולי לספר לו שהלכתי להידאלמש, כי שם נמצא החדר, אך פרצה המהפכה, אור ליום שדדו חנויות ודירות של יהודים, אותנו הסתירו על גג אחד והחדר — כשלג של אשתקד...

לכן עניתי רק כך:

— למדתי מעט שבמעט, אבל אהיה חרוץ מאד. אני רוצה להיות תלמיד חכם.

הרבי נתחייך. שרוי היה במצב רוח טוב, כי אמש חגגו את ה„בר-מצווה" של בנו הצעיר, חיים. אומרים, שהרביץ דרשה מעולה, למרות שאיש לא עזר לו בהכנתה.

— אם כן, חפש לך מקום לינה — אמר הרבי, אחר כך נראה מה הלאה.

תוך כדי שיחתנו נתהוותה סביבנו טבעת אנשים. המקומיים העיזו והתקרבו קרוב למדי. סבור הייתי שהבירור נסתיים ואני חופשי לגשת לפתרון בעיותי, אך מבטו של הרבי נעצר על כובעי. נראה שצבעו הבהיר מדי בשום פנים לא הלם תלמיד חכם לעתיד.

— מדוע אתה חובש את הכובע הזה? — שאל.

היה עלי להגיד, שמפני שאין לי אחר. אך נזכרתי בנימוק של דודה שורה ומפי נמלטה התשובה המטופשת ביותר:

— זהו בורסלינו של ממש.

הכל צחקו. חיים, הבר-מצווה הטרי צחק עד כדי דמעות.

מן הרגע ההוא שמי היה בורסלינו. בכינוי-גנאי זה התחילה הקריירה שלי בשומיו.

בסילאג׳שומיו היתה קיימת ישיבה מקדמת דנא. כל משפחה הגונה ראתה חובה לעצמה לתרום לפחות יום-אירוח אחד בשבוע.

— הנני בחור חסר אמצעים, אני לומד כאן בישיבה של הרבי, בבקשה לעשות טובה ולתת לי יום בשבוע — עם הנוסחה הנ"ל בפי הופעתי בבתים, בחנויות, בבתי מלאכה נושאי מזוזות.

— אוכל לתת לך שבת.

—תודה רבה, אבל שבת כבר יש לי, אני אצל לוי הפונדקאי.

— אני מצטערת, בחור, בשאר ימות השבוע אנו מבשלים ללא סדר קבוע.

— אם תרשי לי, אתחלף עם מישהו. הוא יבוא לכאן לשבת וימסור לי יום אחר.

— אני רואה, בני, שאתה סוחר גמור. נו, בסדר, השלם את העיסקה.

לפנות ערב, לפני תפילת מנחה התנהל משא ומתן ער בבורסת ימי-האירוח שבחצר בית הכנסת. „מוישה חרומף אתה רוצה? עשרים כתר. לא אכחיש, וייס, צורף הנחושת אף הוא לא רע, אבל מוישה חרומף הוא קצב, הבחור מורח שם מח עצמות על פרוסתו. אינך מאמין, תשאל את זובני, יש לו יום א׳ אצלם".

תוך שבוע הפכו הימים לשמות. יום ראשון לא היה עוד יום ראשון, אלא וייס ארנולד, יום שני שונה לכהן, שלישי להנדלר. ימי האירוח סודרו, הבעיה למראית עין נפתרה. אולם מאין אדם יקח פרצוף להיכנס שלוש פעמים ביום לבית זר, שם אפילו את שמו לא שואלים...?

אחר תפילת שחרית עם תרמיל התפילין בידי פתחתי את דלת המטבח. עקרת הבית פינתה את קצה השולחן, פרסה פרוסת לחם, מזגה חלב לתוך ספל ציקוריה, הוסיפה סוכר ואמרה:

— בחור, וואשן זי זיך.

בדממה, מבלי לגרוע מבטי מהספל, סיימתי את ארוחת הבוקר שלי. סיפור פחות או יותר דומה חזר בעת ארוחת הערב. אלא שאת ארוחת הצהריים אכלתי יחד עם בני הבית ליד השולחן והרגשתי שמביטים דרכי כאילו הייתי אויר. ישבתי על הכיסא, מתענה, בתנועות עצורות, לא ידעתי לאן אניח ידי, לאן אביט, לאן לא אביט, מה אעשה בכף, במזלג, בסכין.

שפכתי את לבי בפני שולם, בן השוחט מאיפזובאני, אשר היה אז כבר בעל נסיון של שנה וחצי בנושא „אכילת-ימים". שולם העיר את עיני בהסבירו כאב לבנו את סודות המקצוע:

— לעולם אל תתבייש. הושט יד באופן טבעי לעבר הלחם. שבח את המזון. כאשר ישאלו אם אתה רוצה עוד — הגש את צלחתך.

— אבל שולם — ניסיתי לשסע דבריו — הרי איש ליד השולחן אינו מדבר אלי. בני הבית כמו לא מרגישים בי כלל...

— אם יש תבשיל בצלחתך, סימן שהרגישו בך. אתמול אכלתי אצל ה-לייב-בערים, היה גולש לארוחת צהריים. כשחיסלתי אותו, הערתי: „זהו גולש נפלא באמת, פאר אלע יידישע קינדער געזוגט". עקרת הבית חייכה ומילאה שוב את הצלחת שלי.

שולם היה נער גוץ ושמן ועליז כל הזמן. שתי פאותיו הארוכות גלשו חלקות ובהירות על לחיו ויצרו מסגרת הולמת לפניו הורודות. הצאצא הצעיר ביותר להוריו, אחר שקדמו לו 8 — כולן בנות. זה היה פשר בטחונו העצמי, הגברי. ואולי בשל כך ידע כל כך הרבה על החיים.

שולם לא הראה כל סימן השתתפות בצערי, כאשר בעיניים דומעות התלוננתי לו על ההשפלה, שהמתנה בפתח גורמת לי. כשאני כבר בחוץ, ברחוב — נתייפחתי — אני חש כאילו סטרו לי.

— אם אין קמח אין תורה — עם בטן ריקה אי אפשר ללמוד — אמר. — אינני אוהב כשאתה מדבר כמו אורגל ההוא מקראסנה. לא הכרת אותו. אשתקד למד כאן. גם הוא היה מיילל כל הזמן. מאושר היה אם הצליח להשתמט מארוחה כלשהי. כעת הוא בקולוז׳וואר, בקליניקה לריאות. נהיה שחפני. יורק דם.

בתום דבריו פנה ועזב אותי. כמילות סיום עוד הפטיר:

— בקיצור, אם אתה רוצה להגיע לקולוז׳וואר, רק תמשיך להתפנק.

שערי החכמה נפתחו בקושי.

בישיבת שומיו למדנו אותו קיץ את מסכת יבמות. התלמוד, למרבה התמיהה אינו פותח את מערכת חוקי הנישואים (סדר נשים) ב,,קידושין", כלומר בדיני הכניסה בברית הנישואים, אלא ב,,יבמות", דהיינו בבעיית הייבום המסובכת (נשיאת איש את אלמנת אחיו שמת בלי בנים). ללא כל הכנה מוקדמה נפלתי לתוך עולם מוזר למדי. ,,חמש עשרה נשים פוטרות את צרתה וצרת צרתה מדין חליצה ויבום עד קץ הימים".

מהי ,,צרה"? האשה הנוספת, שאותו גבר לקח לו. מהי ,,חליצה"? טכס, הבא לבייש את הגיס המתמרד, המסרב לשאת את אלמנת אחיו, שנפטר חשוך בנים.

ישבנו בביתו של ר' מוישה, בנו הבכור של הרבי. השעה היתה חמש בבוקר, רעדנו מקור, קצה אפו של כל אחד מאיתנו היה סמוק. אמרו, שהלימוד עם שחר הוא היעיל ביותר. העולם שקט, מוחו של אדם נוח לתפיסה. האומר את הברכה (ברכת התורה) עם ,,כוונה", עבורו התלמוד אינו עוד ים גועש, כי אם מעיין צלול, שבתחתיתו פנינים מתנוצצות.

ר' מוישה היה נשוי ואב לשלושה, חייב היה לדאוג להם. לפיכך קיבל על עצמו להסביר את הטכסט לשמונה בחורים בני 13—15. הנערים המקומיים היו אמידים וסביר ששילמו לו שכר טוב. את שכר הלימוד שלי הוא קבע בסכום של 150 כתר לחודש.

ר' מוישה קרא קטע בקול מזמר ואנו חזרנו על דבריו באותו הניגון.

,,כיצד פוטרת בת את ,,צרתה"? היה ונתן בתו לאחיו וזה גם בעל אשה אחרת, נפטר האח, כשם שאין עליו לייבם בתו שלו, כך פטור הוא מצרתה של בתו, — אפילו מספר ,הצרות' מגיע למאה".

— ר' מוישה, בבקשה להגיד, גם בימינו נהוג לייבם? — שאל גליק גרשי.

— בימינו לא. רק החליצה קיימת בפועל. רבנו גרשום מאור הגולה קבע תקנה, לפיה על היהודי לשאת אשה אחת בלבד.

— אם כן, מדוע עלינו ללמוד את הגמרא הזאת?

— כי התורה היא נצחית. אנו לומדים גם על תרומה ומעשר, על עבודת הקודש והקרבנות, על אף שגם אלה אינם תקפים כיום. אבל אנחנו מאמינים בביאת המשיח. אז נבנה את הבעסמיקדעש ושוב נקיים את כל המצוות הקשורות בארצישרואל.

מלבד התלמוד למדנו גם דברים שימושיים. בירנו את האיסור לערב בשר בחלב, עסקנו בדיני שחיטה והמלחת הבשר. אך הדגש היה על התלמוד ומפרשיו.

הסביבה החדשה היתה מלאת סודות, אך שני הספרים, ,,יבמות" ו,,יורה דעה" לא קירבו אותנו לפתרון התעלומות. בקלויז התפללו חסידים, אך איש מבין הנערים לא יכול להסביר מה פירוש חסיד. את הקלויז ייסד ר' הרשל פליישמן, אבל בדרך־פירצ'ני קיים ר' שלוימה היימליך בית תפילה חסידי נפרד. על פליישמן אמרו שהוא איש ,,סיגט" ועל היימליך שהוא איש ,,מונקאץ'". מה ההבדל ביניהם?

נתלחשו על ר' שלוימה, שבנעוריו היה פושעישרואל. עישן בשבת ושתה בירה ללא כיסוי ראש. ביום בהיר אחד נעשה ,,בעלצ'יבע" וחסידו של הרבי ממונקאץ'. מה מביא אדם לידי עבירה? ובעיקר, מה גורם לו להיות ,,בעלצ'יבע"?

בשבועות נפעמה רוחו של הרבי. אחר התפילה דיבר על ה,,קבלה". סבו, הרבי מברגסאס — אותו כינה בעקבות סיפרו ,,קול אריה הקדוש" — היה בקי בחכמת הנסתר. זכה לכך, שבליל שבועות אליה הנובי בכבודו הופיע בפניו.

למחרת שאלתי את בנו של הרבי, שעמד להתחתן, נפתולה, מהי קבלה? לא נתן תשובה מספקת. אמר, שיצירתו של קול־אריה נדפסה כאן בסילאדישומיו, בדפוס היימליך. הרבי סידר את הכתבים וכתב את המבוא. התגלותו של אליה הנובי כלולה בהקדמה.

באחת השבתות השמיע הרבי דרשה בבית הכנסת הגדול. הטיף נגד סטיות הנוער מן המקובל. נמסר לו על שניים שעברו ברחוב גלויי ראש. ,,אילו היה כובע בידיהם, עוד יכולנו לטעון משהו להגנתם: שעכשיו קיץ, חום גדול, ומתוך פיזור הדעת עשו מה שעשו. אולם שני הבחורים הללו — אוי לאזניים שכך שומעות — יצאו מביתם ללא כובע. הייתכן שקהילה קדושה זו ירדה לשפל מדריגה שכזה?" אבל כאשר הפליג בגנותה של הציונות ,,הגידול הממאיר החדש של היהדות", הייתי נבוך. מה זה ציוניזם? אסטרייכר, בנו של יצרן הזכוכית מסטמר, אמר שהוא יודע. ,,דער ציוניזמוס — הסביר — איז דער אוי־קלט". כעבור שבועות אחדים ראיתי את העתון בבית המרמלשטיינים. לא הייתי נוגע בו אף אם הורגים אותי.

התוודיתי בפני שולם בעל הנסיון.

— באתי לישיבה כדי להחכים. איפה החכמה הגדולה, איפה הידע? איש איננו מסביר דבר. מבוקר עד ערב אנו דנים על אותן 15 נשים אומללות שלא היו ולא נבראו.

— אבי אומר — האיר שולם את עיני — שהישיבה דומה לעישון בשר.

— איזה בשר בראשך? — קצרה רוחי.

שולם לא נטרד והמשיך.

— קלרמן, הבנקאי, שלח את בנו לישיבת נאדיקארוי. רוזנברג, סוחר הבהמות שלח את בנו לישיבת סיגט. שני נערים עשירים ומפונקים אלה מעולם לא למדו ולעולם לא ילמדו. הם נמצאים שם, כדי שהעשן יעבור אותם, שיספגו ריח־ישיבה.

— ואנחנו הולכים להיות מעושנים?

— וודאי. אבי אומר, שכל הש"ס נתפר על פי דגם אחד. מי שמגיע לכך שללא עזרה מסוגל להבין ,,בלאט גמורע", הוא מוכשר ללמוד את כל התלמוד. ואת אותם אלפי ספרים אשר הכותבים כתבו. הוא יכול ללמוד כל הסודות. ,,בלאט גמורע" אחד הוא המפתח הפותח כל השערים.

מעתה ואילך ישבתי ביתר סבלנות במעשנה של שומיו...

יחד עם אהרון הגעתי לשומיו וטבעי היה, שגם את החדר שכרנו יחדיו. לקחנו מיטה אצל האלמנה וייס, בשכר 60 כתר לחודש. זה כלל גם דמי כביסה של זוג לבנים בשבוע. הבית עמד ליד גשר קראסנה־התחתית, בשכונתה של בורסק־אות־שכטר. באותו חדר מטויח בחימר, שאדן חלונו נמצא בגובה של כחצי מטר מעל לשטח הרחוב, גרו גם גברת וייס, שתי בנותיה הבוגרות ושלושת בניה. בנוסף על כך, שם

היה גם מטבח המשפחה. את החדר הסמוך השכירו כ„חדר" ובלילה ישן בו המלמד ממרמורש.

אהרון היה מבוגר ממני כמעט בשלוש שנים. משפחתו עקרה בזמן המלחמה לבודפשט ולאחר נפילת המשטר הקומו־ניסטי, חזרה לז׳יבו. אהרון סיים שלוש כיתות תיכון, ובעיני נחשב כאדם משכיל, בעל נסיון ובקי בהוויות העולם.

— מאין נשיג לשלם שכר דירה? — שאלתי.

— נארגן ווכענגעלט.

— ו־150 כתר למוישה?

— זה יכסה גם אותם.

ביום שישי חל היריד השבועי. עם שחר עוד הסביר ר׳ מוישה קטע יורה־דעה, אך בגמר התפילה התנדפו הבחורים. איש־איש לעסקיו. יום זה נועד להליכה אל הספר, לרחצה, לצחצוח נעליים, לתפירת כפתורים שנתלשו. אסטרייכר כתב כל שישי מכתב לאביו ושיחק שחמט עם בנו של הרבי.

אנחנו שנוררנו־חרשנו את העיר לאורכה ולרוחבה.

קרוב ל־300 יהודים ישבו בזמן ההוא בשומיו. היה עלינו להזדרז. מוטל היה על שנינו להספיק להגיע מגובה המכס שבדרך־בדצ׳וני לקצה השני של העיר, עד דרך־אוילאקי. במקומות רבים — בהיותם בעיצומו של טיפול בלקוחות — נאלצנו להמתין.

במיבצע איסוף הכסף השבועי היתה לי הצלחה בולטת, מיד בשבוע הראשון. אפשר, כי ההסבר לכך היה גילי הצעיר יחסית, אך לא מן הנמנע שחיצוניותי העלובה הסבה עלי תשומת לבם של הבריות. עובדה, שלא נתנו לי להסתלק בידיים ריקות. אפילו דודה צילי, גבירת חצר בית החרושת לכוהל, תרמה שני כתרים, אם כי בדרך כלל נהגה לגרש את הבחורים באומרה את סיסמתה הקבועה: „התנדף מכאן אבל מהר, מנוול שכמותך!". לעומת זאת בתה הרחומה, הכבודה (שקלה כ־100 קילו) — אשתו של ד״ר קלר שאמו, בעל האחוזה בת 3000 הדונמים בקראסנה־הורוואט — נתנה מלבד דמי־השבוע גם פלצ׳ינטה טעימה עם ספל שמנת. „שב לך, בני, אכול, אכול, הרי אתה ירוק כמו מלפפון צעיר".

הקשתי גם בדלתם של המלונות המפוקפקים בסביבת בית הנתיבות. שם לא הייתי צריך לומר אף מלה, בעלות הבית העניקו ביד רחבה. לא פלא, שלעומת הכנסתם הממוצעת של שאר הבחורים, המסתכמת ב־40—50 כתר, זכיתי להכנסה שבועית קבועה של למעלה מ־90. בניסוח של ימינו עברתי ב־100 אחוזים את נורמת השנור.

ההצלחה — כמו כל ההצלחות — גוררת קנאה. אהרון אפילו לא חיפה על קנאתו. פשוט נהיה ברוגז איתי. כשדיברתי אליו, לא ענה. בבוקר השכם לא העיר אותי. היות שאני ישנתי ליד הקיר, לפעמים עלה בידו לרדת מהמיטה, מבלי שאתעורר. במקרים אלה התלבש בחיפזון וחמק בלי להקים רעש מתוך הבית, כשנעליו בידו. בשעה שבע בקירוב הגעתי אל ר׳ מוישה, מתנשף ונזעם. החברה צחקו בקול: „זה איחר כהלכה את הרכבת".

הרוגז מכאיב תמיד. ומכאיב שבעתיים כשזה שאתה ישן איתו בצוותא במיטה, הוא הכועס עליך. אי אפשר לשאת דבר כזה זמן רב. התאוננתי מרה בפני ר׳ מוישה וביקשתי ממנו שידבר על לבו של אהרון. סוף־סוף אנו בני אותו המקום, יחד באנו לישיבה. חוץ מזה אין לו כל סיבה לכעוס, מעולם לא פגעתי בו אפילו במלה אחת.

ר׳ מוישה האזין לדברי בניחותא, ואחר אמר כמציין דבר המובן מאליו:

— חלק עמו את דמי־השבוע שווה בשווה. שתהיה לכם קופה משותפת.

— שאמסור לו את מחצית כספי? — שאלתי נדהם.

— בדיוק את מחציתו.

— ר׳ מוישה — ניסיתי לטעון — הרי הוא אינו צובר מעל ל־40 כתר.

— דווקא בגלל זה.

ר׳ מוישה הושיט יד אל שקית טליתו, הוציא את הסידור, דיפדף ותקע אצבעו בטכסט:

— כאן זה הפרק. ראית מה אומר יהושוע בן פרחיה? „עשה לך רב וקנה לך חבר". רב יכול אדם פשוט לבחור לעצמו, אבל חבר עליו לקנות.

זה נכון. אמת ויציב, מלה במלה. כתוב במישנה הקדושה. אין מקום לויכוח או להתחמקות. עוד בו ביום הצעתי לאהרון כלאחר יד, שותפות של 50 אחוז בווכנגעלט. הוא קיבל את הצעתי ללא כל היסוס או הרהור.

בהצטבר שלוש מאות הכתרים הראשונים, קבעתי לי מטרה חדשה: לחסוך כדי מחירה של חליפה.

באותה תקופה, בקיץ 1920, 300 הכתרים לא נחשבו לסכום נכבד. היה צורך בהידוק החגורה על מנת לחסוך. על שטרי הכסף התנוססה חותמת עגולה בשפה רומנית. למביט בחשד בחותמת ההיא, העירו היהודים משומיו דרך בדיחה: „קח את השטר בלב שקט, חותמת כשרה, הטביעו אותה עטופי טלית ותפילין".

לבושי מורכב היה ממכנסי „צייג" גסים ומקטורן בגון הקפה, שהזכיר סרבל, אשר אמא תפרה אותו מגלימה ישנה של חיל הפרשים. בגד־תפארתי היתה המטפחת, אותה קשרתי בהבלטה סביב צווארי בשבתות. המכנסיים היו במצב נסבל, אך המעיל הצר זה מכבר לא הלם את מידותי המתפתחות. תוך כך גם הנעליים היו לטירחה, זה היה הקיץ הראשון בחיי, בו נעלתי נעליים. והכובע? שמיים רחמניים, עשו עמי חסד ושחררו אותי מהבורסלינו הזה...

מדי פעם הגנבתי מבט לעבר חלונות הראווה. הצצתי באריגי „קאמגארן" עם פסים כהים. מעולם לא היתה לי חליפה חדשה. אמא „חידשה" לי כל פעם משהו מבגדים משומשים. איזו הרגשה יכולה להיות עם כניסת החג לבוא לבית הכנסת בחליפת צמר חדשה, בנעליים חדשות...?

מלבד זה העניין היווה גם אתגר עבורי. אבא אמר, שאוכל ללכת לישיבה על אחריותי. בסדר גמור, אני כבר אוכיח לו. ולא עוד, אלא שלא אבוא הביתה לפני שהשגתי חליפה חדשה.

את הכנסתי השבועית דילדלה המישנה. בדרך זו לא ארכוש לעולם חליפה. לכן, בשעת הפלפולים בוקעי־השערות בסוגיית הייבום, עסק מוחי במציאת מקורות הכנסה חדשים. וכך נזכרתי באדולף כהן.

ר׳ אברום כהן (כך נקרא בפיהם) יצרן חומץ, היה טיפוס

אצילי, אופייני לאותם יהודים אורתודוכסיים יראי שמיים וטובי לב. בעיניו קינן עצב נצחי: אולי כל ימיו התאבל על חורבן בית המקדש, אבל אפשר, שרוחו היתה מדוכדכת גם מפני היותו חשוך בנים. העניק ימי־ארוחה לשלושת הנערים הצעירים ביותר בישיבה. בהיותו עצמו בן להורים עניים, שגם „אכל ימים”, ידע, שלגבי רוב בחורי־גמרא נסיון קשה הוא לאכול על שולחן זרים. במשך שנים הכינו שולחן עבור השלושה, בהדר האוכל, המשרתת העלתה את הארוחות, מבלי שיפגשו את בעל הבית או את אשתו. מספרים, שמישהו פעם זרק דבר מפיו, ש„לר׳ אברום לא יאה לאכול עם הבחורים על אותו שולחן”, הערה סתמית זו דלפה והגיעה לאוזניו. אז החליט לארח את הבחורים במסעדה. כך אכלתי בחברת בחור נוסף ביום שני במסעדה של האלמנה הרשקוביץ׳, על חשבון ר׳ אברום.

אם כבר נמצא הרעיון, היה עלי גם להגשימו. הלכתי איפוא למשרד בית החרושת לחומץ. ריחן החמוץ של חביות־התססה נדף בחצר הגדולה.

ר׳ אברום הביט בי משתאה.

— מה חדש, בני?

— באתי בקשר ליום הארוחה...

— מה, יש איזו בעיה?

— לא, אין כל בעיה, אבל חשבתי, אדוני משלם המון כסף עבורי לגברת הרשקוביץ׳...

— 50 כתר מדי חודש בחודשו.

— אילו היית נותן לי את הכסף הזה... הייתי משיג יום־ארוחה אצל מישהו אחר...

ר׳ אברום נדהם מהצעתי עד כדי כך, שפרץ בצחוק. כעבור שהות קצרה שאל:

— מה אתה מתכונן לעשות בכסף?

— אני חוסך לקניית חליפה.

— אצטרך לדבר עם הרבי. תבין, בני, להאכיל ולהלביש את העוסקים בתורה, אלה שתי מצוות נבדלות. במקרה שלך אני קבלתי על עצמי את הראשונה. מחר תקבל תשובה.

למחרת, בתור תשובה, שלח לי את 50 הכתרים.

✶

בינתיים גיליתי, שחוץ מה„ווכנגעלט” קיימות עוד אפשרויות הכנסה בשביל בחור ישיבה. קבלתי על עצמי קשירת ציצית, שמירה על המת, ביריד הגדול עזרתי לפרוק סחורה ולהעמיסה, למען החלמתם של חולים קשים אמרתי את כל ספר תהלים. לפני סיכות קלעתי תרמילי נצרים מרהיבים ללולבים, לברכת החודש יצאתי עם עוד חבר לפירצ׳ני, כדי להשלים את המנין. בעונת הבציר שימשתי בן־לוויה לבעלי העגלה של צ׳נגרי, שהובילו את החביות המלאות תירוש מהכרם. זמן מה עזרתי בהוצאת עתון, הייתי שותף בהפצת „שבעס־צעטלעך”, שהיתה זכותו הבלעדית של אברום גר־צדק. מאוחר יותר זנחתי את העסק, מפני שלא השתווה בו זמנית עם איסוף הכסף השבועי.

השגת הכסף לא היה דבר של מה בכך, אולם המבחן האמיתי היה לשמור על הכסף. במזנונו של ר׳ אליה רוס הוצגה יום־יום בחלון תבנית גדולה מלאה עוגות שמרים טריות, ממולאות בגבינה. יצר הרע, אותו קול פנימי מרושע לחש: היכנס רק פעם, פעם אחת ויחידה, רק כדי לחוש את הטעם, לפחות. אולם התבונה המפוכחת חנקה את הקול הזה. אם תיכנס, בא סופך. במידרון אין לעצור. אתה גיבור, כי לפי המישנה איזהו גיבור, הכובש את יצרו ופיתויי השטן בקרבו.

ואכן נאבקתי בגבורה לא רק בעוגות הגבינה, אלא בלחם, בפירות ובימי חנוכה ב„קוויטלי”, משחק הקלפים הנפשע.

לפני החגים הגדולים הוחלף הכסף. מעתה היה עלי לחסוך ליי־ים במקום כתרים. נדמה היה, שערך הכסף השתפר. עכשיו כבר לא היה לי ספק בכך, שלקראת פסח — בסיום השנה — תהיה לי חליפה.

לאחר פורים התפזרו כל הבחורים. גם זמני עבר. נפרדתי ממעניקי ארוחותי באיחולי פסח נעים וכשר. אחר נכנסתי אצל הרבי לומר לו שלום.

— רעבע, איך פור אהיים אוף יונטעב.

— חכה מעט — אמר הרבי. הוציא גליון נייר, קיפל אותו לשניים, לקח עט והתחיל לכתוב. זה היה ה„כסאב”, התעודה, בה הרבי מביע דעתו על התלמיד.

בעזרת שמו הקדוש — רשם — כתב הוגן ודברי אמת לתלמידי המצטיין דוד מקהילת ז׳יבו הקדושה, נרו יזרח ויאיר, אשר למד שנה שלימה בבית מדרשי. עשה לילות כימים, במסירות רבה ובעינוי גופו שקע במעמקי התלמוד ומפרשיו הקדושים. הוא ראה פרי עמלו, ושוחה חופשי בים התלמוד. על כגון זה אמרו חכמינו ז״ל, „הזהרו בבני עניים, שמהם תצא תורה”. הנוטר תאנתו, ישבע מפריה. יגבה הלוך וגבוה בסולם החוכמה והדעת, לשמחת הוריו ומלמדיו.

החתימו בחותמת והתם עליו את שמו: שלוימה זלמן אהרנרייך, רבם של סילאדישומיו והגלילות.

רק בחצר העזתי להציץ במכתב. אין לפקפק בכך, דעתו של הרבי, שאני מסוגל לבדי ללמוד בלאט גמרא. רמז לכך השחייה החופשית בים התלמוד...

כל זאת השגתי במשך שנה אחת. מסוחרר הייתי מרוב שמחה.

עם כתב התעודה של הרבי בסידור התפילה וב־3200 ליי בשקית הבד התלויה על צווארי, עליתי על הרכבת המקומית של שרמאשאג. בשבתי על ספסל בתוך קרון המשא לבהמות, שהועלה לדרגת מחלקה רביעית — הרגשתי כמו מצביא מנצח, הצועד עטור תהילה בראש תהלוכת נצחון לבירת מולדתו.

✶

הרכבת מזילה הגיעה ב־11 בערב. בחרתי בדרך המוכרת היטב: מסילת־הברזל, הגשרון הקטן מעל נחל אגרגי והלאה לרגלי הגנים עד לדרך העפר המוליכה לבית המטבחיים.

בהגיעי הביתה, התקשיתי להאמין לעיני. הבית הקטן על כתליו הבנויים גבס — נעלם. כרתו את עץ הדובדבן, עצי הסמבוק, תלשו את שיחיה פטל. השטח כולו נחרש.

הקשתי על הלון הבית השכן.

— זה אני, גברת האוזנר, בבקשה הגידי לי לאן עברו הורי?

— ב־אלסג הם גרים עכשיו, בדרך־שוימוש.

— בשורת הצוענים?

תשובתה לא באה מיד. לאחר שהות־מה אמרה:

— בתחילת שורת הצוענים. בביתו של לינגוראר, נגן הבטנון.

הדרך לאלסג נדמתה ארוכה ביותר. אמא פתחה את הדלת. הדליקה עששית ותיכף התחילה לחפש מקום להציע לי מצע. בתוך כך — כמו ניחשו את המאורע הגדול — נתעוררו הילדים. חילקתי להם את הסוכריות שהבאתי מתנה בשבילם. נטרדים משנתם, פרועי שער מצצו את הסוכריות. אפילו לשנייה לא גרעו עין ממני.

אחותי הדליקה אש בתנור הברזל. גזירי העץ הלחים בערו ברפיון.

— כמה שגדלת, קאנע הארע, — חזרה ואמרה שוב ושוב אמי — גבר ממש נהיית.

אחר סיפרה, שאחותי הקטנה לקתה בדלקת ריאות. עכשיו כבר הוטב לה, אך עדיין עליה להמשיך לקחת כדורים. „ד״ר פליישר מלאך שירד משמיים, הוא הציל אותה. היה יום, בו ביקר פעמיים ויותר״.

אחרי כן דיברה על אבא. דנה בו כאילו לא נכח במקום. „כל החורף היה חולה. רגלו התנפחה כמו חבית. פליישר אומר, שזה מהלב״.

לאחר שנה שוב ראיתי את משפחתי. מצוקתם צרבה את לבי כגחלת. סבלם לא היה הידוש בשבילי, אך עד כה לא נגלה בפני בכל תהומיותו. לפתע שכחתי את שומיו ואת תוכניותי. אף נמנעתי מלהתפאר בהצלחותי, על אף שבמשך כל דרכי הביתה התכוננתי לכך.

החג בפתחנו ואין כל סימן להכנות. אין מצות, אין תפוחי אדמה, אין ביצים ואין צריך לומר בשר או יין.

למחרת, בתום לבטים קשים וארוכים הורדתי מעל צווארי את שקית הבד הקטנה והגשתיה לאמא.

— בבקשה, הנה הכסף, 3200 ליי.

אמא הושיטה יד בהיסוס־מה.

— בני, השארת לעצמך לכרטיס לרכבת?

— אל תדאגי, אמא. יהיה לי כרטיס. אהרון יקנה לשנינו.

לא דיברנו עוד על הענין. מה טעם היה בכך לספר להם שכבר היו לי תוכניות קונקרטיות למדי בקשר לחליפת קאמגארן עם פסים כהים...

רק אבא העלה פעם את הנושא. היה ערב פסח, אחר הצהריים, בבית הכל יפה. אמא המיסה שומן, אנו הבאנו יין, שליגוביץ ותבלינים „של־פסח״. השולחן היה כבר מכוסה במפת־אורגים, שריד מהנדוניה שלה, ממנה בשום מצב לא הסכימה להיפרד.

— נו, שורה־לאה, האם לא אמרתי שה„בטחון״ העיקר ואלוהים יעזור לנו?

אמא החווירה.

— תוציא את אלוהים מהמשחק הזה. אל תתן לו עצות כיצד לעזור...

בכניסת החג הלכתי לבית הכנסת, לבוש בלויי סחבותי הישנות. מעניין, שכלל לא הרגשתי אומלל.

בסופו של דבר השגתי כבר את חליפתי הראשונה.

יהושע בר־יוסף

חופשות ילדות באוילאק וז׳יבו

מספרו „בין צפת לירושלים — פרקי ילדות ובחרות״ עולות קורותיו של המספר הנודע־לתהלה על י״ג שנות ילדותו ובחרותו שבילה בטרנסילבניה, עד גיל י״ח (בשנת תר״צ — 1930) כשחזר משם לארץ הולדתו, א״י. יהושע בר־יוסף נולד בצפת לאב שמוצאו מגליציה ולאם שמוצאה מטרנסילבניה. אביו בן ה־22 היה מקרבנות מגיפת הטיפוס שפרצה בצפת בשנת תרע״ו (1916) שרבים היו חלליה. רבים נסו מהעיר הגלילית המוכה ונפוצו בכל העולם. וגם אמו נטלה את שני ילדיה הקטנים ונסעה אל קרוביה בטרנסילבניה, למציא אצלם מפלט מהרעב והמצוקה. להלן שני קטעים מפרקי הספר בהם מתאר הסופר את חופשותיו אצל קרובי־משפחת אמו בכפר אוילאק (השם המלא: סמוש־אוילאק Szamos-Ujlak ובעיירה ז׳יבו Zsibó אשר במחוז סילאדי.

אחת האחיות של סבתא גרה בכפר קטן, במרחק נסיעה (בעגלה) של המש־שש שעות משאמקוט. לכפר היה שם הונגרי אוילאק, שפירושו יישוב חדש, אף־על־פי שתושביו היו רומנים. היה זה כפר טיפוסי לסביבה הזרועה כפרים רומנים והונגרים זה בצד זה. שתי משפחות יהודיות גרו בכפר, ושתיהן התפרנסו ממכירת משקאות חריפים וטבק ומלח לאיכרים. דודתי גרה באותו כפר מיום שנכנסה לחופה. בעלה היה בן הכפר. הם גידלו שם ילדיהם, שהתפזרו אחר־כך בכל מיני מקומות בסביבה הקרובה והרחוקה ועד בודאפשט הגיעו. כאשר אני באתי אליהם, כבר לא היו הילדים בבית, וזוג הזקנים היו חיים להם בנחת ובשלווה בביתם הישן.

במשך שש־שבע שנים רצופות עד לאחר בר־המצווה שלי היינו נוסעים לשם באמצע אלול, עם גמר עונת הלימודים בחדר, ושוהים אצל הדודה עד למחרת הושענא־רבא.

חיי־כפר מלאים היו מנת־חלקי במשך חמישה־שישה שבועות, שנה־שנה, ועד היום אני רואה אותם כאחת המתנות הטובות שניתנו לי מידי הגורל.

היה זה בית כפרי טיפוסי, בנוי קורות ומטויח בטיט ומכוסה בגג של תבן. בעיני הוא נראה כבית גדול מפואר, אף־על־פי שלא היו בו אלא מטבח ולידו חדר קטן, ובית־המרזח ועוד קיטון על־ידו. נוסף לכך היתה לו אכסדרה פתוחה, שבימות הקיץ היו יושבים בה לשאוף אוויר צח. אולם החצר היתה גדולה. נחל קטן עבר באמצע החצר, וגשר של עץ קטן וצר חיבר את שני חלקי החצר. אחרי הגשר עמדה רפת ובה שתי פרות ושני סוסי־עבודה, ומאחורי הרפת היתה חלקת־אדמה של דונמים אחדים, ומשמאלה גן גדול מלא עצי־פרי. ליד הרפת עמד לול ובו תרנגולות, אווזים וברווזים, והללו היו מתרוצצים בחצר וקופצים ועולים לאכסדרה והברווזים היו משתכשכים בנחל הקטן. עד היום כשאני קורא בספר מן הספרים על חיים בכפר, אני רואה לנגד עיני את בית הדודה וממלא בו את הדמויות של הספר שאני קורא בו.

ליד הגשר היתה באר עם קילון. הדלי היה קשור לחבל עבה שנתלה בקצה האחד של קורה היורדת עם משיכת החבל והורדת הדלי, וחוזרת ועולה מכוח־הכובד של המשקולת הקשורה בקצה השני. באר זו משכה אותי במיוחד, אם בשל פחד המעמקים שלה, ואם בשל הריח שעלה מן הגדר הנמוכה המקיפה את הבאר, ריח של רעננות שבאזוב רקיב כלשהו; אם בשל מראה הדלי המלא העולה מאליו ומתיז אגב־כך טיפות מים נוצצות ובשל קולות הלקיקה של הטפות הנופלות חזרה למים ומעלות הדים ובני־הדים מסתוריים, ואם בשל קול החריקה של הקורה הישנה בתנועתה על הציר החלוד, ואם בשל המים הקרים המרעננים בחומו של קיץ.

הייתי שוהה הרבה ברפת, מסייע לו לדודי בניקוי הרפת ובהבאת שחת לפרות ושיבולת־שועל לסוסים. הייתי מוציא את הפרות לשוקת־העץ המכוסה אזוב שלפני הבאר, ממלא בהנאה את השוקת ומזין עיני בפרות השותות לאטן ומנענעות את זנבן. קולותיהם של בעלי־החיים בחצר העבירו בגבי גלים של רעננות מעליזה. הייתי עצמי כמו בבית, בתוך־תוכה של ההמולה והתנועה של בעלי־הכנף. הייתי מתרוצץ בגן המלא ריחות ופינות־צל קרירות. הייתי מטפס ועולה על עץ האגוז האדיר רב הפארות, שעמד בראש גבעת הגן, וצופה משם על־פני שדות הכפר ורואה את הקוצרים בעבודתם. גם לדודי היו שדות, אלא שהוא כבר לא עבד בהם מחמת זקנה, אך החצרן שלו, איכר צעיר הייכן וצייתן, היה יוצא יום־יום לשדה עם העגלה ושני הסוסים, משגיח על הקוצרים וחוזר עם ערב בעגלה מלאה קלחי תירס, או שיבולי חיטה ושעורה, וממלא את האסם, המחצית הימנית של הרפת, עד אפס מקום. שעה שהייתי מתייעף מרוב חוויות, הייתי עולה בסולם לעליית־הגג של הרפת ושוקע בתוך השחת הריחנית בתרדמה מתוקה.

אהבתי את הבית הזה גם משום החיבה הגלויה שהרעיפו עלינו הדוד והדודה גם יחד. הבנים והנכדים שלהם לא הרבו לבקר אצלם, ואנו היינו מעין תחליפים מתאימים למדי. אמא שפעה כדרכה סיפורי־מעשיות ואגדות ואמרות חז״ל שהיו ככנפי־רננים לאזני בני־הכפר הזקנים הבודדים במעונם. ואני ואחי מילאנו את הבית והחצר בהוויית־עלומים. במטבחם השופע לא הורגשה כמעט תוספת הפיות, שכן גם לאחר הוספת הפיות שלנו לא ידעה הדודה כיצד להיפטר משפע המזון. המשרתת הצעירה היתה הולבת פעמיים ביום את הפרות ומביאה כל פעם דלי גדול מלא חלב מקציף. במרתף שמתחת לבית עמדו עשרות כדי־חרס מלאים חלב חמוץ, וממרישי התקרה שלו נתלו וירדו כל מיני גבינות עטופות שקיות של בד. כל כמה שבישלה ממליגה בחלב ולשה עוגיות על טהרת החלב וגיבנה גבינות וחיבצה חמאה, עדיין נשאר לה עודף. יום־יום היתה הדודה יוצאת לאסוף ביצים הפזורות בפינות שונות בחצר, היא ידעה מתוך הניסיון את כל מקומות־המחבוא, ותמיד היתה חוזרת עם סינור מלא. נוסף לכך היו מוכרים בבית־המרזח גפרורים, מלח ונפט תמורת ביצים (סוחר־ביצים מן העיירה הסמוכה היה בא פעמיים בשבוע בעגלתו ולוקח את כל הביצים שנצטברו מן המכירות הללו). הוא הדין בבשר־עוף. הדוד היה נוסע בעגלתו לכפר הגדול הסמוך, כמעט עיירה, לצורכי קניות שונות. הדודה היתה מסתובבת לפני־כן בחצר, מחפשת במבטיה את התרנגול והברווז, שכבר קבעה בלבה כי הם ראויים לשחיטה. היתה

קוראת להם בלקלוק לשון קולני. העופות היו באים בריצה עליזה מכל פינות החצר לקול קריאתה; שכן ערב־ערב היתה מפזרת להם מעדנים משיירי מטבחה. היא היתה מסתכלת מן הצד במעגל החי הרועש המנקר בין הגרעינים הפזורים על הקרקע, ובתנועה קצרה חטופה תופשת את הקרבן המיועד לשחיטה. הקרבן היה צועק חמס, ספק מתוך תימהון ספק מתוך חוש נבואי מה צפוי לו, אך הוא נקשר בזריזות ברגליו והונחת בעדינות הצדה; וכך הקרבן השני. וכל אותו הזמן לא גילו יתר העופות כל רגש של אחווה לחברם שהוצא מתוכם ונכבל ברגליו והוטל הצדה, מפרפר בכנפיו ומשמיע קולות זעקה לעזרה. הם ניקרו בחדווה ובהנאה מן המעדנים. שני הקרבנות נשארו שוכבים עקודים על האכסדרה כל אותו לילה. ולמחרת עם שחר היו מוטלים בתוך העגלה, תמהים ותוהים על הגורל הפוקד אותם, ולאחר שעתיים־שלוש היו מוחזרים בצווארים שחוטים.

לפעמים כאשר החצרן מילא את מקומו של הדוד בנסיעה לעיירה, היו שולחים אותי אתו כדי לראות במו עיני שהשוחט שחט כדת וכדין את שני העופות, ויש שהחצרן היה מביא עמו פתק מן השוחט שבו אישר כי אמנם שחט את העופות במו ידיו. אותם פתקים נכתבו באידיש בכתיב־לא־כתיב ובאותיות עגולות גדולות. ניכר בו בשוחט שלא היה כתבא רבא. אך זה עיקר הסימן: תמיד היו שני כתמי־דם, טביעה של אצבעותיו המוכתמות בדם של השוחט שנעשתה שלא בכוונה תחילה.

הדודה מצאה לעצמה עיסוק מן השחר עד הערב. היא היתה רזה גבוהת־קומה ממש כסבתא שיינדל, אחותה הצעירה ממנה שכבר נסתלקה לעולמה. היא טיפלה הרבה בתנור הגדול שבמטבח. אותו תנור היה בנוי לבנים ומטויח ומסויד. למטה העלו בו את האש, ובאמצע בין האש לבין הארובה היו כמה תיבות־ברזל לבישול ולאפייה. ומעל התנור, סמוך לארובה, היה מקום נרחב למשכב. ואם זכרוני אינו מטעה אותי, היו הדוד והדודה מעבירים את כלי־המיטה שלהם בחורף לאותו מקום בתנור וישנים שם יחד. מעלה נוספת לו לתנור זה, שהמקום לבעירת האש היה מרווח, ממש מעין תנור־אופים קטן, ומרוצף אבן חלקה, והדודה היתה גורפת לצדדים את הגחלים הלוחשות ומכניסה בו כיכרות לחם־חיטה או לחם־תירס ואופה אותם כפתור ופרח. קרום הלחם היה תמיד עבה כדי עוביו של אצבע. וטעמו הנפלא עוד עומד על קצה לשוני. במיוחד הצטיינה באפיית כיסנים ממולאים גבינה או בצל ושמן. הללו היו מתפוררים חמים ופריכים בפה וממלאים כל חללו טעם־עדנים. היא המשיכה לבשל ולאפות כפי שהיתה רגילה בשנים קודמות כאשר ביתה היה מלא ילדים ונכדים, והעודף שנשאר לה היתה מחלקת אגב שיחת־שכנים בין השכנות האיכרות, שהיו באות אליה לשיחה בטלה. 'את מוכרחה לטעום, פלורה יקירה, מן הכיסנים הללו ... ואת מוכרחה להגיד לי איך זה הצליח...' וכך על כל מיני תבשילים ודברי־מאפה שמילאו את תיבות־האפייה השונות שבתוך התנור הגדול. האיכרות שהיו באות אליה לשפוך לפניה את מרי־לבן על בעליהן השיכורים המנוולים, או סתם לרכל רכילות מלאת עניין, היו מלקקות אצבעותיהן בפועל־ממש. זה היה חלק מן הכיבוד הביתי הקבוע של הדודה, והיא נהנתה לא פחות מן האיכרות השכנות מכל אותן שיחות מלב אל לב.

היא בעצמה נולדה בכפר. אביה, ר' שלמה גולדשטיין, היה תחילה חוכר אחוזה של אחד האצילים המקומיים, ואחר־כך בעליה. כל ילדיו שהתפזרו ברחבי טראנסילבניה והונגריה גדלו בכפר יחד עם בני האיכרים ובנותיהם. בכל ימי שהותי באוילאק לא הרגשתי אף פעם בהבדלי מעמדות שבין בית הדודה לבין האיכרים. אף־על־פי שהדוד עשה חיל בכפר וקנה במרוצת־השנים כמה וכמה הקטארים אדמה, לא היה כל הבדל באורח־החיים, בגודל הבית ורהיטיו, בלבוש, וכיוצא בהם, בינו לבין האיכרים.

* * *

אם לדודה באוילאק היינו נוסעים בפגרת הלימודים שלפני הימים הנוראים, הרי לדודה מאלצ'י היינו נוסעים בפגרת הלימודים שלפני חג הפסח. הדודה מאלצ'י היתה, כמדומני, הצעירה שבאחיות סבתא, ואף־על־פי שהיתה אמידה, לא שפר חלקה בחיי האישות שלה. היא היתה עגלגלה, פניה נאים ועיניה גדולות שחורות, אך הפרצוף היה שעיר מדי כפרצופה של אילונית. גם קולה היה עבה במקצת מקולה של אשה.

את בעלה הספקתי לראות פעם או פעמיים בסך הכול, בילדותי בלבד. אף הוא היה עגלגל ונמוך מן הדודה, אלא שהיה מצוחצח כולו, מגדל שפם מטופח להפליא, לבוש תמיד מחלצות וכל־כולו מדיף מי־בושם ובריליאנטינה. הדודה מאלצ'י היתה עקרה, ואולי בשל כך גם שנואה על בעלה. אני עוד זוכר כיצד עבר פעם על־ידה ואמר לה מה שאמר, והיא תלתה בו עיניים גדולות מלאות חלחלה. עיניה היפות כמו התפרקו מרוב פחד ותקווה כאחד.

היה להם מחסן למכירת משקאות חריפים בסיטונות. הם היו מכינים בעצמם ליקרים שונים, היו ממלאים בקבוקים בבירה מחביות, והיה להם מרתף גדול מלא חביות של יין עתיק. הדוד נהג אדנות בכל הליכותיו. היה מעשן סיגארים יקרים. והיתה לו כרכרה הדורה רתומה לשני סוסים אבירים ומצוחצחים. הוא היה 'אורי־אמבר' לכל דבר.

כאשר ראיתיו לראשונה כבר היה שקוע מזה שנים רבות בהרפתקת־אהבים עם גויה, הונגרית צעירה. היא היתה למעשה הידועה־בציבור שלו. היא גם ילדה לו שני ילדים. הוא היה לוקח אותה בכרכרה המפוארת שלו לטיולים, והיה מחזיקה על חשבונו. אילו היתה יהודיה היה בוודאי נפרד מהדודה מאלצ'י ונושא אותה לאשה. כיוון שהיתה נוצריה והוא רצה בכל זאת להישאר יהודי — עדיין היה הולך בשבתות ובחגים לבית־הכנסת ותורם סכומים מרשימים לצורכי הקהילה — הסתפק בכך שהיא פילגשו, ועל הדודה מאלצ'י שמר כעל אשתו החוקית. הדודה השלימה מזה שנים עם המצב המשונה, יוצא־הדופן. נשאה בדומיה את עלבונה, והשקיעה עצמה כל־כולה בניהול העסק. היא שהשגיחה על העובדים, היא שניהלה את הפנקסים, והיא שנשאה ונתנה עם לקוחותיה בעלי בתי־המרזח שהיו באים אליה מכל הסביבה. בעלה היה שקוע ברדיפה אחר תענוגותיו.

אף־על־פי שהיתה גבוהה ממנו כדי ראש ויותר, היתה רועדת ממש במעמדו. כפי הנראה אהבה אותו מאוד וסלחה לו הכול. די במבט טוב אחד משלו וכבר לא ידעה כיצד להודות לו על הסדו הגדול. היא היתה מצחצחת נעליו ושומרת על חליפותיו שלא יהיה עליהן רבב, אף־על־פי שידעה יפה־יפה למי נועד כל אותו פאר והדר.

עד שקרה המקרה, והדוד שיצא לטיולו היומי בכרכרה התהפך עם הכרכרה ונהרג בו־במקום. הסוסים ראו כפי הנראה בפעם הראשונה בחייהם מכונית באה לקראתם, והם השתוללו מרוב פחד ובהלה והפכו את העגלה והטילו אגב־כך את בעליהם בחבטת־ראש אדירה אל גזע של עץ. לא הייתי בלוויה ולא ראיתי את הדודה בימי אבלה. אך שמעתי, כפי הנראה בביתנו בשעת שיחה שבין אמא לאחיותיה, על נפלאות הבורא ועל חטא ועונשו.

בשנים שלאחר־מכן לא היה זכר לדוד בביתה של הדודה מאלצ׳י. האורווה נהפכה למחסן של בקבוקים וחביות. שוב לא היו לא סוסים ולא כרכרות. הדודה השקיעה עצמה כל־כולה בהבראת העסק. הדוד המנוח בזבז כפי הנראה כספים מרובים הן על פילגשו והן במשחקי־הקלפים שהיה שטוף בהם. הוא השאיר אחריו חובות מרובים, והדודה שילמה את כל החובות ואף הרחיבה את העסק, ואם איני טועה — אפילו קנתה מבעל־האחוזה את הבית והמגרש והמחסנים והמרתף הגדול שהיה בנוי כמערה למרגלות הגבעה. עד אז היה כל הנכס הזה בחכירה גרידא. בקיצור, היא עשתה חיל, אחרי התאונה שקרתה לו לבעלה. כתפיה נזדקפו, היא נעשתה אישיות חשובה בזכות עצמה. ואם איני טועה ואם דמיוני אינו מייפה את פני הדברים, הרי תמכה גם בפילגש ההונגארית שנשארה בחוסר־כול עם שני ילדיה. משהו מעין זה גונב אלי, אך איני זוכר בבירור.

המבנה הפיאודלי האירופי, שלפיו התרכזה העיירה מסביב לארמונו של הגראף בעל־האחוזה, נשמר גם בז׳יבו. מעל להצרה של הדודה מאלצ׳י התנשאה גבעה תלולה מכוסה עצים, ובין העצים עמד הארמון. גם כאן כמו בשאמקוט לא ראיתי מעודי לא את הארמון ולא את בעליו, ולא ידעתי כל עיקר אם עוד קיים בעל־האחוזה. הקסם המיוחד שבאותה גבעה נישאה היה בשבילי במרתף שנכרה למרגלותיה. אותו מרתף נכרה במין מנהרה באורך של עשרים מטר ובכיפה מקושתת. משני צדדיו עמדו חביות גדולות מלאות יין וקוניאק עתיק. כמה מן החביות כבר היו רכרוכיות מרוב שנים, ואם תקעת בהן אצבע הרגשת בגמישותו של העץ. הריחות כשלעצמם באותו מרתף נסכו בי שכרון. מפעם לפעם היתה הדודה מכבדת אותי בקצת יין עתיק, סמיך־מתוק, כדי עומק אצבע בכוסית קטנה, ולאחר ששתיתי מאותו אוצר היה ראשי מסתחרר עלי בנעימות ואני כולי חוגג את ההרגשה שהנה טעמתי מהיין המשומר לצדיקים לעתיד־לבוא. ואם אדם מחפש סיבות לטעמיו וליצריו ולנטיותיו בימי הילדות — הרי חיבתי היתירה למשקאות חריפים והשפעתם הטובה על גופי ורוחי מקורן בוודאי במרתף זה.

ביתה של הדודה היה בית פשוט למדי. הוא היה בנוי כמין דל״ת, והכיל בסך־הכול חמישה חדרים: חדר קיצוני אחד שימש כבית־מרזח למכירה קמעונית, החדר בסמוך לו היה צמוד לבית־המרזח ובו שולחנות וכיסאות לפגישות עם סוחרים ובעלי בתי־מרזח, שני חדרים שימשו למגוריה של הדודה, ועוד חדר — כמשרד ומחסן גם יחד. מלבד הבית היו בחצר מחסנים, ומקום למילוי בקבוקי־בירה, ומרתף גדול להחסנת קרח בתוך קש. הקרח הזה בימות הקיץ הוא שהפליא אותי ביותר, ונתן לי את ההרגשה שהנה אני מצוי בתוך מותרות מיוחדים במינם. אמידותו של הבית ניכרה בעיקר בתבשיליו. הדודה בעצמה ובתה המאומצת הקדישו שעות רבות לעבודת המטבח, וריחות התבשילים הטובים נתמזגו בריחות היין והליקרים ונסכו בי מין הרגשה של שפע.

הדודה היתה עסוקה מדי כל היום בעסקיה וגם בשעות הערב בעריכת החשבונות, ולא יכלה להתפנות אלינו כראוי. אפילו ביום השבת היו עיניה נעצמות מתשוקה לשינה, וקשה היה לה להקשיב כראוי למעשיותיה של אמא. אולם כאשר הרגישה בי היתה מזכה אותי במבט חם. אנו לא הפרענו לה. אדרבא, מילאנו את ביתה רחש של ילדים חיים. ואילו הדבר ביכולתה, היתה בוודאי מאמצת את כולנו. היא היתה מטילה עלי כל מיני עבודות קלות, ואני נעניתי לה ברצון. ביחוד אהבתי לסייע לממלאי הבקבוקים בבירה הקוצפת. היתה שם מכונת־יד לפיקוק הבקבוקים, ועבודה זו היתה מן החביבות עלי.

הייתי אורח זר בז׳יבו ולא קניתי לי שם חברים בני גילי. אך שם הגשמתי אחד מחלומותי הנכספים ביותר — רכיבה על אופניים. הייתי לוקח בתשלום מבית־מלאכה לאופניים זוג אופניים ישנים לחצי־שעה או גם לשעה ומתאמן עליהם. וכל־אימת שחזרתי לבית הדודה מאימונים אלה, היתה הדודה מסתכלת בי ופורצת בצחוק גדול, כי הייתי כולי מלוכלך וקצת פצוע מרוב הנפילות שנפלתי והחבטות שספגתי מן האופניים. מכל האימונים שלי בז׳יבו לא הגעתי לכלל רכיבה חופשית. עולם הספורט נשאר סגור ומסוגר לפני עד היום הזה.

לאחר שליבה, אחות אמי, התחתנה עם צעיר מקומי, שהתבייש בנוכחותם של קרובי־משפחה עניים בביתם, ונוסף על כך ילדים מגודלי־פיאות — נעשתה השהייה בבית הדודה פחות ופחות נעימה. הוא היה שחרחר, רזה, לבוש בגנדרנות ספורטיבית, והכריז על עצמו בכל הזדמנות שהוא ׳אורי־אמבר׳. בכסף הנדוניה שקיבל מן הדודה קנה מכונית, לשם הסעת נוסעים כביכול, אך בעיקר בשל אהבתו את המכונית ובשל הרגשתו שהוא בעל המכונית היחידה בעיירה. לעתים רחוקות ביותר נמצאו לו נוסעים לעיר הגדולה. הרבה יותר זול ובטוח ונוח ואפילו מהר היה לנסוע ברכבת. אך הוא אהב את המכונית וטיפל בה וצחצח אותה ודיבר עליה מן הבוקר עד הערב. לפעמים היה לוקח את אשתו הצעירה ואת הדודה מאלצ׳י לטיול במכונית, וזה היה מפצה אותן על כל חולשותיו. הוא היה בחור פשוט שידע בקושי קרוא וכתוב, וללא מקצוע. הוא ניסה תחילה להשתלב בעסק של הדודה, אך הדבר לא היה לפי רוחו. זו היתה עבודה שאינה מתאימה לאורי־אמבר. והנה באה המכונית, והצילה את כבודו וניפחה גאוותו. אך סופה של המכונית לא היה מן המפוארים ביותר — היא נתקלקלה לפתע־פתאום, והיה צורך לגרור אותה ברכבת־משא למוסך בעיר הגדולה, ושוב לא נמצא לה תיקון, והיא נמכרה כגרוטאה. זה היה הפצע של חייו. הוא קונן עליה כעל אהובה שמתה לפתע־פתאום. הוא גם התבייש בהפסד הכספי הגדול, וניסה לכפר על כשלונו בניסיון מחודש להשתלב בעסקיה של הדודה; אך ללא הצלחה יתירה. שנים אחדות, עד לעלייתנו לארץ־ישראל, חי למעשה כאברך סמוך על שולחן החותנת. לאחר־מכן נספה בשואה, והשאיר אחריו בת אחת. אלמנתו, שנישאה בינתיים, ובתה, שהיא אם לשני ילדים, עלו לארץ עם בעליהן בראשית שנות השישים בעירום ובחוסר־כול. אך חריצות־הכפיים של בני־המשפחה כולה ואהבת־העבודה שלהם עמדו להם שיבנו להם בפרק זמן קצר בתים טובים בישראל.

שמואל מנחם קליין

נערת הכפר

— סיפור —

המחבר, יליד צ'ה וברבות הימים רב בעל הוראה, כתב סיפורו זה בעברית, כנראה סמוך לשנת תרנ"ו (1896), שנה שהוא מזכיר בסיפורו כשנה בה הופיעה הרכבת באזור מקום־הולדתו.

כפר קטן, משפחה יהודיה, עלמה יהודיה. דברים פשוטים מאד. והשיר שאכתוב עליהם יהיה גם־כן פשוט.

הכפר כולל סך־הכל עשרים בתים המפוזרים בין ההרים בלי סדר ומשטר, בחיוורות הסיד ובגגות תבן גבוהים על ראשיהם, כגזלנים המתחבאים בין אילני היער בתמונתם החיוורת ובכובעם הגדול.

משפחה יהודית פשוטה יושבת בבית נמוך אשר פשטותו החיצונית תגלה את פשטותו הפנימית. גם רהיטי הבית פשוטים מאד, מיטות עץ, כסאות־תבן, שני שולחנות וארגז עץ. על רהיטי הבית נמנה גם ספר־תהלים הנעוץ בתוך הקורה, שעליו המכורכמים והכמשים מעידים שזקנו של בעל־הבית ירשו מאביו והניחו בירושה לבנו ובן לבן־בנו, שיוכל לשפוך נפשו התמה והישרה לחיק יוצרו בהתלהבות של יהודי פשוט.

בעל־הבית כבן ארבעים, הנהו אכר עובד אדמתו המכינה לו ולבני ביתו ולשתי פרותיו הטובות מחיה לכל השנה, גו, גם מותרות מעט, לצבור פרוטות אחדות לעתיד.

בעלת־הבית אשה בת שלושים־וחמש, אבל אם את פניה נשאל, יכחישו לכל הפחות עשרה מימי שני חייה.

כי כן הוא: הזיקנה, ההתכווצות, יתבהלו מעבודה, מריח השדה, מחשקת החיים ומתמימות הלב. אנו העירונים כבר הורגלנו למוד את החיים בצרות עין. אנו החיים במספר, בסטאטיסטיקה בכל דבר, יודעים, כי חיי האדם הם חמש־ושלושים שנה במספר בינוני. הנפלים, המאבדים עצמם לדעת, הנחנקים, הנסקלים והנשרפים בלא עתם, כולם ייכנסו לחשבון. אנו חכמים וגם בשנות האדם אנו מתחכמים. רק דבר אחד שכחנו: הכנסנו בחשבוננו גם את בני הכפר השקטים. בכפרים מועטים הנפלים, כי הנשים חזקות ובריאות, מספר המאבדים עצמם לדעת קטן, כי עוד לא נחלתה נפשם, עוד לא נירטשו עצביהם ושאיפתם קשורה בקשר פנימי עם יכולתם. בכפר בת שלושים היא בת שלושים באמת, בכה, באהבת החיים ואהבת העבודה המבריאה וממילא גם ביופי.

מלאכתה החביבה היא הקפאת חמאה ביום ה', כי בזה הסבה עונג לבעלה. סימן מובהק היה זה שעל שבת תאפה תופיני חמאה אשר עליהם היה שגור בפומיה בעלה, שטעמן כטעם מן. הקמח הובא עתה מהריחיים, הביצים היום הטילון התרנגולות, החמאה חדשה, היום הוקפאה — זה הוא יותר מטעם מן, זה הוא טעם הטבע, (טעם) הבריאה.

ביום ה' כזה עמדה בתם — עלמה בת ארבע־עשרה — אצל שולחן קטן בזוית החדר ומרקידה הקמח על נפה שחוטיה תכופים, כדי לאפות חלות ותופיני חמאה אשר טעמם כטעם מן. הנפה נגררת אנה ואנה והקמח נופל על המדף בדממה, כשלג בליל הורף שקט. ומטבע מלאכה זו הוא שגם למרות הרצון, היא מוציאה שיר מלב עושיה. גרירות מצומצמות של הנפה הן הטאקט והשירה נעימה, מפעילה, עריבה. גם היא שרה, שרה בפנימיותה, בהתלהבות. יחידה היתה בבית ואבותיה אהבוה כנפשם. ומה היא שרה? ניגון שאביה היה רגיל לזמזמו בכל ליל שבת על „מה יפית ומה נעמת".

מה יפית ומה נעמת — תוים טבעיים, מבט טבעי והתנועעות טבעית. סמל היופי והחן, התגשמות הטוב והתמימות. מלאכותיות מעושה לא נמצאת עליה. ילודת הטבע הינה והטבע נפלא (הוא) בכל היתראותיו לעיני בוחנו בלב ורגש.

כפר קטן, משפחה יהודית, עלמה יהודיה.

הכפר מתחבא בין ההרים ויחיד הוא בשטח גדול סביב, משפחה יהודית יחידה היא בכפר ועלמה יחידה היא במשפחה. זאת היא ההשתוות בין שלושה דברים אלה.

בני הכפר, חוץ מהיהודי, כולם רומנים ולא יזוזו מהכפר רק פעם בחודש בהלכם ליום השוק לקנות את הנחוץ לצרכי הבית, כמו עצי גפרית, קילו מלח, אֵת או מטפחת לגברת הבית. כמה פעמים ביקשו את היהודי שיפתח לו חנות, כדי שלא יוכרחו להביא כל דבר קטן מהעיר. אבל הוא השיב כל פעם בקיצור: לא אוכל. וגם בית־המרזח שבלעדיו לא יוכל לחיות בדיי (איש) רומני ואשר חזקתו ביד ישראל, הוא בידי אחד הרומנים העניים. הוא היה רגיל לומר לאשתו ששאלתו למה לא ימלא משאלותם לפתוח לו הנות: למה אהיה עבד שנוא, אם אני יכול להיות בן־חורין מכובד. וכל פעם התרעם על היהודים שהם מזיקים לעצמם הרבה בהתחכמותם והם מטילים איבה בינם ובין הרומנים שעינם צרה בשלהם.

גם הוא, ר' זלמן, רק לעתים רחוקות בא בין אנשים, חוץ מיום השבת, שהלך — על־יד הנחת עירוב — להכפר היותר סמוך למנין. אבל גם פה מתבודד היה מהבעלי־בתים האחרים ולא לקח חלק בשיחתם בתוך התפילה, אודות הגבינה שלא הוקפאה ואודות יואן שהיכה את מרדכי האילם מכות נמרצות, אודות השתדכותו של ר' משה עם בנו של ר' שלמה הגבאי ואודות סופר הכפר (הנוטריון) שהטיל מס על הרומנים יותר מעל היהודים בזכות „המתן בסתר". שיחות כאלה הסבו פלפולים גדולים בין הבעלי־בתים וכל אחד התאמץ להכחיש את חברו ולהראות גבורתו בחכמת הדיאלקטיקה. ואם הרגיש האחד בעצמו רפיון, מיד עמדה שם אשתו לעזרו.

פעם אחת בא ר' זלמן אל המנין ושמע קול פלפול עצום לפני התפילה ומזאת ידע כי מגדולות ידובר, כי לא דבר ריק הוא, אם הזמן שבתוך התפילה לא די להם. בקרבו אליהם שמע, כי הם מתווכחים אודות השמועה שהיהודים גורשו מרוסיה. הבעלי־בתים זעקו, כלומר התיעצו. האחד אמר, לאמריקה יסעו (זה היה בעל מדע שידע גם מהימצאות אמריקה), השני שלחם לארץ־ישראל (כבר נודע כי ר' בריש העם־הארץ היה) והשלישי שלחם לעוזאל (בוודאי גביר היה או מתנגד להציונות), הרביעי צווח: רק הנה לא יבואו!

ר' זלמן לא דיבר אף הגה. אבל מיד ביום המחרת שלח

על־ידי שליח מיוחד להרב בעיר עשרה כסף לטובת האומללים. איש תם וישר היה ר׳ זלמן ויהודי פשוט באמת.

בתו רחל ירשה בזה טבע אביה, אהבה התבודדות ואהבה את הטבע. כמה וכמה פעמים ראוה דרי הכפר בין ההרים, בהיער ועל השדות. כמה וכמה פעמים התפלאו על שהיא צועדת בטח על שיני הסלעים במהירות, במרוצה כאילה קלה. היא אהבה זאת, הנאת נפש היתה לה להביט מעל תלולי ההרים אל פני השמש הנוטה לערוב, נחיצות טבעית היתה לה לילך אנה ואנה בהיער בלי תכלית ומטרה ולשמוע צפצוף ציפרים קטנות ונעימות.

וכאהבתה את הטבע כן אהבה את העבודה. העבודה היא גם־כן דבר טבעי. הגוף שלא יתנועע כפי צרכו, יחלש ויתרכך וכמו יתעפש. לא כן העובד, שריריו חזקים, עצביו בריאים, דמו שוטף בעורקיו וכל גופו חי. והיא גם־כן חיה בכל גופה ובכל תנועותיה חיים טבעיים. את כל הקוצרים הכלימה בקלותה, היא היתה הראשונה בשורה. אביה הפציר בה שלא תאיץ, כי תתחמם ויזיקו לה קרני השמש הבוערות, אבל היא לא פחדה מהן, היא מכירתן מאז, כבר הוסכנה להן. ואהבה מולידה אהבה. אהבה גם את האנשים. במחוגתה הצרה לא באה שנאה מימיה וברגש זה חבקה את כל מכיריה. הרומנים הפשוטים אהבה גם־כן. והם, הרומנים, לא מצאו מלות (די) להללה ובפרט ממעשה שהיה.

לפי הנימוס הכפרי הקוצרים כולם קרואים ל„אלדומאש״ (כרה־משתה) אחרי גמר הקציר. ורחל נתנה לפניהם ויאכלו. „דומנישורה״ (עלמה כבודה) כזו לא ראו מימיהם — אמרו.

„לא דומנישורה אני״ — ענתה היא בענווה טהורה, שלא רצתה לקבל את התואר הזה, המורה על שררה.

הרומנים שמעולם הורגלו שהיהודי ידבר עמם כאל עם עבדים, השתוממו על דברי רחל ושנה תמימה דיברו רק מטובת הלב של רחל היהודיה וכעין יראת רוממות הרגישו עת פגשו בה ושאלו לשלומה.

עם אהבת הטבע התפתחה בתכונתה הנאיביות, התמות עד בלי גבול. ומדתה זאת ניכרתה בכל מעשיה. ההתחכמות, העקשות, חסרו לגמרי בתכונתה. היא חשבה ישר וכמו שנולדה המחשבה בלבה, כן הושמעה מעל שפתותיה. מדה זו חותמת תכונת הנפש (של) ילדי הכפר שלא הוכרחו להשתמש באמצעים בלתי טבעיים בהתנהגותם. השקר, המלאכותיות, לא ימצאו שם רגליים ומה גם לב ונפש.

השגתה לא היתה רחבה, מבטה לא הקיף חלל רב, רק את מחוגתה הצרה הקיפה ומחוגתה קטנה היתה, כעולם הצפור בין ארזי היער, שאין שם השקפות עולמיות ולא מבטים כלליים. קולטורה הוכחית אשר עם תכליתיותה ותועלתיותה הנפלאות לא עלתה בידה להעמיד רוך ושלוות נפש תמימה, קולטורה זו לא היכתה שורשים עמוקים בחלק הארץ ההוא. ונמצאו שם רבים אשר גם כעת בספוג ובאבן יציתו אש תחת להשתמש בעצי גפרית ילידי הקולטורה החדשה. גם בידיעה עשירה לא יכלה רהל להתנשאות; קרוא עברית בשגיאות נשיות ושגיאות כפריות הגסות שבגסות, מקרא „תחינה״, נו, גם „מעשה ביכלך״ משדים וכיוצא־בזה היו כל אוצר ידיעתה. אבל היא בכח דמיונה בנתה מהמעשיות המפחידות האלה עולם חדש עשיר בזהרורי סהר וקול צפצוף צפרים המודעים לה ביפעתם וטהרתם, לה וליושבי הכפר.

ואת הכפר אהבה אהבה עזה. השאיפה לעיר, לשאון והמיית האנושיות חסרה לגמרי מקרבה. במעיינותיה, בהרריה ובמלאכתה היומית מצאה שעשועיה. כמה וכמה פעמים הפצירו בה קרוביה מהכפר ג. שתבקר אותם. היא לא נסעה.

„פפי נני (דודה), אל תפצרי בי, איני יכולה לעזוב את אבותי״.

„בואי נא, בואי רחל. יחידה אני בעגלתי ואני מוכרחה לנסוע שלוש שעות בלילה. מהעיר ג. אני נוסעת גם במרכבת־קיטור. הנסעת ברכבת עד עתה? לא? בואי נא עמי ותלווי את פפי נני הזקנה אשר תאהבך באמת״ — כן דיברה אליה פפי נני.

„לא, דודתי היקרה, לא אוכל כעת. אם אגדל... אז... אולי... אם ירצו אבותי...״

ופפי נסעה כל פעם בלי לווית רחל. בכל כח דיבורה אשר גדול היה באמת, לא עלה בידה לפתותה לעזוב את בית אבותיה. כן גדלה והיתה לעלמה נעימה בת ארבע־עשרה.

ב.

מהפכה נוראה נהייתה בשנת תרנ״ו. שלות המחוז הופרעה, שלומו נהרס ורוחות רעות נשבו בכל הסביבה. השתנות איומה ועצומה נתהוותה בחיי היחיד כבחיי הכלל, הצרכים גדלו, הפרנסות נתמעטו או נתקשו והיחידים הוכרחו לעזוב את שיטתם בהשגת העולם ונאלצו להרכין ראשם ולקבל באהבה את המעמד החדש שנתחולל על־ידי בנין מסילת־הברזל...

בעצרת שחל בשבת הלך ר׳ זלמן לכפר הסמוך למנין, שלא היה אצל ר׳ שלמה הגבאי כבשנים קודמות. כי פעם אחת כאשר נשאו ונתנו הבעלי־בתים בעניני דיומא, כלומר מהחדשות שנתחדשו בששת ימי המעשה בבית כל אחד ואחד, התעמקו כל־כך בשיחה עד שלא שמעו שהש״ץ חותם ב„הבוחר בעמו ישראל באהבה״. ור׳ שלמה שהיה הת״ח שביניהם קרא אליהם בקול רם עד שגם אשתו רצה לבית־התפלה בפחד וחוץ מזה פיאר אותם בהתואר „שקצים״. וזאת הרתיחה את דם הבעלי־בתים וישראל בני מלכים נקמו ממנו הפגיעה בכבודם והרחרו ריב ומדון עד שנטלו המנין מביתו ונתנוהו בבית ר׳ ברייש העם־הארץ. שם לא הפריע אותם איש משיחתם הערבה. אבל גם ר׳ שלמה קיים בעצמו דברי חכמינו, שכל תלמיד־הכם שאינו נוקם ונוטר כנחש, אינו ת״ח. מאז הכלימוהו באופן זר כזה, לא השתעשע אתם ולא סיפר להם משבחי האר״י, משבחי הבעש״ט ור׳ חיים ויטל, כדרכו בכל שבת בתוך ה„קידוש״.

כל הקהילה הרגישה את חסרון תורת ר׳ שלמה, על־כן החליטו בסוד — רק לנשים מסרו סודם — להתפשר עם ר׳ שלמה ולעשות את היום הזה יום משתה ושמחה לכבוד ההתפשרות. לר׳ שלמה לא אמרו כלום, רצו להפתיעו, אבל הוא ידע הכל, אפו הרגיש את הקטורת וידע כי גדולות יתהוו היום. בקומה זקופה טייל אנה ואנה בבית התפלה כקיסר אשכנז בין אופיציריו.

פתאום התפרץ לתוך בית התפלה ילד כבן עשר אשר מראהו כמראה הקוף כביכול וגחון ילחש באזניו של ר׳ שלמה דבר־מה. פני ר׳ שלמה אדמו, הוורו, הוריקו. רתת וזיע נראה

על כל גופו ומראה פניו כחסיד שהחליפו לו כוס יין־שרף בכוס חומץ חריף. מהר זרק הטלית מעל כתפיו ורץ החוצה כמי שכפאו שד. המתפללים ראו ותמהו ובפחדם, כי איזה אסון נורא קרה בבית ר' שלמה, פסקו באמצע התפלה ורצו כולם לשמוע החדשות. ויהי כבואם לביתו מצאו את ר' שלמה מוטל על הארץ מתעלף ואשתו בוכיה בזווית אחת ובניו מיללים כחתולים בלילי חורף.

כולם עמדו כגלמי עץ בלי לנוע ובלי לדבר דבר, מוכי תמהון היו. כל בני הבית בריאים, רק שהם מיללים — הבית אינו בוער, הכלב רובץ לפני הבית — וזאת סימן מובהק שאין סכנה קרובה — העופות מקרקרים כבשאר הימים ואף סימני איזה מקרה רע לא ראו. מה נהיה? גברת הבית שהיא חצי נביאה, הבינה השתוממותם וכדי לפתור את החידה, הושיטה להם טלגרמה.

טלגרמה?! טלגרמה?!

רחמנא ליצלן!

לא עלינו!

אוי! אוי!

זאת אמרו כולם ולא נגעו ב„משולחת", פחדו ממנה כמגיהנום.

אמו מתה... נאנחה בעלת־הבית במלות מקוטעות — גם כאשר מת אביו, קבלנו טלגרמה...

בין כה ובין כה חזרה נשמתו של ר' שלמה. ור' בריש עם־הארץ אשר חלם כל ימיו מארץ־ישראל, מעולם־הבא ומגלגול מחילות, שאלו מיד שיגלה לו מה ראה בעולם העליון.

הוי, אמי, אמי! — השיב לו ר' שלמה. — בעינים מפיקות אבל הביטו עליו כולם ויסורו לנוד לו ולנחמו. העמידו אותו, שטפו אותו במים קרים ונתנו לו מלוא לוגמא יין־שרף להשיב נפשו ועשו לו כבוד גדול. וכאשר הושיבוהו אל השולחן עליו מונחת הטלגרמה, לרוב תמהונו ראה ר' זלמן, כי היא בלתי־פתוחה.

מה זאת — שאל בהשתוממות — הלא לא קראתם הטלגרמה!

אינני רוצה לקראה — הפסיק ר' שלמה את דבריו בצער — למה יראו עיני מה שלבי מרגיש ויודע בלאו הכי? אל תעציבני ואל תוסיף יגון על יגוני בשאלות כאלה. אני יודע תוכן הטלגרמה ולמה אפתחנה?

ר' זלמן לא הבין את זאת. אף בעיניו היתה טלגרמה מקור לכל רע, גם הוא ידע כי רק איזה אסון נורא מודיעים על־ידי טלגרמה וגם הוא נאלץ להאמין, כי איזה כח נסתר כמו כישוף וכיוצא־בזה יביא את הטלגרמה, אבל למרות כל זאת לזרות נחשב בעיניו להאמין בדבר שנוכל לברר אמיתותו באופן פשוט וקל. בקפיצה קלה יצא ר' זלמן לחוץ וקרא את אחד המשרתים שיקרע סגור ה„משולחת". בפנים מפיקים צהלה בא לבית. הגם שלא ידע קרא היטב אשכנזית ומגיארית, אבל כיון שלא ראה אף מלות דומות להמלות gestorben או meghalt הוא ידע ברור, כי הרגשתו של ר' שלמה תעתעהו הפעם.

„נו, ר' שלמה, מה אמרתי לך, שתרא את הטלגרמה. אף זכר אין בה ממיתה. ראה קרא אותה!

ר' שלמה חטפה מידו ומפניו הכירו מבוכתו. ובאמת נבוך היה. מה יאמר לבני־ביתו, הלא ילעיגו עליו על אבלותו שלא היתה מעולם. קימט את מצחו כמעיין היטב, יגע ומצא:

„הוי, הנשים, הנשים — התחיל ר' שלמה — אני באתי הביתה בפחד ובהלה וראיתי אשתי בוכיה. שאלתיה, למה היא בוכה והיא השיבה ,טלגרמה קבלנו', על זאת נרתעתי לאחורי ונתעלפתי ולא היה לי פנאי לקראה. הוי, הנשים, הנשים! איך יכלו להפחיד אותנו בסכלותן, אוי!"

ומה הוא תוכן הטלגרמה — שאלו כולם פה אחד.

פשוט — השיב ר' שלמה — בן אחי המהנדס אשר נפלאות סיפרתי לכם מחכמתו, יבוא למחר עם שני חבריו מהנדסים וימדדו את כל החבל, כי הממשלה החליטה לבנות לנו מסילת ברזל.

זמזום ורעש קל נשמע מפי כולם. מסילת ברזל, בן אחיו, מהנדס, יבוא למחר — דברים גדולים ורמים...

מרגע זה נתגדל הרבה כבוד ר' שלמה בעיני הבעלי־בתים. עד עתה, כאשר סיפר להם ר' שלמה מבן אחיו המהנדס, כמעט כולם מסופקים היו מאמיתות דבריו ואחדים מהם לא האמינו בהם בהחלט. אבל עתה נסתתמו טענותיהם, כי הלא מחר יבוא בכבודו ובעצמו. ומיד החליטו להחזיר את המנין לבית ר' שלמה.

מסילת הברזל נבנתה כמובן אחרי התיעצות וריב הבעלי־בתים בשבתות וימים־טובים בין גאולה לתפלה. דרי החבל קבלו בהתנכרות יתירה את השד הזה בעיניו האדומות ובעיטושו הנורא. הרכבות ריקות היו ממש ורק לעתים רחוקות נסעו בהן נכרים אחדים. אבל מעט־מעט הוסכנו והורגלו לה יושבי המחוז. לראשונה התחילו היהודים אשר הרגשה מעשית להם להשתמש בה.

ובאמת הוכרחו לזה. המסילה שקשרה את המחוז עם העולם החיצוני ופתחה שעריו לכל, הכריחה את התושבים לעמוד על נפשם ולהגן בעד הונם וקנינם נגד התחרות החיצונית שנהרה אליהם בשפעה גדולה. וכיון שהתחילו, הלכה והתפתחה ההתקשרות, עד כי גם הרומנים הפשוטים התחילו להתקרב ולהשתמש באמצעי המתוקן הזה. וכל עלמות הסביבה, בין מאוויי לבבם היה, הנסיעה במרכבת הקיטור.

ג.

שנתיים לא ראינו את רחל. המסיבות והחילופים שנתהוו בחיי המחוז על־ידי הרוח החדשה שנשבה שם בוודאי עשו רושם ניכר גם בלבה, אבל הרוח יוכל לנקות אויר מעופש וגם לעפר את הנשימה שאנו נושמים לתוכנו, יוכל להועיל וגם להזיק, לפזר עננים אבל להעיב את השמים גם־כן.

שני מעגלים עשה כדור הארץ סביב השמש ושינויים רבים נתהוו מאז בנפש העלמה העליזה. איזה שאיפה פנימית לחצה לבבה ומאוויים נסתרים נתארגו בין הוטי נפשה, כזבוב שנסתבך בין קורי עכביש אשר למרות רפיון ורוך החוטין לא יוכל להימלט משם. גם עתה כספה לבין ההרים לשמוע זמרת הצפרים, גם עתה ערגה לשדי החיטין השקטים והשאננים. גם עתה אהבה את העבודה, אבל פניה צדדית היתה באהבתה זאת: להשיח שאיפתה ולהשקיט המיית לבבה.

ועל זאת לא נתמה. שינויים כאלה יתהוו בנפש עלמה מתפתחת. כן יחנך הטבע את בנותיו לחיים אמיתיים. היא בעצמה לא ידעה מה שהיא רוצה, לא ידעה למה היא משתוקקת, אבל הרגישה איזה ריקניות בנפשה.

את הכפר, את בית אבותיה השקט והשלו, אשר בכל לבבה שלה היו עד עכשיו, לא אהבה כמקודם והיא עורגת לנוד מקינה, תתאווה ליצא מקליפה שבה היתה סגורה עד עתה, פשוט, היא רוצה לבקר את קרוביה ואת פפי נני...

ימי הילדות חלפו ועמם נשתכח שיר הילדות הפראי המלא פיזוז וכרכור, אהבה ובטחון. תחתיהם באו ימי העלמות עם שאיפותיהם והזיותיהם, עם החלומות הנעימים ועם שירה המלאה בקשה ותחנונים, דמעות תקוה ותקוות דמעה, תקוה מדומה. עלמות עירוניות במעמד ההתפתחות מתאמצות למלא את הריקניות הזאת אחת בכובע חדש ומגדל עליו שראשו בשמים, השניה במלבוש ותכשיטין, השלישית בחברותה טובה או אינה־טובה והרביעית והחמישית... מי יודע לתכן את רוח כולן ואת שגעון כל אחת ואחת.

היא הכפרית בת אכר פשוט שלא למדה נפשה לעוף בשמים, כל שאיפתה היתה, ליסע על מסילת הברזל ולבקר את קרוביה. באי־מתינות חיכתה לביאת פפי נני, כי החליטה ליסע עמה ודבר לא יעצרנה. אבל מזלה גרם לה שפפי נני חלתה ולא יכלה לבוא על קבר־אבות כדרכה כל שנה. חוט תקוה נפסק ועצובת רוח היתה מאד. להיות כל החורף כלואה בכפר קטן זה, אשר גם כלב נכרי לא יבוא הנה, זאת לא תוכל שאת.

כמו שני שבועות ארכה עגמת נפשה עד אשר באה מדודה גאולת נפשה בתמונת מקרא־נשואין על שבוע בהודש חשון שאז ישיאו בתם. ואז קרא את גיסו ואהותו ובהטעמה כפולה את בתם, לבוא על החתונה. רחל שרה ורקדה בשמחתה וגם אבותיה שידעו סיבת עצבות בתם, שמחו לזה והחליטו לשלחה להחתונה. הם לא יכלו ליסע עמה, כי ימי עבודה אז ואינו מיועץ לאחר אפילו יום אחד. מיד כתבו להבעל־חתונה שבלי ספק תיסע רחל והם מבקשים שיבואו לקראתה בעגלה אל התחנה. בעיר הקטנה פ. דרתה פפי נני ונדברו שמיד אחר יום החתונה תבקר אותה ונתנו לה רשות להישאר בין קרוביה עד עת שתרצה.

כל החורף אהיה שם — אמרה רחל בשמחה.

מאושרת היתה רחל. תסע על מסילת הברזל, תהיה על חתונה, תתראה עם קרוביה ותהיה שם שבועות או חדשים. גם את פפי נני תראה. לבה פחד ורחב מרגש הנעים לראות מאוויי לבבה מתאמתים בפועל. בהתמדה ובמהירות הכינה את צרכי הדרך, מלבוש חדש, נעליים חדשות — ופנים חדשות.

בכוסף חיכתה על הרגע להרגיש בעצמה שהיא נוסעת על מרכבת הקיטור. היום הגדול בא ורחל נסעה מבית אבותיה. בעגלה נסעה עד הכפר ששם התחנה וכיוון שבאה לפני מועד נסיעת ההסעה, סרה לבית ר' בריל העם־הארץ ושם חיכתה בכליון עינים עד הרגע הגדול. את העגלה שלחה בחזרה לבית אבותיה, כי זמן זיבול היה והעגלה נצרכה להוצאת הזבל. בכל רגע הביטה בעד החלון באי־מתינות, אבל בעלת הבית הבטיחה שלעת מועד הנסיעה תאמר לה והיא תשלחה עד התחנה... מה אומר לכם — רחל איחרה את מועד הנסיעה. לפני עיניה רצה ההסעה בעיניה הפראיות ועיטושה הנורא.

תרגגולת אבדה לאשת ר' בריל ובבקשה אותה, שכחה לגמרי כי רחל שם. ובעת שנזכרה, כבר איחרה הזמן. רחל בכתה בכעסה. בעלת הבית השתדלה לנחמה ולדבר על לבה, אבל ללא הועיל. „מה אעשה?״ — (שאלה). לחזור לבית הוריה לא רצתה ולישב פה בוודאי לא נעם ולחכות עד יום המחרת. אבל החתונה? מחר תהיה החתונה והיא רוצה להיות שם. אובדת עצות עמדה פה. ארוחת הצהרים אכלה אצל ר' בריל והאיש הזה, למרות העם־הארציות הגסה שבו, בצבצה בנפשו איזה נטיה פטפטנית ואהב את החידוד עד להפליא. בשמעו מאורעות רחל, שם עצות בנפשו, איך ובאיזה אופן יוכל להושיע לה.

אני אומר לכם — אמר בגאון אחרי עיון קצת והקמטת מצח — אני אומר לכם, כי אני בעל סברה ישרה ואלמלא לא הייתי מתחנך על השדה בין הבהמות, הייתי היום תלמיד־חכם גדול מר' שלמה הגבאי. אני המצאתי דבר שיושיע את רחל. מחר הוא יום השוק בעיר... ומשם תוכל לפי דעתי לנסוע הלאה עד פ. הגם שאני מסופק אם יש התחברות, אבל הסברה היא שיש. ולמה לא תהיה? בוודאי יש. ולעת הצהרים היא תהיה בפ.

רחל הבינה זאת ונתישבה דעתה במקצת. אם היום לא תוכל, תסע מחר. רחל נסעה בבוקר לעיר, אבל שם הוכרחה להמתין עד אחר הצהרים, כדי שתוכל ליסע הלאה. בראש רכון ישבה על ספסל לפני בית התחנה ולא דיברה עם איש כל היום. אבל כיוון שראתה רכבת מוכנה ליסע, ישבה גם היא בין הנוסעים. שלוש פעמים הוכרחה לעזוב את הרכבת, כי הנוסעים שאלוה לדרכה והסבירו לה, כי היא ברכבת אחרת תיסע. בחנם אמרה, כי היא מוכרחה ליסע מיד, כי היא רוצה להיות היום על החתונה, הרכבת שלה לא נסעה עד הזמן הקבוע לה בשעה שלישית אחר הצהרים. גם השעה שלישית הגיעה והיא נסעה גם־כן. בשעה מוצלחת עמדה הרכבת על תחנת פ. והיא עזבה מקומה בבטחונה שעגלה תמתין לה, כי כן הבטיחו לה. היא שכחה שהיום לא אתמול ואתמול לא היום הוא. אתמול חיכו עליה וכיוון שלא באה, השבו שבוודאי לא תבוא עוד. ביקשה, ביקשה עגלה ואין קול ואין עונה, אין עגלה ואין (איש) ממתין לה. ברגע הראשון עמדו כל מחשבותיה. היא בעיר נכריה, בין אנשים זרים, יחידה, בלי מכיר וריע, בלי עגלה ועגלון, עם אמתחות רבות — (כל) זאת היא די והותר לעלמה פשוטה כמוה שתתבהל כל־כך עד שיעמוד כח מחשבתה. כמו עשרה רגעים עמדה משתאה ומחרשת בלי מהשב ובלי רעיון. וכשנתעוררה מעט מאי־מחשבתה, תו־שאלה גדול היה בעיניה כל העולם. „מה אעשה?״

הרכבת עזבה את התחנה, הנוסעים הלכו איש לדרכו ואחד מהם לא נשאר בקרבתה. יום מעונן היה ויורה דק טרד כל היום בלי הרף. והעיר הקטנה פ. מפורסמת היא בכל הסביבה מרפשה. היא יושבת בבקעה ואין שם אבנים לרצף את הרחובות. ואם רק גשם דק יתך ארצה, לא יוכלו האנשים ליצא מפתח ביתם מחמת הטיט והלכלוך. אין נפש חיה סביבה. לבה נתחלחל מפחד מהנכרות ומהלילה שהתקרב. כעסה על

עצמה, שלמה לא חזרה לבית אבותיה. פחדה מבבואתה הכהה שנתארכה בצללי ערב ומהבדידות הנוראה ששרתה סביבה.

היא בתימתה לא הבינה אמיתות מעמדה העצוב. בלבה היתה רק השאלה „מה אעשה?", אבל שאלה זו איומה ונוראה היתה יותר מבלב איש בעל רגש מעשי במעמד כזה. היא בספקה הנורא עמדה פה וכל זאת הביעה בשאלתה הפשוטה: „מה אעשה?". שאלה זו הפיקו עיניה, שאלה זו הביעו דמעותיה שירדו על לחייה האדומים מקור ומנטפי גשם. מעט־מעט התחילה להרגיש רעת מעמדה גם בשכל, עומדת יחידה תחת כיפת השמים — כי את בית התחנה סגרו — בעיר קטנה בה ישכבו האנשים בפעם אחת עם התרנגולות, בפרט עת שהגשם טורד בחוץ ויתכווץ כל אדם בין הכרים והכסתות החמות. ובכן, גם תקוה אין לה לישועה קרובה.

היא האמינה אמנם בנסים ולפעמים חשבה על השי"ת, על מלאך רפאל ועל אליהו הנביא שיתראו לה בתמונת איש או אשה ויושיעוה ממבוכתה ואחר־כך יתעלמו כאילו בלעם הארץ. אבל גם תקוה זאת נתפזרה ונפרעה בראותה הלילה מעלטת את העולם בטליתה השחורה והפחד היה חזק מהתקוה לנסים. הגשם התחיל לשטוף בשטף עז ובגדיה הורטבו עד בשרה, גם אמתחותיה בהן מלבושיה היפים והחדשים, נרטבו ממים ונרפשו מטיט הארץ.

מעט־מעט עלה אור בשכלה. הבינה למה לא המיתנה עליה העגלה היום, ידעה — למר נפשה — כי בעת הזאת ירקדו שם על החתונה והיא מוכרחת לעמוד פה בגשם הממס עליה בגדיה ובדמעות יאוש הממסות לחייה. כן עמדה רחל ביאוש נורא כמו שעה ומחצה... אבל גואלה בא.

עששית אחת דלקה עוד על רחבת המסילות של התחנה ושומר המסילה בא לכבותה. רחל ראתה אותו מיד, אבל מורך פלאי ופחד נסתר מלאו כל לבבה.

בפעם הזאת בת מזל היתה באמת. שומר המסילה ראה אותה וכמוכה תמהון הקריב אליה.

מה לך פה, עלמה יפה? — שאל השומר ברכות.

ברגע הראשון לא ידעה מה לענות במבוכתה. אבל מעט־מעט נשתחררה מבין רעיונותיה הנבוכים ובכובד וליאות סיפרה לו את כל הנעשה עמה. השומר הניע ראשו אנה ואנה והתעמק במחשבות.

האין לך פה בעירנו הקטנה שום מודע? — שאל לאחר מחשבת רגעים.

אין... אבל הלא... יש לי פה פפי נני, היאח! פפי נני יש לי, אשה זקנה דודת אבי, היא דרה פה ובוודאי תכירה. היא תאהבני מנפשה ותשמח לי מאד... רק על זאת לא חשבתי! בוא נא עמי והוליכני נא אל פפי נני.

נו, נו, עלמה טובה, אל תאיצי בי... עד יום המחרת תוכלי לדבר לי על פפי נני, אם לא תאמרי לי סימנים מובהקים עליה. כי לא אוכל לילך עמך מבית לבית ולבקש את פפי נני שלך...

לא תכיר את פפי נני? את הנעימה, את דודת אבי, את פפי נני הטובה והצדקת? זאת אי־אפשר! אצלנו היתה רק ימים אחדים וכל דרי הכפר הכירוה. הוליכני נא שקר לי מאד מהגשם שהרטיב את בשרי...

לב השומר נתרכך לשמע התנפלות זו, אבל עם כל רצונו הטוב לא יכל להושיע לה.

בואי, עלמה טובה, נלך. אם נמצא את פפי נני, הרי טוב ואם לאו, נעשה דבר מה שלא תיאלץ ללון בחוץ.

השומר נטל אמתחותיה על כתפו והלכו. הדרך כולו רהט מים היה והם הלכו עד הברכיים בטיט הרכיך. אחרי הלכם כמו חצי שעה הגיעו למבוא העיר. בקצה העיר עמד בית מרזח והשומר יעץ שיסורו שמה, אולי ימצאו שם מורה דרך לבית פפי נני. רק בקושי נתרצתה לסור לבית המרזח, אבל השומר הבטיחה שלא יאונה לה רע והחליטה לילך עמו. ברטט צעדה על מפתן הבית, בכה צעדה, כי השומר אחז ידה וכמו משכה לתוך החדר פנימה. רחל לא פצתה פיה.

„התכירו את פפי נני" — שאל השומר את בעל הבית.

„מאיזה פפי נני תדבר?"

„גם אני לא אכירה, אבל העלמה הזאת יש לה פפי נני בעירנו והיא מבקשה".

צחוק אדיר התפרץ על זאת מפי כל בני הבית. רחל בתמותה לא הבינה את השחוק הזה. היא האמינה באמת שכולם מכירים אותה, רק שישחקו למשבחת.

„פפי נני היא דודת אבי ותבוא אלינו כל שנה ושנה על קבר אבות..."

„כמה פפי־נניות ישנן בעירנו, כמה נשים הולכות לקבר אבות... על־פי סימנים כאלו לא נוכל להכיר אותה שלך" — כן השיב בעל־הבית בשחוק קל על שפתיו.

רחל לא ידעה מה לעשות. אבדה כל תאוותה מנסיעה במסילת הברזל וקיללה את ממציאה, גם מחתונות, מהקרובים ומפפי נני לא רצתה לשמוע יותר וכל רצונה היה לראות את עצמה בבית אבותיה.

„יהודית, יהודית, השקיפי נא בעד החלון! כמדומה לי שראיתי את רחל בתנו!"

„מה? רחל? זאת אי־אפשר. שלשום נסעה והיום היא כבר פה? זאת אי אפשר! טעות, בעלי..."

בין כך ובין כך, הנה רחל באה הביתה ומעיניה זלגו דמעות כעס וגיל כאחד. אבותיה לא ידעו מה לחשוב ומה לעשות בהשתוממותם. אביה ניצח את התמהון ושאלה שאלות אחדות. גם אמה נתעוררה מתמהונה והתחילו שניהם להקיפה בשאלותיהם, לידע מה נעשה עמה.

רחל ניצבה כעמוד שייש בלי לנוע ובלי לדבר דבר. מהעצב והיגון שלחצו ללבה לא יכלה להוציא אף הגה אחד. רק אחרי השתכנות המיית לבבה סיפרה, במעט מילין, את העובדה כמות שהיא, שלא היתה לא על החתונה ולא אצל פפי נני.

„למה לא שכרת לך עגלה אל הכפר ג.?" — שאל אביה בתמהון.

„זאת לא ידעתי... לא ידעתי! המ..."

שבוע שלם המתה נפשה בקרבה על המעשים שארעו לה ולא נחה ולא שקטה לא ביום ולא בלילה.

אבל מעט־מעט טושטשו בלבה זכרונות מעציבים אלה. את צערה ויגונה שכחה כליל, רק דבר אחד לא תבין, רק אחת לא תמוש מזכרונה ותתפלא עליה מאד: איך אפשר שלא הכירו השומר ובעל בית המרזח את הצדקת, את הנעימה, את דודת אביה, את פפי נני...

ישראל וייס

אנשים קטנים, חלומות גדולים

עגלה רתומה לג׳מוסים מגיחה ממיפלס המטענים שבתחנת הרכבת ופונה לעבר הרחוב הראשי. היא מובילה עצים, ברזל ורעפים עבור סוחרי העיר. הג׳מוסים נלחצים אל העול בשלווה שבהכרת ערכם ומטליפים ברגליהם השריריות בעקבות שיטו באצ׳י, ההולך לפניהם. האדם קולט את קצב הבהמה וטפף פסיעותיהם מתמזג הרמונית על אבני המרצפות.

אחד־אחד נשארים הבתים מאחוריהם. עכשיו מגיעים לרחוב הראשי כשקרני השמש העולה זורחות נוכח פניהם. מיד אחר הסיבוב ימינה נמצא ביתם התאומי של האחים לבבער (לשם מובילים את הסמרטוטים), תיכף אחרי חנות־ברודי. מעברו השני של הרחוב שוכנים בתי משפחות מוכרות של יהודים על גניהם המטופחים: עורך־דין וייס, הבנאי ברודי, אחרי זה ביתו של לזר מוזש עם שערו הענקי העשוי עץ אלון. בנין בית המשפט המחוזי חמור הסבר מחזיר את קול חריקת העגלה. יעקובי, סנטפטרי, ויינברגר, שמואל — כולם עורכי־דין, לוחיות שמותיהם כקבוצת סוללות ירי מכוונות לעבר מישכנה של יוסטיציה. בסוף העלייה הדרך מתרחבת לכדי כיכר, שבפיתחה ניצב פסל השילוש הקדוש.

מסבי נודע לי שהפסל בשומעו את רעם פעמוני הכנסיה בצהריים, מרכין את ראשו. זמן ניכר עבר עד שנוכחתי לדעת, כי הפסל נשאר חרש אף לגבי רעמים חמורים מזה. דברים אלה אינם נוגעים כמעט לשיטו באצ׳י ולא קיימים עבורו. הוא משגיח על הסחורה לבל תינזק. כעת הוא פונה אל אחורי העגלה ותוך כדי הליכה בוחן, אם לא נשמט משהו... לא, הכל כשורה. אם כן, נוכל לסמוך עליו שיבצע נאמנה את תפקידיו ואנו נפנה לענינים דחופים יותר.

ערב פסח. אמש הגעתי יחד עם הורי לשומיו לימות הפסח. וההספק שלי באיסוף גרעיני חרובים עדיין נמוך ביותר. מאז שאני זוכר את עצמי, עשינו את חג הפסח תמיד בשומיו, אצל סבי ארנולד וייס (עד שעברנו להתגורר שם סופית). עודני חש בפי טעמם של אותם שמונה ימים. הכל היה שונה מהרגיל בבאניה, משם באנו. הבית ליד גשר הברזל של נהר קראסנה על גגו המכוסה רעפים אדומים, על חלונותיו הנשקפים למים ועל מגדל־הקישוט המצפה לתשובה מראי המים: האם הדור הוא דיו? החצר כולה נדפה ריח אורנים. לעומתה החדרים היו ספוגים עשן סיגריות. אותנו הילדים משך מעל לכל הגן. שיחי הדומדמניות, עצי השיזף והתפוח. מי ימנה כמה פעמים טיפסתי על עץ האגוז האדיר! בכך נהגתי להפגין את זריזותי בפני ידידים־של־פסח שלי.

ידידים! מוישי פ., יוסי פ., יאנקי ואלה שאינם עוד. בימבי ושמולי שרייבר, גיורי ובנדי יעקבי, אנצי שמואל. פרחי נעורים בני גילי היפים ביותר, אותם, אותם לא נראה עוד. ממי אדרוש חייהם הצעירים, חלומותיהם שלא נתגשמו, נשיקותיהם שלא נושקו?! ממי?!

לא אחבר נאום־מיספד. מוטב מעין אוסף זכרונות, ארועים ומעשים שהתרחשו לפני הסערה הנוראה, כן, כך בנחותא, חיוך אחד, העויה אחת. אך העין מתערפלת, המלה נתקעת ולעתים כושל העט.

בטני מאלצת אותי לרדת מעץ האגוז. בערב פסח אין ארוחה מסודרת. חמץ ומצה אסורים כאחד. סירי בישול מלאי תפוחי אדמה וביצים קשות רותחים על הכיריים שכבר צוידו במעטה של־פסח. מתוכם חוטפים בני הבית כבדרך אגב. סבתא מסתובבת במרץ בלתי נדלה בין ערימות כלי המטבח, שטרם סודרו, מנצחת על עושי המלאכה, על אמי והעוזרת. גם הגברים אינם פטורים מהעבודה.

מתח נעים שורה על הכל. קירבתה של אוירת ליל הסדר החגיגית מורגשת בעליל, ניתן למששה. בהיזכרי בה, אני שוב אחוז אימת הציבור: תפקיד מרכזי מחכה לי במהלך הסדר. עלי לשאול ארבע קושיות מהמבוגרים החכמים ממני. גם „סחיבת״ האפיקומן איננה משימה של מה־בכך, בהתחשב בעובדה, שמאז ומתמיד חונכתי על ידי הורי הטובים לדרך הישר. עלי גם לעיין בבעיה ולהחליט, איזה תשלום כופר לדרוש עבור פדיון האפיקומן.

האנשים, כדרך העולם, נולדים או נקלעים לתוך עירם או כפרם אשר קובעים את זהותם והשתייכותם. כך נהייתי איש שומיו.

השם מחייב

סביר שאנשי שומיו רגילים לכך שמרבית השמות שהזכרתי לעיל — שמות יהודיים הם: יאנקי, יוסי וכו׳. כל אימת שנמצאתי בשומיו הפכתי מיינו ל„סרולצ׳ה״. את הכינוי „סוצ׳י״ הלבישו עלי ידידי מאוחר יותר. גם אבי נקרא שלוימי בפי חוג רחב למדי, סבי שמו היה אורי לייב. איכרי הכפר קאלטל שליד הואדין, משם עברה משפחת סבי לשומיו, עד יום מותו לא קראו לו אחרת מאשר „דומנו אורליי״. השם ארנולד הלא־יאה ליהודי, הופיע רק על גבי ניירות הפירמה.

אצל נשים ובנות משתנה מעט הכיוון לשמות מודרניים יותר: רוז׳יקה, מנצי, זיזי, שישי, עם זאת ישנם עדיין שמות כפאני, שורי, אסתר, דבורי. את חלומות הילדות שלי הביכה ביילו ועל להט לבי בנעורי התוודיתי לרוקי.

ההסבר לכך פשוט: בשומיו, בין היהודים היתה רוח יהודית, שפתם היתה יידיש וברחוב קראו זה לזה באותו שם בו נקראו לעלות לתורה.

מצד אחר השמות חשפו גם דבר נוסף, דהיינו, ששומיו היא עיירה, שהדביקה כרגיל כינויי לווי. את אלה הדביק הציבור על דמויות מסויימות והם נצמדו אליהן סופית, כי היה בהם משהו קולע שאיפיין נאמנה את נושאם. בין כה וכה נחוץ היה להבחין בין האנשים, הרי היו למשל לפחות

תריסר וייסים. וכך היה במשך הזמן וייס הסידקי, וייס הנחושתי, וייס החומצי, „פירי" וייס, וייס „הצמנטאי", ו„בוצ׳קור" וייס. ושמות בעלי צביון שונה, כגון מוישי „אף סולד", קליין הגידם, גליק הארוך, צ׳נגרי השחור וצ׳נגרי הג׳ינג׳י, ויינברגר הקטן...

שום מעליב ופוגע לא נראה בשמות הללו, לא בעיני האומר אותם ולא בעיניו של זה שאליו כוונו. רובם היו יהודים מכובדים על ידי הציבור, חברי הקהילה. אחרת לא הייתי מעז לרשום אותם. הרי איש מהם לא זכה להגיע ליום השיחרור.

מבט מלמטה בעיני ילד

הדוד בני
לחמניות כעכים!
לחמניות כעכים!
לחמניות טריות, כעכים טריים!
האי לה קובריג׳י לה מיהאי!
האי לה קובריג׳י לה מיהאי!...

מי שאיננו זוכר את השיר המזמין הזה וקולו האדיר של בני באצ׳י לא מצלצל באוזניו בקוראו את הכתוב לעיל — שלא ינסה להגיד שהוא משומיו. ואם למזלו הרע הטבע לא העניק לו שמיעה מוסיקלית, שיודה לפחות בכך, כי מאז לא זכה לאכול כעכים מלוחים טעימים כאלה, שיצאו מתוך סל הנצרים של בני באצ׳י.

תחת כובד הסל ההוא טרח ונתייגע יום אחר יום בני הכעכן ואת רגליו הרועדות כיסה בסינורו הלבן, הארוך. עד היום אני רואה אותו לפני, מסתובב שם בקירבת בית הכנסת ומנסה להעלות בחכתו לקוחות מבין החוזרים מתפילת השחרית.

אם בלילה אפל תתבונן בעבר ותמצא אי־שם אור לבן מהבהב, דע לך, בן עירנו, זה הסינור שלו...

ליוש ברגר

כאשר הכרתי אותו, היה כבר איש־שיבה. בשפתיים קפוצות סינן את האויר, — סבל מקצרת. בעינים פקוחות לרווחה האזנתי לסיפוריו, הרפתקאות ומעשים מסמרי שער, שכולם קרו — ללא צל של ספק — לו עצמו. בפני דמותו, כשהוא פונה אחורה מהשורה שלפנינו ולאבי או לשכנים היושבים לידו, מוזג מנה קטנה מתוך קרן השפע של דמיונו (אני משער שהקורא יודע, כי המקום: בית הכנסת, הזמן: קריאת התורה בשבת).

סיפורי מלחמה, כיצד ניצל ממוות בטוח, או הרפתקאות־אהבים, אלה היו הנושאים החביבים עליו. לא עולה בזכרוני סיפור שלם כלשהו, אך אנסה להדגים כיצד נולד הרעיון, כיצד צומח ומתרחב, עד שיהפוך למעשיה מוגמרת, מופת לכל אוחזי העט.

ובכן, אנו עם ליוש באצ׳י, כשהוא פונה אלינו ומוסר לאבי בעצב:

— השבוע היה היארצייט של אבי המנוח... (הפסקה קצרה) ביום שישי מלאו 20 שנה ללכתו בדרך כל הארץ... (הפסקה נוספת, כדי לנשום וגם כדי לערוך את מחשבותיו) — אף הוא נולד ביום שישי, המסכן... (הפסקה כנ"ל, הנהו! הרעיון נולד!!) גם אני נולדתי ביום שישי... (הפסקה כדי עשיית רושם) מעניין לציין, שכל הברגרים נולדו ביום שישי... ומתו ביום שישי...

את המשפט המסכם כבר אמר באופן כזה, שתוך כדי הסתובבו למחצה, ימשוך כמה שיותר מתפעלים לחוג מאזיניו, כאלה שלא היו עדים לשלבים שקדמו ולפיכך לא הוכנסו לסודות־המטבח של היצירה. ברגישות של תפיסת־הילד שבי, הבחנתי בכך, כי עד אני להולדת הסיפור הדמיוני. ואולי אז גמלה בלבי לראשונה ובמעורפל ההחלטה, שאהיה למושך בעט סופרים.

האשה מהוליווד

הקריירה המסחררת ביותר של המאה הנוכחית יצאה משומיו. כינויו היה הצי ושמו לתהילה ג׳ו פסטרנאק, בנו של השמש משומיו, שהיה למפיקה בעל הפרסום העולמי של חברת מטרו־גולדווין־מאייר.

על אודותיו סיפר אבי סיפורים רבים ואני הזכרתי את הצי בגאווה בחוג ידידי ב־נאדיבאניה, אם קרה שסרט תחת שמו הוקרן בעיר, דיברתי עליו כעל מכר קרוב. ואין לתמוה על כך, בהיותו איש־שומיו, שם ביליתי כל שנה את כל שמונת ימי הפסח אצל סבי. מלבד זה, היה בן גילו של אבי ודיברו זה אל זה בלשון „אתה", ורק אנו ידענו, שלפני שהיה לג׳ו, כינו אותו בשם החיבה: הצי.

באחד מימי חול־המועד של פסח נפל בחלקי המזל להכיר אישית את המפיק הגדול. כרבים מזכרונותי, קשור גם זה לבית־הכנסת. הצי הגיע לחג לביקור אצל הוריו. התפללתי שחרית עם אבי. אבא פסטרנאק עסק כשמש בתפקידים המוטלים עליו בבית־הכנסת וביצע אותם לכאורה בשובה ונחת, כאילו לא הבן שלו הוא שהסעיר את העיר בביקורו. לפתע הורגשה תזוזה. הצי הופיע, התישב צנוע באחת השורות האחוריות, תוך מאמצי־שוא לא לעורר תשומת לב. הנוכחים ובתוכם גם אני, לא עמדנו בפיתוי, להעיף מדי פעם מבט לכיוון האיש הגדול. לא עברו דקות אחדות ובבית־כנסת שומיו התרחש חזיון שכדוגמתו לא היתה לא לפני ולא אחרי זה: אשתו שבאה מהוליווד, הופיעה כמאחורי מסך בדלת בית־הכנסת הפתוחה לרווחה לקראת הזוהר האביבי. גיזרתה הדקה, הגבוהה, עוטה שמלה ארוכה, מעין הלוק בגון בורדו בהיר ובידה רצועה שקצותיה מסתיימות על צווארם של שני כלבלבים לבני שיער.

הגברת בשכלה האמריקאי לא יכלה לתפוס, לאיזה חילול קודש גרמה! פסטרנאק באצ׳י לבדו שמר על קור רוחו וביחד עם הצי, כיוונו בעדינות את האשה הנדהמת לעבר היציאה.

התפילה נסתיימה אחרי כן ללא הפרעה. המכרים, ביניהם גם אבי, בירכו את בן עירם המפורסם, שהגיע רחוק־רחוק. גם אותי הציג אבי בפניו, בתקוה סמויה שגם בנו יהיה פעם אדם גדול.

הרב הראשי אהרנרייך

דמות שברירית, סגפנית, פנים חיוורים עטורי זקן לבן

כשלג, מאירים באור שלא מהעולם הזה מתחת למגבעת הרבנים שלו. מעבר לעולם הזה, מפני שתמיד ידעתי, כי הוא מורם ונישא מעל למושגי אנוש, ששונה הוא מאתנו, שהוא כאבי נשמתנו.

זמן רב לא יכולתי להביט בעיניו החודרות מבעד לכול. האמנתי שמבטו מפשיט את האיש אליו כוון ושחטאי גלויים וחשופים בפניו. הייתי כבר מעבר להתבגרות כשיכולתי להתקרב אליו מעט.

בעת ההיא שלטו ההונגרים בשומיו. החוק דרש שהרב הממונה על הקהילה יסיים לפחות ארבע כיתות תיכון. ר' חיים, בנו של הרב הראשי ויורשו על כס הרבנות, חייב היה לשבת ולדגור על חומר הבחינות. אני נתבקשתי לעזור לו. כך נהייתי לעתים קרובות אורח בבית הרבי, שם גרו שתי המשפחות בצוותא.

לחדרו של ר' חיים ניתן היה להגיע רק דרך חדר־המגורים המשותף, שם יכולתי לראות פעמים רבות את הצדיק, שעה שטיפל בנכדיו. אלי כמעט ולא שם לב ותוך כדי מלמול ברכה חמקתי לחדרו של ר' חיים, שם התיימרתי בתפקיד המורה.

אירע פה ושם שפגשתי את הרב עטור השיבה בחצר, פוסע אנה ואנה כששפתיו ממלמלות — על דברי תורה קדושים חוזר בעל פה. המסתורין, בו עטפתי את דמותו, טרם דהה, אך התרגשותי אט־אט פגה עם הזמן. במקרה אחד של פגישה כזאת בחצר, גברה סקרנותי על שרידי ההסתייגות בלבי ונעמדתי בפניו:

— מה לומד הרבי? — שאלתי.

הוא נשא את עיניו החכמות והתבונן בי, כמי ששוקל האם בשל אני דיי לתשובה. נראה, שעמדתי במבחן, כי הוא ענה לי כך:

— איך גרייט מיך צים גרוייספערהער (אני מתכונן למבחן הגדול).

אין כל ספק, רבי שלמה אהרנרייך זצ"ל, רבה הראשי של סילאדישומיו, עמד בהצטיינות במבחן השמיימי.

בני משפחת מוזש

הגורל העניק להרמן רכוש, לדויד הומור וללאזר משניהם גם יחד. כל אימת שעל המדרכה לפני בית־הכנסת, בקרב קבוצת אנשים עוטי טליתות מפטפטים, מתפוצץ רעם של צחוק, אני מוכן להתערב אחד כנגד עשרה, שהחבורה מקיפה את אחד המוזשים והוא הגורם לצהלה הכללית.

חוש ההומור של האחים מוזש לא נעצר על השרשרת שלפני בית הכנסת. הסיפורים המבדהים עברו מפה לפה, מבית לבית. הבעל סיפר אותם לאשתו, הילדים האזינו ליד השולחן ומסרו אותם הלאה. מי יידע למנות את כולם? מפיה של רוז'י מוזש רשמנו כאן אחדות, כדי טעימה, מאותן אנקדוטות, עליהן התרוננה לפנים קהילה שלימה.

1. **קניית דגים אצל ר' שייה**

לאזר מוזש ערך את הקניות עבור המטבח פעמים רבות. את הדגים לשבת קנה אצל ר' שייה. בשומיו לא הירבו למכור דגים חיים וטריות הסחורה היתה תלויה במהימנותו של הסוחר. בהזדמנות הביע לאזר את ספיקותיו כך:

— ר' שייה! את הדג הזה תיתן... הוא מוצא חן בעיני... בחרתי לי אותו כבר בשבוע שעבר...

2. **אווז בחצי מחיר**

לאזר סיפר שהוא שלח הביתה שני אווזים מהשוק. ביקש למסור גם את מחירם, בהפחיתו את מחצית הסכום, כדי לשמח את אשתו בקנייה זולה. הוא עצמו השתעשע ביותר, כשאשתו קיבלה אותו שמחה, על שהצליחה „להיפטר" מאחד האווזים במחיר הקניה, לטובת השכן. „בלאו הכי היה מתבזבז" — הוסיפה האשה החסכנית.

3. **צרת משרתות**

— אדון מוזש, היש בביתכם משרתת? — מתענין אחד המכרים.

— אינני יודע... כשהלכתי מהבית, עוד היתה — השיב מוזש בקצרה.

4. **חילוף משמרות**

ברכת הפריה־ורביה לא פסחה על בית דויד מוזש. הילדים הנולדים בזה אחר זה, גרמו לאם טירחה גדולה מדי. דויד לא נשאר אדיש לגבי תלונת האשה וקיבל על עצמו חלק מן העול, בהתחייבו, שאחר חצות הוא צריך לקום אל הפעוט הבוכה.

— דויד, דויד! — מנערת גברת מוזש את בעלה — קום דויד, התינוק בוכה... כבר אחרי חצות...

—טוב... טוב, בסדר — מהמהם דויד, מנומנם למחצה — אני לא התרגלתי לחלק שלך, החלק שלי שייבכה...

בטרם סערה

שני עמים טוענים לבעלות על טרנסילבניה העשירה. גזר דינו של היטלר קרע לשניים את שטחה, בהשליכו את מחציתו כנדבה להונגריה. הרומנים נאלצו לסגת גם משומיו.

ההונגרים של העיר התכוננו בקדחתנות למאורע הגדול. מכאן ומשם צצו דגלים בצבעי הלאום, סמלים, ואותות הצטיינות צבאיים. במתח רווי אושר ציפו לאנשי החייל ההונגריים.

בקרב היהודים נחלקו הדעות. כדקירה בלבם היתה הידיעה על הגזירות נגד היהודים. מאידך, עליית כוחו של מישמר־הברזל הרומני, גם היא לא אותתה לשום דבר טוב. הקשישים יותר שנתחנכו עד 1919 תחת שלטון הונגרי, למדו בבתי ספר הונגריים, דיברו הונגרית — קיוו להתראות עם הונגרים מ„ימי השלום". גם אני ספגתי את התרבות ההונגרית ולכן נמשכתי אליהם רגשית.

ברגשות מעורבים יצאתי בבוקר שטוף שמש, כדי לקבל את עמם של המשוררים פטפי ואדי (שנולד פה בשולי עירנו). לבוש בבגדי חג, כשעל דש מעילי מתנוסס תג אדום־לבן־ירוק למהדרין.

עברתי על הגשר ליד בית הפייגרים והזדרזתי לכיוון המרכז, כולי התרגשות מהציפיה לחויה הקרובה. בסיבוב אחד נראו לפתע שני חיילים באים מולי על המדרכה.

אני מעלה חיוך על שפתי, אך הם הקדימו אותי:

— רד מהמדרכה, יהודי! — גער בי בקול מאיים אחד מהם. השני קיבל את התנהגות הברו כמובנת מאליה ושניהם

הביטו בפני הנדהמות משועשעים ביותר. ירדתי מהמדרכה מבלי להוציא הגה, כדי לפנות את הדרך עבור שני הגיבורים.

הכל התמוטט בתוכי. הבנתי, שכל אותם פטפוטי הבל שהשמענו על התרבות ההונגרית לא היו אלא הונאה עצמית יהודית. קרעתי את התג האדום־לבן־ירוק ופסעתי מבוייש הביתה. ניחשתי שאנו צפויים לסערה, אך מי זה היה יכול לנבא את ממדיה ?. „איתות" שני החיילים מבינים אנו רק היום במלואו !

עיר ללא יהודים

שוב ראיתיה ב־1978, נקיה וסטרילית, כינור ללא „נשמה". אתה מניח עליו את הקשת ואינך מסוגל להפיק מוסיקה מהמיתרים. עיר על בניניו, רחובותיו, ללא נשמה, ללא יהודי. שומיו נקיה מיהודיה. הר פירר, הנני מודיע בהכנעה, ביצענו את המשימה !... לא לא, האח סאלושי, לא כולם עלו בעשן, במקרה נמלטו אחדים, מחציתם הנבונה יותר עשתה דרכה לארץ היהודים. כן, גם הוא, הנוסע שם לאורך הרחוב הראשי, בכיסו דרכון בעל עטיפה כחולה. כן, נכון, עוד באים לבקר קברים. אלה שנשארו כאן, נמצאים כולם בבית הקברות...

בבית העלמין עדיין ישנם יהודים. וישנן נשמות. נשמה חיה יש רק אחת: דודה מארי, אשתו של מיהאי באצ'י. מיהאי באצ'י פרש מעולם השקר לפני שנתיים. ואינו רשאי לנוח בבית־עלמין זה, שאותו שמר וטיפח כל ימיו. כי מיהאי באצ'י לא היה יהודי. רק נפשו היתה כזאת. אך זה לא מקנה לו זכות לנוח במקום הרצוי לו.

בלעדיו די קשה עכשיו למארי נני. עליה לדעת איפה שוכנת משפחת בריל, ואיפה הקבר של סבי. והיא יודעת. יודעת ללא מפה וללא רשימה, מי ותחת איזו מצבה ישן את שנתו הנצחית. סידור תפילה אינך יכול לבקש ממנה, כי שרפו את בנין־הטהרה של בית־הקברות והספרים בתוכו עלו באש. היהודים, גם במותם מכשול הם בדרכם של מהלכי שתיים מסויימים. אך גם בלבה של מארי נני ישנה אש ושלה הוכחה כחזקה יותר. לא נתנה לגרש אותה: ממשיכה להשגיח על יהודיה המתים.

קורה לכל אדם: הוא חש תחושה ודאית שמה שהוא חווה כעת כבר התרחש בחייו בעבר. גם אני הרגשתי כך, כאשר נהגתי במכונית השכורה, בצאתי מן העיר. ברור, הרי פעם כבר חוויתי את השיבה העצובה הביתה. אחרי השחרור. גם אז סערו בתוכי רגשות דומים. את מר לבי ביטאתי אז בשיר.

ישראל וייס

מדרכי הרחוקה

מדרכי הרחוקה חזרתי לעירי
שבתי אל עירי הקטנה,
קרבות עזים לא ניטשו בעירי
ידי המשחית לא פגעו בה.

הכל קיים כמו שהשארתי כאן:
המאגורה משקיף על הבתים
כצריח־מגן. מהמבצר הישן
קולות־עבר נוגים מהדהדים.

ביתנו הקט הביט מהרהר
במימי הקראסנה הדלוחים,
כיפתו הגאה נזקפה כמגדל
ממעל לרעפים אדומים.

ובכל זאת! מה ריקה וחלולה
טפפה העיר תחת צעדי,
בתים ריקים, שכונה נטושה
בה תססו חיים עד בלי די.

להט קודח, סערת רגשות
זמנם חלף. לא היו מעולם.
רוחות רוחפות. נשמות לוחשות.
עשבים שוטים כסו את הגן.

קודרים מביטים בתים עזובים
בעיני חלונם העיור,
רוחות רפאים חובטים בשערים
עדי שחר על צללים ובר.

הו, עמדו, עצרו לכהרף עין
בני־ערפל, רוחות משוטטות!
אליכם באתי, אל תעזבוני,
נפשי הומה בחברתכם לשהות!

לא ניטשו בעירי הקטנה, השלוה
קרבות עזים, עקובים מדם,
עירי הקטנה שלמה ואיתנה
רק יושביה אבדו בהמונם.

דוד גלעדי

ילדות יהודית בסילאדי־צ׳ה

זכרונותי צפים ועולים ממרחקי הזמן ואף קשה לאמוד את המרחק הזה. כי הלא עזבתי את מקום־הולדתי ועליתי ארצה כב רלפני חמשים־וחמש שנים. ועוד לפני כן, בהיותי בן י״ב בלבד, שלחוני הורי לנופים רחוקים, בתקוה ששם יגדלוני לאיש יודע תורה ודת ודין. אך הדרך החזירתני שוב ושוב לצ׳ה, לחופשות קיץ ולחגי סתיו ואביב. ואין הוכחה חזקה שקסם המקום לא פג עד היום מאשר העובדה שגם עתה, בהיותי כבר מעבר לגיל 80, זכרונות הילדות בהירים וברורים לפני כשהם מאוכלסים באנשים ואתרים בני המקום.

את כל אלה עלי לקרוא בשם זכרונות יהודיים, אף שגם ללא־יהודים יש בהם מקום ותפקיד.

אם להתחיל מהתחלה, עלי להזכיר תחילה את מותו של בן הסנדלר ורגה בימי מלחמת העולם הראשונה. בן כמה הייתי אז? בן שש או שבע ולא יותר. האבא ורגה היה חלל המלחמה כבר בימיה הראשונים. משפחתו התגוררה למעלה על הגבעה ליד בית־הספר, בשכנות עם משפחת קרמר. האלמנה, אשה קטנה ושחומה, המשיכה במשלוח־יד של בעלה וכך פירנסה את משפחתה. ראינוה תמיד בלבוש שחור. ליד ביתנו היתה מעין גבעה קטנה מהאדמה שהעבירו לשם מחפירת היסודות של בית־הכנסת שהוקם בראשית המאה וכן מהבור שנקדח בחצר האחורית של בית־הכנסת בשביל באר המים הארטזיים מהם הזינו את מקוה הטהרה ובית־המרחץ. על גבעה זו פרצו המלחמות בין „גיבורי הונגריה״ ו„הכלבים הסרביים״, קרי ילדי בית־הספר, אחרי הלימודים, תוך שימוש גם באבנים. תוך כדי קרב כזה פגעה אבן שנזרקה בידי מ. בראשו של הילד ורגה והוא מת בו במקום. את מ. לקחו בלוויית אביו לתחנת המשטרה המקומית, אך מלבד נזיפה קשה לא הוטל עליו שום עונש. ועד היום אני רואה את מ. כשהוא רץ ובורח אף מצלליתה של האלמנה ורגה בראותו אותה מרחוק. מלחמות אבנים אלה נפסקו מיד, עוד לפני שהשתתקו התותחים בחזיתות. אך נפעמותי עולה וצפה עד היום וגם הבושה, שמידי ילד יהודי באה על האלמנה ורגה טרגדיה מלחמתית, נוספת על הראשונה. ואולי זו היתה הסיבה שאת נעלינו הקרועות הבאנו לאלמנה ורגה להטלאה ולא לסנדלרים היהודים.

אנו בני צ׳ה ראינו מוקדם ומראש שהעולם יזדעזע זעזועים קשים ומרים, אך גם האמונים ביותר עלי פוליטיקה והרשעים ביותר מקרבנו לא העלו על דעתם, שהאותות מהשמים רושמים מעל אירופה עשרים מיליון קרבנות־מלחמה. מעשה שהיה שבצהרי שבת אחת בקיץ 1914 הופיע הירח בלווי כוכב השחר או אולי כוכב הערב במרומי השמים, מול השמש הזורחת. עוד טרם מלאו לי אז שש שנים, אך האמנתי למבוגרים והבנתי, שזה מוזר, מוזר מאד! עתה כבר לא אזכור, אם נביאי המקום התפארו מראש או רק לאחר מעשה, ש„הנה, אמרתי לכם שהאות מהשמים מבשר קטסטרופות״.

בין המגויסים הראשונים היו אחי פולי ששובץ לגדוד 32 של ההונוודים ואחי קארול שנשלח לגדוד ה־51. מה מוזר לראות דמויותיהם כפי שמצטיירות מהתקופה ההיא וממסלול חייהם שעברו בו עד זיקנה ושיבה ועד הסתלקותם — פולי שנקרא ר׳ רפאל והוא עסק בישראל בהקניית דפי התלמוד במושבי התימנים וקארול, שנקרא ר׳ יקותיאל והיה ר״מ בישיבת מישקולץ (עיר בהונגריה). הנה אחי גיבורי המלחמה! בשובו לחופשות מבית־הספר לקצינים וחרבו על ירכו, היה פולי עוסק במעשי קונדס יחד עם חבריו, בגוררו ספסלי הככר לאם הדרך ולעת ערב כיבה את כל פנסי הרחוב — והשלטון המקומי האימתני לא הזיז אצבע נגדו. וילד שכמוני, נהניתי מהשתשתות זו של אחי הגיבור. אחר־כך באו המברקים, תחילה, שקארול נפצע. וכעבור זמן קצר הוא גם חזר הביתה, משוחרר משרות, כשגופו מלא כויות ופניו חרוכים וצל״ש על חזהו. ויתר המברקים על פולי, שנפצע בראשו, שנפצע בידו, שנפצע ברגלו, בקרב על ברסט־ליטובסק. אמנו נסעה לבית־החולים הצבאי בעיר פוגאראש, שם שכב במשך חדשים ומשם יצא בסוף על שתי רגליו, גם אם אחת נתקצרה מהשניה ונשארו בה רסיסי פגז עד סוף ימיו. במקום גאוותי הילדותית בא פחדי הגדול ממלחמות.

יד המקרה היתה בכך שמלבד ורגה כל קרבנות המלחמה בצ׳ה היו בני משפחות יהודיות, כך בן גוטמן, כך הלל ביין, כך המוזג גלוזר ואחרים ואת מדליות הזהב ואותות הגבורה ענדו על חזיהם בעלי שמות כמו גולדשטיין־גוזה, שטרן, קליין ועוד בעלי שמות דומים. גברת גוטמן שהיתה ממוצא גליצאי ודיברה הונגרית משובשת, גרמה לצחוק כללי כאשר בישרה לשכנותיה על־סמך מברק שהמשפחה קיבלה, ש„הבן שלי קיבל אות הטחורים״ כאשר בשיבושה החליפה את היוצרות — רצתה לומר, אות הזהב. התברר עד מהרה שבן משפחת גוטמן שילם בחייו בעד אות הגבורה שקיבל.

המלחמה הביאה גם פליטיה לעיירתנו הקטנה, איטלקים מאזור טירול שהצבא האוסטרו־הונגרי גירש אותם מקירבת החזית עם איטליה כאלמנטים בלתי מהימנים. לאכסונם הוחרמה גם הקומה העליונה של ביתנו ובעת שהיו בעיירתנו, התלחשו עליהם שהם זללו את כל כלבי וחתולי המקום — וכי יתכן אחרת? אויבים הם אויבים ואין זה אלא שהם אוכלי כלבים וחתולים.

לא חיבבנו את בית־הספר הממלכתי לא בימי ההונגרים עד 1919 ולא בימי הרומנים אחר־כך (כידוע, אז עברה טרנסילבניה לריבונות רומנית). ולא משום שהמורה מרגרטה הנחיתה את סרגלה על צפורנינו ולא משום שהמנהלת גב׳ ברטה היתה חמורת סבר מאין כמוה — לכל אלה לא היה „אופי יהודי״. אך היה אופי כזה לעובדה, שהמנהל דרי היה מין ומשומד ועורר בנו סלידה וגועל. ייחסנו לעובדה זו העדר

החיוך הקל ביותר על פניו והרי חיוך הוא מיסודות הפדגוגיה החשובים ביותר. אבל האלהים הגדולים העגישוהו על בגידתו בעמו — בכך האמנו אמונה עמוקה. בחלון ביתו שבקצה הככר ראינו מדי פעם פרצוף בתו שהיתה סגורה ומסוגרת בבית ולא הוציאה רגל חוצה — כי לקויה היתה בשכלה, המסכנה.

משהחליפהו המנהל הרומני מיקלא, אותו בוודאי ובוודאי שלא קיבלנו בחיבה כלשהי. רינגו אחריו, כי הוא שגרם למותם של 21 יהודים, ביניהם ראשי משפחות, מהכפרים ליד יערות הביק, כאשר בהיותו מורה בכפר ברקסו, העליל עליהם באזני הצבא הרומני שזה עתה הגיע, כי הם מרגלים לטובת ההונגרים — וכולם הוצאו להורג ביריה.

זה קרה סמוך לחג הפסח תרע"ט (1919) וגם יהודי כפרים אחרים היו במעצר וחייהם היו בסכנה. אבי שהיה רב האזור והיה מנוי על שני עתונים שהגיעו מדי יום לביתו, ידע כנראה היטב על סמך אלו תמורות פוליטיות עבר השלטון בטרנסילבניה לידי הרומנים — שכר עגלה רתומה לסוסים ויצא לדרך לכפר באסשט, כדי לבקש את התערבותו של המנהיג הרומני גיאורגה פופ דה באסשט, מי שהיה ציר המיעוט הרומני בפרלמנט ההונגרי שגם יהודים בסביבה היו בין בוחריו — להפסקת ההרג. היו בבית אתנו שני אחי למודי המלחמה, רפאל ויקותיאל, שאבינו לא רצה לסכן אותם בדרך ולכן לא ביקשם להתלוות אליו. לעומת זה הוא לקח אותי, בן העשר, ללוותו (כי ת"ח אינו יוצא לדרך לבדו).

עודני רואה לפני את מארחנו, גבוה ורזה כפי שהיה, שאשתו כבדת הגוף טורחת סביבו. אבי ניסה להשמיע דבריו ברומנית, שפה שדימה לרענן בהזדמנות זו משיכחת ימי ילדותו בכפר נאפראד בו התגורר סבו. אך אשת המארח עודדתהו ואמרה שייקל לו לדבר הונגרית. על מטרת בואו דיבר תחילה בקול שלו ורגוע, בהזכירו למארח שהצבא הרומני בא לטרנסילבניה, כדי להשליט סדר ובטחון בנוכחותו. וזה על סמך הכרעת בנות הברית המערביות שניצחו במלחמה. והנה, מה שונה היא התוצאה! רוצחים אנשים חפים מפשע, אנשים יהודים!... — דמעות הופיעו בעיני אבי והוא פנה בדברים מרים אל מארחו, בהרימו את קולו (גם אז לא תפסתי משמעות דבריו ואיך אזכרנה עכשיו, ממרחק זמן כה רב?).

על הדרך המרופשת של ראשית האביב, על פני גשר נהר סילאדי, שקשקה העגלה שגלגליה התיזו את הבוץ מאחוריהם. אבי שקע באלם ולא הוציא הגה מפיו. בשובנו לצ'ה, כוונה העגלה לביתו של ד"ר אלכסנדר פופ לו מסר אבי את הוראת דודו המנהיג והציר, ליטול על עצמו את האחריות לגורל יהודי הסביבה, כמי שנתמנה כאיש הקשר עם מיפקדת הצבא הרומני.

מניה וביה שוחררו היהודים שהיו עוד במעצר. ורק שנים מהם, מהעיירה הודיד, נותרו כלואים, אך גם אותם זיכה בית־דין צבאי, בפניו הועמדו לדין בעיר סטמר.

בשנת 1983 סרנו לאחרונה לבית העלמין היהודי בכפר פארקאשסו בו הטומנו בחלקה מיוחדת 21 „היהודים הירויים", כפי שהכפריים מכנים אותם.

את המנהל מיקלא ליווה כל זמן כהונתו חשדם של יהודי צ'ה, שהוא היה זה שהעליל עלילת־שוא על היהודים הכפריים. והאמנו באמונה שלימה שיד ד' היתה בו משמחה בתו, עלמה רכה בשנים ומשחלה בנו יחידו וחייו היו תלויים לו מנגד. והבן נשאר בחיים וניצל ממות רק אחרי שפנה לרב המקומי בבקשת סליחה ומחילה והפצרה על חיי בנו. יהודים רחמנים בני רחמנים עשו את שלהם ואף סיפרו, שהם אמרו תהלים למען בנו של מיקלא. והרי לאמיתו של דבר לא היתה שום תלונה נגד מיקלא בדבר יחסו כלפי תלמידים יהודים.

הסימן לכך שהשלטון הרומני הצליח לכבוש את מקומו באזורנו היה העונש הקל יחסית שהוטל כעבור זמן על שני בני הרשקוביץ בגין מעשה־קונדס פטריוטי־הונגרי — הילקו אותם עשרים־וחמש מלקות אחת לאחת על שתלו את הדגל ההונגרי על ראש מיבנה־העץ לקידוח הבאר בחצר האחורית של בית־הכנסת. שני בני הרשקוביץ, וילי ובלה, היגרו כעבור זמן קצר לאוה"ב אל אביהם שהיה שם — הם נשארו שם לכל ימי חייהם, בעוד אביהם חזר למקומנו וכינוי היה לו „הרשקוביץ האמריקני" (היה לו גם כינוי אחר שמפני כבוד המת לא נחזור עליו פה).

* * *

רק פעם היתה לי תלונה על מנהל ביה"ס מיקלא וזו פעם ראשונה שאני מפרסם חרפתי ברבים. שובא יאנוש היה חברי לכתה, בנו של שובא מהקצה העליון (כאלה היו הכינויים והאבחנות הטופוגרפיים של עירנו, פה ושם לפי רחוב ופה ושם לפי מיקום). אחרי גשם אחד שיחקו שני בני שפיצר, חיים ואהרן, במימי הנחל והנה עומד עליהם ומפריע להם יאנוש ומושך ותולש את פיאותיהם. בחימתי השפוכה נעלמו ממני כחו וגבורתו של יאנוש וסטירת הלחי שלי „הצליחה" כל־כך, שהדם הציף את פניו. הוא איים עלי בנקם ושילם תוך שהוא שואב ורוחץ את אפו המדמם במימי הנחל. תור נקמתו הגיע באמצעות מיקלא, אחרי ששובא הלשין עלי שקרעתי את התיק שלו בעת הפסקת הלימודים. והמנהל החליט שעלי ליטול את התיק לאמי שתתקן אותו. היה בכך משום בושה גדולה שאמי הרבנית תתקן את תיקו של שובא יאנוש הריק והפוחז, בנו של שובא מהקצה העליון. עד היום מקננת בי הבושה אף שלא אמי, אלא אחיותי הן שתיקנו את התיק.

עלבון דומה ואולי חמור מזה נחלתי עם העונש שהענישני אחי הבכור, שביתו היה ליד תחנת הרכבת בכפר בנדקפאלווא, משם שיגר את משלוחי העצים למרחקים (היה לו גם סוס רכיבה!). אחי משה היה בנעוריו מברא יערות (ונראה שלא עשה חיל!) ואחר־כך, רוב ימיו היה רב קהלת „נוה שלום" בברונקס, ניו־יורק. בבוקר השכם, באחד מימי הקיץ, שמתי פעמי אליו למרחק של כעשרה ק"מ, במקום ללכת ל„חדר". אחי מצא זאטוט כבן עשר ישן בחצרו מרוב עייפות, הכניסני הביתה, ארחני במאור פנים, אחר־כך שמני בראש אחת העגלות הרתומות לחמורים שהובילו חול וחלוקי אבנים מהנהר סמוש לכבוש בהם את רחובות צ'ה. מאז ואילך לא עוד קראו לי חברי בשמי, אלא פנו אלי רק ברמיזות של אזני חמור — כיאה וכיאות למי שבורח מלימודי ה„חדר" ועל אחת כמה וכמה שזה בנו של הרב דמתא שחובתו להיות לדוגמה ולמופת.

גם בלאו הכי הייתי במצוקה בקרב חברי מול שכלו החריף של מוקי יעקובוביץ, בנו של סוחר השלחין שהיה תלמיד יותר מקובל על דעתו של ר' הרש יעקב (קאופמן) מלמדנו מאשר בנו של הרב. וקנאתי גם במוישי שרייבר על קולו הערב שבגינו היה יותר מקובל על כולם. משום כך,

בעת קטטה על בקבוקון זרקתיו לתוך בור הסיד שהיה בחצר האחורית של בית־הכנסת, משם לקחו את הסיד נגד נחילי הזבובים שפרו ורבו על פני הרצפה והשוקת של בית שחיטת־העופות. והיתה זו מכה שלא כתובה בתורה לסביבה כולה, בייחוד בימי הקיץ. נגד חריפותו של מוקי לא היתה לי עצה ותושיה אלא במאמצים להשיגו בלימודים, מה שלא עלה בידי אף פעם.

* * *

אצל ר׳ לייזר (שקראנו לו הדוד בלייזר) למדנו אלף־בית ומעט חומש־רש״י. איש חייכני היה ואם השגינו לא השביעו רצונו או שתפסנו במעשי קונדס, הוא הנחית את כיפתו על פנינו, על ידינו. מלימודים אצלו לא ציפו ליותר מאשר שנדע לרוץ בתפילותנו.

ר׳ הרש יעקב היה „מקרה״ שונה, היה קפדן, לא סבל רשלנויות והשתמש בכל אמצעי הפדגוגיה, גם החמורים ביותר, כדי להצעידנו קדימה בלימודינו. גם קנה־המקטרת הארוך מעץ דובדבן היה בין אמצעים אלה. ר׳ הרש יעקב היה נביא הזעם, הוא חזר אתנו על פסוקי ספר ישעיהו ושאר כתובים ונביאים ותוך שנות לימודנו אצלו בא תור הגמרא ומפורשיה, חולין וגטין, בבא מציעא ושבת, פתח לנו בהם את ראשינו בלי התרככות ורחמים. והוסיף על כך את עינו הפקוחה על התנהגותנו בשעת התפלה ואוי למי שתפס מתהלך בין הספסלים ולא עומד במקום אחד בתפלתו. כל בוקר הקדים דברי כיבושין ללימודים שהיו מכוונים נגד ההורים, שכאלה הם בניהם, הולכי עקלקלות.

ממרחק השנים חוזר מבטי בהערצה לעבר ר׳ הרש יעקב וחוזרת מחשבתי בתמיהה על הורי תלמידיו. מתחת ידיו יצאו תלמידים מצוינים שקנו את סוד דף הגמרא לאמיתו. למה אומרים שחינוך הבנים הוא הדבר החשוב ביותר בעיני הורים יהודים — ובו בזמן היו המלמדים שרויים בעוני זועק לשמים, כך גם ר׳ הרש יעקב, שגם בית ראוי לשמו לדור בו לא השיגה ידו.

בין זכרונותי ה„פדגוגיים״ היא גם האפוטרופסות שפרשו עלי, בנו של הרב, כמה מאנשי הקהלה. אחרי הבחינה השבועית של יום ה׳ אחה״צ היו בקרי ימי ששי שעות של שוטטות ברחובות ובכִכרות כשהצצתי לפלוני וסרתי לאלמוני בתקוה לזכות בכמה פרוטות של דמי כיס. תחילה הלכתי לר׳ אייזיק קלפנר, חייט מלבושי אכרים, שז״ל התיימר להיות בקי באותיות הקטנות. פיתולים רבים התפתלתי עד שהצלחתי לגבור על ידענותו וזכיתי מידיו לכמה מטבעות. ר׳ אברהם פריד השען היה „בוחן״ יותר נוח. הוא היה גיבור ילדותי בראותיו שב לחופשות בימי המלחמה בה שירת כסמ״ר של מ״צ־שדה ועל כובעו נוצות־תרנגול צבעוניות. לא שאל על חומש ולא שאל על רש״י ורק התגרה בי כשהושיט ומשך את ידו ובה הרח״ש שהקצה לי מדי יום ו׳. הדוד פייאר הבובען השוך הבנים אהב ילדים, אבל היה צייקן גדול קמוץ ידיים ונהנה מיסורי (היינו קרובים איך־שהוא, כי אשתו היתה אחות לאשת דודי האח של אבי) — אשתו היא שגאלה אותי מהעינויים. אל סנדקי, ר׳ לייב הופמן — שהיה דודן שני־בשלישי של אבי — הייתי הולך רק בערבי חגים וכל פעם הלבישני מכף רגל עד ראש. עם בוא השלטון הרומני הוא הפסיק את מסחרו ביין והחזיק רק את בית המזיגה שלו ומעמדו הכלכלי נחלש. והיה גם עצב רב בביתו על בנו יהידו שחזר מאמריקה הדרומית כשהוא חולה שחפת, ללא נרפא.

לאות סנדקותו זכיתי ממנו שוב בחגיגת הבר־מצוה שלי בתתו לי שעון־אנקר כמתנה, אותו פירקתי עד מהרה כדי לפענח את סודו. משלא יכולתי להרכיבו מחדש, הבאתי את השעון לר׳ אברהם פריד (גיסו של הופמן, שתי הנשים היו אחיות) והוא החזיר את הקפיצים וגלגלי השיניים לתקנם. ממנו נודע לי שהשעון נקנה בתשלומים לשיעורין. ומתנה זו גרמה לי צער גדול.

* * *

לביתו של ר׳ לייב הופמן שהיה בשכנותנו, הייתי הולך לעתים קרובות. אצלם שכנה כבוד הדודה שמחה, אמו של ר׳ לייב (וסל ר׳ יוסף הופמן) שהיתה דודתו של אבי, אולי בת תשעים ואולי קרוב למאה שנחשבה במשפחתנו כמזכרת מפוארת מימים עברו, אשה קטנה ורזה ומצומקת וחביבה — אחת מהשלוש, כמו סבתי אם אבי שהיה בביתנו וכמו הדודה תהלה, אם חמותי לעתיד, שהתהלכה בדרכי החיים צולעת ורוח־נועם עליה לעת תשעים שנותיה. הקירבה המשפחתית עם דודה תהלה היתה כקירבה עם דודה שמחה.

בן י״ב הייתי כשהפקידו אותי על גסיסתה של דודה שמחה, לבד אתה בחדרה. העיד הדבר על רגילותו של נער יהודי כפרי בזמן ההוא במצבים כאלה, הנוטל נוצה לבחון את נשימתה של הגוססת ושם אצבעותיו, כדי לעצום את עיניה במותה. היא היתה קטנה כילד קטן וקלה כאותה נוצה שקירבתי לאפה, כשלקחתיה על זרועותי והנחתיה על הרצפה. נער של טרם בר־מצוה בימים רחוקים. ולא אזכור אם נרתעתי כאשר בניה שמו כמה מטבעות בכף ידי.

היו גם דרכים אחרות לנער רך מסוגי או, להרוויח כסף. נראה שגם בילדותי כבר הילכו עלי קסם אותיות העופרת וריח צבע־הדפוס. ומעבר למאגיה זו, ר׳ צבי וידר גם שילם לי אם סובבתי את הגלגל הגדול של מכבש־הדפוס בקצב אחיד ובלי תקלות. כאגדה סיפרו אז שבימים עברו הופיע בעירנו (הגוזמה!) שבועון בשם „סילאדי־צ׳ה והסביבה״ והיינו נפוחים מגאווה על חשיבות מקום־הולדתנו־וגידולנו. ר׳ צבי היה בנו של המדפיס הגדול וידר מקהלת סאיני שהפיץ את בניו לכל עבר, לאחד הקים דפוס בקהלתנו, לשני בקהלת ז׳יבו הסמוכה. וידר שלנו חי בתקוה שהסופרת המקומית שלנו, גיזה סאס — בתו של ר׳ לייב גרוס בעל החנות לממכר טבק וכמה פעמים ראש־הקהלה — תקיים הבטחתה ותוציא שוב עתון מקומי. אך הסופרת פירסמה את יצירותיה בכתבי־עת והוקים בשם גברי מושאל ולא נתנה הזדמנות לפורשי כנפיים צעירים, כמוני כמוהם, לקצור תהלה. אולי מפני שחשוכי ילדים היו, היו יחסים חורגים בין הזוג סאס (הבעל ד״ר סאס היה משפטן מצליח) ובין ציבור המבוגרים בצ׳ה. ידידותי מזה היה יחסם לבני הנוער, הם עודדו את הנערים והנערות שיעסקו בפעילות ציונית ותרמו ביד רחבה לצרכיהם.

זכור לטוב במיוחד העתון החד־פעמי בתבנית רגילה שהוציאה הגב׳ סאס בעריכתה מראשיתו ועד סופו, בשנת 1920 (אולי 21׳) לרגל הנשף השנתי של ארגון־הנשים היהודי בקהלתנו — ונדפס בעיר הסמוכה נאדי־באניה — נשף למטרות צדקה ולא ה״ו להוללות וריקודים. מלבד מה שהיא עצמה

כתבה בו, היא פירסמה בו כל מה שעלה על לב הנערות היהודיות המקומיות, יודעות קרוא־וכתוב.

* * *

מהישיבות הרחוקות חזרתי הביתה לחופשות רק בימי אלול ותשרי מלאי היראה והחרטה. לעונה זו היה גם קסם אחר, כי חלו בו ימי בציר הענבים וקטיף פירות הסתיו. אבי ירש חלקת כרם מסבו לרגלי הגבעה ואמי הוסיפה עליה חלקה על המדרון. אמרו עלי שנולדתי בימי קטיף התפוחים — ומשגדלתי, הייתי בין קוטפי התפוחים בגן שבקצה הכרם, משם לקחו את אמי על עגלה כשתקפוה צירי הלידה שגרמתי לה. משום כך ראיתי לעצמי חובה לעזור לאמי שהיתה אמונה על עבודת הכרם, חשפתי את הגפנים מכיסויין החורפי, גזמתי את השריגים, קשרתי את היחורים המוריקים לסמוכות, למדתי לפצוע ולהרכיב ולקשור בחוטי כותנה, ריססתי נגד מזיקים, למדתי להבחין בין ענבי השסלה והריזלינג, בין המוסקט והדלוורי — כמוני כאחיותי הקטנות ממני, כמוני כשכירי־היום שעבדו בכרם.

ולעת סתיו ארגנו בציר יהודי בו השתתפו רק שומרי שבת (היהודים כולם היו שומרי שבת), הבציר לווה בזמרה יהודית ולימים גם בשירי ציון, סלים בידי הנערות, מיכלים על גבי הנערים, מהם נשפכו אשכולי הענבים לחבית־עץ גדולה ופתוחה מלמעלה ונרחצו במים והועברו לשקי יוטה. ולפי התור המבוקש מאד, דרכנו בגת ברגליים יחפות ומה שנסחט כך, היה „התירוש הראשון" שיועד לחביות נפרדות. אחר־כך התירוש השני ממה שנסחט במכבש. ריזלינג לחוד, שסלה לחוד, מוסקט ושאר ענבי דבש לחוד.

עוד אזכור את השירים היהודיים שהילכו על פני גבעת הכרמים בקרב הנערים והנערות הבוצרים, שירים שהביאו אלינו בנות הכפרים ממשפחות עניות לעת בציר ולעת אפיית המצות, כשהן רוכנות על המישטחים המשופשפים ומרדדות ושרות. היו אלה שירי נעורינו שהתכסו במרוצת דור־ודורותיים שעברו מאז בהילה של קדושה, שירי העם היהודי שנרצח מאז, שהילכו על פני הגבולות בין מרמורוש־סיגט ובין קהלתנו הקטנה סילאדי־צ'ה.

אמרתי, בנות הכפרים ממשפחות עניות. הן היו בנות אותן משפחות שאת אבותיהן רצחו ב־1919 עקב עלילה שהעלילו עליהם. אפיית המצות היתה אז ידנית והן עבדו כשכירות כדי להרוויח לצרכי החג וארבע הכוסות. אחדות מהן למדו תפירה בעיירתנו, אחדות מהן היו יפות, בלתי נשכחות ביופיין.

סבתי התגוררה בקומה השניה של ביתנו. עד שעת צהרים היא לא טעמה טעם מאכל, רק התפללה, גם כל המעמדות, גם ספר־תהלים כולו. ואת ארוחת־הצהרים העלו לה על שולחנה ואחרי הארוחה עלה אבינו לבקרה ולקיים כיבוד־אם כשהוא נוטל עמו סיגאר בשבילה — כי הסבתא־הרבנית עישנה סיגאר כל יום אחרי ארוחת־הצהרים, כהרגלה עד יום מותה בגיל 96. את שאר חלקי הדיוטה תפסו האחיות רוט, לנקה התופרת ואחותה הלן שניהלה את מאפיית אביה אחרי מותו. גם במתפרה של לנקה רוט התלמדו מאותן יתומות מהן למדנו את הלחנים היהודיים.

* * *

התקרבתי לגיל הבחרות כשנעלי הילדות היו כבר צרות עלי. הדיין ר' אהרן בר (שקראנוהו בארון בר) היה לוחם גדול של פלפולא דאורייתא, הוא לחם את מלחמתו זו עם אבי כשהקירות זעו וזזו. גם בי ניסה „להתגרות" ובעת חגיגת הבר־מצוה שלי הוא קעקע עד היסוד את כל הבנין שבניתי ברוב חכמה וערמה על סוגיית 'שליחו של אדם כמותו' וטען שכל פלפולי בטעות יסודו, לא אחת, אלא שורה של טעויות. סטיתי מדרכיו עד כמה שיכולתי, פחדתי ממנו כמו מאש. וברבות הימים בעת הדרשה על סעודת חתונתי רק חברי הצילוני מבושה, בזה שהשתיקו בזמרתם הצוהלת את בארון בר שנכנס לדברי.

בבואי לחופשות סתיו או אביב, הייתי מבלה רוב הזמן מחוץ לבית, מפחד ביקוריו התכופים בביתנו. כי ר' אהרן בר יאקאב, דיין לפי תואר ולא לפי כהונה, ת"ח חריף ובקי שלא פסק פומיה מגירסא ומנהל מלחמות ה' בלי הרף, היה בן־בית אצלנו, ומי הבין את שפתו? רק אבי הבין את הברותיו הצרודות שיצאו מפה חסר־שיניים ומבין שפתיים שכלי־העשן נתלה עליהן. מי יידע לומר, ממה חי ירק זה, דל ואביון שבטלן היה, הצליח להצטרף למנין העשירי, איחר כל רכבת יוצאת שהחליף מועדה בזו הנכנסת — ושמו הפכה לשם נרדף של בטלנות. דיינותו מומשה רק כשצורף לבי"ד שדן בסכסוכים בין בעלי־בתים או בעניני אישות. לא אומר שלא חיבבתיו, אבל — התרחקתי ממנו, ממי שעלול היה לגלות את רדידות ידיעותי באביי ורבא.

הלכתי אחרי שרירות הלב של הנעורים, אחרי הרפתקאותיהם. לעת חצות־הלילה הלכתי עם חברי לבית־הכנסת, לבחון אמיתות סיפורי האימים על התכנסות המתים בשעה כזאת לתפלה ואם מישהו חי וקיים עובר ומזדמן, קוראים לו לעלות לתורה ואם יסרב, לא יוציא את שנתו. לא מתים ולא תפלה ולא קריאה לתורה. ונחה דעתנו אחרי עוז הרוח שגילינו ולא נפל בנו עונש ופגם.

באחת החופשות שמה חבורתי סכום־כסף על השולחן שיזכה בו מי שיעיז לעבור דרך בית־הקברות בחצות הלילה. קיבלתי על עצמי את המיבחן הנורא הזה לתעוזה ולא בגלל הפרס הכספי הצפוי לי. ידידי יוסף פריד (בן השען, תושב גדרה היום, אב למשוררת עברית) ציידני ברובה־ציד — נגד מי? אבל העדפתי לעבור דרך בית־הקברות של הגויים ולא של היהודים, הלוך ושוב. ומסוג הרפתקאות הנעורים האלה היה המרקחת שרקחו חברי כשחיברו יחדיו לחבורת שודדים שיארבו ויתנפלו על מיודענו זולי יאקאב בשובו מתחנת־הרכבת בעת לילה השוך. לי הועידו חברי את התפקיד של ראש השודדים וסופי היה ש„קרבן" השוד התנפל עלי והיכני מכות נמרצות — כי כפי שהובהר לי, גילו לו מראש את כל פרטי המזימה הנוראה וזהותו של ראש המזימה.

כל הדברים האלה קרו בגיל הרך של הנעורים, בשנים ללא־דאגות, כשטיילנו בגן המצודה. וחברנו, הנוטריון הממלכתי לעתיד, אלמר רוט, קרא באזנינו משירי המשורר האוונגרדי אנדרי אדי, ריקו מרקוביץ שיננה את „המתמיד" של ביאליק, אחיותי הצעירות ממני רוחי ומינדי ואנכי היינו שקועים ראשנו־ורובנו בחידות הדקדוק העברי. ועם אבי הרב למדתי אז את סוגיית 'נשר דורס' והסימנים והנקבים והסירכות והשקלות־וטריות והפירכות והגירסות והתירוצים והמעקשים והקושיות־ובעיות שהתשבי יתרץ או לא יתרץ. אבי ז"ל עוד

קיווה והישלה את עצמו שיצמח גם ממני איש תלמודי חרוץ ומתמיד שאש־התמיד המשפחתי לא תיכבה בידיו.

* * *

אמצעי הטכניקה המודרנית עוד טרם הגיעו אז למקומנו, שרק בעסקי רוח — הבה ואתגאה — התקדם עם הזמן ולא בעניני חומר. מה שהביא לנו אמברוש נאמני היהודי, שהיה ציר מחוז־הבחירות שלנו בפרלמנט ההונגרי במשך 29 שנים (מ־1875 עד מותו ב־1904) מטעם המפלגה הבלתי־תלויה, לא הראה סימני התקדמות. הוא הביא את המדרכה החלקה, את בית־הספר התיכון (רק עד שש כתות, אחת פחות מבגרות), בארות הארטזי, את ריצוף הככר הראשית באבני גיר והפונטנה באמצע הככר על ארבעה ברזיה ששפעו מים יומם ולילה. ומה עוד? כן, את תאורת הנפט בככרות וברחובות שהאיר רק בלילות בלי ירח, למען לא לפגום באופיה הרומנטי של עיירתנו שניזון מהחשכה.

אבל היו בקהלתנו שני זקנים נכבדים שמצב זה של פיגור לא השביע את רצונם. ר׳ שעיה גליק ור׳ שמואל קופפרשמידט העלו ממבוכיהם רעיון גאוני להחשת הקידום הטכנולוגי של אתרנו. אינני יודע, גם לא חשוב, מי מהם, גילה באזני רעו, כי הגאזים האנושיים ניתנים לניצול למטרות הקידום הטכנו־לוגי, לתעשיה, להסקה, לתאורה, להפעלת מכונות. והשניים עברו לניסויים מעשיים, אחד התכופף, השני הדליק גפרור וכאשר הופח הנפוח, עלתה ממנו להבה מהגפרור הדולק. ושני הזקנים סיפרו לכל מי שרצה לשמוע ולכל מי שהיה מעונין בקידמה, על תוצאות הניסוי ועל רעיונם שניתן למימוש. וסיפרו במקומנו שזה לא היה משחק של סנילים, אלא יוזמה לתכניות גדולות ואדירות.

שני היוזמים התכוונו להקים מפעל לייצור גאזים — שהצוענים לא עוד יקברו הרחק מהישוב את תוכן בורות־השופכין, אלא יעבירו חומר־גלם זה הרווי והמסריח מהגאזים שבו, למיכלי תחנת־הכח העתידה לקום ויזינו ממנו את הדוודים שמהם יפיקו את החשמל ויאירו את הבתים והרחובות ויניעו את גלגלי העתיד.

הם ראו את עצמם כמי שעתידים להיות בעלי תחנת־הכח המקומית. אבל בסופו של דבר כל החשמל שנזדמן לנו היה ממכונת־הדייש של האחים פריד שהעמידוה בחצר העיריה לאותן עתים נדירות כשהיה צורך בחשמל כדי להפעיל את מקרן־הסרטים, באולם הבנין ששימש כראינוע.

עומדים לפני שני הזקנים האלה ושאר דמויות דומיהם כשהם צפים ועולים מתהום הנשיה והם נעים לנגדי, בזכרונותי, כמו גיבורי סיפורי עם על דפי ספריהם, כאילו היו פיגורות היסטוריות. כך הם וכך גם ולמשל, מוריץ גרינוולד הצבע והסייד, שביתו היה אחרון הבתים ומעבר לו רק שדות, ברחוב שהוביל לתחנת הרכבת. ביתו היה חלק מהסאגה של נעורינו, עם הקונדיטוריה שנוהלה על־ידי אשתו ובתו לנקה, הן אפו, הן שירתו, הן הגישו גם את גלידות הקיץ שהכינו — ושלושתם יחד הקרינו את החום האנושי שמשך אותנו אליהם.

וכך גם ולמשל, הפחח הזקן פיליפ, סב הפחחים בשם זה, קומתו גבוהה וזקופה, זקנו מטופח, לבושו לפי אופנת פרנץ־יוזף — ושמו קשור בהתקנת הגגות על ראשי הכנסיות שנבנו בימיו. ולפעמים ראינוהו עם בנו בגבהי גג הכנסיה הרפורמטית כשהעלו צבע חדש על הפח שלא יחליד. מי יודע אם אמת הדבר מה שסיפרו על השען פריד שראוהו עם כרסו מטפס לגבהי שמים, כדי לכוון את ארבעה שעוני המגדל שלארבעה כיווני הרוח. לא בטוח ששעונים אלה פעלו לפי דיוקו של זמן־גריניץ׳, אך כל שעוני הכיס והקיר (שעוני יד טרם היו אז) של חצי המחוז היו מכוונים על מחוגי שעוני המגדל שלנו.

ר׳ אברהם הרשקוביץ הבורסקי היה אדם יפה, איש שחום עם שפם שחור. בהיותו בימי המלחמה בשבי הרוסי, ניצלה משפחתו את הקוניונקטורה המלחמתית והתעשרה. אשתו החרוצה והפעלתנית ובניה הצעירים שהיו אתה, הפכו את הבורסקות לבית־חרושת לעורות והקימו בצדו גם מפעל לייצור נעליים. משחזר האב מהשבי, התגלה לו שהוא איש חשוב בקהלתו ועד מהרה השימו על שכמו גם משרת ראש־הקהלה. לרגל בחירתו הוא ערך מלוה־מלכה בביתו החדש המרווח והרב וטובי הקהלה השמיעו לו דברי שבח וקילוסים. ר׳ אברהם היה רחוק מלהיות בקי באמנות הנאום ולכן עשה מעשה, הכניס ידו לכיס מקטרנו והוציא משם את ארנקו ושם את הארנק לפניו על השולחן — כרוצה לומר, לו כל הכבוד הזה ולא לי. על „נאום" זה של ר׳ אברהם הרשקוביץ עוד סופר ויסופר. לא היה רוגז, רק צחוק ואלה שלא היו קרואים, לא חדלו לשבח את הסמליות שבמעשהו של ר׳ אברהם.

מתהום הנשיה עוד עולה דמותו של ה׳ נוטי, פקיד ההוצאה־לפועל ואביו של הסופר והמחזאי קארול נוטי. בשבתות סמוך לצאת הכוכבים התכנסו אנשי הקהלה בחצר בית־הכנסת לקראת תפלת־מעריב ותוך כדי כך שוחחו על ענינים העומדים ברומו של עולם. ומדי שבוע הצטרף אליהם בדרך האפיקורסית שלו גם ה׳ נוטי, צאצא של שושלת הרבנים פאנט, כשהוא נושף את עשן המקטרת שלו באפי הנאספים. כאריה בסוגר כבר פסע אז הלוך ושוב הדוד ברגפלד בפנים בין העמודים כשהוא מזמר את מזמור הקרב שלו, בניגון של יהודי הונגריה־עלית ה„מתנגדים", ׳המלמד ידי לקרב אצבעותי למלחמה׳ — והמזמור היה מכוון בעיקר כלפי גיסו הרב (אשתו רחל־לאה ואמי היו אחיות), שאיחר שבת בסעודה שלישית והוסיף יותר מדי מחול על הקודש. ר׳ גדליה ברגפלד היה למדן גדול ואיש צדיק ירא ושלם שהצטער על כל רגע שהתחמק לו מלימודים.

בפרק זה עלי להזכיר גם את ה׳ מאדאראשי איש המע"צ הממונה על הדרכים, שהיה גוי, אבל נוח היה לו רק בחברת יהודים. וגם הוא היה בין המתכנסים ליד בית־הכנסת בשבתות, כדי להשתתף בדיונים על גורלו של המין האנושי. הוא דיבר יידיש כמו כל יהודי והעדיף לשוחח עם יהודים במאמע־לשון שסיגל לעצמו מי יודע היכן, אם בכפר בקרב כפריים יהודים ואם במחוז מארמורוש שם היה המון־עם יהודי.

זמרתו של דוד גדליה מזכירה לי סיפור הזמר שלימדתיו לר׳ יחיאל יאקאב. משפחת יאקאב היתה עתירת נכסים, חנות כל־בו לצרכי מזון ואביזרי ברזל ומפעל לייצור חומץ ובית גדול בככר הראשית עם גן רחב מאחוריו. בפורים או שמחת־תורה היינו סובבים על הבתים שגילו מדה של הכנסת־אורחים לבני הנעורים. בית כזה היה גם ביתו של ר׳ יחיאל. באחת מהזדמנויות אלה שרתי לו שיר שמלותיו הפותחות הן: לו היו לי מאה כתרים, היה מנעול ביתי פז וזהבים ... ובעל־הבית הפציר לחזור על הזמר שוב ושוב, עוד פעם ועוד פעם. ופניו

קרנו מאושר וחזר אתי על השיר שוב ומחדש וכל פעם ששרתיו, שם מטבע לפני על השולחן. יצאתי מלפניו עם אוצר של מטבעות.

* * *

משפחתי היתה שושלת מזמרת. אבי כתב את תולדות סבו הרב ר׳ שמעלקא מסליש ואת תולדות אביו הרב ר׳ משה מצ״ה בספר של שבחים. כתב־היד הגיע אלי אחרי מלה״ע השניה והוצאתיו בספר בשנת 1956 בתל־אביב. שם קראתי שאבי־סבי ר׳ שמעלקא היה מה שקרוי בעל־מנגן וחיבר ניגונים לשבתות וחגים לשבח בהם את הבורא. מי״ב אחי ואחיותי (שמונה אחים, ארבע אחיות) רק אחותי שושנה־מינדי חיה עוד אתי, עמו״ש, ובעת פגישותינו אצלה בחיפה או אצלי בתל־אביב, אנו שרים יחד את לחני המשפחה, גם את אלה שנשתמרו בזכרון מאת אבי־סבנו (מקרוב־רחוק שגם הוא נין כמונו, שמעתי אותם להנים עצמם שהוריש הסבא־רבה).

אבי הקיש את הקצב על שמשת חלון הדרו או על דופן העץ של מיטתו בלילות ובהתפנותו בבוקר, הוא לימד והיקנה את הזמר החדש לבני ביתו כדי לזכרו בכח־הזכרון המשותף. את קול הבריטון היפה והחזק שלו הוא השמיע בשיר גדול רק לשבחי הבורא בימי שבת וחג. הניגון שהגה לא לימי חול הגה, כל כוונתו היתה מכוונת לשבת מלכתא שרק היא ראויה להשמיע לה שיר חדש.

אחי הבכור משה ניחן בקול טנור אדיר, יפה וצלול. וקול הבריטון של הבן השני, מנדל, היה אף יפה מקודמו. וכששנים אלה באו לביקור הורים, האחד וגם השני עבר לפני התיבה בתפלות של שבת בבית־הכנסת הגדול ואמנו שבעה נחת מבניה עד כדי דמעות. ואם בא מנדי עם שלושת בניו לביקור והם שרו בביתנו פרקי תפלה במקהלה, גדולים וקטנים וגם לא מבני־ברית עמדו ברחוב תחת החלונות והאזנתם הפועמת מלאת ההתפעלות מילאה את לבנו גאווה, בכל אופן את לבי.

כמה וכמה מלחני אבי אני נושא עמי עד זיקנה ושיבה, כירושה שהוא הותיר לי ובה העשירני. היה לנו גם זמיר בבית, אחותי, הקדושה המעונה רחל, שנשרפה על המוקד של אושוויץ עם חמשת ילדיה. על מיתרי קולה שהיו כמיתרי כינור, רטט הפולקלור המוסיקלי של כל העולם היהודי. ועד יום מותי יצלול בקולה באזני־נשמתי הזמר האומר: אלי, אלי, למה עזבתני...

* * *

בניגוד למנהגי האורטודוכסיה שהתנגדותה לציונות לבשה לרוב צורות קנאיות ביותר, אבינו הרב לא אסר על ילדיו להשתתף בפעילות למען ארץ־ישראל. הוא עצמו לא היה ציוני באופן „פורמלי״, הוא ציפה לבואו של המשיח גואל הצדק המגלם את שלום המין האנושי לעולמים (כפי שהעלה אמונתו זו במכתב לד״ר לוי מזיבו — ראה שם, בספר זה), אבל זו לא היתה סיבה בעיניו להתנגד למעשה הגדול של הפרחת שממות ארץ הקודש.

הארוע הציוני הראשון בימי חלדי היה בחנוכה תרע״ט, בבית־התפלה של הרשקוביץ ה„ברזלן״ בחצר האחורית. אחי יקותיאל הדליק את הנרות ונשא דברים לכבוד החג שתוכנם נשכח כמובן ממני ורק מלות התקוה אזכור, בלפור, הבית הלאומי. זה היה כבר אחרי שאחי הרב אליהו, קנאי מאין כמוהו במצוות התורה, פירסם מאמרים ציוניים בשבועון היהודי „אוי אלט״ (חיים חדשים) שהופיע בעיר דז׳.

בחגיגת החנוכה ההיא אצל ההרשקוביצים ניגן מוריץ קרמר שירי ציון על כנורו שהראש־והראשון מהם שלמדנו היה, ׳שאו ציון וניׂשא דגל׳. מוריץ זה הוא הניצב על מדרגות בית־הכנסת של צ׳ה כפי שאביו, בעל חנות הספרים והנייר, צילם לצורך גלויה צבעונית מהגלויות על אתרי המקום שמכר בחנותו. מוריץ קרמר היה כבר כעבור שנתיים (1921) תושב תל־אביב ושימש אחר־כך כמזכירו של מייסד וראש־העיר דיזנגוף והיה גם ממנהלי עסקיו. היה לו בלי ספק חלק בהבאת הבשורה הציונית לעיירתנו הנידחת, סוף העולם.

במרוצת הזמן השכלתי להבין, באיזה אופן הציבה הציונות רגליים בתוך משפחתנו. היא הגיעה אלינו מהישיבה האדוקה ביותר של הונגריה משכבר, פרשבורג, שם למדו שני אחי הגדולים, משה ומנדי ושם קיבלו הסמכתם, יורה יורה, ידין ידין, מידיו של השבט־סופר רבם. מקרה היה שכמעט זרקו אותם מישיבה זו יחד עם כמה מחבריהם (הרב הופמן מפרנקפורט, הרב שנפלד מלונדון, הרב שנפלד מניו־יורק, רבי שמואל שן מהידלמש ועוד), על כי השתתפו בתור סדרנים בועידה המייסדת של המזרחי בשנת 1904 שהתקיימה בפרש־בורג. ורק הודות להתערבותו של הרב גלזנר מקלאוזנבורג, ממשתתפי הועידה, שהיה דודנו של הרב סופר (ר׳ שמחה בונם סופר — בעל השבט־סופר) הם ניצלו מחרפה זו של גירוש. הציונות אף „השתדכה״ אחר־כך עם משפחתנו, כאשר הרב גלזנר השיא את בתו היפהפיה אסתר לאחי מנדי, לימים הרב שמואל מנחם קליין, רבן של קהלות שבש וגאלסץ׳.

למרבה הפלא רעיון ישוב א״י לבש אופי יותר חסון במשפחתנו מהזרמים האנטי־ציוניים שהסתערו שוב ומחדש עלינו ועל ביתנו וקהלתנו. וזה למרות ששני אחי, רפאל ואליהו, היו תלמידיו המובהקים של הרה״ג רי״צ דושינסקי בהיותו רב בגאלאנטה (סלובקיה), שנלקח אחר־כך מכס הרבנות בחוסט לשמש בקודש כרב העדה החרדית בירושלים, לב לבה של הקנאות האנטי־ציונית.

זה לא מנע שעל סמך קשר זה אלך לבקר מדי פעם את הרב דושינסקי בירושלים שבגין יחסו הסולח ומוחל לאחי תלמידיו, היה קורא גם לי „מיין תלמיד״.

* * *

רבים־רבים חסרים, רבים כוסו באבק השנים, אבק הקברים, אפר המוקדים וצללו במצולות השיכחה, זילברגרים (נושאי דגל הציונות ברמה), מרקוביצים, דוידוביצים, דייטשים, הירשפלדים, רייכים, שטרנים ... ללב יש ציוויים משלו ותופס בו מקום ר׳ שמואל גולדפרב החייט שביתו היה בשולי הדרך לרכבת. בחצרו היה עץ עבות תחתיו ישבנו לפעמים עם בנים ובנות ועם היפה והאצילה בבנותיו, גיטה שהיתה ריעה כאחות לאהובת לבי. גם העץ הקוק בי, אך כאשר אבי המשפחה גולדפרב הלך לעולמו, כבר לא הייתי בצ׳ה. וסיפור האגדה הוא, שביום מותו נשבר העץ וענפיו כיסו את קירות הבית. ועל משקל אגדה זו אומר, שמיום מותה של עיירתי היהודית נשברו עציה שענפיהם מוסיפים לכסות את קירות ביתי.

ואם כבר הזכרתי את אהובת לבי, הלן ג׳וזף בת צ׳ה שהלכנו יחד במדבריות ובגני עדנים במשך 45 שנה, לא אכסה על סוד נעורים, שגם יריב היה לי סביבה, עלם מעלמי מקומנו

שאחרי תלאות המלחמה עלה ארצה ונפטר בפתח־תקוה. בירבות זו היה חלק לעובדה שבעוד אני הייתי פעיל במסגרת נוער־מזרחי, הוא יסד בצ׳ה את ביתר. ובירבות זו היה חלק גם להרפתקת נעורים שעלתה כמעט בחייו. ביום קיץ אחד הלכנו לרחוץ בנהר סמוש ובהגיענו לפתח המיצר בו עובר הנהר, הוא התעקש לשחות לאורך חמשת הקילומטרים עד קצה המיצר בו היה מקום־הרחצה. החזרנוהו אותו ערב הביתה מת למחצה ובקושי הבריא מדלקת הריאות שלקה בה. הוא שכב בבית דודו גולדברגר ואמרו, שבדמדומי הזיותיו בראותו דרך החלון את שעון־הכנסיה, משאלתו היתה שיביאו לו את השעון הזה. שעון עם שרשרת ביקש.

כמוהו היו כמה וכמה בעלי הזיות בעיירתנו צ׳ה, שחלמו בהקיץ על שעוני מגדלים, יחד עם השרשרת לענוד אותה על אפודתם.

✶ ✶ ✶

לימי ילדותי היתה גם אגדה שהיתה קשורה באחי יעקב. סילאדי־צ׳ה משתרעת בין שתי גבעות המתמשכות לאורכה. הישוב ממוקם לאורך מדרום לצפון ויורד לתוך שקע מ„הקצה העליון" ל„קצה התחתון" ומשני צדיו הגבעות עליהן נטועים כרמים הפונים לצד דרום־מערב. שרשרת הכרמים מביטה מצד אחד על הישוב ומצד שני, מעבר לגבעות שמנגד, על שדות הדגנים כשמעבר מזה דבוקים על המורדות בתי הקברות, הקתולי, הפרוטסטנטי ובאמצע תקוע בית־העלמין היהודי.

הכרם שלנו היה בצד השני, לעבר השדות ולרגלי הכרם היה בוסתן הפירות שלעת אביב והלבלוב היינו מנקים את אילניו מתולעים מזיקים, מסיידים גזעיהם וקוטפים פירותיהם משהבשילו — היו שם עצי תפוח, שזיף, אגוז, דובדבן, שיחי פטל, ענביות, אגסים, פירות שיח־השושן ועוד — יחד עם אמי ואחיותי ורעינו הצעירים ושכירי היום. מעבר לגדר השיחים הסבוכה היו בשדות גם מקווי־מים בהם הישרו את גבעולי הקנבוס והפשתן טרם פרשום לייבוש ואחד ממיקווים אלה קיבל את מימיו ממעיין מים חיים שנבע מגזע עץ־עבות שנגדע — ואת המעיין הזה קראו בשם „מעיינו של יעקב".

מעשה שהיה, שבאחד מימי הקיץ של נעוריו פרצה סערת פתאום עם ברקים ורעמים ויעקב אחי חיפש מיפלט מהגשם תחת עץ גדול שעמד בשדה, קרוב לכרם. וברק פגע בעץ שעמד תחתיו והעץ נגדע ונפל — ואחי יצא גם מהברק וגם מהעץ הנופל ללא פגע. מגדם העץ הגדוע התחיל מיד לנבוע מעיין המזין בוודאי עד היום את מיקווי המים. למראה הנס שקרה לאחי נתנו האכרים את השם „יעקב" למעיין שפרץ אחרי הרעם.

את אחי יעקב (שמו היה למעשה יעקב־שלום) לא אזכור כמי שהירבה לחייך לי, איש יפה היה עם זקן מגון הארד, בלבוש כהה תמיד, מצוחצח תמיד ונרכן על תלמודו תמיד — וחשדני תמיד, שאינני שוקד על לימודי בשקיקה ולא חסך גם שבטו ממני.

הוא מת צעיר לימים, כבן ארבעים. אותה שנה עצמה מת גם אחי מנדי, שהיה רבה של קהלת גאלסץ׳ בסלובקיה. שניהם היו קרבן לזהירותם המופלגת באיסורים. אחי יעקב נפגע מהרעלת דגים מקולקלים (במסעדה בבוקרשט) ובגלל קדושת השבת דחה לכתו לבית־החולים. ואילו אחי מנדי שסבל מדלקת מוגלתית של המעי העיוור, דחה לכתו לבית־החולים בגלל קדושת יום־הכיפורים. אז, ב־1925, טרם היו תרופות אנטי־ביוטיקה שיכלו להצילם. כל אנשי קהלתנו הסתירו במשך חדשים את האסונות שפקדו את משפחתנו והסתירו גם את העתון בה הופיעה ידיעה על מות אחי מנדי.

לוויתי את אבי הרב ז״ל לביקור־חולים אצל פיליפ הפחה הזקן וזה הצטדק על שבגלל חולשתו לא יכול היה לערוך ניחום־אבלים אצל אבי. דרכנו הביתה עברה באלם ואבי הסתגר בחדרו וישב על הארץ, לא דמעות, רק תדהמה ללא מלים. ורק כאשר גילו את המצבה מעל קבר אחי בגאלסץ׳, פרץ מאבי הכאב בזעקה כלפי שמים: בני, בני, למה לא נתנוני למות תחתיך ?!

צבי צ׳נגרי

משפחתי, בני צ׳נגרי

שם־משפחה הונגרי למשפחה אורטודוכסית — לא מהדברים השכיחים. צ׳נגר היא עיירה לא הרחק מסטמר, מעבר לנהר סמוש. אמנם מקובל היה שיהודים נטלו לעצמם שמות־משפחה ממקומות־מוצאם ומנהג זה היה נפוץ בקרב יהודים לא־אורטודוכסים בהונגריה, ביחוד אחרי 1867, שנת האמנציפציה כאשר כבר העדיפו שמות הונגריים על שמות גרמניים שהיו נפוצים עד אז בקרבם. אך גדולה הפליאה שהשם „צ׳נגרי״ הופיע במשפחתנו עוד לפני כן, כבר בשנת 1840.

נתקלתי בו על דף פנימי של כרך־תלמוד שהיה שייך לשמואל צ׳נגרי, אחיו של אבי־סבי אברהם. שמואל זה התגורר בעיירה האידו־שאמשון, לא הרחק מצ׳נגר.

העיקוב אהרי המשפחה מגלה, כי בשנת 1852 היא כבר תקעה יתד בעיר דברצן, השניה בגודלה במדינה. וגם בכך יש חידה, כי הלא עד האמנציפציה נמנעו ביהוד השלטונות העירוניים להתיר ליהודים לגור בערים. התיעוד המשפחתי גילה, כי אבי־סבי אברהם רכש בית בעיר דברצן בשנת 1860, ברחוב האטוואן 65. והיה כנראה מראשוני היהודים בעלי נכסי־דלא־ניידי בעיר זו, בה נמנו בשנת שויון־הזכויות 1867 רק 21 בעלי־בתים יהודים. הבית הנ״ל הוא רכוש המשפחה עד היום הזה, על אף שאין בדברצן אף אחד ממשפחתנו היכול לממש בעלות זו. ר׳ אברהם צ׳נגרי זכה לקבל מהשלטון העירוני תעודת־אזרח כאחד מנכבדי העיר (מטריקולה ציווירום — כפי שזה נקרא בשפה הלטינית) כהוקרה על היותו אזרח למופת.

כבר אז היתה זו משפחה ענפה שעסקה בעיקר בגידולים חקלאיים, תחילה כחוכרי אחוזות ואחר־כך כבעליהן. סבי מרטון המק משום־מה מהמיליה הזה והלך ללמוד בישיבת הכתב־סופר (ר׳ אברהם שמואל בנימין סופר־שרייבר) בפרשבורג. והנה, כאשר אני, נכדו, למדתי בישיבת פרשבורג בשנת 1930, הרי אולי משום שמי המשונה — צ׳נגרי — עוד נזכרו שם בסבי.

איך התגלגל הענף שלנו למחוז סילאדי? סבי מרטון־מרדכי היה למדן בנעוריו וכמנהג הימים ההם, יהודים מבוססים במעמדם הכלכלי חיפשו למדנים כחתנים לבנותיהם. הוא נשא לאשה בתו של בעל אחוזה מהכפר באן שבמחוזנו. והגם שגם הוא גדל בסביבה חקלאית, חיי הכפר לא קסמו לו, גם מנין־יהודים להתפלל יחד לא היה בכפר. גם אשתו, סבתנו, גודלה בתפנוקים ולא יכלה להיות לו לעזור בניהול האחוזה — היא גם היתה שברירית מדי.

וכך אחרי שתי שנות חיי כפר עזבו מרדכי צ׳נגרי ואשתו את הכפר באן ועברו לגור בשומלו, בה כבר היו קהלה וחיי ציבור ערים וההווי הזה התאים יותר לתפיסתו. הוא פתח עסק של מסחר ביין וספירט בסיטונות וגם הפך להוכר המכס העירוני, חכירה שזכה בה המרבה במחיר בשעת המיכרז השנתי. בשומלו נולדו להם שני בנים ושתי בנות ואלה הם לפי שמותיהם וסדר לידתם: ברטולון, רוזי, מיהאי וארנקה.

הבנים השתלבו בעסק אביהם והמשיכו להתגורר בשומלו, כך גם הבנות, גם אחרי נשואיהן. רוזי נישאה לאחד בשם רוזנפלד, בן למשפחה רבנית, שהיה סוחר דגנים. לזוג זה נולדו שלוש בנות — המשפחה היתה ברובה למאכולת הכבשנים באושוויץ. שתים מהבנות שניצלו, עלו ארצה וחיות בישראל עם משפחותיהן. הבת ארנקה (רוזנפלד) נישאה לבן משפחת סופר־שרייבר מצאצאי הכתב־סופר הנ״ל, נולדו להם שלושה בנים — הם ניספו, מלבד בן אהד, שעלה ארצה וחי בישראל עם משפחתו.

בכורו של מרטון־מרדכי, ברטולון (דב), נשא לאשה בת ממשפחת הרב פולאק מסיביו ולזוג נולדו בן ובת — ההורים ניספו באושוויץ, הבן ניספה כעובד עבודת־כפיה בדורושיץ שבאוקראינה יחד עם כ־500 שותפים לגורל שהעלום באש בתוך בית־חולים בו היו מאושפזים. בתם שעלתה ארצה, נפטרה בישראל.

אבי מיהאי (חיים) שנולד אף הוא בשומלו, בשנת 1887, התחתן עם אמי רוזי ב־1912. סבי מצד אמי היה גדליה לוינגר מהעיירה רטיאג מהמחוז השכן למחוזנו (מחוז סומש), בה הוא עסק ביצוא בקר וביצים. אמי נישאה בהיותה בת 22. להורי נולדו ארבעה בנים: 1914 — אני הבכור צבי (פרנץ), 1917 — אחי גדליהו (גזע), 1920 — אחי יהודה (אימרה), ולבסוף אחי מרדכי (מרטון).

ומר הגורל שמצא שאר אחים יהודים מצא גם את משפחתנו: הורי ניספו באושוויץ, אחי גדליהו (גזע) הלך אתי יד ביד רדופים בידי אנשי ס. ס. והוא נרצח בּיריה לעיני ב־4 באפריל 1945. ולא נודע מה עלה בגורל אחי מרדכי (מרטון) — ניספה כנראה באושוויץ. ואשר לאחי יהודה (אימרה) — ראה סיפור חייו ופעילותו הציבורית בספר „צבי הפלאות״ מהוצ׳ עקד משנת 1988 (כרך ב׳).

✶

אשר לי, חינוכי היה לפי כללי האורטודוכסיה הקפדנית, תחילה בישיבת שומלו, אחר־כך בישיבת טשנד ולבסוף בישיבת פרשבורג — בה נהגו מנהגי תורה־עם־דרך־ארץ ועסקנו גם בלימודי חול, כדי להשיג תעודת־בגרות — תופעה שהיתה נפוצה בישיבה רמה זו שהוציאה מתוכה רבנים שלפי הוקי המדינה לא יכלו לתפוס משרותיהם בלי תעודה של השכלה כללית. בישיבה זו היו חוגים שונים, של משתלמים בתורת הנאום, של לומדי תורת המסחר וכו׳ והיה גם חוג־סתר ציוני שבגלל הופעתי בו כנואם, נמנע ממני להתיצב לבהינות „סוף הזמן״ בלימודי קודש — וזה היה שוה לפסק של גירוש מהישיבה. שלוש שנים הייתי תלמיד ישיבת פרשבורג ובעיר מעטירה זו השתלבתי בפעילות של צעירי־מזרחי בצ׳כוסלובקיה ורצה המקרה שאף הייתי במשך כג׳ חדשים המזכיר הארצי

של תנועה זו. ולמעשה, שנה אחת מאותן שלוש שנים בפרשבורג הייתי חבר פעיל בתנועת צעירי־מזרחי.

בשובי בשנת 1932 לשומלו, השתלבתי בעסק המשפחתי. אחד הענפים מענפי העסק — הכנת משלוחי יי״ש־שזיפים (סליבוביץ) לארה״ב — היה חביב עלי במיוחד. יצוא זה לשם צרכים דתיים הותר על־ידי שלטונות ארה״ב גם בשנים בהן היה שם איסור חמור על סחר במשקאות חריפים, דהיינו „פרוהיבישן״.

ב־1936 נשאתי לאשה את בת שומלו רוזי׳ אנגל וכעבור שנה נולדו לנו התאומות לאה ויהודית. התחלתי אז בפעילות בחיי הקהלה המקומית, בייחוד במסגרת הועדה הסוציאלית שלה, שהקימונו, כדי לעזור לנזקקים בזמנים הקשים ההם של קיפוח פרנסות היהודים תחת שלטון גוגה־קוזה האנטישמי־פאשיסטי, בשנת 1938. כעבור שנתיים, 1940, נבחרתי לראשות הקהלה והיו אלה למעשה הבחירות האחרונות בקהלת שומלו — ואני נשיאה הנבחר האחרון. והגורל התחיל לתעתע בנו, נשיאים ופשוטים גם יחד. 1942 — גיוס לפלוגה לעבודת־כפיה, 1944 — דפורטציה. ושילוח עם אלפים ורבבות במסע רגלי (מארש המות — כפי שזה נקרא) מבודפשט לגבול האוסטרי, כשנחשלים נופלים ומתים מימיני ומשמאלי. ב־4 במאי 1945 — בדיוק חודש אחד אחרי שאחי גדליהו נרצח לעיני — השתחררתי במחנה גינזקירכן.

בשובי לשומלו כבר מצאתי שם את אשתי ושתי התאומות שחזרו מאושוויץ, משאול ניסוייו של מנגלה. ובמקום שאין איש, השתדל להיות איש — כנאמר. מכאן ואילך הקדשתי כל כחותי לרדוף אחרי הפושעים — שהשתתפו בעינויי וברצח יהודים — ובהעמדתם לדין וכן לאיסוף מטלטלים של יהודים מידי שודדיהם והחזרתם לשרידי המשפחות שחזרו, או ליהודים בכלל. שוקמנו והשתקמנו איך־שהוא, ב־1947 נולד בננו מיכאל — ובשנת 1949 גבר עלי הלחץ העוין בעיר מולדתי עד כדי כך שנאלצתי לנטוש אותה כבורח. אחרי טלטולים מעיר לעיר, מפוקשאני לאראד ועוד, באה עת הגאולה: 1960, שנת עלייתנו ארצה, אני, אשתי, שלושת ילדינו — ועם בתנו לאה גם בעלה הוטרינר ד״ר יצחק הובר, שהוא עתה הוטרינר האזורי ברעננה; ללאה ובעלה בן בשם רונן שהוא רופא־שיניים ובת בשם ברנית הגומרת עתה את חוק־לימודיה כמהנדסת־מחשבים.

בתנו יהודית נישאה לרופא־השיניים ד״ר ברנע (ברכר) מתל־אביב, להם בנים תאומים — איתן הלומד רפואת־שיניים וגדעון הלומד הנדסת־מחשבים, בעוד הבת שירלי סיימה עתה שרותה הצבאי.

בננו מיכאל (חיים שמואל) הוא יו״ר ארגון הקבלנים בחולון מזה שנים ועובד כקבלן־בנינים בעל הרשאה בעיר זו. לו ולאשתו חנה שלושה ילדים, הבכור הוא סטודנט להנדסת־בנין ובן־הזקונים הוא בן 11.

ועל כך גאוותנו שכל יוצאי חלצינו שירתו בצה״ל וכולם חיים פה אתנו בארצנו — בה התחלתי מסלול חיי אחרי עלייתי במקצועי כיינן־מומחה ביקבי אליעז בבנימינה, אך אחרי זמן קצר הצטרפתי לשותפות לייצור משקאות קלים, ממנה פרשתי ב־1976 עקב מחלה.

הנה כך התעגל מעגלה של משפחת צ׳גרי מהרשום על דף של כרך־התלמוד מ־1840 ועד היום, על סף 1990 — מעגל של 150 שנה שכל ההיסטוריה היהודית מקופלת בו בתוך קליפת־האגוז של משפחה אחת.

Sámsom helység alól írt Elöljárói hitelesenn bizonyítjuk, hogy Csengeri Ábrahám, – kis 28. éves, héber hit vallású, nős, közép magosságú, kerek piros arcú, barnás nyirott hajú, sárgás szemű, rendes orrú, és szájú, barnás kicsin bajuszú – helységünkbenn becsületes életéről vevénn rendeket, magát mindenkor, és mindenbenn a' rendhez alkalmazta, Elöljáróinak engedetlenje nem volt, sőt inkább, mint csend, és béket szerető egyén esmeretesek lakos társai, 's az Elöljárók által kinek is – midőn lakását Sz. K. Debreczen városába áttenni kívánná – Ki adtuk ezen bizonyítványunkat, nevünk aláírásával 's helységünk szokott pecsétjével erősítve – Költ Sámsonba Janr 25én 851

Főbíró: Varga István
's Tanácsom. –

Vizsgálta Szücs János
jegyző.

Részemről Csengeri Ábrahám ellen semmi ellenvetésem nem lévén őt mint békés 's nyugodalmat szerető embert ajánlhatom. Kelt Debr. Febr 3án 851

Dózsa Antal
Főszolgabíró

המלצת ראש השלטון בעיירה האידו—שאמשון משנת 1851 — על אברהם צ'נגרי ותמיכה בבקשתו לקבל זכויות־אזרח בעיר דברצן; — ניתן גם תאורו: בן 28, דת עברית, נשוי, קומה בינונית, פנים עגולים וסמוקים, שערות ראשו מצבע חום וגזוזות, עיניו מצבע צהבהב, אף רגיל, שפם קצוץ.

II

Alull irtak ezen Érzal Bihar megyében helyheztetett Sámson helység Izraelita fő Rabbi s Elöljárói adjuk tudtokra mindeneknek a kiket illet, hogy Sengeri Abrahám Izraelita lakos bennünket illendőn az eránt, hogy bizonyos Czéljának el érhetésére nézve tetéből ismeni Születése idejéről s helyéről, s teljes élete folyamatja alatt közöttünk maga viseletéről Hiteles bizonyság Levelünket adnánk ki. — mire való nézve Jó Lélek szerint Hiteles bizonyságot teszünk arról hogy nevezett Csengeri Abrahám Született 1822 Év October 6án az illető anya könyvbe 107 szám alatt iktatatott be, és betsületes Szülőktől származván, és mostanáig idő alatt olly betsületesen viselte magát hogy soha semmi panaszt senkinek előttünk meg nem fordult s mindig kötelességét be teljesitett, s minden Köz Terhek viselésébe engedelmes lévén, és a réá bízott minden Dolgokban ügyesen forgalódó Jó reménységű betsületes Keresködö Izraelitát Ezen Bizonyság Levelünket el látni s ajánlani Bátorkodunk,

Mélyről ezen bizonyság Levelünket élő pesétünkel meg erősitvén ki adtuk Kelt Samson febr 2án 1851

Érzal Bihar megyében Fő
Rabbi Fried Áron

Sonnenwirt Bernat

המלצת רב קהלת שאמשון ר' אהרן פריד על מילוי בקשתו הנ"ל של אברהם צ'נגרי — על המלצה חתום גם ברנט זוכנוירט.

A' város kapitányi hivatal meg vizsgálván folyamodó' ötöd. bizonyitványait, 's ki kérdezvén a' Zsidót is, hogy mi vagyont mutat elő, mellyből magát 's ha van családját fenntartani akarja – a' határozatokhoz képest adjon tudósitást. – Debreczeny febr 4én 1851ben Tanács ülésében

Böszörményi Károly
Jegyző

521.
851.

Fentebbi határozat értelmében megjelenvén a' hivatal előtt folyamodó Czengeri Ábrahám, vagyonának kimutatására felszólittatott, minek következtében készpénzben előmutatott 120 ftot és ötöt követelőlevél érdeklő kötelezvényekbe 376 ftot egészben, és ezenkivül folyamodásához csatolt bérlevél szerint igényrében van 960 vfr, nyilvánitván, mi szerint ezekből kivánja bőrkereskedését itt helyben folytatni, miről teszi hivatalos jelentését. Debreczenben Martz 9én 851
A' város kapitányi hivatal,
jegyzette Angyalos Mihály
O. kapitány

Boi Februar 4én 851

Az Letelepedési Engedély

Debreczen Város Tanácsának

Czengeri Abrahám Sinlovari bőrkereskedőnek

az 1840. XXIX. törvény czikkely és az Austriai Császárság birodalmi alkotmánya 25 és 30 §§ai rendelete nyomán e' város kebelében meg letelepedhetése és állandó lakhatása iránt. –

az /. és //. alatti mellékletekkel

2757.
12 m.
2. 4. 9.
Bévés s.

דף המלצות של שלטונות העיר דברצן ומילוי בקשתו של אברהם צ'נגרי.

ר׳ ברוך בנדיט ליכטנשטיין
רבה של קראסנה

רב״ב ל״ש היה ממשפחת רבנים שישבו על מדין בכמה קהלות וביחוד בטרנסילבניה והמפורסם שבהם היה דודו של רב״ב, רבי הלל ל״ש, הרב מקאלאמיא — כפי שכונה. גזע עז וחריף היה שבט ליכטנשטיין, קנאים בכל הכיוונים, למען ונגד הציונות ולמען ונגד ישוב א״י. הדוד ר׳ הלל נבחר בשעתו לרבה של קהלת קלאוזנבורג, אך מפאת קנאותו נגד כל סימן של השכלה „חיצונית״, היה נאלץ תחת לחץ רב המדינה דאז לוותר על משרתו. אבל כתלמיד החת״ס וכהולך בדרכיו, היה מקובל עליו, כי רק עליה לא״י יכולה למנוע התבוללות. ואכן, חתנו ר׳ עקיבא יוסף שלזינגר, הקים לפי רוח זו תנועה בשם „עטרה ליושנה״ ועלה לירושלים והטיף לצאת מבין החומות, להקים ישובים חקלאיים ולהחזיר גם עטרת שפת קדשנו ליושנה כלשון העם. בדרך זו הלכו גם כמה רבנים אחרים ממשפחת ל״ש, כגון ר׳ יוסף מסיגט שהיה בבחינת אדמו״ר והטיף לעליה ברוח הציונות הדתית וכגון ר׳ פנחס ל״ש הרב ממוץ׳, שבראשית שנות ה־20 אירגן עליית עשרות משפחות מטרנסילבניה על זקניהן וטפיהן ובעירן ובעלי הכנף שלהן והקים בעזרת בנו, שהקדימהו בעלייתו, את כפר־גדעון בעמק־יזרעאל.

וגדולה הפליאה על הרב רב״ב זצ״ל, רבה של קהלת קראסנה שלא היה כמוהו קנאי קיצוני בכל רחבי טרנסילבניה בהתנגדותו לכל גילוי של ציונות היכן־שהוא ועל אחת כמה וכמה בקרב בני קהלתו — שאת הציונים בה פסל לכל משרה של כבוד בקהלה. רב״ב היה בנו של ר׳ יעקב קאפל רבה של קהלת בקלאן (בטלן) בטרנסילבניה, מי שהיה אחיו של רבי הלל מקאלאמיא.

על תולדותיו אנו מביאים מה שנדפס עליו בספר „ישיבות הונגריה בגדולתן ובחורבנן״, חיבורו המונומנטלי של ד״ר אברהם פוקס:

„רבי ברוך בנדיט ליכטנשטיין נולד בשנת תרי״ז (1857) בערך, לאביו רבי יעקב קופל אב״ד מ׳ וואשארהעלי ובעטלאן. לאחר שנשא לאשה את בתו של רבי יעקב משה שוורץ, התישב בקראסנה והיה סמוך על שולחן חותנו. לאחר שרבי משה יעקב עבר לקראלי, נתקבל רבי ברוך בנדיט למלא את מקומו. כחמישים שנה ישב על כסא הרבנות בקראסנה וניהל את רבנותו ביד רמה. הוא עמד בקשרי שו״ת עם גדולי בני דורו והיה בין המנהיגים הפעילים בלשכה האורטודוכסית בטרנסילבניה. בהיותו חסיד בעלז, נסע פעמים רבות אל האדמו״ר רבי יהושע רוקח זצ״ל (בקונטרס של בנו ר׳ הלל ל״ש ז״ל, ׳כוונת הלב׳ מוזכר, כי רבי ב״ב ל״ש היה 18 פעמים אצל האדמו״ר מבעלז והוא ביקר בין השאר גם אצל אדמו״רים אחרים, כגון במונקאטש ובטשורטקוב וכו׳ — המערכת).

„הוא הקים ישיבה — נאמר להלן בספרו של פוקס — בה למדו 60—70 תלמידים ולפעמים הגיע מספרם ל־80... התנגד לכל סטיה מדרכי היהדות והיה נאמן לכלל שקבע החת״ס, ׳חדש אסור מן התורה׳. הישיבה התנהלה ברוח חסידים והבחורים נמשכו לחסידות ויזניץ וחסידות סטמר. בשנת תש״ד בהיות רבי ברוך בנדיט בן 87 שנים, נלקח לגיטו שימלוי ומשם הועבר לאושויץ והועלה על המוקד, הי״ד. בשנים האחרונות לפני השואה מסר רב״ב את עיקר ניהול הישיבה בידי בנו רבי הלל. בעוד שרבי ברוך נהג כלפי תלמידיו בחומרה, נקט רבי הלל בנו כדברי חז״ל, ׳לא הקפדן מלמד׳ וכך נמצאו הבחורים של שמאל דוחה וימין מקרבת. בנו ר׳ הלל שניצל מסכנות המלחמה, היגר לארה״ב ושם יסד מחדש מוסדות חינוך בשם קראסנה בתמיכת ר׳ מאיר טאובר יליד קראסנה ומתושבי שימלוי לשעבר״.

הרב שלמה זלמן אהרנרייך
רבה של קהלת שומלו

הנה יש בראש ספר זה התיאור המרעיד כל לב על „הברכה האחרונה״ של הרה״ג רבי שלמה זלמן אהרנרייך זצ״ל, הי״ד, מעטו של תלמידו, הסופר דוד שן — הברכה האחרונה שבירך לקראת לכתו על קידוש השם, קידוש שם ישראל וקידוש שם שמים, על סף כבשן האש של אושויץ. וכל העדה, שמונים נפש שהיו אתו, אמרו אתו יחדיו את הברכה האחרונה הזאת. כך הגיעו חייו הקדושים לידי שלימות בקו אחד מראשית עד אחרית. והיתה בכך משום קבלת הדין, כדוגמת עשרת הרוגי מלכות הקדמונים שקידש שם שמים כמוהם. מעגל חייו סבב והלך עיגול לפנים מעיגול, עם גרעין פנימי של יראת שמים גדולה, עיגול מישני של התמדה עצומה בלימודו, מעבר לזה המעגל של הקניית מידותיו אלה כרב ומנהיג רוחני לבני קהלתו ותלמידיו שומעי לקחו בישיבתו שניהל ומעבר מזה מעגלו של הפרשן והמחדש חידושי דאורייתא. היו רגילים לציין גודל קפדנותו וקנאותו, המנהגים שהנהיג בקהלתו לדקדק בשמירת המצוות ולא לסטות אף כחוט השערה ממצוות התורה והמסורות שהותירו אחריהם דורות קודמים של יראי השם. אך ממה שאנו דולים מתולדותיו, מתגלה לנו איש יהודי שהיתה אהבה גדולה בלבו. אהבה זו הוא גילה כלפי תלמידיו שלכל אחד ואחד מהם הוא פנה במאור פנים ולפעמים אף במגע־יד של לטיפה — לא ח״ו שמאל דוחה, אלא יותר מזה, ימין מקרבת. ואהבה גדולה, ממש בוערת בעצמותיו, היתה לו לארץ־ישראל, ארץ האבות הקדושים, כשעוד מנעוריו התכונן לבקר בה ולחונן עפרה, אך חלומו זה התגשם כמעט לעת זיקנה בלבד כאשר ביקר כמעט ברציפות פעם אחר פעם בארץ־ישראל בשנות תר״צ וחימם בלבו את התקוה שיזכה לסיים את חייו בירושלים עיה״ק.

בקונטרס „קסת שלמה״ שיצא מטעם הועד להוצאת

כתבי־היד של מרן רשז״א, אנו קוראים קיצור תולדות חייו:

,,רבינו הגה״צ זי״ע הי״ד נולד בט׳ לחודש תמוז תרכ״ג ונתחנך על ברכי סבו האדם הגדול בענקים... בעל שו״ת קול־אריה וממש לא זזה ידו מתוך ידיו. בעודו ילד ניכרו בו סימני גדלות ונתפרסם כעילוי ובהיותו בן ט׳ שנים למד בעצמו מס׳ גטין... בשנת תרמ״ד בא בברית הנשואין ועל אף שכמה קהלות רצו לעטרו בכתר הרבנות, הוא העדיף ליהנות מיגיע כפיו ופתח חנות לצרכי מזון ועשה כן כעשר שנים. רק אחרי שגדולי הדור הפצירו בו, קיבל על עצמו את הרבנות של קהלת טשאבא והוא בן שלושים בלבד...״ שם יסד את ישיבתו הראשונה.

וכאשר נקרא מטשאבא בשנת תרנ״ט (1899) לכהן פאר בקהלת שאמלוי, העביר גם לשם את ישיבתו הגדולה בה למדו במרוצת השנים אלפי תלמידים, מהם גדולי תורה ויראה ,,שהיו קשורים אליו כבנים ממש ואף הוא אהבם אהבה עזה ונאמנה ודאג להם כאב הן ברוחניות והן בגשמיות״.

צוין שם בקיצור תולדותיו כל מה שהעיד על היותו מתמיד גדול ללא ליאות ורק לעת זיקנה מחולשת הגוף היה ישן כחמש שעות ביממה ואילו קודם־לכן רק שלוש שעות ,,ואף בלכתו היו שפתיו דובבות דברי תורה״. הוא ידע למצוא מסילות ללב כל אנשי קהלת שאמלוי מגדול ועד קטן בהתענינו באורח חייהם הרוחניים והגשמיים וכל עניני הקהלה נחתכו על פיו הקדוש ובצדק כינוהו ,,אבי העיר״. הציעו לו משרות רב בקהלות יותר גדולות, אך סירב ואמר: אני שייך לשאמלוי בחיי ואף במותי. ואף בהיותו בגיטו ובני משפחתו ותלמידיו השתדלו להעבירו למקום מבטחים, הוא סירב להימלט ואמר, ,,מה שיהיה עם כל בני קהלתי יהיה גם עמדי, איני רוצה ואיני רשאי להוציא עצמי מן הכלל״. ואמנם הוא עלה על המוקד יחד עם כל בני קהלתו מידי הצורר הנאצי ביום י״א סיון תש״ד, הי״ד.

בשבתו על כסא ההוראה בשאמלוי נתפרסם הרה״ג רשז״א זצ״ל לגדול הדור ומכל צד ועבר פנו אליו בשאלות הלכה למעשה. ההערצה אליו מצד חבריו הרבנים, ביניהם גדולי הוראה ויראה, באה לביטוי באופנים שונים, גם בהכנעה רבה מול פניו, כי ראו בו שר התורה. בין אלה שבאו להקביל את פניו בשאמלוי, היו האדמו״ר מנאסויד זצ״ל שהעדיף להסב לשולחנו בסעודת ג׳ של שבת ולא לערוך שולחן לחסידיו שהיו רבים גם בשאמלוי. גם האדמו״ר ממונקאטש בעל ,,דרכי תשובה״ התאכסן בביתו בשאמלוי והמריצהו ועודדהו להוציא את כתביו (ביניהם כת״י לחם שלמה שו״ת על או״ח) שכאשר אמנם יצא, נתקבל בהתלהבות גדולה בעולם הרבני. רבנו נסע להסתופף בצל מרן רבי יששכר דוב רוקח האדמו״ר מבעלזא והמארח ואורחו החליפו דברים על חיבורו של הרב משאמלוי על הראב״ן, ספרו הראשון שהופיע בדפוס.

דעתו של רשז״א זצ״ל לא היתה נוחה מהציונות ואסר על כל התארגנות כזאת בקהלתו. יחד עם זה נאמר בתולדותיו: ,,את א״י אהב אהבה עזה ונאמנה והתגעגע מאד אליה ועוד טרם קיבל עליו את עול הרבנות, היה לו כבר דרכון וויזה לעלות ארצה. אך לאחר הפצרת גדולי הדור... בטל רצונו מפני רצונם וגנז את תכניתו. בכל תפלותיו שפך דמעות כמים בהזכירו את ציון וירושלים. ואף זכה לחונן עפרה פעמיים בבקרו בה בשנת תר״צ ובשנת תרצ״ה״.

על כסא הרבנות בק״ק שאמלוי ישב משך ארבעים שנה. השאיר אחריו הרבה ספרים בהלכה ואגדה, כמה מהם זכה להדפיס בעודו בחיים. ומפעל ,,קסת שלמה״ מזכיר בקונטרס שלו שלשים־ואחד חיבורים, י״ז בהלכה וי״ד באגדה שעוד טרם זכו אז, בתשכ״א, לראות את מכבש הדפוס.

הרב שלמה זלמן קליין
רבה של סילאדי־טשעה

היה מדורם של זקני הרבנים במחוז סאלאז׳ כמו הרב משאמלוי והרב מקראסנה ונפטר בגיל 81 ביום ט׳ חשון תש״ג ומנ״כ בבית־העלמין של ס׳־טשעה, הקהלה בה בילה רוב ימי חייו מילדותו ובה נבחר למרא דאתרא בהיותו בן י״ח בלבד — ועלה על כס רבנותו בגיל 21.

אזור רבנותו, ס׳־טשעה והגליל, השתרע על כמעט מחצית המחוז, עם כמה עיירות ועשרות כפרים ורב היה העול על שכמו, לתת הנהגה רוחנית לכל אלה, לפסוק להם בעניני איסור והיתר, לסור לשבתות לקהלה זו או אחרת, לערוך חופו״ק וכו׳. ונטל על עצמו מנעוריו גם אומנות המוהלות — בלכתו גם בזה בדרכי סבו רבי שמואל־שמעלקא במסעליש זק״ל — בטבעו חותם הברית בעשרות ואולי במאות נילודים במחוז מרותו. במשך 61 שנה הנהיג את קהלותיו, מזה 52 שנה בס׳־טשעה — כשפרש מכאן ומסר את מקומו לחתנו הרב יוסף שמואל ליכטנשטיין, בעלה של בתו האהובה והצדקית רחל לאה — ועבר לשארית שנותיו לקהלת ז׳יבו יחד עם זוג׳ הרבנית פייגא. עם פטירתו נטמן בס׳־טשעה ליד קברי אביו הרב ר׳ משה זצ״ל ואמו הרבנית שרה שיינדל, נ״ע.

כמקובל בידי אבותיו, הנהגתו היתה בדרך ,,האשכנזים״ והוא מזכיר בספרו על תולדות סבו רבי שמעלקא מסעליש, כי בין מלמדיו היו ,,ליטאים״. מדרך זו לא סר אף שלפי סימנים היה גם מתלמידיו של בעל הייטב־לב בסיגט (כאשר העלו לפני הרב מסיגט טענה על בחירתו כרב של ס׳־טשעה והוא בן י״ח בלבד, אמר הרב: הוא אמנם צעיר, אבל ללמוד הוא יודע). לפניו כיהן אביו רבי משה קליין זצ״ל ברבנות ס׳־טשעה, אך הוא נפטר י״א שנים אחרי בחירתו והוא בן ל״ז שנים בלבד (תר״מ). רבי משה תיקן תקנות הקהלה ונספחיה, הנהיג המשלחת לקונגרס הרבנים בהונגריה בו הוקם הארגון הנפרד של האורטודוקסים. אך בנו השלים את המלאכה אחריו וההדיר את רוח היהדות בקרב בני קהלותיו, הביא לאשור התקנות גם על־ידי השלטונות כנדרש ועמד על המשמר, כשהוא מטיף ומוכיח, ממנה שוחטים ברוחו, מארגן את החינוך לתורה ולתעודה, מקים חברות של בע״ב ללימודי משניות וש״ס, דואג לצרכי החינוך של ילדים עניים, עומד בראש

אפיית מצות כשרות ומפרסם מדי שנה דיני האפיה בשפת העם יידיש וגם תירגם לצורך זה את מונחי ההלכה לשפת העם. ידע מאין כמוהו את סוד הצמצום — בתפקידו של מרא דאתרא הפגין באופן מדוקדק את המוטל עליו, שהצאן הנתון למרותו יתנהג בכל פרט ופרט לפי הוראות השולחן־ערוך. ולכן נעדר מקומו בתוך הפעילות ששאר רבנים פיתחו בועידות ובעסקנות שסימני „מדיניות" היו טבועים בהן. שתי מדות נעלות היו ממדותיו: ענוה גדולה ואהבת ישראל עד אין קץ.

רשז"ק נולד בכ"ב אדר תרכ"ב (1862) בסעליש ועלה על כס הרבנות בשנת תרמ"ג. הוא למד במשך שש שנים בישיבת דודו הרב פנחס חיים קליין זצ"ל בסעליש. ייזכר מעשה נועז שעשה בשנת תרע"ט (1919), כאשר עקב עלילת דם על יהודים כפריים בגליל רבנותו הועמדו 21 מהם לפני כתות יורים של הצבא הרומני. הוא שם נפשו בכפו ונסע ללב לבה של הסכנה, לכפר באסשט, שם התגורר מי שהיה ציר רומני בפרלמנט ההונגרי, לבקש את התערבותו הדחופה כדי להציל שאר יהודים כפריים שהיו עצורים וחייהם היו בכף הקלע. ואמנם השיג את מבוקשו והופסקו ההתנכלויות והעצורים שוחררו (פסח תרע"ט). עילת ההוצאות להורג היתה, שיהודי הכפרים משתפים פעולה עם הצבא ההונגרי הנסוג.

רבי שלמה זלמן קליין זצ"ל כתב חיבור שובה לב על תולדות סבו רבי שמואל שמעלקא ואביו רבי משה קליין — הספר יצא בתל־אביב מכתב־היד שנתגלה אחרי מלה"ע השניה. כן הוציא בנו הרב יקותיאל קליין ז"ל בשנת תש"ו בבודפשט ספרו על תקנת עגונות בשם „עטרת שלמה" ובשנה זו, תשמ"ט, יצא לקט מכתביו בשם „ליקוטי שלמה — ספר האסיף" על חידושי תורה ומסכת אבות, דרשות ודברי הלכה, בעריכת בן זקוניו, עורך ספר־זכרון זה של יהודי סאלאז׳, דוד גלעדי. בספר אחרון זה נכרך גם קונטרס בשם „רסיסי טל" על כמה מפרשיות התורה מאת הרב שמואל מנחם קליין זצ"ל, שהיה רב בשעבעש ובצ׳צ׳וביץ, סלובקיה, בנו של רבי שלמה זלמן קליין זצ"ל.

זוג׳ של הרב רבי ש"ז קליין, הרבנית פייגא בת הרב ממאנושטור רבי יקותיאל שוורץ זצ"ל, היתה למאכולת האש באושוויץ, הי"ד.

עדויות אישיות
על גורל המשפחות

עדויות יוצאי סאלאג׳־סילאדי על גורל משפחותיהם

יהודית־לוצו בלאו נשואה הופמן — פתח־תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

סבי יוסף בלאו, אבי ארמין בלאו (50), אמי מרגיט לבית לב (42), אחותי מרתה־הדי (17).

אבי — ארמין בלאו שהיה סוחר דגנים ודלק בצ׳ה, חתם עם אחרים על הפרוטוקול של הבחירות האחרונות של הקונגרס הציוני ב־1939 כיו״ר ועדת הבחירות האיזורית. סבי נולד בהודוד ושם הוא ניהל אחוזות עד שהוא עבר לצ׳ה, בה המשפחה עסקה במסחר דגנים ובתוך זה גם דודי יצחק בלאו. שלושתם כיהנו מפעם לפעם בתפקידים ציבוריים בקהילה המקומית. אחותי — אירן נשואה למייסון מתגוררת בסידני — אוסטרליה יחד עם משפחתה.

✶

בלאייר אריה־ליפוט — פתח־תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

אבי בלאייר נתן־איגנץ, אמי בלאייר רוזה־רחל, הורי אשתי יאמברגר נגדור־נפתלי וסרין־סלובה, דודי מרקוביץ׳ יוסף־יחזקאל, אשתו אילונקה־אלקה ושני ילדיהם אריה־לייב והלן־חוה ואחותה של אשתי לילי ושני ילדיה — ארי ואיטוקה.

בשנת היוולדי 1923 התגוררה משפחתי בהודוד ורק אחר־כך עברו לגור בצ׳ה שם עיסוקו של אבי היה ניהול אחוזה. הורי אמי, מרטון מרקוביץ׳ ולאה היו סוחרים בהודוד, אולם הם מתו עוד לפני הגירוש. גם דודי יוסף יחזקאל מרקוביץ׳ ואשתו וילדיהם גרו בצ׳ה, הם עסקו במסחר. אני עצמי הייתי מגויס לעבודת כפייה, ובאוקטובר 1944 יחד עם כמה מחברי ברחנו מיחידתנו במקום שנקרא טיסה־אוילאק. אחותי פאולה השתחררה באושוויץ, דודני משה מרקוביץ׳ השתחרר באבנזה. ב־1961 הצלחנו לעלות ארצה יחד עם אשתי רחל לבית ימברגר. אצל בתנו אידית יש לנו שני נכדים.

✶

פרי בלאייר — בני ברק

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

אבי בלאייר יצחק־נתן, אמי בלאייר רוזה־רחל, דודי יוסף־יחזקאל מרקוביץ׳, אשתו אילונקה־אלקה ושני ילדיהם: הלן־חוה ואריה־לייב.

בהיוולדי התגוררה משפחתי בהודוד, אחר־כך עברנו לגור בצ׳ה משם יצאנו לגירוש ב־1944. עברתי תלאות איומות בכמה וכמה מחנות עד שהרוסים שיחררו אותנו. אבי היה חוכר של אחוזת הברון בורנמיסה בצ׳ה וגרנו בארמונו של הברון במקום שנקרא „גן המצודה״, עד ששריפה הרסה את המבנה. אבי היה ידוע כאיש אדוק במצוות, כתלמיד חכם שכיבדוהו מאוד כאיש מתון בהליכותיו.

✶

בלונדר אברהם־אדן — כפר יונה

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

אבי דב־ברנט בלונדר (75), אמי פייגה פאני (65), אשתי אילונה פראדל לבית ליכטנשטיין וילדותינו: מרים (8) וחיה (5), חמותי האלמנה ליכטנשטיין, אחותי שרה־אירן נשואה לברגר וילדתה הקטנה תמרה, וכן גיסי וגיסותי וילדיהם.

לאבי היה בית־מלון ומסעדה כשרה בעיר המחוז זאלאו ועזרה לידו אמי פאני לבית מנדל. ביתם־עיסקם נתנו אפשרות ליהודים שומרי כשרות שבאו לסדר את ענייניהם בעיר המחוז, להתגורר במקום סולידי ולאכול על שולחן כשר. אותי ואת אחי יצחק־איזידור לקחו לעבודת כפייה ב־1942 והוליכו אותנו בפלוגת עבודה מספר 110/11 לאוקראינה. בינואר 1943 נפלנו בשבי הרוסים ואחי איזידור מת בשבי. השתחררתי מהשבי רק באוקטובר 1945 וחזרתי לזאלאו, שם חיכה לי רק הפצע הכואב של השמדות בני משפחתי. מאשתי השנייה — אילונה לבית וייס (נפטרה בשנת 1985) נולד לנו בן דב־רוברט החי עם אשתו ושתי נכדותי ענבל ואילאיל בקיבוץ עין גב.

✶

ברקוביץ׳ אשת יוסף רוט — קרית שמואל

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

אמי אסתר לבית טביוביץ׳, אחי ארמין, אחי יהודה־יואל, דודי יעקב ברקוביץ׳ מהכפר קיריבה, אשתו גיזי, הילדים שלהם: ייטלה, יצחק־בר ומשה; דודי מוריץ קליין מהכפר דיאושד ואשתו אידה לבית ברקוביץ׳ וארבעת ילדיהם; דודי ליכטמן ואשתו אסתר לבית ברקוביץ׳ ושני ילדיהם; דודתי רוז׳י ברקוביץ׳ מכפר ליד ז׳יבו ושלושה ילדיה.

משפחתי ברקוביץ׳ התגורה בכפר סר ומנתה 28 נפשות מהן נותרו בחיים רק 6, אבי לזר, אחי שאני ואנוכי וכן שלוש בנותיה של הדודה אסתר.

ב־3 במאי 1944 ריכזו אותנו בגיטו. ב־1 ביוני שילחו אותנו לאושוויץ בטרנספורט השני, שם נפגשתי עם רבים מהונגריה שמסיפוריהם התברר כי הגיטו בסלז׳ היה מהגרועים והאכזריים ביותר. אבי ואחי שאני באו למנוחת עולמים בבית הקברות של אשקלון.

✶

בלאו אליז נשואה קרונפלד — ירושלים

הערה: אנו מציינים בצער כי אליז בלאו נפטרה לפני שספר זה הופיע.

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

סבי יוסף־משה בלאו שנלקח לאושוויץ בגיל 87, אבי יצחק בלאו, אמי לנקה־לאה לבית נוסבכר — מצאו את מותם באושוויץ.

משפחתי התגוררה בצ׳ה. סבי שהיה סוחר דגנים, נולד בנאדישד והוא חי בהודוד עד 1917 כאשר עבר לגור בצ׳ה.

סבתי מארי לבית רוט הובאה למנוחת עולמים בכפר ליד הודוד. אבי יצחק־איגנץ נולד בהודוד וחי בצ׳ה מ־1902 ועסק במסחר בספירט. משפחות בלאו ורוט התגוררו במחוז סאלאז׳ מראשית המאה ה־19.

נולדתי בצ׳ה והיגרתי לבלגיה ב־1929, שם התגוררתי עם משפחתי עד ל־1974. בצורה מוזרה ביותר, על סמך הדרכון ההונגרי שהיה בידינו, השגריר ההונגרי בבלגיה שהיה ממוצא גרמני מטרנסילבניה נתן חסות למשפחתנו ב־1944, עד שהגיעו הצבאות האנגלו־אמריקאיים ששיחררו אותנו. אחותי אילונה (בלימי) חיה באנגליה, אחותי אירן שהשתחררה בבודפשט, חיה בירושלים. יש לי שני ילדים, בתי חיה עם משפחתה בחיפה ולה 5 ילדים ובני חי בבלגיה עם אשתו ושני ילדיו.

בלאו־דרורי אדית — תל־אביב

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

אבי דז׳ה בלאו (46), אמי מריקה ממשפחת נאגי (37), אחותי אגי (11) ואחי מיקלוש (9).

אבי דז׳ה בלאו היה חוכר של אחוזת הברון וושלני בהודוד עד שנת 1940 כאשר ההונגרים השתלטו על צפון־טרנסילבניה ואז עברנו לגור בכפר מירשיד. סבי מצד אבי, איזידור בלאו ביחד עם סבתי רוזליה לבית וייס, עסקו אף הם בניהול אחוזות בהודוד. סבי מצד אמי ד״ר רז׳ו נאגי היה הנוטריון הציבורי בצ׳ה, סבתי מצד אמי גיזלה לבית פיליפ, היתה בת לאב תלמיד חכם, אבי־סבי ארמין גרוס היה הנוטריון הציבורי בז׳יבו. אבי היה ידוע כאיש טוב לב שידו היתה פתוחה לכל דבר טוב.

את אמי ושני ילדיה שלחו לתוך המוות ביום הגיעם לאושוויץ. ואילו אבי הוכה בצורה כה קשה על־ידי קאפו יהודי (זה היה ב־28 באפריל 1945), שהוא מת מהפצעים למחרת היום במחנה דורנאו. אני השתחררתי ב־28 לינואר 1945 בבלומברג וחיה כאן בתל־אביב עם בעלי שהוא פנסיונר של עיריית תל־אביב.

משפחת ברגר, משמשון, סאלאז׳

יהודה מנדל כותב על משפחת השוחט ברגר מהכפר שמשון:

הבן פנחס ברגר, אשתו וארבעת ילדיהם התגוררו בז׳יבו; אברהם ברגר, אשתו וילדם גרו בקלוז׳; אטל ברגר התגוררה בשמשון; מלכה ברגר ובעלה ושלושת בניהם התגוררו בשמשון; רבקה ברגר ובעלה אלכסנדר גוטליב וארבעת ילדיהם גרו באזור הנהר אר; שרה ובעלה ברקוביץ׳ ושני ילדיהם גרו בז׳יבו; אירן ברגר התגוררה בשמשון.

מנדל מוסר להלן דיווח על משפחת פרידמן מהכפר מוצ׳ויה: הרמן פרידמן, בלה, איבי, יהודית; האלמנה למפל (דודה אילקה) ובתה הנכה.

מרטון ברגר — ניו־יורק

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

אבי פרנץ ברגר, אמי לאורה ממשפחת נויפלד, אחי מורצי, סבי ישראל ברגר, סבתי רחל, סבי מצד אמי נויפלד ומשפחתו.

משפחתי התגוררה בז׳יבו והיה לה עסק של סחורות ברזל. אני עזבתי את ז׳יבו ב־1939 ועברתי לגור בקלוז׳ ומשם לקחו אותי לעבודת כפייה, כאשר פלוגתי נשלחה לשירות בהגנה אווירית, אחר־כך החזירו אותי לקלוז׳. באוגוסט 1944 ערקתי מהיחידה שלי, הסתתרתי עד שהרוסים הגיעו. עכשיו אני עוסק בניו־יורק במקצוע הליתוגרפיה. גם אשתי היא מז׳יבו, בת־שבע, בתו של איזידור וולברג. יש לנו 3 ילדים, עזרא בן 33, אפרים בן 30, ודבורה אסתר בת 27, שלושתם נשואים וראשי משפחות. קרובינו מכרינו מז׳יבו החיים איתנו בניו־יורק, הם: הדי הלר ממשפחת איזראל, מגדה שטסל ממשפחת וייס, אסתר שטיינברג ממשפחת שר והניה וייס ממשפחת גרוס.

דינו ברקוביץ׳ נשואה רוט — קרית שמואל, חיפה

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

אמי אסתר ברקוביץ׳ בת משפחת טביוביץ׳, אחי יהודה־יואל בן 16 ואברהם בן 18, דודי מצד אבי יעקב ברקוביץ׳ (47), אשתו גיטל וארבעת ילדיהם, דודתי אסתר ליכטמן ובעלה ושני בניהם, דודתי אידו אשת משה קליין וארבעת ילדיהם, דודתי רוז׳י ושלושת ילדיה; בני משפחת אמי: מוריץ טביוביץ׳, ברטה קאים מבית טביוביץ׳ ומשפחותיהם; משפחת בעלי: אברהם רוט שנפטר חודשיים אחרי השיחרור בשובו מהגירוש חולה אנוש; אירן רוט, ברנדל רוט נשואה לברגר והילדים שלה.

ב־3 במאי 1944 לקחו אותנו לגיטו של שומלו ומשם לאושוויץ. אחר־כך העבירו אותנו לאסטוניה שם עבדתי בכריתת עצים ביער ובגני ירקות. משם הוליכו אותנו לדנציג ולשטוטהוף שם היינו צריכים לעבוד עבודה קשה מאוד על מסילות הברזל ב־27 מעלות מתחת לאפס, כשיום עבודה התחיל בשעה שלוש לפנות בוקר. הצבא האדום שיחרר אותנו במאי וחזרתי לעיר אורדיא. לא העליתי על הדעת שיהיה לי עוד מזל ואושר בחיים, אבל כעבור זמן הזרו גם אבי וגם אחי שאני וגם חתני יוסף רוט שהתחתנתי איתו ביולי 1945. עלינו ארצה ב־67 יחד עם שני ילדינו.

יוסף ברקוביץ׳ — נהריה

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

אבי ינו ברקוביץ׳, אמי ג׳ני, אחי פרי (15), אוסקר (13), בלה (10), סבי מרטון ברקוביץ׳ וסבתי זאלי, האחים של אבי דז׳ה, איזידור ואמיל ואיז׳ו ואחיותיו אסתי ורוז׳י.

משפחתי מצד אבי התגוררה בכפר מויאד במחוז סאלאז׳, גם אני נולדתי שם. שם התגוררנו עד 1944, עד הגירוש. מלבדי נותרו בחיים אחים ואחיות: אילונקה, זליג, אירן, שרי ומרגיט לבית ברקוביץ׳. מכולם רק מרגיט חיה עוד והשאר הסתלקו לעולמם. גם משפחת אמי ממחוז סאלאז׳, סבי מצד אמי, הרטשטיין, היה בעל טחנת־קמח בכפר נאגי־מון. אני עצמי עליתי ארצה מארצות הברית יחד עם אשתי מרגרטה ב־1971.

בורגידה גבריאל־גאבור — טורונטו, קנדה

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

אשתי נושי לבית סמואל (30), ילדי אגנס (10) ושאני (3), חמותי בלה לבית רייך ואמה מאלי, אלמנת אדולף־אברהם רייך.

נולדתי בסטמר ועקב נישואי הפכתי לתושב צ׳ה. תחילה הייתי מנהל סניף הבנק החקלאי ואחר־כך אדמיניסטרטור של הפירמה רייך. הפירמה הזו נוסדה על־ידי אברהם־אדולף רייך שהגיע למעמד של אמידות והיה כמה פעמים באופן חוזר נשיא הקהילה. אחרי מלחמת העולם הראשונה הצטרפו כשותפים לפירמה משה וליפוט זילברגר. מאז 1965 אני חי בטורונטו בקרב משפחות האחים שלי, שבינתיים נפטרו.

✶

בראון אליעזר־לאסלו — תל־אביב

בני משפחתי קורבנות השואה הם:

אבי זלמן־לייב בראון (61), אמי רחל־לאה (56), לבית דוד, אחותי גיזלה (33), אחותי קרולה (18) וכן אחי ינו (21), סבתי מצד אבי רבקה אשת דוד בראון (90) וכן דודי מיהאי בראון, אשתו וששת ילדיהם.

את סבי דוד שהיה בגיל קרוב ל־90 היכו היילים הונגריים ב־1940 ברחוב בצורה כה קשה שכעבור יומיים הוא נפטר מפצעיו. סבי זה היה השמש ובעל התפילה של בית־הכנסת הגדול בצ׳ה, מלבד זה הוא לימד בנות לקריאה בלשון הקודש וכן לימד אותם את השפה הגרמנית. כולם היבבו אותו והעריכוהו וסגנון התפילה שלו שיצא מן הלב גרם שרבות מן המתפללות הזילו דמעות. הוא גידל את שלושת בניו כבעלי מלאכה ישרי דרך, אבי היה סנדלר, דודי מיהאי היה טכנאי מכונות, דודי משה היה מתקן מכונות תפירה. אני גימלאי של צה״ל עבדתי בתור טבח. אחי לאו נפטר בישראל, אחותי אמה גרה בחולון, אחותי אוה גרה בברזיל. גם אמי היתה ממשפחה ותיקה שהתגוררה בצ׳ה מדורי דורות, משפחת דוד.

✶

בראון מרים נשואה פוקס — רחובות

בני משפחתי קורבנות השואה:

סבתי רבקה אשת דוד בראון, אמי יוציקה (38) אשת משה בראון, אחותי בלימו (13), אחותי חיה (12) ואחי יוסף (9).

משפחתי התגוררה בצ׳ה ושם היה אבי משה מתקן מכונות תפירה. אבי עלה ארצה ב־1964 עם אשתו השנייה, סרן לבית מרקוביץ׳ והם התגוררו ברחובות, שם מת אבי. אני ובעלי ובנינו אלכס עלינו ארצה בשנת 1969, בתנו ובעלה יוסף כהן ו־4 ילדיהם גרים במושב.

✶

צ׳נגרי צבי־פרנץ — חולון

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי חיים־מיהאי צ׳נגרי (62), אמי רחל־רוז׳י לבית לוינגר (52), אחי גזה (25), — שהיה בעבודת כפייה ואח״כ היה בין המגורשים לאושוויץ, וכן אחי מרטון (14).

משפחתי התגוררה בשומלו במשך שלושה דורות, כך סבי מרדכי־מרטון צ׳נגרי, אשתו ליויה והורי וכך אני ואחי. המשפחה עסקה במסחר ביינות ובמשקאות בסיטונות. על דף העטיפה של אחד מספרי התלמוד שהיה ברשותנו היה רשום סדר הדורות במשפחה מ־1844 ואילך. בשנים 1940 ו־1942 הייתי ראש הקהילה בשומלו, עד המועד שנלקחתי לעבודת כפיה במסגרת הצבא ההונגרי, משם אומנם חזרתי, אבל ב־1944 יצאתי יחד עם יתר יהודי שומלו לדרך הגירוש לאושוויץ. בין המגורשים היו גם אחי יהודה־אימרה וכן אשתי רוז׳י לבית אנגל עם שתי ילדותינו התאומות לאה ויהודית, שניצלו בסוף מהגיהינום של מנגלה. לאה נשואה הובר מתגוררת ברעננה ויהודית נשואה ברנע מתגוררת בתל־אביב. עד 1949 הוספנו להתגורר בשומלו ואחר־כך עלינו ארצה ועוד שם נולד בננו מיכאל ב־1946. בישראל עסקתי כשותף במפעל לייצור משקאות קלים וסירופים. עתה הנני גימלאי.

הערת המערכת: צ׳נגרי צבי־פרנץ הוא שותף עיקרי להוצאת ספר־זכרון זה ודאג להוצאות המימון.

✶

דסקל־פוקס אליהו — מושב בניה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי דב פוקס, אמי חיה לבית הופמן, אחי יצחק (10) ואחותי אסתר (8).

אמי ואחי מצאו את מותם בכבשני אושוויץ ואילו אבי היה אתי בבוכנוולד ושם מצא את מותו.

נולדתי בכפר ווארצה־התחתי במחוז סאלאז׳, סבי מצד אמי שמואל הופמן וכן אמי נולדו בכפר הזה ואבותי הקדומים היו ילידי ותושבי הסביבה. סבי מצד אבי מיכאל פוקס וסבתי אסתר חיו בכפר גאלגו, שם עסק סבי בנפחות. שוחררתי בשוורצהופן ועליתי ארצה ב־1948, אני נשוי ויש לנו שלושה ילדים.

✶

מגדה דוד נשואה שמעון — ירושלים

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי — יוסף־משה דוד (54) ואמי הרמינה־חוה לבית שוורץ (52), אחי אברהם (24) — שאיבד את חייו במחנה לעבודות כפיה — אחותי רבקה־רלה (21), אשת דודני דיזי דוד (35) וילדיה אווי (10) וגיורי (5); דודתי מארי דיאמנט־שטיין כבת 70, בתה שרלוטה כבת 40, בעלה של שרלוטה — ברנרד לב (45) וילדיהם, אברהם (18), רחל (12), ישעיהו (8); האחים של אמי — סקלי־שוורץ הרמן ואשתו מרגיט וכן רז׳ו שוורץ ואשתו שטפי, וכן גיסת אבי דוד מילי וילדיה: ארנה, גיזי ומרטון.

משפחתי התגוררה בכפר לצ׳מר לפחות משך שני דורות ומשם לקחו אותנו לגירוש. כאן התגוררו הורי ודודי דוד בלה ושתי המשפחות עסקו בחקלאות ובייצור משקאות. שולחנו לאושוויץ בטרנספורט הראשון, אבי מת מרעב במחנה עבודה, את אחי אברהם הטביעו באחד הנהרות. אחותי רבקה־רלה וכן

דודתי שטפי השתחררו אומנם בברגן־בלזן, אבל נפלו קורבן למזון מקולקל ושם מצאו את מותן.

✶

דוידוביץ׳ טיבריו הרצליה־פיתוח

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי בצלאל אהרון (54), אמי חנה לבית דויטש (50), אחותי פרל־פירושקה (12), וכן אחי דוד (20).

משפחתי עברה לגור בצ׳ה בערך בשנת 1920 והתגוררה שם עד לגירוש. אני נולדתי ב־1922 ואחר־כך עברתי לגור באולמני ושם נלקחתי ב־1943 לפלוגת עבודת כפייה. הישארותי בחיים היא הודות לעובדה, כי ב־1944 בשעת נסיגת הצבאות הפשיסטיים הצלחתי להתחמק מיחידתי ליד העיר הקרפטית סליש. נשארתי יחידי בחיים מתוך משפחתי. לפני גיוסי עסקתי במסחר, פה בישראל הייתי תחילה חקלאי ואחר־כך עבדתי בבית־חרושת לשימורים. ועתה אני בפנסיה. יצאתי לקראת עלייתי עוד ב־1946, אבל הגעתי רק ב־48 אחרי שהייתי עצור במשך כשנתיים בקפריסין. יש לנו בן בשם צבי ובת בשם יונה וכן שני נכדים. אשתי היא חנה פרנקל שאיתה התחתנתי אחרי המלחמה, וגם היא ממחוז סלאז׳.

✶

יולן דויטש אשת קוריק — אורדיא

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי יהושע־שנדור דויטש (58), אמי — רייזל־רוזי׳ לבית וייס (48), אחותי יהודית־אילונה (21) — הם קורבנות אושוויץ, ואילו אחי יוסף־ינה (22) איבד את חייו בפלוגה לעבודת כפייה.

גם סבי מצד אמי אהרון וייס וסבתי רגינה מהכפר קקיש (קטישמזה ליד ז׳יבו) היו קורבנות אושוויץ.

אבי עסק בחייטות בעיר צ׳ה ואילו הורי אמי עסקו בחקלאות והיו להם גם בוסתני פירות. רק אחי מיקשה ואנוכי חזרנו מהדפורטציה, אחי נפטר ב־1982 בניו־יורק. שני ילדינו חיים בישראל, ד״ר קוריק סוניה בהדרה וקוריק איבן בנצרת עילית.

לאבי היתה משפחה גדולה בצ׳ה שהיו צאצאי מיהאי ואלימלך דויטש, בין אלה עלי להזכיר במיוחד את יוליוס דויטש שהיתה לו חייטות — הוא, אשתו בוקי בת השו״ב אנשל שרייבר וכן 5 ילדותיהם הקטנות, כולם־כולם היו בין קורבנות אושוויץ. יוליוס היה דודנו של אבי.

✶

אנגל גבריאל — ירושלים

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי שמואל אנגל, אמי חיה בריינדל־ברטה לבית קליין, סבתי קליין מצד אמי, אחותי יולן ובעלה ינו וייס וילדיהם: איבן ואצ׳י; אחי מיקשה אנגל ובנו הקטן איבן ואחותי אילונה.

משפחתי התגוררה בשומלו. אני, אחי הרמן (תושב אורדיא — רומניה) ואחותי רוזי׳ אשת פרנץ צ׳נגרי, נשארנו בחיים מתוך משפחתנו שהיתה משפחה ותיקה בעיר הזאת ונטלה חלק פעיל מאוד בהנהגת הקהילה וחייה. עליתי ארצה ב־1951 ואני עובד כמהנדס לתאורה ולהשמל במשרד הבינוי והשיכון. אשתי אסתר היא ילידת ירושלים ובננו שמואל הינו מרצה באוניברסיטת ירושלים בענף המחשבים.

✶

פוירוורקר פישל — ניו־יורק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי הרמן פוירוורקר, אשתו לואיזה לבית שטרן, אחי אברהם־יוסף שהיה בן 15 ואחי ישראל יעקב שהיה בן 13.

הגעתי לז׳יבו מהעיר דז׳ ב־1925 ושם התחתנתי עם איבי וקסלר ואנחנו חיים עכשיו עם שני בנינו בברוקלין. הורי התגוררו בשומלו שם עסקה אמי בהוראה.

✶

פיליפ אלכסנדרו — בוקרשט

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי אהרון פיליפ־שוורץ שהיה נוטריון בכפר ללה (60), אמי פאני לבית רוט (50), אחותי שאריקה (26) ואחי בנדי (24), וכמו כן הורי אשתי — אנדרה האואש ואשתו יולן לבית פיליפ, כמו כן הורי חמותי יוסף פיליפ שהיה נפח ואשתו אמיליה שהיתה תופרת ידועה בצ׳ה. שולחו לאושוויץ ולא חזרו גם אחות חמותי אמה פיליפ נשואה בורגר ובנה הקטן גאבור וכמו כן סבתי מצד אמי אשת שמואל רוט ובתה, אחות אמי, גיזלה רוט.

סבי פרקש שוורץ היה בעל האיטליז הכשר בצ׳ה ושם הוא מת בגיל 84. סבתי מצד אבי רוזה שוורץ שנולדה בצ׳ה ב־1851 והיא שלימדה את הבנות היהודיות לשון הקודש והתפילה, עברה לגור אחרי מות סבי לעיר טורדה לאחת מבנותיה והיא מתה באלבא יוליה ב־1958 בגיל 107. לסבי שוורץ היו 11 ילדים ורק אחד מהם נשאר בחיים אחרי מות הסבתא וזאת רגינה שעלתה ארצה יחד עם בעלה פרנץ סובל ב־1961 והם חיו ומתו בצפת ושם גרים ילדיהם יוסף סובל ומגדה סובל.

אחותי שאריקה מצאה את מותה על אוניה שהוטבעה ליד דנציג יחד עם עשרות ואולי מאות חברותיה שהיו באותה אוניה. אחי בנדי מת מטיפוס במחנה עבודה. מהגירוש חזרו: אשתי יוליה לבית האוואש, וגיסי יוליוס האוואש שמת בספטמבר ב־1978. משפחתו של גיסי, אלמנתו, בתו, התנו ושני נכדיו חיים בקרית־ביאליק בישראל.

✶

פישר משה — רמת גן

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי האלמנה אטל פישר (65), אחותי רוזי׳ (30), בעלה לזר גידלי ובנם מיקלוש בן ה־8.

נולדתי בסורדוק שבמחוז סלאז׳, שם התגוררה משפחתי מדו־י דורות. אבי מצד אמי אברהם מוזש, היה בן הכפר טוטסאלאש, שם היה לו בית־מזיגה. מלבדי חזרו מן הגירוש אחי איגנאץ שהיה עובד כפיה באוקראינה ואשתו גיזלה, שגם

היא חזרה מהגירוש. כיום הם מתגוררים בחיפה.

הייתי עובד כפיה בפלוגה 16/110 וכאשר כיוונו את הרכבת שלנו לעבר גרמניה, התקיפו הפרטיזנים של טיטו את הרכבת ליד העיר סאבאדקא ואנחנו ברחנו. למחרת היום הגענו לידיהם של הרוסים והיינו אנשים חופשיים. ב־15 במרץ 1948 הצלחתי לעלות ארצה מקפריסין ועבדתי כשרת בבית־ספר עד שהגעתי לגיל הפנסיה.

✶

פישר רוזליה נשואה מרקוביץ׳ — רמת אליהו

בני משפחתי קורבנות השואה:

פרל־אירמה פישר (42), בעלה זאב־וולף קירשנר, ליוש פישר (37) ואשתו יהודית לבית אייזיקוביץ׳, זולטן פישר (35) — איבד את חייו באוקראינה — אשתו אילנה ושני ילדיהם; חיה־שרה פישר נשואה יעקובוביץ׳ ושלושת ילדיהם: איידל־דבורה, שמחה־דוד ופרדי; פרידה־פייגה פישר (25), ציביה־סידי פישר (24); בעלי הראשון אנדור גולדנר נהרג בתאונת רכבת בהיותו בדרך מהגיטו; דודתי פישר רבקה־שיינדל, דודתי רבקה וייל ובעלה אדולף פיליפ; דודני ומשפחותיהם מצד אבי: אסתר פישר ובעלה שמעון ברוד וילדיהם, אשת ישראל־דב־גרשון ברוד וילדה הקטן אברהם, פרל ברוד (35), בעלה ארמין ברגר ושני ילדיהם; פייגה ברוד (33), חיה שרה ברוד (32) ובעלה מרטון סרולוביץ׳ וילדתם וכן רוז׳י ברוד (39). וכן משפחתו של בעלי השני יהודה־ינה מושקוביץ: אחיו אלמר ואשתו גיזי; אחותו אטל ובעלה ושני ילדיהם, אשתו הראשונה של בעלי אילונקה לבית ביהם ושתי ילדותיהם: לאה ואני וכן חותנו הרמן ביהם וחמותו לנקה, גיסו — אמיל פיליפ ואשתו בלנקה, גיסתו גיזי יונאש.

נולדתי בעיר קראסנא ב־1915 והורי היו אשר־דוד פישר וחנה־ברכה לבית וייל. אבי היה סנדלר לפי מקצועו ואחר־כך היה שמש של הקהילה. הורי אבי היו ישראל פישר שו״ב ואשתו חיה־שרה; הורי אמי היו: אליעזר וייל שהיה מלמד דרדקים בצ׳ה וסבתי ביילה. ב־1937 התחתנתי עם אנדור גולדנר — נגר במקצועו, שאיבד את חייו במחנה עבודת־כפיה ב־1944. בשעת הגירוש הייתי במשך 7 חודשים באושוויץ, משם שילחוני לראבנסבריק ואחר־כך לברגן־בלזן, שם שיחררוני האנגלים ב־1945. ב־1950 התחתנתי שוב, עם יהודה־ינה מרקוביץ׳ ועלינו ארצה ב־1964. רק אח אחד ויחידי חיים־הרמן, נשאר בחיים. הוא חזר ממחנה לעבודת כפייה.

✶

אלכסנדר פישמן — ונצואלה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אשתי מנישואי הראשונים, בושקה לבית איז׳אק, ילדי טיבי ומריקה, אחי מרטון, בלה, לאיוש וארני. מכל אחי חזר רק מוריץ מהגיהינום ההיטלריסטי והוא מת מיד לאחר המלחמה.

נולדתי בשומלו ושם חיינו עם משפחתנו עד הריכוז בגיטו ועד הדפורטציה. אבי — פרנץ פישמן ואמי ברטה לבית הולצר הם מהכפר פרצ׳ן אשר בסאלאז׳, הם ניהלו אחוזה חקלאית בכפר בבישור (אלשובאן).

בתור עובד כפייה הייתי בפלוגה 110/6 והפלוגה כולה שמנתה 120 איש, ערקה אל הרומנים וכך ניצלנו.

אשתי אדית לבית הירש, אותה נשאתי בנישואים שניים לאחר המלחמה, היא מהכפר אלשו־ואלקו. היא איבדה את הוריה אלאדר הירש ואמה־רוזה לבית רוטשילד, באושוויץ וכן את אחיה אוסקר הירש שהיה עובד כפייה ואיבד את חייו באוקראינה. משפחתו של אוסקר, אשתו וארבעת ילדיהם היו לקורבנות אושוויץ.

סבי — ברנארד הולצר מפרצ׳ן עסק בגידול ענבים ובבית מזיגה. לפני המלחמה היה לי בשומלו בשותפות עם אחרים (שכטר ושותפיו) מפעל לתעשיית מינעלי גומי. בקאראקאס אני עוסק בייצור קונפקציה לנשים.

✶

פרנקל חנה נשואה דוידוביץ׳ — הרצליה־פיתוח

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי הרמן פרנקל (40), אמי תרזה לבית קנדל (36) ואחותי — פרידה (10).

נולדתי ב־1928 בעיר שומלו שבמחוז סאלאז׳ שם התגוררה משפחתי. אבי נלקח לעבודת כפייה ב־1941 ומשם לא חזר. לפי ידיעתנו הוא מת באוקראינה ממחלת הטיפוס. ממשפחתי רק אני נותרתי בחיים ועם תום המלחמה הגעתי לשוודיה, משם עליתי ארצה. כאן נישאתי לטיבריו דוידוביץ׳.

✶

פרנקל לאונה נשואה רוזנברג — ניו־יורק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי איזידור פרנקל שהיה בעל טחנת הקמח בעיר צ׳ה, אמי טינקה לבית הרשקוביץ, אחותי הלן נשואה ליוסף דויד ושלושת ילדיהם: קרולה, טיבור ומרים.

הורי אבי הרמן פרנקל ורבקה לבית ברגר התגוררו בכפר שומפאלו והיו עובדי אדמה. משפחתי התגוררה בעיר צ׳ה וגם אני נולדתי שם ב־1920. מששת אחי ואחיותי נלקח אחי קרול לעבודת כפייה והוא חזר רק ב־1946 מהשבי הרוסי. לפני המלחמה עבדתי בתור תופרת וב־1947 התחתנתי עם מוריץ רוזנברג מסטמר ואנחנו היים בניו־יורק מאז 1964 ואני עוסקת כאן בעיצוב וייצור עניבות. בעלי נפטר לא מזמן ויש לי כאן בת יחידה ונכד יחיד. גם אחי מיקלוש וקרול ובנה של אחותי קרולה נפטרו בינתיים.

✶

פריד אירן נשואה מילר — פתח־תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי יוסף פריד (72), אמי הרמינה לבית לב (70), בעלי מנישואים ראשונים — לייב ביסטריצר (32), אחי פרנץ (43), אחי אדולף (37), אחי ינו (41), סבי משה פריד וסבתי רוז׳י.

סבי וסבתי התגוררו בכפר קרשטלק ואילו הורי התגוררו בכפר שומלו־אוילאק וגם אני נולדתי בכפר הזה, ושם התגוררתי עד לשנת 1936, כשהתחתנתי ועברתי לגור בכפר שומלו־גירטלק. ב־1942 לקחו את בעלי למחנה עבודת־כפייה

והוא נשלח לאוקראינה משם לא חזר לעולם. את אחי פרנץ לקחו לגירוש מהעיר קלוז׳, את אחי אדולף לקחו מהעיר מרגיטה ואת ההורים מכפרם. אותי גירשו לאושוויץ ב־2 במאי 1944 ושם הייתי עד אוקטובר אותה שנה כשהעבירו אותי לברגן־בלזן. מברגן בלזן נשלחתי לעבודה במפעלי קרופ בדודרשטאט. ממשפחתי איש לא חזר מלבדי. עליתי ארצה משומלו ב־1961. לפני המלחמה עסקתי במסחר והיום אני אלמנה וחיה לבד במצב בריאות די קשה. דודני חיים בבריסל, ברומניה ובישראל.

✶

יוסף פריד — גדרה

אחותי לילי ומשפחתה היו לקורבנות הגירוש ואיבדו את חייהם באושוויץ.

נולדתי בסילאדי־צ׳ה שם היה לאבי חנות לשענות ותכשיטים והם התגוררו שם עם אמי סידוניה החל מ־1896 והם נחים את מנוחתם העולמית בבית העלמין המקומי. אחי ליאו שהיה מהנדס, חי בישראל עד 1976 וכאן נפטר. אחי זולטאן חי עם משפחתו בכרמיאל. עליתי ארצה עם אשתי קלארי לבית שטיינמץ, איתה התחתנתי עוד ב־1938 והיא היתה בגירוש אך הצליחה להינצל. בתנו אגי נולדה אחרי המלחמה בצ׳ה כילדה יהודיה ראשונה שנולדה שם. כאן בארץ היא רכשה לה שם כמשוררת עברית והיא נשואה ויש לה שני ילדים, בן ובת. עבדתי בחיל האויר כטכנאי מטוסים ועכשיו יש לי בית מלאכה לתיקוני רדיו ולמכניקה עדינה בגדרה.

✶

פרידמן מרדכי — קרית אונו (רימון)

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי האלמנה סידי לבית יודוביץ׳ אשת מיקשה פרידמן, דודי שנדור יודוביץ׳, — שהיה ממגורשי קלוז׳ — דודי שלמה יודוביץ׳ מהכפר נאפראד, דודי פרץ יודוביץ׳ מלכניץ, דודי אדולף רוזנבליט מז׳יבו, דודתי בלנקה יודוביץ׳ מקלוז׳, דודתי פרידה יודוביץ׳ מהעיר דז׳, אסתר יודוביץ׳ גם כן מדז׳ — כל בני משפחתי אלה לא חזרו מן התופת.

גם אני הייתי בין המגורשים ואני מייחס את הישארותי בחיים לכח הנעורים והעקשנות שלי. חזרתי הביתה חולה ותשוש, בבית איש ממשפחתי לא חיכה לי, לא מצאתי איש. עוד לפני המלחמה התמחיתי בנפחות מכוניות. עכשיו אני ממלא תפקיד אחראי בחברה מסחרית־ציבורית, אני נשוי ויש לנו בן נשוי שהוא חבר מושב. משפחתי מצד אמי, בני יודוביץ׳, התגוררו במחוז סאלאז׳ במשך מאות בשנים והם מילאו תפקיד כלכלי חשוב בתור חקלאים וגם תפקיד ציבורי, בתור אנשים מלומדים ומפורסמים בידם הפתוחה.

✶

ד״ר פרידמן זולטן — רעננה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי האלמנה פרידמן פאני, אחי לאיוש ואשתו רוז׳יקה ושתי בנותיהם הקטנות וכמו כן אחי ד״ר פרידמן בומי ואשתו ז׳וקה.

מהכפר אריניש (אגרהאט) שם התגוררה משפחתי נלקחו היהודים ב־1944 לגיטו של שומלוצ׳הי. אבי שהיה בעל אחוזה נודע ונערץ בכל הסביבה, כבר לא היה אז בין החיים. אני ואחי שנדור ואחי לאיוש ואחי משה היינו ארבעתנו בפלוגות לעבודת כפייה בשעת גירוש משפחתנו לאושוויץ. עתה חי עוד רק אחי משה, תושב חדרה, ואילו אני, שעליתי ארצה רק בשנת 1981, הנני רופא של קופת חולים לאומית בהרצליה. אחי המעונה הקדוש בומי (אברהם) היה רופא בעיירה שארמאשאג שבמחוז סאלאז׳.

✶

פריש לסלו — תל־אביב

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי שנדור פריש, אמי פאני לבית קליין, אחותי מגדה נשואה וידר.

להורי היתה חנות כל־בו בסילאדי־צ׳ה. גם סבי יעקב פריש וגם אבי־סבי היו בני סאלאז׳. אבותינו התגוררו בכפר דישהאזא ואחר־כך עברו לצ׳ה. גם סבתי מצד אבי, לאורה פריש לבית למפל, היתה ממשפחה מן המחוז הזה. אחותי מגדה נישאה לפני המלחמה, אך מאחר שאת בעלה לקחו לעבודת כפייה באוקראינה, היא שבה לבית ההורים ונלקחה לאושוויץ יחד איתם.

לפני 1944 הייתי סטודנט ואחר־כך עובד עבודת כפייה. עליתי ארצה עם אשתי אדית ועם בתנו אביבה (היא נשאה לאלכס אורגד ויש להם ילדה). אני פנסיונר אחרי עבודתי כרוקח.

✶

גולדגלנץ נילי נשואה קרץ׳ — רחובות

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי ד״ר הנריק גולדלנץ, אמי אטה, אחותי נושי, דודי מוריץ גולדגלנץ, אשתו אטה ובתם קאטו; כמו כן, דודי אהרון וייס שהיה ראש הקהילה בעיר המחוז זאלאו וכן משפחתו. הורי בעלי המנוח, יעקב קרץ׳ ואטה לבית קלר וכן דודו של בעלי אלאדאר קרץ׳ — שהתמוטט ומת כשנצטווה לענוד את מגן־הדוד הצהוב.

הורי היו במקורם בני זאלאו, אחר־כך גרנו בשומלו. סבי יונאש גולדלנץ וסבתי פאני שהיו בעלי אחוזה, כבר לא היו בין החיים בשעת הגירוש. בני משפחת גולדלנץ וכן דודי וייס עונו קשות בתוך הגיטו כדי להוציא מהם היכן הסתירו את חפצי הערך שלהם. בעלי המנוח, שנדור קרץ׳, שאת הקריירה שלו כעתונאי התחיל עוד בשומלו, נפטר בישראל ב־1966.

✶

גרוזינגר משה — ספרינג־וואלי, ניו־יורק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי רבי שמעון גרוזינגר ואמי פסל־פולה לבית קליין, אשתי מנישואים ראשונים — שיינדי ושני ילדינו הקטנים,

יעקב־שלום ויונה, וכן אחיותי: רחל־לאה, היה־הניה, שרה, טשרנה, ופריידל.

אבי, בעל מפעל לייצור חומץ, היה ידוע כתלמיד־חכם ואיש אדוק במצוות שברוח זו גידל את ילדיו. הוא נולד בסלובקיה בעיר טאפולצ'אן ומשם הוא הגיע לסאלאז' הרחוקה כאשר נשא לאשה את אמי, בתו של הרב מצ'ה. נולדתי בז'יבו, שם התגוררה משפחתי וכן אני עם אשתי וילדי עד הדפורטציה. אחרי המלחמה היגרתי לארצות־הברית ומנישואי השניים יש לי בן ושני נכדים. מכל משפחתי נותר עוד בחיים אחי הלל־מאיר המתגורר בישראל.

✶

גרוס דוד־ארנסט — פתח־תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי סלומון גרוס, אמי סרנה לבית שוורץ, אחותי לאה (21), אחותי לאורה (16) ואחותי צירלה (12).

משפחתי התגוררה בנאדיפאלו, שם אני גם נולדתי ושם היה סבי מצד אמי, דוד שוורץ, סוחר ידוע. סבתי צירה לבית זילברשטיין גם היא שייכת למשפחה ותיקה ממחוז סאלאז', משפחה ידועה בדתיותה המובהקת. כעובד כפייה הייתי במחנה בור המפורסם לשימצה ומשם הועברתי לדאכאו ונגאלתי מהמוות ב־29 לאפריל 1945. ב־1949 עליתי ארצה והנני עוסק כאן בענף יצוא סחורות. נשוי, יש לנו בן ובת ושלושה נכדים.

✶

גרוס אילונקה נשואה איז'אק — פתח־תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי האלמנה גרוס רוז'ה לבית הלר (אבי מת עוד בשנת 1934), אחותי רוזה (47), אחי יוז'י (45), אחי יינה (40), ואחותי ארז'י (28).

משפחתי התגוררה בכפר גיורטלק לפחות במשך שלושה דורות, שם נולדו הורי וילדיהם, ואחי. חזרנו שלושה מתוך שבעת אחים ואחיות, מי מהגירוש ומי מעבודת כפייה. מלבדי חזר אחי שאני — שנפטר בישראל — ואחי דז'ו — שנפטר בישראל — ואחי דז'ו — שנפטר עוד בשומלו. מאושוויץ לקחו אותי לעבודה במפעל לייצור מטוסים (מספר הקעקע שלי הוא א.12446). משפחתי עסקה בגיורטלק במסחר ובחקלאות במשך 80—70 שנה, עד שנות השואה. עליתי ארצה יחד עם בעלי אלאדאר איז'אק ושני ילדינו, קאטי וגיורי, בשנת 1961.

✶

הלר ינטה נשואה רוט — בני־ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי משה יהודה (ינו) הלר (42), אמי חנה־הלן לבית ויינברגר, אחי מורדכי ברוך (מרטון הלר 15), סבתי רחל וייס, דודי איזידור הלר ודודי ארמין הלר וכן אשתו של דודי אמיל ובתם הקטנה.

ידוע לי שגם סבי ומשפחתו שהשתתפו באופן פעיל בהנהגת הקהילה של קראסנה היו בני המקום הזה מקדמת דנא. גם אני נולדתי בקרסנה והתגוררתי שם. למשפחתי היתה מכולת וכן מכונה לייצור גרביים, עליה עבדתי גם אני. גורשתי לאושוויץ והייתי במשך שנה אחת בבירקנאו, משם נלקחנו תחילה במסע רגלי ואחר־כך בקרונות פחם לראוונסבריק וכעבור שלושה שבועות למחנה מלכוב. ב־1 במאי 1945 שוב הוציאו אותנו למסע רגלי אחרי שהרעיבו אותנו כשבועיים והחזיקו אותנו על מנת לחם עבש. כעבור יומיים שוחררנו על־ידי חיילים רוסיים אחרי שהגרמנים ברחו. עליתי ארצה ב־1964 יחד עם בעלי, שמואל רוט.

✶

הלר משה — נתניה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אחי הלר שמעון ואשתו לבית וידר מקהילת ז'יבו, כמו כן רוז'יקה הלר ובעלה יוסף למפל וארבעת ילדיהם.

משפחתי התגוררה בקראסנה במשך דורות לפי הסדר הבא: סבא־רבא יהודה־לייב כהנא־הלר, סבי — ר' משה כהנא־הלר, אבי זאב־וולף כהנא־הלר — האחרון היה מנהל מפעל לייצור כוהל של שותפות גולדברגר־אולמן. כידוע, שושלת הלר נמנית על צאצאיו של רבי יום־טוב־ליפמן הכהן הלר בעל החיבור „תוספות יום־טוב". הענף של קראסנה מילא תפקיד חשוב בחיי הרוח ובשטח הכלכלה של הקהילה וסבי הופיע לעתים על הבמה כדי לשאת את הדרשה במקום רב המקום, הרב ליכשטנשטיין, שלא היה אמן הנאומים.

עליתי ארצה כחלוץ ב־1932 יחד עם אשתי ארז'י דוד מקלוז' ומשנת המאורעות 1936 ואילך הייתי נוטר במשך שבע שנים במסגרת ההגנה ואחר־כך שירתתי 25 שנים במשטרה. לבתנו עתידה שתי בנות, בעלה הוא קצין בחיל ההנדסה; בננו אברהם משרת בחיל הים, נשוי ויש להם שתי בנות ובן.

✶

הלפרין אילונה־יולן נשואה וייס — קיראון

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי חיים מרדכי הלפרין (55), אמי מלכה־מרגיט (47), אחותי אידה־איטוקה (17), אחי יוסי־אהרון (13), אחותי רחל רוז'יקה (11), אחותי שרה־סרן (9), ואחותי רבקה־רגינה (6).

משפחתי התגוררה בכפר בובוטה, אבי היה סוחר ביצים והיה גם חזן בבית־הכנסת. את משפחתי הובילו מהגיטו לאושוויץ בטרנספורט הראשון. אמי נלקחה מיד עם חמישה מילדיה לכבשנים. אבי נשלח לעבודת כפייה והוא מת שם מרעב. הוא ידע שמשפחתו נשרפה באש וכנראה שלא רצה להיות.

אני נשלחתי לגלונין ויחד עם אלה שהיו אתי תפרנו תעלות הגנה. החזית היתה קרובה ובהזדמנות אחת כאשר החזירו את קבוצתנו בשעות הערב למחנה, חמקתי וברחתי דרך היער. הסתתרתי במשך ארבעה ימים עד שהגעתי לקווים הרוסיים. במשך ארבעת הימים האלה הסתתרתי על חוף האלבה בחווה ליד מקום הנקרא פירסט ועליתי מן המחבוא רק אחרי שהרוסים תפסו את המקום. חזרתי מן הגירוש לטרנסילבניה והתחתנתי עם קרול יוז'ף מבובוטה, אך בעלי

שחלה בשחפת בדפורטציה, מת ב־1947. בני נולד בדיוק באותה שעה שאביו נפח את נשמתו. מנישואי השניים נולדו לי עוד שני בנים. עלינו ארצה ב־1961, מקצועי — תופרת. ממשפחתי חי עוד בארץ אלעזר הלפרין, תושב ערד; ממשפחת בעלי הראשון חי אחיו ואסילי יוז'ף באילת. ממשפחה זו רק הוא נשאר בחיים.

✶

הנזל אירמה נשואה אונגר — אנטוורפן, בלגיה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי אסתר מרקוביץ' ואבי החורג איז'ו מרקוביץ' יליד הכפר שארמאשאג, ילדי קורנליה־קריינדל (15) ודב־אימרה (12), אחותי גבריאלה נשואה אונגר ושני ילדיה וכן בעלי הראשון איזאק ברקוביץ.

אחי הנזל זולטן־זלמן היה בעבודת כפייה בחזית הרוסית והוא חזר משם ב־1946 ונפטר בפתח־תקוה ב־1978. אחי הנזל מיקלוש, שחזר מן השבי הרוסי ב־1948, חי עתה בניו־יורק.

משפחתי היתה משפחה ותיקה בשומלו, אבי ברנארד הנזל נפטר שם ב־1925, הוא היה גזבר כבוד של הקהילה. עברתי את כל הגיהינום מראשיתו ועד סופו, מאושוויץ דרך ריגה, דרך שטוטהוף וסופיינלאגר כעובדת כפייה של חברת טודט שהעסיקה אותנו ללא מזון וללא לבוש בסלילת כבישים. את הנשמה החזיקה התקווה לראות שוב את משפחתי. כאשר בראשית 1945 שיחררוני הרוסים, שקלתי 35 קילו ושכבתי ארבעה חודשים בבית־חולים. אחרי המלחמה נישאתי לגיסי מוריס אונגר וב־1963 באנו לבלגיה עם בתנו שנולדה מנישואים אלה.

✶

הנזל ניקולא — ניו־יורק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי אסתר לבית מרקוביץ' אלמנת ברנארד הנזל; אחותי אלה הנזל נשואה אונגר ושני ילדיה. גיסי איז'אק ברקוביץ' ושני ילדיו (אשתו, אחותי אירמה נשואה ברקוביץ', ניצלה וחזרה).

משפחתי התגוררה בשומלו, שם נולדתי, סבי מצד אמי שלמה מרקוביץ' שהיה סנדלר, נפטר שם ושם הוא קבור בבית העלמין היהודי. סבי מצד אבי מנדל הנזל היה חקלאי בלאפוש ונפטר שם. ב־1943 גייסוני לפלוגה לעבודת כפייה ובתור שכזה נפלתי בשבי הרוסים, גורל שפקד גם את אחי זולטן שמת ב־1978 בישראל. עד הגיוס לעבודת כפייה הייתי עובד של חנות לטקסטילים. בניו־יורק אני עובד בתור מנהל חשבונות.

✶

הופמן אימרה — פתח־תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי ריזל (52) לבית שטרן נשואה הופמן, סבי מצד אמי הרמן שטרן (76), סבתי מצד אמי לינקה (75) לבית הופמן, דודי יוסף שטרן (53) — לפי החוק ההונגרי, כמי שזכה באותות גבורה במלחמת העולם הראשונה, היתה לו זכות לא להישלח לגירוש, אבל השלטון המקומי של הגיטאות לא התחשב בזה; אחי גיוריקה, דודתי מצד אמי בז'י, בעלה — שאנדור וייס; דודתי מצד אמי גיזה נשואה גלמבוש (44), ששולחה לאושוויץ מסולנוק; דודתי מצד אמי יוצי לבית הופמן נשואה שטרן וילדתה הקטנה פלוריקה, דודי ארנו שטרן (42), אשתו שרי לבית מרקוביץ' וילדם טומיקה (4); דודי מצד אבי יעקב הופמן (72), שמואל הופמן (70) ושתי בנותיו, אירן (28) ואיבי (25), וכן דודי דוד הופמן (78).

סבי מצד אבי מנשה הופמן נימנה על משפחה בעלת ותק רב מאוד במחוז סאלאז' שהתיישבה שם עוד במאה ה־18, לראשונה בכפר סיוואגי. סבתי לינקה נולדה בסופור שגם הוא באותו מחוז. הם ניהלו אחוזה באוינמטי שליד טאשנאד. גם סבתי מצד אמי אשת שטרן, גם היא היתה משושלת הופמן. סבי מצד אמי, הרמן שטרן היה בעל טחנת קמח וייצור שמנים בצ'ה ונבחר כמה פעמים בתור ראש הקהילה. עליתי ארצה ב־1962 עם אשתי יהודית לבית בלאו שגם היא ילידת צ'ה ובננו גיורא הוא מהנדס מטוסים ואירודינאמיקה. אני מנהל מפעל גלבו־פלסט בפתח־תקוה.

✶

הופמן רוזה — גבעתיים

בני משפחתי קורבנות השואה:

אחותי יוליה (יוצי) ובתה בת ה־7 היו לקורבן אושוויץ.

אף שנולדתי בצ'ה ב־1897, הייתי תושבת קלוז', על־ידי נישואי עם אינג'ינר שאנדור הופמן התרחקתי ממקום הולדתי. סבי מצד אבי, יעקב־משה הופמן היה בעל אחוזה, סבי מצד אמי ברנארד ליבוביץ', היה בעל מפעל לייצור מגפים, מקצוע שהיה נדיר מאוד בין יהודים. ההורים הזקנים וגם אבי נפטרו עוד לפני הדפורטציה. גם בעלי נולד בצ'ה, אבל את לימודיו כמהנדס הוא גמר בבודפשט ומ־1920 עד 1944 היינו תושבי קלוז'. מלבד אחותי יוצי וילדתה, יתר בני המשפחה ניצלו. אני ובעלי ובתנו ניצלנו הודות לרכבת קסטנר. אחי מוריץ עלה ארצה ומת כאן בישראל. אחותי מרגיט, נשואה יודוביץ', חיה בשוויץ. אחרי שובנו לקלוז' גרנו שם עם בתנו עד 1950 כשעלינו ארצה, חזרנו למולדתנו ישראל. בעלי הסתלק בינתיים לעולמו, בתי ומשפחתה (עו"ד תורן) מתגוררת בתל־אביב ואני פנסיונרית.

✶

איזראל יוסף — בני ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:

דודי־אחי־אבי — איזראל דז'ו ואחי־אבי — איזראל ינו עם אשתו (מסופור); איזראל פייגי ובעלה מיקשה קליין עם שלושת ילדיהם, איזראל וילמה ובעלה, כמו כן גרינבאום אדולף ואשתו רוז'י ושלוש בנותיהם.

משפחתי התגוררה בכפר ביקאצה, שם נולדתי אף אני ב־1923, שם נולד אבי אריה ואילו אמי — שרלוטה פישביין, נולדה בסופור־התחתית. ב־1944 לקחוני לפלוגה לעבודת כפייה והשירות שלי היה בתוך המדינה (הונגריה) פנימה. האיר לי המזל וניצלתי. אני חי פה בבני ברק עם אשתי אוגניה ויש לנו שלושה ילדים וצאצאיהם.

יאקאב יהודה — נתניה

בני משפחתי קורבנות השואה:
אבי איגנאץ יאקאב, אמי שרלוטה לבית רוזנפלד, סבתי רייזל רוזנפלד, אחותי אירמה יאקאב ובעלה אדולף פרקש וילדם הקטן, יאקאב הלן ושני ילדיה, יאקאב שורי, יאקאב מוריץ ואשתו אילונקה ושני ילדיהם, דודי יאקאב יוזף ואשתו וכן דודי יאקאב אנדרה ואשתו.

נולדתי בכפר אולמני על הנהר סומש שהיה צומת רכבות במחוז סאלאז׳. משפחת יאקאב היתה אחת המשפחות הנפוצות ביותר באיזור הזה והיתה קשורה עם עשרות ענפים של משפחות יהודיות באיזור. ב־1942 לקחוני לפלוגה לעבודת כפייה, כעבור שנה נפלתי בשבי הרוסי ורק כעבור שש שנים השתחררתי, אחר־כך חזרתי לרומניה והיגרתי לארצות־הברית, שם התגוררתי עד 1986 כשעליתי ארצה. הנני גלמוד ואין לי משפחה.

★

יאקאב אוסקר ואווה לבית הרטשטיין — אשקלון

בני משפחותינו שניספו בשואה:
משפ׳ יאקאב אוסקר: אבי הרמן יאקאב, אמי סרנה לבית שווימר ואהותי אווה.
משפ׳ אווה: אבי הרטשטיין מרטון, אמי סרנה לבית מנדל ואחי אנדור שנפל בפלוגה לעבודת כפייה.

משפחותינו חיו במחוז סאלאז׳ מדורי דורות, הסבא מוריץ יאקאב היה בן הכפר קיד והורי הזקנים מצד אמי, שווימר ברנארד וזאלי לבית הרטשטיין היו בני הכפר רונה ליד ז׳יבו. הסבא של אווה יאקאב, הרטשטיין יונה, התגורר בכפר נאגימון ואילו הסב מצד אמה היה בן הכפר טוטפאלו ליד באיה־מארה (הערה: הקירבה בין טוטפאלו לסאלאז׳ גרמה כנראה שגם אחרים מהמחוז עברו לגור שם).

ההורים של אווה התגוררו בכפר ורואלגי עד הדפורטציה, שם נולדו ילדיהם: אנדור ז״ל ב־1921, אדוארד (1923), מגדה (1924) ואווה (1928). משפחת יאקאב התגוררה בכפר רונה ושם אני, אוסקר, נולדתי ב־1921. אחותי אווה ז״ל היתה ילידת 1925, אחותי אנטוניה־שאנדי נולדה ב־1930.

★

יעקובוביץ׳ משה ואדית לבית טביוביץ׳ — אזור

בני משפחותינו שניספו בשואה:
משפ׳ אדית: אבי אהרון טביוביץ׳ (54), אמי הלן לבית קרמר (53), אחי אלפרד (17), אחותי אולגה ובעלה הרמן גוטליב ושני ילדיהם.
משפ׳ משה: אבי אהרון יעקובוביץ׳ (65), אמי רוזה לבית שר, אחי אברהם ארנולד (35), וכן אשתו וחמשת ילדיהם; אחותי אסתר ובעלה אברהם שטיין, אחותי מרגיט ובעלה גולדנברג ושלושת ילדיהם; אשת אחי מיקשה — סרנה לבית פוגל ושלושת ילדיה. אשתי הראשונה לבית פרידמן וילדנו הקטן.

ממשפחת טביוביץ׳ נותרו בחיים אדית, אשר ויהודה, שני האחרונים היו עובדי עבודת כפייה וניצלו ושלושתם באו ארצה. האחים אשר־אושי ויהודה היו תלמידי חכמים ידועים, הם נפטרו פה בישראל.

אבינו אהרון טביוביץ׳ היה לעיתים הגבאי של בית הכנסת הגדול בצ׳ה. משפחתו, משפחת טביוביץ׳, התגוררה במחוז סאלאז׳ מדורות. אשר למשפחת יעקובוביץ׳ — אבי המשפחה אהרון יעקובוביץ׳ היה סוחר עורות והיה חבר בחברת משגיחות המקומית וממכובדי הקהילה. בניו מרדכי־מיקשה ואברהם־ארנולד היו למדנים ידועים ואברהם אף היה מקנה את תורתו לאחרים בצ׳ה. משה ואדית יעקובוביץ׳ נישאו אחרי המלחמה ועלו ארצה.

★

יאמברגר רחל־רלי — פתח־תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה:
אבי נפתלי נגדור יאמברגר, אמי סרן־סלובה, אחותי לילי וילדיה, ארי ואיטוקה.

משפחתי היתה תושבת שומלו, גם אני נולדתי שם ב־1925. הורי אמי היו בעלי טחנת קמח והווה חקלאית בשומלו, הם מתו עוד לפני הדפורטציה. גם הורי אבי הלכו לעולמם לפני הדפורטציה — הם היו תושבי הכפר פושה. להורי היתה מאפיה בשומלו.

שלוש אחיות זכינו לראות את סוף המלחמה. אחותי שטפי ואנוכי השתחררנו במקום שנקרא פלם. ואילו אחותנו אדית זכתה לשיחרור בהיותה באושוויץ — היא נפטרה פה בישראל ב־1974. עליתי ארצה ב־1961 יחד עם בעלי, אריה בלאייר, יש לנו בת אחת ושמה יהודית וכן שני נכדים.

★

ינוביץ משה־מוזי — תל־אביב

בני משפחתי קורבנות השואה:
אשתי פירי לבית בק וילדי הרשו (14) ואשר־אוסי (10); אמי — בריינדל, אחי איזידור־איזי ואשתו לבית נאש וכן שני ילדיהם; אחותי — נעמי נשואה קליין ושני בניהם; אחותי — אילונקה נשואה בינדר וארבעת ילדיהם; ואחותי חנה׳לה.

אבי אברהם שמואל בנימין ינוביץ, שהיה סוחר דגנים בזיבו, היה מנכבדי המקום ומראשי הקהילה כל ימי חייו. הוא מילא תפקיד השוב בחיי הכלכלה של האיזור. שני גיסי, הרמן וולברג (שהיגר עוד בשנות ה־20 עם אחותי מרים־מרישקה וילדיהם לארה״ב) וכן יהודה בינדר, היו ידועים כתלמידי חכמים בעלי מוניטין. עם אחי איזי הוספנו לנהל את מסחר הדגנים גם אחרי מות אבינו וזה היה לתועלת הסביבה שהיתה בעיקרה סביבה חקלאית.

★

ינוביץ אווה נשואה הנזל — ניו־יורק

בני משפחתי קורבנות השואה:
אבי אמיל־מנחם ינוביץ, אמי פפי־פרל לבית קליין, אחי שלמה־שנדור (14), סבתי מצד אמי קליין ז׳ני שיינדו ואחי אבי ינוביץ שמעון־שנדור, ינוביץ מיקלוש־מנשה ואשתו ובנם,

ינוביץ פרנץ־וולף ואשתו ובנם ובתם, ינוביץ יוסף שנפל באוקראינה כעובד כפייה, ינוביץ תרז נשואה הירש וילדיה יעקב ואילה ונכדיה ריטה וורה וכן דודני אלה גרנט, יושקה הירש ויינה הירש וכן דודתי מצד אמי, מרישקה לבית קליין ובעלה ד״ר ארנה פרקש ושתי בנותיהם.

הורי אבי היו חוכרי אחוזה חקלאית בכפר הסורב בסאלאז׳, הורי אמי (אבא משה קליין מת עוד בשנת 1917) עסקו במסחר הטקסטילים בז׳יבו. אבי אמיל ינוביץ היה בעל בית־מלאכה לזגגות ולמיסגור תמונות, היה ידוע כאדם משכיל שקרא הרבה, איש אציל שמנעוריו מילא תפקיד מרכזי בהתארגנות הציונית במקום ובסביבה. משפחתי התגוררה במחוז זה הרבה דורות.

לאושוויץ הובאתי יחד עם יקירי ושם קרעוני מהם ועברתי את כל מדורי הגיהינום של מחנות עבודה עד שהשתחררתי במרץ 1945 בלוהנבורג. ב־1964 הגעתי עם בעלי ובני לארצות־הברית וכאן אני עובדת במעבדה לבדיקת מצרכי מזון.

★

יונס מלכיור — ניו־יורק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי יונס שמואל, אמי סרנה, אחי שנדור ואשתו ושני ילדיהם: קלארי ויהודית, סבי אברהם כץ ואשתו חנה.

משפחתנו התגוררה בסאלאז׳ מזה דורות, סבי אברהם כץ וסבתי חנה היו בני הכפר דאביון. הם היו סוחרים והיו מתושבי הסביבה המכובדים. הורי התגוררו בוארטלק ליד זאלאו ושם נולדו צאצאיהם — שנדור, אירמה, בלה, אטל, אילונקה, אלווירה ואנוכי. אחותי אירמה נשואה הרשקוביץ התגוררה ברחובות ושם היא נפטרה. גם אחי בלה עלה ארצה והתגורר ברמת אליהו ושם הוא נפטר. חיים אתי אחותי אטל נשואה שטרן ואחותי אלווירה נשואה מייזלר — המשפחות מתגוררות בחיפה ובתל־חנן שליד חיפה.

ערקתי מיחידתי לעבודת כפייה וחייתי בבודפשט תחת זהות שאולה של לא־יהודי עד גמר המלחמה. לפני ואחרי המלחמה עסקתי במקצועי כעורך־דין בקלוז׳ ואחרי בואי לארה״ב ב־1962 אני פעיל בשטח המסחר. הנני אלמן חשוך ילדים.

★

מוזש יוסף — דיסלדורף

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי אסתר לבית אדלר אלמנת פרנץ מוזש ואחיותי ז׳ני, בושקה, ולילי.

אבי היה חקלאי בעל אחוזה, מכובד על כל הבריות בעיר סילאדי־צ׳ה — הוא נפטר עוד בשנת 1933 ואני המשכתי, למרות גילי הצעיר, לנהל את האחוזה. בימי המלחמה הייתי מגוייס לעבודת כפייה ובשובי הביתה התברר לי שכל משפחתי ניספתה ורק אני נותרתי בחיים. משפחתי על שני אגפיה, הן מצד אבי והן מצד אמי, חיו במחוז הזה במשך דורות. ב־1965 עברתי לגור בגרמניה וב־1973 נשאתי לאשה את אדית לוסטיג שמוצאה מהונגריה, שאיבדה בימי המלחמה את כל בני משפחתה, 30 נפשות, בתאי הגאזים של אושוויץ.

ג׳וזף אנטון — מיאמי, פלורידה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי מלכה לבית מאי נשואה למשה ג׳וזף, אחי חיים־מיהאי ג׳וזף, אשתו אטל לבית דוידוביץ׳ ובנם דוד־דודוקה, אחי אברהם בומי ואלק־אליהו אשר, שני האחרונים איבדו את חייהם בהיותם בפלוגות לעבודת כפייה.

אבי ר׳ משה־יוסף היה סוחר ביצים בצ׳ה וניהל את העסק בשותפות עם בנו מיהאי. אבי נפטר עוד לפני המלחמה והוא נח את מנוחת עולמו בבית הקברות של צ׳ה ליד קברי בנו לאיוש ובתו אסתר שמתו צעירים. אחותי הלן, אשת דוד גלעדי, התגוררה בישראל מראשית 1934 והיא נפטרה בתל־אביב ב־1979. אחי נגדור שהיגר לארה״ב עוד בשנת 1925, נפטר ב־1986 וכך גם אחי דוד שנפטר בניו־יורק ב־1970.

היגרתי לארה״ב ב־1937 ובימי מלחמת עולם השנייה הייתי חייל בצבא ארה״ב, בכביש בורמה המפורסם של גנרל סטילבל. אמי מוצאה ממשפחה סאלאז׳ית עתיקה — משפחת יאקאב. משפחת אבי מוצאה מאלבה־יוליה שהיתה פעם בירת טרנסילבניה ואחד מאבותיו היה הרב הכולל של יהודי טרנסילבניה.

★

יודוביץ׳ ארנסט — לוס אנג׳לס

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי ברטה יודוביץ׳ לבית דיאמנטשטיין, אחי ד״ר משה יודוביץ׳ וכן אחי שמשון שנדור יודוביץ׳ (שנפלו בפלוגות לעבודת כפייה), דודי שמואל־שאמו יודוביץ׳ ואשתו ריזה וכן דודי סקלי אבא שהיה הנוטריון המחוזי בסאלאז׳ ואשתו רגינה לבית יודוביץ׳, דודני שנדור גולדשטיין, ד״ר מיקלוש גולד־שטיין ואשתו ודוד גולדשטיין ונלי סלומון.

משפחתי התגוררה במחוז מדורי דורות. אבי־סבי היה בעל אחוזה בכפר נאפראד וחלק מהאחוזה הזאת ירש סבי וכן גם בתים ועסקים אחרים. סבתי אשת משה יודוביץ׳ לבית וולפסון היתה נכדתו של הרב רבי שמואל־שמלקה, מרבני הונגריה המפורסמים.

לפני המלחמה ניהלתי את עיסקי המשפחה, כי אבי נפטר עוד לפני כן. גוייסתי לפלוגה לעבודת כפייה ובמשך שלוש שנים עברתי ייסורי תופת ועינויים. לפני השיחרור היתה פלוגתי בסלובקיה במקום שנקרא סלובנוגראדץ והתושבים שראו את עינויינו ואת המוות מרעב האורב לנו, התארגנו וכל יום חלק אחר של התושבים הביא לנו אוכל ושפכו לתוך הסירים הגדולים. למפקד הפלוגה ששמו היה אישטוואן טוט מאורדיא היתה ידועה שהתושבים מאכילים אותנו, אך הוא התעלם מכך. ונראה שגם הודות לכך מספר גדול למדי של פלוגתנו נשאר בחיים. אחרי המלחמה התגוררתי בז׳יבו ועבדתי בועד היהודי הדמוקרטי, גם התחתנתי בז׳יבו. הנני חי עתה בארה״ב ופרשתי כבר מפעילות עסקית לחיי פנסיונר.

★

יודוביץ׳ יוסף — פתח־תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה:

משפחתי הן מצד אבי והן מצד אמי היו בני סאלאז׳, אמי

מצ'ה, אבי מנאפראד, אני עצמי נולדתי בצ'ה. אבי נפטר עוד לפני המלחמה. מהדפורטציה הזרה גם אחותי החיה בארה"ב. עליתי ארצה ב־1947, אני נשוי ויש לנו בת יחידה.

סבי מצד אמי, גליק ישעיהו, היה מותיקי הקהילה בצ'ה, בעל מחסן עצים וחומרי בנייה. צאצאיו כולם התגוררו במקום. בתו אשת פרנץ יאקאב, בנו ד"ר גליק מנהארט, רופא, בן אחר היה מנהל הבנק המקומי, שמואל גליק היה סוחר ועוד — ורובם ככולם נפלו קורבן לשלטון הרצח של הנאצים ההונגרים והגרמנים גם יחד. אשר למשפחת יודוביץ' בכלל — דודני מוסרים עליה דיווח מפורט.

כ"ץ שרה נשואה רוט — חיפה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי זאב פרקש בן מיכאל כ"ץ, אחי — מנחם־מנדוש ואשתו רבקה־רבי לבית מרטון ושני ילדיהם, גבי ויהודית ואחי שמעון־שנדור כ"ץ שמת במאוטהוזן; אחותי רבקה־רבי כ"ץ נשואה מרטון ובעלה מרטון שרגא פייביש ושני בניהם, מיכאל (16) ויוסף (14) וילדתם חנה איבויה (7—6).

משפחת כ"ץ ניהלה משק חקלאי ובית־מזיגה בכפר סילאגיסג. הבן שמעון־שנדור היה נוטריון איזורי בכפר בשהאזו ואילו מנחם־מנדל ניהל את העסקים ליד אביו הזקן. אם המשפחה יהודית־אידה לבית רוט נפטרה עוד בשנת 1941. היינו משפחה ציונית, אחינו דוד־דז'ה עלה ארצה עוד בשנת 1924 והיה עד צאתו לפנסיה המכונאי הראשי של בית־החרושת למלט „נשר". אחינו משה־מורצי עלה ארצה עוד בשנת 1934 (נפטר ב־1986). אחינו יונתן עלה ארצה בשנת 1933. האח בלה, שהיה במחנה לעבודת כפייה, הגיע ארצה ב־1963. אחותנו לאה־טובה (ארז'י) עלתה ב־1947 — היא נישאה עוד לפני המלחמה לינו פרנץ מהכפר באיצה שבמחוזנו, בעלה עלה עוד ב־1939 ואילו ארז'י ניתקה ממנו ונשארה שם עם ילד קטן במצב של הריון ושם מצא אותה פרוץ המלחמה. אני ואחותי ארז'י עברנו את תלאות הדפורטציה ועזרנו זו לזו והודות לכך נשארנו בחיים. בעלה של ארז'י ינו פרנץ, נפטר בטבעון. גם משפחת פרנץ נמנתה על אחת המשפחות (משפ' יאקאב) שהתיישבה במחוז סאלאז' עוד במאה ה־18.

קסוביץ יעקב — בני־ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אשתי קרולינה לבית וייס (34), בני הקטן אליהו־אנדרה (6), ילדתי פייגה־מרים־מריה (4), אמי — פאולה לביה סוניוג (71), אחותי פרימט מאלווין (46), גיסתי (אשת אחי קרול) רז'י וילדיהם: לילי, רחל, ויצחק הרש. גיסתי אשת אחי ינה — אירן; גיסתי אשת אחי וילמוש וילדיהם: פייגה־מרים לילי (9) ויצחק (6). גיסי אברהם וייס ואשתו שרה, חותני יצחק וייס וחמתי פראדל. בז' סיוון תש"ד (1944) הם נשלחו לאושוויץ מהגיטו של מחוז סאלאז'.

משפחתי התגוררה בכפר פלופיש בנפת נאשפאלאו משם נלקחתי לעבודת כפייה על־ידי ההונגרים. אבי איגנאץ קסוביץ היה יליד הכפר גאלושפטרי ואילו אמי פאולה לבית סוניוג נולדה בנירמאדיאש אך הם התגוררו בפלופיש כבר משנת 1895, שם היתה להם חנות כל־בו ועסקו בחקלאות, בהפעלת מכונת דייש ובייצור משקאות.

אחרי עלייתי ארצה ב־1948 עסקתי במכונאות רכב, התחתנתי שוב ובתי היחידה עם ששת ילדיה מתגוררים בארה"ב.

קסוביץ קרול — ניו־יורק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי — פאולה לבית סוניונג, אשתי רוז'י לבית הירש, ושלושת ילדינו: אגי (כיתה ראשונה בגימנסיה), לסלו (כיתה חמישית ביסודי), וברברה (כיתה ב' ביסודי); אחי יוסף ואשתו קרולה לבית וייס וילדם. הם היו קורבנות השואה, בה איבדתי 18 מבני משפחתי הקרובים.

אבי נפטר עוד לפני התקופה הזאת של רדיפות. נולדתי בפלופיש במחוז סאלאז' והתגוררתי בעיר אוראדיא ואחרי המלחמה חזרתי למחוזנו והייתי תושב נאשפאלאו עד שהיגרתי לארה"ב. המלחמה עברה עלי בפלוגה הונגרית לעבודת כפייה וזכיתי לשיחרור באוקטובר 1944 בשטח הונגריה מידי הצבא האדום, בעוד ששלושה אחים אחרים שוחררו על־ידי הצבא האמריקאי מסכנת המוות שרדפה אחריהם.

לפני המלחמה עסקתי בבירוא יערות ובבית־חרושת לספירט. משפחתי התגוררה במחוז סאלאז' מאז 1896, בכפר פלופיש, בו היה אבי המנוח איגנאץ קסוביץ חבר פעיל מאוד בקהילה המקומית והאיזורית. את מסי הקהילה שילמו אז לפי שיטה פרוגרסיבית ואבי היה, בתור סוחר צעיר, בדירוג השני. כאשר נפטר ראש משפחת ברונשטיין מתושבי המקום, ביקש אבי לדרג אותו בקטגוריה הראשונה ואת האלמנה להעביר לדירוג השני של מיסוי. הוא רצה להקל בזאת על מצבה. קופסת מאיר־בעל־הנס של אמי היתה תמיד המלאה ביותר בכל הסביבה ועל כך יש רישום פרוטוקולי.

הערת עורך ספר הזיכרון: בן מחוזנו קרול קסוביץ נתן סיוע מוסרי וחומרי ראוי לשבח להוצאת ספר זה ואנו מצטערים להודיע, כי תוך כדי עריכת הספר הוא שבק חיים לכל חי. בספרי ההיסטוריה רשום אחד מאבות משפחת קסוביץ, שלפי יפוי־כח של הקיסר פראנץ יוזף הקים ב־1850 קרן של מיליון כתרי זהב ובעזרת הכסף הזה הקימו את רשת בתי־הספר היהודיים בהונגריה.

אינג'ינר קופמן משה־חיים — ירושלים

בני משפחתי קורבנות השואה:

סבתי הניה קופמן, דודתי ברטה קופמן נשואה הירש ובנה בובה וכן דודותי: חיה, פרי, שרה ומלכה־מלצ'י לבית קופמן.

סבו של משה־חיים קופמן, רבי צבי־יעקב קופמן, היה המלמד־מורה לתלמוד והמקור לתורת היהדות בסילאדי־צ'ה לצעירים ומבוגרים גם יחד. על ברכיו גדלו דורות של נוער יהודי. חלק ממשפחתו בילה את שנות הארבעים של השלטון ההונגרי בדרום־טראנסילבניה בחלק הרומני של המדינה וגם

בבוקרשט, כך רבי יוסף־לייב קופמן ומשפחתו וכן רבי חנניה־יום־טוב־ליפא ומשפחתו וכן לוי קופמן ומשפחתו וכן יטו ומשפחתה.

אחד האחים, אדלברט קופמן, הצליח להיוותר בחיים מפלוגת העבודה ואחרי המלחמה התגורר בבוקרשט. אברהם־אדולף קופמן ואשתו לורה ובנם אוסקר ובתם יהודית (הרופאה ד״ר קומן בירושלים) ניצלו ברכבת של קסטנר. הבת הבכורה של משפחת קופמן, רוזי, היגרה לארה״ב עוד בשנות ה־20.

✶

משפחת קליין אברהם־אדולף — סילאדי־צ ה

בני משפחתי קורבנות השואה:

גיזה קליין ובעלה ושלושת ילדיהם, יעקב־ינה קליין, אשתו ושני ילדיהם, אנה קליין ובעלה, פירושקה קליין ובעלה, אילונקה קליין נשואה מרקוביץ׳ ובעלה, אלכסנדר קליין ואשתו ושני ילדיהם וקליין פאול.

אברהם־אדולף קליין, שהיה הנוטריון של הקהילה היהודית בצ״ה ואשתו חיה־הלן, נפטרו עוד לפני המלחמה. רבי אברהם היה בנו של רב המקום משה קליין ז״ל ואחיו של שלמה קליין, שהיה גם הוא הרב המקומי. מהמשפחה נותרו בחיים שתי בנותיו של יעקב־ינה קליין, אלמנות של שני האחים גרינוואלד, החיות עכשיו בבאר־שבע. הבן הבכור של אברהם — ד״ר קליין־בלינט מוזס היה עו״ד בבודפשט ונפטר שם, הוא היה התנו של ד״ר אליש אדלר שהיה רב ראשי בבודפשט. בתו של אברהם, רוזי, נשואה באראני, היתה מורה בבודפשט, שני האחרונים נפטרו אחרי מלחמת העולם השנייה.

✶

קליין ארתור — קאראקאס, ונצואלה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי לאורה לבית ברונשטיין נשואה קליין וכן אחי שמואל קליין.

משפחתי התגוררה בכפר פלופיש במחוז סאלאז׳, שם חיינו כמה דורות. אמי נולדה שם וכן ילדיה וכן הורי אמי, שמואל ברונשטיין וברטה לבית קנאפ שהתגוררו במקום זה כבר לפני 100 שנה. כאן נולד גם אחי וילמוש, שנפטר בשנת 1965. אבי־מיהאי קליין נולד במחוז טורדא בטרנסילבניה, בכפר האדארן, ונפטר בפלופיש ב־1930. הוריו — ליאופולד ומאריה קליין, גרו בהאדארן; אמו נמנתה על משפחת ציטרום שהיתה משפחה ידועה ונפוצה בטרנסילבניה. סיכוני המלחמה הקשים עברו עלי בבודפשט ורק הודות לניסים ולמזל נשארתי בחיים. עד 1944 הייתי זבן בעיר קראסנא ואילו כאן בקאראקאס אני עוסק בייצור קונפקציה לנשים.

✶

משפחות קליין־דוד מריקה וקליין אדית — אשדוד וטבריה

בני משפחתנו קרבנות השואה:

אבינו פרנץ קליין — (56), אמנו הלן לבית סלומון (56), אחינו מיקשה (28) ואחינו מרטון (24).

הורינו עברו לגור מהכפר גאדאשד לצ׳ה בשנות ה־20. לפי ידיעתנו גם הורינו הזקנים לבית קליין היו בני גאדאשד ואילו ההורים הזקנים לבית סלומון (לאויש סלומון ואשתו) היו בני הכפר ויצ׳ה. אבינו היה בעל הווה חקלאית ובצ׳ה היה לו בית מזיגה. מלבד אחינו משה שעלה ארצה עוד ב־1939 ומתגורר בטבעון עם משפחתו, שאר בני המשפחה היו עד ל־1944 בקהילת צ׳ה, משם הוציאו אותנו לגירוש ואחרי עינויי תופת הצלחנו להשתחרר ב־21 בינואר 1945, בידי הצבא האדום בשטח פולין.

אדית ובעלה ובנם עלו ארצה ב־1961 מסאטמאר, ואילו מריקה ובעלה ובנם עלו ארצה ב־1971 מסאיני שבטרנסילבניה. כעת היא עובדת כרוקחת באשדוד. אחינו שמואל־שאמו נפטר באורוגוואי ב־1968 ואילו דודנו מוריס קליין מתגורר בפורסט־הילס, ניו־יורק.

✶

קליין מכסימיליאן — קאראקאס, ונצואלה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי, קליין מנדל־מנחם (59), אמי הרמין־חנה לבית רוזנברג (44), אחותי אווה היה־רייזל (21), דודי בלה קליין ואשתו הרמין וילדיהם: אימרה ופרדי (בתם לילי חזרה מהגירוש, אבל מתה זמן קצר אחר־כך מהפגיעות והייסורים שנגרמו לה מהניסויים שערך בה השטן מנגלה). דודי קליין מאיר, אולגה ובנימין; קליין ארנקה וילדה — וולווי (בתה של ארנקה, רחל, ניצלה והיא חיה בגבעתיים); לאוזר דיאמנט ואשתו — אנוש ושני ילדיהם; דוד סלומון ואשתו אסתר לבית קליין עם שלושה מחמשת ילדיהם; שניים מהם חזרו מן הגירוש.

משפחתי משני האגפים היו בני סאלאז׳, אבי מנדל קליין מילא כמה פעמים תפקיד של גבאי וגם ראש הקהילה של קראסנא. לסבי מצד אמי, רוזנברג משה־מאיר, היתה חנות כל־בו, אבל הוא התמכר בעיקר לעניינים רוחניים, ללימוד התורה. אמי היתה בקראסנא בין המייסדות של ויצ״ו. הגעתי לסביבות העיר שופרון במערב הונגריה בתוך פלוגת עבודה שמפקדיה הועידו אותה להשמדה. ערקתי והסתתרתי בתנור לבנים שהיה מחוץ לשימוש וכך ניצלתי. שם בתוך המיסתור הזה חיכיתי עד שיבואו הצבאות המשחררים והרגע שבו קיבלתי בחזרה את חיי. משפחתי בקאראקאס: אשתי ובנותי: מרתה ואווה, ונכדי, אדית, סמי, יעל ונטליה.

✶

קנפלר־דויטש קלרה — ניו־יורק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי יוסף דויטש, אחי זולי, דודי יוליוס דויטש ואשתו לבית שרייבר וחמשת ילדיהם, דודתי אידה וארבעת ילדיה ושלושת נכדיה, דודתי אמה עם שני ילדיה ודודתי ברטה — כל אלה בני משפחת אבי. מצד אמי: אחיה איגנאץ בק ואשתו, אחיה ינה בק ואשתו ושני ילדיהם, ואשתו של מיהאי בק ושני ילדיהם וכן שאמו בק ואשתו.

ממשפחתנו משני האגפים, מתוך 45 נפשות, חזרנו רק שלושה: אנוכי, אמי פפי לבית בק וכן אירן, הבת של שאמו

בק המתגוררת בחיפה והיא אשתו של אליהו שחורי־שוורץ שמוצאו מז׳יבו.

משפחת אבי, בני שבט דויטש, התגוררה בסילאדי־צ׳ה מראשית המאה ה־19. אמי נולדה אף היא במהוז זה, בכפר אלמאשגלגו, אולם משפחתה, משפחת בק, היתה תושבת ז׳יבו, דודי מיהאי בק מילא תפקיד מרכזי בתנועה הציונית האיזורית ועמד בראש הבחירות לקונגרסים הציוניים. גמרתי את חוק לימודי באוניברסיטת קלוז׳ ושם נישאתי לפאול קנפלר, במקצועו רוקח, ואנחנו חיים בניו־יורק מ־1962. ארבעה מבני משפחת אבי מתגוררים בארצות־הברית כמעט מראשית המאה, אחיו מוריץ נפטר כאן ב־1984 וכאן חיים אהיותיו מרגיט (86), רוז׳י (84) ואהיו הארי־ינו (77). בננו ג׳ורג׳ הוא משפטן.

✶

קומורניק רגינה — בני־ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי חיים קומורניק, אמי ליבה, אחותי אילונקה ובעלה ד״ר קליין דז׳ה וילדם שמואל.

משפחתי התגוררה בז׳יבו ושם נולדתי גם אני. הורי עסקו במסחר ואבי היה ידוע כפעיל בקהילה המקומית ונבחר כמה פעמים כגבאי של בית הכנסת הגדול. את משפחתי שלחו לגירוש לאושוויץ מהגיטו המחוזי ברביעי ביוני 1944, במה שנקרא הטראנספורט השני.

✶

קרל ארנה — סנטיאגו דה צ׳ילה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי מת בגיטו של שומלו והוא נקבר עוד בבית העלמין היהודי בשומלו ובין הנספים, אמי וכן דודי, ד״ר שאמו וייס ואשתו וילדיהם: גבי, קאטו, שרי, יוז׳י ושנדור.

משפחת קרל היתה תושבת העיר שומלו ושם נולדתי גם אני. בשנות ה־40 גייסוני לפלוגה 110/11 לעבודות כפייה והיינו בחזית באוקראינה, משם השתחררתי במאי 1945. אחרי המלחמה חזרתי לעבוד כפקיד ראשי בבנק להסכון בשומלו ואז נשאתי לאשה את אליזבט הגדלר (ארז׳י, גם היא ילידת שומלו). בעידוד אחי שנדור ובעזרתו של יוז׳י קליין, מנוחתו עדן, היגרתי לצ׳ילה, שם נטלתי לניהולי בית־הרושת לשוקולדה. היות עמי בצ׳ילה שתי בנותי: מאריקה ורוזיטה ומשפחותיהן וילדיהן.

✶

קרל לודוביקו־לאיוש — סנטיאגו דה צ׳ילה

אשר לפרטים על המשפחה, ראה כנ״ל דיווח של ארנה קרל.

נולדתי בשומלו וגמרתי את חוק לימודי כרוקח בבוקרשט ואחר־כך בעיר ההונגרית סגד וקיבלתי את הדיפלומה בשנת 1942. גם אשתי זינה לבית גולדפארב היא במקצוע הרוקחות. בננו רוברט שנולד עוד בשומלו, הוא פרופסור לכלכלה באוניברסיטה ואילו בננו אדגארדו הוא פרופסור בענף המחשבים ועובד בשירות ממשלת צ׳ילה. כלתנו מוניקה לבית גינדלמן וכלתנו אירן לבית לוי הן בנות למשפחות יהודיות מסנטיאגו ונכדינו הם: רודריגו, פרנאנדו, ז׳אביר, אלכסנדרו וקארולינה.

✶

למפל יעקב־ישראל (זולי) — חדרה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי דוד למפל, אחיותי אלזה ולולי וילדיהן והורי אמי, דוד גולדנברג ואשתו.

משפחתי התגוררה מדורות בכפר בנסאט ליד הנהר סומש. בית הורי היה על פרשת הדרכים מצפונה לדרומה של טרנסילבניה וכיוון שהיינו במשך תקופה ארוכה המשפחה היהודית היחידה בכפר, כל אדם יהודי שעבר שם התעכב אצלנו, מי לשעה, מי ליום ומי לכמה ימים. בחגים הלכנו לתפילה לכפר הסמוך ספלאק שבו התכנסו יהודי כפרים אחדים לתפילת שבת וחג. אמי נפטרה עוד בשנת 1936 בבנסאט והרב האיזורי, הרב צבי וייס, נשא עליה הספד. למדתי בהדר במשך שלוש שנים בז׳יבו והתגוררתי אצל הסנדלר ברגר ואכלתי „ימים״. אחר־כך למדתי בסילאדי־צ׳ה ובגמר לימודי חובה הייתי שוליית חייטות אצל דוד ג׳וזף שגם נתן לי אכסניה. ב־1940 גוייסתי לעבודת כפייה וכעבור שנתיים נשלחה יחידתי לאוקראינה והייתי עד־ראייה למקרה האכזרי כאשר אנשי הצבא ההונגרי הציתו את בית־החולים בדורושיץ׳ בו היו מאושפזים 800 מהברינו, ש־500 מהם איבדו את חייהם בדליקה הזאת. את שרידי גופותיהם קברנו למחרת היום בקבר אחים. בראשית 1944 ערקנו ועברנו את הקווים אל הצבא האדום ונשארנו עד סוף המלחמה בצ׳ורטקוב, שם נשאתי לאשה את רות שנקלבאך. ב־1946 חזרתי לטרנ־סילבניה עם אשתי ועם בני בן ששת החודשים וכעבור שנתיים עלינו ארצה וקבענו את מקומנו בחדרה. בישראל חי בני יוסף עם אשתו ושני ילדיו. מלבדי עלו עוד שני אחי, פנחס־אריה (לאיוש) וכן יוסף־צבי (ינו), גם לאיוש מתגורר עם אשתו בחדרה ואילו ינו שבק חיים לכל חי בשנת 1975.

✶

לגמן ארנסט — לוס־אנג׳לס

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי גיזלה, שני ילדי ושני אחי.

נולדתי בפרצ׳ן במחוז סאלאז׳ ומשם עברה משפחתי לשומלו, שם התגוררנו עד שנת הגירוש 1944. עבדתי שם כבעל איטליז כשר, אשתי לנה לבית הרשקוביץ ואבי אדולף לגמן נפטרו עוד לפני הדפורטציה משומלו. אני נלקחתי לעבודת כפייה ואת בני משפחתי גירשו לאושוויץ מהגיטו של שומלו־צ׳הי ב־1944 עם הטראנספורט האחרון. בימי הגירוש של 1944 היו בדרך־כלל הגברים הצעירים בפלוגות לעבודת כפייה, רבים מהם נפלו באוקראינה או שהיו קורבנות למפקדים סאדיסטיים. אני ניצלתי אחרי שערקתי מן הפלוגה שלי והסתתרתי. מלבדי נותרו בחיים אחי לאיוש, שנפטר לפני כמה שנים באוראדיא וכן אחי זלמן שעלה ארצה וחי בפתח־תקוה. אחרי המלחמה התחתנתי בשנית ויש לנו בת אחת. עתה אני חי בתור פנסיונר בלוס־אנג׳לס.

ליכטמן יונה־ינו — תל־אביב

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי יצחק איגנאץ ליכטמן, אמי עמליה־מלכה לבית מרטון, דודי ליכטמן אימרה ואשתו ושני ילדיהם, דודי ליכטמן יוסף, אשתו וארבעת ילדיהם, דודתי — אלמנתו של יוליוס ליכטמן וארבעת ילדיה.

נולדתי בשומלו שם התגוררה משפחתי עד 1944, עד לדפורטאציה. כאן נולדו וחיו במשך דורות בעיר וברחבי המחוז סאלאז׳ הורי־הורי והורי־הוריהם. סבי מוזס ליכטמן, שהיו לו עשרה ילדים, היה בעל אחוזה בכפר אקוש.

אחי זולי־בלה שניצל, חי בלוס־אנג׳לס, ומלבדו חיים בארצות־הברית דודי ליכטמן אדולף וליכטמן אלכס (ניו־יורק). עליתי ארצה ב־1965 עם משפחתי, יש לנו שתי בנות נשואות וחמשה נכדים — אני מנהל מחלקה בשופרסל.

✶

לורינצי אברהם — ירושלים

בני משפחתי קורבנות השואה:

אחי יצחק־אייזיק (45), ואשתו, אחותי רחל (43) ובעלה ארמין קראוס ושני ילדיהם, אחותי שרה ובעלה מאיר גאנץ וארבעת ילדיהם, אחותי רבקה (34) ושני ילדיה, אחותי פריידי (29) ובעלה ושלושת ילדיהם, אחי מרדכי (26) ואשתו וילדם. בי״א סיון תש״ד הגיעו כל אלה מבני משפחתי לאושוויץ ביחד עם הורינו, אבי יוסף־יהודה לורינצי (77) ואמי בריינדל לבית צימנט (66) והם אבדו שם עם שישה מילדיהם ומשפחותיהם כמפורט לעיל, ואיתם יחד גם אשתי — בלה לבית גולדשטיין; בין קורבנות משפחתנו היו גם אשתו הראשונה של אחי משה ושלושת ילדיהם.

משפחת לורינצי התגוררה בקראסנה מדורות. משם עלה ארצה אחי מנחם עוד לפני המלחמה ומתגורר בבני־ברק עם אשתו וששת ילדיהם ועשרים וארבעת נכדיהם ושלושים וחמשת ניניהם. אחי משה, שהיה במלחמה בפלוגה לעבודת כפייה ואיבד את משפחתו, התחתן שוב אחרי המלחמה, נשא לאשה את רבקה קלר מטאשנאד ומשפחתם מונה שני בנים וארבעה נכדים; אחותי פייגה מתגוררת עם בעלה יצחק גליק בנתניה ולהם שני בנים ותשעה נכדים.

הייתי בימי המלחמה בפלוגה לעבודת כפייה רחוק מן הבית כשמשפחתי נלקחה לאושוויץ. התאומים שלנו מיה ומנשה עברו את עינויי הניסויים של מנגלה והודות לכך זכו לראות את קץ המלחמה. לליאה יש היום שני ילדים ושישה נכדים ואילו לבננו מנשה שלושה ילדים ושלושה נכדים. עליתי ארצה עם אשתי מנישואים שניים, שרה לבית גליק, מהעיר אוראדיא ב־1951 ובירושלים נולד בננו זרח והוא נדב לנו שני נכדים.

✶

לוסטיג יהודה — (קרית הרצוג) בני־ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי יצחק־אייזיק לוסטיג, אמי ברטה־ביילה לבית שמעון, אחי טוביה (11); וכן דודי משה־יוסף לוסטיג שמת עוד בתוך הגיטו של שומלו־צ׳הי ואלמנתו — מרים לבית רוזנברג מהכפר ואלקו־העילי, שהיתה קורבן לדפורטאציה; דודי מצד אבי, פרופסור מרדכי לוסטיג ומשפחתו — קורבנות אושוויץ. דודי מצד אמי, לאזאר־אליעזר שמעון שהיה נוטריון המחוז בזאלאו ובתו ז׳וקה ובעלה, ד״ר פרידמן אדולף־בומי, שהיה רופא בכפר שארמאשאג; דודני לוסטיג בלה־דב מוואלקו ובנותיו, רוזה וחנה; דודי גדליה גידאלי ואשתו וילדיהם מהכפר סאלאז׳־גאלגו, דודי אפרים לייב ואשתו אסתר מגאלגו וכמו כן, דודני: לאזאר־לב ומשפחתו וז׳יגה לב ומשפחתו מהעיר קראסנה.

הורי, איז׳אק לוסטיג וברטה, התגוררו בכפר קקיש (קטשמיזו) בנפת ז׳יבו והם התפרנסו שם עד הדפורטאציה בתור סוחרים. סבי מצד אמי, ישראל־יצחק־צבי שמעון, היה בעל אחוזה בכפר הסמוך גאלגו. יהודי שלושה כפרים (הכפר השלישי היה: באלאשהאזא) קיימו את המניין לתפילה בקקיש בביתו של אהרון וייס שהיה אישיות מרכזית בקרב יהודי הסביבה. מתוך אחי ואחיותי חזרנו מן הגירוש ומעבודת הכפייה שבעה מאיתנו: מטיאס, פרידוש (בעלה נרצח במחנה קישטרצ׳ה), אילונה, פייבוש, יוסף ורוז׳יקה — היום רק שלושה מאתנו בחיים.

✶

מנדל יהודה־ארנו — בית מאיר

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי ז׳ני לבית לאוזר, אלמנת איזאק מנדל (61), אחי מנדל שאנדור (42), אשתו אדל וילדיהם: אגי (6) ויהודית (3); אחי אמיל (22), אחותי רוז׳י (34) ובעלה וילמוש בלאו (34) וילדיהם: אוויקה (7) ומיקלוש (5); שאמו קליין, בעלה של אירן מנדל, ושני ילדיהם.

נולדתי בשמשון־סאלאז׳ (שמשוד) שם התגוררו הורי ומשפחתי מדורות. מצד אמי אבותי היו יוסף לאוזר ואשתו לינה לבית למפל. לפי מונוגראפיה שנכתבה על המחוז סאלאז׳, היתה משפחתי ממשלמי המיסים הראשונים של מחוז זה. סבי מצד אבי, רבי מאיר דוד מנדל, היה שו״ב מכפר מירשיד בנפת ז׳יבו.

הייתי בפלוגת עבודת־כפייה בחזית הרוסית ושם נפלתי בשבי הרוסים והשתחררתי רק ב־1948. לפני המלחמה עסקתי בחקלאות בכפר מולדתי שמשון וגם חנות כל־בו היתה ברשותי. כאן בישראל אני חבר המושב בית־מאיר. ממשפחתי, משפחת מנדל, עוד מתגורר בחיפה דודני יוליוס מנדל ואילו בארצות־הברית מתגוררים ג׳ו מנדל ורוז מנדל.

✶

מנדל ינו — פתח־תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי מנדל מאיר (45), אמי (45), אחותי אילונה מנדל (15), אחותי ארנקה (13).

נולדתי בכפר קילינטה (לקנצה) ב־1927, אשתי אליזבת היא מן הכפר אולמני שהוא צומת רכבות על הנהר סומש במחוז סאלאז׳. ממשפחתי נותרתי אני לבדי. כפר מולדתי קילינטה השתייך למחוז הקהילות היהודיות של צ׳ה ואחר־

כך עבר לסמכותו של הרב מאולמני. משפחתי היתה רשומה בפנקס הקהילות עוד מראשית המאה ה־19.

✶

מרקוביץ' רחל — פתח־תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי מרקוביץ' ישעיהו ואמי אסתר ואחותי קריינדי ואחי ברי ואחותי איידוקה ואחותי לילי — זו האחרונה נלקחה עם ארבעת ילדיה לאושוויץ מהגיטו של קלוז' — את אלה אני מבכה!

משפחתי התגוררה בשומלו, להורי היו 12 ילדים שמהם ניצלו: גד־יוליוס, אשר־זליג, יצחק־ליצ'ו, מירה־מנצי, רחל־רוקי, ציפורה־באבי, איבויה־פרומי וכן דוד.

עם הורי ועם המש אחיותי הגעתי לאושוויץ, שם הפרידו מעלינו מיד את ההורים ושלחו אותם שמאלה, לתוך המוות האכזרי. הגעתי לקפריסין ב־1947 יחד עם בעלי ושני ילדי, משם עלינו ארצה. לבתנו רבקה שלושה ילדים: אייל, ליאור וקרן; לבני ישעיהו שני ילדים: ארז ועדי. בהיותי צעירה, עסקתי במקצוע הצילום. עתה אני מקדישה את חיי למשפחתי.

✶

מרקוביץ' ריקו נשואה נורמן — קנדה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי מרקוביץ' מרטון־מרדכי (65), אמי גיזלה (60), גיסתי אשת אחי זולטאן מרקוביץ' ושני בניהם הקטנים; אחותי שרי ובעלה ארנו שטרן ובנם הקטן, אחי ינו ואשתו אילונה לבית קליין, אחי דז'ה ומשפחתו, אחותי אטה ומשפחתה.

להורי היה עסק של טקסטילים בסילאדי־צ'ה. בסחר הזה עסקו גם אחי כל אחד בנפרד וכולם יחד. אבי שהיה ידוע כבר־אורין והיה מספר פעמים גבאי בבית הכנסת הגדול של צ'ה, היו לו מהלכים גם בהליכות עולם. עד סוף מלחמת העולם הראשונה, בימי המדינה ההונגרית, היה מנהל הדואר בבאסשט. הוא לא רצה להישבע שבועת אמונים לשלטון הרומני ולכן יצא משירות הדואר ועבר למסחר. אמי היתה ידועה כאחת הנשים המשכילות בקהילתנו. עם בעלי יעקב נורמן היגרנו לקנדה ב־1960 וכאן מתגוררת עימנו גם אחותי יוצי ומשפחתה. בני דורי מסילאדי־צ'ה בוודאי עוד זוכרים אותי כאמנית הדיקלום של השירה העברית בנשפים של תנועות הנוער הציונית.

✶

מרמורשטיין משה — חיפה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי מרמורשטיין הרמן (65), אמי שרלוטה (60), אשתי אירן (31), ילדתי מתילדה (8) ובני דז'ו (6) — וכמו־כן, דודי מרמורשטיין שמואל ומשפחתו, דודי מרמורשטיין בנימין ומשפחתו ודודי וידר שמעון ומשפחתו.

מוצאה של משפחתי הוא מטאשנאד, גרנו בשימלו במשך דורות, היינו בני מחוז סאלאז'. סבי מרמורשטיין לורנץ היה חקלאי בכפר פורץ. מלבדי ניצל אחי אימרה המתגורר בארה"ב. עליתי ארצה בשנת 1960 מקלוז' ובישראל התחתנתי מחדש ועסקתי בייצור צעצועים. עתה אני במעמד של גימלאי.

✶

מרטון אנדרי־אנדור — חיפה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי מרטון מיקלוש ואמי רוזאליה לבית סלומון, סבי מצד אבי מרטון מוזס ואשתו מארי, סבי מצד אמי סלומון יוז'ף וסבתי לוטי לבית בריל, אחי ז'יגה, הורי אשתי ליברמן שמואל וצילי וכמו־כן בתם, נשואה מנדל עם ילדה הקטן.

המשפחה התגוררה בשומלו ומלבד אנדרי־אנדור חזרו אחיו יעקב שגם הוא היה עובד עבודת־כפייה כמוהו וכן אחותם שרלוטה. מרטון אנדור ערק מהיחידה לעבודת כפייה והסתתר בכפר אחד במערבה של הונגריה. סבו סלומון יוז'ף חזר למעשה לגור ב־1943 בכפר הולדתו קקיש ליד ז'יבו ומשם הוא נלקח יחד עם שאר בני משפחתו לגיטו ושולחו משם לתוך המוות באושוויץ. מרטון אנדור עבד כמכונאי בחיפה, עתה הוא פנסיונר ובתו טובה ילדה שנים — נכדים הנותנים את הנוחם על כל מה שעבר עליהם.

✶

מתיאש לאיוש — כפר סבא

איבדתי את הורי ואת אחי ואחיותי באושוויץ ורק אחות אחת ניצלה וגם היא חיה בכפר סבא. משפחתי התגוררה עד השילוח לאושוויץ באולמני (שיללמד), אני הייתי בפלוגה לעבודת כפייה ממנה חזרתי למקום הולדתי בפברואר 1944 וכך הביא הגורל שהיה חלקי בשילוח לגיטו ובדפורטאציה עם כל הייסורים הכרוכים בכך. הנוטריון של אולמני הטיל עלי שאשגיח על 234 הנפשות אותם שלחו לגיטו מתוך קהילתנו. ונראה, כמי שהתנסה בצרות בעבודת הכפייה, הטילו עלי תפקיד דומה גם בגיטו והתאמצתי בכל כוחי להקל על חייהם וסיבלם של אחי לגורל בנסיבות האיומות שהיינו שם. שילחו אותי יחד עם משפחתי, עם הורי ועם אחי, בטראנספורט השני לאושוויץ. התחננתי בפני מנגלה להתיר לי ללכת עם משפחתי, אבל אותם שלחו שמאלה ואותי ימינה. הצטרפתי אליהם אבל הוא החזירני. איך נשארתי בחיים למרות שלא רציתי לחיות, על כך ניתן היה לכתוב הרבה. אך יש לי כל־כך הרבה אחים לצרה שלכולם למעשה היו אותן חוויות איומות שעברו עלי.

✶

מוזש נגדור — תל־אביב

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי צביה לבית מיהאי נשואה מוזש (46), אחי אברהם (16), אחי יחזקאל (10), וכמו־כן אחותי מנישואיו הראשונים של אבי — אלה נשואה אליאס (46), ילדתה איבויה (8), וכמו־כן אחותי רגינה מוזש (42).

משפחתי התגוררה בכפר גרצ'ן במחוז סאלאז' שם נולדתי גם אני ב־1923. אבי, שהיה שוחט, מוהל וחזן, נפטר עוד

ב־1937 ואותי שלחו לבית היתומים של הג׳וינט בקלוז׳ ושם למדתי את מקצוע יציקת הברזל. בימי המלחמה, כעובד עבודת כפייה, שלחוני לעבוד במפעל הידוע בבודפשט על שם מנפרד וייס. בשלב האחרון של המלחמה, כיוונו אותנו אל עבר גרמניה, אך אני יחד עם ידידי קרול לב, ערקנו מן היחידה והסתתרנו בתוך אורווה ושם חכינו עד שהרוסים שיחררו את האיזור. מלבדי נותרו בחיים ממשפחתי: האחים שלי מוזש מרטון שעודנו חי עמי וכן מוזש בן־ציון. עליתי ארצה ב־1976 ואני עובד מאז בתור איש מקצוע בצבא. יש לנו בת נשואה ונכדים.

✶

מילר הלן נשואה צ׳ילנג — ירושלים

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי מילר גיזלה (39), אחותי היה (16) ואחי אורי (10). אמי ואחי הקטן ניספו באושוויץ ואילו אחותי מתה בברגן־בלזן כבר אחרי השיחרור, ב־7 באוגוסט 1945.

השתחררתי במחנה וייסוואסר ב־2 במאי 1945 כשטרם מלאו לי 15. משפחתי התגוררה עד השילוח לאושוויץ ב־44, בשימלו, אבי, מילר מנדל, שהיה עובד כפייה, השתחרר בבודפשט ועתה הוא מתגורר בבני־ברק. עליתי ארצה ב־1974 עם בעלי אשר נפטר כעבור 10 שנים כאן בארץ. אני סגן מנהלת במחלקת הכספים של משרד הבריאות.

✶

נחלון־נוסבכר אהרון — שדה אליהו

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי ייטל נוסבכר לבית בלאו, סבי מצד אמי רבי יוסף־משה בלאו, אחותי אסתר־ברכה (בוקי) ושני בניה הקטנים.

משפחתי מצד אמי התגוררה במשך דורות במחוז סאלאז׳, תחילה בהודוד ואחר־כך בסילאדי־צ׳ה; אבי יקותיאל־צבי נוסבכר (הרמן) שהיה ידוע כתלמיד חכם, חריף ומשכיל, נפטר עוד בשנות ה־30. למדתי בישיבת הרב הופמן בפרנקפורט ומשם עליתי ארצה עוד בשנת 1933 ואני נמנה על המייסדים של הקיבוץ הדתי ושל קיבוצי שדה־אליהו. מלבדי נמצאת פה ממשפחתי אחותי שרה, נשואה גולדשמידט, המתגוררת עם משפחתה ברמת־גן. היא עלתה ארצה עוד בשנת 1939. אחותי הקדושה המעונה בוקי — היתה פעילה בתנועת הנוער של המזרחי ברחבי טרנסילבניה והיא תרמה את תרומתה לתקומתה של מדינת ישראל.

✶

אסטרייכר בלה־אסתר נשואה לייכטמן, באר־שבע

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי יוסף אסטרייכר, אמי רוזי, סבי מאיר רוזנצווייג, אחי מיקלוש (19) ואחי יצחק (14).

משפחתי התגוררה בבובוטה במחוז סאלאז׳ עד הגירוש ב־1944, היו לי חמישה אחים ואחיות. ביוני 1944 הובילו אותנו לאושוויץ ומשם לקחו אותי לריגה שם העבידו אותנו בעבודה קשה 2—3 חודשים. מריגה העבירו אותנו בתוך אוניה לאי בודד כלשהו, אחר־כך לשטוטהוף ומשם הלכנו לעבוד בהקמת מכשולים לטנקים כשהתנאים היו נוראיים. חליתי בטיפוס ורק בנס נשארתי בחיים, כי כאשר כיוונו עלינו יריות, נפלתי מן המיטה כשגוויות מכסות אותי. קמתי איכשהו ונמלטתי ואינני יודע איך הגעתי לחווה חקלאית שם הסתתרתי עד שהרוסים שיחררו את המקום. העבירו אותי לבית־חולים ברוסיה ואחרי שהחלמתי, העסיקו אותי בעבודות בתוך בית־החולים, בו עשיתי היכרות עם רופאה יהודיה ששלחה בשמי בקשה לסטלין שישחררוני וירשו לי לחזור אל משפחתי. ואמנם האישור מסטלין הגיע וכך יכולתי לחזור יחד עם אחרים באביב 1946. עלינו ארצה מרומניה ב־1964, יש לנו שני ילדים וארבעה נכדים.

✶

אסטרייכר דב (בלה) — נהריה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי אסטרייכר יוסף (58), אמי רוזי, אחי מיקי־מיקלוש (19) וסבי מצד אמי — מאיר רוזנצוויג (75).

הורי אמי התגוררו בכפר קמר במחוז סאלאז׳, משפחתה התגוררה שם כבר במאה ה־19 ואמי אף נולדה שם. עד כמה שזכור לי, סבי עסק בזיקוק י״ש. גם אבי נולד בקמר, אך עבר לגור בבובוטה — שם התגוררתי גם אני ועבדתי בחייטות. ב־1944 גוייסתי לפלוגה לעבודת כפייה. מתוך אחי חזרו שלושה והם חיים בישראל. ב־1946 יצאתי לדרך כדי לעלות ארצה, אך הגעתי לכאן רק ב־49 כשעברתי מסלול ארוך, הונגריה, אוסטריה, גרמניה, צרפת ולבסוף הייתי בין כלואי קפריסין. אני נשוי, יש לנו שלושה ילדים וארבעה נכדים.

✶

פל אברהם — קרית טבעון

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי פל שלמה (49), אמי פייגה־רייזל־דבירה לבית הנדלר (44), קרובי מצד אמי — רלי־רבקה הנדלר נשואה פרקש (39), הנדלר אברהם־גדליה (17), הנדלר חנה־באבי (14), קראוס מנחם־מאנו (69), רחל־רוזי׳ קראוס לבית הנדלר (54), אהרון־לאיוש הנדלר (42) — שנספה בעבודת כפייה באוקראינה — וכמו כן, הורי אשתי: לוי יעקב־דב וגיזה לבית שוורץ.

להורי היתה חנות כל־בו בכפר באאבני מחוז סאלאז׳ בכפר הזה נולדתי כבנם היחיד. סבי מצד אמי, יצחק הנדלר, היה כבר תושב הכפר במאה הקודמת, הוא נשא לאשה את חנה לבית מנדל, תושבי באבני. המלחמה עברה עלי בסבלות עבודת הכפייה והשתחררתי שעה שהייתי חולה ושכבתי בבית־חולים. ב־1949 נשאתי לאשה את רבקה לוי מהעיר טארגומורש, שגם היא היתה ניצולת אושוויץ. עלינו ארצה ב־1950 ובמשך השנים 1952—1980 הייתי עובד של רשות הנמלים בחיפה, עד צאתי לפנסיה. בישראל נולדו לנו שתי הבנות: טובי ושלומית.

✶

פרלמוטר משה — בני ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:
אמי מרגלית, אחי יוסף־דוד, אחי צבי, אחותי שרה־רבקה ואחותי רחל־לאה, היו לקורבנות הגירוש לאושוויץ.

המשפחה התגוררה בשומלו, אבי המנוח, רבי הרצקה פרלמוטר, היה המשגיח של קהילת שומלו, הוא נפטר עוד בשנת תרפ״ג.

עליתי ארצה ב־1960 יחד עם אשתי ינטה לבית פרקש מקראסנה וכן עם שלושת ילדינו: יוסף, נפתלי וצירה. עד צאתי לפנסיה הייתי במשך 25 שנה מנהל מחסן הדואר בשדה התעופה בן־גוריון.

★

פולק דבורה נשואה שטאובר — בני ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:
אבי פולק משה, אמי רחל ואחי שלמה (16).

להורי היתה בודגה כשרה בעיר זאלאו ואבי ז״ל היה מפעילי החוגים הדתיים בתוך הקהילה, לפי זכרוני אף מילא את התפקיד של גבאי. הורי הגיעו לזאלאו ממחוז מארמארוש, אמי מן הצד הצ׳כי של הגבול, אך ילדיהם כבר נולדו בזאלאו. מלבדי עוד חיה אתי אחותי מלכה נשואה זילברמן, המתגוררת בבאר־שבע. היה לנו עוד אח, שהיגר אחרי המלחמה לארצות־הברית ושם הוא נפטר.

★

רמני־רוזנבליט אנדרי — אנגליה

בני משפחתי קורבנות השואה:
אבי אברהם־לזר רוזנבליט, אמי בלה לבית יודוביץ׳, אחותי קלרה נשואה גולדברגר ושני ילדיה, גיסי יוליוס גולדברגר שהוצא להורג כעריק מפלוגת עבודה, דודי מצד אמי, יודוביץ׳ פרץ ואשתו שיינדי לבית שטיגליץ, דודי שמואל־שמלקה יודוביץ׳ ואשתו אסתר־בלנקה וכן דודותי — פרידה וכן סידי נשואה פרידמן.

משפחתי מצד אמי התגוררה במשך דורות בכפר נאפראד, שם היו להם אחוזות, יחד עם זה היו ידועים באדיקותם במצוות, חלק ניכר מאדמות הכפר בחקלאות ובמרעה וביערות היו בבעלותם. גם אני נולדתי בנאפראד, אחר־כך עברה משפחתי לגור בז׳יבו שם היה אבי בשנים האחרונות מזכיר הקהילה. כאשר יצאה משפחתי לגירוש מז׳יבו, אני הייתי בפלוגה לעבודת כפייה. לפני המלחמה עבדתי בנגרות. ב־1957 עליתי ארצה, אני נשוי ויש לי שני בנים ושישה נכדים. כעת אני מנהל יחד עם בני בלידס, אנגליה, מפעל לייצור רהיטים.

★

רוזנברג אדית נשואה כץ — חיפה

בני משפחתי קורבנות השואה:
אבי רוזנברג ינו ואשתו (אמי החורגת) לינה לבית וייס.
אמי מרגיט בת מוזש־מרטון נפטרה עוד בשנת 1930.
משפחתי התגוררה בכפר אקוש במחוז סאלאז׳ משם יצאתי לגירוש בהיותי בת 15 וחצי. עלינו ארצה יחד עם בעלי בלה כץ ושני ילדינו ב־1963.

עד כמה שזכור לי, התגוררו עוד בכפר אקוש המשפחות היהודיות דלהלן (לפי שמות ראשי המשפחה): ליכטמן אימרה, ליברמן שמואל, גל פרנץ, ברגר בונדי, שטרן ארנולד, גרוס מוזש, ביהם פרנץ, לוינגר מיקלוש, שטרן מרטון, וייס מרקוס, וייס דז׳ה, השוחט וידר, מנדלבאום איגנאץ, רוזנברג מרטון, אונגר אדולף, פרנקל מיקלוש, פרנקל אנדור, משפחת שילד־קראוט, ליכטמן יוזף, ליכטמן יוליוס, פרץ פרנץ, פרידמן שאנדור, מרקוס בלה, נפתלי שאמו ונפתלי אימרה.

★

רוזנפלד נחה נשואה טמבור — בני ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:
אחי רוזנפלד מיכאל־מיהאי (40), אשתו רוזי לבית כהן וילדיהם, מהם זכורים לי: מלכה ואצ׳י; אחי מאיר־שמואל ואשתו — היו חשוכי ילדים —, אחי שלמה ואשתו איבויה וילדיהם, אחותי טילדה נשואה ליעקב רוט מהואדין; אהותי ליזה נשואה לרוזנפלד אנשל־אנטל שהתגוררו בביסטריצה.

אחי ומשפחותיהם יצאו לדפורטאציה מנאפראד במחוז סאלאז׳ ששם התגוררה משפחת הורי. בכפר הזה היה לאבינו, רבי דוד רוזנפלד, עסק כל־בו (הוא נפטר עוד לפני המלחמה) וכן חוות חקלאית; הוא היה הכתובת בכפר לכל איש עני שעבר בדרכים וכן לגובי הישיבות. גם סבי, רבי מיכאל רוזנפלד, התגורר בכפר נאפראד.

אחרי נישואי עברתי לגור בעיר טורדה שהיתה בחלק הרומני של טרנסילבניה בשנות ה־40 ואיתנו חיה אז גם אמי פאני לבית הרץ, שמוצאה היה מקהילת נאשפאלאו ממחוז סאלאז׳. עלינו ארצה עם ארבעת ילדינו ב־1950, אך בעלי אברהם־הרמן טמבור נפטר כעבור שלושה חודשים. שלוש בנותי מתגוררות עם משפחותיהן בארצות־הברית ואילו בני דוד הוא בעל בית־דפוס בבני ברק. אחי יוסף־לייב, שניצל ממחנה לעבודת כפייה, מתגורר עם אשתו ושני ילדיהם בקרית הרצוג, בני ברק.

★

רוזנר ישראל — ירושלים

בני משפחתי קורבנות השואה:
אשתי חנה־ינקה לבית קירשנר שהיתה בת 38 וילדתנו ז׳וז׳י בת 6, כמו־כן אהותי סרנה נשואה שטיין (28) וילדתה הקטנה קריינדל בת 4 — כולם מצאו את מותם באושוויץ.

משפחתי, רוזנר, התגוררה בשומלו במחוז סאלאז׳ עד 1938. אבי, רוזנר שלמה, אמי הרמינה לבית יאקאב, אחיותי אליס וסרנה וכן אחי ארנסט. הורי אמי אברהם יאקאב ושרה, היו תושבי הכפר וארשולץ, שם היתה להם חנות־מכולת ובית־מזיגה. אבי־סבי מצד אבי, דוד אברהם, ניהל חווה חקלאית על 300 אקרים ואילו אבי־סבי מצד אמי, אהרון יאקאב, היה מתושבי הכפר וארשולץ מזמנים קדומים וכאשר פרצה מגיפת החולירע ולא היה רופא בכפר, הוא שריפא את החולים. אבי, שלמה רוזנר, איש הלימוד והתורה, היה תלמידו של הרב ארנרייך משומלו.

רוט אלכסנדר — רחובות

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי פייבוש־פרנץ רוט (42), אמי גיזי־גיטל (40), וכן חברי —טרנר בובי, אשתו בלנקה וילדיהם — יוטקה וטומי.

היינו תושבי עיר המחוז זאלאו משם לקחו את הורי לאושוויץ. לפני המלחמה עסקתי בלימודים בתור סטודנט ואחרי שלקחו אותי כעובד־כפייה לאוקראינה, ערקתי ועברתי לצד הרוסי ושם הייתי בשבי במשך שנתיים. למדתי כלכלה ברומניה ועליתי ארצה בשנת 1969. הנני עוסק בהנהלת חשבונות. הנני אלמן ללא ילדים.

✶

רוט שמואל — בני ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי רוט יעקב (57), אמי שרה־סרן (45), אחותי חיה־אלקה־אליז (25) ובעלה בלה־ברי לוסטיג (27), ילדם הקטן ישעיהו (6) וכן אחי אמיל־אברהם (20).

נולדתי בכפר אלמש־ראקוש במחוז סאלאז׳ שם התגוררו הורי ומשפחתי. קרובי היו משני הצדדים בני המחוז סאלאז׳, אבי נולד בכפר קושאי, אמי לבית הולצר נולדה בכפר הוסומזו. הורי אבי, יוסף רוט ובלומה לבית מנצל, עבדו כחקלאים באחוזתם בכפר קושאי. הורי אמי, ישעיהו הולצר ובײלה לבית מנדל, החזיקו בבית־מזיגה בכפר פרצ׳ני, אחד מכפרי המחוז הידועים, עם אוכלוסיה יהודית אדוקה.

לפני שגוייסתי לעבודת כפייה הייתי תלמיד ישיבת טאשנאד. עברתי את דרך הייסורים של מחנות הרעב והמוות עד גינזקירכן ועד מאוטהוזן ושם שיחררוני האמריקאים.

אני עובד עכשיו כטבח בתמחוי של ישיבה.

✶

רוט שמעון־זולטאן — חיפה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי בלה לבית סמואל, אלמנת איגנאץ רוט, אחותי מרגיט־לאה ובעלה מרטון זולטאן וילדתם מאצו בת ה־6—7, אחותי תרז־רייזל ובעלה שאנדור שטרן ובנם יצחק גיורי, אחותי רוט לוטי־זלוטה ואחי רוט יונתן־בנימין (אנטי).

משפחתנו התגוררה בעיר המחוז זאלאו ואבינו, יצחק בן יהונתן־בנימין רוט, נפטר עוד בשנת 1932. ממשפחתי הקרובה נותרתי רק אני בחיים. עליתי ארצה עם אשתי סרן־שרה לבית כץ שמוצאה מהכפר סילאדי־סג ושתי בנותינו. אשר לי, נולדתי בכפר הורוואט־פטנה בנפת קראסנה שבמחוז סאלאז׳.

בהיותי עובד כפייה בקראסנה, יחידתי סופחה לגדוד תותחנים שחנתה בפולין, אח״כ החזירוני בתוך פלוגת עבודה של צוענים להונגריה כשאנו עושים את הדרך ברגל עד העיר שופרון שם חליתי בטיפוס הבהרות. הרוסים גאלו אותנו מעינותנו. לפני המלחמה עד שנות ה־40 כאשר ההונגרים תפסו את צפון־טרנסילבניה, עסקתי בהקלאות ובהפעלת מכונת דייש. פה בארץ עבדתי בסולל־בונה, עד שיצאתי לפנסיה. יש לנו שתי בנות: חוה ותרצה, החיות פה איתנו עם משפחותיהן.

שקד־שיקורה רוזי — פתח תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי סלומון קליין (64), אמי רגינה (42), אחיותי רחל, רבקה, שרה, אסתר, חוה, בלימה, חיה ויטה ובעליהן וילדיהן.

משפחתי התגוררה בכפר אודשטי (ואדאפאלווה) במחוז סאלאז׳, הורי עסקו בחקלאות והיתה להם גם חנות מכולת. הורי אבי היו בעלי איטליז ואילו משפחת אמי משפחת כץ מוצאה מהכפר אלשו־וארצה. ממשפחתי הקרובה חזרו מהדפורטאציה באושוויץ עוד שני אחים. אותי שילחו מאושוויץ לאסטוניה כדי לעבוד שם על מסילות הברזל. משם העבירו אותנו לדאנציג ומשם לשטוטהוף והשתחררתי שם ב־19 באפריל 1945. בעלי הוא ממוצא פולני והיה מתושבי גיטו ורשה במשך 5 שנים. עלינו ארצה ב־1963 מקהילת סילאדי־צ׳ה, אנו עוסקים כאן ביחד עם בעלי בסחר בצורכי מכולת. יש לנו שני ילדים וארבעה נכדים המתגוררים איתנו בארץ.

✶

שאלאמון יוליוס — חולון

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי שאלאמון יוסף (62), אמי החורגת גיזלה לבית רוזנברג (52), אחי אלכסנדר־שאנדור (35) והילד טומי בן אחותי מאריה וגיסי פוקס.

משפחת אבי היו מזמנים קדומים תושבי מחוז סאלאז׳ ואילו משפחות אמי היו תושבי מחוז סאטמאר. הורי עברו לגור בסילאדי־צ׳ה ב־1908 וגם אני נולדתי שם. אמי, רוזה־האני לבית קין (קאין) נפטרה עוד לפני מלחמת העולם השנייה, ואבי התחתן בשנית.

אחי אלכסנדר היה עובד עבודת כפייה בחזית הרוסית ומשם הוחזר לאוראדיא ושכב בבית־החולים הצבאי שם, משם שולח לדפורטאציה. את אבי ואשתו העבירו תחילה לגיטו בשומלו ומשם שולחו לאושוויץ. אחותי מאריקה ניצלה רק הודות לכך שכאשר יצאה מהקרון באושוויץ, אמר לה עציר ממוצא פולני, שהיה כנראה בעל נסיון, למסור את בנה הקטן לידי אשה אחרת. היא לא ידעה כמובן את משמעות הדבר הזה. עליתי ארצה בשנת 1973 עם אשתי ועם שני ילדינו.

✶

סמואל ארנו — חולון

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי סמואל לזר (68), אמי נטי (65), אחותי אירן נשואה לגמן (38) וילדיה לוצי (16) וליאה (8), אשתי סטפאניה (33) וילדתנו אילה (6).

הורי אבי היו תושבי בובוטה, שם עסק הסבא, סמואל זיגמונד, בניהול חווה חקלאית. הורי אמי היו תושבי הכפר הורוואט, שם עסק סבי, בנו רוט, במסחר. נולדתי בכפר ז׳אקפאלווא ואחר־כך עברתי לגור בשומלו ומשם לקראסנה ועבדתי כרוקח. מיד אחרי שנלקחתי לעבודת כפייה, הגעתי למאוטהוזן ושם השתחררתי ב־5 במאי 1945. עד שנת 1978 התגוררתי באוראדיא ומשם עליתי ארצה. הנני גימלאי, נשוי.

שרייבר פרץ — רמת גן

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי יצחק־יהודה (לאיוש) שרייבר, אמי ארנקה־גולדה לבית צ׳נגרי, אחי אברהם־שמואל (ארווין), אחי שמחה בונם (פאול), הורי אבי שלמה שרייבר ואשתו, סבתי מהידלמש, וכמו־כן הורי אשתי — יוסף זילברשטיין ואשתו, הוריו, דודיו ודודניו.

משפחת אשתי — זילברשטיין — היתה תושבת הכפר צ׳רשה שבמחוז סאלאז׳. בכפר הזה כמו בכפר השכן איפ ערך הצבא ההונגרי ב־1940 טבח בתושבים כשנרצחו כ־150 גברים רומנים ויהודים, ראשי משפחה, זקנים וצעירים. בין קורבנות הפוגרום הזה היו 4 ממשפחת זילברשטיין. יתר בני המשפחה שולחו בדפורטאציה ב־1944; אשתי לעתיד — חנה זילברשטיין, ניצלה אחרי שעברה יסורי גיהינום וחזרה יחד עם שתי אחיותיה המתגוררות, אחת בחיפה והשניה בעכו.

בית הורי ממשפחת שרייבר היה בשומלו ושם היתה להם חנות כל־בו. אבי־אמי, צ׳נגרי, היה סיטונאי משקאות בשומלו. תחנות סבלותי היו: אושוויץ, מאוטהוזן ואבנזה. השתחררתי רק במאי 1945 כששקלתי 32 קילו בלבד והייתי על סף המוות. ב־1948 נשאתי את אשתי וב־1960 זכינו לעלות ארצה. לנו שני בנים נשואים ושלושה נכדים. משפחתי היא צאצא ישיר של משפחת שרייבר־סופר המיוחסת, שאביה הקדום היה החתם־סופר. אבי היה תלמיד ישיבת פרשבורג.

✶

ד״ר זילברגר ארתור — נתניה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי זילברגר מיקלוש־משה (50), אמי ברטה לבית קרמר (45), אחי ארווין (20), אחותי נעמי (17), כמו כן דודי לאיוש־לייב זילברגר, אשתו הדסה־הודי לבית שרייבר וילדיהם, דודנו של אבי דוד זילברגר, אשתו ושלוש בנותיהם.

כיוון שהייתי מגוייס לעבודת כפיה, אין לי ידיעה ברורה על גורל סבי — איגנאץ קרמר, אביה של אמי. אבי היה שותף לפירמה לסחר בדגנים וליצוא פירות, ששלטה במסחר זה באיזור סילאדי־צ׳ה, נבחר כמה פעמים כראש הקהילה והיה גם נשיא המזרחי באזור, שהנהיג את התרומות לקרנות הציוניות בשעת קריאת התורה בבית הכנסת. ב־1933 התאכסן בביתנו ר׳ ש. ז. שרגאי, שהיה חבר הנהלת הסוכנות היהודית וראש מחלקת עלייה — ואז הוא היה בסיור מטעם המרכז העולמי של המזרחי בירושלים.

עליתי ארצה עם אשתי אדית לבית שליין ב־1976 ואני עובד כרופא בנתניה.

✶

ד״ר זילברשטיין אלכסנדר — בני ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי זילברשטיין רפאל, אמי שרלוטה לבית פרקש, סבתי מצד אמי רוזה פרקש, ואחותי קורנליה.

אבי היה סוחר סיטונאי בנאשפאלאו, הוא עסק גם בייצור כוהל ובסחר עצים. סבתי מצד אבי, אנה שטיינר נשואה זילברשטיין היתה ילידת נאשפאלאו וסבי זילברשטיין התגורר שם מ־1890.

הייתי תלמיד הגימנסיה היהודית באוראדיא, סיימתי את לימודי הרפואה באוניברסיטת טארגומורש והתחלתי בעבודת הרפואה באוראדיא. התחנה הראשונה בדרך הייסורים שלי היתה אושוויץ, משם לקחו את רובו הגדול של הגברים מנאשפאלאו למקום שנקרא וולקסברג לעבודות ביוב ותיעול ושם ניספו רובם. עם אלה שנותרו בחיים, הועברנו לדורנהאו שהיה מחנה של רעב. סך־הכל זכינו רק שניים מנאשפאלאו להשתחרר, השני היה שמילו וייס, רק שנינו נשארנו בחיים. עליתי ארצה עם אשתי קלרה לבית שטיין ועם שני בנינו, רפאל ועדי, בשנת 1970. אחותי — ויאוריקה חיה באוסטרליה. הנני עובד כרופא בבני ברק.

✶

זילברשטיין קרול — סנטיאגו דה צ׳ילה

בני משפחתי קורבנות השואה:

הורי זילברשטיין מור ואמי לוצי לבית קרל ואחי אנדריש בן ה־11.

נולדתי בנאשפאלאו, שם התגוררה משפחתי תחילה ואחר־כך עברה לגור בשומלו. הורי אבי גרו באוראדיא ואילו הורי אמי, קרל איז׳אק ורוזה, היו בעלי טחנות קמח. אבי, שנולד בכפר צ׳ורנאהאזה, היה פקיד בפירמה לרוש־ודארוואש, לעבוד עצים בנאשפאלאו. הייתי בין אלה שיצאו לדפורטאציה, השתחררתי בבוכנוואלד במחנה של אסירים פוליטיים. לפני הדפורטאציה הייתי תלמיד גימנסיה וכיום אני עוסק בייצור ובמסחר בשוקולד בצ׳ילה. אשתי איבויה לבית מרקוביץ׳ גם היא ילידת שומלו ממחוז סאלאז׳.

✶

שמעון משה־יצחק — ירושלים

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי שמעון שלמה (40), אחי שמעון מנחם, אביו של גיסי יאקאב אלברט, אמו וכן אחותו מגדה.

נולדתי בכפר סאלאז׳־פיר לשם באו לגור אבי שלמה ואמי שפרינצה לבית כ״ץ עוד ב־1920. מוצאם היה ממחוז מארמורוש. עד 1944 הייתי תלמיד הישיבות בטאשנאד ובסאטמאר. עליתי ארצה ב־1962 מרומניה ואני כעת מנהל משק במסגרת הסוכנות היהודית. גם אחותי אילנה, נשואה לאלברט יאקאב, ניצלה ועלתה עם משפחתה והם חיים ברחובות.

בסאלאז׳־פיר התגוררו עוד המשפחות היהודיות דלהלן:

דודי מילר שלמה יעקב ואשתו ושמונת ילדיהם, שמכולם נותר בחיים רק בנם פנחס; קרול וייס, חקלאי; בני משפחת אנגל בעלי טחנת קמח; בני משפחת צייגר שעסקו בחקלאות; שטרנטל ינו, סוחר; גולדברגר, שוחט; שיק, דיין; משפחת כץ, שעסקה בזיקוק משקאות; משפחת בידרמן, בית מזיגה; יאקאב בני ומשפחתו, סוחרים; וייס יעקב ומשפחתו, בעלי כרמים וסוחרים; פריד יוסף ומשפחתו — בית־מזיגה; אנגל שמו ומשפחתו סוחרים; גנוט ומשפחתו שניהלו את המקוה

והיו שמשי בית־הכנסת; וייס פרקש ומשפחתו — הובלת משאות; משפחת יאקאב — אטליז; וייס יוסף ומשפחתו — בית־מזיגה; — ואחרים, בערך כ־30 משפחה. יוסף פריד, שלמה שמעון וראש משפחת אנגל, היו ידועים כתלמידי חכמים ונתנו את הטון בענייני רוח בקהילת פיר.

✶

שטרן פירושקה נשואה פרוינד — חיפה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי שטרן מרטון־מרדכי, אשתו של אבי מנישואיו השניים — אילו לבית בלאו וכן אחי רודיקה.

גרנו בכפר פושה במחוז סאלאז׳, שם נולדתי ושם חייתי עד הדפורטאציה. אבי עסק בפושה ובכפר אריניש בחקלאות ובייצור כוהל. הורי נפרדו ואמי, רוזה שטרן לבית גולדשטיין, עלתה ארצה והיא נפטרה בחיפה. עליתי ארצה עם בעלי מנישואי השניים אינג׳ינר יוליוס פרוינד, שנפטר כאן בארץ. שני אחי, בלה־אדלברט וטיבריוס־פרץ, מתו בגיל 20 ברומניה.

✶

שטרן משה — בני ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי פייגה לבית ברקוביץ׳ (73), אשתי הרמינה (39), בני אברהם־יוסף (16), בתי רחל (14), בני הקטן יעקב (9), אחי שלמה (46) עם ארבעת ילדיו ואחי מרדכי.

נולדתי בנאשפאלאו, משפחתי התגוררה אחר־כך עד הדפורטאציה בשומלו. הורי אמי, ברקוביץ׳ אריה־לייב (לורינץ) ודבורה לבית פולק התגוררו בהודוד, שם היתה להם מסעדה. הייתי בפלוגת עבודה מספר 110 שממרץ עד אוקטובר 1944 הועסקה בטרנסילבניה. אחר־כך העבירו אותנו במסע מייגע למערב־הונגריה ומשם למאוטהוזן ואחר־כך לגינזקירכן ואחרי סבל ועינויים לא יתוארו השתחררנו ב־4 במאי 1945 הודות לצבא האמריקאי. ניצלו עוד שני אחי, אחד מהם לאיוש תושב בני ברק. אבי, רבי חיים־יהודה, שכבר לא היה בין החיים בשעת הגירוש, התגורר בנאשפאלאו מ־1890 ואילך, שם הוא היה סנדלר. גם אני עסקתי בסנדלרות. היו להם תשעה ילדים, שתי אחיות, פרידה וגיזי, היגרו לארה״ב עוד בשנת 1923. הייתי מיוזמי בית הכנסת לבעלי מלאכה בשם „פועלי צדק״ בשומלו יחד עם ברנארד ברוד ועם בנו כהן והייתי בהנהלת בית הכנסת עד הרס הקהילה ב־1944. הרב שלנו היה משה ארנרייך, בנו של רב הקהילה בשומלו.

✶

שדה־פלדמן בלה — רחובות

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי פלדמן איגנאץ, אמי אנה לבית גולדפארב, אחותי לילי (14), אחי שאני (13), אחותי מגדה (7), אחותי פרומה (3), הורי־אמי גולדפארב אדה וסרין, דודתי הלן שהתגוררה בז׳יבו ונספתה עם ילדה הקטן, דודתי יולן ודודתי מירי (בעלה שאמר ביהם היה עובד כפייה בשעת הדפורטאציה), וכמו כן דודי מצד אמי, גולדפארב שאני, שמצא את מותו באוקראינה; ולבסוף, דודי גולדפארב לאיוש שנפטר בישראל.

להורי היה בית־מזיגה וגם חנות בהודוד־נאדושד שם גם אני נולדתי. התגוררה פה עוד משפחה יהודית, ראש המשפחה שמו היה — ברנארד קליין. אחר־כך הם עברו לגור בכפר גרצ׳ן, גם הכפר הזה במחוז סאלאז׳. מהמשפחה הזאת חיים בישראל, קליין בלה, בגבעת־נשר ובילה קליין בקרית־חיים. הכפר נאדושד הוא במרחק שני קילומטר מהודוד. להורי אמי, גולדפארב היו בית־מלאכה לפחחות וגם איטליז, מזה פירנסו וגידלו שמונה ילדים, חמש בנות (איצה, הלן, יולן, מירי, ואנה — האחרונה אמי) ושלושה בנים (שאני, לאיוש ומשה). דודי, משה גולדפארב ומשפחתו, מתגוררים בחולון היום. למדתי בבית הספר היסודי בהודוד יחד עם בן כפרי, קליין בלה, בחגים הלכנו להתפלל בבית־הכנסת בהודוד. דבר בלתי נשכח עבורי הוא שולחן החג בבית הורי־אמי.

מהסביבה הזאת אני נזכרת עוד בזוג קליין מיקשה ואשתו מהכפר ביקאצה וכן בבני משפחת ברקוביץ׳ מהכפר סר שראש המשפחה נפטר באשקלון, ובתו אילונקה גרה באשקלון. עוד אזכיר את ינה גולדפארב, שהיתה לו חנות לטקסטילים בהודוד וכן את דודתי, נשואה מרקוביץ׳, שהיה לה בית־מרזח בכפר. משם עוד עלו ארצה קרמר חיים ואשתו אולגה לבית ביהם, שהם תושבי שדה־אילן (סג׳רה), וכן זולטאן ביהם והלן בלאו — זו האחרונה מתגוררת עם משפחתה בכפר גדעון.

✶

סאלאווץ בלנקה — ישראל

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי סאלאווץ האני לבית וייס (בתו של שרגא פייבל וייס) ואחי סאלאווץ מנחם מאנו. משפחתי התגוררה בכפר מניו במחוז סאלאז׳ ששם נפטר אבי, צבי בן־מנחם סאלאווץ (פרנץ) עוד ב־1918. עברתי את כל סיבלות המחנות והצלחתי להגיע ארצה ב־1951.

מהאיזור אני מוצאת לנחוץ להזכיר את המשפחות הבאות: משפחת קליין, מרטון־מורדכי בן פייבל הרש מהכפר ללה, אשתו אילונה לבית פרקש וכמו כן, בנות משפחת ברקוביץ׳, שרה לבית קליין וכן רבקה קליין בתו של פייבל־הירש הנ״ל. להלן גם משפחת איז׳אק מהכפר קוושד: הרש איז׳אק ואשתו שרה וחמשת ילדיהם ומשפחת וייס מהעיר דז׳ שמוצאם ממחוז סאלאז׳ — האב וייס הרמן־הרש, האם רחל ובנותיהם: בלומה וייס נשואה טסלר עם שני בניה ובתה וכן דבורה וייס נשואה בלום, עם שני בניה.

✶

סקלי בורישקה נשואה אריה — חיפה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי סקלי אבא ואמי רגינה לבית יודוביץ׳.

אבי היה עד 1940, עד שההונגרים השתלטו על טרנסילבניה הצפונית, נוטריון ממשלתי של מחוז סאלאז׳ בבירת המחוז זאלאו. הוא היה שומר שבת, אך העריכוהו עד כדי כך שהוא המשיך בתפקידו עד חילופי השלטון. בו בזמן הוא היה גם ציוני ידוע שבברכתו עלו ארצה שלושה מילדיו עוד בשנים 1934—1933. בנו משה (מיטיו) היה ממייסדי קיבוץ

דן של השומר־הצעיר ובנו יהושע (בלה) היה ממייסדי קיבוץ עברון של השומר־הצעיר והם נקברו בבתי העלמין של שני קיבוצים אלה. גם אני, הבת בורישקה, השתתפה בתנועה הקיבוצית בשנות ה־30, בעלותי ארצה. אמי היתה ממשפחת יודוביץ׳ מהכפר נאפראד, משפחה שקרובי מסרו עליה דו״ח מפורט בספר זה. בעלי המנוח היה ראש לשכת העיתונות בחיפה ואחר־כך בתל־אביב.

עוד לפני המלחמה שלחנו יחד עם אחי רשיונות עליה מנדטוריים להורינו, אך הם דחו את השימוש בהם ואמרו שאת רשיונות העליה צריך לתת לצעירים ולא לזקנים. לצערי, הורי נפלו קורבן לאידיאלים אלה והלכו לאושוויץ. בטרנסיל־בניה עוד נשארו בחיים אחותי שהיתה לוחמת פרטיזנית וכן אחי בלה. מלבדי חיה עוד בישראל דודנית — יוצי פרישמן נשואה הרן, חברת קיבוץ דליה, שאמה אילונקה יודוביץ׳, היתה אחות אמי שהתגוררה בקלוז׳. גם יוצי עלתה ארצה בשנות ה־30 ובעלה הוא משורר עברי ידוע.

✶

וברמן צבי — בני ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי וברמן רוזה (62) ואח למחצה שוורץ דז׳ו (38) שהיה בנה של אמי מנישואיה הראשונים.

משפחתי התגוררה בשומלו, אבי נעלם ב־1922 ולא נודעו עקבותיו. הורי אמי, מוזש מרטון ופסי, שגרו בשומלו, היו לפני כן חקלאים בכפר פורו. המשפחה התגוררה במחוז סאלאז׳ מ־1860 ואילך. לפני המלחמה למדתי בישיבה, בתור עובד עבודת כפייה הגעתי לפולין ובמקרה אחד כשהעמדתי פנים של חולה, ערקתי מיחידתי והסתתרתי עד אוקטובר 1944, כשבאה הגאולה. אחי מצד אמי, שוורץ אנדור, נשאר בחיים הודות לזהות שאולה לא־יהודית, הוא חזר לשומלו ב־1946 ועלה ארצה ב־1985 מסאטמאר עם אשתו. אני עליתי ב־1964 ועובד בתור דוור בבני ברק. נשוי, לנו שלוש בנות ושמונה נכדים, כולם תושבי ישראל.

✶

וקסלר איבי נשואה פויירוורקר — ניו־יורק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי וקסלר דב־ברנאט, אמי נינה לבית לרמן, אחותי אסתר נשואה וולברג, אחותי גיזי נשואה שוורץ, אחיותי — וקסלר אלזה וארנקה וכן גיסי, וולברג איזידור ושוורץ שאול.

משפחתי על שני אגפיה התגוררה בז׳יבו. גם הווקסלרים וגם הלרמנים היו בני המחוז מדורות. מהגיטו בשומלו־צ׳הי גירשום לאושוויץ ב־3 במאי 1944, בתוכם גם את דודי אדולף לרמן ואת אשתו פפי. סבי מצד אמי, אליהו לרמן ואשתו, סבתי שרה, חיו את חייהם עד מותם באחד מכפרי סאלאז׳.

אני מתגוררת עם בעלי ושני בני בניו־יורק, וכאן מתגוררת אחותי מגדה ושתי בנותיה. בהרצליה ישראל, מתגוררת אחותי עם בעלה — פרץ פרנץ.

✶

וייס אדוארד־חיים — ירושלים

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי וייס שמואל (59), אמי גיזלה לבית ארנפלד (56), אחי אלבין (23), אחי אויגן (21), אחי מאוריציו (19), אחי ארתור (14), אחי ארנסט (12), אחותי ואלריה (22), אחותי אולגה (20), אחותי ליויה (15) ואחותי ארנה (10).

התגוררנו עם משפחתי בשומלו, הורי ותשעה אחים ואחיות. את אבי הכירו בכינוי „איש הבטון״, כי הוא יצר את צנורות הבטון בשביל רשת המים. הדורות הקודמים של משפחתי התגוררו בכפר באטארץ׳ במחוז סאטמאר. בהיותי בן 15 ב־1943, למדתי בישיבת שולטוואדקרט בקרבת בודפשט, בעוד אחי הבכור, אלבין, למד בישיבת טאשנאד במשך 6 שנים. הוא היה ביחידה לעבודת כפייה לפני ששילחו אותו לאושוויץ. גירושנו לאושוויץ היה בטראנספורט האחרון; אותי העבירו לאבנזה ובמחנה הזה עברתי סיבלות קשים במשך כמה חודשים, כאן הפרידו אותי מעל אחי והעבירו אותי למאוטהוזן שם נשארתי עוד שבעה חודשים. לבסוף השתחררתי במחנה גינזקירכן בהיותי חולה מאוד. העבירו אותי לבית־החולים לחולי שחפת בעיר לינץ ואחר־כך הסיעו אותי דרך יוגוסלביה לטימישורה שם שכבתי בבית חולים כמעט במשך שלוש שנים.

לבית־חולים זה הגעתי כשאין בכוחי לעמוד על רגלי. עם שיחרורי מבית־החולים לקחה אותי אשה זקנה שאיבדה את בנה בן ה־18, תחת חסותה. היא פירנסה אותי במשך שנתיים עד שהקציבו לי קיצבת נכה. את הכסף הזה נתתי למיטיבי. המשפחה הזאת עלתה ארצה ב־1951 ואילו אני נשארתי ועבדתי בחנות לצילומים עד 1961, שנה בה גם אני עליתי ארצה עם אשתי, בני ובתי הקטנים. עתה אני גימלאי נכה אחרי שעברתי ניתוח בעמוד השידרה. יש לי שישה נכדים, ממשפחת בית הורי נשארתי רק אני בחיים.

✶

וייס איגנאץ — בני־ברק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אחי מרדכי־מרטון, אחותי רחל־רגינה, אחותי דינה־לאה־קרולה, אחותי בריינדל־בלנקה, ואחותי ברכה שיינדל (בוקי).

משפחתי התגוררה בכפר באסשט, גם אני נולדתי שם, אבי — יחיאל־הרמן וייס, היה בעל הווה חקלאית והוא היה גם ראש הקהילה ומילא תפקיד חשוב בחיי הציבור באיזור. היה מפורסם בטוב לבו ובידו הפתוחה למטרות סוציאליות. שם אמי היה הלן לבית מרקוביץ׳. הייתי ביחידה לעבודת כפייה בעיר ההונגרית מישקולץ. מקרב אחי נותר עוד בחיים אחי מאיר מיקשה, שנפל בשבי הרוסי.

עליתי ארצה ב־1964, יש לנו בן ובת וארבעה נכדים.

✶

וייס ישראל — תל־אביב

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי וייס שלמה בן אהרון־יהודה (50), אמי גולדה בת ישראל (50), הורי אשתי, סמואל אלכסנדר ואטוש, סבתי וייס

חיה גנגדל (נטי), דודי שטרן שמואל ואשתו אמה ובנם קרול מהכפר מניו.

סבתי מצד אמי, שטרן מלכה־מונצי לבית בריל התגוררה בשומלו ושם היא גם נפטרה. משפחתה היתה מהמשפחות הותיקות בשומלו. סבי מצד אבי, וייס ארנולד, היה בעל מחסן לעצי בניין בשומלו והוא התגורר יחד עם סבתי נטי בעיר הזאת מראשית המאה ה־20. אשתי, סמואל סרן, הצליחה לחזור מהדפורטאציה ומתה כאן בישראל. לפני שנת השואה 1944 הייתי סטודנט, פה בישראל עבדתי בבנקאות ועתה אני גימלאי. אנו גרים בישראל מאז 1961, אחרי עלייתנו מאוראדיא. יש לי בת ושני נכדים תושבי ישראל.

✶

וידר יהודית נשואה פרקש — נהריה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי וידר שמעון ואחי חיים בן ה־7; דודי — וידר מנדל־דוב ובתו מרים (16) ושני בניו הקטנים, לוי ויהודה; דודי מצד אמי, בלאו שאנדור, אשתו אסתר ושבעת בניהם — הנריק, שמעון, בומי, זולי, משה, מתי ויוסי.

אבי, וידר שמעון, בא כצעיר ממחוז מארמורוש והתיישב בשומלו ועסק בחייטות. אמי פאני לבית מארמורשטיין היתה ילידת המחוז סאלאז׳, היא מתה כשהיתה בת 34 בלבד והותירה אחריה ארבעה יתומים, מהם שלושה נשארו בחיים אחרי השואה ועלו ארצה: וידר זולטאן, עובד בבית־חולים באשקלון, כותבת שורות אלה וידר יהודית נשואה פרקש, עובדת ההסתדרות בנהריה, בעלה עובד צה״ל; אחותי מינצי, אלמנתו של משה וידר. הילד הרביעי של אמי היה חיים שמצא את מותו באושוויץ.

אבי וידר שמעון היה ממייסדי בית הכנסת „פועלי צדק״ בשומלו ומילא בו גם את תפקיד הש״צ.

✶

וייס־קלר נעמי — בת־ים

בני משפחתי קורבנות השואה:

אביו של בעלי המנוח לאסלו — ד״ר קלר ארנו ואשתו, אמו החורגת של בעלי וכן אחיו של בעלי, קלר פטר — שהיו קורבנות הדפורטאציה. בעלי, קלר זאב־לאסלו נפטר בישראל ב־1988. אמו נפטרה עוד לפני תקופת השואה. ד״ר קלר ארנו היה רופא מבוקש בסילאדי־צ׳ה והסביבה. כן אני מונה בין קורבנות משפחתי את אבי וייס שמואל (51), את אמי אטלקה לבית הורוואט (43), את אחותי דוריקה (12), אחי מיקלוש (3), סבי וייס אהרון, סבתי רגינה וכן סבי מצד אמי אוזיאס הורוואט (75). כולם היו למאכולת האש באושוויץ.

אבי וייס שמואל וכן סבי עסקו בחקלאות בכפר קקיש בנפת ז׳יבו. יחד עמי חזרו מן הגירוש: אחותי אולגה נשואה האוואש (בקרית ביאליק) ואחי ינו וייס (אף הוא בקרית ביאליק) וזולטאן וייס, המתגורר בקיו־גארדנס — ניו־יורק. אותי ואת אחותי אולגה שילח מנגלה לצד ימין — לצד החיים.

סבי אהרון וייס היה ראש הציבור היהודי בקקיש ובביתו היה אף בית התפילה ליהודי המקום. מיהודי קקיש אני נזכרת עוד בראשי המשפחה הבאים: גולדשטיין לאיוש, משפחת לוסטיג, משפחת נוימן, ד״ר קורדנר גרשון — רופא ומשפחת טרק.

✶

וייס ראובן־רודולף — פתח תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי שלום־סלומון וייס, אמי סרן־חיה־שרה, אשתי מנישואי הראשונים קלרה־גולדה, גיסתי, אשת־אחי רוזי־שרה, דודי יוסף וייס ואשתו ושני ילדיו, דודי אדולף ספ, אשתו ושני ילדיהם, בן משפחתי — וייס הרצקה ואשתו וששת ילדיהם מתוך שבעה, בן משפחתי בלאו שאנדור ואשתו ושבעת ילדיהם, בן משפחתי יורוביץ׳ ואשתו ושני ילדיהם, מאיר ואנדור, בן משפחתי פריד מיהאי, אשתו ושני בניו, בלה ושאמו, וכמו־כן קרובי, מנדל חנוך.

נולדתי בשומלו, גם אבי נולד שם והיה לנו מפעל לעיבודי נחושת. את אבי כינו בשם „מלך הנחושת״ כי היה אמן של המקצוע הזה. אמי נולדה בעיר קאריי־קראלי. יחד אתי חזר מפלוגה לעבודת כפייה גם אחי וייס משה־אפרים (מיקלוש). עליתי ארצה בשנת 1960, יחד עם משפחתי שגדלה מאז והיא מונה היום 11 נפשות — שתי בנותינו ובעליהם וחמישה נכדינו.

הערת העורך: וייס ראובן־רודולף הוא חבר ועדת העריכה של ספר־זיכרון זה והוא המארגן מדי שנה את ימי הזיכרון לקדושי יהודי סאלאז׳.

✶

וייס שרה נשואה מילר — רעננה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי וייס יעקב, אמי ג׳וזפין־ציפורה לבית לאובר, אחי איז׳אק ואשתו גיזלה לבית דוכס, וילדיהם, מירה, פרל, ומנדל; אחותי לאה ובעלה הרשי דוכס, אחי ליאו ואשתו רוזי לבית וייס וילדיהם, הרשי ומדי; אחותי פאני ובעלה וייס ליאופולד וילדתם שושנה בת־ציון, אחותי אסתר, בעלה וייס מוריץ וילדיהם, עזרי ויהודית; אחותי פירושקה ובעלה, אהרון פרקש וילדיהם, חיים ווילי.

אבי וייס יעקב היה בעל סמיכות לרבנות ולמדן ידוע בקהילת ז׳יבו, למד לבד הרבה וגם עם אחרים. בו בזמן הוא היה גם במרכז הפעילות הציונית בעיר ובסביבה. הודות לכך, אני וגם אחי יוסף, עלינו ארצה כחלוצים עוד לפני מלחמת העולם השנייה. דודי, דוב־בריש וייס, היה המנכ״ל הראשון של משרד הדתות בישראל. מעשרת הילדים שנפלו קורבן לאכזריות הנאצית — כפי שמניתים לעיל, יצאו לגירוש שישה מהם מז׳יבו, לדרך הייסורים והמוות יחד עם הורינו.

אחותי פאני, ובתה־ילדתה הקטנה שושי, הוסתרו על־ידי הכומר הרומני בכפר מונצ׳ל, אבל גיסי עונה במידה כזאת על־ידי חיות הטרף ההונגריים, עד־כי הודה היכן הם מסתתרים. הכומר ניסה לדבר על לב אחותי שתתכחש לקיומה של הילדה ותשאיר אותה אצלו, אך אחותי לקחה את הילדה איתה, כי לא שיערה מה הגורל המצפה לילדה ואף לה עצמה.

✶

וולברג יעקב (נוסי) — ניו־יורק

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי וולברג איזידור, אמי אסתר לבית וקסלר, סבתי וולברג דבורה, סבי מצד אמי — וקסלר דב־ברנאט וסבתי גינה וקסלר לבית לרמן.

משפחתי התגוררה במחוז סאלאז' מדורי דורות ומשני האגפים עסקו במסחר בקהילת ז'יבו ובקהילת אולמני (שילמד) והם חיו את חייהם לפי הכלל של טוב תורה עם דרך־ארץ, היו תלמידי חכמים שהרוויחו את לחמם ביושר ובעמל.

אני עצמי הייתי עובד עבודת־כפייה בימי המלחמה ובתור שכזה עברתי את הקשיים וניצלתי. אחי שמואל, שנפטר ב־1972 ותיבדל לחיים, אחותי בת־שבע, החיה בניו־יורק נשואה למרטין ברגר — השתחררו על אדמת גרמניה. עבודתי כאן היא במקצוע הליתוגרפיה. עם אשתי יהודית לבית לנדאו יש לנו שלוש בנות נשואות.

✶

וולברג יהושע — ירושלים

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי אברהם־זאב וולברג (47), אמי בלומה לבית דוכס (42), אחי עמנואל־מנחם (19), ואחיותיי חיה (9) ולאה (8), וכמו כן, סבתי דבורה וולברג לבית זאובר (77) ; כמו־כן דודתי אחות אבי, אטל־ייטל (40), בעלה ויזל פנחס (40), וילדיהם יהושוע־בירך, (12), אשר־זליג (10), אלישבע (6) ודוד (5).

הורי אבי התגוררו בכפר אולמני (שילמד) במקום בו נשפכים מימי הסילאדי לתוך מימי הנהר סאמוש. היתה להם שם חנות כל־בו וכן חווה חקלאית קטנה. סבי רבי שמואל־בירך וולברג שנפטר עוד לפני מלחמת העולם השנייה, היה למדן מפורסם וביתו היה בית ועד לחכמים, כל לומדי הסביבה התקבצו אצלו. לאבי היה במשך 13 שנה עד 1938 בית־חרושת לספירט, בסביבות הכפר ארינייש. אחר־כך התגוררנו שנתיים בסילאדי־צ'ה ולבסוף, עד שנת הדפורטאציה 1944, גרנו בכפר מיריש מעבר לנהר. מבית אבי איש לא חזר מלבדי מן הגירוש. עליתי ארצה יחד עם אשתי משוויץ ב־1950, יש לנו שני ילדים, אני עובד של ההנהלה הציונית.

✶

זוסמן ארנר־חיים — ירושלים

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי אהרון זוסמן (56), אמי פאני (52), אחי זולטאן (17), אחי פאול (12), כולם נלקחו לאושוויץ בטרנספורט השלישי מהגיטו של שומלו־צ'הי.

משפחתי התגוררה בכפר בוגדאנד בנפת צ'ה של מחוז סאלאז'. אני עצמי הייתי בפלוגת העבודה וכאשר היינו בנסיגה בדצמבר 1944, ערקנו יחד עם מפקד הפלוגה ועוד 28 מאיתנו והסתתרנו ביערות בסביבות שארושפטק עד שהגיעו היחידות הרוסיות והרומניות ששיחררו אותנו. מהגירוש חזרה עוד אחותי שרה, אלמנת ברקוביץ', החיה באשקלון, בעוד אחי יהודה עלה ארצה כחלוץ עוד בשנת 1935.

✶

זוסמן שרה נשואה ברקוביץ' — אשקלון

אחי זוסמן ארנר־חיים דיווח כנ"ל על גורל משפחת זוסמן מבוגדאנד, מימי השואה. בשובי מהדפורטאציה נישאתי ליוסף־ישראל (שאנדור) ברקוביץ' מהכפר סר במחוז סאלאז', כפר שבו היתה למשפחתו לפני המלחמה טחנת קמח וחווה חקלאית.

עלינו ארצה ב־1951 וגרנו במושב גיאה, אך מ־1967 עברנו לגור באשקלון. בעלי נפטר ב־1985. בני בנימין מתגורר עם אשתו ושלושת בניו ברחובות, בני יעקב שנולד כבר בישראל ב־1985, אף הוא תושב הארץ.

סבי מצד אמי, רבי זכריה ליבוביץ', שהיה שוחט ומוהל בקהילת סופור, היה תלמיד חכם ידוע ולפי הרישומים שהוא ערך, הוא הכניס 400 ילדים זכרים לבריתו של אברהם אבינו ע"ה.

✶

גולדברגר אמיל, מהנדס — חיפה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי יולאן גולדברגר לבית ליברמן ואחותי שאריקה.

משפחתי התגוררה בסילאדי־צ'ה משנות ה־20 ואילך ולאבי, אברהם־אדולף גולדברגר היתה בעלות על בית המלון המקומי „צנטראל" והיה איש אהוב על הבריות בקרב הקהילה היהודית והלא־יהודית. הורי משני הצדדים באו ממשפחות ותיקות במחוז סאלאז', „שורשיהם" היו בסביבת שומלו. אבי היה טייס במלחמת העולם הראשונה ובתור שכזה היה בחזית הרוסית וכשנפל מטוסו — נפל בשבי הרוסי. אחרי שעלה ארצה עם אשתו השנייה, גם כאן הטיסה היא שמשכה אותו והוא עבד באחד מבסיסי חיל האויר כאיש מקצוע עד צאתו לגימלאות. כהוקרה עבור עבודתו איפשרו לו לבסוף להוכיח את יכולתו כטייס על מטוס קטן. הוא נפטר בישראל בשנות ה־70. אני עבדתי כמהנדס בניין בחברת „סולל בונה" ולאחרונה יצאתי לגימלאות. אשתי, יהודית, היא רופאה.

✶

גרו־שושני דוצי — קרית טבעון

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי גרו זולטן, אמי גיזלה (גיזי), אחי אוטו, אחי ארווין (אצ'י) ואחותי אווי (ססי).

ממשפחתי הקרובה נשארתי רק אני בחיים. מוצא משפחתי היה בעצם מקלוז', אך בראשית שנות ה־30 עברנו לגור בזאלאו בירת מחוז סאלאז', בה פתח אבי בית־מסחר לטקסטילים. את אחי אוטו, שהיה מבוגר ממני, לקחו בראשית שנות ה־40 לפלוגה לעבודת כפייה, הוא נשלח לשדות המוקשים של אוקראינה, שם מצא את מותו. אחי ארווין היה עובד־כפייה בבודפשט הבירה, שם הוא נרצח על־ידי הנאצים ההונגריים על שפת הדנובה. עם הורי ואחותי נשלחנו מהגיטו של שומלו־צ'הי לאושוויץ בטראנספורט הראשון, וכפי שנודע לי אחר־כך, הורי שולחו מיד שמאלה, למוות בתאי הגאזים. אחרי שהייה של כמה ימים באושוויץ נשלחנו יחד עם אחותי אווי לריגה, אחר־כך לשטוטהוף ואחרי התחנות נוספות הגענו לגוטאוטו וכתוצאה מהסבל הרב שאחותי בת ה־15 עברה, היא נפטרה ב־24 בדצמבר 1944 כתוצאה מחולשה כללית. בינואר שיחררוני הרוסים ולקחוני יחד עם רבות מאחיותי לסבל למקום שנקרא טאמלוב ושם טיפלו בנו בצורה אנושית. בנובמבר 1945 הזרתי לקלוז' והיפ־תי את משפחתי שלא ראיתיה עוד לעולם.

אחרי נישואי הגעתי באוניה „פאן יורק" תחילה לקפריסין ואחר־כך הביתה לישראל יחד עם בעלי ובתי הקטנה אוויקה. עתה יש לנו שלוש בנות, שישה נכדים. וזהו כל הסיפור.

★

בטי מאיר — קרית אונו

בני משפחתי קורבנות השואה:

אחותי יאקאב מרגיט (פיצי) נשואה לשאנדור פרידמן, דודי מצד אמי גליק מוריץ ואשתו, דודי גליק שאמו ומשפחתו, דודתי גליק לואיזה נשואה יודוביץ', דודי גליק זולטאן ודודי ד"ר גליק מניהרט ומשפחתו; ומצד אבי: דודי יאקאב לאסלו, נוטריון ממשלתי ואשתו; דודי יאקאב הרמן ואשתו, דודי יאקאב איגנאץ ואשתו וילדיהם מהכפר קד ודודתי יאקאב גיזי נשואה שטרן ומשפחתם מהכפר פושה, וכן יאקאב מאריקה נשואה פרידמן מהכפר נוציג ומשפחתה; פרידמן ז'יגה ומשפחתו מהכפר נוציג וכן פרידמן שאנדור, שהתאבד יום לפני הגירוש לאושוויץ; וכמו כן, פרידמן דז'ה, סרנה, רוז'י ובלה, שכולם היו לקורבנות אושוויץ יחד עם משפחותיהם, כך גם גיסתי אשת אחי זולי וילדה הקטן פריקה.

הורי, יאקאב פרנץ ורוזה לבית גליק, מתו עוד לפני הדפורטאציה. שניהם היו ממשפחות ותיקות במחוז ובסילאדי־צ'ה היו ידועים כסוחרים הגונים וישרים — היתה להם חנות כל־בו למכולת ולאביזרי ברזל וכן מפעל לייצור חומץ.

אחי יאקאב יוסף היה תושב בוקרשט, הוא היגר לארגנטינה ב־1948 ושם הוא נפטר. אחי זולטאן היה עובד כפייה באוקראינה ואחרי המלחמה הוא התגורר בעיר מונקאץ' שהיא היום טריטוריה סובייטית — משם הוא עלה ארצה עם אשתו שרי מנישואיו השניים ושני בניהם. גם זולטאן איננו יותר בין החיים עימנו. התחתנתי (אני מן הבית יאקאב בובו), לפני המלחמה עם באנדי מאיר וגרנו בהאצג בדרומה של טרנסילבניה. גם בעלי היה בן לאב ולסב מתושבי סילאדי־צ'ה. בעלי היה מגוייס על־ידי הרומנים כעובד כפייה במשך שלוש וחצי שנים והוא נפטר בישראל ב־1973. שתי בנותינו ומשפחותיהן הגרות בישראל, נותנות את הנחמה על כל הסבל שעבר עלינו.

עלי להזכיר עוד את דודי אחי־אמי, גליק מוריץ, שהיה מנהל הבנק לחקלאות בסילאדי־צ'ה, את בנו ד"ר גליק ארנו (פיאוקה) שהיה רופא בנורווגיה ושם הוא נפטר. אחי יאקאב לאיוש (לולו) היה ב־1944 בבודפשט, חי שם בזהות שאולה של נוצרי ובתור שכזה הוא גוייס לז'אנדארמאריה והיתה לו הזדמנות לעזור ליהודים רבים בימי הגירושים. אחרי המלחמה הוא חזר לסילאדי־צ'ה, התחתן והיגר ב־1960 עם אשתו מגדה ובתם מוניקה לארגנטינה ושם נפטר. סבי מצד אמי ר' ישעיהו גליק היה ממכובדי הקהילה וותיקיה בצ'ה ובכיכר הראשית היה לו מחסן לעצי בניין ולבני־גג.

★

קוביץ' יוסף — טבעון

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי חיים בן־ציון (קרול) קוביץ', אחי מרדכי (לוצי) שנפל באוקראינה בתור עובד כפייה, אחותי גיטל (קאטו) ואחותי רבקה (קארולה).

משפחתי היתה מדורי דורות במחוז סאלאז', סבי שמואל קופפרשמידט וסבתי האני היו מהמייסדים של מוסדות הקהילה בסילאדי־צ'ה, הם הביאו תועלת גדולה בפיתוח המקום כאשר בנו בניינים בכיכר הראשית וברחובות צדדיים. הם מתו עוד לפני מלחמת העולם השנייה. אבי ומשפחתו עברה לגור ב־1936 לעיר דז' ומשם הם יצאו לדרך הייסורים של הגירוש. אחותי אסתר־לילי חזרה ממחנות המוות ועלתה ארצה ב־1948 דרך קפריסין. היא יסדה משפחה והתגוררה בקיבוץ כפר־גליקסון שם היא נפטרה ב־1962, בהשאירה אחריה שני בנים, חיים ויוסף וייצמן, ששניהם עם משפחותיהם חיים בארץ. אני הייתי בפלוגת העבודה מספר 12/1 של הצבא ההונגרי, עליתי ארצה ב־1949 וכאן הקימותי את משפחתי ואצל בתנו מלכה נשואה ענבר יש לנו 2 נכדים ואצל בננו עמוס קוביץ' יש לנו נכדה אחת. עד צאתי לגימלאות עבדתי כמורה לטכנולוגיה. אבי מילא בעבר הרחוק גם תפקיד של ראש הקהילה בסילאדי־צ'ה.

★

שחורי אליהו — חיפה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי שאול שוורץ, אמי גיטל לבית וקסלר, אחי יוסף (14), כמו כן אחיות אמי: אסתר, אלזה וגולדה לבית וקסלר, כמו־כן חמי שלום בק, הסבא של אשתי מצד אמה אהרון וייס וסבתה רבקה וייס וסבתה מצד אביה רגינה בק — כולם היו לקורבנות אושוויץ.

התגוררנו בקהילת ז'יבו בה אבי שאול (שולי) היה אזרח ידוע ונחשב. הוא הגיע מסלובאקיה הרחוקה על ידי נישואיו עם בתו של דב־ברנארד וקסלר בז'יבו. אבי נפטר בדאכאו כמה ימים אחרי שהמקום שוחרר. אחי חיים־אהרון, שנולד ב־1925, היה יחד עם אבינו בדרך הגירוש והייסורים והוא שהביא את אבינו לקבורה בדאכאו. אחי עלה ארצה עם עליית הנוער, הוא השתתף במלחמת השחרור בגדוד 54 ונפל בהגנת נגבה. אחותי שרה היגרה לארה"ב אל בני משפחתנו המתגוררים שם והיא נישאה לברוך גרוס ויש להם שני ילדים, בן ובת.

נולדתי בז'יבו ב־1923, ב־1944 ערקתי מיחידתי לעבודת כפייה והצטרפתי לפרטיזנים בסלובקיה. הפרטיזנים „שתלו" אותי כחייל בצבא הגרמני ובתור שכזה נפלתי בשבי הרוסי ורק לאחר סכנות רבות הצלחתי להוכיח את זהותי האמיתית ויכולתי לחזור לז'יבו שם נשאתי לאשה את בת המקום — יהודית בק. בז'יבו נולדה בתנו הבכורה אסתר וב־1947 עלינו ארצה אחרי תחנות ביניים בגרמניה וצרפת — ועוד הספקתי להשתתף במלחמת השיחרור. בישראל נולדה בתנו השניה תמר.

אשתי נולדה בכפר באלאן ליד ז'יבו, שם נולד גם אביה, שלום בק. אמה, אסתר לבית וייס, מתה בגיל צעיר. הורי אמה, אהרון וייס ורבקה, היו בני הכפר קקיש והם גרו שם עד לדפורטאציה. סבי, וקסלר ברנאט, שהיה ממכובדי הקהילה בז'יבו, היה למדן וגם איש מבוסס מבחינה כלכלית. סבתי נחה וקסלר לבית לרמן גם היא מוצאה היה מכפר במחוז סאלאז'. בתם ציפורה, שניצלה וחזרה ממחנות המוות, היגרה יחד עם בעלה, אפרים־פישל פוירוורקר לניו־יורק, שם

מתגוררת גם בת שנייה של משפחת וקסלר, רחל — אלמנת צבי אקרמן.

טביוביץ' ארנסט — ארצות הברית

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי אלמנת אמיל טביוביץ' לבית סלומון, אחותי בלנקה נשואה סלומון ושני ילדיה (בעלה, שמחה־בונם (בינקו) סלומון שניצל, מת בירושלים), אחותי יולאן נשואה לוי מסילאדי־צ'ה ושני ילדיה, פלורה ויהודית (בעלה אנדור לוי נפל באוקראינה בהיותו עובד עבודת כפייה), כמו־כן אחותי היינל נשואה פריימן וילדתה גרטי (בעלה אנדור־דומי פריימן ניצל וחזר מעבודת כפייה), לבסוף — אחי ינו (מילו), היה קורבן להפצצה בהיותו במחנה ריכוז.

משפחת בני טביוביץ' היו מהכפר גארדאני במחוז סאלאז', גם סבי משה אלכסנדר טביוביץ' נולד בכפר הזה ובו נולדו גם בניו הרמן, אמיל שהיה אבי, אהרון, רוז'י ומאריש. הבכור הרמן, היה בעל חנות כל־בו בכפר באיצה במחוז סאלאז', שם היה לו גם בית־מזיגה וילדיו היו ינו, מיקשה, שאמו, רז'י ויוסף — עד כמה שידוע לי, מיקשה ורז'י חיים בישראל, בעוד יתר ילדיו של דודי נפלו קורבן לדפורטציה במחנות המוות. אני ברחתי באוקטובר 1944 מפלוגתי לעבודת כפייה, בעיר ברהובו (ברגסאס) שבסלובקיה נפלתי בשבי הרוסים והם החזיקו אותי 4 שנים בשבי, השתחררתי רק ביולי 1948. בסילאדי־צ'ה התגורר דודי, אחי אבי, אהרון טביוביץ', שהיה לו בית מלאכה לסנדלרות (ראה הדיווחים של משה יעקובוביץ' ואדית טביוביץ'). אחות־אבי, מאריש, נישאה לאיגנאץ מרטון מהעיירה אילונדה וכל המשפחה ניספתה בשואה.

הרמן מרדכי־צבי (פרנץ) — נתניה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אשתי ובני בן ה־12, אחותי גיזלה ובעלה דוד בלה (מכפר לצ'מר) ואחי שמואל ומשפחתו מהכפר קוזניץ ליד נאשפאלאו.

נולדתי בכפר איפ שבמחוז סאלאז', אך ב־1935 עברתי לסאטמאר ושם הגעתי להישגים כלכליים ניכרים. אחרי הטרגדיות של מלחמת העולם השנייה, חזרתי למחוז סאלאז' לכפר מולדתי תחילה לאיפ ואחר־כך לנאשפאלאו, שם הייתי פעיל בתעשיית הכוהל. ב־1952 באה עלי צרה חדשה, כאשר „בגלל עבירות כלכליות" דן אותי בית משפט ל־72 שנות מאסר והייתי במשך 10 שנים בעבודת כפייה במקום הידוע לשימצה: תעלת הדנובה. ב־1962 השתחררתי ועליתי ארצה. לפי השערתי, השיחרור שלי בא הודות לרב פורטוגלי, הרב של סקולן, ששיחרר רבים מאסירי ציון ואסירים יהודיים בכלל ברומניה. לפני צאתי לפנסיה עבדתי במפעל ליציקות ברזל של בית חרושת „אורדן".

הערת המערכת: הרבי מסקולן, הרב פורטוגלי, היה גם הוא מנשפטי בית־משפט קומוניסטי ברומניה וישב בבית־הסוהר באשמת „פעילות חינוכית אנטי־קומוניסטית". אחרי שיחרורו הוא בא לישראל וקיבל כאן הדרכה, איך לשחרר את אחיו לגורל איתם עבר את מצוקות בתי הסוהר ברומניה — הוא שם לו למטרה קדושה לפעול בכיוון זה. היועץ שלו בנידון היה העומד בראש המערכת של הספר הזה. יאיש שנקרא „הצדיק מסקולן", נפטר בארצות־הברית.

גב' ברנאט לבית גרינשטיין — נתניה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אבי שמחה גרינשטיין, אמי רחל ושני ילדיהם הקטנים, וכמו כן דודו של בעלי, אהרון צבי ברנאט ואשתו פרימט, שהיתה בתו של רבי נחום שר מז'יבו.

דודנו ברנאט התגורר בז'יבו ועסק במסחר ביינות והיה נמנה על כת החסידים בעיירה שבראשה עמד חותנו — רבי נחום שר. אבי ר' שמחה גרינשטיין היה סופר סת"מ בשומלו. מלבדי ניצלו עוד ממשפחת גרינשטיין אחותי ושלושה אחים. אחותי אווה נשואה הרש מתגוררת באלמהרסט בארה"ב, שניים מאחי התגוררו בבני־ברק ושם נפטרו ואילו אחי השלישי הוא תושב תל־אביב. יש לי עוד כמה דודנים ממשפחת גרינשטיין תושבי ישראל שגם הם מבני סאלאז' לפי מוצאם: מנחם גרינשטיין, בני־ברק, לאה גרינשטיין (אלמנת גרינפלד) — בני־ברק, משה זאב פייבוש — בני־ברק, ברוך אינדיג — בני־ברק.

עלי להעיר שמנחם גרינשטיין ואחותו לאה (אלמנת גרינפלד) הם ילידי הכפר מארקוסק שליד נאשפאלאו — הוריהם נפלו קורבן לדפורטאציה; משה־זאב פייבוש, יליד שומלו, שהוריו גם הם מצאו מותם בדפורטאציה. ברוך אינדיג הוא יליד הכפר סיק ליד קראסנה, גם הוריו ניספו בשואה.

שוורץ יוסף — פתח־תקוה

סבי רבי שלמה הלוי היימליך נפטר שנה אחת לפני הגירוש בשומלו ושם הוא טמון בבית העלמין. אמי היתה הבכורה בין 10 ילדיו. לדאבוני, מהמשפחה נותרו בחיים רק כמה נכדים, עקב הדפורטאציה האכזרית.

ר' שלמה היימליך (שאנדור) מילא תפקיד היסטורי בשומלו כבעל בית־הדפוס הראשון במקום לעברית וללועזית, שיסד עוד ב־1888, דהיינו לפני 100 שנה. בבית־הדפוס הזה הדפיסו בין השאר שני ספרים של רבי שלמה זלמן ארנרייך הי"ד, הרב המקומי. אבי היה יחד עם קופל בריל במשלחת שהלכה ב־1909 לעיר צ'אבה להקביל את פניו של הרב ארנרייך וללוות אותו לשומלו כשנבחר לשמש ברבנות בעיר שלנו. והם שליוו את הרב הקודם, הרב משה הלוי רוזנבאום לעיר קישווארדא, כשעזב את שומלו ועבר לכהן שם ברבנות. (הערה: ראה פרקיו של י. י. כהן בספר הזה בהם הוא מזכיר כמה וכמה פעמים את דפוס היימליך).

וייס יולנדה — חולון

אבי נולד בהודוד שבמחוז סאלאז', אמי נולד בכפר אלשוברקסו באותו מחוז. היא היתה צאצא למשפחה שהתגוררה שם (משפחת יאקאב) מדורות. אני נולדתי בכפר סמוך, אך משפחתי עזבה את האיזור עוד ב־1913 ועברה לבודפשט. דודני המתגורר בוינה עוסק במחקר על „שורשי משפחת יאקאב" באיזור הזה.

רפופורט סיימון — לוס אנג׳לס

בני משפחתי קורבנות השואה:

אחותי שיינדי־שרי, בעלה יוסף־דב כהנא־הלר ובנם חיים־צבי (18). הם שולחו לגירוש מקהלת קרסנה.

אחותי שיינדי־שרי נולדה בכפר פטרפאלווא ליד קהילת האלמי שהיתה אז בתוך שטח של סלובקיה, בת לאבי מאיר הכהן ולאמי הדסה רפופורט שביתם היה בית אדוק במצוות ועשיר בנכסים. סבי אלימלך עזריאל הכהן רפופורט שגם הוא היה חקלאי עשיר בפטרפאלווא, היה נכדו של הרב אפרים וולף־הכהן רפופורט, הרב של קהילת פאפא בהונגריה, והחוט המשפחתי נמשך אחורה עד העיר ניקולסבורג במוראביה והעיר פירט בגרמניה ומשם לעיר ליבורנו באיטליה. אמי הדסה נולדה בכפר גאפראד בסאלאז׳, אביה שמעון־שמשון הלוי דויטש עבד יחד עם אביו מנדל דויטש, בניהול אחוזתם הגדולה. גיסי יוסף־דב כהנא־הלר היה צאצא של רבי יהודה כהנא־הלר, הרב הראשי של קהילת סיגט, הוא מחבר הספר „קונטרס הספיקות״, צאצא לרבי ליפמן יום־טוב הלר, מחבר הספר הנודע „תוספות יום־טוב״. אחיו של סבי, רפאל דויטש, נשא לאשה את נכדתו של הרב מפרשבורג, החתם־סופר; דודתה של אמי, שרה־שיינדל דויטש, נישאה לרב משה קליין הרב של סילאדי־צ׳ה, שהיה בנו של רבי שמואל־שמלקה קליין, הרב המפורסם של סליש. כך נוצרו החוטים שקשרו יחד ארבע משפחות היסטוריות. וקצה החוט ניתק עם הגורל שמצא את אחותי שרי ומשפחתה כאשר מצאו את מותם הטראגי באושוויץ.

עזבתי את מחוזות מולדתי אחרי מלחמת העולם הראשונה ותחילה עסקתי בבלגיה ואחר־כך בארצות־הברית במסחר היהלומים, עד זיקנה ושיבה.

הירשפלד מרגיט אלמנת גוטליב — פתח־תקוה

בני משפחתי קורבנות השואה:

אמי שרה אלמנת יוסף הירשפלד, אחותי אילונקה נשואה ברקוביץ׳ ובעלה ושני ילדיהם.

משפחת הירשפלד עברה עוד בשנות ה־20 מהודוד לסילאדי־צ׳ה, בה עסק אבינו בחייטות. הוא היה ידוע כאיש אדוק מאוד במצוות. אמי לבית מאי היתה צאצא למשפחת יאקאב הנפוצה באיזור הזה. גם משפחת הירשפלד היתה פרושה על כל מחוז סאלאז׳, מהם היגרו עוד בשנות ה־20 לארצות־הברית בני האחים של אבינו וגם הילדים שלו עצמו מנישואיו הראשונים.

שניים מאחי, דוד ונתן, היו החלוצים הראשונים שעלו ארצה עוד בראשית שנות ה־30 ממחוז סאלאז׳. לצערי, אחי נתן (נוסי) נפל עוד ב־1938 כמגוייס לפלוגות הלילה של וינגייט. אחי דוד, שנפטר ב־1985, היה מפקד הקלט בקריה, תל־אביב, אחרי מלחמת השיחרור, שבה השתתף כמפקד פלוגה עד סיומה והוא השתחרר מהצבא בדרגת סגן אלוף.

אנה שפיצר לבית קרטון — הרצליה

בני משפחתי קרבנות השואה:

אבי קרטון איזידור ואמי אסתר — משפחתנו התגוררה בנושפאלאו (נאדיפאלו) ומשם גורשנו לגיטו בשומלו וכן לאושוויץ. ממשפחתי הקטנה רק אני ניצלתי. אבי היה מעובדי המפעל לעיבוד עצים בעירנו, בו עבדו עוד כמה יהודים, כך אחד בשם פרקש שהוא ואשתו ושני ילדיהם הקטנים היו לקרבנות אושוויץ. בין עובדי המפעל היה גם שוורץ יאנוש שהוא ואשתו אסתר, בתם אולגה ובנם לאסלו, ניספו בשואה. בין הקרבנות מקהלת נושפאלאו היו גם הרוקח יינו קארא ואשתו וכן בנותיהם לילי ואווה.

משפחת גולדפרב מסילאדי־צ׳ה

ר׳ שמואל גולדפרב ואשתו וילדיו היו מהמשפחות בעיירה האדאד שעברו לגור בצ׳ה בימי מלחמת־העולם הראשונה. אחדים משמונה ילדי המשפחה כבר נולדו בצ׳ה. ר׳ שמואל היה יהודי ירא־שמים שבצד מלאכתו לא הזניח גם את האותיות הקטנות. שמונה ילדי גולדפרב היו — יוז׳י, יינו, רלה, אלזה, ריזה, אלמר (אמיל גשפר), אלאדאר וגיטה.

אבי המשפחה ר׳ שמואל נפטר עוד בשנת 1936. אחד מבניו, אמיל, עלה ארצה ונפטר בקרית־טבעון והותיר אחריו בת ונכדים. על יתר ילדי גולדפרב ומשפחותיהם וגורלן אין גם מידע מינימלי.

ניקולס־מיקי ג׳וזף, ניו־יורק

קרבנות משפחתי בשואה היו:

אבי אליהו יוז׳ף, אמי אראנקה וכן אחי אימרה, הי״ד.

נולדתי בשומלו, בה היתה לאבי ז״ל חנות לשענות וצורפות ומסחר בתכשיטים. אבי היה סוחר מקובל על הכל ביושרו, מכובד בקהלה שמילא כלפיה את כל התחייבויותיו ואף למעלה מהן, אולם לא השתתף בפעילות ציבורית ומשום היותו איש צנוע, לא קיבל על עצמו כהונות כלשהן בקהלה. על קדמוניות משפחתי אין לי מידע כלשהו. היגרתי אחרי מלה״ע השניה לארה״ב וממשיך בה את משלוח־היד של משפחתי — אני עוסק בניו־יורק בתעשיית התכשיטים.

הערת דוד גלעדי, עורך הספר: בחתונתי ב־1934 עם בת משפחת יוז׳ף מצ׳ה זכורה לי השתתפותו של קרוב־משפחה של חותני, יוז׳ף, „השען משומלו״. קדמוניות משפחה זו היא מהעיר אלבא־יוליה, בה שימש אחד מאבותיה בכהונת רב בראשית המאה ה־19.

הרב אליהו קליין כמנהיג ציוני

היו בטרנסילבניה כמה וכמה מנהיגים בולטים בקרב היהדות האורטודוכסית ש„לא הלכו בתלם" במה שנוגע לציונות, לפי הגירסה: תורה וארץ־ישראל חד הן. המפורסם ביניהם היה רבה של קלויזנבורג, הרב משה שמואל גלאזנר זצ"ל (בעל „דור רביעי") שבלט גם כת"ח גאון הדור וגם ביחוס, נין ונכד של החת"ס. ויש להזכיר גם את הרב דוד מושקוביץ ז"ל מנאסוד ואת הרב יעקב קליין מבאנפיהוניאד, שמתחת ידיהם יצאה ספרות שלימה לביסוס הציונות על יסודות התורה וההלכה.

מקרב ילידי מחוז סילאדי היה הבולט ביותר כמנהיג ציוני בטרנסילבניה — הרב אליהו קליין ז"ל (נפטר בבאר־שבע בגיל מופלג, בן 93). הוא היה בנו של הרב ש"ז קליין מסילאדי־צ'ה, חתנו של הרב עזריאל צ. קלר משומקוט (אשתו חיה לבית קלר אף היא נפטרה בבאר־שבע בגיל 90).

כתלמידם המובהק של הרב משה הרש פוקס מאוראדיא ושל הרב י"צ דושינסקי (אצלו למד בישיבתו בגאלאנטה) — היה נכון לו תפקיד רבני בקהלת יראים כלשהי בארץ מולדתו. אבל הוא וויתר על קאריירה רבנית לטובת — הציונות. כבר מנעוריו הטיף לרעיון הציוני, פירסם מאמרים בשבועון הציוני הראשון בטרנסילבניה עוד בשנת 1918. וכאיש בקי במיוחד במכמני הלשון העברית, הוא הצטרף בשנת 1921 למייסדי הגימנסיה העברית 'תרבות' בקלאוזנבורג בה בלט כמחנך שהכניס דורות של תלמידים לסודות שפת הקודש ולאהבת ארץ־ישראל — ו„אהבה" היא המלה הנכונה לגביו, כי תלמידיו הקיפוהו באהבה גדולה ושרידיהם באו אליו גם ביום הולדתו ה־90 לבאר־שבע כדי לתת ביטוי לאהבתם אליו.

הרב קליין היה נואם נפלא ולא היתה התכנסות ציונית ברחבי המדינה שלא התכבד לשאת דבריו על במתה. היה במשך תקופה יו"ר הועד הפועל הציוני בטרנסילבניה וגם נשיא כבוד של תנועת צעירי וצעירות מזרחי. ר' אליהו קליין הקדיש מאמצים גדולים לקרב ביחוד את הנוער — ומכל הזרמים — לרעיון ארץ־ישראל הדתית. ועשה כן לאו דוקא ע"י הטפה, אלא בפרט עפ"י דוגמה אישית, של ציוני שהוא יחד עם זה ירא ושלם ושומר על מצוות התורה כקנאות שאין למעלה הימנה. זו היתה דרכו לאורך כל שנותיו — ציוני ולמדן שלא פסק פומיה מגירסה, ציוני ומדקדק בקלה כבחמורה.

ר' אליהו קליין יסד בראשית שנות ה־30 את ההכשרה החלוצית הראשונה של הציונות הדתית בטרנסילבניה — ליד קלאוזנבורג. וחניכי הכשרה זו עלו כולם ארצה וכמעט כולם עברו עליהם חייהם במסגרת הרוחנית שהוא קבע במנהיגותו הדתית. בין שתי המלחמות הוא ביקר כמה פעמים בארץ־ישראל, בארגנו קבוצות של „עולי רגל" שבאו להתבשם מריחה של הארץ. באחת ההזדמנויות האלה ביקר אצל רבו הרב י"צ דושינסקי, רב העדה החרדית בירושלים — וראינו את יחסו של רבו אליו, שחיבקו ובעיניו עלו דמעות למול תלמידו האהוב. הרב דושינסקי לא שעה כלל לעובדה שתלמידו יצא ל„תרבות רעה" והפך לציוני מפורסם.

אחרי עלייתו ארצה שימש תחילה כמורה בבי"ס תיכון בחיפה, אח"כ נתמנה כספרא דדיינא ברבנות־חיפה ומתפקיד זה פרש לגימלאות ועבר לגור בבאר־שבע, להיות ליד בתו הבכורה שושנה (ונכדיו) — שעלתה ארצה עוד בשנת 1935 בגיל 17 והיא מילאה תפקיד של מזכירת המינהלה הרפואית של בית־החולים ע"ש סורוקה, עד צאתה לגימלאות. בבאר־שבע שימש כרב של בית־הכנסת מקומי שדאג לכל צרכיה הרוחניים (וגם החומריים) של עדה זו. ולמעשה ישב יומם ולילה ליד שולחנו ועסק בלימוד אביי ורבא.

בנו יחידו יצחק אייזיק (בחור) נספה בפלוגה לעבודת כפייה, בתו לאה (שטרן) ומשפחתה גרים במושב נורדיה, ובתו זיסו, היא תושבת בודפשט.

ש. ז.

הכנסת ספר־תורה חדש לביכנ"ס בשילעלמעה, פ' תבא תרנ"א מצד ר' שמעון־אברהם יודאוויטש ז"ל (היה ראש הקהלה האזורית)

[illegible]

A zilahi hitközség saját főrabbit akar kinevezni — erről szól Fried David-Zeev elnök fenti levele 1910- *ből*

Roth Jakab — Jakov, Szilágysomlyó

Roth Szeréna — Sara

Lusztig Béla és Eliz szül. Roth

Roth Avram (Munyi)

Lusztig Sáje

Legmann Tibi (Jenő)
meghalt felszabadulás előtt egy nappal
(Dr. Benedek József somlyói orvos ápolta
utolsó perceiben)

Legmann Lajos (meghalt 1984) apja Legmann Ábrahám (Adolf) sirjánál a somlyói temetőben.

Havas Endre

A csehi hitközség utolsó főrabbija, Lichtenstein József Shmuél, Auschwitz áldozata felesége Rachel (Klein) és 5 gyerekükkel

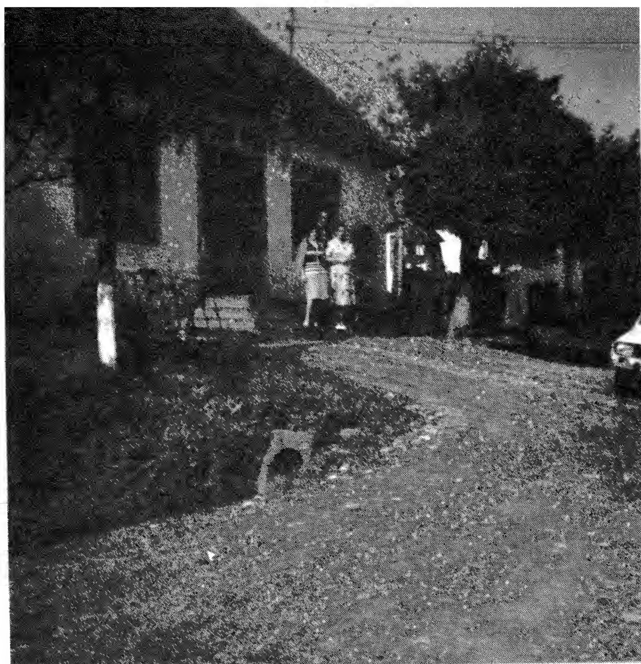
A náprádi Deutsch Simon sirköve a mogyorósi temetőben

Klein Moshe főrabbi sirköve a csehi temetőben

Rabbi Slomo-Zálmen Klein főrabbi sirkőve

A rátonyi Weisz-család házát nem rabolták ki 1944-ben — a deportációból visszatérő Weisz Bumi mindent éritetlenül talált — kivételes eset Szodomában

József Bumi, Elek és Dudu, Szilágy-Cseh a vészkorszak áldozatai lettek

Zuszman-család Bogdándról
Apa Áron, anya Fáni, fiaik Zechárja és Pinchász, elpusztultak felsö sor — fiaik Chaim és Juda, lányuk Sarah — Izraelben

Wohlberg Izidor (Zsibó)

Strasserné Wohlberg Eszter

Dávidovits Etel

Wohlbergné Dux Bluma és kifia (Ulmeni)

Roth Gizus

Nagyméltóságu Minister Úr!

Kegyelmes Urunk!

Szabad magyar hazánknak sok ezer becsületes és hű polgáraira nézve oly irgalmatlan közönyösséggel alkotott s közeli időben életbe lépő ipartörvény arra késztet bennünket alulirt helybeli izraelita felekezetű kereskedőket és iparosokat, hogy következő alázatos kérelmünkkel járuljunk Nagyméltóságod bölcs és igazságos szine elött,

miszerint mély tisztelettel azt kérünk Kegyelmes Urunktól, hogy bennünket, mint szombatnapján minden munka űzéstől szünőket, hogy ne legyünk kénytelenek üzletünk kárára egy hétben két napot üzletünk folytatásától szünnünk — az uj ipartörvény életbe lépése után is oly kedvezményben részesiteni méltóztassék, mely által lehetővé tétessék nekünk vasárnapján is kereskedésünk iparűzésünk.

Mély kegyelmes meghallgattatásért hódolattal és mélyen maradtunk

A. Geh, 1891. év jun. 19.

Kegyelmes urunknak alázatos szolgái.

1891 junius 19 — felfolyamodás a magyar kormányhoz, hogy a zsidók nyitva tarthassák üzleteiket vasárnap, mivel szombaton vallási munkaszünetük van

kedésük és kisebb gazdálkodásuk volt; nagyapám reb Shmuél-Birch ki a II. világháború előtt halt meg, ismert Talmudtudós volt és háza a tudás központja volt a környéken. Apámnak Arinis (Égerhát) mellett 13 évig (1938-ig) szeszgyára volt, ezután két évig Szilágycsehen, majd az elhurcoltatás (1944) évéig Nagynyíresen laktunk. Közvetlen családomból senkisem tért vissza a deportációból rajtam kívül. 1950-ben alijjáztam Svájcból, nős vagyok két gyerekkel, hivatalnoka a Cionista Világszervezetnek.

ZUSZMAN ERNŐ-CHAJIM, Jeruzsálem

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Áron (56), anyám Fáni (52), öcsém Zoltán (17), öcsém Paul (12) a Somlyócsehi gettóból a 3-ik transzporttal lettek eldeportálva.

Családunk Bogdánd, a csehi járásban lakott, jómagam munkaszolgálatból kerültem vissza, 1963-ban alijjáztunk feleségemmel, Klára szül. Goldstein és Shlomo fiunkkal, Tova lányunkkal. 1944 decemberében munkaszázadunk (X/2 sz.) Sárospataknál volt visszavonulóban, amikor a szakaszvezetővel és 28-ad magammal megszöktünk és az erdőkben bújkáltunk, míg az orosz és román csapatok felszabadítottak bennünket. Testvéreim közül még Szárá húgom özvegy Berkovitsné került vissza az auschwitzi pokolból, míg bátyám Juda már 1935-ben alijjázott mint chaluc.

SOSANA ZECHORI, Haifa

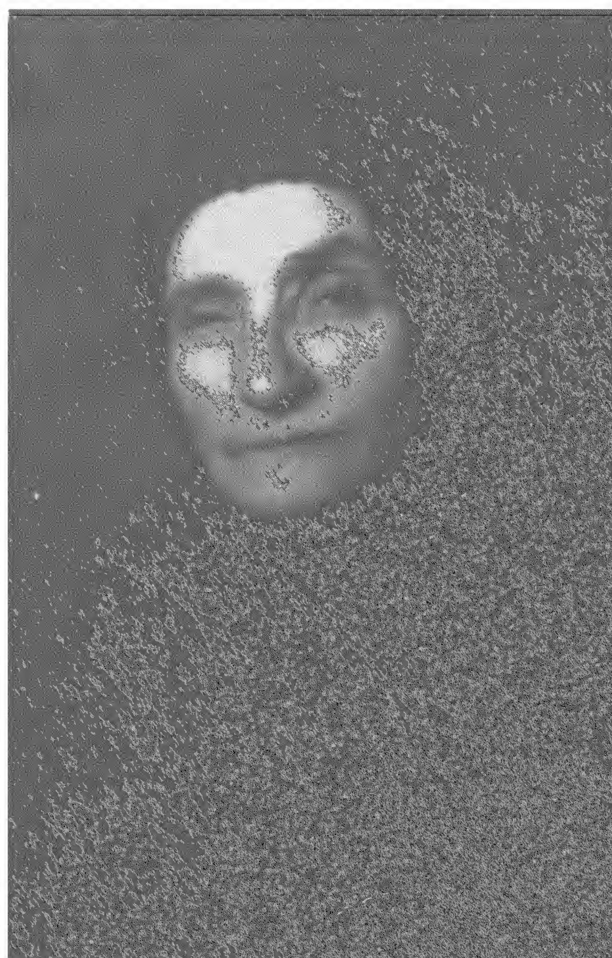
Családom tagjai kik a deportálás áldozatai lettek:

Özvegy anyám Klein Salamonné (szül. Schvartz), ki 80 éves korában lett Auschwitz áldozata, nővérem Grosinger Simonné (szül. Klein Peszi-Paula) férjével és hat gyerekével valamint két unokájával, Lichtenstein Joszefné (szül. Klein Rachel) férjével és öt gyerekével, sógornőm Klein Sámuelné (szül. Glasner Eszter), sógornőm Klein Károlyné öt gyerekével.

Apám Klein Salamon szilágycsehi és kerületi főrabbi, 1943-ban halt meg. Nagyapám Klein Mózes, szintén Csehben volt kerületi főrabbi. Nagyanyám, ez utóbbi felesége (Szárá Scheindl), Náprádon született mint Deutsch Mendel földbirtokos lánya. A család 1795 óta lakott a Szilágyságban. Tizenkét gyereke volt szüleimnek, nyolc fiú és négy lány, közülük hatan Izraelben éltek, de ma már csak ketten vannak életben, rajtam kívül bátyám Giladi David.

ZUSZMAN SZÁRÁ (BERKOVITSNÉ), Ashkelon

Fivérem Zuszman Ernő-Chajim beszámolt a bogdándi Zuszman családról. Visszatérve a deportációból férjhez mentem Berkovits Sándorhoz (Joszef-Jiszrael) Szér (Szilágy megye) községből, hol családjának ott háború előtt malma és földjei voltak. 1951-ben alijjáztunk és Geia mosávban telepedtünk le, de 1967 óta Ashkelonban lakunk. Férjem elhunyt 1985-ben. Fiam Benjamin Rechovoton lakik családjával, 3 fiával. Jákob fiam 1958-ban Izraelben született. Anyai nagyapám rabbi Zecharja Lebovits ismert talmid-chacham, sakter és mohel volt Felső-Szopron és bejegyzései szerint 400 fiúcsecsemőt vett fel mint mohel Abraham ősapánk frigyébe.

Klein Salamonné, főrabbiné

férje Cáhál-nál alkalmazott, ő maga (Judith) a Hisztadrut alkalmazottja Naharián; Minczi, a mb. Wieder Moshe özvegye; a negyedik gyermek Chajim volt, ki Auschwitzban lelte halálát. Apám Wieder Simon a somlyói Poálé Cedek templom alapító tagja volt és az előimádkozói funkciót is ellátta.

WEISZ RUDOLF-REUVEN, Petach-Tikva

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Weisz Salamon (Shulem), anyám Szerén (Cháje-Szure), feleségem (első házasságomból) Klára (Golde), bátyám felesége Rózsi (Sarah); nagybátyám Weisz József, felesége és két gyermeke; nagybátyám Szép Adolf, felesége és két gyermeke; rokonom Weisz Herzke, felesége és hat gyermeke (hét közül); rokonom Blau Sándor, felesége és hét gyermeke; Jurovits rokonom, felesége és két fiuk, Májer és Andor; rokonom Fried Mihály, felesége és két fiuk, Béla és Samu valamint rokonom Mendel Hanoch.

Szilágysomlyón születtem, apám is ott született, rézműves üzemünk volt; apámat „rézkirálynak" nevezték, híres mestere volt a szakmának. Anyám Nagykárolyban született. Jómagam és öcsém Weisz Miklós (Moshe Efrajim) munkaszolgálatból kerültünk vissza. 1960-ban alijjáztam családommal mely 11 tagot számlál — két lányunk férjeikkel és öt unokával.

Megjegyzés: Weisz Rudolf-Reuven ezen emlékkönyv szerkesztőbizottságának tagja és megbecsült szervezője a minden évi szilágyiak ázkárájának.

WEISZ SARAH (MÜLLERNÉ), Raanana

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Weisz Jakab, anyám Josephine (Zippora) szül. Lauber; fivérem Izsák és felesége Gizella szül. Dux és gyerekeik Mira, Perl és Mendl; lánytestvérem Leah és férje Dux Hersi; fivérem Leó és felesége Rózsi szül. Weisz és gyerekeik Hersi és Médi; lánytestvérem Fanny és férje Weisz Leopold valamint kislányuk Sosana Bát-Zion; lánytestvérem Eszter és férje Weisz Móric valamint gyerekeik Ezri és Judith; lánytestvérem Piroska és férje Farkas Áron valamint gyerekeik Chaim és Vili.

Apám Weisz Jakab rabbidiplomát bíró jeles tálmid-chácham volt Zsibón, ahol ugyanakkor az ottani cionista tevékenység központjában állott. Ennek köszönhetjük úgy én mint Joszef bátyám, hogy még a II. világháború előtt mint chalucok alijjáztunk. Apám fivére, Dov Beris Weisz, volt a Miszrád Hádától első igazgatója Izrael megalakulása után. A tíz gyermek közül kik a náci kegyetlenség áldozatai lettek — mint fent névszerint említettem őket — hatan Zsibóról lettek eldeportálva szüleinkkel együtt. Fanny nővéremet és kislányát Sosit Muncel faluban a román pap bújtatta, de sógoromat addig kínozták a magyar pribékek, míg bevallotta hol vannak és elfogták őket. Az emberséges pap próbálta rávenni nővéremet, hogy tagadja le a gyerek létezését és hagyja nála. De nővérem a gyereket magával vitte, hiszen nem tudta, hogy mily szörnyű sors vár rájuk.

WOHLBERG JACOB (NUSZI), New York

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Wohlberg Izidor, anyám Esther szül. Wechsler, nagyanyám Wohlberg Devora, anyai nagyapám Wechsler Bernát, nagyanyám Wechslerné szül. Lehrman Nina.

Felmenő családom emberöltők óta a Szilágyságban éltek, mindkét részről kereskedők voltak Zsibón és Sülelmeden (Ulmeni) és a Tora im Derech-Erec elvei szerint a tannal és becsületes munkával keresték meg kenyerüket. Jómagam munkaszolgálatos voltam, öcsém Samuel ki 1972-ben halt meg New Yorkban és húgom Sheva, ki New Yorkban él (Berger Mártonné) Németországban szabadultak fel. Itt mint lithográfus működök, feleségem Judith szül. Landau — három férjezett lányunk van.

Wohlberg YEHOSHUA, Jeruzsálem

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Vilmos-Avraham-Zeev (47), anyám Blimi-Bluma (42), szül. Dux, fivérem Emanuel-Menachem (19), lánytestvéreim Chaja (9) és Leah (8), valamint nagyanyám Devora (77) férjezett Wohlberg Sámuelné (szül. Sauber); valamint apám húga Etel-Jitl (kb. 40), férje Wiesel Pinchász (40) és gyerekeik Yehoshua-Birch (12), Asher-Zelig (10), Elisheva (6) és David (5).

Nagyszüleim Ulmeni (Sülelmed) községben éltek, hol a Szilágy a Szamosba ömlik, itt vegyeskeres-

Családi kép Weisz Piri esküvőjéről 1936-ban, Zsibón jobboldalt, a menyasszony apja, rabbi Weisz Jakab, vezető tudosa a hitközségnek

WEBERMAN ZVI, Bné-Brak

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Weberman Róza (62) és féltestvérem Schvartz Dezső (38) ki anyám első házasságának szülöttje volt.

Családom Szilágysomlyón élt, apám még 1922-ben eltűnt. Anyai nagyszüleim Mózes Márton és Peszi kik Somlyón laktak, Porez faluban gazdálkodtak, felmenőleg a család 1860 óta élt a Szilágyságban. A háború előtt jesiván tanultam, mint munkaszolgálatos Lengyelországba kerültem, ott mint „gyengélkedő" lemaradtam a századomtól és 1944 októberéig bújkáltam míg eljött a felszabadulás. Schvartz Andor féltestvérem keresztény papírokkal élt a felszabadulásig, 1946-ban került vissza Somlyóra és 1985-ben alijjázott Szatmárról feleségével. Jómagam 1964-ben alijjáztam s itt a póstán dolgozok mint kézbesítő, feleségemmel, három lányunk és nyolc unokánk van, mindannyian Izraelben.

WIEDER JUDITH (FARKASNÉ), Naharia

Családom tagjai, kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Wieder Simon és 7 éves öcsém Chajim; nagybátyám Wieder Mendl-Ber, lánya Mirjam (kb. 16 éves) és két fiúcskája, Valvi és Juda; nagybátyám (anyám féltestvére) Blau Sándor, felesége Eszter és hét fiúgyermekük — Henrik, Simon, Bumi, Zoli, Moshe, Mati és Joszi.

Apám Wieder Simon fiatalon jött Máramarosból és Szilágy-Somlyón szabósággal foglalkozott. Anyám Fáni szül. Marmorstein, szilágysági születésű volt, fiatalon, 34 éves korában halt meg, négy gyereket hagyva maga után, kik közül hárman életben maradtak és alijjáztak: Wieder Zoltán kórházi alkalmazott, Ashkelon; Farkas Ernőné Wieder Judith,

sége – második házasságából – Ilu szül. Blau és féltestvérem Rudika.

A szilágysági Pósán születtem, ott élt családom a deportálásig. Apám Pósán és Égerháton gazdálkodott és szeszgyártással foglalkozott. Szüleim elváltan éltek s anyám, Sternné szül. Goldstein Róza Haifán halt meg. 1950-ben alijjáztam, férjem (második házasságomból) Ing. Freund Gyula Haifán halt meg. Két fivérem, Béla-Adalbert és Tiberius-Perec, 20-as éveikben haltak meg Romániában.

Goldfarb Sámuel és családja, Szilágycseh

Schwartz Chajim-Áron, a zsibói Schwartz Suli fia, elesett 1948-ban Negba kibuc védelmében

SZÁDE (FELDMANN) BELLA, Rechovot

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Feldmann Ignác és anyám Anna (szül. Goldfarb), testvéreim Lili (14), Sanyi (13), Magda (7) és Fruma (3), anyai nagyszüleim Goldfarb Ede és Szerén, lányuk (nagynéném) Helén ki Zsibón lakott s ki kis gyermekével pusztult el Auschwitzban, ugyancsak anyai nagynénéim Jolán és Miri (Miri férje Böhm Samu munkaszolgálatos volt a deportáció idején), valamint anyai nagybátyám Goldfarb Sanyi, ki Ukrajnában lelte halálát. Nagybátyám Goldfarb Lajcsi Izraelben halt meg.

Szüleimnek fűszerkereskedése és korcsmája volt Hadad-Nádasdon, ahol én is születtem. Itt lakott még egy zsidó család, Klein Bernátnak hívták a családfőt, de ezek elköltöztek Görcsönbe, ami szintén Salajban van. E családból Izraelben élnek Klein Béla (Giv'at Nesher) és Bella (Kirját-Chájim).

Nádasd két kilométerre van Hadadtól, hol Goldfarb nagyszüleimnek bádogosműhelyük és húskimérésük volt, ebből tartották fenn és nevelték nyolc gyermeküket, öt lányt (Ica, Helén, Jolán, Miri és Anna, az utóbbi az anyám volt) és három fiút (Sanyi, Lajcsi és Moshe) — Goldfarb Moshe nagybátyám Cholonban él családjával. Hadadra jártam az elemi iskolába, a falumbeli Klein Bélával együtt, az ünnepeken Hadadra mentünk a templomba és felejthetetlen számomra az ünnepi asztal nagyszüleim házában. E környékről még a bikáczai Klein Miksa és feleségére emlékszem, valamint a széri Berkovitsékra, a családfő Ashkelonban halt meg, lánya Ilonka ott él. Megemlítem még Goldfarb Jenőt kinek rőfösüzlete volt Hadadon, Markovits nagynénémet kinek korcsmája volt ugyanott. Izraelbe kerültek még Krémer Chajim és felesége Olga (szül. Böhm), szdé-ilani lakosok, Böhm Zoltán valamint Blau Helén, ki családjával Kfár-Gideonban lakik.

SZALAVETZ BLANKA, Izrael

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Szalavetz Háni szül. Weisz (Shraga Feivel lánya), fivérem Szalavetz Manó (Menachem).

Családom a szilágysági Menyő faluban lakott, hol apám Szalavetz Ferenc (Zvi ben Menachem) még 1918-ban halt meg. Végigszenvedtem a lágerek kálváriáját és 1951-ben sikerült alijjáznom.

E környékről még a következő szilágysági családok említendők: A lelei Klein család — Klein Márton (Mordechaj ben Feivel-Hers Klein), felesége Ilonka szül. Farkas, valamint a család lánytagjai: Berkovits Sarah szül. Klein és Klein Rivka — Feivel-Hers lánya. A kövesdi Izsák családot: Izsák Hers és felesége Sarah s öt gyermekük. A dési Weisz családot (mely a Szilágyságból származik): Apa Weisz Herman-Hers s anya Rachel, valamint lányaik — Teszlerné szül. Weisz Bluma két fiúgyermekével és egy lányával; Blumné szül. Dvora Weisz és két fia.

SZÉKELY BORISKA (ÁRJENÉ), Haifa

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

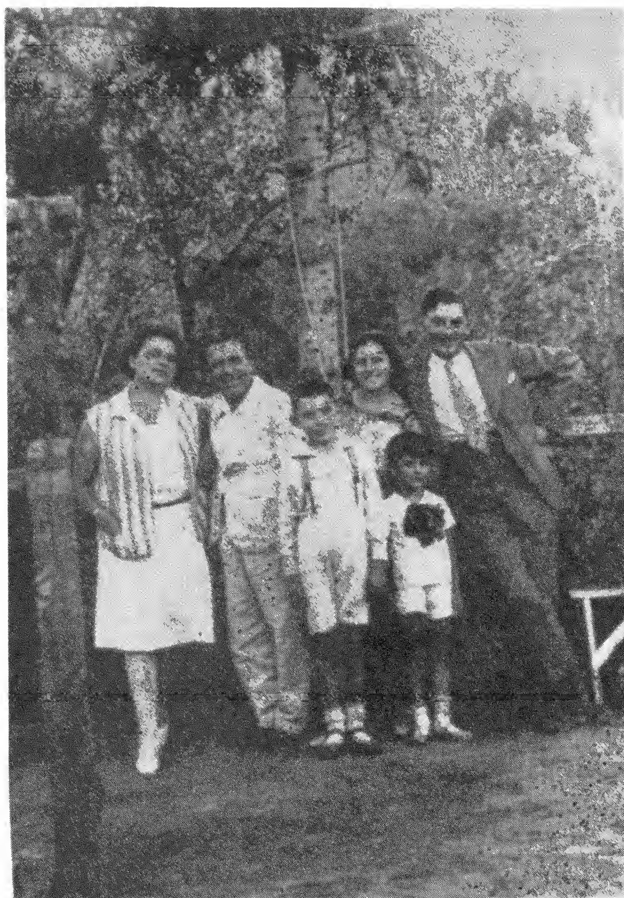
Apám Székely Aba s anyám Regina szül, Judovits.

Apám 1940-ig, a magyar hatalomátvételig, Zilahon Salaj-Szilágy megye jegyzője volt, kit annyira megbecsültek, hogy szombattartó vallásossága mellett is megtartották állásában. Ugyanakkor ismert cionista is volt, ki kiküldte három gyermekét Izraelbe (akkori Palesztínába) még 1933/4-ben. Moshe (Mityu) Dán-kibuc, Jehoshua (Béla, Evron-kibuc alapítói voltak, (ott vannak eltemetve), jómagam is a kibuc-mozgalomban vettem részt a 30-as években. Anyám a náprádi Judovits családból származik (melyről rokonaim részletesen beszámolnak). **Mb.** férjem az állami sajtóiroda főnöke volt Haifán és Tel-Avivban. Még a háború előtt testvéreimmel együtt certifikátot küldtünk a szüleinknek, de ők visszautasították azzal, hogy a certifikát a „fiataloknak jár, nem öregeknek". Szüleim sajnos idealizmusuk áldozatai lettek. Erdélyben még életben maradtak nővérem, ki mint kommunista a partizánokkal harcolt, valamint Béla öcsém. Rajtam kívül még itt él Izraelben (Daliah-kibucban) unokatestvérem Haranné Frischmann Juci, kinek anyja Ilonka (Judovits) anyám nővére volt s Clujon lakott. Juci szintén még a 30-as években alijjázott, férje ismert héber költő.

STERN PIROSKA (FREUND GYULÁNÉ), Haifa

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Stern Márton (Mordecháj), apám fele-

Keller Ernő és felesége fiai László és Péter

WEISZ NOMI (KELLER LÁSZLÓNÉ), Bát-Jám

Elhalálozott férjem apja Dr. Keller Ernő orvos és mostohaanyja valamint fivére Keller Péter a deportálás áldozatai lettek. Férjem Keller László — Zeév 1988-ban halt meg Izraelben. Édesanyja meghalt a vészkorszak előtt. Dr. Keller Ernő Szilágycseh és környéke legnépszerűbb orvosa volt.

Apám Weisz Sámuel (51), anyám Etelka (43) szül. Horváth, testvéreim Dorika (12), Miklós (3), nagyapám Weisz Áron, nagyanyám Regina, anyai nagyapám Horváth Osiás (75) — a deportálás áldozatai lettek. Weisz nagyapám és Sámuel apám gazdálkodással foglalkoztak Chechisen (Kettősmezőn), a zsibói járásban.

Jómagam, Olga nővérem (Havasné, Kirját-Bialik) éa fivéreim Jenő (Weisz, Kirját-Bialik) és Zoltán (Weisz, Kew-Gardens, New-York), visszatértünk a deportálásból. Engemet és Olga nővéremet a hírhedt Mengele jobbra küldött. Nagyapám Weisz Áron volt a kettősmezői zsidó közösség elöljárója s a házában volt az imahely. Kettősmezőn még a következő zsidó családokra emlékszem (családfejek): Goldstein Lajos, Lusztig család, Nehman (v. Neumann) család, Dr. Kordner Gerson orvos, Török család.

WEISZ JOLANDA, Cholon

Apám a szilágysági Hadadban született, anyám Alsóberekszón, a környéki rég bennlakó Jakab család leszármazottja, jómagam Felsőszivágyon születtem, de családom még 1913-ban Budapestre költözött. Unokaöcsém él Bécsben, ki a Jakab család „gyökereit" kutatja.

STERN MOSHE, Bné-Brák

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Feige (73) szül. Berkovits, feleségem Hermina (39), fiam Avram-Joszéf (16), lányom Rachel (14) és kisfiam Jákov, 9 éves; fivérem Shlomo (46) négy gyermekével és fivérem Mordecháj, ki gyermektelen volt.

Szilágynagyfalun születtem és Somlyón éltünk a deportálásig. Anyai nagyszüleim, Berkovits Lőrinc (Arje-Leib) és Dvora szül. Pollák, Hadadon éltek, ott volt vendéglőjük.

A 110-es vasútépítő munkaszázadban szolgáltam, mely '44 márciustól októberig Erdélyben állomásozott, onnan Kőszegre majd Mauthausenbe, végül Günskirchenbe hajszolták a századot s sok szenvedés után '45 május 4-én szabadított fel az amerikai hadsereg. Két öcsém szintén megmenekült, az egyik, Lajos, Izraelben él (Bné Brák).

Szüleim — apám reb Chajim Jehuda (Mihály) ki nem élt már a deportáláskor — 1890 óta laktak Sz. Nagyfalun, apám cipész volt, jómagam is. Kilenc gyermekük volt, két nővére, Frida és Gizi még 1923-ban kivándoroltak az Egyesült Államokba. 1927-ben a somlyói kisiparosok templomának (Poálé Cedek) alapítója voltam Brod Bernáttal és Kohn Benővel együtt s annak vezetőségében mindvégig résztvettem, rabbi Moshe Ehrenreich szellemi vezetése alatt.

jeshivában. Mielőtt deportálták, katona volt Pest megyében. Az utolsó transzporttal deportáltak minket Somlyóról Auschwitzba. Onnan pár hónapra az Ebensee-i lágerbe szállítottak s itt elválasztottak bátyáimtól, hogy Mauthausenbe vigyenek, ahol hét hónapig voltam. A Günzkirchen-i lágerben szabadultam fel, nagyon betegen. A linzi tüdőkórházba vittek, onnan Jugoszlávián át a temesvári kórházba, ahol majdnem három évig feküdtem. A lágerben ugyanis nem bírtam lábraállni az éhségtől. Egy öreg néni vett magához a temesvári kórházból, ő 18 éves fiát veszítette el. Két évig tartott el, amíg rokkantsági nyugdíjat nem kaptam. A pénzt jótevőmnek adtam. E család 1951-ben alijjázott, én ottmaradtam és dolgoztam egy fényképészeti üzletben, 1961-ig, amikor én is Izraelbe jöttem feleségemmel, kisfiammal és kislányommal. Ma hátgerinc operáció után betegnyugdíjban vagyok. Hat unokám van. A családomból én maradtam egyedül életben.

WEISZ IGNÁC, Bné Brák

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Testvéreim Mordecháj (Márton), Ráchel (Regina), Dina-Lea (Karola), Brejndl (Blanka) és Bracha Sájndl (Buki).

Családom Illésfalván élt, én is ott születtem. Apám, Herman (Jechiel), földbirtokos volt, egyúttal elöljárója az illésfalvi hitközségnek, ahol sok tíz éven át igen jelentős szerepet vitt. Jóságáról és adakozásáról volt híres a környéken. Anyám neve Markovits Helén. Miskolcon voltam munkaszolgálatos. Testvéreim közül rajtam kívül csak Méir (Miksa) fivérem élte túl a háborút, ő Oroszországba került. 1964-ben alijjáztam. Egy fiú és egy leánygyerekem és négy unokám van.

WEISZ ISRAEL, Tel Aviv

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Weisz Slomo ben Áron Jehuda (50), anyám Golda bát Isráel (50), feleségem szülei Sámuel Alexander és Etus, nagyanyám Weisz Chái Genendel (Netti), nagybátyám Stern Samu, felesége Emma és fiuk Károly (Menyőből).

Anyai nagyanyám Stern Manci (Málká), szül. Brüll, Szilágysomlyón élt és ott is halt meg (ismert család volt Somlyón). Atyai nagyapám Weisz Arnold Szilágysomlyón épületraktár-tulajdonos volt, és nagyanyámmal, Nettivel, a század elejétől élt ott. Feleségem, Sámuel Szerén, visszatért a deportációból, itt halt meg Izraelben. 1944 előtt tanultam, Izraelben mint banktisztviselő mentem nyugdíjba. 1961 óta élünk az országban, Nagyváradról alijjáztunk. Egy lányom és két unokám él itt.

Simon Moshe-Jiccházk,

Dávid Rella és Magda és rokonuk Magda

SCHVARTZ JOSZEF, Petach-Tikvah

Nagyapám, Heimlich Sándor (reb Shlomo Halévi Heimlich) egy évvel a deportáció előtt halt meg Somlyón és ott van eltemetve. Tíz gyereke közül a mb. anyám volt a legidősebb, sajnos a családból csak pár unoka maradt életben a kegyetlen deportáció után.

Heimlich Sándor történelmi szerepet töltött be Szilágysomlyón, mint az első helyi és megyei héber nyomda tulajdonosa amit még 1888-ban, tehát száz évvel ezelőtt állított fel. Itt nyomtatták ki többek között a somlyói cádik, Ehrenreich rabbi, két könyvét is. Nagyapám volt Kopel Brüllel együtt a küldöttségben 1909-ben, mely Békéscsabára utazott, hogy Ehrenreich rabbit, kit akkor vettek fel Somlyóra, új posztjára kísérje. Ők kísérték el az előző rabbinkat, Rosenbaum-Litsch Halévi Mózest, ki Kisvárdára ment Somlyóról rabbinak. (Megjegyzés: lásd J. J. Kohen értekezését e könyvben, melyben többször megemlíti a Heimlich nyomdát).

WECHSLER IBI férj. FEUERWERKERNÉ, New York

Családom tagjai, kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Wechsler Bernát, anyám Nina szül. Lehrman, nővérem Eszter férj. Wohlberg Izidorné, nővérem Gizi férj. Schvartz Saulné, nővéreim Wechsler Elza és Aranka, valamint sógoraim (Wohlberg Izidor és Schvartz Saul). Családom Zsibón lakott, úgy a Wechslerek mint a Lehrmanok szilágysági eredetűek voltak. A Somlyó-Cseh-i gettóból deportálták (1944 május 3-án) zsibói nagybátyámat, Lehrman Adolfot és feleségét, Pepit is. Anyai nagyapám Lehrman Eliahu s felesége, Sarah nagyanyám egy szilágysági faluban élték le életüket. Apai nagyszüleim Wechsler Jacob és felesége szintén Szilágyságiak voltak. Férjemmel és két fiunkkal New Yorkban élünk, itt él Magda nővérem is két lányával és Izraelben (Herzlián) él Elza nővérem férjével, Precz Ferenccel.

WEISZ EDUARD (CHÁJIM), Jeruzsálem

Családom tagjai, kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Weisz Sámuel (59), anyám Ehrenfeld Gizella (56), testvéreim Albin (23), Eugen (21), Mauriciu (19), Arthur (14), Ernest (12), Valéria (22), Olga (20), Lívia (15), Erna (10).

Szilágysomlyón születtem s a családom ott élt kilenc testvéremmel a deportálásig. Nagyapámék a Szatmár megyei Batarcs faluban laktak. Apámat a Cementes néven ismerték, a kutakba készített cementcsöveket. 15 évesen, 1943-ban, a Pest megyei Soltvadkerten tanultam az ottani jeshivában, a legidősebb bátyám, Albin hat évig tanult a tasnádi

Dávid Magda férje, Jeruzsálem

Nagymama és unokái, Rella és Magda

Szüret Lecsméren

malmosok voltak. Apám, ki Csornaházán született, a Laroche és Darvas fakitermelő cég tisztviselője volt Nagyfalun. Jómagam is deportálva lettem és Buchenwaldban szabadultam fel, egy politikai táborban. Deportáció előtt gimnáziumi tanuló voltam. Mai foglalkozásom: csokoládégyártás és csokoládéüzletek Chilében. Feleségem (Markovits) Ibolya szintén somlyói származású.

STAUBER DVORA, Bné-Brak

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Moshe Pollák és anyám Rachel, valamint öcsém Shlomo (16).

Szüleimnek kóser bodegájuk volt Zilahon s apám zl. tevékeny tagja volt a vallásosabb rétegekben a hitközségben. Emlékezetem szerint az elöljárói (gábe) tisztséget töltötte be. A szülők Máramarosból kerültek Zilahra, anyám a csehekhez tartozó környékről, de gyerekeik már Zilahon születtek. Rajtam kívül még él Beer-Sheván Malka nővérem (Silbermanné) s volt még egy testvérbátyánk, ki a háború után emigrált az USA-ba s ott halt meg.

A családapa Dávid József

SIMON MOSHE JICCHÁK, Jeruzsálem

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Simon Shlomo (40), fivérem Simon Menáchem; sógorom apja Jakab Albert, anyja Berta és húga Magda.

Szilágy-Pirban születtem, hol szüleim — apám Shlomo és anyám Sprince (szül. Katz) — kb. 1920-ban telepedtek le; máramarosi származásúak voltak. 1944 előtt a tasnádi és szatmári jesivák tanítványa voltam. 1962-ban alijjáztam Romániából, jelenleg menáhél-meshek vagyok a Szochnutnál. Úgyszintén alijjázott lánytestvérem Ilana, férjezett Jakab Albertné, Rechovot.

Szilágy-Piren még a következő zsidó családok laktak: nagybátyám Müller Shlomo-Jákov feleségével és 8 gyerekükkel, akik közül csak Pinchász fiúk maradt életben; Weisz Károly földműves, Engel-család malmosok, Czeiger-család földmüvesek, Sternhal Jenő kereskedő, Goldberger sakter, Schück dáján, Katz család pálinkafőzde, Biedermann család borkimérés, Jakab Béni családja kereskedők, Weisz Jakab családja kereskedő és szőlészet, Fried József családja borkimérés, Engel Samu és családja kereskedők, Genuth cs. mikvés és sámesz, Weisz Farkas és cs. fuvarozás, Jakab cs. húskimérés, Weisz Jozsef és cs. borkimérés és mások, kb. 30 zsidó család. Említett Fried József, Simon Shlomo és Engel ismerten tanultak és talmudban jártasok voltak.

Simon Moshe-Jiccház,
Dávid Magda férje, Jeruzsálem

Családunk szilágysági voltát — négy részről — igazolja anyai nagyapám Wechsler Bernát is, ki Zsibón virilista polgár volt, nagy Talmud-tudós és gazdaságilag megalapozott kereskedő. Nagyanyám, Wechslerné, Necha szül. Lehrmann, szintén egy szilágysági faluból származott. Lányuk Zipora, ki megmenekült a haláltáborokból, férjével, Efraim-Fischl Feuerwerkerrel New Yorkban él, ugyanott él másik megmenekült lányuk is, Rachel férjezett (megbold.) Ackermann Zvi-né.

SCHREIBER PEREC, Ramat-Gan

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Schreiber Lajos (Jicchák-Jehuda), anyám Aranka (Golda) szül. Csengeri, fivérem Ervin (Avraham-Shmuél) és fivérem Pál (Szimcha-Bunem), apai nagyszüleim, Schreiber Salamon és felesége (nagyanyám) Hídalmásról, valamint feleségem szülei, apja Silberstein Joszef s felesége, nagyapja, nagybátyja, testvérbátyja.

A Silberstein család a Salaj (Szilágy) megyei Cserese faluban lakott, ahol 1940-ben a bevonuló magyar katonák itt és a szomszédos Ipp faluban vérfürdőt rendeztek, megölve kb. 150 román és zsidó férfit, családapákat, öregeket, fiatalokat. E pogrom áldozatai közt volt a Silberstein család négy tagja. A család többi tagjait 1944-ben deportálták; jövendőbeli feleségem, Silberstein Hanna (Chana) átélte a poklot és visszakerült, két nővérével együtt, az egyik Haifán, a másik Akkón lakik.

A Schreiber-család Szilágysomlyón lakott, vegyeskereskedésük volt; anyai nagyapa, Csengeri, italengrossista volt Somlyón. Auschwitz, Mauthausen, Ebensee voltak szenvedéseim állomásai s csak 1945 májusában szabadultam fel, 32 kiló súllyal a halál peremén.

1948-ban házasodtam, 1960-ban alijjáztunk, van két nős fiunk, három unokánk. Családom a Schreiber-Szofer (Chátám-Szofer) egyenes ágú leszármazottja. apám a pozsonyi Jesiva tanítványa volt.

DR. SILBERGER ARTHUR, Natanya

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Silberger Miklós-Moshe (50). Anyám Berta (45) szül. Krémer, fivérem Ervin (20), húgom Noemi (17); valamint nagybátyám Lajos és felesége Hodi (Hadasza) szül. Schreiber és családjuk; unokabátyám Silberger Dezső és felesége és három lányuk.

Lévén munkaszolgálatban, nincs biztos tudomásom Krémer anyai nagyapám sorsáról. Apám, ki a környéki legnagyobb gabonakereskedés társtulajdonosa volt, a szilágycsehi hitközség többszörös elnöke és a Mizrachi elnöke volt, ki bevezette a nagytemplomban a cionista alapokra való adakozást (snoderolást). 1933-ban házunkban szállt meg S. Z. Shragai, a jeruzsálemi Mizrachi világközpont kiküldöttje, ki később a Jewish Agency vezetőtagja volt mint az alijjaosztály feje. 1976-ban alijjáztam feleségemmel, Edithel (szül. Schlein, Déváról) és Nathanyán mint orvos működök.

DR. SILBERSTEIN ALEXANDER, Bnei-Brak

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Silberstein Rafael, anyám Sarolta született Farkas, anyai nagyanyám Farkas Róza, húgom Cornelia.

Apám Szilágynagyfalun volt nagykereskedő, valamint szeszgyártással és fakitermeléssel foglalkozott. Apai nagyanyám Silbersteinné Steiner Hanna nagyfalui születésű volt, Silberstein nagyapa 1890 óta élt ott. A nagyváradi zsidó líceumban tanultam, majd Marosvásárhelyen végeztem el orvosi tanulmányaimat és orvosi prakszisomat Nagyváradon kezdtem. Auschwitz volt a kálvária első állomása, onnan vitték a legtöbb nagyfalui férfit Wolksbergbe csatornázási munkára s ott halt meg a legtöbbje, onnan tovább vittek a dornhaui éhségtáborba. Ott szabadultam fel nagyfalusi másodmagammal, Weisz Smiluval. Csak ketten maradtunk életben. 1970-ben alijjáztam feleségemmel (Stein) Klárával és két fiam van, Rafael és Adi. Nővérem Viorica Ausztráliában él. Bné-Brakban folytatok orvosi prakszist.

SILBERSTEIN KÁROLY, Santiago de Chile

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Szüleim Silberstein Mór és Lucy született Krell, öcsém Andris (11).

Szilágy-Nagyfalun születtem ahol családom élt, később, 1944-ig Szilágysomlyón, apám szülei Nagyváradon éltek, anyám szülei (Krell Izsák és Róza)

SÁKED (SIKORA) RAJZI, Petách Tikva

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Klein Salamon (64), anyám Regina (42), testvéreim Ráchel, Rivka, Szárá, Eszter, Hává, Blima, Chájá és Jita valamint férjeik és gyerekeik.

Családom Vadafalván (Odesti) élt; szüleim gazdálkodók voltak és fűszerüzletük volt. Nagyszüleim apám részéről mészárosok voltak, anyám részéről (Katz) Alsóvárcán éltek. A családomból rajtam kívül még két testvérem tért vissza az auschwitzi deportálásból. Engem Auschwitzból Észtországba vittek dolgozni egy vasútépítéshez. Onnan szállítottak Danzigba és stuthofi koncentrációs lágerben szabadultam fel 1945. április 19-én. Férjem lengyel származású, a varsói gettóban élt öt évig. 1963-ban alijjáztunk Szilágycsehből. Ma fűszerüzletem van, ott dolgozom a féjemmel együtt. Két gyermekünk és négy unokánk él az országban.

SALAMON GYULA, Cholon

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Salamon József (62), mostohaanyám Rosenberg Gizella (52), bátyám Sándor (35) és nővéremnek, Máriának kisfia, Fuchs Tomika (8).

Édesapám szülei ősidőktől Szilágysági ak voltak, édesanyám részéről Szatmár megyeiek. Szüleim 1908-ban költöztek Szilágycsehbe, én is ott születtem. Édesanyám Káin Róza (Háni) a II. világháború előtt meghalt, apám másodszor is megnősült. Sándor bátyám munkaszolgálatos volt az orosz fronton, majd a nagyváradi hadikórházba került, onnan deportálták. Apámékat a szilágysomlyói gettóból vitték el. Marika nővérem annak köszönhette életbenmaradását, hogy a vagonból való kiszállásnál egy lengyel mondta neki, a kisfiát engedje el egy másik nőnek. 1973-ban alijjáztam feleségemmel és két gyerekemmel. A háború után tisztviselőként dolgoztam.

SÁMUEL ERNŐ, Cholon

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Sámuel Lázár (68), anyám Sámuel Netti (65), testvérem Legmann Irén (38) és gyerekei Laci (16) valamint Lia (8), feleségem Sámuel Stefánia (33) és leánykám Ila (6).

Nagyszüleim apám részéről Nagyderzsidán éltek, nagyapám, Sámuel Zsigmond gazdálkodó volt. Anyai nagyszüleim Horváton laktak, nagyapám, Roth Benő, kereskedőként dolgozott. Én Zsákfalván születtem, majd Szilágysomlyóra költöztem, később Krasznára. Gyógyszerészként dolgoztam. Nemsokkal rá, hogy behívtak munkaszolgálatra, Mauthausenbe szállítottak, ott szabadultam fel 1945. május 5-én. 1978-ig Nagyváradon éltem, onnan alijjáztam. Jelenleg nyugdíjasként élek, nős vagyok.

SHECHORI ELIAHU, Haifa

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Shaul Schwartz, anyám Gitl szül. Wechsler, öcsém Joszef (14), valamint anyám lánytestvérei Esther, Elza és Golda (Wechsler lányok); valamint apósom Beck Shalom, feleségem anyai nagyapja Weisz Áron s nagyanyja Rivka (Weiszné) s apai nagyanyja Beck Regina — mind Auschwitz áldozatai lettek.

Családom Zsibón élt, hol apám Shaul (Suli) ismert és megbecsült polgára volt a községnek, a távoli Szlovákiából került oda mikor feleségül vette a zsibói Wechsler Bernát lányát. Apám Dachauban halt meg pár nappal a felszabadulás után. Öcsém Chaim-Aron, ki 1925-ben született, apánkkal volt a száműzetésben és ő temette el apánkat Dachauban, honnan az Aliját Hanoar keretében jött az országba, itt részt vett a felszabadító háborúban (54-es ezredben) és Negba védelmében esett el. Sarah testvérem a száműzetésből az USA-ba ment ottani családunkhoz és férjhezment Grosz Baruchhoz; két gyerekük van, egy fiú és egy lány.

Zsibón születtem 1923-ban, 1944-ben megszöktem munkaszázadomtól s a partizánokhoz csatlakoztam Szlovákiában, ezek a Wehrmachtba (német hadseregbe) „helyeztek" el s mint ilyen kerültem orosz fogságba s sok veszély után sikerült igazolni igazi azonosságomat és visszatérhettem Zsibóra, hol feleségül vettem Beck Judithot. Zsibón született első lányunk Esther és 1947-ben alijjáztunk Németországon és Franciaországon át, hogy még résztvegyek a felszabadító háborúban. Izraelben született második lányunk Tamar.

Feleségem a Zsibó melletti Balan faluban született, ott született apja is, Beck Shalom; anyja Esther szül. Weisz fiatalon halt meg. Anyja szülei Weisz Aron és Rivka a Szilágy megyei Chechis (Kettősmezőn) születtek és ott laktak a deportálásig.

(?)

szilágycsehi m. kir. áll. polgári iskola tekintetes igazgató úr!

Tudomásunkra jutván az, hogy Cserháti Gerzon tan. úr, ki az izr. vallást a helybeli polgáriban tanította – helységünkből eltávozott s az izr. vallást e ferint tovább oktatni nem fogja a polgári iskolában:

Ennél fogva tisztelettel ajánljuk a helybeli tanítót, Dávid urat, ki az izr. vallást [tanította] több éven át a helybeli áll. elemi iskolában is sikeresen végezte a helybeli áll. magyar. kir. polgári iskola részére is vallástanárnak. –

Vagyunk tekintetes igazgató úr iránt

Kiváló tisztelettel,

Szilágycseh, 1902 máj 7<u>én</u>

Klein ...
főrabb. –

1902 *május 7 — Szilágycsehben leváltják a zsidó hittan-tanár a helyi polgári iskolában*

tig Béla (Beri, 27) és kisfiuk Sáje, 6 éves; fivérem Emil (Avram, 20).

Születtem Almásrákoson, ott éltek szüleim és családom, rokonságom mindkét részről szilágysági volt — apám Kusalyon született, anyám (Holtzer lány) Hosszúmezőn. Apai nagyszüleim, Róth József és Bluma (szül. Mentzel) Kusalyon gazdálkodtak, anyai nagyszüleim, Holtzer Sáje és Bájle (szül. Mandel) Perecsenyben tartottak borkimérést.

Munkaszolgálat előtt a tasnádi Jesiván tanultam s végigcsináltam a keserű utat egész Gunskirchenig és Mauthausenig, ahol az amerikaiak szabadítottak fel. Mint szakács dolgozok egy jesivában.

Krets Sándor — orosz fogolytáborban

ERNEST TEVJOVITS, Van Nuys, USA

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám özv. Tevjovits Emilné szül. Salamon, nővérem Blanka férj. Salamonné és két gyereke (férje Salamon Binku Hagymásláposról, Jeruzsálemben halt meg); nővérem Jolán férjezett Lévi Andorné (Szilágycsehből) és két kislánya, Flóra és Judith — férje Andor Ukrajnában vesztette életét mint munkaszolgálatos — valamint nővérem Hajnal férjezett Freimanné és kislánya Gréti (férje Freimann Andor-Dumi munkaszolgálatból visszatért). Bátyám Jenő (Milu) bombázás áldozata lett a koncentrációs táborban.

Apám családja (a Tevjovitsok), a szilágysági Gardányból származott, nagyapám Tevjovits Moshe Alexander ott született és ott születtek gyerekei is, Herman, Emil (apám), Áron, Rózsi és Maris. A legidősebb, Herman, Baitán (a szilágysági Mosóbányán) tartott vegyeskereskedést és korcsmát és öt gyereke volt: Jenő, Miksa, Samu, Rezsi és József — tudtommal Miksa és Rezsi Izraelben élnek, míg a Herman többi leszármazottai a deportálás áldozatai lettek. Jómagam 1944 októberében megszöktem munkaszázadomtól és Beregszászon kerültem a szovjet hadsereg kezébe mely négy évig tartott fogságban s csak 1948 június végén szabadultam fel. A Szilágyságban (Csehben) lakott még apám öccse Tevjovits Áron, kinek cipőüzeme volt (megjegyzés: lásd Jakabovits Moshe és Tevjovits Edith beszámolóját). Apám húga Maris Ilondára ment férjhez Marton Ignáczhoz és egy gyerekük volt — a család a deportáció áldozata lett.

Négy lány Csehből, jobbról balra: József Eszter, Goldfarb Gita, József Helén (Giládiné) Klepner Ilonka

Miklós, Frenkel Andor, Schildkraut család, Lichtmann József, Lichtmann Gyula, Pretz Ferenc, Friedmann Sándor, Márkus Béla, Naftali Samu, Naftali Imre.

ROSENFELD NECHA (TAMBOR HERMANNÉ), Bnei-Brak

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Fivérem Rosenfeld Mihály-Mechl (40), felesége Rózsi szül. Kahan és gyerekeik (kik közül Malki és Öcsire emlékszem); fivérem Majer-Shmuél és felesége (gyerektelenek voltak); fivérem Shlomo és felesége Iboly valamint gyerekeik; lánytestvérem Tilda férjezett Roth Jakabné, Huedin (Bánffyhunyad); lánytestvérem Riza férjezett Rosenfeld Antal-Anschel, kik Besztercén laktak.

Fivéreim és családjaik Náprádról (Salaj) lettek eldeportálva. Itt volt apánknak, reb David Rosenfeldnek (meghalt a háború előtt) vegyeskereskedése és birtoka és címül szolgált minden szegénynek és jesivának. Nagyapám reb Mechl Rosenfeld is Náprádon lakott. Családommal Tordán laktunk (Romániában) a 40-es években és velünk volt anyám (Fáni, szül. Hercz, Sz. Nagyfaluból) is. 1950-ben alijjáztunk négy gyerekünkkel, de férjem Tambor Herman-Avram 3 hónap után meghalt. Három lányom Amerikában él, fiam David nyomdatulajdonos Bnei-Brakban. Öcsém Joszef-Leib, ki munkaszolgálatból menekült meg, Kirjat-Herzogban lakik feleségével és két gyerekével.

ROSNER JISZRÁEL, Jerüzsálem

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Feleségem Chana (született Kirschner Janka) ki 38 éves volt és kislányunk Zsuzsi, 6 éves, valamint húgom Szeréna férjezett Stein (29) és kislánya Kreindl, 4 éves — Auschwitzban lelték halálukat.

A Rosner család Szilágysomlyón élt 1938-ig: Apám Rosner Salamon, anyám Hermina szül. Jakab, testvéreim Alíz, Szeréna, Ernest. Anyai nagyapám Jakab Abrahám és nagyanyám Sarah Varsolczon éltek, ahol fűszerüzletük és italmérésük volt. Dédnagyapám anyai ágon, Abraham David, 300 holdon gazdálkodott, másik dédapám, Jakab Áron, Varsolczon élt régi idők óta és a faluban kitört kolerajárvány idején orvos hiányában ő gyógyította a betegeket. Apám, Rosner Salamon, a somlyói Ehrenreich rabbi tanítványa volt.

ROTH ALEXANDER, Rechovot

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Roth Ferenc (Feibus, 42) és anyám Gizi (Gitl, 40) s barátaim, Terner Bubi, felesége Blanka és gyerekeik Jutka és Tomi.

Zilahon lakott családom ahonnan elvitték szüleimet. Háború előtt diák voltam, elvittek mint munkaszolgálatost Ukrajnába, ott átszöktem az oroszokhoz és fogságban voltam két évig. Közgazdászatot tanultam Romániában, onnan alijjáztam 1969-ben és könyveléssel foglalkozom. Özvegy családtalan vagyok.

ROTH SIMON-ZOLTÁN, Haifa

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám özv. Roth Ignácné, szül. Sámuel Bella, lánytestvérem Margit (Leah) és férje Márton Zoltán és kislányuk Maco (6—7 éves); lánytestvérem Teréz (Reizl) és férje Stern Sándor és fiúk Gyuri (Jicchák); lánytestvérem Roth Lotti (Zlate) és fiútestvérem Roth Anti (Jonathan-Benjamin).

Családunk Zilahon élt, ott halt meg apánk Roth Ignác (Jicchák ben Jonathan-Benjamin) még 1932-ben. Közvetlen családomból csak én maradtam életben. 1950-ben alijjáztam feleségemmel Szerénnel (Sarah szül. Katz, Szilágyszegről) és két lányunkkal. Jómagam Horváth Petenén, a krasznai járásban születtem, mint munkaszolgálatos Ukrajnában előbb egy tűzérségi századhoz csatoltak, aztán visszaküldtek egy cigányszázaddal, gyalogolva Sopronig, ahol megbetegedtem flekktífuszban. Az oroszok szabadítottak fel bennünket. A 40-es évekig gazdálkodással és cséplőgéppel foglalkoztam, jelenleg a Szolél-Boneh nyugdíjasa vagyok. Két lányunk, Chava és Tirca, velünk élnek családjukkal.

ROTH SÁMUEL, Bné-Brák

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Roth Jakab (57), anyám Szerén-Sarah (45), lánytestvérem Elíz (Chaja-Elke, 25), férje Lusz-

ÖSZTREICHER BELLA-ESZTER, (LEICHTMANN-NÉ), Beér Séva

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Ösztreicher József, anyám Rózsi, nagyapám Rozenzweig Mayer, testvéreim Miklós (19) és Jicchák (14).

Családom Nagyderzsidán lakott 1944-ig, öt testvéremmel. Júniusban deportáltak minket Auschwitzba, ahonnan Rigába vittek, ahol 2-3 hónapot dolgoztunk. Ezután hajóval egy lakatlan szigetre szállítottak, majd Stuttfohra, ahol tankakadályt építettünk, rettenetes körülmények között. Tífuszos lettem ott és csak szerencsének köszönhetően menekültem meg egy lövöldözés alkalmával, miután leestem az ágyról és két hulla rámzuhant. Feltápászkodtam és mentem, ahogy tudtam. Egy tanyán bújtam el, ahol az oroszok felszabadítottak. Elvittek egy kórházba Oroszországba, és felgyógyulásom után munkába állítottak, a kórház részére dolgoztam. A kórházban megismerkedtem egy zsidó orvosnővel, aki kérvényt írt Sztálinnak, hogy haza engedjenek. Sztálin jóváhagyta és így jöhettünk el Oroszországból 1946 tavaszán. Romániából 1964-ben alijjáztunk. Két gyermekünk és négy unokánk van.

RAPAPORT SIMON, Los Angeles

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Lánytestvérem Sári-Seindi, férje Joszef-Dov Kahana-Heller és fiuk Chaim-Zvi (18).

Húgom Sári-Seindi Péterfalván, **Halmi mellett** (az akkori csehszlovák határon túl) született apánk, Rapaport Májer házában, mely egy vidéki igen vallásos zsidó gazdálkodó háza volt. Nagyapánk Elimelech Azriel Rapaport, ki szintén Péterfalván gazdálkodott, a pápai főrabbi, Efrajim Wolf Rapaport unokája volt s a családi fonal a morvaországi Nikolsburgba s a németországi Fuerthbe vezet vissza s onnan az olaszországi Livornóba. Anyánk, Hudesz a szilágysági Náprádon született, apja Deutsch Simon, apja, Deutsch Mendel mellett gazdálkodott. Sári húgom férje, Joszef-Dov Kahana-Heller a máramarosszigeti főrabbi Jehuda Kahana-Heller (a Kunteresz Haszfékosz szerzője) sarja volt, Lipman-Jomtov Heller, a Toszefot Jomtov szerzőjének leszármazottja. Anyai dédnagybátyánk Rafael Deutsch, a Chatam Szofer unokájának volt a férje. Anyai dédnagynénénk Sarah-Seindel Deutsch a szöllősi rabbi Reb Smelke Klein fiához, Moshehez, ment férjhez. Így teremtődtek a kapcsolatok négy történelmi zsidó család között s így ért véget ez a kapcsolat Sári húgom s családja sorsában, mely Auschwitzban lelte tragikus végső akkordját. Jómagam előbb Belgiumba, majd az USA-ba kerültem még a II. világháború előtt s a gyémántszakmában voltam tevékeny öregkoromig.

REMÉNYI ANDRÉ (ROSENBLUTH), Anglia

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Rosenbluth Adolf (Avrum Luzer), anyám (Judovits) Bella, nővérem Klára, férj. Goldberger Gyuláné és két kisgyermeke, sógorom Goldberger Gyula (kivégezték Diósdon, mint munkaszolgálatból való szökevényt), anyám testvérei Judovits Perec (és felesége Stiglitz Sendi), Smelki (és felesége), Eszter Blanka, Frida és Szidi (Friedmanne).

Családom anyai ágon sok nemzedéken felmenően Náprádon lakott, ahol dúsgazdag, vallásos földbirtokosok voltak. A falu termőföldjének, legelőinek és erdeinek javarésze az ő birtokukat képezte. Én is Náprádon születtem. Később Zsibóra költöztünk, ahol apám az utolsó években a hitközség titkára volt. Amikor családomat deportálták, én munkaszolgálatos voltam. A háború előtt **asztalossegédként** dolgoztam, 1957-ben alijjáztam. Nős vagyok, két fiam és hat unokám van. Fiammal jelenleg Leeds, Angliában, bútorgyártó üzemet vezetünk.

ROSENBERG EDITH, (KATZ BÉLÁNÉ), Haifa

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Rosenberg Jenő és felesége (mostohaanyám) Lina szül. Weisz. Édesanyám Margit (nagyapám Márton Mózes lánya) még 1930-ban halt meg.

Családom Ákoson (Szilágy megye) lakott, ahonnan 15 és fél évesen lettem eldeportálva. Férjemmel, Katz Bélával és két gyermekünkkel 1963-ban alijjáztunk. Emlékezetem szerint Ákos községben még a következő zsidó családok éltek (családfejek neve szerint): Lichtmann Imre, Liebermann Sámuel, Gál Ferenc, Berger Bandi, Stern Arnold, Grosz Mózes, Böhm Ferenc, Lővinger Miklós, Stern Márton, Weisz Márkus, Weisz Dezső, Wieder a sakter, Mandelbaum Ignác, Rosenberg Márton, Ungar Adolf, Frenkel

indultam el Izraelbe de csak 1949-ben jutottam az országba, Magyarországon, Ausztrián, Németországon, Franciaországon valamint Cipruson keresztül. Nős vagyok, három gyerekem és négy unokám van.

Hendler Mesülem és Aharon Jehuda

Pál Ábrahám, (jobbról) — a tasnádi jesivában

PÁL AVRAHAM, Kirját-Tivon

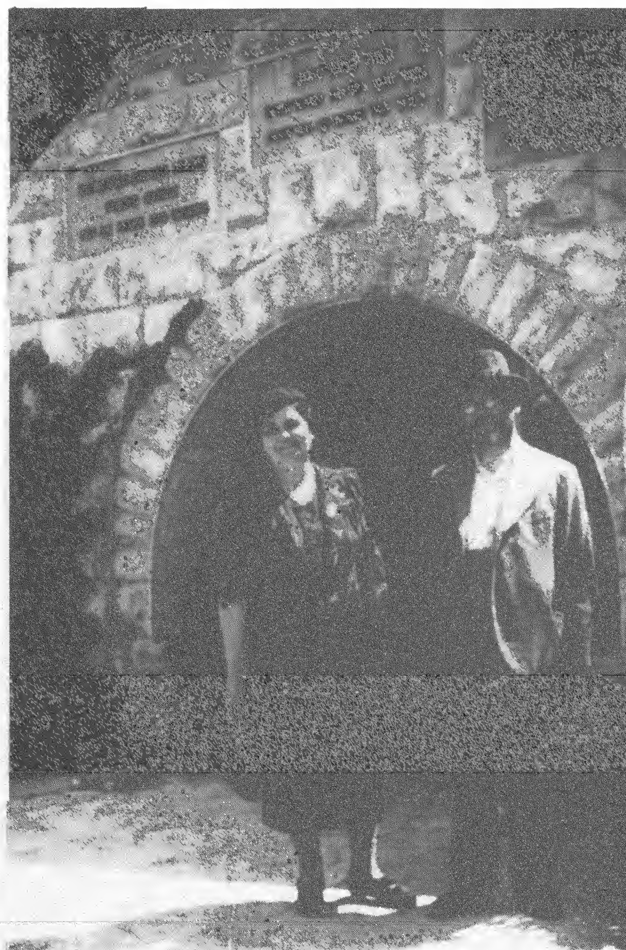
Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Pál Shlomo (49), anyám Feige Reizel-Dvora, szül. Hendler (44) és rokonaim anyai részről: Farkasné Hendler Rely-Rivka (39), Hendler Avraham-Gedalja (Fiúka, 17), Hendler Chana-Baby (14), Krausz Mehachem-Manó (69), Krausz szül. Hendler Rachel-Rózsi (54), Hendler Aharon-Lajos (42 éves – Ukrajnában vesztette életét), valamint feleségem szülei Lewy Jakab-Dov és Giza szül. Schwartz.

Szüleimnek Babeni (Aranymező) községben volt vegyeskereskedésük, ott születtem mint egyedüli gyermekük. Anyai nagyapám Hendler Izsák még a 19-ik században költözött ide, mikor feleségül vette a helyi Mandel család lányát, Chánát. A háborút mint munkaszolgálatos szenvedtem végig s kórházban voltam amikor a felszabadulás megtörtént. 1946-ban vettem feleségül a M. vásárhelyi Lewy Rivkát, ki Auschwitz életbenmaradottja volt és 1950-ben alijjáztunk. 1952—1980 években a haifai kikötőhatóság alkalmazottja voltam, nyugdíjaztatásomig. Izraelben született két lányunk, Tovi (1953) és Shlomit (1958).

Munkatáborba — Pál Abrahám — balról

Pál Salamon és neje — látogatás Jeruzsálemben 1939-ben

ÖSZTREICHER DOV (BÉLA), Naharia

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Ösztreicher Joszef (58), anyám Rózsi, testvéreim Miki (18) és Icu (12), anyai nagyapám Rosenzweig Mayer (75).

Anyám részéről nagyszüleim Kémeren születtek, családjuk már a 19. századtól ott éltek. Anyám is ott született. Nagyapám, amennyire emlékszem, pálinkafőzéssel foglalkozott. Apám is Kémeren született és később Nagyderzsidára költözött, én is ott éltem és mint szabó dolgoztam. 1944-ben vittek be munkaszolgálatra. Testvéreim közül hárman visszartek a deportálásból, itt éltek Izraelben. 1946-ban

ahol én is születtem 1923-ban. Apám, aki sakter, mohel és előimádkozó volt, meghalt 1937-ben és akkor én a Joint árvagondozó otthonába kerültem Kolozsvárra és ott kitanultam a vasöntés szakmát. A háború alatt munkaszolgálatos voltam és mint szakmunkás a Weisz Manfréd üzemben dolgoztam. A háború utolsó fázisában Németországba irányítottak bennünket, de én egy barátommal, Löw Károllyal, megszöktem és beástuk magunkat egy istállóba, ott vártuk be az oroszokat, akik felszabadítottak minket. Rajtam kívül megmenekültek fiútestvéreim Mózes Márton (ma is él) és Mózes Benci. 1976-ban alijjáztam, azóta mint technikus dolgozom a hadseregnél. Férjnél levő lányunk van és unokáink.

MÜLLER HELÉN (CSILLAGNÉ), Jeruzsálem

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Müller Gizella (39), nővérem Chaia (16) és öcsém Uri (10) — anyám és öcsém Auschwitzban; nővérem Bergen-Belsenben halt meg a felszabadulás után, 1945, augusztus 7-én.

Én Weisswasserben szabadultam fel 1945, május 8-án amikor még nem töltöttem be 15-ik életévemet. Családom Szilágysomlyón lakott 1944-ig, apám Müller Mendel, munkaszolgálatos volt és Budapesten szabadult fel, most Bné-Brakban lakik. 1974-ben alijjáztam férjemmel, ki 1984-ben meghalt. Igazgatóhelyettes vagyok a Miszrád Hábriut fizetési osztályán.

NACHLON-NUSSBÄCHER AHRON, Sdeh-Eliahu

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Nussbächerné Jitl (szül. Blau), anyai nagyapám reb Joszef Moshe Blau, húgom Esther-Bracha (Buki) és két kisfia.

Anyai ágon családom emberöltőkön át a Szilágyságban éltek, előbb Hadadon, utóbb Szilágycsehen. Apám, Nussbächer Herman (Jekutiél-Zvi) ki ismert talmid-chacham s nagyműveltségű ember volt, még a 30-as években halt meg. Jómagam a frankfurti jesiván (Dr. Hoffmannál) tanultam és még 1933-ban alijjáztam, a vallásos kibucok, s Sdeh-Eliahu alapítóihoz tartozom. Rajtam kívül húgom Sarah (Goldschmiedné, Ramat-Gan) alijjázott még 1939-ben. Mártir húgom Buki intenzív tevékenységet fejtett ki az ifjú-Mizrachi mozgalomban Szilágycsehben és Erdély-szerte s e parányi hozzáállásával segítette Izrael létrejöttét (Lásd Blau Aliz és Lucu beszámolóit is).

MOZES JOSEF, Düsseldorf

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Mózes Ferencné született Adler Eszter és lánytestvéreim — Zseni, Böske és Lili.

Apám közbecsülésben álló mezőgazdász volt Szilágycsehben — ki még 1933-ban meghalt s igen fiatalon folytattam a birtok kezelését. A háború alatt munkaszolgálatos voltam s családomból csak én maradtam életben. Kétoldali felmenő ágon családom szilágysági volt. 1965-ben átköltöztem Németországba és 1973-ban nősültem a magyarországi származású Lusztig Edittel — ki a háború alatt elvesztette harminc tagú családját az auschwitzi gázkamrákban.

PERLMUTTER MOSHE, Bnei-Brak

Anyám Margalit, testvéreim Joszef-David, Zvi, Szárá-Rivka és Rachel-Leah a deportálás áldozatai lettek, szilágysomlyói lakosok voltak.

Megboldogult apám, Rabbi Herzke Perlmutter a somlyói hitközség Masgiachja volt, elhalálozott még 1923-ban (11 Niszán Tárpág).

1960-ban alijjáztam feleségemmel Jentuval (szül. Farkas, Szilágy-Kraszna) és három gyerekünkkel: Joszef, Naftali és Czira. Nyugdíjaztatásomig 25 évig voltam a Ben-Gurion repülőtér postaraktárának igazgatója.

POLLÁK DÓRA (STAUBERNÉ), Bné Brák

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Pollák Mose, anyám Ráchel, testvérem Slomo.

Családom Zilahon élt, éttermük volt, én is ott születtem. 1950-ben alijjáztam. Férjezett vagyok, három gyerekkel. Egy húgom él még itt Izraelben. Málká.

MARMORSTEIN MOSHE, Haifa

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Marmorstein Herman (65), anyám Sarolta (60), feleségem Irén (31), kislányom Matild (8) és kisfiam Dezső (6) — Valamint nagybátyám Marmorstein Sámuel és családja, nagybátyám Marmorstein Benjamin és családja, nagybátyám Wieder Simon és családja.

Családom tasnádi eredetű, Somlyón lakott, több emberöltőn át a Szilágyságban élt. Nagyapám Marmorstein Lőrinc Porcz községben gazdálkodott. Családomból még megmenekült Imre öcsém, ki az USA-ban lakik. 1960-ban alijáztam Cluj-ról és Izraelben újra nősültem, itt játékgyártással foglalkoztam. Nyugdíjas vagyok.

MÁRTON ANDREI-ANDOR, Haifa

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Márton Miklós és anyám Rozália (szül. Salamon), apai nagyapám Márton Mózes és felesége Mari, anyai nagyapám Salamon József és nagyanyám Lotti (szül. Brüll), fiútestvérem Zsiga; feleségem szülei Liebermann Sámuel és Cili, valamint férjezett lányuk, Mendelné kisgyerekével.

Családja Szilágysomlyón lakott, rajta kívül Jakab bátyja, ki mint ő munkaszolgálaton volt és húga Sarolta, visszatértek. Márton Andor megszökött a munkaszolgálatból és egy faluban bújkált Csajta és Rohoncz között. 1945 elején. Salamon nagyapa, 1943-ban visszatért szülőfalujába, Kettősmezőre (vagy talán Galgóra), Zsibó mellett s onnan vitték el a család többi tagjával együtt a somlyó-csehi gettóba, honnan mindnyájukat deportálták az auschwitzi halálba.

Márton Andor mint gépész és vasesztergályos dolgozott Haifán, most nyugdíjas. Lányuk Tova két unokát szült, kik „adják a vígaszt".

Márton Mózes nagyapám Érszakácsiban lakott. **Ugy tudom, hogy amikor deportálták, második felesége volt, Mari néni; a nagyapám, még a** negyvenes évek elején halt meg. Nagyapámnak volt három gyereke, két fia és egy lánya, Miklós, Béla és Ilonka. Az én apám a Miklós volt, ki szintén Érszakácsiban született, de 1921-ben Szilágysomlyóra költözött, Jakab bátyám 1922-ben már ott született. Apám a 1914-es háborúban az 51-es közös osztrák-magyar ezredben szolgált és sok kitüntetéssel szerelt le. Vitézségi érme, Károly keresztje, kis- és nagyezüstje — és mint őrmester, a század szíjgyártója volt. Úgy hívták, a Nyerges. 1944-ben nem járt utána, hogy megkapja a kivételezettséget. A civil életben apám cipőfelsőrész-készítő volt. Anyám lánykori neve Salamon Rozália. A család együtt volt deportálva. Szülők, Zsiga öcsém, aki 1927-ben született és Sári húgom, aki 1930-ban született. Közülük csak a húgom tért vissza.

MÁTYÁS LAJOS, Kfár-Szábá

Szüleimet és testvéreimet vesztettem el Auschwitzban s csak egy maradt meg, ki itt él Kfár-Szábán.

Ulmeni (Sülelmed) községben élt a családom 1944-ig. Én azelőtt munkaszolgálaton voltam ahonnan visszakerültem szülőhelyemre 1944 februárjában csakhogy kivegyem részemet a gettózásban és deportálásban és a rákövetkező szenvedésekben. Rámbízta a sülelmedi körjegyző, hogy a vonaton mely a gettóba vitt, őrködjek a 234 lélek fölött, kiket a községből elindítottak. Talán mint „hadviselt", ugyanezen szerepet adták nekem a somlyócsehi gettóban is s igyekeztem gondoskodni arról, hogy a szörnyű körülmények között is sorstársaimnak könnyítsem szenvedéseit. A második transzporttal indítottak el családommal, szüleimmel és testvéreimmel, Auschwitzba. Ott könyörögtem Mengele-nek, hogy engedjen a családommal menni, de őket balra, engemet jobbra irányított. Elindultam velük, de visszakergetett. Arról, hogyan maradtam életben — annak dacára hogy nem akartam élni — sokat lehetne írni. De oly sok a társam a szenvedésben, hogy mindnyájuknak ugyanazon szörnyű élményeik vannak.

MÓZES NÁNDOR, Tel Aviv

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Mózesné, szül. Mihály Civija (46), testvéreim Mózes Abrahám (16), és Jeheszkél (10), valamint apám első házasságából való nővérem Eliásné Mózes Ella (46) és kislánya, Ibolya (8), valamint nővérem Mózes Regina (42).

Családom a Szilágy megyei Görcsönben lakott,

tanultam a zsidó iskolában és laktam Bergernél, a suszternél. „Napokat" ettem. Azután Szilágycsehben tanultam. Iskolaéveim befejezése után József Dávidnál tanultam szabóságot és nála is laktam. 1940-ben munkaszolgálatra hívtak be. 1942-ben Ukrajnába küldtek az egységemmel és szemtanúja voltam a dorosicsi borzalomnak, amikor a keretlegények rágyújtották a kórházat 800 beteg munkaszolgálatosra, akik közül 500-an ott vesztették életüket. Másnap temettük el őket, tömegsírban. 1944 elején hat társammal átszöktünk az oroszokhoz és Csortkov városban maradtunk a háború végéig, ahol feleségül vettem Ruth Senkelbacht. 1946-ban tértem vissza feleségemmel és hathónapos kisfiammal Nagybányára. 1948-ban alijjáztunk és azóta is Chederan lakunk. Joszef fiam, feleségével és két gyerekével Izraelben laknak. Rajtam kívül alijjáztak Lajos (Pinhasz Árje) és Jenő (Joszef Zvi) fivéreim. Lajos második feleségével Chederan lakik, míg Jenő 1975-ben meghalt.

MANDEL JEHUDA-ERNŐ, Bét-Méir

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám özv. Mandel Izsákné szül. Lázár Zseni (61), testvérbátyám Mandel Sándor (42), felesége Adél és gyermekeik Ági (6) és Judith (3); öcsém Emil (22), nővérem Rózsi (34) és férje Blau Vilmos (34) valamint gyerekeik Évike (7) és Miklós (5); Klein Samu (Mandel Irén férje) és két fiúgyermekük.

Születtem Szilágy-Sámsonban (Samsud), ott éltek szüleim és felmenő családom; anyai nagyapám Lázár József s nagyanyám Lina született Lampel (Salaj-Szilágy megye monográfiája szerint családom legrégibb adófizetője volt a vármegyének). Apai nagyapám reb Méir-David Mandel sakter volt Mirsid-Nyirsiden, zsibói járásban.

Munkaszolgálatban lévén, orosz fogságban estem s csak 1948-ban szabadultam onnan. Háború előtt Sámsonban mezőgazdász és üzlettulajdonos voltam, Izraelben mosávnyik. Izraelben családomból Haifán él unokaöcsém Mandel Gyula. Az Egyesült Államokban élnek Joe Mandel és Rose Mandel rokonaim.

MANDEL JENŐ, Petách Tikva

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Mandel Méir (45), anyám (45), testvéreim Mandel Ilonka (15) és Mandel Aranka (13).

Chilintan (Kelence) születtem 1927-ben, feleségem, Mandel Elisabet, sülelmedi lakos volt. Családomból én egyedül menekültem meg. Kelence a szilágycsehi rabbisághoz tartozott később a sülelmedi rabbihoz. A Mandel család még a múlt században szerepelt a csehi anyakönyvben.

MARKOVITS RACHEL, Petach-Tikva

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Markovits Sáje (Jesajahu) és anyám Eszter és testvéreim Krendi, Beri, Ajduka és Lili — ki Kolozsvárról lett deportálva négy gyermekével — nem jöttek vissza.

A család Szilágysomlyón élt, szülők és 12 gyerek, akik közül Gád (Gyula), Asher-Zélig, Jicchák (Licsu), Mira-Manci, Rachel-Ruki, Cipora-Babi, Ibolya-Fruni és Dávid megmenekültek. Szüleimmel és öt lánytestvéremmel érkeztünk Auschwitzba, ahol szüleinket mindjárt elválasztották és balra küldték, a kegyetlen halálba. 1947-ben kerültem Ciprusba s onnan alijjáztam, férjemmel és két gyermekemmel. Rivka lányomnak 3 gyermeke van, Ejál, Lior és Keren, fiamnak Jesájáhunak két gyermeke van, Erez és Adi. Fiatalon fényképészettel foglalkoztam, ma családomnak szentelem életemet.

MARKOVITS RIKU (MRS. JACOB NORMAN), Donsview, Ontario, Canada

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Szüleim Markovits Márton (65) és Gizella (60), sógornőm Markovits Zoltánné és két fiúgyermeke, húgom Sári és férje Stern Ernő és kisfiúk, fivérem Jenő és felesége Ilona (szül. Klein), bátyám Dezső és családja, Etta nővérem és családja.

Szüleimnek textilkereskedésük volt Szilágycsehben; apám, ki az I. világháború végéig postamester volt Szilágy-Illésfalván, nem akart felesküdni a román állami szolgálatnak és kilépett a posta szolgálatából. Ismert talmid-chacham volt, többszörösen elöljáró a csehi nagytemplomban, anyám ismerten igen olvasott asszony volt. Jómagam, Markovits Riku és férjem Jacob Norman, 1960-ban telepedtünk le Kanadában és itt lakik velünk nővérem Juci is családjával. A korosztályombeli Szilágycsehiek emlékeznek rám mint az ifjúsági rendezvények (Mizrachi) szavaló-művésznőjére.

LICHTMANN JONA-JENŐ, Tel-Aviv

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Lichtmann Ignácz (Jicchák), anyám Amália (Malka, szül. Márton), nagybátyáim, Lichtmann Imre, felesége és két gyermekük, Lichtmann József, felesége és négy gyermekük, nagynéném özv. Lichtmann Gyuláné és négy gyermeke.

Szilágysomlyón születtem, ott élt a családom 1944-ig, a deportálásig. Családom több emberöltőn szilágysági volt, dédapám, nagyapám — ez utóbbi, Lichtmann Mózes , kinek tíz gyermeke volt, Ákoson foglalkozott földmíveléssel. Zoli (Béla) fivérem, ki megmenekült, Los Angeles-ben él, rajta kívül az USA-ban élnek nagybátyáim Lichtmann Adolf, és Alex (New York). 1965-ben alijjáztam családommal, két férjezett lányom és öt unokám van; a Super-Sol osztályvezetője vagyok.

LÖRINCZI AVRAHAM, Jeruzsálem

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Fivérem Jicchák-Ájzik (45) és felesége; nővérem Rachel (43) és férje Krausz Ármin és két gyerekük, nővérem Szárá s férje Gancz Meir és négy gyerekük; nővérem Rivka (34) és két gyereke; nővérem Frájdus (29) férjével és 3 gyerekével; fivérem Mordechaj (26) feleségével és gyerekkel — 1944. Sziván 11-én érkeztek Auschwitzba, szüleinkkel együtt, apámmal Lörinczi Joszef-Jehuda (77) és anyámmal Brájndl szül. Ciment (66) kik ott vesztek 6 gyerekükkel s ezek családjaival, köztük feleségem Bella szül. Goldstein. Veszteségeink közt voltak öcsém Moshe első felesége és három gyerekük is.

A Lörinczi család Szilágy-Krasznán volt bennlakos, onnan alijjázott fivérem Menashe még a háború előtt és Bnei-Barakban él feleségével — hat gyerekük, 24 unokájuk és 35 dédunokájuk van. Moshe öcsém, ki munkaszolgálatos volt és elvesztette családját, háború után újra nősült, elvette Keller Rivkát Tasnádról és családja 2 fiút és 4 unokát számlál. Feigu húgom férjével Glück Jicchákkal Natanján lakik és családjuk 2 fiút és 6 unokát számlál. Jómagam munkaszolgálatos voltam, míg családomat deportálták. Ikergyerekeink Lia és Menashe átestek a hírhedt Mengele kísérletezésein és efolytán megérték a háború végét. S ma Liának 2 gyermeke és 6 unokája van, míg Menashe fiamnak 3 gyereke és 3 unokája. Második feleségemmel (Glück Sarah-val Oradea-ról) 1951-ben alijjáztunk és Jeruzsálemben született Zerach fiunk ki két unokával ajándékozott meg bennünket.

LUSTIG JEHUDA, Kirját-Herzog, Bnei-Brak

Családom tagjai kik a deportálás áldozatai lettek:

Apám Lustig Izsák-Jicchák, anyám Berta-Beile szül. Simon, öcsém Tuvia (11), nagybátyám Lustig Moshe-Joszef meghalt a Somlyócsehi gettóban, felesége Mirjam szül. Rosenberg (Felső-Valkó) meghalt a deportációban; apai nagybátyám Prof. Mordechaj Lustig és családja Auschwitzban; anyai nagybátyám Simon Lázár-Eliezer, ki vármegyei jegyző volt Zilahon és lánya Zsóka és férje Dr. Friedmann Bumi (Adolf), orvos Sarmaságon; unokafivérem Lustig Béla-Dov (Valkóról) és lányai Róza-Rajzi és Chana; nagybátyám Gidaly Gedalje és felesége valamint gyerekeik Szilágy-Galgóról; nagybátyám Löb Efrájim és felesége Eszter Sz. Galgóról, valamint unokatestvéreim Löb Lázár és családja valamint Löb Zsiga és családja Sz. Krasznáról.

Szüleim Lustig Izsák és Berta Chechis (Kettősmező) községben, a zsibói járásban laktak (deportálásig) mint kereskedők. Anyai nagyapám Simon Jiszráel-Jicchák-Zvi a közeli Galgó faluban földbirtokos volt. Három falu zsidósága (a harmadik: Balásháza) Kettősmezőn tartotta a Minjent Weisz Áron házában. Testvéreim közül — velem együtt — heten tértünk vissza, ki deportációból, ki munkaszolgálatból: Mátyás, Fridus (férjét megölték Kistarcsán), Ilona, Feibus, Joszef, Rózsika — ma már csak hárman élünk.

LAMPEL JÁKOV JISZRÁÉL (ZOLI), Chedera

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Lampel Dávid, két lánytestvérem Elza és Loli (gyerekeikkel együtt), anyai nagyszüleim Goldenberg Dávid és felesége.

Családom Benedekfalván élt, a Szamos mentén. A szüleim háza az útkereszteződésnél volt és lévén egyedüli zsidó család a faluban, minden zsidó ember, aki átutazott, megszállt nálunk. Ünnepekkor a közeli faluba jártunk imádkozni. Az anyám még 1936-ban halt meg Benedekfalván és a sülelmedi Weisz rabbi tartotta felette a gyászbeszédet. Három évig Zsibón

sonban élt, 1962-ben halt meg, maga után hagyva két fiát, Chaim és Joszef Weizmannt, kik mindketten családostul Izraelben élnek. Jómagam munkaszolgálatos voltam a 12/1 században és 1949-ben alijjáztam, itt családot alapítottam és lányunk, Malka Inbarnál, van két fiú unokánk és fiunk Amosz Kovácsnál van kislány unokánk. Nyugdíjazásomig mint technikai szaktanár működtem.

KRELL ERNŐ, Santiago de Chile

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám (ki még a somlyócsehi gettóban halt meg s Somlyón van eltemetve), anyám, nagybátyám dr. Weisz Samu és felesége valamint gyermekeik Gabi, Kató, Sári, Jóska és Sándor.

A Krell család Somlyón lakott, ott születtem, a 110/11-es munkaszázaddal kerültem Ukrajnába, honnan 1945 májusában szabadultam. Háború után viszszakerültem a somlyói Takarékpénztárhoz mint főtisztviselő s feleségül vettem Handler Erzsikét, szintén somlyói születésű. Sanyi testvérem és az áldott emlékű Klein Józsi segítségével Chilébe emigráltam, ahol a Congo csokoládégyár igazgatója lettem. Itt él két lányom, Marika és Rozita, családjaikkal, gyerekeikkel.

KRELL LAJOS-LUDOVICO, Santiago de Chile

Családi adatok — lásd Krell Ernő adatait.

Somlyón született, Bukarestben majd Szegeden fejezte be gyógyszerészi tanulmányait 1942-ben. Felesége, Goldfarb Zina, szintén gyógyszerésznő. Fia Robert, ki még Somlyón született, közgazdász egyetemi tanár, második fia, Edgardo, szintén egyetemi tanár a computerszakmában s az állam szolgálatában. A menyek, Monica szül. Guendelman és Irene szül. Loy, santiagoi zsidó családok gyermekei. Unokák: Rodrigo, Fernando, Javier, Alejandro, Carolina.

Esküvő Somlyón 1935
Fischman Sándor vőlegény, Izsák Böske menyasszony

Hermin és gyerekeik Imre és Frédi (lányuk Lili visszatért és rövid idő után meghalt a szenvedésektől amiket Mengele rajta ejtett kísérletezései okoztak); Klein Majer, Olga és Jumi; Klein Aranka és gyereke Valvi (Aranka lánya Rachel megmenekült, Givatajimban él); Diamant Lázár és fel. Annus és két gyermekük; Salamon Dávid és fel. Eszter (szül. Klein) — három gyerekükkel (öt közül kettő visszatért).

Mindkét ági család a Szilágyságban élt, apám Klein Mendel többszörös elöljárója meg elnöke volt a krasznai hitközségnek. Nagyapám Rosenberg Moshe-Méirnek vegyeskereskedése volt, de főképpen a szellemieknek, a Tóra tanulásnak szentelte életét. Anyám Krasznán a WIZO alapítói közt volt. Egy megsemmisülésre ítélt munkaszázadban kerültem Sopron környékére; elbújtam egy kihűlt téglaégető kemencébe s így menekültem meg. Családom Caracasban: feleségem, lányaim Martha és Eva, unokáim Edith, Sammy, Yael és Nathalie.

KARTON ANNA (SPITZERNÉ), Herzlia

Családom tagjai, kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Karton Izidor és anyám Eszter — hármunk közül csak én maradtam életben. Apám a nagyfalui fatelep alkalmazottja volt, hol több zsidó család élt, így a Sachs és Silberstein családok is, kik nem Nagyfaluból lettek eldeportálva. De más két család, így Farkasék, szülők és két kiskorú gyerekük, valamint Schwartz János, felesége Eszter és lányuk, Olga, valamint fiuk László, innen indultak a megsemmisülés útjára s közülük senki se tért vissza. E sors érte a nagyfalui gyógyszerész, Kara Jenő családját is, ki feleségével és lányaikkal, Lili és Évával lettek a deportáció áldozatai.

KNÖPFLER-DEUTSCH CLARA, New York

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Deutsch József, fivérem Zoli, nagybátyám Deutsch Gyula és felesége (szül. Schreiber) és öt gyermekük, nagynéném Ida négy gyermekével és három unokájával, nagynéném Emma két gyermekével és nagynéném Berta — mindezek apám testvérei. Anyám testvérei Beck Ignác és felesége, Beck Jenő, felesége és két gyermekük, Beck Mihály felesége és két gyermekük, Beck Samu és felesége.

A 45 tagot számláló kétági családból csak hárman tértek vissza — jómagam, anyám Pepi született Beck és Irén, Beck Samu lánya, ki Haifán lakik és a zsibói származású Sechori-Schwartz Eliahu felesége.

Apám családja, a Deutschok a múlt század elejétől Szilágycsehben éltek, anyám Almásgalgón született, de családja, a Beck család, Zsibón lakott. Beck Mihály nagybátyám központi szerepet töltött be a cionista mozgalomban. Kolozsvárt végeztem az egyetemet, ott mentem férjhez Knöpfler Pál gyógyszerészhez és 1962 óta élünk New Yorkban. Apám négy testvére régi amerikaiak, Moritz itt halt meg 1984-ben s itt élnek Margit (86 éves), Rózsi (84 éves) és Harry (Jenő, 77 éves). Fiam George ügyvédi pályán van.

KOMORNIK REGHINA, Bné Brák

A családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Komornik Chájim, anyám Libe, testvérem Ilonka, férje dr. Klein Dezső valamint gyermekük Smuél.

Családom Zsibón lakott, én is ott születtem. Szüleim kereskedők voltak. Családomat 1944. június 4-én deportálták, a második transzporttal. Apám többször volt megválasztva mint elöljáró(gábe) a zsibói hitközségben.

KOVÁCS JOSZEF, Tiveon

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Kovács Károly (Chaim Benzion), testvériem Laci (Mordechai) — munkaszolgálatban vesztette életét Ukrajnában — valamint Kató (Gitel) és Karola (Rivka).

Családom „tősgyökeres" szilágysági volt, nagyapám Kupferschmidt Sámuel s nagyanyám Háni régi alapító tagjai voltak a Sz. csehi hitközség intézményeinek s a községben házakat építettek melyek a piactérre és mellékutcájára nyíltak, meghaltak még a II. világháború előtt. Apám a régmúltban a hitközségi elnök szerepét töltötte be Szilágycsehben. Apám családunkkal 1936-ban elköltözött Désre s onnan deportálták őket. Nővérem Lili (Esther) visszatért a haláltáborokból és 1948-ban alijjázott Cipruson keresztül, majd családot alapított és kibuc Kfár-Glick-

KAUFMANN MOSHE-CHAIM, Jeruzsálem

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Nagyanyám Kaufmann Henja, nagynénim Hirschné szül. Kaufmann Berta és fia Buba, valamint nagynénéim Kaufmann Chaju, Peri, Szuri és Málcsi.

Ing. Kaufmann Moshe-Chaim nagyapja, rabbi Hers-Jakev Kaufmann talmudtanítója és a zsidó tudás forrása volt Szilágycsehben, fiataloknak és felnőtteknek. Egy része családjának a 40-es „magyar években" Romániában, főképpen Bukarestben vészelte át a háborút, így Kaufmann Lajos (reb Joszef-Lájb) és családja, Lipót (reb Chananja-jomtev-Lipe) s családja, Lévi és családja, valamint Jitu és családja. Adalbert munkaszolgálatból tért vissza s a háború után Bukarestben élt. Adolf és felesége Laura, fiuk Oszkár és lányuk Jutka (Dr. Coman orvosnő, Jeruzsálem) a „svájci csoporttal" menekültek meg. A legidősebb lány, Rózsi, még a 20-as években Amerikába vándorolt.

KLEIN ABRAHAM-ADOLF családja, Szilágycseh

Klein Adolf gyermekei kik a deportáció áldozatai lettek:

Klein Giza, férje és három gyermekük; Klein Jenő (Jákov), felesége és két gyermeke; Klein Anna és férje; Klein Piroska és férje; Markovitsné Klein Ilonka és férje; Klein Sándor, felesége és két gyermekük; Klein Pál.

Klein Adolf-Abraham a szilágycsehi hitközség jegyzője volt; felesége Helén (Chaja) — elhaltak a háború előtt; fia volt Klein Mózes csehi rabbinak és fivére Klein Salamon rabbinak. Klein Jenőnek két lánya maradt életben, két Grünwald-fivér özvegyei kik családjaikkal Beer-Shevan laknak. Adolf fia, Dr. Bálint (Klein) Mózes ügyvéd volt Pesten, Dr. Adler Illés főrabbi veje; Adolf lánya Rózsi (Báránynė), tanárnő volt Pesten — mindketten a II. világháború után haltak meg.

KLEIN ARTHUR, Caracas, Venezuela

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám, özv. Klein Mihályné szül. Braunstein Laura, bátyám Klein Sámuel.

Családom a Salaj-Szilágy megyei Plopis községben lakott, ahol anyám is és jómagam meg testvéreim születtek. Anyai nagyszüleim, Braunstein Sámuel és Berta (szül. Knapp) már száz évvel ezelőtt ott laktak, ott született Vilmos bátyám is, ki 1965-ben halt meg. Apám Klein Mihály a Turda megyei Hadaren községben született (meghalt 1930-ban Plopison), ott lakott családja, szülei Klein Leopold és Mária, ki az Erdélyszerte ismert Citrom család szülöttje volt.

Jómagam Budapesten vészeltem át a náci uralom utolsó szakaszát s a szerencse sorozatának köszönhetem menekülésemet. 1944-ig kereskedősegéd voltam Krasznán, jelenleg női konfekcióval foglalkozom.

KLEIN-DAVID MARIKA (V. BERGERNÉ), ASHDOD KLEIN EDITH (DR. GLÜCKNÉ) TIBERIÁS

Családunk tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apánk Klein Ferenc (56), anyánk Helén szül. Salamon (56), testvérbátyánk Miksa (28) és testvérbátyánk Márton (24).

Szüleink Hadad-Nádasdról költöztek be Szilágycsehbe a 20-as években, tudomásunk szerint Klein nagyszüleink is nádasdiak voltak, anyai nagyszüleink, Salamon Lajos és családja Vicse községben laktak. Apánk gazdálkodó volt és italkimérése volt Csehben. Kivéve Moshe testvérünket, ki 1939-ben alijjázott és Tivonban lakik családjával, családunk 1944-ig Csehben lakott. Onnan hurcoltak el bennünket és sok szenvedés után 1945. január 21-én szabadítottak fel mindkettőnket az oroszok Lengyelországban.

Edith férjével és fiukkal 1961-ben alijjáztak Szatmárról, Marika férjével és fiával alijjázott 1971-ben Seiné-Szinérváraljáról, gyógyszerésznő Ashdodban. Samu fivérük meghalt Uruguayban 1968-ban, unokabátyjuk Klein Móric Forest-Hills, New Yorkban lakik.

KLEIN MAXMILIAN, Caracas, Venezuela

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Klein Mendel-Menachem (59), anyám Hermin-Chana szül. Rosenberg (44), húgom Éva-Chaja-Reizel (21); nagybátyám Klein Béla, felesége

él. Én 1947-ben alijjáztam, nős vagyok, egy leánnyal. **Anyai nagyapám Glück Sáje a szilágycsehi hitközség** megbecsült régi tagja volt, épületanyag-raktára volt. Gyermekei mind Szilágycsehben éltek — lánya Jakab Ferencné, fiai dr. Glück orvos, Glück bankigazgató,Glück kereskedő és **szódagyáros** — nagyrészük családjaikkal együtt a náci-nyilas uralom áldozatai lettek. A Judovits családról unokatestvéreim számolnak be.

KATZ SARAH, ROTH SIMONNÉ, Haifa

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Katz Farkas (Zeév ben Michael), fia Mendus (Menachem) és felesége Rebi (Rivka) szül. Márton és két gyerekük, Gabi és Judith; fia Katz Sándor (Simon) ki Mauthausenben lelte halálát; lánya Mártonné Katz Rebi (Rivka), férje Márton Fájsi (Shraga-Phöbusz), két fiuk, Michael (16) és Joszef (14) valamint kislányuk Ibolya (Chana, 6—7 éves).

A Katz család Szilágyszegen gazdálkodott és italmérést tartott. Sanyi körjegyző volt Bősházán, Mendi vezette az üzletet öreg apja mellett. A családanya Katz Ida (Judith, szül. Roth) még 1941-ben halt meg. Cionista család lévén, Dávid (Dezső) fivérem még 1924-ben alijjázott s a Nesher cementgyárnak volt nyugdíjazásig főgépésze; Marci (Moshe) 1934-ben alijjázott (meghalt 1986-ban); Jonathan 1933-ban alijjázott; Béla, ki munkaszolgálatos volt, 1963-ban alijjázott; Erzsi (Leah-Tova) 1947-ben alijjázott — még a háború előtt férjhez ment megbold. Ferenc Jenőhöz Mosóbányáról, férje alijjázott 1939-ben, míg Erzsi kis gyerekkel és állapotosan a háború kitörése miatt elszakadt férjétől. Erzsi és Szerén (Sarah) együtt vészelték át a deportációt és egymást segítve maradtak életben.

KASZOVITZ JAKAB, Bnei-Brak

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Feleségem (Weisz) Karolina (34), fiam Endre-Eliahu (6), kislányom Feige-Mirjam (Mária, 4 éves), anyám Paula (71), nővérem Frimet-Malvin (46), sógornőm (Kaszovitz Károly felesége) Rezsi és gyerekeik Lili, Rachel és Jicchák-Hersh; sógornőm (Kaszovitz Jenő felesége) Irén; sógornőm (Kaszovitz Vilmos felesége) és gyerekeik Feige-Mirjam (Lili, 9 éves) és Jicchák (6); sógorom Weisz Abraham és felesége Sarah, apósom Weisz Jicchák s anyósom Frádl — 1944. Sziván 7-én deportálták őket a somlyócsehi gettóból.

Családom Plopis községben élt, a nagyfalui járásban, onnan vittek munkaszolgálatra. Apám Kaszovitz Ignátz, Gálospetrin született, anyám Paula (**Szunyogh**)Nyírmedgyesen, de 1895-től már Plopison laktak, ahol vegyeskereskedésünk és gazdálkodásunk volt (cséplőgép, pálinkafőzde). Alijjázásom után 1948-ban autótekercseléssel foglalkoztam, újra nősültem, egyetlen lányom s hat unokám az Egyesült Államokban élnek.

KASZOVITZ KÁROLY, New York

Anyám Paula szül. Szunyogh, feleségem Rózsi szül. Hersch, három gyermekünk — Ági (első gimnazista), László (5-ik elemi osztály) és Barbara (2-ik elemi osztály), fivérem József és felesége Karola, szül. Weisz és gyermekük — lettek a deportálás áldozatai. 18 közeli családtagot vesztettem el a vészkorszak áldozataként.

Apám Kaszovitz Ignátz még a vészkorszak előtt halt meg. Jómagam Plopison. Salaj (Szilágy) megyében születtem, laktam Oradean és a háború után Nusfalau (Sz. Nagyfalu) községben laktam kivándorlásomig az USA-ba. Munkaszolgálatos voltam és 1944 októberében szabadított fel a szovjet hadsereg Csengerben. Három testvéremet az amerikai hadsereg váltotta meg a náci életveszélytől.

Háború előtt szeszgyárbérlő és fakitermelő voltam. Családom **1896** óta lakott a Szilágyságban, Plopison, ahol édesapám Kaszovitz Ignátz igen aktív tagja volt a helyi és kerületi hitközségnek. A hitközségi adót osztályozás szerint fizették és apám mint fiatal kereskedő a második kategóriába volt osztályozva. A helységben lakó Braunstein család feje elhalálozásával mb. apám önkéntesen kérte az első osztályú adózók közé való felvételét és az özvegy Braunsteinné áthelyezését a 2-ik osztályú adózásba, hogy az özvegy helyzetén könnyítsen. Áldott emlékű anyám Méir-Baal-Hanész perselye volt a legis-legtelibb az egész környéken és erről jegyzőkönyvi feljegyzés van.

Kaszovitz Vilmos öcsém Brooklynban (N. Y.) lakik. Kaszovitz Jakab öcsém Bnei-Brak, Izraelben lakik.

Az Emlékkönyv szerkesztőségének megjegyzése: Érdemes földink, Kaszovitz Károly kiváló erkölcsi és anyagi segítséget nyújtott e könyv kiadásához s ezért ezúton is fájdalmunkat fejezzük ki elhalálozása felett. A történelem könyvekben be van írva a Kaszovitz-család egyik őse ki Ferenc József császár megbízásából megteremtett 1850-ben egy egymillió aranykoronás alapot melyből a magyarországi zsidóság iskolahálózatát állították fel.

Sándor, felesége és két gyermekük, Klári és Judit, nagyapám **Katz** Avrám és felesége Hanna.

Családom emberöltőkön át a Szilágyságban élt, anyai nagyszüleim Katz Avram és Hana Dabjon-községben foglalkoztak kereskedéssel és a környék megbecsült polgárai voltak. Szüleim a Zilah melletti Vártelken laktak s ott születtek gyermekeik — Sándor, Irma, Béla, Ethel, Ilonka és Elvira valamint jómagam. Testvéreim közül Irma férj. Herkovits Izraelben (Rechovoton) élt és ott hunyt el: Béla szintén alijjázott és Ramat-Elijáhun van eltemetve. Míg nővérem Ethel férj. Sternné és nővérem Elvira férj. Meislerné Haifán, ill. Tel-Hananon élnek családjaikkal.

A munkaszolgálatból megszöktem és hamis keresztény papírokkal bújdostam Pesten a felszabadulásig. Ügyvédi prakszist folytattam Clujon (Kolozsvárt) 1962-ig míg kivándoroltam az USA-ba, hol kereskedelemben vagyok tevékeny. Özvegy vagyok, gyermektelen.

JOSEPH ANTON, Miami, Florida

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Malka férjezett József Mózesné, fivérem József Mihály, felesége Etel szül. Dávidovits, kisfiuk Dávid (Duduka); öcséim Avraham-Bumi és Elek (Eliahu Asher) — mint munkaszolgálatosok lelték halálukat.

Apám József Mózes (reb Moshe-Joszef), Szilágycsehben tojáskereskedő volt fiával Mihállyal együtt. Apám a csehi temetőben alussza örök álmát, fia Lajos és lánya Eszter mellett, kik fiatalon haltak meg. Húgom Helén (Giladi Davidné) Izraelben élt férjével 1934 óta és 1979-ben halt meg Tel-Avivban. Bátyám Nándor 1925 óta USA-ban élt (1986-ban halt meg), úgyszintén bátyám Dávid (meghalt 1970-ben). Jómagam 1937-ben vándoroltam ki. Anyám szilágysági születésű volt, a Jakab család leszármazottja; apám családja Gyulafehérvárról származik, az egyik őse országos főrabbi volt Erdélyben.

JUDOVITS ERNŐ, Los Angeles

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Judovitsné Diamanstein Berta, testvéreim dr. Judovits Mózes és Judovits Sándor-Simsi (munkaszolgálatból), nagybátyáim Judovits Samu (Smuél) és felesége Riza valamint Székely Aba (Szilágy vármegyei jegyző) és felesége Judovits Regina, unokafivéreim Goldstein Sándor, dr. Goldstein Miklós és felesége Salamon Nelly valamint Goldstein David.

Családom régóta élt Náprádon, hol dédnagyapám földbirtokos volt, így nagyapám is részese volt a birtoknak, ezenkívül házai és üzlete volt. Nagyanyám Judovits Mózesné szül. Wolfsohn a híres szőlősi rabbi Smelke unokája volt. Én a háború előtt a családi üzletben dolgoztam. Munkaszolgálatra hívtak be, három évig voltam a legkülönbözőbb táborokban. Felszabadulásom előtt Szlovákiában volt a századom, Slovenogradecen, ahol a lakosság — látva a leselkedő éhhalált — megszervezte, hogy minden nap más család vagy csoport hozott ételt és öntötték a kondérunkba. Századparancsnokunknak, Tóth Istvánnak (Nagyváradról) természetesen tudomása volt erről, de elnézte. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy elég sokan hazajöttünk a századból. A felszabadulás után Zsibón telepedtem le, ahol a Zsidó Demokrata Szövetségnél (C. D. E.) dolgoztam. Itt is nősültem meg. Jelenleg nyugdíjas vagyok.

JUDOVITS JOSZEF, Petach-Tikvah

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám özv. Judovits Mendelné (szül. Glück Lujza).

Nagyszüleim mindkét részről szilágyságiak voltak; anyám szilágycsehi, apám náprádi. Én Szilágycsehen születtem. Apám a háború előtt meghalt. A deportálásból visszajött húgom is, aki Amerikában

Esküvő Zsibón, 1935
Vőlegény, Klein Karcsi, menyasszony Janovitz Noémi

min), ki gabonakereskedő volt Zsibón, a község és a zsidó hitközség első-sorbeli polgára volt, ki évtizedeken át jelentős szerepet vitt a környék gazdasági életében. Két sógorom, Wohlberg Herman (ki Mariska nővéremmel és gyermekeikkel Amerikába vándoroltak ki még a 20-as években) és Binder Juda, ismert zsidó tudósok voltak. Izsi bátyámmal folytattuk apánk halála után gabonaüzletét mely a környéki gazdálkodók javát szolgálta.

JANOVITZ ÉVA (HENSELNÉ), New York

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Janovitz Emil (Menachem), anyám Janovitzné Klein Pepi (Perl-Peszi), testvéröcsém Sándor (Shlomo, 14 éves), anyai nagyanyám Klein Zseni-Seindu, apám fivérei: Janovitz Sándor-Simon, Janovitz Miklós-Menáse feleségével és fiával, Janovitz Ferenc-Wolf feleségével, fiukkal és lányukkal, Janovitz József (Ukrajnában esett el mint munkaszolgálatos), Janovitz Teréz férjezett Hirschné, gyermekei Jakab és Ila valamint unokái Rita és Vera és unokatestvéreim Granat Ella, Hirsch Jóska és Jenő, meg anyai nagynéném (Klein) Mariska, ferje Dr. Farkas Ernő és két lányuk.

Apai nagyszülők Hosszúréven (Salaj) voltak mezőgazda földbérlők, anyai nagyszülők (nagyapám Klein Mór meghalt még 1917-ben) textillel kereskedtek Zsibón. Apám, Janovitz Emil, képkeretezéssel és üvegezéssel foglalkozott Zsibón, ismerten művelt és olvasott ember volt és fiatal kora óta vezető szerepet töltött be a helyi cionista szervezkedésben. Családom mindkét részről nemzedékeken át a Szilágyságban laktak. Auschwitzba kerültem családommal s ott elszakítottak tőlük s különböző munkatáborok kinszenvedésein estem át, míg 1945 márciusában felszabadultam Lauenburgban. 1961-ben jöttem férjemmel és fiammal az USA-ba s itt egy élelmiszer-feldolgozó üzem laboratóriumában dolgozok.

JONAS MELCHIOR, New York

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Jonas Sámuel, anyám Szeréna, fivérem

JAKAB JEHUDA, Natanja

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Jakab Ignác, anyám (Rosenfeld) Sarolta, nagyanyám Rosenfeld Reizel, testvéreim Jakab Irma (és férje Farkas Adolf valamint egy kisgyerekük), Jakab Helén (és két gyermeke), Jakab Szuri, Jakab Móric (felesége Ilonka és két gyerekük), nagybátyáim Jakab József és felesége, valamint Jakab Endre és felesége.

Én Sülelmeden, Szilágy megyében születtem. 1942-től munkaszolgálatra hívtak be, 1943-tól pedig hat éven át fogságban voltam. Ezután visszatértem Romániába, ahonnan Amerikába mentem. Ott éltem 1986-ig, amikor is alijjáztam. Családom nincs, egyedül élek.

JAKAB OSZKÁR ÉS ÉVA (HARTSTEIN), Ashkalon

Családjaink tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

(Oszkár): apám Jakab Herman, anyám Szeréna szül. Schwimmer, lánytestvérem Éva; (Éva): apám Hartstein Márton, anyám Szeréna szül. Mendel, fivérem Andor (munkaszolgálatban halt meg).

Családjaink Szilágyságiak voltak nemzedékeken át, apai nagyapám Jakab Móric Cheud (Kőd) községben lakott, anyai nagyszüleim, Schwimmer Bernát és Záli (szül. Hartstein) a Zsibó melletti Róna községben laktak. Feleségem nagyapja Hartstein Jónás Nagymon községben lakott, míg anyai nagyapja a Nagybánya melletti Tótfalun lakott (szerkesztő megjegyzése: e vidék közelsége okozta, hogy Tótfalun lakott a szilágysági, Náprád-i származású Deutsch Simon is). Feleségem szülei deportációig Vérvölgyön laktak, ott születtek gyermekeik — Andor zl. (1921), Eduárd (1923), Magda (1924) és Éva (1928). Családom, a Jakab család. Rónán lakott, ott születtem 1921-ben, Éva zl. húgom (1925), húgom Antonia-Sájndi (1930).

JAKOBOVITS MOSHE és EDITH szül. TEVJOVITS, Azor

Családjaink tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Edith: apám Tevjovits Áron (54), anyám Helén szül. Krémer (53), fivérem Alfréd (17), nővérem Olga és férje Gottlieb Herman valamint két gyerekük.

Moshe: apám Jakabovits Áron (65), anyám Róza szül. Scheer; fivérem Arnold (Avram), 35, és felesége valamint öt gyermekük, nővérem Eszter és férje Stein Avram, nővérem Margit és férje Goldenberg valamint három gyermekük; Miksa bátyám felesége Szeréna szül. Vogel és három gyereke; első feleségem szül. Friedmann és kisfia.

A szilágycsehi Tevjovits családból Edith, Ásher és Juda (két utóbbiak munkaszolgálatosok voltak) menekültek meg s mindhárman alijjáztak. Asher (Oshi) és Juda ismert talmudtudósok voltak, Izraelben haltak meg. Tevjovits Áron több ízben a csehi nagytemplom elöljárója volt (gábe). Mechutenje, Jakabovits Áron nyersbőrkereskedő, a Chevra Mishnajot tagja volt, fiai Miksa és Arnold (Avram) kitűnő talmudisták voltak, az utóbbi Talmudot tanított Szilágycsehben (Jakabovits Moshe és Tevjovits Edith a háború után házasodtak össze).

JAMBERGER RELLI-RACHEL, Petach Tikva

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Jamberger Nándor-Naftali, anyám Szerén-Szlova, testvérem Lili és gyerekei Ári és Ituka.

Családom Szilágysomlyón élt, én is ott születtem 1925-ben. Édesanyám szülei Szilágysomlyón voltak malmosok és gazdálkodtak, még a deportálás előtt meghaltak. Édesapám szülei szintén a deportálás előtt haltak meg, ők Posán laktak. Szüleimnek Szilágysomlyón volt pékségük. Plömben szabadultam fel Stefi nővéremmel, míg Edith nővérem Auschwitzban szabadult fel, és itt halt meg Izraelben 1974-ben. 1961-ben alijjáztam férjemmel, Bleier Árieval. Egy leányom van (Judith) és két unokám.

JANOVITZ MOSHE (MÓZSI), Tel-Aviv

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek.

Feleségem Piri (szül. Beck) és gyerekeim Hersu (14) és Oszi-Asher (10); anyám Breindel, fivérem Izidor (Izsi), felesége (szül. Nasch) és kisgyermekük, nővérem Noémi (Klein Károlyné) és két fiúgyermeke, nővérem Ilonka (Binder Judáné) és négy gyermeke, nővérem Chaneli.

Apám Janovitz Sámuel (Avraham Smuel Binjá-

JOSEPH NICOLAS-MIKI, New York

Családom tagjai, kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám József Eliás, anyám Aranka, fiútestvérem Imre.

Szilágysomlyón születtem, hol apám órás, de főképpen ékszerkereskedő volt, kit nagyrabecsültek szakmájában és becsületességében, s ki eleget tett kötelességeinek a hitközséggel szemben még azon felül is, de szerénysége nem vette rá, hogy részt vegyen a közéletben. Őseim múltjáról nincs információm. A háború után emigráltam az USA-ba, hol folytatom családom szakmáját — ékszergyártással foglalkozom.

David Giladi megjegyzése: esküvőmön a csehi József lánnyal 1934-ben részt vett egy somlyói rokon is, József az órás, ki feltehetően József Éliás volt. A család ősei Gyulafehérváron éltek, hol az egyik ős rabbi volt a 19-ik század elején.

Klein Ferencz és Helén, középen Klein Miksa (Szilágycseh) — a felvétel a garanyi internálótáborba készült 1942-ben

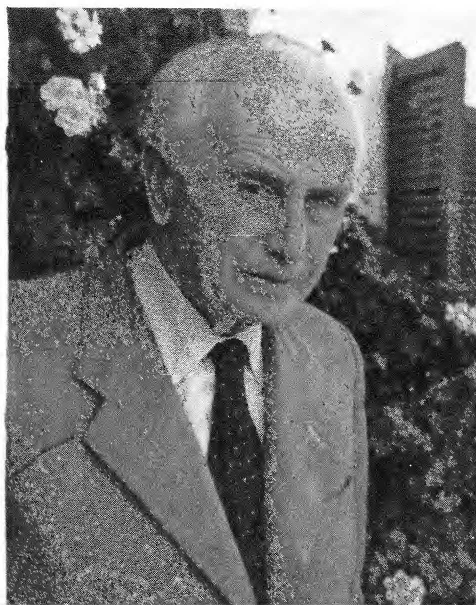
Böhm-család Sülelmedről z anya mögött balról lánya Gizi, a nagymama mögött Ilonka az egész család elpusztult

***Székely Aba**, zilahi vármegyei körjegyző, felesége Regina szül. Judovits — lányaik Sári és Boriska és fiuk Béla*

ban telepedett le a megyében (Felsőszivágyon). Nagyanyám Lina felsőszopori születésű volt, a Tasnád melletti Újnémetin gazdálkodtak. Sternné, anyai nagyanyám, szintén Hoffmann ivadék volt. Anyai nagyapám

Stern Herman Szilágycsehben volt malom- és olajsajtoló üzem tulajdonosa, többszörösen a hitközség elnöke. 1962-ben alijjáztam feleségemmel, a szilágycsehi szül. Blau Judithal (Lucu) és fiunk Giora aerodinamikai repülőgép mérnök. Én a petach-tikvai Galvoplastgyár igazgatója vagyok.

Ing. Hoffmann Sándor

HIRSCHFELD (ÖZV. GOTTLIEBNÉ) MARGIT, Petach-Tikvah

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Sarah özv. Hirschfeld Józsefné, nővérem Ilonka férjével (a nagyszegi Berkovits családból) és két gyerekük.

Családunk Hadadról költözött be a 20-as évek elején Szilágycsehbe hol igen vallásos apánk szabósággal foglalkozott. Anyánk szül. May, a szivágyi Jakab-család leszármazottja volt. A Hirschfeldek az egész Szilágyságban elterjedt család voltak, apám testvéreinek gyerekei Szilágysomlyóról kerültek az USA-ba még a 20-as években. Két fivérem, David és Nathan, első chaluvai voltak a Szilágyságnak a 30-as évek elejéről, sajnos, Nuszi (Nathan) elesett 1938-ban mint Wingate éjjeli osztagainak harcosa, David ki 1985-ben halt meg, mint ezredes a tel-avivi Kirja sorozó egységének volt a parancsnoka, miután a felszabadító háborut végigharcolta.

HOFFMANN RÓZA, ÖZV. HOFFMANN SÁNDORNÉ, Givátájim

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Húgomat, Júliát, 7 éves lányával együtt Auswitzban elgázosították. Habár én Szilágycsehben születtem, családom nemsokkal rá (1920-ban), Kolozsvárra költözött és a deportálásig, 1944-ig ott éltünk. Nagyapám — apai részről — Hoffmann-Jakab Moshe kisbirtokos volt, anyai részről Lebovits Bernát csizmadia-üzemet vezetett, ami ritka szakma volt zsidóknál. Nagyszüleim valamint apám is a deportálás előtt meghaltak. Mérnök férjem is Szilágycsehben született, az iskoláit Kolozsvárott és Budapesten végezte és 1920-tól 1944-ig élt Kolozsvárott. 1944-ben az egész családomat deportálták; Júlia húgom és lánya és Józsi fivérem kivételével sikerült életben maradnunk a Kasztner-akció segítségével. Testvérem Móric alijjázott, itt halt meg Izraelben. Húgom, Margit, Svájcban él. A deportálás után férjemmel és lányommal 1950-ig még Kolozsvárott éltünk, ezután tértünk haza Izraelbe. Férjem időközben meghalt, lányom itt él Tel Avivban. Nyugdíjas vagyok.

IZRAEL JÓZSEF, Bné Brák

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

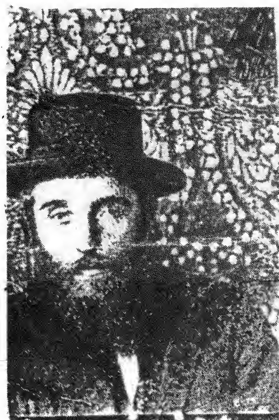
Apám testvérei Izráel Dezső és Izráel Jenő a feleségével Kis-Szoporról, Izráel Feigi és férje Klein Miksa valamint három gyerekük, Izráel Vilma és férje valamint Grünbaum Adolf és Rózsi a három lányukkal.

Családom Bikácfalván élt, én is ott születtem 1923-ban, épp úgy, mint apám, Árje. Anyám, Fischbein Sarolta Alsó-Szoporon született. 1944-ben vittek be munkaszolgálatra, több városban is megfordultam, így Nagyváradon, Kőszegen, Pápán és Szombathelyen. Szerencsésen megmenekültem és jelenleg Bné Brákon élek feleségemmel, Eugéniával. Három gyerekünk van.

שמואל וייס ז״ל נולד בשנת 1886

גננדל וייס ע״ה נולדה בשנת 1889 בסרדהעלי

שמואל וייס ז״ל בן ר׳ יאיר נטע ז״ל
גולד בעיירה באטארצ׳ במחוז סאטמר

פייגה מלכה וייס
נולדה בשנת 1922 בעיר שימלוי

יצחק אייזיק (איטשע) וייס
נולד בשנת 1921 בעיר שימלוי
היה תלמיד ישיבה־עילוי בישיבת טאשנאד

Silberstein Rafael és felesége szül. Farkas Sarolta fiuk Alexander, lányuk Viorica (1930)

חנה ז"ל

פסלה ע"ה בת יהושע ז"ל

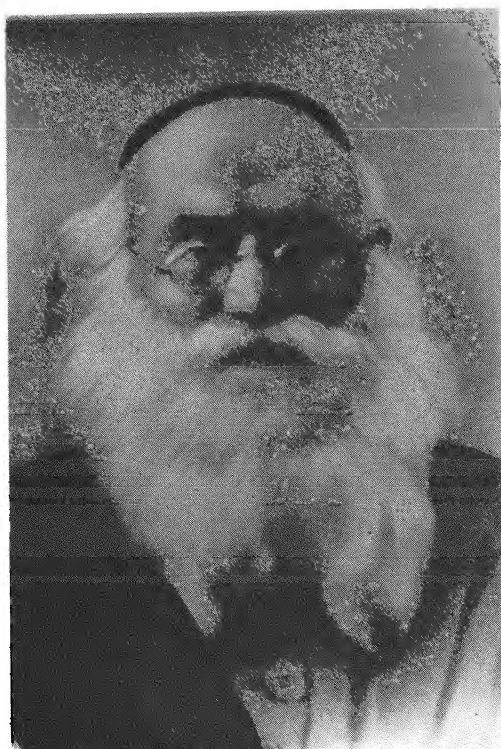
גיטל ע"ה

פייגא ליבא ע"ה

יעקב לייב זצ״ל ומשפחתו ז״ל

יעקב שמואל זצ״ל בן אשר זליג ז״ל

יהושע ז״ל ומשפחתו ז״ל

המצבה של רחל בת אברהם ז״ל

משפחתו של חנני׳ יו״ט ליפא

שרה בת יעקב שמואל ז״ל

HELPRIN ILONA (JOLAN) WEISZNÉ, Kiron

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Helprin Mihály (Chájim Motke, 55), anyám Margit (Málká, 47), testvéreim Ida (Ituka, 17), Józsi (Aron, 13), Rózsika (Ruchele, 11), Szerén (Szurika, 9), Regina (Rivka, 6).

A családom Nagyderzsidán élt, apám tojáskereskedő volt, előimádkozott a templomban. Családomat a somlyócsehi gettóból deportálták az első transzporttal. Anyámat öt gyerekével azonnal a krematóriumba vitték. Édesapámat munkába osztották be, ahol éhen halt; tudta, hogy a családját elégették és ezért nem akarta a tréflit megenni. Én Glonenbe kerültem, ahol lövészárkokat ásattak velünk. A front közel volt, és egy alkalommal, amikor este vissza akarták vinni a csoportot, az erdőn keresztül megszöktem. Négy napig bújkáltam míg az oroszok megjöttek. Fürsti mellé egy tanyára kerültem, ott bújkáltam az Elba partján, amíg fel nem szabadult a helység. A felszabadulás után Nagykárolyba tértem vissza, ahol férjhez mentem a szintén Nagydezsidáról származó József Károlyhoz. Férjem a deportálás következtében tuberkulózisban szenvedett és 1947-ben meghalt. Fiam abban az órában született, amikor édesapja visszaadta lelkét Teremtőjének. Második házasságomból még két fiam született. 1961-ben alijjáztunk. Foglalkozásom: varrónő. Családomból még Helprin Lázár él Árádon. Első férjem fivére, József Vaszil, Ejláton él. A családból csak ő maradt életben.

HENSEL IRMA, UNGÁR MÓRICZNÉ, Antwerpen, Belgium

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Markovits Eszter és mostohaapám (anyám férje 2-ik házaságából) Markovits Izsó (Sarmasági születésű), gyermekeim Kornélia-Kreindl (szül. 1929) és Imre-Dov (Öcsike, szül. 1932), nővérem Gabriella férj. Ungar Móriczné és két kis gyermeke és férjem Berkovits Izsó.

Fivérem Hensel Zoltán (Zálmi) munkaszolgálatos volt és 1946-ban került vissza orosz fogságból, 1960-ban alijjázott és 1978-ban meghalt Petach-Tikván. Fivérem Hensel Miklós 1948-ban került vissza orosz fogságból mint munkaszolgálatos és jelenleg New Yorkban él.

Apám Hensel Bernát Szilágy-Somlyón, hol a család lakott, 1925-ben halt meg; a hitközség tiszteletbeli pénztárnoka volt. Végigjártam a poklok-poklát, Auschwitz, Riga, Stuthof, Sofien-Lager stb. mint a Todt-útépítési kényszermunkása, éhezve, ruhátlanul, S talán a remény éltetett, hogy viszontlátom családomat. 1945 elején szabadítottak fel az oroszok és négy nónapig kórházban voltam 35 kilóra lefogyva. A háború után sógorom Ungar Móric felesége lettem és 1963-ban Belgiumba jöttünk második házasságomból született lányommal.

HENSEL NICOLAE-MIKLÓS, New York

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám özv. Hensel Bernátné született Markovits Eszter; nővérem Ungar Mórné szül. Hensel Ella és két gyermeke; sógorom Berkovits Izsó (nővérem Hensel Irma férj. Berkovitsné, megmenekült) és két gyermekük.

Családom Szilágysomlyón lakott, ott születtem, anyai nagyapám Markovits Salamon ki cipész volt, ott halt meg és van eltemetve, apai nagyapám Hensel Mendel Magyarláposon gazdálkodott, ott halt meg. 1943-ben bevonultattak munkaszolgálatra és mint ilyen kerültem orosz fogságba, ez a sors érte Zoltán fivéremet is, ki 1977-ben Izraelben halt meg. A munkaszolgálatig 1943-ban alkalmazásban voltam egy somlyói textilüzletben, jelenleg New Yorkban mint könyvelő dolgozok.

HOFFMANN IMRE, Petach-Tikvah

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Hoffmann Adolfné szül. Stern Rizel (52), anyai nagyapám Stern Herman (76), anyai nagyanyám Linka (75) szül. Hoffmann, nagybátyám Stern József (53) ki az I. világháborúbeli kitüntetéseiért kivételezett volt, de ennek dacára depotálva lett; öcsém Gyurika; anyai nagynéném Bözsi (49) és férje Weisz Sándor; anyai nagynéném Giza férj. Galambos (44) Szolnokról lett deportálva; nagynéném Stern Móricné Hoffmann Juci és kislánya Flórika; nagybátyám Stern Ernő (42), felesége Sári szül. Markovits és gyerekük Tomika (4); apai nagybátyáim: Hoffmann Jakab (72), Hoffmann Samu (70) és két lánya Irén (28) és Ibi (25); Hoffmann Dávid (78).

Apai nagyapám Hoffmann Menashe egy ősrégi szilágysági család sarja volt mely még a 18-ik század-

HERMAN FERENC (MORDCHE-ZVI), Natanya

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Feleségem és tizenkét éves kisfiam, nővérem Gizella és férje Dávid Béla (Lecsmér), fivérem Sámuel és családja (Koznic, Nagyfalu mellől).

Ippi születésű vagyok, de 1935-ben Szatmáron helyezkedtem el és jelentős gazdasági sikert értem el. A háborús tragédiák után visszatértem a Szilágyságba, Ippre és Nagyfaluba, hol az italiparban voltam tevékeny. 1952-ben újabb baj ért, mikor „gazdasági kihágások miatt" 72 évi elzárásra ítéltek és tíz évig kényszermunkán voltam a Duna-kanálisnál. 1962-ben kiszabadultam (feltevésem szerint a seculeni rabbi rav Portugali közbenjárására) és alijjáztam. Izraelben utolsó munkaképes éveimet az Urdangvár vasöntödéjében töltöttem.

A szerkesztőség megjegyzése: a seculeni rabbi rav Portugali szintén be volt zárva a romániai kommunista börtönben, rendszerellenes nevelési tevékenysége „bűnében". Kiszabadulása után Izraelben kapott útbaigazítást a módozatokról, hogyan szabadítsa ki zsidó sorstársait kikkel együtt sínylődött a romániai börtönökben. Emlékkönyvünk szerkesztőségének vezetője volt e tekintetben a tanácsadója. A seculeni szent cádik az USA-ban halt meg.

COMUNA CRASNA
Nr. 395 / 1924 adm.

COPIE — EXTRAS:
Regatul României

Anul 1924 luna Octomvrie

Certificat de Naționalitate

Noi Primarul comunei Crasna Jud. Sălaj atestăm că D Fischer David născut la 10-VI-1871 în comuna Cătălul de profesiune papucar din comuna Crasna Jud. Sălaj precum și soția sa Vail Hani născută la 5-VI-1883 in comuna Crasna și copii lor:

Serena	născut la	1912	in Crasna
Rozalia	„ „	1915	„ „
Frida	„ „	1919	„ „
Herman	„ „	1923	„ „
Ludovic	„ „	1907	„ „
Zoltan	„ „	1909	„ „

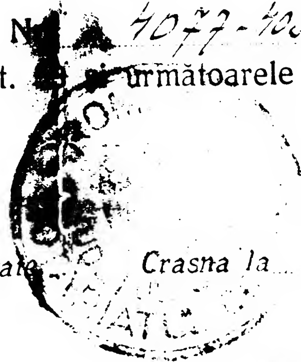
au naționalitatea română, fiind inscriși la Nr. 4077-4084 in registrul de naționalitate intocmit inconformitate cu dispozițiile art. și următoarele din regulamentul privitor la constatarea naționalității române.

Primar:
s. s. SZABÓ STEFAN

Primnotar:
s. s. HALLIARSZKY ERNEST

Nr. 600 1938. Pentru conformitate. Crasna la 3 Octomvrie 1938.

Notar

A krasznai Fischer-család állampolgársági igazolása 1938-ból

GOLDFARB CSALÁD, Szilágycseh

Goldfarb Sámuelnek szabósága volt Szilágycsehben, a család az I. világháború idején költözött be Csehbe Hadadról. A Goldfarb család ágai behálózták a Szilágyságot, volt belőlük Somlyón, Zilahon stb. A csehi család feje meghalt még 1936-ban, ismert becsületes szabómester volt, vallásos ember, ki a szent könyveket is bújta. Nyolc gyerek volt a családban, egyesek már Csehben születtek: Józsi, Jenő, Rella, Elza, Riza, Elemér (ki Gáspár Emilként élt Budapesten és Izraelben, Tivonban, fejezte be életét; Ramat-Ganban lánya és unokái élnek), Aladár és Gita. A család többi tagjainak sorsáról nincs részletes adat — a somlyó-csehi gettóból vitték el őket is, mint sorstársaikat a Szilágyságból.

Goldfarb Sámuel és felesége

Goldfarb (Gáspár) Elemér, a román hadsereg uniformisában (meghalt Izraelben)

Goldfarb Riza, Auschwitz áldozata

Lampel Joszi és menyasszonya Heller Rivku

Heller Diva

Heller Simon, Kraszna

pám sokszor helyettesítette Lichtenstein rabbit a szószéken, miután a rabbi nem volt a drose mestere. Mint chaluc alijáztam még 1932-ben feleségemmel, a cluji David Erzsivel, az 1936-i arab zavargások kezdetétől hét évig szolgáltam a Hagana keretében mint gafirx (Misteret Hajisuvim), aztán 25 évig a rendőrségen. Lányunknak, Atidahnak két lánya van, férje mérnöktiszt Cahalban; Fiunk Avraham a tengerészetnél szolgál, nős, két lányuk és egy fiuk van.

textilüzletet nyitott. Ottó bátyámat a 40-es évek elején munkaszolgálatra küldték az ukrajnai aknamezőkre s ott lelte halálát. Ervin Pesten volt munkaszolgálatos s ott vesztette életét, mikor a Duna partján megölték. Szüleimmel és húgommal a somlyócsehi téglagyár gettójából kerültünk Auschwitzba az első transzporttal s mint utólag megtudtam, szüleimet ott mindjárt balra küldték, a gázhalálba. Pár napi auschwitzi tartózkodás után Évi húgommal előbb Rigába, aztán Stutthofba, majd más stációk után Gutavetoba kerültünk s sok megpróbáltatás után a 15 éves húgom 1944. december 24-én végelgyengülésben meghalt. Januárban az oroszok felszabadítottak és Tamlovba vittek sok más megkínzott társammal együtt s ott emberségesen bántak velünk. 1945 novemberében kerültem vissza Clujra és kerestem a meg nem talált, elpusztult családomat. Férjhezmenetelem után a Pan York hajón előbb Ciprusba, aztán *haza* érkeztünk az 5 hónapos Évikével együtt. Három lányunk, hat unokánk van. Ez az egész történet.

GROSZ DAVID ERNEST, Petach-Tikva

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Grosz Salamon, anyám Szerén szül. Schvartz, lánytestvéreim Lea (21), Laura (16) és Czirele (12).

Családom Sz. Nagyfalun élt, ott születtem, anyai nagyapám Schvartz David kereskedő volt, nagyanyám Czira szül. Silberstein — igen hívő vallásos emberek voltak. Mint munkaszolgálatos a hirhedt Bori táborban voltam, 29.4.45-ben szabadultam Dachauban. 1949-ben alijjáztam, itt mint spediteur dolgozom, nős vagyok, egy fiut, egy lányt és három unokát számlál családunk.

GROSZ ILONKA, IZSÁK ALADÁRNÉ, Petach-Tikvah

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Groszné szül. Heller Rózsa (apám meghalt még 1934-ben), testvéreim Jenő (40), Józsi (45), Róza (47) és Erzsi (28).

Családom Győrtelken élt legalább három emberöltőn át, ott születtek szüleim és gyermekeik, jómagam és testvéreim. Hárman jöttünk vissza a deportációból (vagy a munkaszolgálatból), rajtam kívül fivéreim Sanyi — ki meghalt Izraelben — és Dezső, ki Somlyón halt meg. Auschwitzből egy repülőgépgyárba vittek munkára (tetoválási számom 12446 A.) Győrtelken családom kereskedéssel és gazdálkodással foglalkoztak kb. 70—80 éven át. 1961-ben alijjáztunk Somlyóról férjemmel, Izsák Aladárral és két gyerekünkkel, Kati és Gyurival.

HELLER JENTU, ROTH SMUÉLNÉ, Bné Brák

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Heller Jenő (Moshe Jehuda, 42), anyám (Weinberger) Helén (Chana, 50), testvérem Heller Márton (Mardche Borech, 15), nagyanyám Weisz Rachel, nagybátyáim Heller Izidor és Ármin, valamint Emil nagybátyám felesége és kislánya.

Tudomásom szerint nagyszüleim is, akik a közéleti tevékenységben vezető szerepet vittek, krasznaiak voltak, én is Szilágykrasznán születtem és ott is laktam. Volt egy fűszerüzletünk és egy harisnyakötő gépünk, ezen dolgoztam én is. Auschwitzba deportáltak, egy éven keresztül voltam Birkenauban. Onnan elvittek minket először gyalog, majd nyitott szenesvagonokban január 18-án Rawensbruckbe, innen 3 hét után Malchovba. 1945 május elsején gyalog indítottak el bennünket, miután két hétig nem adtak enni, csak egy kis penészes kenyeret. Két nap múlva szabadítottak fel az orosz katonák, miután a németek már elhagytak minket. 1964-ben alijjáztam férjemmel, Roth Smuéllal Somlyóról.

HELLER MOSHE-JENŐ, Natanja

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Öcsém Heller Simon és felesége (Wieder zsibói család lánya) valamint Heller Rózsika és férje Lampel József négy gyerekükkel.

Családom Szilágy-Krasznán élt emberöltőkön át, dédapám reb Juda-Léb Kahana-Heller, nagyapám reb Moshe Kahana-Heller, apám Zeev-Wolf Kahana-Heller, ki a Goldberger-Ullmann-cég szeszgyárát vezette. A Hellerek köztudomásúan rabbi Jomtov Lippmann Hakohen (A Toszfosz-Jomtov szerzője) leszármazottai. A család krasznai ága jelentős szellemi és gazdasági szerepet vitt a hitközség életében, nagya-

Esküvő a Grosinger családban Zsibón, 1943

régi szilágysági családból származtak, Sz. Somlyó és környékén voltak a „gyökereik". Apám pilóta volt az I. világháborúban s mint ilyen harcolt az orosz fronton, hol fogságba került. Miután kijött Izraelbe (második feleségével),itt is a repülészet vonzotta s egy légi bázison dolgozott mint szakmunkás, nyugdíjazása előtt, elismerésül munkájáért, lehetővé tették neki, hogy régi pilótai képességét bemutassa. Izraelben halt meg a 70-es évek végén. Jómagam mint építészmérnök dolgoztam a Szolél-Boneh keretében, feleségem Judith orvosnő. Nyugdíjas vagyok.

GERŐ-SHOSHANI DUCI, Kirját-Tiveon

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Gerő Zoltán, anyám Gizella (Gizi), testvérbátyám Ottó, öcsém Ervin (Öcsi) és húgom Évi (Szöszi).

Egyedül maradtam életben közeli családomból, mely eredetileg cluj-kolozsvári volt. A 30-as évek elején költöztünk a szilágysági Zilahra, hol apám

Gerő család, Zilah

találtam. 1944 előtt kitanultam az autóbádogos szakmát s jelenleg bizalmi állásban vagyok egy társadalmi-kereskedelmi vállalatnál, nős vagyok s egy nős fiam van ki mosávnyik. Családom anyai részről, a Judovitsok, évszázadokon át laktak a Szilágyságban, Náprádon s e környéken jelentős szerepet töltöttek be mint mezőgazdák és tanult emberek, kik híresek voltak jótékonyságukról.

DR. FRIEDMANN ZOLTÁN, Raanana

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Friedmann Fáni, fivérem Lajos, felesége Rózsika és két kis lánykájuk, valamint fivérem Dr. Firedmann Bumi és felesége Zsóka. Égerhát (Arinis) községből, hol családom lakott, 1944 áprilisában deportálták a zsidó lakosságot a somlyócsehi gettóba. Apám, ki ismert és igen megbecsült gazdálkodó volt, már ekkor nem volt az élők sorában. Jómagam és Sándor, Lajos és Moshe fivéreim munkaszolgálatosok voltunk a kiűzetés idején. Ma már csak Moshe fivérem (Chadera) és én maradtunk életben és 1981 alijjázásom óta a Herzliai Kupat-Cholim Leumit orvosa vagyok. Mártír-fivérem Bumi a deportáció előtt Sarmaságon volt orvos.

FRISS LÁSZLÓ, Tel-Aviv

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Friss Sándor, anyám Fáni szül. Klein, húgom Magda férjezett Wieder.

Szüleimnek vegyeskereskedése volt Szilágycsehben. Nagyapám Friss Jakab és dédnagyapám is Szilágyságiak voltak, előzőleg Deésházán, aztán Szilágycsehen, apai nagyanyám Frissné Lampel Laura, szintén szilágysági volt. Húgom Magda Nagykárolyba ment férjhez, de miután férjét Ukrajnába vitték munkaszolgálatra, visszatért a szülői házba és onnan deportálták.

1944 előtt diák voltam, majd munkaszolgálatban. 1963-ban alijáztam feleségemmel Edittel és lányunkkal Aviva-val, ki férjhez ment Alex Orgadhoz s egy gyerekük van, Mave. Mint gyógyszerész mentem nyugdíjba.

GOLDGLANZ LILI (KRETS SÁNDORNÉ), Rechovot

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám dr. Goldglanz Henrik, anyám Eta, nővérem Nusi, nagybácsim Goldglanz Móric, felesége Eta és lányuk Kató, valamint nagybácsim Weisz Áron zilahi hitközségi elnök és családja, férjem szülei Krets Jakab és Eta szül. Keller valamint Krets Aladár (ki összeesett és meghalt mikor fel kellett tegye a sárgacsillagot).

Szüleim eredetileg zilahiak voltak, aztán Somlyón laktunk, a nagyszülők, Goldglanz Jónás és Fáni, kik földbirtokosok voltak, a deportálás idején már nem éltek. A Goldglanzokat meg Weisz nagybácsit már a gettóban nagyon megkínozták, (vallatva elrejtett értékeik felől). Férjem, Krets Sándor újságíró ki karrierjét még Somlyón kezdte el, Izraelben halt meg 1966-ban.

GROSINGER MOSHE, SPRING-VALLEY, New York

Családom tagjai kik a deportálás áldozatai lettek:

Szüleim Grosinger Simon és Peszl-Paula (szül. Klein), első feleségem Sájndi és két kis gyermekünk Jákev-Shulem és Jóna, testvéreim Rachel-Lea, Chájá-Henja, Szárá, Csárne, Frádl.

Apám, kinek ecetgyára volt, ismert tálmid-chácham volt és igen vallásos szellemben nevelte gyerekeit. A szlovákiai Nagytapolcsányból került a Szilágyságba, mikor feleségül vette anyámat, a szilágycsehi Klein rabbi lányát. Zsibón születtem, hol családom élt a deportálásig. A háború után kivándoroltam az Egyesült Államokba, nős s második házasságomból származó fiamtól unokáim vannak. Rajtam kívül öcsém, Hillel Májer, maradt életben, ki Izraelben él.

ING. GOLDBERER EMIL, Haifa

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Goldbergerné szül. Liebermann Jolán és húgom Sárika.

Családom a 20-as évektől kezdve Szilágycsehben élt, hol apám Goldberger Abrahám (Adolf) a Central-szálloda tulajdonosa volt s igen népszerű tagja volt a helyi társadalomnak. Szüleim mindkét részről

meghalt. Szilágysomlyón születtem és ott élt családom 1944-ig, a gettózásig és deportálásig. Apám Fischmann Ferenc s anyám Berta (született Holzer) Perecsenyből Alsóbánon (románul Bavisor) gazdálkodtak. Munkaszolgálatban a 110/6. században voltam kényszermunkán, egységemmel együtt, mely 120 embert számlált, átszöktünk a románokhoz s így menekültem meg. Feleségem Edith, született Hirsch (2-ik házasság, háború után) Alsóvalkoról — Hirsch Aladár és (Rothschild) Róza lánya — elvesztette szüleit a deportációban, öccse Hirsch Oszkár, ki munkaszolgálatos volt, Oroszországban vesztette életét. Oszkár felesége és négy gyermekük Auschwitz áldozatai.

Nagyapám Holzer Bernát Perecsenyben gazdálkodott szölészetén és italkimérése is volt. A háború előtt Somlyón bakancs- és gumibocskor-üzemünk volt (Schechter és Ts.), Caracasban női konfekciót gyártok.

FRENKEL LEONA, (ROSENBERG MÓRICZNÉ), New York

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Frenkel Izidor, anyám (Herskovits) Tinka, testvérem Dávid Józsefné (szül. Frenkel Helén) és három gyereke (Karola, Tibor, Mirjám).

Nagyszüleim, Frenkel Herman és (Berger) Rivka Somfaluban éltek, földművelők voltak. Szüleim Szilágycsehben laktak, én is ott születtem 1920-ban. Hat testvérem közül Helén vesztette életét gyerekeivel a deportációban, (Károlyt munkaszolgálatra vitték el, 1946-ban került vissza Kolozsvárra orosz fogságból). A háború előtt varrónőként dolgoztam. 1947-ben mentem férjhez Szatmárra Rosenberg Móriczhoz, 1964 óta élek New Yorkban, ahol nyakkendőkészítéssel foglalkozom. Férjem sajnos nemrég meghalt. Egyetlen lányom és egy unokám van New Yorkban. Három testvérem (Miklós, Károly és Karola) időközben elhunyt.

FRIED IRÉN, MÜLLERNÉ, Petach Tikva

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Fried József (72), anyám (Léb) Hermina (70), első férjem Bisztriczer Léb (32), testvéreim, Ferenc (43), Adolf (37) és Jenő (41), nagyszüleim, Fried Mózes és Rózsi.

Nagyszüleim Keresteleken laktak, szüleim Somlyóújlakon, én is ott születtem és éltem 1936-ig, majd Somlyógyörtelken 1944-ig. Férjemet 1942-ben vitték el munkaszolgálatra Ukrajnába, ahonnan többé nem tért vissza. Ferenc testvéremet Kolozsvárról deportálták, Adolfot Margittáról, szüleimet Somlyóújlakról. Engem 1944. május 2-án deportáltak Auschwitzba, ahol októberig voltam. Onnan a Bergen-Belsen-i lágerbe szállítottak, ahonnan egy hónap múlva munkára vittek a Krupp Művekhez, Duderstadtba. A családomból rajtam kívül senki nem tért vissza. 1961-ben alijjáztam Szilágysomlyóról. A háború előtt kereskedőként dolgoztam, ma özvegy vagyok és egyedül élek, elég betegesen. Testvérem gyerekei élnek Brüsszelben, Romániában és Izraelben.

FRIED JÓZSEF, Gedera

Nővérem, Lili és családja lett eldeportálva s ott vesztették életüket.

Szilágycsehben születtem, apám Fried Adolf órás és ékszerész és anyám Szidonia, 1896-tól éltek Csehben s ott vannak eltemetve. Bátyám Leó, ki mérnök volt, 1958-tól élt Izraelben, meghalt 1976-ban; Zoltán bátyám családjával Karmiel-ben él; 1950-ben alijjáztam Klári (Steinmetz) feleségemmel — kivel 1938-ban házasodtunk össze, deportálva volt, de megmenekült — és Ági lányommal, ki első zsidó gyerekként született a háború után Csehben — s Izraelben héber költőnő lett, férjezett, két gyereke van. Mai napig is folytatom rádiójavító és finom-mechanikai szakmámat Gederán. Az izraeli hadirepülészet mechanikusaként dolgoztam.

FRIEDMANN MORDECHAI, Kirját-Ono (Rimon)

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Özvegy anyám Friedman Miksáné szül. Judovits Szidi, nagybátyám Judovits Sándor (Kolozsvárról lettek deportálva), nagybátyám Judovits Salamon Náprádról, Judovits Perec Szászlekencéről, nagybátyám Rosenblüth Adolf Zsibóról, nagynénéim Judovits Blanka Kolozsvárról, Judovits Frida Désről, Judovits Eszter Désről lettek deportálva és nem jöttek vissza. Jómagam is deportálva voltam s csak fiatal koromnak és szívósságomnak köszönhetem, hogy megmenekültem. Súlyos betegen kerültem haza, hol családomból senki sem várt, senkit sem

Apám Schvartz-Filip Áron (60) — volt lelei körjegyző), anyám Fáni (50) szül. Roth, testvéreim Sárika (26) és Bandi (24), valamint feleségem szülei, Havas Endre faraktáros és neje Jolán szül. Fülöp, valamint anyósom szülei Fülöp József bádogosmester és neje Emília, ki ismert varrónő volt Szilágycsehen. Szintén Csehből lettek eldeportálva és nem tértek vissza anyósom húga Burgerné Fülöp Emma és kisfia Gábor, valamint anyai nagyanyám Roth Sámuelné (a felsőszöcsi körjegyző özvegye) és lánya, anyám húga, Roth Gizella, közjegyzői hivatalnoknő.

Nagyapám Schvartz Farkas a kóser mészárszéket tartotta Szilágycsehben, ott halt meg 84 éves korában s ott van eltemetve. Nagyanyám Schvartz Róza Szilágycsehben született 1851-ben és a helyi zsidó lányokat tanította héberre és imára. Nagyapám halála után Tordára költözött egyik lányához és Gyulafehérváron halt meg 1958-ban 107 éves korában. Schvartz nagyszüleimnek 11 gyermekük volt és csak az egyik élte túl nagyanyámat — Regina, ki férjével Szobel Ferenccel 1961-ben alijjáztak és Cfáton vannak eltemetve. Cfátban élnek gyerekeik Szobel József és Magda. Húgom Sárika egy Danzig közelében elsüllyesztett hajón lelte halálát. Öcsém Endre munkatáborban halt meg tífuszban. A deportációból visszatértek feleségem Júlia (szül. Havas) és sógorom Havas Gyula, ki Szatmáron halt meg 1978-ban. Sógorom családja: özvegye, lánya, veje és két unokája Izraelben, Kirját-Bialikban élnek.

FISCHER MOSHE, Ramat-Gan

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám özv. Fischer Etel (65), lánytestvérem Rózsi (30), férje Gidáli Lázár és 8 éves kisfiuk Miklós. Szurdukon születtem, ott lakott családom; anyai nagyapám Mózes Ábrahám tótszállási lakos volt, hol korcsmája volt. Rajtam kívül visszatértek Ignác bátyám, ki Ukrajnában volt munkaszolgálatos és felesége Gizella, ki visszajött a deportációból. Családjukkal Haifán laknak. Én a 110/16. munkaszázadban szolgáltam, vonatunkat amit Németország felé irányítottak, Szabadkán megtámadták Tito partizánjai és a vonatról elmenekülve, másnap az oroszok kezébe kerültünk és felszabadultunk. 1947. március 15-én sikerült Ciprusból alijáznom. Mint iskolaalkalmazott kerültem nyugdíjba.

FISCHER ROZÁLIA (MARKOVITS JENŐNÉ), Rámát Elijáhu

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Fischer Irma (Peril—1902) és férje Kirschner Wolf (Zeév); Fischer Lajos (1907) és felesége Eizikovits Jidesz; Fischer Zoltán (1909, Ukrajnában pusztult el), felesége Ilán és két gyermekük; Fischer Cháje Szure (férjezett Jakabovits) és három gyereke, Ájdel-Devore, Szimche-Duved és Frájde; Fischer Frida (Fájge 1919); Ficher Szidi (Zivje 1925); férjem: Goldner Andor (vonatkarambolnál pusztult el, amikor a gettóból munkára vitték). Nagynénéim: Fischer Rivka Sánydel; Weil Rivka és férje Fülöp Adolf; unokatestvéreim és családjaik apai részről: Fischer Eszter és Brod Simon leszármazottai; Brod Jiszruelné (Jiszruel Dov Gerson felesége) és kisfia Avrum, Brod Perel (1909), férje Berger Ármin és két gyerekük; Brod Faige (1910); Brod Cháje Szure (1912), férje Szrulovits Márton és leánygyermekük; Brod Rózsi (1915). Második férjem, **Markovits** Jenő Jehuda családja: bátyja Elemér és annak felesége Gizi; húga Etel, annak férje és két gyermeke; férjem első felesége Böhm Ilonka és két kislánya Lea és Ani; apósa Böhm Herman és anyósa Böhm Lenke; sógora Fülöp Emil és felesége Blanka; sógornője Jónás Gizi.

Én Krasznán születtem 1915-ben. Szüleim Fischer Dávid (Áser-Dávid) és Háni (született Weil Cháná-Bruche). Apám suszter volt, majd sámesz a krasznai hitközségnél. Apai nagyszüleim: Fischer Jiszruél sakter és felesége Cháje Szure; anyai nagyszüleim: Weil Leizer melámed volt Szilágycsehen és felesége Bájle. 1937-ben férjhez ment Goldner Andor kárpitoshoz, aki 1944-ben elpusztult. Deportálás alatt hét hónapot Auschwitzban töltöttem, majd Ravensbrückbe és onnan Bergen-Belsenbe kerültem, itt szabadítottak fel az angolok 1945-ben. 1950-ben férjhez mentem Markovits Jenő-Jehudához, 1964-ben alijjáztunk. Egyetlen testvérem Herman (Chájim) maradt életben, aki munkaszolgálatról haza került.

FISCHMANN ALEJANDRO, Caracas, Venezuela

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Feleségem (első házasságomból) Böske szül. Izsák és gyermekeim Tibi és Marika, fivéreim Márton, Béla, Lajos és Ernő — testvéreim közül csak Móric tért vissza a hitleri pokolból, de háború után

ERNEST LEGMAN, Los Angeles

Családom tagjai, kik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám, Gizella, két gyerekem és két testvérem.

Perecsenyen születtem ugyan, de családom átköltözött Szilágysomlyóra és 1944-ig ott éltünk. Én kóser mészárosként dolgoztam 1944-ig. Feleségem, Herskovits Lenke és édesapám, Legmann Adolf, a deportálás előtt haltak meg Szilágysomlyón. 1944-ben az egész családomat deportálták az utolsó transzporttal, engem munkaszolgálatra vittek be. Úgy menekültem meg, hogy lemaradtam a századtól. A deportálást két testvérem élte túl; az egyik, Lajcsi nemrég halt meg Nagyváradon, a másik Zálmen, alijjázott, jelenleg Petch-Tikván lakik. Másodszor is megnősültem, egy leányom van, nyugdíjasként élek Los Angelesben.

ENGEL GAVRIEL, JERUZSÁLEM

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Engel Sámuel, anyám Berta szül. Klein (Chaja-Breindl), nagyanyám Kleinné, lánytestvérem Jolán, férje Weisz Jenő valamint gyermekeik Iván és Öcsi; fivérem Engel Miksa és kisfia; lánytestvérem Ilona.

Családom Szilágysomlyón élt a deportálásig 1944-ben — jómagam, fivérem Ernő (ki Oradean él) valamint nővérem Rózsi férjezett Csengeri Ferencné maradtunk életben családunkból, mely Somlyón egy régi begyökerezett zsidó család volt, aktívan résztvéve a hitközség életében. 1951-ben alijjáztam és az építkezési (sikun) minisztériumnak vagyok villany- és világítási mérnöke, feleségem Eszter jeruzsálemi születésű és 24 éves fiam Shmuél a Jeruzsálemi Egyetem segédtanára a computerszakmában.

ERNEST-ERNŐ JUDOVITS, Los Angeles, USA

Members of my family who perished in deportation:

Mother Berta-Bracha-Beile Judovits (wife of the late Joseph Judovits), born Diamantstein; brother Judovits Sándor-Simsi, brother dr. Judovits Moses, uncle Székely Aba and wife Regina born Judovits; Aunt Judovits Lujza born Glück; uncle Jakab László, county-notary of Naprad and wife Eszter born Diamantstein; cousin dr. Goldstein Miklós and wife Nelly born Salamon and cousin Goldstein David, perished in Auschwitz (for other family-members perished in deportation and labor-camps see account of my cousin **Martin Judovits**).

The family Judovits lived in Szilágy-county and specially in Naprad during centuries. My great-grand-father Abraham-Aron Judovits was already born in Naprad where he was owner of a great estate. Grand-father Moses-Moshe Judovits inherited a third-part of the estate, he owned in Naprad three houses and business, married Karolina-Keila born Wolfsohn, a grand-daughter of the famous rabbi Shmelke Klein and her cousins were the rabbis of Szilágycseh, Aranyosmedgyes and Halmi.
I and my brother, dr. Judovits Hugo were taken during the war to serve in Hungarian units of forced labor from which we succeeded to remain alive. Both of us live in the US. The daughter of uncle Székely Aba (who was the notary of county Salaj-Szilágy), Sári, fought in partizan-units during the war, she and her brother Béla survived. Two sons of Székely, Moshe and Joshua, were early pioneers of Zionism, founders of kibbutzim Dan and Evron. Their sister Boriska, also an early pioneer, lives in Israel. After war I married Eva Weisz from Tirgu-Mures (Marosvásárhely). Our children are son Tom and daughter Edith, both in California, US.

FEUERWERKER FISCHEL, New York

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Feuerwerker Herman, felesége Luiza szül. Stern, öcsém Avraham Joszéf 15 éves s öcsém Jiszrael Jákov, 13 éves. Désről kerültem Zsibóra 1925-ben, ott feleségül vettem Wechsler Ibit — két fiunkkal New Yorkban (Brooklynban) élünk. Szüleim Szilágysomlyón éltek, hol anyám tanítónő volt.

FILIP ALEXANDRU (SÁNDOR), Bucuresti

Szilágycsehből lettek eldeportálva és nem tértek vissza családom következő tagjai:

DÁVIDOVITS TIBERIU, HERZLIA PITUÁCH

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Becálél-Áháron (54), anyám Chana (Deutsch) (50), húgom Piroska-Perl (12), öcsém David (20).

A családom 1920 körül költözött Szilágycsehbe, a deportálásig ott laktak. Én 1922-ben születtem és később átköltöztem Sülelmedre, onnan is vonultam be 1943-ban munkaszolgálatra. Menekülésemet a szerencsének köszönhetem, miután 1944-ben, a visszavonulás folyamán, sikerült lemaradnom csapatomtól Nagyszőlősön. Egyedül maradtam életben a családomból. 1944 előtt kereskedőként dolgoztam, itt Izraelben gazdálkodóként, később egy konzervgyárban. Jelenleg nyugdíjas vagyok. Izraelbe 1946-ban indultam el, kétéves ciprusi tartózkodás után, 1948-ban érkeztem meg. Egy fiam (Zvi) és egy lányom (Jóna) van, valamint két unokám. A háború után nősültem meg; feleségem, Frenkel Chana, szintén szilágysági származású.

DEUTSCH JOLÁN (NACHA), (KORIK ALFRÉDNÉ), Oradea

Apám Deutsch Sándor-Jehosua (58), anyám Rózsi-Reizel (48) szül. Weisz, nővérem Ilona-Iidesz (21), Auschwitz áldozatai lettek. Bátyám Jenő-Joszef (22) munkaszolgálatban vesztette életét. Szilágycsehi lakósok voltak. Anyai nagyapám Weisz Áron és nagyanyám Regina, Chechis (Kettősmező) Zsibó melletti faluból, szintén Auschwitz áldozatai lettek.

Apám Szilágycsehben szabósággal foglalkozott, anyai nagyszüleim Chechisen gazdálkodással és gyümölcstermeléssel foglalkoztak. Jómagam és Miksa bátyám tértünk vissza a deportálásból. Miksa bátyám New Yorkban halt meg 1982-ben. Két gyerekünk él Izraelben: Dr. Korik Sonia, Chedera és Korik Iván, Nácrát-Ilit.

Apámnak széles rokonsága volt Szilágycsehben, nagybátyjai Deutsch Mihály és Májlech leszármazottai, ezek közül meg kell említsem Deutsch Gyulát, kinek szabósága volt és ki családjával együtt, felesége (Buki) ki a csehi Schreiber sakter lánya volt és öt kis lányukkal Auschwitz áldozatai lettek. Gyula mb. apám unokatestvére volt.

DEUTSCH HARRY, NEW-YORK

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek :

Fivérem Deutsch József és fia Zoli, fivérem Deutsch Gyula, felesége Buki (szül. Schreiber) és 4 gyerekük, nagybátyám Deutsch Májlech, fiai, lányai, unokái.

Családunk a 19-ik század elejétől élt Szilágycsehben. Nagyapám, Deutsch Chájim (Mihály) már 1880-ben, mint fiatal házas, tevékeny szerepet töltött be a csehi hitközség életében. Ismert „éneklő" család voltunk, bátyáim előimádkoztak és résztvettek a templomi kórusban, Schreiber bácsi mellet, kinek gyönyörü imáját nem lehet elfelejteni. Én még a 30-as években kerültem ki az Egyesült Államokba és a csehi családom tragédiáját csak messziről siratom.

Deutsch Noémi, Deutsch Gyula (szabó) legnagyobb leánya, (Szilágycseh). A hét tagu családból senki sem tért vissza

KORNHAUSER MALKA, TEL-AVIV

Családom tagjai kik a depotáció áldozatai lettek:

Apám Rosenfeld Jakab, anyám Rivka, kisöcsém David és Alter-Chaim.

Családom négy emberöltön át Náprádon lakott, ott született nagyapám, apám és jómagam is. Nagyapám, Rosenfeld David, Náprádon kereskedéssel és földmiveléssel foglalkozott s hires volt jótéteményeiről minden rászorulttal szemben. Náprádról üztek el bennünket előbb a somlyócsehi gettóba, aztán Auschwitzba, onnan családomból csak én kerültem ki élve a szenvedések poklán át. Háboru után férjhezmentem Zsibón Kornhauser Jakabhoz, együtt jöttünk Izraelbe s férjem itt halt meg. Ilan fiamnál két unokám van, Rivka lányomnál 3 unoka — s fő boldogságom a nagymama szerepét betölteni.

DAVIDOVITSNÉ FRENKEL CHANA, Herzlia Pituách

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Anyám Frenkel Teréz, szül. Kandel (36), apám Frenkel Herman (40), testvérem Frenkel Frida (10).

Családommal együtt, egészen a deportálásig Szilágysomlyón laktam, ott születtem 1928-ban. Apámat 1941-ben vitték el munkaszolgálatra, ahonnan nem jött haza többet. Úgy tudom, hogy Ukrajnában halt meg valamikor 1942—43 körül, tífuszban. A családomból csak én menekültem meg. A háború után Svédországba kerültem, innen alijjáztam Izraelbe.

DAVID MAGDA (SIMON MIRJÁM), Jeruzsálem

Családom tagjai, kik a deportáció áldozatai lettek:

Szüleim David József (54), héber neve Joszef Moshe, és Hermina (52, szül. Chaja Schvartz), fivérem Avraham Adolf (24), munkaszolgálatban vesztette életét, lánytestvérem Rella (21, Rivka); unokabátyám felesége David Gizi (kb. 35 éves) és gyerekei Évi (10) és Gyuri (5); nagynéném Diamantstein Mari (kb. 70), lánya Sarolta (kb. 40), férje Löb Bernát (45) és gyerekeik Avrum (18), Rachel (12) és Sáje (8), anyám fivérei Székely (Schvartz) Herman és felesége Margit, valamint Schvartz Rezső és felesége Stefi, valamint apám sógornője David Mili és gyerekei, Erna, Gizi és Márton.

Családom a szilágysági Lecsmér községben élt legalább két emberöltőn át s onnan vittek el bennünket. Itt éltek szüleim és unokabátyám David Béla és mindkét család földmíveléssel és pálinkafőzéssel foglalkozott. A somlyócsehi gettóból az első transzporttal vittek el bennünket Auschwitzba. Apám éhenhalt munkatáborban, Adolf bátyámat egy folyóba fullasztották, míg Rella nővérem és Stefi nagynéném felszabadultak Bergen-Belsenben, de mérgezett kenyér áldozatai lettek.

Dávidovits Áron — felesége Chána szül. Deutsch, és gyerekei Jakab, Tibi, Kopel, Piroska, Dudu

Apai nagyszüleim Fuchs Michael és Eszter Galgón éltek, hol nagyapám kovács volt. Schwartzhofenben szabadultam és 1948-ban alijjáztam, nős vagyok, három gyermekünk van.

Fuchs Dov és felesége Chana (szül. Hoffman)

1. Daszkal (szül. Fuchs) Elijáhu, 2. Fuchs Jichák, 3. Mandel Magda, 4. Mandel, 5. Mandel Bumi

Jegyzőkönyv Csengeriné Engel Rózsi tanuskodásáról a kolozsvári biróság előtt 1946-ban: zsidó asszonyok kik a szabad ég alatt orvosi segély megtagadásával szülték a somlyócsehi gettóban gyerekeiket — Czimet-Baumné, Basch Áronné, Ehrenreich rabbiné (Baschné gyermeke pár napra rá meghalt), a tanu megemliti, hogy vasutkocsijában Auschwitz felé még két asszony szült: Laufer Oziásné és Eckstein Henrikné

INISTERUL JUSTIŢIEI
RIBUNALUL POPORULUI
ZATORUL PUBLIC CAB. IV CLUJ

CLUJ

PROCES-VERBAL

...dispoziţiunile martorului Soţia lui Csengery Francisc n. Engel Rozalia
...ziua de 16 luna Decembrie, anul 1945 con-
...152, 153, 154, 157, şi art. 304 din pr. penală.
...artor propus de: acuzare
...mele martorului:
...etea: 29 ani
...ul naşterii: Caratelec
...miciliul: Simleul Silvaniei Str. Simion Bărnuţiu 15
...upaţiunea: casnică
...ătura cu învinuitul:
„ responsabilul civilmente:
...că există vre'o duşmănie între martori şi vreuna din părţi:
...că a suferit vre'o pagubă de pe urma infracţiunei:
...acă nu e scutit de a depune ca martor (art. 148 din pr. pen.)
...rând conform art. 153 din pr. pen. declară:
Am fost şi eu în ghetoul din Cehei. În timpul când eram acolo am văzut următoarele femei care au născut în ghetou, fără nici un ajutor medical: soţia lui Czimet Baum, soţia lui Bas Aron, soţia lui Eren-Reich (Rabin) şi soţia lui Mandel. Toate femei au născut copii afară, sub cerul liber şi fără nici un ajutor. Copilul femeii lui Bas Aron a murit peste câteva zile de foame, căci femeia nu avea lapte şi nu putea să-i dea sân.
Când eram în călătorie de deportare 2 femei am văzut că au născut în vagon: soţia lui Laufer Osias şi soţia lui Ekstein Henrich.

Csengeri Roza

Acuzator public, [signature]

Mart...

Böhm Gizi és Ilonka gyerekeikkel

CSENGERI FERENC-CVI, Cholon

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Csengeri Mihály-Chaim (62), anyám Rózsi-Rachel szül. Löwinger (52), fiútestvéreim Géza (25) — ki munkaszolgálatos volt, majd deportálták — és Márton (14). Családom Szilágysomlyón élt három emberöltőn át, apai nagyszüleim Csengeri Márton-Mordechaj és Lívia, szüleim és jómagam is bor és szesz-nagykereskedéssel foglalkoztunk. Egy talmudi foliánsban mely a család tulajdonában volt, be volt jegyezve még 1848-ban a Csengeri név hajdúsámsoni lakhellyel. 1940—42-ben a somlyói hitközség elnöke voltam, míg be nem hívtak munkaszolgálatra, ahonnan visszakerültem, de 1944-ben deportáltak a többi somlyói zsidókkal együtt. Deportálva volt még öcsém Imre-Jehuda és feleségem Rózsi szül. Engel, két ikerlányunkkal, Lia és Judittal, kik Mengele poklából menekültek meg. Lia (Huberné) raananai és Judit (Barneané) telavivi lakosok. Háború után 1949-ig laktunk még Somlyón és onnan alijjáztunk. Ott született még (1946-ban) Michael fiúnk. Izraelben egy könnyűital és szörpgyár társtulajdonosaként működtem, míg nyugdíjba mentem.

DASZKAL-FUCHS ELIJAHU, Benaya

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Fuchs Dov, anyám Chájá szül. Hoffmann, testvéreim Jicchák (10) és Eszter (8).

Anyám és testvéreim Auschwitz gázkamráiban lelték halálukat, apám velem volt Buchenwaldban s ott vesztette életét. A szilágysági Alsó-Várcán születtem, anyai nagyapám Hoffmann Sámuel és anyám is ottani születésűek voltak, egy régi helyi család sarjai.

Hoffman Imre és felesége, gyerekeik Mirjám és Elijáhu, Szilágycseh

nővérem Cholonban, Éva húgom Brazíliában lakik. Anyám is régi csehi család (Dávid) lánya volt.

Braun Leó

BETTY MÉIR, Kirját-Ono

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Nővérem Jakab Margit (Pici), férjezett Friedmann Sándorné, anyám fivére Glück Móric és felesége, nagybácsim Glück Samu és családja, nagynéném Glück Lujza (Judovitsné), nagybátyám Glück Zoltán és nagybátyám dr. Glück Menyhért s családja; apám részéről: nagybátyáim Jakab László körjegyző és felesége, Jakab Herman és felesége (Cluj), Jakab Ignác, felesége és gyerekeik (Cheud-Kőd), Sternné Jakab Gizi és családja (Pósa), Friedmanné Jakab Marika (Nofig-Nagyszeg) és családja, Friedmann Zsiga és családja (Notig-Nagyszeg), Friedmann Sándor (öngyilkos lett a deportálás előnapján), Friedmann Dezső, Szeréna, Rózsi és Bella — mindegyik családostól Auschwitz áldozata lett, így Zoli bátyám felesége is, Sári és kisfiúk Ferike.

Szüleim, Jakab Ferenc és Róza (Glück) még a deportáció előtt meghaltak, mindketten régi szilágysági családból származtak és Szilágycsehben ismert és megbecsült kereskedők voltak (fűszer és vaskereskedés s ecetgyár). Testvérbátyám Jakab József Bukarestben élt s onnan vándorolt ki Argentínába még 1948-ban s ott halt meg. Zoli bátyám Ukrajnában volt munkaszolgálatos s a háború után szovjet-orosz területen, Munkácson élt, onnan jött Izraelbe (második) feleségével Sárival és két fiukkal. Zoli sincs már az élők sorában. Jómagam, Jakab Bubu, férjhezmentem Hátszegre Méir Bandihoz (a szilágycsehi közismert Májer Elek unokájához), férjem 3 és fél évig volt munkaszolgálatos a románoknál; Izraelben halt meg 1973-ban. Két lányunk és családjaik kik Izraelben élnek adják a vígaszt a sok szomorúságért. Még meg kell említsem nagybátyám Glück Móric (a csehi Mezőgazdasági Bank igazgatója volt) fiát, dr. Glück Ernőt (Fiúka), ki Norvégiában volt orvos s ott halt meg. Fivérem Jakab Lajos (Lulu) Budapesten volt 1944-ben, keresztény papírokkal egy ideig kakastollas csendőr volt s így módját ejtette sok zsidón segíteni a deportálások idején, a háború után visszatért Sz. Csehbe, megnősült s 1960-ban felesége Magda és Mónika lányukkal Argentínába vándoroltak. Lulu ott halt meg. Nagyapám Glück Jesájáhu a szilágycsehi hitközség virilistáihoz tartozott, épületanyag és cserépraktára volt a piactéren.

BRAUN MIRJAM, (FUXNÉ), Rechovot

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Nagyanyám Braun Dávidné, Rivka (85), anyám Braun Moshené, Jucika (38), testvéreim Blimu (13), Chaja (12) és Joszef (9) — nagyapámat, Braun Dávid szilágycsehi tanítót és a nagytemplom sámeszát és előimádkozóját még 1940-ben magyar katonák ölték meg az utcán, a háza előtt. Szilágycsehben élt a család, hol apám Braun Moshenak varrógépjavító műhelye volt. Apám második feleségével, az égerháti Markovits Szerénnel, 1964-ben alijázott, Rechovoton lakott és ott halt meg. Férjemmel, 1969-ben alijjáztunk, Alex fiunk a hadsereg kötelékében van, lányunk és férje, Joszef Kohen, négy gyermekükkel, Mosávban laknak.

Zsibón, Izraelben halt meg 1984-ben. A Beck család tagjai becsületes, szorgalmas, puritán gondolkozású szerény és melegszívű emberek voltak.

Mindössze négy és fél évig éltem Zsibón, de úgy éreztem, hogy zsibói vagyok, mert mint héber tanítónő itt volt az első állomásom az önállóság felé, itt mentem férjhez és éltem életem legszebb éveit — s sajnos, innen kísértem el a zsibói zsidóság nagyrészét a megsemmisülés útján.

BERNÁT JICCHÁKNÉ, Natanya

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Szimcha Grinstein, anyám Rachel és két kisgyerekük, valamint férjem nagybátyja Ahron Zvi Bernát és felesége Frimet, ki a zsibói reb Nachum Scher lánya volt.

Bernát nagybácsink Zsibón lakott és borkereskedéssel foglalkozott, az ottani chaszid gyülekezet tagja volt s ennek élén apósa, reb Nuchem Scher állt. Apám reb Szimche Grinstein Tora-Mezuza-Tefilin író volt Szilágysomlyón. Magamon kívül a Grinstein családból még megmenekültek egy nővérem és három fivérem, nővérem Eva Hersh az USA-ban, Elmhurstban lakik, két fivérem Bné-Brakban laktak, itt haltak meg, harmadik fivérem Tel-Avivban lakik. Néhány unokatestvérem a Grinstein családból lakik még Izraelben, szintén szilágysági származásúak: Menacham Grinstein, Bné-Brak; özv. Grünfeldné Leah Grinstein, Bné-Brak; Moshe Zeev Feibush, Bné-Brak; Baruch Indig, Bné-Brak.

Szükségesnek tartom megjegyezni: Menachem Grinstein és nővére, Grünfeldné a Sz. Nagyfalu melletti Markószékről származnak, szüleik a deportáció áldozatai lettek; Moshe Z. Feibush Sz. somlyói származású, szülei szintén a deportációban lelték halálukat; Indig Baruch a Kraszna melletti Szik Faluból származik, szülei szintén a deportációban haltak meg.

BRAUN LÁSZLÓ-ELIEZER, Tel-Aviv

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Lajos-Zálmán-Leib (61), anyám Rozalia-Rachel-Leah (56) szül. David, lánytestvéreim Gizella (33), Karola (18) valamint fivérem Jenő (21); apai nagyanyám Rivka férj. Braun Dávidné (90), valamint nagybátyám Braun Mihály, felesége és hat gyermekük. Nagyapámat, ki közel járt a 90-hez, 1940-ben magyar katonák az utcán oly súlyosan bántalmazták, hogy 2—3 napra rá meghalt. Nagyapám reb David Braun a szilágycsehi nagytemplom sámesza és előimádkozója volt, ezenkívül lányokat tanított héberre és imára, valamint német nyelvre. Mindenki szerette és becsülte és szívből jövő imája könnyeket csalt az ájtatoskodók szemébe. Három fiát becsületes iparosoknak nevelte, apám cipészettel foglalkozott, Mihály nagybátyám műszerész volt, Moshe nagybátyám varrógépjavító. Én a Cáhál nyugdíjasa vagyok mint volt szakács. Leó fivérem Izraelben halt meg, Emma

Acsehi Braun Lajos családja — felesége Rozália szül Dávid, gyerekeik: Emma, Laci, Gizi, Éva, Karola

BLEIER ÁRIE (Lipót), Petách Tikva

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Bleier Ignác-Nátán, anyám Bleier Róza-Ráchel, feleségem szülei Jámberger Nándor-Náftáli és Szerén-Szlove, nagybátyám Markovits József-Jechezkél, felesége Ilonka-Elka és két gyerekük (Helén-Chává és Leibis-Arje), valamint feleségem testvére Lili és annak két gyermeke, Ári és Ituka.

Családom Hadadon élt mikor (1922-ben) születtem és csak később költöztek Szilágycsehbe, ahol édesapám foglalkozásra gazdálkodó volt. A nagyszüleim édesanyám részéről — Markovits Márton és Lea — kereskedők voltak Hadadon, ahol még a deportálás előtt meghaltak. Édesanyám testvére, Markovits József-Heszkel és felesége Ilonka Elke, három gyerekükkel (Helén, Mojsi, Leibis) szintén Szilágycsehen laktak és kereskedőként keresték kenyerüket. Jómagam munkaszolgálatos voltam, amíg 1944 októberében bajtársaimmal együtt megszöktünk Tiszaújlaknál. Paula nővérem Auschwitzban szabadult fel, Markovits Moshe Ebenseeben. 1961-ben sikerült alijjáznom, feleségemmel, Jamberger Rachellel. Egy leányom (Judith) van és két unokám.

BLEIER PERI, BNÉ Brák

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Bleier Ignác-Nátán, anyám Bleier Róza-Ráchel, nagybátyám Markovits József-Jechezkél, felesége Ilonka-Elka és két gyerekük (Helén-Chává és Leibis-Árje).

Amikor születtem, családom **Hadadon** élt, később költöztünk csak Szilágycsehbe, ahonnan szüleimmel együtt deportáltak minket. Szörnyű nehézségeken mentem keresztül, több lágerben is, amíg az oroszok felszabadítottak. Apám a 20-as évek elején a Bornemissza-báró bérlője volt Szilágycsehben és az úgynevezett Várkertben levő kúriában laktunk, míg egy tűzvész nem pusztította el a házat. Apám ismert vallásos és Talmud-tudós ember volt, aki nagy becsben állott a hitközségben.

BLONDER ÖDÖN-AVRAHAM, Kfar-Yona

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Blonder Bernát-Dov (75), anyám Fáni-Fájge (65), feleségem Blonder Ödönné született Lichtenstein Ilona-Frádel, kislányaim Mirjam (8) és Chaja (5), anyósom Lichtenstein Antalné, lánytestvérem Irén-Szárá, férjezett Bergerné, és kislánya Tamara, sógoraim és sógornőim és azok gyerekei. Apámnak szállodája és kóser vendéglője volt Zilahon, melyeknek vezetésében anyám (Fáni, szül. Mandel) segített. Házuk, üzletük lehetővé tette valláshű zsidóknak, kik ügyes-bajos dolgaikat intézték a megyeszékhelyen, szolid helyen megszállni és megbízható konyhán étkezni. Engem és Izidor-Jicchák öcsémet bevonultattak 1942 májusban Tasnádra s onnan a 110/11-es munkaszázaddal Ukrajnába vittek. 1943 januárban fogságba estünk s ott halt meg Izidor öcsém. Az orosz fogságból csak 1945 októberében kerültem vissza Zilahra, ahol családom pusztulása várt rám sok fájósebbel. Második feleségem, szül. Weisz Ilonától (meghalt 1985), fiam született, Robert-Dov, ki családjával felesége és két kislány unokámmal (Inbál és Ilil) Ein-Gev Kibucban élnek.

BORGIDA GABRIEL-GÁBOR, Torontó, Canada

Családom tagjai, kik a deportáció áldozatai lettek:

Feleségem Nusi szül. Sámuel (30), gyermekeim Ágnes (10) és Sanyika (3), anyósom Bella szül. Reich és anyja, Reich Adolfné (Máli). Szatmári születésű vagyok s házasságom révén lettem szilágycsehi lakos, előbb a Mezőgazdasági Bank fiókjának igazgatója voltam, házasság után a Reich Adolf Cég adminisztrátora. E céget Reich Adolf alapította, ki terménykereskedéssel jólétre tett szert és többszörösen volt a hitközség elnöke. Az I. világháború után Silberger Miklós és Lipót társultak be e cégbe. 1965 óta Torontóban élek, időközben elhalt testvéreim családjai körében.

BECK SARAH Petach-Tikvah

Férjem, Beck Shmuél-David családja, Zsibón — **apósom Beck Salamon (Meshulam és anyósom** Berta (Breindl) szül. Szalavecz; lányuk Piri (Perl) férjezett Janovitz Mózsiné gyermekeivel a deportáció áldozatai lettek. Volt még egy fiuk, Zoli, ki fiatalon halt meg. Férjem ki 1912-ben született

Egy szilágysági család

BLAU ALICE KRONFELDNÉ
Jeruzsálem

Megjegyzés: sajnálattal jelezzük, hogy földink, Blau Alice, e könyv kinyomtatása előtt kilépett az élők sorából.

Családom tagjai, kik a deportáció áldozatai lettek:

Nagyapám Blau József (87. életévében, héber neve Joszef-Moshe), apám Blau Ignác (60, Jiccihák), anyám Lenke-Leah (szül. Nussbaecher) — Auschwitzban lelték halálukat.

Családom Szilágycsehben élt, nagyapám Blau József ki terménykereskedő volt, Hadad-Nádasdon született és Hadadon élt 1917-ig amikor beköltözött Szilágycsehbe; nagyanyám Mari szül. Roth, egy Hadad melletti faluban van eltemetve. Apám Ignác Hadadon született és Csehben élt 1902 óta s szeszkereskedéssel foglalkozott. A Blau és Roth családok a 19. század elejétől éltek a Szilágyságban.

Szilágycsehben születtem, 1929-ben Belgiumba költöztem és ott éltem családommal 1974-ig. Furcsa módon, magyar útlevél alapján a belgiumi magyar követ, ki temesvári sváb volt, védettséget adott a családnak 1944-ben, míg bevártuk egy gyűjtőtáborban a felszabadító angol—amerikai csapatokat. Nővérem Ilona (Blimi) Angliában él, húgom Irén, ki a pesti gettóban szabadult fel, Jeruzsálemben él. Két gyermekem van, lányom Haifán öt gyermekével, fiam Belgiumban két gyermekével.

BLAU-DRORI EDITH,
Tel-Aviv

Családom tagjai, kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Blau Dezső (46), anyám Marika született Nagy (37), húgom Ági (11) és öcsém Miklós (9 éves).

Apám, Blau Dezső, a hadadi Wesselényi-uradalom bérlője volt az 1940-es magyar uralomátvételig, amikor Nyirsidre költöztünk. Apai nagyapám Blau Izidor (nagyanyám Rozália, szül. Weisz) szintén gazdálkodó volt Hadadon. Anyai nagyapám dr. Nagy Rezső Sz. Csehben volt jogász-közjegyző, anyai nagyanyám Gizella szül. Fülöp zsidó tudós apa lánya volt. Dédapám Grosz Ármin Zsibón volt körjegyző. Apám ismert jólelkű, minden jó célra adakozó zsidó ember volt.

Anyám és két testvéremet Auschwitzba érkezésük napján küldték a halálba, apámat 1945. április 28-án egy felvidéki zsidó kapó annyira megverte, hogy másnap belehalt szenvedéseibe a dörnau lágerben. Én 1945. január 28-án szabadultam fel Blombergben s itt élek férjemmel, ki városi alkalmazott volt nyugdíjazásáig.

BLAU JUDITH-LUCU HOFFMANNÉ,
Petach-Tikvah

Családom tagjai kik a deportáció áldozatai lettek:

Nagyapám Blau József (86, Joszef-Moshe), apám Blau Ármin (50), anyám Margit szül. Léb (42), lánytestvérem Márta-Hédi (17).

Apám, Blau Ármin, ki Szilágycsehben termény és kőolaj-nagykereskedő volt, írta alá mint az Erdélyben megrendezett utolsó cionista kongresszusi választások (1939) kerületi elnöke a választási jegyzőkönyvet. Nagyapám hadadi (Szilágy-m.) születésű volt s ott gazdálkodott 1921-ig amikor a család beköltözött Szilágycsehbe, hol gabonakereskedéssel foglalkozott, beleértve nagybátyámat Blau Ignácot — mindhárman váltakozva töltötték be tisztségeket a helyi hitközségben. Nővérem Irén, férj. Mason, Sidneyben (Ausztráliában) él családjával.

BERGER-CSALÁD, Szilágy-Sámson

Mandel Jenő-Jehuda a volt sámsoni Berger sakter családjáról írja:

Berger Pinchász, felesége és négy gyermekük — laktak Zsibón; Berger Avram, felesége és gyermekük — laktak Clujon; Berger Etel — lakott Sámsonban; Berger Malka, férje és három fiúgyermeke — laktak Sámsonban; Berger Rivka, férje Gottlieb Sanyi és négy gyermekük, laktak az Érmelléken(?); Berger Szárá, Berkovits nevű férjével és két gyermekükkel — laktak Zsibón; Berger Irén — lakott Sámsonban.

Mandel továbbá beszámol a Friedmann-családról, Mocsolyán: Friedmann Herman, Bella, Ibi, Judith és özv. Lampel Ferencné (Ilka néni) és rokkant lányáról.

BERGER MÁRTON, New York

Családom tagjai, kik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Berger Ferenc, anyám Laura szül. Neufeld, fivérem Marci, nagyapám Berger Izrael, nagyanyám Rachel, anyai nagyapám Neufeld és családja (Avasújváros).

Családom Zsibón élt a deportálásig és vaskereskedéssel foglalkozott. Elhagytam Zsibót 1939-ben és Kolozsvárról hívtak be munkaszolgálatra, mikor is beosztottak a szászrégeni légószázadba, amit aztán áthelyeztek Kolozsvárra. 1944 augusztusában megszöktem a századomtól és bujdostam, míg az oroszok bejöttek. Ma New Yorkban mint lithográfus dolgozok. Feleségem szintén zsibói, Sheva, Wohlberg Izidor lánya. Három gyerekünk, Ezra 33 éves, Ephraim 30, Devora-Esther 27 — mindhárman már családfejek. Zsibói rokonaink és ismerőseink kik New Yorkban élnek: Hédi Heller szül. Izrael, Stössel Magda szül. Weisz, Steinberg Esther szül. Scher, Weisz Henyu szül. Grosz.

BERKOVITS DINU, (Roth Józsefné) — Kirját-Smuél, Haifa

Családom tagjai, akik a deportálás áldozatai lettek:

Anyám Berkovits Eszter, született Tevjovits; testvéreim: Ernő-Jide Jajli (16), Ávrum-Zoli (18); apám testvérei: Berkovits Jákov (47) és felesége Gitel s négy gyerekük; Lichtman Eszter, férjével és két fiuk; Klein Mosénė (Idu) és négy gyerekük; Rózsi és három gyermeke; anyám családtagjai: Tevjovits Móricz, Kaim (Tevjovits) Berta és családjaik; férjem testvérei Roth Ávrám (két hónappal a felszabadulás után halt meg, mert egészségileg nem tudott felépülni). Roth Irénke, Roth (Berger) Brándil és gyermekei.

Engem 1944. május 3-án hurcoltak el a hírhedt szilágysomlyói gettóba. Onnan deportáltak Auschwitzba, ahonnan három nap után Észtországba vittek, ahol erdőirtáson és kertészetben dolgoztunk. Majd Danzig és Stutthof következett, itt igen nehéz vasúti munkát kellett végeznem (27 fokos hidegben reggel háromtól gyalogoltunk egy órát a vasútig). Az oroszok szabadítottak fel májusban, aztán Nagyváradra utaztam. Nem hittem, hogy még örömöm lehet az életben; nemsokára apám, Sanyi testvérem és a vőlegényem, Roth József is megérkezett. 1945 júliusában mentem hozzá férjhez, együtt alijjáztunk 1967-ben, két gyerekünkkel.

BERKOVITS JÓZSEF, Naharia

Családom tagjai, akik a deportáció áldozatai lettek:

Apám Berkovits Jenő, anyám Zseni, testvéreim Feri (15), Oszkár (13), Béla (10), nagyszüleim Berkovits Márton és Záli, apám testvérei Dezső, Izidor, Emil, Izsó, Eszti és Rózsi.

Családom apai részről Mojádon élt, Szilágy megyében és ez volt az én születési helyem is. Ott laktunk 1944-ig a deportálásig. Rajtam kívül életben maradtak testvéreim Berkovits Ilonka, Zélig, Irén, Sári és Margit. Közülük ma már csak Margit van az élők sorában. Anyám családja is szilágysági volt, anyai nagyapám, Hartstein, Nagymon községben volt malmos. Jómagam 1971-ben Amerikából alijjáztam feleségemmel, Margarettel együtt.

CSALÁDJAINK

EGYÉNI TANUSÁG-TÉTELEK

Volna még sokminden feljegyezni való Rózsika emlékeiből, de a keret nem engedi. Ő is hordja a nagy és végső tragédia fájdalmait, testvérei, Sanyi és Juci (Júlia) elvesztését.

Juci unokatestvérük, Stern Móric felesége volt, s kislányuk, Flórika, zenei fenomén volt, már hároméves korában zongorázott. A Sternek mind malomszakértők, gépészek voltak. Móric egy üzemenkívüli malmot vett meg egy Gecze nevű romántól Somlyón, s miután rendbehozta, Gecze betársult a malomba. A társ jó barátja volt a politikus Maniunak, s így a Stern házaspár is közelkerült a badacsonyi kúriához. Maniutól hozták a szőlőt és gyümölcsöt Sternékhez. Aztán elment a Stern házaspár Nagyszalontára, hol Geczével együtt még nagyobb malmot vettek át társasviszonyban.

A 40-es "magyar idők" bekövetkeztével megszünt a malmok s hasonló termelési eszközök zsidók által való üzemeltetése. A román Gecze is átment a határ román oldalára, Aradra. 44 márciusa után Stern Móric a Gestapo fogságában volt Váradon. Jucihoz üzentek a Geczeék, hogy a gyerekkel szökjön át Aradra, abban a reményben, hogy férjének is sikerülni fog oda eljutni. De ez nem történt meg. Történt az, ami minden fiatal zsidó kisgyerekes anyával történt akkor — ők voltak Auschwitz preferált áldozatai, a fiatal anyákat gyermekeikkel küldték legeslegelőször a halálba.

Epilógot említettünk. Sajnos, ez a befejező akkord az epilógja a zsidóság összes meséinek a régi világból.

Hofmann Rózsi

Továbbá a Pfeiffer-nagybácsiról emlékezik meg Rózsika. Bánfihunyadról került Csehbe talán egymillió koronával, hogy elvegye a Lebovits-lányt, Rózsika nagynénjét. Nagy hazafi volt Zsigmond bácsi, pénzét mind háborús kölcsönpapírokba fektette be az első világháború során. Szőlőhegyen csőszháza volt, melynek falára rászögezte Európa térképét, s naponta színesfejű gombostűkkel jelölte a háború változatait. Hitt a mgyarok istenének győzelmes erejében, s mire vége lett a háborúnak, e hite és pénze, egész vagyona mind füstbe ment, kudarcot vallott. Nemsokára rá Zsigmond bácsi is belehalt a kudarcba. Ekkor született meg az ismert Pfeiffer-féle finom porcelán és egyéb edények üzlete, amit az öreg Lebovits özvegy lányának nyitott meg a piactéren.

Rózsikának voltak egyes "jelöltjei", mielőtt férjhezment Hofmann Sándor mérnökhöz, unokatestvéréhez. Ezek között említi Hirschfeld Sándort, a volt hadadi, s később csehi paraszt-szabó fiát. A Hirschfeldek mindenütt ott voltak a Szilágyságban, híres nemzetség voltak. De a Sándor elment Amerikába megkeresni a szerencséjét, amit ott meg is talált. Ezután Rózsika a Rosenberg-fiút említi meg, szintén egy csehi paraszt-szabó fia, kit az apja orvosi szakra küldött az egyetemre. A szabóság a gazdag Reichékkel szemben volt s egyszer Máli néni (Reichné) leültette Rosenbergnét maga mellé a ház előtti padra, s 'sidecht' ajánlott az orvostanhallgatónak — saját lányát. Hogy kerülnének ezek egymáshoz — szabadkozott Rosenbergné — a szegény szabó fia a gazdag birtokos és gabonás lányához. Máli néni példálózása erről sértőnek tűnt a Rosenbergnének, s a 'sidechből' nem lett semmi. Különben sem lett volna semmi, mert a Rosenberg fiú mint orvostanhallgató az első világháborúban mint szanitéc szolgált, s egy sebesültnek adandó elsősegélynyújtás során hősi halált halt. A Rosenbergek azután Nagyváradra kerültek, hol egyik fiúk igen gazdag kereskedő lett.

Ez a háborúban elesett Rosenberg-fiú már Rózsika gyerekkorában szerepelt az életében. Négyéves gyerekként a kúria sütőkemencéjének nyitott lángja elé került, s onnan rántották el, kificamult karral. A helyi orvos, dr. Gál Farkas — a szamosújlaki Goldsteinekből — nem volt otthon, s az orvostanhallgató Rosenberg fiú adott orvosi segélyt az igen fájlalt karnak.

Így vonulnak el előttünk a szilágysági kisváros "történelmi" alakjai Hofmann Rózsi reminiszcenciáiban. Jakabovits Zsenit említi, mint a legszebb helyi lányt, aki kilépett az igen vallásos családi keretből, s felment Pestre, ahol orvosi segédszolgálatban dolgozott. Meg Grosz bácsit, a trafikost említi, ki igen jó ember titulusát nyeri el tőle. De nem így szól a lányáról, Szászméról, ki helyiekkel nemigen barátkozott. Meg a Bergerékről, kik Borosok lettek. Meg a Fülöpékről, apa, s fia, akik bádogosok voltak, s úgy hiszi, hogy javították meg foldozták és festették a református templom tetejét. Gyerekkora megdöbbentő esete volt, amikor valaki szemeláttára erről a tetőről a mélységbe zuhant és szörnyethalt.

A várnak legendái voltak — meséli Rózsika — volt ott egy feneketlenül mély kút, melybe leszálltak egyszer, s ott egy vaskapuval elzárt nyílást találtak, mely mögött alagút tátongott, ami a mese szerint a község felülete alatt a kilométernyi távolságban lévő vágóhídhoz vezetett. Ez állítólag a lovagkor maradványa volt. A század elején más "legendák" járták a környéket. Most már népvokssal választottak urakat. De a választások idején eltávolították Rózsikát és testvéreit, de még a bárói család fiatalabb nemzedékét is a kúria környékéről. Volt az udvarban egy hosszú épület, ahová beterelték a vidéki szavazójoggal bíró parasztokat, ott etették-itatták őket reggelig, s tömegben vitték őket az urnákhoz szavazni. A kortesek közt voltak zsidók is, a báró alkalmazottai, vagy akik uradalmának szállítói és terményfelvásárlói voltak. Ez a békebeli légkör tartotta magát az első világháborúig, melynek befejeztével vége lett a földesúri korszaknak.

S a zsidókra nézve tragikus vége lett. Rózsikának megvan a maga verziója arról, ami a bükkaljai falvak zsidóságával történt 1919 koratavaszán. Bornemissza Elemér akkor már nem Szilágycsehben, hanem a felsőszivágyi kastélyában lakott német feleségével. Az 1918-as forradalom idején is a környéki zsidók védték a kastélyt a 'vörösök' ellen. Hiszen ezek a zsidók akkor is még nagyrészben a bárói kastélyból éltek. Miután a románok átvették a hatalmat, a zsidók még mindig a kastély mellé álltak. S ezért fizették aztán a véres áldozatot, amikor 21 zsidó férfit kivégeztek, s megcsonkított tetemeiket a farkasasszói zsidó temető gödreibe dobálták. A bárót magát is elfogták a románok, a parasztok fejét követelték, s az egyik tiszt azzal távolította el, hogy kivégzésre viszi. De hagyta a bárót megszökni, s ez felesége németországi családjánál talált menedéket.

Beszélünk Rózsikával a csehi hitközségről, régi családjairól. Ezek között volt Stern Simon, aki már a múltszázad 80-as éveiben hitközségi elnök volt. Fűszernagykereskedés volt a Stern és Roth cég a piactéren. Impozáns zsidó ember volt a Stern Simon, jó ember volt. Négy fia volt, mindegyiket taníttatta, s képzett embereket nevelt belőlük. Hárman elkerültek Csehből, a negyedik szerelmi tragédia hőse volt — a család szőlőhegyén lett öngyilkos szíveválasztottjával együtt. Ilyesmi gyakran történt akkor, a trónörökös, s szerelme öngyilkosságának hatása alatt.

A szülőket egyik lányuk szerelmi afférja vitte a sírba. Híres eset volt vármegye szerte, amikor a Stern-lány összeszűrte a levet a cigányprímással, teherbe esett s megszökött vele Somlyóra. Szép férfi volt a prímás, magas, feketeszemű, Menjou-bajuszkával. Hiábavalónak bizonyult minden erőfeszítés a lányt szerelmétől eltávolítani, a prímással maradt annak tüdővészes fiatalkori haláláig. A férj halála után az összes prímás — Somlyótól Pestig — próbálta megszerezni magának feleségül a vörös szépséget. Hogy mi lett a sorsa — erről Rózsikának nincs tudomása. A Stern szülőket sírba vitte lányuk viselkedése, az üzletet feladták, s lassan elhervadtak.

RÓZSIKA EPILÓGJA

Hofman Rózsika most tölti be 92-ik életévét, még a múltszázadban született. Ő talán a legidősebb élő szilágysági Izraelben, ugyanakkor friss és fiatalos, agya és beszéde világos. Erre kívánatos mondani: bis 120, csak így tovább. Mesélő képessége olyan, mint a kibuggyanó forrás vize. Sajnos, a korlátozott keret miatt, szűk határt kell szabjunk mondanivalójának, melyben epilógját kell lássuk ezen Emlékkönyvnek, koridős mivolta jogán.

Móric nagyapám féltestvére volt a szent szőlősi reb Smelkének, egy apától születtek — meséli. Falun születtek, a Bükkhegység szilágysági oldalán. Nagyapám falusi zsidó maradt, Bikácán élt (Rózsika ezen állítása ellentétben van az írott történelemmel, mely szerint az öreg Hofmann Alsóvárca lakosa volt). Földjei voltak s ezek okozták korai halálát. Egy szomszéd beleszántott a földjébe, s ebből verekedés keletkezett, melynek hevétől nagyapám tüdőgyulladást kapott s ebbe belehalt.

Nagyanyám, kit mindenki Szimche néninek ismert Szilágycsehben, sok gonddal s bajjal maradt özvegyen, gyerekeivel. A juhnyáj egy "hűséges" juhászra volt bízva, s ezt elküldte a szatmári vásárra, hogy adja el a nyájat. Se a nyáj, se a juhász sose mutatkozott többé a környéken. A nagymama varrásból, kézimunkából látta el a családját, három fiát, két lányát. Partit ajánlottak neki, a jövendőbeli szintén özvegy ember volt, talán hét gyerekkel. Összejöttek az eljegyzésre, s megállapodtak, hogy nagyanyám két gyereket, a vőlegényjelölt szintén két gyereket családjaik-testvéreik gondozására bíz. Mire nagyanyám kilépett a házból, ott látta legidősebb lányát, Rivkát, keserűen sírva, mert megértette, hogy anyjától el lesz választva. Gyereke könnyei láttára a nagymama visszament a házba és felmondta a házassági tervet. Özvegyen maradt élete végéig. Ez a Rivka nagynéném fiatalon halt meg, s én kaptam a zsidó nevét.

A család még a 18-ik századból a környéki Bornemissza bárókkal állott kapcsolatban. Az egyik ős a bárók felsőszivágyi uradalmán volt vámbérlő. E kapcsolat alapján lett az apám, Hofmann József, bárói tiszttartó Szilágycsehben. A várban laktunk, a kúria egyik szárnyában. Anyám is csehi volt, Lebovits Bernát lánya, az apja suszterből műhelytulajdonos lett, sok segéddel és inassal, s gazdag ember lett, fiai módos kereskedők (Lebovits Jenő és Herman), lányai jó partit csináltak, Dr. Kertész Samuné, a milliomos Pfeiffer Zsigmondné, a tiszttartóné anyám. Én is, s összes testvéreim, a kúrián születtünk, s ott éltük le gyerek- és serdülő éveinket. A várban lakott akkor báró Bornemissza Elemér, ki dinasztiája feje volt, valamint Károly fivére, ki hallgatag, visszavonult ember volt, sose mosolygott.

Még kisgyerek volt Rózsika, amikor 1905-ben megválasztották Elemér bárót parlamenti képviselőnek. A kerület képviselője azelőtt a zsidó Naményi volt 24 éven át, 1904-ben bekövetkezett haláláig.

guk áldozatai lettek. Jakab halmérgezésben halt meg, mert szombat miatt késett kórházba menni. Mendi meg Jomkipur miatt késett kórházba menni elgennyesedett vakbélgyulladásával. Szüleimtől eltitkolta az egész hitközség hónapokon keresztül rémes veszteségüket, habár a hír a gálszécsi bátyámról a kolozsvári Új Kelet-ben is megjelent.

Rabbi apámat kísértem beteglátogatásra az öreg Fülöphöz, a bádogoshoz. S az öreg mentegetőzött, hogy gyengélkedése miatt nem tudott a Rebe-nál vígasztaló látogatást tenni. Néma utunk volt hazáig s apám bezárkózott szobájába és leült a földre, könnytelenül, hitetlen megdöbbenéssel az arcán. Mikor gálszécsi fia sírkövét avatták, akkor tört ki belőle a fájdalom és az égbekiáltó kérdés: mért nem haltam én meg helyette?!

Csodálatos módon az idea erősebbnek bizonyult családunkban mint a hozzánk áramló ellenzékeskedés, annak dacára, hogy Éliás és Pali bátyáim Galántán tanultak, annál az áldott emlékű Duschinsky rabbinál, ki később a huszti rabbiszékből a jeruzsálemi éda-chárédit szellemi vezérévé lett meghíva, ami egyenlő a cionista-ellenesség pápájával. Ez nem zárta ki, hogy e kötelék alapján a szentéletű Duschinsky rabbi jeruzsálemi házát látogassam és fivéreim jóvoltából mindég „mein talmid"-jának titulált.

* * *

Sokan kimaradnak e visszaemlékezésekből csehi gyerekkoromból. De Goldfarb bácsit meg kell még említsem, szabó volt, a vasút felé volt a háza, az úttesttől kissé lejjebb. A ház előtt fa árnyékolta be az udvart, alatta ültünk néha a ház fiaival és lányaival, az egyik közülük, a legszebb és legszerényebb, Relli, akkor már eljegyzett kedvesem legjobb barátnője volt. Ez a fa emlékezetes volt számomra, de amikor Goldfarb bácsi meghalt, már nem voltam Csehben. A fáma azt meséli, hogy az öreg halála napján a fa kettétört s ágai a ház falát fedték be.

S ha már megemlítettem eljegyzett kedvesemet, eredetileg József Helént, ki 45 évig volt feleségem, nem titkolhatom el, hogy riválisom is volt körülötte, szegény Lázár Gyula, ki a vészkorszak viszontagságai után Petach-Tikván fejezte be életét. A rivalitáshoz tartozott, hogy míg én a Mizrachi ifjúságban voltam tevékeny, ő megalakította Csehben a Betárt. S ehhez tartozott az a kaland is, mely majdnem életébe került s mellyel szintén bizonyítani akart valamit. A Szamoshoz mentünk fürdeni s amikor a cikói szoros felső kapujához értünk, Gyula megmakacsolta magát, hogy úszva teszi meg a kb. öt kilométert a szoros alsó nyílásáig hol a strand volt. Félholtan hoztuk az este haza, tüdőgyulladásából alig tudott kilábalni. Ott feküdt nagybátyja, Goldberger Bumi házában s azt mesélték, hogy kinézve az ablakon a toronyórát kívánta meg, azt kérte, hogy hozzák le neki.

Gyerekkoromnak legendája is volt, mely Jakab bátyám alakjához fűződik. Két hosszan elnyúló domb között terül el Szilágycseh. A község észak felé nyúlik a felszegről az alszegre s hosszában van kétoldalt két dombláne, melyeknek délnyugati oldalain szőlőültetvények vannak, szőlőhegyek, elnevezésük szerint. A szőlőhegyeik lánca egyoldalt a községre tekint, másoldalt a gabonaföldekre, míg az innenső kapaszkodón a temetők vannak, mind a három, református, katholikus és közéjük ékelve a zsidó temető.

A mi szőlőhegyünk a gabonaföldek felé terült el, a hegy alján gyümölcsöskert, melynek tavaszi hernyóit irtottam, törzseit meszeltem, almáját, szilváját, dióját, cseresznyéjét, egresét, málnáját, ribizlijét, hecsedlijét, körtéjét, körtéjét s mi mását együtt szedtem anyámmal, húgaimmal, önkéntes pajtásainkkal. E kerten túl, a közelben, voltak a kender- és lenmosó 'tavak' (túlzás!), melyeknek egyike élő forrásból kapta vizét mi egy kidőlt fa törzséből eredt. Ezt a forrást Jakab-forrásnak nevezte a közszáj.

Ugyanis Jakab bátyám a 10-es években egy nyári zivatar alkalmával a kerthez közel álló fa alatt keresett menedéket s a fába beleütött a villám. Se a villám, se a villámtól kidöntött fától nem esett bátyámnak bántódása. A villám a kidőlt fa törzséből forrást fakasztott, mely vizével táplálta a kender és len-áztatást, mielőtt száraikat kiterítették száradni. A csoda láttára ami a bátyámat érte, a forrásnak a parasztok az ő nevét adták.

Jakab bátyámra nem mint mosolygós testvérre emlékszem, gyönyörű szép ember volt bronzvörös szakállával, mindég sötétbe öltözve, mindég tisztára pucolva, mindég könyvekre hajolva s — mindég gyanakodva rám, hogy nem elég szorgalmasan járok nyomdokain tanulmányaimmal. Néha rám is sózott.

Fiatalon halt meg, nem volt negyven éves. Ugyanaz évben halt meg Mendi bátyám is, ki gálszécsi főrabbi volt. Mindketten vallásossá-

II. világháború után került tulajdonomba és Tel-Avivban adtam ki könyvben 1956-ban. Ott olvastam, hogy nagyszőlősi dédapám szombatok és ünnepek tiszteletére új s új dalokat szerzett az ünnepi szöveghez. Tizenkét testvérem közül — 8 fiú és 4 lány — márcsak Mindi húgom van még velem s ha Haifán vagy Tel-Avivban találkozunk, daloljuk a családi dalokat, azokat is amik dédnagyapánktól maradtak a család emlékezetében (távoli rokontól ki szintén „dédunoka", ugyanazon zenei szerzeményeket hallottam). Apánk a szerzeményeit szobája ablakán, vagy faágya oldaldeszkáján kopogta le s reggel felkelve, betanította velük gyerekeit (mert kottát nem tudott, hogy feljegyezze dalait). Apánknak szép harsogó baritonja volt amit szombat és ünnepnapokon használt, a Jóég dicsőítésére. Elsőszülött fiát, Majsit, gyönyörűszép tenorral áldotta meg a Teremtő, másodszülött fiát, Mendit, még annál is szebb baritonnal. S mikor ketten jöttek szülőlátogatásra, az egyik is meg a másik is előimádkozott a nagytemplomban szombatkirálynő tiszteletére s anyánknak ilyenkor kicsordultak a könnyei. S mikor Mendi három fiával kórusban énekelt házunkban, a község kicsijenagyja, zsidók, nem zsidók, álltak az ablak alatt s ájtatos hallgatásuk büszkeséggel dagasztotta mellünket, legalábbis az enyémet.

Apámnak jónéhány ilyen dalszerzeményét hordom magammal rámhagyott jussaként immár nyolcvanéves koromon túl is. S ott volt házunk pacsirtája, mártír húgom Rachel ki öt gyermekével ment az auschwitzi máglyára, kinek hangszálain ott rezdült az egész zsidó világ zenei folklórja. Halálomig fog csengeni hangja fülemben-lelkemben, egy dal kíséretében: Éli, éli, lámá ázávtáni..."

* * *

Eltérően az orthodoxiában szokásos cionizmus-ellenzékeskedéssel, mely gyakran fanatikus formát öltött, rabbi apánk nem tiltotta meg gyermekeinek, hogy Erec-Jiszráelért nyíltan tevékenykedjenek. Ő maga nem volt „formális" cionista, várta a messiást, az emberi nem örök békéjének megtestesítőjét (mint ahogy ezt papírra vetette a zsibói dr. Lévihez intézett levelében — l. o.), de a Szentföld újra való felvirágoztatása ellen nem volt kifogása.

Az első cionista megnyilvánulás Csehben 1919 Chanukáján volt, a „vasas" Herskovits családi imaházában a hátsó udvaron. Kesziel bátyám gyújtotta meg a gyertyákat és tartotta az ünnepi beszédet, minek tartalmára természetesen nem emlékszem, de a remények szavaira igen, Balfourra, a Nemzeti Otthonra. Ez már azután volt, hogy Éliás bátyám, szigorúan orthodox rabbi és később a cluji Tarbut gimnázium héber tanára, már cikkezett a dési Új Élet nevű hetilapban a cionizmusról. Azon ünnepségen Herskovitséknál játszott Krémer Moric Ciondalokat hegedűjén s az első közülök amit bemagoltunk a „Szu Cion vániszá degel" volt. Ez az a Móric volt, ki a csehi templom színes levelezőlapján a lépcsőn áll ahogy odaállította apja a könyv- és papírkereskedő, ki ezt s hasonló csehi látványosságokat örökített levelezőlapjain. Krémer Móric már két évre rá Tel-Avivban állapodott meg s itt Dizengoff polgármester és városalapító titkára, majd üzletvezetője lett.

Az idők során megértettem, hogyan vetette meg a lábát a cionista idea családunkban. Egyenesen a legorthodoxabb jesivából, Pozsonyból, került hozzánk, onnan hol két legidősebb bátyám, Majsi és Mendi, tanultak és kapták rabbiképesítésüket. Majdnem kidobták őket a jesivából más társaikkal együtt (Hoffmann frankfurti rabbi, Schönfeld Viktor londoni rabbi, Schönfeld New York-i rabbi, Schőn hídalmási tálmidchácham s mások), mert mint rendfenntartók vállaltak szerepet a Mizrachi alapító kongresszusán 1904-ben, mely Pozsonyban lett megtartva. Csak a kolozsvári Glasner rabbi közbelépésére (ki a pozsonyi rabbi unokatestvére volt) menekültek meg a kitiltás szégyenétől. A cionizmus be is „házasodott" akkor családunkban, miután Glasner rabbi odaadta szépséges Eszter lányát Mendi bátyámhoz feleségül.

át táplálta az alkalmi filmvetítést, elég ritka alkalmakkor.

* * *

Így állnak előttem a két öreg és más gyerekkoromból feltűnő alakok, kik ma már emlékezetemben a népmese peremén mozognak, mintha mind történelmi figurák volnának. Így Grünwald Móric szobafestő és mázoló, kinek háza az utolsó volt a vasút utcában, a mezőkön innen. E háznak szerepe fiatalságunkban a cukrászdája volt amit Grünwald néni és Lenke lánya vezettek, a nyári fagylalt amit ott lehetett kapni — s az emberi melegség ami e ház három tagjából áradt. S így az öregebbik Fülöp bácsi, a bádogos, magas alakjával, ápolt szakállával, Ferenc József kabátjával, kinek neve a helyi templomok és tornyok fedésével volt összekötve s kit néha fiával a református templom magas tornyának tetején láttunk amint a bádogtetőt újra mázolták, védve a rozsdától. De vajon igaz-e, hogy Fried bácsi, az órás, testes alakjával felmászott égmagasságba, hogy a toronyórát eligazgassa? Nem tudni, hogy a szélirányokba forduló négy óra greenwechi idő pontosságát mutatta-e, de az összes helyi zsebórák — mert akkor még karórák nem nagyon voltak — fél vármegyében a csehi toronyóra idejére voltak beállítva.

Szép ember volt Herskovits Adolf, a tímár, barna ember, fekete bajusszal. Míg orosz fogságban volt, a család a háborús konjunktúrában meggazdagodott, a szorgalmas és dolgos asszony és fiúk a tímárságból bőrgyárat csináltak, a bőrgyár mellett cipőgyárat. Mire hazajött az apa a fogságból, találta magát mint a hitközség fontos tagja, kinek vállára mihamar az elnöki tisztséget helyezték. Meláve Málket rendezett új nagy házában s a rabbi meg mások nagy jejáserkajechokat hallattak tiszteletére. Reb Avrum nem volt járatos Demosztenesz művészetében, ezért tehát benyúlt zsebébe, kivette s asztalra tette pénztárcáját — mondván, nem nekem hanem *neki* jár mindez a tisztelet amit fülébe hallattak. Hallatlan eset volt! A hitközség nem is volt felháborodva, inkább mulattak az eseten és dicsérték reb Avrum ily szimbolikus szónoklatát.

Ott volt még Nóti bácsi, a bírósági végrehajtó s az író apja. Amikor szombat délután gyülekeztek a hívek a templom előtt, várva a három csillagot az égen, Nóti, a Paneth-rabbik leszármazottja, a maga epikajresz módján csatlakozott a gyülekezethez, fújva a füstöt a pipájából. Bergfeld bácsi, anyám húgának férje, már bent volt ilyenkor a templomban s az oszlopok sötét árnyékában fel és alá járt s dalolta harci dalát régi ajberlándi dallamával a 144-ik zsoltárból, hámeláméd júdáj lákráv veecbáoszáj lamilchámá (ki kezeimet harcra tanítja és ujjaimat háborúra) — a harci dal főképpen rabbi sógora ellen irányult, mert késése a szombat esti imát késleltette. Gedalja Bergfeld nagy tudós volt, a tanulást az imánál is előbbre helyezte.

Itt kell még megemlítsem Madarassi bácsit, az útmestert, ki goj volt, de csak zsidók társaságában érezte jól magát. Ő is ott volt a templom előtt minden szombat délután, hogy hallja a társalgást a nagyvilág ügyeiről s zamatos jidis nyelven kivegye részét benne — talán Máramarosból, talán valamelyik szilágysági faluból hozta magával a zsidók nyelvét.

S ha már daloknál tartunk, el kell meséljem Jakab Feri (reb Jechil) nótájának meséjét. Jakabék gazdag emberek voltak, vas és fűszer vegyeskereskedésük és ecetgyáruk volt a piactéren. Purimkor, Szimchesz-Tajrekor jártuk azon zsidó házakat melyek barátsággal fogadták a fiatalokat. Ilyen volt reb Jechil háza is. Egy ilyen alkalomkor tanulta meg tőlem azt a kis dalt, ami e szavakkal kezdődik: Hogyha nekem száz forintom volna, az én kilincsem színaranyból volna... Duvedl, mondta, Duvedl, mégegyszer s még egyszer. S ahányszor eldaloltam, ragyogott az arca s még egy pénzdarabot s még egyet helyezett elém az asztalra.

* * *

Dalos nemzetség voltunk. Apám családi krónikát írt 1911-ben, főképpen nagyapja a szőlősi rabbi s apja a csehi dicsőítésére. A kézirat a

falak belerengtek. Velem is többször „kikezdett", már a bármicvámon belekötött a tézisembe amit annyi fondorlattal építettem fel s a végén ráfogta, hogy a slichaj sel udum kemajszanak teljesen érthetetlen értelmezést adtam. Elkerültem a találkozást vele, féltem tőle mint a tűztől (szégyent vallottam volna az esküvői drusemmal is, ha Baron Bert nem hallgattatják el ifjú barátaim obsztruktív dalolással).

Inkább házon kívül töltöttem évvégi szabadságaimat, gyakori látogatásai miatt házunkban. Ugyanis reb Ahron Ber Jakab, tiszteletbeli dáján és nagy tálmid-cháchám apám rokona volt s házunk nyitva állt előtte.

A kamaszkor kalandokkal járt. Ki kellett próbáljuk, hogy éjfélkor a halottak tényleg összegyűlnek imára a templomban s ha élő közéjük került s felhívják a tórához, ez a végét jelenti a folyó év során. Kipróbáltuk. Egyikünkben sem esett kár, de még halottak imája sem volt éjfélkor a templomban (a néphit személyes tapasztalatom szerint megvan más felekezeteknél is; katholikusok féltek elmenni templomuk előtt éjfélkor). Aztán fogadtunk, ki mer átmenni éjfélkor a temetőn. Vállaltam a rizikót, de csak a református temetőn s nem a zsidó temetőn mentem át. De biztonság kedvéért — talán a halottak ellen — Fried Józsi vadászfegyvert adott védelmül — vajon ki ellen? E fiatalkori kalandok egyike volt barátok rábeszélése, hogy a vonaton este érkező Jakab Zolit támadjuk meg mint rablók az állomástól vezető országúton. Nekem adták a főrabló szerepét, a végén a kiszemelt áldozat jól összevert — engemet beugrattak, Zolit előre felvilágosították a rabló kilétéről.

Mindez a zsenge fiatalság éveiben történt mikor gondtalanul sétáltunk a Várkertben, az aljegyző Roth Elemér Ady-verseket szavalt, Markovits Riku Bialik Mátmidját magolta, Ruchi és Mindi húgaimmal a Szfát-Aménuból tanultunk dikdukot, rabbi apámmal a Neser Dorész szugjáját tanultam. Talán akkor még áltatta magát szegény jó apám, hogy hozzá méltó szorgalmas talmudista leszek, kinek kezében a családi Tóra-mécses nem fog kialudni.

* * *

A modern technika vívmányai nem igen jutottak el Csehbe, mely csak szellemiekben — hadd vágjak fel! — haladt a korral, de nem fizikaiakban. Amit hozott nekünk Naményi Ambrus, a zsidó származású Függetlenpárti képviselő, ki 29 éven át képviselte a körzetet a magyar parlamentben, 1875 és 1904 között mikor meghalt, nem szaporodott fejlődésben. Ott volt a sima járda, a polgári iskola, az artézi kutak, a terméskővel kirakott piactér és járda stb., na meg az igen ritkán elhelyezett utcai petróleumlámpák amiket csak ritkán gyújtottak meg, féltve községünk romantikus jellegét mely a sötétségből táplálkozott.

Volt ugyan két öreg tagja a hitközségnek, kiket ez az állapot nem elégített ki, reb Sáje Glück meg Kupferschmidt bácsi, kik zseniális ötletet tápláltak a technikai haladás érdekében. Az egyik vagy a másik — nem tudjuk, de nem fontos, hogy melyik volt — bizonygatta barátjának, hogy az emberi gázokat fel lehet használni ipari célokra, fűtésre, világításra, gépek mozgatására. Praktikus próbákat is végrehajtottak; az egyik lehajolt s gázt eresztett, a másik égő gyufát tartott a kezében s a kiillanó gáz meg is gyúlt. A két öreg ezt mindenkinek mesélte ki meggyőzendő volt találmányuk keresztülvihető voltáról. Nem szenilisek játéka volt ez, hanem nagy tervek kezdeményezése.

A két öreg gázgyárat akart felállítani — hogy ne ássák el a cigányok a pecegödrök tartalmát, hanem hordják össze a gáztól bűzlő nyersanyagot a felállítandó gyár tartályaiba, melyekből majd táplálják a kazánokat s a kazánokból fejlesszék a villanyt s a villanyból az utcai lámpákat meg a házi világítást s így tovább.

Glück és Kupferschmidt bácsik már villanygyárosoknak képzelték magukat. De a végén, ami villany volt Szilágycsehben, az csak a Friedék cséplőgépéből származott, amit odaállítottak a községháza udvarába s a transzformátoron

a nyomdafesték s elvarázsoltak az ólombetűk. De a varázson túl Wieder Herman fizetett is, ha kielégítően s egyöntetű tempóban forgattam a nyomdaprés nagy kerekét. Mint legendát mesélték, hogy valaha a háború előtt helyi lap jelent meg, *Szilágycseh és Vidéke* néven s ez dagasztotta begyünket, hogy ily fontos község a mi községünk. Herman, a nagy nyomdász, a szinérváraljai Wieder fia volt, az egyik fiának nálunk nyitott nyomdát, a másiknak zsibón. A mi Wiederünket az a remény éltette, hogy helyi írónőnk, Szász Antalné — ki Grosz Lipót a trafikos s többszörös rosekol lánya volt — beváltja ígéretét s lapot indít. De Szászné távoli folyóiratokban tette közzé tárcáit, férfinév mögé rejtőzve, s a csehi szárnyatbontó irodalmi titánoknak, mint jómagamnak is, nem nyitott alkalmat a babérokra. Talán gyerektelenségük okozta Szászné és ügyvéd férje barátságtalan magatartását a környező felnőttek társadalmával szemben. Annál barátságosabb volt magatartásuk a fiatalokkal szemben, biztatták a cionizmussal foglalkozó fiatalokat és bőkezűen adakoztak céljaikra. S emlékezetes volt az a rendes formátumú újság amit Szászné adott ki és szerkesztett — s Nagybányán nyomtatott — 1920-ban (vagy 21-ben?) a csehi zsidó Nőegylet évi rendezvénye (nem bál, mert Csehben sosem volt zsidó táncos bál) alkalmából, melynek "munkatársai" a helyi írniolvasni tudó zsidó lányok voltak.

* * *

A távoli jesivákból csak nyár végi szabadságokra, Elul és Tisri szent és ájtatos hónapjaira kerültem haza. E hónapok igézetéhez tartozott a szőlőszüret meg a gyümölcs betakarítása. Apám a hegyalján szőlőt örökölt a nagyapjától, anyám még hozzávásárolt a hegyoldalon. Mondták rólam, hogy almaszedéskor születtem — sokszor szedtem az almát abból a kertből mely a szőlőhegy alján volt, honnan anyámat szekeren vitték haza, hogy megszüljün. Ez kötelezett — ahogy mondani szokás — hogy anyám mellett tevékenykedjek a szőlészetben, kiássam a szőlőtörzseket tavaszkor, nyessem a venyigét, kössem raffiával a kizöldelő kuszványokat a karókhoz, megtanuljam az oltást, permetezzek, megkülönböztessem a saszlát a rizlingtől, a delavárit a muskutálytól. S ősz idején zsidó szüretet szervezzek meg, csak szombattartó zsidó fiatalok részvételével (nem is volt más nálunk), amit zsidó dalok kíséretében vittünk véghez s később Ciondalokkal, kosarakkal a lányok kezében, puttonyokkal a fiúk hátán, nagy kádba öntve a leszüretelt gerezdeket, rizlinget külön, saszlát külön, az édesebbet külön. Ott mostuk meg, jutazsákokba gyömöszöltük, tapostuk, aztán présbe helyeztük, első must, második must, külön-külön. Ma is emlékezetemben vannak a jiddis dalok melyek a szőlőhegyen jártak ifjúságom szüretein, vagy a pászkasütéskor, amiket a vidéki szegény családok lányai hoztak hozzánk, a gyakran lesmirglizett nyújtóasztalok felülete felett. Fiatalságunk szent dalai voltak ezek, az egész zsidó nép dalai, melyeknek nem voltak határai Máramarossziget és Szilágycseh között.

A vidéki szegény családok lányai tulajdonképpen azon 21 családapa lányai közül kerültek ki, kiket 1919-ben a Bükkalján lemészároltak. Pászkasütésnél kerestek hozzá családjaik kovásztalan kenyeréhez s az asztalra kerülő négy pohár borhoz. Egyesek közülük a csehi varrodákban tanultak varrni, egyesek közülük felejthetetlenül szépek voltak.

Házunk emeletén lakott a nagymama, ki délig sose evett, csak imádkozott, tillemet mondott és az egész mámudeszt. Délben felvitték az ebédjét és ebéd után apám teljesítette a kibud ém (anya-tisztelet) micváját és felment hozzá és szivart vitt neki — mert a rebecen nagymamám szivarozott élete végéig, 96 éves koráig. Az emelet többi részét anyám kiadta a Roth lányoknak s ott volt Roth Lenke varrodája, míg húga apjuk halála után a pékséget vezette. Lenkénél is voltak ilyen vidéki árvalányok mint tanoncok, kiktől jiddis dalokat tanultunk.

* * *

Ez már a sihederkor volt, kinőve a gyerekcipőből. Reb Ahron-Ber a dáján (kit Baron Bernek szólítottunk) nagy harcosa volt a pilpulnak, sokat hadakozott az apámmal, majdhogy a

* * *

Reb Lézer bácsinál (kit Blézer bácsinak neveztek) tanultunk héber betűt vetni, nála jutottunk el a chimis-rási utánig. Kedves ember volt, csak a sapkájával pacskolt néha, ha az eredmény nem elégítette ki várakozásait, vagy ha rosszalkodtunk. Szüleink nem vártak tőle többet mint azt, hogy folyékonyan tudjunk imádkozni.

Reb Hers Jákev más „eset" volt, szigorú, hanyagságot nem tűrő, minden eszközzel a tanulást ösztönző mestere volt a pedagógiának. Hosszú meggyfa pipaszára is az ösztönzés eszközei közt volt. A harag prófétája volt reb Hers Jákev, Ézsaijás próféta könyveit magoltotta velünk, aztán Chulin meg Gitin, Buve Mecie meg Sábesz traktátusokat verte kegyetlenül a fejünkbe s utána nézett, hogyan viselkedünk a templomban az imádkozás során s jaj volt annak akit rajtakapott amint a sziderli helyett szomszédolni járt a padok között. Tanulást bevezető megróvásait a szülők ellen irányította, kiknek ilyen bűnöző fiaik vannak.

Az idők távlatából csodálattal gondolok Reb Hers Jákevra és értetlenül gondolok tanítványai szüleire. Kitűnő nagytusású tanítványok kerültek ki kezei alól. Mért mondják, hogy a zsidó szülőnek mindennél fontosabb gyerekei nevelése s ugyanakkor — a melámedek égbekiáltó szegénységben tengették életüket, így Reb Hers Jákev is, kinek még emberi hajlékra sem jutott pénze.

„Pedagógiai" emlékeim közé tartozik az a gyámság amit felettem, a rabbi fia felett, egyes hitközségi tagok gyakoroltak. A csütörtök délutáni „ferher" után pénteken szabadnapunk volt. Aprópénz reményében végigjártam a piacteret, előbb benéztem Klepner bácsihoz, paraszt-szabóságába. Isten nyugosztalja, nagy ámhurec volt s nehéz volt kielégíteni tudálékosságát. De nála is leesett néha pár lej. Jókedvű vizsgáztató volt Fried bácsi, az órás, zsenge gyerekkorom hőse, ki a háború idején mint tábori csendőrőrmester kakastollasan jött volt szabadságokra. Ő csak kötekedett, de ki nem hallgatott és a rechást leadta sokszoros oda-vissza nyújtogatás után. Feuer bácsi a kalapos, gyermektelen volt, szegről-végről rokon is (Feuer néni nővére nagybátyám felesége volt), de hitványul fukar volt. A néni váltott meg kínzásaitól. A kváteromhoz, Hoffmann Lajoshoz — ki rabbi-apám második unokatestvére volt — csak ünnepek előtt mentem, amikor is tetőtől talpig felöltöztetett, míg tehette. A román uralom alatt már nem foglalkozott borkereskedéssel, csak a kocsmáját tartotta s sorsa rosszra fordult, egyetlen fia tuberkulózissal jött vissza Dél-Amerikából. Még csak a bármicvámra adta kvátersága jelét mikor Ankeróràval ajándékozott meg, amit hamarosan szétszedtem kíváncsiságomban, hadd lássam hogyan működik. Újra összeállítani már nem tudtam s Fried bácsitól, Hoffmann Lajos sógorától (a két asszony testvér volt), ki helyreállította a rugókat meg a fogaskerekeket, tudtam meg, hogy az ajándékóra hitelre lett vásárolva. Eléggé fájlaltam a dolgot.

* * *

Hoffmann Lajosékhoz, kik közelünkben laktak, bejáratos voltam. Házukban élt Szimche néni, Lajos (meg Hoffmann József) anyja ki apám nagynénje volt, talán kilencven éves, talán közel a százhoz, kicsi sovány öreg néni ki családunkban relikviának számított, akárcsak apám anyja ki házunkban élt vagy akár (későbbi) anyósom anyja, Tille néni, ki sántikálva járta végtelen kedvességgel kilencvenes éveit. Tille néni is azon rendű rokon volt mint Szimche néni. Tizenkét éves voltam amikor odaállítottak, hogy őrizzem a haldokló Szimche nénit s jelezzem ha behunyta szemét. Az akkori vidéki gyerekkor tapasztaltságához tartozott, hogy odatartsam a tollut a haldokló orrához s lefogjam az édes ősz öreg nagynéni szemét holtában. Oly kicsi volt mint egy kisgyerek s oly könnyű volt ölbe kapni és letenni a földre mint az a pehely amit orrához tartottam. Egyedül voltam ott, a tizenkét éves fiú. Teljesítményemért pénzt kaptam a Hoffmannoktól.

Volt még más mód is pénzt keresni Szilágycsehben. Talán gyerekkoromban is már vonzott

átadta a házigazdának nagybátyja a képviselő népvezér üzenetét,utasítását, miszerint felelőssé teszi a környéki zsidók sorsáért, melynek érdekében vegye fel a kapcsolatot a román hadsereg parancsnokságával.

A még fogvatartott zsidókat mindjárt szabadlábra helyezték. Csak két hadadi zsidó került a szatmári hadbíróság elé, de őket is felmentették.

1983-ban jártunk utoljára a farkasasszói zsidó temetőben, hol külön parcellán áll a 21 sír, a „lelőttek" sírja, ahogy a falusiak nevezik.

Miclea igazgatót egész szilágycsehi működése alatt kísérte a helyi zsidóság gyanúja, hogy ő volt a vérvád szerzője. S híve hittük, hogy a Jóisten büntető keze érte utol, mikor serdülő lánya meghalt s mikor egyetlen fia élet-halál közt lebegett súlyos betegségében. S csak azért maradt életben, mert a kétségbeesett apa a csehi rabbihoz fordult esdeklő bocsánatkéréssel, könyörögve fia életéért. A könyörületes zsidó szívek megtették a magukét az egekben, mert még azt is mesélték, hogy tillemet mondtak Miclea fiáért. Egyébként Miclea mint iskolaigazgató igen korrektül viselkedett zsidó tanítványaival szemben.

A jele annak, hogy a román hatalom megvetette lábát környékünkön az az aránylag könnyű büntetés volt, amit a két Herskovits fiú kapott magyar hazafias csínjükért — huszonöt botütést mértek a fenekükre, miután rajtakapták kettőjüket, Bélát és Vilit, mikor felvonták a piros-fehér-zöld lobogót a faváz hegyére, mely a zsidó templomudvar artézi kútjának fúróját szolgálta. Röviddel azután ki is vándorolt a két fiú Amerikába, apjukhoz — kit, miután otthagyta őket és visszajött, az amerikás Herskovitsnak neveztek Csehben (volt más elnevezése is, de áldott emléke miatt nem írhatjuk le itt).

* * *

Csak egyszer volt panaszom Miclea igazgató ellen, amit most hozok először nyilvánosságra. Suba János osztálytársam volt, a felszegi Suba fia. Egy eső után a két Spitzer fiú, Chájim és Ári a pataknál játszottak s ebben zavarta meg őket Suba Janika ki húzgálni kezdte pájeszukat. Nem tekintve Janika testes voltát, pofon vágtam, de a pofon úgy sikerült, hogy elöntötte arcát a vér. Meg is fenyegetett, hogy „majd" visszafizet, míg szívta és mosta orravérét a patak vizében. A fizetségre Miclean keresztül került sor, mert a Suba fiú bepanaszolt, hogy a szünet alatt elszakítottam a táskáját s az igazgató úgy határozott, hogy vigyem haza a táskát anyámhoz, hogy varrja meg. Ez igen nagy szégyen volt — hogy a tiszteletes rabbiné varrja meg Suba János táskáját. Még ma is hordom emlékét ennek a szégyennek, mégha nem is anyám, hanem húgaim javították meg a táskát.

Hasonló, talán még ennél is súlyosabb szégyen ért azzal a büntetéssel amit rám mért legidősebb bátyám, kinek a benedekfalvi vasútállomásnál volt a háza (meg a hátas lova!), honnan faküldeményeit irányította. Majsi bátyám fakitermelő volt fiatal korában, a végén Bronxban végzett rabbinikus funkciókat. Egy nyári kora reggelen megszöktem a chéder elől s a tízkilométerre levő Benedekfalvára vettem utamat. Bátyám kimerült gyereköccsét mély álomban találta háza udvarán, bevitt, kedvesen megvendégelt, aztán feltett egy szamárszekér tetejére mely kavicsot hordott a Szamostól a szilágycsehi utcákra. Ezután a fiúk már nem szólítottak nevemen, csak szamárfülekkel „tituláltak" — ami kijárt olyasvalakinek ki a chéderből megszökik, ami nagy bűn volt különösen a rabbi fia részéről kinek jópéldával kell elöljárni.

Amúgy is kínos volt számomra, hogy az éles eszű Jakabovits Maki, ki „csak" a nyersbőrkereskedő fia volt, jobban kielégítette Reb Hers Jákev (Kaufmann) mesterünk várakozásait, mint a rabbi fia. S a Schreiber Majsi szebben tudott énekelni nálam. Ezért, mikor egy sósborszeszes üvegen összekaptunk, bedobtam szegény Majsit a meszesgödörbe a templom hátsó udvarán, hol a szárnyasokat vágták s honnan a meszet vették a legyek ellen melyek ellepték a vágóház véres vályúját és padlózatát. Maki ellen csak azt tehettem, hogy megpróbáljam utolérni a tanulásban, ami sose sikerült.

Pali a lábát vesztette el, a bresztlitovszki csatában. Anyánk a fogarasi katonai kórházba utazott, hol fia hónapokig feküdt, de honnan két lábán került ki, mégha az egyik rövidebb is lett mint a másik s a srapnell-szilánkok benne maradtak élete végéig. Gyerekes büszkeségemet felváltotta a háborúktól való szörnyű félelem.

Véletlen okozta, hogy Vargán kívül a csehi háborús áldozatok csak zsidó családok fiai voltak, így a Gutmann fiú, meg a Bein Hillel, meg Glozer a kocsmáros meg mások s az arany- és vitézségi érmeket Goldstein-Gazda,Stern, Klein meg hasonló nevűek viselték mellükön. Gutmann néni, ki galíciai származású volt és rossz magyarsággal beszélt, örömmel adta tudtára a szomszédoknak a távirat tartalmát amit a család kapott, hogy „az én fiacskám megkapta az aranyeret" (mármint az aranyérmet!). Aztán kiderült a gyászos valóság, hogy az aranyérem árát életével fizette a Gutmann család háborús hőse.

A háború menekülteket is hozott kis községünkbe, tiroli olaszokat kiket az osztrák—magyar hadsereg mint ellenséges elemeket telepített hozzánk. Házunk felső emeletét is lefoglalták az olaszok részére s míg ott voltak községünkben, azt suttogták róluk, hogy felfalják az összes kutyákat és macskákat — merthát ellenség az ellenség és csak kutya-macska lehet az eledele.

* * *

Az állami elemi iskolát nem szerettük sem a magyar időkben 1919-ig, sem a román időkben azután. Nem a Margit néni körmösei miatt, vagy a Bartháné szigora miatt — ezeknek nem volt „zsidó jellegük". Ilyen jellege volt a ténynek, hogy Dőry igazgató úr hitehagyott zsidó volt s egy mesümedtől csak iszonyodni lehet. Ennek tulajdonítottuk, hogy sose volt mosoly az arcán, mosoly mely igen jelentős pedagógiai tényezőnek számít. De a Jóisten megbüntette, ebben tántoríthatatlanul hittünk. A piac végi házának ablakában gyakran láttuk azt a Dőry lányt ki sose tette ki a lábát az utcára, mert istenverte agyalágyult volt a szegény.

Aztán a román igazgatót, Miclea-t pláne hogy nem szerettük. Azt rebesgették róla, hogy ő volt az oka 21 Bükkaljai zsidó férfi halálának, kik ellen berekszói működése során azt a rágalmat koholta az újonnan érkezett román hadseregnél, hogy kémkednek a magyarok javára — és mindnyájukat golyóhalállal kivégezték.

Ez 1919 peszáchjának előestéjén történt s e zavaros napokban más falvak zsidói is le voltak tartóztatva és életük veszélyben forgott. Apám, a kerületi főrabbi, kinek házába két napilap is járt s valószínűleg tudta, milyen alapon vették át a románok az uralmat Erdélyben, kocsit fogadott (egy csehi Szőke nevű lovaskocsis volt a fuvarosa) és Illésfalvára (Basest) vette útját, hogy az ott élő Illésfalvi Papp György — Gheorge Pop de Basesti — ki a magyar parlamentben román kisebbségi képviselő volt és sok környéki zsidó is rászavazott — beavatkozását kérje a további öldöklések meggátolására. Két háborút viselt fivérem, Rafael Pál és Károly, otthon voltak, de apám félt, nehogy bántódásuk essen az úton s ezért engemet, tízéves gyerekét, vitte magával (mert a tálmid-chácham sose utazik kíséret nélkül).

Ma is magam előtt látom a vendéglátó házigazdát magas szikár alakjával, ki körül kissé testes felesége szorgoskodott. Apám románul próbált megszólalni, nyelv amit náprádi gyerekkorából próbált feleleveníteni. A ház asszonya bíztatta, hogy csak beszéljen magyarul. Kezdetben higgadtan adta elő jövetelének célját, megemlítve, hogy a román hadsereg nemzetközi döntés alapján jött Erdélybe, hogy rendet és biztonságot teremtsen jelenlétével. S íme, mi lett az eredmény! Ártatlan embereket öldösnek, zsidó embereket... — s ekkor apám könnyezni kezdett és keserű szavakkal fordult a házigazdához, felemelve hangját (akkor sem fogtam fel szavai tartalmát s hogyan tudnék emlékezni rá az idők távlatából?).

A kora tavaszi sáros úton a Szilágy hídján át kocogott a lovas fogat, hányva a sarat kerekeiről. Apám hallgatásba burkolózott az egész úton. Visszaérkezve Csehbe, nem mentünk haza, hanem dr. Papp Sándor házához, ahol apám

GILADI DAVID

Zsidó gyerekkor Szilágycsehben

Emlékeim távolból merülnek fel, nem is tudom felbecsülni, milyen távlatból. Hiszen ötvenöt évvel ezelőtt hagytam el szülőhelyemet s jöttem Erec-Jiszráelbe, de még azelőtt, tizenkét éves koromban, elküldtek a szülők idegen vidékekre abban a reményben, hogy tudós embert fognak ott belőlem nevelni. Ám az út újra és újra visszavezetett Szilágycsehbe, nyári szabadságokra, őszi és húsvéti ünnepekre. Kétségkívül, a hely varázsa hat a mai napig is, hogy nyolcvanéves fejjel is oly tisztán élnek bennem a gyerekkori emlékek, melyek csehi emberekkel és helyekkel vannak benépesítve. S ezeket mind zsidó emlékeknek kell nevezzem, mégha nem-zsidóknak is van helyük és szerepük bennük.

Hogy a legelején kezdjem, pl. Varga Janika halála az első világháború idején. Hány éves lehettem? Hat vagy hét, ha sokat mondok. Varga a suszter elesett a háború első harcaiban. Családja ott lakott a dombon az iskola mellett, Krémerék tőszomszédságában. Az özvegy, kicsi barna asszony, tovább folytatta férje mesterségét s így tartotta fenn családját. Mindég fekete ruhában láttuk. Házunk mellett volt egy dombszerű emelkedés az odahordott földből, amit kivájtak a zsidó templom alapzatából amikor építették s a templom hátsó udvarán levő artézi kút medencéjének gödréből. Ezen a dombon törtek ki a harcok a „hős magyarok" és a „kutya szerbek", mármint az iskolások közt a napi tanulás után, néha kődobálással. Egy ilyen harc során M. oly szerencsétlenül hajította a követ a Varga fiú fejéhez, hogy az menten szörnyethalt. M-t bevitték a csendőrségre apja kíséretében, de dorgáláson kívül nem érte más bántódás. Ma is látom M-t lóhalálában menekülve amint meglátja messziről a kis Vargánét fekete ruhájában. A kőháborúk menten megszüntek, előbb mint az ágyúzások a frontokon, de a szeppenés az idők távlatából ma is kísért s a szégyen, hogy egy zsidó gyerek kezétől második háborús tragédia érte a gyászoló anyát. Talán ez volt az oka, hogy Vargánéhoz hordtuk a foltozni való cipőket és nem a zsidó suszterekhez.

Egyébként, mi Szilágycsehben tudtuk jó előre, hogy nagy világrengés lesz, de még a legpolitikusabb vagy a leggonoszabb csehi sem tételezte fel, hogy húszmillió áldozatot rajzol az égi jel Európa fölé — ugyanis 1914 nyarán az egyik szombat delén Cseh felett megjelent a hold s közel hozzá a hajnal vagy esti csillag, szemben a ragyogó nyári nappal. Akkor mégcsak hatodik évem felé jártam, de elhittem a felnőtteknek, hogy furcsa, nagyon furcsa! Ma már nem emlékszem, hogy előzőleg vagy csak utólag büszkélkedtek a helyi próféták, hogy „lám, megmondtam, hogy katasztrófát integet az ég".

Az első behívottak között voltak testvérbátyáim, Pali ki a 32-es honvédgyalogezredhez lett beosztva és Károly, ki az 51-esekhez ment. A hosszú évek távlatából és életükben megtett útjukból furcsán tűnnek fel alakjaik — Pali, kit reb Refuelnak neveztek s ki Izraelben jemenitahelységekben tanító és talmud-előadó volt és Károly, kit reb Keszielnek mondtak s a miskolci jesivának volt az előadója. Íme, családom két háborús hőse! Mikor Pali hazajött szabadságra a tiszti iskolából, vígan csörtette hosszú kardját és pajtásaival kihordta az úttest közepére a piactéri padokat, meg esténkén eloltották az utcai petróleumlámpákat — s a félelmetes helyi hatóság meg se mukkant. S én gyerekfejjel szörnyen büszke voltam. Aztán jöttek a táviratok, előbb, hogy Károly megsebesült. Rövid időre rá haza is jött, le is szerelt nagy ezüst éremmel, forradásos testtel, összeégett arccal. Meg a többi táviratok: Pali fejsebet kapott, Pali a kezén sebesült meg,

Nem feküdhet abban a temetőben, melyet egy életen át ápolt és vigyázott. Mert Mihály bá' nem volt zsidó. Csak a lelke, de ez nem jogosította fel arra, hogy ott pihenjen, ahol neki jobb volna.

Most Mari néninek nehéz nélküle. Neki kell tudnia, hol fekszik a Brüll család és merre van a nagyapám sírja. És tudja. Térkép és lajstrom nélkül tudja, ki melyik kő alatt alussza örök álmát. Imakönyvet ne kérj Mari nénitől, mert felgyújtották a temető imaházát s a könyvek benneégtek. Mert a zsidók még holtukban is útjában vannak egyeseknek. Mari néni is útban van, s így tűzzel akarták elkergetni (Ez a tűz emlékeztet valamire!). De Mari néni szívében is van tűz és az övé erősebbnek bizonyult. Nem hagyta magát elűzni: tovább vigyázza az ő halott zsidóit. Meddig?

Minden emberrel előfordul: biztos benne, hogy az, amit most átél, már megtörtént vele a múltban. Én is ezt éreztem, amikor a városból kifelé vezettem a bérelt kocsit. Persze, hiszen már végigéltem egyszer a szomorú hazatérést. A felszabadulás után. Akkor is hasonló érzések dúltak bennem, mint most. Akkor egy versben fejeztem ki keserűségemet. Íme, a vers:

Messzi utamról

Messzi utamról hazatérvén
Betoppantam kis városomba,
Ádáz harcok, véres csaták, nem
Pusztították. Nem dőlt romba.

Minden megvolt, amint itthagyám:
A Magura bástyaként borult
Házaira és a vén várból
Tovább szólt, bús hangon, — a múlt.

A mi kis házunk merengve bámult
A Kraszna zavaros vizébe.
Büszkélkedve meredt tornya
Piroscserepes vén fejébe.

És mégis! Míly üresen kongott
Léptem nyomán! Üres házak,
Üres utcák. Az űr visszhangzott
Amerre jártam. Gyötrő lázak

Ideje nyomtalanul elsuhant.
Nem leltem csak lengő lelkeket,
S nem szóltak csak szálló szellemek.
Burján lepte el a kerteket.

Komoran méláztak a házak
Szomorú vak ablak-szemekkel,
Hazajáró lelkek zörgették,
Ha éjt győzve virradt a reggel.

Ó, álljatok meg egy szóra ti
Lengő lelkek, szálló szellemek!
Hozzátok jöttem, ne hagyjatok
Magamra! hadd szálljak veletek!

... ádáz harcok, véres küzdelmek
Nem pusztították s nem dőlt romba,
Kis városom ép és egész, csak
Lakói vesztek el halomba.

Weisz Jiszráel

kezve, felesége azzal fogadta, hogy az egyik libát sikerült „vételáron" a szomszédnak átpasszolnia. „Úgyis pocsékba ment volna" — mondta a spórolós asszony.

3. Cselédproblémák

— Mózes úr, van cselédjük? — érdeklődik az egyik ismerős.

— Nem tudom... Amikor eljöttem hazulról még volt — szólt a lakonikus válasz.

4. Váltás

Mózes Dávidék házát nem kerülte el a gyermekáldás. Az egymás után születő gyerekek nagy fizikai terhet róttak az anyára. Dávid nem maradt érzéketlen az asszony panaszai iránt, ezért magára vállalta, hogy éjféltől ő kel fel a síró csöppséghez.

— Dávid, Dávid! — rázza Mózes néni a férjét. — Kelj fel! Sír a gyerek... elmúlt éjfél...

— Jó, jó — mormog Dávid álomittasan. Én sem szóltam bele a te részedbe... Az én részem hadd sírjon...

* * *

VIHAR ELŐTT

Két nép tart igényt a gazdag Erdélyre. Hitler bécsi ítélete két részre szakította Transzilvániát, Magyarországnak dobva koncul a felét. A románok kénytelenek voltak kivonulni Szilágysomlyóról is.

A város magyarjai lázasan készültek a nagy eseményre. Innen-onnan előkerültek a rejtett nemzeti színű zászlók, jelvények és hadi kitüntetések. Boldog izgalommal várták a „szittya sereget".

A zsidóság véleménye megoszlott. A szívükbe nyilalt, amikor tudomást szereztek a zsidótörvényekről. Másrészt a Vasgárda megerősödése sem kecsegtetett semmi jóval. Az idősebbek, akik magyar uralom alatt nevelkedtek, magyar iskolába jártak, magyarul beszéltek, a régi, „békebeli" magyarokat remélték viszontlátni. Magam is magyar kultúrát szívtam magamba, ezért érzelmileg vonzódtam a magyarsághoz.

Vegyes érzésekkel indultam egy napsugaras reggel fogadni Petőfi és Ady népét. Rajtam az ünneplő, s a fazonon piros-fehér-zöld kokárda, ahogy illik.

Átkerültem a hídon, Feigerék háza mellett igyekeztem a központ felé, az új élmény várakozásának izgalmával a szívemben. Az egyik fordulónál, hirtelen váratlanul két honvédet pillantok meg, amint szembejönnek a járdán.

Mosolyra húzom a számat és valami üdvözlésfélén töröm a fejem. De ők megelőztek:

— Le a járdáról, zsidó! — förmedt rám fenyegetően az egyik. A másik, nyilvánvaló helyesléssel nyugtázta bajtársa magatartását és mindketten élvezettel bámultak meghökkent képembe. Én szótlanul leléptem a járdáról, utat engedve a két hősnek.

Minden összeomlott bennem. Megértettem, hogy csak áltattam magam és minden, amit a magyar kultúráról összefecsegtünk, csak optimista, zsidó önámítás volt. Letéptem magamról a kokárdát és hazasomfordáltam. Ösztönösen éreztem, hogy vihar előtt állunk, de ki sejtette annak méreteit? A két honvéd „üzenetét" csak ma értjük teljes egészében!

A ZSIDÓMENTES VÁROS

Viszontláttam őt ma, ezerkilencszázhetvennyolcban. Tisztán és sterilen. Hegedű „lélek" nélkül. Ráteszed a vonót és nem tudsz zenét kicsalni a húrokból. Város házakkal, utcákkal, lélek nélkül, zsidó nélkül. Szilágysomlyó zsidómentes. Herr Führer, jelentem alássan, a feladatot végrehajtottuk!... Na nem, Szálasi testvér, nem mind füstölődtek el. Véletlenül egynéhány meglógott, az okosabbik fele a zsidóország felé vette útját. Igen, az is, aki ott hajt át a főutcán. Zsebében kékfedelű útlevél. Na igen, még jönnek sírokat látogatni. Akik itt maradtak, mind kint vannak a temetőben.

A temetőben még vannak zsidók. És vannak lelkek. Élő lélek csak egy van: Mari néni. Mari néni, Mihály bácsi felesége. Mihály bácsi két évvel ezelőtt elköltözött az árnyékvilágból.

volt. Csak Pasternák bácsi őrizte meg hidegvérét és Heci segítségével gyöngéden kitessékelte a csodálkozó asszonyt.

Az ima ezután zavarmentesen a végéhez ért. Az ismerősök, köztük apám is, üdvözölték a távolba szakadt híres földit. Engem is bemutatott neki apám, titokban remélve, hogy az ő fia is nagy ember lesz egyszer.

Ehrenreich főrabbi

Törékeny, aszkéta alak. Hófehér szakállal övezett, sápadt arc, mely földöntúli fénnyel világít a fekete rabbikalap alól. Földöntúli, mert mindig hittem, hogy felülemelkedik az emberi fogalmakon, hogy más mint mi, kiknek ő a lelki atyja.

Sokáig nem tudtam mindenen átlátó szemébe nézni. Hittem, hogy pillantása lemezteleníti azt, akire ráemeli és bűneim leplezetlenül állnak előtte. Már túlvoltam a kamaszkoron, amikor valamennyire megközelíthettem.

Akkor a magyarok uralták Somlyót. A törvény megkövetelte, hogy a hitközségi rabbinak legalább négy középiskolája legyen. Reb Chájim, a főrabbi fia és követője a rabbiszékben, kénytelen volt nekiülni a vizsgáknak. Engem kértek fel, hogy ebben legyek a segítségére. Így gyakori vendég voltam a rabbi házában, ahol a két család együtt lakott.

Reb Chájim tanulószobáját csak a közös lakószobán át érhettük el, s ott láttam a nagy cádikot több ízben, amint az unokáival foglalatoskodik. Velem nem sokat törődött, s én meg köszönést rebegve iszkoltam reb Chájim után a szobájába, ahol a tanító pózában tetszelegtem a nem mindennapi kisdiák előtt.

Az is előfordult, hogy az ősz rabbit az udvaron találtam. Fel-alá sétálva mormolt maga elé: a szent tanokat gyakorolta magában könyv nélkül. A gyerekkori misztikum, amellyel a főrabbit öveztem, még akkor sem kopott meg a szememben, de elfogultságom idővel fokozatosan felengedett. Egy ilyen udvari találkozás alkalmából, kíváncsiságom lebírta maradék elfogultságomat és megálltam előtte.

— Mit tanul a rebbe? — kérdeztem.

Ő rámemelte bölcs szemét, végigmért, mint aki azt latolgatja: vajon eléggé érett vagyok-e a válaszra? Úgy látszik kiálltam a próbát, mert így válaszolt:

— Ich grájt mich zim grajsz ferher. („Készülök a nagy kihallgatásra”.)

Semmi kétség: Reb Slajme Ehrenreich — zecher cáddik livráchá —, szilágysomlyói főrabbi, jelessel ment át az égi fővizsgán.

* * *

A három Mózes

Hermannak vagyont, Dávidnak humort, Lázárnak mindkettőből ajándékozott a sors. Ha a templom előtti járdán egyik táleszos, csevegő csoportból nevetés robban, egy a tízhez állom a fogadást, hogy valamelyik Mózest állja körül a nép és ő szolgáltat okot a derűre.

Mózesék humora nem akad fenn a templom előtti láncon. A szívderítő történetek szájrólszájra, házból-házba szálltak. A férj mesélte tovább a feleségének, a gyerekek hallgatták az asztalnál és adták tovább. Ki tudná valamennyit felsorolni! Mózes Rózsi szájából jegyeztünk fel egynéhányat ízelítőül azokból az anekdotákból, melyeken valamikor egy hitközség vidult.

1. Halvásárlás, reb Sijenél

Mózes Lázár gyakran vásárolt be a konyha részére. A halat sábeszre reb Sijenél vette. Somlyón nemigen árultak élő halat és az áru frissessége a kereskedő megbízhatóságán múlott. Egy alkalommal Lázár így fejezte ki kételyét:

— Reb Sije! Azt a halat adja... az tetszik nekem... Már a múlt héten kiszemeltem magamnak...

2. Liba féláron

Két libát küldött haza Lázár a piacról. Az árát is megüzente, felét letagadva, hogy takarékos feleségének örömöt szerezzen az olcsó vétellel. Maga mulatott a legjobban, amikor hazaér-

telezem a tisztelt olvasóról, hogy tudja, a cselekmény színhelye — a templom: idő — a sábeszi Tóra-olvasás.

Háborús történetek — hogyan menekült meg a biztos haláltól — és gáláns kalandok voltak kedvenc témái.

Sajnos, alig emlékszem valami kerek történetre, de arra igen, hogyan fogamzik meg a gondolat, hogyan kerekedik, s nő, dagad, amíg megszületik a kész történet, minden tollforgató okulására.

Tehát ott tartunk, hogy Lajos bácsi felénk fordul és szomorúan közli apámmal:

„A héten volt szegény apám Jáhrzeitja... (kis szünet) Húsz éve volt pénteken, hogy örökre behunyta a szemét... (újabb szünet, lélegzetvétel céljából, no meg azért is, hogy összeszedje gondolatait) — Pénteken is született — szegény... (szünet m. f. Megvan! megszületett a gondolat!!) Én is pénteken születtem (hatáskeltő szünet) Érdekes megjegyeznem, hogy minden Berger pénteken született... és pénteken halt meg..."

Az összegező mondatot már úgy mondta, hogy félig megfordulva minél több csodálkozót vonjon be hallgatói körébe, olyanokat, akik nem voltak tanúi az előzményeknek, s így nem voltak beavatva az alkotás műhelytitkaiba. Fogékony gyerekésszel megéreztem, hogy igenis tanúja vagyok a mese születésének. Talán akkor fogamzott meg bennem homályosan az elhatározás, hogy újságíró leszek.

Heci

A legszédületesebb karrier, amely e században Somlyóról indult el. Heci, azaz Joe Pasternák, a somlyói sámesz-gyerek, a Metro—Goldwin—Mayer világhírű producere lett.

Heciről apám mesélt történeteket s én büszkén emlegettem nagybányai barátaimnak, ha történetesen az ő nevével vetítettek filmet a városban. Úgy beszéltem róla, mint valami közeli ismerősről. Nem csoda, hiszen somlyói volt, ahol minden évben nyolc egész pészáchi napot töltöttem nagyapáméknál. Azonkívül is apámmal egykorú volt és pertu volt vele, és csak mi tudtuk, hogy mielőtt Joe lett, Hecinek becézték.

Hecit mindenki ismerte és ifjúkori csínyjei közszájon forogtak. Íme, egy a sok közül.

Néhány jesiva-bóchert felbérelt, hogy az egyik fűszeresnél vásárolják fel az egész razolkészletet, valamint, hogy igényeljenek egy nagyobb mennyiséget, dupla árat ígérve. Amíg a kereskedő azon töri a fejét, hogyan tegyen szert hirtelen a keresett árura, Heci jelenik meg a színen, mint deus ex machina a görög tragédiákban, nagyobb mennyiségű razolt ajánlva. Az áru, rövid alku után, borsos áron gazdát cserélt, beleértve azt a mennyiséget, amit nemrég tőle vásároltak a bócherek. Mondanom sem kell, hogy a razol iránti kereslet, csodálatos módon, hirtelen megcsappant (Gyengébbek kedvéért: razol — ortodox zsidók által használt borotválkozó por.)

Az egyik chalemajd pészáchi napon abban a ritka szerencsében részesültem, hogy személyesen is megismertem a nagy producert. Mint sok emlékem, ez is a templomhoz fűződik. Heci az ünnepre szülei látogatására érkezett Somlyóra. Apámmal a reggeli imán vettünk részt. Pasternák bácsi látszólag nyugodtan végezte templomi teendőit, mintha nem is az ő fia hozta volna lázba a várost látogatásával. Hirtelen mozgolódás támadt. Heci jelent meg. Mint valamikor — szerényen meghúzódott a hátsó sorok egyikében, azzal a hiábavaló igyekezettel, hogy ne keltsen feltűnést. A jelenlévők, köztük jómagam is, nem álltuk meg, hogy egy-egy pillantást ne küldjünk a nagy férfiú felé. Nem telt el több mint néhány perc és a somlyói templomban olyan jelenet játszódott le, amilyenre sem előtte, sem utána nem volt példa soha: Heci Hollywoodból hozott felesége jelent meg, mint függöny mögül, a tavaszi fényt bebocsátó, nyitott templomajtóban! Hosszú, pongyolaszerű, világosbordó ruha fedte magas, karcsú termetét, kezében pedig pórázt tartott, amely két fehérszőrű kutyus nyakán végződött.

A hölgy amerikai ésszel fel sem foghatta, milyen szentségtörést követ el. A zavar általános

A tandíj nem volt kialkudva, tehát — teljesen önkényesen — ő fizetett nekem heti egy tyúkkal, a pontos megjelenés fejében. Lehet, nem bízott abban, hogy a túlvilági fizetség eléggé ösztökélő lesz számomra.

„Nemcsak hozzám volt jószívvel, hanem háza-zsebe minden rászorulónak nyitva állt. Bár tizenkét gyerek — annyival áldotta meg az Ég — nem kis logisztikai gondot adott, de a szegénynek, akit ajrechként — vendégként — tiszteltek, külön hálószoba állt rendelkezésére. Mondanom sem kell, hogy minden sábesz- és ünnepnapon két-három ajrech ült a terített asztalnál. S a ceduke? Hányszor voltam a bőkezűség tanúja! Egyszer Fleischman bácsi vont félre, arra kérve, hogy egy szegénynek pénzt vigyek, de Fleischman néni ne tudjon róla, máskor meg Fleischmann néni szőtt velem összeesküvést, ugyanúgy kijátszva párját, néha ugyanannak a szegénynek a javára.

„Tőle tanultam, hogy a zsidóságért néha szenvedni is kell. Egy napon, mikor az áruszállító körutamról hazatértem, arról számoltam be, hogy az egyik helybeli kiskirály megpofozott, mert nem kaptam le micisapkámat, amint úri keresztény konyhájába beléptem. Mindig mosolyba játszó szeme egy pillanatra elkomorult, majd markomba — jutalmul — pénzt nyomva így szólt: ‚Jól tetted. Tudja meg az a rúse, hogy te igazi zsidó fiú vagy s nem veszed le a fejfedődet még előtte sem!'

„Fleischmanéknál mindig az optimizmus és a jókedély volt az uralkodó szellem. Az őszinte hit a gondviselés jóságában és bölcsességében: ez volt a forrása a magabiztosságuknak és elégedettségüknek.

„Sábesz kimenetelével az üzletet megnyitották. Ilyenkor a hangulat tán még emelkedettebb volt. Fleischman bácsi végigsétáltatta szemeit az árupolcokon: Nu, meg vagyok elégedve — mormolta mosolyogva a szakállába —, lányaimat férjhez adtam, fiaimat megnősítettem... még maradt is valami...

„Púrim. Jó alkalom utat engedni a féktelen jókedvnek. Tradíció volt Somlyón, hogy púrimkor Fleischman bácsi az ünnepi strámlijával és hosszú kaftánnal végigszamaragolja a főutcát, arcával a szamár hátulja felé ülve. Másokat úgy részesített örömben, hogy társzekeret bérelt, sivalkodó, maskarába bújtatott gyerekekkel rakta meg, úgy vezette a lármás fogatot a városon keresztül.

„Legyen százszor átkozott, aki ezt a képet kitörölte életünkből!..."

* * *

Béni bácsi

Perecet a kiflit!
Perecet a kiflit!
Friss perecet, friss kifliket!
Hai la covrigi la Mihai!
Hai la covrigi la Mihai!...

Aki nem emlékszik erre a hívogatóra és Béni bácsi stentori hangja nem cseng a fülében — ne is próbálkozzék somlyóinak vallani magát. Ha meg, pechjére, a természet nem ajándékozta meg zenei hallással, legalább vallja be, hogy azóta sem evett olyan ropogós sósperecet, mint az, ami Béni bácsi kosarából kikerült.

E kosár súlya alatt görnyedt nap-nap után Béni a pereces és remegő lábait hosszú fehér kötényével takarta a világ elől. Ma is úgy látom magam előtt, amint hétköznapokon ott forgolódik a templom körül, a reggeli imából jövők közül halászva vevőit.

Ha sötét éjszakán a múltba visszanézve valahol fehér fény dereng, tudd meg földi, hogy az az ő köténye.

Berger Lajos

Amikor megismertem, már idős bácsi volt. Összehúzott ajakkal szűrte a levegőt — asztma bántotta. Tágranyílt szemmel hallgattam elbeszéléseit, a hajmeresztő kalandokat, amelyek — természetesen — mind vele estek meg. Magam elé idézem, amint az előttünk lévő sorból hátrafordul, s apámnak, vagy ülőszomszédainak tölt egy kupicát fantáziájának bőségsarujából. Felté-

ünnepi hangulatának közelsége szinte tapintható. Ha eszembe jut, lámpalázas leszek: a szédernél rám főszerep vár. Négy fogaskérdést kell feltennem a nálam okosabb felnőtteknek, aztán az afikomán elcsórása sem kis feladat, ha számításba vesszük, hogy mindig tisztességre neveltek jó szüleim. Néhány percig azon is el lehet gondolkozni, mi legyen a váltságdíja az elcsent afikománnak.

Az emberek rendszerint beleszületnek városukba, vagy falujukba, ami hovatartozásukat megszabja. Nálam így kezdődött, valamely pészách előestéjén. Így lettem szilágysomlyói.

* * *

Nomen est omen

A somlyóinak bizonyára fel sem tűnik, hogy a fentebb felsorolt nevek többsége zsidó név. Jánki, Jaszi, stb. Valahányszor Somlyóra kerültem „Szrulcse" lett a nevem a Jenőből (a Szöcsi-t később, a barátok akasztották a nyakamba). Apámat is Slajminak tisztelték széles körben, a nagyapám meg az Ure Lájb névre hallgatott. A Huedin (Bánffyhunyad) melletti Calatel község parasztjai, ahonnan nagyapámék Somlyóra költöztek, halála napjáig sem hívták másképp, mint „domnu Ureláj". A zsidó emberhez nem illő „Arnold" csak a cégpapíron jelent meg.

Asszonyoknál és lányoknál az arány kissé eltolódik, a modernebb Rózsika, Manci, Zizi, Sisi felé, de azért szép számmal akad Fáni, Szuri, Eszter, Dvajri. Gyerekkori álmaimat Bájlu zavarta meg és ifjonti szívem hevét Rukinak öntöttem ki.

A magyarázat elég kézenfekvő: Somlyón a zsidók között zsidó volt a szellem, jiddis volt a nyelv, az utcán is azon a néven szólították egymást, mellyel a Tórához hívták fel őket.

Másrészt a nevek egyebet is elárultak, azt, hogy Somlyó kisváros. Itt más jellegű nevekre gondolok. Az úgynevezett pótnevekre. Ezeket a közszáj ragasztotta egyesekre, s végleg rájuk ragadt, mert volt benne valami találó, ami híven jellemezte az illetőt. Különben is meg kellett különböztetni az embereket, hiszen Weiszből például egy tucatnyi volt. Így lett aztán „Bazáros" Weisz, „Rezes" Weisz, „Ecetes" Weisz, „Bocskor" Weisz, „Piri" Weisz, „Cementes" Weisz. Más jellegű nevek, mint Pisze Majsi, Kacska Klein, Hosszú Glück, Fekete és Vörös Csengeri, Kis Weinberger.

A listát még lehetne folytatni, de hangsúlyoznom kell, hogy ún. gúnynevet egyet sem ismerek. Sem aki mondta, sem akinek szólt, nem látott a nevekben semmi sértőt. A legtöbbje köztiszteletnek örvendő zsidó volt, a közösség tagja. Másképpen hogy is mertem volna leírni! Hisz egyetlenegy sem érte meg a felszabadulást.

* * *

SZENTEK

A mi szentjeink nem túlvilági lények, itt jártak közöttünk. A szememben szent a tiszta hitű ember, aki maga őszintén gyakorolja a vallás szellemét és előírásait, mielőtt másra akarná rákényszeríteni nézeteit. Nem okoskodik, nem válogatja a kellemes micvát a maga számára azzal, hogy a nehezével majd csak lesz valahogy, („hevé záhir bemicvá kálá kebechámurá").
A vallást úgy fogadja, ahogy van, nem keres kibúvót, nem húz belőle hasznot, nem kovácsol belőle üzleti vagy politikai tőkét. Somlyón voltak ilyen szentek. Néhányat magam is ismertem. Egyikükről, reb' Hersl Fleischmanról, Legman Zálmi mesélt nekem.

„Hároméves szerződést kötöttem mint kisinas Fleischman bácsi textilüzletében. Kicsiben és nagyban mérték az árut. A szakma tudományát azonban csak detailban. Három év soknak tűnt az anyagismeret s a méterrúd helyes kezelésének elsajátítására, ellenben kevés, hogy mindent megtanuljak, amit Fleischmanék zsidóságban és emberségben — mint áldást — szórtak rám.

Az említett szerződés egyik pontja így szólott: ‚A tanuló köteles minden pénteken a mikvébe járni, nemkülönben sábesz reggelenként a gazda chimis-rási óráin résztvenni.'

WEISZ JISZRÁEL

ESEMÉNYEK ÉS EMBEREK SZILÁGYSOMLYÓN

Bivalyfogatú szekér fordul ki az állomás rakterétől a főutca felé tartva. Fát, vasat, tetőcserepet fuvaroz a város kereskedőinek. A bivalyok méltóságos nyugalommal rugaszkodnak a járomnak és magabiztosan csámpáznak izmos lábaikkal az előttük cammogó Sütő bácsi nyomában. Az ember felveszi az állat tempóját és lépteik kocogása harmonikusan eggyé olvad a makadám kőkockáin.

Sorra maradnak mögöttük a házak. Most ér ki a főutcára, szembe kapva a felkelő nap sugarait. A forduló után, rögtön jobbra, a Löwbeer testvérek ikerháza, (oda mások fuvarozzák a rongyot), röviddel utána követi a Brodi-féle üzlet. A túloldalon is ismert zsidó családok ápolt kertű házai: Weisz ügyvéd, Brodi az építész, majd a Mózes Lázár háza következik, hatalmas tölgyfa kapujával. A szekér nyikorgását a járásbíróság komor épülete veri vissza. Jakobi, Szentpéteri, Weinberger, Sámuel, csupa ügyvéd, névtáblájuk mint megannyi tüzelőállás farkasszemet néz Jusztícia házával.

Az emelkedő végével térré szélesedik az út, amit a Szentháromság szobra nyit meg. (A nagyapámtól tudom, hogy a szobor, ahogy a déli harangszót meghallja, meghajlik. Sok idő telt el, amíg rájöttem, hogy a szobor nagyobb robajra is süket maradt.) Sütő bácsinak mindezzel alig akadt dolga. Ő az árut vigyázza csak, nehogy baj érje. Most a szekér hátuljára kerül, menetközben vizsgálja, nem csúszott-e meg valami. Nem, minden rendben, tehát rábízhatjuk a további teendőket. Nekünk sürgősebb dolgunk akadt.

Erev species. Tegnap este érkeztem szüleimmel Somlyóra, a pészáchi ünnepekre és még alig gyűjtöttem néhány bakszer-magot. Amióta az eszemet tudom, mindig Somlyón töltöttük a pészáchi ünnepeket Weisz Arnold nagyapáméknál (amíg végleg oda nem költöztünk). Annak a nyolc napnak az ízét még a mai napig is az ínyemben érzem. Minden más volt, mint Nagybányán, ahonnan jöttünk. A piros-cserepes ház a Kraszna vashídja mellett, vízre néző ablakaival és tornyával, mely a víztükörtől várta a választ: elég csinos-e? Az udvart a deszka fenyőillata töltötte be. Ezzel szemben a szobákat cigarettafüst itatta át. Bennünket, gyerekeket mindennél jobban a kert vonzott. Ribizke bokrai, szilva- és almafái. Hányszor másztam meg a hatalmas diófát! Így fitogtattam ügyességemet pészachi barátaim előtt...

Barátok! P. Majsi, F. Jaszi, Jánki, és akik már nincsenek. Schreiber Bimbi és Smuli, Jakobi Gyuri és Bandi, Sámuel Jancsi. Barátok, vagy csak egyszerű ismerősök tucatjai, korombeli ifjak, a legszebbek, akiket nem látunk többé. Kitől kérjem számon fiatal életüket, meg nem valósult álmaikat, el nem csókolt csókjaikat?! Kitől?!

(Ne haragudj, Szerkesztő úr. Azt ígértem, nem írok gyászbeszédet. Mint mondtad: legyen inkább olyan emlékgyűjtemény, események, melyek a nagy vihar előtt történtek, igen, úgy könnyedén, egy mosoly, egy grimasz. S íme! Elborul a szem, elakad a szó, s olykor, megbicsaklik a toll...)

A gyomrom leszállít a diófáról. Erev pészáchkor nincs formális ebéd. A chámec és a pászka egyaránt tilos. Krumplival és keménytojással telt fazekak rotyognak, a már húsvéti platnival ellátott tűzhelyen. Azt dézsmálják a házbeliek. Nagyanyám fogyhatatlan energiával sürgölődik a még el nem rendezett edényhalmok között. Anyámat és a cselédet dirigálja. A férfiak sem mentesülnek a munka alól.

A levegőben jóleső feszültség. A széder-est

tem nyakamról a kis rongyzacskót és odanyújtottam a mamának:

— Tessék, itt a pénz, 3200 lej.

A mama bizonytalanul nyújtotta a kezét.

— Hagytál, fiam, magadnak vonatjegyre valót?

— Miattam egyáltalán ne tessék aggódni. Majd lesz jegyem is. Áron megveszi mind a kettőt.

Nem beszéltünk többet a dologról. Minek is meséltem volna, hogy egész konkrét terveim voltak egy bizonyos sötétcsíkos kammgarn-öltöny varratásával kapcsolatban…

Csak a tata hozta egyszer szóba. Erev-pészách volt, délután, a házban minden jó. A mama zsírt olvasztott, mi hoztuk a bort, szilvapálinkát és a „sel pészách" fűszereket. Az asztal már le volt takarva a takácsabrosszal, a kelengye maradványával, amelytől a mama semmi körülmények közt sem vált meg.

— Nu, Szure-Láje, mondtam, hogy a „bituchn" a fontos, az Isten meg fog segíteni?

A mama elsápadt.

— Hagyd ki az Istent ebből a játékból. Ne adj neki écát, hogyan segítsen…

* * *

Az ünnep beköszöntőjén ócska rongyaimban mentem a templomba. Érdekes, hogy egyáltalán nem éreztem magam szerencsétlennek.

Végeredményben — én megszereztem az első öltönyömet.

egy árkuspapírt, kétrét hajtotta, a toll után nyúlt és írni kezdett. Ez volt a „kszáv", a bizonyítvány, amelyben a rabbi megmondja véleményét a tanítványról.

Az Ő szent nevének segedelmével — írta — becsületes írás és igazi szavak kiváló tanítványomnak, a zsibói szent gyülekezetből való Dávidnak, élete mécsese ragyogjon és világítson, aki egy teljes évig tanult béthámidrásomban. Az éjszakákat nappalokká tette, nagy szorgalommal, testének sanyargatásával merült el a talmudban és a szent kommentárokban. Fáradozásának áldását látta, szabadon úszik a talmud tengerében. Az ilyenre mondják bölcseink, áldassék emlékük, „bánjatok óvatosan a szegénysorsú gyermekkel, mert belőlük fog áradni a Tan." Aki őrködik a fügefa fölött, élvezi majd gyümölcsét. Emelkedjék egyre magasabban a tudás és a bölcsesség létráján, szüleinek és mestereinek örömére."

Rányomta a pecsétet és aláírta a nevét: Slajme Zálmán Ehrenreich, Szilágysomlyó és a kerületek rabbija.

Csak az udvaron mertem belenézni az írásba. Kétségtelen, a rabbi úgy véli, hogy képes vagyok egyedül megtanulni egy blátt gemuret. Erre céloz a talmud tengerében való szabadúszás...

Mindezt egy év alatt értem el. Szédültem az örömtől.

A rabbi bizonyítványával a sziderliben és 3200 lejjel a nyakamon lógó rongyzacskóban, szálltam fel a sarmasági vicinálisra. Úgy éreztem magam, a negyedik osztállyá előléptetett marhaszállító kocsi lócáján, mint egy győztes tábornok, aki diadalmenetben vonul be hazája fővárosába.

* * *

A zilahi vonat este 11 óra tájt érkezett meg. A jól ismert, rövid utat választottam: strek, a kispalló az Egregy-patakon és végig a kertek alján a vágóhídi dűlőig.

Amikor a ház elé értem, nem akartam hinni a szemeimnek. A rabitzfalakból készült kis házikó eltűnt. Kivágták a cseresznyefát, a bodzafákat, kitépték az egrest. Az egész területet felszántották.

A szomszéd ház ablakán kopogtattam.

— Én vagyok, Hauser néni, tessék mondani, hová költöztek a szüleim?

— Az Alszegen laknak most, a solymosi úton.

— A cigánysoron?

Nem jött rögtön válasz. Csak kisvártatva szólalt meg:

— A cigánysor elején laknak. Lingurár, a bőgős házában.

Az út az Alszegre rettenetesen hosszúnak tűnt. A mama nyitott ajtót. Meggyújtotta a lámpát s rögtön azon törte a fejét, hol vessen meg nekem. Közben a gyerekek — mintha csak megérezték volna a nagy eseményt — felébredtek. Szétosztottam a cukorkát, amit ajándékba hoztam. Álmosan, kócosan szopogatták. Egy pillanatra sem vették le rólam a szemüket.

A nővérem tüzet rakott a vaskályhában. A nyers hasábok erőtlenül égtek.

„Hogy megnőttél, káne hare — hajtogatta a mama — egész férfi lettél."

Aztán elmondta, hogy kishúgomnak tüdőgyulladása volt. Most már jobban van, de még szedi az orvosságot. „Dr. Fleischer egy földre szállt angyal, ő mentette meg. Volt olyan nap, hogy kétszer-háromszor is eljött."

Azután a tatáról beszélt. Úgy emlegette, mintha nem is volna jelen. „Egész télen betegeskedik. Úgy megdagadt a lába, mint a kártyus. Fleischer azt mondja, hogy a szívtől van."

Egy év után ismét megláttam a családomat. A nyomor szívenütött. Alapjában véve nem volt újdonság számomra, de ilyen feneketlennek sose láttam. Hirtelen elfelejtettem Somlyót és a terveket. Még a sikeremmel sem dicsekedtem, pedig egész úton készültem rá.

Az ünnep a nyakunkon volt és az előkészületnek semmi nyoma. Nem volt se krumpli, se mácesz, se tojás, hogy a húsról és borról ne is beszéljünk. Másnap hosszú belső tusa után levet-

tás körül folyó szőrszálhasogató viták közben új jövedelmi forrásokon törtem a fejem. Így jutott eszembe Kohn Adolf.

Reb Ávrum Kohn (mert így szólították) ecetgyáros a mélységesen vallásos, jószívű ortodox zsidók nemes típusa volt. Szemében örök szomorúság ült: lehet, hogy a Templom pusztulását gyászolta egy életen át, de talán amiatt is szomorkodott, hogy nem volt gyermeke. A jesiva három legfiatalabb növendékének adott kosztnapot. Minthogy ő maga is szegény szülők gyermeke volt és kosztnapokat evett, tudta, hogy a legtöbb fiú számára nagy megpróbáltatás idegen emberek asztalánál étkezni. Éveken át az ebédlőben terítettek a három fiúnak, a cseléd hordta fel az ételt, a házigazdának és a háziasszonynak színét sem látták. Állítólag, egyszer valaki megjegyezte, hogy „reb Ávrumnak derogál a bócherekkel egy asztalnál enni", a megjegyzés a fülébe jutott. Ekkor elhatározta, hogy a fiúkat vendéglőben fogja kosztoltatni. Így ettem én hétfőn másodmagammal özvegy Herskovitsné vendéglőjében — reb Ávrum kontójára.

Ha már megvolt az ötlet, végre is kellett hajtani. Elmentem tehát az ecetgyár irodájába. A hatalmas udvart az erjedő hordók fanyar szaga töltötte meg.

Reb Ávrum csodálkozva nézett rám.

— Mi újság, fiam?

— Reb Ávrum, a kosztnap miatt jöttem...

— Tán nincs valami baj...?

— Nincs baj, de tetszik tudni, maga egy csomó pénzt fizet Herskovitsnénak miattam...

— Ötven koronát havonta.

— Ha nekem adná ezt a pénzt... én szereznék másutt egy kosztnapot...

Reb Ávrumot annyira meglepte az ajánlat, hogy elnevette magát. Kisvártatva kérdezett:

— Mit akarsz csinálni a pénzzel?

— Spórolok egy öltönyre valót.

— Beszélnem kell a rabbival. Tudod, fiam, táplálni és ruházni a Tóra művelőit — az két külön micve. A te esetedben én az előbbire vállalkoztam. Holnap megkapod a választ.

Válaszképpen másnap elküldte az 50 koronát.

* * *

Közben felfedeztem, hogy bócher számára — a hetipénzen kívül — más kereseti lehetőségek is adódnak. Vállaltam cicesz felkötését, virrasztottam halottaknál. Nagyvásárkor segítettem ki- és berakásnál. Súlyos betegek felépülése érdekében „kimondtam" az egész zsoltáros könyvet. Szukot előtt mutatós luláv-tartókat fontam. Roschódes-bencsoláskor másodmagammal kimentem szombatolni Perecsenybe, mert csak így volt meg a minyen. Szüret idején kísérgettem Csengeri fuvarosait, akik a musttal telt hordókat szállították le a szőlőből. Egy ideig lapkiadó is voltam, betársultam a sábesz-cetli kiadásához, amely Ávrum, a prozelita monopóliuma volt. Azután kiléptem az üzletből, mert nem fért össze a hetipénz-inkasszóval.

A pénzszerzés nem volt könnyű, de az igazi erőpróba a pénz megtartása volt. Reb Elje Rusz bodegájában minden nap kitettek az ablakba egy nagy tepsi friss túrósdelklit. A „jécer hare", ez a gonosz belső hang azt mondta: csak egyszer, egyetlen-egyszer eredj be, legalább megtudod az ízét. De a bölcs józanság elfojtotta ezt a hangot. „Ha bemégy, véged van. A lejtőn nincs megállás. Te hős vagy, mert a Misna szerint az a hős, aki saját belső gonosz ösztöneit megfékezi."

S hősiesen küzdöttem nemcsak a túrósdelkli, hanem a kenyér, a gyümölcs és chanuka táján a kvitli ellen is.

A nagyünnepek előtt beváltották a pénzt. Ezután már nem koronákat, hanem lejeket spóroltam. Úgy tűnt, hogy a pénz értéke megjavult. Most már semmi kétségem nem volt az irányban, hogy pészáchra, — mire az év lejár, — meglesz az öltöny.

* * *

Purim után a fiúk elszéledtek. Az én időm is lejárt. Elköszöntem kosztadóimtól, kellemes és kóser pészáchot kívántam. Azután bementem a rabbihoz búcsúzni.

— Rebe, ich fur áhájm of jantev.

— Várj egy kicsit — mondta a rabbi. Kivett

szeszgyárudvar úrnője is adott két koronát, pedig a bóchereket általában azzal zavarta el, hogy: „elkotródsz innen, hamar, te nyavalyás?" A lánya pedig, a derék, jó százkilós asszony — dr. Keller Samu felesége, a krasznahorváti háromezer holdas birtok tulajdonosa — a hetipénzen kívül, rendszerint egy palacsintát, meg egy bögre tejfelt is adott. „Ülj le, fiam, egyél, hiszen olyan zöld vagy, mint egy uborka."

A vasúti fűtőház környékén lévő kétes hírű fogadókba is bekopogtattam. Ott szólnom sem kellett, a tulajdonosnők bőkezűen adtak. Nem csoda, hogy a többi bócher 40—50 koronás heti átlagával szemben, több mint 90 korona heti fixjövedelmem volt. Mai kifejezéssel élve, száz százalékkal túlkoldultam a normát.

A siker — mint minden siker — irigységet váltott ki. Áron nem is palástolta irigységét. Egyszerűen megharagudott, nem szólt hozzám. Ha én szóltam, nem válaszolt. Hajnalban nem költött fel. Minthogy én aludtam a falnál, néha sikerült leszállnia az ágyból anélkül, hogy felébredtem volna. Ilyenkor magára kapta ruháját és cipővel a kezében, nesztelenül kiosont a házból. Hét óra tájt bosszúsan és lihegve érkeztem meg reb Majsehoz. A fiúk hahotáztak: „Ez is lekéste a vonatot."

A harag mindig fáj. Százszorosan fáj, ha az haragszik, akivel egy ágyban alszunk. Az ember azt nem is bírja sokáig. Panaszkodtam reb Majsenak, kértem, beszéljen Áron lelkére. Elvégre földiek vagyunk, együtt jöttünk a jesivába. Különben sincs semmi oka haragra, soha egy szóval sem bántottam.

Reb Majse nyugodtan meghallgatott, majd a világ legtermészetesebb hangján mondta:

— Oszd meg Áronnal a hetipénzt. Legyen az egy kassza.

— Hogy az én pénzemnek a felét adjam neki? — hüledeztem.

— Pontosan a felét.

— Reb Majse — próbáltam érvelni —, de hiszen ő csak 40 koronát gyűjt össze.

— Éppen azért.

Reb Majse tálisz-zsákja után nyúlt, kivette a sziderlit, lapozott és ujjával a szövegre bökött:

— Ez itt a perek, a szent misná. Látod, mit mond Josuá ben Páráchjá? „Ászé l'chá ráv ukné l'chá chávér." Tanítómestert az ember egyszerűen kiszemel magának, de jóbarátot vásárolni kell.

Ez igaz, szóról szóra igaz. Benne van a szent Misnában. Se vitának, se kibúvónak nincs helye.

Még aznap azt ajánlottam Áronnak, hogy ötven százalékos alapon társuljunk a vochengelthez. Ajánlatomat habozás és gondolkodás nélkül elfogadta.

* * *

Amikor az első háromszáz korona egyben volt, új célt tűztem ki magamnak: spórolok egy öltönyre valót.

Abban az időben, 1920 nyarán 300 koronának kicsi tekintélye volt. Erősen kellett spórolni. A bankón román nyelvű körbélyegző díszelgett. Aki gyanakodva nézte a pecsétet, annak a somlyói zsidók viccesen azt mondták: „Nyugodtan elveheti, kóser pecsét, táliszban-tefilinben rakták rá."

Öltözékem cájgnadrág és kávébarna, zubbonyszerű kabát volt, amit a mama ócska ulánus katonaköpenyből alakított át. Ünneplőm a zsebkendő volt, amit szombaton feltűnő módon a nyakamon kötöttem meg. A nadrág tűrhető állapotban volt, de a kabátot rég kinőttem. Közben a cipő is gond lett, ez volt életem első nyara, hogy cipőt hordtam. És a kalap? Te jóságos ég, csak szabadítanál meg egyszer ettől a Borsalinotól...

Lopva kémleltem a kirakatokat. Sötétcsíkos kamgarnszöveteket néztem. Sose volt új öltönyöm. Mindig a mama tákolt össze valamit ócskából. Vajon milyen érzés lehet ünnep beköszöntőjén új szövetöltönyben, vadonatúj cipőben belépni a templomba...?

Az ambíció is fűtött. A tata azt mondta, hogy saját felelősségemre mehetek a jesivába. Hát jól van, megmutatom neki. Nem is megyek addig haza, míg nem lesz egy új öltönyöm.

Hetipénzemet a Misna megdézsmálta. Ezen az úton sose jutok öltönyhöz. Ezért a megsógorí-

főtt ment végig az utcán. „Ha kalap lett volna a kezükben, még felhozhattunk volna valamit a mentségükre: nyár van, meleg van, megfeledkeztek. De ez a két fiatalember — jaj a füleknek, amelyek ezt hallják — kalap nélkül indult el hazulról. Hát már olyan mélyre süllyedt ez a szent gyülekezet?"

A dróse első részét, illetve a kalappal kapcsolatos dorgálást megértettem. De amikor a cionizmust, „a zsidóságnak ezt az új rákfenéjét" ostorozta, zavarba jöttem. Mi az a cionizmus? Ösztreicher, a szatmári üveggyáros fia azt mondta, hogy ő tudja. „Der cionizmusz — mondotta — iz der Uj Kelet." Hetekkel később Mermelsteinék házában láttam a lapot. Akkor se nyúltam volna hozzá, ha megölnek.

A tapasztalt Sulem előtt öntöttem ki a szívemet.

— Azért jöttem a jesivába, hogy tudós legyek. Hol van a nagy bölcsesség, hol a tudomány? Senki se magyaráz meg semmit. Reggeltől estig arról a tizenöt szerencsétlen, nemlétező asszonyról tanulunk.

— Apám azt mondja — fejtegette Sulem, — hogy a jesivá olyan, mint a húsfüstölés.

— Miféle húsról beszélsz? — türelmetlenkedtem.

Sulem nem zavartatta magát.

— Klermán, a bankár elküldte fiát a nagykárolyi jesivába. Rózenberg, a marhakereskedő, elküldte fiát a szigeti jesivába. Ez a két gazdag, elkényeztetett fiú sosem tanult és sosem fog tanulni. Azért vannak ott, hogy a füst járja át őket. Hogy jesiva-szaguk legyen.

— És mi füstölődünk?

— Persze, hogy füstölődünk. Apám azt mondja, hogy az egész Sász egy kaptafára készült. Aki odáig jut, hogy segítség nélkül megért egy „blátt gemuret", az megtanulhatja az egész Talmudot. Megtanulhatja azt a sokezer könyvet, amit összeírtak. Megtanulhat minden titkot. Egy „blátt gemure" a kulcs, amely kinyitja a kapukat.

Attól fogva türelmesebben ültem a somlyói füstölőben...

* * *

Áronnal együtt érkeztem Somlyóra, ezért természetes volt, hogy a kvártélyt is együtt béreltük. Özvegy Weisznénál vettünk egy ágyat hatvan koronáért havonta. Benne volt a mosás is, egy pár alsóruha hetenként. Ott állott a ház az alsó Kraszna-híd mellett, a Schaechter-féle tímárüzem szomszédságában. A tapasztott szobában, amelynek ablakpárkánya alig fél méterrel volt magasabb, mint az úttest szintje, lakott még Weiszné, továbbá két nagy lánya és három fia. Ott volt egyúttal a család konyhája is. A szomszéd szobát kiadták chédernek, éjjel a máramarosi tanító aludt benne.

Áron majdnem három évvel volt idősebb nálam. A háború alatt Zsibó környékéről költöztek fel Pestre, a kommün bukása után pedig visszajöttek. Áron három polgárit végzett. Az én szememben tanult, világot járt, tapasztalt ember volt.

— Miből fogjuk fizetni a kvártélyt? — kérdeztem.

— Szerzünk vochngeltet.

— És reb Majsenak a 150 koronát?

— Arra is kell, hogy fussa.

Péteken volt a hetivásár. Hajnalban reb Majse még elmagyarázott egy szakasz Jore-Déát, de imádkozás után a fiúk elszéledtek. Mindenki a maga dolga után ment. Ezen a napon kellett nyiratkozni, fürödni, cipőt pucolni, foltozni, a leszakadt gombokat felvarrni. Ösztreicher pénteken levelet írt az apjának és a rabbi fiával, Chájimmal sakkozott.

Mi végigkoldultuk a várost.

Majdnem 300 zsidó lakott abban az időben Szilágysomlyón. A munka sietős volt. A badacsonyi úti vámpénzszedőtől a város másik végébe, az Újlaki útig kellett eljutni. Sok helyen — minthogy éppen vevőket szolgáltak ki — várakozni is kellett.

A hetipénz-gyűjtés terén mindjárt az első héten feltűnő sikerem volt. Lehet, hogy a viszonylag zsenge korom volt ennek a magyarázata, de az sincs kizárva, hogy szánalmas külsőm vonta magára az emberek figyelmét. Tény, hogy nem engedtek el üres kézzel. Még Cili néni, a

sorozatot („széder násim") a Talmud csodálatosképpen nem a házasságkötést szabályozó Kidusinnal nyitja meg, hanem Jevámottal, amely a „sógorítás" bonyolult problémáját rendezi. Minden előkészület nélkül egy bizarr világba kerültem bele. „15 asszony mentesíti cáráját és a cárának a cáráját a chálicá-adástól és megsógorosítástól a végtelenségig."

Mi a „cárá"? A másik asszony, akit ugyanaz a férj vett feleségül. Mi a „chálicá"? A renitens sógor megbélyegzése, aki vonakodik feleségül venni gyermektelenül elhunyt fivérének özvegyét.

Reb Mojse, a rabbi legidősebb fiának a lakásán ültünk. Hajnali öt óra volt, dideregtünk, mindenkinek piros volt az orrahegye. Azt mondták, a hajnali tanulás a legeredményesebb. A világ csendes, az emberi agy fogékony. Aki áhítatosan elmondja az áldást („birchát hátorá"), annak számára a Talmud nem háborgó tenger, hanem kristálytiszta forrás, amelynek fenekén gyöngyszemek csillognak.

Reb Majsenak felesége és három gyermeke volt, ezekről kellett gondoskodnia. Elvállalt tehát nyolc fiút — 13—15 éves bócherliket — és magyarázta a szöveget. A helybeli fiúk jómódúak voltak, biztosan sokat fizettek neki. Az én tandíjamat havi 150 koronában állapította meg.

Reb Majse éneklő hangon mondott egy szakaszt és mi ugyanazzal a hanglejtéssel követtük szavait.

„Hogyan mentesíti a lány a „cáráját"? Amennyiben lányát fivéréhez adta feleségül és a fivérnek más asszonya is volt; már most, ha a fivér meghalt, pont úgy, ahogy a saját lányát nem kell megsógorítania, ugyanúgy mentes lánya cárájától is, — még akkor is, ha a cárák szám eléri a százat."

— Tessék mondani, reb Majse, manapság is sógorítanak? — kérdezte Glück Gersi.

— Ma nem. Csak a chálicá van érvényben. Rabbi Gérsom, a gólusz világító fáklyája elrendelte, hogy zsidóember csak egy feleséget vegyen magának.

— Hát akkor miért tanuljuk ezt a gemóret?

— Mert a Tóra örökkévaló. A trumáról, a tizedről, a szent szolgálatról és az áldozathozatalról is tanulunk, holott manapság az sincs érvényben. De mi hiszünk a Messiás eljövetelében. Akkor felépítjük a beszemikdest és újra gyakorolni fogjuk az összes micvekat, amelyek Erec Jiszruéllal kapcsolatosak.

A Talmudon kívül gyakorlati dolgokat is tanultunk. Vitattuk a tej és a hús összeférhetetlenségét, a vágással, meg a hús kisózásával kapcsolatos rendelkezéseket. A hangsúly azonban a Talmudon és a kommentátorokon volt.

Az új környezet csupa titokkal volt tele, de a két könyv — a Jevámot és a Jore-Deá, — amelynek lapjait nyűttük, nem hozott közelebb a titkok nyitjához. A klózban a chászidok imádkoztak, de a fiúk közül senki sem tudta megmagyarázni, mi az, hogy chászid? A klózt Reb Hersl Flájsmán alapította, de a perecsenyi úton reb Slajme Hájmlich külön chászid-imaházat tartott fenn. Flájsmánról azt mondták, hogy „szigeti", Hájmlichról, hogy „munkácsi". Mi a különbség a kettő között?

Reb Slajmeról azt suttogták, hogy fiatalkorában pasejiszruél volt. Szombaton cigarettázott és fedetlen fővel sört ivott. Egy szép napon azonban „bálcsüve" és a munkácsi rebe híve lett. Vajon mi viszi rá az embert a bűnre? És főleg mi készteti arra, hogy bálcsüve legyen?

Svieszkor a rabbi extázisban volt. Ima után a kabbaláról beszélt. Nagyapja, a beregszászi rabbi —, akit könyve után a szent Kol Árje-nak nevezett — nagy kabbalista volt. Megadatott neki, hogy sviesz éjszaka Elje Nuvi maga jelent meg előtte.

Másnap megkérdeztem a rabbi vőlegénysorban lévő fiát, Naftulet, mi a kabbala? Nem adott kielégítő választ. Azt mondta, a Kol Árje művét itt nyomták ki Szilágysomlyón, a Hájmlich-nyomdában. A rabbi rendezgette az írásokat, ő írta az előszót. Az Elje Nuvival való jelenet benne van az előszóban.

Az egyik szombaton a rabbi a nagytemplomban dróset mondott. Az ifjúság kilengéseiről beszélt. Azt mondták neki, hogy két fiú hajadon-

Szilágysomlyón ősidők óta volt jesiva. Minden jóravaló család kötelességének tartotta, hogy legalább egy kosztnapot adjon.

— Szegény bócher vagyok, itt tanulok a rabbi jesiváján, legyen szíves, adjon nekem egy napot — ezzel a mondókával állítottam be mezuzás házakba, üzletekbe, műhelyekbe.

— Szombatot adhatok neked.

— Köszönöm szépen, de szombatom már van. Löwinél, a korcsmárosnál vagyok.

— Sajnálom, bócher, de egész héten rendszertelenül főzünk.

— Ha megtetszik engedni, cserélek valakivel. Az illető eljön ide szombatra és átad nekem egy más napot.

— Úgy látom, fiam, te kész kereskedő vagy. Hát nem bánom, csak csináld meg az üzletet.

Estefelé, Minchá-ima előtt a templomudvaron levő kosztnaptőzsdén folyt az alkudozás. „Pisze Majsit akarod? Húsz korona. Nem mondom, Weisz a rézöntő se rossz, de pisze Majsi mészáros, a bóchernek velőscsontot adnak. Ha nem hiszed, kérdezd meg a Zoványitól, vasárnapja van ott."

Egy héten belül a napok nevekké azonosultak. A vasárnap már nem is volt vasárnap, hanem Weisz Arnold, a hétfőből Kohen lett, a keddből Haendler. A kosztnapok megvoltak — forma és látszat szerint a kérdés megoldódott. De honnan vegyen az ember kurázsit ahhoz, hogy háromszor naponta benyisson egy idegen házba, ahol a nevét sem kérdezték meg...?

Reggeli-ima után, tefilin-zacskóval a kezemben, benyitottam a konyhába. A háziasszony lerámolta az asztal egyik sarkát, szelt egy darab kenyeret, összeöntött egy bögre cikóriát tejjel, megcukrozta és ezt mondta:

— Bucher, vásn zi zich.

Némán, anélkül, hogy feltekintettem volna a bögréből, elfogyasztottam reggelimet. Körülbelül ez ismétlődött meg este is a vacsoránál. Viszont az ebédet a háziak asztalánál ettem és én úgy éreztem, hogy levegő vagyok a számukra. Kínosan, feszélyezve ültem a széken, nem tudtam, hová tegyem a kezem, hová nézzek, hová ne nézzek, mit csináljak késsel, villával, kanállal.

Panaszkodtam Sulemnak, az ipzoványi sakter fiának, akinek kosztevés terén akkor már másfél éves tapasztalata volt. Sulem atyailag oktatott:

— Sose szégyelld magad. Nyúlj bátran a kenyér után. Dicsérd az ételt. Ha kérdik, akarsz-e még, nyújtsd a tányérodat.

— De Sulem — próbáltam ellenvetni — az asztalnál senki sem szól hozzám. A háziak engem észre sem vesznek...

— Ha van étel a tányérodon, akkor észrevettek. Tegnap Löwbeeréknél ettem. Krumpligulyás volt ebédre. Amikor megettem, azt mondtam: „Ez ám a finom gulyás, fer ále jidise kinder gezugt." A háziasszony mosolygott és újra megtöltötte a tényéromat.

Sulem kurta, gömbölyűre hízott, örökké jókedvű fiú volt. Két hosszú, sima szőke pájesza valóságos keretet kölcsönzött rózsaszínű arcának. Szüleinek legfiatalabb gyermeke volt. Előtte nyolc gyerek — mind lány. Ez volt a férfias öntudat magyarázata. Talán ezért is tudott olyan sokat az életről.

Sulem nem mutatott részvétet, amikor kisírt szemekkel arról panaszkodtam, hogy a konyhaajtóban való várakozás megaláz. Amikor már kinn vagyok az utcán — szipogtam — úgy érzem, mintha megvertek volna.

— Im éjn kemách, éjn tajru — üres hassal nem lehet tanulni — mondta. — Nem szeretem, ha úgy beszélsz, mint a krasznai Orgel. Te nem ismered. Tavaly tanult itt. Az is folyton nyavalygott. Boldog volt, ha el tudott bliccelni egy ebédet. Most Kolozsváron van a tüdőkórházban. Heptikás lett, vért köp.

Amikor ezt mondta, faképnél is hagyott. Végszónak még odavágta:

— Aztán, ha Kolozsvárra akarsz kerülni, csak finnyáskodj.

* * *

A bölcsesség kapui nehezen nyíltak meg.

A somlyói jesiván azon a nyáron Jevámot traktátust tanultunk. A házassági jogról szóló

pészách utáni vasárnap búcsút mondtam a szülői háznak.

* * *

Áronnal együtt érkeztem Szilágysomlyóra. A tata katonaládáját vittem magammal, benne egész vagyonom: tfilin, sziderli, két ing, két gatya, két zsebkendő, egy pár kapca. Elemózsia is volt a ládában: néhány keménytojás, kenyér, hagyma és só.

Jóllehet senki sem mondta, úgy éreztük, amíg nem láttuk a rabbit, egy lépést sem tehetünk a városban.

A templomudvaron — ott lakott a rabbi, ott volt a beszemedres — a déli órákban nagyban folyt az ismerkedés. A zmán (szemeszter) még nem kezdődött meg, ezt a néhány napot elrendezésre használták fel. A helybeli fiúkat a kíváncsiság csalta oda.

A fedett, deszkapadlós tornácon vártunk, hogy bemutatkozhassunk a rabbinak. Galambszürke kalapomat, amely a fülemre esett, és fél arcomat eltakarta, minduntalan a homlokomra toltam. A kalapnak históriája volt, Szure néni eredetileg a tatának hozta ajándékba, de ő nem akarta viselni. A néni kapacitálta, hogy milyen finom, drága kalap, tiszta Borsalino, de a tata nem vette volna fel semmi pénzért. „Nem csinálok magamból purimot" — mondotta önérzetesen. Majd rámnézett és kiadta a parancsot: „Te fogod viselni."

Az előszoba nyitott ajtaján kilépett a rabbi. Mosolygó kék szempárt láttam. Odaléptem és kezetcsókoltam.

— Eljöttem a rebbehez, hogy tanuljak.

— Hová való vagy?

Megmondtam.

— Van kvártélyod?

— Még nincs.

— Hol fogsz kosztolni?

— Majd szerzek kosztnapokat.

A rabbi összeráncolta a homlokát. Pillanása azt mondta, na tessék, még egy éhenkórász.

— Mit tanultál? — faggatott tovább a mester.

A kérdés zavarba hozott. Mit válaszolhattam volna? Talán mondtam volna azt, hogy apám, sátoros cigány módjára, egyik helyről a másikra cipelte a családját és sehol sem melegedett meg alattunk a hely... Hogy télen nem volt csizmám és emiatt nem mehettem a chéderbe... Vagy talán azt mondtam volna, hogy Szurdokon ért a háború kitörése, a tanító bevonult és aki utána jött, azt elvitték a csendőrök. A harmadik — aki szintén katonaszökevény volt — elvitt bennünket fürödni a Szamosra, a Frájndlichgyerek elmerült, ki akarta menteni és ő is belefulladt a folyóba... Vagy talán azt meséltem volna el, hogy elmentem Hídalmásra, mert ott volt a chéder, de kitört a forradalom, fényes nappal fosztogatták a zsidó üzleteket és lakásokat, bennünket elbújtattak egy padláson, a chédernek se híre, se hamva...

Ezért csak így válaszoltam:

— Keveset tanultam, de nagyon szorgalmas leszek. Tálmidchuchem akarok lenni.

A rabbi mosolygott. Jó hangulatban volt, mert előző este ünnepelték legkisebb fiának, Chájimnak a bár-micváját. Azt mondták, nagyszerű dróset vágott ki, pedig senki sem segített neki.

— Hát csak keress magadnak kvártélyt — mondta a rabbi, azután majd meglátjuk, mi lesz veled.

Audiencia közben gyűrű képződött körülöttünk. A helybeliek egész közel merészkedtek. Már azt hittem, hogy a kihallgatás véget ért és hozzáfoghatok a nagy problémák megoldásához, de a rabbi tekintete kalapomra esett. Annak világos színe sehogy sem illett a leendő tálmid-chuchemhoz.

— Miért viseled ezt a kalapot? — kérdezte.

Azt kellett volna mondanom, mert nincs más. De Szure néni érvelése jutott eszembe és a legostobább válasz csúszott ki a számon:

— Ez egy valódi Borsalino.

Mindenki nevetett, Chájim, az újdonsült bár-micvá fiú úgy kacagott, hogy a könnyei potyogtak.

Attól a perctől kezdve Borsalinonak hívtak. Ezzel a gúnynévvel indult somlyói karrierem.

SCHÖN DEZSŐ

ÚJ ÖLTÖNY

— Te már tefilint légolsz ugye? — fordult hozzám reb Denil, az öreg rongyszedő.

— Igenis, a nagyünnepek óta.

— Oszt gondolt-e már táchleszra, szomszéd? Mit csinál a fiúból?

A kérdés a tatának szólt. Reb Denil szava súllyal bírt, mert kohanita lévén, ünnepnapokon ő áldotta meg a zsibói hitközséget.

Péntek este volt, márciusi olvadás idején. A templomból igyekeztünk hazafelé. Hárman cuppogtunk a sárban. Reb Denil nős fia és veje — szintén rongyszedők — elől ment, mert az öreg asztmás volt, gyakran fogta el a köhögés és nem bírta a lépést.

— Én letudtam a magamét, elmondtam a burech seputránet — adta meg a tata a felvilágosítást.

Jókora szünet következett. Amikor a járásbíróság előtti aszfaltdarabra értünk, a tata újra megszólalt:

— De azért pészách után beadom Goldhoz a pékhez inasnak.

A válasz kielégítette reb Denil kíváncsiságát, nem is érdeklődött tovább. A Csorgó után „gicsábeszt"-t kívántunk, az öreg tovább ment a zilahi úton, mi pedig befordultunk a vágóhídhoz vezető dűlőre.

A tata terve — akkor hallottam először — teljesen felkavart. Gold péksége ott állott a piacon, a grófi üzletsoron, a református templom tőszomszédságában. Gold csámpás, örökké álmos, örökké borotválatlan ember volt. Nem cigarettázott, hanem bagózott, szája szögletéből csurgott a barna lé. Ha megszólalt, káromkodott. A szókimondó Grünhut Burech Golddal kapcsolatban csak így nyilatkozott: „Gold? Odom á mencs, kácskele dráj dich... Hát ez is egy ember..."

Dehogy is volt kedvem Goldnál inaskodni.

Útközben egy szót sem szóltam, de a leves után fellázadtam:

— Tata, én nem akarok a Gold inasa lenni.

— Hát mit akarsz? — kapta fel a fejét a tata meglepetten.

— Tanulni akarok. Áron a somlyói jesivába megy — megyek vele.

A tata hallani sem akart a dologról. „Vusz jesive? Ven jesive?" Hát őt annak idején taníttatták? Tizenhárom éves korában beadták Rettegen suszterinasnak. És mit csináltak öccsével, Motllal? Azt is beadták suszterinasnak. És ki vette feleségül húgát, Szuret? Slajme, a pék. „Nem mondom, ha volna pénzem, elküldenélek polgáriba, vagy beadnálak valami jobb mesterségre, nyomdásznak vagy kárpitosnak. De nem adhatok semmit. Ha beszegődsz Goldhoz, semmi gondom veled. Szegény ember vízzel főz."

A mama pártomat fogta. Az idők megváltoztak — mondta. Aki tanulni akar, az tanuljon. A bóchereket segítik kosztnapokkal, meg egyébbel. „Az én Jaszl öcsém is járt jesivába."

— No, mondhatom, ő is ternót csinált — epéskedett a tata. Nagy boldogság egy életen át sakternek lenni Királydarócon.

A mama nem hagyta magát. „Egy bócher beházasodik, jó partit csinál. Lám, reb Nuchem Scher csupa szegény bóchert vett lányainak. Hát nem élnek gyönyörűen?"

A tata kontrázott. A vita perceken belül veszekedéssé fajult. Egyre sűrűbben hangoztatták azt, hogy „az én családom" meg „a te családod". A tata meg akarta menteni a családfő presztízsét, ezért vacsora után a vitát diplomatikusan lezárta:

— Mehetsz Somlyóra, de a saját felelősségedre.

Ez volt a vízum, amelynek birtokában a

nagyon zavartuk őt; ellenkezőleg, élettel töltöttük meg a házat. Ha módjában lett volna, nyilván valamennyiünket örökbe fogadott volna. Engem különböző kisebb munkákkal bízott meg, én pedig örömmel vállaltam. Főleg a sörös üvegek töltésével szerettem foglalkozni.

Idegen voltam Zsibón és nem szereztem magamnak barátokat kortársaim közül. De ott váltottam valóra egyik legáhítottabb álmom, kerékpározni. Egy műhelyből béreltem fél órára, vagy egy órára, használt biciklit. Minden alkalommal, amikor ilyen kerékpárgyakorlat után hazatértem, nagynéném végignézett és hangos nevetésbe tört ki, mert piszkos voltam és csupa seb, a sok felborulástól. Bármennyit is gyakoroltam Zsibón, nem tanultam meg kerékpározni. A sport világa zárva maradt előttem mind a mai napig.

Miután Libe, anyám testvére, férjhez ment egy helyi fiatalemberhez, aki szégyellte a család szegényes, pájeszos rokonait a házban látni — egyre kellemetlenebbé vált a néninél való tartózkodásunk. Az új férj feketehajú, sovány, gondosan, sportosan öltözött férfi volt, aki minden alkalommal „úriembernek" nyilvánította magát. A hozományként kapott pénzből autót vásárolt, eredetileg utasszállítás céljára, valójában azonban inkább azért, mert nagyon szerette az autót és jó érzés volt számára, hogy ő az egyetlen autótulajdonos a helységben. Csak nagyon ritkán akadt utasa, hogy a nagyvárosba vigye, sokkal jobb, olcsóbb, sőt gyorsabb volt vasúton menni. Ő azonban nagyon szerette az autót, gondosan tisztogatta, fényesítgette és reggeltől estig róla beszélt. Időnként fiatal feleségét és Málcsi nénit is autózni vitte s ez kárpótolta őket az ifjú férj gyenge oldalaiért. Rendkívül egyszerű ember volt, alig tudott írni-olvasni, szakmája sem volt. Eleinte megpróbált bekapcsolódni a néni üzletébe, de nem nagyon tudott megbarátkozni a dologgal. Ez ugyanis nem volt „úriemberhez méltó" munka. Az autó megmentette tekintélyét, emelte büszkeségét. Igaz, az autónak szomorú vége lett — egyszer csak elromlott, tehervonattal szállították a nagyvárosban lévő garázsba, ahol viszont nem tudták megjavítani és végül ócskavasnak adták el. Ez volt a férj életében a nagy seb; úgy gyászolta az autót, mint hirtelen elhalt szeretőt. Szégyellte a nagy anyagi veszteséget is, és megpróbálta ezt oly módon helyrehozni, hogy ismét megpróbált bekapcsolódni a néni üzletébe, de nem sok sikerrel. Éveken át, egész Erec-Jiszráélbe való visszatértünkig az anyósa támogatásából élt. Később ő is a vészkorszak áldozatai közé került, egy lánygyermek maradt utána. Özvegye, aki újra férjhez ment és lánya, aki időközben kétgyermekes anya lett, a hatvanas évek elején alijjáztak — nincstelenül. Szorgalmuk és munkaszeretetük azonban meghozta gyümölcsét, úgy, hogy rövid idő alatt sikerült egzisztenciát teremteni maguknak Izráelben.

üzletvezetésbe. Ő ügyelt fel az alkalmazottakra, ő vezette a könyveket, ő tárgyalt a kliensekkel, a kocsmatulajdonosokkal, akik az egész környékről jöttek hozzá. Férje ezalatt az élvezeteknek élt.

Annak ellenére, hogy a néni egy fejjel magasabb volt férjénél, valósággal remegett tőle. Úgy látszik, nagyon szerette és mindent megbocsátott neki. Elég volt egy jó pillantás részéről és már nem tudta, hogyan hálálja meg jóságát. Puccolta cipőit és gondozta ruháit, nehogy akár egy folt is legyen rajtuk; noha nagyon jól tudta, kinek szól ez az elegáncia.

Amíg egyszer aztán az történt, hogy a bácsi napi kocsikázása közben a hintó felborult, ő pedig a helyszínen életét vesztette. A jelek szerint a lovak akkor láttak először életükben közeledő autót, ijedtükben megvadultak és felborították a kocsit, utasa pedig fejjel egy fának repült. Nem voltam jelen a temetésen és nem láttam a nagynénit a gyász idején. De hallottam — úgy gondolom, otthon édesanyám és testvéreim közötti beszélgetés során — a Jóisten csodatevéséről, a bűnről és bűnhődésről...

Az ezt követő években már semmi sem emlékeztetett a bácsira Málcsi néni házában. A lóistállót átalakították palack- és hordóraktárrá. Már nem kellettek a lovak és a hintó. A nagynéni minden energiáját az üzletmenet javításába fektette. A jelek szerint a bácsi nagy összegeket pazarolt nemcsak szeretőjére, de kártyára is. Sok adósságot hagyott maga után, a néni pedig nemcsak, hogy kifizette valamennyit, de kibővítette az üzletet és ha nem tévedek, megvásárolta a földbirtokostól a házat, a telket, a raktárakat és a nagy pincét, amely barlangmódra húzódott egy domb alatt. Addig mindezt csak bérelték. Röviden, valóságos „karriert" csinált férje szerencsétlensége után. Egyenes derékkal járt, fontos személyiséggé vált. És ha nem tévedek és fantáziám nem szépíti meg a dolgot, úgy tudom, hogy támogatta férje volt szeretőjét is, aki a két gyerekkel támasz nélkül maradt. Valami ilyesmit hallottam, de nem emlékszem rá pontosan.

Az az európai feudális módszer, hogy a falu a földbirtokos gróf kastélya körül épült, megmaradt Zsibón is. Málcsi néni udvara mögött fákkal borított, meredek domb emelkedett, a fák között volt a kastély. Itt, ugyanúgy, mint Somkúton, soha sem láttam sem a kastélyt, sem annak urát, azt sem tudtam él-e vagy sem. Számomra inkább a dombba vájt pince bírt varázserővel. Ez a pince mintegy húsz méter hosszúságban, barlangszerűen húzódott; két oldalán borral és konyakkal teli hordók sorakoztak. Egyes hordók már olyan régiek voltak, hogy csaknem porladoztak és ha az ember hozzájuk ért, érezte a fa rugalmasságát. Már a pince szaga is részegítő volt. A néni időnként megkínált ujjnyi sűrű-édes óborral és miután megittam ezt, kellemes szédülés fogott el. Az volt az érzésem, hogy a cádikok számára őrzött óborból ittam. Ha pedig az ember a gyerekkorban keresi ösztöneinek és hajlamainak okát — akkor valószínű, hogy szeszes ital kedvelése és annak jó hatása testemre-lelkemre, itt keresendő...

A néni háza rendkívül egyszerű volt, L-alakban épült, és összesen öt szobából állt, a szélső szoba kocsma céljait szolgálta kicsinybeli eladásra; a mellette lévő szoba, amely szintén a kocsmához tartozott, afféle tanácsterem volt, üzletfelekkel való megbeszélésekre. Két szoba lakásul szolgált, egy további pedig iroda és raktár volt egyben. A házon kívül az udvarban is voltak raktárak és söröspalacktöltő helyiség, továbbá jégverem. Ez a jég, amely megvolt a legnagyobb nyári melegben is, nagyon elcsodálkoztatott és azt az érzést kölcsönözte, hogy rendkívüli luxuskörülmények között vagyok. A jó mód főleg az élelmezésben volt észlelhető. A nagynéni és fogadott lánya hosszú órákat szentelt a konyhai munkának és a jó ételek szaga elvegyült a borok és likőrök illatával és a bőség érzetét keltette bennem. A néni egész nap el volt foglalva, sőt este is; a számlákat rendezgette, úgy hogy nem sok ideje maradt számunkra. Szombaton csaknem lecsukódtak szemei a fáradtságtól. Nemigen tudott figyelni anyánk meséjére. Amikor azonban észrevett engem, mindenkor meleg pillantást vetett rám. Mi nem

amely azonban nem szándékosan került az „igazolásra".

A nagynéni kora hajnaltól késő estig talált magának elfoglaltságot. Magas, szikár asszony volt, ugyanolyan, mint húga, Seindl nagymama, aki ekkor már nem volt az élők sorában. A néni sokat foglalatoskodott a nagy konyhai kemence körül. Téglából épült, vakolt, meszelt kemence volt az. Alul kellett begyújtani és a tűz és a kémény között volt néhány nyílás főzés, sütés számára. A kémény közelében volt egy széles rész, amelyre feküdni lehetett. Ha emlékezetem nem csal, a néni és a bácsi télen oda ágyazott magának, ott aludtak a kemence melegénél. Ebben a kemencében sütötte a néni — miután félreseperte a parazsat — a búza- vagy kukoricakenyeret. Ujjnyi vastag haja volt a kenyérnek, csodálatos ízét még most is érzem. A néni különösen kitűnt a túrós delkli sütésében. Valósággal szétomlott ez a sütemény a szájban és csodálatos ízzel töltötte meg. Továbbra is úgy sütött-főzött, mint amikor a ház tele volt gyerekekkel és unokákkal, a maradékot szétosztotta, barátságos tere-fere közben, a szomszédok között, akik gyakran látogatták. „Ezt meg kell kóstolnod, Flóra drágám... Tudni akarom, hogyan sikerült". Így volt ez a különböző ételekkel és süteményekkel, amelyek megtöltötték a kemencenyílásokat. A parasztasszonyok, akik jöttek hozzá, hogy elmeséljék gondjukat, bajukat, panaszkodjanak részeges férjükre, vagy csak egyszerűen pletykáljanak, a szó legszorosabb értelmében megnyalták mind a tíz ujjukat. Ez hozzátartozott a néni mindennapi vendéglátásához, melyet ő maga legalább úgy élvezett, mint a szomszéd parasztasszonyok. Ő maga is falum született. Édesapja, Goldstein Salamon, kezdetben urasági birtokot bérelt, aztán meg is vásárolta. Valamennyi gyermeke, akik később szétszóródtak Erdélyben és Magyarországon, együtt nevelkedtek a falubeli fiúkkal, lányokkal. Újlaki tartózkodásom egész ideje alatt sohasem éreztem osztálykülönbséget nagynéném gyermekei és a parasztgyerekek között. Annak ellenére, hogy a bácsi meggazdagodott a faluban és az évek során jó néhány hektár földet vásárolt, sem életformája, sem a ház nagysága, sem öltözéke nem különbözött a falu többi lakosától.

*

Ha az újlaki nagynénihez a „félelmetes napok" előtti tanulmányi szünetben utaztunk, Málcsi nénihez a pészáchi szünetben mentünk. Ha jól emlékszem, Málcsi néni volt a nagymama legfiatalabb húga s noha jómódú volt, élete nem volt boldog. Kövérkés termetű volt, szép arcú, kerek, fekete szemű, azonban az arca szőrös volt és hangja is mélyebb volt, mint általában a nőké.

Férjét mindössze egyszer, vagy kétszer láttam. Ő is alacsony és kövérkés volt, mint a néni, de mindenkor nagyon elegáns, kikent-kifent, gondosan ápolt bajusza volt, állandóan kölni és brillantin-szagot árasztott magából. Málcsi néni meddő volt és talán ezért nem szerette az ura. Még ma is emlékszem, hogyan ment el egyszer férje mellette és mondott neki valamit, ő pedig nézett rá nagy, átnedvesedett szemekkel. Nagy szemei csaknem kiestek a félelemtől és a reménytől egyszerre.

Szeszes ital nagykereskedésük volt. Ők maguk készítettek különböző likőröket, töltöttek meg hordós sörből palackokat, nagy pincéjük is volt, tele óbort tartalmazó hordókkal. A bácsi „úri módon" élt. Drága szivarokat szívott, saját kétlovas hintaján járt. „Igazi úr" volt.

Amikor először láttam, akkor már évek óta szerelmi kalandja volt egy fiatal magyar keresztény nővel. Erről a viszonyról mindenki tudott. Két gyerek is született ebből a kapcsolatból. A bácsi kocsikázni vitte barátnőjét a kétlovas hintón és teljesen el is tartotta. Ha zsidó lett volna, nyilván elvált volna Málcsi nénitől és feleségül vette volna. Minthogy azonban keresztény volt, a bácsi pedig mégiscsak zsidó akart maradni — szombat és ünnepnap eljárt a templomba és jelentős összegeket adományozott hitközségi célokra — beérte azzal, hogy a nő a kitartottja és Málcsi néni megmaradt hites feleségének. A néni éveken át beletörődött ebbe a furcsa helyzetbe, csendben viselte bánatát és belemerült az

tem nagybátyámnak a tisztogatási munkában és a szénahordásban a teheneknek, a zabhordásban a lovak számára. Vittem itatni a teheneket a kút mellett lévő, mohával lepett vályúhoz, nagy élvezettel töltöttem meg azt és gyönyörködve néztem a teheneket, amint lassan ittak és közben elégedetten csóválták farkukat. Az udvart megtöltő állatok hangja vidám frissességgel töltött el. Otthon éreztem magam a háziszárnyasok zajában, állandó mozgásában. Fel-alá szaladgáltam a kellemes illatokkal és árnyékos sarkokkal teli kertben. Felmásztam a hatalmas, dús gyümölcsű diófára, amely a kertben lévő kis dombon állt, onnan néztem a falu mezein dolgozó aratómunkásokat. A nagybátyámnak is voltak földjei, ő azonban előrehaladott kora miatt már nem dolgozott, azonban bérese, egy fiatal, mosolygós, jóakaratú paraszt naponta kiment a kétlovas szekérrel a mezőre, ellenőrizte az aratókat és esténként kukoricával, vagy búzával, árpával megrakott kocsival tért haza és megtöltötte az istálló jobb oldalát képező magtárat.

Amikor belefáradtam a napi élményekbe, létrán felmásztam az istálló padlására és befeküdtem az illatos szénába, ahol édes álomba merültem.

Szerettem ezt a házat, a nagynéni és nagybácsi minket elárasztó szeretete miatt. Gyerekeik és unokáik nem nagyon látogatták őket, mi töltöttük be helyüket. Édesanyám, mint mindig, most is tele volt mindenféle történetekkel, mesékkel, bölcs mondásokkal, amelyek kedvesen hangzottak az egyedülélő öreg házaspár fülében. Fivérem és én pedig ifjúsággal töltöttük meg a házat és az udvart. Dús konyhájukban alig volt érezhető a ház lakóinak megszaporodott száma, mert még így sem tudta nagynénénk, hogyan szabaduljon meg a sok élelmiszertől. A fiatal szolgálólány naponta kétszer fejte meg a teheneket és minden alkalommal tele sajtár habzó tejet hozott. A ház alatti pincében tízesével álltak az aludttejes köcsögök, a tetőgerendáról különböző sajt- és túrófélék vászonzacskói lógtak alá. Bármennyi tejes kukoricakását főzött, vagy süteményt sütött, tejjel és túróval, bármennyi vajat köpült, még mindig maradt felesleg. A nagynéném naponta bejárta az udvart és összeszedte a különböző helyen maradt tojásokat, tapasztalatból tudta azok rejtekhelyeit és mindenkor tele kötény tojással tért vissza. Ezen kívül a kocsmában, illetve az üzletben gyufát, sót és petróleumot árusítottak tojásért. A közeli városkából kétszer hetenként jött szekéren a tojáskereskedő és felvásárolta ezeket a tojásokat. Ez volt a helyzet a baromfihússal is. A nagybácsi szekéren járt a közeli nagy faluba, bevásárlások céljaira. Ezt megelőzőleg a nagynéni bejárta az udvart, keresve azt a tyúkot, vagy kacsát, melyet már előzőleg kiszemelt vágás céljaira. Hívogató hangon szólította őket, s a szárnyasok vidám futással közeledtek az udvar minden sarkából, mert hiszen esténként élelmet szórt szét közöttük a konyha maradékából. Ő pedig oldalról figyelte ezt a zajló seregletet, amely szedegette a szétszórt élelmet és egyszerre gyors, hirtelen mozdulattal ragadta meg a vágásra kiszemelt áldozatot. Ez kétségbeesetten rikoltozott, részben a meglepetéstől, részben pedig ösztönös megérzésből, hogy mi vár rá; azonban gyorsan megkötözték lábánál és gondosan oldalra rakták; ez történt a második áldozattal is. A többi szárnyas egész idő alatt semmiféle szolidaritás jelét sem mutatta társuk iránt, akit kiragadtak közülük s most megkötözve hever oldalt, segítségért kiáltozva. Továbbra is vidáman és élvezettel szedegették a földre szórt élelmet. A két áldozat ottmaradt megkötözve egész éjjel. Másnap hajnalban felrakták őket a szekérre, majd két-három óra múlva visszatértek — lesaktolva.

Néha, amikor a béres töltötte be a nagybácsi szerepét ebben a feladatban, engem küldtek vele, hogy ellenőrizzem, hogy a sakter szabályszerűen vágta-e le a két szárnyast. Megtörtént, hogy a béres cédulát vitt magával a saktertól, melyben a sakter igazolta, hogy saját kezűleg vágta le a két szárnyast. Jiddis nyelven írták ezeket a cédulákat, rossz helyesírással és hatalmas, kerek betűkkel. Látható volt, hogy a sakter nem valami nagy írástudó. A fő jel azonban két vércsepp volt, a sakter véres kezének ujjanyoma,

JEHOSUA BAR JOSZÉF

ÚJLAKTÓL ZSIBÓIG

Megjegyzés:
A *„Jeruzsálem és Cfát között – történetek a gyermek- és ifjúkorból"* – című könyvből elénk tárulnak az ismert író élményei abból a 13 évből, amelyet Erdélyben töltött, 18 éves koráig (1930), amikor visszatért szülőházájába, Erec Jiszráélbe. Jehosua Bar-Joszéf Cfáton született, galíciai származású apa és erdélyi anya gyermekeként. Édesapja 22 éves volt, amikor az 1916-ban kitört tífuszjárvány áldozatává vált. Akkoriban sokan hagyták el a járványtól sújtott galíleai várost és szétszéledtek a világ különböző részeire. Az író édesanyja is útnak eredt két kisgyermekével együtt, hogy erdélyi rokonainál találjon menekvést az éhség és nyomor elől. Az alantiakban két részletet ismertetünk a könyvből, melyben az író elmeséli nyári szabadságainak történetét Újlakon (teljes nevén: Szamosújlak) és Zsibón.

Nagyanyám egyik nőtestvére egy kis faluban lakott, öt-hat órai szekérutazásra Somkúttól. Magyar neve volt a falunak, Újlak, annak ellenére, hogy lakosai románok voltak. Tipikus falu volt ez ezen a környéken, mely tele volt egymás melletti román és magyar falvakkal. Két zsidó család lakott a faluban, mindketten szeszes ital, dohány és só árusításából éltek. Nagynéném házasságkötése óta lakott ebben a helységben. Férje a falubeliek közé tartozott. Ott nevelték gyermekeiket, kik később elkerültek más, közeli és távoli környékre; egész Budapestig jutottak. Amikor én hozzájuk kerültem, a gyerekek már nem voltak otthon, az öreg házaspár pedig nyugalomban és békében élt a régi házban.

Hat-hét egymást követő éven át, egész bármicvámat követő időszakig mindenkor odautaztunk Elul hó közepén, amikor véget ért a tanév a chéderben. Hosáná-rábá másnapjáig voltunk a nagynénémnél.

Öt-hat héten keresztül teljesen falusi életet éltem minden évben és mind a mai napig a sors egyik legszebb ajándékának tartom ezt az időt.

Tipikus falusi ház volt az; fából épült, sárral vakolt és zsuppal fedett. Az én szememben nagy és gyönyörű ház volt, annak ellenére, hogy csak egy konyha volt benne, mellette meg egy szoba, majd a kocsma és még egy kis szoba. Volt egy nyitott verandája is, nyaranta oda ültünk friss levegőt szívni. Nagy volt viszont az udvara. Kicsiny patak szelte át az udvart, rajta kis, keskeny fahíd kötötte össze az udvar két részét. A híd mögött istálló volt, két tehénnel és két lóval; az istálló után pedig néhány holdnyi föld, attól balra gyümölcsöskert. Az istálló mellett baromfiól volt, benne tyúkokkal, libákkal, kacsákkal, amelyek naponta ott futkároztak az udvaron, felugráltak a verandára, a kacsák a kis patakban lubickoltak. Mind a mai napig, amikor falusi életről olvasok, nagynéném házát látom magam előtt és benépesítem azokkal az alakokkal, akikről olvasok.

A híd mellett gémeskút állt. A vödröt vastag kötél erősítette a kútgémhez, mely leereszkedett, amikor a vödröt a kútba eresztettük és a kútgém másik végén lévő nehezék emelte vissza. Ez a kút különösen vonzott engem, részben ijesztő mélysége, részben pedig a szag miatt, amely a kutat körülvevő, alacsony kerítésből áradt; valamiféle rothadó moha szaga. De vonzott a kútból kiemelkedő, vízzel teli vödör látványa is, amikoris apró vízcseppeket permetezve ért fel, majd a vízcseppek lágy csobbanással, rejtelmes visszhangot keltve estek vissza a kútba. Vonzott a régi, száraz kútgém nyikorgása is a rozsdásodó tengelyen mozogva és maga a kút üdítő vize a nyári melegben.

Sokat tartózkodtam az istállóban is, segítet-

SZÉPIRÁSOK,

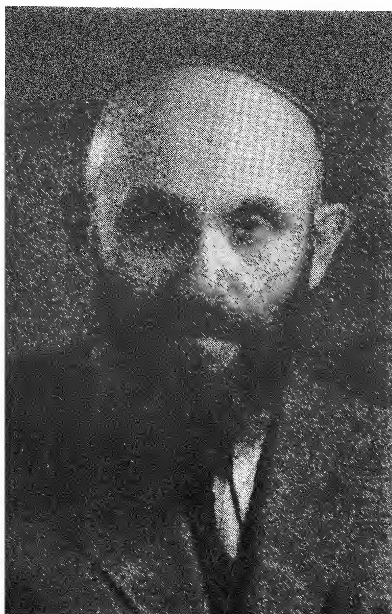
VISSZAEMLÉKEZÉSEK

KLEIN ELIJAHU, A HÉBER NYELV MESTERE

A szilágycsehi születésű Klein Elijahunak, — a helyi főrabbi fiának — minden kelléke megvolt, hogy valamelyik jelentős orthodox hitközség rabbija legyen — csak egy hiányzott: nem volt hajlandó lemondani egy micváról — Erec Jiszráél újjáépítésének micvájáról. Többszázéves rabbicsalád sarja, rabbi-képesítését olyan mesterektől kapta, mint Moshe Hersh Fuchs, s Joszef Zvi Duschinsky, kiknek váradi, ill. galántai jesiváikban tanult. (Mikor jeruzsálemi látogatása során a 30-as években meglátogatta Duschinskyt, — akkor már az Éda Charedit főrabbiját —, mestere sírva fakadt és ölelte kedvelt tanítványát.) Fanatikusan vallásos ember volt, a Talmudot és a szent könyveket bújta élete végéig. De "hitbeli" csorbája miatt, mint cionista, nem foglalhatta el a felajánlott rabbiszékeket.

Családja példájára, gyerekkorától a szent nyelvet kultiválta, amit az apai ház minden tagja igen jól értett. S miután feleségül vette a nagysomkúti Keller főrabbi lányát, Helént (Chaja), kereseti forrása a héber nyelv lett. Már azelőtt ismert neve volt az erdélyi cionizmusban, mert egész fiatalon tette közzé cikkeit a mozgalom lapjaiban, mint pl. a Désen megjelenő Új Életben. Így természetes volt, hogy mint ismert hebraista, meghívták héber nyelvtanárnak az 1921-ben megalakult kolozsvári Tarbut-gimnáziumba, melynek alapítói közt volt kedvelt tanára és nevelője, s élete végéig szeretettel vették körül tanítványai — az életbenmaradottak közülük Beer-Sheva-i lakhelyén ünnepelték kb. tíz évvel ezelőtt kilencvenedik születésnapját.

Klein Elijahu az erdélyi cionista mozgalomban jelentős szerepet töltött be. Mint kitűnő szónok akár héber, magyar vagy német nyelven — őt tették oda, hogy a nagyhírű vendégeket, Szokolovot, Jabotinskyt, ráv Majmont, ráv Berlint, stb. üdvözölje. Ő harcolt a cionista fórumokon a vallásos cionizmus jogaiért, megvetette alapjait a chaluckiképző telepeknek, s sok éven át az erdélyi Cionista Végrehajtó Bizottság elnöke volt. A chalucok közt volt elsőszülött lánya, Henyu (Shoshana) is, aki 1935-ben, 18 éves korában alijjázott (nyugdíjazásáig a Beer-Sheva-i Szoroka kórház titkárságát látta el). Alijjája után Klein Elijahu előbb Haifán tanároskodott, aztán rabbinikus funkciót töltött be a helyi vallási vezetőségben. Majd nyugdíjazása után Beer-Shevára költözött, leányához, s ott alussza örök álmát a helyi temetőben, 93 éves korában bekövetkezett halálával.

A Szilágyságiak doyenje

Frenkel Jenő a legszebb emberi-zsidó példánya a szilágysági zsidóságnak, az Izraelben élő földijeink doyenje. 1902-ben született Tasnádon s hogy, hogynem, ebből a nagyon orthodox községből a pesti Rabbiszeminárium tanítványai közé került, 23 éves korában bölcsészdoktorrá avatták a pesti egyetemen és 25 éves korában megkapta a rabbidiplomáját. Itt Izraelben, valahol Jád-Elijahu és Schechunat-Hatikvah között fejtett ki áldásos nevelési munkát, mint iskolaigazgató is, egy vallásos iskolában, akárcsak sok más kollégái, kik a pesti Rabbi-szemináriumból kerültek ki.

A 40-es évek végén alijjázott nejével, családjával együtt. Az izraeli „magyar” társadalom mint legkedveltebb szónokát ismeri, úgy a Bnei-Brit keretében — melynek életfogytiglani díszelnöke, bis 120 — mint e kereten kívül. S hallgatói lelkét gazdagítja minden alkalommal talmudi és tnachbeli példálózásaival, melyeket művészi módon tud aktualizálni örömteljes, vagy Isten őrizzen, szomorú eseményekre.

Magyarországi rabbinikus működése során kitűnt kutatómunkájával is és tanulmányait a Magyar-Zsidó Szemlében, az Országos Értesítőben s a Blau-emlékkönyvben tette közzé. Lőw Immanuel mellett működött mint szegedi rabbi még 1926-tól kezdve, még mielőtt megkapta rabbidiplomáját. Azon magyarországi jeles szellemiségiek közé tartozik, kik Izraelbe jőve, nem maradtak a társadalom perifériáján — hanem annak kellős közepén helyezkedtek el, kitűnő héber tudásuk és nagy jártasságuk révén a zsidó tudományokban.

E két egyéniség kettősségéből alakul ki az új Új Kelet elvi alapja.

Schön újra a szerkesztői asztalnál ül, fiatalosan, mint valaha Erdélyben. Az auschwitzi sebek sok fájdalmat okoznak. De a mindennapi élmények elterelik a figyelmet, s magukkal ragadnak. Mint szerkesztő nemcsak irányít, de Martonnal együtt keze ott van a lap minden hasábján, s minden torlaszon át. Írásaiból kiderül, hogy a szerkesztés munkája nem gyengítette érdeklődését azon mély folyamatok iránt, melyek a zsidó nép felett áramlanak, s azon szellemi átalakulások iránt, melyekben az új nemzetnek része van saját földjén. Rovata a heti szidrából tanúskodik revelációiról és következtetéseiről, hogy a Szentírás, mely zsenge ifjúságát táplálta, régi s új magyarázataival, mint pezsgő forrás szolgálhat, hogy táplálja a jelen realitását.

Új és megrázó élménye a jeruzsálemi Eichmann-per. Alig marad ki a bíróság üléseiről mindvégig. Ő, Auschwitz volt foglya, ül az üvegkalitkába zárt vádlottal szemben, élvezve újságírói szabadságát. Figyel, jegyez, mérlegel s ír, éli az élményt, reagál, s a hatalmas Eichmann-irodalomban az egyik legjelentősebb sajtóterméket veti papírra, újságjában, majd könyv formájában. Így göngyölíti fel a hatalmas drámát a vészkorszak félelmetes mélységeiből.

Harcos publicista ő, ki ha kialakította véleményét, azt kertelés nélkül vitte a közvélemény elé, néha ellentmondást is kiváltva. De kétség nem fért ahhoz, hogy hangja a lelkiismeret hangja. Amikor elment más tájakra, onnan mindig a zsidó világ és zsidó közösségek életének beszámolóit küldte, kitérve különösen a régi hazából elszármazott községekre.

Mint széles folyó, a Schön Dezső újságírói s írói műve, gazdag színekben és értékekben s nagymértékben a zsidó történelemből táplálkozik — ez az ő szerelme, ez a jövőbe vetett hitének forrása.

DR. MÁRTON LAJOS

SCHÖN DEZSŐ, EGY ÍRÓ ÉLETÚTJA

Schön Dezső egy olyan világot képvisel, mely mintha elsüllyedt s eltűnt volna, ez az erdélyi zsidóság világa, melyben ahhoz a korosztályhoz tartozik, ami korszakokat kapcsol egymáshoz. Ebből nőtt ki, ennek adott kifejezést. Ahhoz, hogy megismerjük, fel kellett kutassuk írásait a különböző gyűjteményekben, az Új Kelet régi lapjait a poros polcokon, beszámolóit és riportjait a zsidó népiesség legrejtettebb rétegeiről, Máramarosból, kicsi falvakból, távoli tanyákról Erdélyben, a chaszidizmus udvaraiból, melyek megőrizték hagyományaikat az újulásra hajló világban is, kisemberek küzdelméről a hatalmas román hatósággal, mely kétszer sújtja rájuk öklét: úgyis, mint az antiszemitizmus áldozataira, s úgyis, mint akiket magyar irredentizmussal vádol.

Figyelemmel kellett forduljunk újra azok felé, akiket mint "Istenkeresők a Kárpátok alatt" ismerünk Schön Dezső régi lapjairól, amiket itt Izraelben hűséges olvasóik újra felfedeztek, új kiadásban. S újra olvastuk megsárgult újságoldalakon, a Haaretz és Haolám 1927 évbeli számaiban beszámolóit és cikkeit, melyek mint jajkiáltások szálltak fel határainkon kívül, a héberül olvasók fülében, a nagyváradi, bánfihunyadi, kolozsvári pogromokról, a román antiszemitizmus véres kilengéseiről. S a Borsa-i (máramarosi) zsidók szenvedéseiről, felgyújtott házaikról, templomaikról, arról a tűzről, amely megelőzte a nagy tüzet, amely felperzselte Európa zsidóságát. Azzal a realizmussal, amit csak ő tudott teremteni tollával, itt is valami tartósat és örök értékűt kreált — cikkekkel és riportokkal, melyek eredetileg csak egy napi életre vannak szánva. S érdemes volt lapozni abban az értekezésben, mely felfedte magyar nyelven a jiddis nyelv történelmi szerepét. E vékony füzet először fedi fel a jiddis irodalom helyét a magyarországi és erdélyi végváron. Addig igen keveset tudtak erről az elkényeztetett magyar olvasók, vagy csak száj- és orrfintorral vettek erről tudomást. E tanulmányt a jiddis emancipációjának kell tekintsük magyar berkekben.

A fentiek arra az időre vonatkoznak, amikor Schön Dezső még Erdélyben élt és működött.

Hídalmáson született, kisvárosban, eldugott vidéken. Aztán jött az első világháború, s mint gyerek felserdülve más kisvárosban élt, a szilágysági Zsibón, ahol átvészelte katona-apja távollétét, segítve anyjának küzdelmében és elhagyatottságában. Innen Somlyóra megy tanulni, a jesivában tudást és istenfélelmet szerezni. Itt titokban már búvárkodik az általános és zsidó irodalomban, s megismerkedik népe történelmével és néprajzával, de a chaszidizmussal is. Így felkészülve ismeretekkel, amiket szerzett, az erdélyi zsidó élet hirnökévé válik. S hisszük, hogy nem volt nagy vagy kis zsidó közösség e tájakon, melyhez ne jutott volna el, anyagot keresve riportjaihoz és cikkeihez. Ahová eljutott, igyekezett felderíteni a mindennapi élet apró jelenségeit is, melyeknek mozaikjaiból állította fel a realitások összefogó képét és konklúzióit. Magyar stílusa, mellyel kifejezte élményeit s mely cikkeinek, riportjainak, könyveinek nyelvi köntösévé vált, kitűnt színességével s mélyreható erejével s népies gazdagsága elemeivel. Ugyanakkor ez a nyelvezet a héber és jiddis nyelvi világ magyar fordítása volt. Schön maga mondja, hogy csak ílymódon lehet a zsidó olvasóhoz eljutni, a nyelvek kereszteződésével, mely csak így kelthet bennük érdeklődést és figyelmet — ez a nyelvi gazdagság, mely figyelmet és reagálást ébreszt.

Röviddel azután, hogy az országba érkezik, következik be a történelem nagy fordulata - megalakul Izrael állama. Előző életszokásai újra kivirágzanak, s felöltik régi-új köntösüket. Újra megjelenik az Új Kelet, s új fejezet kezdődik Marton Ernővel való közös munkájában, melynek előzményei Erdélyben voltak. Az ellentétek egyéniségükben képezik együttműködésük alapjait. Marton Ernő szemei a nemzetközi politikai élet láthatárai felé fordulnak, míg Schön befelé tekint, a zsidó világ felé, mely érdeklődését vonzza, s melyben maga a zsidóság az alfa meg az omega is.

Szilágy szülöttje fektette le az orthodoxia alapjait

Farkas Albert, publicista, született Szilágysomlyón 1842. augusztus 1-jén, régi magyar-orthodox családból származott, atyja Eszterházy gróf gyalui uradalmának bérlője volt. Kolozsváron járt gimnáziumba és Budapesten végezte el a jogot, de minthogy a Bach-korszak nem kedvezett a zsidóknak a jogi pályán, azután ment el Farkas Pozsonyba a jesivára Talmudot tanulni, hogy rabbi legyen.

Egy ideig Bécsben tanult ismét jogot, de 1865-ben visszajött Pestre. Korán munkatársa lett a Magyar Sajtónak, a Honnak, a Vasárnapi Újságnak, ahová hazafias verseket írt. Így Sámson és Delila versében a nemzeti aspirációk bukását siratja. Lefordította Gervinus Hamlet-tanulmányát és Teleki László grófnak az orosz intervencióról szóló művét, továbbá Racine Fedraját és Wieland Abderiten-jét.

Nagy része volt Farkas Albertnek a zsidó emancipációs mozgalomban, organizálta országszerte az orhodox zsidóságot s az ő munkásságának eredménye, hogy az országgyűlés törvénybe iktatta, hogy a kongresszusi szabályok az orthodoxokra nem kötelezők és ezek külön szervezetet képeznek. A szervezeti szabályokat Farkas dolgozta ki az orthodoxia részére s az országos bizottságot is ő alakította meg. Főtényező volt annak a kivitelében, hogy az orthodox iroda a magyar nyelv használatát a hivatalos érintkezésben keresztülvitte. Farkas létesítette a budapesti orthodox hitközséget is, melynek titkára lett.

Farkas egyszersmind a fővárosnál is alkalmazva volt 1873—1886-ig, amikor nyugalomba ment.

Irodalmi működése igen nagy. Már az emancipációs mozgalom idején megalapította és szerkesztette a Magyar Zsidó (1867—68) c. hetilapot. Egyéb művei: Nemzeti Hárfa, magyar költőnők műveiből összeállítva (1862); Országgyűlési Emlékkönyv 1866-ra (1866—67, Hajnik Károllyal együtt); Deák adomák (1870). Ezenkívül 1871-ben rövid ideig az Omnibus c. politikai napilapot is szerkesztette.

BEDE JÓB,

Bede Jób író és újságíró szül. Szilágysomlyón 1868-ban, sok éven át a Pesti Hírlap vezércikkírója volt, ugyancsak ő vezette a lap politikai rovatát. Újságírói karrierje Kolozsvárt kezdődött, miután ott végezte el jogi és filozófiai tanulmányait. Miután 1895-ben Pestre került, a fővárosi lapokban közölte politikai és társadalmi cikkeit valamint novelláit. Több novelláskötete jelent meg Pesten és a kritika úgy jellemezte irodalmi írásait, mint élénk meseszövésűek, érdekes realista leírással. Négy kötetet adtak ki irodalmi munkáiból.

SÁMUEL KORNÉL,

Sámuel Kornél, szobrász, ki 1883-ban született Szilágy-Kövesden s elesett az I. világháborúban 1914. október 2-án (a híres uzsoki-szorosbeli csatában). Rövid élete dacára nagy elismerésre tett szert. „A háború előtt fetűnt szobrásznemzedék egyik legtehetségesebb tagja volt, aki tiszta plasztikai formákat juttatott kifejezésre finom ritmusú aktjaiban", írja róla Fónagy Béla, ki a század elején Magyarország legjelentősebb művészeti szakértője volt. Sámuel először a pesti iparművészeti iskolán tanult, majd Münchenben folytatta tanulmányait. De már 26 éves korában, 1909-ben a Harkányi-díjat nyerte el egy női aktjával, amit a Műcsarnokban állított ki. Fónagy megjegyzi, hogy Sámuel legkiválóbb alkotása a Dávid király szobra, melynek „nemes egyszerűségű férfialakja" teszi azzá. Sámuel Kornél két szobrát, a Menekülőt s a Szeretetet ma is láthatni a pesti Szépművészeti Múzeumban. A Nemzeti Galériában őrzik a *Pénzt olvasó nő, Éva* s *Tanulmány* című aktszobrait.

van, Perl (Phyllys Brand), aki a svájci Gefben él.

Áháron Spitzer az egyetlen a Spitzer-család tagjai közül, aki nem hagyta el szülőhelyét, a Szilágyságot. Üzlete és kocsmája volt Váralmáson, ahol magárahagyottan halt meg 1930-ban. Nem ismeretesek adatok feleségéről, aki szintén ugyanott halt meg.

Spitzer nagyapa utolsó fiúgyermekét, Elimelechet, behívták katonának az első világháborúban, és 21 éves korában az olasz fronton esett el.

Smuel Árje Spitzer és Perl unokáinak és dédunokáinak javarésze ma Erec Jiszráélben él, egyesek az Egyesült Államokban, Argentínában, Svájcban és Magyarországon.

Ez a krasznai Spitzer család története.

A legfiatalabb lány, Eszter Gines, özvegy Schwartz Eliézerhez ment férjhez, Kiskőrösön laktak, onnan deportálták őket 1944-ben. Judit, Smuel, Árje, Rivka és Noách nevű gyermekeikkel együtt. Schwartz Eliézer első házasságából származó két fia, Sápszrá-Jehuda és Pinchász-Srágá, visszatértek a munkatáborból és Magyarországon élnek.

* * *

Smuel Árje Spitzer és felesége Perl fiai közül egy sem maradt életben.

Chájim Spitzer (1896—1975), aki 1921-ben Krasznáról kivándorolt az Egyesült Államokba, a Szatmár megyéből származó Eszter Telcsert vette feleségül. Egy lánygyermekük

Professzor Carmilly-Weinberger családi beszámolója

Nagyapám Smuel Árje Spitzer 1857 körül született és Szilágy-Krasznán halt meg 1913-ban. Metsző és másgiách volt, Báruch Benedikt Lichtenstein krasznai főrabbi (1883—1944) működése alatt. Smuel-Árje Spitzer Mendel Perlt vette feleségül. Egyik sógora a nagyváradi Dávid Mendel volt, aki lefordította jiddisre Mose Ben Gerson „Mispát Cedek" című magyarázatát a Zsoltárok Könyvéhez. A könyv fordítójaként Nér Dávid néven szerepelt.

Smuel Árje Spitzer és felesége, a krasznai temetőben nyugszanak. A házaspárnak hat lánya volt: Judit, Chana, Rejzl (édesanyám), Ráchel, Cvija és Eszter, valamint három fia: Chájim, Áháron és Elimelech. Valamennyien Krasznán születtek.

A legidősebb lány, Judit annyira vallásos volt, hogy nem fényképeztette magát. Férjét Rozenfeld Adolfnak hívták, Budapesten laktak, ott is haltak meg. Három lánygyermekük volt (Margit, Szerén és Helén) és három fiúgyermekük, akik közül kettő (Farkas és Zsigmond) alijjázott, a harmadik (Ernő) pedig az Egyesült Államokban lakik.

A második lány, Chana (1880—1964) a jelenleg Jugoszláviához tartozó Ada városból származó Élijáhu Mendel felesége volt és Budapesten laktak. 1951-ben alijjáztak, Jeruzsálemben telepedtek le és ott haltak meg. Gyermekeik közül kettő (Eszter és Cvi) Izráelben él, harmadik gyermekük, Szárá, az Egyesült Államokban lakik.

Anyám Rejzl szül. Spitzer (1884—1944) apámmal, Slomo Ben Jicchák Cvi Weinbergerrel (1882—1944) együtt 1944 sziván hó 18. körül Auschwitzban haltak mártírhalált. Apám metsző és másgiách volt. Jesivában, a pozsonyi „Sevet Szofér" és a kolozsvári moshe Smuel Glasner rabbik tanítványa volt. Anyám szombat délutáni „cenereneja" volt gyerekkori zeném. Életük utolsó szakaszában Kolozsváron laktak, onnan deportálták őket. Három fiúgyermekük van. A legidősebb jómagam, Mose Mordecháj, (izráeli külügyminisztériumi szolgálatom idején Carmilyra változtattam nevemet, az életutam: kolozsvári neológ hitközség főrabbija, tanár és pedagógus Izráelben, később pedig a New York-i Yeshiva University professzora. A második fiú, Jicchák Cvi, Tel Avivban lakik; a legfiatalabb, Hillél, az ausztráliai Sydneyben élt és ott halt meg.

A Gines család

Anyósom, Ráchel, Zeév Ben Ávrahám Gines felesége volt. Ávrahám Gines rabbi Akiva Éger (Gines) családjából származott. 1948-ban alijjáztak Budapestről, a család egy részével; négy lánygyermekükkel — Lea, Cipora, Chájá és Jaffa. Legidősebb lánygyermekük Szárá-Rivka 1944-ben alijjázott férjével, Mose-Mordecháj Weinberger-Carmilly rabbival. Bracha nevű lányuk Dél-Amerikában lakott, ott is halt meg. A szülők Erec Jiszráélben haltak meg. Mindkettőjüket a kirját-sauli temetőben helyezték örök nyugalomra. Zeév Gines a Jád Élijáhuban lévő Bét Bráchá templom elöljárója és az ottani Talmud-kör megalapítója volt. Legidősebb lányuk, Carmillyné Szárá-Rivka, New Yorkban halt meg.

Cvija Gines, Élijáhu Stein felesége, Kolozsváron halt meg 1938-ban és nem sokkal később követte őt férje. Mindketten a kolozsvári új ortodox temetőben nyugszanak. Gyermekeik nem voltak.

igényjogosultak kártérítési problémáival foglalkoztam a német kormánnyal folytatott tárgyalásokon Bonnban.

Időközben mind többekkel ismerkedtem meg az izraeli gazdasági élet vezetői közül, míg végül is, munkám eredményeként, már olyan tekintélyre tettem szert, hogy egy Izrael állama, egy svájci bank és egy délamerikai befektetők tulajdonában lévő vállalat igazgatói állását ajánlották fel nekem. Ennek a cégnek, amelynek Izraeli Iparfejlesztési Vállalat volt a neve, vezérigazgatója voltam több mint tíz évig.

Most 1962-ben vagyunk.

Ez volt az a korszak, amikor Eskol és Szapir vezetésével lerakták a mai modern Izrael alapját. Emberfeletti erőfeszítésekkel igyekeztek külföldi befektetőket hozni az országba az iparosítási tervek megvalósításához. Senki sem látta olyan bizakodó látomással, gyakorlati érzékkel, törhetetlen optimizmussal, csalhatatlan ösztönnel és világos előrelátással azt a hatalmas potenciális erőt, amely a megújhodó Izrael technikai és tudományos képességében rejlik —, mint Eskol és Szapir.

Az egyre gyarapodó ipari vállalatok azonnali eredményei nem mindig igazolták azoknak felállítását. Abban az időben azonban, a távolabbi jövő látomása, az országépítés idealizmusa, az új bevándorlók foglalkoztatásának szükségessége, párhuzamosan szolgáltatták az érveket, — a klasszikus gazdasági célkitűzések mellett.

Öröm volt számomra a tudat — mondja Csengeri burkolatlan nosztalgiával —, hogy én is szerény részét képezhettem ennek a szerkezetnek. A teremtés jókedve jellemezte munkánkat. Jómagam specifikusan a fém és az elektromos ipar megalapozásán és fellendítésén dolgoztam. Az általam épített vagy továbbfejlesztett üzemek, többek között villany- és telefonvezetékhez használt rézhuzalt, rendes és magasfeszültségű használatra villany- és telefon-kábeleket, házi és nehézipari használatra alkalmas villanykapcsolókat, rézrudakat és rézcsöveket stb. termeltek az országban.

Munkám keretében gyakran utaztam külföldre. A körülmények úgy alakultak, hogy megváltozott a munkarendem. Azelőtt Izraelből utaztam gyakran külföldre, utána kezdtem külföldről hazautazni Izraelbe.

Az idők folyamán megint más gazdasági területen találtam magamnak munkát. Olyan vállalkozások rendbehozásával foglalkoztam, amelyek bajokkal küzdöttek és a csőd veszélye fenyegeti őket. Persze, ehhez a munkához minden időmet külföldön kellett töltenem. Az elmúlt évek során irodám volt Genfben, Párizsban, Rómában, s még a távolkeleti Bangkokban is.

New-Yorkba is egy csődbe jutott bank ügyvitelének átvétele és kezelése hozott.

Közben a gyerekek felnőttek, befejezték az iskolát és a katonai szolgálatot. Ekkor került sor régi tervünk megvalósítására, miszerint a középiskola és a katonai szolgálat befejezése után a gyerekek külföldön folytassák egyetemi tanulmányukat. Giora fiúnk a Zürich-i Technikai Főiskolán nyerte el elektromérnöki diplomáját, míg Daniella lányunk New Yorkban végzett. Ezután Giora a feleségével, Dorival, Párizsban született Tamara és Aviel unokáinkkal, — Daniella pedig Dánnal, a férjével, valamint a New Yorkban született Yaniv és Eyran unokáinkkal — visszatértek Izraelbe és Tel Avivban laknak. Mi is végig fenntartottuk tel-avivi lakásunkat.

keinknek nem lesznek nagyszülei. De még szüleink sírjaihoz sem zarándokolhatunk...

Ismét Romániában voltam. Zilahon újra azt a gyárat építtettem vissza, amelynek már a háború előtt is igazgatója voltam. Rövid idő múltán államosították. Akkor a fővárosba, Bukarestbe kerültem. Ott az állami alkohol-monopol egyik igazgatója lettem. 1947-ben megnősültem. A feleségem, Rachmuth Baby, ismert bukovinai család lánya. Ő a német kultúra emlőin nevelkedett, de a későbbiek folyamán sok más nyelvet elsajátított. Iskolanyelvünk mindkettőnknek román volt, de Baby is, szintén Szilágysomlyón születvén, a magyar is ugyancsak anyanyelvének számít. Szellemi horizontjának folytonos tágítása során a francia és az angol nyelveket, majd római tartózkodásunk alatt, az olasz nyelvet is elsajátította. Érdeklődése kiterjed a kultúra minden területére. Ez a nagyon sok kiváló emberi értékkel rendelkező remek ember, negyven éve segítőtársam, kiegészítőm, kiegyensúlyozott életünkben.

1951-ben Romániából kivándoroltunk Izraelbe. Még Bukarestben elkezdtem héberül tanulni. Ebben az időben nem volt könnyű héber nyelvkönyvre szert tenni. Találtam egy régi, elsárgult lapokból álló könyvet és hozzájutottam néhány izraeli újsághoz. Ezekből tanultam a nyelvet. Napi 20 órát töltöttem tanulással az utazás előtt és mire megérkeztünk — hála a jesivában szerzett alapoknak is — már jól tudtam héberül. A hétköznapok gyakorlata hiányzott csupán. De nem csoda, hiszen mostanáig még senkit se hallottam héberül beszélni.

Ismét új korszak kezdődött életemben. Amikor megérkeztünk, Giora fiam kétéves volt. Most elektromérnök, Izraelben él családjával. Először Rispon szövetkezeti faluba kerültünk, ott dolgoztam, mert odairányítottak egyenesen a hajóról. Eleinte mezőgazdasági munkát végeztem, éppen a begyűjtés ideje volt —, de rövidesen felkértek az irodai adminisztráció vezetésére. Esténként, a Hisztadrut kultúrosztályának megbízásából héber kurzusokat adtam a helybeli Jugoszláviából érkezett újbevándorlóknak. Az életformánk alaposan megváltozott. Szívesen szoktam emlegetni, mondja lelkesedéssel Csengeri — Bukarestben Románia egyik korábbi miniszterelnökének volt lakásában laktunk —, három nap múlva, itt, egy bádoggal fedett fabarakkban a máábárában (új bevándorlók átmeneti telepén) voltunk. Mégis jól éreztük magunkat. Mi mindössze 20 kilós poggyásszal érkeztünk, jóformán semmink sem volt, de nem a múltra gondoltunk, hanem a jövőbe néztünk. Ha ma visszagondolunk a feleségemmel azokra az időkre, — úgy érezzük — nagyon boldogok voltunk.

Risponból később beköltöztünk Tel-Avivba. Egy élelmiszert importáló cégnél dolgoztam. Az volt kezdetben a munkám, hogy az élelmiszerszállítmányokat teherautón a kikötőből a vállalat raktárába kísértem. A dolgok úgy alakultak, hogy egy bizonyos idő múlva én lettem a vállalat igazgatója.

Ebben a beosztásban ismertem meg Pinchász Szapirt, az ország gazdasági életének akkori vezető személyiségét, a későbbi pénzügyminisztert, aki fantáziát látott bennem és szerette volna, ha mellette dolgozom. Különféle funkciókat ajánlott fel nekem — a gazdaságirányítás területén. Közben beiratkoztam az egyetemre. Közgazdasági, jogi és államtudományi tanulmányokat folytattam. Az egyetemi évek alatt a Tel-Avivban megjelenő Új Kelet című napilap adminisztratív igazgatója voltam. Ezekben az időkben — 1954-ben — megszületett a kislányunk, Daniella, aki ma is Tel-Avivban él. A fiam, Giora bár-micváját együtt ünnepeltük az én egyetemi diplomám átvételével.

Közben különböző közéleti tisztségeket is betöltöttem. Megválasztottak a HOH ügyvezető elnökének, és ezzel majdnem egy időben én voltam a Bné Brit rend tel-avivi Nordau páholyának elnöke is. Ezekben az években sok bevándorló érkezett és én mindig ügyeltem rá, hogy jusson időm az új bevándorlókkal foglalkozni, segíteni beilleszkedésüket.

Lévi Eskol akkori pénzügyminiszter kinevezésére tagja lettem annak a minisztérium mellett működő közéleti bizottságnak, amely a németországi egyéni kártérítések ügyével foglalkozott. Ebben az időben nem volt még diplomáciai kapcsolat Izrael és Nyugat-Németország között, és ez a bizottság, amelynek négy tagja volt és Vitkon főbíró volt az elnöke —, képviselte a kártérítésre jogosult náci üldözötteket a német kormánynál. Én a magyarországi, erdélyi, szlovákiai és bánáti

CSENGERI IMRE MESÉL

Köztudomású, hogy Csengeri Imre, a saját és neje Baby nevére katedrát állított fel a New-York-i Egyetemen a vészkorszak kutatására. Itt Izraelben ismerjük tevékenységét irodalmi vállalkozások támogatásában — mint pl. a mindenkori magyar költészet héber fordításának antológiája (Itamár Jáoz-Keszt nagy műve az Eked kiadásában), amit Csengeri mecénált. S ő hozta el ide a Roboz-család irodalmi díjait is. S ő volt az, aki az első jelentős csekket küldte a Cfáti Magyar-Zsidó Múzeum javára. Mi készteti, mi viszi rá a fenti, s hasonló tevékenységre, mármint ezen Emlékkönyv nagylelkű támogatására is — meg fogjuk érteni abból, amit saját magáról mesél Csengeri Imre a fentemlitett antológiát záró fejezetben, melyből alant kivonatokat hozunk.

Szokás volt a lágerben, hogy a zsidó tisztségviselők külön barakkban laktak és étkeztek. Magam részéről, soha nem léptem át ennek a barakknak a küszöbét. Mindig együtt laktam és együtt ettem bajtársaimmal.

Soha nem volt bennem gőg, talán nem is igen van olyasmi életemben, ami indokolttá tenné a büszkeséget. Mégis, egyetlenegy dologra büszke vagyok. Sokezer emberrel voltam együtt a majdnem öt évig tartó pokol ideje alatt. Mindvégig valamilyen felelős beosztásban voltam és ugyanakkor állandóan a bajtársaim szeme előtt, — de büszkén állíthatom, hogy bajtársaim közül egyetlenegy sem akad, aki úgy nyilatkozna rólam, hogy szándékosan vagy akaratlanul, akárcsak egy embernek is rosszat tettem volna valaha. Nagy megpróbáltatás volt, s hogy kiálltam, azt annak köszönhetem, hogy belémplántált erkölcsi elveket igyekeztem a gyakorlatban is érvényesíteni.

De az emberek elismerésüknek és ragaszkodásuknak is adtak kifejezést.

Soha nem felejtem el, hogy Mauthausenben súlyos depresszió vett erőt rajtam. Nem akartam, hogy a bajtársaimra rossz hatással legyen a hangulatom, tehát eltávolodtam a szűkebb közösségemtől és elmentem a láger másik felébe. Vigasztalan idő volt, ömlött az eső. S ott, az idegen bajtársak között valaki felismert.

— Csengeri — szólt hozzám —, tudod-e, hogy itt van a bátyád is?

Nem jött szó a torkomra. De azonnal elpárolgott a depresszióm. Meg is találtam Ferkót, ott volt rongyokba burkolva, rettenetes állapotban. S én boldog voltam, hogy egymásra találtunk. Természetesen visszamentem bátyámmal együtt a csoportomhoz. Miután elterjedt a hír, hogy Csengeri megtalálta testvérét, hirtelen egy felejthetetlen, megható és megrázó kép tárult elém. A bajtársak tízei elhozták a maguk szerencsétlen kis ételadagjaikat és felajánlották azokat nekünk. Megtették. A magukéból adtak. Olyan helyzetben, amikor egy kis üres levesnek mondott forralt lé, vagy kenyérmorzsa is életet jelentett.

A jó győzelme a rossz felett.

Ma is nagy örömömre szolgál, ha találkozom egykori munkaszolgálatos bajtársakkal.

Aztán eljött a felszabadulás, — folytatja Csengeri. Új remények, új lehetőségek. Előbb azonban a tragikus számvetés: hazaérkeztünk és tudomásul kellett vennünk, hogy nincsenek szüleink és nincsenek testvéreink. Apu, Anyu, Gidi és Matyi elpusztult. Ha családot alapítunk, — gyerme-

NÓTI KÁROLY,
ÍRÓ, KABARÉSZERZŐ

Tasnádon született, 1892 február elsején, Pesten halt meg 1954-ben. Jogi tanulmányait Kolozsváron végezte, itt került kapcsolatba írókkal, újságírókkal, s ezek a barátságok, az erdélyi nagyváros emelkedett kulturális légköre határozták meg pályafutását. Búcsút mondott az ügyvédi hivatásnak és felcsapott újságírónak. 1918-ban a kolozsvári Keleti Újság munkatársa. Humora, kiváló megfigyelőképessége, optimizmusa, — megannyi értékes tulajdonság íróember számára —, és tárcái, karcolatai hamar népszerűvé teszik.

Hamarosan szűknek érzi a kolozsvári lehetőségeket és Pestre költözik. 1923-ban érkezik a fővárosba, ahol akkor a kabaré élte fénykorát. Olyan képességű írók kapcsolódtak be a Nagy Endre által felvirágoztatott kabaréirodalomba, mint Heltai Jenő vagy Karinthy Frigyes. Nóti Károly a műfaj kiváló tehetségű képviselőjének bizonyul. Tréfáit sikerrel adták elő a kabarészínházak akkori csillagai, rendszeresen közölte azokat a Színházi Élet. A sikeren felbátorodva Nóti vígjátékot, filmszövegeket, s végül operettlibrettókat is írt. “A házibarát“című vígjátéka — Szenes Bélával, Szenes Chana apjával közösen írta —, 1928-ban került színre, a ”Hyppolit, a lakáj“ című színdarabját ma is sikerrel játsszák Pesten, 1931-ben film készült belőle. “Nyitott ablakok” című operettjét 1932-ben mutatták be. Ezután következett egy sor film-forgatókönyv: ”Három sárkány” (1936), ”Csákó és kalap“ (1940), ”A fekete liliom“ (1948), ”Civil a pályán“ (1951), ”Fel a fejjel” (1954) — az utóbbi két film forgatókönyvének társszerzője volt.

Legjobb bohózatait a Stella Adorján válogatásában megjelent “Lepsénynél még megvolt“ című kötetben adták ki, halála után, 1958-ban.

Itt jegyezzük meg, hogy Stella Adorján, ki a Szilágyság szomszédságában, Hídalmáson született, a 60-as években mesélte e sorok írójának, hogy minden nap tfilint-lájgol és megtartja a szombatot.

Nóti Károly minden jel szerint hűséges volt szilágysági családjához, mert miután jól ment dolga Pesten, egész családja felköltözött hozzá. Apja bírósági végrehajtó volt Szilágycsehben, nagy ápikojresz volt, de a család magán viselte a rabbinikus származást, a Paneth családból. Az öreg a pipafüstöt fújta a szombat délutáni kolecoláson a templom előtt. Sikerült gyerekei voltak Károlyon kívül is, Laci, Bandi, Zsófi s a többi — zenész, szobrász. Az unokák, a két Bíró, az egyik (volt tűzérségi főparancsnok a magyar hadseregben) a Chederai Papírgyár igazgatója volt, a másik vámfőnök Jaffán.

KUN BÉLA, A PROLETÁRDIKTATÚRA VEZÉRE

Kun Béla, az 1919-es proletárdiktatúra vezére Szilágycsehben született 1885-ben, apja csehi közjegyző volt ebben az időben. Köztudomás szerint a rokonsághoz tartoztak a Krémer és Katz családok, melyek a környéken a korai cionizmus előfutárait adták, mármint Krémer Móricot, ki már 1921-ben alijjázott és Katz Dávidot, ki 1925-ben követte. Kun Béla születése a helyi rabbinátus anyakönyvében volt bejegyezve.

Kun Bélához az életrajzírók a két háború között nem voltak kegyesek, a Zsidó Lexikon is, mely 1928-ban jelent meg Budapesten, véreskezű diktátornak nevezi. De Sztalin sem volt kegyes hozzá, mikor az egyik "tisztogatás" során kivégeztette.

Kun Béla özvegye férjének életrajzát tette közzé 1969-ben Budapesten, *Tények és Tanúk* cím alatt (Magvető Könyvkiadó), melynek I. fejezet bevezetőjében a következőket írja férje szilágysági gyerekkoráról:

Gyermekkoráról keveset tudok. Saját magáról nem szeretett beszélni, egynéhány apró emlékét mégis összeszedtem. Kun Béla Erdélyben, a Szilágyságnak egy kicsiny, hétszáz lelket számláló falujában, Lelén született, 1886. február 20-án. Apja falusi jegyző volt, szülei egy kis parasztház földes szobájában laktak. A fiú elemi iskoláit Lelén végezte. Az iskola egyetlen „termében" együtt ültek a különböző osztályba járó fiúk, lányok s várták, mikor kerül az ő osztályukra a tanulás sora.

A szülők három gyermeket neveltek fel, két fiút s egy lányt. A leány — Irén — varrni tanult, később részt vett az erdélyi nőmunkásmozgalomban; a legkisebb fiú — Sándor — agronómus lett. Hármuk közül a legidősebb testvér — Kun Béla.

Hogy gyerekeit el tudja tartani, a jegyző apa egy kis földet is művelt (ma legelőnek használják). A sovány lelei föld keveset hozott, a jegyzői fizetés se volt sok, nehezen élt a család. Kun Béla apja szerette a bort, többet fogyasztott belőle mint amennyit a keresete megengedett. Ez is sorvasztotta a család rendes ellátásának amúgy se nagy anyagi alapját. Megesett, s nem egyszer, hogy a „jegyző úr" magával vitte fiát a közeli városba, ahol miután hivatalos dolgait elvégezte, esetleg eladott egy-két zsák gabonát, fiát a szekéren hagyva, bement „egy pillanatra" valamelyik kis kocsmába és addig vissza nem jött, amíg a kocsmában ülőket is vendégül látva, utolsó garasát el nem verte.

Talán ez volt minden, amit egy ízben Kun Béla gyerekkoráról elmondott nekem: egyedül ült a szekéren — olykor már késő éjszaka volt, amikor az apja imbolyogva visszajött, felült a bakra és elindította a lovat... Kun Béla apját szerette a lelei szegény nép, a parasztok között élt, kiállt mellettük, védte őket. Szükség volt erre, különösen Lelén, ahol a kegyetlenségéről híres földesúr, gróf Degenfeld (aki saját fiát egy veszekedés alkalmával agyonlőtte) rosszul bánt a parasztokkal, zselléreivel. Egy ízben gróf Degenfeld hivatalos úton a jegyző segítségével akart véghez vinni valamilyen igazságtalan dolgot. Kun Béla apja ellenállt. A gróf először fenyegetéssel, majd amikor ez nem használt, rábeszéléssel, megvesztegetéssel igyekezett „észre téríteni" a makacs jegyzőt s amikor ez sem segített, lepénzelt egy embert, aki a hamis vádban tanúként lépett fel a földesúr mellett. A várt eredmény nem maradt el. Kun Béla apja a zilahi börtönbe került s amikor onnan — néhány hónap múlva — kiszabadult, el kellett hagyja Lelét.

A középiskola első éveiben Kun Béla Zilahon abba a gimnáziumba járt, ahol Ady Endre tanult. Adyt Kun Béla apja kérte meg, hogy egyes tantárgyakból korrepetálja a jó eszű, de ezer más dologgal foglalkozó fiút. Felhatalmazta Adyt a testi fenyíték alkalmazására is. A se jóindulatúnak, se haladó gondolkodásúnak nem nevezhető Ady Lajos erről alaposan eltúlozva írt könyvében:

„... A fiút édesapja — akkor szilágycsehi jegyző — azzal az instrukcióval bízta Bandi gondjaira, hogy kivétel nélkül minden privátóra előtt keményen meg kell pálcáznia. Mégpedig a fejét ütni, mert másutt már nem érzi a verést..."

Valóban annyit verték otthon a gyerek Kun Bélát, hogy már nem érezte? Ennek az állításnak valódiságáét Ady Lajos túlvilági lelkiismerete feleljen. Tény az, hogy Kun Béla nekem ilyesmiről sohasem beszélt. És az is igaz, hogy ő soha egy ujjal nem nyúlt sem a saját, se a más gyerekéhez... A korrepetálás idejéről, Ady Endrével való beszélgetésekről nincsenek adataim, de föl lehet tételezni, hogy Ady már ebben az időben is kiváltotta Kun Béla rokonszenvét és bizalmát, annál is inkább, mert Ady, mikor az apa eltávozott, kijelentette: „Ne félj, magam is makacs ember vagyok!"

BLAU LAJOS

Blau Lajos (Jehuda), a magyarországi zsidó tudományos világ legjelentősebb alakja, ugyan nem szilágysági születésű, de talmudi tudását Szilágysomlyón szerezte mint e hitközség második rabbijának, Hartmann rabbinak tanítványa. Sokoldalú tevékenységet fejtett ki a magyar zsidóság szellemi és kulturális életében. S életrajzírói kiemelik tekintélyét különösen mint Talmudtudóst s mint ilyen nyerte el világhírét. Balu Lajos az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója volt s ő indította el a magyar zsidóság legfontosabb tudományos folyóiratát, a Magyar Zsidó Szemlét s annak héber mellékleteit (Hacofe le Beit Jiszrael v. a Jávne-t), mely közel hetven évig létezett s melynek sokáig szerkesztője volt. E folyóiratban 1383 könyvet szakvéleményezett, összegezve a Talmudban foglalt forrásokat a Tenáchról, a héber nyelvkutatás alapjait tanulmányozta s e téren elért eredményei forrásmunkát képeznek a Maszora-kutatók számára a mai napig. A héber könyvkultúra eredeteit kutatta s a Gittin talmudi traktátusból kiindulva kétkötetes munkát tett közé a zsidó válólevél (get) eredetéről és szövegéről. Blau Lajos 1936-ban halt meg Pesten 75 éves korában.

jóakaratú konzul tárgyalásai a magyarokkal hetekig elhúzódtak, végül mégis felkerült a Weisz család üveges házára a Vadász utcában a svájci követség táblája, s ez mérhetetlen lehetőségeket nyitott a mentőmunka folytatására. Az eredeti kontingens, amit engedélyeztek nekünk, kb. hétezer Schutzpass volt, ezt a számot azonban november 15-től december végéig legalább hetvenezerre bővítettük ki. Arra számítottunk, hogy a Tiszánál álló oroszok most már egy-két héten belül itt lesznek. Legnagyobb megdöbbenésünkre hetekig mozdulatlanok maradtak. December derekán már a nyilas brigantik is kezdtek ráébredni arra, hogy hamisítjuk a menleveleket. Ekkor elkezdték a Dunába lőni az elfogott bujdosó zsidókat és sokezer ember esett barbárságuk áldozatául, olyanok is, akik Schutzpass-szal rendelkeztek. A megmenekültek száma így is sokezret tett ki, hiszen csak a Vadász utcai katakombákban több mint 3000 zsidó bújdosott. Köztük hétszáz ifjú.

A felszabadulás után a romos városban nehezen indult meg az élet. Azt hiszem, mi cionisták ocsudtunk fel elsőként és lázas szervezkedésbe fogtunk. A Pestre visszatért, illetve ott megmenekült körülbelül kétszázezer főnyi zsidó úgyszólván hajnaltól éjfélig megszállva tartotta az Arany János utca 29-et, a Magyar Cionista Szövetség székhelyét.

Az újjáalakult szervezet első elnöke dr. Geier Abert volt. Én 1946-tól 48-ig töltöttem be az elnöki szerepet. A JOINT-bizottságba is bekerültem, de amit az ifjúság és a háchsárák érdekében elértem, azt főleg a megboldogult Görög elnökkel és az Amerikában élő Waldman Tiborral való barátságomnak köszönhetem.

1949-ben alijjáztam. Egy magyar nyelvű vallásos hetilappal próbálkoztam, a „Nép"-pel, de két évnél tovább nem bírtam anyagiakkal. Dr. Marton Ernő hívására csatlakoztam az Új Kelethez, s több, mint harminc évig dolgoztam a lapnál.

Egyetlen mérnök fiam Svájcban él, lánya öt szábre gyermek boldog anyja a vallásos Éjn Cur kibucban. Feleségem ez évben hunyt el, hosszú szenvedés után, s így 92 éves korombban egyedül maradtam.

SALAMON MIHÁLY

A ZILAHI DÁJÁN FIA

A Meszes alatti szilágysági kisvárosban, Zilahon születtem 1897. szeptember 6-án. Édesapám eleinte a sochét és kántor tisztségét töltötte be a nem egészen száz zsidó családot kitevő hitközségben, csak később lett a hitközség segédrabbijává. Egész zsenge koromnak évei voltak a zilahi évek s persze, hogy életem sok kedves emléke fűződik hozzájuk. A város megyei székhely volt és így hivatalos épületeivel bizonyos nagyvárosi jelleget kölcsönöztek neki. A főtéren a megyeháza előtt Fadrusz Jánosnak Wesselényi báróról készült hatalmas szobra állott, a főtér sarkán pedig egy híres református kollegéium, ott végezte a gimnáziumot Ady Endre is.

12 éves koromban kerültem fel Budapestre, ott az orthodox zsidó polgári elvégzése után a zsidó tanítóképzőben tanítói oklevelet szereztem. Két éven keresztül filozófiát és irodalmat hallgattam a pesti egyetemen, de ezek a tanulmányaim a közben életbe lépett numerus clausus következtében megszakadtak. Sok egyetemi hallgató külföldre ment és nagy nehézségek árán ott végezte el a tanulmányait. Ez a megoldás számomra nem volt keresztülvihető. Kun Béla szerencsétlen kísérlete és a Károlyi-kormány bukása után, a Horthy-érával teljes vehemenciával robbant ki a fehér terror, amely a zsidó életeket sem kímélte. Így a család mellett akartam maradni. Kereskedelmi pályán próbálkoztam, terményes lettem, végül a textilszakmában önállósítottam magam.

1923-ban, 26 éves koromban nősültem meg, ismert kereskedőcsalád leánya lett a feleségem, aki később nagy kereskedelmi érzékkel volt segítségemre.

A 20-as évek derekán látszólagos gazdasági ébredés következett a fehér-terror ájultságából, a 30-as évek elején már erősen érezhető volt a néhányéves konjunktúra alkonya. Együttjárt ez az új európai politikai széljárással, amely Németországban ütötte fel a fejét, de lassan az európai népek gondolkodását is megzavarta. Ha akkor a magyar zsidóságnak, de bármilyen náció emberének valaki megjósolta volna, hogy egyetlen évtized leforgásával egy gyilkos őrült a józan világ asszisztálásával, sőt olykor aktív részvételével, hatmillió európai zsidót fog vágóhídra hajtani, az illető menten zárt intézetbe kerül.

Ebben az időben az üzletet inkább a feleségem vezette, mint én. Tizenhét éves koromban, a képzőben alakult ki bennem az új zsidó gondolati orientálódás, de néhány év múlva már ez volt az egyetlen eszme, amely cselekedeteimet irányította. A Hásmonea tagság után a Mákkábea, majd egy-két év után, mint vallásos érzületű embernek a Mizráchi volt tevékenységem székhelye.

Később, a lengyel és csehszlovák menekültek érkezésével már mint az Ezra Vehacala mellett működő bizottság elnöke, általában éjfél tájban tértem fáradtan haza. S a harc, a késhegyig menő küzdelem legtöbbször egy, esetleg csak egy fél certifikát megszerzéséért folyt a pártok között.

Igy jött el a magyar zsidóság számára is az elképzelhetetlen. A náci banda a magyar hatóságok buzgó támogatásával az országban befejezték a deportálást és következett volna Budapest zsidósága.

Így lettem egyszerre az ostromlott város egyik nagyszabású mentőakciójának vezetője. Ez volt a híres Vadász utcai akció. A gondolat a megboldogult Krausz Miklóstól származott, ő barátkozott valahogy össze Lutz svájci konzullal. A jólelkű, jóhiszemű és

AKIK KINŐTTÉK A FALUT...

Zsidó család a faluban

Rátony (románul Ratin) magyarlakta falu Sz. Kraszna mellett. Egyetlen zsidó család élt itt. A 19-ik század végén jött ide Kautz Mihály — talán Jakab volt a neve héberül — a távoli galíciai híres Krakkóból, a lengyel királyok városából. Istenfélő vallásos ember volt. Itt földeket vásárolt és jól megművelt birtokot állított fel, valamint borkimérést is tartott. A falu népe megkedvelte és tisztelettel vette körül, becsülte tiszta jellemét. Még 1930-ban meghalt. Egyik lánya még a 20-as években alijjázott és Genoszár kibuchoz csatlakozott.

Másik lánya férjhez ment a román-valkói Weisz Mártonhoz, ki átvette a birtok kezelését és tovább fejlesztette s a falusiak őt is nagy becsben tartották. Vallásos ember lévén, szombatonként Krasznára ment az imára s emiatt éruvot állított fel a falu és Kraszna között. Fiai a krasznai jesivában tanultak s tulajdonképpen a Weisz család a krasznai hitközséghez tartozott, mely mint ismeretes, Erdély egyik legvallásosabb közössége volt.

Miután „bejöttek" a magyarok 1940-ben, csak a hatósági megszorítások nehezítették meg a Weisz család életét, a falu magatartása alig változott. Rövid időn belül a hatóságok elkobozták a korcsmát és korlátozták a birtok termelését. 1944 májusában a család először Krasznára, aztán a somlyócsehi gettóba lett kilakoltatva. Weisz Márton és felesége az auschwitzi pokol áldozatai lettek. Gyerekeik közül négyen életben maradtak, hárman alijjáztak és Izraelben alapították családot.

Mint kivételes esetet kel! megemlíteni, hogy a Weisz család rátonyi háza és ingóságai érintetlenül maradtak úgy ahogy voltak a deportáció előtt, a falusiak nem nyúltak hozzá semmihez. Mikor a család tagjai visszatértek a faluba a háború után, a házat lepecsételve találták a magyar hatóság pecsétjével. A jószágot a parasztok tartották el és visszaadták tulajdonosuknak.

A közeli Cserese nagy tragédia színhelye volt a magyarok „bejövetelével". E faluban lakott a zsidó Fried-család, a családanya az említett rátonyi Kautz lánya volt. Mikor a magyar katonaság a falu határába ért 1940-ben, felrobbant az egyik muníciós kocsi. A magyar parancsnok a falusi románokat vádolta s ezek hiába cáfoltak és esküdöztek ártatlanságukra, a magyar katonák vérfürdőt rendeztek és lemészároltak nyolcvan családapát, „megtorlás" ürügyeként. A meggyilkoltak közt voltak a Fried család két fia is és két Silberstein, apa és fiú. A tizenhárom éves harmadik fiú, ki szintén megsebesült, életben maradt. Friednét, ki már özvegy volt akkor, bíróság elé állították Zilahon azon súlyos vád alatt, hogy rágalmazta és hamisan vádolta a magyar hadsereget, melynek fiai áldozatai lettek. Egy zilahi református lelkész kelt az asszony védelmére s a végén felmentették.

Weisz Izrael (moshav Nechalim) tanúsága J. J. Kohen feljegyzésében.

A somlyói ENGEL CSALÁD

A család alapjait Szilágysomlyón Engel Sámuel fektette le az első világháború idején, miután a városba jött feleségével, Bertával (héber nevén Chaja Breindel) szül. Klein.

Itt a város egyik legnagyobb fűszer- és vaskereskedését alapították és felvirágoztatták s otthonuk tradícionálisan nagy melegséggel fogadta vendégeit. Köztudomás szerint az Engel cég egyedüli zsidó vállalkozás volt, mely a román hatóságoktól engedélyt kapott egy benzint és petróleumot árusító telep felállítására a vasúti vonal mellett.

Engel Sámuel sok éven át a helyi hitközség vezetőségi tagja volt, résztvéve mindazon intézetekben és kezdeményezésekben, melyek a közösség javát szolgálták. Ennek folytán sokszor konfliktusba került úgy a román mint a magyar hatóságokkal s veszélyeztette egyéni szabadságát, üldözött zsidókért. De a deportálás előtt még tisztelt és közkedvelt ember volt nem zsidó körökben is, így volt az a baráti kapcsolat amit fenntartott fiatal kora óta Iuliu Maniuval, ki a román Nemzeti Paraszt Párt elnöke volt és többszörös miniszterelnök, kinek a közeli Badacsonyban volt a kúriája.

A család anyja, Berta, házában, asztalánál minden éhezőt és rászorultat megvendégelt és a 'mátán beszéter' elve alapján utána járt azon rászorultaknak, kik titkolták rossz helyzetüket és titokban támogatta őket. Vallásos szellem uralkodott házában és az emberszeretet szelleme s így nevelte a házaspár gyerekeit is.

Gyermekeik:

Engel Jolán és férje Weisz Jenő, gyermekeik Iván és Öcsi — Auschwitzban lelték halálukat.

Engel Miksa és Giza romániában haltak meg betegség után.

Gidáliné Engel Ilon meghalt 1983-ban Jeruzsálemben, betegség következtében — lánya Anikó-Chaja férjével Dr. Paul Govozenskivel és két lányukkal Olaszországban élnek.

Engel Ernő, ki mint munkaszolgálatos Ukrajna borzalmait túlélte, Oradean él (Romániában), hol a köz javára tevékenykedik.

Engel Rózsi, férje Csengeri Ferenc-Zvi, gyerekeik, unokáik — lásd a Csengeri fejezetet.

Engel Gavriel (Gabi) az építészeti (sikun) minisztérium körzeti világítási és villamossági mérnöke. E minőségben kétszer a Kaplan-díjjal lett kitüntetve az államelnök által. Neki jutott a megtiszteltetés 1984-ben, hogy az egyik fáklyát meggyújtsa a Jom Hashoa alkalmából. Fia Shmuél, ki nagyapja nevét viseli, a jeruzsálemi Héber Egyetem segédtanára, külön kiképzése: elektromos agy s kereskedelmi felhasználása.

A náprádi Rosenfeld és Jeruzsálem

Mindenki mint a jótékonyság megtestesítőjét ismerte, kinek életét a megszorultakon és szegényeken való veleérzés kísérte — apám, David Rosenfeld, birtokot és üzletet kezelt Náprádon, a Szamoson túli faluban. A híres csengeri rabbi, Reb Usher Anshel Jungreis unokája volt, a szent Májer Almásher leszármazottja, fiatalkorában a nádudvari Jesiván tanult 13 évig.

Éjnek idején, amikor már mindenki aludt fáradtan a napi munkától, akkor szokta volt apám csomagolni az élelmiszert amit hajón küldött Jeruzsálem városába. A címzett egy szent ember volt, rabbi Smuél Luria, aki éjjel-nappal ült a szent könyvek felett s a monda az volt róla, hogy sose aludt ágyban, hanem a fejét az asztalra hajtotta s úgy szunyókált. Neki küldte apám a ládákat az élelmiszerrel, hogy szétossza a jeruzsálemi rászorultak között. Ez az első világháború éhséges éveiben történt — s apám küldte Náprádról a lisztet, cukrot, rizset, olajat, paszulyt stb. száraz élelmiszereket.

Csak mi tudtuk amit csinált, bent a házban, szűk családi körben. Ezenkívül eltartotta özvegy nővérét, ki a faluban lakott s ki fiatalon maradt özvegyen hat gyerekkel. Elhalálozott sógora, Seelenfreund, kinek rabbi titulusa volt, nagy talmid-chuchem volt, de szegény volt, nem tudta életében sem a családját eltartani — ő is messziről került ebbe a szilágysági faluba, a távoli Pápáról. A zsákokkal megrakott kocsi vitte az élelmet e családnak, de kora reggel, fejés után, apám vitte a gyerekeknek a friss tejet.

Reb Duved Rosenfeld sok éven roshakohol volt Náprádon s odaadással végezte közéleti feladatát, mindent szívvel-lélekkel csinált, csendben. Mikor már az évek nyomták vállait, kértük, hogy lassítsa tempóját, de nem hallgatott ránk. Hatvanötéves korában költözött el az élők sorából, nagy gyászba hagyva családját és hitközségét, mely siratta.

A román pap, dr. Teodor Bohacel is kérte, hogy engedjék meg neki pár szóval elbúcsúzni halott apánktól nyitott sírja felett, — mert egy olyan ember ment el kihez hasonló nem sok van a világon emberi jóságban s segíteni akarásban, mondotta.

Zsidók és nem zsidók siratták az én jó apámat, ki Náprádon élt, de szíve Jeruzsálemben volt.

Necha Tambor

közgazdász volt, nős, két gyerek apja, a deportálás áldozatai lettek.

Weiszék másik két fia, Gyula és Bandi, kik mérnökök voltak Bukarestben, ott vészelik át a veszélyes időket és megmenekülnek.

Anyám, *Berta* — a Lampelék 4-ik lánya — apámmal, Mózes Lajossal, Désen és Kolozsvárt éltek és öt gyerekük volt: Duci, Jenő, Sanyi, Anci és Dezső. Anyám Berta, fivérem Sanyi és felesége Peszi, valamint feleségem Erzsi és kislányunk Marika — deportálva lettek. Közülük csak Sanyi és felesége maradtak életben. Jómagam Ukrajnában voltam munkaszolgálaton és csak két és fél évi szenvedés után kerültem vissza. Anci és Jenő testvéreim családjaikkal Romániában vészelik át a háborút, míg nővérem Duci, férje Izsó és lányuk Judith Schweizban voltak a veszélyes időkben.

Lampel Berta (Mózesné) leszármazottai, kik megérték a háború végét, mind alijjáztak és beilleszkedtek Izrael életébe, ki civil, ki katonai feladatokat tölt be és részt vesz az ország építésében.

Lampel *Jenő* Szatmáron élt feleségével Etussal és három fiúgyermekükkel. Mint jelesen kitüntetett hadirokkant, Jenő és családja elkerüli a deportálást — a házaspár és Miki fiúk Pesten vészelik át a nehéz időket. Gyuszi fiuk ukrajnai munkaszolgálata során egy keretlegény golyójától veszti életét. Bandi fiuk még 1939-ben alijjázik és mint önkéntes megy a Hágánával Olaszországba, hol a németek ellen harcol. Miki-Moshe, ki Pesten volt szüleivel a háború alatt, ma igen komoly állami pozíciót tölt be Izraelben.

A 6-ik Lampel gyerek, *Pista,* Kolozsvárra nősült, elvette Holló Böskét és egy fiuk született, Gabi. Pista még a II. világháború előtt Párizsba került s ott vészeli át a háborút. Kolozsvárt maradt feleségét, Bözsit és fiát Gabit eldeportálják s csak Gabi ket vissza súlyos betegen. Mint apja, Gabi is Párizsba kerül, de útja onnan Izraelbe vezet s itt él családjával, unokáival.

Íme, elkezdtem a Lampel nagyszülők szép emlékével és folytattam a beszámolót sok szomorú ténynyel. Egy békés zsidó hajlék egy szilágysági faluban, Kisdobán, honnan az út 35-nek közülünk milliók temetőjébe, Auschwitzba vezetett.

Legyen e pár sor jele az emlékezésnek s nem feledésnek.

MÓZES DEZSŐ, Tel-Aviv

Kisdobai gyökerek

Nagyszüleim, a kisdobai Lampelek már 1850 körül meghonosodott család voltak a községben. Nem kutattam, hogy volt-e valamelyes családi kapcsolatuk a többi szilágysági Lampelekkel, úgymint Somlyón, Égerháton, Bősházán, Benedekfalván — valószínűleg igen. Hallottam, hogy egy szilágysági könyvben a Szamos menti Lampelek meg vannak említve szintén abból az időből, a múlt század közepéről. Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy a család a múlt század elején jött Erdélybe a morvaországi vándorhullámmal.

Lampel nagyapámnak korcsmája volt Kisdobán és a jelek szerint jó anyagi körülmények közt élt ott családjával. A nagymama hat gyereket szült, kik mind férjhez mentek vagy megnősültek s mind elkerültek Kisdobáról, így — Etelka, Hanni, Róza, Berta, Jenő és Pista. Sorsuk — zsidó sors — így alakult:

Etelka férjhez ment Salamon Lajoshoz, ki Zsibón és egész Erdélyben ismert ital-nagykereskedő volt s a család jólétben élt. A házaspárnak öt gyermeke volt, kiket szépen felneveltek. Bözsi lányuk férjhezment dr. Gazda Ödön járásbíróhoz Zsibón és két gyermekük volt. Salamonék Nelly nevű lánya szintén férjnél volt és két gyereket szült. A harmadik Salamon lány, Luci, férjezetlen hajadon volt.

A Salamon család fenti tagjai, szülők, gyerekek, unokák — mind Auschwitz áldozatai lettek.

A két Salamon fiú, Sanyi, ki építészmérnök volt a 40-es években Bukarestben és Pali, ki jogot végzett Párizsban, átvészelték a háborút és életben maradtak.

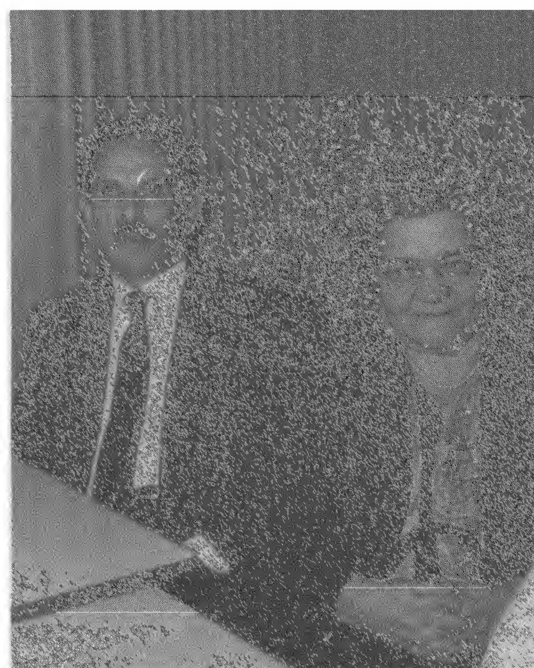
Hanni, Lampelék 2-ik lánya, férjhezment Jäger Adolf-Abraham zsibói földbirtokoshoz. Három lányt neveltek fel — Mariska, Irénke, Olga —, kik mind Kolozsvárra mentek férjhez és gyerekekkel szaporították családjaikat.

Jäger Abraham és Hanni, lányaik, unokáik — mind a náci Moloch áldozatai lettek. Senki közülük nem tért vissza.

Róza, Lampelék harmadik lánya, férjhezment Weisz Ferenchez Kolozsvárra, e házasságból három fiú született — a Weisz szülők és Sanyi fiuk, ki

Mózes Lajosné, szül. Lampel Berta

Lampel Jenő és fel. Etus

ban lakott és a margittai temetőben pihen hitvesével együtt. Gyermekeik:

Kain Dezsőnek csak Klári lánya maradt életben.

Kain Farkas felesége Klein Olga és lányaik elpusztultak. Fiuk, Sándor családjával együtt New Yorkban él.

Kain Mihály és felesége Lóra gyermekeik közül Imre, Sándor és Sári családjaikkal Kanadában élnek.

Kain Sarolta, férjezett Mohr Józsefné, férje és három gyermekük elpusztultak a vészkorszakban. Baba lányuk családjával Los Angelesben él.

Kain Berta és férje Salamon Sámuel korán elhunytak. Egyetlen fiuk, Salamon Lévi, ki résztvett a pesti mentő munkában — ma feleségével Petach Tikván él. Kain Menyhért és felesége Fodor Böske nem tértek vissza. Fia, felesége és családja Londonban laknak.

Kain Margit férje Mezei Márton évekig a hitközség elöljárója volt. Anci lányukkal együtt deportálták őket. Fiúk József (Maromra héberesítette nevét) feleségével Kis Hédivel, Liorné, Vivi lányukkal Haifán élnek. Lior Méir, tart. főhadnagy most egyetemi hallgató.

Kain Ilonka, férjezett Davidovits Lajosné 1924-ben alijjázott és korán elhunyt. Két fiuk, Eliezer és Menasse az izraeli szabadságharc hősi halottai. Jóna lányuk gyermekeivel Chilében él. Ugyanott lakik Kain Erzsébet férjével Bründer Ferenccel, lányukkal és unokáikkal.

Kain Sándor művelt talmid chachám volt. Egyetlen a margittai körzetből, aki mint százados vonult be 1914-ben. Ő is, valamint hitvese, Stern Rózsika és csaknem egész családjuk Auschwitzban maradtak, köztük lányuk, Klári és két kisfia, Ernő és Tibor. Csak Imre és Lajos fiuk tértek vissza. Lajos Tasnádon és Margittán tanult a jesivákon. Feleségével, Weinberger Ernával Petách Tikván él. Imre is jesivákon tanult. Chilében él feleségével és gyermekeivel. Igen tevékeny részt vesz a chilei zsidó közéletben.

A másik család feje, Jakab és felesége, Kis Veronika és nagy családja elpusztult a haláltáborban. Sándor és József fiaik hazatértek és családjaikkal Izraelben élnek.

A harmadik Kain család feje, Salamon, korán elhunyt. Felesége Gizella és lányuk Farkasné, Ella még a húszas évek elején alijjáztak. Zoli és Árpád valamint családjaik Auschwitzban vesztek el.

Klein Károly és egész családja elpusztult.

Rosenberg Mór, és felesége Bella, Rosenberg Béla, felesége és két fiúk nem jöttek vissza. Csak László élte túl a vészt és most Izraelben él feleségével, Schwartz Magdával.

Odaveszett még két Rosenberg család, Lajos és Adolf családjával. Senki sem tért vissza közülük.

Hoffmann Ignác, felesége és kisfiuk Viktor nem tértek vissza. Ida és Éva lányaik a deportáció szenvedéseitől megtörve korán elhunytak. Olga, Bandi, Sándor családostul Izraelben élnek. Miklós már 1939-ben alijjázott.

Márton Ferenc, felesége Katz Janka és négy szép gyermekük az auschwitzi tűz martaléka lettek.

Nuszbaumné, lánya és veje Ehrenfeld bojáni lakosok odavesztek. Fiuk, Feri és lányuk, Magda, férjezett Weiszné, a háború után alijjáztak.

Gottlieb úsztatói lakos nagy talmid chachám, felesége és két fia nem tértek vissza. Két lányuk alijjázott.

Ragolski Dávid pacalusai lakost egész családjával együtt megölték a nácik.

Meg kell említenem, hogy a Dizsir, Bojan, Úsztató és Pacalusa zsidói Érszőlősre jártak imádkozni. Büszkeségünk, hogy már a húszas években két család alijjázott falunkból.

Kötelességnek tartom itt megörökíteni Marosán Ferenc román ember nevét, aki három hittestvérünket rejtegetett egész a felszabadulásig. Keméren több zsidó család lakott, köztük Weisz metsző, akinek a gyerekei Izraelben élnek.

Kain Eliezer, Petach Tikva

ÉRSZŐLŐS (PACAL)

Több mint kétszáz éve, hogy hitközség alakult Érszőlősön. Hivatalos dokumentumok nem maradtak és a sírkövek felirataiból is alig tudunk valamit, mert a deportálás idején a temetőkertet is feldúlták barbár kezek. Így csupán az öregek elbeszéléseire és a szájhagyományra támaszkodhatunk. Két imaház és mikve volt a falun, melyet nagy talmud-tudósok lakhattak, hisz a híres margittai Smuel Zálmán rabbi és testvérei is oda jártak héderbe.

A hitközség alapítói a Káin testvérek. Lajos és Imre voltak, akik a templomot építették a múlt század elején, s amelyet a vészkorszakban a fenevadak lerombolták. Lajos 35 évig volt a falu bírája és ő volt az első zsidó Szilágy megyében, akinek a hatóságok megengedték, hogy ingatlant vásárolhasson. A pozsonyi jesiván tanult és ez aztán hagyomány lett a családban, a Ktav Szofér tanítványa volt.

Kain József mint tényleges katona, testőr volt a Burgban. Leszerelt, elvette Klein Zeldát, aki tíz gyermekkel ajándékozta meg. Idősebb korában Margittára költözött, a Feldheim ház-

Az Érszőlősi Kain Sándor — középső sorban harmadik balról

sebb Roth-gyerek, a 11 éves Ibolyka, Auschwitz áldozata lett.

Szérhez közeli faluban, Korondon, élt Kornhauser Sándor és családja — felesége és négy gyermeke a deportációban pusztult el, ő maga Izraelbe került és itt halt meg.

Reszkető kézzel jegyeztem fel e krónikát melyben majdnem csak egy család szomorú mérlegéről van szó. Hasonló mérlegei vannak sok-sok zsidó családnak a Szilágyságban és szerte Európában. Hogyan lehet minderről fel nem zajlatott lélekkel írni.

ROTH BERKOVITS DINU

Még egy család, még két család

Rothné vagyok, lánykori nevem Berkovits Dinu, apámat Berkovits Lázárnak hívták, anyámat Eszternek (született Tevjovits). Hatan voltunk a **családban, a szülőkön és rajtam kívül még három fiú.** 1944. május 3-án hurcoltak el bennünket a hírhedt somlyócsehi gettóba; ekkor már Sanyi bátyám munkaszolgálatos volt. Aztán az év június 1-jén bezsúfolttak a vagonokba étel és víz nélkül, hordókkal a szükségletek elvégzésére. A következő állomás Auschwitz volt, férfiak egy csoportban, nők más csoportban, anyám a gázkamrákba került Ernő öcsémmel együtt — tizenhat éves volt; kilépett a sorból azzal, hogy megy megkeresni anyánkat. Egem jobbra irányítottak és három nap után Észtországba irányítottak. Oly kegyetlenek a dátumok, mert csak számok. 1944. augusztusáig erdőirtással és kertészettel kínoztak bennünket, aztán az út vissza, előbb Danzigba (3 hét) aztán Stutthofba s onnan vasúti kényszermunkára, mely valóságos pokol volt egész 1945. március 10-ig mikor az oroszok jóvoltából megmenekültem. Erről a náci vasúti-pokolról nem tud az emlékezet napirendre térni még ma sem: hajnali 3 órakor sorakozó, legyengülten, étlenül, gyorsított gyalogmenet a vasútig és csak késő este vissza a lágerbe. Néha 27 fok mínusz, de a végén már kevesen voltunk akik fáztunk, mert alig maradtak akik túlélték. Utolsó hat hétben már nem jártunk munkára, a napi kenyéradag 70 gramm volt s hozzá kevés hideg krumpli.

Danzig mellett szabadultunk fel és májsu 15-én érkeztünk vissza Nagyváradra, öten voltunk együtt, öt lány ki visszatért a pokolból. Egy elhagyott házban melyben előzőleg németek laktak, tért vissza belénk az élet. Az utat vissza egy romániai zsidó küldöttség tette lehetővé, feladata lévén megszervezni a hazatérést. Az én csoportomat Krakkóban szedték fel s tették vonatra. Váradon nem volt maradásom, tudni akartam családom sorsáról. A vonaton Nagykárolyban találkoztam a bogdándi Schvartz Adolffal s tőle hallottam, hogy leendő férjem, ki már a deportáció előtt vőlegényem volt — Roth József — még 1944 novemberében visszatért. Mondtam Schvartznak, hogy ne áltasson, mert nem hittem, hogy az életben még örömöm is lehet. De a jó hír igaznak bizonyult. S még más boldogság is ért, apám Berkovits Lázár (Elazar-Juda) és fivérem Sanyi (Jiszrael-Joszef) is visszatértek röviddel azután.

De még mindig apám családjánál, Berkovitséknál, tartok. Mi szüleimmel a salaji Szér községben éltünk. Nagyapám reb Jicchák, ki 1935-ben halt meg a zilahi járáshoz tartozó Kiriva községben lakott, hol özvegyen maradt Mirjam nagyanyám és Berkovits Jákov nagybátyám volt a támasza, ki ott lakott szülei házában Kiriván, feleségével Gitelel és négy gyermekükkel — mind a deportáció áldozatai lettek. Apám lánytestvére Eszter Szopor melletti faluba ment férjhez, Lichtmannhoz — e családból három lány megmenekült, a szülők és két fiuk elpusztultak. Másik lánytestvére apámnak, Idu, ki Klein Moshehoz ment férjhez Diósadra és négy gyermekük volt — gyerekeivel együtt a gázkamrákban lelte halálát (férje visszatért). Apám lánytestvére Rózsi ki a Zsibó melletti Zsákfalván élt özvegyen 3 gyerekével, családjával együtt elpusztult. Íme a szörnyű mérleg: 13 áldozat. **Unokatestvéreim közül kik életben maradtak: Lichtmann Blimu családjával Bné-Brákban él, Lichtmann** Jolika pár évvel ezelőtt meghalt rákbetegségben Herzlián, Lichtmann Rózsi családjával Karmielen él.

Szülőfalumban, Széren, élt még Dornfeld Lázár ki 93 éves volt és két lánya, Bertu és Kató. Nagy szeretet volt a két család között. Anyám családjából: Tevjovits Móric és szerettei kik Szatmáron éltek, és Kaimné Tevjovits Berta ki a szilágyi Magyar-Csaholyon élt családjával — senki sem tért vissza közülük, kik oly drágák voltak nekem.

Férjem Roth Joszef a szilágysági Kusalyon született, apja Jakab s anyja Mirjám hét gyermeknek adtak életet. Férjem fivére Jenő átszökött Romániába és életben maradt, fivére Avram ki munkaszolgálatos volt, oly súlyos tűdőbajjal került vissza, hogy 1945 augusztusában belehalt (apám találta az úton és hazasegítette). Sógornőm Roth Irénkével Stutthofban találkoztam — a lánycsoportnak mellyel együtt volt, a végén tífusz-injekciót adtak s mind belehalt vele együtt. Sógornőm Roth Brándel, ki egy Berger nevű tasnádihoz ment férjhez, gyermekét a deportáció során szülte. Anya és gyermeke nem kerültek vissza, férje megmenekült. A 17 éves Roth Moshe fagyhalált szenvedett a deportációban, míg a legki-

férjhez ment Linder Sándorhoz. Házasságukból *egy fiú született: Péter* (1946). Alig egy év után sikerült elhagyniuk Romániát és Venezuelába telepedtek le, ahol — Caracasban — konfekciógyáruk volt. Linder Sándor élete derekán hirtelen meghalt (1965). Özvegye — Éva — tovább is részt vett társaival együtt a gyár vezetésében. Hosszas özvegység után másodszor férjhez ment Ben C. Halperthez, Los Angelesben élnek, támogatói minden Izraelt megsegítő mozgalomnak. *Fiuk, Linder Pedro, San Diegóban él.*

7. *Izráel — Izidor.* Mint a többi Tevjovits fiúk, ő is Gardányban született. Édesapja korai halála után, igen fiatalon vette át a birtok és az üzlet vezetését, legkisebbik húga — Zseni — férjhez meneteléig, aki a családi házban maradt. Izidor átköltözött a pár kilométerre fekvő Sülelmed községbe, ahol kosárfonó üzemet létesített. A II-ik világháború előtt megnősült, nemsokára behívták munkaszolgálatra Ukrajnába. A kegyetlen keretlegénység kötelezte a zsidó munkaszolgálatosokat, ágyútűzben lövészárkokat ásni s ekkor Izidor a hátgerincén megsebesült, alsó teste megbénult. Sanyi öccsének, aki vele volt sikerült őt egy sebesültszállító vonatra feltenni, amely Bukarestbe vitte. A háború végéig a bukaresti katonakórházban kezelték, de nem sikerült talpra állítani. Visszaküldték Sülelmedre, mint 100%-os hadirokkantat. Hű ápolónője, Anna, vele együtt Sülelmedre jött s mint élettársa, élete végéig odaadóan ápolta.

8. *Alexander — Sándor.* A Tevjovits fiúk közül a legfiatalabb volt. Foglalkozásánál fogva erdőkitermelő, mely szakmát a szülei házban elsajátította. Édesapja korai halála után, Izidor bátyjával együtt, édesanyja segítségére volt. A nagybányai Kornreich fakereskedő lányát vette feleségül az 1930-as évek elején. Désen nyitott faraktárt, amit vezetett, a munkaszolgálatra való behívásáig. — Ukrajnában miután bátyját Izidort megmentette a haláltól, mint tífuszos beteg a Dorosici kórházban — melyet a németek(?) felgyújtottak — bennégett. Felesége és kislánya Auschwitzban elpusztult.

9. *Szárá — Szerén.* A szülői házban élt, amikor nővére Helén (Simon Béláné) gyermekágyi lázban elhalálozott és két fiatal fiú (Mendi és Ernő) árván maradt. A család kívánságára és némely zsidó szokáshoz híven, feleségül ment elözvegyült sógorához, Simon Bélához. Jó anya módjára felnevelte elhalt nővérének két fiát. Szintén a náci üldöztetés áldozatai lettek, úgy Simon Béla mint második felesége Tevjovits Szerén.

10. *Ráchel — Rozsi.* Hamar elkerült a szülői háztól és Kolozsváron lakott, ahol férjhez ment. Deportálták Auschwitzba és nem került vissza.

11. *Chává — Zseni* volt a legkisebb lány a Tevjovits családban. Az anya halála után és miután férjhez ment, hozományként a gardányi családi házat kapta, ahol férjével és kislányával, a deportálásig éltek. A Szilágysomlyói gettóból vitték őket Auschwitzba, ahol a krematórium áldozatai lettek.

A gardányi Tevjovits család, amely apai részről spanyol eredetű — minden valószínűség szerint az inkvizíció elől a Balkánra menekültek — anyai ágon Nikolsburgból indult el az ős (lásd: Reb Smelke: „Egy Gáon élete” című könyvét) — *apai részről négy generáció után, anyai részről viszont nyolc generáció múltán, a náci üldöztetés folytán hét unokára zsugorodott össze:*

1. *Menáchem zl'* (Helén Cháná fia) 2. *Andrei-Bandi* (Joszef fia) 3. *Joszef* (Moric-Moshe fia) 4. *Amnon — Ernő* (Lenke — Lea fia) 5. *Joszef* (Lenke — Lea fia) 6. *Alfréd* (Jenő — Jona fia) 7. *Éva* (Emil — Elijáhu lánya).

Szomorú mérleg. Zsidó sors.

vezető szerepet töltenek be a venezuelai cionista mozgalomban. *E házasságból két leány született: Judy (Jehudit),* szül. 1958-ban, férjhez ment Jose-Élias Fárág-hoz, *Iláná* és *Itzhák* (ikrek) és *Joel-Abraham* (1987) a gyerekeik. A kisebbik lányuk *Jaky* férjhez ment Ernesto Hirsch-hez 1987-ben.

4. *Cháná – Helén* (férj. Simon Béláné) e század elején, szintén Gardányban született. Igen fiatalon ment férjhez Simon Bélához és Zazaron (Nagybánya mellett) laktak. Ez a környék híres almatermő vidék és Simon Béla ebben a szakmában ismert szakértő volt. Házasságukból 2 fiúgyerek maradt meg, a 3-ik gyerek szülésénél Helén gyermekágyi lázban meghalt. *Menáchem* (Simon) volt az elsőszülött fiú, a II-ik világháború után egyedül maradt életben a családból. Tanulmányait a kolozsvári egyetem jogi fakultásán végezte és a háború előtt már ügyvédi praxist folytatott. A háborút mint munkaszolgálatos vészelte át. Mikor visszatért Nagybányára — a háború után — újból ügyvédi irodát nyitott. Röviddel alijjázása előtt megismerkedett feleségével, Judittal és együtt jöttek Izráelbe (1950). Rekordidő alatt letette a nosztrifikáló vizsgákat és nemsokára betársult Tel-Aviv egyik ismert ügyvédi irodájába és haláláig (1971) praktizált. Ő alapította (és első elnöke volt) a „Choma" új olékat segélyező pénztárt, mely a mai napig áldásos munkát végez. *Egyetlen fia, Dov* 1952-ben született, majd 1971-ben feleségül vette Hochenberg Lindát. Házasságukból *két gyerek született: Dánit* (1974) és *Mátán* (1980). Dr. Dov Simon szív-átültető szakorvos a jeruzsálemi Hadassa-kórházban.

5. *Jona – Jenő* külön megemlítést érdemel, mert ő hű maradt a Szilágysághoz és édesanyjához. Nem messze Gardánytól, Sülelmeden telepedett le. Tevjovits Jenő, mint a sülelmedi üveggyár megalapítója, sok embernek adott kenyeret, közismert volt jótékonyságáról, többek között a náci üldözés elől Lengyelországból menekült zsidók segítségére sietett. A Szilágymegyei zsidóság egyik legjelentősebb közéleti személyisége volt, húsz éven át a Szamos-menti

A gardányi temető jobbra Tevjovits Malka és balra Tevjovits Aharon-Zeev sírjai

hitközségek kerületi elnöke. Ő fektette e kerület vallási életét új alapokra, átszerkesztve az alapszabályokat a román éra szükségletei szerint. A hídalmási Nasch család Eszter lányát vette feleségül. *E házasságból egyetlen fiú született Alfréd* (1923). A családot együtt deportálták Auschwitzba, ahonnan csak Alfréd tért vissza (1945) Sülelmedre. Egészségileg és lelkileg megtörve, megpróbálta, az üveggyárat a romjaiból életre kelteni, de miután ez nem sikerült, kivándorolt Sao Paoloba (Brazília), ahol jelentős gazdasági szerepet tölt be. Felesége, Duci, *két gyerek*kel ajándékozta meg: *Tamara* férj. Platzman és *Thomas*. — Mint Édesapja, ő is minden nemes zsidó és cionista célnak bőkezű támogatója.

6. *Elijáhu – Emil.* Az első világháború kitörése után a szülői házból vitték a harctérre (1914). A háború alatt a francia fronton küzdött, ahol fogságba esett és csak jóval a békekötés után (1920) került vissza Gardányba. Visszatérése után nemsokára (1922) megnősült, a Szatmár melletti Peleske községbeli Eidlitz család leányát, Idust vette feleségül. Házasságukból *egy lány született, Éva (Chává)* (1927), sajnos felnevelni nem tudta, mert a háborúban szerzett betegsége folytán 1926-ban elhalálozott. Özvegye másodszor is férjhez ment, a család távoli rokonához Tuvjávits Mórichoz, aki Évát (Chávát), mint saját lányát nevelte fel. A náci üldöztetés nem kerülte el a családot, mindnyájukat deportálták Auschwitzba. A háborút csak Éva vészelte át és visszatért Szatmárra. Rövidesen

(1947) felesége Chává. A házasságukból 2 lány és 2 fiú született: *Keren, Chálit, Ádár,* és *Izhár.* A másodszülött lány neve Dália (1948) ki férjhez ment Rámi Éjálhoz. Házasságukból 1 lány és 3 fiú született: *Nirit, Sáj, Ron* és *Tomer.* A harmadik gyerek Moshe (1951) és felesége Vera. Házasságukból két lány született: *Noá* és *Tál.*

3. *Lea-Lenke* (férj. Friedmann Farkasné), 1900-ban született Gardányban. Húszéves korában férjhez ment a szatmári Friedmann Farkashoz, ki egy nagy szállítási vállalat tulajdonosa volt és mint közéleti ember, lelkes támogatója a Mizráchi mozgalomnak és vezető szerepet vitt a hitközség életébe.

Házasságukból két fiuk született: Ernő (Amnon) és Joszéf (1921—22). Ernő (Amnon) gyerekkora óta lelkes cionista volt. A HANOAR HACIONI mozgalomban volt aktív. Alig végezte el iskolai tanulmányait, húszéves korában, a zsidó törvények következtében, elvitték munkaszolgálatra. Gátépítést és más kényszermunkát végzett. A háború befejezése után a százada orosz fogságba esett és újból egy év kényszermunkát, nehéz körülmények között, dolgozott le. Hazatérése után (1948) rövid időn belül sikerült neki átlépni a román határt, Budapestre érkezve, Izráelnek vette útját. Első időben nehéz testi munkával kereste meg kenyerét, miután mint könyvelő — ami a szakmája volt — nem tudott elhelyezkedni. Megnősült 1950-ben, Weisz Mirjámot vette feleségül, aki szintén Szatmárról származik. *Az idők során ő is héberesítette a nevét Toren Amnonra.* Import-export vállalatot létesített (1958), amely az évek folyamán komoly renoméval rendelkező vállalkozássá fejlődött. Házasságukból *két gyerek született: Eszter* (1951) és *Zeew* (1955). Az elsőszülött Eszter férjhez ment Menashe Ben-Cháimhoz és 3 gyerekük született: *Jocháj* (1981), *Roy* (1983) *és Assáf* (1986). Toren Zeew, miután elvégezte tanulmányait, 1987-ben megnősült, felesége Szimcha Cháj.

Tevjovits Lenke második fia *Joseph (Salamon),* miután a háborút átvészelte mint munkaszolgálatos, 1948-ban Kanadán keresztül kivándorolt Venezuelába és a mai napig is Caracasban lakik, hol egy nagy konfekciógyár társtulajdonosa. Megnősült 1949-ben, felesége Steiner Alice, egy szatmári régi cionista család sarja. Mindkét részről örökölt hagyomány szerint a mai napig

Tevjovits József és családja

nosztrifikálása. Immár harmadszor nyitotta meg ügyvédi irodáját, Tel Avivban. Beilleszkedett az izráeli társadalmi és közéletbe s az 1960-as évek folyamán kifejtett munkássága a Bné Brit Rend Nordau-Páholyában meghozta neki az elnöki tiszt-séget.

Nevét Toren-re héberesítette. Mindkét leánya, 1971-ben férjhez ment: *Jehudit* Nachum Menkeshez és e házasságból 1976-ban született *Rám-Alexander. Támár* férjhez ment Sapir Moshehoz és két fiuk van: *Elád* (1974) *Tomer* (1978). Mindnyájan izraeli lakosok.

Tevjovits Józsefnek kisebbik fia, *László (David),* a kolozsvári egyetem kémiai fakultásának diákja volt, deportálva lett s a felszabadulás előtti napon a Melki koncentrációs lágerben éh-halál áldozata lett. *Miklós (Moshe),* Tevjovits József harmadik fia, gyerekbetegségben meghalt az 1920-as évek elején.

2. *Moricz (Moshe)* volt Tevjovits Aharon-Zeev másodszülött fia. Fiatal kora óta erdőkitermelő szakértő volt. Miután önállósította magát, letelepedett Csucsán, ahol feleségül vette Berkovits Dalia-Zálit (Erzsi). Házasságukból két gyerek született: Ernő (Iczhák), aki gyerekkorában elhalálozott és Joszef. A család 13 évet lakott Csucsán, ahol ismert fakitermelő vállalata volt a családfőnek, majd visszatért Szilágy-megyébe és Doba községben lakott. Ő se kerülte el a többi zsidók sorsát — a náci üldöztetés áldozata lett.

Joszef (Moricz-Moshe fia) a 30-as évek elején elhagyta Romániát és a második világháború alatt mint tengerész végighajózta a világot. Sok viszontagság után a háború vége Dél-Afrikában érte. Békekötés után, nehéz és kalandos szárazföldi úton, Afrikán keresztül, elvergődött Palesztináig. Itt részt vett a felszabadító háborúban mint tengerész. Tapasztalatával sokban hozzájárult számtalan akcióhoz. Ekkor megvalósult régi álma és Izráel szabad állampolgára lett. A kezdet nehézségei után megnősült és feleségével Szárával végül Sáár-Háámákim kibucban telepedett le, ahol a mai napig közszeretetnek örvendenek. A tengerhez való vonzódása emlékéül *nevét Toren-re héberesítette,* ami hajóárbocot jelent. Ő volt az első a családban, aki héberesítette a nevét.

Házasságukból *4 gyerek* született: *Chánán, Dália, Moshe* és *Isráel.* Az elsőszülött Chánán

egy családi sirkönél mondanak Kádist
Tevjovits Izidor és Usi

A GARDÁNYFALVI TEVJOVITS CSALÁD

Az unokák elbeszélései és a családi monda szerint, az ükkapa Szerbiából ered. E feltevés többek között egy imakönyvön alapszik, melyet Szarajevóban nyomtattak a múlt század elején s a szokásokhoz híven, a gyerekek születési dátumai fel voltak benne jegyezve — az *ükkapa neve Tuvia* volt. Sajnos, a II-ik világháború pusztító tüzében az imakönyv megsemmisült.

A 18-ik század végén, II. József dekrétuma, az Osztrák—Magyar Monarchia zsidó lakosságát családi név felvételére kötelezte. *Szerbül Tuvia fiát, Tuviávicsnak hívják s ez lett a család vezetékneve.*

A név e formája az idők folyamán meg is maradt a család egyes ágainál, mint pl. Tevjovits Éva mostohaapjánál; más ágaknál a könnyebben kiejthető *Tevjovits* névre alakult át.

A 18-ik század elején a család több ága meghonosult Szilágy megyében. A *nagyapa Tevjovits Aharon-Zeev,* már Gardányban született, ahol szorgalmas munkájával a családi boltot megtoldotta erdő- és földbirtokkal. Majd *feleségül vette a Morvaországból származó tekintélyes Ferencz család lányát,* Málkát. E család egyenes leszármazottja a híres szölősi Rabbi Smelke testvérének. E házasság a német nyelvtudáson is alapult.

Tevjovits Aharon-Zeev és felesége, Ferencz Málka, köztiszteletben álló föld- és erdőbirtokos, valamint kereskedő volt. A házasságukból 11 gyerek származott. Nevük — születési sorrendben — a következők:

1. *Az elsőszülött József volt.* Korán elkerült a szülői háztól, az 1900-as évek elején már konfekcióüzlete volt Szatmáron. Feleségül vette Kolb József Szatmárhegy-i virilista szőlőbirtokos Szeréna nevű lányát. Végigküzdötte az első világháborút és 1918-ban mint főtörzsőrmester, több vitézségi kitüntetéssel szerelt le. Újból kellett kezdje az életet és újszerű foglalkozási ágat teremtett: kivándorlási, utazási és kereskedelmi ügynökséget; többek között képviselte a Hamburg-American Line és Canadian Pacific hajótársaságokat. Hagyománytisztelő mizrachista és meggyőződéses cionista volt, úgyannyira, hogy elsőszülött fiát (Andrei-Bandi) ivrit elemi iskolába taníttatta, amely Szatmáron 1920—1924 között, Löwenkopf Kálmán vezetése alatt működött. Tevjovits József és felesége Kolb Szeréna mindvégig Szatmáron laktak. Házasságukból három gyerek született:

Az elsőszülött Andrei (Bandi-Jehuda), egyetemi tanulmányai befejezése után, 24 éves korában önálló ügyvédi irodát nyitott (1938) és rövid időn belül nagy klienturát szerzett. 1939-ben feleségül vette a Nagybányán jótékonyságáról ismert Mózes család lányát, Évát. Ebből a házasságból született Zsuzsika nevű lányuk. Sajnos anya és kislánya az auschwitzi gázkamrák áldozatai lettek. A Bécsi Döntés Észak-Erdélyt Magyarországhoz csatolta és 1941-ben megkezdődtek a munkaszolgálatra való behívások. Elsők között a zsidó intellektueleket mozgósították. Tevjovits Bandit vasútépítő századba osztották be. Három év kényszermunka után, 1944-ben deportálták Mauthausenbe, majd Günskirchenbe. A békekötés napján (1945. május 9.) felszabadult. Legyengülve, lelkileg megtörve, visszajött Szatmárra, ahol családja romjain kezdte újra az életet; ismét ügyvédi irodát nyitott Szatmáron. Egy év múlva (1946) megnősült, a kolozsvári Hoffmann mérnök leányát Mártát (Pötyi-Mirjám) vette feleségül (Románia volt vivóbajnoknője). Házasságukból ikerlányok születtek: Jehudit és Támár. Tízéves várakozás után, végre útlevelet kaptak (1958) Izráelbe ahol az életet újra kellett kezdeni. Két év megfeszített munkával sikerült az ügyvédi diploma

selkedjenek, gondosan figyelmeztette, nehogy valami áruló szót ejtsenek ki szájukon, bemagoltatta velük a keresztény imákat, melyeket még kislánykorában tanult keresztény barátnőitől és az iskolában, ahol minden napot a himnusszal és imával kezdtek. Hamar hozzászokott az árvaházi élethez és mint szakácsnő, számos elismerést vívott ki magának, különösen a főnökasszony kedvelte meg, akinek kedvenc ételeit készítette. Anyám gyermekeivel manzard-szobában kapott helyet és minthogy a gyerekek még kicsik voltak, igyekezett elhárítani, hogy érintkezésbe lépjenek az árvaház gyerekeivel, nehogy elárulják magukat. Vasárnaponként azonban a gyerekekkel együtt templomba ment és hívő katolikusként viselkedett. Kétségtelen, hogy merészség és hatalmas lelkierő kellett ahhoz, hogy napról napra, hétről hétre, sőt hónapról hónapra — egész 1945 januárjáig — kitartson és a nagy kő leessen szívéről.

De a viszontagságok még nem értek véget. Amikor beköszöntött a tavasz, elhatározta, hogy a családdal együtt visszatér szülőhelyére, amely közben már ismét Románia lett. Budapest romhalmaz volt, holttestek hevertek az utcákon, szemét és bűz fedte be a várost, zűrzavar volt mindenütt. Anyám tehát összeszedett bennünket, hogy útnak induljunk, abban a reményben, hogy talán apánk és a legidősebb fivérünk közben már hazatért. A vasútvonal mentén indultunk el, keleti irányba, s időnként sikerült „trempelnünk", de hatalmas távolságokat tettünk meg gyalog is. Mentünk és mentünk — vég nélkül... Három hónap telt el, amíg megérkeztünk úticélunkhoz, abban a hiú reményben, hogy talán viszontlátjuk apámat és testvéremet, nagyanyámat, nagynénjeinket és férjeiket, gyermekeikkel — akik azonban már valamennyien füstté váltak. Lassan-lassan összegyűltek a megmaradottak és csak akkor vált valósággá a tragédia mérete.

Anyám valamennyi visszatért anyjává vált. Még jöttek vissza Auschwitzból, más haláltáborokból, munkatáborokból, megtörten, elgyötörve, de javarészük fiatal volt és az életakarat hamar talpra állította őket. Édesanyám nagyban elősegítette talpra állásukat. A találkozások, a sírások és az öröm egyaránt a mi házunkban zajlott, itt talált levezető utat a fájdalom, itt jutott kifejezésre az öröm, házasság, eljegyzés; édesanyám készítette a hagyományos süteményeket a brit-mila ünnepségekre is. Még egyre reménykedett, hogy férje és legidősebb fia is a visszatérők között lesz — de ők sohasem tértek vissza.

Végül is a lemondás lett úrrá a reménység felett, miután szemtanúk jöttek, akik látták pusztulásukat. Anyám akkor elhatározta, hogy nincs és nem lehet maradásunk ebben a siralomvölgyben. Mi, a két idősebb lánytestvér, indultunk útnak elsőként és Kvucát Schillerben telepedtünk le. Utánunk felkerekedett édesanyám az öt gyerekkel, Konstancában szállt hajóra, abban a tudatban, hogy nyitva az út az ország felé. 1947-et írtunk, az állam még nem létezett. A család felszállt egy rozoga hajóra, végül is egy ciprusi angol internálótáborba küldték őket, ahol nyolc hónapot töltöttek, amíg megvalósult álmuk — és partra szállhattak az akkor már szabad és független Izráel államában.

* * *

Lehetséges, hogy költői lelkületű és nagyobb nyelvgazdagsággal bíró, méltóbb módon írta volna le „Chana és hét gyermeke" történetét. Hiszen olyan volt ez a történet, mint viharzó tengeren hányódó kis csónak, amelyet minden pillanatban az elmerülés veszélye fenyeget. Mert hiszen olyan sok volt az olyan kis csónak, amely elmerült és olyan kevés akadt, mely, mint a miénk, partot ért. Boldog vagyok, hogy legalább módomban állt papírra vetni egy ilyen csónak történetét.

számos zsidót tartóztattak le azon a pészách ünnepen. Mi voltunk az egyetlen gyerekek és nagyon jól bántak velünk. Az volt az érzésünk, hogy fogvatartóink sem tudták, mit kezdjenek velünk és azt sem, hogy tulajdonképpen miért kerültünk oda.

Nem sokkal később Zilahról átszállítottak Kolozsvárra, onnan pedig Budapestre. Apámat és Mendit megint különválasztották, anyám velem és a többi gyerekkel együtt a női börtönben maradt, ahol velünk együtt közönséges bűnözők, utcai nők és mások voltak, akikben azonban láttunkra feléledtek az anyai ösztönök és azt sem tudták, hogyan kényeztessenek minket, az adott körülmények között, hogyan segítsenek rajtunk. De innen is tovább vittek minket, méghozzá Kistarcsára, a hírhedt internálótáborba, amely egy elhagyatott téglagyárban kapott helyet. Nyár volt és így legalább az időjárás viszontagságaitól nem szenvedtünk és a fogvatartás körülményei is kedvezőek voltak, legalábbis kezdetben, — beleértve az ellátást és a higiéniai körülményeket is. A napok összefolytak, egyszerűen nem tudom, mennyi időt töltöttünk ott. Arra azonban emlékszem, hogy cionista ifjúsági szervezkedés is volt, amelynek tagjai igyekeztek lelket önteni az internáltakba. A pesti hitközség gondoskodott kóser élelemről és ugyancsak a hitközség látott el ágyneművel, pokrócokkal, könyvekkel és a gyerekeknek még játékszereket is küldtek.

Egy nap közölték, hogy a gyerekeket a pesti árvaházban akarják elhelyezni. Anyám nem egyezett bele, hogy elváljunk, illetve a kisgyerekeket mindenképp magánál akarta tartani és csak én és utánam következő Sájndi-Sula húgom kerültünk oda. Anyám az öt kisgyerekkel Kistarcsán maradt. Apánkról és Mendiről soha többé nem hallottunk, nem láttuk őket viszont.

A kistarcsai táborban gyakran tett látogatást dr. Kasztner Rezső, aki lépéseket tett arra nézve, hogy anyánk gyerekeivel együtt a pesti Kolumbus utcai táborba kerüljön. Itt gyülekeztek, többek között azok, akik később az úgynevezett „Kasztner-csoporttal" Svájcba kerültek. Kasztner ígéretet tett édesanyámnak, hogy megkeresi apámat és fivéremet és ha megtalálja, Budapestre viszi őket. A Kolumbus utcai táborban találkoztunk kolozsvári nagybátyámmal, Klein Élijáhu rabbival, aki az erdélyi vallásos cionista mozgalom egyik vezetője volt és két lánya akkor már Erec Jiszráélben tartózkodott. Ő, felesége és Magyarországon maradt lánya is csatlakozni kívántak a Kasztner-csoporthoz. Mi nem indultunk el a csoporttal, mert abban reménykedtünk, hogy apám és fivérem előkerül és Pestre hozzák őket s majd megyünk egy másik csoporttal — mely azonban végül sohasem indult el.

Egy darabig még a Kolumbus utcai táborban voltunk, miután azonban a német őrség eltávozott és a nyilasok randalíroztak a környéken, sokan közülünk helyesebbnek vélték, ha bemennek a gettóba. Sula húgom és én azonban nem a gettót választottuk. A cionista ellenállási mozgalom ifjai elláttak bennünket keresztény papírokkal és oroszok elől menekülő falusiakként kezdtünk élni a magyar fővárosban — „hívő katholikusokká" válva. Anyánk megtanított a keresztény szokásokra, templomba jártunk, letérdelve imádkoztunk. Fiatalabb testvérünk, a szőke, kékszemű, keresztény külsejű Joszi, aki alig 13 éves volt akkor, már futárszolgálatot teljesített a földalatti mozgalom számára.

* * *

Íme, anyám emlékét vetem papírra, aki Izráelben halt meg 79 éves korában. Címként ezt adnám: „Chana és hét gyermeke." De a legendás Chanával ellentétben, aki halálával vált mártírrá, az én édesanyám az életével hozta meg az áldozatot. Ez a törékeny, sovány, pirosarcú asszony, patinás rabbicsalád sarja — az életet mindennél szentebbnek tartotta. Ő maga is keresztény papírokkal látta el magát — Orbán Jánosné névre szóltak ezek az iratok — elhagyta a gettót és elfogadott egy ajánlatot, mely szakácsnői állást kínált egy — katholikus árvaházban. A város központjában volt ez az árvaház. Anyánk betanította kisgyermekeit, hogyan vi-

hosszú fekete kabátot és széles karimájú plüsskalapot viselő rabbi együtt sétál a nála két fejjel magasabb keresztény pappal — mint két árny lépegetnek a kivilágítatlan, sötét utcán, hosszasan beszélgetnek, néha egyik, néha a másik tesz egy kézmozdulatot szavai hangsúlyozására. Magyar pap és hontalan rabbi a szörnyű háborúban, amely halálra ítélte a zsidó népet, időnként karonfogva sétálnak. Hogy mi volt végtelen beszélgetéseik tárgya, nem tudom, apám sohasem mesélte, de azt hiszem, hogy mély barátság fejlődött ki közöttük.

* * *

A menekültek, mint mondottuk, elmesélték szörnyű történeteiket, melyeket a fül nem akart meghallani és a szív nem akart felfogni — semmiképp sem akart felfogni. És íme, elérkezett 1944 áprilisa, amely a távoli szörnyűségeket jelen valósággá változtatta. A pészáchi előkészületek úgy folytak, mint minden évben, — pászkasütés, a lakás minden zugának felsíkálása, tyúkok, libák hizlalása, a közeledő ünnep láza. Korán jött a tavasz abban az évben, a fák korán rügyeztek, virágoztak. Kék matrózruhát kaptam az ünnepre, testvéreim is új ruhát kaptak. Új lakkcipőt is kaptam, mint minden évben ilyenkor. Minden szokás szerint, mintha mi sem történt volna.

Néhány nappal az ünnep előtt kidobolta a kisbíró, hogy másnaptól kezdve a zsidóknak sárga csillagot kell viselni. Mi, gyerekek nem értettük meg, hogy pontosan miről van szó, mit jelent ez a dolog és a sárga csillagban nem láttunk büntetést, vagy megszégyenítést. A légkör azonban egyre romlott, még jártunk ugyan iskolába, de a keresztény gyerekek már nem úgy viszonyultak hozzánk, mint annak előtte. De még akkor sem tulajdonítottunk a dolognak olyan súlyosságot, mint amilyen valójában volt.

Sohasem fogom elfelejteni az 1944-es széder estét apánk-anyánk asztalánál. Minden évben voltak vendégeink, most azonban annyian voltak, hogy alig jutott hely mindenkinek. Apám lelkesen és áhítattal magyarázta a Hágádát, hosszasan, mint amikor csemegét eszik az ember, amelyet nem akar gyorsan lenyelni. Legidősebb testvérem, Mendi, aki azelőtt sohasem merészelt apám jelenlétében dohányozni, most cigarettát kért apámtól, aki eleget tett kérésének és megengedte, hogy az ünnepi asztalnál dohányozzon. Mondhatom hogy kellemes légkör uralkodott a széderesten. Még éjfél után is az asztal körül ültünk, mintha nem akartunk volna megválni valamitől, holott eljött a búcsú ideje — a búcsú az utolsó széderestétől, amelyet a család még együtt töltött.

Ünnepi érzéstől eltelten mentünk lefeküdni. Hogy elaludtam-e, már nem emlékszem; nem tudom, hogy a kopogás riasztott-e fel álmomból. Apám megkérdezte, ki az, mire a válasz ez volt: „Államrendőrség". Apám ajtót nyitott, a rendőrök beléptek. Udvariasak voltak, azt mondták, utasítást kaptak arra, hogy a családot vonaton a megyei székhelyre vigyék. Apám kérdésére azt válaszolták, hogy a parancsot haladéktalanul teljesíteniük kell és az ünnep kimenetelét sem szabad megvárnunk. Valamennyien felöltöttük ünnepi ruháinkat, melyeket előzőleg helyeztünk az ágyak melletti székekre — s ahelyett, hogy a templomba mentünk volna, a vasútállomás felé tartottunk.

Meglepetten láttuk, hogy milyen nagy tömeg csoportosult a házunk körül, zsidók, nemzsidók egyaránt. Íme a kép: a rabbi és családja tart a vasútállomásra, utána az egész község, szomszédok, ismerősök (nem-zsidók is), valamennyien ott voltak. Apám és anyám, sajátságos megjelenésükkel, gyermekeik kíséretében, felszállnak ünnepnapon a vonatra, hogy az ismeretlenbe utazzanak. Hogy hogyan terjedt el a híre a dolognak, nem tudom, de minden állomáson zsidók vártak ránk, integettek nekünk, mintha kirándulni mentünk volna. A megyei székhelyen, Zilahon, a városi fogdába küldtek: anyám és a kisgyerekek külön, — apám és legidősebb bátyám külön. Ők a földszinten, mi pedig az első emeleten voltunk, napközben néha láttuk egymást, de beszélgetni nem tudtunk. Azt is láttuk, amikor a többi fogollyal együtt sétálni vitték őket az udvarra. A börtön zsúfolva volt, mert

közösség tagjai között, gyakori távolléte miatt, a hitközség nem hagyta el családját és a súlyos nehézségek nem törték meg édesanyámat. Mély hitét sikerült belénk oltani, habár bizony nagyon féltünk az üldözésektől, amelyektől apánk anynyit szenvedett.

Édesanyánk esténként mesélt nekünk, amikor lefektetett bennünket. Saját maga által kitalált történetek voltak ezek, de mindenkor derűlátásról és reményről tettek tanúságot. Nem hiányoztak ezekből a mesékből a távoli országok hercegei és királylányai, akik olyan helyeken éltek, ahol szeretet uralkodott az emberek között, nem pedig gyűlölet — ahogyan ezt mi naponta magunk körül láttuk. Nagyon szerettük ezeket az esti órákat és már reggeltől kezdve vártuk, hogy mikor jön el az ideje, hogy hallgathassuk ezeket a megnyugtató meséket, amikor is igyekeztünk nem elaludni, nehogy akár egy szót is elveszítsünk a mindenkor jóval végződő befejezésből. Ezek a mesék termékenyítették meg álmainkat.

Azokban a napokban, amikor édesapánk otthon volt, a ház megtelt tevékenységgel, jöttek-mentek az emberek, öregek, fiatalok egyaránt. A magyar uralom nem kecsegtetett számunkra kedvező kilátásokkal. A magyarok Hitler oldalán harcoltak, s ugyan mit várhattunk tőlük? Apánk azonban nem tört meg — mint a közösség vezetője, nem törhetett meg és híveinek szükségük volt arra az emberi melegségre, amelyet maga körül terjesztett. Mi, gyerekek természetesen nem nagyon értettük mindazt, ami történik; volt valami ismeretlen érzés bennünk, amelyet nem tudtunk megfejteni: félelem és reménység együtt.

A magyar rezsim sajátságos élményeket is teremtett. Falunk vasúti fővonal mentén feküdt, melyen számos német katonavonat járt. Mi, gyerekek kijártunk a vasútállomásra, hogy nézzük a katonákkal és hadfelszereléssel megrakott vonatokat, fussunk a szerelvények után, integessünk a katonáknak, akik édességeket dobáltak nekünk. Ehhez az élménykörhöz tartozott zsidó munkaszolgálatosok jelenléte is a környéken, akik a vasútvonal karbantartásával foglalkoztak. Ezek a munkaszolgálatosok Magyarország minden részét és a zsidó társadalom minden rétegét képviselték. Hol találhattak egy kis vigaszt, ha nem a rabbi házában? Sokan közülük vallásosak voltak, akik felnyitották a „Sász-könyveket" hogy tanuljanak, amikor apánk otthon volt. Ebben az időszakban házunk valóságos tanházzá változott, amikor is szorosan összezsúfolva ülték körül a nagy asztalt és tanulás hangja hallatszott a lakásban. A ház éjjel-nappal zsongott, az alvási idő mindannyiunk számára összezsugorodott. Anyánk már jó előre tudta, mi várható szombat reggelenként, amikor apám hazatér a templomból és munkaszolgálatosok „sleppje" kíséri. A munkaszolgálatosok velünk ebédeltek szombaton, énekeltek, beszélgettek, vitáztak talmudi problémákról, egész sötétedésig. Lelkileg megerősödve tértek vissza táboraikba, hogy újrakezdjék a nehéz heti munkát. A háromszobás kis lakás esetenként kórházzá is vált a beteg muszosok számára, amikor is anyám látta el őket gyógyszerrel és — forró levessel.

Az 1944-ig magyar uralom alatt eltelt évek még nem jelezték a közelgő szörnyűségeket. Lengyelországi, szlovákiai és németországi menekültek is kerültek hozzánk, akik hátborzongató történeteket meséltek. Önmaguk árnyékai voltak ezek az emberek, szörnyű nyomorban éltek és városról városra, faluról falura járva koldultak élelmet és ruházatot. Az igazság az, hogy nem hittünk nekik és sokan voltak, akik a történetekben csak eszközt láttak és azt hitték, hogy csak az a céljuk, hogy felébresszék a részvétet a mesélők iránt. Homályosan még emlékszem egyesekre közülük, minket gyerekeket azonban eltávolítottak a szobából, hogy ne halljuk, amit mondanak. Úgy vélem azonban, hogy a felnőttek is az ismert mondást hangoztatták: „Ilyesmi nálunk nem fordulhat elő", a törvénytisztelő magyarok nem engedik meg, hogy ilyesmi történjék náluk.

Apám a negyvenes évek nyári estéin is tovább sétált együtt a református pappal, ez a sajátságos látvány akkor sem szűnt meg. A

17. század elejétől a 20. század közepéig, azaz 1944-ig, a vészkorszak évéig. Vajon ki tudná fellebbenteni a történelem fátyolát és felfedni alatta a zsidók vándorlását ezen az országúton, a Szamos mentén nyugatról keletre, abban a reményben, hogy biztos talajra leljenek lábuk alatt. Ez a biztos talaj azonban csak illúzió volt.

Mint a többi környékbeli közösségekben, Sülelmeden is bizonyos határok közé szorítkozott a zsidók megélhetési lehetősége. Fűszerkereskedők, gabonakereskedők, textilesek, fa- és deszkakereskedők, szabók, cipészek, asztalosok, órások, rongykereskedők voltak, de akadt perecsütő, mézeskalácsos, varrónő, marhakereskedő és mészáros is. Vagyonos zsidó is akadt a helységben, Tevjovits Jenő üveggyáros volt, aki a folyóparti homokot használta fel erre a célra és munkásain kívül néhány más zsidó családot is eltartott, közöttük két olyan családot, ahol a családfő lengyelországi menekült volt — nem ismeretes, mi lett a sorsuk, amikor a vészkorszak elérkezett hozzánk is. Néhány családot rokoni kapcsolatok fűztek egymáshoz, így a három Jakab család, ahol a családfők testvérek voltak, a két Héner-család, a két Tevjovits család, a három Huber-család és mások.

Két keresztény templom között, a folyó felé tartó utcácskában volt lakóházunk, a rabbicsalád háza. A lakás összesen három szobából és konyhából állt. A lakószobában is volt néhány ágy, középen pedig a nagyasztal, mely körül nemcsak a család, de a hitközség élete is zajlott. Apám és tanítványai ezt az asztalt ülték körül Talmud-tanulás közben, ezen az asztalon étkeztünk, rajta csináltuk iskolai feladatainkat is, de ennél az asztalnál ültek az apámhoz tanácsért, vagy döntésért forduló hívek is, itt tárgyalták meg az üzleti konfliktusokat, a hitközség, és általában a zsidók ügyes-bajos dolgait. Ezek a problémák nem lehettek túl súlyosak, ha nem emlékszem rájuk. A súlyos fordulat 1940-ben következett be, amikor Hitler és Mussolini Bécsben elhatározták, hogy „visszaadják” Magyarországnak Észak-Erdélyt, melyhez a mi kis közösségünk is tartozott. A zsidók nagy illúziókat fűztek a magyar rezsimhez — az öregek visszaidézték a Habsburg-uralom napjait, 1919-ig, amikor Erdély Romániához került. A közösség tagjai magyarajkúak voltak, előnybe helyezték a magyar kultúrát, sőt, bizonyos fokú magyar patriotizmus is élt szívükben, de kibővülő gazdasági lehetőségeket is láttak maguk előtt, hogy megnyílik az út nyugat felé. Ezek az illúziók azonban nagyon gyorsan szertefoszlottak. És nem megváltást, hanem üldözést hoztak magukkal a magyarok, Hitler és Mussolini szövetségesei.

A magyarok bejövetele idején 12 éves voltam, a bát-micva előtt, és csak nagy nehezen vált világossá előttem, hogy ez a rezsim családunk tragédiájának kezdetét jelenti. Apám csehszlovákiai származású volt és a román rezsim idején is évről évre meg kellett újítania tartózkodási engedélyét. A román csendőrök parancsnokával azonban — aki megkapta „járandóságát” — nagyon jól elrendeződött, s az nem zaklatta őt. Attól kezdve azonban, hogy a magyarok betették lábukat hozzánk, nem voltak hajlandók megadni az éves tartózkodási engedélyt, irgalmatlanul zaklatták, újra és újra kiutasították Szlovákiába és emlékszem, hogy ezekben a negyvenes években sokszor hónapokig nem volt otthon.

Ebben az időben bontakozott ki édesanyám teljes lelki nagyságában, amikor is nem riadt vissza semmi nehézségtől, semmi megaláztatástól, csakhogy visszahozhassa apánkat a házhoz és tartózkodási engedélyt szerezzen számára olyan helyen, ahol apám gyakorlatilag már tizenöt éve lakott. Apám időről időre hazatért, újra kiutasították és az egész kezdődött elölről. És ebben az időben a család eltartásának egész terhe kis, törékeny édesanyánk vállára nehezedett, akiben azonban egy pillanatra sem tört meg a remény és a hit a Jóistenben, aki megsegíti. Hitt benne, hogy át tudja törni a gonoszság falát. Erőt merített apai családja és a hitközség tagjainak támogatásából is, akik mindenkor mellette voltak megpróbáltatásai idején. Annak ellenére, hogy apám nem tudta betölteni feladatát, mint a közösség szellemi vezetője és nem dönthetett a naponta felmerülő problémákban a

a gyengéknek, az elesetteknek. Ugyanígy viselkedett otthonában, gyermekeivel szemben is. Felmerülhet természetesen a kérdés az olvasóban, hogy talán az apa képének idealizálásáról van szó, akit hosszú-hosszú évekkel ezelőtt elragadtak a zsidógyilkosok kezei; talán a fájdalom és a szülő utáni vágyakozás von dicsfényt feje köré. De nem ez a helyzet. Nincs bennem már vágy apám iránt, nincs bennem már fájdalom. Ezek az érzések nem képesek ellensúlyozni mindazt a szörnyűséget, ami vele és a több millió más áldozattal történt. És minél jobban visszagondolok egyszerű és természetes emberiességére, mely úgy áradt belőle, mint forrásból a kristálytiszta víz, csak egy érzés erősödik bennem: az, hogy világgá kiáltsam a szörnyűséget.

Az emlékek visszavisznek sülelmedi házunkba, a harmincas és negyvenes évekbe. Szülők és nyolc gyerek. Világos hajú, barna szemű apám és kék szemű édesanyám, akinek sötét haja kilátszott a fejkendő alól. Anyámnak tehát tíztagú családot kellett ellátnia egy kis helység rabbifizetéséből.

A legidősebb fiú, Mendi, nagybátyám, édesapám tanítómestere nevét viselte, aki nem volt még 50 éves, amikor meghalt. Én a második testvér voltam. Utánam következtek: Sula, Joszi, Ráchel, Jákov, Lea, Gedáljá. Mindannyian valósággal lestük apám szavát. De nemcsak mi, hanem mások is, helyi és környékbeli zsidók jöttek hozzánk, mint zarándokok valami szent helyre, hogy előadják bánatukat és aggodalmaikat. Nehéz idők jártak akkoriban és főleg az ifjak tévelyegtek, nem láttak jövőt maguk előtt. Apám valósággal apjukká vált, irányítóvá, akihez mindenki fordulhatott. A szent tanok tanulására serkentette őket, velük együtt tanult, megnyitotta előttük a zsidóság ösvényeit, de nem térítette el őket profán tanulmányoktól sem. Emlékszem a növendékcsoportokra, akik házunkban tanultak, sülelmedi és környékbeli fiatalok voltak, de akadtak közöttük, akik távoli vidékekről jöttek. Sok zsidó ifjú hajlott abban az időben a kommunizmus felé, és apám őket is meghallgatta, beszélgetett velük, csakhogy ne távolítsa el őket a zsidóságtól. Igyekezett meggyőzni őket arról, hogy nem ez az út — mert az ő szemében Ción volt az út; ez volt vágya, ezt hirdette és erről álmodozott. Minket, gyermekeit héberre tanított, abban a reményben, hogy eljön az idő, amikor megvalósul az álmunk és használhatjuk a nyelvet. Közösségéből sokakat nyert meg — főleg fiatalokat — a cionista eszmének és talán sokan akadnak, akik ennek hatására alijjáztak a háború előtt és után.

Nem-zsidók is bejáratosak voltak hozzánk. Furcsa és csodálatra méltó volt apám és a magyar református pap, Topsoni András barátsága. Hosszú órákon keresztül ültek együtt és beszélgettek, teológiáról, filozófiáról. Sokszor együtt sétáltak fel-alá az utcán — két ilyen, különböző világot képviselő, ellentétes figura. Az igazság az, hogy apám magatartása nem mindenkinek tetszett, voltak, akik vitatták kapcsolatait a fiatalokkal, valamint a zsidó világon kívülálló személyekkel. Nem nézték jó szemmel cionista eszmehirdetését és megbocsátó magatartását „lázongó" fiatalokkal szemben. Ő azonban nem törődött ellenfeleivel. Számunkra otthon apa és tanító volt, nem túl szigorú; sőt időnként kirándulni ment velünk, megtanított veteményeskerti munkára. A kicsinyekkel olykor bujócskát játszott. Tőle kaptam az első olvasnivaló könyvet. Csak egy dologban volt szigorú: hogy betartsuk a vallási parancsolatokat, szorgalmas tanulók legyünk, ne hanyagoljuk el a házi feladatokat. Amikor irodalmat, természetrajzot vagy latin nyelvet kellett tanulnunk, mindenkor nagy segítséget jelentett számunkra.

Apám 44, Mendi bátyám 18 éves volt, amikor Auschwitzba vitték őket. Mindketten ottmaradtak. Megdöbbentő az az egyszerűség, ahogyan ezt a tényt papírra vetem. Életük elvágott fonala egy egész nép életének fonala volt.

* * *

A Szamos-parti Sülelmed helységben mintegy harminc zsidó család élt. Az északnyugatról délkeletre tartó főút szelte át a falut, ahol a zsidó temetőben lévő sírkövek dátumai szerint háromszáz éven át folyamatosan tartott a zsidó élet; a

BABICS SOSANNA

APÁMRÓL, A SÜLELMEDI RABBIRÓL ÉS HITKÖZSÉGÉRŐL

Van valami elszomorító abban, hogy nem tudom írásban kifejezni, amit érzek, amikor apám alakját szeretném ismertetni, aki egy Szamos-menti kis helység közösségének rabbija volt; inkább falu, mint község, a Kolozsvár és Szatmár közötti vasúti elágazásnál. Ezt nem mint apám lánya mondom, hanem így látták őt sokan mások, akik nyomdokaiban jártak, mert hiszen legendás alak volt, amit főleg annak az emberi magatartásnak köszönhetett, amely belőle áradt. Zsidó- és általában emberszeretete alapvető tulajdonsága volt, ebben rejlett ereje, úgy is, mint közösségének szellemi vezetője és úgy is, mint családfő. Sohasem dorgált, sohasem prédikált erkölcsöt, nem tett szemrehányásokat, akár híveihez, akár családtagjaihoz beszélt — emberi magatartása, erkölcsisége, kedves mosolya volt az, amely nevelt, vezetett és gátat vetett a zsidóság és emberiesség útjáról való letérésnek.

Apám, Weisz Cvi (Hers-Hermann) rabbi 1900-ban született a Csehszlovákia és Lengyelország határán lévő Zboró helységben. Apja, József, Zboró rabbija volt. Édesanyja neve Ráchel volt. Messzi távolból került a kis erdélyi községbe, Szilágycsehbe, hogy feleségül vegye anyámat, Chanát, ki mint Henrietta volt beírva az anyakönyvbe. Nagybátyám, Klein Sámuel (Menáchem) rabbi kiváló tanítványa volt. Klein Sámuel először Sebes-Kellemes szlovákiai község, később pedig Gálszécs (Secovce) rabbija volt és mindkét helyen jesivát is vezetett, melyben számos növendék tanult. Apám, anyai nagybácsim egyik legkedvesebb tanítványa volt, annyira, hogy valósággal összebarátkoztak. A növendék nemcsak Talmudot, Tórát tanult, amíg elérte a rabbiképesítést, hanem elsajátította rabbija jó tulajdonságait, magatartását is, kiválóan megismerte a héber nyelvet és más ismereteket is szerzett, Jehuda Hálévi verseitől a német klasszikusokig. Ezek a kötelékek szülték meg nagybátyám szívében a gondolatot, hogy legkedvesebb tanítványához adja feleségül húgát, Chanát.

A Szilágycsehben megtartott esküvő után „hozományként" felajánlották apámnak a sülelmedi rabbi-állást, mely előzőleg nagyapám, Klein Salamon rabbinikus körzetéhez tartozott, néhány más, kisebb községgel együtt. Ez a „hozomány" nem biztosított valami fényes jövedelmet, azonban szüleimnek sikerült tartalommal megtölteniük ezt a szerény keretet, ami nagy lelki gazdagságot biztosított, és házunk példaképpé vált azok számára, akik kevéssel is beérik, de a hit tölti be házuk levegőjét. A földrajzi távolság, amelyből apám az új környezetbe érkezett, bizonyos mentalitásbeli különbséget is jelentett; a zsidó és nem-zsidó világ egyaránt idegen volt számára, idegen nyelvekkel (román és magyar), sőt még a jiddis sem volt ugyanaz amelyhez hozzászokott, a körzet lakóinak szokásairól nem is beszélve. De ennek ellenére, természete lehetővé tette a gyors alkalmazkodást, sokan keresték barátságát és hamar megszokták jelenlétét.

Úgy emlékszem rá, mint aki mindig, mindenkor tanult, mindenkor a nyitott Gemárá volt előtte. A könyv az asztalon maradt akkor is, amikor kikérték véleményét különböző vallási, tilalmi vagy engedélyezési ügyekben; üzlettársak jöttek hozzá, hogy döntsön a köztük levő vitában, vagy más vitás kérdésben kérték ki véleményét. Végtelen türelemmel viseltetett az emberek iránt és nem vesztette el türelmét akkor sem, amikor a legkülönbözőbb apró-cseprő ügyekkel fordultak hozzá. Sohasem tanúsított túlzott szigorúságot, vagy türelmetlenséget a megtévedtekkel szemben, mindenkor segítő kezet nyújtott

ban, minden gondolkodás nélkül Menáchem fivérem és én elhatároztuk, hogy követjük és a mintegy 400 főből álló betegcsoport felé tartottunk, melyet már őrség vett körül. A csoportra egy haeftling-orvos ügyelt.

Grosinger utánunk szaladt és intett az orvosnak, hogy ne fogadjon el bennünket. Az orvos „durván" ránk kiáltott, hogy az akció vezető SS is meghallja: Ti csak lusták vagytok és nem akartok dolgozni. Tünjetek el innen. Az SS-parancsnok azonban közbelépett és úgy határozott, hogy Menáchem testvéremet, aki kicsinek, soványnak és gyengének látszott, csatolja a csoporthoz — engem pedig korbácsütéssel elkergetett.

Még aznap elkezdtük a gyalogmenetet Dachau irányába. Mellékutakon haladtunk, mert a kiépített utakat elfoglalta a visszavonuló német hadsereg. Rengetegen haltak meg útközben fáradtságtól, éhségtől, szomjúságtól, ütlegelésektől és a kísérő SS-ek golyóitól. A Varsóból kiindult négyezer ember közül alig 2500 érkezett Dachauba valamennyien a felismerhetetlenségig legyengülve. Mintha hirtelen mindannyian megöregedtünk volna.

Apám és Menáchem testvérem a betegek és gyöngék csoportjával együtt Varsóban maradt és információk szerint, amelyek egy rokonunktól évek múlva jutottak el hozzánk, ezeket a betegeket még aznap bevitték a „régi tábor" egyik barakkjába, ahol valamennyiüket agyonlőtték. Az említett rokon egy 35 tagú csoporttal maradt a lágerben. Feladatuk volt teherautókra rakni a németek felszerelését és eltüntetni a láger nyomait. Ő mesélte, hogy sohasem fogja elfelejteni a látványt, amikor benyitottak ebbe a barakkba és ott találták a vértócsában a legyilkolt betegeket és gyengéket. Az áldozatok közül sokakat felismert, köztük apámat, Menáchem testvéremet, és saját fiát is. Közös sírba temették el őket. Ezt a sírvermet mi magunk ástuk néhány nappal a láger kiürítése előtt, anélkül, hogy tudtunk volna, mi célt szolgál. Ez is arra utal, hogy mindezt előre kitervezték, szisztematikusan és alapossággal.

* * *

Azóta pedig elpusztultak városaink, falvaink, nincs már bennük sem zsinagóga, sem gyülekezet, nincsenek rabbik, nincsenek hitközségek, se sakterek, se kóser vágás, se rituális fürdők, elpusztultak, akik igénybe vennék. Nincsenek chéderek és tanuló gyerekek, nincs minján. Apám tanulásának hangja is elnémult már és nem töri meg az éjszaka csendjét. Imádkozása nem vegyül egybe a hajnali kakasszóval. Irgalmas Istenem. Nézd, mit tettek velünk!

Jitgádál vöjitkádás sömé rábá.

jobbra. Még az elválasztás előtt sikerült a szülőknek búcsút venni és bocsánatot kérni egymástól, mert már érezték, habár nem tudták, hogy ez már a végső válás.

Apám zsebei tele voltak a „Chorév" kiadású zsebkönyvekkel melyeket utazásai során vásárolt. Minden alkalommal, amikor felszólítottak bennünket zsebeink kiürítésére, apám kiemelt egy-egy ilyen könyvet zsebéből és a többi tárgy közé dobta, de előzőleg megcsókolta és bocsánatot kért. Amikor az utolsó felszólítás elhangzott, egyetlen könyve maradt csak, amelyet szeretett volna megmenteni és tanácstalanul tekintett rám. Megkérdeztem: „Apa, nem tudsz megválni ettől a könyvtől?" — Nem — válaszolta, ez a „Széfer Háikárim", a lényegek könyve és nem akarok megválni tőle, mint ahogy nem akarok megválni a gyökerektől, de még az ágaktól sem". Óvatosan kivettem a kezéből a könyvet és a többi könyvre helyeztem. Megtettem, amire ő nem volt képes.

Az egyik barakkba vittek. Sziván hó 11-ike volt. Ez azért is emlékezetes számomra, mert sziván hó 13-án volt nagyapám, apám apja halálozási évfordulója és apám valósággal élete kockáztatásával gyűjtött egy minjánt maga köré és halkan, suttogva imádkozott, mondott kádist, talán a láger összes zsidóinak nevében, akik akkor már árvák maradtak.

Már auschwitzi tartózkodásunk első napjaiban tüdőgyulladást kapott apám, magas láza volt és nagy fájdalmai. A barakkvezetőhöz fordultam, akitől orvosi segítséget kértem. Válasz helyett mindkettőnknek hatalmas pofont adott. Ekkor tudtam meg pontosan, hogy hová kerültünk.

Egy héttel később Varsóba vittek minket. Az egykori gettó helyén most koncentrációs tábor állt, melynek lakói a gettó romjainak eltakarításával foglalkoztak. A használható épületanyagokat ki kellett válogatni a romok közül. A különböző fajtájú épületanyagokat mint téglák, fa, fém stb., külön-külön halomba kellett rakni. Minden halomnak egyenlő nagyságúnak kellett lenni, hogy össze lehessen számolni a téglákat, az épületfa és a vasgerenda mennyiségét. A munka nehéz és fárasztó volt, a körülmények borzalmasak, a viszonyok rettenetesek. Mindhárman együtt laktunk és együtt jártunk munkába.

Apám egészségi állapota egyre romlott. Lábai feldagadtak, ajkai kicserepesedtek a láztól, egész teste csupa seb és daganat volt. Fivérem és én igyekeztünk elvégezni az ő munkáját is, azonban maga a munkahelyre való kivonulás és a visszatérés is elviselhetetlenül nehéz volt számára.

Ebben a Szodomában egy igaz emberre leltünk, akivel apám első látásra összebarátkozott: Grosinger Jakab nak hívták. A zsibói Grosinger Simon testvére volt. Grosinger Simon apám barátja volt, akit annak idején a szlovákiai zsidókkal együtt deportáltak. Amikor Auschwitzba érkeztünk, Jakab már a tábor régi lakója volt, s noha semmiféle hivatalos megbízással sem rendelkezett, mindenki nagy tisztelettel viseltetett iránta. Ő mindenkit ismert, őt mindenki ismerte. Ő beszélt az orvossal, hogy apámat vigyék a lágerkórházba és ez meg is történt. Apám két-három hétig tartózkodott ott. Ebben az időszakban Grosinger gondoskodott pótételadagról apám számára és a lehetőségeknek megfelelően időnként meg is látogatta. Gondoskodott arról is, hogy kapcsolat létesüljön köztünk és apám között.

1944 július végén, amikor a Vörös Hadsereg Varsóhoz közeledett és a németek elhatározták a láger kiürítését. Grosinger Jakab gondoskodott arról, hogy apámat kiengedjék a kórházból, ami nem volt könnyebb, mint bejuttatni. Áv hó 3-án, 1944-ben, a reggeli „Appel"-nél bejelentették, hogy aki nem tud száz kilométeres gyalogutat megtenni, álljon ki a sorból és jelentkezzen egy bizonyos helyen. Apám szó nélkül kilépett a sorból és elvonszolta magát a megjelölt helyre. Grosinger összecsapta a kezeit és ránk szólt: „Miért engedtétek elmenni?" Abban a pillanat-

Klein visszavonult az üzlettől, amelyet fiainak adott át és egész idejét unokái tanításának szentelte. Nekünk „protekcióval" sikerült elérni, hogy minket is vállaljon. Ezután Lichtenstein rabbinál, a szilágycsehi Klein rabbi vejénél tanultunk, akit annak idején a „fiatal rabbi" néven ismertek, később ő lett a helység rabbija.

Két évig laktunk Szilágycsehen, s ebben az időszakban ismertetett meg apám két fontos és számunkra új fogalommal — az egyik a chászidizmus, a másik a Mizráchi. Szilágycsehen volt egy chászid templom. Ebben az imaházban főleg szatmári chászidok imádkoztak, de akadtak belziek, szaploncaiak, szanziak és mások is. Péntek esténként néha eljártunk ebbe a „klauzba", hogy magunkba szívjunk valamit a chászidi lelkesedésből.

Ebben az időszakban egy Jiszáchár Beer (?) Laufer nevű chászid rabbi is volt Szilágycsehen, a híres nádvornai dinasztia tagjai közül, akit csodarabbiként ismertek. Néha megjelentünk nála „szöudá slisit"-re, hogy halljunk tőle valamit a „Tóra titkaiból", de főleg, hogy élvezzük énekét, különösen a „Já ribon olám", valamint a „Vöápék jász ámchá migo gálutá" című dalt kedveltük, melyre tízszer is visszatért, míg az ébren lévők elaludtak, az alvók felébredtek.

Általában azonban Klein Slomo Zálmán helyi rabbihoz jártunk „Szöudá slisit"-re (a chászidok vezetője is ugyanezt a nevet viselte) annál is inkább, mert ez a rabbi számunkra érthető nyelven magyarázta a Tórát, fia, Ráfáel pedig gyönyörűen énekelt. Ezek a dallamok még ma, ötven év elteltével is fülemben csengenek.

Szombatonként gyakran imádkoztunk a Mizráchi templomában, melyet Silberger Lajos vezetett. „Erec Jiszráélt a zsidó népnek, Izráel Tórája szerint" jelszó alatt.

Két évig laktunk Szilágycsehen. Megélhetés szempontjából ez volt életünk legszomorúbb időszaka, ahogy visszaemlékszem rá. 1939-ben egy rokonainkból álló csoport, amelynek szeszgyára volt Nagynyíresen, meghívta apámat, hogy ott dolgozzon. Hivatalosan könyvelői állást töltött be, gyakorlatilag azonban a társtulajdonosok bizalmi embere volt, minthogy azok nem tudtak különböző dolgokban megegyezésre jutni egymás között és valamennyien megbíztak apámban.

Nagynyíresre költöztünk tehát, apám, anyám, Menáchem öcsém, Chájá és Lea lánytestvéreim és én, velünk pedig a mintegy kétezer kötetből álló könyvtár. Megélhetésünk ismét rendeződött, nem éltünk olyan jómódban, mint Égerháton, de nem is nélkülöztünk. Tisztességesen megéltünk.

Bárhogyan is fordult sorsunk, apám soha nem szűnt meg tanulni és olvasni. Apám és könyvei valamiféle egységet alkottak. Ebben a tárgyban kiállta a próbát a szegénység és gazdagság egyaránt. Ebben az időszakban érte el apám negyvenedik életévét, ami az „értelem kora" és valami fékezhetetlen tudásvággyal vetette rá magát a kabalisztikus és vallás - filozófiai tárgyú könyvekre. Ekkor kezdte el tanulni a Zohár könyvét, valamint a „Tévelygők útmutatóját" a Rámbámtól, továbbá Száádjá Gáon és Joszéf Albo műveit.

Addig az időpontig apám nem foglalkozott ezekkel a könyvekkel, amikor azonban a fentemlített életkorhoz ért, ezt mondotta: „Hosszú éveken át vártam, hogy ezeket a könyveket tanulmányozhassam, leküzdöttem szenvedélyemet és visszatartottam magam, s most, hogy eljött az ideje, ne tegyem?" Olthatatlan szomjúsággal itta magába ezeket a műveket és rendkívül élvezte a zsidó kultúrának ezt a területét.

A deportálás Auschwitzba

1940-ben a magyarok bevonultak Észak-Erdélybe és a zsidóság helyzete napról napra romlott, amíg elérkezett a tragikus 1944-es esztendő. 1944. május 4-én valamennyi nagynyíresi zsidót őrizetbe vették és a helyi iskolába szállították. Két nap múlva a nagybányai gettóba kerültek, egy hónap múlva pedig Auschwitzba, ahol szétvált a család, anyám és két lánytestvérem, Chájá és Lea balra kerültek, apám, Menáchem és én

zel engem, hiszen felnőtt ember vagy és jobban kiismered magad üzleti ügyeidben, mint én". Apám ezt felelte: „Biztos vagyok benne, mama, hogy te a legjobb tanácsot adod nekem és így nemcsak jó tanácshoz jutok, de micvát is teljesítek." Családunk más tagjai is szívesen jöttek látogatóba hozzánk és mi örömmel láttuk vendégül valamennyiüket. Egységes, összeforrt család volt ez, melynek tagjai szerették egymást és adott esetben segítséget nyújtottak egymásnak.

A családtagokon kívül a látogatók közé tartoztak apám barátai is, rabbik és a hitközség más tagjai. Emberszeretet és a zsidók közötti összetartás kapcsolta össze a környék falvainak zsidó lakosságát. Apám házát, tekintettel apám személyi pozíciójára, jótulajdonságaira, bölcsességére, tisztességére, valamiféle „Nyugati Falnak" tekintették és hozzá fordultak különböző kérdésekkel, kikérték tanácsát, segítségét a legkülönbözőbb üzleti, családi, kiházasítási ügyekben, valamint a hatóságokkal való komplikációk esetén, úgyszintén, ha valamely ügy választott bíróság elé került. Apám mindenkit meghallgatott nagy figyelemmel, tanácsot adott legjobb megértése szerint, esetenként levelet fogalmazott a hatóságoknak, igénybe vette összeköttetéseit, összeházasított fiatal párokat, vagy pénzt kölcsönzött. Később Égerháton kamatmentes kölcsönpénztárt létesített, melynek minden tagja gyorsan juthatott kölcsönösszegekhez. Az egylet vezetősége szombat esténként tartott ülést, hogy jóváhagyja a kérelmeket és a pénzösszegeket azonnal folyósította.

Teadélutánok is voltak Égerháton, főleg Chanukakor, de más alkalmakkor is. A bevételeket különböző célokra használták fel, jótékonyságra, vagy cionista alapokra, a Keren Kájemet javára, vagy esetenként valamely rangosabb vendég fogadására.

Már említettem, hogy apám nem volt hajlandó állandó lakást vásárolni a galutban, mert a megváltást várta. Ez kifejezésre jutott más formában is: lakószobánk keleti falán a Nyugati Falat ábrázoló kép volt. Tisá-beáv napján apám gyászolta a Szentély elpusztulását, és imádkozott, hogy megérhesse annak felépítését. Támogatott minden cionista megmozdulást, részt vett körzeti és országos gyűléseken, sok esetben, mint fő szónok. Ápolta a héber nyelvet és kitűnő, csiszolt stílusa volt, mert ezt tekintette a zsidó kultúra kulcsának. Gondoskodott róla, hogy fiai is tanuljanak héberül, anélkül azonban, hogy elhanyagolta volna a jiddist. Számos jiddis nyelvű könyvet vásárolt és olvasott. Szombatonként jiddisül folyt a beszélgetés a családban.

* * *

Így csendben, nyugalomban folyt életünk égerháti otthonunkban, egész 1934-ig. Akkor súlyos gazdasági válság tört ki és üzletünk teljesen összeomlott. Az íratlan szerződés, amely fennállt a szeszgyárosok és a hatóságok között, a hatóságok egyoldalú intézkedése következtében felborult és véget ért a „békés együttélés" korszaka. Ennek következtében a legtöbb szeszgyár csődbe ment, sőt, tulajdonosaikat még súlyos pénzbírsággal is sújtották, amely teljes anyagi összeomlást vont maga után.

Megkezdődött számunkra a hét szűk esztendő. Még három évig, azaz 1937-ig Égerháton maradtunk, különböző árucikkekkel való sikertelen kereskedelmi kísérletek közben, majd átköltöztünk Szilágycsehre, ahol apám betársult egy szappangyárba. Megindító volt látni, hogy a környékbeli kereskedők, akik a jó időkben annyi segítséget kaptak apámtól, most igyekeztek minél több szappant venni, hogy segítsenek rajtunk, de ez az üzlet sem sikerült. A társas viszony felbomlott, az apám maradék pénzét is elvesztette. A tönk szélére jutottunk.

Apám azonban nem csüggedt, sőt, megőrizte humorát. Természetesen fájt neki, hogy nem jótékonykodhatott, mint ahogyan hozzá volt szokva és nem élhetett tovább könyvgyűjtő szenvedélyének. Kifelé azonban nem mutatta a depresszió jeleit és életünk normális mederben folyt tovább. Menáchem testvérem és én egy évig tanultunk Slomo Zálmán Kleinnál aki nagy Talmud-tudós volt. Ugyanazon neve volt mint a helyi rabbinak, de nem tévesztendő össze. Ez a

változtattunk, elhagytuk a szép és kényelmes villát és szerényebb lakásba költöztünk, a falu közepén, a zsinagóga közelében. Ebben a lakásban anyám két további lánygyermeket szült. Cháját és Leát, akik némileg elfeledtették a bánatát.

Teljes nyugalom uralkodott a házban, amelyet úgy vezettek, ahogyan vallásos, kulturált zsidó családban szokás. Édesanyám segítséget nyújtott apánknak, mind a ház vezetésében, mind a gyerekek nevelésében, mind pedig a kultúréletben. Szerény, jámbor asszony volt, aki nagyon ügyelt a ház vallásos légkörének megőrzésére. „Áskenáz" család voltunk, de apánk tartott néhány chászid szokást is, melyet részben apjától, nagyapjától, részben tanítómestereitől örökölt. Fejére húzott, ezüsttel díszített tálittal imádkozott, gondosan betartotta az áskenáz ritust és nagy elmélyüléssel imádkozott. „Rábénu Tám" tefilinnel is imádkozott. Széder este és a „félelmetes napokban" halotti köntöst, „kitlit" öltött. Szombaton és ünnepnapokon előimádkozott a templomban, nagy áhitattal és lelkesedéssel. Nagyatyai örökség volt ez, mert nagyapja, Joszéf, ismert kántor volt Kisvárdán. Apám kitűnő sófárfúvó is volt. Gyakran járt a mikvébe, rendszerint hideg vízben merült alá, a szilágysomlyói szokás szerint. Mindez nem tartott nála öt percnél tovább, mert rendkívül gyors volt.

Öltözéke, külső megjelenése európai volt, nem riadt vissza mozi, vagy színház látogatásától, profán könyvek olvasásától. Sokat olvasott, járatos volt a klasszikus és modern világirodalomban egyaránt. A vallási parancsolatok betartásában rendkívül szigorú volt, szinte fanatikus és szerette bevonni fiait is a „micvákba" mint például Szuka építése, pészáchi pászka sütése, az ünnepi csokor összeállítása Szukotra, és hasonlók. Nem tartozott semmiféle chászid csoporthoz, nem utazott egyetlen rebéhez sem, ha azonban valamely rebe közelébe került, megadta neki a kijáró tiszteletet. Amikor megkérdezték tőle, hogy kihez tartozik, vagy hogy „velünk vagy, vagy ellenünk?", azt válaszolta, hogy ő a szilágycsehi Klein rabbi híve. Ekkor valamennyien tudták, hogy mire céloz.

Egyszer felkérték a rabbit, nyilvánítson véleményt két chászid-udvar közötti vitában, amikor is mindkét csoport igyekezett híveket toborozni a maga számára, ismert nevű rabbik közül. Egyik közülük pamfletet adott ki a másik ellen „Új szent háború" címen és a kéziratot elküldte Klein Slomo Zálmán rabbinak, azzal a kéréssel, hogy adja hozzájárulását. A rabbi egyetlen mondattal válaszolt: „nézetem szerint ez nem szent háború, ha csak nem hódító háború."

Édesapám közeli baráti kapcsolatban állt Klein rabbival. A rabbi többször járt nálunk és apám is többször járt a rabbinál, akivel mindenkor nagy tisztelettel beszélt és „Rebbenak" szólította, a rabbi pedig, aki gyermekkora óta ismerte, becenevén „Volvl"-nak nevezte.

Hasonló baráti kapcsolat állt fenn apám és a rabbi fiai és vejei között, mint Ráfáel, Weisz Cvi rabbi, Lichtenstein Joszéf Smuél rabbi, Grosinger Simon és Dáviddal. Az utóbbi alijjázott és minden Tu-Bisvát alkalmából erec-jiszráéli gyümölcscsomagot küldött nekünk s ezt az alkalmat használta fel, hogy Erec-Jiszráél dicséretét zengje.

* * *

A „Tiszteld atyádat és anyádat" parancsolatát apám egész szívével és lelkével betartotta. Házunk főfalán emléktábla volt, rajta nagy betűkkel nagyapám Jehosua Birch neve és elhalálozásának dátuma, mellette pedig nagyapám fényképe. A táblán olvasható volt a sírfelirat szövege is. Apám eljárt nagyapám sírjához és ott imádkozott.

Édesanyja, nagyanyám, gyakran tett hoszszabb látogatást nálunk és a kapcsolat közte és menye, édesanyám között a lehető legjobb volt. Apám igyekezett ellátogatni anyjához legalább hetenként egyszer. Gyakran megtörtént, hogy gyalog tette meg a nyolc kilométeres utat, hogy tanácskozzon vele különböző ügyekről, beleértve üzleti problémákat is. Egy alkalommal nagyanyám azt mondta apámnak: „Miért kérde-

böző rendezvényeken, mint esküvők, bár-micvák, britmilák, gyászszertartások. Nagy elmélyüléssel tanult Gemárát. Voltak idők, amikor hajnali háromkor kelt és felébresztett engem is, hogy közösen tanuljunk Gemarát reggel hat-hét óráig. Azt mondotta, ilyen napokon érzi a legjobban magát."

Én mindenkor csak könyvvel a kezében emlékszem apámra, jártában-keltében, fektében, sőt még evés közben is, elolvasott mindent, ami kezeügyébe került. Naponta szentelt időt etikai könyvek olvasására. Különösen szerette a szefárdi Becháj Ben Joszéf „Chovát hálevávot" című könyvét, valamint Eliézer Ben Jicchák Papo „Pele joéc" című könyvét, Jicchák Ábuháv Hászfárdi „Menorát Hámáor" című könyvét és Mose Chájim Luzzato „Möszilát jesárim" című művét. Szeretett hangosan tanulni, hogy hallja saját hangját és ezt sokszor a gyerekek hálószobája mellett tette, „hogy a Gemárá hangjai behatoljanak a gyerekek fülébe és a Tóra hangjaira ébredjenek".

Boldogult édesanyám nem nagyon értett egyet ezzel a módszerrel, azonban apám különböző bölcs mondásokkal bizonygatta igazát. Apám általában szeretett bölcsek mondásaira hivatkozni, mindenre volt valami idézete bölcseink mondásaiból. Ezekben látta nemzedékek kultúrájának kvintesszenciáját, az örök igazságot. Sokat utazgatott bel- és külföldön egyaránt, mindenhonnan könyvek tömegét hozta magával. Addig le nem tett egy könyvet kezéből, amíg ki nem olvasta. Olyannyira szerette a könyveket, hogy minden könyvet külön beköttetett, időnként hetekig dolgozott nálunk a könyvkötő.

Jákov Szimcha, a fentebb említett levélben még ezeket írja: „Édesapádnak egy külön embere volt, aki bejárta a környező helységeket és könyveket vásárolt számára. Később lovat és szekeret is vásárolt apád ennek az embernek, hogy ne kézben kelljen hordania a könyveket. Ez az ember egész jól megélt ebből. Igaz, apád azért is tette ezt, hogy megélhetést biztosítson számára. Általában rendkívül bőkezű ember volt. Ha meghívták őt brit-milára, „szándáknak", vagy esküvőre „sosvinnak", a maga zsebéből fizette az egész vendéglátás költségeit. Ha gyermeküket összeházasító szülők között nézeteltérések merültek fel a hozomány kérdésében, zsebéből fizette ki azt a különbözetet, amin a nászszülők összevesztek, akkor is, ha jelentősebb összegekről volt szó. A szilágycsehi pékségnek utasítást adott, hogy az ő számlájára adjanak szombati kalácsot minden zsidónak, aki azt kéri. Hasonló utasítást adott a helyi mészárosnak is, hogy szombatra húst adjon a rászorulóknak, az ő számlájára."

Életelve volt, hogy a kéregetőnek jószívvel és bőkezűen kell adni. A jócselekedetek dolgában anyánk segítségére volt. Házunk nyitva állt a vendégek és az orchimok, azaz a vándorok számára, akik sokszor csak miértünk keresték fel ezt a falut. Ezek a „vendégek" ettek-ittak, aludtak nálunk és sokszor kellemetlen emléket hagytak maguk után, vagy éppen vittek el tőlünk. Ez azonban nem akadályozta szüleimet abban, hogy továbbra is adakozzanak. Anyám élelemmel, apám nem egyszer ruhaneművel, cipővel is ellátta őket, nemcsak maguk, de családjuk számára is. Anyám sokszor maga mosta ki fehérneműjüket, és ha úgy látta, hogy apám nem volt elég bőkezű valamelyik „vendéggel" szemben, sokszor utána eredt és a falu végéig követte, hogy saját adakozásával kipótolja és még bocsánatot is kérjen, hogy apám ez alkalommal szűken mérte az adományt.

* * *

Ebben az égerháti házban született két lánytestvérem, akik korán elhunytak — Zelda még csecsemő korában, Eliséva pedig 6 éves korában. Eliséva rendkívül szép, okos és nagyon jóhangú kislány volt, verseket is tudott már szavalni. Halála súlyos gyászba borította a házat és anyám belebetegedett. Dvora nagymama kíséretében Európa legszebb üdülőhelyeire utazott, hogy elfelejtse fájdalmát, de nem tudott vígaszra lelni.

E szerencsétlenség következtében lakást

Pozsonyban a szent tanulmányokat megtoldotta profán ismeretekkel is és elvégezte a jesiva mellett működő kereskedelmi iskolát, leérettségizett és könyvelői képesítést nyert. Tanulmányai befejeztével visszatért Sülelmedre, ahol egy ideig körjegyzőként működött. Ez a megbízatás gyakorlatilag azt jelentette, hogy ő képviselte a helyi tanácsot a központi hatóságok előtt. Ezt a megbízatást polgári szolgálatként vállalta, katonai szolgálat helyett. Ebben az időszakban, 1921-ben, halt meg édesapja, Jehosua Birch, ő pedig édesanyja segítségére sietett az üzlet vezetésében.

1923-ban feleségül vette a Negrilesti-i (Vadasfalva) Dux Joszéf Nina nevű lányát, annak a Dux Joszéfnek dédunokáját, aki a Chátám Szofér idején a pozsonyi Tiferet Báchurim és „Tmiméj Derech" közösségek prédikátora volt.

A Dux család gyökerei a spanyolországi Don Jicchák Abarbanelig nyúltak vissza (innen a Dux elnevezés). Arisztokratikus család volt ez, amelyben az előkelőség megfért a Tóra-tanulással, jámborsággal, istenfélelemmel, ahogyan ez Pozsonyban szokás volt.

Apám állandó kapcsolatban állt mestereivel. A pozsonyi rabbi apám házassága alkalmából írt szerencsekívánatában a vőlegényt, tanítványát „tanítónknak" nevezte, hangoztatva: „A Tórához és minden szent helyre való felhívása alkalmából neveztessék tanítónknak, reb Ávrahám Zeév ben Reb Jehosua Birchnek". Hasonló szövegű jókívánságot kapott Rosenbaum kisvárdai rabbitól is.

A Dux-család szeszgyártással foglalkozott és apám már előzőleg megvásárolt egy részt a Zsibó melletti Tereznyán lévő szeszgyárból és házassága után egy évig még ott élt. Ott születtem én a család elsőszülött fiaként, 1924-ben. Egy évvel később Szanfaluba költöztünk, ott született öcsém, az időközben elhunyt Menáchem. Ennek az évnek a végén szülei közelében, Alsó-Szivágy és Égerhát között, megvásárolt egy Rozsina nevű gazdaságot. Ez a gazdaság 52 hektár földet, lakóházakat, mezőgazdasági épületeket foglalt magában, valamint szeszgyárat.

Családunk is ezen házak egyikében lakott, amíg Égerhátra nem költöztünk. Ott egy villa felét béreltük a Lampel családtól. Lampel az égerháti jegyző volt. Halála után a Fraenkel család vásárolta meg a villát és a körülötte elterülő gazdaságot. A Lampel-villát nagy rózsakert övezte, továbbá nagy udvar mezőgazdasági épületekkel, kocsiszínnel, istállóval, pajtával, cselédházakkal, műhelyekkel, nagy malommal, mely az egész környéket szolgálta.

Béreltük ezt a lakást, mert apám, elvi okokból nem akart házat venni a galutban, hangoztatva, hogy csak Erec-Jiszráélben hajlandó állandó lakásra. Ebből a házból ment apám csaknem naponta gyalog a gyárba, mintegy öt kilométernyi távolságra. Szeretett gyalogolni, mint ahogy szeretett a kertben foglalatoskodni és testi munkát végezni. Nagy dolgozószobája is volt ebben a házban, elválasztva az épület többi részétől — íróasztal, divány, könyvtár, vallási és profán tárgyú könyvekkel, héber, jiddis, német és magyar nyelven. Telefon is volt a házunkban, két vonallal, az egyik a postaközponthoz vezetett, a másik pedig közvetlen vonal volt a gyárhoz. Telepes rádiónk is volt. Mind a telefon, mind pedig a rádió újdonság volt abban az időben és még nem volt elterjedve körzetünkben.

Ez volt a hét bő esztendő. Az üzlet jól ment, apám megteremtette otthon mindazt a jót, amit szüleitől és tanítómestereitől elsajátított.

Magántanítónk is volt ebben az időben: Langsner Jákov-Szimcha, aki jelenleg Chederán lakik. Akkor velünk lakott otthon és Tórára tanított, német fordítással. Valamivel később kezdtünk héberül tanulni. Héber tanárunk, a szilágycsehi rabbi testvéröccse, Klein Mose volt.

A szüleimről szóló megemlékezés céljaira Jákov Szimchához fordultam és felkértem, írja meg, mire emlékezik apám házából. Többek között ezeket írta:

„Édesapád egészen rendkívüli ember volt, nagytudású, járatos a Misnában és a döntvényekben, kitűnő szónok, aki megjelent a külön-

lanok számára és „panaszfal" szerepét töltötte be rászorulók részére. Nagyon szerette Amerikát s az ott uralkodó egyéni szabadágot. Azzal büszkélkedett, hogy amerikai élete során egyetlen egyszer sem kértek tőle személyazonossági igazolványt. A „Somréj Háchomot" Kolél képviselője volt az Egyesült Államokban és sokat segített a rászorulóknak, mind az Egyesült Államokban, mint pedig előző lakóhelyén. A vészkorszak idején szerette volna megmenteni családtagjait, de ez nem sikerült. Viszont sikerült megmentenie más zsidókat, akik nem voltak rokonok. Becsületessége nem ismert korlátokat. Egy alkalommal látogatást tettem a „Kolél" irodájában, melyet ő vezetett. Megkérdeztem, hogy használhatom-e a telefont néhány helyi beszélgetésre. Engedélyt kaptam, azzal a kikötéssel, hogy jegyezzek fel minden beszélgetést. Később megkérdezte, hány magánbeszélgetésem volt. Megmondtam: három. Erre elvővette pénztárcáját és 5 centet fizetett minden beszélgetésért a titkárnőnek és nyugtát kért róla. Amikor észrevette meglepetésemet, ezt mondotta: „Nem akarom, hogy ha átkerülök a másvilágra, azt mondják rólam, hogy bármiből is illetéktelenül hasznot húztam."

A háború után sikerült kijuttatnia az Egyesült Államokba családtagjai közül azokat, akik megmaradtak. Cvi Wohlberg 86 éves korában hunyt el, négy évvel később követte őt felesége, Mirjam. Mindketten a New-Jersey-ben lévő Éc-Chájim temetőben nyugszanak, amely a hasonnevű hitközséghez tartozik s amelynek érdekében sokat tevékenykedett. Két lánya, Seva és Chájá, az Egyesült Államokban mentek férjhez és ott élnek.

Nagybátyám, apám fivére, Wohlberg Jiszráél Slomo (Izidor) a galántai és pozsonyi jesiván tanult és a zsibói Wechsler Baruch lányát, Esztert vette feleségül. Zsibón telepedett le, vas- és épületanyag kereskedést nyitott. Nyitott házat vezetett, odaadással foglalkozott közügyekkel és hosszú ideig a zsibói hitközség elnöke volt. Ebben a minőségében választották meg a romániai országos ortodox iroda tagjává. Mint a többi Wohlberg, ő is ismert volt békeszeretetéről és békéltető tevékenységéről a különböző hitközségek és hitközségi elöljárók között, olymódon, hogy sikerült kiegyezést elérnie a különböző vitás ügyekben.

Sziván hó 13-án édesapja, Jehosua Birch halálának évfordulóján került Auschwitzba és még kádist mondott apja után, mielőtt a gázkamrába került volna. Három gyereke túlélte a vészkorszakot. Egyikük, Jehosua Birch, megrongált egészségi állapotban került ki a haláltáborból, az Egyesült Államokban családot alapított, de fiatalon elhunyt és a jeruzsálemi Hár Hámenuchot-on helyezték örök nyugalomra. Fia, Jákov-Nátán és lánya, Seva (Berger) az Egyesült Államokban élnek.

A szülői ház

Apám és mesterem, Wohlberg Ávrahám Zeév (Vilmos) a legfiatalabb volt fivérei közül. 1896-ban született Sülelmeden és a helyi elemi iskolában tanult, párhuzamosan a chéderrel. A Tóra alapjait apjától Jehosua Birchtől sajátította el. Amikor bár-micva korba került, a szilágysomlyói jesivába küldték, ahol két évig tanult Ehrenreich rabbinál, a „Lechem Slomo" című mű szerzőjénél. Ezután kisvárdára ment, ahol három éven keresztül Litsch-Rosenbaum, a „Lechem ráv" című mű szerzőjénél tanult, onnan Pozsonyba került, Szofér Akiba, a „Dáát Szofér" című mű szerzője jesivájába. Nagy szorgalommal, éjjel-nappal folytatta a tanulást.

Mindhárom mestere más és más módon tanította a Tórát és az istenfélelmet. Apám mindháromtól tanult és igyekezett gyarapítani ismereteit: Szilágysomlyón chaszidikus elmélyüléssel, Kisvárdán „áskenázi" odaadással, Pozsonyban a „Tov Torá im derech Erec" jelszava alatt.

Valamennyi tanítómestere rányomta a bélyegét jellemére, mint nagytudású, jámbor, istenfélő és emberszerető, közszeretetnek örvendő ember.

vül okos asszony volt, ő irányította a ház ügyeit. Amikor férje életben volt, akkor is ő vezette az üzletet, míg férje, mint mondottuk, tanulással és a gyermekek nevelésével foglalkozott. Olyan helyzetet tudott teremteni, amelyben békésen megfért vejével, aki sokban különbözött azoktól az emberektől, akikhez ő és családja szokott. Az ifjú férj szép, magas ember volt, a szatmári rebe chaszidja, járatos a Talmudban, de heves vérmérsékletű, szélsőséges természetű, aki lelkesen vitatkozott és mindenkor, mindent mindenkinél jobban tudott és elvetette az asszonyok önállósághoz való jogát, főleg pedig azt, hogy Tóraügyekben kifejezésre juttassák véleményüket. Vele szembe állt anyósa, az alacsony termetű, mérsékelt „áskenáz asszony", Sauber Jehosua Zélig lánya, aki apjától tanulta a Tórát és három Talmud-tudós fia volt, akik valamennyien barátságos, emberszerető lények voltak, a „Tov Tóra im derech Erec" (Tudás és embertisztelet karöltve jó) iskola tanítványai.

Mindketten, az anyós és a vő, domináns típusok voltak és bizonyos vonatkozásban egymással versengtek a ház vezetéséért. Heves viták folytak közöttük mind vallási, mind világnézeti szempontból, de mindketten tudták, hol a határ s egyikük sem lépte túl azt. Amikor a vő, Pinchász, úgy vélte, hogy valamely kifejezés sértő lehet, azonnal elnézést kért, elvei fenntartása mellett. Dvora asszonynak sikerült fenntartania a hegemóniát a házban mindaddig, amíg szükségesnek vélte.

Pészách és Szukot ünnepén valamennyi gyerek és unoka összegyűlt a házban. A nagymama ült az asztalfőn és minden az ő akarata szerint történt. Csak öreg napjaira, amikor Pinchász gyerekei megnőttek, az ő ereje pedig fogyott, csak akkor engedte át az uralmat vejének.

A Wiesel házaspárnak négy gyermeke született: Jehosua-Birch, Áser-Zélig, Dávid és Eliseva. Valamennyien — az idős anya, lánya, veje és a gyerekek — Auschwitzba kerültek és egyikük sem tért vissza.

* * *

Eszter Wohlberg a dési Weinberger Sámuelhez ment feleségül. Két gyermekük volt, Joszéf és Reize-Beile. Weinberger Sámuel fiatalon halt meg, özvegye Strasser Alexanderhez, a „Ktáv Szofér" családjához tartozó tokaji rabbi fiához ment újra feleségül. Neki is két lánygyermeket szült, Málkát és Sevá-Rivkát. A család Szatmáron lakott a deportálások idejéig. Csak a legidősebb fiú, Joszéf, menekült meg, alijjázott és Jeruzsálemben telepedett le.

Wohlberg Breindl a felsőbányai Nadler Áron Jehudához ment feleségül. Kivándoroltak az Egyesült Államokba, ahol Áron-Jehuda sakter és mohélként működött a pennsylvaniai Scranton hitközségben. Gyermekeik, Eliséva, Leibe és Sidney az Egyesült Államokban laknak; legidősebb fiúk, Nadler Jehosua Birch, alijjázott és családjával Rechovoton telepedett le, a Bár-Ilán egyetem előadója. Fiukat , Micháélt, aki a jeruzsálemi Netiv-Méir jesiva növendéke volt, katonai szolgálata idején terrosristák kegyetlen módon meggyilkolták a Golán fennsíkon. A Herzl-hegyi katonai temetőben nyugszik.

Wohlberg Cvi (Hersl) a váci jesiván tanult, a „Máászé Lámelech" talmudikus mű szerzőjénél, majd Szilágysomlyón, Slomo Zálmán Ehrenreich jesivájában, később Galántán Duschinszki rabbinál, majd Pozsonyban, Akiba Szofér rabbinál. A zsibói Janovitz Sámuel (Ávrahám-Smuel-Benjámin) lányát vette feleségül és egy darabig Zsibón laktak. Amikor egy román állami hivatalnok zsidósága miatt megsértette, levonta a következtetéseket és kivándorolt az Egyesült Államokba. Mint istenfélő és a vallási parancsolatokhoz szigorúan ragaszkodó jámbor zsidó, ebben az időben nem talált új lakóhelyén olyan kóser vágást, amely kielégítette volna igényeit, épp ezért maga tanulta meg a metszői mesterséget, hogy saját szükségleteit ellássa. Kezdetben rendkívül keményen dolgozott mint üveges, hogy megteremtse a mindennapit. Négy évig gyűjtötte a pénzt, hogy jegyet küldhessen feleségének, aki csatlakozott hozzá.

New Yorkban példaszerű otthont teremtett, amely mintegy központul szolgált hajlékta-

JOSHUA WOHLBERG

A WOHLBERG-NEMZETSÉG A SZAMOSNÁL

Sülemedtől Varsóig

Nagyapám, Jehosua Birch — József Wohlberg kisvárdai sakter és kántor fia volt, Litsch-Rosenbaum Mose-Chájim kisvárdai rabbi, a „Lechem ráv" című talmudi mű szerzőjének ifjúkori barátja. Nagyapám Sauber Jehosua Zélig (a Somkút melletti Bucsumból) lányát, Dvorát vette feleségül. Sauber Jehosua Zélig a „Ktáv Szofér" legjobb tanítványai közé tartozott. Tíz éven át tanult a nagy rabbi mellett és utána sem szűnt meg tanulni. A megélhetés terhét feleségére hagyta, ő maga éjjel-nappal csak tanult. Hangosan tette ezt, úgy, hogy lányai is hallották és maguk is elsajátítottak ismereteket és valóságos Talmud-tudósokká váltak.

Amikor a „Ktáv Szofér" látogatást tett a környéken, mert lányát Deutsch Mendel nápráди földbirtokos fiához, Ráfáelhez adta feleségül, azt kérte, mutassák meg neki azt az asszonyt, aki Jehosua Zéliget szülte. Amikor Jehosua Zélig 92 éves korában elhunyt, azt mondották róla búcsúztatói, hogy nem csak a Misna hat rendjét tudta kívülről, nemcsak a döntvényekben és szerzőikben volt járatos, hanem héberül is tudott.

A Wohlberg házaspár a 19. század második felében a Szamos partján, Sülelmeden telepedett le, ott született három fiú és három lánygyermeke. A Wohlbergek különleges szerepet töltöttek be a hitközség életében, azért is, mert valamenynyi fiúgyermek nagy Talmud-tudós volt.

Nagyapám nagy L alakú háza a falu közepén, két utca találkozásánál épült. A ház egyik szárnyában volt az üzlet, amelyben mindent árusítottak: élelmiszert, edényeket, épületanyagot, szerszámokat, rövidárut, dohányt, szeszes italt, petróleumot stb. A másik szárnyban voltak a lakószobák, valamint az áruraktár. Az egyik szoba teteje egy nagy kerék segítségével felnyitható volt, úgyhogy azt ünnepi Szuká-vá lehetett átalakítani. A nyugati oldalon volt az istálló és a pajta. A belső udvaron középen, az épület mögött volt a kerekes kút. A „külső" udvarban volt a baromfiól, mögöttük épületanyag-raktár. Az épület keleti oldalán nagy zöldégeskert és még nagyobb gyümölcsöskert volt. Ebben a házban neveltek hat gyereket, Tórára, hitre és jó cselekedetekre. Tisztességes megélhetése volt a családnak. Amikor csökkenteni kellett a kiadásokat, ez sohasem ment a gyermeknevelés rovására. A tanulás mindenek felett állt.

A vendéglátás és adakozás a házban gyakorolt vallásos élet szerves tartozéka volt. Ez az életmód a Tóra tanulásból, jócselekedetek gyakorlásából állt: „Gyakorold a jócselekedetet és ne tartózkodj attól, beleértve az imádkozást és az adakozást".

A becsületesség is ide tartozott. A gyerekeket a felebarát iránti kötelességre nevelték: nem szabad becsapni másokat, nem szabad csalni a mérésnél, nem szabad pletykálkodni, rágalmazni, hazudni.

Jehosua Birch szívroham következtében, fiatalon, 52 éves korában hunyt el és Sülelmeden temették el, 1921. sziván hó 13-án.

* * *

Jettl-Irma volt a legfiatalabb a gyerekek között. Kedves, alacsony termetű lány. Nagyon jó hangja volt, énekét élvezet volt hallgatni. A bábonyi Wiesel Pinchászhoz ment feleségül. A fiatal pár a lány szüleinél maradt és Irma segített Dvora mamának a háztartásban. Dvora rendkí-

A krasznai sakter kislányai

lálra volt ítélve, de a végén kegyelmet kapott és pár év után kiszabadult a börtönből. Lánya a 60-as években meglátogatta beer-shevai rokonait.

Weil Rivka nagynénénk ki Szilágycsehben született és varrónő volt, férjhezment annak idején Fülöp Adolf bőrkereskedőhöz Szilágycsehben. E házaspár lánya, Fülöp Seindi, Kasztner Imréhez ment férjhez, Beer-Sheván lakik. Weil Leibi, ki szintén Csehben született, Petach-Tikván lakik feleségével és fiukkal (Rivka és férje odavesztek a deportációban). Weil Matild-Tóbi és férje, gyerektelenek, Budapesten tűntek el a háború alatt s nincs adat róluk.

Ez volt a Weil-család krónikája.

Én Fischer Rajzi deportálásból visszatérve férjhezmentem Markovits Jenő-Judához, ki 1909-ben született a szilágysági Alsó-Várcán, apja Avraham cipész volt, anyját Rachelnek hívták. Férjem szabó, a háborúban munkaszolgálatos volt, előbb Dörögpusztán majd Örkényben, onnan Németországba vitték, Reinersdorf, Mauthausen, majd Günskirchenben szabadult fel.

Férjem testvérei: Markovits Elemér, foglalkozása cipész, felesége Gizi — Alsó-Várca volt a lakhelyük; Markovits Etel, férjnél volt és két gyereke volt. Nem tértek vissza.

Markovits Jenő-Juda első felesége Böhm Ilonka volt, ki a szilágysági Sülelmeden született 1914-ben, két kis lányuk volt, Leah és Anni. Apósa Böhm Herman, szabómester, anyósa Lenke — mindketten szilágysági családok szülöttei. Sülelmeden (Ulmeni) lakott sógora s, Fülöp Emil és felesége Blanka, szabósággal fc alkoztak, ugyancsak Salaj-ban lakott Jónás Gizi sógc nőm is.

Az össze itt említett családtagok a deportációban vagy munk szolgálatban vesztették életüket.

Ez egy elág ó Salaj-i (szilágysági) zsidó család krónikája száz év visszamenőleg legalább — mert íme, a csehi nagya a, Weil Lázár, 1933-ban halt meg 94 éves korában – száz év s mi volt a végső akkord? Embertelenség, pu tulás.

Fischer Zoltán-Zélig

Fischer Zivja és Fájgi középen — Brod Rajzi

nem tértek vissza. Sógorom ki szabó volt, megmenekült s Izraelben halt meg tízéves itléte után.

Jómagam (születési sorrendben) Rozália (Rajzi) 1937-ben férjhezmentem Goldner Andorhoz, ki foglalkozásra kárpitos volt s házasság után M. Hévízen laktunk. Onnan vitték el férjemet munkaszolgálatra Lengyelországba hol vonatösszeütközés áldozata lett — a vele levő hévíziek beszámolója szerint. 1945-ben szabadultam fel Bergen-Belsenben. 1950-ben férjhezmentem újra a sülelmedi Markovits Judához ki szabó volt és Izraelben halt meg 1980-ban.1964-ben alijjáztunk s azóta Ramat-Elijáhu a lakhelyem.

Húgunk Fischer Frida-Feigi ki 1919-ben született Krasznán s varrónő volt, a somlyócsehi gettóból lett eldeportálva a szilágysági ezreivel együtt. Auschwitzban tartották 1944 novemberéig s akkor lett sorsa megpecsételve a krematóriumra — ezt a megmenekült krasznaiak mesélték.

Jómagam Fischer Herman — e beszámoló társa — Krasznán születtem 1923-ban s a kárpitosságot tanultam ki. Mint zsidót nem akartak foglalkoztatni és minden alkalmi munkát vállaltam csakhogy a családommal maradhassak. Nagybányára hívtak be munkaszolgálatra 1944-ben és 1945 májusban szabadultam. Húgunk Fischer Civje ki 1925-ben született Krasznán, hajadon, varrónő volt mikor 1944-ben deportálták Somlyócsehiből. Nem tért vissza. Székely nevű ismerősünk mutatott egy levelet nővérétől Svédországból, ahová a háború után került, hogy a felszabadulás előtti napon bezsúfoltak egy villamosvagonba 700 lányt s a szerelvényt egy romos épületbe tolatták s az épületet felrobbantották. A levélíró életben maradt, de húgunk a szerelvényen lelte halálát. Kértünk további adatokat, helységnevet, hol lettek az áldozatok eltemetve. De pár hónapra e levél után jött értesítés Svédországból, hogy a Székely nevű levélíró is meghalt.

Továbbiakban apánk testvéreiről s családjáról számolunk be:

Apánk lánytestvére Fischer Rivka-Seindel, ki Szilágy-Kecelen született s elvált asszony volt, házunkban lakott a deportálásig, melyből nem tért vissza. Apánk lánytestvére Fischer Eszter, férjezett Brod Simonné, férjével még 1944 előtt haltak meg. A Brod házaspár gyerekei következők: Brod Gerson (Jiszrael-Dov), ki Krasznán született 1907-ben, cipész volt. Kezdetben Krasznán lakott családjával, majd Nagyváradon. Felesége és fiuk Avraham odavesztek a deportációban, az apa visszatért a munkaszolgálatból, 1946-ban alijjázott Izraelbe, itt újra megnősült s lánya Eszter valahol külföldön él. Brod Gerson elvált feleségétől és újra megnősült, Petach-Tikvahn lakott Olga nevű feleségével s ott halt meg 1985 végén (*megjegyzés:* Brod Gerson zl. ezen emlékkönyv kezdeményező bizottságában volt). Brod Perl unokatestvérünk 1909-ben született Krasznán, varrónő volt, férjhezment Berger Ármin pékhez és két lánygyermekük volt — az egész család a deportáció áldozata lett. Brod Feigi ki 1910-ben született Krasznán, felsőrészkészítőnő volt — a deportálásból nem tért vissza. További testvér — Brod Simon és (Fischer) Eszter lánya — Cháje-Szárá, ki Krasznán született 1912-ben s varrónő volt, 1936-ban férjhezment a nagyváradi Szrulovits Mártonhoz és lánygyerekük született — a család a deportáció áldozata lett. Brod Rajzi, ki 1915-ben született Krasznán és varrónő volt, hajadon volt, nem tért vissza a deportációból. Az utolsó Brod-lány, Mirjam, Bukarestben vészelte át a háborút, aztán Oradea-ra tért vissza első házasságából született lányával s újra férjhezment, Braunstein Aladárhoz — az USA-ban élnek.

Továbbiakban anyánk családjáról, a Weil-családról, számolunk be:

Mint írtuk, nagyapánk reb Leizer (Lázár) Weil és nagyanyánk Beile Szilágycsehben laktak. Nagyapánk melámed volt, néha a rabbinikus bíróság tagja, generációk nála tanulták a héber betűvetést. Gyerekeik a következők voltak:

Weil Eliás, foglalkozásra pék, sokgyerekes családapa — a család Budapestre költözött — további adatok ismeretlenek előttünk.

Weil Móric unokatestvérünk, ki szabó volt, szintén Szilágycsehben született. Házasságából 11 gyerek született s mivel a szülők fiatalon haltak meg, gyerekeik szétszóródtak Romániában és Magyarországon. A család sorsáról a háború folyamán nincsenek adataink, csak azt tudjuk, hogy Weil Móric két fia, Weil Sálom és Weil David Izraelbe alijjáztak és Beer-Shebán helyezkedtek el. Harmadik fia Móricnak, Béla (nem tudjuk mire magyarosította a nevét) nagy karriert futott be a háború utáni magyar hadseregben és tábornoki rangra tett szert. Az 1956-os események után Maléter Pál és társaival együtt ha-

MARKOVITS ROZÁLIA és FISCHER HERMAN beszámolója

Salaji zsidó család-melámedok, sakterek, suszterek s... egy halálra ítélt tábornok

Én Markovits Rozália 1915-ben születtem Krasznán, ott éltem 1937-ig amikor férjhezmentem a maroshévízi (Toplita) Goldner Andorhoz s mint Goldnernét deportáltak 1944-ben a szászrégeni gettóból. Gyermekem nem volt. Apám Fischer Dávid (Asher David) meghalt 1933-ban Krasznán, ugyanott halt meg anyám Háni (Chana Bracha) szül. Weil 1944-ben. Salajban (Szilágyságban) laktak testvéreim:

Fischer Zoltán (Nátán Zelig), felesége és két kislányuk — Tasnád-Szarvad lakhellyel, mindnyájan odavesztek: sógornőm és gyerekei Auschwitzban, bátyám Ukrajnában, hol házbontás közben a romok eltemették. További három áldozat volt: nővérem Frida-Feigi és nővérem Szidonia (Szidi-Civja), valamint apám nővére Regina-Rivka, ki apám házában lakott velünk együtt.

E beszámoló ‚társszerzője', Fischer Herman (Chájim-Zvi), a háborús viszontagságok után 1945. május 9-én visszatértem Krasznára.

Apánk szülei is — Fischer Jiszráel és Chájá-Szárá — krasznaiak voltak. Apánk Dávid, ki foglalkozásra suszter volt, az első világháborúban szerzett lábsebe miatt nem tudta szakmáját folytatni s haláláig 1933-ban a krasznai hitközség sámesze volt. Anyánk a szilágycsehi melámed reb Leizer Weil (Lázár) és Beile lányuk volt, 1944-ben meghalt hirtelen mikor megtudta, hogy fia Zoltán elesett Ukrajnában. Továbbiakban felsoroljuk testvéreinket, köztük elsőnek féltestvérünket, — Fischer Irmát (Perl), ki 1902-ben született apánk első házasságából (anyja neve Eszter Malka volt). Irma férjhezment 1922-ben Kirschner Wolf-Zeevhez, kezdetben Krasznán laktak, aztán Clujra költöztek ahonnan a családot eldeportálták. Sógorom felsőrészkészítő volt, a szülők nem tértek vissza, de három gyerekük visszatért. Irma is felszabadult, de mikor megakarta menteni egyik lányát kit egy katona el akart hurcolni s eléje állt, a katona nővéremet fegyverével halálra sebezte. Gyerekei elmenekültek s ott hagyták anyjuk holttestét.

Fischer Lajos fivérünk ki 1907-ben született Krasznán, 1932-ben feleségül vette Eizikovits Jideszt. Bátyánk szabó volt Nagyiklódon, onnan deportálták feleségével s nem tértek vissza. Gyerekük nem volt.

Fischer Zoltán fivérünk 1909-ben született, foglalkozása suszter volt, 1940-ben elvette Ilonát (családi nevét nem tudjuk) és két kislányuk született. Zoli Ukrajnában volt munkaszolgálatos s 1944-ben kapott felesége értesítést a Vöröskereszttől, hogy férje Bondorovka nevű helységben meghalt. Sógornőnk és kislányai Auschwitz áldozatai lettek. Lakhelyük a deportálásig Tasnád-Szarvad volt.

Nővérünk Chaja-Szárá ki 1912-ben született Krasznán, 1933-ban férjhezment Jakabovits Moshehoz, négy évig még Krasznán laktak, aztán Maroshévízre költöztek. Onnan deportálták anyát és három gyerekét (Eidel-Devora, Szimche-David és Freidit) s

Fischer Chaja, férjével, három gyerekükkel

CSALÁDI BESZÁMOLÓK

Löb Ernő
Berger, cipészet

Mocirla — Mocsolya

Friedmann Herman
Klein család
özv. Lampel Ilka

Bábcza

Weisz Izidor
Glück Izidor és férjezett lánya

Korond

özv. Weiszné és családos három fia és egy lánya
Löb Mór
Izsák Móric
özv. Bergerné és családos fia

Samsud — Szilágysámson

Mandel Sándor (Eliezer-Moshe)
özv. Mandel Izsákné
özv. Mandel Mózesné
Mandel Vilmos
Mandel Ernő
Mandel Gyula
Berger Etel
Berger Pinchász
Kain Miksa
Kain Izsák
Kain József
Rosenfeld Ibi
Rosenfeld Ignác
Wieder, sakter

Notig — Nagyszeg

Berkovits család

Balla

Dr. Csillag Stern
Markovits család

Hadad—Nádasd

Klein Baruch és családos gyerekei

Kelence

Frank család, férjezett lányukkal

Hodod — Hadad

Goldberg Ede
Ellinger család
özv. Goldfarbné
Markovits család, mészárszék
Herskovits család, pékség
Fisch, dáján
Végh, sakter
Blau Dezső, Wesselényi uradalom bérlője
Blau Zsigmond

Vérvölgy

Hartstein Márton, szatócsüzlet

Nagymon

Hartstein Sáje, malomtulajdonos
Markovits Benjamin, malmos
Markovits Chajim, szatócsüzlet

Dabjon

Katz Jakab, szatócsüzlet

Kisdoba

Wolf Ferenc, malmos
Mendel Farkas, kovács

Prodánfalva

Freundlich Emanuel, malmos

Cheud — Köd

Jakab Ignác, borkimérés
Sámuel család

Kucsán

Markovits Marci

Subcetatea — Váralja

Schächter Mendel-Chajim, pálinkafőzde
Salamon Márton, pálinkafőzde

Felsőszék

Marmorstein Jakab-Ber
Weisz család

Borzies — Borzás

Braunné
Lampel Róza

Zauan — Zovány

Knapp család, főzde, vegyeskereskedés
Weisz, pálinkafőzde
Groszné, főzde, vegyeskereskedés

Bilghez — Bürgezd

Gottlieb család, főzde, kereskedő
Kálmán család, pálinkafőzde

Porti — Porcz

Mózes Sándor, földbirtokos

Márkaszék

Grünstein Joshua
Márkusz Moshe
Márkusz Béla

Cires — Cserese

Silberstein József
Fried Jakab

Szoros

Friedmann család, főzde, vegyeskereskedés

Ipu — Ipp

Mózes Márton
Blitz József
Blitz család
Kleinné és fia
Grünspann család
Freimann család
Stieglitz család
Friedmann család
Berger család
Hoffmanné és fia
Frankovits Antal, kereskedő
Frankovits Herman, kereskedő

Coseiu — Kusaly

Roth József

Bogdánd

Schvartz Adolf
Zuszmann család

Baromlak

Katz család

Curitau — Ökörító

özv. Salamonné

Ser — Szér

Berkovits Lázár, malmos
Berkovits Sándor
Berkovits Dinu
Berkovits Zoltán
Berkovits Juda
Dorenfeld Lázár

Chiesd — Szilágykövesd

Izsák Ernő
Izsák Móric
özv. Lampelné

Mózes Lívia, özvegy sakterné
Silberger Ignác, kereskedő

Ungurás

Klein Jechezkel, italmérés
Klein Jakab-Sáje, italmérés
Léb N. mészárszék
Perl Moshe, gazdálkodó
Klein Jakab, gazdálkodó

Pausa — Pósa

Stössel Jakab, gazdálkodó
Klein Jeruchem, sakter
Herczné
Stern Béla, gazdálkodó
Einhorn N., kereskedő

Vaskapu

Klein Mordechaj, gazdálkodó
Kaufmann N., kereskedő
Spitzer Herman, gazdálkodó

Rastoltul-Mare

Spitzer Salamon, kereskedő

Treznea — Ördögkút

özv. Mózesné, kereskedő
Berkovits, malmos
Heller, italmérés

Chichise — Kékes

Friedmann Éliás, gazdálkodó
Roth Wolf, gazdálkodó
Roth Izidor, gazdálkodó

Giurtelec — Somlyó-Győrtelek

Grosz Jakab, főzde, gazdálkodó
Márványkövi Lőrinc, rongyszedő

Rastoltul-de-Sus

Rosenberg Chezkel, kereskedő

Aleus — Elljus

Áron Jakab, főzde, vegyeskereskedés
Farkas, pálinkafőzde
Aron Berl

Detrehen

Roth Izsák
Roth Samu

Magyarpatak

Friedmann Dávid
Friedmann Aladár

Hármaspatak

Rothschild család
Kaufmann Ferenc
Steiner Abraham
Silberstein Chajim

Boghis — Bagos

Izsák Asher

Plopis — Gyümölcsénes

Braunstein Zsigmond
Silberstein Sándor
Klein Laura
Kaszovitz család, főzde, vegyeskereskedés

Jaz — Kraszna-Jáz

Nuszbaum Rivka
Fülöp Sándor
Feld Arthur, főzde, vegyeskereskedés
Friedmann Sándor

Goldstein Lajos, földbirtokos
Nussbächer, autófuvaros
özv. Lebovitsné és lányai, varrónők
Stark-család

Selsig — Szélszeg

Goldenberg Pinchasz, mezőgazda
Goldenberg József-David, fűszeres
Goldenberg Ignác, fűszeres, mezőgazda
Goldenberg Jakab
Simon Kálmán, mezőgazda
Sámuel Dávid, cipészet
Dr. Mózes Márton, orvos
Groszfeld Moshe, fűszeres
Herskovits, cipészet
Bernát Elemér
Schlesinger — autóbuszvonal tulajdonos

Seplac — Szamos-Széplak

Mozes-család, ital- és vegyeskereskedés
Markovits Hersch
Klein család

Benesat — Benedekfalva

Lampel Dávid, ital és vegyeskereskedés
Sámuel Mózes
Nemes Szimcha, fuvaros
Klein család

Tóhát

Tevjovits Róza

Ticau — Cikó

Friedman Mendel, fűszeres
Vigdorovits, fűszeres
Gottlieb Mátyás
Judovits család

Manau — Monó

Katz Moshe, bőrkereskedő
Katz, fűszeres

Chajimovits, rongyszedő

Doh

Lichtenstein Antalné, földbirtokos
Lichtenstein Sándor, földbirtokos
Lichtenstein Albert, földbirtokos

Orbó

Klein Fülöp, földbirtokos

Cozniciu — Kaznacs

Herman Baruch, főzde, vegyeskereskedés
Rosenberg Béla, vegyeskereskedés

Halmosd

Silberstein Salamon, főzde, vegyeskereskedés
Silberstein Jakab, pálinkafőzde
özv. Silberstein Mendelné, vegyeskereskedés
Halperin Ezra, sakter
Hercz David, vegyeskereskedés
özv. Rosenthalné
Volovits Herczka

Valcaul-de-Sus — Felsővalkó

Wirth (Wint?) Efraim

Boghis — Bagos

Herman Frida
Ungar Mendel
Szalavetz Aron
özv. Izsákné

Cristelec — Kerestelek

Fried Adolf, gazdálkodó
Fried Lajos, pálinkafőzde

Szilágy-Görcsöny

Izrael Jenő, kereskedő

Lázár, pékség
Lövy, fűszeres
Markovits, szabósegéd
Mihály fivérek, bor-, szeszkereskedők
Mátyás, fűszeres
Májer-Elbogen, cipészet
Tevjovits Jenő, üveggyáros, kerületi hiközség elnöke
Tevjovits Izidor, borkimérés
özv. Wohlbergné Debora, vegyeskereskedés
Wiesel Pinchász, vegyeskereskedés
Weiss Herman-Hersch, főrabbi

Napradea — Náprád

Eli néni és Zelda lánya, vásárosok
Feuerstein Wolf-Farkas
Goldstein Sándor, földbirtokos
Judovits József, kereskedő
Judovits Sándor, földbirtokos
Judovits Salamon, juhtenyészet
Jakab László, körjegyző
Mátyás Ferenc, cipészet
Rosenfeld Dávid, kereskedő, gazd.
Rosenblüth Adolf, kereskedő
Salamon, cipészet
Seenlenfreund Ármin

Arinis — Égerhát

Braun Sándor, ital- és vegyeskereskedés
Friedmann Éliás, földbirtokos
Frenkel Abraham, malomtulajdonos
Fülöp Sári
Grosz Jenő, szabó
Grosz Kálmán, szabó
Golda néni, bába—mikvés
Gold család
Izrael család
József József család
Kolb Miklós, tisztviselő
Lax József, mészárszék
Lax Bernát, mészárszék
Mátyás Dezső
Seiff Moshe, sakter
Schwartz család
Weinberger Sámuel, vegyeskereskedés
Wohlberg Vilmos, szeszgyár

Urminis — Örményes

Mózes család

Tamasesti — Egerbegy

Rosenblum, Pataki, Grünwald és Klein családok

Baita — Mosóbánya

Salamon, Jakab, Ferencz, Farkas, Roth és Glück családok

Odesti — Vadafalva

Klein és Jakab családok

Stremti

Három Ferencz család

Basesti — Szilágyillésfalva

Nóti, Májer, Fisch, Weisz, Zuckermann és Hoffmann családok

Alsó-Szivágy

Abraham Ferenc és Jakab család

Felső-Szivágy

Grosz, Ferencz és Berkovits család

Barsau — Berekszó

Jakab Olga

Gardani — Gardány

Weisz Moshe-Aron, vegyeskereskedés és ital
Berger Sáje, fűszeres
Markovits Sámuel, fűszeres
Tevjovits Zseni és lánya, földbirtokos
Izrael Dávid és Moshe, mezőgazdák
Szináj Avraham és veje Sámuel, rongykereskedés

Uilac — Szamosújlak

Jeremiás Sándor, földbirtokos

József Márton, gazdálkodó
József József, gazdálkodó
Jónás Jakab, cipészet
József Márton, gazdálkodó
özv. Mónás Salamonné, magánzó
Ösztreicher Mózes, mészárszék
Rockenstein Kálmán, fűszeres
Rockenstein Adolf, mészárszék
Sámuel Károly, gazdálkodó
Weisz Bumi, gazdálkodó
Weisz N., sakter

Camar — Kémer

Czeizler József
Freimann család
Fülöp család
Weisz család, sakter
Id. Herman és családja
Herman Viktor

Carastelec — Kárásztelek

Lampel család
Nuszbaum család

Somály

Fried család

Lecimir — Lecsmér

Dávid család, vegyeskereskedés—korcsma

Somes-Odorheiu — Sz. Udvarhely

Jeremiás Samu, földbirtokos
Jeremiás Zoltán, postafőnök
özv. Goldberger Haiku, mészárszék
Hoffmann — sakter
Márk Herman, melamed
Herskovits, malmos
Klein Izrael, korcsmáros

Periceiu — Perecseny

Fischmann család
Legmann Berl, kereskedő
Holczer Lipót
Planer József
Kunovits, cipészet
özv. Groszmanné
Rosenberg Moshe

Varsolc

Liebermann, olajgyár
Jakab család, gazdálkodó

Ilisua — Ilosva

Kepes család, főzde, kereskedő

Badaciu — Badacsony

Jusni bácsi és családja

Uilacul Simleului — Újlak

Farkas család, kereskedő
Fried család, pálinkafőzde
Salamon család

Ulmeni — Sülelmed

Böhm, szabóság
Berkovits, fűszeres
Berger Vilmos, könyvelő
Chajimovits, kereskedő
David, parasztszabóság
Einhorn Michael, sakter
Fülöp, szabósegéd
özv. Friedmanné és lányai, varrónők
Farkas, fűszeres
Fell Lázár, fűszeres
Huber fivérek, asztalosok
Huber, pogácsás
Héner fivérek, mészárszék, italmérés
Hirsch Feivel és fiai, fakereskedők
Héner, textiles
Huber, pékség
Jakab Ignác, cipészet
Jakab, faraktáros
Klein Nute és fivére, üveggyár
Katz, szikvízgyár

Weisz Ernő, vasüzlet
Weisz Gyula, nyomdász
Zauberer — teherautós

Valcaul-de-Jos — Alsóvalkó

Aron Fischl-Dov
Aron Shmuél-Aharon
Braunstein Avraham, sakter
Braunstein David
Fried Raicel, özv. és özv. lánya Szure-Liebe
Fogel Zvi
Farkas Jehosua
Goldstein Joszef-Chajim
Herman Zvi
Heller Naftali-Herzke
Lusztig Moshe-Joszef
Marmorstein Shmuél-Mordechaj
Perl Majer
özv. Rothschildné
Schaechter Zvi-Arje
Silberstein David
Salamon Zoltán
Ullmann Shlomo-Zalman
Weisz Aron

Bucium — Vármező

Amsel Perec
Binder Hersch-Leib
Deutsch Szerén és Rózsi
Fischmann Wolf, sakter
Frenkel Zvi
Frenkel József
Frankovits Chanoch
Gerhardt család
Groszmann Moshe
Groszmann Jechezkel
Gutmann Jakab-Hersch
Herman József
Judovits Jicchák
Léb Akiba
Léb Shlomo-Joél
Léb Jechezkel
Lebovits Eliezer
Léb József
Léb Joshua
Nichtenberg Jechezkel
Roth Abraham
Roth Elimelech
Roth David
Roth Benjámin
Spitzer Shlomo
Spitzer Berl
Spitzer Jakab
Salamon József
Stössel család
Silberstein Izsák
özv. Weisz Misuné, 3 nős fia és családjaik

Surduc—Szurdok

Deutsch Elek
Deutsch Lázár
Éliás Márton
Fischer Etel
Gidáli Lázár
Izraél Abraham
Jäger Moshe
Jäger Chajim
Klein Géza
Markovits Farkas
Markovits Lázár
Markovits Ödön
Markovits Lajos
Mittelmann Antal
Mittelmann Salamon
Rosenberg család
Rosenfeld Andor
Rosenwasser József
Tachhammer család
Végh Abraham, sakter
Dr. Wigner Samu, orvos
Weisz Gábor

Zalnoc — Zálnok

Fischer Lajos, szatócs, főzde
Mittelmann Mór, főzde, vegyeskereskedés
Neumann Simon, szénégető
Neumann Vilmos, szabóság
Neumann Móric, szabóság
Schwartz Dezső, cipészet

Bobota — Nagyderzsida

Farkas Ignác, gazdálkodó
Grosz Márton, cipészet
Helprin Mihály, tojáskereskedő

Csavar Imre, férfiszabó
Dávid Simonné
Dávidovits Simon, bádogos
Dávidovits Miklós, szabóság
Engel Marci, kereskedő
Faszler Emil
Fried Májer, órás-ékszerész
Fried Dezső, gazdálkodó
Friedmann Ernő, fényképész
Ferenczi Jakab, sírkőfaragó
Fülöp Ferenc, sírkőfaragó
Fischel — sámesz
Fried Ernő, órás
Goldglancz H., bérháztulajdonos
Goldglancz Béla
Goldberger — földbirtokos
Gottlieb Emanuel, sakter
Dr. Gelmann István, ügyvéd
Gottlieb József
Gottlieb Izsák
Glück Ede, köszörűs
Gerő Zoltán, textiles
Grosz, ital- és fűszer, Cigányi
Grünfeld — malmos
Goldberger Abraham, földbirtokos
Goldberger Izsák, borkimérés
Hartstein David, malmos
Hadinger Ede, fogász
Hadinger Gyula, könyvelő
Hoffmann Sámuel, fakitermelő
Dr. Herskovits Dezső, orvos
Hartstein Niszán, malmos
Hochteil László
Herskovits Béla
Ilovits — italmérés
Izrael — spediteur
Ilovits Bernát, fakereskedő
Ilovits Zoltán, asztalos
Ilovits Tibor, könyvelő
Jónás Béla, italmérés
Jungreis Arthur, főrabbi
Jakabfi Miklós, földbirtokos
Jakabfi Imre
Königstein Pál
Königstein Zsigmond, gazdálkodó
Dr. Krausz Béla, orvos
Kelemen Sándor, gyógyszerész
Klein Sándor, férfiszabó
Karl Emanuel, rövidárus
Katz Béla, nyomdász
Kelemen István
Königstein József
Katz Móric
Löb Elek, tisztviselő
Lövy Izsák(?), szódavizes
Lampel Lőrincz, cipészet
Dr. Löb Tibor, orvos
Markovits Ferenc
Markovits Bernát, gazdálkodó
Dr. Monori — ügyvéd
Dr. Marguliesz Ede, orvos
Dr. Markovits István, ügyvéd
Dr. Markovits Béla, fogorvos
Markovits — vasüzlet
Dr. Markovits Lajos, ügyvéd
Dr. Markovits Ernő, ügyvéd
Markovits — pékség
Molnár Jenő, fűszeres
Mandel Jenő (József?), textiles
Mátyás család
Nóti Nándor
Nóti Dezső, bőrraktár
Dr. Porjesz Ferenc
Porjesz Lajos, trafik—sóraktár
Pollák Moshe(?), bodegás
Roth Ernő, bőrkereskedő
Roth Ignác, lisztraktár
özv. Rosenbergné, magánzó
Dr. Rosenfeld Béla, ügyvéd
Dr. Reich Izidor, szívspecialista
Roth Ferenc, szappankereskedés
Roth Zoltán, gazdálkodó
Roth Sándor, könyvelő
Roth Antal
Stern Zoltán
Schinkovits Dezső
Székely Aba, vármegyei jegyző
Schwartz Simon, vendéglő, Kósa
Szinetár fivérek, fűszerkereskedés
Simon Lázár, tisztviselő
Dr. Szinetár Ödön, orvos
Spéter Gábor, sörraktár
Stern Sándor, textiles
Schwimmer család, Cigányi
Szinetár Adorján, könyvelő
Dr. Szinetár Miklós, ügyvéd
Szinetár Adolf
Terner Jakab, cserépgyár
Terner Berthold, cserépgyár
Walter család
Weisz Ernő, fűszeres
Weisz László, lisztraktár
Weisz Jakab, fűszeres
Weisz Vilmos, gazdálkodó

Markovits Jeshajahu, melamed
Markovits Sámuel, munkás
Nóta Zeev
Noé Aron-Zvi, textiles
Noé Mordechaj, kereskedő
Orgel Hillel, magánzó
Rothschild Shlomo-Sándor, cséplőgép
Rothschild Feivel, vegyeskereskedés
Rothschild Chana, deszkaraktár
Rothschild Ezriel, vegyeskereskedés
Rosenberg Lajos, szabóság
Rosenberg Jakab, melámed
Rosenberg Menashe, kereskedő
özv. Rosenberg Lippené, cipészet
Steiner Menachem, malmos
Schwartz Chajim-Zvi, borkimérés
Sámuel Ernő, gyógyszerész
Schuder N., munkás
Stein Elijahu, melámed
Sztrulovits Lea
özv. Szegalné, fűszeres
Ungar Sarah és férje
Weinberger Hillel-Juda, petrol- és rongyraktár
Waldmann Moshe-Arje, faraktár
Waldmann Abraham, lisztkereskedő
Waldmann Simon, főzde- és italkereskedő
Waldmann Rachel, bazáros
Weisz Moshe, ügyvéd
Weisz David-Zvi
Weisz Moshe-Zeev
Weisz Jiszrael-Dov, kereskedő

Nusfalau — Szilágynagyfalu

Barminka Áron-Zvi
Basch Zvi-Hersch
Blau N., Buda utca
Blitz József
Farkas Herman (Shulem-Zvi)
Farkas Pinchász
Farkas Zakariás
Grosz Shulem-Zvi
Goldstein Avraham
Genut Jicchák-Shmuél
Glück Shulem-Jehuda
Grinstein Luzer, sakter
Goldberger N.
Heilbrunn Avram-Shulem-Jeruchem
Hecht József
Hecht Salamon
Hecht Mordechaj, melamed
Izrael Farkas
Kara Jenő, gyógyszerész
Karton Izsák
Kalmár N., melamed
Pollák Izidor-Jiszrael
Rubinstein Mordechaj
Rosenberg Ascher
Silberstein Rafael hitközségi elnök
Stern Shlomo
Steiner Jakov-Shulem
Szalavetz Chaim-Petachja
Silberstein Emil (Menachem)
Sachs Chaim
Silberstein N., fatelep
Ungar Farkas, szíkvizes
Ungar Abris-Avraham
Weisz Szimche-Simon
Weisz Avraham-Moshe
Weisz Antal (Uscher-Anschel), főrabbi

Babeni-Aranymező

Farkas Zise
Goldstein Asher
Handler Izsák
Hirsch Berl
Imberger Chajim
Krausz Menáchem
Ludwig Mordechai
Lézer Sámuel
Mandel Bencion
Mandel Eliezer
Pál Shlomo-Salamon
Rosenfeld Mesulem

Zalau — Zilah

Almási József, városi jegyző
Albert Ignác, lisztüzlet
Albert Simon, szabóság
Blonder Izidor
Dr. Balkányi, ügyvéd
Brod József, bádogos
Blonder Hersi
Balu Béla, férfiszabó
Berger Lázár, cipészet
Berczeller Vilmos, fakereskedő
Berczeller Andor, vegyészmérnök
Brod Miklós, tisztviselő
Blonder Bernát, étterem—italmérés

Szobel Salamon, textiles
Salamon Mordche, ruhafestészet
Salamon Jenő, gabonakereskedés
Dr. Steiner Dezső, orvos
Schor Ármin, nyersbőrkereskedő
Schor Lajos, melamed-mikvés
Schor N. borkimérés
Salamon Jakab (Lajos?), fuvaros
Dr. Ungar, állatorvos
Végh Dávid, nyomdász
Dr. Weizner, orvos
Wieder Móric-Moshe, bőrkereskedő
Weisz Jakab, fűszeres
Weisz Leó, fűszeres
Wohlberg Izidor, vaskereskedő
Wieder Lajos, nyomdász
Wechsler Bernát, textil-engros
Wertheimer Dezső, fűszeres
Weisz Móric, fűszeres
Weisz Mendel, marhakereskedő
Wechsler Koppel, nyugdíjas
Weisz Ede, fűszeres
Weisz **Móric** rőfös
Weisz Ferenc, kereskedő
Weisz Mendel, melámed

Crasna — Kraszna

Bernstein Sarah — magánzó
Bernstein Shlomo-**Chaim,** rabbi
Bernstein Zvi
Bernstein Herzka, autófuvaros
Basch Mordchaj-Shmuél, vegyeskereskedés
Bernát Joszef-Áron
Brach Mordechaj, cipőpaszta
Blum Efrajim, cipészet
Blum Zeév, fuvaros
Blum Dávid, fuvaros
Bistritz David-Moshe, órás
Brod Gershon
Brod Fanny, varrónő
Brod Alíz, varrónő
Blau Akiba, földbirtokos
Berger Joshau, borkimérés
Berger Ármin, pékség
Dávid Moshe-David, nyomdász
Deutsch Shlomo, vegyeskereskedés
Ehrenfeld Moshe
Ehrenfeld Iszer, textiles
Farkas Áron, vegyeskereskedés
Fischer Moshe, asztalos
Fischer Dov, konfekció
Fischmann Lajos, szabóság
Farkas Jischák
Frank N. sakter-kántor
Fogel Zvi, sakter
Fischerné, sámesz özvegye
özv. Fischmanné, tojás- és baromfikereskedés
Fischmann **Shmája** tojás- és baromfikereskedés
Farkas Juda-Zvi, téglagyár
Farkas Joszpe, kereskedő
Dr. Frenkel N., orvos
Goldstein Jakab, olajgyár
Grossmann Jicchák-Elje
Glück Joszef, kalaposmester
Glück Zeev, gépész
Glück Jechiel, gyümölcskereskedés
Grün Zvi, borkimérés
Glück Zeev — veje, korcsmáros
Glück Abraham
Glück Jolán, textiles
Helprin Ávrám, melámed
Helprin Joel
Heller Moshe-Juda, textilkereskedés
Heller Tirza
Heller Joszef-Dov
Heller Zeév, szódagyár
Helprin Zvi
Heller Jechiél, gyümölcs és sóraktár
Heller Herzka, gyümölcskereskedés
Heller Amram, kereskedő
Heller Jakab, gyümölcs és sóraktár
özv. Hellerné (Moshe Natanné), kereskedő
Jakab Mordechaj családja
Klein Menachem, ital-nagykereskedés
Klein Májer, dohánylerakat
Klein Baruch, textiles
Klein Sarah
Krausz Armin, mészárszék
Liebermann Avraham, főzdés, borkimérés
Liebermann Simon, kereskedő
Liebermann Mordechaj, kereskedő
Legmann Jakab, gyógyszerész
Lőrinczi Joszef-Juda, bádogos
Lőrinczi Moshe, szabóság
Lichtenstein Baruch B., főrabbi
Lichtenstein Hillel, rabbi
Lampel Shlomo-Chajim, szódagyár
Lampel József
Löbli Lázár és fivére, főzdések
Mendel család
Malik Zalman-Leib, szűcs
Mark Jakab, főzde

Hirsch Armin, borkimérés
Hartstein Niszán, malmos
özv. Hoffmanné, nyugdíjas
Hoffmann N. — bádogos
Herskovits Simon, szűcs
Holczer József, bádogos
Hauser Dávid, rongykereskedő
Herskovits Lajos, asztalos
Herskovits Nuchem, cipészet
Dr. Halász László ügyvéd
Harstein Sándor, fűszer és gabona
Dr. Hartstein József, ügyvéd
Herskovits Zoltán, cipészet
Herskovits Shlomo, szűcs
Herskovits Márton, borkimérés
Heller Simon, textiles
Izrael Chajim, vegyeskereskedő
Izrael Mordechaj, szobafestő
Jakab Lázár, rongykereskedő
Jakab Herman, marhakereskedő
Jakab István-Ernő, bankár
Jakab Ferenc, tiszttartó
Jakab Herman, cipészet
Jakab Móric, jegyző
Jäger Abrahám, földbirtokos
Janovitz Sámuel, gabonakereskedő
Janovitz Mózsi, gabonakereskedő
Janovitz Izsi, gabonakereskedő
Janovitz Emil, üveges-keretező
Jeremiás Bertalan, deszkaraktár
Jeremiás Bernát, földbirtokos, Szamosudvarhely
Kirschner Andor és Dezső, ruhaáru
Komornik Herman, vendégszálló
Kohner Adolfné és Dávid, borkimérés
Klein Móritzné, magánzó
Klein Károly és Jenő, textilesek
Klein Ferenc, szabászat
Klein Samu, szabászat
Kornhauser N. — kereskedő
Krets Samu, mezőgazdasági intéző
Koffler Saul, fakereskedő
Dr. Klein Dezső, fogorvos
Kreller Móric (Lajos?), órás
Katz N., rongyszedő
Kozák Ferenc, szabóság
Klein Salamon, főrabbi
özv. Katz Avramné, varrónő—ruhasátor
Klein Izrael, korcsmáros, Sz. Udvarhely
Klein N., malmos—mezőgazda, Inó
Kardos Samu, fogász
özv. Kirschnerné, magánzó
Katz Izsó. bádogos
Katz Adolf, bádogos
Lövi Lajos, fuvaros
Dr. Lévi Lajos, orvos—közíró
Lehrmann Adolf — fűszeres
Lázár Samu, pékség
Lázár Nuchem, cipészet
Landau Ignác, szabóság
Lázár N. nyugdíjas
Müller Siu, alkalmazott
Mindszent Herman, magánzó
Mindszent Salamon, fűszeres
Mindszent Sándor, fűszer, benzinkút
özv. Májerné
özv. Mártonné
Markovits Dezső, fűszer-engros
Mátyás Samu, rongykereskedő
Májer Jenő, borbély
özv. Müller Szenderné
Mihály Bernát, cipészet
Müller Dávid, sámesz
Mózes Elek, gazdálkodó, Sz. Széplak
Májer Jenő, aljegyző
Moskovitz J. L. — nyug. sakter
Mózes Kálmán, deszkaraktár
Markovits Márton, jegyző
özv. Markovits **Mórné**
Nuszbaum Jakab, magánzó
Palkovits Lajos, borkimérés
Palkovits Béla, korcsma—taxi
Palkovits N., gazdálkodó, Goroszló
özv. Rothné Kati néni
Roth Zsiga, textil—sátor
Roth Dezső, fuvaros (szamárfogat)
Rosenberg Armin-Árpád, pékség
Rosenblüth N. hitk. jegyző
Ruthner Joszef, sakter
Rosenberg Móric, terményes, fűszeres
Roth Marci, szobafestő
Rosenberg Avram-Jakob, terménykereskedés
özv. Schön Móricné, pékség
Salamonné, nyugdíjas
özv. Schwimmerné, nyugdíjas
Sajovits N — deszkaraktár
Scher Ferenc, tojáskereskedő
Schwartz Saul-Suli, üveges-keretező
Stark Herman, fűszeres
Scher Nuchem, gyümölcs- és rongykereskedés
Stern Mihály-Samu, cipészet
Salpeter Mór, bodegás
Salamon Ferenc, fűszeres
Salamon Lajos, ital-engros
Scher Herzka-Ármin, bőrkereskedő

Stern Herman — malomtulajdonos
Stern József — malomgépész
Stern Móric — malomgépész
Stern Ernő — malomgépész
Silberger Lipót — gabonakereskedés
Silberger Miklós — gabonakereskedés
Silberger Lajos — alkalmazott
Silberger Dezső — szabóság
Silberger Dávid — magánzó
Stark József — vegyeskereskedés
Stern Illés — textiles
Stern Samu(?) — szikvízgyár
Dr. Szász Antal, ügyvéd, Giza, írónő
Schreiber Antal — sakter, cházán
Schvartz-Fülöp Áron – nyug. körjegyző
Schvartz Farkas, mészáros
Dr. Szalavetz Jenő — orvos
Schön — felesége: Boros lány
Scher Antal — nyug. postás
Tevjovits Áron — cipészet
Wieder Herman — nyomdász
Wieder Chajim — kereskedő
Weil Lázár — melámed
Weil Móric — pékség
Weil Éliás — pékség
Weisz Dániel — magánzó

Jibou — Zsibó

Abraham Adolf, textiles
Abraham Móric, szeszgyáros
Altstein Sándor, cipészet
Benedek, v. Unió szállodás
Berkovits Jóna, tojásszedő
Beck Dávid, kereskedő
Beck Mihály, felsőrészkészítő
Berger Ferenc, cipészet
Bernát — cipészet
Bernát lányok — varroda
özv. Bernátné, szakácsnő
Binder Juda, kereskedő
Brüll Ernő, aljegyző
Berger Pinchász, borkimérés
Blonder Lajos, szódás
Beck Shalom, borkimérés
Deutsch Mózes, szabóság
Dávid Izidor, kereskedő
David Samu, alkalmazott
Friedmann Zoltán, fűszeres
Friedmann Sándor, cipészet
Friedmann Jakab, cipészet
Friedmann Nándor, szabóság
Farkas — fuvaros
Feuerwerker Fishu, kereskedő
özv. Fogelné, temetőőr
Fogel — sámesz-melamed
Fogel Jenő, alkalmazott
Fogel testvérek
Feldmann — nyugdíjas
Fülöp Ernő, mézeskalácsos
Dr. Feldmann — ügyvéd
Frank Herman, rőfös
Dr. Fleischer Sándor, orvos
Fülöp Pál, szabóság
özv. Fülöp Vilma, nyugdíjas
Fülöp Izidor, pogácsás
Fischer — szabóság
Farkas Aron, drogéria
Friedmann Lázár, szikvízgyár
Friedmann Lajos, nyugdíjas
Frajem néni, magánzó
Fried Regina, munkásnő
Fried Zoltán, órás-ékszerész
Farkas — nyug. sakter
Frenkel Moshe, rabbi-dáján
Fröhlich Lajos, tanító
Friedmann Elje-David, melamed
Friedmann Márton, textiles
Gold Mendel, pékség
özv. Gold Ferencné, pékség
Gold Dezső, mészárszék
Goldfarb Móric, bádogos
Goldner Márton, Unió-szállodás
Gold Mendel, mészáros
Goldberger Pál, textil-engros
Goldstein — nyugd, szamárfuvaros
Goldstein Sándor, trafikos
Goldstein Dávid, mezőgazda
Dr. Goldstein Lajos, orvos
Goldstein Samu (Számi), korcsmáros
Goldsteinné Szeréna, magánzó
Grosz József, temetőőr
Grosz József, borkereskedő
Geller N. — szabóság
Grünhut Bernát, bocskoros
Gidáli N. — bocskoros
Dr. Gazda Ödön, járásbíró
Goldmann N. — nyugdíjas
Grosinger Simon, ecetgyár
Grosz Jóska, szabóság
Grosinger Moshe, kereskedő
Glück (csórai), fuvaros
Herskovits Áron, tímárság

Epstein (az „orosz") — Mutos
Friss Sándor — vegyeskereskedés
Fried Ernő — műszerész
Fried Adolf — órás-ékeszerész
Fried József — műszerész
Finkelstein Izrael — kereskedő
Fülöp József — bádogos
Fülöpné — varroda
Frenkel Izidor — malomtulajdonos
Frenkel Miklós — malmos
Feuer Antal — kalapos
Grünwald Mór — cukrász-szobafestő
Grünfeld — cukrászat
Goldfarb Sámuel — szabóság
özv. Grünwaldné — fiai: Kálmán, Móric, Ernő, Zoli, Béla
Glück Samu — fűszeres-szódás
Goldberger Adolf — Central szálloda
Grünbaum Adolf — fiakkeres
Glück Sáje — faraktár
Glózer Fáni — borkimérés
Glück Móric — bankár
Dr. Glück Menyhért — orvos (Hadad)
Dr. Gál Farkasné (orvos özvegye)
Gottlieb Mátyás — kereskedő
Grünwald fivérek — szabászat
Hoffmann (amerikás), fiuk Elemér
Havas Endre — faraktár
Herskovits Adolf — mészárszék
Hoffman Lajos — borkimérés
Hoffmann József — tiszttartó
Hirschfeld József — szabóság
Herskovits Adolfné — bőrgyár
Herskovits Móric, Szerén, Lenke, Lipót, Mihály, Marci (Maki) — bőrgyár
Herskovits (amerikás) — magánzó
Izrael Abraham — hivatalnok
Illés Lajos — fűszeres
József Mihály — tojáskereskedő
József Dávid — szabóság
Jakab Ferenc — vegyeskereskedés
Jakab József — bodegás, hitk. jegyző
Jakab Aron-Ber — rabbi-dáján
József Mózes — tojáskereskedő
Jakabovits Áron — bőrkereskedő
Jakabovits Avram — tanító
Judovits Ferenc — kereskedő
Judovitsné Glück Lujza — faraktár
Klein Salamon — kereskedő
Klein Mátyás — baromfikereskedés
Klein Luzer — rabbi (utóbb: Beer-Shaván)
Königstein Lajos — bankár
Klein Ferenc — gazdálkodó (borkimérés)
Dr. Kertész Samu — ügyvéd
Krémer Ignátz — könyv- és papírkereskedés
Krausz Mihály — cipészet
Kaufmann Jakab — melámed
Klein Izsák — házaló
Klein Moshe — napszámos
Köves Endre(?) — kereskedő
Klein Jenő — textiles
Klein Adolf — v. hitk. jegyző
Klein Giza, Anna, Piros, Ilona, Sanyi, Pali — **kereskedők**
Kupferschmied Sámuel — bérháztulajdonos, borkimérés
Kováts Károly — bérháztulajdonos, borkimérés
Klepner Izsák — paraszt-szabóság
Dr. Keller Ernő — orvos
Katz Abraham — korcsma, Völcsök
Katz Farkas — Szilágyszeg, gazdálkodó
Katz Sándor — jegyző, Bősháza
Kesztenbaum család
Lichtmann Bernát — földbirtokos, kereskedő
Lebovits Jenő — textiles
Lebovits Herman — vaskereskedés
Lebovtis Bernát — csizmadia
Dr. László Sándor — ügyvéd
Lichtenstein József — főrabbi
Lévi Mór — liszt- és gabonakereskedő
Lévi Andor — s testvérei: Gyurika, Pici, Olga, Margit
Lampel Mihály — korcsma, Bősháza
Lampel Dávid — vegyeskereskedés — Benedekfalva
Lévi Lévi — gazdálkodó, Horvát
Markovits Márton — textiles
özv. Markovitsné — fiai: Bumi, Béla — **kereskedők**
Markovits Zoltán — textiles
Markovits Jenő — textiles
Markovits Ignátz — vaskereskedés
Majse Kornyerné — mikvésné
Mittelmann család
Mózes Ferenc — földbirtokos
özv. Nuszbächer Károlyné (Aron, Buki, Szuri)
Dr. Nagy Rezső — közjegyző
Porgesz Antal — tojáskereskedő
Pollatsek Mihály — paraszt-szabóság
Pfeifferné — edényüzlet
Roth és Pollák Bernát — vegyeskereskedés
Roth Elemér — körjegyző
Rosenfeld Berl — szódás
Rubinsteinné és Simi — autófuvaros
Reich Adolfné és Sándor — gabonakereskedés
Reich Bella — gabona-export
Roth Lenke és Helén — pékség, varroda
Salamon József — épületanyag

özv. Schwartzné, varrónő
Steinmetz Chezkel, bőrkereskedés
Sternberg — kereskedő-újságárus
Stern Lipót, kefeüzem
Schächter Izidor, bőr- és bocskorüzem
Schächter Nuszi (Ávrum Nuszen), mint fent
Szalavetz Mendel, fuvaros
özv. Steinerné, varrónő
Schwartz Abraham, korcsmáros-pászkás
Stern Moshe, cipészet
Schön Ignác, szabóság
Sámuel Lázár, gazdálkodó
Sámuel Elek, adóhivatali főnök
Stern Lujza, tanítónő
Sámuel Lujza, tanítónő
Sámuel József, órás
Schvalb — tollkereskedő
Silberstein Sámuel, péküzem
Salamon — festöde
Sámuel Sándor, gazdálkodó
Szilágyi — iskolaigazgató
özv. Stern Adolfné, textilkereskedés
Steiner Márton, rövidáru
Schreiber Lajos (Jichak Juda), kereskedő
özv. Schwartz Ignácné, textiles
Silberstein Móric, tisztviselő
Dr. Székely Sándor, ügyvéd
özv. Salamonné, iskolaszolga
özv. Sakterné
Sije Pinchesz, melámed
Schwartz Etelka, tanítónő
özv. Salamonné, cipőkereskedés
Ullmann Ignác, gyertyagyár
Ungar Mendel, melámed
Ungar József, lisztkereskedés
Ungar Móric, cipészet
Dr. Ungar, állatorvos
Weisz Salamon, rézműves
Weisz Miklós, rézműves
Weisz Rudolf, rézműves
Weisz Naftali-Hers, kereskedő
Weisz József-Jeruchem, cipészet
Dr. Weisz Samu, ügyvéd
Vadász Etelka, női szabászat
Dr. Weinberger Gyula, ügyvéd
özv. Weisz Efrajimné, tanítónő
Weisz Mór, vaskereskedés
özv. Wiederné, textil-sátor
Weisz Dori, asztalos
Wieder Simon, szabóság
Weisz Sámuel, cementes
özv. Webermanné, szakácsnő
Weller Zisze, textiles
Wieder Aron-Zvi, textil-sátor
Weisz Ferenc, fuvaros
Weisz Arnold, fakereskedő
Weisz Salamon, fakereskedő
özv. Weisz Elekné, fakereskedő
Weisz Henrik (Chaim Zvi) ecetes
Weisz Sámuel, cipészet
Weisz Jenő rövidáru
Weisz Zalman Leib, ecetes
Weisz József, parasztszabóság
Weisz Ernő-Ezra, tisztviselő
Dr. Weinberger Zoltán, orvos
Weisz Ignác-Jicchák, cipőkereskedés
Weinberger — vendéglős
Weisz Majse-Ber, melámed
Weisz Ödön, lisztkereskedés
Weisz Abraham-Bumi, cipőkereskedés
Weisz — gőzmalmos
özv. Zaubererné, cipészet

Cehul-Silvaniei — Szilágycseh

Aronovits Sámuel — sámesz
Bergfeld Gedálje — vegyeskereskedés
Bernát nővérek — varroda
Borgida Gábor — kereskedelmi igazgató
Blau Ámin — benzin-fűtőanyag
Blau Ignátz — gabonakereskedő
Blau József — gabonakereskedő
Berkovits Géza — angol-szabó
Berkovits — bádogos
Bleier Ignátz — földbirtokos
Braun Dávid — sámesz-tanító
Braun Lajos — cipészet
Braun Mihály — gépész
Braun Moshe — varrógépész
Boros Ignátz — hivatalnok
Berger Dávid — cipészet
Berkovits — gazdálkodó, Völcsök
Berkovits — gazdálkodó, Nagyszeg
Davidovits Mór — textiles
özv. Davidovitsné (Szera és Manyi)
Deutsch József — cipészet
Deutsch Gyula — szabóság
Deutsch Májlech — kalaposmester
Davidovits Béla — szabóság
Deutsch Sándor — szabóság
Dávid Sáje — borkimérés
Dávid Dávid — borkimérés

König — villanyszerelő
Lázár Albert, mérnök
Lusztig Béla, vaskereskedő
özv. Löwbeer Arnoldné, rongyexport
Löwbeer Nyuszi-Nathan, rongyexport
Löwbeer Samu, rongyexport
Löwbeer Frigyes, rongyexport
Löwbeer Vilmos, rongyexport
özv. Löwbeer Sándorné, rongyexport
Löwy József-Joszef, kereskedő
Lengyel Márton, textilkereskedő
Löwinger István, textilkereskedő
Lax Slomo, textil-sátor
Lax József, textil-sátor
özv. Lázár Ignácné, cipészet
Lázár Móric, cipész
Lichtmann Ignác, szabóság
özv. Legmann Adolfné, mészáros
Legmann Ernő, mészáros
özv. Laufer Simonné, dájánné
özv. Ledererné, kereskedő
Lázár Béla, cipészet
Lázár Gyula, taxis
Lindenfeld — gazdálkodó
Lazarovits Chezkel, rongyszedő
özv. Lampelné, vendéglős
Lang Elza, orvos özvegye
Mandel Hanoch, gabonakereskedő
Mózes Lázár, bankügyletek
Moskovits (veres), korcsmáros
Marmorstein Herman, játékgyár
Marmorstein Miklós, játékgyár
Mátyás Mátyás, mosoda
Mózes Eizik, tímár
Marmorstein Jumi, baromfikereskedő
Mózes Dávid, varrógép-ügynök
özv. Mittelmanné, kereskedő
Müller Mendel, tejüzem
Militzer Lajos, szeszgyáros
Militzer Dávid, gazdálkodó
Militzer Ferenc, gazdálkodó
Dr. Militzer József, ügyvéd
Markovits Sándor, spediteur
Márton László, teherautó-fuvaros
Moskovits Száne, vegyeskereskedés
Mózes Jechiel, kereskedő
reb Menáse, sakter
özv. Mózesné, háziasszony
Marmorstein Sámuel-Smelke, parasztszabóság
Dr. Markovits Jakab, városi főorvos
Mózes Herman, vendéglős
Mezei Sándor, kereskedelmi utazó
Marguliesz — munkás
Moskovits — textilkereskedő
özv. Neumanné — vendéglős
Nasch Ferenc, szikvízgyár
Nussbaum Ármin, vendéglő-szikvízgyár
Nussbaum Samu, sörraktár-engros
Orgel Náthán, rézöntő-üzem
Orgel József, cséplőgépes
Orgel Mordecháj, vendéglős
Orgel Bumi, esztergályos
Paszternák Sámuel-Alter, sámesz
Pollák Imre, szabóság
Pollák Sándor, szaabóság
özv. Perlmutter Náftáliné, háziasszony
Pinchász — pincemester
Dr. Porjesz Aladár, jogász — sóraktár
Pollák Mátyás, vendéglő
Perlmutter Hanoch, másgiách
özv. Perlmutterné (Smil Duvedné)
özv. Perlmutterné (Chaja Pinkl)
Preisler -- szabóság
Roth Jakab, gazdálkodó
Dr. Rosenberg Zoltán, ügyvéd
Rosenberg Elje, cukorkaüzem
Rosenberg Mór-Majse, fakereskedő
Rosenberg Reuven, fakereskedő
Rosenberg Janku-Jaakov, órás
Rosenberg Sándor, kereskedő
Rosenberg Szimche
Rosenberg Béla (Dov Ber), dió-töröde
Reismann Samu, fakitermelő
özv. Rosenberg Sámuelné, tojáskereskedő
özv. Rottensteinné, háziaszony
Rosenberg Dezső, tojásos
Rosenberger Hillel, vegyeskereskedés
Roth Feri, szabóság
Rosenzweig — szabóság
Rosenfeld Lajos, termény- és lisztkereskedés
Rusz Éliás, pékség—tejüzlet
Rutner Mendel, textilkereskedés
Rotschild Jenő, autóbuszos
Roth Izidor, gazdálkodó
Reicher — libakereskedő
Salamon — tojáskereskedő
Silberstein Sámuel, kereskedő
Szép Adolf, szabóság
Schwartz Móric, benzinkút
Somogyi Sándor, korcsmáros
Dr. Somogyi Ferenc, orvos (fenti fia)
Dr. Sámuel Vilmos, ügyvéd
Dr. Spéter Henrik (Baba), ügyvéd
Steiner Lajos, bankigazgató, v. huszár százados

Fried Mihály, tisztviselő
Féner Saje-Akiva, szabóság
Friedmann Nándor, kereskedő
Frankovits Sándor, vaskereskedő
Fischmann Sándor, cipészet
Fränkel, varrógépes
Feig Herman, segédsámesz
Fried Dezső, cipészet
Feibusz Meir, könyvkötő
özv. Farkas Ferencné Ida varrónő
özv. Friedmann Józsefné tímárság
Farkas Ignác, fakereskedő
Friedmann Jenő, szabóság
Feiger Salamon-Shlomo, borkereskedő
Feiger A. Mózes (Moshe), borkereskedő
Fogel (bácsi) Jóna, főrabbi veje
Feldmann Benjamin-Benzion
Fleischmann Herman, textilkereskedő
Dr. Fried Vilmos, ügyvéd
Freund Chajim, al-Dáján
Feiger Armin-Áron, borkereskedő
Finkelstein — munkás
Fränkel — rövidáru-kereskedő
Friedmann Ernő, felsőrész-készítő
Grosz **Mendel**, kereskedő
Grosz Árpád, kereskedő
özv. Grünbaum Jenőné, termény- és bőrkereskedés
Groszmann Menyhért, szabóság
Glück Mór-Moshe, mészáros
Grosz Sándor, péküzem
Glück Vilmos, köszörűs
Grünstein Szimche, Toraíró
Glück Ábrahám, marhakereskedő
Grünbaum Ferenc, marhakereskedő
Goldberger Sándor, kávéház
Goldglancz Mór, hídépítész
Dr. Gál László, orvos-rákkutató
Gidaly József — biztosító-ügynök
Gidaly Imre, textiles
Glück Salamon, köszörűs
özv. Glückné, varrógépkereskedő
Grünfeld Albert, sírkőfaragó
Glück Miklós, rádiókereskedő
Grosz Joszef-Sije, kereskedő
Günzler Vilmos, órás
Grosz — terményes
Grünberger — borbély
Grünstein — munkás
Holczer — tanító
Herskovits Ignác, tojáskereskedő
Hegyesi Jenő, tisztviselő
özv. Helprinné
Helprin Ernő, újságíró
özv. Henselné — varrónő
Hirschfeld Hillel, bodegás
Heimlich Naftali, könyvkereskedés
Hirsch Aladár, szabóság
Händler — órás-ékszerész
Heimlich Sándor, nyomdaüzem
Heimlich Moshe-Mordechaj, paplanüzem
Heimlich Sije, paplanüzem
Herskovits — szabóság
Herschli Jakab, terményes
Herschli Sándor, terményes
Hirsch Salamon-Zalman, terményes
özv. Hirsch Záli(néni), házikoszt
Hirsch Ödön, szőnyegkereskedő
Händler Smáje, pincemester
Indig — szappanfőzde
Izsák Jakab, tímár
Izsák Ferenc tímár
Izsák Jakab, cipészet
Izsák Albert, kerékgyártó
Jurovits — kereskedő
Jamberger Nándor, pék
özv. Jakabné, varrónő
Jakobi — ügyvéd
Jakab fivérek, varrógépkereskedés
József Éliás, órás-ékszerész
reb Jajchenen, sakter
Knapp Ábris, kereskedő
Krell Izsák, malmos
Krell Miklós, taxis
Klärmann Béla, nyersbőrkereskedő
Dr. Keller Samu, ügyvéd-földbirtokos
Kohn Adolf, asztalos
Klärmann Lajos, bankárigazgató
Krets Aladár, banktisztviselő
Klein Nute-Ojzer, kosárfonoda
Klein Gyula, szabóság
Kohn Benő, szobafestő
Klein Lajos, szabóság
Klein Sándor, mészáros
Krausz — cipészet
Klein Jenő, mészáros
Klein — vendégház (slajfstib) kezelő
Keller Izsó, üveg-porcellán kereskedő
özv. Klein Józsefné, mészáros
Katz — gabellajegy-szedő
özv. Keller Mózsiné, vaskereskedő
Kohn Adolf, ecetgyáros
Kiss Sándor, gyógyszertár
Keller — gazdálkodó
Krets — gazdálkodó

רשימת השמות של ראשי בתי האב במחוז סילדי בשנת 1944

List of heads of Jewish families in Salaj-Szilágy-District in 1944
Szilágysági zsidó családfejek névlistája 1944-ből

E névlisták összeállítását elősegítették:
Blonder Ödön és Monás Sándor (Zilah); Wilhelm Herman (Alsó-Valkó); Fischel **Elisabeth,** *Monás Sándor és Ösztreicher Béla (Bobota-Nagyderzsida); Csengeri Ferenc, Weisz Rudi és Stern Moshe (Sz. Somlyó); Hofmann-Blau Lucu és Salamon Gyula (Szilágycseh); Janovitz Mózsi, Dov J. Markovits és Jakab Oszkár (Zsibó); Rényi-Rosenbluth André (Náprád); Rabbi S. H. Bernstein, Markovits Rozália és fivére Zoltán (Kraszna); dr. A. Silberstein és Prof. J. A. Efrati (Nagyfalu); Fischer Moshe (Szurdok); Moshe Lichtenstein (Bucium-Vármező); Mandel Ernő, Zuszmann Juda, Chajim és Szárá* **(Bogdánd-** *Szér-Sámson stb.); Mittelmann Lajos és Kaszovitz Jakab (Valkó, Plopis és környék); Wohlberg Joshua, dr. Friedmann Zoltán, Babicz Shoshana (Sülelmed, Égerhát és környék); Pál Abraham (Babeni-Aranymező).*

SIMLEUL-SILVANIEI — SZILÁGYSOMLYÓ

Adler Zalmen-Lejb, sakter
Apfelbaum Jenő, rongykereskedő
Aron Lázár, szeszgyárbérlő
Adler — varrógépkezelő
Berger Lajos, szeszgyáros
Blau Sándor, kereskedő
Balu Simon, szabóság
Brüll Samu, könyvelő
Burkos Jesáje, vendéglős
Burkos Reuven, fényképész
Burkos Bubi (Avram), fényképész
Burkos Icu Jicchák, fényképész
Brod Bence, vas-fűszer engros
Brod Ferenc, építész
özv. Brüder Kálmánné, textiles
Dr. Brüder László, ügyvéd-textiles
Berkovits Izsó, szabóság
Bernát Abraham-Nathan, könyvkereskedő
Berger Armin, kereskedősegéd
Berkovits — szabóság
Dr. Bergl Sándor, fogorvos
Brod Bernát, bádogos
Brüll Gyula, gazdálkodó
Blau Albert, tímár
Berkovits — szabó
özv. Braun Lajosné, malmos
Braun Jenő, malmos
Basch Marton, péküzem
Bárány — pincemunkás
Berger — szobafestő
Dr. Benedek József, vasúti főorvos
Brüll Kálmán, erdőkitermelő
Brüll Sándor, gazdálkodó
Brach — bocskorüzem
Braun Gábor, banktisztviselő
özv. Csanádiné, háziasszony
Csengeri Mihály-Chaim, borkereskedő, téglagyár
Csengeri Ferenc-Zvi, szeszkereskedő
Czeizler Bernát bankrészvényes
Czeizler — munkás
Csengeri Bertalan-Dov, borkereskedő
Dávid — kereskedő
Davidovits — kereskedő
özv. Dájen néni
Ehrenreich Mózes-Moshe, dáján
Ehrenreich Sámuel (Shlomo-Zálmán), főrabbi
Eckstein Izidor, mikvekezelő
Ehrenreich Chájim, rabbi
Engel Samuel-Zanvel, vas-fűszer engros
Eckstein Jiszrael-Hájem, melamed
özv. Ehrenfeldné bábaasszony
Feldheim Sámuel, nyug. csendőrőrmester
Fekete Béla, nyug. körjegyző

szemük előtt történt. Csak a katholikus pap emlékezett a rémséges történetekre és mesélte, hogy emlékművet állítottak a mártíroknak, de azt elvitték Pestre.

* * *

A krasznai járásból a következő községekből deportálták a zsidó lakosságot 1944-ben: Magyar-Keczel, Román-Keczel, Recse, Horvát, Petene, Sereden, Bagolyfalva, Bogdánháza, Paliczka, Boján, Csizér, Perje, Pecsely, Alsó- és Felső-Bán, Ság, Tusa, Ballaháza, Füzes, Maron, Rátony, Hosszaszó, Felső- és Alsó-Válkó.

Emlékezetemben nevek, arcok, alakok tűnnek fel a múltból. Lichtenstein, Liebermann, Bernstein, Heller, Steiner, Noé, Grün, Finkelstein, Weisz, Glück, Brach, Klein... meg még sokan mások. A templomok, az utcák, a zsidólakta házak, a szombat illatai, a húsvét pászkája, a szukot eszrigje, a ros-hasáná sofárja, a sevuesz zölddel és virággal, orgonával díszített temploma, a tanulás nigunja a chéderből, a jesivából. Így volt mindez Krasznán, így volt ez mindenütt máshol is, az egész Szilágyságban — elvitték onnan a zsidókat, elvitték onnan a zsidó szellemet is.

KLEIN MIKSA-MAXMILIAN

EMLÉKEIM A ZSIDÓ KRASZNÁRÓL

Crasna románul, Kraszna magyarul — innen származom, ezen tájakról. 1918-ig ‘magyarok’ voltunk, aztán ‘románok’, ’40 után újra ‘magyarok’. Járási székhely, 31 falu volt a tartománya. Mi csak zsidók akartunk lenni, de sorsunkat, mivoltunkat mások igazgatták. A deportálás szomorú napjaiig számos zsidó család, kitűnő zsidók és emberek éltek Krasznán és a környező falvakban, minden faluban volt egy vagy több zsidó család, népes házakkal. Ezek mind, nevelésüknél és hitüknél fogva erkölcsös életet folytattak és híven teljesítették állampolgári kötelezettségeiket, ahogy elő volt írva.

A krasznai zsidók múltjáról nincs sok feljegyzés, mióta éltek ott, ki volt az első közülük aki megvetette ott a lábát. Találtak félig a földbe süllyedt zsidó sírköveket, melyek akkor már százötven évet számoltak s kik alattuk pihentek, kétszáz évvel azelőtt jöhettek oda. Ami a hitközséget illeti, mármint a szervezett zsidó életet; az első világháború után régi zsinagóga nyomait fedezték fel, stenderekkel, Tora-olvasóasztallal, külön férfi és női részleggel, frigyszekrénnyel — mikor építhették? Ki tudja. Az első világháború előtt avatták fel az új templomot, mely nagyon szép klasszikus stílusban épült, faragott bútorzattal, az udvar körül vaskerítéssel. Nem spórolták rá a pénzt. Ott épült a talmud-tora is, mármint a chéder, a hozzá tartozó kerttel, külső szépséget nyújtva a tanulás élvezetének.

A zsidó közösség tagjai hangya szorgalommal dolgoztak, hogy megszerezzék családjaiknak a betevő falatot és becsületes módon láthassák el a hitközség szükségleteit. A kenyérkereseti mód változatossága mellett, gazdag-szegény, mindenki betartotta a szent szombat napját. Ebben a kis hitközségben volt zsidó orvos, járásbíró, adóhivatal-főnök (perceptor), kalapos, szabó, asztalos, bádogos, pálinkafőzők, malmosok, birtokbérlők, szőlészek, mezőgazdák, kereskedők, vásárkirakodók stb. — De mind szombattartó volt (természetesen, a két világháború közti „román" világról szólok). Ki tudná mindazt felsorolni, ami végbement e lüktető zsidó közösség életében.

A borzalmak napján, 1944. május 6-án kiszakították gyökeréből ezt a közösséget, 450 lelket, Krasznáról és környékéről. Auschwitz és a munkaszolgálat elvégezte a hóhéri munkát s azon kevesek kik visszatértek, csak siratni és gyászolni jöttek vissza.

Apám, Klein Mendel, vezető szerepet vitt a krasznai hitközségben, a legnehezebb időkben elnök volt, vállán hordta a súlyos feladatot, gondoskodott arról, hogy a gyerekek zsidó nevelése tovább folyjon (a chéder egyik helyiségét saját költségén építette fel), nyitott ajtaja volt a bajbajutottak előtt s a hirtelen nincstelenségbe jutottak előtt. S ott volt anyám mellette, etetve az éhezőket s különösen a Jesiva tanítványait s a szombati ‘ojrechokat’. Anyám volt szervezőtagja a krasznai WIZO-nak még a harmincas évek elején. Sorsuk az volt mint a többieké, krasznai és más európai zsidóké.

1942-ben vonultam be munkaszolgálatra. 1945 áprilisában lemaradtam az egységemtől Agfalván (Agendorf) Sopron környékén, mert már nem bírtam tovább menni gyengeségemben. Egy téglaégető színben bújtam el, ott vártam be a felszabadulást. Agendorf! Rémséges élmények emléke! Egységemből, mely 1250 munkaszolgálatost számlált, ezer elpusztult ott éhségben, fleck-tífuszban, nyomorúságos szennyben. Nemrég meglátogattam Agendorfot, akiket megszólítottam az ottaniakból, senki sem emlékezett, senki sem tudott semmit arról ami ott

persons together in new pajamas, one of it treated wi h a chemical. The idea was to see of the chemical is repellent to lice which were carrying typhus. My, partner was a lawyer from Szomathely, a smart person of about 40 (I was barely 18), who found out about the experiment and he told to look constantly for lice. It seems that we did a good job, because we did'nt catch typhus. Others were not so fortunate. But later, in the main camp of Dörnhau I got typhus from another source. Luckily it was in the last days of the war.

I don't even know the day we were liberated, I was then unconscious in my sickness. What I remember is, that one day I woke up and saw a nurse in white uniform standing in front of my bed and asking me if I want breakfast. I could'nt believe what I'm seeing, was then told that the guards fled and the camp was taken over by the inmates who brought German women from the town to take care of the sick.

In another case, my cousin, the medical doctor Goldstein Martin (Matyi), originally from Jibou-Zsibó (his father, Goldstein Sanyi, was landowner and businessman and lived with his wife Rózsi, born Végh, in Naprad; their fate is unknown to me), saved my life. We were together in Wüstegiersdorf-labor-camp where I was working in construction. I opened a large bag of cement and a strong wind blew the cement in my eyes and I was blinded instantly. I guess that only because the construction-site was in the middle of the civilian population, the guard did'nt shoot me on the spot. I was told to sit and wait till we go back to the camp. Sitting there the cement was got mixed with my tears and started to harden. At the end of the day I was led back to the camp by my brother and another person. Getting back, my cousin dr. Goldstein was very helpful he washed my eyes out, kept me blindfolded for a few days and assured me that the blindness is only temporary. Slowly the hardness and infection disappeared. Later I was transferred to another camp and to my great sorrow, I never saw my cousin Goldstein again.

Náprád-i temető

MARTIN-MORDECHAI JUDOVITS (Florida, USA)

A Personal Account

I was only a boy of 18 when my parents, brothers and sister and all the Jews, many of them relatives, were taken by the Hungarian csendőrség from my birthplace Naprad te the ghetto, to be later deported to Auschwitz.

I'm sure everyone has many horror-storie to tell and I'm no exeption and I don't want to repeat stories everyone is familiar with. The story I'm writing about, has to do with people my father and his family dealt with all their life.

There was in Naprad a Hungarian family of so called noblemen, their name was Dőry. One of the two sisters was married to another nobleman by the name Cserefalvi. one week before deportation this Cserefalvi summoned my father to his house and he told my father, that very shortly all the Jews will be deported. He wanted my father to sign over to his name my fathers estate, which consisted of fields and woods and other possesions. My father refused to sign.

The next day the csendőrség (rual police) summoned my father to their office. When my father arrived there, Cserefalvi was already waiting there, in the office. He demanded again my fathers property and this time he offered some ridiculous monetary compensation. My father refused again.

The főcsendőr ordered my father to take a ride with him, another csendőr and Cserefalvi in his carriage. They drove out to my fathers fields which were called Dombronyitza and on the way they were using abusive and antisemitic language, when at the same time Cserefalvi treated the főcsendőr drink after drink. When they finally got there they all got out of the carriage and demanded my father to sign. When he refused again, the főcsendőr started beating my father with the heavy end of his gun, then they started back home but this time they made my father run in front of the horses and when he slowed down, they whipped him till he collapsed and they left him there. A friendly peasant who found him brought him home.

To this very day I still remember his bleeding, his look of pain, the horror in my mothers eyes. Before this episode of terror my father was a healthy man full of vigor and I still believe that he could overcome the trials of Auschwitz if not the physical and moral afflictions he suffered from the hands of the csendőrs and Cserefalvi in Naprad.

Members of my family who perished in deportation:

Father Reb Salomon-Shlomo Judovits (63), mother Rose born Paneth (53, the daughter of Dej-er rabbi Reb Moshe Paneth), brothers Moshe and Mendi and sister Lulu-Matel-Leah (16), uncle Shmelke Judovits and his wite Blanka. My whole close family was deported from Naprad (Salaj-Szilágy), save my brother Moshe who was sent to Auschwitz from Dés-Dej.

The family Judovits lived in Naprad and nearby places during many generations, they were landowners and cattle-breeders and in the same time learned people and leaders of the community, like Shaul Jeremiah Judovits who was the president of the Jibou-community at the beginning of the century, like Abraham Judovits of Ulmeni-Sülelmed, the president of the regional communities. Members of the family married daughters of the most famous rabbi's, like my father who married the grand-daughter of Rabbi Jechezkeel Paneth, the chief-rabbi of Transylvania and his uncle Moshe married the grand-daughter of the legendary R.Shmelke Klein form Szöllős. After war I was told, that my sister Lulu who worked in a forced-labor camp, was liberated by the Russian army, but they took her again to work and she died somewhere in Poland from malnutrition and infections. My brother Mendi perished together with my uncle Shmelke Judovits in a group of weakened inmates who were sent to the gas-chambers in Auschwitz.

My survival I can contribute to sheer luck and timing. The last labor-camp I worked in, was somewhere in Silesia where we were busy breaking up large rocks. I could barely lift up the heavy hammer, but I had to go on all the day till I was totally exhausted and two of my friends had to carry me back to the camp. The camp-doctor gave me a day off and afterwards I worked in the kitchen, then I was sent with a group to a camp called Dörnhau near to an experimental hospital. The experiment consisted of putting to

rancsnokságra igazoltatás végett. Egy eldugott papírt vettem elő mellyel igazoltam, hogy mint antifasiszta be voltam börtönözve. Elfogadták tanúskodásomat, hogy a velem elfogott bajtársaim közül egyik sem szolgált mint katona a magyar hadseregben. Ez volt a felszabadulásunk pillanata. Elindulhattunk hazafelé.

Nyíregyházáig szovjet teherautón tettük meg az utat, onnan román tehervonattal jutottunk el Nagyváradig. December 12-én érkeztem Zilahra, majd onnan Szilágycsehbe, ahol már ott találtam Königstein Sándort (ma is csehi lakos). Fried Józsit (Gedera) és Salamon Gyulát (Cholon).

1945 februárjában átvette a Demokratikus Front a salaji megyeháza vezetését és engemet vármegyei főjegyzőnek neveztek ki. 1950-ben Bukarestbe kerültem a gabonabegyűjtő miniszterelnökségi osztályra, majd 1955 évtől a külkereskedelmi miniszériumba, melynek küldetésében 56—57 években Egyiptomban állomásoztam, míg 57—62 években a lengyelországi román kereskedelmi kirendeltségen. 1979 óta nyugdíjas, bukaresti lakos vagyok.

Filip-Schvartz Alexandru

Így maradtam életben

1939-ben bevonultam katonának a román hadseregbe, Aradra. Miután Észak-Erdélyt elfoglalták a magyarok, visszamentem szüleimhez a Szilágyságba és a csehi közjegyzőnél hivataloskodtam. 1941 augusztusában többedmagammal a magyar hatóságok börtönébe kerültem mint a szilágysági antifasiszta mozgalom tagja, Nagybányán és Budapesten voltunk bezárva, majd e mozgalom összes lefogott erdélyi tagjaival a garanyi internálótáborba kerültünk. Itt büntetett munkaszázadokba lettünk beosztva, s különböző belföldi állomásozások után egységemmel Nadvornaba, ukrán területre kerültünk. De a század gyors iramban volt kényszerülve visszavonulni magyar területre a szovjet hadsereg nyomása folytán. Gyalogszerrel tettük meg az utat sok nyomorúságos viszontagság közepette egész Szerencsig. Itteni állomásozásunk alatt megtudtuk, hogy egységünket a német SS-nek készülnek átadni. Ez 1944 novemberében egyértékű volt a biztos halállal.

Éjszaka tizedmagammal szöktünk ki a papi tanya istállójából hol elvoltunk szállásolva. A Hernád partján egy kukoricamezőn a letarolt málégoré kévékbe volt rakva. Itt ástunk három gödröt és ezekre raktuk rá a kévéket, melyek alatt elbújtunk. Egy hét leteltével már a szovjet hadsereg uralta a területet és minden ilyen kévét gépfegyverrel lőtte, hogy kiugrassza a bujdosó ellenséges katonákat. Látva ezt, messziről kiáltoztunk, hogy megadjuk magunkat és felemelt kézzel vártuk őket. Miután egy hétig napraforgómagon és répán éltünk, éhesen, lerongyolva és mosdatlanul estünk kezeikbe.

Elmondtuk, hogy zsidók vagyunk és egy zsidó szovjet katona segítségével ezt igazoltuk. Elvittek bennünket a tábori konyhához ahol a zsidó őrmester jó meleg káposztalevessel traktált minket, mindegyikünknek kenyeret és szalonnát adott útravalóul és onnan elvittek Hernád-Németibe egy katonai pa-

Schwartz Aron körjegyző és családja

'háfgánát', a rabbit meg akarták verni. Haza akarunk menni, mondták. Nemsokára megjöttek Braun Tibi és Izsák Sanyi Romániából, ők felvázolták a tényleges helyzetet és megszerveztek egy 250 személyből álló csoportot, mely szabályszerű személyszállító vasúti kocsikban útnak indult. Mire az orosz vonalhoz érkeztünk, elvették a személykocsikat és marhaszállító szerelvényt kaptunk. De mit számított? Egyszer jött Izsák Sanyi és figyelmeztetett, hogy legyünk csendben és ránkzárta az ajtókat. Féltett bennünket a közelben veszteglő orosz katonai szerelvény személyzetétől. Széplakra kerültem Wieder Majsi zl. házába, ő feleségül vette nővéremet és náluk laktam két évig. Széplakon mentem férjhez Farkas Ernőhöz (Farkas Eliáhu és Ahuva voltak a szülei). Van két fiunk és néhány unokánk, zsidó országban élünk jó zsidók módján.

és megjöttek a „megváltó" vagonok. Csoportunkban 1500-an voltunk, de a kiválogatás súlyos izgalmakkal járt, mert elválasztottak anyákat lányaiktól, testvéreket egymástól, más csoportba, más vagonba. Mi 500-an érkeztünk Salzwedelbe, hol mindegyikünk ágyat kapott, vékony plédet s szalmazsákot, volt párna, volt emailtányér. Nővérem porcellántányért akart, mert szebb és gusztusosabb volt, de visszatétettem vele, félve, ha eltörik, tányér nélkül marad. Muníció-gyárban dolgoztunk két sichtában, mindegyik 12 órás volt, a koszt sovány volt, a munka nagyon nehéz, de örültünk, hogy rendes munkahelyünk van, hol két gépet kezeltem s súlyos ládákat emeltem, töltöttem, ürítettem. Egy szál fehérneműnk, ruha és kabát volt az öltözékünk s ha tisztálkodásra került a sor, utána vagy fehérneműbe, vagy ruhába vagy kabátba maradtunk a hideg télben, mert a többi darabot kimostuk s a szünetidőben a radiátoron szárítottunk. A lágerben sokszor a vízcsap be volt fagyva, ott nem lehetett mosni.

A láger másik felében ukránok voltak kiket szintén munkára hoztak, de nemigen akartak dolgozni s ezért elvitték őket, ki tudja hová. Helyettük hoztak újabb transzport heftlingeket a mieinkből s akkor már 1500-an voltunk együtt s egyesítették a láger két részét, leszerelve az elválasztó villanydrótokat. Tavasszal kezdődtek a légiriadók s láttuk a helyi lakosságot menekülni. Minket az óvóhelyre zsúfoltak és ránk zárták az ajtót.

Meg kell említsem azokat akikre még onnan emlékszem. Így a két Weinberger lányt Margittáról, Itkut és Tubit (úgy tudom, hogy most Németországban élnek — ez is lehetséges mindaz után ami történt?). Tubi Rosh-hashana elé krumplit vájt ki s ricinusolajba mártott vattát, hogy meggyújtsa az ünnep tiszteletére. Ott sirattuk sorsunkat, családjainkat. A nagyfalusi Blicz Ibi ott zavarodott meg szemünk láttára, jó nektek, mondta, ti még sírni tudtok. Aztán szörnyű dolgokat művelt és félelmetes volt. De voltak tiszta percei is és kérdezte, mért félünk tőle. Aztán elvitték és nem láttuk többé. Volt velünk két állapotos asszony is, kiknek a lágerparancsnok három lehetőséget ajánlott: vagy elhajtani a gyereket műtét által — amit az egyik el is fogadott s a műtét majdnem életébe került — vagy megszülni a gyereket s akkor elveszik tőle, vagy elküldik koncentrációs táborba. A másik asszony, Taub Beili Margittáról (ki az itt élő kállói rabbi húga volt) a harmadik lehetőséget választotta s úgy hallottuk, hogy Bergen-Berlsenbe küldték hol megszülte gyerekét, de ott csecsemőjével együtt éhen halt. Taub Beili két húgával volt velünk Salzwedelben. (Itt kell megjegyezzem, hogy a kálever rabbi sosem említi, hogy ő a margittai reb Chilik Taub fia s nem hallottam, hogy valaha is ellátogatott Margittára, szülei sírjára. Sokszor jártam a házukban Margittán s aludtam is náluk. Volt ott még egy szörnyen beteg gyerek egy rácsos ágyban. A szülői házat hogy lehet letagadni?.)

Húsvétkor bombázták a gyárat, de mi lakhelyünkön voltunk akkor. Aztán romtakarítással foglalkoztattak, s ha riadó volt, a mezőn fekve figyeltük a repülőket amint elhúztak s utánuk maradtak a felfordult vagonok kerekeikkel az égnek. Egy esetben miután fogat húztak és nem mentem munkába, beállított egy cigányasszony és megszólalt magyarul, hogy kisasszonyka, adjon valamit enni, mert éhes vagyok. Kérdem, hogy került oda. Mondja, hogy a csendőrök azt mondták, hogy zsidó meg cigány ugyanaz.

Elérkezett a szabadulás napja, április 14-e, szombat. Velem volt nővérem, ki egy vérkelés felvágásától szenvedett. A tömeg kitódul és kiabál, felszabadultunk, felszabadultunk! Megjöttek az amerikaiak! A láger kapujában tank állott s katonái mondták, hogy ők a Wehrmachttól (német hadseregtől) vannak s ők akarnak átadni bennünket felszabadítóinknak. Legyünk türelemmel. A konyha-kapo ki akarta használni a zavart s kiszökni a kapun, de figyelmeztetésünkre ott helyszínen agyonlőtték. Mindenki aki tudott, tódult a városba, én a kapu közelében levő tejcsarnokba mentem és a finom tejszínből vittem egy tállal beteg nővéremnek, ugyanezt tette a somlyói Rosenfeld Böske is ki Nusi húgával volt ott. Velünk volt a margittai Weisz Károlyné, Rózsika, ki tudott angolul s a velem egyidős Schwartz Ibi s együtt mentünk a városba. A katonák által felajánlott sült húst elutasítottuk, de látva, hogy éhesek vagyunk, adtak csokoládét, aszalt szilvát s egyéb élelmet. Rövid idő után elhelyeztek bennünket egy repülőtér melletti kaszárnyába, többedmagammal egy szobában laktam rendes körülmények között, jó kosztot kaptunk, de őrizkedtek attól ami Bergen-Belsenben történt, hol a túlzott falánkságtól sokan meghaltak. Nálunk a szerencsétlenség az ukránokkal történt, kik feltörték a raktárt s a faszesztől amit találtak pár nap alatt negyvenen közülük életét vesztette. Az amerikaiak ruhát osztottak, varrtunk magunknak a talált ejtőernyők anyagából is. Aztán átadták Salzwedelt az oroszoknak, de minket kérésünkre az amerikaiak kezébe adtak s Bergen-Belsenbe kerültünk. Ott már volt tábori rabbi, ki kántorral együtt péntek este és szombaton imát rendezett, kidussal és Rosh-Chodesh Elul-kor felállították a kóser konyhát. Szombaton az ima után bejelentették, hogy a családokat összpontosítják és visznek Palesztinába. Akkor láttam először

FARKAS JUDITH

s még odaszaladtam hozzájuk, hogy megcsókoljam

Történetem kezdettől végig

Szilágysomlyón, Weisz Perkónál tanultam varrni, éppen felszabadultam és boldogan vittem haza a 36 pengőt, első keresetemet. Alig voltam 17 éves. Otthon főzés-sütés volt, nem tudtam, hogy oly rövid ideig fogok a pénznek örülni. Másnap már el is vették, egyebekkel együtt. Késő este volt, szegény jó apánk sírva kért, hogy feküdjek le aludni, mert ki tudja mikor fogunk újra ágyban aludni. Késő este bejött Lax Jaszi, meg szegény Davidovits bácsi és Wieder Majsi, ki unokabátyám volt. Tőlünk mentek fel az erdőbe, remélve, hogy megmenekülnek a gettózástól. De néhány nap után csak visszajöttek, mert keresték a bujdosókat, a szolgabíró Krasznai parancsára (különbet is akasztottak nála, de ez a nyomorult megúszta pár évi börtönnel). Ő volt a szilágysági gettó parancsnoka, a legszörnyűbb gettó, elvették ott minden élelmet, az összezsúfolt téglagyárban, még szörnyűbb volt mint Auschwitz. Csajkát nyomtak a kezünkbe, de éheztettek. A raktárban romlott az élelmiszer, de nem kaptunk belőle, éheztünk. Néha vittek rendezni a raktárt s ha sikerült rátenni kezünket egy üvegecske ízre, abból reggelire tea lett főzve, kanalanként egy pohár forró vízbe. Kikötések, verések, szörnyű kínzások voltak napirenden, leírhatatlan mi ment végbe ott.

Sviesz első napján kihirdették, hogy hajnal 4 órakor lesz a kelés, mert tovább visznek bennünket. Újabb motozás után kivittek a somlyói fenyves alá, mely oly szép volt valamikor s annyit lett megénekelve. Egész nap a tűző nap alatt ültünk éhen-szomjan s esetefelé betereltek egy transzportra valót a marhaszállító vagonokba, hetvenen egybe. Az úton találtam egy rongyba bugyolált kis lisztet, öten voltunk ott a családból, két kis testvéremmel apám második házasságából, a kis Málkeli s a fiúcska, Avrumeli, 4—6 évesek voltak. Anyám Russ Éliás pék lánya volt. Itt említem meg, hogy a nagyanyám nevére nem is emlékszem. Anyámnak volt még két fivére, Jánkele és Benczi, valamint nővére, Zeldi. A fiúk munkaszolgálaton voltak, nem voltak velünk.

Sziván 7-én indítottak útnak az ismeretlenbe, hétfői nap volt. Anyám nővére Rosenberg Elekné (Málika) mellett ültem, ott voltak még Blau Sándorék — kiknek hét fiából egy se jött vissza — vizet és kenyeret kaptunk az útra, meg vödröt a szükségletekre, szörnyű zsúfoltság, hőség, éhség, ez volt az utunk. Anyám látta, hogy ájulás környékez. Schvartz néni (Heimlich lány volt) ki mellettem ült, adott két cikk fokhagymát s pár kenyérmorzsát s ettől tértem magamhoz. Ekkor vette anyám — a pék lány — a kevés lisztet amit találtam, összegyúrta kis vízzel, két keze közt lapította s papíron az ablaknál megszárította. Az volt az igazi kovásztalan kenyér, a mácesz, amiből a gyerekek kaptak s én is. A felnőttek, köztük nagyanyám, nem ettek, a szegény nagymama meg is zavarodott a szenvedésben, mind haza akart menni, a kijáratot kereste és az ágyát. Ez az emlék kísért mai napig s ez talán az oka, hogy úgy reszketünk unokáink jólétéért, sorsáért.

Mikor megállt a vonat végképp, unokabátyám, Mamorstein Imre — ki bejött a gettóba, hogy együtt lehessen idős szüleivel — hozott mindjárt kevés kenyeret, amit a kolozsváriaktól kapott, kiknek transzportja ugyanakkor érkezett s nem hiányzott élelmiszerük mint nekünk. Elválasztottak szüleimtől s még odaszaladtam hozzájuk, hogy megcsókoljam oket. Ki tudta, kinek mi lesz a sorsa. Jött a fürdőzés, hajnyírás s csúfítás, annyira, hogy nem ismertük meg egymást. Minczi nővéremmel voltam együtt hat hétig, aztán mondták, „válogatás" lesz s visznek munkára. Szörnyű sovány voltam s külön küldtek, bezártak a 17-es blokkba, de mikor a menet felsorakozott, kiillantunk a blokkból s újra együtt voltam Minczivel. Fertőtlenítés után margarint és mézet kaptunk s egész éjjel ott álltunk a szabad ég alatt, majd reggel a forró napon. Várták a hóhér Mengelet, hogy „válogasson" s rémséges izgalom volt, de valami oknál fogva nem jött ő sem a vonat sem. Este a cigánylágerbe kerültünk, hol se gáz se villany se kanalizálás nem volt. A sötétség beállta után ránkparancsoltak, hogy vetkőzzünk le s induljunk — az ismeretlenbe; csak a krematóriumra gondoltunk. Az SS-ek lámpákat tartottak kezükbe s ha felfedezték, hogy valaki meg akart valamit tartani, csattantak a pofonok a sötétben.

De a menet újra indult s kezdtek osztani felvennivalót, volt aki csipkeruhát kapott vagy estélyi ruhát, a magasok rövidet, a kicsinyek hosszút s ha nem a szomorú körülmény, Purimra lehetett volna gondolni. Négy nap telt el ismét, mikor újra fertőtlenítettek

már két hete nem ettünk, csak egy kis penészes kenyeret. Két nap múlva az orosz katonák felszabadítottak bennünket.

Elindultunk haza. Egy hónapig tartott az út Pestig. Pestről Szatmárra utaztunk, ott megtaláltuk egy nagybátyámat, anyu testvérét, s hárman indultunk Brassóba. Ott lakott anyunak egy huga, akinek a férje, Fischmann Majsi (testvére Fischmann Sándornak, Caracas, Venezuela) szintén somlyói volt. 1945 őszén együtt érkeztünk vissza Somlyóra.

Deportálás előtt az iskolából hazaérve együtt dolgoztam apuval. Harisnyát kötöttünk. Ez volt a szakmánk. Felszabadulás után nem találtam meg a gépet. Most háziasszony és nagymama vagyok s az unokáimra vigyázok.

Tudomásom szerint még a nagyapám is Krasznán született. Heller Mose (Jenő), aki Natanján él, apám első unokatestvére, leírta a Heller család történetét, s ez megfelel az én családi kórnikámnak is.

ROTH JENTU

EGYSZERŰ ÉS POKOLI

1944. májusában összegyűjtöttek bennünket a krasznai állami iskolában, s onnan a somlyói téglagyárba vittek minket. Négy hétig voltunk ott s az első transzporttal — Sviesz második napján — bevagoníroztak.

A téglagyárban egy sátorba kerültünk apunak egy nagybátyjával és családjával, Heller Farkassal (Zeév) és feleségével Mirjámmal (leányuk Rivku, a férje Lampel Jaszi, somlyói születésű) és négy pici kislányával.

Amikor kiszálltunk a vagonból, mindegyikünknek az ölében volt egy kislány, de csak az én kezemből vették el a kicsi Bájlukát, a többieket gyermekestől a gázkamrába vitték. Első nap csak én maradtam, egyedül. A fürdő után bevittek bennünket a C lágerbe, ott találtam anyukám testvérét, akit a Felvidékről (Ugocsa megyéből) deportáltak. Többszöri elválasztás után sikerült együtt maradnunk egész éven keresztül. Birkenauban voltunk január 18-ig. Onnan előbb gyalog, majd szenes vagonokban Ravensbrückbe vittek, ahol három hétig voltunk, majd tovább, Malchovba kerültünk. 1945 május elsején onnan is gyalog indítottak útnak bennünket. Előzőleg

BORGIDA GÁBOR

Az én Szilágycsehem

Ismert dolog, hogy a Borgidák Szatmáron éltek, ügyvéd apám Borgida Lajos és anyám (Reiter) Zelma néha Máramarosszigeten is. Én Csehbe már bajusszal az orrom alatt kerültem, hogy a Mezőgazdasági Bank fiókját igazgassam. Ki nem ismerte Csehben Sámuelné-Reich Bellát, ki anyósom lett s ki a Reich gabona-cég üzleti főfaktora volt? S ki nem csodálta lányát, Nusit, szépségét, szerénységét, nemességét. Ő lett a feleségem, szülte két gyermekünket, Ágit és Sanyikát. Egyedüli emlékükkel élem az életemet mindvégig.

Nem vagyok krónikás ember, ki elmondaná csehi éveinek élményeit. A sok jó könyv amit olvastam visszariaszt attól, hogy leírásokba bocsátkozzak. De ezenkívül a csehi zsidóság agóniájáról, utolsó két évéről, keveset tudok — Ukrajnában voltam mint munkaszolgálatos. S itt ‚zárójelben' említem meg, hogy mint sok más bajtársam Ukrajnában, én is a szerencsék sorozatának s az orosz asszonyok jóságának köszönhetem megmenekülésemet. Az 1944. január 13-i frontáttöréstől március közepéig azon éltünk amit e nincstelen asszonyok adtak, ők tisztították tetves ruháinkat, hogy a férgek ne szívják ki utolsó csepp vérünket...

Amikor a bécsi döntés következtében Cehul-Silvanieiből újra Szilágycseh lett, ennek a kis városkának hatezer lakosa lehetett s az ottani zsidóság kb. hatszáz lelket számlált. Szilágycseh távol került a szamosvölgyi vasútvonaltól, melyhez szárnyvonal kötötte össze. Az eredeti mérnöki terv szerint a fővonal itt kellett volna átvonuljon, de mint mesélték, az akkor főispán sógora Cikón lakott, ott volt birtoka s az ő javára lett a terv megváltoztatva. Ez a kiesés bizonyos előnnyel járt a főleg kereskedelemmel foglalkozó zsidóságra, mely adó és közigazgatási szempontból kevesebb zaklatásnak volt kitéve. A vasúti szárnyvonal Sülelmed (Ulmeni) és Cseh között és az autóbusz-forgalom a nagyvárosok felé kielégítette a szükségleteket.

Cseh tipikus kisváros volt, az emberek ismerték és számontartották egymást, szerették a pletykát és belenéztek egymás fazekába. De a társadalmi rétegződés — mármint diplomások, gazdagok, vallásosak stb. — nem volt annyira elhatárolt mintahogy ez lenni szokott. A magyarok, kik a lakosság zömét képezték, teljes egyetértésben éltek a többi nemzetiségekkel. A városka járási székhely volt, főszolgabírósággal, járásbírósággal, iskoláival, járási adóhivatallal, pénzintézetekkel, a két malom (Stern és Frenkel) valamint a Herskovits féle bőrgyár képezte az ipart. De a zilahi kórházba kellett vinni a beteget, ha komolyabb baja esett. A két világháború közti román uralom alatt a község gyarapodott jólétben és jó megértésben. De ez a csendes-nyugalmas élet hamarosan megváltozott a 40-es magyar uralom jöttével.

Dr. Laczai főszolgabíró átvette posztját és mindjárt különválasztotta a magyarságot. Nem kevés volt azok száma kiknek ez tetszett, mások pedig Laczai korlátlan uralmának hódoltak be és a „barát" meg a „jószomszéd" fogalma hamarosan eltűnt. Utána jött a leventeoktatás meg az idősök úgynevezett katonai alakulatai a zsidóellenes nótákkal, melyek legalább arra voltak jók, hogy az egyszerű meg közönséges emberekben a felsőbbrendűség érzetét keltsék fel. Így követték ki a gettóba és Auschwitzba vezető utat. S amikor a zsidók, kicsi és nagy, öreg és gyerek, batyukkal mentek a vasútállomás felé, a magyar lakosság csak ellenszenvét mutatta a megtört és kiszolgáltatott páriákkal szemben.

A helyi zsidóságnak csak vagy tízszázaléka került vissza, főképpen munkaszolgálatosok. Akik fogadták őket, mind mosták kezüket, elmondták hogy mennyit sírtak s „természetesen" senki sem tudott semmiről ami történt. Csak a Kása István írásos vallomása a csendőrségen fedte fel az igazat, miszerint „igaz, hogy Blau Ármintól kaptam 2000(?) pengőt, de mindenki azt mondta, hogy a zsidók már soha többé nem jönnek vissza s gondoltam, miért ne maradjon nekem ez a 2000 pengő".

Ma Szilágycsehben egyetlen zsidó él, a gyönyörű templomnak már nincs nyoma, a „lelkek" már napirendre tértek a történtek felett, mi szétszóródtunk a világ minden tája felé. Homogén csehi csoport már csak Izraelben él. Az élet fonala itt sodródik tovább.

WEISZ RUDI

AZ ELMARADT TALÁLKOZÁS, SOMLYÓ

1944 áprilisában, amikor az erdélyi zsidóságot gettózták, századunk (110/6) Pestről jövet Szamosudvarhelyen keresztül a Kárpátokba indult a frontra. Tehervagonokban utaztunk és áthaladtunk Sarmaságon. A századparancsnok, Fábián főhadnagy, elhatározta, hogy megengedi azoknak a fiúknak, akiknek a szülei gettóban vannak, hogy a városokban, ahol a vonat áthaladt, kiszállhassanak és meglátogathassák hozzátartozóikat. Sarmaságon körülbelül harmincunkat elengedtek Somlyóba azzal, hogy a századot majd utolérjük az útjába eső állomásokon. Fábián főhadnagy hivatalos jelleget kölcsönzött az akciónak azzal, hogy egy törzsőrmestert jelölt ki kísérésünkre, nehogy belénk kössenek. Somlyón a mozdonyvezető megállította a vonatot a nyílt pályán a gettó előtt, hogy leszállhassunk.

A törzsőrmester felsorakoztatott bennünket az országúton és vezényszóra elindultunk a gettó kapuja felé. Az őr már messziről intett, hogy álljunk meg. A törzsőrmester előre ment a kapuhoz és jelentette, hogy a századot kivezényelték a frontra és a fiúk búcsúzni akarnak a szüleiktől. A kapuőr azt felelte, hogy „ilyesmi nincs", végül azonban azt tanácsolta a törzsőrmesternek: menjen be a parancsnokhoz és kérjen engedélyt. Be is ment, szabályosan lejelentkezett a gettó parancsnokánál, Krasznainál és előadta kérését. Krasznai ordítozni kezdett a törzsőrmesterrel. Azt mondta szégyellje magát, hogy magyar királyi törzsőrmester létére ilyen kéréssel áll elő, büdös zsidókért könyörög. Válogatott káromkodásokkal kísérve lökte ki az irodából.

Mi a kapu előtt felsorakozva vártuk a választ. A törzsőrmester kijött és elment mellettünk. Könnyezett, egy szót sem tudott szólni. Csak később mondta el egyeseknek, hogyan bánt vele Krasznai.

Mi elszéledtünk a városban, felkerestük szüleink házát, ahol zárt kapukat találtunk, odabent mindent feldúlva. A századunkat Zilahon értük utol, hozzátartozóinkkal nem találkozhattunk.

kéhez. Minden szavából szülői szeretet, aggodalom sugárzik, útbaigazítást jelent.

* * *

Életben maradásom és megmenekülésem legalább két véletlennek köszönhető:

Amikor 1943 őszén bevonultam Nagybányára mint tényleges katonai munkaszolgálatos, kezdett lehűlni az idő. Egy őrmester keresett egy kályhást a munkaszolgálatosok között. Láttam, hogy nincs egy sem, — jelentkeztem, hogy kályhás vagyok. Otthon a deszkaraktárunkban cserépkályhacsempét is tartottunk, így volt egy kis fogalmam róla.

Az őrmester elküldött a lakására, hogy javítsam meg a kályháját, mert füstöl. Miután sikerült megjavítanom és visszajöttem a kaszárnyába, az „öreg" fiúk mondták, hogy eddig volt a kaszárnyának egy állandó kályhása, aki most leszerelt és nagyon jó dolga volt, állandóan a várost járta, a tiszti lakásokban dolgozott és csak éjszakára jött vissza aludni. De az óriási kaszárnyában is volt 50—60 kályha és gyakran kellett azokat javítani.

Ez a kaszárnya volt az egész Észak-Erdély bevonulási központja a munkaszolgálatosok részére, innen osztották be és küldték szét a századokat különböző irányba, de főleg az orosz frontra. Itt székelt és parancsnokolt Reviczky Imre alezredes.

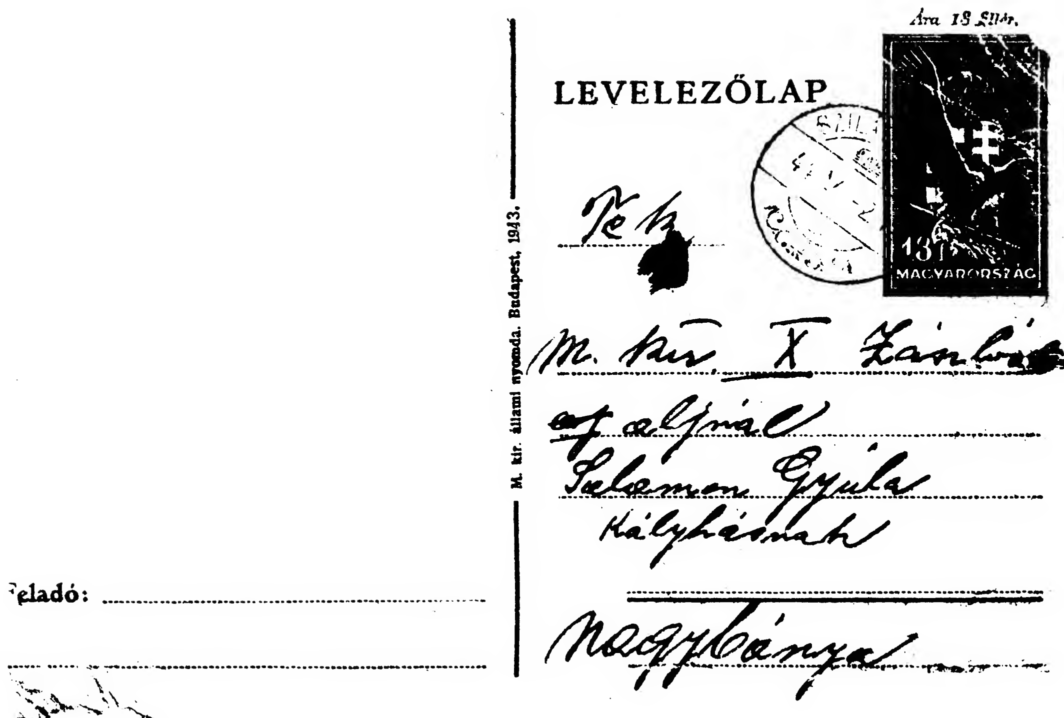
A kaszárnyában és területén különböző műhelyek működtek: szabó, cipész, lakatos, festő, bádogos, stb., amelyekben az ún. V. M. K. (visszamaradó különítmény) tagjai dolgoztak. Ezek, ha be is voltak osztva különböző helyeken lévő századokhoz, ideiglenesen visszamaradtak a központban.

A tény, hogy sikerült Nagybányán maradnom a háború befejeztéig, legalább kilencven százalékban megmentette az életemet, mert a századom tagjai a szlovákaiai havasokban szögesdrótkerítéseket húztak, sokszor heteken át nem ettek meleg ételt, nem tudtak tisztálkodni, tífuszban és más betegségekben nagyrészük elpusztult.

A második véletlen: 1944 őszén, amikor a szovjet hadsereg már minden komolyabb akadály nélkül nyomult előre Erdély irányába, a zászlóalj kezdett csomagolni és készülődni a visszavonulásra Magyarország felé. Rekvirálták a lovasszekereket és aki jelentkezett, hogy tud lovat vezetni, annak kilátásba helyezték, hogy nem kell gyalogolnia a visszavonulás alkalmával. Nem jelentkeztem a szekerekhez, amikor ezek elindultak, mert vissza akartam maradni, amíg csak lehetett. Miután a szekerek elmentek, bekövetkezett Horthy kormányzó fegyverletétele. Az öröm nagy volt, mindnyájan elhagytuk a laktanyát és szétszéledtünk a városban. Örömünk korai volt, mert Szálasi nyilasvezér került hatalomra. Rádión, plakátokon hirdették, hogy mindenki, aki elhagyta katonai egységét és nem megy vissza, az szökevénynek minősül.

Egy 25—30 tagú munkaszolgálatos csoporthoz csatlakoztam, amely nem ment vissza. Egy fűrésztelepen gyűltünk össze. Reviczky alezredes küldött hozzánk egy pár erdélyi származású keretlegényt és tisztet egy szekér konzervvel és egyéb élelemmel, valamint menetlevéllel egy az országúttól sok kilométer távolságra lévő erdőbe (Blidár község) „tűzifát termelni". Vagy két hetet töltöttünk ott, amíg a szovjet katonák elfoglalták Nagybányát és vidékét. A felszabadulás utáni első hetekben sok zsidó, mint volt munkaszolgálatos szovjet fogságba került és csak évek múltán szabadult.

A fentieket azért írtam le, mert életben maradásom második véletlen körülménye az volt, hogy nem jelentkeztem a lovasszekerekre, ugyanis azon társaim, akik saját akaratukból a visszavonulás útját választották, az úton egy repülőtámadás áldozataivá váltak. Nem tudom, hogy megmaradt-e valaki közülük.

Ára 18 fillér.

LEVELEZŐLAP

M. kir. állami nyomda. Budapest, 1943.

Feladó:

Salamon Gyula

Nagybánya

Drága Gyulám!

Vártalak haza, de látom hogy nem jöhettél, nincs időm, hogy sokat írjak, holnap utazunk az új lakásba, arra kérlek drága fiám vigyázz magadra viselkedj jól, ha lehet fogok neked írni. —

Ölellek csókol

Apukád

1944 V/2.

„Holnap utazunk az új lakásba" — ezt irta Salamon József a levelezőlapon munkaszolgálatos fiának Gyulának a deportálás előtti napon

SALAMON GYULA

VÉLETLEN MENEKVÉS

Édesapám Salamon József 62 éves volt, amikor deportálták feleségestől. Jómódú fa- és épületanyag kereskedő volt Szilágycsehben. A rendeletek szerint minden zsidónak a deportálás előtt — aminek első állomása a szilágysomlyói tábor volt — be kellett szolgáltatnia minden pénzét és értéktárgyát a magyar hatóságoknak. A beszolgáltatás után visszatartottak 30000 pengőt (papírpénzt), amit hozzám akartak eljuttatni Nagybányára ahol — 22 évesen — munka szolgálatos voltam. A cél egy kis anyagi tartalék biztosítása lett volna, annak reményében, hogy segíteni tudom őket is esetleg csomagokkal, stb. a gettóban. Tudták, hogy nekem Nagybányán, mint a munkaszolgálatos zászlóalj „kályhás mesterének„ aránylag mozgásszabadságom volt, s a sok zsidó életet mentő Reviczky alezredes parancsnoksága alatt lévén, kapcsolatban maradhatunk valamilyen formában.

1944. május 2-án, egy nappal a deportálás előtt, kaptam engedélyt és „útlevelet" egy napi látogatásra Reviczky alezredes személyes utasítására. Egy Nagybánya-vidéki paraszt család felajánlotta a szüleim elszállásolását a szénapadláson a háború végéig, ami — úgy gondoltuk — már nem tarthatott sokáig. Ezen ajánlattal mentem haza. De mivel a németországi deportálásra és annak borzasztó következményeire senki nem gondolt, szegény apám nem fogadta el ezt a javaslatot azzal, hogy „ezt a pár hónapot nyugodtabban fogják Somlyón tölteni a rokonokkal és ismerősökkel együtt", s szükség esetén számíthat az én segítségemre is.

Nem így történt. Apám második felesége, Gizi, aki nagyon szerette apámat, arra kért, ne vegyem magamhoz ezt a pénzt, mert az úton leigazolhatnak a rendőrök és ha nálam találják a pénzt, ebből nagyon nagy baj lehet. Ő vagy elássa, vagy elégeti. Ez volt az utolsó éjszakájuk Csehben.

Elásni nem tudta, mert az egyik szobában katonai fegyverraktár volt és állandó őrség volt az ajtónál. Ezért a pénzt a kályhában elégette, de ezt nem mondta el apámnak, hogy ne boszszankodjék. Amikor később, — talán egy-két hétre rá — a hatóságok kijöttek hozzájuk a még elvihető berendezési tárgyakért, felfedezték, hogy a kályhában sok, csak részben elégett pénz van, a csendőrnyomozók bevitték apámat a nyomozó osztályra és félholtra verték. Ő nem tudott mit mondani, mert valóban nem tudott semmiről. Gizi továbbra sem mondta el neki a titkot, már nem volt értelme. De váratlanul, rövid időre rá, ismét kiszálltak hozzájuk a csendőrnyomozók és ezután szegény apám már nem gyógyult fel. Úgy, betegen került a „Németország" felé tartó marhaszállító vagonba. Ha nem történt volna így, talán mindketten túlélték volna Auschwitzot. Apám 62 éves, de addig erős, egészséges ember volt, Gizi pedig vagy tíz évvel fiatalabb. Mengeléhez érve, a szelekció alkalmával nem hagyta magára a beteggé vált férjét, szegény drága Apámat és balra ment vele a krematórium irányába...

Történetüket a szilágysomlyói gettót és az Auschwitzot túlélőktől hallottam.

A deportálás előtti napon írta apám utolsó búcsú-sorait egy postai levelezőlapon: „Drága Gyula! Vártalak haza, de látom, hogy nem jöhettél. Nincs erőm, hogy sokat írjak, holnap utazunk az új lakásba, arra kérlek drága fiam, vigyázz magadra, viselkedj jól, ha lehet fogok neked írni. Ölelve csókol apukád. Kelt, 1944. V. 2." — A fenti banálisnak tűnő pár sor számomra gondosan megőrzött szent ereklye, mely három mondatba összesűrítve egy ártatlanul megalázott és halálba hurcolt szülő utolsó üzenete gyerme-

meleg ételt hozott nekünk. Amikor elbúcsúzott tőlünk, hideg élelmet adott nekünk az útra.

A magyar határról induló vonatokra nem engedtek bennünket felszállni. Valamelyik állomáson, talán Győrben, felkapaszkodtunk egy teherszerelvény petróleumszállító kocsijára. A tartály tetején sima átjáró felület volt, arra feküdtünk és végre kinyújtóztathattuk fáradt tagjainkat. A mozdonyvezető figyelmeztetett, hogy út közben ne álljunk fel, mert a hidak, amelyek alatt áthalad a vonat, az életünket veszélyeztetik. Így feküdtünk két napig a hideg vasfelületen, amíg megérkeztünk Pestre.

A házmesterné nem akart beengedni a házba, ahol laktunk, csak miután megfenyegettük. A lakásunkat kibombázták. Egy szomszédunk — zsidó házaspár — aki előbb tért haza, betessékelt bennünket a lakásába. Nem mertünk bemenni, féltünk, hogy ők is tele lesznek tetűvel. A folyosón aludtuk át az éjszakát, s másnap jelentkeztünk a Jointnál, ahol már gondoskodtak a visszatérő zsidók ellátásáról. Fertőtlenítettek bennünket, új ruhát kaptunk, élelmiszert, ágyneműt és lakást utaltak ki számunkra.

A húgom azonban ismét súlyos beteg lett, lábai szörnyen megdagadtak. Egyetlen orvos maradt a Zsidókórházban, ő kezelte. Minden nap eljött meglátogatni, orvosságot hozott, szőlőcukorral táplálta, amíg teljesen magához tért.

Üldözőink és kínzóink közül néhányat felismertünk az utcán. Csoportosan jártuk Pest utcáit s ha beléjük ütköztünk, véresre vertük őket. Ezt a kis elégtételt vettük magunknak a sok szenvedésért, megalázásért, áldozatul esett családunkért.

Amikor megtudtam, mi lett Szilágycsehben maradt szeretteink sorsa, nem mentem vissza oda többé. Még az sem érdekelt, hogy kirabolták a házunkat és a jó szomszédok vették birtokukba ingóságainkat.

Az anyámat, nővéremet, férjét, gyerekeit elvitték és nem tértek vissza, így én is elszakadtam onnan örökre.

essen, biztatni, hogy tartson ki, mert aki kiesik a sorból, az meghal.

Mosonmagyaróvárnál léptük át a határt, külön csoportban több mint kétezren. s egy osztrák kisváros mellett, Lichtenbergben (vagy Laxenbergben?) helyeztek el bennünket egy barakk-táborban. Egy SS-Scharführer volt itt élet-halál ura. Lerongyolódva, kiéhezetten, halálosan kimerülve, tetvektől gyötörve, reményvesztetten néztünk nyilvánvaló sorsunk elé. Hóban és fagyban a kegyetlen SS-hóhér kénye-kedvének kitéve tengettük napjainkat. A Scharführer az irodaház tetejéről leste, hogy ki vét az általa megszabott rend ellen és jaj volt annak, aki a legkisebb kihágást is elkövette. A megkorbácsolás volt a legenyhébb büntetés. Lopott morzsákkal, vagy krumplival tartottam a lelket a húgomban, s amikor megbetegedett, attól való félelmemben, hogy elviszik, a pokróc alá rejtettem. Abban reménykedtem, hogy gyógyszer hiányában legalább az általam kiegészített élelmezés adja vissza erejét és egészségét. Sikerült is némi erőt önteni belé.

Az SS-ek között is voltak néhányan, akik az emberiesség jelét mutatták. Amikor őrszolgálatuk során végigjárták a tábort, néha elejtettek egy-egy szendvicset, óvatosan, nehogy a Scharführer észrevegye. Mi titokban felszedtük a kolbásszal vagy sajttal készített szendvicset. Meg kell még említenem az osztrák kisváros lakosainak a segítségét. A mezőre induló gazdák és asszonyaik néha élelmiszert dobáltak át a kerítésen és a Scharführer több ízben is rájuk fogta fegyverét, hogy megfélelmítse őket. Ez sem tántorította el őket segítő szándékuktól. Sajnáltak bennünket, szegény páriákat.

1945 márciusában, vagy talán április elején, szabadultunk. A táborunkban megjelent egyes-egyedül egy fehér lovon ülő szovjet tiszt. Ez a fehér-lovas „messiás" zsidó volt, jól tudta, miért jön hozzánk. Sorstársaink között volt egy szlovákiai származású nő, aki oroszul szólt hozzá. Ő azonban csak jiddisül akart velünk beszélni. A pestiek közül én tudtam a legjobban ezen a nyelven. A tiszt közölte, hogy szabadok vagyunk és felszólított, hogy igyekezzünk minél előbb hazafelé, mert a front közel van, könnyen baj érhet bennünket.

Jiddis nyelvtudásom még két ízben volt nagy segítségünkre. Tízen lehettünk a csoportban, amellyel elindultunk a magyar határ felé. Sok bajunk volt az orosz katonákkal, akikkel út közben találkoztunk. Ha volt élelmiszerünk, elvették tőlünk és női mivoltunkban veszélyeztettek bennünket. Ezért igyekeztünk kerülni az országutat, s erdőn-mezőn vonszoltuk magunkat étlen-szomjan a képzelt „haza" felé. Egyszer el is tévedtünk és, veszélyes irányba indultunk, amerre még harcok folytak. Messziről láttunk egy orosz katonát és félelmünkben egy mély gödörbe rejtőztünk el. Ott talált ránk egy orosz tiszt, aki valószínűleg messziről látott bennünket s az akkori valóság tudatában feltételezte, hogy csak zsidók lehetünk. Harcos útján Kelet-Európán keresztül már volt alkalma zsidó menekülőkkel találkozni. A tiszt persze zsidó volt. Ő sem akart szlovákiai társnőnk tolmácsolásában oroszul beszélni velünk. Jiddisül szólított meg bennünket, mert biztos akart lenni abban, hogy zsidó nőkre talált rá.

Elmondta, hogy családját Kijevben hagyta és mélységes aggodalommal gondol rájuk. Együtt sírtunk nyomorúságunkban. Aztán elment és élelmiszert hozott, kenyeret, kolbászt, vodkát. Figyelmeztetett bennünket, hogy rossz irányba, a front felé tartunk. Megmagyarázta, hogyan juthatunk a magyar határra.

A határ közelében egy útszéli fogadóból ínycsiklandó ételszag csapta meg az orrunkat. Csakhogy nem engedtek be bennünket a fogadóba. Másodmagammal megpróbáltam erőszakkal behatolni, de utunkat állták. Ekkor jelent meg újra egy mentőangyal és természetesen ismét egy szovjet tiszt személyében, aki ugyancsak jiddisül szólt hozzánk. Elmeséltette velünk viszontagságaink történetét, aztán otthon maradt családjáról beszélt. Reszketett az életükért. Európában — mondta — már nincs maradása a zsidóknak.

Bement a fogadóba és egy nagy fazékban

HIRSCHFELD MARGIT

KÉT SZILÁGYCSEHI A HALÁLMARSON

Miután a magyarok elfoglalták Észak-Erdélyt, Eszter húgommal felmentünk Pestre munkát keresni, mert a mi vidékünkön egyre nehezebb volt zsidónak kereseti forrást találni. A Wesselényi utcában laktunk, ott ért bennünket 1944. március 19-ike, amikor a németek bevonultak Magyarországra. Lakásunk ablakából láttuk, hogyan lakoltatják ki erőszakkal a németek a vendégeket a Royal szállóból, pizsamában kergették ki őket az utcára, s bőröndjeiket, ruhájukat, az ablakon dobálták ki utánuk. Ez volt az első vészjósló jele számunkra a még nem sejtett jövőnek.

A megszorító intézkedések a zsidó lakosság ellen ezután már szinte naponta követték egymást: sárga csillag, kijárási tilalom, amely zsidóknak csak két órát engedélyezett naponta, ügyes-bajos dolgaiknak elintézésére a városban. A pesti huligánok szórakozásához tartozott a zsidók kidobálása a villamosból menet közben. Még a szerelvények harmadik kocsijában is bántalmazták őket, noha hivatalosan itt engedték meg számukra az utazást.

Az élelmiszer-beszerzés egyre nehezebbé vált, főleg a kijárási korlátozás miatt. Mire a vásárcsarnokba értünk, már haza kellett szaladni. A bérházban, amelyben laktunk, a zsidókat az egyik emeletre csoportosították. Minden szolgáltatásért, bármilyen csekély is volt, meg kellett nyerni, megvásárolni a házmester kegyeit.

Elhatároztam, hogy nem viselem a sárga csillagot, s olyankor indulok bevásárolni, amikor némi remény van a keresett áru beszerzésére. Így jártam a vásárcsarnokokat és bevásároltam a bérházban lakó többi zsidó család számára is. Voltak közöttük tehetősebbek, kik megfizették a beszerzést, az élelemből a nincsteleneknek is jutott. A hátsó kapun osontam ki, ahol a viceházmesterrel jobban megértettük egymást, elnézőbb volt. A bérház besúgója a főházmesterné volt, tőle kellett félni. Lakott a házban egy keresztény ember, aki kioktatott vállalkozásom veszélyeire, és megmondta, mikor hová menjek, kitől óvakodjam, kit lehet lefizetni, hogy szemet húnyjon. Így mindig teli szatyorral, kosarakkal tértem vissza, sőt, néha a városon kívülre is elmerészkedtem, hogy tejet hozzak a kisgyerekeknek és csecsemőknek.

Csak egyszer kerültem veszélyes helyzetbe: a vásárcsarnok bejáratánál posztoló nyilasok bevittek az őrszobába és felelősségre vontak, hogy zsidó létemre tiltott órákban járok bevásárolni. Ott tartottak egy ideig, de semmit nem tettek. Szüntelenül kérdeztem, hogy mit akarnak tulajdonképpen, de nem válaszoltak. Végül megértettem, hogy pénzen kell megvásárolnom jóindulatukat. Lefizettem a sápot és elengedtek. Így tudtam meg, hogy ez a gyakorlat.

Ezután már magabiztosabban jártam bevásárolni. A külsőm nem árulta el származásomat, a szemeim világosak, az arcom mongolosan magyaros, nem látszottam zsidónak. Egy razzia során mégis feltartóztattak, a papírjaimat kérték és felelősségre vontak, hogy nem viselem a sárga csillagot. Zavaromban is kivágtam magamat valahogy. Azt mondtam, sietve ruhát kellett cserélnem, nem volt időm átvarrni rá a sárga csillagot.

Szálasiék hatalomátvételéig valahogy átvészeltük húgommal a nyarat. Októberben azonban ránk köszöntött a nyomorúság. Zsidók ezreit fogdosták össze és indították az osztrák határ felé, a hírhedt halálmars keretében, amelyben sokezren életüket vesztették. Mi is ott meneteltünk a sorban. Eszter húgom gyenge fizikumú volt, nekem kellett támogatnom, hogy el ne

én beosztásom disznópásztor volt, de a tehenek felügyeletéért is felelős voltam.

Bevonulásunk után két hónapra megkezdődött a zsidók gettóba terelése, a szilágysági zsidóságot Szilágysomlyóra irányították. Zilahról minden zsidó családot deportáltak, egy kivételével, ahol a családfő száz százalékos hadirokkant volt az első világháborúból. Egy Zilah melletti faluban is ottmaradt a Fried család, hasonló megfontolás alapján. A háború után ez a család Zilahra költözött. Utódai Izraelben, Jeruzsálemben telepedtek le.

A gettózás után minden kapcsolatunk megszűnt családtagjainkkal, csak annyit tudtunk, hogy Németországba deportálták őket.

Szeptember végéig maradtunk Nagyváradon, s amikor az oroszok közeledtek, az osztrák határ irányába vittek bennünket. Először Kőszegre, azután Szombathelyre, majd egy Ondod (v. Onród?) nevű cigányok lakta faluba. Sokat könnyített helyzetünkön a cigányok szolidaritása. Rosenberg Mikit például valósággal adoptálta egy öregasszony, mert nagyon hasonlított egyik elhurcolt fiára. Még ma is emlékszem arra, hogy az öregasszony azt kiáltotta: „Miklós, eszik egy kis pácsmácsikot?", vagyis mákostésztát. Az ilyen meghívás akkor hihetetlennek tűnt, hiszen kenyerünk is alig volt, nagyon szenvedtünk az élelemhiánytól. A falu egy erdő szélén feküdt, távol a főutaktól. Ezért ritkábban zaklattak bennünket, mint más századok munkaszolgálatosait.

A felszabadulásunk különösebb bonyodalmak nélkül zajlott le, majdnem mindenki túlélte a munkaszolgálatos korszakot. Gyalog indultunk hazafelé, a század szétszóródott. Márcsak azért is, mert út közben az oroszok különböző közmunkákra vitték a hazafelé tartó munkaszolgálatosokat.

Budapest előtt az egyik faluban megállított egy fiatal orosz katona, revolvert szegezett rám és kikutatta a zsebeimbet. Csak egy pár tfilint talált. Nyilván nem tudta, hogy miről van szó, szuronnyal kinyitotta és talált benne egy számára ismeretlen betűkkel írt szöveget. Talán arra gondolt, hogy kém vagyok. A rám szegezett revolver semmi jót nem ígért. Ekkor előkerült egy magasrangú tiszt, a katona megijedt és utamra engedett.

Így aztán féltünk az orosz katonáktól, s rájöttünk arra: ha zsidóknak mondjuk magunkat, még kellemetlenebb helyzetbe jutunk. Ezért románoknak adtuk ki magunkat s olykor kaptunk egy kis kenyeret is.

Egy hónapi gyaloglás után érkeztem haza Zilahra. Tősgyökeres zilahi zsidót alig találtam. Bátyám, Ilovits Zoli volt az első, aki hazaérkezett Zilahra a felszabadulás után, majd Izrael Pali és néhány más munkaszolgálatos. Zilahi eredetű zsidó nő, illetve lány, talán 5—6 tért vissza a deportálásból. Közöttük Gerő Duci, aki Tivonban lakik, Markovits Ibi, Fischer Haicsu, Albert Ibi és Rózsika, akik szintén Izraelben találtak otthonra.

Elszomorító állapotban volt a templom, tele volt pihével. Oda raktározták el a zsidó holmikat és a dunyhákat felhasították: pénzt, értéktárgyakat kerestek bennük. Ahogy írva vagyon: gyilkoltatok és raboltatok! A zsidó és vagyona könnyű préda volt Zilahon 1944-ben.

ILOVITS TIBOR

RÉMSÉGES NAPOK ZILAHON

1941—42-ben bevonultatták munkaszolgálatra a zilahi zsidó férfiakat, elhurcolták Ukrajnába s körülbelül 90 százalékuk nem tért vissza. Én is kaptam 1942-ben egy „ZS"-jelzésű behívót, de az azon feltüntetett születési év hibás volt s ezért úgy tettem, mintha nem nekem szólna. Nem vonultam be. A transzportot elvitték Oroszországba és talán így menekültem meg, mert az a század, amelybe kerültem volna, szinte teljesen elpusztult.

Az otthon maradt zsidó fiatalok leventekötelesek voltak, 12 évtől 18-ig. A zsidó leventéket munkára vitték különböző lőterekre, ahol a magyar leventék lőgyakorlatot tartottak. Egyesek állami intézményekben takarítottak. Zilahon összesen egy tucat zsidó levente lehetett, fele 12—14 éves. Rosenberg Miklóssal és Markovits Lajossal a fenőttek csoportjába tartoztunk. A kisebbek között volt két fiú, Frenkel kelmefestő gyermekei. Frenkel makacsul kitartott a chaszidizmus mellett és annak tanítása szerint nevelte gyermekeit. Ezek a gyerekek voltak az egyetlenek Zilahon, akik hosszú pajeszt viseltek, apjuk pedig hosszú szakállt. Rendkívül szogalmas ember volt, reggeltől estig dolgozott, utána pedig éjfélig Talmudot tanult.

A gyerekei sokat szenvedtek a keresztény leventéktől, akik minden alkalmat megragadtak arra, hogy meghúzzák a pajeszukat. Egy ilyen alkalommal az egyik Frenkel gyerek segítségére siettem s ebből majdnem nagy baj keletkezett. A magyar leventék körülvettek és csak egy ismerős rendőr közbelépésének köszönhettem szabadulásomat. Miután az ilyen incidensek többször is megismétlődtek, elhatároztam, hogy nem maradok többé Zilahon, mert veszélyeztetve éreztem az életemet. Másnap elutaztam Kolozsvárra, s ott dolgoztam egy zsidó cégnél a bevonulásomig.

1944 elején kénytelen voltam visszatérni Zilahra és nemsokára behívtak munkszolgálatra, a katonaköteles korban lévő többi zsidó ifjúval együtt. Valamennyien ugyanazon a napon kaptuk meg a behívókat, könnyen elképzelhető, milyen gyásznap volt ez a zilahi zsidók számára. A férfiak közül csak az öregek maradtak a városban. Később tudtuk meg, hogy a fiatalok behívását a nagybányai Reviczky ezredesnek köszönhetjük. Így akart megmenteni bennünket a deportálástól. Ez természetesen csak a háború után tudódott ki.

Zilahról öten vonultunk be: Rosenberg Miklós, Königstein Zsigmond, Markovits Lajcsi és Gerő Öcsi és jómagam. Emlékszem, éjjel gyűltünk össze az állomásnál, elbúcsúztunk hozzátartozóinktól és felültünk a nagybányai vonatra.

Nagybányán óriási zűrzavar volt, tízezrével érkeztek az ország minden részéről a behívottak, akiket a szabad ég alatt „szállásoltak el", mert a laktanyákban már nem volt hely.

A századokat kétszázas csoportokból alakították, nem névsor szerint: egyszerűen leszámoltak 200—240 ember. A 110/64-es századba kerültem, míg a többi zilahi egy másik csoportba jutott. A tömegben megpillantottam Rosenberg Mikit, aki átkiáltott hozzám: „Gyere át ebbe a századba, itt vannak az összes zilahiak." Ösztönöm azonban azt diktálta, hogy maradjak ott, ahová a véletlen irányított, s visszakiáltottam: „Gyertek át ti, ha akartok!" Így történt, hogy valamennyien átjöttek, Gerő Öcsit kivéve. A háború után derült ki, hogy szerencsésen választottam. A mi századunkban aránylag elviselhető volt az élet, a másikban, ahova megboldogult Gerő Öcsi jutott, kegyetlen tisztek és keret garázdálkodott.

A zilahi fiúk egész idő alatt a nagyváradi hadapród iskolában teljesítettek szolgálatot. Az

BLONDER ABRAHAM-ÖDÖN

VÉSZKORSZAK ZILAHON

Életben maradtam, hogy, mint írva van a bibliában, „s jött a menekvő", meséljek, beszámoljak. 1945 októberében kerültem vissza a „végső megoldás" által zsidóktól üres Zilahra, hol nem volt már mit keressek, sem család, sem barát, sem ismerős.

Három évig voltam orosz fogságban s csodával határos volt megmenekülésem, annyi szenvedés, éhezés és betegség után, 95 kilóról lefogyva 40-re. Mint sok mások, „véletlenül" életben maradtam. Azért mondom, hogy véletlenül, mert még fogságba esésem előtt munkaszázadunk utat épített Ukrajnában s a hős magyar honvédek, kik az első vonalból vételezésre jöttek hátra, szórakozásból lövöldöztek ránk s sajnos sokakat közülünk eltaláltak. Nagy hahotázás közt mondták, hogy ezek a büdös zsidók már úgysem térhetnek vissza Magyarországra, hát hadd pusztuljanak.

Volt idő mikor még áltattuk magunkat a magyar törvényességgel, melynek nevében jogos állampolgári minőségünket kellett igazoljuk. 1944 előtt textilkereskedő voltam Zilahon (ezt folytattam itt Izraelben is, míg nyugdíjba mentem), hol családom régi polgárok voltak. Van rá bizonyíték, hogy apám családja évszázadokon át a Szilágyságban élt, Csizérben, Kraszna mellett és Kraszna-Bojánban. Ezt hallottam nagyapám, Blonder Mihálytól, ki Bojánban született 1837-ben és meghalt Zilahon 1934-ben, ott alussza örök álmát.

Az „igazoltatás" idején 1940-ben miután a magyarok „bejöttek", a megyeház iktatójának levéltárában dolgozott Debreczeni Viktor barátom, ki megtalált egy okiratot, mely szerint még a 15-ik században őseim a Bethlen-grófok bérlői voltak. Ezen aktában fel vannak sorolva a család nevei, szülők, gyerekek. S ezt adtam át a hatóságoknak eredetiben, igazolásképpen. De mit segített ez?

Az sem segített, hogy édesapám az első világháborúban mint törzsőrmester szolgált a fronton s csomó kitüntetésnek volt a tulajdonosa. A magyar hatóságok Zilahon nem ismerték el a kivételezettségi jogát ami törvényesen járt volna neki és eldeportálták családostul. Vele együtt az egész zilahi zsidóságot, öreget, fiatalt, asszonyt és gyereket.

Tudomásom szerint a zilahi zsidóság nagy része helyben begyökerezett lakosok voltak emberöltőkön át. Én Mocsolyán születtem, a Szilágy-Sámson-i járásban és ott éltünk 1920-ig míg beköltöztünk Zilahra. Anyai nagyszüleim is, Mandel Sámuel és Chaja, szilágyságiak voltak, Sámsonban éltek hol szőlészettel (híres volt a sámsoni bor) és pálinkatermeléssel foglalkoztak.

A zilahi zsidók általában hajlamot mutattak a magyarság felé, s volt köztük kik túllépték az asszimiláció határait. De voltak aktív cionisták is, ezek közt elsősorban megemlítendő Terner Jakab, kinek országos szerepe volt az erdélyi cionista mozgalomban. Terner még a 40-es évek előtt halt meg.

Én távol voltam Zilahtól 1944-ben, távol jártam a poklok poklát. Csak mikor visszakerültem 1945 vége felé, álltam szemtől szembe a rémes valósággal, hogy elpusztították családomat és vele együtt a többségét azon 82 zsidó családnak kik Zilahon éltek. Ezt nem lehet elfelejteni, nem lehet megbocsátani.

ben vesztette életét. Csak hét-nyolc megmenekülttel találkoztam.

Ebensee vegyes tábor volt. A legkülönbözőbb országokból voltak ott zsidó deportáltak. Itt találkoztam a szilágysomlyói Heimlich Dáviddal, aki elmesélte a többi szilágysomlyói történetét. A nácik, mint mondottam, összeomlásuk küszöbén sem szüntették meg kínzásunkat. Az amerikaiak által bombázott vasútvonal javításán dolgoztunk. Welz város mellett találtam egy árpával teli zsákot, azt rágcsáltuk, az volt az élelmünk. Pészáchkor nem ettük a felkínált ételt, hanem ugyancsak árpával táplálkoztunk. Miközben a vasúti talpfákat cipeltem, láttam egy síró német menekültekkel megrakott vonatot. Nevettem rajtuk, amit észrevettek az őrök és súlyosan megvertek. Ekkor azonban már a németek tömegesen menekültek. A támadó bombavetők elsötétítették az eget felettünk. Pészách után visszavittek minket Welzből Ebenseebe. Közben azonban én már egyre jobban legyengültem és a felszabadító amerikaiak a kórházban találtak. Chájim Halberstamm egy nappal a felszabadulás előtt halt meg.

A kórházban, ahol feküdtem, két szilágysomlyói orvos is dolgozott, dr. Benedek és dr. Gál. Május hónap volt, nagy meleg és mindenütt fojtogató szag terjengett. Az orvosok egyszerre elrendelték az ablakredőnyök bezárását. Nem tudtuk, mi történt. Egy fél óra múlva megjelent az egyik orvos és ezt kiáltotta:

— Zsidók, felszabadultunk!

Én azonban mozdulni sem tudtam, noha nem voltak nyílt sebeim sem a testemen, sem a lábamon. Hajnali öt órakor érkezett az első amerikai tank a lágerbe. Feltörte az élelmiszer raktárt, Rizst és disznóhúst vittek ki onnan, megfőzték és mindenki kaphatott. Én nem ettem ebből. Mások rávetették magukat az ételre és ezért ezrek fizettek életükkel: diarét kaptak és elpusztultak, annál is inkább, mert végelgyengülés következtében amúgy is a halál küszöbén álltak. Én az ágyban maradtam, súlyos fájdalmaim voltak. Összesen 28 kiló voltam. Egy német szanatóriumba vittek, ahol megpróbáltak diétás kosztra fogni, de képtelen voltam enni. Először csak cukor nélküli teát ittam, azután cukros teát, majd levest kaptam. Csak 18 nap múlva kezdtem újra hozzászokni a szilárd ételhez. Egy hónap múlva már 45 kiló voltam.

Amikor talpra álltam, 1945 június végén, megkaptam a megfelelő igazolásokat és „haza" indultam, többedmagammal. Bécsben megpihentünk egy romos házban, hogy kipihenjük magunkat. Én elaludtam. Társaim otthagytak. Bécsből Sopronba utaztam, itt ettem először több mint egy év után újra kóser kosztot. Közben a fejemen lévő német sapka miatt egy orosz katona németnek nézett és le akart tartóztatni. Megmondtam, hogy zsidó vagyok és csak azért van rajtam ez a sapka, mert más nincs. Kiderült, hogy ez a katona is zsidó volt. Adott egy másik sapkát, nehogy továbbra is bajom legyen. Sopronból Budapestre mentem, onnan, egy heti tartózkodás után, július végén visszaérkeztem Szilágysomlyóra. Smuel testvérem — aki később közlekedési baleset áldozata lett — valamint Éva nővérem már otthon voltak. Ők, mint mindazok, akik visszatértek, naponta kimentek a vasútállomásra, abban a reményben, hogy a vasúti kocsikból leszállnak rokonaik, hozzátartozóik, akiknek esetleg sikerült megmenekülni a pokolból.

vitték. Ismét csodával határos módon menekültem meg.

Még néhány hétig voltunk ezen a helyen. Amikor ez a tábor megszűnt, elváltam Steinmetz Altertől is. Mint mondottam, Wolfsberg tábort választottam, abban a reményben, hogy megtalálom apámat. Itt vasútépítésnél dolgoztunk. Tudomásomra hozták, hogy apám a tábor kórházában van. Ott kerestem, de azt mondották, hogy érkezésünk napján egy másik kórházba vitték. Később egy Izsák Joel nevű ismerősömtől — aki ugyanebben a kórházban feküdt — megtudtam, hogy apám Chanukakor meghalt és Izsák temette el.

* * *

Egész télen, 1945 februárjáig, dolgoztam útépítésnél a wolfsbergi táborban. Az éhség és a rettenetes hideg mellett még az az érzés is kínzott, hogy drága apám közelében voltam és nem sikerült látnom, nem sikerült segítenem rajta. Februárban már hallottuk, hogy az oroszok közelednek. Talán közeledik a megváltás! Ebben a táborban a Todt szervezet keretében dolgoztunk. Ez a német szervezet a háborús erőfeszítések keretében építkezési munkálatokat folytatott. A munkavezetők is ehhez a szervezethez tartoztak, amely annak ellenére, hogy tulajdonképpen vállalat volt, nem bánt különösebben jól a kényszermunkásokkal. Összebarátkoztam egy nagyváradi sorstárssal, akivel közösen rájöttünk, hogy lehetőség kínálkozik arra, hogy a munka óráiban elrejtőzködjünk valahol és csak az Appelra jelentkezzünk, mintha egész nap dolgoztunk volna. A város szélén épülőfélben lévő házakat fedeztünk fel, pincékkel. Egy ilyen pincében bújtunk meg naponta és csak este jelentkeztünk. Ez mintegy tíz napon keresztül tartott, míg közben a földeken talált céklával táplálkoztunk. Egy napon hirtelen észrevettük, hogy egy Todt-felügyelő áll mellettünk, pisztolyt szegezve ránk. Nem segített semmiféle kifogás, olyasmi, hogy barátom megbetegedett és én segítek neki.

Három napig fogdában tartottak. S a végén esti órákban elővezettek és az egész tábort kivezényelték, hogy jelen legyen kivégzésünkön. Barátom nyakára kötelet hurkoltak és a lágerparancsnok rúgta ki alóla a széket. Amikor rám került a sor, a táborparancsnok megkérdezte, hány éves vagyok. Megmondtam, hogy tizenkilenc. Úgy látszik, megszánt, mert csak ennyit mondott: „Egy fiatal fiú". És megkegyelmezett. Ilyen játékot űzött velem a sors — egyszer megmenekültem, mert nem mentem a fiatalokkal, most meg fiatal korom mentett meg.

* * *

A szovjet hadsereg már benyomult Németország területére, a németek azonban nem irgalmaztak zsidó áldozataiknak. Kivittek abból a táborból, ahol voltunk és két héten át tartó, erőltetett gyalogmenetben vittek cseh terület felé. Útközben lótetemek megsütött húsával táplálkoztunk, szomjunkat pedig hóval oltottuk, mert ivóvizet sem adtak. Csehországban nyitott tehervagonokba raktak és öt embernek adtak egy-egy kenyeret. Ez volt az egész ellátásunk. A vonat gyárüzemek mellett haladt el és a munkások mindenféle élelmet dobtak a vagonokba, amikoris a náci őrök fegyverrel fenyegették őket. A tiroli hegyek felé tartottunk. A vagonokban egymásra feküdtünk, így próbáltuk melegíteni egymást. Akik azonban felül voltak, megfagytak. Már a hirhedt mauthauseni tábor kapujában jártunk, amikor német őreink szökdösni kezdtek. Alig néhányan maradtunk a többszázból, akik megkezdték a halálmenetet. Abban reménykedtünk, hogy Mauthausenben legalább tető lesz a fejünk felett, de nem engedtek be bennünket a zsúfolt táborba, ahol még a nácik uralkodtak. Ebenseebe vittek minket, ahol kimerülten estünk össze. A hóban sokan közülünk megfagytak. Én valahogy beszivárogtam a táborba. Néhány más szilágysomlyói is megtette ezt. Ott fürdőbe vittek, ahonnan azonban meztelenül kergettek ki a hóba, megint csak az ottlévő tömegbe, ahol olyan sűrűn voltunk, hogy csak oldalt tudtunk feküdni, háton nem. A legtöbb szilágysomlyói és más szilágysági ifjú Ebensee-

Amikor csütörtök este megérkeztünk uticélunkhoz, már láttam az „Arbeit macht frei" feliratot, valamint a villanyárammal telített drótkerítést. De még az éjjel visszavittek minket Krakkóba és csak másnap tett le a vonat Auschwitzban. Lenyírták hajunkat, fürödni küldtek és az úgynevezett „Cigány-blokkban" helyeztek el bennünket. Ez pénteken volt.

Még aznap megjelent nálunk egy osztrák zsidó és ezt mondotta: „Ha életben akartok maradni, mondjátok azt, hogy iparosok vagytok". Ezzel az osztrák zsidóval később még többször találkoztunk. Szombat reggel tartották az első „Appelt", a blokkparancsnok felügyelete alatt, aki irgalmatlan kegyetlenséggel „igazította" egyenesre sorainkat. Mögöttem egy ukrajnai munkaszolgálatból visszatért férfi állt — azt hiszem Chájim Halberstamm, a szilágysomlyói rabbi veje volt — aki, amikor felismert, elmondotta, hogy Ukrajnában találkozott Dov Jehuda fivéremmel, aki ott, mint pék működött, de átszökött az oroszokhoz. Az ő szavaira figyeltem és nem vettem észre, mi történik körülöttem. Egyszerre láttam, hogy a fiatalokat különválasztják. Megkérdeztem, mi történt és azt mondották, hogy ezek iparosoknak jelentették be magukat. Apám arra kért, hogy ne csatlakozzak hozzájuk és ezért vele maradtam és visszatértem a blokkba. Ezeket a fiatalokat egy másik táborba küldték.

Másnap, vasárnap, megérkezett a besztercei transzport, közöttük egy rokon is. Őket egy közeli blokkban helyezték el és apám hétfő reggel elment meglátogatni ezt a rokont. Miközben távol volt, kiürítették a blokkunkat és mintegy száz fiatalt — köztük engem is — kiválasztottak és elvittek onnan. Akkor láttam utoljára apámat.

A szilágysomlyói rabbi unokája és én egy ideig a táborparancsnok szolgáiként működtünk. Nagyon nehéz volt a sorsunk és az éhség állandóan kínozott. Időnként egy-egy kenyeret loptam a táborparancsnok ellenőrzése alatt álló készletből, aki azonban számolta a kenyereket és észrevette a hiányt. Nekem támadt és lopással gyanúsított, én pedig úgy tettem, mintha nem érteném, amit mond. Jól tudtam, hogy ezért akár halálbüntetés is járhat. A táborparancsnok Steinmetz Altert bízta meg, hogy tolmácsoljon. Miközben a kihallgatás folyt, én továbbra is megjátszottam magam, mint aki nem ért németül. Valahogyan sikerült elbújnom a körénk csődült emberek közé, miközben a táborparancsnok pisztollyal a kezében keresett. Appelt rendelt el, én azonban nem jelentem meg, hanem elbújtam egy távoli barakkban és ott rejtőzködtem csütörtökig. Akkor ugyanis valamennyiünket összeszedtek, vagonokban raktak és a merzbachtali lágerbe vittek. Ez egy erdő közepén volt. A frankfurti jesivában tanult és így németül jól beszélő Steinmetz Altert nevezték ki felelősnek. Ott tudtam meg, hogy apámat a wolfsbergi táborba vitték. Onnan hozott írásos üzenetet részemre egy Rosenfeld nevű sarmasági fiú.

Ebben az erdőben lévő táborban kezdetben favágással foglalkoztunk, később más munkákat kaptunk. Én voltam a tábor szanitéce. Szeptemberig maradtunk ezen a helyen, ekkor közölték velünk, hogy a tábor megszűnik és választhatunk három másik tábor között, melyeknek nevét felsorolták. Én Wolfsberget választottam, minthogy apám onnan küldött üzenetet. Reméltem, hogy sikerül visszontlátnom. Közben egyre hidegebb lett, de nem engedték, hogy pokrócainkba burkolózzunk. Aki megtette, véresre verték. Egy ilyen ellenőrzés alkalmával ledobtam magamról a pokrócot és a kerítés alá rejtettem.

Időközben közölték a lágerben, hogy tekintettel a közelgő télre, harminc éven aluliak jelentkezhetnek gyári munkára. Mint később kiderült, ez sátáni megtévesztés volt. A feliratkozás a késői órákig tarott és én is beálltam a sorba. Máig sem tudom, hogy miért, de az utolsó pillanatban meggondoltam magam, elővettem pokrócom a rejtekhelyről és távoztam. Ez tulajdonképpen ellentétben állt minden logikával. Később megtudtam, hogy ezeket a jelentkezőket vagonokba rakták és egyenesen a gázkamrákba

keresi, mert nincs Isten szívükben. Ez pészách előtt történt, azon pészách előtt, amikor, mint mondottam, kiűztek házainkból és a gettóba vittek.

Rabbink a harmincas évek elején járt Erec-Jiszráélben és felajánlották neki a jeruzsálemi Bét-Din-Cedek, rabbinikus bíróság elnöki tisztjét. Később elmondta, hogy amikor visszatért Szilágysomlyóra, mesélt a szent városról, a Máchpélá barlangról és hajlamos volt arra, hogy elfogadja a felajánlott állást. Hitközsége elöljárói azonban nem járultak hozzá, hogy öregkorban született fiát, Chájimot (aki második házasságából származott) hagyja utódjául. A katasztrófa napjaiban azután két fia, Mose és Chájim kísérték a gázkamrába, annak ellenére, hogy Mengele mind a két fiút jobb oldalra küldte. A rabbival együtt az ő külön csoportjában Somlyó hetven más tagja ment a halálba.

Elváltam tőle, mielőtt csoportjával együtt távozott, melyhez egyébként én is csatlakozni akartam. Mind a mai napig rejtély szememben, hogy megparancsolta akkor nekem, ne kövessem és ezeket mondotta: „Wolf fiam, ígérem neked, hogy te hazatérsz!" Csakhogy; jaj volt annak a hazatérésnek és jaj a szenvedéseknek melyeken átmentem, amíg újra visszatérhettem szülővárosomba, Szilágysomlyóra!

* * *

Apám, boldogult Jicchák Ájzik, — Grünwald Juda szatmári tudós rabbi, a Chátám Szofér leszármazottja tanítványa volt. Tizenegy éves korában kezdett tanulni nála, ő volt a legfiatalabb jesiva-növendék. Mesélik, hogy amikor a kisfiú tanulásra jelentkezett, természetesen levizsgáztatták és egy idősebb növendéket bíztak meg, hogy vele együtt tanuljon — ő azonban már bár-micva korban elnyerte rabbijától a „Morénu" jelzőt. Tizenkilenc éves koráig folytatta jesiva-tanulmányait. A gettóban átadta nekem rabbi oklevelét, amelyet titokban tartott magánál, amikor azonban a vonaton Auschwitzba tartottunk, a magyar őrök újra és újra átkutattak bennünket és elvették tőlem ezt az okiratot is.

Összezsúfolva, étlen-szomjan utaztunk a vagonokban, lélegzetnyi levegőnk sem volt. Amikor vonatunk Kassára ért, ahol a magyarok átadtak minket a németeknek, még egy utolsó motozást hajtottak végre rajtunk, de ezzel még nem értek véget úti szenvedéseink. Minden vagonnak „felelőse" volt a sorstársak közül, (a mi vagonunkban Basch a pék lánya volt a felelős). Az egyik állomáson, amikor a vonat egy időre leállt, éreztük, hogy a vagonokat ide-oda tolatják és hirtelen lövést hallottunk. Azt hittük, ez a vég — és imádkozni kezdtünk. Később megtudtam, hogy amikor a vagonokban elhelyezett vödrökből kiöntötték az ürüléket, az egyik vödör tartalmának egy része arra a vagonra fröccsent, amelyben a vonatkísérő német őrök voltak. A német tiszt ahhoz a vagonhoz lépett, ahonnan a vödröt kiöntötték és felszólította a vagonfelelőst, hogy álljon elő. Ez itt is nő volt, a Mátyás család egyik tagja, vagy legalábbis ő vállalta magára. A német tiszt ráparancsolt, hogy lépjen ki a vagonból és a helyszínen agyonlőtte. Ebben a vagonban volt, egyébként, rabbink is.

Az utazás gyötrelmei Auschwitzban értek véget. Kiszálltunk és egy nagy térségre kerültünk, ahol a halál angyala volt a korlátlan úr. Az asszonyokat azonnal balra küldték, a férfiakat jobbra. Ezután kezdődött a férfiak szelekciója. Apámat balra küldték és én vele mentem, anélkül, hogy oda figyeltem volna, hogy engem jobb, vagy bal oldalra irányítottak-e. Menet közben szatmári zsidók csoportjába ütköztünk, én belopakodtam a sorba és kaptam tőlük egy kenyeret. Amikor visszatértem a sorba, már nem találtam Eliézer-Dávid testvéremet. Apámmal együtt folytattuk utunkat és ettünk a kenyérből.

Újra megállítottak bennünket, parancs hangzott el: sapkákat levenni! Aki nem sietett, annak leütötték fejéről a sapkát. Közben észrevettem, hogy fiatal barátaim jobbra mennek, habár akkor még nem értettem pontosan, hogy ez mit jelent. Magammal húztam apámat és azt mondtam neki, menjünk mi is barátaimmal.

ban rekedt, elmondotta, hogy látta, amikor a dési zsidókat olyan marhavagonokba rakták, melyeknek még ablakait is szöges dróttal zárták le. Ekkor már valamennyiünket elfogott a rémület. Emlékeztünk Nagyváradra érkezett lengyelországi menekültek történeteire — akiket „Támír vöneelám" néven emlegettünk — hogy országukban a zsidók tömegpusztítása folyik. Az igazság az, hogy nem akartak hinni nekik. Azután azonban, amit Elimelech mesélt, megérlelődött bennem a gondolat, hogy megszököm a gettóból. A somlyói rabbihoz fordultam, hogy mitévő legyek. A rabbi már előzőleg kapott Budapestről értesítést, hogy kiengedik a gettóból. A jelek szerint azt ajánlották neki, hogy csatlakozzon a Kasztner-csoporthoz, a rabbi azonban azt válaszolta, hogy nem hagyja magára híveit. A rabbi is hallotta, hogy mi történt a dési zsidókkal és noha annak előtte ellenezte a szökéseket, most azt mondotta, hogy mindenki saját belátása szerint cselekedjék. Végülis úgy határoztam, hogy a családdal maradok, mert akkor a gettóban én voltam a legidősebb a testvérek között és nem vettem magamra, hogy elhagyjam a családot.

Voltak azonban, akik megszöktek, sikerült átjutniuk a román határon és megmaradtak. Így például a négy Hirschfeld testvér közül csak egyiküket, Netát fogták el, akit halálra kínoztak. A kósersági felügyelő (másgiách) szökésben lévő vejét is elfogták és Auschwitzba került, de túlélte. Tudok egy esetről, hogy már amikor a vonatban voltunk Auschwitz felé és amikor az egyik állomáson kinyitották a vagon ajtaját, egyik sorstársunknak sikerült kiugrani és megmenekülni — nevére már nem emlékszem.

A gettóban súlyos kínzások alá vetették azokat a zsidókat, akiket gazdagokként ismertek, azzal a céllal, hogy árulják el „hová rejtették kincseiket". Ezek közül emlékszem a Feiger, Csengeri, Kohen és néhány más családra. A gettóban hallani lehetett a megkínzottak jajkiáltásait. Ez tartott egész az első transzport indulásáig, melyre Savuot ünnep második napján került sor. Titokban sikerült imádkoznunk, amikoris a kint elhelyezett őrök figyelmeztettek, nem közeledik-e veszély. A gettóban szombaton épp úgy kötelező volt a munka, mint hétköznap. Erre is felügyeltek a zsidó „rendőrök", mint ahogyan ők ellenőrizték a tisztaságot, a közös konyha munkáját és az étel kiosztását. De, mint mondottam, valamennyiünket őriztek kívülről a kakastollasok és a hozzájuk csatlakozó szilágysomlyói huligánok. A csendőrök fölé egy német tiszt volt kirendelve, aki időnként belépett a gettó területére is. A szilágysomlyói huligánbanda vezetője egy Lázár nevű nyomdász volt. Egy alkalommal bandájával „ékszerkutatás" címén jelent meg a gettóban és erőszakkal magával vitt egy 15 éves körüli lányt bestiális ösztönei kielégítésére. A háború után elfogták és elnyerte büntetését.

1944 purim

Külön kötelességemnek tartom, hogy megemlékezzek áldott emlékű rabbinkról, Slomo Zálmán Ehrenreichről. 1944 purim napján a rabbi veje, Jona Vogel közölte a rabbival és házanépével a szörnyű hírt, hogy a németek megszállták Budapestet és uralják egész Magyarországot. Jona hozzáfűzte: „El vagyunk veszve". Mint olyasvalaki, aki sokat járta a világot, tudta hogy mit beszél és milyen fejlemények várhatók. Egyik napról a másikra kerültünk csapdába és már nem mondhattuk a magyarországi zsidók kedvelt mondását: „Ilyesmi nálunk nem fordulhat elő!" Az volt a helyzet ugyanis, hogy már nagyonis bíztunk abban, hogy a németek elvesztették a háborút és a megváltás közeledik. S remélni mertük, hogy a magyarországi zsidóságra nem sújt le a halál pallósa.

Még fülemben cseng a Zsoltárok Könyvéből vett idézet, melyről ezen a szombaton, a Szombatok Szombatján, prédikált a rabbi: „Van-e értelmes, aki keresi az Örökkévalót". Rabbink ezzel a nagyvilágra célzott és következtetése az volt, hogy „senki sem keresi"; senki sincs a „gójok" között, aki az Örökkévalót

parancs az volt, hogy meg kell jelennünk a zsidó iskola épületében és ott beszolgáltatni ékszereinket. Családunk nevében anyám és én jelentünk meg. Ékszereink javarészét valóban beszolgáltattuk, kisebb részét elrejtettük és amikor visszatértünk, megtaláltuk. A Talmud-Tóra épületében minden mozdulatunkat ellenőrizték. Így például szigorúan tilos volt tefilinnel imádkozni és akit „tetten értek", véresre verték.

Nem sokkal az épületekbe való koncentrálásunk után hóhéraink arra a következtetésre jutottak, hogy a zsidók épületekben való elhelyezése nem felel meg céljaiknak. Ekkor határozták el, hogy a tégla és tetőcserép-gyár épületeiben és udvarán rendezik be a gettót. Ez a gyár a közelben lévő Somlyó-Csehiben volt. S később az egész szilágysági zsidóság gettójául szolgált. Egy péntek este vittek oda minket, egy részünket az épületekben helyeztek el, a többieket pedig az udvaron felállított sátrakban (itt főleg a Szilágysomlyón kívüli zsidók kaptak helyet).

Ezután szadista kegyetlenségek végtelen sora következett. Sok szilágysági zsidó hordott szakállt és pájeszt. Kötelezték őket, hogy szakállukat és tincseiket vágják le. Slomo Zálmán Ehrenreich szilágysomlyói főrabbi megpróbált kibújni az utasítás alól, azonban Krasznai, ez a hóhér, épületről épületre, sátorról sátorra járt felülvizsgálni, hogy eleget tettek-e parancsának. A rabbi szakállát a szombat beálltakor vágták le, fegyveres fenyegetés mellett. A rabbi a „selo ászáni goj" áldást mormolta és hozzáfűzte: „Ásréchá Jiszráél mi kámochá ám nosá böelohim" (Mily jó neked Izrael ki „Istenben boldogulsz") Amikor bementünk a gettóba, elvették tőlünk minden ingóságunkat, csak a pokrócokat hagyták meg. Bizonyos módon megszervezték ottlétünket, központi konyha létesült még az nap, amely már délben főtt étellel szolgált; zsidó „rendőröket" is kineveztek, akik a belső rendre ügyeltek, míg a csendőrök a gettófalakon kívül őrködtek. Valójában egész konyhai élelmezésünk egy tányér levesből állt, amelyet délben kaptunk. Zuhanyozókat is létesítettek.

A fiatalokat beküldték a városba, ahol a keresztény lakosoknál végeztek különböző munkákat. Jómagam a gettó területén kaptam megbízatásokat. Az imádkozási tilalom továbbra is érvényben maradt, sőt még nagyobb szigorral, mert akit „tetten értek", már nem veréssel, hanem kikötéssel büntették. Ha a kikötött elájult, fellocsolták s újra kikötötték, amíg a szadisták meg nem unták. Utána a gettó zsidó orvosai részesítették elsősegélyben a megkínzottakat. Ez az orvosi segélynyújtás folyt a gettózás valamint később, az Auschwitzba tartó utazás idején is.

Mint mondottam, a csendőrök csak kívülről őrködtek, minden oldalon egy-egy csendőr állt. A fiatalok közül sokan foglalkoztak a szökés gondolatával. Mások viszont nem akarták elhagyni ebben a nehéz helyzetben családjaikat, holott akkor még tulajdonképpen nem is tudták, hogy mi vár rájuk. A szökésre való csábítás azonban fennállt. Szökési lehetőség a Kraszna folyón keresztül kínálkozott, minthogy a folyó képezte a gettó határát, s a másik oldalon egy kiszáradt folyómeder.

Perl Dávid, a közeli Unguras helységből, öt rend parasztruhát csempészett a gettóba, valamint hamis papírokat, hogy megszervezze az első szökést. Tétovázás kezdődött, mert olyan hírek terjengtek, hogy tulajdonképpen csak Magyarország belterületére akarnak vinni minket, minthogy közeledik a szovjet hadsereg, amely már benyomult Románia területére. A hírek szerint a fiatal fiúkat és lányokat dolgozni viszik, az öregek pedig a gyerekeket őrzik. A helyszínen tovább tartó kegyetlenkedések, öregekkel és gyerekekkel egyaránt, azonban nem jövendőltek semmi jót és az sem, hogy a munkaszolgálatos korban lévő ifjakat sem engedték ki a táborból, hogy szolgálatra jelentkezzenek, sőt, ha munkaszolgálatos került a gettóba szabadságra, nem engedték vissza századához. Ám voltak, akik mindenre találtak „logikus" magyarázatot.

Később azonban már hitelesebb információk érkeztek várható sorsunkról. Egy Elimelech nevű munkaszolgálatos, Joszéf Basch pék veje, aki szabadágra érkezett és szintén a gettó-

BERGER ZEÉV

HOSSZÚ ÚT A POKOLBA ÉS VISSZA

Szilágysomlyón születtem 1924-ben. Apám Berger Jicchák Ájzik Hálévi, anyám neve Weissberg Ráchel. Apám a Felsőszopor melletti Újnémetin született, ugyanott született apja is, Berger Ávrahám. Édesanyám, Weissberg Dov Jehuda lánya, Halmiban született. Heten voltunk testvérek: négy fiú, három lány. Először az ő sorsukról számolok be.

Legidősebb fivérem, Dov Jehuda nős volt, behívták munkaszolgálatra, Ukrajnába küldték, ahonnan nem tért vissza. Annyit megtudtam róla, hogy ő volt a pék a munkatáborban és miután orosz fogságba került, nyoma veszett. Felesége Mirjám, pólyásgyerekével együtt került Auschwitzba. Mindketten ott maradtak.

Lea nővérem még nem volt férjnél, amikor a lágerbe került, ahonnan nem tért vissza.

Smuel bátyám nőtlen volt, amikor behívták munkaszolgálatra — életben maradt, megnősült, fiúgyermekük született, akit apánk után Jicchák Ájziknek neveztek el. A sors kegyetlen játékot űzött Smuel bátyámmal: miután túlélte a munkatábort, közlekedési baleset áldozata lett.

Én a negyedik vagyok a testvérek sorában.

Éva húgom férjezetlen volt, amikor a gettóba, onnan pedig lágerbe került, de túlélte és hazatért. 1964-ben alijjázott Izráelbe, Benedek Ráfáelhez ment feleségül, Kirját Atán laknak, a Nordau utca 66. szám alatt.

Eliézer-Dávid öcsém, aki 1928-ban született, elpusztult Auschwitzban.

Eszter húgom, aki 1931-ben vagy 32-ben született, szintén Auschwitz mártírjai közé tartozik.

Szüleim is a halál völgyében maradtak. Apámmal még volt valami kapcsolatom Birkenauban, amelyről a továbbiakban még beszámolok.

1944 pészáchája

A magyar hatóságok 1944 pészáchján tették meg az első lépéseket a szilágymegyei zsidóság gettózására. Szilágysomlyóra új polgármestert, valamint új szolgabírót küldtek, egyetlen céllal: hogy megszervezzék a zsidók deportálását. Ezt a hóhérmunkát a Krasznai nevű szolgabíróra bízták, aki sajnos a felszabadulás után nem nyerte el méltó büntetését, azaz nem ítélték halálra, hanem csak húsz évet kapott.

A zsidó gyerekeknek abban az időben behívásukig paramilitáris szolgálatra azaz zsidók esetében, hivatalos megfogalmazás szerint, „kisegítő előképzős ifjak foglalkoztatására" kellett járni. Ezeket a zsidó ifjakat bízták meg azzal, hogy kiköltöztessék a különböző zsidó intézményeket azokból az épületekből, melyekben helyet kaptak. Egy Beili nevű zsidó lány hallotta először a polgármestertől, hogy a zsidókat gettóba akarják zárni. Amikor a hír elterjedt, a zsidók kezdtek élelmiszert gyűjteni, sütni-főzni, hogy legyen mit vinni a gettóba. Egy Madár nevű magyar alkalmazott intézte a gettózást és egy bizonyos napon hajnali 5 órakor tették közhírré, hogy a zsidóknak egy órán belül el kell hagyniuk lakásaikat: fejenként 20 kiló csomagot vihetnek magukkal és minden családnak ezzel a csomaggal együtt meg kell jelenni lakóháza kapujában és várni.

Szekérsor járta végig az utcákat, melyre a zsidóknak rá kellett tenni holmijaikat, mi magunk pedig gyalog követtük a szekereket. A mi családunkat először, másokkal együtt, a Talmud-Tóra épületében helyezték el, s ugyanígy helyeztek el zsidó családokat más zsidó intézmények épületeiben, melyekből, mint mondottam, előzőleg kihordták a bútorokat. A következő

latos volt egy Nagyváradon állomásozó ezredben és feladva biztonságát, hazajött a szüleit meglátogatni. Így zárták gettóba. Sikerült a szökése és szerencsésen eljutott a birtokunkig, aztán újból elfogták, amikor fel akart szállni a Csucsa—nagyváradi vonalon a vonatra, hogy visszatérjen a váradi ezredéhez. Vele együtt fogták el Nussbaum Jancsit is. Mindkettőjüket néhány napi vizsgálati fogság után felültették egy deportáló vonatra, de Szlovákiában kiugrottak a vonatból és a szlovák partizánokhoz csatlakoztak.

Nussbaum Jancsi súlyos megpróbáltatások után hazatért Szilágysomlyóra, Mózes Ernőnek azonban nyoma veszett Szlovákiában.

Párizsban ért a hír: Nussbaum Jancsi öngyilkos lett. Látszólag egészségesen tért vissza az átélt borzalmak után, de nem tudta elviselni hozzátartozói és a somlyói zsidóság pusztulását.

Roth Fricire, Pálmára és reám még hosszú bujdosások és megpróbáltatások vártak, ameddig felszabadultunk. Frici Pesten bujdosott, Pálma meg én Romániában, ahová átszöktünk, miután előzőleg mi is Pesten próbáltunk menedéket keresni. Aztán mégis Románia mellett döntöttünk, ahová izgalmas kalandok után szerencsésen eljutottunk, hogy román börtönben várjuk ki az 1944 augusztus 23-át, Románia átállását és a felszabadulást.

Köszönetet akarok mondani ezen a helyen Lindenfeld Birikének, aki Jeruzsálemben él, amiért annak idején édesanyjával, Zsikivel együtt, mindkettőjük biztonságát kockáztatva segített pesti bujdosásunkban Pálmának, Fricinek és nekem.

* * *

A temetők szélén friss fű és virágok nőttek. Amikor 1944 őszén hazatértem a szovjet hadsereg által már megszállt Észak-Erdélybe, otthon Szilágysomlyón csak 10—12 „muszost" találtam. Néhány nevet ide írok:

Az elso hazatérők között volt Lőwbeer Ernő, Krets Matyu, Miliczer Pali, Fischer Laci, Feiger Jánki, Feiger Jaszi, Legman Zálmi, Legman Lajcsi, József Miki és Fischman, a cipész. Úgy öleltük egymást a viszontlátás örömében, mintha édes testvérek lettünk volna. És ma szavakkal le sem tudom írni, hogyan örültünk minden egyes hazatérőnek, akit az Élet kimentett a halál torkából.

A nyár elején kezdtek hazaszállingózni a lágerekből is, akik még megmaradtak, férfiak, lányok, asszonyok. Minden tragédia ellenére az emberekben maradt egy kis élni akarás. Összeálltak az első új zsidó házaspárok.

Először Sámuel Imre nősült, Ágit vette el feleségül, egy nagyon szimpatikus aradi kislányt. Ági volt az első zsidó asszonyka a deportálás utáni Szilágysomlyón.

Később nősült Éliás Miki, aki a szép Adler Ruchit vette el, Fischer Laci elvette feleségül Sámuel Bözsit. Mittelmann Lajcsi is megnősült, de családot alapított Krets Sanyi is, a megrögzött agglegény.

Zsidó gyerekek születtek Somlyón: az első Sámuel Imréék portájára érkezett. Újabb emberek jöttek, újabb családok alakultak. A somlyói zsidó hitközség újjáéledt, hogy aztán megint szétszóródjon. A zsidó sors tovább sodorta őket.

Nagyrészük a független zsidó országban, Izraelben talál megnyugvást, néhányan New-Yorkban, Kanadában, Dél-Amerikában. Amikor néha találkozom velük, amikor nagyra nőtt gyermekeiket látom és szép, aranyos unokáikat, úgy érzem, érdemes volt életben maradni és látni a feltámadást.

És érdemes volt élni, hogy meglássam a Zsidó Állam megalakulását. És hogy feleségemmel és gyermekeimmel együtt itt élhessek a szabad Zsidó Hazában.

* * *

első transzportot, a szilágysomlyóiak nagyrészével eldeportálták és másnap kellett induljon a második transzport. Szüleimmel és nővéremmel a harmadik transzportba kerültem volna: mint „egészségőr" a tábor szolgálati személyzetéhez tartoztam, s az utasítások értelmében a harmadik transzporttal kellett volna induljunk.

Amikor este 9 órakor a kórház raktárából indulásra készültem, lelkére kötöttem Stern Mártának, a raktár alkalmazottjának, hogy a szüleimnek hírt vigyen a szökésem sikeréről, vagy ha netán elfognak, közölje velük kudarcomat. Stern Márta egyébként egy nagyon bájos és intelligens szilágycsehi kislány volt, akivel én és a nővérem is — Pálma — nagyon melegen összebarátkoztunk a táborban. Sajnos, szegényke ott maradt Auschwitzban a többi szeretteinkkel együtt.

Márta ott volt velem az utolsó pillanatig. A zuhogó esőben lehasaltam a fűbe és kúszni kezdtem az országút felé. Amikor már 40—50 méterre voltam a tábortól, egészen közel ahhoz a betoncsőhöz, amelyet kiszemeltem, meglapultam néhány percre fülelni, hallgatózni. A tábor kapuja felől hangos beszélgetés hallatszott, később az országút felől katonabakancsok csattogása ütötte meg fülemet. Már-már attól féltem, hogy felfedezték szökésemet és üldöznek. De a bakancsok csattogása távolodott. Óvatosan tovább kúsztam és elértem a betoncsövet. A betoncső túlsó oldalán még kúsztam vagy 80—100 métert, aztán talpraálltam és egy bozóttal benőtt vízmosásban most már aránylag biztonságban haladtam tovább a közeli dombok felé. Amikor elértem a dombokat, először hosszabb időre megpihentem és számot vetettem önmagammal.

A szökés első része tehát sikerült. Ha minden jól megy, 3—4 órai járás után már a tanyán leszek Flora bácsinál. Stern Márta jelenteni fogja, hogy sikerült a szökés és holnap én is üzenni fogok. Reméltem, őszintén reméltem, hogy a sikeren felbuzdulva sokan fogják követni példámat.

Ma, annyi év után, úgy gondolom, a fiatalságom vitt rá a kalandra. Különben valószínűleg nem szöktem volna meg, hanem együtt mentem volna a végzet felé szüleimmel és a többiekkel. Az évtizedek folyamán, többször kínzó szemrehányást tettem magamnak, hogy mentettem a saját irhámat, miközben szeretetteim odapusztultak. Pedig, amint utólag kiderült, Auschwitzban nem tudtam volna segíteni senkinek. A szökésem sikere viszont még négy embert ösztökélt menekülésre, köztük nővéremet, Pálmát. Bárcsak többen követtek volna!

Éjjeli két órakor elértem a birtokunk belső házait. A kutyák alig ugattak. Bekopogtam annak a szobának az ablakán, ahol Flora bácsi aludt. Vajon itt van-e még a hűséges béresgazda? Vagy egy idegen, ellenséges arcot pillantok meg az ajtóban?

Nem kellett sokáig várakozzak, Flora bácsi kinyitotta az ajtót, nem szólt, lámpát sem gyújtott. Odahúzott az ágyához és leültetett. Mellém ült, átölelt és megcsókolt. Isten hozta drága úrfi — mondta a hűséges lélek és halkan zokogni kezdett.

Amikor túl voltunk a viszontlátás örömén, elmeséltem a szökésemet. Megígértettem vele, hogy a kocsival, amely a tejet viszi másnap a gettóba, beüzeni szüleimnek, hogy minden rendben van. Nap-nap után a mi birtokunkról szállították ugyanis a gettó kórháza számára a tejet és egy kísérő csendőrön kívül egy-két zsidó munkás is jött a lovasszekérrel, amely az élelmet szállította. A zsidó kocsist Flora bácsi mindennap megajándékozta minden jóval és nekünk is küldött vele néhanapján egy-egy jó falatot. Ez a kocsis másnap beszámolt a szüleimnek arról, hogy megérkeztem a tanyára.

Két nap múlva, a második transzport deportálása után nővérem és még három fiatal fiú az én szökési utamat követve menekültek ki a táborból és szerencsésen megérkeztek a tanyára. Pálmával együtt szökött meg Roth Frici, egy Tasnád környéki gyerek, Nussbaum Jancsi, a somlyói Nussbaum sörös fia és Mózes Ernő, aki a Petach-Tikván lakó Legmann-Mózes Nelli bátyja volt.

Mózes Ernő tulajdonképpen munkaszolgá-

nokság környékén csak egyetlen őr állt a kapunál. A legközelebbi őrszem 80—90 méterre lehetett. Úgy gondoltam, hogy egy borús, holdfény nélküli éjszakában a fűben hason csúszva, észrevétlenül el tudom érni a Csehi országutat és ha azon túl vagyok, már viszonylagos biztonságban haladhatok tovább. A világos, kavicsos országúton való átkelés nagyon veszélyesnek tűnt, a szökési terv sebezhető pontjának számított.

Egy napon aztán szerencsém volt. Egy magyar katonai teherautó elakadt a tábor területén és nem lehetett begyújtani. A tapasztalatlan magyar sofőr szívesen hallgatott egy-két gyakorlattal rendelkező zsidó sofőr tanácsára, akik körülállták: megtolták a kocsit, így próbálták beindítani a motort. Azt javasoltam, hogy toljuk ki az autót az országútra, ahol könnyebb lendületbe hozni. Így is történt. Három-négy magyar fegyveres katona kíséretében négyen vagy öten kitoltuk az autót az országútra, ahol sikerült is begyújtani a motort.

Három heti tábori fogság után először jártam néhány percre a kapun kívül. Lágertársaim arra használták fel az alkalmat, hogy egy arra haladó parasztasszonytól némi élelmiszert vásároljanak a ruhájuk bélésébe rejtett néhány pengőért. Én azonban arra voltam kíváncsi, hogy a kaputól néhány méterre lévő, a táborból jól látható és az országút alatt elvezető cementcső, amely az esővíz levezetésére szolgál, elég széles-e ahhoz, hogy egy ember átbújhasson rajta. Most lehetőségem nyílt közelről szemügyre venni. A „munka" után az országúti árok mellé leheveredve jól megnéztem a betoncsövet. Legalább fél méter átmérőjű lehetett, itt-ott sárral és iszappal félig eldugulva, de kétségtelenül alkalmas, hogy átkússzak az országút túlsó oldalára. A kapunál strázsáló őr így nem veheti észre az árnyékomat a fehér országúton.

Amikor visszaérkeztünk a táborba, már biztos voltam, hogy megtaláltam az utat a szökésre. A kórház-raktártól a betoncsőig mintegy 100—120 métert kell kúszni a fűben, aránylag biztonságban. Az országút túlsó oldalára a betoncsövön keresztül jutok át, aztán még 100—200 méter kúszás után már biztonságban leszek a Nagyfalu felé húzódó dombok és szőlők között.

* * *

Tervemről beszélni kezdtem szüleimmel, barátaimmal és ismerőseimmel. Legalább száz embert avattam be, illetve próbáltam rábeszélni a szökésre, de egyikük sem helyeselte elhatározásomat. A gettó lakóinak a további sorsáról eltérőek voltak a vélemények: egyesek borúlátók voltak, mások optimisták. De mind meg volt arról győződve, hogy a szökés szinte lehetetlen. Az első transzport deportálását megelőző napon kétségtelen bizonyítékot szereztem arról, hogy a gettó lakóit nem a nyugat-magyarországi „Kenyérmezőre" viszik, hanem Németországba vagy Lengyelországba.

Már a begettózás első napján szereztem egy „egészség-őr" karszalagot. Ez az „állás" ugyan semmi különös előnnyel nem járt, viszont majdnem semmi tennivalóm nem volt az első napok latrina-ásásaitól eltekintve, de módot adott arra, hogy a parancsnokság környékén tanyázzak és szimatoljak. Egy szép napon aztán önkéntest kerestek a csendőrőrmester szobájának kitakarítására. Régen vártam ilyen alkalmat, tehát azonnal vállalkoztam. Takarítás közben, amikor senki nem volt a közelben, átkutattam a törzsőrmester íróasztalának a fiókját. Néhány percen belül kezemben volt a bizonyíték! Dobogó szívvel újból és újból átfutottam egy körlevelet, amely a transzportok menetrendjéről intézkedett. Az irat szerint a magyar őrségnek Kassáig kellett kísérnie a transzportot. Világos volt tehát, hogy kivisznek bennünket az országból. Aztán átadnak bennünket a németeknek. Megdöbbentő felfedezésemet közöltem hozzátartozóimmal és barátaimmal. Ismét rábeszéltem őket a szökésre, de senki nem mert kockáztatni.

Én azonban végül is úgy döntöttem, hogy nem várom meg a bevagonírozást. Pedig nekem is voltak kétségeim, s végső elhatározásomat hosszas vajúdás előzte meg.

Végül is május 2-án este véglegesen döntöttem és végrehajtottam a szökést. Ekkor már az

pribékek középkori kegyetlenséggel vallatták áldozataikat. Előre elkészített listák szerint egyenként hívták be a városi és falusi tehetősebb zsidókat a kínzókamrának átalakított nyomozóhelyiségbe. Itt aztán veréssel és egyéb válogatott kínzási módszerekkel kiszedték belőlük, hogy hová rejtettek el pénzt vagy értéktárgyakat.

Édesapám a kínvallatáson több rejtekhelyet is megjelölt, de nem tudták belőle kiszedni, hogy a hűséges béresgazdánknál, Flora bácsinál is vannak eldugott ékszereink. Itt inkább Flora bácsi személyét védte hősiesen, mint az egy-két arany karperecet és Flora bácsi meg is érdemelt minden áldozatot. Később döntő szerepe volt megmenekülésemben.

* * *

Május 4-én érkeztünk a téglagyárba (a begettózás a szeszgyár udvarában előző nap, 3-án történt) és az első transzport május 29-én indult. A szökés gondolata valamikor e két dátum között született meg bennem és többszöri halasztás után június 2-án este hajtottam végre.

A magam, nővérem és öt-hat más gettólakó sikeres szökése azt bizonyítja, hogy az ilyen vállalkozás veszélyes volt, de nem lehetetlen.

Miért nem szöktek tehát többen? Nehéz volna erre egyértelmű választ adni. Mielőtt azonban szökésem történetének elbeszélésébe kezdenék, meg akarom állapítani: a sikert ígérő lázadás, az esélyes ellenállás a deportálás megakadályozására lehetetlen volt a zsidók számára. Nem mondhatom azt, hogy egyáltalán nem is jutott eszembe, vagy hogy legalább rövid percekre nem foglalkoztatott a lázadás lehetősége.

Néhány héttel a gettózás előtt kezembe került Franz Werfel „Musa Dag negyven napja című könyve, amely a törökországi örmények lemészárlásáról szól.

A regény leírja hét örmény falu fegyveres ellenállását a reguláris török katonai egységekkel szemben, akik a deportálást jönnek végrehajtani a környéken 1916-ban. A hét falu lakossága felvonul a Musa Dag hegyre és 40 napig ellenáll a török túlerővel szemben, ameddig angol és francia hadihajók érkeznek segítségükre, akik felveszik a fedélzetükre a negyven napi ostromtól megtizedelt, kimerült örményeket. Hősei azonban egészen más körülmények között szállhattak szembe ellenségeikkel. A mi gettónkban az ellenállásnak a gondolata is őrültség lett volna.

A tábort igaz, alig 50—60 csendőr és 20—30 magyar rendőr őrizte, de a Badacsony felé vezető országút mellett épített kaszárnyában 3—4 kilométerre magyar zászlóalj állomásozott, lovassági századokkal és ágyú-ütegekkel. Áprilisban pedig újabb katonai egységek érkeztek a somlyói kaszárnyába. A gimnázium épülete is és több más középület is tömve volt ebben az időben magyar katonasággal.

A gettóban viszont nem volt semmiféle harcképes zsidó. A 19—20 éven felüli férfiak 45—50 éves korig már évek óta munkaszolgálaton voltak, így a gettóban alig volt fegyverforgatásra alkalmas férfi. Fegyverünk pedig egyáltalán nem volt. Még ha idejében gondoltunk is volna ellenállásra, Szilágy megye területén alig 10—20 ócska vadászpuska lehetett zsidó kézben.

Maradt tehát a szökés. Szökni többen is próbáltak, de abban az időben úgy tudtuk, hogy ez senkinek sem sikerült. Többször láttunk egy-egy szerencsétlen, puskatussal összevert férfit, akit elfogtak szökés közben és visszahoztak a táborba. Később, a felszabadulás után kiderült, hogy négy-öt embernek sikerült a szökés. A mi ötös csoportunkkal együtt, akik a nagyanyám tanyájára szöktünk, összesen 9—10 ember szökött meg sikeresen a szilágysomlyói téglagyárból. A mi csoportunk az első transztport után szökött meg, addig mindnyájan úgy tudtuk, hogy senkinek sem sikerült elmenekülnie.

A mi szökésünket két héten keresztül terveztem és alkalmas kiindulási helyként a parancsnoksági épületek környékén elhelyezett kórház-raktárt szemeltem ki. A parancsnokság környékén ugyanis nem számoltak szökéssel és az őrszemek egymástól nagyobb távolságra álltak. Míg a tábor körül 50—60 méter távolságra voltak egymástól a fegyveres őrök, a parancs-

út irányába esett és maga a tábor téglaalak formában a Kraszna folyó és az országút között Észak-Dél irányban terült el. A bejárat körül néhány kisebb épület állt, a téglagyár irodái és raktárai. Most ezek voltak a tábor irodái, a csendőrség őrparancsnoksága, valamint a keret konyhája és az élelmiszer-raktár. Az egyik kisebb épületet kórháznak rendezték be. A tábor egy-két égető-kemencéből és néhány szárító barakkból állt. A szárító barakkoknak fedelük volt ugyan, de oldalfaluk nem s a hideg éjszakában besüvöltő szél ugyancsak kellemetlen volt. Néha nemcsak a hidegtől vacogó fogakkal ébredtem, hanem csuromvizesen is, mert a fekvőhelyem az egyik barakk szélén volt, és oldalfal nem lévén, az eső akadálytalanul beesett.

Minden táborlakó kapott naponta egy tál meleg levest és 50—60 gramm barna kenyeret. Azok a családok, akik lemondtak a levesről, hozzávalót: egy-két burgonyát, egy fej hagymát stb. természetben vételezhettek és így maguk főzhették a vékony löttyöt. Sokan éltek is ezzel a lehetőséggel, mert így nagyobb mennyiségű híg levest készíthettek. A somlyóiaktól a bejáratnál elvettek majdnem minden hazulról hozott élelmiszert, de egy-két kisebb községben a kobozás kevésbé volt szigorú s ezeknek a falvaknak a deportáltjai valamivel több élelemmel érkeztek a táborba. Ezek a szerencsések aztán megsajnálták néha a szűkölködőket és adományoztak nekik egy-egy falat hazulról hozott kolbászt, vagy egy-két pohárnyi lisztet lepénysütéshez. De a gondosan rejtegetett élelem néhány nap alatt elfogyott, s ezután a gettó lakói éheztek.

Ivóvíz dolgában sem volt jobb a helyzet. A tábor közepén volt valami kútféle és mellette egy gödör, amely víz tárolására szolgált: a téglákat locsolták az árokból kimert vízzel. Ebből a gödörből merítették a tábor lakói az ivóvizet.

A harmadik-negyedik napon már mindenki erős hasmenéstől szenvedett. A tábor zsidó orvosai többször felhívták a magyar orvos, dr. Molnár figyelmét arra, hogy az ivóvíz fertőzött. Dr. Molnár, aki a tábor orvosi felelőse volt, nem intézkedett a helyzet megjavítására.

A Szilágysomlyói gettótáborból kiéhezett és lefogyott embereket küldtek Auschwitzba, s ez a körülmény számos deportált számára az azonnali halált, a gázkamrát jelentette.

A felszabadulás után, a túlélők tanúvallomásainak összehasonlításából megállapították, hogy az élelmezés és a higiéniai feltételek szempontjából a szilágysomlyói gettó az ország egyik legrosszabb gettója volt.

* * *

A tábor parancsnoka egy különösen aljas és rosszindulatú egyén volt, a somlyói járás főszolgabírója, Krasznai. Az első napokban a Krasznai által irányított csendőrök látták el a külső őrséget és ők vigyáztak a tábor belső rendjére is. Ez az első néhány nap volt a legborzalmasabb. A csendőrök kegyetlenkedtek, puskatussal és korbáccsal verték az embereket, ok nélkül, férfiakat és asszonyokat fél napokra kikötöttek, s a szerencsétlenek a tűző napon előbb-utóbb elájultak. Krasznai maga, lovaglónadrágban és csizmában grasszált a csendőrei között és gyakran személyesen rendelt el kikötéseket. Néha korbácsot szerzett és ráhúzott egy-kettőt tehetetlen áldozatai hátára.

Krasznait a háború után letartóztatták és börtönbe vetették. Dr. Molnár, a tábor orvosa is sok évi börtönnel fizetett a bacilusos ivóvízért. Az áldozatokon azonban ez már mit sem segített.

Az első napok kegyetlenkedései után a kakastollas csendőröket kivonták a tábor területéről és a külső őrséget bízták rájuk, míg a belső rendfenntartást egy Somlyóról odavezényelt kis rendőrkülönítményre bízták. Ennek a parancsnoka egy viszonylag emberségesebb magyar tiszt volt, Bányai rendőrkapitány. Bányai a zsidó segédrendőrökkel együtt — egy-két kisebb-nagyobb incidenst leszámítva — csendesen és zaklatások nélkül látta el feladatát.

Két-három heti tűrhetőbb helyzet után újabb megpróbáltatások szakadtak ránk. Zilahról, a megyeszékhelyről, detektíveket rendeltek ki az úgynevezett „vagyon-nyomozásra". Ezek a

események kibontakozásának tétlen bevárása is teljesen érthető volt.

Legalább is a komoly, meglett korú emberek számára. De én ebben az időben még nem töltöttem be a 18-ik esztendőmet és a fiatalok ösztönös vakmerőségével még aznap arra kértem a szüleimet: szökjünk át Romániába. A határ 50—60 kilométerre volt csupán.

Senki sem osztotta a véleményemet. Romániában szintén német csapatok állomásoztak és ott mindaddig a zsidók sorsa rosszabb volt, mint Magyarországon. Mindenki úgy érezte, kitartás kérdése, hogy megmeneküljünk: a szövetségesek partraszállása már csak napok kérdése és akkor a német birodalom szétesik.

Maradtunk. A londoni rádió magyar és német nyelvű adásain csüngve vártuk a német hadigépezet összeomlásának hírét.

A várva-várt partraszállás június 6-án kezdődött Normandiában és ez a nap egybeesik a harmadik transzport bevagonírozásával a szilágysomlyói gettóban.

* * *

A partraszállást várva teltek el március hónap utolsó hetei. Áprilisban rendelték el a sárga csillag felvarrását. Aztán jött május 3-dika, a végzetes nap.

Ezen a napon a korán kelők arra ébredtek, hogy a zsidó házak előtt levente és polgári önkéntesekből álló őrszemek állnak és rendőrkülönítmények házról házra járva az utcára terelik a zsidó családokat: asszonyokat, gyerekeket, öregeket, betegeket és magukkal tehetetlen aggastyánokat.

Csak a legszükségesebb holmit volt szabad magunkhoz vegyünk, 24 órára való élelmiszert és családonként 200 pengőt.

Mindenki ki az utcára! A gettó felé terelt tömeget kíváncsi bámészkodók figyelték az ablakokból: senki sem moccant.

És a főutca közepén hosszú oszlopokban menetelt Szilágysomlyó 2000 zsidó lakosa. A fiatalabbak támogatták az öregeket. Itt-ott egy-egy kisgyereket, vagy pólyást ölben vitt az anyja vagy az apja. Mindenki batyukat, csomagokat cipelt. A jelenet komor volt és szomorú. De pánikot, vagy jajveszékelést nem lehetett sehol észlelni.

Édesanyám és édesapám között haladva egy hatalmas bőröndöt cipeltem az egyik kezemben, a másikban egy ágyneműs csomagot.

A gettót a Weinberger szeszgyár és a körülötte lévő apró házakban állították fel. Összesen mintegy 10—12 épület, beleértve magát az oszladozó szeszgyárat és egy-két üres, elhagyott istállót. A mikve épületét is hozzácsapták a gettóhoz. Száz léleknek sem volt elegendő hely, de kétezer embert tereltek ide.

* * *

A gettó egész területe, a szeszgyár és a körülötte lévő házacskák (a mikve épületén kívül) a mi családunk tulajdona volt. Bennünket, a „házigazdákat" ez semmi protekcióhoz nem juttatott és az éjszakát édesapámmal ötvened magunkkal egy poros padlás egyik zugában töltöttük. Édesanyám és nővérem sem jutottak jobb elszállásoláshoz.

Az egyetlen vedres-csigás kút előtt állandóan 80—100 ember állt sorba. A néhány udvari budiba való bejutás szinte lehetetlen volt a tolongás miatt. „Szerencsére" csak egy éjszakát maradtunk itt. Másnap megint sorba állítottak és rendőrök, csendőrök fegyveres kísérete mellett áttereltek bennünket a városka bejáratánál lévő téglagyárba, ahová egy-két nap alatt az egész megye 8000 felüli lelket számláló zsidó lakosságát beterelték. Ez volt a végleges gettó, ahonnan néhány hét múlva a transzportok indultak.

Még a szeszgyárba való megérkezésünkkor elkobozták tőlünk élelmiszercsomagjaink javarészét, valamint a készpénzt és értéktárgyainkat. Itt, a téglagyári gettó kapujánál újabb kobozást tartottak. Nemcsak az élelmiszereket, de a takarók és a matracok egyrészét is elvették. Új szállásunk egy nyitott oldalú téglaszárító fészer volt és éjszaka reszkettünk a hidegtől.

A gettó bejárata a Csehi felé vezető ország-

WEINBERGER PÁL

SZÖKÉSEM A SZILÁGYSOMLYÓI GETTÓBÓL

Abban a tragikus 1944-es évben, március 15-dike helyett 18-án tartották meg Szilágysomlyón a Kossuth-ünnepséget. A helyi kultúrteremben teljes létszámban felvonult aznap a gimnázium nyolc osztálya, élén a tanári karral. De alig hangzott el az első ünnepi beszéd, amikor a pódiumon hirtelen zűrzavar támadt, izgatott sugdolózások és lótás-futás. Az ünnepélyt felfüggesztették és bennünket, diákokat hazaküldtek.

Szilágysomlyóra délelőtt 11-kor érkezett meg a hír, hogy a németek bevonultak Budapestre. A Kossuth-ünnepélyeknek német-ellenes éle van; a rendezők siettek tehát alkalmazkodni az új eseményekhez, s gyorsan felfüggesztették a kultúrtermi ünnepélyt.

Hat hónappal később orosz csapatok fognak bevonulni Szilágysomlyóra, de egyelőre a németek az urak Pesten, s a szilágysomlyói magyar hatóságok habozás nélkül végrehajtják az új németbarát kormány utasításait. S Pestről nemsokára pontos utasítások jönnek a Szilágy megyei zsidóság begettózására és deportálására. A vármegyei és a városházi hatóságok sikeresen együttműködnek.

Nemsokára német Gestapo-tiszt érkezik Szilágysomlyóra, egy Gestapo-közkatona kíséretében. Összesen két német! De ez bőségesen elég ahhoz, hogy koordinálják több mint 8000 Szilágy megyei zsidó deportálását. A helyi magyar hatóságok, a rendőrség, a magyar csendőrség, a leventék és az egész helyi magyar közösség aktívan (vagy passzivitásával) segít a „végső megoldás" végrehajtásában. Tudtommal Szilágysomlyón senki sem emelte fel a szavát, amikor a városka 2000 lelket számláló zsidó vallású polgárát a vágóhídra hajtották.

* * *

A kultúrterem ötpercnyi járásra van a bírósággal szemben épült házunktól, de futólépteckkel 1—2 perc alatt tettem meg a távolságot. A rossz hír azonban megelőzött. A nappali szobában összegyűlt néhány férfi arcáról leolvashattam, hogy már tudják a vészhírt. Édesapámon, dr. Weinberger Gyulán kívül ott találtam két ügyvéd kartársát, dr. Székely Sándort és dr. Weisz Samut, ezenkívül Hegyesi Jenőt, aki annak idején mindennapos vendég volt nálunk: Londont hallgatni jött. Ebben az időben a legtöbb zsidó állampolgártól elrekvirálták már a rádiót, de mi valahogy „boldog rádiótulajdonosok" maradtunk mindvégig.

A komoly férfiarcokról mély megdöbbenést és tanácstalanságot lehetett leolvasni.

A háború befejezéséhez közeledett és egyöntetű volt a vélemény, hogy a németek összeomlása már csak rövid idő kérdése; s íme, a haldokló német fenevadban még volt annyi erő, hogy megszállja renitenskedő szövetségesét, Magyarországot és kényszerítse, hogy együtt meneteljen vele a végső pusztulás felé — s hogy itt is nekilásson a „végső megoldás" keresztülviteléhez.

A zsidók tanácstalansága érthető volt. Egész Európa német kézben volt, a menekülés útja már rég el volt zárva mindenfelé. 1944-ben egy-két kísérlet történt ugyan Constanta román kikötőből menekülthajókat küldeni Palesztína felé — de Szilágysomlyón semmit sem tudtunk erről.

A március 19-iki német megszállás megpecsételte a magyar zsidóság sorsát. Már csak a „technikai" kivitel maradt hátra. A tragédia ettől a naptól kezdve feltartóztathatatlanul közeledik Szilágysomlyó felé is. Minden pesszimizmus, minden lelki depresszió, sőt talán még az

táborból, de visszahozták, végül tíz évi száműzetésre ítélték.

Mi, lányok, asszonyok, minden nap mind türelmetlenebbül vártuk, hogy hazaengedjenek. Már rég béke volt egész Erurópában és mi ott senyvedtünk, hiába. Sehogy sem értettük, hogy miért nem engednek haza. Mikor már azt hittük, egész közel vagyunk a hazatérés pillanatához, — bevagoníroztak és elküldtek minket ellenkező irányba, Szibériába. Igaz, ott nem éheztettek és a munka sem volt kibírhatatlan, de mégiscsak táborban éltünk, mégsem voltunk szabad emberek, nem mehettünk haza. Nagy igazságtalanságnak tartottuk. Ott mi, lányok, nagyon összebarátkoztunk és életre szóló barátság született közöttünk. Azóta is tart.

Végre 1947 márciusában hazaengedtek.

Mindegyikünkre más sors várt. Például Váradról volt két testvér, Edit és Kati. Editnek hazatérés után le kellett vágni a lábát. A váradi kórházban volt tisztviselőnő, két gyermek anyja. 1962-ben halt meg rákban. Testvére, Kati, itt él Izraelben. Érdekes sorsa volt Schwartz Lilinek. Amikor 12 éves volt, a nagy megrázkódtatástól megvakult. A szemidegei megbénultak. Mindenki azt hitte, örökre így marad. De a felszabadulás napján kinyitotta a szemét — látott! Most ő is két leány anyja és Bné-Brákban él.

Mi nők, akik együtt voltunk az orosz fogságban, megígértük egymásnak, hogy minden március 27-én találkozunk egymással. Nem mindig tudtuk betartani elhatározásunkat. Az élet sok akadályt gördített elénk.

Én is hazatértem a Szilágyságba, de nem találtam a helyemet.

Régi édes otthonom, mostoha otthonom lett. 1963-ban kijöttünk ide Izraelbe. Az első naptól kezdve otthon éreztük magunkat itt, beilleszkedtünk. Megérkezésem után hirdetést tettem közzé az újságban, hogy itt vagyok és keresem a régi lágertársnőimet és az oroszországi fogságbeli társaimat. Három nap múlva jelentkezett Mann Magda barátnőm, aki Mátészalkáról szökött ki ide. Sírtunk-nevettünk örömünkben. Azóta rendszeresen találkozunk. Neki is két gyermeke van. 1966-ban az Amerikába kivándorolt Lulu barátnőnk lepett meg minket. Éppen Magda barátnőmnél voltam és a régi fényképet nézegettem, amikor egyszercsak beállít Lulu! Eljött a találkozóra. Nem kell mondanom, hogy egész éjjel nem aludtunk, felidéztük a régi viszontagságokat. Azóta Lulu otthagyta Amerikát, alijjázott és véglegesen Áskelonban telepedett le. Ő is végre hazaérkezett a hosszú-hosszú útról...

Az itteni izraeli életről nem kell írnom, hiszen mindannyian ismerjük hazánkat, otthonunkat. A szülőföld lassan-lassan homályba vész. Örülök, valahányszor szilágysággival találkozom és sokszor idézem gyermekkoromat, de ez már nagyon-nagyon messze van. A töredékszilágyságiak, az egykori zsidó kisemberek itt élnek már. Ott senki sem maradt, csak a sírok, akinek jutott még sír. Zöme Auschwitzban, vagy a többi lágerben pusztult el. Emlékük csak bennünk él és a templomok falára erősített márványtáblákon.

Az én életem nagyrésze is eltelt már, inkább a gyermekeimnek, unokáimnak élek. A lányom szült egy kisfiút, aki apám nevét kapta.

Az élet megy tovább...

neki ételmaradékot és vígasztaltam. Ketten maradtunk meg a nagy-nagy családból. Szerencsénk volt Kirschblum Ella nénivel, akit mi Nényukának szólítottunk, mert szeretettel segített, tetvezett, megosztotta velünk ételét és tartotta bennünk a lelket.

Nehezen dolgoztunk, de mégis éltünk. Aki legyengült, lesoványodott, az elveszett. Elvitték, soha nem láttuk többé.

Közben közeledett a front. Ezt suttogva továbbított hírekből tudtuk, titokban örültünk neki, reménykedtünk, hátha-hátha felszabadulunk, életben maradunk. De sok reményünk nem volt, mert féltünk, hogy tovább szállítanak, vagy kivégeznek minket. Hallottuk, tudtuk, hogy ezt csinálják az SS-ek, ha visszavonulásra kényszerülnek.

S amitől rettegtünk, nem kerültük el.

* * *

1945. január 19-én került sor a kivégzésünkre. Kora reggel SS-katonák vettek minket körül és kivezényeltek a falu melletti erdőbe. Ott már fel voltak állítva a tüzelésre kész gépfegyverek. A gépfegyverek elé tereltek minket és rögtön tüzelni kezdtek ránk.

Életem legszörnyűbb pillanatait éltem meg! És hogy életben maradtam, az hihetetlen csoda volt. Hiszen szabályszerűen kivégeztek minket. Hosszú perceken keresztül lőtték sorainkat. Pillanatok alatt hulltak el az asszonyok. Körülbelül 5000 lélekből állt a csoportunk és megállás nélkül, nem tudom hány gépfegyverből, géppisztolyból, revolverből lőttek ránk a gyilkos SS-katonák. Minden sajnálkozás nélkül, minden emberi érzésből kivetkőzve hajtották végre halálos ítéletünket.

Már az első percben éreztem, hogy golyó érte a lábamat. Rögtön lezuhantam a földre. Ott érte a fejemet a második német golyó. Elájultam.

Amikor magamhoz tértem, a kivégző osztag már elvonult. Az 5000 zsidóból körülbelül 27-en maradtunk életben. Csak a véletlennek köszönhettük megmenekülésünket.

Hat napon át élet és halál között lebegtem. Az ottani parasztok segítettek nekem. Végül 1945. január 22-én a front odaérkezett és a Vörös Hadsereg végleg megmentett bennünket. A súlyosan sebesült asszonyokat kórházba szállították. Én is közöttük voltam.

Gutau mellett volt a kivégzés és a daicserlói kórházba vittek minket. Szerencsénkre itt jószívű, emberséges orvosokra találtunk, akik megtudták a történetünket és igyekeztek meggyógyítani bennünket. Akkor én már nem tudtam magamról, a sebesülés súlyos volt, a lázam igen magas, nagyon legyengültem, közel voltam a halálhoz. De akinek élnie adatott, azt a Gondviselés e legnehezebb helyzetben is megsegíti.

Sebeim már gyógyulni kezdtek, amikor fej- és hastífuszt kaptam és napokig eszméletlenül feküdtem. Végre kilábaltam ebből a súlyos betegségből is. Ekkor kiderült, hogy az egyik lábam megfagyott és nem tudtam járni.

Szerencsére fiatal voltam és szívós. Így maradtam meg. 1946 elején egy kujbisevi kórházba szállítottak. Ott mankóval jártam. Ebben a kórházban együtt voltam Nényukámmal, a drága jó Ella nénivel, aki szintén megmenekült a kivégzésből, de kiverték az összes fogát és megbetegedett epilepsziában. Egy nap elszállították onnan és soha nem hallottam róla többé.

Nyolc hónapig voltam a kujbisevi kórházban. Már nagyon-nagyon vágyódtam haza. Titokban azt reméltem, hogy visszatérnek az enyéim a Szilágyságba és lesz újra otthonunk.

Akkor még nem tudtam, hogy a magyar gettó s a német megsemmitő láger után még végig kell szenvednem az orosz fogságot is. Mert igaz, hogy meggyógyítottak, visszaadtak az életnek, de nem engedtek haza, amint azokat a zsidó férfiakat sem bocsátották szabadon, akik munkaszolgálatosként átszöktek a partizánokhoz és az oroszok végül fogolytáborba zárták őket, éheztették és dolgoztatták. Találkoztunk olyan besszarábiai és bukovinai zsidó férfiakkal, kik immár évek óta voltak orosz fogságban és nem engedték őket haza. Emlékszem egy Wachstein nevű férfira, aki háromszor szökött meg a

Három napig vittek minket. A szerelvény többet állt, mint amennyit haladt. Végül étlen-szomjan megérkeztünk a gettóba, abba a téglagyárba, amely közel négy hétig volt szörnyű otthonunk. Kegyetlenül vert az eső, hiszen a legtöbben a szabad ég alatt aludtunk, fújt a szél, nőtt a piszok. A Kraszna kiöntött és elvitte a sátrunkat, átázott a holmink. Szörnyű volt. De ahhoz képest, ami ezután következett, utólag mégis elviselhetőnek tűnt.

A csendőrök kegyetlenkedtek, minden semmiségért verték a zsidókat, kikötötték az embereket.

Saját szememmel kellett látnom Grünbaum bácsi kikötését, megkínzását. Az volt a „bűne", hogy ennivalót akart szerezni a családjának. Mert erősen éheztünk. A lánya, Grünbaum Rózsika, körülbelül egyidős volt velem és amikor látta, hogy bántalmazzák az apját, odarohant, segíteni akart neki, de olyan kegyetlenül verték, pofozták, ütötték a fiatal lányt, hogy rögtön elöntötte a vér.

Egy idő után jött a hír, hogy továbbvisznek, kiszállítanak az országból. A gettó nehéz gondja után a jelzett kényszerutazás gondja következett.

Talán május utolsó napján, vagy talán június elsején vittek el. Ismét átkutattak, vertek, kínoztak, aranyat, ékszert akartak a magyar csendőrök, majd ránk zárták a tehervagont, mely zsúfolásig tele volt és rémségesen nehéz és hosszú út után érkeztünk meg Auschwitzba, azaz a birkenaui rámpára. Június 4-én ordítozás, kutyák csaholása, ütlegelés fogadott. A férfiakat külön csoportosították, a nőket más irányba terelték. Én a nagymamámmal szálltam le, 85 éves volt akkor és teljesen legyengült állapotban érkezett meg. Csoda, hogy még élt. Nagyon ragaszkodtam hozzá, nagyon szerettem ezt a drága, jószívű, kedves asszonyt. Vigyáztam is rá! Anyám a két húgommal, Hajikkal és Blimával szállt le; a kisöcsém, aki akkor 9 éves volt, a férfiakhoz került. Görcsösen fogta apám kezét. Csak egy pillanatig láttam őket — aztán soha többé. Eltűntek, mintha a föld nyelte volna el őket.

Akkor még nem tudtam, mi füstöl ott, a távolban...

Segítettem a nagymamának, — mert lassan vánszorgott — akit gumibottal vertek az SS-ek, vérzett szegény. Aztán akaratom ellenére elszakították tőle. Őt egy másik csoportba terelték — rögtön a halálba küldték. Én nagyon hosszú sorba kerültem, az asszonyok közé. Mint már meséltem, nagyranőtt, erős leány voltam. Ez volt a szerencsém, ezért élek. Az egyenruhás SS, aki egy kis dobogón állott, mutatta az irányt. A táborban ismerősökkel találkoztam, így Szilágycsehből Tevjovits Edittel, akit már kopaszra nyírtak, egy unokatestvéremmel, Braun Karolával, és másokkal. Csak három napig voltam Auschwitzban, azután bevagoníroztak és Rigába szállítottak kényszermunkára. Ott újra „szortíroztak" minket. Karolát, Blau Hédit, Blau Irént, Blau Lucut, Tevjovits Editet, Bleier Perut elvitték Spilnébe. Ahol maradtam, nem volt ismerősöm. Lengyel, litván és francia foglyokkal dolgoztam együtt. Augusztusban elszállítottak minket is Rigából Spilnébe. Ott nagy nehezen és életem veszélyeztetésével rátaláltam néhány Szilágysságira. A drótkerítés mellett beszélgettem velük, de az SS-nők észrevették és elhurcoltak, össze-vissza vertek.

Ekkor egy fogolytársam nagyon megsajnált. Harmincöt év körüli magyarul beszélő nő volt. Jószívű, kedves,. — anyám helyett anyám lett. Megosztotta velem az ételét és gondozott, mert nagyon fájt a szíve értem. A beszélgetés során kiderült, hogy rokonom. Anyám leánykori neve Goldberger Juliska. új ismerősöm sógorának volt a húga. Sírtam örömömben.

Nem sokáig voltunk ezen a munkahelyen, tovább tereltek minket, szörnyű körülmények között Dörbergbe és Gutauba. Ott futóárkot ástunk esőben, hidegben, szélben. Két méter hosszú és másfél méter mély árokrész volt a napi normánk. Ott kint találkoztam ismét unokatestvéremmel, Braun Karolával. Nagyon megörültünk egymásnak. Mindenki azt hitte, hogy a testvérem. Soványka, alacsony növésű kislány volt, nagyon rászorult a segítségre. Loptam is

az azóta eltelt évtizedekben terebélyes nagy fa lett belőle!

Amikor viszontláttam, rögtön sírva fakadtam. Minden, minden eszembe jutott: elpusztult testvéreim, szüleim, agyonvert nagytatám, a tengernyi szenvedés, megaláztatás.

Tán egész Szilágycsehen nem volt még egy olyan szép, ápolt, rendezett kert, mint a miénk. Ezt akárkitől meg lehetne kérdezni. Két oldalon a bokrok. Különösen szépek voltak a ribizli-bokrok. A kert jobboldalát 15 szép barackfa és szilvafa szegélyezte. Bal oldalon zöldséges ágyások, fönt pedig alma, körte, diófa. Nem hiányzott a mi kertünkből a földieper és a málna sem. Anyám a legmódosabb, legtapasztaltabb parasztembernél is jobban értett a kertészkedéshez. Hozzá volt kötve a földhöz, mint annyi más szilágysági ember. Hiába mondták, hogy a földmívelés és a kertészet nem-zsidó foglalkozás — mi a munkánkkal és egész életünkkel megcáfoltuk ezt a hiedelmet.

Még Budapestről is jöttek megcsodálni a kertünket és vendégszerető házunkat. A miénk volt. De csak volt... A vihar mindenkit, mindent gyökerestől kiszakított a mi szép kertünkből.

* * *

Nem felejtem el 1944. május másodikát, mert akkor hallgattam ki anyám és apám izgatott vitáját. Nem akarták, hogy mi, a gyermekek is jelen legyünk és ezért elvonultak egy csöndes helyre. De én kíváncsi voltam, hiszen már nagy voltam és sok mindent értettem és minden szavukra nagyon figyeltem. Anyám visszafojtott könnyei a hangjában érződtek: „Tudd meg Majsi, hogy én innen nem megyek sehová! Én itt élek gyermekeimmel, amíg élni hagynak és ha mégis igaz lesz amit mondtál, akkor én nem megyek, megmérgezem a gyermekeket és magamat. Élve nem visznek el innen. Ez az én házam, otthonom. Nem megyek sehova, ezt értsd meg". Apukám könyörgött, kiabált és aztán sírt. „Ne légy gyermek Jucikám — mondotta — ha baj lesz, legfeljebb elbújdosunk a környéken és nem találnak meg. Az egész úgyis néhány hónapig tart, aztán elmúlik a veszély..."

Sokáig, nagyon sokáig vitáztak, veszekedtek, nem tudtak határozni.

Én sírva rohantam a nagymamához és mint mindent, ezt is őszintén elmeséltem neki. Amikor meghallotta, hogy miről van szó, elkomorodott az arca és könnyek buggyantak ki a szeméből. Csak ennyit mondott: „Végünk van, gyermekem. Ha így akarta az Isten, legyen így..."

Május 3-án reggel beállított hozzánk két kakastollas csendőr és Suba Sanyi, aki leventeparancsnok volt. Durván követelték, hogy adjuk oda nekik értékeinket: az aranyneműt, a varrógépet, a finom porcelán holmit és mindent. Ugyanakkor azt mondták, pakoljuk össze a legszükségesebb holminkat — de negyven kilónál nem lehet több — mert elvisznek bennünket.

Az egész jelenet hihetetlennek tűnt. Rettenetes, borzalmas megrázkódtatás volt számunkra. Azóta is kísért annak a reggelnek az emléke.

Egy óra múlva szekérre raktak és kiszállítottak az állomásra.

Ezzel tulajdonképpen véget ért a szilágysági életünk.

Mintha még mindig hallanám Fóris András hangját, ahogy csúfondárosan énekel: *„Repedt fazék, repedt vas Majsi szekerén / Majsi meg a felesége ül a tetején — jaj be szép, jaj be jó!"*

Számukra szép volt, jó volt — örültek neki. Szinte hihetetlen. Hiszen addig nagyon jó szomszédok voltunk és soha nem veszekedtünk és most ahelyett, hogy segítenének, szomorkodnának, sírnának, nevetnek és csúfondárosan énekelnek. Örvendtek, hogy szabadon lophattak, garázdálkodhattak, elvehették mások holmiját, kirabolhatták kertünket.

Az állomáson nagy volt a pánik és a szomorúság. Nem tudtuk hová visznek, senki sem mondta meg nekünk. Hosszú várakozás után bevagoníroztak a büdös marhaszállító vagonokba. Egy-két rendesebb, becsületesebb keresztény ember próbált nekünk segíteni, de a csendőrök elkergették őket, vagy a vagonokba kényszerítették őket is...

kötekedett, csöndes jó ember volt, olyan szelíd, amilyen csak egy bölcs férfi tud lenni.

És most minden ok nélkül megtámadták. Csak azért, mert zsidó. Őszintén szólva nem nagyon értettem mi történt. Addig úgy tudtam, hogy csak a rossz embereket verik meg, vagy rablók támadnak meg járókelőket, hogy elvegyék a pénzüket. De miért támadták meg az én nagytatámat?

Ez volt családunk első, igen szomorú ismeretsége a „felszabadító, dicső magyar honvédekkel". Ki sejtette, hogy ez csak a kezdet kezdete.

Nagyapám napokig feküdt eszémletlenül az ágyban. Órákig ültem mellette. Próbáltam beszélni vele, de nem jött ki szó a száján. Az orvos, ki nagykésőn megérkezett, azt mondta, hogy súlyos eset.

Imádkoztam az Istenhez, hogy mentse meg az életnek az én nagyapámat. Kértem a Teremtőt, hogy adja vissza az egészségét, az erejét. Az egész család körülülte, imádkoztak érte. Szólni nem tudott, de egy éber pillanatában odaintette apámat és rámutatott az imakönyvben egy lapra. A kȧdis volt rajta...

Apám teljesítette kérését. Akkor egy könnycsepp hullott lehunyt szeméből és végig gördült az arcán. Még akart valamit mondani, de ereje már nem volt. Néhány perc múlva a feje lehanyatlott — meghalt.

Apám jajveszékelt, csókolta, ölelte. Én rosszul lettem és kivezettek a szobából.

Ő volt a családunkban a vészkorszak első halottja. Uramisten, mennyi következett utána!

* * *

Eltelt egy év, aztán még egy. Mind jobban éreztem, hogy milyen nehéz zsidónak lenni, még zsidó gyermeknek is. Szüleim beadtak egy varrodába, hogy mesterséget tanuljak. „Ki tudja milyen idők jönnek, legyen valami a kezében" — mondogatták. Az iskolába csak a kivételezettek gyermekeit vették fel, de mi nem voltunk azok.

Amikor hazafelé tartottam a varrodából, sokszor kellemetlenkedtek a fiúk, csúfolkodtak velem „le-büdös-zsidóztak" és amikor megjelent a rendelet, hogy fel kellett tűzzük a sárga csillagot, akkor minden nap csúnya, sértő szavakat kiáltoztak utánam. Pedig tudták ki vagyok, hogy soha semmi rosszat nem tettem ellenük, vagy bárki ellen.

Ha későig maradtam a varrodában, nem is mertem egyedül hazamenni. A főnököm öccse — rendes fiú volt — kísért haza, hogy a „hős keresztény leventék" meg ne verjenek. Nagyon rendesen viselkedett velünk a Rákosi-család, ezt meg kell mondanom. Igaz, nagyon-nagyon ritka volt az ilyen ember, de volt néhány a Szilágyságban is. Amikor apámat elvitték munkaszolgálatra és nagy ínségben voltunk, ennivalónk is alig volt, akkor a Rákosi család paszulyt, málélisztet és olajat küldött nekünk. Valósággal megmentettek minket a nagy nyomorúságtól, de lelkileg is sokat jelentett emberséges magatartásuk. Nem is felejtem el jóságukat.

Azokban az években megnőttem, nagyobbnak látszottam koromnál, már nem úgy néztek rám, mint gyermekre. Én voltam Mariska, a Braun család legnagyobb lánya. Sohasem hittem volna, hogy a külsőmtől függ az életem. Mert a szelekciónál, ahol az életről halálról döntött Mengele, az mentett meg, hogy idősebbnek tűntem, mint amennyi valójában voltam. Ha olyan maradok, mint sokan mások, kis soványka, gyermekarcú leány, akkor rögtön a gázba küldött volna engem is. De így az első szelekciónál megmenekültem.

Már 1943 végén, vagy 1944 elején rémítő hírek érkeztek a Szilágyságba. Azt mondták, elvisznek bennünket munkára, azaz kényszermunkára. Testvéreim, akik kisebbek voltak, mint én, Helén, Blima, József, nem nagyon értették miről van szó, de én már felfogtam a helyzet súlyosságát.

Reszkettünk. Anyukám beletemetkezett a kerti munkába. Úgy tett, mintha semmit sem hallott volna a rémhírekből. Minket, gyermekeket is igyekezett bevonni a gyomlálásba, a gyümölcsfák gondozásába, „lehernyózni" a fákat, a ribizli-bokrokat. Diófát is ültetett akkor a zöldségeskert kellős közepére. Meg is fogamzott és

FUCHS MIRJÁM

ENGEM KIVÉGEZTEK

A bécsi döntés, Észak-Erdély Magyarországhoz való csatolása, a fasizmus gyors előretörése és erősödése gyökeresen megváltoztatta a szilágysági zsidóság sorsát. Már a magyar csapatok bevonulásakor tömegvérengzésre került sor a Szilágyságban: Ippen és Ördögkúton románokat és zsidókat gyilkoltak a „dicső honvédek" és a kakastollas Horthy-csendőrök. De a végzetes jövőt kevesen, nagyon kevesen sejtették. Ki is tételezhette fel józan ésszel, hogy két-három év telik csak el és a zsidókat gettóba zárják, otthonaikat kifosztják, vagonokba rakják őket és Auschwitzban, gázkamrákban ölik meg őket?

Fuchs Mirjám, született Braun Mariska, a szilágycsehi varrógépész Braun Majsi leánya, aki jelenleg Rechovoton lakik, így emlékszik vissza ezen időkre:

A magyar katonaság bevonulásáról Észak-Erdélybe Suba Zsuzsa néni férjétől hallottam először. Akkor én még kicsi voltam, 12 éves, újságot nem olvastam, rádióhíreket nem hallgattam, ha hallgattam is, nem nagyon értettem a politikához. A földet szerettem, a mezőt, a mi kertünket, tehenünket, a szabad, falusi életet. Akkor már nagyon is tudtam, hogy zsidó vagyok, más mint Subáék és a többiek. És tudtam, hogy büszkeség a zsidósághoz tartozni. Hívő szilágysági emberek voltak az én drága szüleim. Zsuzsi néni — jól emlékszem szavaira — büszkén újságolta, hogy „holnap már itt vannak a mi drága magyar fiaink. Vége az oláhoknak, nem fognak többé itt uraskodni, parancsolgatni, elnyomni minket".

Gyorsan hazafutottam és nagy örömmel meséltem anyukámnak, hogy reggel érkeznek mihozzánk a magyar katonák. Anyám hosszan, szomorúan rámnézett és így felelt: „Azt hiszem, nekik öröm, nekünk bánat, gyermekem".

Ha visszagondolok erre a mondatra, még most is csodálkozom, hogy ez az egyszerű asszony miért félt ennyire a jövőtől. Hiszen a zsidók is bizalommal, vagy titkos reménnyel fogadták a magyarokat. Anyám talán ösztönösen megérezte a közeledő vihart.

Sajnos, nagyon is igaza volt. Egy nap sem telt el és ez a bevonulás súlyos gyászt hozott a mi családunkra. Amikor nagyapám kora reggel a templom felé tartott, mert hívő, vallásos ember volt, a magyar katonák megtámadták és agybafőbe verték. Kitépték a szakállát és amikor földre zuhant, csizmával rúgtak az arcába, gyomrába — amíg el nem vesztette az eszméletét.

Még most is a fülembe cseng a szomszéd Bumbás-fiú hangja amint ijedten kiáltja be az udvarunkra: *„Majsi bácsi, tessék jönni, gyorsan, gyorsan, mert Duved bácsit verik az utcán!"*

Apukám persze rögtön kirohant és mi kiugráltunk az ágyból. Apám, amikor odaért, már csak a csőcseléket találta az ájult nagyapám körül. Egyik szomszéd segített beszállítani a házba az alélt öregembert. Milyen derék, melegszívű, tanult ember volt az én nagytatám! Nem egy zsidó gyermeket tanított Szilágycsehben és környékén a betűvetésre, az olvasásra, a hit alapjaira. Korához képest erős volt, nagyon ritkán betegeskedett, minden foga ép volt, fehéren csillogott, amikor mosolygott. És gyakran mosolygott. Milyen szép, öreg zsidó ember volt!

Ki nem ismerte Duved bácsit, aki a kis görbe, kopott bottal a kezében járt a templomba, a község utcáin, vagy üldögélt a kertben egy vastag szentkönyv előtt... Azt hiszem, soha életében nem bántott senkit, nem verekedett, nem

végül még azt fogják mondani, ezért tartottam őket magamnál. Így elmentek a nagynénjükkel. Később kijöttek Izraelbe és ma egyikük itt, a másik Amerikában él, mint hallom — mert egyik sem tartotta érdemesnek, hogy meglátogasson.

Két hét múlva megérkezett a férjem. A gyerekek azonnal megismerték, mert a lágerben sikerült egy fényképet magamnál tartanom és ott gyakran mutattam meg nekik. Ekkor új életet kezdtünk.

Kilenc hónap múlva született egy fiam, ez volt Somlyón a deportálás utáni első brit milá. A gyerekeket taníttattuk, diplomájuk van. Tizenkét évi várakozás után, 1960-ban sikerült kijönnünk Izraelbe.

Rokkant maradtam, mert hallásomat soha sem kaptam vissza. Vigasztal azonban, hogy van nyolc unokám, valamennyi itt él Izraelben. Közöttük két ikerfiú. A legnagyobb unokám az idén végez a fogorvosin, három másik a katonaság bevégzése után egyetemi hallgató, egyik unokám most katona és a fiam három gyermeke még iskolás. Hitler nem győzött.

a szállásunkra, ahol átadott az őrségnek. Bezártak bennünket. A halat, amely egy kosárban volt, sikerült odaadnunk egy lágertársnőnknek. Volt azonban egy esernyőnk, amit az orosz őr fegyvernek vélt. Odabent a bezártak között már voltak olyanok, akik tudtak oroszul és megmagyarázták a katonáknak, hogy mire szolgál az esernyő. Közben a lágertársnőink elmondták a parancsnoknak, hogy ikergyerekek anyját zárták be. Azonnal intézkedett, hogy kiengedjenek bennünket, hiszen tudta, hogy miért szöktünk a városba. Mi továbbra is kijártunk a városba a piacra, hogy egy kis tejfölt szerezzünk a gyerekeknek.

Ígéretük ellenére Csernovitzból sem vittek haza, hanem még távolabbra, Fehéroroszországba hurcoltak, ahol hat hétig maradtunk. Itt mostunk a férfiaknak, akik már szereztek pénzt és fizettek a munkánkért, azonkívül minden személy, a gyerekek is, kapott egy fél csomag dohányt. Ezt értékesítettük s élelmeztük belőle a gyerekeket. A mosdás, fürdés továbbra is probléma maradt, mert csak egy kis lavórunk volt, abban kellett füröszteni az én négy gyermekemet és Goldentalné három gyerekét.

Szenvedéseink még nem értek véget ugyan, de már nem fenyegetett bennünket életveszély és nem aláztak meg bennünket. Az oroszok igyekeztek segíteni, adtak valami katonainget, amiből a gyerekeknek ruhát varrtunk. A két Mózes-lánynak, akik már nagyobbak voltak, valahogy sikerült megfelelő cipőt szerezni, az enyéimnek azonban nem. Pokrócból varrtam nekik papucsot, abban érkeztek haza. Goldentalnéval bejutottunk a konyhára s az osztás után megmaradt élelmet az árva gyerekeknek adhattuk.

Továbbra is marhavagonokban utaztunk, természetesen összehasonlíthatatlanul jobb körülmények között, mint Auschwitz felé, de még mindig a hátunkon cipelt holmijainkkal kellett ellátnunk magunkat. Csernovitzban az állomásra kijött egy család, Tesleréknek hívták őket s amikor minket bevagoníroztak, arra kért, valljuk azt, hogy közülünk való. Természetesen vállaltuk őket, így jutottak el velünk Romániába. Végre Szluczkon — ahová Csernovitzból vittek minket — közölték, hogy hazautazunk s ez a hír valóságosnak bizonyult. Két hétig utaztunk, mert minden vonat, amely velünk szembe jött, tehát Oroszországba ment, elsőbbséget kapott.

Az egyetlen élelem, amit kaptunk, a „sucki" volt: apró kockákra vágott szárított kenyér. Kiderült ugyanis időközben, hogy a számunkra kiutalt élelmet vodkára cserélték be. A cérna azonban megmentett. Minden állomáson értékesíteni lehetett ezt a ritka kincset. Terv szerint Aradra kellett volna érkeznünk, ahol néhány hétre karanténban tartottak volna bennünket. Vonatunk Örsiben — Nagyvárad közvetlen közelében vesztegelt. Tudomást szereztek erről váradi ismerőseink és a négy gyermeket kiszöktették a vagonból. Bevitték magukhoz, megfürösztötték és első ízben hófehér lepedős ágyba fektették. Én azonban ottrekedtem a vonatban. Férjem munkaszolgálatos bajtársai, akik már otthon voltak, megtudták, hogy mi történt, kijöttek egy szekérrel a vonathoz és megvesztegették a parancsnokot. Így éjjel egy órakor végre szabadnak mondhattam magam.

A gyerekek mélyen aludtak s én csak néztem őket, nem tudtam levenni a szemem róluk. Csak reggel felé sikerült elaludnom.

Mindenki nagy szeretettel vett körül, de megtudtam, hogy volt lakóhelyemen nincs már senkim. Tudomásomra jutott, hogy a Mózes-gyerekeknek van egy gazdag nagynénjük. Elmentem hozzá a négy gyerekkel, s elmondtam, hogy nekem nincs még senkim, tehát vegye magához édes testvérének a gyerekeit. Megtagadta. Így aztán elindultam velük Somlyóra.

A lakásunk üres volt s még két hétig a földön aludtunk a négy gyerekkel. Ekkor jött értük egy kolozsvári nagynénjük, de a gyerekek nem akartak vele menni. Azt mondták: „Csengeri néni a mi második anyukánk". Nem tudtam mitévő legyek. Egy barátunk, Lax Jaszi, azt tanácsolta, semmiképpen ne tartsam ott a gyerekeket, mert kiderült, hogy vagyonuk van, s

kis zsákfélét, megtöltöttem cérnával. Később, utazásaink során a cérnát mindig be tudtam váltani élelmiszerre, mert amit az oroszok adtak enni, azt nem mertem a gyerekeknek adni.

Egy prágai orvosprofesszor, aki szintén velünk szabadult fel, megvizsgálta a gyerekeket. Elmondtam neki, hogy kísérleteket végeztek rajtuk és miként élelmezték őket, otthon milyen tápszereket és vitaminokat kaptak. Kijelentette, hogy a gyerekek egészségesek — ez az otthon kapott vitaminok eredménye — most azonban jól kell őket táplálni. Erre csak hónapok múlva, augusztusban nyílt lehetőségem.

Az oroszok fényképeztek, lefilmezték amint kivonulunk a lágerből a szögesdrót-kerítés mentén. Ígértek képeket, de azokat nem kaptuk meg soha. Két évvel ezelőtt sikerült két fényképmásolatot kapni, amelyeken mi is láthatók vagyunk. A képeket a televízió is bemutatta.

* * *

Ahogy emberi toll nem képes visszaadni azt a szenvedést, megaláztatást, félelmet, rettegést, amit átéltünk, ugyanúgy képtelen kifejezni a felszabadulás gyönyörűséges érzését. Ilyen felszabadulása csak a zsidóknak volt.

Most már nyíltan mentünk élelmiszert keresni s eljutottunk egy SS-táborig, ahol találtunk valami savanyúkáposzta konzervet, mást nem. Voltak ott azonban finom pokrócok, lepedők, amit elvittünk a barakkunkig. Gyufát kerestünk s így jutottunk el az oroszok konyhájához. Beszélni azonban nem tudtunk velük, az orosz katonák nem értették mit akarunk s gyufa helyett hoztak egy disznófejet, amit örömmel elfogadtunk.

Amíg mi Goldentalnéval élelmiszert kerestünk, Kohnné a barakkban maradt vigyázni a gyerekekre. Megfőztük a disznófejet s amikor nekiláttunk, Kohnné kislánya megszólalt: „Mamika inc eszmer cházer." Kohnné kislányai nem voltak ikrek. Ezt persze csak a felszabadulás után mondta el. Amikor az embereket kiszállították a vagonból, Kohnné ájultan feküdt s így bentmaradtak két kislányával, akik között egy év korkülönbség volt. Egy fogoly odasúgta: „Mondja, hogy a gyerekek ikrek" és az SS az ikrek közé sorolta őket. Végig ikrekként szerepeltek s Kohnné egyszer hallotta, amint az orvosok mondták egymásnak: „Még az ikrek között is ritka az ilyen hasonlatosság."

Most már négy gyerekről kellett gondoskodnom. A földön feküdtünk. Egyik oldalamon a saját gyermekeim, a másik oldalon a két kis Mózes-lány. Egy ideig még Auschwitzban maradtunk, felszabadultunk, de nem voltunk szabadok. Az oroszok vigyáztak a fegyelemre, a lágert nem hagyhattuk el. Azt mondták hazavisznek, de ehelyett Katowitzba vittek, s egy kaszárnyában helyeztek el a városon kívül. Az élelmezés silány volt (az oroszoké is) és mindig meg kellett keresni a módot, hogy kiszökhessünk a lágerből és valami élelmet szerezzünk. Itt már működött a Joint, de nem sok hasznát láttuk. Kaphattunk elegendő levest, de a Joint konyhája hat kilométernyire volt a szállásunktól s nem tudtunk a gyerekekkel odajutni. Már javában folytak a manipulációk is. A Joint küldött a mi részünkre élelmiszert és ruhát, de azt az ottaniak nagyrészt maguk között osztották el. A négy darab kekszért, amit minden gyereknek adtak, tíz helyen kellett aláírni.

Mindez azonban nem nagyon érdekelt bennünket, haza akartunk menni. Főleg azok, akiknek a férje munkaszolgálaton volt. Reméltem, hogy hazaérkezve viszontláthatom Ferit. Katowitzból Csernovitzba vittek, itt már voltak zsidók. Kiszöktem a lágerből és elindultam koldulni. Ahol mözizét láttam, bekopogtattam, s adtak egy-egy kis élelmet. Nekik is alig volt. A Mózes-lányok egyik nagynénje itt volt Csernovitzban, s tudomást szerzett a gyerekekről. Hozott tíz deka savanyúcukrot és gyorsan eltűnt, nehogy ráhagyjam a gyerekeket.

Az oroszoktól valami sós szárított halat kaptunk, amit nem mertünk a gyerekeknek adni és Goldentalnéval elhatároztuk, hogy bemegyünk a városba, és elcseréljük a halat valami normális ennivalóra, mert most már a négy gyerek élelmezése nagy gondot okozott. Az orosz őrjárat elfogott bennünket és visszakísért

mennyiséget összeszedni. Nagy volt az elkeseredés, elvesztettük minden reményünket.

Véletlenül találkoztam Mózes Rózsival, aki egy kis életet öntött belénk, azzal a hírrel, hogy az oroszok már közelednek. Ha eddig kibírtuk, tartsunk ki továbbra is.

A kísérletek folytatódtak, nem is tudom, hogyan tudtak még belőlünk vért kipréselni. Reggel beosontam a gyerekekhez, még mielőtt felkeltek volna, kivittem őket mosdani, akármilyen volt az időjárás, együtt mosdottunk, sűrűfésűvel fésültem a hajukat, nehogy eltetvesedjenek, mert a lágerben ez is elegendő indok volt arra, hogy gázba küldjék az embert. Az éhezés és az állandó vérvétel tönkretett engem is, a gyerekeket is. Amikor tehettük, a konyha szemétdombjáról szedtünk fagyott burgonyahéjat Goldentalnéval s egyéb szemetet is, azzal tápláltuk a gyerekeket. Egy alkalommal a Hirschfeld és Waldman gyerekek (16 évesek lehettek) megtudták, hogy hol vagyok és sikerült eljuttatniuk hozzám némi élelmet és néhány ruhadarabot. A gyerekeknek hoztak egy-egy sapkát, ebben szabadultak fel.

Nagyon el voltam keseredve, mert elgyengült a hallásom, gyenge voltam és alig tudtam már a gyerekeknek segíteni. Társaim vigasztaltak, hogy rövidesen felszabadulunk és akkor az orvosok ki fogják kezelni a betegségemet. A felszabadulás után valóban kezeltek, de a hallóképességemet soha nem kaptam teljesen vissza.

* * *

Egy nap felfigyeltünk arra, hogy a németek szedelődzködnek és sietve elhagyják a lágert. A néhány ottmaradt német felsorakoztatta a Heftlingeket, hogy őket is útnak indítsa. Nagyon hideg volt. Lia lányomnak hasmenése volt, nem bírt a lábán állni. Kétségbe voltam esve. Míg a sorokat rendezték, egy német közvetítette a parancsot, hogy a gyerekek és betegek ottmaradhatnak. Mi azonnal visszamentünk a gyerekekkel, azonban rosszat sejtve nem a barakkba tértünk vissza, hanem egy SS-laktanyában bújtunk el. Ezt tették többen is. A német elment és mi ottmaradtunk. Megbújtunk s egy napig sikerült az összetört bútorokból tüzet rakni. Fázni már nem fáztunk, de ennivalónk semmi sem volt. Noha egy-egy német állandóan visszatért szökevényeket keresni, másnap mégis előjöttünk rejtekhelyünkről. Sikerült felfedeznünk egy burgonyavermet és csákánnyal kiszedtünk belőle némi krumplit. A raktárakig nem mertünk elmenni, mert ott még voltak németek s ennivalót már amúgyis találtunk.

Éjjel hatalmas lángok csaptak fel a raktár felől: a németek gyújtották fel. Csóvát dobtak a barakkokba is, hogy elpusztítsák azokat, akik esetleg ott bujkálnak. Mi idejében elhagytuk a barakkokat és a szabadban töltöttük az éjszakát. Szerencsére a tűz nem jutott el hozzánk, a nagy hó megakadályozta terjedését. A raktár nem égett le teljesen. Másnap már meggyőződtünk arról, hogy nincsenek ott németek s így kimehetünk. Ekkor derült ki, hogy sokan bújtak el és maradtak a lágerben. A tömeg elindult a raktárak felé, feltörték és egymást agyontaposva igyekeztek élelemhez jutni. Goldentalnéval szereztünk egy láda kockacukrot, ezt a havon húzva elcipeltük a barakkig, ahol már összegyűltek az árván maradt gyerekek. Szétosztottuk közöttük és hagytunk a mi gyerekeinknek is. Ekkor már négy gyerekem volt, mert magamhoz vettem az árván maradt két Mózes-leányt, Mirjámot és Esztert. Elhatároztam, ha megérem, hogy gyermekeimmel felszabaduljak és hazatérjek, a két kislányt is magaménak tekintem és hazaviszem. Már megéreztük a szabadság légkörét, de reszkettünk attól, nehogy a németek visszajöjjenek.

Január 27-én, szombaton délután, láttuk a fehér overállban közeledő orosz katonákat, akik minden barakkba bekopogtattak. Németeket kerestek. A gyerekeknek mindjárt adtak valami kekszfélét, amit nem mertünk nekik odaadni, mert nem tudtuk micsoda. Most már nyíltan és boldogan élveztük felszabadulásunkat. Az oroszok megnyugtattak, hogy rövidesen megyünk „haza".

Elindultunk ismerősöket keresni a lágerben. Sajnos nem sokat találtunk. Betévedtünk a varrodába, ahol kapkodva összeférceltem egy

magas lázzal, a gyerekek nem tudták mi van velem, nem kapták a kenyeret. Sosem árulták el mit gondoltak akkor.

Egy éjjel tértem magamhoz és nagy sürgést-forgást észleltem. A harmadik priccsen rejtegettek s onnan láttam, amint egy asszony a földön szül egy gyermeket. Gyorsan elvették tőle, valamit a szájába dugtak, egy pokrócba göngyölték és vitték a halottaskamrába. A nőt pedig véresen mellém fektették, hogy legalább az ő életét megmentsék. Szegényke állandóan sírt, hogy látni akarja gyermekét, hogy a szülei nevét akarja adni a gyereknek. Pedig ő is tisztában volt a helyzettel.

Miután kikerültem a kórházból, ismét munkára vittek. Ezúttal óriási szekereket kellett toljunk-húzzunk a végkimerülésig. Szeméttel, ürülékes hordókkal voltak telerakva.

Egy ízben szelektálás volt s ilyenkor Blocksperre-t rendeltek el, vagyis lezárták a barakkokat, nehogy valaki el tudjon menni. A többséget kiszelektálták, elvitték a krematóriumba. Magam is olyan állapotban voltam, hogy kiszelektáltak. A krematóriumba vezető úton az első sorokban menetelő lengyel nők a földre vetették magukat, nem akartak mozdulni. Az SS-ek odarohantak a kutyáikkal és a hátsó sorokból tizenegyedmagammal sikerült megszöknöm. Nem látván más lehetőséget, beszaladtam a latrinába és be akartam ugrani. Az egyik lány megfogott, maga mellé ültetett és azt mondta: Ülj csak itt mellettünk, nyugodtan, mintha te is a dolgodat végeznéd. Ott maradtam, amíg a csoport elment és akkor visszamentem a blokkomhoz. Ahogy a Schreiberin meglátott, behívott a szobájába: „Na gyere be, most újból beírlak mint olyat, aki a másvilágról tért vissza". Így menekültem meg.

* * *

Jomkipur volt, böjtöltünk s akkor hallottam, hogy most a Zwillingeket szelektálják. Azt mondtam, hogy Pflegerin (ápolónő) vagyok s így beengedtek a blokkba. Odamentem a gyerekekhez, csipkedtem az arcukat, hogy egy kis színt kapjanak. Ott maradtak, nem szelektálták ki őket.

Nemsokára ismét a munkások között volt szelektálás. Meztelenül, rongyainkban az Appelplatzra vittek és ismét az elgázosítandók közé soroltak. Már volt tapasztalatom s így sikerült megszöknöm. Ekkor egy már megtelt s ezért lezárt latrinába törtem be s órákig álltam térdig az ürülékben, míg abbahagyták a megszököttek keresését. Nagy nehezen elvergődtem a blokkomig, ahol lágertársaim minden fellelhető vizet összeszedtek, hogy megmossam magam és ne tűnjek fel.

Teltek a napok, már hideg tél volt, továbbra is kivonszoltak bennünket munkára. Magunkra raktunk minden fellelhető rongydarabot, így próbáltunk védekezni a hideg ellen. Nagyon éhesek voltunk — a gyerekek is — s Goldentalnéval elhatároztuk: muszáj valami ennivalót szerezni. Észrevétlenül eljutottunk a konyha szemétdombjáig és sikerült is összeszedni kis fagyott krumplihéjat és fagyott disznótököt. Boldogan indultunk volna a blokkunkba, amikor meglátott bennünket az SS-konyhafelügyelőnő és egy vödör hideg vizet öntött ránk, de nem látta, hogy van nálunk valami. Így jégcsapként, csonttá fagyva mentünk a munkába. A társaink veregettek, hogy az SS ne vegye észre, hogy nézünk ki. A blokkban azzal fogadtak, hogy másnap megint szelektálás lesz. A rossz hír igaznak bizonyult és természetesen balra kerültem. Már nem éreztem magamban erőt, hogy menjek a csoporttal és valamilyen módon elszökjek, mert járni is nehezen tudtam, nemhogy szaladni. Az egyedüli lehetőséget abban láttam, hogy megpróbáljak átosonni a jobb oldalra. Ez sikerült is s a többiekkel visszamentem a blokkba. Odaérkezve elfogott egy reszketés, amely társnőim minden igyekezete dacára csak órák múlva szűnt meg és mind a mai napig erőt vesz rajtam, ha felizgatom magam. A Schreiberin ismét visszaírt, immár harmadszor.

Hideg tél volt, a Schonungba kerültem, de miután még tudtam járni, kiküldtek ócskavasat gyűjteni. Rongyokba burkolva, kesztyű nélkül mentem. Kint mindent ellepett a hó s az SS-ek gumibottal vertek, mert nem tudtuk az előírt

rom hónapon át, míg a gyengélkedőben voltam, nap mint nap el kellett mennem takarítani a halottaskamrát. Szörnyűek voltak a hullahegyek s a látvány, amikor hozták a vérző, még mozgó hullákat. Együtt voltam azonban a gyerekekkel, így nem volt probléma hozzájuk juttatni a kenyéradagomat.

* * *

Egy napon azonban szóltak, hogy elvisznek minket a Revierből egy más blokkba. Egy óra múlva különválasztottak a gyerekektől. Ők a gyerekblokkba, mi pedig a munkablokkba kerültünk. Kétségbe voltunk esve, hogy a gyerekek nem lesznek többé velünk.

Nekem sikerült a legfelsőbb priccsen helyet foglalnom. Itt voltak az ablakok, több volt a levegő s a szemét sem hullott az arcomba. Éjszaka nagy lármára, kiabálásra, visításra ébredtem. Kinéztem az ablakon és láttam, hogy a Revierről a betegeket, s a csontvázzá fogyott lábadozókat félmeztelenül vagy rongyokba burkolva, ahogy éppen voltak, teherautókra dobálták és elvitték. Hajnalban, amikor minden lecsendesedett, elmentem a barakkba, ahonnan előző nap elhoztak bennünket. Egy lélek sem volt már ott, csak pokrócok és rongyos ruhadarabok szétszórva. A túlsó ajtón kimentem a szemben lévő blokkba, ahol a Blockälteste sírva mondta, hogy az éjjel mindnyájukat a gázba vitték. Már tudtuk, hogy miért hoztak el bennünket: a mi vérünkre még szüksége volt Mengelének.

Három hónap múlva 10—15 kilométerre vittek bennünket, csákánnyal árkot ásni. Fapapucsban jártunk, amely állandóan beleragadt a sárba. Hajnalban elugrottam a gyerekblokkba, ahol most már a gyerekek külön voltak, bekopogtam s egy patkánylyukon keresztül benyújtottam a kenyeret.

Nagyon féltem, hogy nem fogom bírni a munkát s akkor vagy agyonlőnek, vagy az SS halálra marcangoltat a kutyájával, mert ez történt azokkal, akik már nem tudtak dolgozni. Német rend azonban volt, mert a hullát be kellett cipelni a lágerbe és elszámolni vele.

Munkába menet a krematórium előtt vonultunk el, ahol láttuk az ott dolgozó kommandósokat, abnormálisan kidülledt szemeikkel, eltorzult arckifejezésükkel, annyira, hogy féltünk tőlük. Nem tudtunk nekik válaszolni, ha hozzátartozóikat keresték.

A munkában az SS-ek provokáló módon szemünk láttára ették a szalonnát, a piros jonatánalmát és sokan közülünk elájultak ettől a látványtól. Most gumigyökerek kiásásánál és tisztításánál dolgoztunk. Sikerült a fák közé osonnom, ahol láttam valami gyökérfélét. Kiástam, de kiderült, hogy vad torma. Munka közben megszúrtam a kezemet, elgennyesedett s a vitaminhiány, a rossz táplálkozás miatt nem tudott begyógyulni. Így kellett dolgoznom, rettegve, hogy észreveszik, míg aztán egy orvosnő megkönyörült rajtam és kilápiszolta.

Már hideg ősz volt, de mi továbbra is a szabadban, a sárban, rongyokba burkolva dolgoztunk. S továbbra is kellett vért adnunk. A kenyeremet a sorakozónál eljuttattam a gyerekekhez, akik el akarták tenni reggelre, de gyakran előfordult, hogy a patkány kiette a fejük alól. Sőt, egy alkalommal, éjjel még a Lia lábujját is megrágta, kikezdte.

Egyszer rábukkantam egy nagy halom sárgarépára. Azt mondtam lágertársaimnak, hogy én muszáj ebből vigyek a gyerekeknek. Nem akarták engedni, mert az őr a toronyból figyelt és úgy vélték, hogy ez biztos agyonlövés. Kiszakítottam magam kezeikből és elindultam a sárgarépa-rakás felé, nem tudtam ellenállni a kísértésnek. Az őr rámirányította fegyverét és azt mondta: „Nem tudod, hogy nem szabad oda közeledni és hogy ezért le kell lőjelek?" Sírni kezdtem, mondtam, hogy rettenetesen éhes vagyok, és már nem bírom tovább. Megkönyörült rajtam (ilyen is előfordult) s azt mondta: eredj, vegyél. Megtöltöttem a kötényemet, visszajöttem a társnőimhöz s elosztottam a sárgarépát, csak a gyerekeknek tartottam meg belőle.

Ősszel, októberben, ismét kaptam egy injekciót Mengelétől a kisagyamba, amitől agyhártyagyulladást kaptam. Eszméletlenül feküdtem,

régebbiek azonban odajöttek és azt mondták: itt ilyen az étel és aki életben akar maradni, aki reménykedik a felszabadulásban, annak mindent meg kell ennie. Napokig sírtam, hogy látni akarom hozzátartozóimat. Ekkor a Vertreterin azt mondta egy keresztény lengyel nőnek: eredj, mutasd meg neki szüleit, testvéreit.

Kivitt a barakkból, rámutatott egy nagy kéményre, melyből vörös láng csapott fel az ég felé és azt mondta: „Itt szálltak fel az égbe a szüleid! Örülj, hogy Zwillingjeid vannak, s így még reménykedhetsz a felszabadulásban".

Elájultam és arra ébredtem, hogy a nő pofozgat és azt mondja: „Bolond vagy? itt nem szabad elájulni, nem szabad sírni, ez a vesztedet okozhatja. Itt erősnek kell lenni".

Ekkor magamba roskadtam, a priccsen feküdtem, még gondolkozni sem tudtam. A két gyerek hozzám jött, rázogattak. Felkeltem, mert arra gondoltam, hogy van még két gyermekem, akiért élnem és szenvednem kell.

Másnap mindhármunkat elvittek az ambulanciára, ahol vért vettek tőlünk, injekciókat adtak, összehasonlították a gyerekek haját, testrészeit és végül ujjlenyomatot készítettek.

Enni továbbra is csak a vékony szelet kenyeret és a férges lőrét kaptuk. A gyerekek kenyeret kértek, de nem volt mit adnom. Rettenetes volt könyörgő szemükbe nézni, tehetetlenül. Emberfeletti a vívódásom önmagammal. Mit tegyek? Ha odaadom nekik a magam adagját is, akkor — amint lágertársnőim nyomatékosan figyelmeztettek — elpusztulok s a gyerekeim egyedül maradnak. Csak az tudja megérteni ezt az embertelen dilemmát, aki végigjárta ezt a poklot. Végül kenyéradagom nagyrészét mégis nekik adtam, s a kis lőrével éltem, meg azzal, amit életem veszélyeztetésével néha összekapartam a konyha szemétdombján. Amikor az ambulanciára mentünk, mindenkitől elbúcsúztam, mert nem tudtam, visszajövök-e még.

Gyakran Mengele is bejött felülvizsgálni a kísérleteket és mindig érdeklődött: „Wo sind die Csengeri Zwillinge, die sind die schönste Zwillinge" — hol vannak a Csengeri-ikrek, ők a legszebbek. Ez történt június 6-án is, mikor a gyerekek 7-ik születésnapja volt s ez százszorosan fokozta rémületemet, mert sok ikerpár eltűnt és mindenki úgy tudta, hogy utolsó „kísérletként" egy adag mérget fecskendeznek be, egyforma adagot, hogy megállapítsák, vajon egy időben áll-e be a halál. Rettegtem attól, hogy Mengele őket is kijelölte az utolsó kísérletre.

Egyszer behoztak két 25 év körüli nőt, az ápolónő elővett a zsebéből két fiolát, beadta nekik injekcióként, aztán elvitték őket. Azt mondták, Mengeléhez viszik. Soha többé nem látta őket senki. Egy ízben, mielőtt vért vettek volna tőlük, Mengele bejött és beadott két injekciót a gyerekeknek. Úgy látszik nagyon fájdalmasak voltak, mert a gyerekek hangosan zokogtak, nem akarták engedni, hogy vért vegyenek tőlük. Engem Mengele kikergetett a szobából, de belestem a kulcslyukon és láttam, hogy Mengele veri őket. Berontottam, őrjöngtem és könyörögtem, hogy csináljon velem amit akar, csak a gyerekeket hagyja élni. Lefogtak és a tarkómba adtak egy injekciót, amitől elvesztettem a látásomat. Mengele azt mondta: most már mehetek. Alig láttam valamit, úgy botorkáltam vissza a barakkba. A gyerekek vezettek. Ott elvesztettem eszméletemet, a lázam 40 fokra ugrott és tíz napig feküdtem eszméletlenül. Időközben a gyerekeket továbbra is vitték a kísérletekre, engem pedig a Vertreterin elrejtett, nehogy meglássanak és kiszelektáljanak.

Dr. Kőnig, aki a bolondokon végzett kísérleteket, egyszer el akart vitetni a gázba, azonban a blokkban azt mondták neki, hogy Mengele kísérletezik rajtam, ő akarja látni az eredményeket. Így aztán nem mert hozzámnyúlni, otthagyott.

Míg eszméletlenül feküdtem, a kenyéradagomat mellém tették, gondolták jó lesz a gyerekeknek. Sajnos, mások ellopdosták, így a gyerekek még jobban éheztek.

Tíz nap múltán magamhoz tértem, de majdnem teljesen elvesztettem a hallásomat. Egy orvosnő mondta nekem, hogy olyan injekciót kaptam, ami agyhártyagyulladást okozott. Há-

8 ló—40 ember) 70—80 embert zsúfoltak be válogatás nélkül, öregeket, gyerekeket, betegeket. Nem volt ott sem víz, sem kenyér.

A négy ablaknyílásból kettőt bedeszkáztak, a másik kettőt szögesdróttal vonták be. A gyerekek kenyérért könyörögtek s apósom, aki nem bírta hallgatni, elájult. Az ürüléknek sem volt semmi edény. Én az oldalamra kötve hordoztam a gyerekek bilijét, azt használta mindenki felváltva, ha ki tudta várni a sort... Aztán az éjjelit kézről-kézre adva eljuttatták az ablak mellett lévőkhöz, akik jó helyük ellenében éjjel-nappal szolgálatban álltak.

Volt egy demizsonom vízzel, amit egy vidéki ismerőstől kaptam. Öt liter víz hetven embernek. Egy állomáson, ahol a vonatunk megállt, azt mondták, hogy vízért mehetünk a vagonfelelős kíséretében. A sógorom, Weisz Jenő, aki tiszt volt a magyar hadseregben, ezúttal a vagonparancsnoki tisztséget viselte. Ő is lement a demizsonnal vízért. Az állomáson leventék dolgoztak, akik el akarták venni a demizsont. Nem akarta odaadni, mire körülvették, össze-vissza rugdosták és szeme láttára összetörték az üveget. Nem tudom, hogy érkeztünk élve Auschwitzba, nincs olyan állat, amely kibírta volna azokat a szenvedéseket.

* * *

Út közben az apósom az állomásokat figyelte s míg Kassára nem értünk, még mindig hitte, hogy Kenyérmezőre visznek munkára, ha kerülő útvonalon is, ahogyan azt a gettóban terjesztették. 1944 Svieszkor vagoníroztak bennünket és öt nap múlva megérkeztünk valahová, éjnek idején. Sötét volt, fogalmunk sem volt hol vagyunk, még épületeket sem láttunk. Hajnalban, amint virradt, betolták a vonatunkat egy rámpára és németül ordították, hogy gyorsan, gyorsan szálljunk ki a vagonokból.

Csíkos ruhás heftlingek jöttek és kiabálták felénk: „Őrültek, hülyék, miért jöttetek ide?!" Nem fogtuk fel szavaik értelmét, még mindig azt hittük, hogy a munkánkra van szükség.

Miután kiszálltam a vagonból, egy pillanat alatt elvesztettem szemem elől az egész családomat. Csak azt láttam, hogy két külön sorba állítják az embereket.

Egyszercsak arra lettem figyelmes, hogy apósom kilép a sorból és felém kiált: „Rózsi, Rózsi, azt kiabálják, hogy „Zwillinge". Ekkor elkiáltottam magam: „Hier sind Zwillinge!" Rögtön ott termett egy SS. Rám nézett és látta, hogy le vagyok romolva, még kopasz is voltam, mert a gettóban azt mondta a rabbi, hogy vágjuk le a hajunkat és akkor hazamegyünk — ki akarta szakítani két kezemből a gyerekeket, engem pedig küldött a többiekhez. A gyerekek elkezdtek ordítani, nem akarták semmiképpen elengedni a kezemet, így aztán azt mondta az SS: mehetek velük. A hátam mögött jött Friedmann Nándor s látva, hogy külön visznek, azt mondta: „Rózsika, nem tudom, jól teszed-e, ha azt mondod, hogy ikrek". Rosszat sejtett s úgy gondolta, hogy valami baj lehet a kevesekkel, akiket félreilletve más oldalra tereltek. Arra nem is gondolt, hogy épp az ellenkezője történik majd: a nagyobbik csoportot pusztítják el.

Bevittek bennünket, levetkőztettek és megfürösztöttek, illetve lezuhanyoztak. Itt ismét a kopaszságomat kellett megmagyaráznom, mert azt hitték tetves voltam, azért nyírtak meg. A hajlevágás sajnos nem vitt haza, de majdnem a gázba vezetett. Míg a zónában várakoztunk, a zónán kívül jött egy csoport nő és megkérdezte honnan jöttünk. Kopaszok voltak, facipőben jártak, a derekukon a köpeny madzaggal volt átkötve, így aztán nem is válaszoltam nekik. Azt hittem, bolondok. Mikor azonban megismételték a kérdésüket, és látszott rajtuk, hogy normális emberekként beszélnek, elmondtam, hogy Szilágysomlyóról hoztak bennünket. Ők elmesélték, hogy szatmáriak s már tíz napja vannak itt.

A zónából az SS-ek bekísértek a lágerbe, a Revierbe (betegszoba), ahol a kísérleteket végezték. Adtak egy kenyérnek csúfolt valamit, amit azonnal mohón felfaltunk, nagy csalódásunkra azonban semmi más ételt. Délben aztán valami lőrét kaptunk, aminek a tetején férgek úsztak. A gyerekek nem akarták megenni, a

bereket bevinni a gettóban létesített parancsnokságra, ahol kegyetlen verések között és más vallatási eszközöket alkalmazva igyekeztek kiszedni belőlük, hová rejtették el értéktárgyaikat. Többek között vedernyi ecetes vizet nyelettek le az áldozataikkal, a talpukat verték és más válogatott kínzási módszereket alkalmaztak. A meztelenre vetkőztetett nőket és férfiakat motozták. A nőknél a városi bábaasszony és Duha Irén a legintimebb helyeken is kutattak. Engem is beidéztek s hiába könyörögtem, hogy ne bántsanak, hiszen nincs semmim, az uram már két éve Ukrajnában van és minden értéktárgyamat el kellett adnom.

Ami még ékszereimből megmaradt, azt be kellett szolgáltatni. Odarohantam a földön csomóban heverő ruháimhoz, felmutatva nekik a Nemzeti Bank által igazolt beszolgáltatási listát. Még a férjem aranyórája is szerepelt rajta, pedig attól semmi áron nem akartam megválni. Az utóbbi időben már a szüleim tartottak. Könyörgésem nem használt, ütöttek-vertek, de hát nem volt mit odaadjak.

Itt meg kell jegyeznem, hogy visszatérésünk után sok ilyen listát találtunk a feldúlt zsidó lakásokban. Ezeken részletezve volt minden beszolgáltatott ékszerdarab, tulajdonosának neve és pontos címe s a figyelmeztetés, amely büntetést írt elő az ékszerek letagadásáért, illetve a hiányos adatokért. Az értéktárgyak átvételét a Nemzeti Bank nyugtázta és igazolta.

Édesapám keze-lába, egész teste, fel volt dagadva, amikor kidobták a parancsnokságról. Aki valamit bevallott, bekísérték a volt lakásba, illetve a rejtekhelyhez, hogy előszedje a holmit, utána pedig ismét megverték azon a címen, hogy meg akarta károsítani a magyar nemzetet.

Mint ismeretes, még a gettózás előtt minden zsidónak be kellett szolgáltatnia az értéktárgyait a Nemzeti Bankba. Az utasításnak az emberek javarésze eleget tett. Sokat közülük megkínoztak, noha nem volt mit bevallaniuk.

Időközben az apósomat és az anyósomat is behozták a gettóba a rendőrségről. Szörnyű kínok között vallatták őket, napokig nem adtak nekik enni, vizet is alig.

A gettóban nem volt élelmezés s mivel minket gyalog vittek oda, csak kevés ennivalót tudtunk magunkkal vinni. Abból éltünk, amit a vidékiektől koldultunk. Náluk nem volt olyan szigorú az ellenőrzés, járművekkel hozták őket s így jobb helyzetben voltak, mint mi.

Megrázó volt az öreg Ehrenreich rabbi kínszenvedése. Krasznai behozta a téglagyár közepére, hogy mindenki lássa és elrendelte, hogy vágja le a szakállát. Szép, hófehér, mindig gondozott szakálla volt. Sírva könyörgött: „Megéltem 82 évet, a szakállamhoz soha nem nyúltam, sem késsel, sem ollóval, érintetlen, ahogy kinőtt". Krasznai oda sem hederített. A rabbi megtagadta a parancsot. Ekkor a főszolgabíró odahívatta az SS-parancsnokot, aki rászegezte revolverét a rabbira és ráordított, mert felháborította, hogy ilyesmivel zavarják. A rabbi valami imát mormolva felemelte két karját, mint aki megadja magát és Marmorstein nyírógéppel levágta a szakállát. Szörnyű látvány volt az öreg rabbi szakáll nélkül: könnyei végigcsorogtak a csupasz arcán, de tartotta magát, amíg az SS és Krasznai eltávolodtak. S csak akkor engedte, hogy helyére kísérjék, miközben két oldalról támogatták. A rabbi menye ott szült a földön s a csecsemővel a karján vonult a gázba.

* * *

Bevagonírozás előtt elrendelték, hogy mindenki hagyja ott a hosszú felsőkabátját. A rabbi kaftánban volt, nem volt rövid kabátja s így egy szál ingben akarták elvinni. Nagy lótás-futás támadt, míg találtak valahol tűt s némi fehér cérnát. Felhajtották és összefércelték a kaftánt, amely mostmár rövid kabátnak számított és feltuszkolták a vagonba.

Vagonírozás előtt újból meztelenül motoztak s akinél még találtak valamit, ismét elverték, többek között a nagynénimet is. A szerencsétlen félőrülten rohant a csendőrökhöz, az Ukrajnában elégetett fia fényképével s mindegyiket megkérdezte: „És ezt elvihetem?"

A tíztonnás vagonokba (a felirat szerint:

rabbi. Nem volt megnyugodva, de most már kevésbé gondolt a szökésre.

A hatóság az apósomat kereste, aki hetekig bujkált nálam, mert akkor már számos zsidót internáltak és féltünk, hogy ezért keresik. Az egyik szomszédunk azonban észrevette s ezért apósom hazament. Anyósommal együtt bezárták a rendőrségen.

A 14 éves sógorom átjött hozzám és a történtek hatása alatt készültünk a gettózásra. Miután nem volt hol vásárolni, magam varrtam a gyerekek és az én részemre is hátizsákokat. Május 4-én hajnalban elindultak a csendőrök összeterelni a zsidókat a civil lakosság aktív segítségével. Ünnepi hangulat uralkodott a magyarok között. Az üzletek nem nyitottak, a lakosság egyrésze segédkezett a gettózásban, vigyáztak, nehogy valaki visszaszökjön. Mások az ablakban, vagy a járdán szórakoztak kárörvendve, röhögve, gúnyos megjegyzéseket tettek velünk kapcsolatban. Mi az út közepén mentünk, ökörvontatta szekerektől követve. A szekereken vitték a betegeket s öregeket, akik képtelenek voltak járni. Aki összeesett, azt feldobálták a szekérre.

Én a kis sógorommal és két kislányommal ballagtam, teljesen kábultan, üres aggyal. Amikor kivittek a lakásból és beálltunk a sorba, életösztönöm felülkerekedett és eszembe jutott, hogy a sót bentfelejtettem. Megkértem a civilt, aki a lakást készült bezárni (önkéntesek voltak és nem is fiatalok, akik a csendőröknek segédkeztek), hogy engedjen vissza egy pillanatra, a sót szeretném kihozni. Azt válaszolta: „Ide aztán soha többet", s ezzel durván ellökött. Így még egy kis sót sem vihettem magammal.

A zsidókat az iskola udvarára terelték, ahol a mikve is volt, hogy ott helyezzék el őket. Amikor mi is odaérkeztünk, láttam, amint botokkal verik az embereket s azt kiabálták, hogy a kezüket nem büdösítik be a zsidókkal. Láttam, amint vallásos, szakállas zsidók egy csoportját — táleszben és tfilinben voltak amiket bizonyára rájuk kényszerítettek — az önkéntesek, a csendőrök biztatására, bikacsökkel és husángokkal verték és rúgdosták, miközben imahangokat gajdoltak. A hóhérok kényesen vigyáztak arra, nehogy hozzájuk érjenek és „árja" mancsaik ezáltal tisztátlanokká váljanak.

Éjjel az iskolaudvaron elszabadult a pokol. Se hely nem volt az emberek számára, se víz, se klozet. Az emberek a sötétségben lökdösődve kerestek egy tenyérnyi helyet és vigyázniuk kellett arra, hogy nehogy egymásra végezzék szükségleteiket, miközben az őrség röhögve szórakozott. S mindez kevesebb mint 24 órával azután, hogy kikergették őket meleg otthonukból!

Másnap reggel elindítottak bennünket a Somlyó-csehi Klein-féle téglagyár irányába, amely 4—5 kilométer távolságra feküdt. Itt semmi elhelyezkedési lehetőség nem volt. Fedett hely csak a téglaszárító színek alatt és a kemencékben volt. A színeket úgy tervezték, hogy minél huzatosabbak legyenek, hiszen tégla szárítására szolgáltak. A kemencéket pedig úgy építették, hogy mind a négy oldaluk nyitva legyen, mert oda rakták be az égetendő téglát, azzal zárták el a nyílásokat. Így a kemencék oldalai is nyitottak voltak, három-négy méter magasan. A gyár területén fellelhető deszka- és lécdarabokból igyekeztek az emberek lepedők felhasználásával valami sátorfélét összetákolni, ami némi védelmet nyújtana. Egyesek táleszból eszkábálták a sátrat. A szerencsésebbek a színekben és a kemencékben zsúfolódtak össze, a kívül maradottak az alkalmi sátrakban kerestek menedéket.

Krasznai főszolgabíró élvezeteihez tartozott, hogy esős időben, amikor az emberek igyekeztek a sátrakat valahogy megerősíteni az erős szélben, röhögve felrúgta az alkalmi tákolmányokat és élvezettel nézte, hogyan igyekeznek az emberek újból felállítani azokat abban a reményben, hogy már kitombolta magát és nem kezdi elölről szórakozásait.

Mivel először a somlyóiakat hozták be a gettóba, sikerült a gyerekekkel együtt egy színben helyet szereznünk és a hátunkon cipelt takarókkal berendeztük a „szállásunkat". A megérkezésünket követő napon kezdték az em-

arra használta ki, hogy megzsarolja a munkaszolgálatosok otthonmaradt hozzátartozóit. Olyanok is azt állították, hogy hírt hoznak és „hajlandók pénzt vinni", akik egyáltalán nem látták a munkaszolgálatost kinek a családját felkeresték.

Egy alkalommal jelentkezett az apósomnál egy Pap Laci nevezetű vályogvető (nem cigány), aki keretlegény volt és olyan jelentős összegeket kért, amit apósom nem volt hajlandó kifizetni. Már csak azért sem, mert az illető egyetlen szó írást sem hozott a férjemtől. Ekkor eljött hozzám és megfenyegetett, hogyha nem adom át neki a kért dolgokat, „elintézi a férjemet". Mivel pénzem nem volt kéznél, megállapodtunk, hogy majd elviszem lakóhelyére, Debrecenbe. Este érkeztem a városba és a sötétben egyedül baktattam sárban-pocsolyában a cigánysoron lévő viskójáig (előzőleg lelkemre kötötte, hogy egyedül menjek és senki ne szerezzen tudomást az utamról). Átadtam neki a pénzt és egy fényképet, de a férjem soha semmit nem kapott meg.

Így éltünk egész 1944 márciusáig, amikor a németek bevonultak Magyarországra. Ekkor elrendelték a sárga csillag viselését. Ez teljesen megváltoztatta a helyzetet. Azelőtt csak Ukrajnába hurcolt szeretetteinkért aggódtunk, hiszen néha hónapokig nem kaptunk postát. Remény és félelem között vergődve lestük a postást, hogy vajon a férjemtől, vagy a Vöröskereszttől jön-e levelezőlap. Most azonban már saját életünk is veszélyben forgott. Próbáltunk üzenni Ukrajnába, azt tanácsoltuk, hogy igyekezzenek orosz fogságba kerülni. Nem tudtuk, hogy megkapták-e az üzenetünket s ha igen, megértették-e a célzást, hiszen nyíltan nem mertük közölni tanácsunkat. Később ért bennünket a nagy csalódás, amikor kiderült, hogy akik fogságba kerültek, rosszabul jártak, aránylag kevesebben tértek vissza közülük, mint azok közül, akik végigcsinálták a visszavonulást s utána még a lágereket is.

* * *

Ekkor jött el Krasznai főszolgabíró ideje. Elrendelte — jogtalanul — hogy szedjék össze a zsidóktól a lepedőket, zsákokat, pokrócokat, rézedényeket. Önkéntes volt elég a parancs végrehajtására, Szilágysomlyó különösen kitűnt ezen a téren. Naponta jöttek összeszedni a holmikat s ha lepedő már nem volt, elvitték az abroszt, pokrócot, paplant, mindegyik harácsoló csoport kénye-kedve szerint határozta meg, hogy mit akar elvinni. Élelmiszert is kerestek, de kinek volt akkor ennivalója? Ha mégis találtak valamit, elvitték. „Kell a szegény katonáknak a fronton" — mondták.

A zsidók igyekeztek minél kevesebbet mutatkozni az utcán, de ha mégis rákényszerültek és szembe találkoztak Krasznaival, kalapot kellett emeljenek neki és nőnek, férfinek le kellett mennie a járdáról és nagy ívben elkerülni őt. Az utcán a jó magyarok kiröhögték a zsidókat, csúfolódtak szégyentelenül, mintha azelőtt soha sem ismerték volna őket. Most már nem tekintették a zsidókat embertársaiknak, hanem alacsonyabb rendű lényeknek, akiket bűnhődés nélkül lehet bántani.

Ekkor már kezdtek hírek terjengeni a gettózásról. Amint ezek egyre valószínűbbé váltak, felvetődött a Romániába való menekülés lehetősége. Édesanyám, aki nagy híve volt a rabbiknak, rendszeresen járt Váradra a Vizsnicihez és más kisebb rabbikhoz is, segítségüket, tanácsukat kérve. Amikor már nem volt szabad zsidónak utazni és a rossz hírek egyre aggasztóbbakká váltak, édesanyám elhatározta, hogy történjen bármi, ő elmegy a legmagasabb rabbi-fórumhoz, a szatmári rabbihoz. Parasztruhába öltözve el is jutott Szatmárra. Hogy mit jelentett ez az út, csak az tudja felfogni, aki ismerte a vasúti összeköttetést Somlyó és Szatmár között. Bement a rabbihoz és tanácsot kért: mit tegyen? A rabbi megnyugtatta: „Eredj szépen haza, — esz vet zájn git", vagyis minden rendben lesz. Amikor édesanyám kilépett a rabbitól és meglátta az utcán a sárga csillagot, visszafordult, erőszakkal berontott a rabbi szobájába és sírva könyörgött, adjon neki tanácsot, talán mégis szökni kellene. A rabbi azonban továbbra is csak azt mondta, „geh aheim mein kind, esz vet allesz zajn git". Hazaérkezve elmesélte nekünk mit mondott a

CSENGERI ENGEL RÓZSI

IKREIMMEL ÉLET-HALÁL KÖZÖTT

Nehéz pontosan meghatározni mikor kezdődött. A magyarok bejövetelével 1940-ben, a zilahi „kirándulással", az elsötétítéssel s annyi mással, ami rettegésben tartott bennünket. Kezdem 1942 júniusával. Ekkor vitték munkaszolgálatra a férjemet több bajtársával együtt. Nem korosztály szerint. Ki-ki érdekei szerint kinézett magának valakit s a hatóságok összeállították a századokat.

„A jólinformált körök" természetesen biztos forrásból tudták, hogy négy hétig tartó munkaszolgálatról van szó és senkinek sem érdemes kivonnia magát alóla, mert amúgyis mindenkinek végig kell csinálni. Ezért jobb nyáron letudni, mert aki nem tudta le, állandó zaklatásnak lesz kitéve. Rövid négy hétről volt szó, augusztus közepéig.

Ott maradtam 26 évesen, két négyéves kislánnyal. A pesszimisták a behívások módját elemezve rosszat sejtettek. Nem is titkolták s aki tehette, kivonta magát a munkaszolgálat alól. A férjem bevonult. Rövidesen kiderült, hogy a borúlátóknak volt igazuk: megszervezett félrevezetés áldozataivá váltak a bevonulók. A Szilágyságból 214 zsidót vittek Ukrajnába azzal, hogy onnan soha nem fognak visszatérni. Ezt Szabó Ferenc kémeri parasztgazda, aki tizedesi rangban keretlegényként szolgált a férjem századában, tudatta velem s a férjemmel is. Mi azonban nem neki, hanem a „jó összeköttetéseinknek" hittünk. Elképzelhetetlen a félelem és aggódás, ami úrrá lett rajtam és az Ukrajnába hurcolt munkaszolgálatosok többi hozzátartozóin, míg — hetek múlva — megkaptuk az első zöld tábori levelezőlapot a sablonos „Egészségesek vagyunk, jól érezzük magunkat" szöveggel. És aláírással.

Én a szerencsések közé tartoztam, akik megkapták a lapot, sokan azonban nem, mert aki többet írt, mint a fentemlített néhány szó, annak a levelezőlapját eltépték.

Az aggodalmat tetőzték a mindennapi gondok. Nehéz volt élelmiszert beszerezni, még kenyeret és lisztet is. Amit jegyre árultak, abból sem volt elegendő, azt sem kaptuk rendesen. A somlyói kereskedők ahelyett, hogy előnyben részesítették volna a magukra maradt asszonyokat, szadista módon kihasználták védtelenségüket. Gyakran hetekig járatták őket azzal a kifogással, hogy az áru elfogyott.

A hatóságok gyakran kutattak a zsidók otthonaiban, élelmiszert kerestek s ha találtak, megvonták a jegyet. Ez történt szerencsés esetben, de előfordult, hogy élelmiszerhalmozásnak minősítették, amiért a maximális büntetés a Kistarcsára való internálás volt.

A piaci bevásárlásnál gyakran lehetett hallani, hogy „a zsidók mindent felvásárolnak, nem lehet miattuk semmit sem venni."

Elsötétítés volt. Kék papírral kellett az ablakokat bevonni. Kék papírt sem lehetett kapni eleget, de ha volt is, belekötöttek az emberbe, hogy világosság szűrődött ki valahonnan, s ez elegendő ok volt a zaklatásra. Aztán ott voltak a „hazafiak", akik naponta járták a hatóságokat jelenteni, hogy innen, vagy onnan világosság szűrődött ki s ezt a zsidók nyilván megfontolt szándékkal teszik, hogy légitámadás esettén útmutatást nyújtsanak az ellenségnek. Állandó rettegésben éltünk.

Karácsonyra frontkatonák és keretlegények szabadságot kaptak, zsidó persze egy sem. A férjem és mások is fizettek a szabadságos keretlegényeknek és katonáknak, hogy üzenetet vigyenek az otthonlévőknek. Ezt sok keretlegény

VÉSZKORSZAK A SZILÁGYSÁGBAN

De a szerző megjegyzi, hogy voltak ott a nemzsidók közt olyanok is akik saját életük kockáztatásával segitséget akartak nyújtani zsidó szomszédaiknak. Megemliti Szabó Bálint nevét, ki Nagyfalú községi birája volt s ki 1944-ben visszalépett posztjáról, mondván, hogy ő együtt szolgált az első világháboruban Ungár Ábrissal s nem képes arra, hogy ne segitsen neki megpróbáltatásában. S megemliti Balázs Jánost, ki az összes évek alatt tejjel látta el a rabbi családját s mikor hallotta, hogy a zsidókat gettóba viszik, rejtek-helyet ajánlott fel az egész családnak, a veszély elmulásáig. Ez két konkrét eset volt, mely élt a köztudatban, de bizonyára voltak más hasonló esetek is.

Bluma Efrati szerint rabbi apja haragudott rá, mert javasolta, hogy a család fogadja el Balázs ajánlatát, mondván, hogyan tudjak majd szembenézni a rámbizott nyájjal, mentve magamat és családomat — mig egész idő alatt biztattam a hitközséget, lelket öntöttem beléjük és a Jóisten segitő kezében vetett hitet. Velük kell maradjak a közös sorsban. S velük maradt a veszélyben és szenvedésben s szent lelke velük szállt fel a krematóriumok füstjében.

Az első zsidó ki visszatért Nagyfalúba a háboru után a rabbi fia volt, Weisz Abraham-Joshua, ki a munkaszolgálat keretében egy légovó században szolgált. Többek közt a váradi gettó „felszámolásával" foglalkoztatták őket annak kiüritése után. Ott bunkereket fedeztek fel melyekben családok rejtőzködtek, kiket kiszöktettek. Igy fedezték fel a vizsnici rabbi családját is s a rabbi széfer-tóráját amit az egyik volt muszos, Steinmetz József, a háború után kihozta Izraelbe és átadta a rabbinak, ki már akkor itt volt. A század parancsnoka egy öreg hadnagy volt, Deák Ferenc s a mellette szolgáló keret szintén idősebb elemekből állott. Mikor az oroszok már Nagyvárad határán voltak, a századot visszavonulásra akarta birni, de a muszosok lefegyverezték a keretet s bevárták az oroszokat. Szerencséjükre az orosz parancsnokságon egy zsidó ezredesbe ütköztek, ki visszautasitotta a felajánlott segitséget amit akartak nyujtani mint önkétesek az orosz hadsereg keretében. Ami a németeket illeti, mi majd sajátmagunk elintézzük őket — mondta az ezredes — s ami titetek illeti, ti igyekezzetek minnél előbb Palesztinába jútni. Tudnotok kell, hogy az oroszok sem nagy hivei a zsidóknak s jómagam is igyekezni fogok Palesztinába jútni.

Bátyám Abraham-Joshua Aradra ment előbb — mely Romániához tartozott — s ott találta régi barátját, a krasznai Shlomo-Chajim Bernsteint. Együtt indultak vissza a Szilágyságba, az egyik Nagyfalúba, a másik Krasznára. Margittán találták Moshe Spitzet és sógorát Moshe Jochanant, kiket 44-ben egy román paraszt bujtatott s igy menekültek meg. Innen gyalog folytatták útjukat. Márkaszéken Grinstein Mendel már a családi üzletet rendezte újra. Estefelé érkeztek Nagyfalúba s Balázs János házában töltötték az éjszakát. Tőle tudták meg mi sors érte a helyi zsidóságot, a rabbi házának népét. E házból különböző ruhadarabok és tárgyak kerültek hozzá megőrzés céljából, de miután életveszélyes fenyegetéseknek voltak kitéve azok, kik zsidó vagyont rejtegettek, e tárgyakat kiszolgáltatta a hatóságoknak. Ennek keserü következménye volt, mert a gettóban a rabbit összeverték, vallatva őt más tárgyak elrejtése felől.

A szemétdombról szedték össze a rabbi kéziratait s Balázs segitett felszedegetni a könyveket és ládákba rakni. A templom ajtai le voltak szakitva, tórák pergamentjei hevertek mindenfelé s a jelek szerint a templomba a vásárra vitt bárányokat terelték be. Később ide került Friedmann Hers, ki a sakteri és rabbi-ülnöki teendőket vállalta Nagyfalún azoknak kik visszatértek s kik új hitközségi élet illuzióját táplálták a romok felett. De ez illuzióként is túlzásnak tünt. Hamar kiderült, hogy a kevés megmenekültnek sincs ott maradása.

csak vő ki beházasodott a faluba — ami hátráltatta esélyeit. Néha a versengés botrányos méreteket is öltött, hangos sérelmekkel. De a végén a változhatatlan eredményekbe mindenki belenyúgodott s visszatért a béke hangulata a jó egyetértéssel.

Igazat szólva, a hitközségi versengések mögött gazdasági versengések is meghuzódtak. A bor és ital termelők versengtek egymással a szőlő és szilva betakaritása idején a termés felvásárlásában. Az évad előtt összegyültek a nagy termelők a rabbi házában, hogy az évi termés arányai szerint megegyezzenek a termésért fizetendő árakban. A megegyezett keretet nem volt szabad átlépni. S ha valaki a részvevők közül nem volt eléggé fair, azt a rabbi elé lehetett citálni s pénzbüntetést szabni rá. Volt egy eset a 30-as években amikor nagy botrány tört ki az egyik termelő körül, ki a megszabott árat túllépte. S emiatt magában a templomban szombat napján tetlegességre került sor a vádló és a vádlott között. A végén rabbinikus biróságot kellett felállitani a helyi főrabbi, a somlyói Ehrenreich s a margittai Taub rabbik részvételével, több tanu kihallgatásával, mig végre a botrányos eset el lett simitva s a béke a hitközségben vissza lett állitva.

A hitközségi élethez tartozott a nagyfalúi zsidó Nőegylet is, mely jótékanysági funkciót töltött be, segitséget nyújtva a rászorultaknak. Az elnöknő Weisz rabbiné volt, a pénztárnoknő Karáné volt. Az évek során sor került a javaslatra, hogy a nőegylet helyi WIZO-vá alakuljon át, de ez Weisz rabbi ellenkezésén megbukott.

Jelentős változás történt Nagyfalúban a 20-as évek elején amikor a helységbe beköszöntött a nagyipar. Egy nemzetközi cég, a Darvas és Laroche cég, a helység határán fafeldolgozó telepet állitott fel, a vasutállomás mellett. A cég erdőirtással és a fa ipari célokra való feldolgozásával foglalkozott, főképen exportra. Az erdők elég távol voltak Nagyfalútól, de itt volt az első elérhetö vasutállomás. E cég sok munkaalkalmat teremtett, a tótok az erdőben dolgoztak, onnan keskenyvágányu vasuton — amit a cég rakott le — hozták a telepre a rönköket. Ami fa megfelelt ipari célokra, azt tovább küldték, ami nem felelt meg, azt helyi tüzelésre, vagy szénégetésre használták fel. Ez volt a mi nehéziparunk. A mérnökök és gépészek franciák és németek voltak, a nagy füreszüzem vezetője a zsidó Rosenfeld volt, az irodai munka igazgatói a zsidó Silberstein és Karton voltak, a zsidó Sachs volt a vezérigazgató, a zsidó Schwartz volt a kantinos.

Volt ott még több zsidó alkalmazott, de a telep éjjel-nappal, zsidó és keresztény ünnepnapon, szüntelenül volt üzemeltetve. E zsidók nem voltak szombat-tartó hitsorsosok. Ugyanakkor viszont igénybevették a sakter szolgálatait s eljártak az imaházba a hármas és nagy őszi ünnepeken, Sachs és Karton igyekeztek kimélyiteni a kapcsolatokat a hitközséggel, de főképpen Weisz főrabbival meg családjával. Sachs kezdetben a bárói kurián lakott a zsidó templom közelében s öreg apja minden nap eljárt az imádkozáshoz, ami a rabbival s annak családjával való kapcsolatot egyengette.

A „teleptől" Nagyfalú sok segitséget kapott s igy a „cheder" is meg a zsinagóga. A 30-as években a „telep" igazgatósága épitményt állitott fel saját költségén a zsinagóga udvarán, mely a jesivát szolgálta meg hitközségi irodának is volt szánva. Ez az épület mint „szike" is ismeretes volt, mert a sátoros ünnepen erre is szolgált, de sok más célt is, itt tanultak, itt háltak a rabbi fiai, itt gyülekeztek a hitközségi tagok üléseikre. A fafeldolgozó telep sok hasznot hozott a helységnek s itt-ott új szociális áramlatoknak is volt forrása. Volt két zsidó fiú kik ezeknek a befolyása alá kerültek, Stern Mendel asztalos és Ezri Izrael cipész, kik kriptó-kommunistáknak számitottak s a háboru után szerepet kaptak a kommunista mozgalomban.

E tanulmány szerzője, profeszor Efráti, annak tulajdonitja a cionizmus csekély térfoglalását Nagyfalú és környékén — hogy a cionista mozgalom küldőttei vallástalan egyének voltak kik inkább eltávolitották mint közelhozták az általában igen vallásos lakósságot a cionizmushoz.

Ami érte az Észak-Erdély-i zsidóságot 1944-ben, az a sors jútott Nagyfalú zsidóságának is.

Kémer kevésbé tudós hitközség volt s itt a rabbi elkerülte a pilpult, inkább az ősi bölcsességet és mitoszt kultiválta a szószéken s új lelket plántált hivei kebelébe. Kémeren a helyi rabbiülnök-sakter, Weisz Jákob Shmuél házában szállt meg — ennek fiai a nyagyfalúi jesiva tanitványai voltak.

Ippen és Halmosdon is voltak sakterek, kik ellátták a környék szükségleteit is. Az ippi sakter, Friedmann Mordcháj, egész Porczig jútott el tevénykenységében, mig reb Ezra, a halmosdi sakter, a legtávolabbi falvakba is eljútott. Itt is voltak lámdánok, kik fontosnak tartották fiaikat elküldeni a tasnádi és somlyói jesivákba, hogy folytassák a családi tradiciókat. Az ippi Friedmann jó dársán (szónok) hirében is állt, mig halmosdi reb Ezra hallgatag ember volt, de nem egyszer mondta róla a nagyfalúi rabbi, hogy szent ember, cádik.

A falvak zsidósága általában értelmes elem volt, voltak köztük értelmiek is kik 4—5 nyelven beszéltek, jól ismerték a Sulchán-Áruch előirásait, de az állami jogszabályokat is, e törvénykönyvek szabták meg üzleti tevékenységük rendjét, könyvelésüket, a falvaikban betöltött közéleti szerepük erkölcseit — e szerepekre nevelték fiaikat-lányaikat is iskoláztatásuk által, azzal is, hogy fiaikat elküldték a nagy jesivákba, hol együtt éltek egész Erdélyből összegyült tantársaikkal, együtt tanultak velük, együtt tágitották látkörüket.

Ahol egy vagy két minján is volt, mindég volt több mint egy képzett előimádkozó és Tóra-olvasó a tagok között, szombat és ünnep-napokra, akár az őszi nagyünnepekre is, tudták a szöveget értelmezni, ismerték a liturgiát, a nuszácht, a templomi rend törvényeit. Voltak köztük, kik a *Morénu* titulust élvezték, ami majdnem rabbi-képesitést jelent. De hiszen ezek mind köznapi polgároknak számitottak, közülük kik jelentős gazdasági szerepet töltöttek be, vagyont szereztek, szerepet vittek a borkereskedésben, az ital-iparban, akár exportban is. De a falusi nép többsége nem volt ily k zett, habár minden családos hitközségi tag a „*reb*" titulust élvezte, ami tulajdonképen a „bácsi" vagy az „úr" szinonimája.

E főképen falusi zsidóság életrendjére és erkölcseire a kerületi főrabbi — s ezuttal Weisz főrabbit értjük, ki sajnos gázkamrák áldozata lett — nyomta rá bélyegét nemcsak mint lelkipásztora a népnek, hanem főképen kivételes egyéniségével, azzal a szeretettel amit maga körül sugárzott, melynek a vallási és erkölcsi illemekre nagyobb hatása volt mint a vallási szigornak, amit hiveitől elvárt. Nem tett különbséget nagy és kicsi között, u.é. előkelőségek és köznépek között, értelmiségek és az egyszerü falusi zsidó közt, mindegyikhez meg volt a jó szava ahogy mindegyiknek kijárt értelmi nivója szerint.

A kerületi hitközség községeinek és falvainak intézményes életrendje ugyanazon keretek közt folyt mint mindenütt máshol Erdélyben vagy Magyarországon, ugyanazon funkciók, vallási és hitközségi másfajta alkalmazottak. Nincs szükség a felsorolásra. Itt is a rabbinátus volt a feje és szive a közösség életének, de még egyes gazdasági tekintetekben is. Mert ez bortermelő vidék volt, italipar gyakorisága a rabbinátus rituális igazolását kivánta a termékek kosersága tekintetében. E termékek messzi vidékre kerültek el ahová a nagyfalúi rabbi igazolása menten kizárta a kétségeket.

Általában az évi hitközségi közgyülés képezte a közösség életének tetőfokát, az elnök ekkor adta le évi beszámolóját, ekkor jegyezték be a hitközségi jegyzőkönyvbe a közösség közügyeinek főbb mozzanatait, pénzügyeinek mivoltát, a kritikát amit az ellenzékiek gyakoroltak, az évi költségvetés felállitását, az alkalmazottak s köztük elsősorban a rabbi fizetéseinek kiszabását, a hitközségi adók progresziv felállitását az adózok anyagi helyzetének megfelelöen. Volt fellebezési bizottság is etekintetben. A „háboruság" a tisztikar megválasztása körül folyt s ebbe pl. a nagyfalúsiaknak nem volt beleszolásuk, mert tisztikart a kerületi képviselők tették ki, igy az elnököt is onnan választották. Valkó vagy Kémer, Ipp vagy Halmosd, versenyeztek egymással, hogy egyikből vagy másikból kerüljön ki az elnök, ha nem az elnök, legalább az alelnök, vagy a tizenegyek tagja. Formális korteskedés folyt és az esélyek aszerint voltak, hogy a jelölt autochton, bennszülött család sarja-e, vagy

irányitott s melynek hirnevet szerzett.

Az a hit járta, hogy Nagyfaluban már történelmi időkben laktak zsidók. Volt is egy bizonyos körzet a faluban amit a kohaniták elkerültek (a Bujoczky féle birtokon), ahol egy őskori zsidó temető nyomát vélték felismerni s ami erősitést is kapott, mikor ott egy helyi lakós egy zsidó sirkő töredékébe ütközött s azt el is hozta a helyi rabbihoz. Ezzel szemben a 18-ik század 20-as, 30-as és 40-es éveiben megejtett cenzusok során egyetlenegy zsidót sem jegyeztek fel. Ebből az a következtetés, hogy a zsidók elhagyták a környéket a törökökkel együtt a 17-ik század folyamán s csak száz vagy százötven év multán kezdtek ide visszatérni.

Talán voltak is zsidók már a 18—19. századok fordulóján, de az általunk ismert szidó temetőben levő sirok csak a mult század második feléből datálódnak.

Akár mint szerte Erdélyben, feltehető, hogy ide is Morvaországból jöttek a hitközség ősei. A régebbi családok a következő neveket viselték: Ullmann, Baumöl, Glück, Weisz, Weinreb, Nussbaum, Salavetz, Kassovitz, Rosenbaum, Rosenfeld, Rothschild, Steiner stb., családnevek, melyek ismertek voltak egész Nyugat-Magyarországon, Ausztriában, vagy Németföldön. A jiddis nyelvnek amit használtak a környéki zsidók, nem volt galiciai akcentusa. Származásukról tanuskodnak az első rabbik is kik mind „nyugatiak" voltak, igy pl. az első megválasztott kerületi főrabbi, Schlesinger M. Zvi, ki a burgenlandi Kobersdorfból származott, onnan lett meghiva e tisztségre amit 35 éven át töltött be (1860—1895) s sirja a helyi zsidó temetőben van a mai napig is. Schlesinger a nikolsburgi hires mester, Mordchaj Benet tanitványa volt. Nagyfalú második rabbija, Menachem Z. Rosenbúrg, Balassagyarmatról került ide, családja egy németföldi helység nevét vette fel, ami származási helyére utal. S ez is utal arra, hogy a helyi zsidóság akárcsak Erdély-szerte főképen morva vagy cseh származásu volt s menekültje volt azon Habsburg-féle drákói törvénynek, mely a 18-ik század közepén megtiltotta a zsidóknak, hogy családjukból több mint egy férfi nősülhessen. Weisz rabbi, Nagyfalú utolsó kerületi főrabbija — ki sajnos Auschwitzban fejezte be életét — fedte fel a Kassovitzoknak azt a történelmi tényt, hogy ősük prágai dáján volt.

A nagyfalúi és kerületi hitközség — mely széles területet ölelt fel — müködéséről a következő képet adhatjuk:

Az 1941-es cenzus szerint az anya — és fiók — hitközségekben, községekben, falvakban, 780 zsidó lélek lakott. Igy Nagyfalúban magában 214 lélek, Ippen 58, Eljuson 8, Bagoson 16, Borzáson 9, Bürgözdön 14, Drigioon (?) 8, Gyümölcsénes vagyis Plopison 36, Dohon 11, Halmosdon 39, Hiten (H. Patak) 10, Hiten (M. Patak) 16, Hosszúasszon egy sem, Felső-Valkón 96, Váralján 9, Zaványon 22, Cseresén 11, Jázon 15, Lecsméren 11, Márkaszéken 18, Alsó- és Felső-Széken 22, Porczon 12, Füzesen 6, Felső-Kazancs 6, Alsó-Kazancs 16, Kémeren 71, Kárásztelek 7, Kerestelek 11, Somályon 17.

E helyzetkép kiemeli Valkó és Kémer külön helyzetét. E községekben formális hitközségi élet folyt, az összes szokásos intézményekkel és szolgáltatásokkal. S e két helységbe a kerületi főrabbi intézményesitett látogatásokat tett, szellemi és vallási irányitást adva és felügyelve a vallási előirások betartásán. Valkón minden évben a Sábát-há'Gádolt töltötte, Kémerre a zsidó év utolsú szombatjára, Szelichot elött, látogatott el. E látogatások alkalmat adtak a környező falvak zsidóságának is, hogy szellemi mesterük évi szónoklatát meghallgassák és lélekemelő órákat töltsenek közelében, szombati asztalánál. Valkón jelentös lámdánok is éltek, kik előre megtudakolták, hogy melyik talmudi szugját fogja a rabbi elemezni s ők is betekintettek a foliánsok lapjaiba és felkészültek a szellemi tornára, a pilpulra. Itt a rabbi (mármint Nagyfalú gáonja, rabbi Uscher Anschel Weisz, kinek tudását messzi földön ismerték és elismerték) Marmorstein M. Sámuel házában szállt meg s szombati asztalához ide gyült össze a nép, a zsidó szellemiség élménye elé amit ily alkalmakkor kapott bölcsességből s a kellemes légkörből amit a vendég maga köhül keltett. Ezen asztalhoz hozták nagy tudásukat Holzer Pincház és Ullmann Benjámin is, két valkói lámdán, két kitünő tudósa a kerületnek.

A NAGYFALUSI KERÜLETI HITKÖZSÉG

Kivonatok Prof. Jacob E. Efrati tanulmányából, mely e könyv héber kötetében jelenik meg.

A Nagyfalu-i rabbinátushoz több kisebb hitközség s több falú szidósága tartozott s igy, e vallási központot „Kerületi Rabbinátusnak" nevezték. Természetesen a név aszerint változott amint a fennhatóság változott, előbb magyarul, aztán románul — mármint Nasfalau, vagy Satu-Mare in Salaj — aztán a nagy tragédia idejére, újra magyarul s aztán végleg románul.

A lakosság a Szilágyságban is, mint szerte Erdélyben (mármint Transilvániában) különböző nemzetiségekhez tartozott, illetve nemzeti kisebbségekhez — voltak ott örmények, svábok, szászok, tótok, szerbek, horvátok, cigányok — a románok és magyarok közé keverve, kik gazda-népek voltak a történelem fordulatai során s az uralomért küzdöttek egymással. E küzdelem jelenségei a mai napig sem multak el. A gazda-népek s a kisebbségek különböztek egymástól egyházi hovátartozásuk szerint is— római és görög hitvallásuak, keleti görögök és a különböző reform egyházak hivei s a végén az uintáriusok, kik nem tették be lábukat a szent képekkel és szobrokkal feldiszitett templomokba. Voltak kisebb csoportok is, melyek „hivőknek" nevezték magukat, kik vasárnapokon privát házakban gyülekeztek s olvasták a szentirást, vagy „szombatosok" kik a legközelebb érezték magukat a zsidósághoz, közelebb mint bármely keresztény szektához vagy egyházhoz. S meg kell még emlitsük azt a falusi népet is, mely Erdélyben megtette a hosszú útat mig eljutott a zsidósághoz s szigoruan betartotta vallási törvényeit.

E nagy vallási és nemzeti keveredésben a zsidóság nem tünt ki idegenségében. S (normális időkben) az általános lakósság törvény-tisztelő volt s tisztelte embertársát s a megértés s türelem jegyében élt. A zsidó elem élvezte a környezet tiszteletét, mert képzettebb volt és a nyelvek ismeretét birta. Ha tótok közt élt, beszélt tótul s ugyanakkor a fennhatóság nyelvét is, románul vagy magyarul, de általában mindkét nyelvet is (jiddisen és héberen kivül, ez utobbi lévén az ima nyelve). A zsidóság magatartása környezetében respektust keltett, de főképen azért is, mert adottságai lehetővé tették anyagi és morális segitséget nyújtani minden ellenszolgáltatás nélkül e környezetnek, akár mint közvetitő szomszédai nézeteltéréseiben s akár közbenjárásaival és tanácsaival hivatalos ügyekben a szomszédok javára. (Normális időkben) a gazda-népek, mármint románok és magyarok is számitásba vették a zsidóság szerepét s rá voltak szorulva segitségére. Igy a magyarok román fennhatóság alatt s még inkább a románok magyar uralom alatt. A románok érdekelve voltak a zsidóságot maguk felé vonni, hogy ezzel is erősitsék uralmukat a nagy magyar kisebbséggel szemben, a sok-nemzetiségü Erdélyben.

Salaj-Szilágy-megyében nem volt jelentös zsidó lakosság, nem volt tömeges zsidó útca. Az 1941-es népszámlálás szerit Salaj-ban az általános lakosság 283,580 lelket számlált s itt összesen 10,582 zsidó lélek élt — kevesebb mint négy százaléka a lakósságnak, melyben keveredve élt.

Itt-ott nagyközségekben és városokban jelentősebb hitközségek voltak, szép templomaikkal, imaházaikkal, ország-szerte ismert rabbijaikkal, tudósaikkal, istenfélő saktereikkel, melámedokkal — s igen aktiv szellemi és vallási tevékenységgel. Nagyfalú kivételt képezett a kisebb helységek között, mert ugyan alig nőtt ki a falú jellegéből, méreteihez képest jelentős zsidó lakóssága volt. S méretein felül hitközsége a jelentősebb hitközségek között szerepelt, ismert volt nemcsak Szilágy-szerte, de egész Erdélyben. A kerületi hitközséghez 31 helység tartozott (csak egyikben nem laktak zsidók) s ezeknek szellemi és vallási irányitását a Nagyfalúban székelő kerületi főrabbi látta el, mellette rabbinikus biróság is müködött, valamint Jesiva amit

nagyon gondolkodóba ejtett bennünket, egyfelől, mert a bizalmatlanság irántunk is megnyilvánult, másrészt, mert hozzátartozóink voltak a feliratkozottak között.

A zsidók kiebrudalásának második szakasza akkor következett be, amikor a Központi Bizottság elhatározta „a párt- és az államapparátus nemzetiségi összetételének a megjavítását". Ennek az ürügyén távolították el a felelős párt- és állami funkciókból a zsidók döntő többségét.

Ezek az intézkedések felbátorították az antiszemitákat, akik úgy vélték, hogy már ismét elérkezett az ideje érzelmeik szabad nyilvánításának. Az antiszemitizmus sokoldalúan nyilvánult meg az élet számos területén. Kívánatosnak mondták a zsidók feliratkozását és csodálkoztak azon, aki nem iratkozott fel. A kivándorlási láz főleg a fiatalokat fogta el, akik nem tudták megemészteni, hogy kisebbségként bánnak velük, másodrendű állampolgárokként kezelik őket.

Az én lányaim, akik akkor 13, illetve 14 évesek voltak, egy reggel így szóltak hozzám: Apu, te meddig akarsz bennünket itt tartani, hiszen az osztályban minden zsidó gyerek szülei feliratkoztak.

Egy szép napon aztán a gyerek azzal tért haza az iskolából, hogy a tanárnő megkérdezte, mi miért nem iratkoztunk fel.

Sokan megkérdezték tőlem, mi késztetett arra, hogy eljöjjek? A legfőbb indítóok: a gyerekek mindenképpen Izraelben akartak élni, zsidókként. Én magam is beláttam, hogy fölöslegessé váltam, hallgatólagosan tudomásul vettem, hogy senki se veszi rossznéven, ha eljövök.

Soha egy percig sem bántam meg, hogy eljöttem Izraelbe, mert gyermekeim álmai itt teljesültek.

LICHTMAN JENŐ

KOMMUNISTÁBÓL – ZSIDÓ

A bécsi döntés után, amelynek értelmében Erdélyt Magyarországhoz csatolták, mi voltunk az első korosztály, az 1919-es születésűek, akiket tényleges katonai szolgálat helyett munkaszolgálatra vittek. József Imre, Klein Aladár, Grosz Lajcsi, Blau Majsi, Weisz Tibor és én, valamenynyien somlyói születésűek, együtt indultunk 1940 december 2-án Nagybányára, ahová behívtak bennünket. Valamennyi közül csak én kerültem vissza. Nincs tudomásom arról, hogy bármelyikük is életben maradt volna.

1945 végén érkeztem vissza Somlyóra az orosz fogságból és csak otthon tudtam meg, hogy szüleim, Lichtman Ignác és Amália, Auschwitzba kerültek és nem jöttek vissza a deportálásból. Velük együtt deportálták édesanyám nővérét, Reginát és férjét, édesapám testvéreit családjukkal. A tizenöt felnőtt és 25 gyerek közül csak két nagybátyám tért vissza, családja nélkül.

Amikor tudomást szereztem a rémtettekről, egyetlen gondolatom az volt: bosszút állni a gyilkosokon. Megtorolni a rémtetteket. Hasonlóképpen gondolkoztak a többi somlyói zsidók is, akik túlélték a vészkorszakot. Ezért javarészük beiratkozott a Kommunista Pártba, mert ennek a szervezetnek a segítségével reméltük elérni célunkat.

A pártaktíva jelentős része, a rendőrség és az állambiztonsági szervezet (Securitate) vezetőinek nagyrésze szintén volt munkaszolgálatos, vagy deportált volt. Őszintén és becsületesen dolgoztunk a Kommunista Párt programjának végrehajtásáért, mert hittük, hogy nem leszünk többé másodosztályú állampolgárok, elnyerjük végre egyenjogúságunkat.

Zilahon, a megyeszékhelyen, a következők voltak tagjai a párt aktívának: Goldberger Béla volt illegális kommunista, Lőwi Elemér, aki a pártbizottság tagja és a propaganda osztály főnöke volt, Filip (Schwartz) Sanyi, a megyei pártgazdaság osztályfőnöke, a párt ellenőrző bizottságának a titkára; Sámuel Móric, a megyei párt pénzügyi osztályának, majd gazdasági osztályának a főnöke volt. Micu, „Klein Fazi" először a pártaktívába dolgozott, aztán a megyei napilap főszerkesztője volt, később Bukarestbe hívták, ahol a szövetkezetek lapjának a főszerkesztője volt nyugdíjazásáig. Izsák Mendi, a megyei pártbizottságnál, majd az Ifjúsági Szövetségnél volt aktivista. Dr. Orenstein Sándor a megyei pártbizottság gazdasági főnöke volt. Számos más zsidó aktivista, gazdasági és politikai vezető töltött be fontos állami- és pártfunkciót, Várnai Mihály például a megyei állambiztonsági szerv, a Securitate főnöke volt.

Együttes erővel igyekeztünk felkutatni a náci—nyilas háborús bűnösöket, s ugyanakkor lerakni egy olyan társadalom alapjait, amelyet a mi számunkra is igazságosnak véltünk. Az 1949—50-es évekig mindnyájunk számára úgy tűnt, hogy a helyes úton járunk, az elvek valósággá válnak. Aztán szép lassan eltávolították a zsidókat az állami pártfunkciókból, eleinte átlátszó kifogásokkal, később kertelés nélkül.

Az első nagy csapás 1949-ben érte a zsidókat, amikor provokatív módon falragaszokon kihirdették, hogy aki Izraelbe akar kivándorolni, feliratkozhat, megkapja a kivándorlási engedélyt. A zsidók javarésze feliratkozott, de csak néhánynak adtak kiutazási engedélyt. A többit viszont megbízhatatlannak nyilvánították és leváltották az összes felelős állásokból. Később pedig, azon a címen nem léptettek elő, vagy nem neveztek ki vezető állásba zsidókat, hogy előzőleg, a hivatalos felhívásra reagálva, feliratkoztak izraeli kivándorlásra.

Mi, akik jelentős politikai és állami beosztásban voltunk, nem iratkoztunk fel, de az eset

„ELEVENUJSÁG" CSEHBEN 1920-ban

Amit elevenujságnak neveztek azt szokásosan elevenen adták elő, illetve élőszóban, vidéki szinpadokon. Mig az amiről szó van, ujságformában ki lett nyomtatva a nagybányai Hermes-nyomdában s vasárnap, 1920 dec- 5-iki dátumot viseli. Mint irva, illetve nyomtatva vagyon, *„megjelenik a szilágycsehi ‚Mirjam' zsidó jótékony és kúlturegylet estélye alkalmával"* s az ujság Fuchs-Salamon Marika jóvoltából elkerült Izraelbe is.

Az is szerepel a fejlécen, hogy: Szerkesztöség és kiadóhivatal a szinfalak mögött. S mondva vagyon, hogy: Felelős szerkesztő Dr. *Szász Antalné.* A hatoldalas rendes formátumú újság főképen rim, de próza is és feltételezhető, ismerve a csehi „körülményeket" abban az tdőben, hogy az első betütől az utolsóig Szász Antalné irta a szövegeket mindvégig, még azt is ahol „regény" van irva, melynek szerzője B. Józsa Gyula — mert Szász Antalné Grosz Gizának, a csehi trafikos Grosz Lipót leányának, irói tolla volt amit különböző irói nevek alatt szerepeltetett.

A kinyomtatott anyag elevenújság-jellegét viseli, ugyanis mindegyik fejezet fölött ki van nyomtatva, hogy „előadta..." s itt velemelyik helyi zsidó lány neve következik.

Ez az újság kúltur-történészek és folkloristák figyelmét igényelheti, mert a benne levő anyag fényt vet egy vidéki kis zsidó közösség életére és akkori realitásaira, a messziről jövő társadalmi mozgalmak (mint pl. a feminizmus) érintő szeleire, sőt, a müvészeti áramlatok is elérkeztek ide és szerepelnek a kinyomtatott anyagban. Szász Antalné minden jel szerint élénk szellem volt, kinek érdeklődése messzi kúltur-központok felé is irányult. S tudta mi történik Londonban ée Párizsban is a müvészettek és technikai fejlemények terén.

De mi ekeretben ezen elevenújság más történelmi jelentőségével kell fogtatkozzunk. S pedig azon nevekkel melyeknek viselői a Mirjam-kúlturegylet eztélyén 1920 december 5-ikén a szinpadon szerepeltek s az újságban foglalt „irodalmat" előadták.

A még élő csehiek előtt ismertek ezek a nevek, köztük növérek, anyák, barátnők, mindegyik név elénk rajzolja viselőjének alakját, sok fájó, de bizonyára kedves emléket is. Ime a Prólog rimes sorainak előadója: Klein Izabella, s ime a Vezércikk felolvasója: Fülöp Jolán. S a regény rimeit Lévy Jolán adta elő, mig az Elöfizetési Felhivást Fried Lili olvasta fel, a Művészet és Irodalom rovatot Goldfarb Regina adta elő. Van az újságnak hir rovata is, melynek anyagát Lichtmann Gizike, Scher Böske és Izsák Ilona adták elő. Van ott úgynevezett Udvari Hir is amit eredetileg Deutsch Berta kellett volna előadja, de neve tintával lett áthuzva és helyette Klein Piros szerepel. A Divatrovat előadója Weisz Helén volt s mellette Porgesz Riza szerepelt, a Sport-ot Lévi Ici ismertette, a Törvényszék előadója Boros Böske volt, a Szerkesztői-üzenetek szereposztásban Deutsch Berta, Dávidovics Szerénke, Fülőp Elma és Salamon Mariska szerepeltek, a Hirdetéseket csupa rimekben Mózes Böske, Berkovics Berta, Kálmán Lily, Boros Ilus, Dávidovics Etelka, Boros Böske adták elő s itt egyetlen-egy him-nemü is szerepelt: Lévy Andor. Majd emellett apróhirdetések is voltak, Boros Olga, Markovits Juci, Judovits Manyi, Dávidovics Etelka meg Mózes Lilyke előadásában. S e rovat végén párbeszédszerű tanakodás van Braun Gizike, Jakab Babus és Sámuel Nusi között az apróhirdetések hiábavalósága felett, mire Salamon Mariska védelmébe veszi a rovatot. Szokásosan, az elevenújság epilógussal fejeződött be, amit Fülöp Irén adott elő.

A csehi 1920-as élőújság szereplői közül még velünk vannak: Markovics Juci, Dávidovics Szerén, Jakab Babus (Bubu) és Fuchsné Salamon Mariska — bis 120 !

Cecul-Silvaniei — Szilágysomlyó, 1920. I. évfolyam. — Egyetlen szám. Vasárnap, deczember [illegible]

ELEVEN UJSÁG

Megjelenik a szilágysomlyói „Mirjam" zsidó jótékony és kultúregylet estélye alkalmával.

Felelős szerkesztő: Dr. SZÁSZ ANTALNÉ. Előfizetési ára [illegible] lei.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: a színfalak mögött.

Prolog.

Előadta: Klein Izabella.

Hölgyeim! Uraim: Szép asszonyok, lányok!
Urak, ifjak, vének! Jó estét kivánok!
Hallottam, hogy ide mulatozni járnak.
Eljöttem hát én is.
Hangos hirnöke a zsibongó utcáknak.

Ugye megismernek? Ni, maga mit bámul?
Rikkancs vagyok igen, ki ujságot árul.
Aki harsány hangon folyton kiabálja,
Mi történt Szilágysomlyóban,
S a szomszédos országba.

Én vagyok! no lássák . . . Most is abban járok,
Hogy kihirdessem a legszebbik ujságot,
Amilyen még nem volt és nem is lesz soha,
Mert az én ujságom, amit most árulok,
Tiszta merő csoda.

Meglássák csak kérem, milyen ez az ujság,
Csupa hangos vigság, semmi szomoruság,
Fényes napsugáron száll benne az öröm . . .
Ezzel az ujsággal a kerek világnak
Minden más ujságját letöröm . . . megölöm . . .

Mert hát miből voltak mind eddig a lapok?
[illegible]
[illegible] asszonybeszéd
Ez a mi ujságunk?!

Amit eddig irtak, csip-csup beszéd volt csak,
Semmi közük nem volt ahhoz asszonyoknak,
Ferfiatlan módon mindent lefoglaltak,
Nohát, hogy mit tudunk, mostan
Megmutatjuk szépen mi a férfiaknak.

A mi rovatunkat, nem csinálja nyomda,
Rá van bizva az a legszebb leányokra
S mint a rózsák között hajtó bimbó szirma
Olyanok a lányok . . .
Nézzenek csak kérem majd . . . az ajkaikra.

De még ez mind semmi! Az a fő, hogy lapom
Valóságos potom! Mese olcsón adom.
Pedig nem hiányzik semmi sem belőle.
Meggyőződhetik a tisztelt közönség.
Biz Isten felőle!

Kovantse mondom ezzel [illegible]
Hogy itt a szemünk [illegible]
[illegible]
Irezett szemmel néznek [illegible]
[illegible]
Mely azt sem bánja, hogy [illegible]

Hiszen lapunknak mindenik [illegible]
A báj, a szépség, pompás [illegible]
„Vezércikkünknek" szivhez [illegible] hangja
A „Tárczánk" kedves, csinos [illegible]
A „Sporthelk" egyszerűen [illegible]
S ülvöt lehel az „Apró hirdetés" [illegible]

A „Hireink" is [illegible]
A „Divatunk" valóban remek [illegible]
A többi rovatra szavat sem [illegible]
De minden hangja kincset ér [illegible] még.
Az „Előfizetési felhivás" [illegible]
Miként a hirek ép olyan [illegible]

S ki hozzánk fordul bármiben [illegible]
Annak szivesen nyujthatunk [illegible]
Tanácsot ad és felvilágosít [illegible]
A „Szerkesztői bajos üzenet" [illegible]
A többi is mind biztató [illegible]
De itt a lap, hát tessék venni [illegible] Tessék

De [illegible]
[illegible]
[illegible]
Hölgyeim, Uraim, magamat ajánlom!

VEZÉRCZIKK.

— Előadta: Fülöp Jolán. —

Justitia fiat! Vagy, bárki fiát is kérdezzenek meg, de egyetlen egy, jóravaló fiu sem akad, aki minket feminista asszonyokat ne szeretne. Még ha nem is lennénk feministák, akkor is szeretnének bennünket. Talán jobban, talán kevesebbé — ki ahogy birja, — de szeretni mindenképen szeretnének, mert mi a szeretetre és annak ápolására születtünk [illegible]

És ennek ellenére [illegible] megadni a jogainkat. Mi mindent kockáztatunk, oda adjuk a leányálmainkat az asszonyi valóságért, szörnyű ébredéssel és ők semmit sem adnak.

Igen is küzdeni fogunk a női jogokért. Itt van, most zajlott le a választás és mi, hölgyek sem nem választottunk és bennünket nem választottak, még mindig ki vagyunk rekesztve a választói jogból [illegible] alig van [illegible] hogy azt [illegible] egyhamar [illegible]

De higyjék el, ennek csak mi [illegible] vagyunk az oka. Miért bizunk a férfiakban? Azok csak mindig beszélnek, nyelvelnek, a nők azonban — köztudomás szerint — sohasem soktak nyelvelni. Az, hogy az utolsó [illegible] csinálni a magunk [illegible] amint az színfen közüdomású — a nők mindig összetartók, nem szoktak egymás háta megett senkire pletykálni. Kinek-kinek a szemébe megmondjuk a magunk véleményét, ha az illető — nincs is ott.

Ne csatlakozzunk mi egyik párthoz sem, amit a férfiak, mint gyönge nem, összetákoltak. Elvégre ők könnyen megfutamodnak onnan, ahol küzdeni kell. Az egész élet egy háboruság — a mamának a papával. A mamának a cselédséggel. Nekünk, leányoknak a bálí ruháért, a costümért, kalapért, cipőért. Most pedig a drágaságért.

TÁRCZA.

Regény.

— Irta: B. Józsa Gyula. — Előadta: Lévy Jolán. —

ELŐSZÓ.

Regény vagyok, Nem zord, sőt kellemes,
Mindkét hősöm oly finom, oly nemes,
Véled, hogy mindkettő egy-egy falat kenyér,
Nem is kenyér — cesor! . . . ennél is többet ér.

Az első és a fő — (mert van neki feje)
Teltulfalvi Lovag Ideoda Ede,
Hogy van feje, onnan is láthatod
Mert azon visel egy úrhavas kalapot.
E fején homlokból biesaklik az orra
Huszonkét szál bajusz tetejébe tolva,
Orron túl és ismét megosztva egy szempár
Hamiskás, miként a spanyolt hagyó Szent Pál.
Oh ezek a szemek! Bele ne nézzetek!
Szerelem foglyává nagy könnyen ejtenek!
Úgy jártok, miként az, kinek neve irva:

„Szebb a ruhám" falvi Nyilmagyulai Zirza.
Mert ő másik hősöm, jobban mondva hősnőm,
Ki a haját festi; kár is erőlködnöm
Zengeni őt méltón, ahogy megilleti
Nincsenek a tollnak akkora [illegible]
Nem is szólok róla [illegible] édes . . .
Aztán a mamája [illegible]
Amit tollam mellőz [illegible] szóba!
Lesz ő olyan szives, b[illegible] pótolja.

Ni éppen itt megyen Pitypallához zsurba!
(Termetes egy dáma [illegible] szurna)
Szavát most nem hallod, de [illegible] a lánya
Feléje tanácsot, garmadával lánya:
„Fogd fel a ruhádat! . . . Ne figyelj te másra,"
Édus? . . . Az nem parti! a jogot most járja . . .
S ha végzi is tudom: lesz ludőle semmi . . .
Tudjátok is ti azt, hogy kit kell szeretni! . . .
Zizinek Stelivel ugyancsak leragyolt . . .
Látd Steffi nem bánnám . . . Ne lépj olyan nagyott . . ."
„Nini mama!" „Kit látsz?" „Ideoda Edét"
„Ne lásd meg!" „Meglátam" „Hamar észreveved."
„Erre jön, mosolyog" — „Utálatos" majom!
„Nem mondhatnám . . ." „Hallgass" Kezüket csókolom.
„Jó napot!" „Jó napot" ah milyen szerencse!
Szabad tudakolnom? Hova mennek, merre?
„Pitypallék zsurjába" . . . „Én is éppen oda!"
„Mi sietünk nagyon édes Ideoda!"

„Tud Édus sietni?" Magácskával, mert ne?"
Amaz hátul marad, pakkadoz a mérge

A zsur javában folyt, amikor belépnek
[illegible] zajosan hullámzik az élet
Ők is elvegyülnek a vigság zajába
Régi ideálját [illegible] is találja,
Mint [illegible] a cselit [illegible]
Az idő [illegible]
Boldog édes órák! Csak egy-egy pillanat!
Amelyek emléke évekig lenn marad.
— [illegible] esett, hogy vége lett a zsurnak,
[illegible]

[illegible]
[illegible]
„Tudod mit [illegible], te, Zirza, te!
[illegible] ember . . . és [illegible] . . .
Kár, hogy oly [illegible] voltunk vele szemben"
„Igaz még volt-i, drágalatos mamám.
De amit vétettél, szépen helyre hozzák."
Míg [illegible] . . . Csitt fogd be a szádat!
Vigyázz meg ne hallja, fel ne költsd apádat!
. . . Hát hogy helyre hoztad? Oh eszem a lelked!
Édes, kedves lányom, te arany gyermekem!"

Nem itt, de odébb a regény végzete:
Teltulfalvi Lovag Ideoda Ede,
S „Szebb a ruhám" falvi Nyilmagyulai Zirza
Egy boldog pár lettek. Így volt ez megirva.

József, Goldstein Mór, Grosinger Simon, Hauser Dezső, Herskocits Adolf, Hartstein Sándor, Izrael Hermann, Janovitz Emil, Jakab Hermann, Janovitz Sámuel, Jakab László, Jakab Manó, Jakab Hermann, Jeremiás Bertalan, Izrael Lipót, Katz Adolf, Komornik Henrik, Lázár Ignác, Landau Ignác, Dr. Lévi Márton, Lázár M., Mózes Kálmán, Mindszent Salamon, Mátyás Sámuel, Nussbaum Mór, Palkovits Lajos, Roth Márton, Roth Zsiga, Stern Mihály, Rosenblüth Adolf, Salamon Lajos, Szobel Mór, Salpeter Mór, Salamon József, Schwartz Saul, Stark Hemann, Schor Ferenc, Wexler Bernát, Wohlberg Izidor, Weisz Hermann, Goldfarb Mór, Grosz Abraham, Markovits Márton, Berkovits Lipót, Fried József, Mihály Bernát, Schőn Mózes.

Hősi halottak: Jakab Béla, Katz Izsák (Szilágypaptelek), Friedmann Mór, Katz Márton (Szilágypaptelek), Salamon József.

Hermann, Eckstein Anselm, Steiner Márton, Berkovits Izsó, Schwartz Mór, Goldberger Abraham, Ehrenreich Józsua, Ehrenreich Mór, Klein Lipót, Markovits Sándor, Brüll Gyula, Blau Abraham S., Orgel József, Orgel Márton, Izsák József, Dr. Porjesz Aladár, Dr. Benedek József, Nussbaum Sámuel, Goldberger Károly, Roth Jakab, Weisz Sámuel, Klein Emil (hadirokkant), Schwartz Abraham, Ungar Mendel, Rosenberg Elek, Szép Adolf, Blau Samuel, Herskovits Farkas, Grünfeld Ignác, Salamon Lajos, Basch József, Russ Eliás, Bergl Sándor, Rosenberg Lipót, Kohn Benő, Brod Bernát, Silberstein Sámuel, Grünbaum Jenő, Perl Áron, dr. Bergl Jenő, Berger Lajos, Lazarovits Simon, Lázár Alber, Stern Adolf, Klein Zindel, Reiss Márton.

Hősi halottak: Nussbaum Zoltán, Nussbaum Miklós hadnagy, Keller Rudolf, Keller Mór, Hirschmann Károly, Rottenstein Lajos, Krausz Áron, Stein Izidor, Rosenberg Ármin, Roth Miksa, Sámuel Antal, Dr. Sámuel Jenő, Militzer Sándor, Marmorstein Jakab, Weisz Abraham, Izsák Károly (Szilágybagos), Izsák Ferenc (Szilágybagos), Lang Bernát (Hídvég), Weissmann Dávid (Kisderzsida), Grosz Dávid (Győrtelek).

Tasnád izraelita hadviseltjei

Weisz Vilmos főhadnagy (volt hitközségi elnök), Dickmann Izidor, Dr. Gutmann Jakab főhadnagy többszörös kitüntetett, Roth Fülöp őrmester, Katz Ármin, Fülöp Mihály, Hirsch József szakaszvezető, Berkovits Jenő szakaszvezető, Königstein Árpád, Jónás Albert, Nagy-Neumann Ferenc repülőtiszt, Jónás Albert, Rosenberg Jenő, Davidovits Emanuel, Harag Jenő kitüntetett őrmester, Kálmán Dávid, Rosenberg Abraham, Lefkovits Ferenc kitüntetett, Weisz Béla kitüntetett, Berger Ignác többszörös sebesült és kitüntetett, Salamon Lajos vas érdemkereszt (legmagasabb kitüntetés), Nádas József szakaszvezető, Hoffmann Dávid, Junger Mózes, Rosenberg Antal, Fellner Ignác, Neumann Imre kitüntetett, Dr. Klein Jenő főhadnagy kitüntetett, Jónás Lajos, Weinstein Mór, Keller Fülöp, Czeiger Lipót hadirokkant, Goldstein Mór, Sternthal Antal, Lippner Sámuel, Pollák Herz, Engel Bernát, Klein Márton, Steiner József őrmester, Wolf Bernát, Salamon Izrael tizedes, Izsákovits Sámuel, Glück Simon szakaszvezető, Kohn Márton, Grosz Jenő őrmester, hadirokkant, Czeiger Dániel, Fülöp Izidor.

Hősi halottak: Kepes Lajos zászlós, Katz Ferenc, Rosenfeld Ferenc, Weisz Ármin, Weisz József, Rosenberg Abraham Zsigmond, Farkas Mózes, Slomovits Mendel, Goldstein N.

Zilah izraelita hadviseltjei

Berger Lázár, Blau Béla, Blonder Bernát, Engel Márton, Fridmann Áron, Gerő Zoltán, Goldberger Abraham, Hadinger Ede, Hoffmann Sámuel, Karl Emanuel, Katz Frigyes, Königstein József, Kelemen Sándor, Dr. Krausz Béla, Lampel Lőrinc, Dr. Marguliesz Ede, Dr. Markovits Béla, Dr. Markovits Lajos, Markovits Hermann Ferenc, Markovits Mór, Dr. Monori László, Mandel József, Mózes Gyula, Nóti Nándor, Nóti Dezső, Pollák Mór, Dr. Porjesz Ferenc, Porjesz Lajos, Roth Ferenc, Rubinstein Vilmos, Ferner Berthold, Székely Aba, Dr. Szinetár Ödön, Szinetár Adolf, Szinetár Albert, Szinetár József, Walter Mihály, Fridmann Ferenc, Albert Izsák hadirokkant, Dr. Balkányi Jenő, Brod József, Brod Béla.

Hősi halottak: Spéter Sándor, Unterberger N. (eltűnt), Porjesz L. Lajos.

Zsibó izraelita hadviseltjei

Abraham Jakab, Brüll Ernő, Berger Ferenc, Beck Salamon, Blonder Lajos, Deutsch Mózes, Fridmann Márton, Friedmann Lázár, Fülöp Izidor, Friedmann Abraham, Friedmann Lajos, Gold Mendel, Goldner Márton, Grosz

Szilágysági „hadviselt zsidók" az első világháborúban

Díszes albumot adtak ki Budapesten 1941-ben, *Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma* címen, melyben maga a cím tanúskodik a célról — bizonykodva a magyar zsidóság hazafias áldozatairól az első világháborúban. Az album szerkesztőbizottsága nem viselte magán bármely zsidó közéleti intézmény vagy szervezet bélyegét s inkább 'védekezési' jelleget lehet neki tulajdonítani azon nehéz időkben, a második világháború kezdetén, amikor a zsidóság már létében volt megtámadva.

Az album helységek szerint hozza az első világháborúban résztvett zsidó katonák névsorát, rang szerint,tábornoktól közkatonáig, a hősi halottakat, a kitüntetteket, a sebesülteket és rokkantakat, a kivételes hőstetteiket, a fogságba esetteket stb. A szilágysági községekből is fel vannak tüntetve a névsorok, de nem minden község van feltüntetve s a lista eléggé hiányos. A falvak zsidósága nincs megemlítve.

Helyesnek tartjuk felsorolni a neveket márcsak mementóként is, hogy emlékül álljanak itt a „magyar haza" árulására a szilágysági zsidósággal szemben is.

Szilágycseh izraelita hadviseltjei

Braun Leopold, Berkovits Géza, Blau Ignác, Blau Ármin, Berkovits Benjámin, Berlo Bernát, Bleyer Ignác, Deutsch József, Deutsch Gyula, Deutsch Sándor, Fried Adolf (tábori csendőrőrmester), Friss Sándor, Fülöp Abrahám, Glück Samu, Grünwald Móric, Goldberger Adolf (repülőtiszt), Grünbaum Jenő, Hoffmann Mátyás, Hoffmann Simon, Havas Endre, Judovits Ferenc, Jakab József, Klepner Izsák, József Mózes, József Nándor, József Dávid, Dr. Kertész Samu, Kupferschmidt Samu, Klein Jenő, Klein Ferenc, Klein Károly (hadirokkant), Klein Rafael Pál (hadirokkant), Markovits József, Reich Sándor, Salamon József, Spitzer Márton (hadifogoly), Stern Illés, Stern József, Silberger Miklós, Silberger Lipót, Schwartz Áron, Rosenfeld Sámuel, Klein Mór, Braun Mihály, Königstein Lajos, Scheer Móric, Illés Lajos (100%-os hadirokkant). Grünwald Sámuel, Krausz Mihály, Glozer Lázár, Herskovits Adolf (v. hadifogoly), Goldfarb Sámuel, Pollák Bertalan, Deutsch Ignác, Silberger Jenő, Dr. Jeremiás Sándor (Szamosújlak), Hoffmann Móric, Stern József, Stern Móric.

Hősi halottak: Guttmann Andor (nagy aranyérem), Hirschfeld Sándor, Bein Hillel, Glozer Lázár, Roth Dávid (Roth Elemér körjegyző apja).

Szilágysomlyó izraelita hadviseltjei

Dr. Brüll Márton, Dr. Keller Samu, Dr. Székely Sándor, Dr. Weisz Samu, Dr. Sámuel Vilmos, Dr. Jakóbi N., Krecs Aladár, Krecs Sándor, Krecs Jakab, Goldberger Sándor, Kiss József, Rosenberg Dezső, Weisz Salamon, Löwbeer Arnold, Klärmann Lajos, Reismann Sámuel, Brod Ferenc, Brod Bence, Brod József, Mózes Lázár, Mózes Hermann, Lengyel József, Braun Jenő, Csengeri Bertalan, Csengeri Mihály, Adler Izrael, Adler Márton, Hirsch Salamon, Grosz Mendel, Miliczer Lajos, Dr. Miliczer József, Sámuel Elek, Grünbaum Ferenc, Glück Abraham, Mózes Dávid, Roth Ferenc, Sternberg Ignác, Weissberger Sándor, Weissberger Jakab, Moskovits Jakab, Marmorstein Benő, Marmorstein Samuel, Marmorstein Hermann, Schwartz Dezső, Dr. Schwartz Sándor, Friedmann Dénes, Kohn Adolf, Feuerberger

tel-avivi ügyvéd, aki néhány évvel ezelőtt hunyt el. Ehhez a családhoz tartozott Ferenc Márton mérnök is, aki alijjázott és szülőhelyén, Szilágyságban tett látogatása során hunyt el. Ferenc Márton annak idején unokatestvérével, Tevjovits Jenővel közösen vezetett egy üveggyárat Sülelmeden. A néhai Tevjovits Jenő történelmi szerepet vitt a szilágysági zsidók életében, minthogy körzeti hitközségi elnök volt a két világháború között. Ő alakította ki és erősítette meg a hitközségek szervezetét és képviselte azokat a hatóságok előtt. Megbízható segítséget nyújtott a körzeti rabbinátusnak, amelyben rokonai, a Klein család tagjai töltöttek be pozíciókat. Ők is, mint ő maga, Jakab Nátán és Joszéf leszármazottai voltak.

Nem lehet nyilvántartani az összes Jakabokat. Voltak közöttük a Szamos mindkét oldalán, Zsibón, Kődön, Somkúton. Egyik közülük pénzügyminiszter-helyettesi pozícióig vitte a román kormányban a kommunista rezsimben. A Jakabok házasság révén kapcsolatba kerültek más, nem kevésbé ismert és régi szilágysági zsidó családdal. A szöllősi Smelke rabbi fia, Mose, aki később a szilágycsehi rabbi lett — a náprádi Deutsch Mendel lányát, Szárá-Seindlt vette feleségül. Deutsch Mendel fia, Ráfáel a híres pozsonyi rabbi, a Ktáv-Szofér lányát vette feleségül; másik fiának, Simsonnak lánya, Hudesz másik fiának, Simsonnak lánya, Hudesz Rappaport pápai rabbi unokájához ment feleségül; Rabbi Smelke lányunokája Keile, a náprádi Judovits Mosehoz ment feleségül. A Judovits család története is mintegy kétszáz évre nyúlik vissza a Szilágyságban.

Mose fivére, Judovits Slomo a dési rabbi, Paneth Menáchem Mendel lányát vette feleségül. Paneth rabbi volt a „Siebenberger Kolél" elnöke és a Méir-Báál-Hánész pénztár országos megbízottja.

* * *

A Jakab nemzetség története megszakadt 1944-ben, a vészkorszak gyilkos megrázkódtatásának idején. Ugyanaz a sors érte ezt a legendát is, mint mindannyi más zsidó törzsét. Csak azokat soroltuk fel a Jakab nemzetség tagjai közül, akiket gyermek- és ifjúkorunkból ismertünk, vagy adatokat találtunk róluk, elsárgult írásokban. Bizonyára akadnak a megmaradottak között, akiket kihagytunk, mert nem ismertük őket, vagy őseiket. Vígaszul szolgálhat azonban számukra, hogy visszavezettük őket is gyökereikhez.

Jakab név mellett, leszármazottaik elkerültek a Szilágyság valamennyi községébe, sőt túllépték a körzet szűk határait és eljutottak Zsibóra, Kődre, Somkútra, Szatmárra, Budapestre is. Találkoztunk nevükkel a farkasasszói temető sírkövein, kettő közülük pedig azon huszonegy zsidó férfi között van, akiket a románok 1919-ben a magyarok javára való kémkedés hamis vádjával, golyó általi halálra ítéltek és kivégezték. A 21 mártír külön parcellába van eltemetve.

Jakab Nátán leszármazottai közül emlékezünk a századunk első felében élt Jakab Áron-Dovra, aki a „dáján" nevet viselte, tanult ember mivoltára utaló, megtisztelő jelzőként. Fia, Jakab Joszéf, aki Szilágycsehen volt kereskedő, szintén tanult ember volt és nagy népszerűségnek örvendett úgy is, mint alkalmi kántor. E sorok írója a berekszói Dávid után kapta a Dávid nevet, ez a Dávid nagyapám nagybátyja volt. Lánya, Thila, aki nagyapám unokatestvére volt és hosszú életnek örvendett, engem „apám"-nak nevezett, miután feleségül vettem unokáját, Lea-Helént, aki szilágycsehi József-lány volt. Thila nagyanyám másik lánya Szárá volt, akit Hirschfeld Joszéf szilágycsehi szabó vett feleségül. A Hirschfeldek behálózták az egész Szilágyságot.

A Jakabok javarészének feltűnő ismertetőjele volt: bőrük, hajuk, szemük világos színe. Ez jellemezte a legtöbbjüket, ha nem is valamennyiüket. Ilyenek voltak az égerháti Grosz testvérek, akik alijjáztak és Herzlián laktak, továbbá a szilágycsehi József-fiúk, akiknek kékesszürke szeme elárulta a családi kapcsolatot. Ez jellemezte apámat, a szilágycsehi rabbit, valamint testvéreit és a Hoffmann család tagjait, a várcai Jakab Mose leszármazottait — világoshajúak, pirosarcúak, kékszeműek.

Ezek a gének, úgy látszik, rendkívül erősek voltak és nemzedékeken át utaltak a családi kapcsolatokra. Ez annál is érdekesebb, mert hiszen apám, a rabbi és kortársa, a szilágycsehi Hoffmann Joszéf már elég távoli rokonok voltak, a két nagyapa volt a testvér, aki azonban nem egy anyától származott.

Minden Jakab-testvér úgyszólván külön nemzetséget teremtett. Ki tudná összeszámlálni az összes Kleinokat, a szöllősi Smelke rabbi leszármazottait és ki tudná összeszámlálni az összes Hoffmannokat, a várcai Jakab Mose leszármazottait, akikből akadt Szilágycsehen, Égerháton, Mosóbányán, Krasznán, Szoporban és Illésfalván. Reb Mose unokája, a szilágycsehi Hoffmann József még ifjúságunk idején, a húszas években, a báró jószágigazgatója volt, míg fivére, Árje-Leib (Lajos) borkereskedő volt nálunk. A Hoffmannok tekintélyes helyet foglaltak el e környék hitközségeiben, az illésfalvai Hoffmann földbirtokos volt, az égerháti Hoffmann is foglalkozott földműveléssel. Hoffmann Lajos és József lánytestvére a szilágycsehi malomtulajdonoshoz, Stern Hermanhoz ment feleségül. Hoffmann Józsefnek Mose (Móric) nevű fia van, akit a várcai nagypapáról neveztek el, a Stern család egyik fiát szintén Józsefnak hívták, a másikat Mosenak (Móric) nevezték el, az ősök után.

Családi hagyomány volt, hogy unokatestvérek egymás között házasodtak. Stern Móric unokatestvérét, Hoffmann Jucit vette feleségül. Hoffmann József lánya, Rózsi, unokatestvéréhez, az égerháti Hoffmann Sándor mérnökhöz ment feleségül. Ezt a szokást megtartották az utolsó nemzedékig, amikoris Hoffmann Rózsi és Sándor lánya, Márta másod-unokatestvéréhez, Toren (Tevjovits) Bandi ügyvédhez ment feleségül.

A Tevjovitsok is Jakab leszármazottak, a szivágyi reb Joszéf lánya Eszter révén, aki egy mosóbányai Ferenchez ment feleségül. Eszter lánya a Tevjovits család alapítójához ment férjhez a Szamos-menti Gardány faluban.

Mosóbányán számos Ferenc élt, köztük gazdag földbirtokosok voltak. Egyik leszármazottjuk, aki életben van, a náhaláli Ferenc Ábrahám (Sanyi), aki elhunyt Jenő fivérével együtt az első chalucok közé tartozott, akik a 30-as évek elején a Szilágyságból alijjáztak. A mosóbányai Eszter másik lánya egy Somkút környéki faluban élő Simon Menáchem-Cionhoz ment feleségül, akinek unokája volt dr. Simon Menáchem ismert

ban is éltek már akkor zsidók. Ezt bizonyítják a Szivágyhoz közel fekvő Farkasasszó község temetőjében talált zsidó sírkövek, melyeken a 18. század elejéről származó dátumok láthatók.

Képzelet és valóság keveredik a családi legendákban. Azonban kérdés, hogy a Jakab Nátán leszármazottai köreiben egész az utolsó nemzedékig ismert családi történeteknek van-e történelmi alapjuk. Az egyik arról szól, hogy milyen okok késztették reb Nátánt, hogy a nagy Bükk erdőség szélén lévő eldugott kis faluba vegye útját. Eszerint reb Nátán és fia, Joszéf — a család többi tagjáról nem szól a krónika — ekhós szekéren tették meg az utat Nikolsburgból a Szamos völgyéig. A folyómenti Cikó-szorosban töltötték az éjszakát. Ezt a szorost erdőtől borított, magas hegyek szegélyezik mindkét oldalon. Itt találkozott velük Bornemissza báró, akinek földbirtokai voltak a környéken, így Szivágyon is. A báró megkérdezte, merre tartanak, ők pedig azt mondották, hogy letelepülési helyet keresnek. A báró Felső-Szivágyot ajánlotta és megígérte, hogy biztosítja számukra a szeszes ital-eladás jogát és más monopóliumokat, mint dohány, só, gyufa és hasonlók árusítását, természetesen megfelelő bérösszegért. Reb Nátán elfogadta az ajánlatot és letelepedett Szivágyon, ahol leszármazottai is bérelték a bárótól a fenti monopóliumokat. A család egyik ága a báró földbirtokának vezetésével foglalkozott később-ben.

A családi történetek romantikus részleteket is tartalmaznak, melyekre nincs történelmi bizonyíték, azonban ezek apáról-fiúra, unokáról-dédunokára szálltak az utolsó nemzedékig. Reb Joszéfról, Peszl asszony férjéről azt mondja a krónika, hogy nem volt nagy talmudtudós és legfőbb erénye jámborsága volt, nem vette le talitját és tefilinjét csak a déli órákban, amikor már elmondotta valemennyi „máámádot"-ot és a zsoltárokat, végig. Ugyanakkor pedig Peszl asszony tudós rabbicsalád gyermeke volt, melynek ága a szent Selá-ig rabbi Jesájáhu Hálévi Is-Hurwitz-ig nyúlt vissza. Hogyan lehet tehát, hogy ilyen előkelő nemzetség lánya ilyen egyszerű zsidóhoz ment férjhez, aki egyebet sem tett, mint a fenti árucikkek eladásával foglalkozott egy eldugott kis faluban? Ennek a rejtélynek csakis romantikus megoldása lehet, és a családi legenda azt meséli, hogy a pár kapcsolata már Nikolsburgban szövődött, az ügy azonban nem tetszett Peszl előkelő családjának. Főleg ez volt az oka, hogy Reb Nátán útnak indult fiával, Joszéffal, hogy megvalósíthassák a „siduchot". Szép történet ez, és mint a többi hasonló történetnek, abban rejlik szépsége, hogy nem függ történelmi igazságtól, vagy bizonyított tényektől.

Reb Joszéfot a családi krónika „reb Joszéf Szávácser"-nek, a Szivágy-i Joszéfnak nevezi, mert Szivágyon élte le élete javarészét. Felesége Peszl még egy lánygyermeket szült és fiatalon hunyt el. Reb Joszéfnak második házasságából még négy fia és három lánya született, valamenynyiről említés történik a „Rabbi Smelke" című könyvben mint a szöllősi Smelke rabbi fiú- és lánytestvérei, egy apától, de nem egy anyától. Reb Joszéf fiainak és lányainak elnevezését aszerint határozták meg, hogy mely helységben töltötték életük javarészét. Így a berekszói reb Dávid, a szivágyi reb Jechiel és reb Nátán, a várcai reb Mose, a mosóbányai Eszter, a huszti Perl és a kolozsvári Eidl. Csak a két utóbbi került távolabbi helyekre, a második házasságból származó négy fiú és egy lány a környéken maradt és a Szilágy és Szamos folyók között építették fel otthonukat és nemzedékeiket.

A Joszéf név gyakrabban fordult elő a nemzedékek során, mint a Nátán — a családnak egyetlen ágazata sem volt, amelyben a Joszéf név ne fordult volna elő, mert valójában reb Joszéf alapította a nemzetséget, ő volt a nagy Jakab-családfa gyökere. Ami a Jakab családnevet illeti, az öt fiú közül csak három leszármazottja tartotta meg nemzedékeken át. A Peszltől származó első fiú a Klein nevet választotta, míg egy másik fiú, Mose, mint már említettük, a Hoffmann nevet választotta.

A berekszói Jakab Dávid, valamint a szivágyi Jakab Jechiel és Jakab Nátán megmaradt a

A JAKAB-NEMZETSÉG A SZILÁGYSÁGBAN

A 18. század végén egy Jakab Nátán nevű zsidó telepedett le Felső-Szivágyon. Hosszú utat tett meg, amíg a Morvaország-i Nikolsburgból ebbe a Szilágy és Szamos folyók közötti, eldugott kis faluba jutott. Jakab Nátán leszármazottai a következő 150 évben egész nemzetséggé váltak, de mintegy magától érthetődő módon nem mindannyian tartották meg a Jakab nevet, hanem házasodás és különböző más okokból történt változások következtében különböző családi neveket vettek fel, mint Ferenc, Grosz, József, Hoffmann, Klein, Tevjovits, Simon, Glück, Salamon, Hirschfeld — de ki is tudná felsorolni valamennyit. Példa: Jakab Nátán egyik unokája nemzedékről nemzedékre a Hoffmann nevet választotta. Miért éppen Hoffmannt? Mert Mose, aki Nátán unokája volt, Bornemissza báró jószágigazgatója lett, azaz udvari ember, németül „Hofmann". Az osztrák-magyar császárság zsidói általában német neveket választottak maguknak, a 19-ik század közepéig.

Jakab Nátán egy másik unokája a Klein nevet választotta, mert úgy vélte, hogy egy zsidónak szerénynek, azaz „kicsinynek" (klein) kell lennie és ez az első Klein abban a családban akit a „Szöllősi reb Smelke" néven ismernek, Magyarország leghíresebb rabbijai közé tartozott a maga idejében.

Amikor Jakab Nátán a kis szilágysági faluba érkezett, sok morvaországi zsidó vándorolt Erdélybe, melynek északnyugati határán fekszik a Szilágyság. Ennek oka tipikusan zsidó jellegű volt: még Mária Terézia kora előtt adták ki azt a rendeletet, hogy zsidó családból csak egy fiúgyermek házasodhatott. Erdély — Morvaországtól eltérően — nem tartozott közvetlen császári fennhatóság alá és így ennek a rendelkezésnek ott nem volt érvénye. Erdély ugyanis autonom tartomány volt, viszonylag liberálisabb törvényekkel a zsidók iránt. Mindez pedig annak ellenére, hogy Erdély is a császársághoz tartozott szélesebb értelemben. A Morvaországból történt bevándorlásra utal az a tény is, hogy az első erdélyi országos főrabbi is a morvaországi származású Jechezkél Pánet (a Máreh Jechezkél című talmudikus mű szerzője) volt, aki ugyan Sziléziában született, de Morvaország-i rabbiműködés után került Erdélybe.

A Jakab Nátán családjában megmaradt, nemzedékről nemzedékre szálló hagyomány szerint Jakab Nátán 1795-ben került Felső-Szivágyra. Ez elfogadható dátum, mert írásos adatok tanúskodnak arról, hogy tíz évvel később született meg első unokája, Joszéf fiának gyermeke, aki a Smuél nevet nyerte. Ő lett később a szőllősi Smelke rabbi (Nagyszöllős). Ő volt Jakab Nátán első Szilágyságban született leszármazottja, Joszéf és felesége Peszl gyermeke. Két híres rabbi, a frankfurti főrabbi Pinchász Hálévi Is-Hurwitz és a Nikolsburg-i Rabbi Smelke Is-Hurwitz húgának unokája. Az unoka a nikolsburgi rabbi nevét kapta és később ő is nagyhírűvé vált. A házassági kapcsolat Nátán fia, Joszéf és Peszl, a nikolsburgi rabbi húga unokája között a jelek szerint már Morvaországban szövődött, de a fenti rendelkezés miatt a fiatalok nem tudtak Nikolsburgban megesküdni, hanem erre csak Szivágyon, vagy Erdély más helyén kerülhetett sor. A „Rabbi Smelke" című könyv leírja, hogy amikor 1805-ben megszületett első gyermekük, a házaspár már a falu lakosai közé számított és különböző foglalkozásokat űzött, mint szeszfőzés és mészárszék. Az elbeszélés szerint a mészárszékben eladott hús kóser volt, azaz már 1805-ben működött sakter a faluban, aki nyilvánvalóan a környékbeli más helységekben is működött. Ez arra utal, hogy ezekben a falvak-

A POZSONYI RABBI LÁTOGATÁSA A SZILÁGYSÁGBAN

E könyv héber részének kinyomtatása után jútott el hozzánk egy héber-nyelvü levél (melynek fotólenyomatát itt közöljük), mely 1866-ban iródott s mely arról tanuskodik, hogy a pozsonyi rabbi, a *„Ktáv Szofer”*, az akkori magyarországi zsidóság legjelesebb tekintélye, két évvel azelőtt látogatást tett a Szilágyságban, s pedig Náprád faluban a Szamos mentén. A rabbinikus irodalomban van tanuság róla, hogy a pozsonyi rabbi már előzöleg is járt a környéken, ugyanazon faluban, Deutsch Mendel birtokosnál, kinek fia Rafael feleségül vette a Ktáv Szofer lányát. De az 1866 évbeli látogatásáról Náprádon ime irásos tanuságot tudunk produkálni. E levél eredetét a jeruzsálemi Paneth Asher-Shmuél, a levéliró tasnádi főrabbi, Paneth Bezalel-Chajim dédunokája, állitotta rendelkezésünkre (Paneth Asher-Shmuél a dinasztia hidalmási ágának sarja).

A levelet a tasnádi rabbi irja pozsonyi kollégájának s megemliti benne, hogy két évvel azelőtt, tehát 1864-ben, jútott osztályrészéül a kivételes alkalom, hogy személyesen találkozzanak Náprádon. Itt kell megemlitsük, hogy Deutsch Mendel igen gazdag földbirtokos volt akkor Náprádon, ő birta azt a kastélyt amit későbben Déry-kastélynak neveztek (lásd e könyvben Judovits Martin angol-nyelvü beszámolóját), melyben a pozsonyi rabbit vendégül látta s hol a hires vendéget valószinüleg a tasnádi rabbin kivül más erdélyi rabbik is meglátogatták. A náprádi Deutsch Mendel a a szőlősi cádik Reb Smelke Kleinnak is mechutenja volt; ennek fia Reb Moshe Klein Deutsch lányát vette feleségül.

A tasnádi Paneth rabbi levele pozsonyi kollégájához arról panaszkodik, hogy megjelent a környéken Pollák Bezalel rabbi, ki rábeszéli a hiveket, hogy válasszák meg Szilágycseh és vidéke rabbijának — s ez történik annak dacára, hogy ő, a tasnádi rabbi, az egész megye rabbijának számit. Illő lett volna — irja Paneth rabbi — hogy Pollák rabbi, ki a váci rabbi veje s ki ’állitólag’ rabbi-képesitését a pozsonyi rabbitól nyerte el, személyesen jelenjen meg előzőleg a vármegyei főrabbinál s beleegyezését kérje szándékához a szilágy-csehi és környéki rabbi-szék betöltésére. Az illendőség megkivánja, hogy vizsgáztassa a jelöltet s meggyőződjön róla, hogy ugyan érdemes e posztra. Azonkivül igazságos volna, hogy a környéki zsidók és községeik elrendezzék azon anyagi kérdéseket is, amik a tasnádi rabbi jogaiból származnak — véli Paneth rabbi pozsonyi kollégájához intézett levelében.

A levél megemliti a jelölt Pollák rabbi látogatásait Zsibón és Szamos-udvarhelyen. S pedig egy bizonyos Jákov-Lébnél ki a „nuged” reb Jiszráel Pick (vagy Katz) fia Zsibón, valamint egy bizonyos Jesájenál ki reb Joszef Deutsch fia Udvarhelyen. A környéki hitközségi korifeusok magatartásáról a tasnádi rabbinak nagyonis elmarasztaló véleménye van. S kéri levelében a pozsonyi rabbit, hogy utasitsa rendre Pollák rabbit, ha ugyan igaz, hogy tanitványa. S végső esetben, ha nem fog szót fogadni, kéri, hogy a pozsonyi rabbi irjon tilalmi levelet a szilágycsehi és kerületi hitközséghez, Pollák rabbi megválasztása ellen.

מכתב מהרב מטאשנאד ל״כתב סופר״

[illegible]

ביקורי ה׳כתב־סופר׳ במחוז סילאדי

על סף חתימת ספר זה העמיד ר׳ אשר־שמואל פנט (פאנעט) מירושלים — צאצא לרב המדינה בטרנסילבניה ר׳ יחזקאל ונין ר׳ חיים־בצלאל פנט מטאשנאד, רב מחוז סילאדי (בימיו: מחוז קיזפ־סולנוק) זי״ע — לרשותנו מכתב המעיד על ביקורו של בעל ה׳כתב סופר׳, רבה של פרשבורג ר׳ אברהם שמואל בנימין סופר, בשנת תרכ״ד (1864) בכפר נאפראד אשר במחוז סילאדי, מעבר לנהר סאמוש. ולאו מילתא זוטרתא היא ביקור כזה של אישיות תורנית ראשונה במעלה בהונגריה של העת ההיא בכפר קטן ונידח שבקצה המדינה, הרחק מפרשבורג המעטירה. יש רמזים בכתבים אחרים, שהיה זה ביקורו השני של ה׳כתב סופר׳ בכפר נאפראד, אצל מחותנו ר׳ מנדל דויטש, אבי חתנו ר׳ רפאל דויטש (ביקור ה׳כתב סופר׳ באזור זה מוזכר גם בפרקיו של יהושע וולברג בספר זה). ר׳ מנדל היה גם מחותנו של בעל „צרור החיים" ר׳ שמואל־שמעלקא קליין מסעליש — בתו של ר׳ מנדל, שרה שיינדל, נישאה לבנו של ר׳ שמעלקא, הרב משה קליין, זצ״ל. ר׳ מנדל דויטש היה בעל־אחוזה עשיר והתגורר בארמון כפרי שעודנו קיים בנאפראד.

כותב המכתב ר׳ חיים בצלאל מזכיר למקבלו ה׳כתב סופר׳ שהם התראו פנים־אל־פנים בכפר נאפראד שנתיים לפני תאריך המכתב, „יום ה׳ י״ב באלול תרכ״ו". ונראה שלא רק ר׳ חיים בצלאל, אלא גם רבני טרנסילבניה אחרים ניצלו את הזדמנות שהותו של הרב מפרשבורג בנאפראד, כדי לראות את זיו פניו ובוודאי גם לשמוע דברי תורה מפיו. בהקדמה כותב הרב פנט כאלה דברים: „הנה כבר ידעתי כי מלאה תבל מגודל צדקתו אבל יותר ממה ששמעתי בעיני ראיתי גודל חסידותו ועניוותנותו כאשר זכיתי להיות במראה אליו אתוודע בישוב נאפראדיא זה שנתיים (ו)זכיתי ליהנות מאורו..." וזו העדות שה׳כתב סופר׳ ביקר בנאפראד אשר במחוז סילאדי בשנת תרכ״ד, שנתיים לפני תאריך המכתב הנ״ל.

מכתבו של רב המחוז ר׳ חיים בצלאל מביא בפני הרב דפרשבורג נושא כאוב של הסגת גבול. הנה הופיע בכפרי המחוז, בז׳יבוי ובאודוואריהי, רב בשם בצלאל פולק, חתנו של הרב מוואיצן הטוען שקיבל סמיכותו מהרב של פרשבורג, ומשדל יהודי הסביבה לתת הסכמתם להיבחרו כרב של קהלת סילאדי־טשעה והגליל. הרב פולק ביקר אצל ר׳ יעקב ליב בן ר׳ ישראל ב״ק (או כ״ץ) מז׳יבוי ואצל ר׳ ישעיה בן ר׳ יוסף דויטש מאודווארהי ושידלם לתת הסכמתם ותמיכתם ואלה השניים הלכו אתו גם למקומות אחרים, כדי לגייס תמיכה לבחירתו של הרב פולק. „והנה באמת על האנשים האלו שעשו לא כהוגן אין חידוש בעיני, כי זה דרכם כסל למו לעשות תועבות ונאצות נגד השי״ת וכ״ש למרוד בהרב", אבל על האיש הזה ר. בצלאל הנ״ל אשר הנהו בר אוריין „כאשר התפאר את עצמו שיש לו התרה ממעכ״ת... איך נשא לבו לבוא בגבולי ולהסיגו בלי רשותי ואף כי אולי האנשים ההמה התעו את לבבו, אבל בכל זאת וודאי שמע וידע, כי הישובים האלה מצודתי פרושה עליהם..."

בהמשך מבקש הרב דטאשנאד לצוות על הרב פולק הנ״ל „בגזירה דרבנן" שטרם שיתפוס את כס הרבנות של צ׳ה והגליל, יערכו אנשי הקהלה והגליל אסיפה בה יוחלט קודם־לכל הבטחת „הכנסה שלא אפסיד". ואחר־כך „יבוא האיש לפני ואראה מה הוא. אם הוא ירא אלקים ולא כקצת הרבנים בדורנו אשר בעו״ה נתקיים בהם עמי מאשריך מתעים ודרך ארחותיך בלעו (ישעיה ג׳ י״ב), כידוע. אז גם אני אתן מהודי עליו. ואם אותו האיש לא ישמע לאשר יצוה עליו מעכ״ת נ״י, אזי ימחול לכתוב לישוב ס׳־טשעה ולנאפראדיא לאסור הוראתו ולפוסלו. ונא שאל ישיב פני ריקם ויעשה שאלתי ובקשתי".

המכתב הנ״ל היא עדות לא רק על ביקורי ראש גולת הונגריה ה׳כתב סופר׳ בכפר קטן במחוז סילאדי לפני 125 שנה, אלא גם על התרחשות היסטורית מסוימת שהתחוללה שנתיים לאחר־מכן — כשנבחר הרב פולק הנ״ל בניגוד לרצון רב המחוז ר׳ חיים בצלאל פנט לרבה של קהלת ס׳־טשעה והגליל, אך הוא לא האריך ימים בתפקידו זה. לפי גירסה והגליל, אך הוא לא האריך ימים בתפקידו זה. לפיר גירסה אחת הוא חלה במחלה אנושה כעבור כמה חדשים ונפטר. ולפי גירסה אחרת, הוא היה רבה של הקהלה שנה וחצי, עד פטירתו טרם עת.

aláírták, Weiszt is letartóztatják. Hiába figyelmeztették, hogy ugyanaz a sors vár rá, mint a többi letartóztatottra, ennek dacára vállalta a következményeket, otthon hagyva beteg feleségét két kicsi gyermekkel. Minden tisztelet ennek az igaz embernek, aki a maga szabadságát és családja jólétét képes volt feláldozni értünk.

A következő börtönökben töltöttük büntetésünket: Oradea-Mare, Jilava, Gherla. Itt szabadultunk ki 1960 szeptember 7-én. A börtönigazgató, miután összegyűjtöttek bennünket egy külön szobába — voltunk vagy harmincan — felolvasta nekünk az akkori (Ion Gheorghe Maurer) román államelnök kegyelmi táviratát.

Megkaptuk az aznapi dátummal kiállított, névre szóló kiutazási engedélyünket és annak átvétele után 24 óra alatt el kellett hagynunk az országot.

eleget tettem és Legmann Zálmival közösen létesített textil-üzletem vezetése mellett ezt is elvégeztem.

Ekkor még a cionista szervezetek legálisan működtek. A pészách előtti Joint-féle pászka-küldeményekhez a bukaresti Hitközségi Szövetség (Federáció) egy körlevelet mellékelt.

A hitközségi iroda a kóser mészárszék helyiségében működött, az Engel-féle épület mellett, Hirsch, a terményessel szemben. Én a Nuszbaum szódagyáros háromszobás nagy előszobás lakásában laktam. A saját kényelmem szempontjából az egyik vezetőségi gyűlésen felajánlottam díjmentesen az egyik szobát irodahelyiségnek, hogy azt az egy-két órai munkát könynyebben elvégezhessem. A vezetőség beleegyezésével hazaszállítottam a szükséges berendezést: az íróasztalt, írógépet, egy néhány széket, aktákat és egy K. K. L.-perselyt, amit örököltem a berendezéssel az elődömtől. A persely véletlenül, nem szándékosan, az íróasztalon maradt.

Még aznap délutánra valami sürgős ügyben összehívtam a vezetőséget. Egyik vezetőségi tag, aki a kommunista pártnak is tagja volt, belépett az irodába és látta az asztalon a perselyt. Se szó, se beszéd, megfordult, becsapta maga mögött az ajtót s azt kiabálta, hogy cionista propagandát folytatunk a hitközség irodájában. Egyenesen a pártbizottsághoz rohant és követelte azonnali leváltásomat a hitközségi titkárságról. Nem voltam párttag, így nem hívtak fel, de Izsák Aladár z.l. hitközségi elnököt mint párttagot felhívták és követelték tőle a leváltásomat. De ő nem adta be a derekát. Ellenkezőleg, meggyőzte őket a hitközségi munka fontosságáról, megbízhatóságomról beszélt és személyesen vállalta értem a felelősséget. Így megmaradtam a munkámban.

1948 végén, mikor megalakították az állami textilüzletet, Hensel Miklóst nevezték ki igazgatónak. Ő akkor érkezett haza orosz fogságból és hozzálátott az állami üzlet megszervezéséhez. Mint sokan mások, én is csatlakozni akartam. Szakmabeli voltam és magánüzletem már amúgy is felszámolóban volt, mert magánosok már nem kaphattak árut.

Mindazok akik 1945 után a kommunista Romániában éltek, tisztában vannak azzal, hogy az állami üzletbe való alkalmazást jóvá kellett hagynia a pártnak. A párt azonban nem engedélyezte felvételemet. Indokolás: cionista voltam, de volt más „bűnöm" is, önálló üzletem volt, apámnak annak idején kocsmája, üzlete, pálinka-főzdéje, cséplőgépe meg gazdasága. Mindez súlyosan nyomott a latban, de fő bűnömnek a cionizmust tekintették.

Mindezekről nem tudtam. Hensel, a kijelölt igazgató, elutazott Zilahra, a megyei pártfőtitkárhoz azzal a kéréssel, neveztessen ki engem, Mittelmann Lajost. Ha nem hagyják jóvá a felvételemet az állami üzletbe, úgy ő, Hensel, nem vállalja az igazgatói beosztást. Mindezeket csak utólag tudtam meg, így kerültem be az állami üzletbe.

A fentemlített két munkahelyemet, a hitközségi titkárságot és az állami textilüzletbe való elhelyezkedésemet azért említem meg, mert szoros kapcsolatban van a volt cionista tevékenységgel. És főleg annak a két bátor embernek a magatartását akarom kiemelni, akik mellettem kiálltak: Izsák Aladár z.l. volt akkor hitközségi elnök és Hensel Miklós, az állami textilüzlet volt igazgatója. Támogatásukkal maradtam meg a titkársági állásban, illetve később úgy kerültem be az állami üzletbe, ahol 11 évig működtem többféle beosztásban 1959-ig, cionista propaganda tevékenység vádjával letartóztatásomig.

Ennek a cionista munkának egy kis csoportja, öt személy, drága árat fizetett tevékenységéért. Előbb Feiger Mendelt tartóztatták le, majd egy fél évre rá, 1959 augusztus 19-én a biztonsági közegek, a (Securitate), illegális cionista propaganda vádjával, házkutatást rendeznek és letartóztatják: Berkovits Józsefet, Rosenberg Bidut és engem Mittelmann Lajost. A legemlítésre méltóbb az ötödik, Weisz Rudolf, akit néhány héttel később felkértek, hogy írjon alá egy nyilatkozatot a másik négy letartóztatott ellen, bizonyítva, hogy cionista propagandával foglalkoztak, de mivel megtagadta ilyen nyilatkozat aláírását, ellentétben néhány más személlyel, akik

foglalkozása szabó. Egy alkalommal meghívást kapott a szervezetünk szilágycsehi látogatásra, tánccal egybekötött chanuka estére. A programra már nem emlékszem, de legalább harmincan vettünk részt az ünnepélyen. Mi is meghívtuk őket és el is jöttek Somlyóra.

Vezetőségünk Csengeri Ferencet is meghívta a fogadtatásukra, noha ő nem volt a szervezetünk tagja. Csengeri tartotta a héber nyelvű üdvözlő beszédet. „Bruchim hábáimmal" köszöntötte a szilágycsehi vendégeket.

Sajnos a szervezet működése nem volt hosszú életű. Egy téli estén 20—25 tagú csoport gyülekezett héber leckére, amikor a helybeli rendőrség megszállta az épületet. Mindannyiukat letartóztatták és bekísérték a rendőrségre. Ott töltötték az éjszakát. Ha jól emlékszem, „engedély nélküli titkos szervezkedés gyanújával" tartóztatták le őket. Futótűzként terjedt el a hír a városban. Félelem fogta el a szervezet tagjait s különösen a szülőket. A gyűlések megszűntek s így, aktivitás hiányában automatikusan feloszlott a nagy lendülettel indult Betár-szervezet.

A deportálás után 1945-ben az újonnan alakult „Ichudban" szintén a K. K. L. munkára fektettük a hangsúlyt. Perselyeket helyeztünk el minden zsidóháznál, ahol csak elfogadták. A perselyek kiürítésében segítséget nyújtott Fischel (Sámuel) Bözsi és Frankovits Hermusné, együttműködve Berkovits Józseffel, a Mizráchi Keren Kájemet biztosával. Havonta beszámoltunk az eseményekről és átadtuk az összegyűjtött pénzt a Zsidó Nemzeti Szövetség helyi megbízottjának. Rosenberg Béla, majd Lőwbeer Vilmos volt a megbízott, s rendszeresen továbbították a pénzt a temesvári Zs. N. Sz. központjának.

Az Ichud megalakulásakor a titkári funkciót Weisz Mundi — jelenleg Máágán-kibuc tagja — töltötte be, alijjázása után pedig Schwartz a fogász, majd a városból való elköltözése után dr. Fuchs és ennek megbetegedése után rám hárult a feladat, amelyet a cionista szervezetek működésének betiltásáig láttam el.

Gyerekek alijjázása

A háború után a hitközség is jelentős cionista jellegű tevékenységet fejtett ki. 1946—47-ben a Moldova-i tartomány szárazság sújtotta terület volt. Az éhínség enyhítésére Somlyóra irányítottak 30—40, javarészt árva zsidó gyereket. A 6-12 éves gyerekeket somlyói családoknál helyezték el, teljes ellátással. Nem tudom, hogy a hitközségek tetőszervezete, vagy az Aguda intézte a gyerekek sorsát, de arra emlékszem, hogy agudista vezetők, köztük Weisz Heinrich, gondoskodott a gyerekek elhelyezéséről. Később az Álijját Hánoár keretén belül Weisz Ezra akkori hitközségi titkár és Csengeri Ferenc közreműködésével, helybeli deportálásból visszatért árvák, valamint moldovai gyerekek alijjáztak.

Abban az időben irányítottak még városunkba vagy 20—25 Oroszországból repatriált bukovinai zsidó családot. Tagjaik között voltak öregek és apró gyermekek is. Ekkor a hitközség vezetősége a Joint finanszírozásával elhatározta egy ingyenes népkonyha felállítását a volt zsidó elemi iskola épületében, az összes helybeli és bukovinai rászorulók részére. A somlyóiak közül többek között a félkezű hadirokkant Klein bácsi és felesége étkeztek itt. Kleinékat, a férfi rokkantsága miatt, nem deportálták. A népkonyha finanszírozásán kívül a Joint küldött nagymennyiségű élelmiszert is: cukrot, kávét, teát, konzerveket s ruhaneműt, amelyből sokan részesültek. E küldemények elosztása, nyilvántartása sok adminisztrációs munkát igényelt, román nyelven, mert a bukaresti Hitközségek Szövetsége rendszeres jelentéseket, leltárt követelt, neveket és mennyiségeket pontosan feltüntető listákat.

Ekkor történt, hogy Weisz Ezra hitközségi titkárt a kommunista párt áthelyezte Zilahra, fontosabb beosztásba. A hitközség vezetőségének megbízásából felkeresett Rutner (s ha jól emlékszem, Legmann Ernő) és kértek, vállaljam el a titkársági teendőket, mivel tudomásuk szerint jól bírom a román nyelvet. Kérésüknek

„Cházon Jesájáhu", a Sábát-cházon, a tisá-beáv előtti szombaton. Emlékezetembe vésődött egy mondat: „Bánim gidálti vöromámti vöhém pásu bi."

„Löhitráot bösábát hábáá" — mondta Csengeri búcsúzóul.

Sajnos a következő szombaton már nem jöhetett el összejövetelünkre, mert kiderült az előző szombati szereplés a mi cionista körünkben és a főrabbinknak is a fülébe jutott. Ez Csengeri Mihályt, Csengeri Ferenc édesapját figyelmeztette: ha a fia továbbra is részt vesz a cionista összejöveteleken, *ászerolni* fogja az üzletét. Csengeri Mihálynak bor és pálinka angró kereskedése volt, s könnyen elképzelhető, milyen anyagi következményekkel járt volna számára, ha a rabbi megtiltja a híveknek, hogy üzletet kössenek vele. Így Csengeri Ferenc nem vehetett részt többé összejöveteleinken. Nem volt közöttünk senki, aki ismeretei alapján alkalmas lett volna a vezetői teendőkre és a központ nem támogatott hathatósan, ezért összejöveteleinknek nem volt eszmei tartalma.

Ekkor azonban néhány napi szabadságra érkezett a szigeti háchsárá-telepről négy somlyói cháluc: Markovits Livcsu, a Mizráchi szervezettől, Rosenberg Dezső, Jakab Ernő és Mittelmann Dezső, a „Betár" telepről. Elképzelhető, hogy akkoriban milyen nagy feltűnést keltett négy cháluc megjelenése Szilágysomlyón.

A szombati napot arra használták fel, hogy a barátokkal, ismerősökkel spontán, szervezetlen összejöveteleken ismertessék a cháluci életet, a háchsárá programját és a végcélt, az alijját. Így a felnőttek körében is megszületett a cionista szervezkedés gondolata. Persze teljes volt a bizonytalanság. A szervezkedésre hajló felnőttek egy része a Mizráchit javasolta, tekintve, hogy néhány héttel ezelőtt megalakult a 15—16 tagból álló ifjúsági csoport, igaz, minden program nélkül. A felnőtteknek határozniuk kellett. A chálucok megértették, hogy itt a ritka alkalom és nyomást gyakoroltak rájuk, hogy ne halogassák a helyi szervezet létrehozását.

A nagy többség azonban nem volt híve a Mizráchi mozgalomnak. A látszat dacára nem voltak vallásos érzelműek és nem tudtak volna eleget tenni a mozgalom követelményeinek: a szombattartás szigorú előírásainak s egyéb szabályoknak.

A három betárista elbűvülte a jelenlévőket sok szép, hazafias dallal és lelkes szónoklattal, s így végül a többség úgy határozott, hogy Betárszervezetet alakít. Megválasztották a következő vezetőséget:

Marmorstein Miklós elnök, Mittelmann Vilmos alelnök; vezetőségi tagok: Berkovits Izsó, Stern Majsi és Lázár Gyula. (Lehet, hogy voltak még mások is!)

A mi 15—16 tagú ifjúsági csoportunk, amely Mizráchi szervezetet alakított, még néhány hétig várta a központ segítségét, aztán csatlakoztunk a Betárhoz, amelynek létszáma hamar elérte Somlyón a 100 tagot.

Tevékenységünk legfőbb pontjait említem meg:

A héber nyelvleckék Mittelmann Vilmos vezetésével, több csoportban folytak. A tagok valamennyien részt vettek: férfiak, asszonyok, fiúk, lányok. Utóbbiaknál megemlíthetek néhányat név szerint is: Hirsch terménykereskedő lányai, az Ullmann-lányok, a Brod-lányok stb. A Szfát-Áménut tanulva, szép eredményeket értünk el. Ezenkívül folyt a K. K. L. munka: perselyek elhelyezése és ürítése. Grünfeld Alberttel ketten végeztük ezt a feladatot.

A szervezet a Roth Izidor tulajdonát képező épületben működött a Várkert bejáratánál. Ott tartottuk a gyűléseket és a héber leckéket. A szervezet gondoskodott az ifjúság szórakozási lehetőségeiről is. Kibéreltünk egy klubhelyiséget a Nemzeti Bankkal szemben, az adóhivatal mellett, berendeztük pingpong-asztallal, sakktáblákkal, dominóval. A klubhelyiséget a tagok a nap bármely órájában díjmentesen látogathatták.

Kultúréletünk felvirágzott. Szilágycsehen is működött egy testvérszervezetünk. Emlékszem három Berkovits testvérre, akik közül legalább kettő Haifán él, az egyik keresztneve Lajos, régi

MITTELMANN LAJOS

A CIONIZMUS ÁRAT KÖVETELT

1933 vagy 1934 nyár közepén, Rosner bácsi, volt sorsjegyügynök Andor nevű legkisebb fia — sorban a harmadik — hazajött Szatmárról, ahol szakmát tanult, nyári szabadságra.

Gyerekkori játszótársa voltam, együtt rúgtuk a labdát. Így aztán sietett elmesélni szatmári élményeit: már nem futballpályán tölti szabad idejét, hanem szervezetben, méghozzá cionista egyletben. Akkor és tőle hallottam először ilyenről. Kértem, világosítson fel, hogy mi az. Keveset tudott mondani, hiszen alig egyévi tapasztalata volt ezen a téren. Friss ismereteimet azonnal közöltem Stern Palival, akit előzőleg ismertem meg Steinsneider bácsinál. Odajártunk szombat délelőttönként imádkozni — másokkal együtt. Neki szóltam, mert a mi korosztályunkból őt tekintettem elég értelmesnek, hogy a Rosner Andor által elmondottakat megvitassuk.

Stern Palival szombat délelőtt, imádkozás után beszéltem. Részleteket szeretett volna hallani Rosnertől, de elvben hajlandó volt együttműködni a szervezésben.

Felkerestük a kicsi Rosnert, aki vázolta előtte is az ő egyéves szatmári szervezeti tevékenységét. Ezután már nem sokat gondolkoztunk. Elhatároztuk, hogy még aznap mozgósítjuk a velünk egykorú szilágysomlyói ifjúságot, „egy közös kirándulásra a nevezetes törvényfákhoz". Aznap délután két órakor 15—16 ifjú találkozott a Várkertben, onnan mentünk a Csargó utcán a „törvényfákhoz".

Tekintve, hogy ismertük Ehrenreich főrabbink nyílt ellenkezését a cionizmus ellen és befolyását a szülőkre, elővigyázatosságból csak kirándulásra hívtuk a fiúkat. Csak a „törvényfákhoz" érkezve ismertettük kirándulásunk célját. Egyhangúlag beleegyeztek egy cionista szervezet megalakításába.

Felsorolom azoknak a nevét, akikre még emlékszem 43 év után: Rosner Andor, az indítványozó, z.l., Stern Pál z.l., Pasternák Jaszi (Los Angeles), Ullmann Gyula (Ausztrália), Csengeri Gidi (z.l.), Csengeri Sóli (z.l.), Hensel Miku (New York), Grosz Bandi (Torontó), Lichtmann Jenő (Tel-Avív környéke), Herskovits Zoltán (volt Brassón), Groszmann Laci (Tel-Avív környéke), és jómagam

A jelenlévő fiúk nagyrésze szombattartó és templomjáró volt, mint jómagam is, ezért a Csengeri fiúkkal együtt azt javasoltam, hogy vallásos árnyalatú szervezetet alakítsunk. A „Mizráchi" mellett döntöttünk. Azonnal megválasztottuk a vezetőséget is: Stern Palit és Ullmann Gyulát bíztuk meg, hogy vegyék fel a kapcsolatot a marosvásárhelyi központtal (Máramaros-Szigeten volt a központ — a szerk.), kérjenek utasításokat és alapszabályzatot.

Egy bizonyos idő elteltével levelet hoz a posta: a központ jelentkezett egy sablonos körlevéllel. Kérésünket, hogy utasításokkal lássanak el bennünket, mégcsak meg sem említették. Ezért 2—3 hétig nem történt semmi, mert fogalmunk sem volt, hogy mi a teendőnk. Hogy az összejöveteleinket megtarthassuk, Klein néninél, a mészárosnénál, kibéreltünk egy szobát. Az első említésre méltó tevékenységünk: megkértük Csengeri Ferencet, aki nemrég került haza a pozsonyi jesivából, tartson nekünk egy rövid ismertetést a cionizmus eszméjéről, amelylyel ő ott megismerkedett. Kérésünknek eleget tett és megérkezésekor „sábát sálommal" köszöntött bennünket. Azt hiszem, a jelenlévők nagy többsége akkor hallotta először ezt a köszöntést.

Miután röviden ismertette velünk a cionista eszme alapfogalmát, a Mizráchi „Tora-Várodá" szervezet felfogásáról tartott előadást. Aztán felolvasta és magyarra fordította a heti háftárát:

iskolán kívül. Helybeli diákok, mint Keller István, összejöveteleket rendeztek, s ezeken kizárólag zsidó középiskolás tanulók vettek részt. De ha sehová sem mehettünk, összejöttünk a várban, vagy felmentünk a Púposra, kiballagtunk a mocsaras Krasznára, esetleg betértünk a Gellinek-féle cukrászdába, ahol mindig akadt egy pár zsidó diák, akikkel sakkozhattunk. S ha néha, ünnepnapokon a templomba mentünk, ott mindig meleg testvéri szeretettel fogadtak bennünket.

A gyermek- és az ifjúkor mindenhol a világon csodaszép. A szilágysomlyói zsidó középiskolások nem sejthették a gyűlölet hamva alatt izzó parazsat, amely felperzselte a diákok szülői házát, akárcsak a kosztot adó házigazdák szívélyes otthonát.

WOLLNER IMRE

ZSIDÓ TANULÓK A SOMLYÓI GIMNÁZIUMBAN

Az állami gimnázium Somlyón, ami a két világháború között Simion Barnutiu nevét viselte, a badacsonyi úton van és tőle pár lépésnyire már falusias környezetben találja magát az ember. E nevelőintézet épülete mögött, akárcsak sok más erdélyi kisvárosban, kezdődik a falu.

A gimnázium diákjainak 95 százaléka a környező falvakból került ki, nem a városból, holott az egymaga is megtölthette volna tanulókkal az iskolát. Elgondolkoztató a diákok nemzetiségi megoszlása is. Osztályunkban 19-en tanultunk. Fischer János, Lichtenstein László, Lőb Ernő, Noël János és jómagam voltunk zsidó diákok. Ferencsik Lőrinc, Dobos Gusztáv, Dobos Lajos, Kerekes Rozália, Kozma Lajos és Sebestyén Gábor magyarok voltak, a többi osztálytársunk román volt.

Megzabolázott nemzeti, de főleg antiszemita légkör uralta az iskola szellemét és hogy nem voltak komolyabb kilengések, az jobbára dr. Ossián Ioan fennkölt gondolkozású iskolaigazgatónak, valamint Robert de Sinp francia, Reiner Gyula fizika és kémia, Hauslich Dénes György német és Schrankó István rajztanárnak köszönhető, akik valamennyien kisebbségiek voltak. Ezt az állapotot még a Goga-kormány sem zavarhatta meg.

Az iskolának csak egyetlenegy zsidó tanára volt, dr. Markovits Sámuel, aki biológiát tanított és egyben az iskola orvosa volt. Valamikor városi tisztiorvos volt, talán ennek tulajdonítható akkurátus pontossága, amely az órakezdésben és minden cselekedetében megnyilvánult, amit a többi tanárról nem lehetett elmondani. Ő volt a kétszáz diákot kitevő internátus orvosa is és nem volt olyan egészségügyi kérdés, amit ne a legnagyobb megelégedésre oldott volna meg. A tanítás magas színvonalú volt, mert kitűnő tanárok tanítottak. A zsidó diákok minden osztályban jeleskedtek és általában jóval túlhaladták társaikat. Csak példának említem meg Goldberger Györgyöt, dr. Goldberg Emil volt margittai körorvost, vagy Filep (Schwartz) Sándort, a lellei jegyző fiát, akik 1936-ban végeztek, Lőb Ernőt, osztályunk legjobb tanulóját, aki 1938-ban tiszta kilencessel tette le az érettségit. Az önképzőkörökben is a zsidó diákok vezettek, de ez nem sok hasznukra volt sem nekik, sem a többi zsidó diáknak, mert még jobban kiélezte az ellenszenvet.

Az iskolán kívül a zsidó középiskolások nem jártak keresztény fiatalok társaságába. Igaz ugyan, hogy a református egyház klubjában pingpongoztak és a katolikusokéban táncoltak, de mindenütt zárt kört alkottak.

Ennek ellenére sem lehet mondani, hogy bensőséges zsidó nemzeti vagy vallásos életet folytattak volna: sem cionista szervezkedés, sem templomba járás nem volt jellemző a gimnazistákra. Szombaton iskolába kellett járni és csak a nagyünnepekre kaptak felmentést. A vidéki szülők csak annyiban tudták a maguk vallásosságát a gyerekeiknél érvényesíteni, hogy hagyományhű zsidó családokhoz adták őket kosztralakásra.

Én például Glück Mózes házában laktam, a Hengye-féle házban. A házigazdámat csak Majsi bácsinak hívták, a kóser mészárszékben árult, a hitközség húscsarnokában. Egyesek a várban, Lampeléknél laktak, akik chaszidok voltak, mások Pasternákéknál, a román utcában, annál a Pasternák bácsinál, aki a nagytemplom gondnoka volt és a fia Amerikában híres filmrendező lett. Mint sokan mások, így Lichtenstein László is rokonoknál lakott, ami részünkre nagy előnyt jelentett, mert szabadon együtt lehettünk az

nevű fia és *Lili* nevű lánya megmenekült, mindketten alijjáztak. A *Markovits*-családnak italmérése volt, sorsuk ismeretlen. A *Herskovits*-családnak péksége volt — nem tudom, mi történt velük. A *Dáján*-családnak számos gyermeke volt, az apa volt a sakter. A család a rituális fürdőt is kezelte. A családfő egyik veje volt az előimádkozó a „félelmetes napokon" falunkban, Bogdándon. Ebből a családból csak a legfiatalabb fiú tért vissza, aki egy keresztény lányt vett feleségül, aki azonban áttért és hagyományhű zsidó asszonnyá vált. Külön meg kell emlékeznünk még a két *Blau*-családról. Az egyik, ahol a családfő, *Blau Dezső*, báró Wesselényi birtokát bérelte. A család a földbirtokos kastélyában lakott és a Wesselényi-címerrel ellátott négylovas hintón közlekedett. E család Edit nevű lánya megmenekült és jelenleg férjével együtt Tel Avivban lakik. A másik *Blau Zsiga* családja, melynek nyolc fiú és két leánygyermeke volt. Közülük az egyik fiú és az egyik lány tért vissza. Mindketten családot alapítottak a háború után.

Hadad híres volt havi állatvásáráról, melyre messzi vidékekről jöttek marhakereskedők, közöttük számos zsidó is.

Kelence helységben lakott a *Frank-család*, amellyel anyám részéről rokonságban álltunk. A család Regina nevű, férjezett, többgyermekes lánya, valamint egy Eszter nevű lány nem tért vissza a deportálásból, Sámuel nevű fiuk megmenekült, alijjázott és Izráelben halt meg. Egy másik lány, Miri, valamint fia és annak családja alijjáztak a háború után és valamennyien Aradban élnek.

* * *

Ezek a helyek, amelyek emlékezetünkbe vésődtek és ezek az emberek, akikre emlékezni fogunk életünk utolsó percéig. Kietlen pusztaság maradt mögöttünk, mert kegyetlen kezek mindent kipusztítottak, ami addig ott létezett.

Esküvő Rákoson
Lusztig Béla és Roth Aliz esküvője — az esküvői képen a két család tagjai

háború előtt. Özvegyét deportálták, nem tért vissza.

* * *

Bábca volt a szomszédos falu, és mint fentebb mondottam, a két falu zsidó lakossága szombat és ünnepnaponként közös „minjánt" tartott.

Az egyik bábcai zsidó család *Weisz Izidoré* volt: szülők, négy fiú és három lány. Kis üzletük volt meg némi földjük, melyet megműveltek. A háború alatt a legidősebb fiú már nős volt, három gyermek apja. Ebből a családból senki sem maradt életben.

A másik bábcai zsidó család *Glück Izidoré* volt — szülők és egy férjezett lány, akinek szintén voltak gyerekei. A szülők nem tértek vissza, egy Jenő nevű unoka megmenekült. Később alijjázott és családot alapított.

Korondról csak egy *Weiszné* nevű özvegyasszonyra emlékszem, akinek öt fia és három lánya volt. Ez a család is italmérésből élt. Az egyik lány és három fiú családos volt még a deportálás előtt. Ebből a családból két fiú és két lánygyermek menekült meg, akik alijjáztak és az országban alapítottak családot.

Alsó-Szopor helységben elég nagy zsidó közösség élt. Ez nem volt közvetlen szomszédságunkban, de megemlékezem róluk a *Taub Endre és Mihály* testvérek miatt, akiknek tevékenysége fontos volt a környék gazdasága szempontjából: nagy és modern malmuk volt, amely nagy terjedelmű mezőgazdasági körzetnek nyújtott szolgáltatásokat. Jómódú emberek voltak, akik maguk is foglalkoztak mezőgazdasággal.

Felső-Szoporban, ahol néhai nagyapám lakott, egy apa élt (Jákob) és fia (Jenő), akik mindketten a kovácsmesterséget űzték, amely ritka foglalkozás volt zsidók köreiben. Úgy tudom, hogy a fiú megmenekült, alijjázott és Áskelonban él. Ugyancsak Felső-Szoporban élt a *Königstein-család* is, szülők és néhány gyerek, akiknek jelentős földterületeik voltak, valamint szarvasmarha és birkatenyészetük. Földbirtokosoknak számítottak. Főleg földműveléssel foglalkoztak, béresekkel dolgoztattak. Cséplőgépük is volt, mellyel bérmunkát is vállaltak. Egy alkalommal, amikor nálunk Bogdándban csépeltek és a falu egész gabonatermését a gép köré hordták, hirtelen tűz ütött ki a gépben és úgyszólván az egész falu termése leégett. A cséplőgép-tulajdonosnak menekülnie kellett a parasztok haragja elől. Amikor lecsillapodtak a kedélyek, a Königstein-család kártérítési megállapodást kötött a károsultakkal.

Kövesd faluban *Izsák Móric* családjára emlékszem. Nekik is malmuk és földjük volt. Ebből a családból két lánygyerek maradt életben, akik azután kivándoroltak az Egyesült Államokba. Ebben a faluban élt *Lőw Mose* és családja is, aki földműveléssel foglalkozott, cséplőgépe is volt. A család három gyermeke közül csak egy tért vissza a deportálásból, aki ezután családot alapított. Kövesden élt egy *Bergerné* nevű özvegyasszony is, két lánygyermekével, akik a mikvét kezelték. Egy fia is volt, aki azonban feleségével és három gyermekével Kövesden kívül lakott. Ebből a családból senki sem maradt életben.

Balla faluban lakott dr. *Csillag* (Stern) és családja. (Dr. Csillag a fentebb említett Fekete közjegyző sógora volt). A családfő tért vissza egyedül a deportálásból.

Hadad-Nádasd helységben lakott *Klein Baruch* és családja. A gyerekek valamennyien házasságot kötöttek és családot alapítottak még a háború előtt. Csak egyetlen családtag, Móric, maradt életben közülük, aki a deportálásból visszatérve családot alapított, majd kivándorolt az Egyesült Államokba.

Hadad községben volt a környék zsidó központja. Mintegy harminc zsidó család, melyek közül nem mindegyikre emlékszem. Emlékezetemben maradtak a következők:

Edi Goldberg és családja, négy fiú, öt lány, akik közül csak egy fiú, Mose tért vissza a deportálásból, alijjázott és Izráelben él. Az *Elinger*-családban a családfő cipész volt, de sóeladási engedéllyel is rendelkezett. Öt lány volt a családban. Az Elingerek közül senki sem maradt életben. *Goldfarbné* özvegyasszony volt, *Jenő*

lános tantárgyakat tanultunk a tanonciskolában. Nagykárolyban működött valamennyi cionista ifjúsági mozgalom, melyek közül magam részéről a Bné Ákivát választottam. Ez is ismereteim bővítését jelentette, a Bné Ákivá helyi csoportjában héberül tanultunk, jó volt részt venni a közös éneklésben, előadásokat hallani a cionizmus történetéről, sportolni. Háromévi tanoncidő után, tizenhét éves koromban kerültem a marosvásárhelyi háchsárára, a város melletti zöldségföldeken. Nem tudom, hogy miért épp engem választottak, hogy az elsők között alijjázzak. Csak arra emlékszem, hogy szüleimet nem lelkesítette a gondolat, hogy elsőszülött fiuk ilyen messzire vándorol és anyám nem volt nyugodt. Otthon azonban arról beszéltünk, hogy én elsőként alijjázom a családból, hogy helyet csináljak a többieknek, akik majd utánam jönnek.

1935-ben tapasztalatlan ifjúként alijjáztam. A körülmények céltalanul hánytak-vetettek, személyi nehézségek és az aggály körül, hogy tanácsolhatom-e családomnak, hogy utánam jöjjenek, amikor szüleim már eléggé előrehaladott korban voltak, négy fiú és egy lánygyermekkel. A dolgok végül úgy alakultak ahogy alakultak — a keserű tapasztalatok szerint, melyeknek mások is áldozatul estek.

Chájim fivérem, aki az országban él, véletlennek köszönheti életét. Behívták munkatáborba és századában volt egy kommunista, aki társai közt terjesztette elveit. Testvérem csatlakozott hozzá, végül néhány más társával együtt letartóztatták és a váci fegyházba került. Másfél évi büntetése letöltése után visszakerült a munkatáborba, egy csupa erdélyiekből álló századba. Lengyelországba vitték őket és testvérem életben maradt. Szárá testvérem, a család többi tagjaival együtt Auschwitzba került, de csak ő menekült meg. Úgy tudom, hogy többi rokonaim, hozzátartozóim, szüleim és két másik testvérem már közvetlenül Auschwitzba érkezésük után a gázkamrákban lelték halálukat. Életben maradt fivérem és húgom alijjáztak, családot alapítottak és gyermekeik, unokáik születtek. A nagy katasztrófa ellenére a családi láncolat nem szakadt meg.

* * *

Mint mondottam, falumban, Bogdándon, még két más zsidó család is élt.

Ezek egyike a *Schwartz-család* volt. A családfő szakállas, nagytudású zsidó volt. A családnak italmérése volt, maguk is készítettek bort és borpárlatot. A Schwartz-család is felvásárolta a parasztok terményfeleslegeit és továbbadta. A pálinkafőzéssel kapcsolatban, amely pedig a Schwartz-család fő bevételi forrása volt, nemegyszer támadtak nehézségek, mert a pénzügyi hatóságok szigorúan ellenőrizték a szeszfőzést és ha olyan szállítmányra bukkantak, amely nem egyezett meg a fuvarlevélen feltüntetett mennyiséggel, akkor súlyos pénzbüntetéssel, esetenként szabadságvesztéssel sújtották az illetőt.

A Schwartz-családnak öt gyermeke volt, három fiú és két lány. A legidősebb lány egy jesiva-növendékhez ment férjhez, akit bevontak a családi üzletbe. A legidősebb fiú is már családapa volt, amikor a nagy tragédia érte az erdélyi zsidóságot és valamennyien Auschwitzba kerültek. Ebből a családból csak a legidősebb fiú, Ávrahám menekült meg, aki a háború után újra nősült és alijjázott. Családjával Jeruzsálemben telepedett le. Gyermekei, unokái vannak.

A falu harmadik zsidó családja *Fekete* körjegyzőé volt. Fekete, állásánál fogva, közmegbecsülésnek örvendett a nem zsidó lakosság köreiben is. Lelkes cionista volt, házába naponta járt a cionista napilap, az Új Kelet, amely onnan elkerült hozzánk is. A Keren Kájemet persely állandóan tele volt nála, és amennyire visszaemlékezem, adakozásra szólította fel mindazokat a zsidókat, akik igénybe vették szolgálatait. Legidősebb fia, Béla, Franciaországban tanult orvostudományt és ebben az országban is maradt, azonban a többi ottani zsidóval együtt Auschwitzba deportálták. Másik fia, György, jogot tanult. Nem tudom, mi lett a sorsa. Amikor Fekete nyugdíjkorba került, családjával együtt átköltözött Somlyóra és ott halt meg még a

Sohasem okozott nehézséget az egyik faluból a másikba való átjárás, sőt talán mondhatnám, hogy ez volt a mi „oneg sábátunk": minden szombaton újra találkozni.

A tíz bűnbánati nap és a szlichot napjai más jellegűek voltak: imádkozás az éjszakai órákban, amikoris a sötétben érkeztek meg, egymás után a családok, szekereiken. S ehhez még hozzáfűzhetjük jom-kipur egészen sajátságos napját, amikor is Kol Nidré éjjelén a másik falu lakosai, férfiak, nők, gyerekek, öregek, nem tértek haza az imádkozás után, hanem a szomszéd falu lakosainál töltötték az éjszakát. Emlékszem ezekre a napokra gyermekkoromból, amikor a padlóra ágyaztunk és a gyerekek összevesztek egymással, hogy ki aludjon a földön. Házunk nyitva állt minden vendég számára, habár nem anyagi gazdagság jellemezte ezt a nyitottságot. Így volt ez nálunk szegényebb zsidók esetében is. Jöttek közeliek és távoliak, kéregetők is — noha ez a helység távol esett a fő közlekedési úttól — mert tudták, hogy szívélyes fogadtatásra találnak.

Hogyan jutottam ebből az eldugott faluból a cionizmushoz, a háchsárához, az alijjához? Szüleimnél ugyanúgy nyilvánult meg a cionizmus, mint a többi jámbor zsidónál: vágyódás kikerülni a galutból, a megváltás útjára lépni, alijjázni Erec Jiszráélbe. Nálunk otthon olvastak zsidó újságot, volt Keren Kájemet perselyünk, édesanyám pénteken, a gyertyagyújtás előtt soha sem felejtett el pénzt dobni a perselybe. Ha pedig vendégek tértek be hozzánk, nekik is odaadtuk a perselyt, hogy adakozzanak erre a célra. Egy Lax nevű fiú ürítette ki időnként a perselyt a faluban s amennyire vissza tudok emlékezni, nagyon elégedett volt a mi kék perselyünk tartalmával, ami nem maradt el a többiek mögött.

Én voltam a legidősebb gyerek a családban és így én voltam az első, akinek jövőjéről gondoskodni kellett. Szüleimnek nem állt módjában, hogy magasabb fokú iskolába küldjenek és így kárpitostanoncnak adtak. Nagykárolyba kerültem, ahol nagy zsidó közösség élt (két hitközség működött, egy ortodox és egy liberális, amelyet status quo-nak neveztek). Három évig tanultam a mesterséget. Hetenként egyszer álta-

Zuszman Juda a Marosvásárhely-i Hachsarán — bal-szélső

JEHUDA ZUSSMANN

FALUSI ZSIDÓK ÉS CSALÁDJAIK

A szerkesztőség megjegyzése:
Jehuda Zussmann, Kfár Mordecháj-i földműves a Bné Ákivá első úttörői közé tartozott Erdélyben. Marosvásárhelyen volt háchsárán és 1935-ben alijjázott. Fivére, Chájim és lánytestvére, Szárá, a vészkorszak megmenekültjei, a második világháború után alijjáztak és tőlük hallotta azokat az eseményeket, melyek alijjázása után történtek. A családjáról szóló fejezet ismerteti velünk a szilágysági falvak zsidóságának életmódját.

Bogdánd és a három zsidó család

Apám, Zussmann Benjámin, és lánytestvére már fiatal korukban elvesztették apjukat. Apám nem is ismerte apját, akinek neve, mint az enyém, Jehuda volt. Édesanyjuk, a nagyanyám, nyilvánvalóan nagy nehézségek között nevelte gyermekeit. Apánk gyermek és ifjúkoráról nincsenek ismereteim. Nem tudok visszaemlékezni, hogy valaha is beszéltünk volna otthon erről a témáról. Vélekedésem szerint szüleim 1914-ben, az első világháború kitörése előtt kötöttek házasságot. Apám részt vett a háborúban mint az osztrák—magyar hadsereg katonája és orosz fogságba került. Több éves távolléte természetesen nagy nehézségeket okozott otthon. Édesanyám azonban tudott varrni és ezzel tartotta fenn magát és engem, aki 1915-ben jöttem a világra.

Apám a háború után hazatért a fogságból, ahogy visszaemlékszem, a falu szövetkezeti boltjában dolgozott. Később szüleim saját kis vegyeskereskedést nyitottak, ahol beszerezhető volt mindaz, amire a falusiaknak szükségük volt: só, petróleum, dohány, cigaretta, textiláru, konyhaedény, vasáru, szögek, kerékabroncs és hasonlók. Kis szőlőnk is volt, darabka megművelt föld, amely jó termést adott. Ezen kívül pedig szüleim megvásárolták a parasztoktól a terményfelesleget (ahogyan más zsidók is tették), s ezt aztán továbbadták nagykereskedőknek. Gyapotfonal eladásával is foglalkoztak, mert a falubeli asszonyok háziszőtteseket készítettek, saját használatra. Mészárszékük is volt, melyben a húst főleg nem zsidó falubelieknek adták el — a környékbeli parasztok tehát kóser húst ettek.

A sakter télidőben hetenként egyszer, nyáron hetenként kétszer jött. Csütörtökön baromfivágás is volt. A keresztény parasztok természetesen vasárnapra vásárolták a húst, tekintettel azonban arra, hogy a nyári melegben a csütörtökön vágott húst nem lehetett frissen tartani vasárnapig, a sakter szombat esténként is jött marhát, nagyobbacska borjút vágni. Ez a sakter végezte a vágást más környékbeli falvakban is és gyalog ment egyik helyről a másikra, a nyári melegben és a téli fagyban egyaránt. Ezek a falvak a következők voltak: Sámson, Szér, Bogdánd, Bábca, Kövesd. Úttalan utakon, porban, sárban, hóban járta a falvakat a sakter.

Ismert tény, hogy a 19. század második feléig, illetve az emancipációig, a zsidók főleg a falvakban telepedtek meg és egyes családok nemzedékeken át éltek ugyanabban a faluban. Ezeknek a falusi zsidóknak életmódja, szokásai, hagyományai már régebben kialakultak. Felesleges mondanom, hogy csak vallásos életmód őrizhette meg jellegüket és életformájukat apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre. A szombati „minján" nálunk két falu zsidó lakosaiból tevődött össze: Bogdánd és Bábca. Az egyik héten nálunk, Bogdándban, imádkoztunk, a másik héten náluk, Bábcán, — az egyenlőség kedvéért.

volt ott rabbi. Már ő is Amerikában van. Ez a mezőváros Váradtól délre van, a román határon túlra került, így menekültek meg a mi sorsunktól. Aránylag fiatal ember, kiváló Talmud-tudós, jó szívvel, ritka intelligenciával és szervező ambícióval áldott. Néhány éve jónevű jesivája van.

Ez ma a „mi" Nagyfalunk...!

* * *

Ezeket siratom...

Szüleimet, testvéreimet, gyermekeiket.

Minden zsidót Nagyfalu és a kerület összes falvaiból öreget, fiatalt, gyereket. Templomokat, tóratekercseket, szent könyveket. Külön emlékezem gyerekkori iskolatársaimra, illetve barátnőimre: Grosz Olga, Blitz Ibi, Hecht Rajzira, Auschwitz lángjai oltották ki fiatal életüket. Nem felejtem el őket!

Itt próbálom leírni — emlékezetből — azon családok nevét, akikről tudom, hogy nem jött vissza apa, anya, gyermek:

Pollák Izidor
Stern Slomo
Farkas Hermann
Weisz Simon
Kara Jenő
Blitz József
Glück Salamon
Glück René (Rosnebergné)
Rubinstein Mordecháj
Kara Lili (dr. Führerné)
Ungár Farkas
Ungár Klári (Rosenbergné)
Barminka Herman
Basch Szimche
Blitz Sári (Grünerné)
Schwartz Sulem
Kassowitz Jenő
Reb. Luzer Grünstein sakter

Mind családos emberek voltak.

Ezek voltak Nagyfalu kerületi rabbisághoz tartozó helységek: Borzas, Bagos, Valkó (alsó), Valkó (felső), Váralja, Szék, Detrehen, Gyümölcsénes, Halmosd, Magyarpatak, Hármaspatak, Jáz, Cserese, Márkaszék, Porc, Kaznacs (alsó), Kaznacs (felső), Eljus, Bürgezd, Ipp, Kémer, Zovány, Füzes, Lecsmér, Kerestelek, Kárásztelek, Doh, Hídvég, Paptelek, Hosszúaszó.

ben szolgáltak és velünk éreztek, mint testvérek és segítettek nekünk, ezeket nem felejtjük el. Nem felejtjük el azokat a fogolytársnőinket sem, akik a salzwedeli hónapok alatt meghaltak. Sajnos nem érhették meg a felszabadulást. A salzwedeli temető jeltelen sírjaiban alusszák örök álmaikat ezek a fiatal zsidó lányok.

Felszabadulás után kezdett híre menni, hogy „Jugendaliják" mennek Palesztinába a közeli Hillerslebenből, ahol szintén szabadultak fel zsidók. Mivelhogy szilárd elhatározásunk volt Erecbe jutni, ketten húgommal és még egynéhányan elmentünk Hillerslebenbe. A nagyfalusi Stube ezzel kisebb lett, mert a többiek vissza akartak térni egyelőre a szülői házba remélve, hátha mégis...

Azt kívántuk egymásnak, hogy „stimmeljen az otthoni zählappell". Fájdalom, nem stimmelt! Tehát még egy ölelés és még egy búcsúcsók és sok-sok könny. Azután szétszéledtünk a nagyvilágban, kit hová vitt a sorsa. Szívből remélem, drága nagyfalusi és környékbeli testvéreink, hogy ott legyetek boldogok, ahol éltek és soha ne feledjétek a „mi" zsidó Nagyfalunkat.

Mivelhogy a Hillersleben-i alijja csak mese volt és az orosz—angol—amerikaiak között osztozkodás történt Németországot illetően és azt a vidéket az oroszok vették maguknak, visszavittek minket, román állampolgárokat, Romániába. Erről nem írok, habár esemény volt bőven. Visszamentünk Romániába, szintén tehervagonokban (egy teljes hónapig utaztunk) Arad volt a végállomás. Onnan Bukarestbe, alijjára várni.

Csak arról akarok még írni, hogy egyszer ellátogattam Nagyfaluba. Piri húgom nem akart velem jönni, mert — mint mondta — nem rombolja le illúzióit a szülői házról.

Akkor már volt ott néhány, a lágerokból visszatért fiatal. Egyik árvább a másiknál. Megvoltak a házaink, a templom, mégis olyannak tűnt az egész, mintha földrengés pusztított volna. Erről se akarok többet írni. Volt és nincs többé!

* * *

1947-ben illegális alijjával eljöttünk a húgom és én Erec Jiszráélbe. Itt alapítottunk családot és építettük fel az otthonainkat. Itt próbálunk enyhíteni a soha be nem gyógyuló, fájó sebeinken.

Drága testvéreim, Nagyfalu és vidéke falvaiból, ami ott volt, az örökre elpusztult! A templomainkat réges-rég lerombolták, vagy hogy „finomak" legyünk, lebontották. A házainkban idegenek laknak, ők a „jogos örökösei" a zsidók vagyonának. Minden elmúlt, elpusztították mindent ami zsidó volt, a legnagyobbtól a legkisebb faluig. Se híre se hamva semminek. Zsidó temető? — kérdezi valaki, ha arra jár, esetleg kéver-ávot céljából. Igen, hogyne, az ott van az Alszeg végén, azon a sáros mezei úton is túl. Találsz egy szörnyen elhanyagolt, méteres gazzal benőtt mezőt, földbesüllyedt, töredezett sírkődarabokat. Ha szerencséd van, esetleg megtalálod a sírját annak, akit szerettél és fájdalommal állapítod meg újra, hogy minden elpusztult.

Eltelik még néhány év és elhalnak azok, akik a pusztulást látták és azok is, kik lelkes aktivisták voltak. A 31 falu valamelyikében békés román vagy magyar paraszt ekéje szántás közben megakad valamiben. Odamegy megnézni, mi is az? Egy nagyobb kődarab; ki is húzza a földből. Megnézi jobban, valami furcsa ákombákom sorokat lát rajta. Ő nem tudja mi ez.

Én tudom: Mácévá. Zsidó sírkő.

Ami mégis van, azok mi vagyunk, akik itt a zsidó hazában és szerte a szabad világban igyekeztünk — remélem sikerrel — új életet teremteni ahelyett, amit a gonoszak-gonoszai felperzseltek.

* * *

Amerikában, pontosabban Brooklyn N. Y.-ban húsz év előtt „Bné Asher" néven hitközségbe tömörültek a Nagyfalu és környékéről odaszármazottak. A Kassowitz, Hecht, Weisz stb. fivérek az alapító tagjai annak a jónevű és ma már népes kehilának. Vezető rabbija rabbi Chajim Elázár Friedman, az én megboldogult Gitele nővérem fia. Ők a biharmegyei Tenkén laktak, a sógorom, rabbi Zalmen Friedmann

Vagy kétnapi utazás után egy gyönyörű fenyőerdős vidéken állt meg a vonatunk és ott kiszálltunk. Az állomásra az volt írva: „Bergen Belsen bei Zelle", a mozdony kerekeire pedig az, hogy: „die Räder rollen für den Sieg". 1944-ben már alig volt hadseregük, de a kerekek még mindig a győzelemért forogtak. Így csapták be saját népüket is.

Bergen-Belsenben akkor még csak a Sonder-lager létezett. Mi és még ki tudja hány százan, sátrakban laktunk, 400-an egy-egy sátorban.

Auschwitzhoz hasonlítva pihenőhely, mert itt nem voltak „Zählappellek", amiről mindnyájan tudjuk, hogy milyenek voltak... De mindenki kapott egy pokrócot és külön csajkát. Az ételt a Sonder-lagerből hozták. Összesen két hétig voltunk ott és ebben benne volt a Jom-Kipur. Kol-nidré este! Világítás nem volt. Feküdtünk a földre szórt szalmán és hangtalanul sírtunk közös bánatunkban. Egyszerre a szomszéd sátorban egy gyönyörűszép szoprán hang elénekelte a „Kol-nidré" imát, utána a „Hatikvát". Soha, soha nem felejtem el!

Különös, de mindig tudtuk, melyik ünnep van, vagy kell hogy legyen. Így pl. azt is tudom, hogy Szukot félünnepén volt: egy 800-as csoportot válogattak össze munkára. 1-2 nap múlva megérkeztünk egy kisvárosba, Salzwedel a neve (ma Kelet-Németország). Meg akarom jegyezni, hogy sehol egyetlen bombázott házat, vagy romba dőlt vasútállomást nem láttunk. Ők még élték világukat, a mások feldúlt országa nem izgatta őket.

Tehát Salzwedel. Nagyon sokat nem írok róla. Ott dolgoztunk egy hatalmas muníció-gyárban 12 órás „schichtákban". A schichtákat 13 naponként váltották, mert nem lehetett éjjelről nappalra (vagy fordítva) átváltani anélkül, hogy egy nap „kárba" ne vesszen. Hát így oldották meg a problémát azok, akiknek a „végső megoldást" is sikerült nagyjából véghezvinni.

Nehezen dolgoztunk Salzwedelben, és a Henyu blokkjában a „Nagyfalusi Stube-ban" laktunk. Nem voltunk csupa nagyfalusiak. Voltak „adoptált" testvéreink is. Sámuel Szerénke, Lax Frimi (Somlyó) és Grünberger Magda, Popper Ellus és Blanka a dunántúli Celldömölkről. Voltak ott mások is, több mint 20-an a szobában, de mégis mi voltunk a „nagyfalusi Stube"... Ott énekeltük a legszebb cionista dalokat (nehéz 12 órás munka után!). Próbáltuk elviselhetővé tenni a rabságot, családjaink hiányát.

Meg akarok emlékezni azokról a francia zsidó hadifoglyokról, akik ott dolgoztak a cukorgyárban. Valami érthetetlen véletlen folytán nem gyilkolta le őket a német hóhér, mint azt rendszeresen tette a zsidó hadifoglyokkal. Ezek a jólelkű zsidó testvérek már régebben voltak ott. Amint megtudták, hogy zsidó fogoly munkásnők érkeztek a muníciógyárba, értesítették a Nemzetközi Vöröskeresztet, ahol ők nyilván voltak tartva. Megosztották velünk a szeretetcsomagjaikat — amit a németek majdnem teljesen elloptak — és küldtek a magukéból gyógyszert a revierbe (betegszobába). Felszabadulás után visszatértek Franciaországba. Ott szegények csak a kifosztott otthonaikat és családjaik hűlt helyét találhatták. Testvéri jóságukat soha el nem felejtem.

Nagy szerencsénkre nem változtattak munkahelyünkön és nem kellett még a szörnyű gyaloglásokat is elszenvednünk, mint sok-sok más hozzánk hasonlóknak, akik menetelés közben „aludtak" és jaj de sokan összeestek. A szervezetünk ekkor már nagyon le volt gyengülve. Chol-Hámoéd Peszáchkor lebombázták a gyárat, megszűnt a munka, az élelem még csekélyebb lett. Mi romeltakarításra jártunk. Ez érdekesebb volt és egy kis káröröm öt is okozott...

* * *

1945. április 14-én, rosch-chodes Ijárkor, szombati napon, felszabadultunk. Az amerikai hadsereg vonult át Salzwedelen, tehát ők „találtak" ránk és felszabadultunk. Se ők, se a többiek egyetlen külön lépést nem tettek értünk. Nem tartozunk egyiknek se semmivel. Ugyanúgy szabadították fel az ukrán, cigány és mindenféle más foglyokat. Akikre szeretettel gondolok, azok a zsidó katonák, akik az amerikai hadsereg-

kezdődik az „utazás". Estefelé aztán ki is hirdették, hogy a somlyói járás másnap indul. Felállítottak egy sátrat, ott újból kifosztottak bennünket, alig hagytak rajtunk egy szál ruhát. Hindi, a fiatal rabbiné 12 nappal szülés után volt. Még azt az egy szvettert, ami rajta volt azt is elrabolták tőle a magyar csendőrök.

Bevagoníroztak. Ez Sávuot második napján történt. Az én drága szüleimnek nagyon fájt, de mi, a gyermekeik, kik még velük voltunk, azt próbáltuk megmagyarázni, hogy Erec-Jiszráélben ez már nem ünnep és mi már erec-jiszraeli zsidóknak számítunk. Próbálkoztunk mindenféle „chochmával" kissé enyhíteni a szörnyű fájdalmunkon.

Este elindult a szörnyű halálvonat, 70-en egy vagonban, a padlón. Másnap reggel apám imádkozni akart, de csak egy fél tfilint hagytak meg neki a hóhérok. Erre azt mondta neki Piri, a húgom, hogy ne búsuljon, a „sel jád" ugyanis megvan, a rosh (fej) pedig ő, tehát van „rosh". Nagyon akartuk, hogy ne búsuljanak abban az emberhez nem méltó világban. Mert ugye, akik mindezt kiagyalták, a pokolból szabadult szörnyetegek voltak!

Rohant a tehervonat, benne a somlyói járás kifosztott, otthonából kiűzött, elgyötört zsidóságával…

* * *

Egyszer, amint áll a vonatunk, a másik sínpáron ugyanilyen deportáló vonatot látunk. Kinézünk az „ablakon": „Honnan jöttök?", „Nagybányáról!", „Hová megyünk?", „Kenyérmezőre! Dolgozni fogunk ott!" Mégegyszer találkoztunk egy ilyen vonattal. Honnan? Kolozsvárról. Hová? Kenyérmezőre! Vajon ki találta ki ezt a pokoli hazugságot?!

Egész úton behozta a szellő a szögesdrótos ablakon át az akácvirág illatát. Mert a természet nem vett tudomást semmiről, csak végezte a maga dolgát.

Péntek, június 2. Sziván 11. A reggeli órákban megérkeztünk. Kinyitották a vagonok ajtajait. Egy barakk-világot láttunk, őrtornyokat, szögesdrót kerítésekkel. Hogy villanyárammal telítettek, azt még nem tudtuk. Körülöttünk csíkos ruhás férfiak, akik zsidóul beszéltek és nagyon kedvesek voltak hozzánk.

Valaki azt mondja: nők külön, férfiak külön. Szólt az édesapám és ez volt az utolsó szava, hogy tartsunk össze és tartsuk számon egymást. Ezt jiddisül mondta és örökre a szívemben marad és igyekszem parancsának eleget tenni. Biztosan tudom, hogy ez volt az utolsó kívánsága az én drága anyámnak is, aki attól fogva, hogy kiűzték a házunkból, alig tudott szólni, csak nézett bennünket, valószínűleg érezte, hogy nem sokáig látjuk egymást.

Miután az a bizonyos „jobbra-balra" is megtörtént, és ők mentek oda ahonnan soha vissza senki nem tért, még akkor is nézett utánunk, amíg elnyelt mindnyájunkat a tömeg, a szédület. Végül már semmit se láttunk, csak a szörnyű kéményből szálló füstöt, aminek borzalmas szaga volt. Ezt a füstöt szívtam magamba három hónapon át. És ha úgy érzem, hogy szeretteim bennem élnek, ezt a füsttel szívtam magamba.

Így pusztult el végképp a pár száz éves Nagyfalu és vidékének zsidósága, azok a szorgalmas, tisztességes, munkaszerető, józan életű zsidók.

* * *

Nem írok az auschwitzi 3 hónapról egy szót se. Mi, néhányan nagyfalusi lányok, kik együtt maradtunk, igyekeztünk továbbra is együtt maradni. Tehát fogtuk egymás kezét és vigyáztunk egymásra, biztattuk egymást, segítettünk remélni.

Ros-Hásáná első napján dr. med. Josef Mengele, minden idők legnagyobb hóhéra, egy óriási transzportot szelektált ki és ebbe mi is belekerültünk. Fertőtlenítés után bevagoníroztak és útnak indítottak a birodalmuk belsejébe. Meg akarom említeni azokat a szlovák zsidó blokkovákat, akiket kislánykoruk óta éveken át kínoztak ott a németek és nem mindig voltak a „legfinomabbak", (részemről régen megbocsátottam nekik), ahogy könnyezve kívántak minden jót az életben és örültek, hogy kijuthatunk Auschwitzból.

szerzett. Állítólag sokat ért a könyvtár. Ez volt mindene, szíve-vére. Mikor ott tartottunk, hogy szedjük a batyuinkat, magához akarta venni a Chok Lejiszraélt, amit ő, ha bárhová utazott, magával vitt és úgy hívta: „Chokl". Egyik hóhér kivette a kezéből, mert „a talmud be van tiltva". Így hagyta ott a házát az ő szeretett könyvei nélkül.

Egyébként sajtó alá rendezve készen állt egy különleges talmudikus műve, amin éveken át dolgozott. Minden a pusztulás martaléka lett.

Itt akarom megjegyezni, hogy közel húsz évvel ezelőtt (25 évvel a pusztulás után) fivéreim, Jákob Elijáhu (Nuvi) és Abraham Josua (Siu) „Shemen Lemincha" néven könyv alakban kiadták azt a kevés kéziratot, amit összeszedtünk a feldúlt, kifosztott szülői házunkban. A testvéreim szép részletes előszót írtak hozzá, úgy a hitközségről, mint a családunkról. A könyveket elajándékoztuk mindazoknak, akiknek kapcsolatuk volt ahhoz a házhoz, ami volt és nincs többé.

1944. május 5-én ott voltunk összegyűjtve a templomban. Előállt egy csomó parasztszekér, főleg tehénfogatok, amikre feldobálták a batyuinkat. Batyukká zsugorodott össze nemzedékek szorgalmas munkájával szerzett vagyona. Mi meg kulloghattunk utánuk. Még egy utolsó Mincha-ima és Tóra-olvasás — csütörtök volt — és elindultunk a saját temetésünkre.

Meg kell emlékeznem egy magyar emberről, akit Balázs Jánosnak hívtak és jó emberünk volt. Az utolsó előtti napon — nagy merészség kellett hozzá — eljött hozzánk hogy: ő el akarja rejteni a tiszteletes úrékat. Ez egy igaz ember volt. Rég halott, nyugodjon békében.

Azután ki a vasútállomásra. Marhavagonokba tereltek be bennünket. Ez a 10 km-es utazás összesen Somlyóig tartott. De a tortúra gyönyörűségéről kínzóink sehogy se akartak lemondani. Este tettek fel és reggelig tartottak a vagonokban és akkor kivagonírozás, onnan gyalog a Somlyócseh-i téglagyárig. A gyalogút a Magura-hegy mentén vonult el. Ez a csodálatos gyümölcstermő hegy csupa virág volt. Hogy is volt az, hogy a természet nem törődött azzal, ami velünk történt? Mert olyanok voltak a meggyfák a földigérő virágpompájukban, mint a boldog menyasszonyok. A hosszú gyalogút a téglagyár területén ért véget. Ez volt a gettó. Jaj!!

Egyetlen épület létezett ezen a nagy területen, a téglaégető kemence. Ide főleg a kisbabás anyákat szállásolták el. A magunkkal hozott lepedőkből és takarókból úgynevezett sátrakat próbáltunk összekalapálni magunknak, amihez alig kaptunk néhány rossz deszkadarabot.

Egy nap eszükbe jutott a hóhér csendőröknek, hogy összegyűjtik az imakönyveket. Miért? Mert a vitéz magyar urak szórakozni akartak, hát azért. Képzeljék el, egész vármegye zsidóságának a magával hozott szidur és machzorjait — összegyűlt egy házmagasságnyi könyvhalmaz, amit aztán meg is gyújtottak a csendőrök. A füst pedig szállt, szállt...

Azután a vallatások elkezdődtek — gonosz agyak szüleménye! Tudni akarták ki mit, hova rejtett el. Behívták az én drága apámat is, vele ment Mádika, a nővérem. Ütötték-verték őket, de úgy, hogy nem bírtak lábra állni. Keller Feri, meg még egy somlyói fiú hozták őket vissza, valósággal a karjukban. Úgy mentek el Auschwitzba, a kék csíkokkal a testükön.

Egyszer csak az jutott eszükbe kínzóinknak, hogy a zsidó vágja le a szakállát. Kinek volt akkor szakálla? Néhány rabbinak és öregnek. De ki szólhatott itt egy szót is, ahol a normális világon kívül éltünk, kiszolgáltatva a gonoszság megtestesítőinek. Hát akkor szakállvágás! A nagyfalusi rabbinak ezt a „micvát" reb Smelke Marmorstein (Somlyó) jesivabeli jóbarátja „vállalta". Erről csak annyit, hogy nem ismertünk rá.

Kezdtek beszélni továbbutazásról. Persze, „Kenyérmezőt" emlegették, mint nagyon pozitív úticélt. Vajon ki találta ki ezt a helységnevet, vagy létezett-e egyáltalán? Kezdtek egy hidat ácsolni a Kraszna folyón. Annak a túlsó partján volt a vasút. Hát kellett ugye egy híd, hogy oda juthassunk. El is készült néhány nap alatt.

Sávuot első napján az a hír terjedt el, hogy

hogyha rákerül a sor és családjuk lesz, azt tisztességesen eltarthassák.

Az apám széferje „Shemen lemincha” előszavában mindezekről részletesen beszámolnak a testvéreim.

Nagyon szépen megszervezett nőegylet is működött nálunk. Anyám volt az elnöknő és egész komoly vezetőség látta el az adminisztrációt. Volt alelnöknő, pénztárnok, jegyző, ellenőr, meg mi minden. Kislánykoromból emlékszem, hogy teadélutánokat szoktak rendezni, hol az egyik, hol a másik hölgytagnál. Főleg szociális és kulturális jellege volt az egyletnek, az akkori időknek megfelelően.

Mivelhogy nem volt elegendő a zsidógyerekek száma általános iskola fenntartására, mi zsidógyerekek a helybeli állami iskolába jártunk. Nálunk csak elemi iskola volt. A románoknál hét osztályból, a magyaroknál 6 osztályból állt az elemi iskola. Aki magasabb fokú iskolát kívánt a gyermekének, az elküldte a városba, főleg Szilágysomlyóra és Nagyváradra.

Nem szívesen írok a nagyfalusi iskoláról, még ha elég jó nívón állt is. Mi zsidógyerekek kivétel nélkül jó tanulók voltunk. Még egy ok arra, hogy ne szeressenek bennünket és éreztessék velünk, hogy nem vagyunk közülük valók. Szombaton az összes fiúk fel voltak mentve az iskolából, viszont mi lányok, mentünk iskolába. Az írástól fel voltunk mentve. A nevelőinknél különféle módszerek voltak a fiúk pájeszainak húzgálására, ami mindegyiknek volt kivétel nélkül. Volt olyan, aki megfogta minden oldalról a „caklit” és húzta felfelé a fejét, másik a hatalmát jelentő pálcára csavarta szegény gyerek pájeszát és úgy ráncigálta. Ezekre a „pedagógusokra” a legnagyobb haraggal emlékszem.

A Tóra-tanulással kapcsolatban meg akarom említeni, hogy azokban a falvakban, ahol a zsidók száma nagyon csekély volt, beküldték a 8—10 éves kisfiúkat a városban lakó rokonokhoz, csakhogy tanulhassanak. Nem sajnálták a kiadást és azt is vállalták — nem könnyű szívvel — hogy az a fiatal gyerek a házon kívül nőjjön fel és mindezt csak azért, hogy Tórát tanulhasson.

* * *

A mi vidékünkön évszázadok óta éltek zsidók. Nagyfalu és környéke egyike volt Erdély legrégibb hitközségeinek. A legrégibb nevek a Jakab—Steiner—Mózes—Farkas—Baumöl—Marmorstein nevek. Idővel bővültek a kehilák.

Az 1940-ben történt megegyezés visszaadta a magyaroknak Erdély egy részét és vele Szilágymegyét. A szép „idillnek” sajnos ezzel vége lett. Ezek az amúgy se jó magyarok még rosszabbak lettek, a zsidót gyűlölni már hazafiasságnak számított. Végre-valahára megmondhatták hangosan is, amit azelőtt csak gondoltak. A fiatalság valósággal tombolt. Már voltak „hivatalos” ablakbetörések, zsidóverések. Ahogy telt az idő, úgy rosszabbodott az életünk. Vitték a fiúkat Ukrajnába, elvették a megélhetéseket.

A „felszabadító” magyar hadsereg magával hozta a hírhedt 32-es gyalogezredet, ami ott állomásozott Nagyfaluban. Járták a román-lakta vidéket „fésülni”. Ezek a honvédek egy éjjel végigjárták Ipp-en a románok házait és megöltek több mint 100 öreget, gyereket, nőt, férfit, válogatás nélkül. Egy más alkalommal Cseresen meggyilkolták Silberstein Józsefot, ugyanazon a napon betörtek a Fried-család házába és megölték a családfőt. A nagy sikoltozásra berohant a házba a fia és őt is megölték a gyilkos vitézek. Jellemző az akkori világra, hogy az egész szörnytettről nem is mertek hangosan beszélni. Titokban jöttek el a rabbihoz, hogy menjen eltemetni a szent mártírokat. Néhány hónap múlva a fiatal, özvegy Friedné árva kisfiút hozott a világra. A britre már meg merték hívni a rabbit, a vitézek már nem voltak ott.

* * *

1944. május 3-án kezdték összeszedni a zsidókat. Nálunk a templom volt a gyűjtőhely. Egyesek sírva-jajgatva jöttek csendőri kísérettel.

Minket a házunkból vittek ki. Odatelepedtek az én drága apám íróasztalához mindazok a magyar hóhérok, akik ezt a gyilkos akciót végezték. Mindent lekontroláltak. Édesapámnak egy különlegesen gazdag „szforem” (könyv)gyűjteménye volt, amit ő éveken át nehezen spórolva

saktert Silbersteinnak hívták. Ha bejöttek a rebehez, olyan tisztelettel és szeretettel fogadta őket, mint a legkedvesebb barátot.

1865-ben vagy később, anyakönyvelni kezdték a lakosságot, — születést-házasodást-halálozást. Nagyfaluban a rabbiság anyakönyvi hivatal is volt. Emlékszem egy kerek formájú bélyegzőre, amire ez volt írva: „Kerületi rabbiság mint anyakönyvi hivatal". Itt jegyeztek be minden fent említett eseményt, külön a háromféle könyvbe. Az anyakönyvvezetés 1896-ig tartott, akkor lepecsételték a könyveket, mert elkezdődött az állami bejegyzés.

A román korszak vége felé, amikor elkezdték gyötörni a zsidókat „állampolgársági revízió" ürügyével, nagyon sokan fordultak hozzánk személyesen és írásban iratok beszerzésére.

Őriztek nálunk egy okiratot 1840-ből, ami azt igazolja, hogy: „Ő méltósága, báró Bánffy (nem tudom a keresztnevét) telket ajándékoz a zsidó hitközségnek templom és paplak építésére."

A 20-as években egy svájci nagyvállalat, „LA ROCHE ET DARVAS" fűrészüzemet alapított Nagyfaluban. A gyár a vasútállomás mellett volt, akárcsak a lakótelep az ott dolgozó hivatalnokok és szakmunkások részére. A vezető tisztviselők mind zsidók voltak, erdélyiek, de nem helybeliek. Kitűnő emberek, akik bőkezűen járultak hozzá a közterhekhez. 1940-ben a magyarok uralma azzal kezdődött, hogy államosították a „telep"-et és az összes zsidóknak felmondtak. Elköltöztek Nagyfaluból ezek a jó testvérek. Egyedül a Karton család maradhatott, ugyanis a jó Karton bácsi többszörösen kitüntetett frontharcos volt az első világháborúban. Ezek a medáliák csak a deportálásig voltak jók.

A mi hitközségünk — mint általában a magyarországi hitközségek — kitűnően volt megszervezve. Mivelhogy 31 falu tartozott Nagyfaluhoz, úgy rendezték el, hogy külön elnök állt a kerületi és külön a nagyfalusi kehilák élén.

Amióta emlékszem Silberstein Rezső—Refael volt a helyi elnök, a Chevra Kadisha elnöke pedig évek óta Hecht József. A kerületben is sokáig voltak ugyanazok a jó zsidók az elnökök. Emlékszem Ábrahám Schechterre, Mózes Sándorra, Áron Jakabra, és — sokáig éljen — Kaszovitz Józsira. Nem tudom részletezni e kiváló emberek jóságát, testvéri szeretetét, felelősségtudatát.

A rabbi figyelme mindenre kiterjedt. Szeme előtt működött a chéder, amióta csak laktak ott és a falvakban zsidók. Ő gondoskodott arról, hogy jó tanerők, „melámedok", tanítsák a gyerekeket Tórára és minden egyébre, ami a zsidóember mindennapi életének szerves része. Minden héten kihallgatta a kisfiúkat, a legkisebbtől a legnagyobbig.

Jesivát is tartott a nagyfalusi rabbi. Volt nagy jesivája is, de nem az én időmben és ezt én csak az elbeszélésekből tudom. De kisebb számban bócherok mindig voltak nálunk. Ha elkezdődött a „zmán", (szemeszter), megjelent egy-egy fiú. Első dolga persze „sólemot" adni a rebenak, aki nagyon kedvesen fogadta. Néha ajánlólevelet is hoztak magukkal az otthoni rabbitól. Kb. így folytatta, miután megtudta hová való, hány éves, mennyit tud már stb.:

„Ettél már? — kérdezte — jó, akkor nálunk ebédelsz! Délután megszerzed a kosztnapokat, „tégeket", és szállást. Sabatra nálam vagy."

Délben bejelenti édesanyámnak, hogy szombatra van egy kosztos bócher. Minchánál találkozik a fiúval: Na, megvannak a „napok"? Igen, csak a csütörtök hiányzik. Jól van, akkor csütörtökön is nálunk vagy. Mááriv ima után elmeséli a drága életpárjának, hogy az a fiú csütörtökön is a vendégük. Ellentmondásról nem tudok. Így segítették a szegény ember gyerekeit hozzá, hogy tanulhassanak. Azok a jó zsidók pedig megosztották a falatjaikat és kosztnapokat adtak idegen gyerekeknek. És ez a legtermészetesebb volt mifelénk; így voltak segítőtársai az ő szeretett rabbijuknak.

A rabbi nevelte a felnőttebb fiúkat is. Jesivába irányította őket és gondja volt rá, hogy mesterséget tanuljanak, vagy kereskedjenek,

a pusztulást illeti, egész örökkévalóság. És hogy az egészet elnyelte a gyűlölet szörnyű tüze! Ez a tűz mindig ott égett. Néha csak lappangott, a hamu alatt. Időnként felerősödött, de azért ott voltunk, (hol is lehettünk volna?) éltük a gálúti zsidóság megszokott életét. A magyarok ott reformátusok voltak. A vallásuk nem parancsolta nekik a zsidógyűlöletet, Jézus-gyilkosság miatt. Ők egyszerűen rosszak voltak! De azért volt valami tolerancia. Lehet, hogy azért mert a román időkben ők is kisebbségiek voltak?

Éltünk hát egymás mellett, zsidók és magyarok, valami kevés román is. A környező falvakban sok helység volt tiszta román lakossággal. 1940-ig ők voltak a gazdanép. Volt valamelyes összhang, hiszen nemzedékek óta éltünk egymás mellett. A rabbit zsidó papnak hívták, a sámeszt zsidó harangozónak. Ugye milyen logikus, még ha nem is volt harangozás a zsidótemplomban. Ilyenek voltak az ünnepeink: zsidó karácsony, zsidó újév, sátoros ünnep, zsidó farsang, zsidó húsvét, zsidó pünkösd. Ha megmagyaráztuk, hogy Ros Hásáná a mi újévünk, hát az volt a válasz, hogy az nem lehet ám, mert előbb van a karácsony és csak azután az újév. Hát lehetett ezen vitatkozni?

Akkoriban, vagyis minden normálisnak mondható időben kellett a zsidó, mint ahogy a zsidóknak is kellettek ők. A zsidók minden terményüket, marháikat, gyümölcsüket felvásárolták. Ott, a mi vidékünkön termett a rengeteg vörös szilva. Silberstein, Hecht és még sokan mások a környező falvakból pálinkát — szilvóriumot — főztek belőle a saját főzdéikben. A nagyfalusi rabbi ellátta hechserrel és ez olyan tökéletes volt minden szempontból, hogy országos hírűvé vált.

Így volt a szőlővel is — amiből Kémeren termett a legtöbb — és szintén a zsidók készítettek belőle bort.

Nagyfalu, boldog gyerekkorom kedves fészke! Az én szüleim háza az emberség hajléka volt. Nálunk mindig volt idegen szegény ember az asztalnál, nálunk mindenki elfért. Az én szüleimnek mindenkire kiterjedt a figyelme. Mindenkit a szívükbe zártak. Testvéri szeretetre, Erec-Jiszráél szeretetére neveltek bennünket. 1928-ban Erec-ben járt édesapám mint zarándok — olé-regel. Amit nekünk innen magával hozott, az csupa rajongás volt Erec-Jiszráélért. Ő itt csak szépet és jót látott. Minden álma az volt, hogy kijövünk ide. Még olyan elképzelése is volt, hogy vele jön az egész hitközsége. Ez persze álomnak is túl merész volt 1928-ban. De ami bennünket illet, soha nem gondoltunk a láger után másra, mint hogy idejöjjünk.

* * *

Amikor rohant velünk a deportáló vonat, a vagonban valaki megbeszélte a családjával, hol találkozzanak, ha visszajönnek. Elhatározták, hogy Nagyfaluban. És mi? — kérdeztük apánkat. A válasz egyetlen szó volt: Erec-Jiszráélben.

Nagyfaluban minden zsidó háza nyitva volt az ott átvonuló szegény ojrechok előtt. Nem volt egy ház se, ahonnan üres kézzel, vagy éhesen távozott volna bárki. Akinek többje volt, többet adott, akinek kevesebbje, abból adott amennyit adhatott annak, aki rászorult. A kéregetők elmentek az olyan faluba is, ahol csak egy zsidó család lakott, mert megérte a fáradságot.

1943-ban egész nyáron át két munkaszolgálatos század időzött Nagyfaluban. Azok a fiúk, akik túlélték az utána következő még rosszabb időket, örökre emlékezni fognak a végtelen barátságra, vendégszeretetre, amiben ott részük volt. Minden zsidó háza bármikor nyitva volt előttük, helyet foglalhattak az asztalnál, kedves szót, barátságot kaptak.

Nagyfalun kívül a kerülethez tartozó falvakban, Alsóvalkón és Kémeren szép templom volt. Nem tudom hány zsidó család lakott ezeken a helyeken. Úgyszintén Ipp-en is volt templom. Ezekben a falvakban és Halmosdon sakter is volt. Nálunk reb Luzer Grünstein volt a sakter, ki tudja mióta. Később a veje váltotta fel, Sulem Schwartz. Valkón reb Avrum Braunstein, Kémeren reb Smuel (?) Weisz. Emlékszem, kis termetű, hófehér szakállas szép bácsi volt. Az Ipp-i sakter nevére nem emlékszem. Ha jól tudom, visszajött a deportálásból. A halmosdi

BLUMA EFRÁTI
(Bét Chilkia)

NASFALAU–NAGYFALU A GONOSZSÁG URALMA ALATT

Összeszedem minden bátorságomat és lelkierőmet, hogy leírjam ezt a szót: Nagyfalu (románul Nasfalau).

Amikor arra gondoltam, hogy írok valamit Nagyfaluról és a rabbiság területéhez tartozó 31 faluról, úgy megrohantak az emlékek, hogy képtelen voltam elkezdeni. Sokáig tartott amíg valamilyen rendet teremtettem a gondolataim és mondanivalóim között, mert egész kötetre való emlékeim vannak.

Talán jobban tudnám ma már ivritül leírni amit akarok. Hogy mégis magyarul írok, ezt azért teszem, drága nagyfalusi testvéreim, mert szétszórtan élünk a nagyvilágban, nem mindenki beszél, olvas ivritül. Tehát, ott ahol éltek, otthont és családot alapítottatok, továbbadhatjátok gyermekeitek- és unokáitoknak azon a nyelven amit beszélnek, hogy megértsék.

A mi gyerek- és fiatalságunk Nagyfaluja csodaszép volt. Ezt úgy értem, hogy a mi boldog fiatalságunk színhelye volt. Nem lehet elképzelni szüleink házait másként, mint bennük a jó szülők, testvérek, barátok, nénik, bácsik. Templom, hitközség, népes templomudvar ünnepeken. A hozzá tartozó gyertya- és ruhák különleges szagával. Hársfa, akác, vadgesztenye, fenyő illatával. Mi, nagyfalusi és környékbeli zsidók szétszórtan éltünk a magyarok és románok, főleg parasztok közt. Nálunk nem volt zsidó utca, nekünk például zsidó szomszédunk sem volt. Csak a házunk és a templom volt egymás mellett. A többi hitközségi épület pár házzal arrébb állt. Mi zsidógyerekek egymás házaiban nőttünk fel. Mindenütt lehetett játszani, mindenki szívesen fogadott bennünket, az összes anyukák jók voltak hozzánk, gyerekekhez.

Az én szent mártír szüleim, Ascher Anshel Weiss rabbi és Ráchel rabbiné, úgy szerettek minden gyereket és felnőttet, mint saját hozzátartozójukat. Úgy tisztelték őket a nagyfalusi és kerületbeli zsidók, hogy az ritkaságszámba ment.

Sok gond, küzdelem a mindennapi megélhetésért, egymást segítő együttélő zsidóság.

Se vége se hossza a sok gyerekkori emléknek. Előttem van a mi kedves templomunk, látok benne minden egyes zsidót. Vegyünk pl. egy ünnepet, mondjuk a Sávuotot. Tele zöld ágakkal és virágkoszorúkkal, amit mi, lányok kötöttünk. Micsoda különös illat! Imádkozás után kidusra hívta meg a rebe (így szólították, vagy ha emlegették rebit mondtak, vagy papnénit, papbácsit) az egész templom népét. A hagyományos „túrós krepli" került ilyenkor az asztalra. Emlékszem, eljöttek a nagylányok, nővéreim barátnői, segíteni tésztát gyúrni, kinyújtani...

Vagy a Ros Hásáná, Jom Kipúr. Mindenki ott van. Öreg, fiatal, gyerek. Mindig elcsodálkoztam a kedves, öreg Silberstein nénin, amint szépen, hallhatóan imádkozik és a mellette ülő néni mondja utána... Engem ez nagyon érdekelt. Szabad volt leülni az ablakpárkányra, ugyanis ott ült az ablak mellett, de csak ha csendesen hallgattam. Vagy Kol Nidré este. Az én Édesanyám padszomszédnője, Elvira (Hecht) néni volt. Az egész estet végigsírta. Ros Hásánakor mindig a rebe fújta a sófárt és ő imádkozta a Musaf imát, természetesen. Milyen szeretettel hallgatta őt mindenki. Mennyi emlék, mennyi kedves ember, gyerek, játszótársak.

Ez a szép, idillikus kép csak a mi zsidó hitközségünk láthatatlan „falain" belül volt igaz. Így élnek előttem a régmúlt idők, így jelennek meg lelki szemeim előtt. Mintha csak most lenne és nem 40 és néhány év telt volna el azóta és ami

elnöki és elöljárói tisztségek körül. A bírósági elnök által írt jegyzőkönyvből kiderül, hogy kik voltak azok, akiknek segítségével igyekezett elsimítani a vitát. Magához hívatta a következő tekintélyes személyiségeket: Lichtmann Baruch, Krémer Jicchák, Davidovits Mose, (a rabbi unokaöccse volt), Jakobovits Áron, Stern Cvi, valamint a hitközség jegyzője, Klein Ábrahám (a rabbi bátyja).

A meghívó a következő szöveget tartalmazta: „Az elöljárói és hitközségi elnöki tisztségek körüli vita ügyében felkérem a fentieket, hogy szerdán, azaz holnap délután 7 órakor jelenjenek meg, hogy az ügyet, amennyire lehet, békés úton rendezzük. Felkérjük a hitközség titkárát, hogy hozza magával a hitközség könyveit és alapszabályait." Az évszám nem volt feltüntetve a meghívón. A meghívó szövege alatt szerepeltek a meghívottak nevei. Hárman közülük, Lichtmann, Krémer és Davidovits magyarul írta a neve mellé: „Láttam", Jakobovits jiddisül, Stern és Klein pedig héberül írta alá nevét.

Nem tudjuk, hogy a rabbinak sikerült-e kibékíteni a vitázó feleket. A hitközség könyvei elvesztek, már nem tudhatjuk, mit jegyzett be annak idején. A vitás feleket viszont láttuk hosszú éveken át, ahogyan békében élnek egymással. Hitközségi elnökök, elöljárók évente, vagy többévenként váltogatták egymást és az „őrségváltás" idején viharzottak a kedélyek — azonban mi ez ahhoz a viharhoz képest, amely elsöpörte a hitközségeket, tagjaikkal együtt, falusiakat, városiakat egyaránt...

gyon kezdetleges jellegű. A húszas években Tevjovits Jenő — aki egy ideig a rabbinikus körzet hitközségi elnöke volt, Sülelmeden modern üvegipari üzemet létesített, amely számos családnak, köztük zsidóknak is nyújtott megélhetési lehetőséget. Termékeit azonban, csak Románia határán belül hozták forgalomba.

* * *

Előttünk fekszik a szilágycsehi Klein rabbi bírósági elnök döntése, amelyet egyesbírói minőségben hozott. Ennek a határozatnak magyar fordítását saját kezűleg írta és azon 1909. december 7-i dátum található. A döntés négy apa nélkül maradt gyerek eltartására és az elhunyt apa, Izsák Jákov Méir, — Izsák Joszéf fia és Goldenberg Mordecháj veje — hagyatékára vonatkozik. A tárgyalást Szilágycsehen tartották, az érintett felek azonban, a jelek szerint, szélszegi lakosok voltak. Arra következtethetünk, hogy az özvegyen maradt asszony újra férjhez akart menni, de a gyerekek akadályt képeztek. Csak ilyen helyzet teheti indokolttá a rabbi határozatát, hogy a gyerekeket egyenként különböző helyekre adja gondozásba, így egyet az asszony apjának Goldenberg Mordechájnak, a másikat az asszony fivérének Jiccháknak, a harmadik az asszony sógorának Kaufmann Jiccháknak, a negyediket pedig Izsák Jószéfnek, az elhunyt férj apjának.

A házzal kapcsolatban — amelyben az özvegy lakott és amelyet az elhunyt épített az apja tulajdonát képező telekre — a rabbi helyt adott annak az érvelésnek, hogy a férj halála előtt az asszony, illetve a család több mint három éven keresztül lakott ott, és így az asszonynak joga van férjhez meneteléig a házban maradni. Miután azonban majd újra férjhez ment, semmiféle igényt sem tarthat a házra, amely az árván maradt gyerekek tulajdonába megy át. A házat és a hozzá tartozó istállót bérbe kell adni és a befolyó összeget a gyerekek javára letétbe helyezni, amíg felnőnek. Ez azonban nem vonatkozik az udvaron található baromfiólra, amely a jelek szerint Izsák Joszéf, az elhunyt apja tulajdona volt. Ha az említett ingatlanokat jó áron el lehet adni, akkor „az eladást a szilágycsehi rabbi tudtával kell végrehajtani, a pénzösszeget pedig az árvák javára bankba helyezni".

Az özvegyasszony írásos kötelezvényét Izsák Joszéf Jicchákkal szemben ebben az esetben át kell adni a rabbinak, aki megsemmisíti azt.

* * *

Egy 1905 elul hónap 12-ről származó bírósági döntés kereskedők között kipattant tisztességtelen verseny elhárításával foglalkozik. A rabbinikus hármastanácsban a bírósági elnök mellett (Klein rabbi) Markovits Cvi és Weil Eliézer kapott helyet. A vita tojás-, petróleum- és ecetkereskedelem körül folyt. A falu neve nem ismeretes. A vitás felek Gottlieb Matijá és Berger Pinchász Mordecháj voltak (Gottlieb az első világháború után Szilágycsehen telepedett le, ahol nagy házat vásárolt). Az iratokból kiderül, hogy a felek sógorok voltak. A bíróság megtiltotta Gottlieb számára, hogy „titokban pálinkával kereskedjen", Bergert pedig eltiltották a petróleum- és ecetkereskedelemtől, de engedélyezték számára, hogy gyufát árusítson „azon vevőknek, akik dohányt vásárolnak nála". Bergernek megtiltották azt is, hogy a falu lakosaitól tojást vásároljon, azon a tojáson kívül, amelyet házhoz visznek számára. Ezeket a tojásokat viszont Gottliebnak volt köteles továbbadni, „kiskereskedői áron". Amelyik fél megszegi ezeket az intézkedéseket, annak 50 aranyat kell fizetni a szilágycsehi rabbinak „jótékony célra". A határozat kimondja azonban, „a feleket nem terheli felelősség nővéreikért és sógornőikért és minden fél megvédheti érdekeit bírósági úton".

Az ítéletből kiderül, hogy a két sógor abban a bizonyos faluban alkohol-, dohány- és gyufaárusítási engedélyt bérelt és tojáskereskedelemmel is foglalkozott.

* * *

Egy alkalommal veszekedés tört ki a szilágycsehi hitközségi vezetők között a hitközségi

A válni akaró férj, feltételezhetően, erdőszádai volt és a bíróság azért nem járult hozzá, hogy erdőszádai orvos vizsgálja meg az asszonyt.

* * *

1909-ben két szilágycsehi lakos egy Katz Ávrahám nevű házitanítót fogadott gyermekei számára. Minthogy azonban nem voltak megelégedve a tanító munkájával, el akarták bocsátani a megállapodásban foglalt idő előtt, végkielégítés nélkül. A tanító Din-Tóra elé idéztette munkaadóit és a rabbinikus bíróság, Klein rabbi elnöklete alatt, Schreiber Áser Ánsel és Braun Dávid részvételével ült össze (ez a Braun Dávid egyébként rendkívül tanult ember volt, lányokat tanított Tórára és kellemes hangú előimádkozó is volt. 1940-ben magukat részegnek megjátszó magyar katonák puskatussal agyonverték háza közelében).

A bíróság úgy határozott, hogy a két alperesnek, Kesztenbaum Dov Jechezkélnek és egy Slomo nevű másik helyi lakosnak (családi nevét nem lehetett kibetűzni) 12 arany végkielégítést kell fizetni a házitanítónak. Ha nem hajlandók fizetni, akkor „két megbízható tanú és világos bizonyítékok" útján kell meggyőzni a bíróságot arról, hogy a házitanító nem tett eleget kötelezettségének, azaz nem tanította meg a gyerekeket imádkozni, Semá-imát mondani reggel stb. Más módszert is lehetővé tett a bíróság az alperesek számára: állítsák vizsga elé gyermekeiket s ha a bíróság arra a következtetésre jut, hogy a tanító megfelelő módon teljesítette kötelességét, akkor foglalkoztatni kell őt a kikötött időpontig. Ha pedig a bíróság arra a megállapításra jutna, hogy a tanító nem látta el megfelelően feladatát, akkor haladéktalanul elbocsátható. A határozatot 1909. június 28-án mondották ki.

* * *

Simon Mose puszta-pentelei lakos és Stern Jicchák Ájzik égerháti lakos között azon dúlt a vita, hogy mennyi spárga szükséges néhány vagon áru — nyílvánvalóan deszka — összekötözéséhez, illetve csomagolásához. Miután nem tudtak megegyezésre jutni, Din-Tórához fordultak, amely 1907. december 22-én ült össze, Égerháton. Klein rabbi mellett két helyi lakos, Goldstein Perec és Klein Joszéf foglalt helyet a tanácsban. Simon volt a felperes. A felek érvelései nem kerültek feljegyzésre, de az ítéletből lehet következtetni arra. Az ítélet kimondja ugyanis, hogy a 99 és fél arannyal kapcsolatban amelyet Stern követelt a csomagoláshoz szükséges spárga áraként, négy és fél vagon áru számára, szakértő útján tisztázni kell, hogy mennyi kötözőspárga szükséges minden egyes vagon áru számára. Ha kiderül, hogy 36 kiló spárga, amelyet Stern adott Simonnak, azon a 22 kiló spárgán kívül, amelyet Simon hozott magával, elég volt a négy és fél vagon áru becsomagolásához, akkor a fenti 99 és fél aranyból le kell vonni 76 aranyat, melyet Sternnek vissza kell adni Simonnak, de csak a szakértői véleményezés alapján. A bírósági határozatból kiderül, hogy a szóban forgó árut Stern adta el Simonnak és Stern azt követelte, hogy az utolsó két és fél vagon áru becsomagolásáért Simon fizessen köbméterenként két és fél aranyat, Simon viszont azt hangoztatta, hogy a megállapodás értelmében csak két és egynegyed aranyat kell fizetnie köbméterenként, az egész áruért.

A bíróság Simont arra kötelezte, hogy két héten belül adja szavát a bíróságnak állítása megerősítésére. A felek között vita volt arról is, hogy 100, vagy 102 köbméter árut tartalmazott-e minden egyes vagon. Az áru mivolta nincs megjelölve a bírósági jegyzőkönyvben, minthogy azonban a számítás köbméterenként történt, feltételezhetően deszkáról van szó.

Ilyen áruszállítás mennyisége tanúsítja azt is, hogy milyen méretű kereskedelmet folytattak a szilágysági zsidók az Osztrák—Magyar Monarchia idején. Amikor a körzet román uralom alá került, csak egyetlen cég, a szilágycsehi Reich és társai foglalkozott nemzetközi méretű gabona-, gyümölcs- és tojáskereskedelemmel.

A Szilágy és Szamos folyók közötti területen már ősidők óta volt üvegipar, azonban na-

tartásdíjat a férjtől a két gyerekért. A bíróság intézkedik az ingóságok elosztásáról is: a férj elviheti a gyerekek vaságyát, valamint egy festetlen faágyat, egy díványt, két széket, egy asztalt, amelyet ő vásárolt, valamint a konyhaedények közül azokat, amelyeket ő vásárolt, továbbá egy dunnát a gyerekeknek. Ezen kívül vihet magával három tányért, három evőeszköz-készletet és egy tálat. A többi ingóság az asszony tulajdona.

Pénzt és értéktárgyakat, melyek az asszony tulajdona, a férj köteles egy harmadik félnél letétbe helyezni és a Gottdiener házaspárnak már a rabbinikus bíróság döntése másnapján a polgári törvényszékhez kell fordulnia a polgári válóper megindítása tárgyában, majd ugyanazon hét keddjén Szinérváraljára utazni, hogy az ottani rabinikus bíróságnál intézzék a zsidó válópert. (A szilágycsehi rabbinikus bíróság nem foglalkozott válóperes ügyek intézésével.).

Amint rendezték a „get" ügyét, az említett harmadik félnek át kell adni az asszonynak a nála letétbe helyezett pénzt és ingóságokat. A perköltség teljes egészében a férjet terheli. Ez a pont arra utal, hogy a válóper kezdeményezője a férj volt és a válást az ő hibájából mondották ki. A rabbinikus bíróság Bergfeld Gedálját nevezte ki „harmadik félnek".

A bírósági határozat egyik pontjából arra is következtethetünk, hogy válóperes ügyek abban az időben egy évig, vagy annál is tovább húzódhattak. Az asszony garanciákat adott a férjnek, melyek feltételei leszögezik, hogy ha a válóper az egy évet túlhaladja, akkor ezek a garanciák érvényüket vesztik. Ezt a bírósági döntést 1908. szeptember 20-án hozták Szilágycsehen. Nem derül ki a jegyzőkönyvből, hogy tulajdonképpen miért vált el a Gottdiener házaspár, melyek voltak a házas felek érvelései és mivel foglalkozott Gottdiener.

* * *

Azt sem fogjuk már megtudni, hogy az alantiakban szereplő hadadi pár elvált-e, vagy sem, a férj által benyújtott válókereset nyomán. A házaspár nevét csak kezdőbetűkkel jelezzük, mert lehet, hogy leszármazottaik még közöttünk élnek.

1904 sziván hónap első napján a férfi S. Mose a szilágycsehi rabbinikus bíróság elnökéhez fordult a következő panasszal: „Két évvel ezelőtt vettem feleségül R.-t, B. Leib lányát. Négy héttel az esküvő után feleségem epilepsziarohamot kapott. Nagyon megijedtem, mert nem tudtam, hogy ebben a betegségben szenved". A továbbiakban elmondja a panaszos, hogy anyósa azt mondta neki, hogy a házasság következményei okozták a betegséget. Később azonban más ismerősöktől megtudta, majd apósa is beismerte, hogy az asszony beteg volt már az esküvő előtt. Ő a maga részéről mindent megpróbált, de semmi sem segített. Ennélfogva bejelenti, hogy nem tud és nem akar tovább együtt élni feleségével. Az asszony négy-öthetenként kap rohamot. Már négy esetben szólította fel feleségét, hogy jelenjen meg vele együtt Din-Tóra előtt, az asszony azonban vonakodik és ezért ő válni akar.

A házaspár végül közösen jelent meg a rabbinikus bíróság előtt, amelyben az elnöklő Klein rabbin kívül Weil Eliézer, Szilágycseh egyik kedvelt melamedja és egy Szimcha Leib nevű férfi (akinek családi nevét nem lehetett kibetűzni) foglalt helyet a bírósági tanácsban. A férj elismételte érveit felesége betegségével kapcsolatban, az asszony viszont azt mondotta, hogy csak fejfájástól szenved, amely néhány perces szédüléssel jár és követelte, hogy vessék orvosi vizsgálat alá. Nem hajlandó válni.

A bíróság határozata így hangzik: A férj és feleség közötti vitában úgy határoztunk, hogy a férjnek vagy megbízható tanúk, vagy orvosok által minden kétséget kizáróan és a bíróságot meggyőző módon tisztázni kell, hogy a feleségnek valóban epilepsziája van-e és ennélfogva ki kell mondani a válást, a férjnek ezt két hónapon belül végre kell hajtani, az asszonynak pedig orvosi vizsgálat alá kell vetnie magát, a férj által választott orvos által, kivéve az erdőszádai orvost, és ha kiderül, hogy az asszony nem szenved epilepsziában, a férjnek továbbra is vele kell maradnia."

olyan felelős a törlesztésért, mint ő és a kezesek arra kötelezték magukat, hogy vele egyenlő arányban törlesztik az összeget.

A bíróság azonban kétségbe vonta ezt az állítást és annak logikáját, mert ha a kezesek valóban kötelezték volna magukat arra, hogy egyenlő arányban törlesztik a váltó összegét, akkor Freund Mose Joszéf nem kezdte volna meg a váltó kifizetését. Úgy tűnik azonban, hogy megváltoztatta álláspontját, miután a tartozásnak csaknem felét már kifizette. Judovits Slomo viszont azt hangoztatta, hogy Freund többízben is megígérte, hogy egymaga fizeti vissza az összeget, ígéretét azonban nem tartotta be és ezért nyújtotta be Judovits a váltót a bírósághoz.

Judovits Slomo szavát adta a bíróság előtt, hogy valóban így alakult a helyzet. A bíróság megállapította, hogy a feltételezés szerint valóban ez a helyzet és úgy döntött, hogy Freund Joszéf Mosenak semmiféle követelése sem lehet Judovits Slomoval szemben. Judovits Slomo további igazának bizonyítását látta a bíróság abban a levélben, amelyet a naszódi rabbi küldött Judovits Mordechájnak s ebből kiderül, hogy a rabbi veje, Freund Mose Joszéf tudta, hogy neki kell törleszteni ezt a váltót.

Azok a nevek, amelyek ezzel a Din-Tórával kapcsolatban szerepelnek, az erdélyi ortodoxia elitjéhez tartoztak a század elején. Freund Ávrahám Jehosua naszódi rabbi híressé vált annak a vitának a nyomán, amelyet azzal keltett, hogy ellenezte a kolozsvári mikve használatát, amely a helyi rabbi, Glasner Mose Smuel felügyelete alatt épült. Ezzel a vitával kapcsolatban kifejezésre juttatták véleményüket, szóban és írásban, a legnagyobb magyarországi, de lengyelországi rabbik is. Freund rabbi ugyanezt tette Szatmáron is, csakhogy az ottani helyi rabbi, Grünwald Juda — aki ugyanúgy mint Glasner Smuel, a Chátám Szofér unokája volt — amikor hírül vette ezt, utasította sámeszát, hogy béreljen kocsit és menjen Freund rabbi szállására és az ő nevében azonnal utasítsa ki a városból. Ezeknek a vitáknak az alapját a mikvék építésének eltérő módszerei képezték, azaz az „áskenázi módszer", a Chátám Szofér iskolája szerint és a „szefárd módszer", a cánzi rabbi, Chaim Halberstamm, a „Divréj Chájim" rabbinikus mű szerzője módszere szerint.

Judovits Mordecháj, aki a fenti rabbinikus bírósági döntésben szerepelt mint a „náprádi Nágid" (nábob), családi kapcsolatban állt két ismert rabbinikus családdal: Slomo nevű fia a dési Paneth rabbi lányát, Mose nevű másik fia pedig a szinérváljai Wolfson lányát vette feleségül, mely utóbbi a nagyszőlősi reb Smelke veje volt.

* * *

A szilágycsehi hitközség megmaradottjai, akik még közöttünk élnek, nem emlékeznek, hogy valaha is élt volna községükben egy Gottdiener nevű házaspár. Gottdiener Cvi Smuel nevű férfi neve szerepel Din-Tóra ügyben, amikor is a másik fél a felesége volt, a vita pedig a gyerekek sorsa és a vagyonelosztás körül folyt, miután válásra került sor. Az öttagú bíróságban, az elnök mellett, Grosz Sálom Eliézer, Bergfeld Gedáljá, Fried Ávrahám és Feuer Áser Ánsel foglaltak helyet. A jegyzőkönyv valamennyit „rabbi és tanító" jelzővel látja el, habár valójában csak Bergfeld Gedáljá volt nagy Talmud-tudós. A döntés úgy szólt, hogy a férjnek 300 aranyat kell fizetni a feleségnek, Lea-Leona (szül. Rosenberg) asszonynak. Tekintve azonban, hogy Gottdiener nem rendelkezik készpénzzel, felesége nevére kell íratnia állandó templomi ülőhelyét, azon az áron, ahogyan azt nyolc évvel a válás előtt, a templom építésekor vásárolta; ezen kívül pedig az asszonynak joga van a férj üzletéből kiválogatni olyan értékű árut, amely megfelel a fennmaradó összegnek. A bíróság megállapította azt is, hogy a két kisebb gyerek, egy Elijáhu nevű kisfiú és Rivka nevű kislány az anyánál marad és annak kell „élelmezni és felnevelni őket", a két nagyobb gyerek pedig, Slomo és Pinchász-Árje az apánál marad és annak kell gondoskodni „ellátásukról és nevelésükről". Az asszony nem követelhet

Menáse nyújtotta be és kézirásából és stílusából megállapítható, hogy olyasvalaki volt, aki jól tudja kifejezni magát és gyakorlata van a jiddis nyelvű írásban. Túltesz rajta Ábrahám Dávid — a jelek szerint rokona — aki a tanúvallomásokról készített jegyzőkönyveket vezette. A héber nyelvű kifejezések is hibátlanul voltak írva. Ez az Ábrahám Dávid a saját tanúvallomásában előadta, hogy ő nyújtotta be az első panaszt a sakter ellen, miután mások presszionálták erre. Se nem tudja és nem is akarja bizonyítani, hogy látta a sakter részegen vágni.

A részletesen megindokolt határozatban, amely ismert rabbikra és rabbinikus művekre hivatkozik, Klein rabbi hangoztatja, nem látja indokoltnak a sakter elbocsátását, annak ellenére, hogy egy alkalommal ő maga volt az, aki egy időre eltiltotta működésétől és akkor a sakter megfogadta, hogy három évig nem iszik szeszes italt és csak ennek ellenében engedélyezték újbóli működését. A jelenlegi működési engedélyt is ahhoz köti a rabbi, hogy leszokik az alkoholról és orvosi vizsgálat alá veti magát, továbbá a rabbi újra levizsgáztatja a kóser vágással kapcsolatos szabályokról és a sakter vágóeszközeit bemutatja vizsgálat céljából, hogy megfelelnek-e a kósersági előírásoknak.

Úgy tűnik azonban, hogy a panaszosok végül elérték céljukat és Joszéf Jicchák saktert elbocsátották. Ez derül ki a fentebb említett Ábrahám Dávid feljegyzéséből, amely ismerteti az 1910. július 9-én megtartott rabbinikus bírósági tárgyalás eredményét. Eszerint Joszéf Jicchák „volt alsó-berekszói sakter" visszavonja a fenti dátumig benyújtott bírósági követeléseit és a kiadások őt terhelik. Azoknak a falvaknak zsidó lakossága viszont, melyekben működött, 300 koronát adnak neki, a következő elosztásban: Alsó-Berekszó 90 korona, Felső-Berekszó 60 korona, Felső-Szivágy 50 korona, Alsó-Szivágy 30 korona, Gardány 50 korona, Hoffman Mordecháj 20 korona. Ez az elosztás egyben utal az említett falvak zsidó lakosainak számára és anyagi tehetségére.

Ez a vita, mint említettük, 1910-ben folyt le. 1919 pészáchján ezeknek a falvaknak zsidó férfilakosságát (Gardány kivételével) román katonai kivégzőegységek agyonlőtték, mert azzal vádolták őket, hogy a magyar hadsereg javára kémkedtek. Ez az eset akkor történt, amikor Erdély a magyar uralom alól román uralom alá került.

* * *

Egy bírósági döntés, amelyet Klein rabbi bírósága adott ki, amikor is a rabbi mellett Kaufmann Jákov Cvi és Polatsek Chájim Cvi dájánok szerepeltek, országos hírű rabinikus személyiségek ügyével foglalkozott: az egyikük Judovits Slomo náprádi lakos, aki Paneth Jechezkél, desi főrabbi és az erdélyi Kolél elnökének veje volt, a másik pedig a radnai Freund Mose Joszéf, a fanatizmusáról híres Freund Ávrahám Jehosuá naszódi rabbi veje. Ez a bírósági határozat 1912-ből származik. A vita egy 600 koronás váltó körül folyt, amely fedezetül szolgált egy kölcsönre, amelyet a naszódi rabbi vett fel. A felperes Freund Mose Joszéf volt, az alperes pedig Judovits Slomo. A váltót négy kezes írta alá: Mordecháj Judovits — Slomo Judovits apja — valamint három dési lakos, Bindiger Ábrahám Baruch, Hendler Saul és Würtzberger Szender. A váltó Judovits Slomonál volt letétben, fedezetként arra a 600 koronára, amelyet Freund Joszéf Mose vett fel egy dési banktól, apósa számára. Freund Mose Joszéf megkezdte a váltó törlesztését és 264 korona 64 krajcárt ki is fizetett, de ezután beszüntette a törlesztést. Judovits várt még egy ideig, majd a váltót benyújtotta a zsibói bírósághoz, inkasszóra. Időközben a kiadások és kamat miatt a hátralékos összeg 345 korona 75 krajcárra emelkedett. Freund azért fordult rabbinikus bírósághoz Judovits ellen, mert nézete szerint Judovits Slomónak nem volt joga benyújtani behajtásra a váltót, mert apja, Judovits Mordecháj, a többi három kezessel együtt, ugyan-

ben, mellette pedig Herskovits vegyeskereskedése. De a csehiek közül ki emlékszik, hogy valaha is élt volna Weltmann család közöttük?

* * *

1911-ben arról is tárgyalt a rabbinikus bíróság, hogy — milyen arányú lehet a por és a hulladék a gabonakereskedők között eladott búzában. Klein rabbi mellett Kaufmann Cvi Jákov tanító, ismert Talmud-tudós és Hoffman Cvi töltötték be a bírák szerepét. A bíróság határozata úgy szólt, hogy ha a por és a hulladék nem haladja túl a hat százalékot, akkor a vásárlónak, Sternberger Simsonnak semmiféle követelése sem lehet az eladóval, Dávid Szimchával szemben. Ha azonban a por és hulladék pontosan hat százalék, akkor Dávid Szimcha különbözeti díjat kell fizessen a vásárlónak, ha pedig a hulladék túlhaladja a hat százalékot, akkor az üzlet érvénytelen és Sternberger visszaadhatja a búzát az eladónak. A bíróság Lévi Mór ismert szilágycsehi gabonakereskedőt nevezte ki szakértőnek, hogy vizsgálja felül a búzát, amely Nagybányán volt elraktározva és közölje véleményezését a bírósággal. A határozatot 1911. február 21-én hozták.

* * *

A Szilágy és Szamos folyók között húzódó Bükk hegység alatti falvak zsidó közösségének életéről ad képet a következő eset is:

Századunk elején egy sakter működött Alsó- és Felső-Szivágy, Alsó- és Felső-Berekszó, Farkasasszó és Gardány falvakban. Ez a sakter, akit csak Joszéf Jicchák néven emlegetnek a feljegyzések (vezetékneve nem szerepel), lovon járta ezeket a helységeket, hogy itt egy csirkét, ott egy borjút vágjon. Néhányan azonban nem voltak megelégedve tevékenységével és ezért Klein körzeti rabbihoz fordultak, akitől követelték, hogy tiltsa le működését. Az 1910-ből származó, ékes jiddis nyelven, kaligrafikus betűkkel írt folyamodványból megismerjük, kik tiltakoztak a sakter működése ellen: Schwartz Ávrahám, Ábrahám Mose Jiszráél, Krausz Herman Cvi, Fürst Jákov, Lőwi Smuel, Jakab Joszéf, Rothschild Zechárja, Weisz Eliézer, Jakab Jechiel, Salamon Mose, Rappaport Efrájim, Hoffman Mordecháj, Ábrahám Menase, Ábrahám Dávid, Izráel Mose és Rappaport Cvi.

Először Ábrahám Menáse, Ábrahám Mose Jiszráél, Lőwi Smuel, Salamon Mose és Rappaport Efrájim fordultak a rabbihoz, hogy tiltsa le az említett sakter működését, mert sokszor részegen vág, ezenkívül pedig már öreg, rosszul lát és így nem alkalmas feladata betöltésére. Azt is mondották, hogy a saktert egy alkalommal részegség miatt már felmentették munkájából. A rabbi egy szombat estére hívta be a panaszosokat tanúságtételre. Először is feljegyezte a szombat esti tanúvallomás hááchikus vonatkozásait, a továbbiakban pedig a tanúvallomásokat, amikor is kiderült, hogy egyesek azok közül, akik benyújtották, illetve aláírták a panaszt a sakter ellen, nem voltak teljes mértékben meggyőződve arról, hogy a vádak igazak és hogy a sakter részegen vágott.

Az egyik tanú, Schwartz Ábrahám elmondotta, hogy látta a saktert lovagolni, amikor ő és mások már szukot ünnep előestéjén, minchaimára tartottak a templomba és a sakter késve érkezett az imához, amikor már csillagok is voltak az égen. Ez a tanúvallomás azonban gyengítette azokat az állításokat, hogy a sakter részeges, rosszul lát és előrehaladott kora miatt nem folytathatja mesterségét, mert ilyen állapotban hogyan lovagolhatott az említett falvak között?

Ebben az eldugott faluban uralkodó állapotokra utalt egy másik tanúvallomás is, ahol a tanú azt kifogásolta, hogy a sakter először másvalakihez ment vágni, mielőtt hozzá ment volna. Az is felmerült a tanúvallomások során, hogy a sakter egy alkalommal engedélyezte tejes étel fogyasztását, miután a szóbanforgó személyek olyan kukoricakenyeret ettek, amely libazsírral kikent tepsiben sült... Ezt a panaszt Ábrahám

kozzon, hogy „Stössl Ábrahám nem fizette meg tartozását, azaz nem igaz, amit Ávrahám Stössl állít. A bíróság végül leszögezi: „Ha a tanúk azt vallják, hogy Ábrahám Stössl igazat beszél, akkor Braun Chájimnak fizetnie kell a kiadások levonása mellett. Ha nem, akkor Braun Chájimnak le kell tenni a heszét-esküt és ezzel az ügy lezártnak tekintendő". A döntésből nem derül ki, hogy mit vallott a három tanú: Goldstein Perec. Herskovits Ázriél és Teltser Eliézer. Azt sem tudjuk meg, hogy Braun Chájimnak végül le kellett-e tenni a „heszét-esküt", vagy nem.

* * *

Mint minden más zsidó közösségben, a Szilágyságban is szokás volt házasságközvetítői díjat fizetni. Stern Elimelechnek hívták a „sádchánt", üzletfele pedig Salamon Jehuda Árje volt, (aki önmagát, esetleg lányát, vagy fiát képviselte). Az 1899-ben megtartott bírósági tárgyaláson Klein rabbi volt az elnök, a bírák pedig Lebovits Dov Ber és Jakab Jakab Jehuda. A döntés értelmében Salamonnak 11 aranyat kellett fizetni házasságközvetítési díj fejében Sternnek, „ezen túlmenően pedig a feleknek semmiféle követelésük sem lehet egymással szemben".

Egy 1908-ból származó másik bírósági döntésből kiderül, hogy már a huszadik század elején, vagy még előbb érkeztek kivándorlók a Szilágyságból az Egyesült-Államokba. Egy esetben egy New-Yorkba kivándorolt férfi válólevelet küldött Szilágycsehen élő feleségének és a háromtagú rabbinikus bíróság azért ült össze, hogy a válólevél alapján lehetővé tegye az asszonynak, hogy újra férjhez mehessen. A rabbinikus bíróság, amely Klein elnökből, valamint Bein Cvi Elimelech Hákohénből és Schreiber Ánsel Áser sakterből állt, a következő döntést hozta: „Megjelent előttünk Szárá Rivka asszony, aki Regina nevén is ismeretes, Hálévi Ávrahám Jákov lánya, aki válólevelet kapott Mose-Móric nevű férjétől, New-Yorkból, ádár hó 11-én Szilágycseh városában s akkor megeskettük, hogy nem mehet férjhez mindaddig, amíg a bíróság nem engedélyezi házasságát, ezt pedig ahhoz a feltételhez kötöttük, hogy egy híres és nagy rabbi adja hozzájárulását. Ez a hozzájárulás most megérkezett Fuchs Mose Hers nagyváradi rabbitól és mi, a bíróság alulírott tagjai engedélyezzük a fent nevezett asszonynak, hogy férjhez menjen és ezt senki sem ellenezheti sziván hó 25-től kezdve. Ezzel feloldjuk a fenti esküje alól". Ezután következik a dátum.

* * *

Egy ki nem fizetett aranylánc körüli vita miatt is összeült a rabbinikus bíróság, Klein rabbi elnöklete alatt, Stern Simson és Katz Juda bírák részvételével. Az aranyláncot Fried Adolf Ávrahám ismert szilágycsehi órás-ékszerésztől vásárolták. A bírósági döntésből kiderül, hogy Friednek nincs semmiféle követelnivalója Herskovits Mose Smuél feleségétől azért az aranyláncért, amelyet az asszony testvére, a Weltmann család tagja vásárolt Friedtől apja, Weltmann Jicchák Joszéf útján (aki természetesen az asszony apja is). A bírósági döntésből kiderül, hogy Fried pert indított Weltmann ellen. A döntés rámutat arra, hogy ha Herskovits Mose Smuel azt akarja, hogy Fried vonja vissza az eljárást Herskovits apósa, Weltmann ellen, akkor garantálnia kell, hogy Fried egy éven belül megkapja az aranylánc árát. Ha Herskovits megadja ezt a garanciát, akkor Friednek vissza kell vonnia a bírósági eljárást. Ha Herskovits nem adja meg a garanciát, akkor a rabbinikus bíróság engedélyezi Friednek, hogy folytassa az eljárást Weltmann ellen. Ezzel egyidejűleg s a jelek szerint kölcsönös megállapodás alapján, kötelezik Friedet, hogy vonja vissza a sértegetések címén Herskovits ellen indított eljárást. Ennek ellenében Herskovits 5 aranyat tesz le a rabbi kezébe szegények javára.

Ahogyan a szilágycsehi megmaradottak visszaemlékeznek, Fried és Herskovits szomszédok voltak, üzletük egymás mellett volt a Főtéren — Fried ékszerüzlete a városháza épületé-

chem Cionnak, aki ennek ellenében beszünteti a fakereskedelmet. A döntés megállapítja azt is, hogy Weisz Jechielnek három hónaponként, négy részletben kell törleszteni az összeget, de Simon Menáchem Cion már az első törlesztés után megszünteti a fakereskedelmet, ha Weisz Jechiel már kifizette a fa árát.

* * *

Az 1888. június 24-én megtartott rabbinikus bírósági tárgyaláson, Klein Zálmán Slomo elnöklete alatt, Lőwinger Ávrahám Smuél és Scher Jákov Jehuda (Szilágycseh) voltak a bírák — Cvi Fraenkel és Lévi Mose pereskedtek egy haszonélvezeti jog körül, melyet társas viszonyban béreltek. Feltételezhetően italmérési jogról és más monopol-árukról volt szó, Somfaluban. Legalábbis erre következtethetünk a Fraenkel Cvi emlékére írt gyászbeszédből, aki Somfalun halt meg 1911-ben. A bírósági döntés kimondja, hogy ha valamely fél nem engedelmeskedne a bíróság döntésének, vagy kompromisszumának, akkor annak 50 arany pénzbírságot kell fizetnie. Fraenkel Cvinek az ítélettől számított nyolc napon belül szavát kell adnia („tkiát káf") hogy kifizette társának mindazokat az összegeket, amelyek a jelzett év április 4-ig jártak neki. Ha ezt megteszi, az új elszámolások a jelzett dátumtól, azaz 1888. április 4-től kezdődnek. Ha nem teszi meg, akkor újra el kell számolnia társával, Lévi Moseval, február 12-től kezdve 1888. június 24-ig. A bírósági döntés szövegének végén fel van tüntetve a hely, Szilágycseh, valamint a polgári dátum, valószínűleg azért, hogy az ügynek érvénye legyen akkor is, ha az világi hatóságok elé kerül.

* * *

1899 Emor-heti szakaszának csütörtökén Goldenberg Jákov és Lőwi Micháel jelent meg (Szélszegen) a rabbinikus bíróság előtt, melynek élén Klein rabbi állt, tagjai pedig Groszfeld Mose és Farkas Jicchák voltak, mindketten helyi lakosok. A pereskedés tárgya, feltételezhetően, tisztességtelen verseny volt. A bíróság nem hozott döntést, hanem kompromisszumra késztette a feleket oly módon, hogy Goldenberg 23 aranyat és 31 krajcárt fizessen Lőwinek, „és ezzel az ügyet lezártnak kell tekinteni". Nem ismeretes azonban, hogy mi volt tulajdonképpen a követelés tárgya, és miért fizette Goldenberg Lőwinek a kártérítést.

* * *

Braun Chájim (Mihály) az égerháti hitközség egyik oszlopos tagja volt; kitűnt magas, nehézkes termetével és barátságosságával is — háza mindenkor nyitva állt a segítségre szorulók előtt. Veje, Weinberger Sámuel ismert rabbi család sarja volt, ő maga ismert Talmud-tudós, lelkes cionista, akinek könyvespolca roskadozott a régi szent könyvektől, melyekért sokszor erején felüli összegeket fizetett. Egyetlen fia, Mose és három gyönyörűszép lánya, akiket „Cion lányainak" nevezett — valamennyien a vészkorszak áldozataivá váltak.

Braun Chájim nevével találkozunk Klein rabbi egyik ítéletében, melyet egyesbíróként mondott ki, Braun Chájim és Stössl Ávrahám magyarláposi lakos ügyében, 1902-ben. Braun Chájim birtokában volt Ávrahám Stössl három váltója, Stössl viszont azt állította, hogy kifizette ezeket a váltókat, de tanúk nélkül. Az ítélet szerint ez az érv elfogadhatatlan, mert „az a szokás, hogy ha valaki váltót törleszt, akkor nyugtát kér, vagy eltépi a váltót". Stössl azonban kitartott amellett, hogy kifizette egész adósságát — Braun viszont azt hangoztatta, hogy Stössl csak a kamatot fizette, nem pedig az adósság összegét. Braun birtokában egy 400 aranyról, valamint két, egyenként 100 aranyról szóló váltó volt. A felek között volt még egy más jellegű vita is, 105 arany összegű biztosítási díj körül, közös ügyleteikkel kapcsolatban, melynek jellege nem derül ki a bírósági döntésből. A bírósági döntés mérlegelte annak lehetőségét, hogy Braun Chájim tegyen Tóra-esküt arra, hogy állítása igaz és ugyanakkor tegyen „heszét" esküt is (így nevezik a héber jogban azt az esküt, amelyet olyan vádlott tesz, aki teljes egészében tagadja az ellene felhozott vádat). Ez az eskü arra vonat-

get arra, hogy a sakter elhagyja Illésfalvát. A kompromisszumos javaslat más szankciókat is javasol. Így, hogy Schwartz Petáchjá Dov vonja vissza a Simon Menáchem Cion elleni pert, de azzal a feltétellel, hogy az utóbbi fizessen 600 koronát, ha nem tartja be azokat a kötelezettségeket, melyeket ez a kompromisszum rá hárít. Ugyanakkor Simon Menáchem Cion is kötelezi magát, hogy 600 koronát fizet, ha nem tartja be a kompromisszum kötelezettségét, s ugyanez vonatkozik Weisz Jechielre is.

A kompromisszumos javaslatot kiegészíti a rabbinikus bíróság elnökének kézírásával írt megjegyzés, melyből kiderül, hogy a három társ gyakorlatilag közös kereskedelmi vállalatot létesített. Ez a toldalék leszögezi, hogy ha a három közül valamelyik új üzletet akarna nyitni, akkor erről köteles értesíteni a „társaságot". Ez az értesítés egyben tilalmat is jelent a két másik társ számára, hogy hasonló üzletet nyisson, vagy hogy másokat informáljon a kezdeményezésről. Aki ezt megszegi, 400 korona kártérítést fizet a károsultnak.

Az üzleti konfliktusok azonban nem csak erre a három társra szorítkoznak. Egy másik bírósági döntésben felmerül „reb Mordecháj" neve, (Illésfalván csak egy ilyen nevű ember volt, Markovits Mordecháj-Márton). A helyi postahivatal főnöke volt és érdekes módon a rabbinikus bíróság számára is kiutalt nyereséget az ital-üzletekből. A bírósági döntés függelékéből kiderül: „Olyan döntést is hoztunk, hogy Weisz Jákov Árje fizessen Weisz Mátítijáhu Jeruchámnak 150 aranyat, azaz 300 koronát és ezzel megoldottnak láttuk az ügyet, ha a fenti az összeget három hónapon belül kifizeti. Ez a bethleni rabbihoz benyújtott ügy folytatása" (az említett rabbi Lichtenstein Jehuda). Ebből kiderül, hogy az illésfalvi zsidók üzleti konfliktusukkal előzőleg már a bethleni rabbihoz fordultak, aki meghozta döntését, de az nem elégítette ki a feleket, akik folytatták a pereskedést egymással. Nincsenek adataink arról, hogy végül beérték-e a fentebb említett döntéssel, melynek aláírói Klein Slomo Zálmán helyi rabbi, Binét Jechezkel szinérváraljai rabbi és Lőwinger Mose Jicchák páncélcsehi rabbi.

* * *

Schwartz Petáchjá Dov komprimisszumos javaslata azonban nem érte el célját. Ő maga és Simon Menáchem Cion aláírta ugyan, hiányzik azonban Weisz Jechiél aláírása. Ebből az következik, hogy nem járult hozzá a javasolt kompromisszumhoz, tehát az nem léphetett érvénybe. Weisz Jechiel magatartása az oka, hogy a társak konfliktusa végül rabbinikus bíróság elé került, melynek tagjai voltak: Klein Slomo Zálmán elnök Szilágycsehből, Binét Jechezkél rabbi Szinérváraljáról és Lőwinger Jicchák Mose rabbi Páncélcsehről. A rabbinikus bíróság ítélete kötelezi a három társat, hogy egyenlő jogú társakként működjenek az ital-kereskedelemben, a pálinkát hordónként 40—44 aranyért kell vásárolni és arányosan elosztani a nyereséget. A bírósági ítélet megtiltja Simon Menáchem Cion számára a deszkakereskedést, amely Weisz Jechiel kizárólagos joga. A döntés értelmében: Simon Menáchem Cionnak be kell szüntetni a deszkakereskedést, Weisz Jechielnek pedig meg kell vásárolni tőle a deszkákat és a deszkaszállító tutajokat, a deszkák és a más faanyag beszerzési árán, (a számítás köbméterek szerint). Weisz Jechielnek évente 50 forintot kell fizetni Simon Menáchem Cionnak a beszüntetett deszka-kereskedelemért.

„Ugyanakkor azonban a rabbinikus döntés megengedi valamennyi érintett fél számára, hogy kicsiben, poharanként árusítson pálinkát és ezt a nyereséget mindegyikük megtarthatja magának. Az ítélet megtiltja a társak számára, hogy egymással versengjenek és egyik sem árusíthat magasabb szesztartalmú italt, mint a másik. Amelyikük pedig olcsóbban adná a megállapítottnál, 50 korona büntetést fizet minden alkalommal a közösség pénztárába".

A bírósági döntés gyakorlatilag felmenti Weisz Jechielt a társas viszony alól. Amennyiben Weisz Jechiel valóban akarja ezt, évi 200 koronát, azaz 100 aranyat kell fizetnie Simon Mená-

voltak. Minden esetre a választott bírósági iratokból kiderül az is, hogy a hitközségi elnök végül 1000 arany végkielégítést folyósított mert csak így lehetett elérni, hogy elhagyja a helységet. A végkielégítési összeghez hozzá kellett járulni a közösség azon három tagjának is, akik ellenezték a sakter elbocsátását. A sakter elleni panaszok nemcsak abból eredtek, hogy „szemtelenül viselkedett" a közösség tagjaival szemben, hanem abból is, hogy sakteri tevékenysége mellett még kereskedelemmel is foglalkozott és így versenytársa volt a közösség néhány más tagjának. A sakter és családja több mint tíz éven át élt Szilágysomlyón, miután a legidősebb lány házasságra lépett az ottani, nagy tiszteletnek örvendő Hirschfeld család egyik tagjával. Az első világháború után a sakter családjával együtt Szilágycsehbe költözött, de ekkor már jómódú emberként tért vissza előző környezetébe és a helység egyik legszebb házát vette meg. Szilágycseh chászidjainak vezetőjévé vált és tiszteletet vívott ki a maga számára.

Úgy tűnik, hogy az illésfalvi zsidók bonyolult üzleti kapcsolatban álltak egymással, melyek gyakran tették szükségessé választott bíróság vagy Din Tóra bíróság döntését. Ez kiderül a fentebb ismertetett rabbinikus bíróság döntéseiből. Egy jiddis nyelven sűrűn teleírt folio-oldalra terjedő kompromisszumos javaslatból (Schwartz Petáchjá Dov kezeírásával) arra következtethetünk, hogy társasviszony állt fenn közte, valamint Simon Menáchem Cion és Weisz Jechiel között tűzi- és épületfa-raktárakkal, valamint alkohol nagybani eladásával kapcsolatban. Nézeteltérések merültek fel közöttük üzleti okokból. egymást gyanúsították, sértegették és bűnvádi eljárást akartak indítani egymás ellen. A kompromisszumos javaslatban Schwartz azt ajánlja. hogy a társak váljanak szét, mindegyikük külön-külön vezesse raktárát és fa-ügyleteit és egyiküknek se kelljen a jövőben üzleti jelentést bemutatni egymásnak. azzal a feltétellel, hogy kölcsönös megértéssel állapítsák meg üzleti áraikat és ne versengjenek egymással. Ha pedig valamelyikük megszegné ezt a szerződést, akkor az első esetért 10 koronát, a másodikért húszat fizessen, és minden továbbiért újabb 10—10 koronával emelnék a büntetési összeget, ami gyakorlatban kártérítés volna azokért a károkért, amelyeket tisztességtelen versennyel okoz a másik félnek. Mindezt persze csakis azzal a feltétellel, hogy bebizonyosodik, miszerint valóban tisztességtelen verseny történt. Ami az italüzletet illeti, egyiküknek sem szabad olcsóbban adni az árut, vagy magasabb szesztartalmú italt forgalomba hozni annál, mint amennyiben megállapodtak. Ezekre az ügyletekre is vonatkoznának azok a pénzbüntetések, melyeket az előző pontban megállapítottak. A kompromisszumos javaslat harmadik pontjában **Schwartz** javasolja, hogy az érintett felek közül egyik se nyisson Illésfalván újabb üzletet a már meglévőn kívül, azaz tűzifa raktárt, az alkohol nagybani eladásával kapcsolatban pedig állapodjanak meg abban, hogy személyenként öt liter a legnagyobb mennyiség, amelyet a vevőnek eladnak. Ha pedig lehetőség kínálkozik olyan üzletre, amelylyel az előző társak nem foglalkoznak, ezt meg kell beszélni velük, hogy ne okozzon nekik veszteséget az új üzlettel; ugyanakkor a társak is kötelezik magukat, hogy nem kezdenek új üzletágakba más árukkal (mint például méz-kereskedelem) és a három társ nem létesít újabb deszkaraktárt azon kívül, amely Weisz Jechiel birtokában van, anélkül, hogy meg ne beszélte volna a többiekkel. A javaslat egy további paragrafusa kötelezni kívánja Illésfalva minden zsidó lakosát, azokat is, akik ellenezték a sakter elbocsátását (mint Simon Menáchem Cion, Weisz Jákov Arje és Dávid Chájim Mordecháj), hogy ők is egyenlő részt vállaljanak a sakternek folyósítandó végkielégítésből. Ebből kiderül, hogy a hitközségi elnök szükségesnek tartotta a sakter elbocsátásának ügyét összekapcsolni az üzlettársak közötti konlfiktussal. A kompromisszumos javaslat a továbbiakban megállapítja, hogy a sakternak fizetendő végkielégítés 1000 arany legyen, ne pedig 300, ahogyan azt a rabbinikus bíróság megállapította, mert a kompromisszum kezdeményezője nem látott semmi más lehetősé-

zött), Weisz Elemér, Markovits Pészách és Dávid Mordecháj Chájim. A gyűlés Markovits (Szegál) Mordechájt bízta meg a jegyzőkönyv vezetésével, melyet Schwartz Dov Petáchja, Klepner Jicchák Ájzik és Weisz Matitjáhu Jeruchám írtak alá. Feltételezhető, hogy a birtokunkban lévő másolatot Markovits Mordecháj (Szegál) írta. A jegyzőkönyv utolsó oldalán a hitközségi elnök kézírásos feljegyzése látható: először a dátum, majd héber nyelven: a nagytudású és nemes származású bírósági elnökünk és körzeti rabbink, Klein Slomo Zálmán részére (majd tovább jiddis nyelven), ezúton továbbítom hitközségünk határozatát és szíves figyelmébe ajánlom nagy tisztelettel, Schwartz Dov Petáchjá hitközségi elnök. A levélben látható a hivatkozási szám is: 4 5669. Az aláírás mellett a hitközség héber és magyar nyelvű gumibélyegzője: Kehílát Ádát Jesurun Biszest", majd a magyar nyelvű szöveg: „Az illésfalvi aut. orthodox izraelita hitközség pecsétje". Ezen az utolsó oldalon a fenti levél alatt található a rabbi válasza: „Tekintve, hogy az említett sakter azt panaszolta előttem, hogy illetéktelenül távolították el állásából, nem áll **módomban** tudomásul venni az eltávolításáról szóló bejelentést mindaddig, amíg nem állítják bíróság elé, amikoris mindkét fél megválasztja megbízottait".

A rabbi válasza utal arra, hogy mi volt az illésfalvi hitközség vezetőségi ülésének tárgya, nevezetesen, hogy elhatározták a sakter elbocsátását, háromhavi felmondási idővel az ülés dátumától számítva. A határozat oka a következő: „A hitközség elöljárója és számos más hitközségi tag kifogásolja a sakter magatartását, hogy nem az igazság és tisztesség szerint viselkedik". A határozatot többségi szavazattal fogadták el és csak hárman — Dávid Mordecháj Chájim, Weisz Jákov Árje és Simon Menáchem Cion — volt azon a véleményen, hogy először Din Tóra elé kell állítani a saktert, „igazságtalan cselekedeteiért." Mint láthattuk, ehhez a kisebbségi véleményhez csatlakozott a bíróság elnöke is, aki utasítást adott, hogy választott bíróság elé vigyék az ügyet.

Ha helyesen sikerült kiolvasnunk a jegyzőkönyv nem egészen világos kézírását, akkor 1909. Ádár hó 13-án tartották a választott bírósági tárgyalást Illésfalván, a hitközség és a sakter között, három rabbi előtt: Klein Slomo Zálmán elnök, valamint Binét Jechezkel szinérváraljai rabbi és Lőwinger Jicchák páncélcsehi rabbi. A döntésből kiderül, hogy a sakternak nem csak a közösséggel, hanem a rabbinikus bíróság elnökével is volt konfliktusa. A bírósági határozat megállapítja: „a sakter ügyében a nagytiszteletű szilágycsehi rabbinikus bíróság elnökével egyetértésben, hozzájárulunk ahhoz, hogy a sakter helyén maradjon, de kielégítő módon kiengesztelje a fentebb említett rabbit és óvakodjon attól, hogy a jövőben is vitát keltsen, ha pedig mégis újra konfliktusba kerülne a rabbinikus bíróság elnökével, akkor tilalom alá kerül. Kötelezzük arra is, hogy engesztelje ki a közösség többi tagjait is, akik ellen vétkezett. Ennek ellenében lehetővé teszik számára, hogy hétköznapokon, valamint szombat és ünnepnapokon, továbbá Ros-Hásáná és Jom-kipur napján előimádkozzon és megkapja a 15 aranyat a sáchári-tért, ugyanúgy, mint a konfliktus előtt. Az azkárák viszont Schwartz Petáchjá Dov előjogát képezik. Az egész közösségnek is békét kell kötnie egymással, valóban, és nem csak látszatra. A sakternak a pászkasütés idején is jóindulatot kell tanúsítani, nem pedig kegyetlenkedni és elutasítani a város szegényeit. Minden férfinek figyelmeztetni kell feleségét is, hogy ne szítson egyenetlenséget és az asszonyok is békéljenek meg egymással". Aláírás: Klein Slomo Zálmán helyi rabbi, Binét Jechezkel, Lőwinger Mose Jicchák. A bírósági határozathoz toldalék is csatlakozott: „Ha pedig a közösség semmiképp sem akarná visszafogadni a saktert, joguk van ez év sziván hó 1-től elbocsátani, addig azonban helyén marad, a közösség pedig köteles 300 korona végkielégítést folyósítani számára. Mindaddig, amíg ezt nem teljesítik, tilos más saktert hozni ide. Miután azonban megfizették neki ezt az összeget, tilos lesz számára közvetlenül a pénz átvétele után akár a legkisebb baromfit is levágni itt". Ezt is aláírta külön a három rabbi.

Az illésfalvi zsidóknak más **problémáik** is

hén és Glück Menáchem Mendel, a peres felek pedig Schwartz Petáchjá Dov aki feleségét, Szárá Sejndlt (szül. Weisz) képviselte, a másik pedig Weisz Jákov Árje, az asszony fivére volt. Schwartz felesége azzal vádolta fivérét, hogy az utóbbi három évben kijátszotta őt annak a közös monopólium-bérletnek ügyében (italmérési engedély), melyet szüleiktől örököltek, azaz Weisz Árje Jákov eltitkolta a nyereség egy részét testvére elől. Schwartz Petáchja Dov ismertette a bírósággal a közös üzlet menetét és emlékeztetett arra, hogy az alperes annak idején úgynevezett „társasviszony-esküt" írt alá a rabbinikus bíróság előtt. A követelés tehát az, hogy az alperes tartsa be ezt a kötelezettségét és tegyen esküt a rabbinikus bíróság előtt, hogy nem csapta be testvérét és becsületesen járt el a nyereségeket illetőleg. Ugyanebben a perben ellen-követelést nyújtottak be Schwartz Dov Petáchjával szemben (akit nagy Talmud-tudósnak ismertek és hosszú ideig hitközségi elnök volt Illésfalván, de a körzeti közösségek elnöke is volt). Az ellenkövetelésben Schwartz fentebb említett sógora, Jákov Árje Weisz és két új üzlettársa, Markovits Nute Ozér és Blau Jehuda Áháron különböző bor-ügyleteket ismertetett. A peres felek valamennyien illésfalvi lakosok voltak.

Ebben a helységben a 19. század közepétől egész a vészkorszakig rendezett hitközségi élet folyt, zsinagógával, rituális fürdővel, Chevra Kadisával, sakterral, aki a közeli falvakban is működött. Ennek a több mint húsz családot számláló közösségnek a tagjai vallásos, jámbor, Istenfélő emberek voltak, jómódban éltek, gabona, gyümölcs és bor-kereskedelemmel foglalkoztak. Vallási tudásukra jellemző az is, hogy a bírósági okirat is különböző címeket említett nevük előtt, mint „rabbink és mesterünk", „nagytudású rabbink" és hasonlók. Ebben a perben a felek érvelései hét oldalra terjednek, a bírósági elnök sűrű kézírásával. Nincs értelme részletezni, beérhetjük azzal, hogy Schwartz Dov Petáchjá elvesztette a pert a többiekkel szemben.

Schwartz Petáchjá Dov nevével még többször találkozhatunk peres ügyekben, úgy is, mint felperes, alperes és mint választott bíró is. Így például egy 1909-ben Illésfalván megtartott rabbinikus bírósági tárgyaláson dáján szerepét töltötte be Weisz Eliézerrel együtt, amikoris Hoffman Dávid és Weisz Jákov Árje — ugyanaz, aki ellen Schwartz Petáchja Dov tizenhét évvel azelőtt indított pert — voltak a peres felek. Ez alkalommal a bíróság választott bíróságként tartotta tárgyalását. Ha ugyanis Din-Tóra formájában ült volna össze, akkor Schwartz Petáchjá Dov nem tölthette volna be dáján szerepét, tekintve, hogy Weisz Jákov Árje sógora volt. A jelek szerint a másik fél, Hoffmann Dávid, hozzájárult ahhoz, hogy a sógor választott bíró legyen. A választott bírósági határozat értelmében Weisz Jákov Árjenak 45 koronát és 84 krajcárt kellett fizetni Hoffmann Dávidnak (aki egyébként Illésfalva leggazdagabb polgárai közé tartozott, földbirtokos és kereskedő volt). A választott bírósági határozat leszögezi, hogy Hoffmann Dávidnak ezután nincs semmi követelnivalója Weisz Árje Jákovtól. Kettőjüknek még volt közös követelése egy Bata János nevű helyi keresztény lakostól: négy köbméter és 60 kiló fa. A választott bíróság kompromisszumot ajánlott: ha nem sikerülne a tartozást behajtani, a fél veszteség Hoffmann Dávidot terheli.

Schwartz Petáchja Dov neve említésre kerül még azokkal az ügyekkel kapcsolatban is, melyekkel, mint az illésfalvi hitközség elnöke foglalkozott. A hitközségi választójoggal rendelkező lakosok 1909. február 20-án lezajlott ülésének jegyzőkönyvéből kiderül, hogy ki volt jogosult részt venni ezen az ülésen és határozni a hitközség ügyeiről. A jegyzőkönyvben említett nevek a következők: Schwartz Dov Petáchjá elnök, Weisz Matitjáhu Jeruchám, Markovits Mordecháj Márton, (aki 1919-ig a helyi postahivatal vezetője volt, utána pedig családjával Szilágycsehre költözött), Weisz Árje Jákov, Simon Menáchem Cion, Hoffmann Dávid, Weisz Jechiel, Klepner Jiccihák Ájzik, (szabómester, aki a második világháború után Szilágycsehre költö-

van egy 1905-ből származó héber nyelvű írás, melynek szerzője Klein Smuel Menáchem, Klein Slomo Zálmán rabbi fia. Ebből az okiratból megtudhatjuk, hogy Szilágycseh helységet a múlt század végén kb. 1896-ban kapcsolták be az országos vasúti hálózatba. Az okirat dátuma ugyan nem feltétlenül egyezik Szilágycsehnek az országos vasúti hálózatba való bekapcsolása dátumával.

* * *

Az alantiakban a Goldenberg család két nőtagjának pénzügyi követelését ismertetjük. Egyikük Benedekfalván lakott, a másik lakóhelye viszont nincs feltüntetve az okiratban. A bíróság Klein rabbi elnöklete alatt ült össze, a dájánok pedig Wohlberg Jehosua Birch és Herskovits Aba Dávid metsző, mindketten sülelmedi lakosok voltak. Az első nagy Talmud-tudós hírében állt, aki ugyancsak Talmud-tudósok nemzedékeit nevelte, a másik pedig szintén Tóra-tudósként volt elismerve. A peres ügyben Goldenberg Ciperl asszony 200 arany koronát követelt bérleti díj (feltételezhetően lakbér) címén Perl Goldenberg asszonytól. Perl Goldenberg lánya számára bérelte a szóban forgó lakást. A bíróság azonban csak 100, nem pedig 200 arany koronát ítélt meg a felperesnek. Az alperes, feltételezhetően vásári kereskedő volt, erre utalnak a két részletben törlesztendő összeg fizetési dátumai: 50 arany törlesztendő 1901. június 12-én a sülelmedi vásár napján, a második részlet pedig augusztus 27-én, ami ugyancsak vásárnap volt Sülelmeden. Az okirat magyar dátuma: Szilágycseh, 1901. május 12. A peres felek héber betűkkel írták alá az okiratot.

* * *

Nem tudjuk pontosan, hogy mi volt a pereskedés tárgya a szilágycsehi hitközség két ismert tagja, Fried Ábrahám (Adolf) órás és ékszerész (aki később több időszakon keresztül volt a helyi nagytemplom elöljárója) és Herskovits Ábrahám (Adolf) között. És az sem világos, hogy a bőr — és cipőgyáros Herskovits Ábrahámról (Adolf) van-e szó, aki egy ideig hitközségi elnök is volt. A jelek szerint Din-Tóra elé vitték peres ügyüket, de a jegyzőkönyvből csak egyetlen lap maradt meg a bírósági elnök kézírásával, mely szerint több követelésre került sor a felek között. Herskovits 61 korona 20 krajcárt követelt Friedtől, Fried viszont 153 korona és 80 krajcárt követelt Herskovitstól. Az említett oldalon szerepel néhány név és adat. Fried egy 24 személyes evőeszköz-készletet adott el bizonyos személynek (a név elmosódott), ezenkívül 86 aranyért eladott egy arany láncot bizonyos Márton Mózes nevű, hosszúfalui lakosnak, amiért 50 arany előleget kapott. Ugyancsak eladott egy Goldsteinné nevű asszonynak egy pár gyertyatartót, valamint villa-készletet; Hirsch Izidorné somkúti lakosnak pedig egy férfi aranyórát, lánccal, továbbá más árucikkeket egy Klein nevű nyíresi lakosnak. Feljegyzésre került még néhány más név is Fried vevői közül. Egy Haraus nevű szilágycsehi lakos (élt egy ilyen nevű örmény család Csehen), továbbá Kis Ferencné, Tóth Ferenc, Basa Sári — az utóbbi három szilágycsehi lakos volt. Lehetséges, hogy Herskovits Fried ügynöke lett volna abban az időben? Ez a kérdés merül fel a felek közötti elszámolásból, amikor is Herskovits közvetítési díjat követel az előlegekből, valamint a részletfizetésekből, amelyeket különböző vevőktől felvett. Ebből származtak a kettőjük közötti peres ügyek és követelések. Az említett feljegyzésekből csak arra következtetünk, hogy ezt a konfliktust a huszadik század első évtizedében vitték döntésre a rabbinikus bíróság elé — mert ez volt a kézirat jellege abban az időben, ugyanis a rabbi kézírása a rabbi korának megfelelően, időszakonként változott. Nem derül ki a szövegből, hogy az ügy rabbinikus bíróság vagy pedig választott bíró, azaz a rabbi előtt került letárgyalásra.

* * *

Követelések és ellenkövetelések bonyolult ügye került a rabbinikus bíróság elé 1892. május 17-én. A rabbinikus bíróság elnöke Klein rabbi volt, a dájánok pedig Bein Cvi Elimelech Háko-

társas alapon veszik át a haszonbérletet másodbérletben is. További paragrafus értelmében mindkét fél 150 aranyról szóló váltót helyez el a rabbinál és a rabbi saját elbírálása szerint juttathatja a váltót annak a félnek, amely, véleménye szerint, károsodást szenvedett a szerződés megszegése által, illetve azáltal, hogy a másik fél nem tartotta be vállalt kötelezettségét. A sértett félnek joga van a szerződésben foglalt utasítás szerint kiváltani a váltó értékét. A negyedik pont megállapítja: Ha a monopólium-hatóság nem járulna hozzá a bérleti szerződés felbontásához, az érintett fél, nevezetesen Glück Menáchem részéről, akkor a felek közötti szerződés érvényét veszti.

* * *

A „Din Tórához" forduló felek kötelezettségvállalási iratának általában egységes szövege volt, melyben a felek kötelezték magukat, hogy magukévá teszik a rabbinikus bíróság, vagy választott bíróság döntését, fellebbezési jog nélkül. Tekintve, hogy a szöveg egységes volt, nem fogunk visszatérni rá a továbbiakban, hanem csak egyszer hozzuk a szöveget, amely mintául szolgál a továbbiak számára is.

„Alulírottak kötelezzük magunkat a rabbinikus bírákkal Klein Slomo Zálmánnal Szilágycseh, Bein Cvi Elimelech Hákohénnal és Glück Jesájáhuval (Szilágycseh) szemben, hogy kötelezőnek fogadjuk el döntésüket ügyünkben és amit a fenti dájánok döntenek, vagy igazságosnak tartanak, azt mi a magunk részéről minden ellenkezés, vagy későbbi ellenvetés nélkül betartjuk". Ezután következik a dátum, 1897, majd az aláírás Judovits Mose, Feuerstein Jehuda Jicchák. A dájánok aláírása feletti három sorból kiderül, hogy Judovits Mose két pénzösszeget követelt Jehuda Jicchák Feuersteintől: egyszer 50, majd pedig 30 arany koronát, később azonban a felperes visszavonta a követelést, úgy hogy nem volt szükség bírósági döntésre és nem került sor tárgyalásra, amelyből megtudhattuk volna, hogy mi volt tulajdonképpen a követelés alapja. A felek, Judovits és Feuerstein a Szamos túlsó partján lévő Náprád lakosai voltak, fel- és lemenőik nemzedékeken át laktak ebben a helységben. Meg kell még jegyeznünk, hogy a fenti okirat szövege hiányos, mert általában az ilyen kötelezettségvállalási okmányok tartalmaznak egy olyan cikkelyt is, mely szerint a bíróság jogosult kompromisszumos ajánlatot tenni, melyet a felek kötelesek elfogadni.

* * *

Az alanti eset a hadadi hitközség elöljáróinak vitáját tárgyalja: 1891-ben veszekedés tört ki a hadadi hitközség elöljárói között amiatt, hogy melyiküknek van joga magánál tartani a hitközség jegyzőkönyveit. Ez derül ki abból a döntésből, melyet a bíróság elnöke, Klein rabbi, valamint Klein Joszéf Ávrahám és Goldstein Alexander metsző írtak alá. A döntés szövege a következő:

„Alulírottak úgy döntöttünk, hogy reb Jakab Dávid Jicchák köteles három arany koronát fizetni a közösségnek ügyvédi kiadás megtérítése fejében a reb Markovits Árje Leib ellen elkövetett kihágás miatt, amikoris engedély nélkül elvette tőle a hitközség könyveit. Ennek ellenében viszont Markovits Árje Leibnek vissza kell vonnia a pert a bíróságtól". A továbbiakban Markovits Árje Leib hitközségi elnök (Gábáj hácedáká) kötelezi magát, hogy visszavonja a Jakab Dávid ellen indított pert, amiért az elvette tőle a hitközség könyveit, ha Jakab lefizette a három arany koronát. Markovits kötelezi magát arra is, hogy „mindennek a döntés értelmében kell történnie".

Ez a veszekedés a hitközségi elöljárók között a hitközségi könyvek tartása körül mindenképp azt bizonyítja, hogy Hadadban a múlt század végén már rendezett hitközségi élet folyt és a hitközség könyvei tartalmazták az ülésekről szóló jegyzőkönyveket. A hadadi hitközség a legrégebbiek közül való volt a körzetben és nagyszámú családból állt. Csak amikor felépült a vasútvonal, amely Szilágycseh helységet összekötötte a Szamos-völgyi vasúttal, kezdtek a hadadi zsidók beköltözni Csehbe. Birtokunkban

GILÁDI DÁVID

A SZAMOS ÉS SZILÁGY VIZEI MENTÉN

Üzleti konfliktusok, társulások, perek, választott bírósági tárgyalások

A Szilágyságból elszármazottak közül valószínűleg sokakat fognak érdekelni azok a perek, választott bírósági eljárások és döntések, melyeknek eredeti okiratai megtalálhatók a szilágysági zsidóság emlékkönyve szerkesztőségében. Ez a dokumentáció a Szilágy és Szamos vizei mentén élő zsidó közösségekre vonatkozik, főleg falusi zsidókra. Ezekből az okiratokból megtudhatjuk, hogy mivel foglalkoztak, milyen ügyeken pereskedtek, melyek voltak üzleti kapcsolataik, konfliktusaik, de tudomást szerezhetünk személyi ügyeikről is, mint válások, hagyatéki és örökösödési perek, továbbá a kis hitközségekben kitört viták főleg sakterek körül, akik gyakorlatilag a Sulchán Áruchot képviselték a falusi zsidók között és ők voltak egyben a vallási élet központjai is. Voltak, akik követték utasításaikat, voltak, akik vitatták autoritásukat. Szerepelnek ezekben az okiratokban nyolcvan, kilencven évvel ezelőtt élt apák és nagyapák nevei, akiknek mai leszármazottai felismerhetik őket. Az okiratok Klein Salamon néhai szilágycsehi kerületi főrabbi levéltári hagyatékából valók. A rabbi elnöklete alatt működő rabbinikus bíróság ügyeinek anyagát tartalmazzák, jellegüknél fogva kompromisszumok, vagy választott bírósági tárgyalások, amikoris a megszövegezések úgy készültek, hogy azok elfogadhatók legyenek az állami bírósági fórumok előtt is, amennyiben az érdekelt felek úgy határoznának, hogy világi bírósághoz is fordulnak. A közösség felé, belső vonatkozásban, a rabbinikus bíróság döntései „Din Tóra" jellegűek, melyeknek döntését a közösség tagjai előnyben részesítették a világi bíróságokkal szemben, részben azért, mert a rabbinikus bíróság jobban kiismerte magát azokban a kereskedelmi és társulási ügyekben, mely őket érintette, részint pedig mert az állami törvényszéki tárgyalások hosszú időt vettek igénybe és magas ügyvédi és illeték-kiadásokkal jártak.

Nem tartjuk be a kronológiai sorrendet ezeknek a „Din Tóra" ügyeknek leírásánál, mert nem a kronológia, hanem az ügyek tartalma és jellege a fontos — ezekből ismerhetjük meg apáink megélhetési, üzleti problémáit, üzlettársi konfliktusaikat — egyes esetek rámutatnak, melyek voltak azok a jellegzetes megélhetési források száz, vagy még több évvel ezelőtt, amelyek azokban az időkben elterjedtek voltak, mint például monopólium-ügyletek, italmérési és készítési engedélyek, dohány, só, haszonbérlet és más állami monopóliumok bérlete zsidók részéről.

Vegyük az első ilyen esetet; 1896-ból származó jiddis nyelvű szerződés, Klein rabbi kezeírásával, Glück Menáchem és Frisch Jesájáhu között, haszonbérlet (regále) eladásáról Désházán, mely helységnek mindketten lakosai voltak (Frisch később Szilágycsehre költözött, fia Frisch Jakab, unokája Frisch Sándor vegyeskereskedő, dédunokája pedig Frisch László gyógyszerész, jelenleg tel-avívi lakos.) A szerződés első pontjából kiderül, hogy Glück Menáchem bérelte a monopóliumot és túl magas árat fizetett érte. Ennélfogva hatálytalanítani akarja a bérletet és a két fél megállapodott abban, hogy közösen fizeti a bérleti díjat, társulási alapon. A szerződés megállapítja, hogy ha végül harmadik félnek sikerülne bérelni a monopóliumot, akkor egyik fél sem bérel külön kocsmát, vagy hasonló üzletet, hanem csakis társulási alapon és csakis

nin, Mandel Sándor Sámsonban; Rooz József Farkas-Asszón, Weisz Vilmos Alsó-Szoporban, Klein Ede Felső-Szoporban, Fischer Józsefné Tasnádon, Lőb Béla és Fegyveres Miksa Krasznán, Ávrahám Codikné Korondon, Kara Jenő és Kamarás (?) Ida Nagyfalun, Millitzer Dávidné Szilágysomlyón. A cionista alapítványok érdekében kifejtett tevékenység azonban kiterjedt olyan helyekre is, ahol nem volt különmegbízott. A KKL-perselyeket kiürítették Sarmaságon, Bobotán, Mosóbányán, Náprádon, Kődön, Széren, Egeresen, Nagy-Sármáson és Alsó-Valkón is.

A KKL jelentésekből demográfiai képeket is alkothatunk a szilágysági hitközségekről a lélekszámot illetően és megállapíthatjuk azt is, hogy fejenként átlagosan milyen összegeket adományoztak a cionista alapítványokra. Az eredmények összegezése megállapítja a szilágysági hitközségek helyét az erdélyi hitközségek sorában. Ilyen lista készült 1925—26-ban. Megemlítünk néhány példát: Bogdánd (Fekete körjegyző falva) a szilágysági falvak élén halad és a 26-ik helyen az erdélyi falvak sorában, Sülelmed a 99-ik helyet, Zilah a 114-iket, Szurdok a 129-iket, Bobota a 141-iket, Szilágycseh a 255-iket, Zsibó a 258-ikat, Szilágysomlyó a 356-ik helyet kapta, és így tovább. Számításba véve, hogy a felsorolás hatszáz helységet foglal magában, a szilágysági községeknek nincs szégyelni valójuk. A kerületben akkor, a húszas években, 23 kisebb-nagyobb hitközség működött, melyekbe KKL-küldöttek látogattak és voltak KKL-perselyek. Összesen 370 szilágysági zsidó házban kaptak helyet a KKL-perselyek. Csak az a sajnálatos, hogy a perselytulajdonosok közül csak olyan kevesen jutottak el Erec Jiszráélbe.

A Keren Hájeszod érdekében folyó tevékenység eltért a KKL-től. A Keren Hájeszod küldöttei főleg a jómódú lakosokhoz fordultak és az ismert vezető személyiségek közül csak kevesen tartoztak a Keren Hájeszod évi adakozói közé. Nincsenek birtokunkban adatok minden évről, azonban az 1929-es és 30-as évek adatai tanúságul szolgálhatnak más évekre vonatkozóan is. A szilágycsehiek 1923-ban 53400 leit adakoztak, a szilágysomlyóiak 44000 leit, a tasnádiak 18800 leit, a zilahiak 26400 leit. Zsibóról, mely pedig fontos cionista közösség volt, nincsenek adatok, ami nem jelenti azt, hogy nem adakoztak a Keren Hájeszod javára. Világos, hogy más szilágysági közösségekben is voltak adományozók. Az 1930-ből származó jelentés megállapítja, hogy a Keren Hájeszod megbízottai, Kertészné és Blum Zsigmond, az említett évben Szilágysomlyón, Szilágycsehen, Zilahon, Zsibón, Tasnádon és Szurdokon tartottak gyűjtéseket, az eredmények ekkor azonban már az adakozási hajlam csökkenésére utaltak. 1930-ban a következő összegeket adományozták: Szilágycseh 23200 leit, Zsibó 6540 leit, Szilágysomlyó 6500 leit, Szurdok 5200 leit, Tasnád 6150 leit, Zilah 5150 leit.

Az 1930-as év annak a húszéves korszaknak közepére esett, amelyben az erdélyi zsidók az ideiglenes szilárdság és a megújuló megrázkódtatások között ingadoztak. Amilyen mértékben növekedtek az illúziók, az ottani helyzet javulását illetőleg, olyan mértékben csökkent a kapcsolat Erec Jiszráél iránt, mint a remény és jövő országa. A csalódások és a félelmek viszont megint növelték ezt a kapcsolatot. Mint említettük, Székely Aba Erec Jiszráélbe küldte fiait, hogy kibucokat létesítsenek. Fekete Béla falujából ifjak indultak hachsarára és alijjára. A bikácai Grünbaum Dovnak, a náprádi Deutsch Simonnak és a buciumi Feigenbaum Zeév Dovnak lakásai vannak a szilágysági Kolél jeruzsálemi házaiban és hozzájuk hasonlók emlékét is megörökítik Jeruzsálem falai.

Megjegyzés: a fenti tanulmány adatait Wohlberg Joshua gyűjtötte össze, neki jár a köszönet!

jegyzőkönyv aláírói. Emmanuel Károly elnök, Róth Ferenc, Weisz László és Markovits Ferenc. Szilágysomlyón (ahol nem részletezték a választások eredményeit) dr. Székely Sándor elnök, valamint Marmorstein Miklós, Lusztig Béla és Mózes Ernő írták alá a jegyzőkönyvet. Égerháton Weinberger Edmond elnök, Mann Sándor, Kolb Miklós és Grosz Jenő az aláírók. A szilágycsehi jegyzőkönyvet Silberger Miklós elnök — aki hitközségi elnök is volt — valamint Borgida Gábor, Stern Ernő, Blau Ármin és Deutsch Ernő írta alá. A krasznai jegyzőkönyv aláírói Legmann J. elnök, dr. Sámuel Ernőné, Klein Imre és Blau Károly.

Egy évvel később Erdély és benne a Szilágyság már a magyar uralom alatt állt, amely elnyomást és terrort jelentett a zsidóságra nézve és az auschwitzi katasztrófával végződött. A magyarok közvetlenül bevonulásuk után különböző akadályokat gördítettek a cionista tevékenység útjába, míg végül teljesen betiltották.

* * *

A magyarok előtti időszakból említésre méltó még a különböző cionista alapítványok működése a Szilágyságban, amely más oldalról világítja meg ezt a tevékenységet, amely azt a célt szolgálta, hogy pénzadományokkal juttassák kifejezésre azonosulásukat a cionista célkitűzések és Erec Jiszráél építése iránt. Néhányan közülünk még emlékeznek arra, hogy ezeknek az intézményeknek küldöttei már a húszas évek elején megkezdték látogatásaikat a szilágysági hitközségeknél. Közéjük tartozott Abelesz Otto, Levanon, Hecht Jicchák, Klompusz Ráchel, S. Z. Srágáj és mások, akiket a közösség nagy szívélyességgel fogadott.

A sárguló lapok mesélnek a Herzl-emlékünnepségekről is, melyeket a húszas években tartottak Szilágysomlyón, Tasnádon, Krasznán, Zilahon és más helységekben. Akik emlékeznek ezekre a rendezvényekre, tudják, hogy kapcsolatban álltak a Keren Kájemettel, azaz a híres KKL kékperselyek terjesztésével és kiürítésével, továbbá elismerések kifejezésre juttatásával azok iránt, akik kimagasló érdemeket szereztek ebben az önkéntes tevékenységben. Minden közösségben voltak meghatalmazott önkéntes aktívisták, akik a KKL-tevékenységet irányították, nemcsak nagyobb közösségekben, hanem kisebb falvakban is. Említésre méltó ezzel kapcsolatban néhány aktivista, akik valósággal szent cselekedetnek látták ezt a tevékenységet. Így például Fekete Béla, a bogdándi közjegyző — két híres ügyvéd, dr. Kertész Jenő és dr. Kertész Samu sógora — aki gondoskodott arról, hogy falujában egyetlen zsidó házból se hiányozzék a kék-fehér persely; az övé pedig minden évben, mindenkor tele volt. Vajon ki tudja megfejteni, hogy mi játszódott le ennek a falusi jegyzőnek a lelkében, hogy ennyire rajongott ezért a tevékenységért. Érdekes, hogy egy másik falusi jegyző, Székely Aba, aki később Zilah megyei jegyzője lett, szintén áldásos tevékenységet folytatott ezen a téren. Székely Aba hatalmas, szép férfi volt, szombattartó, aki reggelenként, mielőtt hivatalába ment volna, imádkozni ment a zsinagógába. Szombaton is megjelent ugyan a hivatalában, de tollat nem vett kezébe, gyermekeit pedig alijjáztatta. Ő maga és felesége a vészkorszak áldozatává vált. Fia, néhai Székely Mose, Dán kibuc alapítói közé tartozott. Másik fia, Jehosua, aki már szintén nincs az élők sorában, Evron kibuc alapítói közé tartozott. Lánya Boriska is a harmincas években alijjázott és jelenleg Haifán él. Ki tudná megmagyarázni, mi okozta ezeknek a közhivatalnokoknak és hasonlóknak (mint Róth Elemér szilágycsehi közjegyző, vagy Katz Sándor bősházai közjegyző) cionizmusát? Sokat tettek a cionista intézményekért, terjesztették a cionista sékeleket és falusi magányukban talán arról álmodtak, hogy valaha zsidó állam szolgálatában állhatnak.

A Szilágyságban a húszas években mintegy 30 KKL-megbízott működött, közöttük Marguliusz Amália Zilahon; Janovitz Emil Zsibón, dr. Sámuel Vilmos Szilágysomlyón, Krémer Eszter Szilágycsehen, dr. Wiegner Samu Szurdokon, Mátyás Lajos Sülelmeden, Gál Ferenc Ákoson, Braun Mihály Égerháton, Pécsi Erzsike Bábe-

7. Von den abgegebenen Stimmen waren ....29.......... giltig und entfielen auf folgende Wahlvorschlaege (Kandidatenlisten):

ORDNUNGS-NUMMER.	BEZEICHNUNG DER WAHLPARTEI ODER LISTE	NAME DES LISTENFUEHRERS.	ZAHL DER STIMMEN
1	[illegible]	Reeter Karol	2.
2	—	—	—
3	Barissia F V B	Dancig Hilel	12.
4	—		—
5	Part Statului Iudeo Palest.	Dr Avram Pistenczy	15
6	Tora Uncelaela	E. Majovits	—
7			—
8			—
9			—
10			—

8. Ausser den unter 6 erwaehnten Stimmzetteln hat die Wahlleitung von Waehlern, die ihre Identitaet nachtgewiesen haben, ...—.......... Stimmzettel in geschlossenen Umschlaegen entgegengenommen, u. zw.

a) ....—.......... Stimmzettel von im Orte wahlberechtigten Waehlern, deren Wahlrecht angezweifelt wurde.

b) ....—.......... Stimmzettel von ausserhalb des Wahlortes wahlberechtigten Waehlern.

9. Es werden beigeschlossen:

A. ....1.......... Exemplare der oertlichen Wahlankuendigung.

B. ....—.......... Abstimmungsprotokolle.

C. ....—.......... Umschlaege mit Stimmzetteln, die laut (8) nicht in der Wahlurne abgelegt wurden.

D. ....—.......... Aufzeichnungen ueber Beschwerden etc.

E. ....—..........

Die Unterzeichneten bescheinigen, dass die Wahl im Einklange mit Wahlreglement und der Wahlinstruktion ordnungsgemäss stattgefunden hat.

Crasna 16 Iulie 939
(Ort und Datum)

J. Legmann
(Orts-Wahlleiter)

Dr Samuel
Emeric Klein
Blau Carol

Mitglieder der Orts-Wahlleitung

A Szilágy-Krasznán 1939 Julius 16-án megtartott cionista kongreszusi választások jegyzőkönyvét aláírták: J. Legmann (elnök), Dr. Sámuel, Emeric Klein, Blau Carol

Hánoár Hácioni közös listára szavazott. A tasnádi jegyzőkönyvet Friedman A. elnök, Krausz Jenő, Dávid Kálmán (?) és Lőwy Mendi (?) írta alá. Zsibón három lista között oszlottak meg a szavazatok: Mizráchi három, Erec Jiszráél Háovedet tizenöt és a fenti egyesített lista öt — összesen huszonhárom szavazat. A választási jegyzőkönyvet dr. Lévi Lajos elnök, továbbá Janovitz Emil, valamint egy harmadik személy írta alá, akinek neve nehezen olvasható — talán Friedman Márton?

Alig van írásos dokumentáció az 1933 és 39 közötti szilágysági cionista tevékenységről a Cionista Levéltárban. Ami azonban megmaradt, azt tanúsítja, hogy ebben a hat évben a cionista tevékenység csúcspontjára emelkedett. Zsibón Háchsárá létesült, Szilágycsehről tizenkét fiú és lány indult alijja előtti háchsárára. Zilahi, krasznai, szopori és szilágysomlyói ifjak is csatlakoztak a chaluci mozgalmakhoz, amelyek végül alijjához vezettek.

* * *

A szilágysági cionista mozgalom 1939-ben érte el tetőpontját. Ennek valószínűleg külsődleges okai is voltak, mint a zsidók politikai és gazdasági helyzetének súlyosbodása és a különböző, kívülről leselkedő veszélyek. Ezt tanúsítja a szilágysági községek részvétele az 1939 júliusában megtartott huszonegyedik Cionista Kongresszussal kapcsolatos választásokon. Olyan kis faluban, mint Égerhát is, negyven sékel-tulajdonos volt, akik közül harmincnyolcan szavaztak. Ebből a Klálcionista lista harminchét, az Erec Jiszráél Háovedet egy szavazatot kapott. Szilágycsehben a sülelmediekkel együtt száznegyvenöt sékel-tulajdonos volt, közülük százharminc élt szavazati jogával, a következő megoszlás szerint: Klálcionista lista — tizenöt, Mizráchi — kilencvenegy, Erec Jiszráél Háovedet — tizenhét, „Zsidó állam pártja" — hét. Zsibón a szurdokiakkal együtt száztizenegy sékel-tulajdonos volt, akik közül százhatan szavaztak: Klálcionista lista — huszonnégy, Mizráchi — negyvenegy, Erec Jiszráél Háovedet — negyvenegy. Ez a megoszlás Zsibón híven tükrözte vissza azoknak a helyi szermélyiségeknek a befolyását, akik a három lista élén álltak: az Erec Jiszráél Háovedet mozgalom élén dr. Lévi Lajos, a Mizráchi élén Weisz Hermann-Jakob, a Klálcionisták élén Janovitz Emil állt. Krasznán 1939-ben huszonkilenc sékel-tulajdonos volt, akik közül csak ketten szavaztak a Klálcionistákra, tizenketten az Erec Jiszráél Háovedet listára, tizenöten a Tóra Umeláchá listára, melynek élén országos viszonylatban a dési Majerovits Jehuda állt; vallásos író és gondolkodó, az erdélyi cionista mozgalom egyik megalapítója. Nagyfalun 1939-ben harminchét sékel-tulajdonos volt, akik valamennyien éltek szavazati jogukkal — húszan szavaztak a Klálcionistákra, nyolcan a Mizráchira, kilencen az Erec Jiszráél Háovedet listára.

Alsó-Szoporban huszonhárom sékel-tulajdonos volt, akik valamennyien az Erec Jiszráél Háovedet listára szavaztak. Tasnádon Ákos helységgel együtt hetven sékel-tulajdonos volt, akik valamennyien szavaztak, közülük negyvenketten a Klálcionistákra, huszonnyolcan az Erec Jiszráél Háovedet listára. Zilahon Sámsonnal együtt ötvennégy sékel-tulajdonos volt, akik valamennyien szavaztak, közülük harminchatan a Klálcionistákra, tizennyolcan az Erec Jiszráél Háovedet listájára.

Az Erec Jiszráél Háovedet lista annak köszönhette nagy sikerét mind Szilágyságban, mind egész Erdélyben, hogy annak élén Jámbor Ferenc, az Új Kelet szerkesztője állt, aki hatalmas befolyással bírt a lap olvasóira.

* * *

Hosszú évek távlatából visszatekintve 1939-re, amely az utolsó szavazás volt a Cionista Kongresszussal kapcsolatban a második világháború kitörése előtt, indokolttá teszi, hogy megemlékezzünk a Szilágyságban működő cionista aktivistákról. Ezek a nevek értékekké váltak már valamennyiünk számára. A választásokat mindenütt 1939. július 16-án tartották. A zsibói választási jegyzőkönyvet Weisz Lipót, dr. Lőwy Lajosné és Beck Mihály írták alá. Zilahon a

7. Von den abgegebenen Stimmen waren .... giltig und entfielen auf folgende Wahlvorschlaege (Kandidatenlisten):

ORDNUNGS-NUMMER.	BEZEICHNUNG DER WAHLPARTEI ODER LISTE	NAME DES LISTENFUEHRERS:	ZAHL DER STIMMEN
1	Reiter Korol	Klod-nount	15
2	Mitelman Jokol	Maroci	91
3	Douzig Jlell	Boisne	17
4	Jonba Gorer	Bat Shebit	7
5			
6			
7			
8			
9			
10			

8. Ausser den unter 6 erwaehnten Stimmzetteln hat die Wahlleitung von Waehlern, die ihre Identitaet nachtgewiesen haben, ... Stimmzettel in geschlossenen Umschlaegen entgegengenommen, u. zw.:

a) .... Stimmzettel von im Orte wahlberechtigten Waehlern, deren Wahlrecht angezweifelt wurde.

b) .... Stimmzettel von ausserhalb des Wahlortes wahlberechtigten Waehlern.

9. Es werden beigeschlossen:

A. .... Exemplare der oertlichen Wahlankuendigung.

B. .... Abstimmungsprotokolle.

C. .... Umschlaege mit Stimmzetteln, die laut (8) nicht in der Wahlurne abgelegt wurden.

D. .... Aufzeichnungen ueber Beschwerden etc.

E. ....

Die Unterzeichneten bescheinigen, dass die Wahl im Einklange mit Wahlreglement und der Wahlinstruktion ordnungsgemäss stattgefunden hat.

Cehinbilt anno 16 Juli 1939 — Silberger Miklós
(Ort und Datum) — (Orts-Wahlleiter)

Borgida Gábor
Stern Ernő
Deutsch Ernő
Klein József

Stempel

Mitglieder der Orts-Wahlleitung

Az 1939-es cionista kongreszusi választások jegyzőkönyvét aláirták Sz, Csehben: Silberger Miklós (elnök), Borgida Gábor, Stern Ernő, Deutsch Ernő, Klein József

gekben nem vettek részt ezeken a választásokon. Szilágycsehben 46 sekel-tulajdonos szavazott, közülük húszan a közös Mizráchi-Klálcionista listára. Az Aviva-Barisszia is húsz szavazatot kapott; a „Hitachdut" hatot. A választási jegyzőkönyvet Schreiber Ilona Markovits Zoltán és Beck Mihály írta alá, ez utóbbi Zsibóról érkezett, hogy ellenőrizze a választás szabályos lefolyását. Tasnádon akkor csak tizenhat választójoggal rendelkező személy volt, közülük csak tizenegyen éltek jogukkal és ezek valamennyien az Aviva-Barissziára szavaztak. A tasnádi választási jegyzőkönyvet dr. Firscher Lajos és Ehrenburger René írta alá. A tasnádi szavazás volt egyik oka annak, hogy az Aviva-Barisszia megfellebbezte az erdélyi választások lefolyását és többek között azt hangoztatta, hogy a szavazatok országos összeszámlálásánál nem vették számításba a tizenegy tasnádi szavazatot.

1931-ből amikor a tizenhetedik Cionista Kongresszusra szóló szavazások folytak, csak a szilágycsehi választásokról szóló jelentés maradt meg. Az a tény azonban, hogy más közösségekről nem maradt írásos jelentés, nem jelenti azt, hogy más helyeken nem tartottak választásokat. A szilágycsehi választást 1931. június 7-én tartották, hetven sekel-tulajdonos részvételével. Hadadi és Illésfalvai sékel-talajdonosok is Szilágycsehen szavaztak. A hetven szavazat közül negyvenet a Mizráchi listája kapott, melynek élén Erdélyben M. D. Grosz jeruzsálemi magyar származású rabbi, az „Ocár Háágádot" című mű szerzője állt. Harminc szavazatot kapott az Aviva-Barisszia, melynek jelöltje dr. Weissburg Chájim, az erdélyi cionista mozgalom nagyérdemű veteránja volt, aki akkor már Tel-Avivban élt (ahol ma utca őrzi emlékét). A szilágycsehi helyi választási bizottságban helyet kapott Jakab Zoltán, Jakabovits Miksa, Silberger Lajos, Fraenkel Helén és Königstein Irén. A választásra szóló meghívón szerepelt valamennyi sékeltulajdonos neve, amikor is valamennyinek alá kellett írni, hogy látta a meghívót. Az akkori hetven sékeltulajdonos közül ötvenöten lelték halálukat a vészkorszakban. Ezeket a választásokat megfellebbezték, mert kiderült, hogy három sékelt a helyi Mizráchi ifjúsági tagozata vásárolt, melynek vezetői ezekkel a sékelekkel szavaztak, azonban a központi választási bizottság végül elutasította a fellebbezést és jóváhagyta a szilágycsehi választási eredményeket.

A Cionista Levéltár adatai csak hiányos képet adnak a szilágysági cionista tevékenységről. Hogyan lehetséges, hogy csak Szilágycsehen lett volna választás, másutt nem? Hiszen két évvel később, 1933-ban, a tizennyolcadik Cionista Kongresszus választásai alkalmából Zsibón huszonhárman, Zilahon húszan, Tasnádon huszonnégyen (és Szilágycsehen kilencvenketten) szavaztak. Feltételezhető, hogy ugyanekor Szilágysomlyón is voltak választások. Erre a következtetésre lehet jutni abból a tényből is, hogy az Országos Cionista Végrehajtó Bizottságban, olyan tagok kaptak helyet, mint dr. Sámuel Vilmos Szilágysomlyóról; dr. Lévi Zsibóról; dr. Rosenfeld Szilágycsehből és Terner Jakab Zilahról.

Zilahon, a megyei székhelyen, a harmincas években működött a „Hásomér" tagozata, élén Berger Ráchellel. 1933-ban Zilahon mind a húsz szavazatot az „Erec Jiszráél Háovedet" mozgalom kapta, melynek élén Jámbor Ferenc állt. E város választási jegyzőkönyvét Emmanuel Károly, Blonder Ödön és Blau Béla írták alá. Szilágycsehen a Mizráchi nyolcvanhat szavazatot kapott, a revizionisták pedig hatot, ami azt jelenti, hogy két év alatt szélsőségesen megváltozott a cionista politikai beállítás. Az Aviva-Barisszia, amely Szilágycsehen 1931-ben harminc szavazatot kapott, 1933-ban egyetlen szavazathoz sem jutott.

A szilágycsehi választási jegyzőkönyvet Deutsch Vilmos bizottsági elnök írta alá, aki később Ukrajnában munkaszolgálatosként vesztette életét, továbbá Grosz Chájim (aki 1935-ben alijjázott és Erec Jiszráélben halt meg), valamint Fraenkel Miklós, kinek apja, Izidor, 25 évvel azelőtt Jeruzsálembe küldte adományát. Tasnádon, mint mondottuk, mind a huszonnégy sékeltulajdonos a Klálcionista — Aviva-Barisszia —

7. Von den abgegebenen Stimmen waren ......38...... giltig und entfielen auf folgende Wahlvorschlaege (Kandidatenlisten):

ORDNUNGS-NUMMER.	BEZEICHNUNG DER WAHLPARTEI ODER LISTE	NAME DES LISTENFUEHRERS.	ZAHL DER STIMMEN
1	Klal Zionist	Reiter Karol	37
2	Barissia	Danzig Hillel	1
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			

8. Ausser den unter 6 erwaehnten Stimmzetteln hat die Wahlleitung von Waehlern, die ihre Identitaet nachtgewiesen haben, ... Stimmzettel in geschlossenen Umschlaegen entgegengenommen, u. zw:

a) .... Stimmzettel von im Orte wahlberechtigten Waehlern, deren Wahlrecht angezweifelt wurde.

b) .... Stimmzettel von ausserhalb des Wahlortes wahlberechtigten Waehlern.

9. Es werden beigeschlossen:

A. ......1...... Exemplare der oertlichen Wahlankuendigung.

B. ......1...... Abstimmungsprotokolle.

C. .... Umschlaege mit Stimmzetteln, die laut (8) nicht in der Wahlurne abgelegt wurden.

D. .... Aufzeichnungen ueber Beschwerden etc.

E. ....

Die Unterzeichneten bescheinigen, dass die Wahl im Einklange mit Wahlreglement und der Wahlinstruktion ordnungsgemäss stattgefunden hat.

Arinis 16 Julie 1939 — (Ort und Datum)

[Weinberger Edmund] — (Orts-Wahlleiter)

Stempel

[Braun Alexander]
[Kolb Nicolae]
[Grosz Eugen]

Mitglieder der Orts-Wahlleitung

Az 1939-es cionista kongreszusi választások jegyzőkönyvét Arinis-en (Égerhát) aláírták: Weinberger Edmund (elnök), Braun Alexander, Kolb Nicolae, Grosz Eugen

doskodtak a terjesztésről. 1923-ban a következő szilágysági helységekben terjesztettek sekeleket:

Alsóvalkó, Alsóvárca, Alsószopor, Égerhát, Egregypósa, Felsőszopor, Gyümölcsénes, Ipp, Krasznahorvát, Korond, Kusaly, Lemény, Magyarkecel, Pósa, Szilágysomlyó, Kraszna, Szurdok, Szilágycseh, Sülelmed, Szamosudvarhely, Szilágyborzás, Szilágylampért, Tasnád, Zilah, Zsibó.

Az 1923-ból származó jelentés, mely a cionizmus iránti szimpátiáról tanúskodik, ellentétben áll azzal a cionista-ellenes légkörrel, amely vallásos vezetők hatására néhány szilágysági helységben kialakult. Az említett évben Szilágysomlyón 200, Krasznán 54, Zilahon 104, Tasnádon 50 sekelt vásároltak. Hasonló volt az arány, nagyság szerint, más hitközségben is. Nem vettük számításba Zsibót és Szilágycsehet, ahol a cionizmus nagyon népszerű volt ezekben az években.

A szilágysági zsidósággal kapcsolatban meg kell említeni és kihangsúlyozni azt a tényt, hogy a húszas években az erdélyi cionista mozgalom egyik országos vezetője a zilahi Terner Jakab volt. Ő az 1923-ban megtartott 13. Cionista Kongresszus tizenkét országos jelöltje közé tartozott, azonban nem kapott elég szavazatot ahhoz, hogy beválasszák. A Szilágyságban magában csak hét szavazatot kapott, valamennyit Krasznán. További támogatói voltak Désen (112), Szamosújváron (10), Bethlenben (1) és Marosvásárhelyen (2). Terner az erdélyi cionista mozgalom végrehajtó bizottságának tagja volt, rajta kívül még más szilágysági tagjai is voltak a bizottságnak, így Klein Mose (a szilágycsehi rabbi legidősebb fia) aki Zsibót képviselte; dr. Marguliesz Ede Zilahról; dr. Szász Antal Szilágycsehből; Braunstein Zsigmond Gyümölcsénesről; Rothschild Jenő Magyar-Valkóról; Weisz Jakab Zsibóról; dr. Heller József Zilahról; Hadinger Ede Zilharól; Alexander Ábrahám mérnök Szilágysomlyóról; dr. Sors Alfréd Szurdokból; dr. Markovits Lajos Zilahról; dr. Lőb Béla Krasznáról; Waldmann Lajos Krasznáról; Weinberger Sámuel Égerhátról és Wohlberg Vilmos Sülelmedről. Így tehát a szilágysági zsidóság tiszteletre méltó módon képviselte magát a cionista mozgalom „parlamentjében" ami ugyancsak bizonyítja azt a cionista újjáéledést, amelynek szelleme elárasztotta ezeket a községeket.

Egy év múlva, 1924-ben további szilágysági képviselők kaptak helyet a Végrehajtó Bizottságban: Fischer Józsefné Tasnádról, dr. Lévi Lajos Zsibóról — aki cionista és általános zsidótárgyú cikkeket publikált az Új Keletben és Zsibó mellett hachsarát létesített chalucok számára — továbbá dr. Rozenfeld Salamon Szilágycsehből és dr. Sámuel Vilmos Szilágysomlyóról. A szilágysági zsidóság képviselete ebben a központi testületben azt is tanúsítja talán, hogy milyen széleskörű cionista tevékenység folyt a körzetben abban az időben.

* * *

Nincs dokumentáció arról, hogy milyen mértékű volt a sékelvásárlás a Szilágyságban 1925-ben és 27-ben, a tizennegyedik és tizenötödik Cionista Kongresszus alkalmából, de dokumentáció hiánya nem jelenti a részvétel hiányát, annál is kevésbé, mert 1926-ból eredő beszámoló szerint élénk tevékenység folyt az Aviva-Barisszia ifjúsági mozgalom helyi tagozatainál néhány szilágysági közösségben. A mozgalom 1926. november 7-től keltezett beszámolója szerint Zsibón, Zilahon, Krasznán, Tasnádon és Szilágysomlyón működtek helyi tagozatok, még hozzá nagyon aktív módon, amit az is bizonyít, hogy ezek a tagozatok továbbították anyagi hozzájárulásukat a központ kultúralapjához. Ezek az összegek nem voltak alcsonyabbak azoknál, amelyeket olyan „cionista városokból" küldtek, mint Temesvár, Dés és hasonlók. A szilágysági tagozatok résztvettek az Aviva-Barisszia mozgalom évi büdzséjének finanszírozásában is.

Az a tény, hogy csak két szilágysági helységben — Tasnád és Szilágycseh — találtunk írásos dokumentumokat az 1929-ben megtartott tizenhatodik Cionista Kongresszus sékel-vásárlóival kapcsolatban, nem azt jelenti, hogy más közsé-

7. Von den abgegebenen Stimmen waren 23 giltig und entfielen auf folgende Wahlvorschlaege (Kandidatenlisten):

ORDNUNGS-NUMMER.	BEZEICHNUNG DER WAHLPARTEI ODER LISTE	NAME DES LISTENFUEHRERS.	ZAHL DER STIMMEN
1	Lista Klalsionistă	Reiter Károly	zwei
2	Lista Mizrachi	Mittelmann Iakab	einundzwanzig
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			

8. Ausser den unter 6 erwaehnten Stimmzetteln hat die Wahlleitung von Waehlern, die ihre Identitaet nachtgewiesen haben, vier Stimmzettel in geschlossenen Umschlaegen entgegengenommen, u. zw.

a) vier Stimmzettel von im Orte wahlberechtigten Waehlern, deren Wahlrecht angezweifelt wurde.

b) .... Stimmzettel von ausserhalb des Wahlortes wahlberechtigten Waehlern.

9. Es werden beigeschlossen:

A. ein Exemplare der oertlichen Wahlankuendigung.

B. .... Abstimmungsprotokolle.

C. vier Umschlaege mit Stimmzetteln, die laut (8) nicht in der Wahlurne abgelegt wurden.

D. .... Aufzeichnungen ueber Beschwerden etc.

E. ....

Die Unterzeichneten bescheinigen, dass die Wahl im Einklange mit Wahlreglement und der Wahlinstruktion ordnungsgemäss stattgefunden hat.

Simleul-Silvaniei am 16. Iuli 1939.
(Ort und Datum)

Dr Alexandru Székely
(Orts-Wahlleiter)

Stempel

Marmorstein Miklós
Lusztig Béla
Mózes Ernő

Mitglieder der Orts-Wahlleitung

Az 1939-es cionista kongreszusi választások jegyzőkönyvét Simleul-Silvaniei-n (Sz. Somlyó, aláirták: Dr. Alex. Székely (elnök), Marmorstein Miklós, Lusztig Béla, Mózes Ernő

delsohn Gers (Antos), Hirsch Manó (Korond), Klórman I. (Szilágysomlyó), Jakab Lajos (Zilah), Rosenberg Gittl (Szilágysomlyó), Friedmann Izidor (Felső-Rákos), Weisz Simonné (Szilágysomlyó), Weisz Herman (Szilágy-Illésfalva), Lampel Dávid (Benedekfalva), Silbermann Ignác (Nagy-Derzsida), Krémer József (Debreny), Braun Mózes (Vérvölgy), Lusztig Simon (Lelle), Nuszbecher Chájim (Völcsök), Farkas Áron (Bogdánháza), Kornhauser Mihály (Kecel), Katz Dávid (Nagydobä), Kohn Albert (Egrespatak), Simon Móric (Vaskapu) Weisz Izidor (Felső-Egregy), Albert Farkas (Felső-Egregy), Jakab Ferenc és neje (Bogdánháza), Feuerwerger Móric (Zsibó), Hirsch Dávid (Vaskapu), Farkas Mózes és Farkas Salamon (Hadad-Györtelek), Lőb Lajos (Vármező), Fülöp Albert (Vármező), Lehrman Adolf (Görcsön, később Zsibó — 500 aranyat adott), Goldglancz Farkas (Szilágyszeg, 400 aranyat adott), Farkas Ignác (Hadad-Győrtelek), Klein Áron (Egregy-Pósa), Markovits Mór (Hadad), Reismann József (Hadad, 400 aranyat adott), a Csengeri testvérek Dov és Chájim (Mihály) Szilágysomlyóról, 4000 leit adományoztak (ez már későbbi időszakból származik).

Nem ez volt minden adomány a szilágysági zsidók részéről, mert, mint mondottuk, a jeruzsálemi Kolél könyveinek egy része megsemmisült a felszabadító háború alatt.

Cion szerelmesei

Két ellentétes időszaka volt a szilágysági cionista mozgalomnak. Az egyik a román uralom alatt, a másik 1940-től, amikor az uralom a magyarok kezébe került. A Cionista Levéltár adataiból kiderül, hogy a cionista mozgalom ebben a körzetben a 20-as években virágzott, majd a harmincas években újra lendületes fejlődésnek indult. Két olyan időpont ez, amelyben nagyobb érdeklődés mutatkozott a cionizmus iránt, mint az említett két sarkalatos pont között eltelt tizenhat év alatt. Valószínűleg így volt más körzetekben is.

Az első világháború után, 1923-ban tartották Erdélyben az első cionista kongresszusi választásokat és a választási adatokból kiderül, hogy ez a szilágysági cionizmus virágkora volt. Több oka volt ennek, amelyek főleg abból fakadtak, hogy az erdélyi és ezen belül a szilágysági zsidóság előzőleg magyar uralom alatt élt, főleg magyarul beszélt és magyar patriótává vált a Habsburg rezsim alatt. 1919-ben, amikor Erdély román uralom alá került, az erdélyi zsidók zavarba ejtő helyzetbe jutottak, már nem voltak „magyarok", a hitközségeknek nem volt kapcsolatuk a budapesti központtal; a rabbik, akik főleg a magyar ortodoxiához tartoztak, összeköttetés nélkül maradtak a budapesti központtal. A kereskedelem, amely előzőleg Budapest és Bécs felé irányult (gyümölcs, gabona, fa, szarvasmarha, birka, bor és tojás), visszaesett. Ennek következtében számos zsidó megélhetési lehetőség nélkül maradt. Néhány év telt el, amíg ezek a zsidó kereskedők, vagy gyárosok új utakat találtak, hogy beilleszkedjenek a román államgazdaságba. Ez volt a helyzet természetesen a Szilágyságban is.

Ebben a zavaros helyzetben a cionizmus nagy hatást gyakorolt a zsidó lakosság jelentős részére. A húszas években azonban a cionizmus önmagát is fellendítette. A Balfour-nyilatkozat „messiási időszaka" volt ez, amikor nemzeti otthont ígértek a zsidóknak. A zsidó szemek csillogtak a közeli megváltás reményétől. Az erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség szervezete, melynek központja akkor Kolozsváron volt és az egész cionista mozgalom ügyeit vezette (a központ később Temesvárra költözött) — 1923-ban ezerkilencszáztíz cionista sekelt küldött a Szilágyságba terjesztésre. A Cionista Levéltár adataiból kiderül, hogy ebből csak 600 került eladásra, azonban ez volt az arány más helyeken is, így Nagyváradon, ahol kétszer annyi zsidó lakott, mint az egész Szilágyságban. Váradra kétezer sekelt küldtek, melyből csak 673-at adtak el. Az a tény, hogy számos kis szilágysági helységbe küldtek sekeleket eladásra, azt bizonyítja, hogy mindenütt voltak cionista aktivisták, akik gon-

7. Von den abgegebenen Stimmen waren 54 giltig und entfielen auf folgende Wahlvorschlaege (Kandidatenlisten):

ORDNUNGS-NUMMER.	BEZEICHNUNG DER WAHLPARTEI ODER LISTE	NAME DES LISTENFUEHRERS.	ZAHL DER STIMMEN
1	Klal	Reiter Carl	36
2	Brit Kibuzit	Fambor Franz	18
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			

8. Ausser den unter 6 erwaehnten Stimmzetteln hat die Wahlleitung von Waehlern, die ihre Identitaet nachtgewiesen haben, ... Stimmzettel in geschlossenen Umschlaegen entgegengenommen, u. zw:

a) .... Stimmzettel von im Orte wahlberechtigten Waehlern, deren Wahlrecht angezweifelt wurde.

b) .... Stimmzettel von ausserhalb des Wahlortes wahlberechtigten Waehlern.

9. Es werden beigeschlossen:

A. 1. .... Exemplare der oertlichen Wahlankuendigung.

B. 2 .... Abstimmungsprotokolle.

C. .... Umschlaege mit Stimmzetteln, die laut (8) nicht in der Wahlurne abgelegt wurden.

D. .... Aufzeichnungen ueber Beschwerden etc.

E. ....

Die Unterzeichneten bescheinigen, dass die Wahl im Einklange mit Wahlreglement und der Wahlinstruktion ordnungsgemäss stattgefunden hat.

Zalau, den 16. Julie 1939
(Ort und Datum)

Karl Emanuel
(Orts-Wahlleiter)

Roth Franz
Weisz Laszlo
Markovits F.

Mitglieder der Orts-Wahlleitung

Az 1939-es cionista kongreszusi választások jegyzőkönyvét Zalau-n (Zilah) aláírták: Karl Emánuel (elnök), Roth Francis, Weisz László, Markovits F.

csonyabb összegeket adományoztak, azoknak is voltak részleges hasonló jogaik.

Azokból az okiratokból, amelyeket a szilágysági Kolél jeruzsálemi központja rendelkezésünkre bocsátott, kiderül, hogy akadtak a szilágysági zsidók között, akik jelentős összegeket adományoztak Jeruzsálem javára. Közéjük tartozott többek között a Bikáca falubeli Grünbaum Bernát, aki az említett 3000 koronáért „egész lakást" vásárolt a szilágysági Kolél jeruzsálemi házai egyikében. Grünbaum maga, valamint édesanyja, Csárne és felesége Jettl (Dov Primat lánya) nevében adta az összeget. A bejegyzésekből kiderül, hogy Grünbaum 1909-ben vállalta az adomány kifizetését és a törlesztést 1916-ban fejezte be. Grünbaum 1924-ben halt meg Bikácán. A naprádi Deutsch Simon, aki anyai részről Klein Salamon szilágycsehi rabbi nagybátyja volt, 1000 koronát adományozott. Deutsch az adományozás idején egy Nagybánya melletti faluban lakott, amely nem tartozott a szilágysági körzethez, azonban a jelek szerint a szilágysági Kolél jeruzsálemi házait kívánta támogatni és ezért adományát a szilágysági Kolél könyveibe jegyezték be. Volt még egy adakozó, aki 1000 koronát adott, azzal a kikötéssel, hogy a szokásos feltételeken kívül elhalálozása esetén tíztagú csoport, „minján" tanuljon Misnájotot emlékére a slosim napjaiban. Ez az adakozó Kaufmann Béni, a Hadad melletti Nyirsid falu lakosa volt.

Külön említésre méltó a Vármező-Bucium-i Feigenbaum Zeév Dov és felesége Ráchel 3000 koronás hagyaték útján történt adománya. A feljegyzések rámutatnak arra, hogy az adakozó 1914. Ijár hó 21-én halt meg, felesége pedig két hónappal később. Az említett végrendelet kimondja: „Kérem, hogy akár rabbi, vagy más személy se mondjon gyászbeszédet felettem és sírkövemen se legyenek dicsérő szavak, egyszerűen csak a nevem... Halálom után küldjenek hatszáz aranyat a Szentföldre, házvásárlás céljaira, utána pedig három éven keresztül évente 300 aranyat, amíg összejön az 1500 arany (egy arany két korona értékű volt). És írják meg azt is — folytatódik a végrendelet — hogy ha jóbarátom, Waldmann Jiszráél Méir sakter a Szentföldre vándorolna, akkor őt illeti meg az elsőbbségi jog, hogy ő és felesége, Freude-Tirca, lakjon házamban élete végéig. Ezért küldöm az 1500 aranyat a lakás ellenérétkeként. Mostantól kezdve halálomig betáblázom összes itteni javaimat, hogy jóbarátom Jiszráél Méir által segítsem Erec Jiszráél szegényeit, minthogy ő gyűjtött Erec Jiszráél javára évek óta". A végrendelet kimondja azt is, hogy Feigenbaum Tóra-tekercsét a buciumi hitközségre hagyja, hogy ott megemlékezzenek Jahrzeitjáról, és Él Málé Táchámimot imádkozzanak érte. A végrendelet 1914-ben közvetlenül az adakozó halála előtt készült. A végrendeletben említett Jiszráél Méir sakter aláírása tanúsítja, hogy ő vetette papírra a végrendeletet és az adományozó őt bízta meg annak végrehajtásával. Az is kiderül, hogy Jiszráél Méir Waldmannak szándékában állt családjával együtt alijjázni és a hagyaték célja az volt, hogy lakás álljon rendelkezésére Jeruzsálemben.

A fentieken kívül sok más szilágysági zsidó is járult hozzá adományokkal a Kolél házainak építéséhez. Érdemes megőrizni emléküket: Goldfarb Ferenc (Hadad), Paneth József (Tasnád), Blau József (Hadad, később Szilágycseh), Grosz Lipót (Szilágycseh, hosszú ideig a hitközség elnöke volt), Herczfeld József (Szilágysomlyó), Nuszbaum Jakab (Szilágysomlyó), Haupt Farkas (Tasnád), Fraenkel Ignác (Tasnád), Lázár Albert (Szilágycseh), Weisz Simon (Hadad), Frènkel Izidor (Bábca, később Szilágycseh), Lax Bernát (Égerhát), Weisz Herman (Zsibó), dr. Keller Samu (Szilágysomlyó), Kohn Adolf (Szilágysomlyó), Herz Józsefné (Szilágysomlyó), Silbermann Ignác (Nagy-Derzsida), Grosz Dávid (Somyló-Győrtelek), Rosenberg Lajos (Sarmaság), Goldstein Jenő (Náprád), Weisz Arnold (Szilágysomlyó), Liebermann Jónás (Kraszna), Liebermann Simon (Kraszna), Lőb József (Kraszna), Waldmann Lajos (Kraszna), Menczel Jakab (Kraszna), „Simon-Ábrahám" vezetéknév nélkül, Alsó-Terneczelyről, Judovits Mózesné (Náprád), Farkas József (Kőd), Men-

7. Von den abgegebenen Stimmen waren 106 giltig und entfielen auf folgende Wahlvorschlaege (Kandidatenlisten):

ORDNUNGS-NUMMER.	BEZEICHNUNG DER WAHLPARTEI ODER LISTE	NAME DES LISTENFUEHRERS.	ZAHL DER STIMMEN
1	Klal-Sionista	Kleiter Karoly	24
2	Misrachi	Mittelmann Jakab	41
3			
4	Brit Kibutzit	Jambor Ferenc	41
5			
6			
7			
8			
9			
10			

41
41
24
106
16
122

8. Ausser den unter 6 erwaehnten Stimmzetteln hat die Wahlleitung von Waehlern, die ihre Identitaet nachtgewiesen haben, — Stimmzettel in geschlossenen Umschlaegen entgegengenommen, u. zw.:

a) — Stimmzettel von im Orte wahlberechtigten Waehlern, deren Wahlrecht angezweifelt wurde.

b) 2 Stimmzettel von ausserhalb des Wahlortes wahlberechtigten Waehlern.

9. Es werden beigeschlossen:

A. 1 Exemplare der oertlichen Wahlankuendigung.

B. 2 Abstimmungsprotokolle.

C. .... Umschlaege mit Stimmzetteln, die laut (8) nicht in der Wahlurne abgelegt wurden.

D. — Aufzeichnungen ueber Beschwerden etc.

E. —

Die Unterzeichneten bescheinigen, dass die Wahl im Einklange mit Wahlreglement und der Wahlinstruktion ordnungsgemäss stattgefunden hat.

Jibon am 16 Julie 1939
(Ort und Datum)

Dr Levi
(Orts-Wahlleiter)

Weiss Leopold
Dr Lévi Lajosné
Beck Mihaj

Mitglieder der Orts-Wahlleitung

Az 1939-es cionista kongreszusi választások jegyzőkönyvét Jibon-n (Zsibó) aláírták: Dr. Lévi Lajos (elnök), Weisz Leopold, Dr. Lévi Lajosné, Beck Mihály.

KLEIN DÁVID

A SZILÁGYSÁGI ZSIDÓK ÉS EREC JISZRÁÉL

A szilágysági zsidók, mint nyilvánvalóan többi testvéreik is Erdélyben, mind a régebbi múltban, mind az újabb időkben egyaránt hűek maradtak a „Száradjon el a jobbom, ha elfeledlek Jeruzsálem" eskühöz. Ezt kifejezésre juttatták mind a „Szilágysági Kolél"-nak (teljes nevén Erdélyi és Szilágysági Kolél). mind pedig más, cionista alapítványoknak juttatott pénzadományokban és egyéb módokon is. E sorok írója maga legalább két esetről tud a Szilágy és Szamos-közéről a 19. században. Az egyik esetben a szilágycsehi Pollák nevű rabbi özvegye és két gyermeke vándorolt a Szentföldre a múlt század 60-as éveiben, a másik esetben, a 70-es években, egy lány tette ezt, a jelek szerint szerelmi csalódás következtében, miután vőlegénye elhagyta. Történetét mesélték a környékbeli falusi zsidók, neve feledésbe ment.

A különböző Kolélok, a Rabbi Méir Báál Hánész pénztár küldöttei már hosszú évekkel azelőtt látogatást tettek a körzet városaiban és falvaiban; voltak helyi pénzbeszedők is, akik a Kolél elnöksége nevében gyűjtöttek, mely elnökség székhelye Dés városa volt, a híres Paneth-család vezetése alatt. Erről a tevékenységről nem maradtak fenn dokumentumok, minthogy az okiratok a háború és a vészkorszak alatt elpusztultak. Az erdélyi és szilágysági Kolél Jeruzsálemben őrzött iratainak is javarésze elpusztult, mert az épület, melyben őrizték, a Mandelbaum-átjáró közelében volt és súlyosan megrongálódott a felszabadító háború alatt. Ami azonban megmaradt, az dicsőséggel őrzi a szilágysági zsidóság emlékét is.

Írásos dokumentum tanúskodik arról is, hogy Cfát szent városának küldötte rabbi Slomo Zálmán (a vak) Klinger járt a 80-as években Szilágycsehben és feltételezhető, hogy ellátogatott más, környező helységekbe is és nem csak egy alkalommal. De a Kolélokon kívül is kapcsolatot tartott a szilágycsehi zsidóság más erec-jiszráéli intézményekkel is, mint jeruzsálemi öregotthon, amely a birtokunkban lévő dokumentum szerint a 90-es években préselt szentföldi virágokat tartalmazó füzetet küldött, melyért 10 korona adományt kért. A füzetet kisorsolták a szilágycsehi zsidók között. Valószínűnek látszik, hogy hasonló füzeteket küldtek más szilágysági hitközségeknek is. Ha létezett ilyen kapcsolat, az nyilvánvalóan nem egyszeri jellegű volt.

A Jeruzsálemben működő erdélyi Kolél Siebenbergen önálló helyet biztosított a Szilágyság számára. Ennek oka az volt, hogy Jechezkél Paneth erdélyi országos rabbi, aki az erdélyi Kolél elnöke volt, Szilágyság körzetét fia, Chájim Becálél Paneth főrabbi számára jelölte ki, hogy ő legyen a megyei rabbi, tasnádi székhellyel. Azokból az okiratokból, amelyek a jeruzsálemi Kolél irattárában megmaradtak, megtudhatjuk, hogy a szilágysági zsidók nagyon a szívükön viselték Jeruzsálem ügyét és sokat adakoztak a város szegényei, valamint a különböző intézmények javára. A 20. század elején a Kolél külön gyűjtőakciót rendezett az erdélyi és szilágysági közösség Jeruzsálemben építendő házai számára. Ezt a gyűjtőakciót „részvényvásárlásnak" nevezték és az adományok 20-tól 3000 koronáig mozogtak. A kiadott prospektus szerint aki 3000 koronát adományozott, ezzel valójában lakást vásárolt a „Szilágysági és Erdélyi Kolél" jeruzsálemi házaiban, hogy abban lakhasson, ha alijjázik. Ha pedig az illetőnek nem állt szándékában Jeruzsálemben lakni, akkor különböző jogai voltak a maga, valamint családja nevének, emlékének megörökítésére. Akik ala-

egyetemben. Mert íme, Dr. uram, a világháború befejezése és a világbéke helyreállítása után erősködtek a hatalmak az örökbéke helyreállítása mellett, s megteremtették ezen célból a Népszövetséget Genfben. S hol van a béke? Háborúskodtak azóta sokfelé és most is nagy háború van. Az örökbéke is tehát csak Isten műve lehet".

* * *

Klein rabbi

ki a fenti sorokat írta várta a Melech Hamasiácht a világbékével együtt, melyek nála összekapcsolódtak. De sok rabbi kollegáitól eltérően nem volt a „palesztinai" építőmunka és chalucai ellen. A messiás és Cion szeretete jól megfértek nála egymás mellett.

Fenti írásával a zsidóság becsületét akarta megvédeni, s így ell ezen írást értelmezni.

Ez az állapot is a történelem folyománya. A zsidók emancipációja előtt a király a főuraknak adományozta a nagybirtokait... (itt újra hiányzik a kéziratból a 12., 13., 14., 15. oldal) ... így nagy panaszom van b. könyve ellen. A 9. oldalon dicsekszik azzal a négy bolgárkertésszel, kiket nevelt és egzisztenciához segít. No, ez nagyon jó volt és megérdemli Dr. úr a jáser-kojecht, mert mint hallom, ezen fiúk nemcsak jó kertészek, hanem jó zsidók is, megtartják a szombatot és minden nap imádkoznak. Tehát ez kitűnő eredmény és ezért áldja meg a jó I. családostul.

„Azonban a 8. oldali kirohanása a zsidó nők ellen semmiesetre sem tetszhetik nekem. Mert ott azt mondja — és itt is általánosít —, *és a zsidó nő nem tudja elképzelni, hogyan lehet manikűrözött kézzel gyomlálni, vagy kapálni, s hogy lehet valaki társaságbeli nő, ha istállóban kell fejni.* Tehát ön Dr. úr ide elibénk állítja a zsidó nőt, kinek manikűrözött kezei vannak, s ezért nem kapál, nem gyomlál és nem feji a tehenet. Hát ez így van, Dr. úr — minden zsidó nőnek manikűrözött keze van? Hát minden-minden zsidó nő nem kapál-e, nem gyomlál, nem feji a tehenet? Hát már elfelejtette boldogult anyját, ki mindezt megtette, kapált, gyomlált az ő kertjében és tehenet is fejt istállójában.

„És hány száz meg száz zsidó asszony van vidékünkön, kik ezen munkát végzik naponta és ez így van egész Erdélyben. Ha a manikűrözött zsidó nők Dr. úr szerint nem foglalkoznak ezen paraszti munkákkal, se baj, hiszen a keresztény nagy úrhölgyek sem foglalkoznak ilyesmivel. Dr. úr így írta ezen könyvet, mintha nem is falu szülöttje lett volna, hanem mint egy, aki a varsói vagy amszterdami gettóban született, ki soha nem látott zsidót vagy zsidó nőt földműveléssel vagy kertészettel foglalkozni. Hát nem emlékszik Dr. úr, hogy Szélszegen (Dr. Lévy szilágysági szülőfaluja) majd minden zsidó nő kertészettel foglalkozott és kapált, gyomlált és fejte a tehenet. S hány száz meg száz zsidó nő ezen a mi vidékünkön foglalkozik kertészettel és kapál s gyomlál s a tehenet feji az istállóban, hát még egész Erdély-országban ezren és ezren lehetnek.

„És most még egy különös és csodálkozásra (méltó) állítása, ugyanis... (itt újra hiányos a levél)... visszaállítását Palesztinában. Ami annyival is inkább kivihető lett volna a háború befejezése után. Mert akkor az arabok is szabadságukat kérték a győztes nagyhatalmak révén. Tehát hatalmukban volt a nagyhatalmaknak a felszabadítandó araboknak mondani, mi felszabadítunk benneteket, azonban azon feltétel mellett, hogy Palesztinát a Jordánon innen és a Jordánon túl engedjétek át a fajtestvéreiteknek a zsidó állam visszaállítása céljából. Ez ment volna, de nem történt.

„A győztes nagyhatalmak megengedték, hogy Anglia — mint mandatárius nagyhatalom — fennhatósága alatt Palesztinában egy zsidó nemzeti otthon létesüljön. Hát miért nem zsidó állam? Mert a keresztény lelkiismeret ezt már nem engedhette meg a nagyhatalmaknak, hogy az ő megváltójuk születési helye, golgotája s sírhelye zsidó országban legyen. Hát ez történt napjainkban, előttünk, a civilizált világban. Hogy lehet, Dr. úr elképzelni azt, hogy a civilizálatlan, sőt barbár, a vallási türelmetlenség határtalansága idején lehetséges lett volna a zsidó államot visszaállítani. Hiszen élve megették volna testvéreinket úgy a keresztény, mint a mohamedán világ népei. És mindebből az következtethető, hogy igaza volt bölcseinknek midőn azt mondták: chachumim hizaharu bedivréchem, bölcsek, vigyázzatok szavaitokra. S ez áll Dr. uramra is — mert ha véleményt akar mondani a középkorban élt saját népéről, a zsidó nép felől, nem lett volna szabad azt tennie, mielőtt a zsidók múltjáról szóló történelmet alaposan át nem tanulmányozta, s nemcsak a saját elgondolása szerint könyvet írni erről.

„És mindebből az is következtethető, hogy a legújabb-kori zsidó történelmi — azaz a legcivilizáltabb — korban sem volt lehetséges az önálló zsidó államot őseink földjén kivívni, mert (s ez) azt bizonyítja, hogy mi zsidók erec-jiszráéli önállóságunkat csakis Isten szent küldöttje, a Melech Hamasiach adandja vissza a világbékével

nyítékokkal (igazolhatjuk), hogy a zsidók földműveléssel foglalkoztak és foglalkoznak.

„Az első korszakról beszámol nekünk a Talmud, hogy miután a rómaiak a Szentélyt elpusztították és a zsidó államot tönkretették és megsemmisítették, a zsidókat Jeruzsálemből kitiltották, mégis az országban sok zsidó maradt 5—600 éven át, kinek a kezén maradt a földbirtok nagy része s a zsidók földműveléssel foglalkoztak. Sőt, Rábénu Hákádos, rabbi Jehuda, a fejedelem, a Misna szerkesztője, volt a Szentföldön a leggazdagabb földbirtokos, s az ő magtáraiból táplálkoztatta az éhezőket egy éhínséges esztendőben. S csak később, midőn a bizánci császár jogara alá került a Szentföld, (csak) akkor kezdődött a Szentföldön is a görög császári üldözés, kiszorították erőszakosan a zsidókat a földbirtoklásból és a zsidó üldöztetés saját hazájukban oly fokra hágott, hogy kénytelenek voltak szomorú szívvel hazájukat egészen otthagyni (tessék megérteni, nem jószántukból!).

„Beszámol nekünk továbbá a Talmud, hogy nemcsak saját országukban, hanem külföldön is foglalkoztak őseink a churbán bészhamikdás után, azaz a gálútban (is) nagyban földműveléssel. Tudniillik Babilóniában, hol a partus, legtöbbnyire emberszerető királyok jogara alatt sokszázezer zsidó lakott, kiknek legnagyobb része földművelő volt (Bné Bage-tanyai lakosok), kik a partus királyoknak taksát fizettek a föld használata fejében... (e helyen hiányzik a kézirat 7—8. oldala —) ... mint bérlő egy Visky jószágban (mellesleg megjegyzem, hogy nagyapám dobokai születésű volt, nagyanyám pediglen ilucsói). Egyszer találkoztam Monóban — szilágysági falu — Visky Zsigmond úrral, ki mint zilahi szolgabíró Monóba kísérte Kis József vérvölgyi jegyzőt mint násznagy, lakodalmára, s ez elbeszélte nekem, hogy az ő apja megtanította az én nagyapámat a mezőgazdaságra. 1848-ban már ott találjuk a nagyapámat mint nagybérlőt Sz. Csehben a gróf Korniss jószágában. Az emancipáció utáni időben már Náprádon lakik mint nagybirtokos (E sorokban a levélíró Deutsch Mendel anyai nagyapjáról számol be mint mezőgazdáról). És ez nem egyedüli jelenség. Hanem egész Magyarországon és Erdélyben száz meg száz zsidó földbirtokos keletkezett és úgyszólván minden faluban laktak zsidó kisbirtokosok és dolgozták és dolgozzák a földeket.

„Talán elfelejtette Dr. uram saját születési falujának, Szélszegnek a viszonyait. Hát Mózes Jisáj nem foglalkozott mezőgazdasággal — bizony, saját maga izzadt ingujjban az ekénél a mezőn. S így Groszfeld Mózes is, s így Goldenberg Izsák is. S így az összes bükkaljai falvakban, most is. S így... vidéken, Hagymásláposon, Kolczéron, stb. (e falvakban a Szamoson túl laktak a levélíró rokonai, a Salamon és Deutsch családok, kik mezőgazdák voltak, de nem nevezi meg őket névszerint) s így egész Erdélyben. S lehet, hogy a saját apja is földbirtokkal foglalkozott valaha, (de) minderről nem vett Dr. úr tudomást. Talán Dr. uram nem fogadja el parasztnak vagyis földművelőnek csak azt, aki gatyában jár — hát a nyugati földművelő sem jár gatyában, hanem úriasan! Így fest Dr. uram ezen Ön által említett 1800 éveknek utolsó ciklusában a zsidóknak a mezőgazdaságtól való irtózása, illetve szeretete. De ne higyje, Dr. uram, hogy a mai Románia-beli zsidó mezőgazdálkodók valami úri gazdálkodók, kik csak nem-zsidók által dolgoztatják földjeiket. Ez nem áll. Tapasztalatból és látásból tudom, hogy Szilágy-Széplakon (Klein Samu), Barsaun-Berekszón (Jakab), Natigon-Nagyszeg — (Jakab), Horváton (Lővy Kálmán), Basesten-Illésfalván — (Weisz és Hofmann), Baitan—Mosóbányán (Ferencz József és Mózes), Égerháton (Lax testvérek), Tamasestin-Egerbegy — (Rosenblum) és így tovább, szinte minden faluban, prim-rabini kerületemben a zsidó mezőgazda saját maga is dolgozik a földjén. De ez az állapot nemcsak nálam, hanem egész Erdélyben a falvakban lakó zsidó testvéreinknél megvan.

„Most már csak azt fogja kérdezhetni Dr. úr, hogy miért mégis a zsidók nálunk nincsenek annyira képviselve a mezőgazdaságban, mint a nem-zsidó lakosság és a zsidóság legnagyobb része kereskedelemmel és iparral foglalkozik?

VITA EGY ZSIBÓI KÖNYV KÖRÜL

A könyvet zsibói orvos, dr. Lévi Lajos írta. Kifogásait a könyv egyes kitételei ellen levélben közölte vele Klein Salamon kerületi főrabbi. E 24 oldalas kézírásos levél főbb szakaszait hozzuk a továbbiakban:

„Jibou, 1936. febr. 4. Kedves Dr. úr! Az ön „Amhaarec" (földművelő) könyvét áttanulmányoztam. Dr. úrnak szóban is megmondtam, hogy kifogásaim vannak (nagyon nagyok) ezen könyve ellen s most írásban közlöm Önnel azokat. Mindenek előtt azonban kijelentem, hogy nem a könyv kitűzött célja ellen vannak kifogásaim, mert az én kívánságom is az, vajha sikerülne a cél (ezzel Klein rabbi tanúságot tesz a chaluci kiképzés mellett s talán a cionizmus mellett is). Nekem csakis az okadatolásban talált nagy tévedések ellen vannak kifogásaim.

„Ott van a nyolcadik oldalon kezdődő és a 9. oldalon végződő „A zsidóság nagy tévedése" című cikk, melyben ön Dr. uram szörnyen vádolja a nyilvánosság előtt a saját népét minden történelmi alapot nélkülöző dolgokkal. Ön Dr. uram azt meri állítani, hogy az 1800 éves vándorlásunk csupán jószántunkból történt, mert nem szerettük a földművelést, elhagytuk a kultúrországokat, hogy buta népek közt érvényesüljünk. Hogy lehet Dr. uram ilyeneket állítani? — Hát nem ismeri Dr. uram a zsidóság történetét, nem olvasta Graetz *Egyetemes Zsidó Történetét?* Nincs tudomása arról, hogy a középkorban a zsidóság zöme német, francia, portugál, itáliai és angol-honban lakott és hogy mint pusztultak el ottan legnagyobb részt, talán mint ön mondja, önszántukból? Soha! Kipusztította szegény őseinket a barbarizmus, a vallási türelmetlenség.

„A spanyol inkvizíció máglyára vetette őket vallásuk miatt és végtére mindazon zsidókat, kik át nem akartak térni a katholikus hitre, kiűzték az országból. A teutonok barbarizmusa felülmúl minden gonoszságot. Irgalmatlanul lemészárolták őseinket vallásuk miatt, nagy községeiket, pl. Speier, Mainz és Wormsban lerombolták és a népünket legyilkolták. Franciaországból kétszer kiűzték őseinket és kétszer visszafogadták, s aztán véglegesen kikergették őket, s ugyanez történt angol-honban. Tehát nem önakaratukból hagyták el őseink a kultúrállamokat (melyek igazság szerint csak az újabb korban lettek kultúrállamok, de a középkorban barbárállamok voltak), hanem az üldöztetés kényszere vitte rá őket, hogy keressenek menedéket olyan országokban, hol türelmesebb (volt) az uralkodó osztály és a nép, s ezért tódultak a zsidó tömegek észak felé (lengyel és ukrán országok felé) és kelet felé, magyar és török országok felé. De korántsem önszántukból hagyták el szülőföldüket, mert szívesen ültek volna őseik porhüvelye mellett és szerették is nagyon hazájukat, melyben egy évezreden át laktak s sírva hagyták el a spanyol zsidók az országot és búcsúztak el őseik temetkezési helyeitől (s bizonyára más országokban is ugyanezt tették, csak nincs benne a krónikában).

„Most, Dr. uram, hadd lássuk csak mi igaz abban, hogy 1800 esztendős száműzetésünk alatt a zsidók nem foglalkoztak földműveléssel. Ennek az 1800 évnek a közepén a zsidók valóban nem foglalkozhattak földműveléssel. De nem azért, mert irtóztak tőle, hanem azért, mert ez idő a rettenetes és barbár középkorra esik, mikor a zsidóságot Európában nemcsak a földszerzéstől tartották távol, hanem rendes ipart és kereskedelmet sem űzhettek az ún. kultúrállamokban, s pedig nem azért, mert irtóztak a földgazdálkodástól.

„Ami pediglen ezen 1800 évének első és utolsó korszakát illeti — az első korszakról történelmi adatokkal és az utolsó korszakról pediglen úgy történelmi, mint szemtanúi bizo-

Ez a félig jiddis, félig héber nyelven írt levél utóirattal végződik: „Bocsánatot kérek a rendetlen írásért. Gyengeségem és öregségem következménye ez".

* *

Amikor 1901-ben a szilágysági körzet hitközségeinek képviselői gyűlést tartottak Szilágycsehen, hogy megszövegezzék a körzeti hitközségi szervezetek alapszabályait (a szilágycsehi Stern Simson elnöklete alatt), a helyi rabbi levélben fordult a közgyűléshez, amelyben ismertette megjegyzéseit az alapszabály azon pontjaihoz, amelyek állását és fizetését érintik. Külön figyelmet szentelt azoknak a pontoknak, amelyek sakterek kinevezésével foglalkoznak, „mert szent cél, hogy a körzetben mindenütt becsületes, Istenfélő és tudással rendelkező sakterek kerüljenek kinevezésre. Mindenesetre, ha jóváhagyják az alapszabályokat, az a kérésem, hogy a sakterekre vonatkozó pontokat jiddisül és magyarul is írják, ahogyan az az első alapszabály-vázlatban is szerepelt". — Itt meg kell jegyezni, hogy magyar nyelvű jegyzőkönyv szükségessége onnan ered, hogy az alapszabályokat, jóváhagyás végett, be kellett terjeszteni az illetékes hatóságoknak, tekintettel arra, hogy a zsidó hitközségek — ugyanúgy, mint a keresztény egyházak — autonóm testületekként voltak elismerve. Így tehát minden ilyen aktust a hatóságok tudomására kellett hozni, melyek pénzösszegeket utaltak ki a hitközségek fenntartására (a rabbik fizetését is részben az állami kiutalásokból fedezték).

Tudjuk, hogy az alapszabályokat jóváhagyták, tartalmuk azonban nem ismeretes. Lehetséges, hogy a jegyzőkönyvet vagy annak másolatát mind a mai napig őrzik a szilágycsehi járási levéltárban.

hogy a sakter elpanaszolta előttem, hogy szabálytalanul jelentették be elbocsátását, ennél fogva nem veheti tudomásul a felmondást mindaddig, amíg szabályosan törvényszék elé nem állítják". Írásbeli bizonyíték van arról, hogy az ügy valóban választott bíróság elé került, és a tény az, hogy a sakter elhagyta Illésfalvát és Szilágysomlyón folytatta mesterségét, ahol családja, házasság révén, kapcsolatba került a helység egyik tekintélyes családjával. Az első világháború után a család Szilágycsehbe költözött, ahol a családfő jómódú kereskedő lett, megvásárolta az egyik legszebb házat és az idők folyamán a chászidok vezetője lett és saját imaházat is nyitott.

*

Felső-Szivágy helységben is elbocsátotta a hitközség a saktert, azzal az indokolással, hogy szeszkereskedelemmel és más üzletekkel is foglalkozott. Hogy milyen súlyos volt a sakterek helyzete ezekben az eldugott helységekben, arra utal az egyik sakter levele a helyi rabbihoz, amely tele van megható részletekkel és keserűséggel, ugyanakkor pedig némi panasszal is a rabbival szemben: „Megkaptam rabbi úr magasztos levelét. Senki sem gondolhatja rólam, hogy megszegni szándékozom, akár gondolatban is, a nagytiszteletű rabbi úr utasításait. És mégis arra kérem, bocsássa meg, ha felteszem a kérdést, hogy miért kedvezőbb Dávid Méir fohásza az én fohászomnál? Talán több jóakarója van? Én pedig azt mondom, hogy az én jóakaróm és támogatóm — becsületem és jószándékom. Hiszen írva vagyon, hogy irgalmazni kell a szegénynek és nyomorultnak! Már megbocsásson, tisztelt rabbi úr, kivizsgálhatja és ellenőrizheti, hogy én szegényebb és nyomorultabb vagyok, mint ő, csak nem tudok úgy siránkozni és panaszkodni, mint ő. Kilenc éve beteg a lányom, lába állandóan gennyezik, feleségem pedig más módon beteg, állandóan a klinikára jár, oda kellene befeküdnie, de anyagi lehetőségeink ezt nem teszik lehetővé. Már beszélni is alig tud — miért kell tehát Dávid Méirt jobban szánni, mint engem. Az én üzleteim! Hajlandó vagyok átadni alacsony áron az üzletemet és más helyre költözni. Ha 500 aranyat ad a szíkvízüzemért és további 500 arany koronát a házamért, ami ezek értékének alig fele, ebből kifizethetném az adósságomat, amikor is mindössze 300 koronám maradna. Most pedig visszatérek az előző ügyre, hogy ne vágjak Keresztúron. Én valóban már nem járok oda. Ha nem akarják, hogy ott vágjak, hanem ide jönnek hozzám vágatni, ez szabad lesz? Igen, vagy nem? Mert hiszen, amikor rabbi úr itt volt, hogy megakadályozzon engem abban, hogy Keresztúrra menjek, mit mondtak azok? Azt, hogy fizetnek Dávid Méirnek három aranyat, hogy ne menjen vágni hozzájuk és nekem fizetnek három aranyat, hogy náluk vágjak. Rabbi úr azt mondotta nekik, hogy ha vágatni akarnak, ezt csak Dávid Méirnél tehetik. Ők azonban nem akarják ezt. Engem levizsgáztatott a vágással kapcsolatos törvényekből és alkalmasnak talált. Akkor miért van mégis Dávid Méir fölényben?"

A sakter végül arra kéri a rabbit, hogy kedvező választ adjon ügyében.

Ez a levél 1910-ből származik. Birtokunkban van egy másik, sakterrel kapcsolatos levél is, melynek tartalma nem kevésbé megható. A levél írója valósággal könyörög a szilágycsehi rabbinak, hogy vegye rá a levélíró vejét, hogy hagyjon fel a saktermesterséggel, mert felesége — a levélíró lánya — annyira undorodik ettől a munkától, hogy nem képes a férfivel együtt élni. Ha a férfi lemond a saktermesterségről, az asszony hajlandó tovább élni vele. Az asszony apja többek között ezeket írja: „Azért könyörgöm, hogy rabbi úr legyen olyan jó és irgalmas, hogy vegye rá vejemet, hagyja abba ezt a mesterséget. Szánjon meg rabbi úr engem, tegye meg, hogy vejem lelkére beszél ebben a tárgyban és bizonyos, hogy a jó Isten segíteni fogja vejemet, hogy más megélhetést találjon a saktoláson kívül... Újra megismétlem kérésemet és áldást kérek rabbi úrra, hogy békességben élje meg a megváltás eljövetelét és szánjon meg engem súlyos helyzetemben".

olvasható, jiddis és héber nyelvű kézírásával. Nincs értelme ezeket a tanúvallomásokat részletezni, azonban megemlítjük az ügyben „szereplő személyeket": Scher Náchum, aki bevezette a chaszidizmust Zsibóra és háza udvarán chaszid templomot is épített, ő volt a fő panaszos a sakterral szemben. A második számú panaszos Mandel Dávid Méir volt, a harmadik pedig Salamon Matitjáhu hidalmási lakos. Vallomást tett még az ügyben Lehrman Tuvia, Grünhut Jicchák Mordecháj, Bernát Simson, Grosz Cvi, továbbá Vég Abrahám szurdoki sakter, Hersch Mose Zeév mészáros, Schwimmer Dov és Rothschild Mordecháj. A tanúvallomásokat Zsibón tették, s azokat a rabbinikus bíróság tagjai aláírásukkal hitelesítették. Ezen rabbik a következők voltak: Klein Slomo Zálmán körzeti rabbi, Jakab Áháron Dov, Markovits Cvi Szegál. A tanúvallomások felvétele után a rabbinikus bíróság levizsgáztatta Moskovits Juda sakter tanítványait, hogy tisztában vannak-e a vágás és a tüdővizsgálat szabályaival, elméleti és gyakorlati síkon egyaránt.

A rabbinikus bíróság végül úgy határozott, hogy Moskovits sakter ügyét végső döntés céljából felterjesztik a nagyszőllősi és szatmári rabikhoz és az ő utasításuk lesz a mérvadó engedély, vagy tilalom ügyében. A sakter azt kérte, hogy kérdezzék meg a visói rabbit is, amihez a rabbinikus bíróság hozzájárult.

Ezután a rabbinikus bíróság szembeállította egymással a különböző tanúvallomásokat és bizonyítékokat. Klein rabbi végül arra a következtetésre jut, hogy a saktert nem kell felmenteni állásából és ezt javasolja a nagyszőllősi, szatmári és visói rabbitársainak is, név szerint Klein Pinchász Chájim, Grünwald Juda és Künzlicher rabbiknak, akiket, mint fentebb mondottuk, végső döntésre kértek fel. Ez az ügy azonban, a jelek szerint, még hosszú ideig foglalkoztatta a zsibói hitközséget. Erre utal az a levél, amelyben Klein rabbi később ugyanebben az ügyben a nagybányai, nagykárolyi és besztercei rabbikhoz is fordult, felkérve őket arra, hogy hozzanak végső döntést, miután az érdekelt felek kötelezték magukat, hogy eleve alávetik magukat e három rabbiból álló bíróság döntésének.

Csak a vészkorszakot átélt és életben maradt idősebb zsibóiak a megmondhatói, hogy hogyan végződött ez az ügy, mert írásbeli adatok erre vonatkozólag már nem maradtak fenn.

* * *

A Szilágyságban — mint ahogyan valószínűleg más körzetekben is — gyakran került sor nézeteltérésekre a falusi sakterek és más hitközségi tagok között. Ennek oka, valószínűleg abban keresendő, hogy a sakterek töltötték be a legfontosabb vallási feladatot azokban az eldugott kis helységekben, ahol nem működtek helyi rabbik. Hadd említsünk néhány ilyen esetet Szamos-menti helységekből.

A zsibói Dr. Weizner Imre
a New-York-i Madison kórház orvosa

Az illésfalvi hitközség — amely mintegy húsz családból állt — elhatározta, hogy elmozdítja állásából a saktert. A megmaradt jegyzőkönyvből kiderül, hogy az a vád merült fel ellene, hogy „időnként igazságtalanul és tisztességtelenül viselkedik". A jelek szerint ez alatt az értendő, hogy a sakter kereskedelemmel is foglalkozott és konkurált a helyi kereskedőkkel. A sakter elbocsátásáról szóló jegyzőkönyvet a szilágycsehi rabbi tudomására hozták, aki a jegyzőkönyv hátlapjára ezeket jegyezte fel: „Tekintve,

Klein Salamon körzeti rabbi hátramaradt kéziratai között vannak olyanok, amelyek kapcsolatban állanak a zsibói hitközséggel, nevezetesen azoknak a prédikációknak vázlatai, amelyeket legalább évente kétszer tartott Zsibón, Chanuka szombatján és valamelyik nyári hónap szombatján. Általában azonban többször is ellátogatott évente Zsibóra, különösen abban az időszakban, amikor Mose nevű elsőszülött fia ebben a városban lakott (a húszas években kivándorolt az Egyesült Államokba és a newyorki Bronx-negyedben működött rabbiként, a negyvenes évek végén történt elhalálozásáig). Klein Mose a zsibói Janovitz Mirjámot vette feleségül és ezért élt egy ideig a városban. Az említett kéziratokban utalás történik arra, hogy milyen problémák foglalkoztatták a helység zsidóságát abban az időszakban. Így például válasz arra a kérdésre, hogy zsidó szállodatulajdonos alkalmazhat-e „kasszírnőt", tekintettel arra, hogy ez a fogalom abban az időben nem csak pénztárosnőt jelentett. A rabbi válasza csak egy lehetett: ha a szóbanforgó kasszírnő „erkölcstelenségre való csábítással" foglalkozik, alkalmazása a legszigorúbban tilos akkor is, ha vendégei nem zsidók.

Egy másik kérdés azzal a problémával foglalkozott, hogy mi a helyzet abban az esetben, ha a lovakkal és kocsival rendelkező zsidó lakosnak szerződése van arra, hogy a postazsákokat szállítsa naponta a vasútállomástól a postáig és vissza, beleértve a szombati napot is, habár a kocsis nem zsidó.

Az ügy bonyolult, halachikus problémát vet fel. A rabbi válasza erre így hangzik: „Ami a lovakat és a kocsit illeti, egy esetben már adtam választ egy szállodatulajdonosnak és ha tanácsomat követte, nyilvánvalóan nem szegte meg a szombatot. Ha pedig nem fogadta volna meg tanácsomat és jó útra akar térni, tegye mostantól kezdve, amit mondtam: adja el a lovakat és a kocsit nem-zsidónak, tanúk előtt, azzal a kikötéssel azonban, hogy mindaddig, amíg a vevő nem fizeti ki a lovak és kocsi teljes árát, a vevő nem adhatja el a lovat és a kocsit a volt zsidó tulajdonos tudta nélkül és mindaddig amíg nem fizette ki a kocsi árát, a kocsi és a lovak tevékenységéből eredő kereset a zsidó tulajdonost illeti meg, levonva belőle a kocsis keresetét. A kocsi és a lovak nem kaphatnak helyet a zsidó lakos udvarában, hanem más helyet kell keresni azok számára. Mindez pedig abban az esetben, ha a közigazgatási főnök előzőleg kötelezte a zsidó kocsitulajdonost, hogy szombaton is szállítsa a postazsákokat."

A rabbi részletesen ismerteti az üggyel kapcsolatos halachikus bonyodalmakat; a mi célunk azonban most az, hogy ismertessük, milyen ügyek foglalkoztatták nyolcvan évvel ezelőtt Zsibó zsidóságát.

* * *

A zsibói zsidóság életéről szóló megmaradt írásbeli dokumentumok ismertetnek más eseteket is, így például egy zsibói lakos hirtelen halálát a zilahi fürdőben. A férfi ruhájában nem találtak okmányokat és Zilahon temették el. Az ügyből bonyodalmak származtak, hosszas vizsgálatra és tanúvallomásokra volt szükség, hogy, miután kiderült a férfi személyazonossága, özvegyét mentesítsék az „áginut" alól, azaz lehetővé tegyék újbóli férjhezmenetelét.

Az egyik legviharosabb ügy, amely több mint hetven évvel ezelőtt foglalkoztatta a zsibói hitközség tagjait, Moskovits Juda helyi sakter esete volt, akinek elbocsátását követelték a hitközség egyes tagjai s a dolog vádaskodássá és ellenvádaskodássá fajult. Az ügy még 1901-ben kezdődött, amint ez az akkori hitközségi elnök, Saul Jirmijá Judovits egyik leveléből kiderül. A probléma az volt, hogy kósernek tekinthetők-e azok az edények, amelyekben az említett sakter tanítványai által vágott libák zsírját tartották. A kételyek azért merültek fel, mert a sakter nem volt jelen, amikor ezek a tanítványok libát vágtak és így nem ellenőrizte munkájukat. Az említett levél 1898-ban végzett vágásokra vonatkozik. A sakter vádlói és védelmezői tanúvallomásáról szóló jegyzőkönyv négy, sűrűn teleírt fólióoldalra terjed, a rabbi apró betűs, de világosan

van szó). Ebben a levélben arról van szó, hogy vannak, akik kifogásolják, hogy a zsinagóga belsejében árkádszerű ívekkel összekötött oszlopok láthatók. A rabbi ebben a levélben azt hangoztatja, hogy szokványos dolog oszlopokkal megerősíteni a templom-épületet és a szépség kedvéért az oszlopokat ívekkel összekötni, ami semmiképp sem jelenti, hogy itt „chukát hágoj" (nem-zsidó szokások) fogalmáról van szó. A továbbiakban a rabbi hangsúlyozza, hogy a címzett azt a változtatást kéri, hogy a középső árkádívet távolítsák el. Ez megtörtént és Klein rabbi most ennek a rabbi-tekintélynek beleegyezését kéri ahhoz, hogy ezzel a módosítással a templomépület mindenképp elfogadhatóvá váljék. Klein rabbi hangsúlyozza még, hogy megbízható személyek mondották neki, miszerint a huszti templom is ilyen árkádrendszerrel épült. Kiemelte még a rabbi azt is, hogy ha túl szigorúan alkalmazzák a „chukát hágoj" fogalmát, akkor egyáltalán nem lehetne zsinagógákat építeni, azon az alapon, hogy a keresztények is építenek templomokat a maguk számára, ahol imádkoznak a maguk módján.

Ebből a levelezésből megtudhatjuk, hogy a zsibói zsinagóga építkezése vita tárgyát képezte a kor nagy rabbijai és Talmud-tudósai között. A vitában részt vett a pozsonyi rabbinikus bíróság elnöke, a „Sevet Szofér" és a fentebb említett rabbinikus szaktekintély, aki talán a szigeti rabbi, vagy esetleg a munkácsi rabbi volt, akiknek Zsibón számos hívük akadt, közöttük a fentebb említett Fraenkel Mose is. De a végén a jeruzsálemi Joszef Kohen bibliográfus és kutató kiderítette, hogy a kérdéses rabbinikus tekintély nem volt más mint a szatmári Grünwald Juda főrabbi.

* * *

Esküvő Zsibón, Janovitz Smuél családjába
Középen ül a nagyapa reb Josuá Zélig Zauber

BEN SALAMON

ZSIBÓ A SZÁZAD ELEJÉN

1911-ig a szilágysági zsidó községeknek csaknem fele a szilágycsehi hitközség rabbinátusának hatáskörébe tartozott „Szilágycseh-i Kerületi Rabbiság" elnevezés alatt. Ide tartozott a megyeszékhely Zilah és Zsibó is, valamint néhány kisebb község, mint Hadad, Sülelmed, Égerhát, Illésfalva, Szélszeg, Náprád, Mosóbánya stb. Ezeken a helyeken is voltak már állandó imaházak, rituális fürdők, működtek sakterek és egyéb szolgáltatások. Ezek a helységek geográfiailag általában a Szamos mentén vannak, csak Zilah és Hadad estek távolabb a folyótól. 1911-ben a zilahi hitközség kilépett ebből a rabbinikus körzetből és Jungreisz Antal személyében külön rabbit választott, aki 1915-ben foglalta el hivatalát.

Zsibón ezekben az években legalább annyi zsidó lakott, mint Szilágycsehen, amely hitéleti központnak számított, sőt, a későbbiek folyamán Zsibó zsidó lakossága mintegy 650 főt számlált, százzal többet, mint a szilágycsehi zsidó közösség. Itt működött hosszú időn át Fraenkel Mose, aki a daján tisztségét töltötte be.

Amikor Erdély 1919-ben román uralom alá került, ez még nagyobb lendületet adott Zsibó fejlődésének, mert a román hatóságok célja az volt, hogy körzeti központtá fejlesszék, román lakosság-többséggel. A magyar éra alatt Zsibó zsidó közösségének fejlődése elmaradt Szilágycseh mögött, ahol már 1898-ban szép zsinagógát építettek, míg Zsibón csak 1911-ben készült el az új templomépület. Nincsenek írásos adataink arról, hogy még abban az évben, vagy valamivel később avatták-e fel ezt a zsinagógát. Vannak viszont írásos adataink arról, hogy milyen vita folyt a zsinagóga építési formája körül, mielőtt még megnyílt volna.

Erről tanúskodik Klein Salamon körzeti rabbi levele Klein Joél-Naftálihoz, aki ebben az időszakban (1911) a zsibói hitközség legjelentősebb tagjai közé tartozott (Klein Joél-Náftáli a 20-as években kivándorolt az Egyesült Államokba, ahol élete végéig rabbi feladatkört töltött be és egyik fia ismert író lett Amerikában). Klein Joél-Náftáli nagy Talmud-tudós hírében állt. A körzeti rabbi unokahúgának, Judovits Mózes feleségének veje volt. A jelzett levélben a körzeti rabbi kifogásolja az építendő zsinagóga tervét, azzal az indokolással, hogy az kimeríti a „Chukát Hágoj" fogalmát, azaz bizonyos vonatkozásokban nem-zsidó templomokra emlékeztet.

A rabbi a szóban forgó levélben megírja, hogy tanulmányozta az építendő zsinagóga tervrajzát és abban több kifogásolni valót talál, így például, hogy a női karzat bejárata a férfiakat szolgáló főbejárattal egy oldalon, és azzal egy vonalban van, „ilyesmi pedig nem található egyetlen templomban sem, a körzetben, vagy azon kívül". A másik kifogásolni való, hogy az épület külső falán olyan kiugrókat terveznek, amely általában keresztény templomokon látható. A rabbi különböző rabbinikus döntvényekre hivatkozik állítása alátámasztására, hangoztatva, hogy ilyen körülmények között a maga részéről nem hagyhatja jóvá a tervet és azon változtatásokat követel.

A levelezés ebben a tárgyban más rabbikra is kiterjedt. Megmaradt egy piszkozat Klein Salamon rabbi kezeírásával egy olyan levélről, melyet egy másik rabbihoz intézett ugyanebben a tárgyban. A lapról hiányzik a címzett neve. Valószínűnek látszik azonban, hogy az egyik legismertebb magyarországi rabbiról van szó. Erre utal ugyanis a levélben először előforduló rendkívül tiszteletteljes megszólítás „nagyméltóságú", „nagytiszteletű", „szentéletű rabbi úr" és hasonlók. (Joszef Kohen bibliográfus szerint Juda Grünwald dicsőemlékű szatmári főrabbiról

nak, akik nem tartják be gyakorlatilag a zsidó hit parancsait, nem állnak a hit alapján. És mégis azt látom, hogy ezek a vezetők és ez a közösség templomot és mikvét épített a rítus parancsolatainak betartásával. Hogyan történt, hogy ilyen jó cselekedeteket hajtottak végre? A válasz erre az, hogy „a korsóban maradt olaj csodát tett a zsidó néppel". Annak ellenére, hogy vétkezett Izráel, maradt benne, bennetek valami a tiszta olajból, a zsidó vallás és hit szeretetéből, amely, noha leülepedett, de nem tűnik el soha. És ha vannak is a vezetők között, akik nem tartják be az összes parancsolatokat, bennük is maradt valami abból a tiszta olajból, abból a lángból, amely Izráel minden fiában él — ez pedig a nép és a vallás szeretete. S ha nem is állanak már teljesen a zsidó vallás alapján és már eltávolodtak tőle, időről időre elvonulnak a világ zajától: zsidó vagyok, Ábrahám, Jicchák és Jákov szent nemzetségéből, az Örökkévaló népének fia, amely nép több mint háromezer éve harcol a vallás és az erkölcs tisztaságáért — szent nép, ez a forrásom. A vezetők és a nép szívében csoda történt és Zilah hitközsége templomot és mikvét épített a maga számára".

A rabbi ezután felszólította a gyülekezetet, hogy töltsék meg tartalommal a templomot, tanuljanak benne Tórát, hozzanak a városba Tóra-tudósokat, akik tanítsák őket a parancsolatok megtartására. Ezzel a rabbi utalt arra, hogy tegyék lehetővé a környező kisebb falvak vallásos zsidói számára, hogy Zilahra költözzenek és emeljék vallási jellegét.

* * *

A fenti felszólítás tíz évvel azelőtt hangzott el, hogy Zilah önálló hitközséggé vált. A zilahi hitközség, amelyben Jungreisz Antal rabbi közel harminc éven át töltötte be a főrabbi tisztet, az ortodox hitközségek szervezetéhez tartozott, először Magyarországon, majd Romániában. A hitközség vallási szolgáltatásai — vágás, mikve, imarend — elfogadhatók voltak a szigorú ortodoxok számára is, habár nem az egész szélsőségesek részére. Később azonban Zilahon is egyre növekedett az ortodox elemek száma, főleg a húszas évektől kezdve és elkerülhetetlenné vált, hogy a hitközségi szolgáltatások az ő igényeiket is kielégítsék, annál is inkább, hogy Zilahot, mint megyei székhelyet, sokan keresték fel ügyes-bajos dolgaik intézésére.

A hetivásár azonban továbbra is szombaton volt. A hitközség néhány vezetője erőfeszítéseket tett ennek a helyzetnek megszüntetésére. Ez egy rövid időre — a húszas évek második felében — eredménnyel is járt, amikor Jungreisz rabbinak sikerült befolyásos román tényezőket megszerezni az ügynek. Azonban ahogyan erről Ávrahám (Edmond) Blonder ugyanebben a könyvben beszámol, a zilahi hitközség régi tagjai szándékosan elhanyagolták az ügyet, mert attól tartottak, hogy ha a hetivásárt szombatról más napra helyezik át, akkor megindul a környező falvak zsidóinak áramlása Zilahra, akik külsejükben és életformájukban is különböznek a zilahiaktól és attól féltek, hogy a hitközség a múltbanitól elütő jelleget kap.

A keserű sors, amely pusztulást hozott Zilah hitközségére, mint ahogyan a többi közösségekre is, nem tett különbséget zsidó és zsidó között, de még a kitértek között sem, akik közül a legismertebb a Jakabfi-család volt. Ennek a családnak utolsó életben maradt sarja, aki megmenekült a vészkorszakból és a háború után visszatért Zilahra, magán bizonyította be a mondást, hogy Izráel ha bűnözik is, Izráel marad. Ő tudatosította ezt és hosszú évtizedekkel azután, hogy valamelyik felmenője kivált a zsidóságból, ő visszatért a zsidóság kebelébe.

lent nála a fegyőr és azt mondta neki, reméli, hogy ha szabadlábra kerül, jó útra tér és tisztességes emberként fogja leélni életét. Naponta beszélt a lelkére, hogy ezt tegye. Egy napon végre megkérdezte a rab őrét: Meg akarom kérdezni, mi az oka viselkedésednek? Mostanáig ki voltam rekesztve az emberi közösségből, lenézve, megszégyenítve, láncra verve, te pedig — itt vagy évek óta a börtönben — láttál engem és soha egy szót sem szóltál hozzám. Most pedig, amikor szégyenem vége közeledik, leveszik láncaimat, amikor visszatérhetek az emberi társadalomba, miután már elnyertem büntetésemet bűneimért és megtisztultam a bűn szennyétől, miért most beszélsz nekem az erkölcsről, holott mostanáig hallgattál? A börtönőr pedig ezt felelte: — Tudd meg, mostanáig, amíg kezeid bilincsben voltak és távol voltál az emberi társadalomtól, mi értelme lett volna, hogy azt mondjam neked, ne tegyél rosszat? Hiszen semmiképp sem tehetted volna, kezed-lábad béklyóban, te pedig a szűk cellában. Most viszont, amikor szabadulásod, kitaszítottságod vége közeledik, amikor visszatérsz az emberek közé, most alkalmad lesz, hogy jó útra térj. Ezért mondom neked, vedd szívedre és ne tegyél többé rosszat."

A rabbi ezután így folytatta:

„Ezt teszem én is. Hiszen mostanáig a zilahiak keze béklyóban volt, mert a hetivásárt a szent szombat napján tartották és ha valami pénzt akartak keresni, meg kellett szegni a szombatot, habár ez sem kifogás, mert a Mindenható megkötözhette volna a kezeiket, hogy eltérítse a szombatszegéstől. De most, amikor közeledik a nap, amikor a hetivásár már nem szombaton lesz és a zilahi zsidóknak már nem kell megszegni a szombatot — most azt mondom nektek, legyetek igaz, istenfélő emberek és őrizzétek meg a szombat szentségét".

Klein rabbi Zilahon megtartott beszédeinek javarészét a szombat megtartásának szentelte, mint a hit alapját képező parancsolatot és szavai kemények és keserűek voltak. A hetivásár napjának áthelyezéséről szóló hírek később nem váltak valóra. Még előzőleg 1889 „sekálim" szombatján, tehát 14 évvel az előbb említett beszéd előtt, Klein rabbi feddő szavakat intéz a közösséghez. Rámbámra hivatkozva, „erről a súlyos betegségről", a szombat megszegéséről beszél: „A testi betegek a keserűt édesnek, az édest keserűnek érzik — mondotta — így van ez a beteglelkű emberekkel is, akik a rossz gondolatokat szeretik és gyűlölik a jó utat. A gyógyítás az orvos kezében van, aki adhat orvosságot, mely súlyos fájdalmakat okozhat, de kigyógyítja a beteget, vagy nem ad gyógyszert a betegnek, aki aztán fájdalom nélkül meghal. Fájdalmat okozó gyógyszer van a rabbinak a kezében, aki magát a lélek orvosának tekinti és ezt ajánlja Zilah zsidóinak, akik ettől meggyógyulnak."

A rabbi szokása szerint bibliai idézetekkel és bölcsek mondásával fűszerezte beszédét, de súlyos dorgáló szavak sem hiányoztak. Ezekből kiderül, hogy a múlt század nyolcvanas éveinek végén már akadtak a zilahi zsidók között, akik status quo hitközséget akartak. Ezek ellen emelte fel hangját, azonban a prédikációt tartalmazó kézirat nem teljes és ezzel a mondattal zárul:

„Ha pedig, Isten ments, nem segítene ez a gyógyszer, akkor még súlyosabb gyógyszert leszek kénytelen adni nektek. Figyeljetek rám és élni fogtok".

Templomavatás Zilahon

Klein rabbi egyik beszédének kéziratából megtudhatjuk a Zilahon épült nagytemplom és mikve avatásának időpontját. Ez 1905 chanukájának második napján történt. Klein rabbi a chanukai csodáról beszélt:

„Nektek is be kell vallani előttem, hogy csoda történt ezekben a napokban... Zilah városának nincs jó neve a zsidóság körében, mert a város zsidói nem viselkednek a zsidó vallásnak megfelelően, különös tekintettel a szombat megszegésére a szombati vásár napján, és javarészük nem tud ellenállni ennek a kísértésnek... Az igazság az, hogy e közösség vezetői között van-

mon Mose dájánnak és kántortanítónak, „hogy ne távozzon üres kézzel", a megválasztandó rabbinak 4000 koronát kell a hitközség rendelkezésére bocsátani.

Az is kiderül a levélből, hogy a hitközség háromtagú bizottságot nevezett ki, melynek feladata végrehajtani a határozatot, azaz önálló hitközséggé tenni Zilahot. A levél írója felteszi a kérdést Klein rabbinak, hogy hajlandó-e segédkezet nyújtani a közösségnek a határozat végrehajtásához, a program szerint, amelyet a levél írója, valamint Terner úr beterjesztettek a rabbinak, amikor látogatást tettek nála Szilágycsehben.

„Ezzel egyidejűleg levelet írunk rabbi úr nagytiszteletű és nagytudású fiának is Kolozsvárra és arra számítunk, hogy ön is kapcsolatot létesít fiával és mielőbb találkozót állapít meg számunkra a jövő hét valamelyik napján, hogy személyesen tárgyalhassunk".

A hitközségi elnök levele végén ismételten hangoztatja, hogy kérése a hármasbizottság nevében történik és héberül írja alá, mint „nagyrabecsülője és magas értékének nagy tisztelője". Mind ebből a levélből, mind pedig más okiratból, melyet alkalmunk volt látni, de időközben elveszett, kiderül, hogy a zilahi hitközség első célja az volt, hogy Klein rabbi megtarthassa jogait, mint a város főrabbija. Az állást először a rabbi fiának, Klein Sámuel rabbinak ajánlották fel, aki később Sebes-Kellemes, majd Gálszécs rabbija volt, 1910-ben, amikor a fenti levélváltás történt, Klein Sámuel mint fiatal házas, apósa Glasner kolozsvári főrabbi házában tartózkodott.

Klein Salamon rabbi válaszában azt írta a zilahi hitközségi elnöknek, hogy már összeköttetésbe lépett fiával és újabb levelet is küldött neki az említett ajánlat alapján. „Vöéro" hetiszakasz második napjára hívta magához a zilahi hitközségi elnököt és kísérőit, hogy „tiszteljenek meg látogatásukkal".

Két oka lehetett annak, hogy Klein rabbi elutasította a zilahi hitközség ajánlatát: az egyik, hogy Klein rabbinak nagy családja volt, nem élt jómódban és távol állt attól, hogy 4000 koronát fizethessen fia rabbi-állásáért a zilahi hitközségnek. A második ok elvi jellegű: a rabbi nem látta okát annak, hogy pénzért vásároljon meg olyan jogot, amely szerinte mindenképpen megillette.

A találkozó valóban megtörtént Szilágycsehben. Eredményeiről és az üggyel kapcsolatos tárgyalásokról nem maradtak fenn írásbeli adatok. Az sem ismeretes, mi történt a zilahi hitközség és Klein rabbi között 1910 és 1915 között — amikor a zilahi hitközség elszakadt a szilágycsehi rabbinikus körzettől és önálló hitközségnek deklarálta magát, saját rabbival, Jungreisz Antal főrabbi személyében, aki egész a hitközség vészkorszakban bekövetkezett pusztulásáig töltötte be ezt a tisztet.

* * *

Maradtak fenn írásos dokumentumok Klein rabbi és a zilahi hitközség kapcsolatairól az előző időszakból. 1903 marchesván hónapjának egyik szombatján (hetiszakasz: Noách) ezeket mondotta beszédében:

„A jó ösztönöm azt sugallta lelkemnek, hogy miután Zilah a legnagyobb helység a körzetemben, ahol hatvan-hetven család él, el kell mennem Zilahra, legalább évente egyszer, szent szombat napjára, hogy „muszárt" mondjak nekik". Ebből kiderül, hogy a század elején Zilah volt a legnagyobb közösség ebben a rabbinikus körzetben. A zilahi hitközség sajátságos helyzetét a többi szilágysági hitközségek között az a tény határozta meg, hogy a hetivásárt Zilahon szombaton tartották és számos zilahi zsidó nem tudott ellenállni a csábításnak és a hetivásár napján nyitva tartotta üzletét, minthogy ez jövedelme jelentős részét képezte. Az említett szombaton megtartott prédikációjának az adta meg aktualitását, hogy olyan hírek terjedtek el, miszerint a hetivásárt szerdára helyezik át. A rabbi így példálózott:

„Volt egyszer egy ember, aki rabláncra verve ült a börtönben. Amikor pedig közeledett szabadulása napja, hogy leoldják bilincseit, s már alig két-három hét hiányzott hozzá, megje-

BEN SALAMON

FEJEZET A ZILAHI HITKÖZSÉG ÉLETÉBŐL

A birtokunkban lévő dokumentumok szerint teljes bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy Szilágy megye fővárosa, Zilah hitközsége, legalábbis formálisan, 1915-ig azon körzeti hitközségek közösségébe tartozott, melynek élén Klein Salamon főrabbi, a rabbinikus bíróság elnöke állt, szilágycsehi székhellyel. Klein rabbit 1883-ban választották meg a körzet rabbijává; előtte, 1869 és 1880 között apja, Klein Mose főrabbi töltötte be ezt a tisztet, s ki fiatalon, 37 éves korában halt meg. 1915-ben kezdődött formálisan Jungreisz Antal rabbi tevékenysége mint Zilah város főrabbija, habár feltételezhető, hogy már előzőleg megválasztották, mert a hitközség már 1910-ben lépéseket tett olyan irányban, hogy elszakadjon Szilágycsehtől és önálló rabbinátust létesítsen.

Erről a folyamatról két okirat tanúskodik, mindkettő Klein rabbi kezeírásával. Klein rabbi ugyanis a maga részéről jogsértésnek tekintette Jungreisz rabbi megválasztását és úgy látta, hogy szerzett jogától fosztják meg, amikor elveszik tőle a zilahi rabbinátust. Az egyik ilyen okirat „Tilalmi levél Zilah városára", a másik pedig „A nagytiszteletű jámbor és bölcs rabbikhoz, akik rabbinátusi székén ülnek, adja a Mindenható, hogy hosszú életűek legyenek tartózkodási helyükön". A megszólítás után arra kéri Klein rabbi a címzetteket, hogy „miután már tiltakozást nyújtottam be a hitközségek központi hivatalához és kegyes kultuszminiszter úrhoz a szóban forgó választás ellen, most, miután a tiltakozás még érvényben van, Jungreisz rabbi azzal mit sem törődve megjelent Zilah városában. Ezért arra kérem a rabbi urakat, hogy siessenek és mentsék meg a jogfosztottat a jogfosztótól és írják alá a mellékelt tilalmat." Mindkét levél 1915 telének végéről származik, amikor Jungreisz rabbi már elfoglalta hivatalát Zilahon.

Az említett okiratot ki is nyomtatták és terjesztették a rabbik és a hitközségek között. Nincs azonban dokumentáció arról, hogy hogyan reagáltak a rabbik erre a tilalomra és ennek a vitának később sem voltak visszhangjai, annál is inkább, mert Klein rabbi mérsékelt, békés természetű ember volt, aki kerülte a konfliktusokat. Ezen túlmenően, Jungreisz rabbi az egyik legtekintélyesebb magyar rabbi-család tagja volt és nyilvánvaló, hogy ezt is figyelembe vették a rabbik, amikor nem siettek bojkott alá helyezni.

A birtokunkban lévő más dokumentumok azt bizonyítják, hogy a zilahi hitközség elszakadása Szilágycsehtől már öt évvel azelőtt megkeződött. „Vájechi" heti szakasz csütörtökén, 1910-ben, a zilahi hitközség akkori elnöke, Dávid Zeév Fried, levelet intézett Klein rabbihoz. Ebben a kitűnő fogalmazású, héber szavakkal kevert „jiddis-deutsch" nyelvű levélben, amelynek megszövegezése a levélíró magas tudására utal, Fried közölte, hogy a hitközség vezetősége úgy határozott, hogy saját rabbit választ, „miután a közösség már évek óta önállóságra törekszik és ebben az ügyben már a kultuszminiszterhez is fordult, hogy elnyerje jóváhagyását. Ezt meg is kaptuk néhány héttel ezelőtt, azzal a feltétellel, hogy két hónapon belül saját rabbit választunk". A levél további részében Fried hitközségi elnök rámutatott arra, hogy a közösség a kultuszminiszter határozata alapján elhatározta, hogy olyan rabbit választ, aki a hitközség valamennyi tagjának megfelel, amikoris évi fizetése 800—1000 korona lesz, hittan-tanítói fizetésén felül és más, rabbikat megillető egyéb jövedelmek mellett. Tekintettel azonban arra, hogy a közösségnek végkielégítést kell fizetni Sala-

együtt tanultak traktátust-traktátus után, évről évre, amikoris a tanulás dallama töltötte be a levegőt. De hangos viták, „pilpulok" sem hiányoztak. Nyári szombat délutánokon pedig egybe gyűltek a nép egyszerű fiai, hogy meghallgassák az Avot traktátushoz fűzött magyarázatokat, azt a valamit, amit egy ősrégi nép etikájának neveznek s mely szerint a szilágycsehi zsidók irányították életüket olyan időkben, amikor még minden család teljes volt, mindenki mindenkit ismert.

Slomo Zálmán Klein rabbi ötvenkét éven át, 1935-ig töltötte be a rabbi tisztet, amikoris átadta állását vejének, Joszéf Smuel Lichtensteinnek. Ő maga, Klein rabbi, feleségével, Feigével, együtt Zsibóra költözött, amely ugyanehhez a rabbinikus körzethez tartozott. Klein rabbi a kolozsvári kórházban halt meg, 1943 őszén és a csehi temetőben helyezték örök nyugalomra, édesapja, Klein Mose rabbi és édesanyja Szárá Sejndl sírja mellé.

A csehi zsidó temetőben már egyre ritkábban gyúlnak ki az emlékmécsek, rövidesen már senki sem lesz, aki látogatná ezeket a sírokat. A szép templom is már csak a megmaradottak emlékezetében él, akik távol kerültek onnan — az épületet lerombolták és csak ha a távolról érkezett látogató megerőlteti emlékezetét, vélheti hallani a „Kumu ronu bálájlá", vagy a „Tfilá löáni ki jáátof" imát és szíve összeszorul, szeme könnybe lábad, mert nincs vígasz.

csoportos tanulásukkal tűntek ki, mint a többiektől eltérő szokásaikkal. Nem provokáltak civakodást és mindenben engedelmeskedtek a rabbinak és döntéseinek, csak szefárd imarendjükben különböztek a többiektől. A chaszidok között főleg a fiatalok voltak a tanultabbak és nem az öregek; fiak és vők, erdélyi jesivákban tanult új nemzedék, Jakabovits, Klein, Spitzer, Pollatsek stb. családok új nemzedéke.

Ezen a helyen meg kell emlékeznünk arról is, hogy mi volt az az elsődleges forrás, amelyből ez az új nemzedék zsidó tudását merítette. Volt Csehen egy Kaufmann Jákov Cvi (Hers) nevű éleseszű, nagytudású tanító (akit a helyi rabbi bevont a rabbinikus bíróság tagjai közé), s aki évtizedeken át folytatta működését. Nagy családot kellett eltartania, súlyos gondjai voltak és nem mindenkor volt súrlódásmentes a kapcsolata a hitközségi elnökkel és tanítványai szüleivel. De kiváló tanítványok kerültek ki kezei alól, akik jártasak voltak a Talmudban és alkalmasak arra, hogy a legnagyobb és legjelentősebb jesivákban folytathassák tanulmányaikat. Kaufmann Hers-Jákov „chéderéből" nagy felkészültségű nemzedékek kerültek ki, akik előtt megnyíltak a legmagasabb fokú tanulás lehetőségei. Itt emlékezünk meg néhányról, akik e sorok írójának kortársai voltak:

Mindenekelőtt Kaufmann két fia: Joszéf Árje (Leib), aki tanító volt Bné-Brákban és ott is halt meg, valamint Chánánjá-Jom-Tov-Lipe, aki harminc éven át élt Pétách Tikván és ott is halt meg. Megemlítjük még Mordecháj (Miksa) Jakabovitsot és öccsét, Ávrahámot — az utóbbi maga is tanító volt Szilágycsehen és ott halt meg nem sokkal a vészkorszak előtt —, valamint a két Spitzer fivért, Chájimot és Áháront; Schreiber Mosét, Schreiber Áser-Ánsel sakter egyetlen fiát, aki családjával együtt pusztult el a vészkorszakban — Klein Elázárt (aki a chárédiközösség rabbija volt Beér-Séván és ott halt meg); Nussbecher Áháront (aki Áháron Náchálon néven él Szdé-Élijáhu kibucban, nagy Talmud-tudós és a héber jog kutatója), Pollatsek Chájim-Cvi két fia, akiknek nevére nem emlékszik e sorok írója, a két Tevjovits fivér, Áser és Jehuda (az utóbbi a beér-jákovi kórház alkalmazottja volt; mindketten Izráelben haltak meg); Slomo Zálmán Klein rabbi fiát, Dávidot és unokáját, Joélt — továbbá másokat —, akik valamennyien nagynevű jesivákban folytatták tanulmányaikat, miután előzőleg reb Hers Jákov chéderében tanultak. Ez a csodálatos tehetségű tanító élő cáfolata volt annak a mondásnak, hogy „szigorú ember nem jó tanító", mert rendkívül szigorú és hirtelen haragú ember volt. Minden reggel dorgálással és erkölcsprédikációval kezdte a tanítást, nagy szorgalommal tanította Mózes öt könyvét, Rásit, a prófétákat és a „Ktuvimokat", részletesen magyarázta a szavakat és így tanítványait járatossá tette a héber nyelvben, főleg az általa kedvelt Jesájáhu könyve útján. Néhány évi tanulás után a tanítványok alapos ismeretekre tettek szert a Gemárában, a dialektika és megvitatás útján, a Bráchot, Gitin, a Bábá-mácijá, Chulin és a Bábá-kámá traktárusok tanulásával, amelyek mintegy bevezetőül szolgáltak magasabb fokú tanulmányokhoz. Minden csütörtökön délután a helyi rabbi részvételével vizsgázni kellett a növendékeknek. A rabbi rendkívül nagyra becsülte Hers-Jákov erőfeszítéseit, látta súlyos anyagi helyzetét is, de nem tudott segíteni rajta, tekintettel arra a feszült helyzetre, ami a tanító és a hitközség elöljárói között fennállt. Mindössze annyit tudott tenni érte, hogy ingyen lakást bocsátott családja rendelkezésére a tulajdonát képező házban.

* * *

Előttem a Kaufmann Izidor ecsetjére való kép a magyarországi Tóra-tanulásról — amikoris a rabbi a templomban ült Jakab Ber-Áháronnal, a „dájánnal" (ami csak tiszteletbeli, de nem funkcionális cím volt számára), továbbá a fenti Hers Jákobbal, Pollatsek Chájim-Cvivel, Bergfeld Gedáljával, Schreiber Ásher Ánsel-al, Braun Dáviddal,Jakab Joszéf-Leibbel, Feuer Ansellal (ezek a nevek maradtak az emlékezetben, a többiek feledésbe mentek) és a fiatalokkal

sa, akit valósággal a kivégzésére készülő katonák kezei közül mentettek ki. Két hadadi zsidó lakost is vádoltak a magyar hadsereggel való együttműködéssel, őket Szatmáron állították hadbíróság elé, de később őket is bántódás nélkül kiengedték.

Ennek az átmeneti időszaknak élményéhez tartozik az is, hogy a bevonuló román hadsereggel zsidó katonák is érkeztek és mintegy húszan jelentek meg közülük 1919 pészachján széder-estére a rabbi házában és egész más dallammal énekelték a hagyományos szöveget, mint amelyeket a „magyar zsidók" ismertek. Másfajta jiddist is beszéltek, szokásaik is mások voltak. Ezek a dalok, amelyeket a helyi lakosok is megtanultak tőlük, még évek múltán is emlékeztettek erre a pészáchra — ezekre a súlyos napokra, amikor félelem töltötte el az ottani zsidókat.

Néhány nappal azután, hogy Klein rabbi látogatást tett a fentebb említett román vezetőnél, annak unokaöccse, dr. Alexander Pop (Papp Sándor ügyvéd) román politikai vezető, tett látogatást a rabbi házában és bejelentette, hogy nagybátyja összekötőnek nevezte ki a román hadsereg és a rabbi között, hogy foglalkozzon a zsidók panaszaival, ha sor kerülne újabb kilengésekre a román hadsereg részéről.

* * *

A zsidó közösség alkalmazkodása a román rezsimhez nem volt könnyű. Voltak olyan zsidó közalkalmazottak, akik nem voltak hajlandók felesküdni az új rezsimre és inkább lemondtak állásukról, minthogy hűtlenséggel vádolják őket a „magyar királyság" iránt. Lelkük mélyén arra számítottak, hogy az erdélyi román uralom múló jellegű és ha újra minden a régi lesz, az illetékesek tudják majd értékelni lojalitásukat, Emlékezetes például Markovits Mordecháj (Márton) illésvalvi postafőnök esete, aki inkább lemondott állásáról, minthogy hűségesküt tegyen a románoknak. Nagytudású vallásos zsidó volt, aki „nem ismerte el" a román uralmat.

A rezsimváltozás nyomában vándorlás kezdődött a zsidó lakosság között. A kis falvak lakosai nagyobb biztonságban érezték magukat nagyobb zsidó közösségekben. Így kerültek Szilágycsehbe az első világháború után a hadadi Blau, Kesztenbaum és Goldfarb családok, a győrteleki Silberger család, a nádasdi Klein család, Frenkel család és mások. Kiterjedt családok voltak ezek, amelyek pénzzé tették javaikat és néhány év alatt sikerült megalapozniuk helyzetüket gazdaságilag és társadalmilag egyaránt, Csehen. A Frenkel család, amely Bikácáról került Csehbe, megvette az egyik malmot a magyar Pojlák családtól (nevük egyáltalán nem magyar ugyan), miután ez a család Magyarországra költözött. Ugyanennek a családnak házát a chászidok vezetője, Slomo Zálmán Klein vette meg (nem azonos a hasonnevű helyi rabbival), aki előzőleg sakter volt Illésfalván, onnan Szilágysomlyóra költözött, majd az első világháború után Csehben telepedett le. Ezek a volt falusi családok később fontos társadalmi szerepet töltöttek be a csehi közösségben, részben természetesen szilárd gazdasági helyzetük eredményeként is. A Silbergerek betársultak a Reich-féle gabona-, gyümölcs- és tojásexport vállalatba. A Silbergerek a közösség többségétől eltérő elveket is vallottak, amennyiben cionisták voltak. Silberger Miklós egy időben hitközségi elnök és a helyi Mizráchi valamint a cionista szervezet elnöke is volt és csak magától értetődik, hogy a csehi zsinagógában szokás volt „snoderolni" a cionista nemzeti alapok, főleg a KKL javára. Silberger Miklós unokatestvére, Lipót is a Mizráchi aktivistája volt (Izráelben halt meg). Miklós öccse, Lajos, a Mizráchi helyi ifjúsági szervezetének elnöke volt. Ebben a megbízatásában később egy másik, Szilágycsehre költözött falusi zsidó, Frenkel malomtulajdonos fia Miklós követte, akinek egész családja, fiai, lányai cionista aktivisták voltak. Frenkel Karcsi alijjázott, később Miklós is és itt fejezték be életüket.

A fentebb említett Slomo Zálmán Klein volt sakter alapozta meg Csehben a szigeti-szatmári chászid csoportot és külön imaházat is létesített számukra. Ez a csoport néhány nagytudású Talmud-tudóst vitt a helységbe és inkább

Zussmann Jehuda, a Torá-Vöávodá cháluca; a Nussbecher-testvérek, Áháron és Szárá, 1933–1939; a hadadi Herkovits és Goldfarb fiúk (kb. 1935) és a csehi Stern testvérek, egy fiú és egy lány.

* * *

Az első világháború, mint ismeretes, Magyarországon kommunista forradalommal ért véget, amely száz napig uralkodott és annak élén a szilágycsehi születésű zsidó Kun Béla, a körjegyző fia állt. Szilágycsehben és környékén is megszervezték a „Vörös gárdát". Az alakulat azonban — amelynek élén a nem-zsidó Pojlák százados, az egyik csehi gazdag család fia, továbbá a nem-zsidó zsibói Székely Sándor hadnagy, valamint Klein Ráfáel zászlós (a rabbi fia) álltak — nem híres falubelijük, Kun Béla, nyomdokait követte. Ez az alakulat mindenekelőtt abban látta feladatát, hogy megőrizze a nyugalmat és biztonságot a Szamos mentén, elfogja és megbüntesse a fosztogatókat, akik főleg zsidókat támadtak.

Az alakulat tevékenysége 1919 purimjáig tartott, amikor is megjelent a román hadsereg és végigvonult a helység főutcáján. A zsidók között is voltak olyanok, akik a román hadsereg megjelenését és uralmát múló epizódnak tekintették, mert ez „sértés" volt magyar patriótizmusukra. Purim és Pészach között még hallani lehetett a távoli ágyúdörgést Hadadtól nyugatra, amikor is folytak a harcok a román hadsereg és a visszavonuló magyarok között. Ez az ágyúzás illúziókat ébresztett olyan naiv emberek között, mint amilyen például „az amerikai Herskovits" két fia, Béla és Vili volt, akik egy éjjel felmásztak a zsidó hitközség hátsó udvarán álló artézikút-fúrótorony tetejére és ott kitűzték a magyar zászlót. Elfogták és 25 botütésre ítélték őket a románok. Az első alkalommal elhagyták a helységet, kivándoroltak az Egyesült Államokba apjukhoz, aki maga később visszatért Csehbe és ott halt meg.

A magyar—román rezsimváltozás egyik következménye volt az a tragédia is, amely 1919 pészáchjának előestéjén érte utól öt Szilágycseh környéki falu zsidó lakosságát, amelyet azzal vádoltak, hogy együttműködést tanúsítanak a visszavonuló magyarokkal. Huszonegy férfit közülük puskagolyóval kivégeztek a románok, valamennyiüket Farkasasszó zsidó temetőjében temették el. Sírjukat mind a mai napig „az agyonlőttek sírjának" nevezik.

Amikor ez a tragédia történt, más falvak zsidó lakosait is letartóztatták hasonló váddal s ezek is életveszélybe kerültek. Ebben a fenyegető szituációban Klein rabbi kötelességének tartotta, hogy megkísérelje hasonló tragédia elhárítását és ezért Pészách félünnepén kocsit bérelt és Illésfalvára utazott, ahol Gheorghe Pop de Basesti (magyarul Illésfalvi Papp György) lakott, akit a magyar időkben a román nacionalisták vezérének tekintettek. Hozzá fordult a rabbi, hogy járjon el az ügyben. A rabbinak szokása volt, hogy utazásaira magával vitte valamelyik fiát. Ez alkalommal legkisebb fiát, Dávidot (e sorok íróját) vitte, aki ebben az időben alig 10 éves volt — a többi felnőtt fia ugyanis helyesebbnek látta, ha ezekben a veszélyes napokban nem mozdul ki a házból.

A rabbi megpróbált először románul beszélni vendéglátójával, annak felesége azonban biztatta, hogy beszéljen nyugodtan magyarul, mert így jobban ki tudja fejezni magát. A rabbi igyekezett nagy önmérsékletet tanúsítani, de nem tudta elfojtani könnyeit és valósággal könyörgött a gyors beavatkozásért újabb vérontás megakadályozására. A rabbi, mint olyan ember, aki jártas volt a nemzetközi politika ügyeiben, emlékeztette vendéglátóját, hogy Románia nemzetközi kötelezettséget vállalt a lakosság, benne a zsidók biztonságáért. A magas, szikár, ősz, román politikus, aki állva hallgatta a rabbi panaszát, megrendült a hallottaktól és ígéretet tett, hogy azonnal küldötteket indít a környező falvakba, hogy engedjék szabadon a letartóztatott zsidókat. A rabbi később megtudta, hogy a román politikus küldötte egy görögkatolikus pap volt. Emlékezetes marad ebből az időből egy Rosenblum nevű zsidó, Tămăşeşti falu lako-

kor (1902) elul havában, Softim hetiszakasz idején."

A továbbiakban az Ádir Böeljonim dal teljes szövege, jiddis nyelven. A cfáti Slomo Zálmán Klinger látogatása, a jelek szerint, nem volt elszigetelt esemény Szilágycsehben, hanem egy láncszeme a Szentfölddel való kapcsolatoknak. Már 1887-ben is felhívással fordult a rabbi híveihez, hogy vásároljanak „sorsjegyeket" egy szép kiállítású könyvecske kisorsolásához, amelyet egy jeruzsálemi öregotthonból küldtek. E könyvecske préselt erecjiszráéli virágokat tartalmazott. A rabbitól 10 koronát kértek a könyvért, minthogy azonban ez drágának tűnt a lakosok számára, úgy határozott, hogy kisorsolja, amikor is minden sorsjegy 20 krajcárba került és összesen 50 sorsjegy, illetve szám került terjesztésre. Valaki természetesen megnyeri a könyvet, akik pedig nem nyernek, azokat azzal vígasztalta a rabbi, hogy segítséget nyújtottak Erec Jiszráél szegénysorsú lakosai támogatásához.

A csehi hitközség szép napjai — ahogyan az idő távlatából megállapíthatjuk — az első világháború kezdetéig tartottak, amikor már elkezdődtek a megrázkódtatások; kisebb-nagyobb nyugalmi időkkel. A hitközség férfiainak több mint 60 százalékát behívták katonai szolgálatra. Ebben az időben mintegy száz zsidó család élt a helyégben. Öten közülük hősi halált haltak, közöttük Bein tanító fia, a helyi szállodás Guttmann fia, akik mindketten magas kitüntetésben részesültek. A bevonultak közül egyesek rokkantan tértek haza, mások évekig orosz fogságban voltak. A hadirokkantak között volt a rabbi két fia is: Jekutiel (Károly), aki már a háború első heteiben a szerb fronton súlyos égési sebeket szenvedett, valamint Ráfáel, akit lábán ért súlyos gránátsérülés az orosz fronton, a híres breszt-litovszki ütközetben és utána egész életére sánta maradt. Mindketten Izráelben haltak meg.

A háború változást hozott a csehi hitközség életében, amikor is chászidok, vándor chászidrabbik érkeztek oda, akik az orosz csapatok elől menekültek Galíciából. Ők voltak a chaszidizmus „első fecskéi" községünkben, mintegy kétszáz évvel a Báál Sém Tov és tanítványai megjelenése után a Kárpátok másik oldalán. Megérkeztek a zedicsovi, a nadvornai, a sinyevei és más rabbik. Majd chászidok csoportja alakult, amely a postahivatal melletti egyik épületben helyezkedett el. Egy zsidó vallású orosz hadifogoly a Cseh melletti Mutos faluból való lányt vett el és ott is telepedett le; Herskovits bőrgyáros fia pedig a messzi Bialisztokból érkezett zsidó menekült nőt vett feleségül. A háború magával hozta a cionizmus fellendülését is, amelynek első nyilvános megjelenésére 1918 Chanuka ünnepén került sor Herskovits vas- és szerszámkereskedő magántemplomában. Az ünnepséget a rabbi fia, Károly-Jekutiél vezette, Kremer Móric pedig, aki a budapesti Makkabea cionista diákszervezet egyik megalapítója volt, cionista dalokat hegedült. Herskovits fiai, Elemér, Lajos és Józsi, akik szintén bekapcsolódtak a cionista mozgalomba, szervezték az ünnepséget.

Tekintettel Klein rabbi hallgatólagos beleegyezésére, a csehi közösség rövidesen a vallásos cionizmus egyik legerősebb bástyájává vált Erdélyben, amikor is a legtöbb fiú és lány ehhez a mozgalomhoz tartozott. Nyilvánvalóan ennek tulajdonítható, hogy a második világháború kezdetéig a hitközség több mint 30 tagja alijjázott. Ez az arány sokkal nagyobb, mint a többi hasonló közösségben. Közéjük tartozott Krémer Móric, aki 1921-ben alijjázott, Katz Dávid (1925), Klein Nátán Nute (aki 1927-ben alijjázott, azonban később visszatért és a vészkorszakban lelte halálát), a két Hirschfeld testvér, Dávid és Nátán (1933-ban alijjáztak, Nátán 1938-ban a Wingate-osztag harcosaként esett el), Klein rabbi fia, lánya és négy unokája (Dávid, Mindi, Joél, Smuél, Jekutiél, Sosáná), a két Ferenc testvér Jenő és Ábrahám, a Tóra Vöávodá mozgalom chalucai, a Grosz család négy tagja a Cseh melletti Horvát faluból, a csehi Grosz család hat lélekkel, Rosenfeld Imre és Klein Móse (1939), aki önkéntese volt a második világháborúban a Zsidó Brigádnak; a bogdándi

koronája és jogara alatt élő népekkel; nap mint nap ír alá olyan törvényeket és rendeleteket, amelyek szabadságot, testvériességet és barátságot biztosítanak az emberek, a nemzetek és a különböző hitek között. S miután pedig így áll a helyzet, hálát kell adnunk a Mindenhatónak, hogy ilyen uralkodót adott nekünk."

A liberális időszak jele, a zsidó vallási intézmények egyenlő helyzete a többi vallási intézményekkel. A rabbi függetlenségét híveitől megerősíti az a tény is, hogy fizetésének egy részét az államtól kapja. Így például, a rabbit évente értesítették az állami iskolák igazgatói az iskolaév kezdetéről és a beiratkozás módozatairól a kötelező oktatásra. Mint a körzet zsidó vallási intézményeinek feje, a rabbi tartja fenn az összeköttetést a helyi és körzeti állami hivatalokkal, tárgyalást folytat arról, hogy Zilahon szombatról más napra helyezzék át a hetivásárt; élesen reagál minden olyan kísérletre, amely sérti a zsidó vallási életet. Így például éles tiltakozást juttat a megyei közigazgatási főnökhöz, amiért a désházai zsidó temetőbe egy vándorcigányt temettek el. A levélben hangsúlyozza, hogy ez a zsidó temető nemzedékek óta fennáll. A levélnek másolata birtokunkban van, de nem ismeretes, hogy milyen eredménnyel járt a tiltakozás és hogy a halottat áthelyezték-e más temetőbe, mint ahogy azt a rabbi követelte.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy noha a múlt század végén a liberalizmus a zsidókkal kapcsolatban a virágkorát élte az Osztrák—Magyar Monarchiában, a zsidó közélet akkor is inkább befelé, mint kifelé irányult. Foglalkoznunk kell a közösség számos belső ügyével, hogy megérthessük e történelmi folyamat kialakulását. Megélhetési ügyek, társulások, nézeteltérések üzleti vagy családi ügyekben, házasságok, születések, válások, örökösödési ügyek bontakoznak ki azokból az aktákból, melyeket a rabbi vezetése alatt álló bíróság tárgyalt. Ezt azonban külön fejezetben részletezzük, amelyben, természetesen, ismertetjük a szereplő személyeket is, akik szintén érdekelnek bennünket a szilágysági zsidóság története szempontjából.

A zsidóság belső életélményéhez tartozik a Cionhoz és a Jeruzsálemhez való ragaszkodás is, melyről nem feledkeztek meg akkor sem, amikor a legnagyobb nyugalomban éltek Magyarországon. Erről tanúskodnak az ebben a könyvben közölt facsimilek az erdélyi és szilágysági Kolél könyvéből, a szilágysági adakozók neveivel és adományösszegeivel, köztük olyanok is, akik több ezer koronát adományoztak egész lakások építésére, fél, harmad, vagy negyed lakásra a szent Jeruzsálem városában. Eldugott falvak egyszerű zsidói ezek, akik sohasem feledkeztek meg Jeruzsálemről. Külön fejezetben emlékezünk meg a Szilágyságban folyt cionista tevékenységről is, amely nem volt ugyan különösen nagy (a szilágysági hitközségek három legjelentősebb helységének — Szilágysomlyó, Tasnád és Kraszna — rabbijai a cionizmus leghevesebb ellenfelei közé tartoztak), azok azonban, akik részt vettek a cionista munkában, méltók arra, hogy megemlékezzünk róluk ebben a munkában.

Három sirkő Csehben

Az apa József Mózes, lánya Eszter, fia Lajos

A Cionnal és Jeruzsálemmel való kapcsolatokról tanúskodik két epizód a szilágycsehi rabbi személyét illetően. Írásai között találtunk egy leírást egy Cfátról érkezett vendég jöveteléről. A lapon ezeket olvashatjuk: „A szent Báál-Sém-Tov Alef-Bét dala, amelyet a cádik Slomo Zálmán Klingertől hallottam szombat kimenetele-

ról, hogy Dávid Dávid kerüljön helyébe. Ez a Dávid azonban egy év múlva hirtelen meghalt és ekkor a rabbi maga vállalta a hitoktatói tevékenységet az állami iskolákban, amit egész idős koráig betöltött.

Ide tartozik az az éleshangú magyar nyelvű levél is, amelyet a rabbi a Zilahi-Kis László nevű megyefőnöknek küldött 1904. október 10-én. Ebben a levélben a rabbi tiltakozik az ellen, hogy Zilahi-Kis beavatkozik olyan ügybe, amely nem tartozik hatáskörébe, nevezetesen, a helyi Talmud-Tóra iskola tanítási ideje. A rabbi arra hivatkozik, hogy ez a beavatkozás ellentétben áll a vonatkozó törvénnyel, mely szerint a vallási oktatás kizárólag az érintett egyházak hatáskörébe tartozik, mely egyházak autonómiát élveznek és ez vonatkozik a zsidó hitközségre is. A beavatkozást egyébként besúgás következményének minősíti, azzal az érveléssel, hogy a tanulási idő árt a növendékek egészségének. „A besúgók célja azonban nem a növendékek egészségi állapotának javítása — írta a rabbi —, hanem csak a zsidó vallásos nevelés zavarása."

Mint fentebb megemlékeztünk róla, Csehen hittan-tanítónő is működött a lányiskolában, az óvodában, továbbá az állami elemi iskolában, Róza Bein, Bein Cvi-Elimelech tanító felesége. Kezdetben csak az óvodában tanított. Előttünk van Klein rabbi levele az elemi iskola igazgatójához, melyben kéri, hogy Bein Rózát nevezzék ki hittan tanárnővé a lányiskolába.

* * *

Amikor Klein rabbit 1883-ban ideiglenesen rabbivá választották. Reich Mose volt a „gábáj cedáká" (hitközségi elnök). Öt év múlva, 1888-ban Grosz Sálom Eliézer (aki Grosz Lipót néven volt ismeretes) töltötte be ezt a tisztet, de ekkor már „hitközségi elnök" elnevezés alatt. Minthogy dohány- és gyufaárusítási monopóliummal rendelkezett, szombaton is nyitva kellett tartania üzletét. Hogyan oldotta meg ezt a súlyos problémát, arról egy csehi folklór-dal szól a „Snájim-mikrá-vöechád tárgum" dallamára. Grosz szombatonként üzletében ült és a heti szidrát recitálta, ha pedig vevő lépett az üzletbe, akkor ugyanezen a dallamos hangon kérdezte: „Nem tudja Jancsi bácsi, hogy ma szombat van? Tegye le az öt krajcárt és itt van a pakli dohány" — majd folytatta a heti szakasz olvasását a dallam szerint.

1888 áprilisában a rabbi levélben kérte fel Groszt, hogy hívja össze a hitközség vezetőségét, hogy megállapítsák az ő fizetését. A hangsúly azon volt, hogy a fizetést három hónapra előre folyósítsák, hátralék nélkül. Ebből arra következtetünk, hogy a hitközség nem folyósította pontosan a rabbi járandóságát. Ebben a levélben mint egy hasonlóban, melyet néhány évvel később küldött ugyanezzel a követeléssel, a rabbi ismételten kihangsúlyozta a fizetés pontos időben történő folyósítását. A rabbi nem kért fizetésemelést, annak ellenére, hogy nem csak szűkebb értelemben vett családját, de árva fiú- és lánytestvéreit is el kellett tartania. „De ha kevéssel be is érjük, hogyan élhetünk meg szűkösen is, ha a fizetés nem érkezik meg időben."

Száz év távlatából úgy tűnik az Oszták—Magyar Monarchia egyik eldugott sarkában lévő csehi hitközség élete, mint valami fura jelenség egy más planétáról. Így például 1889-ben az egész község egybegyűlt a templomban, hogy meghallgassa a rabbi „keserű gyászbeszédét" — Rudolf trónörökös halála alkalmából, aki, mint ismeretes, szerelmével, Vetsera Máriával együtt öngyilkos lett. Előttünk a klasszikus jiddisdeutsch nyelven írt beszéd, négy sűrűn teleírt oldalon.

A hívők természetesen akkor még nem tudhatták, hogy a föld már akkor rengeni kezdett a császárság alatt. A hitközség ekkor fejlődésének teljében állt, már tervbe vették új templom építését, ahol 11 évvel később, azaz 1900. augusztus 18-án a rabbi nagy beszédet tartott Ferencz József császár és király 70. születésnapja alkalmából, melyben többek között ezeket mondotta: „Igaz uralkodó, akinek uralmi ideje javarészét olyan időszaknak nevezhetjük, melyben mindenki pihenhetett szőlőtőkéje és fügefája alatt; a felséges király nap mint nap jót tesz a

évek, amikor féltucatnyi-tucatnyi növendék tanult mellette, de ezek főleg környékbeli szegény fiúk voltak, akik a chéderben kitűntek tanulásukkal.

* * *

Klein Salamon rabbi, aki Nagyszöllősön született, de Csehben nevelkedett és mindkét szülőjének családjai már a 19. század eleje óta a környéken laktak, személyesen ismert csaknem minden egyes zsidót a környékbeli helységekben, azaz nemcsak őket, hanem szüleiket is és tisztában volt családi és üzleti kapcsolataikkal is. Ennek tulajdonítható, hogy rendkívül nagy befolyással rendelkezett rájuk és az egész környék életére. Rá tudta venni az apákat, hogy folytassák jó előmenetelt tanúsító gyermekeik zsidó nevelését. A birtokunkban lévő dokumentumok nem adnak választ arra, kik voltak azok a tanulók és Talmud-tudósok, akikkel és akikért létesítette 1891-ben a Misna- és Talmud-társaságokat. Tudjuk azonban, hogy kik voltak az adakozók, amikor mintegy tíz évvel később, 1902-ben társaságot létesített helyi Talmud-Tóra céljaira. Egy papírlapra jegyezte fel az adakozók neveit és az összegeket. Ezeknek az adományoknak a célja volt elősegíteni szegénysorsú növendékek tanulását a Talmud-Tórában. Ezek voltak az adakozók: Grosz Sálom Eliézer 18 korona, hasonló összeget adott Katz Jehuda, Deutsch Elimelech Cvi, valamint maga a tanító, Bein Cvi-Elimelech Hákohen; 9 koronát adott a rabbi, továbbá Schreiber Áser Ánsel sakter, Dávid Dávid, aki az állami iskola hitoktatója, Gottdiener Smuel Cvi és Hoffman Lajos is. További adakozók között volt Jakab Cvi Jechiel (Ferenc), Purjesz Áser Ánsel (aki akkor még győrteleki lakos volt és csak később költözött Csehbe), Krémer Ignác-Jicchák (akinek könyv- és papírüzlete volt és színes képeslapokat is árusított a szilágycsehi középületekről és így megörökítette a zsinagóga képét is. Ezen a képen látható Mose Chájim (Móric) nevű fia az épület lépcsőjén. Krémernek ez az egyetlen fia, Móric, 1921-ben alijjázott és éveken át Méir Dizengoff, Tel Avív első polgármestere vállalatainak vezetője volt). Az adakozók jegyzékében az utolsó helyen szerepel Lővi Mose (Mór) lisztkereskedő. Az utóbbi adományozók neve mellett nem volt feltüntetve az összeg. A templom hívei Tóra-felhívás alkalmából még 27 koronát adományoztak a Talmud-Tóra javára, összesen 175 korona gyűlt össze szegénysorsú diákok tandíjának fedezésére.

A múlt század végén az Oszták—Magyar Monarchia területén élő zsidók helyzetére jellemző az a magyar nyelvű levél, amelyet Klein rabbi írt 1891. június 19-én a „Kegyelmes miniszter úrhoz" (nem tudni, hogy a belügyminiszterről, vagy pedig a kereskedelem- és iparügyi miniszterről van-e szó). A levélben a rabbi arra kéri a minisztert, hogy engedélyezze zsidók számára üzleteik vasárnapi nyitvatartását, tekintve, hogy vallásuk törvénye tiltja a szombati nyitvatartást és nem igazságos, hogy a nem-zsidó kereskedőkkel ellentétben nekik heti két napon át kelljen zárva tartani. Már maga a levél is utal arra a liberális légkörre, amely abban az időszakban uralkodott, húszegynéhány évvel a „kiegyezés" és a zsidók egyenjogosítása után.

Igaz, voltak olyan esetek is, amikor ennek is megvolt a maga hátránya. 1901-ben nyílt meg Csehben az állami polgári iskola, amikor is az első évben egy Cserháti Gerson nevű férfi volt a zsidó hitoktató. A zsidók voltak az elsők, akik siettek beíratni gyermekeiket ebbe az iskolába és a rabbi egyik beszédében bírálta azokat a zsidó szülőket, akik ebbe az iskolába küldték fiaikat és lányaikat. Kifejezésre juttatta aggodalmát, hogy ennek következtében elhanyagolják a zsidó tanok tanulását. Atyáik példáit hozta fel a szülők előtt, akiknek legfőbb gondjuk volt, hogy gyermekeiket — akik most a hitközség tagjait képezték — Tórára, Isten-félelemre és a parancsolatok betartására neveljék. A rabbi rámutatott arra, hogy az általános tanulmányok iránti lelkesedés az ő szemében nem haladást, hanem éppen visszaesést, az apák útjáról való letérést jelent.

Miután a fentebb említett Cserháti hitoktató elhagyta Csehet, a rabbi gondoskodott ar-

mennyien és egy emberként építsük fel az örökkévaló házát. Én is segíteni fogok nektek, lehetőségeim szerint és nem maradok el a hitközség többi tagjai mögött ebben a tekintetben.

Négy évvel e prédikáció után, újra Sábát Suvá napján, ez alkalommal 1894-ben, megtanulhatjuk a rabbi beszédéből, hogy a számbelileg egyre növekvő csehi hitközség valóban elhatározta új zsinagóga építését és a munka már nagy lendülettel folyik is. Az eredmény 1899-ben született meg, amikor az új zsinagóga épülete, amely a legszebbek közé tartozik hasonló méretű községekben, mint Szilágycseh, már készen állt. Még abban az évben, Elul hó 12-én ünnepélyesen átvitték a Tóra-tekercseket a régiből az új épületbe — ahogyan megtudjuk ezt a rabbi ebből az alkalomból tartott ünnepi beszédéből. Az új zsinagóga ünnepélyes avatására azonban csak két év múlva került sor, amikor befejezték az egyenes vonalú, empíre stílusú belső építkezést is, a női karzatot alátámasztó, stilizált, aranyozott fejű oszlopokkal. A zsinagóga mennyezetét égszínkékre festették; arany csillagokkal díszítették, a falakat pedig a 12 törzs jelvényei, valamint a Tórából ismert szent állatok, mint oroszlán, sas, szarvas és hasonlók ékesítették. Ebben a két évben készült el a Tóra-szekrény két hímzett függönye is, az egyik vörös volt, az akkori hitközségi elnök, Grosz Lipót adománya, a másik pedig fehér, Reich Abrahám-Adolf többszörös elnök adománya. A Tóra-tekercsek is selyem és bársony köntösöket kaptak, ezüst hímzéssel. Így készültek fel az ünnepélyes avatásra.

Ez ünnepélyes alkalomból 1901 szíván hó 14-én „rabbik és cádikok jelenlétében" (nevük nincs megemlítve) Klein rabbi az általános életből merített, példabeszéd-szerű prédikációt tartott, mely következőképp hangzott:

„Egy professzor záró vizsgát tartott növendékei számára, melyre meghívta kollégáit is, híres tudósokat, akik előtt nem győzte dicsérni tanítványait. A tanítványokat nagyon meglepte ez, mert hiszen professzoruk nagyon szigorú volt hozzájuk és állandóan feddte, dorgálta őket. Megkérdezték tehát, mi ez a hirtelen bekövetkezett, meglepő változás. Mire a professzor ezeket mondta: Valóban, egész idő alatt nagyon szigorú voltam hozzátok és vasfegyelmet tartottam közöttetek, mert azt akartam, hogy minden erőtöket és tehetségeteket a tanulásba fektessétek. Most azonban, amikor befejeztétek tanulmányaitokat és kitűnő eredményeket mutattok fel, eljött az ideje, hogy dicsérjelek benneteket, eljött az öröm ideje."

A professzor és tanítványai természetesen a rabbit és híveit jelképezték, minthogy a rabbi rendkívül szigorú volt hozzájuk és nem takarékoskodott az évek folyamán a dorgáló szavakkal. Most azonban megmutatkoznak a kitűnő eredmények, tanítványai, hívei megtanulták az erkölcsi leckét, felépítették új, szép templomukat az Örökkévaló és Izráel népe dicsőségére. „Felépült ez a zsinagóga, melyben fiaink és fiaink fiai fognak imádkozni és az utánunk következő nemzedékek emlékezni fognak apáikra, akik fáradtsággal, erőfeszítéssel és pénzáldozattal hozták létre a zsinagógát."

Fájdalmunkra ezek a szavak jóslatként nem váltak be, mert „a következő nemzedékek" már nem érhették meg, hogy ebben a templomban imádkozzanak, melyet a II. világháború után épületanyag-kereskedőknek adtak el, majd lerombolták, hogy helyén épüljön fel a kommunista párt szilágycsehi székháza.

* * *

A birtokunkban lévő dokumentációból, eredeti kéziratokból, Klein rabbi levéltárából, képet kaphatunk Cseh és környéke 80—100 évvel ezelőtti, majd az azt követő évek életéből. 1891-ben alakultak meg a chumás-rási, misnájot és Talmud-társaságok, ahogyan ez szokásban volt a zsidó világban. Nem büszkélkedhetünk azonban azzal, hogy későbbi időszakokban Cseh kitűnt volna, mint Tóra-tanulási központ, amely számos jeles búvárkodóval és Tóra-tudóssal rendelkezett. Klein Salamon rabbi, apjától, Mosétól eltérően, nem létesített jesivát és nem hozott növendékeket messzi környékről. Voltak ugyan

példabeszédet alkalmazott. Arról beszélt, hogy egy apa figyelmeztette fiait, hogy ne közlekedjenek a patak hídján, mert az egyik pillér eltört és életveszélybe kerül, aki felmegy a hídra. A fiúk azonban találkoztak egy idegen emberrel az utcán, aki azt mondta nekik, hogy ne hallgassanak apjukra, mert az csak azért akarja eltéríteni őket a hídon való átkeléstől, mert kincset rejtett a híd alá és nem akarja, hogy fiai megtalálják. A fiúk visszatértek apjukhoz, akit szidalmakkal illettek és elhatározták, hogy átmennek a hídon, hogy megtalálják a rejtett kincseket. A híd azonban összeomlott alattuk és csak csoda folytán sikerült megmenekülniök. Kincset, természetesen, nem találtak. Amikor újra hazatértek, bocsánatot kértek apjuktól, hogy egy idegen uszító hangjára hallgattak, nem pedig szerető apjukra. A példa a következő: a rozoga híd az öreg sakter, akinek kezei már remegnek és nem emlékszik a vonatkozó törvényekre és szabályokra. Az apa a rabbi, a gyerekei pedig a hitközség tagjai, akik uszítók szavaira, nem pedig a rabbira hallgattak, aki figyelmeztette őket a veszélyre. Csak később jöttek rá hogy „apjuk" figyelmeztetése megalapozott volt és így súlyos hibák elkövetésétől menekültek meg.

* * *

Klein rabbinak ezután sikerült megalapoznia pozícióját és bizonyos idő elteltével mindenki engedelmeskedett neki. Élete javarészét tehát szeretettől és tisztelettől övezve élte le. Legfőbb tulajdonsága a zsidóság szeretete és emberszeretete volt és minden alkalommal így kezdte beszédét: „Meine tájere jiddische Kinder". Ennek a kiemelkedő tulajdonságának köszönhette, hogy viszonozták szeretetét.

A csehi és környékbeli hitközségek fejlődése szoros kapcsolatban áll Klein rabbi tevékenységével, aki felhúzta a falakat azokra az alapokra, amelyeket édesapja fektetett le, de rövid élete miatt nem tudta befejezni művét. A csehi hitközség, mint széles rabbi kerület központja, melyhez a megyei székhely, Zilah is tartozott 1915-ig, továbbá Zsibó, Hadad, Sülelmed, Égerhát, Szurdok, valamint más „állandó minjánnal" rendelkező falvak, mint Náprád, Udvarhely, Mosóbánya, Bikáca, Győrtelek, Keresztúr, Görcsön és számos más, kisebb helység, amelyekben két-három család lakott — nagy mértékben vezető szerepet töltött be és meghatározta a zsidó élet jellegét, főleg a rabbi intézkedései következtében. Ő nevezett ki saktereket és ellenőrizte működésüket, megsürgette mikvék építését, döntéseket hozott vallási és személyi ügyekben stb. De nemcsak vallási ügyekben jártak a rabbihoz, hanem azért is, hogy megosszák vele örömüket, előadják fájdalmukat és segítségét kérjék üzleti konfliktusok megoldásához is.

Egyik beszédéből, amelyet 1889-ben tartott a csehi zsinagógában, minden kétséget kizáróan kiderül, hogy noha akkor mindössze 28 éves volt és alig öt év telt el „ideiglenes" megválasztása óta, a pozíciója már szilárd alapokon nyugodott. Ezt a prédikációt krasznai látogatása után tartotta, ahol egy szombatot töltött a híres Lichtenstein Hillél rabbi társaságában. Ebben a beszédben előadta, hogy milyen nagy élmény volt számára, hogy ilyen híres rabbi közelében lehetett. Valószínűnek látszik, hogy ennek a látogatásnak hatására tett utalást új csehi zsinagóga építésének szükségességére. Ezt a témát később több beszédében is megismételte; így például 1890 Sábát-Suva napján tartott beszédében erélyes követelésként említette a témát. Ebben a beszédében kitért ellenfeleire is, valamint a támogatói és ellenfelei közötti vitára a csehi hitközségen belül: „Semmi értelme annak, hogy Izráel fiai vitában álljanak egymással, főleg rabbijuk körül, olyan ügyben, amelyhez a rabbi mindenképp ragaszkodik: a kóser vágás és a sakter leváltása. Ha ezek a bizonyos személyek a hitközség vezetői közül be akarják bizonyítani erélyességüket és hősiességüket, akkor, hál Istennek, épp elég olyan ügy akad községünkben, ami javításra szorul; így pl. hogy „magasra emeljük az Isten házát, helyreállítsuk romjait". Hiszen a mi zsinagógánk nagyon kicsi és romos épülethez hasonló. Kerekedjünk fel tehát vala-

Reich család feje viselte. Rajta kívül még a következők voltak a választó testület tagjai: Grosz Leib-Lipót, Stern Simon, Lebovits Dov-Ber Bernát, Reich Slomo, Deutsch Cvi, Glück Jószéf Jesájáhu, Judovits Mose, Purjesz Joszéf, Reich Leib, Braun Zálmán, Kesztenbaum Ábrahám Jicchák, Frisch Jákob, Lipa Mordecháj, Klein Kálmán. Ebből a listából kiderül, hogy a Cseh környéki községeket a következők képviselték: Judovits Mose Náprádról, Purjesz Joszéf Zilahról, Braun Zálmán Égerhátról, Frisch Jákob Désházáról, Kesztenbaum és Lipe Hadadról és Klein Kálmán Zsibóról.

A jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy Klein rabbit három évi időtartamra választották „szótöbbséggel", ami azt jelenti, hogy nem mindenki járult hozzá megválasztásához. A jegyzőkönyv világosan leszögezi azt is, hogy a három év leteltével a hitközség szabadon választhat más rabbit és nem kell végkielégítést fizetnie Klein rabbinak, ha nem választanák meg újra. Nyolc forint (!) havi fizetést szavaztak meg számára, továbbá évi 60 forint lakbérpótlékot, mindaddig, amíg a hitközség nem tud szolgálati lakást bocsátani rendelkezésére. Klein rabbit csak 1889-ben véglegesítették. Ő maga csak ettől az évtől számítja a csehi közösségben eltöltött rabbiműködését. Gyakorlatilag 52 évig állt a kerület hitközségei élén.

* * *

A rabbiválasztási jegyzőkönyvben szereplő nevek közül többen „történelmi nevekké" váltak Szilágycseh és környéke hitközségei történetében. Így Reich Mór-Mose és fia, Ávrahám-Adolf, akik többször is töltötték be a hitközség elnöki tisztjét. Grosz Leib-Lipót, aki dohány- és gyufaárusítási monopóliummal rendelkezett Szilágycsehen, ugyancsak volt hitközségi elnök még a múlt században (és veje, dr. Szász Antal szintén működött hitközségi elnökként). Lebovits Bernát, aki csizmakészítésből gazdagodott meg, szintén fontos szerepet töltött be a község társadalmi életében. Egyik lánya, Hoffman Joszefhoz ment feleségül, aki Bornemissza báró intézője volt; két fia, Jenő és Herman jómodú kereskedők voltak, másik lánya dr. Kertész Samu ügyvédhez ment feleségül (Kertész apja Klein falusi körjegyző volt, Klein rabbi unokatestvére). Deutsch Cvi, aki szintén szerepel a jegyzőkönyvben, később Szilágycsehről Szatmárra költözött, de nem tévesztendő össze a kiterjedt szilágycsehi Deutsch családdal, amely ugyancsak fontos szerepet töltött be a község életében a jelen század elejétől fogva. A jegyzőkönyvben szereplő nevekkel még találkozni fogunk a továbbiak során.

Mint mondottuk, Klein Salamon (Slomo Zálmán) rabbit 1883-ban, 22 éves korában választották meg ideiglenes jelleggel a község és kerület rabbiájává. A tény, hogy megválasztása nem egyhangúlag történt és csak három évre, arra vall, hogy ellenzéke is volt, habár kisebbségi ellenzék. A rabbi a szilágycsehi zsinagógában elhangzott beszédeiben az évek során többször is tett célzást ellenfeleire és arra is, hogy ez az ellenzék annak idején édesapja ellenzéke is volt. Neveket nem említett, azonban a rabbi családjában azt mesélték, hogy Klein Mose rabbinak, a gazdag Deutsch Mendel vejének, pénzügyi követelései voltak néhány zsidó családtól, akik kölcsönöket vettek fel tőle, de nem tudták visszafizetni, és ezért nem szerették a kölcsönzőt. Maga a rabbi azonban említett beszédeiben arra célzott, hogy ellenfelei között voltak úgynevezett „felvilágosult" gondolkodásúak, akik ellenezték, hogy a csehi hitközség az ortodoxokhoz csatlakozzon. Ez az ellenzék nagyon is aktív volt, amely épp elég keserűséget okozott Klein Salamon rabbinak, főleg fiatalabb korában. Volt a hitközségnek egy öreg saktera (csak „reb Mose" néven ismerjük; vezetékneve nem derül ki az adatokból, a rabbi azonban a legnagyobb tisztelettel írt róla) — aki a rabbi véleménye szerint előrehaladott kora miatt már nem folytathatta tevékenységét és ezért egy fiatalabb saktert hozott helyébe. A rabbi ellenfelei ekkor azt a rágalmat terjesztették, hogy a rabbi pénzért eladta a sakter állást. A rabbi 1891-ben egyik beszédét ennek az ügynek szentelte, amikor is

COPY

ÖSTERREICHISCHES STAATSARCHIV — KRIEGSARCHIV
WIEN, VII, STIFTGASSE 2

Zahl 37.329/1962

DIENSTZEITBESTÄTIGUNG

Das Kriegsarchiv bestätigt hiemit auf Grund der hier verwahrten Unterlagen wie folgt:

Hoffmann Alexander, geboren 1889 in Szilagycseh/Ungarn, dorthin heimatzuständig, rückte am 2.1.1915 zur militärischen Dienstleistung ein, wurde mit 1.1.1916 auf Kriegsdauer (a.Kd.) zum Landsturm (Lst.)-Kadett und mit 1.2.1917 a.Kd. zum Lst.-Leutnant ernannt. Er war seit Frühjahr 1916 bis 3.11. 1918 beim Seilbahnbetrieb im Kriegsgebiet eingeteilt und wurde mit der Bronzenen Militärverdienstmedaille am Bande des Militärverdienstkreuzes und den Schwertern und mit dem Goldenen Verdienstkreuz am Bande der Tapferkeitsmedaille ausgezeichnet.

Wien, am 7. Juni 1962

Der Leiter des Kriegsarchivs:
[signature]
Oberstaatsarchivar

Herrn
Ing. Alexander HOFFMANN
KIRIAT STAND
Post Kfar Ata / Israel.

A csehi Hoffmann Sándor hősi kitüntetése

keztében édesapám megerősített alapokra építhette a vallást — írja Klein Salamon rabbi a könyvében (melyet Tel-Avívban adtak ki 1956-ban).

Arról is beszámol a könyv, hogy Klein Mose rabbi szorgalmasan vezette a jesivát és széles alapokra helyezte a szent tanulmányokat; kiváló tanítókat hozatott, mint Jehuda Mordecháj és Bein Cvi Elimelech Hákohen („akinek gyermekkorában e sorok írója is növendéke volt. Miután e sorok íróját korán elhunyt édesapja helyébe megválasztották a község rabbijává, rabbi Cvi Elimelech a rabbinikus bíróság egyik tagja lett"). Visszatérve a jesivára, a kitűnő tanítómesterek okozták, hogy a helyi és környékbeli lakosok a jesivába és a Talmud-Tórába küldték gyermekeiket.

Klein Mose rabbi 11 éves szilágycsehi működése alatt teljes gazdasági függetlenséget élvezett és így zavartalanul folytathatta munkásságát céljai elérésére, anélkül, hogy számolni kellett volna ellenfeleivel. Megélhetése biztosítva volt, mert azonkívül, hogy apósától, Deutsch Mendeltől 4000 aranykoronát örökölt, ő maga is tisztességes keresetre tett szert, italkereskedelemmel, amikor is a náprádi üzletet felesége vezette. Az apósától örökölt pénzt szőlőterületek vásárlásába fektette Szilágycsehen, valamint más üzletekbe is invesztált, melyeket felesége irányított. Üzletfelei zsidók és nem zsidók voltak egyaránt. Ezeknek az üzleteknek keretében gabonát és hüvelyeseket vásároltak „lábon" — mint ahogyan a rabbi felesége édesapjától, Deutsch Mendeltől tanulta. „Ebben a kedvező helyzetben élt apám hitközsége és családja körében, egészségben, jólétben és megelégedéssel folytatta tevékenységét. Nem rótt terheket közösségére annak akarata ellenére és erre nem is volt szüksége egész 1876-ig" — írja fia a könyvében. Ettől kezdve azonban rossz idők jártak a körzetre, amennyiben azok, akik kölcsönöket, vagy előlegeket kaptak, nem tudták visszafizetni a pénzt, illetve nem tudták szállítani a leelőlegezett gabonát. Ekkor a pénzkereset terhe is a rabbira nehezedett, aki elkezdett etroggal kereskedni és sorra járta a kerületébe tartozó községeket, hogy kötelezze őket fizetése folyósítására. Úgy határozott, hogy minden olyan faluban, ahol állandó „minján" van, kötelesek „minjándíjat" fizetni a rabbinak, évi 4 aranykorona összegben.

1880-ban, Szukot ünnepe után a körzet hitközségi vezetői nagygyűlést tartottak és azon — első ízben — úgy határoztak, hogy fizetést folyósítanak a rabbinak olyan összegben, amelyből „szerényen bár, de eltarthatja családját". Gondoskodtak arról is, hogy a pénzt havonta elküldik a kerületi hitközségi elnöknek, aki folyósítja a fizetést a rabbinak. Az évi javadalmazást 700 arany koronában állapították meg, plusz 80 aranykorona lakbért; ezenkívül pedig más jövedelmek, mint esküvő, brit-mila, temetés stb.

Cseh második rabbija, Klein Mose fiatalon, 37 éves korában halt meg 1880-ban. Hét gyermeke maradt: a legidősebb fiú Ávrahám (aki haláláig a csehi hitközség jegyzője volt), Slomo-Zálmán, Jószef, Hadassza, Chájá, Smuél és Eszter — az apa halála után született még egy fiú, Mose, akit apja után neveztek el.

Slomo Zálmánt Nagyszőllősön érte apja halálhíre. Ebben az időben nagybátyjánál, a szőllősi rabbi Klein Pinchász-Chájimnál tanult. A halál hírére ő és nagybátyja szekéren indult Szilágycsehbe, ahol már várták a hitközség emberei, akik Slomo Zálmánt „mázál tov, mázál tov rabbink, Slomo Zálmán!" kiáltásokkal üdvözölték, amivel tudomására hozták, hogy a hitközség, vagy legalábbis annak egy része őt akarja látni apja utódjaként a rabbi-székben. Slomo Zálmán akkor azonban mindössze 19 éves volt és formális megválasztására csak 1883. május 13-án került sor. A vonatkozó jegyzőkönyvből kiderül, hogy a hitközség vezetőségi ülésén részt vettek a környékbeli hitközségek képviselői is, sőt megtudhatjuk azt is, hogy kik voltak a rabbiválasztó testület tagjai.

A „ros hákáhál", hitközségi elnök fogalma akkor még nem létezett és a vezetőt „gábáj cedáká" néven titulálták. 1883-ban ezt a tisztséget Csehen egy Reich Mose nevű férfi, a gazdag

lelkesedéssel mondotta, hogy aki hallotta, maga is fellelkesedett". Azt is megtudjuk róla, hogy Csehen jesivát létesített és tanítványai között voltak olyanok is, akik a távoli Szatmárról, Ugocsából, Beregből, Máramarosból jöttek, nemcsak Cseh közeli szomszédságából. Ebben a jesivában nem csak Gemárát és „Toszfot"-ot és más kommentárokat tanultak, hanem Tórát is, Rásival, valamint a prófétákat és a biblia más könyveit is. „Ezen túlmenően pedig a város lakosai minden szombaton és ünnepnapon délutánonként hallgatták Tóra-magyarázatát és vele együtt énekeltek... Szombatonként Midrásrábát tanult, de elmélyült a Zohár könyvében is. Szombat délutánonként pedig, a harmadik étkezéskor a talmudi traktátusokat magyarázta."

A jelek szerint Klein Mose rabbi megválasztásáig a csehi hitközség nem rendelkezett rendezett és törvényes szervezeti alapokkal. A temető sírkövei arról tanúskodnak, hogy már a 18. század végén, de talán már annak előtte is éltek zsidók Csehen. A temető azt bizonyítja, hogy voltak, akik a temetés körüli rituálékat ellátták, Chevra Kádisá azonban nem létezett és a hitközségi élet írott és törvényesen jóváhagyott alapszabályok nélkül folyt.

Klein Mose rabbi kezdeményezésére szerkesztették meg az alapszabályokat, szervezték meg a Chevrá Kádisát és ugyancsak Klein rabbi szervezte meg, hogy a kerület hitközségi tagjai az általa létesített rabbinikus bírósághoz forduljanak ügyes-bajos dolgaikkal. Ő határozta meg a rabbi kötelességeit is, mint a közösség vezetője és ezeknek a hetvenes években meghatározott szabályoknak vetette alá magát fia is, Klein Salamon, aki a rabbinátusi székben követte és 52 éven át töltötte be hivatását. Ezek a szabályok határozták meg többek között, hogy a rabbi volt az előimádkozó a záró imában (Neilé) Jom-kipur napján, ő mondotta az esőért való imát (gesem) Semini Áceret ünnepén és a harmatért való imát (tal) pészách első napján. Prédikációt tartott Szlichot előestéjén a „Smá kolénu" ima előtt, Ros Hásáná első napján a Sófár-fúvás előtt, Sábát Suvá napján, Jom-kipur előestéjén a kolnidré ima után és a Nagy Szombaton (Sábát Hágádol).

A rabbinak szokása volt, hogy egyes szombatokat kerületéhez tartozó kisebb községekben töltötte, meghatározott rend szerint. Így Chanuka szombatját Zsibón, Sábát-Berésítet Illésfalván, Sábát-Náchámut Náprádon, Sábát-Sirá napját Sülelmeden töltötte, a Ros-Hásáná előtti „szlichot sel 13 midot" alkalmából pedig Hadadon tartott prédikációt. Ebben a községben évente több szombatot töltött, minthogy Hadad fontos hitközség volt egész a húszas évekig, amikor is tagjai közül sokan városi központokba költöztek, valamint Szilágycsehbe is, így például a kiterjedt Blau, Goldfarb, Kesztenbaum, Grünwald és más családok. Valójában Klein Mose csak 1879-ben fejezte be a Cseh és a hozzá tartozó kisebb községek hitközségeinek és a hozzá tartozó intézményeknek megszervezését a megfelelő alapszabályok szerint. Attól kezdve ezeket a közösségeket „Szilágycseh és környéke" hitközségének nevezték. Ez a körzeti szervezet a Budapesten megalakult ortodox központhoz csatlakozott. Ennek következtében a szilágycsehi és környékbeli hitközségek is élvezték azt az autonómiát, amelyet az állam biztosított az ortodox hitközségek számára. A szilágycsehi és környékbeli hitközségek is a hatóságok által elismert, hivatalos közösségekké váltak. Ezt a privilégiumot Klein rabbi, valamint Wertheimer Jakab vívták ki, akik először a kongresszuson, később pedig a budapesti ortodoxok gyűlésein képviselték a hitközséget.

E kongresszusról visszatérve Klein rabbi aláírásokat gyűjtött a környék zsidó lakosaitól az ortodox hitközségekhez való csatlakozás jóváhagyására. Ahogyan a „Rabbi Smelke" című könyvében fia Salamon leírja: „Valamennyien egységbe tömörültek, hogy egyesítsék Szilágycseh és kerülete rabbinikus körzetét; elkészítették az alapszabályokat az állam nyelvén és azt elküldték a budapesti ortodoxia végrehajtó bizottságához, ahol az alapszabályok királyi jóváhagyásban részesültek és érvényben vannak 1873-tól kezdve mind a mai napig. Ennek követ-

elérnie, hogy a közeli hegy alján kezdtek fúrni, ahol megfelelő gazdag forrásra leltek és a vizet vezetékeken vitték a kútba.

Az artézi kútra való járás a vödrökkel évtizedeken át mindennapos látvány volt Csehen. Később még egy artézi kutat fúrtak a hitközség udvarán és ez a kút látta el vízzel a mikvét, de az egész környéket is. Itt azonban a dolgok elébe vágtunk, hogy elmondjuk, milyen hasznot hozott a lakosság számára a zsidó parlamenti képviselő.

Egy évvel Pollák Becáláél rabbi halála után a csehi hitközség Klein Mosét választotta rabbijául. Az írásbeli adatokból kiderül, hogy Paneth Chájim Becálél tasnádi rabbi, aki ebben az időben az egész szilágysági körzet rabbija volt, hozzájárulását adta Klein rabbi megválasztásához. Ezt a megyét, amelyhez Tasnád, Cseh és Zilah is tartozott, abban az időben, a múlt század közepén „Középszolnok" néven ismerték és a tasnádi Paneth rabbi körzetéhez tartozott. Így tehát az ő joga volt, hogy kerületéből egyes helyeket más rabbiknak adjon át. Ezt a jogát még apjától, Jechezkél Paneth országos rabbitól örökölte, aki a Szilágyságot különválasztotta Erdély többi részétől és külön Kolélnak nyilvánította a rabbi Méir-Báál-Hánész-pénzek szempontjából is. Három Kolél működött tehát a Panethek fennhatóságában, közös gyűjtőnéven, „Erdély, Szilágy és Kővár Kolél" elnevezés alatt. Jechezkél Paneth halála után a Kolélokat leszármazottai örökölték, először fia, a dési Paneth Mendel, majd annak leszármazottai.

Általában úgy tudták, hogy Klein Mose rabbi apósa, a náprádi Deutsch Mendel, aki gazdag ember hírében állott, egyszerűen megvásárolta a csehi rabbiságot a tasnádi rabbitól veje, Klein rabbi számára. Ez a gazdag falusi zsidó, Deutsch, úgy látszik nagyratörő ember volt: fia, Deutsch Ráfáel a magyarországi zsidóság akkori szellemi vezérének, Schreiber Ábrahám Smuél Benjáminnak (Ktáv Szofér) lányát vette feleségül, lánya Szárá-Seindl pedig a magyarországi zsidóság akkori második ismert vezetője, Klein Smelke fiához ment férjhez.

Klein Mose rabbi nem sietett elfoglalni a csehi rabbinátusi széket — melyhez akkor még Zilah, Zsibó, Hadad és számos más kisebb helység is tartozott. Tartózkodásának oka a magyarországi zsidóságban kipattant nagy vita volt, amely 1869-ben a neológok és ortodoxok közötti szakadáshoz vezetett. Az ortodoxok ekkor külön szervezeteket és intézményeket létesítettek. A csehi rabbinikus körzetben is választottak delegátusokat az országos kongresszusra, a helyi választásokat Hadadban tartották meg, amely akkor Csehvel egyenlő nagyságú község volt. Részt vettek azoknak a kisebb falvaknak küldöttei is, ahol minján-méretű zsidó közösségek éltek. Voltak közöttük olyanok, akik a reformokat támogatták, ezek ellenezték Klein rabbi megválasztását Cseh és kerülete nevében. Azt is megemlíti a „Rabbi Smelke" című könyv, hogy a reformok egyik támogatója Klein rabbi egyik rokona volt (anyai ágon). Klein Mose rabbi bejárta a környező falvakat és városokat olyan kongresszusi delegátusok megválasztása érdekében, akik a konzervatív irányzatot támogatták. (Akkor még nem volt ismeretes az „ortodox" elnevezés.) Hadadban valóban a konzervatív egrespataki Wertheimer Jakabot választották meg. Wertheimer megválasztása azonban ellenkezést váltott ki Klein rabbival szemben és ezek között voltak csehi lakosok is. Ez volt az ok, amiért Klein rabbi nem sietett elfoglalni a csehi rabbiállást.

* * *

Klein Mose rabbi tizenegy éven át volt Szilágycseh kerületi rabbija, azaz 1880-ig, amikoris fiatalon, 37 éves korában, meghalt. Fia azt írta róla, hogy mint édesapja, rabbi Smelke (aki egy szilágysági kisfalu, Felsőszilvágy szülötte volt), ő is az áskenáz-ritust követte, míg azonban Smelke Klein sietve mondotta el imáit, „hogy a rossz ösztönök ne keveredjenek imámba és ne zavarják meg az áhitatot", fia, Mose „lassan, minden szót, úgyszólván minden betűt kihangsúlyozva imádkozott, úgy, hogy minden betű külön hangzott és imáját kellemes hangon és olyan

építéséhez szükséges telket Bornemissza báró adományozta s ennek ellenében a környékbeli zsidók rá szavaztak a parlamenti választásokon. Én még jól emlékszem a magas termetű, szikár báróra, akinek le kellett hajolnia, amikor belépett Klein rabbi házába s a jelek szerint ezek a látogatások elég gyakoriak voltak választási időszakokban. Ez azonban már a jelen század tízes éveiben történt. A báró adományáról szóló verzió viszont ellentétben állt azzal a ténnyel, hogy Bornemissza bárót csak 1905-ben választották meg először a csehi kerület képviselőjévé, a zsidó Naményi Ambrus halála után, aki 1875 és 1904 között, közel harminc éven át képviselte a csehi választókerületet a magyar parlamentben — egész haláláig.

A budapesti lapszerkesztő és képviselő Naményinek számos létesítményt köszönhet Cseh. Így például az ő közbenjárására épült az építészetileg is elismerésre méltó polgári iskola (amely az első világháború után szakiskola lett). Mint polgári 1902-ben nyílt meg. A bíróság és a városháza szép épületei is Naményi kezdeményezésére épültek és nagy a valószínűsége annak, hogy valójában ő segítette elő a zsinagóga építését is. Ugyancsak az ő tevékenysége nyomán kövezték ki a község főterét és a tér közepén négy csappal rendelkező artézi kutat építettek.

Naményiről, mint a helység jótevőjéről beszélték azt is, hogy valahányszor megjelent választókerületében, Klein rabbival tanácskozott, hogy mit tehet a helység érdekében. A rabbi egy alkalommal elmondotta neki, hogy a parasztok házaiban olyan kutak vannak, amelyek a talaj felső rétegeiben található vízből táplálkoznak, ez a víz azonban egészségtelen, főleg a nyári hónapokban. Minthogy istállók vannak közelükben, sok esetben betegségeket, így tüdővészt is terjesztenek. Ha a képviselőjelölt megváltja a lakosságot ezektől a betegségektől artézi kút fúrása formájában, amely egészséges vízzel látja el a községet, nyilvánvalóan minden választó őt fogja támogatni. Naményinek valóban sikerült

Népiskola 1933 — Cehul-Silvaniei (Szilágycseh) több zsidó tanulóval

GILADI DÁVID

FEJEZETEK A SZILÁGYCSEHI HITKÖZSÉG TÖRTÉNETÉBŐL

Általában csak „Cseh"-nek neveztük lakóhelyünket, Szilágycseh rövidítéseként. Persze, nemcsak mi, zsidók, hanem a keresztény lakosok is ezt az elnevezést használták. Ez a zsidó közösség főleg magyar uralom alatt állt és csak 21 évig tartozott román uralom alá, míg 1944-ben, újra magyar uralom alatt, megsemmisült. Így tehát mindenképp a „magyar zsidóság" fogalomkörébe tartozott, hagyományai, életmódja, hitközségi felépítése és vallási, halachikus és szervezeti keretei szerint is, melyeket nemzedékek alatt alakítottak ki ennek a zsidóságnak vezető rabbijai. Mint más hasonló nagyságú közösségek ezen a vidéken, Cseh is a 19. század második felében, a magyar szabadságharc után vált szervezett hitközséggé, amikor az emancipáció szele kezdett fújdogálni és a zsidók egyenjogúságot kaptak. Mint ismeretes, a zsidók emancipációját 1868-ban foglalták törvénybe és érdekes módon, ugyanebben az évben nevezték ki Cseh hitközségének első rabbiját. Erről a kinevezésről a csehi hitközség harmadik rabbijának, Klein Slomo Zálmánnak „Rabbi Smelke" című könyve számol be, amely Pollák Becálélt említi a hitközség első rabbijaként. A pozsonyi születésű Pollák rabbi, aki ennek a nagymúltú közösség dájánjának, Pollák Mosenak fia volt, a jelek szerint Budapestről érkezett Csehbe. A Pest közelében lévő Vácon apósa, Lőwinger volt a rabbi. Akkor már Budapest volt a hitközségek központja és ott ismeretessé vált, hogy Csehben rabbit keresnek. Pollák Becálel benyújtotta jelölését és megválasztották. Klein rabbi könyvéből az derül ki, hogy Pollák csak néhány hónapig töltötte be a rabbiállást, mert súlyosan megbetegedett, amelyből nem épült fel (arról is beszámol a könyv, hogy a csehi hitközség pénzt gyűjtött az özvegy és gyermekei számára, akik azután alijáztak Erec Jiszráélbe!). Egy másik verzió szerint viszont, melynek alapjául Klein rabbinak egy 1899-ben elhangzott prédiációja szolgál, Pollák rabbi két és fél éven át volt a csehi hitközség rabbija.

Nem ismeretes, hogy kik töltöttek be hitközségi szolgálatot Pollák rabbi megválasztása előtt. Az azonban ismeretes, hogy ez a község is a tasnádi rabbinikus kerülethez tartozott, ahol Paneth Chájim Becálél, Jechezkiél Paneth, az erdélyi országos főrabbi fia töltötte be a rabbitisztet. Paneth rabbi annak idején magához kérette Pollák rabbit, akit megdorgált, amiért az ő engedélye nélkül foglalta el a csehi rabbiállást — legalábbis így írja le ezt a Paneth család egy másik tagja, a jeruzsálemi Paneth Smuél, akinek édesapja a hídalmási rabbi volt.

Mindenesetre, 1868 fordulatot jelentett a csehi hitközség számára, mert ez jelentette valójában a hitközség megalapítását, minthogy ekkor választottak rabbit és felavatták a helység első zsinagógáját. A Klein rabbi irattárából kikerült adatok szerint Csehen a 19. század közepén mintegy negyven zsidó család élt, azonban a hitközség csak 1868-ban, azaz az emancipáció évében kezdte meg szervezett működését. Egy évvel előtte történt, mint ismeretes, a kiegyezés a magyarok és a Habsburg-ház között. Az első zsinagóga azon a telken épült, amelynek egy részén állt később a második zsinagóga, melynek építését 1899-ben fejezték be. Ez kiderül abból a levelezésből, amit Klein rabbi folytatott az ország nagy rabbijaival arról a kérdésről, hogy engedélyt adjon-e a régi zsinagóga lebontásához, hogy újat építhessenek helyébe. Ezt a levelezést módunkban volt látni, azonban a kéziratok eltűntek — kéziratgyűjtők kezén. Egyes verziók szerint a zsinagóga és a hitközségi épületek

uralom alá került, a falubeli románok kifosztották kastélyát. Most elérkezettnek látta a bosszú idejét és erre a magyar hadsereget kérte fel. A magyarok rögtön találtak ürügyet, nevezetesen, hogy amikor bementek a faluba, a román pap lánya rájuk lőtt a templomtorony tetejéről. A magyar katonák több mint száz embert mészároltak le a faluban, köztük öregeket, asszonyokat, gyerekeket. Hét zsidó is volt az áldozatok között. Másnap megjelent Buciumban két zsidó, egy Spitzer és egy Róth nevű, akiket véresre vertek. Ezek elmondották, hogy amikor Zilahról Bucium felé tartottak, le akarták lőni őket, azonban Róthnak eszébe jutott a magyar himnusz, elkezdte énekelni a katonák előtt és így megmenekültek.

Csak néhány nap múlva engedélyezték a Chevra Kadisának, hogy eltemesse az ördögkúti halottakat. Volt közöttük egy Berkovics nevű asszony két lányunokájával, akiknek holttesteit házukban az ágy alatt találták meg, valamint egy hunyadi zsidó fiú és lány, akik kiránduláson voltak a környéken és a román templomba próbáltak menekülni, de ott gyilkolták le őket. A templom sem tartotta vissza a vérszomjas magyar katonákat.

A buciumi zsinagógába Jom-kipur napján rontottak be magyar katonák és arra kényszerítették a jelenlévőket, hogy oltsák el a gyertyákat. Házunkban egy magyar tiszt volt elszállásolva, akinek apám elpanaszolta a történteket s a tiszt megígérte, hogy megbünteti a bűnösöket, de nem tudunk róla, hogy tett volna valamit. Ez a tiszt, aki őrnagyi rangban volt, megkérdezte, hogy vannak-e magyar könyvek a házban. Akadt néhány a padláson, levittem néhányat, közöttük Benámy Sándor könyve. Apám megrémült, amikor meghallotta ezt, mert tudta, hogy Benámy élesen támadja, szidalmazza a Horthy-rendszert ebben a könyvben. A tiszt azonban nem reagált a könyv tartalmára, talán el sem olvasta.

A magyarok bejövetele előtt a románok azt hitték, hogy talán meg tudják akadályozni a Hitlertől és Mussolinitól (gyakorlatilag Ribbentropptól és Cianotól) származó parancs végrehajtását. Megpróbáltak futóárkokat, tank-csapdákat ásni és erre igénybe akarták venni a zsidókat is, akik azonban közvetítők útján időnként pénzt adtak a román katonai parancsnoknak, úgy hogy a buciumi zsidók mentesültek ez alól. A magyar hadsereg bejövetelét és az azt követő tragédiát már nem lehetett elhárítani — életünk egére nagy árnyék, a halál árnyéka borult.

Jechezkél családjából csak egy lánygyermek tért vissza. Jelenleg izráeli lakos. Ávrahám nevű fiúgyermekük, aki munkaszolgálatos volt a 10/4 században, végelgyengülés és éhség áldozata lett. Elpusztult a családfő és felesége is. A pósai *Stern-családból* csak egy Béla nevű fiú maradt életben.

* * *

Édesapám, Chájim Cvi Lichtenstein rabbi, rabbinikus vezetéséről és személyi szokásairól sokat lehetne mesélni, egész könyvre valót; azonban ennek az emlékkönyvnek a keretei nem ezt a célt szolgálják. Természetes azonban, hogy fia ilyen apa útját követi és feltár valamit életútjából.

Áldott emlékű apám csak ritkán vett részt rabbik tanácskozásain és nem avatkozott azokba a vitákba, amelyek felkorbácsolták az erdélyi zsidóság kedélyét a két világháború között. Nem látogatott chaszid rabbikat, mert gyakorlatilag minden jó zsidó chaszidja volt. A rá jellemző mértékletességgel elhallgattatott mindenkit, aki előtte valamely más táborról rosszat beszélt. Belső világáról tanúskodik az a tény, hogy évek hosszú során át újra és újra a „Chágigá" talmudi traktátust tanulta, szó szerint bemagolva, hogy megjelenhessen Teremtője előtt, ha a másvilágra költözik és bizonyíthassa, hogy elejétől végig tud egy traktátust. Amikor 1937-ben megalakult a Goga-Cuza kormány és hozta zsidó-ellenes intézkedéseit, apám a „Zeváchim" traktátust kezdte tanulni és rávette közössége híveit, hogy ezt a traktátust tanulják, mert teljes hittel bízott benne, hogy a megváltás napjai közelednek és ismerni kell a Szentély munkarendjét.

Közben azonban nem hanyagolta el feladatát, mint közössége szellemi vezetője. Évente beutazott Zilahra, hogy feleskesse a bevonult zsidó újoncokat. Ezt a feladatot Jungreisz zilahi rabbi ugyanis nem tudta betölteni, mert nem tudott románul. Apám jámbor becsületességére — talán túlzott mértékű becsületességére — utal az is, hogy mint a hitközség anyakönyvvezetője, nem tett eleget olyan kérésnek, hogy hamis iratokat adjon ki olyanoknak, akik azt akarták bizonyítani, hogy a helység szülöttjei, vagy ott házasodtak, vagy szüleik ott haltak meg.

Amilyen mértékben növekedett a németországi náci befolyás, olyan mértékben romlott a zsidók helyzete is Romániában. Volt Buciumban egy helyi román tanító, aki elhagyta a községet, állását és a Vasgárda propagandistájává szegődött. 1938 -ban egy napon megjelent falunkban, huligán-csoport élén és a zsidók pogromtól tartottak. A hitközség vezetői hosszas tanácskozás után úgy határoztak, hogy delegációt küldenek a volt tanító szüleihez, hogy elhárítsák a veszélyt. A zsidó küldöttség a volt tanítót szülei házában találta és az megnyugtatta őket, hogy nincs szándékában pogromot rendezni, vagy bántalmazni a zsidókat. Kicsikart azonban egy ígéretet a delegáció tagjaitól, hogy zsidók is megjelennek azon a népgyűlésen, amelyet ő rendez csütörtökön, a hetivásár napján. A piactéren lévő egyetlen kétemeletes ház erkélyéről beszélt, a kérdés-felelet retorikáját alkalmazva a zsidók felé. „Kié ez az állam, A románoké! A zsidók menjenek Palesztínába! Kié ez a sok üzlet itt, a környéken? Mind a zsidóké! Alig lehet nem-zsidó kereskedőt találni. Igazságos dolog ez? Mehet ez így tovább?" — És így folytatta, kérdések és feleletek szerint. A lényeg azonban az volt, hogy pogromra valóban nem került sor és a zsidók azt hitték, hogy az árnyak elvonultak fejük felől.

Ma már persze tudjuk, hogy ez nem így volt.

* * *

Az igazság egész más volt. 1940 szeptemberében, a bécsi határozat értelmében a magyar hadsereg megérkezett Buciumba. Ez a délutáni órákban történt. Lányok, köztük zsidók is, virággal, gyümölccsel, süteménnyel fogadták a bevonuló huszár-alakulatot. A huszárok azonban rövidesen lóra pattantak és távoztak. Csak később derült ki, hogy a közeli Treznea-Ördögkút nevű helységbe mentek, hogy ott véres leszámolást tartsanak. Ebben a faluban élt egy Baji nevű magyar arisztokrata, akinek eszébe jutott, hogy 1919-ben, amikor Erdély román

támaszkodni... *Bondi Simon* családjából elpusztult a családfő, felesége, anyósa és sógora; két gyermekük megmaradt. Ennek a családnak élt egy lánygyermeke Budapesten is, akit egy alkalommal nyilas-csoport fogott el. A csoport egyik tagja azt mondotta, hogy adják neki a lányt, ő majd „elintézi". Szitkozódások közben belökdöste egy mellékutcába, ahol azt mondotta neki, fusson, szökjön meg. A lány kezdetben félt, mert azt hitte, hogy a „nyilas" csak azért mondja, hogy fusson, hogy hátulról lelője. A nyilas azonban a levegőbe lőtt és közben elmondotta neki, hogy zsidó, aki mentés céljából csatlakozott a nyilas-csoporthoz.

A *Gerhardt-családból* sem maradt senki életben. Ez a család gyümölcs aszalással foglalkozott. A családfő, felesége, lányuk és vejük, *Elefánt Joél,* valamennyien elpusztultak. A hajdúnánási származású, nagytudású *Spitzer Slomo* családjából három fiú tért vissza. A családfő, felesége és két gyermekük elpusztult. *Grossman Mose* nagy cádik és Talmud-tudós volt, hol pálinkafőzéssel, hol tanítással foglalkozott, ahogyan a sors hozta. Egy fia és egy lánya életben maradt, ő maga, felesége és három gyermeke elpusztult. Fivérét, *Grossman Jechezkélt* a „néma szabó" néven ismerték. Vele az történt, hogy 1928-ban, amikor antiszemita zavargások törtek ki Erdélyben és vasgárdista diákok inzultálták a zsidókat, egy vasgárdista megtámadta a szabó édesapját és szakállát tépte. A néma fiú, aki látta a történteket, rávetette magát a támadóra és fojtogatni kezdte. Idegenek szabadították ki a támadót a néma szabó kezei közül, amikor már kékülni kezdett. A néma szabó felesége és öt gyermeke elpusztult. *Rosenberg, Sámuel özvegye* és négy gyermeke is a krematóriumok lángjai között pusztultak. Simon nevű fia budapesti munkásszázadban szolgált és amikor egysége a nyilas idők alatt végigvonult a magyar főváros utcáin, ő megpróbált kiszökni a sorból és bejutni a svéd konzulátusra, azonban agyonlőtték. Egy másik fiú, Mose, súlyosan megsebesült Ukrajnában a híres dorosicsi kórház égésénél. Itt többszáz zsidó munkaszolgálatos vesztette életét, ő azonban életben maradt és a deportálásból is visszatért. *Fischmann Wolf* sakter életben maradt — de felesége és hét gyermeke életét vesztette. A buciumi áldozatok között vannak a *Deutsch nővérek, Szerén és Rózsi; József Herman* a fűszeres és felesége, *Spitzer Berl* és családja — feleség és négy gyermek —, *Salamon Joszéf* cséplőgép-tulajdonos, felesége és három gyermekük, *Amsel Perec* (nagy Tóra-tudós és Istenfélő ember) valamint felesége Reizl és három gyerekük. Úgyszintén az áldozatok között van az egeresi *Rothschild Ázriél* feleségével és három gyermekével. Elpusztult *Stössel Sámuel* egész családja, Nichtenberg Jechezkél és családja: férj, feleség és négy gyermek.

Silberstein Jicchák családjából elpusztult ő maga és egyik lánya, felesége és másik lánygyermeke visszatért. *Róth Ábrahám* apja és három gyermeke került krematóriumba. Ő maga ukrajnai munkásszázadban szolgált, 1944 elején leszerelt, de négy hét múlva a többi buciumi zsidóval együtt Auschwitzba deportálták. Innen is megmenekült és a háború után alijjázott Izráelbe, Jeruzsálemben halt meg, ott temették el. *Lőb Joszéf* családjából elpusztult ő maga, felesége, hat gyermekük, valamint Jehosua nevű bátyja s ennek felesége. Csak egy lánygyermek maradt életben, aki Budapesten bújkált, onnan alijjázott, jelenleg Bné Brákban él. *Guttman Jákov Hers* megmenekült, miután megszökött a munkásszázadból és egy budapesti védett házban talált menedéket. Felesége, édesanyja és gyermeke elpusztult. A *Frenkel-testvérek, Cvi és Joszéf* megmenkültek, Cvi felesége és gyermeke azonban elpusztult. *Spitzer Jákob* családjából csak a családfő tért vissza, felesége és veje, *Grünfeld Jákov* és leányuk, Grünfeld felesége, továbbá hat más gyermekük elpusztult. *Weisz Misu* özvegyének családjából csak egy fiú, Laci, tért vissza, három fiúgyermek és családjuk elpusztult. Weisz Laci jelenleg petach-tikvai lakos. Az *egeresi Marton-családból* csak egy lánygyermek tért vissza, a családfő, felesége és két gyermekük elpusztult. A Puszta-falui *Rosenberg*

zésére, amelyet mindenkor Susán-purim előestéjén tartottak. Ezt az alkalmat használták fel „kimchá döpiszchá" pénzek gyűjtésére is, hogy pészáchkor pászkáról gondoskodhassanak a rászorulóknak.

Az előbb említett Judovits Jicchákról egyébként azt mesélték nálunk, hogy édesanyja 50 éves volt már, amikor a világra hozta. Azok között a rabbik között, akik az első világháború után menekültek át Galíciából Buciumba, volt egy Krakker Jesájáhu nevezetű is, aki öregségére elvesztette lelki egyensúlyát. Egy alkalommal dühöngeni kezdett az utcán és ütlegelni kezdett mindenkit, aki útjába akadt, közöttük a Judovits-család tagjait is. A család nőtagjai kiáltozni kezdtek rá és az öreg el akarta hallgattatni őket, de sikertelenül. Akkor azt mondta a családanyának, hogy ha elhallgat, akkor megígéri neki, hogy pontosan egy év múlva fiúgyermeket fog szülni. És valóban, az asszony, aki akkor már ötven éves volt, gyermeket szült, akinek a Jicchák nevet adták, mint ahogyan Szárá ősanyánk is ezt a nevet adta fiának, minthogy a kései szülésen volt nevetni való — ahogy a név értelmeződhetik. Amikor Kolozsvárra tartottunk, Judovits sógoránál, Goldnernél szálltunk meg. Ez a Goldner eredetileg fogtechnikus volt és valahányszor Buciumban járt, kézzel húzta ki a gyerekek mozgó tejfogait. Később azonban felhagyott ezzel a mesterséggel és tanítással foglalkozott.

Ha pedig már elkezdtem az egyik helyi családdal, folytatom a többiekkel. *Binder Hersch Leibnek* sok foglalkozása volt, de kevés keresete. Volt üveges, fűszeres, gabona-kereskedő, végül azonban nincstelen szegény maradt, aki tanítással foglalkozott. De szegénysége ellenére Talmud-tudós gyermekeket nevelt, egyik fia Nagyváradon lett rabbi, a másik ügyész-helyettes Szilágysomlyón. Binder fiai a tasnádi Briszk rabbi jesivájának legkedveltebb növendékei közé tartoztak és Briszk rabbi responsumkönyvében közöl néhány választ, amelyet Binder egyik fiának, Jehuda Bindernek adott kérdéseire. Jehuda Binder a zsibói Janovitz Sámuel lányát vette feleségül. Sikeres üzletember volt és bőkezű adományozó. Amikor a buciumi zsidó fiatalokat behívták munkaszolgálatra és a nagybányai központba küldték, Binder Jehuda meglátogatta őket és mindegyiküket egy pár cipővel ajándékozta meg. Túlélte a vészkorszakot, kivándorolt az Egyesült Államokba és ott halt meg.

Róth Elimelech Dávidnak fiai éltek az Egyesült Államokban, akik bőkezűen támogatták és ő, valamint Ábrahám nevű fia afféle hitelintézetté vált községünkben. Felesége Ráchel egész életében gyertyával és kidushoz való borral látta el a templomot. Egy másik fia, Benjámin, Bucium legtanultabb Talmud-tudósai közé tartozott. A vészkorszakban pusztult el.

Frankovits Chánochot a fuvarost már említettem. Amellett, amit elmondottam róla, rá kell mutatnom arra is, hogy ő is zsidó tudományokban jártas ember volt. Együtt lakott édesanyjával és anyósával — feleségén és kilenc gyermekén kívül. Édesapámnak a rabbinak mindenkor megélhetési nehézségekről panaszkodott, hogy „tizenhét lelket kell etetnie" — ebbe beleszámította lovait, tehenét és borjúját is... Nagy micvának tekintette a Tóra-tekercs összegöngyölését a felolvasás után, ez az ő kizárólagos joga volt. Családjával együtt elpusztult a vészkorszakban. Ugyancsak elpusztult feleségével és kilenc gyermekével együtt *Lebovics Eliézer*, az ecetgyáros is. A Bogdana-kásapataki *Czeisler Menáchem* családjából három fiú tért vissza; a családfő, felesége és két lány a krematóriumokban maradt. Ugyanebben a faluban élt *Weisz Dov* is, akinek csak egy fia maradt életben; ő, felesége, három gyermekük és veje Lőwy Saul és felesége, valamennyien elpusztultak. Az egeresi *Weisz Jekl,* akinek földbirtoka volt és támogatta a jesivát és növendékeit, feleségével és három gyermekével együtt pusztult el. Ez a Jekl, amikor a támogatási pénzeket hozta apámnak, azt mondogatta, hogy ez az ő biztosítása jégverés ellen. Apám minden alkalommal figyelmeztette, hogy azért csak csináljon biztosítást biztosító vállalatnál is, mert nem szabad pusztán csodára

MOSHE LICHTENSTEIN

A KIS SZENTFÖLD

Feltételezhető, hogy a zsidó élet másutt is úgy folyt, mint Buciumiban. Mi azonban különleges fontosságot tulajdonítottunk közösségünknek, mely szerintünk különbözött a többi hitközségtől. „Kis Erec-Jiszráélnek" neveztük, afféle kis szenthelynek, ahogyan a helyi zsidók elképzelték a Szentföldet, Jeruzsálemet, amely felett dícsfény lebeg. Elul hónapban, a Szlichot napjaiban, lehetett különösen érezni a hely áhitatos légkörét, amikoris a környékbeli kisebb helységekből is Buciumba jöttek a zsidók, hogy együtt mondják: „Kumi roni bálájlá". Olyan áhitattal mondtuk, hogy térdünk összekoccant a szent félelemtől. Apám pedig fellépett a szónoki emelvényre és évente, mindenkor ugyanezekkel a szavakkal kezdte beszédét: „Testvéreim, felebarátaim, jámbor lelkű asszonyok..." — Ezekkel a szavakkal kezdte nagyapám, a krasznai rabbi is, minden évben szlichot napjaiban tartott beszédét. Apám prédikációját elejétől végig sírás kísérte, főleg az asszonyok erkélyéről.

Számos Talmud-tudós akadt a buciumi zsidók között, így a nagynevű pozsonyi jesiva növendékei, akiknek egy része chásziddá vált és strámlit viselt. Ők is a többi hívővel együtt sírva öntötték ki szívüket a Mindenható előtt és készültek az engesztelés napjára.

Helyi szokás volt, hogy Szlichot első napján, amely félnapos bőjttel jár, összegyűltek a pálinkafőzők, hogy megállapodjanak, mennyit fizetnek a szilváért, melynek ősszel volt a szüretelési ideje — mert hiszen a Meszes-hegység lejtői tele voltak szilváskertekkel. Apám, aki szintén az egybegyűltek között volt, gondoskodott róla, hogy szét ne oszoljanak, amíg létre nem jön a megállapodás közöttük. A tárgyalások néha a késő délutáni órákig tartottak, de a bőjt is hozzájárult ahhoz, hogy mielőbb megállapodjanak. A pálinkafőzők dicséretére váljék, hogy legalább az ünnep utáni időszakig betartották, amit Szlichot első napján határoztak.

Ma is előttem vannak a falumbeli zsidók alakjai Szlichot idején: Látom Lőb Akivát, aki megjelenik a templom ajtajában, belép, majd hirtelen visszalép, újra belép és megint visszalép, amíg valaki meglepetten meg nem kérdezi, hogy mit csinál. Ilyenkor ezt válaszolta: „Én, bűnös lélek, hogyan léphetek be a templomba, hogy bűnösen álljak a Teremtő elé?" S mi közben elgondolkozom Lőb Akiva történetén, akit Zsibónál agyonlőttek és még csak zsidó módra el sem temettek, eszembe jut fivére, Slomo Joél, aki Ukrajna hómezőin lelte halálát, valamint nagybátyjuk, Lőb Jechezkél, aki szintén nagy Tóra-tudós volt és a németek két nappal a felszabadulás előtt gyilkolták meg.

Buciumban az volt a tanulási szokás, hogy a Gemárát a Máhársá magyarázataival együtt tanulták az esti ima után, amikoris apám vezette a tanulást. Sábát Hágádol napján a talmudi traktátusról szóló prédikációt eszmecsere és vita kísérte. A jomkipuri prédikáció mindenkor Jeremiás könyvéből való idézettel kezdődött: „És nyúlnak már az estéli árnyak"... Valamennyiünket szent áhitat ragadott el, amikor hallottuk az Ámosz könyvéből vett idézetet, „Ha megfújják a városban a sófárt" — ezzel kezdte apám évente ros-hásánái prédikációját. Az is szokás volt a városban, hogy Szimchát Tóra közeledtével a lányok virágkoszorút fontak a Tórára; az a hit járta, hogy ez biztosítja számukra, hogy a következő évben férjhez mennek, purimkor természetesen a hívek „sláchmoneszt" küldtek egymásnak, Susán-purimkor pedig vidám csoport járt házról házra, élén Judovits Jicchákkal, aki kitűnően hegedült. A csoport édességet és egyéb csemegét gyűjtött „a Tóra tiszteletére", azaz a Misnájot tanulás évenkénti szakaszának befeje-

péntek este, hívek csoportjával belépett a kertbe, amelynek kapujától fasor vezetett az épületig és a ház ablakaiban valóban fények csillogását lehetett látni, mintha belülről jött volna. Amikor azonban az épülethez értek, kiderült, hogy a közeli fonóda fényei tükröződnek vissza az ablaküvegen. A fonódában gyűltek össze ugyanis péntek esténként a falu lányai, ahol gyapjú és lenszálakat fontak.

A szóbanforgó épületet később megvette egy keresztény ember, aki lerombolta, hogy új épületet emeljen helyette. Csak a régi zsinagóga keleti falát, ahol a frigyszekrény állt, hagyta épen — ezt nem merte lebontani.

Bucium és környéke folklórához tartozik egy Izsák nevű férfi története is, aki a szomszédos Szilágybogya községben lakott. Ebben a helységben négy zsidó család élt, közöttük Spitzer Jakab chászid zsidó, aki reggelenként télennyáron megmártotta magát a mikvében. Előfordult, hogy fagyott szakállal érkezett a reggeli imára. Ebben a faluban lakott ez az Izsák nevű ember, aki egész életét keresztényként, mindenkitől elidegenedve, család és feleség nélkül élte le, senkivel sem barátkozott, templomba sem járt. Hetven éves lehetett amikor megjelent az előbb említett Spitzer Jakabnál és bevallotta, hogy zsidó származású és zsidóként szeretne meghalni. A vizsgálat kiderítette, hogy körülmetélték és az is bebizonyosodott, hogy kisgyermekként került szüleivel a faluba. A szülők nagyon szegények voltak, akik helyről helyre vándoroltak. Ő maga súlyosan megbetegedett és szülei elhagyták, mert nem bíztak felépülésében. Idegenek vették magukhoz, akik felnevelték, majd asztalos mesterségre tanították. Most csak az a vágya, hogy visszatérhessen a zsidóság kebelébe és zsidóként halhasson meg.

Először megtanították a törvényekre, latin betűkkel felírták számára a különböző áldásokat és a Lőb család egy szobát bocsátott rendelkezésére házában. Az öreg bútorok javításával foglalkozott zsidó házaknál. Miután visszatért a zsidósághoz, még néhány évet élt Buciumban. Az egyik péntek este megjelent a templomban, de alig lépte át a küszöböt — holtan esett össze. Az egész hitközség elkísérte utolsó útjára.

kel és Fülöpékkel, akiknek, mint mondottuk, kastélyuk és földbirtokuk volt és mezőgazdasági termés értékesítésével foglalkoztak. A falu földjeinek mintegy 30 százaléka a Lőb család tulajdona volt. Jehuda Lőb bőkezű adományozó volt, gondoskodott a közösség szükségleteiről és nagyrészt saját pénzén tartotta fenn a helyi jesivát, melynek élén apám állt. A belzi chaszidok közé tartozott, nagyra becsülte a chászid rabbikat, akik közül többen szöktek át Galíciából az első világháború idején és hosszú ideig laktak az ő kastélyában. Tíz gyermeke volt, közülük hat fiú, valamennyien jártasak a Talmud-tudományokban. Gyermekei közül egyetlenegy sem élte túl a vészkorszakot, csak unokái két fiú és két lány. Lőb unokái között voltak a Briszk rabbi által vezetett tasnádi jesiva kiváló növendékei. Egyikük, Akiba, Romániába akart szökni, de Zsibónál elfogták és agyonlőtték.

* * *

Fülöpné asszony Jehuda Lőb testvére volt. A buciumiak nem tudták megfejteni férje titkát, aki egyszer csak eltűnt Buciumból és nyoma veszett. Fülöpné lakott a falu másik kastélyában, amelyben a zsinagóga is helyet kapott, egészen addig míg a húszas években, új nem épült. Fülöpnének két lánya volt, akik jelentős zsidó személyiségekkel léptek házassági kapcsolatba. Egyikük Koppel Reich budapesti országos ortodox főrabbi fiához ment feleségül, aki később Szászmedgyes rabbija lett. Másik lánya a pozsonyi hitközség rabbinikus bírósága elnöke Aba Herzl fiához ment feleségül. A házaspár néhány évig Buciumban maradt, amikoris az ifjú férj a gazdaság vezetésével próbálkozott, de ez a kísérlete sikertelenül végződött; teljesen elszegényedett, végül visszatért szülővárosába, Pozsonyba.

A buciumi zsidók általában olyan foglalkozásokat űztek, mint Erdély többi zsidó lakosai. Tekintettel arra, hogy a környéken nagy szilvások voltak, sokan foglalkoztak pálinkafőzéssel, voltak azonban földbirtokosok, gazdálkodók is, mint például a Lőwy, Feigenbaum és Grünfeld családok. Voltak kereskedők, mint a Grossman, Guttman, Judovits, József és mások. Egy Roth nevű helyi lakosnak szállodája és kocsmája volt. A Binder-család gabonakereskedelemmel foglalkozott és fűszerüzletet is tartott. Akadtak iparosok: Grossman a szabó, Gerhart a tetőcserép-gyáros, Kirschenbaumné aki süteményt sütött vásárokra, Farkas aki szalmakalapokat készített parasztoknak, Nichtburg és Schőn műszerészek voltak, Frankovits asszony pedig varrónő volt, úgyszintén volt egy Salamon nevű cséplőgép-tulajdonos, egy Róth nevű baromfi-kereskedő, Spitzer nevű tojáskereskedő és egy Frankovits nevű fuvaros.

Ez a Frankovits nagy mesélő volt, főleg katonaéletéből adott elő történeteket, amikor a román hegyivadászoknál szolgált Sinaia városában, ahol a román királynak volt palotája. Ezredét palotaőrségre vezényelték ki és Frankovits a palota előtt járt fel s alá díszlépésben, amikor — elbeszélése szerint — egyszerre csak megnyílt az egyik emeleti ablak és Mária királyné szólította a katonát, hogy sürgősen siessen segítségére.

„Amikor felmentem az emeletre — mesélte buciumi hallgatóságának Frankovits — a királyné azt kérte, hogy fektessem ágyba férjét, Ferdinánd királyt, aki tökrészegen dühöngött. Mit csináljak? Üssem le a királyt? Tanácstalan voltam. Végül eredeti ötletem támadt, odaléptem hozzá, megragadtam szakállánál fogva és így vonszoltam az ágyba és lefektettem és ott nyugton maradt. A királyné olyan hálás volt jó szolgálataimért, hogy azonnal elrendelte, hogy léptessenek elő szakaszvezetővé".

Így mesélte Frankovits. De más folklór-történet is járta Buciumban. Így például heteken keresztül sugdolóztak a zsidók, hogy péntek esténként fényeket látnak a néhai Fülöpné házában, amely elhagyatottan állt gazdája halála óta. Az a mendemonda járta, hogy Fülöpné péntek esténként visszatér és gyertyát gyújt, annak a fénye látszik az ablakban. Elmondták a történetet apámnak is, aki természetesen fantázia szüleményének tartotta az egészet. Végül azonban eleget tett unszolásuknak és elment, hogy maga is utána nézzen a tüneménynek. És valóban, egy

Apósom annakidején „strómannak" használta Bálintot, miután az emlékezetes zsidótörvények megtiltották zsidók számára, hogy bizonyos foglalkozásokat űzzenek és termelő eszközöket tartsanak birtokukban. Az volt az érzésem, hogy a szóban forgó szerződést fenyegetésekkel és zsarolással csikarták ki tőle. Ezt a gyanút megerősítette barátom, Silviu Papiriu ki elmondotta, hogy Bálint azt terjesztette apósomról, hogy éjszakánként belopakodik a malomba, ahonnan lisztet visz ki, ami az akkori drákói háborús törvények között rendkívül súlyos — esetleg halálbüntetéssel járt. Bálint kihasználta apósom félelmét és aláíratta az adásvételi szerződést, melynek egy példányát a helyi közjegyző írta alá tanúként.

Amikor megjelentem a Bálint családnál, hogy kérjem a malom kulcsát, Bálint maga nem volt otthon, felesége pedig elém tartotta az adásvételi szerződést, annak bizonyítására, hogy a tulajdonjog őket illeti. Elvettem tőle a szerződést és megtanácskoztam a dolgot Silviu Papiriuval, aki ekkor mondotta el nekem, hogy mit hallott erről a „szerződésről". Akkor még Buciumban tartózkodott az a Nádi Albert nevű közjegyző is, aki láttamozta a „szerződést" melynek másolata nála is megvolt. Csakhogy ennek a közjegyzőnek nagyon sok volt a rovásán a magyar uralom idejéből és erről nekem írásos bizonyítékom volt.

Amikor a magyarok 1940-ben bevonultak Erdélybe, Buciumban is megjelentek az „idegen-ellenőrző hivatal" emberei, hogy felülvizsgálják a zsidó lakosok állampolgárságát. Ez a Nádi Albert akkor írásbeli felszólítást küldött apámnak mint rabbinak, melyben megparancsolta, hogy utasítsa híveit, hogy jelenjenek meg ellenőrzésre e hivatalnokok előtt. Ezt az értesítést elrejtettem, abban a reményben, hogy egyszer még eljön az ideje, amikor felhasználhatom. A felszólítás így hangzott: „Ferenc (ez volt apám neve a személyi igazolványban), magaddal kell hoznod összes koszos, tetves zsidóidat és ne felejtsd el magaddal hozni a következőket sem (itt különböző, gúnynéven ismert zsidók nevei szerepeltek). Hétfőn délután 4 órakor kell jelentkezni". A szóbanforgó jelentkezéskor a közjegyző rámutatott két helyi lakosra és azt mondta: „Ezt a két vándor-zsidót ki kell utasítani". S a két lakost valóban áttették a román határon.

Elmentem a közjegyzőhöz, de annak is csak a feleségét találtam otthon. Eszébe juttattam a két kiutasítottat, akit férje árult be, azt mondottam, hogy azokat férje miatt meggyilkolták: „Mi lesz most, ha szólítom a Buciumban állomásozó orosz katonákat és elmondom nekik az esetet és azt javasolom nekik, hogy vigyék magukkal a lányukat, büntetésként, azért amit tettek?" A közjegyző felesége gyorsan átadta a szerződés másolatát, melyet szeme láttára darabokra téptem.

Kezdtem helyreállítani a malmot és üzemeltetni. A parasztok pedig kezdték hordani a gabonát őröltetni. Persze, ez a malom is csupán illúzió volt. Alig telt el egy-két év és az ilyen üzemeket államosította a kommunista rezsim. Álomkép volt az, hogy a zsidóknak lehet maradásuk akár ebben a rezsimben is.

* * *

A buciumi hitközség nincs többé, része az európai zsidóság tragédiájának. A vészkorszakig mintegy harminc zsidó család élt ott. A hitközség ellátott minden funkciót, rabbi, sakter, a húszas években épült templom, Chevrá Kádisá, mikve és tanház is. Meg természetesen „chéderek", a gyerekek nevelésére.

Bucium rabbinikus körzetéhez tartozott néhány más helység is, mint Csucsa, Alsó-Egregy, Felső-Egregy, Szilágy-Pósa, Alsó-Kékes, Felső-Kékes, Dromita. Minden egyes ilyen kis helységben 7—10 zsidó család élt, egyesekben volt sakter is, mint például Menáchem Klein Csucsán, Jeruchám Klein Pósán, Hillél Stockhammer Kékesen és Wechsler Dromitán. Hogy hogyan tudtak megélni ezekből a kis közösségekből — a Mennybéli a megmondhatója...

Buciumiban élénk zsidó élet folyt. Számos család élt szolgáltatásokból és kereskedelmi kapcsolatokból a két gazdag zsidó családdal, Lőbék-

szetesen küldtem részvét-táviratot Jeruzsálemből.

* * *

Ami betegségemet, illetve a háború előtt Buciumban élt zsidó orvosokat illeti, kettőnek a neve jut eszembe. Az egyik dr. Berger Salamon, aki Pestről jött le hozzánk. Nagytudású ember volt és időnként Gemárát is tanult apámmal, habár teljesen vallástalan volt, semmiféle parancsolatot sem tartott be és amikor egyszer apám viszonozni akarta látogatását, azzal mentegetőzött, hogy nem fogadhatja apámat, mert épp akkor vágtak disznót nála és még az ajtókilincs is tréfli... Nyugdíjkorban dr. Berger Kolozsvárra költözött és a deportálások és a gettózás idején a zsidó öregotthonban élt többedmagával akiket „elfelejtettek" gettóba küldeni és így hetven öreg kolozsvári zsidó megmenekült. A háború után dr. Berger alijjázott és itt — 80 éves korában — szerencsétlenség érte: Natanján halálra gázolta egy autó. Miután ez az orvos elhagyta Buciumot, egy másik zsidó orvos jött helyébe, dr. Jakabovits Dezső, akit szintén csak egyszer egy évben, Jom-kipurkor láttak a templomban, akkor viszont reggeltől estig ott tartózkodott.

* * *

Az elsők között voltam, akik visszatértek Buciumba. Utánam sorra érkeztek mások, további megmenekültek, lágerek, munkatáborok életben maradottjai és olyanok is, akik Budapesten rejtőzködve vészelték át a nehéz időket. 1945 nyarán három nő is megérkezett Auschwitz megmenekültjei közül. Szeptember végén visszaérkezett Lőb Eszter, az egyetlen, aki családjából életben maradt. Mindkettőnk magárahagyatottsága közelebb hozott minket egymáshoz: feleségül vettem. Már bevonulásom előtt is ismertem; a két család között is fennállt kapcsolat, minthogy apám volt a rabbi, az apja pedig a hitközségi elnök. 1945 decemberében Ziszl nővéremhez utaztunk, aki Besztercén lakott, hogy ott tartsuk meg az esküvőt. Három esküvőt tartottak ugyanaznap, mindhárom esetben a vészkorszak megmenkültjeit adta össze Spitz rabbi, aki apósától, Ullmann rabbitól örökölte a besztercei tisztséget. A vőlegényi ruhát Spitz rabbi adta kölcsön, azaz egyik hosszú kabátjára öltöttem a kitlit — mert az öltönyömet, amelyben esküdni szándékoztam, előzőleg kölcsön adtam egy barátomnak, aki szintén esküvőjét tartotta. Tekintettel azonban a téli időjárás miatti közlekedési nehézségekre, öltönyöm nem érkezett vissza elég korán Rettegről, ahol barátom esküdött. A hármas esküvő idején Besztercén már elég jelentős zsidó közösség élt, amely egyelőre közös konyháról étkezett.

Spitz rabbi volt az egyetlen, aki nem a lágerek megmenekültjei közé tartozott, ő ugyanis egy Beszterce környéki keresztény lakos házában rejtőzködött és vészelte át a halálos hónapokat. Miután a rabbi felesége hazatért a lágerből, házuk keretévé vált a közösség életének.

Buciumba visszatérve a helyi tanács hivatalában megtaláltam a 132 deportált helyi zsidó lakos listáját, férfiak, nők, öregek, asszonyok, gyermekek. A Somlyó-csehi gettóba való küldésük dátuma 1944. május 5. A férfiak javarésze akkor munkatáborban volt, én magam Ukrajnában. Amikor feleségül vettem Lőb Esztert, reb Jechezkél lányát — aki Mose sógorom nagybátyja volt — kettős kapcsolat létesült ezzel a családdal. Mose sógorom nem tért vissza Buciumba, hanem Dachauból egyenesen alijjázott, miután tudomására jutott családja elvesztése (nővérem Kreindl és gyermekei). Apósomnak, Jechezkél Lőbnek malma volt Buciumban. Miután feleségül vettem lányát, elhatároztam, hogy helyreállítom és újra üzembe helyezem a malmot. A helység egy Bálint nevű magyar lakosa azonban azt mondotta, hogy a malom az ő tulajdona és adás-vételi szerződést is felmutatott, apósom aláírásával. Minden okom megvolt, hogy kételkedjek ennek az adás-vételnek törvényességében, ismerve azokat a zsarolási módokat, amelyekkel annakidején a magyar hatóságok javaik eladására kényszerítették a zsidókat.

szi" utazásunk közbe eljutottunk egy Perecseny nevű faluba, ahol találkoztunk néhány olyan helyi zsidóval, aki akkor bújt elő rejtekhelyéről. Ezek azt tanácsolták, hogy dobjuk el orosz katonaruháinkat és öltsünk civilruhát, melyet ők adnak nekünk, és szökjünk meg. Megfogadtuk a tanácsukat. Ettől kezdve hazafelé tartottunk, de sohasem főúton, hanem mindig mellékutakon, mezei, erdei ösvényeken.

* * *

Huszonkét éves voltam ekkor, két és fél éve távol az otthontól, másfél évig Ukrajnában és Lengyelországban. 1944 októberét írtuk. A Kárpátokból már kiverték a németeket és szövetségeseiket, a harc Budapest felszabadításáért folyt. A Tisza-hidak fel voltak robbantva, a folyó megáradt. Két napig haladtunk a folyó mentén, hogy átkelőhelyet találjunk. Végre akadt egy cigány, aki hajlandó volt csónakon átvinni. Csoportunkban nem csak zsidók, hanem románok is voltak, akiket szintén munkaszolgálatra hívtak be a magyarok. Halminál rajtam kívül valamennyi zsidó kivált a csoportból, csak én maradtam a románokkal Szinérváraljáig. Itt egy román falusi asszony élelemmel látott el bennünket, én pedig felmentem a szénapadlásra aludni.

Éjjel megjelent a padláson az asszony és azt tanácsolta, hogy szökjek meg a csoporttól, mert kihallgatta beszélgetésüket, hogy életemre törnek. Azonnal elhagytam a helyet és a mezőkön át tartva mentem tovább. Távoli fényeket láttam, oda tartottam és megérkeztem egy Komárzen nevű faluba. Bekopogtattam egy házba, melynek lakosai azonnal látták, hogy zsidó vagyok és elmondották, hogy van ott még egy zsidó, akinek sikerült elrejtőzködni a deportálás elől. Ez az ember, mikor meglátott, olyan boldogan fogadott, mint egy pusztai vándor, aki még egy élőlényre bukkan a sivatagban. Megpróbált rábeszélni, hogy maradjak nála; ha valamelyik lánya hazajönne, hozzám adja feleségül. Úgy emlékszem Fuxnak hívták, de nem vagyok benne biztos. Nekem azonban minden vágyam csak az volt, hogy hazatérhessek a szülői házba. Vendéglátóm ellátott élelemmel és pénzzel; tudtam folytatni utam.

Zsibóra értem, ahol volt egy magyar ismerősöm, akinek nővére buciumi lakos volt. Ez az ismerős rövid idővel azelőtt Buciumban járt és azt mondotta, hogy két tisztviselőnő költözött a házunkba. Akkor úgy éreztem, hogy meg tudnám gyilkolni őket. Zsibó után Kékesre érkeztem. Ott találtam Wechsler sakter fiát, aki sötétbarna bőrű volt és egész idő alatt vándorcigánycsoporttal élt. Így menekült meg a deportálás elől. Ő látott el ismét élelemmel és pénzzel, hogy tovább folytahassam utamat.

A szülői házat végül gránát-találatoktól lerombolva találtam, ugyanígy a mellette lévő tanházat, melyben apám tanult és tanított. Egy szobát valahogyan lakhatóvá tettem. Néhány nappal hazaérkezésem után azonban súlyosan megbetegedtem. Lázam egyre emelkedett. A deportálás előtt voltak zsidó orvosok a faluban, most már egyetlen orvos sem akadt. A szomszédok nem tudták, hogyan segítsenek rajtam. Végül betegségem tudomására jutott egy Silviu Papiriu nevű román lakosnak, akit mindenkor zsidóbarátként tartottak számon, a népek jámborai közé tartozott. Amikor annakidején a zsinagógát építették, jelentős összeget adományozott (és komoly halachikus kérdés volt, hogy hogyan ne használjuk pénzét közvetlenül a templomépítésre, annak ellenére, hogy adományát elfogadták). Ennek az embernek a felesége ifjúkorában kórházi ápolónő volt. Ez a házaspár átvitt a saját lakására és odaadóan ápolt, amíg lábra nem álltam.

Papiriunak gyümölcsöse volt és termését a zsidóknak adta el. Pészách közeledtével ingyen osztogatott almát zsidóknak. Akik pedig nála vásároltak, azokat felszólította, hogy hozzanak magukkal pészáchi, kóser késeket, hogy a hibás gyümölcsökből kivágják a rothadt részeket, azokért ne kelljen fizetni és a megmaradt részek alkalmasak legyenek pészáchi fogyasztásra. Silviu Papiriu 94 éves koráig élt, amikor 1985-ben meghalt. Felesége értesített haláláról. Én termé-

püspök Buciumba látogatott. A különböző vallásfelekezetek képviselői között, akik megjelentek a magasrangú személyiség fogadására, helyet kapott apám is, minthogy azonban románul még nem tudott, francia nyelvű beszédet tartott, amellyel valósággal megdöbbentette a jelenlévőket! — ortodox, pájeszos, szakállas rabbi egy eldugott faluban Voltaire és Rousseau nyelvén üdvözli a püspököt!

Négyen voltunk gyerekek a családban: *Kreindl* nővérem, aki Mose Lőbhöz ment feleségül és öt gyermekével együtt életét vesztette a vészkorszakban — férje életben maradt és a háború után alijjázott; másik lánytestvérem, *Ziszl*, aki Elimelech Panethhez ment férjhez. Neki a férje maradt Auschwitzban, ő maga megmenekült, gyermekeik nem voltak; öcsém, *Áser Smuel*, akit a munkatáborban agyonlőttek, amikor a tilalom ellenére tefilinnel imádkozott. Jómagam is számos megpróbáltatáson és viszontagságon mentem át.

A munkásszázadot, melyben szolgáltam, Ukrajnába vezényelték, ahonnan sorstársaim tízezrei nem tértek vissza. 1944-ben megkezdődött a nagy visszavonulás, amikor a magyar hadsereg, a németekkel együtt, megverten menekült. Ebben az évben néhány hónapig a lengyelországi Tlomec nevű helyiségben voltunk, amikor pedig az oroszok augusztusban áttörték a frontot, a magyarok fokozott iramban menekültek, magukkal hurcolva minket is és meg sem álltunk a nyugati Kárpátokban lévő Husztig.

Két bajtársammal együtt megszöktünk a századtól, megpróbáltunk elrejtőzni egy házban, rövidesen azonban észrevett a magyar őrség, amely újra megpróbált elfogni, ám sikerült újra kijutnunk kezeik közül és egy paraszttól kértünk menedéket, aki azonban megtagadta a segítséget és kikergetett az éjszakába.

Az udvarban szénapajta állt, abban rejtőzködtünk. Az éjszaka folyamán egyre erősödött a harci zaj és reggelre már oroszok voltak a faluban. Annak ellenére, hogy fizikai állapotunk tanúskodott helyzetünkről, bezártak minket és foglyoknak tekintettek. Némi élelemmel azonban elláttak. Néhány nap múlva azt mondták, szabadok vagyunk, mehetünk, amerre akarunk. Összegyűltünk vagy tizenöten, zsidó muszos bajtársak, hogy Erdély felé tartsunk. Egyik társunknak azonban az az ötlete támadt, hogy kérjünk írásbeli dokumentumot, hogy útközben az őrségek ne tartóztathassanak fel. Láttunk egy orosz katonanőt, aki, kezében két kis zászlóval, irányította a közlekedést. Hozzá léptünk és megkérdeztük, hol kaphatunk ilyen dokumentumot. Azt mondta, várjunk, üljünk le az út szélére. Vártunk, mire megérkezett egy orosz katonai teherautó, mondták, szálljunk fel rá. Ezzel a teherautóval egyenesen egy — lengyelországi fogolytáborba szállítottak. Kezdetben azt sem tudtuk, hol vagyunk. Ellenséges hadsereg fogoly katonáinak tekintettek minket, alaposan meg is vertek. Engem különösen ütöttek „németes kinézésem" miatt, annak ellenére, hogy csak csont és bőr voltam.

Egy zsidó tiszt, aki csehszlovákiai, kárpátorosz és hasonló területről érkezettek toborzásával foglalkozott felszabadító cseh alakulatokba, minden tőle telhetőt elkövetett, hogy ne küldjenek minket oroszországi fogolytáborba. Gondoskodott rólunk, szükségleteinkről, végül azonban azt mondotta, hogy nem tud többet tenni, fel kell készülnünk, hogy fogolytáborba kerülünk. Azzal vígasztalt, hogy nem olyan szörnyű a dolog és nem kell olyan nagyon sietni haza, mert — úgy sem találunk senkit otthon... Ő már tudta a rettenetes igazságot.

A táborban, amelyben elhelyeztek minket, különböző szakembereket kerestek, egy napon gyógyszerészeket. Egy orosz-zsidó katona rábeszélt négyünket, hogy jelentkezzünk gyógyszerésznek. Mi nem nagyon merészkedtünk, ő azonban valósággal kényszerített erre. Mint kiderült, könnyen eleget tettünk a „gyógyszerészi" megbízásnak. Kaptunk egy vöröskeresztes jelzéssel ellátott szekeret és az volt a dolgunk, hogy azzal helyről-helyre járjunk és ott, ahol gyógyszertárat látunk, törjük fel és a szekeret rakjuk meg az ott talált gyógyszerekkel. „Gyógyszeré-

LICHTENSTEIN MOSHE

A BUCIUM-I HITKÖZSÉG S APÁM, A RABBI HÁZA

A románok és a zsidók Buciumnak hívták, falunál nagyobb, városnál kisebb. Gyakorlatilag a zsidó közösség szempontjából is, jobban megillette a magyar név: Vármező. Területén ugyanis két régi kastély volt, melyben a két leggazdagabb zsidó család, a Lőb és a Fülöp család lakott. Fülöpék kastélyában egész 1928-ig zsinagóga is működött. Ebben az évben új, külön zsinagógát avattak, ezen kicsiny közösség számára, melynek azonban számos zsidó tudományokban jártas, tanult, bölcs tagja volt, javarészük a híres pozsonyi jesiva növendéke, akik az „áskenáz" ritust követték.

Édesapám, rabbi Chájim-Cvi Lichtenstein, a helység második rabbija volt — és fájdalmunkra, az utolsó is Buciumban. Előzőleg apósa, anyai nagyapám, Jechiel Méir Paneth töltötte be ezt a tisztet — két családi név, melynek nagy múltja van a régi magyar, de főleg az erdélyi zsidóság történelmében. Egy oldalt rabbi Jechezkel Paneth, a „Máréh Jechezkél" szerzője, Erdély országos főrabbija, más oldalt rabbi Hillel Lichtenstein, aki Magyarországon folytatott, különböző helyeken, rabbitevékenységet, de mégis a „Kolomeai rabbi Hillél" néven vált ismeretessé, a galíciai város nevéről, ahol hosszú ideig volt rabbi és onnan terjesztette tudását a határ két oldalán. Mindenütt nagy tanítómesternek és cádiknak tekintették.

Édesapám főleg Mose Grünwald huszti rabbinál, az „Árugot Háboszem" szerzőjénél folytatta tanulmányait és itt szükségesnek tartok megjegyezni bizonyos szokatlan jelenséget, fiatal Tóra-tanulók esetében: Édesapám az 1908—9-es két évet Jeruzsálemben, apja unokatestvérénél, rabbi Akiva Joszéf Schlesingernél töltötte, aki a fentebb említett Kolomeai Hillel rabbi veje volt. Itt a szent városban tanult tehát Tórát. Tudását fejleszteni kívánva azonban Bécsbe is elment, ahol anyai nagybátyja, Gedálja Schwartz rabbi tanítványa lett. Ez szélsőséges ellentéteket jelentett egy családban, mert míg rabbi Ákiva Joszéf Erec Jiszráél betelepítésének lelkes híve volt, apai nagyapám, rabbi Báruch Bendit Lichtenstein krasznai rabbi a cionizmus esküdt ellenfele volt. S itt meg kell említenem még, hogy amikor, 1938-ban certifikáthoz jutottam és Baruch Bendit nagyapámhoz utaztam, hogy áldását kérjem, ő megtagadta tőlem ezt és megtiltotta, hogy alijjázzak, nehogy elzülljek és eltávolodjak a vallástól. Kénytelen voltam viszszaadni a certifikátot, hogy más használhassa.

Rabbi apámtól, fanatikus, cionista-ellenes nagyapám fiától, soha egy szót sem hallottam a cionizmus ellen. Ennek oka talán az volt, hogy hosszabb időt töltött Jeruzsálemben. Apám ifjúsága nem volt mentes a viszontagságoktól. Amikor kitört az első világháború, a rabbikat mentesítették a katonai szolgálat alól. Hosszas tanulmányok álltak mögötte, Huszttól Jeruzsálemen keresztül Bécsig, de hivatalos rabbi-oklevele még nem volt és így be kellett vonulnia. A szerb frontra került és rövidesen fogságba esett. Először egy albániai fogolytáborban volt, onnan egy franciaországi fogolytáborba került.

A háború 1914-ben tört ki, de édesanyám csak 1916-ban tudta meg apám tartózkodási helyét. Ekkor a Vöröskereszt útján elküldte rabbi-igazolásait, mire kiengedték a fogolytáborból és tisztként kezelték. De csak 1920-ban térhetett haza, miután véget értek a béketárgyalások, melyekben a románok kötelezték magukat, hogy teljes egyenjogúságot biztosítanak a kisebbségeknek. Fogsága során megtanult franciául és e nyelvet kitűnően beszélte. Ez emlékeztet egy gyermekkori epizódra, amikor a román

44. Özv. Fischmanné, tojás és majorság kereskedés
45. Fischmann Semájá, fenti társa
46. Blau Akiba, nyugdíjas
47. Heller Ferencz, Mihály és Jéki, sóraktárosok
48. Heller Béla, gyümölcskereskedés
49. Heller Farkas Zeev, szódagyáros
50. Lampel József, fenti társa
51. Heller Moshe, textiles
52. Rosenberg Márton Menashe, kereskedő
53. Noé Mordechaj, fenti társa
54. Farkas József, bor- és vegyeskereskedés
55. Berger Jeshie, korcsmáros
56. Rosenberg Lipót, suszter
57. Rosenberg Lajos, szabó
58. Weisz Izrael David, vegyeskereskedés
59. Krausz Ármin, mészáros
60. Fischer Béla, konfekciós
61. Klein Májer, engros-trafikos
62. Klein Mendel Menachem, itallerakat
63. Klein Baruch, textiles
64. Steiner Menachem, malmos
65. Waldmann Moshe Árje, fakereskedő
66. Waldmann Avraham, lisztkereskedő
67. Waldmann Simon, főzdés és italkereskedés
68. Liebermann Mordecháj, fűszerkereskedés
69. Schvartz Chajim Zvi, korcsmáros
70. Noé Avraham Zvi, textiles
71. Brach Mordechaj, cipőkrémgyártás
72. Waldmann Rachel, bazáros
73. Fischmann Lajos, szabó
74. Sámuel Ernő, gyógyszerész
75. Legmann Jakab, gyógyszerész
76. Weisz Moshe, ügyvéd
77. Deutsch Shlomo, vegyeskereskedés
78. Mark Jakob, pálinkafőzde
79. Blum Feri-Frojem, suszter
80. Blum Dávid, fuvaros
81. Blum Zeev, fuvaros
82. Lőrinczi Joszef Juda, bádogos
83. Löbli Lázár, perceptor és testvére, pálinkafőzés
84. Glück Jolán, textiles
85. Bistritz David Maier, órás-ékszerész

Egyes számok alatt itt több név szerepel, de tudomásunk szerint Krasznán 1944-ben 89 zsidó család lakott. S mivelhogy mi, a fiatalok, állítottuk össze a hitközségben a névlistát a csendőrség parancsára, nincs kétségünk afelől, hogy Krasznáról 356 személyt toloncoltak a somlyó-csehi gettóba és deportáltak. Ezeken kívül a férfiak száma kik munkaszolgálaton voltak, 70 és 100 között mozgott — így hát Krasznán több mint 400 zsidó lélek lakott.

A hitközségi tisztségeket a következők töltötték be:

Rothschild Shlomo volt 1944-ben az elnök; volt elnökök: Goldstein Jakab, Klein Menachem-Mendl; Farkas Joszef, gábe v. pénztárnok; Heller Béla és Heller Ferencz, knájcsoltak és nyugtáztak; Heller Zeev, ellenőr; Waldmann Moshe Arje, Chevra Kadisha gábe; Fogel Zvi Hersh, sakter és báltfile; Frank, kántor-sakter és pénzbeszedő; a tudós lámdánok akikre emlékszünk Krasznán: Weinberger Hillel Jehuda, Liebermann Mordechaj, Glück Mechel, Blau Akiba, Bernstein Herczku, Bernstein Shlome, Groszmann Jicchák Elje, Basch Mordechaj, Lampel Joszef, Berger Jesije és még sok mások.

Kraszna zsidó családjai

Markovits Rozália és fivére is beküldtek egy névlistát Szilágy-Kraszna zsidó családjairól és azoknak sorsáról ahogy emlékeznek rájuk, azon listán kívül amit saját családjukról küldtek. Bizonyára, parallel a Bernstein S. Ch. rabbi névsorával, itt ismétlések vannak, de ha csak pár család névsora kiegészítést nyer, ezáltal is lerójuk kegyeletünket velük szemben. Íme Markovitsné névlistája:

1. Fogel Hers sakter és felesége, lányuk Weisz Chana, ennek férje Weisz Moshe Zeev (foglalkozása: könyvkötő) és a Weisz házaspár két gyermeke; Fogel sakter két fia, Avrum Majse és Chajim, jesivatanulók és még három kisgyerek, Fogel Ruchel, Frimet, Jitu — a család a templom udvarán lakott: nem jöttek vissza.

2. Orgel Hillel és felesége Zipora, az alszegen laktak, öregek voltak, nem jöttek vissza (amikor a csendőrök összeszedték Kraszna zsidóságát, Orgeléket „kifelejtették", félútról visszaküldtek értük és összeverték őket). Két Orgel fiú, Chajim és Nuti, Amerikában élnek.

3. Stein Elje melámed és felesége; az a - szony kóser tejterméket készített és eladta a helyi zsidóságnak; hajadon lányuk, Gitu, varrónő volt, a Sár utcában laktak, a család a máramarosi Borsából származott — nem jöttek vissza.

4. Goldstein Jakab, olajgyár és cséplőgép tulajdonos

5. Rothschild Sándor-Slajme, társa a fentinek

6. Weinberger Hillel Jehuda, petróleum és rongylerakat

7. Farkas Áron, vegyeskereskedés

8. Groszmann Jicchak Elje — foglalkozása ismeretlen

9. Liebermann Abraham, főzdés és korcsmáros

10. Özv. Bernstein Szárá, háziasszony

11. Bernstein Zvi — foglalkozása ismeretlen

12. Liebermann Simon, vegyeskereskedés

13. Glück Joszef, szalmakalap gyártás

14. Malek Zálmán, szűcs

15. Helprin Avruhum, melámed

16. Bernstein Herczka, teherautó-tulajdonos

17. Fischer Majsi, asztalos

18. Özv. Szegálné, fűszeres

19. Glück Zeev, korcsmáros

20. Ehrenfeld Izidor, textiles

21. Glück Mechel, alkalmi gyümölcskereskedő

22. Rothschild Fájvel, vegyeskereskedés

23. Rothschild Szrilu, vegyeskereskedés

24. Basch Mordechaj, vegyeskereskedés

25. Grün Zvi, korcsmáros

26. Farkas Juda Zvi, deszkaraktár és téglagyár

27. Rothschild Chune, fenti társa

28. Heller Moshe Juda és özv. Hellerné, vegyeskereskedés

29. David N. nyomdász

30. Lőrinczi Moshe, szabó

31. Glück Zoltán, gépész

32. Rosenberg Jakov, melámed

33. Stein Elje, melámed

34. Markovits Sáje, melámed

35. Markovits Samu, alkalmi munkás

36. Weisz Moshe Wolf, könyvkötő

37. Weisz David Zvi, fuvaros

38. Lichtenstein Baruch Bendit, főrabbi

39. Lichtenstein Hillel, rabbi

40. Frank N. sakter-kántor, inkasszáns

41. Özv. Fischerné, sámeszné

42. Brod család, Fájgi és Rajzi, varrónők

43. Berger Armin, pék

Mose volt kolozsvári neológ főrabbihoz ment feleségül, aki jelenleg a New York-i Jeshiva University előadója. Az asszony 1972-ben New Yorkban hunyt el; Reisel Spitzer és férje, Weinberger Slomo—Jicchák Cvi Weinberger fia — a vészkorszakban pusztult el. Ennek a házaspárnak egyik fia, a fentebb említett Weinberger Mose kolozsvári rabbi; a másik fiuk Jicchák Cvi Izráelben lakik. A legfiatalabb gyerekük, Hillél az ausztráliai Sydneyben halt meg; Stein Cvija, Spitzer Smuel-Árje rabbi lánya még 1938-ban halt meg Kolozsváron; a fentiek egy másik lánya, Schwartz Eszter, aki a magyarországi Kiskőrösön élt, férjével és négy gyermekével együtt elpusztult a vészkorszakban. A családnak volt két fogadott fia is, akik életben maradtak és Budapesten élnek.

Lichtenstein Chaje-Hinde a bucsumi rabbiné, lánya Kránydel, fiai Áser-Smuél, és Majse

Feibus nevű fia maradt életben, aki Brooklynban él, valamint Eidl nevű lánya, aki Németországból először Brazíliába vándorolt és onnan néhány évvel ezelőtt alijjázott.

Noé Mordecháj, a fenti Rosenberg Menáse veje volt. Nagy családja elpusztult Asuschwitzban. Ő maga megmaradt és Brooklynban él.

Farkas Jozfa bőr- és cipészkellék-kereskedő volt. Hosszú ideig a krasznai nagytemplom elöljárója. A vészkorszak után két lánya maradt életben, egyikük a bné-bráki Perlmutter Mose felesége, a másik a szilágysomlyói Izsák család egyik fiához ment feleségül és az izráeli Ilániton (Szedzsera) laknak.

Weisz Jiszráél Dov, Lipa Rosenberg cipész veje, Krasznán fűszerüzlete volt, a chászid irányzathoz tartozott. Felesége és gyermekei Auschwitzban maradtak, és noha nem Kraszna szülötte volt, a háború után Krasznára tért vissza és újra megnősült. Ebből a házasságból fia és lánya született. 1950-ben alijjázott, itt halt meg 1984-ben. Özvegye és leszármazottai Jeruzsálemben élnek.

Lőrinczi Ávrahám — 1907-ben régi krasznai család gyermekeként született. Szülei Joszéf Jehuda és Breindl voltak, az anya Ciment-lány volt. A Lőrinczi családnak tíz gyermeke volt, akik közül hatan (Jicchák-Ejzik; Ráchel, Krausz Ármin felesége; Sára, Méir Ganz felesége; továbbá Freudi, Rivka és Mordecháj, valamint családjuk) Auschwitzban maradtak. A négy másik a következő: *Menáse,* aki még a második világháború előtt alijjázott és hat gyermeke van, 42 unokája és 35 dédunokája; *Mose,* aki első feleségét és három gyermekét elvesztette Auschwitzban, ő maga munkaszolgálatos volt és újra megnősült, amikor is Keller Rivkát vette el, akitől két fia született, majd ezektől négy unokája lett; *Feigi,* aki a háború után Glück Jicchákhoz ment feleségül, két gyermekük és hat unokájuk van, natanjai lakosok; Lea — Menáse ikertestvére — aki a háború után férjhez ment és hat gyereke van. — Lőrinczi Ávrahámnak, akinek felesége Goldstein Bella volt, mint a fentiekből kiderül, két ikergyermeke volt, akiken Mengele kísérleteket hajtott végre s így maradtak életben.

Heller Gitta szül. Weisz, a Kraszna melletti Ráton helységben lakott. Régi, ismert család gyermeke volt. Szülei Weisz Márton és Kós Sára, továbbá Smuel nevű fivére elpusztultak a vészkorszakban. Életben maradt két fivére, Jiszráél és Ávrahám, továbbá nővére, aki egy Rosenberg nevű férfihez ment feleségül. Heller Gitta a háború után a krasznai Heller család egyik tagjához ment feleségül és 1964-ben alijjáztak. A férfi Izráelben hunyt el.

Klein Arthur — A Kraszna és Nagyfalu közötti Plopis lakosa volt. Szülei, Klein Mihály és Braunstein Laura voltak. Klein Arthur családja anyai ágon nemzedékek óta a Szilágyságban lakott.

Klein Miksa, Kraszna szülötte, Klein Menáchem és Rosenberg Hermin fia. Szüleit és Éva nevű lánytestvérét elvesztette a vészkorszakban. A háború alatt munkatáborban volt, ahonnan azonban megszökött és Sopronban rejtőzködött egy használaton kívül helyezett téglaégető kemencében. Anyai részről a család nemzedékek óta Krasznán lakott. Apjának vegyeskereskedése volt. A hitközségben különböző tisztségeket töltött be, így többször volt elnök is és tevékenységével és pénzadományaival is segítette a helyi Talmud-Tóra építését. Édesanyja, a krasznai WIZO aktivistái közé tartozott, amely a harmincas években alakult. **Venezuelában él** családjával.

A *Spitzer és Weinberger családok* — melyek házassági kapcsolatban álltak egymással. A Spitzer család egyik tagja, Smuel Árje (felesége Mandel Perl volt) töltötte be az első sakter szerepét Krasznán. Mindketten a krasznai temetőben nyugszanak. Kilenc gyermekük volt, közülük négyen még a második világháború előtt meghaltak. Chana nevű lányuk, aki Mandelhoz ment férjhez, 1949-ben alijjázott. Egy fiú és egy lánygyermekük él Izráelben, egy lányuk pedig az Egyesült Államokban. Ráchel nevű lányuk Zeév Ginász felesége, férjével és öt lánygyermekével alijjázott, a hatodik lány Brazíliában lakik. A legidősebb lány dr. Carmilly-Weinberger

tarthassa a családját. Két fia és egy lánya Izráelben él.

Brach Mordecháj — Waldmann Mose Árje veje, cipőkrémgyáros volt. Legidősebb fia 1950-től Jeruzsálemben lakott és 1983-ban halt meg. Négy férjezett lánya lakik Jeruzsálemben, másik lánya és fia a lágerekből a felszabadulás után egyenesen az Egyesült Államokba került.

Márk Jákov. — Kereskedő volt. A vészkorszak után csak Zálmán nevű fia maradt életben, aki kivándorolt az Egyesült Államokba. Gyakran látogat Izráelbe, ahol fia, a Tadirán vállalat mérnöke, Herzlián él.

A Sóder-család. — Özvegy asszony, akinek a vészkorszak után két fia és egy lánya közül csak Zoltán nevű fia maradt életben, aki Rechovoton lakik.

Orgel Hillél bádogos — Nute fia, a harmincas években alijjázott és az Águdát Jiszráél nevelési hálózat titkára volt. A hatvanas években jeridázott az Egyesült Államokba, s jelenleg ott él.

Lőrinczi Joszéf Jehuda, bádogos — Fiai: Menáse Bné Brákban, Ávrahám és Mose Jeruzsálemben, Feigi nevű lánya, (Glück Jiccháк felesége), Natanján lakik. Lőrinczi Ávrahámnak iker gyermekei voltak, akik visszatértek Auschwitzból. Egyikük, Menáse Natanján, a másik, Lea pedig az Egyesült Államokban él.

Bisztritz Dávid Méir, órás. — Egy évvel a deportálások előtt meghalt. Feleségét és gyermekeit Auschwitzba vitték. Két fia és két lánya megmenekült. Egyik fia, Jákov az Egyesült Államokban él, a többiek Izráelben.

Weisz Dávid Cvi — fuvaros volt. Jelenleg az Egyesült Államokban a Monrow-parkban lévő Kirját Joél-i szatmári közösségben él.

Fischer Anschl Dávid, aki a harmincas években halt meg, a krasznai hitközség sámesza volt évtizedeken keresztül. Halála után özvegye és gyerekei töltötték be apjuk feladatát. A vészkorszak után Reizi nevű lánya maradt életben, aki Izráelben él és Chájim Cvi nevű fia, aki rendőr volt Romániában és 1987-ben alijjázott.

Brod-család. — Az apa rongykereskedő volt. Sok gyermek volt a családban, akikből csak ketten maradtak életben, Gerson, aki alijjázott és 1985-ben halt meg Petach Tikván, valamint Margit, aki az Egyesült Államokban él.

Fischmann Sraga Cvi, anyai ágon Grün Sraga Cvi unokája, a hitközség aktivistái közé tartozott. Tojáskereskedő volt, még 1942-ben meghalt. Három fia és két lánya, a vészkorszak után életben maradtak. 1950-ben alijjázott az egyik fiú, Semájá és a két lány. Hat év múlva jeridáztak az Egyesült Államokba. Életben maradt egy Mose nevű fia is, aki a háború után Svédországba, onnan pedig az Egyesült Államokba került. Ez a család sokban elősegítette a New York Brooklyn-i „Krasznai hitközség" létrehozatalát, amely a legfontosabb ortodox közösségekhez tartozik. A harmadik fiú, Ávrahám, a németországi lágerekből szintén egyenesen az Egyesült Államokba vándorolt ki.

Blau Akiba, a krasznai hitközség egyik legérdekesebb alakja volt. Pakson született és családi kapcsolatok révén került Krasznára, ahol földbirtokot bérelt egy helyi nemestől. Híres volt a Tóra-tudomány világában, mint olyan személy, aki kiterjedt levelezést folytatott a nagy rabbikkal halachikus kérdésekben az ország határain túl is. Számos híres rabbi responsum-könyvében fordult elő neve. Fia, Jehuda Leib (aki túlélte a vészkorszakot) a besztercei Ullmann rabbi veje volt. Jehuda Leib Bné Brákban halt meg 1979-ben. Második házasságából egy fiú és egy lánygyermek született. Első feleségét és gyermekeit elvesztette Auschwitzban.

Heller Jechiel — A krasznai hitközség alapító tagjai közé tartozó Joszéf Dov Heller unokája volt. Unokahúgát, Kati Hellert vette feleségül. Foglalkozása szerint sónagykereskedő volt, de alma- és pálinka-kereskedelemmel is foglalkozott. Nagy családjából csak Jaki nevű fia maradt életben, aki Brooklynban él. Úgy tudják, hogy egy fiú és egy lányunokája is megmaradt egyik gyermekétől s ezek Izráelben élnek. (A fiúunoka állítólag Mózes néven Haifán?)

Rosenberg Menáse — Rosenberg Lipmann fia, fűszerkereskedő volt. A vészkorszak után

lánygyermeket szült, Chánát és Sárát. Glück 1923-ban adósságokba bonyolódott és kivándorolt az Egyesült Államokba, ahonnan nem tért vissza családjához. Felesége textilüzletet nyitott és abból tartotta el a családot. A két fentebb említett lány visszatért a lágerekből. Az apa a 70-es években halt meg. Másik fia, Dov, aki 1913-ban született, gyáros és kereskedő volt a vészkorszak előtt. Feleségét és gyermekeit elvesztette a vészkorszakban. A felszabadulás után újra megnősült és a 60-as években feleségével, három lányával és két fiával együtt alijjázott. Néhány év múlva azonban az egész család jeridázott az Egyesült Államokba. Glück Zeév harmadik fia, Mordecháj, foglalkozása szerint fényképész, Izráelben él.

Fischer Dov Halmi helység szülötte, ifjúkorában került Krasznára, ahol konfekcióüzletet nyitott. A krasznai Rothschild Feivel lányát vette feleségül. Családja elpusztult a vészkorszakban, ő maga visszatért a munkaszolgálatból és újra megnősült, Glück Smuel lányát, Chánát vette feleségül. 1950-ben alijjáztak és jelenleg Áskelonban laknak.

Ábrahám Gerson bánffyhunyadi születésű. Glück Smuel lányát, Sárát vette feleségül és Krasznán telepedett le. A család a 60-as években alijjázott, Áskelonban telepedett le, ahol a családfő meghalt. Özvegye, lánya és két fia Izráelben élnek. Az egyik lány és az egyik fiú orvos.

Rothschild Feivel és felesége, Cháná — Rothschild a krasznai hitközség egyik legaktívabb tagja volt, többször választották meg hitközségi elnökké. Felesége Grün Ávrahám Jicchák lánya volt, nagyapja, Grün Sraga Cvi, az első krasznai zsidók közé tartozott. Rothschild Feivel, akinek pálinkafőzdéje volt, nyitotta az első vegyeskereskedést a körzetben. A Rothschild család számos gyermeke közül csak a legidősebb fiú, Mose maradt életben a vészkorszak után, de ő is elvesztette családját. Újra megnősült, a bánffyhunyadi Albert Haidlt vette feleségül. A házaspár 1947-ben Cipruson keresztül alijjázott és a Ludd melletti Wilhelma volt német településen lakott. A férfit arab beszivárgók meggyilkolták. Rothschild Feivel családjából csak lánya maradt életben.

Grün Sraga Cvi, Ávrahám Jicchák fia, kocsma- és szeszfőzde-tulajdonos volt. Két fia és egy lánya Izáelben él.

Ázriel Rothschild, Feivel és Slomo legidősebb testvére, a húszas és harmincas években Erec Jiszráelben élt, visszatért Romániába és Bukarestben telepedett le. A vészkorszak után visszatért Krasznára és Slomo testvére üzemét vezette az államosításig. 1950-ben újra alijjázott. Gyermekei Izráelben élnek.

Farkas Cvi Juda, Jicchák fia, egész családjával együtt elpusztult a vészkorszakban.

Basch Mordecháj Smuel — első felesége, Feivel Rothschild lánya, valamint gyermekei elpusztultak Auschwitzban. A háború után Basch a Fischman Sraga Cvi lányát, Rivkát vette feleségül. Krasznán textilüzlete volt. 1950-ben alijjázott, de hat évvel később a család jeridázott az Egyesült Államokba. Basch a krasznai Talmud-Tóra egyik elöljárója volt.

Steiner Menáchem. — Felesége, Jehudit, Bernstein Simon Elázár rabbi lánya volt, aki a debreceni hitközségnél dáján és rabbi szerepét töltötte be. Tőle származik a krasznai Bernstein család. Steiner Menáchemnek malma volt. A Káhána-Heller családból származó Steinernek a háború után csak Simon Elázár nevű fia maradt életben, aki 1983-ban az ausztráliai Melbourneben halt meg, de a jeruzsálemi Olajfák Hegyén temették el. Fia a Melbourne-i egyetemen az alkalmazott matematika professzora.

Waldmann Mose Árje. — Évtizedeken át a krasznai hitközség legaktívabb tagjai közé tartozott és ő képviselte a hitközséget az erdélyi ortodox hitközségek konferenciáin. Szőlője, földjei, házai voltak. Hetvenöt éves korában, bénultan és eszméletlenül vitték a gettóba, ahol 1944 Lág Báomer napján meg is halt.

Noé Áháron Cvi, Rosenberg Lipmann veje volt, textilkereskedelemmel foglalkozott, miután azonban tönkrement, különböző munkákkal foglalkozott. így pászkasütéssel is, hogy el-

Mendel nevű férfihez ment feleségül aki Jára helység szülöttje volt. Ez a falu Erdély felosztásakor román területen maradt. Mendelt Magyarországról Romániába toloncolták, felesége és kislánya azonban Krasznán maradt. Ő titokban visszaszökött magyar területre, Kolozsvárra, oda vitette feleségét és lányát is. Valamennyien elpusztultak a vészkorszakban.

Menczel Jákob, Grün Ávrahám veje, több lánya volt és egy Leib nevű fia, az utóbbi Pétach Tikván él.

Halperin Ávrahám, Rosenberg Lipmann veje, tanító volt úgy mint apósa. Sokgyerekes család volt. Lipmann Ávrahám — Cvi nevű fia és családja elpusztult a vészkorszakban, másik fia, Joél, ismert kántor volt, aki Erdély 1940-ben történt felosztásakor Bukarestből sietve visszatért Krasznára. Feleségével és gyermekeivel együtt a vészkorszak áldozatai lettek. Halperin Ávrahám családjából csak Dov nevű fia maradt életben, aki azonban szintén elvesztette feleségét és gyermekeit. A háború után Dél-Amerikába vándorolt, onnan az 50-es években alijjázott. Jeruzsálemben halt meg, nagy családot hagyva maga után.

Bernstein Naftáli Herzka — akit már említettünk Kraszna története során — Bernstein Jiszráél és Sára fia, a krasznai hitközség egyik központi személyisége volt közvetlenül a vészkorszakot megelőző időben és a felszabadulás után is. A marosvásárhelyi Farkas Mirjámot vette feleségül és évekig kereskedelemmel foglalkozott. 1938-ban visszatért Krasznára és teherautó-fuvarozást is vállalt. Talmudi tanulmányai mellett általános műveltséggel is rendelkezett; ami zsidó tudományokban való jártasságát illeti, erre utal az is, hogy Briszk Mordecháj rabbi responzum-könyvében többször kerül említésre a neve. 1941-ben hitközségi elnökké választották és jó kapcsolatai voltak a magyar hatóságokkal, melyeket arra használt fel, hogy igyekezzen enyhíteni a zsidó-ellenes intézkedéseken. Felesége és három gyermeke: egy 10 éves és egy 4 éves kislány, valamint egy 8 éves kisfiú Auschwitzban maradt. Ő maga munkaszolgálatos volt, 1944 októberében felszabadult és az első visszatérő krasznai zsidók között volt. Két éven keresztül a helyhatósági főnök helyettese volt, amikor azonban a kommunisták befolyása egyre jobban erősödött, elbocsátották. Másodszor is megnősült, unokahúgát, Feigét, Liebermann Sraga Cvi lányát vette feleségül. A kommunista rezsim előtti tevékenységéért, koholt vádakkal eljárást indítottak ellene és felesége ellen, majd mindkettőjüket börtönbüntetésre ítélték, de a Portugali nevű bukaresti rabbinak sikerült kijárni kiszabadításukat. 1960-ban Bécsbe érkeztek, onnan az Egyesült Államokba. Brooklynban pénzügyekkel foglalkozó rabbinikus bíróság dájánja lett és ebben a minőségben nagy hírnévre tett szert.

Fischer Mose cipész volt, Cvi nevű fia maradt életben, aki foglalkozása szerint asztalos volt. Cvi és felesége alijjáztak, Jeruzsálemben telepedtek le és ott haltak meg. Házas gyermekeik Jeruzsálemben laknak.

Sztrulovics Lea elvált asszony volt. Miután nem szült gyermeket, a fivére Reizl Bisztritz nevű kislányát nevelte, aki Fesztinger Dovhoz ment feleségül. A házaspár alijjázott, jelenleg Rámát Hásáronban lakik, egy fiúgyermekük van.

Ehrenfeld Iszer és felesége, Chána. Textilüzletük volt. Az asszony a krasznai Farkas Jicchák lánya volt. Két fiuk, Mose és Smuel munkaszolgálatos volt, de visszatért. Mose felesége és gyermekei Auschwitzban maradtak. Mose újra megnősült és a család téglagyárát vezette, amíg államosították. Később alijjázott és Kirját Jovélben konfekció üzletet nyitott, de a 70-es években az egész család, a négy gyerekkel együtt jeridázott az Egyesült Államokba. A szülők rövid idő múlva meghaltak, gyermekeik az Egyesült Államokban élnek. Ehrenfeld másik fia, Smuel, még 1950-ben alijjázott, megnősült, Jeruzsálemben lakott. Ott halt meg a 70-es években.

Glück Zeév korcsmáros, öt fia és két lánya volt, akik közül három fiú és két unoka maradt életben. Egyik fia, Smuel, 1920-ban Jechiel Cvi Káhána lányát, Zlotát vette feleségül, aki két

nem született gyermeke. 1964-ben alijjázott, a bné-bráki Szatmár-jesiva egyik oktatója lett. 1980-ban halt meg, felesége fél év múlva követte. Neve említésre kerül Briszk Mordecháj rabbi responzum-könyvében.

Bernstein Shraga Cvi ugyancsak Jiszráél és Szárá Bernstein fia. 1913-ban született, 1938-ban a margittai Grosz Méir lányát vette feleségül. A házaspárnak egy fiúgyermeke volt. 1942-ben behívták munkaszolgálatra és magyar területen szolgált, azon századok egyikében, melyeknek frontra való küldését megakadályozta a Népek Jámborai közé tartozó Reviczky ezredes. Végül azonban ő is a háború áldozatává lett. Felesége és fia Auschwitzban maradt. Briszk Mordecháj rabbi számos választ küldött kérdéseire, több tanulmányát közölte a „Leket Smoná" nevű folyóirat.

Bernstein Slomo Chájim — Jiszráél és Szárá Bernstein fia tasnádi rabbi tanítványa volt, rabbi-képesítést nyert és 1942-ben eljegyezte rabbijának lányát. Ugyanennek az évnek októberében behívták munkaszolgálatra és amikor szabadságra hazaengedték, különböző helyen rejtőzködött és csak 1944 májusában tért vissza egységéhez, de ugyanennek az évnek októberében felszabadult, miután a szovjet hadsereg felszabadította Romániát.

Bernstein Joszéf ugyancsak Jiszráél és Szárá Bernstein fia, 1921-ben született. Munkaszolgálatra nem vonult be, amikor behívták, hanem elrejtőzött, azonban 1944-ben, a többiekkel együtt deportálták és haláltáborban pusztult el.

Liebermann Simon, Jehuda Káhána-Liebermann legidősebb fia volt és mint többi testvérei, ő is a szigeti-szatmári chászidok közé tartozott. Fűszerüzlete volt Krasznán, de alma-kereskedelemmel, szeszfőzéssel, műtrágya kereskedelemmel is foglalkozott és szalmakalap—műhelye is volt. Több esetben nyerte meg a hatóságok versenypályázatát az országutak mentén ültetett almafák gyümölcsének megvásárlására. Egész családja elpusztult Auschwitzban — így lánya, Farkas Áron felesége is, hét gyermekükkel együtt. Simon Liebermann Mose nevű fia munkaszolgálatot teljesített és ott lelte halálát. Felesége és három gyermeke Auschwitzban maradt. Simon Liebermann Lea nevű lánya, Schönberg Jákob felesége, egy évvel házasságuk után, 1936-ban, fiúgyermekük születése után meghalt. A gyermek nagyapja házában nevelkedett és velük együtt pusztult el Auschwitzban. Ez volt a sorsa Liebermann Simon két másik lányának is: a 18 éves Idlnek és a 16 éves Málkának.

Glück József fűszerkereskedő és szalmakalap-készítő, akinek szülei annakidején Galíciából kerültek Magyarországra. Ő maga a pozsonyi jesiva növendéke volt s ahogyan ebben a Chátám Szofér által alapított jesivában szokás volt, a Tóra-tanulást világi ismeretekkel is egybekapcsolták és a jesivát polgári iskolai végzettséggel hagyta el. Három fia közül kettő Izráelben él. Ávrahám nevű fia, aki Ukrajnában teljesített munkaszolgálatot, elvesztette első feleségét, Rivkát (született Lőrinczi) valamint gyermekeiket, Auschwitzban. Másodszor is megnősült, Albert Ciporát vette feleségül. Jelenleg gyermekeikkel együtt Petrách Tikván élnek. Glück másik fia, Jiccnák, aki munkaszolgálatot teljesített, a háború után ugyancsak Lőrinczi lányt vett feleségül, Feigit, elpusztult sógornőjének testvérét. 1947-ben alijjáztak, Natanján telepedtek le. Két gyermeket neveltek fel, egyikük, Joszéf, mikrobiológus, a másik, Benjámin, technikus, a jeruzsálemi Bájit Vögánban lévő „ifjúsági város" neveltje.

Malik Zálmán Leib máramarosi születésű, aki 1932-ben költözött Krasznára. Jólmenő szűcsműhelye volt. Chászid volt és ebben a szellemben nevelte gyermekeit, akik közül csak kettő maradt életben: egy lánya, Chájá, aki Friedmann Aladár fogtechnikushoz ment feleségül, valamint fia, Joszéf Ávrahám, aki Bné Brákban él.

Goldmann Jechezkél (felesége, Menczel-lány), krasznai születésű fűszerkereskedő volt, de tetőcserép kereskedelemmel is foglalkozott. Goldmann Boris fia volt, akinek gyermekei szétszóródtak Erdély egész területén és csak Jechezkél maradt Krasznán. Egyik lánya egy

SLOMO CHÁJIM BERNSTEIN

KRASZNA ZSIDÓ CSALÁDJAINAK EMLÉKEZETE

Goldstein Jákob a hitközség elöljáróinak egyike volt, időnként hitközségi elnök is, a közösség jómódú tagjai közé tartozott, étolajgyára volt és azon kevesek közé tartozott, akik gyermekeiket általános nevelésben részesítették, Krasznán kívüli iskolákban. Tíz gyermeke közül csak ketten tanultak jesivában is. Fiai-vejei is gyárosok voltak. Egyik fia, Zsigmond, építette a villanyhálózatot Csúcsán, ahol, mint ismeretes, a nacionalista-antiszemita román költő és miniszterelnök, (1937) Octavian Goga kastélya volt.

Rothschild Sándor Slomo Krasznán született, de még 1910-ben kivándorolt az Egyesült Államokba, ahonnan 1920-ban visszatért. Társként belépett Goldstein gyárába, melyet nagyüzemmé bővítettek. Ő is a hitközség vezetői közé tartozott és mint társa, szintén világi nevelésben részesítette gyermekeit. A Rothschild család valamennyi tagja elpusztult a vészkorszakban.

Weinberger Hillél Jehuda a margittai Weinberger rabbi fia és Jehuda Káhána Liebermann veje volt. Ő is Kraszna gazdagjai közé tartozott, rongykereskedő volt, de a Shell-vállalat helyi képviselőjeként is működött. A Weinberger házaspár gyermektelen volt.

Farkas Áron marosvásárhelyi születésű volt, aki Liebermann Simon vejeként érkezett Krasznára. Negyven éves volt, amikor feleségével és hét gyermekével (akik közül az egyik a gettóban született) Auschwitzba deportálták — és egyikük sem maradt életben.

Groszmann Jicchák Élijáhu. Ő is Jehuda Káhána Liebermann egyik veje volt, aki Sátoraljaújhelyről érkezett Krasznára. Buxbaum Jehosua galántai rabbi unokaöccse volt. Feleségével és tíz gyerekével együtt deportálták Auschwitzba. Két lánya és egy fia maradt életben. Groszmann Jicchák Élijáhu szülei túlélték a vészkorszakot és a háború után alijjáztak.

Liebermann Ávrahám, Jehuda Káhána Liebermann fia, apja üzletét vezette és szeszfőzdéje volt. Ő, felesége és gyermekei közül kettő életét vesztette. Négy fia megmenekült — kettő munkásszázadban volt, a harmadik visszatért Auschwitzból, a negyedik Budapesten, Gecse Sándor néven nyilas papírokkal vészelte át a nehéz időket. Amikor a nácik 1944. március 19-én megszállták Magyarországot, romániai magyar menekültnek adta ki magát és egy tiszt sofőrjeként működött.

Bernstein Sára, Jehuda Káhána Liebermann lánya volt, aki még 1922-ben özvegységre jutott, miután férje, Jiszráél Bernstein tüdőgyulladásban meghalt. A férfinek rabbi képesítése volt és nagy tudásáról volt ismeretes, de nem töltött be rabbi pozíciót. Amikor meghalt, felesége hat gyerekkel maradt, akik közül a legnagyobb bármicva korban volt, a legkisebb pedig még csecsemő volt. Valamennyiüket Tóra-tanulásra nevelte és mindannyian rabbi-képesítést nyertek. Egyetlen lánya is egy Ráfáel Steiner nevű talmudistához ment férjhez, akit 1942-ben behívtak munkaszolgálatra, két évvel később még életjelt adott magáról, azóta nyoma veszett. Sára, két fia és két lánya Auschwitzba került, ahonnan egyikük sem tért vissza.

Bernstein Simon Elázár, Jiszráél és Szárá Bernstein fia, cipőkereskedő volt. 1935-ben besztercei Deutsch lányt vett feleségül, 1942-ben behívták munkaszolgálatra, Ukrajnába került, majd orosz fogságba, ahonnan 1946-ban visszatért Krasznára — ahol megtudta, hogy felesége és gyermekei Auschwitzban maradtak. Két évvel később feleségül vette sógornőjét, akitől

vel és címével. Ez olyan hatást gyakorolt a munkaszázad parancsnokára, hogy a csomagot azonnal és hiánytalanul átadta Herzkának.

* * *

1944 pészáchja és sávuotja között következtek be a krasznai hitközség felszámolásának gyászos napjai és 430 zsidó, öregek, gyerekek, asszonyok gettóba zárása Szilágysomlyón, ahol a szilágysági zsidókat koncentrálták, mielőtt Auschwitzba küldték volna őket. A Kraszna környéki kisebb helységek zsidó lakosait Sávuot előestéjén Krasznán koncentrálták. Hiányzott belőlük mintegy száz férfi, aki ebben az időben munkaszolgálatot teljesített. Egyesek közülük már évek óta voltak Ukrajna aknamezőin, de voltak olyanok is, akik magyar területen szolgáltak. Kraszna körzetében mintegy 600 zsidó élt, a háború után körülbelül százan tértek vissza. Slomo Chájim Bernstein rabbi mintegy száz párt adott össze a háború után és ezt a tevékenységet folytatta Nagyfalun és Zilahon is, ahol ebben az időben még nem voltak rabbik. Ami az olyan asszonyokat illeti, akiknek férje eltűnt, de halála nem volt bizonyos (águnot), ezek helyzetét rendezte Hillél Lichtenstein rabbi, aki a háború után egy rövid időre visszatért Krasznára. Ő ennek a problémának a szakértője volt. Mint Auschwitzot megjárt ember tudta, hogy mi történt ott és döntéseit ennek alapján hozta.

A háború után még felmerült néhány kisebb-nagyobb vallási kérdés. Így például a háztartási edények kérdése, amelyek ládákba csomagolva voltak elraktározva a templomépületben. Orosz katonák feltörték ezeket a ládákat és használták az edényeket, de a helyi lakosok is fosztogattak belőlük. Ezeket felszólították, hogy szolgáltassák vissza az elhordott holmikat. Ekkor azonban felmerült a kóserság kérdése, főleg a porcelán edényeket illetően. Megtalálták azonban a módját, hogy engedélyezzék „kóserolásukat". A templomépületben voltak ruhafélék és kegyszerek is, tefilinek és hasonlók. Aki felismerte a magáét, elvitte, aki nem, vitt abból, amit talált. Később azután több peres ügy is került ebből kifolyólag a rabbinikus bírósághoz, főleg női bundákkal kapcsolatban — mindez azonban potomságnak hatott a részben, vagy teljesen elpusztult családok tragédiája mellett.

Húsz évvel a vészkorszak, 1944 szörnyű napjai után, már egyetlen zsidó lélek sem élt Krasznán. Javarészük Izráelbe alijjázott, az utolsó közülük 1964-ben. Egy asszony, aki egy keresztényhez ment férjhez, szintén alijjázott, férjével együtt. Minthogy gyermekük nem született, nevelési problémájuk nincs. Az asszony megmaradt zsidónak, a férfi kereszténynek.

dött, a csoport tagjai a régi zsinagóga épületét vették birtokukba imádkozás és tanulás céljaira. Egy év múlva azonban, rabbinikus bírósági döntés alapján, el kellett hagyniuk az épületet. A bírósági döntést a hitközség kérte ellenük. A chászidok kénytelenek voltak külön épületet emelni és Mose Leib Waldmann a háza udvarán területet bocsátott rendelkezésükre. Mint mondottuk, mindhárom épület megmaradt. A gettózás idején azokban helyezték el a zsidóktól elkobzott ingóságokat. Ezeknek jelentős részét ellopkodták és amikor a megmaradottak visszatértek Krasznára, csak maradványokat találtak, köztük Tóra-tekercs darabokat, melyeknek egy részét sikerült megjavítani és újra összeilleszteni. A templomudvaron volt a mikve, melynek létesítése a hitközség létezésével egyidős volt, habár az idők folyamán különböző változásokon ment át. Eredetileg a mikve-épületben volt a sámesz lakása, akit azonban később kiköltöztettek onnan és a lakást a rituális fürdő kibővítésére használták fel. Beton-fürdőkádakat is építettek (de nem földbe süllyesztetteket, hogy ne legyenek alkalmasak rituális alámerülésre). A vízmelegítés gőzfűtéssel történt.

Az a tény, hogy a krasznai hitközség később szerveződött, mint más szilágysági hitközségek, kifejezésre jut abban is, hogy a helyi temetőben a legrégibb sírkő a múlt század 40-es éveiből származik. A Krasznától mindössze nyolc kilométerre fekvő nagyfalui hitközség anyakönyvi bejegyzéseiben az első születések több évtizeddel megelőzik a Krasznán bejegyzett születéseket (az anyakönyvi bejegyzések 1896-ig tartoztak a hitközségre, ekkor választották külön a vallást az államtól és létesültek az állami anyakönyvi hivatalok). Ezek a régi hitközségi anyakönyvi bejegyzések — melyek jelenleg a krasznai helyi hatóságok birtokában vannak — szolgáltak a 40-es években a magyar uralom idején bizonyítékul arra, hogy bizonyos zsidó lakosok helyi illetőségűek voltak.

A magyar uralom idején, amikor fokozódtak a zsidóellenes intézkedések, szükségesnek mutatkozott olyan hitközségi megbízott megválasztása, aki jól bírta a magyar nyelvet és ismerte a magyarok mentalitását. Ekkor Herzka Bernsteint választották hitközségi elnökké, aki akkor mindössze 32 éves volt, autodidakta értelmiségi és ugyanakkor kiváló talmudista is. Ő jutott megállapodásra a magyar hatóságokkal zsidó elemi iskola létesítésére azon zsidó gyerekek számára, akiket kitettek az állami iskolákból, hogy „ne szennyezzék be jelenlétükkel" a magyar faj gyermekeit. Herzka Bernstein 1944 márciusáig volt hitközségi elnök, akkor behívták munkaszolgálatra. Nagyváradon szolgált és amikor a szovjet csapatok 1944 októberében felszabadították a várost, ő is felszabadult és visszatért Krasznára. Az idő viszontagságai hozták, hogy Herzka Bernstein belépett a kommunista pártba és tehetségének köszönhetően a hatóságok második számú emberévé vált, amit arra használt fel, hogy bíróság elé állítsa azokat a helyi lakosokat, akik a magyar uralom idején részt vettek a zsidóüldözésben. Tekintve azonban, hogy vallásos zsidó volt, már 1948-ban eltávolították megbízásából és kizárták a pártból. Attól kezdve, 1954-ig államosított vállalatok könyvelőjeként dolgozott. Ezalatt a helyi hitközség elnöke volt, miközben testvéröccse a rabbi tisztjét töltötte be.

A magyar uralom idejéből említésre méltó egy epizód a „népek jámboraival" kapcsolatban. Mint mondottuk, Herzka Bernstein a magyar uralom alatt hitközségi elnök volt és a hitközségi vezetőség egyetlen ülést sem tarthatott a magyar hatósági közegek jelenléte nélkül, melyek élén a főszolgabíró és két helyettese állt. Az egyik helyettes báró Györffy volt, régi helyi nemesi család sarja. Minden alkalommal egyedül, kísérő nélkül, jelent meg az üléseken, annak elkerülésére, hogy kísérői esetleg kellemetlenségeket okozzanak. Amikor Herzka Bernstein munkaszolgálatot teljesített és lerongyolódott, titokban levelet küldött Györffy bárónak, amelyben felkérte, hogy lépjen be a Bernstein hatóságilag lepecsételt házába és küldjön ruháscsomagot számára saját ruháiból. Báró Györffy eleget tett a kérésnek és a csomag megérkezett Herzka Bernstein szolgálati helyére, rajta a feladó nevé-

Több mandátumidőn át volt a helyi hitközség elnöke is, amely chaszid-ellenes („mitnáged") álláspontra helyezkedett, holott ő maga a chaszidizmus híve volt, tisztelte a chászid-rabbikat s valójában a krasznai chászidokhoz húzott. Ennek dacára ellenezte chaszid zsinagóga és tanház építését, amelyben „szefárd" ritus szerint imádkoztak volna. 1922-ig sikerült is feltartóztatnia ezt a folyamatot. Ebben az évben létesült a „kloz" Krasznán. Alapítói között voltak Jehuda Káhána-Liebermann fiai is. Ő maga a nagy zsinagóga hívei között maradt. (Hillel Lichtenstein „Kávánát hálév" című könyvében elmondja, hogy apja, a krasznai rabbi Báruch Bendit Lichtenstein tizennyolcszor utazott, minden Sávuot ünnepére a „középső" belzi rebéhez.)

Jehuda Káhána-Liebermann a helyi rabbi mellé állt nem csak az imádkozási ritust illetően, hanem egynémely olyan dologban is, melyben a rabbinak nem volt igaza, de az volt az álláspontja, hogy a rabbi-rabbi és engedelmeskedni kell neki. Lehetséges, hogy a rabbi beszédhibája okozta, hogy hirtelen haragú volt, ami gyakran okozott bonyodalmat. Tekintve azonban, hogy Jehuda Káhána Liebermann engedelmeskedett neki, ez befolyásolta a község többi tagját is.

Jehuda Káhána Liebermannak nyolc gyereke volt, akik közül hatan Krasznán telepedtek le és személyük jelentős módon befolyásolta a közösség egész légkörét. Rajta kívül a közösség támaszai közé tartozott Mose Leib Waldmann is, aki többször volt hitközségi elnök és egész életében a Chevra Kádisá pénzügyeinek intézője volt. Jehuda Káhána Liebermanntól merőben elütő típus volt, a chaszid-csoport egyik vezetője, a „kloz" egyik megalapítója, aki mindent ellenzett, amit a rabbi mondott és a maga chaszidikus útján haladt. Valamennyi leszármazottja Krasznán helyezkedett el. Ügyes kereskedők voltak, ugyanakkor azonban jesivát végzett Talmud-tudósok is, akik nagy befolyással bírtak a krasznai közösségre. Híresek voltak adakozásukról, a szegények támogatásáról. Waldmann egyik veje, Jehuda Káhána-Liebermann egyik fia volt és a két család így szoros kapcsolatba került egymással. Smuel Mordecháj Káhána-Liebermann főleg oktatási ügyekkel foglalkozott, a Talmud-Tóra iskola elöjáróinak vezetője volt és gondoskodott „chéderek" építéséről is.

Miután új épületet emeltek a Talmud-Tóra számára, a régit pászka-sütödévé alakították át. Ennek az épületnek udvarában kapott helyet a sámesz lakása is. Az új épületet 1938-ban avatták. Két évvel később. 1940-ben Észak-Erdély és benne Kraszna is magyar uralom alá került — megkezdődtek a zsidóüldözések, amelyek Auschwitzzal végződtek. A magyar hatóságok nem engedték, hogy zsidó gyermekek állami iskolába járjanak. Külön iskola létesült a zsidó növendékek számára, amelyet a Talmud-Tóra új épületében helyeztek el, magát a Talmud-Tórát pedig visszavitték a régi épületbe.

Krasznának szép, nagy zsinagógája volt. Építése kapcsolatban áll a Grün-családdal, azon Cvi Hers Grünnek leszármazottaival, aki a 19. század közepén érkezett Krasznára. Ebben az időben szegényes épület szolgálta a zsinagóga céljait. Mint ahogyan kezdeményező készséggel rendelkezett kereskedelmi téren, ugyanígy számos kezdeményező lépést tett a hitközség ügyeiben, így megszervezte a tagokat új, a helység közösségéhez méltó templom építésére, amelyet a múlt század hetvenes éveiben avattak. Időközben azonban növekedett a hívek száma és a zsinagóga kicsinynek bizonyult. Újra a Grüncsalád tagjai vették kezükbe az ügyet, megfelelő zsinagóga építésére. A fő kezdeményező ebben az esetben Cvi Hers Grün veje, Báruch Épstein volt és el is készült a 300 férőhelyes templom (150 a férfiak számára és ugyanennyi az asszonyok erkélyén). Az ünnepélyes avatást 1911-ben tartották. A régi templomépületben helyezték el a Talmud-Tórát, de telente istentiszteletet is tartottak ott, minthogy a helyiség jól fűthető volt. Mindkét épület megmaradt a vészkorszak után is, úgyszintén a chaszid tanház épülete is, melynek létesítése külön történet.

* * *

Amikor a chaszidok csoportja megszervező-

a Tóra elé. A krasznai község utolsó, volt rabbija tehát helyesebbnek vélte a williamsburgi szatmári közösség templomában imádkozni, mint a krasznaiak zsinagógájában.

Rabbi Hillél Lichtenstein másodszor is megnősült, egy Spitzer nevű özvegyasszonyt vett feleségül, akinek két lánya és egy fia volt s ezek felvették a Lichtenstein nevet, miután rabbi Hillélnek ebből a házasságból sem született gyermeke. 1979-ben halt meg. A krasznai hitközség jelenlegi rabbija, Jechiel Michel Fried, Ozér Fried fia, akinek ősei Balmazújvároson töltöttek be rabbitisztet.

* * *

De térjünk vissza Krasznára, ahol a második világháború után összegyűltek néhányan a vészkorszak megmenekültjei közül. Slomo Chájim Bernstein már a vészkorszak előtt is rabbi volt. Minthogy mentesült a katonai szolgálattól, 1938-tól kezdve a helyi chászid-tanház rabbija volt, 1944 végétől kezdve pedig 1950-ig a helyi hitközség rabbija volt, egész alijjázásáig. Édesapja debreceni születésű volt, az ottani dáján és rabbi fia. A család Lejbus Bernstein galíciai rabbiig vezeti vissza származását, akinek székhelye Lembergben volt. Ennek édesapja, Dov Beris „Bábád" volt, ami „Bernstein Ben Dov" rövidítése.

A 19. század közepe táján, amikor megindult a galíciai zsidók bevándorlása Magyarországra, közülük többen érkeztek Krasznára, amely akkor Magyarországhoz tartozott. Ezek egyike a zsikovi születésű Hers Grün volt, aki feleségével és gyermekeinek egy részével érkezett Krasznára, további gyermekei már Krasznán születtek. Korcsmát nyitott és pálinkafőzéssel is foglalkozott. Az üzlet jól ment. Azt mesélték róla, hogy inkább chászid volt, mint Tóra-tudós. Az előkelőnek számító Heller családdal való családi kapcsolatok létrejötte arra utal, hogy jómódú üzletember volt. További bizonyítéka ennek az is, hogy valahányszor fia, vagy lánya házasságot kötött, a fiatal párnak házat épített és gazdaságilag is megalapozta őket. Kraszna legtöbb szép háza Hers Grünhöz tartozott.

Kiterjedt család volt Krasznán a Waldmann nemzetség is, melynek ősei a szlovákiai, akkor Magyarországhoz tartozó és a galíciai határon lévő Sztropkovról érkeztek Krasznára. A család ideérkező első tagja Hers sakter volt, fia, Mose Leib, pedig később éveken át hitközségi elnök volt. Így tehát ez a három család — Heller, Grün és Waldmann — képezte a krasznai közösség alapjait. Ők létesítették mindazokat a hitközségi intézményeket, amelyek a galuti hitközségi életet alkották, így Chevrá Kádisá, „Mász Chevrá", „Misnájot Chevrá", „Áhávát Cheszed" jótékonysági pénztár és hasonlók. Ezeknek az intézményeknek egy része már működött, amikor Kraszna második rabbija, Jákov Mose Schwartz 1869-ben a község nevében aláírta az ortodox hitközségek megalapítását Magyarországon (a szervezet hivatalát két évvel később állították fel). Már említettük, hogy Jákov Mose Schwartz később Nagykároly rabbija lett és itt a helye, hogy megemlékezzünk arról, hogy Krasznán egyetlenegy rabbi sem halt meg, a helyi temetőben egyetlen rabbi sírköve sem található.

Mindenekelőtt a Heller és Liebermann családok nyomták rá bélyegüket a krasznai hitközségre. A középső Heller fivér, Mose, a három közül akik Krasznára érkeztek, lányát Slomo Chájim Hákohén Liebermannhoz adta feleségül, akinek egyik fia, Jehuda (aki Jehuda Kána Liebermannak nevezte magát), nagy Talmud-tudós hírében állt és a fentebb említett Cvi Hers Grün lányát vette feleségül. Apósának gazdaságából is kijutott része, korcsmája volt, valamint szeszfőzdéje és nagybani szeszesitalárusítással is foglalkozott. Ezen kívül bérelte a vámszedést a krasznai vásárosoktól. Nagy felkészültségéről tanúskodik az a tény is, hogy negyven éven át ő töltötte be a prédikátori és talmudi leckeadó szerepét is, minthogy a helyi rabbi, Lichtenstein, mint mondottuk, beszédhibás volt. Annak ellenére, hogy mint kereskedőnek számos vetélytársa volt a közösségen belül, tudását nem vonták kétségbe és betartották utasításait.

be a magyar zsidóságban a neológok és ortodoxok között és nem csatlakozott az ortodoxokhoz). Schwartz 1886-ban került Nagykárolyba.

Mose Jákov Schwartz vejét, Baruch Bendit Lichtensteint bízta meg a rabbihivatal ellátásával Krasznán. A krasznai zsidók azonban nem akarták elfogadni, főleg fiatal kora — 28 éves volt — miatt. Más baj is volt: beszédhibával küzdött. A Lichtenstein rabbival szembeni ellenkezés csak akkor szűnt meg, amikor nagybátyja Hillel Lichtenstein rabbi látogatást tett a hitközségnél. Látogatásának és unokaöccsének érdekében kifejtett tevékenysége nyomára bukkanhatunk „Bét Hillél" című könyvében, amely tartalmazza azt a levelet is, amelyet ebben a tárgyban Jehuda Káhána-Lieberman hitközségi elnöknek küldött. Ennek hatására a hitközségi elnök valóban elhatározta, hogy a hitközség rabbijává választják Lichtensteint, csakhogy Krasznán nem sikerült megszerezni a többség jóváhagyását ehhez. Ezért tehát az elnök bejárta a körzethez tartozó többi falvakat — szám szerint vagy negyvenet — és aláíratta az ottani hitközségi tagokkal, hogy hozzájárulnak Lichtenstein megválasztásához. Így sikerült megszerezni a többséget.

Lichtenstein rabbi 87 éves koráig töltötte be ezt a tisztséget, míg végül, közösségével együtt, Auschwitzba deportálták. Lichtenstein rabbinak öt fia és öt lánya volt, valamennyi fia és veje fontos hivatalt töltött be. Legfiatalabb fia, Hillel, aki 1900-ban született, apja házában maradt, mint annak helyettese és Slomo Zálmán Ehrenreich somlyói rabbi lányát vette feleségül. 1920-ban jesivát nyitott Krasznán, melynek vezetője volt, amíg lehetett, 1944-ig — amikor minden összeomlott, ami a zsidó világgal volt kapcsolatban. Első házasságából nem voltak gyermekei, édesapja rábeszélésére a közösség megválasztotta utódjaként. Hillel Lichtenstein visszatért Auschwitzból. Kraszna felé tartva először Nagyváradra ment. Mesélik, hogy megfogadta, hogy magatartását ahhoz alkalmazza, ahogyan a krasznaiak fogadják. Ha rabbinak nevezik, akkor visszatér Krasznára, ha pedig csak „reb Hillélnek", akkor nem marad ott. Valószínűnek látszik, hogy valóban ez történt, mert csak néhány hónapig maradt Krasznán, később Németországba ment, onnan Franciaországba, majd az Egyesült Államokba.

Valamennyien dicsérőleg nyilatkoztak Auschwitzban tanúsított magatartásáról. New Yorkban megalapította a „krasznai hitközséget", amely a legnagyobb „krasznai hitközséggé" fejlődött azok közül, amelyek bármikor, az idők folyamán léteztek.

A két krasznai Lichtenstein rabbi ismeretes volt fanatikus cionista-ellenességéről — annak ellenére, hogy az előző nemzedékekben a család egyes tagjai, mint az előző Hillel Lichtenstein, a Chibát Cion mozgalom híve volt, a Chátám Szofér tanítványa, aki az alijjában látta az asszimiláció ellenszerét; vagy rabbi Hillél veje, Akiva Joszéf Schlesinger, a Ktáv Szofér tanítványa, aki 1870-ben alijjázott és a földmunkához és a héber nyelvhez való visszatérésnek híve volt. A család néhány más tagja is alijjázott még a húszas években így pl. a Mócs-i Pinchász Lichtenstein rabbi. Rabbi Hillel távozása után Slomó-Chájim Bernsteint választották meg krasznai rabbivá, azonban miután a hitközség lassan kiürült a visszatérőktől, ő is mint sokan mások, Erec-Jiszráél felé vette útját. Annakidején, a gettózáskor, elveszett rabbidiplomája és ezért rabbi Hillélhez fordult, aki akkor még Franciaországban tartózkodott, hogy felújítsa jogát. Rabbi Hillél meg is küldte a kért igazolást, azonban fanatizmusára jellemző, hogy ezt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy ha alijjázása után cionista intézmény javára működne, akkor a rabbi-igazolás érvénytelennek tekintendő. Bernstein Izráelben mégis kapcsolatba került a cionizmussal, amikor „cionista tendenciájú", illetve agudista iskolát alapított Kirját Jovélben. Valójában az Águdát-Jiszráélhez tartozó iskoláról volt szó, a rabbi-felhatalmazásnak ekkor azonban már nem volt jelentősége.

Amikor Bernstein a Szochnut megbízatásából Brazíliában járt, New Yorkba is ellátogatott és felkereste rabbi Hillél templomát, azonban felkérték, hogy „cionista" volta miatt ne járuljon

SLOMO CHÁJIM BERNSTEIN

A KRASZNAI HITKÖZSÉG TÖRTÉNETE A CSALÁDOK TÜKRÉBEN

A 19. század közepe táján, 1840 körül a Heller-Káhána család tagjai közül három fivér telepedett le Krasznán, Jechiel Káhána rabbi, a mátészalkai hitközség rabbinikus bírósága elnökének fiai. Jechiel Káhána, Jehuda Káhána rabbi, a „Kuntrész Hászfékot" és más hasonló művek szerzőjének elsőszülött fia volt. Jehuda Káhána élete utolsó húsz évében Máramarossziget rabbija volt és 1821-ben halt meg, lombos családfát hagyva maga után, amely dicsőségül szolgált mind a magyarországi, mind a galíciai zsidóság számára, akár a Káhána, akár a Heller család részéről. A jelek szerint Jechiel volt az első, aki felvette a Heller nevet, valószínűleg azért, hogy ezzel is jelezze a család kapcsolatát Jom-Tov Lipmann Heller rabbival a „Toszfot Jom Tov" rabbinikus mű szerzőjével.

Káhána három fia már Heller néven érkezett Krasznára. A legidősebb, Chájim-Joszéf Dov, bérlőként kezdte életét Krasznán és a jelek szerint sikeresen, miközben tiszteletre méltó nevet is szerzett magának a helyi lakosok között, minthogy nagytudású ember volt. Erre utalnak azok a responsum-könyvek, amelyek ebben az időszakban jelentek meg különböző nagynevű rabbinikus személyiségek részéről és tartalmazzák a Chájim Joszéf-Dov Hellernek küldött válaszokat. Nyilvánvalóan szellemi tudása és anyagi jóléte okozták, hogy lányainak két nagynevű Tóra-tudós vőlegényt szerzett, az egyik Ámrám Blum, a Bét Seárim responsum-könyv szerzője (először Hunyadon, majd Huszton, később Berettyóújfalun volt rabbi), a másik Mose Nátán-Nute Jungreisz tiszafüredi rabbi, a „Menuchát Mose" és „Torát Mose Nátán" művek szerzője. Ez utóbbi egyik leszármazottja volt Mose Nátán Lemberger rabbi, Makó utolsó rabbija, aki 1984-ben halt meg Kirját Átán. Fivére, Jehuda Lemberger rabbi Szerencsen volt rabbi, az ottani Pollák rabbi veje.

A három Heller-testvér közül a másodiknak neve Mose volt és fűszerüzletet nyitott Krasznán. A chaszidizmus felé hajlott és vejeit is chaszidok közül választotta. Ők vitték be a chaszidikus szellemet Krasznára. A harmadik testvér, Jehuda nevét nagyapjáról kapta, aki máramarosszigeti rabbi volt, kitől szerteágazó család fejlődött ki, mindenek előtt veje, Smuel Zánvil Káhána révén, aki dáján és rabbi volt Munkácson és egyben az ottani nyomdaipar egyik megalapítója (Káhána és Fried cég; számos ismert könyv került ki sajtójuk alól).

A három testvér leszármazottainak nagyrésze Krasznán maradt és valóságos törzset alkotott. Amikor ünnepnapokon a kohaniták áldást osztani mentek az emelvényre, akkor tűnt ki, hogy milyen nagy ez a törzs: úgy látszott, hogy a hitközség háromnegyed része megjelenik az emelvényen áldásosztásra.

A krasznai hitközség kialakulásakor, amikor a három testvér oda érkezett, Lőwinger rabbi volt a hitközség rabbija, aki azonban csak tíz éven át (1840 és 50 között) töltötte be ezt a tisztet, utána Bajára választották meg rabbinak. A jelek arra utalnak, hogy a rabbiállás éveken át betöltetlen maradt és a Heller fivérek legidősebbje, Chájim Joszef-Dov töltötte be a rabbinikus és esketési feladatokat, miután felhatalmazást kapott erre Jechezkel Paneth erdélyi főrabbitól. A feltételezések szerint a múlt század hatvanas éveiben Mose Jákov Schwartz lett a krasznai rabbi, utána Nagykároly rabbija lett (ennek a községnek rabbija Méir Perls „neutrális maradt", amikor 1869-ben szakadás következett

A gettózást megelőző évekről nincsenek számbeli adataink. Annyit tudunk, hogy 1941-ben a magyarok néhány somlyói zsidó családot „hontalannak" nyilvánítottak és elhurcoltak. Sokan munkaszolgálatra vonultak be. 1944 májusában a város zsidó lakosságát a zsidó iskolába, valamint a Weinberger-féle szeszgyár körüli épületekbe zsúfolták be. Ezt követték a kegyetlen kínzásokkal végrehajtott vallatások, pénz és értéktárgyak kisajtolására. Röviddel utána az áldozatokat kivitték a szomszédos Ceheiu (Somlyó-Csehi) község téglagyárába, a szilágymegyei zsidóság ezreivel együtt. Az „átköltözést" mindössze egy német tiszt és egy katona kísérte. A magyar hatóságot az átkos emlékű Krasznai László szolgabíró képviselte. Utólagos összehasonlítások szerint a somlyói gettó a legkegyetlenebbek közé tartozott az országban. Máshol a kegyetlenkedéseket az elrejtett értéktárgyak kierőszakolására követték el. Krasznai és pribékjei minden cél nélkül is kínozták áldozataikat, szadista hajlamaikat élték ki a védtelen zsidókon. Szokása volt lóháton berontani a gettóba, hogy a zsidók feje felől lerombolja azokat a kezdetleges sátrakat, melyeket maguk erejéből emeltek, hogy megvédjék az asszonyokat és gyerekeket az időjárás viszontagságaitól. Önkényesen eltiltotta a zsidókat az imádkozástól, a kegyszereket, a táleszt, tfilint és az imakönyveket elkobozta. Amikor az agg Ehrenreich főrabbit „rajtakapta", hogy táleszbe burkolózva imádkozik, kiköttette egy fára, csak lábujjai érhették a földet. Eszméletlenül esett össze, miután kötelékeitől megszabadították. Ez a Krasznainak nevezett vadállat még dicsekedett is ismerősei előtt tetteivel és a számukra rendezett orgiákon zsidó lányokat arra kényszerített, hogy meztelenül szolgáljanak fel. Élvezetei közé tartozott az asszonyokat fényképezni, amikor kénytelenek voltak dolgukat végezni a szabad ég alatt, mert latrina nem volt. Dante tollára lenne szükség Krasznai ördögi ötleteinek feljegyzésére. Mintahogy halvány és erőtlen a kifejezés is: „Elnyerte méltó büntetését." Krasznait halálra ítélte a népbíróság a háború után, de nem végezték ki. 1946-ban Lázár József és Szikla István 30—30 évet kaptak, mint az előbbi bűntársai. Szégyen is leírni: a két pribék 13 évet leült, aztán kegyelemben részesült.

Csak kevesen szökhettek meg sikeresen a gettóból: a lakosság ellenséges magatartása szinte lehetetlenné tette a menekülést. Bizonyíték erre annak a fiatalokból álló csoportnak az esete, mely a gettóhoz közel lévő erdőbe próbált menekülni, de a helyi lakosság beárulta a csendőröknek. Csak Jechiel Kerpelnek sikerült elmenekülnie. Szerencsésebb volt Weinberger Pál, aki öt ifjúval szökött meg: román parasztok bújtatták őket a felszabadulásig.

A somlyói gettó foglyainak nyolcvan százaléka pusztult el a lágerekben. A túlélők közül sem tért vissza mindenki Somlyóra. A környező falvak megmaradottjaiból viszont egynéhány Somlyón telepedett le. 1947-ben 440 zsidót számlált a somlyói hitközség, akik igyekeztek újból felépíteni a közösségi életet. A templom majdnem épen megmaradt. A tagok ellátták azt új berendezéssel. Rabbit is állítottak maguk fölé a volt főrabbi fia, reb Jehosuá Ehrenreich személyében. Azonban a visszatértek nem tudtak tartós gyökeret ereszteni megaláztatásuk és meghurcoltatásuk talajában. Lassan-lassan elszéledtek, ki más városba, ki a határon túlra. A nagy többség alijjázott, de sokan vették útjukat az amerikai földrész irányába.

E sorok írója hat évvel ezelőtt járta utoljára a város utcáit. Akkori értesülése szerint 1-2 zsidó lakosa volt a városnak. Ezzel pontot tehetünk egy virágzó hitközség történetére.

(Forrásmunkák: a Jád Vásém kiadásában 1980-ban megjelent Pinkász Hakehilot című enciklopédia, mely a romániai zsidó hitközségek életével foglalkozik, megalakulásuktól a vészkorszak utáni időkig, második kötet. *Zsidó lexikon,* Újvári Péter szerkesztésében, megjelent Budapesten, 1929-ben.)

ismertté, bibiliai témákról írt verseit publikálta és a budapesti ortodox hitközségek titkáraként működött.

A két világháború közötti korszakot az egyhelyben topogás jellemzi. A rezsimváltozás folytán a kereskedők, főleg a szeszes itallal foglalkozó nagykereskedők, elvesztették előbbi piacaikat. A gazdasági stagnálás hatása a somlyói zsidó hitközség létszámában is megmutatkozik. A huszas évektől 1941-ig (az akkori népszámlálás adatai szerint) lassú visszafejlődés észlelhető: a zsidók száma 1496 lélekre, az összlakosság 16,5%-ára apadt. De az élet nem állt meg. A hitközségben tömörült zsidók élni akarnak és dolgozni.

* * *

A kései húszas években, amikor négyszáz zsidó családból 257 fizet hitközségi adót, így alakul a zsidók foglalkozási ágak szerinti megoszlása Somlyón: 2 nagykereskedő, 18 gazdálkodó, 13 tanító, 90 kereskedő, 11 ügyvéd, 2 köztisztviselő, 47 munkás, 1 nagyiparos, 6 orvos, 30 magántisztviselő, 2 vállalkozó, 80 iparos, 1 mérnök, 1 hírlapíró és 25 magánzó.

Amikor ennek az időszaknak ismertebb személyiségeit név szerint is felsorolom, tudatában vagyok annak, hogy az életben maradt kortársaim hiányolni fogják egyiket vagy másikat. Ennek fő okát a forrásmunkák hézagosságában kell keresnünk. Ami van, az is nagyjából lezárult a húszas évek végén. Reméljük azonban, hogy a kérdőívekre válaszolók kiegészítik ezt a felsorolást saját adataikkal.

Schächter Izidor, tímár és bőrkikészítő telepet létesített melyen 40 munkást foglalkoztatott; Kohn Adolf ecetgyárat, a Klärmann testvérek pedig bőr- és szőrmeáru-telepet alapítottak. Frankovits Ignác kereskedelmi vállalatot alapított, Keller Samu, Weiszberger Kálmánné, Brüll Zsigmond, Brüll Sámuel, Miliczer Dávid és Lajos mintagazdaságokat létesítettek. Keller Samu ügyvédi tevékenységet is folytatott, jogi témákról könyvet is írt. Hatalmas könyvtára és értékes képtára volt.

A hitközség tagjainak túlnyomó többsége hű volt a hagyományokhoz. Számos talmudista tette ismertté nevét halachikus és más témájú héber könyveivel. Kiemelkedő talmudtudós volt reb Jákob Árjeh Léb Frenkel, aki négy könyv szerzője, (kettő közülük kétkötetes), melyekben halachikus, kabalisztikus kérdéseket boncolgat, valamint bölcseink mondásaival foglalkozik. Egy másik szerző, reb Jakob Smuél Ausländer egy ideig Somlyón élt. Könyvében a Talmudról és a halacha nagyjainak tanításairól írt újszerű felfogásban s miután elhagyta Somlyót, Váradon kis jesivát vezetett. A vészkorszakban pusztult el. Ismertek voltak még reb Chájim Slomo Horovitz, majd reb Zeév Wolf Tirnauer, a város dájánja, aki Cfáton halt meg a háború után és reb Ábrahám Nátán Bernáth, aki a Bál-Sém-Tovról írt tanulmányt. Átvészelte a vészkorszakot, utána alijjázott.

A héber szerzők munkáinak kinyomtatása Slomo Hálévi Heimlichra hárult. Közel 30 héber nyelvű mű hagyta el Heimlich műhelyét. (Egy jiddis-nyelvű is megjelent.) A nyomdájában készült könyvek esztétikus külsejükkel is kiváltak. Az örökösök a háború után is felújították a nyomda munkáját, de mindössze néhány héber könyvet adtak ki, aztán alijjáztak.

Már említettük, hogy a somlyói hitközség tagjainak túlnyomó többsége hagyományhű zsidó volt. Az 1930-as népszámlálás alkalmából 1170 zsidó polgár vallotta magát jiddis anyanyelvűnek. Nem kétséges, hogy ebben döntő szerepe volt a nagytekintélyű főrabbinak, reb Slomo Zálmánnak. Közismert a főrabbi cionista-ellenes álláspontja. Az ünnepi szószékről nem egyszer hallhattuk a cionista szervezeteket elítélő szavait. Ilyen légkörben nem csoda, hogy a cionista szervezkedés alig volt érezhető a városban. 1924-ben alakult az első cionista leányszervezet, az Áviva, mindössze tíz taggal. Működése azonban nem vonzott új tagokat és csak elszórtan tevékenykedett. Nem járt nagyobb sikerrel a Barisszia, a későbbi Mizráchi fiók szervezkedése sem. Csak az 1933-ban létesült Betár érte el az 50 tagot, ennyi nem volt a többinek együttvéve sem.

kájukat. Mégis, az ilyen emlékkönyv, amilyet az olvasó tart a kezében, megkívánja, hogy Somlyó történetében egy pár száz évet visszalapozzunk.

Mi már úgy jöttünk a világra, hogy várt ránk a szülői ház, az iskola, a templom, az utcák, a sebeskút, a vashíd. Sok mindent készen kaptunk. Sokat is tettünk volna hozzá mindahhoz, amit apáink és dédapáink ott építettek és alkottak, ha a somlyói hitközség léte nem szűnt volna meg egycsapásra, amint szörnyű kataklizma sújtotta a több évszázados közösséget.

Lapozzunk vissza kissé a múltba, nézzük meg, kik voltak az első zsidók, akik Somlyón először szegezték a mözuzát a házuk ajtófélfájára, kik és mikor alapították a hitközséget, amely később díszévé vált az erdélyi zsidóságnak, kik voltak rabbijai és kik építették fel a Nagytemplomot? Egyszóval mikor mondta ki az első zsidóember: „Nu, ich bin dach á simloer jid".

Valószínű, hogy az első zsidók, akik Somlyón letelepedtek, Galíciából kerültek oda. Bár az első írás, mely zsidót említ Somlyón, 1696-ból származik, amikor a helység Kraszna megye székhelye volt. Az iratban nem szerepel név, de azt tanúsítja, hogy a zsidó befizette a kiosztott só ellenértékét. Mivel a hitközség levéltárában csak 1800-tól származó feljegyzések találhatók, elképzelhető, hogy a zsidók letelepedése akkor kezdődött. Csak a körzetben élő zsidókról szóló adatokból következtethetünk arra, hogy foglalkozásuk nem tért el azokétól: kiskereskedelemmel, pálinkafőzéssel és árusítással keresték kenyerüket. 70—80 évvel később, a kép tisztább. A gazdasági lendület nyomán növekszik a zsidók száma és foglalkozásuk is változatosabb.

A hitközség 1830-ban alakult. Húsz évre rá építették az első templomot, közben fürdőt (mikve) létesítettek és megszervezték a Chevra Kádisát; tetőt húztak az új zsidó elemi iskolára. Az impozáns Nagytemplom felszentelésére 1893-ban került sor. A hitközség építőmunkája ezzel nem ért véget. Kisebb-nagyobb imaházak (négy áskenázi, két szefárd rípusú) rabbi-lakás, hitközségi iroda, épületek. Számos szociális szervezet működött a közösségben. A Talmud-Tórában tanult Somlyó valamennyi zsidógyereke.

Messze földön híres főrabbik váltakoztak itt az idő folyamán. Binjámin Hákohen Hartmann nyitotta meg a sort, aki a 19. század közepén foglalta el a zsidó közösség főrabbitisztségét. Halála után a fia, reb Chájim Meir Zeév Hákohén követte, aki fiatalon elhalálozott 1867-ben. Háromévi árvaság után a vezetőség választása reb Mordecháj Hálévi Horovitzra, Halmi nagyközség rabbijára esett. Pásztorkodása mellett „Párását Mordecháj" címmel halachikus döntvényeket tartalmazó könyvet írt és jesivát vezetett. Tanítványai közül került ki a budapesti Rabbiképző igazgatója is, reb Jehuda (Lajos) Blau, aki a Magyar Zsidó Szemle című tudományos folyóiratnak és héber nyelvű függelékének volt a szerkesztője. Az őt követő reb Mose Chájim Szegál Rosenbaum, mindössze tíz évi tevékenység után a magyarországi Kisvárdára tette át működését.

1899-ben választották meg reb Slomó Zálmán Ehrenreichot, aki 45 éven át szolgálta a somlyói hitközséget. Áldásos tevékenységének a vészkorszak vetett véget. 84 éves korában deportálták. Erdély és Magyarország legkiemelkedőbb talmudtudósaként tartották számon. Számos halachikus könyv szerzője volt és több könyvhöz írt kommentárt. Az általa vezetett jesivába messzi vidékről jöttek a tanítványok: számuk évenként 60—80 között mozgott.

Az első világháború előtti időkben érte el a somlyói zsidóság a fénykorát. Alig egy évszázaddal megalakulása után, a hitközség 941 lelket számlált, a város zsidósága a lakosság 16,7 százalékát tette ki. Tíz év múlva a létszám már 1440-re emelkedett (20,9%) és 1920-ban már 1580 zsidó lélek élt Somlyón s a lakosságnak közel egynegyedét, pontosan 23,5 százalékát képezte. Ebben az időben néhány somlyói személyiség a város határain túl is ismertté vált. Bede Jób nevét először az erdélyi lapok hasábjain ismerték meg az olvasók, majd 1895-től a Pesti Hírlap szerkesztőjeként írt gyakran vezércikket. Farkas Albert szintén mint újságíró és publicista vált

WEISZ JISZRÁÉL

SIMLEUL-SILVANIEI – SZILÁGYSOMLYÓ AHOGY A TÁVOLBÓL LÁTOM

Kis város, kis emberekkel és nagy álmokkal, melyek sosem valósulnak meg. A kisvárosi keret mindre ráüti bélyegét.

Simleul-Silvaniei, (a továbbiakban röviden: Somlyó).

A Magura-hegy árnyéka ráborul a lábánál kanyargó hepehupás sikátorokra, hol védőszárnyként, hol elutasító komorsággal, de mindig gátat emelve a hiú nagyravágyásnak. Gőgösen tekint le a városka a magasból szétszórt házaira, Olimpusznak hazudva magát.

Somlyó. A kisváros, melyben repülnek az évtizedek, anélkül, hogy történne valami feljegyeznivaló. A történelem is sietve átugrott századain, hogy másfelé keressen teret a kibontakozásra. Előttem az is kétséges, hogy a régmúltat sejtető Báthory-vár szagolt-e valaha puskaport?

A két világháború közötti időszak legnagyobb szenzációja Szaplonczay Éva szépségkirálynővé való megválasztása Magyarországon, a harmincas években. Még szerencse, hogy itt folyik a Kraszna vize! Az ragadtatja magát túlkapásokra néhanapján, olvadás idején. Amint kevélyen feszíti szűkreszabott partjait, arra figyelmezteti a város lakóit, hogy többre is hivatott lenne, minthogy bivalyok csordája evickéljen habjaiban. Mérgében, vagy nagyzási hóbortjában arra is képes, hogy hidakat és házakat sodorjon magával. Ilyenkor talpon van az egész város, szorongva nézi az értelmetlen rombolást. De legalább történik valami...

És mégis, a mi számunkra, akik ott születtünk, ott nőttünk fel, Somlyó jelentette a világot. Bennünket ott fürösztött a bába, ott vitt apánk kézenfogva szlicheszre fagyos hajnalon, sírásra görbült ajakkal. (Oh, ki sejtette még akkor, hogy a valódi könnyek még csak ezután jönnek?!)

Csókok is jöttek. Édes, ifjonti csókok! Ott, a református utca áldó homályában...

Nekünk Somlyó volt a világ és egy világ fért ebbe a városba. Volt szegénye és gazdagja, bolondja és bölcse; zárdája és bordélya; kultúrháza és kocsmája. És mi is ott voltunk, mi zsidók. Mi mindenütt ott voltunk és mindenben benne voltunk. A háború előtti Somlyó kerek négyszáz zsidó családot számlált, de minden kitelt ebből a kis hitközségből. Volt hithű és hitetlen tagja. Volt, aki naponta templomba járt, olyan is, aki inkább a Kismedve kávéházat látogatta. Voltak sokan, akik a Talmudot bújták szabad idejükben, mások nem bánták, ha mint „ám-háárecok" néznek a túlvilági jövőjük elé. Ennek a városnak olyan hitközsége volt, ahol a sámeszt többre becsülték az elnöknél, ahol a templom láncot hordott, a rabbinak nem volt ellenzéke és a zsidó temetőt, emberemlékezet óta gaj őrizte és a vészkorszakot beleértve, egészen napjainkig ez a feladat ugyanannak a családnak a kezében van.

Ki tudná mindazt felsorolni ami még volt és amit a nácizmus nyomán elsöpört az orkán.

A város, amelyben semmi sem történt. Akkor miért térnek minduntalan vissza emlékeink? Mi volt benne, hogy ott éreztem magam otthon, holott alig pár évet töltöttem falai között? Miért csak ott vertem gyökeret életem első húsz évében?...

* * *

Mindenkinek az a legfontosabb, amire maga emlékszik, amit maga élt át szülővárosában. A történelmi visszapillantást átengedem a történészeknek: végezzék csak nyugodtan mun-

ban lett volna része a Szovjetunióban. Hiszen a foglyok fele soha nem tért vissza. Mindenesetre, a kesernyés győzelem öröme a miénk volt.

* * *

Nem sok év telt el és kiderült, hogy ennek az új rendnek nincs szüksége a zsidókra, s hogy az osztályharcos szemlélet alapján szinte valamennyi zsidót el lehetett távolítani a munkából, a közéletből, megfosztani a megélhetés sovány lehetőségétől. A vidékieket is beleszámítva, körülbelül száz család, 250 lélek jött vissza Szilágysomlyóra azzal a szándékkal, hogy hajlandók ismét beilleszkedni — de nem hagyták őket nyugton.

Így aztán természetessé vált, hogy mind több zsidó fordult érdeklődéssel Izrael felé. Megindult az illegális és legális kivándorlás. A szilágysomlyói hitközség pedig napról napra sorvadt, kisebb és jelentéktelenebb lett. A hitközség már működött valamelyest a zsidóság érdekében. Izsák Aladár — dicséretére legyen mondva — a párttól kapott utasításokat igyekezett a mi érdekeink szemmeltartásával teljesíteni.

Évről évre kevesebb zsidó maradt Szilágysomlyón, egy részüknek sikerült idejében alijjázni, mások elköltöztek, sokan nem élték túl ezt az újabb megrázkódtatást és így a nagy, híres, jeles zsidó centrum lassan elenyészett. Somlyón ma már csak a temetőben vannak zsidók.

A megmaradottak többsége itt él Izraelben, itt találták meg nyugalmukat, életük reménységét, a biztos holnap tudatát, itt, a régi-új hazában vannak igazán és első ízben, valóban otthon.

A kolozsvári Néptörvényszék által elítélt szilágysomlyói lakosok elkövetett háborús bűnökért:

1. *Krasznai László főszolgabíró* — gettóparancsnoki minőségében elkövetett kegyetlenkedéseiért *életfogytiglani* börtönbüntetést kapott;
2. *Lázár József kereskedő* — a gettózás előtt és alatt önkéntes besúgó, feljelentő, nem hivatalos akciók végrehajtója, *10 évi* börtönt kapott;
3. *Angya János villanyszerelő* — önkéntes: szökésben lévő zsidók elfogása és gettóba való szállítása (akik nem tértek vissza): *5 évet* kapott;
4. *Szika István szövetkezeti üzletvezető* — a tasnádi kiegészítőben szilágysomlyói munkaszolgálatosokkal való kegyetlenkedéseiért *5 évet* kapott;
5. *Brandt József földbirtokos* — a fasiszta hatóságok gettózás előtti és alatti informátora, kiszolgálója. A Don-kanyarba küldött szilágysomlyói munkaszolgálatosok névsorának összeállítása és ellenjegyzése miatt *3 évet* kapott;
6. *Duha Rózsi leányzó* — fiatal lányként önkéntesen jelentkezett a hivatalos bábaasszony mellé a nők testi motozására, s utasítás nélkül a legintimebb részekben fájdalmas kínzásokat okozott. *5 évet* kapott.

A hatósági engedélyünk megvolt, most már csak Krasznait kellett előkerítenünk.

Kiderült, hogy Focsaniból eltűnt. Érintkezésbe léptünk a Kommunista Párt helyi vezetőivel és a fogolytábor parancsnokával is. A parancsnok nagy jóindulatot mutatott irányunkban és mindannyiunkat fogadott, de nem tudta előállítani Krasznait. A névlistákból kiderült, hogy valóban hetekig ott volt, de néhány nappal azelőtt egy szállítmánnyal a Szovjetunióba küldték munkára. Reménytelennek látszott az eset. Azokban az időkben ezreket—tízezreket küldtek Keletre. Ki tudja, hová? Ki tartja számon őket? Hogy jussunk Krasznai nyomára abban az irdatlan nagy országban?

A parancsnok, miután elmondtuk, hogy kiről van szó, s hogy Krasznait távollétében halálra ítélte a Néptörvényszék, mozgósította a vezetőségi gárdát és megígérte, hogy ha egy mód van rá, utánajár az ügynek és kiszolgáltatja nekünk a gyilkost.

Nem nagyon hittünk benne. Hogyan kerít elő egy porszemet a homoktengerből? Úgy éreztük, hogy csak nekünk szívügyünk a Krasznai-kérdés, és elkeseredetten vettük tudomásul a kudarcot.

Keserű szemrehányásokat tettünk önmagunknak, hogy miért nem indultunk azonnal a nyomába, miért haboztunk, halogattuk a felkutatását. Mert tény: ha hamarabb érkezünk, simán ment volna minden. Bizonyíték, ítélet, ajánlólevél, minden a kezünkben volt — és így a kezünkbe került volna Krasznai is.

Karácsony másnapján váratlan telefonértesítést kaptunk a Néptörvényszéktől, hogy a keresett háborús bűnös Krasznai előkerült, kiszolgáltatták Romániának és már meg is érkezett Kolozsvárra, ahol börtönben van.

Fantasztikusnak tűnt a hír. Az első pillanatokban nem is hittük: lehetséges, hogy a bel- és külföldi hatóságok ilyen lelkesen segítettek volna?

A hír igaznak bizonyult, és óriási visszhangot váltott ki nemcsak a zsidók, hanem a szilágysági keresztények körében is. Győzedelmeskedett az igazságszolgáltatás! Úgy éreztük, hogy ez is része a felszabadulásunknak. Nem vagyunk örök vesztesek, akiket a sors üldöz minduntalan. És ezt a győzelmet mi, zsidók vívtuk ki.

A bűnösök, akiket még nem sikerült bíróság elé állítani és valahol bujdostak, lesújtva hallották a hírt: lám, a zsidók keze messze elér, egészen Moszkváig! Mert ott vették le a vonatról. A szilágysági magyar lakosság ugyanis — kevés kivétellel — Krasznainak „drukkolt", azt szerette volna, ha egérutat nyer, mint annyi más bűnös.

Mégcsak annyit erről: rögtön, többedmagunkkal beutaztunk Kolozsvárra, és engedélyt kértünk arra, hogy személyesen olvassuk Krasznai fejére bűneit. Szemtől szembe kívántunk állni szüleink, rokonaink, gyermekeink gyilkosával. A találkozó úgy zajlott le, mint valami abszurd színdarabban: Krasznai ártatlanságát hangoztatta. Nem érzi magát bűnösnek — állította. Nem tett mást, csak a felsőbb parancsokat teljesítette (jól ismert formula).

Többek között a következőket mondta nekünk: „Megbocsássanak az urak a hasonlatért, de úgy viselkednek, mint a kutya, akit kővel dobálnak meg, s a kutya ahelyett, hogy azt támadná meg, aki megdobta a kővel, dühösen támad a kőre..."

Erre Moraru ügyész a következőket válaszolta:

„Téved Krasznai, mi megtaláljuk azt is, aki a kővel hajigált, de elpusztítjuk magát a követ is, nehogy akadjon egy új bolond, aki ismét használni akarja a gonosz követ, hogy ártatlanokat sebesítsen meg".

A többi úgy folyt le, mint ahogy szokásos volt: izgalmakkal teli bírósági tárgyalások és a vád teljes beigazolása. Miután Romániában akkor halálos ítélet nem volt, Krasznait életfogytiglani fegyházra ítélték, ami 30 évet jelentett. Azóta már biztosan kiszabadult és élvezi az öregkorát, talán nyugdíjat is, hiszen állami főhivatalnok volt!

Sokszor elgondolom, hogyha nem hozattuk volna haza, talán keményebb megpróbáltatás-

szándékukon. Weinberger Pali, aki a legaktívabb volt, szerzett egy ócska, de használható motorbiciklit és Zéliggel meg e sorok írójával, Csengeri Ferivel elindult Kolozsvárra. A tárgyalás már folyt és a védő tanúk, azaz a cinkosok ragyogtak az örömtől, hogy ismét túljártak a zsidók eszén. Amikor beléptünk a terembe, Pali elővette a jegyzetfüzetét és felírta a jelenlévők nevét. Csengeri az ügyésszel lépett összeköttetésbe és elmondta, hogy mi történt. Az ügyész jelentette az esetet a bíróságnak, a törvényszék tagjai pedig kihallgatták a három tanút. Végül elhatározták, hogy lehetőséget adnak a vád tanúinak, hogy elmondják a történteket. Az új terminus alkalmából a bíróság legnagyobb meglepetésére a védelem tanúi nem jelentek meg. Féltek, megijedtek. Az igazság győzedelmeskedett, de meg kellett verekedni érte. Semmilyen eredményt nem érhettünk el harc nélkül. Hiába mondták, hogy mi vagyunk „a hatalom birtokosai", ez csak a látszat volt. A fasiszta erők, a hitlerista csökevények még nagyon erősek voltak.

A fenti történet csak példázza a küzdelmet, amelyet az igazságszolgáltatásért kellett vívnunk.

A bűnösök felkutatásának és bíróság elé állításának legkimagaslóbb eredményei közé tartozik a két főbűnös, Lázár Jóska és Krasznai gettóparancsnok elfogatása. Lázár Jóskát Budapestről, Krasznait pedig Moszkvából hozatták haza! Úgy hiszem, érdemes felidézni a háborús bűnös Krasznai elfogatásának körülményeit.

* * *

Krasznai főszolgabíró volt, de annyira szélsőjobboldali és olyan „megbízható", hogy a magyar belügyminisztérium a somlyói gettó megszervezésével bízta meg és annak parancsnokává nevezte ki. Mint ismeretes, a szilágysomlyói gettóban igen rosszak voltak a körülmények, kegyetlenül megkínozták a zsidókat. Krasznai nagymértékben felelős volt az embertelen magatartásért és a zsidók tömeges elpusztításáért. Természetes tehát, hogy a hazatért szórvány zsidóság mindent elkövetett, hogy elfogja és átadja a törvényszéknek ezt a kegyetlen, szadista, antiszemita gyilkost. De nem tudtuk, merre sodorta őt a háború, hová menekült. Kérdezősködtünk, kutattunk. Egyesek azt mondták, hogy kiszökött az országból, mások, hogy meghalt.

Senki nem tudott róla semmi biztosat. Nem hagytunk fel a nyomozással. Egy nap az a hír terjedt el, hogy valaki látta őt a Focsani-i (Moldova) gyűjtőtáborban. Utánajártunk a hírnek. Véletlenül ráakadtunk arra a volt hadifogolyra, aki elmondta nekünk is, hogy a saját szemével látta Krasznait a táborban.

Megtáviratoztuk a gyanúnkat a Népbíróságnak és ugyanakkor elkezdtünk gondolkozni azon, hogy mit tehetnénk az elfogatásáért. Gyötört a tudat, hogy esetleg kicsúszik a kezünk közül. Szukkot első napján — 1945 őszén — a templomban vetettem fel azt a gondolatot, hogy üldözőbe vesszük a gyilkost. Mi lenne, ha elmennék Focsaniba? Igaz, hogy a hely messze volt, de nem olyan lehetetlen előkészíteni és végrehajtani ezt az üldözést. Elhatároztuk, hogy Berkovics Jumi autóját használjuk fel az útra (vonattal szinte lehetetlen lett volna megközelíteni a messze fekvő várost), és összeadunk valami pénzt az akció költségeinek fedezésére. Fischmann Sándorral együtt beutaztunk Zilahra, hogy megnyerjük az ügynek Várnai Miskát, aki az Állambiztonság helyi parancsnoka volt. Kértük, hogy utazzon velünk, s így hivatalos jelleget adjunk az ügynek.

Nehezen tudtuk rávenni, mert azt mondta, hogy ez a hatóságok dolga, nem pedig a miénk, civileké. De nem tagadta meg, hogy velünk utazzon Kolozsvárra és ott a Népbíróságon megbeszélje valamelyik ügyésszel a dolgot. Így is történt. Kolozsváron bejutottunk egy határozott jellemű ügyészhez, aki megértette, miről van szó, és kiállított számunkra hivatalos kísérőlevelet. Így aztán Várnai is velünk tartott.

Nem volt könnyű út. Nem volt könnyű feladat. De fűtött az eltökélt szándék, hogy ne hagyjunk futni egy szadista háborús bűnöst, aki a saját szüleinket kínozta meg.

árvagyerekek helyzetét, javasolta, hogy minden család fogadjon be egyet közülük. Ellenvetés nélkül fogadták el az egybegyűltek a javaslatot, amelyet azok is kötelezően magukévá tettek, akik nem voltak jelen a gyűlésen. Száz zsidó család volt a városban, száz árva gyereket vállaltunk.

Valóban ennyi érkezett. Egyetlen család akadt, amely nem vállalt gyereket, s mikor ez kitudódott, azonnal jelentkezett egy másik család, és két gyermeket fogadott be. Így mindegyik otthonra talált. Nem volt erre példa egész Romániában. Büszkék voltunk arra, hogy mi, a tegnapi deportáltak, már másokat segíthetünk.

Aztán felmerült a bukovinai családok elhelyezésének a kérdése. Bukovina ekkor már a Szovjetunióhoz tartozott, de az ottani hatóságok bizonyos körülmények figyelembevételével egyes zsidó családoknak megengedték, hogy Romániába költözzenek. Közösségünk közülük is vállalt kb. 35 családot.

Egy péntek délután érkeztek meg teherautókba zsúfolva, porosan, piszkosan, mindenféle szegényes holmival, aminek az elhozatalát a hatóságok engedélyezték. Az iskolaudvarba irányítottuk őket: a mikve be volt fűtve, a kádakban meleg víz várta a menekülteket, az udvaron meleg étel, friss kalács. Megfürödtek, jóllaktak, és még aznap mindegyikük egy frissen meszelt lakásban rendezkedhetett be. Nem volt palota az ilyen lakás, de ők mindennél többre becsülték, mert látták, hogy szinte az egész zsidó közösség körülöttük forgolódik, összefogott az érdekükben. Szombaton még családoknál étkeztek, de már vasárnap elindultak munkát keresni. Nagyon szorgalmas emberek voltak, nem akartak senkinek terhére lenni. Kivétel nélkül mindannyian alijjáztak a román hatóságok segítségével, illegálisan, hiszen még nem létezett Izrael állama.

A hitközség is dolgozott már, s megszületett az úgynevezett *Zsidó Népközösség* helyi csoportja, amely az új rend kreációja volt. A hazaérkezett zsidók ezeket a kereteket igyekeztek kihasználni arra, hogy beindítsák a zsidó közösségi életet, törvényszék elé küldjék a háborús bűnösöket, megmentsék a még fellelhető zsidó vagyonokat, háztartási holmikat, emléktárgyakat, kegyszereket.

Ekkor zajlott le a bűnösök egyéni megbüntetése, amely egy-egy verésben merült ki, vagy panasztételben a rendőrségen. Akkor még nem indult be a hivatalos felelősségrevonás folyamata.

A Zsidó Népközösség olyan keret volt, ami lehetőséget nyújtott az újrakezdés akadályainak elhárítására. Tapasztalt közösségi aktivisták vették át a vezetést és így sikerült néhány igen eredményes akciót lefolytatni. Különösen a háborús bűnösök felkutatásában értek el figyelemre méltó eredményeket. Megtalálták néhány bűnöst és átadták a Népbíróságnak. Felkutatták a bizonyítékokat és a tanúkat, és igyekeztek ellenőrizni az eljárást, amit a bűnösök cinkosaik segítségével gyakran el akartak gáncsolni. Ez is nehéz harc volt. Hiszen maga a törvényszék összetétele sem volt alkalmas arra, hogy megértse a rettentő bűnöket. A politikai uralomért küzdő „történelmi pártok" éppúgy, mint a szociáldemokrata és a kommunista párt, népszerűségre törekedett. S bizony nem volt túl népszerű a bűnösök megbüntetése. Furcsa módon a közvetlenül érdekelt félnek, a zsidó közösségnek, nem volt képviselője a törvényszék tagjai között. Azzal az ürüggyel utasították vissza a zsidók felvételét, hogy a Népközösség nem párt, márpedig csak a pártok képviseltethetik magukat a Népbíróság keretében. Így aztán nem egy bűnösnek sikerült kibújni a felelősségrevonás alól. Elbújtak, elmenekültek.

A mi szüleink, testvéreink, rokonaink viszont elpusztultak. Mind! De nem hagytuk magunkat. Amikor a magyarok szabotálni akartak, visszaütöttünk.

Ha jól emlékszem, egyik háborús bűnös kolozsvári tárgyalása alkalmából, a fasiszták megvették az összes autóbuszjegyet, hogy a tanúk ne érhessenek idejében a tárgyalásra.

A védelem magyar tanúinak azonban bőven jutott hely. Természetesen azonnal átláttunk a

ban való elhalálozásnak tekintendő. Az általános jog szerint ugyanis, ha például apa és fia együtt hal meg autóbalesetben, mindig az idősebb elhunyta tekintendő elsőnek. Ami azt jelenti, hogy a fiú örökli az apja vagyonát, s ennek megfelelően kell levezetni az örökösödési eljárást. Szinte elképzelhetetlen nehézségeket okozott volna a deportálásból visszatértek örökösödési eljárásának levezetése, amikor sok esetben csak ötödágú örökös létezett és az összes előzők nevében le kellett volna vezetni külön-külön az eljárást, igazolni rokoni kapcsolatukat, annak szintjét, az elhunytak kor szerint következő sorrendjét stb.

Az örökösödési eljárást dr. Spéter Baba intézte. Miután a hatóságoknál sikerült az öröklési jogot megállapítani, elkezdődtek az örökösök egymás közti vitái. Ekkor a Népközösség keretén belül választott bíróság létesült, amelynek tíz tagja megvizsgálta a vitás eseteket. A felek mindegyike választott magának egy bírót a tíz közül, a két bíró pedig egy elnököt. Legtöbbször Baba volt az elnök, s nagyrészt Ezra és jómagam voltunk a bírák. A tárgyalások gyakran a késő éjszakába nyúltak. Egyetlenegyszer sem fordult elő azonban, hogy a felek ne fogadták volna el e választott bíróság döntését. Ez az általunk létesített intézmény döntött az üzleti nézeteltérések terén is és sok esetben nemcsak a zsidók egymás közötti, hanem a zsidók és a keresztények között felmerült vitákban is.

Működésének csúcspontját akkor érte el a választott bíróság, amikor a bujdosó Szabó, aki a leventékkel együtt kegyetlenkedett, azt üzente nekünk, hogy amennyiben vállaljuk az ítélkezés szerepét és nem adjuk át a Néptörvényszéknek, önként jelentkezik bíróságunk előtt. Úgy döntöttünk, hogy elvállaljuk. A tárgyalás — a vád és a védelem tanúinak a kihallgatása napokig tartott. A vádlott szabadon választhatott magának védőt. Bíróságunk ítéletet hozott:

A vádlottat egyévi kényszerlakhelyre ítéltük és minden vasárnap délután, amikor a város parkja, az úgynevezett Várkert, tele volt sétálókkal, négy órát kellett dolgoznia, gondozni a parkot, majd onnan egyenesen hazatért és nem hagyhatta el a lakást. Apjának téglagyára volt és a fia büntetéséhez tartozott, hogy bizonyos mennyiségű téglát és cserepet szállítson a mikve és a futballpálya öltözőjének renoválására. Az elítélt az ítélet minden pontját szigorúan betartotta.

Rendkívüli jelentőségű erkölcsi siker volt ez számunkra. Nem állt mögöttünk semmilyen hatalom, nem gyakoroltunk semmilyen nyomást senkire, a városban akkor összesen száz zsidó család élt, s lám, ez a kis csoport mégis ilyen autoritást tudott kivívni magának.

A háborús bűnösökkel kapcsolatban viszont azt az elvet fogadtuk el, hogy azok büntetésére kizárólag a Néptörvényszék hivatott. A mi feladatunk a bűnösök felkutatásában való részvételre, bíróság elé állításukra korlátozódott.

A magyarokkal szembeni magatartásunkat az jellemezte, hogy óvakodtunk az általánosítástól. Aki nem volt fasiszta és kezet nyújt nekünk, annak a közeledését elfogadjuk, de mi nem kezdeményezünk. Sokak számára csábító volt együtt ülni és inni valamelyik dzsentrivel, akihez az illető azelőtt még csak nem is közeledhetett, de önérzetünk és büszkeségünk felszínen tartásával megakadályoztuk az ilyen megalázó megnyilvánulásokat. A magyarok egy része barátságos rokonszenvet mutatott irántunk, nyilvánosan sajnálkoztak, de lelkükben nem tudták megemészteni azt, hogy a deportáltak közül néhányan visszatértek. Erre nem számítottak. Nehezen barátkoztak meg a valósággal. Egymás közt sajnálták, hogy akár egy zsidó is visszatért. Mi tudtuk ezt és figyelembe vettük a közhangulat számunkra nehezen érzékelhető jelenségeit is.

* * *

Emellett számos új probléma merült fel. Ilyen volt a Iasi-i árvagyerekekről való gondoskodás feladata. Országos akció indult, hogy elhelyezzék a gyerekeket családoknál addig is, amíg alijjázásukat megszervezik. Somlyóra is érkezett egy küldött. Összehívtunk egy gyűlést az iskolában és a delegátus, miután ismertette az

sem maradt, azoknak a vagyonából, akik még nem voltak otthon.

A háborús bűnösöket is partizán módon igyekeztek leleplezni és megbüntetni, sok esetben eredményesebben, mint ahogyan a később alakult Néptörvényszék csinálta.

1945 augusztusában a felszabadulás után, egy körülbelül 20 tagú csoport érkezett különböző lágerekből, munkaszolgálatból. Magam is hozzá tartoztam, akárcsak a hitközség egykori szociális bizottságának több aktivistája.

Ekkor már létezett az úgynevezett Zsidó Népközösség, mely köré csoportosultak a visszaérkezők. Azok a volt deportáltak, illetve munkaszolgálatosok, akik már hónapok óta otthon voltak, kereskedtek, sokan közülük jelentős jövedelemre tettek szert.

Nem voltak megszervezve, s így lassan eltávolodtak a közösségtől, egyénileg próbálták megoldani problémáikat. Az újonnan érkezők csoportjában azonban már tapasztalatokkal rendelkező vezetők voltak, akik a felszabadulás előtt is sikeresen működtek a hitközség bizottságaiban. S most új alapokra fektették a közösségi életet. Dinamikus gondolkodású, tettrekész emberek, akik elképzelésekkel, tervekkel érkeztek, melyek hosszú együttlétük alatt kikristályosodtak.

Első összejövetelük alkalmával felvetődtek a következő fő problémák:

1. A háborús bűnösök felkutatása és törvény elé állítása;
2. A zsidó lakások visszaszerzése;
3. A zsidó vagyonok visszajuttatása a jelentkező tulajdonosoknak;
4. A zsidó vagyonok megőrzése a még távol levő jogos tulajdonosok részére;
5. Távoli örökösök felkutatása és a vagyon átvételével járó jogi procedúrák intézése;
6. A keresztény magyar lakossággal szembeni állásfoglalás, magatartás;
7. Az aktuális problémák megoldása, mint például a Népközösség megszervezése, mikve, templom rendbehozatala, működtetése, középületek (iskola stb.) visszajuttatása a hitközség tulajdonába.

A fentiek megoldására elengedhetetlen volt, hogy a zsidók egy része felvételét kérje a Kommunista Pártba. Egyrészt azért, mert elvi szempontból ez állt hozzánk legközelebb. Ezúton véltük megtalálni az egyenjogúsítás lehetőségét, amit sohasem élveztünk. Másrészt a pártba igyekeztek befészkelődni a fasiszta múltú vagy gondolkodású magyarok, akik a szilágysomlyói Kommunista Pártban nagy többségben voltak és ezt már lehetett érezni. Ki akarták sajátítani például dr. Keller Samu házát, akinek a fia megmenekült, de nem tért vissza. Gyermekotthont akartak létesíteni benne. Ugyanakkor Brandt Jóska, aki fasiszta volt, — a Néptörvényszék háborús bűnösként elítélte, — egy hasonló lakásban háborítatlanul élt, nőtlen ember létére óriási laktérben. Így érthető, hogy a zsidók létszámukhoz képest aránytalanul sokan léptek be a Kommunista Pártba, amit Nagy Dezső örömmel fogadott, a megyei pártbizottság magyar kiküldöttjének minden ellenkezése dacára. A Népközösség új titkára Weisz Ezra lett, a pártban már szavunk volt, és komolyan hozzáfogtunk az újszerű szervezkedéshez. Nem létesítettünk kollektívát, mindenkit visszajuttattunk lakásába, de példa nélküli kollektív szellemet sikerült bevinni a közösségbe. A teljesen vallástalanok ugyanolyan mértékben támogatták a hitközséget a mikve fenntartásában, vagy a sakter fizetésében, ahogy a legszélsőségesebb vallásosak sem vonták ki magukat a futballpálya építéséhez való hozzájárulás alól. Néhány hétre eljött dr. Spéter Baba, aki a Tudor Vladimirescu hadtest komisszárja volt. Tekintélye és tudása segített abban, hogy szervezetten intézzük összes ügyeinket. Először is el kellett indítani az örökösödési eljárásokat. A román jog dicséretére legyen mondva, óriási segítséget jelentett ezen a téren az a talán egyedülálló törvény, amelyet kizárólag a deportáltak problémáinak a megoldására szavaztak meg. Ez a törvény kimondta: a deportáltak halála nemre és korra való tekintet nélkül egy és ugyanazon időpont-

későbbi, a magyar törvénykezés megkönnyítette számunkra a pénzbehajtást, mert egyszerűen állami kezelésbe ment át ez a munka. A végrehajtó hivatal végezte ezt a feladatot is.

Ebből a szempontból jobban ment nekünk, mármint a Szociális Bizottságnak. De csak ebből... Inkasszáltuk a teljes összeget, és ez fedezte a folyó kiadásokat, nem kellett kapkodnunk. Ki hitte volna, hogy mindez nem tart sokáig. A normális helyzet nemsokára felborult és tragédiába torkollt. Tény az, hogy a rezsimváltozás — Észak-Erdély magyar megszállása — nagy csalódást okozott, és sok megaláztatást hozott számunkra már az elején.

* * *

A hivatalos fogadtatás a magyar katonai parancsnokság javaslatára-utasítására történt. A fogadtatáson köteles volt megjelenni a teljes vezetőség és a választmány minden tagja. Épp így kötelező volt piros—fehér—zöld kokárdát kitűznünk a gomblyukunkba. Több mint félórás várakozás után, nem a városparancsnok, vagy valamely jelentős magyar személyiség érkezett meg, hanem egy rendőrfogalmazó. Rossz jel volt, éreztük, hogy valami készül. A tragédia előrevetette árnyékát.

Néhány nap múlva letartóztattak 40 zsidót meg 40 románt, és Zilahra kísérték őket gyalog. Hiába ajánlottak fel többen is autót, teherkocsikat a szállításukra, a magyar parancsnokság mindent elutasított. Gyalogolniuk kellett, mégpedig a Varsóci-tetőn keresztül. Ez is baljós jel volt. Ugyanis itt lőttek le néhány nappal ezelőtt egy Olteanu nevű románt és a zsidó Moskovitsot, akit két fiával együtt szintén beidéztek Zilahra (Moskovits egyik fia, golyóval a lábában megmenekült). Mondanom sem kell, hogy milyen nagy riadalom keletkezett. Rettegtünk a Zilahra küldött emberek életéért. Attól féltünk, hogy útközben végeznek velük. Szerencsére nem ez történt. Túl nagy lett volna a felzúdulás.

Az igazsághoz tartozik, hogy Köblös zilahi református pap bátor kiállása is segített. Tiltakozott és közbenjárt kiszabadításuk érdekében. Így aztán lassanként valamennyien hazakerültek. Igaz, nem egyszerre és nem izgalommentesen. Úgy látszott, hogy az akció elsősorban megfélemlítésre szolgált, mert az igazi „akció" még hátravolt.

1942-ben megkezdődött a zsidók behívása munkaszolgálatra. Naivak voltunk, amikor azt hittük, hogy csupán hathetes szolgálatról van szó, valahol az ország területén. Ki hitte volna, hogy Oroszország hómezőire küldik őket — meghalni. Volt olyan, aki szerencsésen túlélte, de volt olyan, akinek ez a „hat hét" 1945 tavaszáig tartott, vagy még ennél is később került haza. Sokan pedig odavesztek.

A behívások nagy része nem történt legálisan, hanem gonoszság és besúgás következménye volt. Behívták a hitközség vezetőit és a Szociális Bizottság tagjait is. Ezek közül csak Löwbeert hagyták otthon, mert rokkant volt és Friedmann Nándort, akinek valamiképpen sikerült elintéznie a leszereltetését.

A helyi magyarok jól kihasználták ezt a lehetőséget és rengeteg „javaslat" futott be a parancsnokságra. Így például behívót kapott Schreiber Bimbi is, aki mindössze 16 éves volt. Ki tudja, kinek a bosszújából került fel arra a listára, amit nem is ellenőriztek, különben láthatták volna, hogy egy gyerekről van szó.

Mivel a gettózást megelőző hónapokról, a gettóról és a deportálás szörnyűségeiről mások számolnak be e könyvben, a vészkorszak utáni évekkel folytatom, amikor a béke első éveiben ismét sarjadni kezdett a zsidó élet a Szilágyságban.

* * *

Lassan, nagyon lassan, kezdtek hazaszállingózni az életben maradtak, főleg munkaszolgálatosok. Igyekeztek visszaszerezni a zsidók elrabolt ingóságait. Ezeket egy központi raktárban gyűjtötték és szükség szerint kiosztották a nincstelen hazatérők között. Ebben az időszakban a halálból menekültek, a visszatérők, még nem ismerték a magántulajdont: közösen laktak, étkeztek, nem jegyezték fel, hogy kié a holmi, amit kiosztanak azoknak, akiknek semmijük

erdélyi hitközségben, az esti körmenet a Chevrá Kádisáé volt, a másnapi pedig a hitközségé. A fő körmenet azonban az esti volt, amikor a nagytemplomban összevonták a városban található összes Tóra-tekercset, hogy minél több hitközségi tagot tudjanak részesíteni ebben a megtiszteltetésben. Meg is jelent mindenki az esti imádkozásnál. Nemcsak azok, akik rendszeresen a nagytemplomban imádkoztak, hanem a többi templom hívei is, mindazok, akik számítottak arra, hogy nekik is jut majd egy Tóra a körmenetben. Mi több, az olyan templomlátogatók is jelen voltak, akiket csak „jom-kipuriakként" tartottak számon. Jelen voltak és igényt tartottak arra, hogy név szerint felszólítsák őket, vegyenek részt a Tóra körülhordozásában.

Tudni kell, hogy hét Hákáfá (körjárás) van, és természetesen minél előbb szólították fel valakit, annál nagyobb volt a megtiszteltetés. Minden évben sértődésekre is sor került, mert mindenki már hetekkel azelőtt kiszámította, hogy melyik Hákáfában körülbelül melyik helyet kapja. A hitközség vezetői bizony sokat dolgoztak a lista megszerkesztésén, hogy a sorrend legalábbis a lehetőségek szerint minél objektívebb legyen. Előre nem látott bonyodalmak azonban mindig akadtak: valaki váratlanul nem jöhetett el, vagy ellenkezőleg, megjelent egy tiszteletre méltó idegen vendég. Ilyenkor az egész sorrend megváltozott, előre- vagy hátratolódott. Ha az eltolódás ugyanabban a körmenetben történt, még nem volt olyan nagy a baj. Ha azonban valaki emiatt egy későbbi Hákáfába került, ez már katasztrófa volt. Baj volt az is, ha valaki egy előbbibe jutott be, mert a többiek méltánytalannak találták, hogy a szerencsés egyén eléjük került. Ma már nehéz ezt megérteni. Annak idején azonban a Szimchát Torá, a szertartás, zsidó társadalmi esemény volt Somlyón, utána még hónapokig vitatkoztak róla, aszerint, hogy ki mennyire volt megelégedve a helyezéssel. Annyira vitatott kérdés volt, hogy még a keresztények egy része is ismerte, és hozzászólt.

Mint már említettem, az esti fő Hákáfá a Chevrá Kádisáé volt. Az udvariassági szabályok megkövetelték, hogy a Chevrá Kádisá elsőnek a hitközségi elnököt, a vezetőséget, az elöljáróság tagjait tisztelje meg a Tóra körülhordozásával. Másnap viszont a hitközség tisztelte meg a Chevrá Kádisát, vagyis annak elnökét, vezetőségét, elöljárósági tagjait. Mivel azonban a fő körmenet este volt, s ilyenkor minden zsidó jelen volt asszonyaival, gyermekeivel, mi több, keresztények is megjelentek, gyakorlatilag „a fiatalok" részesültek elsőként a legnagyobb elismerésben, s ezért mindannyian elfogultak voltunk, kényelmetlenül éreztük magunkat.

Hihetetlenül furcsa érzés volt számunkra, hogy öregeink és saját szüleink előtt haladtunk a templomi sorban, és mindenki minket nézett, 23—27 éves fiatalembereket. De mivel ez volt az ősi rend, ősi szokás — mi is betartottuk. És valljuk be, nagyon-nagyon büszkék voltunk. Hiszen a templomi sorrend nagy megtiszteltetésnek számított minden egyes zsidó számára. Nem egyszer történt meg az, hogy az „előbbrekerülésért", tehát azért, hogy másokat megelőzve hívják fel a Tórához, sok hitközségi tag nagy anyagi áldozatot hozott. A zsidók számára a társadalmi elismerés mindig nagy jelentőséggel bírt.

Mi, a fiatalok, természetesen igyekeztünk a magunk módján meghálálni az idősebb nemzedék erőfeszítéseit és az irányunkban mutatott jóindulatot, mégpedig azzal, hogy sokat és eredményesen dolgoztunk, mind nehezebb körülmények között, de így is igyekeztünk teljesíteni feladatainkat. A legsürgősebb volt a segélyakció folytatása, fejlesztése.

Adminisztratív nehézségeink is voltak, de mivel az egyesített pénztár immár a Szociális Bizottság kezében összpontosult, minden különösebb formalitás és bürokrácia nélkül utalhattuk ki a megszavazott segélyeket. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy mindig tele volt a pénztár és minden hitközségi tag kifizette tartozásait. De igyekeztünk áthidalni a nehézségeket, és a lehetőségekhez képest megoldani a legsürgősebb és legindokoltabb segélykérelmeket.

Itt csak zárójelben jegyezném meg, hogy a

Közel másfél évig dolgozott felfelé ívelő sikerrel a bizottság, amikor eredményeik méltánylásaként beválasztották tagjait a hitközség vezetőségébe. Ez a tény súlyt adott munkájuknak. Gyakorlatilag pedig azt jelentette, hogy könnyebben ment az inkasszó és nem egyszer érkezett önkéntes adomány (liszt, olaj, stb.) a vásárra jövő vidéki zsidók részéről. Természetesen a Szociális Bizottság munkája nem volt zökkenőmentes, nem egyszer vitára került sor, sőt egyes tagokat meg is rágalmaztak. De mindez nem csökkentette munkájuk értékét.

Nagyobb baj volt az, hogy hónapról hónapra növekedett a rászorulók száma. Az antiszemita politika malmai lassan, de biztosan őröltek. A gazdasági krízis következményei is nehezen múltak el. Kik szenvedték meg a leginkább a gazdasági nehézségeket? Természetesen a szegény sorú zsidók. Őket bocsátották el a leghamarabb, őket alkalmazták a legnehezebben.

Honnan vegyen pénzt a Szociális Bizottság, amikor a források apadóban voltak? — egyre gyakrabban ez volt a döntő kérdés. A hitközség sietett a bizottság segítségére. Kölcsönöket nyújtott, majd a 20 százalékos hozzájárulását felemelte 50 százalékosra. A zsidó közösség segített a rászorulókon. Nem hagyta cserben őket. Mert a szilágysági zsidóság egész léte alatt példamutatóan viselkedett hitsorsosaival. A zsidó szolidaritásnak olyan bizonyítékáról tett tanúságot, amilyenre nem volt példa az egész országban. Az a tény, hogy a zsidó hitközség vezetősége és a választmány megszavazta a kultuszadó ötven százalékának, tehát a felének szociális célokra való fordítását — páratlan határozat volt. Egyetlen hitközség sem büszkélkedhetett ilyen emberbaráti hozzáállással.

* * *

A hitközség vezetése nem volt könnyű munka. 1939-ben elnöknek lenni nagy kóved volt, de nagy megterhelést is jelentett. A hatóságok zaklatása nem akart véget érni. Egyre újabb vádakat emeltek a hitközség ellen: a vágóhíd túl közel fekszik a lakónegyedekhez; a mészárszékek nem elég tiszták; az iskola nem működik a minisztérium rendelete szerint, és így tovább. Mindenbe belekötöttek. És ki kellett mindezt kivédje? Elsősorban az aktív elnök. Abban az évben, a viharos választásokon Dr. Sámuel Vilmost elnöknek, az alelnöki tisztségre pedig a Szociális Bizottság tagjaként e sorok íróját jelölték. A választások szépen le is zajlottak, megválasztottak bennünket. Úgy tűnt, hogy minden rendben van, de súlyos válság jött hirtelen: Dr.Sámuel Vilmos lemondott tisztségéről. Hosszú vita után dr. Keller Samut választották a helyébe, de ő kijelentette, hogy nem tud és nem is akar aktívan résztvenni ennek a felelősségterhes vezető közösségnek a tevékenységében és csak proforma vállalja az elnöki tisztséget. Így aztán a gyakorlati vezetés, azaz a „hatalom" az alelnökön keresztül automatikusan a fiatalok kezébe ment át. Nemcsak új, friss erőkkel gyarapodott a hitközség vezetősége, de a munkastílusa is megváltozott. Dinamikusabban, eredményesebben dolgoztak és közben nem feledkeztek meg „az öreg gárda" tiszteletéről sem és minden vonalon együttműködtek vele. De az is igaz, hogy az öregek megadták a fiatal vezetőknek is a tiszteletet.

A hitközségben ragaszkodtak hozzá, hogy minden hivatalosan kijáró megtiszteltetés az elnökséget illeti, amit a „fiatalok" nagyon nehezen vettek tudomásul. Például Szimchát Torákor a Tórával való körmenetnél az első szent Tóra-tekercs a rabbit illette, utána következett a hitközségi elnök, az alelnök, a pénztárnok stb. Szörnyen furcsa érzés volt mindannyiunk számára, hogy szüleink előtt tiszteltek meg bennünket a Tóra körbehordozásával. Boldogan lemondtunk volna erről, azonban „az öregek" határozottan kijelentették: ez jár nektek, el kell fogadjátok.

Aki ismeri ezeket a törvénnyé vált szabályokat, meg fogja érteni jelentőségüket. A kevésbé jártasak kedvéért megpróbálom felidézni az akkori légkört.

Szimchát Torákor kétszer van körmenet a Tórával (Hákáfot), Szimchát Torá előestéjén a Máárív-ima után, majd másnap délelőtt a Sáchrit-ima után. Szilágysomlyón, akárcsak sok más

jainak nagy része szocialista felfogású volt). Ez az új bizottság azt a feladatot tűzte maga elé, hogy előteremtse a pénzt, amellyel fedezni lehetett volna az arra rászorulók minimális szükségleteit. Ezzel megszűnt a „magángyűjtés" és megszűnt az igazságtalan elosztás is.

A Szociális Bizottság ugyanis az eddigi szokásoktól eltérően, először a terepen mérte fel a helyzetet és csak a valóban rászorulóknak utalt ki segélyt. Nem az igénylőket tartotta számon, hanem elsősorban a rászorulókat. Kéttagú bizottság végezte a felmérést és terjesztette elő javaslatát.

Egy másik, igen jól bevált elve volt a bizottságnak, hogy *természetben* utalta ki a segélyeket. Minden hét csütörtökén egy központi raktárból osztották ki a segélyt (liszt, olaj, bab, krumpli, hús). Ez a módszer nagyon hasznosnak bizonyult, mert az alapvető megélhetési feltételeket biztosította.

A húst a kóser mészárszékben lehetett egy utalvány alapján kiváltani. A mészárszék a hitközség tulajdona volt, de bérbe adta. Csak rituális szempontból ellenőrizte, kereskedelmi szempontból nem avatkozott az üzletvezetésbe. Az ellenőrzést a hitközség által fizetett „másgiách" végezte. A hitközség azonban „javasolta" az eladási árakat s azokat mindenkor elfogadták. Az alapszabályok szerint a mészárosok árverés útján kellett volna bérbe vegyék az üzleteket, a gyakorlatban azonban a bérlők nem változtak, „jogaik voltak", amelyeket családi örökségnek tekintettek. A hitközség javaslatait azonban mindenkor elfogadták, mert tisztában voltak azzal, hogy a hitközség bármikor árverést rendezhet.

Sokat jelentett az is, hogy a Szociális Bizottság munkaalkalmat keresett a rászorulóknak. Elfogadta azt a régi jelszót: „nem szabad snorrerokat nevelni". Minden munkaképes munkanélkülinek igyekezett valamilyen elfoglaltságot találni a jómódú zsidó hívek segítségével. Ők alkalmazták — nem mindig szívesen — a bizottság által ajánlott embereket. Ugyancsak ez a bizottság csináltatott tíz „bakot", azaz a kézi favágáshoz használt alkalmatosságot s ezeket a rászorultak rendelkezésére bocsátotta. Ezzel a „bakkal" a gazdagabb zsidó családok tüzelőfáját háznál felvágták. Így jutott meleg étel és némi pénz is a munkáért.

Nehezebben ment a zsidó munkanélküliek foglalkoztatása a szőlészetben. A szőlészet ugyanis szaktudást igényel és épp ezért a szőlőtulajdonosok csak képzett embereket alkalmaztak. A bizottság tagjai itt is jó példát mutattak: ők alkalmazták elsőnek a zsidó munkásokat, személyesen irányították munkájukat és a gyakorlatban kiderült, hogy néhány nap alatt úgy elsajátították a mesterség titkait, hogy semmiben sem maradtak el a régi szőlőmunkásoktól.

A szakmunkások legtöbbje fiatal idealista chaluc volt, aki meg akarta mutatni, hogy a zsidó erre a munkára is igen alkalmas. Persze legtöbbjük azzal a gondolattal tanulta meg ezt a mesterséget, hogy miután kivándorolt, hasznát vegye az új hazában. Mert akkor már készülődtek alijjára. Kezdték megérteni, hogy a Szilágyságban nincs mit keresniük, a jövőt Erec-Jiszráélben kell felépíteniük.

Amikor látták a keresztény szőlőtulajdonosok, hogy a zsidó szőlősgazdák alkalmazzák ezeket az ifjakat, ők is munkát adtak nekik. A bizottság pedig a kiképzettekkel együtt mindig elhelyezett egy-két újoncot is. Így aztán lassan kiépült a bizottság keretein belül a munkaközvetítő alosztály.

A keresztények bizalmatlansága ellenére mind több fiatal kapott munkát és ez jelentős erkölcsi és anyagi győzelmet jelentett a hitközség számára. Ugyancsak ennek a szorgalmas, öntudatos, fejlett szociális érzékkel megáldott körnek köszönhető, hogy a pénzgyűjtést is szervezett módon intézték, úgy, hogy a gazdagabbak nagyobb összeggel járuljanak hozzá, mint a szerényebb jövedelmű zsidók.

A szociális bizottság tevékenységéről szólva hangsúlyoznunk kell Weisz Ezra munkásságát, aki személyesen végezte az élelemkiosztást és nagyon sokszor maga talicskázta az élelmet az elosztó helyre.

tét, igazított egy kicsit az igazságos elosztáson... A jobbik minőségből adott. Előfordult reklamáció is s a vezetőség meg is rótta ezért, de ebben maradtak. Az öregnek megvolt a maga elképzelése, törvénye mindenről és eszerint cselekedett. Nem volt apelláta...

A hitközség tehát nem volt gazdag. A bevételek jórészét az alkalmazottak fizetése emésztette fel. A következő alkalmazottai voltak a hitközségnek: főrabbi, rabbihelyettes-dáján , sakterek (egyikük a cházán szerepét is betöltötte, ha kellett), másgiách aki főképpen a marhahúst ellenőrizte, jegyző, templomszolga-sámesz, takarítónő.

A többi tisztség tiszteletbeli volt. Épp ezért a hitközség vezetésével legtöbbször idősebbeket bízták meg, akik megengedhették maguknak, hogy ezt a tisztséget ingyen is ellássák. Lassanként kialakult egy csoport, amelynek tagjai úgyszólván egymást váltva vezették a hitközség ügyeit. Amennyire emlékszem: Dr. Keller Samu, Dr. Sámuel Vilmos, Sámuel Sándor, Weisz Arnold, Löwbeer Arnold, Farkas Ignác, Mózes Lázár, Mózes Hermann, Hirsch Salamon, Engel Sámuel, Feiger Salamon, Csengeri Mihály, Weisz a bazáros, Weisz a rezes, Dr. Székely Sándor, Bród Ferenc, Dr. Weisz Samu — tartoztak ebbe a csoportba.

A Talmud-Tóránál és a Chevra Kadisánál nem volt ilyen nagy a választmány. Ahogy visszaemlékszem, Csengeri Mihály vezette a Chevra Kadisát és Feiger Salamon meg Engel Sámuel felváltva a Talmud-Tórát.

Körülbelül ez volt a hitközségi élet keresztmetszete az első világháború után, a harmincas évek elejéig.

* * *

A hitlerizmus európai térnyerése kezdte éreztetni hatását Romániában is. Szele eljutott a mi Szilágyságunkba és mind gazdasági, mind pedig kulturális téren változásokat okozott.

Az antiszemitizmus társadalmi és politikai szerepének megvan a szilágysomlyói vonatkozása. Maniu Gyula volt miniszterelnököt még ellenségei is nagy hazafinak és demokratának tekintették. Az egész ország csodálkozással, a zsidók megdöbbenéssel vettek tudomást hirhedt szebeni antiszemita beszédéről, amelyben főként az ellen kelt ki, hogy a kereskedelem — szerinte — majdnem teljesen zsidó kézben van. Ilyen kijelentést Maniutól senki sem várt. Előzménye volt azonban ennek. Maniu, akinek szőlője és gazdasága Badacsonyban, Szilágysomlyó közvetlen közelében volt, a somlyói Engel Sámuel vas- és fűszer-nagykereskedőnél vásárolt. Ünnepnap, vagy talán szombat volt, amikor a templom előtt megjelent Engelék kocsisa és kérte a templom előtt ácsorgókat, hogy hívják ki Engel Sámuelt. Mi, akik a templom előtt áldogáltunk, mindjárt észrevettük, hogy szemben, Engelék nagy kapuja előtt — amely zárva volt — lovasszekér áll, amelyről mint később kitudódott, a Maniué volt. A kocsist bevásárolni küldték. Ünnep lévén, Engelné nem akarta a kaput kinyittatni és kiadni az árut. Ezért jöttek a férjet megkeresni a templomban. Engel hajlott arra, hogy kiszolgálja a neves vevőt, s úgy ő mint a gyerekei próbálták meggyőzni az asszonyt. Engelné azonban hajthatatlan maradt, azt hajtogatta, hogy jöjjenek vasárnap. Semmi rábeszélés nem használt, a kocsi üresen tért vissza. Így kezdődött.

A Cuza-Goga kormány amely 1937-ben került hatalomra, nem volt hosszú életű, mégis mély nyomokat hagyott mindennapi életünkben. Állampolitikává vált az antiszemitizmus! És mint mindig, az antiszemita hullám elsősorban a kiszsidókat érintette. Minálunk is mind magasabb lett a segélyre rászorulók száma. Az addigi pénzforrások elégtelennek bizonyultak. Ekkor kezdtek szervezkedni a fiatalok: Friedmann Nándor, Löwbeer Nyuszi, Weisz Ezra, Marmorstein Miklós, Rosenberg Béla, Csengeri Ferenc és Stern Majsi. A fentiek közül Rosenberg Béla, Friedmann Nándor, Löwbeer és Stern már ismerték a hitközségi munkát, dolgoztak a vezetőségben. A fiatalok egy bizottságot alakítottak, amelyet „Szociális Bizottságnak" neveztek el (voltak olyanok is, akik kissé gúnyosan *szocialista* bizottságnak nevezték, mert tag-

vékenységet is folytatott. A hátramaradt családnak nemcsak vallási, hanem szükség esetén anyagi megsegítésével is foglalkozott. Bevételei több forrásból eredtek: tagsági díjakból, snóderolásból, a temetkezési helyek eladásából, a sírkőállítási díjakból, stb. A Chevra Kadisa tagoknak joguk volt temetkezési helyre. A díjakat előre megszabták. Külön díjakat csak akkor lehetett követelni, ha a család nem akarta elfogadni a Chevra Kadisa által felajánlott sírhelyet és különleges kívánsága volt. Ezt bizony borsosan meg kellett fizetnie. Egy külön bizottság állapította meg a választott sírhely árát és a díjat.

Kínos helyzetbe kerültek azoknak a hátramaradottai, akik nem voltak tagjai a Chevra Kadisának. Hosszú alkudozás kezdődött ilyenkor, kellemetlen, méltatlan civakodás. A közfelfogás ugyanis az volt, hogy aki életében kivonta magát a kötelezettségek alól, azért a hozzátartozóknak kellett kifizetniük a hátralékot, az elmaradt tagdíjakat.

A Chevra Kadisa nem volt szegény intézmény. Az élet törvényeihez hozzátartozik a halál s a temetés pénzbe kerül. A Chevra Kadisa jövedelmi forrásainak arányában magára vállalta a rászoruló kisemberek segélyezését. Ő nyújtotta — főleg a hitközségi alkalmazottaknak — a rendkívüli segélyeket. De az orvosi kiadásokat, gyógyszereket is fizette a rászoruló betegeknek. Tény az, hogy ennek az intézménynek anyagi helyzete — akármilyen furcsán is hangzik — jobb volt, mint a hitközségé. Kevesebb kötelezettség, több jövedelem. Nem egyszer kölcsönzött pénzt a Chevra Kadisa a hitközségnek, aztán vagy visszakapta, vagy nem.

Egy másik kérdés, amely elég gyakran okozott konfliktust: milyen sírkövet állítsanak a halottnak? A megboldogult főrabbi elve az volt, hogy nem szabad 5000 lejnél drágább sírkövet állítani. Ha valaki — mondotta a főrabbi — méltó módon akarja megörökíteni szerettetjének emlékét, állítson neki emléket a hitközség különböző intézményeinek támogatásával. Ez a támogatás többet ér, mint a legdrágább márványoszlop — hangoztatta. „Legalább a temetőben legyünk egyenlők!"

Nem került túl sokba a templom fenntartása, sem a hitközségi alkalmazottak fizetése. A vágóhíd pénzt hozott, ugyanis nem volt olyan zsidó ház Szilágysomlyón, amely ne vetette volna alá magát a kóserság törvényének. Mindenki, még az is, aki nem vezetett kóser háztartást, a zsidó vágóhídra küldte vágatni a majorságot. A vágást sakter végezte az „ügyfelek" nagy megelégedésére, vagy panaszaival elhalmozva...

Ha előfordult, hogy valamelyik rokon vendégségbe jött és véletlenül két levágott tyúkot hozott magával, a szilágysági vendéglátója megköszönte az ajándékot, de kötelességének tartotta két gabellajegy (vágásra jogosító szelvény) megsemmisítését, nehogy a hitközséget megkárosítsa. Ez ma furcsának tűnik, de akkor ez volt a törvénynél is erősebb szokás.

* * *

De a zsidók nemcsak a vallási törvényeket tartották be, hanem a világiakat is. Például az öreg Csengeri (a Vaskalapos), ha egy levelet küldött valamelyik autóbuszsofőrrel Zilahra, akkor rögtön vásárolt és megsemmisített egy megfelelő címletű postabélyeget. Mert ugyebár, a postának nem szabad károsulnia. Ez volt a régi Osztrák—Magyar Monarchia szelleme.

Egy másik fontos gazdasági tényező a pászkasütés volt. A hitközségnek természetesen monopolhelyzete volt. A pászkasütés — tudtommal — nem hozott hasznot, mégis fontos társadalomszabályozó szerepet töltött be. A pászka árát ugyanis a hitközség a jövedelmi fokozatok, vagyis a kultuszadó szerint állapította meg. Volt aki drágán vásárolta meg a pászkát, mások pedig ingyen kapták. Mivel azonban sokgyermekes szegény család több volt mint jómódú, a hitközség nem egyszer deficittel zárta a pászkaügyletet, teljesítve vallási és szociális feladatát.

A pászkát egy központi raktárból, Reb Alter felügyelete alatt osztották ki. Az öreg hivatalosan nem értesült arról, hogy ki mennyiért kapja a pászkát. De ő, mivel nagyon jól ismerte a híveket és mindegyikük anyagi helyze-

gesen irányították és a fiatalokra, akik igyekeztek behatolni az uralkodó rétegbe.

Mintha magam előtt látnám őket! Az öregek közül Czeizlert, aki a Közgazdasági Bank igazgatója volt és miután a bank a nagy gazdasági válságban tönkrement és elúszott a kispénzű zsidók minden betétje — valósággal belebetegedett a csődbe. Egyik napról a másikra megrokkant. Persze a rossz nyelvek azt mondták, hogy (tettette) magát, de nem így volt. Egyik szombaton betegen totyogva, csuromvizesen állított be a templomba, látszott rajta, hogy a végét járja. Nem bírta elviselni azt a gondolatot, hogy a kispénzű zsidó emberek bíztak benne és elúszott a pénzük és csalatkoztak benne. Nemsokára meghalt.

Egy másik érdekes figura volt az öreg Benedek, aki valósággal leste, amikor a Tórát betették a frigyszekrénybe, hogy ő kiáltsa elsőnek: „Uvnochó jómárt", (hacsak az öreg Csengeri meg nem előzte.)

Ha túl nagynak tűnt neki a zaj, hirtelen felugrott, a padra csapott és ezt kiabálta: „Ha nem lesz csend, azonnal elmegyek a Klauzba (a chászid templomba) imádkozni!" Ami az ő szemében a kitéréssel lett volna egyenlő.

Weisz Arnold, aki a tóramutatókat faragta, gyakran mondogatta: „a libát az Isten rosszul teremtette, mert egy embernek sok, kettőnek pedig kevés".

Nézzük meg, hogy milyen anyagi terhek hárultak a mi hitközségünkre?

— A mikvék üzemeltetése mindig deficites volt. Tehát pótolni kellett az összeget;
— Az iskolákat is a hitközség tartotta fenn;
— Szubszidiumot fizetett a Talmud Tórának;
— Szubszidiumot adott a Chevrá Kádisának;
— A hitközségre hárult a templom fenntartása;
— Külön segélyeket fizetett;
— A vágóhíd üzemeltetése pénzbe került;
— A pászkasütést is a hitközség pénzelte.

A mikvék üzemeltetésére szükség volt egy karbantartó gépészre. Hivatásos kazánkezelői engedéllyel rendelkező szakembert alkalmaztak erre a feladatra. A fürdő tulajdonképpen a nem-zsidók számára is rendelkezésre kellett hogy álljon. A város ugyanis csak ebben a formában engedélyezte létesítését. Ezért egy nagy kazán látta el meleg vízzel a húsz egyéni fürdőkádat. A fürdőnek férfi és női részlege és egy-egy közös nagy medencéje is volt (ez a rituális előírásoknak is megfelelt). A csúcsidényben négy ember látta el itt a szolgálatot.

A mikve építése körül annak idején igen viharos viták zajlottak le, amelyek valósággal kettéosztották a hitközséget. Ugyanis a mikve az eredeti tervek szerint modern gőzfürdőként kellett volna működjön. Az utolsó pillanatban a rabbi megvétózta ezt a tervet. Lett is belőle vita, veszekedés, vihar! Ugyanis a rabbi véleménye szerint a túl nagy modernség ellentmond a vallásos előírásoknak és a mikve nem felelt volna meg hivatásának. Így aztán csak a kádfürdők működtek, a közös gőzfürdő nem. Ezért vált deficitessé a mikve. Ugyanis a kazán ilyen körülmények között túlméretezett volt, a munkaerő drága, a belépti díj viszont alacsony. Így aztán tulajdonképpen a zsidó hitközség tartotta fenn a városi közfürdőt.

A két zsidó iskola is elég sokba került. Nemcsak az épületet kellett fenntartani, hanem a tanítókat is fizetni. A két-két tanítón kívül a fiúiskolában volt még egy úgynevezett hittantanár is.

A Talmud Tóra tulajdonképpen a chédert pótolta, ezt intézményesítette. Itt kizárólag a júdaizmus alapjaival és a talmud tanításával foglalkoztak. Sok-sok szilágysági férfi kóstolt itt bele az Írás szépségeibe és indult el a hit útján. Ugyanis a Talmud-Tórában kitűnt fiúk kerültek később a jesivákba és lett belőlük „tanult ember". A Talmud Tórának saját épülete volt, amelynek egy részében a takarító lakott, míg a pincét és a raktárhelyiséget kiadták.

A Chevra Kadisa, természeténél fogva jelentős szerepet töltött be. A halottak elföldelésével foglalkozott és ugyanakkor emberbaráti te-

választása szerint snóderolhatott bármelyik engedélyezett intézménynek, bármilyen összeget, függetlenül attól, hogy mennyit ajánlott fel a „kötelezőnek" kijelölt intézményeknek. Így aztán nem lehetett más, vagyis tiltott intézménynek snóderolni, mint például a Keren Kájemetnek. És nemcsak a nagytemplomban, de a többi templomban sem. Ez íratlan törvény volt és nem hiszem, hogy valamikor is megszegte volna valaki. A hitközségi életet tiszteltük, segítettük, törvényeit betartottuk.

Persze érdekes lenne itt felsorolni a hitközség valamennyi vezető személyiségét, mivel azonban csak nagyon hiányosan emlékszem vissza erre az időszakra, nincs módomban a pontosságra törekedni. Ennek az intézménynek a mechanizmusát azonban jól ismertem, megpróbálom leírni.

A hitközség, amely ortodox volt, az országos ortodox hitközségek alapszabályai szerint dolgozta ki a saját működési szabályzatát, amelyet a minisztérium jóvá kellett hagyjon. Az alapszabály értelmében a hitközség legmagasabb fóruma a közgyűlés volt. A közgyűlésen választották meg titkos szavazással az úgynevezett választmányt, (ha jól emlékszem, 21 tagot). A szűkkörű vezetőséget is itt választották meg, azaz: az elnököt, alelnököt, pénztárnokot és két gondnokot (gabet). Minden kultuszadót fizető férfinak jogában volt választani és megválasztható volt. A kultuszadó kivetését egy 5—7 tagú adókivető-bizottság végezte. Ebbe az adókivetőbizottságba bevontak rendszerint egy-két kívülálló „ellenzéki" tagot, hogy ilyenformán biztosítsák a bizottság pártatlanságát. Az adókivetés ellen lehetett fellebbezni. Az adót méltányosan, az illető jövedelme, vagyona és családi-rokoni kötelezettségei alapján vetették ki. Például mindig tekintetbe vették, ha valaki szegény rokonait támogatta.

Az alapszabályok értelmében — melyek 1870—80 körüli időből származtak — léteztek úgynevezett „virilisták" (azokat nevezték virilistáknak, akik olyan magas adót fizettek, hogy ez a hozzájárulás automatikusan feljogosította őket a választmányban való részvételre). A gyakorlatban ez úgy történt, hogy a rendes adókivetés után megszabtak egy, a legmagasabb kivetésnél 80—100 százalékkal nagyobb összeget. Aki ennek az összegnek a kifizetését önként vállalta, az virilista volt. Emlékezetem szerint, az öt legmagasabb adófizető is virilista volt. A gyakorlat azt mutatta, hogy a leggazdagabbakat mindig beválasztották és így nem kellett alkalmazni a „virilista-paragrafust". Volt egy ügyvéd, aki mindig önként vállalta ezt az összeget.

A gyakorlati ügyeket az elnök, illetve alelnök, pénztárnok és gondnok intézték, szigorúan a választmány által elfogadott elvek szerint.

És itt vissza kell térnem Joe Pasternák apjának különleges szerepére a szilágysomlyói zsidó életben. Egyedülálló jelenség volt!

Reb Alter hivatalosan sámesz, magyarul: templomszolga, latinul minister volt. Bárki is lett volna a hitközség elnöke, a Chevrá Kádisá vezetője, vagy a Talmud Tóra első embere, Reb Alter véleménye minden ügyben döntő volt. Szavazati joga tulajdonképpen nem is volt, de szava súlyosan nyomott a latban. Ugyanis rendkívülien eszes, intelligens, óriási tapasztalattal rendelkező, objektív ember volt, aki mindig fején találta a szöget. Reb Alter merész kiállású férfi volt. Véleményét mindig nyíltan megmondta, akkor is, ha a hitközségi elnök, vagy maga a rabbi más véleményt nyilvánított. Akármilyen furcsán is hangzik, Reb Alter vezette a mindenkori szilágysomlyói hitközséget! Még szürke eminenciásnak sem lehetett nevezni, mert aligalig volt rangja, de hatalma annál nagyobb. Minden elnök azt hitte, hogy ő határoz, de tulajdonképpen csak végrehajtotta Reb Alter elgondolását, határozatát. Egy különleges ember teremtette ezt a különleges helyzetet.

* * *

A szilágysomlyói hitközséget tulajdonképpen három korosztályra lehetett osztani: az öregekre akiket tisztelettel meghallgattak, de a legtöbbször nem vették figyelembe véleményüket, a középkorúakra akik a hitközséget ténylе-

ismerték mentalitásukat. Pénzzel sok mindent el lehetett intézni Bukarestben. Igaz, kicsit meszszebb volt mint Budapest, de az ügyintézés könnyebben ment.

A rezsimváltozással megszületett egy új és súlyos probléma Erdélyben: a nemzetiségi kérdés, pontosabban a magyar és zsidó nemzetiség problémája. Ennek a problémának a kiéleződése együttjárt a nacionalizmus fellángolásával. és ez az öntudatosodás átterjedt a zsidóságra is. A cionizmus eszméje bekopogtatott a szilágysági házak kapuján. Eleinte bizony gyenge eredménnyel. Az új eszme terjedése sok okból lassú folyamatnak bizonyult. A mártírhalált halt országos hírű szilágysomlyói főrabbi. Ehrenreich Slomo Zalman z. c. l. negatív álláspontot foglalt el a cionista eszmékkel kapcsolatban. Ez pedig nagy mértékben befolyásolta a hívőket.

Az 1929—32. évi világválság súlyosan érintette ezt a vidéket is. És különösen a zsidókat, akiknek a léte a gazdasági és pénzügyi élet alakulásától függött. A legsúlyosabb csapás a somlyóiakat érte. Ehhez tudni kell, hogy Szilágysomlyó és a többi város és falu zsidó lakóinak társadalmi összetétele, sőt világnézete is jelentősen eltérő volt. Somlyón nem volt dzsentri-zsidó, aki a magyar főurakat akarta leutánozni életvitelében és életfelfogásában. Itt nem volt Fischer-kúria, mint Tasnádon, de nem volt nagy gyáros sem. Noha itt is éltek gazdag és szegény zsidók, mint mindenütt, az eltérés köztük nem volt áthidalhatatlan. A legszegényebbnek is bejárása volt a leggazdagabbhoz. A keresztények és zsidók közötti viszonyt is egy iratlan törvény igazgatta. Békés egymás mellett élésnek nevezhetnénk — a magyar csapatok bejöveteléig — de korántsem „együttélésnek". A távolság azért örökre megmaradt.

A vallásos zsidók és a nem hithű zsidók között ugyan felfogásbeli nézeteltérés volt — de ez soha sem nyilvánult meg szélsőségesen és főleg nem „kifelé", a keresztény társadalom felé. A nézeteltérések szigorúan „belügynek" számítottak.

A súlyos gazdasági válság még közelebb hozta egymáshoz a zsidókat. A nagy bajban szolidárisak voltak. Így aztán a hitközség szerepe is megnőtt. Íme, e fontos intézmény tevékenységi gócpontjai:

1. Nagytemplom (volt még két kis magántemplom, éspedig a Weisz-, Löwbeer-féle és a Heimlich-templom
2. Chaszid templom (Klauz) — Poálé Cedek iparos templom
3. Fiú és leány elemi iskola
4. Talmud Tóra
5. Chevrá Kádisá
6. Mikve (rituális fürdő)
7. Nőegylet
8. Kóser vágóhíd

A nagytemplom, a chaszid-templom, az elemi iskola és a mikve a hitközség közvetlen vezetése alatt működtek. A Talmud Tóra, a Chevra Kádisá, valamint a Nőegylet a saját alapszabályai szerint folytatta tevékenységét. Léteztek még úgynevezett „Gemilesz Chészed" egyesületek, azonban ezek inkább amolyan ad-hoc csoportosulások voltak, alapszabály nélkül működtek és a templomok hívei köréből alakultak. Egy erősebb Gemilesz Chészed egylet a Chaszid-templomban alakult: külön adományaival, illetve kölcsöneivel, a chaszid templomban imádkozókat részesítette előnyben. Itt meg kell jegyeznem azt a fontos tényt, hogy Somlyón a chaszidok soha nem törekedtek önállóságra és így nem alkalmaztak saját saktert sem. Igen lojálisan viselkedtek, tökéletesen beilleszkedtek a hiközségi életbe. A chaszid-templom fenntartása azonban a hitközségre hárult.

Emlékszem viszont, hogy a Tórához való felhívásból származó külön bevételeket engedélyeztek a számukra. Itt szeretném elmondani azt is, hogy minálunk három „misebérách" kötelező volt mindenkinek, akit a Tórához felhívtak. Csak a hitközség vezetősége által megállapított intézmények számára lehetett „snóderolni". A sorrendet is — a szükségletek szerint — állapította meg a vezetőség. Ez a sorrend megváltozhatott, ha szótöbbséggel megszavazták. A három kötelező „misebérách" után a felhívott saját

kellett szolgáltatni, vagy „beváltani", ami tulajdonképpen a korona lepecsételéséből állott. Ezzel névértéke tizedrészére csökkent. Joe egy lepecsételt bankóval a zsebében felutazott Pestre, ott egy nyomdász segítségével készíttetett egy „hivatalos román pecsétet" és visszaérkezett Somlyóra. Itt nagy titokzatosan felajánlotta az egyik zsidó kereskedőnek: jó összeköttetéseivel elintézi a román hatóságoknál, hogy a határidő lejárta után is lepecsételjék a koronát. Noha a bizalom enyhén szólva nem volt teljes, de a kereskedőnek immár nem volt veszteni valója, odaadta a pénzt. Legnagyobb meglepetésére hiánytalanul megkapta a lepecsételt koronát. Kifizette az előre kikötött százalékot és persze jó zsidó szokás szerint „titokban" elmesélte barátainak, rokonainak az „ügylet" részleteit. Így azonnal értesültek az érdekeltek. Csak úgy dőlt Pasternákhoz a pénz.

Ragyogóan ment a „korona-ügylet", amíg egy véletlen folytán fel nem fedezték a templom padlásán „Joet" munka közben. Lett is botrány belőle, de mivel mindenkinek érdekében állt mélyen hallgatni, a fiatalembernek nem esett semmi bántódása. El kellett tűnnie azonban a helyszínről! Azt mondják, hogy a „korona-ügyletből" keresett összeggel indult el Amerikába... Berlinen keresztül, ahol az UFA filmgyár producere lett.

Ha nincs „koronalepecsételés", talán sosem válik Joe Pasternakból világhírű producer, a filmgyártás megbecsült úttörője, a legendás hírű hollywoodi figura.

* * *

De térjek vissza az első világháború utáni Szilágyságba.

A zsidók kezdték megszokni a román hatóságok ügyvitelét, megtanulták szokásaikat, meg-

Ausweis — Certification.

Stern Moor

25. 12. 1903 Nusfalau

Simleul-Silvaniei

4. 4. 1945 bis 5. 5. 1945

Unterschriften und Stempel:

Provisional identification card for civilian internee of Mauthausen.

Vorläufige Identitätskarte für Mauthausen, Gruppe Zivilinternierte.

Current number — Laufende Nr. — Internee number — Häftlings-Nr.

Family name — Familienname: Stern

Christian name — Vorname: Moor

Born — geboren: 25. 12. 1903 at — in: Nusfalau

Nationality — Nationalität: Roumaniau

Adress — Adresse: Simleul-Silvaniei Romania

Fingerprint: Fingerabdruck

Signature: Unterschrift

Stern Mór

Mauthausen, am 23. JUNI 1945

Stern Mór mauthauseni igazolványa

az eszem-iszom, az adomázás jellemezte. Színes történetek jártak szájról-szájra. Az itt vásárolt mézeskalács, tükrös szív, a hangulatot, az érzelmek tolmácsolását jelképezte. De a szilágyságiak csak az országos vásárokra mentek az egész családdal. Ez volt a hagyomány. Csak kétszer évente. A rendes hetivásárra csak a férfiember ment, vagy a zöldséget, tejfelt, tojást, gyümölcsöt áruló asszony. De ezek alkalmi eladók voltak, őstermelők, nem pedig nagyban felvásárló kereskedők. Ki tudja miért, péntek volt a legjobb vásárnap és természetesen szombat a legrosszabb a zsidók számára. Ez aztán olyan döntő kihatással volt, hogy megnyilvánult a zsidó lakosság elosztásában is.

Például Zilah, amely tulajdonképpen a központ volt, megyeszékhely — tehát a legfőbb vonzási pont a zsidóság számára — a vásár napja miatt azonban nem volt jelentős hely, mert szombaton tartották a hetivásárt. Ezért a zsidók száma Zilahon csekély maradt, nem növekedett és a gazdasági élet is pangott. Így aztán az a furcsa történelmi-gazdasági helyzet alakult ki, hogy nem Zilah, hanem Szilágysomlyó volt a Szilágyság valódi, tényleges gazdasági központja. Zilah mindinkább háttérbe szorult. Sőt, Zsibó, Tasnád vagy Szilágycseh, ahol nem szombaton tartották a vásárokat, sokkal nagyobb kereskedelmi forgalmat bonyolított le, mint az álmos Zilah. Persze, ezt a jelenséget nemcsak a zsidók vették észre, hanem a mindenkori hatóságok is. Így aztán a piac napjának megállapítása más helyeken is állandó zsarolási eszközt jelentett a pártok, politikai érdekek és hatóságok részéről. Nem egyszer „helyezték át a vásár napját" szombatra, hogy ezzel sakkban tartsák a zsidókat. De majdnem minden esetben sikerült visszaállítani a „status quót", tehát maradt az eredeti vásárnap. Csak Zilah volt mindvégig kivétel.

Az első világháború utáni rezsimváltozást magyarról románra a szilágysági zsidók zöme korántsem fogadta kitörő örömmel. A zsidók mindig félnek (és joggal) a változástól. Számukra a változások ritkán hoztak jót, biztonságot. Az új rezsimet is nagy bizalmatlansággal fogadták. Különösen az asszimiláns zsidók, akik igazi „tősgyökeres" magyaroknak tartották immár magukat, annyira, hogy a legszélsőségesebb irredenta körben mozogtak. Ezek a zsidók a szó szoros értelmében nem akarták tudomásul venni az újonnan kialakult helyzetet és valóságot — nem hajtották végre a román hatóságok utasításait. Így többek között nem váltották be a magyar koronát román lejre, mert nem bíztak a „megszállás" tartósságában éppúgy, mint a magyarság zöme.

Közben persze a lej értéke a konszolidációval párhuzamosan emelkedett és megszilárdult, miközben a korona értéke a minimumra zuhant.

A korona válságához egy érdekes, színes szilágysági történet fűződik. Annál érdekesebb, mivel a főszereplő nem akárki, hanem a későbbi világhírű filmrendező és pénzmágnás, Joe Pasternak. Pasternák apja Reb Alter volt, így ismerte mindenki, a keresztények Alter úrnak szólították. Ő volt a szilágysomlyói sámesz, s egyben az egyik legbefolyásosabb közéleti férfiú. De erre még visszatérünk. Kalandos vérmérsékletű fia gazdasági pályafutását nem a „koronabeváltási akcióval", hanem a „Razol-üggyel" kezdte. A Razol, mint ismeretes, egy borotváló por, amit a hithű, vallásos zsidók használtak, mert az Irás tiltja a késsel való borotválkozást. Az ifjú Pasternak „képviselte" a Razol gyárat, de nagyon-nagyon rosszul ment az eladás. Ekkor bérelte fel barátait, chéder-társait, hogy járják be az összes üzleteket ahol még nem volt, vagy gyéren rendeltek Razolt és kérjenek nagyobb mennyiséget, azt a „rémhírt" terjesztve, hogy „nem lesz" kapható. A kereskedők érzékenyen reagáltak a nagy keresletre és az álhírre. Nagy tételekben vásárolták „Joe"-tól az árut, amely a nyakukon is maradt...

Ki tudott annyi Razolt elfogyasztani a kis szilágysági falvakban, községekben, mint amenynyit rájuk sózott az Alter fiú, azaz Joe Pasternak?!

Ennél és más „stikliknél" komolyabb volt a leendő világhírű férfiú „korona-akciója". Óriási összegekben feküdt a korona az embereknél. Be

CSENGERI FERENC

ZSIDÓ INTÉZMÉNYEK, ZSIDÓ ÉLET A SZILÁGYSÁGBAN
– TÖRTÉNELMI TANULMÁNY –

A zsidó élet sok évszázados múltra tekint vissza a Szilágyságban, ezen az érdekes, gazdag vidéken. A középkor hagyta ránk az első írásos feljegyzést az itteni zsidókról, de szerintem már a rómaiak idején éltek itt szórvány-zsidók.

A spanyol inkvizíciótól menekülve Erdély nyugati részébe, a Partiumba is, eljutottak üldözöttek, akik nagy nehezen gyökeret vertek itt, Európa peremén. Így, amikor 1840-ben felmerült Magyarországon a törvény lehetősége, amely biztosítaná a zsidók letelepedési jogát az ország egész területén, a szilágysági falvakba tucatjával érkeztek „folyamodások" a nagyméltóságú elöljárósághoz, hogy „az 1840 évi 29-es törvénycikkely értelmében a faluban vagy a város kebelében való lakhatás megengedtessék". A kérelemlevél mellé csatolni kellett legalább három bizonyságlevelet jó magaviseletről.

Néhány év múlva kezdett kisarjadni a szervezett zsidó élet a szilágysági helységekben. Különösen a falvakban telepedtek le zsidók, ahol kocsmaengedélyt szereztek, pálinkafőzéssel foglalkoztak. De élénk marha-, termény- és gyümölcskereskedelmet is folytattak. Falusi szatócsboltokat nyitottak, amelyek felélénkítették a falvak ellátását.

A termény felvásárlása és értékesítése, nem volt könnyű művelet, rengeteg munkát, utánjárást követelt, a felsőbb kapcsolatokról nem is beszélve. A „felsőbb kapcsolat" pedig a várost jelentette. Így aztán mind többen kértek letelepedési engedélyt a városban. A zsidók számbeli növekedésével fokozódott a befolyásuk is. Zsidó üzletek, műhelyek, sőt pénzintézmények is létesültek. Ez utóbbiak nyújtottak hitelt az árufelvásárláshoz, üzlet, műhely alapításához.

A szilágysági zsidók majdnem minden gazdasági ágban jelen voltak, kivéve a csizmakészítést, amely keresztény iparág volt. Az összes céhek megszűnése után is a „Csizmadia céh" megmaradt, működött. Soraiban nem tűrt meg zsidókat. Itt-ott volt azért zsidó csizmadia is a Szilágyságban, ki túltett szakmai ügyességben nem- zsidó kollegáin.

* * *

A Szilágyságban hosszú évszázadokkal azelőtt letelepedett úttörők közössége az első világháború előtt is, de főképpen utána feltöltődött a lengyel tájakról, a Galíciából menekült zsidó családokkal. Ezek a hithű, erősen konzervatív és sok tekintetben más mentalitású zsidók elég hamar beilleszkedtek az itteni életbe, de nagyon sok időbe telt, amíg a közösség végleg befogadta őket.

Az első világháború utáni fellendült gazdasági életben mind nagyobb szerepet játszottak az árucserével foglalkozó zsidó kereskedők, akik a Szilágyságban termő javakért elhozták ezekbe az elmaradt falvakba a XX. század civilizációjának számos ipari termékét és így könnyebbé, szebbé, érdekesebbé tették az egyhangú falusi életet.

Az árucsere-ügyletben igen fontos szerepet töltöttek be a szilágysági heti- és országos vásárok. Minden nagyvásár jelentős eseménye volt az itteni gazdasági, sőt társadalmi életnek is. A zsidók rögtön felfedezték azokat a lehetőségeket, amelyeket e vásárok nyújtottak. Hetivásárra menni a parasztembernek, éppúgy mint a zsidó vásárosnak és felvásárlónak elsősorban gazdasági érdeket jelentett, de ugyanakkor érdekes környezetváltozást is. Ezek a vásárok hozták össze az embereket, a legényeket a lányokkal, a régi cimborákat egymással. A vásárt a jókedv,

központjai a következők voltak: Zsibó, Szilágycseh, Szilágysomlyó, Kraszna, Alsó-Szopor, Tasnád, Zilah — így legalábbis 1885-ben. De köztudomású, hogy Nagyfalu és Vármező (Bucsum) is anyakönyvi járásközpontok voltak. Az említett folyóiratban fel vannak sorolva azon helységek, melyek egyes anyakönyvi járásokhoz tartoztak. Így pl. *Alsó-Szoporhoz* tartoztak: Ákos, Kraszna-Szégény, Nagy- és Kis-Derzsida, Girokuta, Kegye, Korond, Kraszna-Mihályfalva, Felső-Szopor, Újnémet, Zálnok. *Tasnádhoz* tartoztak: Bajom, Balázsháza, Csán, Csekenye, Csög-Domoszló, Ér-Girolt, Érhatvan, Érkávás, Érkisfalu, Érkörös, Érmindszent (a költő Ady Endre születéshelye), Érszentmihály, Érszodoró, Keszi, Kispaczal, Magyar-Csaholy, Nagy-Paczal, Oláh-Csaholy, Orbó, Kraszna-Paczalusa, Szilágy-Paczalusa, Peér, Pele-Szarvad, Szakácsi, Szeödemeter, Szilvás, Tasnád-Szarvad, Tasnád-Szántó, Úsztató.

A többi anyakönyvi kerületekhez tartozó községek nincsenek felsorolva, de köztudomású, hogy a szilágycsehi rabbi mint anyakönyvvezető kezelte a zilahi mint a zsibói járások anyakönyveit is. Az említett folyóiratközol egy levelezést a vármezői (Bucsum) anyakönyvvezető Paneth Májer rabbi nevében hivatalos levelezésének portómentessége kérdésében is.

Itt meg kell említsünk egy történelmi tényt, hogy amikor a magyar törvényhozás az 1880-as évek elején a zsidó anyakönyvelést rendezte és megszabta az anyakönyvi kerületeket az egész országban, ezáltal ugyanakkor a hitközségek törvényes státusát is szentesítette, úgymint a hitközségek tisztikarának választási módját és felelősségét a hatóságokkal szemben. A fő felelősség a törvény szempontjából az anyakönyvvezető rabbi vállán volt, kinek kötelező világi végzettsége mint polgáriiskolai végzettség volt megszabva. Ez volt a minimum.

A fenti feljegyzéseknek kétségtelenül történelmi értékük van a szilágysági zsidóság szempontjából. De a történelmi kép kiegészítéséhez tartozik az 1930-ban megejtett népszámlálás eredménye is a szilágysági zsidóság lélekszámának összegezése tekintetében. A Szilágyságban 1930-ban — 13 754 zsidó lélek lakott, beleszámítva 2084 lelket az érmihályfalvai járásból, mely akkor szintén Szilágy megyéhez volt csatolva. Ezek szerint a történelmi Szilágyságban 1930-ban csak 11 670 zsidó élt, kik csak kb. 2,98%-át tették ki a megyei lakosságnak (343 347 lélek). Tehát 1880-tól 1930-ig, azaz 50 év alatt, a zsidók lélekszáma a megyében összesen csak 4706 személlyel gyarapodott.

Ebből arra lehet következtetni, hogy ebben az 50 évben sok zsidó elvándorolt a Szilágyságból és máshol keresett boldogulást. Mi egyéb lehet a magyarázata e jelenségnek, ha számolunk a ténnyel, hogy a természetes szaporulat általában megduplázza a lélekszámot minden emberöltőben, tehát minden 25 évben. Vagy talán népszámlálási tévedésről van szó, vagy egy aritmetikai elírás kreálta a tévedést. Feltételezhető, hogy a számbeli eredmény igen távol van a valóságtól. Erre vall egyéb is.

Éspedig: az 1947-ben megejtett becslések szerint abban az évben, két évvel a maradványok visszatérte után, a Szilágyságban 3369 zsidó élt. Ez azt jelentené, hogy a Somlyó-Csehi gettóból eldeportált 8000 szilágysági zsidóknak közel 45 százaléka megmenekült. A maradvány zsidóság jól tudja, hogy e számeredmény mennyire téves, mégha ide számítódnak a visszatért munkaszolgálatosok is, valamint a bukovinai és beszarábiai menekültek is, kik a Szilágyságban, főképpen Somlyón találtak menedéket.

Kétséges, hogy valaha is napvilágra fog kerülni a szilágysági zsidóság részletes története, melynek utolsó záró fejezeteit jól ismerjük, de kezdeteit a történelem leple fedi be a megyei és járási irattárokban és a falvak temetőiben, ahol moha fedte be és eső mosta el a sírkövek feliratait.

43 SZILÁGYSÁGI FALU ZSIDÓSÁGÁNAK LÉLEKSZÁMA 1880-BAN

Egy tanulmányból mely a Magyar-Zsidó Szemle I. és II. évfolyamában, 1884-ben és 1885-ben jelent meg, megtudjuk, hogy mi volt 43 szilágysági helység zsidóságának lélekszáma 1880-ban, tehát 108 évvel ezelőtt. A tanulmány a folyóirat több példányában folytatásokban lett közölve Pálóczy Lipót tollából, *„A műveltség állapota Magyarországon különös tekintettel a zsidókra"* cím alatt, támaszkodva az 1880-ban megejtett országos számlálásra az írni-olvasni tudók aránya tekintetében. Pálóczy hozza a táblázatokat is megyék és községek szerint, de e táblázatok nem terjednek ki az összes községekre és így csak 43 szilágysági községről szerzünk általa tudomást.

Az összegezés szerint a Szilágyságban a megadott évben 6964 zsidó lélek lakott, kik közül 2993 (42,98%) írni-olvasni tudott. Ez egy elmaradott állapotra vall, ha tekintetbe vesszük, hogy a Magyarország területén élő zsidóknál az írni-olvasni tudók 71,93%-ot tettek ki. De a statisztika szerint a Szilágyság abban az időben az írni-olvasni tudás szempontjából Magyarország 13 legelmaradottabb megyéi között lett feljegyezve. Pálóczy erős kritikát gyakorol az országos statisztikai hivatal felett, mely nem vette tekintetbe és nem számolta az írni-olvasni tudók közé azon zsidókat, kik héberben vagy jiddisben nem voltak analfabéták. A közzétett eredmény tehát nem tükrözte vissza az igazi helyzetet. Azt is kritizálta, hogy tizenhárom évvel a zsidók egyenjogúsítása után (mely 1867-ben történt) a zsidó nevelés és iskolák nem élveztek semmilyen állami segélyt, ellentétben más felekezeti iskolákkal.

De itt bennünket azon 43 szilágysági helység zsidóságának lélekszáma érdekel, melyek a fent említett táblázatokban meg vannak említve. Hány zsidó lakott 1880-ban a kérdéses helységekben, 108 évvel ezelőtt? — ez a kérdés amire itt feleletet kapunk (A helységnevek mellett a lélekszámot tüntetjük fel):

Borzova 6, Csiglén 5, Dabjon-Újfalu 10, Farkasmező 22, Galgó 31, Kis-Goroszló 22, Űrmező 9, Szilágy-Paptelek 6, Prodánfalva 4, Róna 4, Hosszú-Újfalu 4, Kecskésfalva 4, Kis-Nyíres 8, Nyirmon 5, Bükk-Tótfalu 7, Közép-Várcza 15, Vicsa 10, Völcsök 10, Cserese 9, Márkaszék 25, Váralja 6, Paliczka 6, Hosszúaszó 5, Füzes-Paptelek 5, Kraszna-Tótfalu 5, Tusza 5, Újvágás 4, Orbó 3, Csörmölő 8, Mojgrád 3, Nyirsid 5, Vaskapu 6, Náprád 74, Almás 20, Nagy-Derzsida 54, Balázsháza 26, Szamosudvarhely 19, Felső-Szivágy 14, Kettősmező 19, Hadad-Győrtelek 22, Mosóbánya 43, Szélszeg 61, Magyarpatak 19.

E listán városok vagy járási székhelyek nem szerepelnek és e hiány a helyzetképet súlyosan megcsorbítja. De mint látjuk, a legnépesebb zsidó községek az említettek közt abban az időben Náprád, Szélszeg, Nagy-Derzsida, Mosóbánya voltak — s ennek valószínűleg gazdasági-társadalmi okai lehettek, melyek fölött történelmi kutatás híjján csak feltételezésekkel lehet spekulálni.

A Magyar-Zsidó Szemle 1885-ös évfolyama hozza a szilágysági zsidó anyakönyvi kerületek listáját is (t. i. az 1880-as évek elején szabták meg egész magyarország területén a felekezeti anyakönyvvezetés térképét kerületek szerint; egész 1896-ig felekezeti kezelésben volt a születések, házasságok és halálozások bejegyzése s csak azontúl vált ez állami funkcióvá).

A szilágysági zsidó anyakönyvek kerületi

TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK

ÉS ADALÉKOK

foglalkoztak. Somlyó a 19. század második feléig Kraszna megye székhelye volt, később ezt a megyét megszüntették és a várost Szilágy megyéhez csatolták. Ebben az időszakban kezdődött a város zsidóságának gazdasági fellendülése. Egyesek közülük nagy gazdaságokat, földeket, szőlőket vásároltak, borászati ipart teremtettek, szeszesital nagykereskedelemmel foglalkoztak és a bankszakmát is kifejlesztették; beléptek a szabad pályák területére is. A hitközség a 19. század harmincas éveiben szerveződött meg, 1850-ben épült fel az első zsinagóga. Mikve, temető, Chevra Kadisa már volt. A hitközség alapszabályait 1891-ben a nagyváradi hitközség mintájára módosították és ugyanabban az évben nyílt meg a hitközség elemi iskolája. Két évvel később avatták fel az új, díszes zsinagógát. Lakóházat építettek a rabbi és más hitközségi alkalmazottak számára, külön hitközségi tanácsterem is épült.

A szilágysomlyói rabbikról J. J. Kohen írt, a „Vallási élet a Szilágyságban" című fejezetben. A hitközség történetét Csengeri Cvi (Feri) írta meg könyvünkben. Külön fejezetek foglalkoznak a somlyói cionista élettel. Említésre méltó a Heimlich-nyomda (melyet Slomo Hálévi Heimlich alapított). A nyomda a város lakosságát szolgálta, héber betűkészlete pedig lehetővé tette, hogy az idők folyamán 30 héber és jiddis nyelvű könyv készüljön ebben a nyomdában. A szerzők egy része nem szilágysomlyói volt.

* * *

A fentiekben külön megemlékeztünk néhány fontos és kevésbé fontos hitközségről, hogy ezekből következtetéseket vonhassunk le a körzet általános zsidó életéről. Összesen 221 zsidó község volt itt, olyan falvaktól kezdve, amelyekben mindössze két-három zsidó család élt egész Somlyóig, melyben 1600 volt a zsidó lakosok száma. Antropológuskutató ha kézbe venné számos szilágysági zsidó család származási fáját, sok családi kapcsolatot fedezne fel közöttük, így a szilágycsehi és zilahi Fried családok, a szilágycsehi és somlyói Hirschfeld családok, az illésfalvi Klein és a somlyói Hirschfeld családok, a szivágyi vagy várcai Hoffman és a szopori Hoffman családok; a szilágycsehi Gottdiener és a krasznai Lőwinger családok; a hadadi Goldfarb és a somlyói Goldfarb családok; a szilágycsehi és somlyói Goldberger családok; a buciumi Binder és a zsibói Janovitz családok; a nagyfalusi rabbi Weisz és a zsibói Suli Schwartz között — és így tovább, hogy csak nagyjából említsünk néhány nevet...

Ha alaposabban tanulmányoznánk mindezt, fény derülne erre a nagy és kiterjedt zsidó családra, a két folyó partján, a Magura és Meszes hegyek aljában, a hadadi erdő környékén, a Szilágy völgyében — a Wohlbergek, a Jakabok, a Judovitsok, a Tevjovitsok, Hoffmanok, Hellerek és mások — szétterjedésükre, elágazásukra, nemzedékről nemzedékre, az utolsó generációig, a pusztulás tragikus nemzedékéig, amikoris csak maradványok menekültek meg a poklok tüzéből...

Mi pedig itt, hazánkban, mint a hamvaiból újjá éledő főnixmadár, amely ugyanabba a hamuba rakja a tojásait, s abból kelnek ki a remény új madarai — mi, a megváltás fiai, hiszünk a megújuló életben és a megváltásban.

kéből" vettünk át. A tévedést a „Jegyzőkönyv" megjelenése után, a néhai Scheiber Sándor professzor korrigálta: Szilágycseh parlamenti képviselője 1875 és 1904 között Naményi Ambrus volt, (nem pedig Báró Bornemissza, akit csak 1905-ben választottak meg ebbe a választókerületbe) s nem Ambrus, hanem fivére volt az, aki kitért. Ráfáel Klein szilágycsehi rabbi fiától eredő értesülés szerint nem Bornemissza báró, hanem a gazdag keresztény Pojják család bocsátotta a hitközség rendelkezésére a zsinagóga céljául szolgáló telket. A zsinagóga 1901-ben nyílt meg.

A szilágycsehi zsidók szakmai megoszlása a következő volt: 8 textil és rövidáru üzlet; 10 fűszer- és edényáru üzlet; 6 kocsma, 7 termény-, gyümölcs- és tojáskereskedő; 2 bőrkereskedő; 3 tűzifa és épületraktáros; 1 szálloda és étterem tulajdonos, 1 petróleum kereskedő; 1 könyv és írószer kereskedő; 2 bankár; 9 szabó; 3 cipész; 2 üveges; 2 órás; 2 bádogos; 2 lakatos; 2 hordár; 4 bőrcserző (a Herskovits család), 1 asztalos; 2 pék; 2 varrónő; 2 szikvízgyáros; 2 malom és olajprés tulajdonos; 1 nyomdász; 3 orvos; 5 ügyvéd; 2 közhivatalnok; 2 földbirtokos; 7 szőlőgazda; 1 kisgazda, 1 főrabbi, 1 dáján, 2 metsző, 3 tanító, 2 sámesz.

Krasznán 1920-ban 451 zsidó élt, 1930-ban 418, 1947-ben 115. A hitközség a 19. század húszas éveiben szervezkedett, akkor épült a zsinagóga, a mikve, létesült a Chevrá Kádisá és a temető. A hitközség rendezett anyakönyvet vezetett, születésekről, házasságokról, elhalálozásokról, még 1838 óta és szervezettsége mintaképül szolgált. Sász-chevrával, chéderrel, jesivával és jótékonysági intézményekkel is rendelkezett, számos Talmud-tudásáról nagyhírű család és személyiség élt itt, így a Káháná és Heller családok. Vallási szempontból a legszélsőségesebb hitközségek közé tartozott Lichtenstein Benedikt Baruch vezetése alatt, aki úgy vélte, hogy nem szabad hitközségi szavazójogot adni azoknak a férfiaknak, akiknek feleségei nem nyírják le hajukat, vagy ők maguk cionista szervezetekhez tartoznak. A 418 krasznai zsidó közül 395 a jiddist vallotta anyanyelvének 1930-ban. A hitközség első rabbija Lőwinger Lajos Léb, a Chátám Szofér növendéke volt, aki később bajai főrabbi lett. A második rabbi Mose Schwartz volt, aki ezután nagykárolyi rabbi lett, helyét veje Lichtenstein rabbi vette át, aki 60 éven át töltötte be ezt a pozíciót és 90 éves korában Auschwitzba került (Lásd a Mose Chájim Bernstein által írt fejezetet Krasznáról, valamint a cionizmusról szóló fejezetet).

Szilágysomlyó (Simleul Silvaniei) itt 1900-ban 941 zsidó élt, 1910-ben 1140, 1920-ban 1580, 1930-ban 1568, 1941-ben 1496, 1947-ben pedig 440. Ez a hitközség, amely mind számszerűség, mind pedig minőség szempontjából a legfontosabbak közé tartozott a Szilágyságban, a 18. század közepéig nem szerepelt a magyar hitközségek között és addig egyetlen zsidó sem lakott ott. Egy 1696-ból származó okiratban szerepel egy névtelen zsidó, aki sószállítással foglalkozott és a városi hatóságok adót követeltek tőle. Valószínűnek látszik azonban, hogy magában a helységben akkor nem laktak zsidók. A hitközség birtokában 1800-tól voltak jegyzőkönyvek és a zsidók már akkor kiskereskedelemmel és szeszesital-főzéssel és eladással

rabbinátushoz tartozott és a 19. század elejétől kezdve állandó minjánja volt, templom, mikve, temető és metsző, aki az egész körzetet szolgálta.

Szilágy-Pirben 1920-ban 178 zsidó élt, 1930-ban 147, 1947-ben 62. Ebben a faluban már a 18. század hetvenes éveiben éltek zsidók és már akkor kaptak engedélyt szeszfőzésre, árusításra és terménykereskedelemre. Ez a körzet híres volt gyümölcsöskertjeiről. A zsidók birtokában 7 szeszfőzde volt. A Kandel, Zeiger és Weisz családok földbirtokosok, fakereskedők, malom- és olajprés-tulajdonosok voltak. Nyolc termény és borkereskedő húsz kereskedő és korcsmáros, valamint két iparos élt a faluban.

Emlékezetes a Pir faluban történt vérvád: 1791. február 2-án egy Takács András nevű kisfiú holttestét találták Ávrahám Salamon kocsmája közelében. A „rituális gyilkosság" vádja a zsidó kocsmárosra hárult, aki ellen saját felesége és kisfia is tanúvallomást tett a törvényszéken. Egyes tanúk azt mesélték, hogy a gyilkosság éjszakáján látták Mose Árje Ösztreicher nagykárolyi rabbit és egy Áser Simon nevű zsidó lakost, amint „a holttest mellett imádkoznak". A helyi borbély, aki kihantolta a holttestet, azt mondotta, hogy megvizsgálta azt és kiderítette, hogy „a vért kiszívták abból anélkül, hogy erőszak nyomai volnának láthatók". Öt zsidót halálra ítéltek, a fellebbviteli bíróság azonban valamennyiüket felmentette, miután kiderült, hogy a borbély tanúvallomásának semmi alapja sem volt, a kocsmáros feleségét és gyerekét pedig kényszerítették a tanúvallomásra.

Pir hitközsége a tasnádi rabbinátushoz tartozott (lásd a Tasnádról szóló könyvet Ávrahám Fuchs tollából, valamint a hasonló témájú írást J. J. Kohen szerkesztésében). A harmincas évek közepén Pir községben a Hásomér és a Betár háchsárái működtek, mintegy 100 chaluccal, akik a Moskovits család földjein dolgoztak. Egy alkalommal incidensre került sor a chalucok és a csendőrség között, letartóztattak néhány chalucot, valamint védnöküket, Slomo Simont, akitől követelték a háchsárá felszámolását. Végül is lecsillapodtak a kedélyek. A háchsárá résztvevői közül sokan alijjáztak még a második világháború előtt. Amikor a román hadsereg 1940-ben visszavonult, néhány katona behatolt Joszéf Katz szeszfőzdéjébe és meggyilkolták a tulajdonost.

Szilágycsehben (Cehul Silvaniei) 1920-ban 599 zsidó élt, 1930-ban 553, 1941-ben 531, 1947-ben 200 (a környező falvak megmaradottjaival). Már 1830-ban volt állandó minján, Chevra Kádisá és mikve. A hitközség kezdetben a tasnádi rabbinátushoz tartozott, Paneth Becálél rabbi vezetése alatt. 1867-ben választottak először külön rabbit, a pozsonyi Pollák Becálél személyében, aki a váci rabbi veje volt. Egyes verziók szerint három hónappal azután halt meg, hogy szilágycsehi rabbivá választották, egy másik verzió szerint viszont másfél évig működött. Szilágycseh második rabbija Klein Mózes volt, aki tíz évig, 1880-ig működött, amikoris 37 éves korában elhunyt. (Szilágycseh történetéből további részletek a „Szilágycsehi hitközség története" című fejezetben). Itt helyesbítenünk kell egy téves információt amelyet a Jád Vásémben található „Hitközségek jegyzé-

külön rabbinátust létesítsenek. Formálisan 1915-ben kezdte meg működését Jungreisz Antal rabbi. 1942-ben 230 zilahi zsidó férfit hívtak be munkaszolgálatra és Ukrajnába küldtek, ahol legtöbbjük elpusztult. (A zilahi cionizmusról lásd „A cionista mozgalom a Szilágysában" című fejezetet).

Zsibón (Jibou) 1920-ban 369 zsidó élt, 1930-ban 640, 1947-ben 452 (beleértve a környező falvak megmaradt zsidóságát, valamint beszarábiai és bukorvinai menekülteket). A Wesselényi és Károlyi családok már a 18. században szeszfőzési és eladási jogot adtak a zsidóknak, valamint földeket adtak bérbe számukra, megművelés céljaira. Voltak akik megvásárolták a földterületeket, a Stark család pedig szeszgyárat létesített. Zsibón már 1840-ben volt állandó minján, akkor létesült a Chevra Kádisá, a mikve, a Talmud-Tóra, a temető és kóser vágást is bevezettek. 1911-ben épült fel a nagy zsinagóga, a húszas években pdig Náchum Scher udvarán chászid imaház épült. A hitközség a szilágycsehi rabbinátushoz tartozott és Simon Grosinger (a szilágycsehi Klein rabbi veje) működött rabbiként, fizetés nélkül; továbbá Mose Frenkel dáján. Kettőjükön kívül még több más kiváló Talmud-tudós is akadt a községben, így Náftáli Joél Klein (aki kivándorolt Amerikába), Jákob Weisz, Jehuda Binder (Janovitz Sámuel veje) és mások. A zsibói cionista mozgalom élén dr. Lévi Lajos orvos állt, akinek neve ismeretes volt egész Erdély területén úgyis, mint cionista harcos, és Zsibón chaluci hachsarát létesített (Lásd a cionizmusról szóló fejezetet).

Szilágy-Nagyfalu (Nusfalau) zsidó lakosság 1920-ban 202 lelket számlált, 1930-ban 214-et, 1947-ben 120-at (a környékbeli megmaradt zsidó lakosokkal együtt). A hagyomány szerint már a 16. században éltek itt zsidók. Volt egy terület, melyre kohaniták nem léptek, mert úgy tudták, hogy ősrégi zsidó temető van ott. A 19. század elejétől volt állandó minján, azóta volt mikve, temető és más létesítmények. (Szilágy-Nagyfalu rabbijairól lásd a J. J. Kohen által írt fejezeteket, Nagyfalu zsidóságáról pedig Efráti professzor tanulmányát.)

Alsó-Szoporban (Supurul de Jos) 1920-ban 123 zsidó élt, 1930-ban 118, 1947-ben 14. A hitközség a tasnádi rabbinátushoz tartozott, volt temploma, mikvéje, temetője, állandó metszője és chédere, mintegy 30 tanítvánnyal. Élt a helységben néhány jómódú zsidó földbirtokos, így a Taub, Weisz, Katz és Winkler családok. A malom és az olajprés is zsidók tulajdonában volt. Két zsidó orvos dr. Binder és dr. Benedek működött a helységben, továbbá zsidó gyógyszerész, postatiszt, bankigazgató, néhány iparos és kereskedő. Az ikerfaluban, Felső-Szoporban (Supurul de Sus) 1941-ben 82 zsidó lakott. Volt temploma, temetője, állandó saktere. A magyar uralom kezdetéig (1940) zsidó közjegyző működött a helységben, Lázár Sándor személyében.

Szurdokon (Surduc) 1920-ban 83 zsidó élt, 1930-ban 125, a szurdoki zsidók jómódú termény, gyümölcs és marhakereskedők voltak. Akadtak közöttük korcsmárosok, mészárosok, vegyes kereskedők, cipészek és szabók is. Szurdok megalapozott hitközség volt, amely a szilágycsehi

46 (együtt a többi közeli falu megmaradt zsidó lakosaival). Megemlítik a Náftáli, Gál családokat, a Weisz testvéreket, Ben Cion Perecet, akik földbirtokosok és terménynagykereskedők voltak. Ben Cion Perec bőkezűen támogatta a tasnádi jesivát és a Méir Báál Hánész-pénzek megbízottja is volt.

Égerháton (Arinis) 1920-ban 92 zsidó élt, 1930-ban 99, 1947-ben pedig 9. Említésre került a Lampel, valamint Friedmann családok neve, akik földbirtokosok, termény- és vágóállat-kereskedők voltak, továbbá a Weinberger és Wohlberg családok, melyek fejei nagy talmudtudósok hírében álltak és gazdag könyvtáruk volt. (Lásd Jehosua Wohlberg írását családjáról, valamint Sülelmed és környéke zsidóságáról).

Vármező (Bucium) zsidóságával kapcsolatban lásd Mose Lichtenstein cikkét.

Hadad (Hodod) zsidó lakossága 1920-ban 128 lelket számlált, 1930-ban 102-őt, 1947-ben 30-at. Itt említésre került a Blau család, amely a két világháború között báró Wesselényi bérlője volt és az ő kastélyukban lakott. Hadadon állandó minján volt már a 19. század első felében és működtek az összes hitközségi intézmények, Chevra Kádisá, Mikve, temető stb. Az utolsó metsző Mose Fischl Vég volt, a dáján pedig Joszéf Fisch. A hitközség a szilágycsehi rabbinátushoz tartozott (Lásd J. J. Kohen cikkét a vallási életről Szilágyságban).

Alsó-Valkó (Valcaul de Jos). Itt 1920-ban 106 zsidó lelket számláltak, 1930-ban 96-ot, 1947-ben 45-öt. Egyes zsidók már a 18. század végén is éltek itt és mint a többi falusi településeken, itt is szeszfőzés és eladás bérleményéből éltek, ezen kívül földet is béreltek és terményfelesleggel kereskedtek. A 19. század közepétől egyesek közülük jómódú földbirtokosok lettek, mások malomtulajdonosok, étolajgyárosok, mezőgazdasági géptulajdonosok. A közösség a nagyfalui (Nusfalau) rabbinátushoz tartozott; a múlt század hetvenes éveitől kezdve állandó minjánja volt, temploma, mikvéje, Chevra Kadisája, Talmud-Tórája, metszője. (Lásd Efráti professzor írását Nagyfaluról és környékéről). Egy időszakban Mose Áháron Horowitz, a nagyfalusi Weisz rabbi veje töltötte be a rabbi tisztet.

Zilahon (Zalau) 1900-ban 317 zsidó élt, 1910-ben 415, 1920-ban 552, 1930-ban 429, 1941-ben 394, 1947-ben pedig 47. Az ellenséges érzelmi városi hatóság kezdetben nem engedélyezte zsidók számára, hogy Zilahon lakjanak, illetve csak a múlt század 70-es éveitől alakult ki itt állandó minján, amely az 1880-ban megszerveződött hitközség alapját képezte. Mikve azonban már előzőleg is működött és a hitközség megalakításával egyidejűleg templomot építettek és megszervezték a Chevra Kadisát is. Az itteni zsidók számára nagy megélhetési nehézséget jelentett, hogy a hetivásárt szombatonként tartották és nem sikerült elérni, hogy más napra helyezzék át. Az 1930-as népszámláláskor a zilahi zsidóság mintegy fele a jiddist vallotta anyanyelvének. 1911-ig Zilah a szilágycsehi rabbinátushoz tartozott, attól kezdve pedig erőfeszítések történtek, hogy elszakadjanak és

nyét 43 szilágysági falusi jellegű település zsidó lakossága között — nagyobb közösségek nem kerülnek említésre ebben a felmérésben, amelyet Pálóczy Lipót készített (Nem ismeretes, hogy zsidó volt-e, neve nem szerepel a Magyar Zsidó Lexikonban). A népszámlálás idején 6964 zsidó élt a körzetben, közülük 2993 tudott írni-olvasni, azonban Pálóczy súlyos kivetnivalót talál a népszámlálás végrehajtóinak munkájában, amennyiben csak azt vették tekintetbe, hogy magyarul tudnak-e írni-olvasni és a zsidókat nem kérdezték meg, hogy jiddisül, vagy héberül tudnak-e. A népszámlálásról készült tanulmány megnevezi azt a 43 falut, ahol a zsidók éltek és a zsidók létszámát minden egyes faluban, közöttük olyanokéban, ahol a zsidók nagy száma csak azzal magyarázható, hogy az urbanizációs folyamat akkor még nem fejeződött be. Különben nem lehet megérteni, hogy miért élt nyolcvan zsidó Náprádon, 60 Szélszegen, 55 Aranymezőn, 45 Mosóbányán még 1880-ban, hiszen a zsidók főleg vándorkereskedelemmel foglalkoztak és megélhetésük mindenek előtt a hetivásárokon alapult, amelyeket a járási székhelyeken tartottak. Kivételt képeznek, természetesen, azok a zsidók, akik szeszesital, dohány és sóárusítási monopolt béreltek. Ilyen azonban általában falunként csak egy akadt és nem is minden faluban volt ilyen „árenda". Igaz ugyan, hogy miután az emancipációt megelőző időszakban, a zsidók évtizedeken át éltek falvakban, voltak akik a falusi életre alapozták megélhetésüket, kisebb-nagyobb földterületeket béreltek, vagy vásároltak, melyet egyedül, vagy bérmunkások segítségével műveltek meg. Az a kép, amely számos, hozzánk visszaérkezett kérdőívből kialakult, rámutat arra, hogy szeszesital-árusítás, terménykereskedelem, tojásfelvásárlás és cséplőgéptartás mellett több család foglalkozott mezőgazdasággal is — ez általában vissza is tükrözi ennek az időszaknak hű képét (Lásd Klein Salamon rabbi válaszát a zsibói dr. Lévinek ebben a tárgyban). Joszéf J. Kohen, aki a Szilágyság vallástudományi életével foglalkozik, megemlékezik mindazokról, akik szerepet töltöttek be ebben a vonatkozásban. Az alantiakban ismertetünk néhány részletet arról a 17 szilágysági községről, amely szerepel a zsidó közösségek jegyzéke Erdélyről szóló kötetében, melyek nagy részét Joszéf Kohen írta.

Sülelmeden (Ulmeni) 1920-ban 102 zsidó élt. Tíz év múlva, 30-ban, számuk 116 volt. A feltételezés szerint — minden bizonyosság nélkül — már a 18. század végén éltek itt zsidók. (Egy helyen J. J. Kohen, és mások is emlékeztetnek arra, hogy Sülelmeden a 17. század első feléből származó zsidó sírköveket találtak). A hitközség a szilágycsehi rabbinátushoz tartozott és a húszas évek végén Cvi Weiszt, a szilágycsehi rabbi vejét választották rabbivá. A falu zsidó lakosai között voltak földbérlők és földbirtokosok is. Az egyik legmódosabb lakosa Tevjovits Jenő volt, aki üveggyárat létesített a faluban. Ő volt a körzeti hitközség elnöke is. Sülelmed vasúti csomópont volt és a szamosvölgyi országút mentén feküdt, amely összekötötte Erdély északnyugati részét délkeleti részével és zsidók nemzedékeken át vándoroltak ezen az úton.

Ákosban (Acas) 1920-ban 118 zsidó élt, 1930-ban 84, 1947-ben pedig

30 százalék. A zsidó lakosság nagyrésze beköltözött Magyarország belterületére, a nagyvárosokba, főleg Budapeste. Ennek oka főleg az volt, hogy a falvakban és kisvárosokban a rájuk nehezedő nyomás és megélhetés nehezebb volt, mint a nagy központokban. Úgy tűnik, hogy az 1941-es népszámlálás nem foglalta magában azt a többszáz férfit sem, akit már behívtak munkaszolgálatra.

Az 1930-as népszámlálás szerint 221 olyan község, illetve város volt a Szilágyságban, amelyben zsidók éltek. Ezek közül a két város, Zilah és Somlyó, továbbá Szilágycseh, Zsibó, Tasnád, Kraszna, Nagyfalu, Bucium és Alsó-Szopor járási székhelyek voltak. Ebből ered, hogy a többi zsidó lakosság szét volt szórva 213 faluba, közülük 79-ben tíznél kevesebb volt a zsidók száma. Ezzel szemben 50 falusi településen a zsidók száma meghaladta a húszat, tizennyolcban pedig szervezett zsidó intézmények voltak; imaházak, Talmud-Tóra, Chevra Kadisa, temető, mikve, sakterek. Az „anya-hitközségek" rabbijai irányították a vallási életet. Voltak olyan falusi közösségek is, ahol állandó jelleggel éltek rabbik, tanítók, vagy dájánok, mint például Sülelmed, Alsó-Valkó, Hadad, Ipp, Pir, Alsó-Szopor és hasonlók.

Figyelemre méltó Jehuda Zussman leírása a falusi sakterről, aki télen-nyáron járta az utakat Bogdánd, Bábca, Sámson és a körzet más falvai között. Ez a jelenség ismeretes volt más szilágysági körzetekben is, ahogyan Wohlberg Joshua is leírja. A szilágysági zsidók élete, amely javarészt vallási jellegű, elénk tárul ennek a könyvnek csaknem minden oldaláról és aki meg akarja találni, megtalálhatja a megfelelő helyen.

Nem volt módunkban tanulmányozni a hatósági levéltárat Szilágyságban, illetve Zilahon, a megyei székhelyen, vagy járási székhelyeken, hogy megállapíthassuk a zsidó genealogia pontosságát ebben a körzetben. De ha meg is nyíltak volna számunkra ezek a levéltárak, akkor sem álltak volna rendelkezésünkre a megfelelő anyagi és tudományos kutató eszközök, hogy a dokumentációkat kiegészíthessük a történelmi pontosság leellenőrzésével.

A Jád Vásémben lévő „Hitközségek Könyve", amely tartalmazza az Észak-Erdélyről szóló adatokat, 17 szilágysági közösséget említ, ebből csak hétben működött állandó jelleggel rabbi, A Joszéf J. Kohén által gyűjtött adatokból kiderül, hogy ezek a hitközségek — Tasnád és Somlyó kivételével — a 19. század közepén, illetve attól kezdve szervezkedtek. Ez az időszak fordulópontot jelentett a magyar zsidóság életében, ekkor kezdtek fújdogálni az emancipáció szelei (a zsidók jogegyenlőségét csak 1867-ben iktatták törvénybe). A zsidók addig csak falvakban éltek, mert nagyobb helységekben városokban nem engedélyezték letelepülésüket. Ettől az időponttól kezdve azonban megkezdődött a zsidók áramlása a falvakból a nagyobb városok felé és szükségesnek mutatkozott nagyobb hitközségek megszervezése, intézményekkel és rendezett apparátussal, a vallási szükségletek kielégítésére.

Az 1880-ban megrendezett népszámlálás, melynek célja volt megállapítani, hogy a lakosság hány százaléka tud írni-olvasni, külön figyelmet szentelt a felekezeti megoszlásnak. A „Magyar Zsidó Szemle" két első évkönyve, melyek 1884-ben és 1885-ben jelentek meg, ismerteti a népszámlálás eredmé-

községekből csak a történelem maradt: intézményeinek épületei, templomok, tanintézetek, mikvék, Talmud-tórák, elpusztultak, szinte nyomtalanul, és annyi sem maradt belőlük, hogy legalábbis emlékeztessék a nem zsidó lakosságot, hogy ott voltak valaha, s figyelmeztessék lelkiismeretüket arra, ami történt. Legfeljebb a temetők maradtak meg, düledező sírköveikkel, amelyeket a múló idő befed mohával, s lassan valamennyi a földbe süllyed. Még oda mehetünk, hogy elzarándokoljunk sírjukhoz, azonban ez a nemzedék (S ami maradt belőle) amely még elsuttogja az imát a síroknál és ontja könnyeit, egyre jobban ritkul, s csak a betűk maradnak meg ennek a könyvnek lapjain...

* * *

A Zsidó Világkongresszus kezdeményezésére 1947-ben, a helyi hatóságokkal együttműködve, összeszámlálták Észak-Erdély zsidó lakosságát, beleértve a szilágysági (Salaj) körzetet is. Ennek a népszámlálásnak eredménye azt mutatta, hogy a megyében 3369 zsidó él. Bárhogyan is nézzük, vagy ne, ennek a népszámlálásnak adatait, ahogyan publikálásra kerültek, nehéz elrendeződni velük, részint felfelé kerekítésük, részint pedig aritmetikai pontatlanságuk miatt. Az összes kombinációk zavarosak és nagyon is feltételezhető, hogy a Zsidó Világkongresszus emberei nem vettek részt a számlálás munkájában, azt a helyi hatóságok végezték. Egyetlen magyarázata lehet csak ezeknek a pontatlanságoknak: politikai tendencia. A románok 1947-ben már nem üldözték a magyar háborús bűnösöket, akik kivették részüket a zsidók üldözéséből és a pusztítás munkájából. A kommunista uralom kezdetén az volt a hatóságok célja, hogy magukhoz vonzzák a kétmilliós erdélyi magyarságot, hogy megerősítsék a kommunista pozíciókat. A magyaroknak való udvarlás a vészkorszak zsidó áldozatainak számlájára történt, amikoris az ellenük elkövetett bűnöket egyre jobban megbocsátották és igyekeztek a feledés homályába burkolni.

Minél jobban felülvizsgálja az ember az 1947-es népszámlálás adatait, annál szembetűnőbbek a pontatlanságok, a zavarok. 1944 május—júniusában a somlyócsehi gettóból nyolcezer lélek indult el a deportáló vonatokon Auschwitz felé. És íme, 1947-ben a népszámlálás azt mutatja, hogy legalább 42 százalékuk visszatért...

Az 1947-es népszámlálás alkalmat ad összehasonlító statisztikára előző népszámlálásokkal, amelyek közül az egyiket 1930-ban a román uralom idején, a másikat pedig 1941-ben, a magyar uralom idején tartottak. Mindkét népszámlálásban külön feltüntetik a zsidókat. 1930-ban az össznépesség ebben a körzetben 343 347 lelket számlál és ebből 13 754 volt zsidó. Miután Észak-Erdély 1940-ben visszakerült Magyarországhoz, csökkent az összlakosság száma, románok tízezrei átmentek romániai területre. A Szilágyság lakossága ekkor 283 560 lelket számlált, a csökkenés tehát közel 20 százalék volt. Ez a népszámlálás 10 582-ben állapította meg a zsidók számát. Itt is nagy csökkenés észlelhető, még nagyobb, mint az összlakosság köreiben — közel

A könyv más fejezetei a környék zsidóságának történelmével foglalkoznak a vészkorszak idejéig és gazdag és megbízható forrásul szolgálhatnak történészek számára, akik egykor majd a zsidó geográfia és szociológiai ezen területére specializálják magukat, amikoris gazdag ténybeli adatok állnak rendelkezésükre, a zsidó életmód leírásával egyidejűleg. Szándékosan kerültük azt a fogalmat, amelyet „személyi kultusznak" neveznek,amely hibába több emlékkönyv beleesett. A tényekhez való ragaszkodás szemelőtt tartásával írta Csengeri Cvi (Feri) átfogó tanulmányát a szilágysomlyói közösségről s ezt a közösség megalapításának történelmi képével kezdi. Utána ismerteti azt a két korszakot, melyet ő mag is átélt: a közösség élete a román uralom alatt, a második világháborúig, majd pedig a magyar uralom alatti élet a negyvenes évek első felében, s ehhez hozzáfűzi a közösség letűnésének leírását a nagy pusztulás nyomában, a háború után.

Sokat nyújtott a könyvnek Slomo Chájim Bernstein rabbi is, aki Kraszna zsidóságának történetét ismertette; annál is inkább, mert ő maga is részese volt ennek az életnek, nagy intenzitással és odaadással. Ismert minden egyes embert, férfit, nőt, gyereket, öreget. Azokból a mély gyökerekből merített, amelyeket még atyái eresztettek Kraszna földjébe, s ezekből a gyökerekből terebélyes fák nőttek, melyek ágaikkal magasságra és szélességre is kiterjedtek. Ebben az irányban haladt Mose Lichtenstein is, aki Vármező-Bucium hitközségéről írt, melyben született, s ahol apja és nagyapja, mint rabbik működtek. Ismerte e község egész történetét, minden epizódját, minden családját, minden jellegzetes alakját — nemcsak Buciumban, hanem a többi környező faluban is. Az általa írt fejezet a könyvben megismerteti velünk ennek a hitközségnek élettel teli történetét.

Írók műveit is tartalmazza a könyv, azokét, akiket megihletett a körzet zsidó élete. Ide tartozik a cfáti születésű, de erdélyi anyától származó Jehosua Bár-Joszéf író önéletrajzi művéből származó fejezet. Ebben a fejezetben ismerteti nyári vakációjának történetét. Szamosújlakon és Zsibón. Leírásának és jellemábrázolásának hűségéről meggyőződhetünk valamennyien, akik a Szlágyságban töltöttük gyermek- és fiatalkori éveinket.

Igazi szilágysági zsidó dráma bontakozik elénk Schön Dezső „Új öltöny" című művéből, amely köteléket sző Somlyó és Zsibó, a Szamos és a Kraszna között (az elbeszélést Jákov Gát költő fordította héberre.) Elővettünk a feledés homályából egy eredetileg archaikus héber nyelven írt történetet, (amely feltételezhetően 1901-ből származik) és szerzője a szilágycsehi születésű Smuel Menáchem Klein, aki akkoriban 17 éves lehetett. A „Kép egy falusi zsidó életéből" visszavezet bennünket a múlt század kilencvenes éveibe, amikor a vasút megjelenése a Szilágyság tájain volt a modern kommunikáció utolsó szava.

Ehhez a műfajhoz tartozik Weisz Jiszráél leírása is Szilágysomlyón töltött ifjúságáról.

Magától értetődik, hogy a szilágysági emlékkönyvre rányomja bélyegét ezrek, férfiak, nők, öregek, gyerekek tragédiája, akiket elnyelt az auschwitzi Moloch, vagy Ukrajna aknamezőin pusztultak el. A szilágysági zsidó

Nem állt rendelkezésünkre történészek, tudósok csoportja, de levéltárak sem, melyeket igénybe vehettünk volna, hogy minél több információt szerezzünk és felülvizsgáljuk a történelmi részletek pontosságát. Ketten voltak olyanok, akiket mindenekelőtt megillet a köszönet ebben a vonatkozásban: Joszéf Kohén történész, bibliográfus, akinek ez a könyv tartalmazza tanulmányait a szilágysági vallási életről, rabbijainak kapcsolatait a rabbinikus világgal, levelezéseiket és műveiket, a Tóra-tudományokkal kapcsolatos kérdéseket és válaszokat tartalmazó könyvekben, amikben visszatükröződik a szilágysági közösség mindennapi élete, nemzedékeken át. Utána következik Jákov Efráti professzor, Nagyfalu rabbijának fia, jelenleg a Bár-Ilán egyetem Talmud-katedrájának vezetője, akinek szülőföldjéről készült tanulmánya történelmi műnek nyilvánítható, amely áttekinti a szilágysági zsidóság történelmét általános viszonylatban, mert tartalmazza azokat a jellemvonásokat, amelyek rányomták bélyegüket valamennyi közösségre ebben a környezetben. De nem kevesebb alaposságot és történelmi hűséget sugároznak a könyv más fejezetei is. Azokra a dokumentumokra támaszkodva, amelyeket a néhai Klein Salamon szilágycsehi kerületi főrabbi levéltárában találtunk, egy fejezetet szenteltünk e közösség történetének. Nem átfogó áttekintés ez, főleg azért, mert csak 50 évet foglal magában, azaz az első világháború végéig terjed. Egyetlen forrásra támaszkodik csupán, nincs alátámasztva más forrásokból. Az említett forrás — a fenti levéltár — rendkívül sokat segített nekünk abban, hogy megírhattuk a Szilágycseh környéki falvak zsidóságának életét, családi és gazdasági kapcsolataikat, konfliktusaikat, vitás ügyeiket. Ez a levéltár elősegítette zsibói és zilahi közösségek történetéről szóló fejezet megírását is, habár e fejezet, hiányos, mert csak epizódokat ismertet, nem pedig a közösség általános történetét. A könyv szerkesztősége rendelkezésére álló emberi és tudományos apparátus nem tett lehetővé számukra ennél alaposabb munkát. Be kellett érnünk azzal — és nem volt más választásunk — ami rendelkezésünkre állt.

Barátunk és földink Wohlberg Joshua, a Szochnut jeruzsálemi tisztviselője segítségével szereztük meg a „Siebenbergen-Szilágy Kolél" dokumentációs anyagát és adatokhoz jutottunk a Cionista Levéltárból is, melyek segítségével össze tudtuk rakni a szilágysági zsidóság és Erec Jiszráél kapcsolatainak rendkívül tarka mozaikját. Ez a fejezet tanúsítja, hogy a körzet zsidó lakossága közül számosan adakoztak — ki-ki tehetsége szerint — a jeruzsálemi Erdély és szilágyi házak létesítéséhez, olymódon, hogy részvényeket vásároltak attól a társaságtól, amely kezdeményezte és létrehozta ezt az építkezési akciót. Az adakozóknak ezzel a listájával sikerült felderíteni tulajdonképpen a szilágysági zsidóság családfáját utódaink számára, azt a nemesi családfát amit apáink ültettek Jeruzsálemben. Ezt a módszert alkalmaztuk a „cionista korszakkal" kapcsolatban is, amikor megemlékeztünk az aktivisták neveiről; a különböző alapokra adakozók, a cionista sekel-terjesztők, a cionista kongresszusi választási bizottságok tagjai és hasonlók neveiről, akiket szintén bevettünk az Izráel népének megváltásáról álmodozók és azért harcolók „nemesi oklevelébe".

orthodox hitközség s az újonnan alakult úgynevezett „szefárd" közösség civakodása felett. Ugyanis a „szefárdok" melyek élén Halberstamm rabbi állott (a natanijai Kirját-Sanz megalapítója és mestere), külön hitközséget követeltek külön mikvével, sakterekkel, gabellával stb. Többek közt az anyahitközség cionizmusát hozták fel mint olyasmit ami e hitközség vallási szolgáltatásait kétessé teszik számukra. A tasnádi rabbi elnöksége alatt álló bíróság elfogadta a cionizmust mint elmarasztaló okot, mely miatt a „szefárdok" jogosan kiválhatnak a hitközségből s megalakíthatják saját községüket. Eszerint maga a cionizmus ült a tasnádi rabbinikus bíróság előtt a vádlottak padján. S ez talán az újabbi zsidó történelemben egyedülálló eset, hogy a cionizmust ilyformán elítélték. Az erecjiszráeli országos főrabbi, Rav Kuk is kiállott a cluji hitközség védelmére, de véleményét a Din-Tora nem fogadta el. Íme, Szilágy megye zsidó történelme ezt is produkálta — a cionizmus elítélését a Tora nevében.

* * *

A vészkorszak mártírjainak 1984-es ázkáráján határoztuk el ennek az emlékkönyvnek kiadását, amelynek célja a szilágysági zsidóság történelmével is foglalkozik, nem pedig csak az 1944-es év gyászos napjainak és pusztulásának dokumentálásával és leírásával — mely időszak után e zsidóságból nem maradt más, mint emlékek, temetők és fájdalom a megmaradottak szívében. Végülis ez a könyv szolgál utódaink számára majd egyetlen tanulságtételül arról, ami történt és ez már egymagában is indokolja megjelenését.

A könyv megjelenéséről szóló határozat óta eltelt öt év alatt felmerültek kételyek is a kivitelezők szívében, hogy vajon érdemes-e hozzálátni ehhez a munkához, s az a kérdés kísért, tulajdonképpen kiért fáradozunk? Mert hiszen a könyv előzetes megrendelőinek száma nem haladja túl a 150-et és az előjegyzési díjak nem fedezik a szerkesztés, a fordítás, a nyomás, a kérdőívek terjesztése, az elhunytak neveit tartalmazó listák beszerzését, a külföldi postaköltség és hasonlók egyharmadát sem, mely összeg összesen mintegy 7000 izráeli sekelt tesz ki. Ha nem akadtak volna földijeink között olyanok, — mint például a Tevjovics-Toren, Judovits, Kaszovitz, Fischman, s utoljára, de nem utolsó sorban a Csengeri családok — akik hajlandók voltak jelentősebb összegeket adományozni, akkor kétséges, hogy rendelkezésünkre állt volna-e a megfelelő összeg papír vásárlására és nyomdaköltségekre. Másrészt viszont érezhető volt a nyomás a szilágyságiak részéről, akik azt kérdezték, mikor jelenik már meg végre a könyv; az évek múlnak, mi öregszünk, s növekszik az aggodalom, hogy vajon megérjük-e megjelenését?

Most végre előttünk a könyv!

A munka befejeztével nyilván elhangzik majd kritika, felfedezik a hiányosságokat, a hibákat; nem minden történelmi „tény" tűnik pontosnak, azok pedig, akik nem tartották szükségesnek, vagy pedig közömbösségből, hanyagságból nem juttatták vissza idejében a kérdőíveket, szemrehányásokat tesznek majd maguknak — de mit mondhatunk mindannyiuknak? Legfeljebb azt, hogy ezt tudtuk nyújtani, többet nem.

„udvaraik" és családfáik melyek sajátmaguk gazdag forrásai voltak a szilágysági néprajznak, legendáknak.

Mondhatják, mindez máshol is volt. De a szilágysági variációk mások voltak, a hely és színezete más volt — hadd tanúskodjon e könyv maga!

Hadd tanúskodjon e könyv még arról is, hogy e megye zsidósága, mely tizenhárom és fél ezernél több lelket sosem számlált, oly gazdag szellemi értékek birtokában volt, mely túlszárnyalta minőségben és mennyiségben sok más zsidó közösség értékeit.

J. J. Kohen tanulmánya a zsidó tanok kultiválásáról a Szilágyságban — mely e könyv egyik értékes fejezete — kihangsúlyozza e tényt, amikor egy szintre emeli a szilágysági zsidóság szellemi és vallási életét azon megyékével melyekben — mint pl. Szatmár és Biharban — a zsidó lakosság ötszörös-hatszorosan többet számlált. Kiemeli különösen Somlyó és Tasnád utolsó rabbijait, Ehrenreich és Briszk rabbikat, kik Auschwitz áldozatai lettek — kik mint talmud-tudósok és szellemi nagyságok az egész erdélyi zsidóság szellemi vezéreivé váltak. S hitközségek valamint magántudósok kik halacha-ügyekben kerestek megoldásokat vagy döntéseket, hozzájuk fordultak kérdéseikkel s szavuk döntő volt számukra.

Kohen a szilágysági rabbik jelentős szerepéről Erdélyre kiterjedőleg, részletes leírást ad e könyvben közzétett tanulmányában. S ott azt az olvasó megtalálhatja, a héber-nyelvü részben.

De van két kérdés melyekről sem Kohen, sem professzor Efrati vagy rabbi S. Ch. Bernstein nem adnak számot e könyvbeli írásaikban, két kérdés melyeknek szerepük van a szilágysági zsidóság történetében. Az egyik a somlyói Ehrenreich rabbira vonatkozik. A somlyói főrabbit meghívták Jeruzsálembe, hogy töltse be az Éda Chárédit főrabbi tisztjét, mely üresen maradt Sonnenfeld főrabbi halála után. Kétszer járt Somlyó szent rabbija Jeruzsálemben a harmincas évek elején — nem volt cionista, távol állt tőle még ilyen gondolat is — de nagy álma volt hátralevő éveit a szent városban leélni. A somlyói hitközségtől azt kérte, hogy helyezzék Chaim fiát helyébe s őt mentsék fel, hogy Jeruzsálembe mehessen. De a somlyóiak nem akartak megválni mesterüktől és nem teljesítették kívánságát. A túlzott szeretet sebei voltak ezek, vagy talán az egoizmus sebei.

Egy másik szilágysági történelmi tény mellyel a tanulmányok nem foglalkoznak (s dr. Fuchs Abraham, „Tasnád"-emlékkönyvében is csak felületesen alig érinti) az az a szerep amit a tasnádi főrabbi, Maharam Briszk, töltött be azon súlyos nézeteltérésekben melyek szakadást okoztak az erdélyi orthodoxiában a húszas évek elején és melyeknek történelmi hatásuk volt e zsidóságra élete és léte végéig. E fejezet is része a megyei zsidóság történetének és kell említést tenni róla.

Nagyjelentőségű tudós volt a tasnádi Briszk rabbi, a legnagyobb és legrendezettebb jesiva mestere s halachikus döntvényei kihatással voltak az egész erdélyi zsidóságra, amikoris rabbik és tanítványok vetekedtek responsumaiért. Valószínűleg e nagy presztizse folytán kérték meg, hogy álljon azon rabbinikus bíróság élén, mely hivatva volt ítélkezni a cluji-kolozsvári

egységes mivoltuk s azonosságuk, társas viszonyaik, vetélkedéseik, életformájuk, életük színei.

A kérdés az, hogy más megyékben is szokásos volt az amiről a vármezői 59
(Bucium) származású Lichtenstein Moshe beszámol, miszerint Szelichot első napján a helybeli szilvakereskedők addig bőjtöltek, míg nem jött létre köztük a megegyezés, hogy mennyit fizetnek majd a vásárlandó szilváért a termelőnek — kötelezve magukat e megegyezés szigorú betartására. Vagy amiről Bernstein Shlomo-Chaim ír, hogy a szilágykrasznai kereskedők voltak azok akik minden évben felvásárolták a megyei országutak szegélyén levő almatermést. Vagy vajon más megyékben is volt annyi zsidó „paraszt" mint a Szilágyságban, mintahogy erről a szilágycsehi Klein rabbi beszámol, megnevezve név szerint sok hívét kik kezükben tartották az ekeszarvat s szántottak, vetettek, gyümölcsöt termeltek, tehenet fejtek s arcuk verejtéke áztatta cidáklijukat. Vajon más megyében is előfordult az emiről Zuszman Juda beszámol, hogy a sakter télen-nyáron, fagyban és kánikulában, járta a falvakat, Bogdánd és Sámson, Szér és Bikáca között, hogy levágja a szárnyast vagy a borjút. S íme egy másik sakter ki lóháton járja a falvakat a Szilágy-patak és a Szamos között. Voltak Szilágyban zsidó erdészek, tutajozók, kis s nagy birtokosok, sok malom s olajprés-tulajdonos és cséplőgépesek s … órások kik felakasztották a toronyórákat a keresztény templomok tetejére s bádogosok kik befedték e templomok tetejét.

Bizonyára hasonló életformája volt a többi megyék zsidóságának is. De a többi megyék nem voltak Salaj-Szilágy megye s zsidóik nem voltak e megye zsidói. Maguk az esetek, az epizódok melyek mélyen bevésődtek a szilágysági zsidóság közös emlékezetébe, a megtörtént dolgok tájai és hősei a hitközségek és falvak mindennapjában, mikor összejöttek a szombati vagy ünnepi imára vagy családi örömteljes eseményekre, háttérben a falu vagy a kisváros légköre, az illat mely terjengett köröskörül, a házasságok melyek létrejöttek szilágysági családok között, családi-törzsi kapcsolatok melyek egy század folyamán keletkeztek s kialakították a megyei zsidóság külön geneológiáját, külön törzsi jellegét, az ősi legendák és legendák az ősökről — mindebből külön mítosz keletkezett, a szilágysági zsidóság szágája, népmeséje.

Mindegyikünk, ha végiggondolja a dolgot, felfedezheti magától is, hogy a Szilágyságban zsidó dinasztiák léteztek, családfák melyek átfogták az egész megyét, Csehtől Somlyóig, Tasnádtól Zsibóig s így tovább, öreg fák vastag törzsei, melyeknek ágai átfogták a megyei zsidóság sok családját mondhatnánk, a szilágysági zsidóságot majdnem teljes egészében. E dolgoknak a bizonyítékait megtaláljuk e könyv lapjai között, melyek vezetik a kötelékeket családok tízei és százai közt a megyén belül. Ki majd utána járna és feljegyezné a maradék szilágyiak szájából meséiket a régi mindennapokról, a szereplő alakokról, az anekdotákról, apákról, bácsikról és nénikről, mesékről és legendákról, barátságokról és ellenségeskedésekről stb. — néprajzunk gazdag tára lenne a kezében. Ott voltak a templomudvarok, a tanházak udvarai, gyerekkori játékok színhelyei, ott voltak a jesivák (köztük a tasnádi, a legszervezettebb és legnépesebb egész Erdélyben) s a jeles rabbik s

Előszó a Szilágysági Zsidóság Emlékkönyvéhez

Ezen emlékkönyv sok adatot és leírást tartalmaz a szilágysági zsidóságról, melyek körülírják földrajzát és körülvonalazzák történetét és életét. A kérdés az, hogy van-e külön jellegzetessége is e megye zsidóságának, mely megkülönbözteti a határain kívüliektől. Még ha túlzásnak is látszik a dolog, nem tudunk e kérdésre egyértelmű nemleges választ adni. Látszólagosan, kulturális-szellemi milétük nem különbözött a többi erdélyi, vagy a régi magyarországi zsidóságétól.

De mindennek dacára már jóelőre felfedezhetők külső jelek, melyek legalábbis szervezeti-strukturális szempontból bizonyos különbözőségre vallanak. Az egyik ilyen jel az, hogy míg egész Erdélynek külön „kolélja" volt, ez nem foglalta magába a Szilágyság zsidóságát, melynek szintén külön „kolélja" volt — mintha két külön országról volna szó. Feltehető, hogy ezen elválasztás oka a múltszázad 80-as éveiben megejtett közigazgatási újjászervezése magyarországnak, amikor Szilágy mint határmegye kibővült (amikor is Kraszna megye megszűnt) s mint külön entitás szerepelt, se Erdély se Magyarország. Ennek megfelelően keletkezett Szilágy külön „kolélja" is. De feltehető, hogy ezen elkülönülésnek belső zsidó okai is voltak. Ugyanis a „kolél" elnöksége Erdélyben a Paneth család privilégiuma volt, nyerve e tisztséget Jechezkél Paneth erdélyi országos főrabbitól, kinek elsőszülött fia, Becálél-Chaim Paneth a szilágysági Tasnádon volt rabbi s az egész megye főrabbijának számított. S feltehető, hogy örökösödési elosztás képpen megteremtődött számára a szilágysági külön „kolél".

Mindenesetre, a szilágysági zsidóságnak egyenes kapcsolatai voltak Jeruzsálemmel saját „koléljan" keresztül s külön „szilágysági házakat" építettek a szent városban a Szilágyságból jövő pénzekből. Erre nézve gazdag dokumentációt és tanúságot hozunk könyvünkben.

Volt másféle szervezeti-strukturális jellegzetessége is a Szilágyságnak s pedig — e megyében nem volt egy hitközség sem mely ne tartozott volna az orthodoxiához (ez nem jelenti, hogy nem voltak olyanok, kik nem tartották be az összes vallási parancsolatokat), ellentétben a szomszédos megyéktől, Bihar, Kolozs és Szatmártól, merthogy Nagyváradon és Kolozsvárt voltak neológ, míg Szatmár és Nagykárolyban voltak status-quo hitközségek is.

E könyv lapjain sok néprajzi jellegzetesség szerepel, mely gazdagította a megye zsidóságának életét falvaikban és városkáikban, emberöltők folklórja, mely életük forrásaiból eredt. Kutatók vagy történészek kik a dolgok eredetét kutatnák, bizonyára felfedeznék, hogy a többi erdélyi megyék zsidóságának életkörülményei és mindennapja ugyanazon jellegzetességeket viselték magukon s ugyanazon folklórt teremtették. Mert a foglalkozási ágak nem különböztek — vámosok és bérlők, gabona-feleslegek kereskedői, gyümölcs és tojásexportőrök, pálinka főzdék tulajdonosai, borkereskedők és korcsmárosok, ócskások, rongy-, vas-, selejt-, tollkereskedők, vásárosok, cipészek, szabók, bádogosok, mészárosok stb. — jellegzetes zsidó foglalkozások egész Erdélyben mint a Szilágyságban is. S e gazdasági alapon alakultak ki

Szilágysági chalucok a Mizrachi hachsarán Sepsziszentgyörgyön 1934-ben — Ferenc Ábrahám (Sanyi) és Zuszman Juda (Mosobánya, Bogdánd)

A Mizrachi hachsarája Marosvásárhelyen 1933-ban — hárman a Silágyságból: Giládi Dávid (3-ik sor közepén), Zuszman Juda (szélső 3-ik sor jobbról), Spiegel (szélső 3-ik sor balról)

Munkaszolgálatos egység, szilágysági résztvevőkkel

vállalkozás neve: „Mifál Keszet Slomó" — címe pedig: Jerusolájim, Tá Doár 152. A munka lassan halad, mert a Rebe két fia közben meghalt, de így is kihoztak eddig öt pompás kötetet és fokozatosan sajtó alá rendezik a többi köteteket is.

*

A Talmud leírja a Martirhalált halt zsidó bölcsek utolsó perceit. (Lám, nem Sztálin volt az első, aki a zsidó írókat, költőket, művészeket kivégeztette, a hatalmas Róma majdnem 2000 évvel megelőzte...) Ezeket a leírásokat jom-kipuri imarendünkbe iktatták, hogy a lelki számvetés óráiban eltűnődjünk a zsidó sors felett.

Íme, Rabbi Chániná ben Terádjon kivégzéséről ez olvasható:

„kivezették és Tóratekercset göngyöltek köréje, és gallyakkal megrakták a máglyát és meggyújtották a tüzet. Vízbe mártott gyapjúszivacsokat hoztak és szívére rakták, hogy az agónia minél tovább tartson. Mondta a tudós lánya: „Apa, hát ezt kell látnom? Ilyen sorsra jutottál?" Válaszolt a tudós: „Ha csak magam égnék el, nehezemre esne a dolog, de most hogy velem együtt a Tóratekercs is elég, megnyugszom; mert aki számon kéri a Tórán esett sérelmet, a rajtam esett sérelmet is számon kéri. Mondták neki tanítványai: „Mit látsz?" Válaszolta a tudós: „Égő tekercseket látok, de a betűk a levegőben röpködnek..."

Csak az emberi test és a pergamen hamvad el, a betű megmarad. Ezt bizonyítja Slomo Ehrenreich 30 kötete is, az ő betűi élnek és hatnak azután is, hogy a test elégett és hamuját szétszórták.

Necách Jiszráél lo j'sákér". A Betű örökkévalósága a zsidó nép örökkévalóságának a titka.

Nem voltak illúziói. Tudta, hogy ez az út vége és még egy utolsó nagy micva áll előtte: méltó módon meghalni „Al Kidus Hásém”. Ahogy őseink tették 2000 éven át.

Mégegyszer végignézett családján és tanítványain. Szokott erélyével rendreutasította azokat, akik sírtak és jajveszékeltek.

— Bele kell törődnünk az Örökkévaló akaratába — mondta. — Örvendezzünk. Megyünk megszentelni az Örökkévaló nevét. Nem mindenkinek adatik meg, hogy életét az Ő szent nevéért áldozza fel.

nevét a sokaság előtt. Áldassál Te, Örökkévaló Istenünk, aki megszenteled nevedet a sokaság előtt. Semá Jiszráél, halljad Izráel, Isten a mi Istenünk, az egyetlenegy Isten!”

Észre sem vette, hogy közben egy kéz balra irányította. Ahogy 81 éves fáradt lábai bírták, ment magától a sorsa felé...

*

A rabbi nyolc gyermeke közül kettő maradt életben. Reb Sije, aki Dél-Erdélyben élt és Reb Simon Wolf, aki Bécsben bujkált árja papírok-

רבי שלמה זלמן עהרנרייך, שימלוי
Reb Slomó Zálmán Ehrenreich főrabbi

A „kanadások” közben elválasztották a nőket a férfiaktól és a sor elején megkezdődött a szelekció. A Rebe látta, hogy még van egy kis ideje. Zsebéből kihúzott egy papírlapot — a frankfurti Reb Áser által összeállított Viduj-ima szövege volt. Idejében vetette papírra, hogy a kellő pillanatban kéznél legyen — és kérte környezetét, hogy mondják utána a szöveget.

Az ima után megemlékezett Rabbi Akiváról, aki örömtelt szívvel ment a halálba, mert alkalma nyílt bebizonyítani: testének minden porcikájával szereti az Örökkévalót. Ezután elmondta élete utolsó áldását, amely magyar fordításban így hangzik:

„Áldassál Te, Örökkévaló Istenünk, a világ királya, aki megszentelt bennünket parancsaival és megparancsolta nekünk, hogy szeressük az Ő félelmetes nevét, amely volt és van és lesz: hogy teljes szívvel és lélekkel szenteljük meg az Ő

kal. A felszabadulás után megkezdődött a kincskeresés: vajon megmaradtak-e a Rebe kéziratai, és ha igen, hol vannak?

Kiderült, hogy a Rebe szellemi öröksége — a téglagyárban elégetett hatkötetes munkán kívül — csodával határos módon, teljes épségben megmaradt. Több mint 30 mű — nyomdakész állapotban! Nyolc kötet responzum, kétkötetes kommentár Rámbám műveihez, korrektúrák a Talmudhoz, korrektúrák a Sulchán Áruchhoz. Négy kötet Tóra-magyarázat, egy kommentár a Zsoltárok Könyvéhez, további kommentár az öt Megilához, három kötet templomi beszéd, öt kötet az ünnepekről, Satöbbi, satöbbi...

Egy gáon életműve. Több mint hat évtized, szent alkotásban eltöltött élet eredménye.

A Szilágysomlyóról elszármazottak és a tanítványok segítségével bizottság alakult, amely a Rebe műveinek kiadását tűzte ki célul. A

SCHÖN DEZSŐ

AZ UTOLSÓ ÁLDÁS

Élete folyamán a Rebe nagyon sok áldást mondott. A Sulchán Áruch napi 100 áldásban szabta meg a minimumot, de ő túlteljesített minden normát…

A szentéletű szilágysomlyói gáon, teljes nevén Slomó Zálmán Ehrenreich, korának legtekintélyesebb tudósa volt. A Tóra fejedelme. Jesivájából, amelyet fél évszázadon át vezetett, tanítványok ezrei kerültek ki, köztük e sorok írója is.

Most nem a sok áldásról lesz szó, hanem egyetlen egyről. A bizonyosról. Arról, amellyel a Rebe pontot tett életére.

De elöljáróban korrigálnunk kell egy tévedést, egy közhiedelmet. A vészkorszakot általában a nemzeti-szocialista párt uralomra jutásától számítják, a valóságban a 70-dik év nyárutóján, azon a bizonyos áv hó 9-én kezdődött, amikor elpusztult Jeruzsálem és megszűnt a zsidó nemzet-állam. Hogy közben voltak tűrhető, sőt gáluti értelemben vett szép idők is! Ez mind igaz. Viszont a gettókban és a koncentrációs táborokban is voltak tűrhető idők — egyesek számára.

A Háláchá áv hó 9-dikében látja a vészkorszak nyitányát és ennek megfelelően pontos utasításokkal, ima- és áldásszövegekkel látja el az embert: ha úgy történne, hogy fel kell áldoznia magát, ne érje meglepetésszerűen a dolog. Hadd tudja, mi a teendője.

*

Rabbi Smuél — a halhatatlan mainzi rabbi Baruch fia — „Tásbéc” című művének 40-dik oldalán (Cremonában, 1556-ban jelent meg) részletesen közli a Kidus Hásém, azaz a mártírhalállal kapcsolatos hocháchikus rendelkezéseket. A rothenburgi rabbi Méirra hivatkozva, a szerző szó szerint a következőket írja:

„Mikor az ember feláldozza életét az Örökkévaló nevének a megszenteléséért, függetlenül attól, hogy mit csinálnak vele — megkövezik, tűzön égetik, élve eltemetik vagy felakasztják —, semmi fájdalmat nem érez. Bizonyíték a Mászorá, ahol két ízben fordul elő a „hikuni” kifejezés. „Hikuni pecáuni (megvertek és megsebesítettek), „hikuni bál cháliti” (megvertek, de nem betegedtem bele) — ami azt jelenti: amikor ők ütöttek-vertek és megsebesítettek, nem ért engem sérülés, vagyis nem szenvedtem fizikai fájdalmat.

De hiszen nincs ember a világon, aki nem kiált fel fájdalmában, hacsak a kisujját is megperzseli a tűz. Akkor sem képes uralkodni magán, ha nagyon akarja. Mégis sokan halnak tűzhalált az Örökkévaló nevének megszenteléséért, és ajkuk mindvégig néma marad. Azt sem mondják: jaj! Így tartja a néphit is: „Mihelyt az ember az elején felidézi az Örökkévaló szent nevét, bizonyos lehet felőle, hogy kiállja a próbát és nem érez fizikai fájdalmat.”

*

Péntek volt, Sziván hó 11-dik napja, polgári időszámítás szerint 1944. június 2-a, amikor a szilágysomlyói gettó szerelvénye megállt a birkenaui peronon. Az egyik vagonban volt Reb Slomó Zálmán Ehrenreich, a 81 éves mester, aki 44 éven át tanította és irányította községét. Vele voltak fiai, lányai, unokái, leghűségesebb tanítványai — mintegy 80 lélek.

A téglagyárban megalázták: a csendőrök levágatták a szakállát, pájeszát és ha ez kevés volt, szeme láttára elégették „Ém lábiná” című hatkötetes művének kéziratát, amelyen több mint 50 éven át dolgozott és amelyet minden földi kincsnél többre tartott. A hosszú út is meggyötörte testét, mégis amikor kiszállt a vagonból, megélénkült.

A csehi templom — *S. Zechori linometszete*

of Somlyó-Yeshiva — rector of the Rabbinic Academy of Budapest; Kun Béla, the communist dictator of Hungary in 1919 — son of a Jewish city-clerk in Szilágycseh; Joe Pasternak, the son of the shammes in Somlyó — chief-producer of MGM and other film-making companies in Hollywood; Nóti Károly, author and playwright — born in Tasnád from the family of Rabbi Bezalel Paneth; Salamon Mihály, author and journalist, the last president of the Zionist Organization in Hungary dissolved in 1948 by the communists — son of the Dayan of Zilah; Prof. Moshe Carmilly-Weinberger, head of the chair of Hebrew literature at Yeshiva University in New York — originated from Kraszna; Emeric-Juda Csengeri — builder and economist in New York, sponsor of initiatives in literature and history of the Holocaust — born in Somlyó; Gáspár Ferenc — explorer and navigator, born in Somlyó — and others.

* *Z. F. Csengeri:* Jewish vineyard-owners, brandy-producers, liquor-dealers in Szilágy.

* *Bluma Efrati:* Nagyfalu, paradise on earth, evaporated illusions.

* *Penina Chefer:* Reminiscenses from childhood, of happyness and hopes.

* Poems of Davis Giladi and Yisrael Weisz.

* *Joshua Bar-Josef:* Summer-vacations in Újlak and Zsibó — a chapter from the autobiographical book of the famous Hebrew author.

* Shmuel-Menachem Klein: Jews in the Village — a short-story.

* *David Schön:* The new suit — a short-story

* *David Giladi:* Jewish childhood in Szilágycseh — reminiscenses.

Note: **Hebrew translations by Jacob Gat; Hungarian translations by Zeev Barkai, editing of Hungarian chapters by Làszló Tabák.**

List of content
Texts in Hebrew or Hungarian, or in both languages

* Name-list of heads of Jewish families in Salaj-Szilágy-District in 1944, before deportation.

* Testimonies of survivors — about 150 — on the fate of their families.

* *Schön David:* The last benediction — a moving if not shocking account on the reading of the centuries-old *Blessing of the Martyrs* (Kidush Hashem), by Salamon Ehrenreich, the rabbi of Somlyó, together with his 80 companions, on the thresholds of the gas-chambers of Auschwitz, moments before their death.

* Biographies of the last rabbis of Salaj-Szilágy-District.

* *J. J. Cohen:* Torah-life in the communities of Szilágy — a scholarly survey of rabbinic activities, education, spiritual leadership etc.

* *J. J. Cohen:* Szilágy-Jewry in the Response-literature.

* *Prof. J. A. Efrati:* The history of the Jewish community in Nagyfalu — an essay which reflects also the history of the Jews in the Szilágy-District in general.

*** *Prof. J. A. Efrati:* My Father — the last rabbi of Nagyfalu.**

* *D. Ben-Shlomo:* The Jews of Szilágy and Eretz-Yisrael — the ties with the Holy-land during the centuries — documents and names.

* *Z. F. Csengeri:* The history of the Somlyó-community and its institutions — a survey and account by the last elected president of the community in 1944, the year of deportation.

* Yisrael Weisz's two chapters on the Jews and Jewish life in Somlyó.

* *Rabbi S. Ch. Bernstein:* The history of the Jewish community of Crasna-Kraszna as reflected in the life of its families.

* *Rabbi S. Ch. Bernstein:* In Memoriam — lighting of candles.

* *D. Ben-Shlomo:* Six decades of documented history of the Jewish community of Szilágycseh, based on the archive of Rabbi Salamon Klein.

* On the waters of Szilágy and Szamos rivers — day-by-day life of Jews in the villages of Szilágy-district, litigations and compromises before the Rabbinic-courts, in conflicts over business and prestige.

* References to Jews in a monograph of Szilágy-District, by Dr. Petri Mór.

* *Moshe Lichtenstein:* The community of Bucium and my father the Rabbi; Name-list of the Jewish martyrs of Bucium perished in Auschwitz.

* A chapter in the history of the Jewish community of Jibou-Zsibó.

* A chapter in the history of the Jewish community of Zalau-Zilah.

* *Shoshana Babicz:* The Jewish community of Ulmeni-Sülelmed and my father, Rabbi Herman Weiss, the embodiment of human love.

* *Juda Zussmann:* Jewish villagers, the everyday bread and the saturday prayers.

* *Lajos Mittelmann:* Fermentation of Zionism in Somlyó.

* *Imre Wollner:* Jewish pupils in the highschool of Somlyó.

*** *The Tevjovits family — six generations***

* *Joshua Wohlberg:* Fathers and sons, the tree and the branches.

* *Jenő Lichtmann:* From Communism — back to Judaism.

* The Jakab's and their descendants — a tribe of Szilágy-Jewry.

*** *Paul Weinberger:* My escape from the Somlyó-ghetto — an account on a daring adventure which saved the lifes of the initiator and companions.**

* *Zeev Berger:* My long way to hell and back — an account of an escapee of the death-camps.

* Rózsi Csengeri-Engel: Mother and her twins between life and death — an account of a mother who experienced with her little twin-daughters the cruelties of Dr. Mengele, the Death-Angel of Auschwitz.

* *Miriam Fuchs:* I was executed! — a camp of forced-labor was liquidated by the S. S. in the last phase of the war by machinegunning the 5000 inmates of whom only 27 survived; Miriam Fuchs was one of the survivors.

* *Margit Hirschfeld:* Two sisters in the Death-March — as was called the forced march of 40 000 Jews from Budapest to the Austrian border in the fall of 1944; thousands died on way starving from hunger, exhaustion, beatings, shootings — M. H. originated from Szilágycseh, is telling here her "story".

* Outstanding personalities originated from Szilágy: Albert Farkas from Somlyó — the organiser of Orthodoxy in Hungary; Juda-Lajos Blau, a graduate

of land on which they had stood were also sold. Thus, every physical trace of the Jews has been erased forever.

*** * ***

This book is another manifestation of the miracle whereby the parchment scrolls go up in flames but the writing — the disembodied letters — float up into the air and dance again before our eyes. It contains essays on the various communities, their histories, their rabbis, institutions, and the men who labored faithfully for the public good; descriptions of the Jewish populations, and of the personalities who left their mark on the history of an entire great arena of Jewish living. Also found in this book are numerous of personal testimonies recording the fates of individual families, the tragic histories of their bestial, unnatural deaths.

Nor have we omitted chapters on the folklore woven around Jewish life in the villages and towns. An entire section is devoted to original documentation on the life styles of our forefathers as merchants; as men who lived by the labor of their hands (and their number was great indeed) — working their fields or engaging in small crafts; as businnessmen who contributed mightily to the prosperity and social progress of the general population.

Still other chapters chronicle the intellectual life of the District — the writers who grew up in it or whose inspiration was derived from the Jewish life there. In these chapters, the intellectual and spiritual roots of the literary contributions are traced back to their beginnigs one or even two hundred years ago: to the early Jewish settlers who struck roots in the district in the 18th century and their coreligionists who followed them and spread out over the entire area. Tombstones of Jews who had lived in the District or had passed through it in the course of their wanderings, dating from as early as the 16th and 17th centuries, are found in Somlyo, Ulmeni, Naprad and Nagyfalu.

This book — along with other, similar, memorial volumes — stands as one column remaining after a magnificent palace of Jewish culture and history was wantonly torn down by evil men to its very foundations, burying its inhabitants under the rubble. Our homes, the homes of our fathers, went up in fire. The flames and the smoke were the foul breath of the primordial beast: hatred of the Jews, a hatred fanned by the popes of Rome, by Martin Luther in Germany, and by many others. It was this heritage of hate which Hitler planned to carry to its final enactment: the extermination of every Jew, of everything Jewish. This book is one of remembrance — even of the hatred, and not just of the victims of that hatred: the thousands and thousands of innocent Jews who were our fathers and mothers, our sisters and our brothers, little children without blemish. As long as we have breath, we shall not forget, nor shall we be comforted.

DAVID GILADI

pest and was for 40 years editor of the journal for Judaica Zsido Szemle ("Jewish Observer"; the Hebrew name of the publication was ha-Tzofeh le-Veit Yisra'el). He was a recognized authority on the halakhic requirements of Jewish bills of divorce and published a number of research papers on this subject.

The Jewish communities of Szilagy were also represented at the Congress of 1868 at which the rupture between the Neologists and the Orthodox occured, when the latter withdrew from the Congress. And as all the other districts, Szilagy, too, held elections of delegates prior to the Congress and here, as elsewhere, there was a minority that had supported delegates identified with the Neologist tendencies. In the end, only delegates — rabbis and representatives of Jewish organizations — were elected who stood for the Orthodox ideology supported by the majority of Szilagy Jewry.

Even before the year 1867 when Hungarian Jews were granted equal rights, a number of kehillot had been founded in Szilagy, with their religious institutions and services. These included Somlyo, Tasnad, Nagyfalu, and others. But the appointment of community rabbis, even in these localities, dates only from 1850 on. The census of 1880, which was held to determine the level of literacy in the general population, including the Jews, definitely indicated that the Jews of Szilagy then, even more than in later years, lived predominantly in the villages. We point out in passing that the results of the 1880 census were analyzed in a series of articles which appeared in Zsido Szemle in 1985/86. The rural character of the Jewish population prior to the equal-rights legislation of 1867 was conditioned by the prohibition against Jews living in the administrative centers, cities and towns. Even afterwards, they felt more secure in the villages and did not rush to move to the urban centers.

The Jews and their communities continued to flourish in Szilagy during those 70 years, from the time of the Emancipation until 1940, when Szilagy came once again under Hungarian sovereignty. During that period, they became established economically and attained positions of influence in the general society as valuable and loyal contributors to the District's cultural and economic interests. This period saw also the erection of magnificent synagogues — particularly in the years preceding Wold War I — in all the communities, large and small: Somlyo, Zalau, Crasna, Bucium, Zsibo, Nagyfalu, Szilagycseh, Tasnad. Great hopes for the future generations of Hungarian Jewry were tied up with these sanctuaries, and no expenses and efforts were spared in making these edifices the pride and glory of their communities. Today, no vestige of any of these synagogues remains which might haunt the surrounding population with the faintest memory of their Jewish neighbors, who had lived among them for generations, and remind them of the fearsome destruction wrought upon them by malice and hate. The buildings were sold by the central office of the Jewish communities, in Bucharest, to be torn down for salvage of the building materials. The plots

too, headed a Yeshiva, established in 1920, which in the course of time trained hundreds of loyal disciples of their mentor. Rabbi Lichtenstein was in the forefront of those who zealously guarded the strict observance of religious precepts and way of life. He was unsurpassed in hewing to the anti-Zionist tradition of the Hungarian rabbinate: it was unthinkable that anyone tainted with the suspicion of Zionist leanings would be entrusted with the stewardship of a Hungarian Jewish congregation.

Four more of the last pre-Holocaust rabbis in the District of Szilagy deserve mention. They are R. Ascher Anschel Weisz of Nagyfalu, r. Ascher Anschel Jungreis of Zalau, R. Chaim Zvi Lichtenstein of Bucium, and R. Schlomo Zalman Klein of Szilagycseh. These men differed greatly in their style and conduct from the three mentioned before. They confined their activity in the main to their communities and to the surrounding villages under their charge. The common trait distinguishing them was their moderation in the face of the power struggles which convulsed the ultra-Orthodox establishment in Transylvania. The stories of these four rabbis and their modes of leadership within their communities emerge from four essays included in this volume. These include the chapter by Prof. Jacob E. Efrati on his father, Rabbi A. A. Weisz, the essay by Moses Lichtenstein on his father and the Bucium community, as well as the description of the Zalau and Cseh communities, covering the contributions 127
of their respective rabbis, R. Ascher Anschel Jungreis and R. Schlomo Zalman Klein, the author of many halakhic and historic volumes.

* * *

The evolution of the Jewish communities of Szilagy as formally consituted bodies parallels that of all such communal organizations thorughout Hungary during the 19th century. The formation of these Jewish kehillot ("congregations") was formally authorized by Hungarian legislation enacted in 1867, when the country's Jews were granted full equality. From that time onward, these communities enjoyed legal autonomy and the right to conduct their internal affairs independently. As is well known, many of the congregations embraced the Reform ideology and became known as the "Neologists". The two aproaches to Jewish religious observance — the Orthodox and the Neologist — were quite incompatible; as a result, they split up into two separate organizational frameworks.

The Jewish communities in the District of Szilagy shared in this process. All of them, without exception, joined the Orthodox grouping. In fact, one of the leading figures in the Orthodox struggle for the 1868 split from the General Jewish Congress and the establishment of a separate union of their congregations was Albert Farkas, a native of Somlyo who also headed the Orthodox central office in Budapest for some time. In the other camp, we find Prof. Yehuda-Lajos Blau, who had studied at the Somlyo Yeshiva under M. Horovitz, and who became one of the central figures of the Neologist movement. Blau headed the Rabbinical Seminary of Buda-

Rumanian authorities, in order to keep them from identifying in any way with their "Hungarian past", bestowed upon them the status of a Jewish national minority. Now they were Jews — and Jews only. Even Orthodox Jewry did not reject the political metamorphosis which this new status wrought for the Jewish population in all of Transylvania, including the District of Szilagy which was now on the border with Hungary. On the contrary: Orthodox Jewry perceived for itself a historic opportunity to organize itself into a religious community, without ties to, or dependence upon, any external bodies, free to lead its life according to the governance of its own religious leadership, its rabbis, its central communal organization. No longer would outside forces or external loyalties stand in the way of their full religious independence — an independence which, incidentally, did have also its negative aspects, owing to the incessant power struggles throughout this 21-year period, controversies which aborted many positive developments. But this is not our concern, just yet.

As we have noted, the 21-year interval was too short to allow such 26
cultural independence to develop and become established. The total destruction followed. Still, while the new cultural independence did not achieve its full realization, this interval sufficed to produce the flowering of a Jewish cultural and religious revitalization, also in the District of Szilagy, unlike any that had ever occured before. The latter-day rabbis of the District were towering figures. They were the leading rabbinical personalities in Transylvania as a whole, ranking among the great Torah scholars and guiding spirits of the most important Yeshivot in the country. No "Transylvanian" reading these lines will want to take issue with them. This evaluation is also amply supported by the research of Y. J. Cohen cited above. Witness further the fact that following the two visits of the rabbi of Somlyó, R. Solomon Zalman Ehrenreich, to Jerusalem, in the years 5690 (1930) and 5695 (1935), he was invited to serve as chief rabbi for the Edah Haredit in the City, as successor to R. Joseph Chaim Sonnenfeld who died in 5792 (1932). He never assumed the post — in view of the opposition which arose in the Somlyó community to the appointment of his son as his successor there. Yet the invitation to Jerusalem does indicate the esteem in which he was held. Further evidence of his stature is afforded by the 31 works he produced — covering all branches of Torah literature — which mark him as a prolific and innovative author, and a powerful exegete and thinker. Another ranking figure was R. Mordecai Brisk, author of the responsa Maharam Brisk. He was the rabbi of the Tasnad community, and his unquestioned halakhic authority held sway thorughout Transylvania, and beyond, as one of the great Torah sages. He was certainly the foremost Talmudic teacher — thousands of students flocked to his Yeshiva, located as it was in a small town, but unequalled in its organization, its care for students' welfare and progress, and famed for the high standards of decorum and respectful behavior prevailing there.

The rabbi of the Crasna community, R. Baruch Benedict Lichtenstein,

the District rabbinate which provided spiritual and religious leadership and exercised the halakhic authority for deciding questions of Jewish religious law.

Until 1919, the District of Salaj (Szilagy in Hungarian) was under Hungarian sovereignty and, like the rest of Transylvania, came under Rumanian authority after World War I. Thus, there appears to be at least a historical justification for the dominance of the Hungarian Jewish traditions and customs among the Jews of this District. The political detachment from Hungary during the interval from 1919 to 1940 did not erase this heritage in their midst. In 1940, the District returned to Hungarian rule (in accordance with the Vienna Conference of von Ribbentrop-Ciano). Then came the tragedy of 1944 when the Jews of Szilagy, together with their brothers from the rest of Hungary, were shipped to the crematoria of Auschwitz, and their individual and communal existence came to an end.

Thus, the Jews of Szilagy were under Rumanian rule for only 21 years, a period which, as a cultural force capable of shaping age-old traditions, must be deemed short indeed when measured against the religious and cultural heritage which they had received from many generations of Hungarian Jews and whose carriers they still were. Their rabbis were steeped in the rabbinic-halakhic literature that had flourished in Hungary over the generations, and their models were the Torah sages back to R. Moses Sofer (1762—1839), known as "the Hatam Sofer". They founded Talmudic academies — Yeshivot — modelled upon the Hungarian Yeshivot since the time of the Hatam Sofer. They prayed and chanted the Torah readings and the prophetic readings of the Haftarah with the liturgical melodies and cantillation styles of Hungarian Jewry, and followed the ritual traditions accepted by Hungarian Jews. They imbued the "traditions of the Fathers" with supreme sanctity, refusing to deviate from them by an iota.

And yet — the research of Yicchak Josef Cohen, entitled Torah Life in the District of Szilagy and presented in this book, does show that after the political and geographical detachment from Hungary since 1919, the rabbis in the District of Szilagy, as in the other districts of Transylvania, did indeed embark upon an independent path; but they only started out and never reached any way station. Their work was cut short by the Holocaust that put an end to Jewish communal life — and the very existence of the Jews.

We must explain the meaning of the "independent path" we just spoke of. The transfer of Transylvanian Jewry to Rumanian state authority in 1919 created a new political reality. All forms of formal ties to Hungary — including the Jewish population centers and institutions there — were now severed. While under Hungarian jurisdiction, the Jews had been considered, and actually been treated, as Hungarian nationals, with no distrinction made between Neologists (Reform Jews) and Orthodox Jews. This could not be maintained after 1919, under Rumanian rule. The Jews could no longer identify themselves as Hungarian nationals, even had they wished to do so. As a result, they assumed — "Jewish nationality". In fact, the

Nevertheless, practical considerations justify the effort to erect a separate literary monument for Jews of Szilágy-district. The practical need arises from the absence, within the whole District of Szilagy, of any large Jewish community, such that its remnants might muster the strength to undertake the compilation of its own memorial volume. Only by drawing upon the combined resources of the survivors from the entire District is it possible to address the task at hand. And as the work proceeded of collecting and collating the material for this book, the picture that emerged showed all clearly that we are dealing here with a unified community extending over the entire District. As shown in several of the chapters, there were in this communty tens or perhaps hundreds of families who were tied together by bonds of marriage stretching across the District.

Here is the place to mention the existence of the Memorial Book of Tasnad-Community, edited and compiled by Dr. A. Fuchs, an outstanding historian of Transylvanian Jewry. His way of compilation was a guiding help in editing this volume too. These include "historic" families which had planted early roots and sent out shoots far afield, throughout the entire District.

* * *

The largest Jewish community in the District was Somlyo. At the height of its ascendancy it comprised about 1500 souls, and the peak Jewish population of the District as a whole reached 13,500 (according to the 1930 census). The characteristic demographic feature of this Jewry was that most of its members lived in the villages — there were a total of 221 places of settlement. This, then, was a predominantly rural population of Jews. The reader of this book will learn from the testimonies of the survivors that many of these villagers — besides working in the traditional Jewish occupations — owned small or large plots of land which they tilled themselves or with the aid of hired help, living a typical agrarian life style, like their non-Jewish neighbors.

Besides Somlyo, there were only five other administrative centers, namely the District capital Zalau and the towns of Tasnad, Crasna, Jibou and Cehul-Silvaniei. The Jewish population in each of these towns came to several hundred persons — never more than 400 to 600. In addition, there were four Jewish communities with 100 to 200 residents: Nagyfalu, Bucium, Supurul de-Jos, and Ulmeni. The survivors of these latter places describe them more as villages rather than small towns, inasmuch as the life style there was more rural than town-like.

While making these demographic observations, let us note that out of the 221 localities in which Jews had settled in the District of Szilagy, there were about 50 with more than 20 Jews, while 79 villages had fewer than 10 Jewish residents. At the same time, it is significant that at least 18 villages boasted Jewish communal institutions and were organized to supply the necessary sevices — prayer houses, burial societies, ritual slaughterers (shochtim) each serving several villages, and ritual baths, all supervised by

MEMORIAL-BOOK of SALAJ-SZILAGY JEWRY

INTRODUCTION

Memorial volumes such as the present book are customarily devoted to a given community, to the Jewish inhabitants of a given town, rather than the Jewry of an entrie district or a broad region of a country. An exception to this convention was the Book of Maramaros which stands as a towering memorial to the Jewish communities, large and small, which flourished on the northern and western slopes of the Carpathian Mountains. That particular exception seemed justified in view of the homogeneous composition of those communities.

We maintain that in this book, too, there is ample historical justification for such comprehensive treatment, that is to say, for undertaking the erection of a literary memorial to the Jews, and to their communal establishments, of an entire district — the District of Szilagy. The basis for this is to be found in a geographic partition made over one hundred years ago by the Jews themselves when they established two kollelim, or associations of communities, for the purpose of administering the collection of the funds in the name of Rabbi Me'ir Ba'al ha-Nes: one Kolel covering the district of Szilagy, and a separate Kolel for the remaining portions of Transylvania. These regions were known in Jewish terminology as "Kolel Szilagy" and "Kolel Siebenbürgen".

The cause for this partition has been traced to a new administrative division into districts, carried out in Hungary in the 1880's. At that time, the new District of Szilagy — named after the Szilagy River — was created by the merger of two older districts bearing different names. One should keep in mind that Transylvania (Siebenbürgen) was then wholly under Hungarian sovereignty; this holds true also for the District of Szilagy which, while located in the northwestern part of Transylvania, was administratively separate from it.

Yet the division of the District of Szilagy into the two Kolel sub-districts has been attributed to developments within the Jewish communities themselves. The head of "Kolel Siebenbürgen" was then Rabbi Mendel Paneth of the town of Dés, while the head of the „Kolel Szilagy" was Rabbi Chaim Bezalel Paneth of the town of Tasnad in Szilagy. They were the sons of Rabbi Yechezkel Paneth, who had been Nassi (head) of the kolel for the whole area; after their father's death, the brothers divided the leadership between them. Whether the Jews of the District of Szilagy constituted at that time an entity differing in character from those of the rest of Transylvania — or, indeed, of Hungary as a whole — that is another question. Any categorical answer to this question would be subject to serious doubts.

TARTALOMJEGYZÉK

A Szerkesztő-bizottság külön köszönetét fejezi ki jeles földijeinknek, kik anyagi segitséget nyújtottak e könyv kinyomtatásához, s pedig:

DR. TOREN ANDREI és a TEVJOVITS-CSALÁD,
Tel-Aviv — Sao-Paolo

JUDOVITS CHAIM, Cholon

MÓZES DEZSŐ, Tel-Aviv

Rabbi CARL KLEIN and wife HELEN, Hallandale, U.S.A.

KASZOVITZ KÁROLY CSALÁDJA, New-York

S last but not least —

CSENGERI JEHUDA-IMRE, Tel-Aviv — New-York

ki jótanáccsal is hozzájárult e könyv kiadásához

MEMORIAL-BOOK of
SALAJ-SZILAGY JEWRY

Editor
Giladi David

Printed by L. Friedmann nyomdája, Bnei-Brak
19, Rabbi Akiva St., Phone 03-795550, Israel

SALAJ-SZILÁGY-MEGYE ZSIDÓSÁGÁNAK EMLÉKKÖNYVE

Szerkeszti

Giládi Dávid

Kiadó:

A Szilágysági Zsidóság Emlékkönyvének Szerkesztőbizottsága

TEL-AVIV, 1989

שער הזכרון

לבני משפחה

הורים

אחים

אחיות

בנים

בנות

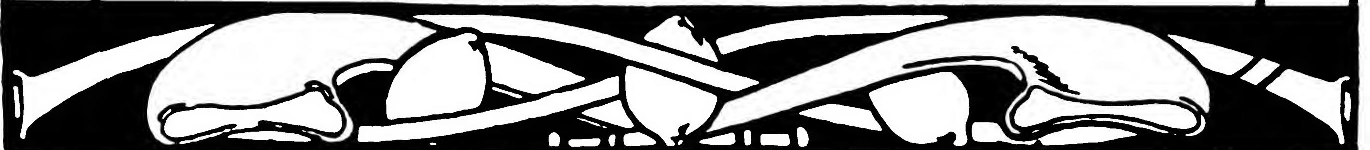
שארי־בשר

קרובים

שהלכו לעולמם

רשום בדף זה יקיריך שניספו בשואה או נפטרו

ופה ישמר זכרם לדורות אחרונים.

* PXM+
(Salaj)
90-3753

RCS